



ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Υπό την αιγίδα της Προεδρίας της Ελληνικής Δημοκρατίας

Οι Κοινωνικές Επιστήμες σήμερα. Διλήμματα και προοπτικές πέρα από την κρίση.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΝΙΚΟΣ ΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ





ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Υπό την αιγίδα της Προεδρίας της Ελληνικής Δημοκρατίας

Οι Κοινωνικές Επιστήμες σήμερα. Διλήμματα και προοπτικές πέρα από την κρίση.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΝΙΚΟΣ ΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

Νάσια Χουρμουζιάδη

ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΠΟΠΤΕΙΑ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ:

Δημήτρης Παρασκευόπουλος

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ:

Νίκος Ναγόπουλος

Παναγιώτης Γιαβρίμης

Χρήστος Κουρούτζας

Μαρία Μαρκαντωνάτου

Νίκος Ξυπολυτάς

Χρυσάνθη (Κρίστη) Πετροπούλου

Μάνος Σαββάκης

Μιχάλης Ψημίτης

Νάσια Χουρμουζιάδη

ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ:

Νικολέτα Τσίγκρα

Γιώργος Χατζηχρήστος

Νίκη Ψωμά

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΜΕ ΤΙΣ/ΤΟΥΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ:

Νίκη Ψωμά

© Μυτιλήνη 2021

ISBN 978-618-82208-8-1

Έκδοση Σχολής Κοινωνικών Επιστημών Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Layout έκδοσης: Βίκυ Κατσαμάκα

Το εξώφυλλο φιλοτέχνησε η Ελισάβετ Κελίδου

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ασκούνη Νέλλη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Τμήματος Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία του ΕΚΠΑ.

Γεωργίου Θεόδωρος, Καθηγητής του Τμήματος Κοινωνικής Διοίκησης και Πολιτικής Επιστήμης του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης.

Γεωργιανογιάννη Ευαγγελία, Καθηγήτρια Ιστορίας της Τέχνης και του Πολιτισμού, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Γιαβρίμης Παναγιώτης, Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Γιαννιτσιώτης Ιωάννης, Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Ζήση Αναστασία, Καθηγήτρια του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Ζώρας Κωνσταντίνος, Ομότιμος Καθηγητής του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Ιωσηφίδης Θεόδωρος, Καθηγητής του Τμήματος Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Καλλονιάτης Χρήστος, Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Καντσά Βενετία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Καρυδάκης Γεώργιος, Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Κίζος Αθανάσιος, Καθηγητής του Τμήματος Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Μαρκαντωνάτου Μαρία, Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Ναγόπουλος Νικόλαος, Καθηγητής, Κοσμήτορας Σχολής Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αιγαίου (πρόεδρος της επιτροπής).

Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, Καθηγητής του Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Πετράκου Ηλέκτρα, Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Πετροπούλου Χρυσάνθη, Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Πλεξουσάκη Έφη, Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Ρόντος Κωνσταντίνος, Καθηγητής του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Σαββάκης Μάνος, Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Σακελλαρόπουλος Θεόδωρος, Καθηγητής του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πάντειου Πανεπιστημίου.

Σαμπανίκου Ευαγγελία, Καθηγήτρια του Τμήματος Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Σιδηρόπουλος Γεώργιος, Καθηγητής του Τμήματος Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Τοπάλη Πηνελόπη, Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Χατζαρούλα Ποθητή, Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Χιωτάκης Στυλιανός, Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης (Προστίθεται).

Ψημίτης Μιχάλης, Καθηγητής, Πρόεδρος του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Αναγνωστόπουλος Χρήστος, Καθηγητής, Πρόεδρος του Τμήματος Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Αναστασιάδης Βασίλειος, Καθηγητής, Πρόεδρος του Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Γιαβρίμης Παναγιώτης, Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Δαβαλάς Ανδρέας, Διδάκτωρ του τμήματος Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Ζώρας Κωνσταντίνος, Ομότιμος Καθηγητής του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Κουρούτζας Χρήστος, Πανεπιστημιακός Υπότροφος του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Λαγού Μαρία, Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Μαρκαντωνάτου Μαρία, Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Μαστρογιαννόπουλος Γεώργιος, Κοινωνιολόγος Msc Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Ναγόπουλος Νικόλαος, Καθηγητής, Κοσμήτορας Σχολής Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αιγαίου (πρόεδρος της επιτροπής).

Ξυπολυτάς Νικόλαος, Πανεπιστημιακός Υπότροφος του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Παρασκευόπουλος Δημήτρης, Πανεπιστημιακός Υπότροφος του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Πουλημάς Μιχάλης, Πανεπιστημιακός Υπότροφος του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Σαββάκης Μάνος, Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Σουλακέλλης Νικόλαος, Καθηγητής, Πρόεδρος του Τμήματος Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Χατζηχρήστος Γεώργιος, Υποψήφιος Διδάκτωρ του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Ψημίτης Μιχάλης, Καθηγητής, Πρόεδρος του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Ψωμά Νίκη, Υποψήφια Διδάκτωρ του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΉ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Κελίδου Ελισάβετ, Υποψήφια Διδάκτωρ του Τμήματος Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Χουρμουζιάδη Αναστασία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Τμήματος Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Μπακάλη Γεωργία, Υποψήφια Διδάκτωρ του Τμήματος Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ

Μπογόρδου Αναστασία, Αναπληρώτρια Προϊσταμένη της Γραμματείας της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Μέλη Φοιτητικών Συλλόγων της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Μπροστά στις πολλαπλές αρνητικές επιπτώσεις της παρατεταμένης κρίσης στην Ελλάδα τα ερωτήματα που απασχολούν την ακαδημαϊκή κοινότητα παραμένουν, ενώ διατυπώνονται με μεγαλύτερη ένταση: Οφείλουν οι Κοινωνικές Επιστήμες να αντιδρούν απέναντι στις διάφορες κοινωνικοοικονομικές κρίσεις (και με ποιον τρόπο) ή απλά να καταγράφουν με ευκρίνεια τις συνέπειές τους; Να παρεμβαίνουν στις πολιτικοκοινωνικές εξελίξεις (και σε ποια επιστημονικά ισχύουσα ενοποιητική βάση μπορεί να γίνει αυτό) ή να παραμένουν προσηλωμένες στην ουδετερότητα μιας επιστημονικής δεοντολογίας, απομακρυσμένες από την ευθύνη της στοχοθεσίας ενός κοινωνικού και πολιτικού οραματισμού; Να συμβάλουν και οι ίδιες στον κοινωνικό μετασχηματισμό, με το να κατανοούν έγκαιρα επερχόμενους κοινωνικούς κινδύνους και απειλές για τη δημοκρατία, να αξιοποιούν ουσιαστικά τις νέες τεχνολογίες ώστε να αποτρέπουν δυσάρεστες για την κοινωνία εξελίξεις ή να περιορίζονται, σε χρήσιμες κατά τα άλλα, επιστημονικές μελέτες και εφαρμογές για τα αρνητικά αποτελέσματα και τον χαρακτήρα των πολλαπλών κοινωνικών προβλημάτων και όχι ιδιαίτερα για τις αιτίες που προκαλούν τα προβλήματα αυτά;

Τα ερωτήματα αυτά πλανώνται στον δημόσιο διάλογο και συνοδεύονται συχνά από τη διαπίστωση ότι η όποια διαφαινόμενη αδυναμία των Κοινωνικών Επιστημών να διερευνούν σε βάθος και να παρεμβαίνουν δραστικά στη θεραπεία των αιτίων που προκαλούν τις κρίσεις, ανεξάρτητα εάν είναι προϊόν συνειδητής επιλογής ή όχι, συνιστά εκ των πραγμάτων μια κρίση για τις ίδιες, μια κρίση στο εσωτερικό τους. Και τούτο διότι είναι εμφανές ότι οι πολίτες των σύγχρονων κοινωνιών σε περιόδους αυξανόμενης αβεβαιότητας και σύγχυσης στην ανάγνωση πολιτικών προταγμάτων και κοινωνικών συνεπειών αναμένουν από τις κοινωνικές επιστήμες έναν πιο δραστικό ρόλο καθώς και μια έγκαιρη και έγκυρη επιστημονική διαμεσολάβηση που να βοηθά στην επιλογή πολιτικοκοινωνικού αφηγήματος και τους όρους που να διασφαλίζουν την υλοποίησή του.

Ήδη από την περίοδο του μεσοπολέμου ένας από τους μεγάλους διανοητές που εκδιώχθηκε από το ναζιστικό καθεστώς, ο Karl Mannheim αναλύοντας το χαρακτήρα των κοινωνικών επιστημών ισχυρίζεται ότι αυτές έχουν ως αποστολή τον επιστημονικό διαφωτισμό, διότι οι ίδιες είναι κατεξοχήν παράγοντας αλλαγής και δεν περιορίζονται στο ρόλο του παρατηρητή των εξελίξεων. Υπογραμμίζει επίσης ότι έχουν ως επιστημονικό χρέος να βοηθούν την κοινωνία να κατανοεί και να αναστοχάζεται, διευκολύνοντας σε πρακτικό επίπεδο τους όρους ερμηνείας στις διαπροσωπικές σχέσεις των ανθρώπων. Από την άλλη, η επιστημονική αυτή αποστολή δεν θα πρέπει να στηρίζεται σε απόλυτες και διαχρονικά ισχύουσες ιδεολογικοπολιτικές δεσμεύσεις καθότι η επιστημονική αλήθεια για την κοινωνία δεν είναι δεδομένη και αιώνια, αλλά ιστορική και μεταβαλλόμενη, καθώς οι κοινωνίες εξελίσσονται, όπως άλλωστε και οι ίδιες οι επιστήμες. Και αυτό επιβεβαιώνεται από τη συχνή «αλλαγή παραδείγματος» κυρίως στις κοινωνικές επιστήμες που έρχονται αντιμέτωπες με νέα δεδομένα, τα οποία δημιουργούν την ανάγκη μιας συνεχούς επαναθεμελίωσής τους.

Ωστόσο, στη μεταβαλλόμενη αυτή συνθήκη το πρόβλημα της εγγύησης της αλήθειας και της καταγγελίας του ψεύδους παραμένει, μόνο που δεν κρίνεται σε μια και μοναδική αντιπαράθεση μακροκοινωνικών οντοτήτων, ως μια τελική μάχη των μαχών, το αποτέλεσμα της οποίας να καθοδηγεί εφεξής όλες τις κοινωνικές εξελίξεις. Η εγγύηση της αλήθειας κρίνεται πάντα με βάση

τις θεμελιώδεις αρχές της επιστήμης, η οποία ωστόσο επιχειρεί ταυτόχρονα να ανασκευάζει τους τρόπους θέασης του αντικειμένου της παρατήρησης μέσα στον ιστορικό χρόνο και δημιουργεί διαφορετικούς όρους πρόσληψης της πραγματικότητας. Κυρίως όταν στις κοινωνικές επιστήμες το αντικείμενο της εμπειρικής έρευνας δεν είναι απλά στοιχείο της φύσης, έτσι ώστε η τέλεια παρατήρηση να ικανοποιεί τους στόχους ενός πλήρους εξηγητικού αποτελέσματος, αλλά είναι ταυτόχρονα και σκεπτόμενο υποκείμενο για το οποίο πρέπει αφενός να καταγραφούν και να εξηγηθούν μέσω εμπειρικής παρατήρησης οι εξωτερικές του συμπεριφορές, αφετέρου να κατανοηθούν και να ερμηνευτούν οι προθέσεις του, οι αγωνίες του, τα πιθανά του αδιέξοδα. Κατανοούνται άραγε όλα αυτά μόνο με το απογραφικό αποτύπωμα π.χ μιας εκλογικής, καταναλωτικής ή άλλης συμπεριφοράς χωρίς το ερμηνευτικό της περιεχόμενο;

Απέναντι σε αυτόν τον αντικειμενικό και ανεξάρτητο από την ανθρώπινη δημιουργία κόσμο που εξετάζεται με μεθοδολογίες των οποίων η επιστημονική και τεχνική αρτιότητα σε συνδυασμό με την αναγνωρισμένη αξιοπιστία και εγκυρότητα προκρίνεται ως εργαλείο επιστημονικής επικύρωσης, αναπτύσσεται και ένας παράλληλος διαφορετικός κόσμος που αξιώνει ισχύ και ενδιαφέρον σε μια παράλληλη πορεία με τον εκδημοκρατισμό, την ελευθερία του λόγου και την ανεμπόδιστη έκφραση συναισθημάτων, κυρίως την περίοδο της νεωτερικότητας. Πρόκειται για έναν κόσμο που «κατασκευάζεται» από τη μεριά των ίδιων των ανθρώπων, έναν κόσμο των βιωμένων υποκειμενικών εμπειριών της καθημερινής ζωής, των συλλογικών αλλά και των εξατομικευμένων διεκδικήσεων που εκβάλλουν μέσα από τις πολλαπλές συμβολικές δομές νοήματος σε διάφορες μορφές ζωής διαμορφώνοντας μια δική τους κοινωνική πραγματικότητα.

Ο κόσμος αυτός που παρέμενε αθέατος, τουλάχιστον ως συναρθρωμένη οντότητα, αποκτά ορατότητά μέσα από το ανανεωμένο ενδιαφέρον της κοινωνικής επιστήμης στη σύγχρονη εποχή. Δεν είναι τυχαίο ότι η διεκδίκηση αυτή έγινε αισθητή σε μια περίοδο υψηλής κοινωνικής διαφοροποίησης, κοινωνικής και επαγγελματικής κινητικότητας, με την ανάδειξη πολλαπλών ταυτοτήτων των ανθρώπων, αλλά και το ότι το άτομο καθίσταται πλέον χρήσιμη μονάδα (ψηφοφόρος, καταναλωτής κτλ.) για τους πολιτικούς και άλλους φορείς που διεκδικούν εξουσία. Κατά αυτόν τον τρόπο πολλές κοινωνικές έρευνες εστιάζουν πλέον στις έννοιες και στις ερμηνείες που αναδύονται μέσα από τις υποκειμενικές αναπαραστάσεις στην καθημερινή ζωή.

Επιπλέον η διαχείριση των συλλογικών συναισθημάτων των δρώντων ανθρώπων μέσα στις κοινωνίες αναδεικνύεται σήμερα σε κεντρικό πεδίο πολιτικού σχεδιασμού και επικοινωνίας και απασχολεί ιδιαίτερα τις κοινωνικές επιστήμες, οι οποίες αναφέρονται στα άτομα ως πολυσχιδή κοινωνικά υποκείμενα, στις διαπροσωπικές τους σχέσεις αλλά και στην ίδια την κοινωνία ως ολότητα και όχι απλά σε μεμονωμένα άτομα που επιχειρούν τις καλύτερες για τα ίδια ορθολογικές επιλογές. Οι ατομικές επιλογές κρίνονται τελικά ως προς την ορθολογικότητα που διαχέεται σε αυτές καθεαυτές τις κοινωνίες και συνδέει τελικά την ευρηματικότητα και τις ατομικές επιδιώξεις με το κοινό κοινωνικό όφελος.

Η πολυπλοκότητα αυτών των σχέσεων και η επιτακτικότητα στη λήψη άμεσων αποφάσεων δημιουργεί μια απόσταση ανάμεσα στον τρόπο που διαχειρίζεται η πολιτική διακυβέρνηση και αναδεικνύουν τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης τα κοινωνικά προβλήματα και τον τρόπο με τον οποίο τα αντιμετωπίζει η Κοινωνική Επιστήμη. Για παράδειγμα, δεν είναι τυχαίο ότι η συνεχής ματαίωση ενός έστω μεσο-πρόθεσμου πολιτικού οραματισμού που να ικανοποιεί ταυτόχρονα τη διαγενεακή

αλληλεγγύη, δηλαδή τη μέριμνα και για τις επόμενες γενιές, έτσι όπως η Κοινωνική Επιστήμη σε μια μακρόπνοη επιστημονικής ερμηνείας προοπτική προτείνει, προσκρούει συχνά στην «τυραννία» του επείγοντος, της άμεσης συγκυρίας ακυρώνοντας ταυτόχρονα την κοινωνικοεπιστημονική γνώση, τον μακροπρόθεσμο σχεδιασμό και την ισχύ, τελικά, της επιστημονικής τεκμηρίωσης. Εκεί λοιπόν που το γόητρο της Κοινωνικής Επιστήμης πλήττεται δεν είναι η ακύρωση της αξιοπιστίας της, αλλά η εκ των πραγμάτων συχνά ασύμβατη σχέση με τους χρόνους λήψης αποφάσεων και τις επιλογές της πολιτικής, αλλά και με την χρήση του επικοινωνιακού χρόνου, την ταχύτητα των ΜΜΕ στην ερμηνευτική απόδοση σημαντικών κοινωνικών γεγονότων και καταστάσεων.

Στο πλαίσιο αυτό, η παρούσα έκδοση του Τόμου του 2ου Συνεδρίου της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αιγαίου ήταν μια επιβεβαίωση ως προς το ότι ωρίμασαν οι συνθήκες εκείνες που μας επέτρεψαν να θέσουμε σε μια νέα προοπτική, τον επιστημονικό διάλογο στο χώρο των Κοινωνικών Επιστημών. Πόσο μάλλον όταν στο διάστημα που μεσολάβησε από το 1ο Συνέδριο της Σχολής συνέβησαν ανατρεπτικά γεγονότα στον διεθνή, ευρωπαϊκό και ελληνικό χώρο, με δραματικές συνέπειες σε συλλογικό και ατομικό επίπεδο.

Συγκεκριμένα, οι κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης είναι ορατές παντού: ανεργία και εργασιακή ανασφάλεια, φυγή χιλιάδων νέων στο εξωτερικό, απώλεια μεγάλου μέρους του εισοδήματος των πολιτών, υπολειμματική λειτουργία των προνοιακών δομών και των συστημάτων κοινωνικής προστασίας και ασφάλισης. Επιπλέον, καθώς οι συνθήκες αβεβαιότητας και η αυξανόμενη διακινδύνευση σχεδόν παγιώνονται, τα κοινωνικά προβλήματα επιδρούν στο ίδιο το αξιακό περιβάλλον της Δημοκρατίας. Έκδηλες μορφές βίας με πολιτικά, κοινωνικά, εθνικά, θρησκευτικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά αποτελούν ανησυχητικά φαινόμενα για τις δημοκρατικές αξίες.

Χωρίς να παραγνωρίζουμε το γεγονός ότι στην Ελλάδα βρισκόμαστε ακόμη κάτω από τη βαριά σκιά της οικονομικής και κοινωνικής κρίσης που επηρέασε και εξακολουθεί να επηρεάζει δραματικά τις ζωές των πολιτών, θεωρούμε ότι οι βίαιες και δραματικές εξελίξεις σε συλλογικό επίπεδο, ανοίγουν νέους ορίζοντες κατανόησης του κοινωνικού γίνεσθαι. Και τούτο διότι όλα τα μακροοικονομικά μεγέθη με τα οποία έχουμε αναγκαστικά εξοικειωθεί, αντικατοπτρίζουν κοινωνικές και πολιτικές μεταβολές που ενέσκηψαν με σφοδρότητα.

Ένα από τα ζητήματα λοιπόν του Τόμου είναι η κρίση στην Ελλάδα και την Ευρώπη, οι κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές της όψεις και συνέπειες μέσα από μια επανεκτίμηση του συνόλου των κοινωνικών συνθηκών αλλά και των κινδύνων υποχώρησης ή διαστρέβλωσης του περιεχομένου των δημοκρατικών αξιών. Και τούτο διότι η θεσμική συγκρότηση προηγμένου τύπου δημοκρατίας δεν εξαντλείται σε άκριτες ή απλές διαδικαστικές προσαρμογές από τη μεριά των πολιτών αλλά εδραιώνεται σε συνειδητές δημοκρατικές αξίες που παρακάμπτουν διλήμματα και βρίσκουν ελεύθερη έκφραση στην καθημερινή ζωή. Η πολιτική απαξίωση, η κοινωνική υποβάθμιση ή η παραγκώνιση αυτού του κοινωνικού περιεχομένου της εσωτερικής δημοκρατίας ως ισότιμης, έμπρακτης και συνυπεύθυνης συμμετοχής στα κοινά, καθιστά την τελευταία ευάλωτη σε επίπεδο θεσμών και κοινωνικής νομιμοποίησης, εμποδώνοντας μια βαθιά κρίση εκπροσώπησης.

Να σημειωθεί ωστόσο ότι μετά από μια δεκαετία πρωτόγνωρης κρίσης για τα μεταπολεμικά δρώμενα του τόπου μας, η ρητορική κατά των μορφωμάτων που απειλούν τη Δημοκρατία, υπάρχει κίνδυνος να μείνει κενή περιεχομένου εάν οι Κοινωνικές Επιστήμες δεν προσφέρουν μια ουσιαστική και σε βάθος κατανόηση των ανωτέρω προβλημάτων και δεν συμβάλλουν στην αποτροπή

καταστάσεων που να νομιμοποιούν ουσιαστικά οποιαδήποτε μορφή βίας κάτω από τη δύναμη της συνήθειας. Διότι τα αρνητικά φαινόμενα συνεχίζουν να υπάρχουν και επαναλαμβάνονται όταν δεν καταπολεμά κανείς τις γενεσιουργές αιτίες που τα προκαλούν

Πολλές από τις παραπάνω επιπτώσεις της κρίσης έχουν αναδειχθεί και αναλυθεί μέσα από στοχευμένες κοινωνικές έρευνες κατά τη διάρκεια της παρατεταμένης περιόδου της κρίσης στη χώρα μας. Χρειαζόμαστε ωστόσο μια συνολική αποτίμηση.

Κατά συνέπεια, ο κεντρικός άξονας και οι επιμέρους στόχοι του Τόμου είναι να παρουσιαστεί το έργο που παράγεται και οι δυνατότητες που διανοίγονται στο ευρύ φάσμα των Κοινωνικών Επιστημών, οι οποίες καλούνται να εξηγήσουν και να ερμηνεύσουν σύνθετα κοινωνικά φαινόμενα σε μια πέρα από την κρίση προοπτική, επιχειρώντας παράλληλα να υπερβούν τους κινδύνους που συνέβαλαν στο να βρεθούν και οι ίδιες, ως μέρος της κοινωνίας, αντιμέτωπες με την κρίση. Κατά συνέπεια, το πέρα από την κρίση δεν ερμηνεύεται ως διαφυγή ως δραπέτευση από μια κρίση που εξακολουθεί να υφίσταται, ούτε βέβαια και μια καθήλωση των Κοινωνικών Επιστημών σε περιβάλλον αναπαραγωγής των συνεπειών της κρίσης και αδυναμιών επίλυσης προβλημάτων. Το πέρα από την κρίση συνιστά για τις Κοινωνικές Επιστήμες μια νέα περίοδο, μια ανανέωση των όρων επανεκτίμησης και αποτίμησης καταστάσεων και κυρίως υπέρβασης μιας περιόδου περιδίνησης.

Σε σχέση με τα παραπάνω κάποια αρχικά, οριζόντια των θεματικών του Τόμου, ερωτήματα που απασχολούν τις Κοινωνικές Επιστήμες εστιάζουν στην ΕΕ και στην υπερεθνική της δομή. Όπως π.χ. εάν η ορθολογική οικονομική, πολιτική και κοινωνική οργάνωση στο εσωτερικό της ΕΕ παρουσιάζονται αρκετά συνεκτική, δεδομένης της διαφορετικής πολιτικής αντιμετώπισης μείζονων προβλημάτων από τη μεριά των διαφόρων εθνών κρατών που την συγκροτούν, αλλά και της εμφανούς αναντιστοιχίας ανάμεσα στις υψηλές οικονομικές και τεχνολογικές επιδόσεις αφενός και την αδυναμία για επίτευξη πολιτικής εμβάθυνσης και κοινωνικής συνοχής αφετέρου. Μια αναντιστοιχία που η ΕΕ φαίνεται να αδυνατεί να υπερβεί και την έχει οδηγήσει σε έναν υπαρξιακό προβληματισμό, ο οποίος εκδηλώνεται στο πλαίσιο των εγγενών αντιπαραθέσεων που ενισχύονται από την αναβίωση των ξεχωριστών εθνικών συλλογικών συνειδήσεων και των πολιτισμικών προτύπων που τείνουν να επιβεβαιώνουν την ασυμβατότητα στο εσωτερικό της Ένωσης.

Σε μία από τις κριτικές του επισημάνσεις σχετικά με τις κοινωνικές συνέπειες της οικονομικής κρίσης στην ΕΕ ο Ulrich Beck διατύπωσε το επιχείρημα για την ανάγκη μιας εκ νέου ενεργοποίησης της έννοιας της πολιτικής ως μιας διαδικασίας ενδυνάμωσης της Δημοκρατίας, της υπερίσχυσης του πολιτικού λόγου και των πολιτικών αποφάσεων στην ΕΕ. Την ίδια στιγμή, υπερασπίστηκε την αρχή ενός «κοσμοπολίτικου ρεαλισμού», καθώς και μια νέα πλουραλιστική μορφή άσκησης πολιτικής, η οποία δύναται να αντιμετωπίζει την πρόκληση όχι μόνο των υφιστάμενων κοινωνικο-οικονομικών μεταβολών αλλά και ευρύτατων κοινωνικών μετασχηματισμών, λαμβάνοντας υπόψη πολλές παραμέτρους και συνέργειες για την αντιμετώπιση των πιο περίπλοκων μορφών διακινδύνευσης και κρίσεων. Για τον ίδιο η υπέρβαση των κινδύνων δεν μπορεί να επιτευχθεί μέσω φοβικής απόπειρας διαφυγής, ή εθνικιστικής περιχαράκωσης, αλλά αντίθετα μέσα από την ενδυνάμωση μιας κοσμοπολίτικης ευρωπαϊκής ταυτότητας των εθνών κρατών για την οποία η εκχώρηση εμπιστοσύνης εδραιώνει τη Δημοκρατία, ενώ η ανεκτικότητα και η κοινωνική αναγνώριση της διαφορετικότητας δεν συνιστούν προβλήματα, αλλά τη λύση του προβλήματος.

Βέβαια, η πραγματικότητα στην περίπτωση της ΕΕ και της κρίσης στην Ευρωζώνη έδειξε ότι οικονομικές δομές φαίνεται να ανεξαρτητοποιούνται από τους κοινωνικούς παράγοντες που τις συγκροτούν, καθώς οι ιδιαίτερες νομικές, πολιτικές, πολιτισμικές και αξιακές μορφές θεσμοθέτησης των διαφορετικών ευρωπαϊκών κοινωνιών, αλλά συχνά και οι συνταγματικές δεσμεύσεις σε εθνικό επίπεδο, δεν λαμβάνονται επαρκώς υπόψη. Αποτέλεσμα αυτών των εξελίξεων είναι να παρουσιάζονται οι οικονομικές δομές ως απονομιμοποιημένες στη συνείδηση του Ευρωπαίου πολίτη και να αυξάνουν τον ευρωσκεπτικισμό.

Εξίσου κρίσιμο για τον Τόμο ζήτημα αποτελεί η προσέγγιση και η συζήτηση της μεταναστευτικής και προσφυγικής κρίσης σε επίπεδο αφενός επίσημων πολιτικών μέτρων και θεσμικών παρεμβάσεων και αφετέρου σε επίπεδο πραγματικών βιωμάτων και εμπειριών των ανθρώπων που έχουν πληγεί από την κρίση και των εμπλεκομένων στην πολυσύνθετη διαχείρισή της. Έχει ιδιαίτερη σημασία ότι το εν λόγω θέμα συζητήθηκε στη Λέσβο, το νησί που τόσο πολύ συνδέθηκε με την προσφυγική κρίση και τις ποικίλες παραμέτρους που αφορούν στην αντιμετώπισή της. Το νησί που αποτελεί ένα εργαστήριο για τους κοινωνικούς επιστήμονες, να διερευνήσουν με πολλαπλούς τρόπους και επιστημονικά εργαλεία μια νέα πραγματικότητα που ξεχωρίζει τα τελευταία χρόνια ως προς τις πολιτικές και κοινωνικές επιδράσεις της σε τοπικό, εθνικό, ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο.

Στο πλαίσιο του Τόμου παρουσιάστηκε μια μεγάλη ποικιλία ζητημάτων του χώρου και του περιβάλλοντος, γεωγραφικών βάσεων δεδομένων, δημογραφικών δεικτών και κοινωνικών υποδομών και γενικότερα ζητήματα αλληλεπίδρασης ανθρώπου και χώρου. Παρουσιάστηκαν επίσης νέες επιστημονικές τάσεις και καινοτομίες που αφορούν τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, τις σύγχρονες τεχνολογίες και τα ψηφιακά μέσα καθώς και έρευνες και εφαρμογές διαδραστικών πληροφοριακών συστημάτων στην οργάνωση εκπαιδευτικών προγραμμάτων, πολιτισμικών εκδηλώσεων, μουσείων και αιθουσών τέχνης. Τέλος ένα μεγάλο μέρος των κειμένων εστιάστηκαν στο γεωγραφικό, κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον των τοπικών κοινωνιών της νησιωτικής Ελλάδας.

Οι Κοινωνικές Επιστήμες ως ενεργό τμήμα του πνευματικού κόσμου οφείλουν να ανακτήσουν το ζωτικό τους χώρο ενώ το βάρος της ευθύνης των ίδιων των κοινωνικών επιστημόνων προσλαμβάνει διαστάσεις ιστορικού χρέους. Πριν από έναν αιώνα περίπου, ο Max Weber καταφάσκοντας την κοινωνική επιστήμη ως μια θεμελιακή αξία της σύγχρονης εποχής, έθεσε ταυτόχρονα το εναγώνιο ερώτημα του εξατομικευμένου υποκειμένου να δώσει νόημα στην ύπαρξή του μέσα σε ένα ρευστό, αβέβαιο περιβάλλον. Δεν είναι οι παλιοί Θεοί που επιστρέφουν ως τέτοιοι, τόνισε, αλλά υποστασιοποιημένες απρόσωπες δυνάμεις και εξουσίες από τις οποίες εξαρτώνται τα άτομα, από «υποσυστήματα», είτε είναι της οικονομίας ως κυρίαρχο, είτε της πολιτικής, είτε της επιστήμης. Αυτή η διαχρονικής αξίας επισήμανση, θέτει σήμερα ακόμη πιο επιτακτικά, το ζήτημα της αυτοκριτικής συνείδησης που οριοθετεί τον καταϊγισμό της πληροφορίας που μας κατακλύζει. Με το σκεπτικό αυτό, οι Κοινωνικές Επιστήμες θα πρέπει να καταστούν πυξίδα σε μια κοινωνία με έλλειψη προσανατολισμού, και να αποτελέσουν εργαλείο αναστοχασμού σε εποχές όπου η επιφανειακή εντύπωση γίνεται αυτοσκοπός.

Η συγκεκριμένη συγγραφική πρωτοβουλία επιχείρησε να προσελκύσει κοινωνικούς επιστήμονες από όλα τα θεωρητικά και ερευνητικά πεδία, οι οποίοι επιθυμούν να συνεισφέρουν με

εξωστρέφεια σε έναν ευρύ, δυναμικό και δημιουργικό διάλογο, συνδυάζοντας τον επιστημονικό ορθολογισμό με την επινοητικότητα και τον κριτικό αναστοχασμό. Τα αποτελέσματα αυτής της σύνθεσης είναι πλέον προσιτά και αξιοποιήσιμα από την ακαδημαϊκή κοινότητα, όπως και από φορείς της κοινωνίας. Καθώς η επιστήμη δεν συνιστά μια στατική πνευματική λειτουργία, αλλά εξελίσσεται δυναμικά στον χωροχρόνο και επηρεάζεται από τις κοινωνικά μεταβαλλόμενες συνθήκες, αναμένεται μέσα από τον Τόμο η παραγωγή νέας γνώσης σε συνδυασμό με τη συστηματική επεξεργασία και παρουσίασή της, έτσι ώστε να ενισχυθεί ο διεπιστημονικός διάλογος στις κοινωνικές επιστήμες στη χώρα μας

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά όλους/ες τους/τις συνεργάτες/ισσες της οργανωτικής και επιστημονικής επιτροπής που συνέβαλαν στην ολοκλήρωση αυτού του Τόμου καθώς και κάθε έναν/μία των συγγραφέων. Διατηρώ τέλος τη βεβαιότητα ότι η 'συγγραφική αυτή προσπάθεια με πρωτοβουλία της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αιγαίου θα συνεχιστεί σε επόμενη περίοδο.

Νίκος Ναγόπουλος

Καθηγητής, Κοσμήτορας Σχολής Κοινωνικών Επιστημών Πανεπιστημίου Αιγαίου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

7 ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ΜΑΗΣ 1968. ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΙ ΑΠΟΗΧΟΙ ΕΝΟΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΓΕΓΟΝΟΤΟΣ

- 26 Το «'68» ως ορόσημο μιας διαρκούς παγκόσμιας εξέγερσης της νεολαίας: Οι κινητοποιήσεις σε Γαλλία, Αμερική και Ιαπωνία ως κινηματικοί συνειρμοί «επίμονου ανθρωπισμού εναντίον του θριαμβεύοντος υλισμού και του επιθετικού πραγματισμού»
Μιχάλης Ψημίτης
- 43 Η «Λύσσα» του Μάη του 1968: Το κύκνειο άσμα των «καταστασιακών» και της ιστορικοιστικής επιστημολογίας
Νίκος Τζ. Σέργης, Δημήτρης Παπαγεωργίου
- 53 Ελλάδα 1968: Πρώτη προσπάθεια συνταγματικής οργάνωσης του Στρατιωτικού Καθεστώτος 1967-1974. Ο ειδικός πολιτειακός ρόλος των ενόπλων δυνάμεων και η ειδική προστασία του κοινωνικού καθεστώτος
Κώστας Ζώρας
- 62 «Je suis venu, j'ai vu, ... ». The ellipses of an exhibition about May '68
Anastasia Chourmouziadi

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΥΠΟΔΟΜΕΣ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

- 76 Ο ρόλος των ερευνητικών υποδομών στην εννοιολόγηση των εμπειρικών ερευνών
Ιωάννης Κάλλας
- 90 Η ανάπτυξη μιας νέας ερευνητικής κουλτούρας ως προϋπόθεση για τη δευτερογενή ανάλυση ποιοτικών δεδομένων
Γιώργος Τσιώλης
- 99 Στατιστικό σύστημα και ερευνητικές υποδομές στην εξωτερική μετανάστευση: Διαθεσιμότητα και ανάγκες στη Σύγχρονη Ελλάδα
Κώστας Ρόντος, Μαρία-Ελένη Συρμαλή
- 107 Νέοι τύποι δεδομένων, νέοι ρόλοι των ερευνητικών υποδομών;
Δήμητρα Κονδύλη, Απόστολος Λιναρδής

ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

- 123 Ιστορικά αίτια και ερεθίσματα στη μέθοδο προσέγγισης της πραγματικότητας από τον Max Weber
Στέλιος Χιωτάκης
- 137 Μαζική Δημοκρατία και ασύμμετρες αξιακές ορθολογικότητες στο έργο του Παναγιώτη Κονδύλη
Νίκος Ναγόπουλος
- 148 Η μεσοπολεμική περίοδος στο έργο του Καρλ Πολάνυι
Μαρία Μαρκαντωνάτου

- 158 Κοινωνικές τάξεις και εκμετάλλευση στο επιστημονικό παράδειγμα του αναλυτικού μαρξισμού
Μιχάλης Πουλημάς
- 170 Ο μετασχηματισμός της έννοιας της κριτικής στη σύγχρονη κριτική θεωρία. Μετασχηματισμοί και απορίες της κριτικής στους Γ. Χάμπερμας και Α. Χόνετ
Μιχάλης Σκομβούλης
- 180 Μια σύγχρονη προσέγγιση της επιστήμης της Ιστορίας των Θρησκειών
Γεώργιος Γαϊτάνος

ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΣΕ ΠΕΡΙΟΔΟΥΣ ΚΡΙΣΗΣ

- 189 Κομματικό κράτος, πελατειακές σχέσεις: κοινοτισμός ως θεραπεία
Νικήτας Αλιπράντης
- 200 Το Φανταστικό στοιχείο ως προϋπόθεση εδραίωσης συνειδητών δημοκρατικών ιδεών και εφαρμογής επαναστατικών λύσεων
Δημήτριος Καραγιώργος
- 210 Οι ρίζες των αντιμνημονιακών κινητοποιήσεων: Η διαμαρτυρία στην Ελλάδα στο πλαίσιο του αντι-παγκοσμιοποιητικού συγκρουσιακού κύκλου
Νίκος Σερντεδάκης, Βασίλης Ρόγγας
- 222 Beat generation and change of example: From aesthetic improvisation to social experimentation
Christos Nedelkopoulos
- 226 Οι ιδεολογικές καταβολές της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης
Ανδρέας Δαβαλάς
- 233 Πολιτικές και ρητορικές υπευθυνοποίησης κατά την ελληνική κρίση
Μαρία Μαρκαντωνάτου, Χρήστος Κουρούτζας, Δημήτρης Παρασκευόπουλος
- 246 Σημάνσεις της εθνικής ταυτότητας στην έξοδο (;) από την κρίση
Χαρά Στρατουδάκη, Γιάννης Σκαρπέλος
- 258 Κρίση της κουλτούρας ή κουλτούρα της κρίσης; Μια κοινωνιολογική προσέγγιση
Άννα Χ. Μαρκοπούλου

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΟ ΕΚΚΕ. ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

- 268 Κοινωνική συνοχή, ανοχή και εγκληματικότητα στην Ελλάδα της κρίσης
Ιωάννα Τσίγκανου
- 280 Το επάγγελμα του ναυτικού ως επαγγελματική διέξοδος για τους νέους. Μια πρώτη προσέγγιση
Μαρία Θανοπούλου
- 287 Μεικτά μεταναστευτικά ρεύματα στην Ελλάδα της κρίσης. Αφηγήσεις στον ημερήσιο Τύπο
Χριστίνα Βαρουξή, Γρηγόρης Γκουγκούσης, Δημήτρης Τουρλίδας, Ιφιγένεια Βάγια, Ιωάννα Τσίγκανου

ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΡΓΑΣΙΑ

- 300 Κοινωνικοοικονομική κρίση στην Ελλάδα: Θεσμικές Μεταρρυθμίσεις και Ανάπτυξη
Ιωάννης Βαβούρας, Κώστας Ρόντος, Μαρία-Ελένη Συρμαλή
- 314 Ο Μαρξ, το Κεφάλαιο και η Εργασία στην εποχή της ψηφιακής εργασίας
Γεωργία Πετράκη
- 321 Κρίση, Ανάπτυξη και Μετα-Ανάπτυξη στην Ελλάδα
Μαρία Μαρκαντωνάτου
- 332 Σχέσεις Εργασίας στον Τομέα των Υπηρεσιών: Τριτογεννοποίηση, Απορρύθμιση και η νέα θέση της Μισθωτής Εργασίας
Θεόδωρος Α. Κουτρούκης
- 339 Institutional Innovation and Social Economy: insights from a Greek region
Georgios Chatzichristos, Nikolaos Nagopoulos

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

- 353 Φύλο, εργασία και 'κρίση της φροντίδας': εννοιολογικές αναζητήσεις και αναθεωρήσεις στην σύγχρονη κοινωνική πολιτική
Κυριακή Λαμπροπούλου
- 370 Η Ελλάδα την περίοδο της κρίσης: Κοινωνικές-οικονομικές επιπτώσεις και Πολιτικές
Κασσιανή Οικονόμου
- 384 Brain Drain: μια σύγχρονη απειλή για τη χώρα μας
Χρήστος Ζιώγας, Πάρης Κανιούρας, Δημήτριος Νταλώσης, Σταμάτης Σταμάτης
- 398 Η λειτουργία της «Εθνικής Σύνταξης» στη συνταξιοδοτική προστασία
Βαγγέλης Κουμαριανός

ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΥΓΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

- 411 Μέτρηση της γεωγραφικής ανισοκατανομής των υπηρεσιών υγείας στην Ελλάδα: Μια ποσοτική ανάλυση
Δημήτριος Αντώνογλου, Κώστας Ρόντος
- 458 Αναπηρία και κοινωνική ανισότητα: Το παράδειγμα της ενσωματοβίωσης (Embodiment) των Ελλήνων χορευτών με κινητική αναπηρία
Ανδρέας Κολίσογλου, Γιώργος Αλεξιάς, Θάνος Καστρίτης
- 468 Νέοι χώροι και πρακτικές για τον τοκετό, νέες εννοιολογήσεις του φύλου, της γυναίκειας υποκειμενικότητας και του μητρικού ρόλου
Μυρτώ Χρονάκη
- 481 Καισαρική τομή και εναλλακτικές προσεγγίσεις για τον τοκετό στη σύγχρονη Ελλάδα
Μάνος Σαββάκης, Κατερίνα Αναστασίου

- 492 Η κοινωνική κατασκευή του χρόνιου πόνου σε ασθενείς με μυοσκελετικές παθήσεις
Μάνος Σαββάκης, Νικόλαος Κολοκούρας
- 504 Η διαδικασία επαγγελματοποίησης στα επαγγέλματα υγείας: Η περίπτωση του επαγγέλματος της νοσηλευτικής
Ανδρέας Ντούνης

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

- 516 Η επίδραση της οικονομικής κρίσης στον ελληνικό μαθητικό πληθυσμό. Κοινωνιολογικές και παιδαγωγικές προσεγγίσεις
Βασίλειος Οικονομίδης, Θεόδωρος Ελευθεράκης, Ευαγγελία Καλεράντε, Παναγιώτης Γιαβρίμης
- 528 Οικονομική κρίση (Μνημόνια) και Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση. Οι Απόψεις των Εκπαιδευτικών των Δημοτικών Σχολείων Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης της Θράκης
Δημήτρης Στεφανίδης
- 540 Νέοι Εκπαιδευτικοί Διαφορετικών Ταχυτήτων. Η «Γενιά της Κρίσης»
Παρασκευή Πουλογιαννοπούλου
- 549 Αναπηρία και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα της κρίσης
Γεώργιος Χονδρομπίλας, Παναγιώτης Γιαβρίμης

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΚΡΙΣΗ

- 561 Το γυναικείο πρόσωπο της μονογονεϊκότητας στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης
Δρ. Μιλτιάδης Σταμπουλής
- 575 Οι ανάγκες των γονιών που αναζητούν ατομική συμβουλευτική, σε περιβάλλον οικονομικής κρίσης
Ελευθερία Σπυροπούλου, Σοφία Βαρελίδου
- 586 Κοινωνιολογικές Προσεγγίσεις, Ερμηνείες και Προοπτικές της εξέλιξης των οικογενειακών δομών προ και μετά κρίσης
Αναστασία Κατσούρη, Ελένη Μακρίδου
- 600 Θεολογείν περί φύλου και σεξουαλικότητας. Έμφυλες και άφυλες ταυτότητες στη δημιουργία νέων μορφών οικογένειας και συμβίωσης
Νικόλαος Ματθαίου
- 612 Κοινωνικές διακρίσεις: αποτυπώσεις στον γάμο, στο Οικογενειακό Δίκαιο, στην αναπαραγωγή, στην οικογένεια
Αγγελική Καλομοίρη
- 620 Ο Στρατιωτικός Κοινωνιολόγος Charles Moskos και η Συμβολή του στην Ανάπτυξη της Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας
Δρ. Δημήτριος Σμοκοβίτης

ΕΓΚΛΗΜΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΒΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

- 635 Το έγκλημα, ο νόμος και η Οκτωβριανή Επανάσταση. Η περίπτωση του Πασουκάνις
Στράτος Γεωργούλας
- 643 Η Διακυβέρνηση των Ενδημικών και Επιδημικών Φαινομένων υπό το καθεστώς της κρίσης: Η περίπτωση των «οροθετικών εκδιδόμενων γυναικών»
Χρήστος Κουρούτζας
- 659 Οι έννοιες του «θύτη» και του «θύματος» στην ελληνική οικονομική κρίση: Ανάλυση λόγου από τον ελληνικό έντυπο τύπο
Έλενα Μπότση
- 671 Η εμπορευματοποίηση του Αθλητισμού ως παράγοντας ενίσχυσης του φαινομένου του Ντόπινγκ
Παράσχος Κανλής

ΝΗΣΙΩΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟΠΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ

- 684 Συζητώντας για τα νησιά: κυρίαρχοι λόγοι στη νεωτερικότητα και νέες οντολογικές προσεγγίσεις
Χρήστος Μπακάλης
- 696 Περιφερειακότητα και νησιωτική συνοχή: Ερμηνεία και σύνδεση των όρων αυτών, μέσα από τις γυναίκες των σφουγγαράδων της Καλύμνου
Νικολέτα Τσίγκρα
- 704 Οικονομική Κρίση και το Δικαίωμα στην Εργασία: Η περίπτωση της Περιφέρειας Βορείου Αιγαίου
Μαρία Καραμανώλη
- 715 Στάσεις και αντιλήψεις μελών κινημάτων για το ζήτημα της ιδιωτικοποίησης του νερού. Η περίπτωση του Βόλου και της Θεσσαλονίκης
Μαρία Λαγού, Μαρία Σηφάκη

ΕΥΡΩΠΗ, ΕΥΡΩΖΩΝΗ ΚΑΙ ΕΛΛΑΔΑ

- 730 Εκλογικοί Κύκλοι και Δημοσιονομικά Ελλείμματα στην Ελλάδα
Χαρά Βαβούρα, Ιωάννης Βαβούρας, Γιώργος Πετράκος, Κωνσταντίνος Ρόντος
- 742 Η πορεία της Ε.Ε. μετά το 2002 με την υιοθέτηση του ευρώ και την δημιουργία της ευρωζώνης, μέσα από τον τύπο
Χρήστος Ζιώγας, Πάρης Κανιούρας, Σοφία Παπαδοπούλου, Σταμάτης Σταμάτης
- 754 Θεσμικά Ελλείμματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως προς την διαχείριση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κρίσης. Οι επιπτώσεις στην Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία
Γιώργος Γιαρλός
- 765 Αντινομίες της ευρωπαϊκής ενοποίησης στην εποχή της παγκοσμιοποίησης. Θεσμικές και πολιτικές προοπτικές μετεξέλιξης της ΕΕ
Νικόλαος Βλαχάκης

- 774 Οι περιφερειακές ανισότητες στην Ευρωπαϊκή Ένωση: μια θεωρητική προσέγγιση
Σοφία Γερ. Παπαδοπούλου
- 784 Ασφάλεια και Άμυνα στην Ευρώπη της Κρίσης
Παύλος Πατίρης

ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΟΦΕΙΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

- 793 Μεταναστευτικές/Προσφυγικές ροές και οι προκλήσεις για την Ευρώπη και την Ελλάδα: Σταθερές θεσμικές απαντήσεις σε ρευστό πολιτικό περιβάλλον
Δρ Αναστάσιος Γιουζέπας, Δρ Αναστασία Χαλκιά
- 803 Η θεσμική συγκρότηση της Ε.Ε. στην προσφυγική κρίση (2014-8). Προσέγγιση και ερμηνεία των στρατηγικών αποφάσεων και επιλογών των ευρωπαϊκών οργάνων και των κρατών-μελών υπό τη θεωρία της ορθολογικής επιλογής
Νικόλαος Ουδατζής, Χαράλαμπος Πούλος, Κωνσταντίνος Τζίκας, Γεώργιος Τζάρτζας
- 814 Ευρωπαϊκή ταυτότητα και ιθαγένεια στον αστερισμό της ευρωπαϊκής κρίσης
Λεμονιά Χατζηπαντελή
- 823 Η συμμετοχή των Ελλήνων Ευρωβουλευτών στη μεταναστευτική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης
Γεωργία Παπανικολάου
- 837 Νέες τάσεις στο θεσμικό πλαίσιο του Μεταναστευτικού στην Ελλάδα και την Ε.Ε.
Φώτιος Επ. Ζυγούρης, Σοφία Γερ. Παπαδοπούλου

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗ - ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗ «ΚΡΙΣΗ» ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ Η ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

- 855 Προσφυγικές εικόνες και εικονικότητες
Νάσια Χουρμουζιάδη
- 869 Αντιλήψεις και στάσεις των κατοίκων της Λέσβου για τη μετανάστευση και τα σύνορα
Παρασκευή Τσιτσαράκη, Ηλέκτρα Πετράκου
- 878 Η προσφυγική κρίση μέσα από τα μάτια των κατοίκων της Λέσβου
Ελευθερία Αλεξανδρή, Ευρικόμη Σάββα
- 887 Συναισθηματικό κλίμα στην ελληνική κοινωνία και υποδοχή και ενσωμάτωση προσφύγων
Βενετία Σακελλαρίου
- 901 Ανάμεσα στην απορρόφηση και στην αναπαραγωγή της προσφυγικής ταυτότητας: Ενοιολογικές και πρακτικές διαστάσεις
Κωνσταντίνος Καρουσάκης
- 910 Διαστάσεις της προσφυγικής κρίσης στην Ελλάδα
Στυλιανός Ιωάννης Τζαγκαράκης Λεωνίδας Δημήτριος Κοτρώγιαννος

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗ - ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗ «ΚΡΙΣΗ» ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΣΤΕΓΑΣΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ

- 922 Φιλοξενία Ασυνόδευτων Ανηλίκων. Μια απόπειρα χαρτογράφησης
Χριστίνα Σκούρτη, Όλγα Τσικαλάκη, Αγγελική Παπανίκου
- 935 Μεταναστευτικές εμπειρίες μέσα από το βλέμμα- φακό των παιδιών
Βασιλική Ψιλάκη
- 947 Οι χωρο-κοινωνικές διαστάσεις των προγραμμάτων στέγασης και εκπαίδευσης των προσφύγων στην Αθήνα
Εύα Παπατζανή
- 959 Διαδρομές και σχέσεις από τη βάρκα στο διαμέρισμα
Γεωργία Σαρικούδη, Χρήστος Τσαρουχίδης, Τριανταφυλλιά Καβαζίδου, Γκόλφω Τσέργα

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗ - ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗ «ΚΡΙΣΗ» ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΝΤΑΞΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΚΑΙ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ

- 968 Δι-υποκειμενικές και υποκειμενικές νοηματοδοτήσεις της μετάβασης και της ένταξης Σύριων προσφύγων στην Ελλάδα: Μεθοδολογικά ζητήματα μιας διαγλωσσικής έρευνας
Δρ Αναστασία Χαλκιά, Μάρθα Λεμπέση, Δρ Ιωάννα Τσίγκανου
- 979 Ένταξη προσφύγων: ο ρόλος του Κοινωνικού Κεφαλαίου
Δημήτριος Γεωργιάδης, Βασίλειος Πανταζής
- 988 Αλλοδαποί Εργαζόμενοι και Συνδικάτα: Μια ασύμπτωτη σχέση;
Θεόδωρος Α. Κουτρούκης
- 998 Διαστάσεις των προοπτικών ένταξης των προσφύγων στο Ελληνικό παραγωγικό σύστημα: Μελέτη Περίπτωσης σε Κρήτη και Μυτιλήνη
Δημήτριος Κοτρόγιαννος, Στυλιανός Ιωάννης Τζαγκαράκης, Απόστολος Καμέκης, Γεωργία Δημάρη, Εμμανουήλ Μαυροζαχαράκης
- 1011 Το ζήτημα της Κοινωνικής Ένταξης των Προσφύγων με Άσυλο στη Λέσβο
Λαμπρινή Μπλάτσιου, Άντζελα Τζουρέ

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗ - ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗ «ΚΡΙΣΗ» ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΔΙΑΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

- 1024 Ευρωπαϊκές διαστάσεις της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης και ο ρόλος της ηγεσίας των σχολικών μονάδων στη διαχείριση της διαφορετικότητας
Νίκη Ψωμά, Νικόλαος Ναγόπουλος
- 1034 Κινηματογραφικά ερμηνευτικά ρεπερτόρια της κοινωνικής ταυτότητας των προσφύγων: Η τεχνική του animation στη διαπολιτισμική εκπαίδευση
Βασιλική Αναστασοπούλου, Συμεών Νικολιδάκης
- 1043 Η αξιοποίηση της Τέχνης στη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση: Αναπαραστάσεις Εκπαιδευτικών Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης για τη διαχείριση δίγλωσσων μαθητών
Χαράλαμπος Παπαγιάννης, Αγγελική Κίτσιου

- 1055 «Education as unusual»: Η συνεργασία Συντονιστριών/Συντονιστών Εκπαίδευσης Προσφύγων και Διευθυντριών/Διευθυντών Σχολείων στην προσπάθεια συμπερίληψης των μαθητών/τριών προσφύγων στην εκπαίδευση. Μία μελέτη περίπτωσης μεταξύ δύο διευθυντριών Δημοτικών Σχολείων του Δήμου Αθηναίων και της Συντονίστριας Εκπαίδευσης Προσφύγων της Ανοικτής Δομής Φιλοξενίας του Ελαιώνα
Βασιλική Κρίθαρη, Χριστίνα Σπυροπούλου, Θεοδώρα Τσιαγκάνη
- 1067 Πρόσφυγες, μαθητές/τριες, έφηβοι. Διερευνώντας τις ταυτότητες ανήλικων προσφύγων: Μελέτη Περίπτωσης
Σταματία Παπαδημητρίου
- 1078 Συνέργειες ανάμεσα στην Τυπική και Μη Τυπική Εκπαίδευση: Δράσεις στον Ελαιώνα με παιδιά και ενήλικες
Μαρικαίτη Γραικιώτη, Ηρώ Μηλιώνη, Μαρίνα Μπουρτούλη, Βασιλική Αλικάρη, Γεωργία Μουζακίτη, Χρυσούλα Μπίνα, Αθηνά Τρυφεροπούλου, Ελένη Καραμπότσιου, Σωτηρία Σαπρανίδου
- 1091 Κοινωνικές παραστάσεις και εκπαιδευτικές πρακτικές ως αντανάκλασεις του προσφυγικού θέματος: Λογοαναλυτικές προσεγγίσεις των κοινωνικών φορέων αναφορικά με τα ΑΜΕΑ πρόσφυγες
Άννα Σταματίου, Ευαγγελία Καλεράντε

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗ - ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗ «ΚΡΙΣΗ» ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΣΤΟΝ ΤΟΜΕΑ ΤΩΝ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΚΑΙ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗ ΚΡΙΣΗ

- 1104 Κοινωνική Εργασία και «Δυνάμεις Επαγγελματικής Αντίστασης» στις αντιξοότητες διαχείρισης της προσφυγικής και μεταναστευτικής κρίσης
Λεμονιά Χυδίρογλου, Στυλιανή Φαρμάκη, Αγάπη Κανδυλάκη
- 1115 Οι επαγγελματίες ψυχικής υγείας στο πλαίσιο ανοιχτής δομής φιλοξενίας προσφύγων: προκλήσεις, δυσκολίες, βιώματα
Όλγα Τσικαλάκη, Χριστίνα Σκούρτη, Δρ Δημήτριος Γεωργιάδης
- 1126 Πρόσφυγες, Ανθρώπινα Δικαιώματα. Προκλήσεις για την Κοινωνική Εργασία
Βασίλειος Πανταζής, Χριστίνα Κουτσούβελα, Μαρία Κοριζή

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ HENRI LEFEBVRE. ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΚΑΙ ΑΝΤΙΡΑΤΣΙΣΤΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

- 1139 Οι σύγχρονοι κοινοτικοί τρόποι οργάνωσης ως νησίδες αντίστασης και η πιθανή σχέση τους με τις προσεγγίσεις του Επικούρειου Κήπου
Γιώργος Δικμάνης
- 1149 Ανθρωπισμός και Αντιρατσιστική Γεωγραφία
Κωνσταντίνος Ζαφείρης
- 1158 Το δικαίωμα των προσφύγων στην πόλη: κρατικοί χώροι φιλοξενίας και στεγαστικά κοινά. Μελέτη περιπτώσεων σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη και Μυτιλήνη
Χρύσα Γιαννοπούλου, Χρυσάνθη (Κρίστη) Πετροπούλου, Ηλίας Πιστικός, Χαράλαμπος Τσαβδάρου
- 1172 Χαρτογραφίες και αναπαραστάσεις «των άλλων»: Το παράδειγμα της Λέσβου. Προς μια Αντι-ρατσιστική Γεωγραφία
Νάγια Τσελεπή, Χρυσάνθη (Κρίστη) Πετροπούλου

- 1180 Can the subaltern create? – Appropriation of space as a way to produce resistance in a segregate context
Roberto Marques, Christy (Chryssanthi) Petropoulou

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

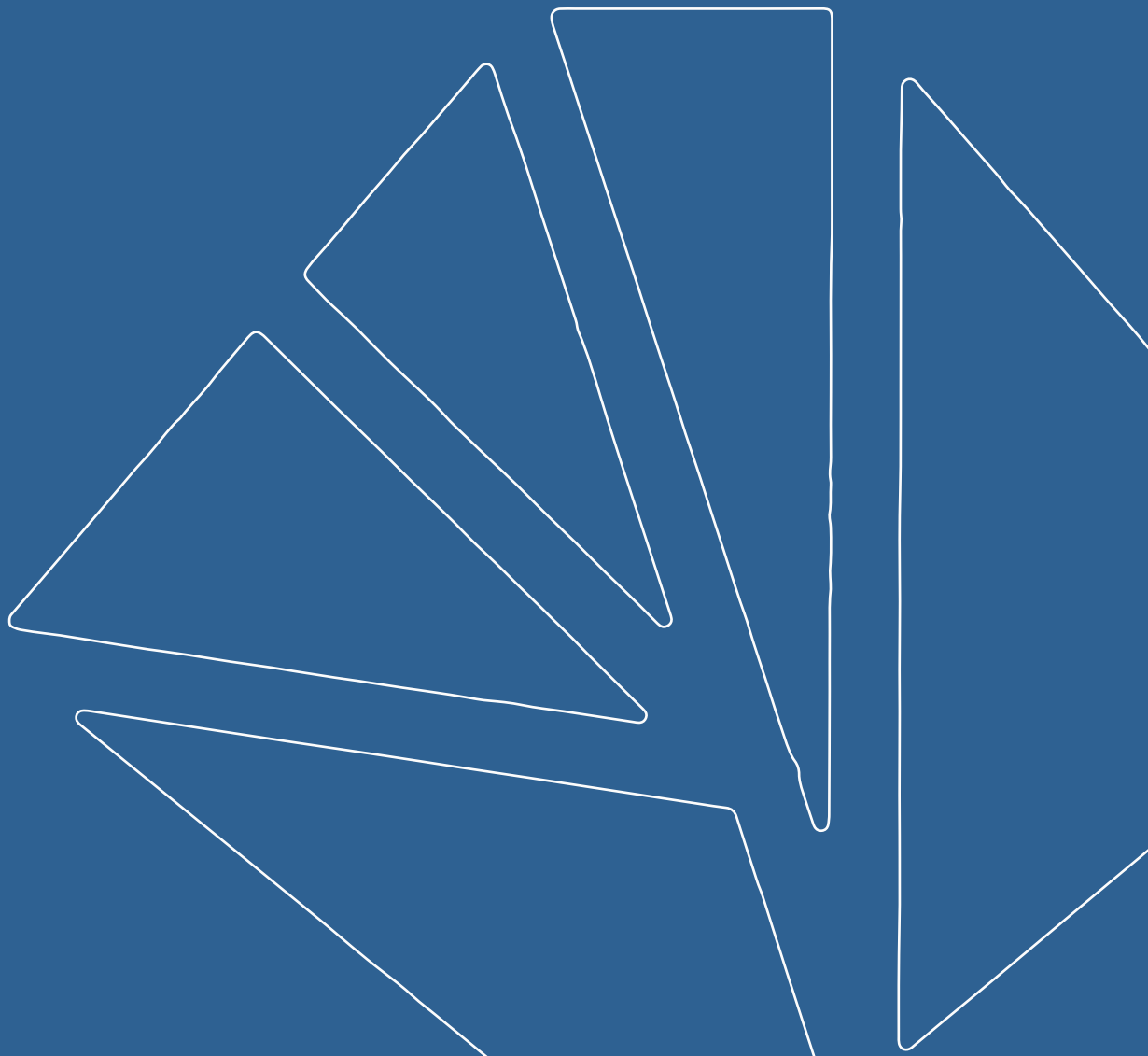
- 1193 Ανοιχτά ερμηνευτικά ρεπερτόρια σε μια διαδικασία διομαδικής επικοινωνίας: Η Έρευνα-Δράση στη διαδικασία δημοκρατικής παραγωγής λόγου
Ευαγγελία Καλεράντε, Λέλα Γώγου
- 1204 Κοινωνιολογική προσέγγιση των παιδαγωγικών πρακτικών που υλοποιούνται για τη διδασκαλία των Μαθηματικών στις ΔΥΕΠ: Μια μελέτη περίπτωσης
Αρχοντούλα Λάγιου, Άννα Ασημάκη, Γεράσιμος Κουστουράκης
- 1216 Επιμήκυνση και εγκατάλειψη των σπουδών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση: μια εναλλακτική κοινωνιολογική προσέγγιση
Δημήτρης Σακκούλης, Άννα Ασημάκη, Γεράσιμος Κουστουράκης
- 1227 Το σχολείο ως κοινωνική και πολιτισμική κοινότητα
Αναστασία Ζήση, Γεωργία Τσάγκου, Αλέξης Βασιλομανωλάκης, Ειρήνη Σαμίου
- 1236 Στίγμα και μαθησιακές δυσκολίες
Μαρία Παλιβάνη, Παναγιώτης Γιαβρίμης
- 1246 Εφαρμογή (Χρήση) Τεχνολογιών Πληροφορίας και Επικοινωνίας στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση: Ζητήματα και Προοπτικές
Μαρίνα Σταμάτη

ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ, ΤΕΧΝΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ. ΜΟΥΣΕΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΨΗΦΙΑΚΗ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ

- 1262 Οι τέχνες στο πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών σήμερα. Μια μεταουμανιστική προσέγγιση
Εύη Δημ. Σαμπανίκου
- 1275 Η θεματική ανάλυση σε φιλμικά κείμενα
Ιωάννης Σκοπετέας, Ευθυμία Μωραϊτου, Γιάννης Χριστοδούλου, Γεώργιος Καρυδάκης
- 1285 Σημαιολογικός Ιστός, Οντολογίες και Πολιτιστική Κληρονομιά.
Ευθυμία Μωραϊτου, Γιάννης Χριστοδούλου, Γεώργιος Καρυδάκης
- 1293 Μουσείο και τοπική κοινωνία: η περίπτωση του πανεπιστημιακού μουσείου του Ιονίου Πανεπιστημίου στην Κέρκυρα
Σταύρος Βλίζος
- 1303 Πολιτιστικές Τεχνολογίες: Η περίπτωση του Αρχαιολογικού Μουσείου Τρίπολης
Αγγελική Αντωνίου, Γιώργος Λέπουρας, Κωνσταντίνος Βασιλάκης, Μανόλης Γουάλλες, Νικόλαος Πλάτης
- 1315 Νέοι φορείς πολιτισμικής πολιτικής στην Ελλάδα της κρίσης: πολυμορφία και προοπτικές
Ελένη Πετρίτση, Ιωάννης Κάππας
- 1325 Τέχνη, τεχνολογία και δημόσιος χώρος
Δρ. Αλέξανδρος Τενεκετζής

- 1335 Η έκθεση στον πύργο του Καράβου Αλιβερίου. Σχεδιάζοντας το «παρελθόν» μέσα στο «παρόν»
Κελίδου Ελισάβετ
- 1343 Enhancing Learning with Visualization Techniques Art and War in the East Ancient Egypt, Mesopotamia and China
Elizabeth Hatziolou, Stamatia Sofiou
- 1365 Exploiting User Personas for a Cultural Serious Game based on Gardner's Multiple Intelligences Theory
Eirini Kalatha, Markos Konstantakis, George Caridakis
- 1374 Οι τελετουργίες του θανάτου στην ψηφιακή εποχή: Κοινωνικές αναπαραστάσεις στην κοινότητα του Facebook
Στεφανία Γραικούση

Μάης 1968. Επιστημονικοί
απόηχοι ενός μεγάλου
κοινωνικού και πολιτικού
γεγονότος



- Το «'68» ως ορόσημο μιας διαρκούς παγκόσμιας εξέγερσης της φοιτητικής νεολαίας: Οι κινητοποιήσεις σε Γαλλία, Αμερική και Ιαπωνία ως κινηματικοί συνειρμοί «επίμονου ανθρωπισμού εναντίον του θριαμβεύοντος υλισμού και του επιθετικού πραγματισμού»
- Η «Λύσσα» του Μάη του 1968: Το κύκνειο άσμα των «καταστασιακών» και της ιστορικιστικής επιστημολογίας
- Ελλάδα 1968: Πρώτη προσπάθεια συνταγματικής οργάνωσης του Στρατιωτικού Καθεστώτος 1967-1974. Ο ειδικός πολιτειακός ρόλος των ενόπλων δυνάμεων και η ειδική προστασία του κοινωνικού καθεστώτος
- «Je suis venu, j'ai vu, ... ». The ellipses of an exhibition about May '68

ΚΑΤΩ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΚΥΒΟΛΙΘΟΥΣ. ΕΚΘΕΤΟΝΤΑΣ ΤΟΝ ΜΑΗ ΤΟΥ 68'

Κόντρα στη θετικιστική λογική των δεκαετηρίδων,

Κόντρα στις κενές επετειακές τελετές,

Είπαμε να ασχοληθούμε με το Μάη του 68, μισόν αιώνα, ένα χρόνο και ένα μήνα μετά τον πρώτο κυβόλιθο που ξηλώθηκε σε κάποιο δρόμο του Quartier Latin.

Είναι γεγονός ότι όταν ξεκινήσαμε είχαμε άγνοια κινδύνου. Επηηρεασμένοι κι εμείς από τις μηντιακές εικόνες, πιστέψαμε ότι είχαμε να κάνουμε με ένα φοιτητικό θνησιγενές ξέσπασμα, σαν κι αυτά που οφείλει κανείς να ζήσει πριν σοβαρευτεί και βγει, με κοστούμι, στην πραγματική ζωή. Λέγαμε ότι μπορεί φαντασία και εξουσία να μην κατάφεραν να συναντηθούν, τελικά, αλλά οι φοιτητές της Σορβόνης άφησαν πίσω τους δεκάδες ευφάνταστα συνθήματα. Μπορεί οι δρόμοι να γίνονται ολοένα και πιο άσχημοι, αλλά είναι δύσκολο να αντισταθείς στην ομορφιά των χιλιάδων νεγκατίφ των φωτορεπόρτερ που βρέθηκαν τότε στο Παρίσι.

Και, πράγματι, οι περισσότερες εκθέσεις, που μονότονα, σχεδόν, διοργανώνονται κάθε φορά που το έτος λήγει σε οκτώ, εκεί εστιάζουν. Στο εκμαυλιστικό θέαμα, μιας εξέγερσης που, ανάμεσα στα άλλα, στηλίτευε την «κοινωνία του θεάματος».

Η σχέση, όμως, της δικής μας έκθεσης με το Συνέδριο της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αιγαίου «Οι Κοινωνικές Επιστήμες σήμερα. Διλήμματα και Προοπτικές πέρα από την Κρίση» μας έδωσε την αφορμή και μας ανάγκασε, ταυτόχρονα, να ψάξουμε κάτω από τον όγκο των εντυπωσιακών ασπρόμαυρων φωτογραφιών, των ευφάνταστων συνθημάτων, των εμβληματικών αφισών, κάτω από τις εκατοντάδες αλληλοαντικρουόμενες μαρτυρίες. Για να διαπιστώσουμε ότι αυτό που είχαμε μπροστά μας είναι πολύ πιο σύνθετο κοινωνικά, χρονικά και γεωγραφικά από ό,τι αρχικά νομίζαμε. Όπως και σε κάθε ενδιαφέρουσα ιστορία, δεν μπορείς να διακρίνεις εύκολα «καλούς» και «κακούς», δεν μπορείς να πεις πότε «άρχισε», πολύ δε περισσότερο, πότε «τελείωσε».

Δείτε εδώ: Αναλυτική παρουσίαση της Έκθεσης

**Το «'68» ως ορόσημο μιας διαρκούς παγκόσμιας εξέγερσης της νεολαίας:
Οι κινητοποιήσεις σε Γαλλία, Αμερική και Ιαπωνία ως κινηματικοί συνειρμοί
«επίμονου ανθρωπισμού εναντίον του θριαμβεύοντος υλισμού και του
επιθετικού πραγματισμού»¹**

Μιχάλης Ψημίτης

Καθηγητής Κοινωνιολογίας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
psimitis@soc.aegean.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ο Μάης του '68, ως προς τη συνάφειά του με τα κοινωνικά και οργανωτικά δεδομένα της εποχής του, περιγράφεται συνήθως ως ρήξη της βιομηχανικής κοινωνίας και ως πρόδρομος των νέων ταξικά οριζόντιων κοινωνικών κινήματων που δέσποσαν στους κοινωνικούς αγώνες των δεκαετιών 1960 και 1970 στις δυτικές χώρες. Ενίοτε, περιγράφεται ως σειρά αγώνων και κινητοποιήσεων που αναζωογόνησαν την πολιτική ένταση μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς, παραμένοντας στο κλίμα της εντός της βιομηχανικής κοινωνίας δοκιμασμένης ταξικής σύγκρουσης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Αναφορικά με την ιδεολογική του συγκρότηση, ορίζεται άλλοτε ως η πολιτική και πολιτισμική ριζοσπαστικοποίηση νέων πρωταγωνιστών της ιστορίας και άλλοτε ως εκδήλωση μιας «πανουργίας της ιστορίας» σύμφωνα με την οποία ο Μάης τελικά προετοίμαζε (εν αγνοία των πρωταγωνιστών του, ασφαλώς) την έλευση του ατομικισμού, του ηδονισμού, του στυλιστικού καταναλωτισμού και μιας γραφικής κοινωνικής επιτήδευσης. Στην πραγματικότητα, βέβαια, η ερμηνεία του φαινομένου εξαρτάται απόλυτα από την οπτική γωνία του υποκειμένου που μιλάει κάθε φορά. Εν προκειμένω, εξαρτάται από το αν μιλούν οι διανοούμενοι που ταυτίζονται με τους πρωταγωνιστές του Μάη (π.χ. Μορέν, Καστοριάδης, Τουρέν, Λεφόρ, Λεφέβρ) ή εκείνοι που εκπροσωπούν τους νικητές του Ιούνη (π.χ. Αρόν, Λιποβετσκί, Φερί, Ρενό). Μέχρις εδώ όλα φυσιολογικά, η μεροληπτική αναπαράσταση των μεγάλων συγκρούσεων στην ιστορία ήταν και θα είναι πάντοτε μέρος του κανόνα του παιχνιδιού, ανάλογα με την επιλογή ταύτισης με ένα από τα ιστορικά υποκείμενα της σύγκρουσης. Ο «Μάης», ωστόσο, δεν είναι φαινόμενο αμιγώς γαλλικό, εμφανίζει μια ισχυρή συσχέτιση μεταξύ εθνικού και παγκόσμιου. Συνιστά το γαλλικό 'μερίδιο' μιας επαναστατικής διεργασίας της νεολαίας που λαμβάνει χώρα σε παγκόσμιο επίπεδο συνταράσσοντας τις κοινωνίες της εποχής. Και, μάλιστα, μιας μακράς διεργασίας που αρχίζει να ξεδιπλώνεται ήδη από τις αρχές της ίδιας δεκαετίας για να κορυφωθεί τη χρονιά του 1968. Ο «γαλλικός Μάης», επομένως, είναι μόνο η γαλλική στιγμή (έστω, η βασική ευρωπαϊκή συνεισφορά) στην κορύφωση μιας διαρκούς και παγκόσμιας εξέγερσης της νεολαίας και ειδικά της σπουδάζουσας νεολαίας που αμφισβητεί με πολλούς (και όχι απαραίτητα συνεκτικούς) τρόπους τους κανόνες της κυρίαρχης ενήλικης ζωής (ιεραρχία, πατριαρχία, πουριτανισμός, γραφειοκρατία, παραγωγισμός, αυταρχισμός, τεχνοκρατία, καταναλωτισμός). Ένα κίνημα, λοιπόν, παγκόσμιο, νεολαιίστικο, αντιαυταρχικό, αντικομοφορμιστικό, ανατρεπτικό, διαρκές, κοινοτιστικό, ηδονιστικό και ελευθεριακό. Η εισήγηση εστιάζει σε τρεις εστίες αυτής της παγκόσμιας εξέγερσης (αποδίδοντας ιδιαίτερη σημασία στη νοηματοδότηση της «νεότητας» ως πολιτισμικού και όχι μόνο ως βιολογικού- φαινομένου), αναδεικνύοντας τα κοινά τους στοιχεία και τις ιδιομορφίες τους: στα κινήματα νεολαίας στη Γαλλία, στις ΗΠΑ και στην Ιαπωνία. Στα συμφραζόμενα της ανάλυσης, αναδεικνύεται η θεμελιώδης ιδιομορφία του «γαλλικού Μάη», δηλαδή το γεγονός ότι μόνο

¹ Το εντός εισαγωγικών μέρος του τίτλου προέρχεται από κείμενο της αμερικανικής Νέας Αριστεράς της δεκαετίας του 1960 (βλ. Fruchter & Kramer, 1966, p. 316).

εκεί η φοιτητική εξέγερση «συναντήθηκε» με πρωτοφανείς για τα δεδομένα της εποχής απεργίες και καταλήψεις των εργατών στη βιομηχανία (αναπτρώνοντας αρχικά και καταβαρθρώνοντας στη συνέχεια μεσσιανικές ελπίδες της ριζοσπαστικής πολιτικής Αριστεράς), καθώς και με ευρείες κινητοποιήσεις άλλων κοινωνικών ομάδων συνδεδεμένων κυρίως με τη νέα «βιομηχανία της πολιτισμικής παραγωγής» του σύγχρονου καπιταλισμού (κυρίως δάσκαλοι, καθηγητές και μεγάλο μέρος των διανοουμένων).

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: παγκόσμιος Μάης, νεολαία, νεότητα, φοιτητές, παγκόσμια εξέγερση, κοινωνικά κινήματα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Μάης του '68, ως προς τη συνάφειά του με τα κοινωνικά και οργανωτικά δεδομένα της εποχής του, περιγράφεται ενίοτε ως ρήξη της βιομηχανικής κοινωνίας και ως πρόδρομος των νέων οριζόντιων κοινωνικών κινήματων που δέσποσαν στους κοινωνικούς αγώνες των δεκαετιών 1960 και 1970 στις δυτικές χώρες. Ενίοτε, περιγράφεται ως σειρά αγώνων και κινητοποιήσεων που αναζωογόνησαν την πολιτική ένταση μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς, παραμένοντας στο κλίμα της εντός της βιομηχανικής κοινωνίας δοκιμασμένης ταξικής σύγκρουσης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Αναφορικά με την ιδεολογική του συγκρότηση, ορίζεται άλλοτε ως η πολιτική και πολιτισμική ριζοσπαστικοποίηση νέων πρωταγωνιστών της ιστορίας και άλλοτε ως εκδήλωση μιας «πανουργίας της ιστορίας» σύμφωνα με την οποία ο Μάης τελικά προετοιμάζε (εν αγνοία των πρωταγωνιστών του) την έλευση του ατομικισμού, του ηδονισμού, του στυλιστικού καταναλωτισμού και μιας γραφικής κοινωνικής επιτήδευσης.

Στη δική μου αντίληψη, ο Μάης υπήρξε μέρος ενός κινήματος παγκόσμιου, νεολαιίστικου, αντιαυταρχικού, αντικοφορμιστικού, ανατρεπτικού, διαρκούς, κοινοτιστικού, ηδονιστικού και ελευθεριακού. Το άρθρο εστιάζει σε τρεις εστίες αυτής της παγκόσμιας εξέγερσης (αποδίδοντας ιδιαίτερη σημασία στη νοηματοδότηση της «νεότητας» ως πολιτισμικού –και όχι μόνο ως βιολογικού- φαινομένου), αναδεικνύοντας τα κοινά τους στοιχεία και τις ιδιομορφίες τους: στα κινήματα νεολαίας στη Γαλλία, στις ΗΠΑ και στην Ιαπωνία. Στη δεκαετία του 1960 και στη χρονική αλληλουχία και διασύνδεση των εξεγέρσεων και γεγονότων διαμαρτυρίας που κορυφώθηκαν το 1968, πρώτη τοποθετείται η Ιαπωνία στις αρχές της δεκαετίας με τους σκληρούς αγώνες της νεολαίας και άλλων κοινωνικών στρωμάτων κατά της αμερικανικής επικυριαρχίας και της συμμετοχής της χώρας τους στις επιθετικές ιμπεριαλιστικές επιλογές των ΗΠΑ στη ΝΑ Ασία. Έπονται οι ΗΠΑ το 1963-1964 με το κίνημα πολιτικών δικαιωμάτων των μαύρων και τις πολύμορφες εκδηλώσεις πολιτικής ανυπακοής. Και στη συνέχεια η Δυτική και η Ανατολική Ευρώπη το 1966-1967 με τις μεγάλες φοιτητικές διαδηλώσεις κατά του πολιτικού αυταρχισμού και του ακαδημαϊκού πατερναλισμού. Η γενιά των φοιτητών που εξεγέρθηκαν το 1968 ήταν η πρώτη σε μια περίοδο 120 ετών (δηλαδή από την «Άνοιξη των Λαών» του 1848) που εισέβαλε στη διεθνή σκηνή σε τέτοια έκταση και με τόσο ενθουσιασμό (Katsiaficas, 1987).

Στο πρώτο μέρος του άρθρου προτείνεται συνοπτικά ένα ερμηνευτικό πλαίσιο του Μάη του '68 που στηρίζεται στην ύπαρξη μιας νέας κοινωνικής δυναμικής, μιας νεότευκτης κοινωνικής ομάδας που, στα δεδομένα της μετάβασης της καπιταλιστικής κοινωνίας από τη βιομηχανική στη μεταβιομηχανική φάση της, έδωσε ζωή σε πρωτόφαντες για την εποχή μορφές συλλογικής σύμπραξης

και δράσης. Με βάση αυτή την ερμηνεία, στα επόμενα τρία μέρη αναλύονται με τη σειρά οι ιδιαιτερότητες των κινημάτων νεολαίας του 1968 σε Γαλλία, ΗΠΑ και Ιαπωνία.

ΤΟ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΜΑΗ ΤΟΥ '68

Ως βασικό εννοιολογικό εργαλείο κατανόησης και ερμηνείας του «'68» προσλαμβάνω την έννοια «νεότητα». «Νεότητα» δεν σημαίνει απαραίτητα «νεολαία» με τη φυσική έννοια, ούτε στην περίπτωση μας είναι το αντίθετο του βιολογικού γήρατος, όπως το θέτουν τα λεξικά. Για την ακρίβεια, η νεότητα δεν περιγράφεται τόσο από βιολογικά χαρακτηριστικά μιας συγκεκριμένης ηλικίας, όσο αναφέρεται σε πολιτισμικές ιδιότητες, σε στάσεις που δυνητικά αφορούν το σύνολο του πληθυσμού και που μπορούν να εκδηλωθούν σε κατάλληλες συγκυρίες κοινωνικής έντασης και συλλογικής δράσης. Ας δούμε πώς ο Καστοριάδης τοποθετεί το ζήτημα της νεότητας και πώς το συνδέει με την «προδρομική (ή προαγγελτική) επανάσταση», όπως ονομάζει τον Μάη του '68. Ο Καστοριάδης υποστηρίζει ότι το '68 η νεότητα δεν ενεπλάκη σε μια σύγκρουση γενεών, αλλά σε μια σύγκρουση κοινωνική της οποίας η ίδια συνιστούσε τον ένα πόλο, στο μέτρο που απέρριπτε το σύνολο των πλαισίων και των αρχών της «κατεστημένης αταξίας» της κοινωνίας της εποχής (Castoriadis, 1968, σ. 5).

Εδώ, προφανώς, ο Κ. λέγοντας «νεότητα» εννοεί την πολιτισμική διάσταση της αμφισβήτησης και όχι τη βιολογική της καθαυτό ηλικίας. Διαφορετικά, θα μιλούσε για σύγκρουση γενεών και όχι για σύγκρουση κοινωνική. Στο σημείο αυτό χρειάζεται να εμβαθύνουμε, για να γίνουμε περισσότερο σαφείς. Παρόμοια προσέγγιση της νεότητας έχουμε δει και στον Ιταλό κοινωνιολόγο και κοινωνικό ψυχολόγο Alberto Melucci. Ο Melucci (1994, 1996, 1998) αναλύει διεξοδικά την έννοια «νεότητα» αναδεικνύοντας το πολιτισμικό και συμβολικό δυναμικό κοινωνικής ανατροπής που αυτή εμπεριέχει στις σύγχρονες κοινωνίες της πληροφορίας. Τοποθετεί τη συζήτηση περί της νεότητας μέσα στο πεδίο των κοινωνικών σχέσεων κυριαρχίας, ορίζοντάς την ως μια κατάσταση ζωής, ένα σημαντικό βιοπολιτικό δεδομένο που αναφέρεται αφενός σε μια βιολογικά προσδιορισμένη περίοδο της ζωής του ανθρώπου και αφετέρου σε μια στάση ζωής με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και ειδική λειτουργία στο πεδίο των σχέσεων κυριαρχίας. Όμως, στα σύγχρονα δεδομένα μιας κοινωνικής οργάνωσης που αρχίζει να αναπτύσσεται από τη δεκαετία του 1960, η πολιτισμική και συμβολική διάσταση της νεότητας επικρατεί επί της βιολογικής διάστασης. Με τα λόγια του Melucci: «Το να είσαι νέος στη σύγχρονη κοινωνία παύει να είναι μια βιολογική κατάσταση και όλο και περισσότερο ορίζεται με πολιτισμικούς όρους. Οι άνθρωποι είναι νέοι όχι επειδή έχουν μια ορισμένη ηλικία, αλλά επειδή συμμετέχουν σε μια κουλτούρα ή ένα στιλ ζωής, επειδή ζουν σε μια κατάσταση αναστολής των υποχρεώσεων, των χρονοδιαγραμμάτων, και των κανόνων της ενήλικης ζωής. Η νεότητα ως συμβολική κατάσταση προϋποθέτει τη δυνατότητα και το δικαίωμα του αναπροσδιορισμού, της μεταβολής και της αντιστροφής των επιλογών. Αυτό το πρόβλημα αφορά όχι μόνο τους νέους αλλά και την κοινωνία ευρύτερα» (Melucci, 1994, σ. 118).

1 Το κομβικό, γι' αυτό τον τύπο ανάλυσης του '68, κείμενο του Καστοριάδη «Mai 68: La révolution anticipée» δημοσιεύθηκε αρχικά από τις εκδόσεις Fayard στο συλλογικό έργο των Edgar Morin, Claude Lefort και Cornelius Castoriadis με τίτλο «La Brèche» τον Ιούνιο του 1968. Εδώ χρησιμοποιώ αυτό το κείμενο του Καστοριάδη από αναδημοσίευση στην μπροσούρα αρ. 2 του ιστότοπου Lieux Communs <https://collectiflieuxcommuns.fr/104-mai-68-la-revolution-anticipee?lang=fr>

Κατά λογική ακολουθία, η νεότητα εμφανίζεται στο πεδίο των σχέσεων κυριαρχίας ως μια εν δυνάμει κατάσταση πολιτισμικής αντίθεσης στην καπιταλιστική ορθολογικότητα και στη συστημική ροπή να ελέγχονται θεσμικά οι ποικίλες μεταβολές που συντελούνται στην ευρύτερη κοινωνία. Γιατί συμβαίνει αυτό; Η απάντηση βρίσκεται στον τρόπο κοινωνικής οργάνωσης και πολιτισμικού ελέγχου της σύγχρονης ζωής. Στη μετανεωτερική κοινωνία της πληροφορίας βασικές παράμετροι της ζωής (ξεκινώντας από το βιολογικό σώμα, περνώντας από τα ψυχικά συναισθήματα και φτάνοντας μέχρι τις κοινωνικές σχέσεις) προσδιορίζονται διαμέσου παραγωγής και επεξεργασίας της πληροφορίας. Οι πρακτικές εφαρμογές που παράγουν οι συστημικοί, επιστημονικοί και τεχνολογικοί μηχανισμοί σε όλα τα πεδία της ζωής και της γνώσης, οι κυρίαρχοι κώδικες έκφρασης και επικοινωνίας που αναπτύσσουν τα εταιρικά μέσα πληροφορίας και επικοινωνίας και οι δημόσιες πολιτικές που θεσπίζουν τα θεσμικά κέντρα πολιτικής και διοικητικής απόφασης, όλα αυτά είναι στοιχεία που επιταχύνουν τους ρυθμούς μεταβολής της καθημερινότητας, μετασχηματίζουν τις μορφές και τα περιεχόμενα των επικοινωνιακών πρακτικών, πολλαπλασιάζουν τις πολιτισμικές δυνατότητες να συμμετέχουμε σε ποικίλες ομάδες, οργανισμούς και δίκτυα και, επομένως, αποδυναμώνουν τα σημεία αναφοράς στα οποία στηρίζεται η ταυτότητά μας (Melucci, 1998, σ. 184).

Με άλλα λόγια, η υψηλή ταχύτητα με την οποία στην κοινωνία της πληροφορίας μεταβάλλονται οι συνήθειες, οι κώδικες συνεννόησης και οι γλώσσες επικοινωνίας δυσχεραίνει τη λειτουργική αυτοαναγνώριση του ατόμου εντός της κοινωνίας, αλλά και την απαραίτητη κοινωνική ετεροαναγνώριση που μπορεί να του προσφέρει το εξωτερικό περιβάλλον. Οι συμπεριφορικές συνέπειες που αυτή η κατάσταση εγκυμονεί είναι δυσοίωνες για τα συστήματα εξουσίας: άτομα και ομάδες που δυσκολεύονται να ταυτοποιηθούν λειτουργικά εντός των κοινωνικών σχέσεων κυριαρχίας και ρέπουν στην κοινωνική, πολιτισμική και αξιακή ρευστότητα και αταξία. Έτσι, τα άτομα απεμπολούν θεσμικά αποδοσμένους κοινωνικούς ρόλους και αδιαφορούν για προσδοκώμενες συμπεριφορές, ενώ οι ομάδες αδυνατούν να λειτουργήσουν ως μηχανισμοί μιας κοινωνικοποίησης που ταιριάζει στις συστημικές επιταγές συμμόρφωσης και υποταγής. Μια τέτοια κοινωνική δυναμική, εντέλει, μπορεί να δυναμιτίσει τα θεμέλια της σύγχρονης κοινωνίας, η οποία μετασχηματίζεται με επιταχυνόμενους ρυθμούς και, επομένως, έχει απόλυτη ανάγκη να κατέχει την ικανότητα ενός στοιχειώδους βαθμού προβλεψιμότητας των υποκειμενικών συμπεριφορών τις οποίες θα χρειαστεί να αντιμετωπίσει. Η προβλεψιμότητα είναι αναγκαία προϋπόθεση για κοινωνίες που αναπτύσσονται βάσει συχνών και πυκνών (αλλά θεσμικά ελέγξιμων) μεταβολών, σε μετανεωτερικές, ρευστές κοινωνίες.

Εδώ ακριβώς εμφανίζεται η νεότητα και η ευρύτερη κοινωνική λειτουργία που της αντιστοιχεί, με δεδομένο ότι σε συνθήκες συγκρουσιακής συλλογικής δράσης οι νέοι υπερασπίζονται το δικαίωμα να ζουν για το παρόν, χωρίς σχέδιο ή να συμμετέχουν σε σχέδια ζωής μέσω επιλογής και όχι μέσω απόδοσης ρόλων (Melucci, 1996). Επομένως, η ανατροπή της συστημικά αναγκαίας προβλεψιμότητας επέρχεται ως έργο μιας νεότητας που προκαλεί αντιστρεψιμότητα των επιλογών, παρατεταμένη αναστολή των δεσμεύσεων και μια νομαδική χρήση του χρόνου, του χώρου και της κουλτούρας (στο ίδιο). Στην ουσία, μιλάμε για τη διεκδίκηση του δικαιώματος στον αυτοπροσδιορισμό που έρχεται σε ευθεία σύγκρουση με τα χαρακτηριστικά της προηγούμενης νεωτερικής πολιτισμικής παράδοσης η οποία οδηγεί τα άτομα να διαμορφώνουν το φάσμα των δυναμικών τους επιλογών μέσα από το 'χτίσιμο' λίγο πολύ αυστηρά δομημένων ρόλων. Στο πλαίσιο αυτής της παράδοσης, το φάσμα των επιλογών του ατόμου προσαρμόζεται στα στενά όρια των κοινωνικά

προσδοκώμενων και ετεροπροσδιοριζόμενων συμπεριφορών που απορρέουν από την 'ανάληψη' των αντίστοιχων ρόλων.

Η νεότητα, εν προκειμένω, εμφανίζεται ως συμβολική κατάσταση, ως ενεργός δυνατότητα να αμφισβητηθούν οι περιχαρακωμένοι ρόλοι, οι προβλέψιμες συμπεριφορές και οι ετεροπροσδιοριζόμενες ταυτότητες. Υπερασπίζεται πολιτισμικά την αυτονομία του ατόμου και εμπλουτίζει το φάσμα των πιθανών επιλογών του στην καθημερινή ζωή και απέναντι στους θεσμούς. Τα δικαιώματα που διεκδικεί δεν είναι απλώς ορθολογικής φύσης, είναι δικαιώματα βιωματικού και πολιτισμικού χαρακτήρα και, το κυριότερο, τα διεκδικεί για το σύνολο της κοινωνίας, ενώ παράλληλα αποκαλύπτει στα μάτια ολόκληρης της κοινωνίας τις πραγματικές σχέσεις εξουσίας και κυριαρχίας που εμποδίζουν τους ανθρώπους να αποστασιοποιηθούν από τις πρακτικές δέσμευσης συμμόρφωσης και υπακοής. Έτσι, τα κινήματα των νέων, αμφισβητώντας τους θεσμισμένους κοινωνικούς κανόνες της συνέχειας, της συμμόρφωσης και της προβλεψιμότητας και αντιπροτείνοντας βιωματικούς κανόνες βασισμένους στην απροσδιοριστία, στην ασυνέχεια και στον αυτοπροσδιορισμό, αμφισβητούν ουσιαστικά την κοινωνικά κυρίαρχη κωδικοποίηση του χρόνου. Ο χρόνος, από κοινωνικά προσδιορισμένος², συνεχής, γραμμικός, αναντίστροφος, μετρήσιμος, προβλέψιμος και ομοιόμορφος, υπό την επίδραση της δρώσας νεότητας γίνεται χρόνος εσωτερικός (μοναδικός, βαθιά προσωπικός), πολλαπλός, ασυνεχής, κυκλικός, αντιστρέψιμος, πολλαπλών κατευθύνσεων, άμετρος και απρόβλεπτος (Melucci, 1998, σ. 183 & Melucci, 1996). Έτσι, στην κοινωνία της πληροφορίας, όπου η ταυτότητα του ατόμου ορίζεται και με βάση τη σύλληψη της ποιότητας του χρόνου, η νεότητα εμφανίζεται ως ένα κομβικός δρων που, για λογαριασμό και της υπόλοιπης κοινωνίας, επανερμηνεύει τον χρόνο και αναβαθμίζει τις κοινωνικές εμπειρίες που μπορούν να γεννηθούν μέσα από την ανατροπή της κυρίαρχης κωδικοποίησης του χρόνου. Γίνεται, επομένως, ο βασικός δρων στην ανταγωνιστική σύγκρουση που επιχειρεί να ανατρέψει τους κυρίαρχους κώδικες και τον γενικευμένο έλεγχο που εδράζεται σε αυτούς.

Σε αυτό το ερμηνευτικό πλαίσιο, ο Καστοριάδης θα εκτιμήσει ότι αν τον Μάη του '68 έχουμε μια επανάσταση είναι ακριβώς επειδή ένας τομέας της κοινωνίας επιτέθηκε στο γαλλικό καθεστώς με αιτήματα ριζοσπαστικά και μεθόδους άμεσης δράσης, επειδή η γενίκευση των απεργιών προσέδωσε στη κρίση διάσταση εθνική και παγκόσμια, θέτοντας εκ των πραγμάτων το ζήτημα της εξουσίας και, τέλος, επειδή η κυβέρνηση και η διοίκηση βρέθηκαν από υλική άποψη παραλυμένες και ηθικά αποσπασμένες. Όμως, δεν είναι μια σοσιαλιστική επανάσταση που απέτυχε επειδή ο υποτιθέμενος πρωταγωνιστής της (η εργατική τάξη) δεν πέρασε στην επίθεση και παρέλυσε. Ο Καστοριάδης ορίζει με βεβαιότητα ποιο είναι το νέο ιστορικό πρόσωπο που εμπλέκεται ενεργά στην Επανάσταση του Μάη: η νεολαία, φοιτητική αλλά και ένα μέρος της σύγχρονης διανοήσης

² Στη λογική του Μελούτσι, ο κοινωνικός χρόνος με τις ιδιότητες που τον συνοδεύουν είναι εν προκειμένω χρόνος του ατόμου, υπό την έννοια ότι υποβάλλεται μεν από θεσμικές παραμέτρους (εργασία, επάγγελμα, εκπαίδευση, αστική οργάνωση κοκ), όμως βιώνεται υποκειμενικά ως μια ατομική παράμετρος κοινωνικής συμπεριφοράς, συσχέτισης και ένταξης. Για παράδειγμα, η γραμμικότητα και η μετρησιμότητα του χρόνου είναι αναγκαία χαρακτηριστικά της κοινωνικής εμπειρίας του ατόμου, όχι μόνο στην εργασία, αλλά και στις υπόλοιπες καθημερινές δραστηριότητες της ζωής του. Από μια άλλη σκοπιά, αυτή της σύγκλισης ή της απόκλισης των συνολικών κοινωνικών φαινομένων ή των κοινωνικών εκδηλώσεων του χρόνου, ο κοινωνικός χρόνος διαιρείται σε αρκετές εκδοχές εκ των οποίων οι δύο τελευταίες είναι κατ'εξοχήν χρόνοι των κοινωνικών κινήματων: Ο 'χρόνος που προηγείται του εαυτού του' (χρόνος συλλογικού αναβρασμού και κοινών αξιών) και ο 'εκρηκτικός χρόνος' (χρόνος συλλογικής δημιουργίας και μετασχηματισμού της κοινωνικής πραγματικότητας) (Gurvitch, 1990, σσ. 70-72).

που ενσωματώνεται στις παραγωγικές δομές της κουλτούρας (Castoriadis, 1968, σ. 27). Υπό το πρίσμα αυτό, η βασική διαφορά του Μάη από τις κλασικές επαναστάσεις είναι ότι ενώ στις δεύτερες η αρχική φάση τους προϋπέθετε ένα ενιαίο μέτωπο των διαφορετικών δυνάμεων που αγωνίζονται για την ανατροπή του καθεστώτος, στην περίπτωση του Μάη αυτό το μέτωπο δεν υπάρχει εξ αρχής. Εκεί, ενώ οι φοιτητές (τουλάχιστον στο πιο επαναστατικό κομμάτι τους) αγωνίζονται για την ανατροπή της κυβέρνησης και του καθεστώτος, οι εργάτες δεν έχουν καμία διάθεση να δράσουν για την ανατροπή. Η ιδέα της συμμαχίας μεταξύ φοιτητών και εργατών είναι μια καθαρή παρανόηση (στο ίδιο, σ. 28). Στον Μάη, αρχικά εξηγούνται και θέτουν επαναστατικά προτάγματα οι σχετικά προνομιούχοι (φοιτητές κυρίως), ενώ στη συνέχεια λιγότερο ευνοημένα στρώματα (εργάτες) μπαίνουν στο παιχνίδι, αλλά για να διεκδικήσουν περιορισμένες μεταρρυθμίσεις (στο ίδιο).

Έχει μεγάλο ενδιαφέρον να επισημάνουμε ότι στο πλαίσιο της ανάλυσής του ο Καστοριάδης αντιλαμβάνεται τον επαναστατικό ρόλο της νεότητας σε συνάρτηση με τα ειδικά χαρακτηριστικά της μετανεωτερικής κοινωνίας. Τοποθετεί, δηλαδή, την κοινωνική δυναμική ανατροπής που αντιπροσωπεύει η νεότητα στα συμφραζόμενα μιας κοινωνικής οργάνωσης της ζωής στην οποία η υλική παραγωγή (βιομηχανικών προϊόντων κυρίως) διαφοροποιείται με σαφήνεια από την μη υλική παραγωγή (γνώσης, πληροφορίας, επικοινωνίας). Έτσι, κατά κάποιο τρόπο, τα ανθρωπολογικά και βιοψυχικά χαρακτηριστικά των ατόμων που έχουν σημασία για τις στάσεις τους και τις αντιλήψεις τους διαμορφώνονται σύμφωνα με το αν αυτά ενεργοποιούνται εντός ή εκτός της υλικής παραγωγής. Σε αυτό το πλαίσιο, μπορεί σε γενικές γραμμές η γραφειοκρατική οργάνωση της ζωής να προκαλεί γενικώς αλλοτρίωση και έλλειψη βιογραφικής συνοχής του ατόμου, ωστόσο είναι πολύ πιθανότερο τέτοια φαινόμενα κρίσης να γίνουν αντιληπτά από τα στρώματα που εργάζονται όχι εντός αλλά εκτός της υλικής παραγωγής, επειδή αυτά τα στρώματα, σε αντίθεση π.χ. με τους βιομηχανικούς εργάτες, δεν διαθέτουν τουλάχιστον την υλική και εδαφική βάση της παραγωγής ως όριο και περιορισμό στον γραφειοκρατικό παραλογισμό⁴. Αυτό ακριβώς το φαινόμενο μιας, ας πούμε, 'δομικής συνειδητοποίησης της καθημερινής αλλοτρίωσης' εκδηλώθηκε τον Μάη του '68, διαμέσου του επαναστατικού ρόλου που έπαιξαν οι νέοι και ειδικά οι φοιτητές, όπως επίσης και ένα μεγάλο μέρος των δασκάλων και των διανοουμένων (στο ίδιο, σ. 32).

Υπάρχει, επομένως, ένα δομικός μετασχηματισμός της σύγχρονης κοινωνίας που οδηγεί σε νέες κοινωνικές διαιρέσεις, σε πρωτόγνωρους κοινωνικούς διαχωρισμούς. Μέσα στις σύγχρονες κοινωνίες, υπογραμμίζει ο Καστοριάδης (στο ίδιο), η νεότητα είναι μια κοινωνική κατηγορία που βασίζεται σε μια διαίρεση της κοινωνίας από μια άποψη πιο σημαντική από την ταξική διαίρεση.

3 Χαρακτηριστικά, οι Sergio Bologna και Giairo Daghini, χρόνια μετά το γνωστό άρθρο τους "Maggio '68 in Francia", αναγνώρισαν ότι στην ανάλυση της κοινωνικής δυναμικής του Μάη είχαν αποδώσει υπερβολική σημασία στο εργατικό κίνημα και είχαν αντίστοιχα υποτιμήσει το φοιτητικό κίνημα του Μάη, παρασυρμένοι από τον ιταλικό εργατισμό της εποχής (Bologna & Daghini, 1968, σ. 4).

4 Στο σημείο αυτό ο Καστοριάδης φαίνεται να διατυπώνει μια επιστημονική άποψη και ταυτόχρονα να 'απαλλάσσει' -τουλάχιστον εν μέρει- το παραδοσιακό επαναστατικό υποκείμενο της ιστορίας (την κλασική εργατική τάξη) από την ηθική ευθύνη της ανάληψης της επανάστασης ως κεντρικού ταξικού ιστορικού καθήκοντος. Πράγματι, αν οι συνθήκες της παραγωγής της κοινωνίας έχουν διαφοροποιηθεί σε τέτοιο βαθμό ώστε η άυλη παραγωγή να αντιπροσωπεύει τον χώρο στον οποίο διαμορφώνονται και εμφανίζονται ανάγλυφα οι καινούργιες αντιφάσεις της γραφειοκρατικής κοινωνίας (άρα και τον χώρο στον οποίο διαμορφώνονται προοπτικά οι συνθήκες της συνειδητοποίησης αυτών των αντιφάσεων και μιας πιθανής αντίστοιχης κοινωνικής αντίδρασης με σκοπό την 'επίλυση' αυτών των αντιφάσεων), τότε οι βιομηχανικοί εργάτες παύουν 'αντικειμενικά' και 'δομικά' να επωμίζονται το καθήκον της επαναστατικής τάξης για λογαριασμό και των υπολοίπων υποτελών τάξεων.

Είναι πράγματι εντυπωσιακό το πόσο σε αυτό το σημείο η ανάλυση του Καστοριάδη μοιάζει με εκείνη του Alain Touraine, έστω και αν εκκινούν από διαφορετικές θεωρητικές αφητηρίες. Η αρμόζουσα διαίρεση της κοινωνίας για την κοινωνικοπολιτική σκέψη και πρακτική, μας διαβεβαιώνει ο Καστοριάδης (στο ίδιο), δεν μπορεί πλέον να βασίζεται στα 'στάτους' ή στις 'καταστάσεις', αλλά στις συμπεριφορές. Τα στάτους προσδιορίζουν όλο και λιγότερο τις συμπεριφορές με τρόπο μονοσήμαντο. Κατά λογική ακολουθία, η κατάλληλη για την εποχή διαίρεση είναι μεταξύ αυτών που αποδέχονται το σύστημα και αυτών που το απορρίπτουν! Την ίδια περίπου εποχή, ο Touraine, αναλύει τα χαρακτηριστικά της 'προγραμματισμένης κοινωνίας' που διαδέχεται τη βιομηχανική και στην οποία η παραγωγή και η διάθεση των πολιτισμικών αγαθών καταλαμβάνει εκείνη την κεντρική σημασία που για τη βιομηχανική κοινωνία είχε η παραγωγή και διάθεση των υλικών αγαθών.

Ο Touraine υποστηρίζει πως στην γοργά μετασχηματιζόμενη προγραμματισμένη κοινωνία αυξάνεται με γεωμετρική πρόοδο η αναστοχαστικότητα του ατόμου ως δημιουργού της ατομικής του ταυτότητας και υποχωρούν σε ανάλογο βαθμό οι επιρροές που αυτό δέχεται από τη συμμετοχή του στις πρωτογενείς ομάδες, στις συλλογικότητες, στους φορείς επίσημης κοινωνικοποίησης κοκ. Με άλλα λόγια, η αναστοχαστική αναζήτηση της κοινωνικής ταυτότητας του ατόμου γίνεται κρίσιμο χαρακτηριστικό της δράσης του στα δεδομένα της σύγχρονης κοινωνίας και εδώ καταρρίπτεται η παραδοχή της κλασικής κοινωνιολογίας ότι η ταυτότητα του ατόμου διαμορφώνεται κατά βάση από μια διαδικασία κοινωνικοποίησης που ορίζει λίγο πολύ με αυστηρό τρόπο το σύνολο των αναμενόμενων συμπεριφορών που αντιστοιχούν στις θέσεις που το άτομο κατέχει εντός της κοινωνίας (Touraine, 1974).

Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι στη σύγχρονη κοινωνία συμβαίνει ένας δομικός μετασχηματισμός πολιτισμικού χαρακτήρα, δυνάμει του οποίου η συμβολική και αναστοχαστική δράση του ατόμου αποκτά σημαντικό ρόλο στη διαδικασία ένταξης του στην κοινωνία. Ο Touraine, όπως ακριβώς το θέτει και ο Καστοριάδης, υπογραμμίζει ότι οι διαδικασίες ένταξης του ατόμου σε επιμέρους ομάδες ή και στην ευρύτερη κοινωνία εξαρτώνται στενά από ιδιότητες και χαρακτηριστικά που το ίδιο το άτομο νοηματοδοτεί ως σημαντικά δεδομένα για τον εαυτό του και, κατ' αντίστροφο λόγο, δεν προκύπτουν απλώς από τα επαγγελματικά, οικονομικά ή στενά ταξικά χαρακτηριστικά (Touraine, 1998). Έτσι, τόσο ο Touraine όσο και ο Καστοριάδης απορρίπτουν μεγάλο μέρος του θεωρητικού υπόβαθρου της κλασικής κοινωνιολογίας σύμφωνα με το οποίο για να κατανοήσουμε την κοινωνική ταυτότητα του ατόμου πρέπει να προστρέξουμε αναγκαστικά σε 'σταθερές' και 'αμετακίνητες' ιδιότητές του (εργασία, επάγγελμα, ταξική θέση, εισόδημα, ιδιότητα του πολίτη) εντός των οποίων οι ατομικές συμπεριφορές και επιλογές ρυθμίζονται με απόλυτο τρόπο, υπό το βάρος δεσμευτικών κανόνων που αντιστοιχούν σε αντίστοιχες θέσεις και αντίστοιχους ρόλους. Αντίθετα, οι δύο στοχαστές, για αν εξηγήσουν πώς διαμορφώνεται η συμπεριφορά του ατόμου και πώς αυτό εντάσσεται στην κοινωνία, θα εξάρουν τον ρόλο της αναστοχαστικής δράσης του ατόμου και τη βαρύτητα των επιλογών του.

Καταληκτικά σύμφωνα με τον Καστοριάδη, υπάρχουν δύο βασικοί λόγοι για τους οποίους, τον Μάη του '68 η νεότητα γίνεται το κοινωνικό στρώμα (ή, μάλλον, μια κοινωνική τροπικότητα) που επιλέγει να απορρίψει πιο ριζοσπαστικά το σύστημα είναι: Πρώτον, επειδή η κρίση του συστήματος εκδηλώνεται σε όλη της την τοξικότητα τη στιγμή στην οποία η προσωπικότητα είναι ακόμη σε κατάσταση διαμόρφωσης και αναζήτησης προσανατολισμού. Δεύτερον, επειδή, δεδομένης της σχετικής ευμάρειας σχεδόν όλων των στρωμάτων, οι νέοι δεν έχουν ακόμη εμπλακεί ούτε στα δε-

σμά του συστήματος ούτε στους λεπτούς μηχανισμούς του ψυχικο-οικονομικού καταναγκασμού. Αυτό το φαινόμενο καθιστά τους νέους επιρρεπείς στη 'διαθεσιμότητα' και στην 'ανευθυνότητα' (αυτό που ο Μελούτσι αποκαλεί 'αναστολή των υποχρεώσεων' και 'αντιστροφή των επιλογών', 'απροσδιοριστία' και 'αυτοπροσδιορισμό').

Όμως, σε ό,τι αφορά τη διαχρονική αξία του '68, η ευρύτερη 'νεανικοποίηση' της κοινωνίας, δεν περιορίζεται στους βιολογικά νέους, είναι ένα δυναμικά γενικευμένο κοινωνικό φαινόμενο, δεδομένου ότι η γραφειοκρατική κοινωνία αφαίρεσε από όλους σχεδόν τους ανθρώπους τις ευθύνες των αποφάσεων, άρα τους κατέστησε 'διαθέσιμους' και 'ανεύθυνους'. Ο Καστοριάδης λέει ειρωνικά ότι ακόμη και οι υπουργοί μπορούν να παίζουν τους υπουργούς, αφού γνωρίζουν πολύ καλά ότι δεν αποφασίζουν για τίποτα και δεν είναι αληθινά υπεύθυνοι για τίποτα (Castoriadis, 1968, σ. 33). Επομένως, οι φοιτητές εκδήλωσαν μια επανάσταση προδρομική, υπό δύο έννοιες. Πρώτον, επειδή αγωνιζόμενοι εναντίον της τότε κατάστασής τους, αγωνίστηκαν επίσης εναντίον της μελλοντικής τους κατάστασης. Δεν υπήρχε, όπως ανόητα υποστήριξαν κυβερνητικά στελέχη της εποχής, ο φόβος να μη βρουν απασχόληση, αλλά η βεβαιότητα σχετικά με τη θλιβερή φύση της απασχόλησης που τους έμελλε να βρουν. Δεύτερον, επειδή, 'νεανικοποιώντας' την κοινωνία, η επανάσταση του Μάη εξέφρασε και προεικόνισε αυτό που στο μέλλον θα μπορούσε και θα πρέπει να είναι η επανάσταση ενάντια στη σύγχρονη εξουσία⁵! (στο ίδιο, σ. 34).

Η ΓΑΛΛΙΑ

Στα συμφραζόμενα της ανάλυσης, αναδεικνύεται η θεμελιώδης ιδιομορφία του 'γαλλικού Μάη', δηλαδή το γεγονός ότι μόνο στη Γαλλία η φοιτητική εξέγερση 'συναντήθηκε' με πρωτοφανείς για τα δεδομένα της εποχής απεργίες και καταλήψεις των εργατών στη βιομηχανία (αναπτρώνοντας αρχικά και καταβαρθώνοντας στη συνέχεια μεσσιανικές ελπίδες της ριζοσπαστικής πολιτικής Αριστεράς), καθώς και με ευρείες κινητοποιήσεις άλλων κοινωνικών ομάδων συνδεδεμένων κυρίως με τη νέα «βιομηχανία της πολιτισμικής παραγωγής» του σύγχρονου καπιταλισμού (κυρίως δάσκαλοι, καθηγητές και μεγάλο μέρος των διανοουμένων).

Αξιοποιώντας για την ερμηνεία του 'παγκόσμιου '68' την πρόταση Καστοριάδη, μπορούμε να πούμε πως ο 'γαλλικός Μάης' εμφανίζει εθνικές ιδιαιτερότητες που αντανακλούν περισσότερο τις γαλλικές συνθήκες ανάπτυξης της οικονομίας, της κοινωνίας, της πολιτικής και της διανοήσης. Ο Henri Weber περιέγραψε εξαντλητικά τόσο το περιεχόμενο της εξέγερσης όσο και τις διαοητικές συνθήκες της αποτίμησής της. Ανέδειξε το γεγονός ότι η ερμηνεία του φαινομένου εξαρτάται απόλυτα από την οπτική γωνία του υποκειμένου που μιλάει κάθε φορά. Εν προκειμένω, εξαρτάται από το αν μιλούν οι διανοούμενοι που ταυτίζονται με τους πρωταγωνιστές του Μάη (κυρίως οι Μορέν, Καστοριάδης, Τουρέν, Λεφόρ, Λεφέβρ) ή εκείνοι που εκπροσωπούν τους 'νικητές' του Ιού-

5 Το ζήτημα της 'προεικόνισης', αν και ιστορικά αποτέλεσε χαρακτηριστικό μεγάλης γκάμας ελευθεριακών πολιτικών πρακτικών, ετέθη ως δημοφιλές αντικείμενο στοχαστικής διερεύνησης στη θεωρία των σύγχρονων κοινωνικών κινημάτων μόλις πρόσφατα. Σε αυτό το πλαίσιο, θεωρείται ότι οι προεικονιστικές πολιτικές πολλών σύγχρονων κοινωνικών κινημάτων συνιστούν προπλάσματα του μέλλοντος, στο μέτρο που αποπειρώνται να διαμορφώνουν τις δικές τους δομές, πρακτικές και καθημερινές εμπειρίες με βάση τον επιθυμητό κοινωνικό μετασχηματισμό (βλ. σχετικά Ψημίτης, 2017). Ειδικά στην περίπτωση του 'γαλλικού Μάη', η προεικονιστική αντίληψη αποτυπώνεται στα λόγια του Κον-Μπεντίτ: «Το 1968 ανακαλύψαμε (...) ότι η επαναστατική διαδικασία είναι μια σύνοψη των πολλαπλών αλλαγών της καθημερινότητας. Αυτή ήταν πραγματικά νέο» (αναφέρεται στο Eley, 2010, σ. 619).

νη (κυρίως οι Αρόν, Λιποβετσκί, Φερί, Ρενό, Ντεμπρέ). Ο Weber λέει ότι το κίνημα διανοητικής και πολιτικής υποτίμησης του Μάη εμφανίστηκε στα τέλη της δεκαετίας του '70, αλλά το κραχ έγινε στις αρχές της δεκαετίας του '80» (Weber, 2014, σελ. 50). Μέχρις εδώ όλα φυσιολογικά. Η μεροληπτική αναπαράσταση των μεγάλων συγκρούσεων στην ιστορία ήταν και θα είναι πάντοτε μέρος του κανόνα του παιχνιδιού, ανάλογα με την επιλογή ταύτισης με ένα από τα ιστορικά υποκείμενα της σύγκρουσης. Οι καταγγελίες της χειραγώγησης της ιστορικής μνήμης, ωστόσο, θα γίνουν βαρύτερες στη συνέχεια από μελέτες που θα διαπιστώσουν πως διάφορες δυνάμεις (ειδικότερα μεγάλο μέρος της ηγεσίας των εξεγερμένων φοιτητών στο Παρίσι) ουσιαστικά στο πέρασμα του χρόνου αποίκισαν τις αναμνήσεις των ανθρώπων σχετικά με το 1968, έφτασαν να γίνουν «μια τάξη λειτουργών της επίσημης μνήμης» (Βαβυλωνία, 2018, σ. 10).

Το «1968», ωστόσο, δεν είναι φαινόμενο αμιγώς γαλλικό, εμφανίζει μια ισχυρή συσχέτιση μεταξύ εθνικού και παγκόσμιου. Ο «γαλλικός Μάης» συνιστά το γαλλικό 'μερίδιο' μιας επαναστατικής διεργασίας της νεολαίας που λαμβάνει χώρα σε παγκόσμιο επίπεδο συνταράσσοντας τις κοινωνίες της εποχής. Και, μάλιστα, μιας μακράς διεργασίας που αρχίζει να ξεδιπλώνεται ήδη από τις αρχές της ίδιας δεκαετίας για να κορυφωθεί τη χρονιά του '68. Ο 'γαλλικός Μάης', επομένως, είναι μόνο η γαλλική στιγμή (έστω, η βασική ευρωπαϊκή συνεισφορά) στην κορύφωση μιας διαρκούς και παγκόσμιας επανάστασης/εξέγερσης της νεολαίας και ειδικά της σπουδάζουσας νεολαίας που αμφισβητεί με πολλούς (και όχι απαραίτητα συνεκτικούς) τρόπους τους εμπεδωμένους κανόνες της κυρίαρχης ενήλικης ζωής (ιεραρχία, πατριαρχία, πουριτανισμός, γραφειοκρατία, παραγωγισμός, αυταρχισμός, τεχνοκρατία, καταναλωτισμός).

Ο 'γαλλικός Μάης', κατά τον Weber, είναι ένα κίνημα τριπλής χειραφετητικής σημασίας (Weber, 2014, σσ. 137-156). Είναι, πρώτον, ένα κίνημα δημοκρατικό και ελευθεριακό, στο μέτρο που συνιστά μια δημοκρατική αντίδραση τόσο κατά του πολιτικού αρχαισμού του συστήματος εξουσίας στη μεταπολεμική Γαλλία όσο και κατά των πιο σύγχρονων μορφών εξουσίας σε πολλαπλά πεδία. Σε αυτό το πλαίσιο, στόχοι επίθεσης του κινήματος γίνονται ταυτόχρονα η πατριαρχία στην οικογένεια, ο σεξισμός στη συζυγική ζωή και στην κοινωνία, το καθηγητικό κατεστημένο στα πανεπιστήμια, η δεσποτική δομή στις επιχειρήσεις, ο βοναπαρτισμός στην 5η Γαλλική Δημοκρατία.

Είναι, δεύτερον, ένα κίνημα ηδονιστικό και κοινοτιστικό στο οποίο «οι άνθρωποι γύρευαν την αλήθεια, τη δικαιοσύνη, την ελευθερία, την κοινότητα» (Καστοριάδης, 2000, σσ. 36-37). Σε αντίθεση με τις συντηρητικές προσεγγίσεις του Μάη ως προάγγελου του εγωιστικού ατομικισμού, το Μάη συντελέστηκε «μια καταπληκτική κοινωνικοποίηση, έστω και αν αποδείχθηκε παροδική» (στο ίδιο). Αμφισβητήθηκαν ο πουριτανισμός, ο ασκητισμός και η αυστηρότητα πίσω από τον διαχωρισμό των φύλων στα σχολεία και στις φοιτητικές εστίες, την απαγόρευση προώθησης της αντισύλληψης, την ποινικοποίηση των εκτρώσεων, την καταστολή της ομοφυλοφιλίας κ.ο.κ. Και όλα αυτά μέσα από τη μοναδική ευχαρίστηση να μοιράζεσαι συναισθήματα και συγκινήσεις, ψυ-

6 Ο Chris Harman, αναλύοντας τα γεγονότα του Μάη στο Παρίσι, διέκρινε τρεις διαφορετικές τάξεις στο εσωτερικό του φοιτητικού κινήματος που εμφανίστηκε μετά την κατάληψη της Σορβόνης. Πρώτον, τους επαναστάτες φοιτητές (τροτσκιστές, μαοϊκούς, αναρχικούς) που προσέβλεπαν στην εργατική τάξη ως βασικό παράγοντα της επιθυμητής κοινωνικής αλλαγής. Δεύτερον, τους επαναστάτες φοιτητές που χρησιμοποιούσαν το σύνθημα «φοιτητική εξουσία» και θεωρούσαν ότι τα πανεπιστήμια είναι το κέντρο της επανάστασης. Αυτοί είχαν και τη μεγαλύτερη υποστήριξη στη μάζα των φοιτητών. Και, τρίτον, μια ρεφορμιστική τάξη των οποίων οι υποστηρικτές αναζητούσαν τρόπους δημοκρατικού μετασχηματισμού του πανεπιστημίου που να είναι αποδεκτοί από τα πιο 'φιλελεύθερα' κομμάτια της άρχουσας τάξης (Harman, 2018, σσ. 50-51).

χολογικές καταστάσεις και γνωστικές προσεγγίσεις στο πλαίσιο της ομάδας.

Είναι, τρίτον, ένα κίνημα μεσσιανικό και ρομαντικό, επειδή παντρεύει τον επαναστατικό ρομαντισμό με τον αριστεριστικό μεσσιανισμό. Είναι στη Γαλλία η πρώτη κοινωνικά και πολιτισμικά ριζοσπαστική αντίθεση στον καπιταλισμό μέσα στη Λαμπρή Τριακονταετία, η πρώτη εκδήλωση γενικευμένης αντικαπιταλιστικής κουλτούρας και κοινωνικής απελευθέρωσης που θα επηρεάσει ακόμη και στρώματα συντηρητικά⁷. Η συλλογικότητα και η συλλογική παρέμβαση επιβλήθηκαν στην καθημερινή πρακτική. Η άρνηση, όπως λέει ο Βένιος Αγγελόπουλος (2018, σ. 159), ήταν συλλογική και μεταφράστηκε σε εκατομμύρια προσωπικές ρήξεις που δεν αρκέστηκαν σε αιτήματα, αλλά προχώρησαν σε πράξεις απελευθέρωσης της έκφρασης, της κριτικής και των σχέσεων, απόρριψης της ερωτικής ιδιοκτησίας, ανοικτότητας της εμπειρίας και αποκήρυξης της αυθεντίας.

Τέλος, μια ακόμη διάσταση του 'γαλλικού Μάη', που εκδηλώθηκε κυρίως εκτός του Παρισιού, ήταν η δημιουργία πρωτόφαντων μορφών συνεργασίας μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών και ταξικών ταυτοτήτων. Πράγματι, σύμφωνα με τα πορίσματα της έρευνας που διεξήγαγε η Kristin Ross (2002), υπήρξε ένας σαφής και συμβατικά καθιερωμένος συνδυασμός γεωγραφικού και χρονικού περιορισμού του 'Μάη'. Από τη μια πλευρά η συνήθης αναγωγή του 'γαλλικού Μάη' σε 'παρισινό Μάη' και ο συναφής περιορισμός της οπτικής των κοινωνικών μετασχηματισμών της εποχής στα στενά όρια της γαλλικής πρωτεύουσας (και, ενίοτε, στα στενά όρια του Καρτιέ Λατέν) και από την άλλη πλευρά ο στενός περιορισμός του χρόνου των σημαντικών κοινωνικών γεγονότων στα όρια του διμήνου Μάης και Ιούνιου του 1968 προκάλεσαν σοβαρές συνέπειες. Ο γεωγραφικός περιορισμός συνδυάστηκε με τον χρονικό περιορισμό, με αποτέλεσμα τόσο να εστιαστεί η εμβέλεια της ανάλυσης των δρώντων υποκειμένων στην πόλη του Παρισιού και, ίσως στη Λατινική Σουνοικία της όσο και να αγνοηθούν πλούσια κοινωνικά πειράματα που συνεχίστηκαν μετά τον 'Μάη'. Έτσι, έμειναν έξω από το κάδρο του 'Μάη' τόσο οι απεργοί εργάτες στην περιφέρεια του Παρισιού και σε ολόκληρη τη χώρα όσο και τα επιτυχή πειράματα οριζόντιας εργατικής, φοιτητικής και αγροτικής αλληλεγγύης στην επαρχία. Επομένως, αποκλείστηκαν ως δρώντες του Μάη ένας ολόκληρος αστερισμός εξισωτικών πρακτικών και ιδεών, λέει η Ross (στο ίδιο, σ. 9), όπως αγνοήθηκε ιστοριογραφικά και η συναφής αποδόμηση κοινωνικών ταυτοτήτων που μέχρι εκείνη τη στιγμή ήταν μεταξύ τους στεγανά διαχωρισμένες.

ΟΙ ΗΠΑ

Η αμερικανική πραγματικότητα περιέχει αφ' εαυτής έναν κρίσιμο παράγοντα ο οποίος επέδρασε καταλυτικά σε οικουμενική κλίμακα προκειμένου να εκδηλωθεί ο παγκόσμιος Μάης: τον πόλεμο στο Βιετνάμ. Όλα τα φοιτητικά κινήματα του κόσμου αξιοποίησαν τον πόλεμο στο Βιετνάμ για να διαμορφώσουν πρακτικές που λειτούργησαν ως βάση απόρριψης όχι μόνο του πολέμου αλλά και ενός συνόλου κυρίαρχων αξιών σε παγκόσμια κλίμακα. Αυτό συνέβη σε Μεξικό, Δ. Γερμανία, Γαλλία, Ιαπωνία, Αγγλία και αλλού. Στις ΗΠΑ όμως, η ανάπτυξη του φοιτητικού κινήματος τη δεκαετία του 1960 ευνοήθηκε και από άλλα φαινόμενα. Τέτοια είναι κατ' αρχάς, το φυλετικό

⁷ Όπως το θέτει ο Κον-Μπεντίτ, «Η πρώτη επανάσταση του 1968 έχει εισαγάγει έναν εντελώς νέο παράγοντα στο επαναστατικό προτσές: την είσοδο στον αγώνα της νεολαίας, συχνά προνομιούχα, αλλά οπωσδήποτε αηδιασμένη από την τωρινή κοινωνία (...). Έχουμε μόλις ζήσει μέσα σ' ένα μεγάλο κλονισμό, μια 'πολιτισμική κρίση της καπιταλιστικής ζωής', μια κρίση όπου οι ίδιοι οι εκμεταλλευόμενοι όχι μόνο μεταμόρφωσαν την κοινωνία, αλλά μεταμόρφωσαν και τους εαυτούς τους (...)», (Κον-Μπεντίτ, 1972, σ. 122).

ζήτημα που δίχασε βαθιά την αμερικανική κοινωνία και, επίσης, η διαμόρφωση μιας ισχυρής αντι-κουλτούρας που εκδηλώθηκε στη μουσική και στην τέχνη ευρύτερα, στον τρόπο ζωής και στη φιλοσοφία των σχέσεων, στη σεξουαλική επανάσταση, στο φεμινισμό κ.ο.κ.

Έτσι, σε συνέργεια με τις δομικές αιτίες των φοιτητικών κινημάτων (δηλαδή, τον καπιταλιστικό εκσυγχρονισμό, τη συγκρότηση της νεότητας στην αναπτυσσόμενη μετανεωτερική κοινωνία, τις νέες ταξικές αντιθέσεις με βάση τη βιομηχανία της κουλτούρας), εμφανίζονται συγκυρίες που ενισχύουν εξαιρετικά την εξέγερση στα πανεπιστήμια. Πόλεμος στο Βιετνάμ, φυλετικό ζήτημα και αντικουλτούρα των νέων είναι τρεις βασικοί παράγοντες της έκρηξης της πολιτικής διαμαρτυρίας στις ΗΠΑ από τα μέσα του 1960 και μετά. Είναι παράγοντες που συναντώνται, αλληλοεπιδρούν, διαπλέκονται μεταξύ τους με εκρηκτικά αποτελέσματα. Οι αντίστοιχες πολιτικές κινητοποιήσεις, φυσικά, δεν περιορίζονται απλώς σε αντιδράσεις αναφορικά με το Βιετνάμ, ή διεκδικήσεις σχετικές με τα δημοκρατικά δικαιώματα κτλ. Πιο δημιουργικά, μετουσιώνονται σε προσπάθειες ανάδειξης των ριζοσπαστικών χαρακτηριστικών του φοιτητικού κινήματος, με την έννοια ενός εσωτερικού προσδιορισμού ζητημάτων στρατηγικής και τακτικής, των μορφών πολιτικής πάλης που απασχολούν το κίνημα εκείνη την εποχή (βλ. χαρακτηριστικά Davidson, 1968), συμπεριλαμβανομένης και μιας απόπειρας 'εξόδου' του κινήματος από το πανεπιστήμιο, στην προοπτική δημιουργίας ταξικών και φυλετικών συμμαχιών στις κοινότητες των πόλεων με στόχο την καταπολέμηση της φτώχειας, του ρατσισμού και της εκμετάλλευσης (βλ. χαρακτηριστικά: Hayden, 1965, Fruchter & Kramer, 1966 και James, 1968).

Ας δώσουμε δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα διασύνδεσης των παραγόντων αυτών σε εθνική κλίμακα μέσα σε ένα τρίμηνο. Πρώτο παράδειγμα: από το 1965 ο πόλεμος στο Βιετνάμ έχει πάρει δύσκολη τροπή για τις ΗΠΑ, με συνέπεια η κυβέρνηση Τζόνσον, προκειμένου να χρηματοδοτήσει τις δαπανηρές πολεμικές επιχειρήσεις στο Βιετνάμ, να περικόψει μεγάλο μέρος του πρωτοποριακού ομοσπονδιακού προγράμματος εναντίον της φτώχειας που είχε αρχίσει να εφαρμόζεται με επιτυχία από το 1964. Αυτό επιδείνωσε δραματικά την κατάσταση στις μαύρες κοινότητες, με αποτέλεσμα το «μακρύ καυτό καλοκαίρι του 1967» να ξεσπάσουν 159 γενικευμένες εξεγέρσεις σε γκέτο των μαύρων. Χαρακτηριστικά, τον Ιούλιο στην εξέγερση του Ντιτρόιτ υπήρξαν 43 νεκροί, 1200 τραυματισμένοι, 7500 συλληφθέντες και 2000 κτίρια κατεστραμμένα, ενώ στο Νιούαρκ -Νιου Τζέρσι επίσης τον ίδιο μήνα υπήρξαν 26 νεκροί⁸.

Δεύτερο παράδειγμα: Η γενικευμένη επίθεση του Β. Βιετνάμ στο Ν. Βιετνάμ που άρχισε τον Ιανουάριο του 1968 (η φημισμένη «επίθεση Τετ») ήταν στραμμένη στην εσωτερική πολιτική σκηνή της Αμερικής. Δεκάδες χιλιάδες Βορειοβιετναμέζων και Βιετκόνγκ έχασαν τη ζωή τους εξαιτίας της στρατηγικής επιλογής της ηγεσίας του Β. Βιετνάμ να γίνει -για πρώτη φορά μέχρι εκείνη τη στιγμή- πολεμική σύγκρουση σε ανοιχτό πεδίο και ταυτόχρονα σε πολλά διαφορετικά σημεία. Ο στόχος ήταν προφανής: να επιτευχθούν συμβολικές (έστω και προσωρινές) νίκες και να ανέβει το ανθρώπινο και πολιτικό κόστος της πολεμικής εμπλοκής των ΗΠΑ στο Βιετνάμ. Έτσι, παρά τις τρομακτικές απώλειες, το Εθνικό Μέτωπο Απελευθέρωσης του Ν. Βιετνάμ κατορθώνει να στρέψει, στις ΗΠΑ και σε ολόκληρο τον κόσμο, την κοινή γνώμη ενάντια στη συνέχιση της στρατιωτικής

8 Στα μέσα της δεκαετίας του 1960 το φαινόμενο των εξεγέρσεων των μαύρων στις ΗΠΑ είναι σε όξυνση. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Castells (1983, σ. 50), μόνο στη διάρκεια πέντε χρόνων (1964-1968) ξέσπασαν σε 257 γκέτο αμερικανικών πόλεων 329 εξεγέρσεις, στις οποίες σκοτώθηκαν 220 άτομα, τραυματίστηκαν 8000 και συνελήφθησαν 52000.

επέμβασης.

Αμέσως μετά ακολουθούν τρία γεγονότα που συνδέονται άμεσα μεταξύ τους και καταδεικνύουν τη διασύνδεση ανάμεσα στους προαναφερόμενους παράγοντες. Τον Απρίλιο του 1968 δολοφονείται ο Μάρτιν Λούθερ Κίνγκ, ηγέτης της μεταρρυθμιστικής πτέρυγας του κινήματος πολιτικών δικαιωμάτων και υπέρμαχος της αποχώρησης των ΗΠΑ από το Βιετνάμ. Τον Μάιο οι ΗΠΑ καταγράφουν περίπου 2500 νεκρούς στρατιώτες στο Βιετνάμ, τις περισσότερες απώλειες που υπέστησαν από την αρχή του πολέμου μέσα σε ένα μήνα. Τον Ιούνιο του 1968 δολοφονείται ο γερουσιαστής Ρόμπερτ Κένεντι, ενώ διεκδικεί, από θέση ισχύος και με καθαρά αντιπολεμική τοποθέτηση, το χρίσμα των Δημοκρατικών εν όψει των επερχόμενων προεδρικών εκλογών, απευθυνόμενος στους φτωχούς, τους Αφροαμερικανούς, τους Ισπανόφωνους και τους νέους ψηφοφόρους.

Ας δούμε, επίσης, τη φοιτητική εξέγερση στο Πανεπιστήμιο του Κολούμπια την άνοιξη του 1968 ως ένα παράδειγμα τοπικής κλίμακας αναφορικά με τη σημασία που είχε η σύνδεση του πολέμου στο Βιετνάμ, του φυλετικού ζητήματος και της νεανικής αντικουλτούρας στη διαμόρφωση του φοιτητικού κινήματος. Το «κίνημα του Κολούμπια» διαμορφώνεται περί τα μέσα της δεκαετίας του 1960, διαμέσου των φοιτητικών κινητοποιήσεων γύρω από θέματα όπως η φοιτητική εξουσία στο πανεπιστήμιο (Action), η υποστήριξη του κινήματος για τα πολιτικά δικαιώματα (CORE) και ο πόλεμος του Βιετνάμ (Independent Committee on Vietnam). Η πολιτική ενοποίηση αυτών των κινητοποιήσεων έγινε κατά βάση από την οργάνωση της Νέας Αριστεράς «Φοιτητές για μια Δημοκρατική Κοινωνία» (Students for a Democratic Society - SDS) (Columbia Strike Coordinating Committee, 1968, σ. 208).

Τον Μάρτιο του 1967 ακτιβιστές αυτής της οργάνωσης ανακαλύπτουν στη Διεθνή Βιβλιοθήκη Δικαίου έγγραφα που αποδεικνύουν την πλήρη συμμετοχή του Πανεπιστημίου (καθώς και άλλων γνωστών πανεπιστημίων της Αμερικής) σε πρόγραμμα του Ινστιτούτου Αμυντικής Ανάλυσης (Institute for Defense Analyses - IDA) του Υπουργείου Άμυνας, που στοχεύει στην ενίσχυση της αποτελεσματικότητας των στρατιωτικών επιχειρήσεων στο Βιετνάμ. Το επόμενο μήνα και για ένα χρόνο αρχίζει μια αντιπολεμική εκστρατεία των φοιτητών του Κολούμπια, προκειμένου να αποσυρθεί το Πανεπιστήμιο από το επίμαχο στρατιωτικό πρόγραμμα. Παράλληλα, στο ίδιο χρονικό διάστημα, δυναμώνει η συνδυασμένη αντίδραση των μαύρων φοιτητών του Κολούμπια και ακτιβιστών της τοπικής μαύρης κοινότητας στην κατασκευή ενός πανεπιστημιακού γυμναστηρίου στο Morningside Park, στα όρια της πανεπιστημιακής ζώνης με την περιοχή του Χάρλεμ, το οποίο στα σχέδια του πανεπιστημίου προοριζόταν μεν για μικτή φυλετική χρήση, αλλά με τρόπο που να διαχωρίζονται μεταξύ τους οι φυλετικές ομάδες. Οι δύο ομάδες (φοιτητές του SDS και μαύροι ακτιβιστές) καταλαμβάνουν κτίρια της πανεπιστημιούπολης, αρχικά μαζί και στη συνέχεια ξεχωριστά, καθώς επικεντρώνονται οι μεν οι μαύροι φοιτητές στο ζήτημα του φυλετικού διαχωρισμού οι δε λευκοί στο αίτημα της απόσυρσης του Κολούμπια από το στρατιωτικό πρόγραμμα. Στις 23 Απριλίου του 1968 μια επιτροπή που αποτελείται από μέλη του SDS, μέλη της Αφροαμερικανικής Ένωσης Φοιτητών και ανεξάρτητους φιλελεύθερους διατυπώνει το φημισμένο κείμενο των «έξι αιτημάτων» προς τις πανεπιστημιακές αρχές που στη συνέχεια θα επικυρωθεί από όλες τις απεργιακές ομάδες. Τα τρία πρώτα αιτήματα είναι: (α) να αποδοθεί αμνηστία στους έξι φοιτητές στους οποίους η διοίκηση είχε επιβάλει πειθαρχικά μέτρα εξαιτίας της συμμετοχής τους σε προηγούμενες κινητοποιήσεις εναντίον της συνεργασίας με το IDA, (β) να σταματήσει η κατασκευή των αθλητικών εγκαταστάσεων στο Morningside Park και (γ) να τερματίσει το πανεπιστήμιο κάθε συ-

νεργασία με το IDA (στο ίδιο, σ. 211). Μια εβδομάδα αργότερα, στις 30 του ίδιου μήνα, η αστυνομία της Νέας Υόρκης εκκενώνει με ιδιαίτερη βία το κατειλημμένο πανεπιστήμιο, τραυματίζοντας 132 φοιτητές και συλλαμβάνοντας άλλους επτακόσιους. Σκηνή που αναπαραστάθηκε συγκλονιστικά στην ταινία «Φράουλες και Αίμα». Σε κάθε περίπτωση, εντούτοις, οι στόχοι του κινήματος έχουν επιτευχθεί. Το Πανεπιστήμιο αποσύρθηκε από το πρόγραμμα, έγινε πιο φιλικό στα αιτήματα των φοιτητών και τα σχέδια για το γυμναστήριο εγκαταλείφθηκαν, τουλάχιστον στο μορφή που είχαν αρχικά. Η διαμαρτυρία στο Κολούμπια θεωρείται, μαζί με εκείνες του Μπέρκλεϊ το 1964 και το 1968 και του Κεντ το 1970, από τις σημαντικότερες της δεκαετίας του 1960 στις ΗΠΑ.

Η ΙΑΠΩΝΙΑ

Η Ιαπωνία είναι μια περίπτωση διαρκούς φοιτητικής εξέγερσης που εντάσσεται στον 'παγκόσμιο Μάη' και συγχρόνως εμφανίζει πολλές ιδιομορφίες. Οι αγώνες εναντίον της αμερικανικής κατοχής, της Συνθήκης Ασφάλειας μεταξύ ΗΠΑ και Ιαπωνίας (Amro Toso των δεκαετιών 1960 και 1970), της συμμετοχής της χώρας στις επιθέσεις στο Β. Βιετνάμ (Επιχείρηση 'Rolling Thunder' μεταξύ 1965-1968), εναντίον του αυταρχισμού στα πανεπιστήμια και της τεχνοκρατικής οργάνωσης της γνώσης κοκ. είναι αγώνες που γίνονται σε πρωτότυπες συνθήκες ιδεολογικής ζύμωσης, πολιτικής πάλης, ταξικής συνεργασίας και δραματικών επιπτώσεων που έχουν οι διεθνείς εξελίξεις στην Ιαπωνία. Σε πολιτικό επίπεδο, τη χώρα μεταπολεμικά κυβερνά ένα κόμμα του οποίου ηγείται ένας πρώην εγκληματίας πολέμου που συνεργάζεται στενά με τους Αμερικανούς και το οποίο για δεκαετίες αποσπά ποσοστά εκλογικής αποδοχής πάνω από το 45%. Το κομμουνιστικό κόμμα που ιδρύεται το 1948 κερδίζει αξιοπρεπή ποσοστά λαϊκής προτίμησης ένα χρόνο μετά (περίπου 10% το 1949), αλλά στα τέλη της δεκαετίας του 1960 (1967) βρίσκεται στο 4,8%, ενώ το σοσιαλιστικό κόμμα ανέρχεται αντιστοίχως από το 13% στο 28%.

Η προϊστορία των φοιτητικών αγώνων στη Ιαπωνία είναι πλουσιότερη από κάθε άλλης χώρας. Χαρακτηριστικά, το 1947, με αφορμή μια αύξηση της τάξης του 200% των τελών φοίτησης στα πανεπιστήμια, ξεκίνησε μια τεράστια κινητοποίηση που κατέληξε το 1948 σε γενική απεργία με τη συμμετοχή 147 πανεπιστημίων στα 272 που υπήρχαν σε εθνική κλίμακα και διακοσίων χιλιάδων φοιτητών στους τριακόσιους χιλιάδες (Bellieni, 1969, σσ. VIII-IX). Υπό την ώθηση αυτής της διαμαρτυρίας αποφασίστηκε τον Σεπτέμβριο του 1948 η δημιουργία της φημισμένης Zengakuren (Zen Nihon Gakusei Jichikai so Rengo), της ενιαίας ομοσπονδίας φοιτητικών συλλόγων των διαφόρων πανεπιστημίων η οποία μέχρι το 1960 θα ελέγχεται σε μεγάλο βαθμό από ΚΚΙ.

Στο τέλος της δεκαετίας του 1950 (1956-1958), όμως, μετά από πολλά αποτυχημένα πειράματα συνεργασίας της Zengakuren με τα εργατικά συνδικάτα, πολλά ηγετικά στελέχη της φοιτητικής ομοσπονδίας ριζοσπαστικοποιήθηκαν και αποσπάστηκαν από το κομμουνιστικό κόμμα κατακρίνοντάς το για παθητικότητα, εθνικισμό και γραφειοκρατία. Έτσι γεννήθηκε η Νέα Ιαπωνική Αριστερά, η οποία θα αποκτήσει ισχυρότερη δυναμική το 1967, σε μια εσωτερική εξέλιξη της Zengakuren, όταν τρεις από τις ομάδες της («σέχτες») συνασπίστηκαν ενάντια στη λογική της ακινησίας που επέβαλε το ΚΚ. Με αυτό τον τρόπο, το φοιτητικό κίνημα πολιτικά απομακρύνεται όλο και περισσότερο από το ΚΚ και τα εργατικά συνδικάτα που αυτό ελέγχει, όμως κατορθώνει με τις κινητοποιήσεις του να κερδίσει τη συμπάθεια και τη συμπαράσταση των εργαζομένων και των απλών πολιτών.

Ενδεικτικό παράδειγμα είναι οι διαδηλώσεις ενάντια στην επίσκεψη του πυρηνικού αεροπλανοφόρου “Enterprise” τον Ιανουάριο του 1968 στο λιμάνι Sasebo. Παρόλο που το κόμμα και τα συνδικάτα καλούν τα μέλη τους σε ενωτική διαδήλωση διαμαρτυρίας με το σύνθημα «Κόμματα και συνδικάτα ενωμένα, αλλά οι φοιτητές απ’ έξω», όταν οι χωριστά διαμαρτυρόμενοι φοιτητές δέχονται σκληρή καταστολή από την αστυνομία χιλιάδες εργάτες και κάτοικοι της περιοχής θα συντρέξουν τους φοιτητές κρύβοντάς τους στα σπίτια τους για να μη συλληφθούν (στο ίδιο, σ. XXXII). Ανάλογη αλληλεγγύη και σύμπνοια στην πράξη θα φανερωθεί σε πολλές περιπτώσεις, όπως στις διαδηλώσεις ενάντια στην κατασκευή του διεθνούς αεροδρομίου “Narita-Sanrizuka” τον Ιούνιο του 1966, στην επίθεση για πρώτη φορά οπλισμένων φοιτητών στο αεροδρόμιο “Haneda” για να εμποδιστεί ο πρωθυπουργός να ταξιδέψει στο Νότιο Βιετνάμ τον Οκτώβριο του 1967, στην επίθεση στο σιδηροδρομικό σταθμό του Τόκιο “Shinjuku” τον Οκτώβριο του 1968, κ.ά.

Από το 1968 η φοιτητική διαμαρτυρία, παρόλο που διατηρεί τον πολιτικό της χαρακτήρα, διοχετεύεται περισσότερο μέσα στα πανεπιστήμια. Σε αυτό συμβάλλει αποφασιστικά η δημιουργία μιας νέας οργανωτικής μορφής φοιτητικής συνεργασίας που αποκτά το όνομα “Zenkyoto”. Ο όρος προέρχεται από τη λέξη “Kyoto” που θα πει επιτροπή πάλης σχολής ή επιμέρους πανεπιστημιακής ομάδας. Υπάρχουν Kyoto φοιτητών σχολής, αποφοίτων, καθηγητών, βοηθών, ερευνητών, εργαζομένων στη διοίκηση κοκ. Zenkyoto είναι το σύνολο των διαφόρων Kyoto που δρουν σε κάθε πανεπιστημιούπολη. Η αφορμή για τη δημιουργία αυτής της μορφής οργάνωσης είναι η γενίκευση της φοιτητικής διαμαρτυρίας το καλοκαίρι του 1968. Διακόσια πανεπιστήμια μπαίνουν σε αγώνα, πολλά από τα οποία αυτοανακηρύσσονται «απελευθερωμένες ζώνες», με δύο από αυτά, του Τόκιο, να κατέχουν κεντρική θέση σε ριζοσπαστικές μορφές αγώνα και αντίστασης στην εξουσία των ελίτ και στη γραφειοκρατία (Socialist Student League, 1969 και Socialist Student Front, 1969). Το “Todai”, που είναι το παλαιότερο ίδρυμα της χώρας και παράγει από ένα αιώνα πριν την αφρόκρεμα της κυβερνητικής γραφειοκρατίας. Και το “Nichidai”, ιδιωτικό πανεπιστήμιο εκατό χιλιάδων φοιτητών με φασιστικό εσωτερικό κανονισμό, που παράγει ετησίως χιλιάδες μεσαίους γραφειοκράτες, τεχνικούς και τεχνοκράτες (στο ίδιο, σ. XXXIII). Η συνεργασία ανάμεσα στις διάφορες Zenkyoto και την απαλλαγμένη από την επιρροή του ΚΚΙ Zengakuren οδηγεί τον Οκτώβριο του 1968 σε μια γενικευμένη εξέγερση που παίρνει τον χαρακτήρα μιας συνολικής επίθεσης στα νευραλγικά κέντρα του εχθρού στην πρωτεύουσα: την αμερικανική πρεσβεία, το κοινοβούλιο, το υπουργείο άμυνας, την πρωθυπουργική κατοικία, το στρατηγείο του σώματος αστυνομικής καταστολής και, φυσικά, τον σιδηροδρομικό σταθμό “Shinjuku” που προαναφέρθηκε και όπου η κυβέρνηση θα αναγκαστεί να κηρύξει στρατιωτικό νόμο για να αντιμετωπίσει χιλιάδες φοιτητές και πολλές χιλιάδες εργάτες και κατοίκους της περιοχής.

Ο William Marotti (2009), αναλύοντας τα γεγονότα διαμαρτυρίας της διετίας 1967-1968, πιστεύει ότι διακρίνει στοιχεία που συνηγορούν στην άποψη ότι εκείνη την περίοδο στην Ιαπωνία συμβαίνει μια διαστολή της πολιτικής πέραν των συμβατικών ορίων της. Παρατηρείται δηλαδή μια ‘μετατόπιση’ κοινωνικών κατηγοριών, μια ‘σύνθεση’ κοινωνικών ταυτοτήτων, μέσα από την προσέγγιση των πολιτικοποιημένων φοιτητών με φαινομενικά απολιτικούς νέους. Πράγματι, οι ερευνητές της εποχής κατέγραψαν φοιτητές οι οποίοι, παρόλο που αυτοαναγνωρίζονταν ως ‘απολιτικοί’ (nonpoli), συμμετείχαν ενεργά στον πολιτικό ακτιβισμό κυρίως με αυθόρμητους τρόπους, δημιουργώντας έτσι μια ιδιόμορφη κατηγορία σημαντικών δρώντων που δεν μπορούν να οριστούν με όρους συμβατικής πολιτικής (στο ίδιο, σσ. 97-99). Παρόμοιο συμπέρασμα, όπως προαναφέρ-

θηκε, έχει διατυπωθεί και στην περίπτωση του ‘γαλλικού Μάη’ από την Κριστίν Ρος, αναφορικά με τη συνεργασία φοιτητών, εργατών και αγροτών, κυρίως στην περιοχή της Νάντης.

Εξετάζοντας το φοιτητικό κίνημα στην Ιαπωνία, παρατηρούνται τα δομικά και συγκυριακά διεθνή χαρακτηριστικά του ‘παγκόσμιου ’68’, όπως ο ρόλος της νεότητας και της διανόησης σε μια καπιταλιστικά εκσυγχρονιζόμενη χώρα, οι νέες ταξικές αντιθέσεις και ο πόλεμος του Βιετνάμ. Εμφανίζονται όμως και ιδιομορφίες, οξύμωρες σε μια πρώτη ματιά. Για παράδειγμα, η φανερή έλλειψη μιας αντικουλτούρας δυτικού τύπου και ένας φαινομενικά πολιτισμικός συντηρητισμός υπεράσπισης της παράδοσης που διαπνέει τους εξεγερμένους φοιτητές. Ιάπωνες αναλυτές, όπως ο Oguma Eiji (2015 & 2018), επιχειρούν να αναλύσουν την φοιτητική εξέγερση ως μια συλλογική αντίδραση ταυτοτήτων που μπαίνουν σε κρίση μέσα σε μια κατάσταση στην οποία η οικονομία αναπτύσσεται αλματωδώς, το κράτος και η διοίκηση εκσυγχρονίζονται, η κοινωνία της μαζικής κατανάλωσης και της αστικοποίησης οικοδομείται γρήγορα, αλλά οι άνθρωποι, κυρίως οι νέοι διανοούμενοι, δεν έχουν προλάβει ακόμη να προσαρμοστούν. Επίσης, ως συνέπεια διαψευσμένων προσδοκιών των φοιτητών για κοινωνική άνοδο.

Κατά λογική ακολουθία, επιχειρώντας μια μάλλον συντηρητικής έμπνευσης ψυχολογιοποίηση των στάσεων των νέων, τέτοιες αναλύσεις προτείνουν την απογοήτευση, το άγχος και τη ματαίωση προσδοκιών ως τις βαθύτερες αιτίες του πιο μαχητικού και συγκρουσιακού φοιτητικού κινήματος που είδαμε ποτέ σε καπιταλιστικά αναπτυσσόμενη χώρα. Έτσι, ο αριστερός φοιτητικός ακτιβισμός εμφανίζεται σαν εκδήλωση υπαρξιακών ανησυχιών που είναι έκφραση της κρίσης της νεανικής ταυτότητας (Takahashi Akira, 1968, αναφέρεται στο Oguma, 2015). Ακόμη και το κίνημα εναντίον του πολέμου στο Βιετνάμ (το “Beheiren”) επιχειρείται να εξηγηθεί με όρους ενοχών μια γενιάς έναντι της συμμετοχής των προγόνων της στον Β’ΠΠ. Μάλιστα, το φαινόμενο της μη ελκυστικότητας της ροκ μουσικής στην Ιαπωνία θεωρείται όχι απλώς ως ένδειξη έλλειψης κινηματικής αντικουλτούρας, αλλά και ως αδυναμία κατανόησης των πολιτισμικών πλαισίων των γεγονότων διαμαρτυρίας ανά τον κόσμο! Το γεγονός, βέβαια, ότι οι ίδιοι αναλυτές επισημαίνουν στοιχεία αντικουλτούρας των φοιτητών στο να απολαμβάνουν γκανγκστερικές ταινίες με τη Yakusa ή τα κόμικς Manga, δεν τους πτοεί από το να απορρίπτουν την αντικουλτούρα ως συστατικό στοιχείο της ιαπωνικής φοιτητικής αντίδρασης Εξάλλου, μπορεί αυτό που αποκαλούμε «φοιτητική ή νεολαιίστικη αντικουλτούρα» της εποχής να μην εκδηλώθηκε άμεσα στην περίπτωση της Ιαπωνίας, ωστόσο αμέσως μετά (ήδη από τον Ιούλιο του 1970) εμφανίζονται χαρακτηριστικές εκδηλώσεις αυτής της αντικουλτούρας στους αγώνες υπεράσπισης των εθνοτικών μειονοτήτων της χώρας, στο οικολογικό κίνημα και στο κίνημα σεξουαλικής απελευθέρωσης. Χαρακτηριστικά, στην αρχή της δεκαετίας του 1970 οι αμβλώσεις στη χώρα φτάνουν τα δύο εκατομμύρια ετησίως (Oguma, 2015). Επομένως, βλέπουμε και στην Ιαπωνία να ενεργοποιούνται οι ίδιες δυναμικές μετασχηματισμού που συνέτρεξαν στις περιπτώσεις της Γαλλίας και των άλλων χωρών προκειμένου να ανοίξει ένας νέος κύκλος διαμαρτυρίας (δηλαδή τα «νέα κοινωνικά κινήματα») που σηματοδότησε τη μετάβαση από τους φοιτητικούς αγώνες στους αγώνες υπεράσπισης του περιβάλλοντος, της ειρήνης, των μειονοτήτων, των μειοψηφιών, της σεξουαλικής ελευθερίας, της έμφυλης ισότητας.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Συμπερασματικά, τα συστατικά της φοιτητικής εξέγερσης ήταν κατά βάση τα ίδια σε όλες τις

χώρες, γι' αυτό άλλωστε μιλάμε για «παγκόσμιο '68». Οι διαφορές στη 'δοσολογία' του μίγματος των συστατικών που προκάλεσαν την εξέγερση οφείλονται σε εθνικές ιδιομορφίες, εντούτοις δεν αλλάζουν τη γενική εικόνα. Για παράδειγμα, αν στις ΗΠΑ η αντικουλτούρα είχε πιο έντονα χαρακτηριστικά, στην Ιαπωνία η εξέγερση πήρε πιο έντονο χαρακτήρα συλλογικής αντίδρασης στη διάλυση των κοινοτικών δεσμών και στη Γαλλία οι κινητοποιήσεις σε μεγάλο βαθμό ανέδειξαν τάσεις κοινωνικής σύνθεσης μεταξύ φοιτητών, εργατών και αγροτών, τότε αυτά τα φαινόμενα ήταν εθνικές ιδιομορφίες μόνο στο βαθμό και στην ένταση εκδήλωσής τους και όχι στην καθαυτό ύπαρξή τους. Διότι, αντικουλτούρα, κοινοτισμός, ρομαντική αντίδραση, κοινωνικές συμμαχίες, αντιπολεμικό πνεύμα και κουλτούρα εκδημοκρατισμού ήταν, μεταξύ άλλων, σταθερά τοπικά συστατικά του «παγκόσμιου '68».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγελόπουλος, Βένιος (2018). «Πενήντα χρόνια μετά», *Ουτοπία*, Τεύχος 125, Απρίλιος – Ιούνιος, 153-169.
- Βαβυλωνία (2018). *Ένα καφέ με την Κριστίν Ροζ. Για τις συνέχειες του Μάη του '68*. Βαβυλωνία: Αθήνα.
- Bellieni, Stefano (1969). *Zengakuren Zenkyoto. Giappone: Rapporto su una generazione in rivolta*. Milano: Feltrinelli.
- Bologna, Sergio & Daghini Giairo, Maggio '68 in Francia, *Quaderni Piacentini* 7, no. 35, July, σσ. 2–41. <https://www.viewpointmag.com/2018/06/21/may-68-in-france-1968/>
- Castells, Manuel (1983). *The City and the Grassroots*. London: Edward Arnold.
- Castoriadis Cornelius (1968). Mai 68: La révolution anticipée. Brochure n°2. *Lieux Communs*, σσ. 1-35. <https://collectiflieuxcommuns.fr/104-mai-68-la-revolution-anticipee?lang=fr>.
- Columbia Strike Coordinating Committee, (1968). Columbia Liberated (September). In Cavalli, A. & Martinelli A. (eds.), 1969, *Gli Studenti Americani dopo Berkeley* (σσ. 207-219). Torino: Einaudi.
- Davidson, Carl (1968). The New Radicals in the Multiversity. An Analysis and Strategy for the Student Movement. *Pamphlet of SDS*. In Cavalli A & Martinelli A. (eds.) 1969, *Gli Studenti Americani dopo Berkeley* (σσ. 161-184). Torino: Einaudi.
- Eley, Geoff (2010). *Σφυρηλατώντας τη Δημοκρατία. Η Ιστορία της Αριστεράς στην Ευρώπη. Β' τόμος, 1923–2000*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Fruchter, Norm & Kramer, Robert (1966). An Approach to Community Organizing. Studies on the Left, vo. 6, n. 2, March-April. In Cavalli A & Martinelli A. (eds.) 1969, *Gli Studenti Americani dopo Berkeley* (σσ. 314-344). Torino: Einaudi.
- Gurvitch, Georges (1990). Varieties of Social Time. In J. Hassard (ed.) *The Sociology of Time* (σσ. 67-76). London: MacMillan Press.
- Harman, Chris (2018). Ο γαλλικός Μάης '68. Στο Harman, C., Γκαργκάνας, Π. και Στύλλου, Μ. *Μάης '68. Η Επιστροφή της Επανάστασης* (σσ. 15-77). Αθήνα: εκδ. Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο.
- Hayden, Tom (1965). Community Organizing and the War on Poverty. *Liberation*, 10(6), November.

- In Cavalli A & Martinelli A. (eds.) 1969, *Gli Studenti Americani dopo Berkeley* (304-313). Torino: Einaudi.
- James, Mike (1968). Freeing Ourselves to Overthrow the Ogre. *New Left Notes*, 3(14) 22 April. In Cavalli A & Martinelli A. (eds.) 1969, *Gli Studenti Americani dopo Berkeley* (345-357). Torino: Einaudi.
- Καστοριάδης, Κορνήλιος (2000 [1988]). Τα κινήματα της δεκαετίας του εξήντα. Στο Καστοριάδης Κ., *Η Άνοδος της Ασημαντότητας* (35-48). Αθήνα: Ύψιλον.
- Katsiaficas, George (1987). *The Imagination of the New Left. A Global Analysis of 1968*. Boston: South End Press.
- Κον-Μπεντίτ, Ντάνυ (1972). *Αριστερισμός. Φάρμακο στη Γεροντική Αρρώστια του Κομμουνισμού*. Τόμος πρώτος. Αθήνα: Διεθνής Βιβλιοθήκη.
- Marotti, William (2009). Japan 1968: The Performance of Violence and the Theater of Protest. *American Historical Review*, Vol. 114(1) February, 97-135.
- Melucci, Alberto (1994). A Strange kind of Newness: What's "New" in New Social Movements? In E. Laragna, H. Johnston & J. Gusfield (eds.) *New Social Movements. From Ideology to Identity* (σσ. 101-130). Philadelphia: Temple Univ. Press.
- Melucci, Alberto (1996). Youth, Time and Social Movements, *Young*, Vol. 4(2), pp. 3-14.
- Melucci, Alberto (1998). Inner Time and Social Time in a World of Uncertainty, *Time & Society*, Vol 7(2), 179-191.
- Nihon Shakaishugi Gakusei Domei Zenkoku linkai-ha - Socialist Student League of Japan (1969). La lotta è appena iniziata. In Bellieni, Stefano (1969). *Zengakuren Zenkyoto. Giappone: Rapporto su una generazione in rivolta* (σσ. 72-79). Milano: Feltrinelli.
- Oguma, Eiji (2015). Japan's 1968: A Collective Reaction to Rapid Economic Growth in an Age of Turmoil. *The Asia-Pacific Journal*, Vol. 13, Issue 12, No. 1, March.
- Oguma, Eiji (2018). What Was "The 1968 Movement"? Japan's Experience in a Global Perspective. *The Asia-Pacific Journal*, Vol. 16, Issue 11, No. 6, June.
- Ross, Kristin (2002). *May '68 and its afterlives*. Chicago/London: The University of Chicago Press.
- Shakaishugi Gakusei Sensen -Socialist Student Front (1969). La lotta alla Today e la lotta nella Nazione. In Bellieni, Stefano (1969). *Zengakuren Zenkyoto. Giappone: Rapporto su una generazione in rivolta* (σσ. 135-143). Milano: Feltrinelli.
- Touraine, Alain (1974). *Pour la Sociologie*. Paris: Éditions du Seuil.
- Touraine, Alain (1998). *Return of the Actor: Social Theory in Postindustrial Society*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Ψημίτης, Μιχάλης (2017). *Κοινωνικά Κινήματα στην Καθημερινή Ζωή. Ταυτότητα, Αλληλεγγύη και Προεικό- νιση σε Σύγχρονες 'Κοσμοπολίτικες Κοινότητες'*. Θεσσαλονίκη: εκδ. Τζιόλα.
- Weber, Henri (2014). *Πρέπει να απαλλαγούμε από την κληρονομιά του Μάη του '68*; Αθήνα: εκδ. Ηλίβατον.

2

Η «Λύσσα» του Μάη του 1968: Το κύκνειο άσμα των «καταστασιακών» και της ιστορικοιστικής επιστημολογίας

Νίκος Τζ. Σέργης

Ειδικός Επιστήμων (Π.Δ. 407/80), Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Διδάσκων: «Φιλοσοφία των Μαθηματικών» στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης,
papsergis@yahoo.gr

Δημήτρης Παπαγεωργίου

Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
dpap@aegean.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το 1968, στην εξέγερση που έμεινε γνωστή ως «Μάης του Παρισιού», συμμετείχαν και οι «καταστασιακοί» (“situationniste”) που αυτοπροσδιορίζονταν και ως «λυσσασμένοι» (les enragés). Με αφορμή αυτό τον αυτοπροσδιορισμό, προσπαθούμε να προσεγγίσουμε το κοινωνικό φαινόμενο του Μάη ως μια οριακή κατάσταση κορύφωσης των μεταπολεμικών ζυμώσεων, η οποία καθόρισε (εν πολλοίς) σημαντικές κοινωνικές και πολιτιστικές εξελίξεις και μεταβολές στις επόμενες δεκαετίες, «ανοίγοντας» νέες προοπτικές. Εν τούτοις, το δικό μας ενδιαφέρον επικεντρώνεται σε αυτές που «έκλεισαν» ή συρρικνώθηκαν μετά το Μάη του '68. Ερευνητικά, θα ακολουθήσουμε μια διπλή προσέγγιση. Υπό την οπτική των κοινωνικών επιστημών, θα διερευνηθεί πώς, με το πέρασμα των εξεγέρσεων, η ιστορικοιστική ή «ελευθεριακή» επιστημολογία, το ώριμο τέκνο μιας πολύχρονης παράδοσης όσον αφορά στην κατανόηση της κοινωνιολογίας της επιστήμης, μπαίνει σε παρακμή, σηματοδοτώντας το τέλος μιας εποχής. Μέσα από την αναζήτηση μιας αξιολογικής «συγγένειας» της κοσμοθεωρίας των καταστασιακών με την ελευθεριακή επιστημολογία, θα συζητηθεί γιατί ο Παρισινός Μάης αποτελεί το «κύκνειο άσμα» που όρισε και καθόρισε το «θέαμα» σε συνάρτηση με την όψιμη κοινωνιολογία του επαναστατημένου υποκειμένου. Σε αμιγώς φιλοσοφικό επίπεδο, θα εξετάσουμε γιατί οι “situationniste” αποτελούν την τελευταία - μέχρι τις μέρες μας - εγγεληνής καταγωγής απόπειρα για τη θεμελίωση μιας θεωρίας για την κοινωνική επανάσταση. Ουσιαστικά θέλουμε να αναδείξουμε πώς διαμορφώθηκε η αλληλουχία των «ζωντανών» και των «νεκρών» συνιστωσών του Μάη εν τη γενέσει του, μέσα από την αξιολόγηση μιας βίαιης κοινωνικής διαδικασίας, που εξακολουθεί μέχρι σήμερα να απασχολεί τόσο τους κοινωνικούς επιστήμονες όσο και τους φιλοσόφους.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: κινήματα, επιστημολογία, καταστασιακοί, επιστημονική ορθολογικότητα, αριστερός εγγεληνισμός

ΠΡΟΧΕΙΡΟ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ - 1968

Τέλη Μαρτίου, κατάληψη του Πανεπιστημίου της Ναντέρ, στο Παρίσι
3 Μαΐου, κατάληψη του Πανεπιστημίου της Σορβόννης, στο Παρίσι

4-10 Μαΐου, το επίκεντρο παραμένει το Παρίσι, αλλά η εξέγερση απλώνεται στις πανεπιστημιούπολεις σε όλη τη Γαλλία, ενώ αρχίζουν να συμμετέχουν στις διαδηλώσεις και μαθητές, πανεπιστημιακοί και εργατικά συνδικάτα

10 Μαΐου, συγκρούσεις και οδοφράγματα στο 5ο Διαμέρισμα του Παρισιού

11 Μαΐου, οι δύο μεγάλες εργατικές ομοσπονδίες, δηλαδή η κομμουνιστική CGT και η σοσιαλιστική CFDT προκηρύσσουν γενική απεργία, ενώ οι διαδηλωτές αυξάνονται σε όγκο και ίσως πλησιάζουν και το 1.000.000 στο Παρίσι

14-16 Μαΐου, κατάληψη του θεάτρου Odeon από το φοιτητικό κίνημα, κατάληψη σημαντικού αριθμού εργοστασίων από το εργατικό κίνημα, ενώ ο πρωθυπουργός Ζορζ Πομπιντού καλεί και εξοπλίζει τους εφένδρους της χωροφυλακής

24 Μαΐου, η κυβέρνηση αρχίζει διαπραγματεύσεις με τα εργατικά συνδικάτα, ο πρόεδρος ντε Γκολ αναγγέλλει δημοψήφισμα για να προσδώσει υπερεξουσίες στον προεδρικό θεσμό και δρομολογεί εκλογές, ενώ τη νύχτα μαίνονται οι συγκρούσεις με ένα νεκρό διαδηλωτή και ένα νεκρό αστυνομικό

29 Μαΐου, η CGT έχει προγραμματίσει συγκέντρωση, ενώ ο πρόεδρος ντε Γκολ που φοβάται εισβολή «φοιτητών και κομμουνιστών» στο προεδρικό μέγαρο και προσπάθεια κατάληψης του Παρισιού, ταξιδεύει μυστικά στη Γερμανία και οργανώνει σχέδιο στρατιωτικής επέμβασης ανακατάληψης του Παρισιού, σε συνεργασία με τη στρατιωτική ηγεσία και ιδίως τον στρατηγό Ζακ Μασί, γνωστό ως «χασάπη της Αλγερίας» από το ρόλο του κατά τη διάρκεια της αντιαποικιοκρατικής εξέγερσης στην τέως γαλλική αποικία, ο οποίος ήταν διοικητής των γαλλικών στρατευμάτων που έδρευαν στη Γερμανία

30 Μαΐου, ο ντε Γκολ επιστρέφει και διαλύει τη Βουλή, οργανώνεται μεγάλη αντιδιαδήλωση υπέρ της κυβέρνησης με τη συμμετοχή 500.000 ανθρώπων, ενώ υπογράφονται οι συμφωνίες της Γκρενέλ, που διασφαλίζουν σημαντικές κατακτήσεις για τα εργατικά συνδικάτα, όπως αυξήσεις μισθών 14%, μείωση ωραρίου στις 40 ώρες εβδομαδιαίως και νομοθετικές ρυθμίσεις σχετικά με το συνδικαλισμό, κάτι που οδηγεί στην αποχώρηση των συνδικάτων από το αντικυβερνητικό «μέτωπο»

Ιούνιος, οι διαδηλώσεις συνεχίζονται με τρεις ακόμα νεκρούς διαδηλωτές, αλλά ο ντε Γκολ κερδίζει σαρωτικά τις εκλογές στις 23 Ιουνίου, σφραγίζοντας και τυπικά την «ήττα» της εξέγερσης που έχει ήδη φυλλορροήσει.¹

Η εξέγερση του Μάη του 1968 στη Γαλλία, εξέφρασε ένα αίτημα/συναίσθημα συνολικής αμφισβήτησης των ευρύτερων οικονομικών, κοινωνικών και πολιτισμικών δομών που επικαθόρισαν το χαρακτήρα των δυτικών κοινωνιών μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ξεκίνησε ως φοιτητικό κίνημα, αλλά πολύ γρήγορα συνδέθηκε (και) με τις διεκδικήσεις των εργατικών συνδικάτων, ενώ παράλληλα εξέφρασε και μια σημαντική μερίδα νέων ανθρώπων που ήταν μαθητές/μαθήτριες, εργαζόμενοι/ες ή άνεργοι/ες, καθώς και πολλούς/ές διανοούμενους/ες, που συσπειρώθηκαν γύρω από το φοιτητικό κίνημα.

Σε αυτή την προοπτική, το κίνημα του Μάη του '68 οργανώθηκε με βάση ποικίλες προσλαμβάνουσες και αναφορές, ενώ πρόβαλε και προώθησε πολλές παράλληλες επιλογές, οι οποίες δεν ήταν πάντα ενταγμένες σε μια ενιαία στρατηγική. Με λίγα λόγια, η εξέγερση ταυτοποιήθηκε ως συμβολή ποικίλων συνιστωσών, με βάση μάλλον τακτικές που πυροδοτούσε η συγκυρία, παρά με μια αντίληψη σε βάθος χρόνου. Ως αποτέλεσμα, ο Μάης αποτέλεσε μια σκέπη όπου στεγά-

¹ Λιβιτσάνος Γ., «Η σπίθα που έγινε φωτιά. Χρονικό», Αφιέρωμα. Μάης '68, Έθνος της Κυριακής, 13/05/2018:24/2.

στηκαν, μεν, «πολύχρωμες» αντιλήψεις, αιτήματα και πρακτικές, αλλά δεν μπόρεσε να εστιάσει με επάρκεια σε διεκδικήσεις που θα αφορούσαν σε συστημικές δομικές αλλαγές, διατυπώνοντας και οριοθετώντας σαφείς και ολοκληρωμένες προτάσεις για εναλλακτικές μορφές παιδείας, πολιτικής, κοινωνικών σχέσεων, πολιτισμικών πρακτικών. Αυτή η ανεπάρκεια, αλλά και η (φυσιολογική) αντίδραση των κατασταλτικών μηχανισμών του γαλλικού κράτους, οδήγησαν στο σύντομο εκφυλισμό του κινήματος από την άποψη της άμεσης πολιτικής επιβολής συγκεκριμένων στόχων και αποτελεσμάτων. Η αντιπαράθεση στους δρόμους, οι βίαιες διαδηλώσεις που προβλήθηκαν ως επαναστατικό «προοίμιο», η επιτυχής γενική απεργία, οι καταλήψεις σε εργοστάσια σε όλη τη Γαλλία, η παράλυση του δημόσιου τομέα και η γενικευμένη πολιτική κρίση, δεν ολοκλήρωσαν κάποια άμεση ανατροπή.

Εν τούτοις, το κίνημα του Μάη του '68 άσκησε μια έμμεση, βαθιά και διαχρονική επίδραση σε μια σειρά από πρότυπα που ενσωματώθηκαν (άμεσα ή σταδιακά) στις «δυτικές» κουλτούρες. Από αυτή τη σκοπιά, η αντιαυταρχική διάθεση και η κριτική θεώρηση εκείνης της γενιάς, μολονότι δεν υλοποίησε την ουτοπία, έθεσε τις βάσεις για την προώθηση ορισμένων θεσμικών μέτρων, αλλά και για τη μεταβολή των αντιλήψεων που επηρεάζουν (και σήμερα) μια σειρά καθημερινών πρακτικών: τη (γενική) αναγνώριση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (έστω και κατ' όνομα), καθώς και ειδικότερα των προσφύγων/μεταναστών, των γυναικών αλλά και των ατόμων των ΛΟΑΤΚΙ κοινοτήτων, τη θέσπιση μέτρων και κανόνων κατά των φυλετικών διακρίσεων, την απελευθέρωση και διεύρυνση των μορφών τέχνης (σε διάφορους τομείς και επίπεδα), την αποδοχή της πολυπολιτισμικότητας. Βέβαια, το ταξικό ζήτημα, ήτοι οι αντίστοιχες διεκδικήσεις των εργασιακών δικαιωμάτων υποβαθμίστηκαν, σε βάθος χρόνου, ιδιαίτερα υπό τη (σύγχρονη) επέλαση του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού, αλλά οι δικλείδες ασφαλείας που επιβιώνουν και αντέχουν μέχρι σήμερα (υπό τη μορφή νομοθετημάτων ή/και κοινωνικών ανακλαστικών) οφείλουν πολλά στις παρακαταθήκες του Μάη του '68.

Ο Μάης του '68 δεν κατάφερε να εγκαθιδρύσει ένα νέο, διαφορετικό οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό καθεστώς, αλλά πέτυχε να παγιώσει την αποδοχή εναλλακτικών προοπτικών, που αμφισβητούν κάθε μορφή καθεστηκυίας τάξης και προδιαγεγραμμένων προτύπων, με διάφορους τρόπους, σε συνάρτηση με διαφορετικές συγκυρίες. Αυτή και μόνο η συνεισφορά αρκεί για να αναδείξει το συγκεκριμένο κίνημα ως τάξης σημαντικό, αφού επηρέασε (και επηρεάζει ακόμα) τις σύγχρονες εξελίξεις του 21ου αιώνα. Ενδεικτικά, παρακαταθήκες αυτής της «τρομερής αλλά και ενδιαφέρουσας» εποχής, που συγκλόνισε τον δυτικό κόσμο μπορούν να εντοπιστούν: α) στο σύγχρονο οικολογικό κίνημα, είτε στη συστημική είτε στη μη συστημική εκδοχή του, β) στον αναστοχασμό πάνω σε ζητήματα αποικιοκρατίας, γ) στην προβληματική που αναπτύσσεται για τη συσσώρευση πλούτου από συγκεκριμένα πρόσωπα, οικογένειες ή κράτη σήμερα κ.ο.κ.

Με βάση τα παραπάνω, οι μελέτες σχετικά με το συγκεκριμένο κοινωνικό φαινόμενο, εστιάζουν συνήθως στη ζωντανή κληρονομιά που άφησε στον 21ο αιώνα, τόσο από κοινωνιολογική σκοπιά (π.χ. κινήματα δικαιωμάτων) όσο και στη φιλοσοφία (π.χ. η συμβολή του στην άνθηση του μεταμοντέρνου). Εμείς θα ασχοληθούμε, αντίθετα, με ό,τι άφησε πίσω του «κλινικά νεκρό», με ό,τι έμελλε να σβήσει οριστικά, γνωρίζοντας μέσα στο κοινωνικό φαινόμενο καθ' εαυτό τη βραχύβια ακμή του: η προσέγγισή μας, θα εστιάσει σε κάποιες όψεις και εκδοχές της εξέγερσης που δεν επιβίωσαν στα επόμενα χρόνια. Ως εκ τούτου, για τις συνιστώσες που μας απασχολούν εδώ, η εξέγερση αποτέλεσε την κορύφωση και το «κύκναιο άσμα» μαζί. Από μια άποψη, η προσέγγισή μας

επιχειρεί να συνεχίσει τη συζήτηση που άνοιξε - ή, ενδεχομένως, και να ολοκλήρωσε - ο R. Jacoby σχετικά με τη «διαλεκτική» της «ηττημένης» εγγελιανής κληρονομιάς του 20ού αιώνα (Jacoby, 2009, σσ. 13-15, 187-190), μόνο που η επιχειρηματολογία θα διευρυνθεί με τη συμπερίληψη της κοινωνιολογίας της επιστήμης στην ελευθεριακή της έξαρση.

Θα μας απασχολήσουν δύο συνιστώσες του πνευματικού κλίματος των ταραχών, ένθεν κακείθεν του Ατλαντικού, κλίμα που συνοψίζεται στον αυτοπροσδιορισμό κάποιων ταραχοποιών, με έμβλημα τη «λύσσα». Με το όνομα αυτό έμειναν γνωστές ορισμένες πολιτικές ομάδες, συναφείς με την «Καταστασιακή Διεθνή» (Internationale Situationniste, στο εξής: I.S.) που έδρασαν πριν, κατά και ώς ένα σημείο μετά τον παρισινό Μάη. Οι “Enragés” ομού με τους “Situationniste” τιτλοφορούν το βιβλίο του René Vignet για τον Μάη του ’68, που κυκλοφόρησε εκείνη τη χρονιά, για να περιγράψει εκ μέρους των καταστασιακών την κοινωνικο-πολιτική ζύμωση στο κίνημα των «occupations», όσο ακόμα τα γεγονότα ήταν νωπά.² Σύμφωνα με τον συγγραφέα, δύο μέλη της «Καταστασιακής Διεθνούς» ανήκαν στην «πρώην Όμάδα των Λυσσασμένων» (Vignet, 1978, σ. 5), ενώ ακολουθούν εκτενείς αναφορές στο σχηματισμό και στη δράση της «ομάδας των Λυσσασμένων» (λ.χ. Vignet, 1978, σσ. 19-22. Πρβλ. I.S., 1987, σ. 14 κ.α.). Αντιπαραβάλλοντας τα δύο προαναφερθέντα κείμενα αποκτά κανείς μια σαφή εικόνα για τη συνεισφορά της λύσσας στο Μάη του 1968, μέσα στη φωτιά των γεγονότων και μετά, κατά τον απολογισμό. Χαρακτηριστική για την οπτική αξιολόγησης της παρούσας μελέτης είναι η εμφανής αλλαγή στάσης που παρατηρείται μεταξύ των δύο, απέναντι στην επανάσταση που έλαβε χώρα στη Γαλλία. Ενώ ο Vignet εμφορείται από την αισιοδοξία της αναμενόμενης κορύφωσης, στο δεύτερο (ανυπόγραφο) κείμενο με τον παράξενο τίτλο: “Le commencement d’une éroche” («Η αρχή μας εποχής»), που συνομιλεί διαρκώς και αβίαστα με το χρονικό του Vignet, γίνεται ανοιχτά η παραδοχή πως «η επανάσταση είχε χάσει». Ψέγοντας το «ψεύδος» των μηχανισμών ιδεολογικής καταστολής και τον ίδιο τον «σταρ» D. Cohn-Bendit για την αποσιώπηση της ύπαρξης των «λυσσασμένων», εξαιρούν τον «σημαντικό» ρόλο που έπαιξαν οι “situationniste” σε συνεργασία με τους «λυσσασμένους» και επιμένουν στη διάδοση στους κύκλους των καταλήψεων των δύο βασικών θεωρητικών κειμένων των καταστασιακών, που είχαν κυκλοφορήσει το 1967 (βλ. υποσημείωση 2). Ο απολογισμός καταλήγει με την παραδοχή πως η εκ των προτέρων διατυπωμένη «απίστευτη υπόθεση» των καταστασιακών για επικείμενη «κοινωνική επανάσταση» έγινε τελικά πραγματικότητα, διαψεύδοντας την προγενέστερη κριτική εναντίον τους πως στερούνται «πρακτικής δραστηριότητας», έτσι ώστε να έχει έρθει η ώρα για την «Καταστασιακή Διεθνή να ξεπεραστεί» (I.S., 1987, σσ. 36-38, 41-43, 67). Από τα παραπάνω συνάγεται ότι, εάν σχεδιάσουμε την καμπύλη της κοινωνικής σύγκρουσης κατά το Γαλλικό Μάη, οι «λυσσασμένοι» και οι καταστασιακοί, δέσμιοι ενός φαινομενικά απραγματοποιήτου «ρομαντικού αντικαπιταλισμού» νωρίτερα, του οποίου την έλευση, ωστόσο, ευαγγελίζονταν με παρρησία δια μέσου της επαναστατικής οργάνωσης (Gombin, 1975, σ 113-114), βρέθηκαν στο άνω ακρότατο της καμπύλης όταν τελικά αυτός εκδηλώθηκε, για να «ξεπεραστούν» άμεσα όταν το κίνημα ηττήθηκε. Μάλιστα, τα παραπάνω δεν προέρχονται από την ψύχραιμη γραφίδα του 21ου αιώνα, που ερμηνεύει με την

2 Ο «Πρόλογος» του βιβλίου έχει ημερομηνία: 26 Ιουλίου 1968. Ο συγγραφέας, επίσης, διεκδικεί την πατρότητα της δημόσιας εμφάνισης των “Enragés” (Vignet, 1978, σ. 41). Κατά τα φαινόμενα, πάντως, η επινόηση της επωνυμίας ήρθε στο φως εν μέσω της δράσης των καταλήψεων, καθώς έξι μήνες πριν, συγκεκριμένα τον Οκτώβριο του 1967, σε κείμενο του Vignet που δημοσιεύτηκε στο τεύχος 11 της επιθεώρησης των καταστασιακών, ούτε ο όρος ούτε το περιεχόμενό του απαντάται: η «ολοκλήρωση της ανατροπής» που προτείνει ο Vignet, περνά μέσα από την Τέχνη (κόμικς, κινηματογράφος) και έναν ανταρτοπόλεμο στα Μ.Μ.Ε. (I.S., 1999, σσ. 355-360).

ασφάλεια της χρονικής απόστασης, αλλά αποτελούν παραδοχή των ίδιων των εξεγερμένων.

Η καταστασιακή κοσμοαντίληψη εστιάζει σε μια προσέγγιση για το «θέαμα» και την κοινωνία, αδιαχώριστα συνδεδεμένη με την αναβίωση μιας «αρνητικής φιλοσοφίας» όπως ορίζεται από τον Η. Marcuse.³ Τα κύρια χαρακτηριστικά αυτής της κοσμοθεωρίας είναι τα εξής: α) η επιθετική απόρριψη της μη βιωμένης «ψευδο-πραγματικότητας» στις σύγχρονες μητροπόλεις, β) η εκ βάθρων αναδόμηση της πνευματικής ζωής με τη συγκρότηση ανεξάρτητης θεωρίας και η ταυτόχρονη καταγγελία της διάνοησης που αναπαράγει το «θέαμα», γ) η διάρρηξη των ορίων μεταξύ τέχνης και καθημερινής ζωής, με μη εμπορευματική παραγωγή έργων τέχνης που εισβάλλουν στην καθημερινότητα, δ) η κατάκτηση μιας νέας «συμφιλίωσης» μεταξύ των αντιθέσεων: εργασία - παιχνίδι και άνθρωπος - φύση (ως προς την τελευταία, η καταστασιακή αντίληψη παρουσιάζεται ως ελεύθερη μεταφορά των θέσεων του Marx σχετικά με τον «ολοκληρωμένο ανθρωπισμό - νατουραλισμό»), ε) η ανάδυση της υποκειμενικότητας στην πράξη της κοινωνικής ανατροπής (στην οποία αφιερώνεται το θεμελιώδες για την καταστασιακή θεωρία έργο: *Vaneigem*, χχ.), που επεκτείνεται στο πεδίο της «καθημερινής ζωής» και, τέλος, στ) η εισαγωγή του διδύμου: θεωρία - πράξη στην κριτική της πολεοδομικής καταστολής (Σέργης, 2010, σ. 66, Gombin, 1975, σσ. 61-78).⁴ Η ομάδα των καταστασιακών ήταν πάνω απ' όλα μια ριζοσπαστική συντροφιά *φιλοσόφων!* Υπό αυτό το πρίσμα οι «situationniste» μπορούν να ενταχθούν στην επιρροή και μετεξέλιξη κατά τον 20ό αιώνα του ρεύματος του αριστερού εγελιανισμού, που πήρε τη μορφή μιας συζήτησης για την «αποξένωση» και τον «φρετιχισμό του εμπορεύματος», με κεντρική μορφή τον G. Lukács (Jappe, 1998, σσ. 16-17). Το φιλοσοφείν εδώ δεν εγκλωβίζεται αποκλειστικά στο επάγγελμα του ακαδημαϊκού δασκάλου, αλλά ανοίγεται στην κοινωνική δραστηριότητα και στο πώς θα επιτευχθεί επιτέλους η ανθρώπινη χειραφέτηση, ήτοι επικεντρώνεται στη δυνατότητα του καθημερινού ανθρώπου να πλάσει ο ίδιος *την ιστορία του*. Με απολύτως *φιλοσοφική* λοιπόν αφετηρία, για την ακρίβεια με τη θεωρητική σκευή του μαρξισμού και του εγελιανισμού μεταρσιωμένη σε μια νέα εκδοχή εγελιανού μαρξισμού, οι καταστασιακοί ξεκίνησαν μια χωρίς έλεος πολεμική κατά των κοινωνικών κατασκευών που κρατούν τον σύγχρονο άνθρωπο φυλακισμένο σε μια «ψευδαίσθηση της πραγματικότητας».

Για να συνδέσουμε τα παραπάνω με την έτερη συνιστώσα που μελετάμε, θα παραθέσουμε εδώ ένα μικρό απόσπασμα από τεύχος 12 της επιθεώρησης των καταστασιακών, το οποίο δεν έλα-

3 Ενδιαφέρον παρουσιάζει η άρνηση των καταστασιακών να αποδεχθούν το ότι ο Marcuse αποτελεί ενδιάμεσο στάδιο στη μετάβαση από την εγελιανού χαρακτήρα κοινωνική θεωρία του Lukács («αρνητικότητα» στην ταξική αντιπαράθεση) στη δική τους «αρνητικότητα» μέσα στο «θέαμα» (Σέργης, 2010, σσ. 84, 91-94). Με λίγα λόγια παρακάμπτουν τον εγελιανό Marcuse του: *Reason and Revolution* (1941) και μεταπηδούν αυτόματα στον φροϋδικό Marcuse του: *One-Dimensional Man* (1964), καταγγέλλοντας τον «αμπελοφιλόσοφο» που «αφομοιώθηκε» από την ιδεολογική εξουσία (λ.χ. I.S., 1996, σσ. 144-147). Στον αντίποδα, ο Feyerabend επιδιώκει τιμές στο «διαλεκτικό τρόπο σκέψης» του Marcuse του 1941 (Feyerabend, 1983, σσ. 58-59).

4 Για μια συνοπτική εικόνα των θέσεων της Καταστασιακής Διεθνούς, όπως εξελίσσονται στη δεκαετία του '60 και δημοσιεύονται στην ομώνυμη επιθεώρηση, βλ. I.S., 1996, σσ. 95-96, 114-118, I.S., 1999, σσ. 200-213. Στο τεύχος 11 του περιοδικού (Οκτώβριος 1967) προδημοσιεύεται το πρώτο κεφάλαιο της Κοινωνίας του Θεάματος του G. Debord, που κυκλοφορεί έναν μήνα αργότερα, για να ακολουθήσει τον Δεκέμβριο η Επανάσταση της καθημερινής ζωής του R. Vaneigem (πρωτότυπος τίτλος: *Traité de Savoir Vivre à l'Usage des Jeunes Générations*). Αναλυτικά και για τα δύο δοκίμια, βλ. τις Βιβλιογραφικές Αναφορές στο τέλος του παρόντος. Ανεξάρτητα από την υπερβολή που χαρακτηρίζει τους ίδιους τους «situationniste» ως προς την επιρροή τους στο κίνημα (Jappe, 1998, σ. 113), ένα είναι βέβαιο: κατά το μάλλον ή ήττον, το πιο ριζοσπαστικό τμήμα των εξεγερμένων του Μάη, αυτό «με τη λύσσα στα σωθικά», εμπνεύστηκε από τα δύο αυτά θεωρητικά μανιφέστα της «Διεθνούς» των καταστασιακών. Η βραχύβια αυτή συμπόρευση θεωρίας και πράξης, αποτέλεσε και το κύκνειο άσμα της ομάδας, τουλάχιστον από την άποψη της συνεισφοράς τους σε μαζικά κινήματα ανατροπής.

βε μάλλον υπ' όψη τη συγκαιρινή κριτική εναντίον της επιστημονικής πρακτικής: «[η επιστήμη] είναι θεμελιωμένη πάνω στο πρωταρχικό ψέμα της λειτουργίας της [...] Οι αλαζόνες μισθοφόροι της διατήρησαν, από τους προγόνους τους τους παπάδες, τη γοητεία και την ανάγκη του μυστηρίου [...] Η επιστήμη που παρίστανε ότι ήταν 'ουδέτερη' [...] δείχνει ξεκάθαρα ότι είναι υπηρέτρια των Κρατών» (I.S., 1979, σ. 111).⁵ Εάν εστιάσουμε το ενδιαφέρον στην έκρηξη των κινημάτων και στις ομόλογες ζυμώσεις των ιδεών την ίδια περίοδο πέραν του Ατλαντικού, δεν θα πρέπει να μας ξαφνιάσει το ότι οι ανωτέρω αφορισμοί επιβεβαιώθηκαν από ένα πολέμιο της «ορθοδοξίας», της «λογικής ανασυγκρότησης της επιστήμης» (Losee, 1992, σσ. 263-264), στο πλαίσιο μιας κριτικής εναντίον της επιστημονικής ορθολογικότητας, που ξεκίνησε από την κεντρική (γερμανόφωνη Ευρώπη) για να κορυφωθεί σε αμερικάνικο έδαφος πλέον. Παρά το ότι η σχέση διανόησης και εξέγερσης έχει στις Η.Π.Α. διαφορετικά κοινωνικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά από ό,τι στην Ευρώπη, στο ίδιο πνεύμα της ριζικής *άρνησης*, όπου συνοψίζονται τα παραπάνω, εντάσσουμε στην παρούσα μελέτη την ιστορικοεπιστημολογία που ανθεί πέραν του Ατλαντικού την ίδια τρομερή εποχή, με μια επιχειρηματολογία που θα αναπτυχθεί στη συνέχεια του άρθρου.

Ο κινηματικός χαρακτήρας των κοινωνικών ζυμώσεων στις Η.Π.Α. κινείται παράλληλα, καθώς το πνεύμα της «τρομερής εποχής» βρήκε κι εκεί πρόσφορο έδαφος. Είχαν προηγηθεί (και συνέχισαν τη δράση τους μέχρι περίπου τις αρχές της δεκαετίας του 1970) αντίστοιχα κινήματα αμφισβήτησης στις Η.Π.Α.,⁶ στο πλαίσιο των οποίων φοιτητές και φοιτήτριες επιδίωξαν τη συνάντηση με το εργατικό κίνημα, με όψεις και εκδοχές εναλλακτικών νεανικών μορφωμάτων (όπως για παράδειγμα οι *Hippies* και πολύ περισσότερο οι *Yippies*, μια πιο «πολιτικοποιημένη» εκδοχή των *Hippies*), με αντιπολεμικές αντιλήψεις και πρακτικές - οι οποίες ενισχύθηκαν τη συγκεκριμένη περίοδο εξ αιτίας της εμπλοκής των Η.Π.Α. στον πόλεμο του Βιετνάμ - με αντιρατσιστικές οργανώσεις, κυρίως των Αφροαμερικανών, που αντιπάλευαν τον κοινωνικό αποκλεισμό, καθώς και με το έργο διανοούμενων που συμμετείχαν στην αποδόμηση των προτύπων που καθόριζαν μέχρι τότε τη (βορειοαμερικανική και παγκόσμια) διανόηση (όπως για παράδειγμα ο H. Marcuse ή οι J. Kerouac, A. Ginsberg και W. Barrows, από την περίφημη γενιά των *Beatniks*, των δεκαετιών 1940-50). Η Φιλοσοφία της Επιστήμης δεν θα μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστη. Εγκαταλείποντας - όχι οριστικά, από ό,τι αποδείχτηκε - την τυπική/γλωσσολογική πραγμάτευση της «ενιαίας επιστήμης» ως αίτημα και στρεφόμενη στην Κοινωνιολογία και στην Ιστορία, η κατανόηση της επιστήμης αποκολλήθηκε εν μέρει από τον θετικισμό και στράφηκε σε μια ριζική *άρνηση* της αυθεντίας και της επιστημονικής εξουσίας εν γένει. Το κάλεσμα των κινημάτων αμφισβήτησης διείσδυσε και εδώ. Ο επιστημολογικός «αναρχισμός» (Feyerabend, 1983, σσ. 47, 51-52, 64) ή «δημοκρατικός σχετικισμός» (δηλ. η «ισότητα όλων των παραδόσεων») του P. Feyerabend, αποτελεί μία, κατά πολλούς, ακραία,

5 Ο Feyerabend καταγγέλλει με τη σειρά του τους «ορθολογιστές» επιστήμονες ότι «εγκαταλείπουν τον στοχασμό για να μεταβούν σε μια θρησκευτική πίστη και τα 'επιχειρήματά' τους δεν είναι τίποτε άλλο από προσευχές» (Feyerabend, 1986, σ. 18). Ασφαλώς, οι δύο πολεμικές απέχουν 10 χρόνια και ο «αναρχισμός από τα κάτω» του αυστριακού επιστημολόγου απέχει από τον αντικρατισμό της εξέγερσης, αλλά το αίτημα για μια ελευθεριακή κοινωνιολογία της επιστήμης σχηματίστηκε διαμέσου του ίδιου κριτικού πνεύματος.

6 Σύμφωνα με τον Vienet, το «αριστεριστικό αμάλγαμα» του κινήματος με την επωνυμία: «22 του Μάρτη» αποτελεί «άμεσο αντίγραφο» του αμερικάνικου "Students for a Democratic Society (S.D.S.)", ενός κινήματος «εκλεκτικού [εννοεί: εκλεκτικιστικού] και δημοκρατικού» (Vienet, 1978, σ. 24). Το S.D.S. και η «Νέα Αριστερά» των Η.Π.Α. χαρακτηρίζονται από έναν βραχύβιο «εκλεκτικισμό», τη σύμφυση μαρξισμού - αναρχισμού και τις επιρροές από τον «μαρξιστικό ανθρωπισμό» (McLellan, 2014, σσ. 380-383. Πρβλ. I.S., 1987, σ. 40).

κοινωνιολογική ανάγνωση της γνωσιοθεωρητικής επανάστασης που προκάλεσε ο T. S. Kuhn με την ιστορικοιστική ασυμβατότητα του επιστημονικού «Παραδείγματος». Η κοινωνιολογική ερμηνεία του Feyerabend στην επιστημολογική διαμάχη Kuhn - I. Lakatos εισάγει την εγγελιανού τύπου αντίθεση: ορθολογικότητα - Ιστορία (Feyerabend, 1986, σσ. 37, 99-100) και δοκιμάζει το αδιανόητο, ήτοι ρευστοποιεί στην Ιστορία τη δυνατότητα της γνώσης και, με αυτή τη μέθοδο, αρνείται την «ουδετερότητα» και το αλάθητο της επιστημονικής γνώσης, που θεωρούσε ότι βρίσκεται στο πολιτικό απυρόβλητο.⁷ Με το να εισάγουν τις Κοινωνικές Επιστήμες και την Ιστορία στη θεμελίωση της γνώσης, οι Kuhn - Feyerabend υπαινίχθηκαν, έστω, την εισαγωγή της «αρνητικότητας» στο επιστημονικό γίνεσθαι - δια μέσου της «διαλεκτικής» - (Γκουνταρούλης, 1983, σσ. 19-20, Feyerabend, 1983, σ. 59) και υπονόμισαν, ταυτόχρονα, την πιο «αδιάφθορη» εξουσία, την κυριαρχία των επιστημόνων.

Η ιστορικοιστική επιστημολογία, χωρίς να έχει άμεση πολιτική στόχευση ή, χωρίς να συνδέεται άμεσα με την αναζήτηση της ουτοπίας, κατάφερε ισχυρό πλήγμα στην «αυθεντία» των θετικιστών, σε μια άρνηση τάξης σημαντική, όχι τόσο σε έκταση αλλά πολύ περισσότερο σε ένταση, σε βάθος. Το άνοιγμα των αμερικανικών πανεπιστημίων το 1964 σε μη λευκούς φοιτητές δίνει την ευκαιρία για μια νέα κριτική στην αποικιοκρατία, όχι μόνο στο όνομα της αντίθεσης στον ιμπεριαλισμό, αλλά, επιπλέον ως αυτοκριτική της επιστημονικής διδασκαλίας που δεν διαβλέπει για τον εαυτό της ένα καινούριο κύμα «διαφωτισμού», αλλά μάλλον τη «φασιστική» στάση να «υποδουλώνεις» τους ανθρώπους μέσω του «ορθολογισμού» (Feyerabend, 1986, σσ. 207-209). Έτσι, αγγίζει τα θέματα του συστήματος: καπιταλισμός - τεχνολογία - επιστήμη, ως προς την ιδεολογία, τη «μαγική άλω» που περιβάλλει το κοινωνικό σύστημα, το οποίο υποτίθεται ότι ολοκλήρωσε την «απομάγευση» του κόσμου. Η επιστήμη καταγγέλλεται πλέον για τον «σοβινισμό» και την «αυθάδειά» της: η υπεροχή της έναντι των υπολοίπων παραδόσεων της γνώσης αμφισβητείται ανοιχτά, αφού η ίδια προσεγγίζει μάλλον τον «μύθο», μολοντί ο τελευταίος είναι «πολύ σημαντικότερος» από ό,τι πιστεύουν οι «ορθολογιστές» (Feyerabend, 1983, σσ. 46, 272-273, 354-355).

Είναι γεγονός ότι οι συνιστώσες του Μάη του '68, που κατέστησαν κλινικά νεκρές στη συνέχεια, διαφέρουν μεταξύ τους. Οι καταστασιακοί - μια μικρή ομάδα, έτσι και αλλιώς - έγιναν «λυσσασμένοι» καταληψίες, ενώ ο Feyerabend μοιάζει σχεδόν ανάδελφος στην κοινωνική επιστημολογία και διατυπώνει τις αιρετικές του απόψεις σχεδόν 10 χρόνια μετά, σαν απόηχος μιας κοινωνικής κρίσης, η οποία, φευ, είχε ήδη λάβει τέλος. Εξ ου και η επιστημολογική συζήτηση εντεύθεν άλλαξε κατεύθυνση και στάθηκε αμήχανη, αν όχι απολύτως κριτική, απέναντί του.⁸ Επίσης, είναι γεγονός ότι η κριτική στην ορθολογισμό ξεκινά πολύ νωρίτερα, με την «ηθική της επιστήμης», δηλαδή την αρχή της «διαψευσιμότητας» του K. Popper, την οποία προεκτείνει ο Kuhn, εισάγοντας τον ιστορικοισμό ως σχετικοποίηση της επιστημονικής αλήθειας και ενάντια στον αντι-εγγελιανισμό του πρώτου (Fuller, 2015, σσ. 33, 50). Ο άκαμπτos ορθολογισμός δεν είναι πια στο απυρόβλητο. Ο αναρχικός μαθητής Feyerabend θα αγγίξει την ουσία του Μάη, κηρύττοντας θερμά υπέρ των «λαϊκών κινητοποιήσεων» αντί της Φιλοσοφίας, έστω και σαν ετεροχρονισμένο κύκνειο άσμα ενός κινήματος. Πάντως, εάν ο Μάης δεν αποτελούσε πράγματι το κύκνειο άσμα, τόσο για την ιστορικοιστική επιστημολογία όσο και για τους καταστασιακούς, εάν, δηλαδή, δεν παραδίδονταν αμφότερα εντεύθεν στη

7 Τουλάχιστον στον αγγλοσαξονικό χώρο, διότι η Φιλοσοφία της Επιστήμης είχε ήδη δεχθεί πυρά πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στην Ευρώπη, από τους μαρξιστές και όχι μόνο.

8 Βιβλιογραφικά επιλέξαμε να παραπέμψουμε κυρίως στις «Πηγές», διότι η εξάντληση της σχετικής βιβλιογραφίας, ιδίως σχετικά με την επιστημολογία, θα υπερέβαινε τα όρια του παρόντος.

λήθη και στον εκφυλισμό - ενσωμάτωση ή, ενίοτε, και στον «εκχυδαϊσμό» (Jappe, 1998, σσ. 13-14), ο κόσμος μας θα ήταν διαφορετικός: για παράδειγμα, ο έλεγχος της κοινωνίας μας δια μέσου των ψηφιακών δυνατοτήτων ίσως να συναντούσε αντίσταση. Αλλά, πριν περάσουμε στην ιχνηλασία του πώς οι δύο παραπάνω όψεις της άρνησης κατέστησαν κλινικά νεκρές, ήτοι στη μελαγχολική ανάγνωση ενός κόσμου που πεθαίνει, ας δούμε ακροθιγώς πώς συνδέουμε στο παρόν κείμενο τις δύο ηττημένες συνιστώσες του κινήματος του Μάη.

Κατά τη γνώμη μας, η εξέγερση του 1968 και τα ομόλογα αμερικάνικα κινήματα που εντοπίζονται στην ίδια χρονική περίοδο, ξεκίνησαν μεν ορμητικά, αλλά κατέληξαν στον εκφυλισμό. Δεν υπήρχε διακριτό υποκείμενο για μια επανάσταση, ούτε ένας ισχυρός, όπως τον οραματιζόταν ο Georges Sorel, «αποκαλυπτικός μύθος» που θα ενέπνεε ένα συγκεκριμένο «υποκείμενο» και επί μακρόν προς την «καταστροφή της κρατούσας τάξης πραγμάτων» (Kolakowski, 2005, σσ. 484-485). Εξ ου και ορισμένες συνιστώσες του κινήματος συνεχίζουν ακόμη να επηρεάζουν τα κοινωνικά δρώμενα (ή, σύμφωνα με μια άλλη οπτική, ενσωματώθηκαν σε μια ανώδυνη για το σύστημα μορφή), ενώ άλλες παράμετροι της εξέγερσης δεν μακροημέρευσαν. Με απλά λόγια, εφόσον με κοινωνικούς όρους έχουμε να κάνουμε με ήττα, ο νικητής παραμέρισε τους πιο απειλητικούς για την κρατούσα τάξη πραγμάτων παράγοντες, δεδομένου ότι, επιπλέον, αυτοί δεν διέθεταν εξ αρχής την απαιτούμενη κοινωνική βάση για να τους στηρίζει. Υπό τη συγκεκριμένη οπτική, ένα πρώτο κοινό έδαφος που συνδέει τους «situationniste» με την επιστημολογία του γνωσιοθεωρητικού αναρχισμού, είναι η ακραία ρηξικέλευθη κοσμοθεωρία τους που αμφισβητεί τις θεμελιώδεις δομές του δυτικού κοινωνικού συστήματος. Η επιθετική άρνηση του καπιταλισμού, η λειδορία των «οργανικών διανοούμενων» του συστήματος και η καταστροφή/άρνηση της τέχνης, συμβαδίζουν με τη θεμελιώδη απόρριψη της επιστημονικής «αυθεντίας» και της ανωτερότητας του δυτικού τεχνολογικού πολιτισμού - που αποτελεί ενσάρκωση της αποικιοκρατίας και της γεωπολιτικής εξουσίας.

Κατά τα άλλα, η καταστασιακή θεωρία και η επιστημολογική αμφισβήτηση διαπνέονται ομοίως από μια επαναστατική αισιοδοξία, η οποία κηρύττει το «τέλος μιας εποχής». Η *άρνηση* εδώ είναι ριζική, δεν αρκείται στο μερικό, αλλά εμφανίζεται ως φορέας του «καθολικού», μιας ολοκληρωτικής ανατροπής στην κοινωνία και στις ιδέες που αφορούν στη συγκρότησή της.⁹ Καθόλου τυχαία, οι «situationniste» και ο H. Marcuse, ο διανοητής που πρωταγωνίστησε στα πρώτα χρόνια του κινήματος στις Η.Π.Α., αποτελούν τους τελευταίους εκπροσώπους της «αρνητικής φιλοσοφίας», αυτού του ανορθόδοξου - ή, αλλιώς, παραλλαγή τού κατά Perry Anderson «δυτικού» - μαρξισμού, που προδήλως έλκει την καταγωγή του από τις διαμάχες γύρω από την πρόσληψη του Hegel (Jacoby, 2009, σσ. 46-47, 90, 155).¹⁰ Η ομαδοποίηση που προτείνουμε σε αυτή τη μελέτη ξεκινά από αυτή ακριβώς την παραδοχή: στις συνιστώσες του Μάη που εξετάζουμε, η ανατροπή στην κοινωνία και στις ιδέες διατυπώθηκε, για τελευταία φορά ως σήμερα, με τη μορφή ενός καθολικού σχεδίου πλήρους ανακατασκευής - ήτοι από το μηδέν - ως κορύφωση του κλίματος της ριζικής αμφισβή-

9 «Με τη λύσσα στα σωθικά!» (προκήρυξη που κάλυπτε πλήρως το πνεύμα του κινήματος: I.S., 1987, σσ. 45-46), η «Επιτροπή Enragés – Internationale Situationniste» καλεί σε δημιουργία Εργατικών Συμβουλίων, κατάληψη όλων των εργοστασίων της Γαλλίας, «τέλος του Πανεπιστημίου», θανατική ποινή στην Αστυνομία για να καταλήξει εμφατικά: «Λυσσασμένοι όλων των χωρών ενωθείτε!» (Vienet, 1978, σσ. 123-124, 127, 133, 193).

10 Από τη σκοπιά της Ιστορίας της Επιστήμης, πρβλ. την ειρωνική απόρριψη που διατυπώνει ο Feyerabend κατά του K. Popper, σχετικά με τη «φλύαρη» και άξια «παραμερισμού» κριτική τού τελευταίου εναντίον της εγγελιανής Λογικής (Feyerabend, 1986, σ. 82).

τησης. Επί της ουσίας, η διττή αυτή *άρνηση* (φιλοσοφική και κοινωνική, εγγελιανο-μαρξιστική και γνωσιοθεωρητική, ευρωπαϊκή και αγγλοσαξονική), αποτελεί το ανώτατο άκρο μιας κοινωνικής καμπύλης: εφόσον η εξέγερση του Μάη δεν ανέτρεψε το σύστημα καπιταλισμός - τεχνολογία - επιστήμη, το οποίο, εν πολλοίς, συγκεφαλαιώνει την εργαλειακή χρήση της ορθολογικότητας ως μέσου καθυπόταξης των μαζών, εφόσον, λοιπόν, η εξέγερση απέτυχε στο καθολικό της σχέδιο - αν αυτό υπήρξε ποτέ - στη διάδοχη κατάσταση δεν είχε θέση η άρνηση που ταρακουνά τα θεμέλια. Τόσο η καταστασιακή θεώρηση όσο και ο άνεμος ελευθερίας που ενέπνεε τους ριζοσπάστες κοινωνιολόγους της επιστήμης, έφτασαν στην κορύφωση κατά την εποχή της εξέγερσης ή και λίγο μετά. Ούτως ειπείν, οι συγκεκριμένες τάσεις διένυσαν την κοινωνική καμπύλη ως το άνω ακρότατό της και από εκεί γκρεμίστηκαν στη λήθη ή στην παρακμή, όταν ξεθύμανε η «λύσσα» και η καμπύλη άρχισε την καθοδική πορεία της.

Προκειμένου να κατανοήσουμε το γιατί ο Μάης του '68 αποτελεί σημαντικό κοινωνικό γεγονός, δεν αρκεί, κατά τη γνώμη μας, να αναζητάμε την επιρροή του σήμερα. Με τον όγκο της σχετικής συζήτησης που έχει λάβει χώρα μέχρι τις μέρες μας, θα μπορούσε κανείς ακραία να αποφανθεί ότι αυτό αποτελεί πλέον «ταυτολογία» - με φιλοσοφική ορολογία. Επιπλέον, δεν αποτελεί καθήκον μόνο για την Ιστορία των Κοινωνικών Επιστημών η αναψηλάφηση των πτυχών που κατέστησαν κλινικά νεκρές την επαύριον της εξέγερσης. Ένα κοινωνικό γεγονός της τάξης του Μάη εκφράζει δύο πράγματα: μια κοινωνική δυναμική ή μια ασταθή ισορροπία κάποιων συγκρουόμενων ομάδων και, επιπρόσθετα, ένα πόλεμο ιδεών που αποτελεί την ταυτότητα μιας συγκεκριμένης εποχής. Στο άρθρο προσεγγίσαμε το γεγονός και από τις δύο οδούς. Προσπαθήσαμε, δηλαδή, να δούμε πού συγκλίνουν οι δύο προσεγγίσεις και πώς μπορούν να συνεργαστούν για την πληρέστερη κατανόηση του φαινομένου. Προφανώς, δεν εξαντλήσαμε ερευνητικά τη σύνδεση των δύο συνιστωσών και, ως εκ τούτου, αξίζει να ερευνηθεί περαιτέρω πώς συνδέεται ο Μάης ως κύκνιο άσμα των δύο ρηξικέλευθων θεωριών με την εξασθένιση της επιρροής τους στη συνέχεια. Τέλος, αξίζει να μελετηθεί περαιτέρω η λύσσα, όπως προσδιορίζεται από τους ίδιους τους εξεγερμένους, ως κοινωνικό χαρακτηριστικό. Καθώς απέχουμε μακράν από το «μηδενισμό» του 19ου αιώνα, όπου θα μπορούσε κανείς να ανιχνεύσει συγγένειες, η λύσσα αποτελεί αποτύπωση τόσο κοινωνικών όσο και υποκειμενικών αδιεξόδων, σε ένα οικονομικό σύστημα που δεν αναγνωρίζει άλλες αξίες πλην αυτής της ανταλλαγής με το εικονικό και πραγματικό χρήμα. Η ακραία, παγκόσμια τάση σήμερα για ώθηση των μαζών στην εξαθλίωση, καθιστά επίκαιρο τον αφορισμό: «η απόγνωση είναι η παιδική αρρώστια των επαναστατών της καθημερινής ζωής» (Vaneigem, χ.χ., σ. 29). Φαίνεται, λοιπόν, ότι το εν λόγω κοινωνικό φαινόμενο της λύσσας, θα μας απασχολήσει και στη συνέχεια του 21ου αιώνα...

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Γκουνταρούλης, Γ. (1983). Εισαγωγή του Επιμελητή. Στο: P.K. Feyerabend, *Ενάντια στη Μέθοδο* (σσ. 7-31). Θεσσαλονίκη: Σύγχρονα Θέματα.
- Debord, G. (1986). *Η κοινωνία του θεάματος*. Θεσσαλονίκη: Εκδοτική Θεσσαλονίκης.
- Feyerabend, P.K. (1983). *Ενάντια στη Μέθοδο*. Θεσσαλονίκη: Σύγχρονα Θέματα.
- Feyerabend, P.K. (1986). *Γνώση για ελεύθερους ανθρώπους*. Θεσσαλονίκη: Σύγχρονα Θέματα.

- Fuller, S. (2015). *Κουν κατά Πόππερ*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Jacoby, R. (2009). *Διαλεκτική της Ήττας*. Θεσσαλονίκη: Νησίδες.
- Gombin, R. (1975). *Η καταγωγή του αριστερισμού*. Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος.
- Internationale Situationniste. (1979). *Χωροταξία*. Αθήνα: Άκμων.
- Internationale Situationniste. (1987). *Η αρχή μιας εποχής*. Αθήνα: Αυτόνομες Εκδόσεις.
- Internationale Situationniste. (1996). *Το αισθητικό και το πολιτικό*. Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος.
- Internationale Situationniste. (1999). *Το ξεπέρασμα της τέχνης*. Αθήνα: Ύψιλον.
- Jarpe, A. (1998). *Γκυ Ντεμπόρ*. Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος.
- Kolakowski, L. (2005). *Main Currents of Marxism*. New York – London: W.W. Norton & Company.
- Losee, J. (1992). *Φιλοσοφία της Επιστήμης*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- McLellan, D. (2014). *Ο μαρξισμός μετά τον Μαρξ*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Σέργης, Ν. (2010α). Η Καταστασιακή Διεθνής στην Εποχή της Παγκοσμιοποίησης, *Νέα Κοινωνιολογία*, 46, 82-99.
- Σέργης, Ν. (2010β). Φιλοσοφικές προϋποθέσεις της σκέψης των καταστασιακών, *Νέα Κοινωνιολογία*, 46,
- Vaneigem, R. (χ.χ.). *Η επανάσταση της καθημερινής ζωής*. Αθήνα: Άκμων.
- Vienet, R. (1978). *Μάης 1968. Λυσσασμένοι και Σιτουασιονιστές μέσα στο κίνημα των καταλήψεων*. Αθήνα: Διεθνής Βιβλιοθήκη.

3

Ελλάδα 1968: Πρώτη προσπάθεια συνταγματικής οργάνωσης του Στρατιωτικού Καθεστώτος 1967-1974. Ο ειδικός πολιτειακός ρόλος των ενόπλων δυνάμεων και η ειδική προστασία του κοινωνικού καθεστώτος

Κώστας Ζώρας

Ομότιμος καθηγητής, πρώην Αντιπρύτανης του Πανεπιστημίου Αιγαίου
k.zoras@soc.aegean.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στο συγκεκριμένο κείμενο εξετάζονται και κρίνονται οι «θεσμικές» και «συνταγματικές» απόψεις ενός στρατιωτικού ολοκληρωτικού καθεστώτος, έτσι όπως διατυπώθηκαν και αναπτύχθηκαν στα τέλη του εικοστού αιώνα. Από τη μελέτη της περίπτωσης αυτής διαπιστώνεται το γεγονός ότι διάφορες πολιτικές δυνάμεις ολοκληρωτικών απόψεων, φασιστικές, μεταφασιστικές, εθνικιστικές, ακροδεξιές, νεοφιλελεύθερες επικρατούν πλέον ή τείνουν να επικρατήσουν στην Ευρώπη και αλλού (π.χ. Λατινική Αμερική) και επιχειρούν να προσδιορίσουν τις νομοθετικές, τις θεσμικές και πολλές φορές τις συνταγματικές πρωτοβουλίες και αλλαγές. Η εξέλιξη αυτή επιβεβαιώνει ότι οι ιστορικές συγκρίσεις γίνονται αναπόφευκτες.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Συνταγματικό καθεστώς, ένοπλες δυνάμεις, πολιτικό σύστημα, συντακτική εξουσία.

ΠΑΓΚΟΣΜΙΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΘΥΕΛΛΕΣ ΤΟΥ 1968 ΚΑΙ ΕΛΛΑΔΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα στην Ευρώπη και την Αμερική, μεταξύ αυτών και το Πανεπιστήμιο Αιγαίου, διοργάνωσαν συνέδρια ή ημερίδες με θέμα, στο πλαίσιο γενικότερων πολιτικών και κοινωνικών προβληματισμών, και το έτος 1968.

Ημερήσια και εβδομαδιαία έντυπα κύρους, επίσης στην Ευρώπη και την Αμερική, ενσωμάτωσαν ή ενσωματώνουν ήδη ειδικά ένθετα αφιερωμένα στο έτος 1968.

Το ακαδημαϊκό και δημοσιογραφικό ενδιαφέρον προφανές, γιατί το 1968 συμπυκνώνει και πολιτικά γεγονότα, η δυναμική των οποίων περιείχε την ικανότητα ανατροπής ή απόπειρας ανατροπής πολιτικών και κοινωνικών εξουσιαστικών δομών στον λεγόμενο τότε δυτικό και ανατολικό κόσμο.

Ελλάδα

Στην Ελλάδα το στρατιωτικό καθεστώς, αφού δηλώνει «υπερηφάνως» ότι η χώρα αποτελεί «όαση ασφάλειας και ησυχίας εν μέσω ενός ταραγμένου κόσμου», επιχειρεί την πρώτη ατελέσφορη προσπάθεια για τη «συνταγματική» οργάνωσή του. Η δεύτερη έλαβε χώρα το 1973 όταν το καθεστώς αναγκάστηκε, εκ των αντιστασιακών πιέσεων, να «κηρύξει έκπτωτη τη μοναρχία».

Το «συνταγματικό» κείμενο του 1968 ενσωματώνει, μεταξύ άλλων, δύο πρωτόγνωρα για την Ελληνική συνταγματική ιστορία χαρακτηριστικά. Αναθέτει στις ένοπλες δυνάμεις πολιτειακό ρυθμιστικό ρόλο και ταυτοποιεί «Σύνταγμα» και «πολιτικό σύστημα» με το «κοινωνικό» και «ταξικό» καθεστώς της «αστικής» δημοκρατίας. Στα θέματα αυτά θα αναφερθούμε λεπτομερώς στη συνέχεια.

Γαλλία

Ο ιστορικός Μάιος του 1968 συγκλόνισε εκ θεμελίων την Ε΄ Γαλλική Δημοκρατία. Η φοιτητική εξέγερση της Σορβόνης, η οποία ξεκίνησε με το αίτημα εκσυγχρονισμού του περιεχομένου των κανονισμών στις φοιτητικές εστίες, ενσωμάτωσε στη συνέχεια καθαρά πολιτικά και κοινωνικά αιτήματα, σε συμπαρατάξη με το σύνολο σχεδόν του εργατικού συνδικαλισμού.

Υπήρξε η σοβαρότερη λαϊκή και εξεγερτική αμφισβήτηση δυτικογενούς «αστικού» καθεστώτος μετά τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο στην Ευρώπη.

Ο πρόεδρος Ντε Γκωλ στα πρόθυρα της κήρυξης στρατιωτικού νόμου επέλεξε τελικά τη δημοκρατική και κοινοβουλευτική οδό των εκλογών, τις οποίες και κέρδισαν οι γκωλικοί.

Το εξεγερτικό κίνημα, με πυρήνα του το νεολαιίστικο χώρο, ηττήθηκε βέβαια στις κάλπες, άφησε όμως ως πανευρωπαϊκή και παγκόσμια παρακαταθήκη την κοινωνική απελευθέρωση των ηθών, πρωτίστως στις σχέσεις των δύο φύλων, το θεσμικό εκδημοκρατισμό του πολιτικού συστήματος και τον εκδημοκρατισμό λειτουργίας των πανεπιστημίων. Αιτήματα που εν πολλοίς πραγματοποιήθηκαν και νομοθετικά μετά την εκλογή στην προεδρία της δημοκρατίας του σοσιαλιστή Φρανσουά Μιτεράν το 1981.

Γερμανία

Στο Δυτικό Βερολίνο μέσα από τα οδοφράγματα της φοιτητικής εξέγερσης (αντίθεση στην επίσημη επίσκεψη του Σάχη της Περσίας, δολοφονία από τις αστυνομικές δυνάμεις του φοιτητή Onesor, κίνημα της 2 Ιουνίου 1968) γεννάται η νέα Αριστερά. Ο ηγέτης της εξέγερσης Rudi Dutschke υφίσταται δολοφονική απόπειρα μετά από εμπρηστική αρθρογραφία της γνωστής Bild Zeitung. Τίθεται όμως επιτακτικά για πρώτη φορά το θέμα της λεγόμενης «γκρίζας κληρονομιάς». Δηλαδή της επιρροής του εθνικοσοσιαλιστικού παρελθόντος στην πολιτική, πνευματική, οικονομική και κοινωνική ελίτ της Δυτικής Γερμανίας. Το κίνημα της νέας Αριστεράς συμβάλλει καθοριστικά στην εκλογή του πρώτου μετά τον πόλεμο σοσιαλδημοκράτη Καγκελάριου. Του αντιφασίστα και αντιναζιστή Willy Brandt. Ένα τμήμα του κινήματος ακολουθεί τον αδιέξοδο δρόμο της οργάνωσης «Baader-Meinhof».

Τσεχοσλοβακία

Την Άνοιξη της Πράγας ακολουθεί παρά φύση σκληρός χειμώνας. Η προσπάθεια να ενσωματωθούν δημοκρατικές διαδικασίες και ατομικές ελευθερίες στο «σοσιαλιστικό» καθεστώς (Αλεξάντερ Ντούμπτσεκ) συντρίβεται από τα σοβιετικά τανκς (Αύγουστος 1968). Το παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα διασπάται. Η εξελικτική ιστορική γραμμή φθάνει μέχρι το 1989/1990.

ΗΠΑ

Το στρατιωτικοβιομηχανικό σύμπλεγμα της χώρας αρχίζει να ηττάται στο Βιετνάμ (επίθεση στο Κε Σαν 23.2.1968) υπό την πίεση του εθνικοαπελευθερωτικού ενθουσιασμού των κομμουνιστών (Χο Τσι Μινχ-Γκιάπ). Απαλλάσσεται όμως βιαίως από δύο θανάσιμους αντιπάλους του. Τον

φιλελεύθερο αριστερό των Δημοκρατικών Ρόμπερτ Κένεντι και τον μεγάλο ακτιβιστή υπέρ της ισότητας δικαιωμάτων των αφροαμερικανών Μάρτιν Λούθερ Κινγκ. Η χρονιά δηλαδή της διπλής πολιτικής δολοφονίας. Ο δρόμος για τους Νίξον και Ρέηγκαν είχε ανοίξει. Και εδώ πάντως στην πρωτοπορία η φοιτητική νεολαία. Ο πόλεμος του Βιετνάμ μεταφέρεται στο εσωτερικό των Η.Π.Α. Ομολογουμένως δεν έχει γραφεί εξαντλητικά η εξεγερτική εποποιία στα πανεπιστήμια της Αμερικής και η ιστορία του πολιτιστικού αποτυπώματος από το 1968.

Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΔΡΟΜΗ ΠΡΟΣ ΤΗΝ 21Η ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1967

Η μετά την κατοχή και τον εμφύλιο ορθώς χαρακτηρισθείσα ως «χωλή ή ανάπηρη δημοκρατία» συγκροτούσε ένα ασφυκτικό πλέγμα επιτήρησης και καταστολής του εσωτερικού εχθρού τόσο στην καθαρή αριστερή όσο και στη συνοδοιποριακή εκδοχή του (δημοκράτες αντιφασίστες ή απλώς δημοκράτες του Κέντρου).

Στο πλέγμα αυτό εξουσίας συμμετείχαν τόσο θεσμικοί (τα κόμματα της Δεξιάς, τα ανάκτορα, ο στρατός) όσο και εξωθεσμικοί παράγοντες (πρεσβεία των ΗΠΑ ως διάδοχος στην έξωθεν επιρροή και επέμβαση της Μεγάλης Βρετανίας, παραστρατιωτικές οργανώσεις στον στρατό, παρακρατική ίδρυση, λειτουργία και δράση ομάδων πολιτών).

Ο συνασπισμός αυτός εξουσίας ανέχθηκε μόλις για μια διετία (1950-1952) το «δημοκρατικό διάλειμμα» των κυβερνήσεων του Κέντρου και της απλής αναλογικής και αμέσως μετά με τη «θεσμοθέτηση» περίτεχνων και αντισυνταγματικών εκλογικών συστημάτων (πλειοψηφικό, τριφασικό, ενισχυμένη αναλογική νοθευμένων αρχών) επέβαλε για μια δεκαετία (1953-1963) την «εκλογική επικράτηση» και κυβερνητική κυριαρχία του κόμματος της Δεξιάς (Αλέξανδρος Παπάγος, Κωνσταντίνος Καραμανλής), του πιο αυθεντικού, δηλαδή, εκφραστή και συνεχιστή της «χωλής ή ανάπηρης δημοκρατίας».

Η εκλογική ήττα και ανατροπή του «καθεστώτος» της Δεξιάς (1963, 1964) επέτρεψε στις κυβερνήσεις της Ένωσης Κέντρου να προχωρήσουν στα πρώτα δειλά βήματα αμφισβήτησης και αναίρεσης της εξουσιαστικής αυθαιρεσίας (1953-1963).

Το θέμα πήρε επικίνδυνες διαστάσεις για την κατεστημένη τάξη πραγμάτων όταν στους κόλπους της κυβέρνησης και του κόμματος της Ένωσης Κέντρου δημιουργείται «κεντροαριστερή ομάδα» υπό τον Ανδρέα Παπανδρέου, η οποία θέτει, κατά τρόπο πρωτοφανή για αστικό κόμμα μετά το 1950, θέματα ανατροπής στις δομές της εξουσίας, κοινωνικής και ταξικής πολιτικής, αλλά και το ανεξαρτησιακό πρόβλημα της χώρας (ΝΑΤΟ, ΗΠΑ).

Επομένως είχε σημάνει η ώρα της ανατροπής της κυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου και του πρωθυπουργού της Γεωργίου Παπανδρέου. Το θεσμικό και παραθεσμικό πλέγμα εξουσίας, όπως ήδη το περιγράψαμε, επιχειρεί και επιτυγχάνει την ανατροπή με μέσα «κοινοβουλευτικά», τα οποία δοκιμάζουν, στην κυριολεξία, το γράμμα και το πνεύμα του τότε ισχύοντος Συντάγματος του 1952. Αποστασία της 15ης Ιουλίου 1965 και προσπάθεια σχηματισμού αλληπάλληλων κυβερνήσεων, που φιλοδοξούσαν την εμπιστοσύνη της Βουλής, σε μια κατάσταση «σαλαμοποίησης», όπως ευφυώς αποκλήθηκε, της κοινοβουλευτικής ομάδας πλειοψηφίας του κόμματος της Ένωσης Κέντρου.

Όταν οι προκληρχθείσες και ουδέποτε διεξαχθείσες βουλευτικές εκλογές της 28ης Μαΐου 1967, ως τελευταία φάση της περιόδου συνταγματικής ανωμαλίας και πολιτικής κρίσης 1965-1967,

έφεραν ως βέβαιους νικητές τους δύο Παπανδρέου, ένα τμήμα του παραθεσμικού κυκλώματος, ΗΠΑ και παραστρατιωτικές συνιστώσες στις ένοπλες δυνάμεις, διαπιστώνοντας αποτυχία των μεθόδων στο πλαίσιο της «πολιτειακής τάξης», αποφάσισε την 21η Απριλίου 1967 πραξικοπηματική παρέμβαση και εγκαθίδρυση του στρατιωτικού ολοκληρωτικού καθεστώτος 1967-1974.

ΤΟ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟ ΠΡΑΞΙΚΟΠΗΜΑ ΩΣ ΠΗΓΗ «ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ»

Δεκαπέντε ημέρες μετά το στρατιωτικό πραξικόπημα (21 Απριλίου 1967-5/6 Μαΐου 1967) η εντολοδόχος της στρατιωτικής χούντας «κυβέρνηση», τελούσα υπό την προεδρία του τότε εισαγγελέως του Αρείου Πάγου Κωνσταντίνου Κόλλια, πολλών αρεοπαγιτών ως «υπουργών» αλλά και «νομιμοποιηθείσα» από τον τότε βασιλιά Κωνσταντίνο, εκδίδει την Α΄ Συντακτική Πράξη «περί ασκήσεως της Συντακτικής και Νομοθετικής Εξουσίας και τροποποιήσεως του Συντάγματος».

Στο προοίμιο αυτής της Πράξης διακηρύσσεται και η ανάγκη όπως «διαμορφωθούν αι διατάξεις του Συντάγματος προς τον σκοπόν της προστασίας του κρατούντος πολιτειακού και κοινωνικού καθεστώτος κατά πάντων των επιβουλευομένων αυτό». Παρατηρούμε ότι στις σκέψεις και προθέσεις των μελών της «επαναστατικής κυβέρνησης», στην οποία άλλωστε μετείχε και η τριμελής ηγεσία της «επαναστατικής επιτροπής» (βλέπε χούντας), κυριαρχεί ως συνταγματικός σκοπός παραλλήλως και ισοδυνάμως προς την προστασία του «κρατούντος πολιτειακού καθεστώτος» και η προστασία του «κρατούντος κοινωνικού καθεστώτος».

Ακόμα δια του όρου «πάντες οι επιβουλευόμενοι αυτό», δηλαδή από κοινού το πολιτειακό και το κοινωνικό καθεστώς, περιγράφεται και προσδιορίζεται ο εσωτερικός εχθρός του στρατιωτικού καθεστώτος, ο οποίος προφανώς πρέπει να τεθεί υπό απεριόριστο διωγμό μέχρι την οριστική και τελική εξαφάνισή του. Στη συνέχεια θα έχουμε την ευκαιρία να επισημάνουμε πώς εξειδικεύονται οι συγκεκριμένοι στόχοι και πώς αναλύεται το «κοινωνικό καθεστώς», μέσα από τις διατάξεις του «συνταγματικού» κειμένου.

Περαιτέρω, στην ίδια Συντακτική Πράξη ορίζεται ότι «το νέον Σύνταγμα θα κατηρτίζετο υπό του Υπουργικού Συμβουλίου και θα υπεβάλλετο εις την δια δημοψηφίσματος κύρωσιν του λαού, ως και ότι βάσιν αυτού θα αποτελέσει το ισχύν Σύνταγμα του 1952». Τέλος, η Συντακτική Πράξη «ανέθετε εις το Υπουργικόν Συμβούλιον την συγκρότησιν εικοσαμελούς επιτροπής, προς μελέτην των επενεκτέων τροποποιήσεων του Συντάγματος».

Πράγματι, κατ' εφαρμογή της Συντακτικής Πράξης συγκροτήθηκε ως εισηγητική προς το «Υπουργικό Συμβούλιο» η προβλεπόμενη εικοσαμελής επιστημονική επιτροπή κατάρτισης σχεδίου «Συντάγματος», στην οποία συμμετείχαν κυρίως ανώτατοι δικαστικοί και καθηγητές πανεπιστημίου. Η σύνθεση της πρώτης εντολοδόχου της χούντας «κυβέρνησης» αλλά και η σύνθεση της εικοσαμελούς επιτροπής αποδεικνύουν περίτρανα τους δεσμούς της δικαστικής και ακαδημαϊκής ελίτ με το στρατιωτικό καθεστώς, όπως αυτό προέκυψε και σχηματοποιήθηκε, ως απόπειρα «συνταγματικής» οργάνωσής του, μετά το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967.

Η τελική από το «Υπουργικό Συμβούλιο» επεξεργασία του σχεδίου Συντάγματος, όπως αυτό εκπονήθηκε κατά τις συνεδριάσεις της περιβόητης ως άνω εικοσαμελούς επιστημονικής επιτροπής, άρχισε στις 5 Σεπτεμβρίου 1968 και τελείωσε στις 14 Σεπτεμβρίου 1968. Το τελικό σχέδιο «Συντάγματος» αποτελούμενο από 138 άρθρα, όπως διαμορφώθηκε από την επεξεργασία του αρχι-

κού σχεδίου κατά τις συνεδριάσεις του «Υπουργικού Συμβουλίου», τέθηκε προς «έγκριση από το εκλογικό σώμα» σε «δημοψήφισμα», το οποίο διενεργήθηκε στις 29 Σεπτεμβρίου 1968. Το «νέο Σύνταγμα» δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 15 Νοεμβρίου 1968.

Η αναφορά στα αποτελέσματα του «δημοψηφίσματος» αυτού, σε αριθμητική ή ποσοστιαία διάσταση, παρέλκει γιατί η «εκλογική» αυτή διαδικασία συνδέεται, εκτός από την πανθομολογούμενη νοθεία της και με την πιο βίαιη και βάρβαρη επιβολή και στρέβλωση της συνείδησης, της σκέψης και της απόφασης εκατομμυρίων πολιτών, που συνέβη, ίσως μετά την ανεξαρτησία της χώρας.

ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ (ΑΡΘΡΑ) ΤΟΥ «ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ» ΚΕΙΜΕΝΟΥ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Αφού επισημανθεί με έμφαση ότι «επικρατούσα θρησκεία εν Ελλάδι είναι η της Ανατολικής Ορθοδόξου του Χριστού Εκκλησίας», στην πρώτη παράγραφο του προοιμίου στο «συνταγματικό» κείμενο τονίζεται, ότι «ο ελληνικός λαός εν επιγνώσει της ιστορικής ευθύνης του έναντι των επερχομένων γενεών, πιστός εις τας αξίας του ελληνικού και του χριστιανικού πολιτισμού... κλπ».

Συμπέρασμα: Η Ελλάδα υπό οποιαδήποτε πολιτική ή πολιτειακή «πραγματικότητα», στρατιωτική δικτατορία, νόθος κοινοβουλευτισμός, «γνήσιος» κοινοβουλευτισμός αναγνωρίζει με προθυμία στα θεσμικά κείμενά της «επικρατούσα θρησκεία». Δηλαδή αρνείται τη «θρησκευτική ουδετερότητα» του κράτους ως θεμελιώδη αρχή του Διαφωτισμού και συνιστώσα του κοσμικού χαρακτήρα του, η οποία συμπληρώνει και ολοκληρώνει την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, ως απαραβίαστη διάσταση της θρησκευτικής ελευθερίας (άρθρο 13 ισχύοντος Συντάγματος 1975).

Άρθρο 17 παρ.1, «η παιδεία τελεί υπό την ανωτάτην» εποπτεϊάν του Κράτους, παρέχεται δαπάναις αυτού, σκοπεί δε και εις την ηθικήν και πνευματικήν αγωγήν και την ανάπτυξιν της εθνικής συνειδήσεως των νέων επί τη βάσει των αξιών του ελληνικού και χριστιανικού πολιτισμού» και στην παρ.4 (τελευταίο εδάφιο) «την κρατικήν εποπτεϊάν επί των ανωτάτων εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων ασκεί ο Υπουργός Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων δια Κυβερνητικού Επιτρόπου, ως νόμος ορίζει».

Συμπέρασμα: Το πρώτο «συνταγματικό» κείμενο του στρατιωτικού ολοκληρωτισμού δίνει το έναυσμα για το συνεχιζόμενο μέχρι τις ημέρες μας διάλογο με αντικείμενο την «εθνική συνείδηση» είτε ως κεντρική αποστολή της παιδείας, είτε ως βασικό περιεχόμενο του μαθήματος της Ιστορίας.

Ο «κυβερνητικός επίτροπος» στα ΑΕΙ αποδεικνύει τη διαρκή και διαχρονική δυσπιστία της κρατικής εξουσίας, κάθε ιστορικής μορφής, απέναντι στα πανεπιστήμια. Σε πιο σύγχρονους καιρούς η δυσπιστία αυτή εκδηλώνεται, νομοθετικά και συνταγματικά, με την άποψη ίδρυσης και λειτουργίας ιδιωτικών ΑΕΙ, με την συνακόλουθη καθημερινά εκδηλούμενη αποστροφή προς τα δημόσια ΑΕΙ, με την κατάργηση του πανεπιστημιακού ασύλου, με τα «συμβούλια διοίκησης» ως όργανα έξωθεν αλλά και έσωθεν παραακαδημαϊκής επιρροής και επιβολής κλπ.

Άρθρο 54 παρ.2, «το Συμβούλιον του Έθνους (προεδρευόμενο υπό του Βασιλέως) απαρτίζεται εκ του Πρωθυπουργού, του Προέδρου της Βουλής, των αρχηγών των δύο ισχυροτέρων εν τη Βουλή κομμάτων, εφ' όσον ο έτερος τούτων δεν είναι ο Πρωθυπουργός, του Προέδρου του Συνταγματικού Δικαστηρίου και του Αρχηγού των Ενόπλων Δυνάμεων».

Άρθρο 129 παρ.1 «αι Ένοπλοι Δυνάμεις αποτελούνται εκ του Στρατού Ξηράς, Θαλάσσης και Αέρος και έχουν ως αποστολήν την υπεράσπισιν της Εθνικής Ανεξαρτησίας, της εδαφικής ακεραιότητος του Κράτους, του κρατούντος πολιτεύματος και του κοινωνικού καθεστώτος έναντι πάσης επιβουλής».

Άρθρο 130 παρ.2 «η αποστολή και η ιδιότης του στρατιωτικού αντίκειται απολύτως προς ιδεολογίας σκοπούσας την ανατροπήν ή την υπονόμευσιν του κρατούντος πολιτεύματος, του κοινωνικού καθεστώτος ή την άμβλυνσιν του εθνικού φρονήματος των Ελλήνων ή συνδεδεμένας προς τας αρχάς και τα προγράμματα κομμάτων διαλυθέντων και τεθέντων εκτός νόμου».

Συμπέρασμα: Στο Συμβούλιο του Έθνους, δια του οποίου συνταγματοποιείται το άτυπο προ του 1967 Συμβούλιο του Στέμματος και το οποίο προεδρεύεται και συγκαλείται από τον Βασιλιά κατ' αποκλειστική αρμοδιότητα ή μετά από πρόταση του Υπουργικού Συμβουλίου, ο Αρχηγός των Ενόπλων Δυνάμεων, ως μέλος, εξισούται με τον Πρωθυπουργό, τον Πρόεδρο της Βουλής, τους αρχηγούς των δύο ισχυρότερων κομμάτων και τον Πρόεδρο του Συνταγματικού Δικαστηρίου, ο οποίος τελευταίος εκπροσωπεί τη δικαστική εξουσία εν συνόλω.

Επομένως, ο απονεμόμενος ειδικός πολιτειακός ρόλος στις Ένοπλες Δυνάμεις προκύπτει από το ότι ο αρχηγός τους καθίσταται ισότιμος πολιτειακός και πολιτικός παράγων με τα λοιπά μέλη του Συμβουλίου. Δικαστική και στρατιωτική εξουσία λειτουργούν στο συλλογικό αυτό όργανο ισοδυνάμως προς την πολιτική εξουσία, όπως αυτή εκπροσωπείται και εκφράζεται από τον Πρωθυπουργό, τον Πρόεδρο της Βουλής και αρχηγούς κομμάτων. Η «ιστορική» ανάμειξη του στρατού στην πολιτική, από την ανεξαρτησία του ελληνικού Κράτους και εντεύθεν, «συνταγματοποιείται» πλήρως.

Η συνταγματοποίηση των σχέσεων ενόπλων δυνάμεων και πολιτικής ολοκληρώνεται με δύο ακόμα προβλέψεις-επιταγές. Στην αποστολή τους, εκτός από την υπεράσπιση της ανεξαρτησίας και της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας, προστίθεται και η υπεράσπιση του κρατούντος πολιτεύματος και κοινωνικού καθεστώτος. Επίσης η ιδιότητα του στρατιωτικού καθίσταται απολύτως ασυμβίβαστη προς ιδεολογίες, οι οποίες έχουν ως σκοπό την ανατροπή ή την υπονόμευση του κρατούντος πολιτεύματος ή του κοινωνικού καθεστώτος.

Η μετά τον πόλεμο και τον εμφύλιο πόλεμο απόλυτη ιδεολογική προσήλωση της μεγάλης πλειονότητας των στελεχών των ενόπλων δυνάμεων στα κόμματα της Δεξιάς και της άκρας Δεξιάς, κάθε άλλο ενδεχόμενο είχε πλήρως εξοβελισθεί, καθίσταται πλέον και «συνταγματική» υποχρέωση. Στον όρο του κοινωνικού καθεστώτος θα επανέλθουμε.

Άρθρο 24 παρ.2, «όστις καταχράται του ασύλου της κατοικίας, της ελευθερίας εκφράσεως και στοχασμών, (ακολουθεί κατάλογος θεμελιωδών ατομικών δικαιωμάτων) δια ν' αγωνισθή εναντίον του κρατούντος πολιτεύματος ή των ατομικών ελευθεριών ή ν' απειλήση την εθνικήν ανεξαρτησίαν και εδαφικήν ακεραιότητα του Κράτους, στερείται των δικαιωμάτων τούτων ή πάντων των δια του Συντάγματος κατοχυρουμένων».

Συμπέρασμα: Ανάγλυφη η σχέση μίσους κάθε ολοκληρωτισμού προς τα ατομικά δικαιώματα.

Άρθρο 14 παρ.4, «η κατάσχεσις εντύπων, είτε προ της κυκλοφορίας είτε μετ' αυτήν, απαγορεύεται. Κατ' εξαίρεσιν επιτρέπεται η κατάσχεσις, παραγγελία του Εισαγγελέως, μετά την κυκλοφορίαν:.....γ2) ένεκα δημοσιεύματος, το οποίον είναι προφανώς στασιαστικόν ή σκοπεύει εις την ανατρο-

πὴν του πολιτεύματος ἢ του κρατούντος κοινωνικοῦ καθεστώτος.....».

Ἄρθρο 19 παρ.2, «πάσα ἔνωσις προσώπων, τῆς ὁποίας ὁ σκοπὸς ἢ ἡ δράσις στρέφεται κατὰ τῆς εδαφικῆς ἀκεραιότητος του Κράτους ἢ του πολιτεύματος ἢ του κοινωνικοῦ καθεστώτος..... ἀπαγορεύεται. Αὕτη διαλύεται δια δικαστικῆς ἀποφάσεως».

Ἄρθρο 56 παρ.2, «στερούνται του ἐκλογικοῦ δικαιώματος οἱ ἀμετακλήτως καταδικασθέντες εἰς οἰανδήποτε ποινὴν δια πράξεις ἢ ἐνεργείας στρεφόμενας κατὰ του κρατούντος πολιτειακοῦ ἢ κοινωνικοῦ καθεστώτος».

Ἄρθρο 58 παρ.5, «κόμματα, των ὁποίων οἱ σκοποὶ ἢ δράσις ἀντιτίθενται ἐκ του ἐμφανούς ἢ συγκεκαλυμμένως πρὸς το πολίτευμα ἢ τείνουν εἰς ἀνατροπὴν του υφισταμένου κοινωνικοῦ καθεστώτος ἢ ἐκθέτουν εἰς κίνδυνον τὴν εδαφικὴν ἀκεραιότητα του Κράτους ἢ τὴν δημόσιαν ἀσφάλειαν, τίθενται ἐκτὸς νόμου καὶ διαλύονται δι' ἀποφάσεως του Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου, ὡς νόμος ορίζει».

Ἄρθρο 61 παρ.2, «δεν δύναται ν' ἀνακηρυχθῆ υποψήφιος οὐδέ νὰ ἐκλεγῆ βουλευτὴς..... στ) ὁ καταδικασθεὶς ἀμετακλήτως ἐπὶ ἐνεργῶ συμμετοχῇ εἰς κόμμα, ὀργάνωσιν, σωματεῖον ἢ ἔνωσιν, σκοπὸς των ὁποίων εἶναι ἡ διάδοσις καὶ ἐφαρμογὴ ἰδεῶν τεινουσῶν εἰς ἀνατροπὴν του κρατούντος πολιτεύματος ἢ του κοινωνικοῦ καθεστώτος ἢ εἰς ἀπόσπασιν μέρους τῆς Ἐπικρατείας, ἐφ' ὅρου ζωῆς».

Ἄρθρο 121 παρ.8, «τὰ συμβούλια των ὀργανισμῶν τοπικῆς αυτοδιοικήσεως δύναται νὰ διαλυθῶν ἢ μέλη αὐτῶν νὰ κηρυχθῶν ἐκπτώτα του ἀξιώματός των παρὰ τῆς ἐποπτευσούσης ἀρχῆς, ὡς νόμος ορίζει, ἔνεκα δραστηριότητος στρεφόμενης κατὰ τῆς εδαφικῆς ἀκεραιότητος του Κράτους, του πολιτεύματος, του κοινωνικοῦ καθεστώτος....».

Συμπέρασμα: «Συνταγματοποιεῖται ἡ θέση ἐκτὸς νόμου του ΚΚΕ (με τον 509/1948.

Ἐνα ολόκληρο οἰκοδόμημα «πολιτικοῦ συστήματος», ἔστω καὶ των ἰδεῶν καὶ ἀπόψεων τῆς στρατιωτικῆς χούντας, καὶ κάθε «πολιτειακῆ», «πολιτικῆ», «κομματικῆ», «συλλογικῆ» καὶ «ατομικῆ» δραστηριότητα στο πλαίσιο αὐτοῦ του συστήματος, συναρτῶνται ἀμεσα καὶ ἀρρηκτα με τὴν προστασία καὶ του κοινωνικοῦ καθεστώτος, το ὁποῖο ὁμως δεν περιγράφεται καὶ δεν ἀναλύεται.

Ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ ἡ «ἀριστερῆ» πτέρυγα τῆς Ἐνωσις Κέντρου, κόμματος κατὰ βάση αστικοῦ, ἔθετε πρὸ του 1967 γιὰ πρώτη φορά, ἀπὸ πολιτικό χώρο ἐκτὸς τῆς Ἀριστεράς, το κοινωνικό, δηλαδὴ ταξικό, πρόβλημα του ἐλληνικοῦ πολιτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ συστήματος. Γινόταν λόγος γιὰ το «κατεστημένο», το ὁποῖο ἐπιβαλλόταν καὶ συμπροσδιόριζε το σύνολο των πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν συνιστωσῶν καὶ λειτουργιῶν.

Ἡ στρατιωτικὴ δικτατορία ἐπομένως ἔσπευσε ἰδιαιτέρως «ἐπισήμως», δηλαδὴ στο πρώτο «συνταγματικό» τῆς κείμενο, νὰ θέσει σε ἀνώτατο «συνταγματικό» ἐπίπεδο προστασίας, το βαλλόμενο κοινωνικό κατεστημένο, ὅπως το περιέγραφαν καὶ το «καταπολεμοῦσαν» ἤδη πολιτικῆς δυνάμεις.

Σε αὐτό το κοινωνικό καθεστῶς καὶ τὴν ἐιδικὴ προστασία του ἀναφέρεται το «συνταγματικό» κείμενο του 1968, ἀναδεικνύοντας ταυτοχρόνως καὶ τὴν ταξικὴ καὶ ἰδεολογικὴ διάσταση του πραξικοπήματος τῆς 21ης Ἀπριλίου 1967. Γιὰ πρώτη φορά, ἀς ἐπαναλάβουμε, σε «συνταγματικῆ» πρόταση γιὰ ἀναμφιβόλως, ἐλεγχόμενη καὶ περιορισμένη «κοινοβουλευτικῆ», ἀλλὰ πάντοτε «αστικῆ», «δημοκρατία», πολιτικό σύστημα καὶ κοινωνικό καθεστῶς ταυτίζονται ἀπολύτως.

Άρθρο 134 παρ.1, «ο αντιβασιλεύς, ο ορισθείς δια της από 13 Δεκεμβρίου 1967 Διακηρύξεως της Επαναστατικής Επιτροπής, θα συνεχίση την άσκησιν των καθηκόντων του μέχρι της διενεργείας των πρώτων κατά Σύνταγμα βουλευτικών εκλογών, εκτός αν η Κυβέρνησις, προ του χρονικού τούτου σημείου, καλέσει τον Βασιλέα όπως επανέλθη εις την Ελλάδα».

Συμπέρασμα: Αντιβασιλεύς ορίσθηκε μετά την 13η Δεκεμβρίου 1967, οπότε και το βασιλικό «αντικίνημα» απέτυχε και ο Κωνσταντίνος κατέφυγε στο εξωτερικό και έπαυσε να ασκεί τα «βασιλικά» του καθήκοντα.

Για πρώτη, και ίσως μοναδική φορά, αναφέρεται σε «επίσημο» κείμενο και «συνταγματοποιείται» η «Επαναστατική Επιτροπή». Ένα «συλλογικό» δηλαδή όργανο φάντασμα μετά την 21η Απριλίου 1967, το οποίο συγκροτούσαν ως ομάδα (χούντα) οι αξιωματικοί του Στρατού, μεσαίας ιεραρχικής βαθμίδας, οι οποίοι πραγματοποίησαν και πρωταγωνίστησαν στο στρατιωτικό πραξικόπημα. Το όργανο αυτό παρέμεινε και μετά το 1968 και την ισχύ του «Συντάγματος» ως φάντασμα, αναφερόμενο κυρίως σε δημοσιογραφικά κείμενα στο εξωτερικό.

Άρθρο 138, «το παρόν Σύνταγμα, μετά την έγκρισιν αυτού υπό του Ελληνικού Λαού δια Δημοψηφίσματος, υπογραφόμενον υπό του Υπουργικού Συμβουλίου και δημοσιευόμενον εις την Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, τίθεται ευθύς εν ισχύ, πλην των διατάξεων των άρθρων 10,12,13 παρ.1, 14 παρ.1-3, 18,19,25 παρ.2-3, 58 παρ.1-2, 60, 111, 112, 121 παρ.2, τα οποίας εξουσιοδοτείται η Εθνική Επαναστατική Κυβέρνησις, όπως θέτη εις εφαρμογήν δια πράξεων αυτής δημοσιευομένων εις την Εφημερίδα της Κυβερνήσεως».

Συμπέρασμα: Πρόκειται για το ακροτελεύτιο άρθρο του «Συντάγματος».

Το στρατιωτικό καθεστώς αποφεύγει μετά βδελυγμίας να επαναλάβει το περιεχόμενο του ακροτελεύτιου άρθρου 114 στο Σύνταγμα του 1952, κατά το οποίο η «τήρησις του παρόντος Συντάγματος επαφίεται εις τον πατριωτισμόν των Ελλήνων» και το οποίο υπήρξε η συνταγματική σημαία των δημοκρατικών κοινωνικών αγώνων της δεκαετίας του 1960. Το περιεχόμενο του άρθρου 114 επαναλαμβάνει, μεταξύ άλλων, το ακροτελεύτιο άρθρο 120 του ισχύοντος Συντάγματος του 1975.

«Συνταγματοποιείται» ο όρος «Εθνική Επαναστατική Κυβέρνησις», όρος που περιγράφει την «Κυβέρνηση» η οποία προέκυψε από το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967.

Το «Σύνταγμα» του 1968 ποτέ δεν τέθηκε σε ισχύ καθ' ολοκληρία. Καταργήθηκε μερικώς, στο πλαίσιο του ίδιου στρατιωτικού καθεστώτος, από το «συνταγματικό» κείμενο του 1973 όταν «κηρύχθηκε έκπτωτος ο θρόνος» και προτάθηκε «πολιτικό σύστημα», ελεγχόμενης και περιορισμένης πάντοτε, «προεδρικής δημοκρατίας».

Αμφότερα τα «συνταγματικά» κείμενα του δικτατορικού στρατιωτικού καθεστώτος καταργήθηκαν μετά την 24η Ιουλίου 1974, με την πρώτη «καταστατική» Συντακτική Πράξη της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας υπό τον Κωνσταντίνο Καραμανλή.

Το σύγχρονο ενδιαφέρον για τις «θεσμικές» και «συνταγματικές» απόψεις ενός στρατιωτικού ολοκληρωτικού καθεστώτος, στα τέλη του εικοστού αιώνα, έγκειται στο γεγονός ότι πολιτικές δυνάμεις ολοκληρωτικών απόψεων, φασιστικές, μεταφασιστικές, εθνικιστικές, ακροδεξιές, νεοφιλελεύθερες επικρατούν πλέον ή τείνουν να επικρατήσουν στην Ευρώπη και αλλού (π.χ. Λατινική Αμερική) και επιχειρούν να προσδιορίσουν τις νομοθετικές, τις θεσμικές και πολλές φορές τις συνταγματικές εξελίξεις.

Επομένως, οι ιστορικές συγκρίσεις γίνονται αναπόφευκτες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Βαβαρέτος, Γ. Α. (1968). *Το Σύνταγμα της Ελλάδος 1968, Ερμηνεία κατ' άρθρον*, Αθήνα.
- Γεωργόπουλος, Κ. Λ. (1971). *Στοιχεία Συνταγματικού Δικαίου*, Τόμος Α', Αθήνα: ιδιωτική έκδοση.
- Γράβαρης, Δ. Ν. (1999). Στοιχεία πολιτικής θεωρίας στον αντι-δικτατορικό λόγο: η περίπτωση της απολογίας του Σάκη Καράγιωργα στο Στρατοδικείο. Στο Γ. Αθανασάτου, Ά. Ρήγος και Σ. Σεφεριάδης (Επιμ.), *Η δικτατορία 1967-1974, Πολιτικές πρακτικές-Ιδεολογικός λόγος-Αντίσταση*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Δοξιάδης, Κ. (1999). Εθνικόφρων διχασμός και εθνική συσπείρωση: η διπλή ιδεολογική αποτυχία της δικτατορίας. Στο Γ. Αθανασάτου, Ά. Ρήγος και Σ. Σεφεριάδης (Επιμ.), ό.π.
- Καμίνης, Γ. (1999). Δικτατορία και Σύνταγμα στη Νότια Ευρώπη: Ελλάδα-Ισπανία-Πορτογαλία. Στο Γ. Αθανασάτου, Ά. Ρήγος και Σ. Σεφεριάδης (Επιμ.), ό.π.
- Μάνεσης, Α. (1999). Ο εύκολος βιασμός της νομιμότητας και η δύσκολη νομιμοποίηση της βίας. Στο Γ. Αθανασάτου, Ά. Ρήγος και Σ. Σεφεριάδης (Επιμ.), ό.π.
- Νοταράς, Ν. (1999). Δικτατορία και οργανωμένη αντίσταση. Στο Γ. Αθανασάτου, Ά. Ρήγος και Σ. Σεφεριάδης (Επιμ.), ό.π.
- Παπαδημητρίου, Γ. (1999). Η ατελέσφορη προσπάθεια για τη συνταγματική οργάνωση του δικτατορικού καθεστώτος. Στο Γ. Αθανασάτου, Ά. Ρήγος και Σ. Σεφεριάδης (Επιμ.), ό.π.
- Πεσμαζόγλου, Β. (1999). Ελληνική δικτατορία (1967-1974) και ΕΟΚ: οικονομία, πολιτική, ιδεολογία. Στο Γ. Αθανασάτου, Ά. Ρήγος και Σ. Σεφεριάδης (Επιμ.), ό.π.
- Ρήγος, Ά. (1999). Φοιτητικό κίνημα και δικτατορία. Στο Γ. Αθανασάτου, Ά. Ρήγος και Σ. Σεφεριάδης (Επιμ.), ό.π.
- Σωτηρόπουλος, Δ. Α. (1999). «Ο μπουρλοτιέρης κομμουνιστής και ο πένης και νήσις εργάτης»: η κοινωνική πολιτική της δικτατορίας». Στο Γ. Αθανασάτου, Ά. Ρήγος και Σ. Σεφεριάδης (Επιμ.), ό.π.
- Χαραλάμπης, Χ. (1999). Η δικτατορία ως αποτέλεσμα των αντιφάσεων της μετεμφυλιακής δομής του πολιτικού συστήματος και οι αρνητικές επιπτώσεις. Στο Γ. Αθανασάτου, Ά. Ρήγος και Σ. Σεφεριάδης (Επιμ.), ό.π.

4

« Je suis venu, j'ai vu, ... ». The ellipses of an exhibition about May '68

Anastasia Chourmouziadi

Ass. Prof. of Museology, University of the Aegean
nassiah@aegean.gr

ABSTRACT

Even if, for inexplicable reasons, some people love museums, they cannot deny that whatever is exhibited in their halls is practically dead. Any object when musealized loses its relationship with the social context in which it was produced, consumed and imbued with meaning. This decontextualization constitutes the ontological basis of modern museums. Thus, museum objects are sterile and neutralized, open to authoritative interpretations and tools of educational strategies. Characteristics that led L. Althusser to include museums in the ideological apparatuses of the state.

Consequently, a rebellion that enters a museum loses its revolutionary character whatsoever. Nevertheless, an exhibition, as a multimodal narrative practice does not necessarily have to be regarded as an exclusive tool of museums and can, therefore, explore other theoretical and methodological avenues and may be called upon to serve diverse social goals. The question on which this paper focuses is whether it is possible, outside the institutional, ideological and methodological boundaries of the modern museum, to utilize a range of exhibition narrative tools, not to tastefully present the dead shack of a revolt -to honor, as is usually the case, the past-, but to reopen a half-finished debate that is meaningful for the present.

KEY - WORDS: *May '68, social movements, collective memory, museums*

“The statues are in the museum,” says the prominent Greek poet, George Seferis¹, and along with them everything that has, forever, lost the original social context in which it was produced, consumed and has been imbued with meaning. Having that in mind, it is not surprising that there is no museum dedicated to May '68 revolt, so far. May is old, of course, but not old enough to rightfully belong in the exotic foreign country of the Past on which museums are typically focusing. Most of its leading actors are still very much alive and are still playing a significant role in contemporary public life.

Put differently, I believe that the most substantial reason that makes the idea for a museum about May '68 not very appealing is that its short time distance from today has not provided us with some final historical appraisal, like the ones that use, for instance, museums dealing with the Peloponnese War or Rural Life in the 18th century. Or, to put it in another way, for the time being, May '68 does not constitute a finalised historical event. Of course, dividing history into

¹ The excerpt is from the poem “Sensual Elpenor”, Trush, translated by Edmund Keely.

discreet separate phases and transforming methodological necessities into autonomous historical entities is anyway problematic; this periodisation, as far as it affects the ways historical events are presented in museums, urge visitors to believe that the Archaic Period “ended” conclusively on a Saturday evening, in the same way, we close a book’s cover or the door of a museum’s hall. But this is another story.

However, in the case of May ‘68, no one can claim that we are dealing with a finalised story. Keeping up with the decennial celebrations’ tempo, the May events have been thoroughly examined in numerous television talk shows, special discussion panels and conferences, slightly changing focus, little by little, as the political situation in France has been changing, as the ideological stance and the political behaviour of the protagonists have been changing, as natural and deliberate forgetting have been doing their job. This inflationary mixture of journalists’ analyses and personal memories, more than anything else, led to the construction of an image characterised rather by a problematic shrinking than a critical distillation (Artières & Zancarini-fournel, 2008; Reynolds, 2011, 2018; Ross, 2002; Zancarini-Fournel, 1995). And this shrinkage can be observed at chronological, geographical and social level: a complex series of memorable events that had started in the first years of the 60s and had been evolving till, at least, the mid-70s, events that have marked contemporary France and involved almost all French social groups are described as a May student feast that disturbed Quartier Latin’s cheerful serenity, for about a month. Politics were substituted by poetry, social claims by utopic reveries, and the 10.000.000 demonstrating strikers by a handful of photogenic stars. Moreover, as time goes by, the more this simplistic description inspires advertising campaigns, the less it leaves space for a multifaceted, scrupulous analysis such a seminal and ambivalent historical event requires.

On the other hand, as far as the museal management is concerned, May ‘68 poses another methodological problem: it is very difficult to decide if it has something to “teach” us, since we are used to thinking of established museums as, par excellence, educational institutions, with learning outcomes described as clearly and self-evidently as school textbooks traditionally do. Having said that, I don’t mean that May ‘68 has not been used as an educative example in many different cases, and, interestingly enough, with diverging intentions. French Right - forgive me the simplistic use of the terms, but this is not the proper place for a more accurate analysis of French political scene-, based on the ambivalent results of May ‘68 events, argues that every now and then such a pseudo-revolution is needed to release the considerable pressure of accumulated social strain, since it does not indeed threaten the system; after a brief turbulence with some inevitable casualties, social order is triumphantly reinstated (cf. Aron, 1968). Leftish political groups, on the other hand, consider May ‘68 as a cultural model, that should inspire in many ways a future rebellion (Mandel, 1971; Neveu, 2014; Sommier, 2010). If a typical museum, that is meant to disseminate dominant narratives and adequately defend social status quo, is comfortable with the first “moral lesson”, the revolutionary tactics related to the second one, normally are expelled by a typical ideological state apparatus.

Of course, during the last decades, modern museums have been obliged to manage historical events that cannot be adequately dealt with the usual jingoistic methodology. “Contemporary Past”, as we call it, is full of elements of “difficult heritage” that have forced museums to develop a quite diversified, more affective exhibition toolkit (cf. Macdonald, 2008; Young, 2009); potential

visitors, used to feel proud of their ancestors' achievements, should now be sorry and appalled in front of their fathers' unspeakable atrocities, however delicately presented. Nevertheless, I argue that all heritage is "difficult" if a museum is ready to handle it as such. The difficulty represents not an inherent attribute of a historical event, but a possible way of critically presenting it, carefully looking for hidden aspects, conflicting interpretations and moral ambivalence (Chourmouziadi, 2016). Thus, it is up to us to decide whether we are determined to unsettle both museums serenity and visitors daydreaming, by exhibiting some ugly truths, either about a Nazi extermination camp or about classical Athens "democracy." But this, again, is another story.

What is quite interesting though, is that this museum experimentation with "difficult heritage" has rarely touched upon the key issue of social struggles (cf. Gledhill, 2012; Lakshmi, 2012). Societal change, an obviously very frequent element in historical exhibitions, is either presented as natural evolution or as the result of prominent leaders' initiatives. Either way, they are rarely linked with social struggles, and even then, what prevails is the nostalgic reference to sacrificed heroes and outstanding courageous deeds (Shackel, Smith, & Campbell, 2011; Smith & Campbell, 2017). If this is the predictable result of official museums' political role, there are no alternative proposals on behalf of the social movements, themselves. The latter, having limited mnemonic capacity (Armstrong & Crage, 2006) compared to the state mechanisms, either demand their adequate representation in the official memory-scape or try to build their own collective memory exploiting the available mnemonic vehicles (Pelak, 2015; Vered Vinitzky-Seroussi, 2002). The fundamental dilemma, I believe, is whether a social movement uncritically accepts these vehicles just questioning their approach or reasonably questions the vehicles themselves. In other words, whether social movements believe that museums' interpretative texts will instantly change after the radical change of the society or that a radically different museum can support the societal change. In this vein of thought, we can say that there are limited choices of action: One is to fight in order to be properly included in the collective memory produced by state mechanisms and mass media and thus paying the price of this inclusion, which is the mitigation of political content in the name of national reconciliation (Polletta, 1998; V. Vinitzky-Seroussi & Teeger, 2010; Wagner-Pacifici & Schwartz, 1991). The other alternative is to meticulously copy the official mnemonic practices creating a separate memory world, with similarly stereotypic interpretations of the past. The third way is to pursue alternative mnemonic tools, consistent with the radical goals of a social movement (Haiven, 2011; Zamponi, 2018); i.e. practices that aim to emancipate their audience and not manipulate it, in another preferred direction.

When we started discussing an exhibition about May '68 events, we were determined to try an approach radically different from the typical modern museum's ones. To begin with, we should emphasize that although exhibitions represent the museums' main field of activity, we can legitimately think of them outside the museum institutional frame. To "exhibit" means to present a specific narrative by combining a broad spectrum of communicational tools -such as text, still images, video, sound, etc.-, in a given natural or digital space -which can be also treated as a narrative tool-. In this vein of thought, an exhibition constitutes a powerful communication tool, that can be used by any group that has a story to share with a more or less wide audience. However, an exhibition is not an inherently sensorily rich, multimodal or affective narrative medium: in the hands of a hesitant group, afraid of expressional experimentation, and stuck to the traditional



primacy of vision, an exhibition can be very well dull, cold, and indifferent, as many museum exhibitions undoubtedly are. In the same way, an exhibition is not an inherently reflexive, thought provoking medium, that urges visitors to reason critically and question stereotypes and embedded beliefs: when the group which takes the initiative for the exhibition aims to an authoritative narrative, there is no space left for possible doubts, alternative interpretations, or objections -as traditionally is the case with many museums-; then, however inspired, multisensorial or impressive an exhibition might be, the logical result will be rather the manipulation than the emancipation of the visitors. To put it differently, an exhibition remains an indispensable tool, the full potential of which can be better studied without the burden and the fundamental limitations that a typical museum represents, which is being an ideological status apparatus and functioning as such.

During the last fifty years, May '68 events have been exhibited, in many instances, using almost exclusively the relevant impressive collections of photos and posters. The exhibitions, limited in these visual artefacts and approaching them as objects of art, the testimonial value of which was to be found in some "supporting texts", have done nothing more than reproducing systematically the stereotypical triptych: May – students – Paris. Moreover, they largely contribute to the aestheticization of the events blurring any political aspect. Experimenting in a novel approach, we attempted a more or less holistic presentation of the events, instead of the exhibition of specific decontextualized pictures of them. Addressing a Greek audience, our first aim was to provide a comprehensive report of the events. Moreover, we wanted to treat historical content in such a way that could raise questions, could encourage meaningful comparisons and provoke constructive discussions, meaningful for the present. One of the main problems of contemporary past's

exhibitions is the emotional charge of the visitors, as far as they are related to the presented content, in many ways. In our case, expecting an emotionally remote audience, we had to evoke affect, in order to utilize it for the initiations of psychological and cognitive procedures (Chourmouziadi, 2017; Gregory & Witcomb, 2007; Smith, 2014; Witcomb, 2015). In that manner, our exhibition technique could be used for the successful presentation of other similar events of remote past, that, as a rule, museums treat cold-bloodedly.

Starting from the spatial aspect of our narrative, we intentionally chose the first floor of a University building to set up the exhibition, using this characteristic space both as a vessel and as scenery. The place is by no means “suitable” for exhibitions: it is made for a specific educational function, is rather tasteless, and significantly worn by the intensive use. Moulding this space for the exhibition, we were inspired by the experimental site-specific performances, that since the mid-60s have been picking up unpredictable spaces, transforming them - via scenographic interventions- (Birch & Tompkins, 2012). The anticipated outcome is a place dynamically interwoven in the development of the performance “conceived and interpreted, upon the complex coexistence, superimposition and interpenetration of a number of narratives and architectures, historical and contemporary, of two basic orders: that which is of the site, its fixtures and fittings, and that which is brought to the site, the performance and its scenography: of that which pre-exists the work and that which is of the work: of the past and of the present.” (Pearson & Shanks, 2001, p. 23) Hence, the coalescence of the actual contemporary university classroom with Sorbonne’s 1968 amphitheatre, invokes various spatial, temporal, functional, etc. correlations.

The narrative of our exhibition is developing at two principal axes: a thematic and a chronological one. Trying to avoid the aforementioned social shrinkage, we created thematic exhibition units corresponding to the multiple social groups involved in the May '68 events; thus, except the students, that prevail in the usual exhibitions, we underline the key role of the workers and the



complex relationship between the two; a relationship wavering between fruitful collaboration on common goals and mutual mistrust among the labour unions and the “children of the bourgeoisie.” (Gobille, 2011; Vigna & Zancarini-Fournel, 2008) We also wanted to sketch the role of the government -being responsible for a policy provoking social turbulence-, along with the stance of all the political parties, which being awkward -if not hostile at some point- made them incapable to claim the May ’68 revolt’s heritage. Apart from all that, we tried to touch upon various intellectuals, living and working in Paris, at the time, since their more or less radical thought affected May ’68 events in many ways and has been until now affecting contemporary theoretical thought. We also added the active supporters of Charles De Gaulle (Georgi, 1995) and spread all over the exhibition, the police forces, the infamous CRS (Davis, 2018), being unable to resist stressing their diachronic characteristics. Finally, apart from all the social groups that, in some way, took part in the events and are present, even as hints in our narrative, we decided to dedicate the spatial nucleus of the exhibition to the “silent group”; to all those who tried to conveniently ignore the social turmoil but, nevertheless, have defined, with their tolerance and abstention, the evolution of history, as they constantly do.

The second exhibition axis is chronological; we tried to break the misleading barrier of May ’68, starting our narration with a dive in carefree Paris of the ’60s, deep in the Glorious Thirty of glamour and consumption. Then, the corridor of the building, that defines the visitors’ linear route, leads to the first unmistakable signs of social agitation, is sinking in the demonstrations and the barricades, meets the counter-demonstrations and goes up to the ballot of June’s 1968 elections, which functions simultaneously as the end of the historical narration and the gate to present. The chronological references are not strict, aiming to give hints about the passage of time, mention some crucial dates, but not sticking to the accurate succession of days and the formulation of an equally divided timeline.

Breaking the tight chronological boundary of May ’68, didn’t lead us to pursuit analogies between the events of May and other revolts that occurred all over the world (Klimke & Nolan, 2018) in the last fifty years, since the logic of a history that is being repeated seemed problematic. Therefore, our narrative is steadily situated in the past. We do not invite visitors to make a time journey, but to walk in a hybrid temporality being simultaneously in “the present” and in “the past”; in this way, we believe that visitors can be both active participants in the events and critical observers. This is also supported by the scenographic approach of the exhibition’s space; the realistic elements are balanced by the obviously unrealistic and symbolic ones. The first, tending to the reconstruction of the actual May ’68 place and time, foster the immersion of the visitor, required for a comprehensive, sensorial and affective experience. The latter, on the other hand, keep reminding that visitors are anchored in Greece of 2019 and should critically think about all that is being presented. Put differently, we follow the example of contemporary theatre that oscillates between the spectators’ Brechtian distance from the performance, and their deep involvement in it, as it is the case with Antonin Artaud and his successors.

Theatricality is, for example, supported by the use of sound: what visitors can hear behind the locked door of the police holding cell, is a relevant Iannis Xenakis synthesis and not natural recorded prisoners’ voices. Our theatrical choices were inspired by the performativity, that according to some scholars, characterised May ’68 events (Bredeson, 2008; Soutrenon, 1998); we can mention the use



of barricades, that were meant rather to remind the barricades of 1789 French Revolution than to have some practical value in the '60s. These and other dramatic exaggerations led Raymond Aron to speak about a “psychodrama” evolving in the streets of Paris when he was describing the May '68 events (Aron, 1968).

In our exhibition, we did not possess a collection, in its typical museum sense. As the May '68 events took place in an era imbued with mnemonic obsession, more than a few -participants or observers- had been gathering posters, tracts, documents, photographs and other paraphernalia that today are painstakingly kept in museums, libraries, universities and private archives. These valuable collections are accurately recorded with the typical museum taxonomic methodologies and preserved as fragile objects with inherent value. As one would reasonably expect, we could not use these original objects; however, even if we had such an opportunity it is doubtful that we would take it. The millions of files, that resulted from our

Google search, provided us with an enormous collection of relevant material. Leaving aside the interesting discussion about the “authenticity” of museum objects, I will merely invite those anxious about the lack of original objects, to determine the “authenticity” of an item that is supposed to be reproduced in thousands of copies, such as a poster or a tract. As a matter of fact, the Atelier Populaire and all the other similar workshops left behind a considerable number of posters that have, as a whole, a significant aesthetic value. Hence, it is not surprising that they are presented in numerous exhibitions as outstanding works of art, with some political relevance. However, we preferred to give emphasis to the collective procedure of their production and their everyday active role in the enhancement of the revolting climate, during the



May '68 events (Considine, 2015; Schira, 2018; Siegelbaum, 2012). That is why we mingled them with other posters without artistic intention, hand-written notes and “journaux de mur” (wall logs) and cemented them on the wall. That is why we decided to spread among them Greek versions of some of them so that they can be instantly comprehended by the non-francophone visitors. Once again, what was important for us was invariably the authenticity of the message rather than the authenticity of the object.

Our internet search provided us, also, with an overwhelming and tempting number of extraordinary photographs. Having from the beginning rejected their presentation as historical works of art, as it is the case with many other exhibitions, we took into consideration that the majority among them are the shots of well-known photo reporters working for major news agencies. Albeit their impressive framing, they depict a limited number of subjects, they aestheticise the violence in the streets, they almost ignore the workers' movement and they focus on specific faces at the expense of collective action. At any rate, they undoubtedly constitute individual subjective gazes and not the objective depiction of the events (Leblanc, 2009, 2015, 2017; Memou, 2011, 2014). Therefore, we used photographs to faithfully recreate the space and time of the events in our scenography and, unable to resist their unquestionable charm, we carefully chose some indicative ones to include in the exhibition, in combination with the presentation of the omnipresent in the events members of the press. I must admit that we struggled to tame the beguilement of the image, even if it was only just to honour Guy Debord, whose critic for “the society of the spectacle” (Debord, 1967) was one of the founding elements of May's ideological frame. However, the most challenging part was to reveal what is left outside the picture's frame: the reason why. We had in our

hands an unmanageable number of documents representing what the revolted had in mind, what exactly they wanted to change, what were their - more than often conflicting- visions of the future. We considered a considerable number of these texts in order to select some characteristic ones which we included in the exhibition as documents, a few among them as whole publications. Apart from the evident difficulty caused by the extensive number of the texts, the other obstacle was again, language. Therefore, we decided to translate some parts of the primary texts and insert the translation in the border, like hand-written notes. We have additionally included several humble announcements and notes that give the atmosphere, the communication and the organisation methods of the “action committees.” It goes without saying, the result is just indicative, possibly not the most suitable choice, and certainly gives only hints to the visitor. But we believe that it breaks the silence and encourages the visitor to fill the gaps, after the visit, digging a little deeper into the relevant literature.

The audio-visual material employed in the exhibition is completely incorporated in the scenery, to support the narrative, along with all the other media we used. It is based on original documentary material; it seemed more intriguing to show Jean Luc Godard's fiery self-critical speech, at Cannes Film Festival (Baltz, 2009), and the striking workers in front of the shut factories, shot by Medvekin collective of cinematographers (Artières & Zancarini-fournel, 2008), than organise one of the usual retrospectives with fiction films, such as “Milou en Mai”.

One of our most considerable concerns was undoubtedly the appropriate presentation of historical personalities. As it is already mentioned, one of the key factors that led to the stereotypical problematic image of May '68 was to treat a small group of people as “protagonists” and representatives of a mass uprising. Adored by the mass media, they helped construct a story much criticised by prominent scholars (Artières & Zancarini-fournel, 2008; Neveu, 2014; Ross, 2002; Salvaresi, 1988; Zancarini-Fournel, 1995). Hence, we decided to underemphasize the presence of those “stars”, mentioning them only in the exhibition “notes.” Moreover, our “notes” include the names of other, less well-known people, that participated in or affected in a way the events. Our aim was not merely to increase the number of protagonists, but to underline the collective character of the events. The “notes”, i.e. the small texts that we dispersed, all over the exhibition, function as another visible reminder that all this is just a contemporary approach signed by a specific group of people, and consequently every single choice undoubtedly constitutes a subjective interpretation and not the objective reconstruction of reality.

The primary goal of our exhibition was to present something relevant in the present and not just to organize an aesthetically pleasing memorial. Diving into the study of the events made us realize that our endeavour was tougher than we have imagined. Nevertheless, we carried on, and we would be satisfied even if the only thing that we finally achieved was to give - quoting Pierre Bourdieu- “le rire de Mai” (May's laughter); a burst of laughter that we have very much missed after a decade of a generalized crisis.

REFERENCES

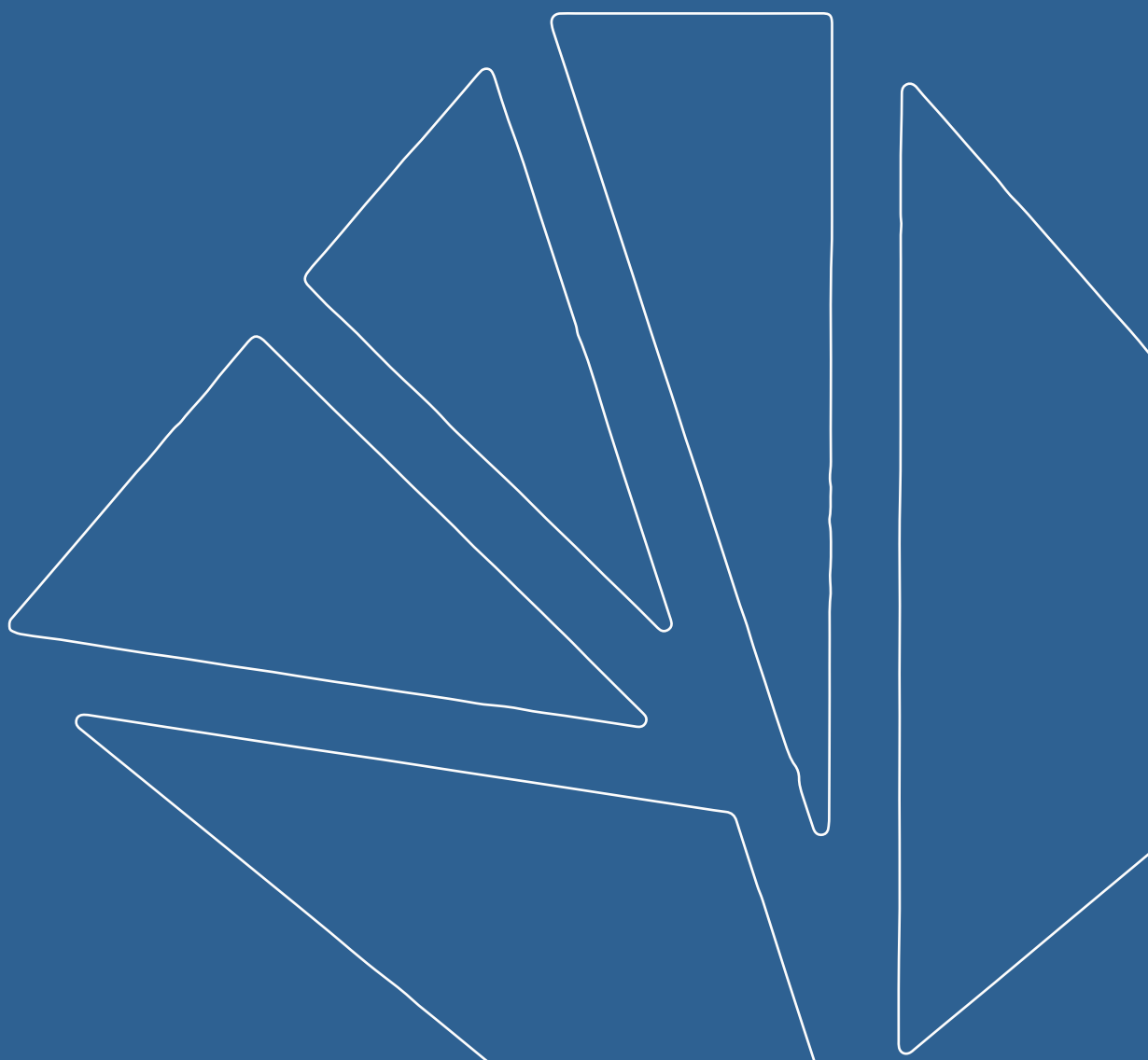
Armstrong, E. A., & Cragg, S. M. (2006). Movements and Memory: The Making of the Stonewall Myth. *American Sociological Review*, 71, 724–751.

- Aron, R. (1968). *La Révolution introuvable. Réflexions sur les événements de mai*. Paris: Fayard.
- Artières, P., & Zancarini-fournel, M. (2008). De mai, souviens-toi de ce qu'il te plaît : mémoire des années 68. In P. Blanchard (Ed.), *Les guerres de mémoires* (pp. 128–136). Paris: La Découverte « Cahiers libres ».
- Baltz, L. (2009). Sous les pavés de la capitale, la plage de la croisette L'interruption du Festival de Cannes en Mai 68. *Sens Public*, 02 (May 1968).
- Birch, A., & Tompkins, J. (Eds.). (2012). *Performing site-specific theatre*. New York: Palgrave Macmillan.
- Bredeson, K. (2008). 'Toute ressemblance est voulue': Theatre and Performance of May '68. *Modern & Contemporary France*, 16(2), 161–179.
- Chourmouziadi, A. (2016). "O anthropos paidi mou einai san to nero. Den ton stamataei tipote...". *Ekthetontas tin prosfigiki crisi* ("Man, my child, is like water. It cannot be stopped...". Exhibiting refugee crisis). Mytilini: Museolab.
- Chourmouziadi, A. (2017). The Deadlock of Museums and Multisensoriality. *Punctum*, 3(1), 45–56.
- Considine, L. (2015). Screen Politics: Pop Art and the Atelier Populaire. *Tate Papers*, 24.
- Davis, O. (2018). The anti-police of Mai '68 fifty years on. *Modern and Contemporary France*, 26(2), 107–114.
- Debord, G. (1994). *The Society of the Spectacle*. (D. Nicholson-Smith, trans.). New York: Zone Books.
- Georgi, F. (1995). "Le pouvoir est dans la rue". La "Manifestation gaulliste" des Champs-Élysées (30 mai 1968). *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, 48, 46–60.
- Gledhill, J. (2012). Collecting Occupy London: Public Collecting Institutions and Social Protest Movements in the 21st Century. *Social Movement Studies: Journal of Social, Cultural and Political Protest*, 11(3–4), 342–348.
- Gobille, B. (2011). Exploitation, Alienation and the Social Division of Labour in the May–June Movement in France. In J. Jackson, A.-L. Milne, & J. S. Williams (Eds.), *May 68. Rethinking France's Last Revolution* (pp. 34–46). New York: Palgrave Macmillan.
- Gregory, K., & Witcomb, A. (2007). Beyond Nostalgia: the role of affect in generating historical understanding at heritage sites. In S. Knell, S. MacLeod, & S. Watson (Eds.), *Museum Revolutions: How Museums change and are changed* (pp. 263–275). London: Routledge.
- Haiven, M. (2011). Are your children Old Enough to Learn about May '68? Recalling the Radical Event. Refracting Utopia and Commoning Memory. *Cultural Critique*, 78, 60–87.
- Klimke, M., & Nolan, M. (2018). The globalization of the sixties. In C. Jian, M. Klimke, M. Kirasirova, M. Nolan, M. Young, & J. Waley-Cohen (Eds.), *The Routledge Handbook of the global sixties. Between protest and nation-building* (pp. 1–10). London: Routledge.
- Lakshmi, R. (2012). Curating a Bhopal People's Movement: An Opportunity for Indian Museums. *Curator: The Museum Journal*, 55(1), 35–50.
- Leblanc, A. (2009). L'iconographie de Mai 68: un usage intentionnel du photoreportage en noir et blanc ou couleur. L'exemple de Paris-Match (mai-juin 1968). *Sens Public*, 2.

- Leblanc, A. (2015). *L'image de Mai 68, du journalisme à l'histoire*. Paris.
- Leblanc, A. (2017). Devenir la "Marianne de Mai 68". Processus d'iconisation et histoire par le photojournalisme. In C. Pina & E. Savarese (Eds.), *La politique par l'image. Iconographie politique et sciences sociales* (pp. 145–167). Paris: L'Harmattan.
- Macdonald, S. (2008). *Difficult Heritage. negotiating the Nazi Past in Nuremberg and beyond*. London: Routledge.
- Mandel, E. (1971). *The lessons of may 1968*. London: IMG Publications.
- Memou, A. (2011). Photography and Memory: Rethinking May '68. *Philosophy of Photography*, 2(1), 83–96.
- Memou, A. (2014). Revolt in Photos. The French May '68 in the Student and mainstream Press. In K. Fahlenbrach, E. Sivertsen, & R. Werenskjold (Eds.), *Media and Revolt. Strategies and Performances from the 1960 to the Present* (pp. 147–164). New York - Oxford: Berghahn.
- Neveu, E. (2014). Memory Battles over Mai 68: Interpretative Struggles as a Cultural Re-Play of Social Movements. In B. Baumgarten, P. Daphi, & P. Ullrich (Eds.), *Conceptualizing Culture in Social Movement Research* (pp. 275–299). New York: Palgrave Macmillan.
- Pearson, M., & Shanks, M. (2001). *Theatre/Archaeology*. London: Routledge.
- Pelak, C. F. (2015). Institutionalizing Counter-Memories of the U.S. Civil Rights Movement: The National Civil Rights Museum and an Application of the Interest-Convergence Principle. *Sociological Forum*, 30(2), 305–327.
- Polletta, F. (1998). Legacies and Liabilities of an Insurgent past: Remembering Martin Luther King, Jr., on the House and Senate Floor. *Social Science History*, 22(4), 479–512.
- Reynolds, C. (2011). *Memories of May '68. France's convenient consensus*. Cardiff: University of Wales Press.
- Reynolds, C. (2018). État présent: Mai 68 at 50: Beyond the doxa. *Bulletin of Francophone Postcolonial Studies*, 9(2), 10-16.
- Ross, K. (2002). *May 68 and its afterlives*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Salvaresi, E. (1988). Le devenir professionnel et personnel des militants de mai. *Matériaux Pour l'histoire de Notre Temps*, 11–13(Mai-68 : Les mouvements étudiants en France et dans le monde), 269–275.
- Schira, E. (2018). L'iconographie 68 au travers des affiches : La valeur de l'image face aux artistes et à la critique. In *1968: La critique d'art, la politique et le pouvoir* (pp. 75–88). Rennes: Université Rennes.
- Shackel, P. A., Smith, L., & Campbell, G. (2011). Labour's heritage. *International Journal of Heritage Studies*, 17(4), 291–300.
- Siegelbaum, S. (2012). The riddle of May '68: Collectivity and Protest in the Salon de la Jeune Peinture. *Oxford Art Journal*, 35(1), 53–73.
- Smith, L. (2014). Visitor Emotion , Affect and Registers of Engagement At Museums and Heritage

- Sites. *Conservation Science in Cultural Heritage*, 14(2), 125–132.
- Smith, L., & Campbell, G. (2017). 'Nostalgia for the future': memory, nostalgia and the politics of class. *International Journal of Heritage Studies*, 23(7), 612–627.
- Sommier, I. (2010). Mai 68 : sous les pavés d'une page officielle. *Sociétés Contemporaines*, 20(1), 63–82.
- Soutrenon, E. (1998). Le corps manifestant. La manifestation entre expression et représentation. *Sociétés Contemporaines*, 31(1), 37–58.
- Vigna, X., & Zancarini-Fournel, M. (2008). Les rencontres improbables dans « les années 68 ». *Vingtieme Siecle: Revue d'Histoire*, 101(1), 163–177.
- Vinitzky-Seroussi, V., & Teeger, C. (2010). Unpacking the Unspoken: Silence in Collective Memory and Forgetting. *Social Forces*, 88(3), 1103–1122.
- Vinitzky-Seroussi, Vered. (2002). Commemorating a Difficult past: Yitzhak Rabin's Memorials. *American Sociological Review*, 67(1), 30–51.
- Wagner-Pacifici, R., & Schwartz, B. (1991). The Vietnam Veterans Memorial: Commemorating a Difficult Past. *American Journal of Sociology*, 97(2), 376–420.
- Witcomb, A. (2015). Toward a Pedagogy of Feeling. Understanding how Museums create a Space for Cross-Cultural Encounters. In A. Witcomb & K. Message (Eds.), *The International Handbooks of Museum Studies: Museum Theory* (pp. 321–344). New Jersey: Wiley.
- Young, K. (2009). Auschwitz-Birkenau. The challenges of Heritage Management following the Cold War. In W. Logan & K. Reeves (Eds.), *Places of Pain and Shame. Dealing with "Difficult Heritage"* (pp. 50–67). Abington: Routledge.
- Zamponi, L. (2018). *Social Movements, Memory and media. Narrative in Action in the Italian and Spanish Student Movements*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Zancarini-Fournel, M. (1995). 1968: histoire, mémoire et commémoration. In *Espaces Temps*, 59–61. *Le temps réfléchi. L'histoire au risque des historiens*. (pp. 146–156).

Ερευνητικές Υποδομές στις Κοινωνικές Επιστήμες



- Ο ρόλος των ερευνητικών υποδομών στην εννοιολόγηση των εμπειρικών ερευνών
- Η ανάπτυξη μιας νέας ερευνητικής κουλτούρας ως προϋπόθεση για τη δευτερογενή ανάλυση ποιοτικών δεδομένων
- Στατιστικό σύστημα και ερευνητικές υποδομές στην εξωτερική μετανάστευση: Διαθεσιμότητα και ανάγκες στη Σύγχρονη Ελλάδα
- Νέοι τύποι δεδομένων, νέοι ρόλοι των ερευνητικών υποδομών;

5

Ο ρόλος των ερευνητικών υποδομών στην εννοιολόγηση των εμπειρικών ερευνών

Ιωάννης Κάλλας

Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
i.kallas@soc.aegean.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το πρόβλημα της εννοιολόγησης αποτελεί ένα από τα κρισιμότερα προβλήματα για την ανάπτυξη της δευτερογενούς ανάλυσης και της συγκριτικής έρευνας με τη βοήθεια ερευνητικών υποδομών. Στις κοινωνικές επιστήμες, οι έννοιες χρησιμεύουν, τόσο ως θεωρητικά εργαλεία (μαζί με τις θεωρίες και τις μεθόδους), όσο και ως η πρώτη ύλη (δεδομένα). Οι ερευνητικές υποδομές είναι δυνατόν να οργανώνουν την ανάπτυξη των κατάλληλων εννοιολογικών συστημάτων όπως αυτά αναπτύσσονται μέσα από την έρευνα για κάθε θεματική περιοχή των κοινωνικών επιστημών και να υποστηρίξουν την πρόσβαση σε αυτά. Η παρούσα εργασία περιγράφει τον ρόλο των ερευνητικών υποδομών στην υποστήριξη της εννοιολόγησης δίνοντας έμφαση στις ιδιαίτερες λειτουργίες που πρέπει να αναπτύξουν οι ερευνητικές υποδομές, ώστε συγκροτημένα και ολοκληρωμένα να ανταποκριθούν στον ρόλο τους. Για να υποστηρίξει την εννοιολόγηση μια υποδομή πρέπει να υποστηρίζει λειτουργίες όπως είναι η παραγωγή ονομαστικών και λειτουργικών ορισμών, η εννοιολογική χαρτογράφηση, η θεωρητική γενίκευση και η εννοιολογική ανάλυση.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: ερευνητικές υποδομές, εννοιολόγηση, εννοιολογικοί χάρτες, βιβλίο κωδικοποίησης.

ΟΙ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΥΠΟΔΟΜΕΣ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Η επιστημονική παραγωγή στις νεωτερικές κοινωνίες οργανώνεται όπως και η παραγωγή των υλικών αγαθών (Althusser, 1978). Οργανώνεται δηλαδή συλλογικά και βασίζεται σε μέσα παραγωγής που υποστηρίζουν τον μετασχηματισμό της πρώτης ύλης σε προϊόν. Ωστόσο, στη θεωρητική παραγωγή, τόσο η πρώτη ύλη, όσο και τα προϊόντα, αλλά και κατά ένα μεγάλο μέρος και τα μέσα παραγωγής είναι άυλα, αφού η πρώτη ύλη είναι πληροφορία, και ως μέσα νοούνται, οι έννοιες, οι θεωρίες και οι μέθοδοι.

Η θεωρητική παραγωγή στις κοινωνικές επιστήμες παρουσιάζει ορισμένες ιδιαιτερότητες, τόσο ως προς την πρώτη ύλη που χρησιμοποιεί, όσο και ως προς τα μέσα και τις παραγωγικές διαδικασίες. Πρώτον, η πρώτη ύλη, τα δεδομένα, κατά ένα μεγάλο μέρος δεν αποτελούν ενδείξεις προερχόμενες από αισθητηριακή παρατήρηση, αλλά πληροφορία που παράγεται μέσα από την επικοινωνία. Έτσι, ένα μεγάλο μέρος των ενδείξεων είναι εκφράσεις, που βασίζονται σε έννοιες ακριβώς όπως και ένα μεγάλο μέρος των μέσων παραγωγής. Δεύτερον, τα αντικείμενα τα οποία

μελετούν οι κοινωνικές επιστήμες δεν είναι αποκλειστικά ατομικά αντικείμενα, αλλά συλλογικά, δηλαδή αντικείμενα που συγκροτούνται μέσα από την αλληλεπίδραση ατομικών αντικειμένων. Ακριβώς λόγω αυτών των ιδιοτήτων, η θεωρητική παραγωγή στις κοινωνικές επιστήμες, εξαρτάται αποφασιστικά από τη συσσώρευση δεδομένων, που δεν παράγονται πάντα από τον ερευνητή που τα αναλύει. Αυτό συχνά επιβάλλει μια οργάνωση της έρευνας σε δύο διακριτές φάσεις: μία φάση παραγωγής και συσσώρευσης δεδομένων και μια φάση επεξεργασίας και ανάλυσης.

Με τον όρο **ερευνητικές υποδομές** των κοινωνικών επιστημών αναφερόμαστε σε συστήματα που υποστηρίζουν τη συλλογική θεωρητική παραγωγή. Οι υποδομές το κάνουν αυτό διασφαλίζοντας αλλά και οργανώνοντας την κοινή πρόσβαση στους απαιτούμενους πόρους που είναι η πρώτη ύλη, τα μέσα παραγωγής και οι απαιτούμενες πληροφορίες για το κοινωνικό πλαίσιο εντός του οποίου λαμβάνει χώρα η παραγωγή.

Με βάση τον παραπάνω ορισμό μπορούμε να συνοψίσουμε τα βασικά χαρακτηριστικά των ερευνητικών υποδομών των κοινωνικών επιστημών ως εξής:

1. συγκροτούνται ως πληροφορικά συστήματα,
2. είναι οργανωμένες ως αποθετήρια,
3. οι κανόνες αρχειοθέτησης καθορίζονται από τη μεθοδολογία των εμπειρικών ερευνών, η οποία με τη σειρά της μετασχηματίζεται κατά την ανάπτυξη των ερευνητικών υποδομών,
4. είναι υποδομές πολυλειτουργικές, εξυπηρετούν δηλαδή πολλές διαφορετικές διαδικασίες όπως την παρατήρηση, την ανάλυση και την πρόσβαση σε ένα κοινό απόθεμα γνώσης της εμπειρικής έρευνας.

Οι ερευνητικές υποδομές ως αποθετήρια εμπειρικών ερευνών

Η λειτουργία των υποδομών ως αποθετηρίων εμπειρικών ερευνών πηγάζει από τις ιδιαιτερότητες της παρατήρησης των κοινωνικών επιστημών και κυρίως από τα ακόλουθα χαρακτηριστικά της:

1. Τα παρατηρούμενα αντικείμενα είναι συχνά ολόκληρες (πληθυσμοί, δομές αντικειμένων κ.λπ.) που συγκροτούνται μέσα από μια σχέση όλων/μέρη. Τα μέρη αποτελούν και αυτά αντικείμενα παρατήρησης.
2. Οι παρατηρούμενες ενδείξεις, έχουν συνήθως τη μορφή εκφράσεων και παράγονται μέσα από την επικοινωνία.
3. Τα παρατηρούμενα φαινόμενα είναι κοινωνικές κατασκευές, γεγονός που τα καθιστά σχετικά ασταθή και μεταβαλλόμενα με την πάροδο του χρόνου.

Επομένως, η παρατήρηση βασίζεται αφενός στη συσσώρευση ενδείξεων και αφετέρου στη σύγκριση. Αυτό προϋποθέτει την συστηματική παραγωγή, και τη συσσώρευση εμπειρικών τεκμηρίων με στόχο την παραγωγή σειρών. Το πρώτο λοιπόν βασικό χαρακτηριστικό των υποδομών των κοινωνικών επιστημών είναι ότι παράγουν, οργανώνουν και διαχειρίζονται ένα, σημαντικό σε όγκο, ψηφιακό περιεχόμενο. Παρόλο που τα αποθετήρια εμπειρικών ερευνών αρχειοθετούν τα τεκμήρια τους με τρόπο ανάλογο με αυτό των βιβλιοθηκών, παρουσιάζουν μια σημαντική δια-

φορά, που οφείλεται στον τύπο των τεκμηρίων που διαχειρίζονται. Τα τεκμήρια είναι εμπειρικά τεκμήρια, και καταγράφουν κάποια συγκεκριμένη κοινωνική δραστηριότητα, ή λειτουργία, στο πλαίσιο μιας έρευνας. Έτσι, συγκροτούν το νόημά τους εντασσόμενα σε σειρές από όμοια τεκμήρια. Έτσι, διαφοροποιούνται από τις βιβλιοθήκες, οι οποίες αρχειοθετούν αυτόνομα νοηματικώς κείμενα. Βέβαια, θα μπορούσε κανείς να αρχειοθετήσει σε μια βιβλιοθήκη, όχι τα μεμονωμένα εμπειρικά τεκμήρια αλλά τις έρευνες ως σειρές των τεκμηρίων. Αυτό πρακτικά συνέβη και στις κοινωνικές επιστήμες, πριν αναπτυχθούν εξειδικευμένες ερευνητικές υποδομές, όταν χρησιμοποιήθηκαν οι βιβλιοθήκες ως αποθετήρια ερευνών. Η βασική διαφοροποίηση των νέων υποδομών από τις βιβλιοθήκες είναι η διαφορετική αρχειοθέτηση και οργάνωση των τεκμηρίων, που επιτρέπει να αποτελέσουν τα τεκμήρια, στοιχεία ενός κοινού αποθέματος γνώσης, κατάλληλου για την υποστήριξη της δευτερογενούς έρευνας. Αυτή η διαφορετική αρχειοθέτηση βασίζεται σε δύο προϋποθέσεις. Πρώτον, στις δυνατότητες άμεσης αναζήτησης και πλοήγησης που παρέχει η ψηφιακή τεχνολογία, που διασφαλίζει τη γρήγορη διαχείριση μεγάλου όγκου ψηφιακών τεκμηρίων και την άμεση επιλογή και πρόσβαση σε συγκεκριμένα τεκμήρια. Δεύτερον, στην οργάνωση της αρχειοθέτησης με τους κανόνες της μεθοδολογίας των εμπειρικών ερευνών. Επομένως, το κύριο χαρακτηριστικό των ερευνητικών υποδομών των κοινωνικών επιστημών είναι ότι αποτελούν μηχανισμούς οργάνωσης, ολοκλήρωσης και διαχείρισης του ψηφιακού τους περιεχομένου, ως κοινού αποθέματος γνώσης των κοινωνικών επιστημών.

Οι ερευνητικές υποδομές ως πληροφοριακά συστήματα

Πριν από την εμφάνιση της ψηφιακής τεχνολογίας, η ανάπτυξη ερευνητικών υποδομών για τις κοινωνικές επιστήμες βασιζόταν στην οργάνωση και τη διαχείριση έντυπης και χειρόγραφης πληροφορίας. Η κυριότερη μορφή ερευνητικών υποδομών ήταν οι βιβλιοθήκες και τα Αρχεία. Η λειτουργία αυτών των υποδομών έθετε σοβαρούς περιορισμούς στην πρόσβαση αλλά και στην οργάνωση της συνολικά διαθέσιμης πληροφορίας, που παρέμενε διάσπαρτη σε πολλές υποδομές. Αντίστοιχες δυσκολίες παρουσίασε η παραγωγή και η διάχυση των τεκμηρίων. Η ανάπτυξη της ψηφιακής τεχνολογίας άλλαξε αυτή την πραγματικότητα. Οι νέες υποδομές βασίζονται στον ηλεκτρονικό υπολογιστή, που έχει τις εξής δυνατότητες:

1. επεξεργάζεται δεδομένα κάνοντας πολύ γρήγορα εξαιρετικά πολύπλοκους υπολογισμούς και μετασχηματισμούς, διαχειριζόμενος πολύ μεγάλους όγκους δεδομένων,
2. διαχειρίζεται τα γραπτά τεκμήρια σαν δεδομένα και μπορεί έτσι να αποθηκεύει και να διαχειρίζεται τεράστιους όγκους γραπτών τεκμηρίων,
3. υποστηρίζει μηχανικά την εξ αποστάσεως επικοινωνία, την τηλεπικοινωνία.

Η ψηφιακή τεχνολογία επέτρεψε και τη διαδικτυακή ολοκλήρωση αυτών των υποδομών. Με αυτή την έννοια, το σύνολο των ερευνητικών υποδομών είναι δυνατόν να λειτουργεί ως ένα οιοει παγκόσμιο αρχείο ψηφιακών τεκμηρίων.

Οι ερευνητικές υποδομές των κοινωνικών επιστημών, ως πληροφορικές υποδομές, συγκροτούνται από εξοπλισμό και λογισμικό. Ωστόσο, το κατεξοχήν στοιχείο που κυρίως τις χαρακτηρίζει είναι το κατάλληλα οργανωμένο ψηφιακό τους περιεχόμενο διότι αυτό τις διακρίνει από τα απλά εργαλεία επεξεργασίας. Η οργάνωση αυτού του ψηφιακού περιεχομένου γίνεται κατά τρόπο που αντιστοιχεί στη μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών.

Η σχέση της μεθοδολογίας με την οργάνωση των ερευνητικών υποδομών

Τα τεκμήρια οργανώνονται σε σειρές ως στοιχεία μιας εμπειρικής έρευνας. Επομένως, η μεθοδολογία της έρευνας παρέχει ένα πρότυπο τεκμηρίωσης της εμπειρικής έρευνας. Παράλληλα, η μεθοδολογία καθορίζεται από τη δυνατότητα πρόσβασης σε δεδομένα και σε εργαλεία καθώς και σε πληροφορίες για το πλαίσιο μέσα στο οποίο διενεργείται μια έρευνα. Καθώς η λειτουργία των υποδομών καθορίζει σε σημαντικό βαθμό αυτά τα στοιχεία, είναι επόμενο να επιδρά αποφασιστικά στην εξέλιξη της ίδιας της μεθοδολογίας.

Ο πολυλειτουργικός χαρακτήρας των ερευνητικών υποδομών

Οι ερευνητικές υποδομές των κοινωνικών επιστημών δεν υποστηρίζουν απλά την επιστημονική επικοινωνία, τη συσσώρευση και τη διάχυση επιστημονικών κειμένων (βιβλίων, άρθρων κ.λπ.) που τεκμηριώνουν τη θεωρητική εργασία. Υποστηρίζουν ταυτόχρονα, τη συλλογική οργάνωση της επιστημονικής παρατήρησης και ανάλυσης στις κοινωνικές επιστήμες. Αποτελούν επομένως, σύνθετες υποδομές, που ολοκληρώνουν, σε ένα ενιαίο σύνολο, διαφορετικά επί μέρους συστήματα και υποστηρίζουν τη λειτουργία τους μέσα από έναν σύνθετο καταμερισμό εργασίας.

1. *Η οργάνωση της επιστημονικής παρατήρησης.* Η επιστημονική παρατήρηση στις κοινωνικές επιστήμες οργανώνεται μέσα από την παραγωγή σειρών εμπειρικών τεκμηρίων που ταξινομούνται και κωδικοποιούνται με τη βοήθεια της θεωρίας. Η παραγωγή, η συσσώρευση, η ταξινόμηση και η διαχείριση αυτών των τεκμηρίων απαιτεί κατάλληλες ερευνητικές υποδομές.
2. *Η μηχανική υποστήριξη της ανάλυσης.* Οι ερευνητικές υποδομές υποστηρίζουν μηχανικά την αναζήτηση των κατάλληλων τεκμηρίων, από το διαθέσιμο κάθε φορά ψηφιακό περιεχόμενο, τον μετασχηματισμό τους και την μαθηματική τους ανάλυση.
3. *Η υποστήριξη της εννοιολόγησης [όπως αναλύεται σε επόμενη ενότητα].*
4. *Η διαχείριση του κοινού αποθέματος γνώσης.* Η επιστημονική γνώση αντικειμενοποιείται σε γραπτά τεκμήρια. Η παραγωγή, συσσώρευση, διαχείριση και διάχυση αυτών των τεκμηρίων εξαρτάται αποφασιστικά από τις δομές αλλά και τις τεχνολογίες με τις οποίες αναπτύσσονται οι ερευνητικές υποδομές. Για ένα πολύ μεγάλο διάστημα, η διάχυση της επιστημονικής γνώσης βασίστηκε στην ανταλλαγή κειμένων και οι κυρίαρχες τεχνολογίες που την στήριξαν ήταν κυρίως η γραφή και η τυπογραφία. Η πληροφορική τεχνολογία είναι η αναγκαία προϋπόθεση για την ανάπτυξη ενός νέου επικοινωνιακού ορθολογισμού, που θα βασίζεται στη λειτουργία ερευνητικών υποδομών.

Τι παρέχουν οι ερευνητικές υποδομές στην εμπειρική κοινωνική έρευνα

Οι ερευνητικές υποδομές παρέχουν εύκολη πρόσβαση σε ερευνητικούς πόρους που παράγονται συλλογικά από την ερευνητική κοινότητα. Συγκεκριμένα παρέχουν:

1. Πρόσβαση σε εμπειρικά τεκμήρια, που έχουν τη μορφή κειμένων ή συνόλων δεδομένων και τα οποία μπορούν να χρησιμοποιηθούν τόσο για δευτερογενή ανάλυση, όσο και για την εμπειρική τεκμηρίωση άλλων επιστημονικών εργασιών.
2. Πρόσβαση σε εργαλεία, τόσο θεωρητικά, όσο και υλικά για την υποστήριξη της εμπειρικής έρευνας. Τα θεωρητικά εργαλεία που παρέχουν οι υποδομές στην εμπειρική έρευνα είναι:

επιστημονικές έννοιες, επιστημονικές θεωρίες και μέθοδοι. Εκτός όμως από θεωρητικά εργαλεία, οι ερευνητικές υποδομές παρέχουν πρόσβαση και σε πραγματώσεις όπως είναι για παράδειγμα, εργαλεία λογισμικού, βάσεις δεδομένων, εννοιολογικά συστήματα, εργαλεία τεκμηρίωσης, εργαλεία αναζήτησης και πλοήγησης κ.λπ.

3. Πρόσβαση σε μεταδεδομένα, δηλαδή πληροφορίες που αφορούν στα διαθέσιμα δεδομένα και συγκεκριμένα αφορούν: στους τρόπους παραγωγής των δεδομένων, σε πληροφορίες που αναφέρονται στο πλαίσιο παραγωγής αλλά και ισχύος των δεδομένων καθώς και σε πληροφορίες που αναφέρονται στις μέχρι τώρα χρήσεις των δεδομένων.
4. Δυνατότητα πλοήγησης σε ένα κοινό απόθεμα γνώσης.

Η ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΗΣΗ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

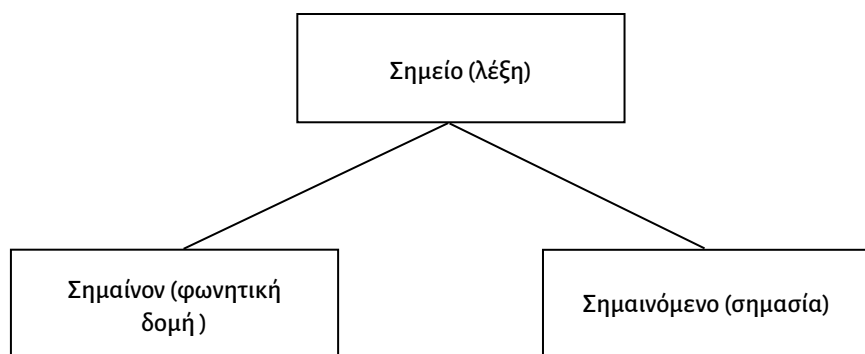
Εννοιολόγηση ονομάζουμε τη διαδικασία παραγωγής εννοιών.

Οι έννοιες

Έννοια ονομάζουμε τη **σημασία** μιας λέξης. Η εμπειριστική παράδοση υποστηρίζει ότι υπάρχει μια σταθερή σχέση μεταξύ των λέξεων που χρησιμοποιούνται και των ιδεών (εννοιών) που αυτές εκφράζουν, ταυτίζει έτσι, τη σημασία μιας λέξης με την εμπράγματη αναφορά της. Ο Saussure, αντίθετα, υποστηρίζει την αυθαίρετη φύση του σημείου, το οποίο διακρίνεται σε σημαίνον και σημαινόμενο. Αυθαίρετο δεν είναι μόνο το ποιο σημαίνον συνδέεται με ποιο σημαινόμενο, αλλά επίσης δεν υπάρχει πραγματικά υπαρκτή ιδιότητα που να σταθεροποιεί το σημαινόμενο. Και τα δύο καθλώνονται μόνο χάρη στη σχέση τους με άλλα σημαινόμενα και σημαίνοντα σε μια συγκεκριμένη γλώσσα. Επομένως για τον Saussure, η γλώσσα είναι μορφή και όχι ουσία. Το σχήμα 1 παρουσιάζει την έννοια του σημείου όπως την αντιλαμβάνεται ο Saussure.

Σχήμα 1

Το σημείο κατά Saussure

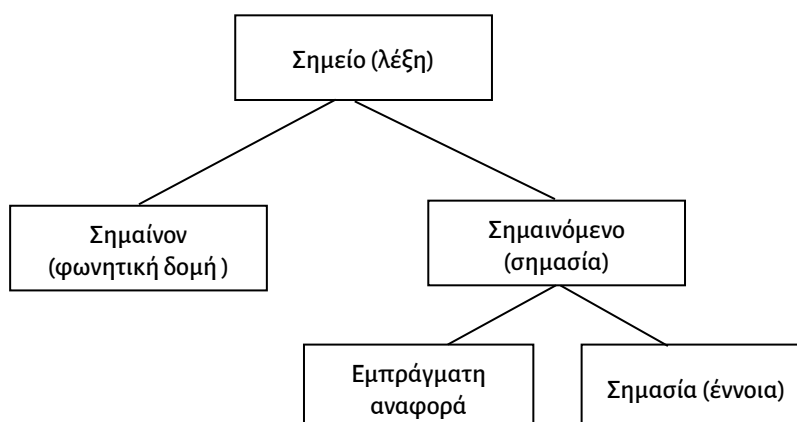


Μελετώντας τη γλωσσική ανάπτυξη των παιδιών, ο Vygotsky (1993) καταλήγει ότι πρέπει να διαχωρίζει κανείς τη σημασία μιας λέξης από την εμπράγματη αναφορά της, δηλαδή από τα αντικείμενα στα οποία παραπέμπει η εκάστοτε λέξη ή η εκάστοτε έκφραση. Ο Vygotsky (1993,σ.183) παρατηρεί ακόμη ότι μπορούμε να διακρίνουμε σε αυτό που συνήθως ονομάζουμε σημασία των λέξεων δύο στοιχεία: α) τη σημασία της έκφρασης στην κυριολεξία και β) τη λειτουργία της να ανα-

φέρεται σε κάποιο αντικείμενο ως διακριτικό της, δηλαδή την εμπράγματη αναφορά της. Επομένως η λέξη, ως σημείο, αναπαρίσταται με το ακόλουθο σχήμα.

Σχήμα 2

Το σημείο κατά Vygotsky



Η δημιουργία των εννοιών

Η εννοιολογική σκέψη βασίζεται σε έννοιες και είναι αδύνατη έξω από τη γλωσσικά αρθρωμένη σκέψη. Μια έννοια δημιουργείται κατά τη διαδικασία μιας σύνθετης νοητικής πράξης, η οποία προσδιορίζεται από στοιχεία όπως ο συνειρμός, η προσοχή, η κρίση, η παράσταση και οι προσδιοριστικές τάσεις. Όλα αυτά τα στοιχεία συμμετέχουν στο σχηματισμό των εννοιών, αλλά κανένα δεν μπορεί να ερμηνεύσει τη γέννηση αυτής της μορφής σκέψης. Στο σχηματισμό της έννοιας μετέχουν όλες οι στοιχειώδεις νοητικές λειτουργίες σε μια συγκεκριμένη σύνδεση. Το κεντρικό σημείο αυτής της σύνδεσης είναι η λειτουργική χρήση της λέξης ως μέσου της εκούσιας κατεύθυνσης της προσοχής, της αφαίρεσης και της απόσπασης των επιμέρους χαρακτηριστικών, της σύνθεσης και του συμβολισμού τους με τη βοήθεια του σημείου (Vygotsky, 1993, σ. 206).

Ο Vygotsky (1993) διακρίνει τις έννοιες σε αυθόρμητες έννοιες και σε γνήσιες έννοιες. Οι **αυθόρμητες έννοιες** αναπτύσσονται μέσα από τη συμπληχτική σκέψη, η οποία βασίζεται κυρίως στην εμπειρία. Αυτό που χαρακτηρίζει τις αυθόρμητες έννοιες είναι η ανικανότητα μας να αναγνωρίσουμε συνειδητά τις μεταξύ τους σχέσεις, τις οποίες όμως μπορούμε να εφαρμόσουμε αυθόρμητα εντελώς σωστά. Αυτό συμβαίνει διότι κατά την χρήση αυθόρμητων εννοιών, η προσοχή μας κατευθύνεται στο αντικείμενο που αναπαριστούν και όχι στη νοητική ενέργεια που συλλαμβάνει την έννοια. Η συγκρότηση των αυθόρμητων εννοιών γίνεται με βάση την εμπράγματη αναφορά τους. Οι **γνήσιες έννοιες** προϋποθέτουν τη συνένωση και τη γενίκευση ξεχωριστών συγκεκριμένων εμπειρικών στοιχείων, αλλά και την απόσπαση, την αφαίρεση και την απομόνωση των επί μέρους στοιχείων, δηλαδή την ικανότητα θεώρησης τους έξω από τη σύνδεση με την οποία μας δίνονται στην εμπειρία (Vygotsky, 1993, σ. 190). Η γνήσια έννοια στηρίζεται εξ ίσου στην ανάλυση και στην σύνθεση. Οι γνήσιες έννοιες δημιουργούνται όταν μια σειρά γνωρισμάτων αποσπασμένων αφαιρετικά ανασυντίθεται και η συγκροτημένη έτσι αφηρημένη σύνθεση γίνεται η κύρια μορφή νόησης (Vygotsky, 1993, σ. 196).

Ο Vygotsky (1993, σ. 152) θεωρεί την έννοια γενίκευση και αναφέρεται σε τρεις βαθμίδες εξέλιξης αυτής της γενίκευσης:

- Στην πρώτη βαθμίδα, η γενίκευση βασίζεται στη συσσώρευση ενδείξεων για αντικείμενα

που αναγνωρίζονται από τον παρατηρητή ως όμοια.

- Στην δεύτερη βαθμίδα, η γενίκευση βασίζεται σε συμπλέγματα. Τα συμπλέγματα, όπως και οι έννοιες, είναι γενικεύσεις ή συνενώσεις συγκεκριμένων πραγμάτων κάτω από μια σημασία. Αλλά ενώ μια έννοια βασίζεται σε λογικά ταυτόσημες σχέσεις ανάμεσα σε αντικείμενα που θεωρούνται όμοια, το σύμπλεγμα βασίζεται αποκλειστικά σε πραγματικές σχέσεις που διαπιστώνονται εμπειρικά.
- Στην τρίτη βαθμίδα, η γενίκευση βασίζεται σε λογικά ταυτόσημες σχέσεις ανάμεσα σε αντικείμενα που θεωρούνται όμοια και η οποία δημιουργεί τις γνήσιες έννοιες.

Οι τρεις αυτές μορφές γενίκευσης είναι κυρίαρχες σε διαφορετικά στάδια εξέλιξης του ανθρώπου, δηλαδή στην παιδική ηλικία, στην εφηβεία και στην ενηλικίωση αντίστοιχα. Ωστόσο, οι αυθόρμητες έννοιες δεν ανήκουν αποκλειστικά στην παιδική σκέψη, ακόμη και ο ενήλικος δεν σκέφτεται πάντα με γνήσιες έννοιες. Πολύ συχνά, η σκέψη του επιτελείται στο επίπεδο της συμπληχτικής σκέψης και κάποτε σε ακόμη πιο στοιχειώδεις και πρωτογενείς μορφές (Vygotsky, 1993, σ. 198). Οι έννοιες της καθημερινής ζωής δεν αποτελούν έννοιες στην κυριολεξία, δηλαδή γνήσιες έννοιες. Είναι περισσότερο γενικές παραστάσεις για τα πράγματα (Vygotsky, 1993, σ. 189, σ. 198). Ο Vygotsky, παρατηρεί επίσης ότι, η ύπαρξη μιας έννοιας και η συνείδηση αυτής της έννοιας δεν συμπίπτουν ούτε αναφορικά με την λειτουργία τους, ούτε αναφορικά με τη στιγμή της γέννησής τους. Στην καθημερινή ζωή, η ανάλυση της πραγματικότητας με την βοήθεια των εννοιών (εμπειρική ανάλυση) γίνεται σημαντικά νωρίτερα από την ανάλυση των ίδιων των εννοιών (εννοιολογική ανάλυση).

Οι έννοιες διακρίνονται με βάση τη διαδικασία παραγωγής τους σε καθημερινές και επιστημονικές. Οι **καθημερινές έννοιες** παράγονται μέσα από την καθημερινή επικοινωνία και πρακτική. Η διαφοροποίησή τους από τις επιστημονικές έννοιες προκύπτει κυρίως από τη διαφορετική διαδικασία που ακολουθείται για την παραγωγή τους. Οι **επιστημονικές έννοιες** παράγονται μέσα από την επιστημονική πρακτική μέσω μιας ιδιαίτερης διαδικασίας η οποία ονομάζεται **εννοιολόγηση (conceptualization)** και αποτελεί μια από τις κύριες ερευνητικές διαδικασίες των κοινωνικών επιστημών. Επομένως, οι έννοιες ορίζονται στο πλαίσιο ενός Λόγου, που μπορεί να είναι ένας επιστημονικός Λόγος (επιστημονικές έννοιες) ή ο Λόγος της καθημερινότητας (καθημερινές έννοιες).

Οι ιδιότητες μιας επιστημονικής έννοιας καθορίζονται:

1. σε σχέση με τη σημασία της και την εμπράγματη αναφορά της,
2. σε σχέση με έναν κύκλο δυνατών πράξεων στον οποίο η έννοια εγγράφεται,
3. από τη θέση της μέσα σε κάποιο εννοιολογικό σύστημα.

Η εννοιολόγηση ως διαδικασία των κοινωνικών επιστημών

Στις κοινωνικές επιστήμες, εννοιολόγηση ονομάζεται η νοητική διαδικασία μέσω της οποίας ασαφείς και ανακριβείς έννοιες προσλαμβάνουν πιο συγκεκριμένη και αυστηρή υπόσταση (Babbie, 2011, σ. 778). Κατά την εννοιολόγηση, ως ερευνητική διαδικασία, οι έννοιες προσδιορίζονται με ακρίβεια και μετατρέπονται από **καθημερινές** σε **επιστημονικές** έννοιες (Κάλλας, 2015, σ. 187). Οι έννοιες, ως κατασκευές με ασταθή πραγματολογική αναφορά, δεν διαθέτουν από μόνες τους πραγματικό νόημα, αλλά συγκροτούνται μέσα από τις σχέσεις τους. Επομένως, οι ορισμοί τους ορίζουν ταυτόχρονα και σχέσεις ανάμεσα σε έννοιες. Οι έννοιες τις οποίες επεξεργαζόμαστε

στις κοινωνικές επιστήμες, αναφέρονται:

1. σε άμεσα παρατηρήσιμα πράγματα, που βασίζονται σε εντυπώσεις. Τέτοια είναι:
 - τα πραγματικά συγκεκριμένα αντικείμενα,
 - τα χαρακτηριστικά των αντικειμένων αυτών,
 - οι σχέσεις μεταξύ των αντικειμένων αυτών,
2. σε έμμεσα παρατηρήσιμα πράγματα, αυτά δηλαδή που αποτελούν γλωσσικές περιγραφές οι οποίες αναφέρονται σε άλλα άμεσα παρατηρήσιμα πράγματα,
3. σε κατασκευές, δηλαδή έννοιες που δημιουργούνται στη φαντασία.

Οι επιστημονικές έννοιες που χρησιμοποιούμε στην εμπειρική κοινωνική έρευνα διακρίνονται σε τέσσερις κατηγορίες:

1. σε αυτές που αναφέρονται στα κοινωνικά φαινόμενα προς τα οποία στρέφεται η έρευνα,
2. σε αυτές που αναφέρονται στα παρατηρούμενα αντικείμενα με βάση τα οποία συγκροτούνται τα κοινωνικά φαινόμενα,
3. σε αυτές που αναφέρονται στα χαρακτηριστικά των παρατηρούμενων αντικειμένων,
4. σε αυτές που αναφέρονται στις σχέσεις ανάμεσα στα παρατηρούμενα αντικείμενα.

Η **εννοιολόγηση** περιλαμβάνει:

1. τον **ορισμό της έννοιας**, αποδίδοντας της συγκεκριμένο νόημα,
2. τη λειτουργικοποίηση **της έννοιας**, δηλαδή τη διασύνδεσή της με ένα εμπειρικό περιεχόμενο με τη βοήθεια ενός λειτουργικού ορισμού,
3. την συσχέτιση μιας έννοιας με άλλες έννοιες με τη βοήθεια της εννοιολογικής χαρτογράφησης. Δηλαδή την **ένταξη της έννοιας**: σε έναν **εννοιολογικό χάρτη**, σε ένα **γνωσιακό σχήμα** ή σε ένα **εννοιολογικό σύστημα**,
4. την παραγωγή μιας έννοιας μέσα από τη διαδικασία της εννοιολογικής ανάλυσης.

Ο ορισμός των εννοιών

Ο **ονομαστικός ορισμός** προσδιορίζει τις έννοιες σε σχέση με άλλες έννοιες, με τη βοήθεια αποφάνσεων, συνεκτικών μεταξύ τους (χωρίς αντιφάσεις). Με αυτόν, αποδίδεται στην έννοια ένα νόημα, χωρίς να σημαίνει ότι το νόημα αυτό είναι αναγκαστικά η πραγματικότητα. Οι ονομαστικοί ορισμοί, έστω και αυθαίρετοι, αντιπροσωπεύουν μια σύμβαση, δηλαδή την συναίνεση των επιστημόνων που τους αποδέχονται. Η συμφωνία αυτή επιτυγχάνεται μέσα από την επιστημονική πρακτική. Συνήθως, ο ονομαστικός ορισμός περιγράφει τις έννοιες με τη βοήθεια μιας θεωρίας.

Επειδή ένας ονομαστικός ορισμός δεν είναι πάντα συμβατός με τις μεθόδους παρατήρησης ή ανάλυσης, της εμπειρικής έρευνας είναι απαραίτητος και ένας **λειτουργικός ορισμός**. Ο λειτουργικός ορισμός δεν αποδίδει απλώς νόημα στην έννοια, αλλά καθορίζει τη διαδικασία παρατήρησης της έννοιας, δηλαδή έναν τρόπο συγκρότησής της με τη βοήθεια είτε **ενδεικτών**, είτε άλλων εννοιών. Κατά τον λειτουργικό της ορισμό, μια έννοια συγκροτείται με τη βοήθεια ενός ή περισσότερων **ενδεικτών** και εκτείνεται σε μια ή περισσότερες **διαστάσεις**, ανάλογα με τα νοήματα που αποκτά

στα διάφορα νοηματικά πλαίσια στα οποία ορίζεται. Ακριβώς επειδή σε μια έννοια μπορεί να αντιστοιχούν περισσότεροι ενδείκτες ή και διαστάσεις, απαιτείται συμφωνία για το ποιοι ενδείκτες σε ποιες διαστάσεις ταυτοποιούν την έννοια. Η εναλλαξιμότητα των ενδείξεων σημαίνει ότι, αν διαφορετικοί ενδείκτες αντιπροσωπεύουν όλοι, την ίδια έννοια, τότε όλοι συμπεριφέρονται με τον ίδιο τρόπο που θα συμπεριφερόταν η έννοια αν αυτή ήταν πραγματική και μπορούσε να παρατηρηθεί. Ακριβώς επειδή μια έννοια αποκτά διαφορετικά νοήματα σε διαφορετικά νοηματικά πλαίσια, η παραγωγή μιας έννοιας γίνεται με τη βοήθεια της εμπειρίας με μια διαδικασία που ονομάζεται **εννοιολογική ανάλυση**¹.

Η σύνδεση εννοιών ενδείξεων

Οι **έννοιες** δημιουργούνται μέσα στη σκέψη και τη γλώσσα και αναφέρονται στην εμπειρική πραγματικότητα. Η αναφορά αυτή, κρίσιμη για την εμπειρική έρευνα, βασίζεται στην αντιστοίχιση των εννοιών με ενδείξεις της πραγματικότητας που γίνονται αντιληπτές μέσω των αισθήσεων. Οι **ενδείξεις** είναι τα σήματα της αντίληψης ή τα εσωτερικά ερεθίσματα που φθάνουν στον εγκέφαλο μας. Στις κοινωνικές επιστήμες, οι ενδείξεις έχουν συνήθως τη μορφή γλωσσικών εκφράσεων, που αντιστοιχούν σε έννοιες της καθημερινότητας. Οι ενδείξεις για να γίνουν αντικείμενο επεξεργασίας πρέπει να αντιστοιχηθούν με επιστημονικές έννοιες. Η αντιστοίχιση αυτή ονομάζεται *κωδικοποίηση*.

Η κωδικοποίηση προϋποθέτει την ύπαρξη ενός **επιστημονικού κώδικα**, δηλαδή ενός συστήματος γνήσιων επιστημονικών εννοιών, καθώς και κάποιων κανόνων που επιτρέπουν την αντιστοίχιση των εννοιών αυτού του εννοιολογικού συστήματος με τις ενδείξεις της πραγματικότητας. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όταν δεν υπάρχει διαθέσιμος κώδικας, η κωδικοποίηση γίνεται ταυτόχρονα με την παραγωγή του κώδικα μέσα από μια διαδικασία εννοιολογικής ανάλυσης. Η κωδικοποίηση είναι προϋπόθεση για οποιαδήποτε μορφή ανάλυσης, μαθηματική ή γλωσσική.

Η συσχέτιση των εννοιών

Το νόημα μιας παράστασης δεν αποτυπώνεται ποτέ πλήρως σε μεμονωμένες έννοιες. Οι έννοιες είναι συνήθως πολύσημες και παίρνουν το ακριβές νόημα τους μέσα από τις σχέσεις τους με άλλες έννοιες. Σε μια παράσταση διακρίνουμε δύο βασικούς τύπους σχέσεων ανάμεσα στις έννοιες:

1. Ο πρώτος αναφέρεται στις συσχετίσεις που εκφράζονται μέσω αποφάνσεων.
2. Ο δεύτερος αναφέρεται στις σχέσεις γενίκευσης ανάμεσα στις έννοιες. Θα αναφερθούμε στη συνέχεια σε αυτούς τους τύπους σχέσεων.

Οι αποφαντικές σχέσεις

Κάθε έννοια είναι δυνατόν να συσχετίζεται με άλλες έννοιες, με σταθερό τρόπο, με τη βοήθεια αποφάνσεων. Δύο έννοιες είναι δυνατόν να συσχετίζονται με πολλαπλούς τρόπους μέσα από διακριτές αποφάνσεις. Επομένως, μια έννοια είναι δυνατόν να ανήκει σε πολλά διακριτά εννοιολογικά συστήματα. Σύμφωνα με τον Foucault (1987), η απόφαση (statement) είναι ο τρόπος ύπαρξης που ιδιάζει σε ένα σύνολο σημείων συγκροτημένο με βάση την καταγωγή, τον τόπο, τον χρόνο και

¹ Για την εννοιολογική ανάλυση βλέπε Τσιώλης (2014).

τα συμφραζόμενα. Η απόφαση χαρακτηρίζεται επομένως από αναφορικότητα, αφού αναφέρεται σε μια συγκεκριμένη πραγματικότητα. Είναι ωστόσο ο τρόπος ύπαρξης της απόφασης που της επιτρέπει να μην ταυτίζεται με μια σειρά από ίχνη, να μην ταυτίζεται με μια διαδοχή σημασιών πάνω σε υλικότητα, να μην ταυτίζεται με κάποιο αντικείμενο που κατασκευάστηκε από ένα ανθρώπινο ον. Ο τρόπος ύπαρξης της απόφασης επιτρέπει επίσης να βρίσκεται σε σχέση με έναν τομέα αντικειμένων, να προδιαγράφει σε κάθε πιθανό υποκείμενο μια καθορισμένη θέση, να κείται ανάμεσα σε άλλες λεκτικές αποδόσεις, τέλος να είναι προικισμένη με μια επαναλήψιμη υλικότητα. Οι αποφάνσεις εκφράζονται ως διατυπώσεις, οι οποίες συγκροτούνται από φράσεις και προτάσεις. Οι θεωρίες είναι συστήματα αποφάνσεων. Τις αποφαντικές σχέσεις ενός ερευνητικού πεδίου αναπαριστά ένα γνωσιακό σχήμα.

Οι σχέσεις γενίκευσης

Η λειτουργική χρήση μιας έννοιας είναι δυνατόν να διαφοροποιείται, μέσα από τις στοιχειώδεις νοητικές λειτουργίες της **αφαίρεσης** και της **σύνθεσης**, που οδηγούν στη δημιουργία μιας γενικότερης έννοιας. Είναι επομένως δυνατόν να δημιουργηθεί, καταυτόν τον τρόπο, μια ιεραρχία εννοιών σε διαφορετικά επίπεδα αφαίρεσης, το χαμηλότερο από τα οποία αντιστοιχεί στην ίδια την εμπειρική πραγματικότητα. Δημιουργείται έτσι ένα ιεραρχικό **σύστημα ταξινόμησης** των εννοιών, όπου κάθε έννοια διασυνδέεται με ειδικότερες ή γενικότερες έννοιες. Τις σχέσεις γενίκευσης ενός ερευνητικού πεδίου αναπαριστά ένας εννοιολογικός χάρτης.

Η διαδικασία της εννοιολόγησης

Η εννοιολόγηση οργανώνεται με τους ακόλουθους τρόπους: Πρώτον, ως διαδικασία συγκρότησης γνωσιακών σχημάτων στη βάση μιας προϋπάρχουσας θεωρίας. Δεύτερον, ως διαδικασία παραγωγής εννοιών όχι από τη θεωρία αλλά με βάση την εννοιολογική επεξεργασία των διαθέσιμων εμπειρικών τεκμηρίων. Η διαδικασία αυτή είναι γνωστή ως εννοιολογική ανάλυση και οι πιο γνωστές μεθοδολογίες είναι αυτή της θεματικής ανάλυσης και αυτή της θεμελιωμένης θεωρίας². Υπάρχει και ένας τρίτος τρόπος που αποτελεί σύνθεση των δύο προηγούμενων που βασίζεται στη μεθοδολογία της αναλυτικής επαγωγής. Σε αυτή την περίπτωση, επιλέγεται μια θεωρία και στη συνέχεια αυτή διορθώνεται και προσαρμόζεται με βάση τα εμπειρικά δεδομένα.

ΤΙ ΠΑΡΕΧΟΥΝ ΟΙ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΥΠΟΔΟΜΕΣ ΣΤΗΝ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΗΣΗ

Για την υποστήριξη της διαδικασίας της εννοιολόγησης είναι απαραίτητη η πρόσβαση σε έννοιες, σε εργαλεία εννοιολόγησης, καθώς και σε μεταδεδομένα που την υποστηρίζουν. Οι ερευνητικές υποστηρίζουν την εννοιολόγηση παρέχοντας:

1. Πρόσβαση σε δεδομένα (ενδείξεις), οργανωμένα σε τεκμήρια, όπως σύνολα δεδομένων ή κείμενα.
2. Πρόσβαση σε θεωρητικά εργαλεία όπως είναι οι έννοιες οι θεωρίες και οι μέθοδοι, που επιτρέπουν την κωδικοποίηση των ενδείξεων, την ανάλυση και την ερμηνεία τους. Συγκεκριμένα:

2 Βλέπε Glaser B. and Strauss A. (1967).

- πρόσβαση στους ονομαστικούς και στους λειτουργικούς ορισμούς των εννοιών, που επιτρέπουν τόσο την ακριβή χρήση μιας έννοιας στο πλαίσιο μιας εμπειρικής έρευνας όσο και την σύγκριση της συγκεκριμένης χρήσης με τη χρήση σε άλλες ανάλογες εμπειρικές έρευνες,
 - πρόσβαση σε εννοιολογικούς χάρτες που αναπαριστούν τις σχέσεις ανάμεσα στις έννοιες. Οι εννοιολογικοί χάρτες μπορεί να αναπαριστούν το γνωσιακό σχήμα κάποιας συγκεκριμένης θεωρίας, τον απλό εννοιολογικό χάρτη που προκύπτει από την εννοιολογική ανάλυση του διαθέσιμου εμπειρικού υλικού ή ακόμη ευρύτερα εννοιολογικά συστήματα που αφορούν το ερευνητικό πεδίο περισσότερων ερευνών και επιτρέπουν την ταξινόμηση των ερευνών καθώς και την αναζήτηση πληροφοριών και την πλοήγηση μέσα στο συνολικό ψηφιακό περιεχόμενο μιας υποδομής,
 - πρόσβαση στην περιγραφή της μεθοδολογίας και των μεθόδων στις οποίες βασίστηκε η κάθε έρευνα.
3. Πρόσβαση σε μεταδεδομένα πρόσθετης τεκμηρίωσης της εμπειρικής έρευνας που παρέχουν πληροφορίες για το πλαίσιο και τις συνθήκες διενέργειας της.
4. Οργάνωση της διαθέσιμης πληροφορίας, σε ένα **κοινό**, για την επιστημονική κοινότητα, **απόθεμα γνώσης**. Η διαθέσιμη πληροφορία ολοκληρώνεται σε κοινό απόθεμα γνώσης επειδή, πρώτον καταγράφεται και μάλιστα σε ψηφιακή μορφή, δεύτερον επειδή καθίσταται προσβάσιμη από όλους και τρίτον επειδή καθίσταται κατανοητή σε όλους καθώς οργανώνεται με τη βοήθεια ενός συστήματος επιστημονικών και με βάση τους κανόνες της μεθοδολογίας της εμπειρικής έρευνας. Η παραγωγή, επεξεργασία και διαχείριση αυτού του κοινού αποθέματος γνώσης υποβοηθάται από εργαλεία λογισμικού που υποστηρίζουν:
- την ορθή τεκμηρίωση των ερευνών με βάση κάποιο σταθερό πρότυπο τεκμηρίωσης που αποτελεί κλειδί για την ολοκλήρωση της έρευνας στο κοινό απόθεμα γνώσης,
 - την οργάνωση της αναζήτησης με βάση το πρότυπο τεκμηρίωσης,
 - την οργάνωση της πλοήγησης με βάση το πρότυπο τεκμηρίωσης,
 - την διαχείριση των περιορισμών που θέτουν στην πρόσβαση το νομικό πλαίσιο και οι κανόνες δεοντολογίας,
 - τη δυνατότητα επεξεργασίας, όπως είναι η καταγραφή, η ανάλυση, η κωδικοποίηση, η εννοιολογική χαρτογράφηση κ.λπ.

Η υποστήριξη της εννοιολόγησης από τις ερευνητικές υποδομές βασίζεται σε εργαλεία τα οποία εξελίσσονται διαρκώς, καθώς εμπλουτίζεται η υποδομή με νέο ψηφιακό περιεχόμενο, και τα οποία αποτελούν συλλογικό προϊόν της ερευνητικής κοινότητας. Τέτοια εργαλεία είναι:

1. Τα εργαλεία για τον ορισμό των εννοιών, όπως είναι τα λεξικά όρων και τα βιβλία κωδικοποίησης.
2. Τα εργαλεία για τη συσχέτιση των εννοιών, όπως είναι οι εννοιολογικοί χάρτες, τα γνωσιακά σχήματα, τα εννοιολογικά συστήματα και τα συστήματα ταξινόμησης.
3. Τα εργαλεία αναζήτησης πληροφοριών και πλοήγησης στο **κοινό απόθεμα γνώσης**.

4. Τα εργαλεία τεκμηρίωσης (πρότυπα και λογισμικό τεκμηρίωσης).

Θα αναφερθούμε στα βασικότερα από αυτά τα εργαλεία εννοιολόγησης:

Τα λεξικά ορισμού των εννοιών

Για την αξιοποίηση των αποτελεσμάτων της εμπειρικής έρευνας από τρίτους είναι απαραίτητη η πλήρης κατανόηση τους. Βασικό στοιχείο γι' αυτό είναι η ακριβής γνώση του ορισμού των εννοιών, αλλά και η δυνατότητα γρήγορης πρόσβασης σε εναλλακτικούς ορισμούς που χρησιμοποιούνται για τον ίδιο όρο σε παρόμοιες έρευνες για λόγους σύγκρισης. Την πρόσβαση σε αυτές τις πληροφορίες διασφαλίζουν ειδικά λεξικά όρων που διαθέτουν οι υποδομές. Τα λεξικά αυτά διασφαλίζουν: πρόσβαση σε διαφορετικούς ορισμούς του ίδιου όρου, ακριβείς ορισμούς θεμελιωμένους στη θεωρία και παραπομπή στην αντίστοιχη βιβλιογραφία, σύνδεση των ορισμών με τους λειτουργικούς ορισμούς και τα βιβλία κωδικοποίησης των ερευνών, όπου πρακτικά χρησιμοποιούνται.

Τα βιβλία κωδικοποίησης

Ένα δεύτερο εργαλείο, απαραίτητο για την υποστήριξη της εννοιολόγησης, είναι τα βιβλία κωδικοποίησης των ερευνών. Παρότι κάθε έρευνα δημιουργεί το δικό της βιβλίο κωδικοποίησης, αυτό γίνεται συνήθως με κοινούς κανόνες κωδικοποίησης εφόσον κάτι τέτοιο αυξάνει τη συγκρισιμότητα μιας έρευνας με τις άλλες και ταυτόχρονα παρέχει πληροφορίες στον ερευνητή για να βελτιώσει τους κώδικες που χρησιμοποιεί, εκμεταλλευόμενος την εμπειρία των άλλων. Η πλοήγηση στα βιβλία κωδικοποίησης άλλων σχετικών εμπειρικών ερευνών είναι πολύ σημαντική για τον σχεδιασμό μιας νέας έρευνας.

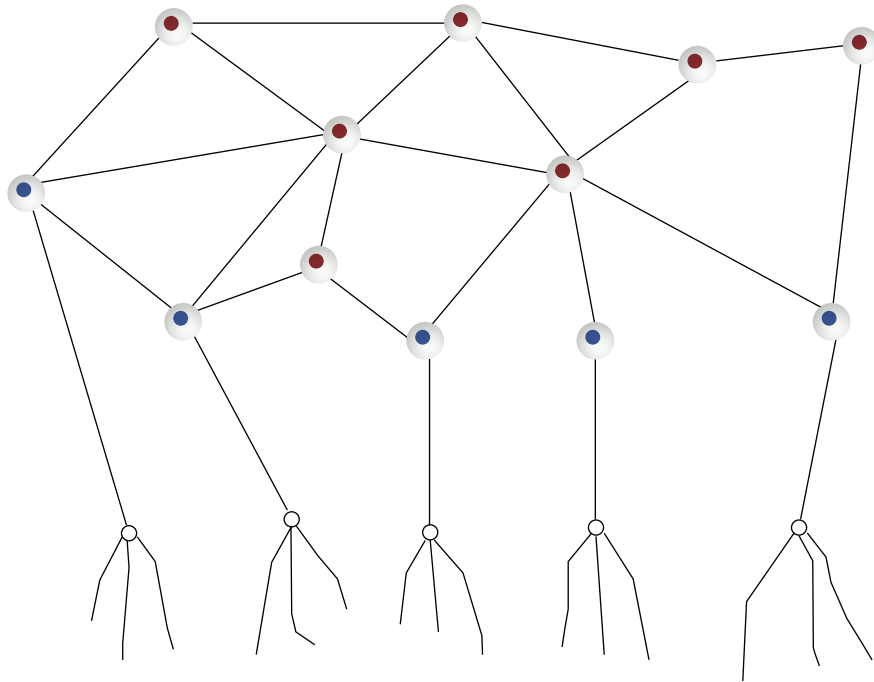
Οι εννοιολογικοί χάρτες

Η συσχέτιση των εννοιών αναπαρίσταται γραφικά με τη βοήθεια της **εννοιολογικής χαρτογράφησης**, η οποία βοηθά στην καλύτερη κατανόηση των εννοιών. Η εννοιολογική χαρτογράφηση αναπαριστά τόσο τις σχέσεις γενίκευσης που εμφανίζονται ως κατακόρυφος συσχετισμός ανάμεσα στις έννοιες, όσο και τις αποφαντικές σχέσεις που εμφανίζονται ως οριζόντιος συσχετισμός. Η εννοιολογική χαρτογράφηση είναι δυνατόν να επιχειρηθεί στο πλαίσιο ενός ερευνητικού έργου, ή ενός ευρύτερου ερευνητικού προγράμματος, που αναφέρεται σε πολλές διακριτές έρευνες. Η εννοιολογική χαρτογράφηση αναπαριστά τις σχέσεις μεταξύ των εννοιών σε **εννοιολογικούς χάρτες**. Υπάρχουν τρία είδη εννοιολογικών χαρτών: **οι απλοί εννοιολογικοί χάρτες, τα εννοιολογικά συστήματα** και τα γνωσιακά σχήματα³. Όταν ο συσχετισμός των εννοιών δεν βασίζεται σε αποφαντικές σχέσεις αλλά αναπαριστά σχέσεις γενίκευσης, το παραγόμενο αποτέλεσμα είναι είτε ένας απλός εννοιολογικός χάρτης είτε ένα **εννοιολογικό σύστημα**. Ένας απλός εννοιολογικός χάρτης αναπαριστά τη συσχέτιση των εννοιών στο πλαίσιο ενός μεμονωμένου ερευνητικού έργου. Αντίθετα ένα εννοιολογικό σύστημα αναπαριστά τις σχέσεις των εννοιών ενός ερευνητικού πεδίου, και συγκροτείται μέσα από πλήθος ερευνών. Καθώς οι κοινωνικές επιστήμες δεν διαθέτουν ένα και μόνο επιστημονικό παράδειγμα, δεν διαθέτουν και ένα μόνο **συνολικό εννοιολογικό σύστημα**. Αντίθετα, χρησιμοποιούν πολλά διαφορετικά εννοιολογικά συστήματα που δεν συγκροτούνται στο πλαίσιο της ίδιας θεωρίας, παρότι αναφέρονται στον ίδιο επιστημονικό Λόγο, όπως δηλαδή

3 Για την παραγωγή γνωσιακών σχημάτων, βλέπε και Κάλλας(2006) και Franzosi (2004).




λέει ο Foucault (1987), δεν υπάρχει μόνο μια ακολουθία εννοιικών συστημάτων, που συγκροτεί τον επιστημονικό Λόγο και το αποφαντικό πεδίο των κοινωνικών επιστημών.

Όταν ο συσχετισμός των εννοιών βασίζεται μόνο σε αποφαντικές σχέσεις ανάμεσα σε έννοιες τότε η εννοιολογική χαρτογράφηση αναπαρίσταται ως γνωσιακό σχήμα. Τα γνωσιακά σχήματα, συνδέονται με την θεωρία και χρησιμοποιούνται για την κωδικοποίηση των τεκμηρίων.



Σχήμα 3

Ένα εννοιολογικό σύστημα

-  Θεωρητικά οριζόμενες έννοιες
-  Λειτουργικά οριζόμενες έννοιες
-  Ενδείξεις

Τα εργαλεία τεκμηρίωσης και διαχείρισης του κοινού αποθέματος γνώσης

Οι υποδομές παρέχουν τα πρότυπα τεκμηρίωσης και τα εργαλεία λογισμικού για την τεκμηρίωση των ερευνών, την αναζήτηση πληροφοριών και την πλοήγηση στο κοινό απόθεμα γνώσης που διαχειρίζονται. Η τεκμηρίωση με βάση διεθνή πρότυπα⁴ περιλαμβάνει την ερευνητική έκθεση, το βιβλίο κωδικοποίησης, τα εμπειρικά τεκμήρια στα οποία βασίστηκε η έρευνα, τα εργαλεία καταγραφής, τους εννοιολογικούς χάρτες καθώς και πρόσθετο υλικό που επιλέγει ο ερευνητής, για την παρουσίαση των αποτελεσμάτων της έρευνας. Το πρότυπο στο οποίο βασίζεται ενισχύει την τυποποίηση αλλά και την οργάνωση των μεταδεδομένων σε αναφορά με επιστημονικές έννοιες που αποτελούν τα κομβικά σημεία του κοινού αποθέματος γνώσης.

4 Το πιο διαδεδομένο πρότυπο για την τεκμηρίωση εμπειρικών κοινωνικών ερευνών είναι το πρότυπο DDI (DDI, 2000).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Κάλλας, Γ. (2015). *Θεωρία, Μεθοδολογία και Ερευνητικές Υποδομές στις Κοινωνικές Επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική.
- Κάλλας, Γ. (2006). *Ζητήματα σχεδιασμού εμπειρικών ερευνών. Αξιοποίηση μεθόδων της πληροφορικής τεχνολογίας*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Τσιώλης, Γ. (2014). *Μεθοδολογία και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*. Αθήνα: Κριτική.
- Althusser, L. (1978). *Για τον Μαρξ*. Αθήνα: Γράμματα.
- Babbie, E. (2011). *Εισαγωγή στην κοινωνική έρευνα*. Αθήνα: Κριτική.
- DDI (2000). *Data Documentation Initiative: A Project of the Social Science Community*. Διαθέσιμο στο: <http://www.icpsr.umich.edu/DDI/codebook.html>.
- Foucault, M. (1987). *Η Αρχαιολογία της Γνώσης*. Αθήνα: Εξάντας.
- Franzosi, R. (2004). *From Words to Numbers: Narrative, Data and Social Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Glaser B. & Strauss A. (1967). *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Quallitative Research*. Chicago: Aldine.
- Vygotsky, L. (1993). *Σκέψη και Γλώσσα*. Αθήνα: Γνώση.

6

Η ανάπτυξη μιας νέας ερευνητικής κουλτούρας ως προϋπόθεση για τη δευτερογενή ανάλυση ποιοτικών δεδομένων

Γιώργος Τσιώλης

Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης
tsiolisg@uoc.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η δημιουργία στη χώρα μας της Ερευνητικής Υποδομής για τις Κοινωνικές Επιστήμες (SoDaNet) άνοιξε με επιτακτικό τρόπο τη συζήτηση σχετικά με την προοπτική της δευτερογενούς ανάλυσης των κοινωνικών δεδομένων. Ως «δευτερογενής ανάλυση» ορίζεται εκείνη η ερευνητική στρατηγική που αποσκοπεί στο να μελετήσει κοινωνικά φαινόμενα, χρησιμοποιώντας δεδομένα που έχουν παραχθεί στο πλαίσιο προγενέστερων ερευνητικών εγχειρημάτων. Η διεθνής εμπειρία έχει δείξει πως ενώ η συγκρότηση ερευνητικών υποδομών καθιστά πρακτικά δυνατή την επανάχρηση δεδομένων σε μεγάλη κλίμακα, η δευτερογενής ανάλυση δεν αποτελεί μια δημοφιλή πρακτική, ιδιαίτερα στην ποιοτική έρευνα. Ειδικότερα, οι ερευνητές που υιοθετούν την ποιοτική προσέγγιση προβάλλουν ενστάσεις, αμφισβητώντας τη συμβατότητα της δευτερογενούς ανάλυσης με την ποιοτική έρευνα. Στο παρόν κείμενο, αφού συζητηθούν οι εν λόγω ενστάσεις, θα υποστηριχθεί πως η προοπτική της δευτερογενούς ανάλυσης ποιοτικών δεδομένων προϋποθέτει ριζικές αλλαγές στην ερευνητική κουλτούρα των κοινωνικών ερευνητών: αλλαγές που σχετίζονται τόσο με έναν διαφοροποιημένο τρόπο θεώρησης των «δεδομένων», που δεν θα κατανοούνται ως «προ-υπάρχουσες» οντότητες που βρίσκονται «εκεί έξω» και αναμένουν να χρησιμοποιηθούν, αλλά ως διαρκώς αναπλασιζόμενα στοιχεία εντός της εκάστοτε ερευνητικής διαδικασίας, όσο και μιας διασταλτικής και πλουραλιστικής κατανόησης της έννοιας του «ερευνητικού πλαισίου».

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Δευτερογενής ανάλυση, ποιοτική έρευνα, δεδομένα, πλαίσιο, αναστοχασμός.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μια από τις βασικές δυνατότητες που παρέχει μια ερευνητική υποδομή¹, όπως η Ερευνητική Υποδομή για τα Κοινωνικά Δεδομένα (SoDaNet)², είναι η επανάχρηση ή δευτερογενής ανάλυσης των κοινωνικών δεδομένων. Ως *δευτερογενής ανάλυση* ορίζουμε στην κοινωνική έρευνα εκείνη την

1 Ως ερευνητικές υποδομές ορίζονται «σύνθετα και απολύτως εξειδικευμένα πληροφοριακά συστήματα παραγωγής, τεκμηρίωσης, συσσώρευσης, διαχείρισης και επεξεργασίας κοινωνικών τεκμηρίων, που διακρίνονται για την ιδιαίτερη οργάνωσή τους, η οποία βασίζεται στη μεθοδολογία της εμπειρικής έρευνας» (Κάλλας, 2015, σσ. 284).

2 Η Ερευνητική Υποδομή για τα Κοινωνικά Δεδομένα (SoDaNet) έχει συγκροτηθεί από δίκτυο επτά συνεργαζόμενων φορέων, του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ) και των Πανεπιστημίων Αθηνών, Αιγαίου, Κρήτης, Θράκης, Πελοποννήσου και Πάντειο. Έχει αναγνωριστεί ως εθνική ερευνητική υποδομή και συμμετέχει ως τέτοια στο Consortium of European Social Science Data Archives (CESSDA) - Δίκτυο των Ευρωπαϊκών Αρχείων για τα δεδομένα των Κοινωνικών Επιστημών.

ερευνητική στρατηγική κατά την οποία ο ερευνητής επιδιώκει να μελετήσει κοινωνικά φαινόμενα, χρησιμοποιώντας δεδομένα που έχουν παραχθεί στο πλαίσιο προγενέστερων ερευνητικών εγχειρημάτων – δεδομένα δηλαδή που δεν τα έχει παραγάγει ο ίδιος (Heaton, 2004). Γύρω από τα ζητήματα που εγείρει η εν λόγω ερευνητική στρατηγική έχει αναπτυχθεί ένας ενδιαφέρων διάλογος διεθνώς³.

Μια πτυχή της συζήτησης που διεξάγεται διεθνώς σχετίζεται με την παρατήρηση ότι, ενώ στην ποσοτική έρευνα η επανάχρηση και ανάλυση δεδομένων, που έχουν παραχθεί στο πλαίσιο προγενέστερων ερευνών, είναι μια καθιερωμένη και συνήθης πρακτική, στην ποιοτική έρευνα η δυνατότητα αυτή αντιμετωπίζεται με σκεπτικισμό⁴.

Είναι χαρακτηριστικό πως, μολοντί η προτροπή για δευτερογενή ανάλυση και ποιοτικών δεδομένων είχε επισημανθεί από τον Barney Glaser ήδη από το 1962, ακόμη και στη Μεγάλη Βρετανία, μια χώρα που έχει σημαντική παράδοση στη συγκέντρωση και τη διαχείριση δεδομένων, η πρώτη ερευνητική υποδομή για τα ποιοτικά δεδομένα δημιουργήθηκε σε εθνικό επίπεδο μόλις το 1994, δηλαδή 32 χρόνια μετά. Πρόκειται για την *Qualidata*⁵ (Qualitative Data Archival Resource Centre), που ιδρύθηκε από το Συμβούλιο για την Έρευνα στην Οικονομία και την Κοινωνική Έρευνα (Economic and Social Research Council - ESRC) και στεγάστηκε αρχικά στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου του Essex, ενώ εν συνεχεία ενσωματώθηκε στο Αρχείο Δεδομένων του Ηνωμένου Βασιλείου (UK Data Archive). Ο εν λόγω φορέας συντονίζει τις προσπάθειες για τη συγκέντρωση, διαχείριση και διάθεση ποιοτικών ερευνητικών δεδομένων, αλλά συνεισφέρει και στην ανάπτυξη της σχετικής συζήτησης για τις δυνατότητες και τα προβλήματα της επανάχρησης ποιοτικών δεδομένων καθώς και στην ανάπτυξη μιας αντίστοιχης κουλτούρας στις κοινωνικές επιστήμες⁶.

Η ως άνω περιγραφόμενη δυστοκία οφείλεται, κατά κύριο λόγο, στο ότι από πολλές πλευρές υποστηρίζεται η άποψη πως η επανάχρηση δεδομένων και η δευτερογενής ανάλυσή τους δεν είναι συμβατή με θεμελιώδεις παραδοχές της ερμηνευτικής ποιοτικής ερευνητικής προσέγγισης. Εγείρονται, δε, δύο τύπων ενστάσεις: εκείνες που αφορούν επιστημολογικά και μεθοδολογικά ζητήματα και εκείνες που άπτονται της ερευνητικής ηθικής και της δεοντολογίας⁷. Στο παρόν κείμενο θα περιοριστώ στη συζήτηση των επιστημολογικών και μεθοδολογικών επιφυλάξεων.

3 Μια αντίστοιχη επιστημονική συζήτηση επιχειρήσαμε να ανοίξουμε και στη χώρα μας με την επιμέλεια ενός συλλογικού τόμου που περιλαμβάνει 14 κείμενα (Τσιώλης, Σερντεδάκης & Κάλλας, 2011). Είχαν προηγηθεί, βεβαίως, τα βιβλία του Γιάννη Κάλλα (Κάλλας, 2002, 2006, 2008), ο αγγλόφωνος συλλογικός τόμος (Kallas, 2005), καθώς και το μεταγενέστερο βιβλίο του ίδιου συγγραφέα (Κάλλας, 2015) σχετικά με την αξιοποίηση των ερευνητικών υποδομών στην κοινωνική έρευνα.

4 Κατά τις τελευταίες δεκαετίες έχει ενταθεί το ενδιαφέρον για τη δευτερογενή ανάλυση ποιοτικών δεδομένων τόσο από ακαδημαϊκούς και ερευνητές, όσο και από επαγγελματίες που ασχολούνται με την αρχειοθέτηση δεδομένων. Χαρακτηριστική είναι η αύξηση του αριθμού των δημοσιεύσεων και των επιστημονικών ανακοινώσεων που αφορούν επιστημολογικά, μεθοδολογικά, δεοντολογικά και πρακτικά ζητήματα της δευτερογενούς ανάλυσης ποιοτικών δεδομένων. Βλ. ενδεικτικά τα δύο ειδικά θεματικά τεύχη που αφιέρωσε το ηλεκτρονικό περιοδικό ελεύθερης πρόσβασης Forum Qualitative Sozialforschung (FQS) το 2000 (vol.1, no 3), και το 2005 (vol. 6, no 1) καθώς και το ειδικό τεύχος του περιοδικού Sage Open το 2017 (Corti & Bishop, 2017).

5 Για την ερευνητική υποδομή της Qualidata βλ. μεταξύ άλλων Corti & Backhouse (2000), Corti, κ.ά. (2004).

6 Βλ. τον ιστότοπο του Αρχείου Δεδομένων του Ηνωμένου Βασιλείου <https://ukdataservice.ac.uk/>.

7 Για μια σφαιρικότερη διαπραγμάτευση του ζητήματος της δευτερογενούς ανάλυσης ποιοτικών δεδομένων βλ. Τσιώλης (2011).

ΟΙ ΕΠΙΦΥΛΑΞΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΑ ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΟΥΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΠΟΙΟΤΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΚΑΙ Ο ΑΝΤΙΛΟΓΟΣ

Η *πρώτη ένσταση*, που διατυπώνεται, εστιάζει στην άρρηκτη και οργανική σύνδεση των ερευνητικών ερωτημάτων μιας ποιοτικής έρευνας με τη διαδικασία της παραγωγής και ανάλυσης των δεδομένων. Εξαιτίας αυτής της άρρηκτης σύνδεσης, που χτίζεται κατά τη διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας, υποστηρίζεται πως είναι ανέφικτο τα ερευνητικά δεδομένα, που έχουν παραχθεί για τις ανάγκες μιας άλλης (πρότερης) έρευνας, να αρμόζουν (*fitting*) στην ερωτηματοθεσία μιας νέας (μεταγενέστερης) έρευνας. Το επιχείρημα δομείται ως εξής:

Σύμφωνα με τη λογική της ποιοτικής έρευνας η διαδικασία της παραγωγής των δεδομένων δεν διαχωρίζεται από τη διαδικασία της ανάλυσής τους, αλλά τροφοδοτείται από αυτήν. Η ερευνητική διαδικασία, στα ευέλικτα ερευνητικά σχέδια των ποιοτικών ερευνών, έχει έναν σπειροειδή και διαλεκτικό χαρακτήρα. Τα αρχικά ερευνητικά ερωτήματα οδηγούν στην παραγωγή των πρώτων δεδομένων. Η αναλυτική επεξεργασία αυτών των πρώτων δεδομένων, που ξεκινά κατά τη διάρκεια της έρευνας πεδίου και όχι αφότου ολοκληρωθεί αυτή, μπορεί να οδηγήσει τον ερευνητή στο να επαναπροσδιορίζει τα ερωτήματά του. Επίσης, τον κατευθύνει ως προς το ποιες περιπτώσεις θα επιλέξει στη συνέχεια αλλά και ως προς το περιεχόμενο ή το εύρος των πληροφοριών, που θα αναζητήσει περαιτέρω (βλ. Τσιώλης, 2014, σσ. 95-98). Όπως επισημαίνει η Heaton (2004, σσ. 58), η ανάπτυξη της ανάλυσης σε διαδοχικά στάδια, που εξελίσσονται παράλληλα με τη διαδικασία παραγωγής των δεδομένων, παρέχει στον ερευνητή τη δυνατότητα να διατηρεί ανοικτό τον ερευνητικό του φακό και να τον επαναπροσδιορίζει κατά τη διάρκεια της έρευνας, λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη στοιχεία που ανακύπτουν από τον κοινωνικό κόσμο τον οποίον μελετά. Με τον τρόπο αυτό διασφαλίζεται η πρώτη από τις δύο θεμελιακές αρχές της ποιοτικής έρευνας, όπως αυτές ορίζονται από την Hoffmann-Riem (1980), *η αρχή της ανοικτότητας* (βλ. και Τσιώλης, 2014, σσ. 31-36).

Από τα παραπάνω φαίνεται καθαρά πως η παραγωγή των δεδομένων στην ποιοτική έρευνα είναι άρρηκτα και οργανικά συνδεδεμένα με τα εκάστοτε συγκεκριμένα ερευνητικά ερωτήματα, στον βαθμό που τα δεδομένα παράγονται βάσει των ερωτημάτων αυτών, αλλά και τα ερωτήματα συνδιαμορφώνονται σταδιακά βάσει της γνώσης, που αποκτά ο ερευνητής από την επιτόπια έρευνα και τα πρώτα στάδια της ανάλυσης των δεδομένων. Η εν λόγω συνθήκη έχει αποτελέσει τη βάση για την αμφισβήτηση της δυνατότητας της δευτερογενούς ανάλυσης στην ποιοτική έρευνα: αν τα ποιοτικά δεδομένα παράγονται σε άρρηκτη σχέση με συγκεκριμένα ερωτήματα, τα οποία έχουν προκύψει από τη γνώση του πλαισίου που αποκτά ο ερευνητής κατά την επιτόπια έρευνα καθώς και την προϊούσα διαδικασία της ανάλυσης των παραγόμενων δεδομένων, πώς είναι δυνατόν να αξιοποιηθούν για ερευνητικούς σκοπούς και ερωτήματα διαφορετικά από αυτά για τα οποία έχουν συλλεχθεί; Όταν επιχειρείται κάτι τέτοιο, συνεχίζουν οι υποστηρικτές της ένστασης, γίνεται αποδεκτός ένας σαφής διαχωρισμός των διαδικασιών παραγωγής και ανάλυσης των δεδομένων· κάτι που δεν συνάδει με τη λογική της ποιοτικής έρευνας. Εισάγεται, επίσης, η ξένη προς την ερμηνευτική προσέγγιση της ποιοτικής έρευνας διχοτομία μεταξύ παρατηρησιακών και θεωρητικών όρων. Σύμφωνα με τη διχοτομία αυτή οι *παρατηρησιακοί όροι* αντιστοιχούν στα «δεδομένα»· περιγράφουν, δηλαδή, τα άμεσα αντιληπτά μέσω των αισθητηρίων οργάνων αντικείμενα, που καταγράφονται κατά την ερευνητική διαδικασία και δεν επηρεάζονται από αλλαγές, οι οποίες επισυμβαίνουν στους θεωρητικούς όρους. Αντιθέτως, οι *θεωρητικές προτάσεις* έχουν έναν εξηγητικό, θεωρητικό ή υποθετικό χαρακτήρα. Η παραπάνω διάκριση εδράζεται σε μια εμπειριστική φιλο-

σοφία της γλώσσας, η οποία πρεσβεύει ότι τα νοήματα των λέξεων ή των προτάσεων εξηγούνται από τη σχέση τους προς πράγματα, που υπάρχουν στον κόσμο και ότι δεν πρέπει να συγχέουμε την περιγραφική με την αξιολογική λειτουργία της γλώσσας. (βλ. και Schwandt, 2000· Rosenberg, 2017). Κατά τους πολέμιους της δευτερογενούς ανάλυσης, η πρόθεση επανάχρησης των δεδομένων σημαίνει την αποδοχή της παραπάνω διάκρισης καθώς ο ερευνητής που προβαίνει σε ένα τέτοιο εγχείρημα αποδέχεται – ρητώς ή άρρητα – ότι τα δεδομένα είναι προϊόντα θεωρητικά ουδέτερης παρατήρησης και καταγραφής. Παραβλέπει, δηλαδή, τη θεμελιώδη παραδοχή της ποιοτικής προσέγγισης πως τα δεδομένα, ως αποτέλεσμα παρατήρησης και καταγραφής, είναι εξ αρχής έμφορτα θεωρίας.

Από τους υποστηρικτές της δευτερογενούς ανάλυσης έχουν αρθρωθεί δύο τρόποι απόκρισης στην προαναφερθείσα ένσταση:

Ο πρώτος αποδέχεται κατ' ουσίαν τη συλλογιστική της ένστασης και, υιοθετώντας μια περιοριστική εκδοχή της δευτερογενούς ανάλυσης, απαντά ότι η δευτερογενής ανάλυση ποιοτικών δεδομένων είναι δυνατή για ερευνητικά ερωτήματα που δεν είναι μεν ταυτόσημα με αυτά της πρωτογενούς ανάλυσης, συνάδουν όμως με αυτήν και μπορούν συνεπώς να υποστηριχθούν από το πρωτογενές υλικό (βλ. και Heaton, 2004, σσ. 59). Απαντούν, επίσης, ότι το πρωτογενές υλικό, που περιλαμβάνεται στον σχεδιασμό της δευτερογενούς έρευνας, αποτελεί μόνο ένα μέρος του συνόλου των δεδομένων και θα πρέπει να εμπλουτιστεί με νέο υλικό που θα παραχθεί πρωτογενώς. Με αυτόν τον τρόπο αποκαθίσταται η συνέχιση του «ενάρτου» κύκλου της ποιοτικής έρευνας: αρχικά ερωτήματα - παραγωγή δεδομένων – ανάλυση – διατύπωση νέων ερωτημάτων – παραγωγή δεδομένων στη βάση των νέων ερωτημάτων – ανάλυση – κ.ο.κ).

Υπάρχει, ωστόσο, και μια άλλη, πιο ενδιαφέρουσα ενδεχομένως, απάντηση. Οι εκφραστές αυτής της απόκρισης ισχυρίζονται πως εκείνοι εκ των ποιοτικών ερευνητών που εγείρουν την παραπάνω ένσταση, ενώ επιδιώκουν να αποφύγουν την παγίδα ενός απλοϊκού εμπειρισμού, που διακρίνει μεταξύ των άμεσα αντιληπτών μέσω των αισθητηρίων οργάνων δεδομένων από τη μια και της θεωρητικής τους επεξεργασίας από την άλλη, υποπίπτουν οι ίδιοι στην παγίδα ενός απλοϊκού ρεαλισμού νοήματος⁸. Και αυτό διότι αντιμετωπίζουν τα ποιοτικά δεδομένα ως «σταθερές και μονοσήμαντες οντότητες», των οποίων το νόημα έχει προσδιοριστεί αποκλειστικά και μόνο με βάση το αρχικό πλαίσιο της παραγωγής τους και παραμένει σταθερό· ως «προ-υπάρχουσες» οντότητες, δηλαδή, που βρίσκονται «εκεί έξω» ή καλύτερα «εκεί έξω»/«μέσα στο αποθετήριο», των οποίων το νόημα μπορούμε να το αποκωδικοποιήσουμε μόνο στον βαθμό που θα ανασυστήσουμε το αρχικό πλαίσιο της παραγωγής τους. Σε αυτό, βέβαια, οφείλει να συνεισφέρει η συστηματική τεκμηρίωση της διαδικασίας παραγωγής τους κατά την πρωτογενή έρευνα.

Οι υποστηρικτές της δευτερογενούς ανάλυσης αντιτείνουν μια άλλη αντίληψη, η οποία δεν κατανοεί περιοριστικά την ερμηνεία ως τη διαδικασία αποκάλυψης και αναπαραγωγής ενός «προϋπάρχοντος εκεί έξω νοήματος» (βλ. Moore, 2006). Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή τα «δεδομένα» μπορούν να ιδωθούν ως τέτοια μόνον και εφόσον ενταχθούν εντός της ερευνητικής διαδικασίας. Δεν υπάρχουν, δηλαδή, προ-υπάρχοντα δεδομένα που κείνται «εκεί έξω» νοηματοδοτημένα στο

8 Ως «ρεαλισμό νοήματος» (meaning realism) ορίζουμε εκείνη την αντίληψη, που πρεσβεύει ότι τα νοήματα είναι σταθερές οντότητες, που δύνανται να ανακαλυφθούν και που υπάρχουν ανεξάρτητα από τη διαδικασία της ερμηνείας τους και την οπτική εκείνου που επιχειρεί την ερμηνεία (Schwandt, 2000, σσ. 198).

«τότε» της παραγωγής τους. Τα δεδομένα συγκροτούνται πάντοτε και εκ νέου ως ερευνητικά δεδομένα στο «εδώ και τώρα» ενός ερευνητικού προγράμματος, μιας νέας ερευνητικής διαδικασίας. Εντός αυτού του νέου πλαισίου τα δεδομένα αναδομούνται, αναπλασιάζονται, υπόκεινται σε νέες αναστοχαστικές διεργασίες και σε νέες διαδικασίες συγκατασκευής. Μπορούν να ταξινομηθούν, να κωδικοποιηθούν και να ερμηνευθούν εκ νέου – και υπ’ αυτήν την έννοια μπορούν να αποτελέσουν και αντικείμενο δευτερογενούς ανάλυσης. Η δευτερογενής ανάλυση, κατά συνέπεια, δεν αποσκοπεί στην αποκάλυψη ενός μονοσήμαντου και σταθερού νοήματος των δεδομένων, το οποίο απέκτησαν στο αρχικό πλαίσιο της παραγωγής τους. Αποσκοπεί στο να αναδείξει τον ενδεχομενικό τους χαρακτήρα, τις πολλαπλές δηλαδή «αναγνώσεις» που επιδέχονται.

Η *δεύτερη ένσταση* εστιάζει στον κίνδυνο αποπλαισίωσης των ποιοτικών δεδομένων, που εγκυμονεί η δευτερογενής ανάλυσή τους. Μια αποπλαισιωποιημένη επεξεργασία των δεδομένων δεν συνάδει με τη λογική της ποιοτικής έρευνας, της οποίας κεντρική αρχή είναι εκείνη της πλαισίωσης, της υποχρέωσης δηλαδή να ερμηνεύονται τα ερευνητικά δεδομένα εντός των συγκεκριμένων τους. Η σχετική επιχειρηματολογία έχει ως εξής:

Στην ποιοτική έρευνα η ερευνητική διαδικασία νοείται ως εντατική κοινωνική σχέση, που προϋποθέτει την εμπλοκή του ερευνητή στο πεδίο της έρευνας και την ουσιαστική επικοινωνία του με τους συμμετέχοντες στην έρευνα. Ο ερευνητής δεν λογίζεται ως συλλέκτης ή καταγραφείας, αλλά ως παραγωγός δεδομένων. Τα δεδομένα είναι προϊόντα αναστοχαστικών διεργασιών· φιλτράρονται, δηλαδή, πάντοτε από τον τρόπο με τον οποίο ο ερευνητής προσλαμβάνει και κατανοεί την κοινωνική κατάσταση εντός της οποίας εργάζεται, αλλά και από τον τρόπο που οικοδομεί τις κοινωνικές του σχέσεις εντός του ερευνητικού πεδίου (βλ. και Τσιώλης, 2014). Συνεπώς ο ίδιος ο ερευνητής γνωρίζει από πρώτο χέρι και με κάθε λεπτομέρεια τις συνθήκες διεξαγωγής της έρευνας και της παραγωγής των δεδομένων. Έχει έρθει σε προσωπική επαφή με τα υποκείμενα της έρευνας, γνωρίζει τη βιοτική τους κατάσταση και έχει αφουγκραστεί την οπτική τους. Η πρωτογενής αυτή γνώση του πλαισίου, καταγεγραμμένη στις σημειώσεις πεδίου, αλλά κυρίως εγγραμμένη στη μνήμη του ερευνητή, παρέχει σε αυτόν προνομιακή θέση σε ό,τι αφορά την ανάλυση και την ερμηνεία των δεδομένων. Μάλιστα, η πρωτογενής αυτή γνώση δεν μεταβιβάζεται. Όπως επισημαίνει ο Hammersley (2010), ο ερευνητής δεν μπορεί να αποτυπώσει στις σημειώσεις του όλα όσα βίωσε ως συμμετέχων παρατηρητής ή κατά τη διεξαγωγή μιας σε βάθος συνέντευξης. Κατά συνέπεια τα δεδομένα σχετικά με το πλαίσιο (contextual data), που μπορούν να καταγραφούν και να αρχειοθετηθούν, θα είναι κατ’ ανάγκη πάντοτε ελλιπή.

Ωστόσο, τα επιχειρήματα, που εστιάζουν στον κίνδυνο αποπλαισίωσης, διατυπώνονται με διαφορετική ένταση και δύναται να έχουν διαφορετικές απολήξεις σχετικά με τη δυνατότητα επανάχρησης των δεδομένων και της δευτερογενούς ανάλυσής τους. Ειδικότερα, όσοι διατηρούν επιφυλάξεις επισημαίνουν τον κίνδυνο αποπλαισίωσης για τέσσερις διαφορετικούς λόγους (βλ. και Moore, 2006, σσ. 22-23): (α) είτε γιατί δεν υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία και πληροφορίες σχετικά με το πλαίσιο της έρευνας καθώς δεν υπήρξε μέριμνα από την πλευρά του ερευνητή να τα διατηρήσει και να τα αρχειοθετήσει μαζί με τα δεδομένα· (β) είτε γιατί, ενώ υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία, δεν μπορούν να αξιοποιηθούν καθώς η χρήση τους θα καταστρατηγούσε τις αρχές της ερευνητικής ηθικής και δεοντολογίας και κυρίως την αρχή της εμπιστευτικότητας· (γ) είτε γιατί τα στοιχεία του πλαισίου που θα καταγραφούν και θα αρχειοθετηθούν δεν μπορούν να είναι ποτέ αρκετά για κάποιον «που δεν ήταν εκεί», (δ) είτε, τέλος, γιατί ουσιαστικό πλαίσιο των δεδομένων

είναι ο αναστοχαστικός τρόπος της παραγωγής τους και στοιχεία αυτού του πλαισίου δεν μπορούν να καταγραφούν ούτε να αρχειοθετηθούν. Οι προαναφερθείσες επιφυλάξεις μπορούν να έχουν δύο απολήξεις σε σχέση με τη δυνατότητα δευτερογενούς ανάλυσης των ποιοτικών δεδομένων: μια *επιτρεπτική υπό όρους* και μια *απορριπτική* κάθε προσπάθειας δευτερογενούς ανάλυσης.

Σύμφωνα με την πρώτη, ο κίνδυνος απο-πλαισίωσης των ποιοτικών δεδομένων μετριάζεται μέσω μεθοδικών και συστηματικών διαδικασιών τεκμηρίωσης. Με αυτόν τον τρόπο μπορεί να καλυφθεί το έλλειμμα της πρωτογενούς γνώσης του πλαισίου παραγωγής των δεδομένων αυτών και να καταστεί δυνατή η δευτερογενής ανάλυσή τους. Οι ερευνητές θα πρέπει να εκπαιδευτούν ώστε να καταγράφουν, να τεκμηριώνουν και να αρχειοθετούν, μαζί με τα δεδομένα, τα απαραίτητα στοιχεία του πλαισίου παραγωγής τους, ώστε αυτά να είναι διαθέσιμα σε άλλους ερευνητές που θα θελήσουν να τα αξιοποιήσουν δευτερογενώς. Έχει προταθεί, επίσης, στους αναλυτές, για να καλύψουν τα ελλείμματά τους ως προς τη γνώση του πλαισίου, να ζητήσουν συνεργασία με τον ερευνητή που πραγματοποίησε πρωτογενώς την έρευνα, όταν αυτό είναι εφικτό (βλ. και Parry & Mauthner, 2005, σσ. 339). Σε ό,τι αφορά τα ζητήματα της ερευνητικής ηθικής και δεοντολογίας, αυτά μπορούν να αντιμετωπιστούν με τη συνδυασμένη εφαρμογή διαδικασιών που αφορούν (α) την εξασφάλιση της ενήμερης συγκατάθεσης των πληροφορητών για την επανάχρηση των δεδομένων, (β) την ανωνυμοποίηση των δεδομένων, και (γ) τη θέσπιση ελέγχων και περιορισμών στην πρόσβαση. (βλ. και Τσιώλης, 2011, σσ. 147).

Μεγαλύτερο, όμως, ενδιαφέρον έχει η δεύτερη, η απορριπτική, θέση. Σύμφωνα με αυτήν, κάθε προσπάθεια δευτερογενούς ανάλυσης ποιοτικών δεδομένων καθίσταται ανέφικτη εξαιτίας του ιδιαίτερου χαρακτήρα της ερευνητικής διαδικασίας στην ποιοτική έρευνα. Ο ιδιαίτερος αυτός χαρακτήρας συνίσταται, μεταξύ άλλων, στην προσωπική εμπλοκή του ερευνητή στην παραγωγή των δεδομένων και στον αναστοχαστικό χαρακτήρα της παραγωγής τους. Καθώς, λοιπόν, τα ποιοτικά δεδομένα παράγονται μέσω αναστοχαστικών διεργασιών και πρακτικών του ερευνητή, ως πλαίσιο των ποιοτικών δεδομένων θα πρέπει να λογίζεται αυτή ακριβώς η αναστοχαστική παραγωγή τους, η οποία όμως δεν μπορεί να αρχειοθετηθεί ούτε να μεταβιβαστεί γνωστικά σε άλλον (βλ. Moore, 2006, σσ. 22-23). Συνεπώς, μια «πλαισιωμένη» ανάλυση και ερμηνεία των δεδομένων είναι εφικτή μόνον από τον ερευνητή που διεξήγαγε πρωτογενώς την έρευνα και παρήγαγε τα δεδομένα.

Οι υποστηρικτές της δευτερογενούς ανάλυσης, απαντώντας στην παραπάνω εκδοχή που απορρίπτει κάθε δυνατότητα επανάχρησης των ποιοτικών δεδομένων, αφενός σχετικοποιούν την άποψη η οποία θέλει τον ερευνητή, που παρήγαγε τα δεδομένα, να διαθέτει προνομιακή δυνατότητα ανάλυσης των δεδομένων αυτών, και αφετέρου εισηγούνται μια νέα κατανόηση της έννοιας του πλαισίου καθώς και της σχέσης πλαισίου – δεδομένων κατά την ερμηνεία.

Ως προς το πρώτο, υποστηρίζουν πως αυτό που θεωρείται «γνώση από πρώτο χέρι του πλαισίου της ερευνητικής διαδικασίας» και βρίσκεται εγγεγραμμένο στις σημειώσεις του ερευνητή και κυρίως στη μνήμη του, δεν είναι παρά μέρος του συνολικότερου αποθέματος εμπειρίας του ερευνητή. Όμως το απόθεμα των εμπειριών του ερευνητή, όπως και κάθε άλλου ανθρώπου, μετασχηματίζεται διαρκώς στο πέρασμα του χρόνου, στον βαθμό που οι παλαιότερες εμπειρίες αποκτούν νέα σημασία υπό το φως νέων εμπειριών και γνώσεων. Αυτό καταδεικνύεται πρακτικά και από το ότι πολύ συχνά βλέπουμε πως οι προσπάθειες ερμηνείας των ίδιων δεδομένων (π.χ. συνεντεύξεων), τις οποίες αναλαμβάνουν οι ίδιοι ερευνητές αφού παρέλθει σημαντικό χρονικό διάστημα,

οδηγούν σε διαφορετικά ευρήματα, είτε επειδή άλλαξε η θεωρητική οπτική του ερευνητή, είτε επειδή αξιολογούνται με διαφορετικό τρόπο, εκ των υστέρων, στοιχεία του πλαισίου της αρχικής ερευνητικής διαδικασίας (βλ. Mauthner κ.ά., 1998). Τούτο σημαίνει πως η επανερμηνεία των δεδομένων μετά από καιρό είναι μια δυναμική διαδικασία, η οποία περιλαμβάνει του ίδιου τύπου ερμηνευτικές προκλήσεις για τον ερευνητή που πραγματοποίησε την πρωτογενή έρευνα, όπως και για κάθε άλλον που θα αναλάβανε ένα τέτοιο εγχείρημα.

Όμως και η έννοια του πλαισίου, όπως χρησιμοποιείται στην παραπάνω ένσταση, είναι προβληματική και περιοριστική. Όπως επισημαίνει η Moore (2006), όσοι επικαλούμενοι τη σημασία του πλαισίου για την ερμηνεία των ποιοτικών δεδομένων απορρίπτουν τη δυνατότητα χρήσης των δεδομένων από κάποιον που δεν συμμετείχε κατά τη διαδικασία της παραγωγής τους, υιοθετούν κατά βάση μια περιοριστική αντίληψη της έννοιας του πλαισίου. Αναγνωρίζουν, δηλαδή, ως μοναδικό πλαίσιο των δεδομένων το πλαίσιο της παραγωγής τους, αγνοώντας άλλα δυνατά πλαίσια, όπως για παράδειγμα το νέο πλαίσιο της ερμηνείας τους. Θεωρούν δε τη σχέση μεταξύ πλαισίου – δεδομένων, αλλά και την ερμηνεία των τελευταίων, ως στατική, σταθερή και αμετάβλητη. Σύμφωνα με αυτόν τον τρόπο κατανόησης, κάθε προσπάθεια ανάλυσης και ερμηνείας των δεδομένων (άρα και η δευτερογενής ανάλυση) οφείλει να αποκαθιστά και να αναπαράγει τη σταθερή και αμετάβλητη σχέση μεταξύ του δεδομένου πλαισίου παραγωγής και των δεδομένων. Υπ' αυτήν την έννοια ο παραγωγός των δεδομένων φαντάζει ως προνομιακός αναλυτής τους.

Αν όμως υπερβούμε μια τέτοια στατική κατανόηση της σχέσης πλαισίου – δεδομένων, μπορούμε να ορίσουμε τη διαδικασία της πλαισιώσης, όχι ως ερμηνεία των δεδομένων με βάση το πλαίσιο παραγωγής τους, αλλά ως σχέση των δεδομένων με τα νέα κάθε φορά πλαίσια ερμηνείας τους. Με βάση αυτήν την κατανόηση η δευτερογενής ανάλυση των ποιοτικών δεδομένων όχι μόνο δεν αποκλείεται, αλλά διευρύνει τους ορίζοντες της ερμηνείας των δεδομένων αυτών, αφού τα εγχειρήματα επανάχρησης των δεδομένων παρέχουν νέα πλαίσια για την ανάδειξή τους. Υπ' αυτό το πρίσμα η δευτερογενής ανάλυση μπορεί να κατανοηθεί ως εκκίνηση μιας διαδικασίας αναδόμησης, αναπλαισίωσης και επανερμηνείας των δεδομένων.

Μια τέτοια προσέγγιση διευρύνει τους ορίζοντες της δευτερογενούς ανάλυσης καθώς αυτή δεν θα αποσκοπεί στην αποκάλυψη του σταθερού νοήματος των δεδομένων μέσα στο προδομένο τους πλαίσιο, αλλά θα προσφέρει νέες δυνατές ερμηνείες μέσω της διαδικασίας αναπλαισίωσής τους, της τοποθέτησής τους δηλαδή εντός νέων ερμηνευτικών πλαισίων. Όπως γράφει η Niamh Moore (2006, σ. 28), «ενώ κάποιοι σκεπτικιστές συρρικνώνουν και περιορίζουν τις δυνατότητες παραγωγής νοήματος από την επανάχρηση των δεδομένων, αυτή η νέα προσέγγιση [της πλαισιώσης] παρέχει τις δυνατότητες για το άνοιγμα των διαδικασιών της ερμηνείας».

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Από όσα προηγήθηκαν καθίσταται σαφές πως η συζήτηση περί της δευτερογενούς ανάλυσης ξεπερνά το ζήτημα της επανάχρησης δεδομένων και των προϋποθέσεων που καθιστούν μια τέτοια δυνατότητα εφικτή. Παρέχει εναύσματα για να κατανοήσουμε με έναν πιο ενδιαφέροντα τρόπο το τι συνιστά «ερευνητικά δεδομένα», ποια είναι η σχέση των ερευνητικών δεδομένων με τα (διαφορετικά) πλαίσια εντός των οποίων μπορούν να ενταχθούν κατά την ανάλυση και την ερμηνεία τους. Μας ωθεί, επίσης, στο να ορίσουμε τη δευτερογενή ανάλυση (αλλά γιατί όχι και την πρωτογενή),

όχι ως εγχείρημα αποκάλυψης ενός προϋπάρχοντος σταθερού και μονοσήμαντος νοήματος, αλλά ως μια προσπάθεια πολλαπλών αναγνώσεων και εναλλακτικών κατανοήσεων των εξεταζόμενων πτυχών του κοινωνικού μας κόσμου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Corti, L. & Bishop, L. (eds) (2017). Digital Representations: Opportunities for Re-Using and Publishing Digital Qualitative Data, Special Issue, *Sage Open*, 2017
- Corti, L., Thompson, P. & Fink, J. (2004). Preserving, sharing and re-using data from qualitative research. Στο Cassell, C. & Symon G. (επιμ), *Essential guide to qualitative methods in organizational research* (σσ. 288-301). London: Sage.
- Corti, L. & Backhouse, G. (2000). Qualitative Archives: Short Descriptions – Qualitative Data Archival Resource Centre, University of Essex, UK. Forum Qualitative Sozialforschung (FQS) 1(3) (On-line Journal). Available at <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1048> Date of access: 25 October 2019.
- Glaser, B.G. (1962). Secondary analysis: a strategy for the use of knowledge from research elsewhere. *Social Problems*. 10(1), 70-74.
- Hammersley, M. (2010). Can we re-use qualitative data via secondary analysis? Notes on some terminological and substantive issues. *Sociological Research Online* 15, <http://www.socresonline.org.uk/15/1/5.html>, last accessed on 25 October 2019.
- Heaton, J. (2004). *Reworking Qualitative Data*. London: Sage.
- Hoffmann-Riem, C. (1980). Die Sozialforschung einer interpretativen Soziologie. Der Datengewinn. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 32, 339-372.
- Κάλλας, Γ. (2015). *Θεωρία, Μεθοδολογία και ερευνητικές υποδομές στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική.
- Κάλλας, Γ. (2008). *Η πληροφορική τεχνολογία στην κοινωνική έρευνα. Το πρόβλημα των δεδομένων*. Αθήνα: Νεφέλη-ΕΚΚΕ.
- Κάλλας, Γ. (2006). *Η Κοινωνία της Πληροφορίας και ο νέος ρόλος των κοινωνικών Επιστημών*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Kallas, J. (2005). Methodology and Empirical Research Documentation. Στο J. Kallas, *The Node for Secondary Processing, a Comparative Research Infrastructure* (σσ. 25-41). Athens: ΕΚΚΕ.
- Κάλλας, Γ. (2002). *Ζητήματα σχεδιασμού εμπειρικών ερευνών. Αξιοποίηση μεθόδων της πληροφορικής τεχνολογίας*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Mauthner, N.S., Parry, O. & Backett-Milburn, K. (1998). The data out there, or are they? Implications for archiving and revisiting qualitative data. *Sociology*. 32(4), 733-745.
- Moore, N. (2006). The Contexts of Context: Broadening Perspectives in the (Re)use of Qualitative Data. *Methodological Innovations Online*. 1(2), 21-32.
- Parry, O. & Mauthner, N. (2005). Back to basics: Who re-uses qualitative data and why? *Sociology*,

39(2), 337-342.

Rosenberg, A. (2017). *Φιλοσοφία των κοινωνικών επιστημών*. (μτφρ. Γ. Μαραγκός). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Schwandt, T. (2000). Three epistemological stances for qualitative inquiry. Interpretivism, Hermeneutics, and Social Constructionism. Στο Denzin, N.K. & Lincoln, Y.S. (Επιμ.), *The Handbook for Qualitative Research* (2nd ed.). London: Sage Publications.

Τσιώλης, Γ. (2014). *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*. Αθήνα: Κριτική.

Τσιώλης, Γ. (2011). Δευτερογενής ανάλυση ποιοτικών δεδομένων: μια ερευνητική στρατηγική συμβατή με την ποιοτική προσέγγιση; Στο: Τσιώλης, Γ., Σερντεδάκης, Ν. & Κάλλας, Γ. (επιμ), *Ερευνητικές Υποδομές και Δεδομένα στην Εμπειρική Κοινωνική Έρευνα*, (σσ. 129-159). Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος.

Τσιώλης, Γ., Σερντεδάκης, Ν. & Κάλλας, Γ. (επιμ) (2011). *Ερευνητικές Υποδομές και Δεδομένα στην Εμπειρική Κοινωνική Έρευνα*. Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος.

Στατιστικό σύστημα και ερευνητικές υποδομές στην εξωτερική μετανάστευση: Διαθεσιμότητα και ανάγκες στη Σύγχρονη Ελλάδα

Κώστας Ρόντος

Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
k.rontos@soc.aegean.gr

Μαρία-Ελένη Συρμαλή

Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
mesyrmali@aegean.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η αποτελεσματική άσκηση μεταναστευτικής πολιτικής, όπως και οποιασδήποτε πολιτικής, απαιτεί την ύπαρξη επαρκούς στατιστικού συστήματος που να την υποστηρίζει. Τα δεδομένα δε που απαιτείται να καλυφθούν επεκτείνονται σε μια μεγάλη θεματική μεταβλητών, καθώς η μετανάστευση αποτελεί ένα σύνθετο κοινωνικοοικονομικό και δημογραφικό φαινόμενο. Τα μεταναστευτικά ρεύματα συνδέονται με κοινωνικούς και οικονομικούς μετασχηματισμούς και διαρθρωτικές μεταβολές στις χώρες προέλευσης και προορισμού που κάθε φορά είναι διαφορετικές και προσδιορίζουν τελικά το μέγεθος και τα χαρακτηριστικά της μετανάστευσης. Προς επιβεβαίωση των ανωτέρω αναφέρεται η ανάγκη για διερεύνηση τόσο των εισροών όσο και των εκροών μεταναστών σε μια Χώρα, γεγονός που απαιτεί έρευνα και στις δύο αυτές κατευθύνσεις ώστε να προκύπτει και το ισοζύγιο μετανάστευσης, λαμβάνοντας υπόψη όχι μόνο το αριθμητικό μέγεθος των εν λόγω ροών, αλλά και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των εισερχομένων και εξερχομένων μεταναστών. Στα πλαίσια αυτά, η παρούσα εισήγηση σκοπεύει να περιγράψει και να αξιολογήσει το στατιστικό σύστημα και τις γενικότερες ερευνητικές υποδομές της χώρας ως προς την παραγωγή κατάλληλης και επαρκούς στατιστικής πληροφόρησης αναφορικά με το μέγεθος και τα χαρακτηριστικά των εισροών και εκροών μεταναστών προς και από τη Χώρα. Η προσπάθεια αυτή θα περιλαμβάνει την κατάρτιση μίτρας της παρεχόμενης και αναγκαίας πληροφόρησης για τη μελέτη του μεταναστευτικού ζητήματος της Χώρας, όπως αυτό περιγράφηκε παραπάνω. Από την μελέτη θα προκύψουν τα κενά πληροφόρησης που υπάρχουν στο στατιστικό σύστημα της Χώρας σχετικά με τη μετανάστευση και θα εντοπιστούν οι ερευνητικές υποδομές που θα πρέπει να αναπτυχθούν τόσο στο επίσημο στατιστικό σύστημα όσο και στους επιμέρους ερευνητικούς φορείς, ώστε συγκροτημένα και ολοκληρωμένα να καλυφθούν οι σχετικές ελλείψεις.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: πρόσφυγες, μετανάστες, ερευνητικές υποδομές, πηγές δεδομένων, Ελλάδα.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μεταναστευτική κίνηση εμφανίζει έντονες και απρόβλεπτες διακυμάνσεις και ποικίλες πληθυσμιακές επιπτώσεις που τονίζουν εμφατικά την ανάγκη για διαρκή επιστημονική παρακολούθηση όλων των εκφάνσεων του πολυδαίδαλου, πολυεπίπεδου και δυναμικού αυτού φαινομένου ενώ ταυτόχρονα κρίνεται απαραίτητη η στατιστική απεικόνιση και η ποσοτική αποτύπωσή του (Ρόντος, 2011). Επιπρόσθετα, η αποτελεσματική άσκηση μεταναστευτικής πολιτικής στη βάση της θεσμικής και κοινωνικής ένταξης των υπηκόων τρίτων χωρών θα πρέπει να συντελείται στο πλαίσιο έγκυρων μηχανισμών αδιάλειπτης καταγραφής και συνεχούς παρακολούθησης του μεταναστευτικού ζητήματος.

Καθώς η μετανάστευση αποτελεί ένα πολύμορφο κοινωνικοοικονομικό και δημογραφικό φαινόμενο, τα δεδομένα που απαιτείται να καλυφθούν επεκτείνονται σε μια μεγάλη θεματική μεταβλητών και σχετίζονται με ένα ευρύ φάσμα παραγόντων (Dumont & Lemaître, 2005). Επιπλέον, τα μεταναστευτικά ρεύματα συνδέονται με διαρθρωτικές, δομικές μεταβολές και διαρκώς μεταβαλλόμενους κοινωνικούς και οικονομικούς μετασχηματισμούς στις χώρες προέλευσης (παράγοντες ώθησης) και προορισμού (παράγοντες έλξης) που προσδιορίζουν τελικά το μέγεθος και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των μεταναστευτικών ροών (Billsborrow κ.ά., 1998).

Θεωρείται ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση, λόγω της σχετικής οικονομικής ευημερίας και πολιτικής σταθερότητάς της, αποτελεί σημαντικό πόλο έλξης μεταναστών (Cantisani κ.ά., 2009). Ως προς τις μεταναστευτικές ροές, οι εισερχόμενοι μετανάστες στην Ευρωπαϊκή Ένωση από τρίτες χώρες εκτιμώνται σε 2,4 εκατομμύρια το 2017. Σχετικά με τα «αποθέματα» του μεταναστευτικού πληθυσμού, κατά το ίδιο έτος οι πολίτες τρίτων χωρών που ζουν στην Ευρωπαϊκή Ένωση υπολογίζονται σε 22,3 εκατομμύρια, που αντιστοιχεί στο 4,4% του συνολικού πληθυσμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ο οποίος εκτιμάται προσεγγιστικά σε 512,4 εκατομμύρια για το έτος 2017.

Στα πλαίσια αυτά, η παρούσα εισήγηση σκοπεύει να περιγράψει και να αξιολογήσει τις ερευνητικές υποδομές της Ελλάδας ως προς την παραγωγή έγκυρης, έγκαιρης και πλήρους στατιστικής πληροφόρησης και να παρουσιάσει την αποτελεσματική διάχυσή της αναφορικά με το μέγεθος και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του μεταναστευτικού πληθυσμού προς και από τη Χώρα. Από την ανάλυση θα προκύψουν τα κενά που υπάρχουν στο στατιστικό σύστημα της Ελλάδας σχετικά με τα διαθέσιμα στοιχεία για τη μελέτη της εξωτερικής μετανάστευσης. Κατ' αυτό τον τρόπο, θα εντοπιστούν οι ερευνητικές υποδομές που θα πρέπει να αναπτυχθούν, ώστε συγκροτημένα και ολοκληρωμένα να καλυφθούν οι σχετικές ελλείψεις και ανάγκες.

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΑ ΡΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ 19ΟΥ ΚΑΙ 20ΟΥ ΑΙΩΝΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Η ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας έχει συνδεθεί με το φαινόμενο της μετανάστευσης, πρώτα ως χώρα προέλευσης και στη συνέχεια ως χώρα υποδοχής μεταναστευτικών ρευμάτων. Ειδικότερα, κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων αιώνων η αποδημία των Ελλήνων εμφάνισε σημαντικές διακυμάνσεις.

Ένα πρώτο μαζικό κύμα φυγής προερχόμενο από την παλαιά Ελλάδα εντοπίζεται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα έως περίπου τις δύο πρώτες δεκαετίες του επόμενου, το οποίο κατευθύνεται κυρίως προς τις ΗΠΑ. Έτσι, άτομα νεαρής ηλικίας εγκατέλειψαν τις αγροτικές περιοχές κυρίως της

κεντρικής και δυτικής Πελοποννήσου που ήταν επικεντρωμένες στην καλλιέργεια της σταφίδας, λόγω προβλημάτων στην αγροτική παραγωγή και της σταφιδικής κρίσης που ξέσπασε το 1893. Τα δημογραφικά κενά που δημιουργούνται στον Ελληνικό χώρο θα καλυφθούν στη συνέχεια με τους Μικρασιάτες πρόσφυγες. Ένα δεύτερο μεγάλο κύμα υπερπόντιας μετανάστευσης από την Ελλάδα πραγματοποιείται κατά τις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες αρχικά προς τις ΗΠΑ, καθώς και άλλες υπερωκεάνιες χώρες, όπως τον Καναδά και την Αυστραλία. Στη συνέχεια και ιδιαίτερα μετά το 1960 προστίθενται σημαντικά μεταναστευτικά ρεύματα προς τη Δυτική Ευρώπη και κυρίως προς τη Γερμανία που απορροφά το 85% περίπου της ενδοευρωπαϊκής μετανάστευσης.

Στα χρόνια μετά το 1973 σημειώνεται μια βαθμιαία αποβιομηχάνιση της παγκόσμιας οικονομίας, η οποία εντείνεται στα χρόνια μετά τη δεύτερη πετρελαϊκή κρίση (1979). Τα γεγονότα αυτά έχουν ως συνέπεια η έξοδος να ανακοπεί προσωρινά τη δεκαετία του 1970 για να συνεχισθεί με ηπιότερους ρυθμούς μέχρι τα μέσα της επόμενης δεκαετίας. Το ίδιο χρονικό διάστημα αρχίζει και η παλιννόστηση των μεταναστών της προηγούμενης περιόδου.

Η δεκαετία του 1990 χαρακτηρίζεται από την απότομη και μαζική διεύρυνση του όγκου των μεταναστευτικών εισροών, που παρέμεινε σημαντικός κατά το μεγαλύτερο διάστημα της δεκαετίας του 2000. Έτσι, παρατηρείται μεταστροφή των μεταναστευτικών ρευμάτων στη χώρα μας, η οποία προοδευτικά μεταβάλλεται από χώρα εξόδου σε χώρα εισόδου μεταναστών. Η γεωγραφική θέση της Ελλάδας, η γειτνίασή της με χώρες στις οποίες συντελέστηκαν σημαντικές πολιτικές και οικονομικές μεταβολές, η γεωπολιτική σημασία του ελληνικού χώρου, η αυξημένη συμμετοχή ορισμένων τομέων οικονομικής δραστηριότητας στους οποίους παραδοσιακά απασχολούνται μετανάστες, όπως η γεωργία, ο τουρισμός, η ναυτιλία, οι κατασκευές, αποτελούν ορισμένους από τους σημαντικότερους παράγοντες, οι οποίοι συνετέλεσαν, ώστε να μετατραπεί η Ελλάδα σε πόλο έλξης μεταναστών, κυρίως από χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και των Βαλκανίων μετά την κατάρρευση σοσιαλιστικών καθεστώτων.

Η Ελλάδα την τελευταία δεκαετία βιώνει δύο διαφορετικής κατεύθυνσης μεταναστευτικές κινήσεις, οι οποίες καθορίζουν το μεταναστευτικό ισοζύγιο της χώρας. Οι εισροές προσφύγων και μεταναστών αναφέρονται σε ένα μεγάλο αριθμό ατόμων προερχομένων κυρίως από την Μέση Ανατολή, την Ασία και την Αφρική. Από την άλλη μεριά, οι εκροές μεταναστών ως συνέπεια της οικονομικής κρίσης των τελευταίων ετών συνδέονται με τη διαρροή επιστημονικού δυναμικού υψηλής κατάρτισης, δεξιοτήτων και προσόντων ("brain drain") προς τις αναπτυσσόμενες χώρες της Ευρώπης, όπως την Γερμανία, αλλά και προς νέους διεθνείς προορισμούς συγκριτικά με το παρελθόν (πχ Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα).

Η ΥΠΑΡΞΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟ-ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια και λόγω της διαρκούς μεταβολής των ποιοτικών χαρακτηριστικών της εισερχόμενης και εξερχόμενης μετανάστευσης, κρίνεται απαραίτητη η αποτύπωση του σύγχρονου μεταναστευτικού χάρτη της Χώρας. Πιο συγκεκριμένα, σχετικά με την υπάρχουσα στατιστική απεικόνιση του φαινομένου στην Ελλάδα, η παραγόμενη πληροφόρηση δεν είναι επαρκής, λεπτομερής και έγκαιρη. Αντίθετα, λόγω της πολυσυνθετότητας του φαινομένου της μετανάστευσης εντοπίζεται πληθώρα ερευνητικών προβλημάτων και στατιστικών κενών (Poulain κ.ά., 2006).

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο τρόπος συλλογής των στατιστικών δεδομένων διαφοροποιείται σε μεγάλο βαθμό από χώρα σε χώρα (Κάλλας, 2006). Πιο συγκεκριμένα, ορισμένες χώρες, κυρίως οι πιο εκσυγχρονισμένες (πχ Σκανδιναβικές), διαθέτουν μητρώα πληθυσμού (population registers). Κάποιες άλλες χώρες, συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας, χρησιμοποιούν τα αποτελέσματα των απογραφών και των ειδικών ή δειγματοληπτικών ερευνών, καθώς και στοιχεία από διοικητικές πηγές, όπως είναι οι άδειες παραμονής και εργασίας και τα δεδομένα από τις αιτήσεις ασύλου, μεταξύ άλλων (Παπαδασκαλόπουλος & Ρόντος, 1987).

Ειδικότερα, τα δεδομένα τα οποία συλλέγουν τα συστήματα στατιστικής πληροφόρησης σε σχέση με τον πληθυσμό των υπηκόων τρίτων χωρών επικεντρώνονται στο μέγεθος, τα διαρθρωτικά και εν γένει ποιοτικά χαρακτηριστικά του, όπως είναι:

- το μέγεθος των μεταναστευτικών ροών (εισερχομένων και εξερχομένων)
- το «απόθεμα» του μεταναστευτικού πληθυσμού
- ο γεωγραφικός καταμερισμός των μεταναστών
- τα δημογραφικά χαρακτηριστικά
- τα κοινωνικά χαρακτηριστικά
- τα οικονομικά χαρακτηριστικά
- η απασχόληση
- η οικογενειακή κατάσταση
- η στέγαση
- το επίπεδο εκπαίδευσης
- ο τόπος προέλευσης
- η υγεία-κοινωνική πρόνοια
- η κοινωνική ασφάλιση
- η φυσική κίνηση
- η απόκτηση ιθαγένειας
- οι ασυνόδευτους ανήλικοι
- οι άδειες διαμονής / κατηγορία αδειών διαμονής
- η χορήγηση ασύλου
- η παροχή προστασίας στους πρόσφυγες
- το νομικό καθεστώς των προσφύγων
- η κοινωνική ενσωμάτωση

ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟ-ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

Μεταξύ των διεθνών πηγών αναφέρεται η Ευρωπαϊκή Στατιστική Υπηρεσία (Eurostat), η οποία παράγει στατιστικές για ένα φάσμα θεμάτων που σχετίζονται με τις διεθνείς μεταναστευτικές ροές, τα «αποθέματα» πληθυσμού αλλοδαπών, την απόκτηση ιθαγένειας, το άσυλο και εν γένει τη διαχείριση της μετανάστευσης. Τα στοιχεία συλλέγονται σε ετήσια βάση και υποβάλλονται στην Eurostat από τις εθνικές στατιστικές αρχές των κρατών μελών της ΕΕ. Επίσης, θα πρέπει να αναφερθεί η Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους πρόσφυγες (United Nations High Commissioner for Refugees, UNHCR) από την οποία μπορούν να συλλεχθούν δεδομένα για την εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα και τα δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά τους. Η βάση δεδομένων UNHCR's Statistics Database περιλαμβάνει στοιχεία, εκθέσεις και άλλες πληροφορίες που

είναι απαραίτητες για τη δράση της στο πεδίο. Περιλαμβάνει, επίσης, στατιστικές εκθέσεις για τα μετακινούμενα άτομα και πληροφορίες για τη χώρα ασύλου, τον τόπο καταγωγής, το φύλο, την ηλικία, την τοποθεσία και το νομικό καθεστώς των προσφύγων. Σταδιακά συλλέγονται, επίσης, όλο και περισσότερα δείκτες για την ποιότητα παροχής προστασίας στους πρόσφυγες και τη δράση της Ύπατης Αρμοστείας.

Επίσης, στοιχεία για το ζήτημα παρέχει ο Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης - ΟΟΣΑ (Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD), τα Ηνωμένα Έθνη (United Nations, UN), η Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Υποστήριξης για το Άσυλο (European Asylum Support Office, EASO), ο Διεθνής Οργανισμός Μετανάστευσης (International Organization for Migration, IOM), η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας (International Labour Organization, ILO), το Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής (Migration Policy Institute, MPI), το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο για τους Πρόσφυγες και τους Εξόριστους (European Council on Refugees and Exiles), η UNICEF, η Παγκόσμια Τράπεζα (World Bank), η Ευρωπαϊκή Συνοριοφυλακή και Ακτοφυλακή (European Border and Coast Guard Agency, Frontex).

ΕΓΧΩΡΙΕΣ ΠΗΓΕΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟ-ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

Ως προς τις εγχώριες πηγές δεδομένων για το προσφυγικό-μεταναστευτικό ζήτημα θα πρέπει να γίνει ξεχωριστή αναφορά στην Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ). Αποτελεί μια από τις βασικές πηγές άντλησης στατιστικών δεδομένων για το σύνολο της χώρας, αλλά και για επιμέρους γεωγραφικές της ενότητες. Οι βασικές δραστηριότητες της ΕΛΣΤΑΤ αφορούν τη διενέργεια απογραφικών ερευνών, αλλά και ειδικών ή δειγματοληπτικών ερευνών, που επικεντρώνονται στα οικονομικά, δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά της χώρας. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι τα στατιστικά δεδομένα τα οποία προέρχονται από τις απογραφές δεν μπορούν να μετρήσουν ροές, αλλά μόνο αποθέματα και παρότι έχουν δεκαετή περίοδο διάθεσης είναι ιδιαίτερα χρήσιμα, γιατί συλλέγονται από όλο τον πληθυσμό και παράγουν αποτελέσματα σε πολύ αναλυτικό γεωγραφικό και θεματικό επίπεδο. Η απογραφή πληθυσμού συλλέγει – κατά υπηκοότητα – πληθώρα δεδομένων για τα δημογραφικά, κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά, που αποτελούν τη βάση κάθε αναλύσεως. Πληθώρα στατιστικών δεδομένων για τους οικονομικά ενεργούς μετανάστες στην Ελλάδα συλλέγονται από τη δειγματοληπτική Έρευνα του Εργατικού Δυναμικού, η οποία στην Ελλάδα πραγματοποιείται από το 1993 κάθε τρίμηνο. Τα έτη 2008 και 2014 πραγματοποιήθηκε ειδική έρευνα για τη θέση στην αγορά εργασίας των μεταναστών και των άμεσων απογόνων τους.

Με δεδομένο, όμως, ότι ένα επίσημο στατιστικό σύστημα δεν μπορεί να διαθέτει τα πάντα, ειδικά για ένα τόσο ευρύ θέμα όσο η μετανάστευση και η ενταξιακή πολιτική της, καθώς οι ανάγκες τόσο των δημογραφικών όσο και των κοινωνικών στατιστικών επεκτείνονται σε μεγάλο εύρος μεταβλητών και η κάλυψή τους αποτελεί ένα πραγματικά δύσκολο έργο, κρίνεται απαραίτητη η άντληση στατιστικών δεδομένων και από άλλους φορείς του εσωτερικού.

Πιο συγκεκριμένα, τέτοια στοιχεία παρέχονται από το Υπουργείο Μεταναστευτικής Πολιτικής, την Υπηρεσία Ασύλου του Υπουργείου Μεταναστευτικής Πολιτικής, το Υπουργείο Εσωτερικών, το Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη, το Εθνικό Συντονιστικό Κέντρο Ελέγχου Συνόρων, Μετανάστευσης και Ασύλου (ΕΣΚΕΣΜΑ) του Υπουργείου Προστασίας του Πολίτη που καταρτίζει ημερήσια αναφορά για την επισκόπηση της κατάστασης σχετικά με το προσφυγικό-μεταναστευ-

τικό ζήτημα στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου, η Ελληνική Αστυνομία, το Υπουργείο Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, ο Οργανισμός Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού (ΟΑΕΔ), τα Ασφαλιστικά Ταμεία, το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικής Αλληλεγγύης (Ε.Κ.Κ.Α) που τελεί υπό την εποπτεία του Υπουργείου Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, το Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων που καταρτίζει στοιχεία σχετικά με την εκπαίδευση των παιδιών των προσφύγων και την ομαλή ένταξή τους σε σχολικές δομές. Επιπρόσθετα, στατιστικά δεδομένα μπορούν να αντληθούν από Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (ΜΚΟ) που ενεργοποιούνται στο θέμα και μετέχουν στη διαχείριση και αντιμετώπιση του προσφυγικού στην Ελλάδα, όπως είναι το Ελληνικό Συμβούλιο για τους Πρόσφυγες, η Διεθνής Αμνηστία, Η “ΑΝΤΙΓΟΝΗ - Κέντρο Πληροφόρησης και Τεκμηρίωσης για το Ρατσισμό, την Οικολογία, την Ειρήνη και τη Μη Βία”, μεταξύ άλλων. Πρόσθετο πληροφοριακό υλικό μπορεί να αντληθεί από ερευνητικά κέντρα πανεπιστημίων, καθώς και από την αρθρογραφία και μελέτες, όπως του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ), του Υπουργείου Εσωτερικών, της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδος (ΓΣΕΕ.).

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΗΣ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΓΙΑ ΤΟ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟ-ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

Είναι γεγονός ότι η στατιστική απεικόνιση της μετανάστευσης στην Ελλάδα είναι ελλιπής τη στιγμή που η πολυμεταβλητότητα του φαινομένου και η συνεχής μεταβολή των χαρακτηριστικών του απαιτεί διαρκή και ολοκληρωμένη στατιστική παρακολούθηση (Simmons, 1987). Συνεπώς, οι δυσχέρειες σχετικά με την καταγραφή του φαινομένου εντείνονται εξαιτίας και της ίδιας της φύσης της μετανάστευσης, που καθιστά προβληματική την ορθή ποσοτική της αποτύπωση. Επιπρόσθετα, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η μέτρηση της εξερχόμενης μετανάστευσης θεωρείται ότι είναι ακόμα πιο δύσκολη από της εισερχόμενης (United Nations, 2017). Αυτό συμβαίνει γιατί τα άτομα που εισέρχονται σε μια χώρα έχουν μεγαλύτερα κίνητρα να δηλώσουν την άφιξή τους σε αυτή, όπως για παράδειγμα προκειμένου να έχουν πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας συγκριτικά με τα άτομα που την εγκαταλείπουν.

Η ποιότητα, όμως, και η καταλληλότητα των στατιστικών δεδομένων, όπως και η παράγωγη στατιστική πληροφόρηση, εξαρτώνται κατά κύριο λόγο από την ορθή αρχική καταγραφή, καθώς και από την αδιάκοπη, συστηματική και συνεπή ενημέρωση των στατιστικών δεδομένων (Eurostat, 2011). Επομένως, παρόλο που οι πηγές στατιστικής πληροφόρησης στην Ελλάδα είναι αρκετές, τα δεδομένα τα οποία παρέχουν δεν είναι σε θέση να απεικονίσουν την υφιστάμενη πραγματικότητα, καθώς πλήθος μεθοδολογικών, αλλά και εννοιολογικών αδυναμιών, εμποδίζουν την ύπαρξη έγκυρων, έγκαιρων, συγκρίσιμων και επικαιροποιημένων στατιστικών δεδομένων γύρω από το φαινόμενο της μετανάστευσης.

Αρκετές πηγές, όπως αναλύθηκε παραπάνω (απογραφές, ειδικές ή δειγματοληπτικές έρευνες, διοικητικά αρχεία, διοικητικές πηγές) συλλέγουν πλήθος στατιστικών δεδομένων, τα οποία, όμως, δεν είναι σε θέση να οδηγήσουν σε ασφαλείς εκτιμήσεις για τον πληθυσμό των μεταναστών. Αντίθετα, παρουσιάζουν μόνο τις διαφαινόμενες τάσεις που ακολουθεί το φαινόμενο αποκρυσταλλώνοντας συχνά τις αντιλήψεις γύρω από αυτό (Zaba, 1987). Πιο αναλυτικά, οι δυσκολίες σχετικά με την ποσοτική διερεύνηση της μετανάστευσης επικεντρώνονται στους ακόλουθους

Θεματικούς άξονες:

1. Η πολυδιάσπαστη συλλογή στατιστικών δεδομένων από πολλούς και διαφορετικούς φορείς δημιουργεί σημαντικές δυσχέρειες. Συνέπεια αυτού είναι η αδυναμία συνεχούς παρακολούθησης των πληθυσμιακών και άλλων μεταβολών που συντελούνται.
2. Η ανισομερής επικέντρωση των στατιστικών ερευνών και η αδυναμία επιστημονικής εξακρίβωσης στοιχείων που επαφίενται σε ένα ευρύ φάσμα τομέων της σύγχρονης κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας, όπως είναι η κοινωνική ενσωμάτωση και οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης.
3. Η αδυναμία ύπαρξης συνεχών και συγκρίσιμων χρονολογικών σειρών, κυρίως λόγω της περιορισμένης δυνατότητας διεξαγωγής ειδικών ερευνών και της υποχρηματοδότησης των ερευνητικών υποδομών και δράσεων. Αυτές οι ανεπάρκειες και ελλείψεις οδηγούν στην παραγωγή στατικής αντί δυναμικής πληροφόρησης.
4. Η χρονική καθυστέρηση στη διάχυση της στατιστικής πληροφόρησης.
5. Η χρήση διοικητικών δεδομένων, τα οποία, όμως, έχουν καταρτιστεί για την κάλυψη διοικητικών σκοπών και αναγκών οδηγεί σε στατιστικά κενά και ελλείμματα πληροφόρησης (Ρόντος, 2011).
6. Η παραγωγή πληροφόρησης με στόχο τη διατήρηση διοικητικών στοιχείων αντί της διασύνδεσής της με το σύστημα λήψης αποφάσεων οδηγεί σε μονομέρειες και στρεβλώσεις κατά την άσκηση πολιτικής.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνεπώς, το στατιστικό σύστημα παρουσιάζει σημαντικά προβλήματα σε σχέση με τα παραπάνω χαρακτηριστικά, διότι στερείται ενός ολοκληρωμένου σχεδιασμού που θα ανταποκρίνεται στις σύγχρονες και διαρκώς μεταβαλλόμενες ανάγκες (Ρόντος, κ.ά., 2007). Έτσι, οι αδυναμίες που αντιμετωπίζει το ελληνικό στατιστικό σύστημα είναι πολυδιάστατες με αποτέλεσμα να επηρεάζεται αρνητικά η ποιότητα, η καταλληλότητα και η ορθότητα των στατιστικών δεδομένων που παράγει. Οι οργανωτικές ατέλειες και οι μεθοδολογικής φύσεως ανεπάρκειες καθιστούν επιτακτική την ανάγκη για διερεύνηση νέων εναλλακτικών προσεγγίσεων (Kraly & Gnanasekaran, 1987). Έτσι, ο βασικός στόχος των στατιστικών συστημάτων θα πρέπει να είναι η παραγωγή επίσημων στατιστικών δεδομένων, τα οποία θα συνεισφέρουν στην καλύτερη κατανόηση της κοινωνικής πραγματικότητας και στην υποστήριξη της θεμελιακής λειτουργίας των τοπικών, περιφερειακών και κεντρικών δομών της Πολιτείας (Ρόντος, 2008).

Ταυτόχρονα, οι αρμόδιοι φορείς θα πρέπει να μεριμνούν για την παροχή έγκαιρης, έγκυρης, συστηματικής, αξιόπιστης, αντικειμενικής και αποτελεσματικής στατιστικής πληροφόρησης (Hoffmann & Lawrence, 1995). Επιπρόσθετα, οι ραγδαίες κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις επιβάλλουν τη μεθοδολογική ανανέωση και τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό των εργαλείων συλλογής και επεξεργασίας των στατιστικών δεδομένων (Ρόντος, 2008). Κατ' αυτό τον τρόπο, θα στηριχθεί η ευελιξία και η αντικειμενικότητα παράλληλα με την ανάπτυξη ενός στρατηγικού στόχου και την ενίσχυση και αναβάθμιση των ερευνητικών υποδομών. Με βάση τα προαναφερθέντα, θα επιτευχθεί η κάλυψη κενών πληροφόρησης σε τομείς σύγχρονου προβληματισμού και ο εκσυγχρονισμός των

μεθοδολογικών εργαλείων και μέσων που θα διευκολύνουν την έγκαιρη διάχυση της στατιστικής πληροφόρησης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Billsborrow, R., Oberai, A. & Zlotnik, H. (1998). *Statistics of International Migration*. Geneva: International Labour Organisation.
- Cantisani, G., Farid, S., Pearce, D. & Perrin, N. (2009). *Guide on the Compilation of Statistics on International Migration in the Euro-Mediterranean Region*. MEDSTAT.
- Dumont, J. & Lemaître, G. (2005). *Counting Immigrants and Expatriates in OECD Countries: A New Perspective*. Organisation for Economic Co-operation and Development.
- Eurostat (2011), *Indicators of Immigrant Integration: A Pilot Study*. Luxembourg.
- Hoffmann, E. & Lawrence, S. (1995). *Statistics on International Labour Migration. A Review of Sources and Methodological Issues*. Geneva: International Labour Organization.
- Κάλλας, Ι. (2006). *Η Κοινωνία της Πληροφορίας και ο Νέος Ρόλος των Κοινωνικών Επιστημών*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Kraly, E. P. & Gnanasekaran, K.S. (1987). Efforts to Improve International Migration Statistics: A Historical Perspective. *International Migration Review*, XXI 4, 967-995.
- Παπαδασκαλόπουλος, Α. & Ρόντος, Κ. (1987). Οργάνωση Γενικών Πληθυσμιακών Μητρώων και Περιφερειακή Στατιστική Πληροφόρηση, *Δημόσιος Τόμος*, 21.
- Poulain, M., Perrin, N. & Singleton, A. (2006). *Towards Harmonised European Statistics on International Migration*. Presses Universitaires de Louvain.
- Ρόντος, Κ. (2008), Το Ελληνικό Στατιστικό Σύστημα ως Μέσο Υποστήριξης της Δημογραφικής και Κοινωνικής Έρευνας και Πολιτικής. Στο Ι. Κάλλας, Δ. Κονδύλη, Γ. Καραγιάννης (Επιμ.), *Μεθοδολογικά Ζητήματα και Ερευνητικές Υποδομές των Κοινωνικών Επιστημών*. Αθήνα: Ποταμός.
- Ρόντος, Κ. (2011). Σύγχρονες Μέθοδοι Συλλογής Πληθυσμιακών Δεδομένων: Η Περίπτωση των Πληθυσμιακών Μητρώων. Στο Γ. Τσιώλης, Ν. Σερντεδάκης, Γ. Κάλλας (Επιμ.), *Ερευνητικές Υποδομές και Δεδομένα στην Εμπειρική Κοινωνική Έρευνα. Ζητήματα Καταγραφής, Τεκμηρίωσης και Ανάλυσης Κοινωνικών Δεδομένων*. Αθήνα: Νήσος.
- Ρόντος, Κ., Χλέτσος, Μ. & Τραγάκη, Α. (2007). *Η Στατιστική Κάλυψη της Οικονομίας: Αξιολόγηση και Προτάσεις Βελτίωσης*. Μελέτη της Ακαδημίας Αθηνών.
- Simmons, A. B. (1987). The United Nations Recommendations and Data Efforts: International Migration Statistics, *International Migration Review*, 21(4), 996-1016.
- United Nations (2017). *Handbook on Measuring International Migration through Population Censuses*. New York.
- Zaba, B. (1987). The Indirect Estimation of Migration: A Critical Review, *International Migration Review*, Vol. XXI, No. 4.

Νέοι τύποι δεδομένων, νέοι ρόλοι των ερευνητικών υποδομών;

Δήμητρα Κονδύλη

Κύρια Ερευνήτρια, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ)
dkondyli@ekke.gr

Απόστολος Λιναρδής

Κύριος Ερευνητής, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ)
alinardis@ekke.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Τα τελευταία χρόνια, νέοι τύποι δεδομένων αναδύονται με τη βοήθεια της τεχνολογίας, θέτοντας διαρκώς προκλήσεις για τους κοινωνικούς επιστήμονες. Η συνεχώς αυξανόμενη ψηφιοποίηση ευρέος φάσματος κοινωνικών δραστηριοτήτων παράγει σε συνεχή και τακτική βάση δεδομένα, τροφοδοτώντας έναν έντονο αναστοχασμό για τη λειτουργία των σύγχρονων κοινωνιών καθώς και τους όρους παραγωγής της γνώσης που τις αφορά. Ως εκ τούτου, σημαντικό τμήμα της βιβλιογραφίας των κοινωνικών επιστημών που αφορά τα μεγάλα δεδομένα διερευνά και εστιάζει σε δυο κυρίως αντικρουόμενες προσεγγίσεις. Η κλασική προσέγγιση των κοινωνικών επιστημόνων τονίζει την απομάκρυνση από την αυστηρή αιτιακή ανάλυση που χαρακτηρίζει τη συλλογή και χρήση των κλασικών ερευνητικών δεδομένων, ενώ η άλλη προσέγγιση τα αντιμετωπίζει ως ένα πολλά υποσχόμενο πεδίο ανάλυσης. Ταυτόχρονα διευρύνονται οι οριζόντες έρευνας των κοινωνικών επιστημών με τη διαρκώς αυξανόμενη παραγωγή μαζικών δεδομένων είτε από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, είτε από τον χώρο της υγείας και της διοίκησης. Οι ερευνητικές υποδομές (ΕΥ) καλούνται να συνομιλήσουν και να συνεργαστούν στο υπό διαμόρφωση νέο τοπίο των δεδομένων όσον αφορά τον όγκο, την πολυμορφία, τους τύπους δεδομένων έτσι όπως διαμορφώνονται στην ευρωπαϊκή και τη διεθνή σκηνή. Εν πολλοίς καλούνται να συγκροτήσουν διαδικασίες, να διευρύνουν το φάσμα των συνεργασιών έτσι ώστε να συνεχίσουν να αποτελούν πρόσφορο και πιστοποιημένο χώρο φιλοξενίας, τεκμηρίωσης, συνεργειών της ερευνητικής διαδικασίας των κοινωνικών επιστημών. Στο πλαίσιο της εργασίας μας θα εστιάσουμε στον ρόλο που μπορεί να διαδραματίσουν οι ΕΥ ως προς την τεκμηρίωση και χρήση /επανάχρηση των νέων τύπων δεδομένων, επιλέγοντας πρακτικές ανάλυσης μέσα από συγκεκριμένες εφαρμογές και αποθετήρια.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: μεγάλα δεδομένα (*big data*), δεδομένα μέσω κοινωνικής δικτύωσης, ερευνητικές υποδομές.

ΝΕΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Την περασμένη δεκαετία παρατηρείται σημαντική αύξηση στη μελέτη των κοινωνικών φαινομένων με τη χρήση δεδομένων που δεν έχουν πρωτογενώς συλλεγεί για ερευνητικούς σκοπούς ή για μια συγκεκριμένη έρευνα ειδικότερα, και τα οποία χαρακτηρίζονται ως «νέοι τύποι ή νεω-

τερικοί τύποι δεδομένων». Τέτοια είναι, για παράδειγμα, τα δεδομένα των κοινωνικών μέσων δικτύωσης, παντός είδους ψηφιακές πληροφορίες για την ανθρώπινη κατάσταση, τα προερχόμενα από ψηφιακούς αισθητήρες δεδομένα, οι χρηματοπιστωτικές συναλλαγές καθώς και τα διοικητικά αρχεία (Elias, 2015). Η αύξηση αυτών των νέων τύπων δεδομένων ακολουθείται από μια έντονη συζήτηση στους κόλπους της επιστημονικής κοινότητας αλλά και στον δημόσιο διάλογο σχετικά με τις νέες μορφές δεδομένων με προεξάρχοντα τα μεγάλα δεδομένα (big data) και τους τρόπους και μεθόδους με τους οποίους οι κοινωνικοί επιστήμονες θα τα αξιοποιήσουν. Η διαρκώς αυξανόμενη ψηφιοποίηση ευρέος φάσματος κοινωνικών δραστηριοτήτων παράγει σε συνεχή και τακτική βάση δεδομένα, τροφοδοτώντας έναν έντονο αναστοχασμό για τη λειτουργία των σύγχρονων κοινωνιών, καθώς και τους όρους παραγωγής της γνώσης που τις αφορά.

ΟΙ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΑ ΜΕΓΑΛΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Σύμφωνα με τη σχετική βιβλιογραφία, οι απόψεις παρατίθενται κυρίως γύρω από ένα δυϊκό σχήμα, σύμφωνα με το οποίο ενώ για ορισμένους αποσπούν την προσοχή μας και μας απομακρύνουν από την αυστηρή αιτιακή ανάλυση, για κάποιους άλλους, αντίθετα, συγκροτούν ένα πολλά υποσχόμενο πεδίο ανάλυσης (Savage & Burrows, 2007). Ως εκ τούτου, ένα σημαντικό κομμάτι της βιβλιογραφίας των κοινωνικών επιστημών που αφορά τα μεγάλα δεδομένα φαίνεται να ταλαντεύεται μεταξύ των παρακάτω δύο προσεγγίσεων.

Η πρώτη προσέγγιση εστιάζει σε μια εργαλειακή αντιμετώπιση των νέων τύπων δεδομένων, η οποία αντιπαρατίθεται στα κλασικά ερευνητικά δεδομένα που χρησιμοποιούνται από τους ερευνητές. Προβληματίζεται για το πώς θα χρησιμοποιηθούν (Kitchin, 2014) ή για τη δυνητική χρήση τους (Beer & Burrows, 2007, Varian, 2014). Το διακύβευμα, κατά τη σημερινή τρίτη, χρονικά, περίοδο των κοινωνικών επιστημών, θα είναι η ικανότητά τους να ανταποκρίνονται και να ερμηνεύουν με επιστημονικό τρόπο τη διαρκώς εξελισσόμενη ποσοτικοποίηση των μεθόδων της, που διαπερνά κάθε όψη της κοινωνικής πραγματικότητας (Boullier, 2015)¹. Δηλαδή, είναι συναφείς με τον προβληματισμό που εκφράζει ο J. Foray (2013), που υποστηρίζει ότι, ως επιστήμονες των δεδομένων, είναι απολύτως επαρκείς να αναλύσουν την προέλευσή τους αλλά δεν επαρκούν για να ερμηνεύσουν τις αιτίες διάρθρωσης των δεδομένων καθ'αυτών όταν απορρέουν ή συναρτώνται με ανθρώπινη συμπεριφορά και κοινωνικά ζητήματα. Η εργαλειακή αντιμετώπιση συναρτάται επίσης με το γεγονός ότι η ψηφιοποίηση προχωρά γρηγορότερα από τα εργαλεία και τις μεθόδους που οι κοινωνικές επιστήμες διαθέτουν για να την αναλύσουν. Προς τούτο τα τελευταία χρόνια η διεπιστημονικότητα και ο μεθοδολογικός «εναγκαλισμός» των υπολογιστικών επιστημών με τις κοινωνικές επιστήμες σε συγκεκριμένους τομείς γνωρίζει μεγάλη άνθηση, προκειμένου να απαντήσει στα ζητήματα που θέτει η ανάλυση των νέων τύπων δεδομένων και θα μας απασχολήσει στη συνέχεια της παρούσας εργασίας.

1 Ο Boullier επιχειρεί μια περιοδολόγηση της εξέλιξης των κοινωνικών επιστημών στον χρόνο, με βάση μια κυρίαρχη μεταβαλλόμενη πρώτη ύλη γύρω από την οποία αναπτύσσεται ο επιστημονικός λόγος. Σύμφωνα λοιπόν με αυτήν την περιοδολόγηση, υπάρχει μια νέα πρώτη ύλη που αξίζει να αναλυθεί καθ'αυτή. Η πρώτη ύλη (ως μεταφορά) της τρίτης περιόδου είναι οι κραδασμοί, και που δεν μπορούν να περιορισθούν στην κοινωνία (πρώτη ύλη κατά την πρώτη χρονικά περίοδο) ούτε στην κοινή γνώμη (δεύτερη περίοδος), διότι οι δονήσεις ως πρώτη ύλη της τρίτης περιόδου ήρθαν για να υπάρξουν κατά τον ίδιο τρόπο, και να νοηματοδοτήσουν την ερμηνευτική ικανότητα των κοινωνικών επιστημών σε ένα βραχύβιο ή μακρόβιο μέλλον.

Η δεύτερη προσέγγιση αντιμετωπίζει σκωπτικά και σκεπτικά τον ενθουσιασμό διαμερισμού των μεγάλων δεδομένων. Επικεντρώνεται πρωτίστως στους κινδύνους που εγκυμονούνται από τη χρήση τους, όπως είναι τα ζητήματα δεοντολογίας αλλά και ανισοτήτων που δημιουργούνται ειδικότερα σε ό,τι αφορά τις δραστηριότητες αλλά και τις συναλλαγές της εμπορικής χρήσης τους. Η προβληματική που διαπερνά τις προσεγγίσεις αυτές στρέφεται γύρω από δυο βασικά ερωτήματα. Αυτά αφορούν το πώς τα μεγάλα δεδομένα μεταβάλλουν την κοινωνία καθώς και το πώς τα μεγάλα δεδομένα επηρεάζουν τις πρακτικές των κοινωνικών επιστημών, μεθοδολογικά και επιστημολογικά (Bastin & Tubaro, 2018). Οι δύο βασικές προσεγγίσεις ενεργοποιούν εκ νέου τον αναστοχασμό πάνω στις διαδικασίες συλλογής, τεκμηρίωσης και ανάλυσης δεδομένων, έτσι όπως έχουν «τυποποιηθεί» κυρίως στο πλαίσιο επεξεργασίας τους εντός είτε των ερευνητικών υποδομών² είτε άλλων οργανωμένων τύπων συγκέντρωσης ποσοτικών κυρίως δεδομένων. Υπό αυτήν την έννοια, οι ερευνητικές υποδομές μπορούν να διευκολύνουν τις διαδικασίες ταυτοποίησης όπως και στις μέχρι σήμερα παραγόμενες ποσοτικές έρευνες, δηλαδή: α) ταυτοποίηση των πηγών δεδομένων που είναι συνήθως άτομα και συλλογικοί φορείς που επιλέγονται με βάση δειγματοληπτικό πλαίσιο ενώ, αντιθέτως, κατά τη συλλογή των μεγάλων δεδομένων οι πηγές μπορεί να είναι πρωτογενές διαδικτυακό περιεχόμενο καθώς και μεταδεδομένα, όπως βιβλιογραφικό υλικό, διαφημιστικό υλικό, προερχόμενο από ηλεκτρονικές πηγές, αρχεία επίσημων πηγών προερχόμενων από τις ηλεκτρονικές πύλες διεθνών οργανισμών, κρατικών, εμπορικών κ.ά. Η πληρότητα των πηγών συλλογής δεδομένων αποτελεί επίπονη και παρακινδυνευμένη προσπάθεια, η οποία συχνά βασίζεται σε εμπορικούς παρόχους δεδομένων (π.χ. facebook, google κ.ά) (Foster κ.ά., 2017). β) Η συλλογή δεδομένων στις ποσοτικές έρευνες πραγματοποιείται κυρίως μέσω ενός ερωτηματολογίου που συμπληρώνεται απευθείας από τους συμμετέχοντες της έρευνας παρουσία του ερευνητή, είτε οι απαντήσεις διαμεσολαβούνται από τον ερευνητή στο γραπτό έντυπο, είτε διαδικτυακά και τηλεφωνικά. Αντίθετα, όταν «μεγάλα δεδομένα» συλλέγονται προς ανάλυση, αυτά δημιουργήθηκαν είτε βάσει κάποιου αλγόριθμου είτε από «κατέβασμα» δεδομένων στο διαδίκτυο και, πολύ σπανιότερα, από δομημένες βάσεις δεδομένων. Οι ελλιπείς απαντήσεις ή η μη απάντηση στην περίπτωση των μεγάλων δεδομένων απαιτεί νέου τύπου μεθοδολογικές διαδικασίες που θα απαντήσουν στα ζητήματα αυτού του τύπου. γ) Το σχήμα των δεδομένων δομείται με τυποποιημένες διαδικασίες, η αποτελεσματικότητα των οποίων εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τον σχεδιασμό της έρευνας και τους μετέπειτα ελέγχους ποιότητας των συλλεγόμενων δεδομένων. Αντιθέτως, τα μεγάλα δεδομένα είναι συνήθως αδόμητα όταν πρόκειται να χρησιμοποιηθούν για έρευνες σε πεδία των κοινωνικών επιστημών. Και τούτο διότι οι συμμετέχοντες της έρευνας μπορεί να συνδέονται με πολλά έγγραφα, συνδέσμους και πηγές (η περίπτωση των twitter και facebook που θα εξετάσουμε σε επόμενη ενότητα). Μάλιστα, οι πρωτογενείς πηγές πληροφορίας που χρησιμοποιούνται ως ερευνητικά δεδομένα, αποτελούν κατεξοχήν αδόμητες πηγές. δ) Στην ανάλυση των κοινωνικών δεδομένων η μέτρηση αποτελεί εξέχουσα διαδικασία της εγκυρότητας δείγματος και ποιοτικού ελέγχου δεδομένων προς ανάλυση. Εν τούτοις το ζήτημα της μέτρησης, όσον αφορά τα μεγάλα δεδομένα, παρουσιάζει μια πρόκληση διεπιστημονικού ενδιαφέροντος και ώσμωσης με την υπολογιστική επιστήμη (Fazekas, 2015), δεδομένου ότι οι όγκοι αυτών των δεδο-

2 Οι ερευνητικές υποδομές των κοινωνικών επιστημών είναι πληροφορικά συστήματα που υποστηρίζουν, ενισχύουν, οργανώνουν και αξιοποιούν την έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες. Μπορεί να είναι ολοκληρωμένες είτε καταναμημένες. Παρέχουν δεδομένα, υπηρεσίες διαχείρισής τους και λογισμικό και εξασφαλίζουν επιπλέον διαδικασίες επικοινωνιακού και θεσμικού χαρακτήρα (Κονδύλη & Λιναρδής, 2004).

μένων δεν μπορούν να αναλυθούν επαρκώς μέσω των εργαλείων που χρησιμοποιούνται από τους κοινωνικούς επιστήμονες, όπως είναι για παράδειγμα τα ειδικά στατιστικά πακέτα ανάλυσης των δεδομένων των κοινωνικών επιστημών.

Η προβληματική που αναπτύχθηκε ανωτέρω μπορεί να ερμηνεύσει τη σχετική βιβλιογραφική άνθηση καθώς και τις συνέργειες μεταξύ κοινωνικών επιστημών, πληροφορικής, υπολογιστικής γλωσσολογίας κ.ά. Μια μερίδα αυτών των επιστημόνων αναφέρεται στην ανάγκη απόκτησης γνώσεων και δεξιοτήτων εκ μέρους των κοινωνικών επιστημόνων, προκειμένου να ανταποκριθούν στις προκλήσεις της ψηφιακής επανάστασης και στα όρια της επιστήμης τους. Οι κοινωνικές επιστήμες αντιμετωπίζουν, δηλαδή, μια ριζική μεταμόρφωση των κοινωνικών διαδικασιών μέσω της εντατικής χρήσης/ επεξεργασίας δεδομένων σε κάθε έκφανση της κοινωνικής ζωής (datafication). Και τούτο συμβαίνει κατ'αναλογία προς την επιρροή των στατιστικών μετρήσεων στην «ποσοτικοποίηση του κοινωνικού» σύμφωνα με τον Desrosières (2005), ο οποίος υποστηρίζει ότι η φόρμα και οι χρήσεις των σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ γνώσης και κοινωνικών κύκλων είναι αδιαχώριστες³. Ο προβληματισμός για τη χρήση των νέων τύπων δεδομένων με επίκεντρο τα μεγάλα δεδομένα που απασχολεί και θα απασχολήσει τους κοινωνικές επιστήμονες τα επόμενα χρόνια, θα έχει δυο κεντρικά αλληλοσυνδεόμενα ερωτήματα. Πώς, δηλαδή, τα μεγάλα δεδομένα μεταβάλλουν την κοινωνία και τους τρόπους με τους οποίους τα μεγάλα δεδομένα επηρεάζουν τις πρακτικές των κοινωνικών επιστημών. Αυτόν τον προβληματισμό θέτουν επίσης εύστοχα σε αφιέρωμα της *Revue Française de Sociologie*, με την ιδιότητα των επιμελητών, οι A. Bastian & P. Tubaro καθώς και οι ερευνητές, συγγραφείς των επί μέρους άρθρων⁴.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Είτε μας αρέσει είτε όχι, όπως λέει ο Mike Savage στο «World Report in Social Sciences 2016», τα μεγάλα δεδομένα αποτελούν πλέον αναπόσπαστο τμήμα των νέων τύπων συλλογής δεδομένων και οι κοινωνικές επιστήμες του σήμερα θα πρέπει να δημιουργήσουν πρόσφορο έδαφος συναλλαγής και συνδιαλλαγής ως προς τη μεθοδολογία και την αξιοποίησή τους. Οι κοινωνικοί επιστήμονες καλούνται να υπερβούν τα μεθοδολογικά κερτημένα της επιστημονικής παράδοσης (έρευνες, ερωτηματολόγια, συγκεκριμένοι πληθυσμοί δείγματος), που αποτυπώνουν δεδομένες κοινωνικές αναπαραστάσεις και να αναπαράγουν αναλύσεις αυτών πέραν της νομιμοποιητικής δικαιοδοσίας των επιστημών τους. Δηλαδή, άλλη μια συνέπεια της παραγωγής μεγάλων δεδομένων συνίσταται στο γεγονός ότι οι κοινωνικοί επιστήμονες αρχίζουν να μελετούν τα κοινωνικά φαινόμενα με τη χρήση δεδομένων που αρχικά δε συλλέχθηκαν για έρευνα, όπως: δεδομένα κοινωνικής δικτύωσης, δεδομένα που προέρχονται από την εξόρυξη διαδικτυακών πληροφοριών, δεδομένα προερχόμενα από ψηφιακούς αισθητήρες αλλά και διοικητικά αρχεία (OECD, 2013). Θα μπορούσαμε, επομένως, να υποστηρίξουμε ότι οι σύγχρονες τεχνολογίες με τις έξυπνες συσκευές και τα παραγόμενα/συλλεγόμενα μέσω αυτών δεδομένα νοηματοδοτούν τον 21ο αιώνα, που σημαίνει ότι οι κοινωνικές επιστήμες δεν μπορούν να είναι εκτός παραγωγής και γνώσης.

3 Ο Alain Desrosières αναπτύσσει την ποσοτικοποίηση των κοινωνικών διεργασιών (quantification du social) στο άρθρο: Desrosières, A. (2005). Décrire l'État ou explorer la société : les deux sources de la statistique publique, *Genèses*, 58, 4-27.

4 Bastin, G., & Tubaro, P. (2018). Le moment big data des sciences sociales, *Revue française de sociologie*, 59, 375-394.

ΟΙ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΥΠΟΔΟΜΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΝΕΟΙ ΤΥΠΟΙ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε, στη συνέχεια, τον ρόλο που μπορεί να διαδραματίσουν οι ΕΥ ως προς την τεκμηρίωση και χρήση/επανάχρηση των νέων τύπων δεδομένων, επιλέγοντας κάποιες πρακτικές ανάλυσης μέσα από συγκεκριμένες εφαρμογές και αποθετήρια. Ως προς τα μεγάλα δεδομένα, οι παράμετροι που θα πρέπει να ληφθούν υπόψιν συνίστανται στην πολυπλοκότητα /συνθετότητα των μεγάλων δεδομένων. Η συνθετότητά τους προσδιορίζεται στην πρόσφατη βιβλιογραφία ως τα 5 V (η αγγλική απόδοση των όρων για τα μεγάλα δεδομένα) που είναι ο όγκος (volume), η γραμμική ταχύτητα (velocity), η ποικιλία (variety), η αξία (value) και η ειλικρίνεια/αξιοπιστία (veracity), (Science International, 2015, σ. 3)⁵. Τα τρία πρώτα χαρακτηριστικά που διακρίνουν τα μεγάλα δεδομένα εμφανίζονται στη βιβλιογραφία το 2001 και, στη συνέχεια, προστίθενται τα δύο τελευταία V (value και veracity). Καθολικά αποδεκτός ορισμός των μεγάλων δεδομένων που να υιοθετείται από τις επιστημονικές περιοχές που ασχολούνται με αυτά δεν φαίνεται να έχει επικρατήσει, προς το παρόν, στην υπάρχουσα βιβλιογραφία. Ένας περισσότερο αποδεκτός, σε διεπιστημονικό επίπεδο, ορισμός, αναφέρει ως μεγάλα δεδομένα, σύνολα δεδομένων των οποίων το μέγεθος και ο όγκος δεν επιτρέπουν τη συλλογή, αποθήκευση, διαχείριση και ανάλυση με συμβατικά εργαλεία λογισμικού (Maniyka, κ.ά., 2011).

Οι ΕΥ θα μπορούσαν, λοιπόν, να συμβάλουν στην οργάνωση αυτού του «αδιαμφισβήτητου καταιγισμού δεδομένων και πληροφοριών εν τη γενέσει του» έτσι ώστε να κεφαλαιοποιηθεί η αξία τους/να αξιοποιηθεί στον μέγιστο δυνατό βαθμό η αξία τους προς το συμφέρον μιας συνεκτικής και αναστοχαστικής κοινωνίας. Προς επίρρωσιν των ανωτέρω να σημειώσουμε ότι τα μαζικά δεδομένα αποτελούν πεδίο ανάλυσης των κοινωνικών ανισοτήτων από την πλευρά της υγείας, των στατιστικών υπηρεσιών κ.ά.

Παρά τις αντιθέσεις, τους δισταγμούς, τους περιορισμούς που τίθενται εκ του «Γενικού Κανονισμού Προστασίας Δεδομένων», γνωστότερο ως GDPR, οι νέοι τύποι δεδομένων είναι εδώ και θα επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε την εκάστοτε κοινωνική πραγματικότητα, την αναλύουμε και προσπαθούμε να διατηρήσουμε μέσω των ερευνητικών υποδομών /αποθετηρίων, δεδομένα και πληροφορίες. Στις περιπτώσεις που επιλέξαμε να παρουσιάσουμε αναδεικνύεται, κατά την άποψή μας, η τάση συσσώρευσης μεγάλων δεδομένων προκειμένου, είτε σε πειραματικό επίπεδο είτε με διεπιστημονικές συνέργειες, να καταστεί δυνατή στο άμεσο μέλλον η επεξεργασία και η συστηματική χρήση τους και από τους κοινωνικούς επιστήμονες. Με άλλα λόγια οι πρωτόγνωρες σε εύρος, σχήμα και ποικιλία πληροφορίες που μετασχηματίζονται σε δεδομένα να ερμηνεύουν τους εν εξελίξει κοινωνικούς σχηματισμούς και να αποτελέσουν κρίσιμη μάζα ανάλυσης και για τους κοινωνικούς επιστήμονες στη βάση διεπιστημονικών προσεγγίσεων ή και όχι.

5 Επιχειρήσαμε να αποδώσουμε τους όρους στα ελληνικά με βάση το ευρωπαϊκό λεξικό όρων late: European Union terminology <https://iate.europa.eu/search/standard/result/1571065774381/1>, καθώς και άλλες εργασίες σε ελληνικά πανεπιστημιακά τμήματα που αφορούσαν τα μεγάλα δεδομένα. Ενδεικτικά Τσιάρρα, Ε. (2016). Τα μεγάλα δεδομένα και η επιχειρηματική ευφυΐα. Διπλωματική εργασία. Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Τμημάτων Πληροφορικής και Οικονομικών επιστημών. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ. Ανασύρθηκε από <http://ikee.lib.auth.gr/record/282790?ln=el>

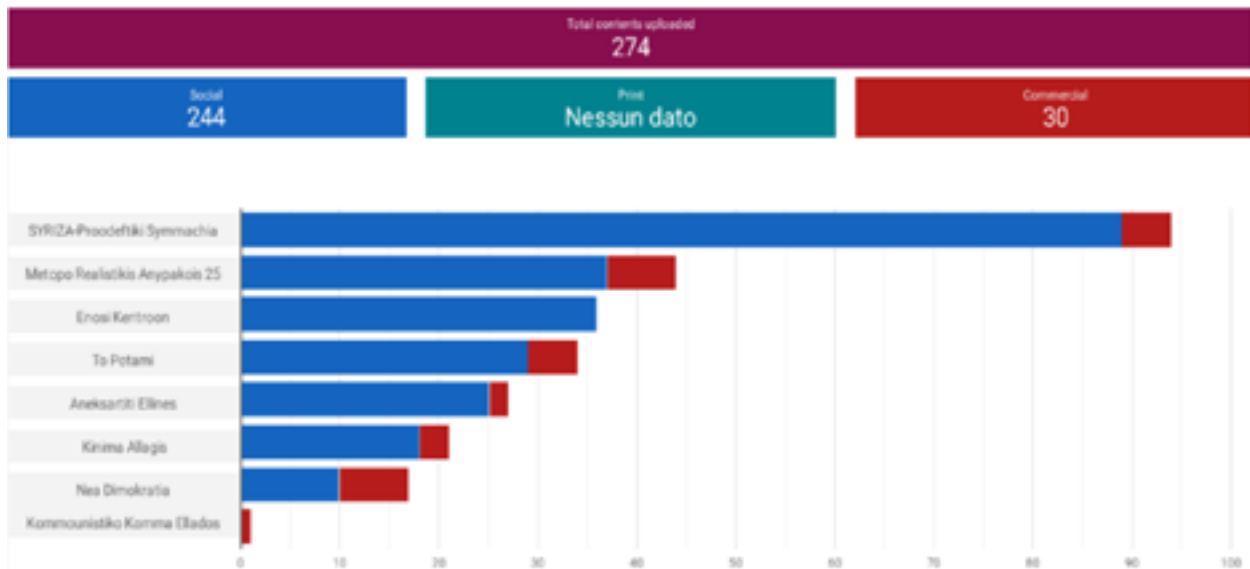
ΟΙ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΥΠΟΔΟΜΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΝΕΟΙ ΤΥΠΟΙ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Η περίπτωση του ερευνητικού έργου *Platform Europe*

Μια πρώτη περίπτωση αποτελούν οι ad hoc εφαρμογές για τη συλλογή ή τη χρήση/ανάλυση τέτοιων δεδομένων και μάλιστα με χρηματοδότηση από ευρωπαϊκές πηγές ή διεθνή consortia. Φαίνεται λοιπόν ότι οι θεσμικές οντότητες [ή απλώς: οι συναφείς θεσμοί] εγκολπώνονται αυτήν την πραγματικότητα διαθέτοντας χρήματα για την έρευνα. Η τάση διαπιστώνεται αρκετά γρήγορα μέσα από την αυξανόμενη χρηματοδότηση ερευνητικών έργων που αφορούν την παραγωγή ή τη συσσώρευση και ανάλυση μεγάλων δεδομένων σε ό,τι αφορά εκφάνσεις της ζωής των ευρωπαϊκών κοινωνιών. Κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας για τις ευρωπαϊκές εκλογές της 25ης Μαΐου 2019 υλοποιήθηκε το ερευνητικό έργο *Platform Europe*, με συντονιστή τον καθηγητή Edoardo Novelli του πανεπιστημίου Roma Tre με τη συμμετοχή ερευνητικών ομάδων από ερευνητικούς φορείς ή και ακαδημαϊκά ιδρύματα των χωρών μελών της ΕΕ⁶. Αξίζει να επισημανθεί ότι το έργο υλοποιείται κατά την προεκλογική περίοδο των ευρωπαϊκών εκλογών, αρχής γενομένης από το 2009, με σκοπό την ανάλυση της πολιτικής επικοινωνίας και την ανάπτυξη ενός δικτύου ερευνητών που θα παρακολουθεί τον πολιτικό λόγο και την εκλογική ατζέντα στις χώρες της ΕΕ γενικά. Για πρώτη φορά εφέτος στην έρευνα προστίθενται ως μονάδες ανάλυσης τα κοινωνικά δίκτυα. Κατά τη διάρκεια της έρευνας συλλέχθηκε και αναλύθηκε υλικό από τα 200 ευρωπαϊκά πολιτικά κόμματα που αξιολογήθηκαν ως σημαντικά στην προτίμηση ψήφου των πολιτών. Επί τέσσερις εβδομάδες, λοιπόν, παρακολούθησαν οι ερευνητικές ομάδες ανά χώρα τους επίσημους λογαριασμούς των κομμάτων αυτών στο Facebook. Στις περιπτώσεις απουσίας ανάλογης σελίδας οι ζητούμενες πληροφορίες συλλέγονταν από τις επίσημες σελίδες του προέδρου του εκάστοτε κόμματος ή των βασικότερων υποψηφίων προς ανάλυση. Κάθε δημοσιευμένο περιεχόμενο που αφορούσε τους διακόσιους λογαριασμούς συλλεγόταν αυτόματα από μια δικτυακή πλατφόρμα και βάσει λίστας με λέξεις-κλειδιά επισημαινόταν το περιεχόμενο. Στη συνέχεια το περιεχόμενο που αναφερόταν στις ευρωπαϊκές εκλογές επιλεγόταν προς ανάλυση από τις ερευνητικές ομάδες. Το προς ανάλυση εκλογικό υλικό περιλάμβανε τρία διαφορετικά είδη: έντυπα (αφίσες και διαφήμιση τύπου) · πολιτικές διαφημίσεις (που μεταδίδονται στην τηλεόραση ή σε δημόσιους χώρους) · περιεχόμενο κοινωνικών μέσων (Facebook). Τα ερευνητικά αποτελέσματα του συγκεκριμένου έργου διατίθενται προς ανάλυση και επεξεργασία από κάθε ενδιαφερόμενο χρήστη, συλλογική οντότητα ή ατομική. Στη συνέχεια παρατίθεται γράφημα που αφορά τις ευρωεκλογές στην Ελλάδα.

Όπως προκύπτει από το γράφημα σχετικά με το είδος του τεκμηρίου που χρησιμοποιείται για την ανάλυση περιεχομένου της προεκλογικής εκστρατείας των υποψηφίων πολιτικών κομμάτων στη διάρκεια των ευρωπαϊκών εκλογών, η πλειοψηφία του εκλογικού υλικού που απευθύνουν τα κόμματα προς το εκλογικό σώμα στην Ελλάδα προέρχεται από τις θέσεις τους όπως αναρτώνται στο Facebook. Ο ΣΥΡΙΖΑ πλειοψηφεί σε τέτοιου τύπου αναρτήσεις στα κοινωνικά μέσα δικτύωσης και οι αναρτήσεις αυτές αφορούν κυρίως ανακοινώσεις για την πραγματοποίηση δημόσιων εκδηλώσεων με αντικείμενο τις ευρωεκλογές. Ακολουθεί ο πολιτικός συνδυασμός ΜεΡΑ25 (Μέ-

6 Στην Ελλάδα, εταίρος του ερευνητικού έργου είναι το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών με συντονιστή τον δρ. Κ. Πουλακιδάκο. Ο ιστότοπος του ερευνητικού έργου: <https://www.electionsmonitoringcenter.eu/info/project>



τωπο Ρεαλιστικής Ανυπακοής 25), η Ένωση Κεντρώων, Το Ποτάμι, Οι Ανεξάρτητοι Έλληνες, το Κίνημα Αλλαγής, η Νέα Δημοκρατία και, τέλος, το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος. Στο διάγραμμα παρατηρείται η χαμηλή παρουσία του κόμματος της Νέας Δημοκρατίας με περιορισμένο αριθμό δημοσιεύσεων συγκριτικά με τα περισσότερα κόμματα και η παντελής σχεδόν απουσία του Κομμουνιστικού Κόμματος στο Facebook, δεδομένου ότι το τελευταίο δεν διαθέτει καν λογαριασμό στο Facebook. Όσον αφορά τα διαφημιστικά μηνύματα (commercial στο γράφημα) που δημοσιοποιούν τα πολιτικά κόμματα, η Νέα Δημοκρατία και το Μέτωπο Ρεαλιστικής Ανυπακοής 25 είχαν ήδη εκπέμψει επτά (7) διαφημίσεις ο καθένας και ακολουθούσε ο ΣΥΡΙΖΑ και το ΠΟΤΑΜΙ με πέντε (5) διαφημίσεις αντίστοιχα. Ο πρώτος βασικός σχολιασμός στο γράφημα καταδεικνύει τη μετάβαση από τα παραδοσιακά μέσα προώθησης της προεκλογικής εκστρατείας προς τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, που θα αποτελέσουν μελλοντικά το βασικό υλικό ανάλυσης τέτοιων εκστρατειών.

Η περίπτωση του «Social Web Observatory»

Η δεύτερη περίπτωση που θα παρουσιάσουμε στη συνέχεια εντάσσεται στη λογική δημιουργίας συνεργειών και κοινοπραξιών σε εθνικό ή σε ευρωπαϊκό επίπεδο Ερευνητικών Υποδομών, με στόχο τη δημιουργία εφαρμογών συλλογής και επεξεργασίας δεδομένων, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν από αποθετήρια και υποδομές. Το συγκεκριμένο παράδειγμά μας προέρχεται από την πιλοτική λειτουργία του *Social Web Observatory*, προϊόν πρωτοβουλίας που αποσκοπεί να υποστηρίξει ερευνητές των κοινωνικών και ψηφιακών ανθρωπιστικών επιστημών στη διερεύνηση και μελέτη πληροφοριών που διακινούνται στα κοινωνικά μέσα δικτύωσης. Τέτοιες πληροφορίες αποτελούν οι ειδήσεις και το περιεχόμενο που αναρτούν οι χρήστες, όπως για παράδειγμα σχόλια και δημοσιεύσεις τους στα κοινωνικά μέσα δικτύωσης⁷.

Η πρωτοβουλία του *Social Web Observatory* υλοποιείται από την Ομάδα Εργασίας Ανάλυσης

7 Η ΑΠΟΛΛΩΝΙΣ είναι η εθνική υποδομή που υποστηρίζει και προωθεί τις ψηφιακές ανθρωπιστικές επιστήμες και τέχνες, και τη γλωσσική τεχνολογία και καινοτομία στην Ελλάδα. Δημιουργήθηκε από τη σύμπραξη του Εθνικού Δικτύου Γλωσσικής Τεχνολογίας clarin:el και του Εθνικού Δικτύου Ψηφιακών Υποδομών για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες DARIAH-GR/ΔΥΑΣ, τα οποία είναι συνιστώσες των αντίστοιχων ευρωπαϊκών υποδομών CLARIN και DARIAH. Περισσότερα στο <https://apollonis-infrastructure.gr/the-infrastructure/the-apollonis/>

Περιεχομένου και Τεχνολογιών Γνώσης του Εργαστηρίου Λογισμικού και Τεχνολογίας της Γνώσης, Ινστιτούτο Πληροφορικής και Επικοινωνιών του Ερευνητικού Κέντρου ΕΚΕΦΕ ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ με τη συνεργασία των SciFY και GFOSS και την Ερευνητική Υποδομή γλωσσικών πόρων, Υπηρεσιών και Τεχνολογιών *Clarin* στο πλαίσιο υλοποίησης του ερευνητικού έργου *Apollois*⁸. Η συγκεκριμένη εφαρμογή ανοίγει τον ορίζοντα διεπιστημονικής συνεργασίας μεταξύ επιστημόνων πληροφορικής, υπολογιστικής γλωσσολογίας, γλωσσολόγων, επιστημόνων των ανθρωπιστικών επιστημών με απώτερο σκοπό τη χρήση τους από ερευνητές των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών. Το γενικότερο εγχείρημα αποσκοπεί στην παρακολούθηση ποικίλων πηγών πληροφόρησης όπως ιστοσελίδες και τα πλέον δημοφιλή κοινωνικά μέσα δικτύωσης (Facebook, Instagram, twitter). Επιχειρείται, δηλαδή, μια χαρτογράφηση σε πραγματικό χρόνο κειμένων που έχουν αναρτηθεί στο διαδίκτυο, είτε με μορφή κειμένων, άρθρων και δημοσιεύσεων στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης είτε και σχολίων που υποβάλλονται από τρίτους στα προαναφερόμενα τεκμήρια. Ο μηχανισμός χρήσης του συνίσταται στην κατασκευή οντοτήτων με τη χρήση λέξεων-κλειδιών, hashtags, παρακολούθηση των διαδικτυακών τόπων⁹. Το υλικό που ανακτάται μέσω της αναζήτησης λέξεων-κλειδιών μπορεί να αναλυθεί βάσει παραμέτρων που επιτρέπουν την εξαγωγή δεικτών όπως η ανάδειξη τάσεων, συναισθημάτων, στάσεων σχετικά με κάποιο φαινόμενο, γεγονός ή προϊόν.

Στην παρούσα φάση, στο πλαίσιο μιας άτυπης συνεργασίας μεταξύ των υποδομών *Clarin* και *SoDaNet*, μέλη της ερευνητικής ομάδας του ΕΚΚΕ/*SoDaNet*¹⁰ η αντίστοιχη εθνική ερευνητική υποδομή για τις κοινωνικές επιστήμες) δημιούργησε οντότητες οι οποίες επέτρεψαν την παρακολούθηση πολιτικών κομμάτων και υποψηφίων για τις πρόσφατες ευρωπαϊκές, αυτοδιοικητικές και εθνικές εκλογές κατά το χρονικό διάστημα μεταξύ Μαΐου και Ιουλίου 2019. Η δική μας πιλοτική παρακολούθηση αφορούσε διαδικτυακές συναφείς αναρτήσεις με τις εκλογές πηγές, προκειμένου να γίνει ανάλυση περιεχομένου με βάση τη συναισθηματική διάσταση (*sentiment analysis*). Κατά τη διάρκεια του εγχειρήματος προσπαθούσε η ερευνητική ομάδα να τροφοδοτεί την αντίστοιχη ερευνητική ομάδα του *Social Web Observatory*¹¹ με παρατηρήσεις και επισημάνσεις, με σκοπό την βελτιστοποίηση των υπηρεσιών και των εργαλείων της πλατφόρμας. Η πειραματική αυτή λειτουργία σε ό,τι αφορούσε το *SoDaNet* μάς βοήθησε ταυτόχρονα να παρακολουθούμε και να συνδυάζουμε πληροφορία και υλικό που μας παρείχε η συγκεκριμένη εφαρμογή και να τα συγκρίνουμε, ως ένα βαθμό, με την παρακολούθηση των αποτελεσμάτων περισσότερο οικείων και παραδοσιακών στην κοινότητα των κοινωνικών επιστημόνων μεθόδων, όπως οι δημοσκοπήσεις κ.ά. Πιστεύουμε ότι παρά το νεοφυές αυτών των αναλύσεων σε επίπεδο ερευνητικών υποδομών στον ελληνικό χώρο, οι εθνικές ερευνητικές υποδομές μπορούν να λειτουργήσουν ως «παγοθραυστικό» που ανοίγει δρόμους για τον συνδυασμό μεθόδων, γνώσης και τεχνογνωσίας. Και τούτο σε

8 Περισσότερα στο σύνδεσμο <https://socialwebobservatory.iit.demokritos.gr/#/about>

9 Ενδεικτικά προσωπικές ή επίσημες σελίδες θεσμικών οντοτήτων του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα είτε αντίστοιχες σελίδες τους στα κοινωνικά μέσα δικτύωσης.

10 Τα μέλη της ερευνητικής ομάδας ΕΚΚΕ που πειραματίστηκαν στην εφαρμογή ήταν οι Ν. Κληρονόμος, Α. Λιναρδής και Δ. Κονδύλη.

11 Η πιλοτική εφαρμογή πραγματοποιήθηκε με την υποστήριξη και συνεργασία του ερευνητή κ. Γ. Πετάρη καθώς και την υποστήριξη του Διευθυντή του Εργαστηρίου κ. Β. Καρκαλέτση, μέλη του Ερευνητικού Κέντρου ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ ΕΚΕΦΕ. Τους ευχαριστούμε για τη συνεργασία. Το ΕΚΚΕ είναι μέλος της ερευνητικής υποδομής *Clarin el* από το 2018 με σκοπό την αμοιβαία συνεργασία και προώθηση των γλωσσικών πόρων της υποδομής *CLARIN EL* στην έρευνα των κοινωνικών επιστημών.

εναρμόνιση με τη διεθνή και ευρωπαϊκή ατζέντα του ενιαίου χώρου έρευνας, όπως για παράδειγμα την πρόσφατη συνεργασία των αντίστοιχων ευρωπαϊκών υποδομών για την ανάπτυξη του Ευρωπαϊκού Νέφους (EOSC).

Στο παρακάτω σχήμα απεικονίζονται τα πεδία με το είδος των πληροφοριών που καταγράφονται σε ό,τι αφορά μια μονάδα ανάλυσης από την οντότητα «Αυτοδιοικητικές εκλογές» που δημιούργησε η ερευνητική ομάδα ΕΚΚΕ/SoDaNet για την παρακολούθηση υποψηφίων, αρχηγών πολιτικών σχηματισμών, στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης τον Μάιο του 2019.

Εν συνεχεία τα αποτελέσματα αναζήτησης του υποψηφίου μεταξύ 26ης Μαΐου και 2 Ιουνίου 2019.

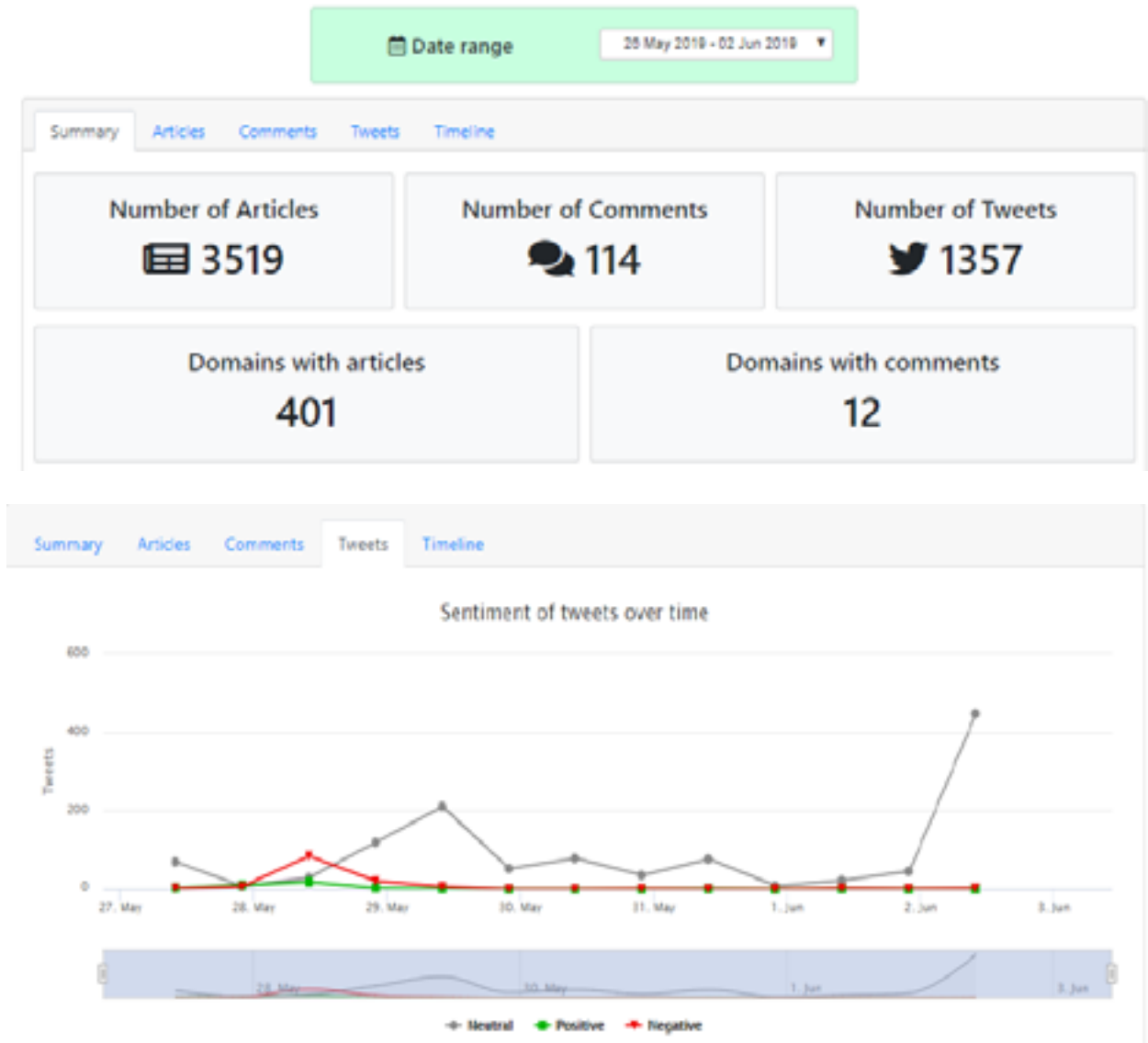
Πέραν των δύο προαναφερόμενων εγχειρημάτων που αφορούν περιπτώσεις συλλογής και επεξεργασίας πολλαπλών ειδών μεγάλων δεδομένων με σαφή στόχευση τη χρήση τους από την ευρύτερη ερευνητική κοινότητα των κοινωνικών επιστημών στο πλαίσιο χρηματοδότησης ερευνητικών έργων από το Horizon 2020, η ευρωπαϊκή υποδομή CESSDA ERIC, μέλος της οποίας είναι

Edit Entity

Name:	Κώστας Μποκογιάννης Please enter first name, middle name (if applicable) and then last name.
Category:	Person
Keywords:	Ευρωπαϊκή Μνηστρολόγηση, Είδη ψηφ, Μνηστρολόγηση, Ελέγχωμα, ΜΠΑΟΠΤΑΒΑΝΟΣ, ΚΟΣΤΑΣ ΜΠΑΟΚΟΓΙΑΝΝΗΣ, ΑΝΘΡΩ ΠΝΡΑ
Excluded Keywords:	Μήτρα Μνηστρολόγηση, ΠΟΛΙΤΕ Μνηστρολόγηση, Μήτρα Μνηστρολόγηση, ΤΕΛΟΣ Μνηστρολόγηση
Hashtags:	Επιλογές, Απελευθέρωση, Απελευθέρωση, #Επιλογές
Members:	Enter new value
Email Address:	
Homepage URL:	https://www.inapika.gr
Profile Image URL:	
Wikidata Name:	Κώστας Μποκογιάννης
Twitter Username:	@Kokoyannis Please enter only the username of the account, e.g. username or @username.
Instagram Username:	kokoskokoyannis Please enter only the username of the account, e.g. username or @username.
Wikidata URL:	https://www.wikidata.org/wiki/Q14923568
Wikipedia URL:	https://en.wikipedia.org/wiki/Κώστας_Μποκογιάννης
Facebook Page:	https://www.facebook.com/KostasBokoyannispage/
YouTube Channel:	https://www.youtube.com/channel/UCOoFmC8tzJDF5-8_yE8g
LinkedIn Page:	
Public:	<input checked="" type="radio"/>
First name:	Κώστας
Last name:	Μποκογιάννης
Father's name:	Παύλος

η αντίστοιχη εθνική ερευνητική υποδομή SoDaNet, συντονίζει την υλοποίηση του ερευνητικού έργου «Social Sciences and Humanities Open Cloud»¹². Στο έργο συμμετέχουν όλες οι ευρωπαϊκές

Dashboard for Κώστας Μπακογιάννης



υποδομές των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών (CLARIN ERIC, CESSDA ERIC, DARIAH-EU ERIC, ESS ERIC, SHARE ERIC) καθώς και ερευνητικοί οργανισμοί και πανεπιστήμια ανά την Ευρώπη.

Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΑΡΧΕΙΩΝ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΥΠΟΔΟΜΗΣ CESSDA ERIC

Τα τελευταία χρόνια, ορισμένα πολύ μεγάλα αρχεία, μέλη της ευρωπαϊκής υποδομής CESSDA ERIC (Consortium of European Social Sciences Archives) επιχειρούν συστηματικά να διευρύνουν

¹² European Open Science Cloud (EOSC), τμήμα του οποίου αποτελεί το εν εξελίξει Social Sciences and Humanities Open Cloud (SSHOC): διάρκεια έργου 2018-2022.

την τεχνογνωσία τους ως προς την ανταλλαγή, επεξεργασία και διαχείριση των δεδομένων. Ταυτόχρονα, έχουν αρχίσει να δέχονται έρευνες που εμπεριέχουν επεξεργασίες «νέων δεδομένων» ερευνητών των κοινωνικών επιστημών. Το UK Data Service, το Αγγλικό Αρχείο Δεδομένων, για παράδειγμα, διαθέτει μια μεγάλη συλλογή ιατρικών απεικονίσεων καθώς και δεδομένων κοινωνικής δικτύωσης, αφιερώνοντας ανθρώπινους και οικονομικούς πόρους στην επεξεργασία και ανάλυση των νέων τύπων δεδομένων. Τα δεδομένα που αφορούν τη νευροαπεικόνιση που απεικονίζει την παρακολούθηση της εγκεφαλικής δραστηριότητας είναι ένα μόνο παράδειγμα ερευνητικού αντικειμένου για την ψυχολογική, συμπεριφορική και γλωσσολογική έρευνα. Η τάση χρήσης της μαγνητικής τομογραφίας στην πρωτογενή έρευνα φαίνεται ότι αυξάνεται. Κοινωνικοί επιστήμονες και βιολόγοι σε πανεπιστήμιο της Καλιφόρνια χρησιμοποιούν σαρώσεις μαγνητικής τομογραφίας για να διερευνήσουν ερωτήματα σχετικά με τον τρόπο επεξεργασίας των βασικών κοινωνικών ανταμοιβών στον εγκέφαλο και ψυχολόγοι στο Cambridge χρησιμοποίησαν μαγνητική τομογραφία για να αναδείξουν αντικοινωνική συμπεριφορά στον εγκέφαλο. Έτσι, σε αυτό το στάδιο διεπιστημονικών ερευνητικών συνεργασιών, καθώς οι ψυχολογικές ή ψυχιατρικές σπουδές αλληλοεπιδρούν περισσότερο με τις παραδοσιακές κοινωνικές επιστήμες, οι ερευνητικές υποδομές θα υποδέχονται σταδιακά μη συμβατικά σύνολα δεδομένων που προσφέρονται προς διαχείριση και διατήρηση. Οι ερευνητικές υποδομές οφείλουν να διερευνήσουν τρόπους αξιολόγησης, τεκμηρίωσης και διαχείρισης των νέων τύπων δεδομένων, που θα καταλάβουν σημαντικό κομμάτι της ερευνητικής παραγωγής στο άμεσο μέλλον¹³. Συγκεκριμένα, επιδιώκουν να προσφέρουν υπηρεσίες εκπαίδευσης των ερευνητών στη χρήση προτύπων (όπως το πρότυπο BIDS για τις μαγνητικές τομογραφίες) για την οργάνωση και την περιγραφή των δεδομένων, διαδικασιών και εργαλείων μαγνητικής τομογραφίας. Οι υπηρεσίες αυτές μπορούν να υποστηρίξουν τη διαλειτουργικότητα και να διευκολύνουν την ανταλλαγή δεδομένων και την επαναχρησιμοποίησή τους. Στόχος τους είναι να υποστηρίξουν και να διασφαλίζουν τους ερευνητές αλλά και τους συμμετέχοντες της έρευνας ως προς την συμμόρφωση με τους κανόνες ηθικής και δεοντολογίας της έρευνας. Σημαντικό είναι να πραγματοποιούν τις κατάλληλες διαδικασίες ανωνυμοποίησης και να αφαιρούν ευαίσθητες προσωπικές πληροφορίες. Οι ερευνητικές υποδομές, βάσει της προηγούμενης πολυετούς εμπειρίας, βρίσκονται μπροστά στην πρόκληση χρήσης τεχνολογιών που επιτρέπουν την ενσωμάτωση ποικίλου εύρους οντολογιών, σχημάτων μεταδεδομένων και τύπων δεδομένων (Kondyli κ.ά., 2017).

Το Γερμανικό Αποθετήριο Δεδομένων GESIS (Leibniz Institute for the Social Sciences) συλλέγει και διαχειρίζεται δεδομένα προερχόμενα από τα κοινωνικά μέσα δικτύωσης. Μια από τις πρώτες προσπάθειες αναζήτησης παρόμοιων συλλογών δεδομένων στο Γερμανικό Αποθετήριο αποτέλεσε ερευνητικό έργο που υλοποιήθηκε στο GESIS, σκοπός του οποίου ήταν η παρακολούθηση μέσω κοινωνικής δικτύωσης υποψηφίων των Γερμανικών Εκλογών της 22 Σεπτεμβρίου 2013. Τα δεδομένα περιλαμβάνουν τα tweets των υποψηφίων που συμπεριλήφθηκαν στην καταγραφή καθώς και ένα αρχείο που περιγράφει τα βασικά χαρακτηριστικά των υποψηφίων και παραθέτει τους λογαριασμούς τους σε Twitter και Facebook (<https://dbk.gesis.org/dbksearch/sdesc2.asp?no=5973&db=e>).

Ως προς το συγκεκριμένο σύνολο δεδομένων, διατίθεται τμήμα των συλλεχθέντων πρωτογενώς δεδομένων εξαιτίας των νομικών περιορισμών που απορρέουν από τον Γενικό Κανονισμό

13 <http://reshare.ukdataservice.ac.uk/851861/>

Προστασίας Δεδομένων. Παροχή, δηλαδή, μετά τη διαδικασία τεκμηρίωσης, ενός καταλόγου των υποψηφίων που συμπεριλήφθηκαν στην καταγραφή με τα βασικά διαθέσιμα χαρακτηριστικά τους και αναφορά στους λογαριασμούς που διατηρούσαν ως υποψήφιοι σε Twitter (1060 λογαριασμοί) και Facebook (1740). Επίσης περιλαμβάνεται κατάλογος των μοναδικών αναγνωριστικών¹⁴ για κάθε tweet, που μπορούν να χρησιμοποιηθούν προκειμένου να ανακτηθούν τα αρχικά tweets των υποψηφίων που δημοσιεύθηκαν στο διάστημα Ιουνίου-Δεκεμβρίου 2013. Περιλαμβάνεται επίσης το μοναδικό αναγνωριστικό του κάθε tweet καθώς και αναγνωριστικό που ταυτοποιεί τον υποψήφιο. Τα δεδομένα διατίθενται για εκπαιδευτικούς και ερευνητικούς σκοπούς. Τα δεδομένα αυτά αποτέλεσαν την αφορμή για συνεργατικές επεξεργασίες σε ένα αμιγές πεδίο των κοινωνικών επιστημών που είναι η πολιτική επικοινωνία. Η ανάλυση πραγματοποιήθηκε με μεθόδους των υπολογιστικών και κοινωνικών επιστημών, προσεγγίσεις που συνταιριάζουν ποσοτικές μετρήσεις με ποιοτικές αναλύσεις, οι οποίες όμως προϋποθέτουν την τεχνογνωσία της υπολογιστικής επιστήμης και έχουν ως περιεχόμενο προς ανάλυση της πολιτικής επικοινωνίας μέσα υψηλής τεχνολογίας (tweeter, facebook κ.ά).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Ο επιστημονικός λόγος στους κόλπους των κοινωνικών επιστημών, ακόμη και σήμερα ισορροπεί ανάμεσα στην ποσοτικοποίηση της καταγραφής των κοινωνικών φαινομένων και τη διαδικασία αναστοχασμού. Οι νέοι τύποι δεδομένων, όπως είναι τα μεγάλα δεδομένα, τα διοικητικά δεδομένα και τεκμήρια, οι οικονομικές διασυναλλαγές, τα χωρικά δεδομένα, δημιουργούν νέες προκλήσεις για σύνθετα περιβάλλοντα τεχνογνωσίας όπως είναι οι ερευνητικές υποδομές. Οι ΕΥ καλούνται να συνομιλήσουν και να συνεργαστούν στο υπό διαμόρφωση νέο τοπίο των δεδομένων όσον αφορά τον όγκο, την πολυμορφία, τους τύπους δεδομένων έτσι όπως διαμορφώνονται στην ευρωπαϊκή και διεθνή σκηνή. Εν πολλοίς καλούνται να συγκροτήσουν διαδικασίες, να διευρύνουν το φάσμα των συνεργασιών έτσι ώστε να συνεχίσουν να αποτελούν πρόσφορο και πιστοποιημένο χώρο φιλοξενίας, τεκμηρίωσης, συνεργειών της ερευνητικής διαδικασίας των κοινωνικών επιστημών. Στο άμεσο μέλλον, οι βασικές προκλήσεις θα συνίστανται στην ικανότητα του ερευνητικού δυναμικού να αξιοποιήσει και να εργάζεται διεπιστημονικά, λαμβάνοντας υπόψιν τα ηθικά και δεοντολογικά ζητήματα διεξαγωγής έρευνας με τους νέους τύπους δεδομένων. Οι ερευνητικές υποδομές θα πρέπει να αναπτύσσουν και να βελτιώνουν τις παρεχόμενες υπηρεσίες και εργαλεία προς χρήση και αξιοποίηση από τους δυνητικούς χρήστες τους. Το ερευνητικό οικοσύστημα χρειάζεται το δίπολο αυτών των δρώντων. Τα πρώτα βήματα έχουν ήδη συντελεσθεί.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Bastin G. & Tubaro P. (2018). Le moment big data des sciences sociales. Paris: Presses de Sciences Po. *Revue française de sociologie*, 59(3), 375-394. Αποθήκευση 21/9/2019. Url: <https://www.cairn.info/revue-francaise-de-sociologie-2018-3-page-375.htm>.
- Beer, D. (2012). Using Social Media Data Aggregators to Do Social Research. *Sociological Research Online*, 17(3), 1–12. <https://doi.org/10.5153/sro.2618>.

- Beer D. & Burrows R. (2007). Sociology and, of and in Web 2.0: Some Initial Considerations. *Sociological Research Online*, 12(5), 17. Αποθήκευση 19/8/2019. <http://www.socresonline.org.uk/12/5/17.html>. doi:10.5153/sro.1560.
- Boullier, D. (2015). Les sciences sociales face aux traces du *big data*. Société, opinion ou vibrations ? *Revue française de science politique*, 65(5), 805-828. DOI : 10.3917/rfsp.655.0805. URL : <https://www.cairn.info/revue-francaise-de-science-politique-2015-5-page-805.htm>.
- Desrosières, A. (2005). Décrire l'État ou explorer la société : les deux sources de la statistique publique. *Genèses*, 58(1), 4-27.
- Elias, P. (2015). *New forms of data-new opportunities for research?* Trans Atlantic Platform: OECD.
- Fazekas, M. (2014). *The Use of 'Big Data' for Social Sciences Research: An Application to Corruption Research*. SAGE Research Methods Cases Series, 27/2/2014. Αποθήκευση 7/8/2019 https://www.researchgate.net/publication/267761976_The_use_of_%27Big_Data%27_for_social_sciences_research-an_application_to_corruption_research.
- Foster, I., Ghani, R., Jarmin, R.S., Kreuter, F., Lane J. (2017). *Big Data and Social Science: A Practical Guide to Methods and Tools*. New York: Taylor & Francis Group.
- Global Pulse. (2012). *Big Data for Development: Challenges and Opportunities*. New York: UN Global Pulse.
- ISSC, IDS and UNESCO (2016). *World Social Science Report 2016. Challenging Inequalities: Pathways to a Just World*. Paris : UNESCO Publishing.
- Kitchin, R. (2014). Big Data, new epistemologies and paradigm shifts. *Big Data & Society*. <https://doi.org/10.1177/2053951714528481>.
- Kondyli, D., Fragoulis, G., Linardis, A., Paton, N., Zemborain, F., Moura Ferreira, P., Oliveira, C., Rodrigues, B., Cizek, T., Krejci, J., Štebe, J., Vipavc Brvar, I., Bolko, I., Brandhagen, M., Hall, D., Corti, L., McDonald, S., Van den Eynden, V. (2017). *Report on the state-of-the-art, obstacles, models and roadmaps for widening the data perimeter of the data services*. CESSDA SaW-D3.5
- Leonelli S. (2015). What constitutes trustworthy data changes across time and space. LSE Impact blog <https://blogs.lse.ac.uk/impactofsocialsciences/2015/01/19/philosophy-of-data-science-series-sabina-leonelli>.
- Manovich, Lev (2011). Trending: The Promises and the Challenges in Big Social Data. Στο Gold, Matthew K. (Επιμ.), *Debates in the Digital Humanities*. <http://manovich.net/content/04-projects/068-trending-the-promises-and-the-challenges-of-big-social-data/64-article-2011.pdf>.
- Manyika, J., Chui, M., Brown, B., Bughin, J., Dobbs, R., Roxburgh Ch., Byers, A.H. (2011). *Big data: The next frontier for innovation, competition and productivity*. McKinsey Global Institute.
- OECD Global Science Forum Report on Data and Research Infrastructures for the Social Sciences (2013). *New data for understanding the human condition. International perspectives*: OECD.
- Porway, J. (2013) You can't just hack your way to social change. *Harvard Business Review Blog*, 7 March 2013. Αποθήκευση 17/9/2019. http://blogs.hbr.org/cs/2013/03/you_cant_just_hack_your_

way_to.html.

Savage, M. & Burrows, R. (2007). The Coming Crisis of Empirical Sociology. *Sociology*, 41(5), 885–899. <https://doi.org/10.1177/0038038507080443>.

Science International (2015): Open Data in a Big Data World. Paris: International Council for Science (ICSU), International Social Science Council (ISSC), The World Academy of Sciences (TWAS), InterAcademy Partnership (IAP)

Varian, H. R. (2014). Big Data: New Tricks for Econometrics. *Journal of Economic Perspectives*, 28(2), 3–28. doi=10.1257/jep.28.2.3 <https://pubs.aeaweb.org/doi/pdfplus/10.1257/jep.28.2.3>

UNESCO Social Science World Report (2016). *Challenging inequalities. Pathways to a just world*.

Λιναρδής, Α. & Κονδύλη, Δ. (2017). The Dream Machine. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*. 147(147), 3-39. doi:<http://dx.doi.org/10.12681/grsr.11650>

Τσιάρα Ε. (2016). Τα μεγάλα δεδομένα και η επιχειρηματική ευφυΐα. Διπλωματική εργασία. Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Τμημάτων Πληροφορικής και Οικονομικών επιστημών. ΑΠΘ

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

<https://www.ukdataservice.ac.uk/about-us/our-rd/big-data-network-support/case-studies-and-guides.aspx>

www.cessda.eu

<http://www.europeansocialsurvey.org>

<https://www.clarin.eu/>

<http://reshare.ukdataservice.ac.uk/851861/>

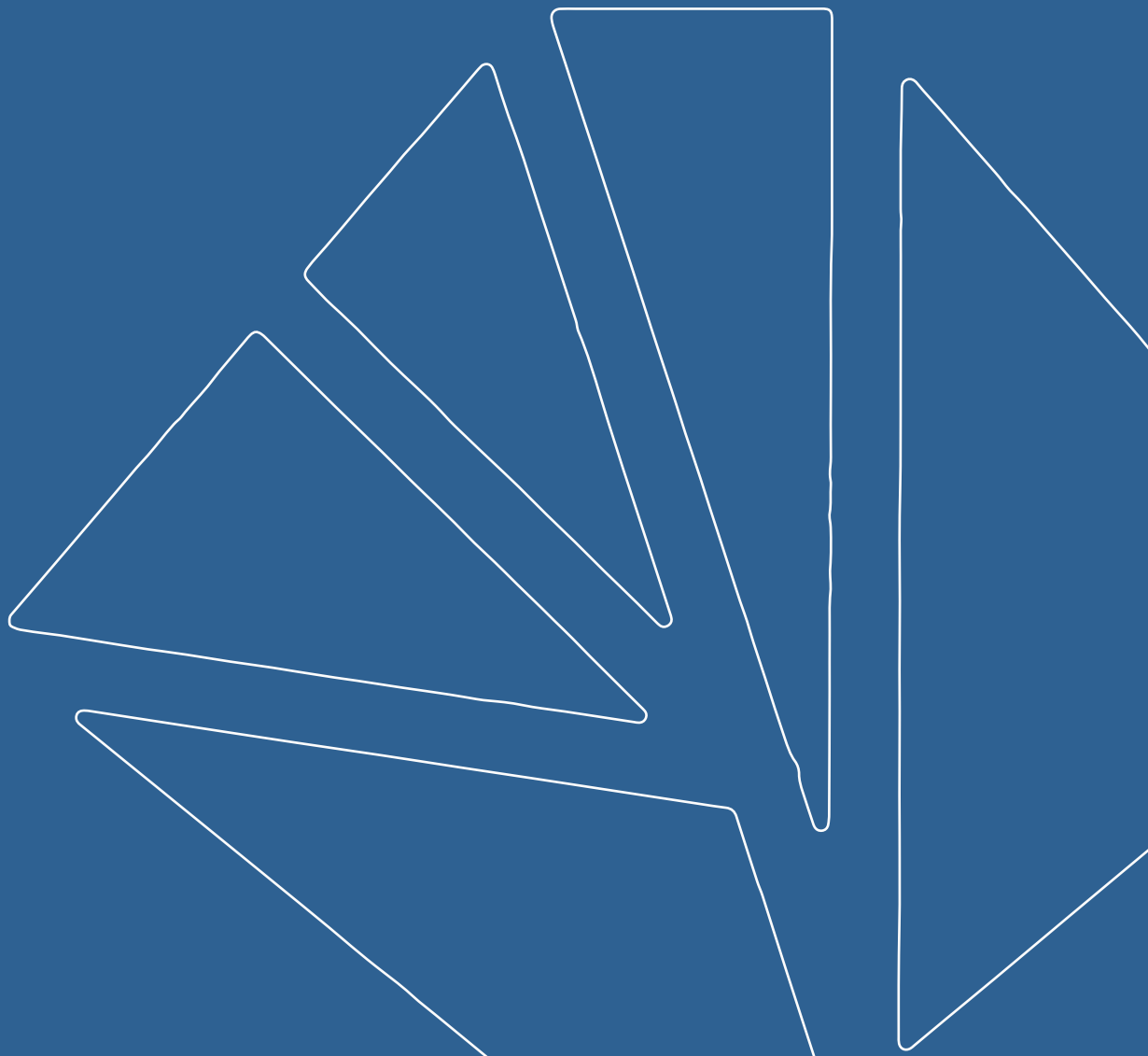
<https://dbk.gesis.org/dbksearch/sdesc2.asp?no=5973&db=e>

<https://iate.europa.eu>

<https://apollonis-infrastructure.gr/the-infrastructure/the-apollonis>

<https://socialwebobservatory.iit.demokritos.gr/#/about>

Επιστημολογία και Θεωρία των Κοινωνικών Επιστημών



- Ιστορικά αίτια και ερεθίσματα στη μέθοδο προσέγγισης της πραγματικότητας από τον Max Weber
- Μαζική Δημοκρατία και ασύμμετρες αξιακές ορθολογικότητες στο έργο του Παναγιώτη Κονδύλη
- Η μεσοπολεμική περίοδος στο έργο του Καρλ Πολάνυι
- Κοινωνικές τάξεις και εκμετάλλευση στο επιστημονικό παράδειγμα του αναλυτικού μαρξισμού
- Ο μετασχηματισμός της έννοιας της κριτικής στη σύγχρονη κριτική θεωρία. Μετασχηματισμοί και απορίες της κριτικής στους Γ. Χάμπερμας και Α. Χόνετ
- Μια σύγχρονη προσέγγιση της επιστήμης της Ιστορίας των Θρησκειών

Ιστορικά αίτια και ερεθίσματα στη μέθοδο προσέγγισης της πραγματικότητας από τον Max Weber¹

Στέλιος Χιωτάκης

Ομότιμος καθηγητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστημίου Κρήτης

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στο κείμενο επιχειρούμε να διαφωτίσουμε ορισμένες πτυχές της βεμπεριανής μεθοδολογίας σύμφωνα με την οποία και στο πλαίσιο του κοινωνιολογικού ενδιαφέροντος μπορούν να ερμηνευτούν τα διάφορα κοινωνικοπολιτικά ζητήματα. Συγκεκριμένα, στόχος είναι να διευκρινιστούν σε διακριτό επίπεδο οι προσεγγίσεις που αφορούν είτε σε υποκειμενικές οπτικές και αξιακού χαρακτήρα επιθυμητές κρίσεις, είτε σε αποφάνσεις έλλογης, έγκυρης και εξειδικευμένης, επιστημονικής αξιολόγησης. Τέλος, συζητείται ο διαχωρισμός αυτός σε ένα θεωρητικό αναλυτικό επίπεδο διαβούλευσης σύμφωνα με ευρύτερα κοινωνικά, ηθικά, αλλά και λειτουργικά κριτήρια αξιολόγησης και ιδιαίτερα ως προς τη συνύπαρξη ετερογενών πεδίων δράσης, τα οποία δεν συνδυάζονται πάντα και για τους ίδιους σκοπούς.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Αξιακές κρίσεις, έριδα ως προς τη μέθοδο, αξιακές σχέσεις, πρακτική εκτίμηση, αντικειμενική «αξιολόγηση»

Η «ΕΡΙΔΑ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΗ ΜΕΘΟΔΟ» ΣΤΟΝ ΓΕΡΜΑΝΟΦΩΝΟ ΧΩΡΟ

Η «Επιστημονική Θεώρηση²», δηλαδή τα «Δοκίμια Μεθοδολογίας»³ του Βέμπερ προήλθαν, όχι από καθαρά μεθοδολογικό [και επιστημολογικό] ενδιαφέρον, αλλά από συγκεκριμένα οικονομικά και κοινωνικοπολιτικά ερωτήματα⁴ τα οποία άρχισαν να διατυπώνονται, όλο και πιο έντονα, ιδιαίτερα από τα τέλη του 19ου αιώνα και εξής στο Γερμανικό Ράιχ - και όχι μόνο. Οι αιτίες των ερωτημάτων αυτών συνδέονταν, πρωταρχικά, με την εξάπλωση και εδραίωση της καπιταλιστικής οικονομίας της αγοράς και της βιομηχανικής παραγωγής και, ακόλουθα, με τις καταλυτικές επιπτώσεις τους

1 Το Β' Μέρος της μελέτης, με θέμα τους «ιδεοτύπους» και τους «ιστορικούς τύπους» (ή real τύπους) του Βέμπερ παρουσιάστηκε στο Συνέδριο της ΕΚΕ (Σεπτέμβριος 2020). Και τα δυο μέρη αναφέρονται ιδιαίτερα στην πρόσληψη και μετάφραση της ορολογίας του Βέμπερ στην Ελλάδα, συμπληρώνοντας παλαιότερη μελέτη μου (Χιωτάκης, 2006).

2 Ο τίτλος, 'Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre' (του Max Weber), 192, (1985 παραπέμπει στον Fichte και έχει επιλεγεί από την Marianne Weber στην πρώτη έκδοση του τόμου, με επιμέλεια του J. Winckelmann - μετά τον θάνατο του Max Weber, το 1920. Η μετάφραση του δεύτερου συνθετικού «-lehre» της λέξης «Wissenschaftslehre» δεν σημαίνει τη 'θεωρία' που στοχεύει στην απεικόνιση της κοινωνικής πραγματικότητας, αλλά τη 'θεώρηση' (Anschauung): βλ. το λεξικό της γερμανικής γλώσσας Wahrig.

3 Ο Τίτλος προκύπτει με σύνθεση από τις μεταφράσεις των Γρηγορογιάννη (ΕΚΕ, 1972) και Μ. Κυπραίου (Κυπραίος, 1986). Τα «Δοκίμια Μεθοδολογίας» που απαρτίζουν τον τόμο δίνουν έμφαση στην επιπόνηση εργαλείων, των ιδεοτύπων, για την ανάλυση της κοινωνικής πραγματικότητας και όχι μιας 'θεωρίας'.

4 Βλ. ιδιαίτερα: Tenbruck (1975, 1986, 1994) και Wagner & Zipprrian (Επιμ.) (1994).

σε όλους τους τομείς της κοινωνίας και της κουλτούρας, ιδιαίτερα όμως στον κόσμο της εργασίας: στο πεδίο αυτό δημιουργήθηκε **ένα εκρηκτικό κοινωνικό ζήτημα και, στη βάση αυτή, ένα ακμαίο συνδικαλιστικό και εργατικό κίνημα** με ανατρεπτικές διαστάσεις και τάσεις. Στα επακόλουθα των μεταβολών αυτών ανήκαν η σταδιακή υποχώρηση των συντεχνιών και η άνοδος του (εργατικού) Σοσιαλδημοκρατικού, όπως και του καθολικού Κόμματος· επίσης, η ραγδαία ανάπτυξη των πόλεων και η ανερχόμενη άνοδος των μεσαιών αστικών στρωμάτων με την, παράλληλα, αρχόμενη πτώση της νομοκατεστημένης τάξης των ευγενών.

Επιπλέον, οι μεταβολές αυτές συμπορεύονταν, αφενός με την ανάπτυξη μιας κρατικής εθνικής ιδεολογίας και αφετέρου με την αύξηση στοιχείων εκκοσμίκευσης στην κοινωνία και την κουλτούρα, παράλληλα ή σε ανταγωνισμό με την τοπική θρησκευτική κουλτούρα (σε ομόσπονδα, καθολικά ή προτεσταντικά κρατίδια). Αναφερόμαστε στις συνθήκες που ακολούθησαν μετά τη συνένωση και δημιουργία του Γερμανικού Ράιχ (1870), την ανάδειξη του Μπίσμαρκ σε καγκελάριο (1871-1890) και την περίοδο που ακολούθησε μετά την αποδοχή της παραίτησής του από τον τελευταίο αυτοκράτορα του Ράιχ, Γουλιέλμο II. (1888-1918). Δεν ήταν τυχαία η σταδιακή θέσπιση της κοινωνικής ασφάλειας των εργαζομένων από τον Μπίσμαρκ, για να κερδίσει και εξαγοράσει τα εργατικά στρώματα, όπως ο ίδιος ομολόγησε, και έτσι να αποδυναμώσει και το σοσιαλδημοκρατικό κόμμα (βλ. και το νόμο για τους σοσιαλιστές). Παράλληλα, ο προτεστάντης Μπίσμαρκ είχε έντονη αντιπαράθεση με την καθολική εκκλησία, που εκδηλώθηκε με αφορμή τη θέσπιση του πολιτικού γάμου («έριδα ως προς την κουλτούρα», δημιουργία του καθολικού κόμματος).

Μπροστά στις νέες συνθήκες και κοινωνικοπολιτικές αντιπαραθέσεις, η τεχνολογία και η επιστήμη άρχισαν να θεωρούνται ως παραγωγικές δυνάμεις για την προώθηση της οικονομικής ανάπτυξης και απασχόλησης, αλλά και ως εκδοχές ορθολογικών μεθόδων οργάνωσης και διοίκησης, καθώς και μιας συμπληρωματικής νομιμοποίησης της νέας τάξης πραγμάτων. Όχι μόνον οι τεχνολογικές ανακαλύψεις, αλλά και οι στατιστικές έρευνες και συγκρίσεις ως προς την οικονομική παραγωγικότητα, η εξειδικευμένη επιστημονική οργάνωση, όπως και ο επιστημονικός υπολογισμός κόστους – οφέλους αναδείχτηκαν ως στοιχεία απαραίτητα για τις επιχειρήσεις καθώς και τη διοικητική - δημοσιονομική οργάνωση και την κοινωνική λειτουργία του κράτους.

Στις συνθήκες αυτές, το κύριο ερώτημα που απευθυνόταν στις κοινωνικές επιστήμες ήταν: πώς και με ποια μέθοδο οφείλουν να αναπτύσσονται και να εφαρμόζονται οι ίδιες, ώστε να είναι σε θέση να προλαμβάνουν και να αντιμετωπίζουν τα νέα κοινωνικοπολιτικά προβλήματα και τις υπολανθάνουσες συγκρούσεις και ανατροπές. Τα συγκεκριμένα αυτά ερωτήματα (Sachfragen) προκάλεσαν **αντιπαραθέσεις, με αποκορύφωμα την έριδα ή διένεξη ως προς την κατάλληλη επιστημονική μέθοδο στον χώρο της εθνικής οικονομίας στον γερμανόφωνο χώρο**⁵ (Γερμανία – Αυστρία). Οι μεθοδολογικές αντιπαραθέσεις συνδέονταν με το γεγονός ότι οι κοινωνικοοικονομικές και πολιτισμικές εξελίξεις εξαρτώνται τόσο από τις φυσικές συνθήκες σε έναν ορισμένο ιστορικό χωρόχρονο, όσο και από τη δράση των κοινωνικά οργανωμένων ανθρώπων σ' αυτόν.

Όσον αφορά τις φυσικές συνθήκες, τα κοινωνικοοικονομικά ερωτήματα ως προς την προώθηση της παραγωγικότητας και της βιομηχανίας απευθύνονταν, ιδιαίτερα, στις φυσικές επιστήμες που διέπονται από «νόμους»: όπως είναι π.χ. ο «νόμος» της βαρύτητας των σωμάτων ή οι «νόμοι» που διέπουν τα μετεωρολογικά φαινόμενα, τις καταλυτικές επιδράσεις από τις χημικές

5 Βλ. Menger (1883)· Schmoller (1833)· Kruse & Barreilmeyer (2012, σσ. 31-41).

ενώσεις διαφόρων στοιχείων κ.λπ.. Αντίθετα, σχετικά με την ανθρώπινη και κοινωνική δράση, το ενδιαφέρον στρεφόταν, κυρίως, προς τις λεγόμενες πολιτισμικές και κοινωνικές επιστήμες, με την εξής διαφορά: λόγω της αλματώδους επιτυχίας και αναγνώρισης των φυσικών επιστημών, εθεωρείτο αυτονόητη, από πολλούς, η πλήρης επέκταση των αντίστοιχων «νομοθετικών» μεθόδων και στις πολιτισμικές και κοινωνικές επιστήμες.

Στις ιστορικές αυτές συγκυρίες άρχισε να δημιουργείται η **έριδα ως προς τη μέθοδο** από την υποφώσκουσα σύγκρουση ανάμεσα στη **γερμανική ιστορική Σχολή της επαγωγικής μεθόδου** - που στη νέα μορφή της εκπροσωπούσαν από τον Gustav von Schmoller - και την **αυστριακή Σχολή της αφηρημένης θεωρητικής μεθόδου** - με εκπρόσωπο τον Carl Menger, γνωστό από την θεωρία της «οριακής ωφελιμότητας» (Weber, WL, σσ. 384-399).

Η γερμανική ιστορική Σχολή είχε ως αφετηρία την εμπειρική οικονομική πραγματικότητα, όπως διαμορφώνεται με ιδιαίτερα εξατομικευμένο τρόπο από τους δρώντες ανθρώπους, ιδιαίτερα σε κάθε περιοχή, βέβαια υπό την εποπτεία του κράτους και με τις επιρροές παρεμφερών φορέων και θεσμών. Στο πλαίσιο αυτό είχε ιδρύσει ο Schmoller τον Σύλλογο για την Κοινωνική Πολιτική, πρωτίστως για να συμβάλει θετικά στο κοινωνικό και εργατικό ζήτημα⁶. Η επαγωγική μέθοδος ξεκινά από τα μεμονωμένα και επιμέρους οικονομικά δρώμενα για να φθάσει, σταδιακά, στο όλον: στη συγκρότηση μιας γενικής ερμηνευτικής θεωρίας, η οποία είναι εμπειρική και όχι αφηρημένη. Ειδικά κατά τον Schmoller, δεν υπάρχουν αναλλοίωτοι νόμοι της ανθρώπινης δράσης: τα δρώμενα στην εθνική οικονομία βρίσκονται σε διαρκή ροή και μεταβολή, αφού εξαρτώνται από τον χώρο και τον χρόνο. Ωστόσο, στο πλαίσιο της ιστορικής Σχολής υπήρχαν θεωρητικές προσδοκίες για νομοτελειακές εξελίξεις και στάδια οικονομικής εξέλιξης, όπως π.χ. από τους οικονομολόγους Roscher και Knies, με τα κείμενα των οποίων ασχολήθηκε (1902-1906) κριτικά ο Μαξ Βέμπερ (Weber, WL, σσ. 1-145). Κατά τον Roscher, φυσικοί νόμοι διέπουν την οικονομική δραστηριοποίηση των λαών. Από τη σκοπιά αυτή παραλλήλιζε ο ίδιος την έννοια του λαού με τον ανθρώπινο βιολογικό κύκλο, διαχωρίζοντας την ιστορία των λαών σε διαφορετικά στάδια εξέλιξης: τη νεότητα, την ωριμότητα, τη γήρανση και το θάνατό τους (ό.π., σσ. 1-12).

Σε αντίθεση προς την ιστορική Σχολή, ο Carl Menger θεωρούσε την διερεύνηση της ατομικής ανθρώπινης δράσης ως αφετηρία για την συμπλήρωση και αναμόρφωση της μεθόδου των οικονομικών επιστημών. Με αφαίρεση από άλλες επιδράσεις και με βάση την αρχή της μεγιστοποίησης της προσωπικής ωφέλειας και του ατομικού κέρδους μπορούν να ανιχνευτούν και διατυπωθούν **καθολικοί και αμετάβλητοι νόμοι οι οποίοι διέπουν την επιτυχή οικονομική δράση**. Για παράδειγμα, ένας τέτοιος «νόμος» μπορεί να υπολογίζει τις τιμές των αγαθών από τα αντίστοιχα μεγέθη της προσφοράς και τη ζήτησή τους στην αγορά, με την προϋπόθεση, ωστόσο, ότι: εξακολουθούν να ισχύουν οι ίδιες σταθερές συνθήκες και οι αντίστοιχες τιμές άλλων παραγόντων ή μεταβλητών (Ceteris Paribus).

Έργο της οικονομικής επιστήμης είναι από τη σκοπιά αυτή να ανιχνεύει και να προωθεί τη θεωρητική γνώση και ανάλυση, στο πλαίσιο του «μεθοδολογικού ατομισμού». Γι αυτό και η μέθοδος αυτή πρέπει να ανήκει, κατά τον Menger στις φυσικές νομοθετικές επιστήμες και όχι στις κοινωνικές. Στο πεδίο της κλασικής, εθνικής οικονομικής θεωρίας της Αγγλίας κυριαρχούσαν ήδη

6 Στις έρευνες που έγιναν στο πλαίσιο του Συλλόγου αυτού είναι και η έρευνα του Max Weber ως προς την κοινωνική θέση των εργατών γης, ανατολικά του Έλβα ποταμού. (Die Lage der Landarbeiter im ostelbischen Deutschland, 1892).

οι θεωρητικά ισχύουσες νομοτέλειες (νόμοι) που καθορίζουν τα οικονομικά δρώμενα, με πρωταγωνιστές τα ορθολογικώς δρώντα άτομα που επιδιώκουν να μεγιστοποιήσουν τα κέρδη και οφέλη τους με τη σωστή επιλογή και χρήση των κατάλληλων μέσων, σύμφωνα με τους Adam Smith (1723-1790) και David Ricardo (1772 - 1823).

Από την υπολανθάνουσα αυτή αντιπαράθεση στον γερμανόφωνο χώρο μεταξύ των δυο αυτών Σχολών και μεθόδων πυροδοτήθηκε τελικά η **έριδα ή διένεξη ως προς τη μέθοδο** με την έκδοση του βιβλίου του Menger (1883) με το οποίο ασκούσε, μάλλον, διαλλακτική και ήπια κριτική στην επαγωγική μέθοδο της ιστορικής Σχολής του Schmoller. Θεωρούσε μονοδιάστατη τη γερμανική μέθοδο του ιστορισμού, γι αυτό και *πρότεινε τη συμπλήρωσή της με την απαγωγική (αφηρημένη) νομοθετική θεωρία*, ώστε η τελευταία να αποτελεί ξεχωριστό επιστημονικό κλάδο της εθνικής οικονομίας, με τις δικές της μεθόδους, άρα ανεξάρτητο και παράλληλο προς την ιστορική μέθοδο. Με την έκδοση αυτή του Menger και την πολεμική απάντηση του Schmoller (Schmoller, 1833) η διαμάχη έφθασε στα άκρα και οδήγησε στο **σχίσμα της εθνικής οικονομίας στον γερμανόφωνο χώρο**. Έτσι, για τα επόμενα είκοσι περίπου χρόνια, στη μεν Αυστρία κυριαρχούσε η νέα θεωρητική εθνική οικονομία, ενώ στο Γερμανικό Ράιχ η παραδοσιακή ιστορική Σχολή.

Πολύ μεταγενέστερα: κυρίως από το 1902 και εξής, ο Μαξ Βέμπερ πρωτοστάτησε στη διαφοροποίηση μιας **δεύτερης έριδας, η οποία προέκυψε από την προέκταση του σχίσματος ως προς τη μέθοδο στην εθνική οικονομία**, βέβαια με μια διαφορά: οι διενέξεις επικεντρώθηκαν, ειδικότερα, στο θέμα της **διαφοροποίησης ανάμεσα: α) στις υποκειμενικές 'γνώμες' ή 'αντιλήψεις και κρίσεις ως προς την αξία'** ενός αντικειμένου (Werturteile⁷) και **β) στις επιστημονικά και εμπειρικά τεκμηριωμένες αξιολογήσεις** (μέσω της στάθμισης σκοπών και μέσων, του υπολογισμού παρενεργειών κ.λπ.) πάνω σε συγκεκριμένα κοινωνικοοικονομικά και πολιτικά ζητήματα.

Η ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ ΤΟΥ MAX WEBER: Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΩΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΤΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Όπως είδαμε, η κυριαρχία νομοθετικών μεθόδων και η τάση επιβολής τους επί των κοινωνικών επιστημών προκάλεσε αμυντικές αντιδράσεις από τις τελευταίες. Ο Μαξ Βέμπερ ανήκε στην ιστορική σχολή και παρέμεινε σε αυτήν ακόμη και μετά τις διαφοροποιήσεις του προς τον Schmoller⁸. Όπως φαίνεται από την εναρκτήρια ομιλία του στο Πανεπιστήμιο του Freiburg (1895), ο ίδιος είχε αρχίσει πριν το 1902 να βλέπει πιο αντικειμενικά και κριτικά και τις δυο Σχολές, προσπαθώντας να αποφύγει τις ακρότητες και να συνθέσει ορισμένα θετικά στοιχεία και από τις δυο αντιμαχόμενες κατευθύνσεις τού παραδοσιακού ιστορισμού και της κλασικής οικονομικής θεωρίας.

Βέβαια, στα πρώτα στάδια της έριδας (από το 1883 και εξής), όταν κυριαρχούσε στην ιστορική Σχολή το νομοθετικό σχήμα των οικονομικών σταδίων - όπως ήταν τότε γνωστό από τις νομοθετικές

7 Η ίδια διαφοροποίηση γίνεται και στα αγγλικά ανάμεσα σε "value judgments" (Werturteile) και "axiological value analysis". Όπως διαπιστώνει ο Bruun: "Weber is particularly fond of discussing value analysis, even in its axiological form, in term of 'goals', that is, in pure means-ends context" (Bruun, 2007: 167. Βλ. και Roth / Wittich (ed), σ. 17).

8 Ενώ ο Schmoller ήταν πεπεισμένος μοναρχικός, ο Βέμπερ είχε μια κριτική θέση έναντι του αυτοκράτορα Γουλιέλμου II. Το θέμα δεν ήταν μόνο προσωπικό. Θεωρούσε, κυρίως, ότι τα κληρονομικά και ερασιτεχνικά χαρακτηριστικά της μοναρχίας δεν ήσαν συμβατά με τα εθνικά συμφέροντα μιας μεγάλης δύναμης και τις ανάλογες επιδόσεις που η ίδια όφειλε να έχει.

κατασκευές των Conte, Marx και Spencer - ακόμη και ο ίδιος ο Βέμπερ είχε εφαρμόσει το ίδιο σχήμα στην έρευνά του για την «αγροτική πολιτική της αρχαιότητας» το 1891 (Tenbruck, 1986, σ. 22). Σε μεταγενέστερο χρόνο, και μάλιστα μετά τη δημοσίευση της μελέτης του για την «αντικειμενικότητα» της κοινωνιολογικής και της κοινωνικοπολιτικής γνώσης⁹ (1904), έφθασε στο σημείο να αναγνωρίσει ότι η περίοδος, στην οποία και ο ίδιος είχε χρησιμοποιήσει τη νομοθετική μέθοδο, ανήκει στα «αμαρτήματα της νεότητάς του» (Weber, GASW, 3η έκδ., 1909, σ. 287). Στη μεθοδολογική αυτή στροφή του Βέμπερ συνέβαλαν - βέβαια μόνο στο ιστορικό πλαίσιο των πρωτόγνωρων ιστορικών συγκυριών της εποχής του - ορισμένοι διανοητές, όπως π.χ. οι Dilthey, Simmel, Götzl, Sombart, Muensterberg, ιδιαίτερα όμως ο Heinrich Rickert (1913). Από το 1902¹⁰, ο Βέμπερ είχε αρχίσει να προσλαμβάνει - και στη συνέχεια να επεξεργάζεται ο ίδιος, κοινωνιολογικά, - την προσέγγιση του νεοκαντιανού φιλοσόφου και μεθοδολόγου Rickert ως προς τον διαχωρισμό των συμβατικών, πρακτικών ιδεών και προτύπων από τις θεωρητικές και, δυνητικά, αντικειμενικές αξιακές παραστάσεις στο χώρο των κοινωνικών και πολιτισμικών επιστημών (Rickert, 1913).

Η προσέγγιση αυτή του Rickert βασίζεται, όχι μόνο στο **διαφορετικό γνωστικό υλικό** που αναζητούν οι κοινωνικές επιστήμες (σε αντίθεση προς τις φυσικές), αλλά και στα ανόμοια ενδιαφέροντα και συμφέροντα που υπάρχουν ως προς το υλικό της έρευνας και τα σχετικά ερευνητικά ερωτήματα που διατυπώνονται. Σε σχέση με τα ερωτήματα αυτά ο Rickert βλέπει μια «ιστορική ατομικότητα» στα κοινωνικά και πολιτισμικά γεγονότα, καθένα από τα οποία έχει το δικό του νόημα, τη δική του σημασία και μοναδικότητα, μέσα στην απέραντη, δυνητική πολυμορφία και πολυσημία των πολιτισμικών φαινομένων στον εκάστοτε ιστορικό χωρόχρονο. Από τη σκοπιά αυτή, σκοπός της γνώσης των «πολιτισμικών επιστημών» (κατά τον Rickert) δεν είναι ένα σύστημα γενικών εννοιών και νόμων, όπως στις φυσικές επιστήμες. Στη βάση αυτή, **οι έννοιες, οι κανόνες και οι νομοτέλειες χρησιμοποιούνται στις κοινωνικές και πολιτισμικές επιστήμες ως μέσα της έρευνας και της γνώσης και όχι ως αυτοσκοπός.**

Ο Βέμπερ προσέλαβε με δημιουργικό τρόπο τις λογικά διαρθρωμένες απόψεις του Rickert, εντάσσοντάς τις όμως στη δική του κοινωνιολογική και εμπειρική μέθοδο προσέγγισης των πραγμάτων. Καταρχάς: μπροστά στο χάος της δυνητικής πολυμορφίας και πολυσημίας των γεγονότων, ο Βέμπερ επιδιώκει να βρει, όχι την αρχιμήδεια ερευνητική αρχή για να ανακαλύψει τις υποτιθέμενες, σταθερές αξίες ή αξιακές παραστάσεις (όπως ήθελε ο Rickert, αφού σε τελευταία ανάλυση, όλα αυτά είναι κατά τον Βέμπερ υποκειμενικά και ιστορικά προσδιορισμένα), αλλά κάποιες θεωρητικές, «κατευθυντήριες αξιακές ιδέες» που μπορούν να προσανατολίζουν και να τροφοδοτούν λογικά τον ερευνητή, ως προς το τμήμα και την προσέγγιση που θα επιλέξει για έρευνα. Αφού το αντικείμενο της έρευνας, καθώς και το ερώτημα πόσο αυτή θα επεκταθεί και μέχρι πού θα φθάσει «στην ατέλειωτη σειρά των αιτιωδών συναρτήσεων», τούτο προσδιορίζεται από τις «αξιακές παραστάσεις που κυριαρχούν στον ερευνητή και την εποχή του» (Weber, WL, σ. 184 επ.).

Επίσης, ο ίδιος επαναβεβαιώνει ότι οι κοινωνικές επιστήμες δεν είναι νομοθετικές. Μέσω της παρατήρησης και των πειραματικών εφαρμογών, οι φυσικές και θετικές επιστήμες μπορούν να

9 Weber, WL, σσ. 146-214. EKKΕ (1972, σσ. 13-80).

10 Ο Βέμπερ είχε μελετήσει επισταμένως τον δεύτερο τόμο του έργου του Rickert (Rickert, 1913), αμέσως μετά την έκδοσή του (1902 και είχε γράψει από την Ιταλία στη σύζυγό του: «Έχω τελειώσει με τον Rickert. Είναι πολύ καλός· βέβαια σε ένα μεγάλο μέρος του βιβλίου του βρίσκω ότι εγώ ο ίδιος είχα σκεφτεί, όχι όμως σε μια, λογικά, επεξεργασμένη μορφή» (Weber, 1984, σ. 273).

διατυπώνουν νόμους, εξηγώντας μας, για παράδειγμα, τη λειτουργία των κυττάρων ενός ζωντανού οργανισμού, ωστόσο είναι αδύνατο να μας βοηθήσουν στο **να «κατανοήσουμε»** τη συμπεριφορά των ίδιων των κυττάρων (Weber, WG, σ. 7· Weber, Οι.Κ. 1, σ. 15). Αντίθετα, στις κοινωνικές επιστήμες το προς διερεύνηση αντικείμενο είναι η συμπεριφορά και δράση των ίδιων των ανθρώπων, οι οποίοι: όσο κι αν προσλαμβάνουν την πραγματικότητα και νοηματοδοτούν τη ζωή τους στο πλαίσιο ορισμένων φυσικών συνθηκών και κοινωνικοοικονομικών – πολιτισμικών δομών στις οποίες είναι εντεταγμένοι· και επιπλέον, όσο κι αν αφομοιώνουν και αποδέχονται τις συμβατικές νόρμες, τους κοινωνικούς κανόνες και τα δεοντολογικά συμβατικά πρότυπα που υπάρχουν, ωστόσο, σε τελευταία ανάλυση **η συμπεριφορά και δράση τους προσδιορίζεται από ένα έσχατο υποκειμενικό νόημα**.

Τα περιορισμένα όρια της μελέτης δεν επιτρέπουν την πλήρη ανάπτυξη του θέματος αυτού εδώ¹¹. Ας σκεφτούμε μόνο ότι οι σημερινές «θεωρίες πρόσληψης», όπως και οι δημοσκοπήσεις ως προς το πώς προσλαμβάνουν τα άτομα τα κοινωνικοπολιτικά γεγονότα προϋποθέτουν την ύπαρξη του υποκειμενικού νοήματος. Εφόσον λοιπόν οι κοινωνικές επιστήμες αδυνατούν να προβλέψουν, ακριβώς, την εκάστοτε ατομική και κοινωνική συμπεριφορά και δράση των ανθρώπων, και ακόμη: στο βαθμό που μεταβάλλουν και οι ίδιες τον «*επιχειρησιακό τους χώρο και τα εννοιολογικά τους εργαλεία*» όταν μετατοπίζεται «*ο φωτισμός των μεγάλων προβλημάτων του πολιτισμού*», λόγω των κοινωνικοοικονομικών αλλαγών, τότε όλα αυτά συνεπάγονται ένα πράγμα: ότι οι κοινωνικές επιστήμες δεν είναι νομοθετικές, αλλά εμπειρικές. Το μεθοδολογικό σχήμα του Rickert εφαρμόστηκε από τον Βέμπερ, πρώτα, στη μελέτη του ως προς τη μέθοδο των Roscher και Knies στην εθνική οικονομία (Weber, WL, σσ. 1-145).

Βέβαια, η συσσωρευμένη εμπειρική γνώση των ανθρώπων συγκεντρώνει, πάντοτε, αρκετά «νομοθετικά» ή νομοτελειακά γνωστικά στοιχεία. Ωστόσο, στον προσδιορισμό της εμπειρίας, εκτός από την εξατομικευμένη και υποκειμενική πρόσληψή της από τους ανθρώπους ανήκουν και ιστορικά εξατομικευμένες συγκυρίες και άλλες τυχαίες μεταβλητές που μπορούν να υπολογιστούν μόνο κατά προσέγγιση και με το νόμο των πιθανοτήτων ή με τον συνδυασμό του «υποκειμενικού νοήματος» με τη «θεωρία των παιγνίων», στα οποία ήδη αναφέρεται ο Βέμπερ. Οι ιστορικοί συνδυασμοί και οι λογικοί συσχετισμοί αυτοί αναπτύσσονται με συνέπεια στην **εμπειρική κοινωνιολογική προσέγγιση** του Βέμπερ, την οποία ο ίδιος χαρακτηρίζει ως **επιστήμη της πραγματικότητας**. Ούτως εχόντων των πραγμάτων, **οι «νόμοι» ή νομοτέλειες και οι νόρμες** (δηλαδή τα δεοντολογικά και συμβατικά, αξιακά πρότυπα) όσο κι αν μπορεί να ισχύουν μέχρι ένα βαθμό, μάλλον ως «κανόνες» (Ναγόπουλος, 2011) κάτω από ορισμένες συγκυρίες, ωστόσο για τις κοινωνικές επιστήμες και ιδιαίτερα για την κοινωνιολογία αποτελούν **μέσα έρευνας και όχι αυτοσκοπό**.

Στη βάση αυτή, το ερώτημα που τίθεται είναι: **κάτω από ποιες συνθήκες και ιστορικές συγκυρίες και με ποιές πιθανότητες διαμορφώνεται τελικά η εκάστοτε κοινωνική συμπεριφορά και δράση**. Ακόμη και σε καταστάσεις που είναι τυπικά παρόμοιες, οι πιθανότητες ή ευκαιρίες για την α, β...χ δράση εξαρτώνται, σε τελευταία ανάλυση, από τους ίδιους τους δρώντες, με βάση τη δική

11 Ο Ναγόπουλος, αφού επιχειρεί μια διεξοδική και σε βάθος αναφορά στο θέμα του 'υποκειμενικού νοήματος' του Βέμπερ και της δυνητικής διασύνδεσής του με τον μεθοδολογικό ατομισμό, συμπεραίνει ότι ο ίδιος, προσεκτικά και με συνέπεια, παρεκκλίνει από αυτόν (Ναγόπουλος, 2011, σ. 81).

τους ιστορική ατομικότητα και τις διαρκώς μεταβαλλόμενες συγκυρίες που αντιμετωπίζουν και οι οποίες βέβαια ποτέ δεν παραμένουν αμετάβλητες. Το καταστάλαγμα αυτό εμπειρικής γνώσης είχε ήδη διατυπωθεί στην αρχαιότητα από τον Ηράκλειτο: «*όλα μεταβάλλονται, γι αυτό δεν μπορείς να μπεις για δεύτερη φορά στο ίδιο ποτάμι*»¹².

Σύμφωνα με τα παραπάνω, ο Βέμπερ ανέπτυξε βήμα - βήμα την **εμπειρική κοινωνιολογία**, όχι όμως ως αυτοσκοπό και συστηματικά – αφού τα, εκάστοτε, κοινωνικοπολιτικά ενδιαφέροντά του τον έσπρωχναν πάντα να ριχτεί σε νέα μέτωπα, για να απαντήσει με λογικό και μεθοδικό τρόπο στα συγκεκριμένα κοινωνικοπολιτικά ερωτήματα της εποχής του. Στο εγχείρημά του αυτό, διαπιστώνει η σύζυγός του, Marianne Weber, «*ανατροφοδοτούνταν δημιουργικά ο ερευνητής και ο πολιτικός*»: *έτσι, οι καθοδηγητικές απόψεις ως προς την επιλογή του ερευνητικού υλικού ήσαν «κατά προτεραιότητα, το πολιτικό πάθος και ακόλουθα η συναίσθηση του δικαίου για τα χειρωνακτικώς εργαζόμενα, λαϊκά στρώματα· ενώ ό,τι αφορά τα περαιτέρω, αυτό δεν ήταν θέμα ανθρώπινης ευδαιμονίας, αλλά η άποψη πως η ελευθερία και η ανθρώπινη αξιοπρέπεια είναι οι έσχατες και ανώτατες αξίες, η πραγματοποίηση των οποίων θα όφειλε να είναι για όλους εφικτή»* (Weber, σ. 319).

Από τις αρχές που είδαμε και τους συναφείς ιστορικούς συνδυασμούς δημιουργήθηκαν **οι βασικοί πυλώνες για την ανάπτυξη της εμπειρικής κοινωνιολογίας ως επιστήμης της πραγματικότητας**, την οποία βέβαια δεν επεδίωξε ο Βέμπερ να αναπτύξει ο ίδιος συστηματικά. Στα λιτά αλλά βασικά της αυτά χαρακτηριστικά, η κοινωνιολογία του Βέμπερ διαφοροποιείται από τις λεγόμενες δογματικές επιστήμες - όπως π.χ. η επιστήμη του δικαίου, η ηθική, η αισθητική - που με το αντικείμενό τους επιδιώκουν να διερευνήσουν ένα νόημα που θεωρείται ως 'ισχύον', 'σωστό' ή 'αληθινό' (Marianne Weber, σ. 689), αφού: «*σε αντίθεση προς τις επιστήμες αυτές, η προσέγγιση του Βέμπερ ερευνά την όποια κοινωνική δράση των ανθρώπων στην εμπειρική πραγματικότητα που ζουν, επιδιώκοντας να την κατανοήσει ερμηνευτικά*» - όχι διαισθητικά. Ας δούμε τι γράφει σχετικά ο ίδιος: «*Κοινωνιολογία (όπως εννοούμε εδώ την ιδιαίτερα πολυσήμαντη αυτή λέξη) θα ονομάζεται η επιστήμη που επιδιώκει να κατανοήσει την κοινωνική δράση, ερμηνεύοντάς την, και με τον τρόπο αυτό να την εξηγήσει, αιτιωδώς, στην εξέλιξή της και στις επιδράσεις της. 'Δράση' θα ονομάζεται μια ανθρώπινη συμπεριφορά (ασχέτως αν πρόκειται για εξωτερική ή εσωτερική πράξη, παράλειψη¹³ ή ανοχή), όταν και εφόσον ο δρών ή οι δρώντες συνδέουν με αυτήν ένα υποκειμενικό νόημα. Αντίθετα, 'κοινωνική' δράση θα ονομάζεται μια τέτοια δράση η οποία, σύμφωνα με το νόημα που της αποδίδει ο ίδιος, ο δρών άνθρωπος ή περισσότεροι δρώντες, αναφέρεται στη συμπεριφορά άλλων και προσανατολίζεται προς αυτή κατά την πορεία της» (WG,1). Με το «*νόημα της δράσης*» εννοείται λοιπόν «*το υποκειμενικό, δηλαδή το - από τους ίδιους τους δρώντες 'αποδιδόμενο' - νόημα της δράσης τους ως μιας συγκεκριμένης έσχατης και εμπειρικά προσλαμβανόμενης πραγματικότητας και όχι, περίπου: κάποια μορφώματα σκέψης που εποικοδομούνται με υποθετικό και θεωρητικό τρόπο για να απεικονίσουν την πραγματικότητα*» (Marianne Weber, σ. 319). Στο πλαίσιο της θεώρησης αυτής μπορούμε να κατανοήσουμε ερμηνευτικά και στη βάση αυτή να εξηγήσουμε, πώς τα μέλη μιας κοινωνίας, με διαφορετικές θέσεις και ρόλους και κάτω από ορισμένες κοινωνικοοικονομικές, πολιτισμικές και πολιτικές συνθήκες οργάνωσης, παραγωγής, κουλτούρας και ζωής συμπεριφέρονται και δραστηριοποιούνται με έναν ορισμένο τρόπο και όχι με άλλον (Weber, WL, σ. 439 επ.).*

12 Ηράκλειτος: «*τα πάντα ρει, δις εις τον αυτόν ποταμόν ουκ αν εμβαίης*».

13 Από τη σκοπιά αυτή φαίνεται προβληματική η χρησιμοποίηση της (στενότερης σημασίας) λέξης «πράττειν» αντί του ευρύτερου όρου της «δράσης» (Handeln).

Με τον χαρακτηρισμό της κοινωνιολογίας του Βέμπερ **ως επιστήμης της πραγματικότητας** το ενδιαφέρον στρέφεται όχι μόνο σε ορθολογικά, αλλά και σε ανορθολογικά φαινόμενα, όπως π.χ., μυστικιστικά, προφητικά, πνευματιστικά, καθώς και σε καταστάσεις που διέπονται από συγκινησιακή έξαρση και συναισθηματική φόρτιση. Εξάλλου και όπως ο ίδιος διαπιστώνει: η κοινωνική δράση των ανθρώπων διαμορφώνεται, συνήθως, για πολλούς λόγους, μάλλον ασύνειδα και βολονταριστικά (βουλευσιαρχικά), όπως για παράδειγμα, από συμφέρον, από συνήθεια και παρορμητισμό, από προκαταλήψεις ή κάποιας μορφής εμμονές (ιδεολογικές ή άλλες). Οι ίδιοι οι δρώντες στις περιπτώσεις αυτές τείνουν να έχουν συνήθως μίαν ημιεπίγνωση ή να μη συνειδητοποιούν τα βαθύτερα υποκειμενικά κίνητρά των πράξεών τους ή της παθητικής ανοχής και των παραλείψεών τους σε ορισμένες καταστάσεις. Η περίπτωση κατά την οποία, «αυτός που κρίνει τους άλλους και τον ίδιο τον εαυτό του έχει ξεκάθαρη επίγνωση, όσον αφορά τον έσχατο υποκειμενικό πυρήνα των κρίσεών του, (...) αποτελεί την εξαίρεση από τον κανόνα» (Weber, GPS, σ. 16).

ΠΟΙΟΣ ΕΙΝΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΜΠΡΟΣΤΑ ΣΤΙΣ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΕΣ «ΑΞΙΑΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ» ΚΑΙ ΤΙΣ «ΑΞΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ» Η ΤΗΝ «ΑΞΙΑΚΗ ΑΝΑΦΟΡΑ»;

Η διάκριση της υποκειμενικής αξιακής αντίληψης και κρίσης (ή της προσωπικής γνώμης) από την ορθολογική ή επιστημονική άποψη, στο πλαίσιο μιας έγκυρης ορθολογικής αξιολόγησης διαφαίνεται ήδη το 1895, στην εναρκτήρια ομιλία του Βέμπερ ως καθηγητή στο Πανεπιστήμιο του Freiburg. Η ομιλία αυτή θεωρείται σταθμός στο έργο του και έχει ερμηνευτεί από πολλές σκοπιές¹⁴. Στο πνεύμα του εθνικού λόγου του κράτους και επειδή ο Βέμπερ γνώριζε τις επιδιώξεις του Schmoller και των «σοσιαλιστών της έδρας» για να δώσουν επιστημονική χροιά μέσω της επιστήμης τους, σε ορισμένες κοινωνικές πολιτικές, τις οποίες είχαν υιοθετήσει, χωρίς όμως να έχουν σταθμίσει ορθολογικά και υπεύθυνα τις πεποιθήσεις τους με τα απαραίτητα μέσα, και ακόμη χωρίς να έχουν υπολογίσει τις αθέλητες παρενέργειες που μπορεί να προκύπτουν - εις βάρος βέβαια των προσδοκώμενων αποτελεσμάτων, άρα και των αρχικών σκοπών. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της αντίληψης αυτής¹⁵ είναι ο όρος του «επιστημονικού σοσιαλισμού», με τις παρεξηγήσεις που δημιούργησε. Σε σχέση λοιπόν με την απλοϊκή προσδοκία ότι η πολιτική οικονομία είναι σε θέση να ανιχνεύσει, μέσα από το υλικό που επεξεργάζεται, ιδιόμορφα ιδανικά, ο Βέμπερ προειδοποιεί: «*Η οπτική απάτη, σαν να υπήρχαν ανεξάρτητα οικονομικά και κοινωνικοπολιτικά ιδανικά ξεκαθαρίζει πράγματι από τη στιγμή που, μέσω της υπάρχουσας βιβλιογραφίας της επιστήμης μας, προσπαθούμε να εξιχνιάσουμε τις ιδιόμορφες βάσεις αυτής της εκτίμησης. Βρισκόμαστε αντιμέτωποι με ένα χάος από αξιακά πρότυπα, κατά ένα μέρος ευδαιμονικής, κατά ένα άλλο ηθικής μορφής, συχνά και τα δυο μαζί, χωρίς να μπορούμε να ξεχωρίσουμε ευκρινώς την ταυτότητά τους. Οι αξιακές αντιλήψεις και κρίσεις σχηματίζονται παντού αβίαστα. Η παραίτηση λοιπόν από την αξιολόγηση (Beurteilung) τών οικονομικών φαινομένων θα σήμαινε, σίγουρα, στην πραγματικότητα την παραίτηση από εκείνο το έργο που απαιτείται από εμάς*» [Σ.Χ.: τους ειδικούς στο πεδίο της εθνικής οικονομίας] (Weber, GPS, σ. 16).

¹⁴ Στην ομιλία κυριαρχεί ο – χαρακτηριστικός για την εποχή - κυρίαρχος εθνικός λόγος του κράτους – μεγάλης Δύναμης, ο οποίος πρέπει να υπερισχύει επί όλων των πολιτικών και ηθικών ζητημάτων και έναντι όλων των ιδιωτικών συμφερόντων, όπως π.χ. έναντι των πρώτων μεγαλο-γαιοκτημόνων, Γιούνκερς. Βλ. ειδικότερα: Lassman (2011, σσ. 171-189).

¹⁵ Κατά τον 19ο αιώνα η ιδεολογία ταυτιζόταν από πολλούς με την επιστήμη. Βλ. σχετικά: Eliaeson, (2002, σ. 11 επ).

Έντεκα χρόνια αργότερα (το 1906) επαναδιατυπώνει και συμπληρώνει τον όρο των υποκειμενικών αντιλήψεων και κρίσεων, προσθέτοντας και εκείνον των **«αξιακών σχέσεων»** (Wertbeziehungen) του Rickert (κοινωνιολογικά αναδιατυπωμένο). Γράφει σχετικά: «Μια τρέχουσα γνώμη ή αντίληψη και κρίση ως προς την αξία ('Werturteil')¹⁶ ενός συγκεκριμένου αντικειμένου, ή η θεωρητική παρουσίαση 'δυνητικών' αξιακών σχέσεων' (Wertbeziehungen) του ίδιου δεν σημαίνει, ωστόσο, ότι το εντάσσουμε σε μίαν ορισμένη έννοια είδους, όπως για παράδειγμα, 'ερωτική επιστολή', 'πολιτικό μόρφωμα', 'οικονομικό φαινόμενο'. Αντίθετα, η 'αξιακή αυτή αντίληψη και κρίση' σημαίνει ότι 'παίρνουμε θέση' με συγκεκριμένο τρόπο έναντι αυτού του αντικειμένου, στην συγκεκριμένη ιδιομορφία του, και - ακόμη περισσότερο - ότι οι υποκειμενικές πηγές της στάσης μας αυτής, δηλαδή οι προς τούτο αποφασιστικές για εμάς σκοπιές θεώρησής του δεν αποτελούν μίαν 'έννοια' και επιπλέον: εντελώς λιγότερο, καμιά 'αφηρημένη έννοια', αλλά αυτό που εντελώς συγκεκριμένα 'αισθανόμαστε' και 'θέλουμε' και το οποίο είναι στον ανώτατο βαθμό ατομικά διαμορφωμένο. Εναλ-

16 Παρατίθεται εδώ το γερμανικό πρωτότυπο του αποσπάσματος και, ακόλουθα, η μετάφρασή του από τους Α. Γρηγορογιάννη και Μ. Κυπραίω για να φανεί η σύγχυση που έχει επέλθει στην απόδοση ορισμένων όρων του Βέμπερ στα ελληνικά, κάτι που αντανακλάται και στην πρόσληψη του έργου του. [Με την παράθεση των δυο αποσπασμάτων δεν αποδίδεται ψόγος στους Γρηγορογιάννη και Κυπραίω. Αντίθετα, χρεωστούμε ευγνωμοσύνη στους μεταφραστές που «ξεχέρωσαν», πρώτοι, το «χωράφι» ώστε οι μεταγενέστεροι να έχουν την ευχέρεια και την πολυτέλεια να διεισδύουν ακριβέστερα στο νόημα του συγγραφέα – βοηθούμενοι προς τούτο από την καλπάζουσα έρευνα στο έργο του Βέμπερ, καθώς και από την επιστημονική θεωρία της μετάφρασης.]

A. Γερμανικό πρωτότυπο: (υπογραμμίζονται οι κύριες αποκλίσεις των δυο μεταφράσεων από αυτό)

«Ein aktuelles 'Werturteil' über ein konkretes Objekt oder die theoretische Aufstellung 'möglicher' Wertbeziehungen desselben heißt doch nicht, dass ich dasselbe unter einen bestimmten Gattungsbegriff: 'Liebesbrief', 'politisches Gebilde', 'ökonomische Erscheinung' subsumiere. Sondern das Werturteil heißt: dass ich zu ihm in seiner konkreten Eigenart in bestimmter konkreter Art 'Stellung nehme', und die subjektiven Quellen dieser meiner Stellungnahme, meiner dafür entscheidenden 'Wertgesichtspunkte', sind doch erst recht nicht ein 'Begriff' und vollends kein 'abstrakter Begriff', sondern ein durchaus konkretes, höchst individuell geartetes und zusammengesetztes 'Fühlen' und 'Wollen' oder aber, unter Umständen, das Bewusstsein eines bestimmt und wiederum konkret gearteten 'Sollens'» (Weber, WL, σ. 252).

B. Στο ίδιο απόσπασμα, **α) η μετάφραση Γρηγορογιάννη** (ΕΚΚΕ, 1972, τ. Α: 119 επ.)

«Μια τρέχουσα 'αξιολογική κρίσις' 'περί ενός 'συγκεκριμένου αντικειμένου', ή και η θεωρητική παρουσίαση των 'δυνατών αξιολογικών συνδέσεων, ουδόλως σημαίνει ότι συναθροίζομεν τα στοιχεία υπό ωρισμένης έννοιας γένους, ως θα ήσαν: 'ερωτική επιστολή', 'πολιτική αποκρυστάλλωσις', 'οικονομικών φαινόμενον'. Αντιθέτως η 'αξιολογική κρίσις' σημαίνει, ότι: 'λαμβάνομεν θέσιν' έναντι των τοιούτων εννοιών γένους κατά ένα συγκεκριμένον ειδικόν τρόπον και όσον αφορά εις την συγκεκριμένην ιδιομορφία των· αι δε υποκειμενικάί πηγαί αυτής της υφ' ημών λήψεως θέσεως, ήτοι αι προς τούτο αποφασιστικάί δι' ημάς 'αξιολογικάί απόψεις', δεν είναι λοιπόν κατά πρώτον μία 'έννοια' – και ακόμη ολιγώτερον μια 'αφηρημένη έννοια', – αλλά έν απολύτως συγκεκριμένον, εξόχως ατομικώς διαμορφωμένον, στοιχείον 'αισθήσεως' και 'θελήσεως', ή υπό ορισμένας περιστάσεις η συνείδησις μιας και πάλιν καθορισμένης και συγκεκριμένως διαμορφωμένης 'θελήσεως'.

β) η μετάφραση Κυπραίω: «Μια σύγχρονη αξιολογική κρίση για ένα συγκεκριμένο αντικείμενο ή μια θεωρητική παρουσίαση των 'ενδεχόμενων' αξιολογικών συνδέσεων, δεν σημαίνει διόλου το ίδιο, ότι το υπάγουμε σε μια ορισμένη έννοια γένους π.χ. τις 'ερωτικές επιστολές', τα 'πολιτικά μορφώματα', το 'οικονομικό φαινόμενο'. Απεναντίας, η 'αξιολογική κρίση' σημαίνει ότι παίρνουμε θέση απέναντι σε τέτοιες έννοιες γένους μ' ένα ορισμένο συγκεκριμένο τρόπο και όσον αφορά στην συγκεκριμένη ιδιομορφία τους. Και οι υποκειμενικές πηγές αυτών των θέσεων μας που πήραμε, δηλ. οι αποφασιστικές 'αξιολογικές απόψεις' δεν είναι μόνον μια 'έννοια' και πολύ λιγότερο καμιά 'αφηρημένη έννοια', αλλά μια εντελώς συγκεκριμένη εξαιρετικά ατομικά 'αίσθησις' ή 'θέλησις' ή σε ορισμένες περιστάσεις, η συνείδηση ενός ορισμένου και πάλι συγκεκριμένα διαμορφωμένου 'δέοντος'» (Κυπραίω, 1991, σ. 227).

Συμπέρασμα: Στην, γενικώς, πολύ χρήσιμη μετάφραση του Γρηγορογιάννη (ΕΚΚΕ, 1972), όπως επίσης του Κυπραίω (Κυπραίω, 1991, σ. 227 επ.) συγχέεται η 'πρακτική εκτίμηση' (Wertung) για ένα αντικείμενο (όπως προσλαμβάνεται ο όρος από τον Rickert και ακόλουθα από τον Βέμπερ), κυρίως όμως η υποκειμενική 'αντίληψη και κρίση' ως προς την αξία' του (Werturteil), με την εντελώς διαφορετική, αντικειμενική «αξιολόγηση» τού ίδιου υπό τη μορφή μιας έννοιας ενός ορισμένου είδους σύμφωνα με έλλογα – επιστημονικά ή/και αντικειμενικά – θεσμικά κριτήρια. Η ελληνική λέξη 'αξιολόγηση' αποτελεί μίαν έννοια που συνδέεται με έλλογα – επιστημονικά και κατά το δυνατόν αντικειμενικά κριτήρια. Το μεταφραστικό αυτό σφάλμα του Γρηγορογιάννη αναπαράγεται έκτοτε σε όλες τις χρήσεις των όρων αυτών του Βέμπερ, αλλοιώνοντας έτσι ορισμένα βασικά νοήματα του αυθεντικού κειμένου. Βλ. σχετικά και την υποσημείωση 8.

λακτικά και κάτω από ορισμένες συνθήκες η αξιακή αντίληψη και κρίση μπορεί να αποτελεί τη συνείδηση ενός ορισμένου, και πάλι με συγκεκριμένο τρόπο διαμορφωμένου 'δέοντος γενέσθαι'» (Weber, WL: 252). Αν όμως «από το στάδιο της τρέχουσας εκτίμησης (*Bewertung*) των αντικειμένων μεταβούμε σε εκείνο του θεωρητικού – ερμηνευτικού συλλογισμού των δυνητικών αξιακών σχέσεων, οπότε από τα αντικείμενα κατασκευάζουμε 'ιστορικές ατομικότητες', τότε αυτό σημαίνει ότι (...) οι ιδέες έχουν ενσωματωθεί σε αντίστοιχα μορφώματα (όπως π.χ. στο 'κράτος' του Φρειδερίκου του Μεγάλου), μιας αντίστοιχης προσωπικότητας (όπως π.χ. του Γκαίτε ή του Μπίσμαρκ), το αντίστοιχο συγγραφικό έργο (όπως π.χ. το Κεφάλαιο του Μαρξ). Σε αυτή τη συγκεκριμένη, εξατομικευμένη και (...) ιδιόμορφη μορφή τους λοιπόν επιδρούν σε εμένα και σε άλλους και μεταφέρονται ερμηνευτικά στη συνείδησή μας» (Weber, WG, σ. 252 επ.).

Αν συγκρίνουμε το παραπάνω απόσπασμα με ένα άλλο, παρεμφερές, από τις **Κοινωνιολογικές έννοιες** του Βέμπερ, τότε οι νοηματικοί συσχετισμοί φαίνονται ίσως κάπως ανολοκλήρωτοι ή όχι και τόσο σαφείς ή - τουλάχιστον με την πρώτη ματιά. Όπως γράφει: «Σίγουρα πρέπει να γνωρίζουμε, πρώτα, ποια δράση είναι λειτουργική, από την άποψη της 'διατήρησης' (στη συνέχεια όμως και για την ακρίβεια, προπαντός, της πολιτισμικής ιδιομορφίας!) καθώς και ενός, καθοριστικά, κατευθυνόμενου τύπου κοινωνικής δραστηριότητας, για να μπορούμε να θέσουμε το ερώτημα: πώς δημιουργήθηκε αυτή η δράση και από ποιά κίνητρα προσδιορίστηκε; Πρώτα πρέπει να ξέρει κανείς τι επιτελεί ένας 'βασιλιάς', ένας 'επιχειρηματίας', ένας 'προαγωγός', ένας 'μάγος' – δηλαδή ποια τυπική δραστηριοποίηση (η οποία τον χαρακτηρίζει άλλωστε από μόνη της με μια από αυτές τις ιδιότητες) είναι σημαντική για την ανάλυση, και λαμβάνεται υπόψη, ήδη από πριν [για να μπορεί να προχωρήσει] στη διερεύνηση της 'αξιακής αναφοράς' (*Wertbezogenheit*) με το νόημα του Rickert) (Weber, WG, σ. 8. Weber, Οι.Κ. 1.).

Η (όχι μόνο λεκτική) διαφοροποίηση των 'αξιακών σχέσεων' (*Wertbeziehungen*) από την 'αξιακή αναφορά' (*Wertbezogenheit*), η οποία αναφέρεται μόνο στις Κοινωνιολογικές έννοιες του Βέμπερ, βοηθά πιθανώς στην κοινωνιολογική ανανοηματοδότηση του όρου από τον ίδιο σε δυο διαφορετικούς τύπους (WL, σ. 122, σ. 252 επ. Neugebauer, σσ. 75-85) Σύμφωνα με τον πρώτο τύπο, η «αξιακή αναφορά» ενός ανθρώπου πλησιάζει και ανταποκρίνεται περισσότερο στον κύριο κοινωνικοοικονομικό ρόλο και την αντίστοιχη θέση (το «*status*») που ο ίδιος έχει στο πλαίσιο της συμβατικής καθημερινότητας, όπως για παράδειγμα: ως πολιτικός, ως επιχειρηματίας ή ως συνδικαλιστής, ως φορέας ενός αξιώματος ή μιας εκκλησιαστικής θέσης, κ.λπ. Στις περιπτώσεις αυτές, η αναφορά σε βασικές αξίες - όπως π.χ. η κοινωνική δικαιοσύνη, η αγάπη προς τον πλησίον κ.λπ. – προσαρμόζεται ή αφομοιώνεται από ανάλογες πρακτικές εκτιμήσεις (*Wertungen*) και υποκειμενικές αντιλήψεις και κρίσεις (*Werturteile*), παίρνοντας έτσι μάλλον έναν εργαλειακό χαρακτήρα στην υπηρεσία αξιών που θεωρούνται ως δευτερεύουσες: όπως π.χ. της επαγγελματικής επιτυχίας. Δεν κόβει κανείς το κλαδί πάνω στο οποίο κάθεται. Δεν είναι τυχαίο ότι η 'αξιακή αναφορά' αποτελεί κατά τον Βέμπερ ένα σημαντικό στοιχείο που οφείλουμε λάβουμε υπόψη πριν την ανάλυση. Αντίθετα, σύμφωνα με τον δεύτερο τύπο, ο οποίος έχει έναν προπαρασκευαστικό ρόλο για την κοινωνιολογική, εμπειρική ανάλυση, οι αξιακές σχέσεις μπορεί να προσεγγίζονται, σχετικά και εν μέρει ως αδέσμευτες από τον κύριο κοινωνικοοικονομικό και επαγγελματικό ρόλο, οπότε μπορεί να ερμηνεύονται με κάποια σχετική ανεξαρτησία από τα κυρίαρχα συμβατικά κριτήρια και τα αντίστοιχα συμφέροντα και ενδιαφέροντα στο πλαίσιο της καθημερινότητας.

Ανάμεσα στους δυο αυτούς τύπους ή αντίθετους πόλους υπάρχουν συνήθως πολλές διαφοροποιήσεις που πλησιάζουν, περισσότερο ή λιγότερο, στον πρώτο ή τον δεύτερο τύπο. Για να ανα-

φέρουμε ένα επίκαιρο παράδειγμα: παρά τον κίνδυνο να προσβληθούν από τον κορωνοϊό ή άλλη ασθένεια οι πιστοί κατά τη θεία κοινωνία, πολλοί ιεράρχες διστάζουν να υιοθετήσουν καινοτομίες που θα μπορούσαν να προκαλέσουν διχασμό στην εκκλησία και την κοινωνία και, συγχρόνως, ρήγματα ή προβλήματα στην αυθεντία της εκκλησιαστικής παράδοσης και της συναφούς ιεραρχίας.

Στο πλαίσιο της εντατικής ενασχόλησής του Βέμπερ με το θέμα των αξιών - αυτού «του πονεμένου παιδιού της επιστήμης μας», όπως γράφει (Weber, WL: 209) - ακόμη και στη μορφή των «αξιακών σχέσεων» ή της αξιακής αναφοράς» διαμόρφωσε την άποψη ότι η σταθερή ισχύς και αναγνώρισή τους ως κατευθυντήριων ιδεατών παραστάσεων δεν ισχύει απόλυτα, στο πλαίσιο αντικειμενικών κριτηρίων και αυστηρών προδιαγραφών μιας εμπειρικής επιστημονικής προσέγγισης. Βέβαια, με τη διαφοροποίηση ανάμεσα, αφενός στην πρακτική εκτίμηση και την υποκειμενική κρίση ή γνώμη ως προς την αξία ενός αντικειμένου στο πλαίσιο της καθημερινότητας και αφετέρου, την κοινωνιολογική ανάλυση τής a priori «αξιακής αναφοράς» ή των «αξιακών σχέσεων», ο Βέμπερ κινήθηκε, μόνο μέχρι ένα βαθμό, στη διανοητική τροχιά που χάραξε ο Rickert. Από ένα σημείο και πέρα, οι εφαρμογές του Βέμπερ πάνω στην έννοια της «αξιακής αναφοράς» και των «αξιακών σχέσεων» διαχωρίζονται από την αντίστοιχη ανάλυση του Rickert και μάλιστα, όχι μόνο στην αξιακή ερμηνευτική του τοποθέτηση στο πλαίσιο της πρακτικής καθημερινότητας, αλλά και στην ορθολογική ανάλυση των «αξιακών σχέσεων». Ο ίδιος τοποθετεί, άλλωστε, και τους δυο τύπους που μόλις είδαμε στο πεδίο του υποκειμενισμού (Neugebauer, σ. 82). Όπως είχε ήδη διαπιστώσει στη μελέτη για την «αντικειμενικότητα»: δεν ανήκει στα καθήκοντα μιας εμπειρικής επιστήμης να ανακαλύπτει δεσμευτικές νόρμες και ιδανικά για την πράξη (WL, σ. 149). Με τη διαπίστωση αυτή ο Βέμπερ αμφισβητεί τη θέση του Rickert ότι υπάρχουν αντικειμενικές αξίες οι οποίες χαρακτηρίζονται από γενική καθολική εγκυρότητα, σύμφωνα με τη βασική προϋπόθεση του νεοκαντιανισμού στη νότια Γερμανία.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Όπως είδαμε παραπάνω, αντιλαμβανόμαστε και κρίνουμε τα διάφορα κοινωνικοπολιτικά και άλλα ζητήματα από τη δική μας υποκειμενική και μεροληπτική οπτική γωνία, σύμφωνα με τον Βέμπερ. Από τη σκοπιά αυτή μπορεί να θεωρούμε τα διάφορα συμβάντα ως επιθυμητά ή ανεπιθύμητα. Συγχρόνως, από μια διαφορετική οπτική γωνία, τα ίδια κριτήρια ως προς το τι αξίζει ή δεν αξίζει μια συγκεκριμένη πολιτική θέση είναι, κατά κανόνα, σε μεγάλο βαθμό όχι μόνο υποκειμενικά - μεροληπτικά και επομένως μη αντικειμενικά, αλλά και ερασιτεχνικά: στερούνται δηλαδή της έλλογης και εξειδικευμένης, επιστημονικής μεθόδου αξιολόγησης. Επομένως, η τρέχουσα «αξιακή αντίληψη και κρίση» εκφράζει τα υποκειμενικά και, συγχρόνως, τα ερασιτεχνικά και διαισθητικά αξιακά κριτήρια με τα οποία κρίνουμε. Για να γίνουμε ευκολότερα κατανοητοί μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε εδώ ως «σχολικά παραδείγματα» **την κοινωνική κατανομή των εισοδημάτων** καθώς και την προσωπική γνώμη μας για **τον καιρό της επόμενης εβδομάδας**. Σε αντίθεση προς αυτή την υποκειμενική και συγχρόνως ερασιτεχνική προσέγγιση των δυο αυτών περιπτώσεων, **η επιστημονική απάντηση** στο πρώτο ερώτημα μπορεί να υπολογιστεί παραστατικά και με ακρίβεια μέσω της «καμπύλης του Lorenz's», ενώ το δεύτερο ερώτημα μπορεί να απαντηθεί έγκυρα από τις εμπειρικές μετρήσεις των αρμοδίων μετεωρολογικών υπηρεσιών. Βέβαια, **οι επιστημονικές απαντήσεις στα δυο αυτά ερωτήματα είναι αρκετά ακριβείς και έγκυρες ως προς το τι συμβαίνει στην πραγματικότητα, όχι όμως ως προς το ποια θα όφειλε να είναι, αντικειμενικά, η κοινωνικά**

και λειτουργικά δίκαιη κατανομή εισοδημάτων ή ο καλύτερος καιρός την επόμενη εβδομάδα: για τον αγρότη π.χ. που θέλει βροχές, σε αντίθεση με τον άνθρωπο της πόλης που παραθερίζει στην εξοχή.

Με τα δυο αυτά παραδείγματα είναι εύκολο να κατανοήσουμε τον σαφή διαχωρισμό που κάνει ο Βέμπερ ανάμεσα σε τρία διαφορετικά και ετερογενή επίπεδα: **α)** εκείνο της υποκειμενικής γνώμης ή κρίσης (Werturteil) για την αξία ή απαξία της υπάρχουσας κατανομής π.χ. των εισοδημάτων· **β)** της επιστημονικής και έγκυρης αξιολόγησης στο ίδιο ερώτημα με κριτήριο, ποια είναι η ακριβής κατάσταση στη σημερινή πραγματικότητα· και **γ)** της θεωρητικής αναλυτικής συζήτησης και διαβούλευσης ως προς το πώς θα όφειλε ή πώς θα ήταν καλό να είναι η κατανομή των εισοδημάτων σύμφωνα με ευρύτερα κοινωνικά, ηθικά, αλλά και δημοσιονομικά και λειτουργικά κριτήρια αξιολόγησης και όχι, απλώς, σύμφωνα με την υποκειμενική γνώμη και θέλησή μας και την αντίστοιχη ιδεολογία μας.

Ενώ ο διαχωρισμός των τριών αυτών επιπέδων φαίνεται σήμερα αρκετά αυτονόητος, ωστόσο την εποχή που διατυπώθηκε από τον Βέμπερ, ήταν δύσκολο να κατανοηθεί. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι στις τρεις αυτές περιπτώσεις έχουμε, συγχρόνως, κατά τον Βέμπερ, **τη συνύπαρξη ετερογενών πεδίων δράσης, τα οποία δεν συνδυάζονται πάντα και για τους ίδιους σκοπούς:** η υποκειμενική και μεροληπτική κρίση μπορεί να συμπορεύεται τόσο με ερασιτεχνικές και διαισθητικές, όσο και με εξειδικευμένες επιστημονικές διαδικασίες: οι τελευταίες μπορεί να είναι, όχι μόνο αντικειμενικές και να εξυπηρετούν το γενικό συμφέρον, αλλά και ιδιοτελείς, διευκολύνοντας π.χ. τη φοροδιαφυγή και φοροκλοπή. Η εξειδικευμένη επιστήμη είναι ένα εργαλείο που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για εντελώς διαφορετικούς σκοπούς.

Όπως έχει διαπιστώσει ο Tenbruck, είναι ανυπολόγιστες οι συνέπειες από το γεγονός ότι μέχρι τώρα έχει επιβληθεί και καθιερωθεί η νομοθετική και θετικιστική μέθοδος στην κοινωνιολογία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Αντωνοπούλου, Μ. (2011). *Αξίες – ιδέες, ιστορικές κοινωνίες και γνώση στον Max Weber*. Στο Αντωνοπούλου & Χιωτάκης (Επιμ.) *Max Weber ο σύγχρονός μας. Δοκίμια Κοινωνικής και Πολιτικής Θεωρίας* (σσ.57-75). Αθήνα: Νήσος.
- Αντωνοπούλου, Μ. Χιωτάκης, Σ. (Επιμ.) (2011). *Max Weber ο σύγχρονός μας. Δοκίμια Κοινωνικής και Πολιτικής Θεωρίας*. Αθήνα: Νήσος.
- Bruum, H. H. (2007). *Science, Values and Politics in Max Weber's Methodology*. New Expanded Edition, Ashgate Publ. Limited.
- ΕΚΚΕ (1972) Δοκίμια επί της θεωρίας των κοινωνικών επιστημών υπό Max, Weber. Τόμοι, Α, Β, Μετάφρ. Α. Γρηγορογιάννης, Αθήναι.
- Eliaeson, S. (2002). *Max Weber's Methodologies: Interpretation and Critique*. Paperback.
- Henrich, D. (1952). *Die Einheit der Wissenschaftslehre Max Webers*. JCB Mohr.
- Kocka, J. (Hrsg) (1986). *Max Weber, der Historiker: Zweiundzwanzig Beiträge*. Vol. 73. Vandenhoeck & Ruprecht.

- Kruse, V., Barrelmeyer, U. (2012). *Max Weber: eine Einführung*. UVK Verlag- Gesellschaft, 2012.
- Κυπραίος, Μ. Γ. (1991). *Η μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών*. Πρόλογος, Εσαγωγή, Μετάφραση, Μ. Γ. Κυπραίος. Αθήνα: Παπαζήση.
- Lassman, P. (2011). *Ρεαλισμός και Ηθική. Για τον Λόγο του Κράτους στον Max Weber*. Στο Αντωνοπούλου & Χιωτάκης (Επιμ.) *Max Weber ο σύγχρονός μας. Δοκίμια Κοινωνικής και Πολιτικής Θεωρίας* (σσ. 171-214). Αθήνα: Νήσος.
- Menger, C. (1983). *Untersuchungen über die Methoden der Sozialwissenschaften und der Politischen Ökonomie*, Verl. v. Dunker & Humblot, Leipzig 1883 (Menger 1883).
- Ναγόπουλος, Ν. (2011). Πτυχές της κοινωνιολογικής θεωρίας της γνώσης και του κοινωνικού νοήματος στο έργο του Max Weber και οι επιδράσεις στο αναθεωρημένο γλωσσολογικό «παράδειγμα». Στο Αντωνοπούλου & Χιωτάκης (Επιμ.) *Max Weber ο σύγχρονός μας. Δοκίμια Κοινωνικής και Πολιτικής Θεωρίας* (σσ. 77-108). Αθήνα: Νήσος.
- Neugebauer, G. (2017). *Die Religionshermeneutik Max Webers*. Vol. 178. Walter de Gruyter GmbH & Untersuchungen Co KG.
- Rickert, H. (1913). *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung*. Tuebingen, Mohr, 2. Aufl.
- Rossi, P. (1986). *Max Weber und die Methodologie der Geschichts- und Sozialwissenschaften*. Na.
- Schluchter, W. (1979). *Die Entwicklung des okzidentalen Rationalismus. Eine Analyse von Max Webers Gesellschaftsgeschichte*. Tübingen.
- Schmoller, Gustav von. (1883). Zur Methodologie der Staats- und Sozialwissenschaften“, in: *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im deutschen Reich*.
- Tenbruck, F. H. (1975). *Das Werk Max Webers*. In: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 27, 663–702.
- Tenbruck, F. H. (1986). Das Werk Max Webers. Methodologie und Sozialwissenschaften. In: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 38, 13-31.
- Tenbruck, F. H. (1988). Max Weber und Eduard Meyer. Στο Mommsen, W. J. & Schluchter, W. (Επιμ.), *Max Weber und seine Zeitgenossen (Veröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts, London 21)* (σσ. 337-389). Goettingen und Zürich.
- Tenbruck, F. H. (1994). Die Wissenschaftslehre Max Webers. Στο Wagner, G. & Zippryan, H. (Επιμ.): *Max Webers Wissenschaftslehre. Interpretation und Kritik. Frankfurt am Main* (σσ. 367-389).
- Χιωτάκης, Σ. (2006). Αξιακή κρίση ... Αξιολογική κρίση και ο ρόλος της Επιστήμης. Επαναπροσέγγιση των συγκεκριμένων όρων του Max Weber και της απόδοσής τους στα ελληνικά, στο *ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ*, τ. 16.
- Weber, M. (1984). *Max Weber: Ein Lebensbild*. Mohr Siebeck.
- Weber, M. (1985). *Wirtschaft und Gesellschaft Grundriss der Verstehenden Soziologie*, 5 Aufl. besorgt von Johannes Winkelmann Mohr Sebeck, Tübingen.
- Weber, M. (1922/1988). *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, 7. Aufl., hg. Von J. Winckelmann, Tübingen.

Weber, M. (1924/1988). *Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 5. Aufl., (Hrsg.) Marianne Weber. Mohr Sebeck, Tübingen.

Weber, M. (1921/1988). *Gesammelte Politische Schriften*, 5. Aufl., (Hrsg.) von J. Winckelmann, Mohr Sebeck, Tübingen.

Μαζική Δημοκρατία και ασύμμετρες αξιακές ορθολογικότητες στο έργο του Παναγιώτη Κονδύλη

Νίκος Ναγόπουλος

Καθηγητής του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου
Κοσμήτορας της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών

n.nagopoulos@soc.aegean.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στο κείμενο αυτό θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε τις κοινωνιολογικές πτυχές του έργου του Παναγιώτη Κονδύλη και κυρίως του τελευταίου ανολοκλήρωτου έργου του «Το Πολιτικό και ο άνθρωπος. Βασικά στοιχεία της κοινωνικής οντολογίας». Το ενδιαφέρον μας εστιάζει στη σημαντικότητα αυτού του έργου για τις Κοινωνικές Επιστήμες, αλλά και τους περιορισμούς που θέτει ως προς τα ζητήματα εγκυρότητας της γνώσης όταν αυτή αναφέρεται σε αξίες. Συγκεκριμένα θα υποστηρίξουμε ότι τόσο η αρχική διανοητική σύλληψη όσο και η μεθοδολογική σκευή του εμβριθούς αυτού έργου παρουσιάζει εκλεκτικές συγγένειες με τα θεμελιώδη ζητήματα που έχουν τεθεί προγραμματικά στην Κοινωνιολογία της γνώσης, κυρίως της πρώτης περιόδου, με εκφραστές τους Max Scheler και Karl Mannheim. Θεωρώντας ότι «οι ιδέες είναι η παρηγοριά των αδύναμων και η πρόφαση των ισχυρών» ο Κονδύλης αποκηρύσσει κανονιστικές αρχές και καθολικά αξιακά προτάγματα καθώς τα παραπάνω συνιστούν ιδεολογικοποιημένα σύνολα, σκόπιμες ηθικοπολιτικές παραμορφώσεις, αγωνιώδεις εκλογικεύσεις και λανθάνουσες μορφές ισχύος για την επικράτηση κάποιων απόλυτα δεσμευτικών αξιώσεων. Τέλος, σε μια κριτική επισκόπηση των παραπάνω, κυρίως ως προς τα ζητήματα αξιών στις κοινωνικές επιστήμες, θα συζητήσουμε τη «μαζική δημοκρατία» ως ένα από τα παράγωγα της νεωτερικότητας και τον τρόπο με τον οποίο σχολιάζεται στο έργο του Κονδύλη.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Κοινωνική Οντολογία, Μαζική Δημοκρατία, Κοινωνική σχέση

ΠΕΡΙΓΡΑΦΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΦΑΣΗΣ

Η αρχή που διατρέχει το συνολικό έργο του Παναγιώτη Κονδύλη είναι η αποσύνδεση και η αποκοπή της επιστημονικής γνώσης από αφαιρέσεις και συστήματα σκέψης που ιδεολογικοποιούν και μεταμφιέζουν περίτεχνα συγκεκριμένες υποκειμενικές ή συλλογικές αξιώσεις ισχύος σε κανονιστικά ιδεώδη. Η αποσύνθεση και απόσχιση αυτή επιτυγχάνεται ως *από-φαση* στο όνομα μιας υποτιθέμενης αντικειμενικότητας και επινοημένης υποκειμενικής αλήθειας, υπονομεύοντας δολίως την αυτόνομη έκφραση του ορθού Λόγου, αλλά και τη δυνατότητα της επιστήμης να ασκεί μεθοδολογικά αδέσμευτο και ουδέτερο από τις αξίες έργο.

Απέναντι στα παραπάνω ο Κονδύλης (1991) προκρίνει μια περιγραφική και αξιακά ουδέτερη θεωρία της απόφασης, η οποία εδράζεται ως ανθρωπολογική σταθερά στην πρωταρχική υπαρ-

ξιακή αρχή της συλλογικής αυτοσυντήρησης και απομακρύνεται από κανονιστικές πεποιθήσεις, αντικειμενικές αξίες, δεοντολογικές δεσμεύσεις και δογματισμούς. Η θεωρία της απόφασης (decisionism) ερμηνεύεται ως «η πράξη ή η διαδικασία αποκοπής ή αποχωρισμού, από την οποία προκύπτει μια κοσμοεικόνα κατάλληλη να εγγυηθεί την ικανότητα προσανατολισμού την αναγκαία για την αυτοσυντήρηση» (ο.π., σ. 23).

Ο αποχωρισμός λοιπόν αυτός από τις υπαρξιακές ενορμήσεις συγκροτεί παράλληλα μηχανισμούς κατασκευής υποκειμενικών ταυτοτήτων και προβολής αξιώματος ισχύος μέσω ισχυρής νοηματοδότησης, πειθούς ή αποκάλυψης, ενισχύοντας την κάθε κοσμοεικόνα (Weltbild) με κάθε ιδεολογικό ή και υλικό μέσο που είναι απαραίτητο για την υπερίσχυση σε έναν αέναο αγώνα επικράτησης ιδεών. Το μόνο θεμέλιο του κόσμου είναι ο αγώνας, ήτοι η προσπάθεια των ατόμων ή και των ομάδων για αυτοσυντήρηση, και περαιτέρω η αναγνώριση και διεύρυνση της ισχύος τους.

Στο πλαίσιο αυτό το νόημα δεν υπάρχει αυτοτελώς αλλά επινοείται, εφόσον κανένα υποκείμενο δεν μπορεί να προσανατολισθεί μέσα στον κόσμο χωρίς κοσμοθεωρητική τοποθέτηση και χωρίς ταυτότητα. Στην προσπάθεια του ανθρώπου να σταθεροποιήσει την ύπαρξή του με ένα νόημα, κεντρικό ρόλο θα παίξουν οι αποφάσεις του, καθώς αγωνίζεται να διατηρηθεί στη ζωή και να αναγνωριστεί από τους άλλους ως μια μοναδική προσωπικότητα/ετερότητα που τη χαρακτηρίζει μια συγκεκριμένη ταυτότητα.

Στην πραγματικότητα όλα τα παραπάνω αποτελούν εννοιολογικές και συνειδησιακές δομές, που εγκλείουν σχετικοποιημένα προθεσιακά υποδείγματα, τα οποία διεκδικούν αυθαίρετα την απολυτότητα για το αμφιβόλου αξιοπιστίας περιεχόμενό τους, ενώ στην ουσία πρόκειται για ιδεολογικές δοξασίες που εκφράζουν τις κρυφές και μη αποκαλυπτικές προοπτικές των φορέων τους. Έτσι, μόνο με αυτήν την αποκοπή οι επιστημονικές προτάσεις μπορούν να είναι ουδέτερες και αντικειμενικές, να αποσυνδεθούν δηλαδή οι αξίες από το περιεχόμενό τους (που λανθασμένα βρίσκεται στο επίκεντρο της αναζήτησης της αντικειμενικής αλήθειας) και να εξηγηθούν ως προς τη γενεσιουργή τους φυσική αιτία, που είναι ο αγώνας για αυτοσυντήρηση.

ΣΧΕΤΙΚΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΑΞΙΩΝ. Η ΜΕΤΡΙΟΠΑΘΗΣ ΠΡΟΤΑΣΗ

Η σχετικιστική και καθαρά αντιιδεαλιστική¹ θέση του Κονδύλη περί κοινωνικο-ιστορικού προσδιορισμού της γνώσης, προσιδιάζει στην παράδοση της Κοινωνιολογίας της Γνώσης (βλ. Μάνχαιμ, 1997), αναζητώντας παράλληλα μια τεκμηριωμένη θεωρητική προσέγγιση που να είναι σε θέση να συνδυάζει την εγκυρότητα της επιστημονικής γνώσης με τη διαπίστωση της σχετικότητας των ηθικών αξιών. Ωστόσο ο ίδιος δεν εξαιρεί από τη διαδικασία ελέγχου την επιστήμη και τα ζητήματα μεθόδου αυτής, αφού η ίδια η επιστημονική γνώση, καθώς και η ορθολογικότητα και η αξιοπιστία της κρίνονται με τους ίδιους περιοριστικούς όρους των μετασχηματισμών της φυσικής ενόρμησης

¹ Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα που αποκαλύπτει με σαφήνεια την αντιιδεαλιστική του θέση. «Δεν υπάρχουν ιδέες. Υπάρχουν μόνον ανθρώπινες υπάρξεις μέσα σε συγκεκριμένες καταστάσεις, οι οποίες δρουν και αντιδρούν με τον ειδοποιό τους εκάστοτε τρόπο· ένας απ' αυτούς συνίσταται, σύμφωνα με την τρέχουσα ορολογία, στην παραγωγή ή υιοθέτηση ιδεών. Σε αμοιβαία επαφή δεν έρχονται ιδέες, παρά μόνο ανθρώπινες υπάρξεις, οι οποίες μέσα σε οργανωμένες κοινωνίες είναι αναγκασμένες να ενεργούν στο όνομα ιδεών», ό.π., σ. 153. Η θέση βέβαια αυτή θα μπορούσε παράλληλα να ερμηνευτεί και ως μια απολογία για έναν αποκαλυπτόμενο μεθοδολογικό ατομισμό που ενώ ο Κονδύλης τον απορρίπτει δεν παύει η διατύπωση να θυμίζει το «δεν υπάρχουν Κοινωνίες παρά μόνο άτομα», με τους γνωστούς πολιτικοϊδεολογικούς συνειρμούς τους οποίους ωστόσο ο ίδιος αποστρέφεται προγραμματικά.

και όχι με κάποια υποτίθεται απόλυτα και διαχρονικά κριτήρια γνωστικής εγκυρότητας². Και τούτο διότι και η ίδια η επιστήμη δεν αποτελεί μια ουδέτερη, αδέσμευτη κοινωνικά και αμετάβλητη διαδικασία, έτσι ώστε να κρίνεται υπερϊστορικά ως προς τη δική της αξιοπιστία. Το ορθολογικό της φορτίο δεν είναι συμπαγές και ενιαίο, ούτε υπακούει σε απρόσωπες υπερϊστορικές παραδοχές, ενώ παρουσιάζεται ως μια πολυσημία θρυμματισμένων κοσμοεικόνων, οι οποίες ως ασύμμετρες αξιακές ορθολογικότητες διεκδικούν υποτιθέμενες καθολικές και αντικειμενικές δεσμεύσεις.

Να σημειώσουμε εδώ ότι ο Max Weber, τον οποίο ο Κονδύλης (2007) σχολιάζει εκτενέστατα και επικαλείται συχνά στην κοινωνική οντολογία του μπορεί πράγματι να διαχώριζε και να αποδέσμευε την επιστημονική αξιολόγηση από τα δεοντολογικά ζητήματα, δηλαδή από μία αποστολή που υποτίθεται ότι οφείλει (Sollen) η επιστήμη να αναλάβει, καθιστά ωστόσο σαφές ότι ο αποκλεισμός των αξιών δεν μπορεί να είναι απολύτως δυνατός καθώς το πρωταρχικό ενδιαφέρον εγείρεται σύμφωνα με τους υποκειμενικούς όρους και τις αξιακές κρίσεις και πεποιθήσεις των διαφόρων επιστημόνων. Στις εκλεπτυσμένες του εννοιολογήσεις του μπορεί κανείς να ερμηνεύσει τη διάκριση ανάμεσα σε υποκειμενικές αξιακές κρίσεις (Werturteile) και αντικειμενικά, έγκυρες και αξιόπιστες αξιολογήσεις (Wertungen) και τη συνύφανση ανάμεσα στην ηθική των πεποιθήσεων (αξίες) και την ηθική της ευθύνης (επιστημονικά έγκυρες αξιολογήσεις)³.

Στο πλαίσιο αυτό της βεμπεριανής μεθοδολογίας η διασφάλιση της ορθολογικότητας των σκοπών (Zweckrationalitaet) φαίνεται να μετατοπίζεται στην εγκυρότητα της επιλογής και χρήσης των καταλληλότερων μέσων (Mittelrationalitaet), ώστε η αλήθεια να μεταστοιχειώνεται στην επιστημονικά αξιόπιστη πρόταση περί επιστημονικής εγκυρότητας και ελέγχου όχι του περιεχομένου αλλά των τεχνικών αποδόσεων. Ωστόσο αυτές που κρίνονται στην πορεία (και όχι αφετηρικά ως προς το περιεχόμενο της ερευνητικής πρότασης) σύμφωνα με τους όρους επιστημονικής εγκυρότητας είναι οι ερευνητικές υποθέσεις των ίδιων των επιστημόνων, καθώς με κάποιον τρόπο πρέπει να τεθούν τα προβλήματα και οι ερευνητικές υποθέσεις. Στην κατεύθυνση αυτή οι επιτηρεπτές και αναπόφευκτα προσδεμένες σε αξιακό υπόβαθρο ερευνητικές υποθέσεις αξιολογούνται στα επόμενα βήματα με αξιακά ουδέτερες επιστημονικές αξιολογήσεις (Wertungen). Κατά συνέπεια οι αξιακές κρίσεις τίθενται εν μέρει στο πρόγραμμα μιας, κατά τα άλλα, αδέσμευτης επιστημονικής αξιολόγησης και κρίνονται με τους όρους αυτής, και έτσι απορρίπτονται μεν ως δοξασίες χωρίς ωστόσο να συγκλίνουν στους κοινωνικοοντολογικούς όρους της κοινωνικής σχέσης που προδιαγράφει ο Κονδύλης.

Βέβαια η ολοένα μεγαλύτερη πρόσδεση των πρακτικών σκοπών στα τεχνικά μέσα που διασφαλίζουν την ικανοποίησή τους υποδηλώνει την κυριαρχία μιας αντίληψης που αντιμετωπίζει τα κοινωνικά προβλήματα τελικά ως τεχνικά προβλήματα και η ορθολογικότητα παρουσιάζεται τελικά μονοδιάστατα ως προς την επιστημονική εγκυρότητά της. Έτσι, ανεξάρτητα από τον «πο-

2 Η ίδια αμφισβήτηση, χωρίς το περιγραφικό σκέλος της θεωρίας της απόφασης ως δυνατότητα απόκτησης αντικειμενικής γνώσης, συναντάται τόσο στην κοινωνιολογία της γνώσης, όσο και στο έργο των M. Weber ιδιαίτερα στο (1988). «Die 'Objektivität' sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis». Στο: J. Winckelmann (εκδ.). Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre. Tübingen καθώς και στο Th. Kuhn (1962). The Structure of Scientific Revolutions. University of Chicago Press: Chicago.

3 Βλ. Weber (1988, σσ. 505-560), καθώς και του ιδίου «Die Objektivitaet ... όπ».. Για τη διασάφηση των εννοιών βλ. Χιωτάκης (2006).

λυθεισμό των αξιών»⁴ που διαπιστώνει ο Weber στην ιστορική του κοινωνιολογία, οι οποίες αξίες αξιώνουν ισχύ σύμφωνα με το πρακτικό και ευρύτερα αξιακό διαφέρον στην κοινωνική και πολιτισμική του διάσταση, η υπερίσχυση του τεχνικού διαφέροντος είναι αυτή που αναδεικνύει κατά μείζονα λόγο ως επιστημονική την ορθολογικότητα των εφαρμοσμένων και ποσοτικά ελέγξιμων μέσων για την τεχνική και ενίοτε τεχνητή επίλυση των κοινωνικών προβλημάτων.

Η κριτική που ασκήθηκε στο σημείο αυτό (βλ. Habermas, 2014) αφορά το γεγονός ότι η ορθολογικότητα των μέσων αναδεικνύεται τελικά ως διαδικασία σε μεγάλο βαθμό ανεξάρτητη από την αναγκαιότητα προσδιορισμού των σκοπών και απαλλάσσεται πρωταρχικά από την «αντιεπιστημονική» για τα εξηγητικά ενδιαφέροντα του αιτιακού αναγωγισμού και της τεχνικής αποτελεσματικότητας πολιτική και αξιακή αντιμετώπιση των σκοπών. Έτσι, η ορθολογικότητα των μέσων επιδιώκει να προσδιορίσει τους σκοπούς μόνον όταν με βεβαιότητα μπορεί να τους αφομοιώσει καθιστώντας τους ορθολογικούς. Αυτό επιτυγχάνεται με την προσαρμογή του περιεχομένου των σκοπών προς τη δοκιμασμένη εφαρμοσιμότητα του ερευνητικού-τεχνικού αποτελέσματος των ορθολογικών μέσων σύμφωνα με τα μεθοδολογικά προαπαιτούμενα, όπως είναι η εγκυρότητα, αντικειμενικότητα, ακρίβεια, σαφήνεια και καθαρότητα που διακρίνει το ερευνητικό επιστημονικό έργο και καλείται ο ερευνητής να ακολουθήσει επιχειρώντας να εξηγήσει και να ερμηνεύσει ανθρώπινες πράξεις.

Εν κατακλείδι, η ορθολογικότητα επιτυγχάνεται μέσω της επιστήμης, όχι μέσω του περιεχομένου ενός ηθικοκανονιστικού διαλογικού συστήματος, χωρίς να θέτει την οντολογική ύπαρξη σε αντιπαράθεση με τον ορθό Λόγο. Από την άλλη οι αξιώσεις ισχύος που παγίως θεμελιώνονται σε συμφέροντα δεν υποχωρούν για τον Κονδύλη τόσο εύκολα μπροστά στη διάθεση διευθέτησης διαφορετικών «παραδειγμάτων» και αξιώσεων μέσα από την υποτιθέμενη ευκαιρία συναινέσεων και πειθούς ή τη δυναμική του διαλόγου στη βάση υπερίσχυσης του λογικού επιχειρήματος.

ΑΞΙΑΚΕΣ ΚΟΣΜΟΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΞΙΑΚΗ ΟΥΔΕΤΕΡΟΤΗΤΑ

Να σημειωθεί εδώ ότι η «αξιακή ουδετερότητα», ακόμη και στην παρανοημένη ανάγνωση της βεμπεριανής κατανοούσας κοινωνιολογίας, δεν έθετε στο περιθώριο της κοινωνικής επιστήμης γνωστικά, εκφραστικά και αξιακά σύμβολα ή νοηματοδοτήσεις, κριτήρια εκτίμησης και αναγνώρισης ηθικών προτύπων των υποκειμένων με τα οποία θα μπορούσαν να αξιολογηθούν, κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές δράσεις. Και τούτο ανεξάρτητα από το εάν το αφετηριακό μεθοδολογικό πρόταγμα συνυφαίνεται με την άρνηση τόσο της καθολικότητας όσο και της ιεράρχησης των αξιών μέσω της επιστήμης και το ότι ισχύει η ασυμβατότητα του αξιολογικού σκέλους της τελευταίας με ηθικά και συνειδησιακά ζητήματα.

Παρότι λοιπόν για τον Weber παρόμοια επιστημονική δυνατότητα και παρόμοιες αξιώσεις καθολικής ισχύος δεν υφίστανται, καθώς προσιδιάζουν σε αξιακές κοσμοθεωρήσεις (Wertideen) και σε αυθαίρετα καθολικά κανονιστικά προτάγματα, το ζήτημα της σημαντικότητας των αξιών - ως μια αντίληψη του επιθυμητού και της αξίας στην επιδίωξη που επηρεάζει την επιλογή από τους

4 Επιπλέον, οι φαινομενολογικές καταβολές ενός «πολυθεισμού των αξιών» που διέκρινε ο Alfred Schuetz (1982) στο έργο του Max Weber αποτελεί μια πραγματολογική παραδοχή και ταυτόχρονα μια πρόκληση και αποστολή της κοινωνικής επιστήμης να κατανοήσει και να εξηγήσει επιλεκτικά τον αταξινόμητο πλουραλισμό κοσμοειδών στον βίοκοσμο της καθημερινής ζωής.

διαθέσιμους τρόπους, τα μέσα και τα υποδείγματα δράσης (Βλ. Kluckhohn, 1962)- παραμένει ακέραιο.

Η σύγκλιση της ηθικής των αξιών και των πεποιθήσεων με την ηθική της ευθύνης χαράσσει στο βεμπεριανό έργο συνάμα μια ευρεία μεθοδολογική και ερμηνευτική οδό για την κατανοούσα κοινωνική επιστήμη και κοινωνική έρευνα χωρίς να ενοχοποιεί τα αξιακά κίνητρα του ερευνητή και να του αποστερεί τη φαντασία. Εν τούτοις αξιώνει την υποβολή κάθε ερευνητικής πρότασης σε δοκιμασία κρίσης μέσα από τα αντικειμενικά, έγκυρα και αξιόπιστα εργαλεία αξιολόγησης της ελεύθερης από αξιακές κρίσεις επιστήμης (Wertungsfrei) ώστε να αποκαλύψει το έσχατο υποκειμενικό υπόβαθρο πεποιθήσεων, ενδεδυμένων με λανθάνουσες «επιστημονικές» αξιώσεις.

Πρόκειται για μια μετριοπαθή θέση περί σχετικότητας των αξιών, καθώς οι απονομιμοποιημένες, ως προς την καθολικότητά τους, επιστημονικές αξίες διατηρούν τη δυναμική του διυποκειμενικού διαλόγου παράλληλα με τον επιστημονικό έλεγχο, απορρίπτοντας την αφετηριακή ηθικολογική απολυτότητα, διατηρώντας, ωστόσο, την προοπτική μιας κανονιστικής χειραφετητικής θεωρίας, κάτι που ανέδειξε η Κριτική Θεωρία (Βλ. Habermas, 2014), ενώ τόσο η παραδοσιακή Κοινωνιολογία της Γνώσης, προτάσσοντας τη μαρξική έννοια της ψευδούς συνείδησης (Βλ. Mannheim, 1997), η σύγχρονη Κοινωνιολογία της Γνώσης (Βλ. Bloor κ.ά., 1996), όσο και ο Κονδύλης με την αξίωση ισχύος και την *περιγραφική θεωρία της απόφασης* (Βλ. Κονδύλης, 2007) επιχείρησαν να αποδομήσουν οποιοδήποτε λανθάνον ηθικοκανονιστικό ιδεολόγημα που προβάλλει αξίωση επιστημονικής ισχύος.

Το πρόταγμα της κατανοούσας Κοινωνιολογίας ως επιστήμης της πραγματικότητας έγκειται ακριβώς στην ιστορικότητα και το αξιακό περιεχόμενο της γνώσης που συνιστά την πραγματολογία του ατομικού και συλλογικού πράττειν, πάντα υπό τον επιστημονικό έλεγχο που επιχειρείται ως απόπειρα «αναθεμελίωσης του επιστημονικού λόγου». Ουσιαστικά πρόκειται για μια «επαναξίωση των αξιών», σε μια διαδικασία που οδηγεί στην επανασύστασή τους σε ένα ορθολογικοτυπικό σχήμα που εννοιολογείται κοινωνιολογικά, σε ένα γενικευτικό νομολογικό και ιδεοτυπικό περιβάλλον.

ΕΞΑΛΕΙΠΤΙΚΟΣ ΕΜΠΕΙΡΙΣΜΟΣ

Ωστόσο ο εμπειρισμός του Κονδύλη είναι αφοριστικός και φαίνεται να αυτονομείται, καθώς η καθολική αμφισβήτηση τον οδηγεί στον απόλυτο σκεπτικισμό και μηδενισμό μέσα από τον οποίο αναρωτιέται κανείς πως θα μπορούσε να κατανοήσει τη γνησιότητα στην εκπροσώπηση και λειτουργικότητα της μοναδικά ισχύουσας οδού που συνδέεται τελικά με τον φυσικό καταναγκασμό και την υποταγή του Λόγου στα βιοψυχικά ενεργήματα. Και μάλιστα όταν εξιδανικεύεται η απομάκρυνση, η αποστασιοποίηση από τη γλώσσα των ιδεατών μεγεθών, ενώ η αναθεμελίωση διαθέτει απλώς το αρχετυπικό, γενετικό υλικό της φυσικής οντότητας, μιας γυμνής αρχετυπικής δομής με στοιχεία της υπαρξιακής αυτοσυντήρησης.

Το ερώτημα που τίθεται εδώ είναι : πως θα μπορούσαν περαιτέρω να έχουν ουσιαστικό αντικείμενο οι Κοινωνικές Επιστήμες που καθίστανται άμορφες μέσα από ένα πρόγραμμα εξαλειπτικής απομάγευσης, εγκλωβισμένες σε επιγενετικούς παράγοντες διαμόρφωσης της κοινωνικής

συμπεριφοράς και οργάνωσης των έμβιων όντων⁵.

Αυτό που φαίνεται ότι διασώζεται από τον εξαιρετικό σκεπτικισμό του Κονδύλη είναι η δυνατότητα απόκτησης αντικειμενικής γνώσης στο κοινωνικοοντολογικό πεδίο της κοινωνικής σχέσης (βέβαια με τους παραπάνω περιορισμούς) σε μια παράλληλη απομάκρυνση από οποιαδήποτε δυνατότητα διατύπωσης αντικειμενικά έγκυρων κανονιστικών αρχών (βλ. Κονδύλης, 2007, σ. 19). Αποκλείοντας οποιαδήποτε ιεράρχηση αξιών και των ανταγωνιστικών εξαντικειμενικευμένων κοσμοεικόνων που προκύπτουν ως κατασκευή για την ικανοποίηση βιοτικής ανάγκης επιβίωσης δεν μπορεί να θεμελιωθεί επιστημονικά και αυτό που συζητά κανείς για κάθε κοινωνικοϊστορικό ρεύμα, π.χ. για τη Φεουδαρχία ή το Διαφωτισμό.

Η αλήθεια εδώ είναι η αλήθεια της περιγραφής, της ιστοριογραφικής γεγονотоγραφικής απόδοσης και της κατανόησης μιας απόπειρας νομιμοποίησης μιας κοσμοεικόνας που προήλθε από μια αξίωση ισχύος ως υπεράσπιση όρων αυτοσυντήρησης και όχι το περιεχόμενο και το επιχείρημα αξίωσης για κανονιστική ισχύ, διότι τα τελευταία είναι αναληθή επιστημονικά παράγωγα της αληθούς πρωταρχικής σχέσης εχθρός – φίλος. Και το νήμα πρέπει να ξετυλιχθεί από τη βάση, όπου εκεί αναζητείται η αλήθεια, δηλαδή στην πρωταρχική και αποϊδεολογικοποιημένη κοινωνική σχέση.

Στη βάση των παραπάνω και εάν υποθέσουμε ότι η αδέσμευτη και αξιακά ουδέτερη επιστημονική οπτική περιοριστεί στη φυσική ανθρώπινη υπόσταση, στη βιοψυχική ρίζα της ύπαρξης, των ενστικτωδών ενορμήσεων, προδιαθέσεων και οργανισμικής προθετικότητας, τότε ο πλουραλισμός, η συνθετότητα και το ζητούμενο ερμηνευτικό βάθος ως περιεχόμενο εν-νόητων πράξεων φαίνεται να ακυρώνονται από το πεδίο της ιστορικής γνώσης. Στο σημείο αυτό ο Κονδύλης επιχειρεί να υπερβεί τη διάκριση ανάμεσα στην ενστικτώδη συμπεριφορά και την εννόητη πράξη, που βρέθηκε στο επίκεντρο της βεμπεριανής μεθοδολογίας για την κατανοούσα Κοινωνιολογία εστιάζοντας το ενδιαφέρον της κοινωνικής επιστήμης σε πράξεις που είναι έμφορτες νοήματος σε διϋποκειμενικό περιβάλλον. Ο Κονδύλης μετατοπίζει το ζήτημα σε βαθύτερο επίπεδο, σε ενεργήματα της αρχετυπικής κοινωνικοοντολογικής βάσης ταυτίζοντας τελικά τις δύο έννοιες που αφορούν όλους τους ζώντες οργανισμούς, ανεξάρτητα και αδιάφορα από τα στοιχεία που διακρίνουν τους οργανισμούς αυτούς, όπως π.χ. η ορθολογικότητα που αποτελεί ξεχωριστό χαρακτηριστικό του ανθρώπου.

Με τον τρόπο αυτόν ακυρώνεται εν πολλοίς ένα μεγάλο εύρος ως προς την επιστημονικότητα των θεσμοθετημένων επιστημών, αφού π.χ. η κοινωνική επιστήμη περιορίζεται στο να αποκαθάρει τα γεγονότα, τόσο από τις ερμηνείες όσο και από το αξιακό τους περιεχόμενο και να αποκαλύψει μια πλάνη πίσω από κοσμοεικόνες, έστω και εάν η έννοια της κατανόησης δεν αποτελεί για τον Κονδύλη μια αστόχαστη αμεσότητα.

Ο εμπειρισμός του Κονδύλη μπορεί να χαρακτηριστεί «εξαιρετικός», καθώς είναι αδιαμεσολάβητος, αδιαπραγμάτευτος και ανάγεται, ως αντεστραμμένος φροϋδισμός, στην ενόρμηση της συλλογικής αυτοσυντήρησης⁶. Στην ουσία, απαξιώνοντας οποιοδήποτε (ηθικολογικό) περιεχόμε-

5 Όπως αντιλαμβάνεται κανείς κάτι τέτοιο δεν θα διέφερε ουσιαστικά από το πρόγραμμα της Κοινωνιοβιολογίας. Βλ. Wilson (1975).

6 Για σχολιασμό βλ. Τσινόραμα (2001).

νο και ιδεολογικοποιημένες μεταμορφώσεις καταλήγει στις ανθρωπολογικές ρίζες του ανθρώπου, στην Κοινωνική Οντολογία. Στη βάση των παραπάνω η Κοινωνική Οντολογία προσδιορίζεται αρνητικά καθώς δεν παρέχει ένα ύψιστο ή αποκλειστικό πραγματολογικό ή κανονιστικό κριτήριο για την παρατήρηση της ανθρώπινης κοινωνίας και ιστορίας αλλά προσφέρει μόνο εκείνη την θεμελιώδη ανάλυση από την οποία συνάγεται, καθότι καθίσταται αδύνατη η διαπίστωση ενός τέτοιου κριτηρίου. Έτσι η όλη προσέγγιση, παρότι ενδιαφέρεται για τη στοχαστικότητα των συνειδησιακών πράξεων, παραμένει συνειδητά περιγραφική απορρίπτοντας από την επιστημονική γνώση περιχομενικά ζητήματα και κάθε αξίωση για αντικειμενικά νοήματα και εγκυρότητα σε αξίες. Αποστασιοποιείται επίσης από την στρατευμένη, όπως την ονομάζει, θεωρία της απόφασης που συνδέεται με το (εξίσου κανονιστικό και αναληθές) πρόταγμα της υποτιθέμενης αυθεντικής βουλησιαρχίας του υπαρξισμού.

Στο όλο εγχείρημα συμφωνεί με τον Weber στο ότι η γνώση προϋποθέτει αξιακή αναφορά και ενδιαφέρον καθώς και ότι οι γνωστικές-επιστημολογικές αξιολογήσεις έχουν έννοια και υφή εντελώς διαφορετική από εκείνη των ηθικών αξιολογήσεων και αξιών. Προχωρά ωστόσο σε έναν δωρικό αφορισμό, σε μια απαξίωση του περιχομένου των κοσμοεικόνων και των πολλαπλών αξιακών προτύπων, όχι μόνο αυτών που μεταμφιέζονται με επιστημονικό ένδυμα, αλλά και όσων επιχειρούν και ακολουθούν τα παραπάνω βήματα σε μια μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών που δεν είναι απόλυτα αναγωγιστική στα θεμέλια της ύπαρξης και της κοινωνικής σχέσης.

Η απόλυτα σχετικιστική του θέση είναι επικριτική και απέναντι στους θιασώτες του λογικού θετικισμού και του κριτικού ορθολογισμού⁷, οι οποίοι για τον ίδιο ενώ φαίνεται ότι αποκηρύσσουν την αξιακή δέσμευση στην επιστήμη, ωστόσο υπερασπίζονται ιδεολογικοποιημένα ηθικολογικά και ελευθεριακά προτάγματα ως οικουμενικές φιλελεύθερες κανονιστικότητες προσχωρώντας υπόρητα και αυθαίρετα σε μεταφυσική θεώρηση και ομολογία πίστewς, υποκρύπτοντας ότι τα προτάγματα αυτά δεν είναι τίποτε άλλο παρά αγώνας για αυτοσυντήρηση με επινοημένες αξιώσεις ισχύος⁸. Κατά τον ίδιο, στις περιπτώσεις αυτές η προγραμματικά συνεπής και ολόπλευρη θεμελίωση της αξιολογικής ελευθερίας δεν τηρείται καθώς ο χαρακτήρας της αυστηρής επιστημολογικής αρχής μετατρέπεται σε μια καινούργια μορφή ιδεολογικής ερμηνείας του κόσμου.

Κατά αυτόν τον τρόπο η γνώση διασφαλίζεται παραδόξως δια της απόσχισης και αποκοπής, μέσω παραίτησης από κάθε κανονιστική αρχή και κάθε κοσμοεικόνα (Lebensbild) από την οποία νοηματοδοτείται το ηθικό περιεχόμενο της αξιακής αναφοράς και η οποία στην ουσία επιχειρεί να διευρύνει το ζωτικό χώρο (Lebensraum) του αξιώματος ισχύος. Από την άλλη, η συνειδητή απαλλαγή από κανονιστικές αξιωματικές αποδοχές και αξιώσεις για αντικειμενική αλήθεια μέσω πεποιθήσεων και πίστης είναι η βασιλική οδός για την αυθεντική θεωρία της ανθρώπινης πράξης. Εδώ έγκειται και η συλλογική αυτογνωσία περί σχετικοποίησης οικείων αξιών καθώς πάντα υφίσταται η πρόκληση, η αμφισβήτηση ή η διάψευσή τους από άλλο αξιακό παράδειγμα που και αυτό από τη μεριά του, επικαλούμενο πολιτισμική, αξιακή θρησκευτική ή άλλη ομολογία πίστewς σε

7 Βλ. αντιπροσωπευτικά Popper (1980).

8 Με την αναφορά του εδώ ο Κονδύλης (ό.π., σ. 15-16) σαφώς υπονοεί όλη τη φιλελεύθερη παράδοση, η οποία ασκεί δριμεία κριτική σε κάθε μορφής ολοκληρωτισμού (πχ. Popper (1945/1966).) ωστόσο λανθάνει στο ίδιο δεοντολογικό και αξιακό πρόταγμα που υποτίθεται ότι επικρίνει, αποδεχόμενη την οικουμενική αναγνώριση δικαιωμάτων ως νέα αξίωση ισχύος της παγκοσμιοποίησης. Ωστόσο, δεν είναι σαφές εάν η αναγωγή στην κοινωνική οντολογία θα επέτρεπε την αποδοχή από τη μεριά του Κονδύλη του φυσικοδικαϊκού χαρακτήρα των δικαιωμάτων.

πεποιθήσεις, διεκδικεί νομιμοποίηση και οικουμενική ισχύ.

Αυτό βέβαια δεν προκύπτει με αυτονόητο τρόπο ούτε αποδεικνύει το πολιτισμικό υπόβαθρο της σύγκρουσης αλλά επιτυγχάνεται με την ενεργοποίηση διανοητικών δυνάμεων και ελίτ καθοδήγησης που κινητοποιούν τις μάζες ζωντανεύοντας και μεγεθύνοντας τους συμβολισμούς του πολιτισμικού διαχωρισμού και αναγορεύοντας τη σχετικοποιημένη πολιτισμική ταυτότητα σε όραμα και κοινωνική αποστολή, σε κάποιο δήθεν αντικειμενικό Δέον. Κατόπιν τούτου κάθε ηθική αξιολογία είναι και εμπειρικά αναπόδεικτη ενώ η γνωστική - επιστημονική σκοπιά υπερβαίνει αυτές τις ηθικοκανονιστικές οπτικές και δεσμεύσεις και αποφαίνεται με τρόπο κοινό, οικουμενικό και ελεύθερο αξιακών κρίσεων, πολιτισμικών, θρησκευτικών και άλλων πεποιθήσεων, αποκλείοντας έτσι τη συνύφανση ανάμεσα στο Είναι και το Δέον (όπως και στον Weber).

Σε τελική ανάλυση ως αξιολογική ουδετερότητα εννοείται η ελεύθερη, αποκαθαρμένη αποστεωμένη από α-νόητες ιδέες Επιστήμη καθώς ο ασκητικός και αυτοαναφορικός της ρόλος είναι αυτός που συντηρεί τη μόνη εμπειρική και δυνάμει επαληθεύσιμη αλήθεια γνώσης, η οποία αναζητείται στην ίδια την κοινωνική οντολογία (και όχι στα παράγωγά της που αποτελούν ευφάνταστα σχέδια δράσης και αξιώσεις ισχύος).

Οι μετασχηματισμοί των ενορμήσεων, προδιαθέσεων και της βιωμένης εμπειρίας, σε γλωσσικά σύμβολα, τα οποία από τη μεριά τους εγκλείουν τους πρωταρχικούς όρους της επικοινωνίας οδηγούν σε έναν επικοινωνιακό φορμαλισμό που αποσπάται από την προθεσιακή εκφραστικότητα μιας ανόθευτης νοηματοδότησης που δεν συστοιχίζεται με την ανορθολογικότητα.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΧΕΣΗ ΚΑΙ ΜΑΖΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Για τον Κονδύλη η αυθεντικότητα του κοινωνικού πράττειν μπορεί και πρέπει να αναζητηθεί στον αναπόφευκτο αναγωγισμό στην έννοια της *κοινωνικής σχέσης* που συγκροτεί το κοινωνικό, στην ίδια την κοινωνική οντολογία καθώς η έννοια του κοινωνικού περιλαμβάνει εμφανείς ή υποκρυπτόμενες διϋποκειμενικές σχέσεις και κατασκευάζεται τελικά από τη δημιουργικότητα των σχέσεων αυτών.

Επίσης, γίνεται σαφές ότι η κοινωνική σχέση εντάσσεται στα εσωτερικά ενεργήματα των φορέων της δράσης. Στο πλαίσιο αυτό η «κατανόηση γίνεται το κύριο ζήτημα της κοινωνικοεπιστημονικής μεθοδολογίας, όταν παραμένει συνειδητή η κοινωνικοοντική της βάση καθώς και ο ιστορικός χαρακτήρας της κοινωνικής δραστηριότητας του ανθρώπου»⁹. Μέσω της σχέσης αυτής κατασκευάζονται τα νοήματα που συγκροτούν τα θεμελιώδη γεγονότα ως διεργασίες του ίδιου του πράττειν.

Κατά συνέπεια η θέση του Κονδύλη δεν συντάσσεται με τις οποιεσδήποτε αγνωστικιστικές και σχετικιστικές θεωρήσεις παρά μόνο στην αμφισβήτηση καθολικών ηθικοκανονιστικών αξιών και παγίων οντοτήτων, οι οποίες υποκρύπτονται πίσω από τα ιστορικά ή κοινωνικά φαινόμενα και συνιστούν καθοδηγητικά συστήματα που επιχειρούν να υποτάξουν τα φαινόμενα αυτά σε επιλεγμένα νομοτελειακά σχήματα. Η θέση περί αέναης σύγκρουσης ανάμεσα σε φορείς ανταγωνιστικών αξιών συνοδεύεται από την απαξίωση όσο και από την αδυνατότητα διαμόρφωσης πλαισίου συ-

9 Βλ. Κονδύλης, (ό.π., σ. 499).

βαινέσεων ανάμεσα σε διαφορετικές αξιώσεις ισχύος που διεκδικούν κοινό ζωτικό χώρο¹⁰.

Από την άλλη, και παρά τη διαπίστωση της απροθυμίας ως προς την ανάδειξη και αξιοποίηση ενός ύψιστου πραγματολογικού κριτηρίου, ο Κονδύλης μεταφέρει αισιόδοξα το γνωσιακό του ενδιαφέρον στην ανθρωπολογική συνθήκη που αφορά στα ίδια τα ανθρώπινα πράγματα, διευκρινίζοντας, στο πλαίσιο της ετερογονίας των σκοπών - δηλαδή των απροσδόκητων συνεπειών στην πορεία μιας ιδέας ή μιας πολιτικής - την αδυναμία του εκ των προτέρων καθορισμού της κατεύθυνσης που μπορούν να κινηθούν. Οι ίδιοι οι ιστορικοί προσδιορισμοί είναι αυτοί που σχετικοποιούν τις κοσμοεικόνες.

Το νοηματικό πλαίσιο ενδιαφέρει επιστημονικά ως πλαίσιο κινήτρων μιας προθεσιακής εσωτερικής κατάστασης, ως κατανόησης βιωμάτων συνείδησης σε κοινωνικοοντική βάση κατά την αλληλόδραση και όχι ως παρακινούμενο από ιδεολογίες ως αξιώσεις ισχύος που ψευδώς επικαλούνται την επιστημονική αλήθεια και την ύπαρξη αντικειμενικού νοήματος. Στο πλαίσιο αυτό ο Κονδύλης αναφέρεται σε έναν «τυπικό εξοπλισμό της συνείδησης του εγώ» ενώ παραπέμπει στην κοινωνική φαινομενολογία του Alfred Schuetz και στην αμοιβαιότητα της στοχαστικής διείσδυσης υπογραμμίζοντας θεμελιώδεις διϋποκειμενικές σχέσεις καθώς και την ανασυσχέτιση των βιωμάτων της συνείδησης του άλλου που περιλαμβάνονται στο σχέδιο δράσης κάθε ατόμου και των βιωμάτων της δικής του συνείδησης¹¹. Η ελευθερία της ευθύνης και των αποφάσεων όσο και εάν σχετίζονται με δομές, συλλογικές αξίες και πολιτισμικά πρότυπα εντάσσονται στο αρχικό πρωτογενές ενδιαφέρον της διϋποκειμενικότητας.

Στο πλαίσιο αυτό το ενδιαφέρον του Κονδύλη κατευθύνεται στη διερεύνηση εκείνων των σταθερών και αντικειμενικών αρχών στη βάση των οποίων διαμορφώνονται οι νοηματοδοτήσεις και προσδιορίζονται οι υποκειμενικές πεποιθήσεις και εμπειρίες. Εδώ, σε κοινωνικοοντολογικό επίπεδο και σε μια αναγκαία διαδικασία ανεξάρτητη από τις γενικότερες ιδεολογικές και αξιακές αρχές οριοθετείται το ακριβές ενδιαφέρον της κοινωνικοεπιστημονικής γνώσης. Στο πλαίσιο αυτό η κοινωνική σχέση καθορίζει τα βασικά δεδομένα προς τα οποία πρέπει να προσανατολίζονται οι προδιαθέσεις και ταυτόχρονα να εκλεπτύνονται.

Κατά αυτήν την έννοια η ορθολογικότητα του πράττειν δεν προκύπτει από μια καθολική προθεσιακή αρχή ώστε να συλληφθεί οριστικά και αφηρημένα με αξιώσεις γενικής ισχύος, αλλά μεταλλάσσεται ανάλογα με την επιρροή που ασκεί η ίδια η κοινωνική σχέση. Έτσι λοιπόν η «ορθολογικότητα υπάρχει ως αναπόσπαστο συνακόλουθο της κοινωνικής σχέσης, ως προϋπόθεση και ταυτόχρονα ως απόρροιά της. Ορθολογική γίνεται η δράση μόνον όπου διασταυρώνεται με άλλη δράση ...της οποίας η ερμηνεία μετατίθεται από τα κίνητρα στους λόγους της δράσης και έτσι η δράση ακόμη και χωρίς ακριβή γνώση της ψυχικής της αιτιολογίας φαίνεται επαρκώς κατανοητή για τους σκοπούς της κοινωνικής σχέσης»¹². Κάτω από αυτές τις προϋποθέσεις μπορεί κανείς να διερευνήσει την ανθρωπολογικά – και κοινωνικοοντολογικά καθορισμένη έννοια της ορθολογικότητας.

10 Στο σημείο αυτό διακρίνει κανείς τη συνάφεια της θέσης περί ασυμβατότητας διαφορετικών «παραδειγμάτων» έτσι όπως υποστηρίχθηκε από τον Th. Kuhn, ό.π.

11 Ό.π., σ. 451.

12 Ό.π., σ. 499.

Για τον Κονδύλη η μετάβαση από τον φιλελευθερισμό του 19ου αιώνα στη μαζική δημοκρατία του 20ού συντελείται μια ανατοποθέτηση του ανθρώπου στο φυσικό του περιβάλλον. «Η μαζική δημοκρατία στηρίζεται στη μαζική παραγωγή και στη μαζική κατανάλωση, ήτοι η κυριαρχία πάνω στη Φύση έφτασε πλέον σε σημείο, ώστε να διασφαλίζεται μια πρωτόγνωρη στην ανθρώπινη ιστορία υπέρβαση της σπάνης των αγαθών ...»¹³ όπου η κατανάλωση μεταστοιχείωνεται σε αξίες και οι αξίες από τη μεριά τους γίνονται καταναλωτικά αγαθά ενώ η μαζική δημοκρατία μετατρέπεται έτσι σε πλανητικό κοινωνικό σχηματισμό.

Η μαζική Δημοκρατία συνιστά ένα mega πολιτικό πρόγραμμα απονομηματοδότησης που ενεργοποιεί την αρχή της ηδονής και οικουμενικοποιεί αξιακά πρότυπα καταναλωτισμού που αναπαράγονται με μαζικές προσομοιώσεις σε μια πορεία αποδόμησης ξεχωριστών αξιακών παραδόσεων και παράλληλης αποπνευματοποίησης και αποσωματοποίησης προσώπων και πληθυσμών σε μια αξιακά και κοσμοθεωρητικά ουδέτερη προοπτική. Στην εξέλιξη αυτή τα γυμνά βιολογικά μεγέθη υποκαθιστούν σιγά-σιγά τα παραδοσιακά πολιτικά, «με την εκάστοτε ιδεολογική συσκευασία τους». Η πολιτική μετασηματίζεται έτσι σε βιολογική βάση καθώς περιορίζεται στην κατανομή καταναλωτικών ή οικολογικών αγαθών.

Για τον Κονδύλη, η αναγκαστική απομάκρυνση από τις πολιτικές ιδεολογίες των ευρωπαϊκών Νέων χρόνων μεταλλάσσει τον χαρακτήρα των ιδεολογικών αντιπαραθέσεων και των αξιώσεων ισχύος πάνω στη βάση των αξιακών προταγμάτων προαναγγέλλοντας την επιστροφή στις γυμνές υπαρξιακές αντιπαραθέσεις που δεν χρειάζονται καν ιδεολογικούς εξωραϊσμούς και ιδεολογικά περιτυλίγματα. «Η υποκατάσταση των γνωστών μας πολιτικών ιδεολογιών με τα βιολογικά κριτήρια και μεγέθη δεν θα συνιστούσε, στη χειρότερη αυτή περίπτωση, μίαν ευπρόσδεκτη απελευθέρωση της ανθρώπινης ιστορίας από το περιττό φορτίο αρχέγονων ψευδαισθήσεων»¹⁴.

Η πολιτισμική και ηθική παρακμή στη μετανεωτερικότητα με τη σταδιακή υποχώρηση του αστικού ανθρωποκεντρισμού και τη ριζοσπαστικοποίηση του ατομισμού διαγράφει τη μετάβαση από τον αστικό φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία και τη μετάβαση από την κουλτούρα της εργασίας στην πληθυντικότητα των αξιών, στον εξισωτισμό των δικαιωμάτων και την κουλτούρα της μαζικής κατανάλωσης¹⁵.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Θεωρώντας ότι «οι ιδέες είναι η παρηγοριά των αδύναμων και η πρόφαση των ισχυρών» ο Κονδύλης αποκηρύσσει κανονιστικές αρχές και καθολικά αξιακά προτάγματα καθώς τα παραπάνω συνιστούν ιδεολογικοποιημένα σύνολα, σκόπιμες ηθικοπολιτικές παραμορφώσεις, αγωνιώδεις εκλογικεύσεις και λανθάνουσες μορφές ισχύος για την επικράτηση κάποιων απόλυτα δεσμευτικών αξιώσεων. Για τον Κονδύλη, «περιγραφική» είναι μία θεώρηση που περιγράφει τα φαινόμενα και το τι οι άνθρωποι πράττουν χωρίς να στρατεύονται σε κάποια δεοντολογία που να θεμελιώνεται σε οικουμενικές αξίες, ιδέες, νοήματα και σκοπούς για δράση, δηλαδή χωρίς να αξιώνει ισχύ. Η κοινωνική σχέση αποτελεί το κοινωνικοοντολογικό αρχετυπικό πεδίο μέσα στο οποίο δοκιμάζεται

13 Βλ. Κονδύλης (1998, σ. 91).

14 Βλ. Περιοδικό ΔΙΑΒΑΖΩ, τεύχος 384 (συνέντευξη με τον Κ. Κονδύλη).

15 Για σχολιασμό βλ. Βούλγαρης (2019).

και αναπτύσσεται η διϋποκειμενική δημιουργικότητα, η οποία στην ιστορική υπέρβαση του αστικού ανθρωπομορφισμού οδηγείται στη μαζική δημοκρατία ως ένα από τα παράγωγα της νεωτερικότητας που αποκρυσταλώνει κοινές αξίες απόμων ως καταναλωτών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ.

- Bloor, D., Barnes, B., Henry, J. (1996). *Scientific knowledge: a sociological analysis*. Athlone and Chicago University Press.
- Habermas, J. (2014). *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt Am Main: Suhrkamp.
- Kluckhohn, C. (1962). *Culture and behavior*. Free Press Glencoe.
- Popper, K. (1980). *Logik der Forschung*. Tübingen: Mohr.
- Popper, K. (1945/1966). *The Open Society and Its Enemies*. (2 τόμοι) London: Routledge and Kegan Paul. Ελλ. Μετάφραση Ειρήνης Παπαδάκη *Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της* (2 τόμοι) (1982/2003) Αθήνα: Παπαζήσης.
- Schuetz, A. (1982). *Der logische Aufbau der sozialen Welt*. Frankfurt Am Main: Suhrkamp.
- Weber, M. (1988). *Politik als Beruf* στο: *Gesammelte Politische Schriften* (έκδ, J. Winckelmann), 5 Tübingen, Mohr.
- Wilson, E.O. (1975). *Sociobiology: The New Synthesis* (*Κοινωνιολογία: Η νέα σύνθεση*). Harvard University Press, (Twenty-fifth Anniversary Edition, 2000).
- Βούλγαρης, Γ. (2019). *Ελλάδα: μια χώρα παραδόξως νεωτερική*. Αθήνα: Πόλις.
- Κονδύλης, Π. (1991). *Ισχύς και Απόφαση. Η διαμόρφωση των κοσμοεικόνων και το πρόβλημα των αξιών*. Αθήνα: Στιγμή.
- Κονδύλης, Π. (1998). *Το αόρατο χρονολόγιο της γνώσης*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Κονδύλης, Π. (2007). *Το Πολιτικό και ο Άνθρωπος: βασικά στοιχεία της Κοινωνικής Οντολογίας*. μτφρ. Λ., Αναγνώστου. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Μάνχαϊμ, Κ. (1997). *Ιδεολογία και Ουτοπία*. Αθήνα: Δωδώνη.
- Τσινόραμα, Σ. (2001). Η ριζική αμφισβήτηση της ηθικής αντικειμενικότητας και η περιγραφική θεωρία της απόφασης. Στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τομέας Φιλοσοφίας, *Παναγιώτης Κονδύλης: Για την «κοινωνική οντολογία»* (σσ. 17-36). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, .
- Χιωτάκης, Σ. (2006). Αξιακή κρίση, «αξιολογική κρίση» και ο ρόλος της επιστήμης. Επαναπροσέγγιση των συγκεκριμένων εννοιών του Max Weber και της απόδοσής τους στα ελληνικά. *Επιστήμη και Κοινωνία*, 16.

Η μεσοπολεμική περίοδος στο έργο του Καρλ Πολάνυι

Μαρία Μαρκαντωνάτου

Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

mmarkant@soc.aegean.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το άρθρο επισκοπεί ορισμένες βασικές όψεις του έργου του Καρλ Πολάνυι στην περίοδο του Μεσοπολέμου, την οποία έζησε στη Βιέννη και στο Λονδίνο. Στην περίοδο της δημοκρατικής και φιλεργατικής «κόκκινης Βιέννης» (1919-1934), ο Πολάνυι επιχειρηματολόγησε υπέρ της σχεδιασμένης οικονομίας και της εργατικής αυτοδιαχείρισης και άσκησε κριτική στο πρόγραμμα λιτότητας που επέβαλλε το 1922 η Κοινωνία των Εθνών στην Αυστρία. Ασχολήθηκε με θέματα παγκόσμιας οικονομίας (ιδίως με την οικονομική κρίση της δεκαετίας του 1930), αρθρογραφώντας στο γερμανόφωνο οικονομικό περιοδικό *Der Österreichische Volkswirt*, όπου εργαζόταν. Με τη δικτατορία στην Αυστρία (1933), ο Πολάνυι εγκαταλείπει τη Βιέννη για το Λονδίνο, όπου εντάσσεται σε μια ομάδα χριστιανών σοσιαλιστών, με την οποία βρίσκεται σε κριτικό διάλογο και για την οποία επεξεργάζεται κείμενα του Μαρξ. Εκκινεί από μια θεώρηση περί οικονομίας της αγοράς για την εξήγηση της ανόδου του φασισμού, και επιχειρηματολογεί υπέρ μιας νέας διεθνούς οικονομικής τάξης έξω από τον κανόνα του χρυσού, αλλά όχι υπέρ της εθνικής οικονομικής «αυτάρκειας» που ήταν η κυρίαρχη τάση της εποχής. Από τα μεσοπολεμικά του κείμενα, πιο σημαντικά, τόσο για την εργογραφία του Πολάνυι όσο και για σκοπούς έρευνας της σημερινής κρίσης, είναι αυτά περί Μεγάλης Ύφεσης και περί κρίσης της δημοκρατίας.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Καρλ Πολάνυι, Μεσοπόλεμος, κρίση, δημοκρατία, φασισμός

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ανοίγοντας ένα εγχειρίδιο γενικής κοινωνιολογίας ή κοινωνικής θεωρίας, στις περισσότερες περιπτώσεις, δεν θα δούμε το όνομα του Καρλ Πολάνυι (1886-1964) ανάμεσα στους επιλεγμένους ως σημαντικότερους διανοητές, με εξαίρεση ίσως ορισμένα εγχειρίδια οικονομικής κοινωνιολογίας (π.χ. Trigilia 2004). Πρόκειται για μια έλλειψη που, ωστόσο, φαίνεται πως τείνει να καλυφθεί τις τελευταίες δεκαετίες, καθώς το ερευνητικό ενδιαφέρον στρέφεται πιο εντατικά στον Πολάνυι, και πραγματοποιείται μια συστηματική μελέτη με άξονα κυρίως το μεγαλύτερο και γνωστότερο έργο του, τον *Μεγάλο Μετασχηματισμό* που εκδόθηκε το 1944.

Από τους πρώτους που στη δεκαετία του 1980 ξεκινούν τη συζήτηση περί της κριτικής του Πολάνυι στην οικονομία και κοινωνία της αγοράς στη μετακεϋνσιανή εποχή είναι συγγραφείς όπως οι Fred Block και Margaret Sommers (1984) καθώς και η Kari Polanyi-Levitt¹ (κόρη του Πολάνυι με

¹ Κατά τις τελευταίες δεκαετίες, η Kari Polanyi-Levitt και οι συνεργάτες/ίδες της επιμελήθηκαν μια σειρά από εκδόσεις, διοργάνω-

τη σύζυγο του Ilona Duczynska) με την Marguerit Mendell (Polanyi-Levitt & Mendell, 1989). Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και η επέκταση της οικονομίας της αγοράς σε πρώην σοβιετικές χώρες δημιούργησε ανησυχίες για τις μεταβάσεις και τους κλυδωνισμούς στις χώρες αυτές, με τη θεώρηση του Πολάνυι να αποτελεί αφηγηρικό σημείο κριτικών προσεγγίσεων (Neale, 1991· Glasman, 1994). Από το 1990 και μετά, πολλές ήταν οι οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις που έφεραν στο προσκήνιο την πολανυική θεώρηση: η επικράτηση νεοφιλελεύθερων πολιτικών ως απάντηση στην κρίση του 1970, η απορρύθμιση των προνοιακών λειτουργιών του κράτους υπέρ αυτών του ανταγωνιστικού κράτους, η καπιταλιστική υπερεπέκταση μέσω κρατικών πολιτικών άρσης των εμποδίων διεθνοποίησης, και μια σειρά από κρίσεις στο χρηματοπιστωτικό πεδίο της παγκόσμιας οικονομίας με δραματικές συνέπειες για τις εθνικοκρατικά οργανωμένες κοινωνίες.

Ιδίως μετά την κρίση του 2008 και την επέκταση της στην Ευρωζώνη, η ανάλυση του Πολάνυι περί οικονομίας και κοινωνίας της αγοράς βρέθηκε στο προσκήνιο με συγγραφείς να αντλούν από εκεί για να συζητήσουν μια σειρά θεμάτων: τρόπους με τους οποίους μια συνθετική προσέγγιση μεταξύ Μαρξ και Πολάνυι μπορεί να οδηγήσει στην κατανόηση της σημερινής κρίσης που δεν είναι μόνο οικονομική, αλλά και κοινωνικο-πολιτική και οικολογική (Fraser, 2017)· το πώς παγιώθηκε μετά την κρίση του 1970 ο μηχανισμός του δημόσιου χρέους ως τρόπος διατήρησης της εύθραυστης ισορροπίας μεταξύ δημοκρατίας και καπιταλισμού, η οποία στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο ως την κρίση του κεϋνσιανού μοντέλου ανάπτυξης τελούνταν με μηχανισμούς διασφάλισης της πλήρους απασχόλησης και του κοινωνικού κράτους (Streeck, 2011)· την ανάπτυξη μιας σειράς ετερογενών κοινωνικών κινήματων ανά τον κόσμο στο διάστημα 2010-2013 με μια γκάμα διεκδικούμενων αιτημάτων, από αντιπυρηνικά-περιβαλλοντικά αιτήματα μετά το δυστύχημα στη Φουκουσίμα μέχρι αυτά περί εκδημοκρατισμού στην Αίγυπτο, στην Υεμένη, στη Λιβύη, στην Τουρκία και στην Κίνα και εκείνα κατά της λιτότητας και των πολιτικών φιλελευθεροποίησης στην Ελλάδα, στην Ισπανία και αλλού (Burawoy, 2015)· τον ρόλο της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (ΕΚΤ) στην επίλυση της κρίσης σε βάρος των πολιτικο-δημοκρατικών επιλογών και διαδικασιών σε επίπεδο έθνους κράτους και υπέρ των οικονομικο-τεχνοκρατικών σε επίπεδο ευρωπαϊκής οικονομίας (Holmes, 2014).

Εξαιτίας του εύρους των θεμάτων που τις τελευταίες δεκαετίες τίθενται με αναφορά στον Πολάνυι (οικονομία της αγοράς, παγκοσμιοποίηση, κοινωνικά κινήματα, ακροδεξιά, κοινωνικό κράτος κ.ά.), έχει επίσης αυξηθεί το ενδιαφέρον για τα υπόλοιπα κείμενα του (πλην *Μεγάλου Μετασχηματισμού*), τα οποία επί μακρόν παρέμεναν σε μεγάλο βαθμό άγνωστα ή αδημοσίευτα. Τέτοια κείμενα από το αρχείο που διατηρεί το *Ινστιτούτο Πολιτικής Οικονομίας Καρλ Πολάνυι* του Πανεπιστημίου Κονκόρντια στο Μόντρεαλ έχουν πρόσφατα εκδοθεί με επιμέλειες όπως αυτή του Dale (2016) για τα κείμενα που ο Πολάνυι έγραψε στα ουγγρικά, καθώς και των Cangiani και Thomasberger (2018) και των Resta και Catanzariti (2014) για διάφορα κείμενα (θεωρητικά, δημοσιογραφικά, διαλέξεις, προσχέδια άρθρων και βιβλίων κτλ.) πριν και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Ο Πολάνυι έζησε, εξωθούμενος από τις οικονομικοπολιτικές συγκυρίες σε διάφορες χώρες (Ουγγαρία, Αυστρία, Αγγλία, Αμερική, Καναδάς), και βίωσε πολλά διαφορετικά κατακλυσμαία γεγονότα, με κυρίαρχους τους δύο Παγκοσμίους Πολέμους (ο ίδιος πολέμησε στον Α΄ ΠΠ με τον

νωσαν πλήθος συνεδρίων ανά τον κόσμο για τον Πολάνυι και δημιούργησαν διεθνείς επιστημονικές εταιρείες, συμβάλλοντας στη διεύρυνση του ερευνητικού ενδιαφέροντος για το έργο του. Για περισσότερα σχετικά με τη ζωή και το έργο της Polanyi-Levitt, βλ. <http://www.karipolanyilevitt.com/biography/>

αυτρο-ουγγρικό στρατό στο ανατολικό μέτωπο από το 1915 ως το 1917, βλ. Somers, Block 2014). Η μεσοπολεμική περίοδος συνιστά διακριτή περίοδο στο έργο του και είναι από τις πλέον ενδιαφέρουσες, καθώς εκεί παρακολουθεί και επεξεργάζεται θεωρητικά αφενός την κρίση του 1930 και αφετέρου την άνοδο του φασισμού. Στις επόμενες δυο ενότητες επισκοπούνται όψεις του έργου του Πολάνυι κατά τη μεσοπολεμική περίοδο, η οποία τον βρίσκει στη Βιέννη και στο Λονδίνο.

Η «ΚΟΚΚΙΝΗ ΒΙΕΝΝΗ»

Με την επιστροφή του από τον πόλεμο, ο Πολάνυι εγκατέλειψε τη Βουδαπέστη των νεανικών του χρόνων και εγκαταστάθηκε στη Βιέννη, όπου στη δεκαετία του 1920, εκφράστηκε υπέρ της «σχεδιασμένης οικονομίας». Ασχολήθηκε με το ζήτημα της «επίβλεψης» (Übersicht) της παραγωγής² και του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού μέσω κοινωνικοποίησης, επιχειρηματολόγησε υπέρ του «συντεχνιακού σοσιαλισμού» (guild socialism) (βλ. σχετικά Bockman, 2016) και άσκησε κριτική σε φιλελεύθερους της αυστριακής σχολής των οικονομικών (ιδίως στον Ludwig von Mises, όπως και ο Mises σε αυτόν, βλ. Keizer, 1987). Οι συζητήσεις περί σχεδιασμένης οικονομίας γίνονταν από υποστηρικτές και από πολέμιους της, και ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένες σε κύκλους τόσο του αυτρομαρξισμού όσο και του αυτροφιλελευθερισμού.

Ήταν η εποχή της λεγόμενης «κόκκινης Βιέννης», της Βιέννης των ισχυρών εργατικών ενώσεων με τα διευρυμένα κοινωνικά και προνοιακά δικαιώματα. Στις πρώτες δημοκρατικές εκλογές μετά τη διάλυση της αυτροουγγρικής αυτοκρατορίας, και ενώ η μεγάλη κοινωνική πλειοψηφία βρισκόταν σε συνθήκες εξαθλίωσης μετά τον Πόλεμο, το σοσιαλδημοκρατικό εργατικό κόμμα (*Sozialdemokratische Arbeiterpartei, SDAP*) είχε εκλεγεί με μεγάλη πλειοψηφία τον Μάιο του 1919. Κυριαρχούσε κοινωνικά, και ακολουθούσε πολιτικές δημόσιες-δωρεάν στέγασης, ενώ ηλεκτρισμός, νερό, οικογενειακά επιδόματα, επιδόματα ανεργίας αλλά και κοινωνικές κατοικίες (όπως τα συγκροτήματα κατοικιών «Karl Marx Hof» στη βιεννέζικη συνοικία Döbling) που χρηματοδοτούνταν από την υψηλή φορολογία των ανώτερων εισοδημάτων (*Luxussteuern*) είχαν φτάσει να παρέχονται εξ ολοκλήρου από την πόλη της Βιέννης.

Όμως, η λαμπρή περίοδος της «κόκκινης Βιέννης» δεν διήρκεσε πολύ. Η κατάσταση άρχισε να αλλάζει το 1922, όταν η χριστιανοκοινωνική κυβέρνηση της Αυστρίας με καγκελάριο τον Ignaz Seipel συμφώνησε με την Κοινωνία των Εθνών ένα πρόγραμμα λιτότητας με αντάλλαγμα δάνεια για την αντιμετώπιση μιας καλπάζουσας κρίσης πληθωρισμού και τη διάσωση χρεοκοπημένων τραπεζών (Beyersdorf, 2011). Αυτό το πρόγραμμα «Οικονομικής Ανασυγκρότησης της Αυστρίας» είναι, εξάλλου, συγκρίσιμο με τα «Μνημόνια Κατανόησης» που εφαρμόζονται στην Ελλάδα μετά το 2010 (για μια σύγκριση βλ. Markantonatou, 2019). Όπως και στην ελληνική περίπτωση έτσι και στην αυστριακή, είχε συσταθεί επιτροπή οικονομικών επιτηρητών της Κοινωνίας των Εθνών με σκοπό τη δημοσιονομική προσαρμογή, τον τακτικό έλεγχο των δαπανών, την παροχή δόσεων δανείου σε περίπτωση θετικής αξιολόγησης και την επίβλεψη μιας σειράς μεταρρυθμίσεων στον

2 Βλ. Polanyi, Karl (1922), *Sozialistische Rechnungslegung*, Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, vol. 49, και Polanyi, Karl (1924), *Die funktionelle Theorie der Gesellschaft und das Problem der sozialistischen Rechnungslegung*, Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, vol. 52, no. 1, Karl Polanyi Institute of Political Economy, αρχεία 02-13 και 02-15 αντίστοιχα.

τραπεζικό τομέα, τη δημόσια διοίκηση, τις κοινωνικές υπηρεσίες κ.ά. Ο Πολάνυι στη Βιέννη παρακολουθούσε τις εξελίξεις και ασκούσε κριτική στη λιτότητα και τον έξωθεν πολιτικό παρεμβατισμό των δανειστών της Κοινωνίας των Εθνών. Αυτή η κριτική του είναι ένας από τους λόγους της επικαιρότητας του σήμερα και του ενδιαφέροντος που παρουσιάζει η προσέγγιση του για χώρες όπως η Ελλάδα, αφού μετά το 2010 ακολουθήθηκαν πολιτικές όμοιες με αυτές της μεσοπολεμικής Αυστρίας (δημοσιονομική πειθαρχία, ιδιωτικοποιήσεις και απορρύθμιση των θεσμών εργασιακής και κοινωνικής προστασίας κτλ.), με την ελληνική κοινωνία, ως γνωστόν, να πλήττεται βαριά.

Με αναφορά στο πρόγραμμα λιτότητας «της Γενεύης» (*Genfer Sanierung*), όπως την ονόμαζαν οι άνθρωποι της εποχής (Γενεύη λόγω της έδρας της Κοινωνίας των Εθνών), περιγράφει ο Πολάνυι (1933[α]): «Όλα πλήττονταν ο σοσιαλιστικός τύπος, το σοσιαλδημοκρατικό κόμμα, οι κοινωνικές υπηρεσίες, τα δικαιώματα των συλλογικών διαπραγματεύσεων, το νομικό στάτους των δημοσίων υπαλλήλων και των υπαλλήλων στις δημόσιες επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας, τα οικονομικά του δήμου της Βιέννης». Στον *Μεγάλο Μετασχηματισμό* εκκινεί από το αυστριακό επεισόδιο και γενικεύει αυτήν την κριτική στον «αυταρχικό παρεμβατισμό», όπως τον ονομάζει ο Πολάνυι (2001, σ. 223), των φιλελεύθερων οικονομικών ελίτ και στις επίμονες προσπάθειες της Κοινωνίας των Εθνών να προωθήσει τη μεταπολεμική ανασυγκρότηση με άξονα τον πολιτικό παρεμβατισμό υπέρ της αγοράς και την πειθάρχηση της εργασίας. Αυτές οι προσπάθειες, κατά τον Πολάνυι (2001, σ. 223), όχι μόνο δεν απέτρεψαν την κλιμάκωση της οικονομικής κρίσης μετά την κατάρρευση της τράπεζας *Creditanstalt* το 1931, τη δικτατορία και (λίγο πριν το *Anschluss*) τον αυστροφασισμό (ή «κληρικοφασισμό» αφού ήταν έντονο το θρησκευτικό στοιχείο), αλλά, αντίθετα, συνέβαλλαν καθοριστικά σε αυτά.

Επιπλέον, την περίοδο της «κόκκινης Βιέννης», ο Πολάνυι εργάστηκε για περίπου μια δεκαετία στο οικονομικό περιοδικό, *Der Österreichische Volkswirt*, το οποίο διαβαζόταν ευρέως σε όλη την κεντρική Ευρώπη και, με έδρα τη Βιέννη, διατηρούσε γραφεία στο Βερολίνο, στην Πράγα, στη Βουδαπέστη και αλλού (εκεί είχαν επίσης αρθρογραφήσει οι Joseph Schumpeter, Friedrich Hayek, Paul Lazarsfeld, Hans Kelsen και άλλοι). Στο περιοδικό αυτό, ο Πολάνυι δημοσίευσε δεκάδες άρθρα³ οικονομικής και πολιτικής επικαιρότητας καθώς και μια σειρά από θεωρητικά κείμενα για θέματα διεθνούς οικονομίας και ειδικά για τις αιτίες και τις συνέπειες της Μεγάλης Ύφεσης. Δυο από τα σημαντικότερα είναι τα *Οικονομία και Δημοκρατία* (Polanyi 1932) και *Ο Μηχανισμός της Παγκόσμιας Οικονομικής Κρίσης* (Polanyi 1933). Στο *Οικονομία και Δημοκρατία* περιγράφει την αδυναμία των οικονομικών ελίτ κατά τη μεσοπολεμική περίοδο να επιλύσουν την κρίση στο ίδιο τους το πεδίο, αλλά και πώς, σε μια σειρά από ευρωπαϊκές χώρες, δημοκρατικές κυβερνήσεις απέτυχαν στην οικονομική πολιτική, προσπαθώντας και ευνοώντας συγκεκριμένες βιομηχανίες, επιχειρήσεις και επιχειρηματικές πρωτοβουλίες σε βάρος άλλων, πέφτοντας εν τέλει «θύματα του πληθωρισμού», και ανοίγοντας τον δρόμο για την παρακμή της δημοκρατίας.

Μια από τις πλέον ενδιαφέρουσες αναλύσεις του για την οικονομική συγκυρία της Μεγάλης Ύφεσης παρέχεται στο κείμενο *Ο Μηχανισμός της Παγκόσμιας Οικονομικής Κρίσης*. Εκεί εξηγεί, πρώτον, πώς η Αμερική είδε στη μεταπολεμική ανοικοδόμηση της Ευρώπης την ευκαιρία μιας οικονομικής παρέμβασης που θα κατοχύρωνε τις αξιώσεις της ως προς την αποπληρωμή των πολεμικών

3 Βλ. Polanyi, Karl (1925-1933), Articles in *Der Österreichische Volkswirt*: Vienna period, Karl Polanyi Institute of Political Economy, αρχεία 3-12, 3-13, 3-14, 3-15.

δανείων. Περιγράφει, δεύτερον, πώς τέθηκε σε λειτουργία ένας χρηματοπιστωτικός μηχανισμός πρωτοφανούς εμβέλειας που συμπαρέσυρε στη δίνη του νικητές και ηττημένους του Πολέμου εξίσου. Αυτός ακριβώς ο μηχανισμός ήταν, κατά τον Polanyi (1933), ο λόγος για «τη μετάθεση και αναβολή της κρίσης» και η τεχνική για την πρόσκαιρη αποφυγή της τελικής κατάρρευσης. Από το τέλος του Πολέμου ως τα μέσα της δεκαετίας του 1920 αποφασίστηκαν σε διάφορες χώρες προγράμματα οικονομικής εξυγίανσης για την αποκατάσταση των κατεστραμμένων νομισμάτων. Στο ίδιο διάστημα, χώρες όπως η Αγγλία και η Γερμανία υιοθέτησαν εκ νέου τον κανόνα του χρυσού και εισήλθαν σε έναν χορό ελλειμμάτων, τα οποία μεταφόρτωναν στην οικονομικά εύρωστη Αμερική. Αυτή με τη σειρά της, με το βλέμμα στραμμένο ιδίως στην ανοικοδόμηση της Αγγλίας, ακολουθεί πολιτική φτηνού χρήματος και, πίσω από το υψηλό βιοτικό της επίπεδο, κρύβονται αφενός ένας αφανής πληθωρισμός και αφετέρου μια πολιτική που, παρεμποδίζοντας τις εισαγωγές και τη μετανάστευση από την Ευρώπη προς τις ΗΠΑ, κατά τον Polanyi (1933) «έκοβε στα δυο την παγκόσμια οικονομία», θέτοντας τα θεμέλια της κατάρρευσης. Ο μηχανισμός μεταφόρτωσης των ελλειμμάτων από την Ευρώπη στις ΗΠΑ, ο συνεχής και όλο και πιο διογκούμενος δανεισμός για την αποπληρωμή του χρέους αντί μιας ουσιαστικής «συγχώρεσης» εκ μέρους των ΗΠΑ, αποτελούσαν, σύμφωνα με τον Πολάνυι (1933), βασικές αιτίες της κατάρρευσης της παγκόσμιας οικονομίας στη δεκαετία του 1930.

ΛΟΝΔΙΝΟ ΚΑΙ «ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΙΣΤΕΡΑ»

Η άνοδος του Χίτλερ στην εξουσία ακολουθήθηκε από πολιτικές ανακατατάξεις και αναταραχές στην Αυστρία, οι οποίες περιγράφονται αναλυτικά στο κείμενο του Πολάνυι (1933α) *Αυστρία και Γερμανία*. Ο Πολάνυι έχει εν τω μεταξύ εγκαταλείψει τη Βιέννη και εγκατασταθεί στο Λονδίνο, συνεχίζοντας για ένα διάστημα να αρθρογραφεί από εκεί για το περιοδικό *Der Österreichische Volkswirt*. Ως εργασία, ανέλαβε τη διδασκαλία οικονομικών μαθημάτων σε ενήλικες σε μια Ένωση Εκπαίδευσης Εργατών (*Workers' Educational Association*) στο Kent και στο Sussex (Somers, Block 2014). Στο ίδιο διάστημα συμμετείχε ενεργά στην οργάνωση «Χριστιανική Αριστερά» (Christian Left Group), με την οποία ήρθε σε επαφή μέσω προσώπων με τα οποία συνδεόταν στην Αγγλία και στην οποία συμμετείχαν χριστιανοί σοσιαλιστές και θρησκευόμενοι διανοούμενοι (Polanyi-Levitt & Mendell, 1987, σ. 26). Προετοίμαζε ομάδες εργασίας και εκπαιδευτικό υλικό για την οργάνωση, συνέτασσε κείμενα θέσεων και είχε αναλάβει να εισάγει τους συμμετέχοντες στα χειρόγραφα του Μαρξ που είχαν εκδοθεί το 1932 για πρώτη φορά στη Γερμανία από τους Landshut και Meyer⁴.

Σε ένα κείμενο του γραμμένο σε αυτήν την περίοδο με τίτλο *Ο Χριστιανισμός και η Οικονομική Ζωή*, ο Πολάνυι (χ.χ.) εξαγγέλλει μια «χριστιανική κοινωνιολογία» που θα είχε ως υπόβαθρο τη μελέτη των συνθηκών που γέννησε η «ανταγωνιστική βιομηχανική τάξη πραγμάτων» και η μέσω αυτής αποπροσωποποίηση των κοινωνικών σχέσεων. Σε αυτήν την κοινωνιολογία, έβλεπε τον μαρξισμό ως πολύτιμη συνεισφορά, αφού σύμφωνα με την τότε ανάγνωση του, ο μαρξισμός προσπαθούσε να ωθήσει στην «αυτοσυνειδητοποίηση της πραγματικής ανθρώπινης φύσης» (χ.χ., σ. 5), η οποία είχε ματαιωθεί επειδή τα μέσα παραγωγής βρίσκονταν στην ιδιοκτησία ολίγων, αποτρέποντας τη σύνδεση των παραγωγών σε μια συνειδητή, κοινή δραστηριότητα, με αποτέλεσμα τον διαχωρι-

4 Marx, Karl (1932), Landshut, Siegfried, Mayer Jacob Peter (επιμ.) (1932), *Der historische Materialismus: Die Frühschriften*, Leipzig: Kröner Verlag

σμό της αυτοματοποιημένης οικονομικής ζωής από την υπόλοιπη κοινωνική ζωή. Περαιτέρω, ο Πολάνυι απέρριπτε την ιδέα ότι το κεφάλαιο ήταν ο πρωταρχικός παράγοντας της παραγωγής, θεωρώντας ότι «τα εργαλεία, οι μηχανές, οι πρώτες ύλες ή οι προμήθειες τροφίμων που ονομάζονται κεφάλαιο (...) δεν είναι παρά διαφορετικοί συνδυασμοί των δύο πραγματικών πρωταρχικών παραγόντων, της ανθρώπινης εργασίας και της Φύσης» (χ.χ., σ. 9). Το ότι προϊόν και παραγόμενος πλούτος θεωρούνταν αποτελέσματα της μηχανής και μάλιστα του ιδιοκτήτη της μηχανής, συνιστούσε για τον Πολάνυι «μια αυταπάτη», την οποία συμμαρζίζονταν και φορείς του χριστιανισμού και χριστιανοί σοσιαλιστές.

Σε αυτούς, ο Πολάνυι (χ.χ., σ. 10) ασκούσε την κριτική ότι αντιμετώπιζαν κεφάλαιο και εργασία ως υποτιθέμενα ισότιμα μέλη και ότι έβλεπαν ως λύση του κοινωνικού ζητήματος απλώς τη μεταξύ τους συνεργασία, μια ιδέα αδύνατη στο σύστημα της μισθωτής εργασίας, η οποία μάλιστα πρόδιδε έλλειψη κατανόησης των οικονομικών του καπιταλισμού. Περαιτέρω, ο Πολάνυι αντλούσε από τον Μαρξ για να υποστηρίξει ότι η οικονομική οργάνωση της κοινωνίας ήταν το άμεσο εμπόδιο για την ολοκλήρωση της «κοινότητας», και θεωρούσε πως ναι μεν η «ανταγωνιστική μηχανική παραγωγή», όπως την περιέγραφε (χ.χ., σ. 10), κατόρθωσε να διαλύσει την «ατελή κοινότητα» του Μεσαίωνα, αλλά «απέτυχε επίσης να δημιουργήσει μια νέα κοινότητα, μια δημοκρατία ελευθερίας».

Σε διαλέξεις του στην Αγγλία για τα πολεμικά διλήμματα της εποχής, δικαιολογεί την πολεμική αντιμετώπιση του φασισμού και παράλληλα κάνει οικονομικές προτάσεις υπέρ μιας «αληθινής οικονομικής κοινοπολιτείας» (Polanyi, 1935-1936) με χριστιανική-σοσιαλιστική αφετηρία. Όμως, μια τέτοια οικονομική τάξη πραγμάτων, κατά τον ίδιο, θα έπρεπε να αντικαταστήσει τον διεθνή κανόνα του χρυσού (του οποίου υπήρξε σταθερός επικριτής με μακροσκελείς αναλύσεις σε πολλά κείμενα και στον *Μεγάλο Μετασχηματισμό*), υπέρ σοσιαλιστικών διεξόδων, αλλά όχι υπέρ προσδοκιών εθνικής «οικονομικής αυτάρκειας», που, λίγο πριν ηγήσουν τα τύμπανα του πολέμου, επικρατούσαν σε όλες τις χώρες, οι οποίες πλέον έκαναν στροφή στο εσωτερικό τους.

Επιπλέον, σε κείμενα της δεκαετίας του 1930 διατυπώνει μια θέση περί οικονομίας και δημοκρατίας ως ασύμβατων «πόλων» (ή «σφαιρών») και μια δριμεία κριτική ενάντια σε θεωρήσεις για τη δημοκρατία ως επιφανόμενο ή υπερδομή της οικονομίας. Κατ' αυτόν, η «πολιτική δημοκρατία» αποτέλεσε το ιστορικά σπουδαιότερο όπλο υπέρ της εργατικής τάξης και της «κοινωνίας», την οποία θεωρητικοποιεί με έναν τρόπο ιδιαίτερα ευρύ ως πεδίο αντιτιθέμενο στην οικονομία της αγοράς (και βάσει κάποιων κριτικών *υπερβολικά* ευρύ, αφού έτσι χάνονται διαφοροποιήσεις π.χ. «μεταξύ κράτους και κοινωνίας των πολιτών (...) και εθνικών και υποεθνικών κοινοτήτων», βλ. Fraser, 2017, σ. 4).

Την πρόσληψη, πάντως, της δημοκρατίας ως υπερδομής εντάσσει στην «ψευδομαρξιστική κοινωνιολογία» (Polanyi 1934), και η θέση που κατά κόρον επαναλαμβάνει είναι αυστηρά διχοτομική: δημοκρατία και καπιταλισμός αποτελούν δύο ασύμβατα και αλληλοαποκλειόμενα συστήματα, και μακροπρόθεσμα είναι δυνατή η επικράτηση μόνο του ενός εκ των δύο. Αυτές οι ξεχωριστές «σφαίρες» ούτε περικλείουν ούτε αντανακλούν η μία την άλλη. Ο καπιταλισμός («οικονομική σφαίρα») βασίζεται στον μηχανισμό της αυτορρύθμισης της φιλελεύθερης οικονομίας και απαιτεί τη μη-παρέμβαση του κράτους. Η δημοκρατία («πολιτική σφαίρα»), με την καθολική ψήφο και τον κοινοβουλευτισμό, προϋποθέτει και συνεπάγεται διαρκείς πολιτικές παρεμβάσεις. Το πρόβλημα δεν είναι απλά η ιδεολογική αντίθεση των δύο «σφαιρών», όσο οι πρακτικές της συνέπειες. «Οι ιδε-

ολογικές αντιφάσεις δεν έχουν ποτέ στ' αλήθεια σημασία, εκτός και αν θίξουν ένα ζωτικό κομμάτι της κοινωνικής πραγματικότητας», αναφέρει ο Πολάνυι (1934), για να προσθέσει όμως αμέσως ότι «είναι ακριβώς η υλική πραγματικότητα που επηρεάζεται καθοριστικά από αυτήν την αντίφαση».

Οι πολιτικές παρεμβάσεις, καθίστανται απαραίτητες στον καπιταλισμό, επειδή αυτός, με τις διαδικασίες εμπορευματοποίησης και επέκτασης σε πεδία που προηγουμένως εκφεύγαν της αγοράς, και ιδιαίτερα στα κατά Πολάνυι «πλασματικά εμπορεύματα» (γη, εργασία, χρήμα)⁵, αποεμπυλώνει με βία προγενέστερα μοτίβα σχέσεων και απειλεί τον κοινωνικό ιστό. Η εξάπλωση της οικονομίας της αγοράς θέτει την κοινωνία σε άμυνα και την ωθεί σε κινήσεις αυτοπροστασίας και αντίστασης, οι οποίες ανακόπτουν, καθυστερούν, συνδιαμορφώνουν ή και παύουν τη φιλελευθεροποίηση. Πρόκειται για το γνωστό από τον Μεγάλο Μετασχηματισμό θεώρημα του περί «διπλής κίνησης» (Πολάνυι, 2001, σ. 131). Ιστορικά, είναι κατ' αυτόν τον τρόπο που άλλοτε κερδήθηκαν και άλλοτε παραχωρήθηκαν οι νόμοι της κοινωνικής προστασίας, οι ρυθμίσεις για τους μισθούς, η εργοστασιακή νομοθεσία κτλ.

Αυτό είναι για τον Πολάνυι και το υπόβαθρο της δημιουργίας του κράτους και η αφετηρία του στη θεωρία κράτους. Σε διάλεξη του στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου στα τέλη της δεκαετίας του 1930 συζητά τη θέση που υπάρχει περαιτέρω επεξεργασμένη στον *Μεγάλο Μετασχηματισμό*: «Η ιστορία του 19ου αιώνα κυριαρχείται από την αντίδραση της κοινωνίας συνολικά απέναντι στη νέα ανάπτυξη που έλαβε χώρα στους κόλπους της, με κύριο αποτέλεσμα την τεράστια επέκταση των κρατικών λειτουργιών» (Polanyi, 1937-1938). Με μια σειρά από προστατευτικούς νόμους και πολιτικές, το κράτος αναλαμβάνει να προσαρμόσει την κοινωνία στη φιλελεύθερη οικονομία, αλλά σε περιόδους κρίσεων, η – ούτως ή άλλως πάντα εύθραυστη και δομικά στρεβλή – ισορροπία μεταξύ δημοκρατίας και καπιταλισμού κλονίζεται και βαθαίνει ο κατά Πολάνυι «θεσμικός διαχωρισμός οικονομίας και κοινωνίας». Τότε, στην οπτική του, δεν μπορεί πλέον να διατηρηθεί η ισορροπία, αλλά μόνο ο ένας ή ο άλλος πόλος, είτε ο καπιταλισμός είτε η δημοκρατία, με δεδομένο κατ' αυτόν ότι «όπως ο καπιταλισμός χρειάζεται τη φασιστική πολιτική ως συμπλήρωμα του, έτσι και η δημοκρατία χρειάζεται τη σοσιαλιστική οικονομία ως προέκτασή της» (Polanyi, 1934). Από εκεί προκύπτει και η θέση του ότι η λύση της κρίσης που διασώζει τη δημοκρατία είναι ο σοσιαλισμός και η λύση της κρίσης που διασώζει τον καπιταλισμό είναι ο φασισμός. Οι διατυπώσεις του για την οριστικότητα της κρίσης, όπως ότι «τα πράγματα έχουν φτάσει στο σημείο όπου η δεξιά και η αριστερά συγκρούονται στο όνομα της οικονομίας και της δημοκρατίας» ή ότι «η αριστερά είναι ριζωμένη στη δημοκρατία και η δεξιά είναι ριζωμένη στην οικονομία» (Polanyi, 1932, έμφαση Polanyi) δεν είναι, υπό το πρίσμα της διχοτομικής του αφετηρίας, συμπτωματικές.

Αυτή η διχοτομική του θεώρηση ότι ο φασισμός είναι προϊόν της «ασυμβατότητας δημοκρατίας και καπιταλισμού» έχει την ισχύ αξιώματος⁶. Ασκήει κριτική σε απλοϊκές μαρξιστικές αναγωγές των αιτιών της κρίσης στο «ταξικό συμφέρον» και μετατοπίζει το ζήτημα από την ταξική πάλη στη σύγκρουση μεταξύ δημοκρατίας και καπιταλισμού, γύρω από την οποία συνασπίζονται, πάραυτα,

5 Για τη θέση περί «πλασματικών εμπορευμάτων» βλ. Πολάνυι (2001, σ. 73). Για συζήτηση των διαφορετικών κριτικών θεωρήσεων πάνω σε αυτή τη θέση όπως αυτές των M. Burawoy, D. Harvey, K. Dörre και B. Jessop βλ. Μαρκαντωνάτου (2016).

6 Δεν είναι σπάνια η αμφισβήτηση αυτού του «αξιώματος». Για παράδειγμα, κατά τον Goodwin (2018) υποτιμάται με αυτήν τη διάκριση ο ρόλος του κράτους στην προάσπιση της αγοράς. Για περισσότερα πάνω σε αυτήν τη συζήτηση βλ. Μαρκαντωνάτου/Dale (2019).

ταξικές δυνάμεις, προκειμένου να επιλυθεί η κρίση. Την κρίση αντιλαμβάνεται πάνω απ' όλα ως μεγάλης έντασης βραχυκύκλωση, μπλοκάρισμα και ανικανότητα των δύο σφαιρών να λειτουργήσουν, με αποτέλεσμα, όπως το θέτει ένας σημερινός πολανυικός συγγραφέας, ο Wolfgang Streeck (2018, σ. 186), τη δημιουργία μιας *société bloquée*. Το «αδιέξοδο» απειλεί κατά τον Polanyi (1934) συνολικά τον «κοινωνικό ιστό»: «δημοκρατία και καπιταλισμός (...) έχουν φτάσει σε αδιέξοδο επειδή έχουν γίνει εργαλεία δύο διαφορετικών τάξεων με αντιμαχόμενα συμφέροντα. Ωστόσο, η απειλή της ρήξης δεν προέρχεται από αυτά τα αντιμαχόμενα συμφέροντα, αλλά από το αδιέξοδο». Το αδιέξοδο επιλύει σύμφωνα με τον Πολάνυι ο φασισμός, καταργώντας τη δημοκρατική πολιτική «σφαίρα» υπέρ της οικονομικής-καπιταλιστικής.

Η δομική ένταση καπιταλισμού-δημοκρατίας είναι, επιπλέον, σύμφυτη με την ιστορική γέννηση, συγκρότηση και ιδέα της ελεύθερης αγοράς και κατά τον Polanyi (χ.χ.[α]) αποτελεί το διακριτό γνώρισμα του φιλελεύθερου καπιταλισμού. Ο «θεσμικός διαχωρισμός μεταξύ πολιτικής και οικονομικής σφαίρας» προήλθε με τη μετάβαση από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό και, συγκριτικά με τη συντεχνιακή οργάνωση της οικονομίας, αποτελεί κατά τον Πολάνυι «πρόοδο», επειδή κλόνησε τις αδιατάρακτες, ψευδο-ειρηνικές, παραδοσιακές σχέσεις εξουσίας και έθεσε τα θεμέλια για την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας (χ.χ.[α]). Εδώ ο Πολάνυι επιστρατεύει τον Μαρξ, για να συγκρίνει τον κορπορατισμό του 18ου και αυτόν του 20ού αιώνα σε Ιταλία και Αυστρία και να διακρίνει τον αντιδημοκρατικό πυρήνα και στις δύο περιπτώσεις, αφού καταργούνταν (ή δεν υπήρχε καν) η θεσμική διάκριση κεφαλαίου-εργασίας. Ασκήι μια κριτική, που ακολουθεί αυτήν του Μαρξ στον Χέγκελ: ο Χέγκελ υπερασπίστηκε την πρωσική μοναρχία και το μεσαιωνικό συντεχνιακό σύστημα και δεν αναγνώρισε την ανάγκη πραγματικής δημοκρατικοποίησης, ενώ ο νεαρός Μαρξ, που αντιτασσόταν στην απολυταρχία και τα ψευδοσυντάγματα ορισμένων γερμανικών κρατιδίων, είχε κατά τον Πολάνυι «αντιληφθεί στις αρχές του 1840 κάποια από τα βασικότερα χαρακτηριστικά του φασιστικού κινήματος της εποχής μας» (χ.χ.[α]).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι συγκυρίες και τα καθεστώτα «έκτακτης ανάγκης» ήταν στη μεσοπολεμική περίοδο περισσότερο ο κανόνας παρά η εξαίρεση, και ο Πολάνυι επιχειρούσε τη θεωρητική επεξεργασία αυτών των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών. Η θέση του περί ασυμβατότητας δημοκρατίας και καπιταλισμού δεν προκύπτει μόνο από την ανάλυση της ιστορικοκοινωνικής συγκρότησης της φιλελεύθερης οικονομίας, αλλά φέρει επίσης και τις συμπαραδηλώσεις των εντάσεων, διλημμάτων και κοινωνικών αντιθέσεων της μεσοπολεμικής περιόδου. Πρόκειται για θέση που παραμένει επίκαιρη (σε αντίθεση ίσως με τις αναλύσεις του στο πλαίσιο του διαλόγου με τους χριστιανούς σοσιαλιστές). Όπως το θέτει ο Holmes (2013, σ. 263), «η θέση του Πολάνυι παραμένει σήμερα σημαντική όχι απλώς επειδή το φάντασμα της ελεύθερης αγοράς έχει επιστρέψει υπό τον εννοιολογικό μανδύα της 'παγκοσμιοποίησης', αλλά επειδή ακριβώς η ίδια δυαδική προβληματοποίηση οικονομίας και κοινωνίας – αγοράς και κοινωνικής προστασίας – ακόμα διαμορφώνει τον τρόπο με τον οποίο τίθενται τα πολιτικο-οικονομικά ζητήματα». Αυτή η πολανυική δυαδική προβληματοποίηση οικονομίας και κοινωνίας έχει ιδιαίτερη σημασία στο κρισιακό πλαίσιο και ιδίως στην Ελλάδα, όπου η εθνικοκρατική δημοκρατία συνεχίζει να υπόκειται σε σοβαρούς περιορισμούς ως προς την οικονομική πολιτική, σε βάρος μιας σειράς πληττόμενων κοινωνικών στρωμάτων που ακόμα δεν έχουν ανακάμψει από την κρίση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Beyersdorf, Frank (2011). 'Credit or Chaos'? The Austrian Stabilisation Programme of 1923 and the League of Nations. Στο Laqua, Daniel (Επιμ.), *Internationalism Reconfigured: Transnational Ideas and Movements Between the World Wars*, London: I. B. Tauris.
- Block, Fred, Somers, Margaret (1984). Beyond the Economistic Fallacy: The Holistic Social Science of Karl Polanyi. Στο Theda Skocpol (Επιμ.), *Vision and Method in Historical Sociology*. Cambridge: University Press.
- Bockman, Johanna (2016). Socialism and the Embedded Society: Preface to Karl Polanyi's 'Socialist Accounting'. *Theory and Society*, 45(5).
- Burawoy, Michael (2015). Facing an unequal world. *Current Sociology*, 63, 1.
- Dale, Gareth (Επιμ) (2016). *Karl Polanyi: Hungarian Writings* (μτφ. Adam Fabry). Manchester: University Press.
- Fraser, Nancy (2017). Why Two Karls are Better than One: Integrating Polanyi and Marx in a Critical Theory of the Current Crisis, Working Paper der DFG-Kolleg "Post-Growth Societies", Nr. 1/2017, Jena.
- Holmes, Chris (2013). Ignorance, denial, internalization, and transcendence: A post-structuralist perspective on Polanyi's double movement. *Review of International Studies*, 39.
- Holmes, Chris (2014). 'Whatever it takes': Polanyian perspectives on the Eurozone crisis and the gold standard. *Economy and Society*, 43(4).
- Glasman, Maurice (1994). The great deformation: Polanyi, Poland and the terrors of planned spontaneity. *New Left Review*, 205, May/June.
- Goodwin, Geoff (2018). Rethinking the Double Movement: Expanding the Frontiers of Polanyian Analysis in the Global South. *Development and Change*, 49(5).
- Keizer, William (1987). Two Forgotten Articles by Ludwig von Mises on the Rationality of Socialist Economic Calculation. *The Review of Austrian Economics*, vol. 1.
- Markantonatou, Maria (2019). 'Conservative 1920s' and Conservative 2010s? Austerity Politics in Interwar Austria and Present-day Greece. *Austrian Journal of Sociology*, 44(2).
- Markantonatou, Maria, Dale, Gareth (2019). The State. Στο Dale, Gareth, Holmes, Chris, & Markantonatou, Maria (Επιμ.), *Karl Polanyi's Political and Economic thought: A critical guide*, London: Agenda Publishing.
- Μαρκαντωνάτου, Μαρία (2016). Επισκόπηση θεωρητικών επεξεργασιών σχετικά με τα «πλασματικά εμπορεύματα» του Karl Polanyi. *Διεθνής και Ευρωπαϊκή Πολιτική*, τεύχος 37-38.
- Neale, Walter C. (1991). Society, State, and Market: A Polanyian View of Current Change and Turmoil in Eastern Europe. *Journal of Economic Issues*, 25(2).
- Polanyi-Levitt, Kari, Mendell, Marguerite (1989). The Origins of Market Fetishism. *Monthly Review*, June.
- Polanyi, Karl (2001). *Μεγάλος Μετασχηματισμός* (μτφ. Κ. Γαγανάκης). Αθήνα: Νησίδες.

- Polanyi, Karl (1932). Wirtschaft und Demokratie. *Der Österreichische Volkswirt*, 25/13-14, Dezember, Karl Polanyi Institute of Political Economy, αρχείο 3-13.
- Polanyi, Karl (1933). Der Mechanismus der Weltwirtschaftskrise. *Der Österreichische Volkswirt*, 25, Karl Polanyi Institute of Political Economy, αρχείο 3-11.
- Polanyi, Karl (1933a). Austria and Germany. *International Affairs* XII(5), September-October, Karl Polanyi Institute of Political Economy, αρχείο 18-2.
- Polanyi, Karl (1934). Marxism Re-Styled. *New Britain*, July 4, Karl Polanyi Institute of Political Economy, αρχείο 18-9.
- Polanyi, Karl, The Roots of Pacifism (1935-1936). Karl Polanyi Institute of Political Economy, αρχείο 18-38.
- Polanyi, Karl (χ.χ.). Christianity and Economic Life, Karl Polanyi Institute of Political Economy, αρχείο 19-22.
- Polanyi, Karl (χ.χ.[α]). Marx on Corporativism, Karl Polanyi Institute of Political Economy, αρχείο 19-11.
- Polanyi, Karl (1934). Fascism and Marxian Terminology. *New Britain*, June 27, 1934, Karl Polanyi Institute of Political Economy, αρχείο 18-6.
- Polanyi, Karl (1937-1938). Conflicting Philosophies in Modern Society. Karl Polanyi Institute of Political Economy, αρχείο 15-2.
- Resta, Giorgio, Catanzariti, Mariavittoria (Επιμ.) (2014). *Karl Polanyi: For a New West, Essays 1919-1958*. Malden: Polity Press.
- Streeck, Wolfgang (2011). The crises of democratic capitalism. *New Left Review*, 71.
- Streeck, Wolfgang (2018). Europe under Merkel IV. *American Affairs*, II(2).
- Somers, Margaret, Block, Fred (2014). The Return of Karl Polanyi. *Dissent Magazine* διαθέσιμο ηλεκτρονικά <https://www.dissentmagazine.org/article/the-return-of-karl-polanyi>.
- Thomasberger, Claus & Cangiani, Michele (Επιμ.), (2018). *Karl Polanyi: Economy and Society: Selected Writings*. Cambridge: Polity Press.
- Triglia, Carlo (2004). *Οικονομική Κοινωνιολογία: Κράτος, Αγορά και Κοινωνία στον Σύγχρονο Καπιταλισμό* (μτφ. Χρήστος Τσαμπρούνης). Αθήνα: Παπαζήση.

Κοινωνικές τάξεις και εκμετάλλευση στο επιστημονικό παράδειγμα του αναλυτικού μαρξισμού

Μιχάλης Πουλημάς

Διδάσκων, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
mpoul@soc.aegean.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η σχολή σκέψης του αναλυτικού μαρξισμού αναδύεται στην Αγγλία και τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής τη δεκαετία του 1980, σε μια συγκυρία κυριαρχίας του νεοφιλελευθερισμού και υποχώρησης της μαρξιστικής κοινωνικοοικονομικής θεωρίας ως εργαλείο για την κατανόηση της οικονομικής πραγματικότητας. Οι εκπρόσωποι της, αντλώντας από τα μεθοδολογικά εργαλεία και τις τεχνικές των νέο-κλασικών οικονομικών, επιχειρούν τον αυστηρό επαναπροσδιορισμό των εννοιών που βρίσκονται στον πυρήνα του μαρξισμού. Στο άρθρο αυτό επιχειρείται η κριτική επισκόπηση του θεωρητικού περιεχομένου και των μεθοδολογικών προσεγγίσεων του αναλυτικού μαρξισμού με αναφορά στο έργο του E.O. Wright για τις κοινωνικές τάξεις και του J. Roemer για την εκμετάλλευση. Εξετάζεται η εσωτερική διαμάχη εντός του επιστημονικού παραδείγματος αναφορικά με την κατάλληλη μεθοδολογική στάση για την εξήγηση των κοινωνικών φαινομένων. Ακολουθούν κριτικές επισημάνσεις γύρω από τα όρια των εφαρμοζόμενων μεθοδολογικών προσεγγίσεων με σκοπό την αποκατάσταση της ερμηνευτικής δύναμης της έννοιας της κοινωνικής τάξης. Ανασυγκροτείται κριτικά η θεμελίωση της εκμετάλλευσης στη βάση μεταβιβάσεων εργασίας, έπειτα από την απόρριψη της εργασιακής θεωρίας της αξίας και την εφαρμογή μη-μαρξιστικών μεθοδολογικών εργαλείων. Παράλληλα, σχολιάζεται το συνολικό εγχείρημα του επιστημονικού παραδείγματος αναφορικά με τον στόχο που θέτουν οι ίδιοι οι εκπρόσωποι του: την αναζωογόνηση της μαρξιστικής θεωρίας. Υποστηρίζεται ότι το έργο των J. Roemer και E.O. Wright για τις κοινωνικές τάξεις συνιστά ρήξη σε σχέση με την μαρξιστική θεωρία. Ουσιαστικά επιχειρείται μια μετατόπιση από ένα δομικό προσδιορισμό των τάξεων με βάση τη σύνθεση των σχέσεων οικονομικής κυριότητας, νομικής κυριότητας και κατοχής των μέσων παραγωγής, προς έναν τρόπο εννοιολόγησης όπου οι τάξεις συγκροτούνται «ενδογενώς» με αφετηρία την δράση και τις επιλογές ατόμων τα οποία υπόκεινται σε δυο κύριους περιορισμούς: α) το αρχικό απόθεμα πόρων που έχουν στην κατοχή τους και β) μια βελτιστοποιητική συμπεριφορά.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Αναλυτικός μαρξισμός, Εκμετάλλευση, Κοινωνικές τάξεις.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο όρος «αναλυτικός μαρξισμός» περιγράφει μια ομάδα συγγραφέων (G. A. Cohen, J. Elster, J. Roemer, E.O. Wright) που προτείνουν τον επαναπροσδιορισμό θεμελιωδών εννοιών του ιστορικού υλισμού, όπως η εκμετάλλευση, η ταξική πάλη και η συλλογική δράση. Στην προσπάθεια τους αυτή αξιοποιούν μεθόδους και αναλυτικά εργαλεία από μη-μαρξιστικά πεδία, όπως τα νέο-κλασσι-

κά οικονομικά, ο λογικός θετικισμός και η αναλυτική φιλοσοφία. Υπό αυτή την έννοια, θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι ο αναλυτικός μαρξισμός συνιστά ένα νέο επιστημονικό παράδειγμα. Ωστόσο, δεδομένου ότι δεν κατόρθωσε να κερδίσει την γενική αποδοχή ούτε έπαψε η συνεχής αμφισβήτηση των θεμελίων του, υποστηρίζεται ότι πρόκειται για ένα «ατελές» επιστημονικό παράδειγμα.

Η ενότητα του επιστημονικού περιεχομένου του αναλυτικού μαρξισμού συγκροτείται πάνω στην κοινή βάση του ερευνητικού αντικειμένου που δεν είναι άλλο από το θεωρητικό έργο του Μαρξ. Συνάμα, το αίτημα μικρο-θεμελίωσης των μαρξικών μακρο-κοινωνικών κατηγοριών ανάλυσης με την εφαρμογή των μεθόδων της «σύγχρονης» κοινωνικής επιστήμης, επικυρώνεται από το σύνολο των συγγραφέων που εντάσσονται σε αυτή τη σχολή σκέψης. Οι κύριες δεσμευτικές αρχές του εγχειρήματος είναι οι ακόλουθες: α) τήρηση των συμβατικών επιστημονικών κανόνων, β) ιδιαίτερη προσοχή στον ορισμό των εννοιών και τη λογική συνοχή των ταξινομήσεων ανάμεσα σε αλληλεξαρτώμενες έννοιες, γ) προσεκτικός προσδιορισμός των βημάτων ανάπτυξης της επιχειρηματολογίας που συνδέει τις έννοιες μεταξύ τους με την χρήση είτε τυπικών φορμαλιστικών μαθηματικών μοντέλων, είτε λιγότερο τυπικών αιτιωδών μοντέλων και δ) εστίαση στην εμπρόθετη δράση των ατόμων, τόσο στις ερμηνευτικές, όσο και στις κανονιστικές θεωρίες (Wright, 1994, σσ. 181-191).

Στο πλαίσιο των παραπάνω δεσμεύσεων γίνεται εμφανές ότι το μαρξικό έργο προσεγγίζεται πρωτίστως ως γνωστικό αντικείμενο μελέτης και δευτερευόντως ως εργαλείο ανάλυσης του καπιταλισμού και κριτική θεωρία υπέρβασης του. Εξάλλου, απώτερος στόχος των αναλυτικών μαρξιστών είναι η συγκρότηση μιας κοινωνικής θεωρίας βασισμένης σε σύγχρονες επιστημονικές μεθόδους και ταυτόχρονα ικανής να απαντήσει στην κριτική που δέχτηκε η μαρξιστική θεωρία από αντίπαλα θεωρητικά ρεύματα.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΕΞΗΓΗΣΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΦΑΙΝΟΜΕΝΩΝ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΑΝΑΛΥΤΙΚΟΥ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ

Η πλειονότητα μαρξιστών και μη-μαρξιστών συγγραφέων αναγνωρίζει ως ειδοποιό στοιχείο του μαρξισμού τη μεθοδολογία του.¹ Την παραδοχή αυτή έρχεται να αμφισβητήσει η σχολή σκέψης του αναλυτικού μαρξισμού, υποστηρίζοντας ότι εκείνο που διακρίνει τον μαρξισμό από τις αντίπαλες θεωρίες δεν είναι η μεθοδολογία του, αλλά οι περιεχομενικές αξιώσεις της θεωρίας σχετικά με τον κόσμο και τη δικαιοσύνη.

Στο βαθμό μάλιστα που οι περιεχομενικές προτάσεις αποσπώνται από το πλαίσιο της διαλεκτικής και επιχειρείται να θεμελιωθούν σε «μικρο-μηχανισμούς», πραγματοποιείται μια ρήξη με το μαρξικό έργο. Επιπρόσθετα, σύμφωνα με τον Δ. Γράβαρη, η διάρρηξη των «περιεχομενικών αξιώσεων» της μαρξικής θεωρίας από τη δεσμευτική ανάπτυξη των εννοιών, σε συνδυασμό με την εσφαλμένη κατανόηση της «διαδικασίας διαλεκτικής έκθεσης των κατηγοριών» στο μαρξικό έργο, έχει ως αποτέλεσμα την απόρριψη των ολιστικών μεθοδολογικών προσεγγίσεων για την ερμηνεία

¹ Χαρακτηριστική είναι η θέση του Γκ. Λούκατς: «σε ό,τι αφορά τον μαρξισμό, η ορθοδοξία αναφέρεται αποκλειστικά στην μέθοδο. Η ορθοδοξία είναι η επιστημονική πεποίθηση ότι στο διαλεκτικό μαρξισμό ανακαλύφθηκε η σωστή μέθοδος της έρευνας, ότι αυτή η μέθοδος μπορεί να ενισχυθεί, αναπτυχθεί, εμβαθύνει μονάχα προς την κατεύθυνση που υπέδειξαν οι θεμελιωτές του. Ακόμη: ότι όλες οι προσπάθειες να ξεπεραστεί ή να βελτιωθεί είχαν και δεν μπορούν να έχουν άλλο αποτέλεσμα από το να τον κάνουν χυδαίο, απλόϊκό και εκλεκτικό» (Λούκατς, 1975, σσ.53-54).

των κοινωνικών φαινομένων από τους αναλυτικούς μαρξιστές (Γράβαρης, 1991, σ.σ. 83-87).

Η μεθοδολογική στάση που προκρίνεται στο πλαίσιο του αναλυτικού μαρξισμού είναι εκείνη του μεθοδολογικού ατομικισμού. Συγκεκριμένα, ο J. Roemer υποστηρίζει ότι κοινωνικά φαινόμενα θα πρέπει να εξηγούνται με αναγωγή στις δράσεις, τις πεποιθήσεις και τις προθέσεις των ατόμων. Επιπρόσθετα, κατά κανόνα (in principle) θα πρέπει όχι απλά να προστίθεται μια θεώρηση των μικρο-αιτίων στις μακρο-εξηγήσεις, αλλά θα πρέπει, όπου είναι εφικτό, οι μακρο-εξηγήσεις να αντικαθίστανται από μικρο-εξηγήσεις. Οι «αθροιστικές κοινωνικές έννοιες» (aggregate social concepts) γίνονται αποδεκτές μόνο ως ένα μέσο διευκόλυνσης της εξήγησης (Levine, κ.ά., 1987, 74-75).

Ωστόσο, η υιοθέτηση του μεθοδολογικού ατομικισμού δεν γίνεται άκριτα αποδεκτή από το σύνολο των εκπροσώπων του αναλυτικού μαρξισμού. Οι A. Levine, E. Sober και E.O. Wright θεωρούν ότι η προσπάθεια των μεθοδολογικών ατομικιστών είναι πολύ γόνιμη προκειμένου να δημιουργηθούν μικρο-θεμέλια για τις μαρξιστικές μακρο-θεωρίες, μολοντί δεν είναι η κατάλληλη θεωρία για την εξήγηση των κοινωνικών φαινομένων στο πλαίσιο της μαρξιστικής θεωρίας. Η μεθοδολογική στάση που προκρίνουν για την εξήγηση των κοινωνικών φαινομένων είναι εκείνη του «αντι-αναγωγισμού» (anti-reductionism).

Μέσω της «αντι-αναγωγιστικής στάσης» ουσιαστικά επικυρώνουν τις πτυχές εκείνες του μεθοδολογικού ατομικισμού που τονίζουν ότι, σε τελευταία ανάλυση, τα κοινωνικά μακρο-φαινόμενα βασίζονται σε διαντιδράσεις μεταξύ των πραγματικών ατόμων. Παρόλα αυτά και σε αντίθεση με την στάση του μεθοδολογικού ατομικισμού υποστηρίζουν ότι δεν είναι πάντα δυνατό τα μακρο-φαινόμενα να ανάγονται στους μικρο-μηχανισμούς και τις διαντιδράσεις που αρχικώς τα παράγαν (Levine, κ.ά., 1987, σ. 75).

Ακολουθώντας τη διάκριση που εφαρμόζεται στη φιλοσοφία της επιστήμης (philosophy of science) μεταξύ *δειγμάτων* (tokens) και *τύπων* (types) υποστηρίζουν ότι: «τα δείγματα συνιστούν ιδιαίτερες περιπτώσεις (instances): για παράδειγμα μια συγκεκριμένη απεργία από μια ομάδα εργατών σε ένα συγκεκριμένο εργοστάσιο, ή μια ιδέα στο κεφάλι ενός συγκεκριμένου ατόμου. Οι τύποι είναι τα χαρακτηριστικά τα οποία ενδέχεται τα δείγματα να έχουν από κοινού. Έτσι μια συγκεκριμένη απεργία—ένα γεγονός δείγμα—μπορεί να υπαχθεί σε διαφορετικούς πιθανούς τύπους: απεργίες, ταξικοί αγώνες, κοινωνικές συγκρούσεις κ.τ.λ. Ομοίως το να είναι κανείς πλούσιος, είναι ένας τύπος του οποίου ο Rockefeller είναι ένα δείγμα. Οι τύποι αποτελούν γενικές κατηγορίες στις οποίες εντάσσονται συγκεκριμένα γεγονότα ή περιπτώσεις» (Levine, κ.ά., 1987, σσ. 75-76).

Με βάση τα παραπάνω, η διάκριση μεταξύ *δειγμάτων* και *τύπων* μπορεί να εφαρμοστεί τόσο σε κοινωνικές οντότητες όσο και σε άτομα. Έτσι, μπορούμε να ορίσουμε τον καπιταλισμό, στη βάση ορισμένων χαρακτηριστικών, ως ένα *τύπο* κοινωνίας και τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, για παράδειγμα σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή, ως ένα *δείγμα* αυτού του *τύπου*. Με τον ίδιο τρόπο μπορούμε να ορίσουμε την σχέση κεφαλαίου-εργασίας ως ένα *τύπο* *σχέσης* μεταξύ των ατόμων και τη σχέση μεταξύ του ιδιοκτήτη μιας επιχείρησης και των εργατών του, ως ένα *δείγμα* αυτού του *τύπου*. Για τον μεθοδολογικό ατομικισμό, οι μακρο-κοινωνικοί τύποι γεγονότων είναι αναγώγιμοι στους ατομικούς τύπους γεγονότων. Αντίθετα, από την οπτική γωνία των αντι-αναγωγιστών μόνο τα δείγματα—με άλλα λόγια τα σύνθετα κοινωνικά φαινόμενα, μοναδικά και ιδιαίτερα—μπορούν να αναχθούν στις διαδικασίες μικρο-επιπέδου, όπως είναι οι δράσεις και οι ιδιότητες των ατόμων. Οι

τύποι δεν μπορούν να αναχθούν. Αυτή είναι και η κρίσιμη διαφορά με τους μεθοδολογικούς ατομικιστές.

Έχοντας αποσαφηνίσει την μεθοδολογική τομή που πραγματοποιήθηκε εντός του παραδείγματος του αναλυτικού μαρξισμού, στο σημείο αυτό θα εξετάσουμε την θεωρητική και μεθοδολογική διαδρομή που εφαρμόζει ο E.O. Wright προκειμένου να αποκαταστήσει την ερμηνευτική ισχύ της κεντρικής για την μαρξική θεωρία έννοιας των κοινωνικών τάξεων. Στο πρώιμο έργο του με τίτλο *Class structure and Income Determination* (Wright, 1979) αναλαμβάνει να φέρει σε πέρας ένα σημαντικό εγχείρημα μικρο-θεμελίωσης των υποθέσεων που θεμελιώνονται στο επίπεδο των μακρο-κοινωνικών κατηγοριών. Συγκεκριμένα, επιχειρεί να ελέγξει τη συνοχή της θεωρίας των κοινωνικών τάξεων που προτείνει με την κατασκευή φορμαλιστικών μοντέλων που περιέχουν μαθηματικές εξισώσεις. Η κατασκευή αυτών των μοντέλων επιτρέπει την διατύπωση προτάσεων οι οποίες στη συνέχεια είναι ελέγξιμες με βάση τα εμπειρικά δεδομένα. Η κίνηση αυτή ωστόσο δεν είναι γραμμική, δηλαδή ο E.O. Wright δεν κινείται από το επίπεδο της θεωρίας στο εμπειρικό επίπεδο του ελέγχου. Ακολουθεί μια κυκλική κίνηση: έπειτα από τη φορμαλιστική διατύπωση των υποθέσεων και τον έλεγχο τους μέσω εμπειρικών δεδομένων επιστρέφει στο επίπεδο της θεωρίας προκειμένου να αναζητήσει τις θεωρητικές ασάφειες. Κατά τούτο, χρησιμοποιούνται συμπληρωματικά δυο μέθοδοι εργασίας. Η πρώτη αφορά τη χρήση αναλυτικών γνωστικών εργαλείων, όπου στη βάση νοητικών διαδικασιών διατυπώνονται υποθέσεις στο επίπεδο της θεωρίας. Η δεύτερη μέθοδος εστιάζει στη διατύπωση φορμαλιστικών υποθέσεων οι οποίες ελέγχονται έπειτα στη βάση πραγματολογικών στοιχείων.

Υπό αυτή την έννοια, οι υποθέσεις που κάνει ο E.O. Wright στο θεωρητικό επίπεδο είναι προτάσεις οι οποίες μπορούν να επαληθευτούν ή να διαψευσθούν, ενώ τελικό κριτήριο για την ισχύ του θεωρητικού μοντέλου αποτελεί η έκβαση της δοκιμασίας των υποθέσεων στο εμπειρικό επίπεδο. Ως εκ τούτου, ο E.O. Wright πραγματοποιεί ένα διαχωρισμό της μεθόδου στο θεωρητικό επίπεδο από τη μέθοδο που χρησιμοποιείται για την επαλήθευση των δεδομένων του αντικείμενου της έρευνας. Για τον ίδιο, τα φορμαλιστικά μοντέλα είναι σημαντικά εργαλεία έρευνας και γνώσης στο βαθμό που λαμβάνουν υπόψη τους και το συγκεκριμένο υλικό. Η αληθινή γνώση δεν εδράζεται μόνο στην *a priori* παραγωγική μεθοδολογία ή μόνο στη επαγωγή. Είναι ταυτόχρονα υποθετικο-παραγωγική και επαγωγική.

Για τον L. Althusser ωστόσο θα πρέπει να χρησιμοποιείται αποκλειστικά η αφηρημένη υποθετικο-παραγωγική μεθοδολογία, αγνοώντας το πραγματικό υλικό. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι ο Μαρξ στην αντιπαράθεσή του με τον εμπειρισμό «υποστήριζε ότι η γνώση δεν πηγαινει από το συγκεκριμένο στο αφηρημένο, αλλά από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο και ότι όλο αυτό εκτυλίσσεται «μέσα στη σκέψη» ενώ το πραγματικό που δίνει λαβή σ' όλη αυτή τη διαδικασία υπάρχει έξω από τη σκέψη. Ενάντια στον Χέγκελ, ο Μαρξ υποστήριζε πως η διαδικασία αυτή από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο δεν αποτελεί παραγωγή του πραγματικού, αλλά μόνο παραγωγή της γνώσης του πραγματικού» (Althusser, 1996, σελ. 466).

Ο τρόπος που ο K. Marx προσεγγίζει τα φαινόμενα και τις σχέσεις που τα διέπουν είναι «μια διαδικασία που εδράζεται ολοκληρωτικά στη ανθρώπινη νόηση. Έχει ως σημείο εκκίνησης την επαφή με τον πραγματικό κόσμο, δηλαδή την εμπειρία, αλλά αναπτύσσεται στην συνέχεια ανεξάρτητα, στα πλαίσια της ανθρώπινης νόησης και απολήγει όχι στο πραγματικό, αλλά μόνο στο γνωστικό

αντικείμενο. Αυτή η βασική φιλοσοφική σκέψη εξασφαλίζει την ανεξαρτησία της γνώσης, θέση βασικά αντιμηχανιστική, που ταυτόχρονα υπερασπίζεται την ανεξάρτητη υπόσταση του πραγματικού απέναντι στην ιδεαλιστική φιλοσοφία» (Κυπριανίδης, 1984, σ. 2).

Υπό αυτή την οπτική, οι θεωρητικές επεξεργασίες του E.O. Wright για τις κοινωνικές τάξεις είναι μια διαδικασία που εκκινεί από τα εμπειρικά προβλήματα των ενδιάμεσων τάξεων, μεταξύ της εργατικής και της αστικής. Η θεωρητική του πρακτική στη συνέχεια κινείται ανεξάρτητα, με βάση τα εργαλεία της σκέψης, προκειμένου να καταλήξει στις υποθέσεις για τη φύση των ενδιάμεσων στρωμάτων, καθώς και για τον εισοδηματικό προσδιορισμό των κοινωνικών τάξεων. Ωστόσο, η αγωνία του να προσφέρει ένα ανταγωνιστικό παράδειγμα στην κυρίαρχη κοινωνιολογική έρευνα, τον οδηγεί να ζητήσει επαλήθευση της γνωστικής διαδικασίας που ακολούθησε στο αφηρημένο επίπεδο με βάση τα πραγματολογικά δεδομένα. Όμως, η επαληθευσσιμότητα ή η διαψευσιμότητα των υποθέσεων με βάση τα δεδομένα δεν είναι σε θέση να ενισχύσει ή να αποδομήσει τα θεωρητικά σχήματα που είναι αποτέλεσμα της ανθρώπινης νόησης.

Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗΣ ΣΤΗ ΒΑΣΗ ΜΕΤΑΒΙΒΑΣΕΩΝ ΥΠΕΡΕΡΓΑΣΙΑΣ

Στο πλαίσιο του έργου του *Γενική θεωρία της εκμετάλλευσης* ο J. Roemer αναπτύσσει μια διπλή προσέγγιση για την εννοιολόγηση της εκμετάλλευσης. Η πρώτη συνίσταται στην μελέτη των μεταβιβάσεων υπερεργασίας από μια κατηγορία οικονομικών δρώντων σε μια άλλη κατά την πραγματοποίηση διαφόρων ανταλλακτικών σχέσεων. Παράλληλα, αναπτύσσει μια δεύτερη στρατηγική για τον προσδιορισμό συγκεκριμένων μορφών εκμετάλλευσης, η οποία βασίζεται στη *Θεωρία των Παιγνίων*. Το ερώτημα που τίθεται είναι κατά πόσο η αφαιρετική μέθοδος που εφαρμόζει ο J. Roemer μέσω της διατύπωσης φορμαλιστικών μοντέλων για τον ορισμό της εκμετάλλευσης έχει ευρετικό χαρακτήρα, ή αν αντίθετα καταλήγει στο να αγνοούνται από τη συγκεκριμένη θεωρία ορισμένοι συστατικοί για την ερμηνεία παράγοντες.

Για λόγους που αφορούν την οικονομία του κειμένου θα περιοριστούμε στην μελέτη προσδιορισμού της εκμετάλλευσης στη βάση των μεταβιβάσεων εργασίας μεταξύ των οικονομικών δρώντων κατά τη διαδικασία των ανταλλακτικών σχέσεων. Σύμφωνα με τον J. Roemer, η ύπαρξη αγοράς εργασίας και μισθωτής εργασίας δεν συνιστούν απαραίτητες προϋποθέσεις προκειμένου να υπάρχει εκμετάλλευση. Για τον έλεγχο του παραπάνω ισχυρισμού διατυπώνει και στη συνέχεια αποδεικνύει δυο βασικές θέσεις. Σύμφωνα με την πρώτη, η εκμετάλλευση που βασίζεται σε μεταβιβάσεις εργασίας μπορεί να υπάρχει ακόμη και σε περιπτώσεις όπου δεν υπάρχει εργασιακή αγορά και το σύνολο των παραγωγών κατέχουν τα μέσα παραγωγής τους, αλλά οι παραγωγοί διαφέρουν ως προς το μέγεθος των αρχικών πόρων που κατέχουν. Η δεύτερη θέση υποστηρίζει ότι υπάρχει μια τέλεια συμμετρία στη δομή της εκμετάλλευσης ανάμεσα σε ένα σύστημα όπου το κεφάλαιο εκμισθώνει εργάτες και σε ένα σύστημα όπου οι εργάτες ενοικιάζουν κεφάλαιο.

Τα οικονομικά μοντέλα που κατασκευάζει ο J. Roemer για την απόδειξη των παραπάνω θέσεων βασίζονται στη *βαλρασιανή ισορροπία*. Συγκεκριμένα, περιγράφουν καταστάσεις όπου οι αγορές είναι σε ισορροπία, χωρίς περίσσεια ζήτηση εργασίας, χωρίς αχρησιμοποίητα κεφάλαια, χωρίς ανεργία και χωρίς απούλητα εμπορεύματα. Έπειτα από αυτή την αντικατάσταση του πλαισίου που ορίζει η *εργασιακή θεωρία της αξίας* για τον ορισμό της εκμετάλλευσης από νεοκλασικά οικονομικά μοντέλα, τίθεται εύλογα το ερώτημα αναφορικά με τη σχέση της θεωρίας του J. Roemer με το

μαρξικό πλαίσιο ανάλυσης. Η απάντηση στο ερώτημα είναι ότι προσπαθεί να υπερασπιστεί μια θεμελιώδη περιεχομενική αξίωση της μαρξικής θεωρίας, σύμφωνα με την οποία ένα άτομο είναι εκμεταλλεμένο εάν η εργασία που παρέχει είναι μεγαλύτερη από τον χρόνο που εμπεριέχεται στα εμπορεύματα τα οποία είναι σε θέση να αγοράσει με το εισόδημα του. Και αντίστροφα, είναι εκμεταλλευτής εάν η εργασία που παρέχει είναι μικρότερη από εκείνη που εμπεριέχεται στα εμπορεύματα που μπορεί να αγοράσει.

Ο J. Roemer αποδεικνύει ότι αρκεί μόνο η ύπαρξη μιας διαφοράς αρχικών πόρων (endowments) και η παραδοχή της βελτιστοποιητικής συμπεριφοράς των οικονομικών δρώντων (agents), προκειμένου ναδειχτεί ότι σε μια οικονομία θα υπάρχουν εκμεταλλευτές και εκμεταλλεμένοι, ανεξάρτητα με το κατά πόσο οι αρχικοί πόροι αποκτήθηκαν δίκαια ή άδικα (Roemer, 1986β, σ.90). Συνεπώς, οι μορφές καταπίεσης και ελέγχου εντός της παραγωγικής διαδικασίας αποκτούν δευτερεύοντα ρόλο αναφορικά με την κατανόηση της εκμετάλλευσης και της κοινωνικής διαφοροποίησης.

Η εκμετάλλευση στο θεωρητικό του σχήμα αφορά μια ευρύτερη σχέση μεταξύ του ατόμου και της κοινωνίας. Με τη διαμεσολάβηση της αγοράς για την πραγματοποίηση του συνόλου των ανταλλαγών που πραγματοποιούνται σε μια κοινωνία, εμφανίζονται δρώντες στην οικονομία οι οποίοι χρησιμοποιώντας τους πόρους που διαθέτουν ιδιοποιούνται μεγαλύτερη ποσότητα εργασίας από εκείνη που προσέφεραν και συνεπώς είναι εκμεταλλευτές. Ταυτόχρονα, εμφανίζεται και μια κατηγορία οικονομικών δρώντων οι οποίοι ιδιοποιούνται μικρότερη ποσότητα εργασίας από εκείνη που προσέφεραν και συνεπώς είναι εκμεταλλεμένοι. Οι υποθέσεις αυτές του J. Roemer αποδεικνύονται μέσα από μια σειρά μοντέλων που κατασκευάζει για διαφορετικούς τύπους οικονομιών.²

Σε αντίθεση με τον μαρξικό ορισμό της εκμετάλλευσης που εδραιώνεται στην παραγωγική σφαίρα, η εκμεταλλευτική σχέση στον J. Roemer διαπιστώνεται από τις άνισες ανταλλαγές μεταξύ της εργασιακής προσπάθειας των οικονομικών δρώντων και του επιπέδου κατανάλωσής τους (καλάθι αγαθών διαβίωσης) που λαμβάνουν χώρα στην αγορά, στο πλαίσιο της συνολικής διαδικασίας κοινωνικής ανταλλαγής. Έτσι, η έννοια της μαρξικής εκμετάλλευσης με βάση την απόσπαση υπεραξίας στην παραγωγική σφαίρα γίνεται μια περίπτωση εκμετάλλευσης μεταξύ άλλων.

Τα μοντέλα που συγκροτεί ο J. Roemer για την ανάλυση της εκμετάλλευσης αφορούν α) οικονομίες όπου υπάρχει μια εργασιακή αγορά και β) οικονομίες που υπάρχει μια πιστωτική αγορά. Τα μοντέλα αυτά αντιστοιχούν σε δυο φανταστικά νησιά, ένα νησί στο οποίο υπάρχει αγορά εργασίας (Labor Market Island) και ένα νησί όπου υπάρχει πιστωτική αγορά (Credit Market Island). Με βάση τις παραδοχές των μοντέλων, και στα δύο νησιά ορισμένοι άνθρωποι δεν έχουν στην κατοχή τους κανένα παραγωγικό μέσο, ενώ ορισμένοι άλλοι κατέχουν διαφορετικές ποσότητες από τα μέσα παραγωγής. Η κατανομή των μέσων παραγωγής είναι πανομοιότυπη και στα δύο νησιά. Κοινή επιδίωξη του συνόλου των κατοίκων αυτών των νησιών είναι να ελαχιστοποιήσουν την ποσότητα εργασιακού χρόνου που πρέπει να δαπανήσουν προκειμένου να επιτύχουν ένα ικανοποιητικό επίπεδο επιβίωσης. Η μοναδική διαφορά μεταξύ των δύο νησιών είναι ότι στο νησί με την αγορά εργασίας επιτρέπεται στους κατοίκους να πωλήσουν την εργασιακή τους δύναμη, ενώ στο νησί με

² Για μια αναλυτική παρουσίαση των μοντέλων βλ. Πουλημάς, 2016, σσ. 151-153. Επίσης, Roemer, 1986β, σσ. 84-86 και Roemer, 1982α, σσ. 28-60.

την πιστωτική αγορά απαγορεύεται να πωλήσουν την εργασιακή τους δύναμη, αλλά τους επιτρέπεται να δανειστούν με κάποιο επιτόκιο τα μέσα παραγωγής.

Στη βάση των παραπάνω μοντέλων ο J. Roemer αποδεικνύει δυο θεώρημα. Το πρώτο το ονομάζει *Θεώρημα Αντιστοιχίας Τάξης και Πλούτου* (Class-Wealth Correspondence Principle) και το δεύτερο *Θεώρημα Αντιστοιχίας Τάξης και Εκμετάλλευσης* (Class-Exploitation Correspondence Principle). Σύμφωνα με το πρώτο θεώρημα τόσο στο νησί που λειτουργεί η εργασιακή αγορά, όσο και στο νησί όπου υπάρχει μόνο πιστωτική αγορά, υπάρχει μια αυστηρή αντιστοιχία μεταξύ της ταξικής θέσης, του εκμεταλλευτικού υποβάθρου και της ποσότητας των πόρων που κατέχονται από τους ατομικούς οικονομικούς δρώντες. Το δεύτερο θεώρημα που προκύπτει από τα μοντέλα που κατασκευάζει ο J. Roemer δείχνει ότι οι ταξικές δομές που προκύπτουν στα δύο νησιά (νησί με εργασιακή αγορά και νησί με πιστωτική αγορά) είναι εντελώς ισομορφικές. Κάθε οικονομικός δρώντας ανάλογα με τις αποφάσεις που λαμβάνει προκειμένου να βελτιστοποιήσει τη θέση του, έχει το ίδιο εκμεταλλευτικό υπόβαθρο και την ίδια ταξική θέση με το άλλο νησί (Wright, 1985, σ. 67).

Ερμηνεύοντας τα οικονομικά μοντέλα του J. Roemer και τις τεχνικές πτυχές της παρουσίασης τους με ένα κοινωνιολογικό τρόπο, ο E.O. Wright συγκροτεί ένα πίνακα όπου δείχνει την συσχέτιση μεταξύ της ιδιοκτησίας πόρων, της εκμετάλλευσης και της κοινωνικής τάξης σε καπιταλιστικές οικονομίες όπου υπάρχει εργασιακή αγορά. Στον πίνακα που ακολουθεί απεικονίζεται η παραπάνω συσχέτιση στο νησί όπου υπάρχει αγορά εργασίας.

Πίνακας 1: Κυριότητα Πόρων, Εκμετάλλευση και Τάξεις στον Καπιταλισμό

Τάξη	Εκμισθώνει εργασιακή δύναμη	Πουλά εργασιακή δύναμη	Αυτό-απασχολούμενος	Εκμετάλλευση	Ποσότητα πόρων
1. Καπιταλιστές	Ναι	Όχι	Όχι	Εκμεταλλευτές	Μεγάλη
2. Μικροί εργοδότες	Ναι	Όχι	Ναι	Εκμεταλλευτές	Μέτρια
3. Μικροαστοί	Όχι	Όχι	Ναι	Αμφίσημοι	Κοντά στο κατά κεφαλήν μερίδιο
4. Ημιπρολετάριοι	Όχι	Ναι	Ναι	Εκμεταλλευόμενοι	Μικρή
5. Προλετάριοι	Όχι	Ναι	Όχι	Εκμεταλλευόμενοι	Καμία

Πηγή: Wright, 1985, σ. 67

Η ένταξη κάθε συγκεκριμένου οικονομικού δρώντα σε μια από τις παραπάνω ταξικές θέσεις εξαρτάται από τον τύπο της δραστηριότητας στην οποία δεσμεύεται ανάλογα με τους πόρους που διαθέτει. Σκοπός του κάθε οικονομικού δρώντα (agent), σύμφωνα με τις παραδοχές του θεωρητικού σχήματος του J. Roemer, είναι να μεγιστοποιήσει το εισόδημά του, ελαχιστοποιώντας την παρεχόμενη εργασία. Εάν κατέχει μεγάλο όγκο κεφαλαίου, το μεγιστοποιεί (βελτιστοποιεί τη θέση του) απασχολώντας εργασιακή δύναμη, ενώ εάν δεν κατέχει καθόλου κεφάλαιο, βελτιστοποιεί τη θέση του πωλώντας την εργασία του. Στην περίπτωση που ένας οικονομικός δρώντας κατέχει ανεπαρκή κεφαλαιακή ποσότητα για την απασχόληση εργασίας, βελτιστοποιεί τη θέση του εργαζόμενος για τον εαυτό του. Τέλος, εάν κατέχει μικρή ποσότητα κεφαλαιακών πόρων, η βέλτιστη λύση είναι να εργαστεί με τους πόρους που διαθέτει και στη συνέχεια να πουλήσει την εργασία του, απασχολούμενος σε κάποιον που κατέχει μεγαλύτερο όγκο κεφαλαίου.

Σύμφωνα με τον E.O. Wright, «κάθε άτομο αποφασίζει κατά πόσο θα προσλάβει εργασιακή δύναμη, θα πωλήσει την εργασιακή του δύναμη ή θα εργαστεί με τα μέσα παραγωγής που αυτός ή αυτή διαθέτει. Κάθε άτομο παίρνει αυτή την απόφαση με σκοπό να ελαχιστοποιήσει τη χρονική ποσότητα που δαπανά για μια δεδομένη ποσότητα κατανάλωσης. Ως αποτέλεσμα αυτών των αποφάσεων συμβαίνουν δυο πράγματα: πρώτον, οι άνθρωποι εμφανίζονται ως μέλη μιας από τις πέντε τάξεις, όπου οι τάξεις ορίζονται από διαφορετικές θέσεις εντός των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής, και δεύτερον, ορισμένοι άνθρωποι εκτελούν (perform) εργασία που ιδιοποιείται από άλλους, ορισμένοι άνθρωποι ιδιοποιούνται την εργασία άλλων, και ακόμη άλλοι δεν είναι ούτε εκμεταλλευτές, ούτε εκμεταλλεζόμενοι. Το ουσιαστικό αποτέλεσμα είναι ότι μια ακριβής αντιστοιχία υπάρχει μεταξύ των δύο αποτελεσμάτων επιλογών που έγιναν από τους δρώντες (actors)» (Wright, 1985, σσ. 66-67).

Εάν ταξινομήσουμε όλους τους οικονομικούς δρώντες (agents) από τον πλουσιότερο στον φτωχότερο, τότε εμπίπτουν σε τάξεις ακριβώς με τη σειρά που υποδεικνύεται στον παραπάνω πίνακα. Οι πλουσιότεροι είναι καπιταλιστές, έπειτα έρχονται οι μικροί εργοδότες, η μικροαστική τάξη, οι ημι-προλετάριοι και στην βάση της ιεραρχίας οι προλετάριοι. Στην πραγματικότητα, προλετάριοι είναι εκείνοι που δεν διαθέτουν ήδη παραγμένους πόρους (produced assets) δηλαδή έχουν μηδενικό πλούτο (zero wealth), με άλλα λόγια εκείνοι που διαθέτουν προς ανταλλαγή μόνο την εργασιακή τους δύναμη. Ο J. Roemer με το θεώρημα της αντιστοιχίας της τάξης με τον πλούτο υποστηρίζει ότι, εάν η εργασία που παρέχεται από τις διαφορετικές ομάδες οικονομικών δρώντων μειώνεται με αναλογικό τρόπο, τότε η ταξική τους συσχέτιση είναι μονοτονικά συνδεδεμένη με τον πλούτο που διαθέτουν με σωστό τρόπο, με το προλεταριάτο να βρίσκεται στη βάση και την αστική τάξη στην κορυφή της κλίμακας του πλούτου.³

Η σημασία των θεωρημάτων της αντιστοιχίας τάξης και πλούτου όσο και της αντιστοιχίας τάξης και εκμετάλλευσης είναι στην πραγματικότητα να δείχτεί ότι η σχέση μεταξύ τάξης και πλούτου δεν μπορεί να εκλαμβάνεται ως αξίωμα, αλλά θα πρέπει να συνάγεται προϋποθέτοντας δρώντες που βελτιστοποιούν την ωφελιμότητα τους ερχόμενοι αντιμέτωποι ο ένας με τον άλλο, στο πλαίσιο ενός συστήματος ιδιωτικής περιουσίας και αγοραίων σχέσεων.

³ Η φράση μονοτονικά συνδεδεμένη (monotonically related) υποδηλώνει ότι εάν ο πλούτος αυξάνεται, το άτομο θα τοποθετείται σε μια υψηλότερη θέση στην κλίμακα των ταξικών θέσεων και παράλληλα θα μειώνεται ο εργασιακός χρόνος που παρέχει (Roemer, 1986a, σ. 50).

Σύμφωνα με τον J. Roemer, κάθε παραγωγός στην προσπάθεια βελτιστοποίησης που επιχειρεί, έρχεται αντιμέτωπος με τους περιορισμούς που θέτει ο πλούτος που διαθέτει, με αποτέλεσμα να τοποθετείται σε μια από τις πέντε τάξεις. «Η ταξική θέση είναι ενδογενής σε αυτό το μοντέλο, δεν γνωρίζουμε πριν αρχίσει η δράση ποιος είναι καπιταλιστής και ποιος είναι προλετάριος. Αυτό προκύπτει ως συνέπεια της ατομικής συμπεριφοράς, ερχόμενη αντιμέτωπη με ανταγωνιστικές αγορές» (Roemer, 1986β, σ. 89).

Το τελευταίο απόσπασμα είναι ενδεικτικό της εφαρμογής του μεθοδολογικού ατομικισμού για την εξήγηση των κοινωνικών φαινομένων και στη προκειμένη περίπτωση των κοινωνικών τάξεων. Σύμφωνα με τις αρχές του μεθοδολογικού ατομικισμού, τα κοινωνικά γεγονότα θα πρέπει να εξηγούνται με αναγωγή στις δράσεις, τις πεποιθήσεις και τις προθέσεις των ατόμων. Στην περίπτωση των οικονομικών φαινομένων, όπως το κάνει ο J. Roemer, η ανάλυση θα πρέπει να εκκινεί από τις προτιμήσεις των μεμονωμένων δρώντων και συγκεκριμένα τις λειτουργίες της ωφελιμότητας τους, του πόρους τους και την τεχνολογία που διαθέτουν. Με βάση αυτές τις μεταβλητές και την βελτιστοποιητική συμπεριφορά των δρώντων, θα πρέπει έπειτα να εξηγηθούν τα όποια οικονομικά φαινόμενα, όπως η εκμετάλλευση. Με άλλα λόγια, η ταξική θέση και η εκμετάλλευση είναι ενδογενώς καθορισμένα χαρακτηριστικά των οικονομικών δρώντων, στο πλαίσιο των αρχικών πόρων που διαθέτουν. Συνεπώς, η σχέση μεταξύ της εκμετάλλευσης και της ταξικής θέσης δεν είναι προφανής και εκ των προτέρων δοσμένη (Roemer, 1986α, σ. 33).

Στην περίπτωση του θεωρήματος της αντιστοιχίας της τάξης με την εκμετάλλευση, το κρίσιμο σημείο είναι να δείχτεί ότι η εκμετάλλευση και οι τάξεις εμφανίζονται με ενδογενή τρόπο. Με άλλα λόγια, δεν είναι αναγκαίο να οριστούν όπως στην περίπτωση ενός δομικού προσδιορισμού των τάξεων με βάση τη σύνθεση των σχέσεων οικονομικής κυριότητας, νομικής κυριότητας και κατοχής των μέσων παραγωγής ή με βάση το κριτήριο του ελέγχου των οικονομικών πόρων και της κυριαρχίας εντός των παραγωγικών σχέσεων. Έτσι, κατά την προσέγγιση του J. Roemer, η οποία είναι συνεπής σε σχέση με τις αρχές του μεθοδολογικού ατομικισμού, οι τάξεις και η εκμετάλλευση ορίζονται ενδογενώς, ξεκινώντας από την *βελτιστοποιητική συμπεριφορά των δρώντων*. Με βάση τους πόρους που διαθέτουν, ορισμένοι οικονομικοί δρώντες προκειμένου να βελτιστοποιήσουν την οικονομική τους κατάσταση θα πρέπει να απασχολήσουν την εργασιακή δύναμη άλλων, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της αστικής τάξης και των μικρών εργοδοτών (οι δύο ανώτερες τάξεις του πίνακα που εκπόνησε ο E.O. Wright). Ενώ κάποιοι άλλοι οικονομικοί δρώντες, για να μεγιστοποιήσουν το όφελός τους θα πρέπει να πωλήσουν την εργασιακή τους δύναμη (οι δύο κατώτερες τάξεις στον Πίνακα του E.O. Wright). Εκείνοι που είναι αναγκασμένοι να απασχολήσουν εργασία με σκοπό τη βελτιστοποίηση αποδεικνύεται ότι είναι εκμεταλλευτές, ενώ εκείνοι που αναγκάζονται να πωλήσουν την εργασία τους είναι εκμεταλλεόμενοι. Στο πλαίσιο της γενικής θεωρίας της ισορροπίας όπου όλες οι αγορές είναι σε ισορροπία,⁴ ένας δρώντας είναι εκμεταλλεόμενος εάν εργάζεται περισσότερο από τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο και αντίθετα εκμεταλλευτής εάν εργάζεται λιγότερο. «Η ταξική θέση ενός ατόμου ορίζεται από την σχέση που επέλεξε να έχει με την εργασιακή αγορά στην προσπάθεια βελτιστοποίησης-ελαχιστοποίησης του εργασίας του» (Roemer,

4 Στο σχήμα της γενικής ισορροπίας, οι αγορές είναι πάντα σε ισορροπία, δηλαδή η ζήτηση είναι πάντοτε ίση με την προσφορά. Δεν υπάρχουν απούλητα προϊόντα, όλοι οι πόροι της οικονομίας χρησιμοποιούνται και δεν υπάρχει ανεργία. Με βάση αυτές τις υποθέσεις και την κατασκευή οικονομικών μοντέλων, όπως προκαπιταλιστικών, μοντέλων με εργασιακή αγορά και πιστωτική αγορά, ο Roemer τεκμηριώνει την ύπαρξη εκμετάλλευσης.

1986β, σ. 90).

Η ανάλυση του J. Roemer, προσφέρει τη βάση για διαισθητικά συμπεράσματα σχετικά την εκμετάλλευση και την ταξική θέση, τα οποία απορρέουν από προηγούμενους συμπεριφορικούς προσδιορισμούς των οικονομικών δρώντων. Ακολουθώντας την παραπάνω συλλογιστική, οι παραγωγοί ουσιαστικά επιλέγουν την ταξική τους θέση. Η κύρια απόφαση που πρέπει να λάβουν αφορά τη βελτιστοποίηση της θέσης τους, με άλλα λόγια την επιλογή μιας σειράς παραγωγικών αποφάσεων στο πλαίσιο των κεφαλαιακών περιορισμών στους οποίους υπόκεινται, με βάση τους πόρους που έχουν στη διάθεσή τους. Εκ των προτέρων καθορίζεται η βελτιστοποιητική συμπεριφορά των οικονομικών δρώντων και η αρχική χορήγηση κεφαλαιακού αποθέματος. Η δράση τους και οι επιλογές τους στο πλαίσιο ανταγωνιστικών αγορών, έχουν ως αποτέλεσμα την κατάταξή τους σε διαφορετικές ταξικές θέσεις. Έτσι, η εκμετάλλευση σύμφωνα με τη συλλογιστική του J. Roemer, προκύπτει λογικά πρωθύστερα από την παραγωγή πλεονάσματος και την θέσπιση οποιουδήποτε θεσμού που καθορίζει τους όρους των εργασιακών ανταλλαγών.

Οι δρώντες που κατέχουν την ενδιάμεση θέση στο πίνακα, δηλαδή η μικροαστική τάξη δεν είναι ούτε εκμεταλλευτές ούτε εκμεταλλεόμενοι. Αυτό συμβαίνει όταν οι οργανικές συνθέσεις κεφαλαίου είναι ίσες σε όλους τους παραγωγικούς τομείς και συνεπώς οι τιμές ανάλογες με τις αξίες. Σε μια τέτοια περίπτωση, το εμπόρευμα που παράγουν οι μικροαστοί ενσωματώνει ακριβώς τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο. Εάν οι οργανικές συνθέσεις είναι διαφορετικές και οι τιμές αποκλίνουν από τις αξίες, οι θέσεις των δρώντων που ανήκουν στην μικροαστική τάξη δεν είναι ουδέτερες έναντι της εκμετάλλευσης (Roemer, 1982α, σ. 79). Ορισμένοι αποκτούν ένα καλάθι αγαθών που περιέχει περισσότερη εργασία από αυτή που παρείχαν και ορίζονται ως εκμεταλλευτές παρόλο που δεν απασχολούν εργασιακή δύναμη άλλων εργατών. Αντίθετα, ορισμένοι δρώντες αποκτούν ένα καλάθι αγαθών που περιέχει μια ποσότητα εργασίας μικρότερη από εκείνη που παρέχουν και μπορούν να θεωρηθούν εκμεταλλεόμενοι ακόμη και εάν δεν πωλούν την εργασιακή τους δύναμη. Είδαμε ότι σύμφωνα με το Θεώρημα της αντιστοιχίας Τάξης-Εκμετάλλευσης, εκείνοι που είναι αναγκασμένοι να απασχολήσουν εργασία με σκοπό της βελτιστοποίηση είναι εκμεταλλευτές, ενώ εκείνοι που είναι αναγκασμένοι να πωλήσουν την εργασιακή τους δύναμη με σκοπό την βελτιστοποίηση είναι εκμεταλλεόμενοι. Ωστόσο και με βάση την ανάλυση της μικροαστικής τάξης, βλέπουμε ότι το αντίστροφο του Θεωρήματος αντιστοιχίας Τάξης και Εκμετάλλευσης δεν ισχύει. Συγκεκριμένα, δεν τεκμηριώνεται ότι στην περίπτωση που ένας δρώντας είναι εκμεταλλευτής, προκειμένου να βελτιστοποιήσει την κατάστασή του, χρησιμοποιεί απαραίτητα ξένη εργασιακή δύναμη. Το εκμεταλλευτικό υπόβαθρο της θέσης του μπορεί απλά να προκύπτει από το υψηλό επίπεδο κεφαλαιακών πόρων που κατέχει.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Βασική στόχευση του παρόντος άρθρου, ήταν η ανάδειξη του θεωρητικού περιεχομένου και των μεθοδολογικών προσεγγίσεων εντός του παραδείγματος του αναλυτικού μαρξισμού. Υποστηρίζεται ότι, οι θεωρητικές επεξεργασίες του E.O. Wright αναφορικά με τις κοινωνικές τάξεις συμβάλλει στην διασαφήνιση των εννοιών και των μεθοδολογικών εργαλείων που εφαρμόζονται από διαφορετικές σχολές σκέψης εντός του μαρξιστικού επιστημονικού παραδείγματος. Εξίσου θετική συμβολή, είναι η προσπάθεια μικρο-θεμελίωσης των μακροκοινωνικών κατηγοριών ανάλυσης. Η συμπερίληψη

υποκειμενικών παραγόντων και αιτιωδών μηχανισμών που επενεργούν στο μικρο-επίπεδο κατά τη συγκρότηση των συλλογικών οντοτήτων και της ταξικής τους συνείδησης –πέρα από τις αντικειμενικές θέσεις στην ταξική δομή– ενισχύει την εξηγητική ικανότητα του μαρξισμού. Ωστόσο, η χρήση των εμπειρικών δεδομένων για τον έλεγχο υποθέσεων που πραγματοποιούνται στο γνωστικό επίπεδο, είναι μια προβληματική μεθοδολογική διαδρομή από την άποψη της μαρξιστικής μεθοδολογίας.

Στη θεωρία της εκμετάλλευσης του J. Roemer, οι αφαιρέσεις που πραγματοποιεί στο πλαίσιο των φορμαλιστικών οικονομικών μοντέλων, οδηγούν στην περιθωριοποίηση κρίσιμων παραγόντων για την εξήγηση των κοινωνικών φαινομένων. Συγκεκριμένα, η θέση σύμφωνα με την οποία αρκεί μόνο η συνθήκη μιας αρχικής διαφοράς πόρων και η βελτιστοποιητική συμπεριφορά των δρώντων προκειμένου να θεμελιωθεί η εκμετάλλευση, αγνοεί τις μορφές καταπίεσης και ελέγχου εντός της παραγωγικής διαδικασίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο υποβαθμίζονται σημαντικές παράμετροι ερμηνείας των διαδικασιών συγκρότησης συλλογικών υποκειμένων στο πλαίσιο ανάλυσης ιστορικά συγκεκριμένων κοινωνικών σχηματισμών. Επιπρόσθετα, η απόρριψη της εργασιακής θεωρίας της αξίας και ο ορισμός της εκμετάλλευσης με βάση την αρχική διαφορά ιδιοκτησιακών πόρων, συνδέεται με μια ανιστορική προσέγγιση του εκμεταλλευτικού φαινομένου ανεξάρτητα από τα συγκεκριμένα σε κάθε περίπτωση θεσμικά πλαίσια που συγκροτούν την αγορά και ορίζουν τους τρόπους ανταλλαγής. Κατά τούτο, περιορίζεται η ερμηνευτική ισχύ της θεωρίας αναφορικά με την ανάλυση της αλληλεξάρτησης συγκεκριμένων θεσμικών πλαισίων και αιτιωδών μηχανισμών, για τον ορισμό του εκμεταλλευτικού υποβάθρου συγκεκριμένων ταξικών θέσεων. Τέλος, ο διαχωρισμός της εκμετάλλευσης από την επιστημονική ανάλυση του καπιταλισμού ως συγκεκριμένου συστήματος οδηγεί τον J. Roemer σε μια κριτική των εκμεταλλευτικών σχέσεων ως ηθικό ζήτημα. Η μαρξιστική θεωρία, από εργαλείο κατανόησης της κοινωνικο-οικονομικής πραγματικότητας των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών μετατρέπεται σε μια θεωρία για την κοινωνική δικαιοσύνη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Althusser, L. (1996). Για τη γνωστική διαδικασία [1975]. Στο Γ. Κουζέλης και Κ. Ψυχοπαίδης (Επιμ.), *Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών: Κείμενα* (σσ. 463-472). Αθήνα: Νήσος.
- Γράβαρης, Δ. (1991). Το αίτημα της μικρο-θεμελίωσης των μακρο-κοινωνικών κατηγοριών στο θεωρητικό υπόδειγμα του αναλυτικού μαρξισμού, *Αξιολογικά*, 2, 78-125.
- Κυπριανίδης, Τ. (1984). Μαρξισμός και επιστημονικές έννοιες, Θέσεις, 6. Ανακτήθηκε από: http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=76&Itemid=29.
- Levine, A., Sober, E., & Wright, E.O. (1987). Marxism and Methodological Individualism, *New Left Review*, 1/162, 67-84.
- Λούκατς, Γκ. (1975). *Ιστορία και ταξική συνείδηση*, (Γ. Παπαδάκη, μετ.). Αθήνα: Οδυσσέας.
- Πουλημάς, Μ. (2016). *Νεομαρξιστικές προσεγγίσεις της ταξικής δομής. Η «νέα μεσαία τάξη» και το κοινωνικό υποκείμενο στον E.O. Wright*. (Διδακτορική διατριβή). Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Ανακτήθηκε από: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/39708>
- Roemer, J. (1982a). *A General Theory of Exploitation and Class*. Cambridge: Harvard University Press.

Roemer, J. (1982β). Property Relations vs. Surplus Value in Marxian Exploitation, *Philosophy & Public Affairs*, 11(4), 281-313.

Roemer, J. (1986α). *Value, exploitation and class*, London: Routledge.

Roemer, J. (1986β). New Directions in Marxian Theory of Exploitation and Class. Στο J. Roemer (Επιμ.), *Analytical Marxism* (σσ. 81-113). Paris: Maison de Sciences de l'homme and Cambridge University Press. Wright, E.O. (1979). *Class Structure and Income Determination*. London: Academic Press.

Wright, E.O. (1985). *Classes*. London: Verso.

Wright, E.O. (1994). *Interrogating inequality: Essays on class analysis, socialism and Marxism*. London: Verso.

Ο μετασχηματισμός της έννοιας της κριτικής στη σύγχρονη κριτική θεωρία. Μετασχηματισμοί και απορίες της κριτικής στους Γ. Χάμπερμας και Α. Χόνετ

Μιχάλης Σκομβούλης

Διδάκτωρ Paris I

Σ.Ε.Π. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

mskomvoulis@gmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η πρώτη γενιά της σχολής της Φρανκφούρτης εκφραζόμενη κυρίως από τους Χορκχάιμερ και Αντόρ-νο εκκινεί από έναν διαλεκτικό τρόπο κριτικής σκέψης βασιζόμενη στον Μαρξ και τον Χέγκελ, έχοντας ως στόχο τη συγκεκριμένη υπαρκτική κριτική της καπιταλιστικής κοινωνίας. Οι τραγικές εμπειρίες του 20ου αιώνα μετατόπισαν τη σκέψη τους όμως προς μία λογική ολικής κριτικής απέναντι στην καπιταλιστική νεωτερικότητα που είχε ως τάση της την άρνηση της ίδιας της διαλεκτικής της νεωτερικότητας και άρα την απόρριψη των ιδίων των όρων της κριτικής τους. Με την έλευση των κοινωνικών αιτημάτων των μεταπολεμικών κατακτήσεων των δημοκρατικών κινημάτων η δεύτερη γενιά της σχολής εκκινώντας από τον Χάμπερμας αναπτύσσει μία έννοια κριτικής, η οποία θέτει στο επίκεντρό της το στοιχείο της διαφοροποίησης των νεωτερικών καπιταλιστικών κοινωνιών. Κατά συνέπεια, αναδομεί το κριτικό κανονιστικό πλαίσιο της κριτικής θεωρίας ώστε αυτό να ανταποκρίνεται διαλογικά στις απαιτήσεις αντίπαλων κοινωνικών θεωριών και κυρίως των αξιώσεων διαφοροποίησης που αυτές εγείρουν (κύριο σημείο αναφοράς η συνεχής ανταλλαγή μεταξύ της σύγχρονης κριτικής θεωρίας και της κοινωνικής συστημικής θεωρίας). Με αυτόν τον τρόπο όμως όπως διαπιστώνουμε περιορίζονται και οι ριζοσπαστικές αξιώσεις της κριτικής.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Σχολή Φρανκφούρτης, Κριτική, Διαφοροποίηση, Χάμπερμας, Χορκχάιμερ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΩΣ ΤΟ ΔΙΑΚΥΒΕΥΜΑ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ

Ένας βασικός λόγος για τον οποίο η σχολή κοινωνικών ερευνών που αναδύθηκε στη Φρανκφούρτη την περίοδο του μεσοπολέμου («σχολή της Φρανκφούρτης»)¹, έγινε ευρύτερα γνωστή ως «κριτική θεωρία», οφείλεται στην αυτοκατανόησή της, στη δική της αυτοπεριγραφή του τρόπου με τον οποίο σηματοδότησε τη σχέση της με τις επιστήμες και πρωτίστως με τις επιστήμες του κοινωνικού. Λαμβάνοντας την αφετηρία της στη (θα μπορούσαμε να πούμε) διαφωτιστική παράδοση που βρίσκει τα εννοιολογικά της εργαλεία στον γερμανικό ιδεαλισμό (κυρίως δε στον Χέγκελ) και στη μετέπειτα μαρξική κριτική, ο κριτικός αυτός προσανατολισμός της σχολής θα αφορούσε, όπως

¹ Για τους ιστορικά ιδιαίτερους πολιτικούς και κοινωνικο-πολιτισμικούς όρους υπό τους οποίους θεμελιώθηκε το Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών στην Φρανκφούρτη στα τέλη της δεκαετίας του '20, βλ. Wiggerhaus, 1995, σσ. 9-41 και Jay, 2009, κεφ. 1.

θα δούμε, την κριτική των κοινωνικών επιστημών στον βαθμό που θα εμπειριεί ταυτόχρονα και μία «κοινωνική κριτική», μία κριτική δηλαδή των ίδιων των κοινωνικών συνθηκών που αποτελούν το «επιστημονικό αντικείμενο», και κατ' επέκταση ένα αίτημα γνωστικής συνειδητοποίησης και χειραφέτησης των ίδιων των υποκειμένων που υφίστανται τις συνθήκες αυτές. Κατά συνέπεια, ο κοινωνικοθεωρητικός λόγος της σχολής δεν είχε πρόθεση μόνο την επιστημολογική αντιπαράθεση με τις θετικιστικά ουδέτερες θεματοποιήσεις του κοινωνικού αντικείμενου, αλλά μέσω αυτής της αντιπαράθεσης, εμμένοντας -ακόμα και στην ύστερη φάση της σχολής- στη μαρξική πρακτική, να επιδιώξει μία, έστω έμμεση, ενεργητική παρέμβαση στο κοινωνικό αντικείμενο με σκοπό τον προοδευτικό/χειραφετητικό μετασχηματισμό του. Μπορεί κανείς να βρει μία εξαιρετικά εναργή και περιεκτική διατύπωση της πρόθεσης αυτής στα Εισαγωγικά Δοκίμια Κοινωνιολογίας που εξέδωσαν οι Χορκχάιμερ και Αντόρνο το 1956, φανερώνοντας τη διατήρηση της πρόθεσης αυτής όπως είπαμε ακόμα και στην ύστερη φάση της σκέψης των εκπροσώπων της:

« Όμως, πάνω απ' όλα, μια κοινωνιολογία ορκισμένη στο «θετικό» κινδυνεύει να χάσει κάθε κριτική συνείδηση. Τότε καθετί που είναι διαφορετικό, που θέτει το ζήτημα της νομιμοποίησης του κοινωνικού αντί να το διατυπώνει απλώς και να το ταξινομεί, γίνεται αμέσως ύποπτο[...]. Αλλά μόνο με το πνεύμα της κριτικής θα ήταν η επιστήμη κάτι περισσότερο από έναν απλό αναδιπλασιασμό της πραγματικότητας με τον στοχασμό, ενώ πάντοτε το να εξηγείς την πραγματικότητα σημαίνει και το σπάσιμο της μαγείας αυτού του αναδιπλασιασμού. Ωστόσο, μια τέτοιου είδους κριτική δεν εξυπνοεί υποκειμενισμό, αλλά την αντιπαράθεση του αντικείμενου στη δική του έννοια » (Αντόρνο-Χορκχάιμερ, 1988, σ. 25).

Όπως όμως υπονοήσαμε ήδη, ο τρόπος κατασκευής αυτής της κριτικής πρόθεσης, αλλά και οι εξωτερικές συνθήκες που τον προσδιορίζουν, δεν έμεινε σε καμία περίπτωση στατικός κατά την εξέλιξη της σκέψης των ιδρυτικών μορφών της σχολής, αλλά και των μετέπειτα εκπροσώπων που θα αναλάβουν τη σκυτάλη του κριτικού στοχασμού επί της νεωτερικής καπιταλιστικής κοινωνίας, επιφέροντας όμως στις τροπικότητες αυτού του στοχασμού θεμελιώδεις αλλαγές- με κύριο σημείο αναφοράς, εδώ ασφαλώς, τη «νέα» επικοινωνιακή κριτική θεωρία που θα εισηγηθεί ο Γ. Χάμπερμας από τις αρχές της δεκαετίας του ογδόντα και μετά. Σκοπός, λοιπόν, του παρόντος άρθρου είναι να σκιαγραφήσει τη διαδικασία αυτών των μετασχηματισμών στην (αυτό)κατανόηση της έννοιας της κριτικής από τη σχολή, όχι μόνο για να τους περιγράψει, αλλά για να διαπιστώσει και τις διευρύνσεις αλλά και τις αδυναμίες/περιορισμούς που αυτοί επιφέρουν στην έννοια της κριτικής παρακολουθώντας σε σημαντικό βαθμό τις διευρύνσεις, αλλά και τις αδυναμίες/περιορισμούς των ίδιων των χειραφετητικών κινήματων από τη δεκαετία του '80.

Η ΠΡΩΤΗ ΓΕΝΙΑ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΩΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ

Λαμβάνοντας ως αφετηρία την αρχική πρόθεση της ιδρυτικής φιγούρας της σχολής, του Μ. Χορκχάιμερ, να συγκροτήσει ένα διεπιστημονικό ερευνητικό πρόγραμμα κοινωνικών επιστημών, θα πρέπει κανείς να συμπεράνει ότι το κριτικό στοιχείο εντοπίζεται στη μεθοδολογία συγκρότησης αυτού του προγράμματος, άρα και στην πεποίθηση ότι η κριτική επιστημολογική/ φιλοσοφική ματιά, παράγει μία ιδιόζουσα χειραφετητική θέαση για τον χαρακτήρα του ίδιου του κοινωνικού

αντικείμενου. Η επιστημολογική συγκρότηση και το κοινωνικό αντικείμενο είναι κατά συνέπεια *άρρηκτα («διαλεκτικά») συνδεδεμένα*, σε επιστημονική προοπτική που ρητώς έτσι συγκροτείται πολεμικά απέναντι στην επιστημολογική (αλλά και ιδεολογική) συγκρότηση του θετικισμού². Ο θετικισμός ατομικοποιώντας και κατακερματίζοντας το κοινωνικό αντικείμενο και λαμβάνοντας μία απόσταση «ασφαλείας» από αυτό μετατρέπεται έτσι, κατά τη σχολή, σε νομιμοποιητή της εργαλειακής-καπιταλιστικής κοινωνίας. Ποια είναι, λοιπόν, αυτά τα κύρια χαρακτηριστικά της έννοιας της κριτικής όπως αυτή αναδύεται στην αντιθετικιστική κλασική εκδοχή, όπως θα την ονομάζουμε, της κριτικής θεωρίας, στη λεγόμενη πρώτη γενιά της σχολής της Φρανκφούρτης;

1. Προερχόμενη από την εγγελιανή μαρξιστική παράδοση το θεμελιακό στοιχείο της κριτικής αφορά την έννοια της προσδιορισμένης άρνησης. Πρόκειται για μία έννοια ρητά προερχόμενη από τον Χέγκελ που αποδίδει ήδη ένα πρωτείο στο αντικείμενο. Η κριτική πάντοτε αφορμάται από στοιχεία εσωτερικά στο αντικείμενο, πλευρών του ίδιου του αντικειμένου που βρίσκονται σε δυναμικές αντιφάσεις. Στη συγκεκριμένη περίπτωση μιλάμε για ένα ιστορικό κοινωνικό αντικείμενο, αυτό του καπιταλιστικού νεωτερικού κόσμου. Άρα η κριτική εδώ έχει το χαρακτήρα της εμμενούς αναζήτησης, της εσωτερικής στο αντικείμενο αναζήτησης των δυναμικών αυτών αντιφάσεων που δείχνουν πέρα από αυτό το ιστορικό κοινωνικό αντικείμενο. Λόγω αυτής της εμμενούς επαφής με την ιστορικότητα, το εμμενές της κριτικής συνδέεται με την λεγόμενη μέθοδο της προσδιορισμένης άρνησης. Έννοια εγγελιανής ασφαλώς προέλευσης που αναφέρεται στο ότι δεν εκκινεί από μία υπερβατική σκοπιά ή ακόμα έστω και από μία κανονιστική σκοπιά που θα αντιπαραθέτει το Δέον με το Είναι. Αντιθέτως, είναι μέσα στις ίδιες τις κοινωνικές σχέσεις που η προσδιορισμένη άρνηση αναδεικνύει το επαναστατικό και κριτικό στοιχείο. Οι προσδιορισμοί της εμμενούς κριτικής θα λέγαμε ότι συμβαδίζουν ήδη από τον Χέγκελ με την προσδιορισμένη άρνηση και αδιαμφισβήτητα προσδίδουν ήδη ένα υλιστικό πρωτείο του αντικειμένου στην κριτική³. Κατ' αυτόν τον τρόπο επανερχόμενοι στο επιστημολογικό πλαίσιο της κριτικής θεωρίας, η λογική της προσδιορισμένης άρνησης επί της ουσίας συνδέεται και με τη βασική μεθοδολογική λειτουργία που επικαλείται ο Χορκχάιμερ, δηλαδή την έννοια της *υπαρκτικής κρίσης*, ως αυτή η αξιολογική πρακτική κατά καντιανό τρόπο κρίση, η οποία όμως εκκινεί και φιλοδοξεί να επέμβει έστω με έμμεσο και επιστημολογικό τρόπο στο υπάρχον⁴.
2. Ένα δεύτερο κύριο χαρακτηριστικό της έννοιας της κριτικής στην πρώτη γενιά της κριτικής θεωρίας συνδεόμενο ασφαλώς και αυτό με την εγγελιανή μαρξιστική παράδοση (επεξεργασμένο ήδη από την οπτική του Λούκατς σχετικά με την ολότητα) είναι η αντίληψη ότι η κριτική είναι πάντοτε *μετα-κριτική*⁵. Την αφορά η ανάδειξη του πλαισίου εντός του οποίου εντάσ-

2 Για μία σύνοψη των σημείων αντιπαραθέσης της σχολής με τον θετικισμό βλ. Giddens 1996: 200-208, για μία περιγραφή των ιστορικών όρων της αντιπαραθέσης της σχολής με τον θετικισμό στην περίφημη «Διαμάχη για τον Θετικισμό» (Positivismusstreit) (Wiggerhaus, 1995, σσ. 566 κε).

3 Μολονότι ο Αντόρνο αντιπαραθέτει το «πρωτείο του αντικειμένου», που θεωρούσε ότι εύρισκε στον Καντ (Adorno 2006: 225-226), στο Απόλυτο γνωστικό υποκείμενο του Χέγκελ, οι σκέψεις για το εμπειρικό περιεχόμενο της εγγελιανής φιλοσοφίας δείχνουν σαφώς και όσον αφορά την εγγελιανή φιλοσοφία προς αυτή την κατεύθυνση, (Αντόρνο, 1992, κεφ. 2).

4 Βλ. Χορκχάιμερ, 1984, σ. 46.

5 Για την έννοια της μετακριτικής στους στοχαστές της κριτικής θεωρίας, όπως και στη φιλοσοφική παράδοση στην οποία εντάσσονται (Χέγκελ, Μαρξ), αλλά και ευρύτερα εντός της σύγχρονης φιλοσοφικής προβληματικής (Νίτσε, Χάιντε-

σεται το υπό κρίση αντικείμενο-επιχείρημα-ιστορικός σχηματισμός: επί του προκειμένου είναι σημαντικό να σημειωθεί ο βαθμός με τον οποίο συνδέεται αυτή η μετακριτική οπτική με την κριτική της πολιτικής οικονομίας, όπως αναδεικνύεται στον τρόπο με τον οποίο αναλύει ο Χορκχάιμερ την κοινή ενότητα σκέψης μεταξύ αφηρημένης εργασίας και νεωτερικής επιστημονικής σκέψης⁶. Η ανάδειξη, η συνειδητοποίηση από την πλευρά του κοινωνικού επιστήμονα, των κοινωνικών όρων της ίδιας της κριτικής σκοπιάς είναι εν πολλοίς και το στοιχείο που διαχωρίζει παραδοσιακή και κριτική θεωρία. Η μέθοδος αυτή αναγκαστικά παραπέμπει επομένως σε μία έννοια ολότητας, σε μία τουλάχιστον απόβλεψη προς την ολότητα όσον αφορά τη συμπερίληψη των όρων της κριτικής. Μολονότι αυτή η μεθοδολογική θέση περί ολότητας του εγγελιανού μαρξισμού θα αποτελέσει αντικείμενο σφοδρής αντιπαράθεσης και από τα ίδια τα μέλη της σχολής ως μεθοδολογική αναφορά, επί της ουσίας δεν εγκαταλείπεται ποτέ. Ακόμα και στον Αντόρνο, τον πιο ίσως ρητά εκφρασμένο πολέμιο της ολότητας, η έμμεση επαναφορά ολιστικών προϋποθέσεων συνιστά παραμένον στοιχείο ακόμα και της *Αρνητικής Διαλεκτικής*, την οποία ο Αντόρνο όριζε ως αντί-σύστημα (Adorno, 2006, σ. 10), άρα όντας αναγκαστικά εμπλεκόμενη με τις αξιώσεις της συστηματικής σκέψης.

Κάνοντας αυτή την πολύ σύντομη αναδρομή στην πρώτη φάση της σχολής παρατηρούμε ότι αυτοί οι προσδιορισμοί της κριτικής συνδέονται και εντέλει απολήγουν σε ένα κριτικό πρόγραμμα επιστημολογίας των κοινωνικών επιστημών που έστω και αν δεν είχε την άμεση πολιτική επαναστατική δέσμευση -όπως στην περίπτωση του Λούκατς- είχε σίγουρα ως σκόπευση να παράγει έστω έμμεσα ερεθίσματα και προβληματισμούς για την πολιτική συνειδητοποίηση, ταξική αντιπαράθεση και προοδευτική χειραφέτηση των καταπιεζόμενων τάξεων: Όπως αυτό φαίνεται και από το προγραμματικό κείμενο του Χορκχάιμερ « Παραδοσιακή και κριτική θεωρία », στο οποίο γίνεται κριτική στον ταξικό αυθορμητισμό αλλά ταυτόχρονα επισημαίνεται η σημασία της συσχέτισης της έρευνας με την κοινωνική αλλαγή προς μία έλλογη κοινωνία (βλ. Χορκχάιμερ, 1984, σσ. 33-35

Τα τραγικά ιστορικά γεγονότα που ακολουθούν : με την κυριάρχηση του ναζισμού, αλλά και την επικράτηση ενός ανεπτυγμένου εμπορευματικά καταπιεστικού καπιταλισμού, που καταφέρνει να εντάξει τον επαναστατικό χαρακτήρα της εργατικής τάξης στην (τόσο παραγωγική όσο και καταναλωτική) δυναμική αναπαραγωγική δομή του καπιταλισμού, θα μετατρέψουν ως γνωστόν τη χειραφέτηση σε ουτοπική αναφορά, θα αναβάλλουν καλύτερα αυτή την επαναστατική κριτική απόβλεψη που υπάρχει στην πρώτη φάση της σχολής και θα στρέψουν την κριτική σε προσδιορισμούς που της αποδίδουν όχι μόνο απαισιόδοξα, όπως συχνά λέγεται, χαρακτηριστικά αλλά ίσως και μεταφυσικά. Η κριτική του νεωτερικού επιστημονικού και φιλοσοφικού λόγου, αλλά και της καπιταλιστικής μαζικής οργάνωσης όπως αποτυπώνεται στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* θα επιφέρει μία ορισμένη μετατόπιση στον διπλό χαρακτήρα της κριτικής που είδαμε, τον αναφερόμενο δηλαδή στη συνύπαρξη μεταξύ της προσδιορισμένης άρνησης και της μετακριτικής με απόβλεψη την ολότητα. Θα γιγαντώσει το μετακριτικό στοιχείο ως στοιχείο ολιστικής κριτικής που πλέον επεκτείνεται και σε προ-νεωτερικές πηγές, περίπου αρχέγονες θα λέγαμε, λαμβάνοντας ίσως τον χαρακτήρα μιας ολικής φιλοσοφίας της ιστορίας, όπως θα γράψει στην αντίστοιχη αποτίμησή του ο Χόννετ (Honnet 1993: κεφ. 2). Το στοιχείο της προσδιορισμένης άρνησης και των συγκεκριμένων

γκερ, Βιτγκενστάιν), βλ. Μαρκός, 2007.

6 Χορκχάιμερ, 1984, σσ. 18, 32. Οι επιρροές από στοχαστές όπως ο Λούκατς αλλά και ο Σον-Ρέτελ είναι σαφείς.

κοινωνικών-ιστορικών απαιτήσεων και περιεχομένων της, όπως αυτά τα περιεχόμενα εκφράζονταν πρωτίστως στο project της κριτικής της πολιτικής οικονομίας, θα παρακμάσει. Μία σειρά από εννοιολογικές μετατοπίσεις, όπως από την κυριαρχία του κεφαλαίου στην κυριαρχία της καθολικής ανταλλαγής⁷, από τις διαδικασίες του φετιχισμού στην κυριαρχία του εργαλειακού λόγου και της ορθολογικοποίησης, καθώς και η ίδια η μετατόπιση, τέλος, της ταξικής ανάλυσης προς μία ηθική ανθρωπολογική διάσταση σημειώνουν αυτή τη σχετική *παρακμή της προσδιορισμένης άρνησης* που έφερε μαζί της η λογική της κριτικής της πολιτικής οικονομίας (όπως σημειώνουν τα κοινωνιολογικά κείμενα των Αντόρνο, Χορκχάιμερ κατά τη δεκαετία του '40, τα οποία έτειναν όλο και περισσότερο να βλέπουν την εργατική τάξη ως χωρισμένη σε φράξιες και πρωτίστως ως κανοναρχούμενη από ορισμένη συνδικαλιστική/ διεφθαρμένη «αριστοκρατία», αλλά και την αστική-καπιταλιστική τάξη ως ανίερη σύμπραξη ορισμένων πανίσχυρων συμμοριών (βλ. Adorno - Horkheimer, 2017).

Ο HABERMAS ΚΑΙ Ο ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ

Ο Habermas ως κληρονόμος των κριτικών αξιώσεων της σχολής, και ενώ ο ίδιος στο πρώιμο έργο του προσπάθησε να διατυπώσει μία πολύ ενδιαφέρουσα εκδοχή της κοινωνικά προσανατολισμένης μετακριτικής στάσης, όπως τη συναντούσαμε στο μαρξικό εγχείρημα (σε ορισμένα πολύ ενδιαφέροντα κείμενά του με πλέον ίσως χαρακτηριστική περίπτωση το κείμενο για μία «γνωσιοθεωρία ως κοινωνική θεωρία», ένα κείμενο ευθέως εμπνεόμενο από τη μετακριτική λογική κυρίως των Grundrisse (Χάμπερμας, 1990). Είναι αυτός ο Χάμπερμας λοιπόν που θα έρθει αντιμέτωπος με την πρόκληση να ανασυστήσει τα κριτικά θεμέλια της σχολής και θα το επιτύχει σε κάποιο βαθμό, μπορούμε να πούμε, μέσα από μία σειρά κινήσεων που θα μετασχηματίσουν και την ίδια την αντίληψη της κριτικής θεωρίας για τον τρόπο προσέγγισης του αντικειμένου της, δηλαδή της καπιταλιστικής νεωτερικότητας, με το ανάλογο όπως θα δούμε όμως τίμημα ως προς το ριζοσπαστικό της δυναμικό. Ο Χάμπερμας στην αποτίμησή του για την προηγούμενη γενιά δεν φείδεται έντονων επικριτικών χαρακτηρισμών για το αδιέξοδο που οδηγεί η ολική αυτή στροφή της κριτικής απέναντι στη νεωτερικότητα: Στις επανερχόμενες αποτιμήσεις που πραγματοποιεί, ειδικά από τη δεκαετία του '80, η οπτική των Χορκχάιμερ-Αντόρνο θα χαρακτηριστεί ως ισοπεδωτική και ως ενέχουσα ένα καθαρολογικό ιδανικό ενάντια στη νεωτερικότητα που θα παρέπεμπε σε ένα ανομολόγητο μεταφυσικό στήριγμα της κριτικής, συμπλησιάζοντας την οπτική τους σε συντηρητικούς στοχαστές, όπως ο Νίτσε και ο Χάιντεγκερ (Habermas, 1993, σσ. 146-148, 157-167).

Ο Χάμπερμας μολονότι υιοθετούσε θα μπορούσαμε να πούμε και αυτός από την πρώτη φάση του έργου του (όπως φαίνεται από τη μελέτη του για τη δημόσια σφαίρα) μία σε κάποιο βαθμό «εξιδανικευτική» οπτική για τον ιστορικό διαφωτισμό η οποία θα έβλεπε σε αυτόν μία περίοδο κλασικού αυθεντικά χειραφετητικού διαφωτισμού (στον 18ο αιώ.), θα αποδεχτεί και θα ενσωματώσει σταδιακά μία έννοια που θα αποδειχτεί αποφασιστική όχι μόνο για την κατανόηση από την πλευρά της κριτικής θεωρίας της φύσης της νεωτερικότητας, αλλά και της δυνατότητας κριτικής της. Αναφέρομαι στην έννοια της *διαφοροποίησης* η οποία αποτελεί πλέον σταθερή κανονιστική αναφορά της σύγχρονης συγκρότησης της κριτικής θεωρίας (αρκεί να δει κάποιος και το πρόσφα-

7 Μολονότι η αρχή της «γενικευμένης ανταλλαγής» κυριαρχεί εξαρχής στη σκέψη του Χορκχάιμερ, στην περίοδο που χαρακτηρίζεται από την τάση της προσδιορισμένης άρνησης, η βασική αντίθεση παραμένει αυτή ανάμεσα στον «κόσμο της εργασίας» και τον «κόσμο του κεφαλαίου» (Χορκχάιμερ, 1984, σ. 28) έννοιες που στη συνέχεια εξαφανίζονται.

το κείμενο του Χόνετ για τον σοσιαλισμό, όπου η διαφοροποίηση και η κατανόησή της τίθεται ως απαραίτητος όρος για να σκεφτούμε μία χειραφετημένη κοινωνία), μία έννοια την οποία ο Χάμπερμας θα ενσωματώσει με θετικό τρόπο ωθούμενος σε σημαντικό βαθμό και από την επαφή του με διαφορετικές εκδοχές της συστημικής κοινωνικής θεωρίας, όπως αυτές αναπτύσσονται στην ανασυγκρότηση του έργου του Parsons και κυρίως στον σταθερό αντιπαραθετικό του διάλογο με τον Λούμαν⁸.

Κατά την προσπάθεια διάσωσης της κριτικής δυνατότητας της θεωρίας με την παράλληλη ανάπτυξη μιας κανονιστικά θετικής οπτικής για τη νεωτερικότητα, ο Χάμπερμας αναπτύσσει μία σειρά από διϊστικά κατηγοριακά πλαίσια, με την πλέον προσδιορισμένη ίσως περίπτωση να είναι αυτή της διάκρισης μεταξύ συστήματος και κόσμου της ζωής. Παρά τον πλούτο της εσωτερικής διαφοροποίησης του κάθε σκέλους (υπενθυμίζουμε ότι και ο κόσμος της ζωής διαφοροποιείται εσωτερικά κάνοντας μάλιστα αυτή τη διαφοροποίηση ένδειξη της νεωτερικού εξορθολογισμού του (Habermas, 1987, σσ. 133-134), ο τρόπος με τον οποίο δομεί εννοιολογικά ο Χάμπερμας αυτά τα κατηγοριακά πλαίσια δεν μπορεί να κρύψει ότι μοιράζεται σε σημαντικό βαθμό με την πρώτη γενιά της σχολής μία καθαρολογική κανονιστική αρχή. Σε αυτόν η αρχή αυτή είναι η επικοινωνία, της οποίας η δυναμική δεν αφορά πλέον τη συστηματική ανασυγκρότηση της διαλεκτικής κοινωνικής ολότητας ως αντιφατικά κυριαρχικής, όπως επιδίωκε να δείξει η *κριτική της πολιτικής οικονομίας*, την οποία και ο Χάμπερμας έχει επί της ουσίας ρητά εξίσου εγκαταλείψει. Η έννοια του βιόκοσμου, συγκροτημένη με δάνεια θεωριών, οι οποίες όχι υπερβολικά θα μπορούσαν να θεωρηθούν ιδεολογικά προβληματικές ή και συντηρητικές (η ερμηνευτική), τίθεται με μία *οντολογική και όχι υπερβατολογική*, όπως λέει ρητά ο Χάμπερμας, προτεραιότητα που από τη σκοπιά της διαλεκτικής κριτικής θα φαινόταν τουλάχιστον αμφισβητήσιμη. Με άλλα λόγια ο Χάμπερμας αποδίδει στο βιόκοσμο μία οντολογικά *a priori* συνεκτική λειτουργία ως την κοινωνική κανονιστικότητα, που ρητώς παραπέμπει σε μία αναπαραγωγική της κοινωνίας θεώρηση όπως του Ντυρκέμ (Habermas, 1987, σσ. 47 κ.). Η όποια πραγματοποιητική κυριαρχία του συστήματος πάνω στον βιόκοσμο εμφανίζεται πλέον ως παρέμβαση πάνω σε αυτό το αμεσοκρατικά προϋπάρχον οντολογικό πλαίσιο και όχι ως δυναμική διαμεσολάβηση μίας ιστορικά προσδιορισμένης, αντιφατικά διαφοροποιημένης ολότητας, όπως θα μπορούσε να θεωρηθεί η συν-συγκροτητική σχέση μεταξύ κεφαλαίου και καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στην κριτική της πολιτικής οικονομίας.

Έτσι λοιπόν ο βιόκοσμος αντιμετωπίζει από την πλευρά του συστήματος την απειλή νομικοποίησης, της γραφειοκρατικοποίησης, της χρηματοποίησης, της εμπορευματοποίησης, εν τέλει της αποικιοποίησης τους (με όλους αυτούς τους προσδιορισμούς σε «ποίηση» να δηλώνουν την παρέμβαση σε κάτι προϋπάρχον και όχι σε κάτι που συν-συγκροτείται αντιφατικά με τη δομή στην οποία αναφέρεται). Ως χώρος γέννησης του έλλογου δυναμικού της επικοινωνίας και των πρακτικών κοινωνικών κινήματων που την εκπροσωπούν, ο βιόκοσμος αναπτύσσει παρόλα αυτά μία αντιστασιακή σχέση με το σύστημα, η οποία εν τέλει αποβλέπει σε μία λογική της διάσωσης ή του περιορισμού της παρέμβασης του συστήματος στο εσωτερικό του και όχι του μετασχηματισμού των μορφών του. Το σύστημα μολονότι προερχόμενο από τον βιόκοσμο εμφανίζεται επί της ουσί-

8 Βλ. κυρίως Habermas, 1987, σσ. 285-299. Είναι χαρακτηριστικό ότι ένα βασικό σημείο της κριτικής του Χάμπερμας προς τον Μαρξ, εντοπίζεται ακριβώς στην αδυναμία του μαρξικού έργου να παρακολουθήσει, σύμφωνα με τον Χάμπερμας, τις διαστάσεις της νεωτερικής διαφοροποίησης, βλ. Habermas, 1987, σσ. 338-341, την ίδια κριτική επαναλαμβάνει σήμερα και ο Χόνετ.

ας ως λειτουργικά αναγκαίο και απρόσβλητο ως προς τη μορφή του, η οποία επί της ουσίας αφήνεται ανέγγιχτη. Σε ένα ενδιαφέρον απόσπασμα στο τέλος του *Φιλοσοφικού λόγου της νεωτερικότητας* ο Χάμπερμας αναφέρει:

«Με τη μερική αντικατάσταση της καθημερινής γλώσσας μειώνονται και οι δεσμοί των επικοινωνιακά ρυθμιζόμενων πράξεων με τα πλαίσια του κόσμου της ζωής. Οι κοινωνικές διαδικασίες που απελευθερώνονται με αυτόν τον τρόπο “αποκοσμικοποιούνται”, αποδεσμεύονται δηλαδή από τις σχέσεις προς την ολότητα και τις δομές της διϋποκειμενικότητας, μέσω των οποίων διασταυρώνονται μεταξύ τους η κουλτούρα, η κοινωνία και η προσωπικότητα. Οι λειτουργίες της υλικής αναπαραγωγής προσφέρονται ιδιαίτερα γι’ αυτήν την ελάφρυνση, αφού από τη φύση τους δεν είναι ανάγκη να εκπληρώνονται μέσω επικοινωνιακών πράξεων» (Habermas 1993: 430).»

Από το παραπάνω απόσπασμα καθίσταται σαφές ότι η επικοινωνία δεν εμπλέκεται αναγκαία κατά τον Χάμπερμας με τις υλικές διαδικασίες αναπαραγωγής, οι οποίες ως τέτοιες δωρίζονται στο σύστημα. Μία τέτοια αντίληψη της επικοινωνίας θα αδυνατούσε να δει κατά πόσον η ίδια η μαρξική θεωρία της αξιακής μορφής δεν είναι παρά ακριβώς μία θεωρία επικοινωνιακής ενοποίησης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής από το κεφάλαιο, με δυο λόγια θα αδυνατούσε να δει την ίδια επικοινωνία, όχι τόσο ως συστηματικά διαστρεβλωμένη, αλλά ενδογενώς ως συστημικά συγκροτημένη ως ενοποιητική κυριαρχία. Αυτό εξηγεί γιατί ο Χάμπερμας παρά τον πλούτο των αναλύσεων και των κριτικών ανασυγκροτήσεων που επιχειρεί σχετικά με τις ριζοσπαστικές κριτικές της νεωτερικότητας, ουδέποτε ενέταξε σε αυτές θεωρητικές συλλήψεις που θα αναδείκνυαν τις ίδιες τις επικοινωνιακές διαδικασίες και τα μέσα τους ως κυριαρχικές: είναι ενδεικτικό ότι στην πραγμάτευσή του για την πρώτη γενιά της σχολής επί της ουσίας εξαφανίζεται η ανάλυσή τους για τη μαζική κουλτούρα, αλλά επίσης και στην αντιπαράθεση του με τη γαλλική ριζοσπαστική σκέψη δεν εμφανίζονται καθόλου ονόματα όπως αυτά του Ντεμπόρ ή του Μπωντριγιάρ, δηλαδή θεωρητικών που ακριβώς ασχολήθηκαν με την *κυριαρχική συγκρότηση* της ίδιας της δομής της επικοινωνίας. Μέσα στο πλαίσιο αυτό δεν θα ήταν υπερβολή ίσως να διατυπώσουμε καταληκτικά τη σκέψη ότι εντός της προσπάθειας του Χάμπερμας να προσαρμόσει με τέτοιο τρόπο την έννοια της κριτικής που έφερε η σκέψη της πρώτης γενιάς της σχολής, προκειμένου να διασώσει αυτό που ονομάζει «κανονιστικό περιεχόμενο της νεωτερικότητας» θα διακρίναμε και μία συνέχεια με τη δεύτερη φάση του έργου των Χορκχάιμερ- Αντόρνο, αν όχι και εμβάθυνση στον μετριάσμο των μετασχηματιστικών αξιώσεων της κριτικής θεωρίας ως προς τις ίδιες τις δομικές μορφές της καπιταλιστικής νεωτερικότητας.

ΑΝΤΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΟΣ: Η ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΤΗΣ ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΗΣ ΑΜΕΣΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΤΟΝ ΧΟΝΕΤ

Ανακεφαλαιώνοντας υπενθυμίζουμε ότι ένα από τα πλέον ενδιαφέρονται στοιχεία του χαμπερμασιανού εγχειρήματος για την ανανέωση της κριτικής θεωρίας κατά τον ύστερο 20ο αι., ώστε να ξεπεράσει τα αδιέξοδα που δημιούργησε η ολοποιητική κριτική οπτική για την καπιταλιστική νεωτερικότητα, η οποία υιοθετήθηκε από την πρώτη γενιά της σχολής βρίσκεται, κατά την οπτική μας, στην εισαγωγή εντός της κριτικής θεωρίας της προβληματικής της διαφοροποιημένης κοινωνικής δράσης. Όπως είδαμε αυτή η θετική ένταξη της έννοιας της διαφοροποίησης προέρχεται κυρίως από την επαφή με τη συστημική κοινωνική θεωρία, είτε μέσω της οικειοποίησης του

κανονιστικού λειτουργισμού του Πάρσονς είτε μέσω των συνεχών θεωρητικών ανταλλαγών με τον Λούμαν. Παραταύτα, μία βασική συνέπεια αυτής της ένταξης του στοιχείου της διαφοροποίησης στο εσωτερικό της έννοιας της κριτικής, ήταν ότι ο Χάμπερμας συνέλαβε τη σχέση μεταξύ του κοινωνικού κόσμου και των συστημικών λειτουργιών των σύγχρονων κοινωνιών με έναν διύστικτο και αποκομμένο τρόπο. Θεμελιώδεις υλικές διαδικασίες της κοινωνικής αναπαραγωγής «δωρίστηκαν», όπως είδαμε, σε «απλώς» συστημικές λειτουργίες χωρίς να αποτελούν πλέον το βασικό αντικείμενο της εμμενούς κριτικής. Ένας σημαντικός περιορισμός στις αξιώσεις εσωτερικής κριτικής υφίσταται η κριτική θεωρία προκειμένου να διασωθεί η κανονιστική της σκόπευση, εντός ενός κατασκευασμένου εντέλει πεδίου βιοκοσμικού κοινωνικού χώρου, ο οποίος αμεσοκρατικά θεωρείται ως ο *a priori* χώρος παραγωγής κανονιστικότητας. Ο προαναφερθέν μετασχηματισμός της έννοιας της κριτικής βαίνει έτσι όλο και περισσότερο προς την κατεύθυνση αδιαφορίας για τους πυρηνικούς συστημικούς θεσμούς του καπιταλισμού, αλλά και προς την ουδετεροποίηση των συστημικών/ταξικών συγκρούσεων στο εσωτερικό του.

Απ' αυτή τη σκοπιά η προσπάθεια του Άξελ Χόνετ να επανασυστήσει από τη δεκαετία του '90 και μετά το εμμενές πρόταγμα της κριτικής θεωρίας, επαναφέρει το αντικείμενο γύρω από το οποίο περιστρέφεται ο λόγος της κριτικής σε διακυβεύματα όπως αυτό της κοινωνικής εργασίας. Η προσέγγιση του Χόνετ επιχειρεί να επανασυνδέσει με διαλεκτικό τρόπο τη σφαίρα της κοινωνικής και υλικής αναπαραγωγής με την κανονιστικά νοηματοδοτούμενη σφαίρα του βιόκοσμου, συνδέοντας την προσέγγισή του με τα νέα κοινωνικά κινήματα όχι μόνο στη βάση των νομικών δικαιωμάτων (όπως έτεινε πρωτίστως η προσέγγιση του Χάμπερμας), αλλά και με τα αιτήματα *αναγνώρισης* και ισότιμης συμμετοχής στην κοινωνική αναπαραγωγή της κοινωνικής τους ταυτότητας, επανεισάγοντας όπως είπαμε στοιχεία εργασιακής-υλικής αναπαραγωγής (Χόνετ 2000). Δεν είναι ίσως έκπληξη ότι ο Χόνετ επιδιώκει να διατηρήσει την συμπερίληψη της νεωτερικής διαφοροποίησης ως στοιχείο της κριτικής θεωρίας την οποία επεξεργάστηκε, εμβαπτίζοντάς την όμως πλέον μέσα σε ένα νέο-εγελιανό πρίσμα το οποίο στην εναρκτήρια φάση της σκέψης του Χόνετ βασίζεται περισσότερο σε μια επανεκτίμηση της εγελιανής κοινωνικής θεωρίας της δράσης ως αγώνα για αναγνώριση, αλλά στη συνέχεια στο πλέον σύγχρονο έργο του ματαστρέφεται σε μία εγελιανή θεωρία των διαφοροποιημένων κοινωνικών σφαιρών, τις οποίες συνεχίζει να συνεχίζει το κριτικό αίτημα της κοινωνικής αναγνώρισης (Honneth, 2014, σσ. 42-62).

Δεν είναι το παρόν άρθρο ο χώρος για μία πλήρη αποτίμηση των πλεονεκτημάτων και των αποριών που ενέχει αυτό το εγχείρημα του Χόνετ να συνδυάσει την χαμπερμασιανή θεωρία της διύποκειμενικής επικοινωνίας με μία εγελιανή υποστασιακή κοινωνική θεωρία των θεσμών. Αυτό όμως που θα άξιζε να σημειώσουμε καταληκτικώς θα ήταν ότι πολλές από τις αμεσοκρατικές απορίες που συναντήσαμε στην προσπάθεια επικαιροποίησης της έννοιας της κοινωνικής κριτικής από τον Χάμπερμας τις συναντάμε εκ νέου, και μάλιστα ίσως σε μεγεθυμένο βαθμό, και στο εγχείρημα του Χόνετ. Βασιζόμενος σε μία ανθρωπολογική λίγο έως πολύ παρά κοινωνική, κανονιστική θεωρία περί της κοινωνικής ταυτότητας, καταλήγει σε μία αγωνιστική μεν θεώρηση των κοινωνικών κινήματων, ψυχολογικά όμως δε προσανατολισμένη που υποβαθμίζει τα ερωτήματα της κοινωνικο-οικονομικής (ανα)παραγωγής συντονιζόμενη με τις τάσεις της «πολιτισμικής» κριτικής, απωθώντας μακροθεωρητικά ερωτήματα που έχουν να κάνουν με τη διανομή του κοινωνικού προϊόντος⁹ και τη

9 Βλ. τη σχετική κριτική σε Frazer 2003 και για μία ευρύτερη τοποθέτηση των δύο οπτικών McNay 2008.

συστημική ταξική κυριαρχική διάρθρωση των σύγχρονων νεοφιλελεύθερων κοινωνιών¹⁰.

Το ύστερο εγχείρημα του Χόνετ να παράγει μία νέο-εγελιανή θεωρία των κοινωνικών θεσμών βασισμένη σε μία διαφοροποιημένη πολυσύνθετη λογική της αναγνώρισης ως κανονιστικού αιτήματος, παρουσιάζει το σημαντικό πλεονέκτημα ότι επανασυνδέει το μακροδομικό στοιχείο με την εμμενή κριτική των κοινωνικών δυνάμεων. Όμως η συνέχεια που παρατηρείται με διϋποκειμενική θεώρηση του Χάμπερμας τουλάχιστον σχετικά με την απώθηση των πυρηνικών κοινωνικο-οικονομικών δομών ως του κεντρικού αντικειμένου της κριτικής θεωρίας, πλησιάζει την οπτική του Χόνετ, όπως ρητά παραδέχεται, περισσότερο, σε μία κανονιστικά αναπαραγωγική θεωρία της κοινωνικής συνοχής που ανατρέχει στους Ντυρκέμ και Πάρσονς (Honneth, 2014, σσ. 181-197), παρά στην εγελιανή-μαρξική παράδοση στην οποία ανέτρεχε η πρώτη γενιά της κριτικής θεωρίας. Σε κάθε περίπτωση, η ενδεδειγμένη αποτίμηση του σύγχρονου εγχειρήματος του Χόνετ, ξεπερνάει, όπως σημειώσαμε, τα όρια του παρόντος άρθρου. Θα σημειώναμε όμως συμπερασματικά ότι και στην πλέον σύγχρονη εκπροσώπηση της κριτικής θεωρίας εμμένει ένας σημαντικός περιορισμός των ορίων της κριτικής σκόπευσής της που συντονίζεται και με τον περιορισμό των ριζοσπαστικών πολιτικών αξιώσεών της ως προς τη μορφή της καπιταλιστικής κοινωνίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Αντόρνο, Τ. & Χορκχάιμερ, Μ. (1988). *Κοινωνιολογία. Εισαγωγικά Δοκίμια*. Αθήνα: Κριτική.
- Αντόρνο, Τ. (1992). *Τρεις μελέτες για τον Χέγκελ*. Αθήνα: Κριτική.
- Adorno, Th. (2006). *Αρνητική Διαλεκτική*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Adorno, Th. – Horkheimer, M. (2017). *Από την ταξική πάλη στον πόλεμο των συμμοριών*. Αθήνα: Ακυβέρνητες Πολιτείες.
- Feenberg, A. (2011). Rethinking Reification. Στο Bewes, T., Hall, T. (Επιμ.), *Georg Lukacs: The Fundamental Dissonance of Existence*. London-New York: Continuum.
- Fraser, N. (2004). Distorted Beyond All Recognition: A Rejoinder to Axel Honneth. Στο Honneth, A., Fraser, N. (eds), *Redistribution or Recognition? A Political-Philosophical Exchange*. New York: Verso.
- Giddens, A. (1996). Ο θετικισμός και οι επικριτές του. Στο Πετμετζίδου Μ. (Επιμ.). *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία*. Τόμος Ι. Ηράκλειο: ΠΕΚ.
- Habermas, J. (1987). *The Theory of Communicative Action. Vol. 2: Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason*. Boston: Beacon Press
- Χάμπερμας, Γ. (1990). Η ιδέα μίας γνωσιοθεωρίας ως κοινωνικής θεωρίας. Στο J. Habermas, *Κείμενα γνωσιοθεωρίας και κοινωνικής κριτικής*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Habermas, J. (1993). *Ο Φιλοσοφικός Λόγος της Νεωτερικότητας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια

10 Κατά συνέπεια και η ενδιαφέρουσα κριτική που ασκεί στον νεοφιλελεύθερο χαρακτήρα των σύγχρονων κοινωνιών, αλλά και η θεματοποίηση των κοινωνικών κινημάτων που επιχειρεί επικεντρώνονται πρωτίστως σε ψυχο-κοινωνιολογικά ζητήματα ταυτότητας, βλ. Honneth, 2008· 2012, για μία κριτική της χονετικής μεταλλαγής της έννοιας της πραγματοποίησης βλ. Feenberg, 2011, σσ. 111-115.

- Χόνετ, Α. (2000). Η κοινωνική δυναμική της αναγνώρισης για τον εντοπισμό του χώρου της κριτικής κοινωνικής θεωρίας. Στο Χόνετ Α. *Από την Επικοινωνία στην Αναγνώριση*. Αθήνα: Πόλις.
- Honneth, A. (2008). La philosophie de la reconnaissance: une critique sociale, *Esprit*, No. 346 (7), Juillet 2008, 88-95.
- Honneth, A. (2012). *Reification: A New Look at an Old Idea*. Oxford: Oxford University Press.
- Honneth, A. (2014). Freedom's Right. *The Social Foundations of Democratic Life*. Cambridge: Polity Press.
- Χορκχάϊμερ, Μ. (1984). «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία», στο Χορκχάϊμερ Μ. *Φιλοσοφία και κοινωνική κριτική*. Αθήνα: Ύψιλον.
- Jay, M. (2009). *Η Διαλεκτική Φαντασία*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Μαρκής, Δ. (2007). *Ερμηνευτική της Μεταφιλοσοφίας*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- McNay, L. (2008). The Trouble with Recognition: Subjectivity, Suffering, and Agency, *Sociological Theory* 26, (3): 271-296.
- Wiggerhaus, R. (1995). *The Frankfurt School: Its History, Theories, and Political Significance*. Cambridge: MIT Press.

Μια σύγχρονη προσέγγιση της επιστήμης της Ιστορίας των Θρησκειών

Γεώργιος Γαϊτάνος

Λέκτορας Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας & Επιστήμης της Θρησκείας, College University
Logos, Τίρανα
gaitanosg@yahoo.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η εισήγηση εξετάζει και σχολιάζει τις θέσεις και τις θεωρίες σχετικά με την επιστημονική μελέτη της θρησκείας και όπως αυτές εφαρμόστηκαν στον επιστημονικό χώρο της Ιστορίας των Θρησκειών. Αποτελεί μια εργασία που ασχολείται μεθοδικά με την παρουσίαση, την ανάλυση και το σχολιασμό παλαιότερων και σύγχρονων θέσεων του κλάδου. Πολλές από αυτές τις θέσεις μπορούν να μας οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι πολλές φορές δεν υπάρχει κανένα δεδομένο για τη θρησκεία και ότι η θρησκεία είναι μόνο δημιουργήματα των μελετητών της. Αυτή η νοοτροπία αντανακλά και τη γενική αντιμετώπιση που είχε το θέμα «θρησκεία» από τους μελετητές της. Σε πολλές περιπτώσεις θα πρέπει να είμαστε αυστηροί για τη μεθοδολογία που ακολουθούσαν οι μελετητές της θρησκείας, αφού η θρησκεία αντιμετωπιζόταν είτε ως ένα *sui generis* φαινόμενο είτε ως μέσο πολιτικών ταξινομήσεων εις βάρος των μη δυτικών κοινωνιών. Επίσης, είναι χαρακτηριστικό ότι σε πολλές περιπτώσεις υπήρξε μια κατασκευή όρων και εννοιών, που προήλθαν από τη φαντασία και από τις προσωπικές συγκρίσεις που διαμόρφωναν οι εκάστοτε μελετητές, ώστε να διαμορφώσουν τα επιχειρήματά τους για την ανάλυση ενός θρησκευτικού φαινομένου και να προβούν σε γενικεύσεις. Αντίθετα, η θρησκεία είναι ένα κοινωνικό φαινόμενο και θα πρέπει να διαπιστώσουμε το ρόλο της στη διαμόρφωση της κοινωνίας και του πολιτισμού. Η θρησκεία λοιπόν σχετίζεται με μια ανθρώπινη δραστηριότητα βασική στην κοινωνική ζωή και ως επί το πλείστον αποτελεί μια ανθρώπινη κατασκευή. Αυτό που προτείνεται είναι μια ιστορικά ενδοσκοπική ερμηνεία της μελέτης της θρησκείας, τονίζοντας ότι ο άνθρωπος είναι *homo faber*, ένας κατασκευαστής κόσμων και όχι *homo religiosus*. Η μεθοδολογία μας είναι κυρίως ανθρωποκεντρική, καθώς η έννοια «θρησκεία» κατανοείται μέσα από τη σχέση μας μ' αυτή και όχι με ότι έχει να κάνει με πράγματα εκτός αυτής.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Ιστορία των Θρησκειών, θρησκεία, επιστημονική μελέτη, κοινωνικό φαινόμενο.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Ιστορία των Θρησκειών εξετάζει την ιστορική εξέλιξη των θρησκειών, μελετώντας τις πηγές τους, τη διδασκαλία τους και την πορεία τους κατά το πέρασ της ιστορίας. Αυτό που χαρακτηρίζει αυτό τον κλάδο της Θρησκειολογίας είναι η διαλεκτική σχέση μεταξύ του αντικειμένου και των μεθόδων της έρευνάς του. Έτσι, ο ιστορικός των θρησκειών θα πρέπει να γνωρίζει ότι το αντικείμενο της μελέτης του είναι καθαρά ιστορικό και διαρκώς οφείλει να ερευνά τις αλλαγές, μεταβολές και

εξελίξεις που προκύπτουν στην έρευνά του (Bianchi, 1987, σσ. 399-407; Ζιάκας, 2002, σσ. 16-18). Η ιστορική διαδικασία σημαίνει την εξερεύνηση των τρόπων με τους οποίους οι ανθρώπινες κοινωνίες ενέργησαν στα περιβάλλοντα στα οποία βρέθηκαν και των τρόπων με τους οποίους επιδίωξαν ν' αναδιαμορφώσουν αυτά τα περιβάλλοντα, ώστε να καλύψουν τις ανάγκες τους. Αναφέρεται στην εξερεύνηση όλου του συμπλέγματος της γεωγραφίας, της τεχνολογίας, της θρησκείας, των κοινωνικών δομών, και αναρίθμητων άλλων ιστορικών παραγόντων. Σχετίζεται με την εξερεύνηση των τρόπων με τους οποίους οι κοινωνίες αλλάζουν προς απάντηση σε ερεθίσματα, αλλά και των τρόπων με τους οποίους αντιστέκονται σ' αυτή την αλλαγή. Συνδέεται με την εξερεύνηση παραδόσεων που έχουν αποτυπωθεί πάνω σε διάφορους πολιτισμούς και των τρόπων με τους οποίους αυτές οι παραδόσεις έχουν παράσχει συνέχεια σε μεγάλες χρονικές περιόδους.

Θα μπορούσαμε να πούμε πως ο ιστορικός μοιάζει με ένα ντετέκτιβ, ένα ερευνητή¹. Όπως ο ντετέκτιβ, ο ιστορικός εξετάζει τα στοιχεία με σκοπό ν' ανακατασκευάσει τα γεγονότα. Παρ' όλα αυτά, ο ντετέκτιβ ενδιαφέρεται κυρίως στο ν' ανακαλύψει τι συνέβη, ποιος το έκανε, και γιατί, ενώ ο ιστορικός πηγαίνει ένα βήμα παραπέρα και ρωτά τι σημαίνουν όλα αυτά. Με το ν' απευθύνει το ερώτημα της σημασίας, ο ιστορικός μεταφέρει την απλή περιέργεια σχετικά με γεγονότα του παρελθόντος σε μια ανθρωπιστική επιστήμη. Καμία πηγή από μόνη της δεν περιλαμβάνει αναλλοίωτη αλήθεια ή την πλήρη εικόνα. Η καθεμία μάς δίνει μόνο μια ματιά της πραγματικότητας, και είναι υπόθεση του ιστορικού να ενώσει αυτά τα κομμάτια του παρελθόντος σε μια συμπαγή εικόνα. Παρόλο που πολλά από τα κομμάτια λείπουν, είναι πιθανό να τοποθετήσει μαζί τα περισσότερα, αν και όχι όλα, από τα εναπομείναντα κομμάτια σε μια λογική σειρά, για να διαμορφώσουν μια αρκετά ακριβή και συμπαγή εικόνα. Η εικόνα που πηγάζει ίσως να μην είναι ολοκληρωμένη (ποτέ δεν είναι), αλλά είναι χρήσιμη και έγκυρη. Το κλειδί για να τοποθετήσει αυτά τα κομμάτια μαζί είναι η σκληρή δουλειά και η φαντασία².

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Ουσιαστικά, η ιστορία αποτελεί τη μέθοδο και η θρησκεία το αντικείμενο της μελέτης (Lincoln, 1969, σ. 225). Πάντοτε για την εξαγωγή σωστότερων συμπερασμάτων είναι απαραίτητη η διερεύνηση και η ανάλυση του πολιτισμικού και κοινωνικού πλαισίου της κάθε θρησκευτικής κοινότητας μέσα σε καθορισμένα χρονολογικά πλαίσια. Είναι λοιπόν αναγκαίο να μελετώνται διαχρονικά και συγχρονικά όλες οι ενδιαφέρουσες ανθρώπινες διαστάσεις των τελετουργιών και των θεσμών που τους έχει αποδοθεί είτε από τους οπαδούς και τους εκπροσώπους τους είτε από τους θεολόγους και φαινομενολόγους της θρησκείας το χαρακτηριστικό του «θείου», «αιώνιου», «υπερβατικού» (Lincoln, 1969, σ. 225; Arnal & Braun). Έτσι, ο ιστορικός των θρησκειών είναι ακόμη ένας κοινωνικός επιστήμονας, ο οποίος μελετά ένα διαφορετικό τμήμα του αισθητού κόσμου, τη θρησκεία, χωρίς όμως να τη θεωρεί ως ένα *sui generis* φαινόμενο (Braun, 2003, σ. 43).

κατηγορία, αλλά στη διαμόρφωση ενός πολυδιάστατου πεδίου για τη θρησκεία, που θα κινείται προς όλες τις κατευθύνσεις (Bianchi, 1987, σσ. 399-407; Detienne, 2000, σ. 63). Άλλωστε, η ίδια

1 Αποτελεί μια θεωρία που ανέπτυξε με ιδιαίτερη επιτυχία ο Robin Winks στο βιβλίο του *The Historian as Detective: Essays on Evidence* (New York, 1969).

2 Η φαντασία και η αναπεριγραφή αποτελούν πάγια θέση για τα χαρακτηριστικά που οφείλει να διαθέτει ένας ιστορικός των θρησκειών και γενικότερα ένας διανοούμενος.

η έννοια «θρησκεία» δίνει τη δυνατότητα στην ανάπτυξη διάφορων διανοητικών θεωριών και ερμηνειών που καλύπτει τα ενδιαφέροντα του κάθε ερευνητή και όχι σε μια μονοδιάστατη οπτική που είναι απομονωμένη από την πραγματικότητα (Braun, 2003, σσ. 41-43· McCutcheon, 2007, σ. 71).

Όμως, σε πολλές περιπτώσεις θα πρέπει να είμαστε αυστηροί για τη μεθοδολογία που ακολουθούσαν οι μελετητές της θρησκείας, αφού η θρησκεία αντιμετωπιζόταν είτε ως ένα *sui generis* φαινόμενο είτε ως μέσο πολιτικών ταξινομήσεων εις βάρος των μη δυτικών κοινωνιών. Μάλιστα, ο τρόπος που μελετήθηκε μπορούν να μας οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι πολλές φορές δεν υπάρχει κανένα δεδομένο για τη θρησκεία και ότι η θρησκεία είναι μόνο δημιούργημα των μελετητών της. Αυτή η νοοτροπία κατά τη γνώμη μου αντανακλά και τη γενική αντιμετώπιση που είχε το θέμα «θρησκεία» από τους μελετητές της. Μέσω προσωπικών συγκρίσεων που κατασκεύαζαν, ώστε να διαμορφώσουν τα επιχειρήματά τους για την ανάλυση ενός θρησκευτικού φαινομένου, τελικά κατέληξαν να προβούν σε αόριστες γενικεύσεις (Smith, 1982, σ. xi).

Μάλιστα, η δυσκολία του αντικείμενου είναι ότι μπορεί να υπάρχουν στοιχεία και δεδομένα τα οποία θα μπορούσαν να θεωρηθούν και να ταξινομηθούν ως θρησκευτικά, αλλά στην ουσία δεν υπάρχει κάποιο σαφές δεδομένο για τη θρησκεία, κάποιο σταθερό σημείο από το οποίο μπορεί ο ιστορικός των θρησκειών να προχωρήσει στην έρευνά του. Ουσιαστικά, έχουμε να κάνουμε με την κατασκευή μιας ιστορίας ή μιας θεωρίας που τη γενικεύουμε, ώστε να την εντάξουμε στη σφαίρα της θρησκείας (Smith, 1978, σσ. 289-290· Smith, 1982, σ. xi· Smith, 2004, σσ. 193-194· McCutcheon, 2006, σ. 292). Δηλαδή, ο ιστορικός κατασκευάζει μια κατηγορία, τη θρησκεία, που αποτελεί το γνωστικό του αντικείμενο, όπως ακριβώς είναι η γλώσσα για τη γλωσσολογία και ο πολιτισμός για την ανθρωπολογία (Smith, 2004, σσ. 207, 369).

Γενικότερα, είχε επικρατήσει και σε μερικές περιπτώσεις συνεχίζεται να επικρατεί διαρκώς μια επιμονή για τον τονισμό του στοιχείου του ιερού, της ιερότητας των θρησκευτικών πραγμάτων, των ιεροφανειών ως το κύριο και ίσως το βασικότερο χαρακτηριστικό της θρησκείας. Αυτή η επιμονή προδίδει μια καθαρά θεολογική προσέγγιση των πραγμάτων, καθώς οι μελετητές της θρησκείας έδειξαν ιδιαίτερη αδιαφορία για τα δεδομένα που συνέλεξαν οι ανθρωπολόγοι, και ουσιαστικά παρουσίαζαν τη θρησκεία σαν κάτι το θείο, που δεν έχει σχέση με τον άνθρωπο, σαν να είναι δώρο αποκάλυψης. Η θρησκεία είναι καθαρά πολιτισμικό προϊόν, αφού περιλαμβάνει τις ταξινομήσεις, τις πράξεις, τις σκέψεις που κάνουν την εμφάνισή τους καθημερινά στο δημόσιο πεδίο. Έτσι, η σημασία των νοημάτων και των μηνυμάτων των καθημερινών πράξεων δεν πρέπει να διαχωρίζεται όταν εμφανίζονται και στο θρησκευτικό πεδίο, σαν να είναι θείο σημάδι (Smith, 1982, σσ. 41-43).

Η αδυναμία για εξειδίκευση και για νέες προοπτικές οδήγησε στη γενίκευση και κατ' ουσία στην ταξινόμηση με βάση κάποιο πρότυπο, που ως συνήθως ήταν ο Χριστιανισμός. Έτσι, σχηματίστηκε μια οντολογία που ως σκοπό είχε την παρουσίαση γενικών χαρακτηριστικών για τη γενικευμένη κατηγορία «θρησκεία». Αυτή βέβαια η γενίκευση σημαίνει την απόκρυψη κάποιων χαρακτηριστικών και την προβολή μόνο συγκεκριμένων (Gill, 1998a, σσ. 300-301· Smith, 2004, σσ. 365, 367, 372, 377). Είναι ανάγκη λοιπόν να πλαισιωθούν τα δεδομένα που συγκεντρώνονται με μια θεωρία που θα παρακινεί για σκέψη, για έρευνα.

ΑΝΑΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΑΝΑΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Η ταξινόμηση, η σύγκριση και η αναπεριγραφή δεδομένων αποτελεί την κύρια εργασία του ιστορικού των θρησκειών και η ικανότητά του φαίνεται στο πόσο ικανός είναι να κάνει το άγνωστο και παράδοξο, οικείο (Smith, 2004, σσ. 383, 389). Η αναλογία θα πρέπει να αποτελεί την κύρια μεθοδολογική κατεύθυνση της εργασίας του, καθώς οι συγκρίσεις που πραγματοποιεί δεν θα πρέπει να εστιάζονται μεταξύ δύο μόνο περιπτώσεων, αλλά θα πρέπει να αντιπαραβάλλονται με περισσότερες, ώστε να υπάρχει η δυνατότητα κατανόησης και απαντήσεων σε ποικίλα θεματολογία. Ουσιαστικά, ο αναλογικός τρόπος εργασίας προκαλεί το ενδιαφέρον του αναγνώστη και του ερευνητή, αφού γίνεται προσπάθεια συνδυασμού και εξήγησης καταστάσεων, κανόνων, ταξινομήσεων και περιστατικών της καθημερινότητας διαφορετικών πολιτισμών και κοινωνιών με τρόπο που να έχει κάποια σημασία στις δικές μας καταστάσεις, κανόνες και ταξινομήσεις. Ο κοινός τόπος και η διαμόρφωση μιας νέας κατηγορίας ταξινόμησης περιπτώσεων που δείχνουν ότι είναι τελείως διαφορετικές ή ότι ανήκουν σε διαφορετικές εποχές δίνει ενδιαφέρον και προκαλεί τη σκέψη του ιστορικού των θρησκειών, καθώς μέσα από τις διαφορές που εντοπίζει μπορεί να διαμορφώσει ένα νέο τρόπο προσέγγισης του υλικού του. Έχει σημασία να υπογραμμιστεί πως το υλικό και το παράδειγμα που αναλύει ο ερευνητής μπορεί να προέρχεται από οποιοδήποτε πεδίο ή κλάδο, μόνο που θα πρέπει να ξεκαθαρίζεται η επιλογή, το θεωρητικό υπόβαθρο και η σχέση με το αντικείμενο της ιστορίας των θρησκειών.

Αυτό λοιπόν που προτείνεται είναι πως ο ιστορικός των θρησκειών δεν πρέπει να αντιμετωπίζει τα δεδομένα που καταγράφει ως κάτι το εξωτικό, αλλά να στέκεται απέναντι στο αντικείμενό του προσεγγίζοντάς το ως κάτι το ανθρώπινο που πραγματοποιείται στην καθημερινή ζωή, ακόμη και στη Δύση. Σαφώς, αυτή η διαδικασία δεν είναι ιδιαίτερα εύκολη, καθώς πάντοτε οι μελετητές συναντούσαν και θα συναντήσουν περιστατικά από άλλους λαούς και πολιτισμούς που θα τους φαίνονται εξαιρετικά περίεργα και αδιανόητα, σύμφωνα πάντα με τα στερεότυπα της δυτικής κοινωνίας. Αν δανειστούμε τον όρο του Victor Shklovsky "*defamiliarization*", δηλαδή τη διαδικασία προβολής του οικείου ως παράξενου, έτσι ώστε να προαχθεί η αντίληψή μας για το οικείο, και μπορεί να προταθεί ως ένας διαφορετικός τρόπος προσέγγισης ορισμένων θεμάτων από τον ιστορικό των θρησκειών (Smith, 1982, σ. xiii· Smith, 2004, σ. 163). Μ' αυτό τον τρόπο, δίνεται η δυνατότητα επιλογής ισχυρών παραδειγμάτων που θα μπορούν να στηρίξουν τη θεωρία του κάθε ερευνητή για τη δημιουργία συγκρίσεων περιστατικών και καταστάσεων μεταξύ δυτικών και μη δυτικών πολιτισμών.

Θα μπορούσαμε να πούμε πως το σύνθημα ως προς την έρευνα για τη μελέτη της θρησκείας είναι η εξέταση των διαφορών και όχι τόσο των ομοιοτήτων μεταξύ των θρησκειών και συγκεκριμένα των θρησκευτικών αντιλήψεων, παραδόσεων και δραστηριοτήτων τους, καθώς δίνει το έναυσμα για σκέψη, προβληματισμό και έρευνα (Smith, 1987, σσ. 13-14· Smith, 1990, σ. 49· Smith, 2004, σ. 246). Δανειζόμαστε την άποψη του Γάλλου ποιητή Francis Ponge (*Méthodes*, 1948), ο οποίος θεωρεί πως η μελέτη των διαφορών είναι που οδηγεί στην πρόοδο (Smith, 1982, σ. 1). Βέβαια, αυτή η θέση δεν αποτελεί απλά ένα σύνθημα, αφού ενέχει και σημαντικές δυσκολίες. Αυτό που στην ουσία θα πρέπει να μας ενδιαφέρει, όταν συγκρίνουμε, δεν είναι τόσο η σύνδεση και η ομοιότητα των φαινομένων που μελετούμε, αλλά κυρίως η σύνδεση και η σύγκριση των καταστάσεων και των προβλημάτων που παρατηρούνται (Smith, 1990, σ. viii· Gill, 1998b, σσ. 283-284· Smith, 2004, σ. 197). Σύμφωνα με τον J. Z. Smith, «*Η διαφορά μπορεί να διαπραγματευτεί, αλλά ποτέ δεν μπορεί να ξεπε-*

ραστεί» (Smith, 2004, σ. 389).

ΣΥΓΚΡΙΣΗ

Θα πρέπει λοιπόν να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση σε θέματα περιγραφής και σύγκρισης, καθώς οι συνθήκες με τις οποίες οφείλουν να γίνονται, θα προσδίδουν ενδιαφέρον στη σκέψη και στην έρευνα (Smith, 1982, σ. 20). Επειδή ακριβώς ο ιστορικός των θρησκειών ασχολείται σε πολλές περιπτώσεις με θέματα του παρελθόντος, ουσιαστικά έχει την ευθύνη να φέρνει στη ζωή μνήμες και εμπειρίες του παρελθόντος διαμορφώνοντας τη «δική του» ιστορία. Όπως αναφέραμε, από μόνη της η σύγκριση δεν μας λέει τίποτα, εάν τα δεδομένα που συγκεντρώνονται δεν αναλύονται, ώστε να τροφοδοτούν τα κενά μας στη θεωρία και αντίστροφα.

Η διαδικασία της συγκριτικής εργασίας έχει τέσσερα στάδια: την περιγραφή, τη σύγκριση, την αναπεριγραφή και τη διόρθωση. Η περιγραφή αποτελεί μια διπλή διαδικασία που αναδεικνύει την ιστορική και ανθρωπολογική πλευρά της εργασίας. Αρχικά, ο μελετητής θα πρέπει να επιλέξει το παράδειγμά του, το οποίο θα περιέχει πλήρη ανάλυση όσον αφορά την κοινωνία, την ιστορία, τις πολιτισμικές σημασίες, που δίνονται από την πλευρά των «ιθαγενών». Η δεύτερη διαδικασία της περιγραφής περιλαμβάνει την ανάλυση του παραδείγματος που παρουσιάζουμε από την πλευρά των ερευνητών που ασχολήθηκαν μέχρι στιγμής με το ίδιο θέμα. Αφού έχει ολοκληρωθεί αυτή η διπλή διαδικασία, τότε μπορεί ο μελετητής να προχωρήσει στην περιγραφεί ενός δεύτερου παραδείγματος, το οποίο όμως θα αναλυθεί με τον ίδιο ακριβώς τρόπο. Έχοντας παρουσιάσει δύο παραδείγματα, μπορούμε να προχωρήσουμε στη σύγκριση θεμάτων και σχέσεων που φαίνεται να είναι σημαντικά ακολουθώντας είτε κάποια θεωρία είτε ένα ερώτημα που μας απασχολεί. Ο σκοπός αυτής της σύγκρισης είναι η αναπεριγραφή των παραδειγμάτων που παρουσιάσαμε, το καθένα με βάση τα στοιχεία που εντοπίσαμε από το άλλο, και βέβαια η διόρθωση των ταξινομικών κατηγοριών στις οποίες έχουν ενταχθεί οι περιπτώσεις που εξετάζουμε (Smith, 2004, σσ. 10, 24, 106).

Αυτό που προτείνεται είναι ουσιαστικά μια αμοιβαία ανταλλαγή δεδομένων και δομικών χαρακτηριστικών που επικρατούν στις δυτικές κοινωνίες με τις κοινωνίες που ακολουθούν ένα διαφορετικό τρόπο ζωής, ώστε να γίνουν κατανοητές με βάση το δικό μας λεξιλόγιο. Έτσι, ακολουθώντας τη θέση του Max Black και της Mary Hesse ότι τα μοντέλα μάς προκαλούν να κατασκευάσουμε κάτι με τους όρους του άλλου, ο μελετητής της θρησκείας θα πρέπει να επιλέξει μια νέα περιγραφή θρησκευτικών εμπειριών και εκφράσεων (αναπεριγραφή) που σχετίζονται με τη Δύση και με βάση αυτή να προσεγγίσει ανάλογες καταστάσεις σε μη δυτικές κοινωνίες (Smith, 2004, σσ. 29, 197-198, 371-372; Heever, 2005, σ. 118). Ακριβώς επειδή η σύγκριση αποτελεί μια διανοητική διεργασία, ο μελετητής της θρησκείας θα πρέπει να διαχωρίζει τα δεδομένα του σε κατηγορίες και να τα ανασυνθέτει διαμορφώνοντας συγκεκριμένες μεταβλητές που σχετίζονται με το φαινόμενο που εξετάζει, ώστε να μπορούν να συγκριθούν με βάση ορισμένους κανόνες (Smith, 1982, σ. 36; Smith, 1990, σ. 52; Heever, 2005, σ. 117).

Η διαδικασία λοιπόν της σύγκρισης αποτελεί απαραίτητο θεωρητικό εργαλείο για τον κλάδο της μελέτης της θρησκείας, αλλά και για την προώθηση της ανθρώπινης σκέψης γενικότερα (Mack, 1992, σ. 227). Πάντως, αυτό που έχει τη δέουσα σημασία είναι η προσπάθεια που πρέπει να καταβάλει κάθε φορά ο μελετητής να διορθώνει τις κατηγορίες. Δηλαδή, όταν διαμορφώνεται

μια κατηγορία, αυτή δεν πρέπει να είναι απλώς περιγραφική και να περιλαμβάνει κάποιες παρατηρήσεις, οι οποίες παρουσιάζουν κάποια γενικά στοιχεία της κοινωνικής συμπεριφοράς, αλλά θα πρέπει να καθορίζει ένα σύνολο φαινομένων που να έχουν κάποια ομοιότητα, παράλληλα όμως να διαφέρουν στο ιδιαίτερό τους πολιτισμικό περιβάλλον. Μια κατηγορία λοιπόν είναι επιτυχημένη όταν διαχειρίζεται τις ομοιότητες και τις διαφορές σε διαπολιτισμικές συγκρίσεις (Mack, 1992, σσ. 227-228).

Επομένως, οι διορθωμένες κατηγορίες ή περιγραφόμενες γενικεύσεις μπορούν να θεωρηθούν τα θεμέλια για την ανάπτυξη μιας γενικής θεωρίας για τη θρησκεία, η οποία θα εξετάζει τη θρησκεία ως μέρος της διανοητικής διεργασίας των ανθρώπινων κοινωνιών, που κατασκευάζουν και διαμορφώνουν τον κόσμο τους, ώστε να είναι βιώσιμος και να φαίνεται ενδιαφέρον. Παραδείγματος χάρη, για την τελετουργική θυσία, που αποτελεί μια κατηγορία, δεν θα πρέπει να αναζητείται μια παγκόσμια δομή και λειτουργία, αλλά σίγουρα είναι απαραίτητη η ανάλυσή της για να συνεισφέρουμε στην ανθρώπινη δραστηριότητα για την κοινωνική κατασκευή (Mack, 1992, σ. 228).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ολοκληρώνοντας, θα πρέπει να γίνουν δύο επισημάνσεις σχετικά με την εξέταση διάφορων ιστορικών κειμένων και εθνογραφιών. Η πρώτη σχετίζεται με την τάση του ανθρώπου να παράγει σύμβολα, να διαμορφώνει τρόπους και μέσα ταξινόμησης και οριοθέτησης του περιβάλλοντός του. Έτσι, ο *homo religiosus* του Eliade μάλλον είναι *homo symbolicus*, καθώς ο άνθρωπος ερμηνεύει και νοηματοδοτεί τον τόπο, τους ανθρώπους που συμμετέχουν και τα αντικείμενα που βρίσκονται σ' αυτόν. Χρειάζεται να δοθεί μια ανθρωπολογική διάσταση στη μελέτη των κειμένων που μελετώνται και συγκρίνονται, καθώς ουσιαστικά συγκρίνονται και εξετάζονται οι διαφορές πολιτισμικών συστημάτων. Τα σύμβολα και οι ταξινομήσεις δεν παραμένουν αμετάβλητα για πάντα, αλλά αλλάζουν σημασία και επαναδιαπραγματεύονται με την αλλαγή στην κοινωνική κατάσταση, στην πολιτική και οικονομική ζωή σ' ένα τόπο (Mack, 1987, σσ. 39-40).

Η δεύτερη επισημάνση αφορά στην προσπάθεια συγκάλυψης μιας ανάρμοστης κατάστασης μεταξύ του κειμένου και της πραγματικότητας που επιχειρείται από την εκάστοτε ομάδα ή κοινότητα. Η ανάρμοστη κατάσταση δίνει το έναυσμα για σκέψη, για αμφισβήτηση και για την ανάπτυξη νέων θέσεων. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι άνθρωποι άλλα λένε ότι κάνουν και άλλα είναι αυτά που πραγματικά κάνουν, με αποτέλεσμα να αναζητείται ο τρόπος με τον οποίο επιδιώκεται να καλυφτεί κάθε φορά το κενό σημείο των δηλώσεών τους (Mack, 1987, σσ. 46, 49). Έχει ενδιαφέρον να αναζητηθεί η αντίδραση των ανθρώπινων κοινωνιών σε καταστάσεις ανάρμοστης εξέλιξης, όταν δηλαδή απαιτείται η ανάπτυξη μιας στρατηγικής και δημιουργίας νέων παραδόσεων βασιζόμενες σε παλαιότερους θεσμούς. Ουσιαστικά, αυτό που έχει ενδιαφέρον είναι ο μελετητής να βρίσκει το νόημα που κρύβεται πίσω από τις λέξεις και τις συμπεριφορές των ανθρώπων (McCutcheon, 2007, σσ. 11-12).

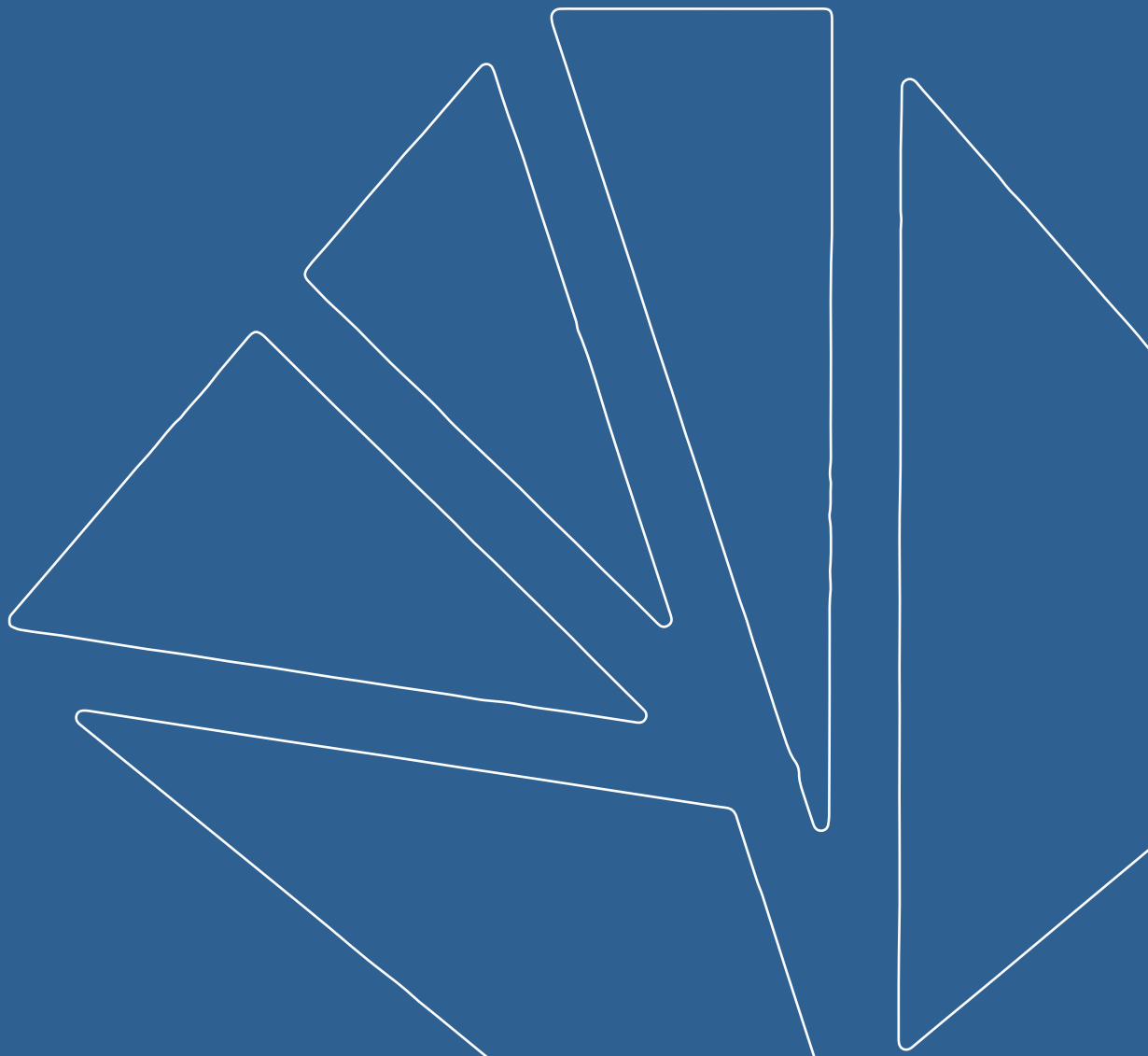
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Arnal, W. E. & Braun, W. Does Theology belong in Religious Studies?. Πρόκειται να εκδοθεί στο B. Verter – J. C. Wolfart (επιμ.), *Rethinking Religion 101: Praxis, Pedagogy and the "Religion Question"*.

Cambridge: Cambridge University Press.

- Bianchi, U. (1987). History of Religions. Στο Μ. Eliade (επιμ.), *Encyclopedia of Religion*, τ. 6 (σσ. 399-407). New York: MacMillan.
- Braun, W. (2003). Θρησκεία. Στο W. Braun & R. T. McCutcheon (επιμ.), *Εγχειρίδιο Θρησκευολογίας* (μτφρ. Δ. Ξυγαλατάς, Επιμ. Π. Παχής) (σσ. 28-51). Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Detienne, M. (2000). *Συγκρίνοντας τα μη συγκρίσιμα* (μτφρ. Π. Μαρκέτου). Αθήνα: Μεταίχμιο/ Επιστήμες.
- Ζιάκας, Γ. (2002). *Θρησκεία και Πολιτισμός των Προϊστορικών κοινωνιών και των αρχαίων λαών*. Θεσσαλονίκη: Κορηλία Σφακιανάκη.
- Gill, S. (1998a). Territory. Στο Mark C. Taylor (επιμ.), *Critical Terms for Religious Studies* (σσ. 298-313). Chicago; London: The University of Chicago Press.
- Gill, S. (1998b). No Place to Stand: Jonathan Z. Smith as *Homo Ludens*, *The Academic Study of Religion Sub Specie Ludi*, *Journal of the American Academy of Religion*, 66(2), 283-312.
- Heever van den, G. A. (2005). "Loose Fictions and Frivolous Fabrications": Ancient Fiction and the Mystery Religions of the Early Imperial Era (διατριβή που κατατέθηκε στο Πανεπιστήμιο της Ν. Αφρικής).
- Lincoln, B. (1996). Theses on method, *Method & Theory in the Study of Religion*, 8, 225-227.
- Mack, B. (1987). Introduction: Religion and Ritual. Στο R. G. Hamerton-Kelly (επιμ.), *Violent Origins: Walter Burkert, Rene Girard, and Jonathan Z. Smith on Ritual Killing and Cultural Formation* (σσ. 1-70). Stanford, Stanford University Press.
- Mack, B. (1992). After Drudgery Divine, *Numen*, 39(2), 225-233.
- McCutcheon, R. T. (2006). Relating Smith, *Journal of Religion*, 86(2), 287-297.
- McCutcheon, R. T. (2007). *Studying Religion: An Introduction*. London: Equinox.
- Smith, J. Z. (1978). *Map is not Territory: Studies in the History of Religions*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Smith, J. Z. (1982). *Imagining Religion: From Babylon to Jonestown*. Chicago: Chicago University Press.
- Smith, J. Z. (1987). *To Take Place: Toward Theory in Ritual*. Chicago; London: The University of Chicago Press.
- Smith, J. Z. (1990). *Drudgery Divine: On the Comparison of Early Christianities and the Religions of Late Antiquity*. London: University of London.
- Smith, J. Z. (2004). *Relating Religion: Essays in the Study of Religion*. Chicago; London: University of Chicago.
- Winks, R. (1969). *The Historian as Detective: Essays on Evidence*. New York: Harpercollins College.

Πολιτικές και
κοινωνικές συνέπειες
σε περιόδους κρίσης



- Κομματικό κράτος, πελατειακές σχέσεις: κοινοτισμός ως θεραπεία
- Το Φανταστικό στοιχείο ως προϋπόθεση εδραίωσης συνειδητών δημοκρατικών ιδεών και εφαρμογής επαναστατικών λύσεων
- Οι ρίζες των αντιμνημονιακών κινητοποιήσεων: Η διαμαρτυρία στην Ελλάδα στο πλαίσιο του αντι-παγκοσμιοποιητικού συγκρουσιακού κύκλου
- Beat generation and change of example: From aesthetic improvisation to social experimentation
- Οι Ιδεολογικές καταβολές της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης
- Πολιτικές και ρητορικές υπευθυνοποίησης κατά την ελληνική κρίση
- Σημάνσεις της εθνικής ταυτότητας στην έξοδο (:) από την κρίση
- Κρίση της κουλτούρας ή κουλτούρα της κρίσης; Μια κοινωνιολογική προσέγγιση

Κομματικό κράτος, πελατειακές σχέσεις: κοινοτισμός ως θεραπεία

Νικήτας Αλιπράντης

Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Στρασβούργου,
Πρ. Καθηγητής Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης
daliprantis2002@yahoo.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το κεντρικό κοινωνιολογικό χαρακτηριστικό της ελληνικής δημοκρατίας είναι η από τον 19ο αιώνα υπερτροφική ανάπτυξη των πολιτικών κομμάτων συνυφασμένη με την συγκεντρωτική οργάνωση της κρατικής εξουσίας. Το ιδιότυπο σε σχέση με τις δυτικές δημοκρατίες φαινόμενο αυτό έχει φθείρει καθοριστικά την ποιότητα της δημοκρατίας και προκαλέσει με την άμετρη εξουσία του εκάστοτε κυβερνώντος κόμματος πελατειακή νοοτροπία και γενική εξάρτηση από αυτό πολιτών και συλλόγων (συνδικάτων, συνεταιρισμών, κ.ά.). Η θεραπεία πρέπει να αναζητηθεί στην κατάλληλη αναβίωση του παραδοσιακού – μέχρι την βουαροκρατία – ελληνικού αποκεντρωτικού συστήματος του κοινοτισμού που προϋποθέτει κατάργηση συνταγματικών διατάξεων και νόμων, αναγνώριση της ουσιαστικής αποκέντρωσης της Πολιτείας και είναι απροβλημάτιστα συμβατή με τον κοινοβουλευτισμό. Ο εκσυγχρονισμός της ελληνικής Πολιτείας και κοινωνίας, εμπνευσμένος από στοιχεία της ελληνικής παράδοσης θα συνέβαλλε στην αποκατάσταση του Κράτους δικαίου και στην ανεξαρτησία και ισοπολιτεία των πολιτών, όπως και στην ανάκτηση του γνήσιου, φιλελευθέρου ήθους των Ελλήνων.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: κομματοκρατία, κοινοτισμός, αποκεντρωμένη δημοκρατία, ισοπολιτεία.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η κομματοκρατία και οι πελατειακές σχέσεις (πατρωνία) είναι φαινόμενο γνωστό από τον 19ο αιώνα, καθοριστικό της ελληνικής Πολιτείας και κοινωνίας. Το φαινόμενο έχει εντεινόμενες κατά καιρούς τάσεις, όπως π.χ. την τετραετία 2014-2018, στην οποία σύμφωνα με την ενημέρωση της απογραφής τον Οκτώβριο του 2018¹ ο αριθμός των δημοσίων υπαλλήλων από 657.584 που υπήρχαν τον Δεκέμβριο του 2014 έχει φθάσει 730.793. Πρόκειται για την μόνιμη κακοδαιμονία της Ελλάδας.

Προκαταλαμβάνοντας αυτούς που εκ των προτέρων δεν διαβλέπουν δυνατότητα θεραπείας του φαινομένου θα αναφέρω αυτό που προσφυώς έχει τονίσει ο Max Weber, ότι, όπως διδάσκει η ιστορική εμπειρία, δεν θα είχε ποτέ επιτευχθεί το δυνατό, εάν μέσα στον κόσμο δεν επιδιώκαμε το αδύνατο. Ο Ηράκλειτος το είχε ήδη από την αρχαιότητα σοφά επισημάνει, “εάν μη έλπηται, ανέλ-

¹ Βλ. εφημερίδα ΤΑ ΝΕΑ, 6 Μαρτίου 2019.

πιστον ουκ εξευρήσει” (εάν δεν ελπίζεται κάτι, δεν θα βρεθεί αυτό που δεν ελπίζεται).

Η ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΚΗΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Ιστορικά η Ελληνική Επανάσταση της Ανεξαρτησίας κατέληξε, ως γνωστόν, σε νέα ξένη κατοχή, στην δημιουργία ενός απόλυτα μοναρχικού βαυαρικού συγκεντρωτικού Κράτους που συνέστησε νομούς, επαρχίες και δήμους ως περιφερειακά κρατικά όργανα διοικούμενα από πρόσωπα διοριζόμενα από τον Όθωνα με αποφασιστικές αρμοδιότητες (Πανταζόπουλος, 1998). Την μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού αποτελούσε η αγροτιά που στο 80% ζούσε στην αθλιότητα μη έχοντας καμιά ιδιοκτησία (Σβορώνος, 1996, σ. 77).

Η ψήφιση Συντάγματος και η εκλογή Εθνοσυνελεύσεως το 1864 αρκούν μεν, ως γνωστόν, για να ορισθεί ένα πολίτευμα ως δημοκρατία, αλλά το ουσιαστικό περιεχόμενό της δεν έχει προσδιορισθεί και ανήκει στην κοινωνιολογία να ερευνήσει την πραγματικότητα, πράγμα που ο ιδιοφυής Hans Kelsen επεσήμανε και ανέλυσε ήδη το 1926 (Kelsen, 1926, σσ. 209-211 & 239-242). Γι’ αυτό και προέχει η συνοπτική κοινωνιολογική εξέταση της ελληνικής πολιτικής και οικονομικής πραγματικότητας πριν και μετά την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας.

A. Από κοινωνιολογικής απόψεως είναι κρίσιμο να τονισθεί ότι η Ελλάδα κατά την μετεπαναστατική εποχή του 19ου αιώνα, ενώ ως αγροτική χώρα ήταν εγγενώς ξένη προς την καπιταλιστικής υφής διάκριση αστικού κράτους και ιδιωτικής οικονομικής κοινωνίας που χαρακτήριζε τις χώρες της δυτικής Ευρώπης, ενσωματώθηκε αναπόδραστα ως περιφερειακή χώρα του καπιταλισμού στο σύστημα του αστικού κράτους χωρίς να υπάρχει αντιστοιχία με τις ιδιωτικές οικονομικές δραστηριότητες. Η νόθα αυτή αστικοποίηση, όπως προσφυώς αποκλήθηκε από τον Β. Φίλια (Φίλιας, 1996), υπήρξε πηγή πολλών κακών και οπωσδήποτε συνέβαλε στην δημιουργία παθολογικών πολιτικών και κοινωνικών ιδιομορφιών ελληνικής πρωτοτυπίας. Ο θεσπισθείς από την βαυαροκρατία και μονίμως διατηρηθείς συγκεντρωτισμός της εξουσίας οδήγησε καθ’ όλον τον 19ο αιώνα – και μετά την καθιέρωση του κοινοβουλευτισμού – σε μία πρακτική συνεχών παρεμβάσεων της εκτελεστικής εξουσίας στο νομοθετικό και δικαιοδοτικό έργο και διαμορφώθηκε σε ένα άμετρο ‘κρατισμό’ (Κασιμάτης, 1995). Επί πλέον ενίσχυσε στις σχέσεις Κράτους-πολίτη την πατριαρχική εξουσία (patriarchalische Macht) κατά τον χαρακτηρισμό του Μ. Weber, όπως σημειώνει ο Ν. Διαμαντούρος, γεγονός που είχε και έχει ως αποτέλεσμα να αντιμετωπίζεται από τους κρατικούς λειτουργούς ο απλός πολίτης ως υποδεέστερος, να ελαχιστοποιούνται τα δικαιώματά του και να υπερδιογκώνονται οι υποχρεώσεις του (Διαμαντούρος, 2000, σ. 17). Το φαινόμενο αυτό, άσχετα από τον ελάχιστο μετριάσμό του, συνυπάρχει με ένα πελατειακό σύστημα συναρτημένο με τον διαρκώς διογκωνόμενο ρόλο των κυβερνώντων πολιτικών κομμάτων (Σπουρδαλάκης, 2006, σσ. 113-122) μία γενικευμένη συμφεροντολογική νοοτροπία και κομματικές εξαρτήσεις πολιτών και συλλογικών συμφερόντων, αλλά και συνδέσεις αυτών με κόμματα της εξουσίας και με στελέχη της δημόσιας διοίκησης, οι οποίες συν τω χρόνω έχουν αποκτήσει και οργανωμένο χαρακτήρα, lobbying με την μορφή της πρακτικής των διαδρόμων². Σήμερα μάλιστα το lobbying έχει γίνει άρρατο, ‘το lobbying του 21ου αιώνας βρίσκεται παντού και πουθενά’, όπως επισημαίνει ο G. Courty (2018, σ.67). Τα φαινόμενα αυτά αποτελούν μία ιδιότυπη ελληνική ‘διαφθορά’ (Δημητράκος, 1977, σ. 228; Mouzelis, 1978; Κονδύλης, 2011; Κοντιάδης & Ανθόπουλος, 2008; Ροζάκου & Γκαρά, 2013), η

2 ‘Coulouirisme’, όρος που είχε επινοήσει ο κοινωνιολόγος Michel Crozier.

οποία σε παρεμφερείς εξελιγμένες μορφές βασιλεύει στην Ευρώπη (Boné & Luneau, 2005), και όχι μόνο (Smith, 2000). Ειδικά στην Ελλάδα η άμετρη εξουσία του εκάστοτε κυβερνώντος κόμματος, δηλαδή της κάθε μονοκομματικής κυβέρνησης, έχει δημιουργήσει ένα «υδροκεφαλισμό των Αθηνών», την μονοκρατορία ενός θεσμικού κέντρου, έκφραση 'μονοαξονικής' κατανόησης της δημοκρατίας (Διαμαντούρος, 2009). Τα φαινόμενα αυτά έχουν βαθύτατα υποσκάψει το φιλελεύθερο πολίτευμα, την χρηστή διοίκηση (Διαμαντούρος, 2016, σσ. 429- 440), την ανεξαρτησία και την ισότητα μεταχείρισης των πολιτών.

B. Από οικονομικής απόψεως η νόθα αστικοποίηση ήδη ενωρίς εδημιούργησε μία από τις σημαντικότερες ιδιοτυπίες του ελληνικού Κράτους, η οποία έγκειται στο ότι οι δημόσιες δαπάνες είναι εντυπωσιακά και επίμονα υψηλές (Τσουκαλάς, 1999, σσ. 37-50). Αυτό εκδηλώνεται κατ' εξοχήν στο φαινόμενο του υπερτροφικού διοικητικού μηχανισμού και ειδικά στην αριθμητικά διογκωμένη αναλογία των υψηλότερων βαθμίδων σε σχέση με τις κατώτερες. Με τον χρόνο διευρυνόταν η υπερμεγέθης κρατική-δημόσια εργοδοσία που με τον όγκο της και μόνο σφραγίζει το σύνολο της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας. Το φαινόμενο χαρακτηρίζει μεν γενικά τις αγροτικές χώρες, στην Ελλάδα όμως η ολονέν αυξανόμενη διείσδυση ιδιωτικών συμφερόντων στον ευρύτατο δημόσιο χώρο έχει αποφασιστικά φθείρει την όλη φυσιογνωμία του ελληνικού Κράτους (Τσάτσος, 2006).

ΤΟ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΟ ΚΟΙΝΟΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

Θεωρώ ότι η αποκατάσταση υγιούς ελληνικής Πολιτείας και κοινωνίας μπορεί να 'εμπνευσθεί' από στοιχεία της ελληνικής παράδοσης γιατί, όπως ορθά τονίζει και ο Κ. Τσουκαλάς, η αντίθεση εκσυγχρονισμού-παράδοσης αποτελεί ψευτοδίλημμα (Τσουκαλάς, 1983, σ. 37). Αυτό ισχύει κατ' εξοχήν στο εξεταζόμενο ζήτημα, δεδομένου ότι, όπως θα εκτεθεί, επί αιώνες η ελληνική κοινοτική παράδοση αυτοδιοίκησης έχει δείξει τις αρετές της.

Δεν θα αναφερθώ στην αρχαιότητα διότι η ιδέα του κράτους ως απρόσωπου θεσμού διακεκριμένου από το σώμα των πολιτών ήταν αδιανόητη για τον Έλληνα (Καστοριάδης, 1986, σ. 37). Πάντως είναι σημαντικό ότι ήταν διαδεδομένη η ευρύτερη μορφή της κοινοτικής ιδέας, οι αμφικτυονίες, και μεταγενέστερα τα 'κοινά', ενώσεις-ομοσπονδίες αυτονόμων πόλεων, με βάση την ισότιμη συμμετοχή στην διοίκηση και στον έλεγχο σύμφωνα με τις αρχές του αντιπροσωπευτικού συστήματος (Φιλαρέτου, 1985, σ. 37).

A. Κατά τον Παπαρηγόπουλον (Παραρηγόπουλος, 1915, σ. 400 στο Πανταζόπουλος, 1998, σ.104), οι κοινότητες «υπήρχον επί των μεσαιωνικών χρόνων», ως εθιμικό δίκαιο, γεγονός που αναγνωρίστηκε ρητά από τους Ισαύρους και καταργήθηκε με τον 9ο αιώνα από τον Λέοντα Σοφό τον Μακεδόνα, αλλά παρά την κατάργηση, ομαδώσεις τοπικής αυτοδιοικήσεως εξακολουθούσαν να λειτουργούν στο περιθώριο, όπως αναφέρουν πηγές των τότε χρόνων (Πανταζόπουλος, 1998, σ. 108). Είναι σημαντικό ότι η καθιέρωση της συλλογικής ευθύνης των ελευθέρων καλλιεργητών στον δημοσιονομικό τομέα είχε ως αποτέλεσμα την προστασία του μικροϊδιοκτήτη χωρικού και εξασφάλισε την σταθερότητα μίας κοινωνικής τάξης η οποία αποτελούσε την σπονδυλική στήλη της βυζαντινής κοινωνίας, στοιχείο που αποδείχθηκε καθοριστικό στην περίοδο της πάλης των Μακεδόνων αυτοκρατόρων ενάντια στον φεουδαλικό κίνδυνο (Κοντογιώργης, 1989, σ. 49 & 55-56). Στους τελευταίους αιώνες της βυζαντινής περιόδου ναι μεν αποδυναμώθηκε η κεντρική εξουσία προς όφελος της μεγάλης επαρχιακής γαιοκτησίας, αλλά κατά την φραγκοκρατία, παρά τον συγκεντρω-

τισμό της, επιβίωσε η κοινοτική παράδοση σε πόλεις ή περιοχές, όπως η Αθήνα, η Θεσσαλονίκη, τα Γιάννενα, η Μονεμβασία (Πανταζόπουλος, 1998, σ. 106-110).

Β. Όσον αφορά την περίοδο της τουρκοκρατίας, για την κατανόηση της απρόσκοπτης λειτουργίας του κοινοτικού συστήματος πρέπει να ληφθούν υπόψη δύο παράγοντες: αφενός το γεγονός ότι η κοινότητα, γνωστή από ενωρίς στον αραβικό κόσμο, ενσωματώθηκε στο οθωμανικό πολιτικό σύστημα πριν από την κατάκτηση των βυζαντινών εδαφών και υπό τις συνθήκες της κατάκτησης επιτράπη στους Έλληνες και ως χριστιανούς και ως ραγιάδες να διατηρούν και να δημιουργούν κοινοτικό καθεστώς σύμφωνα με το οθωμανικό διοικητικό σύστημα (Κοντογιώργης, 1982, σ. 56): αφετέρου και κυρίως ο κοινοτισμός ενισχύθηκε από το αποκεντρωτικό οθωμανικό φορολογικό σύστημα που βασιζόταν στις κοινότητες ως φορολογικές μονάδες και στην αλληλέγγυα ευθύνη των φορολογουμένων.

Μέχρι τον 16ο αιώνα, η κοινότητα (κάθε πόλη ή χωριό) ως νομικό πρόσωπο ήταν ανεξάρτητο από την τουρκική διοίκηση, είχε δημοκρατική οργάνωση, λειτουργούσε με βάση τις αρχές της αλληλοβοήθειας, της δίκαιης κατανομής των βαρών, του δικαιώματος εκλογής των κοινοτικών αρχόντων και ορισμού του δασκάλου και επιδρούσε έτσι στη διαμόρφωση του ηθικού χαρακτήρος και του πολιτικού επιπέδου των μελών της (Πανταζόπουλος, 1975, σ. 134 και 141). Οι εκλεγόμενοι από τον λαό κοινοτικοί άρχοντες, οι λεγόμενοι δημογέροντες ή κοτζαμπάσηδες εδίκαζαν, ερρύνθιζαν τις διαφορές και τα συμφέροντα των μελών της κοινότητας και εξέλεγαν τους προεστούς κάθε επαρχίας. Τον 16ο αιώνα σημειώθηκε παρακμή με την επίσημη καθιέρωση του μπαξίς και την εξαγορά των πάντων έναντι χρημάτων, εσχηματίσθηκαν μεγάλες ελληνικές περιουσίες και οι κοτζαμπάσηδες απετέλεσαν διευθύνουσα τάξη, δεν εκλέγονταν πλέον από τον λαό ή επιβίβλλονταν με κατ' επίφαση εκλογές (Κόκκινου, 1931, σ. 6-10· Καραμπελιάς, 2015, σ. 144-146). Τον 18ο αιώνα η κοινοτική ζωή, χάρις και στα αποκτηθέντα προνόμια, ανθίζει πάλι και πολλές κοινότητες εξελίχθησαν σε πραγματικές αυτοδιοικούμενες εθνικές εστίες (Κόκκινου, 1931, σσ. 10-11), χωρίς πάντως να εκλείψει ο κοτζαμπασισμός και η 'γεροντομάζωξη'. Είναι όμως γεγονός ότι το ευρύτερο κοινοτικό σύστημα αναπτύχθηκε ως ένα οργανωμένο παρακράτος με ίδιο λαϊκό δίκαιο που έτεινε στην εθνική ολοκλήρωση στην οποία συνέβαλε η διάρθρωση του θρησκευτικού θεσμού (Βισβίκη, 1983, σ. 91).

Την λειτουργία της ευρύτερης ελληνικής κοινωνίας επί τουρκοκρατίας ως θεσμού υποκατάστασης, σε σημαντικό βαθμό, της κρατικής εξουσίας τονίζει ο Γ. Κοντογιώργης (Κοντογιώργης, 1982, σ. 10), ενώ, κατά τον Δ. Ζακυθινό, οι κοινότητες δεν ήταν μόνο ένα απλό έμβρυο αυτόνομης κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης, αλλά και ένα μέσο διατήρησης της εθνικής και θρησκευτικής ύπαρξης (Zakythinios, 1948, σ. 243): κατά τον G. Finlay, «υπήρξαν η πολιτική ψυχή του έθνους» (Finlay στο Zakythinios, 1948, σ. 31). Αυτές τις διαπιστώσεις είχε ως πρότυπο του Συντάγματός του το 1797 ο Ρήγας Φεραίος με αφετηρία την υπαρκτή στις ημέρες του κοινότητα (Πανταζόπουλος, 1975, σ. 120).

Γ. Συμπερασματικά στην Ελλάδα υπήρχε μία παράδοση στα κοινά, που εκφραζόταν στον όχι αποκλειστικό αλλά επικρατούντα ρόλο του κοινοτικού θεσμού ως παράγοντος δημοκρατικής οργάνωσης και λειτουργίας συνδεδεμένου με την ελευθερία και τα ατομικά δικαιώματα και τις υποχρεώσεις, ως έκφρασης γνήσιου πολιτικού φιλελευθερισμού. Τα δεδομένα αυτά προέρχονται από

εγνωσμένου κύρους επιστήμονες και προσωπικές τους έρευνες,³ με κύριο ερευνητή στον μεσοπόλεμο τον Κώστα Καραβίδα, την σημασία του έργου του οποίου, στην ανατύπωση του 1981, έχει αναγνωρίσει στον πρόλογο ο Π. Κανελλόπουλος (Καραβίδα, 1981)⁴. Αποτελούν άτυπη έκφραση μιας 'κοινωνιολογίας της γνώσης' που συστοιχεί με την αντίληψη των Berger και Luckmann για 'την κοινωνική συγκρότηση της πραγματικότητας', δηλαδή την ανάλυση της κοινής συμμετοχικής διαδικασίας με την οποία παράγεται καθημερινά η γνώση (Berger & Luckmann, 1967). Με βάση τα στοιχεία αυτά εκπλήσσει η απόλυτη άρνηση ύπαρξης κοινοτικής παράδοσης από τον Π. Κιτρομηλίδη με ανάρμοστους χαρακτηρισμούς και χωρίς παράθεση αντεπιχειρημάτων (Κιτρομηλίδης, 1982, σσ. 32-48).

Δ. Κατά την Επανάσταση αναγνωρίσθηκε η ανάγκη ενιαίας κεντρικής εξουσίας για την επιτυχία του Αγώνα, διατηρήθηκε όμως η κοινότητα ως πρώτος βαθμός της τοπικής αυτοδιοίκησης (Πανταζόπουλος, 1975, σ. 122). Ο Καποδίστριας, ως ενσάρκωτής της ιδέας της εθνικής ενοποιητικής εξουσίας, αντιλαμβανόταν ότι το κράτος δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει αποτελεσματικά αν δεν παραμεριζόταν η τοπική εξουσία του κοτζαμπασισμού, γι' αυτό και αναπόφευκτα ήταν υπέρ του παραμερισμού του κοινοτικού συστήματος (Φίλιας, 1996, σσ. 83- 84· Πετρίδης, 1990, σσ. 147-148· Μεταξάς 2018, σσ. 95-123.)⁵. Μετά την δολοφονία του Καποδίστρια η Ε' Εθνική Συνέλευση του 1832, εν γνώσει της εγκατάστασης της μοναρχίας, απεφάσισε, αποτρέποντας τον μονομερή κρατικό συγκεντρωτισμό, να εξασφαλίσει την λειτουργία της κοινότητας στους δύο πρώτους βαθμούς της τοπικής αυτοδιοίκησης, την κοινότητα και την επαρχία (Πετρίδης, 1990, σ. 142; Πανταζόπουλος, 1985). Η συνέχεια είναι γνωστή. **Μόνιμη κατάργηση της κοινοτικής αυτοδιοίκησης**

Η κοινοτική παράδοση τερματίσθηκε βίαια όταν στην επαναστατημένη Ελλάδα η βαυαρική απόλυτη μοναρχία διέλυσε με νόμο το 1833 τις κοινότητες και τις αντικατέστησε με τους δήμους ως διοικητικές αρχές. Η οδυνηρή συνέχεια είναι ότι το νομικό αυτό καθεστώς εμπεδώθηκε και έκτοτε το νεοελληνικό Κράτος είδε την κοινότητα απλώς ως διοικητική ενότητα εξαρτημένη από το Κράτος. Αντίστοιχα, την τοπική (ή, κατά Κοντογιώργη, «κοινοτική») αυτοδιοίκηση επεδίωξε επιμόνως «να την απογυμνώσει από το πολιτικό της περιεχόμενο και να την υποβιβάσει σε απλό εκτελεστικό όργανο της κεντρικής διοίκησης» (Κοντογιώργης, 1982, σ. 49). Στο πλαίσιο αυτό ακόμη και η συνταγματική κατοχύρωση του όρου 'τοπική αυτοδιοίκηση' (αρθρ. 102, του Συντάγματος) δεν απέτρεψε την νομική παραμόρφωσή του, όπως προσφυώς έχει επισημανθεί (Παυλόπουλος, 1982, σσ. 49 & 50-52), κι αυτό, διότι ο νομοθέτης εθέσπισε ένα πλαίσιο συντρεχουσών αρμοδιοτήτων

3 Βλ. τις μελέτες των Ν. Πανταζόπουλου, Δ. Ζακυθνού (1945; 1948; 1954; 1957), Ι. Βισβίζη (1953), Α. Βακαλόπουλου (1964), Β. Φίλια (1974), Ν. Σβορώνου (1972, 1986), Κ. Βεργόπουλου (1992).

4 Κ.Δ. Καραβίδα, Το πρόβλημα της αυτονομίας. Σοσιαλισμός και Κοινοτισμός (1930), Αθήνα: Παπαζήσης, 1981 (ανατύπωση), πρόλογος Π. Κανελλόπουλου, εισαγωγή Κ. Βεργόπουλου, σ. ΙΧ επ. Για την σχέση του Π. Κανελλόπουλου με τον Καραβίδα και την εκτίμηση του έργου βλ. Χ. Χάρακας, «Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος και ο κοινοτισμός», Πρακτικά επισημονικού συνεδρίου για τον ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟ, Αθήνα: Εταιρεία Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου, 2012, σ. 293 επ., σ. 298-300. Για τον Καραβίδα έχει εκδοθεί σημαντικό συλλογικό έργο με συμβολές εξεχόντων επιστημόνων: Μ. Κομνηνού, Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), Κοινότητα κοινωνία και ιδεολογία. Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η Προβληματική των Κοινωνικών Επιστημών, Αθήνα: Παπαζήσης, 1990. Βλ. και Μ. Μελετόπουλος, Κοινοτισμός. Το έργο του Κωνσταντίνου Καραβίδα και οι συγγενείς προσεγγίσεις, Αθήνα: Εναλλακτικές εκδόσεις, 2013.

5 Π. Πετρίδης, Πολιτικοί και συνταγματικοί θεσμοί στη νεότερη Ελλάδα (1821-1843), Θεσσαλονίκη, 1990, σ. 147-148. Βλ. και Α.-Ι.Δ. Μεταξάς, «Το κρυμμένο εγχειρίδιο. Στρατηγικές και τακτικές στη διπλωματική σκέψη και πράξη του Ιωάννη Καποδίστριας», στο: Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, ΙΑ' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Επτανησιακός βίος και πολιτισμός, Κεφαλλονιά (sic), 24-25 Μαΐου 2018, σ. 95-123.

που μπορούν να ασκηθούν όχι μόνο από τους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης, αλλά και από κρατικά όργανα κατοχυρώνοντας την επέμβασή τους σε θέματα ανήκοντα στην αποκλειστική αρμοδιότητα των οργανισμών αυτών.

Στην αυγή του 20ου αιώνα εφάνη προς στιγμήν ότι επίκειται αλλαγή διότι η κυβέρνηση Ε. Βενιζέλου το 1912 ανεγνώρισε με νόμο την αγροτική κοινότητα ως αυτοδιοικούμενη περιοχή, αλλά η μεταρρύθμιση δεν πραγματοποιήθηκε. Έκτοτε και επί ένα αιώνα τεράστια πολυνομία θεσπίσθηκε για τους δήμους και τις κοινότητες (από το 1912-1984 περισσότεροι από 130 νόμοι και υπουργικές αποφάσεις, και μέχρι σήμερα αλλεπάλληλα σχέδια οργάνωσης: Καποδίστριας, Καλλικράτης, Κλεισθένης υιοθετήθηκαν)· το αποτέλεσμα ήταν να αποκαλύπτεται η έλλειψη υγιούς και σαφούς κρατικής αντίληψης και σύγχυση σχετικά με τα θέματα αυτά και, αντί να υπάρξει ενίσχυση της τοπικής αυτοδιοίκησης, αυτή να έχει εκπέσει σε εξάρτημα της κρατικής δομής και «να έχει καταντήσει επαίτης της κεντρικής εξουσίας», όπως ετόνιζε προ ετών με την εμπειρία της η δήμαρχος Αγίου Δημητρίου (Αττικής) Μαρία Ανδρούτσου⁶. Τελικά αυτό σημαίνει ότι στην ισχύουσα ετεροδιοίκηση οι κάτοικοι των δήμων, κοινοτήτων, επαρχιών όχι μόνο αποκλείονται από οποιαδήποτε συμμετοχή στην από κοινού αντιμετώπιση και λύση προβλημάτων που τους αφορούν, αλλά και από τον δημόσιο λόγο. Στην νεοελληνική αυτή κακοδαιμονία απαιτείται να τεθεί τέρμα.

Η ΚΑΤΑΛΛΗΛΗ ΑΝΑΒΙΩΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ ΩΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΑΝΑΝΕΩΣΗ

Ο εκσυγχρονισμός της Πολιτείας και κοινωνίας επιβάλλει την εκ βάθρων κατάλυση του κομματικού κρατισμού και την ουσιαστική αποκέντρωση της ιδίας της Πολιτείας. Η θεμελιακή αυτή ανάγκη συνδέεται με την κατάργηση της ‘μονοαξονικής λογικής’, της μονοκρατορίας ενός θεσμικού κέντρου που κυριαρχεί ακόμη στην ελληνική πολιτικο-κοινωνική πραγματικότητα (Diamandouros, 2012, σσ. 9-18). Η ουσιαστική αποκέντρωση της ελληνικής Πολιτείας μέσω της αναγέννησης των κοινοτήτων μπορεί να λειτουργήσει – παραφράζοντας την καίρια έκφραση του Ν. Διαμαντούρου (Διαμαντούρος, 2016, σσ. 22) – ως θεσμικό αντίβαρο, ικανό να συνθέσει ένα πολυεπίπεδο σύστημα οριζόντιας λογοδοσίας, θα έχει ως συνέπεια, πέραν των ‘εκ των άνω’ καθοριστικών επεμβάσεων, την ενεργό συμμετοχή του πολίτη στην λήψη αποφάσεων που τον αφορούν. Η εξέλιξη αυτή θα συμβάλει αποφασιστικά στην ενδυνάμωση της κοινωνίας και κουλτούρας πολιτών (civic culture) και τελικά «στην διαμόρφωση μίας δημοκρατίας υψηλότερης ποιότητας». Με την έννοια αυτή η μελέτη της κατάλληλης αναγέννησης του κοινοτισμού αποτελεί πρόκληση για τους Έλληνες κοινωνικούς επιστήμονες αλλά και μία συλλογική υποχρέωση απέναντι στον Έλληνα πολίτη, όπως ορθότατα τονίζει Ν. Διαμαντούρος (Διαμαντούρος, 2016, σ. 23).

Α. ΟΥΣΙΑΣΤΙΚΗ ΑΠΟΚΕΝΤΡΩΣΗ

Είναι αυτονόητο ότι η αποκέντρωση, όπως εννοείται στην παρούσα μελέτη, αντιπαράθεται στους όρους ‘αποκέντρωση’, ‘αποκεντρωτικό σύστημα’, οι οποίοι χρησιμοποιούνται από τα ελληνικά Συντάγματα, αρχής γενομένης από αυτό του 1925 (βλ. και άρθρο 101 του ισχύοντος Συντάγματος) και οι οποίοι έχουν σχεδόν ομόφωνα καθιερωθεί από την νομική θεωρία ως στοιχεία του διοικητικού συστήματος του ελληνικού κράτους που αναγνωρίζει σε διοικητικές ενότητες (δήμους,

6 Κοινωνική Επιθεώρηση (περιοδικό), τ. 3, 2013, σ. 31.

επαρχίες, νομούς..) ορισμένες -όχι αποκλειστικές- αρμοδιότητες. Αντίθετα η ουσιαστική αποκέντρωση συνδέεται με το αυτόνομο κοινοτικό σύστημα αυτοδιοίκησης. Μόνο η κατάλληλη αναβίωση του είναι δυνατόν, εκτός από τις θετικές πολιτικές επιπτώσεις, να θέσει συν τω χρόνω τέρμα στις πελατειακές σχέσεις που έχουν διαφθείρει εις βάθος το ήθος πολιτών, κομμάτων και δημόσιας διοίκησης και οι οποίες καθ' εαυτές, ως γνωστόν, όχι μόνον δεν έχουν καμμία σχέση με καπιταλιστικές επιλογές, αλλά σχεδόν πάντοτε τις αναιρούν. Η εξέλιξη αυτή αναμένεται να οδηγήσει στην απεξάρτησή των πολιτών από τα κυβερνώντα κόμματα και επομένως στην ανάκτηση του φιλελεύθερου ιστορικού πολιτικού ήθους των. Αντιστοίχως αναμένεται αφ' ενός, τα πολιτικά και ειδικά τα κυβερνώντα κόμματα να περιορισθούν σταδιακά στον δημοκρατικά αναγκαίο λειτουργικό τους ρόλο στα πλαίσια του κοινοβουλευτισμού⁷ αφ' ετέρου, η διοίκηση να παύσει να λειτουργεί στη βάση αυθαιρέτων και παρανόμων κριτηρίων ιδιωτικής σκοπιμότητας και να «ανακαλύψει» τον χαρακτήρα της χρηστής διοίκησης, την «διήκουσα γραμμή μεταξύ δημόσιας υπηρεσίας και δημοσίου συμφέροντος», και την αρχή της ισότητας (Παυλόπουλος, 2017, σσ. 41 & 155), δηλαδή να εκδημοκρατισθεί, όπως προσφυώς έχει επισημάνει ο H. Kelsen⁸.

Οι κοινότητες είναι σημαντικό να λειτουργούν ως αυθυπόστατες οικονομικές (αγροτικές, βιοτεχνικές, βιομηχανικές, ναυτιλιακές) μονάδες, τόσο μάλλον καθ' όσον στην Ελλάδα ως περιφερειακή χώρα του καπιταλισμού οι επιχειρηματίες είναι ως επί το πλείστον αυτοί οι ίδιοι οι δικαιούχοι των οικονομικών ωφελημάτων. Το γεγονός αυτό προσφέρεται να αποτρέπει την φυγάδευση κεφαλαίων των μελών της κοινότητας σε ευρύτερες επενδύσεις εκτός αυτής και να συμβάλλει στην αυτόνομη ενδυνάμωση των χωριών-πόλεων· συγχρόνως αυτό θα συντελέσει, στις σημερινές συγκυρίες, να ενταχθούν οι κοινότητες και στα πλαίσια της ΕΕ, απολαμβάνοντας και τα αντίστοιχα οφέλη.

B. ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΣ ΕΚΣΥΧΡΟΝΙΣΜΟΣ

Η υλοποίηση της αποκέντρωσης του ελληνικού Κράτους προϋποθέτει κατάργηση νομοθετημάτων που αποτελούν προσκόμματα στην επίτευξή της, διότι αφαιρούν από τα υποκείμενα της τοπικής αυτοδιοίκησης την αυτονομία τους. Στο ισχύον Σύνταγμα του 1975 αυτό αφορά αφενός το άρθρο 102, εδ. 3, που επιτρέπει με νόμο να προβλέπονται αναγκαστικοί ή εκούσιοι (!) σύνδεσμοι των οργανισμών αυτοδιοίκησης και αφετέρου το άρθρο 12, εδ. 5, που επιτρέπει την σύσταση με νόμο αναγκαστικών συνεταιρισμών. Είναι προφανές ότι, εκτός των αναφερθεισών συνταγματικών διατάξεων, απαιτείται η κατάργηση και άλλων νομοθετημάτων για να ολοκληρωθεί η μεταρρύθμιση⁹.

Μόνο η αναγέννηση του κοινοτικού συστήματος είναι πρόσφορη για την εξουδετέρωση του υδροκεφαλισμού του Κράτους και την ποιοτική αναβάθμιση της ελληνικής δημοκρατίας. «Οι πόλεις μας, οι γειτονιές μας, οι αποφάσεις για τις πόλεις και τις γειτονιές μας χρειάζονται περισσότε-

7 Για το πρόβλημα του κοινοβουλευτισμού από κοινωνιολογικής και κοινωνικο-φιλοσοφικής απόψεως, βλ. H. Kelsen, «Das Problem des Parlamentarismus. Soziologie und Sozialphilosophie», Schriften der Soziologischen Gesellschaft in Wien III, Wien-Leipzig: W. Braumüller, 1925. Για τον λειτουργικό ρόλο των πολιτικών κομμάτων στην δημοκρατία κλασικό είναι το έργο του Maurice Duverger, *Les partis politiques* (1951), 5e éd., Paris, 1964.

8 Γενικά την ανάγκη εκδημοκρατισμού της διοίκησης ετόνιζε ήδη το 1921 ο H. Kelsen. Βλ. «Demokratisierung der Verwaltung», *Zeitschrift für Verwaltung*, 1921, σ. 5-15.

9 Η νομική αυτή παράμετρος εξέρχεται του πλαισίου της παρούσης μελέτης.

ρη δημοκρατία, με την έννοια της συμμετοχής, του ήθους, της ανιδιοτέλειας. Και χρειάζονται περισσότερο πολιτισμό, όχι μόνο σε σχέση με τις πολιτιστικές εκδηλώσεις..., αλλά και στους δρόμους και στα σπίτια, στους χώρους δουλειάς και σπουδής... ο πολιτισμός και η δημοκρατία... χρειάζονται αυτογνωσία, ανάληψη ευθύνης, δημιουργία, τόλμη... μία γνώση που να σκύβει με σεβασμό και στοργή στην μικρή γωνιά του δρόμου της γειτονιάς μας και να ανοίγεται στους μεγάλους δρόμους της μνήμης και του κόσμου». Οι επισημάνσεις αυτές αποτελούν σύγχρονες κεντρικές θέσεις της κοινωνιολογίας της γνώσης που ανέπτυξε, με αφορμή τις πρόσφατες δημοτικές εκλογές, η καθηγήτρια Πέπη Ρηγοπούλου (Ρηγοπούλου, 2019, σσ. 19 & 22). Η ουσιαστική απελευθέρωση του κοινοτικού συστήματος θα αναζωογονήσει τον βίοκοσμο του Habermas στον οποίο εναρμονίζονταν παραδοσιακά και θα εναρμονίζονται οι διαντιδράσεις των συμμετεχόντων μελών της κοινότητας και μάλιστα σε συνδυασμό με την 'επικοινωνιακή λογική' του Habermas, στα πλαίσια της οποίας τα άτομα επιδιώκουν την αμοιβαία κατανόηση (Habermas, 1987, pp. 9 & 182), όπως συνέβαινε στην γνήσια κοινοτική παράδοση.

Εξάλλου, είναι αυτονόητο ότι η αποδέσμευση του αυτοδιοίκητου κοινοτισμού από τον κρατικό κλοιό θα συνυπάρχει με ενιαία κεντρική εξουσία και ειδικά με το κοινοβουλευτικό σύστημα. Η συνύπαρξη κοινοτικής αυτοδιοίκησης και Κράτους ως αρχή είναι δεδομένη και από ιστορικής και από συστηματικής απόψεως, όπως έχει δειχθεί στο παρελθόν. Αυτό βεβαιώνεται και από το ότι ο κοινοτισμός ως αυτόνομο σύστημα αυτοδιοίκησης έχει μεν ως αφετηρία τις κοινότητες (πόλεις-χωριά), αλλά απροβλημάτιστα έχει λειτουργήσει σε ευρύτερα επίπεδα (επαρχίες, περιφέρειες) χωρίς να προσκρούει στην ανάγκη εύρυθμης λειτουργίας του κράτους, ακόμη και όταν συγκροτούνται για γενικότερα θέματα άτυπες ενώσεις περιφερειών, ακόμη και σε εθνικό πλαίσιο, για διαβουλεύσεις.

ΣΗΜΕΡΙΝΕΣ ΕΛΠΙΔΟΦΟΡΕΣ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΕΣ

Σαν μακρινό απόηχο της κοινοτικής παράδοσης είναι αξιοσημείωτο ότι στις πρόσφατα διεξαχθείσες δημοτικές εκλογές υψώθηκαν μεμονωμένες αλλά χαρακτηριστικές φωνές που παραπέμπουν στο κοινοτικό σύστημα αυτοδιοικήσεως. Θα αναφερθούν τρία παραδείγματα. Πρώτον, η δημοτική κίνηση 'Γαλάτσι ο Τόπος μου' που κατήγγειλε ότι «στην πραγματικότητα δεν έχουμε 'αυτοδιοίκηση' αλλά 'ετεροδιοίκηση'... Είναι στιγμή να αρνηθούμε τα ψέματα, την υποβάθμιση της πόλης και της ζωής μας, την υποτίμηση της νοημοσύνης μας. Η πόλη μας στηριγμένη στον ανεκμετάλλευτο πλούτο των φορέων και των πολιτών της, είναι σε θέση να χαράξει μια νέα πορεία σύμφωνη με τις ανάγκες των ίδιων των κατοίκων της... ο Δήμος, η πόλη αποτελεί το πεδίο που σήμερα συγκεντρώνει τα σύγχρονα προβλήματα της κοινωνίας όπως αυτή εξελίσσεται... Σας καλούμε να πάρετε ενεργό μέρος στην προσπάθεια να φτιάξουμε τον τόπο μας όπως μας αξίζει. Γιατί η συμμετοχή όλων μας, η συστηματική προσπάθεια ανάδυσης μιας νέας κοινωνικοποίησης, είναι προϋπόθεση για ένα καλύτερο αύριο»¹⁰.

Μια δεύτερη ενδιαφέρουσα κίνηση ήταν η «Δράση για μία άλλη πόλη» στα Βριλήσσια που έβλεπε τον δήμο σαν Πολιτεία, όχι σαν εργολαβία, δηλαδή ως κοινωνία και διοίκηση μαζί, τονίζοντας όμως ότι για να γίνει αυτό χρειάζεται μία νέα κοινωνικοποίηση να βλέπεται η πόλη όχι απλώς σαν άθροισμα κατοίκων μόνο πελατών μιας αγοράς και ποτέ πολιτών, αλλά «μέσα από τον οπτική

¹⁰ Διαδικτυακή ιστοσελίδα <https://edromos.gr/galatsiotoposmou.wordpress.com>

των κοινωνικών και των ανθρωπίνων σχέσεων...». Η δημοκρατία αναδεικνύει τον δημότη που θέλει ρόλο στα πράγματα και «εμπόδιο για τη δημοκρατία είναι η κομματοκρατία που μεταφέρει την χειραγώγηση από το κεντρικό πολιτικό σκηνικό στο επίπεδο των δήμων και έχει ως μόνη μέθοδο την διαίρεση σε στρατόπεδα»¹¹.

Τρίτο παράδειγμα ήταν «η πρωτοβουλία πολιτών Βύρωνα», που «κέρδισε κόσμο ενεργό που πονάει τον Βύρωνα, χωρίς καμιά κομματική στήριξη, άμεση ή έμμεση, και αυτός θα έπρεπε να είναι ο ορισμός της αυτοδιοικητικής παράταξης... η τοπική αυτοδιοίκηση ασφυκτιά από τον όλο και στενότερο εναγκαλισμό της κεντρικής εξουσίας... όσο συνεχίζεται ο κομματικός και κρατικός εναγκαλισμός δεν θα έχουμε ούτε Τοπική ούτε Αυτοδιοίκηση...»¹².

Τα μεμονωμένα αυτά παραδείγματα είναι ενδεικτικά των δυνατοτήτων ευρύτερης κινητοποίησης δημοτικών προσώπων προς την κατεύθυνση του αυτόνομου κοινοτικού συστήματος απεγκλωβισμένου από τον κρατικό διοικητικό κλοιό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Βισβίκη, Ι. (1983). «Η κοινοτική διοίκηση των Ελλήνων κατά την Τουρκοκρατίαν», στο: *Η ιδιοπροσωπία του Νέου Ελληνισμού*, Αθήναι: Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν.
- Γουλιέλμος, Ν. (1974). *Νεοελληνική πραγματικότητα*. Αθήνα: Νέοι Σοσιαλιστές,
- Δημητράκος, Δ. (1977). «Η ιδεολογία των κομμάτων στη σύγχρονη Ελλάδα», στο: Κοντογιώργης, Γ. (1977). *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εξάντας.
- Διαμαντούρος, Ν. (2000). *Ο Συνήγορος του Πολίτη: Η δημοκρατία σε βάθος*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Διαμαντούρος, Ν. (2006). «Όψεις μιας μεταβαλλόμενης κοινωνίας: παγιώσεις και ανατροπές», στο: Κονιόρδος, Σ., Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. & Παναγιωτοπούλου, Π. (επιμ.) (2006). *Κοινωνικές εξελίξεις στη σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Σάκκουλας.
- Διαμαντούρος, Ν. (2016). «Διαφθορά, χρηστή διοίκηση, κράτος δικαίου και ποιότητα δημοκρατίας», στο: Ζιούβας, Δ. (επιμ.) (2016). *Δίκαιο και πολιτική κατά της διαφθοράς*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Καραμπελιάς, Γ. (2015). 1204-1922. *Η διαμόρφωση του νεώτερου ελληνισμού*, τ. Β', 1821. Η παλιγγενεσία. Αθήνα: Εναλλακτικές εκδόσεις.
- Κασιμάτης, Γ. (1995). *150 χρόνια ελληνικού κοινοβουλευτικού βίου, 1844-1994*. Αθήνα: Σάκκουλας.
- Καστοριάδης, Κ. (1986). *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*. Αθήνα: Ύψιλον.
- Κιτρομηλίδη, Π. (1982). «Δημοκρατικές προσδοκίες και ιδεολογικές μυθοποιήσεις: Η προσγραφή ιστορικής γενεαλογίας στο αίτημα της Τοπικής Αυτοδιοίκησης», *Επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης*, τ. 5, *Αυτοδιοίκηση και Πολιτική*, 32-48.
- Κόκκινου, Δ. (1931). *Η ελληνική Επανάσταση*, τόμος πρώτος, το 1821. Αθήναι.
- Κονδύλης, Π. (2011). *Οι αιτίες της παρακμής της σύγχρονης Ελλάδας. Η καχεξία του αστικού στοιχείου στη*

11 Διαδικτυακή ιστοσελίδα www.drasisvrilissia.gr

12 Εφημερίδα Δρόμος της Αριστεράς, 14-15 Ιουνίου 2019, σ. 20-21.

νεοελληνική κοινωνία και ιδεολογία. Αθήνα: Θεμέλιο.

Κοντιάδης, Ξ. (2009). *Ελλειμματική δημοκρατία*. Αθήνα: Σιδέρης.

Κοντιάδης, Ξ. & Ανθόπουλος, Χ. (2008). *Κρίση του ελληνικού πολιτικού συστήματος*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Κοντογιώργης, Γ. (1982). «Κοινοτικό σύστημα και πολιτική αυτονομία. Στις πηγές της ελληνικής τοπικής αυτοδιοίκησης», *Δίκαιο και Πολιτική*, τ. 2, Αφιέρωμα Τοπική Αυτοδιοίκηση, σ. 49 επ., σ. 55-56 (παραπέμποντας σε μελέτες Δ. Ζακυθηνού και Ν. Σβορώνου δημοσιευμένες στην γαλλική γλώσσα).

Κοντογιώργης, Γ. (1982). *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές κοινότητες της τουρκοκρατίας*. Αθήνα: Λιβάνης, Νέα Σύνορα,

Μεταξάς, Α.-Ι.Δ. (2018). «Το κρυμμένο εγχειρίδιο. Στρατηγικές και τακτικές στη διπλωματική σκέψη και πράξη του Ιωάννη Καποδίστρια», στο: *Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, ΙΑ΄ Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Επτανησιακός βίος και πολιτισμός, Κεφαλλονιά (sic), 24-25 Μαΐου 2018*, σ. 95-123.

Πανταζόπουλος, Ν. (1975). «Ελλήνων συσσωματώσεις κατά την Τουρκοκρατίαν», στο: *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τόμ. ΙΑ΄, Κοινότητες, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Πανταζόπουλος, Ν. (1985). «Ο ελληνικός κοινοτισμός και η νεοελληνική κοινοτική παράδοση», στο: *Όψεις νεοελληνικού βίου, πρώτος κύκλος ομιλιών*, Θεσσαλονίκη: Λαογραφικό-εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας.

Πανταζόπουλος, Ν. (1998). *Νεοελληνικό Κράτος και ευρωπαϊκή κοινότητα. Ο καταλυτικός ρόλος των Βαυαρών, με τη συμμετοχή του Μιχάλη Σταθόπουλου*. Αθήνα: Παρουσία.

Παπαρρηγοπούλου, Κ. (1915). *Τα διδακτικότερα πορίσματα της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*. Νέα Υόρκη.

Παυλόπουλος, Π. (1982). «Τοπικές υποθέσεις και τοπική αυτοδιοίκηση. Η νομική παραμόρφωση του περιεχομένου ενός όρου και οι συνέπειές της», *Επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης*, τ. 5, *Αυτοδιοίκηση και πολιτική*. σσ. 49 & 50-52.

Παυλόπουλος, Π. (2017). *Η δημόσια υπηρεσία. Μία ενδοσκόπηση του δημόσιου χώρου*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Πετρίδης, Π. (1990). *Πολιτικοί και συνταγματικοί θεσμοί στη νεότερη Ελλάδα (1821-1843)*. Θεσσαλονίκη.

Ροζάκου, Κ. & Γκαρά Ε. (2013). *Ελληνικά παράδοξα. Πατρωνία, κοινωνία πολιτών και βία*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Σβορώνος, Ν. (1986). *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας (1972)*, ελληνική έκδοση. Αθήνα: Θεμέλιο.

Σβορώνος, Ν. (1986). *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Σπουρδαλάκης, Μ. (2006). «Κόμματα και κομματικό σύστημα. Από την τομή της Μεταπολίτευσης στις προκλήσεις του 21ου αιώνα», στο: Βάσσης, Λ. (2006). *Παράδοση και εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*. Αθήνα: Ταξιδευτής.

Τσάτσος, Δ. (2006). *Η μεγάλη παρακμή*. Αθήνα: Καστανιώτης.

- Τσουκαλάς, Κ. (1983). «Παράδοση και Εκσυγχρονισμός: μερικά γενικότερα ερωτήματα», στο: Τσαούση, Δ.Γ. (επιμ.). *Ελληνισμός και Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*. Αθήνα: Εστία.
- Τσουκαλάς, Κ. (1999). *Κοινωνική ανάπτυξη και Κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα* (1981). Ζ' έκδ., Αθήνα: Θεμέλιο.
- Φιλάρτου, Γ. (1962). *Πολιτεία και κοινότητες. Κοινά και Ομοσπονδία*. Αθήναι.
- Φίλιας, Β. (1996). *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα: η νόθα αστικοποίηση* (1971). Αθήνα: Gutenberg.
- Berger, P. & Luckmann, T. (1967). *The Social Construction of Reality*. New York.
- Bové, J. & Luneau, G. (2014). *Hold up à Bruxelles: les lobbies au cœur de l'Europe*. Paris: La Découverte.
- Courty, G. (2018). *La fabrique du politique. Sociologie de l'action publique, vol. 1, Le lobbying en France*. Bruxelles: Peter Lang.
- Diamandouros, P.N. (2012). «Politics, Culture, and the State: Background to the Greek Crisis», στο: Anastasakis, O. & Singh D. (ed.) (2012). *Reforming Greece: Sisyphean Task or Herculean Challenge?*. Oxford: South East European Studies at Oxford.
- Finlay, G. (1948). *History of Greece*, τόμ. Ε', στο Zakythinos, D. (1948). «*La Commune Grecque. Les conditions historiques d'une décentralisation administrative*», στο: *L'Hellénisme contemporain*. Athènes.
- H. Kelsen, H. (1926). «*Zur Soziologie der Demokratie*», *Der österreichische Wirt*, 19. Jahrgang, 1. Teil.
- Habermas, J. (1981), *Theorie des kommunikativen Handelns*, Band II, Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft 4. Aufl., Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Michel, H. (2005) (éd.), *Lobbyistes et lobbying de l'Union Européenne*. Strasbourg: Presses Universitaires de Strasbourg.
- Mouzelis, N. (1978). *Modern Greece: Facets of underdevelopment*. London Macmillan Press,.
- Smith, M.A. (2000). *American Business and Political Power. Public Opinion, Elections and Democracy*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Svoronos, N. (1972). *Histoire de la Grèce moderne* (1964), Paris: PUF.
- Zakythinos, D. (1948). «*La Commune Grecque. Les conditions historiques d'une décentralisation administrative*», στο: *L'Hellénisme contemporain*. Athènes.

Το Φανταστικό στοιχείο ως προϋπόθεση εδραίωσης συνειδητών δημοκρατικών ιδεών και εφαρμογής επαναστατικών λύσεων

Δημήτριος Καραγιώργος

Καθηγητής Υποκριτικής - Θεατρολόγος

Τμήμα Θεατρικών Σπουδών Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών

dimkaragiorgos@outlook.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ποια είναι τα χαρακτηριστικά του έτερου, του διαφορετικού του ξένου; Πόσο αυτά διαφέρουν μεταξύ της Καθολικής Δύσης και της καθ' ημάς Ορθόδοξης Ανατολής; Ποιοι ορίζουν την ποιότητα και το μέγεθος των πολιτισμών; Η πανδημία των Αγορών υπαγορεύει πολιτισμό; Πιστεύουμε ότι: «Το Φανταστικό στοιχείο ως προϋπόθεση εδραίωσης συνειδητών δημοκρατικών ιδεών και εφαρμογής επαναστατικών λύσεων», δύναται να δώσει απαντήσεις και λύσεις στα αδιέξοδα και στις επιβολές της εποχής μας.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: φανταστικό στοιχεία, δημοκρατικές ιδέες, επαναστατικές λύσεις.

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ & Ο ΕΤΕΡΟΣ

Οι πολύφερνοι τιμητές της Ευρωπαϊκής μας ταυτότητας, προοπτικής και στόχευσης, συχνά υποτιμούν (διάβαζε λαιδορούν) όσους από εμάς έχουμε και καταθέτουμε μια άλλη εκτίμηση και θεώρηση των πραγμάτων. Αυτή η εκτίμηση ερείδεται σε ιστορικά γεγονότα, αλλά και ιδεολογικές επιλογές, οι οποίες σε τίποτε δεν διαφέρουν από τις ανάλογες επιλογές (ενδεχομένως αυθαίρετες) των θαυμαστών και μιμητών του Ευρωπαϊκού μοντέλου.

Σε πείσμα των καιρών θα προσπαθήσω, κατ' αρχάς, και όσο μπορώ στα χρονικά περιθώρια ενός συνεδρίου, αλλά και όσο μου επιτρέπει η θεωρητική μου σκευή, να καταδείξω με επιχειρήματα τους λόγους της Ελληνικής Ιδιαιτερότητας ή Ιδιοπροσωπείας. Τους λόγους δηλαδή για τους οποίους κάποιος από μας θεωρούμε ότι η υπάρχουσα καθ' ημάς Ανατολή καθορίζει ως Άλλον, δηλαδή Ξένον, δηλαδή Έτερον, Διαφορετικόν την ίδια την Ευρώπη. Αυτή είναι η ειδοποιός διαφορά.

Αυτό δεν σημαίνει ότι δικαιολογούμε ή πολύ περισσότερο αποδεχόμαστε την ανωτέρω εκτίμηση. Όμως από την άλλη δεν δύναται, για καθαρά επιστημονικούς λόγους, να την αποσιωπήσουμε.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΑ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΔΙΟΠΡΟΣΩΠΕΙΑ

Θεωρούμε ότι η ανάδειξη των χαρακτηριστικών της Ελληνικής Ιδιαιτερότητας κατά τον Κορνήλιο Καστοριάδη, ή της Ελληνικής Ιδιοπροσωπείας κατά τον Γιώργο Καραμπελιά, μπορεί να συμβάλει, στην πρόσληψη ενός άλλου τρόπου θέασης, αντιμετώπισης και προώθησης της «πραγματικότητας» η οποία έχει διαμορφωθεί και έχει γίνει αποδεκτή ως μοναδικό μοντέλο ανάπτυξης.

ΤΟ ΕΘΝΟΣ-ΚΡΑΤΟΣ

Ας εξετάσουμε λοιπόν ποιοι είναι οι βασικοί παράγοντες οι οποίοι υπαγόρευαν τη δημιουργία του θεωρήματος (ή αφηγήματος κατά την τρέχουσα ορολογία) των Εθνών – Κρατών; Πώς καθόρισαν δηλαδή με άλλα λόγια τον Άλλον, τον Έτερον, τον Εχθρόν. Αυτόν δηλαδή που χωρίς την ύπαρξη του δεν θα μπορούσε να σταθεί το ίδιο το θεώρημα; Κρίνεται σκόπιμη αυτή η διευκρίνιση ώστε να γίνει κατανοητή η διαφορετική μας θεώρηση στη σημερινή «κατάσταση».

Οι βασικοί παράγοντες είναι:

- Η Γαλλική Επανάσταση,
- «Η γέννηση ενός Έθνους» (Αμερική),
- η μετα-αποικιοκρατική αναγκαιότητα (και όχι μόνο),

Το θέμα όμως που προέκυψε ήταν **Πως και Ποιος θα οριζόταν ως Άλλος**.

Στα κράτη που προέκυψαν μετά την κατάργηση της αποικιοκρατίας, ως Άλλος ορίστηκε, καθορίστηκε, θεωρήθηκε ότι είναι ο **μέχρι πρότινος τύραννος**.

Στις αστικές δημοκρατίες τέτοιος ήταν ο **μέχρι πρότινος φεουδάρχης**.

Η διαφοροποίηση της Ελλάδος, μετά την Επανάσταση του '21, έγκειται στο γεγονός ότι, ενστερνίστηκε ως Άλλον, όχι τον εξ Ανατολής - μέχρι πρότινος – κατακτητή/αλλόθρησκο. (Αυτόν, για λόγους ιστορικούς και πάντως όχι αυθαιρέτους, τον θεώρησε υπόλειμμα του Βυζαντίου, το οποίο αποδέχτηκε ως αναπόσπαστο στοιχείο της ιστορίας της και του πολιτισμού που εκπηγάξει απ' αυτόν). Κατά συνέπεια, για τη νεοσύστατη Ελλάδα ή τη Γραικία, τη Ρωμισούνη τέλος πάντων, **ως Άλλος θεωρήθηκε η Ευρώπη**.

Μα αυτό θα πουν ορισμένοι είναι αυθαιρεσία! Η απάντηση είναι όχι. Ή για να είμαστε περισσότερο σαφείς και δίκαιοι, είναι αυθαιρεσία τέτοιου είδους σαν αυτή που (καθ)όρισε την έννοια των Εθνών – Κρατών, αλλά και τα σύνορα, της υπόλοιπης Ευρώπης.

Με τον ίδιο τρόπο δηλαδή που δικαιούται κάποιος να έχει ως απείκασμα του ατομικού φαντασιακού τον Άγιο Βασίλη, τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, τον Αριστοτέλη ή τον Πλάτωνα. (Τι να κάνουμε!). Κάποιος άλλος, δεν μπορεί να αποφύγει, ως αναπαραγωγή του καθρέφτη, του συλλογικού φαντασιακού δηλαδή, τον Αττίλα, τον Ιβάν τον Τρομερό ή στην καλύτερη περίπτωση τον Τζέγκινς Χαν! (Τι να γίνει;).

[Ο Γκαίτε (1749-1832) είναι πολύ πρόσφατος και δεν μπορεί να θεσπίζει φαντασιακό. Τα κατορθώματα δε του 3ου Ράιχ, πολύ φρικαλέα, ώστε να επιβάλλεται να εξωθηθούν στη λήθη. Και οι δύο περιπτώσεις όμως δύνανται – ενδεχομένως - να ορίζουν επιλογές...].

Η ΑΛΛΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Θα προσπαθήσουμε λοιπόν να επανακαθορίσουμε τις εκτιμήσεις γύρω από τα δεδομένα. Να επαναχαράξουμε δρόμους σκέψης και να εκτίνουμε πεδία προσέγγισης. Τέλος θα τολμήσουμε να προτείνουμε λύσεις!

Ας ξεκινήσουμε διακρίνοντας, ή αν θέλετε αναδεικνύοντας τα χαρακτηριστικά τα οποία μας κάνουν Έτερους, δηλαδή Διαφορετικούς ή Ξένους, μη αφομοιώσιμους στο εγχείρημα της Ευρωπαϊ-

κής Ολοκλήρωσης.

Είναι πολλοί αυτοί οι οποίοι, με σημερινούς όρους, διαπιστώνουν χαιρέκακα ότι η αδυναμία αφομοίωσής μας προέρχεται από το γεγονός ότι οι Έλληνες δεν ήταν ώριμοι και ικανοί να διαχειριστούν, με δικούς τους όρους, την ελευθερία και το «μεγαλοϊδεατισμό» τους, αναφερόμενοι στην ληξιαρχική πράξη γέννησης του νεοελληνικού κράτους. Εμείς όμως θα πούμε ότι αυτό είναι άλλο ζήτημα και πάντως σε καμία περίπτωση δεν ακυρώνει την επιδίωξη της απελευθέρωσης, της αυτοδιάθεσης και του προσδιορισμού της εθνικής μας ταυτότητας (Πετράκου, 2018, σ.35).

Για τους παραπάνω λόγους, όχι μόνο δεν ευσταθεί, αλλά διαστρεβλώνεται θεαματικά η αλήθεια όταν θεωρείται η Επανάσταση ως η απαρχή συγκρότησης του σύγχρονου κράτους. Δεν συνέβη αυτό. Αντίθετα η συγκρότηση του σύγχρονου ελληνικού κράτους προέκυψε ΑΚΡΙΒΩΣ σε αντιπαράθεση με τους σκοπούς και τα αισθήματα των ξεσηκωμένων. Με λίγα λόγια βασίστηκε στην ήττα αυτής της εξέγερσης. Γι' αυτό και το εισήγαμε και δεν το παρήγαμε (Βαρβέρης Αλέκος, δημοσίευση στη σελίδα του f/b, Πέμπτη 26 Μαρτίου 2020).

Επιτρέψτε μου να μην θεωρώ τυχαίο το γεγονός ότι με ίδια επιχειρήματα προσέρχονται και οι σημερινοί Ευρωλάγνοι να διατυπώσουν τις επιφυλάξεις και τις ανησυχίες τους! Φαίνεται ότι αγνοούν εσκεμμένα – κατά συνέπεια δολίως αποκρύπτουν - ότι όλοι οι λαοί και όλα τα έθνη καθορίζουν και γράφουν την ιστορία τους επιλέγοντας κάποιο παρελθόν και αποσιωπώντας κάποιο άλλο. **Δεν είναι χαρακτηριστικό και επιλογή μόνο του Ελληνισμού.**

Και ερχόμαστε στο επίμαχο σημείο που αφορά τον προσδιορισμό του Άλλου.

Η Τζούλια Κρίστεβα υπογραμμίζει ότι: «*Η εθνική ταυτότητα μπορεί να προσδιοριστεί είτε σύμφωνα με το μοντέλο του:*

γαλλικού διαφωτισμού, ο οποίος προωθεί τα πολιτικά δικαιώματα και την ανοιχτότητα στους ξένους [εμείς / εκείνοι]. Ή του

γερμανικού ρομαντισμού, ο οποίος ευνοεί την ιθαγενή κοινότητα και επιδεικνύει εχθρότητα στην ετερότητα» [εντός / εκτός] (Τζιόβας, 2007, σ. 66).

Η Ελληνική συλλογική ταυτότητα φαίνεται να ανήκει περισσότερο στο δεύτερο τύπο, κρατώντας αποστάσεις ανάμεσα στο [εμείς] και στο [εκείνοι]. (Ε, τι να κάνουμε τώρα;)

Οι παραπάνω παρατηρήσεις, μας οδηγούν σε διαφορετικούς από τους πεπατημένους δρόμους σκέψης και θεώρησης των σύγχρονων αφηγημάτων, τα οποία έχουν εκπονηθεί, εδώ και τουλάχιστον τρεις δεκαετίες, από τις «δεξαμενές σκέψης» του νεοφιλελεύθερου αξιακού συστήματος (ΜΜΕ, Εκπαιδευτικά Ιδρύματα, Λέσχες, Ιδρύματα, Στέγες, Στάνες, Τυροκομεία, Διαδίκτυο κ.ά). Του συστήματος δηλαδή που καθορίζει τις προτεραιότητες, τις οποίες στη συνέχεια διαχειρίζονται οι Αγορές, τόσο για τα αμιγώς εθνικά θέματα, όσο και για αυτά που καθορίζουν οι λογαριθμικές επινοήσεις της παγκοσμιοποίησης.

ΤΟ ΦΑΝΤΑΣΙΑΚΟ, ΘΕΣΜΙΖΕΙ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ

Αναφέρθηκα στα ανωτέρω, ως εισαγωγή, διαμορφώνοντας το κατάλληλο θεωρητικό περιβάλλον ώστε να προτείνω το φαντασιακό ως τον βασικό παράγοντα καλλιέργειας του πλαισίου μέσα στο οποίο οφείλει να λειτουργεί μια κοινωνία.

Το **φαντασιακό**, ατομικό είτε συλλογικό, έχει ορισθεί από τον Κορνήλιο Καστοριάδη, ως ένα πλέγμα σημασιών ιδανικής προσέγγισης αυτών των πραγμάτων-γεγονότων τα οποία είναι συνηφασμένα με ένα σύνολο συμβολικών-μυθικών στοιχείων τα οποία χαρακτηρίζουν και διαφοροποιούν έναν πολιτισμό.

Το φαντασιακό, δεν αναφέρεται ή αναπτύσσεται στη φαντασία, αλλά σε αυτό που απευθύνεται στη συλλογική μνήμη, η οποία με τη σειρά της καθορίζει το πλαίσιο του φαντασιακού.

Ονομάζουμε ορισμένες σημασίες φαντασιακές επειδή δεν μπορούν να παραχθούν λογικά, ούτε μπορούν να συναχθούν από τα πράγματα. Προέρχονται από τη φαντασία των ανθρώπων / των κοινωνιών, του κοινωνικού φαντασιακού.

Θέσμιση, είναι η αποδοχή του συνολικού φαντασιακού χωρίς αυτό να προϋποθέτει τη νομοθέτησή του, παρ' όλ' αυτά επιβάλλει – καθορίζει τρόπους τόσο στο σκέπτεσθαι, όσο και στο δραν. Πολλές φορές ενδεχομένως να ισχύσει το αντίθετο. Με άλλα λόγια είναι η νομοτέλεια του επέκεινα, όταν αυτή δεν τοποθετείται σε χρόνο ενεστώτα αλλά σε χρόνο ιστορικό - συντελεσμένο και αναφέρεται στην αφομοιωτική ιστορική μνήμη των μελών της κοινωνίας που την απαρτίζουν.

Η λέξη *θέσμιση* λοιπόν χρησιμοποιείται με την ευρύτερη δυνατή έννοια του όρου, για να συμπεριλάβει «*όλα όσα, με ή χωρίς τυπική κύρωση, επιβάλλουν τρόπους του δραν και του σκέπτεσθαι*».

Διαύγαση, ονομάζει ο Κορνήλιος Καστοριάδης τη διανοητική εργασία μέσα από την οποία ο άνθρωπος καλλιεργούσε τη δυνατότητα να προσπαθεί να σκέπτεται αυτό που κάνει και να γνωρίζει αυτό που σκέπτεται (Καστοριάδης, 1981, σ.14).

Πολύ φοβάμαι ότι στην εποχή μας αυτό έχει εκλείψει.

Όπως έχει χάσει το νόημά του και το **ασυνείδητο**, ως η πηγή του ακατέργαστου υλικού βάσει του οποίου το Εγώ, χτίζει το οικοδόμημα της προσωπικότητάς μας (Βιδάλη, 2001, σ. 134).

Την ίδια τύχη έχει, στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, των αγορών, του «τέλους της ιστορίας» και το συμβολικό ως εκείνο το πεδίο της κουλτούρας που διαχωρίζεται από τη φαντασιακή τάξη της φύσης (Τζιόβας, 2007, σ. 290).

ΟΤΑΝ ΕΚΛΕΙΨΕΙ Η ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑ

Αγαπητοί φίλοι, η εποχή μας, ισχυρίζομαι ότι μπορεί να χαρακτηριστεί ορθολογική και προγραμματισμένη. Πιστεύω ότι έχει απολέσει τη μαγεία, η οποία θεωρείται αναγκαία, ώστε να ανδειχθεί η ομορφιά και η συναρπαστικότητα της ζωής.

Αντ' αυτών αναπτύσσεται, **το αφήγημα της παραγωγικότητας για χάρη της παραγωγικότητας και της «ευεξίας» των αγορών!**

Στην εισήγησή μας θα εξετάσουμε κατά πόσο αυτή η προτεινόμενη προσέγγιση της ουσίας των πραγμάτων και οι απορρέουσες απ' αυτήν πρακτικές, είναι αναγκαίες και ικανές έτσι ώστε να επανακαθορίσουμε τις αξιακές συνιστώσες του Δυτικού Πολιτισμού εν συνόλω.

Με άλλα λόγια, φρονούμε ότι θα πρέπει να επανακαθορισθεί, ή ακόμα και να «εφευρεθεί» η αξία αυτή, η οποία θα αντικαταστήσει στο συλλογικό φαντασιακό την έννοια των αγορών, της οικονομίας και της παραγωγής.

Πώς όμως μπορεί αυτό να προκύψει και γιατί **ο Πολιτισμός, σαν ανώτατη μορφή έκφρασης** μιας κοινωνίας, πρέπει να συντελέσει και να πρωτοστατήσει σε αυτή την επιδίωξη; Και τέλος ποιος πρέπει να είναι ο ρόλος του Ελληνισμού και ειδικότερα της Ελληνικής Πανεπιστημιακής Κοινότητας;

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

Το κράτος –κατά τον Φίχτε – είναι θεσμός πολιτιστικός και ο λόγος της ύπαρξής του είναι ο πολιτισμός (Κεντούρι, 2017, σ. 71).

Οι όποιες λοιπόν αιτιάσεις περί της κατάργησης, ή αναθεώρησης της έννοιας του κράτους, από τα σύγχρονα συστήματα εξουσίας και διαμόρφωσης της κοινής γνώμης, αποβλέπουν πρωτίστως στην ακύρωση του ίδιου του πολιτισμού, με επακόλουθο την ακύρωση της ίδιας της ιστορίας. Ή αν θέλετε να το διατυπώσουμε περισσότερο ήπια, θα πούμε ότι οι μηχανισμοί εξουσίας που θέσπισαν στο παρελθόν το Έθνος – Κράτος, αυτοί οι ίδιοι μηχανισμοί, για καθαρά χρηστικούς και εξουσιαστικούς λόγους ομιλούν για το νέο αφήγημα της κατάργησής του.

Με την ίδια λογική, επιχειρούν να αποδομήσουν την ίδια την ιστορία, επικαλούμενοι ότι αυτή στόχο έχει, αποκλειστικά, την απλή καταγραφή των γεγονότων, αγνοώντας ή ορθότερα αποσιωπώντας ότι, *«Η επιστημονικότητα της επιστήμης (άρα και της ιστορίας) παραμένει πάντα υπό εξάρτηση της ιδεολογίας, μιας ιδεολογίας που κάθε επιμέρους επιστήμη, δεν θα μπορούσε να την υποβιάσει»* (Ντεριντά, 2000, σ. 50).

Ο Κωστής Μοσκώφ ορίζει την ιστορία ως την *«βίωση του όλου σώματος της ζωής, [...] η ιστορία είναι η διαλεκτική της εντός μας και της εκτός μας ύλης»* (Μοσκώφ, 1988, σ. 40).

Σε όλες όμως τις περιπτώσεις αγνοούν ότι *«η ιστορία δεν είναι πάντα ορθολογική, είναι σπανίως προβλέψιμη»* (Ντεριντά, 1996, σ. 101).

Τις ίδιες φιλοδοξίες έχουν ως προς την αποδόμηση της μυθολογίας, στοχεύοντας στην αποδυνάμωση του ρόλου που αυτή κατέχει στη διαμόρφωση της ιστορίας του πολιτισμού. Διαστρεβλώνοντας το αξίωμα ότι κάθε λαός χρησιμοποιεί τη μυθολογία για να καλύψει τις αρχές της ιστορίας του, για τις οποίες δεν είναι πάντα περήφανος. Κι αν η μυθολογία καλύπτει αυτό το πεδίο, οι φαντασιώσεις λειτουργούν κατ' αντίστοιχο τρόπο για το άτομο (Βιδάλη, 2001, σ. 11).

Εν προκειμένω λοιπόν επαφίεται στις δικές μας ενέργειες η θέσμιση ενός τέτοιου περιβάλλοντος που θα ανατρέψει την τρέχουσα αφήγηση, και συγχρόνως θα καθορίσει τις εξελίξεις.

Ας κάνουμε λοιπόν μιαν ιστορική αναδρομή στις περιόδους που διαμόρφωσαν και καθόρισαν την Ευρωπαϊκή σκέψη και συγχρόνως δρομολογήσαν τις εξελίξεις των πολιτικών συστημάτων, ώστε να σημειώσουμε επιγραμματικά τα εξής:

- **Κατά το 17ο αιώνα** η ορθολογική θεωρία του Ντεκάρτ και η αισθητική του κλασικισμού, δημιουργούν τις νέες κυρίαρχες αντιλήψεις, τις οποίες η νέα τάξη παρουσίασε αναπόφευκτα ως αιώνιες αλήθειες (Μπαχτίν, σ. 119).
- **Τον 17ο αιώνα**, συντελείται η κατάκτηση της Κρήτης από τους Τούρκους (1669). Είναι το χρονικό σημείο το οποίο ορίζει και χωρίζει τον Ελληνισμό σε δύο διαφορετικές μορφές. Τον Παγανιστικό Ελληνισμό του κλασικού ουμανισμού και τον Ελληνισμό της Βαλκανικής

Ορθοδοξίας (Tonnet, 2010, σ. 72). Από την άλλη

- **Ο Κλασικισμός** ενώ είχε αποκλείσει τον λαϊκό πολιτισμό από το πεδίο της τέχνης, για τους εκπροσώπους του **Διαφωτισμού** και για τους προδρόμους του **Ρομαντισμού** ο λαϊκός πολιτισμός κατέσπει ο κανόνας του αισθητικού ιδεώδους (Newton, 2014, σ. 182).
- Στην αρχή [ήταν] η φιλοσοφία και η επιστήμη, [που] βιάζαν σε γενικές γραμμές χέρι-χέρι μέχρι **τον 18ο αιώνα** για να καταπολεμήσουν το σκοταδισμό της εκκλησίας, αλλά σταδιακά,
- από τις αρχές **του 19ου αιώνα** με το **Ρομαντισμό** και όλα τα σχετικά, άρχισαν να αποκηρύσσουν το πνεύμα του Διαφωτισμού. Οι φιλόσοφοι στη Γερμανία και στη Γαλλία (όχι όμως στην Αγγλία) άρχισαν να λένε ότι: Η επιστήμη δεν μπορεί να αποκαλύψει το μυστικό της ζωής (Μπινέ, 2018, σ. 331).

ΚΑΘΟΛΙΚΙΣΜΟΣ-ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ

Έχοντας κατά νου τα ανωτέρω, γίνεται σαφές, και δεν πρέπει να διαλανθάνει της προσοχής μας ότι σε όλες τις περιπτώσεις, ενώ «Ο Πολιτισμός στη Δύση ήταν το αποτέλεσμα μιας συμμαχίας μεγαλογαϊοκτημόνων και επισκόπων» (Νταβιλιά, 2016, σ. 31 (78)), δεν ισχύει το ίδιο στην Ανατολική εκδοχή της Ευρώπης. Της Ορθοδοξίας γενικότερα. Η παραπάνω διαπίστωση καθίσταται θεμελιώδης για την κατανόηση της ετερότητας πρόσληψης και αφομοίωσης συνηθειών που καθορίζουν την σύνθεση της κοινότητας.

Συγχρόνως, για τους ίδιους λόγους, διαμορφώνεται ο ατομικισμός ο οποίος συνδέεται με την «εποχή της λογικής» (Δύση), ενώ ο μύθος (στην Ανατολή) συνεχίζει να ορίζει «τον κόσμο των αιώνων και αρχέγονων πραγματικοτήτων» (Τζιόβας, 2007, σσ. 49-51).

Αυτό που ισχυρίζομαι, γίνεται περισσότερο σαφές στην τέχνη όπου το *Πρόσωπον*, στην Ορθόδοξη Ανατολή ιστορείται, απεικονίζεται, παρίσταται και σημαίνει με έναν διαφορετικό τρόπο απ' ότι η *Περσόνα* στην Κληρικαλική Δύση.

Στην ελληνική κοινωνία, υπερίσχυσε ο κολεκτιβισμός, όπου ο καθείς έβλεπε τον εαυτό του σαν κρίκο μιας αλυσίδας αποτελούμενης από προγόνους και επιγόνους. Στην περίπτωση λοιπόν αυτή αναπτύσσονται μια σειρά ηθών και εθίμων που καθορίζουν την κοινότητα, παράγεται δε ένα Δίκαιο με ανάλογα χαρακτηριστικά και συγχρόνως ανθίζει ο ποιητικός λόγος. Η προφορικότητα (έπος, παραμύθι, δημοτικό τραγούδι, μαντινάδες) προσδίδει στην Ορθόδοξη Ανατολική τέχνη δημόσιο χαρακτήρα.

Στην αντίθετη περίπτωση του Δυτικού ατομικισμού, ο καθείς δίνει προτεραιότητα στους προσωπικούς στόχους. Στην Καθολική Δύση το μυθιστόρημα προϋποθέτει και βασίζεται στην ατομική, παρά στη συλλογική εμπειρία (Τζιόβας, 2007, σ. 58).

Εδώ πρέπει να κάνουμε μια ουσιώδη παρατήρηση. Στην Ελλάδα ο ατομικισμός είναι χωλός γιατί η εθνική ταυτότητα, η οποία όπως ήδη αναφέραμε είναι βασισμένη περισσότερο στον κολεκτιβισμό, έχει κρατήσει μια αμυντική στάση έναντι του εχθρού - «έτερου» ο οποίος συχνά ταυτίζεται με τη Δύση (ο.π., σσ. 64-65).

Τη θεώρηση αυτή παρουσιάζει πολύ ωραία η Κυριακή Πετράκου, καθηγήτρια του τμήματος

Θεατρικών Σπουδών της Φιλοσοφικής Σχολής του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου, στο βιβλίο της Αφηγήματα και Αφηγήσεις. Αντιγράφω:

«Σύμφωνα με τις «σύγχρονες» αντιλήψεις, η εθνική κοινότητα, συνίσταται από την κατασκευή και την αναπαράσταση μιας εικόνας εκπληρωμένης επιθυμίας. Είναι δηλαδή μια φαντασίωση υπό την φροϋδική έννοια, μια πίστη» (Πετράκου, 2018, σ. 34). Αυτό ισχύει για όλους τους λαούς. Προκύπτει λοιπόν το ερώτημα. Γιατί ενοχές θα πρέπει να έχουμε μόνο εμείς;

Η υποχώρηση προς την ατομικότητα που ευαγγελίζεται ο νεοφιλελευθερισμός και επιχαίρει γιατί εξαπλώνεται και κατακτά όλες τις εκφάνσεις της ζωής του Δυτικού ανθρώπου, ασφαλώς και πληγώνει την ανθρώπινη φύση ταυτίζοντας ή εξομοιώνοντας την με αυτήν των ζώων. Δεν μπορούμε να αναλύσουμε τους λόγους για τους οποίους στοχεύουν σε αυτήν την κατεύθυνση, αλλά και γιατί αυτό, αν είναι εφικτό στον Δυτικό άνθρωπο, βρίσκει αντιδράσεις στην Καθ' ημάς Ανατολή. (Ο εορτασμός της ονομαστικής εορτής/ έχει αντικατασταθεί από τα γενέθλια).

Η ΑΛΛΗ ΘΕΩΡΗΣΗ

Ενδεχομένως αυτό να απαντηθεί στη συνέχεια όπου θα κληθούμε να αναρωτηθούμε γιατί παρά το γεγονός ότι στο παρελθόν η συλλογική ιστορική εμπειρία εξασφάλιζε έναν κοινό κώδικα με αποτέλεσμα να αναπτύσσεται η ποίηση και με αυτόν τον τρόπο έμενε άρρηκτη η σχέση πομπού – δέκτη (ποιητή – ακροατή), όταν αυτός ο σημαντικός φορέας υποχώρησε, προς χάριν του πλουραλισμού αλλά και του καταναλωτισμού, κυρίαρχος παράγοντας έγινε πλέον ο αναγνώστης – θεατής – ακροατής, καθώς αποσυνδέθηκε από τον συγγραφέα;

- Η συνέπεια των ανωτέρω μήπως είναι πλέον ο συγγραφέας να απευθύνεται σε ένα μεγαλύτερο αλλά λιγότερο ομοιογενές κοινό;
- Κατά συνέπεια μήπως πρέπει να μας προβληματίσει **αν** και **κατά πόσο** ο αναγνώστης καθορίζει, προσδιορίζει και επιβάλλει πλέον τις επιλογές του στον ίδιο το συγγραφέα – πομπό;
- Αν ισχύουν όλα αυτά, αντιλαμβανόμαστε πόσο δαιδαλώδης έχει καταστεί η σχέση μεταξύ καλλιτέχνη – επιστήμονα - δασκάλου, αφ' ενός και **καταναλωτή** αφ' ετέρου, για να χρησιμοποιήσω τη δική τους έκφραση, αποφεύγοντας τη γελοία διατύπωση του **ωφελούμενου!!!**
- Και για να το πάμε ακόμα παραπέρα, με το ενδεχόμενο να γίνουμε δυσάρεστοι, θα πρέπει να αναρωτηθούμε ακόμα και για τις ίδιες τις θεματικές των συνεδρίων – όπως και του δικού μας – μήπως και αυτές καθορίζονται από τέτοιου είδους μηχανισμούς;

Κλείνοντας αυτή την ενότητα θα σημειώσω ότι ο πλουραλισμός, μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα αλλά και προϋπόθεση το ετερόκλητο, όμως στοχεύει και είναι προϊόν της κατανάλωσης.

Αν η στόχευση (ορισμένων) είναι η σταδιακή στροφή (για ποιο λόγο;) του ελληνικού πολιτισμού, από έναν τριτοκοσμικό (όπως τον αποκαλούν) προς έναν ανεπτυγμένο δομικό πολιτισμό, όπως υποστηρίζει στο ενδιαφέρον βιβλίο του ο Δημήτρης Τζιόβας *Ο άλλος εαυτός*, τα επιχειρήματα για το ένα ή το άλλο επ' ουδενί αποδεικνύουν την ανωτερότητα του Δυτικού μοντέλου, κατά συνέπεια γιατί το έτερο – που χαρακτηρίζεται ενδιαφέρον – να θεωρείται τριτοκοσμικό;

Ανατροπή

Πιστεύω ότι η συλλογικότητα είναι το μέγιστο αφήγημα της Ελληνικής Κοινωνίας, το οποίο σταδιακά εξασθενεί, όμως φρονώ ότι δεν πρέπει να το απεμπολήσουμε.

Τούτο δύναται να πραγματοποιηθεί αν αντιληφθούμε ότι:

- «το χάσμα που υπάρχει ανάμεσα στη μυθολογία και την ιστορία μπορεί να γεφυρωθεί, αν μελετούμε εκείνες τις περιπτώσεις της ιστορίας που καθόλου δεν εννοούνται ως αποσχισμένες από τη μυθολογία, αλλά ως μια συνέχιση της μυθολογίας» (Levi – Strauss, 1986, σ. 95).
- Η σύγχρονη θεώρηση της ιστορίας – την οποία αβασάνιστα έχουμε εγκολπωθεί και ορισμένοι από εσάς διδάσκετε στα πανεπιστήμιά σας - τείνει να γίνει «εγχειρίδιο εσωτερικής μόρφωσης για όσους εξωτερικά είναι βάρβαροι» (Ricoeur, 2013, σ. 489).
- Ζούμε «Σε μια εποχή σαν τη δική μας, που εξαίρει την υπερεξειδίκευση και συσσωρεύει κάθε λογής ετερόκλητα δεδομένα στις ‘τράπεζες’ του Διαδικτύου, αναβάλλοντας πάντα για αργότερα τις απαραίτητες συνθέσεις» (Tonnet, 2010, σ. 13).

Δεν αντιλαμβάνομαι γιατί πρέπει να ζω με ενοχές επειδή «Η Αρχαιολογία μας αποκαλύπτει έναν «νεκρό» ελληνισμό, ενώ η λαογραφία φανερώνει έναν «αθάνατο» ελληνισμό!» (Tonnet, 2010, σ. 160).

Με τούτα και με τ’ άλλα, θα διακηρύξω ότι το Σύστημα, αν διαισθανότανε ότι διακυβεύεται η κυριαρχία του, θα έκανε με πολύ ευκολία, αυτό που σπασμωδικά κάνουν οι «εμπρηστές»...

Θα έβαζε φωτιά στα πάντα.

Γιατί δεν μπορώ να το κάνω εγώ; Ποιος είναι ο δικός μας ρόλος;

Αν στην ποίηση του Κ.Π. Καβάφη αντικατοπτρίζονται και αποκαλύπτονται αισθήματα ντροπής αλλά όχι ενοχής, αυτή η διαπίστωση μπορεί να χρησιμεύσει ως κατευθυντήρια γραμμή που θα καθορίσει τις δράσεις μας (Τζιόβας, 2007, σ. 44).

Με άλλα λόγια υποστηρίζω ότι, εκεί που ο ατομοκεντρικός προτεσταντισμός υπαγορεύει ενοχές, στον Έλληνα αποφέρει ντροπή.

- Δεν μπορώ να διαισθανθώ αν σας προκαλεί ντροπή, το ριζικό φαντασιακό της ρωμιοσύνης, όπως αυτό έχει θεσμισθεί, με ή χωρίς τυπική κύρωση, και το οποίο μας επιβάλλει τρόπους του δραν και του σκέπτεσθαι.
- Όπως – να είστε σίγουροι – δεν προκαλεί ενοχές ο Εμπειρισμός που έχει σφραγίσει τη σκέψη των Άγγλων και ο Ρασιοναλισμός τη σκέψη των Γάλλων, μιας και αποτελούν στοιχεία του εθνικού τους χαρακτήρα (Λιάκος, 2005, σ. 35).

ΕΞΟΔΟΣ

Οι Σεφερικοί στίχοι «όπου κι αν ταξιδέψω η Ελλάδα με πληγώνει» και οι Καβαφικοί «Η πόλις θα σε ακολουθεί» περιγράφουν την ίδια ψυχική κατάσταση που κρύβει λιγότερες ενοχές και περισσότερες πικρές διαπιστώσεις. Τέτοιες που είναι αναγκαίες, επιθυμητές και ζητούμενες ώστε να διατηρείται η αλήθεια του ίδιου του στίχου (Αναγνωστάκη, 2019, σ. 13).

Αγαπητοί σύνεδροι, θα σας θυμίσω τη φράση του Παλαμά: **«Ευτυχία δεν είναι ότι κρατάμε αλλά ότι καρτερούμε»** (Παλαμάς, 1928, σ. 26).

Θα ομολογήσω ακόμα ότι: **Οι κορυφαίες δραστηριότητες του πνεύματος φαίνονται στον ανόητο πάντοτε ως παρασιτικές. Η πολιτισμική βαθμίδα μιας κοινωνίας μετρείται και με τον αριθμό των παρασίτων που ανέχεται** (Νταβιλιά, 2016, σ. 2[60]).

Κάποιος, θα φωνάξει από το ακροατήριο, όπως ο ήρωας του Μρόζεκ

ΣΤΟΜΠΙΛ:Γίνε επαναστάτης χρυσό μου παιδί...

ΑΡΘΟΥΡ:Επαναστάτης; Για να γκρεμίσω τι; Τι αφήσατε όρθιο εσείς; (Μρόζεκ, 1972, σ. 28).

Γνωρίζοντας ότι : **«Αυτό που θα γεννήσει το γενικό καλό είναι πάντοτε τρομερό»** κατά τον Σαιν Ζιστ (Κεντούρι, 2017, σ. 48),

θα αναγνωρίσω ότι η διαπίστωσή μου είναι ανησυχητική, κατά συνέπεια μπορεί να θεωρηθεί ως η αφορμή ώστε να συντελεστούν σπουδαίες εξελίξεις! Διατείνομαι ότι ο Πολιτισμός, οι Ανθρωπιστικές Σπουδές γενικότερα, είναι σε λάθος δρόμο. Ο δρόμος έχει χαραχθεί από τους «αφέντες», όμως εμείς όλοι πρέπει να τους θυμίζουμε αυτό που σημειώνει ο Ρόλαν Μπαρτ, στα *Αποσπάσματα του ερωτικού λόγου*:

«Κατέχετε κάθε εξουσία πάνω μας, αλλά κατέχουμε όλη τη γνώση που δεν μπορείτε να αποκτήσετε» (Barthes, 1977, σ. 271).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Binet, L. (2018). *Η έβδομη λειτουργία της γλώσσας*. Opera.
- Levi – Strauss, G. (1986). *Μύθος και νόημα*. Καρδάμιτσα.
- Davila G.,N. (2016). *Αποφθέγματα*. Περισπωμένη.
- Derrida, Z. (2000). *Τα φαντάσματα του Μάρξ*. Εκκρεμές.
- Derrida, Z. (1996). *Έννοια του αρχείου*. Εκκρεμές.
- Tonnet, H. (2010). *Ιστορία του ελληνικού μυθιστορήματος*. Πατάκης.
- Kedourie, E. (2017). *Εθνικισμός*. Παπαζήσης.
- Newton, K.M. (2014). *Η λογοτεχνική θεωρία του 20ου αι..* Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Mrozek, S. (1972). *Τάγκο*. Ηριδανός.
- Ricoeur, P. (2013). *Η μνήμη, η ιστορία, η λήθη*. Ινδίκτος.
- Barthes, R. (1977). *Αποσπάσματα του ερωτικού λόγου*. Κέρδος.
- Slawomir, M. (1972). *Τάγκο*. Ηρίδανος.
- Αναγνωστάκη, Λ. (2019). *Ο ήχος του όπλου, πρόγραμμα παράστασης*. Θέατρο Σταθμός.
- Βαρβέρης Αλέκος, *δημοσίευση στη σελίδα του f/b*, Πέμπτη 26 Μαρτίου 2020.
- Βιδάλη, Ά.(2001). *Αφήγηση και φαντασίωση*. Νήσος.

Καστοριάδης, Κ. (1981). *Η φανταστική θέσμιση της κοινωνίας*. Κέδρος.

Λιάκος, Α. (2005). *Πως στοχάσθηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο*. Πόλις.

Μοσκώφ, Κ. (1988). *Η Πράξη και η Σιωπή*. Καστανιώτης.

Παλαμάς, Κ. (1928). *Πεζοί δρόμοι*. Ζηκάκης.

Πετράκου, Κ. (2018). *Αφηγήματα και αφηγήσεις*. Αιγόκερως.

Τζιόβας, Δ. (2007). *Ο άλλος εαυτός*. Πόλις.

Οι ρίζες των αντιμνημονιακών κινητοποιήσεων: Η διαμαρτυρία στην Ελλάδα στο πλαίσιο του αντι-παγκοσμιοποιητικού συγκρουσιακού κύκλου

Νίκος Σερντεδάκης

Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτη
serntedn@uoc.gr

Βασίλης Ρόγγας

Υποψήφιος Διδάκτορας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης
eomer_7@yahoo.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην υφιστάμενη βιβλιογραφία και έρευνα, η συλλογική δράση που εκδηλώθηκε μετά την παγκόσμια οικονομική κρίση (2008) και την υπογραφή του πρώτου μνημονίου στην Ελλάδα (2010) συχνά αντιμετωπίζεται ως μια χρονικά αυτοτελής περίοδος έντασης της κοινωνικής διαμαρτυρίας, αιτιακά συνυφασμένη με τις πολιτικές της λιτότητας της δεδομένης συγκυρίας. Στην εισήγησή μας θα επιχειρήσουμε να δείξουμε ότι τα γεγονότα διαμαρτυρίας της περιόδου 2010-2014 στην Ελλάδα, τα ρεπερτόρια της συλλογικής δράσης, τα οργανωσιακά δίκτυα και κυρίως η νοηματική πλαισίωση της εναντίωσης στις μνημονιακές πολιτικές δεν προέκυψαν συγκυριακά, αλλά μέσα από πιο μακρόχρονες διεργασίες. Αντλώντας δεδομένα από την καταγραφή των γεγονότων διαμαρτυρίας στην Ελλάδα από το 1999 έως το 2014 θα υποστηρίξουμε ότι οι ρίζες της αντιμνημονιακής κινητοποίησης μπορούν να εντοπιστούν στις διαδικασίες διαμόρφωσης διεθνικών δικτυώσεων εντός του αντι-παγκοσμιοποιητικού κινήματος, οι οποίες λειτούργησαν παρακινητικά για την ανασυγκρότηση της ριζοσπαστικής αριστεράς και των κινηματικών υποκειμένων στον Ελλαδικό χώρο. Τα δεδομένα της έρευνας που θα παρουσιάσουμε μεθοδολογικά αξιοποιούν τις προκείμενες της έρευνας των γεγονότων διαμαρτυρίας (*protest events analysis*), μέσω της καταγραφής των γεγονότων διαμαρτυρίας από δημοσιεύματα του ημερήσιου τύπου. Πέραν της ποσοτικής αποτύπωσης της κύμανσης της συλλογικής δράσης στην Ελλάδα, στο πλαίσιο της εισήγησης, επιχειρούμε την ανάδειξη των ποιοτικών χαρακτηριστικών της, αξιοποιώντας τις προσεγγίσεις ανάλυσης λόγου των κινηματικά δρώντων, με ιδιαίτερη έμφαση στις νοηματικές πλαισιώσεις της δράσης τους (*collective action framing*).

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Συλλογική δράση & κοινωνικά κινήματα, συγκρουσιακός κύκλος, αντι-παγκοσμιοποιητικό κίνημα, ανάλυση γεγονότων διαμαρτυρίας, νοηματικές πλαισιώσεις.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Με την έναρξη της κρίσης χρέους στην Ελλάδα, την υπογραφή του πρώτου μνημονίου, τις αρχικές δημόσιες και συλλογικές αντιδράσεις ενάντια στην υλοποίηση των έξωθεν επιβαλλόμενων

πολιτικών αυστηρής λιτότητας, διαμορφώθηκαν οι όροι για την παραγωγή μιας εκτεταμένης επιστημονικής αρθρογραφίας γύρω από τη συλλογική δράση στην Ελλάδα, δίχως να απουσιάζουν μελέτες που αρθρώθηκαν σε συγκριτική προοπτική. Η «Αραβική Άνοιξη», οι διαμαρτυρίες των Indignados στην Ισπανία, οι επιτελέσεις στο πλαίσιο του Occupy Wall Street και άλλες εστίες διαμαρτυρίας σε άλλες χώρες ώθησαν προς έναν ερευνητικό αναστοχασμό, στον οποίο εισέφεραν ειδικοί από ποικίλα πεδία των κοινωνικών επιστημών. Τούτη η διαπειθαρχικότητα στη μελέτη της συλλογικής δράσης, των αιτιών, των περιεχομένων και των αποτελεσμάτων της συνιστά αφενός ένα θετικό δείγμα δημιουργικών αντανάκλαστικών στην κοινότητα των κοινωνικών επιστημόνων. Αφετέρου όμως φέρνει στο προσκήνιο ορισμένες παθογένειες, όπως για παράδειγμα την ευκαιριακή ερευνητική ενασχόληση με φαινόμενα που πρόσκαιρα απασχολούν την κοινή γνώμη και τους πολιτικούς θεσμούς και μάλιστα με την ενεργοποίηση αναλυτικών εργαλείων του συρμού, με πιθανώς σύντομο βίο στο διανοητικό στερέωμα. Έτσι, η διαμαρτυρία στην περίπτωση της Ελλάδας συχνά αντιμετωπίστηκε ως μια αντανάκλαστική αντίδραση των πολιτών στις διαφαινόμενες επιπτώσεις από την υιοθέτηση – επιβολή των νεοφιλελεύθερων πολιτικών, μια αναμενόμενη έκφραση δυσαρέσκειας απέναντι στην απειλή ή/και την απώλεια κεκτημένων. Δεν έλειψαν επίσης οι τάσεις ανάγνωσης του ελληνικού συγκρουσιακού κύκλου ως μια χαρακτηριστική εκδήλωση-αποτύπωση του ενεδρεύοντος λαϊκισμού, με έμφαση στον ανορθολογισμό των μαζών που τείνουν να «πιστεύουν» τους λαϊκιστές της δεξιάς και της αριστεράς για εύκολες λύσεις στα κοινωνικά προβλήματα, σε αντίθεση προς τον «ρεαλισμό» των τεχνοκρατικών ελίτ που είναι σε θέση να διασφαλίσουν μείγματα πολιτικών, τα οποία τελικά θα ωφελήσουν το κοινωνικό σύνολο. Τούτες οι ερμηνείες της συλλογικής δράσης στην Ελλάδα γρήγορα μετατοπίστηκαν στη μελέτη των συγκυριακών εκλογικών αναμετρήσεων, αντιμετωπίζοντας εν τέλει τη συλλογική δράση ως ένα περιθωριακό φαινόμενο, υπαγόμενο στο ευρύτερο φαινόμενο της κρίσης της πολιτικής, λόγω της επενέργειας του λαϊκισμού. Στην αντίθετη κατεύθυνση, αναπτύχθηκαν προβληματισμοί για μια σειρά από υποτιθέμενα καινοφανή δεδομένα της συλλογικής δράσης της περιόδου 2010-2014. Ιδιαίτερα, οι επαναλαμβανόμενες συναθροίσεις των αγανακτισμένων στις πλατείες αναλύθηκαν υπό την ευρύτερη οπτική των αστακών κινήματων που εναντιώνονται στις τάσεις συρρίκνωσης του δημόσιου χώρου και συνακόλουθα τις πολιτικές της ιδιωτικοποίησής τους, υπό το πρόσχημα του εξευγενισμού (gentrification). Επίσης οι λαϊκές συνελεύσεις στην Πλατεία Συντάγματος αντιμετωπίστηκαν ως ενδείξεις αναβίωσης της Αθηναϊκής άμεσης δημοκρατίας, της Βουλής του Δήμου, όπως επίσης και ως επιβεβαίωση της οπτικής των Hardt και Negri περί του πλήθους ή των λόγων περί προεικονιστικής πολιτικής, περί των κοινών, της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας.

Με κανένα τρόπο δεν υπονοούμε ότι τούτες οι μεταξύ τους αντιθετικές τάσεις στην ανάλυση του εγχώριου κύκλου διαμαρτυρίας δεν έχουν συμβάλει σημαντικά στην κατανόηση της συλλογικής δράσης, το αντίθετο μάλιστα· εισφέρουν στην καθ' όλα αναγκαία, ανάδειξη πολυπαραγοντικών προσεγγίσεων για την ανίχνευση των αιτιών, των περιεχομένων, των μορφών και των εκβάσεων της κοινωνικής διαμαρτυρίας. Όμως με την ευχέρεια που μας παρέχεται από την μικρή έστω χρονική απόσταση από τα συγκρουσιακά γεγονότα μπορούμε ευκολότερα να διαπιστώσουμε ορισμένες αδυναμίες, χρήσιμες για τον αναγκαίο θεωρητικό και ερευνητικό αναστοχασμό. Τούτες οι αδυναμίες καθίστανται ορατές κυρίως από τη διαπίστωση, εφικτή από την ύστερη χρονικά παρατήρηση, για τον βραχύ χρόνο του συγκρουσιακού κύκλου, όταν αυτός προσδιορίζεται με σημείο έναρξης την είσοδο στη μνημονιακή εποχή, η οποία όμως στην Ελλάδα αναμένεται να διαρκέ-

σει για πολλές ακόμη δεκαετίες.

Εκκινώντας από τα δεδομένα της συλλογικής δράσης, με αφετηρία το 2010 και εξής, ουδείς και ουδεμία θα αμφισβητούσε ότι μετά την ανοδική-εκτατική της τάση, περίπου στα μέσα του 2011, ακολούθησε μια κάμψη κυρίως της δυναμικής της, για να υποχωρήσει αισθητά μετά τις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015. Τούτα τα δεδομένα εγείρουν μια σειρά από ερωτήματα. Πράγματι άραγε οι κινητοποιήσεις της περιόδου αποτελούν εκφράσεις ενός είδους αντανakλαστικής κοινωνικής δυσαρέσκειας, λόγω της ραγδαίας επιδείνωσης των δεδομένων της οικονομίας; Η γοργή άνοδος και η κάμψη της δυναμικής του κύκλου διαμαρτυρίας μπορεί όντως να ανασυγκροτηθεί υπό την οπτική του «λαϊκισμού» ως του κρίσιμου παράγοντα που εξηγεί τόσο τα φαινόμενα της συλλογικής δράσης, όσο και συνδυαστικά την επανευθυγράμμιση του ελληνικού κομματικού συστήματος; Στο κείμενο που ακολουθεί θα επιχειρήσουμε την άρθρωση ενός διαφοροποιημένου σκεπτικού για τη διαμόρφωση του κύκλου διαμαρτυρίας στην Ελλάδα των μνημονίων, κρατώντας αποστάσεις από τις συγχρονικά εστιασμένες εξηγήσεις που περιορίζουν τον ορίζοντά τους στη δεδομένη χρονική συγκυρία. Η θέση που υποστηρίζουμε υποδεικνύει την ανάγκη για έναν χρονικά ευρύτερο αναστοχασμό, ο οποίος είναι σε θέση να εντοπίσει τις απαρχές ενός λόγου και συνακόλουθων συλλογικών πρακτικών διαμαρτυρίας και διεκδικήσεων στην εκκίνηση του διεθνικού αντι-παγκοσμιοποιητικού κινήματος στα τέλη του 20ου αιώνα. Υιοθετώντας τη μεθοδολογική αρχή της αδυνατότητας άρθρωσης της εκάστοτε κοινωνικής πράξης στην απουσία μιας εν τω γίνεσθαι (διαμορφούμενης και μετασχηματιζόμενης) νοηματικής πλαισίωσής της, θα υποστηρίξουμε ότι ο αντιμνημονιακός συγκρουσιακός κύκλος οφείλει να μελετηθεί στον ευρύτερο ορίζοντα του λόγου των κινήματων ενάντια στη φιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση και των συλλογικών επιτελέσεων που αναπτύχθηκαν στη συνάφειά του.

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΔΙΕΡΓΑΣΙΕΣ ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗΣ ΔΡΑΣΗΣ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ

Σ' έναν κριτικό αναστοχασμό γύρω από την αναλυτική χρησιμότητα της έννοιας της «δομής πολιτικών ευκαιριών» και τη χρήση της από τους μελετητές της συλλογικής δράσης ο Charles Tilly και η Μαρία Κούση (2008) υποστηρίζουν ότι σε ορισμένα ερευνητικά εγχειρήματα επικράτησε μια τάση «να περιγράφεται πρώτα ένα συγκρουσιακό επεισόδιο και κατόπιν να αναζητούνται στο περιβάλλον απειλές και ευκαιρίες που μπορεί να υποκίνησαν ή να διαμόρφωσαν το επεισόδιο [...]». Με τούτη την υπόδειξη υπογράμμιζαν την ανάγκη μιας στροφής προς τη μελέτη της «[...] κρίσιμης σημασίας των δομικών μετασχηματισμών και δυναμικών» (Κούση & Tilly, 2008, σ. 35)¹. Στην περίπτωση πολλών δημοσιευμένων ερευνών και εργασιών για τα συγκρουσιακά γεγονότα της μνημονιακής περιόδου μάλλον φαίνεται να επαναλαμβάνεται η ίδια ερευνητική πρακτική από την εξ αντιθέτου προς τις «πολιτικές ευκαιρίες» ανατίμηση της μεταβλητής των υφιστάμενων απειλών. Σε πολλές περιπτώσεις, ρητά ή άρρητα, διαμορφώθηκαν ερμηνείες για την ένταση της συλλογικής δράσης και της δυναμικής της, εδραζόμενες στο εύρος των «απειλών» που πρόβαλαν ήδη από τις πρώτες ενδείξεις εισόδου της χώρας στην εποπτεία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ), της Ευρω-

¹ Ενδεικτικά για τον κριτικό διάλογο που άνοιξε ανάμεσα σε διαφορετικούς ερευνητές γύρω από το τότε κυρίαρχο παράδειγμα της δομής των πολιτικών ευκαιριών ή του μοντέλου των πολιτικών διαδικασιών, ο τόμος υπό την επιμέλεια των Goodwin και Jasper (2004).

παϊκής Κεντρικής Τράπεζας (ΕΚΤ) και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ). Μ' άλλα λόγια, εν τη απουσία μιας δομής πολιτικών ευκαιριών, ικανής να διαμορφώσει ένα στοιχειώδες έρεισμα για την ανάλυση της συγκυρίας πρυτάνευσε ένα σχήμα απόδοσης της αιφνίδιας ενδυνάμωσης της διαμαρτυρίας στις διαφαινόμενες απειλές που προέκυπταν από τις πολιτικές της λιτότητας και τα αποτελέσματά τους: την εκτίναξη της ανεργίας, την απώλεια του 25% του ΑΕΠ, την απορρύθμιση της αγοράς εργασίας, τη μείωση μισθών και συντάξεων, τη συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας. Όμως τούτη η μάλλον εύκολη, και απροβλημάτιστη θεωρητικά και ερευνητικά, οδός ερμηνείας φαίνεται να παραγνωρίζει τους προβληματισμούς που αναπτύχθηκαν για πολλές δεκαετίες στο πεδίο μελέτης και έρευνας γύρω από τη συλλογική δράση και τα κοινωνικά κινήματα.

Ήδη από τη δεκαετία του 1970 πληθώρα ερευνητικών προσπαθειών κατέδειξε ότι συνιστά μάλλον μια απλούστευση το σχήμα που συναρτά την ένταση της συλλογικής δράσης με το μέγεθος, το εύρος και την υπερχείλιση της κοινωνικής δυσαρέσκειας που προκύπτει, στη βάση κάποιου αυτοματισμού, από τις απρόσμενες κρίσεις στην οικονομία ή σε άλλες περιοχές του εκάστοτε κοινωνικού σχηματισμού. Αφενός, η θεωρία κινητοποίησης πόρων, ακολούθως η προσέγγιση των πολιτικών διαδικασιών και εκείνη της συγκρουσιακής πολιτικής προέκριναν αναλυτικά σχήματα που δίδουν έμφαση στους οργανωσιακούς πόρους των κινητοποιούμενων και τη σχεσιακή ανάλυση της συλλογικής δράσης, στον ορίζοντα του ευρύτερου πολιτικού περιβάλλοντός της. Αφετέρου, ερευνητές των νέων κοινωνικών κινήματων, αποκρούοντας τις τάσεις υπαγωγής της μελέτης της συλλογικής δράσης στις μεθοδολογικές προκείμενες των θεωριών της ορθολογικής επιλογής, συνέβαλαν σημαντικά στην ανάδειξη κρίσιμων πολιτισμικών παραγόντων για την κινηματική ενεργοποίηση, όπως για παράδειγμα τη σημασία της διαδικασίας συγκρότησης των συλλογικών ταυτοτήτων, το ρόλο που διαδραματίζουν τα συναισθήματα στη διαμαρτυρία και τα κοινωνικά κινήματα και τις προαπαιτούμενες νοηματικές πλαισιώσεις της συλλογικής δράσης.

Σύμφωνα με τις παραπάνω σκέψεις, στην εισήγησή μας επιχειρούμε να υποδείξουμε ότι η αντιμνημονιακή διαμαρτυρία και η συλλογική δράση στην Ελλάδα μετά το 2010 δεν συγκροτούν ένα αυτοτελές συγκρουσιακό επεισόδιο, καθώς οι περιεχομενικές προϋποθέσεις του εν λόγω κύκλου διαμαρτυρίας διαμορφώνονται από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 στο πλαίσιο του διεθνικού κινήματος εναντίωσης στην νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση. Οι αφετηρίες του αντι-παγκοσμιοποιητικού κινήματος στην εξέγερση των Zapatistas και αργότερα την ίδρυση του People's Global Action, τις διαδηλώσεις στο Seattle και τη Γένοβα, τέλος τη συγκρότηση του Παγκόσμιου και του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Φόρουμ συγκροτούν μια τομή για τα διεθνή και πολλά εθνικά κοινωνικά κινήματα. Μια δεκαετία σχεδόν μετά την πτώση των καθεστώτων του «υπαρκτού σοσιαλισμού», η οποία σήμανε την κυριαρχία και την εμβάθυνση των νεοφιλελεύθερων αξιακών και πολιτικών προταγμάτων, αρχίζει να διατυπώνεται ένας ισχυρός αντίλογος που φέρνει στην επιφάνεια τις ποικίλες αρνητικές για τα λαϊκά στρώματα επιπτώσεις των πολιτικών που εφαρμόζουν και προωθούν διεθνώς οι παγκοσμιοποιημένες οικονομικές ελίτ. Το αντι-παγκοσμιοποιητικό κίνημα, εξόχως ριζοσπαστικό στα αρχικά του στάδια, πρόσκαιρα έστω, ανακόπτει την έως τότε θεωρούμενη αναπόδραστη διαδικασία θεσμοποίησης των σύγχρονων κοινωνικών κινήματων. Οι τάσεις απο-ριζοσπαστικοποίησης των οργανώσεων των νέων κοινωνικών κινήματων, εξόχως ορατές στα μέσα της δεκαετίας του 1990, διαμόρφωσαν το έδαφος για ερμηνείες περί της κανονικοποίησης της συλλογικής δράσης, τουλάχιστον στις αναπτυγμένες κοινωνίες και της εικαζόμενης διεύρυνσης των αντιπροσωπευτικών δημοκρατικών δομών και θεσμών. Η σταδιακή ΜΚΟποίηση πολλών κινηματικών

πρωτοβουλιών και οργανώσεων, η απομάκρυνσή τους από την αναζήτηση ισχυρής μαζικής βάσης, η εξάλειψη από το ρεπερτόριο της δράσης τους της μαζικής κινητοποίησης για την επίτευξη των στόχων τους, η έμφαση στη συγκέντρωση οικονομικών και συμβολικών πόρων και η επαγγελματοποίηση τους υποδείχθηκαν ως ορισμένα μόνο από τα δείγματα της τάσης θεσμοποίησής τους.

Στην Ελλάδα, παρά τη δυναμική εμφάνιση των νέων κοινωνικών κινημάτων κατά την πρώιμη μεταπολίτευση, ήδη από τη δεκαετία του 1980 και εξής καταγράφονται ισχυρές τάσεις θεσμοποίησής τους, κατ' αρχήν του γυναικείου κινήματος και αργότερα του περιβαλλοντικού κινήματος (Αλεξανδρόπουλος, κ.ά., 2007). Τούτες οι τάσεις θεσμοποίησης μετατοπίζουν την έκφραση των κοινωνικών ανταγωνισμών στο κομματικό πεδίο, τουλάχιστον καθ' όλη τη δεκαετία του 1990. Πράγματι, στο περιβάλλον της πτώσης των καθεστώτων του «υπαρκτού σοσιαλισμού», η κοινοβουλευτική αριστερά ανασυντάσσεται δημιουργώντας τον «Συνασπισμό της Αριστεράς» ενώ με την άνοδο της ΝΔ στην κυβέρνηση, μια σειρά από κινητοποιήσεις των συνδικάτων αποτυπώνουν τις πρώτες αντιδράσεις στις τάσεις προσαρμογής της Ελλάδας στις ευρωπαϊκά εκπορευόμενες πολιτικές της λιτότητας. Η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας 1990-1993, προσαρμόζοντας το οικονομικό της σχέδιο στη νεοφιλελεύθερη λογική² που πρότειναν το ΔΝΤ και ο ΟΟΣΑ, με στόχο τη σταθεροποίηση της οικονομίας και την απορρύθμιση της αγοράς εργασίας, διαμόρφωσε ένα περιβάλλον απειλών για τους μισθωτούς, υποχρεώνοντας τα συνδικάτα να οργανώσουν τη συλλογική τους δράση στη βάση ερμηνευτικών πλαισιώσεων που έθεταν στο επίκεντρό τους τη νεοφιλελεύθερη στροφή στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό (Σερντεδάκης & Ρόγγας, 2018).

Μετά την πτώση της κυβέρνησης Μητσοτάκη, λόγω του μακεδονικού ζητήματος, στον δημόσιο χώρο θα προβάλλουν πολυπληθείς κινητοποιήσεις που αφετηριακά θα νομιμοποιήσουν τον εθνικιστικό χώρο και τις ποικίλες οργανώσεις του, υπό την σκέπη του Αρχιεπισκόπου Αθηνών Χριστόδουλου και μάλιστα σ' ένα καλλιεργούμενο από τα ΜΜΕ κλίμα ξενοφοβίας και ρατσισμού, ιδίως εναντίον των Αλβανών μεταναστών. Υπό αυτές τις συνθήκες και σύμφωνα με τα δεδομένα των κινητοποιήσεων που έχουμε στη διάθεση μας, διαπιστώνεται ένα είδος κινηματικής νηνεμίας τουλάχιστον έως το 1998, όταν φαίνεται να εκκινεί ένας νέος συγκρουσιακός κύκλος. Υποστηρίζουμε ότι ο νέος συγκρουσιακός κύκλος, επηρεασμένος από διεθνικές εξελίξεις και τάσεις ενθουλακώνεται σε ένα τροποποιημένο εγχώριο πολιτικό περιβάλλον, όπου αναφύεται η διαιρετική τομή εκσυγχρονισμού-αντικυγχρονισμού, η οποία τείνει να παραμερίσει τη διαίρεση δεξιάς-αντιδεξιάς. Όπως γράφει ο Χριστόφορος Βερναρδάκης (2001, σ. 10):

«Το 1996 συνιστά σημείο τομής για το κομματικό σύστημα. Με την επικράτηση των εκσυγχρονιστών στο συνέδριο [...] το ΠΑΣΟΚ ολοκληρώνει τη μετάβαση του σε κόμμα της κεντροαριστεράς, η νίκη των εκσυγχρονιστών εγκαινιάζει την ηγεμονία ενός συναινετικού ή εν πάση περίπτωση συναινετικότερου δικομματισμού, η διαιρετική τομή εκσυγχρονιστών/ αντικυγχρονιστών επικρατεί της παλαιότερης Δεξιάς/αντιδεξιάς και, τέλος, τα κόμματα προβαίνουν σε αλλαγές στις λειτουργίες τους καθιστάμενα [...] κόμματα του κράτους [...] Η πρωτοκαθεδρία της αγοράς και του ευρωπαϊκού προσανατολισμού της χώρας, η αυταρχική θωράκιση του νομικού/θεσμικού πλαισίου της δημο-

2 Ως προς τούτη την αφετηριακή στιγμή και για τη δεκαετία του 1990, ο Διονύσης Γράβαρης (2004) θα περιγράψει το πλέγμα των οικονομικών πολιτικών ως «εξευρωπαϊσμένο μονεταρισμό», με κύριο χαρακτηριστικό του την ασφυκτική οριοθέτηση του σκέλους της δημοσιονομικής πολιτικής από την ΕΕ με την υπογραφή της Συνθήκης του Μάαστριχτ το 1992 και κεντρικό θεσμό εκπόνησης πολιτικής την ΕΚΤ. Σταθερά έκτοτε σχεδιάζονται και υλοποιούνται μια σειρά από ιδιωτικοποιήσεις πολλών επιχειρήσεων του ευρύτερου δημόσιου τομέα, όπως επίσης και κρατικών τραπεζών.

κρατίας και η τεχνοκρατικοποίηση των προβλημάτων ήταν τα κύρια σημεία της συναίνεσης των δυο κυβερνητικών κομμάτων».

Ευρύτερα μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι τα εκλογικά αποτελέσματα του 1996 και του 2000, μ' ένα τρόπο επικύρωσαν το σχέδιο για την πολυπόθητη είσοδο της Ελλάδας στην Ευρωζώνη, υπό το αφήγημα των κυρίαρχων πολιτικών και οικονομικών ελίτ περί του αναγκαίου εκσυγχρονισμού της χώρας. Ο εκσυγχρονισμός αναγορεύεται ως ο νέος εθνικός στόχος, ικανός να εξασφαλίσει την ευημερία σε όλους τους Έλληνες πολίτες, διαμέσου της εφαρμογής των απαραίτητων θεσμικών μεταρρυθμίσεων και προσαρμογών στις σταθερές της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Πρακτικά, το σύνθημα του εκσυγχρονισμού διατυπώθηκε με όρους τεχνοκρατικής ουδετερότητας, σημαίνοντας την ιδεολογική μετατόπιση της ηγετικής ομάδας του ΠΑΣΟΚ προς τις νεοφιλελεύθερες αρχές και πολιτικές (Σταθάκης, 2007, σ. 20).

ΑΠΟ ΤΗ ΓΕΝΟΒΑ 2001 ΣΤΙΣ ΤΑΡΑΧΕΣ ΤΟΥ ΔΕΚΕΜΒΡΗ 2008

Η κρυστάλλωση του εκσυγχρονιστικού αφηγήματος, οι μετατοπίσεις στο ελληνικό κομματικό σύστημα και η είσοδος της Ελλάδας στη ζώνη του Ευρώ εισάγουν τη χώρα σε μια νέα περίοδο, η οποία παρά την αισιοδοξία και τις προσδοκίες που δημιουργούνται (έκρηξη του χρηματιστηριακού τζόγου, είσοδος στο Ευρώ, Ολυμπιακοί Αγώνες της Αθήνας) θα ολοκληρωθεί μια δεκαετία αργότερα σε ένα κλίμα κατάρρευσης, διάβρωσης του κοινωνικού ιστού, οικονομικής και κοινωνικής κρίσης. Με την είσοδο στον 21ο αιώνα και παρά την ευρεία συναίνεση που αναπτύσσεται γύρω από την ανοδική πορεία της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας αρχίζουν να αχνοφαίνονται κάποιες ενδείξεις ανάκαμψης της ριζοσπαστικής αριστεράς, η οποία πέραν των ενδογενών θεμάτων που ανακύπτουν από τη μεταρρυθμιστική μέθη της περιόδου αρχίζει να αφουγκράζεται τους νέους λόγους αντίθεσης προς τη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση και να συντονίζεται με σημαντικές, σε περιεχόμενο και συμβολισμό, διεθνικές κινηματικές πρωτοβουλίες. Οι επιρροές από την επανάσταση των Zapatistas στο Μεξικό, οι αντιπολεμικές κινητοποιήσεις κατά των νατοϊκών βομβαρδισμών στη Γιουγκοσλαβία, οι ευρωπορείες κατά των πολιτικών της λιτότητας και κυρίως η «Μάχη του Seattle» (Imig & Tarrow, 2001· Κανελλόπουλος, 2009· Κοτρωνάκη, 2015· Ιακωβίδου, 2016) υφαίνουν ένα καμβά γεγονότων, σύμφωνα με την εννοιολόγηση του Sewell (2005), τα οποία τροποποιούν αντιλήψεις και πρακτικές στο διεθνικό και κατ' επέκταση στο εγχώριο κινηματικό αρχιπέλαγος.

Κρίσιμη για τούτη την αφετηριακή στιγμή θεωρούμε την επεξεργασία της νέας ερμηνευτικής πλαισίωσης του εκκινούντος διεθνικού συγκρουσιακού κύκλου. Συμβολικά, η αποτύπωση του ενοποιητικού συνθήματος περί ενός «εφικτού άλλου κόσμου» (another world is possible), στο πλαίσιο των εργασιών του Παγκόσμιου Κοινωνικού Φόρουμ (ΠΚΦ) στο Πόρτο Αλέγκρε, διαμόρφωσε τους όρους μιας ευρείας συμπερίληψης παραδοσιακών και νέων κοινωνικών κινημάτων, θεσμοποιημένων, κινηματικών και οριζόντιων οργανώσεων και δικτύων, σε έναν διεθνικό αστερισμό που περιέλαβε ακτιβιστές και ακτιβίστριες από ποικίλα θεματικά κινήματα, ιδεολογικούς και πολιτικούς χώρους. Στην Ελλάδα, ακτιβιστές και διανοούμενοι με παρουσία σε υφιστάμενα αντι-νεοφιλελεύθερα δίκτυα και κινήματα άδραξαν τις ευκαιρίες που ανέκυψαν από τα τρία πρώτα συνέδρια του ΠΚΦ στη Βραζιλία. Κατ' αρχήν, ευκαιρίες εντατικοποίησης του διαλόγου για τη μετασχηματιστική δυναμική του νεοφιλελευθερισμού στο εθνικό, ευρωπαϊκό και το παγκόσμιο

επίπεδο, αλλά και την ανάγκη συγκρότησης ενός εναλλακτικού σχεδίου κοινωνικής οργάνωσης, με τη μέριμνα στραμμένη στην ενδυνάμωση των «ηττημένων της παγκοσμιοποίησης» και τη δυναμική έκφραση των δικαιωμάτων και των συμφερόντων τους στον δημόσιο χώρο, έναντι των απρόσωπων και μη λογοδοτούντων διεθνών κέντρων οικονομικής και πολιτικής ισχύος. Κατά δεύτερον, ευκαιρίες διαμόρφωσης ενός πλαισίου κοινής δράσης, ενδυνάμωσης των μεταξύ τους πολιτικών δεσμών και αμοιβαίας διάθεσης οργανωτικών πόρων για την επιτέλεση μικρών και μεγάλων γεγονότων διαμαρτυρίας, κατά τις συνόδους της ΕΕ, του ΔΝΤ και των «ισχυρών κρατών». Μια από τις πρώτες ευκαιρίες μπορεί να εντοπισθεί στην καμπάνια S26 της πρωτοβουλίας INPEG/PRAHA 2000. Η 55η σύνοδος του ΔΝΤ και της Παγκόσμιας Τράπεζας, μάλλον προέβλεπε ως η ιδανική συγκυρία για την επανάληψη της Μάχης του Σιάτλ στην Ευρώπη. Οι πρώτες δικτυώσεις ελληνικών οργανώσεων και ακτιβιστών δήλωναν:

«Συγκροτήσαμε την ανοιχτή Πρωτοβουλία Πράγα 2000 για να συμμετέχουμε στην καμπάνια ενάντια στην διάσκεψη του ΔΝΤ. Επιδιώκουμε η Πράγα να γίνει το Σιάτλ της Ευρώπης. Θέλουμε έτσι να ακουστεί η φωνή της αντίστασης στη διευρυνόμενη εξουσία του παγκόσμιου κεφάλαιου [...] Από την Ελλάδα, όλοι όσοι αντιστεκόμαστε στην κυβερνητική διαχείριση που στο όνομα της παγκοσμιοποίησης προωθεί τη λιτότητα, κλεισίματα εργοστασίων, ιδιωτικοποιήσεις, περικοπές στο Κράτος Πρόνοιας, την Παιδεία, την Υγεία, καταστροφές στο περιβάλλον εν όψει της Ολυμπιάδας του 2004 δεσμευόμαστε να στείλουμε το δικό μας караβάνι στην Πράγα με πούλμαν γεμάτα από διαδηλωτές» (Εργατική Αλληλεγγύη, 2010).

Αν η Πρωτοβουλία Πράγα 2000 μπορεί να θεωρηθεί ως η αφετηρία μιας μακράς διαδικασίας κινηματικής εναντίωσης στον νεοφιλελευθερισμό, η καμπάνια για τη σύνοδο των G-8 στη Γένοβα (2001) και τα γεγονότα που ακολούθησαν σημάδεψαν την τροχιά του αρχόμενου συγκρουσιακού κύκλου. Περίπου τρεις χιλιάδες ακτιβιστές και ακτιβίστριες από την Ελλάδα θα επιβιβαστούν σε πλοίο της γραμμής Πάτρα – Ανκόνα για να λάβουν μέρος στη διεθνή διαδήλωση στην οποία καλούσε το Κοινωνικό Φόρουμ της Γένοβα (Andretta, κ.ά., 2002· Kotronaki, 2015). Η άρνηση των Ιταλικών αρχών να επιτρέψουν σε ένα μέρος των Ελλήνων διαδηλωτών να εισέλθουν στη χώρα και τα βιώματα από τις σφοδρές συγκρούσεις στη Γένοβα και τη δολοφονία του Carlo Giuliani στις 20 Ιουλίου φαίνεται να διαμόρφωσαν τις συνθήκες για τις επόμενες διαδικασίες έντασης των δικτυώσεων ανάμεσα σε οργανώσεις και ακτιβιστές. Αμέσως μετά τις εργασίες του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Φόρουμ στη Φλωρεντία, τον Νοέμβριο του 2002 θα δημιουργηθεί το Ελληνικό Κοινωνικό Φόρουμ ενώ νωρίτερα το 2001 είχε αρχίσει να δραστηριοποιείται ο «Χώρος Διαλόγου και Κοινής Δράσης της Αριστεράς», λειτουργώντας ως προάγγελος της ίδρυσης του ΣΥΡΙΖΑ.

Οι εργασίες του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Φόρουμ στην Αθήνα το Μάιο του 2006, οι μεγάλες φοιτητικές κινητοποιήσεις το 2006 και το 2007 ενάντια στην αναθεώρηση του άρθρου 16 του Συντάγματος και η εξέγερση του Δεκέμβρη του 2008, ως επακόλουθο της δολοφονίας του Αλέξη Γρηγορόπουλου, φέρνουν στο προσκήνιο κοινωνικές ομάδες και κοινωνικές κατηγορίες του πληθυσμού που διαφοροποιούνται αισθητά από την τρέχουσα την εποχή εκείνη ευφορία της πλαστής, όπως αποδείχθηκε με δραματικό εκ των υστέρων τρόπο, ευμάρειας, του καταναλωτισμού και του life-style της εγχώριας πολιτισμικής βιομηχανίας. Ιδιαίτερα η δολοφονία του Αλέξη Γρηγορόπουλου μπορεί να ιδωθεί ως εκείνο το απρόσμενο γεγονός που πυροδοτεί την εξέγερση των νέων ιδίως γενεών που με τη σειρά της συμπυκνώνει τη συσσώρευση της κοινωνικής δυσαρέσκειας όλων εκείνων που δεν αναγνωρίζονται στα προτάγματα της νεοφιλελεύθερης αφήγησης. Όπως

υποδείξαμε και αλλού, ο Δεκέμβρης του 2008 φαίνεται να λειτουργεί ως «επεξηγηματικός κόμβος για την επίταση της συλλογικής δράσης του αμέσως επόμενου χρονικού διαστήματος, [τώρα πλέον] στο περιβάλλον της αιφνίδιας οικονομικής κρίσης» (Σερντεδάκης & Ρόγγας, 2018).

Ο ΣΥΓΚΡΟΥΣΙΑΚΟΣ ΚΥΚΛΟΣ 2010-2014

Είναι προφανές ότι οι υλικές συνθήκες επώασης του πρόσφατου κύκλου διαμαρτυρίας (Psimitis, 2011) προκύπτουν από την παγκόσμια οικονομική κρίση του 2008 και τις δραματικές επιπτώσεις της στην Ελλάδα. Η τρέχουσα έρευνα και βιβλιογραφία για τη συλλογική δράση από το 2010 και εξής φαίνεται να περιορίζεται σε μια άμεση συσχέτισή της με τα δομικά δεδομένα της οικονομικής κατάρρευσης. Λίγοι ερευνητές επιχειρούν να διευρύνουν την οπτική τους και να ενσωματώσουν στο ερμηνευτικό τους σχήμα τη συμβολή προγενέστερων κινηματικών πρακτικών στην τροπή της κινηματικής δράσης στο περιβάλλον της οξείας κοινωνικο-πολιτικής κρίσης. Ενδεικτικά, ο Δημήτρης Δαλάκογλου υποδεικνύει ότι η διάχυση σημαντικών κινηματικών εγχειρημάτων κοινωνικής γείωσης έλκουν την καταγωγή και την τροπικότητά τους από τις κορυφώσεις της συλλογικής δράσης τόσο κατά την εξέγερση του Δεκέμβρη του 2008 όσο και από το εξεγερσιακό φαινόμενο στις πλατείες των αγανακτισμένων (Dalakoglou, 2012, σ. 536). Παραμένει ωστόσο μη θεματοποιημένη η συμβολή του προγενέστερου κύκλου διεκδικητικών αγώνων στην περιεχομενική πλαισίωση του λεγόμενου αντιμνημονιακού κύκλου διαμαρτυρίας.

Από την έρευνά μας προκύπτουν δύο δεδομένα. Πρώτον, η ποσοτική αποτύπωση των γεγονότων διαμαρτυρίας³ μαρτυρά μια σαφή ανοδική τάση από το 1999 έως το 2014.

Πίνακας 1. Γεγονότα διαμαρτυρίας στην Ελλάδα, 1999-2014.



³ Η ποσοτική έρευνα οργανώθηκε στη βάση της μεθόδου για την ανάλυση των γεγονότων διαμαρτυρίας (protest event analysis) και των προαπαιτούμενων της (για μια ανασυγκρότηση της μεθόδου στην ελληνική βιβλιογραφία βλ. Σερντεδάκης, 2011 και Καβουλάκος & Σερντεδάκης, 2016). Στο πλαίσιο της διδακτορικής του διατριβής ο Βασίλης Ρόγγας, αποδελτίωσε τα δημοσιεύματα των καθημερινών φύλλων της εφημερίδας Ελευθεροτυπία για όλα τα έτη από το 1999 έως το 2008. Αντίστοιχα, αποδελτιώθηκαν τα καθημερινά φύλλα της ίδιας εφημερίδας για τα έτη 2009 έως 2014 με την προσθήκη της αποδελτίωσης των καθημερινών φύλλων της εφημερίδας Η Αυγή για τα έτη παύσης της κυκλοφορίας της Ελευθεροτυπίας (Σερντεδάκης & Τομπάζος, 2018).

Όμως, τούτη η καταγεγραμμένη ανοδική τάση ως συνεχές χρήζει περαιτέρω ανάλυσης και επεξηγήσεων. Το ερευνητικό ερώτημα που τίθεται αφορά στην διαζευκτική κατανόηση της κινηματικής κορύφωσης του 2010-2014 είτε ως ενός αυτοτελούς κύκλου διαμαρτυρίας που αιτιακά προκύπτει από το εύρος της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής κρίσης της περιόδου είτε ως κορύφωση ενός ευρύτερου συγκρουσιακού κύκλου που διαμορφώνεται στη βάση των ερμηνευτικών πλαισιώσεων για τις επιπτώσεις των νεοφιλελεύθερων πολιτικών σε διεθνική κλίμακα. Δεύτερον, αντλώντας από την ποιοτική διερεύνηση του κορυφαίου γεγονότος των αντιμνημονιακών κινητοποιήσεων (Σερντεδάκις & Κουφίδη, 2018· Σερντεδάκις, 2018), την πλατεία των αγανακτισμένων στο Σύνταγμα, υποστηρίζουμε ότι η διαίρεσή τους ανάμεσα σε «πάνω και κάτω πλατεία» οφείλεται στις ερμηνευτικές πλαισιώσεις της δράσης, οι οποίες λειτούργησαν παρακινητικά για τη συμμετοχή στα εκάστοτε δρώμενα. Σύμφωνα με την ανάλυση του περιεχομένου των λόγων που αρθρώθηκαν, τόσο στις συναθροίσεις των αγανακτισμένων μπροστά στο ελληνικό κοινοβούλιο όσο και κατά τις διαδικασίες της Λαϊκής Συνέλευσης στο κέντρο της πλατείας Συντάγματος, τεκμηριώνεται μια διαχωριστική τομή των κινητοποιούμενων, τόσο χωρικά όσο και ως προς τη νοηματική πλαισίωση της δράσης τους.

Πίνακας 2. Οι διαιρέσεις στις κινητοποιήσεις των Αγανακτισμένων στην Πλατεία Συντάγματος, 2011.

Οι τέσσερις πλατείες

ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΔΡΑΣΗ	ΚΑΤΩ ΠΛΑΤΕΙΑ	ΠΑΝΩ ΠΛΑΤΕΙΑ	ΕΞΑΤΟΜΟΙΚΕΥΜΕΝΗ ΣΥΝΑΘΡΟΙΣΗ
ΕΜΦΑΣΗ ΣΤΟΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟ	ΕΝΝΑΛΑΚΤΙΚΗ, ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΚΗ ΑΜΕΣΗ ΔΡΑΣΗ	ΕΞΑΤΟΜΙΚΕΥΜΕΝΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ	ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΩΛΕΙΑ ΚΕΚΤΗΜΕΝΩΝ
ΕΜΦΑΣΗ ΣΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟ	ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΣΤΡΑΤΕΥΜΕΝΗ ΔΡΑΣΗ	ΝΕΟΕΘΝΙΚΙΣΤΙΚΕΣ ΣΥΣΣΩΜΑΤΩΣΕΙΣ	ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΕΡΑΣΠΙΣΗ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ

(Πηγή: Σερντεδάκις & Κουφίδη, 2018 και Σερντεδάκις, 2018).

Όπως έχει υποδειχθεί, οι κινητοποιήσεις των αγανακτισμένων στην πλατεία Συντάγματος συγκροτούν ένα προνομιακό τόπο παρατήρησης, καθώς αποτυπώνουν ποικιλότροπα όχι μόνο την κορύφωση της κοινωνικο-πολιτικής κρίσης στην Ελλάδα των μνημονίων, αλλά επιπλέον και την πληθυντικότητα των αναδυόμενων νοηματοδοτήσεων της κρίσης, νοηματοδοτήσεων που αρχικά θα διαχυθούν στο περιβάλλον της κοινωνικής διαμαρτυρίας για να κρυσταλλωθούν στη συνέχεια στο θεσμικό πλαίσιο της εκλογικής πολιτικής.

Στο σκηνικό της «πάνω πλατείας» φαίνεται να βρίσκονται σε συμβιωτική σχέση δύο διακριτά «υποκείμενα». Αφενός πολίτες που απευθύνουν υβριστικές χειρονομίες και συνθήματα

κατά της Βουλής και των κοινοβουλευτικών κομμάτων αδιακρίτως, υποδεικνύοντας τους ως τους «ενόχους» για την απρόσμενη οικονομική κατάρρευση και αφετέρου νεοσύστατες εθνικιστικές οργανώσεις που αρθρώνουν και διαχέουν μια αφήγηση περί προδοσίας και συναφών θεωριών συνωμοσίας για τη σχεδιασμένη επίθεση των ξένων στην ελληνική πατρίδα. Αντίθετα, το σκηνικό της «κάτω πλατείας» δομείται από διαφορετικού είδους «υλικά». Η σταθερή κατασκήνωση διαμαρτυρομένων, οι πρωτοβουλίες οριζόντιας αυτο-οργάνωσης για την κάλυψη καθημερινών αναγκών, τα πολιτισμικά δρώμενα και κυρίως οι Λαϊκές Συνελεύσεις φέρνουν στο προσκήνιο αφενός υφιστάμενες ομάδες ακτιβιστών, οι οποίες εκκινούν από στρατεύσεις που δίνουν προτεραιότητα στη συλλογική δράση με στόχο τον άμεσο μετασχηματισμό των πολιτικών θεσμών, αφετέρου νεοσχηματιζόμενα δίκτυα και συλλογικότητες που προσανατολίζονται στις λεγόμενες προεικονοστικές πολιτικές της ενδεχομενικότητας ενός ατομικού και συλλογικού βίου «πέρα από το κράτος και την αγορά».

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Υποστηρίζουμε ότι σε μεγάλο βαθμό τούτες οι αρχικά συμπλέουσες τάσεις των κινητοποιούμενων της «κάτω πλατείας» δεν ανακαλύπτουν τα περιεχόμενα που παρακινούν σε συλλογική δράση κατά τη «στιγμή» της εκδήλωσης της ελληνικής κρίσης. Οι λόγοι και οι πρακτικές που αρθρώνονται με αφετηρία την εμπειρία των πλατειών τροφοδοτούνται από τον ευρύτερο συγκρουσιακό κύκλο που ανοίγει το 1999 σε διεθνική κλίμακα ενάντια στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση. Στη βάση της ποιοτικής ανάλυσης, η κάμψη της δυναμικής της συλλογικής δράσης μετά τις πλατείες των αγανακτισμένων (Σερντεδάκις, 2018) θα διαγράψει ευκρινέστερα τις αποκλίσεις που διαγιγνώσκουμε στο πρωτογενές συμβάν. Η μοριοποίηση των συλλογικών δράσεων γύρω από τις θεματικές της κοινωνικής αλληλεγγύης, τον ρατσισμό και τον αντιφασισμό, την αλληλέγγυα και κοινωνική οικονομία, την παροχή υπηρεσιών πρωτοβάθμιας υγείας και την ενεργητική αντιμετώπιση της λεγόμενης «προσφυγικής κρίσης» σταδιακά θα διαζευχθεί από τις τάσεις θεσμοποίησης της συλλογικής δράσης, όπως θα αποτυπωθεί στην εκλογική επιτυχία του ΣΥΡΙΖΑ στις εκλογικές αναμετρήσεις του 2012, 2014 και 2015 (della Porta, κ.ά., 2017). Σε συγκριτική προοπτική, η ίσως πρόσκαιρη υποχώρηση των διεθνικών κινητοποιήσεων ενάντια στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση φαίνεται να συμπίπτει με την ολοκλήρωση του αντιμνημονιακού συγκρουσιακού κύκλου στην Ελλάδα, όπως επίσης με τη διάψευση των προσδοκιών και τις εκβάσεις της Αραβικής Άνοιξης και την δυσεξήγητη ασυνέχεια των συλλογικών δράσεων στις ΗΠΑ, μετά τη δυναμική έκρηξη του Occupy Wall Street ή ακόμη την αντίστοιχη πορεία της διαμαρτυρίας στην Ισπανία των Indignados. Ζητούμενη για την κοινότητα των ερευνητών είναι πέρα από τα προφανή δεδομένα, η εστίαση στις διαδικασίες υποχώρησης της συλλογικής δράσης υπό την οπτική των λόγων που αρθρώνονται είτε ως προς τη θεσμοποίηση των πιο πολιτικών της όψεων είτε ως προς τις κινηματικές συνέχειες σε τούτη την περίοδο της πρόσκαιρης νηνεμίας της συλλογικής δράσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Αλεξανδρόπουλος, Σ. Σερντεδάκις, Ν. & Μποτετζάγιας, Ι. (2017). Το ελληνικό περιβαλλοντικό κίνημα: Από τη γένεση στην ενσωμάτωσή του, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 30, 5-31.
- Andretta, M. della Porta, D. Mosca, L. & Reiter, H. (2002). *Global, Noglobal, New Global. Le Proteste Contro il G8 a Genova*. Roma-Bari: Laterza.
- Βερναρδάκης, Χ. (2011). *Πολιτικά Κόμματα, Εκλογές και Κομματικό Σύστημα. Οι Μετασχηματισμοί της Πολιτικής Αντιπροσώπευσης 1990-2010*. Αθήνα: Σάκκουλας.
- Γράβαρης, Δ. (2004). Η Πολιτική Οικονομία των Μορφών Νομιμοποίησης: Από το Λαϊκισμό στον Τεχνοκρατικό Εκσυγχρονισμό. Στο *Κοινωνική Αλλαγή στη Σύγχρονη Ελλάδα (1980-2001)* (σσ. 27-57). Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Dalakoglou, D. (2012). Beyond Spontaneity. Crisis, Violence and Collective Action in Athens, *City*, 16(5), 535-545.
- della Porta, D. Fernandez, J. Kouki, H. & Mosca, L. (2017). *Movement Parties Against Austerity*. Cambridge: Polity Press.
- Εργατική Αλληλεγγύη. (2010). Πράγα 2000, δέκα χρόνια μετά. Αντικαπιταλιστική δράση ενάντια στο ΔΝΤ, τότε..., φ. 935 (8/11/2010, <http://ergatikiki.gr/article.php?issue=935&id=954>).
- Ιακωβίδου, Ι. (2016). *Προβλήματα δημοκρατίας και όψεις του οργανωτικού ζητήματος σε ανοικτούς κινηματικούς χώρους: Η περίπτωση των Κοινωνικών Φόρουμ*. Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Imig, D. & Tarrow, S. (2001). Mapping the Europeanization of Contention: Evidence from a Quantitative Data Analysis. Στο D. Imig & S. Tarrow (Επιμ.), *Contentious Europeans: Protest and Politics in an Emerging Polity* (σσ. 27-52) Lanham, MD-Boulder, CO-New York-London: Rowman & Littlefield Publishers.
- Καβουλάκος, Κ. & Σερντεδάκις, Ν. (2016). Συλλογική δράση και κοινωνικά κινήματα. Στο Γ. Μεταξάς (Επιμ.), *Πολιτική επιστήμη, διακλαδική και συγχρονική διερεύνηση της πολιτικής πράξης: Πολιτική κοινωνιολογία, κοινωνική εκπροσώπηση και πολιτική συμμετοχή* (σσ. 501-522). Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Κανελλόπουλος, Κ. (2009) *Διαδικασίες συγκρότησης και ζητήματα θεωρίας των κοινωνικών κινήματων: Το κίνημα ενάντια στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση*. Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Κοτρωνάκη, Λ. (2015). *Η Θεωρία της Συγκρουσιακής Πολιτικής στην Πράξη των Κοινωνικών Κινήματων: Το Κίνημα Ενάντια στη Νεοφιλελεύθερη Παγκοσμιοποίηση (Ελλάδα 2000-2006)*. Διδακτορική διατριβή. Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Κούση, Μ. & Tilly, C. (2008). *Οικονομικές και Πολιτικές Συγκρούσεις σε μια Συγκριτική Προοπτική*. Στο C. Tilly & Μ. Κούση (Επιμ.), *Οικονομικές και Πολιτικές Συγκρούσεις σε Συγκριτική Προοπτική* (σσ. 33-48). Αθήνα: Επίκεντρο.
- Mayer, D. & Tarrow, S. (1998). A Movement Society: Contentious Politics for a New Century. Στο D. Mayer and S. Tarrow (Επιμ.), *The Social Movement Society* (σσ. 1-28). Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.

- Psimitis, M. (2011). The Protest Cycle of Spring 2010 in Greece. *Social Movements Studies*, 10(2), 191-197.
- Ρόγγας, Β. Το οργανωτικό φαινόμενο των κοινωνικών κινημάτων στην Ελλάδα 1998-2014. Διδακτορική διατριβή (υπό εκπόνηση), Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Σερντεδάκης Ν. (2011). Η συμβολή της έρευνας των γεγονότων διαμαρτυρίας στην κατανόηση της συλλογικής δράσης. Στο Γ. Τσιώλης, Ν. Σερντεδάκης & Ι. Κάλλας (Επιμ.), *Ερευνητικές υποδομές και δεδομένα στην εμπειρική κοινωνική έρευνα* (σσ. 349-376). Αθήνα: Νήσος, Αθήνα.
- Σερντεδάκης Ν. (2018). Η διαμαρτυρία στην Ελλάδα της κρίσης, 2009-2014. Στο Ν. Σερντεδάκης και Σ. Τομπάζος (Επιμ.), *Όψεις της ελληνικής κρίσης. Συγκρουσιακός κύκλος διαμαρτυρίας και θεσμικές εκβάσεις* (σσ. 286-326). Αθήνα: Gutenberg.
- Σερντεδάκης, Ν. & Κουφίδη, Μ. (2018). Συγκρουσιακός και Εκλογικός Κύκλος στην Ελλάδα της Κρίσης. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 44, 7-30.
- Σερντεδάκης Ν. & Τομπάζος Σ. (2018). *Όψεις της ελληνικής κρίσης. Συγκρουσιακός κύκλος διαμαρτυρίας και θεσμικές εκβάσεις*. Αθήνα: Gutenberg.
- Sewell, H.W. Jr. (2005). *Λογικές της Ιστορίας. Κοινωνική Θεωρία και Κοινωνικός Μετασχηματισμός*. Αθήνα: Ξιφαράς.
- Σταθάκης, Γ. (2002). Οικονομικός φιλελευθερισμός και το εγχείρημα του εκσυγχρονισμού. Στο *Ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις της διανόησης στη σημερινή Ελλάδα* (σσ. 166-178). Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.

Beat generation and change of example: From aesthetic improvisation to social experimentation

Christos Nedelkopoulos

PhD Candidate, Department of Philosophy, University of Ioannina

chnedelkopoulos@gmail.com

ABSTRACT

In this paper I examine the change of example in the literature of the 50s and 60s with main references to the Beat Generation and the contemporary society. Firstly, I include the Beat Generation in the artistic innovation which has evolved from Marcel Duchamp artwork and Bebop music. These two approaches on art is the basis for the change of example in literature. Kerouac's poetic improvisation on Mexico City Blues consists a poetic writing experiment based on jazz playing of Bebop. In addition, the writing techniques of William Burroughs on Naked Lunch with cut-up methods are a dialogue of literature with fine arts. This rupture process of art form started in Europe and upgraded in the United States. These experiments correspond to social practices and perceptions. On one hand they have been used from power centers as propaganda techniques (an example is the cut-up cover of Grigoropoulos murder in Greek journalism), on other hand the art experiments are closely connected with a radical new sensibility from the 60s and up. The Marcusean one-dimensional society is a social form which is necessary to be broken down according to artistic experiments. So, it is clear that the central requests of the 60s for ecology or political emancipation are present in our days of globalization environment. The older form experiment in a new approach is translated as the emergence of a new sensibility for the transformation of the capitalistic self and social meanings through the foundation of a social subject characterised by a new sensitivity. I end up with a hope that the alternative communal economy and the total critique of the ownership in every field, as in copyrights, consist a proof that we are placed in a new dilemma between repression and liberation, a dilemma open to present history.

KEY-WORDS: *beat generation, Kerouac, Burroughs, cut-up method, propaganda techniques*

INTRODUCTION: BEAT GENERATION AS AN EVOLUTION OF BEBOP AND READYMADE

The beat generation consists a part of a general tendency which is related to many arts in the post-war period in the United States. The art experiment of the European inter-war period (Dada, Surrealism) is also met in the U.S.A. during the first three after-war decades (with bebop in music and readymade in fine arts). During this period of American history, two fundamental situations change radically the aesthetic direction. On one hand, the internal immigration, on other hand, the post-modern condition.

The beginning with bebop: the improvisation experiment

Especially, for the understanding of literature change of example, it is necessary to approach the American identity of the ex-slaves as it is presented on the evolution of the blues music at the end of the forties and on. During that period the immigration carries to the northern states the African-American cultural heritage which is gradually losing the African characteristics of the black music. The blues of the white lounges testifies to an effort for integration of the black people in white America. Bebop music is the turn to African-American culture bringing together black and white influences, keeping the black communalism alive. Consequently, Bebop resists to the mainstream jazz of the middle class which was expressed by swing jazz. This resistance was captured in three fields:

Firstly, in the structure of a band. Bebopers were forming small bands.

Secondly, in the aesthetic result of the music. Bebopers replaced the saxophone as a soloist instrument with the trumpet and they preferred simple melodies.

Thirdly, in the musical style. Bebopers established the musical phrase structure with riff and replay which restores the blues to its chorus origin as spiritual blues.

These three changes are closely connected with the musicians Count Basie and Lester Young who re-enter the memory of New Orleans in the new American environment of north America.

Bebop finally connected the two aspects of America keeping alive the African-American identity which was retreating. This attack to the marketable swing cannot be met with a response by the black artists of the middle class who were under the influence of the American dream; instead, it met an important response by the white writers of the middle class and a well-known example of those is the beat generation which used the term *jazz poetry* (B. Wallenstein, 1991, p. 613).

Duchamp, Readymade and beyond

In the beginning of the twentieth century an active motion on aesthetic ideas takes part in the same time in Europe and America. On one hand this motion turns against the aesthetic object, on other hand against the creator (the artist). What is the art and what is the artist? This central questioning leads the discussion from the socio-political role of art to the artist role. Dada is still alive.

The art material does not consist a product of the experience and inspiration of the artist but on the contrary the inspiration consists the particular product of the social experience of the artist. This change leads to the readymade firstly on the fine arts and later on the literature.

Duchamp's readymade is closely connected with dada experiment but Duchamp upgrades, with readymade, the conceptual art but the logic of the denying had been adopted from Dada. Consequently, the Readymade didn't manage to overcome the socio-political role of the artwork but enforced the correspond role of the artist. This perspective preached the aesthetic tensions of the fine arts in the postwar period with the central contribution of Rauschenberg and the assamblages.

FROM THE MUSIC AND THE FINE ARTS TO THE LITERATURE: BEATNIKS AND THE CHANGE OF EXAMPLE

Jack Kerouac: the improvisation from the bebop to the poetry

Kerouac is the beat writer who's a lot of texts testifies a language experiment corresponding the jazz experiment of bebop. He is a fan of jazz and so familiar with the spirit of the black culture. It is absolutely clear on the way of his writing.

So, his poetic writing gives the feeling of the metre and rhythm as a jazz melody as he writes on a real and non narrative time. This liberated style of poetics is clear especially in *Mexico City Blues* which is organised on choruses and with incomplete phrases such as a melody of Charlie Parker where an incomplete music or phonetic phrase will be answered from another musician. This improvisation consists the experiment of *Mexico City Blues* where the reader is the corresponding musician and his poetic imagination the musical instrument which will answer to the incomplete phrases of Kerouac. With *Mexico City Blues* the poetics opens to the jazz improvisation.

William Burroughs: From the fine arts to the literature readymade

Burroughs on other hand attempted to form a language style on the other side of the logical narrative with an extension of the consciousness. So, the cut-up technique aims at the reversal of the ascendant language and the corresponding reality.

His main influence was the visual artist Brion Gysin. This meeting was determinant for the innovative evolution of William Burroughs. He saw in the visual view of the cut up a deeper philosophical meaning: the possibility of making anti-realities. Consequently, cut up technique has contributed on the reversal of the logic narrative that means a confusion of the space, time and cohesion.

So, the sensory experience of the reading was extended as the irrational invaded to the reason, the visual to the diction, the timeless to the time. For this, Miles characterised Burroughs as a precursor of the deconstructors (Miles, 1993).

CONCLUSIONS: FROM THE AESTHETIC TO THE SOCIAL EXPERIMENT

All these projects are related to the artwork of 50's. But the real questioning is if these projects have influence in our nowadays. The root of these thinkings is undoubtedly on Walter Benjamin's essay for the artwork in the period of the mechanical reproduction (Benjamin, 2008). In this essay is set centrally the breakdown of aura of artwork in modern societies. Readymade as a form is a following of this breakdown.

Nevertheless, Burroughs' techniques were revolutionary in 50's but the same techniques are frequent in our period where the fake news approach the logic of the science. For example, the murderer of A. Grigoropoulos was presented in Greek journalism with a cut up method. A narration without space, time and action in cohesion.

On other hand, Burroughs' techniques criticize clearly every notion about property as a free language material that is a collage of random verbal events which become a narrative. So, the artist

has an unnecessary role.

If now we connect the experiments of Burroughs with the modern public sphere, we will end up to an important question from the social aspect. The contemporary public sphere consists the internet space and its time is the timeless. From another road are connected William Burroughs and Walter Benjamin in our period. Both can be read regarding the breakdown of the aura as it is formed in the new flanerier, the internet flanerier.

Turning back in time, according to Benjamin in Paris of the nineteenth century there was the figure of the flaneur. His action was closely connected to the shopping arcades that are an action in the context of fetishism of the commodity. The contemporary flanerier, as an internet flanerier, provides an also fetishism market. On this view we can interpret the connection between Burroughs and Benjamin. The technique that adores the world of commodity leads to the unlimited reproduction making the psychological syndrome of the flanerier. Now, the new flanerier has lost this road because the technique has overcome its limits and, as we observe today, it's free the traffic of the commodity in a lot of fields breaking the connection between the creator and the producer. From the aspect of the law it is the meaning of the creative rights instead of the copyright. The traffic of music work in the internet is the most characteristic example.

The technique has changed its self and has passed in a non materialistic form. Once the art was freed from the imitation principle and with readymade (especially in literature) became a narrative without creator, so nowadays it is open if the technique plans a social experiment. If realizes that is a ghostly form and can liberate the creation from the exploitation. It is a self consciousness beyond the limits of the market and copyright and its psychological syndromes. We are in a standby if this meaning can be a liberated social form.

BIBLIOGRAPHY

- Benjamin, W. (2008). *The work of art in the age of mechanical reproduction*, translated by J. A. Underwood, Penguin.
- Miles, B. (1993). *William Burroughs: El Hombre Invisible*. New York: Hyperion.
- Wallenstein, B. (1991). Poetry and Jazz: A twentieth - Century Wedding, *Black American Literature Forum* (Issue 25, Volume 3, 613), St. Louis University.

Οι ιδεολογικές καταβολές της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης

Ανδρέας Δαβαλάς

Δρ. Πολιτικής Κοινωνιολογίας Παν. Αιγαίου
andrewdavalas@yahoo.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Περνώντας από το σοκ της κρίσης στην κανονικότητα της κρίσης, θα πρέπει να αναστοχαστούμε με όρους λιγότερο οικονομοτεχνικούς και περισσότερο κοινωνιολογικούς. Αν αναπαράξουμε τη θεωρία των οικονομικών κύκλων του Schumpeter ή τη μαρξιστική θεωρία της δημιουργικής καταστροφής του καπιταλισμού, είναι πολύ πιθανό το γεγονός να μην έχουμε διδαχθεί τίποτε νέο. Με το σκεπτικό αυτό, η νέα πρόκληση για τις ανθρωπιστικές επιστήμες είναι να συσχετίσουν την (οικονομική, θεσμική, πολιτική) κρίση με το ιστορικό πλαίσιο από το οποίο ξεπήδησε. Αρχικά υφίσταται μια ειδοποιός διαφορά όσον αφορά τα βαθύτερα αίτια που μας οδήγησαν στην κρίση και δεν εδράζονται μόνο στην αποκαλούμενη υπερθέρμανση της οικονομίας αλλά την υπονόμηση της πραγματικής οικονομίας από την χρηματοοικονομική φούσκα όπως την περιγράφει ο F. Morin. Στο ιστορικό υπόβαθρο επικράτησης του νεοσυντηρητισμού τη δεκαετία του 80, χτίστηκε η ιδεολογική μονοκαλλιέργεια της παγκοσμιοποίησης με άμεσο πρόταγμα την παντοδυναμία της ελεύθερης αγοράς.

Παράλληλα, όταν η κρίση επήλθε νομοτελειακά, επιστρατεύτηκαν τα αισθήματα της συνενοχής και του φόβου σχετικά με το μεταναστευτικό, τις εργασιακές σχέσεις, και την ασφάλεια, για να καταστείλουν τα αντανάκλαστικά μιας κοινωνίας σε αναβρασμό. Ως αποτέλεσμα, η διατήρηση της κοινωνικής συνοχής είχε το αντίστοιχο τίμημα: Α) η διοχέτευση της κοινωνικής δυσαρέσκειας προς το ρατσισμό, την ξενοφοβία και τον ευρωσκεπτικισμό. Β) Η μετατόπιση όλου του άξονα άσκησης της πολιτικής προς τα δεξιά και η υιοθέτηση μιας νέας ατζέντας και μιας νέας διχαστικής ρητορικής και Γ) Οι ανωτέρω ιδεολογικές εκτροπές παρότι υποσκάπτουν το ευρωπαϊκό οικοδόμημα, επιτελούν μια αφανή αλλά δραστική λειτουργία: Δια της συσκότισης των πραγματικών αιτιών της κρίσης, αναστέλλουν μια ριζοσπαστική προσέγγιση που θα οδηγούσε στις απαραίτητες δομικές μεταρρυθμίσεις, κι αυτή είναι η πιο επικίνδυνη παρενέργεια του νεο-συντηρητισμού.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: κρίση και ιδεολογία, παγκόσμια οικονομική κρίση

Συμπληρώθηκαν ήδη δέκα χρόνια από την στιγμή που η οικονομική κρίση που ξέσπασε το 2008 στις ΗΠΑ, έπληξε την ανυποψίαστη Ευρώπη και πολύ περισσότερο την χώρα μας που οι εγγενείς της παθογένειες εμφιλοχωρούσαν ακόμα κι όταν ζούσαμε στον οίστρο της ισχυρής ανάπτυξης. Τώρα λοιπόν που από το σοκ της κρίσης περάσαμε στη φάση μιας νέας κανονικότητας, θα ήταν σκόπιμο να αναστοχαστούμε με όρους λιγότερο οικονομοτεχνικούς και περισσότερο κοινωνιολογικούς. Και τούτο επειδή διατηρούμε την εντύπωση ότι, παρά τις ομοιότητες, η κρίση των αρχών του 21ου αιώνα δεν αποτελεί μια ιστορική επανάληψη της δεκαετίας του 1930, άρα επιβάλλεται η διεξοδικότερη ανάλυση των ποιοτικών της χαρακτηριστικών. Αν συνειδητοποιήσουμε ότι η

πρώτη οικονομική κρίση οριοθετήθηκε ιστορικά από δύο παγκόσμιους πολέμους και αντιμετώπιστηκε με το κεϋνσιανής έμπνευσης new deal, θα καταλήξουμε εύκολα στο συμπέρασμα ότι στην πρόσφατη εκδοχή της, η κρίση δεν περιλαμβάνει ούτε new deal, ούτε (ευτυχώς) παγκόσμιο πόλεμο. Ακόμη κι αν ο Keynes βρισκόνταν εν ζωή, θα δυσκολευόταν να προσυπογράψει τη διάσωση ιδιωτικών τραπεζών με κρατικά χρήματα των φορολογούμενων, και ο Schumpeter θα ήταν μάλλον αμήχανος να εξηγήσει ορθολογικά την ταυτόχρονη αποθώωση της τεχνολογικής καινοτομίας των αρχών του 21ου αιώνα, με την οικονομική ύφεση,¹ στο πλαίσιο της κλασικής θεωρίας των οικονομικών κύκλων (Croitoru, 2012, σσ. 137-148). Ωστόσο η κλασική μαρξιστική προσέγγιση από τον πρώτο τόμο του Κεφαλαίου, ότι «η συσσώρευση του κεφαλαίου ως Reproduktion auf erweiterter Stufenleiter, δηλαδή η αναπαραγωγή του σε διευρυμένη κλίμακα, δημιουργώντας στον έναν πόλο περισσότερους ή μεγαλύτερους κεφαλαιοκράτες και στον άλλο περισσότερους μισθωτούς εργάτες» με την ιστορική διαπίστωση ότι «πρόκειται για μια κίνηση σπειροειδή, που στη σφαίρα της παραγωγής συγκεκριμενοποιείται ως εναλλασσόμενη κίνηση διαστολής και συστολής» (Νούτσος, 2019) είναι αρκετή για να μας διαφωτίσει για τις ιδεολογικοπολιτικές ορίζουσες της κρίσης;

Όσο κι αν η μαρξιστική σκέψη παραμένει επίκαιρη και, για μια μερίδα ερευνητών, ελκυστική, η ραγδαία μεταβολή των κοινωνικών συσχετισμών κινδυνεύει να μας καταστήσει μονότονους αν όχι επιστημονικά αναποτελεσματικούς, αν δεν συσχετίσουμε την (οικονομική, θεσμική, πολιτική) κρίση με το ιστορικό πλαίσιο από το οποίο ξεπήδησε. Γι αυτό ακριβώς το λόγο, θα επιχειρήσω να σταχυολογήσω τους ιδεολογικοπολιτικούς εκείνους σταθμούς που μας οδηγούν στην επανάληψη των κρίσεων, χωρίς όμως να διδασκόμαστε στην ουσία τίποτε νέο. Στο σημείο αυτό πρέπει να παραδεχτούμε ότι η πρόκληση για τις ανθρωπιστικές επιστήμες είναι τεράστια καθώς καλούνται να ανατρέψουν έναν παγιωμένο οικονομικό ντετερμινισμό και να αποκαλύψουν την βαθύτερη κατανόηση των διακυβευμάτων σε μια μετά την κρίση προοπτική.

Στη μεταπολεμική διαδρομή της νεωτερικότητας, η δεκαετία του 1960 ήταν αναμφίβολα η πρώτη σαφής ένδειξη ότι η καπιταλιστική λογική της ευημερίας δια της μαζικής κατανάλωσης, δημιουργούσε περισσότερα αδιέξοδα από όσα έλυνε. Ο Τσέχος διανοούμενος Κ. Kosik (2003, σ. 67) ζώντας στο μεταίχμιο μεταξυ κομμουνισμού και δύσης, διαπίστωσε ότι «η νεωτερικότητα είναι υλιστική, διότι όλοι- οι υποστηρικτές του ρεαλισμού και οι αντίπαλοί τους, καπιταλιστές και σοσιαλιστές- έχουν εμπλακεί σε μια μεγαλειώδη διαδικασία κατά την οποία η φύση μεταβάλλεται σε ύλη, σε μια φαινομενικά αστείρευτη αποθήκη πρώτων υλών και ενέργειας στην υπηρεσία του ανθρώπου». Ωστόσο η ιδεολογικοπολιτική πρόσδεση οικονομίας και κοινωνίας, δημιουργούσε το υπόβαθρο της κρίσης αξιών όταν η εμπορευματοποίηση των πάντων έφτασε να προκαλεί νέες μορφές κοινωνικών αποκλεισμών. Ήταν η εποχή όπου η κριτική θεωρία της Σχολής της Φρανκφούρτης, επισήμανε ότι στη νεωτερική κοινωνία, στην οποία αναδύθηκαν οι αξίες της ελευθερίας, της ισότητας και της ανεξαρτησίας, κυριαρχεί επίσης η σφαίρα της αγοράς όπου δεσπόζουν τα ατομικά συμφέροντα καθώς επίσης και ρυθμιστικές αρχές που εξορθολογίζουν και οργανώνουν τους διοικητικούς, οικονομικούς, πολιτιστικούς και κοινωνικούς μηχανισμούς, λειτουργώντας ως ουσιαστικοί παράγοντες διαμόρφωσης της ατομικότητας. Έτσι, ο άνθρωπος χάνει την ατομικότητα και υποκειμενικότητα που υπερασπίζον την ελευθερία του και αποξενώνεται από την ουσία και το νόημα ύπαρξής του. (Ιακώβου, 2008, σσ. 303-304)

¹ Για τον Schumpeter η κεντρική έννοια της καινοτομίας είναι συνυφασμένη με την οικονομική ανάπτυξη στη θεωρία των οικονομικών κύκλων εκτός περιπτώσεων αστάθμητων παραγόντων όπως επαναστάσεις, φυσικές καταστροφές κλπ.

Το πρόταγμα για ένα γνήσιο κοινωνικό μετασχηματισμό ήταν ώριμο, αλλά οι ιστορικοί συσχετισμοί δεν ήταν ευνοϊκοί. Η ευκαιρία του Μάη του 1968 για μια Νέα Αριστερά ως «θεμελιακά καινούργιο ιστορικό υποκείμενο», όπως την οραματίζονταν ο Marcuse στο Μονοδιάστατο Άνθρωπο (1971, σ. 250) χάθηκε, αλλά για να χρησιμοποιήσουμε τη ρήση του Ντανιέλ Κον Μπεντί: Χάσαμε πολιτικά αλλά αλλάξαμε την κοινωνία. Πράγματι, η ριζοσπαστικοποίηση της νέας γενιάς, μπορεί να συσπείρωσε τους αστούς στην προστατευτική φιγούρα του Ντε Γκώλ, αλλά μας άφησε ως πολύτιμη παρακαταθήκη το διεθνές κίνημα υπέρ της ειρήνης, κατά των φυλετικών διακρίσεων, υπέρ της χειραφέτησης των γυναικών και της σεξουαλικής απελευθέρωσης κλπ. Η εγγραφή της κινηματικής λογικής στο πολιτικό DNA της κοινωνίας αποτελεί από μόνη της μια δικλείδα ασφαλείας για τη δημοκρατία, ιδιαίτερα σε περιόδους που η οικονομία τείνει να εξοβελίσει την πολιτική από την διαδικασία άσκησης εξουσίας. Από την δεκαετία του 1970 κιόλας, όταν η καπιταλιστική ατμομηχανή της αιεφόρου ανάπτυξης ανασχέθηκε μέσω δύο πετρελαϊκών κρίσεων, το οικολογικό κίνημα που τροφοδότησε τα αντίστοιχα κόμματα, (με χαρακτηριστικό παράδειγμα τη Γερμανία) ενέγραψε στην ημερήσια διάταξη το ζήτημα της προστασίας του περιβάλλοντος που παραμένει ζωτικό μέχρι τις μέρες μας.

Ωστόσο αυτή ήταν μόνο η μία όψη του νομίσματος. Η ιδεολογική αντεπίθεση του νεοσυντηρητισμού τη δεκαετία του 1980 όπου οι εκλογικοί συσχετισμοί ανατράπηκαν, βάρυνε πιο πολύ στη ζυγαριά της ιστορίας αναφορικά με τις συνέπειες που καλούμαστε σήμερα να αντιμετωπίσουμε. Δεν είναι τυχαίο ότι στον πυρήνα των νεοφιλελεύθερων «μεταρρυθμίσεων» ήταν και τότε οι συλλογικές κατακτήσεις: Το κράτος πρόνοιας δυσφημίσθηκε και αποδομήθηκε όπως άλλωστε και το συνδικαλιστικό κίνημα που παρά τις ευθύνες του, αποτελούσε εμπόδιο για την απαλλοτρίωση των εργασιακών δικαιωμάτων. Οι εμβληματικές αντιπαραθέσεις της εποχής της Θάτσερ με τους ανθρακωρύχους, και του Ρεϊγκαν με τους ελεγκτές εναέριας κυκλοφορίας που απολύθηκαν εν μια νυκτί, σηματοδότησαν την αλλαγή παραδείγματος προς μια κοινωνία που η οικονομία ορίζει τους κανόνες του παιχνιδιού ή προς μια κοινωνία που απλώς δεν υπάρχει κατά τη μνημειώδη ρήση της πρώτης.

Στο πλαίσιο αυτό άρχισαν να ανατρέπονται σταδιακά όλες οι βεβαιότητες πάνω στις οποίες εδράστηκαν οι μεταπολεμικές κοινωνικές συνααινέσεις. Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 ο Ulrich Beck (2015, σσ. 50-52) μίλησε προφητικά για την κοινωνία του ρίσκου ως ορόσημο της μετανεωτερικότητας. Εισήγαγε έτσι την έννοια της διαχείρισης της αβεβαιότητας και των κινδύνων που οι ίδιες οι κοινωνίες προκαλούν υπό συνθήκες διαρκούς ρευστότητας. Εντωμεταξύ, στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού όπου οι managers είναι εξασκημένοι να μετατρέπουν τις κρίσεις σε κέρδος, λάμβανε σάρκα και οστά μια ιστορική συμφωνία, ελάχιστα προσεγγιμένη από τους κοινωνικούς μελετητές. Επρόκειτο για την επιχειρησιακή σύμβαση υπό τον τίτλο Saturn που υπογράφηκε το 1985 μεταξύ του βιομηχανικού κολοσσού της General Motors και του σωματείου των εργαζομένων. Στη σύμβαση αυτή μεταξύ άλλων προβλέπονταν η ελαστικοποίηση του ωραρίου και της απασχόλησης εν γένει, η συμμετοχή του σωματείου στη διοίκηση, η θέσπιση bonus αντί αυξήσεων των μισθών κ.α. Την αναφέρουμε όχι μόνο γιατί οι πρωτοποριακοί αυτοί όροι συνθέτουν σήμερα τη νέα ορθοδοξία των εργασιακών σχέσεων, αλλά γιατί αποτελεί ορόσημο στη διαδικασία κατάργησης στην πράξη, κάθε ταξικής συστοίχισης και ταυτόχρονα ένα σημαντικό σταθμό στην πορεία προς μια απολιτική πολιτική.

Παράλληλα, η αποβιομηχάνιση των Η.Π.Α που ξεκίνησε τη δεκαετία αυτή καθώς η αναζήτηση

φθηνών εργατικών χεριών έστρεψε στην Ασία την παραγωγική διαδικασία, είχε μια περαιτέρω συνέπεια στη σύνθεση του εργατικού δυναμικού την οποία εύστοχα παρατηρεί ο Harvey: (2015, σ. 18). Ένα σημαντικό ποσοστό πρώην εξειδικευμένων υπαλλήλων, μετατοπίζεται σε εργασίες χαμηλών προσόντων στην παροχή υπηρεσιών, με σημαντικά μειωμένες αμοιβές και ανύπαρκτη συνδικαλιστική οργάνωση. Πώς όμως μια οικονομία της κατανάλωσης μπορεί να συνεχίσει να αναπτύσσεται όταν μειώνεται το διαθέσιμο εισόδημα των πολιτών; Η απάντηση σε αυτή την πρόκληση ήταν η πιστωτική επέκταση. Σε μια κοινωνία που αν δεν καταναλώνεις δεν υπάρχουν, οι τράπεζες άδραξαν την ευκαιρία να παράξουν εικονικό πλούτο δια της μόχλευσης των (στεγαστικών κυρίως) δανείων που οι ίδιες χορηγούσαν με τεχνικές επιθετικής πώλησης, υπό την μορφή των γνωστών μας δομημένων ομολόγων. Η εκθετική αύξηση του δανεισμού στα νοικοκυριά η οποία με τον καιρό έγινε τρόπος ζωής, ήταν η βραδυφλεγής βόμβα που θα οδηγούσε στην προδιαγεγραμμένη οικονομική κατάρρευση που έπονταν όταν μοιραία θα έσπαγε η φούσκα του real estate, και στην οποία θα αναφερθούμε εκτενέστερα παρακάτω.

Παρότι τα θεμέλια του ασύδοτου καπιταλισμού είχαν ήδη τεθεί την ανωτέρω περίοδο, η ιστορία επιφύλαξε το μεγαλύτερο δώρο στη νεοφιλελεύθερη ιδεολογία με την αδόκητη πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού. Πέρα από την ενθουσιώδη φιλολογία για το τέλος της ιστορίας, της εργασίας, των ιδεολογιών κλπ, η παγκοσμιοποίηση μετουσιώθηκε η ίδια, σε μια ιδεολογική μονοκαλλιέργεια της παντοδυναμίας της ελεύθερης αγοράς. Ο Al. Touraine (2011, σ. 32) σε μια έξοχη κοινωνιολογική ανάλυση της κρίσης διαπίστωσε: «Η παγκοσμιοποίηση του οικονομικού συστήματος αποδυναμώνει κυρίως τα μέσα παρέμβασης που διαμορφώθηκαν μέσα σε ένα εθνικό πλαίσιο, ιδιαίτερα την ικανότητα ρύθμισης και ελέγχου των σχέσεων ανάμεσα σε οικονομικά υποκείμενα». Ιδιαίτερα στο χώρο της υπό διαμόρφωση Ε.Ε, η γερμανική πρωτοκαθεδρία επέβαλε μονεταριστικές πολιτικές κατευθύνσεις που θα διασφάλιζαν την ανταγωνιστικότητα, αντί για θεσμικές μεταρρυθμίσεις που θα εμβάθυναν την ευρωπαϊκή ενοποίηση και θα έδιναν ποιοτικό περιεχόμενο στην ευρωπαϊκή ταυτότητα. Παρότι από την ίδρυσή της το 1958 η τότε Ε.Ο.Κ προσέβλεπε στην οικονομική ανάπτυξη ως μέσο για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, στην πορεία, πρυτάνευσε η οικονομική μεγιστοποίηση και το όραμα των ενωμένων πολιτειών της Ευρώπης παρέμεινε στη σκιά ενός άγονου τεχνοκρατισμού. Ορθά ο Σκλιός (2014, σ. 42) επισημαίνει ότι «η Συνθήκη του Μάαστριχτ (1992) περιλάμβανε μια σειρά από κριτήρια σύγκλισης τα οποία ήταν μάλλον αυθαίρετα και δεν δημιουργούσαν ένα κατάλληλο πλαίσιο για την επίτευξη μιας βιώσιμης και σταθερής Ο.Ν.Ε».

Ο καθηγητής Chang (2011, σσ. 26,90) αναψηλαφώντας την κρίση υποστηρίζει: «Η καταστροφή αυτή οφείλεται εν τέλει στην ιδεολογία της ελεύθερης αγοράς που κυριάρχησε στον πλανήτη κατά τη δεκαετία του 80.» και διευκρινίζει: «Παρά την εκτίμηση ότι η σταθερότητα των τιμών αποτελεί προϋπόθεση για την οικονομική ανάπτυξη, οι πολιτικές που έχουν υιοθετηθεί με στόχο τη μείωση του πληθωρισμού έχουν αποφέρει πενιχρά αποτελέσματα μετά τη δεκαετία του 1990, όταν ο πληθωρισμός -υποτίθεται- χαλιναγωγήθηκε». Δεν χρειάζεται να επιχειρηματολογήσουμε περισσότερο για να καταστεί σαφές ότι η γενεσιουργός αιτία της κρίσης του 2008 δεν ήταν απλώς η κατάρρευση των δομημένων ομολόγων της Lehman Brothers Holdings Inc (που αποτελούσε την κορυφή του παγόβουνου) αλλά αυτή ήταν το αποτέλεσμα της επί τρεις δεκαετίες ασύδοτης λειτουργίας του χρηματοπιστωτικού συστήματος. Ο Fr. Morin (2011: 33,34) το διατυπώνει χαρακτηριστικά: «Πρέπει λοιπόν να εξετάσουμε όχι μόνο τις άμεσες αιτίες της χρηματοπιστωτικής αναταραχής, αλλά και εκείνο που βρίσκεται στα ίδια της τα θεμέλια: το παράλογο χάσμα που δημιουργήθηκε εδώ και

τριάντα χρόνια ανάμεσα στον χρηματοοικονομικό τομέα και στην πραγματική οικονομία. Το χάσμα αυτό γεννήθηκε μέσα από τη διαδικασία απελευθέρωσης των νομισματικών και χρηματοοικονομικών αγορών» και εξηγεί: «Στις νομισματικές αγορές, οι συναλλαγές που αφορούν την πραγματική οικονομία αντιπροσωπεύουν μόνο το 1,6% των διατραπεζικών συναλλαγών σε ολόκληρο τον κόσμο». Για την ιστορία, αξίζει να αναφερθεί ότι όλοι ανεξαιρέτως οι περίφημοι οίκοι αξιολόγησης που κατά σύμπτωση αποτελούν αποκλειστικό προνόμιο των Η.Π.Α και οι οποίοι μπορούν σε μια νύχτα να καταβαρθρώσουν ολόκληρα κράτη με μια απλή έκθεση βιωσιμότητας χρέους, στη συγκεκριμένη αγορά δομημένων ομολόγων δεν αντιλήφθηκαν τον παραμικρό πιστωτικό κίνδυνο, συμπαρασύροντας στην οικονομική καταστροφή χιλιάδες επενδυτές σε παγκόσμιο επίπεδο.

Όταν όμως, σχεδόν νομοτελειακά, η κρίση προέκυψε, αντί να πληρώσουν το τίμημα τα *golden boys* και να θεσπιστούν θεσμικές δικλίδες ασφαλείας, οι συνέπειες πέρασαν αφιltrάριστες στην κοινωνία. Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης αποτελούν κοινό βίωμα και θα ήταν περιττό να αναπτυχθούν στα περιορισμένα πλαίσια της παρούσας μελέτης, ωστόσο ενδιαφέρον παρουσιάζει η στρατηγική διαχείρισής της. Απέναντι στην εκτεταμένη φτωχοποίηση και τον κοινωνικό αποκλεισμό, επιστρατεύτηκαν τα αισθήματα της συλλογικής και του φόβου σχετικά με το μεταναστευτικό, τις εργασιακές σχέσεις, και την ασφάλεια, για να καταστείλουν τα αντανάκλαστικά μιας κοινωνίας σε αναβρασμό. Παράλληλα, η μεταβίβαση πλούτου που παρατήρησε ο Bauman ως τυπική λειτουργία των οικονομικών κρίσεων, επενδύθηκε ιδεολογικά με μια προσχηματική αντιλαϊκιστική ρητορική που βγήκε από τα χείλη «αμερόληπτων» τεχνοκρατών ούτως ώστε να συγκαλυφθεί η ταξική μεροληψία της. Ο Σεβαστάκης (2012, σσ. 21-22) εμβαθύνει στη συσχέτιση της κρίσης με τη ρητορική του αντιλαϊκισμού. Η θυματοποίηση της κοινωνίας, ιδιαίτερα στην περίπτωση της Ελλάδας, συμπίπτει με τη ριζοσπαστικοποίηση του αντιλαϊκιστικού λόγου ο οποίος καταδικάζει αναδρομικά κάθε συλλογική διεκδίκηση, θεμιτή ή μη. Αναφέρει χαρακτηριστικά: «ο ζοφερός θυμικός τόνος που επικρατεί στη σημερινή αντιλαϊκιστική σκηνή εκδηλώνεται με την εγκατάλειψη θέσεων πολιτικού ή πολιτισμικού φιλελευθερισμού. Στη θέση αυτών παρατηρούμε την υιοθέτηση μιας ρητορικής της εθνικής ενοχής και του συλλογικού κακού, έναν εξαγνιστικό οίστρο με επίκεντρο τη σκληρή υποχρέωση και όχι το δικαίωμα».

Η εν λόγω «συνταγή» μάλλον δεν ήταν καινούργια. Λέγεται πως ο γνωστός θιασώτης του οικονομικού νεοφιλελευθερισμού Μ. Φρίντμαν, ως μυστικοσύμβουλος του Πινοσέτ, την είχε διατυπώσει μερικές δεκαετίες πριν: Όταν ξεσπάει μια κρίση, πίστευε, οι δράσεις που αναπτύσσονται εξαρτώνται από τις περιρρέουσες ιδέες. Πιστεύω ότι αυτή πρέπει να είναι η βασική λειτουργία μας: να αναπτύξουμε εναλλακτικές πολιτικές που θα αντικαταστήσουν τις υπάρχουσες, να τις διατηρούμε ζωντανές και διαθέσιμες, έως ότου το πολιτικά αδύνατον καταστεί πολιτικά αναπόφευκτο. Ποιο ήταν το πολιτικά αναπόφευκτο στην περίπτωσή μας; Η διατήρηση της κοινωνικής συνοχής με τίμημα την άνοδο της ακροδεξιάς στην Ευρώπη. Ή με άλλα λόγια η διοχέτευση της κοινωνικής δυσανεμίας προς το ρατσισμό, την ξενοφοβία και τον ευρωσκεπτικισμό.

Η εγγραφή της ακροδεξιάς πολιτικής ιδεολογίας στην ημερήσια διάταξη, συντέλεσε στη μετατόπιση όλου του άξονα άσκησης της πολιτικής προς τα δεξιά και στην υιοθέτηση μιας νέας ατζέντας και μιας νέας διχαστικής ρητορικής ερειδόμενης σε αναθερμασμένους εθνικισμούς και ξεθωριασμένες κοινωνικές αξίες του μεσοπολέμου. Οι Boltanski – Esquerre (2015, σ. 24) στην Επέκταση του πεδίου της Δεξιάς, καταγράφουν διεισδυτικά την επανανοηματοδότηση της αστικής κουλτούρας: Η έννοια του λαού, σπάει στους «κανονικούς» ανθρώπους από τη μια, και στην κακή πλευρά του

λαού που καταλαμβάνει το προσκήνιο και αποτελείται από «πούστηδες και λεσβίες, διανοούμενους χωρίς σταθερή δουλειά, Άραβες, μαύρους, μετανάστες χωρίς χαρτιά, κατοίκους των υποβαθμισμένων προαστίων...». Η ηθική επανέρχεται στο προσκήνιο ως ευγένεια, ευπρέπεια, ταπεινότητα και γενναιοδωρία, ακόμη κι αν υποκρύπτει φαρισαϊσμό, ατομικισμό, και ελεημοσύνη. Τέλος η ακροδεξιά πολιτική θεολογία επιχειρεί να συνδέσει την εκλογική της επιρροή με την υπέρβαση των ιδεολογικών διαχωρισμών δεξιάς – αριστεράς (χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η Λεπέν) όχι δια της τεχνοκρατικής αμεροληψίας αλλά μέσω ενός χοντροκομμένου ψευδο-ορθολογισμού και μέσω της απαξίωσης του παλιού πολιτικού κατεστημένου και της ρομαντικής αναζήτησης μιας χαμένης αθωότητας.

Οι ανωτέρω ιδεολογικές εκτροπές παρότι υποσκάπτουν το ευρωπαϊκό οικοδόμημα, επιτελούν μια αφανή αλλά δραστική λειτουργία: Δια της συσκότισης των πραγματικών αιτιών της κρίσης, αναστέλλουν μια ριζοσπαστική προσέγγιση που θα οδηγούσε στις απαραίτητες δομικές μεταρρυθμίσεις, κι αυτή είναι η πιο επικίνδυνη παρενέργεια του νεο-συντηρητισμού σε ένα περιβάλλον παγκοσμιοποίησης: Εκμεταλλεύεται τις αβεβαιότητες που παράγει η ρευστή νεωτερικότητα σε εκθετικούς ρυθμούς, για να χαλιναγωγήσει και τελικά να αποδομήσει το αίσθημα συλλογικότητας που δίνει περιεχόμενο στη δημοκρατία. Ο Bauman (2017, σ. 35) το περιέγραψε γλαφυρά λέγοντας: «Τα μηνύματα που εκπέμπονται από τους χώρους της πολιτικής εξουσίας προς τους εύπορους αλλά και προς τους δύσμοιρους παρουσιάζουν την αύξηση της ευελιξίας ως τη μοναδική θεραπεία για την ήδη αφόρητη ανασφάλεια. Έτσι, προδιαγράφουν την προοπτική της ακόμα μεγαλύτερης αβεβαιότητας, την ακόμα μεγαλύτερη ιδιωτικοποίηση των προβλημάτων, την ακόμα περισσότερη μοναξιά και ανικανότητα και σίγουρα την ακόμα μεγαλύτερη αβεβαιότητα. Η δυνατότητα της υπαρξιακής ασφάλειας βασισμένης σε συλλογικά θεμέλια αποκλείεται και έτσι δεν προσφέρεται κανένα κίνητρο για αλληλέγγυες δράσεις. Αντίθετα, ενθαρρύνονται οι ακροατές τους να εστιάσουν στην ατομική τους επιβίωση ... σε έναν αθεράπευτα κατακερματισμένο, εξατομικευμένο και έτσι απρόβλεπτο κόσμο».

Αντιλαμβανόμαστε έτσι πως βαθαίνει η κρίση αντιπροσώπευσης, και η άσκηση της πολιτικής μετατρέπεται σε μια εργαλειακή διαχείριση της καθημερινότητας προς όφελος τελικά όσων δεν θέλουν να αλλάξει τίποτε. Όλες οι σκέψεις που συνοπτικά εκτέθηκαν παραπάνω, εκτός από τον αυτονόητο σκοπό της ανάδειξης των ιδεολογικών καταβολών της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, διατηρούν και μια άλλη φιλοδοξία: Να υπηρετήσουν στον ελάχιστο βαθμό, μια ήδη αργοπορημένη αντίσταση ενάντια στον κοινωνικό αυτοματισμό και την χειραγώγηση της κοινωνίας δια της ημιμάθειας. Ή όπως θα μας προέτρεπε και ο Ντανιέλ Κον Μπεντίτ, ας χρησιμοποιήσουμε την κρίση με σοφία για να ξαναγράψουμε την ιστορία μόνοι μας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Bauman, Z. (2017). *Ρευστοί Καιροί* (Μτφρ. Κων. Γεώργας). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Beck, U. (2015). *Κοινωνία της διακινδύνευσης* (Μτφρ. Ηρ. Οικονόμου). Αθήνα: Πεδίο.
- Boltanski, L. – Esquerre, Ar. (2015). *Η επέκταση του πεδίου της δεξιάς* (Μτφρ. Χ. Καρακωστάκη). Αθήνα: Πόλις.

- Chang, Ha-Joon. (2011). *23 Αλήθειες που δεν μας λένε για τον καπιταλισμό* (Μτφρ. Τ. Σαμουηλίδης). Αθήνα: Καστανιώτη.
- Croitoru, A. (2012). Schumpeter, J.A., 1934, The Theory of Economic Development. *Journal of Comparative Research in Anthropology and Sociology*, 3, 137-148.
- Harvey, D. (2015). *Δεκαεφτά αντιφάσεις και το τέλος του καπιταλισμού* (Μτφρ. Ελ. Αστερίου). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Ιακώβου, Β. (2008). Η Κριτική Θεωρία και η Νεωτερικότητα. Στο Σ. Κονιόρδος (Επιμ.), *Κοινωνική Σκέψη και Νεωτερικότητα* (σσ. 297-324). Αθήνα: Gutenberg.
- Kosik, K. (2003). Η κρίση της νεωτερικότητας. (Μτφρ. Ν. Γκόρτσος κ.α.). Αθήνα: Ψυχογιός.
- Marcuse, H. (1971). *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος* (Μτφρ. Μ. Λυκούδης). Αθήνα: Παπαζήσης.
- Morin, Fr. (2011). *Ένας κόσμος χωρίς τη Wall Street*; (Μτφρ. Αρ. Κομνηνέλλη). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Νούτσος, Π. (2019). Στο όνομα του Marx, εφημ. *Η Αυγή*, 28/7 καθώς και στο: <http://www.avgi.gr/article/10811/10083795/sto-onoma-tou-marx->
- Σεβαστάκης, Ν. – Σταυρακάκης, Γ. (2012). *Λαϊκισμός, Αντιλαϊκισμός και Κρίση*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Σκλιάς, Π. – Μαρής, Γ. (2014). Τα κριτήρια σύγκλισης στην ΟΝΕ και η εικόνα της Ελλάδας. Στο Σπ. Ρουκανάς – Π. Σκλιάς (Επιμ.), *Η Ελληνική Πολιτική Οικονομία 2000-2010* (σσ. 33-53). Αθήνα: Λιβάνη.
- Touraine, Al. (2011). *Μετά την κρίση* (Μτφρ. Μ. Μαλαφέκα). Αθήνα: Μεταίχμιο.

Πολιτικές και ρητορικές υπευθυνοποίησης κατά την ελληνική κρίση

Μαρία Μαρκαντωνάτου

Επίκουρη Καθηγήτρια Τμήματος Κοινωνιολογίας Πανεπιστήμιο Αιγαίου
mmarkant@soc.aegean.gr

Χρήστος Κουρούτζας

Πανεπιστημιακός Υπότροφος, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών,
Πανεπιστήμιο Αιγαίου
chr.kouroutzas@soc.aegean.gr

Δημήτρης Παρασκευόπουλος

Δρ. Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
dimitrios.paraskevopoulos@gmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το παρόν άρθρο συζητά τη διαδικασία υπευθυνοποίησης αντλώντας από αναλύσεις του Michel Foucault περί της μετάβασης από το μοντέλο του κλασικού οικονομικού φιλελευθερισμού στο νεοφιλελευθερισμό και την αντίστοιχη διαφοροποίηση στην κατανόηση του *homo oeconomicus*. Υποστηρίζεται ότι ένας συγκερασμός των ιδεότυπων των «*homo entrepreneur*» (M. Foucault) και «*homo debitor*» (M. Lazzarato) μπορεί να αποτελέσει αφετηρία κατανόησης ορισμένων ρητορικών και πολιτικών που ακολουθήθηκαν στο πλαίσιο της ελληνικής κρίσης του χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού. Γύρω από την κρίση επισκοπούνται, περαιτέρω, πολιτικές και ρητορικές με άξονα την υπευθυνοποίηση εξατομικευμένων οντοτήτων, όχι μόνο ατόμων και επιμέρους κοινωνικών ομάδων αλλά και μεμονωμένων χωρών.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: υπευθυνοποίηση, κρίση, λιτότητα, νεοφιλελευθερισμός.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Πάρα πολλοί άνθρωποι έχουν αφεθεί να πιστεύουν ότι αν έχουν ένα πρόβλημα, είναι δουλειά της κυβέρνησης να το αντιμετωπίσει. «Έχω ένα πρόβλημα, θα πάρω ένα δάνειο». «Είμαι άστεγος, η κυβέρνηση πρέπει να με στεγάσει». Στρέφουν το πρόβλημα τους στην κοινωνία. Όπως ξέρετε, δεν υπάρχει κοινωνία, υπάρχουν άντρες, γυναίκες και οι οικογένειες τους και καμία κυβέρνηση δεν μπορεί να κάνει τίποτα παρά μόνο μέσω των ανθρώπων και οι άνθρωποι κοιτάζουν πρώτα τον εαυτό τους [...]. Η ζωή είναι μια υπόθεση αμοιβαιότητας και οι άνθρωποι σκέφτονται συνεχώς τις παροχές, χωρίς να σκέφτονται τις υποχρεώσεις», M. Thatcher, 31.10.1987 (Keay, 1987).

Σε συμφωνία με την παραπάνω – πολύ γνωστή πλέον – θέση της πρώην Βρετανίδας πρωθυπουργού, ένας από τους δριμύτερους επικριτές του αμερικανικού κράτους πρόνοιας, του οποίου οι θεωρίες ενέπνευσαν μεγάλο μέρος της μεταρρύθμισης της προνοιακής πολιτικής στις ΗΠΑ τη δεκαετία του 1990, δήλωνε: «Αντί [η κυβέρνηση] να μέμφεται όσους παρεκκλίνουν, θα πρέπει να πείσει τους ανθρώπους να μέμφονται τον εαυτό τους. Αυτή η αίσθηση της ευθύνης δεν είναι κάτι που τα άτομα μπορούν να παράγουν από μόνα τους. Έγκειται εν τέλει στις δημόσιες νόρμες και τη συλλογική επιβολή» (Mead, 1986, σ. 10). Για τον Mead (1986, σ. 5), βασική αδυναμία του κράτους πρόνοιας ήταν η «επιτρεπτικότητα» του, καθώς και το γεγονός ότι αυτό «δεν ζητούσε πολλά από τους φτωχούς» και τους παρείχε περισσότερη ελευθερία και δικαιώματα απ' ό,τι θα έπρεπε. Προτεραιότητα συνεπώς ήταν η υπευθυνοποίηση ατόμων και κοινωνικών ομάδων χωρίς να θεωρείται, έγραφε ο Mead (1986, σ. 46), «ότι η ευθύνη για τους φτωχούς και τα προβλήματα τους βρίσκεται έξω απ' αυτούς, στην κυβέρνηση και στην κοινωνία». Έκτοτε, δηλώσεις όπως της Thatcher και του Mead κέρδισαν σε πολιτική επιρροή και μια τέτοια τύπου αμφισβήτηση του κράτους πρόνοιας βάθυνε στις περισσότερες χώρες του κόσμου. Ωστόσο, η απόσυρση του κράτους από πρωτιότερες προνοιακές του αρμοδιότητες κατά τις τελευταίες δεκαετίες του νεοφιλελευθερισμού δεν σήμαινε και γενική υποχώρηση ή απίσχναση του κράτους, όπως διατεινόταν ένα μέρος της σχετικής βιβλιογραφίας της δεκαετίας του 1990. Αντίθετα, στο πλαίσιο αυτού που ο Hirsch (2003) έχει περιγράψει ως «ανταγωνιστικό κράτος», εφαρμόστηκαν μια σειρά κρατικοί σχεδιασμοί υπέρ της διάχυσης του οικονομικού ανταγωνισμού, μερικές ή ολικές ιδιωτικοποιήσεις, και αναδιάρθρωση της δημόσιας διοίκησης με ιδιωτικο-οικονομικούς όρους στο πλαίσιο του «Νέου Δημοσίου Μάνατζμεντ». Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ο νεοφιλελευθερισμός σήμαινε τις μεταβάσεις από την τελωνειακή ένωση σε μια περίοδο προστατευτισμού, σε ζώνη ελεύθερου εμπορίου, και από εκεί, σε ένωση ελεύθερης κίνησης του κεφαλαίου και κοινής αγοράς, με τη θέσπιση, στην τελευταία φάση, ρυθμίσεων για την άρση των εμποδίων του ανταγωνισμού (Fisahn, 2011, σ. 49) καθώς και την αυτονόμηση της μακροοικονομικής πολιτικής από τις εθνικές κυβερνήσεις και τις κεντρικές τράπεζες.

Σε συνθήκες εντεινόμενης παγκοσμιοποίησης από τη δεκαετία του 1990 και μετά, η μεταβίβαση κρατικών αρμοδιοτήτων σε ιδιωτικούς φορείς στα πεδία, μεταξύ άλλων, της υγείας, της εκπαίδευσης και της ασφάλειας, συνιστά έναν από τους άξονες της νεοφιλελευθεροποίησης του κράτους¹ ο οποίος τροφοδοτείται θετικά μέσα από την ενεργοποίηση μιας σειράς διαδικασιών υπευθυνοποίησης. Κατά τη μεταβίβαση κρατικών αρμοδιοτήτων «προς τα κάτω» (προς κοινότητες, περιφέρειες, τοπικούς φορείς κ.ά.) και τη συνακόλουθη υπευθυνοποίηση (ατόμων και επιμέρους ομάδων) εντός της νεοφιλελεύθερης στρατηγικής για το κράτος, καταγράφεται μια αντίθετη πορείας μεταβίβαση κρατικών αρμοδιοτήτων «προς τα πάνω» (προς υπερεθνικούς οργανισμούς, διεθνείς οργανισμούς) με την απομείωση των διαδικασιών λήψης αποφάσεων στο εθνικοκρατικό πλαίσιο, ιδίως στο πεδίο της οικονομικής πολιτικής. Οι στρατηγικές υπευθυνοποίησης εντός του νεοφιλελευθερισμού προσέδωσαν στην κοινωνική συμμετοχή το περιεχόμενο ενός ουδέτερου ή απολίτικου πλουραλισμού βασισμένου λιγότερο σε συλλογικές διεκδικήσεις και περισσότερο σε έναν κατατμηματισμό της ευθύνης. Στο παρόν άρθρο, αντλώντας από την προσέγγιση του M. Foucault για την ανάδυση του homo entrepreneur στο νεοφιλελευθερισμό, επισκοπούμε ορισμένες όψεις διάχυσης της υπευθυνοποίησης στο πλαίσιο της ελληνικής κρίσης που ξέσπασε το 2010 και την ανάδυση των υποκειμένων της «κατασπατάλησης», στα όρια άσκησης υπολογιστικών τεχνικών διακυβέρνησης εντός της

1 Βλ. και Rose & Miller (1992).

κρίσης του χρηματοπιστωτικού νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού και της κοινωνίας της αγοράς.

ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗ ΥΠΕΥΘΥΝΟΠΟΙΗΣΗ

Στο πλαίσιο των διαδικασιών που ο Foucault χαρακτήρισε ως «διακυβέρνηση του εαυτού» και «κυβερνολογική», οι τρόποι διάχυσης, διάδοσης, εσωτερίκευσης και καθημερινοποίησης του κοινωνικού ελέγχου, δεν κατευθύνονται απλώς από ένα κέντρο εξουσίας και την ηθική του επιταγή. Αποτελούν το σύνολο λιγότερο ή περισσότερο οργανωμένων σχέσεων μεταξύ υποκειμένων, τα οποία, εντός της διαδικασίας καθυπόταξης, πειθάρχησης και ταξινόμησης τους είναι ταυτόχρονα πομποί και δέκτες μιας εξουσίας που συντίθεται πλεγματικά (Foucault, 1991, σ.107, Melucci, 2002, σ.88). Τούτο σημαίνει πως ο «λειτουργικός πολίτης» του νεοφιλελευθερισμού περισσότερο από το να είναι απλώς το παθητικό υποκείμενο ενός πατερναλιστικού κράτους, ή «ο αδρανής και συναινών στόχος της εξουσίας», μέσα από την υπευθυνοποίηση του κατασκευάζεται ως ένα ενεργό «στοιχείο άρθρωσης της (εξουσίας)» (Foucault, 1991, σ.107). Στη φουκωϊκή σκέψη περί συναρμογής κυριαρχίας, πειθαρχίας και βιοπολιτικής εξουσίας (Foucault, 2007, 2012), όπου η «κυκλοφορία» της εξουσίας έχει τριχοειδείς διακλαδώσεις, το εξουσιαστικό φαινόμενο περιγράφεται «ως κάτι που κυκλοφορεί, ή μάλλον ως κάτι που λειτουργεί μόνο αλυσιδωτά. Δεν εντοπίζεται ποτέ στο ένα ή στο άλλο σημείο, δεν την έχουν ποτέ ορισμένοι και μόνο στα χέρια τους, δεν την κατέχει ποτέ κάποιος με τον τρόπο που κατέχουμε τον πλούτο ή τα αγαθά. Η εξουσία λειτουργεί» (Foucault, 2002, σ. 46). Παρότι στην εποχή που έγραφε ο Foucault (δεκαετίες 1960, 1970) κυρίαρχη ήταν μια πληθώρα, μαρξιστικών και άλλων, κριτικών στο κράτος ως καταναγκαστικό φορέα και ενσάρκωση μιας εξουσίας που καταπατούσε ελευθερίες και εργασιακά, ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα αναπαράγοντας την ταξική κυριαρχία, ο ίδιος δεν ακολουθεί αυτό το ρεύμα και επιδιώκει να αποφύγει τη δαιμονοποίηση της εξουσίας ως δύναμης που ασκείται γραμμικά από τα πάνω προς τα κάτω. Στέκεται στα αποτελέσματα της, δηλαδή εντός των μικροεπιπέδων της κοινωνίας, των θεσμικών της δικτύων και των επιμέρους συνεκτικών ή και αντιφατικών σχέσεων που αυτή δημιουργεί. Πώς λοιπόν λειτουργεί αυτή η, έξω από τη γλώσσα του κράτους, εξουσία; Πρόκειται για την περιγραφή της εξουσίας, η οποία πάνω απ' όλα, είναι λειτουργική, παράγει πραγματικότητα και δημιουργεί ενσωματωτικούς χώρους. Χαρακτηριστική είναι η θέση του Foucault (1987, σ. 198) πως «θα πρέπει μια για πάντα να σταματήσουμε να περιγράφουμε τα αποτελέσματα της εξουσίας με αρνητικούς όρους: αποκλείει, καταπιέζει, λογοκρίνει, αφαιρεί, συνωμοτεί, κρύβει. Για την ακρίβεια, η εξουσία παράγει. Παράγει πραγματικότητα, παράγει πεδία αντικειμένων και λειτουργικά αλήθειας. Το άτομο και η γνώση που μπορεί να αποκτηθεί απ' αυτό ανήκουν σε αυτήν την παραγωγή».

Ως προς τις αναγνώσεις αυτής και παρόμοιων προσεγγίσεων από το έργο του Foucault, δύο διαφορετικές απόψεις έχουν διατυπωθεί. Η πρώτη εμφανίζει μια έλλειψη θεωρίας κράτους στην ανάλυση του, «υπάρχει μια απουσία που προκαλεί έκπληξη στην καρδιά της ανάλυσης του Foucault: μια ανάλυση του κράτους [...], η οποία, υποψιάζεται κανείς ότι σχετίζεται με τη διάχυση της εξουσίας [...]. Το κράτος είναι εκείνο που ο Foucault περιέγραψε ως μια 'υπολογισμένη τεχνολογία υποταγής', το πειθαρχικό πλέγμα που εποπτεύει όλα τα άλλα. Αν ο Foucault πράγματι το πίστευε αυτό, τότε αυτό είναι μια μερική αλήθεια» (Giddens, 1993, σ. 267). Σε αντίθεση με τα ανωτέρω, ο Lemke υποστηρίζει ότι η προσέγγιση του Foucault για τη νεοφιλελεύθερη κυβερνολογική δεν στερείται θεώρησης περί κράτους αλλά, τουναντίον, αναδεικνύει τις μετατοπίσεις της κρατικής εξουσίας, καθώς και ότι η θεωρούμενη ως αποδυνάμωση του κράτους είναι ουσιαστικά μια επέκταση της νεοφιλελεύθερης – κρατικά διαμεσολαβημένης – διακυβέρνησης: «Εκείνο που παρατηρούμε σήμερα δεν είναι η ελάττωση της

κρατικής κυριαρχίας και του κρατικού σχεδιασμού, αλλά η μετατόπιση από επίσημες σε ανεπίσημες τεχνικές διακυβέρνησης και η εμφάνιση νέων φορέων [...] που σηματοδοτούν ουσιώδεις μεταβολές στην κρατικότητα [...]. Αυτό περιλαμβάνει, απ' τη μια πλευρά, τη μετατόπιση πρακτικών που πριν καθορίζονταν από το έθνος-κράτος σε υπερεθνικά επίπεδα, και απ' την άλλη μεριά την ανάπτυξη μορφών υποπολιτικής 'κάτω' απ' την πολιτική με την παραδοσιακή της έννοια. Με άλλα λόγια, η διάκριση ανάμεσα σε κράτος και κοινωνία και ανάμεσα σε πολιτική και οικονομία δεν λειτουργεί ως βάση ή όριο, αλλά ως στοιχείο και αποτέλεσμα ειδικών νεοφιλελεύθερων τεχνολογιών διακυβέρνησης» (Lemke, 2002, σ. 58).

Η προσέγγιση του Lemke μας βοηθά περισσότερο τόσο στην κατανόηση σημερινών διεργασιών γύρω από το κράτος, όσο και σημαντικών όψεων της ανάλυσης του Foucault, ιδιαίτερα αν ληφθούν υπόψη και οι παραδόσεις που έδωσε στο Κολλέγιο της Γαλλίας την περίοδο 1978-1979. Σε μία από αυτές, ο Foucault (2012, σ. 35) αναφέρεται στο φιλελεύθερο καπιταλιστικό μοντέλο ως τη γέννηση της «ασύμμετρης διπολικότητας μεταξύ πολιτικής και οικονομίας»· ως έναν «μηχανισμό γνώσης – εξουσίας» [προϊόν ζεύξης πρακτικών και καθεστώτων αλήθειας] βασισμένο στην αρχή του «αυτοπεριορισμού της διακυβέρνησης»· ως ένα καθεστώς που «αντιτίθεται στο κρατικό συμφέρον», χωρίς να το αμφισβητεί θεμελιακά, αλλά τροποποιώντας το (Foucault, 2012, σσ. 37-38). Μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα, η αγορά, σύμφωνα με τον Foucault (2012, σ.44), συνιστούσε τόπο «επενδυμένο με κανονισμούς» και τόπο «διανεμητικής δικαιοσύνης» καθώς αυτό που θα έπρεπε να εξασφαλίσει ήταν η «έλλειψη δόλου στη σωστή τιμή και η προστασία του αγοραστή». Επρόκειτο για ένα σύστημα πειθαρχίας [σωστή τιμή] και τιμωρίας [στην περίπτωση δόλου], όπου η αγορά αποτελούσε «επικράτεια του νόμου» (Foucault, 2012, σ.45). Από τα μέσα του 18ου αιώνα², η αγορά μετασχηματίζεται σε «τόπος αλήθειας», ενώ τη θέση της σωστής τιμής καταλαμβάνει η «φυσική» τιμή που εκφράζει τη σχέση μεταξύ «κόστους παραγωγής και έκτασης της ζήτησης» (Foucault, 2012). Με αναφορά στην οικονομική θεωρία και πολιτική οικονομία που στη μεταφεουδαρχική κοινωνία παράγονται ως «αλήθεια», ο Foucault (2012, σ.46) αναφέρει: «καλή διακυβέρνηση [...] δεν είναι πλέον μια δίκαιη απλώς διακυβέρνηση» καθώς «η αγορά θα ορίσει το γεγονός ότι για να μπορεί μια διακυβέρνηση να είναι μια καλή διακυβέρνηση, θα πρέπει να λειτουργεί σύμφωνα με την αλήθεια». Με την επιρροή της πολιτικής οικονομίας, η αγορά παράγεται ως συνυφασμένη με το κράτος αληθολογία, η οποία «θα επιβάλλει, θα υπαγορεύει, θα προκαθορίζει τους νομικούς μηχανισμούς ή την απουσία νομικών μηχανισμών με τους οποίους [αυτή] πρέπει να συναρθρώνεται» (Foucault, 2012, σ.46).

Ο Foucault περιγράφει τη διαφοροποίηση μεταξύ φιλελευθερισμού και νεοφιλελευθερισμού ως προς το αντικείμενο της οικονομικής ανάλυσης, ως εξής: στη θεώρηση του φιλελευθερισμού από τον Άνταμ Σμιθ έως και τις αρχές του 20ου αιώνα, η οικονομική ανάλυση αποτελούσε «τη μελέτη των μηχανισμών παραγωγής, των μηχανισμών ανταλλαγής και κατανάλωσης εντός μιας δεδομένης κοι-

2 Ο Foucault (2002, σσ. 306-307) παρακολουθεί τη μετατόπιση από την κυριαρχία του ηγεμόνα στη γενεαλογία των νεωτερικών προτύπων διακυβέρνησης μέσα από δύο ακολουθίες, την πειθαρχική εξουσία - ανατομοπολιτική (σώμα - οργανισμός - πειθαρχία - θεσμοί) κατά τη διάρκεια του 17ου αιώνα, και τη ρυθμιστική εξουσία - βιοπολιτική (πληθυσμός - βιολογικές διεργασίες - ρυθμιστικοί μηχανισμοί - κράτος) από τον 18ο αιώνα και έπειτα. Συνακόλουθα, από τον 19ο αιώνα παρατηρείται η μετατόπιση στη ρύθμιση της ασφάλειας και την υπολογιστική ρύθμιση και διακυβέρνηση των πληθυσμών σε συνάρτηση της ανάδυσης του φιλελευθερισμού. Πρόκειται για μια εξουσία ως «διαγωγή της διαγωγής» στο πλαίσιο της διακυβέρνησης του εαυτού και των άλλων. Όπως επισημαίνει ο Foucault (2011, σ.164) σε σχέση με την οικονομία της εξουσίας, ήταν «ένα απαραίτητο στοιχείο για την ανάπτυξη του καπιταλισμού, καθώς ο τελευταίος δεν μπορούσε να διασφαλιστεί παρά με τίμημα την ελεγχόμενη ένταξη των σωμάτων στον μηχανισμό παραγωγής και μέσω μιας προσαρμογής των πληθυσμιακών φαινομένων στις οικονομικές διαδικασίες».

νωνικής δομής, με την αλληλοδιαπλοκή αυτών των τριών μηχανισμών» (Foucault, 2012, σ. 206). Ωστόσο, το πέρασμα στο νεοφιλελευθερισμό μεταφέρει την ανάλυση της οικονομίας από το επίπεδο των διαδικασιών σε αυτό της δραστηριότητας, από το επίπεδο ανάλυσης «της ιστορικής λογικής της διαδικασίας» σε αυτό της ανάλυσης της «εσωτερικής ορθολογικότητας, του στρατηγικού προγραμματισμού της δραστηριότητας των ατόμων» (Foucault, 2012, σ. 207). Η ανάλυση της οικονομικής δραστηριότητας εδραιώνεται μέσα από την τροποποίηση της έννοιας του *homo oeconomicus* της κλασικής οικονομικής σκέψης. Ο *homo oeconomicus* στην κλασική σκέψη «είναι ο άνθρωπος της ανταλλαγής, είναι ο εταίρος, είναι ένας από τους δύο εταίρους στην διαδικασία ανταλλαγής». Στο πνεύμα του νεοφιλελευθερισμού ο *homo oeconomicus* «είναι ο επιχειρηματίας του εαυτού του»³ [...] όπου ο εαυτός του είναι το ίδιο του το κεφάλαιο, όπου είναι ο παραγωγός για τον ίδιο τον εαυτό του, όπου είναι για τον εαυτό του η πηγή των εισοδημάτων [του]»⁴ (Foucault, 2012, σ.210).

Ο Lazzarato (2014) παρακολουθεί την αναμόρφωση της συναρμογής της κυριαρχικής, πειθαρχικής και βιοπολιτικής εξουσίας με βάση τις λειτουργίες του χρηματοπιστωτικού συστήματος, του χρέους και του χρήματος, ως στρατηγικούς μηχανισμούς της νεοφιλελευθέρης εξουσίας από τη δεκαετία του 1970 και έπειτα, δηλαδή τη συνθήκη του χρεωμένου υποκειμένου (*homo debitor*). Υπό το ανωτέρω πρίσμα σύμφωνα με τον Lazzarato (2014, σ.113), οι νεοφιλελεύθερες τεχνικές δεν εκτυλίσσονται με βάση τον «επιχειρηματία της βιομηχανίας», δηλαδή έναν *homo oeconomicus* της νεωτερικής περιόδου, αλλά στο πλαίσιο της οικονομίας του χρέους, ή της πολεμικής μηχανής του χρέους, το οποίο παραμένει στρατηγικό όπλο του κεφαλαίου, παράγοντας υποκείμενα μέσω της τεχνικής της πίστωσης και της οφειλής (Αθανασίου, 2015). Παρατηρώντας ότι απουσιάζουν από το έργο του Foucault επεξεργασίες για «τις λειτουργίες του χρηματοπιστωτικού συστήματος, του χρέους και του χρήματος», ο Lazzarato (2014, σσ. 113, 115) επικεντρώνεται στον «*homo entrepreneur*» μέσα σε συνθήκες «οικονομικής και υπαρξιακής επισφάλειας». Η ανάλυση του Lazzarato, για το «περισσότερο ή λιγότερο χρεωμένο και περισσότερο ή λιγότερο φτωχό, αλλά σε κάθε περίπτωση πάντα επισφαλές» υποκείμενο, αντλώντας από την οπτική του Foucault, δηλαδή ο «*homo debitor*» ως έκφραση του «*homo entrepreneur*» σε μια εποχή όπου το χρέος στην παγκοσμιοποιημένη διάσταση διασχίζει πληθυσμούς και σύνορα (Lazzarato, 2014, σσ. 111, 115-116) δύναται να αποτελέσει ένα ερμηνευτικό εργαλείο προσέγγισης της ελληνικής κρίσης χρέους.

ΥΠΕΥΘΥΝΟΠΟΙΗΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΡΙΣΗ

Η μελέτη των σχημάτων Λόγου υπευθυνοποίησης που διέτρεξαν τη δημόσια σφαίρα, αναδει-

3 Από διαφορετική αφετηρία, ο Bauman (2012, σσ. 77-79) μιλά για τη Δεύτερη Διοικητική Επανάσταση, δηλαδή τη μετάβαση από τις προσχεδιασμένες και αυστηρά επαναλαμβανόμενες κινήσεις, από τη σχολαστική οργάνωση και από τη στενή και συνεχή επιτήρηση ως κομμάτι της εργασιακής διοίκησης στην περίοδο «απελευθέρωσης των διοικητικών στελεχών από το βάρος της διοίκησης» και της ανάδυσης της «οικονομίας των εμπειριών». Στα όρια της νέας «κουλτούρας», των «δικτύων» και των «ομάδων», όπου κυριαρχεί η μεταβλητότητα, η ρευστότητα, η ευελιξία και η προσωρινότητα, επισημαίνει, «τα διοικητικά στελέχη [...] αρνήθηκαν να διοικούν, αντ' αυτού απαιτήσαν από τους ενοίκους, υπό την απειλή έξωσης να αυτοδιοικούνται. Το δικαίωμα να παραταθεί το συμβόλαιο τους υποβαλλόταν σε επαναλαμβανόμενη δοκιμασία: μετά από κάθε γύρο, οι πιο διασκεδαστικοί και αποδοτικοί θα παρέμεναν ως ένοικοι την επόμενη περίοδο, αν και δεν υπήρχε εγγύηση ή έστω αυξημένη πιθανότητα, ότι θα έβγαιναν σώοι από την επόμενη διαδικασία» (Bauman, 2012, σ. 78).

4 Σύμφωνα με τον Foucault (2012, σ. 258-259) «ο *homo oeconomicus* είναι η μόνη νησίδα πιθανής ορθολογικότητας εντός μιας οικονομικής διαδικασίας της οποίας ο ανεξέλεγκτος χαρακτήρας δεν αμφισβητεί αλλά τουναντίον θεμελιώνει την ορθολογικότητα της ατομικιστικής συμπεριφοράς του *homo oeconomicus*. Έτσι, ο οικονομικός κόσμος είναι εκ φύσεως αδιαφανής, είναι εκ φύσεως μη ολοποιησιμος».

κνύει τους παρακάτω άξονες (κατηγορίες) γνωρισμάτων της ελληνικής περίπτωσης, όπως αυτοί προέκυψαν μέσα από θεματική ανάλυση δημοσιογραφικών πηγών για τη χρονική περίοδο 2010-2012 (ρεπορτάζ, άρθρα γνώμης, δημόσιες τοποθετήσεις κυβερνητικών στελεχών, πολιτικών στελεχών εντός Ελλάδας και στελεχών της ΕΕ).

Η περιπτώσιολογική ανάγνωση του προβλήματος «Ελλάδα» εντός της ευρωπαϊκής «οικογένειας»

Σε δημόσιες τοποθετήσεις πρώην ηγετών χωρών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η πεποίθηση ότι η Ελλάδα δεν θα έπρεπε να έχει γίνει εξαρχής μέλος της Ευρωζώνης, έθετε τη χώρα σε καθεστώς ιδιάζουσας περίπτωσης, προσδίδοντας χαρακτηρισμούς όπως «ανεύθυνη» ή «ασύδοτη». Η οικονομικά και δημοσιονομικά «ασύδοτη» (profligate) Ελλάδα που «ζούσε πάνω από τις δυνατότητες της» μέσω ευρωπαϊκών κονδυλίων και φθηνών δανείων, εκμεταλλευόμενη την έλλειψη τιμωρητικών μηχανισμών της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης, αποτέλεσε κυρίαρχη μιντιακή αναπαράσταση σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες. Επιπρόσθετα, εξώφυλλα γερμανικών περιοδικών, όπως για παράδειγμα εκείνο του Focus με τίτλο “Betrüger in der Euro-Familie”/«Προδότες της Ευρω-Οικογένειας» (20.2.2010)⁵, αναλύσεις των θεωρούμενων ως ιστορικών καταβολών της βαθιάς ελληνικής παθολογίας που έφταναν στην οθωμανική αυτοκρατορία, εκτενή δημοσιογραφικά άρθρα στον διεθνή Τύπο για την έκταση του φαινομένου της διαφθοράς στην Ελλάδα, αλλά και πολλές επιστημονικές μελέτες για το μέλλον της Ευρωζώνης, υποστήριζαν την άποψη ότι το ίδιο το ελληνικό κοινωνικο-πολιτικό σύστημα ήταν «υπεύθυνο» για το ξέσπασμα της κρίσης. Σε ένα αρχικό στάδιο, η Ελλάδα ως «ειδική περίπτωση»⁶ και κατ’ επέκταση η ελληνοποίηση του προβλήματος, λειτούργησε ως προστατευτικός μανδύας για τις χώρες της Ισπανίας και της Ιταλίας, αποτρέποντας την άνοδο των επιτοκίων δανεισμού για τις χώρες αυτές.

«Εμείς οι Έλληνες»: επικλήσεις εθνικής ομοθυμίας

Ο πρώην πρωθυπουργός, Γ. Παπανδρέου, από το Παγκόσμιο Οικονομικό Φόρουμ (Davos, 2010) κάλεσε τον ελληνικό λαό να αναλάβει «τις ευθύνες του» στην αντιμετώπιση της κρίσης, αναφέροντας μεταξύ άλλων «το πρόβλημα μας το έχουμε δημιουργήσει οι ίδιοι: Εμείς οι Έλληνες είμαστε υπεύθυνοι να βάλουμε τα του οίκου μας σε τάξη»⁷. Η ρητορική υπευθυνοποίησης της κοινωνίας για τα «λάθη του παρελθόντος», συνδυασμένη με αυτήν της «αποφασιστικότητας» της κυβέρνησης στο παρόν, προβαίνοντας σε βαθιές μεταρρυθμίσεις και επιβάλλοντας μέτρα λιτότητας, ήταν χαρακτηριστικές όψεις κυβερνητικού Λόγου την περίοδο της κρίσης. Μετά τον ορισμό του προβλήματος, τέθηκε σε λειτουργία το πρόγραμμα αναδιάρθρωσης με άξονα τις περικοπές μισθών, συντάξεων και κοινωνικών επιδομάτων, τη συρρίκνωση του δημοσίου τομέα, τη μείωση των δημοσίων δαπανών στην υγεία και στην εκπαίδευση, τις ιδιωτικοποιήσεις κ.ά. Όπως άλλωστε είχε διατυπώσει ο Γενικός Γραμματέας του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης, José Ángel Gurría, η κρίση «είναι σαν τον ιό έμπολα. Όταν αντιλαμβάνεσαι ότι τον έχεις, πρέπει να κόψεις το πόδι σου»⁸. Η οικονο-

5 Βλ. Focus (2010).

6 Ενδεικτικά βλ. Traynor (2012).

7 Βλ. Elliott (2010).

8 Βλ. Elliott and Traynor (2010).

μική παρέμβαση εκ μέρους των πιστωτών ήταν τόσο ευρεία ώστε, σε μια φάση της κρίσης, κατά την οποία τα μέτρα δεν φαίνονταν να αποδίδουν όπως αναμενόταν, ορισμένοι έφτασαν να επιχειρηματολογήσουν υπέρ μιας πιο άμεσης «από τα πάνω» κοινωνικο-πολιτικής υπευθυνοποίησης. Χαρακτηριστικά, ο Straubhaar (2012) παραδεχόταν μεν την «πικρή πραγματικότητα», όπως την ονόμαζε, ότι το πρόγραμμα λιτότητας είχε στραγγαλίσει την οικονομία, αλλά εξέφραζε την επιτακτική ανάγκη εγκατάστασης «ειδικών» στο «αποτυχημένο κράτος» Ελλάδα και αυτή να γίνει, μάλιστα, ενός είδους «ευρωπαϊκό προτεκτοράτο» προκειμένου να είναι αποτελεσματική η μεταρρύθμιση. Σε παρόμοιο πνεύμα κινούνταν οι απόψεις για δημιουργία ειδικών οικονομικών ζωνών στην Ελλάδα αλλά και οι ανοικτές υποδείξεις από τις ελίτ της ΕΕ και του ΔΝΤ στη διάρκεια των προεκλογικών περιόδων της 6ης Μαΐου και της 17ης Ιουνίου 2012 για το ποια κυβέρνηση θα μπορούσε να διασφαλίσει την χορήγηση της επόμενης δόσης του συμφωνημένου δανείου.

Οι «άλλοι» εσωτερικοί εχθροί

Η Ελλάδα κατέστη εργαστήριο παραγωγής υποκειμένων της κρίσης, τα οποία εγκαλούνταν να υπευθυνοποιήσουν εαυτούς και «άλλους», κανονικοποιώντας τις πολιτικές της λιτότητας. Ειδικότερα, η εθνο-νεοφιλελεύθερη κυβέρνηση «εθνικής σωτηρίας» των «τεχνοκρατών» υπό την πρωθυπουργία του Λ. Παπαδήμου, με τη συμμετοχή της ακροδεξιάς, αναδεικνύει όψεις της βιοπολιτικής της κρίσης⁹ χρέους με όρους εθνικής ομοθυμίας, παράγοντας τα σώματα των «άλλων» με γνώμονα την κοινωνική τάξη, το φύλο και τη σεξουαλικότητα σε συνάρτηση της ιδιότητας του πολίτη, «ζωντανή» στους Λόγους της περιόδου, όπως για παράδειγμα του προέδρου του Λ.Α.Ο.Σ. για τους «λαθρομετανάστες», η εθνοφυλετική καθαρότητα στους λόγους της νεοναζιστικής Χρυσής Αυγής, η ρητορική του πρώην Πρωθυπουργού Α. Σαμαρά περί «ανακατάληψης των πόλεων», των πρώην Υπουργών Μ. Χρυσοχοϊδή και Α. Λοβέρδου για τις «υγειονομικές βόμβες» με κύρια αυτή της μετάδοσης του HIV-AIDS «από την παράνομη μετανάστρια, στον Έλληνα πελάτη, στην ελληνική οικογένεια» κ.ά. (Αθανασίου, 2012). Η δημόσια υγεία αποτέλεσε το όχημα για την παραγωγή των «μολυσματικών» σωμάτων της κρίσης και τις ποικίλες εκφάνσεις αποκλεισμού, εγκλεισμού ή/και έκθεσης στη θανάτωση για την «προστασία» του εθνικού «υγιούς» σώματος (Αθανασίου, 2012). Βάσει των ανωτέρω, η ιατρικοποίηση της κρίσης, παρήγαγε υποκείμενα, κοινωνικές ομάδες και κράτη που βρίσκονται (οικονομικά) διασωληνωμένα στην «εντατική»¹⁰, η ζωτικότητα των οποίων εξαρτάται από την αντοχή στη «θεραπεία» που επιλέχθηκε ως κατάλληλη, δηλαδή τα μέτρα λιτότητας και «νοικοκυρέματος». Οι ρητορικές και οι πολιτικές της λιτότητας συνομίλησαν με τους σωτηριολογικούς λόγους και υπολογιστικούς μηχανισμούς επιστροφής στην «κανονικότητα» με σκοπό τη μετατροπή σε μια «κανονική» χώρα, μέσω των Μνημονίων «κατανόησης» και των πακέτων «στήριξης» των πιστωτών, την «τάξη» στα οικονομικά του «οίκου» μας και την ταυτόχρονη παραγωγή των πλεονάζοντων «άλλων» με ταξικές, ρατσιστικές και σεξιστικές λογοθετικές εκφορές. Στην κατεύθυνση αυτή, ο όποιος δείκτης προστασίας ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων υποχώρησε, απορρίφθηκε ως πολυτέλεια (Κορωναίου, 2010, σ.52), μπροστά στην κυριαρχία των κανόνων της αγοράς και των οικονομικών δεικτών, επιφέροντας ως «θεραπεία» τη φτωχοποίηση του κοινωνικού σώματος και την επισφαλειοποίηση ποικίλων εκφάνσεων της κοινωνικής ζωής, η

9 Βλ. και Δουζίνας (2011).

10 Ενδεικτική είναι η δήλωση της Α. Διαμαντοπούλου «Όποιος τραβήξει το καλώδιο της κυβέρνησης θα σταματήσει το μηχάνημα αναπνοής της χώρας» (Ναυτεμπορική, 2012).

οποία θα πρέπει να λειτουργεί ανταγωνιστικά.

Η έκτακτη ανάγκη μεταδημοκρατικής διακυβέρνησης

Οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν συνδυάστηκαν με απλοϊκές, κατάλληλες για τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και εύπεπτες για το εκλογικό κοινό, ρητορικές. Αντί να ανοίξει μια συζήτηση πάνω στις σύνθετες υπερεθνικές διαδικασίες νεοφιλελευθεροποίησης έγινε αναγωγή σε – λιγότερο ή περισσότερο υπαρκτές – παθογένειες χωρών που λειτούργησαν ως αποδιοπομπαίοι τράγοι. Στο πλαίσιο της δια νόμου νεοφιλελευθεροποίησης και μιας μεταδημοκρατικής διακυβέρνησης στην οποία αποτελέσματα δημοκρατικών διαδικασιών λήψης αποφάσεων [εθνικών εκλογών και δημοψηφίσματος] έμοιαζαν να διαδραματίζουν ελάχιστο ρόλο στην εφαρμοσμένη πολιτική, η κοινωνία ενοχοποιήθηκε και αποσυνδέθηκε η κρίση τόσο από την παρούσα φάση του καπιταλισμού και της ευρύτερης χρηματοπιστωτικής κρίσης που ξέσπασε το 2008 (McNally, 2011), όσο και από την κρίση που ανέδειξε τις δομικές αδυναμίες και αντιφάσεις της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης (Scharpf, 2011).

Τον Οκτώβριο του 2009, κατά την διάρκεια των Προγραμματικών δηλώσεων της κυβέρνησης στη Βουλή, ο πρώην Πρωθυπουργός Γ. Παπανδρέου, μεταξύ άλλων είχε τονίσει στην ομιλία του *«Είμαστε πράγματι σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης – και αυτό πρέπει να το αντιληφθούν όλοι. Θα χρειαστεί να περικοπούν οι σπατάλες σε όλα τα Υπουργεία [...]»*¹¹. Η φράση «κατάσταση έκτακτης ανάγκης»¹² έγινε μέρος του καθημερινού πολιτικού λόγου, ενώ επικράτησε η μόνιμη απειλή χρεοκοπίας και εξόδου από την Ευρωζώνη με τη λιγότερο ή περισσότερο συνειδητή χρήση μιας σειράς εκφοβισμών, ηθικών πανικών, απειλών και επικλήσεων μοιραίων ιστορικών διλημμάτων. Σαφής ήταν και μια παιδαγωγική ή ηθικοπλαστική διάσταση σε αυτήν την κυβερνολογική της κρίσης, η οποία, όπως το έθετε η Αθανασίου (2012, σσ. 25-26), επιζητούσε *«να μας εκπαιδεύσει στο πώς να είμαστε (και πώς να μην είμαστε) στην κρίση· πώς να ενσωματώσουμε τις απαραίτητες εκείνες νόρμες προσαρμογής και αυτοδιαχείρισης που θα μας καταστήσουν διαθέσιμους/ες στις ανάγκες της κρίσης· πώς να ταυτιζόμαστε αυθόρμητα με τις επιταγές του νόμου και του χρόνου του χρέους· πώς να οριζόμαστε σε αντιδιαστολή με τους λαθραίους ‘άλλους’ και σε συμφωνία με τις προαιώνιες αξίες της εθνικής, έμφυλης και οικογενειακής ομοθυμίας»*.

Η αναγκαιότητα της αβεβαιότητας

Οι αφηγήσεις και δικαιολογήσεις των πολιτικών της κρίσης ακολούθησαν διάφορες φάσεις. Για παράδειγμα, σε ένα αρχικό στάδιο οι μεταρρυθμίσεις αφορούσαν κύρια τους εργαζόμενους του δημοσίου τομέα, οδηγώντας τελικά σε μια κοινωνική διαίρεση μεταξύ των εργαζόμενων στον δημόσιο και στον ιδιωτικό τομέα. Οι θεωρούμενοι ως «προνομιούχοι» του παρελθόντος, φέροντας

11 Βλ. Παπανδρέου (2009).

12 Ο Agamben (2005, σ. 259) ανέδειξε τη μετατροπή της κατάστασης έκτακτης ανάγκης σε κανόνα υποστηρίζοντας ότι «παύει να αναφέρεται σε μια εξωτερική και προσωρινή κατάσταση πραγματολογικού κινδύνου και τείνει να ταυτιστεί με τον ίδιο τον κανόνα». Η «κατάσταση έκτακτης ανάγκης» αντανακλά «έναν μετασχηματισμό των δημοκρατικών καθεστώτων» στην κατεύθυνση μιας «άνευ προηγούμενου γενίκευσης του παραδείγματος της δημόσιας ασφάλειας ως κανονικής τεχνικής διακυβέρνησης» (Agamben, 2007, σ. 31). Τείνει να γίνει η κυρίαρχη μορφή πολιτικής διαχείρισης στις περισσότερες Δυτικές χώρες, για διαφορετικούς λόγους. Είτε πρόκειται για απρόβλεπτες έκβασες οικονομικές κρίσεις είτε για τον «πόλεμο ενάντια στην τρομοκρατία» ή την αντιμετώπιση εσωτερικών κοινωνικών κρίσεων, εν όψει καταστάσεων που ορίζονται ως έκτακτη ανάγκη, λαμβάνονται ακραία μέτρα και επιβάλλονται θεραπείες-σοκ για τη διασφάλιση της κανονικότητας. Υπό το ανωτέρω πρίσμα η κατάσταση εξαίρεσης μετατρέπεται σε κανόνα κυβερνολογικής, ορατός στην ελληνική – ευρωπαϊκή κρίση και στην αναστολή-συστολή οικονομικών, εργασιακών και κοινωνικών δικαιωμάτων (Αθανασίου, 2012, σ. 55).

εντός των σχημάτων Λόγου, βασικό μερίδιο ευθύνης για το ξέσπασμα της κρίσης, κατατάσσονται «φυσιολογικά» στην κατηγορία όσων επρόκειτο να υποστούν περικοπές και απολύσεις και να υποβληθούν σε διαδικασίες αξιολόγησης. Αργότερα, η ενοχοποίηση των εργαζόμενων στον δημόσιο τομέα συμπληρώθηκε από την ιδέα ότι η εργασία εν γένει έπρεπε να αλλάξει: οι συνθήκες εργασίας ήταν υπερβολικά ανελαστικές, οι μισθοί πολύ υψηλοί, οι εργοδότες πολύ περιορισμένοι στο να απολύουν και να συνάπτουν συμβάσεις «βολικές» για τους ίδιους. Η λογική της αγοράς και η διαχείριση των οικονομικών ελλειμμάτων του δημοσίου τομέα κλήθηκε να διαβρώσει ότι είχε απομείνει από το καθεστώς εργασιακής ασφάλειας του παρελθόντος αφήνοντας «το φάσμα της κοινωνικής υποβάθμισης, της ταπείνωσης και του αποκλεισμού να αιωρείται πάνω από τα περισσότερα μέλη της κοινωνίας» (Bauman, 2012, σσ.86-87). Επιπρόσθετα, η χάραξη της κοινωνικής πολιτικής με όρους «νεοφιλελεύθερης εξατομίκευσης» τοποθέτησε τη ζωή μετά την εργασία εντός μιας «οικονομίστικης» συζήτησης για τις «υποχρεώσεις μεταξύ των γενεών» (Narotzky, 2017, σ.163). Η έννοια της βιωσιμότητας των δημοσίων συνταξιοδοτικών συστημάτων πλαισιώθηκε «από μια τεχνοκρατική λογιστική διαδικασία που μεταφέρει ολοκληρωτικά την ευθύνη για την κοινωνική αναπαραγωγή σε κάθε άτομο ξεχωριστά» (Narotzky, 2017, σ.164). Ο Λόγος των ειδικών, εντός της δημοσιογραφικής ενημέρωσης, μιλούσε για μια «άδικη κατάσταση» ανάμεσα στην ενεργή, εργασιακά, ηλικιακή κατηγορία και την συνεχώς αυξανόμενη δημογραφικά και ανενεργή εργασιακά, ηλικιακή κατηγορία (Narotzky, 2017, σ.164). Οι γηραιότεροι αναπαρίσταντο ως επωφελούμενοι λόγω των διεκδικήσεων των συνδικάτων στο παρελθόν σε σχέση με την νεότερη εργασιακά ενεργή γενιά η οποία «συμβάλλει στις συντάξεις μέσω της φορολογίας του τρέχοντος εισοδήματός της – επομένως στερείται και τη χρήση ενός μέρους του – μη έχοντας καμία προοπτική να απολαύσει τα ίδια προνόμια στο μέλλον» (Narotzky, 2017, σ.165).

Η ρητορική περί πολέμου

Εκτός από την αυξημένη κοινωνική καταστολή στη διάρκεια διαδηλώσεων και τη δαιμονοποίηση των κοινωνικών αντιστάσεων στην κρίση, χαρακτηριστική ήταν επίσης και μια «πολεμική» ρητορική. Για τη δικαιολόγηση των μέτρων, συχνή ήταν η περιγραφή της εικόνας κλειστών και παραβιασμένων τραπεζών ή οι τρομακτικές εικόνες με τανκς να φυλάσσουν τις τράπεζες με το σκεπτικό ότι η αστυνομία δεν θα επαρκούσε σε περίπτωση χρεοκοπίας της χώρας¹³, ή δηλώσεις ότι η κυβέρνηση μπορούσε να υποσχεθεί μόνο ότι και ο Γ. Τσώρτσιλ στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, δηλαδή «ιδρώτα, δάκρυα και αίμα» (Ε. Βενιζέλος)¹⁴. Ο «νομισματικός πόλεμος» της ταραγμένης αυτής περιόδου έπρεπε με κάθε κόστος να κερδηθεί¹⁵ και περιγραφόταν ως ένας ακόμα «ασύμμετρος πόλεμος» (ένας όρος που χρησιμοποιείται σε διάφορα πλαίσια, π.χ. στο πλαίσιο αντιμετώπισης της τρομοκρατίας μετά την 11η Σεπτέμβρη 2001 ή σήμερα της πανδημίας του ιού COVID-19). Η ρητορική και η λογική του πολέμου υποβάθμιζαν το δίκαιο υπέρ της εφαρμογής δρακόντειων οικονομικών μέτρων. «Δεν έχει σημασία τι είναι δίκαιο ή άδικο, βρισκόμαστε σε πολεμική κατάσταση», δήλωνε, για παράδειγμα, ο Μ. Χρυσοχοϊδης σε σχέση με ένα φορολογικό μέτρο¹⁶, επιβεβαιώνοντας τον Agamben (2007, σ. 50) και την αναφορά του στην κατάσταση έκτακτης ανάγκης ως μια συνθήκη που «τείνει να εμπερικλείεται στην έννομη τάξη και να παρουσιάζεται ως καθαυτό νομική κατάσταση», και ως

13 Βλ. ToBHMATeam (2011).

14 Βλ. Καψής (2011).

15 Βλ. Ναυτεμπορική (2011).

16 Βλ. Συνέντευξη στο κεντρικό δελτίο ειδήσεων στο Mega Channel, 13.09.2011.

ένα «κενό δικαίου» που δεν αποτελεί «μια έλλειψη στο νομοθετικό κείμενο που πρέπει να συμπληρωθεί», αλλά «αφορά περισσότερο την αναστολή του ισχύοντος συστήματος προκειμένου να εξασφαλίσει την ύπαρξη του» (Agamben, 2007, σ. 57).

Η ομοιοποιητική αναγωγή των κοινωνικών σχέσεων

Στο κάδρο της ενοχοποίησης και, άρα, της υπευθυνοποίησης εισήλθαν στη διάρκεια της κρίσης και διάφορες επαγγελματικές ομάδες και κοινωνικο-ταξικές κατηγορίες στο πλαίσιο πωλώσεων όπως «ορθολογισμός-ανορθολογισμός», «Ευρωπαϊσμός-αντι-Ευρωπαϊσμός», «εκσυγχρονισμός-διατήρηση κεκτημένων». Παρομοίως λειτούργησαν και οι ταμπέλες «συντεχνίες» και «λαϊκισμός». Διαφορετικά αιτήματα ποικίλων επαγγελματικών ομάδων και προβλήματα δεκαετιών στοιβάχθηκαν κάτω από μια πολιτική επίθεση στις συντεχνίες και τα «προνόμια» τους (Markantonatou, 2013). Ανεξάρτητα από τα ζητήματα που προέκυψαν στις εκάστοτε επαγγελματικές ομάδες και συνδικαλιστικές οργανώσεις κρίσιμη ήταν η αλλαγή της πολιτικής ρητορικής και ιδεολογικής κατεύθυνσης.

Μια δεκαετία αργότερα ισχύει ακόμα η παρατήρηση του Τσουκαλά ότι αυτή η ενοχοποίηση συνιστά μια «ιδεολογική εκστρατεία που αποσκοπεί να καταστήσει διαβλητό οτιδήποτε συλλογικό και να εξιδανικεύσει μόνον την ατομική πρωτοβουλία. [...] Αυτή ακριβώς είναι και η πεμπουσία της κυρίαρχης ιδεολογίας. Όλα τα άλλα εμφανίζονται ως λαϊκισμός»¹⁷. Αυτή η «ιδεολογική εκστρατεία» είναι ένας από τους λόγους για την υποχώρηση των συλλογικών διεκδικήσεων, ανάμεσα, σαφώς, σε άλλους σημαντικούς λόγους όπως η άνευ προηγουμένου επιμονή στη νεοφιλελεύθερη λιτότητα των πιστωτών, η αυξημένη καταστολή, η κινηματική κόπωση λόγω της μη τελεσφόρησης των προσπαθειών, η εναπόθεση των ελπίδων αλλαγής πολιτικής στην εκλογή του ΣΥΡΙΖΑ και, σταδιακά, η εμπέδωση της πεποίθησης ότι δεν ήταν στον ορίζοντα μια τέτοια αλλαγή πολιτικής ούτε μετά την εκλογή του (βλ. Παπανικολόπουλος κ.ά., 2018).

ΤΕΛΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Όπως γνωρίζουμε από τον Foucault, η υπευθυνοποίηση (η κατασκευή ενός οικονομικού «υπάκουου υποκειμένου» που δεν έχει να βασιστεί παρά στον εαυτό του και να επενδύσει σε αυτόν για να συμμετάσχει και να αναπαράγει τον γενικευμένο ανταγωνισμό, ο οποίος αποτελεί όρο επιβίωσης) τελείται από μια πλεγματική εξουσία συντιθέμενη από πληθώρα φορέων. Η ελληνική κρίση έγινε χαρακτηριστική μιας τέτοιας πλεγματικής εξουσίας, με εμπλεκόμενους μια σειρά φορείς, εθνικούς, ευρωπαϊκούς και παγκόσμιους, τυπικούς και άτυπους, κρατικούς και μη, με αποτέλεσμα τη βύθιση του νεοφιλελεύθερου σχεδίου, παρά την πληθώρα των κοινωνικών αντιστάσεων. Η διαχείριση της κρίσης στο πλαίσιο της Ευρωζώνης έχει χαρακτηριστεί ως μια «μεγάλη ντροπή που έχει σημαδέψει την ιστορία της ΕΕ» (Rose, 2018), αλλά, από την άλλη, μηχανισμοί ενοχοποίησης-υπευθυνοποίησης όπως το blame game, η ντροπή, η ηθικοποίηση, η τιμωρητικότητα, ο στιγματισμός κ.ά. λειτούργησαν αποτελεσματικά για την εφαρμογή των μέτρων και την αποδυνάμωση των κοινωνικών αντιστάσεων. Η επίρριψη της ευθύνης σε εξατομικευμένες οντότητες (άτομα, επιμέρους κοινωνικές ομάδες ή μέχρι και μεμονωμένες χώρες) και η εφαρμογή της αδιάκοπης δημοσιονομικής πειθαρχίας είναι χαρακτηριστικά του νέου καθεστώτος στην Ευρωζώνη από το

17 Βλ. Διοσκουρίδης (2011).

2010 και μετά. Το καθεστώς αυτό δεν έχει, ως εκ τούτου, αδικαιολόγητα ονομαστεί «αυταρχικός ανταγωνιστικός κρατισμός» (Oberndorfer, 2015), «αυταρχικός νεοφιλελευθερισμός» (Bruff, 2014) και «κράτος της λιτότητας» (Jessop, 2016). Αν αφετηρία για την εμπέδωση ενός τέτοιου καθεστώτος στην Ευρωζώνη ήταν η ελληνική κρίση, ούτε η νέα κρίση δημόσιας υγείας που μαστίζει την Ευρώπη στο πλαίσιο της πανδημίας του ιού COVID-19 έχει προσώρας θεωρηθεί επαρκώς σοβαρή ώστε να προκαλέσει αλλαγή πλεύσης στην οικονομική αρχιτεκτονική και το νεοφιλελευθερισμό της Ευρωζώνης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Αθανασίου, Α. (2012). *Η κρίση ως «κατάσταση έκτακτης ανάγκης»*. Κριτικές και Αντιστάσεις. Αθήνα: Σαββάλας.
- Αθανασίου, Α. (2015, Μάιος 10). Το Χρέος ως Τεχνική Διακυβέρνησης. *Ενθέματα*. <https://enthemata.wordpress.com/2015/05/10/lazzarato/>.
- Agamben, G. (2005). *Homo Sacer. Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*. Αθήνα: Scripta.
- Agamben, G. (2007). *Κατάσταση Εξαίρεσης. Όταν η έκτακτη ανάγκη μετατρέπει την εξαίρεση σε κανόνα*. Αθήνα: Πατάκη.
- Bauman, Z. (2012). *Παράπλευρες απώλειες στην εποχή της Παγκοσμιοποίησης*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Δουζίνας, Κ. (2011). *Αντίσταση και Φιλοσοφία στην Κρίση: Πολιτική, ηθική και Στάση Σύνταγμα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Bruff, I. (2014). The Rise of Authoritarian Neoliberalism, *Rethinking Marxism*, 26(1), 113-129.
- Διοσκουρίδης, Σ. (2011, Ιούλ 6). Συνέντευξη Έρμαια των Αγορών. *Lifo*. <http://www.lifo.gr/mag/features/2738>.
- Elliott, L. (2010, Jan 28). No EU bailout for Greece as PM promises to 'put house in order'. *The Guardian*. <http://www.guardian.co.uk/business/2010/jan/28/greece-papandreou-eurozone>.
- Elliott, L. and Traynor, I. (2010, Apr 28). Greek debt crisis: Europe feels shockwaves as bailout falters. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/business/2010/apr/28/greek-debt-crisis-europe-bailout>.
- Fisahn, A. (2011). Europa Braucht einen Neuen Gesellschaftsvertrag, *Vorgänge*, 196(4), 48-60.
- Focus. (2010). Betrüger in der Euro Familie. *Focus*. http://www.focus.de/magazin/videos/focustitelbetruegerindereurofamilie_vid_15672.htm.
- Foucault, M. (1987). *Εξουσία, Γνώση, Ηθική*. Αθήνα: Ύψιλον.
- Foucault, M. (1991). *Η Μικροφυσική της Εξουσίας*. Αθήνα: Ύψιλον.
- Foucault, M. (2002). *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*. Αθήνα: Ψυχογιός.
- Foucault, M. (2007). *Security, Territory, Population. Lectures at the College de France (1977-1978)*. New York: Palgrave Macmillan.

- Foucault, M. (2011). *Ιστορία της Σεξουαλικότητας. Η Βούληση για Γνώση*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Foucault, M. (2012). *Η Γέννηση της Βιοπολιτικής. Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979)*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Giddens, A. (1993). *The Giddens Reader*. London: Palgrave MacMillan.
- Hirsch, J. (2003). The State's New Clothes: NGOs and the Internationalization of States, *Rethinking Marxism*, 15(2), 237-262.
- Jessop, B. (2016). *The State: Past, Present, Future*, Cambridge/Malden: Polity Press.
- Καψής, Π. (2011, Σεπ 25). Ουίνστον καλεί Βαγγέλη. *Το βήμα*. <https://www.tovima.gr/2011/09/25/opinions/ouyinston-kalei-baggeli/>.
- Keay, D. (1987, October 31). Interview for Woman's Own. No such thing as society. *Margaret Thatcher Foundation*. <http://www.margaretthatcher.org/document/106689>.
- Κορωναίου, Α. (2010). *Όταν η εργασία γίνεται ασθένεια*. Αθήνα: Πεδίο.
- Lazzarato, M. (2014). *Η κατασκευή του Χρεωμένου Ανθρώπου*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Lemke, T. (2002). Foucault, Governmentality and Critique, *Rethinking Marxism*, 14(3), 49-64.
- MacNally, D. (2011). *Global Slump: The Economics and Politics of Crisis and Resistance*. Oakland: PM Press.
- Markantonatou, M. (2013). Fiscal Discipline through Internal Devaluation and Discourses of Rent-Seeking: the Case of the Crisis in Greece, *Studies in Political Economy*, 91(1), 59-83.
- Melucci, A. (2002). *Κουλτούρες στο Παιχνίδι, Διαφορές για να συμβιώσουμε*. Αθήνα: Gutenberg.
- Mead, M. L. (1986). *Beyond Entitlement: The Social Obligations of Citizenship*. London: Simon and Schuster.
- Narotzky, S. (2017). Η πρόκληση της κοινωνικής αναπαραγωγής σε περιόδους κρίσης: Οι εντάσεις μεταξύ των γενεών στην Ισπανία. Στο Χ. Καρακιουλάφη και Μ. Σπυριδάκης (Επιμ.), *Κοινωνία Ανεργία και Κοινωνική Αναπαραγωγή* (σσ. 139-175). Αθήνα: Gutenberg.
- Ναυτεμπορική. (2012, Ιαν 07). Α. Διαμαντοπούλου:Ελλειμματικό αλλά αναγκαίο το μνημόνιο. [naftemporiki.gr](https://m.naftemporiki.gr/story/398070). <https://m.naftemporiki.gr/story/398070>.
- Ναυτεμπορική. (2011, Σεπ 12). Ευ. Βενιζέλος: Είμαστε στη δίνη ενός νομισματικού πολέμου. *Ναυτεμπορική*. <http://www.naftemporiki.gr/news/cstory.asp?id=2054156>.
- Oberndorfer, L. (2015). From new constitutionalism to authoritarian constitutionalism: New Economic Governance and the state of European democracy. In: J. Jäger & E. Springler (Eds.), *Asymmetric Crisis in Europe and Possible Futures* (pp. 186-208). London: Routledge.
- Παπανδρέου, Α. Γ. (2009, Οκτ 16). Ομιλία του Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου – Προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης στη Βουλή. *Γιώργος Α. Παπανδρέου*. <http://papandreou.gr>.
- Παπανικολόπουλος Δ., Κατσορίδας, Δ., Κολλιός, Γ. (2018). *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα. Καταγραφή των απεργιών κατά την περίοδο 2011-2017*. Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- Rose, D. M. (2018, Dec 2). A Happy Future is a Thing of the Past by Pavlos Roufos. Book Review. *Brave New Europe. Politics and economics: expertise with a radical face*. <https://braveneweuropa.com/a->

happy-future-is-a-thing-of-the-past-by-pavlos-roufos.

Rose, N. & Miller, P. (1992). Political Power Beyond the State: Problematic of Government, *British Journal of Sociology*, 43(2), 1-19.

Scharpf, F. (2011). Monetary Union. Fiscal Crisis and the Preemption of Democracy, *Max Planck Institut für Gesellschaftsforschung*, Discussion Paper. http://www.mpifg.de/pu/mpifg_dp/dp11-11.pdf.

Straubhaar, T. (2012, Mar 04). Griechenland braucht Fachkräfte aus dem Norden. *Die Welt*. <http://www.welt.de/106041246>.

ToBΗMA Team (2011, Ιουν 26). Θεόδωρος Πάγκαλος: Τανκς και χάος χωρίς το Μεσοπρόθεσμο. *Το Βήμα*. <http://www.tovima.gr/politics/article/?aid=408241>.

Traynor, I. (2012, Jan 25). Angela Merkel casts doubt on saving Greece from financial meltdown. *The Guardian*. <http://www.guardian.co.uk/world/2012/jan/25/angela-merkel-greece-financial-meltdown>.

Σημάνσεις της εθνικής ταυτότητας στην έξοδο (;) από την κρίση

Χαρά Στρατουδάκη

Κύρια Ερευνήτρια, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
hstrat@ekke.gr

Γιάννης Σκαρπέλος

Καθηγητής, Τμ. Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού, Πάντειο Πανεπιστήμιο
gskarp@panteion.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Με ποιον τρόπο σηματοδοτούν οι πολίτες, ως μέλη του έθνους, την εθνική τους ταυτότητα; Όλο και περισσότερο η εμπειρική έρευνα για την εθνική ταυτότητα στρέφεται στα άτομα αντί για τους δημόσιους λόγους, προκειμένου να απαντήσει στο παραπάνω ερώτημα. Στο κείμενο που ακολουθεί επιχειρούμε την ανάλυση όσων διαμείβονταν στο Twitter το διήμερο 24 και 25 Ιανουαρίου 2019, όταν στη Βουλή διεξαγόταν η συζήτηση για την κύρωση της Συμφωνίας των Πρεσπών. Στο λόγο των πολιτών που επέλεξαν να εκφράσουν τις απόψεις τους στο Twitter αναζητήσαμε σημάνσεις (*markers*) της ταυτότητας σε επίπεδο κύριων ονομάτων – των προσωπικοτήτων του παρόντος και του παρελθόντος στις οποίες αναφέρονται – και σε εκείνο των λέξεων που χρησιμοποιούν συχνότερα. Τα πρώτα συμπεράσματα δείχνουν πως παρά το γεγονός ότι διεξάγεται μια ζωνρή συζήτηση γύρω από ένα «εθνικό» θέμα, το έθνος και η εθνική ταυτότητα παραμένουν σε μεγάλο βαθμό υπόρρητα, και το παιχνίδι φαίνεται να παίζεται στο επίπεδο της ατομικής ταυτότητας.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: εθνική ταυτότητα, συμφωνία των Πρεσπών, μέσα κοινωνικής δικτύωσης, σημάνσεις της ταυτότητας.

Η εθνική ταυτότητα δεν είναι διαρκώς επίκαιρη. Τα διαστήματα κατά τα οποία δεν είναι επίκαιρη, οι άνθρωποι δεν τη σκέφτονται, «αδιαφορούν» ή «δυσπιστούν» (Fenton, 2007). Άλλες ταυτότητες είναι τότε περισσότερο σημαντικές: η πολιτική τους ταυτότητα, οι ταυτότητες των ρόλων ή του φύλου, του μέλους της τοπικής κοινωνίας ή του οπαδού μιας αθλητικής ομάδας.

Στην Ελλάδα, τη δεκαετία του 2000 υπήρξαν διάφορες *αφορμές* για να καταστεί επίκαιρη η εθνική ταυτότητα: ενδεικτικά αναφέρουμε την αναγραφή του θρησκευματος στις αστυνομικές ταυτότητες, τη συμμετοχή στη ζώνη του Ευρώ, την κατάκτηση του Euro2004, τη διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων, τη διαμάχη για τα βιβλία της Ιστορίας. Η δεκαετία του 2010 σηματοδεύτηκε από την εκδήλωση της κρίσης, την υπαγωγή στα μνημόνια, δηλαδή τον περιορισμό της εθνικής

κυριαρχίας και της οικονομικής ανεξαρτησίας, την αδυναμία του κράτους να λάβει αυτοτελώς αποφάσεις για τα εσωτερικά του ζητήματα. Εθνική κυριαρχία, οικονομική ανεξαρτησία και αυτονομία στο εσωτερικό του κράτους, θεωρούνται ως οι πυλώνες της εθνικής ταυτότητας από τα χρόνια της Γαλλικής Επανάστασης (Smith, 2000), και στο διάστημα της κρίσης αυτοί ακριβώς οι πυλώνες επλήγησαν βαθύτατα. Παράλληλα, ο τρόπος που χειρίστηκαν το ελληνικό ζήτημα τα διεθνή ΜΜΕ (βλ. Daniel & Peters, 2018· Bickes, κ.ά., 2014· Mylonas, 2012) και σημαίνοντες πολιτικοί, αλλά και ο τρόπος με τον οποίο όλα αυτά μεταφέρθηκαν στα καθ' ημάς από τα εγχώρια ΜΜΕ (βλ. Capelos & Exadaktylos, 2017· 2015· Patrona, 2018, Mylonas, 2014), κατέστησαν το έθνος και την εθνική ταυτότητα καθημερινό επίδικο.

Η πολιτική ανάδυση της Χρυσής Αυγής και η διεύρυνση της απήχησης του εθνικιστικού και ρατσιστικού λόγου της, έστρεψε την έρευνα – και εύλογα – στη μελέτη του εθνικισμού (βλ. Lazaridis & Konsta, 2015, Andreadis, κ.ά., 2018· Κοροναίου, κ.ά., 2015). Άφησε έτσι για άλλη μια φορά στο περιθώριο ή εκτός συζήτησης τα ζητήματα που αναφέρονται στην εθνική ταυτότητα ως ταυτότητα όλων των μελών του έθνους, και όχι μόνο των ακροδεξιών εθνικιστών.

ΟΙ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

Διεθνώς η εμπειρική έρευνα απομακρύνεται από την αποκλειστική μελέτη των δημόσιων λόγων (της πολιτικής, της εκπαίδευσης, των ΜΜΕ) και στρέφεται στη διερεύνηση της ταυτότητας του συνόλου των μελών του έθνους. Την κατεύθυνση αυτή υποδείκνυε ο Connor (1994), όταν δήλωνε πως οι σιωπηλές μάζες αποτελούν το πραγματικό υποκείμενο της εθνικής ταυτότητας. Ομοίως, μερικά χρόνια νωρίτερα, ο Hobsbawm παρατηρούσε πως «το αν ένα σώμα ανθρώπων θεωρεί τον εαυτό του «έθνος» δεν μπορεί να καθοριστεί απλώς με το να συμβουλευόμαστε συγγραφείς ή πολιτικούς» (1994, σ. 21).

Ο Edensor (2002) επισημαίνει πως «η εθνική ταυτότητα είναι δυναμική, αποτελεί πεδίο αμφισβήτησης, είναι πολλαπλή και ρευστή» και πως ο τρόπος που τη βιώνουν και την εκδηλώνουν τα άτομα «δεν είναι εντυπωσιακός ή αξιοπρόσεκτος, αλλά παράγεται μέσα από καθημερινές φόρμες και πρακτικές» (2002, σ. vi). Επομένως, η εθνική ταυτότητα, καθώς παράγεται από μια πληθώρα ευέλικτων συμβόλων, δημιουργεί ένα ευρύ πολιτισμικό ρεπερτόριο, και «όχι ένα μονολιθικό σύστημα ιδεών στο οποίο συμφωνούν άπαντες» (Edensor, 2002, σ. vii). Σε αυτό το πλαίσιο, «τα άτομα διαμορφώνουν και αναδιαμορφώνουν τους δεσμούς ανάμεσα στο τοπικό και το εθνικό, ανάμεσα στο εθνικό και το παγκόσμιο, ανάμεσα στο καθημερινό και το εξαιρετικό» (Edensor, 2002, σσ. vii) και, επομένως, «η εθνική ταυτότητα θεμελιώνεται στο καθημερινό, στις τετριμμένες λεπτομέρειες της κοινωνικής διάδρασης, στις συνήθειες, τις ρουτίνες και τις πρακτικές γνώσεις» (Edensor, 2002, σ. 17).

Ο McCrone και οι συνεργάτες του από τη δεκαετία του 2000 επιχείρησαν την εφαρμογή των απόψεων αυτών στην εμπειρική έρευνα της εθνικής ταυτότητας. Το έργο τους εστιάζει κυρίως στην εθνική ταυτότητα στο Ηνωμένο Βασίλειο (McCrone, 2002· McCrone, κ.ά., 1998· Kiely, κ.ά., 2001) και σε αυτό εισάγουν τον κρίσιμο όρο «σημάνσεις» (markers) προκειμένου να δηλώσουν «τα φανερά ή αόρατα (π.χ. τα ψυχικά ή ηθικά) χαρακτηριστικά που είναι πιθανό να επικαλεστούν τα άτομα για να υποστηρίξουν το αίτημα συμμετοχής τους στην εθνική ταυτότητα και να διαπραγματευθούν αντίστοιχα αιτήματα εκ μέρους τρίτων» (Στρατουδάκη, 2014). Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και το

δικό μας έργο, που διερευνά στις σημάσεις της ελληνικής εθνικής ταυτότητας (όπ.π.).

Ομοίως, ο Skey (2010· 2011· 2013) στρέφεται στο λόγο των υποκειμένων του έθνους, προκειμένου να καταγράψει τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται την εθνική τους ταυτότητα. Είναι ενδιαφέρουσα η επισήμανσή του, πως ενώ συνήθως οι έρευνες εστιάζουν στις μειονότητες ή στους εθνικούς «άλλους», η ταυτότητα της πλειοψηφούσας ομάδας εκλαμβάνεται ως δεδομένη – χωρίς απαραίτητα να είναι (Skey, 2011, σ. 107). Η προσέγγιση αυτή του επιτρέπει να διερευνήσει την ύπαρξη ιεραρχιών στο εσωτερικό της ταυτότητας (Skey, 2013), οι οποίες ορίζουν τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες κάποιος είναι περισσότερο ή λιγότερο μέρος του εθνικού «σώματος».

Ο Kaufmann (2017) προσθέτει την έννοια των περίπλοκων συστημάτων, προκειμένου να υποστηρίξει την ίδια τάση για τη διερεύνηση της εθνικής ταυτότητας «από κάτω» (bottom-up). Στηριζόμενος στα έργα του Edensor και του Billig, υποστηρίζει πως η εθνική ταυτότητα χαρακτηρίζεται περισσότερο από την πολλαπλότητα, παρά από τον κεντρικό σχεδιασμό. Μολονότι τέτοιους σχεδιασμούς μπορούμε να εντοπίσουμε τους τελευταίους δύο αιώνες στους εθνοποιητικούς μηχανισμούς που έθεσε σε λειτουργία του έθνος-κράτος, ο Kaufmann τονίζει τη σημασία των άτυπων ροών λόγων και συμβόλων μεταξύ των ισότιμων μελών του έθνους, με τις οποίες ενεργοποιούν, παράγουν και αναπαράγουν ιδιαίτερες εκδοχές της ταυτότητας.

Οι συγγραφείς αυτοί, τελικά, προτείνουν – καθένας με το δικό του τρόπο – να αφουγκραστούμε το λόγο των μελών του έθνους, αντί να συνάγουμε την (υποθετικά ενιαία) ταυτότητα μέσα από το λόγο των πολιτικών ή των ΜΜΕ. Για να το πετύχουμε, επιβάλλεται να ξεχάσουμε τις παραδοχές μας και να προσπαθήσουμε να αφουγκραστούμε εκ νέου, υιοθετώντας μια «αγνωστικιστική στάση» (Hobsbawm, 1994, σσ. 21-24). Η μελέτη του «μαύρου κουτιού» της εθνικής ταυτότητας, δηλαδή της ανείπωτης ταυτότητας των μελών του έθνους, δεν μπορεί να στηρίζεται αποκλειστικά στους δημόσιους λόγους (Jacobson, 1997).

Ένα τέτοιο εγχείρημα θέτει μεθοδολογικά και τεχνικά ζητήματα, ως προς τις κατάλληλες τεχνικές «ακρόασης» των αντιλήψεων που διαχέονται στα «μέλη του έθνους». Από τη δεκαετία του 2000 και έπειτα, με τη διάδοση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης (ΜΚΔ), οι δύο λόγοι (ο δημόσιος και ο ιδιωτικός) συναντώνται σε έναν χώρο ημι-δημόσιο, καθώς πλέον τους ψιθύρους μας δεν τους αφουγκράζονται μόνο οι άμεσοι συνομιλητές μας, αλλά ένας πολύ ευρύτερος κύκλος ανθρώπων. *Η ένταση των διαλόγων που αναπτύχθηκαν στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ενισχύει την επικαιρότητα της εθνικής ταυτότητας, καθώς επιτρέπει ή και επιβάλλει τη συστηματική (επαν)επεξεργασία της¹.*

ΤΑ ΜΕΣΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΚΤΥΩΣΗΣ

Η έρευνα σχετικά με την πολιτική αξιοποίηση των ΜΚΔ αναπτύσσεται με ταχείς ρυθμούς, με αφετηρία το γεγονός ότι η αξιοποίησή τους θεωρήθηκε καθοριστική για την εκλογή του Μπαράκ Ομπάμα (βλ. ενδεικτικά Enli, 2017· Francia, 2018· Metzgar & Maruggi, 2009), στην οργάνωση της Αραβικής Άνοιξης (Eltantawy & Wiest, 2011· Harlow & Johnson, 2011· Khondker, 2011), του κινήματος Occupy (Tremayne, 2014) και των Αγανακτισμένων στην Αθήνα (Buettner & Buettner, 2016· Theocharis, κ.ά., 2015). Τόσο η αποτελεσματικότητα των ΜΚΔ (και ιδιαίτερα του Twitter) όσο και

¹ Για το ζήτημα της επανεπεξεργασίας ή επαναδιαπραγμάτευσης της εθνικής ταυτότητας, βλ. ενδεικτικά Erdal, 2019.

οι δυνατότητες που προσφέρουν για «αθέμιτη» διαχείριση των ψηφοφόρων και διαμόρφωση του εκλογικού αποτελέσματος (Farkas & Bastos, 2018), έγιναν αντικείμενο της επιστημονικής αλλά και της δημοσιογραφικής συζήτησης.

Παρά το μεγάλο αριθμό δημοσιεύσεων και ερευνών σχετικά με τις πολιτικές χρήσεις του Twitter, η διερεύνηση της εθνικής ταυτότητας στα ΜΚΔ και ιδιαίτερα στο Twitter είναι περιορισμένη (Evolvi, 2019· Deegan, κ.ά., 2018· Iveson 2017). Αντίθετα, σημαντικός αριθμός δημοσιεύσεων αφορά την αξιοποίησή τους για την εκδήλωση ρατσιστικών ή ακροδεξιών συμπεριφορών (βλ. ενδεικτικά Matamoros-Fernández, 2017· Kreis, 2017· Carter, 2017).

Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης αποτελούν έναν μη παρεμβατικό τρόπο πρόσβασης στο λόγο των πολιτών, γιατί οι άνθρωποι «μιλούν» για όσα τους ενδιαφέρουν. Κανείς δεν τους επιβάλλει να μιλήσουν για την εθνική τους ταυτότητα αν αυτή δεν είναι επίκαιρη, αλλά αν αναφέρονται σε αυτήν είμαστε εκεί για να τους αφουγκραστούμε.²

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Δύο πολιτικά και επικοινωνιακά γεγονότα συνόψισαν τις διεργασίες ενός ολόκληρου χρόνου γύρω από ένα θέμα το οποίο χαρακτηρίζεται ως «εθνικό», τη συμφωνία για το όνομα της Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας, και αποτέλεσαν το κέντρο του ενδιαφέροντός μας. Στις αρχές του 2019 δύο διήμερες συνεδριάσεις της Βουλής έδωσαν την ευκαιρία για δημόσια συζήτηση θεμάτων που σχετίζονται με την εθνική ταυτότητα, κλείνοντας μια πολύμηνη διαδικασία, η οποία κράτησε στο προσκήνιο τα ζητήματα αυτά σχεδόν ολόκληρο το 2018. Πρόκειται για τη συζήτηση για την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης στην Κυβέρνηση (15 και 16 Ιανουαρίου), και την κύρωση της Συμφωνίας των Πρεσπών (24 και 25 Ιανουαρίου). Η συζήτηση κορυφώθηκε το διήμερο 24 και 25 Ιανουαρίου 2019.

Στην έρευνα που παρουσιάζουμε εδώ, και η οποία βρίσκεται σε εξέλιξη, εστιάζουμε σε όσα διαμείβονταν στο διαδίκτυο αυτό ακριβώς το διήμερο. Έτσι, συγκεντρώσαμε δεδομένα από το Twitter, το Facebook, από blogs, ειδησεογραφικά sites, και το Instagram, που χρησιμοποιούσαν λέξεις όπως «Μακεδονία» και «Συμφωνία των Πρεσπών».³ Στον πίνακα 1 παρουσιάζεται ο όγκος των δεδομένων και ο αριθμός των διαφορετικών χρηστών που συμμετείχαν στις «συζητήσεις» αυτές.⁴

2 Ήδη αυτή η περιγραφή επιτάσσει τη διευκρίνιση σχετικά με την τήρηση της δεοντολογίας της έρευνας: η έρευνα στα ΜΚΔ δεν είναι εφικτό να διασφαλίσει τη συναίνεση των ατόμων που συμμετέχουν στο δημόσιο διάλογο στο διαδίκτυο. Σε αρκετές περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα στο Twitter, η συναίνεση του χρήστη έχει παραχωρηθεί προκαταβολικά με την αποδοχή των όρων χρήσης και της πολιτικής σχετικά με την ιδιωτικότητα (privacy policy), χωρίς την οποία δεν εγγράφεται κανείς στην υπηρεσία. Σε κάθε περίπτωση, κατά τη διερεύνηση κρίσιμων ζητημάτων, είναι απαραίτητο να λαμβάνονται επιπλέον μέτρα για την προστασία των χρηστών, ιδίως αν αυτοί μπορεί να εντοπιστούν. Στην προσέγγιση που ακολουθούμε στη συνέχεια υιοθετούμε την αρχή της απόστασης (distance principle) (βλ. ενδεικτικά Markham & Buchanan, 2015· Tiidenberg 2018), σύμφωνα με την οποία όσο πιο «μακρινή» είναι η προσέγγιση, όσο πιο μαζικό είναι το σώμα δεδομένων και όσο το χειριζόμαστε με τρόπο που δεν αφήνει περιθώρια συσχέτισης των δεδομένων με συγκεκριμένα πρόσωπα, τόσο καλύτερα διασφαλίζεται η δεοντολογία της έρευνας. Η παρουσίαση των δεδομένων που ακολουθεί προστατεύει την ανωνυμία των χρηστών καθώς μελετά το συνολικό αποτύπωμα χρηστών και ομάδων με ριζικά αντιτιθέμενες απόψεις, και δεν αναφέρεται σε συγκεκριμένους αναγνωρίσιμους χρήστες.

3 Η ακριβής ερώτηση ήταν «πρέσπες OR πρεσπες OR πρεσπών OR πρεσπων OR μακεδον* OR σκόπια* OR σκοπια* OR σκοπιαν* OR σκοπιών OR σκοπιων OR fyrom* OR πγδμ OR ζάεφ OR ζαεφ OR prespes* OR makedonia* OR macedonia* OR skoripia*»

4 Συλλογή και διάθεση δεδομένων με τη χρήση της πλατφόρμας PaloPro (<https://palopro.io>), για Web & Social

Πίνακας 1. Τα δεδομένα της έρευνας

Twitter	Facebook	Blogs	Sites	Instagram
104.183 tweets	3.891 posts	6.747 posts	18940 άρθρα	106 stories
15.205 χρήστες	639 χρήστες	660 blogs	746 sites	92 χρήστες
740.674 λέξεις	169.858 λέξεις	2,7 εκατ. λέξεις	553.586 λέξεις	4.192 λέξεις

Στην ανάλυση που ακολουθεί εστιάζουμε στα δεδομένα από το Twitter.

Για να εντοπίσουμε τα στοιχεία που συγκροτούν μια αφήγηση της εθνικής ταυτότητας, *στρεφόμεστε στις σημάνσεις της* (markers). Τέτοιες σημάνσεις χρησιμοποιούν οι άνθρωποι για να περιγράψουν τον εθνικό εαυτό – και τη θέση του ατόμου εντός του – και μας επιτρέπουν να εντοπίσουμε τους τρόπους με τους οποίους *διαμορφώνονται* οι υπόρρητες σημασίες, *αρθρώνονται* σε σημαίνουσες σειρές, *συγκροτούν* ιεραρχίες χαρακτηριστικών με διαφορετική βαρύτητα (Στρατουδάκη, 2014). Μια τέτοια προσέγγιση προϋποθέτει την υιοθέτηση της αγνωστικιστικής στάσης, στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω. Επομένως, μας επιτρέπει να μην ξεκινήσουμε από τη συνήθη παραδοχή των προσεγγίσεων στην ελληνική εθνική ταυτότητα οι οποίες επιμένουν στην προσκόλλησή της στο παρελθόν, και ιδιαίτερα στην αρχαιότητα.

ΣΗΜΑΝΣΕΙΣ Ι: ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΕΣ

Οι προσωπικότητες του παρόντος και του παρελθόντος – οι «ήρωες» και οι «προδότες» (Smith, 2000, σ. 24) της εθνικής αφήγησης της ιστορίας – αποτελούν ένα κρίσιμο μέσο σήμανσης της ταυτότητας (Hedetoft, 1995, σσ. 193-195) και κατανόησης της πρόσληψης του εθνικού χρόνου. Μέσα από τη διάσταση του χρόνου «το παρελθόν διαμορφώνεται με όρους εθνικούς και το παρόν λαμβάνει υλική υπόσταση μέσα από καθημερινές και μαζικές «εθνικές» τελετουργίες, επιτρέποντας να προσδοκούμε ένα (σχετικά) ασφαλές μέλλον» (Skey, 2011, σ. 11). Παράλληλα, οι αναφορές στις προσωπικότητες συνδέονται με την πολιτισμική και την πολιτική διάσταση του έθνους (Skey, 2011, σσ. 11-12): Από τη μια μεριά τα ονόματα αυτά συγκροτούν ένα συμβολικό σύστημα, έναν νοητικό χάρτη που προσανατολίζει τα μέλη της εθνικής κοινότητας σε αξίες και κανόνες, και από την άλλη διαλέγεται με τη θεσμική αναπαράσταση του εθνικού χρόνου, των αξιών και των κανόνων, όπως μεταδίδονται μέσω των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους (Στρατουδάκη, 2014). Οι ποικίλες αυτές διαστάσεις συναντώνται από κοινού, για παράδειγμα, στο γαλλικό *Πάνθεον* (Tollebeek & Verschaffel, 2004), στο *Αββαείο του Westminster*, ή στη *Βαλχάλα* που ανέγειρε ο Λουδοβίκος Α΄ της Βαυαρίας, αλλά και στα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας (Αβδελά, 1998· Κουλούρη, 1988) ή στους κήπους των Ηρώων.

Δεδομένης της κεντρικής αναφοράς στη Μακεδονία και της συστηματικής σύνδεσης του ζητήματος με την αρχαία ιστορία, αναμένουμε πως αυτές θα αποτελούν την αιχμή της αναφοράς σε προσωπικότητες. Ωστόσο, από την ανάλυση της συχνότητας αναφοράς των προσωπικοτήτων από τους χρήστες του Twitter⁵ προέκυψε *μια διαφορετική εικόνα* (Πίνακας 2 και Διάγραμμα 1):

Media Analytics. Η πλατφόρμα PaloPro είναι προϊόν της εταιρείας PaloServices (<http://www.paloservices.com>).

5 Ο εντοπισμός των κύριων ονομάτων έγινε με τη βιβλιοθήκη SpiCy για Python.



Διάγραμμα 1. Τα ονόματα που αναφέρονται συχνότερα στα tweets του δείγματος

Συνολικά, στο σώμα των tweets εντοπίσαμε 10.527 αναφορές σε 914 ονόματα. Από αυτά, 804 (88%) αναφέρονται λιγότερες από 10 φορές, και 95 ονόματα (10,4%) αναφέρονται 10-99 φορές. Μόνο 15 προσωπικότητες (1,6%) συγκεντρώνουν περισσότερες από 100 αναφορές, και συνολικά το 59% των αναφορών.

Πίνακας 2. Οι 15 προσωπικότητες με τις περισσότερες αναφορές

Όνομα	Αριθμός αναφορών
Τσίπρας Αλέξης	2.020
Ζάεφ Ζόραν	975
Μητσοτάκης	692
Καμμένος Πάνος	357
Σόρος	339
Καραμανλής	305
Μητσοτάκης Κυριάκος	280
Κοτζιάς Νικόλαος	202
Σαμαράς Αντώνης	185
Γκλέτσος Απόστολος	176
Μπακογιάννη Ντόρα	174
Καραμανλής Κώστας	145
Μέγας Αλέξανδρος	128
Νίμιτς Μάθιου	124
Κατρούγκαλος Γιώργος	108

Τα πρόσωπα της σύγχρονης πολιτικής ζωής δεσπόζουν: ο πρωθυπουργός, ο αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης, ο Πάνος Καμμένος, οι πρώην πρωθυπουργοί Κώστας Καραμανλής και

Αντώνης Σαμαράς, ο πρώην Πρόεδρος της Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής, αλλά επίσης και πρόσωπα του δημόσιου βίου, όπως ο ηθοποιός Απόστολος Γκλέτσος. Ο κ. Τσίπρας αναφέρεται 2.020 φορές, και ακολουθεί ο κ. Ζάεφ με 975 αναφορές. Ο κ. Γκλέτσος αναφέρεται 176 φορές, και βρίσκεται στην 10^η θέση, τρεις θέσεις πάνω από τον Μ. Αλέξανδρο, ο οποίος συγκέντρωσε μόλις 128 αναφορές. Αρκετά χαμηλότερα κατατάσσεται ο Παύλος Μελάς, με 29 αναφορές, ενώ ο Αριστοτέλης (14 αναφορές), ο Φίλιππος (10 αναφορές) και ο Θουκυδίδης (8 αναφορές) κρύβονται στα φιλά γράμματα του διαγράμματος, με λιγότερες αναφορές από τον τραγουδιστή Πασχάλη Τερζή (21 αναφορές).

Το διάγραμμα παρουσιάζει ενδιαφέρον όχι μόνο για όσα περιλαμβάνει, αλλά και για όσα απουσιάζουν. Ο Κολοκοτρώνης και ο Καραϊσκάκης αναφέρθηκαν μόνο μία φορά ο καθένας. Το ίδιο και ο Καποδίστριας, και ελάχιστοι Μακεδονομάχοι. Πράγματι, εκτός από την αρχαιότητα, και ο Μακεδονικός Αγώνας καταλαμβάνει μικρό μερίδιο στις αναφορές.

Στη μεριά των ιστορικών «εχθρών» θα συναντήσουμε τον Χίτλερ (17 αναφορές), τη σλαβομακεδόνισα Ειρήνη Γκίνη ή Μίρκα Γκίνοβα (16 αναφορές) που συμμετείχε στην Εθνική Αντίσταση με το ΕΑΜ, ήταν μέλος σε οργανώσεις των σλαβομακεδόνων της Ελλάδας και εκτελέστηκε στη διάρκεια του Εμφυλίου, τον Εφιάλτη (9), και κάποιους επώνυμους κομιτατζήδες.

Η γενικότερη εικόνα δείχνει πως οι προσωπικότητες του παρόντος και του πρόσφατου παρελθόντος είναι εκείνες που αναφέρονται συχνότερα.

ΣΗΜΑΝΣΕΙΣ II: Η ΛΕΚΤΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΕΑΥΤΟΥ

Σε προηγούμενη εργασία μας (Στρατουδάκη, 2014) αναζητήσαμε λέξεις που περιγράφουν τις αξίες της ελληνικότητας και λέξεις που χαρακτηρίζουν τους Έλληνες, στην προσπάθεια να ανασυγκροτήσουμε την εικόνα του ιδανικού και του πραγματικού εθνικού εαυτού. Στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας κάτι τέτοιο δεν είναι δυνατό, καθώς περιοριζόμαστε να «αφουγκραζόμαστε» τι λένε οι συμμετέχοντες στο διάλογο χωρίς να μπορούμε να θέσουμε ερωτήματα. Γι' αυτό και η μέθοδος είναι διαφορετική. Στρεφόμαστε στις συχνότερα αναφερόμενες λέξεις στο σώμα των 740.000 λέξεων που συγκροτείται από τις αυθόρμητες αναρτήσεις των χρηστών του Twitter, προσδοκώντας πως οι σημαντικότερες από αυτές ενδέχεται να συγκροτούν σημάσεις για την εικόνα του εθνικού εαυτού.⁶

Από τη μελέτη της συχνότητας εμφάνισης των λέξεων που χρησιμοποιούν οι χρήστες στα μηνύματά τους, διαπιστώνουμε μια έμφαση στο παρόν, αντίστοιχη εκείνης που συναντήσαμε στη διερεύνηση των προσωπικοτήτων.

Στο διάγραμμα 2, όπου αποτυπώνονται οι 200 συχνότερα εμφανιζόμενες λέξεις, δεσπόζουν οι αναφορές στους πολιτικούς αρχηγούς, στη Βουλή (2.733 αναφορές), στα «Σκόπια» (2.379) και τους «Σκοπιανούς» (1.943). Επίσης συστηματικές είναι αναφορές στις λέξεις «μακεδονικός» ή «μακεδονική» (που συχνά αναφέρεται στη μακεδονική γλώσσα) (1.314 αναφορές), «εθνικός» (1.014), «λαός» (450), «Ακρόπολη» (252). Στα φιλά γράμματα θα συναντήσει κανείς τις λέξεις «υπερήφανος» (118 αναφορές), «έθνος» (90 αναφορές στη 196^η θέση) και «ταυτότητα» (88 αναφορές στη 208^η θέση). Η λέξη «σήμερα», με 1.091 αναφορές, δίνει το στίγμα της βαρύτητας που έχει το παρόν, εντός του

⁶ Για τη λεξικολογική ανάλυση του corpus των tweets χρησιμοποιήσαμε το πρόγραμμα TXM (Heiden, 2010).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Καθώς η έρευνα που παρουσιάσαμε είναι ακόμη σε εξέλιξη, και δεν έχει ολοκληρωθεί η επεξεργασία των δεδομένων από τις υπόλοιπες πλατφόρμες, τα συμπεράσματα δεν μπορεί παρά να είναι προσωρινά.

Μετά από σχεδόν μία δεκαετία κατά τη διάρκεια της οποίας η ταυτότητα βρέθηκε στο προσκήνιο, το περιεχόμενό της φαίνεται πως δεν συναρτάται με όσα περιμένει κανείς.

Στο υλικό που μελετήσαμε, τα σημεία αναφοράς δεν είναι οι ήρωες και οι δόξες του παρελθόντος, αλλά η ανταπόκριση στα αιτήματα του παρόντος. Καθώς τα άτομα καλούνται να πορευτούν σε ένα δύσκολο παρόν, η εθνική ταυτότητα δεν μπορεί να γίνει πηγή υπερηφάνειας και φαίνεται να ξεθωριάζει. Οι διαδηλώσεις για τη Μακεδονία, τελικά, είναι πιθανόν να απαντούν σε αυτή την έλλειψη. Κάτι τέτοιο, δεν αφορά μόνο την εθνική ταυτότητα. Αφορά επίσης τον ατομικό εαυτό: δεν μπορώ να είμαι περήφανος για το έθνος, επειδή δεν μπορώ να είμαι περήφανος για τον εαυτό μου. Η ντροπή που επικαλούνται απευθυνόμενοι στους πολιτικούς, θα μπορούσε να είναι και η αναγνώριση της ντροπής που οι ίδιοι αισθάνονται. Όταν αφουγκραζόμαστε τον αυθόρμητο, ημι-δημόσιο λόγο των μελών του έθνους, όπως διατυπώθηκε μια κρίσιμη στιγμή στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, *μια τέτοια ταυτότητα* αναδεικνύεται.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Andreadis, I., Stavrakakis, Y. & Demertzis, N. (2018). Populism, Ethnic Nationalism and Xenophobia. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 37, 11-40.
- Bickes, H., Otten, T. & Weymann, L. C. (2014). The financial crisis in the German and English press: Metaphorical structures in the media coverage on Greece, Spain and Italy. *Discourse & Society*, 25(4), 424-445.
- Buettner, R. & Buettner, K. (2016). A systematic literature review of twitter research from a socio-political revolution perspective. Στο *HICSS '16 Proceedings of the 2016 49th Hawaii International Conference on System Sciences* (σσ. 2206-2215). IEEE.
- Capelos, T. & Exadaktylos, T. (2017). Feeling the pulse of the Greek debt crisis: Affect on the web of blame. *National Identities*, 19(1), 73-90.
- Capelos, T. & Exadaktylos, T. (2015). 'The Good, the Bad and the Ugly': Stereotypes, Prejudices and Emotions on Greek Media Representation of the EU Financial Crisis. Στο G. Karyotis, & R. Gerodimos (Επιμ.). *The politics of extreme austerity: Greece in the Eurozone Crisis* (σσ. 46-68). London: Palgrave Macmillan.
- Carter, D. M. (2017). (De)constructing difference: a qualitative review of the 'othering' of UK Muslim communities, extremism, soft harms, and Twitter analytics. *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*, 9(1), 21-36.
- Connor, W. (1994). *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*. Princeton: Princeton University Press.
- Daniel, V. & Peters, R. (2018). Greece and the media—A qualitative assessment of the media impact

- on credit conditions in the Greek debt crisis. *Journal of Sociocybernetics*, 15(2), 69-99.
- Deegan, J., Hogan, J., Feeney, S. & O'Rourke, B. K. (2018). The self and other: portraying Israeli and Palestinian identities on Twitter. *Irish Communication Review*, 16(1), article 8. Διαθέσιμο στο: <https://arrow.dit.ie/icr/vol16/iss1/8>.
- Edensor, T. (2002). *National identity, popular culture and everyday life*. Bloomsbury Publishing.
- Eltantawy, N. & Wiest, J. B. (2011). The Arab spring – Social media in the Egyptian revolution: reconsidering resource mobilization theory. *International Journal of Communication*, 5, 1207-1224.
- Enli, G. (2017). Twitter as arena for the authentic outsider: Exploring the social media campaigns of Trump and Clinton in the 2016 US presidential election. *European journal of communication*, 32(1), 50-61.
- Erdal, M. B. (2019). Negotiation dynamics and their limits: Young people in Norway deal with diversity in the nation. *Political Geography*, 73, 38-47.
- Evolvi, G. (2019). # Islamexit: inter-group antagonism on Twitter. *Information, Communication & Society*, 22(3), 386-401.
- Farkas, J. & Bastos, M. (2018). IRA propaganda on twitter: Stoking antagonism and tweeting local news. Στο *SMSociety '18 Proceedings of the 9th International Conference on Social Media and Society* (σσ. 281-285). ACM.
- Fenton, S. (2007). Indifference towards national identity: what young adults think about being English and British. *Nations and Nationalism*, 13(2), 321-339.
- Francia, P. L. (2018). Free media and Twitter in the 2016 presidential election: The unconventional campaign of Donald Trump. *Social Science Computer Review*, 36(4), 440-455.
- Harlow, S. & Johnson, T. J. (2011). The Arab spring | Overthrowing the protest paradigm? How the New York Times, global voices and twitter covered the Egyptian revolution. *International journal of Communication*, 5, 1359-1374.
- Hedetoft, U. (1995). *Signs of nations: Studies in the political semiotics of self and other in contemporary European nationalism*. Aldershot: Dartmouth.
- Heiden, S. (2010). The TXM Platform: Building Open-Source Textual Analysis Software Compatible with the TEI Encoding Scheme. Στο R. Otaguro, K. Ishikawa, H. Umemoto, K. Yoshimoto & Y. Harada (Επιμ.), *24th Pacific Asia Conference on Language, Information and Computation - PACLIC24*. Sendai, Japan: Institute for Digital Enhancement of Cognitive Development, Waseda University.
- Hobsbawm, E. (1994). *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα: πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*. Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Iveson, M. (2017). Gendered dimensions of Catalan nationalism and identity construction on Twitter. *Discourse & Communication*, 11(1), 51-68.
- Kaufmann, E. (2017). Complexity and nationalism. *Nations and Nationalism*, 23(1), 6-25.
- Kiely, R., Bechhofer, F., Stewart, R. & McCrone, D. (2001). The markers and rules of Scottish national

- identity. *The Sociological Review*, 49(1), 33-55.
- Koronaïou, A., Lagos, E., Sakellariou, A., Kymionis, S. & Chiotaki Poulou, I. (2015). Golden Dawn, austerity and young people: The rise of fascist extremism among young people in contemporary Greek society. *The Sociological Review*, 63, 231-249.
- Khondker, H. H. (2011). Role of the new media in the Arab Spring. *Globalizations*, 8(5), 675-679.
- Kreis, R. (2017). #refugeesnotwelcome: Anti-refugee discourse on Twitter. *Discourse & Communication*, 11(5), 498-514.
- Lazaridis, G., Konsta, A. M. & Lee, B. (2015). Identitarian Populism: Young People and the Far Right in Times of Economic Crisis in Greece and the UK. Στο G. Lazaridis & K. Wadia (Επιμ.), *The Securitisation of Migration in the EU. Debates Since 9/11* (σσ. 184-206). London: Palgrave Macmillan.
- McCrone, D. (2002). Who do you say you are? Making sense of national identities in modern Britain. *Ethnicities*, 2(3), 301-320.
- McCrone, D., Stewart, R., Kiely, R. & Bechhofer, F. (1998). Who are we? Problematizing national identity. *The Sociological Review*, 46(4), 629-652.
- Markham, A. N. & Buchanan, E. (2015). Ethical considerations in digital research contexts. Στο D. W. James (Επιμ.), *Encyclopedia for Social & Behavioral Sciences*. Waltham, MA: Elsevier.
- Matamoros-Fernández, A. (2017). Platformed racism: The mediation and circulation of an Australian race-based controversy on Twitter, Facebook and YouTube, *Information. Communication & Society*, 20(6), 930-946.
- Metzgar, E. & Maruggi, A. (2009). Social media and the 2008 US presidential election. *Journal of New Communications Research*, 4(1).
- Mylonas, Y. (2012). Media and the economic crisis of the EU: The 'culturalization' of a systemic crisis and Bild-Zeitung's framing of Greece. *tripleC: Communication, Capitalism & Critique. Open Access Journal for a Global Sustainable Information Society*, 10(2), 646-671.
- Mylonas, Y. (2014). Crisis, austerity and opposition in mainstream media discourses of Greece. *Critical Discourse Studies*, 11(3), 305-321.
- Patrona, M. (Ed.). (2018). *Crisis and the Media: Narratives of crisis across cultural settings and media genres*. John Benjamins Publishing Company.
- Skey, M. (2010). 'A sense of where you belong in the world': National belonging, ontological security and the status of the ethnic majority in England. *Nations and Nationalism*, 16(4), 715-733.
- Skey, M. (2011). *National belonging and everyday life*. Palgrave Macmillan, London.
- Skey, M. (2013). Why do nations matter? The struggle for belonging and security in an uncertain world. *The British journal of sociology*, 64(1), 81-98.
- Smith, A.D. (2000). *Εθνική Ταυτότητα*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Theocharis, Y., Lowe, W., Van Deth, J. W. & García-Albacete, G. (2015). Using Twitter to mobilize protest action: online mobilization patterns and action repertoires in the Occupy Wall Street,

- Indignados, and Aganaktismenoi movements. *Information, Communication & Society*, 18(2), 202-220.
- Tiidenberg, K. (2018). Ethics in digital research. Στο U. Flick (Επιμ.), *The SAGE handbook of qualitative data collection*. Los Angeles: SAGE.
- Tollebeek, J. & Verschaffel, T. (2004). Group portraits with national heroes: the pantheon as an historical genre in nineteenth-century Belgium. *National Identities*, 6(2), 91-106.
- Tremayne, M. (2014). Anatomy of protest in the digital era: A network analysis of Twitter and Occupy Wall Street. *Social Movement Studies*, 13(1), 110-126.
- Αβδελά, Ε. (1998). *Ιστορία και Σχολείο*. Αθήνα: Νήσος.
- Κουλούρη, Χ. (1988). *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914)*. Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις. Αθήνα: ΓΓΝΓ.
- Στρατουδάκη, Χ., 2014. Ελληνική εθνική ταυτότητα: Σημάνσεις και Σημασιοδοτήσεις. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 142 Α', 3-39.

Κρίση της κουλτούρας ή κουλτούρα της κρίσης; Μια κοινωνιολογική προσέγγιση

Άννα Χ. Μαρκοπούλου

Δρ. Επιστημών της Αγωγής
του Παν/μίου της Σορβόννης
(Paris V – René Descartes)
ann2mark@otenet.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στόχος της παρούσας εισήγησης είναι η ανάδειξη του τρόπου, με τον οποίον το δίλημμα «κρίση της κουλτούρας ή κουλτούρα της κρίσης» υπερβαίνεται μέσω ενός επαναπροσδιορισμού των όρων «κρίση» και «κουλτούρα» υπό το πρίσμα μιας κοινωνιολογικής προσέγγισης.

Σε αυτό το πλαίσιο, οι έννοιες της «κρίσης» και της «κουλτούρας» επαναπροσδιορίζονται μεθοδολογικά υπό το πρίσμα μιας κοινωνιολογικής προοπτικής, όχι πλέον ως άκαμπτες εμπειρικές πραγματικότητες, αλλά ως «πρωτεύουσες» έννοιες, δηλαδή εύπλαστες και ρευστές κοινωνικές πραγματικότητες, ικανές να προσλάβουν πολλαπλές και πολύ διαφορετικές μεταμορφώσεις, υπό την πίεση των αντίστοιχων κοινωνικών περιστάσεων που αλλάζουν συνεχώς.

Υπό αυτό το πρίσμα, το θεωρητικό πλαίσιο της κοινωνιολογικής προσέγγισης των εννοιών της «κρίσης» και της «κουλτούρας» εγγράφεται σε μια λειτουργική προοπτική διαλεκτικοποίησης, σύμφωνα με την οποία οι έννοιες αυτές δεν ενέχουν συγκρουσιακό χαρακτήρα, αλλά προσεγγίζονται μέσα από αμιγώς διαλεκτικές μεθόδους, δηλαδή από οδούς που συγκροτούν και αποκαθιστούν το περιεχόμενο των δύο αυτών εννοιών στο πλαίσιο μιας κοινωνικής πραγματικότητας που γίνεται κατανοητή μέσα σε μια διαλεκτική κίνηση.

Συμπερασματικά, η υπέρβαση του διλήμματος «κρίση της κουλτούρας ή κουλτούρα της κρίσης» πραγματοποιείται όχι με τη στείρα άρνηση και απόρριψη των δύο εννοιών που το συγκροτούν, δηλαδή της «κρίσης» ή της «κουλτούρας», αλλά με τη διαλεκτική προσέγγιση του τρόπου, με τον οποίον αυτή η κουλτούρα, που είναι προϊόν και κληρονομιά της Δύσης, όχι απλώς επέτρεψε, αλλά και προκάλεσε τη σύγχρονη «κρίση της κουλτούρας», όντας η ίδια μια «κουλτούρα της κρίσης».

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: κρίση, κουλτούρα, κοινωνιολογική προσέγγιση

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αντικείμενο της παρούσας εισήγησης είναι η ανάδειξη του τρόπου, με τον οποίον το δίλημμα κρίση της κουλτούρας ή κουλτούρα της κρίσης υπερβαίνεται μέσω ενός επαναπροσδιορισμού των όρων κρίση και κουλτούρα υπό το πρίσμα μιας κοινωνιολογικής προσέγγισης.

Σε αυτό το πλαίσιο, η μεθοδολογία που θα ακολουθήσουμε προϋποθέτει μια διπλή επιστημο-

λογική τομή αφενός με την άμεση εμπειρία, που θα οδηγούσε σε έναν εμπειρισμό θετικιστικών αποχρώσεων και αφετέρου με τη μονοσήμαντη διαλεκτική συγκρουσιακού τύπου, που θα οδηγούσε σε έναν στείρο και μανιχαϊστικό «φρετιχισμό αντινομιών» (Gurvitch, 1962, σ. 238) που, με τη σειρά του, θα προκαλούσε μια δογματική προσέγγιση του διλήμματος.

Με αυτήν την έννοια, οι έννοιες της κρίσης και της κουλτούρας επαναπροσδιορίζονται υπό το πρίσμα μιας κοινωνιολογικής προοπτικής, όχι πλέον ως άκαμπτες εμπειρικές πραγματικότητες, αλλά ως «πρωτεϊκές έννοιες» (Gurvitch, 1962, σ. 10), δηλαδή εύπλαστες και ρευστές κοινωνικές πραγματικότητες, ικανές να προσλάβουν πολλαπλές και πολύ διαφορετικές μεταμορφώσεις, υπό την πίεση των αντίστοιχων κοινωνικών περιστάσεων που αλλάζουν συνεχώς.

Υπό αυτό το πρίσμα, το θεωρητικό πλαίσιο της κοινωνιολογικής προσέγγισης των εννοιών της κρίσης και της *κουλτούρας* εγγράφεται σε μια λειτουργική προοπτική διαλεκτικοποίησης, σύμφωνα με την οποία οι έννοιες αυτές δεν ενέχουν συγκρουσιακό χαρακτήρα, αλλά προσεγγίζονται μέσα από αμιγώς διαλεκτικές μεθόδους, δηλαδή από οδούς που συγκροτούν και αποκαθιστούν το περιεχόμενο των δύο αυτών εννοιών στο πλαίσιο μιας κοινωνικής πραγματικότητας που γίνεται κατανοητή μέσα σε μια διαλεκτική κίνηση.

Σε αυτό το πλαίσιο, η υπέρβαση του διλήμματος *κρίση της κουλτούρας ή κουλτούρα της κρίσης* πραγματοποιείται όχι με τη στείρα άρνηση και απόρριψη των δύο εννοιών που το συγκροτούν, δηλαδή της *κρίσης* ή της *κουλτούρας*, αλλά με τη γόνιμη διαπίστωση και τη συνακόλουθη διερώτηση για τον τρόπο, με τον οποίον αυτή η κουλτούρα, που είναι προϊόν και κληρονομιά της Δύσης, όχι απλώς επέτρεψε, αλλά και προκάλεσε τη σύγχρονη *κρίση της κουλτούρας*, όντας η ίδια μια *κουλτούρα της κρίσης*.

Υπό αυτό το πρίσμα, η άρρηκτη σχέση των εννοιών κρίση και κουλτούρα θα αναδειχθεί μέσω της κοινής πολιτισμικής καταγωγής τους, η οποία, περαιτέρω, θα καταστήσει φανερή τη βαθειά διαλεκτική τους σχέση.

Η ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΣΤΙΓΜΗΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ: ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΧΡΟΝΟΥ;

Η «κρίση», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Reinhart Koselleck (2017, σ. 44), «έχει γίνει η δομική περιγραφή των νεότερων χρόνων, εφόσον παραπέμπει σε έναν θεμελιώδη διαδικαστικό ορισμό του ιστορικού χρόνου».

Πιο συγκεκριμένα, από τον 18^ο αιώνα, η έννοια της *κρίσης* εντάσσεται στη φιλοσοφία της ιστορίας και, έκτοτε, μπορεί να γενικεύσει τόσο πολύ την εμπειρία των νεότερων χρόνων, ώστε η *κρίση* να γίνει η κατεξοχήν διαρκής έννοια της ιστορίας.

Σε αυτό το πλαίσιο, ο Ρουσσώ χρησιμοποιεί το 1762 για πρώτη φορά την *κρίση* με τη σύγχρονη έννοια, δηλαδή από τη σκοπιά της φιλοσοφίας της ιστορίας και προγνωστικά. Η χρήση της λέξης απευθυνόταν τόσο εναντίον μιας αισιόδοξης πίστης στην πρόοδο, όσο και εναντίον μιας στατικής θεωρίας της κυκλικής πορείας της ιστορίας.

Με βάση την κριτική των δύο αυτών κατευθύνσεων, τη δυσπιστία απέναντι στην παρούσα κοινωνική τάξη πραγμάτων και στη συνακόλουθη πρόοδο της ιστορίας και την υπέρβαση του παρωχημένου μοντέλου της κυκλικής πορείας, που επεξεργαζόταν την ανακύκληση των εξουσιαστικών

μορφών ή πολιτευμάτων στην ιστορία, η κρίση γίνεται συγχρόνως νέα έννοια, στην οποία συμπυκνώνεται η άποψη ότι η εμπιστοσύνη στη διάρκεια και την εξελικτική πρόοδο της παρούσας κατάστασης πραγμάτων είναι μάταιη.

Με αυτήν την έννοια, η κρίση αναδεικνύει την κρίσιμη σημασία της *στιγμής*, η οποία διαρρηγνύει την ιστορική διάρκεια, και, έτσι, αφήνει να διαφανεί ότι η παρούσα κατάσταση πραγμάτων είναι εκτεθειμένη σε αναπόφευκτες επαναστατικές *στιγμές*, τις οποίες ούτε να προβλέψει ούτε να εμποδίσει μπορεί κανείς.

Σε αυτό το πλαίσιο, ο Ρουσσώ εξάγει την ιστορική του πρόγνωση με βάση την κυρίαρχη σημασία της *στιγμής* στην ιστορία, και με αυτήν την έννοια, αναδεικνύει το όραμα μιας ριζικής μεταβολής, μιας *κρίσης*, η οποία θα καταλάβει ολόκληρη την κοινωνία.

Συναφής με την έννοια της *κρίσης*, που αναδεικνύει, όπως προαναφέραμε, την κρίσιμη σημασία της *στιγμής*, είναι η επιτάχυνση του βήματος του βιωμένου χρόνου, στην περίοδο της Γαλλικής Επανάστασης και των Ναπολεόντειων πολέμων.

Έτσι, εκείνοι που έζησαν π.χ. τη δεκαετία του 1790 και την πρώτη δεκαπενταετία του 19ου αιώνα, αισθάνονταν ότι ο χρόνος καθαυτός και η όλη λειτουργία του συνειδητού είχαν επιταχυνθεί τρομακτικά.

Σε αυτό το πλαίσιο, ενδεικτική εικόνα αυτής της τεράστιας αλλαγής του βιωμένου χρόνου, είναι και η απόφαση του δημοκρατικού καθεστώτος, μετά την πτώση της Βασίλης, να αρχίσει το ημερολόγιο των ανθρώπινων πεπραγμένων με το έτος ένα.

Παράλληλα με αυτήν την επιτάχυνση υπήρξε και μια μεγαλύτερη *συμπύκνωση* της ανθρώπινης εμπειρίας. Με αυτήν την έννοια, εφεξής, στη δυτική κουλτούρα, κάθε μέρα θα έφερνε ειδήσεις – μια διαιώνιση της κρίσης, μια διακοπή της ειδυλλιακής σιωπής και ομοιομορφίας του 18ου αιώνα.

Έτσι, μέσω της κυρίαρχης σημασίας της *στιγμής*, αναδύεται, για πρώτη φορά, στο προσκήνιο της ιστορίας, μια *κουλτούρα της κρίσης*, η οποία αφενός εγκαινιάζει τον 19ο αιώνα και τις πολυάριθμες επαναστάσεις του και, αφετέρου, συγκροτεί το κριτήριο, με βάση το οποίο, κατά το ήμισυ προφητικά και κατά το ήμισυ προγνωστικά, προκαταλαμβάνεται το μέλλον της ιστορίας.

Αν η συχνότητα της λέξης *κρίση* είναι δείκτης της πραγματικότητας μιας κρίσης, τότε η νεότερη εποχή από την αρχή του 19ου αιώνα θα μπορούσε να ονομαστεί *εποχή της κρίσης*. Η παγκόσμια κρίση αφορά σε όλους τους τομείς.

Από τη στιγμή που η έννοια της *κρίσης* εντάχθηκε στην καθημερινή εμπειρία και πολιτογραφήθηκε ως σλόγκαν, ο τρόπος χρήσης του τελευταίου έγινε δείκτης της έντασης της κρίσης και της συνείδησής της.

Σε αυτό το πλαίσιο, η *κρίση* αποβαίνει μια φιλοσοφικο-ιστορική αναστοχαστική έννοια, εφαρμοσμένη σε μια συνειδητή πλήρη ανάπτυξη τάσεων, οι οποίες μπορούν να παρουσιαστούν κριτικά.

Ο ΠΛΑΝΗΣ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑΣ: ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ;

Η έννοια της *κρίσης* εξάγεται από όλη την ιστορία και χαρακτηρίζει πιο μακροπρόθεσμα τη με-

ταβατική φάση προς τη βιομηχανική κοινωνία, η οποία βρίσκεται στη βάση όλων των επαναστάσεων του 19^{ου} αιώνα.

Η μεταβατική αυτή φάση χαρακτηρίζεται από την κατάρρευση των επαναστατικών ελπίδων μετά το 1789 και την απότομη επιβράδυνση του χρόνου, η οποία, με τη σειρά της, άφησε μεγάλο απόθεμα αχρησιμοποίητης θυελλώδους ενέργειας.

Αυτή η αχρησιμοποίητη θυελλώδης ενέργεια σε συνδυασμό με την τεράστια οικονομικο-βιομηχανική ανάπτυξη που αποδεσμεύτηκε με τους Ναπολεόντειους πολέμους και με τον σχηματισμό των συγκεντρωτικών εθνών-κρατών, είναι ο πυρήνας της συγκρότησης μιας νεωτερικής κουλτούρας, στην οποία πρωταγωνιστεί ο *πλάνης*, ο ρομαντικός *αντι-ήρωας* που περιφέρεται στην αστική πόλη σαν άνεργος.

Επιπλέον, η ίδια η πόλη, άλλοτε εορταστική μέσα στον συναγερμό της επανάστασης, τώρα βιώνεται σαν φυλακή και, με αυτήν την έννοια, αναδεικνύει την *κουλτούρα της κρίσης*, μέσω της αυξανόμενης αλλοτρίωσης.

Σε αυτό το πλαίσιο, το θέμα της αλλοτρίωσης, τόσο ζωτικό σε κάθε θεωρία περί κρίσης της κουλτούρας, είναι άμεσα συνδεδεμένο με την τεράστια οικονομικο-βιομηχανική ανάπτυξη και τη συνακόλουθη ανάπτυξη της μαζικής παραγωγής.

Έτσι, η τεράστια ανάπτυξη του χρηματοβιομηχανικού πλέγματος φέρνει μαζί της και τη σύγχρονη πόλη, την *πλοκαμοειδή πόλη*, τη μεγαλούπολη που η ανεξέλεγκτη διαίρεση και εξάπλωση των κυττάρων της απειλεί, μέχρι σήμερα, να καταπνίξει μεγάλο μέρος της ζωής μας.

Αυτή η ανεξέλεγκτη διαίρεση και εξάπλωση των κυττάρων της *πλοκαμοειδούς πόλης* γεννά μια μεγάλη σύγκρουση ανάμεσα στο άτομο και την τιμμεντούπολη που απειλεί ανά πάσα στιγμή να το συντρίψει.

Είναι αυτή η σύγκρουση που επιφέρει, σύμφωνα με τον Georg Simmel, μια αύξηση του επιπέδου της νευρικής δραστηριότητας, που προκύπτει από τη ραγδαία και ασταμάτητη εναλλαγή εξωτερικών και εσωτερικών ερεθισμάτων στον ψυχισμό του ανθρώπου της μεγαλούπολης.

Αυτή η ολοένα αυξανόμενη νευρική δραστηριότητα, προκαλεί την *απάθεια* που, σύμφωνα με τον Simmel, χαρακτηρίζει, περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, τον άνθρωπο της μεγαλούπολης. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Simmel:

«Ίσως να μην υπάρχει άλλη έκφανση της ψυχής τόσο απροϋπόθετα προορισμένη για τη μεγαλούπολη όσο η απάθεια. [...] Η ουσία της απάθειας είναι η άμβλυση του ενδιαφέροντος για τις διαφορές των πραγμάτων, όχι με την έννοια ότι δεν γίνονται αντιληπτές, όπως από τους αμβλύνοες, αλλά με την έννοια ότι η σημασία και η αξία των διαφορών των πραγμάτων και άρα και των ίδιων των πραγμάτων εκλαμβάνονται ως ασήμαντες». (Simmel, 2017, σσ. 39-40)

Σύμφωνα με τον Simmel, η *απάθεια* αυτή είναι το υποκειμενικό αντανάκλαστικό της οικονομίας του χρήματος που έχει διαποτίσει τα πάντα. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά:

«Το χρήμα, ζυγίζοντας με το ίδιο ζύγι όλη την ποικιλομορφία των πραγμάτων, εκφράζοντας όλες τις ποιοτικές διαφορές τους μόνο με τη διαφορά στο «πόσο», το χρήμα, άχρωμο και αδιάφορο, καθιστάμενο κοινός παρονομαστής όλων των αξιών, γίνεται ο πιο τρομακτικός ισοπεδωτής, κατατρώει δίχως σωτηρία τον πυρήνα των πραγμάτων, την ιδιαιτερότητά τους, την ειδική αξία τους,

τη μοναδικότητά τους. [...] Γι'αυτό οι μεγαλουπόλεις, η έδρα της κυκλοφορίας του χρήματος, εκεί όπου η δυνατότητα αγοράς των πραγμάτων παίρνει εντελώς διαφορετικές διαστάσεις απ' ό,τι σε μικρότερες κλίμακες, είναι τελικά οι τόποι της απάθειας». (Simmel, 2017, σσ. 40-41)

Αυτή ακριβώς η *απάθεια* που χαρακτηρίζει τον άνθρωπο της μεγαλούπολης, μεταλλάσσεται σε *ανία*, στη διαβρωτική ασθένεια που συνιστά μια από τις αντιδράσεις που συγκροτούν το νόημα του ρεύματος του Ρομαντισμού, και από την οποία θα γεννηθεί, με τη σειρά της, η νοσταλγία για την καταστροφή.

Σε αυτό το πλαίσιο, συγκροτήθηκε το γνωστό ρομαντικό όραμα για τον *ποιμηνικό βίο*, στον οποίον ενυπάρχει τόσο η φυγή από την αδηφάγα πόλη όσο και η επιστροφή προς τη φύση.

Αυτός ο ρομαντικός εξωτισμός, που συμπυκνώνεται στον πόθο για *παραμυθένιες χώρες παραμειλημένες*, συγκροτεί μια *κουλτούρα της κρίσης* στο μέτρο που, όπως προαναφέραμε, προέρχεται από την *ανία*, που γεννά τη νοσταλγία για την καταστροφή, που ενισχύεται από το συνακόλουθο αίσθημα ανικανότητας απέναντι στην πολιτική αντίδραση και τη μικροαστική κυριαρχία.

Συνοψίζοντας όσα προαναφέραμε, θα λέγαμε ότι ο υψηλός πολιτισμός που αναπτύχθηκε στη διάρκεια όλης αυτής της περιόδου, συνιστά μια *κουλτούρα της κρίσης*, στο μέτρο που δεν είναι παρά μια αποτύπωση των εντάσεων της κοινωνίας του 19ου αιώνα που, εντελώς αβασάνιστα, τις θεωρούμε πρότυπο της ίδιας της κουλτούρας.

Ο George Steiner διερωτάται μήπως κάθε υψηλός πολιτισμός συνιστά μια *κουλτούρα της κρίσης*, εφόσον αναπτύσσει ενδορρηκτικές εντάσεις και αυτοκαταστροφικές παρορμήσεις. Όπως σημειώνει σχετικά:

«Μπορεί ένα τόσο λεπτά ισορροπημένο, δυναμικό και ταυτοχρόνως περιορισμένο σύνολο όπως είναι μια σύνθετη κουλτούρα να τείνει απαραίτητως σε κατάσταση αστάθειας και, εντέλει, ανάφλεξης; Το αντίστοιχο πρότυπο θα μπορούσε να είναι κάποιο άστρο που, αφού αποκτήσει μια κρίσιμη μάζα, μια κρίσιμη ισορροπία ενεργειακών ανταλλαγών μεταξύ εσωτερικής δομής και επιφανειακής ακτινοβολίας, καταρρέει από μέσα, εκπέμποντας, τη στιγμή της καταστροφής του, τη μέγιστη ορατή λάμψη, την οποία συνδέουμε ακριβώς με τις μεγάλες κουλτούρες στην τελική τους φάση. Άραγε η φαινομενολογία της *επηνυ* και της επιθυμίας για βίαιη διάλυση αποτελεί αναμφισβήτητη σταθερά στην ιστορία των κοινωνικών και πνευματικών μορφών, μόλις αυτές οι μορφές περάσουν κάποιο όριο περιπλοκότητας;» (Steiner, 2002, σσ. 44-45)

Από τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, τη μεγάλη παγκόσμια οικονομική κρίση και τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο πολλαπλασιάζονται τα γραπτά στον τομέα της κριτικής του πολιτισμού και οι σφαιρικές ερμηνείες του κόσμου, οι οποίες τίθενται υπό τον τίτλο της *κρίσης*.

Σε όλες τις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες η *κρίση* παρουσιάζεται ως έννοια-κλειδί με κορύφωση τον πληθωρισμό της χρήσης της λέξης στα μέσα μαζικής ενημέρωσης, ο οποίος παρατηρείται και καταγράφεται έως τις μέρες μας.

Αυτή η εξάπλωση της έννοιας *κρίση* αντανακλά το γεγονός ότι, σε μεγάλο βαθμό, ο υψηλός πολιτισμός του 20ού αιώνα, υπήρξε το προϊόν μιας γενικευμένης *κουλτούρας της κρίσης*, εφόσον κατέστη εφικτός, χάρη στην ολοκληρωτική καταστροφή.

Με αυτήν την έννοια, π.χ. η εγκατάσταση εντελώς σύγχρονων βιομηχανικών συγκροτημάτων,

που ερμηνεύθηκαν ως αποτέλεσμα του *γερμανικού οικονομικού θαύματος* είναι, κατά ειρωνικό τρόπο, ευθέως ανάλογη με την έκταση της ερείπωσης του Ράιχ.

Γ' αυτόν τον λόγο, το εκβιομηχανισμένο, συχνά αντισηπτικό τοπίο της σύγχρονης Ευρώπης είναι απατηλό. Οι νέες προσόψεις των σύγχρονων μεγαλουπόλεων, όσο πολυάνθρωποι, όσο οικονομικά δυναμικοί κι αν είναι οι χώροι πίσω τους, μαρτυρούν μια περίεργη κενότητα.

Αυτή η γενικευμένη *κουλτούρα της κρίσης* είναι το προϊόν των σχέσεων εξουσίας της Δύσης με τον υπόλοιπο κόσμο και της συνακόλουθης πολιτισμικής της επικράτησης της Δύσης, η οποία συμπεκνώθηκε στο ιδεολόγημα ενός εξελιγμένου και ανώτερου Δυτικού πολιτισμού, που αποτελεί, με τη σειρά του, συγκροτητικό στοιχείο της *εποχής της νεωτερικότητας*. Ο Zygmunt Bauman αναφέρει σχετικά:

«Η ανωτερότητα της Δύσης πάνω στον υπόλοιπο Κόσμο παρέμεινε αυταπόδεικτη επί τρεις σχεδόν αιώνες. Δεν υπήρχε θέμα μάταιης σύγκρισης. Η εποχή της νεωτερικότητας είχε σφραγιστεί από μια ενεργητική ανωτερότητα: ένα μέρος του Κόσμου αποτελούσε το υπόλοιπο ως κατώτερο – είτε ως ακατέργαστη «πρώτη ύλη» που χρειαζόταν καθάρισμα και ραφινάρισμα είτε ως ένα προσωρινά εκτεταμένο κατάλοιπο του παρελθόντος. [...] Οι δυτικές πρακτικές καθόριζαν τους «άλλους» ως μια εύπλαστη ή σφυρηλατήσιμη ύλη που έπρεπε να της δώσουν μορφή. Αυτή η ενεργητική ανωτερότητα θεωρούσε αυτονόητο δικαίωμά της να προσηλυτίζει, να σχεδιάζει την κατάλληλη μορφή ζωής για τους άλλους, να αρνείται την παραχώρηση δικαιοδοσίας στους τρόπους ζωής που δεν ταιριάζουν με αυτό το σχέδιο». (Bauman, 2018, σ. 65)

Η ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑΣ: Η ΒΙΑΙΗ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΤΡΟΜΟΥ

Το ιδεολόγημα, που συνίσταται στην αδιερεύνητη υπόθεση ότι η ίδια η Δυτική κουλτούρα και η κληρονομιά της είναι ανώτερη από αυτές του υπόλοιπου κόσμου, είναι αδιαχώριστο από το περιβάλλον της απολυταρχίας, της ακραίας κοινωνικής αδικίας και της κατάφωρης βίας, μέσα στο οποίο άνησε.

Υπό αυτό το πρίσμα, μια κριτική του πολιτισμού θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει στην προβληματική της όχι μόνο την αποικιοκρατία και την ιμπεριαλιστική αρπακτικότητα, αλλά και, κυρίως, την αληθινή φύση των σχέσεων ανάμεσα, αφενός στην παραγωγή της μεγάλης τέχνης και σκέψης και, αφετέρου, στα βίαια και καταπιεστικά καθεστώτα.

Ασφαλείς δείκτες που επιτρέπουν τη διερεύνηση της αληθινής φύσης των σχέσεων που προαναφέραμε, είναι δύο φαινόμενα, τα οποία διαμορφώνουν τη σύγχρονη *κουλτούρα του μεταμοντέρνου*: Το πρώτο είναι η επιστροφή της δημόσιας και ιδιωτικής βίας στις σύγχρονες μητροπόλεις και η αποδόμηση του συνόλου των αξιών του παρελθόντος, που συνοδεύεται από έναν υποβιβασμό της ιστορικής μνήμης. Το δεύτερο είναι η συνακόλουθη άμβλυση της κριτικής ικανότητας των διανοουμένων, που εγγράφεται στον γενικότερο αναπροσδιορισμό της θέσης τους μέσα στην κοινωνία καθώς και τον αναπροσανατολισμό της συλλογικά επιτελούμενης λειτουργίας τους και τις νέες στρατηγικές τους.

Η επιστροφή της βίας στις σύγχρονες μητροπόλεις είναι το αποτέλεσμα της *βεβήλωσης του ιερού*, που, σύμφωνα με τον Habermas (1993, σ. 85), αναδεικνύει τον ανανηπτικό χαρακτήρα της επι-

ταχυνόμενης, ήδη από τον 19ο αιώνα, ιστορικής διαδικασίας.

Αυτή η *βεβήλωση του ιερού* έλκει την καταγωγή του, σύμφωνα πάντοτε με τον Habermas (1993, σ. 85), από την έκδηλη αποδέσμευση των παραγωγικών δυνάμεων, που συνίσταται αφενός στη ραγδαία βελτίωση των μέσων παραγωγής, προϊόν της τεράστιας οικονομικο-βιομηχανικής ανάπτυξης που προαναφέραμε, καθώς και, αφετέρου, στην απείρως ευκολότερη επικοινωνία.

Η *βεβήλωση του ιερού* στην *εποχή της νεωτερικότητας* προκάλεσε, με τη σειρά της, τη βίαιη επιστροφή του ιερού που χαρακτηρίζει τη σημερινή εποχή της μετα-νεωτερικότητας.

Σε αυτό το πλαίσιο, ο τρόμος που συνοδεύει αυτήν τη βίαιη *επιστροφή του ιερού* αναδεικνύει την *κουλτούρα της κρίσης*, εφόσον αυτός συνιστά μια πολιτική ιδέα που αναδύθηκε ήδη στη Γαλλική Επανάσταση, πράγμα που σημαίνει ότι, όπως σημειώνει ο Terry Eagleton (2007, σ. 13), «η τρομοκρατία και το σύγχρονο δημοκρατικό κράτος είναι δίδυμα».

Επίσης, η άρρηκτη σύνδεση του τρόμου με το ιερό, που ενυπάρχει ήδη από την απώτατη αρχαιότητα, προσδίδει το ακριβές νόημα στην *κουλτούρα της κρίσης* που χαρακτηρίζει τη σύγχρονη εποχή, το οποίο συνίσταται στο ότι, όπως σημειώνει ο Eagleton (2007, σ. 27), «ο πολιτισμός και η βαρβαρότητα συγγενεύουν όσο και αλληλοεχθρεύονται, επειδή η εξέλιξη της ανθρωπότητας συνεπιφέρει την εκλέπτυνση των τεχνικών της θηριωδίας».

Έτσι, οι έννοιες της *κρίσης* και της *κουλτούρας* επαναπροσδιορίζονται στον αστερισμό της *μετανεωτερικής εποχής*, ως *πρωτεϊκές έννοιες*, δηλαδή εύπλαστες και ρευστές κοινωνικές πραγματικότητες, ικανές να προσλάβουν πολλαπλές και πολύ διαφορετικές μεταμορφώσεις και συμπυκνώνονται στην αρχετυπική φιγούρα του Διονύσου. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Eagleton:

«Στην πιο πλατιά της σημασία η τρομοκρατία είναι τόσο παλιά όσο και η ανθρωπότητα. [...] Ακόμα και με την πιο στενή έννοια του όρου, η τρομοκρατία διατρέχει ολόκληρο τον προνεωτερικό κόσμο· εκεί βλέπει το φως η έννοια του ιερού, και η ιδέα του τρόμου συνδέεται, παραδόξως, στενά με τη διφορούμενη αυτή σύλληψη. Διφορούμενη γιατί η λέξη *sacer* (ιερός) σημαίνει ευλογημένος και μαζί καταραμένος, άγιος και βέβηλος· και υπάρχουν στον αρχαίο πολιτισμό είδη τρόμου δημιουργικά όσο και καταστροφικά, ζωποιαία όσο και θανάσιμα. [...] Ένας από τους πρώτους τρομοκράτες ηγέτες ήταν ο θεός Διόνυσος. [...] Πρωτεϊκός, παιχνιδιάρης, διάχυτος, αντισυμβατικός, ερωτικός, παραβατικός, ηδονιστής, σεξουαλικά διφορούμενος, περιθωριακός, αντιγραμμικός, ο Βάκχος θα μπορούσε να αποτελεί επιπόνηση του μεταμοντερνισμού». (Eagleton, 2007, σσ. 14-16)

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοψίζοντας όσα προαναφέραμε, θα λέγαμε ότι αυτή ακριβώς η *βεβήλωση του ιερού* που προκαλεί τη βίαιη *επιστροφή* του, μέσω του τρόμου, επιφέρει την ασυνήθιστη ιστοπέδωση των αξιών του παρελθόντος καθώς και τη συνακόλουθη άμβλυνση της κριτικής ικανότητας των διανοουμένων.

Ο πρώτος που συνέλαβε αυτήν την άμβλυνση της κριτικής ικανότητας των διανοουμένων ήταν ο Nietzsche, ο οποίος επεσήμανε την αναποτελεσματικότητα μιας μορφωτικής παράδοσης που έχει αποκοπεί από την πράξη και έχει απωθηθεί στη σφαίρα της εσωτερικότητας.

Με αυτήν την έννοια, ο Nietzsche αποβαίνει ο κατεξοχήν κριτικός φιλόσοφος της σύγχρονης

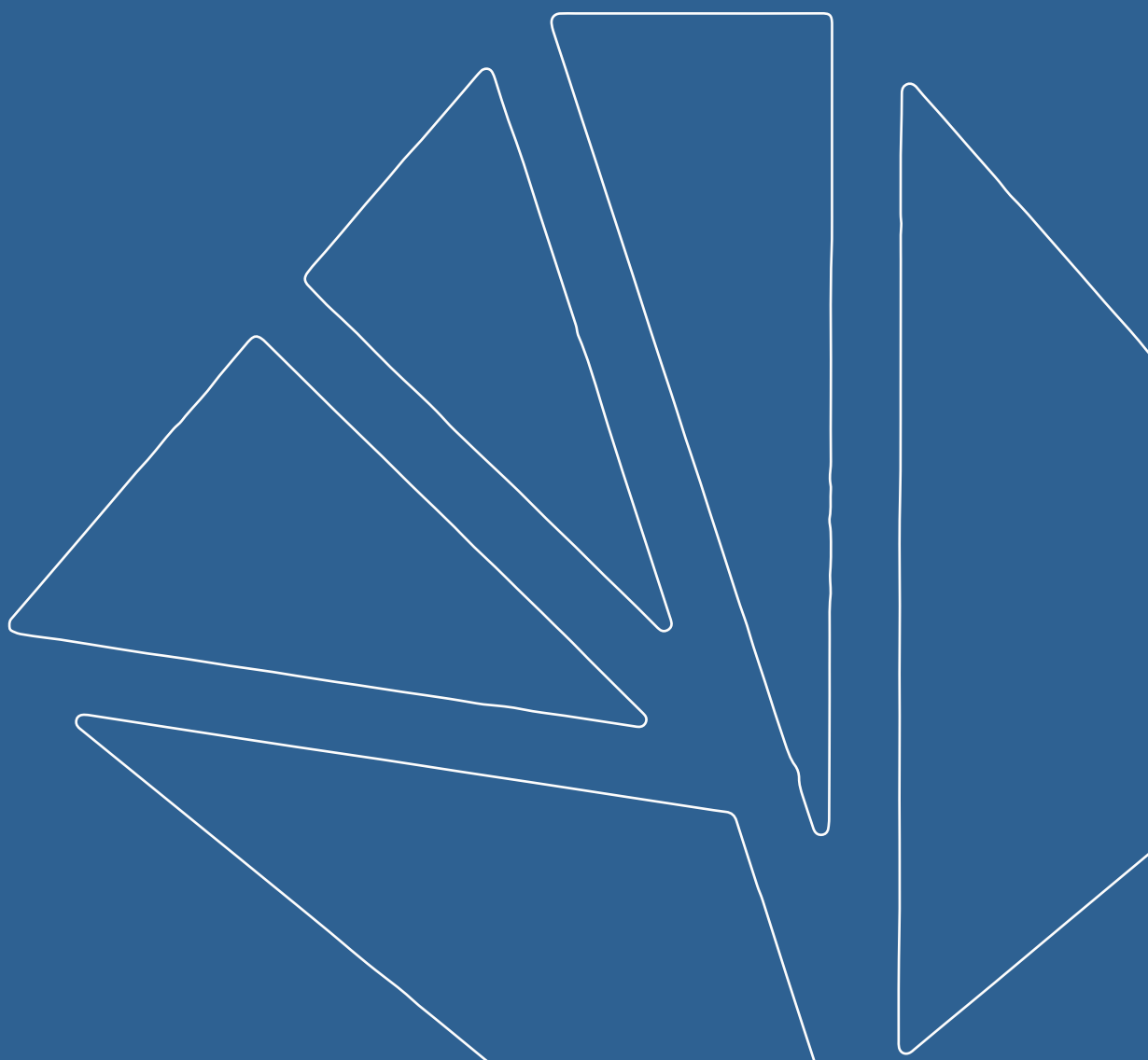
κουλτούρας, εφόσον επισημαίνει ότι η σύγχρονη συνείδηση, παραφορτωμένη με ιστορική γνώση, έχει χάσει την πλαστική δύναμη της ζωής, η οποία επιτρέπει στον άνθρωπο, με το βλέμμα στραμμένο προς το μέλλον, να «ερμηνεύει το παρελθόν αντλώντας από την ύψιστη δύναμη του παρόντος» (Nietzsche, 1993, σ. 65).

Κλείνοντας την εισήγησή μας, θα λέγαμε ότι ο επαναπροσδιορισμός των όρων κρίση και *κουλτούρα* υπό το πρίσμα μιας κοινωνιολογικής προσέγγισης της διαχρονικής πορείας των σημασιών τους, ανέδειξε επαρκώς τον τρόπο, με τον οποίον αυτή η *κουλτούρα*, που είναι προϊόν και κληρονομιά της Δύσης, όχι απλώς επέτρεψε, αλλά και προκάλεσε τη σύγχρονη κρίση της *κουλτούρας*, όντας η ίδια μια *κουλτούρα της κρίσης*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Bauman, Z. (2018). Υπάρχει Μεταμοντέρνα Κοινωνιολογία; Στο D. Kellner, Z. Bauman & D. Roberts (Επιμ.), *Μεταμοντερνισμός (Τρία δοκίμια)* (σσ. 63-72). Αθήνα: Ύψιλον.
- Eagleton, T. (2007). *Ιερός Τρόμος*. Αθήνα: Πατάκης.
- Gurvitch, G. (1962). *Dialectique et sociologie*. Paris: Flammarion.
- Habermas, J. (1993). *Ο Φιλοσοφικός Λόγος της Νεωτερικότητας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Koselleck, R. (2017). *Κρίση*. Τρίκαλα: Επέκεινα.
- Nietzsche, F. (1993). *Ιστορία και Ζωή*. Αθήνα: Γνώση.
- Simmel, G. (2017). *Μητροπολιτική Αίσθηση. Οι Μεγαλουπόλεις και η Διαμόρφωση της Συνείδησης. Κοινωνιολογία των Αισθήσεων*. Αθήνα: Άγρα.
- Steiner, G. (2002). *Στον πύργο του Κυανοπώγωνα*. Αθήνα: Scripta.

Η κοινωνική έρευνα στο ΕΚΚΕ. Θεωρήσεις και προσεγγίσεις της κρίσης



- Κοινωνική συνοχή, ανοχή και εγκληματικότητα στην Ελλάδα της κρίσης
- Το επάγγελμα του ναυτικού ως επαγγελματική διέξοδος για τους νέους. Μια πρώτη προσέγγιση
- Μεικτά μεταναστευτικά ρεύματα στην Ελλάδα της κρίσης. Αφηγήσεις στον ημερήσιο Τύπο

Κοινωνική συνοχή, ανοχή και εγκληματικότητα στην Ελλάδα της κρίσης

Ιωάννα Τσίγκανου

Διευθύντρια Ερευνών – ΕΚΚΕ

jtsiganou@ekke.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το κείμενο πραγματεύεται το ζήτημα των επιπέδων συνοχής και ανοχής που εμφανίζονται στην ελληνική κοινωνία υπό τις συνθήκες της τρέχουσας κρίσης. Εξετάζει κατά πόσον διαπιστώνονται και σε ποιο βαθμό «ρήξεις» στα επίπεδα εμπιστοσύνης στους θεσμούς και της κοινωνικής εμπιστοσύνης τα οποία σχετίζονται με τους ρυθμούς αύξησης ή μη της εγκληματικότητας και της παραβατικότητας στη χώρα μας. Τα δεδομένα αντλούνται από τις επίσημες στατιστικές για το έγκλημα στη χώρα και από διεθνείς συγκριτικές έρευνες του ΕΚΚΕ (ESS 2009-11 & WVS 2017), οι οποίες επιτρέπουν πολυεπίπεδες αναλύσεις και αναγνώσεις. Αναγνώσεις οι οποίες συγκλίνουν προς το στόχο μιας «σε βάθος» κατανόησης όχι μόνο των επιπέδων συνοχής και ανοχής που εμφανίζονται στην ελληνική κοινωνία εν μέσω οικονομικής κρίσης, αλλά και της κρίσης νομιμοποίησης του επίσημου συστήματος κοινωνικού ελέγχου.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: εγκληματικότητα, οικονομική κρίση, κοινωνική συνοχή, νομιμοποίηση

ΟΙ ΙΔΕΕΣ ΕΧΟΥΝ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ

Το θέμα της σχέσης οικονομικών κρίσεων και επιπέδων συνοχής και ανοχής μιας κοινωνίας η οποία πλήττεται από τέτοιες κρίσεις δεν είναι αυταπόδεικτα κατανοητό καθώς απαιτεί πολλαπλές και συνδυαστικές αναλύσεις και ερμηνείες. Ως εκ τούτου, στο παρόν κείμενο θα περιοριστώ στην αναφορά συγκεκριμένων όψεων της παραπάνω σχέσης. Θα εξετάσω, δηλαδή, την πορεία του εγκληματικού φαινομένου στη χώρα μας κατά την τελευταία εικοσιπενταετία, ενός φαινομένου το οποίο συνιστά δείκτη κοινωνικής ανοχής αλλά και ρήξεων στην κοινωνική συνοχή και αφετέρου στο συναρτημένο με την εγκληματική συμπεριφορά ζήτημα της υπακοής στους νόμους, στους κυρίαρχους, δηλαδή, διακανονισμούς της κοινωνικής ευταξίας και τους θεμελιώδεις όρους διασφάλισης της, σε συνάρτηση με την εμπιστοσύνη στο επίσημο σύστημα άσκησης κοινωνικού ελέγχου.

Αποκωδικοποιώντας πολύ σύντομα τις κυρίαρχες θεωρητικές κατευθύνσεις οι οποίες έχουν διατυπωθεί στη συναφή διεθνή και την ελληνική εργογραφία κατατείνουμε στα εξής:

Οικονομικές αναλύσεις κοινωνικών επιστημόνων και εγκληματολόγων έχουν επανειλημμένα καταδείξει ότι η κρίση ή οι κρίσεις στο οικονομικό πεδίο, είτε αυτές αφορούν το δείκτη της ανεργίας ή/και της φτώχειας του πληθυσμού, είτε τους δείκτες των οικονομικών ή/και κοινωνικών ανισοτήτων (ενδεικτικά της ανισοκατανομής του εισοδήματος, του κινδύνου φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού, της πλήρους ή σχετικής κοινωνικής αποστέρησης) συνδέονται με κάποιο τρόπο με την αύξηση της εγκληματικότητας ιδιαίτερα αναφορικά με αδικήματα κατά της ιδιοκτησίας και το βίαιο έγκλημα (Deflem, 2011, Xenakis & Cheliotis, 2012· Τσίγκανου κ. ά., 2016). Στο πλαίσιο

αυτό έχουν διατυπωθεί ποικίλες και συχνά προκλητικές ερμηνείες για τους τρόπους με τους οποίους οι οικονομικοί παράγοντες επηρεάζουν τόσο το ρυθμό διάπραξης εγκλημάτων όσο και αυτήν την ίδια τη φυσιογνωμία του εγκλήματος. Η ανεργία για παράδειγμα φέρεται να ενδυναμώνει τον πειρασμό διάπραξης αδικημάτων αλλά και να διευρύνει και άλλους θετικούς συντελεστές εγκλήματος όπως η έλλειψη παιδείας / εκπαίδευσης ή/και στέγασης, βασικών, δηλαδή, κοινωνικών δικαιωμάτων και αγαθών.

Αν μείνουμε σε αυτές τις ιδέες μοιάζει λογικό να συμπεράνει κάποιος ότι η *‘κρίση αξιοπιστίας’* τόσο στο οικονομικό όσο και στο πολιτικό πεδίο που εκδηλώθηκε πασιφανώς με το τέλος του 20ου αιώνα αποτέλεσε το προσάναμα για μια σημαντική έξαρση του εγκλήματος.¹ Αυτού του τύπου οι ισχυρισμοί, βεβαίως, δε βρίσκουν εκτεταμένη εμπειρική τεκμηρίωση και άρα δεν προσφέρονται για γενικεύσεις. Αντίθετα, κοινωνιολογικές αναλύσεις έχουν καταδείξει ότι αν εξετάσουμε τη σχέση οικονομικών κρίσεων και εγκλήματος στο μακροεπίπεδο δεν διαπιστώνεται κάποια αντιστροφή στους σταθερούς ρυθμούς διάπραξης των εγκλημάτων ή στους ρυθμούς μείωσης της εγκληματικότητας.

Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, η ριζοσπαστική σκέψη της κριτικής εγκληματολογίας, αλλά και οι εκπρόσωποι του ρεύματος του *αριστερού ρεαλισμού* είχαν διαπιστώσει μια μεταπολεμική κρίση στην αιτιολογία του εγκλήματος (Young, 1986). Μια κρίση που οφειλόταν στην παράδοση συνύπαρξη των αυξητικών ρυθμών αφθονίας, πλούτου και προνοιακών πολιτικών στήριξης των κοινωνικά αδύναμων με αυξητικούς ρυθμούς στη διάπραξη παράνομων πράξεων και εγκλημάτων (Young, 1986· 1994, σσ. 72, 74, 78). Αυτή η διαπίστωση οδήγησε στην αμφισβήτηση του γενικά αποδεκτού επιχειρήματος ότι *οι κοινωνικές συνθήκες φτωχοποίησης του πληθυσμού αποτελούσαν βασικές αιτίες εγκληματογέννησης*. Υπήρξαν βέβαια και ειδικοί που δεν διαπίστωναν ως *παράδοξη* τη συνύπαρξη παράλληλων αυξητικών ρυθμών στην κοινωνική ευμάρεια και στο έγκλημα (Mays, 1963), την οποία, μάλιστα, έβρισκαν ως κατανοήσιμη και ερμηνεύσιμη στη βάση των ιδεών του Merton για τη σχέση της ανομίας με την κοινωνική δομή (Merton, 1957). Ωστόσο, η έμφαση των *αριστερών πραγματιστών* στην παράμετρο της *σχετικής αποστέρησης* η οποία σε συγκεκριμένες συνθήκες μπορούσε να αποτελέσει σημαντική πηγή εμφάνισης εγκληματικής συμπεριφοράς, καθώς και η ιδέα τους ότι *το αίσθημα κοινωνικής αδικίας λόγω ανισοκατανομής ευκαιριών και υλικών πόρων καθοδηγεί τα κοινωνικά υποκείμενα σε ατομικές στρατηγικές αποκατάστασης της αδικίας* (Young, 1994, σσ. 108), ενώ κρίθηκαν σημαντικές για την ερμηνεία του *παραδοσιακού* και ορατού *εγκληματικού* φαινομένου, θεωρήθηκε πως δεν προσφέρουν ικανή ερμηνεία των νέων μορφών εγκληματικότητας, όπως, ενδεικτικά, αδικήματα πολυεθνικών, αδικήματα κατά του περιβάλλοντος, ασφάλειας στην εργασία, φοροδιαφυγή κ.λπ., (Box, 1983· Pearce & Tombs, 1992). Όπως τονίζεται, απαιτείται *μια ευρύτερη προσέγγιση που να συσχετίζει τις εμπειρίες των ανθρώπων με τους δομικούς όρους συγκρότησης του περιβάλλοντος στο οποίο διαβιούν* (Taylor, 1994). Διότι ακόμη και στην περίπτωση που αποδεχθούμε ότι *οι δράστες προσβάλλουν την έννομη τάξη με ορθολογικά κριτήρια, το πράττουν σε κοινωνικές συνθήκες που δεν τις έχουν επιλέξει* (Coleman & Moynihan, 2004, σ. 142).

Σήμερα, οι εγκληματολόγοι απανταχού γης αντιμετωπίζουν έκπληκτοι μια πτωτική τάση στην

1 Ενδεικτική εμπειροστατωμένη έκθεση υπό το πρίσμα αυτό, βλ. UNODC (United Nations Office on Drugs and Crime): GIVAS Final Report: "Monitoring the Impact of Economic Crisis on Crime", 2011. Η έκθεση πάντως σχεδόν εξαντλείται αποκλειστικά και μόνον στην αύξηση των διαπραχθέντων αδικημάτων κατά της ιδιοκτησίας και του βίαιου εγκλήματος.

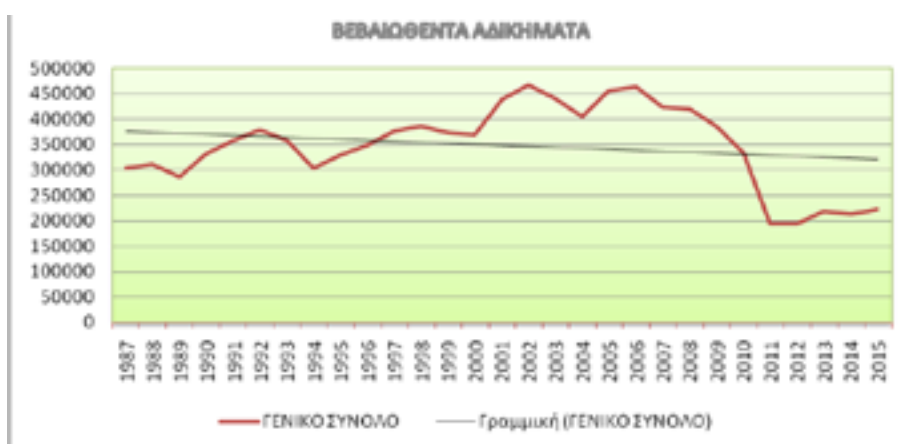
πορεία του εγκλήματος διεθνώς και μάλιστα στις δυτικού τύπου 'πλούσιες χώρες' (Van Dijk, κ.ά., eds, 2012). Έτσι, η ήδη προβληματική ερμηνευτική συσχέτιση της ανοδικής πορείας του εγκληματικού φαινομένου με την ανοδική πορεία της ευμάρειας έπρεπε τώρα να αναδιπλωθεί προς μια ερμηνεία της καθοδικής πορείας του εγκλήματος σε εποχές ευημερίας και σε διεθνές επίπεδο. Οι εξελίξεις αυτές σημειώνουν ένα νέο σύγχρονο *παράδοξο* της ορατής και διαπιστωμένης εγκληματικότητας και συνιστούν μια νέα πρόκληση για τις κοινωνικές επιστήμες (LaFree κ.ά., 2015). Η πρόκληση είναι ακόμα μεγαλύτερη αναφορικά με την ερμηνεία της πτωτικής πορείας της εγκληματικότητας. Η παγκόσμια εγκληματολογική σκέψη επιδόθηκε στην επιστράτευση των ιδεών προκειμένου να ερμηνευτεί η νέα αυτή *παράδοξη* πραγματικότητα μιας κοινής καθοδικής πορείας του εγκλήματος ανάμεσα σε πλειάδα κρατών (LaFree κ.ά., 2015). Ως αποτέλεσμα, κυρίαρχα θεωρητικά ρεύματα ενεργοποιήθηκαν και προσφέρουν σημαίνουσες ερμηνείες (Τσίγκανου κ.ά., 2016, σσ. 369 επ.).

Η ΠΤΩΤΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΕΝ ΜΕΣΩ ΚΡΙΣΗΣ

Η ελληνική περίπτωση της πρόσφατης οικονομικής κρίσης προσφέρει μια μοναδική στο είδος της περίπτωση για τη μελέτη της πορείας του εγκληματικού φαινομένου σε συνθήκες πλούτου και σε συνθήκες φτώχειας. Η ένταξη της ελληνικής περίπτωσης στη διεθνή συζήτηση περί της πτωτικής πορείας του εγκλήματος μας καλεί να διατυπώσουμε και τις δικές μας ερμηνευτικές παρατηρήσεις ως εξής:

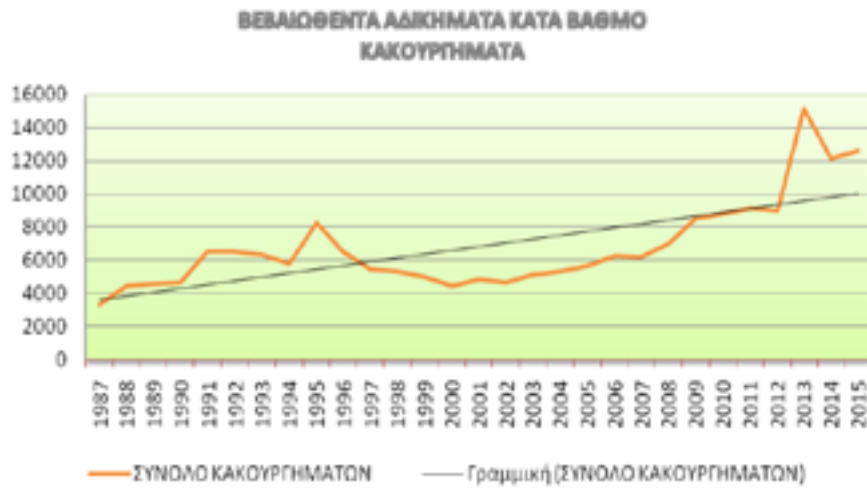
Τα επίσημα στατιστικά δεδομένα τόσο της ελληνικής αστυνομικής στατιστικής όσο και της στατιστικής της ελληνικής δικαιοσύνης υποδεικνύουν πώς το συνολικό διαπιστωμένο έγκλημα στη χώρα ακολουθεί μια πτωτική πορεία τόσο σε συνθήκες κρίσης όσο και σε συνθήκες ευμάρειας. Η πορεία όμως της *'βαριάς εγκληματικότητας'* είναι ξεκάθαρα ανοδική τόσο σε *εποχές κρίσης* όσο και μη κρίσης (βλ. σχετικά γραφήματα 1 και 2)².

Γράφημα 1



² Να σημειώσουμε ότι τα γραφήματα και οι χαρτογραφικές απεικονίσεις βασίζονται σε στατιστικά δεδομένα της Επετηρίδας της ΕΛΑΣ και σε δεδομένα των Απογραφών Πληθυσμού της ΕΛΣΤΑΤ. Για περισσότερα βλ. Τσίγκανου κ.ά., 2016.

Γράφημα 2



Τα διαθέσιμα στοιχεία υποδεικνύουν αφενός μια διάθεση ανοχής του συστήματος απέναντι στην ‘ελαφριά’ πλημμεληματικού χαρακτήρα εγκληματικότητα και παραπτωματοκότητα, η οποία ενδυναμώνεται κατά τα χρόνια της κρίσης, και αφετέρου μιας ποιοτικού χαρακτήρα μετα-στροφή του ορατού εγκληματικού φαινομένου σε ‘βαρύτερης’ από ποινική και κοινωνική άποψη μορφές εκδήλωσής του. Ενδεικτικά παραθέτουμε σχετικές χαρτογραφικές απεικονίσεις (1, 2, 3).

Χαρτογραφική
Απεικόνιση 1



Χαρτογραφική
Απεικόνιση 2



Χαρτογραφική
Απεικόνιση 3



Σημειώνουμε στο σημείο αυτό ότι αξιοποιούμε τα επίσημα δεδομένα ως μια ένδειξη και όχι καταλυτική απόδειξη της κοινωνικής πραγματικότητας του εγκλήματος στη χώρα εξαιτίας των γνωστών επιφυλάξεων τόσο ως προς το τι πραγματικά απεικονίζουν (το έγκλημα ή την κατασκευή του) όσο και ως προς την πληρότητα και την αξιοπιστία τους. Για παράδειγμα, η εμφανώς πτωτική πορεία της συνολικής 'δήλης' εγκληματικότητας στη χώρα κατά την τελευταία εικοσιπενταετία περίπου (από το 1990 μέχρι και το 2016, τελευταίο έτος της εξέτασης που διενεργήσαμε), έχει καταφανώς επηρεαστεί από μια σειρά παραμέτρων: Γραφειοκρατικού τύπου αναδιαρθρώσεις προς υλοποίηση των επιταγών των μνημονίων που επέφεραν μια - προσωρινή έστω - αναστάτωση στη διοίκηση και λειτουργία των δικτυικών αρχών (συγχωνεύσεις υπηρεσιών και τμημάτων, περιορισμός υλικών και ανθρώπινων πόρων, αλλαγή προτεραιοτήτων κλπ.). Εκσυγχρονιστικού τύπου αναδιατυπώσεις της καταγραφής και ηλεκτρονικής καταχώρησης των 'συμβάντων' από τις κατά τόπους δικτυικές αρχές. Αλλαγές στην ταξινόμηση των αδικημάτων και των ποινών. Έμφαση στην 'εγκληματικότητα των δρόμων'. Διεύρυνση του σκοτεινού αριθμού της μη ορατής εγκληματικότητας, όχι μόνο λόγω της ασύλληπτης φύσης του αλλά και εξαιτίας πολιτισμικού τύπου ιστορικά κατασκευασμένων προϋποθέσεων και συμπεριφορών εναντίον κάθε μορφής καταγγελίας και αναφορών στις Αστυνομικές Αρχές. Μάλιστα, εμπειρικές έρευνες έχουν καταδείξει ότι η στάση αυτή επηρεάζεται από μια σταθερή κατά τα τελευταία χρόνια κρίση εμπιστοσύνης τόσο στο θεσμό της Αστυνομίας όσο και στο θεσμό της Δικαιοσύνης. Η δε 'διάθεση για συνεργασία' με τις Δικτυικές Αρχές, όπου αυτή εντοπίζεται, εμφανίζεται μειωμένη, «λόγω της 'ιδιοσυγκρασιακού' τύπου αποστάσεις που ιστορικά και πολιτισμικά οι Έλληνες κρατούν από συνεργατικού τύπου πρακτικές με τις συγκεκριμένες εξουσιαστικές δομές» (Τσίγκανου, 2015, σσ. 102). Επιπρόσθετα και ενδεικτικά σημειώνουμε ότι σε εμπειρική έρευνα για την ενδοοικογενειακή βία κατά τα μέσα της δεκαετίας του 2000 παρατηρήθηκε όχι μόνο ο χαμηλός αριθμός σχετικών αναφορών στις Αρχές αλλά και σοβαρό έλλειμμα μιας συναντίληψης πράξεων και συμπεριφορών ως κατάφωρα παράνομων ή/και εγκληματικών (Αρτινοπούλου, 2003). Εμπειρικές έρευνες έχουν επίσης καταδείξει ότι η παράμετρος της 'αναφοράς ενός παράνομου ή βίαιου περιστατικού' στις Αρχές είναι η τελευταία επιλογή των θυμάτων, ιδιαίτερα των ανήλικων (Τσίγκανου, 2004). Επιπλέον, και στη χώρα μας, ο συνολικός όγκος του εγκληματικού φαινομένου και τα κατ' ιδίαν

χαρακτηριστικά τόσο των πράξεων όσο και των δραστών και θυμάτων διαφεύγει της ανάλυσης καθώς στο σύγχρονο *ομογενοποιητικό νεωτερικό σύμπαν* το εγκληματικό φαινόμενο έχει πλέον πραγματικά αποκτήσει νέου τύπου εντοπιότητας. Ο σκοτεινός αριθμός πλέον δραπετεύει μέσα από *άυλους χώρους* και δίκτυα, το δε έγκλημα δεν υποστασιοποιείται εύκολα καθώς έχει διαδικτυακά και ηλεκτρονικά μετακομίσει σε *τόπους* άλλους.

Παρά τις παραπάνω αδυναμίες οι στατιστικές ενδείξεις που διαθέτουμε παραμένουν ισχυρές στην τεκμηρίωσή τους και δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως άνευ ουσίας και περιεχομένου. Η γενική πτωτική τάση της πορείας του ορατού και διαπιστωμένου εγκληματικού φαινομένου στη χώρα αλλά και η ανοδική τάση των κακουργημάτων δεν μπορούν να ερμηνευτούν μονοσήμαντα και γραμμικά, καθώς οι πορείες αυτές ούτε αυτόματες ως προς την αιτιότητά τους είναι, ούτε ενιαίες ως προς την σύνθεση και την εννοιακή τους συγκρότηση. Οι διαθέσιμες ερμηνευτικές προσεγγίσεις δύσκολα μπορούν να υιοθετηθούν ως παν-γενικεύουσες κατευθυντήριες ερμηνευτικές ορίζουσες των τεκταινομένων στον κόσμο του εγκλήματος. Η δε ερμηνεία της πορείας των ειδικότερων κατηγοριών αδικημάτων μας ωθεί στην επιστράτευση ενός *μείγματος* θεωρήσεων τόσο παραδοσιακών όσο και συγχρόνων.

Η τελευταία εικοσιπενταετία στη χώρα μας χαρακτηρίζεται από μια αναδόμηση του πολιτικο-κοινωνικού αξιακού στερεώματος στη βάση ενός προτάγματος σύγκλισης με το ευρωπαϊκό γίγνεσθαι, το οποίο εν πολλοίς είχε επιτευχθεί περί τα μέσα της δεκαετίας του 2000. Εκσυγχρονισμός δομών και επιπολιτισμός πρακτικών συνέτειναν στην εξέλιξη αυτή. Βέβαια, όπως έχει πολύ εύστοχα διατυπωθεί, οι εξελίξεις αυτές *«δεν μπόρεσαν να καταδυθούν στα βαθύτερα στρώματα της συλλογικής αυτογνωσίας κι έτσι στο πολιτικό – πολιτισμικό επίπεδο δημιουργήθηκε ένα τοπίο ομιχλώδες... με αντιφατικές προσμείξεις αντιλήψεων και αξιών που χαρακτηρίζουν ευρύτατα κοινωνικά σύνολα ή άτομα»* (Βούλγαρης, 2007, σσ. 60).

Από το 2010 κι εντεύθεν η οικονομική κρίση που έπληξε τη χώρα και οι πολιτικές λιτότητας που υπαγορεύτηκαν υπογράμμισαν και τους όρους της απότομης ανακοπής μιας *‘έκσυγχρονιστικής’* πορείας προόδου και ευημερίας και επέβαλαν μια νέα δομικού τύπου εκσυγχρονιστική *‘μεταρρυθμιστική’* πορεία. Ως αποτέλεσμα, πάνω από το ¼ του πληθυσμού της χώρας εισήλθε στο τοπίο της ανεργίας, το ίδιο περίπου ποσοστό στον κόσμο της φτώχειας, ενώ η κοινωνική ανισότητα διευρύνθηκε³. Και ενώ οι δομικοί όροι συγκρότησης ενός διευρυμένου ως προς τον όγκο του ποινικού υποκειμένου είναι άπαντες παρόντες σύμφωνα με τις παραδοσιακές εγκληματολογικές ερμηνευτικές προσλήψεις, το έγκλημα φαίνεται πως ενίσταται διαγράφοντας μια πτωτική πορεία, η οποία σε κάποιες περιπτώσεις σταθεροποιείται σε ιστορικά χαμηλές τιμές, ενώ δεν είναι όμοια και καθολική ως προς όλες τις εκφάνσεις του.

Είναι φανερό ότι ακόμη και σήμερα το *‘όλον’* εγκληματικό φαινόμενο στην Ελλάδα έχει αποφύγει τις βαριές εξάρσεις. Ποσοτικά χαρακτηρίζεται κυρίως από μια εμμονή στα εγκλήματα κατά της ιδιοκτησίας και μάλιστα διαχρονικά, *τόσο στον πλούτο* όσο και *στη φτώχεια*, και μια πολιτισμικού τύπου *ιδιοσυγκρασιακή* παραβατικότητα της νομοθεσίας περί αυτοκινήτων. Είναι επίσης φανερό ότι η ανοδική πορεία της *‘βαριάς εγκληματικότητας’* καθίσταται ερμηνεύσιμη υπό το πρίσμα των κλασικών θεωρήσεων των επιπτώσεων που επιφέρει η οξεία δομικού τύπου *κοινωνική αποδιοργάνωση*

3 Βλ. σχετικές μελέτες στο Γεωργαράκης & Δεμερτζής (Επιμ). (2015). Επίσης στο Δεμερτζής Ν., Μπαλούρδος Δ., Κικίλιας Η., Σπυροπούλου Ν. & Χρυσάκης Μ., (2018). «ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΟΡΤΡΑΙΤΟ της ΕΛΛΑΔΑΣ, 2016-17». Αθήνα: ΕΚΚΕ.

- και *εκθεμελίωση* θα προσθέταμε - δομών, θεσμών και πρακτικών, που επέφεραν τόσο η ευμάρεια όσο και η οικονομική κρίση. Όπως έχει υποστηριχθεί, ήταν οι μεγάλες δομικού τύπου ανακατατάξεις στις δυτικού τύπου αναπτυσσόμενες κοινωνίες κατά τις απαρχές της δεκαετίας του 1960 οι οποίες ενέχονται για την κοινωνική αποδιοργάνωση που επέφεραν (Fukuyama, 1999, σσ. 4) και τη μεγάλη αυξητική πορεία στην εγκληματικότητα. Από την άλλη πλευρά, κατά τη συγκρουσιακή εκδοχή, η άνιση ανάπτυξη σε παγκόσμια κλίμακα, η οικονομική ανισότητα και η ανεργία (Piketty, 2015), οδηγούν με μαθηματική ακρίβεια σε μια διευρυνόμενη απόσταση των ρυθμών διάπραξης εγκλημάτων *ανάμεσα στις πλούσιες και τις φτωχές χώρες* αλλά και εντός μιας και της αυτής χώρας. Ο ίδιος ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής συνιστά τον βασικό προγνωστικό και προτρεπτικό παράγοντα της εγκληματογένεσης. Κατά την εκδοχή αυτή, καθώς οι αντιφάσεις του παγκόσμιου καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής συνεχίζονται, τα επίπεδα διάπραξης εγκλημάτων εντός των χωρών αυξάνονται καθώς *τα εγκλήματα διαπράττονται από απελπισία* η οποία οξύνεται στις χώρες της καπιταλιστικής περιφέρειας (Bohm, 1982· Young, 1999). Η σύγχρονη περίσταση των διευρυμένων κοινωνικών ανισοτήτων που συνοδεύεται όμως από πτωτικά μεγέθη στην βίαιη εγκληματικότητα δημιουργεί έδαφος για γενικευμένες αμφισβητήσεις του υποδείγματος αυτού. Ο στοχασμός επεκτείνεται και ως προς τις επιπτώσεις της σύγχρονης οικονομικής κρίσης, καθώς διαπιστώνεται μεγάλος σκεπτικισμός ως προς το εάν η οικονομική κρίση επηρέασε την πορεία των εγκλημάτων. Το ίδιο ισχύει και για τον ισχυρισμό ότι η πτωτική πορεία της βίαιης εγκληματικότητας συνδέεται με μια μακρά εκσυγχρονιστική διαδικασία *ειρηνοποίησης ή/και επιπολιτισμού*, που οδηγεί σε μια αύξηση του ασκούμενου από τα κοινωνικά υποκείμενα αυτοελέγχου, ή στη σημασία ενός ισχυρού συστήματος απονομής ποινικής δικαιοσύνης, καθώς το έγκλημα 'αυξάνει' από το 1960 μέχρι περίπου τα μέσα της δεκαετίας 1995, - όσο κι αν υποστηρίζεται πως αυτό μπορεί να οφείλεται στην επίδειξη μειωμένου αυτοελέγχου από τα κοινωνικά υποκείμενα λόγω αύξησης της κοινωνικής ανοχής - (Pinker, 2011).

Επιπλέον, η *εικόνα της βαριάς εγκληματικότητας*, διαφοροποιημένη σήμερα στη χώρα μας ως προς τα οξύτερα ποιοτικά χαρακτηριστικά που εμφανίζει, επηρεάζεται εμφανώς από τη συμμετοχή στη διαμόρφωση της εικόνας αυτής εγκληματικών πρακτικών 'ξένων' προς την ελληνική εγκληματική παράδοση, με την ποσοστιαία αυξητική εισροή των αδικημάτων της ένοπλης ληστείας, της κατοχής και εμπορίας όπλων και ναρκωτικών, της εμπορίας και εκμετάλλευσης ανθρώπων υπό τη δράση και την επίδραση του διεθνούς οργανωμένου εγκλήματος. Υπενθυμίζουμε πως η *νεωτερικότητα είναι από τη φύση της παγκοσμιοποιητική* και το οργανωμένο έγκλημα που δηλώνει την παρουσία του στη χώρα με τις παραπάνω μορφές, το ίδιο.

Η πτωτική τάση που διαπιστώνεται στα εγκλήματα κατά της ζωής (βασικής παραμέτρου στο σχηματισμό του παγκόσμιου δείκτη βίαιης εγκληματικότητας) ακόμη και μέσα στην κρίση, φαίνεται πως αντανakλά την «*ελληνική διχαστασία*» (Βούλγαρης, 2007, σσ. 60), καθώς εν μέρει μοιάζει πως απορροφά τους κραδασμούς της άρσης των βεβαιοτήτων που η κρίση επέφερε και εν μέρει εμφανίζει την εικόνα μιας *αναδίπλωσης στο εθνικό κανονιστικό αξιακό και ψυχολογικό πλαίσιο*. Επίσης η τάση αυτή μπορεί εν μέρει να ερμηνευτεί βάσιμα και στη βάση του *εκσυγχρονιστικού υποδείγματος* (Clinard & Abbott, 1973· LaFree & Drass, 2002· Newman & Berger, 1988· Shelley, 1981)⁴ που για την ελληνική περίπτωση υποδεικνύει την ερμηνευτική προσφυγή στις έννοιες της

4 Διεθνείς διερευνήσεις της πτωτικής πορείας του αδικήματος της ανθρωποκτονίας, δεν φαίνεται να βρίσκουν

προόδου και του ορθολογισμού, οι οποίες καθοδηγούν τις αναλογούσες κοινωνικές πρακτικές, σε βάρος των επιταγών της παράδοσης και του εθίμου. Ενδεικτική είναι η περίπτωση της 'εγκατάλειψης' των εδραιωμένων στο στερεότυπο του 'ανδρισμού' εγκλημάτων 'κατά της τιμής' (Παπαϊωάννου, 2001). Στη βάση του εκσυγχρονιστικού υποδείγματος ερμηνεύεται επίσης και το *πέραςμα* των γυναικών δραστών στο προσκήνιο από την κατά παράδοση δεκαετιών εγκληματική δράση τους στο παρασκήνιο. Αντίθετα η προσέγγιση του επιπολιτισμού προσκρούει ως προς την ερμηνευτική της δυνατότητα στις βαθειά εδραιωμένες πολιτισμικές πρακτικές (ενδεικτική είναι η περίπτωση του αδικήματος της ζωοκλοπής που στη χώρα μας ανθεί) οι οποίες όμως είναι δομικά συναρτημένες και με την οικονομική δομή τοπικών κοινωνιών και το πρότυπο της υλικής αναπαραγωγής της οικονομικής τους βάσης. Εδώ οι συγκρουσιακού τύπου ερμηνείες εμφανίζονται περισσότερο δόκιμες.

Η ελληνική εμπειρία επίσης υποδεικνύει ότι τα εγκλήματα κατά της ιδιοκτησίας είναι το ίδιο συναρτημένα τόσο με τα επίπεδα 'πλούτου' όσο και με τα επίπεδα 'φτώχειας' και 'ανισότητας' καθώς η ανοδική πορεία τους μοιάζει 'ουδέτερη' ως προς την παράμετρο της οικονομικής κρίσης. Τόσο κατά την εποχή της ευημερίας όσο και κατά τα χρόνια της λιτότητας η πορεία των εγκλημάτων αυτών παραμένει ανεμπόδιστη στην ανοδική της πορεία. Η ερμηνεία εμφανώς λοιπόν παραπέμπεται στο επίπεδο της ηθικής κρίσης, μιας κρίσης αξιών του τι επιτρέπεται και τι απαγορεύεται, μιας *εκμαυλιστικής επιτρεπτικότητας* που κατά γενική παραδοχή των ειδικών εντοπίζεται στην ελληνική κοινωνία πριν από την έλευση της οικονομικής κρίσης. Η υψηλή δραστηριοποίηση συγκεκριμένων κατηγοριών πολιτισμικά διαφοροποιημένων αλλοδαπών δραστών στα αδικήματα αυτά ενισχύει την ερμηνευτική ισχύ της ηθικής αξιοκανονιστικής παραμέτρου στην περίπτωση των εγκλημάτων κατά της ιδιοκτησίας.

Εξετάζοντας δηλαδή τη συσχέτιση της πρόσφατης οικονομικής κρίσης και της εξέλιξης του εγκληματικού φαινομένου στη χώρα διαπιστώνουμε ότι η κρίση αυτή δεν φαίνεται να επηρέασε με τον ίδιο τρόπο τα διαφορετικά είδη εγκληματικότητας και παραβατικότητας. Η επιρροή της κρίσης εντοπίζεται δυναμικά στην αυξητική πορεία των αδικημάτων που σχετίζονται με την αμφισβήτηση ενός 'ηττημένου' πολιτικού συστήματος και στρέφονται κατά των εξουσιαστικών δομών και θεσμών του Κράτους αλλά και της κοινωνικής ευταξίας με διαφορετικό κάθε φορά *ύφος* και *ύψος ανυπακοής*. Ενδεχόμενες ερμηνείες διηθούνται καλύτερα υπό το πρίσμα της έμφασης των *αριστερών πραγματιστών* στην αποκατάσταση ενός *αισθήματος κοινωνικής αδικίας* μέσα από την υιοθέτηση *ατομικών στρατηγικών αποκατάστασής της* (Young, 1994, σσ. 108) σε περιόδους βίαιων και απρόσμενων ανατροπών παραδοσιακών δομών και πρακτικών. Δεν πρόκειται για ένα είδος *πολιτικής ανυπακοής* που καθορίζεται από συγκροτημένη *ταξική διευθέτηση*. Πρόκειται για μια έκφραση απείθειας 'παροδικού' μάλλον χαρακτήρα - όπως καταγράφεται από την 'κόπωση' των σχετικών παραβατικών συμπεριφορών - που επικαθορίστηκε από τις δομικού τύπου βίαιες αναδιαρθρώσεις με την έλευση των μνημονίων. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο καθίστανται ερμηνεύσιμοι και οι τρόποι

αποκλειστική ερμηνευτική κάλυψη στο συγκρουσιακό θεωρητικό υπόδειγμα, ενώ και η εκσυγχρονιστική ματιά παρότι πιο κοντά στην κατανόηση των δεδομένων εκτιμάται πως είναι εξαιρετικά γενικευτική για να αποτελέσει τη μοναδική ερμηνευτική παράμετρο (LaFree κ.ά., 2015, σσ. 495). Έτσι και σε διεθνείς μελέτες προτείνεται ένα ερμηνευτικό μείγμα θεωρήσεων προς υποστήριξη της πτωτικής πορείας των ανθρωποκτονιών καθώς όπως υπέδειξαν συγκεκριμένες αναλύσεις η βασική μεταβλητή που υπογραμμίζει αυτή την πτωτική πορεία μπορεί να είναι η φτώχεια, ή η φτώχεια και η παιδική θνησιμότητα, ή οι μετρήσεις της οικονομικής ανάπτυξης, της ανισότητας και της φτώχειας από κοινού (Baumer & Wolff, 2014).

παραβίασης και *ξεγελάσματος* ενός άδικου συστήματος ανισοκατανομής προνομίων και αγαθών ιδιαίτερα σε συνθήκες σπανιότητας υλικών πόρων (ενδεικτικά, παραποιήσεις εγγράφων, ενσήμων, συνταγών, απάτες, παραχαράξεις, φοροδιαφυγή κλπ.).

Τέλος η δυναμική ποσοστιαία εμφάνιση ανηλικών δραστών σε συγκεκριμένα αδικήματα πέρα από την εφηβικού τύπου αντίδραση για τα μάτια των *σημαντικών άλλων* στις παραβιάσεις του Κ.Ο.Κ., επιβεβαιώνει κατά την άποψή μας για μια ακόμη φορά τον Merton (και τους επιγόνους) για τη συσχέτιση παραμέτρων της κοινωνικής δομής και της δομής των ευκαιριών με το *πέρασμα στην πράξη* ιδίως λόγω ακύρωσης προσδοκιών, πόθων, ελπίδων και ονείρων.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Από την *ανάγνωση* των δεδομένων της ελληνικής περίπτωσης προκύπτει ότι το εγκληματικό φαινόμενο *‘ως όλον’* και η ανοδική ή η πτωτική του πορεία σε περιόδους οικονομικής κρίσης ή μη κρίσης, δεν μπορούν να κατανοηθούν αποκλειστικά και μόνο στη βάση ενός συγκρουσιακού υποδείγματος ή των ερμηνευτικών δίπολων *ανάπτυξη – υπανάπτυξη, επιπολιτισμός-εκσυγχρονισμός*. Η ανάγνωση των δεδομένων από την ελληνική εμπειρία κατέδειξε ότι το έγκλημα εκφράζεται στο *μικρο-επίπεδο της καθημερινότητας* κάτω από μια εμφανώς αυτο-αναπαραγόμενη *στατική* επιφάνεια, με αντιστάσεις και στοιχεία που αντιτίθενται στην ορθολογικότητα αλλά και τις ρυθμιστικές λειτουργίες των Αρχών (Katz, 1988· St. Lyng, 1990· Messerschmidt, 1997). Νέα πρότυπα *αρρενωπότητας ή θηλυκότητας* καθοδηγούν τη συμπεριφορά τόσο στη φυσιολογικότητα όσο και την παθολογία της και η ερμηνεία τους διηθείται στο πλαίσιο της *συγκρότησης της σύγχρονης κοινωνίας των κινδύνων* και των διακινδυνεύσεων. Κινδύνων και διακινδυνεύσεων που συγκροτούνται κυρίαρχα ως *πολιτικό και ηθικό εγχείρημα* (Δεμερτζής, 2002, σσ. 320, επ.). Στην αποκωδικοποίηση του σύγχρονου εγκληματικού φαινομένου και των χαρακτηριστικών του οι παρατηρήσεις του Giddens για *τις συνέπειες της νεωτερικότητας* (Giddens, 2001) είναι σημαίνουσες και πρόσφορες. Το έγκλημα, είτε διαγράφοντας μια πτωτική πορεία είτε μια ανοδική πορεία, είτε εμφανίζει ενδείξεις σταθεροποίησης, συνιστά μια απόλυτη έκφραση των διλλημάτων και των επίδικων θεμάτων μιας κοινωνίας που άλλοτε ρυθμίζεται και άλλοτε απορρυθμίζεται, μιας *«κοινωνίας του ρίσκου»* (Beck, 1992), στην εποχή του *«μεγάλου μετασχηματισμού»* (Πολάνι, 2001). Επιπρόσθετα, σημαντική ερμηνευτική παράμετρος των τεκταινόμενων στην ελληνική κοινωνική πραγματικότητα του εγκλήματος αποδεικνύεται το ζήτημα της νομιμότητας αλλά κυρίως της νομιμοποίησης του τυπικού συστήματος άσκησης κοινωνικού ελέγχου, που συνοψίζονται στο ερώτημα *«γιατί οι πολίτες υπακούουν και εφαρμόζουν ή μη τους νόμους»* (Tyler, 2006, 2012· Tankebe, 2013· Jackson, κ.ά., 2015).

Ως προς το ζήτημα αυτό, μια συνολική θεώρηση των σχετικών ευρημάτων εμπειρικών ερευνών που έχουν διεξαχθεί στην Ελλάδα της κρίσης (Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα – ESS, 2003-2011, Παγκόσμια Έρευνα Αξιών – WVS, 2017) υποδεικνύει πως παρά το γεγονός ότι η *‘παραδοσιακή’* ρωγή στην εμπιστοσύνη προς το τυπικό σύστημα άσκησης τυπικού κοινωνικού ελέγχου εμμένει στις αντιλήψεις σημαντικού τμήματος του ελληνικού πληθυσμού, τόσο η νομιμότητα όσο και η νομιμοποίησή του δεν αμφισβητείται για τη σημαντικότερη μερίδα του κοινωνικού σώματος. Βάση αυτής της *‘στήριξης’* και αποδοχής καθώς και βάση της υπακοής στους νόμους και στην εφαρμογή τους εκ μέρους της συντριπτικής πλειοψηφίας των πολιτών είναι η θεμελιακή σύμπτωση των αντιλήψεων σε έναν κοινό ηθικό και αξιακό κώδικα της κοινωνικής θέσμησης και συμβίωσης.

Οι έρευνες του ΕΚΚΕ καταδεικνύουν ότι η παράμετρος της οικονομικής κρίσης δεν φαίνεται να έχει επηρεάσει σημαντικά τις παραπάνω στάσεις, αντιλήψεις και συμπεριφορές, ούτε φαίνεται πως έχει άρει την προστασία της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας από έναν επικείμενο διχασμό ανάμεσα στη νομιμότητα και την παρανομία. Αντίθετα, σε αυτό το πλαίσιο, η μεγέθυνση της κρίσης έφερε περισσότερο επιτακτικά στο προσκήνιο το φανταστικό αίτημα των πολιτών για μια Δικαιοσύνη 'ασπίδα' και 'καταφύγιο' απέναντι στην 'αδικία' και τον καταϊγισμό των μνημονίων. Οι πολίτες, όμως, εξακολουθούν να επιφυλάσσουν του δικαιώματός τους να άρουν την παροχή εμπιστοσύνης και άρα και νομιμοποίησης του επίσημου συστήματος άσκησης κοινωνικού ελέγχου από την ικανοποίηση ή μη του αιτήματος αυτού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Αρτινοπούλου, Β. (2003). *Ενδοοικογενειακή Βία κατά των γυναικών: Πρώτη πανελλαδική επιδημιολογική έρευνα*. Αθήνα: ΚΕΘΙ.
- Baumer, E.P. & Wolff, K.T. (2014). Exploring the breadth and sources of contemporary cross-national homicide trends. Στο M. Tonry (ed.), *Crime and Justice*, Chicago: University of Chicago Press.
- Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage.
- Bohm, R. M. (1982). Radical Criminology: An explication. *Criminology*, 19, 81-106.
- Box, S. (1983). *Power, Crime and Mystification*. London: Tanistock.
- Clinard, M. B. & Abbott, D. J. (1973). *Crime in Developing Countries – A Comparative Perspective*. New York: John Wiley.
- Coleman, C. & Moynihan, J. (2004). *Understanding Crime Data. Haunted by the dark figure*. U.K: Open University Press.
- Deflem, M. (2011). *Economic Crisis and Crime*. UK: Emerald Group Publishing.
- Δεμερτζής, Ν. (2002). *Πολιτική Επικοινωνία. Διακινδύνευση, Δημοσιότητα, Διαδίκτυο*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Δεμερτζής, Ν., Μπαλούρδος, Δ., Κικίλιας, Η., Σπυροπούλου, Ν. & Χρυσάκης, Μ. (2018). *ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΟΡΤΡΑΙΤΟ της ΕΛΛΑΔΑΣ, 2016-17*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Fukuyama, F. (1999). *The Great Disruption: Human Nature and the Reconstruction of Social Order*. New York: Free Press.
- Γεωργαράκης, Ν. & Δεμερτζής, Ν. επ. (2015). *Το Πολιτικό Πορτραίτο της Ελλάδας*. Αθήνα: Gutenberg – ΕΚΚΕ.
- Giddens, A. (2001). *Οι Συνέπειες της Νεοτερικότητας*. Αθήνα: Κριτική.
- Jackson, J., Bradford, B., Kuha, J. & Hough, M. (2015). Empirical Legitimacy as Two Connected Psychological States. Στο G. Mesko & J. Tankebe (eds.), *Improving Legitimacy of Criminal Justice in Emerging Democracies* (pp. 137-160). Springer.
- Katz, J. (1988). *Seductions of Crime: Moral and Sensual Attractions in Doing Evil*. New York: Basic Books.
- LaFree, G. & Drass, K. (2002). Counting crime booms among countries: Evidence for homicide vic-

- timization rates, 1956 to 1998, *Criminology*, 40, 769-799.
- LaFree, G., Curtis, K. & McDowall, D. (2015). How effective are our 'beter angels'? Assessing country-level declines in homicide since 1950, *European Journal of Criminology*, 12(4), 482-504.
- Lyng, St. (1990). Edgework: A social Psychological Analysis of Voluntary Risk Taking, *American Journal of Sociology*, 94(4), 851-886.
- Mays, J. B. (1963). *Crime and the social structure*, London, Faber.
- Merton, R. (1957). *Social Theory and Social Structure*. New York: Free Press.
- Messerschmidt, J. W. (1997). *Crime as Structured Action. Gender, Race, Class, and Crime in the Making*. London: Sage.
- Newman, W. L. & Berger R. J. (1988). Competing perspectives on cross-national crime: An evaluation of theory and Evidence, *Sociological Quarterly*, 29, 281-313.
- Παπαϊωάννου, Π. (2001). *Εγκλήματα Ζηλοτυπίας. Εγκληματολογική θεώρηση και νομολογία*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Pearce, F. & Tombs, S. (1992). Realism and corporate crime. Στο R. Matthews & J. Young (eds), *Issues in Realist Criminology*. London: Sage.
- Piketty, Th. (2015). *Το Κεφάλαιο τον 21ο Αιώνα*. Αθήνα: Πόλις.
- Pinker, S. (2011). *The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined*. New York: Viking.
- Πολάνι, Κ. (2001). *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός*. Αθήνα: Νησίδες.
- Shelley, L. I. (1981). *Crime and Modernisation: The Impact of Industrialisation and Urbanisation on Crime*. Carbondale, IL: Southern Illinois University Press.
- Tankebe, J. (2013). Viewing things differently: the dimensions of public perceptions of legitimacy, *Criminology*, on line advance access doi: 10.1111/j.1745-9125.2012.00291.x.
- Taylor, I., (1994). The political economy of crime. Στο Maguire, M. Morgan, R. Reiner, R. *The Oxford Handbook of Criminology* (σσ. 469-510). Oxford: Clarendon.
- Τσίγκανου, Ι. κ. ά. (2004). *Εικόνες και αναπαραστάσεις βίας στο ελληνικό σχολείο*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Τσίγκανου, Ι. (2015). Τυπικός Κοινωνικός Έλεγχος στην Ελλάδα της Κρίσης: Ζητήματα Νομιμότητας και Νομιμοποίησης. Στο Ν. Γεωργαράκης & Ν. Δεμερτζής (Επιμ.), *Το Πολιτικό Πορτραίτο της Ελλάδας* (σσ. 75-107). Αθήνα: Gutenberg – ΕΚΚΕ.
- Τσίγκανου, Ι., Κουτσούκου, Η., Λαμπράκη, Ι. & Λεμπέση Μ. (2016). *Το Εγκληματικό Φαινόμενο στην Ελλάδα Σήμερα. Δεδομένα και Αναγνώσεις*. Αθήνα: ΕΚΚΕ - Παπαζήσης.
- Tyler, T. R. (2012). Why do People Comply with the Law? Legitimacy and the Influence of Legal Institutions. *British Journal of Criminology*, 52(6), 1051-1071.
- Tyler, T.R. (2006). *Why People Obey the Law*. Princeton: Princeton University Press.
- Van Dijk, J., Tseloni, A. & Farrell G. (Επιμ.), (2012). *The International Crime Drop: New Directions in Research*. New York, Palgrave, Macmillan.

- Βούλγαρης, Γ. (2007). Η Ελλάδα στον καθρέφτη της Ευρώπης. Εθνικές Πολιτισμικές Τάσεις και Παγκοσμιοποίηση. Στο Θ. Μαλούτας, κ.ά. (επ.), *Πολιτική, Κοινωνία Πολίτες. Ανάλυση Δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας* (σσ. 39-62). Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Xenakis, S. & Cheliotis, L. (2012). The Politics of Crime and the Financial Crisis in Greece, *ESC Newsletter* (<http://www,escnewsletter.org>), Issue 2 / 2012.
- Young, J. (1994). Incessant chatter: current paradigms in criminology. Στο Maguire, κ.ά., (Επιμ.), *The Oxford Handbook of Criminology* (σσ. 69-124). Oxford: Clarendon.
- Young, J. (1986). The Failure of Criminology. In R. Matthews & Young J. (eds), *Confronting Crime*. London: Sage.
- Young, J. (1999). *The exclusive Society*. New York: Sage.

Το επάγγελμα του ναυτικού ως επαγγελματική διέξοδος για τους νέους. Μια πρώτη προσέγγιση

Μαρία Θανοπούλου

Διευθύντρια Ερευνών

Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ)

mthano@ekke.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ένα επάγγελμα σε κρίση, όπως είναι το επάγγελμα του ναυτικού στην Ελλάδα τις τελευταίες δεκαετίες λόγω της κρίσης στην ελληνική ναυτιλία, εμφανίζεται σύμφωνα με ποιοτικά δεδομένα έρευνάς μας σε Έλληνες ναυτικούς ως επαγγελματική διέξοδος για τους νέους. Με αφετηρία την ποιοτική έρευνα για τη συλλογική μνήμη των Ελλήνων ναυτικών που διεξήχθη το 2018, το κείμενο αυτό θα επιχειρήσει να συνθέσει κάποια δεδομένα της προκειμένου να καταδείξει ότι η οικονομική κρίση επηρεάζει την επιλογή επαγγέλματος προκαλώντας ανακατατάξεις στην ιεράρχηση των επαγγελματικών προτιμήσεων που έχουν οι νέοι. Στο πλαίσιο αυτό θα αναδείξει τους λόγους για τους οποίους το επάγγελμα του ναυτικού επανέρχεται στο προσκήνιο και σταδιακά μετατρέπεται και πάλι σε επάγγελμα ελκυστικό για τους νέους.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: ναυτικοί, επιλογή επαγγέλματος, οικονομική κρίση, συλλογική μνήμη ναυτικών.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ένα επάγγελμα σε κρίση, όπως είναι το επάγγελμα του ναυτικού τις τελευταίες δεκαετίες στην Ελλάδα (Kolodny, 1988), μπορεί να μετατρέπεται στην παρούσα συγκυρία της οικονομικής κρίσης σε επάγγελμα που προσφέρει επαγγελματική διέξοδο σε νέους; Αφορμή για να διατυπώσουμε αυτό το ερώτημα αποτέλεσε μια ποιοτική έρευνα που διεξήχθη το 2018 σε πληθυσμό Ελλήνων ναυτικών διαφόρων ηλικιών. Αν και η έρευνα αυτή είχε μια τελείως διαφορετική στόχευση –αφού επιχειρούσε να καταγράψει τους τρόπους με τους οποίους εγγράφονται οι πόλεις-λιμάνια στη συλλογική μνήμη των ναυτικών¹ -έφερε, ωστόσο, στο προσκήνιο το κρίσιμο ζήτημα της επιλογής επαγγέλματος (Κασιμάτη, 1998) και ειδικότερα το ζήτημα της επιλογής του ναυτικού επαγγέλματος από τους νέους.

Οι λόγοι επιλογής του ναυτικού επαγγέλματος ήρθαν στο προσκήνιο δια στόματος ενός νέου ναυτικού ηλικίας 30 ετών, απόφοιτου ΤΕΙ Μηχανολόγων και κατόχου μεταπτυχιακού τίτλου στην Διοίκηση Επιχειρήσεων, ο οποίος από το 2015 ταξιδεύει ως Γ' μηχανικός σε δεξαμενόπλοια

¹ Η έρευνα για την συλλογική μνήμη των ναυτικών διεξήχθη προκειμένου να ανακοινωθούν τα αποτελέσματά της στο Διεθνές Συνέδριο «Πόλεις-λιμάνια και θαλάσσιοι δρόμοι στην Ανατολική Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα (18ος-21ος αιώνας), συνέδριο που οργανώθηκε από το Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο και το Πανεπιστήμιο Μακεδονίας και έλαβε χώρα στην Αθήνα στις 22 έως 24 Νοεμβρίου 2018.

που διασχίζουν όλη την Μεσόγειο. Τα λεγόμενά του είναι αυτά που γέννησαν την ιδέα να ανιχνεύσουμε περαιτέρω το ζήτημα της επιλογής του ναυτικού επαγγέλματος, όπως τίθεται αυτό από τον νέο αυτό ναυτικό. Το κείμενο μας καταγράφει την διαδρομή που ακολούθησε η σκέψη μας αναλύοντας την συνέντευξη του νέου αυτού ναυτικού υπό το πρίσμα της επιλογής του ναυτικού επαγγέλματος. Ένα πρώτο μέρος του κειμένου αντικατοπτρίζει την ανατροπή στερεοτυπικών αντιλήψεων ως προς τους λόγους επιλογής του ναυτικού επαγγέλματος που προκάλεσε η συνέντευξη αυτή, αντιλήψεων από τις οποίες ούτε εμείς, ως ερευνήτριες, είμαστε απαλλαγμένες. Ένα δεύτερο μέρος του συνδέεται με την ανάδειξη του τιμήματος που συνεπάγεται η επιλογή του ναυτικού επαγγέλματος για οικονομικούς λόγους. Ένα τρίτο -και τελευταίο- μέρος του κειμένου επιχειρεί να συνθέσει ή και να ανασυνθέσει ποιοτικά δεδομένα που προέκυψαν από την ανάλυση της συγκεκριμένης συνέντευξης για να οδηγηθεί σε μια πρώτη –και μόνον πρώτη– προσέγγιση του θέματος υπό μορφή ερωτημάτων προς απάντηση από μια νέα έρευνα.

Η ΑΝΑΤΡΟΠΗ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΙΚΩΝ ΑΝΤΙΛΗΨΕΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΝΑΥΤΙΚΟ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ

Μπορεί η θάλασσα πάντα να ασκούσε γοητεία στους ποιητές, τους ζωγράφους και τους μουσικούς που αντλούσαν έμπνευση από τα συνεχώς μεταβαλλόμενα τοπία της (Χαρισσοπούλου, 2007)². Μπορεί τα επαγγέλματα της θάλασσας, και ιδίως αυτό του ναυτικού, να είναι ταυτισμένα, στη συνείδηση των πολλών, τουλάχιστον αυτών που έχουν μαγευτεί από την ποίηση του ναυτικού Νίκου Καββαδία, με την γοητεία του απέραντου και του αγνώστου. Όμως αυτές οι κατά κάποιο τρόπο στερεοτυπικές προσλήψεις του ναυτικού επαγγέλματος δεν φαίνεται να απηχούν την κατάσταση που επικρατεί στην αγορά εργασίας της ναυτιλίας τα τελευταία, ιδίως, χρόνια, τα χρόνια της τρέχουσας οικονομικής κρίσης, όπως έδειξε η έρευνά μας, η οποία ανέτρεψε κάποιες από τις υπάρχουσες στερεοτυπικές προσλήψεις για το ναυτικό επάγγελμα.

Στην παρούσα συγκυρία της κρίσης, ο νέος αυτός άνδρας επιλέγει το ναυτικό επάγγελμα για λόγους που κάθε άλλο παρά σχετίζονται με την γοητεία της θάλασσας και τις εξιδανικεύσεις που έχει αποκτήσει στην συλλογική μνήμη και τη συλλογική συνείδηση το επάγγελμα αυτό. Το επιλέγει για έναν μόνον πολύ συγκεκριμένο λόγο: για να αποκομίσει πολύ υψηλότερες απολαβές από αυτές που θα είχε αν εργαζόταν στην στεριά, ενώ θα περίμενε κανείς ότι η διάθεση για το καινούργιο, η γοητεία του ταξιδιού και το φιλοπερίεργο της νεότητας θα ήταν κίνητρα για αυτόν τα οποία, τουλάχιστον αρχικά, θα συμβάδιζαν με την επιδίωξη υψηλών αποδοχών.

«Κανείς δεν το θέλει αυτό. Το κάνει μόνο για τα λεφτά.

Αυτά τα λεφτά δεν μπορείς να τα βρεις στη στεριά».

Το ναυτικό επάγγελμα είναι επικερδές επάγγελμα συγκρινόμενο με άλλα επαγγέλματα της στεριάς και με τις αντίστοιχες θέσεις. Μάλιστα το ύψος των αποδοχών είναι συνάρτηση της δυσκολίας και της επικινδυνότητας του ναύλου.

«Όσο πιο δύσκολο το πλοίο, τόσο πιο πολύ το χρήμα».

2 Είναι αναρίθμητοι οι δημιουργοί που έχουν εμπνευστεί από την θάλασσα.

Η επιλογή του ναυτικού επαγγέλματος, στη συγκεκριμένη περίπτωση, δεν αποτελεί ένα είδος «φυσικής» συνέχειας μιας οικογενειακής ναυτικής παράδοσης που μεταβιβάζεται από την μια γενιά στην άλλη (Kolodny, 1988) και ωθεί τη νεώτερη γενιά να ακολουθήσει το ίδιο επάγγελμα για να ανατροφοδοτήσει την παράδοση αυτή και να την διατηρήσει. Σε αντίθεση με την κρατούσα αντίληψη ότι η επιλογή του ναυτικού επαγγέλματος αποτελεί συνέχεια μιας οικογενειακής παράδοσης, η οικογένεια προέλευσης του συγκεκριμένου ναυτικού δεν έχει καμμία σχέση με το επάγγελμα αυτό και επιδίδεται με την κατασκευή οικοδομών.

Ο νέος αυτός άνδρας, επίσης, επιλέγει ή και καταφεύγει στο ναυτικό επάγγελμα, ένα επάγγελμα κι ένα κλάδο που, εδώ και δεκαετίες βρίσκεται σε κρίση, προκειμένου να υπερβεί τις πολλαπλές συνέπειες που έχει επιφέρει η οικονομική κρίση στην αγορά εργασίας λοιπών κλάδων οικονομικής δραστηριότητας της ελληνικής οικονομίας, όπως στην βιομηχανία. Σε αντίθεση με την στερεοτυπική αντίληψη ότι η ναυτιλία βρίσκεται σε χρόνια κρίση, η επιλογή του συγκεκριμένου νέου δείχνει ότι ο κλάδος της ναυτιλίας εξακολουθεί να προσφέρει ευκαιρίες απασχόλησης, ακόμα και κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης.

Ο νέος αυτός άνδρας, επιπλέον, δεν διαθέτει ειδική ναυτική εκπαίδευση, σε αντίθεση με την στερεοτυπική αντίληψη ότι σήμερα επιλέγουν το ναυτικό επάγγελμα οι απόφοιτοι ναυτικών σχολών. Αν και δεν προέρχεται από ναυτική σχολή, ο νέος αυτός άνδρας επιλέγει το ναυτικό επάγγελμα προσβλέποντας ν' αποκτήσει εργασιακή εμπειρία και εξειδίκευση πάνω σε εμπορικά πλοία, ενώ θα περίμενε κανείς ότι θα αναζητούσε να αποκτήσει εργασιακή εμπειρία σχετική με την μεταπτυχιακή του εξειδίκευση στην Διοίκηση Επιχειρήσεων. Σε αντίθεση με την στερεότυπη εικόνα ενός κλάδου σε κρίση και μαρασμό, η ναυτιλία εμφανίζεται κατά τα λεγόμενά του, ως κλάδος που προσφέρει σήμερα στους νέους σημαντική εργασιακή εμπειρία και εξειδίκευση αναγνωρίσιμη και κεφαλαιοποιήσιμη σε άλλους κλάδους στην στεριά.

«Η θάλασσα για ένα μηχανολόγο είναι μια λύση. Η εμπειρία που θα πάρει».

Στην επαγγελματική αυτή επιλογή που εμπεριέχει μια στροφή από τα επαγγέλματα της στεριάς στα επαγγέλματα της θάλασσας, σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν οι παρέες των ομηλικών, συμφοιτητών κυρίως, παρέες οι οποίες, κατά κάποιο τρόπο, λειτουργούν ως δίαυλος επικοινωνίας και πληροφόρησης μεταξύ των νέων που τις απαρτίζουν. Σε αντίθεση με την στερεοτυπική αντίληψη ότι η επιλογή επαγγέλματος επηρεάζεται από θεσμοθετημένους φορείς που έχουν ως αποστολή τον επαγγελματικό προσανατολισμό και την εύρεση εργασίας, στην περίπτωση που εξετάζουμε προκύπτει με σαφήνεια ότι τα άτυπα δίκτυα των νέων είναι αυτά που έχουν ασκήσει την ισχυρότερη επίδραση ως προς την επιλογή του ναυτικού επαγγέλματος.

Μία μόνον συνέντευξη αρκεί για να διαφανεί μια νέα πραγματικότητα που διαμορφώνεται στην αγορά εργασίας της στεριάς και στην αγορά εργασίας της θάλασσας, η αλληλεξάρτηση και η αλληλεπίδραση των οποίων ιδιαίτερα σε συνθήκες οικονομικής κρίσης θα άξιζε να διερευνηθεί περαιτέρω.

ΤΟ ΤΙΜΗΜΑ ΤΗΣ ΕΠΙΛΟΓΗΣ ΤΟΥ ΝΑΥΤΙΚΟΥ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΟΣ

Όμως η επιλογή του ναυτικού επαγγέλματος συνοδεύεται από τιμήματα. Οι υψηλότερες αποδοχές από αυτές που θα λάμβανε ο νέος αυτός στην στεριά συμβαδίζουν με ιδιαίτερες συνθήκες

εργασίας. Δεν είναι μόνον ότι το πλοίο δεν αποτελεί σταθερό τόπο εργασίας, εφόσον αλλάζει συνεχώς θέση, πορεία πλεύσης, τόπους ελλιμενισμού. Δεν είναι μόνον ότι η τήρηση του ωραρίου εργασίας εντός του πλοίου καθορίζεται κάθε φορά από τις συνθήκες πλεύσης και τις πιθανές –συχνά απρόβλεπτες– αντιξοότητες που μπορούν να παρουσιαστούν εν πλω. Η απασχόληση σε πλοίο και μάλιστα ποντοπόρο ισοδυναμεί με απασχόληση σε «μια βιομηχανία που λειτουργεί σε αντίξοες συνθήκες», κυρίως λόγω των συνεχώς μεταβαλλόμενων καιρικών φαινομένων.

Ιδιαίτερη συνθήκη εργασίας στα σύγχρονα πλοία αποτελεί το ότι ο νέος αυτός ναυτικός καλείται να ταξιδεύει αδιάκοπα για μήνες, μέχρι και δώδεκα συναπτούς μήνες, χωρίς να πατάει σε στεριά, εφόσον τα συστήματα φόρτωσης και εκφόρτωσης των εμπορικών πλοίων έχουν τόσο εξελιχθεί και αυτοματοποιηθεί, –εδώ και πολλά χρόνια– ώστε να υποκαθιστούν, με μεγάλη επιτυχία, τα ανθρώπινα χέρια και να μετατρέπουν την άλλοτε μακροχρόνια διαδικασία φόρτωσης και εκφόρτωσης σε υπόθεση λίγων ωρών μόνον (Kolodziej & Kolodziej, 2018), χρονικό διάστημα που δεν επιτρέπει την παραμονή του πληρώματος στην στεριά.

«Κακά τα ψέμματα. Βλέπεις μπλε πάνω, μπλε κάτω.

Τι να εξερευνήσεις...».

Ο νέος ναυτικός που δουλεύει σε δεξαμενόπλοια, καλείται να αντικρύζει, όταν πλησιάζει το πλοίο στην στεριά, τα γκρίζα απρόσωπα λιμάνια των διυλιστηρίων με τις τεράστιες σωληνώσεις που διευκολύνουν την φόρτωση και την εκφόρτωση του πλοίου, εφόσον τα δεξαμενόπλοια ως επί το πλείστον, δεν προσαράζουν στα συνήθη λιμάνια των πόλεων.

«Βλέπεις μαυρίλα. Δεν έχεις κάτι να δεις...».

Αλλά, ακόμα κι όταν αντικρύζει πόλεις-λιμάνια με πολλά αξιοθέατα, καλείται να τις βλέπει από μακριά και τις εγγράφει στην μνήμη του σαν cartes-postales, εφόσον στον σύντομο χρόνο παραμονής του πλοίου κοντά στα λιμάνια δεν προλαβαίνει να επισκεφθεί αξιοθέατα, ενώ σε λιμάνια που βρίσκονται σε ζώνες εμπόλεμες ούτε, κατά διάνοια, επιτρέπεται να κατέβει.

«Περνάς και φεύγεις. Τα βλέπουμε όλα σαν μια μεγάλη φωτογραφία».

Με λίγα λόγια σε κάθε ναύλο το ταξίδι του νέου ναυτικού με σύγχρονα εμπορικά πλοία διαρκεί για όσους μήνες προβλέπει το συμβόλαιό του -κατ' ανώτατο όριο μέχρι δώδεκα- και δεν διακόπτεται από διαλείμματα παραμονής στην στεριά. Η ζωή του στο διάστημα αυτό περιορίζεται στα όρια του πλοίου.

«Μπαίνεις σε μια πλωτή σιδερένια φυλακή, όπου αναγκάζεσαι

να πας οικειοθελώς, όπου δουλεύεις και πληρώνεσαι».

Έστω κι αν τα πιο εξελιγμένα σύγχρονα εμπορικά πλοία διαθέτουν σήμερα για το πλήρωμα γυμναστήριο ή γήπεδο μπάσκετ ή πισίνα ή αναγνωστήριο, έστω κι αν από την καμπίνα του κάθε ναυτικός μπορεί να χρησιμοποιεί τα σύγχρονα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και να επικοινωνεί

πολύ συχνά ή και συνεχώς με τα μέλη της οικογένειάς του, η αίσθηση περιορισμού ή στέρησης της ελευθερίας που μεταφέρει ο νέος αυτός άνδρας κυριαρχεί. Πρόκειται για περιορισμό ή στέρηση της ελευθερίας που βιώνει, ενώ ταξιδεύει στην θάλασσα, μες τα στενά και περατά σιδερένια όρια του σύγχρονου άρτια εξοπλισμένου πλοίου που τον «καθηλώνει» στη θάλασσα, αν και το πλοίο κινείται, εφόσον η τεχνολογική εξέλιξη του πλοίου δεν του «επιτρέπει» να πλησιάσει στεριά πριν την λήξη του ναύλου. Πρόκειται, όμως, και για τον περιορισμό ή την στέρηση της ελευθερίας που του έχει ήδη βιώσει στην στεριά, εφόσον η κρίση, ο κορεσμός και η ανεργία στην εκεί αγορά εργασίας έχουν συρρικνώσει παντελώς τις επαγγελματικές του επιλογές και τον έχουν ωθήσει «βίαια» προς την θάλασσα.

«Δεν υπάρχει ζωή μέσα στο πλοίο. Δουλειά, ύπνο, δουλειά...»

Εγώ μετρώ αντίστροφα να ξαναγυρίσω σπίτι μου... το πλοίο

δεν γίνεται ποτέ σπίτι. Δεν είναι δικός σου χώρος».

Για το νέο ναυτικό οι υψηλότερες αποδοχές που αποκομίζει δουλεύοντας σε εμπορικά πλοία συνοδεύονται από ένα σοβαρό τίμημα: το τίμημα που απορρέει από την στέρηση της «φυσιολογικής» καθημερινής ζωής στην στεριά και την δυσκολία ή αδυναμία να απολαύσει τα χρήματα που κερδίζει.

«Τα λεφτά και που τα παίρνεις εκεί μέσα δεν ξέρω πόσο τα χαίρεσαι.»

Στη τελική πας για τα λεφτά, αλλά δεν ξέρω πόσο τα χαίρεσαι».

Έτσι, η οικονομική «ελκυστικότητα» του ναυτικού επαγγέλματος σήμερα φαίνεται να συνοδεύεται από ένα τίμημα που υποκρύπτει μίαν αντίφαση, ή με άλλους όρους, μια σύγκρουση αξιών. Αν η οικονομική άνεση που εξασφαλίζουν οι υψηλότερες αποδοχές του ναυτικού επαγγέλματος παραπέμπει στην απόκτηση χρήματος και πλούτου, η απομόνωση ή ο εγκλεισμός στα όρια του πλοίου παραπέμπει σ' έναν αποκλεισμό από την συνήθη κοινωνική ζωή, σ' ένα είδος «προσωρινού κοινωνικού θανάτου».

ΚΑΠΟΙΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Με αυτές τις πρώτες ενδείξεις που συναντώνται και στα λεγόμενα άλλων ναυτικών της έρευνάς μας, οδηγούμαστε σε ποικίλα ερωτήματα:

Ένα πρώτο ερώτημα είναι ποιοι νέοι επιλέγουν σήμερα το ναυτικό επάγγελμα; Οι νέοι που κατάγονται από ναυτικές οικογένειες ή και οι νέοι των οποίων οι οικογένειες ασκούν επαγγέλματα της στεριάς; Οι νέοι που έχουν αποφοιτήσει από ναυτικές σχολές ή και νέοι με εκπαίδευση, άσχετη με τη ναυτιλία;

Ένα δεύτερο ερώτημα είναι για ποιους λόγους οι νέοι σήμερα επιλέγουν το ναυτικό επάγγελμα, ένα επάγγελμα που σχετίζεται με την μακροχρόνια κρίση στην ναυτιλία; Είναι οι υψηλότερες σε σχέση με αυτές της στεριάς αποδοχές που τους έλκουν; Ή μήπως το ναυτικό επάγγελμα προσφέρει πα-

ράλληλα εμπειρία και εξειδίκευση σε απόφοιτους σχολών που δεν είναι εύκολο να απασχοληθούν στη στεριά και να αποκτήσουν εκεί την προαπαιτούμενη και πολυπόθητη εργασιακή εμπειρία;

Ένα τρίτο ερώτημα είναι μέσα από ποιες κοινωνικές διαδικασίες οι νέοι πληροφορούνται τα σχετικά με το ναυτικό επάγγελμα και τελικώς το επιλέγουν; Βαρύνοντα ρόλο διαδραματίζουν σ' αυτό οι παρέες των ομηλίκων ή τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης που λειτουργούν και ως άτυπα γραφεία εύρεσης εργασίας ή και τα δύο;

Ένα τέταρτο ερώτημα είναι ποια είναι τα τιμήματα που συνοδεύουν την επιλογή του ναυτικού επαγγέλματος από τους νέους; Ποια είναι τα βραχυπρόθεσμα τιμήματα που διαρκούν όσο και κάθε ναύλος και ποια τα μακροπρόθεσμα που επηρεάζουν τον τρόπο ζωής στην στεριά και στην θάλασσα;

Τα επιμέρους αυτά ερωτήματα συνδέονται, αν όχι καταλήγουν σ' ένα κεντρικό ερώτημα: ένα επάγγελμα σε κρίση, όπως το επάγγελμα του ναυτικού τις τελευταίες δεκαετίες στην Ελλάδα, μπορεί, στην παρούσα συγκυρία της οικονομικής κρίσης, να μετατρέπεται σε επάγγελμα που προσφέρει επαγγελματική διέξοδο στους νέους; Κι αν, όντως, υπάρχει στροφή των νέων προς το ναυτικό επάγγελμα, είναι αυτή η στροφή τόσο μεγάλη ώστε να αντιστρέψει τον προοδευτικά μειούμενο αριθμό των Ελλήνων ναυτικών; Γιατί δεν θα πρέπει να διαφύγει της ερευνητικής προσοχής και ένα άλλο φαινόμενο: το φαινόμενο της εγκατάλειψης του ναυτικού επαγγέλματος και βεβαίως οι λόγοι που το προκαλούν.

Από όλα αυτά τα ερωτήματα πηγάζει η ανάγκη μιας συστηματικής διερεύνησης της αγοράς εργασίας στον κλάδο της ναυτιλίας. Και σίγουρα τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία μπορούν σχετικά γρήγορα να σημειώσουν τις κεντρικές τάσεις που παρατηρούνται στην ναυτιλία. Όμως το νήμα και η άκρη του που αναδείχθηκαν τυχαία μέσα από την έρευνά μας δεν πρέπει να χαθεί. Οι πιο ακριβείς αριθμοί δεν μπορούν να υποκαταστήσουν τον λόγο και την οπτική όσων νέων ανθρώπων «δουλεύουν την θάλασσα» και βιώνουν άμεσα και καθημερινά την νέα πραγματικότητα της εργασίας μέσα στα σύγχρονα εμπορικά πλοία. Οι ερευνητές ας απλώσουμε το βλέμμα μας πιο μακριά, πέρα από το συνηθισμένο οπτικό μας πεδίο (Μπουρντιέ, 2005) κι ας αφουγκραστούμε με προσοχή τι σημαίνει για τους νέους ναυτικούς το ταξίδι με ένα σύγχρονο εμπορικό πλοίο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Θεοτοκάς, Γ., Λεκάκου, Μ., Πάλλης, Θ., Συριόπουλος, Θ. & Τσαμουργκέλης, Γ. (2008). *Ελληνική Ναυτιλία, Απασχόληση και Ανταγωνιστικότητα*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κασιμάτη, Κ. (1998). *Έρευνα για τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της απασχόλησης. Μελέτη Ι: Η επιλογή επαγγέλματος. Θεωρητικές αναφορές και εμπειρικές διερευνήσεις*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Kolodny, E. (1988). Recent trends in the regional crew enlistment of the Hellenic merchant fleet. The case of Greek Islands. *Studies in the Mediterranean World Past and Present: Collected papers*, 11, 207-228. [URL <http://hdl.handle.net/10086/14793>].
- Kolodziej, A. & Kolodziej-Durmas, A. (2018). Labour milieu of merchant seamen's crews – Economization verses Human relations. *Transformations in Business and Economics*, 17(1), 64-82.

Μπουρντιέ, Π. (2005). *Για την επιστήμη και τις κοινωνικές της χρήσεις*. Αθήνα: Πολύτροπον (επιμέλεια: Ν. Παναγιωτόπουλος).

Silos J.M., Pinielle, F., Medero J. & Walliser, J. (2012). Trends in the global market of crews: a case study. *Marine Policy*, 334(4), 845-858.

Φυκάρη, Ε. (2010). *Οι αλλαγές του ναυτικού επαγγέλματος από τη μεταπολεμική περίοδο έως σήμερα. Αναπαραστάσεις και βιώματα ναυτικών*. Μεταπτυχιακή διατριβή, Τμήμα Ναυτιλίας και Επιχειρηματικών Υπηρεσιών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Χαρισσοπούλου, Σ. (2007). *Η θάλασσα στην ελληνική λογοτεχνία*. Πτυχιακή εργασία, ΤΕΙ Ηπείρου, Σχολή Διοίκησης και Οικονομίας, Τμήμα Τουριστικών Επιχειρήσεων.

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Ασλάνογλου, Δ. (2014). Ανέλιξη για τους νέους των ΑΕΝ, *Maritime Economies*, 12.02.2014, 12-13.

Ασλάνογλου, Δ. (2012). Ναυτιλία και Ναυτική εκπαίδευση, *Ανδριακή*, Μάιος, σ. 8.

Μεικτά μεταναστευτικά ρεύματα στην Ελλάδα της κρίσης. Αφηγήσεις στον ημερήσιο Τύπο

Χριστίνα Βαρουξή

Ειδική Λειτουργική Επιστήμονας, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
cvarouxi@ekke.gr

Γρηγόρης Γκουγκούσης

Επιστημονικός συνεργάτης ΕΚΚΕ, Μεταπτυχιακός φοιτητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο
greggougousis@hotmail.com

Δημήτρης Τουρλίδας

Επιστημονικός συνεργάτης ΕΚΚΕ, Μεταπτυχιακός φοιτητής, ΕΚΠΑ
dimitris.95@windowslive.com

Ιφιγένεια Βάγια

Επιστημονική συνεργάτης ΕΚΚΕ, Εκπαιδευόμενη ερευνήτρια
ifivag95@hotmail.com

Ιωάννα Τσίγκανου

Διευθύντρια Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
jtsiganou@ekke.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η εισήγησή μας εξετάζει τα μέσα και τους τρόπους με τους οποίους ο ημερήσιος Τύπος στην Ελλάδα - μια χώρα που αντιμετωπίζει μαζικές μεικτές μεταναστευτικές ροές από το 2015 και μετά - κατασκευάζει ιστορίες και ανακαλεί στην ελληνική συλλογική μνήμη εικόνες μετανάστευσης από το παρελθόν της ελληνικής μεταναστευτικής εμπειρίας. Είναι επίσης στους στόχους της εισήγησής μας να εξετάσουμε εάν οι σχετικές αφηγήσεις που παρουσιάζονται στον ημερήσιο Τύπο προβάλλουν το μεταναστευτικό/προσφυγικό ζήτημα με έναν ανθρωποδικαιωματικό τρόπο ή με έναν τρόπο πολιτικοποίησης του ζητήματος. Η εισήγηση τέλος θα αναδείξει τη σχέση ανάμεσα στον δημοσιογραφικό λόγο για το μεταναστευτικό/προσφυγικό ζήτημα και των πολιτικών προσανατολισμών του ημερήσιου Τύπου, προκειμένου να δοκιμαστεί η υπόθεση ότι οι μύθοι και οι πραγματικότητες για την αναγκαστική μετανάστευση αντανακλούν αλλά και τροφοδοτούν συγκεκριμένους πολιτικούς στόχους και πολιτικές συζητήσεις.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Μετανάστες, Πρόσφυγες, Τύπος, Κρίση, Αφηγήσεις καταστροφής

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα μελέτη εκπονήθηκε στο πλαίσιο ερευνητικού έργου του ΕΚΚΕ με τίτλο «*Διαμορφωτές της κοινής γνώμης και προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα της κρίσης: η περίπτωση του ημερήσιου Τύπου*» το οποίο υλοποιείται από το 2016 κι εντεύθεν¹. Το χρονικό ανάπτυγμα της παρούσας μελέτης εκτείνεται από το Μάιο του 2015 μέχρι και τον Δεκέμβριο του 2016. Η χρονική αυτή περίοδος επιλέχθηκε στη βάση του ρυθμού αύξησης των αφίξεων προσφύγων και μεταναστών στη χώρα καθώς η ροή των αφίξεων κορυφώνεται κατά το μήνα Οκτώβριο του έτους 2015 ενώ έκτοτε ακολουθεί πτωτική πορεία².

Στόχος της μελέτης μας είναι να αναζητηθούν αφηγήσεις καταστροφών που συνδέονται με το προσφυγικό ζήτημα οι οποίες θα μας βοηθήσουν να επεξεργαστούμε τα αρχικά ερωτήματα της έρευνας. Ειδικότερα, η εισήγησή μας εξετάζει τους τρόπους με τους οποίους ο ημερήσιος αθηναϊκός Τύπος πανελληνίας κυκλοφορίας στη χώρα μας - μια χώρα που αντιμετωπίζει μεικτές μεταναστευτικές ροές από το 2015 και μετά - κατασκευάζει ιστορίες και ανακαλεί στην ελληνική συλλογική μνήμη εικόνες μετανάστευσης από το παρελθόν της ελληνικής εμπειρίας αλλά και εικόνες καταστροφών που έπληξαν το έθνος στην ιστορική του πορεία. Είναι επίσης στους στόχους της εισήγησής μας να εξετάσουμε εάν οι σχετικές αφηγήσεις καταστροφών που παρουσιάζονται στον Τύπο προβάλλουν το μεταναστευτικό/προσφυγικό ζήτημα με έναν ανθρωποδικαιωματικό τρόπο ή με έναν τρόπο πολιτικοποίησης του θέματος. Πιο συγκεκριμένα, θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε την πιθανή σχέση ανάμεσα στο δημοσιογραφικό λόγο για το προσφυγικό ζήτημα και των πολιτικών προσανατολισμών του Τύπου, προκειμένου να δοκιμασθεί η υπόθεση ότι οι μύθοι και οι πραγματικότητες για την αναγκαστική μετανάστευση αντανακλούν αλλά και τροφοδοτούν συγκεκριμένους πολιτικούς στόχους και πολιτικές συζητήσεις.

Για τους σκοπούς της παρούσας μελέτης από το πραγματικά ογκώδες υλικό του συνολικού ερευνητικού έργου επιλέξαμε να παρουσιάσουμε αναλύσεις των δημοσιευμάτων κατά το β' εξάμηνο του έτους 2015 των εφημερίδων Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, ΤΑ ΝΕΑ και Η ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΚΤΩΝ, οι οποίες καλύπτουν ένα ευρύ πολιτικό φάσμα. Η περίοδος αναφοράς επιλέχθηκε στη βάση του κριτηρίου αύξησης του αριθμού των αφίξεων προσφύγων και μεταναστών στη χώρα το 2015, έτος κατά το οποίο η Ελλάδα, ως πρώτη πύλη διέλευσης των συνόρων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, γνωρίζει μιαν έκρηξη στις ροές μεικτών μεταναστευτικών πληθυσμών οι οποίοι, μέσω Τουρκίας, ακολουθούν τη μεταναστευτική οδό της Ανατολικής Μεσογείου και των Δυτικών Βαλκανίων προς τις χώρες της Δυτικής και Βόρειας Ευρώπης³.

ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ - ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΣΥΓΚΕΙΜΕΝΟ

Στις απαρχές της δεύτερης δεκαετίας του 21ου αιώνα η ελληνική κοινωνία επλήγη από μια νέα

1 Στο έργο συμμετέχουν οι: Ιωάννα Τσίγκανου και Χριστίνα Βαρουξή (επιστημονικά υπεύθυνες), Ελίνα Ροϊνιώτη, Γρηγόρης Γκουγκούσης, Δημήτρης Τουρλίδας, Ιφιγένεια Βάγια και Αντωνία Αργυρού.

2 UNHCR, Sea and land arrivals monthly, Operational Portal, Mediterranean Situation, Greece.

3 Για τις κύριες μεταναστευτικές οδούς προς την Ευρώπη βλ. Frontex, Migratory Routes στο <https://frontex.europa.eu/along-eu-borders/migratory-map/>

στη σύγχρονη ιστορία της και δραματική σε ένταση και έκταση οικονομική κρίση⁴, η οποία, καθώς επιβάλλεται σε μια κοινωνία που ήδη διακατέχεται από ένα *σύστημα αξιών και πεποιθήσεων κλειστό και εσωστρεφές*⁵, φαίνεται να επιδρά αρνητικά στην κοινωνική ανοχή προς τους μετανάστες. Με το τέλος της δεκαετίας, το ελληνικό κοινό εμφανίζει αυξημένη δυσανεξία απέναντι στους «ξένους» εκτιμώντας πως οι τελευταίοι επιδρούν περισσότερο αρνητικά, παρά θετικά, στην εθνική οικονομία και την πολιτισμική ζωή του τόπου (Τσίγκανου, 2011). Όπως φαίνεται, κατά την πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα η ξеноφοβική δυσανεξία συνεχώς διευρύνεται και αντανάκλα το επίσης διαπιστωμένο χάσμα ανάμεσα σε μια δυναμική εξωστρεφή δημοκρατική αναδιάρθρωση των κοινωνικών σχέσεων και μια αντίρροπη εθνοτική-ταυτοτική αναδίπλωση (Βούλγαρης, 2007)⁶.

Σε αυτό το πλαίσιο, κι ενώ οι αμιγείς μεταναστευτικές ροές προς την Ελλάδα ακολουθούσαν ήδη μια αύξουσα πορεία από το 1990 κι εντεύθεν, η οποία είχε προσωρινά ανακοπεί κατά τα πρώτα χρόνια έλευσης της κρίσης, έρχεται να προστεθεί το 2015 και το προσφυγικό ζήτημα, ως αποτέλεσμα των ευρύτερων μετασχηματισμών που έχουν επιφέρει τόσο η παγκοσμιοποίηση όσο και κυρίως οι γεωπολιτικές συγκρούσεις συμφερόντων, οι πόλεμοι και η ένοπλη βία στην εγγύτατη και μέση ανατολή.

Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία των ελληνικών αρχών, μέσα σε δύο χρόνια (2015-2016) καταγράφηκαν 1.200.000 αφίξεις μεταναστών και προσφύγων στα ελληνικά νησιά πρώτης υποδοχής (Λέσβος, Χίος, Σάμος, Λέρος και Κως), εκ των οποίων 872.519 το 2015 και 172.465 το 2016, 7.000 αφίξεις μέσω χερσαίων συνόρων, εκ των οποίων 3.713 το 2015 και 2.810 το 2016, 50.000 διασώσεις στη θάλασσα και 765 συλλήψεις διακινητών. Στη συνέχεια, το 2017 οι προσφυγικές ροές παρουσίασαν ύφεση σε σύγκριση με τα δύο προηγούμενα χρόνια, το 2018 εμφανίστηκαν σχετικά αυξημένες, ενώ κατά το Α' τρίμηνο του 2019 καταγράφεται μια σημαντική μείωση σε σχέση με το αντίστοιχο περσινό διάστημα, τόσο όσον αφορά τις αφίξεις από τα θαλάσσια σύνορα των νησιών του Αιγαίου όσο και αυτές από τα ελληνοτουρκικά χερσαία σύνορα, στον Έβρο⁷.

Πιο αναλυτικά, με βάση τα στατιστικά στοιχεία της Ύπατης Αρμοστείας του Ο.Η.Ε. για τους Πρόσφυγες,⁸ το 2015 κατέφθασαν συνολικά στην Ελλάδα 861.630 αιτούντες άσυλο και μετανάστες, εκ των οποίων 856.723 στα ελληνικά νησιά και 4.907 μέσω των χερσαίων συνόρων, ενώ το διάστημα αυτό (2015) 799 άνθρωποι έχασαν τη ζωή τους στη θάλασσα ή ήταν αγνοούμενοι. Το 2016 οι συνολικές αφίξεις στη χώρα ανέρχονται σε 177.234 άτομα, εκ των οποίων 173.450 στα ελληνικά νησιά και 3.784 στην ενδοχώρα, το 2017 ανέρχονται σε 36.310, εκ των οποίων 29.718 είναι θαλάσσιες και 6.592 χερσαίες, το 2018 αυξάνουν 45% σε σύγκριση με το 2017 και ανέρχονται σε 50.508, εκ των οποίων 32.494 γίνονται από τα θαλάσσια σύνορα και 18.014 από τα χερσαία, ενώ έως τον Απρίλιο

4 Ενδεικτικά και αντί άλλων, βλ. Petropoulos & Tsobanoglou (2014).

5 Βούλγαρης Ι., (2003): «Στον σκληρό πυρήνα του πολιτισμικού συντηρητισμού», ΤΑ ΝΕΑ, Σαββατοκύριακο 22-23/11/2003, ΒΙΒΛΙΟΔΡΟΜΙΟ, σ. 55/15.

6 Βλ. επίσης σχετικά σχόλια των Π. Καφετζή και Ι. Βούλγαρη στην ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, 6/11/2003, σχολιάζοντας τα αποτελέσματα του 1ου γύρου της ΕΚΕ.

7 Υπουργείο Ψηφιακής Πολιτικής, Τηλεπικοινωνιών και Ενημέρωσης, Προσφυγική Κρίση 2015-2016, Φεβρουάριος 2017, Προσφυγική Κρίση-Fact sheet, Ιανουάριος 2017, Ενημερωτικά Δελτία για το Προσφυγικό-Μεταναστευτικό, τ. 1-6, 2018-2019.

8 UNHCR, Operational Portal, Mediterranean Situation, Greece, όπ.π.

2019 έχουν καταγραφεί 11.014 συνολικές αφίξεις, εκ των οποίων 7.097 μέσω θαλάσσης και 3.917 στην ενδοχώρα (Βλ. Πίνακα 1). Σύμφωνα με τα στοιχεία της Ύπατης Αρμοστείας, τους πρώτους μήνες του 2019 η Λέσβος έχει δεχθεί τις περισσότερες νέες αφίξεις από τη θάλασσα (39%) ακολουθούμενη από τα Δωδεκάνησα (28%), τη Σάμο (22%) και τη Χίο (11%), ενώ η πλειονότητα όσων εισέρχονται δια θαλάσσης προέρχονται από το Αφγανιστάν (40%), τη Συρία (13%) και το Ιράκ (13%). Οι περισσότεροι από τους νεοεισερχόμενους είναι γυναίκες (23%) και παιδιά (38%), με περίπου 7 στα 10 παιδιά να είναι μικρότερα της ηλικίας των 12 ετών, ενώ 15% των παιδιών έχουν δηλωθεί ως ασυνόδευτα ή χωρισμένα από τους γονείς τους⁹.

Πίνακας 1. Αφίξεις προσφύγων και μεταναστών στην Ελλάδα (2014-2019)

Έτος	Συνολικές	Θαλάσσιες	Χερσαίες	Νεκροί/αγνοούμενοι
2019 (Απρ.)	11.014	7.097	3.917	
2018	50.508	32.494	18.014	174
2017	36.310	29.718	6.592	59
2016	177.234	173.450	3.784	441
2015	861.630	856.723	4.907	799
2014	43.318	41.038	2.280	405

Πηγή: Ύπατη Αρμοστεία του Ο.Η.Ε. για τους Πρόσφυγες

Σε αυτές τις συνθήκες και παρά το γεγονός ότι ήδη από το 2015 η Ελλάδα βρισκόταν σε βαθειά οικονομική αλλά και πολιτική κρίση μετά και από την επιβολή των capital controls το καλοκαίρι του 2015, οι Έλληνες φέρονται να είναι λιγότερο εξαιρετικά αρνητικοί προς τους πρόσφυγες από άλλους ευρωπαϊκού λαούς ενώ η μεγάλη πλειοψηφία διακατέχεται από μια εξαιρετική αίσθηση ευθύνης για βοήθεια¹⁰. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι σύμφωνα με τις έρευνες του Ευρωβαρόμετρου, το Νοέμβριο του 2015, το 85% των Ελλήνων πολιτών δηλώνει ότι η Ελλάδα πρέπει να βοηθάει τους πρόσφυγες, ποσοστό πολύ υψηλότερο του ευρωπαϊκού μέσου όρου (65%) καθώς και το υψηλότερο που έχει καταγραφεί στην Ελλάδα έκτοτε¹¹ (Βλ. Πίνακα 2).

Πίνακας 2. Σε ποιο βαθμό συμφωνείτε ή διαφωνείτε με κάθε μία από τις παρακάτω δηλώσεις;

Η χώρα μας πρέπει να βοηθάει τους πρόσφυγες (% - ΣΥΝΟΛΟ 'ΣΥΜΦΩΝΩ')

	EB 84 11/2015	EB 85 5/2016	EB 86 11/2016	EB 87 5/2017	EB 88 11/2017	EB 89 3/2018	EB 90 11/2018
EL	85	68	72	77	70	78	75
ΕΕ28	65	63	66	67	67	67	69

Πηγή: Τακτικά Ευρωβαρόμετρα 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, Ευρωπαϊκή Επιτροπή

9 UNHCR Greece, Sea Arrivals Dashboard Overview April 2019, 9 May 2019.

10 Tent Tracker: Public Perceptions of the refugee crisis, Greece, November 2015, TENT Foundation.

11 Τακτικά Ευρωβαρόμετρα 84 (11/2015), 85 (5/2016), 86 (11/2016), 87 (5/2017), 88 (11/2017), 89 (3/2018), 90 (11/2018), Ευρωπαϊκή Επιτροπή.

Σε αυτό το περιβάλλον αξίζει να σημειωθεί επίσης ότι με βάση ερευνητικά πορίσματα του Ευρωβαρόμετρου¹² κατά την αντίληψη των Ελλήνων πολιτών τα ΜΜΕ διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης με τον τρόπο που παρουσιάζουν το μεταναστευτικό – προσφυγικό ζήτημα. Οι Έλληνες πολίτες θεωρούν ότι τα ΜΜΕ έχουν ένα πολύ σημαντικό (40%) ή αρκετά σημαντικό (40%) ρόλο στην προώθηση της επιτυχούς ένταξης μεταναστών. Όσον αφορά δε στο επίπεδο ενημέρωσης για τη μετανάστευση και το πώς αυτή παρουσιάζεται στα ΜΜΕ, οι Έλληνες θεωρούν ότι είναι καθόλου (18%) ή όχι και τόσο καλά ενημερωμένοι (51%) για θέματα που αφορούν μετανάστευση και ένταξη. Η ελληνική κοινή γνώμη εμφανίζεται επίσης διχασμένη στο ερώτημα κατά πόσο τα ΜΜΕ παρουσιάζουν τα θέματα σχετικά με τους μετανάστες αντικειμενικά ή υπερβολικά αρνητικά. Ειδικότερα, ενώ σχεδόν 4 στους 10 Έλληνες (38%) αξιολογούν ως αντικειμενική την παρουσίαση από τα ΜΜΕ των θεμάτων σχετικά με τους μετανάστες, άλλοι τόσοι περίπου (31%) εκτιμούν ότι αυτά τα θέματα παρουσιάζονται υπερβολικά αρνητικά. Αντιθέτως, το ποσοστό των Ελλήνων πολιτών που θεωρεί ότι τα θέματα αυτά παρουσιάζονται από τα ΜΜΕ υπερβολικά θετικά περιορίζεται στο 23%, ποσοστό το οποίο ωστόσο, μαζί με αυτά της Τσεχίας (22%) και της Σλοβακίας (23%), είναι από τα υψηλότερα θετικά ποσοστά που σημειώνονται από κράτη-μέλη της ΕΕ. Σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας, η αρνητική απεικόνιση των μεταναστών από τα ΜΜΕ μπορεί, κατά την εκτίμηση των Ελλήνων, να αποτελέσει εμπόδιο (36%) και μάλιστα σημαντικό (48%) στην επιτυχή ένταξη των μεταναστών στη χώρα. Παράλληλα συμφωνούν (43%) ή τείνουν να συμφωνήσουν (46%) ότι η καλύτερη προετοιμασία των τοπικών κοινωνιών με την παροχή πληροφοριών για τους μετανάστες και τη μετανάστευση είναι ένα από τα μέτρα που θα στήριζε την ένταξη των μεταναστών.

ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ ΣΤΟΝ ΗΜΕΡΗΣΙΟ ΤΥΠΟ

Η προσέγγιση

Για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης εξετάσαμε όλα τα φύλλα των τριών εφημερίδων (Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, ΤΑ ΝΕΑ και Η ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΚΤΩΝ) που εκδόθηκαν από τον Μάιο μέχρι και τον Νοέμβριο του 2015. Εντοπίστηκαν συνολικά 400 άρθρα της ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ, 335 άρθρα των ΝΕΩΝ και 650 άρθρα της ΕΦΗΜΕΡΙΔΑΣ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΚΤΩΝ, τα οποία αναφέρονταν στο μεταναστευτικό και προσφυγικό ζήτημα. Από τα άρθρα αυτά επελέγησαν τα άρθρα στα οποία υπήρχε ρητή η υπόρρητη αναφορά σε εικόνες καταστροφής. Συνολικά καταγράφηκαν 120 κείμενα στα οποία διενεργήθηκε ποιοτική ανάλυση περιεχομένου με στόχο την ανάδειξη σχετικών *εικόνων καταστροφής*¹³ Ως εκ τούτου βασική αναλυτική κατηγορία της διερεύνησης αποτέλεσε η έννοια και το περιεχόμενο της *καταστροφής* και οι νοηματοδοτήσεις της με βάση τις οποίες συγκροτούνται και κατασκευάζονται εικόνες ή/και αναπαραστάσεις καταστροφής εντός του δημοσιογραφικού λόγου περί αναγκαστικής μετανάστευσης. Οι αναλύσεις των δημοσιευμάτων των εφημερίδων που αναφέραμε ήδη, κατά την περίοδο αναφοράς, αναδεικνύουν τρία κυρίαρχα αφηγηματικά πλαίσια: το πλαίσιο ανθρωπιστικής κρίσης και καταστροφής, το πλαίσιο αλληλεγγύης στην ανθρωπιστική κρίση και καταστροφή και το πλαίσιο διαχείρισης της εν λόγω κρίσης.

12 Ειδικό Ευρωβαρόμετρο 469 «Η ένταξη των μεταναστών στην Ευρωπαϊκή Ένωση», Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Απρίλιος 2018.

13 Για την ανάλυση περιεχομένου βλ. ενδεικτικά και αντί άλλων, Bradley, F. (1999), Boyatzis, R. (1988), Kimberly A. Neuendorf (2002), Πούρκος, Μ. & Δαφέρμος, Μ. (2010), Τσιώλης, Γ. (2015).

Το αφηγηματικό πλαίσιο ανθρωπιστικής κρίσης και καταστροφής

Το αφηγηματικό πλαίσιο ανθρωπιστικής κρίσης και καταστροφής αποτελεί κυρίαρχο αφηγηματικό πλαίσιο και στις τρεις εφημερίδες που εξετάσαμε. Το πλαίσιο αυτό συγκροτείται και αρθρώνεται με ρητορεία που χτίζει το μεταναστευτικό-προσφυγικό ζήτημα του 2015 μέσα από εικόνες μιας ανθρώπινης καταστροφής που πλήττει άτομα και κοινωνικές ομάδες, καταστροφής του σήμερα που ενεργοποιεί το συλλογικό ασυνείδητο των Ελλήνων και ανασύρει στο προσκήνιο μνήμες καταστροφής από το ιστορικό, κοινωνικό, πολιτικό και πολιτιστικό παρελθόν «του γένους» στην μακραίωνη ιστορική του πορεία. Βεβαίως ο *κοσμοπολίτικος* χαρακτήρας του ελληνισμού επιτρέπει την ανάλυση κοινωνικο-ιστορικών συγκείμενων που αναφέρονται στην Ευρώπη, την Εγγύς και Μέση Ανατολή, καθώς και άλλες χώρες της Μεσογείου.

Ειδικότερα το συγκεκριμένο αφηγηματικό πλαίσιο αξιοποιεί πραγματολογικά και συμβολικά στοιχεία, μνήμες, μύθους και παραδόσεις ως εξής:

Ρητές είναι οι αναφορές στο πλούσιο γεωφυσικό ανάγλυφο της χώρας: Έτσι, καθώς η ροή των μετακινούμενων πληθυσμών προς τη χώρα μας συντελείται κυρίως μέσω θαλάσσης (τη Μεσόγειο και το Αιγαίο), είναι οι αρνητικές όψεις της θάλασσας που κυριαρχούν. Κατά το αφήγημα και των τριών εφημερίδων η τραγωδία «ανυπεράσπιστων και τρομαγμένων» προσφύγων στις θάλασσές μας εμφανίζεται σαν να μην έχει τέλος. Με το προσφυγικό ζήτημα του 2015 διενεργείται μια πραγματολογική αλλά και αφηγηματική – αναπαραστασιακή μεταλλαγή των ελληνικών ακρογιαλιών και νησιών της μεθορίου σε *τόπους θυσίας και μαρτυρίας*. Διάφορες «σοκαριστικές εικόνες» θανάτου επιτείνουν την αφήγηση της ανθρωπιστικής κρίσης και καταστροφής. Ο Τύπος γίνεται μάρτυρας «της τραγικής απώλειας εκατοντάδων ανθρώπων στα νερά της Μεσογείου», μιας Μεσογείου που «μεταμορφώνεται σε θαλάσσιο νεκροταφείο», σε «μια εκατόμβη θυμάτων» με «πολύνεκρα περάσματα». Έτσι συγκροτείται ένα αφήγημα με όρους που παραπέμπουν σε μετατροπή του ανοικτού και φωτεινού τόπου της χώρας σε τόπο οδύνης.

Στη συνέχεια, άλλοτε με πραγματικούς, άλλοτε με συμβολικούς όρους, άλλοτε ρητά και άμεσα και άλλοτε υπόρρητα και συγκαλυμμένα, εξυφαίνονται σενάρια πολλαπλών επικείμενων κινδύνων και απειλών εξ αφορμής του προσφυγικού ζητήματος. Με την επίκληση απειλών που εκπορεύονται από το υγρό στοιχείο. Με ρητές και υπόρρητες αναφορές στη δημοκρατία που βρίσκεται σε κίνδυνο – ή με την ειρήνη, την ελευθερία και την εθνική ανεξαρτησία να πλήττονται ή να τελούν υπό αμφισβήτηση. Με την απειλή απώλειας κεκτημένων. Με την απειλή που εκφέρεται μέσα από μεταφορές φυσικών καταστροφών. Με την απειλή που εκφέρεται με την επίκληση καταστροφών που επέρχονται από «επικίνδυνους άλλους» για την τάξη, την ασφάλεια και την ευημερία της κοινότητας υποδοχής, καθώς και για τη θρησκευτική και πολιτισμική της ταυτότητα. Με την απειλή επικείμενης καταστροφικής βίας, της καταστροφής του πολέμου και με αναφορές σε πραγματικά ή δυνητικά θύματα. Συχνά καταγράφονται επικλήσεις προσφυγής σε «καταστάσεις εκτάκτου ανάγκης» καθώς ο όγκος των προσφύγων και μεταναστών «προκαλεί έμφραγμα» ενώ η δημοκρατία απειλείται και από «το βαλκανικό πέρασμα τζιχαντιστών... που χρησιμοποιούν το μεταναστευτικό ρεύμα για να δημιουργήσουν τρομοκρατικούς πυρήνες επί ευρωπαϊκού εδάφους». Με τον τρόπο αυτό δημιουργούνται αφηγηματικά «δομικοί συσχετισμοί» μεταξύ μετανάστευσης και εγκληματικότητας ή/και τρομοκρατίας ή οικονομικής κρίσης που ενεργοποιούν αμυντικά αντανάκλαστικά και αναμοχλεύουν αισθήματα φυλετικού φόβου.

Με όλους τους παραπάνω τρόπους επανέρχονται στο προσκήνιο βαθιές αβεβαιότητες της ιστορίας, ανασύρονται απειλές και φόβοι από τόπους και χώρους «σκοτεινούς», εποχές λήθης, συγκυρίες πολέμων, εμφυλίων, ξεριζωμών αλλά και σύγχρονων εγκλωβισμών, εγκλεισμών, κακοποιήσεων και καταστροφών χωρών, πληθυσμών αλλά και προσώπων.

Ο ιστός της αφήγησης εξυφαίνεται γύρω από ένα διπολικό ιστορικο-πολιτισμικό συγκείμενο στο οποίο πρωταγωνιστούν κυρίαρχα η φωτεινή ελληνική φιλοξενία, η φιλοτιμία και η ανοχή απέναντι σε παρελθόντες και σημερινούς τόπους σκότους, βαρβαρότητας και εκμετάλλευσης.

Το αφηγηματικό πλαίσιο αλληλεγγύης στην ανθρωπιστική κρίση και καταστροφή - τα αντισταθμίσιμα

Οι εικόνες καταστροφής αντισταθμίζονται ισχυρά από την παράλληλη και παράπλευρη επίκληση και προσφυγή σε αφηγήσεις που εγείρουν το θυμικό, επικαλούνται την πατροπαράδοτη ηθική αξία του γένους προς φιλοξενία, την αρχέγονη φιλική και προστατευτική αντιμετώπιση από θεούς και ανθρώπους των ικετών και των κατατρεγμένων, αλλά και την ενεργοποίηση της μνήμης και του συλλογικού ασυνείδητου από εικόνες της ελληνικής προσφυγιάς, ως αποτέλεσμα εθνικών καταστροφών και διώξεων ανά τους αιώνες.

Οι Έλληνες «στο βλέμμα του (σύγχρονου) μετανάστη (στο οποίο) αποτυπώνονται ένα σκληρό παρελθόν και ένα αβέβαιο μέλλον», βλέπουν την ίδια την ιστορία τους. Το συναίσθημα ενεργοποιείται αυτόματα και δημιουργεί ταυτίσεις και φορτίσεις αδημονίας για τη σωτηρία ανθρώπων «καθώς αυτή η κρίση μας ραγίζει την καρδιά!». Με την τροφοδότηση συναισθημάτων, όπως ενδεικτικά, ντροπής, συμπάθειας, συμπόνιας, αλληλεγγύης, και ενσυναίσθησης, επανέρχονται στο προσκήνιο οι αξίες της ευθύνης και του καθήκοντος. Στο πλαίσιο αυτό η συναισθηματική κάλυψη της απώλειας μέσω εικόνων του ανθρώπινου πόνου και της σκληρής πραγματικότητας των αναγκαστικών μαζικών μετακινήσεων πληθυσμών επενεργούν συνεργατικά με το αφήγημα της ανθρωπιστικής κρίσης και καταστροφής και αντισταθμιστικά ως προς το αφήγημα των επικείμενων κινδύνων και απειλών. Η μορφή κάλυψης που επικεντρώνεται στο ανθρώπινο κόστος εκτοπίζει από το δημοσιογραφικό λόγο τη ρητορική του μίσους και του ρατσισμού.

Επιπρόσθετα, η προσφυγική κρίση σε πολλές αναφορές του ημερήσιου τύπου τοποθετείται εντός του συνεχούς του εθνικού αφηγήματος, με πολλούς από τους αρθρογράφους να ανατρέχουν με στερεοτυπικό τρόπο σε κυρίαρχες και πολιτισμικά οικείες αφηγήσεις που αντλούν από την αρχαιοελληνική ιστορία και μυθολογία. Σε αυτό το πλαίσιο ο «Ξένιος Δίας» ανακάμπει ως σύμβολο των καιρών καθώς μεταφέρεται και αγκαλιάζει κάθε είδηση φιλοξενίας στη χώρα μας και αλλού. Ο ελληνισμός εμφανίζεται να καθοδηγεί τις συνειδήσεις και να προσφέρει ξανά πολιτισμό μεταλαμβάνοντας με τη δάδα του ειρηνοποιού τις οικουμενικές αξίες και το καθήκον της ανθρωπότητας. Όπως ρητά διατυπώνεται «πρέπει να φωνάξουμε όλοι με μια φωνή «Ξυπνήστε!».

Το αφηγηματικό πλαίσιο διαχείρισης της ανθρωπιστικής κρίσης και καταστροφής

Το αφηγηματικό αυτό πλαίσιο, όπου οι αριθμοί φαίνεται να κυριαρχούν έναντι των ανθρώπων, συγκροτείται γύρω από τις έννοιες αφενός της αποθάρρυνσης και της απομάκρυνσης και αφετέρου του ελέγχου και της αποτροπής όσων έχουν ανάγκη και αναζητούν προστασία σε δύο κυρίαρχους πόλους: σε μια καταστροφική διαχείριση του προσφυγικού ζητήματος από τον πολιτισμένο δυτικό κόσμο, *τους δυνατούς της γης* και σε μια εξίσου καταστροφική διαχείριση από το ελληνικό

κράτος. Η Ευρωπαϊκή Ένωση εμφανίζεται αδιάφορη και αδύναμη στη διαχείριση του ζητήματος. Συχνά στηλιτεύεται η «ανεπάρκεια της Ευρώπης μπροστά στο δράμα της μετανάστευσης», πίσω από την οποία κρύβεται η αδυναμία της να παρέμβει σε μια σειρά μεγάλα διεθνή προβλήματα. Καθώς οι Ευρωπαίοι «θέλουν τους πρόσφυγες έξω από την πόρτα τους» επινοούν σενάρια «αλληλεγγύης» τα οποία καταλήγουν σε επίταση της ανθρωπιστικής κρίσης, καθώς στο «τσουνάμι των προσφύγων αντιτίθεται η απροθυμία των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης να συνδράμουν στην αρωγή προς τους πρόσφυγες που έρχονται θαλασσοδαρμένοι από εμπόλεμες χώρες στις ακτές της Ελλάδας και της Ιταλίας».

Στο πλαίσιο αυτό ανιχνεύονται επερχόμενες καταστροφές, κίνδυνοι και απειλές με την καταστροφική αναληγσία χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με την καταστροφική διαχείριση των αποκλεισμών, στα καθ' ημάς με την υπόρρητη αρχετυπική εικόνα του «χάους» να υπογραμμίζει τα δημοσιεύματα περί καταστροφικής διαχείρισης του προσφυγικού ζητήματος τόσο σε ευρωπαϊκό όσο και σε εθνικό επίπεδο. «Και η δυστυχία απλώνεται». Όπως ξεκάθαρα αποτυπώνεται, οι εικόνες καταστροφής κυριαρχούν, αναδεικνύοντας έτσι το μέγεθος της αδυναμίας διαχείρισης των μεταναστευτικών ροών στην επικράτεια, την πόλη και τη γειτονιά. Στο πλαίσιο αυτό η έμφαση τίθεται στην τεχνική αναφορά των διαπλεκομένων θεμάτων με ρητή επιστράτευση της δύναμης των αριθμών η οποία ενδεχομένως να υποκρύπτει μια υποκριτική ιδεολογικά ουδέτερη δημοσιογραφική κάλυψη των γεγονότων.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Αφηγήσεις και νοηματοδοτήσεις του προσφυγικού ζητήματος μπορούν να επιτελεστούν με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους.¹⁴ Στην ανάλυση περιεχομένου των δημοσιευμάτων του Τύπου την οποία εμείς διενεργήσαμε προκύπτει αβίαστα το συμπέρασμα ότι ως προς την «έκθεση» του προσφυγικού ζητήματος στον Τύπο κατά την περίοδο του πρώτου «κύματος» μαζικών αφίξεων προσφύγων και μεταναστών στη χώρα, η πολιτική προδιάθεση και το πολιτικό στίγμα των εφημερίδων που εξετάσαμε εμφανίζονται ως πολιτικά ουδέτερα. Δηλαδή, σε αυτήν την πρώτη φάση των μαζικών μεικτών μεταναστευτικών ροών, τα κυρίαρχα αφηγηματικά πλαίσια του δημοσιογραφικού λόγου περί καταστροφής ξεφεύγουν από τη στενή συντηρητική ή προοδευτική πολιτική τοποθέτηση της κάθε εφημερίδας. Πιθανόν αυτό να οφείλεται στο ότι ο Τύπος αφουγκραζόμενος τα μηνύματα των καιρών διακατέχεται κατά την περίοδο αυτή από την ίδια αμηχανία διαχείρισης μιας ανυπέρβλητου μεγέθους ανθρώπινης τραγωδίας την οποία επέδειξαν και τα Κράτη. Προς επίρρωση αυτού του επιχειρήματος τονίζουμε πως οι διαφοροποιήσεις που εφάπτονται του πολιτικού προφίλ κάθε εφημερίδας εμφανίζονται ξεκάθαρα στην πορεία, κατά τους επόμενους μήνες και αφού το αρχικό ξάφνιασμα έχει υποχωρήσει. Η πολιτικοποίηση του προσφυγικού/μεταναστευτικού ζητήματος φαίνεται πως επισυμβαίνει αφού έχει διενεργηθεί το δημοψήφισμα του 2015, οι διαπραγματεύσεις με την Ευρωπαϊκή Ένωση για το ενδεχόμενο ενός άτακτου Grexit οξύνονται, και

14 Ενδεικτικά παραπέμπουμε σχετικές μελέτες ως εξής:

Megrelis, N. (2017), Greece: Media's double vision as migrant crisis catches the world's imagination in *How does the media on both sides of the Mediterranean report on migration?*, Ethical Journalism Network. Ahad, A. & Banulescu-Bogdan, N. (2019), *Communicating strategically about immigrant integration: Policymaker perspectives*, Migration Policy Institute Europe. Ethical Journalism Network (2016), *Five Point Guide for Migration Reporting*. Respect Words (2018), *Δημοσιογραφική κάλυψη θεμάτων μετανάστευσης και μειοψηφιών: προσέγγιση και κατευθυντήριες γραμμές*.

έχει συντελεστεί ένας «πολιτικός σεισμός» με την επιβολή των *capital controls*. Η πολιτικοποίηση του προσφυγικού ζητήματος εντάσσεται στη «σκληρή» πολιτικά δημοσιογραφική ατζέντα και αλέθεται στον μύλο της ευρύτερης πολιτικής αντιπαράθεσης αυτής της περιόδου, με κυρίαρχη την εθνική εστίαση.

Σε αυτό το πολιτικό υπόβαθρο, οι τρεις εφημερίδες που εξετάσαμε κτίζουν ένα αφήγημα καταστροφών σε έναν τόπο γεμάτο ήλιο, γη και θάλασσα, στοιχεία και τα τρία της χώρας μας που αξιοποιούνται κυριολεκτικά, μεταφορικά, συμβολικά, αντιθετικά, συνειρμικά. Η Ελλάδα εμφανίζεται με όλους τους συναφείς θεούς και δαίμονές της ως τόπος μεταφοράς της θυσίας προσφύγων και μεταναστών σε βωμούς πλεονεξίας ισχυρών «άλλων». Εμφανίζεται να υποδέχεται ναυαγία αθών ανθρώπων και ψυχών με την αθωότητα της ζεστασιάς του τόπου και των ανθρώπων του. Η προσφορά αυτή όμως έχει τίμημα. Ένα αντίτιμο μνήμης καταστροφών που επανέρχονται απειλητικά από το παρελθόν στο προσκήνιο και υπογραμμίζουν την τύχη των μικρών απέναντι στους ισχυρούς της γης. Έτσι κυρίαρχες ταυτίσεις επιτελούνται ανάμεσα στο ελληνικό δράμα του 2015 και το προσφυγικό δράμα του 2015. Εντός του αφηγηματικού πλαισίου των καταστροφών της προσφυγικής τραγωδίας εντοπίζεται ένα παράλληλο αφηγηματικό πλαίσιο καταστροφών παρελθόντων και τωρινών που αφορούν τον ίδιο τον ελληνικό λαό. Καταστροφών ξεριζωμών, προσφυγιάς, πολέμων, εμφυλίων, ναυαγίων, εκμεταλλεύσεων. Όλα τα στοιχεία είναι παρόντα και στα δύο ταυτοτικά αφηγήματα. Είναι σαν να λέμε τη δική μας μακραιώνη ιστορία καταστροφών μέσα από το σύγχρονο δράμα των προσφύγων.

Οι τρεις εφημερίδες που εξετάσαμε επινοούν και κατασκευάζουν ένα αφηγηματικό πλαίσιο αλληλεγγύης στην ανθρωπιστική κρίση και καταστροφή και μάλιστα στην Ελλάδα της κρίσης. Και οι τρεις εφημερίδες ανατρέχουν και ανασύρουν πολιτισμικές αξίες και σύμβολα, ιδεώδη, πατροπαράδοτα και εν πολλοίς πατρογονικά ήθη κι έθιμα και εγκαλούν το θυμικό, ενεργοποιούν τις συνειδήσεις, υπενθυμίζουν δικαιώματα και υποχρεώσεις, ενώ παράλληλα εξυμνούν τις βασικές αρετές του γένους: την φιλοξενία, την αλληλεγγύη και την ενσυναίσθηση. Λαός «ψυχοπονιάρης», προστρέχει τον «άλλον» στη δυστυχία και τη φτώχεια. Ο Έλληνας συμπαραστέκεται. Όμως το αφηγηματικό πλαίσιο αλληλεγγύης στην ανθρωπιστική κρίση και καταστροφή των αναγκαστικά μετακινούμενων πληθυσμών εμπερικλείει και το αφηγηματικό πλαίσιο των αδιεξόδων, της κοινωνικής ανασφάλειας, των κινδύνων και απειλών που εντοπίζονται πρωτίστως στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία. Είναι σαν το αφήγημα να συγκροτείται γύρω από τις κυρίαρχες αβεβαιότητες και τα τραύματα που επικρατούν στην Ελλάδα της κρίσης και ως προς τα οποία το προσφυγικό ζήτημα δρα θεραπευτικά. «Υπάρχουν και χειρότερα!».

Τέλος και οι τρεις εφημερίδες επινοούν και κατασκευάζουν ένα αφηγηματικό πλαίσιο διαχείρισης της ανθρωπιστικής κρίσης και καταστροφής. Το αφήγημα εδώ συγκροτείται με τους όρους του *πολιτικού παιχνιδιού* εν καιρώ ειρήνης αλλά και ενός *ορατού* πολέμου. Ενός πολιτικού παιχνιδιού το οποίο οδηγεί σε έναν ατελέσφορο διακανονισμό τόσο σε επίπεδο χώρας όσο και σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το αφήγημα υπογραμμίζει μια αναντιστοιχία λόγων και έργων καθώς και ένα προσωπείο υποκρισίας αναφορικά με τους ευρωπαϊκούς χειρισμούς. Επιπρόσθετα το αφήγημα αυτό αποκαλύπτει την ιστορική ανεπάρκεια και αναποτελεσματικότητα του Κράτους απέναντι σε καταστάσεις που έχουν τον χαρακτήρα του κατεπείγοντος. Σε αυτό το αφηγηματικό πλαίσιο διαχείρισης της ανθρωπιστικής κρίσης και καταστροφής εντοπίζεται και ένα υποκρυπτόμενο παράλληλο αφήγημα το οποίο αφορά κυρίως τη διαχείριση της κρίσης ανάμεσα στην Ελλάδα και

την Ευρώπη το καλοκαίρι του 2015 και όχι αυτό καθαυτό το προσφυγικό ζήτημα. Θα λέγαμε ότι το προσφυγικό ζήτημα μετατρέπεται σε ένα θέμα διαχείρισης, συμβολοποίησης και εξιστόρησης των προβληματικών σχέσεων ανάμεσα στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση, σε μια ιστορική περίοδο που οι σχέσεις αυτές είναι ιδιαίτερα τεταμένες, με την «προσφυγική» κρίση να επικαλύπτεται και να διαπλέκεται με την «οικονομική κρίση», και οι δυο μαζί να ανακαλούν προγενέστερες τραυματικές εμπειρίες του ελληνικού λαού.

Εν κατακλείδι, τα τρία αυτά αφηγήματα καταστροφής δεν εξυφαίνονται αυτόνομα και διακριτά. Συνήθως αλληλοδιαπλέκονται, ο δε λόγος περί καταστροφών που είναι παρελθούσες, παρούσες ή επίκεινται, νοηματοδοτεί και τα τρία αφηγηματικά πλαίσια με τρόπους συχνά ανάμεικτους. Και τα τρία αφηγήματα κτίζονται με ανάλογο τρόπο και από τις τρεις εφημερίδες. Με τη διόγκωση όμως του προσφυγικού ζητήματος εμφανίζονται και οι αποκλίσεις που συνδέονται με την πολιτική τοποθέτηση κάθε εφημερίδας. Συνεπώς, η ιδεολογική ουδετερότητα αντιμετώπισης του θέματος στον Τύπο σταδιακά αίρεται. Έτσι η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ δίνει μεγαλύτερη έμφαση στο διαχειριστικό αφηγηματικό πλαίσιο τονίζοντας όψεις αναποτελεσματικής διαχείρισης εντός συνόρων την ίδια μάλιστα εποχή που υπερτονίζει και όψεις αναποτελεσματικής πολιτικής διαχείρισης της ελληνικής κρίσης από την κυβέρνηση του τόπου. Τα ΝΕΑ ακολουθούν μια πιο ισορροπημένη πορεία ανάμεσα στα τρία αφηγήματα, ενώ η ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΚΤΩΝ τοποθετείται περισσότερο με όρους μιας ανθρωποδικαιωματικής και ανθρωποκεντρικής προσέγγισης και υιοθετεί εξ αρχής έναν καταγγελτικό λόγο για τις διαχειριστικές αστοχίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Ahad, A. & Banulescu-Bogdan, N. (2019). *Communicating strategically about immigrant integration: Policymaker perspectives*, Migration Policy Institute Europe. Διαθέσιμο στο: <https://www.migrationpolicy.org/research/communicating-strategically-immigrant-integration>
- Boyatzis, R. (1988). *Transforming Qualitative Information – Thematic Analysis and Code Development*. London: Sage.
- Bradley, F. (1999). *Types of Category in the Analysis of Content*. Methodology Institute, LSE.
- Ethical Journalism Network (2016). *Five Point Guide for Migration Reporting*. Διαθέσιμο στο: <https://ethicaljournalismnetwork.org/resources/infographics/ethical-guidelines-on-migration-reporting>
- Kimberly, A. Neuendorf (2002). *The Content Analysis Guidebook*. Sage.
- Megrelis, N. (2017). Greece: Media's double vision as migrant crisis catches the world's imagination. In *How does the media on both sides of the Mediterranean report on migration?*, Ethical Journalism Network. Διαθέσιμο στο: https://www.icmpd.org/fileadmin/2017/GREECE_Media_Migration.pdf
- Petropoulos, N. & Tsobanoglou, G. (Eds), (2014). *The Debt Crisis in the Eurozone. Social Impacts*. U.K.: Cambridge Scholars Publishing.
- Respect Words (2018). *Δημοσιογραφική κάλυψη θεμάτων μετανάστευσης και μειονοτήτων: προσέγγιση και κατευθυντήριες γραμμές*. Διαθέσιμο στο: <https://www.respectwords.org/wp-content/>

uploads/2018/04/Respect-Words-Ethical-Code-Greek-version_low.pdf

TENT Foundation (November 2015). *Tent Tracker: Public Perceptions of the refugee crisis, Greece*. Διαθέσιμο στο: <https://www.tent.org/resources/tent-tracker-public-perceptions-refugee-crisis-2016/>

UNHCR. *Operational Portal, Mediterranean Situation, Greece*. Διαθέσιμο στο: https://data2.unhcr.org/en/situations/mediterranean/location/5179#_ga=2.223259155.942866579.1555949356-1065279618.1555949356

Βούλγαρης, Ι. (2007). Η Ελλάδα στον καθρέφτη της Ευρώπης. Εθνικές πολιτικές – πολιτισμικές τάσεις και παγκοσμιοποίηση. Στο Π. Καφετζής, Θ. Μαλούτας & Ι. Τσίγκανου (Επιμ.), ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΕΣ – Ανάλυση Δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS (σσ. 38-61). Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Ειδικό Ευρωβαρόμετρο 469 «Η ένταξη των μεταναστών στην Ευρωπαϊκή Ένωση», Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Απρίλιος 2018. Διαθέσιμο στο <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion>.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Τακτικά Ευρωβαρόμετρα 84(11/2015), 85(5/2016), 86(11/2016), 87(5/2017), 88(11/2017), 89(3/2018), 90(11/2018). Διαθέσιμα στο: <http://ec.europa.eu/COMMFronOffice/publicopinion/index.cfm>

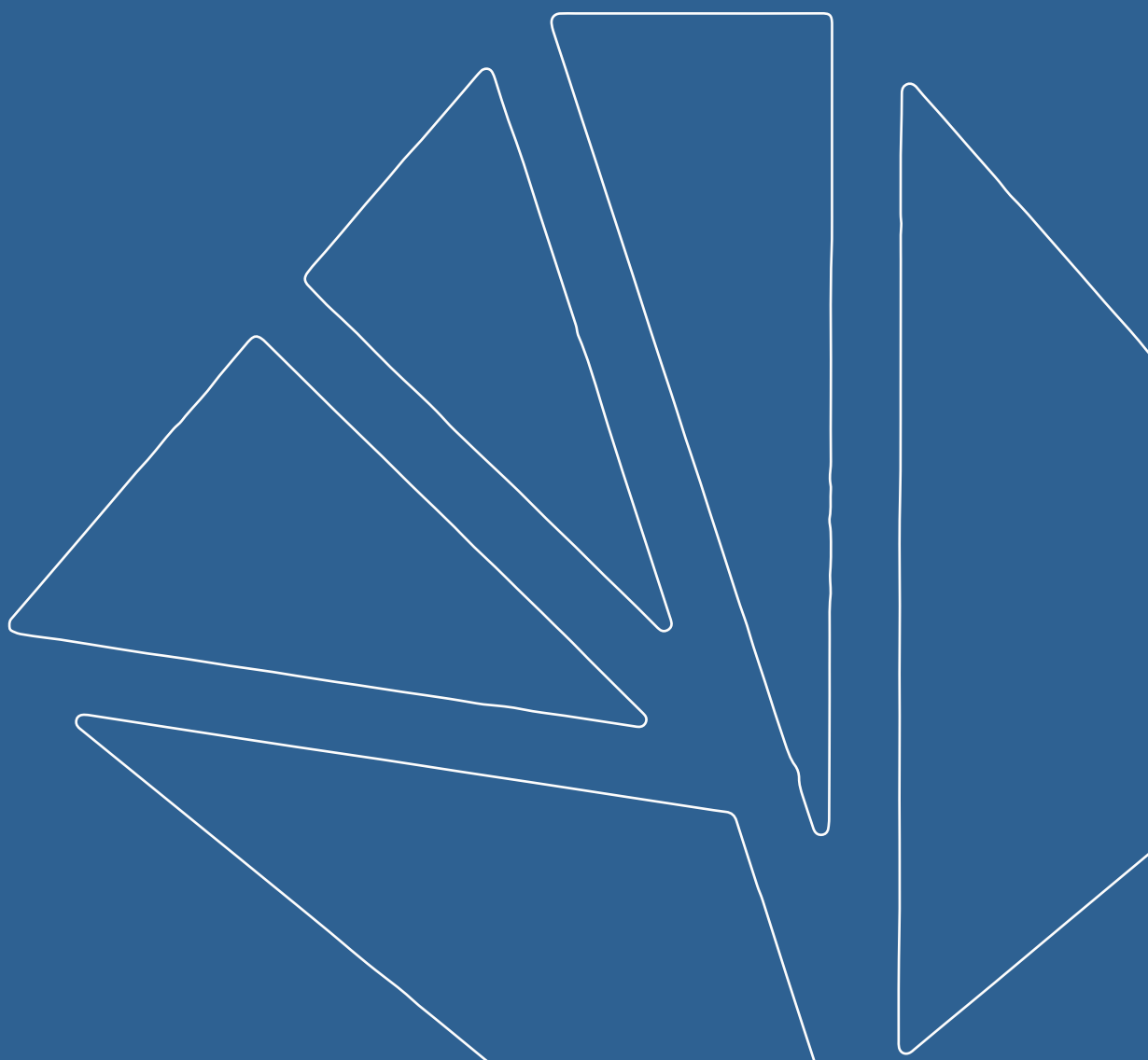
Πούρκος, Μ. & Δαφέρμος, Μ. (2010). *Ποιοτική Έρευνα στις Κοινωνικές Επιστήμες. Επιστημολογικά, Μεθοδολογικά και Ηθικά Ζητήματα*. Αθήνα: Τόπος

Τσίγκανου, Ι. (2011). Ιχνηλατώντας τα ευρήματα του 4ου γύρου της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας. Στο Β. Παπλιάκου, Θ. Σταθοπούλου & Χ. Στρατουδάκη (Επιμ.), *Θεσμοί Αξίες Συμπεριφορές. Μελέτη των ευρημάτων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (2008-2009)* (σσ. 56-78). Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Τσιώλης, Γ. (2015). Ανάλυση ποιοτικών δεδομένων: διλήμματα, δυνατότητες, διαδικασίες. Στο Γ. Πυργιωτάκης & Γρ. Θεοφιλίδης (Επιμ.) *Ερευνητική Μεθοδολογία στις Κοινωνικές Επιστήμες και στην Εκπαίδευση. Συμβολή στην επιστημολογική θεωρία και την ερευνητική πράξη* (σσ. 473-498). Αθήνα: Πεδίο.

Υπουργείο Ψηφιακής Πολιτικής, Τηλεπικοινωνιών και Ενημέρωσης. Προσφυγική Κρίση 2015- 2016, Φεβρουάριος 2017, *Προσφυγική Κρίση, Fact sheet*, Ιανουάριος 2017 και Ενημερωτικά Δελτία για το Προσφυγικό-Μεταναστευτικό, τ. 1-6, 2018-2019. Διαθέσιμα στο: <http://mindigital.gr/index.php/pliroforiaka-stoixeia>

Συνέπειες της Κρίσης στην Οικονομία και την Εργασία



- Κοινωνικοοικονομική κρίση στην Ελλάδα: Θεσμικές Μεταρρυθμίσεις και Ανάπτυξη
- Ο Μαρξ, το Κεφάλαιο και η Εργασία στην εποχή της ψηφιακής εργασίας
- Κρίση, Ανάπτυξη και Μετα-Ανάπτυξη στην Ελλάδα
- Σχέσεις Εργασίας στον Τομέα των Υπηρεσιών: Τριτογεννοποίηση, Απορρύθμιση και η νέα θέση της Μισθωτής Εργασίας
- Institutional Innovation and Social Economy: insights from a Greek region

Κοινωνικοοικονομική κρίση στην Ελλάδα: Θεσμικές Μεταρρυθμίσεις και Ανάπτυξη

Ιωάννης Βαβούρας

Ομότιμος Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
vanouras@panteion.gr

Κώστας Ρόντος

Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
k.rontos@soc.aegean.gr

Μαρία-Ελένη Συρμαλή

Επίκουρη Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
mesyrmali@aegean.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Κύριος σκοπός του άρθρου είναι να διερευνήσει την επίδραση που έχει στη διαφθορά ένα ευρύ φάσμα μεταρρυθμίσεων συνδεδεμένων με τη διαρθρωτική ανταγωνιστικότητα για την περίπτωση της Ελλάδας. Η μακροχρόνια διατηρήσιμη αντιμετώπιση των οικονομικών προβλημάτων γενικότερα και της κρίσης χρέους ειδικότερα προϋποθέτει την ανάπτυξη των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών θεσμών. Μεταξύ των σημαντικότερων παραγόντων που συμβάλλουν στη διεύρυνση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων και, κατά συνέπεια, στη διόγκωση του δημόσιου χρέους της χώρας περιλαμβάνονται και θεσμικής φύσεως αιτίες που σχετίζονται με τις ευρύτερες δομικές αδυναμίες και θεσμικές εκτροπές. Εφαρμόζεται δευτερογενής ποσοτική ανάλυση σε παγκόσμιο δείγμα χωρών. Ειδικότερα, υπολογίζονται τρεις δείκτες, οι οποίοι αξιολογούν ποιες μεταρρυθμίσεις είναι περισσότερο αποτελεσματικές αναφορικά με την καταπολέμηση της διαφθοράς, ποιες είναι λιγότερο δαπανηρό να αναληφθούν και ποιες επιφέρουν τη μεγαλύτερη μείωση στη διαφθορά στη βάση κάθε μεταρρυθμιστικής προσπάθειας. Τα εμπειρικά αποτελέσματα υποδεικνύουν ότι οι μεταρρυθμίσεις που στοχεύουν ιδιαίτερα στη στήριξη των θεσμών συνδέονται με χαμηλότερα επίπεδα διαφθοράς, και μάλιστα με σχετικά μικρή μεταρρυθμιστική προσπάθεια σε σχέση με τους υπόλοιπους πυλώνες της ανταγωνιστικότητας, επιτρέποντας τη σημαντική αύξηση της ανταγωνιστικότητας και, συνεπώς, την επιτάχυνση της σύγκλισης της Ελλάδας με τις υπόλοιπες αναπτυγμένες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Όμως, θα πρέπει να επισημανθεί ότι στο επίπεδο της κάθε μεμονωμένης χώρας η σημασία των διαφόρων παραγόντων μπορεί να διαφέρει. Λόγω της διαφορετικής οικονομικής και κοινωνικής δομής της κάθε χώρας μπορεί η συμβολή του κάθε παράγοντα να είναι διαφορετική. Έτσι, θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι ιδιαιτερότητες της κάθε χώρας.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: κοινωνική ανάπτυξη, μεταρρυθμίσεις, κρίση, ελληνική οικονομία, θεσμοί.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η διαφθορά είναι ένα παγκόσμιο φαινόμενο που εκφράζει το επίπεδο λειτουργίας όχι μόνο των οικονομικών, αλλά και των ευρύτερων κοινωνικών και πολιτικών θεσμών. Κύριο γνώρισμα του φαινομένου της διαφθοράς είναι ο δομικός του χαρακτήρας, ιδίως όσον αφορά τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες, οι οποίες πλήττονται από διαρθρωτικούς περιορισμούς, στενότητες και αστάθειες στον οικονομικό, θεσμικό και ευρύτερο κοινωνικοπολιτικό τομέα (Rontos & Vanouras, 2013). Σε αυτά τα κράτη η διαφθορά έχει συστημικό χαρακτήρα και βαθιές ρίζες, ενώ είναι ενσωματωμένη στην κουλτούρα τους και αποτελεί μέρος της καθημερινής πρακτικής. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στην περίπτωση της γραφειοκρατικής διαφθοράς ή της διαφθοράς της κρατικής υπαλληλίας που αμείβεται χαμηλά συνιστά μια «στρατηγική επιβίωσης» αντικατοπτρίζοντας μια έλλειψη συμμόρφωσης στην οργανωμένη κοινωνία (Rose & Ackerman, 1999).

Η διαφθορά αποτελεί σύμπτωμα υποκείμενων θεσμικών αδυναμιών, ενώ χαρακτηρίζεται και ως ένα από τα μεγαλύτερα εμπόδια για την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη (Rontos et al., 2013). Αυτό το οποίο αναγνωρίζεται ευρέως είναι ότι οι περισσότερες από τις αιτίες και κατά συνέπεια και οι πολιτικές αντιμετώπισης της διαφθοράς είναι θεσμικής φύσεως. Η διαφθορά παρατηρείται σε όλες τις χώρες ανεξάρτητα από τον βαθμό οικονομικής ανάπτυξης, με διαφορετικό βαθμό έντασης σε κάθε μια ανάλογα με τις ιδιαίτερες συνθήκες κάθε οικονομίας (Lambsdorff, 2009). Ειδικότερα, η διαφθορά μπορεί να ποικίλει από μια ενδημική δυσλειτουργία του πολιτικού και οικονομικού συστήματος έως μια μεμονωμένη πράξη ιδιαίτερα στις αναπτυγμένες χώρες, όπου παρατηρούνται συνήθως «σκάνδαλα» στα οποία εμπλέκεται μικρός αριθμός δημόσιων λειτουργών, τα οποία όμως συνδέονται με μεγάλα χρηματικά ποσά.

Το φαινόμενο της διαφθοράς έχει ευρύ πεδίο εφαρμογής, ώστε ο εννοιολογικός προσδιορισμός της καθίσταται δύσκολος. Παρόλα αυτά, ο ορισμός που αποτελεί σημείο αναφοράς στη διεθνή βιβλιογραφία είναι εκείνος της Παγκόσμιας Τράπεζας, σύμφωνα με τον οποίο «διαφθορά είναι η κατάχρηση δημόσιας εξουσίας για ιδιωτικό όφελος» (World Bank, 1997). Είναι, λοιπόν, πρόδηλο ότι η διαφθορά αποτελεί μια σύνθετη έννοια, ενώ οι πολλαπλές διαστάσεις της αλληλοεπηρεάζονται καθιστώντας δύσκολη την αντιμετώπιση του φαινομένου. Για τον λόγο αυτόν, η ανάλυση των προσδιοριστικών παραγόντων της διαφθοράς θα πρέπει να είναι πολυκριτηριακή. Στην περίπτωση που δεν καταβάλλονται οι αναγκαίες μακροχρόνιες προσπάθειες καταπολέμησης της διαφθοράς, τα πολυδιάστατα χαρακτηριστικά της καθίστανται δομικά. Για τον λόγο αυτόν, είναι απαραίτητη η επισήμανση των βαθύτερων γενεσιουργών παραγόντων της διαφθοράς προκειμένου η αντιμετώπιση του προβλήματος να έχει διατηρήσιμη προοπτική και να μην είναι συγκυριακού χαρακτήρα.

ΘΕΣΜΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Η διαφθορά αποτελεί πρωτίστως μια εκδήλωση της αποτυχίας της διακυβέρνησης, καθώς υποδηλώνει ανεπάρκεια του ευρύτερου θεσμικού πλαισίου και των κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών μηχανισμών ελέγχου που είναι απαραίτητοι για την αποτελεσματική λειτουργία της διακυβέρνησης. Όταν η διακυβέρνηση είναι ανεπαρκής, δημιουργούνται μεγαλύτερα κίνητρα, αλλά και περιθώρια, ώστε να συντελεστούν πράξεις διαφθοράς. Συνεπώς, η ποιότητα της ανώτερης διακυβέρνησης καθορίζει την έκταση της διαφθοράς. Οι προκλήσεις της διακυβέρνησης είναι μεγα-

λύτερες στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες, καθώς όχι μόνο θα πρέπει να προσδιοριστούν οι πιο κατάλληλοι θεσμικοί κανόνες, αλλά οι συνδεόμενες πρωτοβουλίες για τη στήριξή τους θα πρέπει να υποστηρίζονται από ισχυρές κυβερνητικές δομές προκειμένου να εφαρμοστούν, οι οποίες στις φτωχές χώρες είναι εκ φύσεως αδύναμες.

Η έννοια της διακυβέρνησης είναι ευρεία και πολυδιάστατη. Ένας από τους επικρατέστερους ορισμούς της διακυβέρνησης στη διεθνή βιβλιογραφία είναι της Παγκόσμιας Τράπεζας, σύμφωνα με τον οποίο «η διακυβέρνηση είναι οι παραδόσεις και οι θεσμοί μέσω των οποίων ασκείται η εξουσία σε μια χώρα» (Kaufmann et al., 1999). Αυτός ο ορισμός περιλαμβάνει τρεις βασικές διαστάσεις της διακυβέρνησης: (1) την πολιτική διάσταση, (2) την οικονομική διάσταση και τη θεσμική διάσταση. Για κάθε μια από τις παραπάνω τρεις διαστάσεις κατασκευάζονται δύο μέτρα της διακυβέρνησης, καταλήγοντας έτσι σε ένα σύνολο έξι προσδιοριστικών διαστάσεων της διακυβέρνησης, οι οποίες είναι οι ακόλουθες: (1) φωνή και λογοδοσία, (2) πολιτική σταθερότητα και απουσία βίας/τρομοκρατίας, (3) κυβερνητική αποτελεσματικότητα, (4) ρυθμιστική ποιότητα, (5) κράτος δικαίου και (6) έλεγχος της διαφθοράς.

Σε αυτό το θεσμικό πλαίσιο αναφοράς, η εξέταση της ανταγωνιστικότητας, που εκφράζει ποσοτικούς αλλά και ποιοτικούς παράγοντες της ανάπτυξης, κρίνεται αναγκαία και χρήσιμη, διότι παρέχει μια ισχυρή ένδειξη για την εξέλιξη των μακροοικονομικών, διαρθρωτικών και θεσμικών χαρακτηριστικών κάθε οικονομίας. Οι προσδιοριστικές συνιστώσες της ανταγωνιστικότητας διατρέχουν ένα ευρύ φάσμα της οικονομικής και κοινωνικής πραγματικότητας κάθε χώρας.

Οι περισσότερες ανταγωνιστικές χώρες συνδέονται με μικρότερη διαφθορά καθότι ο ανταγωνισμός περιορίζει την έκταση του φαινομένου (Ades & Di Tella, 1999). Σύμφωνα με το Παγκόσμιο Οικονομικό Φόρουμ (World Economic Forum – WEF), η ανταγωνιστικότητα ορίζεται ως «το σύνολο των θεσμών, πολιτικών και παραγόντων που καθορίζουν το επίπεδο παραγωγικότητας μιας χώρας» (World Economic Forum, 2013). Το Παγκόσμιο Οικονομικό Φόρουμ έχει στηρίξει την ανάλυση της ανταγωνιστικότητας στον παγκόσμιο δείκτη ανταγωνιστικότητας (Global Competitiveness Index – GCI), ο οποίος είναι ένας σταθμισμένος μέσος μιας πληθώρας παραγόντων, κάθε ένας από τους οποίους μετράει μια διαφορετική διάσταση της ανταγωνιστικότητας. Αυτοί οι παράγοντες ομαδοποιούνται σε 12 πυλώνες της ανταγωνιστικότητας. Αναλυτικά, οι 12 πυλώνες της ανταγωνιστικότητας είναι οι ακόλουθοι: (1) θεσμοί, (2) υποδομές, (3) μακροοικονομικό περιβάλλον, (4) υγεία και πρωτοβάθμια εκπαίδευση, (5) ανώτερη εκπαίδευση και κατάρτιση, (6) αποδοτικότητα της αγοράς αγαθών, (7) αποδοτικότητα της αγοράς εργασίας, (8) ανάπτυξη της χρηματοοικονομικής αγοράς, (9) τεχνολογική ετοιμότητα, (10) μέγεθος της αγοράς, (11) επιχειρηματική εξέλιξη και (12) καινοτομία.

Ο παγκόσμιος δείκτης ανταγωνιστικότητας λαμβάνει υπόψη τα στάδια ανάπτυξης, αποδίδοντας μεγαλύτερη σχετική στάθμιση σε εκείνους τους πυλώνες που είναι πιο σημαντικοί για μια οικονομία ανάλογα με το συγκεκριμένο στάδιο ανάπτυξης στο οποίο βρίσκεται. Συνεπώς, ενώ όπως ήδη αναφέρθηκε και οι 12 πυλώνες μετρούν έως έναν βαθμό για όλες τις χώρες, η σχετική σπουδαιότητα κάθε ενός εξαρτάται από το συγκεκριμένο στάδιο ανάπτυξης της κάθε οικονομίας. Βάσει της παραπάνω θεωρητικής ανάπτυξης, οι πυλώνες εντάσσονται σε τρεις υποδείκτες, κάθε ένας από τους οποίους είναι σημαντικός για κάθε συγκεκριμένο στάδιο ανάπτυξης. Έτσι, ο υποδείκτης «βασικές προϋποθέσεις» ομαδοποιεί τους πυλώνες 1-4, που είναι πιο σημαντικοί για τις οικονομίες

που προωθούνται από τους συντελεστές παραγωγής. Ο υποδείκτης «ενισχυτές αποδοτικότητας» περιλαμβάνει τους πυλώνες 5-10, που είναι πιο σημαντικοί για τις οικονομίες που προωθούνται από την αποδοτικότητα. Ο υποδείκτης «παράγοντες καινοτομίας και εξέλιξης» περιλαμβάνει τους πυλώνες 11-12, που είναι πιο σημαντικοί για τις οικονομίες που προωθούνται από την καινοτομία.

Επιπρόσθετα, η διαφθορά θεωρείται μια «ασθένεια» ή ένα υποπροϊόν της φτώχειας που περιορίζεται καθώς οι οικονομίες αναπτύσσονται και υπάρχει μια μετάβαση από τη φτώχεια σε αυξημένα επίπεδα ανάπτυξης. Επίσης, οι φτωχές χώρες στερούνται τους πόρους που είναι απαραίτητοι προκειμένου να καταπολεμηθεί αποτελεσματικά η διαφθορά. Οι φτωχές χώρες πλήττονται, επιπλέον, από δομικές αστάθειες και διαρθρωτικές δυσκαμψίες, εκτεταμένες οικονομικές και κοινωνικές ανομοιομορφίες, ελλείψεις του εκπαιδευτικού συστήματος, χαμηλά επίπεδα εμπιστοσύνης και κοινωνικού κεφαλαίου. Όλες αυτές οι θεσμικές ελλείψεις καθιστούν την αντιμετώπιση της διαφθοράς ακόμα πιο δυσχερή.

Οι δημοκρατικές χώρες εμφανίζουν υψηλότερα επίπεδα διαφάνειας και ελέγχου της πολιτικής εξουσίας και, συνεπώς, χαμηλότερα επίπεδα διαφθοράς (Warren, 2004). Επιπλέον, η ύπαρξη δημοκρατικών δομών εξουσίας συνδέεται με περιορισμένη διαφθορά (Emerson, 2006). Τα πολιτικά δικαιώματα και οι αστικές ελευθερίες, όπως είναι η ελευθερία του λόγου και η ελευθερία συμμετοχής, προάγουν υψηλότερα επίπεδα διαφάνειας και υποστηρίζουν τους μηχανισμούς ελέγχου της εξουσίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, αναδεικνύεται η πολιτική διάσταση του προβλήματος της διαφθοράς, καθώς όχι μόνο η οικονομική, αλλά και η πολιτική υπανάπτυξη συνδέονται με υψηλά επίπεδα διαφθοράς. Μέσα από την καλλιέργεια κουλτούρας δημοκρατίας, μπορούν να ενθαρρυνθούν οι ευρύτερες θεσμικές μεταρρυθμίσεις για την ενίσχυση των κοινωνικών και πολιτικών δομών που έχουν ως στόχο την εξάλειψη των κοινωνικών παθογενειών και τη βελτίωση των παραγωγικών διαδικασιών.

ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

Όπως ήδη επισημάνθηκε, η διαφθορά αποτελεί ένα πολύπτυχο ζήτημα. Έτσι, για την ερμηνεία της διαφθοράς περιλαμβάνονται στο υπόδειγμα ερμηνευτικές μεταβλητές που εκφράζουν τις κοινωνικοοικονομικές και θεσμικές συνθήκες, καθώς και το πολιτικό περιβάλλον. Η εξαρτημένη μεταβλητή της διαφθοράς προσεγγίζεται με τον δείκτη αντίληψης διαφθοράς (Corruption Perceptions Index – CPI), ο οποίος παρέχεται από το διεθνή μη κυβερνητικό οργανισμό Διεθνής Διαφάνεια (Transparency International - TI). Ο σχετικός δείκτης κατατάσσει τις χώρες, σύμφωνα με τις αντιλήψεις για τη διαφθορά στον δημόσιο τομέα. Η κλίμακα μέτρησης του δείκτη είναι από 0 έως 100, με το 0 να σημαίνει πολύ υψηλή διαφθορά και το 100 καθόλου διαφθορά ενώ η βαθμολογία 90 αντιστοιχεί σε πολύ καθαρή χώρα (Transparency International, 2017).

Η διακυβέρνηση (Governance - GOV) εκφράζεται μέσα από τη μεταβλητή της κυβερνητικής που εκφράζει τις αντιλήψεις για την ποιότητα των δημοσίων υπηρεσιών και των δημοσίων λειτουργιών, τον βαθμό της ανεξαρτησίας τους από πολιτικές πιέσεις, την ποιότητα του πολιτικού σχεδιασμού και την αξιόπιστη εφαρμογή του. Συνεπώς, η μεταβλητή αυτή αξιολογεί την ικανότητα της κυβέρνησης να σχεδιάζει αποτελεσματικά και να εφαρμόζει σταθερές πολιτικές. Η κλίμακα μέτρησης του δείκτη ορίζεται μεταξύ -2,5 έως 2,5, όπου οι υψηλότερες τιμές αντιστοιχούν σε βελτιωμένα επίπεδα κυβερνητικής αποτελεσματικότητας και, συνεπώς, καλύτερης ποιότητας

διακυβέρνηση.

Η ανταγωνιστικότητα εκφράζεται με τον παγκόσμιο δείκτη ανταγωνιστικότητας (Global Competitiveness Index - GCI), ο οποίος παρέχεται από το Παγκόσμιο Οικονομικό Φόρουμ. Οι τιμές του αντίστοιχου δείκτη κυμαίνονται στην κλίμακα 1-7, όπου οι υψηλότερες τιμές αντιστοιχούν σε βελτιωμένα επίπεδα ανταγωνιστικότητας.

Για τη μέτρηση της οικονομικής μεγέθυνσης σε μια χώρα χρησιμοποιείται ευρέως στις διεθνείς συγκρίσεις το κατά κεφαλήν ακαθάριστο εθνικό εισόδημα (Gross National Income – GNI) εκφρασμένο σε ισοτιμίες αγοραστικής δύναμης (Purchasing Power Parities - PPP), ώστε να λαμβάνονται υπόψη οι πραγματικές διαφορές όσον αφορά την αγοραστική δύναμη μιας μονάδας εισοδήματος της κάθε συγκεκριμένης χώρας σε σχέση με όλες τις υπόλοιπες και παρέχεται από την Παγκόσμια Τράπεζα.

Η λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών εκφράζεται με τους δείκτες των πολιτικών δικαιωμάτων και των αστικών ελευθεριών, οι οποίοι παρέχονται από το Freedom House. Τα πολιτικά δικαιώματα επιτρέπουν στα άτομα να συμμετέχουν ελεύθερα στην πολιτική διαδικασία, συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος να διεκδικούν δημόσια αξιώματα, να συμμετέχουν σε πολιτικά κόμματα και οργανισμούς, καθώς και να ψηφίζουν ελεύθερα κατά την εκλογική διαδικασία. Οι αστικές ελευθερίες επιτρέπουν την ελευθερία έκφρασης, το δικαίωμα συμμετοχής σε συλλογικές δράσεις, τη διασφάλιση του κράτους δικαίου και την προσωπική αυτονομία χωρίς παρεμβάσεις από την πολιτεία (Freedom House, 2018). Ο αστάθμητος μέσος όρος των δύο δεικτών αποτελεί τον δείκτη δημοκρατίας (Freedom Rating – FR). Η κλίμακα μέτρησής του εκτείνεται από το 1, που υποδηλώνει το μέγιστο βαθμό ελευθερίας, έως το 7, που εκφράζει τον ελάχιστο βαθμό ελευθερίας¹.

Το παγκόσμιο δείγμα αποτελείται από 139 χώρες, οι οποίες αναλύονται για τα έτη 2005-2017. Το υπόδειγμα προς εκτίμηση περιλαμβάνει ένα σύνολο δεδομένων πάνελ, το οποίο είναι μη ισορροπημένο (unbalanced panel). Προκειμένου να επιλεγεί η μέθοδος εκτίμησης διενεργείται ο έλεγχος Hausman (Hausman test) που υποδεικνύει τη μέθοδο των Σταθερών Επιδράσεων (Fixed Effects, FE) ως καταλληλότερη μέθοδο εκτίμησης του υποδείγματος. Παρόλα αυτά, προκειμένου να ελεγχθεί η εγκυρότητα των αποτελεσμάτων του βασικού υποδείγματος, οι εκτιμήσεις γίνονται και με τη μέθοδο των Τυχαίων Επιδράσεων (Random Effects, RE).

Ο σκοπός της εμπειρικής μελέτης είναι να διερευνηθεί ο τρόπος με τον οποίο οι μεταρρυθμίσεις που συνδέονται με τη διαρθρωτική ανταγωνιστικότητα μπορούν να μεταβάλουν το επίπεδο διαφθοράς. Εάν ο συντελεστής παλινδρόμησης του υπό μελέτη δείκτη ανταγωνιστικότητας είναι στατιστικά και οικονομικά σημαντικός, συμπεραίνεται ότι οι μεταρρυθμίσεις σε αυτή την περιοχή ενδέχεται να επιφέρουν σημαντικά αποτελέσματα στη μείωση της διαφθοράς. Η Ελλάδα συγκρίνεται με την Ελβετία που είναι η χώρα στο παγκόσμιο δείγμα με το υψηλότερο επίπεδο ανταγωνιστικότητας και, συνεπώς, χρησιμοποιείται ως χώρα αναφοράς.

Για κάθε πυλώνα της διαρθρωτικής ανταγωνιστικότητας υπολογίζονται τρεις θεμελιώδεις δείκτες (Cavalcanti et al., 2008). Ο πρώτος δείκτης υπολογίζει την επίδραση των μεταρρυθμιστικών πολιτικών στη διαφθορά, δηλαδή εκτιμά ποιες μεταρρυθμίσεις έχουν τη μεγαλύτερη επίπτωση

¹ Για την καλύτερη ερμηνεία των εμπειρικών αποτελεσμάτων έχει γίνει επαναπροσδιορισμός της κλίμακας μέτρησης του δείκτη δημοκρατίας.

στη μείωση της διαφθοράς. Ο δεύτερος δείκτης υπολογίζει την απαιτούμενη μεταρρυθμιστική προσπάθεια προκειμένου η Ελλάδα να ανέλθει στο επίπεδο της Ελβετίας ως προς το επίπεδο της διαρθρωτικής ανταγωνιστικότητας. Συνεπώς, υπολογίζει ποιες μεταρρυθμίσεις είναι λιγότερο δαπανηρό να υλοποιηθούν για τον σκοπό αυτό. Ο τρίτος δείκτης αξιολογεί την αποτελεσματικότητα της μεταρρύθμισης, που ορίζεται ως η επίδραση στη διαφθορά για κάθε μεταρρυθμιστική προσπάθεια, δηλαδή, υπολογίζει ποιες εφαρμοζόμενες πολιτικές επιφέρουν τη μεγαλύτερη επίδραση σε όρους μείωσης της διαφθοράς για κάθε μεταρρυθμιστική προσπάθεια, αφού ληφθεί υπόψη το κενό ανταγωνιστικότητας μεταξύ της Ελλάδας και της Ελβετίας. Πιο αναλυτικά, οι προαναφερθέντες δείκτες είναι οι εξής:

Επίπτωση στη Διαφθορά =

[Ανταγωνιστικότητα στην Ελβετία – Ανταγωνιστικότητα στην Ελλάδα] * Συντελεστής Παλινδρόμησης

Αυτός ο δείκτης μετρά την αλλαγή στη διαφθορά που θα προέκυπτε από μια συγκεκριμένη μεταρρύθμιση στη διαρθρωτική ανταγωνιστικότητα υποθέτοντας ότι η Ελλάδα βρίσκεται στο επίπεδο της Ελβετίας. Υψηλότερη τιμή αυτού του δείκτη αντιστοιχεί σε ισχυρότερη επίδραση στη διαφθορά και, κατά συνέπεια, σε μια πιο επωφελή μεταρρυθμιστική περιοχή. Ένα μειονέκτημα του προαναφερθέντος δείκτη είναι ότι δε λαμβάνει υπόψη το κόστος της μεταρρύθμισης. Συνεπώς, δεν αξιολογεί εάν η μετάβαση της Ελλάδας στο επίπεδο της Ελβετίας είναι περισσότερο ή λιγότερο δαπανηρή για κάθε μεταρρυθμιστική πρακτική που εξετάζεται. Σε πρακτικούς όρους, μπορεί να είναι πολύ δαπανηρό να μεταρρυθμιστεί ένας συγκεκριμένος πυλώνας της ανταγωνιστικότητας στην Ελλάδα προκειμένου να ανέλθει στο επίπεδο της Ελβετίας. Αυτή είναι η περίπτωση όπου το κενό ανταγωνιστικότητας μεταξύ Ελλάδας και Ελβετίας μπορεί να είναι πολύ μεγάλο.

Απαιτούμενη Μεταρρυθμιστική Προσπάθεια =

Ανταγωνιστικότητα στην Ελβετία-Ανταγωνιστικότητα στην Ελλάδα

Ανταγωνιστικότητα στην Ελλάδα

Ο δείκτης υπολογίζει τη σχετική απόσταση της Ελλάδας συγκριτικά με την Ελβετία διαιρεμένη με το επίπεδο ανταγωνιστικότητας στην Ελλάδα, δηλαδή, την ποσοστιαία μεταβολή που απαιτείται σε όρους αλλαγής της ανταγωνιστικότητας. Ο δείκτης αυτός ουσιαστικά υπολογίζει το κόστος της μεταρρύθμισης. Υψηλότερη τιμή του δείκτη υποδεικνύει μεγαλύτερη μεταρρυθμιστική προσπάθεια που η Ελλάδα θα πρέπει να καταβάλει, ώστε να επιτύχει το επίπεδο της Ελβετίας, συγκριτικά με τα Ελληνικά δεδομένα.

Αποτελεσματικότητα της Μεταρρύθμισης =

Επίπτωση στη διαφθορά

Απαιτούμενη Μεταρρυθμιστική Προσπάθεια

Ο προαναφερθείς δείκτης αποτελείται από το πηλίκο των δύο προηγούμενων δεικτών και αξιολογεί τη μείωση στα επίπεδα διαφθοράς ανά μονάδα απαιτούμενης μεταρρυθμιστικής προσπάθειας. Υψηλότερη τιμή του δείκτη εκφράζει μεγαλύτερη ποσοστιαία μείωση στα επίπεδα διαφθο-

ράς ανά μονάδα μεταρρυθμιστικής προσπάθειας.

Θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι η εφαρμογή ενός μεταρρυθμιστικού πυλώνα ενδέχεται να μην συνίσταται για την Ελλάδα στις ακόλουθες περιπτώσεις (Tavares, 2004). Πρώτον, εάν η Ελλάδα σε συγκεκριμένες διαστάσεις της διαρθρωτικής ανταγωνιστικότητας βρίσκεται υψηλότερα από την Ελβετία. Παρόλα αυτά, θα πρέπει να επισημανθεί ότι σε όλους του εξεταζόμενους πυλώνες της ανταγωνιστικότητας το επίπεδο της Ελλάδας δεν ξεπερνά εκείνο της Ελβετίας. Δεύτερον, κάθε πυλώνας της ανταγωνιστικότητας που δεν έχει στατιστικά σημαντική σχέση με τη διαφθορά δεν προτείνεται ως μεταρρυθμιστικό μέσο. Τρίτον, ακόμα και στην περίπτωση που ένας πυλώνας έχει στατιστικά σημαντική σχέση με τη διαφθορά, η αποκρινόμενη μεταρρύθμιση δε θα ήταν αποτελεσματική εάν απαιτεί υψηλή μεταρρυθμιστική προσπάθεια και, συνεπώς, είναι αρκετά δαπανηρή.

ΕΜΠΕΙΡΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Από την εμπειρική εκτίμηση του βασικού υποδείγματος με τη μέθοδο των Σταθερών Επιδράσεων που παρουσιάζεται στον πίνακα 1 προκύπτει ότι όλες οι μεταβλητές είναι οικονομικά και στατιστικά σημαντικές με εξαίρεση το δείκτη των πολιτικών ελευθεριών (FR), που έχει το αναμενόμενο θετικό πρόσημο, αλλά δεν είναι στατιστικά σημαντικός.

Πίνακας 1
Εκτιμήσεις με τις μεθόδους Fixed Effects (FE) και
Random Effects, 2005-2017

	FE (2)	RE (3)
ln(GNI.pc.ppp)	0.147*** 0.041 3.599 0.000	0.151*** 0.037 4.058 0.000
FR	0.036 0.037 0.989 0.323	0.088*** 0.028 3.123 0.002
GOV	0.644*** 0.119 5.406 0.000	1.250*** 0.088 14.128 0.000
GCI	0.622*** 0.085 7.318 0.000	0.632*** 0.080 7.915 0.000
Σταθερά	0.182 0.533 0.341 0.733	-0.273 0.458 -0.595 0.552
2	0.883	0.517
F-statistic	353.655	269.616
Prob(F-statistic)	0.000	0.000

Hausman	62.553 (0.000)	62.553 (0.000)
---------	-------------------	-------------------

***, **, * υποδεικνύουν στατιστική σημαντικότητα σε επίπεδο 1%, 5% και 10%, αντίστοιχα.

Ο πίνακας 2 δείχνει ότι ο υποδείκτης «βασικές προϋποθέσεις» και οι επιμέρους πυλώνες του συνδέονται με τη διαφθορά με το αναμενόμενο θετικό πρόσημο. Συνεπώς, οι αναπτυγμένοι θεσμοί και υποδομές, το βελτιωμένο μακροοικονομικό περιβάλλον, η καλύτερη υγεία και πρωτοβάθμια εκπαίδευση φαίνεται ότι έχουν θετική επίπτωση στη διαφθορά και, συνεπώς, συνδέονται με μειωμένα επίπεδα διαφθοράς, καθώς υψηλότερες τιμές του δείκτη διαφθοράς αντιστοιχούν σε χαμηλότερα επίπεδα διαφθοράς.

Πίνακας 2

Εκτιμήσεις με τη μέθοδο Fixed Effects, 2005-2017

	FE (1)	FE (2)	FE (3)	FE (4)	FE (5)
ln(GNI.pc.ppp)	0.169*** 0.041 4.083 0.000	0.083** 0.038 2.162 0.031	0.099** 0.039 2.493 0.012	0.104*** 0.040 2.615 0.009	0.104*** 0.040 2.602 0.009
FR	0.011 0.038 0.299 0.765	0.068* 0.040 1.709 0.088	0.054 0.042 1.267 0.206	0.042 0.041 1.017 0.309	0.046 0.042 1.098 0.272
GOV	0.805*** 0.119 6.781 0.000	0.533*** 0.119 4.452 0.000	0.913*** 0.117 7.813 0.000	0.922*** 0.114 8.085 0.000	0.941*** 0.114 8.280 0.000
Υποδείκτης «βασικές προϋποθέ- σεις»	0.569*** 0.126 4.516 0.000				
Πυλώνας 1: Θεσμοί		0.461*** 0.056 8.183 0.000			
Πυλώνας 2: Υποδομές			0.045* 0.026 1.731 0.084		
Πυλώνας 3: Μακροοικονομικό περιβάλλον				0.052** 0.025 2.080 0.038	
Πυλώνας 4: Υγεία και πρωτοβάθμια εκπαίδευση					0.027** 0.016 1.688 0.092

Σταθερά	1.444*** 0.499 2.896 0.004	1.337*** 0.455 2.949 0.003	2.865*** 0.445 6.434 0.000	2.843*** 0.438 6.494 0.000	2.892*** 0.461 6.271 0.000
2	0.980	0.985	0.984	0.984	0.984
F-statistic	340.420	411.132	376.803	377.472	376.339
Prob(F-statistic)	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000
Hausman	71.496 (0.000)	124.118 (0.000)	85.096 (0.000)	81.849 (0.000)	84.709 (0.000)

***, **, * υποδεικνύουν στατιστική σημαντικότητα σε επίπεδο 1%, 5% και 10%, αντίστοιχα.

Ο υποδείκτης «ενισχυτές αποδοτικότητας» είναι θετικός και στατιστικά σημαντικός σε επίπεδο 1%. Οι πυλώνες του εν λόγω υποδείκτη που παρουσιάζονται στον πίνακα 3 είναι όλοι θετικοί και στατιστικά σημαντικοί με εξαίρεση τον πυλώνα 10, το μέγεθος της αγοράς, ο οποίος έχει το αναμενόμενο θετικό πρόσημο, αλλά δεν είναι στατιστικά σημαντικός. Συνεπώς, η ανώτερη εκπαίδευση και κατάρτιση, η αποδοτικότητα της αγοράς αγαθών, η αποδοτικότητα της αγοράς εργασίας, η ανάπτυξη των χρηματοοικονομικών αγορών και η ικανότητα αξιοποίησης της υπάρχουσας τεχνολογίας συνδέονται θετικά με τη διαφθορά.

Πίνακας 3

Εκτιμήσεις με τη μέθοδο Fixed Effects, 2005-2017

	FE (1)	FE (2)	FE (3)	FE (4)	FE (5)	FE (6)	FE (7)
ln(GNI.pc.ppp)	0.104** 0.041 2.511 0.012	0.092** 0.040 2.326 0.020	0.098** 0.038 2.541 0.011	0.102*** 0.040 2.585 0.009	0.109*** 0.039 2.792 0.005	0.095** 0.040 2.354 0.019	0.092** 0.042 2.162 0.031
FR	0.051 0.037 1.377 0.169	0.072* 0.042 1.730 0.084	0.094** 0.041 2.300 0.022	0.061 0.042 1.466 0.143	0.037 0.041 0.898 0.369	0.055 0.042 1.290 0.198	0.044 0.042 1.056 0.292
GOV	0.609*** 0.117 5.184 0.000	0.839*** 0.115 7.288 0.000	0.666*** 0.116 5.742 0.000	0.860*** 0.117 7.378 0.000	0.790*** 0.115 6.858 0.000	0.926*** 0.114 8.109 0.000	0.939 0.114 8.245 0.000
Υποδείκτης «ενισχυ- τές ποδοτικότητας»	0.602*** 0.072 8.361 0.000						
Πυλώνας 5: Ανώτερη εκπαίδευση και κατάρτιση		0.242*** 0.060 4.028 0.000					
Πυλώνας 6: Αποδοτικότητα της αγοράς αγαθών			0.441*** 0.060 7.296 0.000				

Πυλώνας 7: Αποδοτικότητα της αγοράς εργασίας				0.164*** 0.056 2.895 0.004			
Πυλώνας 8: Ανάπτυξη της ματοοικονομικής αγοράς					0.191*** 0.037 5.219 0.000		
Πυλώνας 9: Τεχνολογική ετοιμότητα						0.051* 0.029 1.759 0.079	
Πυλώνας 10: Μέγεθος της αγοράς							0.012 0.013 0.923 0.356
Σταθερά	0.271 0.498 0.545 0.586	2.051*** 0.484 4.233 0.000	1.041** 0.491 2.112 0.034	2.281*** 0.495 4.608 0.000	2.255*** 0.441 5.112 0.000	2.886*** 0.437 6.605 0.000	2.981*** 0.428 6.963 0.000
2	0.981	0.984	0.985	0.984	0.984	0.984	0.984
F-statistic	360.194	384.525	403.930	380.413	390.302	376.964	375.884
Prob(F-statistic)	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000
Hausman	70.409 (0.000)	72.678 (0.000)	80.654 (0.000)	81.059 (0.000)	84.676 (0.000)	101.151 (0.000)	85.174 (0.000)

***, **, * υποδεικνύουν στατιστική σημαντικότητα σε επίπεδο 1%, 5% και 10%, αντίστοιχα.

Ο πίνακας 4 δείχνει ότι ο υποδείκτης «παράγοντες καινοτομίας και εξέλιξης» και οι συστατικοί πυλώνες του είναι θετικοί και στατιστικά σημαντικοί σε επίπεδο 1%. Κατά συνέπεια, η επιχειρηματική εξέλιξη και η καινοτομία συνδέονται με χαμηλότερα επίπεδα διαφθοράς στο δημόσιο τομέα.

Πίνακας 4
Εκτιμήσεις με τη μέθοδο Fixed Effects, 2005-2017

	FE (1)	FE (2)	FE (3)
ln(GNI.pc.ppp)	0.170*** 0.042 4.080 0.000	0.092** 0.039 2.365 0.018	0.092** 0.040 2.331 0.020
FR	-0.005 0.038 -0.120 0.905	0.054 0.041 1.323 0.186	0.052 0.041 1.267 0.206
GOV	0.880*** 0.117 7.513 0.000	0.773*** 0.115 6.712 0.000	0.868*** 0.115 7.554 0.000

Υποδείκτης «παράγοντες καινοτομίας και εξέλιξης	0.430*** 0.079 5.443 0.000		
Πυλώνας 11: Επιχειρηματική εξέλιξη		0.348*** 0.062 5.576 0.000	
Πυλώνας 12: Καινοτομία			0.238*** 0.070 3.387 0.001
Σταθερά	1.865*** 0.487 3.831 0.000	1.717*** 0.477 3.600 0.000	2.315*** 0.470 4.921 0.000
2	0.979	0.985	0.984
F-statistic	336.608	392.320	382.035
Prob(F-statistic)	0.000	0.000	0.000
Hausman	59.699 (0.000)	74.549 (0.000)	66.525 (0.000)

***, **, * υποδεικνύουν στατιστική σημαντικότητα σε επίπεδο 1%, 5% και 10%, αντίστοιχα.

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο αθροιστικός δείκτης ανταγωνιστικότητας έχει υψηλότερη εκτίμηση σημείου από τους επιμέρους υποδείκτες και συστατικούς πυλώνες του. Το γεγονός αυτό επισημαίνει τη σπουδαιότητα της συνδυαστικής επίδρασης των πυλώνων της ανταγωνιστικότητας σε σχέση με τη μεμονωμένη λειτουργία τους. Συνεπώς, αποδεικνύεται ότι οι εξεταζόμενες διαστάσεις της διαρθρωτικής ανταγωνιστικότητας δεν είναι ανεξάρτητες, αλλά αντίθετα αλληλοενισχύονται, ενώ η αδυναμία σε μια περιοχή συχνά έχει αρνητικό αντίκτυπο και σε άλλες.

Οι στήλες (1) και (2) του πίνακα 5 παρουσιάζουν στοιχεία σχετικά με τον παγκόσμιο δείκτη ανταγωνιστικότητας και τους επιμέρους πυλώνες του για την Ελλάδα και την Ελβετία που χρησιμοποιείται ως χώρα αναφοράς. Η στήλη (3) παρουσιάζει τη διαφορά στο δείκτη ανταγωνιστικότητας μεταξύ Ελλάδας και Ελβετίας. Η στήλη (4) περιλαμβάνει τους συντελεστές που προέκυψαν από τα αποτελέσματα της παλινδρόμησης, όπως περιέχονται στους πίνακες 1-4, οι τιμές των οποίων είναι απαραίτητες προκειμένου να υπολογιστούν οι δείκτες «επίπτωση στη διαφθορά» και «αποτελεσματικότητα της μεταρρύθμισης». Οι στήλες (5), (6) και (7) του πίνακα 5 **περιλαμβάνουν τους δείκτες** «επίπτωση στη διαφθορά», «απαιτούμενη μεταρρυθμιστική προσπάθεια» και «αποτελεσματικότητα της μεταρρύθμισης» αντίστοιχα.

Είναι πρόδηλο ότι διαφορετικές μεταρρυθμιστικές ενέργειες συνδεόμενες με τη διαρθρωτική ανταγωνιστικότητα δίνουν διαφορετικά αποτελέσματα στους παραπάνω δείκτες. **Βάσει των ανωτέρω εμπειρικών ευρημάτων, μπορεί να συναχθεί ότι οι θεσμοί είναι ο πιο σημαντικός πυλώνας για τη μείωση της διαφθοράς.** Επιπλέον, για σχετικά μικρή μεταρρυθμιστική προσπάθεια αναφορικά με τους θεσμούς, η Ελλάδα μπορεί να αποκτήσει σημαντικά οφέλη σε όρους αποτελεσματικότητας. Συνεπώς, οι θεσμικές μεταρρυθμίσεις μπορούν να αποτελέσουν σημαντικό εργαλείο για

την καταπολέμηση της διαφθοράς στην Ελλάδα.

Από την ανάλυση του δείκτη «επίπτωση στη διαφθορά» προκύπτει ότι η επιχειρηματική εξέλιξη και η καινοτομία έχουν σημαντική επίδραση σε αυτόν τον δείκτη. Παρόλα αυτά, λόγω της μεγάλης μεταρρυθμιστικής προσπάθειας που απαιτείται να καταβληθεί, η αποτελεσματικότητα των συγκεκριμένων πυλώνων στη διαφθορά μειώνεται. Επιπλέον, μια άλλη ενδιαφέρουσα παρατήρηση είναι ότι ο πυλώνας της ανώτερης εκπαίδευσης και κατάρτισης λαμβάνει υψηλή τιμή στο δείκτη της αποτελεσματικότητας της μεταρρύθμισης.

Πίνακας 5

Δείκτες «επίπτωση της μεταρρύθμισης στη διαφθορά», «απαιτούμενη μεταρρυθμιστική προσπάθεια» και «αποτελεσματικότητα της μεταρρύθμισης»

	Competitiveness for Greece (1)	Competitiveness for Switzerland (2)	Difference (3)(2)-(1)	Coefficient (4)	Impact on corruption (5)(4)*(3)	Required reform effort (6) (3)/(1)	Efficiency of reform (7) (5)/(6)
Υποδείκτης «βασικές προϋποθέσεις»	4.495	6.069	1.574	0.569	0.896	0.350	2.560
Πυλώνας 1: Θεσμοί	3.868	5.776	1.908	0.461	0.880	0.493	1.785
Πυλώνας 2: Υποδομές	4.480	6.256	1.776	0.045	0.080	0.396	0.202
Πυλώνας 3: Μακροοικονομικό περιβάλλον	3.685	5.894	2.209	0.052	0.115	0.599	0.192
Πυλώνας 4: Υγεία και πρωτοβάθμια εκπαίδευση	5.948	6.351	0.403	0.027	0.011	0.068	0.162
Υποδείκτης «ενισχυτές ποδοτικότητας»	4.100	5.386	1.286	0.602	0.774	0.314	2.465
Πυλώνας 5: Ανώτερη εκπαίδευση και κατάρτιση	4.627	5.725	1.098	0.242	0.266	0.237	1.122
Πυλώνας 6: Αποδοτικότητα της αγοράς αγαθών	4.079	5.249	1.170	0.441	0.516	0.287	1.798
Πυλώνας 7: Αποδοτικότητα της αγοράς εργασίας	3.720	5.745	2.025	0.164	0.332	0.544	0.610
Πυλώνας 8: Ανάπτυξη της χρηματοοικονομικής αγοράς	3.842	5.304	1.462	0.191	0.279	0.381	0.732

Πυλώνας 9: Τεχνολογική ετοιμότητα	3.878	5.807	1.929	0.051	0.098	0.497	0.197
Πυλώνας 10: Μέγεθος της αγοράς	4.457	4.487	0.030	0.012	0.001	0.007	0.107
Υποδείκτης «παράγοντες καινοτομίας και εξέλιξης	3.552	5.706	2.154	0.430	0.926	0.606	1.528
Πυλώνας 11: Επιχειρηματική εξέλιξη	3.961	5.764	1.803	0.348	0.627	0.455	1.378
Πυλώνας 12: Καινοτομία	3.144	5.649	2.505	0.238	0.596	0.797	0.748
Παγκόσμιος δείκτης ανταγωνιστικότητας (GCI)	4.015	6.619	1.604	0.622	0.998	0.399	2.501

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα εμπειρικά ευρήματα υποδεικνύουν ότι οι πιο αποτελεσματικές μεταρρυθμιστικές περιοχές σε όρους μείωσης της διαφθοράς είναι οι θεσμοί, καθώς μπορούν να οδηγήσουν σε χαμηλότερα επίπεδα διαφθοράς καταβάλλοντας σχετικά μικρή μεταρρυθμιστική προσπάθεια. Κατά συνέπεια, οι θεσμοί θα πρέπει να βρίσκονται ψηλά στη μεταρρυθμιστική ατζέντα. Επιπρόσθετα, οι πυλώνες της ανταγωνιστικότητας δεν είναι ανεξάρτητοι μεταξύ τους. Αντίθετα, αλληλοενισχύονται και λειτουργούν με συμπληρωματικό και *συνεργειακό τρόπο*. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι η επιτάχυνση των μεταρρυθμίσεων και η βελτίωση του θεσμικού περιβάλλοντος θα πρέπει να συντελείται σε συνθήκες μακροοικονομικής σταθερότητας. Σε πρακτικούς όρους αυτό σημαίνει ότι η Ελλάδα παράλληλα με τις θεσμικές τομές και το δομικό της μετασχηματισμό θα πρέπει να διορθώσει τις μακροοικονομικές αστάθειες και τις δημοσιονομικές ανισορροπίες.

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι οι δομικής φύσεως μεταβολές που συνδέονται με τους ανεπίσημους θεσμούς των χωρών, όπως είναι, η κουλτούρα, οι αντιλήψεις, οι πολιτισμικές αξίες και οι παραδόσεις δεν μπορούν να συντελεστούν από τη μια χρονική στιγμή στην άλλη ως αποτέλεσμα πολιτικών ή δικαστικών αποφάσεων, όπως ισχύει με τους επίσημους κανόνες (π.χ. οι νόμοι και τα κανονιστικά διατάγματα). Αντίθετα, οι άτυποι θεσμοί μεταβάλλονται σταδιακά έως ότου αφομοιωθούν από την κοινωνία. Συνεπώς, ο χρονικός ορίζοντας εξέλιξής τους είναι ο μακροχρόνιος. Το στοιχείο αυτό, μεταξύ άλλων, μπορεί να ερμηνεύσει την αργή πρόοδο της Ελλάδας αναφορικά με τη θεσμική της εξέλιξη, η οποία δεν εξαρτάται μόνον από την ποιότητα των θεσμικών μεταρρυθμίσεων, αλλά και από το επίπεδο της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής ανάπτυξης της κάθε χώρας. Το επίπεδο αυτό επηρεάζει και την έκταση των μεταρρυθμίσεων, αλλά κυρίως την στήριξη των μεταρρυθμίσεων αυτών από πλευράς κοινωνίας, άρα και την αποτελεσματικότητά τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Ades, A. & Di Tella, R. (1999). Rents, competition, and corruption, *The American Economic Review*, 89, 982–994.

Cavalcanti, T., Magalhães, A. & Tavares, J. (2008). Institutions and Economic Development in Brazil,

- The Quarterly Review of Economics and Finance*, 48(2), 412-432.
- Emerson, P. (2006). Corruption, Competition and Democracy, *Journal of Development Economics*, 81, 193-212.
- Freedom House (2018). *Freedom in the World 2018: Democracy in Crisis*.
- Kaufmann, D., Kraay A. & Zoido-Lobaton P. (1999). Governance Matters, *World Bank Policy Research Working Paper*, No. 2196, Washington, D.C.
- Lambsdorff, J.G. (2009). *The Institutional Economics of Corruption and Reform: Theory, Evidence and Policy*. Cambridge University Press.
- Rontos, K. & Vavouras, I. (2013). Corruption Control as a Quasi Luxury Good, *Discussion Papers DEO34*.
- Rontos, K., Salvati, L. & Vavouras, I. (2013). Corruption in the World: Its Economic, Political and Geographic Determinants and their Interactions. *Journal of Regional Socio-Economic Issues*, 3, 5-26.
- Rose-Ackerman, S. (1999). *Corruption and Government: Causes, Consequences, and Reform*. New York: Cambridge University Press.
- Tavares, J. (2004). Institutions and Economic Growth in Portugal: A Quantitative Exploration. *Portuguese Economic Journal*, 3, 49-79.
- Transparency International (2017). *Corruption Perceptions Index 2017*.
- Warren, M.E. (2004). What does Corruption Mean in a Democracy?. *American Journal of Political Science*, 48, 328-343.
- World Bank (1997). *Helping Countries Combat Corruption: The Role of the World Bank*. Washington D.C.: The World Bank.
- World Economic Forum (2013). *The Global Competitiveness Report 2013-2014*.

Ο Μαρξ, το Κεφάλαιο και η Εργασία στην εποχή της ψηφιακής εργασίας¹

Γεωργία Πετράκη

Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο
Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
geopetr@panteion.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η ανάλυση του Μαρξ για τον βιομηχανικό καπιταλισμό και βέβαια για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής εξακολουθεί να είναι απολύτως απαραίτητη για να κατανοήσουμε και τον σύγχρονο καπιταλισμό παρά τους όποιους μετασχηματισμούς-που αφορούν και εμπειριέχουν την λεγόμενη Δ' βιομηχανική επανάσταση. Η ανάλυση που μας παρέδωσε ο Μαρξ για τον καπιταλισμό και για την εργασία εξακολουθεί να είναι χρήσιμη και επίκαιρη, αν και πολλά δεδομένα έχουν αλλάξει. Η μισθωτή εργασία ως κοινωνική σχέση, η θεωρία της αξίας, η θεωρία της εκμετάλλευσης, η υπεραξία, η υπερεργασία, η εμπορευματοποίηση, συνιστούν μεταξύ πολλών άλλων, βασικά εργαλεία που μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε τη σημερινή φύση του καπιταλισμού καθώς και τις όποιες διαφοροποιήσεις του από τον βιομηχανικό καπιταλισμό του οποίου την ανάλυση μας παρέδωσε ο Μαρξ. Στην ανακοίνωση μας θα παρουσιάσουμε επεξεργασίες κατανόησης των νέων μορφών εργασίας που συχνά στη βιβλιογραφία βρίσκουμε κάτω από τον γενικό τίτλο της «ψηφιακής εργασίας» χρησιμοποιώντας τις μαρξικές κατηγορίες ανάλυσης.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: ψηφιακή εργασία, νέες μορφές εκμετάλλευσης, καπιταλισμός της πλατφόρμας, Μαρξ, ανεξάρτητη εργασία.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το 2018 τιμήσαμε τα 200 χρόνια από τη γέννηση του Μαρξ. Υπήρξε όχι μόνο φιλόσοφος, οικονομολόγος, κοινωνιολόγος και ιστορικός αλλά και κυρίως θεωρητικός της επανάστασης και στρατευμένος, κυρίως στα πλαίσια της Α' Διεθνούς των Εργαζομένων. Η εργασία αποτελεί τη βάση του έργου του μέσα στο οποίο αρθρώνεται μια γενική ανθρωπολογία, μια οικονομική και κοινωνικο-ιστορική ανάλυση και μια κοινωνική φιλοσοφία της εργασίας.

Η ανθρωπολογία της εργασίας στον Μαρξ μας δίνει έναν οικουμενικό ορισμό της εργασίας. Βέβαια μόνο οι σύγχρονες κοινωνίες ανέδειξαν και επέβαλλαν την κεντρικότητα της εργασίας στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Όμως για τον Μαρξ δεν μπορεί να υπάρξει κοινωνία που δεν έχει με τον ένα

¹ Το κείμενο αυτό στην αρχική του μορφή παρουσιάστηκε στις εκδηλώσεις Ο ΜΑΡΞ ΣΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ (13-15 Δεκεμβρίου 2018) σε συζήτηση με θέμα «Ο Μαρξ, το Κεφάλαιο και η εργασία στην εποχή της 4ης Βιομηχανικής Επανάστασης».

ή τον άλλο τρόπο την εμπειρία της εργασίας ως συστατική διάσταση της ανθρώπινης κατάστασης.

Ενώ η ανθρωπολογία της εργασίας ορίζει τον άνθρωπο στην ουσία του, η κοινωνικο-οικονομική ιστορία των τρόπων παραγωγής -κυρίως του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής- δείχνει ότι η εργασία ήταν πάντα αντικείμενο πολλαπλής αλλοτρίωσης με αποτέλεσμα να συσκοτίζεται η οικουμενική της σημασία. Άρα μόνο μια κοινωνία χειραφετημένη από όλες τις μορφές κυριαρχίας που βαραίνουν την εργασία μπορεί να επιτρέψει στον καθένα να ζήσει ολοκληρωμένα την ανθρώπινη ιδιότητα του ως εργαζόμενος, δηλαδή για τον Μαρξ, να ζήσει ως ολοκληρωμένος άνθρωπος.

Η ανάλυση του Μαρξ για τον βιομηχανικό καπιταλισμό και βέβαια για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής εξακολουθεί να είναι απολύτως απαραίτητη για να κατανοήσουμε και τον σύγχρονο καπιταλισμό παρά τους όποιους μετασχηματισμούς-που αφορούν και εμπειριέχουν την λεγόμενη Δ' βιομηχανική επανάσταση. Η ανάλυση που μας παρέδωσε ο Μαρξ για τον καπιταλισμό και για την εργασία εξακολουθεί να είναι χρήσιμη και επίκαιρη, αν και πολλά δεδομένα έχουν αλλάξει. Η μισθωτή εργασία ως κοινωνική σχέση, η θεωρία της αξίας, η θεωρία της εκμετάλλευσης, η υπεραξία, η υπερεργασία, η εμπορευματοποίηση, συνιστούν μεταξύ πολλών άλλων, βασικά εργαλεία που μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε τη σημερινή φύση του καπιταλισμού καθώς και τις όποιες διαφοροποιήσεις του από τον βιομηχανικό καπιταλισμό του οποίου την ανάλυση μας παρέδωσε ο Μαρξ.

Στη συνέχεια θα παρουσιάσω κάποιες επεξεργασίες για τις νέες μορφές εργασίας που συχνά στη βιβλιογραφία βρίσκουμε κάτω από τον γενικό τίτλο της «ψηφιακής εργασίας».

Τα τελευταία χρόνια αναπτύσσονται πολλαπλές ψηφιακές πλατφόρμες (Airbnb, Uber, κλπ) που παρουσιάζονται ως νέοι τύποι μεσάζοντες μεταξύ των πελατών και των όσων προσφέρουν εργασία. Παρέχουν ευκαιρίες σε νέα τμήματα του εργατικού δυναμικού και δίνουν στους καταναλωτές μεγαλύτερη επιλογή με χαμηλότερο κόστος. Η ανάπτυξη αυτών των νέων εταιρειών φαίνεται να ασκεί ένα είδος γοητείας ενώ έχει οδηγήσει σε μια μάλλον πολωμένη συζήτηση μεταξύ της εξύμνησης της «συνεργατικής οικονομίας» από τη μια και από την άλλη της καταγγελίας των προβλημάτων που δημιουργεί η «ubérisation» της εργασίας και της απασχόλησης. Μερικοί από αυτούς τους νέους οικονομικούς παίκτες έχουν γίνει σε λίγα χρόνια πολυεθνικές επιχειρήσεις, δημιουργώντας τεράστια έσοδα, ενώ στη συνέχεια καθιερώνονται ως σύμβολα της νέας ψηφιακής οικονομίας. Θεμελιώδες χαρακτηριστικό σε αυτό οικονομικό μοντέλο συναλλαγής που θεωρείται πρωτοποριακό είναι ότι αυτοί που προσφέρουν εργασία είναι μερικές φορές ή και συχνά, ιδιώτες, δηλαδή δεν είναι απαραίτητα μισθωτοί, ούτε κατ' ανάγκη επαγγελματίες. Διαθέτουν το εργαλείο εργασίας ή πωλούν την εργατική τους δύναμη ως ανεξάρτητοι είτε απευθείας στους καταναλωτές είτε σε έναν μεσάζοντα. Δηλαδή αυτοί οι ίδιοι αναλαμβάνουν τους κινδύνους που προκύπτουν από την εργασία τους (επένδυση, πελατεία, φυσικοί κίνδυνοι) ενώ ταυτόχρονα είναι ελάχιστα αυτόνομοι στην οργάνωση της εργασίας τους (διαβαθμισμένες διαδικασίες αξιολόγησης, τιμές καθορισμένες από την πλατφόρμα, έλεγχο από τον πελάτη και την πλατφόρμα).

Αυτές οι υβριδικές μορφές στην οργάνωση της εργασίας αποτελούν καπιταλιστικές σχέσεις εργασίας. Διότι μέσα από αυτές τις μορφές εργασίας που εμφανίζονται ως ανεξάρτητες παράγονται αξίες τις οποίες ιδιοποιούνται με άνισο τρόπο οι κάτοχοι των αλγορίθμων, και των websites των εφαρμογών που στηρίζουν τις πλατφόρμες και οι εργαζόμενοι σε αυτές. Οι εργαζόμενοι αυτοί έχουν την ιδιαιτερότητα ότι δεν είναι μισθωτοί και ότι βάζουν στη διάθεση της εταιρείας την εργα-

τική τους δύναμη αλλά και μέρος των εργαλείων παραγωγής (ποδήλατα, αυτοκίνητα). Βάζοντας στη δουλειά ανεξάρτητους εργαζόμενους, ο καπιταλισμός της πλατφόρμας, ενώ δεν τους παραχωρεί αυτονομία, παράγει νέες, ανανεωμένες μορφές υπαγωγής και εκμετάλλευσης των εργαζομένων, παρακάμπτοντας τις υπαρκτές κατακτήσεις του κόσμου της εργασίας και τους ισχύοντες κανονισμούς.

Η άνοδος των ψηφιακών χώρων και των εφαρμογών ευνόησε πράγματι την εμφάνιση των ηλεκτρονικών αγορών εργασίας, των ψηφιακών τόπων ανταλλαγής αγαθών και υπηρεσιών, μακριά από τους κανονισμούς και το εργατικό δίκαιο. Οι αλλαγές αυτές είναι αποτέλεσμα των τεχνολογικών καινοτομιών αλλά και των πολιτικών αποφάσεων προς την κατεύθυνση της αποδυνάμωσης του σταθερού μισθού και της προώθησης του ανεξάρτητου έργου (project) μικρής διάρκειας που υποτίθεται ότι εγγράφεται σε μια λογική έργων και συνεργασιών που συνεχώς ανανεώνονται. Από την εξέταση αυτών των μετασχηματισμών χρειάζεται να επαναδιατυπωθούν κάποια ερωτήματα: *πώς να (ξανασκεφτούμε) τα όρια της εργασίας και της μη εργασίας; Συνιστούν οι διαδικασίες απομάκρυνσης από την μισθωτή εργασία καινοτομία; Τι (ανα) θεμελιώνει τη σχέση και τη σύμβαση της εξαρτημένης εργασίας; Θα προσπαθήσουμε να δώσουμε κάποια στοιχεία ανάλυσης για κάθε ένα από τα άνω ερωτήματα.*

ΠΩΣ ΝΑ (ΞΑΝΑΣΚΕΦΤΟΥΜΕ) ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΜΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ;

Εάν οι μετασχηματισμοί της εργασίας στην ψηφιακή εποχή αποτελούν το αντικείμενο διερεύνησης, πρέπει να καθορίσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια για τι πράγμα μιλάμε. Οι ορολογίες είναι πολλαπλές, και αυτό γιατί οι πραγματικότητες που παρατηρούνται είναι διαφοροποιημένες. Ποια είναι τα κοινά σημεία μεταξύ ενός τηλε-εργαζομένου, ενός οδηγού Uber ή του πελάτη που τον αξιολογεί; Κατά κάποιο τρόπο, όλες αυτές οι δραστηριότητες παράγουν αξίες χρησιμοποιώντας νέες τεχνολογίες.

Η έννοια που επιτρέπει την ευρύτερη κάλυψη είναι αυτή της «ψηφιακής εργασίας». Σύμφωνα με την αγγλοσαξονική κυρίως βιβλιογραφία, το ψηφιακό εργατικό δυναμικό μπορεί να οριστεί ως «η εξαιρετικά υψηλή γνωσιακή εργασία που εκδηλώνεται μέσω μιας άτυπης δραστηριότητας, που λαμβάνει χώρα σε ένα εμπορικό πλαίσιο και διαμεσολαβείται από ψηφιακές συσκευές» (Cardon & Casilli, 2014). Η έννοια αυτή μπορεί να περιλάβει από τα like στο Facebook, μέχρι τα σχόλια σε διάφορους ιστότοπους ή τους κώδικες «captcha» που αποκωδικοποιούνται τακτικά στο διαδίκτυο. Στη συνέχεια, παρουσιάζεται το ενδιαφέρον της αμφισβήτησης των ορίων της εργασίας, θέτοντας το ζήτημα αυτών των δραστηριοτήτων που θεωρούνται ως ελεύθερος χρόνος, αλλά που παράγουν αξία για τις ψηφιακές εταιρείες. Έχει προταθεί μάλιστα (Trebor & Scholz, 2013), η έννοια του «playbor» για να χαρακτηρίσει αυτές τις δραστηριότητες που θεωρούνται ψυχαγωγικές αλλά που βρίσκονται στο επίκεντρο του οικονομικού μοντέλου των ψηφιακών εταιρειών. Όμως μπορούμε να διακρίνουμε εμπειρικά τις πλατφόρμες, σύμφωνα με την εμπορική διάσταση ή όχι των συναλλαγών και την επιδίωξη κέρδους ή όχι της πλατφόρμας².

Αν επικεντρωθούμε στις εμπορευματικές συναλλαγές σε μια πλατφόρμα που επιδιώκει την κερδοφορία, και εδώ μπορούμε να μιλήσουμε για τον «καπιταλισμό της πλατφόρμας», μπορούμε στη συνέχεια να διακρίνουμε την ανταλλαγή αγαθών μέσω πλατφόρμας και την διαχείριση της ερ-

² Για παράδειγμα το Facebook σύμφωνα με την Marie-Anne Dujarier (2016) είναι μια πλατφόρμα που επιδιώκει το κέρδος αλλά όπου οι συναλλαγές δεν είναι εμπορευματοποιημένες.

γασίας μέσω πλατφόρμας. Έτσι οι συμβάσεις που συνάπτονται μέσω της πλατφόρμας μπορεί να αφορούν ένα αγαθό (μίσθωση ενός διαμερίσματος, μια συσκευής κ.λπ.) ή (οι συμβάσεις που συνάπτονται μέσω της πλατφόρμας) να αφορούν την πραγματοποίηση μιας εργασίας (μεταφράσεις, λογισμικό κ.λπ.). Και βέβαια αυτή η διάκριση έχει σημασία για το εργατικό δίκαιο. Πράγματι, μόνο στη δεύτερη περίπτωση «το αντικείμενο της σύμβασης είναι το εργατικό δυναμικό».

Στο πλαίσιο των πλατφορμών ανταλλαγής εργασίας, από κάποιους ερευνητές γίνεται η διάκριση ανάμεσα στο «crowdwork» αφενός και το «work-on-demand μέσω εφαρμογών». Το πρώτο ονομάζεται επίσης «crowdworking», κυριολεκτικά «εργολαβία μέσω του πλήθους», ένας όρος που δημιούργησε ο Jeff Howe (2006) για να αναφερθεί στη λήψη εργασίας -που παραδοσιακά γινόταν από έναν συγκεκριμένο (συνήθως) μισθωτό εργαζόμενο- από ένα μεγάλο και μη προσδιορισμένο σύνολο ανθρώπων με τη μορφή της ανοικτής ανάθεσης. Συγκεκριμένα, το «crowdwork» συνίσταται στην εκτέλεση μικρο-εργασιών on line, που πληρώνονται ανά μονάδα, σε πλατφόρμες από τις οποίες η πιο διάσημη είναι ο Μηχανικός Τούρκος της Amazon (Mechanical Turk d' Amazon). Πρόκειται για μια ανανεωμένη και προηγμένη μορφή διαίρεσης της εργασίας, σε ένα πλαίσιο τηλεργασίας, και με δεδομένο ότι η ψηφιοποίηση καθιστά δυνατή τη διαίρεση της εργασίας σε πλανητική κλίμακα. Όμως συνήθως δεν πρόκειται για την κύρια απασχόληση των ατόμων. Για το λόγο αυτό, διακρίνεται από το «work-on-demand μέσω εφαρμογών», το οποίο συνίσταται στην εκτέλεση πιο παραδοσιακών εργασιών, όπως η μεταφορά ή ο καθαρισμός, για τις οποίες το αίτημα και η παραγγελία γίνεται με ψηφιακά εργαλεία. Η διάκριση αυτή καθιστά δυνατή την εισαγωγή της γεωγραφικής μεταβλητής, προκειμένου να διαχωριστούν οι δραστηριότητες που δεν μπορούν να αποδεσμευτούν από έναν τόπο από εκείνες που είναι αποσυνδεδεμένες.

ΟΙ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΦΥΓΗΣ ΑΠΟ ΤΗ ΜΙΣΘΩΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΥΝΙΣΤΑ ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑ;

Σύμφωνα με ορισμένους αναλυτές οι νέες οικονομικές και εργασιακές πρακτικές μπορούν επίσης να γίνουν αντιληπτές ως μορφές αναζωπύρωσης παλαιών πρακτικών. Η εξωτερική ανάθεση που διευκολύνεται από τις νέες τεχνολογίες μπορεί όντως να συγκριθεί με το «σύστημα εξάπλωσης» (putting-out system) που χαρακτηρίζει την πρωτο-βιομηχανία, όπου ένας «κατασκευαστής» διανέμει τις παραγγελίες και το υλικό που χρειάζονται οι κατ' οίκον εργαζόμενοι, οι οποίοι κατασκευάζουν μέρη ή το σύνολο στο συμφωνημένο χρόνο με προκαθορισμένες τιμές. Ο Pierre-Yves Gaumez (2016), αναφέρεται σε «exode digitale» για μετανάστευση χιλιάδων μισθωτών προς την ανεξάρτητη εργασία που πραγματοποιείται από το σπίτι από έναν υπολογιστή αναγεννώντας την δουλειά στο σπίτι της προ-βιομηχανικής περιόδου, καθώς και τους τρόπους αμοιβής της με το κομμάτι ή το έργο. Το «Crowdsourcing» μπορεί τότε να θεωρηθεί ως μια ανανεωμένη και διεθνοποιημένη μορφή αυτού του «συστήματος οικιακής οικονομίας».

ΤΙ (ΑΝΑ) ΘΕΜΕΛΙΩΝΕΙ ΤΗ ΣΧΕΣΗ ΚΑΙ ΤΗ ΣΥΜΒΑΣΗ ΤΗΣ ΕΞΑΡΤΗΜΕΝΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ;

Οι πλατφόρμες κινητοποιούν τους εργαζομένους χωρίς να τους κάνουν μισθωτούς. Αυτό ισχύει για την Uber και άλλες πλατφόρμες διακίνησης εργασίας, οι οποίες συνάπτουν συμφωνίες εταιρικής σχέσης με ανεξάρτητους οδηγούς. Αυτή η ιδιότητα του ανεξάρτητου συνεργάτη είναι συχνά μέρος των επίσημων όρων που έχουν υπογραφεί από τους εργαζόμενους της πλατφόρμας. Αυτή είναι η περίπτωση του Μηχανικού Τούρκου της Amazon, μιας εμβληματικής περίπτωσης

του «crowdsourcing», στην οποία οι «τούρκοι» υπογράφουν γενικούς όρους που καθορίζουν την ανεξαρτησία τους. Ακριβώς το ίδιο ισχύει με την εταιρεία Wolt (Φιλανδική) στην Ελλάδα. Αλλά η συζήτηση δεν σταματά σε αυτή τη μονομερή διακήρυξη ανεξαρτησίας και πολλές αντιπαραθέσεις συμβαίνουν ως προς την υπαγωγή (subordination) των εργαζομένων στην πλατφόρμα.

Στη Γαλλία, σύμφωνα με τον νόμο, το απόλυτο κριτήριο για τη διάκριση μεταξύ μισθωτής και μη μισθωτής εργασίας είναι εκείνο της «μόνιμης νομικής υπαγωγής» (subordination juridique permanente). Ο εργαζόμενος εκτελεί αμειβόμενη εργασία υπαγόμενος (subordination) στον εργοδότη του. Αλλά πώς ορίζεται ο δεσμός της υπαγωγής (subordination); Με βάση τα (νομικά) κείμενα χαρακτηρίζεται από την εκτέλεση εργασιών υπό την εποπτεία ενός εργοδότη που έχει την εξουσία να εκδίδει εντολές και οδηγίες, να εποπτεύει την εκτέλεση του έργου και να τιμωρεί τις παραλείψεις και τα σφάλματα του υπαγόμενου στο διευθυντικό δικαίωμα. Στην πράξη, οι δικαστές ψάχνουν για ένα «σύνολο αποδεικτικών στοιχείων» για να πληρούνται οι προϋποθέσεις υπαγωγής: τις ώρες και τον τόπο εργασίας, την προμήθεια του εξοπλισμού, τις σχέσεις με άλλους υπαλλήλους, την κατανομή ανάληψης κινδύνων, την οικονομική εξάρτηση, την έννοια της οργανωμένης υπηρεσίας κ.λπ.

Σ' αυτό το πλαίσιο η διαμάχη σχετικά με το καθεστώς των οδηγών Uber είναι παραδειγματική. Εκτός από την τυπικά αναγνωρισμένη ανεξαρτησία των οδηγών, οι διευθυντές και οι δικηγόροι της εταιρείας υπογραμμίζουν την ελευθερία τους να επιλέγουν τον όγκο και τις ώρες εργασίας και τη δυνατότητα να έχουν πολλούς πελάτες και να εργάζονται για διάφορες αιτήσεις. Τα επιχειρήματα εναντίον τους είναι: οι κυρώσεις (αποσυνδέσεις) που εφαρμόζει η Uber, η τιμολόγηση από την εταιρεία, οι υποχρεώσεις όσον αφορά την ποιότητα της υπηρεσίας. Έρευνες υπογραμμίζουν επίσης τον έλεγχο που ασκούν οι πλατφόρμες μέσω του αλγόριθμου κατανομής ζήτησης (Rosenblatt and Stark, 2016). Στις Ηνωμένες Πολιτείες, το νομικό πλαίσιο είναι σχετικά παρόμοιο και το ζήτημα του δικαίου που τίθεται κατά προτεραιότητα, όσον αφορά τους εργαζόμενους στην πλατφόρμα, είναι αυτό της φύσης της σχέσης τους με την παροχή υπηρεσίας. Το ζήτημα της (misclassification) της «εσφαλμένης ταξινόμησης», δηλαδή, η εσφαλμένη κατάταξη των εξαρτημένων εργαζομένων σε ανεξάρτητους (Bensman, 2014), έχει ιδιαίτερα ανανεωθεί με την ανάπτυξη των πλατφορμών ανταλλαγής εργασίας (plateformes d' exchange de travail). Πολλοί ερευνητές έχουν αναδείξει την αύξηση της τάσης συγκάλυψης των μισθωτών τα τελευταία χρόνια, ιδίως λόγω της ζήτησης για εργασία στο Διαδίκτυο. Ήδη από τις αρχές του 2000, προβλέπονταν ότι οι εργαζόμενοι που αναφέρονταν ως «εργαζόμενοι σε απευθείας σύνδεση» (online) θα βρεθούν να εργάζονται σε μια γκριζα περιοχή μεταξύ μισθωτής και ανεξάρτητης εργασίας.

Βεβαίως αυτό που κάνει τη διάκριση μεταξύ μισθωτής εργασίας και ανεξάρτητης εργασίας τόσο ζωτικής σημασίας και στις δύο πλευρές του Ατλαντικού είναι η κοινωνική προστασία και τα δικαιώματα των εργαζομένων. Διότι, όπως αναλύεται από τον Alain Supiot (1999) η ανάπτυξη της ανεξάρτητης εργασίας είναι έντονα πολωμένη (bipolarised) και μερικές φορές αντιστοιχεί σε τροχιές ευαλωτότητας: «σε γενικές γραμμές, η χαλάρωση του δεσμού μεταξύ της υπαγωγής (subordination) και του καθεστώτος του μισθωτού επέτρεψε σε εργαζόμενους που απολαμβάνουν μεγάλη ανεξαρτησία στην εργασία (στελέχη επιχειρήσεων, για παράδειγμα) να επωφεληθούν από την προστασία του εργατικού δικαίου, ενώ οι πιο αδύναμοι εργαζόμενοι, στερήθηκαν ορισμένες ή όλες τις προστασίες μέσα από την προσωρινότητα της απασχόλησης, ή διότι εκτοπίστηκαν από το εργατικό δίκαιο με τη χρήση ψευδούς ανεξαρτησίας» (Alain Supiot, 1999, σ. 40).

Τα θέματα της κοινωνικής προστασίας εγείρουν ερωτήματα σχετικά με τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις αυτών που παρέχουν εργασία. Το καθεστώς των αυτοαπασχολούμενων παρέχει πρόσβαση στην ασφάλιση υγείας και την ασφάλιση γήρατος, αλλά όχι στην ασφάλιση επαγγελματικών ατυχημάτων/επαγγελματικών ασθενειών, στην ασφάλιση κατά της ανεργίας ή στην επαγγελματική κατάρτιση. Ωστόσο, στις πλατφόρμες, ποιος είναι υπεύθυνος για την ασφάλεια και την υγεία του εργαζομένου κατά την εκτέλεση της δουλειάς του: η πλατφόρμα ή ο εργαζόμενος ή και οι δύο; Ποιος είναι υπεύθυνος για τα ατυχήματα των πελατών; Με άλλα λόγια, ποιος αναλαμβάνει τη κάλυψη των κινδύνων που ενυπάρχουν στην εργασιακή δραστηριότητα (Pasquier, 2010);

Το δεύτερο σημαντικό στοιχείο είναι τα θεμελιώδη δικαιώματα των εργαζομένων. Πράγματι, όταν μια αμερικανική εταιρεία παραγγέλλει εργασίες στο Διαδίκτυο, πώς μπορεί κανείς να βεβαιωθεί ότι ο εργαζόμενος στο τέλος της αλυσίδας δεν είναι παιδί ή ότι εργάζεται σε αξιοπρεπείς συνθήκες; Διακυβεύεται η τήρηση των τεσσάρων θεμελιωδών αρχών και δικαιωμάτων που ορίζονται από τη διεθνή οργάνωση εργασίας: ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι, απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας, κατάρτιση της παιδικής εργασίας και απαγόρευση των διακρίσεων. Τα συνδικαλιστικά δικαιώματα και η οργανωτική ισχύς των εργατών της πλατφόρμας περιορίζονται από τη νομική ανεξαρτησία των εργαζομένων (όταν δεν είναι άτυπη εργασία), από τον γεωγραφικό τους κατακερματισμό και από την απουσία συλλογικών δομών. Εντούτοις, τα τελευταία χρόνια έχουν προκύψει συλλογικές δράσεις, με πρωτοβουλία των ίδιων των εργαζομένων ή των υφιστάμενων συνδικάτων και δομών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Abdelnour, S. & Bernard S. (2018). Vers un capitalisme de plateforme? Mobiliser le travail, contourner les régulations, *La nouvelle revue du travail* [En ligne], 13 | 2018, mis en ligne le 31 octobre 2018, consulté le 11 octobre 2019. URL : <http://journals.openedition.org/nrt/3797>; DOI : 10.4000/nrt.3797
- Bevort, A. (2012). *Dictionnaire du Travail*. Paris: PUF. (457).
- Cardon, D. & Casilli, A. (2015). *Qu'est-ce que le digital labor?*. Paris: Éditions de l'INA.
- Dujarier, M. (2016). *Digital labor, travail du consommateur : quels usages sociaux du numérique ?* [En ligne] <http://www.inaglobal.fr/numerique/article/digital-labor-travail-du-consommateur-quels-usages-sociaux-du-numerique-8729>», consulté le 15 juin 2016
- Gaumez, P. (2016). *L'Intelligence du Travail*. Paris: editions DDB.
- Howe, J. (2009). *Crowdsourcing: Why the Power of the Crowd Is Driving the Future of Business*. New York: Crown Business.
- Huws, Ur. (2003). *The Making of a Cybertariat: Virtual Work in a Real World*. Monthly Review Press.
- Pasquier, Th. (2010). *L'Économie du contrat de travail: conception et destin d'un type contractuel*. Paris: LGDJ.
- Rosenblat, Al. & Stark, L. (2016). Uber's drivers: Information asymmetries and control in dynamic work. *International Journal of Communication*, 10, 3758–3784.
- Scholz, T. (2013). *Digital Labor. The Internet as Playground and Factory*. New York: Routledge.

Supiot, Al. (1999). *Au-delà de l'emploi: transformations du travail et devenir du droit du travail en Europe rapport pour la Commission des Communautés européennes*. Paris: Flammarion.

Thompson, P. & Kendra, B. (2016). *Actually Existing Capitalism: Some Digital Delusions*. Στο Briken, K., κ.ά. (Επιμ.) *The New Digital workplace: How New Technologies Revolutionise Work*. UK: Palgrave.

Κρίση, Ανάπτυξη και Μετα-Ανάπτυξη στην Ελλάδα

Μαρία Μαρκαντωνάτου

Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
mmarkant@soc.aegean.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το άρθρο εξετάζει, πρώτον, πώς η ελληνική κρίση έχει συζητηθεί στο πλαίσιο της συζήτησης περί «μετα-ανάπτυξης» και εξετάζει τρεις επιμέρους οπτικές: α) η Ελλάδα ως αντιπαράδειγμα μετα-ανάπτυξης, β) η κρίση ως ευκαιρία δημοκρατικής μετα-ανάπτυξης και γ) η λιτότητα ως μέθοδος αντικειϋνσιανής αποανάπτυξης. Δεύτερον, το άρθρο επισκοπεί κοινωνικές πρωτοβουλίες με έναν μετα-αναπτυξιακό προσανατολισμό που γεννήθηκαν στην κρίση και οι οποίες ακολούθησαν την ίδια πορεία (κορύφωση ως το 2015 και κάμψη έκτοτε) με άλλες μορφές της κοινωνικής διαμαρτυρίας που εμφανίστηκαν ως απόρροια της κρίσης (απεργίες, νέα κοινωνικά κινήματα κ.ά.).

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: ανάπτυξη, αποανάπτυξη, λιτότητα, πρωτοβουλίες αλληλεγγύης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Υπό τον όρο «μετα-ανάπτυξη» (post-growth) ομαδοποιούνται μια σειρά από ετερογενείς προσεγγίσεις που έχουν ως κοινή αφετηρία την κριτική της «οικονομικής ανάπτυξης» με όρους συνεχούς μεγέθυνσης του ΑΕΠ και τάσσονται υπέρ ενός κοινωνικο-οικολογικού μετασχηματισμού στην κατεύθυνση της περιβαλλοντικής προστασίας και της μη εξαρτημένης από την προσήλωση στην εν λόγω μεγέθυνση κοινωνικής ευημερίας (για επισκόπηση Passadakis/Schmelzer 2010).

Με αυτά υπόψη, αν ένα άτομο για κάποιο λόγο δεν έχει διαβάσει εφημερίδες μετά το 2010, δεν γνωρίζει τίποτα για την κρίση της ευρωζώνης και εξετάσει τους οικονομικούς δείκτες της Ελλάδας εξωτερικά, θα μπορούσε να υποθέσει ότι η χώρα έχει μεταβεί σε μια κατάσταση «μετα-ανάπτυξης». Μέσα σε σχεδόν μια δεκαετία, το ελληνικό ΑΕΠ μειώθηκε σχεδόν κατά 25% και οι εισαγωγές και η ιδιωτική κατανάλωση πάνω από 27%. Σε τομείς που οι επικριτές της «ανάπτυξης» θεωρούν ιδιαίτερα βλαπτικούς για το περιβάλλον όπως η αγορά αυτοκινήτου, η κατανάλωση μειώθηκε κατά 40% από το 2008 ως το 2010 (Nanaki, 2018, σ. 10). Ο όγκος των βιομηχανικών εμπορευμάτων που φορτώθηκαν και μεταφέρθηκαν μειώθηκε κατά 42% από το 2008 έως το 2012 (Moschonou & Tyrinopoulos, 2018, σ. 272). Μέχρι και οι γεννήσεις μειώθηκαν κατά 22.8% από το 2010 ως το 2017 (ΕΛΣΤΑΤ 2019), μια τάση που συνεχίζεται¹.

Φυσικά αυτοί οι δείκτες δεν απεικονίζουν τη μετάβαση σε μια κοινωνία που, συναινετικά και

¹ Το θέμα του πληθυσμού τίθεται συχνά στη συζήτηση περί μετα-ανάπτυξης.

αρμονικά, έχει πλέον υπερβεί τη «μανία» της αδιάκοπης οικονομικής ανάπτυξης ή είναι πρόθυμη να αντιμετωπίσει οικολογικά προβλήματα. Τα χιλιάδες άτομα που μετανάστευσαν από αστικές περιοχές στην επαρχία τα τελευταία έτη (Gkartzios, 2013, σ. 158), δεν το έκαναν βάσει μιας προτίμησης για αγροτική ζωή, αλλά εξαιτίας της μεγάλης ανεργίας. Ομοίως, οι λεγόμενοι «απλοί τρόποι ζωής» που έγιναν καθημερινότητα δεν αντικατοπτρίζουν μια συνειδητή ηθική αποδοχή της απλότητας και της εγκατάλειψης της ιδεολογίας της κατανάλωσης, όπως πιθανώς θα επιθυμούσαν οι υποστηρικτές της μετα-ανάπτυξης. Η μείωση της κατανάλωσης πετρελαίου δεν είχε οικολογικό υπόβαθρο αλλά ήταν αποτέλεσμα νόμου του 2012 που εξίσωνε το πετρέλαιο θέρμανσης με το πετρέλαιο κίνησης. Από το 2012 έως το 2013 οι τιμές αυξήθηκαν κατά 40% οδηγώντας σε μείωση της ζήτησης κατά 80% (Dabilis, 2013), και τελικά καθιστώντας το πετρέλαιο θέρμανσης προνόμιο των εύπορων. Η χρήση άλλων καυσίμων ή και επικίνδυνων υλικών, η δραματική αύξηση της αιθαλομίχλης τον χειμώνα, αλλά και η αύξηση των θανάσιμων δυστυχημάτων εξαιτίας της εναλλακτικής φθηνής θέρμανσης δεν είναι συμπτωματικά φαινόμενα, αλλά αποτελέσματα της κρίσης.

Η διαχείριση της κρίσης έγινε, ως γνωστόν, με άξονα τη δημοσιονομική πειθαρχία, τις πολιτικές ιδιωτικοποιήσεων και φιλελευθεροποίησης, καθώς και τις μεταρρυθμίσεις στη δημόσια διοίκηση και το κοινωνικό κράτος. Οι περικοπές του κοινωνικού εισοδήματος και η απορρύθμιση των θεσμών εργασιακής προστασίας υπήρξαν θεμελιώδεις στόχοι μιας σειράς μέτρων και νόμων μετά το 2010. Ως αποτέλεσμα, η ανεργία εκτοξεύθηκε στο 27% το 2013 και παρότι μειώθηκε στο 17,6% (Απρίλιος 2019) παραμένει ακόμα η υψηλότερη στην ΕΕ. Η εργασιακή προστασία έχει αποδυναμωθεί και οι διαδικασίες συλλογικών διαπραγματεύσεων έχουν υποβαθμιστεί προκαλώντας αυξανόμενο κατακερματισμό των μισθολογικών πρακτικών και την αποδυνάμωση της θέσης των εργαζομένων.

Η ελληνική κρίση έχει χαρακτηριστεί ως «η χειρότερη ύφεση σε καιρό ειρήνης που έχει καταγραφεί ποτέ σε αναπτυσσόμενη οικονομία» (Corroia, 2018) και μια τέτοια κατάσταση, σαφώς, δεν είναι αυτό που υποτίθεται ότι πρέπει να σημαίνει «μετα-ανάπτυξη». Αυτό τονίζεται σε διάφορες κριτικές της ιδέας και των πρακτικών της ανάπτυξης. Από μαρξιστική αφετηρία, ο Dörre (2015, σ. 278), ένας δριμύς επικριτής των πολιτικών λιτότητας της ευρωζώνης, διαφοροποιεί ανάμεσα στις «οικονομίες της καθίζησης» όπως η Ελλάδα και μια μετα-αναπτυξιακή κοινωνία πραγματοποιήσιμη μόνο διαμέσου μιας «βαθιάς δημοκρατικοποίησης» και μιας «ουσιαστικής ισότητας». Οικολογικά προσανατολισμένοι υποστηρικτές της αποανάπτυξης βλέπουν την τελευταία ως «κοινωνική επιλογή» και διαχωρίζουν τη «μη βιώσιμη» αποανάπτυξη (ύφεση) από τη «βιώσιμη αποανάπτυξη», την οποία ορίζουν ως μια «δίκαιη συρρίκνωση της παραγωγής και της κατανάλωσης υπέρ της ανθρώπινης ευημερίας και της βελτίωσης των οικολογικών συνθηκών» (Schneider, κ.ά., 2010, σ. 512-513). Ακόμα και συντηρητικοί πράσινοι διανοητές όπως ο Daly (1991, σ. 126) τονίζουν την ίδια διαφορά. Ο Daly (1991, σ. 126) αναφέρει ότι «μια συνθήκη μη ανάπτυξης μπορεί να επέλθει με δύο τρόπους, είτε ως αποτυχία μιας οικονομίας μεγέθυνσης είτε ως επιτυχία μιας οικονομίας σταθερής κατάστασης» και περιγράφει τη διαφορά μεταξύ των δύο ως διαφορά «μεταξύ μέρας και νύχτας».

Συνεπώς, μια κοινωνία που κυριαρχείται από ρεκόρ φτώχειας και απότομες περικοπές δαπανών και κοινωνικού εισοδήματος δεν μπορεί να γίνει κατανοητή ως μετα-αναπτυξιακή κοινωνία. Όπως το θέτει η Treu (2015), «θα ήταν κυνικό να θεωρήσουμε την Ελλάδα παράδειγμα αποανάπτυξης (ή μετα-ανάπτυξης) στην Ευρώπη». Αλλά δεδομένων των ραγδαίων αλλαγών στους σχετικούς δείκτες (πτώση του ΑΕΠ, της παραγωγής, της κατανάλωσης, των γεννήσεων κ.ά.), και της ξαφνικής

ανάδυσης με το ξέσπασμα της κρίσης μιας σειράς μορφών κοινωνικής αλληλεγγύης (π.χ. αυτο-οργανωμένες κοινότητες, κινήματα βάσης, συλλογικές πρωτοβουλίες κ.ά.) είναι αναπόφευκτος ο συνειρμός της Ελλάδας ως μιας *de facto* κατάστασης μετα-ανάπτυξης ή τουλάχιστον ως κάποιο είδος μετα-αναπτυξιακής κοινωνίας.

Όπως παρατηρεί ο Tokic (2012, σ. 54), η Ελλάδα προσφέρεται «για μια μελέτη στο σήμερα των πολιτικών, κοινωνικών και πολιτισμικών ζητημάτων που προκύπτουν στη διάρκεια μιας παρατεταμένης οικονομικής ύφεσης», δηλαδή ως περίπτωση που αντιστοιχεί της θα έπρεπε να αναζητηθεί στο μεσοπόλεμο. Αυτό είναι το πλαίσιο, στο οποίο η ελληνική περίπτωση συγκρίνεται με κάποιους ιδεότυπους μετα-ανάπτυξης και επιχειρείται να αντληθούν συμπεράσματα για τη σχετική συζήτηση. Παρακάτω επισκοπούνται ορισμένες τέτοιες αναλύσεις.

ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑ-ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Εντός της περί μετα-ανάπτυξης συζήτησης, έχουν αναπτυχθεί τρεις προσεγγίσεις. Πρώτον, υπάρχει μια γενική συναίνεση ότι η Ελλάδα αποτελεί παράδειγμα μετα-ανάπτυξης που πρέπει οπωσδήποτε να αποφευχθεί από άλλες χώρες. Δεύτερον, η ελληνική κρίση γίνεται αντιληπτή ως ευκαιρία για την οικοδόμηση δημοκρατικών μετα-αναπτυξιακών δομών και πρακτικών. Τρίτον, από αντικεινσιανή αφετηρία, η λιτότητα στην Ελλάδα θεωρείται κατάλληλη μέθοδος αποανάπτυξης.

Η Ελλάδα ως αντιπαράδειγμα μετα-ανάπτυξης. Η κρίση στην Ελλάδα έγινε συνώνυμο της κοινωνικοοικονομικής καταστροφής και της απότομης μετάβασης από την οικονομική ανάπτυξη στη χρεοκοπία. Την περίοδο στασιμότητας από τα μέσα του 1980 έως τα τέλη του 1990 διαδέχθηκε μια περίοδος ταχείας οικονομικής ανάπτυξης, βασισμένης στην εσωτερική ζήτηση και στα χαμηλά επιτόκια δανεισμού. Αλλά όταν με το ξέσπασμα της κρίσης αυτό το μοντέλο ανάπτυξης διακόπηκε, ακολούθησε, ως γνωστόν, μια βαθιά ύφεση που οδήγησε σε οικονομικές αναταραχές και κοινωνική αποσταθεροποίηση, καθώς και σε προβληματισμούς γύρω από τη σχέση μεταξύ οικονομικής ανάπτυξης και κοινωνικής συνοχής.

Για παράδειγμα, ο Mayert (2012, σ. 4, έμφαση Mayert) θέτει το ερώτημα «πώς μπορεί μια κοινωνία να οργανωθεί *πέρα από την ανάπτυξη* έτσι ώστε να μην επέλθει αποσταθεροποίηση και μαζική φτωχοποίηση» και υποδεικνύει την Ελλάδα ως «παράδειγμα μιας οικονομίας χωρίς ανάπτυξη στην οποία μια τέτοια κοινωνική οργάνωση δεν μπορεί να λειτουργήσει». Παρομοίως, κατά τον Zimmer (2012), «πόσο γρήγορα κοινωνίες ευμάρειας μπορούν να αποσταθεροποιηθούν μπορεί ξεκάθαρα να φανεί στην περίπτωση της Ελλάδας», την οποία ο ίδιος αντιλαμβάνεται ως ένα «μετα-αναπτυξιακό σενάριο» προς αποφυγή. «Ομολογουμένως, η καθίζηση της ανάπτυξης στην Ελλάδα ήρθε ξαφνικά και ήταν χαοτική και απομένει να ελπίσουμε ότι άλλα σενάρια μετα-αναπτυξιακών κοινωνιών θα διαφέρουν ριζικά» γράφει αλλού ο Zimmer (2012α).

Η ελληνική κρίση ως ευκαιρία για δημοκρατική αποανάπτυξη. Χαρακτηριστική εδώ είναι η άποψη των Petridis/Varvarousis (2015), οι οποίοι θεωρούν ότι η κρίση «ακριβώς επειδή είναι μεταβατική και οριακή παρέχει μια ευκαιρία να παραχθούν νέα αφηγήματα και οράματα» και ότι μια κριτική της ανάπτυξης έχει μεγαλύτερη σημασία σε εποχές κρίσης, όταν οι πολιτικοί ανταγωνισμοί αποκρύπτονται πίσω από μια ψευδή συναίνεση για την αναγκαιότητα της οικονομικής ανάπτυξης. Στο ερώτημα πώς μπορούν να επιτευχθούν σκοποί αποανάπτυξης, δύο κατευθύνσεις αναδύονται με

κοινό χαρακτηριστικό μια βολонταριστική αφετηρία μέσω προτάσεων αφενός αυτοβοήθειας στο εσωτερικό, και αλληλεγγύης από το εξωτερικό αφετέρου. Συνδυαστικά με τις πρωτοβουλίες αυτοβοήθειας προτείνεται και η διάβρωση του συστήματος εκ των έσω: «ένα σχέδιο χειραφέτησης σήμερα πρέπει να είναι πραγματοποιήσιμο αλλά επίσης να στοχεύει στην αποσταθεροποίηση των ιεραρχικών δομών και στη δημιουργία συνθηκών για την ανάδυση νέων ριζοσπαστικών θεσμών» με στόχο «τη δημιουργία πρωτοβουλιών, οι οποίες ενώ θα μπορούν να επιβιώσουν στο ισχύον σύστημα θα μπορούν την ίδια στιγμή να εργάζονται και για την αποσταθεροποίηση του» (Petridis & Varvarousis, 2015).

Όσον αφορά το ζήτημα της διεθνούς αλληλεγγύης στο πλαίσιο της κρίσης διατυπώθηκαν μια σειρά από προτάσεις και ιδέες (Treu 2015): αλληλεγγύη από αριστερά προσανατολισμένα ρεύματα αποανάπτυξης με σκοπό την αναχαίτιση της λιτότητας και την ελάττωση της οικολογικής άγνοιας στην Ελλάδα· αναγνώριση των αιτιών της κρίσης σε ευρωπαϊκό επίπεδο· αλληλέγγυες οικονομικές πολιτικές· ενδυνάμωση της πολιτικής κυριαρχίας της Ελλάδας· αμοιβαιοποίηση του χρέους· αναγνώριση του ρόλου άλλων ευρωπαϊκών κρατών στην κρίση και της σχέσης μεταξύ πλεονασματικών και ελλειμματικών χωρών της ευρωζώνης· δημιουργία κοινωνικά προσανατολισμένης δημοσιονομικής ένωσης· δικαιότερη μισθολογική πολιτική· μείωση του εργασιμου χρόνου αλλά και μειώσεις της φορολογίας για τα εργατικά στρώματα με αυξήσεις της φορολογίας για το κεφάλαιο και υπέρ του περιβάλλοντος.

Οι προτάσεις αυτές ήταν από τις πλέον δημοκρατικά προσανατολισμένες και από τις πρώτες που άσκησαν κριτική στα αφηγήματα περί Ελλάδας ως χώρας «που ζει πάνω από τις δυνατότητες της». Όμως, η χαλάρωση της λιτότητας σε χώρες όπως η Ελλάδα, ριζικές λύσεις στο χρέος κτλ. κάθε άλλο παρά υπήρξαν προτεραιότητες των πολιτικών ελίτ της ευρωζώνης. Υποτιμώνται, δηλαδή, στη συζήτηση περί διεθνούς αλληλεγγύης υπέρ της αποανάπτυξης οι ρίζες και το βάθος της νέας αρχιτεκτονικής της ευρωζώνης και θεωρείται η επιλογή της λιτότητας όχι ως δομικός όρος για την επιβίωση της, αλλά κυρίως ως ζήτημα κακών πολιτικών επιλογών ή και πολιτικής απροθυμίας.

Ο βολонταρισμός ορισμένων μετα-αναπτυξιακών ιδεών τείνει συχνά να υποτιμά επίσης και τη σημασία που έχουν συγκεκριμένες – συνδεδεμένες με τη λειτουργία των αγορών – ορθολογικότητες, στις οποίες η κρατική πολιτική τείνει να υπακούει. Θεωρώντας ότι αυτές οι ορθολογικότητες μπορούν απλώς να παραγκωνιστούν για σκοπούς αποανάπτυξης είναι παραπλανητικό. Για παράδειγμα, ο Tokic (2012, σ. 55) συγκρίνει την Ελλάδα με τη Μεγάλη Ύφεση στην Αμερική και την ιαπωνική οικονομία από το 1990 έως σήμερα και τις θεωρεί «πολύ διαφορετικές και ειδικές περιπτώσεις ασχεδίαστης αποανάπτυξης με καταστροφικές συνέπειες», παρατηρώντας ότι «οι χρηματοπιστωτικές αγορές δεν θα διαχωρίζαν αν η οικονομική απόδοση είναι σχεδιασμένη ή όχι και το αποτέλεσμα θα ήταν καταστροφικό σε κάθε περίπτωση».

Εξάλλου, κάτι παρόμοιο συνέβαινε και με τα λεγόμενα spreads των ομολόγων στη διάρκεια της ελληνικής κρίσης. Ενώ μια σειρά από κοινωνικές πρωτοβουλίες αλληλεγγύης επιχειρούσαν να καλύψουν ανάγκες ή και να σταθούν κριτικά απέναντι στην ανάγκη για νεοφιλελεύθερη «ανάπτυξη», η επίσημη κρατική πολιτική σπανίως αμφισβήτησε την πολιτική λιτότητας που ήταν σχεδιασμένη να κερδίσει την «εμπιστοσύνη των αγορών» και να περιορίσει την καταστροφική ανοδική πορεία των spreads για να αποφύγει ένα «πιστωτικό γεγονός» ή μια «επιλεκτική χρεοκοπία», όπως ήταν κάποιοι όροι που χρησιμοποιούνταν εκείνη την περίοδο. Εξαιτίας τέτοιων «ορθολογικοτήτων» των

αγορών, οι μορφές κοινωνικής αλληλεγγύης κατέληξαν διαχωρισμένες από την επίσημη πολιτική και παρέμειναν λίγο πολύ ανίσχυρες να επηρεάσουν την πολιτική της «εμπιστοσύνης των αγορών».

Λιτότητα ως μέθοδος αντικεϋνσιανής αποανάπτυξης. Παρεκτός ορισμένων πολιτικών πλάνων «οικολογικού κεϋνσιανισμού» (για τις σχετικές απόψεις στη γαλλική Αριστερά βλ. Hoang-Ngoc, 2017), τα ρεύματα που απορρίπτουν την ιδέα της «αλόγιστης ανάπτυξης» απορρίπτουν επίσης και τις κεϋνσιανές μεθόδους ως καταναλωτικές, χωρίς απαραίτητα να υποστηρίζουν τη λιτότητα. Υπάρχουν, ωστόσο, και ορισμένες προσεγγίσεις υπέρ της λιτότητας οι οποίες, ακόμα και αν δεν συγκροτούν κυρίαρχο ρεύμα, παρέχουν πάραυτα ορισμένες δικαιολογήσεις των επίσημων πολιτικών λιτότητας.

Μια τέτοια δικαιολόγηση παρέχει για παράδειγμα ο Ott (2011) όταν ακολουθεί την περί «προσοδοθηρίας» προσέγγιση των G. Tullock και J. Buchanan (για αυτήν την προσέγγιση Markantonatou, 2013). Ο Ott (2011) περιγράφει την Ελλάδα ως μια υπερχρεωμένη, πελατειακή και αναξιοκρατική χώρα απαρτιζόμενη από προσοδοθηρικές κοινωνικές ομάδες, ασκεί κριτική στην «αριστερή αλληλεγγύη» με όσους υποψιάζεται ως προσοδοθήρες (απεργούς και διαδηλωτές) και αντιτάσσεται στην ιδέα «ευρωπαϊκών μεταβιβάσεων» στην Ελλάδα. Ο Ott (2011, σ. 44) θέτει περαιτέρω το ερώτημα: «Σημαίνει αλληλεγγύη να ενδυναμώσουμε φαντασιώσεις ευημερίας μέσα από μεταβιβάσεις; Όχι. Θα πρέπει να αρχίσουμε μια συζήτηση σχετικά με την ηθική και πολιτική νομιμοποίηση του χρέους, όπως κάνουν κάποιοι αριστεροί; Καλύτερα όχι». Αυτό που απομένει για χώρες όπως η Ελλάδα είναι, σύμφωνα με τον Ott (2011, σ. 45), η μεταβίβαση οικονομικής εξουσίας στους ευρωπαϊκούς θεσμούς, η ανοχή ευρωπαϊκού ελέγχου και η επιβεβλημένη λιτότητα. Στο «τέλος της εποχής της ανάπτυξης», γράφει ο Ott (2011, σ. 45), χώρες όπως η Ελλάδα θα πρέπει να πάψουν να ακολουθούν έναν «μισό κεϋνσιανισμό» (δημιουργία ελλειμμάτων χωρίς αποπληρωμή χρέους) και να εστιάσουν στη λιτότητα και στην εξυπηρέτηση του χρέους. Η ΕΕ θα πρέπει να λειτουργήσει όχι ως «ένωση μεταβιβάσεων» αλλά ως «ένωση κανόνων» και να συνδυαστεί η επιτήρηση των προϋπολογισμών με ένα «πράσινο σχέδιο Μάρσαλ» (οικολογική γεωργία, πράσινος τουρισμός κ.ά.). Ένα «μακροπρόθεσμο σενάριο αποανάπτυξης», γράφει αλλού ο Ott (2013), απαιτεί «όχι έναν μισό αλλά έναν ολόκληρο Κέυνς», δηλαδή κάποιες μορφές φορολογίας συνδυασμένες με μια «λογική λιτότητα».

Σε μια άλλη αντικεϋνσιανή εκδοχή της κριτικής της ανάπτυξης, για την προεκλογική εκστρατεία του ΣΥΡΙΖΑ το 2014 γράφεται ότι «φέρει το όνομα του Κέυνς παντού» (Reichel, 2015). Κατά τον Reichel (2015), οι φιλοδοξίες δημιουργίας θέσεων εργασίας, άσχετα από το κοινωνικό πρόβλημα της ανεργίας, στόχευαν «να αυξήσουν τα επίπεδα της κατανάλωσης». Όταν κατέστη ξεκάθαρο ότι ο ΣΥΡΙΖΑ αποστασιοποιούνταν από το προεκλογικό του πρόγραμμα, ο Reichel (2015a) τασσόταν και πάλι υπέρ της λιτότητας με το επιχείρημα ότι αυτή βοηθά τον διαχωρισμό «μη παραγωγικών» από «παραγωγικές» δαπάνες, οι οποίες «δημιουργούν κάποιου είδους οικονομική αξία». Με αφετηρία την πρώτη φάση διακυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ, το συμπέρασμα του Reichel (2015a) είναι ότι η «λιτότητα μπορεί πραγματικά να ταιριάζει με πολιτικά σχέδια που προσανατολίζονται στην αποανάπτυξη» και, συνεπώς, οι υποστηρικτές της αποανάπτυξης δεν θα πρέπει να συμμετάσχουν στο «blame game των παραδοσιακών αριστερών» αλλά «να το υπερβούν και να δουν πού και πώς ο σκοπός της αποανάπτυξης εξυπηρετείται καλύτερα».

Σε τέτοιες υπέρ της λιτότητας απόψεις, αυτή γίνεται αντιληπτή υπεραπλουστευτικά. Δικαιολογημένα ο Jessor (2016, σ. 233) διαχωρίζει ανάμεσα σε τρεις μορφές λιτότητας: τις «συγκυριακές πολιτικές λιτότητας» (προσωρινά μέτρα), τις «μακροχρόνιες πολιτικές λιτότητας» που συνιστούν κατ' αυτόν «μέθοδο αναδιάρθρωσης του συσχετισμού δυνάμεων υπέρ του κεφαλαίου» και το «κράτος της λιτότητας» που μπορεί να αποτελέσει «αυταρχική απόκριση στην αυξανόμενη κοινωνική δυσарέσκεια» (Jessor, 2016, σ. 234). Από τις πρώτες «συγκυριακές πολιτικές λιτότητας» του πρώτου Μνημονίου το 2010, η Ελλάδα γρήγορα μετέβη στα επόμενα Μνημόνια και τις διάφορες αναθεωρήσεις τους, καταλήγοντας παγιδευμένη σε μια λιτότητα διάρκειας.

Επιπλέον, η κατανόηση της λιτότητας απλώς ως μεθόδου διαχωρισμού «παραγωγικών» και «μη παραγωγικών» δαπανών είναι εξίσου απλουστευτική. Η λιτότητα θεματοποιείται ως πρακτική για γρήγορη αποανάπτυξη αλλά αποσιωπώνται οι κοινωνικές συνέπειες της όπως η φτώχεια και η απορρύθμιση των προνοιακών θεσμών. Ένα μέρος των υποστηρικτών της αποανάπτυξης χρησιμοποιεί το σύνθημα «η λιτότητα σας δεν είναι η αποανάπτυξη μας» (Passadakis & Schmelzer, 2010, σ. 2), ασκώντας την κριτική σε συντηρητικές και νεοφιλελεύθερες εκδοχές της αποανάπτυξης ότι «μετατρέπουν την κριτική της ανάπτυξης σε δικαιολόγηση της λιτότητας και των περικοπών στις κοινωνικές υπηρεσίες» (ό.π.). Ο Thiele (2016) επιχειρηματολογεί ενάντια σε μια «αποανάπτυξη που αυξάνει την εξαθλίωση στον καπιταλισμό» και αντιτίθεται σε προσεγγίσεις που θεωρούν τη λιτότητα ως μια ουδέτερη-τεχνική μέθοδο για τη διόρθωση της οικονομίας που υποτίθεται ότι υπερβαίνει τις κοινωνικές αναγκαιότητες. Δεδομένου ότι η οικονομία δεν απαιτεί απαραίτητα υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης αλλά κερδοφορία για το κεφάλαιο, η οπτική της λιτότητας ως μεθόδου αποανάπτυξης είναι παραπλανητική. Υποτιμάται ότι η λιτότητα βοηθά στην αναγέννηση του καπιταλισμού υπέρ των νέων επενδύσεων και ότι λειτουργεί ως μέθοδος μεταβιβάσεων δημοσίων πόρων στα επιχειρηματικά στρώματα, εθνικοποίησης απωλειών, καθώς και ως μέσο επιβολής κοινωνικής πειθαρχίας και προώθησης της ανταγωνιστικότητας στο πλαίσιο του νεοφιλελευθερισμού της ευρωζώνης.

ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ «ΜΕΤΑ-ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ» ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Η δριμύτητα της κρίσης ώθησε στη δημιουργία μιας σειράς από άτυπες κοινωνικές πρωτοβουλίες για τη διαχείριση των νέων προβλημάτων, και η χώρα έγινε πεδίο κοινωνικού πειραματισμού στην κοινωνική αλληλεγγύη και στον εθελοντισμό, πρωτοβουλίες που ήταν απύσες πριν την κρίση (Rakopoulos, 2014). Αυτός ο κοινωνικός πειραματισμός παρουσιάζει ενδιαφέρον για τη συζήτηση περί μετα-ανάπτυξης, καθώς αντανάκλα τις προσπάθειες και τους τρόπους που αναζητήσαν διάφορες κοινωνικές ομάδες και συλλογικότητες για να διαχειριστούν τη λιτότητα και τις πιέσεις τόσο του εγχώριου νεοφιλελευθερισμού όσο και των πιστωτών.

Εκατοντάδες αυτοδιαχειριζόμενα και τοπικά προγράμματα δημιουργήθηκαν με το ξέσπασμα της κρίσης, με ανθρωπιστικό πρόσημο, για την άμεση ανακούφιση από συνέπειες της κρίσης όπως η απότομη απώλεια θέσεων εργασίας και η φτωχοποίηση. Αυτό ήταν το υπόβαθρο δομών όπως οι κοινωνικές κουζίνες, τα κοινωνικά φαρμακεία, τα κοινωνικά ιατρεία κ.ά. Σύμφωνα με τη Vathakou (2016, σ. 171), από το 2011 ως το 2014 έχασαν την πρόσβαση στις υπηρεσίες δημόσιας υγείας μεταξύ 1,9 και 2,4 εκατομμύρια άνθρωποι και δημιουργήθηκαν πάνω από 50 κοινωνικά ιατρεία, με εκατοντάδες εθελοντές γιατρούς να συμμετέχουν και πολυάριθμους ασθενείς (ελληνικής ή μη καταγω-

γής) να λαμβάνουν υπηρεσίες υγείας. Τέτοιες πρωτοβουλίες αλληλεγγύης διαδόθηκαν σε πολλές περιοχές και γειτονιές για να διαχειριστούν αυξημένες κοινωνικές ανάγκες στην πρώτη περίοδο της κρίσης (για επισκόπηση τέτοιων πρωτοβουλιών βλ. την ιστοσελίδα «Αλληλεγγύη για Όλους»).

Σύμφωνα με την Arampatzi (2017, σ. 2159), στα πέντε πρώτα χρόνια της κρίσης δημιουργήθηκαν στην Αθήνα πάνω από 300 ομάδες και δίκτυα αλληλέγγυας οικονομίας. Η Arampatzi (2017, σ. 2159) εξέτασε ένα τέτοιο δίκτυο στην περιοχή των Εξαρχείων (με δράσεις όπως η διανομή βασικών αγαθών, ο εθελοντισμός, οι παρεμβάσεις σε θέματα στέγασης, οι εναλλακτικές, μη χρηματικές διαδικασίες ανταλλαγής κ.ά.) για να διαπιστώσει ότι για τα άτομα που συμμετείχαν, στόχος δεν ήταν απλώς η παροχή κάποιας απόμακρης μορφής φιλανθρωπίας σε φτωχοποιημένες ομάδες, αλλά η δημιουργία στενότερων κοινωνικών αλληλεπιδράσεων και δικτύων αμοιβαιότητας καθώς και η ενεργοποίηση, ενδυνάμωση και κινητοποίηση των ατόμων σε μορφές αντίστασης ενάντια στη λιτότητα.

Για την αύξηση των ανταλλακτικών δικτύων και άτυπων δομών που δημιουργήθηκαν επισημαίνεται από τον Μπουρίκο (2013, σ. 23), ότι ήταν υψηλότερη στο πεδίο του οικονομικού και προνοιακού εθελοντισμού, και αυτό που είναι ενδιαφέρον είναι ότι από τα 25 εγγεγραμμένα δίκτυα μόνο δύο υπήρχαν πριν την κρίση και τα υπόλοιπα δημιουργήθηκαν εντός αυτής. Σύμφωνα, για παράδειγμα, με το «τοπικό δίκτυο ανταλλαγής και αλληλεγγύης Μαγνησίας» στόχοι είναι η αλληλοβοήθεια για την αντιμετώπιση της κρίσης, η υποστήριξη της τοπικής κοινωνίας και οικονομίας μέσα από την ανταλλαγή προϊόντων, υπηρεσιών, γνώσης, δεξιοτήτων, εμπειριών κ.ά. και η κάλυψη κοινωνικών αναγκών (από βασικά είδη μέχρι ψυχαγωγία). Η προώθηση πολιτισμικών δραστηριοτήτων και δράσεων περιβαλλοντικής προστασίας, η στήριξη ευπαθών ομάδων και η διάδοση αξιών συνεργατικής οικονομίας λειτούργησαν στην περίοδο της κρίσης επίσης και ως υπόβαθρο δράσεων μιας σειράς οικοκοινοτήτων και αυτοοργανωμένων ομάδων, με προσανατολισμό σε τοπικές κουλτούρες και στην κοινότητα ως αντίβαρα στην παγκοσμιοποίηση και στις λογικές της αγοράς.

Δίκτυα παραγωγών για την πώληση αγροτικών προϊόντων χωρίς μεσάζοντες δημιουργήθηκαν στη διάρκεια της κρίσης (π.χ. το «κίνημα της πατάτας»). Σύμφωνα με τον Rakopoulos (2014, σ. 193), 50 τέτοιες άτυπες πρωτοβουλίες δημιουργήθηκαν τα πρώτα χρόνια της κρίσης και πάνω από το 20% του πληθυσμού της χώρας επωφελήθηκε. Ένα τέτοιο δίκτυο, γράφει ο Rakopoulos (2014, σ. 196) «σκοπεύει να προωθήσει και να εξερευνήσει πλουραλιστικές μορφές οικονομικής ζωής που είναι εναλλακτικές, αν όχι εχθρικές, (...) στον κυρίαρχο 'οικονομίστικο' ωφελιμισμό». Στο πλαίσιο της λιτότητας και των ιδιωτικοποιήσεων των δημοσίων υπηρεσιών, τέτοιες πρωτοβουλίες αντανακλούν έναν «φιλόδοξο, πολιτικοποιημένο τρόπο σκέψης και μια προθυμία κινητοποίησης» (ό.π.: 204). Οι πρωτοβουλίες αυτές δεν ήταν βέβαια χωρίς προβλήματα².

Στο πλαίσιο της κρίσης, αναπτύχθηκαν αυτοοργανωμένες κοινότητες και ριζοσπαστικές, οικολογικά προσανατολισμένες αντικαπιταλιστικές ομάδες. Ο Ζαϊμάκης (2018, σ. 115) μελέτησε επτά τέτοιες κοινότητες (κολλεκτίβες εναλλακτικού εμπορίου, δίκτυα καταναλωτών-παραγωγών κ.ά.) και τις χαρακτηρίζει ως «ένα πραγματικό εργαστήριο ζωντανών αντιπαραθέσεων γύρω από το νόημα και τη σημασία της οργάνωσης συλλογικών μορφών υλικής ζωής μέσα και ενάντια στον καπι-

2 Προβλήματα που προέκυψαν καθώς εξελίσσονταν αυτές τις πρωτοβουλίες αφορούσαν την έλλειψη νομικού στάτους, την απουσία ελέγχων ποιότητας, τη φοροδιαφυγή και την ανάδυση εμπορικών δραστηριοτήτων που δεν ήταν αυθεντικές αλλά απομιμήσεις που επωφελούνταν από την ετικέτα «χωρίς μεσάζοντες».

ταλισμό» (Zaimakis, 2018, σ. 95). Τα αφηγήματα τους περιγράφονται ως ένα κράμα «ρομαντικού ανθρωπισμού, εξισωτικών στόχων και ενός ήθους συλλογικότητας που αμφισβητεί το κυρίαρχο καπιταλιστικό φαντασιακό». Τονίζεται, ωστόσο, ότι ο ρόλος της αλληλέγγυας οικονομίας στο ελληνικό πλαίσιο παραμένει περιορισμένος: οι σχετικές ομάδες ενεργούν σε μια συνθήκη αορατότητας έξω από τον κρατικό έλεγχο, ο κύκλος των οικονομικών τους δραστηριοτήτων είναι μικρός και οι πρωτοβουλίες τους δεν επεκτείνονται σε διαφορετικά κοινωνικά και ιδεολογικά περιβάλλοντα. Από τη μια μεριά διατηρούν το φαντασιακό του μετασχηματισμού, και από την άλλη, χρησιμοποιούν επιλεγμένες θεσμικές δομές και διευθετήσεις της αγοράς για δικούς τους σκοπούς, απορρίπτουν τη συνεργασία με τον δημόσιο και με τον ιδιωτικό τομέα και, όπως το θέτει ο Zaimakis (2018, σ. 95), καταλήγουν «ένα απομονωμένο νησί στο αρχιπέλαγος της κυρίαρχης οικονομίας».

Δεδομένου ότι οι άμυνες απέναντι στην κρίση εκδηλώθηκαν από διαφορετικές κοινωνικές δυνάμεις, δεν υπήρξε ομοιογένεια στους στόχους, στις αφετηρίες και στον πολιτικό και ιδεολογικό προσανατολισμό. Έτσι, δεν αποτελούν έκπληξη και πρωτοβουλίες με έναν πιο εθνικιστικό τόνο, όπως η καμπάνια «Αγοράζω ελληνικά» που επιχειρεί να πείσει τους καταναλωτές να αγοράζουν ελληνικά αντί εισαγόμενα προϊόντα. Αυτή η «εθνοκεντρική κατανάλωση» όπως την ονομάζει η Lekakis (2017, σ. 288) βασίζεται στην ιδέα ότι «καλός πολίτης είναι ο οικονομικός πολίτης» και ότι η ανεργία δεν θα ήταν τόσο υψηλή αν τα άτομα κατανάλωναν ελληνικά προϊόντα. Επιπλέον, ζητείται «ανάληψη ευθύνης εκ μέρους πολιτών-καταναλωτών που ενεργούν ατομικά, αλλά φαντάζονται τις δράσεις τους ως συλλογικές» (ό.π.).

Νεοφασιστικού τύπου δράσεις είχε αναλάβει η Χρυσή Αυγή. Σύμφωνα με τον Ellinas (2015, σ. 14), 143 δράσεις σχεδιάστηκαν σε τοπικό επίπεδο από την ομάδα στο διάστημα 2011-2013 και ήταν αρχικά στενές (π.χ. παροχή τροφής σε μεμονωμένες οικογένειες). Μετά τις εθνικές εκλογές του Ιουνίου 2012, η οργάνωση ανέλαβε ευρύτερης κλίμακας δράσεις, όπως συσσίτια και αιμοδοσίες «μόνο για Έλληνες» καθώς και δράσεις όπως «Έλληνες γιατροί» και «δουλειά για Έλληνες», ενώ μετά το 2013 στράφηκε περισσότερο στον online ακτιβισμό (Ellinas, 2015, σ. 14).

ΤΕΛΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Όσον αφορά την επίσημη πολιτική, η «ανάπτυξη» η οποία επιδιώκεται και διατρανώνεται από κάθε λογής πολιτικά κόμματα και πολιτικούς όλων των ιδεολογικών αποχρώσεων, δεν σταμάτησε να αποτελεί δηλωμένο στόχο, με έμφαση κυρίως στην προσέλκυση ξένων επενδύσεων και στην προσαρμογή στους μνημονιακούς δημοσιονομικούς περιορισμούς. Χαρακτηριστικό είναι ότι ακόμα και με το τέλος του προγράμματος λιτότητας στη συνεδρίαση του Eurogroup τον Ιούνιο του 2018 στο Λουξεμβούργο, οι πιστωτές τόνισαν την ανάγκη να συνεχιστούν οι «ενάρετες δημοσιονομικές πολιτικές» και οι «μεταρρυθμίσεις» οι οποίες «είναι σημαντικές για τη βιώσιμη ανάπτυξη» και «τη βελτίωση της δυναμικής της ανάπτυξης και του επενδυτικού κλίματος» (Eurogroup 2018). Η τελευταία υπόδειξη των πιστωτών προς την ελληνική πλευρά ήταν ο στόχος του 2,2% του ΑΕΠ πρωτογενές πλεόνασμα για το διάστημα από το 2023 έως το 2060 (ό.π.) (ποια χώρα έχει κατορθώσει πλεονάσματα για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα παραμένει αναπάντητο).

Οι κοινωνικές πρωτοβουλίες που αναπτύχθηκαν στη διάρκεια της κρίσης εστίαζαν στην αλληλοβοήθεια, στη συνεργασία και σε κοινοτικές αξίες, καθώς και σε ένα κοινωνικό και οικονομικό όφελος που δεν σχετίζεται με την καπιταλιστικού τύπου, μετρήσιμη «ανάπτυξη». Θα αναμενόταν

η ενδυνάμωση και διεύρυνση αυτών των πρωτοβουλιών για δύο λόγους. Πρώτον, δεν φαίνεται πιθανή η επαναφορά του προ 2010 μοντέλου ανάπτυξης και της δυνατότητας κοινωνικο-οικονομικής αναπαραγωγής μέσα από ευρεία συμμετοχή των μεσαίων στρωμάτων στη χρηματοπιστωτική οικονομία, με τρόπο που να εξασφαλίζει την – εκφρασμένη πολιτικά – συναίνεση τους. Δεύτερον, το παραδοσιακό ελληνικό οικογενειοκεντρικό μοντέλο κοινωνικής αναπαραγωγής βρίσκεται σε παρατεταμένη κρίση λόγω των σε βάθος περικοπών μισθών και συντάξεων. Είναι αμφίβολο αν θα αποδειχτεί αρκετά ανθεκτικό και αν θα μπορέσει να διαδραματίσει τον προ κρίσης ρόλο του στους τομείς της εκπαίδευσης, της παροχής φροντίδας, και ιδίως της στέγασης.

Παρ' όλα αυτά, οι πρωτοβουλίες αλληλεγγύης δεν διευρύνθηκαν όσο θα αναμενόταν, ενδεχομένως και λόγω νέων ευκαιριών ανάπτυξης, π.χ. στον τουρισμό ή στην οικονομία διαμοιρασμού, η οποία στην περίπτωση του Airbnb κατόρθωσε να εμπλέξει ορισμένα κατώτερα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα που είχαν πληγεί από την κρίση. Γενικά, οι πρωτοβουλίες αλληλεγγύης που ξεκίνησαν με την κρίση εντατικοποιήθηκαν ως το 2013 και απώλεσαν ένα μέρος της δυναμικής τους από το 2015 και μετά. Ακολούθησαν δηλαδή – σε αλληλεπίδραση με τις κεντρικές πολιτικές εξελίξεις – την ίδια πορεία με τις ποικίλες μορφές της κοινωνικής διαμαρτυρίας που εμφανίστηκαν στη διάρκεια της κρίσης (από απεργίες και διαδηλώσεις μέχρι τα «κινήματα των πλατειών», τις νέες μορφές αντίστασης, τις νέες πολιτικές ομάδες κ.ά.). Μεν άφησαν τη σφραγίδα τους ως κοινωνική απόκριση και αντίσταση στην κρίση, αλλά δεν κατόρθωσαν να παγιωθούν ως μονιμότερες δομές κοινωνικής αλληλεπίδρασης και μάλιστα τέτοιες που να μπορούν να αμφισβητήσουν όντως τις στοχοθεσίες της νεοφιλελεύθερης ανάπτυξης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Arampatzi, Athina (2017). The spatiality of counter-austerity politics in Athens, Greece: Emergent 'urban solidarity spaces'. *Urban Studies*, 54(9).
- Coppola, Frances (2018). Lessons For The Eurozone From The Greek Debt Crisis, *Forbes*, 20.08.2018. Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <https://www.forbes.com/sites/francescoppola/2018/08/20/lessons-for-the-eurozone-from-the-greek-debt-crisis/#34c8eb9255dd>.
- Dabilis, Andy (2013). Stournaras Says No More Heating Oil Help, *Greek Reporter*, 07.01.2013. Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <https://greece.greekreporter.com/2013/01/07/stournaras-says-no-more-heating-oil-help/>.
- Daly, Herman (1991). *Steady-State Economics*, Washington: Island Press.
- Dörre, Klaus (2015). Social Capitalism and Crisis: From the Internal to the External Landnahmen., Στο Dörre, K., Lessenich, S., Rosa, H. (Επιμ.). *Sociology, Capitalism, Critique*. London & New York: Verso.
- Ellinas, Antonis (2015). Neo-Nazism in an Established Democracy: The Persistence of Golden Dawn in Greece. *South European Society and Politics*, 20(1).
- ΕΛΣΤΑΤ (2019). *Συνθήκες Διαβίωσης στην Ελλάδα*. 03/05/2019. Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: http://www.statistics.gr/documents/20181/14479704/LivingConditionsInGreece_0519.pdf/e74da3b7-4d60-4c91-a59b-e73749c259ca.

- Eurogroup (2018). *Eurogroup statement on Greece of 22 June 2018*, 22.06.2018. Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2018/06/22/eurogroup-statement-on-greece-22-june-2018/>.
- Gkartzios, Menelaos (2013). 'Leaving Athens': Narratives of counterurbanisation in times of crisis, *Journal of Rural Studies*, 32, October
- Hoang-Ngoc, Liêm (2017). The Mélenchon Economy. Interview to C. Stangler. *Jacobin*. 22.04.2017. Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <https://www.jacobinmag.com/2017/04/melenchon-economy-france-elections-first-round>.
- Jessop, Bob (2016). *The State: Past, Present, Future*. Cambridge & Malden: Polity Press.
- Lekakis, Eleftheria J. (2017). Economic nationalism and the cultural politics of consumption under austerity: The rise of ethnocentric consumption in Greece. *Journal of Consumer Culture*, 17(2).
- Markantonatou, Maria (2013). Fiscal Discipline through Internal Devaluation and Discourses of Rent-Seeking: the Case of the Crisis in Greece. *Studies in Political Economy*, 91, Spring.
- Mayert, Andreas (2012). Politökonomie und Postwachstum – Bedingte Wachstumsbegrenzung durch Selbstbindung der Politik. *Ethik und Gesellschaft*, 1
- Moschovou, Tatiana, Tyrinopoulos, Yannis (2018). Exploring the effects of economic crisis in road transport: The case of Greece. *International Journal of Transportation Science and Technology*, 7(4).
- Μπουρίκος, Δημήτρης (2013). Κοινωνική αλληλεγγύη στην Ελλάδα της κρίσης: Νέο κύμα ανάδυσης της κοινωνίας πολιτών ή εμπέδωση της κατακερματισμένης κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη;, Ερευνητικό Κείμενο Νο 3, ΕΛΙΑΜΕΠ.
- Nanaki, Evanthia A. (2018). Measuring the Impact of Economic Crisis to the Greek Vehicle Market. *Sustainability*, 10(2).
- Ott, Konrad (2011). Solidarität in Europa und der ‚Fall Griechenland‘: Ein Argument für einen ökologischen Marshallplan. *Vorgänge*, Heft 4.
- Ott, Konrad (2013). Die rechte Zeit der Austerität. Heinrich Böll Stiftung. 03.05.2013. Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <https://www.boell.de/de/node/277266>.
- Passadakis, Alexis, Matthias Schmelzer (2010). *12 lines of flight for just degrowth*, Postwachstum in Bewegung. Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <https://postwachstum.net/2010/11/23/12-lines-of-flight-for-a-just-degrowth-economy/>.
- Petridis, Panos, Varvarousis, Angelos (2015). Transformation or replication? On the aftermath of the Greek government shift, *Degrowth*, 20.3.2015. Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <https://www.degrowth.info/en/2015/03/transformation-or-replication-on-the-aftermath-of-the-greek-government-shift/>.
- Rakopoulos, Theodoros (2014). The crisis seen from below, within, and against: from solidarity economy to food distribution cooperatives in Greece. *Dialectical Anthropology*, 38(2), 189–207.
- Reichel, André (2015). Groundhog day in Greece: On the missed opportunity for setting degrowth

- on the political agenda, *Sustainability and Postgrowth Research*, 02.02.2015. Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <https://www.andrereichel.de/2015/02/02/groundhog-day-in-greece/>.
- Reichel, André (2015a). Austerity and Degrowth, *Sustainability and Postgrowth Research*, 16.07.2015. Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <https://www.andrereichel.de/2015/07/16/austerity-and-degrowth/>.
- Schneider, François, Kallis, Giorgos, Martinez-Alier, Joan (2010). Crisis or opportunity? Economic degrowth for social equity and ecological sustainability. Introduction to the Special Issue. *Journal of Cleaner Production*, 18(6).
- Thiele, Lasse (2016). Degrowth by designed disaster?, *Degrowth*, 23.06.2016. Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <https://www.degrowth.info/en/2016/06/degrowth-by-designed-disaster/>.
- Tokic, Damir (2012). The economic and financial dimensions of degrowth. *Ecological Economics*, 84.
- Treu, Nina, An economic turnaround for Greece – and the whole of Europe, *Degrowth*, 14.09.2015. Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <https://www.degrowth.info/en/2015/09/an-economic-turnaround-for-greece-and-the-whole-of-europe/>.
- Vathakou, Eugenia (2016). Citizens' Solidarity Initiatives in Greece during the financial crisis. Στο Clarke, Jennifer, Huliaras, Asteris, Sotiropoulos, Dimitri A. (eds), *Austerity and the Third Sector in Greece*, London and New York: Routledge.
- Zaimakis, Yiannis (2018). Autonomy, Degrowth and Prefigurative politics: Voices of solidarity economy activists amid economic crisis in Greece. *PArtecipazione e CONflitto – The Open Journal of Sociopolitical Studies*, 11(1).
- Zimmer, Matthias (2012). Das beschädigte Horn der Amalthea: Gedanken zur Verortung der Arbeit der Enquete-Kommission "Wachstum, Wohlstand, Lebensqualität" des Deutschen Bundestages στο *Ethik und Gesellschaft*, 1. Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <http://www.ethik-und-gesellschaft.de/ojs/index.php/eug/article/view/1-2012-art-4>.
- Zimmer, Matthias (2012a). Postwachstum? Über eine eigentümliche Debatte. *Gegenblende: Das Deutsche Gewerkschaftsbund Debattenportal*, 29.10.2012. Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <https://gegenblende.dgb.de/ueber-gegenblende>.

Σχέσεις Εργασίας στον Τομέα των Υπηρεσιών: Τριτογενοποίηση, Απορρύθμιση και η νέα θέση της Μισθωτής Εργασίας

Θεόδωρος Α.Κουτρούκης

Επίκουρος Καθηγητής, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
tkoutro@econ.duth.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Εισαγωγή: Η απασχόληση στον τριτογενή τομέα χαρακτηρίζεται από έναν τομέα χαμηλών αμοιβών, μια γρήγορη αύξηση στο ποσοστό των εργαζομένων με συμβάσεις ορισμένου χρόνου και άλλες περιστασιακές μορφές απασχόλησης, πολλές και αντικοινωνικές ώρες εργασίας και αυξανόμενη ευελιξία στο χρόνο εργασίας.

Σκοπός: Σε αυτή την εργασία θα επιχειρηθεί η αποτύπωση των ιδιαιτεροτήτων στις εργασιακές σχέσεις του τομέα των υπηρεσιών με έμφαση στα νέα κοιτάσματα απασχόλησης αλλά και στις νέες μορφές εργασιακής πειθαρχίας.

Υλικό: Για την ανάπτυξη του θέματος θα χρησιμοποιηθούν δευτερογενή βιβλιογραφικά και ποσοτικά δεδομένα.

Μέθοδος: Η ανάλυση περιεχομένου του σχετικού πραγματολογικού υλικού επιτρέπει την εξαγωγή σχετικών αποτελεσμάτων.

Αποτελέσματα: Οι σχέσεις εργασίας στις υπηρεσίες χαρακτηρίζονται από σημαντικές ιδιαιτερότητες και ιδίως από μεγάλες διαφοροποιήσεις σε σχέση με τη μεταποίηση, ιδίως στη δομή της απασχόλησης και τη συνδικαλιστική οργάνωση.

Συμπεράσματα: Στην αγορά εργασίας των υπηρεσιών, είναι αναγκαίο να επινοηθούν νέοι τρόποι για την επίτευξη υψηλότερων και καλύτερων μισθών, συνθηκών εργασίας (συμπεριλαμβανομένης της προστασίας των εργαζομένων), ώστε να αποφευχθεί η επικράτηση μιας μακρόβιας «κοινωνίας των χάμπουργκερ» και της επισφαλούς εργασίας στην τριτογενοποιημένη οικονομία.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Τριτογενής Τομέας, Εργασιακές Σχέσεις, Υπηρεσίες, Συνδικαλιστικό Κίνημα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι σύγχρονες εξελίξεις της οικονομικής δραστηριότητας έχουν χαρακτηριστεί από τη ραγδαία επέκταση του φαινομένου της παγκοσμιοποίησης. Η εξέλιξη αυτή συνοδεύτηκε από την εμφάνιση ενός παγκόσμιου χώρου ανταγωνισμού, τη μετατροπή ολοκλήρου του πλανήτη σε ένα πεδίο δραστηριοποίησης και ανάπτυξης των επιχειρηματικών ομίλων και την παγκοσμιοποίηση των εταιριών (Munck, 2000· Scholte, 2002).

Σε αυτές τις συνθήκες ιδιαίτερα έντονη ήταν και η ανάπτυξη του τριτογενή τομέα (Wölfl, 2005).

Ειδικότερα, ο τομέας των υπηρεσιών σε πολλές χώρες-μέλη του ΟΟΣΑ έχει φτάσει να παράγει περισσότερο από το 70% του ΑΕΠ και σε πολλές χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης υποκαθιστά ως ηγετικός τομέας τον τομέα παραγωγής υλικών αγαθών (Wölfl, 2005· Hassid, 2003). Επιπλέον, ο τριτογενής τομέας (3T), ενώ πρωτύτερα καθοδηγούνταν από τη μεταποίηση, είναι πλέον ο ηγετικός τομέας της οικονομικής δραστηριότητας, ενώ παράλληλα επεκτείνεται και ιδιωτικοποιείται (Parrinello, 2003· Dølvik & Waddington, 2004· Aarnio, 1999).

Η απασχόληση στον τριτογενή τομέα χαρακτηρίζεται από έναν τομέα χαμηλών αμοιβών, μια γρήγορη αύξηση στο ποσοστό των εργαζομένων με συμβάσεις ορισμένου χρόνου και άλλες περιστασιακές μορφές απασχόλησης, πολλές και αντικοινωνικές ώρες εργασίας και αυξανόμενη ευελιξία στο χρόνο εργασίας. (Kemekleine, Connolly, Keune & Watt, 2007).

Οι υπηρεσίες αποτελούν μια ποικιλόμορφη ομάδα οικονομικών δραστηριοτήτων που εκτείνονται από τα εστιατόρια ταχείας εστίασης μέχρι την θωρακοχειρουργική που περικλείουν υψηλή τεχνολογία, υποτομείς έντασης γνώσης, καθώς και χώρους έντασης εργασίας και χαμηλών δεξιοτήτων (OECD-STI, 2000· Wölfl, 2005). Ωστόσο, κατά τον ΟΟΣΑ (2000) οι υπηρεσίες έντασης γνώσης είναι ολοένα και πιο σημαντικές για τη συνολική δημιουργία θέσεων εργασίας απασχόλησης στις υπηρεσίες γιατί αυξάνονται ταχύτατα λόγω της τεχνολογικής εξέλιξης.

Μολονότι ανάμεσα στην έννοια του 3T και εκείνη του τομέα των υπηρεσιών υφίστανται αξιοσημείωτες διαφορές, τις οποίες ανέλυσε με τρόπο εξαντλητικό ο Δεδουσόπουλος (2002), για τις ανάγκες της εργασίας οι δύο έννοιες θα θεωρηθούν ταυτόσημες. Σε αυτή την εργασία θα επιχειρηθεί η αποτύπωση των ιδιαιτεροτήτων στις εργασιακές σχέσεις του τομέα των υπηρεσιών με έμφαση στα νέα κοιτάσματα απασχόλησης αλλά και στις νέες μορφές εργασιακής πειθαρχίας.

ΕΡΓΑΣΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ

Η συνάθροιση πολλών και ποικίλων δραστηριοτήτων στον 3T δημιουργεί μια πόλωση του εργατικού δυναμικού και συντελείται παράλληλα με το φαινόμενο της τριτογενοποίησης της απασχόλησης (Μακρυγιάννη, 2001), δηλαδή την ενίσχυση των επαγγελματικών ομάδων στη μεταποίηση που διαθέτουν χαρακτηριστικά του 3T (για παράδειγμα ένας διευθυντής ανθρώπινων πόρων εκτελεί παντού την ίδια εργασία) και τη μείωση των ομάδων που εμπλέκονται στην άμεση παραγωγική διαδικασία (Δεδουσόπουλος, 2002).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το γεγονός ότι πολλοί άνεργοι αποφεύγουν να αναζητήσουν εργασία στον 3T, γιατί έχουν αρνητική άποψη για την ποιότητα των θέσεων εργασίας στις υπηρεσίες (Christopherson, 1989), ενώ όσοι εργάστηκαν στον δευτερογενή τομέα εξακολουθούν να στοχεύουν σε αυτόν, μολονότι οι πιθανότητες να καταλάβουν θέση εργασίας στη μεταποίηση είναι ελαχιστοποιημένες (Lindsay & McQuaid, 2004).

Ένα σύστημα εργασιακών σχέσεων που θα επέτρεπε στους εργαζόμενους να συμμετέχουν στην άσκηση ορισμένων προνομίων του μανάτζμεντ όπως ο έλεγχος ποιότητας, η οργάνωση της εργασίας και τα πρότυπα της ικανότητας των εργαζομένων, συνάδει καλύτερα με τις τρέχουσες πρακτικές των εργασιακών περιβαλλόντων του 3T. Επίσης, οι διαδικασίες οργάνωσης και αντιπροσώπευσης που δίνουν έμφαση στη μεγαλύτερη συμμετοχή, τις λιγότερο ανταγωνιστικές πρακτικές και το πιο συνθετικό ύφος διαπραγμάτευσης (*win-win negotiation*) θα ήταν καταλληλότερο. Οι θέσεις εργα-

σίας στον 3T πολλές φορές χαρακτηρίζονται από συμβάσεις μερικής η/και προσωρινής απασχόλησης και σχετικά υψηλό ποσοστό συμμετοχής των γυναικών. Οι παράγοντες αυτοί επηρεάζονται από τις εθνικές ρυθμίσεις στην αγορά εργασίας και τη διεθνή κινητικότητα των εργαζομένων στις υπηρεσίες (Wölfl, 2005). Επιπλέον, πολλές θέσεις δημιουργούνται σε δραστηριότητες που επιλέγουν το καθεστώς Service Offshoring και συνδέονται με ακόμη μεγαλύτερη ευελιξία και εργασιακή ανασφάλεια, παρα τις σχετικές προσπάθειες θεσμικής προστασίας που έχουν λάβει χώρα (Winkel, 2009, σσ. 261-263).

Τα κύρια χαρακτηριστικά των εργασιακών σχέσεων στον 3T είναι πώς ο νέος τρόπος οργάνωσης της εργασίας δυσχεραίνει την κατανομή της αντίληψης συμφερόντων και συλλογικών ταυτοτήτων. Η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στη διοίκηση και στους εργαζόμενους είναι πιο δυσδιάκριτη στον 3T. Η πλειοψηφία του ανθρώπινου δυναμικού στον 3T εργάζεται δίπλα στον εργοδότη σε ΜΜΕ, ενώ οι σχέσεις εργασίας είναι συνήθως περισσότερο «προσωποκεντρικές» και συνεργατικές παρά ανταγωνιστικές.

Σύμφωνα με την Cobble, ορισμένα από τα κύρια γνωρίσματα της απασχόλησης στις υπηρεσίες είναι η ημι-αυτόνομη εργασία, η ταχύρρυθμη μετατροπή της εργασίας σε περιστασιακή, η προοδευτική μεταβολή των παραδοσιακών περιβαλλόντων εργασίας και η αμφισβήτηση του τυπικού διαχωρισμού ανάμεσα στους οικιακούς χώρους και τους χώρους εργασίας (1996).

Οι παραδοσιακές βιομηχανικές προσεγγίσεις της εργασιακής διαδικασίας δεν ταιριάζουν στις εργασίες των υπηρεσιών και των υπαλλήλων γραφείου (white-collar) με τη σύγχυση των ρόλων εργαζόμενου και εργοδότη, καθώς οι εργαζόμενοι έχουν στενή «ανθρώπινη» σχέση με το άμεσο αφεντικό τους (Koutroukis, 2007).

Το μάντζμεντ και η εργασία συνειδητοποιούν ότι η φιλική εξυπηρέτηση και η προσωπική φροντίδα δεν μπορεί να διευρυνθεί διαμέσου αυταρχικής και εκ των άνω επίβλεψης, ούτε η δημιουργικότητα και η επίλυση των προβλημάτων μπορούν να είναι αποτέλεσμα άνωθεν εντολής. Επομένως, πολλοί εργαζόμενοι συχνά εμπλέκονται σε ορισμένες «διευθυντικές» λειτουργίες όπως ο σχεδιασμός, η οργάνωση ή/ και ο έλεγχος ποιότητας και εργάζονται πιο αυτόνομα ή σε αυτοδιαχειριζόμενες ομάδες, ενώ το πρεσβύτερο μέλος της ομάδας αναλαμβάνει τη ευθύνη για τη ροή της εργασίας, εποπτεύει τους λιγότερο προσοντούχους συναδέλφους του και υποστηρίζει την ποιότητα της εργασίας (Cobble, 1994).

Οι εργαζόμενοι στον 3T (πλην του κρατικού τομέα) τείνουν να εργάζονται όχι μόνο σε μικρότερες παραγωγικές μονάδες αλλά και σε καταστάσεις με στενή προσωπική επαφή με το «άμεσο αφεντικό» τους (Welsh & Leighton, 1996). Έτσι, οι σχέσεις εργαζόμενου-εργοδότη μπορεί να είναι προσωπικές και συνεργατικές μάλλον παρά ανταγωνιστικές, τυπικές και έντονα γραφειοκρατικές (Cobble, 1996).

Αναφορικά με τις εργασιακές σχέσεις στις υπηρεσίες, είναι χαρακτηριστικό ότι εμφανίζονται ορισμένες κρίσιμες διαφορές σε σχέση με το μοντέλο σχέσεων εργασίας και κεφαλαίου που επικράτησε στις μεταποιητικές επιχειρήσεις (Newton & Hunt, 1997· Dølvik, 2002). Άλλες πολυσήμαντες όψεις της απασχόλησης στις υπηρεσίες είναι (Dølvik & Waddington, 2002, 2004· Δεδουσόπουλος, 2002):

- δημιουργούνται πολλές θέσεις εργασίας σε δημόσιες και ημι-δημόσιες υπηρεσίες,

- υπάρχει μεγάλη αύξηση στην απασχόληση γυναικών,
- εμφανίζεται σημαντικός αριθμός ανεξάρτητων επαγγελματιών,
- συγκαλύπτεται αριθμός ανέργων στο Δημόσιο και τους Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης λόγω της αντικυκλικής οικονομικής πολιτικής,
- υπάρχουν πολλές οικογενειακές επιχειρήσεις με συμβοηθούσα μέλη στον ιδιωτικό τομέα,
- υπάρχει υψηλό ποσοστό εργαζομένων με ευέλικτη απασχόληση,
- μεταφέρονται σταδιακά θέσεις εργασίας από δημόσιους σε ιδιωτικούς φορείς παροχής υπηρεσιών,
- εξωτερικεύονται πολλές υποστηρικτικές υπηρεσίες της βιομηχανίας (outsourcing),
- εισάγεται ο ανταγωνισμός σε πολλές δραστηριότητες που παραδοσιακά βρίσκονταν υπό κρατικό έλεγχο.

Ένας μεγάλος αριθμός των απασχολούμενων στον 3T, εργάζονται σε μικρομεσαίες επιχειρήσεις σε καθεστώς part-time σε περιστασιακή βάση και παραμένουν συνδικαλιστικά ανοργάνωτοι, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι είναι συνδικαλιστικά «μη οργανώσιμοι».

Οι θέσεις εργασίας στον 3T περικλείουν προσωπικές υπηρεσίες ή αλληλεπίδραση με τον πελάτη/καταναλωτή. Στη σχέση απασχόλησης ο χρήστης των υπηρεσιών, περιπλέκει και μετασχηματίζει το παλαιό δίπολο εργοδότη-εργαζόμενου. Πολλοί εργαζόμενοι στον 3T αντιλαμβάνονται το τρίτο μέρος ως σημαντικό για τον καθορισμό των συνθηκών εργασίας. Αυτό μπορεί να κυριαρχεί ακόμη κι αν το εργατικό εισόδημα προέρχεται πλήρως ή μερικώς από τον πελάτη

Οι παραδοσιακές μορφές εργατικής οργάνωσης και αντιπροσώπευσης, που υιοθετήθηκαν μετά το New Deal, δεν λειτούργησαν ικανοποιητικά στα πολυάριθμα εργασιακά περιβάλλοντα του 3T.

Ο 3T (εκτός των κυβερνητικών υπηρεσιών) συχνά χαρακτηρίζεται από μικρές επιχειρήσεις που δρουν στις τοπικές ανταγωνιστικές αγορές. Στον ιδιωτικό τομέα είναι πιο πιθανό να εργάζονται γυναίκες στις μικρές επιχειρήσεις από ότι άνδρες και η εργασία να παρέχεται σε παραγωγικές μονάδες με λιγότερο προσωπικό. Πολλές γυναικείες θέσεις εργασίας στον 3T είναι καθορισμένες επαγγελματικά και όχι με κριτήριο τον χώρο εργασίας και δραστηριοποιούνται περισσότερο σε μια εξωτερική παρά σε μια εσωτερική αγορά εργασίας. Οι γυναίκες μετακινούνται από εργοδότη σε εργοδότη και από κλάδο σε κλάδο πιο συχνά από ότι οι άνδρες. Επίσης, οι ευκαιρίες για προαγωγές είναι περιορισμένες και συνδεδεμένες περισσότερο με την επιλογή της επιχείρησης παρά με την ενδοεπιχειρησιακή κινητικότητα από θέση σε θέση εργασίας, δηλ. κάποιος βρίσκει μια καλύτερη επιχείρηση ή εργοδότη παρά μια καλύτερη θέση στην επιχείρηση όπου εργάζεται.

Το σύστημα συλλογικών διαπραγματεύσεων που συνδέεται με καλύτερους μισθούς, βελτιωμένα επιδόματα, αναβάθμιση δεξιοτήτων και αναγνώριση δικαιώματος λόγου στον εργαζόμενο, αρνείται αυτές τις επαγγελματικές ενισχύσεις σε πολλές γυναίκες και διαιωνίζει τις νέες μορφές κατάτμησης της εργασίας στις εξωτερικές αγορές εργασίας που χαρακτηρίζουν τις οικονομίες των υπηρεσιών (Cobble, 1994).

Οι σχέσεις εργασίας στον 3T χαρακτηρίζονται από σημαντικές ιδιαιτερότητες σε σχέση με τη

μεταποίηση στη δομή της απασχόλησης και τη συνδικαλιστική οργάνωση.

Το τμήμα του εργατικού δυναμικού που εργάζεται με χαμηλές αμοιβές δεν πρέπει να θεωρείται άκριτα ως εγγενές γνώρισμα του 3T, αλλά ως αποτέλεσμα του έντονου ανταγωνισμού μισθών και της έλλειψης θεσμών ρύθμισης των εργασιακών σχέσεων στον 3T (Gray, 2004).

Οι καλές ή κακές θέσεις εργασίας στον 3T εξαρτώνται έντονα από τον τρόπο οργάνωσης της εργασίας και από την ύπαρξη ή μη συνδικαλιστικής δραστηριότητας (ό.π.).

Αν και πολλές αγορές εργασίας του 3T χαρακτηρίζονται από κατάτμηση και απορρύθμιση, αυτό συνιστά ένα κοινωνικό μόρφωμα, που θα μπορούσε να διαφοροποιηθεί με παρέμβαση του κράτους και του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος.

Οι εργαζόμενοι και τα συνδικάτα στον 3T αντιμετωπίζουν έναν αριθμό προκλήσεων και ευκαιριών και κυρίως: α) την ποιότητα της απασχόλησης και β) τη στρατολόγηση, την εκπροσώπηση συμφερόντων και τη συνδικαλιστική δομή και οργάνωση.

Ο 3T είναι ιδανικός για την ενεργοποίηση και άσκηση συνδικαλιστικών δραστηριοτήτων γιατί πολλές από τις δραστηριότητες του (π.χ. μικρο-λιανεμπόριο, φροντίδα παιδιών, φύλαξη, υπηρεσίες οικιακών βοηθών κ.α.) δεν εκτίθενται στον διεθνή ανταγωνισμό επειδή βρίσκονται σε πολυπληθή αστικά κέντρα και τουριστικούς προορισμούς και δεν μπορούν να μεταφερθούν εύκολα αλλού αν δημιουργηθεί ζήτημα ανταγωνιστικότητας.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην αγορά εργασίας του 3T, πρέπει να επινοηθούν νέοι τρόποι για την επίτευξη υψηλότερων μισθών, καλύτερων συνθηκών εργασίας για να αποφευχθεί η επικράτηση μιας «κοινωνίας των χάμπουργκερ» και επισφαλούς εργασίας.

Συγκεκριλώνοντας, θα μπορούσε να υπογραμμισθεί ότι ο τομέας των υπηρεσιών δεν δημιουργεί μόνο θέσεις εργασίας χαμηλών προσόντων, αλλά επιπλέον παρέχει ευκαιρίες απασχόλησης για διευθυντικά στελέχη και υψηλόβαθμους επαγγελματίες.

Τα εργατικά συνδικάτα μπορούν να παίξουν σημαντικό ρόλο τόσο στη διαπραγμάτευση των όρων εργασίας από ισχυρότερη θέση, όσο και με τη διαρκή συμβολή τους στην εκπαίδευση και την αναβάθμιση των δεξιοτήτων των μελών τους. Ωστόσο, αυτή η προοπτική απαιτεί πολύ διαφορετικούς τρόπους συνδικαλιστικής οργάνωσης των εργαζομένων στην σύγχρονη κοινωνία των υπηρεσιών.

Τα συνδικάτα έχουν μπροστά τους μεγάλο έργο για την εκπαίδευση του υφιστάμενου και του μελλοντικού εργατικού δυναμικού αναφορικά με τα οφέλη της συνδικαλιστικής οργάνωσης, στοχοποιώντας κυρίως τους εργαζόμενους μερικής και επισφαλούς απασχόλησης στις καμπάνιες στρατολόγησης μελών (Walters, 2000). Το νέο εργατικό δυναμικό δεν αρνείται απαραίτητα τον συνδικαλισμό, δυσπιστεί όμως τη συγκεκριμένη μορφή συνδικαλισμού (Cobble, 1996).

Αν το εργατικό κίνημα θέλει να οργανώσει το πολυπληθές εργατικό δυναμικό του 3T, πρέπει να μεταρρυθμίσει όχι μόνο την ατζέντα του αλλά και τις θεσμικές του πρακτικές. Ο εργατικός συνδικαλισμός πρέπει να αλλάξει για να συναντήσει τις ανάγκες ενός μετασχηματισμένου εργατικού δυναμικού, αυτούς που εργάζονται εκτός των εργοστασίων στα εστιατόρια, τα ξενοδοχεία, τα νο-

σοκομεία, και τα γραφεία και εμφανώς κυριαρχούν στον 3^οΤ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Aarnio, O. (1999). Can we trust the service sector to generate decent rates of growth and unemployment?. *Personnel Review*, 28, 382-405.
- Christopherson, S. (1989). Flexibility in the US Service economy and the emerging spatial division of Labour. *Transactions of the Institute of British Geographers (New Series)*, 14, 131-143.
- Cobble, D.S. (1996). The prospects for Unionism in a service society. Στο C.L. MacDonald & C. Sirianni, (Επιμ.), *Working in the service society*. Philadelphia: Temple University Press.
- Cobble, D.S. (1994). Making Postindustrial Unionism Possible. Στο S. Friedman, R.W. Hurd, R. A. Oswald, R. & R.L Seeber (Επιμ.), *Restoring the promise of American Labor Law*, Ithaca, ILR Press, σσ. 285-300.
- Δεδουσόπουλος, Α. (2002). Οι αναδιαρθρώσεις της παραγωγής, Αθήνα: Τυπωθήτω - Γ. Δαρδανός
- Dølvik J.E. (2002). Introduction, in J.E. Dølvik (Ed.), *At your service? Comparative perspectives on Employment and Labour Relations in the European private sector services*, Bruxelles, Peter Lang, pp. 11-15.
- Dølvik J.E. & Waddington J. (2002). Private sector services: challenges to European Trade unions, *Transfer*, 3, 356-376.
- Dølvik J.E. & Waddington J. (2004). "Organizing Marketized services: Are trade unions up to the job", *Economic and Industrial Democracy*, 25(1), 9-40.
- Gray, M. (2004). The social construction of the service sector: institutional structures and labour market outcomes, *Geoforum*, 35, 23-34.
- Hassid, J. (2003). Internationalisation and changing skill needs in European small firms: the service sector, *CEDEFOP research series*, 46, Luxembourg.
- Kemekliene, G., Connolly, H. Keune, M. & Watt, A. (2007). Services employment in Europe: now and in the future, *Brussels, ETUI, Report* 104.
- Koutroukis, T. (2007). Developments in the level and structure of employment and their impact on industrial relations in the service sector of the developed countries: a literature review, *Cyprus Journal of Science and Technology*, 5, 21-26.
- Lindsay, C. & McQuaid, R.W. (2004). Avoiding the 'McJobs': unemployed job seekers and attitudes to service work, *Work, Employment and Society*, 18, 297-319.
- Μακρυγιάννη, Α. (2001). Φαινόμενα τριτογενοποίησης της απασχόλησης, *Τόπος*, 17/2001, 75-92.
- Munck, R. (2000). Labour in the Global challenges and prospects. Στο R. Cohen, & S.Rai, (Επιμ.), *Global social movements*, London: Athlone Press. σσ. 83-100.
- Newton, J. & Hunt, J. (1997). Employment relations in small service organization: The case of general practice, *Employee Relations*, 19, 67-80.

- OECD–STI (2000). *The service economy, Business and Industry Policy Forum Series*, Paris.
- Parinello S. (2003). *The myth of the service economy*, Università degli studi di Roma “La Sapienza”, Dipartimento di economia pubblica, Working paper No 55, Roma.
- Scholte, J.A. (2002). *What is Globalization? The definitional issue-again*, Centre for the study of Globalization and Regionalisation, working paper No 109/02, Coventry.
- Walters, S. (2000). *Female Part-time workers and Trade Union Membership: A case study in the retail Industry*, Leicester, CLMS Working Paper no 28.
- Welsh, R. & Leighton, P. (1996). Individualising employee relations: The myth of the personal contract, *Personnel Review*, 23(5), 37-50.
- Winkel, D. (2009). *Service Offshoring and its impact on the Labour Market*, Berlin-Heidelberg, Physica-Verlag.
- Wöfl, A. (2005). *The service economy in OECD countries*, STI working paper 2005/3, OECD-STI.

Institutional Innovation and Social Economy: insights from a Greek region

Georgios Chatzichristos

PhD Candidate- University of Aegean
Socd17006@soc.aegean.gr

Nikolaos Nagopoulos

Professor- University of Aegean
n.nagopoulos@soc.aegean.gr

ABSTRACT

The purpose of this article is to investigate the relationship between political, institutional innovation and locally embedded innovation, in the sense of social economy. Policy studies can hardly give convincing interpretations without developing an institutional account. Sociological institutionalists, by combining cognitive and normative institutional factors try to develop such an integrated account. One of the main critiques against sociological institutionalism is that it heavily relies on exogenous shocks to describe institutional change. By drawing on the relative literature, this paper tries to contribute to the endeavour of developing a self-contained theory of institutional change. The case study of the NUTS3 region of Lesvos-Limnos constitutes the field upon which the institutional assumptions are examined and potentialities for social economy are explored. In the case region, where political institutions seem overwhelmed by a routinized and internalized framework, what seems to escape the conservative apparatus is member's bounded rationality that indicates an identification of their personal interests with the interests of the social economy sector.

KEYWORDS: *Institutional Innovation, Lesvos, Social Economy, Sociological Institutionalism*

INTRODUCTION

Social economy has received greater recognition during the last years both from institutions and scholars (Stryjan, 2006; Weerawardena & Mort, 2006; Nicholls, 2008). The interest has been enhanced since the recent global economic crisis, which enacted a broad discontentment with the global economic system (European Commission, 2014) and has renewed interest in the political possibility of an alternative economy with a social perspective (Hadjimichalis & Hudson, 2007). The article critically engages to the relationship between institutional innovation and social economy. Two main research questions were addressed: how political, institutional innovation is fostered and

how does it influence locally embedded innovation, in the sense of social economy? Policy studies can hardly give convincing interpretations without developing an institutional account (Hall & Taylor, 1996). Thus, the research draws from the *sociological institutionalism* literature (Peters, 2012), in order to give an integrated account.

In the first section of the article, the theoretical assumptions of institutional change, within the sociological institutionalism framework, are illustrated. One of the main critiques against sociological institutionalism is that it relies on exogenous shocks to explain the change of political institutions. A self-contained theory of change remains a challenge for sociological institutionalism and the present paper tries to contribute to the endeavor of developing such a theory. In the second section, the theoretical framework is applied to the Greek NUTS₃ region of Lesvos and Limnos.

A THEORETICAL OUTLINE

‘Social innovation’, ‘institutional innovation’, ‘social economy’, ‘social enterprise’, all constitute concepts with thin boundaries and vague identifications – some of them are often used interchangeably in the relative literature. Thus, providing a clear outline of the conceptualization of the terms seems as a prerequisite for any research. The present article thus follows the theorizing of Moulaert and Nussbaumer (2005):

‘Social innovation at the local level rests on two pillars, institutional innovation (innovation in social relations, innovations in governance including empowerment dynamics) and innovation in the sense of the social economy – i.e satisfaction of various needs in local communities...Yet both pillars are intimately related’ (Moulaert & Nussbaumer 2005, 2071).

The relation of the two pillars seems empirically grounded, since the institutionalization of social enterprises across Europe has contributed to the development of new public schemes and legal frameworks, which in their turn became channels for social innovation (Defourney & Nyssens 2013). The dynamics of this process though remain roughly explored. Even more importantly the methodological tools to proceed to such a venture remain rather underdeveloped. The present article, by drawing from the sociological institutionalism literature aspires to contribute to this methodological gap.

Sociological institutionalism arose out of organization theory (Powell & DiMaggio, 1991) and essentially enacted a conjugation of the normative with the cognitive perspectives of institutionalism, by seizing the intellectual dividends that a partial eclecticism can bring (Peters, 2012). Institutions under that scope are defined as entailing ‘regulative’, ‘normative’, and ‘cultural-cognitive’ pillars (Scott, 2014). Thus, norms, values, culture and ideas all play a significant role in the conceptualization of institutions (Dobbin, 2006). The ‘logic of appropriateness’ which constitutes a cornerstone of sociological institutionalism, dictates that power relationships are entangled in the cognitive institutional web (Mule, 1999) and become internalized as norms and values from

¹ The NUTS classification (Nomenclature of territorial units for statistics) is a hierarchical system for categorizing the economic territory of the EU. NUTS₃ regions are small regions for specific diagnoses. For more see <http://ec.europa.eu/eurostat/web/nuts/background>

the actors.

A direct implication of the principle of appropriateness is that new institutionalism is more eligible in interpreting institutional continuity and reproduction, rather than change and transformation (Peters, 2012). Such an account leads to a major deficiency, namely that if institutions can be empirically proven as not so stable and continuous then “new institutionalism’s potential for explaining preference formation, discursive practices, and strategic action will clearly diminish” (Harty, 2005). Despite different tendencies, most institutionalists do come back to the idea that external shocks are at the root of changes (Przeworski, 1991; Harty, 2005).

The ‘logic of appropriateness’ (Cohen et al, 1972) is probably the most fundamental feature of sociological institutionalism. The logic of appropriateness dictates that agents act according to the appropriate, embedded institutional logics. This appropriateness is the outcome of an internalization of institutional norms and leads to crystallized roles that every time members of institutions feel obliged to play (Cohen et al, 1972). A bounded rationality criterion entails that due to the difficulty of addressing all the alternatives, to find the optimal one, “actors stop analyzing once they are satisfied with the knowledge that a solution serves their interest” (Lindblom, 1959). These solutions are usually the mainstream, routinized responses to the problems, belonging to the ‘garbage can’ of decision-making (Cohen et al, 1972). The range of solutions is significantly limited due to the logic of appropriateness and the tendency to limit the spectrum of alternatives (Cyert & March, 1963).

One of the most controversial issues when it comes to institutional change is the level of cohesion between the members of the institutions. The ambiguity emerges due to two contradictory tendencies: a) higher cohesion enhances the norms of the institutions and the burdens of change, whereas at the same time b) it raises efficiency and trust between the members, which appear as vital preconditions of change. In the first aspect, a high sense of cohesion and membership limits and conditions choices of the members of institutions (Clemens & Cook, 1999). On the contrary, group cohesion raises social approval between the members, which constitutes an “universal preference of human beings and is expressed as status, esteem, respect and honor” (Smith 2010; Lindeberg 1992). Thus, social approval and trust between the members can trigger deviation from the routine, in terms of experimentation and innovation since a “malperformance that will be, if only up to a point, more easily ignored or forgiven and less severely sanctioned if the person who commits it is being trusted. In either sense, being trusted enhances the autonomy and the size of the feasible set of the agent” (Offe, 1999). The level of trust, hence directly influences the level of experimentation and innovation (Offe, 1999).

The very same contradictory effects emerge from the level of internal mobilization within an institution as well as from the external mobilization of the organization. Integrated associations will typically resolve conflicts internally without external influences, resulting to a higher level of cohesion. On the contrary, a high level of mobility and interaction between civil society and institutions might export policy debates out in the open, with substantial change more possible to be articulated (Montpetit, 2005). Some scholars would object to the argument by claiming that it is exactly this mobility that causes institutional stability (Thelen, 2003). More specifically, the durability and stability of institutions are interpreted as the outcome of small and gradual

adaptations of the actors to the surrounding environment. Eventually, “a series of small adaptations might amount to a substantial change to the original institution be the extent of the change might not be noticeable” (Thelen, 2003).

The interaction with the societal context though is not exhausted in the institutional mobility. Education and pedagogical processes are further factors that are fairly considered *a priori* catalysts of change; it could not be otherwise for the institutional context. The learning processes for the members of the institutions have been considered principal means of adaptation (Olsen & Peters, 1996; Levinthal & March, 1994). Institutions seem to adjust to their environment through processes of learning, since changes of the environment “constitute a set of opportunities for the institution, as well as a threat to its established pattern of behaviour” (Peters, 2012). A further element that might be illuminating for the internalization of environmental adjustments is institutional legitimacy. Advocates of this theory argue that change will be demanded when somehow, existing institutions become discredited or delegitimized (Blyth, 1997; Cortell & Peterson, 1999). The liberal democratic literature suggests that in order to be functional, governing institutions should be considered legitimate by a substantial majority of the population (Catt & Murphy, 2003).

Looking at the micro-level, the question that emerges is why eventually the actors would seek change despite the benefits of ‘staying the course’? This is the point that sociological institutionalism seems more capable to address, due to the principle of bounded rationality that espouses. At the micro-level, thus we would have to focus “on resources and the ability of actors to deploy these in order to implement their agendas for change” (Peters, 2012). From a bounded cost-benefit perspective hence, the benefits of the actors for triggering change should exceed the costs of moving away from the course and their routinized responses. One major aspect of this process is for actors to realize that the consequences of alternatives are promoting their own self-interest. The intense dynamics between actor’s preferences and institutions have been broadly emphasized (Pierson & Skocpol, 2002.) Although the notion of self-interest has been criticized for being constantly imputed to motivations (Phillips, 1993), nonetheless, when the self-interest is identified with the alternative policy then actors do tend to act strategically to promote change.

INSTITUTIONAL INNOVATION IN A GREEK REGION

Research Design and Methodology

Our case study of the NUTS3 region of Lesvos and Limnos has constituted the field upon which the dynamic of institutional innovation have been explored. A research of the innovative dynamics on the local level cannot ignore the national parameters, since innovation in local governance, “can only work in concordance with innovations in national and global governance and social security” (Moulaert et al. 2000, 61). The institutional framework of the NUT3 region of Lesvos and Limnos seemed inextricably interwoven with the national context and thus the regional research was systematically compiled with a research on the national level.

A qualitative case study was conducted. Five qualitative interviews with members of political institutions in the regional and similarly five qualitative interviews in the national levels were conducted. The analysis presupposed a triangulation of data. The potentialities of institutional

change were systematically compiled with resource to three sources: field data, documents, and qualitative interviews. On the national level, two policy makers for the social economy sector in Greece were questioned and three public officials of the highest level. Similarly, on the regional level two policy makers that are responsible for the social economy on the regional level as well as three public officials. Due to reasons of political sensibility and especially the fact that the regional and the national institutions were governed by oppositional parties, the names of the participants were changed following the method of “convention of confidentiality” (Baez, 2002). The ten semi-structured interviews contained questions that explored the institutional cohesion, the institutional embeddedness and mobility, as well as the receptiveness to the social economy sector. The method that was used to facilitate the data was Grounded Theory.

RESULTS

Commencing with the regional level, what becomes immediately noticeable is the high level of homogeneity between all the answers of the interviewees. Indicatively, there is a constant reference to the “centralized approaches of the national government” that neglects the periphery (Kiriakidou, 2018; Antoniadis, 2018; Papadopoulos, 2018; Papageorgiou, 2018) as well as to the “lack of cooperative culture” (Papageorgiou, 2018; Mirtanis, 2018; Kiriakidou, 2018). Although, this homogeneity indicates a high level of cohesion to the regional level, still it does not seem to work as a trust building and experimentation process, but rather limits and conditions choices of the members of institutions (Clemens & Cook, 1999). The reason for that is that this type of cohesion enacts a paradox: on one aspect we have a solid ‘role crystallization’ (Eisenstadt, 1963) that does not allow innovative ventures, whereas at the same time we have a vague identification of responsibilities and roles (Papageorgiou, 2018; Antoniadis, 2018; Kiriakidou, 2018). Planning analysts have emphasized the importance of concrete manifestations of power and interactions in order to allow transformational trajectories to get established (Gonzales & Healey, 2005). Eventually, at the political institution of the case region what seems to be at stake is a crystallized vagueness of roles that maintains a highly conservative apparatus. The responses of the interviewees, especially the public officials, do seem to indicate a very high level of routinized processes and internalized norms (Kiriakidou, 2018; Antoniadis, 2018; Papadopoulos, 2018). The assumption of the logic of appropriateness in our case region appears utterly solid.

This resistance to change and innovation is further enhanced through the interaction on the different political levels. Although the interviewees both in the regional and the national level have a high recognition and at cases respect for the social economy sector (Papadopoulos, 2018; Papageorgiou, 2018; Mirtanis, 2018), there seems to be an identifiable distrust that characterizes the political arena. More specifically, the regional authorities are highly skeptical towards the national institutions, constantly protesting against the ‘centralized approaches’ (Kiriakidou, 2018; Antoniadis, 2018; Papadopoulos, 2018; Papageorgiou, 2018), and the ‘inefficient application of the European programs’ (Kiriakidou, 2018; Antoniadis, 2018; Papageorgiou, 2018). The relationship of the regional authorities with the local partners and the national institutions appears sterile (Papadopoulos, 2018; Mirtanis, 2018). Overall, the political nexus is rather fragmented with a low level of mobilization and embeddedness, elements that would allow innovative ventures to flourish.

This fragmentation is also reflected to the pedagogical processes that are developed from the national institutions. Whereas the national office of social economy focuses its attention on educative measures, such as “training centers”, “information and promotion activities”, “regional conferences” (Karaoglou, 2018; Triantafilou, 2018), these initiatives do not seem to reach the local communities in an important way. The regional interviewees refer to a ‘total absence of pedagogical processes’ (Papageorgiou, 2018; Mirtanis, 2018) from the national institutions regarding the social economy sector. At this point, it is important to underline that since the regional governing party is oppositional to the national governing party, the policy makers of the regional level might be overcritical towards the national projects. Nonetheless, even if it is the rivalry that shapes the answers, this highlights for once more the emphatic fragmentation and the lack of cooperation between the political levels.

Based on the responses of the five regional interviewees a very strong geographical and historical identity and a high level of personal embeddedness with the local community was identified (Kiriakidou, 2018; Antoniadis, 2018; Papadopoulos, 2018; Papageorgiou, 2018). These identifications are often accompanied by initiatives, launched from the same members of the institutions, which reveal the interest for the local community and the development of the regions. Nonetheless, most of those projects haven’t found the fruitful field to flourish and have been driven to disparagement. Referring to these ventures one of the interviewees stressed for once more the “substantial distrust of the civil society even towards the public officials” (Papadopoulos, 2018) and the common civil belief that those initiatives are developed only as a means to “steal money from the regional funds” (Papadopoulos, 2018). Once more, we can notice the negative implications of the absence of legitimacy checks and the lack of institutional as well as social cohesion. Additionally, there is a lack of information regarding what constitutes a social enterprise and a broader ignorance on the introduced discourse (Antoniadis, 2018; Papadopoulos, 2018; Papageorgiou, 2018)

On the contrary, what seems to escape the conservative apparatus and might indeed play a pivotal role to institutional change is an identification of interests of the institutional members with the interests of the social economy sector. Informing the rational choice theory, sociological institutionalism introduced the advantage of engaging to the member’s micro-preferences that can trigger institutional change. In our case study there seems to be a very positive predisposition of the policy makers towards social economy (Kiriakidou, 2018; Antoniadis, 2018; Papadopoulos, 2018; Papageorgiou, 2018; Paschalakis, 2018; Chousiada, 2018; Theoni, 2018; Triantafilou, 2018; Karaoglou, 2018). According to the bounded rationality principle, this would entail that the benefits of the members of the institutions would somehow exceed the costs of leaving the hitherto omnipotent status quo. What would be the personal benefits of the policy makers though of promoting the social economy sector?

During the interviews with the national policy-makers, one element that was constantly emerging was that of the “autonomy” and the “self-management” (Karaoglou, 2018; Triantafilou, 2018; Theoni, 2018; Chousiadas, 2018) of the social economy sector. When being asked about the transformation of the cooperatives and mutual enterprises to social enterprises, the reply has been that this issue is totally dependent on the enterprises. Analogously, the training centres that have been proclaimed and remain to be developed will be “managed from social enterprises” (Karaoglou, 2018; Paschalakis, 2018), which will again “provide services and advices to new-born

initiatives” (Karaoglou, 2018). When being asked about their vision for social economy in Greece, the reply of the national policy makers has been “the mutation of entrepreneurship, in such a way as to adopt democratic principles and the social benefit to be considered equally important to the development of the enterprise” (Karaoglou, 2018; Triantafylou, 2018). The national policy makers have constantly affirmed that the project of social economy in Greece is approached not as a venture of socioeconomic restructuring but rather as a more abstract ethical vision, i.e. a “socialization of entrepreneurship” (Karaoglou, 2018; Paschalakis, 2018; Chousiadas, 2018).

Whereas such a vision might seem right in principle, in the Greek economic environment, the principle of self-management seems to imply a retreat of the public sector from supporting the new-born sector. In order to outline the ground that the SEs came to cover, a categorization of Greek social enterprises (SEs) based on their activities was facilitated. The distinction was drawn to a point which separates these SEs that provide services that used to belong in the traditional social welfare system and those that their activities used to belong to the mainstream commercial framework. This distinction will try to address the question of whether SEs in Greece are oriented towards the socialization of entrepreneurship, as national policy makers claim.

Drawing thus a distinction between these enterprises that their activities used to belong to the traditional social welfare framework, we can point out that out of the 885 active SEs the 595 are essentially providing services that were traditionally considered as social services (from now on we will call them SW-SEs). That is equal to 67% or a ratio of 2.05 to SEs that their activities have traditionally a commercial orientation (C-SEs). The 595 SW-SEs consist of the full range of Inclusion, Social Care, KOISPE and Other Enterprises and a significant proportion of the Social and Productive Aim SEs (463 out of 753 or a 61%). Additionally, we can notice that in all categories there is a remarkable increasing trend and although there is a high ratio of 2.05 of SW to C-SEs, there is no distinct increasing trend in the analogy between the two types of SEs -this ratio oscillates around the point of 2.0 (See Table 1).

	2012	2013	2014	2015	2016	TOTAL
Social Aim SW-SEs	27	74	98	120	144	463
All other SW-SEs	27	28	23	39	15	132
Total SWs	54	102	121	159	159	595
C-SEs	26	43	65	70	86	290
RATIO SW/C-SEs	2.08	2.37	1.86	2.27	1.84	2.05

Table 1. Categorization of SEs

Source: Data elaborated from the Greek Social Solidarity record. <https://aployeka.gr/Pages/ErgasiaEntakshApasxolhsh/KoinwnikhProstasiaKaiSynoxh/MitwoKoinonikhsOikonomias.aspx>

What should be underlined at this point is that we have followed the weakest conception of the social welfare system and still there is a clear majority of those enterprises that provide services of social welfare (2.05:1 or 67% of the total). Based on the statistical evidence of the Greek SEs, we could reasonably argue that when we are talking about the development of SEs in Greece, we are basically -or in most of the cases- talking about an alternative way of providing social services. It

might be argued that this doesn't have to do with political decisions, but is rather the outcome of the long-term socioeconomic crisis, which has resulted to a sharp decrease of a social welfare system that has never managed to solve its quality problems (Matsaganis, 2011). In other words, that the radical displacement of public services from SEs comes as a rational economic implication. Whereas, in the first instance the argument appears reasonable, it undermines an essential fact.

The crisis has had fundamental implications not only to the public but also to the private sector. Thus, even if there are good reasons for the SEs that provide social services to grow in numbers, due to the retrenchment of welfare services (Kerlin, 2006), there are similarly good reasons for SEs as commercial ventures to emerge, as response to the gaps created by the market failure (James, 1998). SEs constitute not only a response to the failures of the public administration but also to the ones of the market mechanisms (Defourney, 2001; Smith & Teasdale, 2012). In fact, if the argument of an economic rationality was valid, it would be reasonable to expect more commercially oriented SEs to emerge, since the private sector was hit harder than the public sector. Indicatively, the index of total growth (recession) of the Greek economy has been -28.6% during the crisis (from 2008 until 2016) whereas the growth of the public sector was -22%². The shrink of the public sector hence was 6.6% smaller than the general economy recession. This implies that the shrink of the private commercial sector³ was even sharper, drifting the cumulated shrink to an average of -28.6%. On the contrary, the ratio between the SW-SEs and Commercial SEs although slightly oscillating, it remains inside a very specific range (around the point of 2.0). This indicates that the analogy between the two forms of enterprises remains stable, signifying a similar pressure to both sectors of the economy –or at least to how these pressures are reflected to the social economy sector.

The data reject the claim that the social economy sector has emerged primarily as a process of socializing enterprises, as the national policy makers claim. On the contrary, it has been primarily a process of enterprising social services. This trend continues until now, since the analogy between the two forms remains stable, oscillating around the point of 2.0. What is even more important is that this process has not been implied by an economic rationality as it is often assumed. If it were otherwise, we would expect a parallel increasing trend to both types of SEs, following the retrenchment of both the public and the private sectors.

This seem to be eventually the point where the personal interests of the policy makers meet the interests of the social economy sector, namely the withdrawal of the public sector from the social welfare system and the transmission of responsibilities to the social economy sector. Unable or unwilling to face the difficulties of restructuring a corrupted and disparaged welfare system (Papageorgiou, 2018; Papadopoulos, 2018; Kiriakidou, 2018) the policy makers often find in the social economy sector the alibi of their absence. What is very interesting is that this tendency is identified from the regional policy makers for the national policy makers (Papageorgiou, 2018; Kiriakidou, 2018) and vice versa (Karaoglou, 2018; Triantafilou, 2018). Of course, no one identifies her own inefficiencies; a blame game is on.

2 OECD (2017), Value added by activity (indicator). doi: 10.1787/a8b2bd2b-en (Accessed on 19 December 2017)

3 An accurate percentage of the shrink of the commercial sector is rather complex since we would have to add and weight all the specific sectors. The simple excess of the recession of the commercial sector is of interest in the present research.

CONCLUSION

Commencing with a brief outline of the relationship between institutional innovation and social economy, the present article drew from sociological institutionalism literature, in order to research political, institutional innovation on the NUTS3 region of Lesvos-Limnos. Overall, the institutional arena seemed weakly mobilized, with a moderate institutional cohesion. The latter did not generate experimentation and innovation but rather an enhancement of the logic of appropriateness and hence of the status quo. Thus, the institutional innovation capacities seemed pretty low. The fragmented institutional arena further delimited innovative potentialities. Nonetheless, there were indications of a high receptiveness to social economy that initially appeared unjustified. These indications were attributed to the shrinkage of the social welfare system and the effort to transfer responsibilities from the public to the social economy sector.

For an overwhelmed political framework that seemed unable to generate institutional innovation, the support to the social economy sector remained weak. Nonetheless, a bounded rationality criterion indicated that this inefficiency might reveal a counterintuitive relationship between institutional innovation and social economy. Instead of complementary dynamics between the two, there might be dynamics of substitution. This point follows the institutional void perspective, which assumes that social economy motivation increases when we have less active governance, abundant social problems and a greater demand for social enterprises (Dacin et al. 2010; Estrin et al. 2013). Unequivocally, there are major objections to this perspective, stressing that this approach can lead to a further commercialization and an alibi to the implementation of a neoliberal agenda (Teasdale, 2012; Curtis, 2007; Maier & Schneider, 2012). Following this valid argumentation, it should be clearly stressed that the illustrated potentialities do not refer to a long-term plan of substitution rather than to a short-term strategy of survival.

BIBLIOGRAPHY

- Antoniadis, K. (2018). *Triggering Institutional Change*
- Baez, B. (2002). Confidentiality in qualitative research: Reflections on secrets, power and agency, *Qualitative Research*, 2(1), 35–58.
- Blyth, M., M. (1997). Any more bright ideas?: The ideational Turn in Comparative Political Economy, *Comparative Politics*, 29, 229-250
- Brinton, M. and Nee, V. (2001). *The new institutionalism in sociology*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- Catt, H. and Murphy, M. (2003). Sub-State Nationalism. A Comparative Analysis of Institutional Change, *Nations and Nationalism*, 9(3), 451-452.
- Ceballos, G., S. (2003). *The politics of scale in Bilbao: the socio-political construction of a metropolitan area*. Unpublished PhD thesis, University of the Basque Country (in Spanish).
- Chousiadas, G. (2018). *Triggering Institutional Change*.
- Clemens, E., S. and Cook, J., M. (1999). Politics and institutionalism: explaining durability and change, *Annual Review of Sociology*, 25, 441-466.

- Cohen, M., March, J., G. and Olsen, J., P. (1972). A garbage can model of organizational choice, *Administrative Science Quarterly*, 17, 1-25.
- Cortell, A. P., and Peterson, S. (1999). Altered States: Explaining Domestic Institutional Change, *British Journal of Political Science*, Vol. 29, No. 1, 177–203. JSTOR, JSTOR, www.jstor.org/stable/194301.
- Cyert, R. and March, J., G. (1963). *A Behavioral Theory of the Firm*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Defourny, J. (2001). From Third Sector to Social enterprise, in Borzaga, C. and J. Defourny (eds.) *The Emergence of Social Enterprise*, Routledge, London and New York, 1-18.
- Defourny, J and M. Nyssens, M. (2013). Social innovation, social economy and social enterprise: what can the European debate tell us? in *The International Handbook on Social Innovation: Collective Action, Social Learning and Transdisciplinary Research*, edited by F. Moulaert, D. MacCallum, A. Mehmood, and A. Hamdouch, 40-52. Cheltenham, U.K. and Northampton, Massachusetts: Edward Elgar.
- DiMaggio, P. and Powell, P. (1991). The iron cage revisited: institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields, *American Sociological Review*, 48, 147-160.
- Dobbin, F. (2006). *Forging industrial policy*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Eisenstadt, S., N. (1963). *The Political Systems of Empires*. New: Free Press.
- European Commission. (2014). A map of social enterprises and their eco-systems in Europe. <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=89&newsId=2149>
- González, S. and Healey, P. (2005). A Sociological Institutional Approach to the Study of Innovation in Governance Capacity, *Urban Studies*, 42(11), 2055 – 2069.
- Hadjimichalis, C. and Hudson, R. (2007). Rethinking local and regional development, *European Urban and Regional Studies*, 14(2), 99–113.
- Hall, P., A. and Taylor, R., C., R. (1996). Political science and the three new institutionalisms, *Political Studies*, 44, 775-802.
- Harty S. (2005). Theorizing Institutional Change in Lecours, A.(ed.), *New institutionalism*. University of Toronto Press, Toronto, 51-79
- James, E. (1998). Commercialism among non-profits: Objectives, opportunities, and constraints. in B. A. Weisbrod (ed.), *To profit or not to profit: The commercial transformation of the non-profit sector*, Cambridge University Press, New York, 271-286
- Jenson, J. and Mérand, F. (2010). Sociology, institutionalism and the European Union. *Comparative European Politics*, 8(1), 74-92
- Karaoglou, K. (2018). *Triggering Institutional Change*.
- Kerlin, J.A. (2006). Social Enterprise in the United States and Europe: Understanding and Learning from the Differences, *Voluntas: International Journal of Voluntary and Non-profit Organizations*, 17, 247-263
- Kiriakidou, A. (2018). *Triggering Institutional Change*.

- Levinthal, D., A. and March, J., G. (1994). The myopia of learning, *Strategic Management Journal*, moumou14, 95-112.
- Lindblom, Charles E. (1959). The Science of 'Muddling Through.' *Public Administration Review*, 19(2), 79–88. JSTOR, JSTOR, www.jstor.org/stable/973677.
- Lindenberg, S. (1992). An Extended Theory of Institutions and Contractual Discipline, *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 148, 123-154
- March, J., G. and Olsen, J., P. (1984). The new institutionalism: organizational factors in political life, *American Political Science Review*, 78, 738-49.
- March, J., G. and Olsen, J., P. (1989). *Rediscovering Institutions*. New York: Free Press
- March, J., G. and Olsen, J., P. (1994). *Democratic Governance*. New York: Free Press
- March, J., G. and Olsen, J., P. (1996). Institutional perspectives on political institutions, *Governance*, 9, 247-264.
- Mirtanis, T. (2018). *Triggering Institutional Change*.
- Montpetit, E. (2005). Westminster Parliamentarism, Policy Networks, and the Behaviour of Political Actors in Lecours, A. (ed.), *New institutionalism*. University of Toronto Press, Toronto, 225-244
- Moulaert, F. and J. Nussbaumer (2005). Defining the Social Economy and its Governance at the Neighbourhood Level: A Methodological Reflection, *Urban Studies*, 42 (11), 2071–2088.
- Mule, R. (1999). New Institutionalism: Distilling some 'Hard Core' Propositions in the Works of Williamson and March and Olsen. *Politics*, 13(3), 145-151
- Nicholls, A. (2008). *Social entrepreneurship: New models of sustainable social change*, Oxford University Press, Oxford.
- Offe, C. (1999). How Can We Trust our Fellow Citizens? in Warren, Mark E. (ed.), *Democracy and Trust*. Cambridge: Cambridge University Press, 42-87
- Olsen, J.,P. and Peters, B., G. (1996). Introduction: Learning form experience? in Olsen, J., P. and Peterss, B., G. (eds) *Lessons from Experience: Experiential Learning from Administrative Reform in Eight Democracies*, Oslo: Scandinavian University Press.
- Papadopoulos, M. (2018). *Triggering Institutional Change*.
- Papageorgiou, A. (2018). *Triggering Institutional Change*.
- Paschalakis, P. (2018). *Triggering Institutional Change*.
- Peters, B., G. (2012). *Institutional theory in political science*. London: Continuum.
- Phillips, S., D. (1993). Of Public Interest Groups and Sceptics: A Realist's Reply to Professor Stanbury, *Canadian Public Administration*, 36(4), 606-16
- Pierson, P., and Skocpol, T. (2002). Historical Institutionalism in Contemporary Political Science, in Ira Katznelson and Helen V. Milner (eds.). *Political Science: State of the Discipline*. New York: W.W. Norton, 693-721
- Powell, W., W. and DiMaggio, P.J. (1991). *The New Institutionalism in Organizational Analysis*. Chicago:

The University Chicago Press

Przeworski, A. (1991). *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press

Scott, W. (2014). *Institutions and organizations*. Los Angeles, Calif.: Sage Publications.

Smith, A. (2010). *The theory of moral sentiments, or, an essay towards an analysis of the principles by which men naturally judge concerning the conduct and character, first of their neighbors, and afterwards of themselves ; to which is added a dissertation on the origin of languages*. Memphis: General Books.

Stryjan, Y. (2006). The practice of social entrepreneurship: Notes toward a resource perspective, *Entrepreneurship as social change: A third movements in entrepreneurship book*, ed. C. Steyaert and D. Hjorth, 35–55. Cheltenham and Northampton: Edward Elgar.

Thelen, K. (2003). “HOW INSTITUTIONS EVOLVE,” in Mahoney, J. and Rueschemeyer, D. (eds) *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press (Cambridge Studies in Comparative Politics), 208–240. doi: 10.1017/CBO9780511803963.007.

Theoni, M. (2018). *Triggering Institutional Change*.

Triantafilou, G. (2018). *Triggering Institutional Change*.

Weerawardena, J., and Mort, S., G. (2006). Investigating social entrepreneurship: A multidimensional model. *Journal of World Business*, 41(1), 21–35.

<https://aplo.yeka.gr/Pages/ErgasiaEntakshApasxolhsh/KoinwnikhProstasiaKaiSynoxh/MitrowoKoinonikhsoikonomias.aspx>

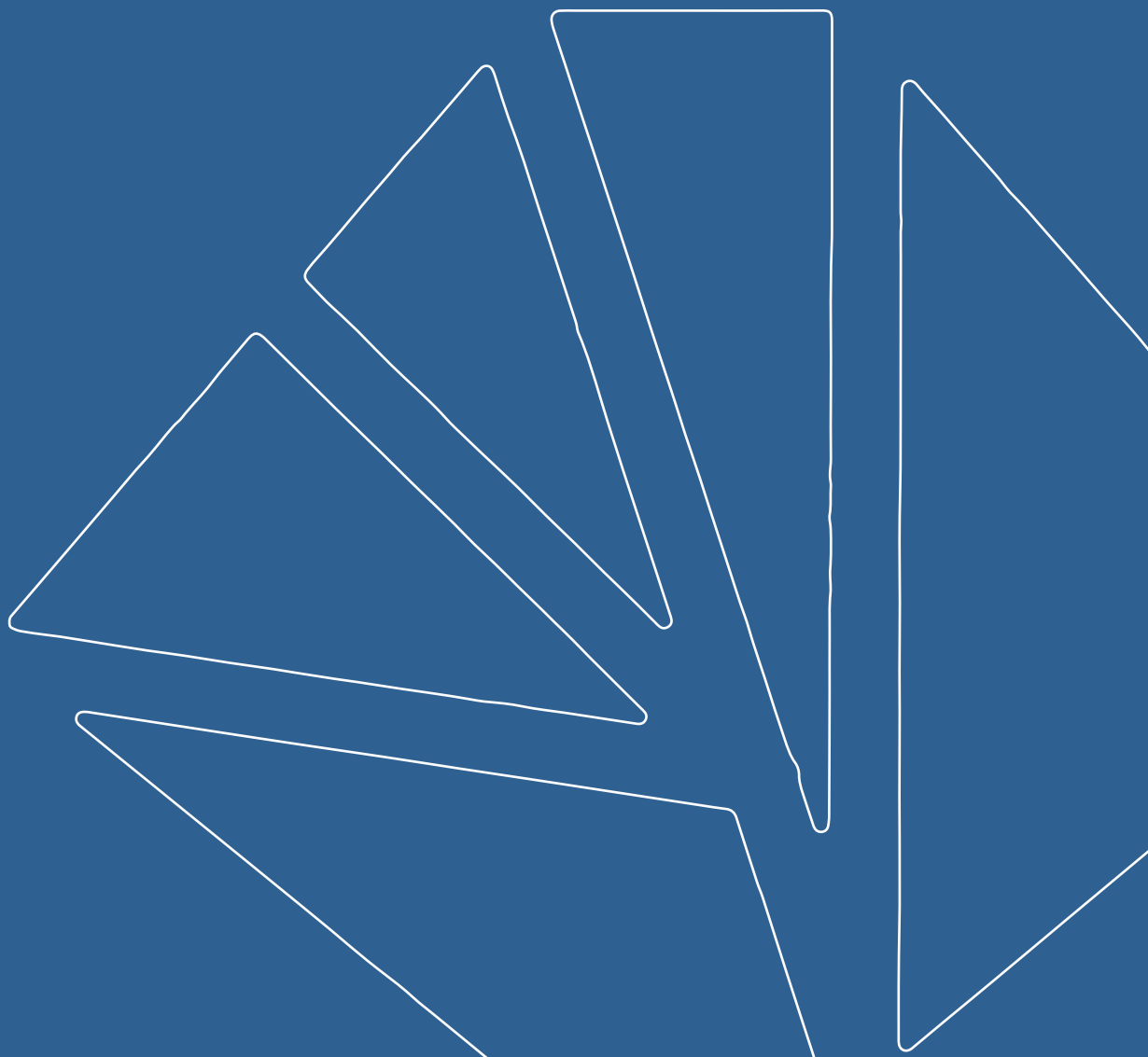
<https://data2.unhcr.org/en/situations/mediterranean/location/5179>

<http://ec.europa.eu/eurostat/web/nuts/background>

<http://www.unhcr.org/protection/operations/5645ddbc6/greece-factsheet-lesvos-island.html>

http://www.ypakp.gr/index.php?ID=UQH3HmYotWvx5Eoq&Rec_ID=12229#4

Η Κοινωνική Πολιτική την Εποχή της Κρίσης



- Φύλο, εργασία και 'κρίση της φροντίδας': εννοιολογικές αναζητήσεις και αναθεωρήσεις στην σύγχρονη κοινωνική πολιτική
- Η Ελλάδα την περίοδο της κρίσης: Κοινωνικές– οικονομικές επιπτώσεις και Πολιτικές
- Brain Drain: μια σύγχρονη απειλή για τη χώρα μας
- Η λειτουργία της «Εθνικής Σύνταξης» στη συνταξιοδοτική προστασία

Φύλο, εργασία και 'κρίση της φροντίδας': εννοιολογικές αναζητήσεις και αναθεωρήσεις στην σύγχρονη κοινωνική πολιτική

Κυριακή Λαμπροπούλου

Ειδική Επιστήμονας, Συνήγορος του Πολίτη
kyrlabropoulou@gmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι αλλαγές στη δομή της οικογένειας και στα πρότυπα της γυναικείας απασχόλησης, σε συνδυασμό με τη διεύρυνση του αριθμού των ατόμων που χρειάζονται φροντίδα, κυρίως λόγω της αυξανόμενης γήρανσης του πληθυσμού, θέτουν επιτακτικά το ζήτημα του ελλείμματος φροντίδας ή 'κρίσης της φροντίδας' στις σύγχρονες κοινωνίες και βρίσκουν την αντανάκλασή τους σε μέτρα πολιτικής που ενθαρρύνουν την ανεπίσημη φροντίδα, όπως τα σχήματα πληρωμής για παροχή φροντίδας και άδειες για τους εργαζόμενους-ες με οικογενειακές υποχρεώσεις. Παρατηρείται δε στην Ευρώπη και αλλού μια αυξανόμενη τάση τυποποίησης της ανεπίσημης φροντίδας με την διεύρυνση της αγοράς σε νέους τομείς, με την εμπορευματοποίηση δραστηριοτήτων όπως η ανεπίσημη φροντίδα, με τις γυναίκες μετανάστριες να πρωταγωνιστούν σε αυτήν. Οι παραπάνω ανακατατάξεις παραπέμπουν τόσο σε μια προσπάθεια διαχείρισης της 'κρίσης' του κράτους πρόνοιας, ιδιαίτερα στο πλαίσιο μιας νεοφιλελεύθερης προοπτικής, όσο και στη δυνατότητα μιας ανανεωτικής οπτικής των συστημάτων κοινωνικής προστασίας με την αναγνώριση νέων υποκειμένων ως αποδεκτών, όπως οι ανεπίσημοι φορείς φροντίδας. Στην αναζήτηση ενός εννοιολογικού πλαισίου της φροντίδας στην κοινωνική πολιτική η εργασία κατέχει κεντρική θέση. Η θεώρηση της φροντίδας ως εργασία εστιάζεται στην ανάδειξη του πρωταγωνιστικού ρόλου των γυναικών ως φορέων φροντίδας και του έργου που επιτελούν, αλλά οι επιμέρους διαστάσεις του τρόπου γίνεται αντιληπτή η φροντίδα και η θέση των γυναικών σε αυτήν διαφέρει ανάμεσα σε διαφορετικές προσεγγίσεις. Στόχος της παρούσας εισήγησης είναι η θεώρηση του τρόπου που έχει γίνει αντιληπτή η σχέση εργασίας-φροντίδας στη θεωρία της κοινωνικής πολιτικής από τη σκοπιά του φύλου. Θα επιχειρήσουμε μια κριτική επισκόπηση σχετικών θεωρητικών προσεγγίσεων με στόχο τη διερεύνηση των ορίων τους για την κατανόηση της θέσης των δύο φύλων τόσο στην φροντίδα όσο και στην απασχόληση, και κατά προέκταση των μοντέλων κοινωνικής προστασίας που αυτές συνεπάγονται.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: φύλο, εργασία, φροντίδα, κρίση, κοινωνικό κράτος.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι σύγχρονες μετατοπίσεις στο προνοιακό μείγμα στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, με τη συρρίκνωση του κοινωνικού κράτους, τις περικοπές κοινωνικών δαπανών, σε συνθήκες αυξανόμενης γήρανσης του πληθυσμού, θέτουν επιτακτικά το ζήτημα του ελλείμματος φροντίδας ή 'κρίσης της φροντίδας' και βρίσκουν την αντανάκλασή τους σε μέτρα πολιτικής που ενθαρρύνουν

την ανεπίσημη φροντίδα, όπως τα σχήματα πληρωμής για παροχή φροντίδας και άδειες για τους εργαζόμενους-ες με οικογενειακές υποχρεώσεις. Παρατηρείται δε στην Ευρώπη και ευρύτερα μια αυξανόμενη τάση τυποποίησής της ανεπίσημης φροντίδας με την διεύρυνση της αγοράς σε νέους τομείς, με την εμπορευματοποίηση δραστηριοτήτων όπως η ανεπίσημη φροντίδα, με γυναίκες μετανάστριες να πρωταγωνιστούν στην παροχή της.

Οι αναδιαρθρώσεις στην αγορά εργασίας, που συνυφαίνονται με την αύξηση της γυναικείας απασχόλησης¹ και συμπαρασύρουν αλλαγές στη δομή της οικογένειας -αν και σε διαφορετικό βαθμό ανάμεσα στις χώρες- θέτουν συνάμα υπό αμφισβήτηση παρωχημένα οικογενειοκεντρικά συστήματα κοινωνικής προστασίας. Το μοντέλο κοινωνικής προστασίας, που βασίζεται στον άνδρα κουβαλητή, στο πλαίσιο πλήρους και σταθερής απασχόλησης, στον οποίο εξαρτώνται τα μη απασχολούμενα μέλη της οικογένειας, και αποτέλεσε, με επιμέρους διαφοροποιήσεις, το βασικό μοντέλο κοινωνικής προστασίας, δεν ανταποκρίνεται στο καινούργιο παραγωγικό υπόδειγμα.

Είναι γεγονός, ότι στο μοντέλο κοινωνικής προστασίας που βασίζεται στον άνδρα κουβαλητή, αντιπαραβάλλεται, τόσο σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης όσο και σε επιμέρους χώρες, αυτό του ενήλικα απασχολούμενου, άνδρα και γυναίκα, δηλαδή τα νοικοκυριά διπλής σταδιοδρομίας. Στα πλαίσια όμως της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας το μοντέλο αυτό κοινωνικής προστασίας προσκρούει στον οικονομοκεντρικό του χαρακτήρα, δηλαδή στην εφαρμογή του στα πλαίσια μιας συνολικότερης πολιτικής στενά συνυφασμένης με την μονόπλευρη αναζήτηση επίτευξης οικονομικών στόχων, ωθώντας σε κοινωνικό αποκλεισμό ομάδες του πληθυσμού, όπως μια μεγάλη κατηγορία γυναικών, που δεν μπορούν, και λόγω της συμμετοχής τους στην φροντίδα², να συμμετάσχουν στην ανταγωνιστική αγορά εργασίας με ίσους όρους ή συμμετέχουν σε επισφαλείς μορφές απασχόλησης. Στο μοντέλο αυτό, η φροντίδα ως κοινωνικά χρήσιμη δραστηριότητα, και η κατοχύρωση δικαιωμάτων κοινωνικής προστασίας που συνδέονται με τη συμμετοχή στην παροχή της δεν έχουν θέση (Dahle, 2011).

Είναι ευρέως γνωστό ότι η φεμινιστική σκέψη στο χώρο της κοινωνικής πολιτικής έχει δι-αδραματίσει πρωταγωνιστικό ρόλο στην ανάδειξη, μελέτη και επαναδιατύπωση της έννοιας της φροντίδας. Αφετηρία της επαναδιατύπωσης αυτής αποτελούν οι απόπειρες ερευνητριών στον ακαδημαϊκό χώρο, στις αρχές της δεκαετίας του 80, στις αγγλοσαξονικές και στις Σκανδιναβικές χώρες, κυρίως στη Βρετανία και στη Νορβηγία. Ερμηνείες οι οποίες, ας σημειωθεί, έχουν τύχει ευρύτερης αναγνώρισης, έχουν επηρεάσει την όλη θεώρηση του θέματος σε άλλες Ευρωπαϊκές χώρες και ευρύτερα, και έχουν βρει την προέκτασή τους σε διακρατικό επίπεδο, στα μέσα της δεκαετίας του 90 και μετά, στη θεώρηση της θέσης των γυναικών στα προνοιακά καθεστώτα, που εγκαινιάζεται με τη φεμινιστική κριτική στο πολυσυζητημένο βιβλίο του Esping-Andersen (1990) για 'τους τρεις κόσμους του προνοιακού καπιταλισμού'.

1 Το ποσοστό της απασχόλησης των γυναικών, αν και σε διαφορετικό βαθμό ανάμεσα στα κράτη μέλη έχει αυξηθεί σε όλες τις χώρες, ενώ ο Κοινοτικός μέσος όρος της γυναικείας απασχόλησης έχει αυξηθεί από 48,4% το 1994 σε 66,5% ανερχόταν το 2017 (European Labour Force Survey, 1998 και 2018).

2 Παρά την αύξηση της γυναικείας απασχόλησης οι γυναίκες συνεχίζουν να συμμετέχουν σε μεγαλύτερο βαθμό από τους άνδρες στην φροντίδα. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα διακρατικής έρευνας, αν και η συμμετοχή των δύο φύλων στην φροντίδα και στην οικιακή εργασία διαφέρει ανάμεσα στις χώρες της Ε.Ε, με ποιο ισότιμο καταμερισμό στη Δανία και στη Σουηδία, αντίθετα στο άλλο άκρο βρίσκεται η Ελλάδα και η Πορτογαλία, ο μέσος όρος της συμμετοχής των γυναικών στην φροντίδα είναι τέσσερις φορές μεγαλύτερος από αυτό των ανδρών (Verbakel, E.(2017). Informal Care in Europe: Findings from the European Social Survey, *European Journal of Public Health*, vol. 27, no. 1.

Στην αναζήτηση ενός εννοιολογικού πλαισίου της φροντίδας, τόσο στις αγγλοσαξονικές όσο και στις σκανδιναβικές προσεγγίσεις, η εργασία κατέχει κεντρική θέση. Η θεώρηση της φροντίδας ως εργασία εστιάζεται και στις δύο περιπτώσεις στην ανάδειξη του πρωταγωνιστικού ρόλου των γυναικών ως φορέων φροντίδας και του έργου που επιτελούν, δηλαδή με στόχο να τονίσουν ότι η συνεισφορά στην φροντίδα είναι μια επίπονη εργασία, αλλά οι επιμέρους διαστάσεις του τρόπου γίνεται αντιληπτή η φροντίδα και η θέση των γυναικών σε αυτήν διαφέρει ανάμεσα στις δύο προσεγγίσεις. Με κέντρο αναφοράς τη σχέση εργασίας-φροντίδας θα επιχειρήσουμε μια περιδιολόγηση αλλά και κριτική αντιπαράθεση των προσεγγίσεων στις δύο αυτές 'σχολές σκέψης', επισημαίνοντας βέβαια ότι στα περιορισμένα πλαίσια αυτής της εισήγησης δεν είναι δυνατόν να αποφύγουμε ορισμένες γενικεύσεις.

Η ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΩΣ ΑΜΕΙΒΟΜΕΝΗ ΚΑΙ ΜΗ-ΑΜΕΙΒΟΜΕΝΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Για να ξεκινήσουμε από τη θεώρηση της φροντίδας ως μη αμειβόμενη εργασία, αυτή παραπέμπει σαφώς στις πρώτες απόπειρες εννοιολόγησης της φροντίδας, στη Βρετανία, στις αρχές της δεκαετίας του 80, όπου η ταύτιση της παροχής φροντίδας με την φροντίδα στην οικογένεια και σε συνέχεια με αυτήν των γυναικών ως ανεπίσημων φορέων φροντίδας προδιέγραψε την αντίληψη της φροντίδας ως μη αμειβόμενη εργασία. (Finch & Groves, 1980· Finch, 1984· Graham, 1983· Ungerson, 1983a· 1983β). Αποτέλεσε, με τον τρόπο αυτό, η θεώρηση της φροντίδας, τη συνέχεια και διεύρυνση του προβληματισμού για την οικιακή εργασία και το ρόλο των γυναικών σε αυτήν, αλλά και την απάντηση στα προτεινόμενα μέτρα της νεοφιλελεύθερης κυβέρνησης της περιόδου, για την «φροντίδα στην κοινότητα», τα οποία είχαν ως στόχο την εναπόθεση της ευθύνης για την παροχή φροντίδας στην οικογένεια. Στη βάση του παραπάνω θεωρητικού και πολιτικού πλαισίου δόθηκε έμφαση στον καταναγκαστικό και καταπιεστικό χαρακτήρα της φροντίδας, κυρίως αναφορικά με τον άνισο καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στα δύο φύλα στην οικογένεια, και τις αρνητικές επιπτώσεις της συμμετοχής των γυναικών σε αυτήν για την ένταξή τους στην αγορά εργασίας.

Η Σκανδιναβική προσέγγιση της φροντίδας εγκαινιάζεται, την ίδια χρονική περίοδο, στη Νορβηγία με το άρθρο της Wærness (1978) το οποίο αποσκοπούσε στην ανάδειξη του αφανούς ρόλου των γυναικών ως φορέων φροντίδας σε ένα αναπτυγμένο κράτος πρόνοιας. Ενώ και σε αυτήν την περίπτωση η αναζήτηση ερμηνευτικού πλαισίου για την φροντίδα συνδέεται με την παράμετρο φύλο, δηλαδή αποσκοπεί στην ανάδειξη του ρόλου των γυναικών σε αυτήν, όπως άλλωστε και στη Βρετανική εκδοχή της, εντούτοις αυτή δεν ταυτίζεται με την φροντίδα στην οικογένεια και δεν ορίζεται αποκλειστικά ως μη αμειβόμενη εργασία. Η διττή αυτή ερμηνεία της φροντίδας, ως αμειβόμενη και μη αμειβόμενη εργασία, δεν είναι τυχαία, αν λάβουμε υπόψη μας την διευρυμένη κρατική παρέμβαση στον οικιακό χώρο και την έμφαση στη συλλογική κάλυψη κοινωνικών αναγκών, καθώς και την παράλληλη στρατηγική, με τη διεύρυνση του συστήματος κοινωνικής φροντίδας, προώθησης της απασχόλησης των γυναικών ως επίσημων φορέων φροντίδας, όπως γίνεται εμφανές με την εξάπλωση του σχήματος βοήθεια στο σπίτι, ήδη από τη δεκαετία του 50, αρχικά για τα παιδιά και μετά για τους ηλικιωμένους. Η Wærness (1984, σ. 74) επισημαίνει ότι στα πλαίσια του νοικοκυριού συνυπάρχει φροντίδα υπό πληρωμή που καταβάλλεται από μέλη του νοικοκυριού, ανεπίσημη φροντίδα, κυρίως από συγγενείς, εθελοντικές δραστηριότητες με ή χωρίς αμοιβή, αλλά και αμειβόμενη με μισθό παροχή φροντίδας, όπως στην περίπτωση των οικογενειακών βοηθών.

Παρότι στις Σκανδιναβικές χώρες η διευρυμένη κρατική παρέμβαση στην κάλυψη αναγκών φροντίδας μέσα από παροχές σε χρήμα για τους ανεπίσημους φορείς φροντίδας, και η απασχόληση των γυναικών στις υπηρεσίες φροντίδας, δεν θεωρείται από όλες τις φεμινίστριες προς όφελος των γυναικών, εφόσον για ορισμένες η παρέμβαση αυτή προδιαγράφει την αντικατάσταση της ιδιωτικής από μία 'δημόσια πατριαρχία'³, εντούτοις πολλοί ερευνητές-τριες, εντός και εκτός φεμινιστικού χώρου, θεωρούν τόσο τη θεσμική κατοχύρωση μέτρων κοινωνικής προστασίας για τους ανεπίσημους φορείς φροντίδας όσο και την παράλληλη προώθηση της απασχόλησης των γυναικών στις υπηρεσίες φροντίδας ως καθοριστικό παράγοντα για την αυτονομία τους (βλ. Kolberg, 1991· Siim, 1987· Holter, 1984· Siirilä, 1994).

Αν και σε διαφορετικά προνοιακά καθεστώτα, τόσο η έκταση της αμειβόμενης φροντίδας, όσο και το είδος της αμοιβής, δηλαδή αν η αμειβόμενη φροντίδα λαμβάνει χώρα στα πλαίσια συμβασι-ακής απασχόλησης, άτυπης απασχόλησης, συμβολικής αμοιβής -με την μορφή επιδόματος, αλλά και αν συνοδεύεται από συνταξιοδοτικά δικαιώματα και άλλες παροχές, διαφέρει, η φροντίδα έχει παντού αυτόν τον διττό χαρακτήρα. Η θεώρηση της φροντίδας αποκλειστικά ως μη αμειβόμενης εργασίας δεν συμβαδίζει, επίσης, με τη σύγχρονη τάση στην άσκηση κοινωνικής πολιτικής για στήριξη και συμπλήρωση με παροχές σε χρήμα τόσο των ατόμων που παρέχουν όσο και αυτών που λαμβάνουν φροντίδα, συμπεριλαμβανομένων πολιτικών όπως το βασικό εισόδημα (Λαμπρούλου, 1999).

Η αλλαγή του παγκόσμιου σκηνικού με την αυξανόμενη στρατολόγηση των γυναικών στη μισθωτή εργασία, καθώς ο χρηματοικονομημένος καπιταλισμός έχοντας μειώσει τους πραγματικούς μισθούς, αυξάνει τις απαραίτητες ώρες αμειβομένης εργασίας για να συντηρηθεί μια οικογένεια, δημιουργώντας κενό στη φροντίδα ενώ αναγκάζεται να εισάγει μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό από τις φτωχότερες στις πλουσιότερες χώρες, πρόκειται ουσιαστικά για μια σύγχρονη κρίση της κοινωνικής αναπαραγωγής (Fraser, 2016). Συνήθως πρόκειται για φυλετικοποιημένες και αγροτικής προέλευσης γυναίκες από φτωχές περιοχές του παγκόσμιου νότου που αναλαμβάνουν την εργασία αναπαραγωγής (βλ. φροντίδα), στο παγκόσμιο βορρά, δημιουργώντας παράλληλα κενό στις δικές τους χώρες, και έτσι με αυτές τις παγκόσμιες αλυσίδες φροντίδας, κατά τη Hochschild (2003), μετατίθεται το κενό στη φροντίδα από τις πλουσιότερες στις φτωχότερες οικογένειες, από τον παγκόσμιο βορρά στον παγκόσμιο νότο. Στο πλαίσιο της παγκόσμιας αλυσίδας φροντίδας, η παροχή φροντίδας διαπερνά και υπερβαίνει το τοπικό γίνεται διακρατική και παγκόσμια, δημιουργώντας ανακατατάξεις στον παραδοσιακό καταμερισμό εργασίας των δύο φύλων, καθώς και νέες ανισότητες και ιεραρχίες μεταξύ φύλων, εθνοτήτων, κοινωνικών τάξεων και εθνικών κρατών (βλ. αναλυτικά Fraser, 2016).

Η Jenson (1997, σ.186) προτείνει για το ξεπέραςμα μιας προβληματικής που βασίζεται στην διπολική σχέση αμειβόμενης - μη αμειβόμενης φροντίδας, Πρώτον, να ληφθεί υπόψη ποιος φροντίζει, αν δηλαδή η βασική ευθύνη για την φροντίδα εναπόκειται στο κράτος ή στην οικογένεια, καθώς και πως αυτή κατανέμεται ανάμεσα στα δύο φύλα. Δεύτερον, ποιος πληρώνει για την φροντίδα, δηλαδή ακόμη και αν η κύρια ευθύνη της φροντίδας εναπόκειται στην οικογένεια, το κράτος

3 Υπό την έννοια ότι υφίστανται διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα στην απασχόληση, αναφορικά κυρίως με τα ποσοστά γυναικείας συμμετοχής στη μερική απασχόληση, και την κατανομή ανδρών γυναικών στην ιεραρχία των δημοσίων υπηρεσιών καθώς και μισθολογικές διαφορές, αλλά και την αναπαραγωγή των ανισοτήτων ανάμεσα στα δύο φύλα μέσω των κρατικών πολιτικών (Hernes, 1987).

ή άλλοι φορείς (για παράδειγμα εργοδότες) μπορεί να καλύπτουν άμεσα ή έμμεσα μέρος του κόστους της φροντίδας, δηλαδή μέσα από ποιο μείγμα ιδιωτικών και δημόσιων φορέων σε όλες τις εκδοχές τους λαμβάνει χώρα η παροχή φροντίδας.

Επομένως, η υπέρβαση του διαχωρισμού ανάμεσα σε αμειβόμενη και μη αμειβόμενη φροντίδα, δηλαδή η αποφυγή μιας μονομερούς προσέγγισης της φροντίδας ως μη-αμειβόμενης εργασίας, είναι σημαντική γιατί μετατοπίζει το κέντρο βάρους από τον άνισο καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στα δύο φύλα στην οικογένεια και τη θεώρηση της κρατικής παρέμβασης αποκλειστικά και μόνο αναφορικά με την προώθηση της γυναικείας απασχόλησης, στο σύνολο των μέτρων σε χρήμα και σε είδος που κατοχυρώνουν τα δικαιώματα των γυναικών τόσο ως εργαζομένων όσο και ως φορέων φροντίδας. Με τον τρόπο αυτό η φροντίδα γίνεται αντιληπτή όχι μόνο ως δραστηριότητα αλλά και ως σχέση ενώ ένα πλαίσιο αναφοράς που ξεπερνάει τέτοιου είδους διαχωρισμούς παρέχει τη δυνατότητα να εξετάσουμε τη σημασία άλλων κοινωνικών διαφορών πέρα από το φύλο στην παροχή της, ζήτημα στο οποίο θα επανέλθουμε αναλυτικότερα παρακάτω.

Η ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΩΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΩΣ ΣΧΕΣΗ

Η έμφαση που δόθηκε από τις φεμινίστριες στη Βρετανία στη δεκαετία του 80 στην μη-αμειβόμενη διάσταση της φροντίδας, στόχευε, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, στην ανάδειξη του καταναγκαστικού και καταπιεστικού χαρακτήρα της φροντίδας, κυρίως αναφορικά με τις αρνητικές επιπτώσεις για τη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας. Ο υπερτονισμός του καταπιεστικού χαρακτήρα της φροντίδας για τις γυναίκες, προδιέγραψε, παράλληλα με την θεώρηση της φροντίδας ως μη αμειβόμενης εργασίας, την υποβάθμιση του συναισθηματικού της χαρακτήρα καθώς και των διαφορετικών εμπειριών που απορρέουν από την συμμετοχή αυτή στη βάση επιμέρους σχέσεων φροντίδας. Ο σχεσιακός χαρακτήρας της φροντίδας γίνεται αντιληπτός εδώ λοιπόν υπό μια διττή έννοια, αφενός αναφορικά με τη συναισθηματική διάσταση της φροντίδας και αφετέρου με την παροχή φροντίδας στα πλαίσια διαφορετικών σχέσεων φροντίδας.

Όσον αφορά στη συναισθηματική και στη πρακτική διάσταση της φροντίδας, η αποφυγή ταύτισης της φροντίδας με συναισθηματικές διεργασίες που συνδέονται στερεοτυπικά με ιδιότητες του γυναικείου φύλου προδιέγραψε την έμφαση στη φροντίδα ως δραστηριότητα, που παραπέμπει στο γνωστό διαχωρισμό στην αγγλική γλώσσα ανάμεσα στο *care for* και *care about*. Μία από τις πρωταγωνίστριες της δημόσιας συζήτησης για την φροντίδα στη Βρετανία, στις αρχές της δεκαετίας του 80, η Ungerson (1983α, σ. 31), αναφερόμενη στη σχέση του πρακτικού (*care for*) και του συναισθηματικού (*care about*) χαρακτήρα της φροντίδας τονίζει ότι «το νόημα της φροντίδας όπως εκφράζεται με την πρώτη έννοια είναι εντελώς διαφορετικό από αυτό που γίνεται αντιληπτό με την δεύτερη», δηλαδή ότι οι δύο αυτές διαστάσεις της φροντίδας πρέπει να ειπωθούν ως απόλυτα διακριτές.

Διευρύνοντας το συλλογισμό αυτό η Ungerson (1983β, σ. 35), στα πλαίσια αναζήτησης ενός πλαισίου για την διερεύνηση του ρόλου των γυναικών στην φροντίδα, διευκρινίζει περαιτέρω ότι η όλη θεώρηση του θέματος πρέπει να εστιαστεί στην ανάδειξη του άνισου καταμερισμού της φροντίδας ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες με κέντρο αναφοράς τη συμμετοχή των γυναικών σε ασχολίες ρουτίνας, που προσιδιάζουν με την οικιακή εργασία. Στο ίδιο άρθρο ανατρέχοντας σε έρευνες για τις μητέρες που φροντίζουν παιδιά με ειδικές ανάγκες, σχολιάζει τα αποτελέσματα

των ερευνών που φέρουν τις μητέρες να αποκομίζουν θετική εμπειρία από τη συμμετοχή τους στη φροντίδα, και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι τυχόν θετικές διαστάσεις της συμμετοχής στην φροντίδα αφορούν πιθανά στη συγκεκριμένη σχέση φροντίδας, και ότι το 'μητρικό' αυτό μοντέλο φροντίδας, όπως το ονομάζει, δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την διερεύνηση του ρόλου και των στάσεων των ανεπίσημων φορέων φροντίδας απέναντι στη φροντίδα σε άλλες περιπτώσεις, όπως στην φροντίδα των ηλικιωμένων. Η μέριμνα για την αποφυγή οποιασδήποτε αναφοράς σε εγγενείς ιδιότητες του γυναικείου φύλου, όπως της μητρικής λειτουργίας, είχε ως αποτέλεσμα την αντίληψη της θέσης των γυναικών στην φροντίδα περιοριστικά ως ένα κοινωνικό κατασκεύασμα, και αποτέλεσε έναν από τους βασικούς λόγους για στην ευρύτατη βιβλιογραφία για τους ανεπίσημους φορείς φροντίδας στις αγγλοσαξονικές χώρες να μην συμπεριληφθεί η φροντίδα των παιδιών.

Η θεώρηση της θέσης των γυναικών στην φροντίδα ως έναν 'υποχρεωτικό αλτρουισμό' για τις γυναίκες, για να χρησιμοποιήσουμε την δημοφιλή έκφραση των Land&Rose (1985), είχε ως αποτέλεσμα να ειδωθούν οι γυναίκες ως παθητικοί αποδέκτες κυρίαρχων κοινωνικών προτύπων και όχι ως ενεργοί φορείς δράσεις που συμμετέχουν, σαφώς μέσα σε συγκεκριμένα κοινωνικά πλαίσια, ως διαπραγματευτές της θέσης τους στην φροντίδα. Μια τέτοια προσέγγιση δεν αφήνει περιθώρια για αναγνώριση άντλησης θετικής εμπειρίας από τη συμμετοχή στη φροντίδα ή την συμμετοχή σε αυτήν ως αποτέλεσμα επιλογής. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η συντριπτική βιβλιογραφία που ακολούθησε είχε ως στόχο να αναδείξει τις αρνητικές πλευρές της συμμετοχής σε αυτήν για τις γυναίκες, κυρίως αναφορικά με την εξάρτηση τους στο ανδρικό φύλο στην οικογένεια, βασικό θεσμό καταπίεσης για τις γυναίκες, και τη παρεμπόδιση συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας, χώρο αυτονομίας για τις γυναίκες, σύμφωνα με αυτήν την φεμινιστική αντίληψη. Αντίληψη η οποία διατρέχει τα φεμινιστικά κείμενα τουλάχιστον μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 90.

Εστιάζοντας τον προβληματισμό γύρω από την φροντίδα στις γυναίκες φορείς φροντίδας και στις αρνητικές συνέπειες της συμμετοχής της σε αυτήν, ο σχεσιακός της χαρακτήρας υποβαθμίστηκε και η εμπειρία των ατόμων που λαμβάνουν φροντίδα, με ελάχιστες εξαιρέσεις, δεν ενσωματώθηκε στην όλη θεώρηση του θέματος. Ζήτημα το οποίο αποτέλεσε πεδίο κριτικής κυρίως από φεμινίστριες-μέλη του κινήματος ατόμων με ειδικές ανάγκες (Morris, 1993· Keith, 1992· Bartlett, 2016)

Είναι επίσης εμφανές ότι η ταύτιση της φροντίδας με την φροντίδα στην οικογένεια, στην ταύτισή της μάλιστα με ένα μονοδιάστατο μοντέλο, αυτό της πυρηνικής οικογένειας με τον άνδρα κουβαλητή, δεν συμπεριλαμβάνει το ρόλο των ευρύτερων άτυπων δικτύων, δεν καθιστά φανερές τις διαφορές ανάμεσα σε διαφορετικά νοικοκυριά όσον αφορά στην παροχή φροντίδας, το ρόλο των ανδρών⁴ σε αυτήν, ιδιαίτερα αναφορικά με ορισμένες σχέσεις φροντίδας, όπως η φροντίδα συζύγων/συντρόφων, καθώς και τις διαφορές ανάμεσα στις γυναίκες ως προς το εύρος και τις επιμέρους δραστηριότητες που συνθέτουν τη συμμετοχή στην φροντίδα (Λαμπροπούλου, 1999, βλ. και Orme, 2011).

4 Η ανάπτυξη των 'ανδρικών σπουδών' αλλά και η στροφή στην έρευνα διαφορετικών σχέσεων φροντίδας, όπως σε ομοφυλόφιλα ζευγάρια, ήταν αυτή που ανέδειξε, κατά κύριο λόγο, πέρα από την φροντίδα υπερήλικων συζύγων, τον ρόλο των ανδρών στην φροντίδα, αναλυτικότερα βλ. Dahle, M, κ.ά. (2011). *Europeanization, Care and Gender: Global Complexities*. London: Palgrave.

Στη σκανδιναβική προσέγγιση η συμμετοχή στην φροντίδα δεν γίνεται αντιληπτή περιοριστικά στα πλαίσια ορισμένων μόνο δραστηριοτήτων όπως στη βρετανική θεώρηση του θέματος. Η δουλειά παροχής φροντίδας περιλαμβάνει σύμφωνα με την Waerness (1987, σ. 85) *‘όλο το φάσμα των ανθρώπινων δραστηριοτήτων και εμπειριών όσον αφορά στην αίσθηση του προσωπικού ενδιαφέροντος για τους άλλους και την ανάληψη ευθυνών για την ποιότητα ζωής τους’*. Η λέξη omsorg (φροντίδα) εξάλλου στις σκανδιναβικές γλώσσες, μπορεί να μεταφραστεί τόσο ως συναίσθημα, όσο και ως πρακτική δραστηριότητα, και με τις δύο εκδοχές της έχει ένα θετικό περιεχόμενο, αντίθετα με το αρνητικό περιεχόμενο που φέρει η φροντίδα ως δραστηριότητα στις αγγλοσαξονικές ερμηνείες.

Επομένως, ενώ στα πλαίσια της βρετανικής θεώρησης η φροντίδα ορίζεται ως δραστηριότητα και εστιάζεται στον άνισο καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στα δύο φύλα στην οικογένεια, στην σκανδιναβική προσέγγιση αναλύεται ως σχέση. Η Wærnness (1984, σσ. 70-71) σε ένα από τα πρώτα άρθρα της επιχειρώντας μια αποκωδικοποίηση της έννοιας της φροντίδας, διακρίνει τρεις βασικές επιμέρους μορφές, την προσωπική υπηρεσία (personal service) που βασίζεται σε άνισες κοινωνικές σχέσεις και ο φορέας φροντίδας βρίσκεται σε υποδεέστερη θέση, την εργασία παροχής φροντίδας (care-giving work), η οποία βασίζεται στην ισότιμη-αμοιβαία σχέση με το άτομο που λαμβάνει φροντίδα, το οποίο λόγω ηλικίας- συμπεριλαμβανομένων παιδιών και ηλικιωμένων- αναπηρίας ή ασθένειας δεν μπορεί να αυτοεξυτηρηθεί, και την αυθόρμητη φροντίδα (spontaneous care) στα πλαίσια της εκδήλωσης ενδιαφέροντος και αλληλεγγύης στην καθημερινή ζωή. Όλες οι σχέσεις φροντίδας, σύμφωνα με την ίδια, δύναται να λαμβάνουν χώρα τόσο στο δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό χώρο, και δεν επηρεάζονται από την παρέμβαση αμοιβής.

Η θεώρηση της Wærnness είναι ιδιαίτερα σημαντική γιατί μεταφέρει τον προβληματισμό από τον φορέα φροντίδας, στην ίδια την φροντίδα, την έννοια της οποίας αποκωδικοποιεί στη βάση του αν λαμβάνει χώρα στα πλαίσια άνισων σχέσεων μεταξύ των ατόμων που παρέχουν και λαμβάνουν φροντίδα, δηλαδή δεν αντιλαμβάνεται την παροχή της περιοριστικά στα πλαίσια του άνισου καταμερισμού εργασίας ανάμεσα στα δύο φύλα και δε συνδέει τη συμμετοχή των γυναικών στην φροντίδα a priori με σχέσεις εξάρτησης. Η ίδια δεν αναφέρεται αναλυτικά στην επίδραση επιμέρους κοινωνικών χαρακτηριστικών των συμμετεχόντων στη φροντίδα στο βαθμό που προδιαγράφουν σχέσεις εξάρτησης, αλλά έμμεσα η θεώρηση της επιτρέπει να γίνουν αντιληπτές διαφορές με βάση το φύλο, όπως στη μονόπλευρη εξυπηρέτηση των ανδρών από τις γυναίκες σε καθημερινές δραστηριότητες στο νοικοκυριό, ή στην περίπτωση του οικιακού-προσωπικού βοηθού, συνήθως υποαμβόμενου-ης απασχολούμενου-ης, όπου η τάξη αλλά και άλλες κοινωνικές διαφορές όπως στη βάση της φυλής-εθνότητας, αποτελούν βασικές παραμέτρους που προδιαγράφουν αρνητικές εμπειρίες, αντικατοπτρίζοντας άνισες κοινωνικές σχέσεις, όπως γίνεται μάλιστα σήμερα εμφανής με τη διεύρυνση της εμπορευματοποίησης της φροντίδας⁵ και τις μετατοπίσεις στο προνοιακό μείγμα στη Νορβηγία όπως και σε όλες τις χώρες.

5 Για παράδειγμα η υπολλειματοποίηση του συστήματος βοήθειας στο σπίτι στη Νορβηγία, με τη διεύρυνση των κριτηρίων πρόσβασης σε αυτές, καθώς και μέρους των παρεχόμενων υπηρεσιών, όπως οι υπηρεσίες καθαριότητας-στα πλαίσια πρόωθησης εφικτών πολιτικών και με τη σταδιακή μετατροπή των κοινωνικών υπηρεσιών σε συντονιστικούς και συμβουλευτικούς φορείς- έχει ως αποτέλεσμα την εναπόθεση μέρους της φροντίδας και της ευθύνης για την παροχή της στους ανεπίσημους φορείς φροντίδας, όπως εξάλλου και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες Daatland, O. (1997). *Social Protection for Older People in Norway*. Oslo: NOVA Institute.

ΠΟΛΙΤΗΣ ΦΟΡΕΑΣ ΦΡΟΝΤΙΔΑΣ Ή ΠΟΛΙΤΗΣ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΣ-Η ?

Στη δεκαετία του 90 ο προβληματισμός για τη σχέση εργασίας-φροντίδας βρήκε την προέκτασή του σε διακρατικό επίπεδο, μέσα από την θεωρητική και εμπειρική μελέτη των προνοιακών καθεστώτων, με αφετηρία την κριτική που ασκήθηκε από φεμινίστριες θεωρητικούς στο πολυσυζητημένο βιβλίο του Esping-Andersen (1990).

Είναι γνωστό ότι ο Esping-Andersen στο βιβλίο του για τα προνοιακά καθεστώτα του καπιταλισμού, επικεντρώνει την ανάλυσή του στη σχέση αγοράς εργασίας και κράτους πρόνοιας. Στα πλαίσια αυτά, μέτρο σύγκρισης ανάμεσα σε διαφορετικά προνοιακά καθεστώτα αποτελεί κατά κύριο λόγο η έκταση της κρατικής παρέμβασης στην από-εμπορευματοποίηση της εργατικής δύναμης. Επικεντρώνοντας στις ταξικές σχέσεις και στη θεώρηση της εργασίας περιοριστικά στα πλαίσια της μισθωτής απασχόλησης, η παράμετρος φύλο δεν ενσωματώνεται στην ανάλυσή του Esping-Andersen με τρόπο που να λαμβάνει υπόψη τη σημασία της ανεπίσημης φροντίδας και της οικιακής εργασίας και τον πρωταγωνιστικό ρόλο των γυναικών σε αυτές τις δραστηριότητες, δηλαδή τη σημασία του άνισου καταμερισμού εργασίας ανάμεσα στα δύο φύλα ως διαμεσολαβητικό παράγοντα ανάμεσα στο κράτος και την αγορά εργασίας, με αποτέλεσμα όταν οι γυναίκες δεν είναι στην αγορά εργασίας να εξαφανίζονται από την ανάλυσή του (Taylor-Gooby, 1991· Langan & Ostner, 1991).

Η κριτική που ακολούθησε την έκδοση του βιβλίου του Esping-Andersen περιλαμβάνει και τις προσπάθειες τροποποίησης και διεύρυνσης των κριτηρίων ταξινόμησης σε προνοιακά καθεστώτα, από φεμινίστριες θεωρητικούς, κυρίως στη Μεγάλη Βρετανία και στις ΕΠΑ. Η O' Connor (1993, σσ. 511-513) προσθέτει στα κριτήρια ταξινόμησης την έννοια της προσωπικής αυτονομίας. Ως προσωπική αυτονομία (personal autonomy) θεωρείται η απομάκρυνση του κινδύνου προσωπικής εξάρτησης στο κράτος ή στην οικογένεια. Αν και η ίδια θεωρεί ότι η κατοχύρωση δικαιωμάτων κοινωνικής προστασίας, τα οποία συνδέονται με την από-εμπορευματοποίηση της εργατικής δύναμης, είναι σημαντική τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες, μέτρο σύγκρισης ανάμεσα σε διαφορετικά προνοιακά καθεστώτα, από τη σκοπιά του φύλου, πρέπει να αποτελέσει, κατά τη γνώμη της, αν και σε ποίο βαθμό το κράτος διευκολύνει τη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας. Η Orloff (1993, σ. 321), παρόμοια με την O' Connor, προτείνει ως κριτήριο ταξινόμησης των προνοιακών καθεστώτων τη δυνατότητα που παρέχεται στις γυναίκες να δημιουργήσουν και να συντηρήσουν αυτόνομο νοικοκυριό αποφεύγοντας την εξάρτηση σε άλλα άτομα (to form and maintain autonomous household). Η ίδια αντιλαμβάνεται την παράμετρο δυνατότητα 'για δημιουργία και συντήρηση αυτόνομου νοικοκυριού' με δύο τρόπους, ο πρώτος αφορά στις πολιτικές που παρεμποδίζουν την εξάρτηση των γυναικών στον ανδρικό μισθό στα πλαίσια της οικογένειας⁶ και ενθαρρύνουν τη γυναικεία απασχόληση, και ο δεύτερος στην κατοχύρωση δικαιωμάτων που απορρέουν από τη συμμετοχή στην ανεπίσημη φροντίδα, επισημαίνοντας όμως ότι τα δικαιώματα αυτά, αν και υποσκάπτουν την εξάρτηση των γυναικών στους συζύγους τους, λειτουργούν αντιφατικά, αναπαράγοντας τον άνισο καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στα δύο φύλα.

Η Lewis (1992, σ. 162) σε μια προσπάθεια περαιτέρω τροποποίησης του θεωρητικού πλαισίου αναφοράς του Esping-Andersen, αναφέρει ότι η ιδέα ενός οικογενειακού μοντέλου, αυτό του άντρα κουβαλητή, διατρέχει όλα τα προνοιακά καθεστώτα του καπιταλισμού. Το μοντέλο του άνδρα κου-

6 Η Orloff (1996) το θεωρεί ως 'δικαίωμα στην οικογένεια'.

βαλητή αναπαράγει την εξάρτηση των γυναικών στους συζύγους τους στα πλαίσια της οικογένειας, όπου οι γυναίκες φέρουν την κύρια ευθύνη για την παροχή φροντίδας, με αποτέλεσμα να παρεμποδίζεται η συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας. Το μοντέλο αυτό, σύμφωνα με την Lewis, εντοπίζεται με ορισμένες διαφοροποιήσεις σε όλες τις χώρες, και με βάση αυτές τις διαφοροποιήσεις μπορούμε να τις κατατάξουμε σε αυτές με ισχυρό, με τροποποιημένο ή με ασθενές /διπλής σταδιοδρομίας 'μοντέλο του άντρα κουβαλητή' (βλ. και Lewis, 1993· Ostner & Lewis, 1994).

Οι παραπάνω προσεγγίσεις εστιάζουν στον άνισο καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στα δύο φύλα και στην επακόλουθη εξάρτηση των γυναικών στα πλαίσια της οικογένειας, ενώ η κρατική παρέμβαση, ως βασικό κριτήριο κατάταξης σε διαφορετικά προνοιακά καθεστώτα, προσμετράται στο βαθμό που ενισχύει την οικονομική ανεξαρτησία των γυναικών μέσα από την ενθάρρυνση της ένταξής τους στην αγορά εργασίας, όπως με την ανάπτυξη υπηρεσιών φροντίδας. Αντίληψη που παραπέμπει στην αγγλοσαξονική προσέγγιση της φροντίδας και της θέσης των γυναικών σε αυτήν όπως την περιγράψαμε παραπάνω. Ενώ οι προσεγγίσεις αυτές αναδεικνύουν τη σημασία της ανεπίσημης φροντίδας για την κατανόηση της θέσης των γυναικών στα προνοιακά καθεστώτα, η συμμετοχή στην φροντίδα ως ικανή συνθήκη ένταξης στα προγράμματα κοινωνικής προστασίας δεν έχει θέση, ακολουθούν έτσι τον Esping-Andersen στη προσέγγιση των κοινωνικών δικαιωμάτων μέσα από τη ταύτιση της ιδιότητας του πολίτη με τον πολίτη εργαζόμενο-η.

Η σχέση ανάμεσα στον 'πολίτη φορέα φροντίδας' και τον 'πολίτη εργαζόμενο-η' έχει αποτελέσει ένα από τα κεντρικά ζητήματα που έχουν απασχολήσει τη φεμινιστική θεωρία και πρακτική στον χώρο της κοινωνικής πολιτικής, προβληματισμός που σε μεγάλο βαθμό έχει γίνει αντιληπτός υπό τη μορφή του διλήμματος, 'ισότητα ή διαφορά', δηλαδή στο αν οι γυναικείες διεκδικήσεις θα πρέπει να ειπωθούν μέσα από μια ανδροκεντρική οπτική του πολίτη εργαζόμενου ή με τη γλώσσα της διαφοράς, στη βάση του πολίτη φορέα φροντίδας. Ζήτημα το οποίο έχει προκαλέσει ατέρμονες συζητήσεις και έχει διχάσει το φεμινιστικό κίνημα⁷. Πρόκειται, όπως αναφέρει η Pateman (1998) για το γνωστό «δίλημμα της Wollstonecraft» που αντιπαραθέτει τα ανδροκεντρικό, συνδεδεμένο με τη συμμετοχή στην επίσημη απασχόληση, με το γυναικοκεντρικό που παραπέμπει στις γυναίκες ως μητέρες και φορείς φροντίδας, ως δύο διαφορετικά μοντέλα ένταξης και συμμετοχής στο κοινωνικό γίνεσθαι και κατά συνέπεια στα συστήματα κοινωνικής προστασίας.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 90 και μετά, η φεμινιστική θεωρία έχει εμπλουτιστεί από αναλύσεις που αποσκοπούν στη διεύρυνση της έννοιας της ιδιότητας του πολίτη ώστε να συμπεριλάβει δικαιώματα που απορρέουν από τη θέση τόσο στην φροντίδα όσο και στην αγορά εργασίας (βλ. Lister, 1999· Gordon and Fraser, 1994· Sarvacy & Siim, 1994).

Η Daly (1994, σ. 116), προτείνει μια θεώρηση των προνοιακών καθεστώτων στην οποία οι γυναίκες να μην εκλαμβάνονται μόνο ως σύζυγοι και εργαζόμενες αλλά και ως μητέρες και πολίτες. Η Sainsbury (1994, σ. 153) στη δική της θεώρηση της θέσης των γυναικών στα προνοιακά καθεστώτα, η ενθάρρυνση μέσω πολιτικών της γυναικείας απασχόλησης κατέχει εξέχουσα θέση, συμφωνεί όμως με την Daly για τη σημασία μέτρων κοινωνικής προστασίας τα οποία λαμβάνουν υπόψη τη συμμετοχή στη φροντίδα, και διευρύνοντας τη θεώρηση της Lewis (1992) για το 'μοντέλο του άντρα κουβαλητή', προσθέτει το ατομικό μοντέλο (individual model), δηλαδή αυτό της συμμετοχής σε

7 Σχεσιακός vs ατομοκεντρικός φεμινισμός: για ενδελεχή επισκόπηση βλ. Sarvacy, W. (1997) Social Citizenship from a feminist perspective, *Hypatia*, Vol.12, No. 4.

προγράμματα κοινωνικής προστασίας στη βάση της ιδιότητας του πολίτη ανεξάρτητα από φύλο, θέση στην εργασία -αμειβόμενη και μη αμειβόμενη- και οικογενειακή κατάσταση (βλ. αναλυτικά Sainsbury, 2013).

Η Lister (1997, σ. 177), προτείνει, τέσσερα βασικά σημεία σύμφωνα με τα οποία και σε συνδυασμό μεταξύ τους μπορεί κάποιος να υπερβεί το δίλημμα ανάμεσα στο πολίτη φορέα φροντίδας και τον πολίτη εργαζόμενο. Πρώτον, με την επαρκή προστασία των κοινωνικο-ασφαλιστικών δικαιωμάτων για τα άτομα και των δύο φύλων κατά τη διάρκεια απουσίας από την αγορά εργασίας για συμμετοχή στην φροντίδα. Δεύτερον, με την παροχή σύνταξης σε όλους τους πολίτες που δεν βασίζεται σε ανταποδοτικές εισφορές όπως στις Σκανδιναβικές χώρες, σε επίπεδο που να επαρκεί για την κάλυψη βασικών αναγκών. Τρίτον, με τη συνολική μείωση του εργάσιμου χρόνου, όπως και τη θεσμική κατοχύρωση με δικαιώματα των ευέλικτων μορφών απασχόλησης με στόχο την αποδέσμευση χρόνου και για τα δύο φύλα για φροντίδα. Τέταρτον, με την ατομικοποίηση των κοινωνικών παροχών, δηλαδή την αποδέσμευσή τους από οικογενειοκεντρικά μοντέλα κοινωνικής προστασίας. Όσον αφορά στο τελευταίο σημείο πρέπει να τονίσουμε ότι η ατομικοποίηση αυτή αφενός πρέπει να συνοδεύεται από ένα ικανό ύψος των παροχών έτσι ώστε να καλύπτει βασικές ανάγκες, που δεν συναντάται μέχρι σήμερα σε κατηγορικές παροχές όπως για παράδειγμα στα επιδόματα πρόνοιας όπου οι γυναίκες αποτελούν τους κύριους αποδέκτες, αφετέρου η ατομικοποίηση των παροχών δεν ταυτίζεται εδώ με την περαιτέρω προώθηση των υποχρεώσεων του πολίτη μέσω της συμμετοχής του στην απασχόληση, όπως προτείνει το νέο-φιλελεύθερο μοντέλο.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Σήμερα, μετά από μια τριακονταετία και πλέον έντονου προβληματισμού για την φροντίδα και το ρόλο των γυναικών σε αυτήν, όπου η φεμινιστική σκέψη κατέχει εξέχουσα, είμαστε πλέον σε θέση να επισημάνουμε τα κενά, αλλά και να αποτιμήσουμε τις προοπτικές των μέχρι σήμερα αναλύσεων. Η διάχυση της γνώσης, όπως με την περαιτέρω ανάπτυξη της συγκριτικής κοινωνικής πολιτικής, έχουν φέρει πιο κοντά εμπειρίες από διαφορετικές χώρες και ενθαρρύνουν τη σύγκλιση αυτή και έχουν εμπλουτίσει το ερμηνευτικό πλαίσιο αναφοράς.

Η προσέγγιση της φροντίδας από την σκοπιά του φύλου, κέντρου βάρους της οποίας έχει αποτελέσει η σχέση εργασίας-φροντίδας, φαίνεται να οδεύει από μία ανάλυση στα πλαίσια δυσιστικών αντιπαραθέσεων, αν και η δυσιστική θεώρηση της σχέσης εργασίας-φροντίδας αφορά κατά κύριο λόγο στην αγγλοσαξονική προσέγγιση του θέματος σε ένα ολιστικό πλαίσιο αναφοράς που λαμβάνει όμως υπόψη διαφορές μέσα στο ίδιο φύλο (Λαμπροπούλου, 1999· Daly & Lewis, 2000· 2020).

Όσον αφορά ειδικότερα στη θεώρηση της φροντίδας ως εργασία, οι αντιπαραθέσεις αυτές αφορούν στον αμειβόμενο σε αντιπαραθήση με τον μη αμειβόμενο χαρακτήρα της και στην φροντίδα ως δραστηριότητα και ως σχέση. Δυσιστικά σχήματα τα οποία παραπέμπουν σε μια διχοτομική προσέγγιση απασχόλησης και φροντίδας και κατά προέκταση στην αντιπαραθήση ανάμεσα στον 'πολίτη εργαζόμενο-η' και στον 'πολίτη φορέα φροντίδας'.

Αν και σε διαφορετικά προνοιακά καθεστώτα, δηλαδή οι διαφορετικές εκφάνσεις της διαπλοκής οικογένειας, κράτους και αγοράς εργασίας, με αποτέλεσμα να γίνονται εμφανείς λιγότερο ή περισσότερο ορισμένες διαστάσεις της, αλλά και την επιρροή διαφορετικών σχολών σκέψης στα πλαίσια της φεμινιστικής θεωρίας και πρακτικής, δηλαδή διαφορετικών προσεγγίσεων του φύ-

λου, τόσο η έκταση της αμειβόμενης φροντίδας, όσο και το είδος της αμοιβής, δηλαδή αν η αμειβόμενη φροντίδα λαμβάνει χώρα στα πλαίσια συμβασιακής απασχόλησης, άτυπης απασχόλησης, συμβολικής αμοιβής -με την μορφή επιδόματος, αλλά και αν συνοδεύεται από συνταξιοδοτικά δικαιώματα και άλλες παροχές, διαφέρει, η φροντίδα έχει παντού αυτόν τον διττό χαρακτήρα.

Η ολιστική προσέγγιση της φροντίδας, δεν αφορά μόνο στο τρόπο που αντιλαμβανόμαστε και μελετάμε την φροντίδα και την θέση των γυναικών σε αυτήν αλλά και τα μέτρα κοινωνικής πολιτικής, με την μετατόπιση του κέντρου βάρους μονομερώς από τις πολιτικές που ενθαρρύνουν την γυναικεία απασχόληση σε ένα φάσμα πολιτικών σε χρήμα και σε είδος που παρέχουν τη δυνατότητα κάλυψης αναγκών των ατόμων που επιθυμούν ή δεν δύνανται να μην συμμετάσχουν στην φροντίδα αλλά και διευκολύνουν αυτούς-ες που επιθυμούν να συνδυάσουν απασχόληση και φροντίδα.

Αδιαμφισβήτητα η ένταξη στην αγορά εργασίας είναι πρωταρχικό ζήτημα. Χωρίς να υποβαθμίζουμε τη σημασία του εύρους των παροχών αλλά και των στόχων που πολιτικές όπως οι γονικές άδειες, η ευέλικτη απασχόληση, μέτρα ρύθμισης του ωραρίου εργασίας, οι υπηρεσίες φροντίδας, εξίσου σημαντικά είναι τα άμεσα και έμμεσα επιδόματα, συνταξιοδοτικά δικαιώματα, για τους φορείς φροντίδας συμπεριλαμβανομένων πολιτικών όπως το βασικό εισόδημα.

Οι επιμέρους διαφορές ως προς το εύρος και το είδος της συμμετοχής στην φροντίδα αλλά και στην αγορά εργασίας ανάμεσα στους φορείς φροντίδας, όπως στη βάση της οικογενειακής κατάστασης, τάξης, κλπ, πρέπει επίσης να ληφθούν υπόψη στην κατανόηση των αναγκών των φορέων φροντίδας, καθώς και στη θέσπιση μέτρων κοινωνικής πολιτικής. Η αναγνώριση της διαφορετικότητας των αναγκών των φορέων φροντίδας δεν αφορά μόνο στη θέση στην φροντίδα και στα κοινωνικά δικαιώματα που απορρέουν από τη συμμετοχή σε αυτήν ή/ και διευκολύνουν το συνδυασμό απασχόλησης και φροντίδας, αλλά και στο πως οι φορείς φροντίδας αντιλαμβάνονται το ρόλο τους στην φροντίδα, τις στάσεις τους δηλαδή απέναντι στην φροντίδα, στην απασχόληση, και κατά προέκταση στα μέτρα κοινωνικής πολιτικής που καθιστούν τις όποιες επιλογές τους εφικτές (βλ. και Neysmith, 2013).

Η παραπάνω προσέγγιση της φροντίδας και της θέσης των γυναικών σε αυτήν παραπέμπει αφενός σε μια αντίληψη των φορέων φροντίδας, ως ενεργών υποκειμένων⁸ -προδιαγράφοντας τη στροφή σε ποιοτικές έρευνες- και αφετέρου προτάσσει την αναγκαιότητα θέσπισης μιας δέσμης μέτρων κοινωνικής πολιτικής που καθιστούν εφικτό το δικαίωμα επιλογής για συμμετοχή στην φροντίδα, στην απασχόληση ή στο συνδυασμό απασχόλησης και φροντίδας, μέσα δηλαδή από την αναγνώριση της διαφορετικότητας των αναγκών ανάμεσα στους ανεπίσημους φορείς φροντίδας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Alber, J. (1995). A Framework for Comparative Study of Social Services. *Journal of European social Policy*, 5(2).

8 Για μεθοδολογικά ζητήματα, ιδίως για τη διαθεματικότητα βλ. Yuval-Davis, N. (2006). Intersectionality and Feminist Politics, *European Journal of Women Studies*, Vol.13, issue 3 και Hakim, J. (2000). *Work life-style choices in the 21st Century*. Oxford: Oxford University Press

- Antonnen, A. & Sipilä, J. (1996). European Social Care Services: is it possible to identify models?. *Journal of European Social Policy*, 6(2).
- Arber, S & Ginn, J. (1991). *Gender and Later Life*. London: Sage.
- Balbo, L. (1987). Crazy Quilts. Στο Sasson, A.(ed.), *Women and the State*. London: Hyman Unwin.
- Baldock, J. (1993). Patterns of Change in Delivery of Welfare in Europe. Στο Taylor-Gooby, P. & Layson, R. (Επιμ.), *Markets and Managers*. Buckingham: Open University press.
- Bartlett, R. et al. (2016). *Gender, Citizenship and Dementia Care: A Scoping Review of Studies to Inform Policy and Future Research*. Busingstoke: McMillan.
- Bezanson K. (2006). The Neo-liberal State and Social Reproduction: Gender and Household Insecurity in the Late 1990s. Στο Luxton M, Bezanson K. (Επιμ.), *Social Reproduction: Feminist Political Economy Challenges Neo-Liberalism*. Montreal-Kingston: McGill-Queen's University Press.
- Borchost, A. & Siim, B. (1997). Women and the Advanced Welfare State: A New Kind of Patriarchy. Στο Sasson, A. (Επιμ.), *Women and the State*. London: Hyman Unwin.
- Bubeck, D. (1995). *A Feminist Approach to Citizenship*. Florence: European University Institute.
- Cass, B. (1994). Citizenship, Work and Welfare: the Dilemma for Australian Women'. *Social Politics*, 1(1).
- Crompton, R. (1999). The Gendered Restructuring of the Middle Classes: Employment and Caring. *The sociological Review*, 47(2).
- Dahle, H. et.al (2011). *Europeanization, Care and Gender*. London: Palgrave.
- Daly, M. (1994). Comparing Welfare States: Towards a Gender Friendly Approach'. Στο Sainsbury, D. (Επιμ.), *Gendering Welfare States*. London: Sage.
- Daly, M. & Lewis, J. (2000). The concept of social care and the analysis of contemporary welfare state. *British Journal of Sociology*, 51(2).
- Dalley, G, (1988). *Ideologies of Caring*. Busingstoke: McMillan.
- Dietz, M. (1985). Citizenhsip with a Feminist Face: the Problem with Maternal Thinking. *Political Theory*, 13(1).
- Duncan, S. (1995). Theorising European Gender Systems. *Journal of European Social Policy*, 5(4).
- Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Evers, A., Pijl, M., Ungerson, C. (Επιμ.) (1994). *Payments for Care: A Comparative Overview*. Aldershot: Avebury.
- Fine, M. & Glencinning, C. (2005). Dependence, Independence or Interdependence? Revisiting the Concepts of 'Care' and 'Dependency'. *Ageing and Society*, 25(4).
- Finch, J. (1990). Gender, Employment and Responsibilities to Kin. *Work, Employment and Society*, 4(3).
- Finch, J. (1984). Community Care: Developing non Sexist Alternative. *Critical Social Policy*, 9.

- Finch, J. & Groves (1980). Community Care and the Family; A Case of Equal Opportunities. *Journal of Social Policy*, 9.
- Finch, J. (1987). Whose Responsibility: Women and the Future of Family Care. Στο Allen, B. et.al (Επιμ.), *Informal Care Tomorrow*. London: PSI.
- Fisher, B. & Tronto, J. (1990). Toward a feminist theory of caring. Στο Abel B.& Nelson M. (Επιμ.), *Circles of care: Work and identity in women's lives*. Toronto: Toronto University Press.
- Fraser, N. (1987). Women, Welfare and the Politics of Need Interpretation'. *Hypatia*, 2(1).
- Fraser, N. (1994). After the Family Wage: Gender, Equality and the Welfare State. *Political Theory*, 22(4).
- Fraser, N. & Gordon, L. (1994). A Genealogy of Dependency: Tracing a Keyword of the U.S Welfare State. *Signs*, 19(2).
- Fraser, N. (2016). Capitalism's Crisis of Care. *Dissent* 63(4).
- Glendinning, C. (1986). *A Single Door*. Bristol: Allen Unwin.
- Glendinning, C. (1990). Dependency and Interdependency: The Income of Informal Carers and the Impact of Social Security. *Journal of Social Policy*, 19(4).
- Glendinning, G. (1983). *Unshared Care*. London: RKP.
- Glendinning, C. & McLaughlin, E. (1993). *Paying for Care: Lessons from Europe*. London: HMSO.
- Gough, I. et.al. (1997). Social Assistance in OECD Countries. *Journal of European Social Policy*, 7(1).
- Graham, H (1991). The Concept of Caring in Feminist Research: The Case of Domestic Service. *Sociology*, 25(1).
- Graham, H (1983). Caring : A Labour of Love. Στο Finch & Groves (Επιμ.), *A Labour of Love*. London: Routledge.
- Graham, H (1987). *Women and Poverty in Britain*. London: Whasheat.
- Graham, H (1985). Providers, Negotiators and Mediators: Women as the Hidden Carers. in Olesen, M. (Επιμ.), *Women, Health and Healing*, London: Tavistock.
- Graham, H (1984). *Women, Health and Family*. London: Harvester.
- Hernes, H. (1987). Care Work and the Organisation of Daily Life. Στο Balbo L. & Nowotny, H. (Επιμ.). *Time to Care in Tomorrow's Welfare Systems*. Vienna: European Centre for Social Welfare, Training and Research.
- Hernes, H. (1988). Scandinavian Citizenship. *Acta Sociologica*, 31(3).
- Hobson, B. (1994). Solo Mothers, Social Policy Regimes, and the Logics of Gender. Στο Sainsbury, D. (Επιμ.), *Gendering Welfare States*. London: Sage.
- Hochschild, A. (2003). The managed heart: The recognition of emotional labour in public service work. *Nurse education today*, 33(1).
- Hughes, B (2005). Love's Labours Lost? Feminism, the Disabled, People's Movement and an Ethic of

Care. *Sociology* 39(2).

Jenson, J. (1997). Who Cares? Gender and Welfare Regimes. *Social Politics*, 4(2).

Keith, L. (1992). Who Cares Wins??. *Disability, Handicap and Society*, 7(2).

Knijjn, T.& Kremer, M. (1997). Gender and the Caring Dimension of Welfare States: towards inclusive citizenship. *Social Politics*, 4(3).

Knijjn, T. (1994). Fish without Bikes: Revision of the Dutch Welfare State and its Consequences for the (In)dependence of Single Mothers. *Social Politics*, 1(1).

Kolberg, J. (1991). The Gender Dimension of the Welfare State. *International journal of Sociology*, 21(2).

Kröger, T.& Sipilä, J. (Επιμ.) (2005). *Overstretched: European Families Up Against the Demands of Work and Care*. Oxford and Malden:Blackwell.

Lagergren, M. (1987). Time to Care in the Advanced Welfare State: Some Observations from Sweden. Στο Balbo, L. And Nowotny, H. (Επιμ.), *Time to Care in Tomorrow's Welfare Systems*. Vienna: European Centre for Social Welfare, Training and Research.

Lambropoulou, K. (2000). *Formal Support for Informal Carers in Norway: Gender, Contextuality and Diversity*, Working Paper, Mannheim Centre for European Social Research, University of Mannheim.

Λαμπροπούλου, Κ. (1999). Φύλο και Φροντίδα: Προβληματισμοί και Αναθεωρήσεις στη Σύγχρονη Κοινωνική Πολιτική. Στο Σακελλαρόπουλος, Θ. (Επιμ.), *Η Μεταρρύθμιση του Κοινωνικού Κράτους*. Αθήνα: Κριτική.

Land, H. (1985). Who still cares for the family??. Στο Ungerson, C. (Επιμ.), *Women and Social Policy*. Bunigstock:MacMillan.

Langan, M.&Ostner, I. (1991). Gender and Welfare. Στο Room, G. (Επιμ.) *Towards a European Welfare State*. Bristol: School of Advanced Urban Studies.

Leira, A. (1993a). Mothers, Markets and the State: A Scandinavian 'Model'?, *Journal of Social Policy*, 22(3).

Leira, A. (1993b). Concepts of Care: Loving, Thinking and Doing. Στο Twigg J. (Επιμ.) *Informal Carers in Europe*. York: SPRU.

Leira, A. (1992). *Welfare States and Working Mothers*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lewis, J. (1992). Gender and the Development of Welfare Regimes. *Journal of European Social Policy*, 2(3).

Lewis, J. (1997). Gender and Welfare Regimes: Further Thoughts. *Social Politics*, 4(2).

Lewis, J. (Επιμ.) (1998). *Gender, Social Care and Welfare State Restructuring in Europe*. Aldershot: Ashgate.

Lister, R. (1994). 'She has other duties'- women, citizenship and social Security. Στο Baldwin, S. & Falkingham, J. (Επιμ.) *Social Security and Social Change*, Harvester: Wheatsheaf.

- Lister, R. (1995). Dilemmas in Engendering Citizenship. *Economy and Society*, 24(1).
- Lister, R. (1997). *Citizenship: Feminist Perspectives*. Basingstoke: MacMillan.
- Lister, R. (1999). Reforming Welfare Around the Work Ethic. *Policy and Politics*, 27(2).
- Means, R. & Smith, R. (1994). *Community Care-Policy and Practice*. Basingstoke: MacMillan.
- Mishra, J. & Akins, F. (1998). The welfare State and Women: Structure, Agency and Diversity. *Social Politics*, 5(3).
- Morris, J. (1993). *Independent Lives*. Basingstoke: MacMillan.
- Moss, P. & Cameron, C. (2001). Mapping of Care Services and the workforce. *Care Work in Europe*, EU report.
- Neysmith, S. et.al (2013). *Beyond Caring Labour to Provisioning Work*. Toronto: University of Toronto Press.
- O' Connor, J. (1993). Gender, Class and Citizenship in the Comparative Analysis of Welfare State Regimes: Theoretical and Methodological Issues. *British Journal of Sociology*, 44(3).
- O' Connor, J. (1996). From Women in the Welfare state to Gendering Welfare state regimes. *Current Sociology*, 44(2).
- Orloff, A. (1993). Gender and the Social Rights of Citizenship. *American Sociological Review*, vol.58.
- Orloff, A. (1996). Gender and the Welfare State. *Annual Review of Sociology*, 22, 51-78.
- Ostner, I. (1998). The Politics of Care Policies in Germany. Στο Lewis, J. (Επιμ.), *Gender, Social Care and Welfare State Restructuring in Europe*. Aldershot: Ashgate.
- Orme, J. (2011). *Gender and Community care*. Basingstoke: Palgrave.
- Parker, G. and Seymour, J. (1998). Male Carers in Marriage: re-examing feminist analysis of informal care. Στο Popay, J. & Hearn, J. (Επιμ.), *Men, Gender Divisions and Welfare*. London: Routledge.
- Parker, G. and Clarke, H (2002). Making the Ends Meet: Do Carers of Disabled People Have a Common Agenda?. *Policy and Politics*, 30(3).
- Pateman, C. (1989). *The Disorder of Women*. Cambridge: Polity Press.
- Pfau-Effinger, B. (2004). *Development of Culture, Welfare States and Women's Employment in Europe*. Aldersot: Ashgate.
- Pringle, R and Watson, S. (1992) 'Women Interests' and the Post-structuralist State'. In Barrett, M. & Phillips, A. (Επιμ.) *Destabilising Theory*. London: Polity Press.
- Qureshi, H. & Walker, A. (1989). *The Caring Relationship: Elderly People and their Families*. Basingstoke: Macmillan.
- Reddy, V., S.Meyer, S. Shefer, T. (2014). *Towards a critical theory of care, Care in context: transnational gender perspectives*. London: HSRC.
- Rose, R. (1985). *The States's Contribution to the Welfare Mix*, University of Strathclyde: Studies in Public Policy, No.14.

- Rubery, J., Smith, M., Fagan, C. (1999). *Women's employment in Europe: Trends and prospects*. London: Routledge.
- Sainsbury, D. (1994). *Gendering Welfare States*. London: Sage.
- Sainsbury, D. (2013). *Gender, Care, and Welfare*. Oxford: Oxford University Press.
- Sarvacy, W. & Siim, B. (1994). Gender, Transitions to Democracy, and Citizenship. *Social Politics*, 1(3).
- Sevenhuijsen, S. (1993). Paradoxes of Gender. Ethical and Epistemological Perspectives on Care in Feminist Political Theory. *Acta Politica*, 28(2).
- Sipilä, J (Επιμ.) (1997). *Social Care Services: the Key to the Scandinavian Welfare Model*. Vienna: Avebury.
- Tronto, J. (1993). *Moral Boundaries*. New York: Routledge.
- Taylor-Cooby, P. (1991). Welfare State Regimes and Welfare Citizenship. *Journal of European Social Policy*, 1(2).
- Twigg, J. (1990). *Services and Carers*. London: HMSO-SPRU.
- Ungerson, C. (1983a). Why do Women Care. Στο Finch and Groves (Επιμ.), *A Labour of Love*. London: Routledge.
- Ungerson, C. (1983b). Women and Caring: Skills, Tasks and Taboos. Στο Gamarnikov A. & Morgan, D. (Επιμ.), *The Public and the Private*. London: Verso.
- Ungerson, C. (Επιμ.) (1990). *Gender and Caring*, Harvester: Wheatsheaf.
- Ungerson, C. (1990). *Gender and Caring*. London: Harvester, αναμένεται η επανέκδοση από τον ίδιο εκδοτικό οίκο του σημαντικού αυτού βιβλίου εντός του 2020.
- Ungerson, C. (1987). *Policy is Personal*. London: Tavistock.
- Ungerson, C. (1984). Paid Work and Unpaid Caring: A Problem for Women or the State ?. Στο Close, A. (Επιμ.), *Family and Economy in Modern Societ*. London:McMillan.
- Ungerson, C. (1995). Gender, Cash and Informal Care: European Perspectives and Dilemmas. *Journal of Social Policy*, 24(1).
- Ungerson, C. & Yeandle, S. (Επιμ.) (2007). *Cash for Care in Developed Welfare States*. London: Palgrave Macmillan.
- Verbakel, E. et al (2017). Informal Care in Europe: Findings from the European Social Survey. *European Journal of Public Health*, 27(1).
- Wærness, K. (1979). The Invisible Welfare State; Women's Work at Home. *Acta Sociologica*, supplement.
- Wærness, K. (1984). Caring as Women Work in the Welfare State. Στο Holter, A. (Επιμ.), *Patriarchy in a Welfare Society*. Oslo: Norwegian University Press.
- Wærness, K. (1990). Informal Care in the Welfare State. Στο Ungerson, C. (Επιμ.), *Gender and Caring*. London: Harvester.
- Wærness, K. (1995). *The Gender Division of Labour between Norwegian Parents in the 1990ies: Ideals and*

- Realities*, unpublished paper.
- Wærness, K. (1997). *Gender and Changes in the Norwegian Social Care Services in the 1990ies.*, unpublished paper.
- Wærness, K. & Næss, S. (1997). *Rationality and Management in Public Care Services*, unpublished paper.
- Wærness, K. (1987). On the Rationality of Caring. Στο Sasson, A. (Επιμ.), *Women and the State*. London: Unwin and Hyman.
- Wærness, K. (1988). Comments on Mike Oliver's Social Policy and Disability, *Tidskrift för Rättsociology*, 5, 149-53.
- Wærness, K. (1994). Women and the Welfare State: Common and Conflicting Interests in the 1990s. Στο Simonen, L. (Επιμ.), *När Gränserna Flyter*. Stockholm: Stakes Institut.
- Wærness, K. (1998). 'The Changing 'Welfare Mix'. Στο Lewis, J. (Επιμ.) *Childcare and Care for the Frail Elderly in Norway*'.
- Williams, F. (2004). *Rethinking families*. London: Calouste Gulbenkian Foundation.
- Yeandle, S. (1996). Work and Care in the Life Course: understanding the context for family arrangements. *Journal of Social Policy*, 25(4).
- Young, I. (1995). 'Mothers, Citizenship and Independence: A critique of Pure Family Values'. *Ethics*, 105, 535-56.

Η Ελλάδα την περίοδο της κρίσης: Κοινωνικές–οικονομικές επιπτώσεις και Πολιτικές

Κασσιανή Οικονόμου

Μεταπτυχιακή φοιτήτρια Νομικής, ΔΠΘ

kassoiko@law.duth.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εισήγηση επικεντρώνεται στην ανάδειξη-εξέταση των κοινωνικο-οικονομικών επιπτώσεων και των φαινομένων της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα την περίοδο της κρίσης (2010-2017). Ειδικότερα επιχειρείται η διεύρυνση μιας σειράς ζητημάτων όπως: i) Ποιες ήταν οι επιπτώσεις της κρίσης στην αύξηση της ανεργίας και πώς αυτή επηρέασε τον τομέα της εργασίας και της απασχόλησης; ii) Ποιες ήταν οι επιπτώσεις της κρίσης στην αύξηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού; iii) Πόσο αποτελεσματικές ήταν οι πολιτικές που υιοθέτησε η Ελλάδα κατά των φαινομένων αυτών; Αρχικά παρουσιάζονται οι πολιτικές συνθήκες που υπήρξαν εκείνη την περίοδο στη χώρα, όπως είναι χαρακτηριστικά η υπαγωγή της Ελλάδας στα Μνημόνια και η εφαρμογή πολιτικών λιτότητας ενώ στη συνέχεια παρατίθενται και συγκρίνονται οι μεταβολές στους δείκτες της νεανικής ανεργίας, της εργασιακής φτώχειας, της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού καθώς και μιας σειράς σχετικών δεικτών όπως της ανεργίας ανα Περιφέρεια, του διαθέσιμου εισοδήματος νοικοκυριών, της καταναλωτικής δαπάνης, του ποσοστού αποταμίευσης αλλά και του κατά κεφαλή ΑΕΠ ανά Περιφέρεια. Τέλος παρουσιάζονται οι πιο βασικές πολιτικές καταπολέμησης της φτώχειας όπως: i) το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα, ii) το τακτικό επίδομα ανεργίας, το βοήθημα των αυτοαπασχολουμένων, και iii) του κοινωνικού μερίσματος που εφάρμοσε η χώρα με στόχο την περαιτέρω οικονομική ενίσχυση των νοικοκυριών.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: οικονομική κρίση, φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός, δείκτες μετρήσεις, πολιτικές κατά της φτώχειας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η κρίση του 2009 βρήκε την χώρα στη δίνη μιας βαθιάς δημοσιονομικής κρίσης, οδηγώντας την στην ενεργοποίηση μιας σειράς προγραμμάτων (Eurobank Research, 2009) «διάσωσης» από τη λεγόμενη «Τρόικα». Αρχικά με την υπογραφή του πρώτου μνημονίου (2010) από την τότε κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ και στη συνέχεια, την υπογραφή του δεύτερου μνημονίου (2012) από την τότε κυβέρνηση συνασπισμού με πρωθυπουργό τον Λ. Παπαδήμο, αλλά και ενός «Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Σταθερότητας» (2012-2015) καθώς και την υπογραφή του τρίτου μνημονίου (2015) από την τότε συγκυβέρνηση των ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ. Καθ' όλη την περίοδο των μνημονίων και με αφορμή την οικονομική κρίση, η χώρα κλήθηκε να επιβάλλει μέτρα-πολιτικές για την «στήριξη της οικονομίας» της, με κύριο στόχο την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας και της απα-

σχόλησης¹ (Alpha Bank, 2014). Πολιτικές που εντάσσονται στο πλαίσιο της κρατούσας πολιτικής στο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Arellano, Conesa & Kehoe, 2012· De Grauwe, 2013), η οποία υιοθετεί την ανάγκη μιας ριζικής μεταρρύθμισης της ευρωπαϊκής αγοράς με διακηρυγμένο στόχο τόσο την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας όσο και της απασχόλησης. Ο τρόπος με τον οποίο λάμβαναν χώρα οι εξελίξεις που συντελέστηκαν στις εργασιακές σχέσεις, στην αγορά εργασίας και η εφαρμογή των πολιτικών λιτότητας, χαρακτηρίζονται ως βίαιες και αυτό γιατί επέφεραν μία σειρά από ανατροπές στα κεκτημένα εργασιακά και κοινωνικά δικαιώματα έτσι όπως αυτά είχαν διαμορφωθεί τα προηγούμενα χρόνια, έχοντας ως συνέπεια την αλλαγή στο περιεχόμενο των εργασιακών σχέσεων.

Χαρακτηριστικά αφορούσαν: i) την εισαγωγή στοιχείων εμπορικού δικαίου (κυρίως ανταγωνιστικού) στο εργατικό, ii) την μείωση απασχόλησης στον δημόσιο τομέα, iii) μειώσεις σε μισθούς και συντάξεις (από 25-50%), iv) αύξηση ποσοστού απολύσεων (σύγκλιση δημοσίου τομέα με όρους εργασίας ιδιωτικού τομέα), v) ενίσχυση ευέλικτων και επισφαλών μορφών απασχόλησης και ευελιξίας καθώς και ελαστικοποίηση του εργάσιμου χρόνου, vi) διευκόλυνση απολύσεων–χαλάρωση προστασίας εργαζομένων σε ατομικές και ομαδικές απολύσεις, vii) αποδιάρθρωση συστήματος συλλογικών διαπραγματεύσεων–συμβάσεων εργασίας κλπ. (INE-ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ, 2009· INE-ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ, 2011· INE-ΓΣΕΕ, 2012). Αλλαγές² που οδήγησαν στην απορρύθμιση του μεταπολεμικού εργασιακού προτύπου, το οποίο συντελείται, με όρους επαναρρύθμισης του περιεχομένου της εργασίας.

Η υπερεθνική αυτή παρέμβαση, είχε καταλυτικές επιπτώσεις για την ήδη υπολειμματική κοινωνική πολιτική της Ελλάδας, πλήττοντας όλους τους τομείς της χώρας και η οποία έγγυται στο ότι: στην Ελλάδα την διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου, κυρίως το διάστημα της χρυσής εποχής του κράτους πρόνοιας στη δυτική Ευρώπη (1950-1960), απουσίαζε κάθε συζήτηση σχετικά με την αναγκαιότητα ανάπτυξης ενός συστήματος κοινωνικής πολιτικής (Esping-Andersen, 1990). Η απαραίτητη εκείνη πολιτική συναίνεση που επιτευχθεί ανάμεσα στο κράτος, το κεφάλαιο και το εργατικό κίνημα στη δυτική Ευρώπη, φαίνεται να μην έγινε δυνατή ανάμεσα στα διάφορα κοινωνικά στρώματα στην Ελλάδα (Φερώνας, 2004), κάτι που οδήγησε σε αποσπασματική και χωρίς μακροπρόθεσμη σχεδίαση πολιτικής (Busch & Hermann & Hinrichs & Schulten, 2013; Daly & Silver, 2008) στο χώρο της κοινωνικής πρόνοιας.

Με βάση λοιπόν τις παραπάνω αλλαγές που συντελέστηκαν στις εργασιακές σχέσεις, σκοπός της εισήγησης είναι η ανάδειξη της σχέσης των παραπάνω μεταρρυθμίσεων με τις κοινωνικές-οικονομικές επιπτώσεις που διαμορφώθηκαν την περίοδο της κρίσης. Ο κύριος στόχος είναι η ανάδειξη μιας σειράς δεικτών όπως: i) του ενιαίου δείκτη φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού (περιλαμβάνει 3 επιμέρους δείκτες i) τον δείκτη που μετρά το ποσοστό των ατόμων που βρίσκονται σε κίνδυνο φτώχειας, ii) τον δείκτη του ποσοστού ατόμων που διαβιούν σε νοικοκυριά με υλικές στερήσεις και iii) τον δείκτη ποσοστού ατόμων που διαβιούν σε νοικοκυριά με χαμηλή ένταση εργασίας. Ο δείκτης αυτός αναφέρεται στην ηλικιακή ομάδα των ατόμων 18-59 ετών που διαβιούν

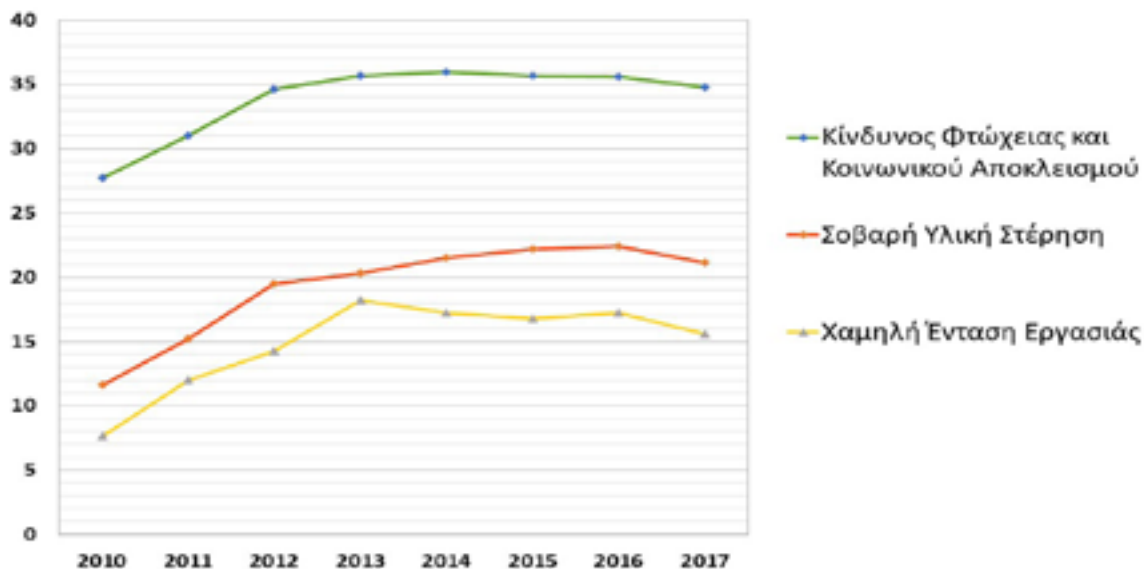
1 Alpha Bank Ελληνική Οικονομία-Εβδομαδιαίο Δελτίο Οικονομικών Εξελίξεων, Ανακτήθηκε 10/9/17 <http://www.alpha.gr/files/infoanalyses/weekly09052014.pdf>

2 Ρομπόλης Σ. Η Αποσύνθεση της Αγοράς Εργασίας: Ευελιξία και Γήρανση <http://www.economy365.gr/article/32076/i-aposynthesi-tis-agoras-ergasias-eyelixia-kai-giransi>

σε νοικοκυριά όπου τα μέλη τους εργάστηκαν κάτω από το 20% που είναι η συνήθης απασχόληση κατά τη διάρκεια του προηγούμενου έτους), ii) τον δείκτη εντός της εργασίας κινδύνου φτώχειας (κατηγοριοποίηση σε part-time και full-time). Στην συνέχεια παρατίθενται οι μεταβολές μιας σειράς δεικτών που αφορούν: i) την ανεργία των νέων (κατηγοριοποίηση με βάση το φύλο), ii) την ανεργία με βάση το μορφωτικό επίπεδο (υποχρεωτική, δευτεροβάθμια, τριτοβάθμια), iii) ανεργία ανά περιφέρεια (υψηλή-χαμηλή) κάνοντας σε αυτό το σημείο, μια επιγραμματική αναφορά για το φαινόμενο του brain-drain και πως αυτό συνδέεται με την αύξηση της ανεργίας. Ακόμα παρατίθενται και οι μεταβολές που καταγράφηκαν τόσο στον δείκτη διαθέσιμου εισοδήματος όσο και σε αυτόν της τελικής καταναλωτικής δαπάνης αλλά και της αποταμίευσης. Επίσης αναφορά γίνεται και στις μεταβολές των δεικτών του ΑΕΠ των περιφερειών (πλούσιες-φτωχές). Τέλος παρουσιάζονται οι πιο βασικές πολιτικές που πήρε η Ελλάδα για την αντιμετώπιση του φαινομένου της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Πολιτικές όπως το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα, το επίδομα στήριξης ανέργων και το κοινωνικό μέρισμα.

ΚΥΡΙΩΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ

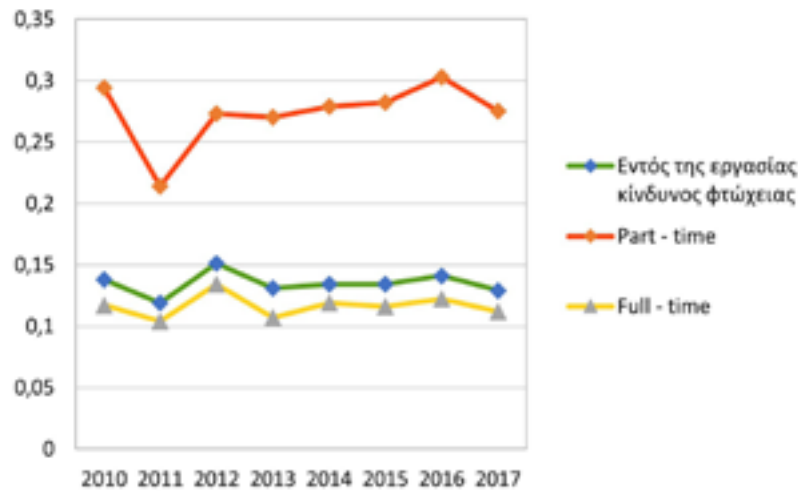
Γράφημα 1- Δείκτης φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού



Πηγή: Eurostat

Σύμφωνα με το γράφημα από την έναρξη της κρίσης παρατηρείται αύξηση και στους 3 δείκτες φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού, με το υψηλότερο ποσοστό για τον κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού να καταγράφεται το 2014 (36%) ενώ για τη σοβαρή υλική στέρηση να σημειώνεται το 2015 (22,4%) ενώ το υψηλότερο ποσοστό για τον δείκτη με χαμηλή ένταση εργασίας να καταγράφεται το 2013 (18,2). Μια αύξηση στα ποσοστά των δεικτών που συνδέεται με την εφαρμογή πολιτικών λιτότητας (αναφορά έγινε πιο πάνω).

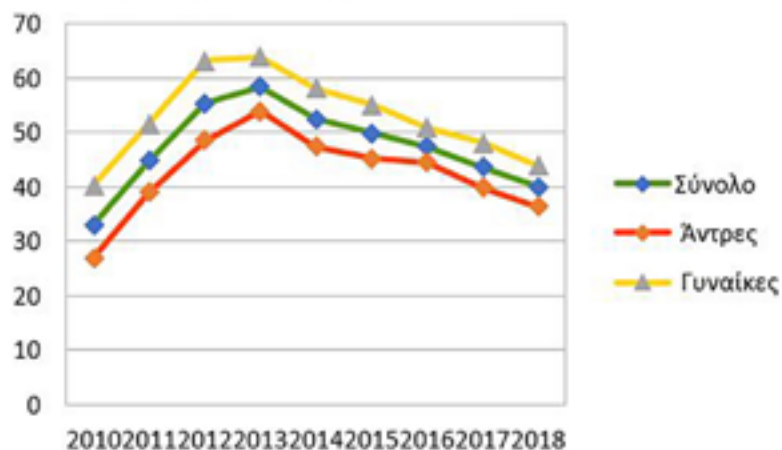
Γράφημα 2 – Εντός εργασίας κίνδυνος φτώχειας



Πηγή: Eurostat

Τα ποσοστά του δείκτη από το 2011 και μετά καταγράφουν σχετικά υψηλά επίπεδα κινδύνου φτώχειας, με τον μεγαλύτερο κίνδυνο να συγκεντρώνεται στην part-time εργασία, με χαρακτηριστικό το έτος 2016 που έφτασε το 30,3%. Αντίθετα η full-time φαίνεται, να απέχει αρκετά από τον κίνδυνο με το υψηλότερο να καταγράφεται το 2016 στο 12,2%

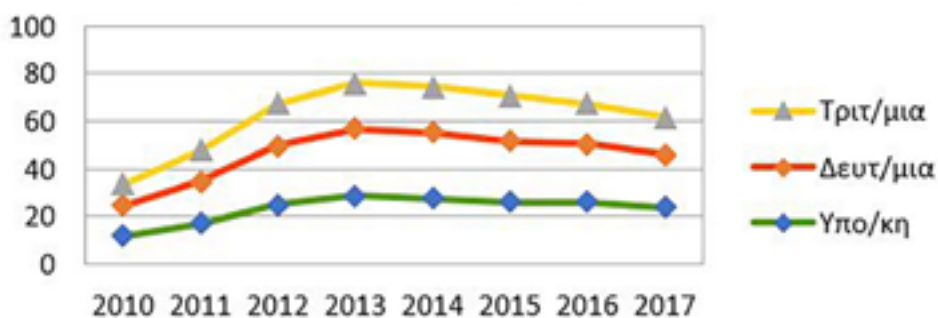
Γράφημα 3 - Ανεργία νέων Από το γράφημα αρχικά γίνεται φανερό το ποσοστό ανεργίας (σύνολο) να καταγράφει πολύ υψηλά επίπεδα με χαρακτηριστικό το έτος 2013 που φτάνει το



Πηγή: Eurostat, OECD

58,3%. Σε ότι αφορά το φύλο φαίνεται να καταγράφονται υψηλότερα ποσοστά στις γυναίκες, βρίσκονται πάντα πάνω από 50%, με το μεγαλύτερο ποσοστό να αγγίζει το 63,8% το 2013.

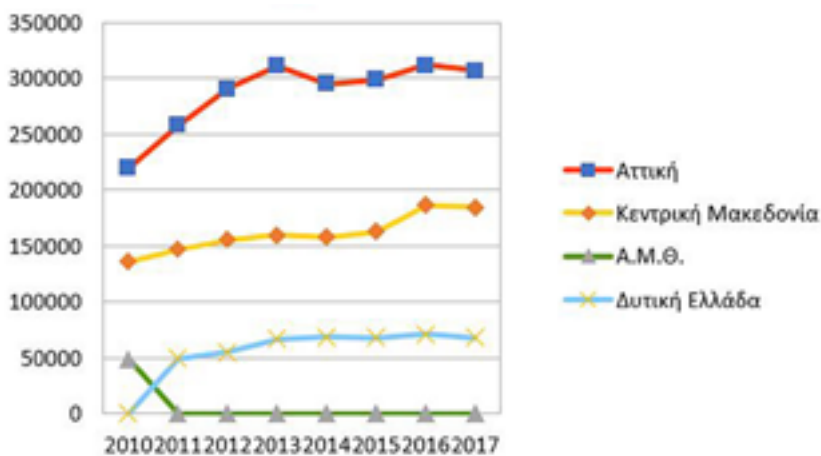
Γράφημα 4 – Ανεργία με βάση το μορφωτικό επίπεδο



Πηγή: Eurostat, OECD

Από το 2011 και μετά παρατηρείται αύξηση στα ποσοστά ανεργίας σε όλες τις βαθμίδες. Πιο συγκεκριμένα η υποχρεωτική βαθμίδα είναι εκείνη που καταγράφει τα υψηλότερα ποσοστά, φτάνοντας χαρακτηριστικά το 2013 στο 28,7%. Αντίθετα τα χαμηλότερα ποσοστά παρατηρούνται στην τριτοβάθμια με εξαίρεση το έτος 2013 που έφτασε το υψηλότερο 19,4%.

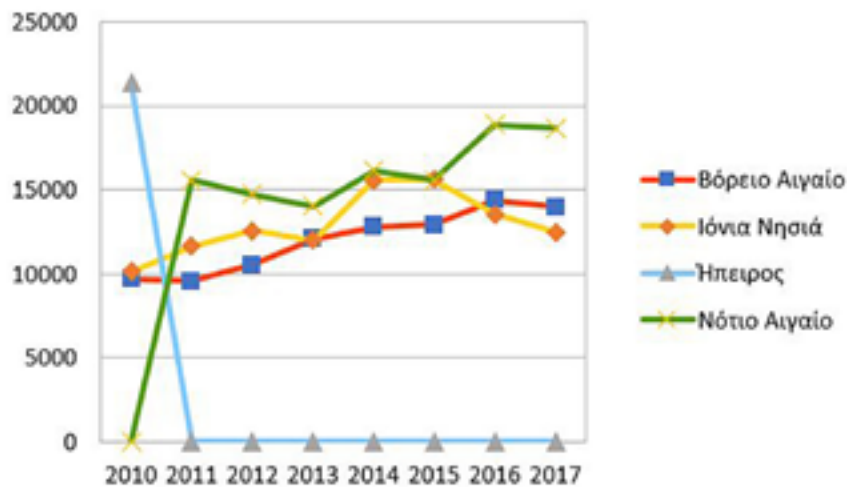
Γράφημα 5 – Ανεργία ανα Περιφέρεια: Υψηλή



Πηγή: ΟΑΕΔ

Από το γράφημα φαίνεται η Αττική από το 2010-2017 να καταγράφει τα υψηλότερα ποσοστά (υψηλότερο το 2016 31.1914), με την Κεντρική Μακεδονία να παρουσιάζει εξίσου υψηλά ποσοστά (υψηλότερο το 186351 για το 2016) ενώ η περίπτωση της Α.Μ.Θ και της Δυτικής Ελλάδας, είναι διαφορετική υπό την έννοια ότι η μεν πρώτη σημειώνει υψηλότερα ποσοστά μόνο για το 2010 ενώ από το 2011 και μετά η Δυτική Ελλάδα είναι εκείνη που συγκεντρώνει μεγαλύτερα ποσοστά ανεργίας.

Γράφημα 6 - Ανεργία ανά Περιφέρεια: Χαμηλή

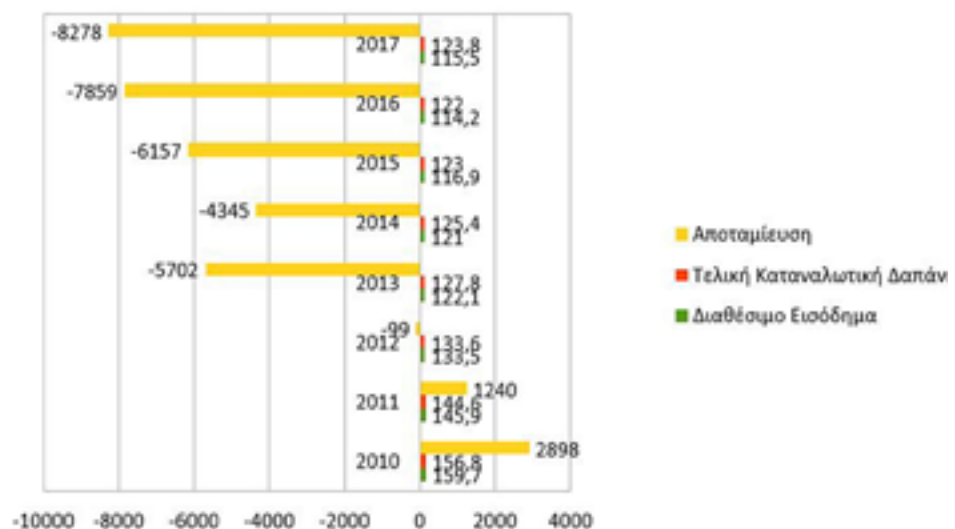


Πηγή: ΟΑΕΔ

Αντίθετα χαμηλότερα ποσοστά καταγράφουν οι τέσσερις παραπάνω Περιφέρειες, με την εξής διαφορά: από το 2011 και μετά, το Νότιο Αιγαίο καταγράφει ποσοστά χαμηλής ανεργίας αντί της Ηπείρου επίσης το Βόρειο Αιγαίο συγκριτικά με τις υπόλοιπες σημαίνει τα πιο χαμηλά ποσοστά. Ωστόσο παρά τα χαμηλά ποσοστά, συγκριτικά με τις υπόλοιπες περιφέρειες, παρατηρείται αύξηση των ποσοστών σε όλες τις παραπάνω περιφέρειες.

Η αύξηση των δεικτών ανεργίας οδήγησε και στην εμφάνιση του brain drain. Το brain drain επινοήθηκε από την Βρετανική Royal Society τη δεκαετία του 1960 (για να περιγράψει τους τότε επιστήμονες που μετανάστευαν στις ΗΠΑ). Το φαινόμενο αυτό την περίοδο της κρίσης, οδήγησε πολλούς νέους/ες να εγκαταλείψουν την Ελλάδα. Μέχρι και το 2018 έφυγαν περίπου 450.000 νέοι/ες με κυριότερους λόγους την εξασφάλιση καλύτερων συνθηκών διαβίωσης (οικονομικές, κοινωνικές, εκπαιδευτικές) αλλά και περισσότερες δυνατότητες–επιλογές που τους δίνονται για εύρεση εργασίας, με δημοφιλέστερο προορισμό να αποτελεί η Γερμανία.

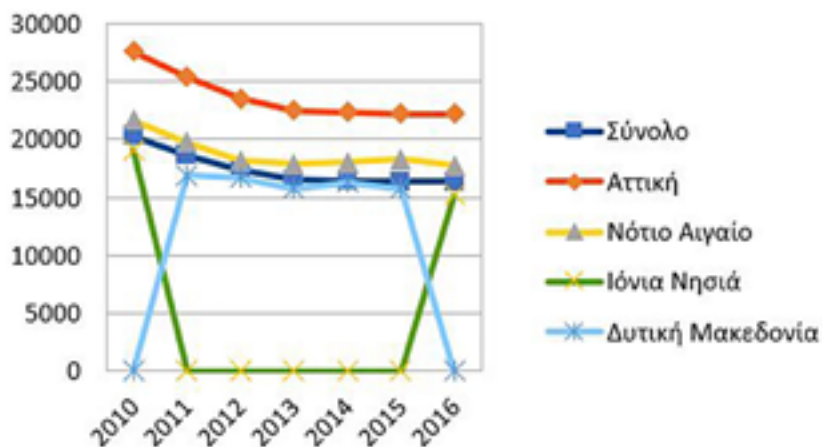
Γράφημα 7 – Δείκτες διαθέσιμου εισοδήματος – τελικής καταναλωτικής δαπάνης – αποταμίευσης



Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Με βάση τα στοιχεία παρατηρείται μια συνεχόμενη μείωση από το '10 και μετά του διαθέσιμου εισοδήματος (χαρακτηριστικά το 2010 ήταν στο 159,7 ενώ το 2017 έπεσε στο 115,5 καθώς και της τελικής καταναλωτικής δαπάνης (από 158,8 το 2010 διαμορφώθηκε στο 123,8 το 2017). Σε ότι αφορά την αποταμίευση, τα στοιχεία φαίνεται να είναι ακόμη χειρότερα και πιο συγκεκριμένα, καταγράφεται δραματική μείωση την περίοδο 2010–2017, όπου από το 2012 και μετά σημειώνει αρνητικό πρόσημο (με χαρακτηριστικό παράδειγμα το έτος 2017 που διαμορφώνεται στα -8278).

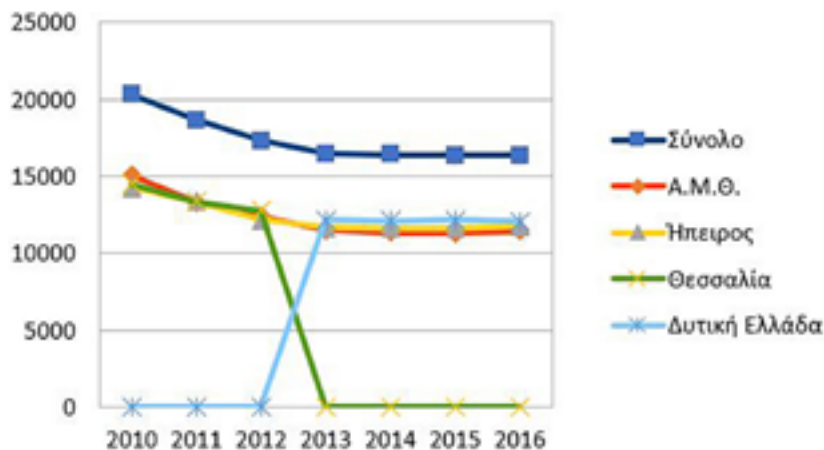
Γράφημα 8- Κατα κεφαλή ΑΕΠ: Πλούσιες Περιφέρειες



Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑ.Τ

Η Αττική φαίνεται να είναι η Περιφέρεια που συγκεντρώνει τα υψηλότερα ποσοστά, τα οποία κυμαίνονται μεταξύ 27.000 -22.000 (με το υψηλότερο να σημειώνεται το 2010 στα 27630), καταγράφοντας παράλληλα και μείωση του ποσοστού (από 25380 το 2011 να διαμορφώνεται στα 22204 το 2016). Επίσης το Νότιο Αιγαίο παρουσιάζει υψηλά επίπεδα, με χαρακτηριστικό το έτος 2010 όπου διαμορφώνεται στα 21709 (ωστόσο υπάρχουν αυξομειωτικές τάσεις) ενώ η περίπτωση των Ιονίων Νησιών και της Δυτικής Μακεδονίας, διαφέρει υπό την έννοια, ότι για τη μεν πρώτη καταγράφονται ποσοστά μόνο για τα έτη 2010 και 2016 και για τη δε καταγράφονται από το 2011 μέχρι και το 2015.

Γράφημα 9 - Κατα κεφαλή ΑΕΠ: Φτωχές Περιφέρειες



Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑ.Τ

Σύμφωνα με τα στοιχεία η πιο η πιο φτωχή Περιφέρεια την περίοδο 2010-2017 ήταν η Α.Μ.Θ όπου καταγράφεται το υψηλότερο ποσοστό 15057 για το έτος '10, με την Ήπειρο να ακολουθεί σε υψηλά ποσοστά, σημειώνοντας το υψηλότερο 14240 για το έτος 2010. Οι περιπτώσεις της Θεσσαλίας και της Δυτικής Ελλάδας, διαφέρουν με την έννοια ότι εναλλάσσονται στο γράφημα. Συγκεκριμένα από το 2010 – 2012, η Θεσσαλία παρουσιάζει τα χαμηλότερα ποσοστά ενώ από το 2013 και μετά η Δυτική Ελλάδα είναι εκείνη με τα χαμηλότερα ποσοστά ΑΕΠ.

ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΤΑΠΟΛΕΜΗΣΗΣ ΤΗΣ ΦΤΩΧΕΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ ΕΛΑΧΙΣΤΟ ΕΓΓΥΗΜΕΝΟ ΕΙΣΟΔΗΜΑ

Το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα έχει ως γενικό σκοπό την κοινωνική παρέμβαση ενάντια στην φτώχεια, τον κοινωνικό αποκλεισμό καθώς και την μείωση των ανισοτήτων και ανήκει στην «τρίτη γενιά» των μέτρων προνομιακού χαρακτήρα. Χαρακτηρίζεται από την επιδότηση ευπαθών ομάδων με στόχο την προώθηση συμμετοχής αυτών στην αγορά εργασίας. Εγγυάται ένα επαρκές εισόδημα για όλους τους πολίτες με στόχο την κάλυψη βασικών αναγκών τους.

Η Ελλάδα αποτελεί μία από της ελάχιστες χώρες της Ευρώπης (σε αντίθεση με άλλες χώρες της Ν. Ευρώπης Ισπανία, Πορτογαλία). όπου μέχρι το 2012 δεν εφάρμοζε την πολιτική αυτή (ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, 2010). Υπό την πίεση των δυο Μνημονίων και του Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής, ψηφίστηκε ο Ν.4093/12, καθορίζοντας το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα ως διασφάλιση ενός αξιοπρεπούς ελάχιστου βιοτικού επιπέδου στα νοικοκυριά που διαβιών σε συνθήκες μεγάλης φτώχειας και στα άτομα με χαμηλό εισόδημα ενώ το χαρακτήριζαν 3 άξονες: i) εισοδηματική ενίσχυση, ii) συμπληρωματικές κοινωνικές υπηρεσίες, παροχές και αγαθά (πχ δωρεάν ιατροφαρμακευτική περίθαλψη ανασφάλιστων), iii) υπηρεσίες ενεργοποίησης: προώθηση δικαιούχων, εφόσον δύνανται να εργαστούν, σε δράσεις που στοχεύουν στην ένταξη ή επανένταξη τους στην αγορά εργασίας.

Η πιλοτική εφαρμογή του προγραμματίστηκε για τον Σεπτέμβριο του 2014 σε 13 Δήμους³⁴ με τίτλο «Εγγυημένο Κοινωνικό Εισόδημα» ενώ το κόστος για την περίοδο 2013-2014, ανήλθε σε 200 εκατ. € και με το ποσό παροχής να διαμορφώνεται στα 220€/μήνα με προσαύξηση 100€/ενήλικα και 50€/παιδί (Σωτηρόπουλος, 2015). Εάν όμως σε μία οικογένεια ο σύζυγος λαμβάνει επίδομα ανεργίας τότε η οικογένεια αποκλείεται αυτομάτως από το δικαίωμα στο εισόδημα αυτό όπως αποκλείονται και εκείνοι που λαμβάνουν επιδόματα κατάρτισης ή έσοδα από εισφορές κοινωνικής αλληλεγγύης ή ασφάλισης. Ο αριθμός των δικαιούχων⁵ ανήλθε στο 9% (18.690 νοικοκυριά).

Από το 2016 και συγκεκριμένα από την 1η Απριλίου, έπρεπε να ξεκινήσει σταδιακά η καθολική εφαρμογή του. Ωστόσο η έναρξη δεν πραγματοποιήθηκε και αυτό οφείλονταν στην έκθεση της Παγκόσμιας Τράπεζας που επισήμανε τα «κακώς κείμενα» για τα προνομιακά επιδόματα στην

3 Δήμος Δράμας, Έδεσσας, Ιωαννινών, Γρεβενών, Καρδίτσας, Ι.Π. Μεσολογγίου, Λευκάδας, Καλλιθέας, Χαλκίδας, Σάμου, Σύρου, Τρίπολης, Μαλεβιζίου

4 Hellenic Parliament, Parliamentary budget office (2014), Minimum income schemes in europe and greece: a comparative analysis, <http://www.pbo.gr/en-gb/Reports/Intermediate-Reports/interim-report-minimum-income-schemes-in-the-eu-and-greece-a-comparative-analysis>

5 Διανέοις (2009), Μία αποδοτικότερη πολιτική για την καταπολέμηση της ακραίας φτώχειας, https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2016/06/ftwxeia_version_070616_3.pdf

Ελλάδα (πχ μη σύνδεση δικαιούχων με αγορά εργασίας). Μετά τον επανασχεδιασμό, η τότε Κυβέρνηση κατέθεσε νομοσχέδιο για την διευρυμένη πιλοτική εφαρμογή του προγράμματος, μετονομάζοντάς το σε Κοινωνικό Εισόδημα Αλληλεγγύης (Κ.Ε.Α) και αφορούσε 30 Δήμους⁶ οι οποίοι θα οριζόνταν, βάσει πληθυσμιακών κριτηρίων και δεικτών φτώχειας-ανεργίας. Αποτελεί ένα προνοιακό πρόγραμμα που απευθύνεται σε νοικοκυριά που διαβιούν σε συνθήκες ακραίας φτώχειας, στοχεύοντας στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης μέχρις ότου φτάσουν σε αξιοπρεπές επίπεδο, συνδυάζοντας τους τρεις προαναφερθέντες άξονες. Ωφειλούμενες κατηγορίες είναι το μονοπρόσωπο νοικοκυριό, το πολυπρόσωπο νοικοκυριό και οι άστεγοι με την προϋπόθεση ότι έχουν καταγραφεί από τις κοινωνικές υπηρεσίες των Δήμων. Με το ποσόπαροχής να διαμορφώνεται στα €200/μήνα και να προσαυξάνεται κατά 100€/ενήλικο και 50€/ανήλικο μέλος, ορίζοντας ως ανώτατο όριο τα 900€/μήνα ανεξαρτήτως σύνθεσης νοικοκυριού⁷.

Κριτήρια ένταξης

Το εισόδημα του νοικοκυριού, όπως υπολογίζεται τους έξι τελευταίους μήνες πριν την υποβολή της αίτησης να μην υπερβαίνει το ποσό των 5.400€ και για τα περιουσιακά κριτήρια να μην υπερβαίνει το ποσό των 90.000€ για το μονοπρόσωπο νοικοκυριό, προσαυξανόμενη κατά 15.000€ για κάθε πρόσθετο μέλος και έως 150.000€ ενώ για την κινητή η αντικειμενική δαπάνη των επιβατικών αυτοκινήτων Ιδιωτικής Χρήσης (Ι.Χ.) ή και των δικύκλων, να μην υπερβαίνει στο σύνολό της, το ποσό των 6.000€. Ακόμα το συνολικό ύψος των καταθέσεων του νοικοκυριού ή/και η τρέχουσα αξία μετοχών, ομολόγων κτλ, να μην υπερβαίνει τα όρια των 14.400€ ενώ τέλος δεν γίνονται δεκτές αιτήσεις νοικοκυριών οι οποίες εμπίπτουν στις διατάξεις του φόρου πολυτελείας (πχ δαπάνες για δίδακτρα σε ιδιωτικά σχολεία κλπ).

Από το 2017 ήταν πανελλαδική η εφαρμογή του με κύριο στόχο την «επανάσυνδεση» των φτωχότερων με την κοινωνία και την αγορά εργασίας (Minimum Income Policies in EU Member States, 2017). Οι ωφελούμενες κατηγορίες για τα έτη 2017, 2018 είναι οι ίδιες με του 2016⁸. Οι δικαιούχοι το 2016 ήταν 48.167 νοικοκυριά, το 2017 ανήλθαν σε 644.309 άτομα και εκταμιεύθηκαν 64.902.032€ ενώ το 2018 σε 625.000 άτομα με εκταμίευση ποσού 66.298.532€⁹.

ΕΠΙΔΟΜΑ ΣΤΗΡΙΞΗΣ ΑΝΕΡΓΩΝ / ΝΕΑΝΙΚΟ ΕΠΙΔΟΜΑ / ΕΠΙΔΟΜΑ ΑΥΤΟΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΩΝ

Το επίδομα ανεργίας χορηγείται μέσω ΟΑΕΔ σε άτομα άνω των 16 ετών με ασφάλιση ανεργίας τα οποία είτε απολύθηκαν είτε οι συμβάσεις εργασίας τους έληξαν και δεν εργάζονταν περισσότερο από τρεις ημέρες την εβδομάδα ή δώδεκα ημέρες τον μήνα ενώ είναι εγγεγραμμένοι σε υπηρεσία απασχόλησης και είναι πρόθυμοι να εργαστούν. Μέχρι το 2017 έπρεπε να είχε εργαστεί κατά την διάρκεια των 14 μηνών πριν από τη λήξη της απασχόλησης ή για χρονικό διάστημα του-

6 Νέας Ιωνίας, Ασπροπύργου, Ελευσίνας, Φυλής, Αγίων Αναργύρων (Καματερό), Αιγάλεω, Κερατσινίου-Δραπετσώνα, Νίκαιας-Ρέντη, Περάματος, Λαμίας, Βέροιας, Παύλου Μελά (Θεσσαλονίκη), Κιλκίς, Κατερίνης, Ρεθύμνου, Γόρτυνος, Ορεστιάδας, Καβάλας, Άρτας, Ζακύνθου, Λέσβου, Καλαμάτας, Σκιώνης, Καλύμνου, Λέρου, Τρικκαίων, Ελασσόνας, Πύργου, Αιγιαλείας, Καστοριάς

7 ΦΕΚ Ν.4389/16 και ΚΥΑ

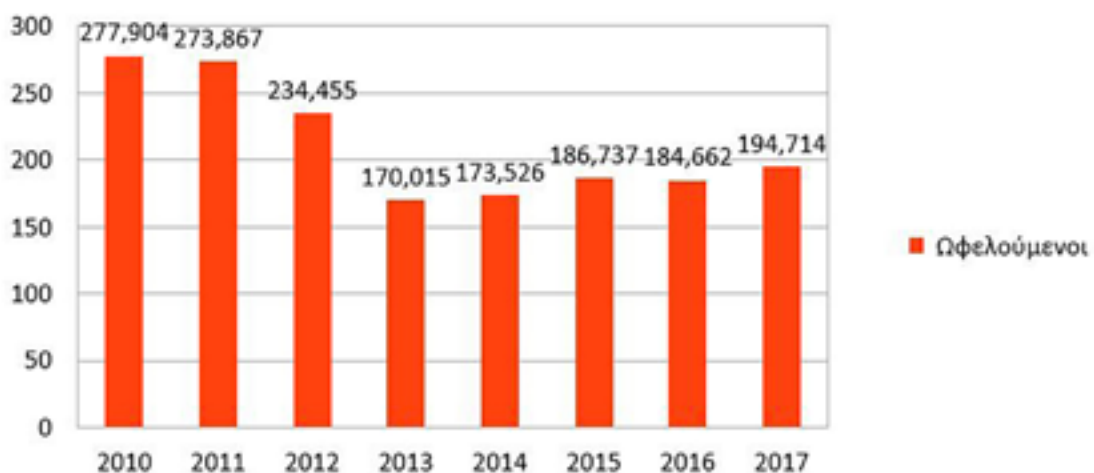
8 ΦΕΚ Ν. 4389/16, ΚΥΑ Αριθ: ΓΔ.5οικο 2961-10/17, ΚΥΑ Αριθ. Δ13/οικ./3347/1935

9 <https://government.gov.gr/pliromi-kinonikou-isodimatos-allilengiis-kea-3/>, <https://www.in.gr/2017/12/13/economy/stis-22-dekembrioy-i-plirwmi-twn-dikaioywn-toy-kea/>

λάχιστον 20 ημερών εντός 2 ετών. Μετά το 2017 ορίζεται ότι πρέπει να είναι μισθωτός ή να έχει λήξει ή καταγγελθεί από τον εργοδότη, η σύμβαση εργασίας και να έχει συμπληρώσει μέσα στο 14μηνο ή 12μηνο που προηγείται της αίτησης, τον αριθμό των ημερομισθίων που προβλέπονται ανάλογα με το επάγγελμα. Στην περίπτωση που επιδοτείται για πρώτη φορά ο ελάχιστος αριθμός ημερομισθίων πρέπει να είναι 80 κατ' έτος την τελευταία ζετία ενώ οι άνεργοι άνω των 49 ετών μπορούν να λάβουν το επίδομα για 12 μήνες εφόσον έχουν εργαστεί για 210 ημέρες εντός των 14 μηνών που προηγούνται της λήξης της απασχόλησης ενώ δεν καλύπτονται οι μακροχρόνια άνεργοι (λόγω των αυστηρών κριτηρίων), οι εποχιακοί εργαζόμενοι αλλά ούτε και αυτοί που ψάχνουν για πρώτη φορά εργασία. Μέχρι το 2012 η διάρκεια ήταν από 5-12 μήνες με το ύψους του ποσού να ανέρχεται στα 360€/μήνα και για κάθε προστατευόμενο μέλος να προσαυξάνεται κατά 10% (πχ με 2 μέλη 432€, με 5 μέλη 540€). Από το 2014 και μετά δεν μπορεί να λάβει κάποιος το επίδομα για διάστημα μεγαλύτερο των 12 μηνών, με παράλληλο περιορισμό τη μη χορήγηση στο ίδιο άτομο για περισσότερους από 16 μήνες μέσα στην τελευταία τετραετία.

Μόνο για το έτος 2017 δόθηκε το έκτακτο νεανικό επίδομα αλληλεγγύης ύψους 400€ σε άνεργους ηλικίας 18-24 ετών φτάνοντας τους 55.000 δικαιούχους ενώ το 2018 και με Υπουργική απόφαση δόθηκε για πρώτη φορά (παρόλο που καταβάλαν ασφαλιστικές εισφορές από το 2011) στους αυτοαπασχολούμενους επίδομα ύψους 360€/μήνα, με την διάρκεια να κυμαίνεται από 3-9 μήνες (διαμόρφωση με βάση το χρόνο ασφάλισης).

Γράφημα 10 - Ωφελοούμενοι επιδόματος



Πηγή:ΟΑΕΔ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΜΕΡΙΣΜΑ

Το κοινωνικό μέρισμα είναι ένα πρόγραμμα εφάπαξ πληρωμής που ακολουθεί τις αρχές του Ελάχιστου Εγγυημένου Εισοδήματος αξιολογώντας τους πολίτες πάνω στη βάση ευημερίας τους ως νοικοκυριό ενώ σχεδιάστηκε για το φτωχότερο 35%. Τον Απρίλιο του 2014 και λόγω πρωτογενούς πλεονάσματος, δόθηκε σε οικογένειες με χαμηλό εισόδημα το ποσό των 500-1000€, το οποίο υπολογίζονταν με βάση το μέγεθος του νοικοκυριού πχ άγαμος 500€, οικογένεια με 1 παιδί 750€ και με 4 παιδιά 1.000€ και στους μακροχρόνια άνεργους (εγγεγραμμένοι μέχρι την 1/3/2014) χωρίς να λαμβάνεται υπόψη τυχόν ατομικό εισόδημα έτους 2013 από εξαρτημένη εργασία. Τα κριτήρια

αυτά παρέμειναν μέχρι τον Μάιο με τους δικαιούχους να φτάνουν τους 270.000 και το ύψος να αγγίζει τα 172 εκατ €. Τον επόμενο μήνα (μετά τις εκλογές) ο επανασχεδιασμός προσανατολίστηκε στη διεύρυνση των εισοδηματικών κριτηρίων με στόχο την καταβολή του σε περισσότερα νοικοκυριά που βρίσκονταν σε πραγματική οικονομική αδυναμία, συμπεριλαμβάνοντας και τους άνεργους, διατηρώντας τα ίδια ποσά ενίσχυσης¹⁰. Τα περιουσιακά κριτήρια και η συνολική αντικειμενική αξία ακίνητων διαμορφώθηκε για τον άγαμο έως 125.000€, για τον έγγαμο με ή χωρίς παιδιά έως 200.000€ και για τους ιδιοκτήτες Ι.Χ. αυτοκινήτου έως 3.000 κυβικά. Μετά τις αλλαγές στα κριτήρια ένταξης ο συνολικός αριθμός των δικαιούχων έφτασε τους 690.000 και η εκταμίευση του ποσού άγγιξε τις 446.910,598€¹¹.

Το 2015 η τότε συγκυβέρνηση, αποφάσισε τη σχεδίαση πολιτικής για την καταπολέμηση της ανθρωπιστικής κρίσης, προωθώντας προγράμματα που στόχευαν στην κάλυψη βασικών αναγκών των πολιτών αντί του κοινωνικού μερίσματος (πχ εφαρμογή Κάρτας Αλληλεγγύης) ενώ το 2016, προσανατολίστηκε στην παροχή κοινωνικού μερίσματος ύψους 617 εκατ.€ (ονομάστηκε 13η σύνταξη) λόγω πλεονάσματος στους χαμηλοσυνταξιούχους όλων των ασφαλιστικών ταμείων των οποίων το σύνολο των απολαβών (κύριων και επικουρικών), δεν ξεπερνούσε τα 850€ και με τον αριθμό των δικαιούχων να φτάνει σε 1,6 εκατομμύρια σε σύνολο 2,7 εκατ. συνταξιούχων (60,32%)¹².

Για παράδειγμα:

Συντάξιμες αποδοχές	Ποσοστό που λαμβάνει	Ποσό εισπράξης
300€	30% (750.000)	500€
300-500€	20% (570.000)	350€
500-830€	10% (περίπου 270.000)	300€

Το 2017 αποτέλεσε καθολικό πρόγραμμα εφάπαξ πληρωμής, αξιολογώντας τους πολίτες σε επίπεδο φορολογικής δήλωσης και όχι νοικοκυριού. Λόγω πλεονάσματος 3,977 δις € δόθηκε εισοδηματική ενίσχυση σε ευάλωτα οικονομικά νοικοκυριά (προήλθε από ελεύθερους επαγγελματίες λόγω αυξημένων εισφορών που κατέβαλαν, μετατρέποντας το έλλειμμα ύψους 938 εκατομ. € που είχε προϋπολογιστεί για το 2017 σε πλεόνασμα 381 εκατ). Επίσης εντάχθηκαν και οι άνεργοι του 2017 (συνεχόμενη ανεργία 6 μηνών), χωρίς να ληφθεί υπόψη τυχόν ατομικό εισόδημα έως 9.000€, που αποκτήθηκε το 2016 από μισθωτή εργασία ενώ τέλος «κατ' εξαίρεση» ήταν δυνατή η «οίκοθεν καταβολή μερίσματος σε δικαιούχους» εφόσον ο υπόχρεος ή συνυπόχρεος είναι άνω των 70 ετών ή να μην υπάρχουν εξαρτώμενα μέλη ούτε φιλοξενούμενοι στην ωφελούμενη μονάδα¹³. Το ποσό παροχής κυμαίνονταν από 200-1.125€/μήνα και διαμορφώνονταν ανάλογα με τη σύνθεση και τα εισοδηματικά όρια του νοικοκυριού. Πχ μονοπρόσωπο νοικοκυριό με εισόδημα από 7.000-9.000 θα λάβει ενίσχυση 250€ ενώ νοικοκυριό με 4 ενήλικες και 2 ή 4 ανήλικα με εισόδημα 12.500 θα λάβει

¹⁰ ΦΕΚ Ν.4254/14

¹¹ <https://www.tovima.gr/2014/10/21/finance/stin-kataboli-koinwnikoy-merismatos-450-ek-eyrw-proxwriase-i-kybernisi/>, <https://www.tovima.gr/2014/06/02/finance/pws-tha-moirastoy-n-240-ekat-eyrw-se-300-000-noikokyria/>, <https://www.tovima.gr/2014/06/04/finance/poioi-dikaioyntai-to-koinwniko-merisma-meta-tin-dieyrynsi-twn-eisodimatikwn-kritiriwn/>

¹² <https://www.tanea.gr/2016/12/08/economy/pote-kai-pws-tha-dianemithei-o-mponamas-tsipra/>

¹³ ΦΕΚ Ν.4501/17

ΤΟ ΠΟΣΟ ΤΩΝ 1.125€.

Ακίνητη και κινητή περιουσία

Η συνολική φορολογητέα αξία της ακίνητης περιουσίας να μην υπερβαίνει στο σύνολό της το ποσό των 120.000€ για νοικοκυριά με ένα μέλος, προσαυξανόμενη κατά 15.000€ για κάθε πρόσθετο μέλος και έως του ποσού των 180.000€. Από τη χορήγηση του μερίσματος εξαιρούνται νοικοκυριά τα οποία εμπίπτουν στις διατάξεις του φόρου πολυτελείας, δηλώνουν δαπάνες για αμοιβές πληρωμάτων σκαφών αναψυχής κλπ. Επίσης χαρακτηρίζονταν από 3 κριτήρια «κόφτες» που ήταν: i) συνυπολογισμός όλων ανεξαιρέτως δηλωθέντων εισοδημάτων και εσόδων φορολογουμένων, ii) συνυπολογισμός τεκμηρίων διαβίωσης στον προσδιορισμό ετήσιου συνολικού εισοδήματος κάθε ατόμου/νοικοκυριού και iii) η μη αναγνώριση ως δικαιούχων εισπραξης του κοινωνικού μερίσματος ατόμων που πληρούν μεν όλα τα προβλεπόμενα κριτήρια αλλά δεν μένουν σε σπίτια ιδιόκτητα ή φιλοξενούνται από γονείς. Τα οποία στην πράξη σήμαιναν τη στέρηση του επιδόματος από οικογένειες και νοικοκυριά με σοβαρά οικονομικά προβλήματα καθώς και τη σημαντική μείωση στα ποσά του «μερίσματος». Οι δικαιούχοι ανήλθαν σε 1,313,993 και εντάχθηκαν στο κοινωνικό τιμολόγιο με 35% έκπτωση¹⁴.

Για το 2018 οι ωφελούμενες μονάδες παρέμειναν οι ίδιες με την διαφορά ότι τα άτομα που δήλωσαν ότι φιλοξενούνται από φυσικά πρόσωπα στις δηλώσεις εισοδήματος έτους 2017, δεν έχουν ίδιο δικαίωμα στην καταβολή κοινωνικού μερίσματος και προσμετρώνται υποχρεωτικά στη φιλοξενούσα μονάδα ενώ δικαίωμα στο μερίσμα έχουν όσοι διαβιούν στον δρόμο ή σε ακατάλληλα καταλύματα. Ακόμα ορίστηκε το κριτήριο της υποχρεωτικής ασφάλισης για τον δικαιούχο (να είναι ασφαλισμένος τουλάχιστον μια φορά σε οποιονδήποτε φορέα) κάτι που δεν ισχύει για τους άνω των 67 ετών, για νοικοκυριά όπου ο δικαιούχος ή συνυπόχρεος έχει ποσοστό αναπηρίας 67% και άνω¹⁵ ενώ το ποσό παροχής κυμαίνονταν από 200-1.200€/μήνα και διαμορφώνονταν ανάλογα με τη σύνθεση και τα εισοδηματικά όρια του νοικοκυριού. Πχ μονοπρόσωπο νοικοκυριό με εισόδημα 7.000–9.000 θα λάβει το ποσό των 200€ ενώ νοικοκυριό με 5 ενήλικες ή 2 ενήλικες και 6 ανήλικα με εισόδημα έως 15.000 θα λάβει το ποσό των 1.200€.

Κινητή-ακίνητη περιουσία

Το συνολικό ύψος των καταθέσεων είναι ίδιο με του 2017 ωστόσο οι αλλαγές αφορούν την αξία της ακίνητης περιουσίας της ωφελούμενης μονάδας, η οποία δεν πρέπει να υπερβαίνει το ποσό των 125.000€ για μονομελή μονάδα, προσαυξανόμενη κατά 20.000€ για κάθε πρόσθετο μέλος και έως του ποσού των 185.000€. Τέλος εξαιρούνται από το μερίσμα όπως και το 2017, οι δικαιούχοι που εμπίπτουν τον φόρο πολυτελούς διαβίωσης κλπ. Για το 2018 οι ωφελούμενοι ανήλθαν σε 1,258,682 άτομα¹⁶.

14 http://www.idika.gr/files/deltiatypou/Δ_T__Στοιχεία_Κοινωνικού_Μερίσματος_2017_12_26_13_25.pdf

15 ΦΕΚ Ν.4579/18

16 <http://www.idika.gr/files/201812111724-stats-KM2018.pdf>

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Καθώς η κρίση βάθαινε η Ελλάδα κλήθηκε να πάρει σημαντικές πολιτικές αποφάσεις. Η χώρα μπήκε κάτω από πιέσεις σε καθεστώς Μνημονίων για την εξυγίανση και για τον εξορθολογισμό των οικονομικών της, υιοθετώντας πολιτικές λιτότητας, με τις οποίες επήλθε ριζική αλλαγή στις εργασιακές σχέσεις, διαμορφώνοντας ένα νέο εργασιακό περιβάλλον. Η κρίση ανέδειξε τις ήδη υπάρχουσες αδυναμίες, τις ανεπάρκειες και την αναποτελεσματικότητα του κοινωνικού κράτους. Αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν η αύξηση μιας σειράς δεικτών όπως: της ανεργίας, της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, της εργασιακής φτώχειας, της μείωσης του ΑΕΠ, του διαθέσιμου εισοδήματος, της τελικής καταναλωτικής δαπάνης, της αποταμίευσης. Επηρέασε κοινωνικά ευάλωτες ομάδες όπως είναι οι άνεργοι, οι γυναίκες, οι νέοι/ες, οι εργαζόμενοι, τα άτομα με χαμηλά εκπαιδευτικά προσόντα. Το κοινωνικό κράτος αποδυναμώθηκε καθώς οι δαπάνες γι' αυτό συνεχώς μειώνονταν αλλά και σε συνδυασμό με τη δυσκολία αύξησης χρηματοδότησης του συστήματος κοινωνικής προστασίας, η ύπαρξη της κοινωνικής συνοχής άρχισε να απειλείται όλο και περισσότερο.

Οι βασικότερες πολιτικές για την αντιμετώπιση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, που υιοθέτησε η χώρα μπορεί από την μία να βοήθησαν στην στήριξη των νοικοκυριών, των ανέργων που είχαν ανάγκη, από την άλλη όμως φαίνεται πως δεν μπορούν να το κάνουν σε μεγάλο βαθμό. Αυτό μπορεί να γίνει αντιληπτό τόσο από τη μείωση του ποσού των επιδομάτων όσο και από τα ποσοστά των δικαιούχων που καταγράφουν αυξομειώσεις αλλά κυρίως στους περιορισμούς που είχαν με αποτέλεσμα να αφήνουν πολλούς αιτούντες εκτός παροχών. Για την καλύτερη αποτελεσματικότητα των παραπάνω πολιτικών και για να μπορούν να καλύπτουν μεγαλύτερο ποσοστό δικαιούχων-νοικοκυριών που βρίσκονται σε κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού, η χώρα θα πρέπει να τα εξελίξει, να τα βελτιώσει περισσότερο, να μπορέσουν να γίνουν πιο «κοινωνικά» υπό την έννοια της δημιουργίας καλύτερων κριτηρίων επιλεξιμότητας αλλά και να μπορούν να συνδέονται με κατάλληλες και στοχευμένες πολιτικές στην επανένταξη αγοράς εργασίας.

Για να μπορέσει πρωτίστως η χώρα αλλά και η Ευρώπη να ανακάμψει σε ένα περισσότερο κοινωνικό πρόσωπο, θα πρέπει να συνεργαστούν από κοινού όλα τα Κ-Μ. Οι πολιτικές δεν θα πρέπει να στηρίζονται σε τόσο μεγάλο βαθμό στην οικονομική λιτότητα και στην αυστηρή δημοσιονομική πειθαρχία. Αντίθετα θα πρέπει να δοθεί περισσότερη και πιο στοχευμένη βαρύτητα σε πολιτικές κατά της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού όπως είναι η «Στρατηγική Ευρώπης 2020» ενώ από την πλευρά τους οι εθνικές κυβερνήσεις σε συνδυασμό με την Ε.Ε. και τις ΜΚΟ, μπορούν αν σχεδιάσουν πολιτικές κατά του φαινομένου αυτού, κάνοντας απαραίτητη τη συμμετοχή και τη συνεργασία πολλών παραγόντων μαζί.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Arellano, C., Conesa, J C. & Kehoe, T.J. (2012). Chronic Sovereign Debt Crisis in the Eurozone 2010-2012, *Federal Reserve Bank of Minneapolis Economic Policy*, Paper 12-4.
- Busch, K., Hermann, C., Hinrichs, K. & Schulten, T. (2013). Euro Crisis, Austerity Policy and the

- European Social Model: How Crisis Policies in Southern Europe Threaten the EU's Social Dimension, *Friedrich-Ebert-Stiftung International policy analysis*.
- Crepaldi, C., Da Roit, B., Castegnaro, C. & Pasquinelli, S. (2017). Minimum Income Policies in EU Member States, *Directorate General for Internal Policies*.
- Daly, M. & Silver, H. (2008). Social exclusion and social capital: A comparison and critique, *Theory and Society*, 37(6).
- De Grauwe, P. (2013). Design Failures in the Eurozone: Can they be fixed?, *LSE Europe in Question Discussion Paper Series*, 57.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Φερώνας, Α. (2004). Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός σε Ευρώπη και Ελλάδα: έννοιες, αντιλήψεις πολιτικές. Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλας.
- INE-ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ. (2009). *Η Ελληνική οικονομία και η απασχόληση. Ετήσια Έκθεση*. Αθήνα: INE-ΓΣΕΕ.
- INE-ΓΣΕΕ. (2010). *Το Βασικό Εγγυημένο Εισόδημα και οι πολιτικές του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος στην Ε.Ε-15. Ετήσια Έκθεση*. Αθήνα: INE-ΓΣΕΕ.
- INE-ΓΣΕΕ. (2011). *Οι εργασιακές σχέσεις στην Ευρώπη και στην Ελλάδα. Ετήσια Έκθεση*. Αθήνα: INE-ΓΣΕΕ.
- INE-ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ. (2011). *Η Ελληνική οικονομία και η απασχόληση. Ετήσια Έκθεση*. Αθήνα: INE-ΓΣΕΕ.
- INE-ΓΣΕΕ. (2012). *Η Ελληνική Οικονομία και η Απασχόληση. Ετήσια Έκθεση*. Αθήνα: INE-ΓΣΕΕ.
- Κολλίντζας, Τ., Ψαλιδόπουλος, Μ., Καραμούζης, Ν. & Χαρδούβελης, Γ. (2009). Η κρίση του 2007-2009: τα αίτια, η αντιμετώπιση και οι προοπτικές, *Eurobank Research Οικονομία & Αγορές*, IV(8).
- Μπαλούρδος, Δ. (2011). Επιπτώσεις της κρίσης στη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό: Αρχικές μετρήσεις και προσαρμοστικές πολιτικές, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 134-135, Α' - Β'.
- Σωτηρόπουλος, Δ. (2015). Η διπλή ανακολουθία: οι πολιτικές κατά τις φτώχειας και ο πολιτικός λόγος για τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό στην Ελλάδα ατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, *Παρατηρητήριο για την κρίση*, ΕΛΙΑΜΕΠ, 27.

Brain Drain: μια σύγχρονη απειλή για τη χώρα μας

Χρήστος Ζιώγας

Μεταπτυχιακός φοιτητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
czioogas4@gmail.com

Πάρης Κανιούρας

Μεταπτυχιακός φοιτητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
kaniouras@teilar.gr

Δημήτριος Νταλώσης

Μεταπτυχιακός φοιτητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
ntalosisd@gmail.com

Σταμάτης Σταμάτης

Μεταπτυχιακός φοιτητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
stam.stamatis@gmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Με την παρούσα εργασία ερευνάται το φαινόμενο της μαζικής φυγής νέων από τον τόπο τους, το οποίο είναι συνυφασμένο με την ίδια την ιστορία της Ελλάδας από αρχαιοτάτων χρόνων. Τότε η φυγή τους είχε σχέση με την έλλειψη γης-χώρου (στενο-χώρια), που ανάγκαζε τους νέους των αρχαίων ελληνικών πόλεων-κρατών, να αναζητούν στον τότε γνωστό κόσμο, γη, για να την καλλιεργήσουν και να έχουν μια καλύτερη ζωή. Σήμερα στην εποχή της γνώσης, η μετανάστευση των νέων έχει άμεση σχέση με την καλλιέργεια της γνώσης (*cultura intellecti*) και του νου, ως μέσο βελτίωσης της ποιότητας ζωής, της κοινωνικής και επαγγελματικής ανέλιξης. Η έλλειψη των κατάλληλων συνθηκών στην Ελλάδα για να ευοδωθούν αυτές οι προσδοκίες των νέων -ιδιαίτερα μετά την κρίση του 2008 και τις επακόλουθες συνέπειές της- οδήγησε και οδηγεί ένα μεγάλο ποσοστό από μορφωμένους και ταλαντούχους νέους-νέες εκτός Ελλάδος, με αποτέλεσμα τη μαζική φυγή τους, το λεγόμενο *brain drain*. Το *Brain Drain* είναι ένα φαινόμενο με αρνητικές επιπτώσεις σε όλα τα επίπεδα λειτουργίας μιας χώρας (στην οικονομία, στην κοινωνία, αλλά και στην πολιτική), ειδικότερα όταν αυτή βρίσκεται σε κατάσταση παρατεταμένης οικονομικής ύφεσης όπως η Ελλάδα. Σκοπός της έρευνας, η οποία βασίστηκε σε ποιοτική ερευνητική προσέγγιση, ήταν να διερευνηθεί η σύνδεση του φαινομένου με την οικονομική κρίση και να αναζητηθούν τα εμφανή αλλά και τα βαθύτερα αίτια που προκαλούν την έξαρσή του, καθώς και οι εμφανείς και βαθύτερες συνέπειές του στη χώρα. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι το *Brain Drain* διογκώνεται και αποκτά μαζικότερες διαστάσεις, όταν μία χώρα βρίσκεται σε συνθήκες οικονομικής κρίσης και δυσπραγίας. Τα αίτια φαίνεται να είναι βαθύτερα και να έχουν άμεση σύνδεση με το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο της χώρας και την ύπαρξη ή όχι σε αυτό αρχών δικαίου και κουλτούρας, που έχουν σχέση με το «αριστεύειν» αλλά και το «επιχειρείν».

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: μαζική διαρροή εγκεφάλων, *brain drain*, οικονομική ύφεση, αριστεύειν, επιχειρείν.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

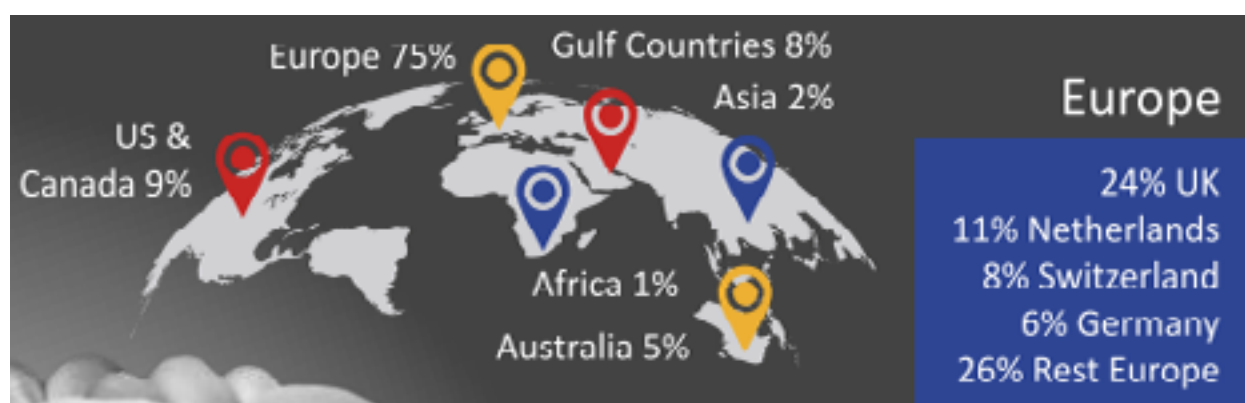
Το φαινόμενο της μαζικής φυγής των νέων από την χώρα είναι πανάρχαιο και είναι συνυφασμένο με την ίδια την ιστορία της Ελλάδας από αρχαιότατων χρόνων. Τότε είχε σχέση με την έλλειψη γης-χώρου (στενο-χώρια) στην κυρίως Ελλάδα, που ανάγκασε τους νέους των αρχαίων ελληνικών πόλεων-κρατών, να μεταναστεύουν (άποικοι) και να εξαπλώνονται στον τότε γνωστό κόσμο (Νότια Ιταλία Γαλλία, κλπ), προς αναζήτηση εύφορης γης και καλύτερης ζωής (Α΄ & Β΄ αποικισμός) (Mosse & Schnapp-Gourbeillon, 2015). Μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα είχαν μετακινηθεί και τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα, αλλά και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Τότε όμως, η μετανάστευση γινόταν κυρίως εξαιτίας της οικονομικής εξαθλίωσης, λόγω των συνεπειών του πολέμου και κατευθύνθηκε κυρίως στις δεκαετίες του '50 και του '60 σε ευρωπαϊκά κράτη που βρίσκονταν σε φάση ανοικοδόμησης με βιομηχανική παραγωγική βάση (Γερμανία, Βέλγιο, Σουηδία).

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ

Η διαφυγή Ελλήνων επιστημόνων στο εξωτερικό (Brain Drain) αποτελεί ένα αρνητικό γεγονός πάνω σε όλες τις πτυχές της ελληνικής πραγματικότητας. Η Τράπεζα της Ελλάδος στην έκθεση της για το έτος 2015, εκτιμά ότι την περίοδο 2008-2015 είχαν μεταναστεύσει για οικονομικούς (και όχι μόνο) λόγους 427.000 Έλληνες (ΤτΕ, 2016). Ένα φαινόμενο που η έγκυρη βρετανική εφημερίδα Guardian χαρακτήρισε ως «τη μεγαλύτερη διαφυγή ταλέντων στη σύγχρονη ιστορία» (Guardian: Το Brain Drain θα στοιχίσει στην Ελλάδα, 2016).

Επιπρόσθετα όμως, οι συνθήκες που επικράτησαν αποθάρρυναν και τους Έλληνες επιστήμονες που ζουν και εργάζονται στο εξωτερικό να επιστρέψουν πίσω στη χώρα, λόγω μείωσης μισθών αλλά και περιορισμένης κρατικής χρηματοδότησης στην έρευνα (Ifanti, Argyriou, Kalofonou & Kalofonos, 2013· Malkoutzis, 2011).

Στο επόμενο σχήμα μπορούμε να εντοπίσουμε τις κυριότερες χώρες προορισμού των ταλέντων της χώρας μας.



Σχήμα 1: Κυριότεροι προορισμοί του ελληνικού ανθρώπινου δυναμικού.

Πηγή: ICAP, 2019

Ενώ η δημιουργία, η διατήρηση και η προστασία του ανθρώπινου κεφαλαίου πρέπει να είναι η πρώτη προτεραιότητα της κάθε πολιτείας (ΤτΕ, 2016) -και αυτό έπρεπε να συμβαίνει και στη χώρα μας- σε μελέτη της η Endeavor Greece το 2016 εκτιμά ότι το Νο 1 εξαγόμενο ελληνικό προϊόν είναι το Ανθρώπινο κεφάλαιο, όπως φαίνεται και στο σχήμα που ακολουθεί¹.



Σχήμα 2: Ανθρώπινο Δυναμικό το Νο 1 εξαγόμενο Ελληνικό “προϊόν”.

Πηγή: Endeavor Greece, 2016

Όπως απεικονίζεται ξεκάθαρα, το ανθρώπινο αυτό δυναμικό, (κυρίως ανώτερης/ανώτατης εκπαίδευσης), υπολογίζεται ότι συνεισφέρει ετησίως 12,9 δισ. € στο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ) των χωρών υποδοχής και 9,1 δισ. € σε φορολογικά έσοδα. Αθροιστικά, από το 2008 μέχρι και το 2016, οι Έλληνες του Brain Drain έχουν παραγάγει περισσότερα από 50 δισ. € ΑΕΠ στις νέες «πατρίδες» (Endeavor Greece, 2016).

Όπως και να είναι, τα κίνητρα φυγής των νέων επιστημόνων στο εξωτερικό, δεν είναι αποκλειστικά οικονομικά, όπως θα αναλύσουμε στη συνέχεια. Σίγουρα όμως, η «έξοδος των εργαζόμενων, πολλοί από τους οποίους είναι υψηλά εξειδικευμένοι, καθιστά την προοπτική της οικονομικής ανάπτυξης ακόμα πιο αδιφανή». Επιλέον, «η μετανάστευση και η φτώχεια είναι αναμφισβήτητα οι πιο οδυνηρές συνέπειες που βιώνει μία κοινωνία σε παρατεταμένες συνθήκες κρίσης» σύμφωνα με τη συντάκτρια της έκθεσης της Τράπεζας της Ελλάδας, Σοφία Λαζαράτου (ΤτΕ, 2016). Τα αίτια της φυγής του μορφωμένου δυναμικού είναι συνδεδεμένα άμεσα με τα αίτια τα οποία οδήγησαν το ελληνικό κράτος στη χρεωκοπία. Είναι βαθύτερες αιτίες άμεσα συνδεδεμένες με το Brain Drain, που ενώ φαίνεται να άπτονται του οικονομικού ζητήματος και της εξεύρεσης εργασίας, βρίσκονται σε άμεση σχέση με το έως τώρα

¹ Η μελέτη καταγράφει την προστιθέμενη αξία και τα φορολογικά έσοδα που δημιουργούν στις χώρες υποδοχής οι Έλληνες που έφυγαν για το εξωτερικό κατά τη διάρκεια της κρίσης (2008-2016).

νεοελληνικό πολιτικο-οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο. Όπως διατυπώθηκε πιο συγκεκριμένα από τον καθηγητή Kevin Featherstone, που ηγείται του ελληνικού παρατηρητηρίου του London School of Economics «Αυτό που φαίνεται είναι ότι υπήρξε μια βαθιά και μακροχρόνια διαρροή των πιο ικανών και ταλαντούχων κάτι που θα έχει σημαντικές συνέπειες για τις μελλοντικές δυνατότητες ανάπτυξης στην Ελλάδα» (Guardian: Το Brain Drain θα στοιχίσει στην Ελλάδα, 2016). Επιπρόσθετα, τα εκπαιδευτικά υπόβαθρα των μετακινούμενων μεταναστών, ταιριάζουν με εκείνα της προηγούμενης δεκαετίας, τα οποία περιλαμβάνουν κατά κύριο λόγο τους σπουδαστές της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (Labrianidis & Pratsinakis, 2014).

ΣΚΟΠΟΣ-ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ-ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

Σκοπός της έρευνας, η οποία βασίστηκε σε ποιοτική ερευνητική προσέγγιση, ήταν: α) να αναζητηθούν τα εμφανή, αλλά και τα βαθύτερα αίτια που προκαλούν την έξαρσή του και β) να διερευνηθούν οι εμφανείς και οι βαθύτερες αρνητικές επιπτώσεις του φαινομένου, στην ελληνική οικονομία και κοινωνία.

Τα θέματα που εξετάζει η εργασία συνοψίζονται στα παρακάτω ερευνητικά ερωτήματα:

- Ποια είναι η σχέση της σημερινής κοινωνικής, πολιτικής, οικονομικής κατάστασης σε συνάρτηση με τη διαμορφωθείσα νοοτροπία και αντίληψη της λειτουργίας του νεοελληνικού πλαισίου με το φαινόμενο του Brain Drain;
- Πως οι βαθύτερες αιτίες διαμόρφωσης του φαινομένου Brain Drain συγκροτούν στο συλλογικό υποσυνείδητο της ελληνικής κοινωνίας, νοοτροπίες και αντιλήψεις οι οποίες το τροφοδοτούν;
- Ποια είναι η σχέση της εφαρμογής ή μη εφαρμογής αρχών δικαίου στην ελληνική κοινωνία με το Brain Drain;
- Ποια είναι η σχέση, της μη ανάπτυξης κουλτούρας του αριστεύειν και του επιχειρείν στην ελληνική κοινωνία, με το Brain Drain;
- Τα ερωτήματα αυτά απαντώνται μέσα από την θεωρητική και ερευνητική προσέγγιση της εργασίας με δευτερογενή ποιοτική έρευνα (ανάλυση άρθρων, εκθέσεων στατιστικών στοιχείων κλπ) με την αναζήτηση και παράθεση τεκμηρίων και συνοψίζονται στο τέλος της, με τη μορφή συμπερασμάτων.

ΤΑ ΕΜΦΑΝΗ ΚΑΙ ΤΑ ΒΑΘΥΤΕΡΑ ΑΙΤΙΑ ΤΟΥ BRAIN DRAIN

Οπωσδήποτε, η υψηλή ανεργία (ιδίως των νέων) δημιουργεί ανισότητες, που απειλούν την κοινωνική συνοχή ενώ, απαξιώνει το ανθρώπινο κεφάλαιο και αποδυναμώνει κάθε κίνητρο για καλύτερης ποιότητας εκπαίδευση και εργασία και αυξάνει το κύμα εξερχόμενης μετανάστευσης. (ΤΤΕ, 2018). Αλλά και σε επίπεδο εργαζομένων, αρκετές είναι οι κοινές αιτίες που προκαλούν τη διαρροή εγκεφάλων παγκοσμίως σε γεωγραφικό επίπεδο, εκτός από την έλλειψη οικονομικών ευκαιριών. Τέτοιες αιτίες μπορεί να είναι η πολιτική αστάθεια, η κακή ποιότητα ζωής, η περιορισμένη πρόσβαση στην υγειονομική περίθαλψη κ.ά. Αυτοί είναι μερικοί από τους κυριότερους παράγοντες που μπορεί να ωθούν τους εξειδικευμένους και ταλαντούχους εργαζομένους να εγκαταλείψουν τις

χώρες προέλευσης, για χώρους που προσφέρουν καλύτερες ευκαιρίες (Young, 2019).

Σύμφωνα με πρόσφατα στοιχεία (2015-2016) του World Economic Forum, στο θεσμικό περιβάλλον της χώρας (οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό) βρίθεται μία σειρά αρνητικών παραγόντων, που οδηγούν στη διόγκωση του φαινομένου του Brain Drain. Οι παράγοντες αυτοί, σύμφωνα με τα αποτελέσματα ερευνών, τις Εκθέσεις της Τράπεζας της Ελλάδος, αλλά και μέσα από διαπιστώσεις αυτών που ασχολούνται με το Brain Drain, είναι οι παρακάτω:

- *Γραφειοκρατία και Δημόσια Διοίκηση εχθρική προς τον απλό πολίτη και κάθε υποψήφιο έλληνα ή ξένο επενδυτή.*
- *Συνεχώς διογκούμενη χωρίς κοινωνικά κριτήρια φορολογική επιβάρυνση, η οποία έχει ως στόχευσή της όχι την παραοικονομία αλλά κοινωνικές τάξεις, οι οποίες λειτούργησαν έως σήμερα ως φορολογικά υποζύγια (μισθωτοί συνταξιούχοι).*
- *Πολιτικό σύστημα διαμορφωμένο μέσα από θεσμούς αδιαφάνειας και αναξιοκρατίας – ευνοιοκρατίας (επικέντρωση σε προσωπικά και πολιτικά δίκτυα εξουσίας για απόκτηση εργασίας και επαγγελματικής εξέλιξης και όχι για απόκτηση γνώσης και επαγγελματικών εφοδίων) με παράλληλη δημιουργία κλειστού κρατικοδίαιτου επιχειρείν.*
- *Διαρκής αναβολή ή μερική εφαρμογή ευρωπαϊκών οδηγιών, κανονισμών κλπ, αλλά και μεταρρυθμίσεων για τον εκσυγχρονισμό και τη σύγκλιση του θεσμικού πλαισίου της χώρας με το ευρωπαϊκό πλαίσιο.*
- *Απαξίωση της διαδικασίας απόκτησης γνώσης σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης και άνοιγμα της ανώτατης εκπαίδευσης (για ψηφοθηρικούς λόγους) με όλο και χαμηλότερα κριτήρια εισδοχής, άρα και χαμηλότερου μορφωτικού επιπέδου σπουδαστές.*
- *Η παιδεία στην ανώτατη βαθμίδα, παρέμεινε σε θεωρητικό επίπεδο και όχι σε επίπεδο έρευνας συνδεδεμένου με την παραγωγική διαδικασία και τις ανάγκες της πραγματικής οικονομίας και της αγοράς εργασίας.*
- *Επένδυση σε συλλογικό επίπεδο της ελληνικής κοινωνίας (με διάθεση μεγάλου αριθμού οικονομικών πόρων, φροντιστήρια - πανελλαδικές) στην απόκτηση αξιακού κύρους μέσω της κατοχής πτυχίων που οδηγούν σε επαγγέλματα υψηλής κοινωνικής αποδοχής και απολαβών (γιατροί, δικηγόροι, μηχανικοί, καθηγητές).*
- *Απόκτηση δημοσιούπαλληλικής νοοτροπίας από το σύνολο του εργατικού δυναμικού, που οδήγησε στην απουσία κινήτρων και ρίσκου για τη βελτίωση της ατομικής και συλλογικής κατάστασης.*
- *Ανυπαρξία κουλτούρας του επιχειρείν με βάση το ευρωπαϊκό και αγγλοσαξωνικό πρότυπο.*
- *Το αριστεύειν έπαψε να αποτελεί συλλογικά καταξιωμένη κοινωνική αξία (ΤτΕ, 2016).*

ΟΙ ΕΜΦΑΝΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙ ΒΑΘΥΤΕΡΕΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΟΥ BRAIN DRAIN ΣΕ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Με βάση τα στοιχεία του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ), τα ποσοστά ανεργίας στην Ελλάδα στις ηλικίες 25-64 ετών, από 9,6% το 2009, 12,8% το 2010, 17,9% το

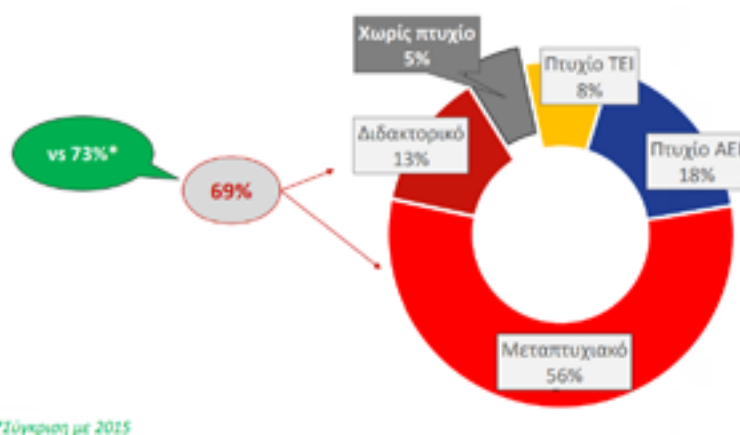
2011 και 24,5% το 2012, έφθασαν το 27,5% το 2013 και το 26,2% το τρίτο τρίμηνο του 2014 (OECD, 2014). Ιδιαίτερα αυξημένα παρουσιάζονται τα ποσοστά ανεργίας στις ηλικίες από 25-34, με σαφή τάση μείωσης μετά το 2014, όπως προκύπτει και από τα δημοσιευμένα στοιχεία Μαΐου 2019, της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής (ΕΛΣΤΑΤ).

Πίνακας 1: Ποσοστά (%) ανεργίας κατά ομάδες ηλικιών, Μάιος 2014 - 2019

Ομάδες ηλικιών	Μάιος					
	2014	2015	2016	2017	2018	2019
15-24	51,6	49,8	49,4	44,1	38,9	33,8
25-34	34,2	30,5	30,4	27,6	24,0	23,6
35-44	23,4	22,6	20,0	19,0	17,8	15,3
45-54	22,3	20,1	19,5	17,1	16,4	14,2
55-64	17,8	17,4	18,9	18,7	15,4	13,3
65-74	10,9	10,4	14,2	11,5	11,4	11,0
Σύνολο	27,0	24,8	23,6	21,6	19,4	17,2

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, 2019

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα πρωτογενούς έρευνας για την ανάσχεση του φαινομένου μετανάστευσης ανθρώπινου κεφαλαίου (Brain Drain & Gain) της International Conference on Atomic Physics (ICAP) People Solutions που παρουσιάστηκαν, στο πλαίσιο του 5ου Human Capital Summit τον Ιούνιο του 2019, αυτά επιβεβαίωσαν την εικόνα που κατέδειξαν οι προηγούμενες έρευνες, ενώ εντόπισαν και κάποιες καινούργιες ποιοτικές εξελίξεις.



Σχήμα 3: Επίπεδο σπουδών όσων μετακινήθηκαν στο εξωτερικό

Πηγή: ICAP, 2019



Σχήμα 4: Πεδίο σπουδών όσων μετακινήθηκαν στο εξωτερικό

Πηγή: ICAP, 2019

Παρατηρούμε κάποια κοινά χαρακτηριστικά που έχουν σχέση με το μορφωτικό επίπεδο (Σχήμα 3), αυτών που αναζητούν εργασία εκτός Ελλάδος (95% πτυχιούχοι, μάστερ, διδακτορικό). Επιπλέον, το γνωστικό πεδίο αυτών που φεύγουν στο εξωτερικό (Σχήμα 4), είναι κατά κύριο λόγο η διοίκηση επιχειρήσεων - οικονομικά - μάρκετινγκ (38%), η πληροφορική (16%) και η μηχανική (15%) (ICAP, 2019).

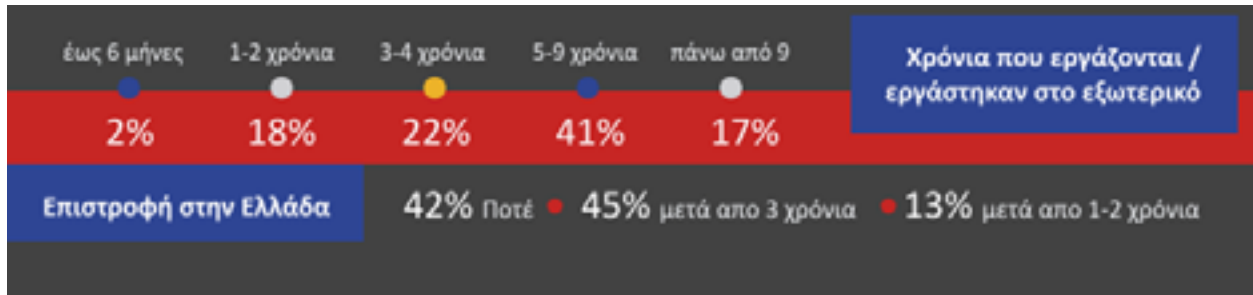
Αυτό που προκαλεί εντύπωση και απεικονίζεται στο Σχήμα 5 αναφορικά με τους κυριότερους λόγους εργασίας ελλήνων στο εξωτερικό, είναι το γεγονός ότι ενώ στην περίοδο των μνημονίων, η ανεργία -που σπάει ρεκόρ- στην Ελλάδα, μοιάζει να είναι ο κυριότερος λόγος του Brain Drain, προς έκπληξη όλων, η διαφθορά και η έλλειψη αξιοκρατίας παραμένει ο νούμερο ένα λόγος φυγής. Σύμφωνα δε με τις έρευνες των δύο τελευταίων ετών (ICAP, 2018; ICAP, 2019), αυτός ο λόγος συνεχίζει να παραμένει κυρίαρχος. Άλλοι λόγοι φυγής και εργασίας στο εξωτερικό είναι η οικονομική κρίση και αβεβαιότητα που υπάρχει στην Ελλάδα (39%) και οι δυσσώμενες προοπτικές εξέλιξης όσων παραμένουν στη χώρα (30%). Εντέλει, λόγω ανεργίας από την Ελλάδα, έφυγε μόνο το 17%.



Σχήμα 5: Κυριότεροι λόγοι εργασίας στο εξωτερικό / (δυνατότητα επιλογής > 1 απαντήσεις)

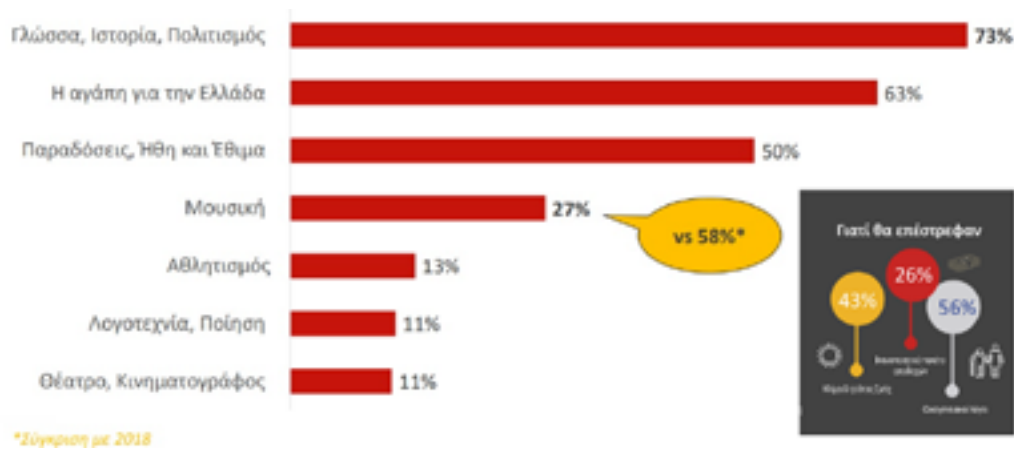
Πηγή: ICAP, 2019

Όμως, η έλλειψη «αξιοκρατίας» αποτελεί μόνο μία από τις πτυχές ενός ευρύτερου πολιτισμικού πλαισίου, μέσα στο οποίο όλοι οι παράγοντές του (θεσμοί, πολιτική, οικονομία, κοινωνία) βρίσκονται σε μία παρακαμιακή και ανορθολογική λειτουργία. Αυτό οδηγεί στην τάση μόνιμης φυγής και μη επιστροφής στο υπάρχον πλαίσιο του 42% αυτών που φεύγουν και για τους υπόλοιπους μισούς (περίπου 45%) στην σκέψη επιστροφής μετά από τρία χρόνια (ICAP, 2019), γεγονός που σημαίνει ότι διαβλέπουν ότι το συγκεκριμένο πλαίσιο δεν θα αναμορφωθεί και θα βελτιωθεί βραχυπρόθεσμα αλλά σε βάθος χρόνου.



Σχήμα 6: Χρονικό διάστημα το οποίο βλέπουν πιθανό να επιστρέψουν στην Ελλάδα (για όσους δεν έχουν επιστρέψει)

Πηγή: ICAP, 2019



Σχήμα 7: Τι τους συνδέει πολιτιστικά με την Ελλάδα (για όσους έχουν επιστρέψει) / (δυνατότητα επιλογής > 1 απαντήσεις) & Γιατί «οι φυγάδες» θα επέστρεφαν στην Ελλάδα (για όσους παραμένουν στο εξωτερικό)

Πηγή: ICAP, 2019

Στο προηγούμενο σχήμα παρατηρούμε ότι τα συνδεδεμένα στοιχεία με το έθνος - κράτος που λέγεται Ελλάδα είναι το κομμάτι της πολιτιστικής κουλτούρας: γλώσσα, ιστορία, πολιτισμός 73%, η αγάπη για την Ελλάδα 63%, καθώς και το κομμάτι των παραδόσεων ηθών και εθίμων 50%). Αντιθέτως, η ιδιότητα του πολίτη, η οποία είναι άμεσα συνδεδεμένη με την πολιτική και κοινωνική ζωή, καθώς είναι αυτή που συγκροτεί την φαντασιακή θέσμιση μιας κοινωνίας (Καστοριάδης, 1999), βρίσκεται σε διαδικασία αποδόμησης και απόρριψης, καθώς απορρίπτεται όλο το προαναφερθέν πολιτισμικό πλαίσιο που την συγκροτεί και από το οποίο απορρέει. Παρατηρείται λοιπόν ότι το φαινόμενο

μενο του Brain Drain, δεν είναι συνδεδεμένο αποκλειστικά με τις οικονομικές συνθήκες οι οποίες διέπουν μια χώρα. Αυτό αποτελεί μόνο την επιφάνεια, την κορυφή δηλαδή του παγόβουνου, που ως γνωστόν το μεγαλύτερο μέρος της μάζας του είναι αθέατο και κάτω από την επιφάνεια.

Η Ελλάδα το 1979 συνδέθηκε με την ένταξή της στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ) σε ένα ευρύτερο υπερεθνικό, πολιτικό, οικονομικό και πολιτισμικό χώρο. Η ελληνική κοινωνία από τη δεκαετία του 1980 και μετά, χάρη στις εισροές των ευρωπαϊκών κονδυλίων ανέβασε το καταναλωτικό και ευρύτερα το βιοτικό της επίπεδο. Παράλληλα, υπήρξε η προσδοκία σε συλλογικό επίπεδο της μελλοντικής σύγκλισης όχι μόνο οικονομικά (μισθοί και συντάξεις), αλλά και πολιτικά, θεσμικά, κοινωνικά. Η χώρα έως τότε παρουσίαζε μεγάλες αποκλίσεις σε όλα τα παραπάνω, σε σχέση με τα πιο αναπτυγμένα κράτη-μέλη της ΕΟΚ. Χάρη στις κοινοτικές εισροές υπήρξε οικονομική ανάκαμψη (αλλά ταυτόχρονα και παραγωγική αποσάθρωση και συσσώρευση ελλειμμάτων και δημοσίου και ιδιωτικού χρέους), η οποία είχε πάρει τη μορφή ενός εξευρωπαϊσμού σε επιφανειακό επίπεδο. Τα «σύμβολα» αυτά του εξευρωπαϊσμού (καταναλωτικά αγαθά, αυτοκίνητα, μοντέρνα κτίρια κλπ) υπήρχαν ήδη από τις δεκαετίες του 1950 - 1960 όμως την δεκαετία του 1980 και μετά την είσοδο της χώρας στην ΕΟΚ, «διαχύθηκαν» σε πολύ πλατύτερα κοινωνικά στρώματα.

Όμως, δεν υπήρξε αντίστοιχη διάχυση πνευματικών ιδεών και εφαρμοσμένης γνώσης στην ελληνική κοινωνία η οποία στη μεγάλη της πλειοψηφία ήταν και παρέμεινε συντηρητική, μικροαστική, καθυστερημένη. Παράλληλα όμως, επικράτησε στο συλλογικό εθνικό υποσυνείδητο η προσδοκία αλλά και η βεβαιότητα ότι *«η χώρα θα πάψει να είναι μια καρικατούρα ευρωπαϊκού κράτους και θα γίνει μια ευνομούμενη πολιτεία, μέσα στην οποία έννοιες όπως Ισότητα και Δικαιοσύνη, που ανάγονται στην εποχή της Γαλλικής επανάστασης, θα γίνουν πράξη για το σύνολο των πολιτών και όχι για μια μικρή ευνοούμενη μειοψηφία, όπως συμβαίνει μέχρι σήμερα»* (Καρράς, 2015, σ. 18). Αυτές οι προσδοκίες διαψεύστηκαν, καθώς το όλο πολιτισμικό πλαίσιο της χώρας (κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό, θεσμικό) αντί να βελτιωθεί, έβαινε σε μια κατάσταση διαρκώς επιδεινούμενη. Ταυτόχρονα, με τη μετατροπή της χώρας τη δεκαετία του 1990, σε χώρα υποδοχής μεταναστών, τα βαθύτερα αίτια της παραγωγικής αποσάθρωσης, που οφείλονται στην προσκόλληση σε ένα κρατικοδίαιτο μοντέλο ανάπτυξης μέσω πελατειακών σχέσεων με την πολιτική εξουσία, δημιούργησαν ένα περιβάλλον μέσα στο οποίο το υγιές επιχειρείν και το αριστεύειν, ήταν έννοιες ασύμβατες με αυτό.

Παρόλα αυτά, η φυγή του πιο ταλαντούχου και νεανικού πληθυσμού με το υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο δεν είχε πάρει τις διαστάσεις ενός μαζικού Brain Drain. Αυτό συνέβη διότι η ένταξη της χώρας στην ευρωζώνη (2001), που δημιούργησε η Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) (διάδοχο σχήμα της ΕΟΚ) έδωσε παράταση στην προαναφερόμενη εθνική συλλογική προσδοκία. Μέσα σε ένα περιβάλλον πλασματικής ανάπτυξης, η οποία δεν βασίζονταν σε υγιείς οικονομικές βάσεις, ούτε σε υγιείς θεσμικές συνθήκες. Χρειάστηκε η οικονομική κατάρρευση του 2009, η χρεωκοπία και η ένταξη της χώρας στα μνημόνια, καθώς και η επιτήρηση του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ) για να αποκαλυφθούν τα δομικά κοινωνικά στοιχεία μιας υποβόσκουσας - επί δεκαετίες - κρίσης. Σύμφωνα με την τελευταία έρευνα που διεξήγαγε η ICAP² People Solutions, το διαμορφωθέν μετά το 2009 κλίμα στη χώρα μας προσθέτει ένα ακόμα στοιχείο αποτρεπτικό για την επιστροφή στην Ελλάδα όλων αυτών που έχουν φύγει. Αυτό είναι η γενικευμένη αβεβαιότητα (Σχήμα 5) που επικρατεί και η οποία αφορά τη μελλοντική πορεία της χώρας.

2 Η πλέον πρόσφατη έρευνα για το Brain Drain, της ICAP People Solutions, διεξήχθη 27 Μαρτίου - 8 Μαΐου 2019.

Στη αυτή την αβεβαιότητα, επιδρά καταλυτικά και η αποδόμηση του περιεχομένου της έννοιας «πολίτης» στη χώρα μας. Έγινε εξαιτίας των αρνητικών παραγόντων που δημιούργησαν αυτό το ασφυκτικό πλαίσιο και οδήγησαν στη φυγή του πιο νεανικού και του πιο μορφωμένου στοιχείου της χώρας. Παραμένει όμως υψηλά τόσο ως λόγος φυγής, όσο και ως προϋπόθεση επιστροφής στη χώρα το οικονομικό και οι επαγγελματικές ευκαιρίες (Σχήμα 5, Σχήμα 7).

Σε σχέση με τα παραπάνω ο Πάνος Πατατούκας, καθηγητής Χρηματοοικονομικής Ανάλυσης στο University of California, Berkeley, επιβεβαιώνει τον βασικό λόγο που οδηγεί στο φαινόμενο του Brain Drain και είναι το ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο που δημιουργήθηκε στη χώρα μετά την δεκαετία του 1980. Αναφέρει χαρακτηριστικά ότι οι λόγοι που τον απέτρεψαν να σκεφτεί να επιστρέψει στην Ελλάδα μετά τις σπουδές του δεν ήταν οι αυτονόητοι, δηλαδή οι ευκαιρίες ακαδημαϊκής καριέρας στο εξωτερικό. *«Ο πρώτος λόγος για τον οποίο δεν επέλεξα την Ελλάδα ήταν η ευνοιοκρατία σε όλες τις εκφάνσεις της, όπου οι άξιοι απαξιώνονται και οι ανάξιοι αξιοποιούνται. Δεύτερος λόγος η διαφθορά, όπου οι πελατειακές σχέσεις, τα μέσα και οι άκρες, τα βύσματα, τα ρουσφέτια, τα διαπλεκόμενα συμφέροντα και η συγκάλυψη παραβατικών συμπεριφορών προσθέτουν στο ηθικό έλλειμμα και αφαιρούν από τα οικονομικά πλεονάσματα. Τρίτος λόγος, η αδιαφορία προς τις αξίες, τους θεσμούς και τις παραδόσεις. Μια αδιαφορία που διαβρώνει τον δημοκρατικό βίο και οδηγεί στην απάθεια απέναντι σε ότι μπορεί να συμβαίνει.»* (Ρηγόπουλος, 2018).

Οι δύο βαθύτερες επιπτώσεις που προκαλεί το Brain Drain στη χώρα μας είναι οι ακόλουθες:

1. Δυσχεραίνει και απομακρύνει την προοπτική σχηματισμού κοινωνίας και οικονομίας γνώσης

Μέσα σε ένα παγκοσμιοποιημένο οικονομικό περιβάλλον, διαρκώς μεταβαλλόμενο, με συνεχώς αυξανόμενους ρυθμούς αλλαγών, κεντρικό ζητούμενο όχι μόνο για την μελλοντική οικονομική ανάπτυξη, αλλά και για την ίδια την οικονομική επιβίωση μιας χώρας, είναι η σύνδεση της οικονομίας με τη γνώση. Ο βαθμός σύνδεσης θα καθορίσει τις αποφάσεις, θα χαράξει τις μελλοντικές πολιτικές στον οικονομικό τομέα και θα δημιουργήσει μέσα από τις καινούργιες επιχειρηματικές επιλογές το μέγεθος του μελλοντικού πλούτου της. Η αφαίμαξη μέσω του Brain Drain του πιο ζωτικού στοιχείου της χώρας μας, που μπορεί να συγκροτήσει αθροιστικά αυτό το άυλο asset, που ονομάζουμε γνώση, συρρικνώνει το επιχειρείν και οδηγεί τη χώρα μας αναπόφευκτα στην οπισθοδρόμηση της δομής της οικονομίας της. Αυτό το γεγονός επιφέρει με μαθηματική ακρίβεια, οικονομική στασιμότητα, χαμηλούς δείκτες ανάπτυξης του ΑΕΠ και μαρασμό οικονομικών κλάδων αιχμής. Χωρίς τους νέους μορφωμένους της χώρας μας, το κομμάτι δηλαδή που έχει τόσο τη ζωτικότητα, αλλά και το intellecti, δεν έχουμε τα απαραίτητα εφόδια να οδηγηθούμε σε μια οικονομία - και κατ' επέκταση κοινωνία - της γνώσης.

2. Αποτρέπει και απομακρύνει την διαμόρφωση και συγκρότηση κοινωνίας πολιτών και διαφανούς δημοκρατίας και κράτους αρχών δικαίου.

Στις δεκαετίες που πέρασαν διαμορφώθηκαν μέσα στην ελληνική κοινωνία νοοτροπίες και συμπεριφορές στο πολιτικό πλαίσιο, τόσο από την πλευρά των πολιτικών, όσο και από την πλευρά των ψηφοφόρων. Αυτές οι κατά βάση νοοτροπίες και συμπεριφορές, δημιούργησαν ένα πελατειακό πολιτικό σύστημα, μέσα στο οποίο οι ψηφοφόροι έχασαν την ιδιότητα του πολίτη και μετατράπηκαν σε πελάτες που εξαγοράζονται και εξαγοράζουν την ψήφο τους. Μέσα σε αυτές τις αλλοτριωτικές πολιτικές δομές, η υποστήριξη στα πολιτικά κόμματα έχει πάρει τη μορφή υποστήριξης

αντίπαλων ποδοσφαιρικών ομάδων (Καστοριάδης, 1999). Η φυγή των μορφωμένων νέων, όχι μόνο διατηρεί αυτό το υπάρχον πολιτικό πλαίσιο παγιώνοντας στο διηνεκές όλες αυτές τις αρνητικές νοστροπίες και συμπεριφορές, αλλά οδηγεί και στην περαιτέρω συντηρητικοποίηση της κοινωνίας, καθώς μετατρέπεται σταδιακά σε μία κοινωνία ηλικιωμένων ψηφοφόρων.

Η πολιτική και ο τρόπος άσκησης της αποτελεί το κωδικό στοιχείο θέσμησης και συγκρότησης μιας κοινωνίας. Η μη ύπαρξη ενός εύρυθμου και λειτουργικού πλαισίου μέσα στο οποίο υπάρχουν και τηρούνται για όλους ανεξαιρέτως οι αρχές δικαίου, χωρίς την ενεργή συμμετοχή στη λήψη των αποφάσεων των πολιτών δεν μπορεί να υπάρξει αληθινή δημοκρατία, εύρωστη οικονομία και συλλογική ποιότητα ζωής. Για να οδηγηθούμε σε λύσεις που μεγιστοποιούν τη συμμετοχή των πολιτών στις αποφάσεις και τον έλεγχο τους πάνω σε όσα γίνονται, τις ενότητες ή στα θέματα (πολιτική, οικονομία, κοινωνία) των οποίων η διάσταση δεν επιτρέπει την άμεση αυτοκυβέρνηση (Καστοριάδης, 1999). Εν κατακλείδι, η χώρα μας χωρίς το νεανικότερο και δυναμικότερο ποιοτικά κομμάτι της, κινδυνεύει να μετατραπεί σταδιακά σε μια «χώρα γερόντων», χωρίς οικονομικό δυναμισμό, χωρίς αύξηση του ενεργού πληθυσμού της, η οποία αποτελεί σημαντικό παράγοντα ανάπτυξης της οικονομίας (Ρόντος, 2019).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΑΝΑΣΧΕΣΗΣ ΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ BRAIN DRAIN

Σύμφωνα με όλα όσα αναλύθηκαν παραπάνω προκύπτει ένα δυσάρεστο, αλλά καθ' όλα πραγματικό συμπέρασμα. Ότι στην Ελλάδα οικοδομήθηκε ένα πολιτισμικό «παράδειγμα», το οποίο βαίνει προς κατάρρευση και ταυτόχρονα υπάρχουν μερικά στοιχεία κυοφορίας ενός καινούργιου. *«Μπήκαμε στην Ε.Ε. με κίνητρο την ξιπασιά του επαρχιώτη, συν τη λιγούρα και απληστία του παρακμιακού»* (Γιανναράς, 2016). Όπως προσθέτει και ο συγγραφέας Νίκος Δήμου αυτό το πολιτισμικό «παράδειγμα», που συγκροτήθηκε ως νεοελληνική θέσμηση της κοινωνίας, διαμόρφωσε μια συλλογική κοινωνική κουλτούρα (από την κορυφή έως τη βάση τις ελληνικής κοινωνίας), από τους επίσημους θεσμούς του κράτους μέχρι και τους απλούς πολίτες, η οποία κυριαρχείται από συναίσθημα και όχι ορθολογισμό. Ο ίδιος αναφέρει χαρακτηριστικά σε συνέντευξη που παραχώρησε σε σχέση με τον ανορθολογισμό που επικρατεί στη χώρα τα εξής: *«αν είχαμε ασκημένη ορθολογική σκέψη και είχαμε οργανώσει σωστά το κράτος, την κοινωνία και την οικονομία μας δεν θα μας είχε καν αγγίξει η κρίση»*. Και συμπληρώνει ότι: *«ο ορθολογισμός στο σχολείο σχεδόν απαγορεύεται – όσο για την άσκηση (της ορθολογικής σκέψης) δεν γίνεται όχι καθημερινά, ούτε μια φορά το χρόνο!»* καταλήγοντας: *«Αντίθετα όλη μας η κουλτούρα, είναι βασισμένη στο συναίσθημα ... στο μελόδραμα, στον εντυπωσιασμό»* (Δήμου, 2016). Η νεοελληνική κοινωνία γαλουχήθηκε και επικεντρώθηκε σε μία νοστροπία προβολής μιας επίπλαστης επιτυχημένης ατομικής εικόνας στο στενό οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον. Αυτό έχει να κάνει «... με το ψυχικό υπόστρωμα που μία κλειστή κοινωνική ομάδα δημιουργεί στον άνθρωπο, ο οποίος δεν μπορεί να καταλάβει τον εαυτό του παρά εάν μόνο αυτός δικαιωθεί στους κόλπους της» (Θαλασσινός, 2013).

Ο Κορνήλιος Καστοριάδης υποστήριξε μεταξύ πολλών άλλων, ότι για να βγούνε οι σύγχρονοι άνθρωποι από την ψυχική και ηθική τους εξαθλίωση μέσα σε ένα περιβάλλον, όπου η αποσύνθεση γίνεται φανερό κυρίως μέσα από την εξαφάνιση των σημασιών και το σχεδόν απόλυτο ξεθώριασμα των αξιών, χρειάζεται ένα απαιτούμενο. Το απαιτούμενο αυτό είναι μια νέα φαντασιακή δημιουργία. Αυτή είναι η ανάπτυξη των ανθρώπων. Κάτι τέτοιο θα απαιτούσε μια άλλη οργάνωση της εργασίας, η οποία θα έπρεπε να πάψει να είναι αγγαρεία και να γίνει πεδίο προβολής των ικα-

νοτήτων του ανθρώπου. Άλλο πολιτικό σύστημα, μια αληθινή δημοκρατία που θα συνεπαγόταν τη συμμετοχή όλων στη λήψη των αποφάσεων. Μια άλλη οργάνωση της παιδείας, ώστε να διαπλάθονται πολίτες ικανοί να ασκούν και να άρχονται, σύμφωνα και με την έκφραση του Αριστοτέλη (Καστοριάδης, 2000).

Όλα τα παραπάνω, πρέπει να αποτελούν τον στρατηγικό στόχο του μελλοντικού ελληνικού κράτους και της ελληνικής κοινωνίας. Για να γίνουν πράξη και να οδηγηθούμε στη συγκρότηση μιας οικονομίας της γνώσης είναι απαραίτητα δύο βασικά στοιχεία: το αριστεύειν και το επιχειρείν, τα οποία ως έννοιες επιδιώκουν αμφότερα τη συνεχή ανάπτυξη και βελτίωση του ανθρώπου και του πολίτη ως ατομική και συλλογική οντότητα. Αυτά τα στοιχεία εμπεριέχονται στο πιο δυναμικό κομμάτι της χώρας μας τους μορφωμένους νέους της, που συνεχίζουν έως σήμερα (μέσω του Brain – Drain) να την εγκαταλείπουν. Χωρίς αυτούς ο στρατηγικός αυτός στόχος δεν μπορεί να επιτευχθεί. Οι μορφωμένοι νέοι είναι αυτοί που πρέπει να παραμείνουν ή να επιστρέψουν (Brain Gain), για να κάνουν τη διαφορά. Αυτό μπορεί να συμβεί με τη δημιουργία ποιοτικών θέσεων εργασίας και ελκυστικού περιβάλλοντος. Καθοριστικό ρόλο μπορούν να παίξουν φορείς όπως το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛΙΔΕΚ), που συστάθηκε το 2016 στην προσπάθεια αντιστροφής του φαινομένου, αλλά και δράσεις όπως το «Ερευνώ - Δημιουργώ - Καινοτομώ», η οποία έχει ως στόχο τη συγκράτηση επιστημόνων στην Ελλάδα από τον ιδιωτικό τομέα. Αλλά και η αύξηση των δαπανών για έρευνα και ανάπτυξη, μέσα σε συνθήκες κρίσης (Ζησίμου, 2019).

Πιο συγκεκριμένα, όπως φαίνεται και στον πίνακα 2 που ακολουθεί, η Τράπεζα της Ελλάδος καταλήγει στην έκθεσή της σε έξι προτάσεις με στόχο την ανάσχεση του φαινομένου (ΤτΕ, 2016; Καρακασίδης, 2016).

- *εισηγείται τη στροφή σε παραγωγικότερους τομείς και τη διασύνδεση της εκπαίδευσης με την παραγωγή.* Εργαλείο επανακαθορισμού των επαγγελματιών είναι η σύνδεση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης με την παραγωγική εξειδίκευση.
- *καλεί σε δράσεις στήριξης της νεοφυούς επιχειρηματικότητας,* όπως η δημιουργία χώρων συνάντησης των νέων. Το 61% των μορφωμένων νέων που συμμετείχε στην έρευνα της Endeavour Greece 2014 επιθυμεί να εργαστεί στον ιδιωτικό τομέα, έστω και με τον ίδιο μισθό με το Δημόσιο και το 52% να δραστηριοποιηθεί το ίδιο επιχειρηματικά.
- *τονίζει την αξία της αριστείας, της διαφάνειας και της αξιοκρατίας.* Η διενέργεια, με τη στήριξη επαγγελματιών φορέων και του κράτους, περιοδικών διαγωνισμών με γενναία πρωτοδότηση, όπως βραβεία ή/και επιδότηση των εργοδοτών που θα προσλάβουν νέους Έλληνες επιστήμονες, μπορεί να αποτελέσει την έμπρακτη απόδειξη για τη διασφάλιση της αξιοκρατίας.
- *επισημαίνει την ανάγκη για γενικευμένη υιοθέτηση του θεσμού της μαθητείας και της πρακτικής άσκησης.*
- *προτρέπει στη δημιουργία περιβάλλοντος φιλικού προς την επιχειρηματικότητα.* Με βάση τις εκτιμήσεις των δεικτών ανταγωνιστικότητας του World Economic Forum για το 2015 και 2016, η Ελλάδα είναι ένας από τους μεγαλύτερους τροφοδότες επιστημόνων και μηχανικών στην ψηφιακή τεχνολογία.
- *θεωρεί απαραίτητη την επανένταξη των νέων εκτός εκπαίδευσης, κατάρτισης, εργασίας (NEET).* Στην Ελλάδα, το ποσοστό των NEET ηλικίας 15-24 ετών ξεπερνά το 19% της συγκεκριμένης ηλικιακής ομάδας και είναι το τρίτο υψηλότερο στην ΕΕ.

Πίνακας 2: προτάσεις της ΤτΕ για ανάσχεση του φαινομένου

Πηγή: ΤτΕ, 2016

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Γιανναράς, Χ. (2016, 11 Ιανουαρίου). *Αμπωτη και παλίρροια*. Ανακτήθηκε 30 Μαΐου, 2019, από <http://www.yannaras.gr/amproti-palirroia/>
- Δήμου, Ν. (2016). *Το μικρό εγχειρίδιο ορθολογισμού (και ανορθολογισμού)*. Αθήνα: εκδόσεις Πατάκη.
- Endeavour Greece (2016, 19 Ιουλίου). *Το ανθρώπινο δυναμικό είναι το #1 εξαγόμενο "προϊόν" της Ελλάδας*. Ανακτήθηκε 30 Μαΐου, 2019, από http://endeavor.org.gr/wp-content/uploads/2016/07/BRAIN-DRAIN_Infographic_960x2700_GR.jpg
- Ζησίμου, Σ. (2019, 10 Απριλίου). Brain Drain: Πώς θα ξεφύγουμε από το «ελληνικό παράδοξο». *EURO2day*. Ανακτήθηκε 30 Μαΐου, 2019, από <https://www.euro2day.gr/specials/interviews/article/1674676/brain-drain-pos-tha-xefygoyme-apo-to-ellhniko-para.html>
- Guardian: Το Brain Drain θα στοιχίσει στην Ελλάδα. (2016, 4 Ιουλίου). *Το Χρήμα*. Ανακτήθηκε 30 Μαΐου, 2019, από <http://www.toxrima.gr/guardian-to-brain-drain-tha-stoixisei-stin-ellada/>
- Θαλασσινός, Γ. (2013, 18 Νοεμβρίου). *Ο Στέλιος Ράμφος δίνει συνέντευξη στον Γιώργο Καραμπελιά (Άρδην τεύχος 18)*. Ανακτήθηκε 30 Μαΐου, 2019, από <https://steliosramfosgr.wordpress.com/2013/11/18/o-stelios-ramfos-dinei-synenteuxh-sto-2/>
- International Conference on Atomic Physics, (2019). *Έρευνα της ICAP για το Brain Drain*. Ανακτήθηκε 9 Ιουλίου, 2019, από <https://www.icap.gr/Default.aspx?id=11242&nt=146&lang=1>
- International Conference on Atomic Physics, (2018). *Έρευνα της ICAP για το Brain Drain*. Ανακτήθηκε 30 Μαΐου, 2019, από <https://www.icap.gr/Default.aspx?id=10810&nt=146&lang=1>
- Ifanti, A., Argyriou, A., Kalofonou, F. & Kalofonos, H. (2013). Financial crisis and austerity measures in Greece: their impact on health promotion policies and public health care. *Health Policy*, 113(1–2), 8–12.
- Καρακασίδης, Σ. (2016, 2 Ιουλίου). Το τρίτο μεταναστευτικό κύμα των Ελλήνων. *Η Καθημερινή*. Ανακτήθηκε 30 Μαΐου, 2019, από <http://www.kathimerini.gr/865921/article/epikairothta/ellada/to-tritometanasteytiko-kyma-twn-ellhnwn>.
- Καρράς, Π. (2015). *Το χρονικό μιας ακόμη λάθος ημέρας*. Αθήνα: εκδόσεις Οσελότος.
- Καστοριάδης, Κ. (1999). *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*. Αθήνα: Ύψιλον/Βιβλία.
- Καστοριάδης, Κ. (2000). *Η άνοδος της ασημαντότητας* (Κ.Κουρεμένος, μετ). Αθήνα: Ύψιλον/Βιβλία.
- Labrianidis, L. & Pratsinakis, D. (2014). *Outward migration from Greece during the crisis: Final report*. Ανακτήθηκε 30 Μαΐου, 2019, από https://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/research/hellenicObservatory/CMS%20pdf/Research/NBG_2014_-_Research_Call/Final-Report-Outward-migration-from-Greece-during-the-crisis-revised-on-1-6-2016.pdf
- Malkoutzis, N. (2011). *Young Greeks and the Crisis: The danger of Losing a Generation*. Ανακτήθηκε 30 Μαΐου, 2019, από <https://library.fes.de/pdf-files/id/ipa/o8465.pdf>
- Mosse, C. & Schnapp-Gourbeillon, A. (2015). *Επίτομη Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας* (2.000-31π.Χ.) (Λ. Στεφάνου, μετ.). Αθήνα: εκδόσεις Παπαδήμα.

- Organisation for Economic Cooperation and Development. (2014). Confidence in institutions, Society at a Glance, OECD Social Indicators. Ανακτήθηκε 30 Μαΐου, 2019, από https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/soc_glance-2014-sum-en.pdf?expires=1559581614&id=&accname=guest&checksum=38932FB3CF1BBE32108647C3D554A74E
- Ρηγόπουλος, Δ. (2018, 10 Σεπτεμβρίου). Brain drain 2018: Εσείς θα επιστρέψατε στην Ελλάδα;. *Η Καθημερινή*. Ανακτήθηκε 30 Μαΐου, 2019, από <http://www.kathimerini.gr/983480/gallery/periodiko-k/reportaz/brain-drain-2018-eseis-8a-epistrefate-sthn-ellada>
- Ρόντος, Κ. (2019). *Ευρωπαϊκή Οικονομία και Διεθνές Οικονομικό Περιβάλλον*. Πανεπιστημιακές παραδόσεις, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών στις Ευρωπαϊκές Κοινωνίες και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση, Τμήμα Κοινωνιολογίας. Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Τράπεζα της Ελλάδας. (2016). *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2015*. Ανακτήθηκε 30 Μαΐου, 2019, από <http://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/ekthdkth2015.pdf>
- Τράπεζα της Ελλάδας. (2018). *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2017*. Ανακτήθηκε 30 Μαΐου, 2019, από <http://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/ekthdkth2017.pdf>
- Young, J. (2019, April 17). Brain Drain. *Investopedia*. Ανακτήθηκε 30 Μαΐου, 2019, από https://www.investopedia.com/terms/b/brain_drain.asp#ixzz4uklOQ2PS

Η λειτουργία της «Εθνικής Σύνταξης» στη συνταξιοδοτική προστασία

Βαγγέλης Κουμαριανός

Μεταδιδακτορικός ερευνητής Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου
ekoumarios@yahoo.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το παρόν άρθρο εξετάζει τις μεταρρυθμίσεις στην συνταξιοδοτική προστασία του ελληνικού συστήματος κοινωνικής ασφάλισης και ειδικότερα τα ελάχιστα επίπεδα σύνταξης την περίοδο 2010-2019. Η αντικατάσταση των κατώτατων ορίων σύνταξης με την εθνική σύνταξη επιχειρεί να διαφυλάξει τον αναδιανεμητικό και κοινωνικό χαρακτήρα των συντάξεων, διακρίνοντας μεταξύ των λειτουργιών ασφάλισης και των λειτουργιών αλληλεγγύης. Η λειτουργία των κατώτατων ορίων συνταξιοδότησης επικρίνεται από τη δεκαετία του 1990 ότι αποδυναμώνει το κίνητρο σε ασφάλιση των εργαζομένων. Στην πράξη, η μεταρρύθμιση του 2010-2016 εξαρτά την εθνική σύνταξη από κοινωνικοασφαλιστικά και προνοιακά κριτήρια θυσιάζοντας στη διαφοροποίηση μεταξύ διακριτών μηχανισμών κοινωνικής προστασίας. Προκύπτει έμπρακτα μια σύγχυση ρόλων και λειτουργιών μεταξύ ενός κομματιού κοινωνικοασφαλιστικής προστασίας του κινδύνου γήρατος και της προνοιακής προστασίας. Η προσέγγιση αυτή διαμορφώνει ένα τμήμα της κύριας σύνταξης κατ'είκόνα του 1^{ου} πυλώνα συνταξιοδοτικής προστασίας της Παγκόσμιας Τράπεζας. Στο πλαίσιο της συνολικής δημοσιονομικής προσαρμογής σε συνθήκες οξείας κρίσης, η εισαγωγή της «εθνικής σύνταξης», έχει πολλαπλές συνέπειες στην αναδιανεμητική λειτουργία των συντάξεων, στο θεσμικό περιορισμό της λειτουργίας της αλληλεγγύης. Τέλος, παρότι η κατάργηση των κατώτατων ορίων βασίζεται στην κριτική του «ηθικού κινδύνου» της καταστρατήγησης των υποχρεώσεων ασφάλισης και εισφοράς, παραδόξως λόγω του αποκλεισμού των αλλοδαπών εργαζομένων η παραβατικότητα ενισχύεται λόγω της αδυναμίας διασφάλισης μιας αξιοπρεπούς σύνταξης.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Εθνική Σύνταξη, αλληλεγγύη, ελάχιστο επίπεδο σύνταξης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το ελληνικό δημόσιο συνταξιοδοτικό σύστημα στην περίοδο της κρίσης γνώρισε θεμελιώδεις αλλαγές στα χαρακτηριστικά του (Κουμαριανός, 2018), συγκλίνοντας με την κατεύθυνση των μεταρρυθμίσεων εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Hinrichs, Jessoula, 2012). Τα δομικά χαρακτηριστικά του συστήματος αυτού θεσπίστηκαν μέσα από συνεχείς μεταρρυθμίσεις της περιόδου 2010-2018 και οδηγούν σε έναν ριζικό επαναπροσδιορισμό προτεραιοτήτων για τη συνταξιοδοτική προστασία στην Ελλάδα.

Η μεταρρύθμιση του συνταξιοδοτικού συστήματος στην Ελλάδα ήταν ένα αναπόσπαστο κομμάτι μιας ευρύτερης πολιτικής «εσωτερικής υποτίμησης» που έθιξε τις εργασιακές σχέσεις μέσω

της απορρύθμισης, της ευελιξίας και της μείωσης μισθών δημόσιου και ιδιωτικού τομέα (Κουζής, 2016, Sakellariopoulos, 2019). Οι συσσωρευμένες περικοπές από το 2010 οδήγησαν σε μέση μείωση των παροχών 20-25% σε χαμηλοσυνταξιούχους και μέχρι 50% σε υψηλοσυνταξιούχους (Νεκτάριος, κ.ά., 2018).

Στο πλαίσιο αυτό θεσπίζεται ένας νέος μηχανισμός ελάχιστης προστασίας, σε αντικατάσταση των κατώτατων ορίων σύνταξης, ακολουθώντας μια πρωτότυπη διαδρομή ρήξης με τη λογική και την πρακτική του μέχρι πρόσφατα θεσμικού πλαισίου. Στο παρόν άρθρο, επιχειρούμε να μελετήσουμε την αλλαγή του τρόπου καταπολέμησης της φτώχειας των συνταξιούχων στην Ελλάδα και να αναδείξουμε την επίδραση της μεταρρύθμισης αυτής στο πως αντιλαμβανόμαστε την ελάχιστη συνταξιοδοτική προστασία σήμερα.

ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΟΙ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ ΕΓΓΥΗΣΗΣ ΕΛΑΧΙΣΤΟΥ ΕΠΙΠΕΔΟΥ ΣΥΝΤΑΞΗΣ ΣΤΗΝ ΕΕ

Στη διεθνή βιβλιογραφία, το μοντέλο των τριών ή περισσότερων πυλώνων επιχειρεί να περιγράψει το σύνολο των πεδίων και λειτουργιών της συνταξιοδοτικής προστασίας. Το μοντέλο αυτό γίνεται γνωστό από έκθεση της Παγκόσμια Τράπεζας (1994) και συνδυάζει έναν πρώτο πυλώνα βασικής κρατικής σύνταξης αναδιανεμητικού χαρακτήρα και τον δεύτερο και τρίτο πυλώνα κεφαλαιοποιητικής σύνταξης σε επαγγελματικό ή ατομικό επίπεδο. Ως κριτήρια διάκρισης και κατηγοριοποίησης των πυλώνων συνταξιοδοτικής προστασίας μπορούν να αξιοποιηθούν συνδυαστικά τα εξής:

- καταπολέμηση φτώχειας ή αναπλήρωση εισοδήματος
- δημόσιος ή ιδιωτικός χαρακτήρας
- υποχρεωτικότητα ή προαιρετικότητα στην υπαγωγή
- λειτουργία με τις αρχές της κεφαλαιοποίησης ή της αναδιανομής
- κάλυψη του γενικού πληθυσμού ή μόνο σε κλαδικό ή επιχειρησιακό επίπεδο
- ρύθμιση με νόμο ή με συλλογική σύμβαση εργασίας

Ο λεγόμενος πρώτος πυλώνας, στο μοντέλο των τριών πυλώνων, κατά κανόνα υποχρεωτικού και δημόσιου χαρακτήρα, απευθύνεται στον γενικό πληθυσμό των ηλικιωμένων και αναλαμβάνει ως λειτουργία την καταπολέμηση της φτώχειας.

Οι βασικές και ελάχιστες/κατώτατες συντάξεις μαζί με τις αντίστοιχες παροχές κοινωνικής πρόνοιας ορίζονται ως το πρώτο επίπεδο προστασίας για τους ηλικιωμένους. Μόνο 5 χώρες δεν έχουν βασική ή κατώτατη σύνταξη στο συνταξιοδοτικό σύστημα. Στις άλλες 30 χώρες υπάρχουν, εκ των οποίων σε 18 χώρες βασίζονται στην κατοικία. Στον Καναδά, τη Δανία και την Ισλανδία η προστασία είναι ένα μείγμα βασικών παροχών και παροχών με έλεγχο πόρων. Το Λουξεμβούργο και η Τσεχία έχουν και βασική και κατώτατη σύνταξη (OECD, 2017).

Η Yvonne Sin αναφέρει ότι από τη δεκαετία του 2000 αναδεικνύεται το ζήτημα της εγγύησης ενός ελάχιστου επιπέδου σύνταξης, επειδή υπάρχει η τάση μείωσης της ευθύνης/εγγύησης του κράτους στις συντάξεις μέσω της μετατροπής πλήρους ή μερικής μετατροπής των συνταξιοδοτικών προγραμμάτων αναδιανεμητικού χαρακτήρα καθορισμένων παροχών σε προγράμματα καθορισμένων εισφορών συνοδευόμενα από ατομικούς λογαριασμούς (Sin, 2002).

Με βάση κριτήρια διαφοροποίησης ανάλογα με τον πληθυσμό στόχο και τις προϋποθέσεις θεμελίωσης του δικαιώματος μπορεί κανείς να διακρίνει 4 τρόπους εγγύησης ενός κατώτατου εισοδήματος για τους ηλικιωμένους (Goedemé & Van Lancker, 2009· Goedemé, 2013· Pearson & Whitehouse, 2009).

1. μια κατώτατη σύνταξη σε ένα συνταξιοδοτικό πρόγραμμα ανταποδοτικού χαρακτήρα για άτομα που πληρούν τις ασφαλιστικές και ηλικιακές προϋποθέσεις, χωρίς έλεγχο εισοδημάτων.
2. ένα συμπλήρωμα σύνταξης για άτομα με χαμηλή σύνταξη, όπου λαμβάνονται υπόψη και η συνταξιοδότηση και το χαμηλό εισόδημα.
3. ένα κατώτατο εγγυημένο εισόδημα το οποίο οι ηλικιωμένοι δικαιούνται με τη συμπλήρωση της καθορισμένης ηλικίας.
4. Στις χώρες που δεν υπάρχει κάποιο κατώτατο εισόδημα για ηλικιωμένους, υπάρχει προστασία από γενικό πρόγραμμα (όχι μόνο για ηλικιωμένους) κοινωνικής πρόνοιας.

Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΩΝ ΚΑΤΩΤΑΤΩΝ ΟΡΙΩΝ ΣΥΝΤΑΞΗΣ ΚΑΙ Ο ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΓΙΑ ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΜΟΡΦΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Παραδοσιακά, το ελληνικό σύστημα κοινωνικής ασφάλισης προέβλεπε την εφαρμογή της τεχνικής των κατώτατων ορίων συντάξεων, η οποία αποτελούσε χαρακτηριστικό παράδειγμα υιοθέτησης «σύνθετων μηχανισμών» προστασίας για την κάλυψη ατόμων που δεν θεμελιώνουν δικαιώματα σε επαρκείς παροχές από το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης. Στην ιστορική του εξέλιξη, όπως διαμορφώθηκε ιδίως κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980, ο θεσμός των κατώτατων ορίων λειτούργησε ως δικλείδα ασφαλείας για τα άτομα που δεν συμπληρώνουν τις προϋποθέσεις (ημέρες ασφάλισης και αντίστοιχες εισφορές) για λήψη επαρκούς σύνταξης ανταποδοτικού τύπου. Αμβλύνονταν έτσι οι ανισότητες και θωρακίζονταν η κοινωνική προστασία στη χώρα μας προς όφελος των εργαζομένων εκείνων που δεν θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν με τις εισφορές τους τη χορήγηση μιας αξιοπρεπούς παροχής από τους ασφαλιστικούς φορείς (ΓΓΚΑ). Η ρύθμιση των κατώτατων ορίων επεδίωκε ως μηχανισμός κοινωνικής αλληλεγγύης την κάλυψη των ασφαλισμένων εκείνων που:

- έχουν ενταχθεί στην αγορά εργασίας για συγκεκριμένο διάστημα που τυποποιείται από κοινωνικοασφαλιστική άποψη μέσω της καταβολής ασφαλιστικών εισφορών
- η υπαγωγή τους σε κάποιο ασφαλιστικό καθεστώς εμφανίζει κενά που δεν επιτρέπουν τη λήψη επαρκών παροχών με την εμφάνιση του κινδύνου του γήρατος (σε περίπτωση συνταξιοδότησης λόγω γήρατος).

Ο θεσμός των κατώτατων ορίων αναφέρεται επομένως στη διευρυνόμενη κατηγορία των επισφαλώς εργαζόμενων. Ο Βακαλόπουλος με αφορμή τη μεταρρύθμιση των κατώτατων ορίων σύνταξης με τον Ν.2084/1992, αναγνωρίζει ότι η χρηματοδότηση του «μη ανταποδοτικού» μέρους της κατώτατης σύνταξης πρέπει να χρηματοδοτείται από το κράτος (Βακαλόπουλος, 1992).

Το ζήτημα της ενδεδειγμένης λύσης για την καταπολέμηση της φτώχειας των ηλικιωμένων συνδέεται άμεσα με τη συνολική αρχιτεκτονική της συνταξιοδοτικής προστασίας (Στεργίου, 2010·

Μανασσής, 1991). Ο Μανασσής από το 1991 προκρίνει τρία επίπεδα συνταξιοδοτικής προστασίας:

- Ασφάλιση ενιαίας σύνταξης: μη ανταποδοτικού χαρακτήρα που καλύπτει το σύνολο του πληθυσμού με κριτήριο τη διαμονή για ορισμένη περίοδο στη χώρα και χορήγησης σύνταξης με ενιαίο ύψος. Γι' αυτό χρηματοδοτείται από τον κρατικό προϋπολογισμό.
- Ασφάλιση αναλογικής σύνταξης: με ανταποδοτικό διανεμητικό χαρακτήρα που καλύπτει μισθωτούς και ελεύθερους επαγγελματίες και υποκαθιστά την μέχρι τώρα κύρια και επικουρική σύνταξη.
- Συμπληρωματική ασφάλιση συντάξεων: με ανταποδοτικό κεφαλαιοποιητικό χαρακτήρα.
- Στην εκτενή και εμπειριστατωμένη έκθεσή του, ο Νίκος Μανασσής επικρίνει τον θεσμό των κατώτατων ορίων επειδή:
- Είναι καθαρός θεσμός μη ανταποδοτικής κοινωνικής ασφάλισης που συγγέεται με την ασφαλιστική λογική.
- Κλονίζεται ο κοινωνικοασφαλιστικός αναλογισμός από κυβερνητικές παρεμβάσεις που έπρεπε να καλύπτουν το κόστος των μη ανταποδοτικών κοινωνικών πολιτικών.

Ο Μανασσής λαμβάνοντας υπόψη τη διάκριση μεταξύ ασφάλισης «μη ανταποδοτικού χαρακτήρα» επιφυλάσσει την ενιαία σύνταξη στο κράτος (εθνική αλληλεγγύη) και τη δεύτερη στους κοινωνικούς εταίρους (επαγγελματική αλληλεγγύη). Τα χαρακτηριστικά της πρώτης είναι:

- στοχεύει στην καταπολέμηση της φτώχειας
- αφορά το σύνολο του ηλικιωμένου πληθυσμού
- δεν είναι ανταποδοτική και
- χρηματοδοτείται από το κράτος

Η Ενιαία Σύνταξη έπρεπε κατά τον Μανασσή να:

- Χορηγείται σε όλους στο ίδιο ύψος.
- Υπάγονται Έλληνες και ομογενείς που έχουν διαμείνει στην Ελλάδα τουλάχιστον 15 χρόνια από τα οποία τα 5 πριν την έλευση του κινδύνου. Συνεπώς, η σύνταξη θα χορηγείται με βάση την ελληνική ιθαγένεια και τη διαμονή στην Ελλάδα για ορισμένο χρονικό διάστημα πριν την έλευση του κινδύνου.
- Έχει το όριο ηλικίας στο 65ο έτος για άνδρες και στο 62ο έτος για γυναίκες

Επομένως, η ενιαία σύνταξη θα όφειλε να παρέχεται ως καθολική κοινωνική παροχή – χωρίς κοινωνικοασφαλιστικά και οικονομικά κριτήρια – σε όλους τους ηλικιωμένους πολίτες.

Τον Οκτώβρη του 1997, δημοσιεύεται η Έκθεση Σπράου (1997) ως συνεισφορά στον κοινωνικό διάλογο για την ανάγκη μεταρρύθμισης της κοινωνικής ασφάλισης στη χώρα. Αναφέρεται στο πλαίσιο της Έκθεσης ότι «η άποψη, που ακούγεται συχνά, ότι πρέπει να υπάρχει πλήρης διαχωρισμός της κοινωνικής αλληλεγγύης και της πρόνοιας και άρα το σύστημα ασφάλισης, πρέπει να είναι πλήρως ανταποδοτικό είναι λανθασμένη. Εξίσου λανθασμένη είναι και η άποψη που ακολουθεί από την σκέψη αυτή, ότι οποιαδήποτε δαπάνη που δεν δικαιολογείται ως αυστηρή ανταπόδοση πρέπει να χρηματοδοτείται από τον Κρατικό Προϋπολογισμό» (Έκθεση Σπράου σ. 89).

Στην ίδια Έκθεση γίνεται κριτική στον θεσμό των κατώτατων ορίων στο βαθμό που η ύπαρξη ενός ευνοϊκού όρου όπως η κατώτατη σύνταξη δημιουργεί κίνητρα προς καταστρατήγησή του (moral hazard). Έτσι, αν μπορεί να αποκτηθούν τα ίδια ευεργετήματα με 15 χρόνια εισφορές είτε με 23 χρόνια εισφορές, είναι επόμενο να υπάρχει η τάση αποφυγής πληρωμής εισφορών. Η Έκθεση Σπράου αντί της επέκτασης του καταργημένου πια θεσμού του προνοιακού ΕΚΑΣ αντιπροτείνει μία καθολική συνταξιοδοτική παροχή σε όλους τους Έλληνες και μόνιμους κατοίκους με τη συμπλήρωση ηλικίας 65 ετών.

Αντίστοιχο προβληματισμό εκφράζει και ο Μάνος Μαρσαγγάνης, σκιαγραφώντας δύο εναλλακτικές εθνικής σύνταξης, μία «οικουμενική» και μία «επιλεκτική» εκδοχή (Μαρσαγγάνης, 1998). Η οικουμενική εκδοχή θα παρέχεται σε κάθε ηλικιωμένο (άνω των 65 ετών) με κριτήριο την ιθαγένεια ή την διαμονή στη χώρα τα τελευταία 10 έτη. Η επιλεκτική εκδοχή δεν έχει καθολικό χαρακτήρα αλλά πληθυσμό στόχο με εφαρμογή κριτηρίων. Ο Μαρσαγγάνης τάσσεται υπέρ της οικουμενικής εκδοχής.

Οι προτάσεις Μανασσή, Σπράου και έπειτα Μαρσαγγάνη ως γενικό περίγραμμα επαναλαμβάνονται σε σειρά προτάσεων μέχρι την υλοποίηση της μεταρρύθμισης του 2010.

Στο πλαίσιο της Επιτροπής του Εργασίας του 2010 και υπό καθεστώς οξείας δημοσιονομικής κρίσης, προτάθηκε ο διαχωρισμός του κοινωνικού από το αναλογικό (Στεργίου, 2010α).

Η Επιτροπή του 2010 θεωρεί ότι η άμεση φορολογία χρηματοδοτεί μόνο την εθνική αλληλεγγύη και λογικά προτείνει την παροχή του τμήματος εθνικής αλληλεγγύης με έλεγχο οικονομικών πόρων, προσδίδοντας στο τμήμα αυτό της σύνταξης προνοιακό χαρακτήρα.

Τελικά, με τους νόμους 3863/2010 και 3865/2010 για την κοινωνική ασφάλιση ιδιωτικού και δημόσιου τομέα αντίστοιχα υλοποιείται το πρώτο προπαρασκευαστικό στάδιο για την αλλαγή της αρχιτεκτονικής της νέας κοινής σύνταξης. Προκρίνεται η επιλογή του διαχωρισμού των ρόλων-λειτουργιών σε διακριτά τμήματα της κύριας σύνταξης, τη βασική και την αναλογική.

Με την μεταρρύθμιση του 2010 καθιερώνεται από 1.1.2015 η βασική σύνταξη, το μηνιαίο ύψος της οποίας ορίζεται σε 360,00 € για το έτος 2010, τη χορηγούν οι ασφαλιστικοί οργανισμοί κύριας ασφάλισης ή το Δημόσιο και αναπροσαρμόζεται ετησίως. Και για τις δύο κατηγορίες συνταξιούχων προβλέπεται μείωση της βασικής σύνταξης σε περίπτωση θεμελίωσης ιδίου συνταξιοδοτικού δικαιώματος σε μειωμένη σύνταξη γήρατος, σε μειωμένη σύνταξη αναπηρίας, καθώς και στην περίπτωση χορήγησης σύνταξης λόγω θανάτου. Το ποσοστό της μείωσης της βασικής σύνταξης, προκειμένου για τους ασφαλισμένους που λαμβάνουν μειωμένη σύνταξη γήρατος, ανέρχεται σε 1/200 για κάθε μήνα που υπολείπεται από τη συμπλήρωση του ορίου ηλικίας πλήρους συνταξιοδότησης» (άρ. 2 Ν.3863/2010).

Η Παπαρρηγοπούλου εντοπίζει στα παράδοξα της μεταρρύθμισης τη λειτουργία της βασικής σύνταξης όπως υιοθετήθηκε (Παπαρρηγοπούλου, 2010). Ισχυρίζεται ορθά ότι η βασική σύνταξη, αν γίνει αντιληπτή ως προνοιακή παροχή, θα πρέπει να συνδεθεί με εισοδηματικά κριτήρια, ενώ αν δεχθούμε ότι η βασική σύνταξη είναι παροχή κοινωνικής ασφάλισης, τότε θα έπρεπε να διαβαθμίζεται σε σχέση με την ανταποδοτική σύνταξη, ειδάλλως μειώνει ανεπίτρεπτα την ανταπόδοση και εξισώνονται ανόμοιες κατηγορίες ασφαλισμένων.

Το δεύτερο στάδιο υλοποίησης της νέας αρχιτεκτονικής των συντάξεων στην Ελλάδα συντελεί-

ται με τη μεταρρύθμιση του Ν. 4387/2016. Το Πόρισμα της Επιτροπής του Υπουργείου Εργασίας του 2015(ΥΑ 37564/Δ9.10327/21.8.2015) ορίζει ως 1 από τους 5 κεντρικούς στόχους την «καταπολέμηση της φτώχειας των ηλικιωμένων», δίνοντας ιδιαίτερη προτεραιότητα αφού «αν δεν μπορούν να ικανοποιηθούν, λόγω περιορισμένων πόρων, όλοι οι στόχοι του συστήματος, η προστασία των χαμηλών συντάξεων πρέπει να αναχθεί σε πρώτη προτεραιότητα».

Σύμφωνα με την Επιτροπή του 2015, η εθνική σύνταξη πρέπει να καθοριστεί σε τέτοιο επίπεδο, ώστε να προστατεύει όσους δεν έχουν έναν συνεχή και πλήρη ασφαλιστικό βίο (ατυπικές μορφές απασχόλησης, διαστήματα ανεργίας). Αφορά επομένως τη διευρυνόμενη κατηγορία των επισφαλώς εργαζόμενων (outsiders) όπως και τα παλαιότερα κατώτατα όρια συντάξεων. Ειδικότερα, η εθνική σύνταξη οφείλει να υπηρετεί τον στόχο του αξιοπρεπούς επιπέδου διαβίωσης.

Η πρόταση της Επιτροπής του 2015 είχε αρχικά διαφορετική πρόταση για την εθνική σύνταξη, με τρόπο ώστε να προσεγγίζει την προνοιακή λογική: «η εθνική/κοινωνική σύνταξη θα πρέπει να μειώνεται προοδευτικά, όχι μόνο όταν αυξάνει η αναλογική σύνταξη, αλλά και όταν αυξάνει το ατομικό και οικογενειακό εισόδημα του δικαιούχου. Αντίθετα, με την αποδοχή μιας «οικουμενικής» εκδοχής (χωρίς εισοδηματικά κριτήρια), το μόνο που θα πετυχαίναμε, θα ήταν να συμπίεσουμε το ύψος της εθνικής σύνταξης σε χαμηλά επίπεδα λόγω του υψηλού κόστους της» (Πόρισμα, 2015).

Η ΝΕΑ ΕΘΝΙΚΗ ΣΥΝΤΑΞΗ: ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗΣ

Με τη μεταρρύθμιση του 2010, προβλεπόταν ότι η πλήρης βασική σύνταξη θα ανέρχεται στα 360 ευρώ και επιπλέον αναλογικό ποσό σύνταξης, ανάλογα με τα έτη ασφάλισης. Αυτή η δομική αλλαγή τελικά εφαρμόστηκε επικαιροποιημένη από τον Ν. 4387/2016.

Η Εθνική Σύνταξη δεν χρηματοδοτείται από ασφαλιστικές εισφορές, αλλά απευθείας από τον Κρατικό Προϋπολογισμό. Η Εθνική Σύνταξη καταβάλλεται από τον Ε.Φ.Κ.Α. σε όλους, όσοι θεμελιώνουν δικαίωμα σύνταξης και καταβάλλεται στους δικαιούχους εφόσον διαμένουν μόνιμα και νόμιμα στην Ελλάδα για τουλάχιστον 15 έτη, μεταξύ του 15ου έτους ηλικίας και του έτους κατά το οποίο συμπληρώνουν το προβλεπόμενο όριο ηλικίας καταβολής της σύνταξης. Το ποσό της μειώνεται για τους συνταξιούχους λόγω γήρατος κατά 1/40 για κάθε χρόνο που υπολείπεται των 40 ετών διαμονής στην Ελλάδα, μεταξύ του 15ου έτους της ηλικίας και του έτους κατά το οποίο συμπληρώνουν το προβλεπόμενο όριο ηλικίας καταβολής της σύνταξης.

Το ποσό της εθνικής σύνταξης μειώνεται αναλογικά στις περιπτώσεις καταβολής μειωμένης σύνταξης εξ ιδίου δικαιώματος, σύμφωνα με τις οικείες διατάξεις. Η κατά τα ανωτέρω μείωση της εθνικής σύνταξης, προκειμένου για τους ασφαλισμένους που λαμβάνουν μειωμένη σύνταξη εξ ιδίου δικαιώματος, ανέρχεται σε 1/200 για κάθε μήνα που υπολείπεται για τη συμπλήρωση του ορίου ηλικίας πλήρους συνταξιοδότησης (Αρ. 7 παρ. 3 του Ν.4387/2016).

Σε περίπτωση σώρευσης συντάξεων χορηγείται μία εθνική σύνταξη. Στην περίπτωση συνταξιούχου ή δικαιούχου μιας πλήρους και μιας μειωμένης κύριας σύνταξης, το ποσό της χορηγούμενης εθνικής σύνταξης είναι πλήρες. Σε περίπτωση συνταξιούχου ή δικαιούχου δύο μειωμένων κύριων συντάξεων, καταβάλλεται το ποσοστό της εθνικής σύνταξης που αντιστοιχεί σε καθεμία από αυτές, εφόσον το άθροισμά τους είναι μικρότερο ή ίσο με το πλήρες ποσό της εθνικής σύνταξης.

Για την πρώτη εφαρμογή του νόμου αυτού η εθνική σύνταξη ορίζεται σε 384 ευρώ μηνιαίως

και καταβάλλεται ακέραια εφόσον έχουν συμπληρωθεί τουλάχιστον 20 έτη ασφάλισης. Το ποσό της εθνικής σύνταξης μειώνεται κατά 2% για κάθε έτος ασφάλισης που υπολείπεται των 20 ετών, εφόσον έχουν συμπληρωθεί τουλάχιστον 15 έτη ασφάλισης.

Ενώ το κριτήριο της ασφάλισης είναι συγκεκριμένο, το κριτήριο της μόνιμης και νόμιμης διαμονής αποδεικνύεται ρευστό. Η εγκύκλιος 10/2018 του ΕΦΚΑ διευκρινίζει ζητήματα εξακρίβωσης της μόνιμης και νόμιμης διαμονής στη χώρα αναφέροντας ενδεικτικά και όχι δεσμευτικά δέκα διαφορετικά έγγραφα που συνεκτιμά ελεύθερα ο ΕΦΚΑ ανά περίπτωση.

Προσδιορισμός της διάρκειας μόνιμης διαμονής στην Ελλάδα για την εφαρμογή των διατάξεων της παρ. 2 του άρθρου 7 του Ν.4387/2016. Ένα ή περισσότερα δικαιολογητικά, που ενδεικτικά αναφέρονται στο έγγραφο του ΥΠΕΚΑΑ, συνεκτιμώνται με τα υπόλοιπα στοιχεία του συνταξιοδοτικού φακέλου προκειμένου να προσδιοριστεί η διάρκεια της μόνιμης διαμονής στη χώρα μας.

Είναι καταρχήν προβληματική η σωρευτική παράθεση δικαιολογητικών που δεν ιεραρχούνται ρητά ούτε ορίζεται κάποια αντικειμενική αξιολόγησή τους. Η υπηρεσία απονομής συντάξεων του ΕΦΚΑ αντιμετωπίζει μια καινούρια δυσκολία. Καλείται να σταθμίσει με αμφιλεγόμενο τρόπο κατά περίπτωση το ζήτημα της νόμιμης και μόνιμης διαμονής, τη στιγμή που η βεβαίωση του χρόνου του χρόνου ασφάλισης και των συντάξιμων αποδοχών προκύπτει δεσμευτικά χωρίς να εμφιλοχωρεί κάποιο περιθώριο κρίσης.

Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΑΝΤΑΠΟΔΟΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΛΛΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΕΓΓΥΗΣΗΣ ΕΛΑΧΙΣΤΟΥ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ

Στις προηγούμενες ενότητες είδαμε τους λόγους για τους οποίους επικρίθηκε ο μηχανισμός των κατώτατων ορίων σύνταξης και τη λογική στην οποία θα θεμελιωθεί η εθνική σύνταξη. Πρώτον, το καθεστώς των κατώτατων ορίων βασιζόταν στον ηθικό κίνδυνο (moral hazard) που δημιουργούσε το αντικίνητρο ασφάλισης. Δεύτερον η λογική της ενιαίας μη ανταποδοτικής σύνταξης είχε συνδυαστεί με χαρακτηριστικά είτε προνοιακά (πραγματικά φτωχούς ηλικιωμένους) είτε καθολικής παροχής (χωρίς κριτήριο προηγούμενης ασφάλισης και οικονομικών πόρων). Είδαμε επίσης ότι η εθνική αλληλεγγύη στην οποία βασίζεται ρητά η εθνική σύνταξη έχει γενικά χαρακτηριστικά:

- καταπολέμησης της φτώχειας
- χρηματοδότησης από την εθνική φορολογία
- διεύρυνση του κύκλου υπόχρεων και δικαιούχων αλληλεγγύης.

Στην περίπτωση της εθνικής σύνταξης του Ν.4387/2016, η χρηματοδότηση γίνεται από την κρατική φορολογία, δηλαδή όχι από τις εισφορές και στόχος είναι η καταπολέμηση της φτώχειας δηλαδή η μη ανταποδοτική αλληλεγγύη. Ζήτημα προκύπτει από το γεγονός ότι στη διεύρυνση του κύκλου υπόχρεων και δικαιούχων αλληλεγγύης, όπως αυτή υλοποιείται με τον Ν. 4387/2016 για την εθνική σύνταξη, έχουμε διεύρυνση των υπόχρεων αλλά όχι των δικαιούχων. Οι υπόχρεοι αλληλεγγύης είναι όλοι οι φορολογούμενοι της εθνικής οικονομίας αλλά οι δικαιούχοι είναι οι εργαζόμενοι που έχουν θεμελιώσει συνταξιοδοτικό δικαίωμα. Αυτό συμβαίνει επειδή για τη θεμελίωση και το ύψος της εθνικής σύνταξης ορίζεται και το κοινωνικοασφαλιστικό κριτήριο του απαιτούμενου χρόνου ασφάλισης.

Προβληματική καθίσταται η εισαγωγή του κριτηρίου του χρόνου ασφάλισης στον βαθμό που συνδυάζεται με το κριτήριο της προηγούμενης διαμονής, κριτήριο που συναντάται σε παροχές καθολικού ή προνοιακού χαρακτήρα.

Αναφορικά με την κριτική που γινόταν στα κατώτατα όρια λόγω της ύπαρξης ηθικού κινδύνου – χωρίς να εξετάζουμε αν η ένσταση αυτή έχει κάποια βασιμότητα – αυτή ήδη από τον Ν.2084/1993 περιορίζεται στις πλήρεις συντάξεις γήρατος, μιας και οι πρόωρες συντάξεις είχαν κατ’ αναλογία μειωμένο κατώτατο όριο σύνταξης. Το επιχείρημα του αντικινήτρου ασφάλισης δεν μπορεί να εφαρμοστεί στις συντάξεις λόγω θανάτου και στις συντάξεις λόγω αναπηρίας γιατί αφενός στις πρώτες δεν υπάρχει προϋπόθεση ασφάλισης του επιζώντος συζύγου αφετέρου στις δεύτερες είναι αδιευκρίνιστο με ποιο τρόπο θα μπορούσε να επηρεάσει το αντικίνητρο ασφάλισης στην επέλευση απλής, συνήθους ή απόλυτης αναπηρίας. Εάν υιοθετήσουμε την ένσταση του ηθικού κινδύνου, το πρόσθετο κριτήριο μόνιμης και νόμιμης διαμονής που εισάγεται με την εθνική σύνταξη δημιουργεί πολύ έντονο αντικίνητρο ασφάλισης στη συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού αλλοδαπών εργαζομένων στη χώρα.

Αναφορικά με τη βασική μορφή προνοιακής στήριξης ηλικιωμένων, από το 1982 με τον Ν. 1296/1982 δημιουργήθηκε «Ειδικός Λογαριασμός Συνταξιοδότησης Ανασφάλιστων Υπερήλικων» στον ΟΓΑ, από τον οποίο χορηγούνταν σύνταξη και υγειονομική περίθαλψη σε Έλληνες υπηκόους και ομογενείς που είχαν συμπληρώσει αρχικά το 70ο έτος της ηλικίας τους, στη συνέχεια το 68ο και μετέπειτα το 65ο, έμεναν μόνιμα στην Ελλάδα και πληρούσαν εισοδηματικές και άλλες συγκεκριμένες προϋποθέσεις (Άρ. 1 παρ. 2 Ν.1296/1982). Το 2012, ο νόμος 4093 μετέβαλλε το καθεστώς αλλάζοντας τις προϋποθέσεις χορήγησης της σύνταξης και όρισε ως απαραίτητα κριτήρια την ηλικία των 67, την επί 20ετίας μόνιμη και νόμιμη διαμονή στην Ελλάδα, όπως και τη μη λήψη κάθε σύνταξης ανεξαρτήτως ποσού από την Ελλάδα ή το εξωτερικό (Τελευταίο εδάφιο του Πρώτου Άρθρου παρ. ΙΑ, υποπαράγραφος ΙΑ.6. παρ. 5 του Ν.4093/2012).

Ο Ν.4387/2016 ρύθμισε εκ νέου το καθεστώς της εν λόγω παροχής. Το Επίδομα Κοινωνικής Αλληλεγγύης Ανασφάλιστων Υπερηλικών αναλαμβάνει πια ο ΟΠΕΚΑ (Άρ. 93 του Ν. 4387/2016, ΚΥΑ Φ10034/2437/655). Ο νομοθέτης προβλέπει πλήρες ποσό επιδόματος 360€ σε όσους έχουν 35ετή μόνιμη και νόμιμη διαμονή στην Ελλάδα. Ειδικότερα, το επίδομα δίνεται στους ανασφάλιστους υπερήλικες και σε αυτούς που δεν πληρούν τις προϋποθέσεις συνταξιοδότησης, εφόσον όμως πληρούν τις εξής προϋποθέσεις:

- Έχουν συμπληρώσει το 67ο έτος της ηλικίας τους.
- Δεν λαμβάνουν ή δεν δικαιούνται να λάβουν σύνταξη από το εξωτερικό ή οποιαδήποτε ασφαλιστική ή προνοιακή παροχή από την Ελλάδα, μεγαλύτερη από 360€. Αν η σύνταξη αυτή ή παροχή από δημόσιο φορέα που λαμβάνουν είναι μικρότερη από το επίδομα των 360€, δικαιούνται το ποσό της διαφοράς που προκύπτει.
- Διαμένουν μόνιμα και νόμιμα στην Ελλάδα 15 συνεχόμενα έτη πριν από την υποβολή της αίτησης για τη λήψη του επιδόματος και εξακολουθούν να διαμένουν στην Ελλάδα και μετά τη λήψη της παροχής.
- Το ποσό του επιδόματος καταβάλλεται πλήρες (ή μειωμένο λόγω σύνταξης εξωτερικού ή προνοιακής παροχής εντός Ελλάδας) για όσους πληρούν αθροιστικά τα κριτήρια και έχουν

συμπληρώσει στη χώρα τουλάχιστον 35 πλήρη έτη διαμονής. Το ποσό μειώνεται κατά 1/35 για κάθε ένα έτος που υπολείπεται των 35 ετών διαμονής στη χώρα.

- Το συνολικό ετήσιο ατομικό φορολογητέο εισόδημά τους δεν υπερβαίνει το ποσό των 4.320€ ή το συνολικό ετήσιο οικογενειακό φορολογητέο εισόδημα δεν υπερβαίνει το ποσό των 8.640€.

Η προνοιακή λογική επιδομάτων για την καταπολέμηση της φτώχειας των συνταξιούχων έχει στόχο παρόμοιο με τον ρόλο της εθνικής σύνταξης στο βαθμό που η τελευταία καλείται να διασφαλίσει την επάρκεια της συνταξιοδοτικής παροχής για εργαζόμενους που θεμελιώνουν συνταξιοδοτικό δικαίωμα κοινωνικοασφαλιστικού χαρακτήρα αλλά η προβλεπόμενη ανταποδοτική σύνταξη θα τους παρείχε ένα εισόδημα σαφώς κάτω του ορίου της φτώχειας. Ομοιότητα επίσης εντοπίζεται και στο ύψος της συνταξιοδοτικής παροχής. Το επίδομα κοινωνικής αλληλεγγύης ανασφάλιστων υπερηλίκων ανέρχεται στα 360 ευρώ και το αντίστοιχο ποσό της πλήρους εθνικής σύνταξης κυμαίνεται, ανάλογα με τον χρόνο ασφάλισης, μεταξύ των 345 έως 384 ευρώ.

Η λειτουργία της εθνικής αλληλεγγύης, στην περίπτωση της εθνικής σύνταξης έγκειται στο ότι συγχέει μορφές αλληλεγγύης σωρεύει κριτήρια που περιορίζουν σημαντικά την πρόσβαση στο δικαίωμα και το κάνει αυτό με τρόπο που να δημιουργεί στην πλειονότητα των εργαζομένων αλλοδαπών (μεταναστών, προσφύγων ή άλλης ιδιότητας) έντονο αντικίνητρο ασφάλισης, ωθώντας τους σε μορφές πλήρως ή μερικώς ανασφάλιστης εργασίας.

Αποτέλεσμα της εισαγωγής του κριτηρίου διαμονής στην παροχή εθνικής σύνταξης (πρό-ϋπόθεση που υπήρχε και στην αρχική κορφή της «βασικής» σύνταξης) είναι ότι περιορίζεται η κάθετη αναδιανομή εισοδήματος προς συνταξιούχους που έχουν θεμελιώσει το «ανταποδοτικό» τμήμα της παροχής, αλλά δεν έχουν επαρκή κατά το νόμο διαμονή στην ελληνική επικράτεια. Οι outsiders της αγοράς εργασίας φιλτράρονται σε συνάρτηση με ένα κριτήριο δεσμού με τη χώρα, το οποίο κριτήριο είδαμε ότι βεβαιώνεται με τρόπο που να προσομοιάζει στη διακριτική ευχέρεια της υπηρεσίας απονομής σύνταξης. Σύμφωνα με τις πιο πρόσφατες δημοσιευμένες στατιστικές της κοινωνικής ασφάλισης (ΗΔΙΚΑ, Δεκέμβριος 2018) η διάμεση σύνταξη είναι στα 674.11 ευρώ, ενώ 30% των συνταξιούχων λαμβάνουν κύρια σύνταξη κάτω των 500 ευρώ (κατά μέσο όρο 369,74 ευρώ) Η κάθετη αναδιανομή πόρων στις συντάξεις περιορίζεται στην εθνική σύνταξη και το κατώτατο όριο από 484 ευρώ μειώνεται στα 384 ευρώ. Ταυτόχρονα, εισάγεται υψηλότερο ανώτατο όριο σύνταξης (από 2.773 ευρώ σε 4.608 ευρώ, Ν. 4623/2019). Η σχέση κατώτατης σύνταξης με την ανώτατη από 1 προς 6 γίνεται 1 προς 12.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συμπερασματικά, αρκούμαστε να αναφέρουμε ότι η εισαγωγή της εθνικής σύνταξης συνιστά έναν πρωτότυπο και αντισυμβατικό συνδυασμό αρχών κοινωνικής ασφάλισης και κοινωνικής πρόνοιας. Προσεγγίζει τα υβριδικά χαρακτηριστικά των σύνθετων παροχών κοινωνικής ασφάλειας (Κρεμαλής, 1984). Στον βαθμό που η ίδια η πρόσβαση και το ύψος της ελάχιστης συνταξιοδοτικής προστασίας εξαρτάται από ένα ξένο στη λογική της κοινωνικής ασφάλισης κριτήριο μακρόχρονης διαμονής, ένα σημαντικό κομμάτι του εργαζόμενου πληθυσμού, οι αλλοδαποί, πρακτικά στερούνται ενός στοιχειώδους επιπέδου συνταξιοδοτικής προστασίας. Η εισαγωγή του προνοιακής λογικής κριτηρίου διαμονής σε συνδυασμό με την κατάργηση των κατώτατων ορίων σύνταξης, οδηγεί

μεγάλα τμήματα του ηλικιωμένου πληθυσμού σε συντάξεις κατώτερες του επιπέδου της φτώχειας, ιδίως στις περιπτώσεις συντάξεων χηρείας, αναπηρίας και πρόωρων συντάξεων οι οποίες υπολογίζονται ως ποσοστό της πλήρους σύνταξης γήρατος. Αυξάνεται η έκθεση στον κίνδυνο συνταξιοδοτικής φτώχειας για τα πλέον επισφαλή τμήματα του πληθυσμού.

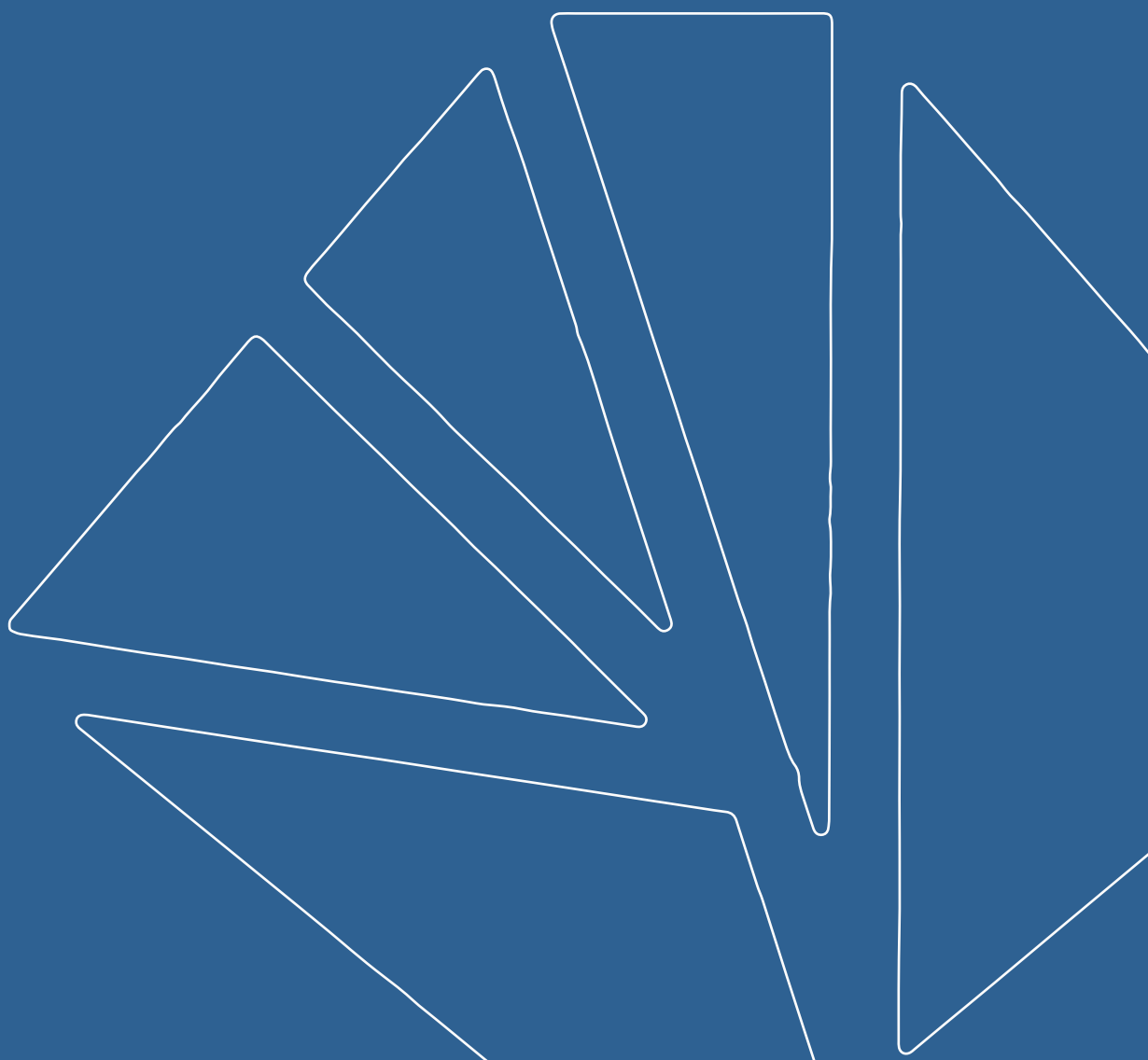
Ταυτόχρονα, ενώ οι εργαζόμενοι με πλήρη εργασιακό βίο και υψηλές συντάξιμες αποδοχές δικαιούνται το σύνολο της εθνικής σύνταξης, δεν απολαμβάνουν την εθνική αλληλεγγύη στην πληρότητά της οι επιζώντες σε συντάξεις λόγω θανάτου, οι ανάπηροι συνταξιούχοι και οι πρόωρα συνταξιοδοτούμενοι. Τα συνδυαστικά κριτήρια δεν αποβλέπουν στη διεύρυνση των πεδίων προστασίας αλλά στο δημοσιονομικό περιορισμό της εθνικής αλληλεγγύης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Αμίτσης, Γ. (2001). *Η θεσμική κατοχύρωση των ελάχιστων ορίων διαβίωσης στην Ελληνική και Διεθνή έννομη τάξη*. Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Επιτροπή για την εξέταση της μακροοικονομικής πολιτικής (Οκτώβριος 1997). *Οικονομία και Συντάξεις. Συνεισφορά στον κοινωνικό διάλογο*.
- Επιτροπή του Υπουργείου Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης(2015), Προς ένα νέο κοινωνικό συμβόλαιο για τις συντάξεις, Οκτώβριος 2015, ΠΟΡΙΣΜΑ για την πρόταση ενός νέου ασφαλιστικού συστήματος (ΥΑ 37564/Δ910327/21.8.2015)
- Goedemé, T. - Van Lancker, W. (2009). A Universal Basic Pension for Europe's Elderly: Options and Pitfalls. *Basic Income Studies, An International Journal of Basic Income Research*, 4(1).
- Goedemé, T. (2013). Minimum Income Protection for Europe's Elderly: What and How Much has been Guaranteed during the 2000s?. Στο Marx, I. & Nelson, K. (Επιμ.) *Minimum Income Protection In Flux, Reconciling Work and Welfare in Europe Series* (σσ. 108-136). Palgrave Macmillan.
- ΗΔΙΚΑ (2018). Μηνιαία απεικόνιση συνταξιοδοτικών παροχών, Ενιαίο Σύστημα Ελέγχου και Πληρωμών Συντάξεων «Ήλιος», ΥΠΕΚΑ, Δεκέμβριος, Ανακτήθηκε από: www.idika.gr/files/CE%94%CE%95%CE%9A%CE%95%CE%9C%CE%92%CE%A1%CE%99%CE%9F%CE%A3_2018.pdf
- Hinrichs, K.& Jessoula, M. (Επιμ.) (2012), *Labour Market flexibility and Pension Reforms*, Palgrave Macmillan.
- Κουζής Γ. (2016). Η κρίση και τα Μνημόνια ισοπεδώνουν την εργασία, *Κοινωνική Πολιτική*, 6, 7-20
- Κουμαριανός, Β. (2018). Η ελληνική κοινωνική ασφάλιση στην περίοδο της κρίσης. Στο Κ.Δημουλάς και Γιάννης Κουζής (Επιμ.), *Κρίση και κοινωνική πολιτική*. Αδιέξοδα και λύσεις (σσ. 151-171). Αθήνα: Τόπος.
- Κρεμαλής, Κ. (1984). *Σύνθετες παροχές κοινωνικής ασφάλειας. Οριοθέτηση εφαρμογής του Κανονισμού ΕΟΚ 2001/83 με αναφορές στην εσωτερική έννομη τάξη*. Αθήνα.
- Μανασσής, Ν. (1991). *Η ασφαλιστική μεταρρύθμιση Σχέδιο για τη θέσπιση ενός Εθνικού Συστήματος Συνταξιοδοτικής Προστασίας*, Δελτίο Εργατικής Νομοθεσίας
- Ματσαγγάνης, Μ. (1998). Αλληλεγγύη και ανταποδοτικότητα. Μία εναλλακτική πρόταση για τις συ-

- ντάξεις, *Επιθεώρησις δικαίου κοινωνικής ασφαλίσεως*, Μ', 209-225.
- Νεκτάριος Μ., Τήνιος Π., Συμεωνίδης Γ., (2018). *Συντάξεις για νέους: ένα αναπτυξιακό σύστημα κοινωνικής ασφάλισης*. Αθήνα: Παπαζήση
- Organization for Economic Cooperation and Development (2004). *Reforming Public Pensions: Sharing the Experiences of Transition and OECD Countries*. Παρίσι: Organization for Economic Cooperation and Development
- Organization for Economic Cooperation and Development (2017). *Basic, Targeted and minimum pensions*. Στο OECD. *Pensions at a glance*. Paris: OECD and G20 Indicators.
- Παπαρρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη, Π. (2010). Η διάκριση της βασικής από την ανταποδοτική σύνταξη, *Επιθεώρησις δικαίου κοινωνικής ασφαλίσεως*, ΝΒ', 896-907.
- Παπαρρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη, Π. Ανταποδοτική και βασική σύνταξη σε αναζήτηση ακριβοδικίας, <http://www.epkodi.gr/site/index.php/-----articlestable-83/185-2010-06-18-20-20-32>.
- Pearson, M. - Whitehouse, E. (2009). Social pensions in high-income countries. Στο Holzmann, R., Robalino, D. A. & Takayama, N. (Επιμ.) *Closing the Coverage Gap: The Role of Social Pensions and Other Retirement Income Transfers* (σσ. 99–110). Washington DC: The World Bank.
- Sakellaropoulos, S. (2019), *Greece's (un) Competitive Capitalism and the Economic Crisis: How the Memoranda Changed Society, Politics and the Economy*, Cham: Palgrave Macmillan.
- Sin, Y. (3-5 July 2002). *Minimum pension guarantees*, ISSA Seminar for Social Security Actuaries and Statisticians. ISSA.
- Στεργίου, Α. (2010). Αποσαφηνίζοντας τους στόχους του συνταξιοδοτικού μας συστήματος. Στο Α. Στεργίου & Θ. Σακελλαρόπουλος (Επιμ.) *Η ασφαλιστική μεταρρύθμιση* (σσ. 83-93). Αθήνα: Διόνικος.
- Στεργίου, Α. (2010). Μεταμορφώνοντας την αρχιτεκτονική του συνταξιοδοτικού μας συστήματος, Προς ένα χωρισμό του κοινωνικού από το αναλογικό: εκλογικεύοντας το πρώτο και ενισχύοντας το δεύτερο. Στο Α. Στεργίου & Θ. Σακελλαρόπουλος (Επιμ.) *Η ασφαλιστική μεταρρύθμιση* (σσ. 305-318). Αθήνα: Διόνικος.
- Τσακλόγλου, Π. (2016). Ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα ή στοχευμένα μέτρα πρόνοιας; Στο Άρτεμις Αναγνώστου-Δεδούλη & Πατρίνα Παπαρρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη (Επιμ.), *Η κοινωνική ασφάλιση ως προϋπόθεση οικονομικής ανάπτυξης και κοινωνικής συνοχής- Ασφαλιστική μεταρρύθμιση και κρίση, Ένωση για την Προάσπιση των Κοινωνικών Δικαιωμάτων*, Αθήνα: Παπαζήση.
- Turner, A. (2005). *A New Pension Settlement for the Twenty-first Century, Pensions Commission, Second Report*. Λονδίνο: The Stationery Office.
- Βακαλόπουλος, Γ. (1992). Τα κατώτατα όρια συντάξεων μετά το ν. 2084/1992, *Επιθεώρησις δικαίου κοινωνικής ασφαλίσεως*, ΛΑ', 745-749
- World Bank (1994). *Averting the old age crisis. Policies to protect the Old and Protect the Growth. A world bank policy research report*. New York: Oxford University Press.

Υπηρεσίες υγείας
στην Ελλάδα
και εναλλακτικές πρακτικές



- Μέτρηση της γεωγραφικής ανισοκατανομής των υπηρεσιών υγείας στην Ελλάδα: Μια ποσοτική ανάλυση
- Αναπηρία και κοινωνική ανισότητα: Το παράδειγμα της ενσωματοβίωσης (Embodiment) των Ελλήνων χορευτών με κινητική αναπηρία
- Νέοι χώροι και πρακτικές για τον τοκετό, νέες εννοιολογήσεις του φύλου, της γυναίκειας υποκειμενικότητας και του μητρικού ρόλου
- Καισαρική τομή και εναλλακτικές προσεγγίσεις για τον τοκετό στη σύγχρονη Ελλάδα
- Η κοινωνική κατασκευή του χρόνιου πόνου σε ασθενείς με μυοσκελετικές παθήσεις
- Η διαδικασία επαγγελματοποίησης στα επαγγέλματα υγείας: Η περίπτωση του επαγγέλματος της νοσηλευτικής

Μέτρηση της γεωγραφικής ανισοκατανομής των υπηρεσιών υγείας στην Ελλάδα: Μια ποσοτική ανάλυση

Δημήτριος Αντώνογλου

Υπ. Διδάκτωρ, Τμήματος Κοινωνιολογίας Πανεπιστήμιο Αιγαίου
socd18003@soc.aegean.gr

Κώστας Ρόντος

Καθηγητής, Τμήματος Κοινωνιολογίας Πανεπιστήμιο Αιγαίου
k.rontos@soc.aegean.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η μέτρηση, ανάλυση και αξιολόγηση της γεωγραφικής κατανομής των υπηρεσιών υγείας στην Ελλάδα, με τρόπο ώστε να εντοπιστούν ανισότητες. Ειδικότερα, η έρευνα αποσκοπεί στον εντοπισμό των χωρικών ανισοτήτων στην κατανομή των συντελεστών υγείας, δηλαδή των υποδομών υγείας και του ανθρώπινου δυναμικού μεταξύ των Νομών και των Περιφερειών της Ελλάδας. Η ύπαρξη χωρικών ανισοτήτων στην κατανομή των υπηρεσιών υγείας, έχει αποτελέσει αντικείμενο έρευνας, ακόμη και στα πιο ανεπτυγμένα κράτη, ιδιαίτερα την περίοδο της οικονομικής ύφεσης. Στην παρούσα εργασία αποτυπώθηκε η κατανομή του συνόλου των συντελεστών υγείας (ιατροί, οδοντίατροι, νοσηλευτικά ιδρύματα, θεραπευτήρια, αριθμός κλινών) ανά την χώρα και εντοπίστηκε τόσο η ανισοκατανομή όσο και η ασυμμετρία στην πρόσβασή τους, λόγω γεωγραφικών παραγόντων χωρικής και χρονικής απόστασης, κάνοντας χρήση του συντελεστή Gini, για τη χρονική περίοδο 2011- 2016. Χρησιμοποιήθηκαν δεδομένα του Άτλαντα Υγείας του Υπουργείου Υγείας και της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής και αξιοποιήθηκαν στοιχεία από τις Εκθέσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής «State of health in E.U. – Greece 2017» και του ΟΟΣΑ «Health at a Glance 2018 – OECD Indicators». Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των αναλύσεων, παρά την μικρή μείωση της χωρικής ανισοκατανομής στους δείκτες υγείας στην Ελλάδα, στην χρονική περίοδο που εξετάζεται, το πρόβλημα της υπο-στελέχωσης των υπηρεσιών παραμένει έντονο στις αγροτικές περιοχές, κυρίως της Δυτικής Μακεδονίας και των νησιών του Βορείου και Νοτίου Αιγαίου. Οι προσομοιώσεις δείχνουν ότι η αύξηση του αριθμού των γιατρών και διαθέσιμων νοσηλευτικών μονάδων σε μεσαίες πόλεις και η βελτίωση του χρόνου μεταφοράς μεταξύ πόλεων μεσαίου μεγέθους, αγροτικών περιοχών και νήσων, θα μπορούσαν να αποτελέσουν λύσεις για τον μετριασμό του προβλήματος της γεωγραφικής κατανομής των συντελεστών υγείας.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Ανισότητες υγείας, κατανομή παραγόντων υγείας, χωρικός συντελεστής Gini, γεωγραφική συσχέτιση.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ανισότητα στην υγεία αποτελεί ένα φαινόμενο με διεθνείς διαστάσεις και πτυχές. Για τις ανεπτυγμένες χώρες αποτελεί πρόκληση η αντιμετώπιση των ανισοτήτων που αφορούν την κα-

τανομή των υπαρχόντων πόρων στο εσωτερικό αυτών, σε αντίθεση με τις αναπτυσσόμενες ή υπανάπτυκτες χώρες για τις οποίες διακυβεύεται η διαθεσιμότητα και επάρκεια των πόρων υγείας. Πηγές της βιβλιογραφίας έχουν δείξει ότι παράγοντες που σχετίζονται με το φύλο ή την εθνικότητα θα μπορούσαν να προκαλέσουν φαινόμενα ανισότητας στην υγεία (Bjorngren Cuadra, κ.ά., 2011), ενώ άλλες έρευνες έχουν διαπιστώσει ότι η κοινωνικοοικονομική κατάσταση μιας χώρας δύναται να οδηγεί στις ανισότητες της υγείας (Bertakis, κ.ά., 2000· Kentikelenis, κ.ά., 2014). Ειδικότερα, η ανισότητα στην παροχή ιατρικών υπηρεσιών αποτελεί κρίσιμο πρόβλημα για τη βελτίωση του επιπέδου υγείας των χωρών (Economidou, 2015· WHO, Copenhagen, 2015). Ποικίλες μελέτες και έρευνες προσπάθησαν να διερευνήσουν την ανισότητα στην κατανομή των ιατρών, παράγοντας αξιόπιστα αποτελέσματα, όμως παρουσιάζουν ένα κοινό μειονέκτημα, ότι τα δεδομένα τους αγνοούν τις χωρικές σχέσεις (Aday, κ.ά., 1981· Culyer, κ.ά., 2001). Στις σύγχρονες κοινωνίες δεν αρκεί μια συνολική εθνική κάλυψη των αναγκών του πληθυσμού, αλλά και η ισόρροπη κατανομή των πόρων και των υποδομών στο χώρο, δηλαδή η κάλυψη των αναγκών αυτών σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο. Η έλλειψη υπηρεσιών υγείας στις αγροτικές και δύσβατες περιοχές θα πρέπει να μελετηθεί ερευνητικά ώστε οι λύσεις να είναι κατά το δυνατόν αποτελεσματικές και εφικτές οικονομικά. Για παράδειγμα, οι κάτοικοι αγροτικών περιοχών θα μπορούσαν σε σύντομο, σχετικά, χρονικό διάστημα να προσεγγίσουν μια κοντινή πόλη για να λάβουν ιατρικές υπηρεσίες. Έτσι, παρόλη την έλλειψη ιατρών, σε τέτοιες αγροτικές περιοχές, οι κάτοικοι αυτών των περιοχών εξακολουθούν να έχουν πρόσβαση σε ιατρικές υπηρεσίες.

Το ελληνικό σύστημα υγείας χαρακτηρίζεται ως μεικτό. Βασίστηκε κατά κύριο λόγο στην υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση, χαρακτηρίζεται δε ως μεικτό γιατί ένα μέρος της χρηματοδότησής του προέρχεται από τις ασφαλιστικές εισφορές και ένα άλλο μέρος προέρχεται από τη φορολογία. Οι βασικοί του στόχοι είναι: α) η ισότιμη παροχή και χρηματοδότηση υπηρεσιών υγείας με πλήρη κάλυψη του πληθυσμού, β) η ανάπτυξη της πρωτοβάθμιας φροντίδας υγείας, γ) η αποκέντρωση του σχεδιασμού και δ) η βελτίωση τη οργάνωσης των υπηρεσιών υγείας.

Από τα διαθέσιμα δεδομένα, παρατηρήθηκε ότι η αναλογία κατοίκων ανά ιατρό αυξήθηκε σταδιακά το 2015 (157,92) σε σχέση με τα επίπεδα του 2011 (155,78), ενώ τα τελευταία δεδομένα για το 2016 καταδεικνύουν σημαντική μείωση της αναλογίας (152,42), το πρόβλημα της υπο-στελέχωσης των υπηρεσιών παραμένει ιδιαίτερα έντονο στις αγροτικές περιοχές της Δυτικής Μακεδονίας, καθώς επίσης και στα νησιά του Βορείου και Νοτίου Αιγαίου. Η νησιωτική χώρα έχει σοβαρές ελλείψεις και σε οδοντιάτρους, ειδικότερα τα νησιά του Βόρειου και Νότιου Αιγαίου διαθέτουν συνολικά 349 οδοντιάτρους το 2016, σε αντίθεση με την υπερ-συγκέντρωση αυτών σε Αττική (6.132) και Κεντρική σε Μακεδονία (2.202). Επιπρόσθετα, παρατηρείται διαχρονική μείωση του συνόλου των κλινών νοσηλείας που αγγίζει το 9% κατά το χρονικό διάστημα 2011-2016, καθώς οι 98 από τις 280 συνολικές δομές Νοσοκομείων και Κλινικών συγκεντρώνονται στην Αττική για το έτος 2016. Αντίστοιχα κατά το ίδιο έτος περιορίζεται το σύνολο των κλινών νοσηλείας σε 45.273 (από 49.692 το 2011), εκ των οποίων το 2016 μόλις οι 551 εξ' αυτών προσφέρονται στην Περιφέρεια Ιονίων Νήσων, οι 621 στην Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου, σε αντίθεση με τις 19.184 κλίνες νοσηλείας που διατίθενται στην Περιφέρεια Αττικής. Η απόσταση διαδρομής σε ευθεία γραμμή προς το κέντρο του νομού και προς λήψη υπηρεσιών υγείας, κατά μέσο όρο για το σύνολο των νομών είναι 50,66 χλμ. ενώ ο μέσος χρόνος διαδρομής διαμορφώνεται στα 45,59 min.

Στα ανωτέρω πλαίσια, η παρούσα εργασία ασχολήθηκε με τη μέτρηση, ανάλυση και αξιολό-

γηση της γεωγραφικής κατανομής των υπηρεσιών υγείας στην Ελλάδα, με τρόπο ώστε να εντοπιστούν ανισότητες. Ειδικότερα, η έρευνα αποσκοπεί στον εντοπισμό των χωρικών ανισοτήτων στην κατανομή των συντελεστών υγείας, δηλαδή των υποδομών υγείας και του ανθρώπινου δυναμικού μεταξύ των Νομών και των Περιφερειών της Ελλάδας. Μετά την εισαγωγή παρουσιάζονται οι μέθοδοι, συμπεριλαμβανομένων λεπτομερειών σχετικά με τα δεδομένα και το επεξηγήσει τους καθώς και την μέθοδο μέτρησης της ανισότητας στη κατανομή των πόρων. Η ενότητα 3 περιγράφει τα αποτελέσματα της ανάλυσης, η ενότητα 4 παρέχει συζήτηση με βάση τα συμπεράσματά μας και τους περιορισμούς και η ενότητα 5 παρουσιάζει τα συμπεράσματα που προκύπτουν από αυτή τη μελέτη.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ – ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Στην παρούσα εργασία, συζητήθηκε η χρησιμότητα και ο τρόπος εφαρμογής του χωρικά προσαρμοσμένου συντελεστή Gini για την μέτρηση της (ανισο)κατανομής των πόρων υγείας (ιατροί, οδοντίατροι, νοσοκομεία – κλινικές και κλίνες νοσηλείας), ενώ χρησιμοποιήθηκε και ο τυπικός συντελεστής Gini, που αποτελεί ένα τυπικό τρόπο μέτρησης της ανισότητας στην κατανομή των πόρων υγείας. Σημειώνεται ότι με τη χρήση των συντελεστών Gini που έχουν προσαρμοστεί χωρικά με βάση την απόσταση ταξιδιού και το χρόνο ταξιδιού από την πρωτεύουσα του νομού τους (spatial adjustment Gini) παρέχεται μεγαλύτερη ακρίβεια στη μέτρηση της ανισότητας στην κατανομή των διαθέσιμων πόρων. Τα δεδομένα προέρχονται από τον Άτλαντα Υγείας του Υπουργείου Υγείας και της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής, ενώ αξιοποιήθηκαν στοιχεία από τις Εκθέσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής «State of health in E.U. – Greece 2017» και του ΟΟΣΑ «Health at a Glance 2018 – OECD Indicators».

Με βάση τα δεδομένα της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής που αφορούν τη κατανομή του πληθυσμού στις περιφέρειες της χώρας, υπολογίστηκαν πρώτα οι αναλογίες κατοίκων ανά ιατρό (Pop./Doc. Ratio), ανά οδοντίατρο (Pop./Dent. ratio), ανά νοσοκομείο – κλινική (Pop./Hosp. & Clin. ratio) και ανά κλίνη νοσηλείας (Pop./Beds ratio). Γίνεται μνεία, ότι όσο αφορά τους πόρους υγείας (ιατροί και οδοντίατροι) υπάρχουν στοιχεία για το σύνολο των νομών των περιφερειών της Ελλάδας, ενώ για τους πόρους υγείας (νοσοκομεία, κλινικές και κλίνες νοσηλείας) δεν παρέχονται διαθέσιμα δεδομένα καθώς αυτά σταματούν σε επίπεδο περιφέρειας. Παρόμοιο πρόβλημα αντιμετωπίζεται και για την περιφέρεια Αττικής, για την οποία δεν υφίστανται διαθέσιμα στοιχεία κατανομής πόρων υγείας σε επίπεδο δήμων – δημοτικών κοινοτήτων του νομού Αττικής.

Η μέτρηση της ανισότητας στις κατανομές των ιατρών

Στην παρούσα εργασία, υπολογίστηκε ο συντελεστής Gini για κάθε έτος από το 2011 έως το 2016, προκειμένου να αξιολογηθεί η ανισότητα στην κατανομή των υγειονομικών πόρων στην Ελλάδα. Πρώτον, υπολογίστηκαν οι αναλογίες κατοίκων ανά ιατρό, οδοντίατρο, νοσοκομείο – κλινική και κλίνη νοσηλείας, στη συνέχεια, ταξινομήθηκαν όλες τις υποδιαίρεσεις που αντιπροσωπεύουν το σωρευτικό ποσοστό του πληθυσμού και του συνόλου των ιατρών, οδοντιάτρων, νοσοκομείων – κλινικών και κλινών νοσηλείας, αντίστοιχα. Κατόπιν κάθε υποδιαίρεση τοποθετήθηκε πάνω σε άξονες που εκφράζουν το σωρευτικό ποσοστό του πληθυσμού (X) και των παραπάνω πόρων υγείας (Y). Η προκύπτουσα καμπύλη είναι γνωστή ως την καμπύλη Lorenz. Μια καμπύλη Lorenz που ισούται με την ευθεία γραμμή 45 μοιρών (διαγώνιος γραμμή μεταξύ (0, 0) και (1,1)) δείχνει πλήρη

ισότητα στο κατανομή των πόρων υγείας και του πληθυσμού (άρα ο συντελεστής Gini ισούται με το μηδέν). Στη συνέχεια υπολογίστηκε ο ο συντελεστής Gini, ο οποίος παίρνει τιμές από 0 - 1, ισούται με 1 όταν υποδηλώνει ακραίες τιμές και πλήρη ανισότητα στη διανομή πόρων. Στη παρούσα εργασία, υπολογίστηκε ο συντελεστής Gini χρησιμοποιώντας τις τεχνικές προσέγγισης για την παρεμβολή των τιμών με την καμπύλη Lorenz. Δηλώσαμε την περιοχή μεταξύ της καμπύλης Lorenz και της γραμμής των 45 μοιρών ως περιοχή (A) και την περιοχή κάτω από την καμπύλη Lorenz και μεταξύ των δύο αξόνων ως περιοχή B ($B = 0,5 - A$) (Διαγράμματα 1 έως 6 του Παραρτήματος).

Επειδή είναι διαθέσιμες πληροφορίες για 13 Περιφέρειες που σχετίζονται με τον πληθυσμό και το αναλογία κατοίκων προς πόρους υγείας, η καμπύλη Lorenz μπορεί να προσεγγίζεται σε κάθε διάστημα ως η γραμμή μεταξύ αυτών των διαδοχικών σημείων. Επιπλέον, η περιοχή (B) μπορεί να προσεγγιστεί χρησιμοποιώντας τον τραπεζοειδή χώρο. Εάν (X_k, Y_k) είναι τα 13 γνωστά σημεία στην καμπύλη Lorenz, το X_{k-1} ($X_{k-1} < X_k$) υποδηλώνει τη σωρευμένη αναλογία της μεταβλητής του πληθυσμού. Επιπλέον, Y_{k-1} είναι η σωρευμένη αναλογία της μεταβλητής των πόρων υγείας (Y_{k-1}

$< Y_k$). Έτσι, μπορούμε να υπολογίσουμε τον συντελεστή Gini χρησιμοποιώντας τον παρακάτω τύπο (1):

όπου X_k είναι η σωρευμένη αναλογία του πληθυσμού σε κάθε υποδιαίρεση, για $k = 0, 1, 2, 3, \dots, 13$, με $X_0 = 0$ και $X_{13} = 1$, και το Y_k είναι το σωρευτικό ποσοστό των πόρων σε κάθε υποδιαίρεση, για $k = 0, 1, 2, 3, \dots, 13$, με $Y_0 = 0$ και $Y_{13} = 1$. Υιοθετούμε μια παρόμοια μέθοδο για τον υπολογισμό των γεωγραφικών συντελεστών Gini με προσαρμογή τη γεωγραφική συσχέτιση κάθε υποδιαίρεσης

$$G = 1 - 2B = 1 - 2 \sum_{k=1}^{349} \frac{(X_k - X_{k-1})(Y_k - Y_{k-1})}{2} \quad (1)$$

(Yi- Hsin Elsa Hsu et al., 2017).

Χωρικά Προσδιορισμένοι συντελεστές GINI

Αρχικά υιοθετήθηκαν δύο μέθοδοι με βάση την προσαρμογή της απόστασης ταξιδιού και του χρόνου ταξιδιού για την κατασκευή της χωρικής μήτρας. Χρησιμοποιώντας αυτές τις δύο μήτρες, εκτιμήθηκε ο χωροκαθορισμένος αριθμός ιατρών. Στη συνέχεια, υπολογίστηκε ο λόγος των ιατρών, οδοντιάτρων, νοσοκομείων – κλινικών και κλινών νοσηλείας προς τον πληθυσμό, που ορίζεται ως ο χωροταξικά διαρθρωμένος αριθμός ιατρών, οδοντιάτρων, νοσοκομείων – κλινικών και κλινών νοσηλείας διαιρούμενος με τον τοπικό πληθυσμό. Οι μεθοδολογίες που σχετίζονται με τις χωροταξικές ρυθμίσεις, c_{ij} , περιγράφονται στις επόμενες υπο-ενότητες (Rosenthal, Zaslavsky, Newhouse, 2015).

Προσαρμογή στην γεωγραφική απόσταση της διαδρομής

Με την χρήση του ArcGIS αναλύθηκε ο αντίκτυπο της γεωγραφικής προσβασιμότητας σε σχέση με την αξιοποίηση των υπηρεσιών υγείας. Αρχικά, υπολογίστηκε την ευθεία απόσταση μεταξύ των περιφερειακών σημείων των Νομών και του κέντρου αυτών, όπου χωροθετείται η πλειοψηφία των υγειονομικών πόρων. Ωστόσο, οι ευθείες αποστάσεις δεν είναι ιδιαίτερα αξιόπιστη μέτρηση καθώς είναι σπάνιο να φτάσουμε σε έναν προορισμό κατά μήκος μιας ευθείας γραμμής. Με την ανάπτυξη νέων εφαρμογών και την αύξηση της δημοτικότητας του Διαδικτύου και των Συ-

στημάτων εντοπισμού θέσης (G.P.S.), η απόσταση διαδρομής μεταξύ δύο θέσεων μπορεί να θεωρηθεί ως πιθανό μέτρο για τον υπολογισμό της προσβασιμότητας στις υπηρεσίες υγείας. Έτσι, χρησιμοποιώντας την απόσταση διαδρομής για την διερεύνηση της ανισότητας, χρησιμοποιήθηκε ο κάτωθι τύπος:

όπου t_{ij} δηλώνει το χρόνο ταξιδιού που καθορίζεται από τους Χάρτες της Google και του Geodata μεταξύ δύο κέντρων και του r που σημαίνει τον μέσο χρόνο για όλες τις αποστάσεις. Το Geodata προσφέρει ανοικτά γεωχωρικά δεδομένα και υπηρεσίες για την Ελλάδα, αποτελώντας

$$C_{ij} = \exp\left(-\frac{r_{ij}}{r}\right) \quad (3)$$

έναν εθνικό κατάλογο ανοικτών δεδομένων, μία INSPIRE-συμβατή Υποδομή Γεωχωρικών Πληροφοριών, καθώς και μία ισχυρή υποδομή για την παροχή υπηρεσιών προστιθέμενης αξίας από ανοικτά δεδομένα. Χρησιμοποιήθηκαν οι ανωτέρω χάρτες και πληροφορίες για να υπολογιστεί ο χρόνος ταξιδιού μεταξύ δύο κέντρων. Αν οι χάρτες παρείχαν περισσότερες από μία διαδρομές μεταξύ δύο τοποθεσιών, χρησιμοποιήθηκε ο μέσος χρόνος ταξιδιού όλων των διαδρομών.

ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ

Η μελέτη αυτή έχει τρεις περιορισμούς κατά τον υπολογισμό των γεωγραφικών συντελεστών Gini.

Ποιότητα της υγειονομικής περίθαλψης

Παρόλο που ο συντελεστής Gini έχει προσαρμοσθεί χωρικά, αξιολογεί την ανισότητα στις κατανομές των πόρων μόνο ως προς την ποσότητα των πόρων υγείας. Η μέθοδος θεωρεί την ποιότητα της υγειονομικής περίθαλψης που παρέχεται από τους γιατρούς στα αστικά κέντρα και στις επαρχιακές περιοχές ίδια, όμως οι γιατροί ή τα νοσοκομεία στις αγροτικές περιοχές έχουν χαμηλότερο επίπεδο τεχνικής και επαγγελματικής εμπειρίας, καθώς και καινοτόμου χειρουργικού εξοπλισμού. Έτσι, ανάλογες μετρήσεις ανισότητας πρέπει να γίνουν για την αξιολόγηση της ποιότητας της υγειονομικής περίθαλψης. Επίσης, η μέθοδος δεν λαμβάνει υπόψη της άλλες διαφοροποιήσεις στην ίδια απόσταση, όπως για παράδειγμα το υψηλότερο κόστος μεταφοράς για πρόσβαση στην υγεία νησιωτικών ή άλλων μειονεκτικών περιοχών.

Άλλες Μέθοδοι Μέτρησης

Η παρούσα μελέτη δεν επεκτάθηκε στη χρήση άλλων μεθόδων όπως ο δείκτης συγκέντρωσης ή άλλοι δείκτες υγείας, που επίσης μετρούν την ανισότητα στην κατανομή των πόρων.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Ο Πίνακας 1 του Παραρτήματος δείχνει τον λόγο των κατοίκων ανά ιατρό, ανά οδοντίατρο, ανά νοσοκομείο – κλινική και ανά κλίνη νοσηλείας. Ο συνολικός λόγος κάτοικοι ανά ιατρό βελτιώθηκε από 155,78 το 2011 σε 157,92 το 2015 (καθώς αυξήθηκε το ιατρικό δυναμικό), πλην όμως το 2016 άρχισε να υποχωρεί σε 152,42. Παρατηρήσαμε, ότι η Περιφέρεια Αττικής, έχει την καλύτερη ανα-

λογία κάτοικοι ανά ιατρό (72,48 κάτοικοι ανά ιατρό για το 2016). Ωστόσο, ορισμένες περιφέρειες έχουν πολύ χαμηλό λόγο (όπως η Περιφέρεια Ιονίων Νήσων και Βορείου Αιγαίου), αποδεικνύοντας ότι η ανισοκατανομή πόρων υγείας εξακολουθεί να υφίσταται στην χώρας μας. Σύμφωνα με τις στατιστικές υγείας του ΟΟΣΑ (Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης), ο αριθμός των ιατρών και διαθέσιμων δομών υγείας αυξάνεται διαχρονικά στις περισσότερες ανεπτυγμένες χώρες, ομοίως, και στην Ελλάδα.

Στον Πίνακα 2 του Παραρτήματος παρουσιάζονται στατιστικά στοιχεία, επεξεργασμένα στο S.P.S.S. για τις μεταβλητές του πληθυσμού, του αριθμού των ιατρών, οδοντιάτρων, νοσοκομείων – κλινικών και κλινών νοσηλείας καθώς και για τις αναλογίες αυτών (ratio). Ακόμη παρουσιάζονται και οι μεταβλητές του χρόνου ταξιδιού (minutes) και της απόστασης ταξιδιού (kilometers) οι οποίες υπολογίστηκαν. Η διάμεσος, μέση τιμή και τυπική απόκλιση για τον αριθμό των γιατρών είναι αντίστοιχα 2.239, 5.458 και 9.253, ενώ ο μέγιστος και ο ελάχιστος αριθμός ιατρών είναι, αντίστοιχα, 34.759 και 747, γεγονός που συνεπάγεται την ανισότητα κατανομής των ιατρών.

Ομοίως, παρατηρήθηκε το φαινόμενο της άνισης κατανομής στον λόγο κάτοικοι ανά ιατρό. Ο μέσος όρος και η τυπική απόκλιση για του λόγου είναι, αντίστοιχα, 224,07 και 83,53, ενώ το μέγιστο και το ελάχιστο της αναλογίας είναι, αντίστοιχα, 358,04 και 72,48. Αυτό δείχνει ότι ο λόγος κάτοικοι προς ιατρό είναι εξαιρετικά άνισος, παρά την αύξηση του αριθμού των ιατρών την χρονική περίοδο 2011-2016. Η διάμεσος, μέση τιμή και τυπική απόκλιση για τον αριθμό των οδοντιάτρων είναι αντίστοιχα 536, 1.017,30 και 1.622,77 ενώ ο μέγιστος και ο ελάχιστος αριθμός οδοντιάτρων είναι, αντίστοιχα, 6.132 και 159, γεγονός που συνεπάγεται την ανισότητα κατανομής. Παρατηρήθηκε το φαινόμενο της άνισης κατανομής στον λόγο των κατοίκων προς οδοντίατρο. Ο μέσος όρος και η τυπική απόκλιση για αυτόν τον λόγο είναι 1.058,28 και 270,91 αντίστοιχα.

Ως προς τις δομές υγείας, η διάμεσος, μέση τιμή και τυπική απόκλιση για τον αριθμό των νοσοκομείων και κλινικών είναι 10, 21,5 και 25,6 αντίστοιχα, ενώ ο μέγιστος και ο ελάχιστος αριθμός οδοντιάτρων είναι 98 και 5 αντίστοιχα. Η διάμεσος, μέση τιμή και τυπική απόκλιση για τον αριθμό των κλινών νοσηλείας είναι 1.438, 3.482 και 5.169, αντίστοιχα, ενώ ο μέγιστος και ο ελάχιστος αριθμός οδοντιάτρων είναι, 19.184 και 551, αντίστοιχα, γεγονός που συνεπάγεται την ανισότητα κατανομής.

Με την βοήθεια του ArcGIS, του Geodata και του Google Maps, υπολογίστηκαν όλες οι δυνατές εναλλακτικές διαδρομές προς το κέντρο του εκάστοτε Νομού εξάγοντας τον μέσο όρο των χιλιομετρικών αποστάσεων αλλά και του χρόνου ταξιδιού. Η μέτρηση έγινε όσον αφορά την χιλιομετρική τους απόσταση αλλά και τον χρόνο μετάβασης βάσει της απόστασης, με μεταφορικό μέσο. Αξιολογώντας όλα τα παραπάνω δεδομένα, υπολογίστηκε ο χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής Gini βάσει του distance και travel time.

Στον Πίνακα 3 του Παραρτήματος, παρουσιάζεται ο συντελεστής Gini και ο χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής Gini για το σύνολο της χώρας. Το πρώτο κομμάτι του πίνακα απεικονίζει τον συντελεστή Gini που αφορά τους ιατρούς, ο οποίος μειώθηκε από 0,2599 το 2011 σε 0,2547 το 2016. Αυτό σημαίνει ότι η ανισότητα στη διανομή ιατρών έχει βελτιωθεί σταδιακά μετά από αυξήσεις στις προσλήψεις ιατρών. Επίσης ο χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής Gini, υπολογιζόμενος με βάση την απόσταση διαδρομής μειώθηκε από 0,1714 το 2011 σε 0,1661 το 2016, ακόμη παρουσιάζεται ο χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής Gini, υπολογιζόμενος με βάση τον χρόνο ταξιδιού, ο οποίος μειώθηκε από 0,3246 το 2011 σε 0,3194 το 2016. Το δεύτερο κομμάτι του πίνακα

απεικονίζει τον συντελεστή Gini που αφορά τους οδοντιάτρους, ο οποίος μειώθηκε από 0,2459 το 2011 σε 0,2162 το 2016. Αυτό σημαίνει ότι η ανισότητα στη κατανομή οδοντιάτρων έχει βελτιωθεί. Επίσης ο χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής Gini, υπολογιζόμενος με βάση την απόσταση διαδρομής μειώθηκε από 0,15476 το 2011 σε 0,1272 το 2016, ακόμη παρουσιάζεται ο χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής Gini, υπολογιζόμενος με βάση τον χρόνο ταξιδιού, ο οποίος μειώθηκε από 0,3099 το 2011 σε 0,2802 το 2016. Το τρίτο κομμάτι του πίνακα απεικονίζει τον συντελεστή Gini που αφορά τα νοσοκομεία – κλινικές, ο οποίος μειώθηκε από 0,0995 το 2011 σε 0,0916 το 2016. Αυτό σημαίνει ότι η ανισότητα στη κατανομή νοσοκομείων & κλινικών έχει βελτιωθεί αισθητά. Επίσης ο χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής Gini, υπολογιζόμενος με βάση την απόσταση διαδρομής μειώθηκε από 0,0039 το 2011 σε 0,0044 το 2016, ακόμη παρουσιάζεται ο χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής Gini, υπολογιζόμενος με βάση τον χρόνο ταξιδιού, ο οποίος μειώθηκε από 0,1672 το 2011 σε 0,1595 το 2016. Το τελευταίο κομμάτι του πίνακα απεικονίζει τον συντελεστή Gini που αφορά την κατανομή κλινών νοσηλείας, ο οποίος μειώθηκε από 0,2192 το 2011 σε 0,1964 το 2016. Τέλος, ο χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής Gini, υπολογιζόμενος με βάση την απόσταση διαδρομής μειώθηκε από 0,1272 το 2011 σε 0,1036 το 2016, ακόμη παρουσιάζεται ο χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής Gini, υπολογιζόμενος με βάση τον χρόνο ταξιδιού, ο οποίος μειώθηκε από 0,2863 το 2011 σε 0,2639 το 2016.

Συγκρίνοντας τους διαφορετικούς τύπους συντελεστών Gini διαπιστώθηκε ότι οι συντελεστές Gini είναι σταθερά μεγαλύτεροι από τους αντίστοιχους προσαρμοσμένους που βασίζονται στην απόσταση διαδρομής και του χρόνου διαδρομής. Ορισμένες περιοχές, γεωγραφικά απομακρυσμένες ή νησιωτικές, έχουν «φραγμό» πρόσβασης με αποτέλεσμα να είναι πολύ δύσκολο για τον πληθυσμό να μοιράζεται ιατρικούς πόρους. Έτσι, με τον υπολογισμό των χωρικά προσαρμοσμένων συντελεστών Gini με βάση την απόσταση και τον χρόνο διαδρομής παρέχεται η δυνατότητα για μια πιο κατάλληλη εναλλακτική λύση.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Σκοπός αυτής της εργασίας ήταν η εκτίμηση του προβλήματος της κατανομής των πόρων υγείας ανά την Ελλάδα, αναλύοντας τις χωροταξικές προσαρμογές, αξιοποιώντας τον συντελεστή Gini. Η υπάρχουσα βιβλιογραφία δεν έχει ακόμη υπολογίσει, επίσημα, τους συντελεστές Gini λαμβάνοντας υπόψη τις χωρικές προσαρμογές (Pearce κ.ά., 2006· Cinnamon, κ.ά., 2008· Starfield, 2001). Μετρήθηκε η ανισότητα κατανομής των ιατρών, οδοντιάτρων, νοσοκομείων – κλινικών και κλινών νοσηλείας και για το σύνολο της Ελλάδας, χρησιμοποιώντας τον χωρικά προσαρμοσμένο συντελεστή Gini, ο οποίος προσαρμόστηκε βάσει της απόστασης και του χρόνου ταξιδιού, επίσης υπολογίστηκε και ο παραδοσιακός συντελεστής Gini κατά την περίοδο αυτή (2011- 2016).

Ο συντελεστής Gini δεν λαμβάνει υπόψη ότι οι άνθρωποι έχουν πρόσβαση σε ιατρικές υπηρεσίες κυρίως σε κοντινές περιοχές. Επομένως, τα εμπειρικά μας αποτελέσματα δείχνουν ότι η έλλειψη των ιατρικών υπηρεσιών στις αγροτικές περιοχές θα μπορούσε να μην συμπεριληφθεί στην μέτρηση του εν λόγω συντελεστή. Συγκεκριμένα, ο χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής Gini βασίζεται στον χρόνο και την απόσταση ταξιδιού. Επιπλέον, από άποψη πολιτικής υγείας, η μέτρηση για την ανισότητα στην κατανομή πόρων υγείας παρέχει δύο εφικτές στρατηγικές για τον περιορισμό της άνισης κατανομής των πόρων υγείας. Πρώτον, με την προσθήκη περισσότερων

πόρων υγείας σε κάθε νομό και επομένως σε κάθε περιφέρεια, δύναται να μετριαστεί η άνιση κατανομή, η οποία εμφανίζεται ιδιαίτερα στις Περιφέρειες Νοτίου Αιγαίου, Δυτικής Ελλάδας και Ανατολικής Μακεδονίας & Θράκης όπως προκύπτει από τους συντελεστές Gini. Δεύτερον, η δημιουργία νέων ή η βελτίωση των υπαρχόντων οδικών δικτύων και των νησιωτικών γραμμών μεταξύ των αγροτικών - νησιωτικών περιοχών και των κοντινών πόλεων μπορεί να μετριάσει την άνιση κατανομή των πόρων υγείας, λαμβάνοντας, βέβαια, υπόψη την γεωγραφική έκταση και την ιδιαίτερη γεωμορφολογία της Ελλάδας.

Οι προσομοιώσεις μας δείχνουν ότι η αύξηση του αριθμού των γιατρών και διαθέσιμων κλινών νοσηλείας σε μεσαίες πόλεις και η βελτίωση του χρόνου μεταφοράς μεταξύ πόλεων μεσαίου μεγέθους και αγροτικών (παραμεθόριων) περιοχών, θα μπορούσαν να είναι εφικτές λύσεις για τον μετριασμό του προβλήματος της γεωγραφικής κατανομής των συντελεστών υγείας. Η βελτίωση της δια-συνδεσιμότητας των μέσων μεταφοράς, μεταξύ των πόλεων και των κοντινών αγροτικών και νησιωτικών περιοχών αποτελεί κατάλληλη λύση για την αντιμετώπιση του προβλήματος της άνισης κατανομής των πόρων υγείας, κυρίως για χώρες μεγάλης γεωγραφικής έκτασης.

Με βάση τα αποτελέσματα της ανάλυσης, μετά την υιοθέτηση της χωροταξικής προσαρμογής Gini, προτείνονται ορισμένες εναλλακτικές παρεμβάσεις για τη μείωση ανισότητας στις κατανομές των ιατρών. Η πρώτη προτεινόμενη παρέμβαση θα μπορούσε να είναι η προσθήκη πόρων υγείας σε κάθε περιφέρεια, εφαρμόζοντας δύο περιπτώσεις: α) προσθήκη επιπλέον 50 πόρων υγείας και β) προσθήκη επιπλέον 100 πόρων υγείας, ώστε να παρατηρηθούν οι μεταβολές του συντελεστή Gini. Γίνεται μνεία ότι το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στις μεταβολές του συντελεστή Gini των Περιφερειών Νοτίου Αιγαίου, Δυτικής Ελλάδας και Ανατολικής Μακεδονίας & Θράκης, στις οποίες εντοπίζονται αυξημένες ανισότητες. Οι γιατροί και οι οδοντίατροι τείνουν να προτιμούν να παραμείνουν σε αστικές περιοχές, καθώς είναι δύσκολο να κινηθούν στις αγροτικές περιοχές με δύσβατο οδικό δίκτυο ή σε απομονωμένες νησιωτικές περιοχές. Ωστόσο, θα ήταν ευκολότερη η επιλογή των ιατρών και των οδοντιάτρων να διαμείνουν σε πόλεις μεσαίου μεγέθους πλησίον σ' ένα αστικό περιβάλλον. Ο Πίνακας 4 παρουσιάζει τα ευρήματα της προσομοίωσης στην οποία προστέθηκαν υγειονομικοί πόροι (μελέτη δύο περιπτώσεων) στο σύνολο της Ελλάδας. Κατά την πρώτη περίπτωση, η προσθήκη 50 περισσότερων ιατρών, οδοντιάτρων και κλινών νοσηλείας (Πίνακας 4.1 του Παρατήματος) οδηγεί σε μια μείωση στους χωρικά προσαρμοσμένους συντελεστές Gini, συγκεκριμένα, τους συντελεστές που βασίζονται στην απόσταση ταξιδιού και στο χρόνο ταξιδιού από 0,1472 έως 0,1453 (για τα έτη 2011 – 2016) και 0,3006 και 0,2968 (για τα έτη 2011 – 2016), αντίστοιχα. Στην δεύτερη περίπτωση, η προσθήκη περισσότερων από 50 πόρους υγείας σε κάθε Νομό και άρα σε κάθε Περιφέρεια (Πίνακας 4.2 του Παρατήματος), οδηγεί σε (οριακή) μείωση του παραδοσιακού συντελεστή Gini. Αυτό παρατηρείται γιατί παρά την προσθήκη περισσότερων πόρων σε κάθε νομό θα προκύψει υπερ-συγκέντρωση πόρων σε μεγάλες και μεσαίες μεγέθους πόλεις που είναι εύκολα προσπελάσιμες. Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, ο συντελεστής Gini δεν λαμβάνει υπόψη τις γεωγραφικές σχέσεις. Αν η πολιτική υγείας που εφαρμόζει η εκάστοτε κυβέρνηση κατευθύνεται στην αύξηση υγειονομικών πόρων στις συγκεκριμένες περιφέρειες και στο διορισμό περισσότερων ιατρών, οδοντιάτρων σε πόλεις μεσαίου μεγέθους, τότε ο χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής Gini θα βελτιωθεί σημαντικά. Η παρούσα μελέτη δείχνει ότι τέτοιου είδους πολιτικές θα μπορούσαν να είναι χρήσιμες για τη μείωση των ανισοτήτων στην γεωγραφική κατανομή των πόρων υγείας.

Η δεύτερη προτεινόμενη παρέμβαση για τον περιορισμό των ανισοτήτων στην κατανομή των πόρων υγείας, είναι ο περιορισμός του χρόνου ταξιδιού των ασθενών ώστε να φτάσουν και να λάβουν υπηρεσίες υγείας. Θα μπορούσε να εξεταστεί το ενδεχόμενο βελτίωσης του οδικού δικτύου αγροτικών περιοχών (όπως μικρές πόλεις ή χωριά) προς στις κοντινές πόλεις, καθώς επίσης και την σύνδεση Βόρειας με Νότιας Ελλάδας, Δυτικής και Ανατολικής Ελλάδας, αλλά και των γραμμών ναυσιπλοΐας μεταξύ των νησιών της χώρας. Εάν η σχέση μεταφοράς μεταξύ αγροτικών, νησιωτικών και αστικών περιοχών βελτιωθεί, θα ήταν ευκολότερο για τους κατοίκους στις αγροτικές και νησιωτικές περιοχές να έχουν πρόσβαση σε υπηρεσίες υγειονομικής περίθαλψης στις παρακείμενες περιοχές. Ο Πίνακας 5 του Παραρτήματος παρουσιάζει τα ευρήματα μιας προσομοίωσης κατά την οποία μειώνεται ο χρόνος ταξιδιού. Υποθέτοντας ότι, με την δημιουργία και βελτίωση των οδικών δικτύων και των γραμμών ναυσιπλοΐας, θα μπορέσει να μειωθεί ο χρόνος ταξιδιού. Έτσι, εφαρμόστηκαν δύο περιπτώσεις: α) την μείωση του χρόνου ταξιδιού κατά 5 minutes (Πίνακας 5.1 του Παραρτήματος) και β) την μείωση του χρόνου ταξιδιού κατά 10 minutes (Πίνακας 5.2 του Παραρτήματος). Παρατηρήθηκε ότι παρά την μείωση του χρόνου μεταφοράς ο προσαρμοσμένος συντελεστής Gini για το χρόνο ταξιδιού, αυξάνεται. Συγκεκριμένα, αν ο χρόνος ταξιδιού μειωθεί κατά 5 minutes, ο συντελεστής Gini αυξάνεται από 0,2599 έως 0,2547 (για τα έτη 2011-2016) σε 0,3329 έως 0,3277 (για τα έτη 2011-2016). Ειδικότερα με την μείωση του χρόνου ταξιδιού παρατηρήθηκε υπερ-συγκέντρωση χρηστών υπηρεσιών υγείας, λόγω άμεσης πρόσβασης, με αποτέλεσμα να αυξάνονται οι «ουρές» αναμονής και το πλήθος των ασθενών (overload), αυτό οφείλεται στην μικρή γεωγραφική έκταση της χώρας μας (σε σύγκριση με άλλες χώρες).

Προηγούμενες μελέτες διερεύνησης ανισοτήτων, εστιάζουν κυρίως στον υπολογισμό αναλογιών (κατοίκων ανά πόρους) ή συντελεστών Gini και άλλων δεικτών, παράγοντας αποτελέσματα, μη λαμβάνοντας υπόψη τις χωρικές και χρονικές αιτιάσεις. Οι μετρήσεις της παρούσας εργασίας, συμπεριέλαβαν την απόσταση και τον χρόνο διαδρομής στη σχετική ανάλυση, γεγονός που παρέχει δυνατότητες εναλλακτικών λύσεων στο θέμα της υγειονομικής κάλυψης του περιφερειακού πληθυσμού. Εν τούτοις και σε αυτή την περίπτωση παραμένουν ζητήματα καθώς στην πράξη είναι αρκετά δύσκολο να μειωθεί σημαντικά η πραγματική απόσταση μεταξύ δύο τοποθεσιών ακόμη και με την βελτιστοποίηση των οδικών δικτύων, την καινοτομία των οχημάτων και την βελτίωση των μέσων μαζικής μεταφοράς. Η συνέχιση των αναλύσεων στο θέμα, με πιθανώς πιο σύνθετες μεθόδους και εισαγωγή στο μοντέλο περισσότερων παραμέτρων, θα προσθέσει περισσότερη γνώση και θα οδηγήσει σε ορθολογικότερη και ρεαλιστικότερη λύση ως προς την κάλυψη του περιφερειακού πληθυσμού σε υπηρεσίες υγείας, περιορίζοντας έτσι τις χωρικές ανισότητες τόσο στον τομέα της υγείας όσο και γενικότερα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Aday, L., Andersen, R. (1981). Equity of access to medical care: a conceptual and empirical overview. *Medical Care*, 1981, XIX (suppl), 4-27.
- Albana, A, Llukan, R, Kreshnik, P et al. (2014). Inequalities in the distribution of primary health care physicians and nurses Albania, *Manage Health*, 18, 17–20.
- Bertakis, K.D., Azaris, R., Helms, L. J., Callahan, E. J., Robbins, J. A., (2000). Gender differences in the

- utilization of health services. *Journal of Family Practice*, 49(2), 147-152.
- Bjomgren Cuadra, C. (2011). Right of access to health care for undocumented migrants in EU: a comparative study of national policies. *European Journal of Public Health* (Advance Access published June 9), 1-6.
- Chaudhuri, A. (2012). Socio-economic inequity in health care utilization & expenditures in richer states in India. *Indian Journal Medicine Research*, 136, 368-9.
- Cinnamon, J., Schuurman, N., & Crooks, V.A. (2008). "A method to determine spatial access to specialized palliative care services using G.I.S.", *BMC Health Services Research*, 8, 140.
- Cooper, R.A., Getzen, T.E., McKee, H.J. et al. (2002). Economic and demographic trends signal an impending physician shortage, *Health Affairs*, 21, 140-54.
- Culyer, A. and all (2001). Access, utilization and equity: a further comment. *Journal of Health Economics*, 11, 207-210.
- Deaton, A. (2003). Health, inequality, and economic development. *Journal Economit Lit*, 41, 113-58.
- Economou, C. (2015). Barriers and facilitating factors in access to health services in Greece. *WHO Regional Office for Europe*, Copenhagen.
- Kentikelenis, A., Karanikolos, M., Reeves, A., McKee, M., Stuckler, D. (2014). Greece's health crisis: from austerity to denialism, *Lancet*, 383, 748-753.
- Κέντρο Προγραμματισμού και Κοινωνικών Ερευνών - ΚΕΠΕ (1976). *Πρόγραμμα Αναπτύξεως 1976-1980: Υγεία*. Αθήνα: Έκθεση Ομάδας Εργασίας.
- Κυριόπουλος, Γ., Σουλιώτης, Κ. (2002). *Οι δαπάνες υγείας στην Ελλάδα: Μεθοδολογικά προβλήματα στη μέτρηση και συνέπειες για τις πολιτικές υγείας*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Le Cook, B., Doksum, T., Chen, C.N. et al. (2013). The role of provider supply and organization in reducing racial/ethnic disparities in mental health care in the US. *Social Science Med.*, 84, 102-109.
- Λυριντζής, Χ. (2001). *Σύγκριση και Ερμηνεία. Η πορεία και οι προοπτικές στη σύγχρονη πολιτική ανάλυση*. Αθήνα: Νήσος.
- Newhouse, J.P. (1990). Geographic access to physician services, *Annual Rev. Public Health*, 11, 207-30.
- Οικονομάκου, Κ. (2009). 'Η κοινωνική ανισότητα βλάπτει σοβαρά την υγεία', Ελευθεροτυπία E-net, Διαθέσιμο στο: <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=39964>.
- Pearce, J., Witten, K., Bartie, P. (2006). Neighbourhoods and health: a G.I.S. approach to measuring community resource accessibility. *J Epidemiol Community Health*, 60, 389-395.
- Plug, I., Hoffmann, R., Artnik, B. et al. (2012). Socioeconomic inequalities in mortality from conditions amenable to medical interventions: do they reflect inequalities in access or quality of health care?, *BMC Public Health*, 12, 346.
- Shadmi, E., Balicer, R., Kinder, K. et al. (2011). Assessing socioeconomic health care utilization inequity in Israel: impact of alternative approaches to morbidity adjustment. *BMC Public Health*, 11, 609.

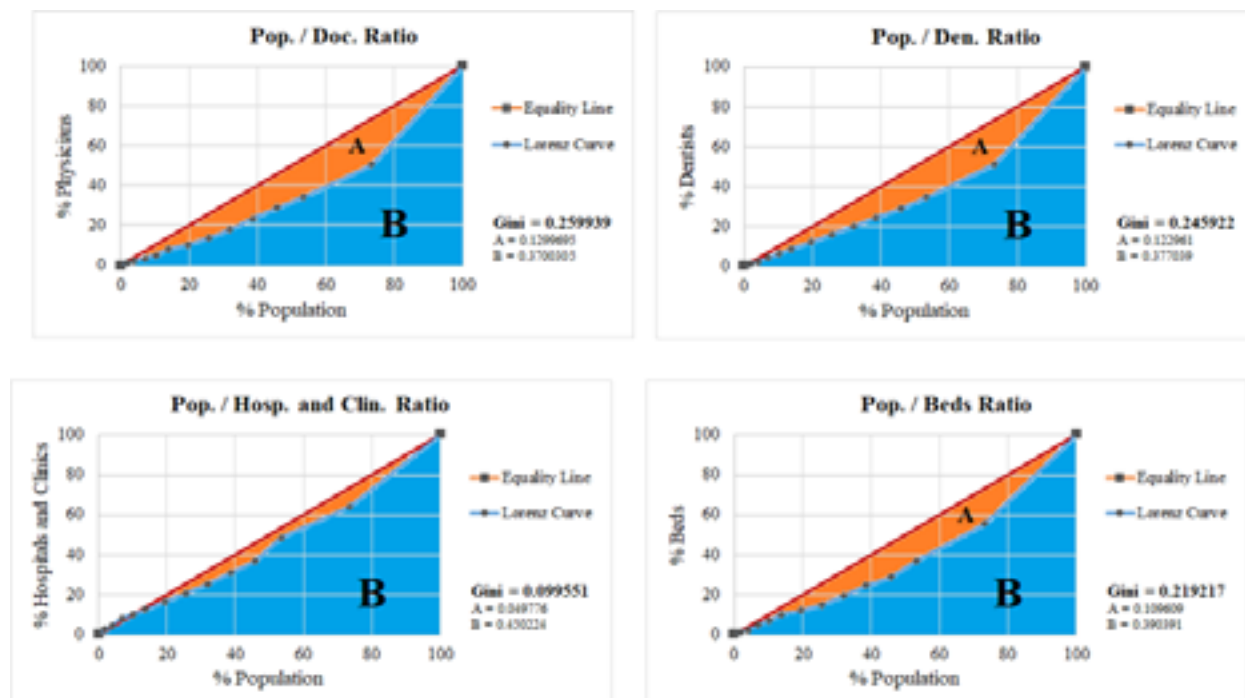
Starfield, B. (2001). Improving equity in health: a research agenda, *International Journal of Health Services*, 31, 545-566.

Θεοδώρου, Μ., Σαρρής, Μ., Σούλης, Σ. (2001). *Συστήματα Υγείας*. Αθήνα: Παπαζήσης.

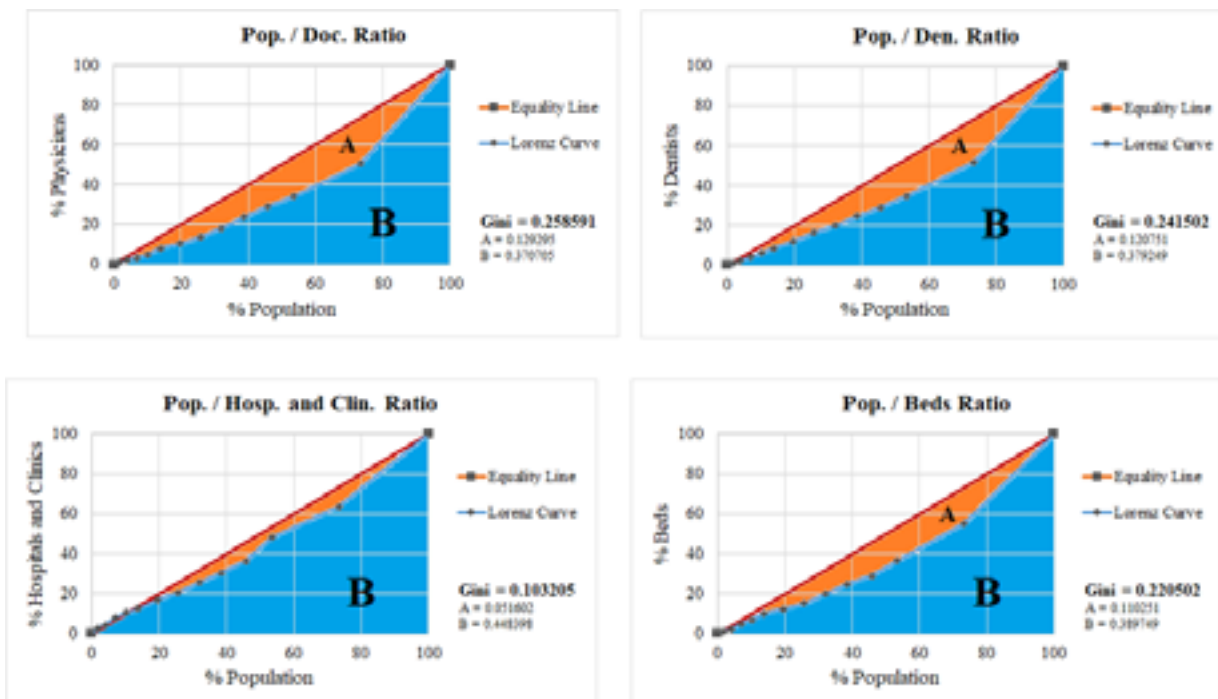
World Health Organization, Economic crisis, health systems and health in Europe: Country experience. Observation studies no 41, European Observatory on Health Systems and Policies, chapter 4 (the case of Greece). *WHO, Copenhagen*, 2015.

Yi-Hsin Elsa Hsu, Wender, L., Joseph J. Tien, Larry Y. Tzeng (2017). Measuring inequality in physician distributions using spatially adjusted Gini coefficients. *International Journal for Quality in Health Care*, 28(6), 657–664.

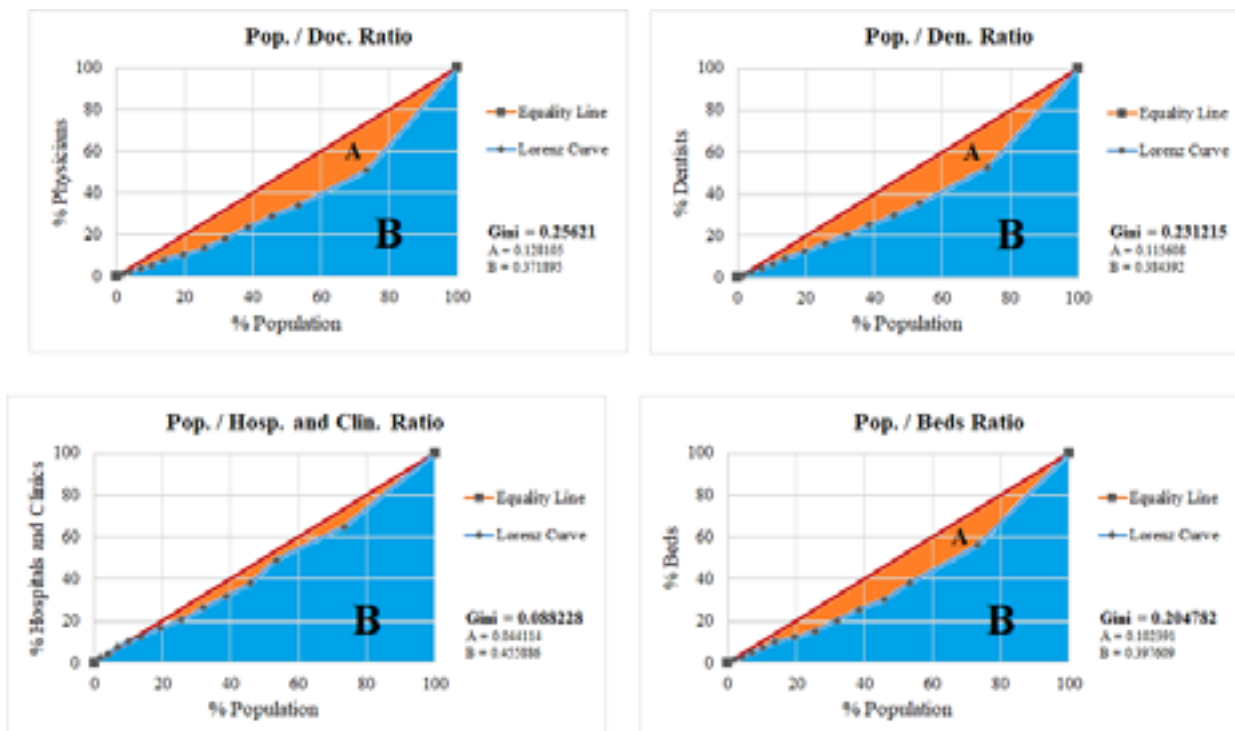
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ



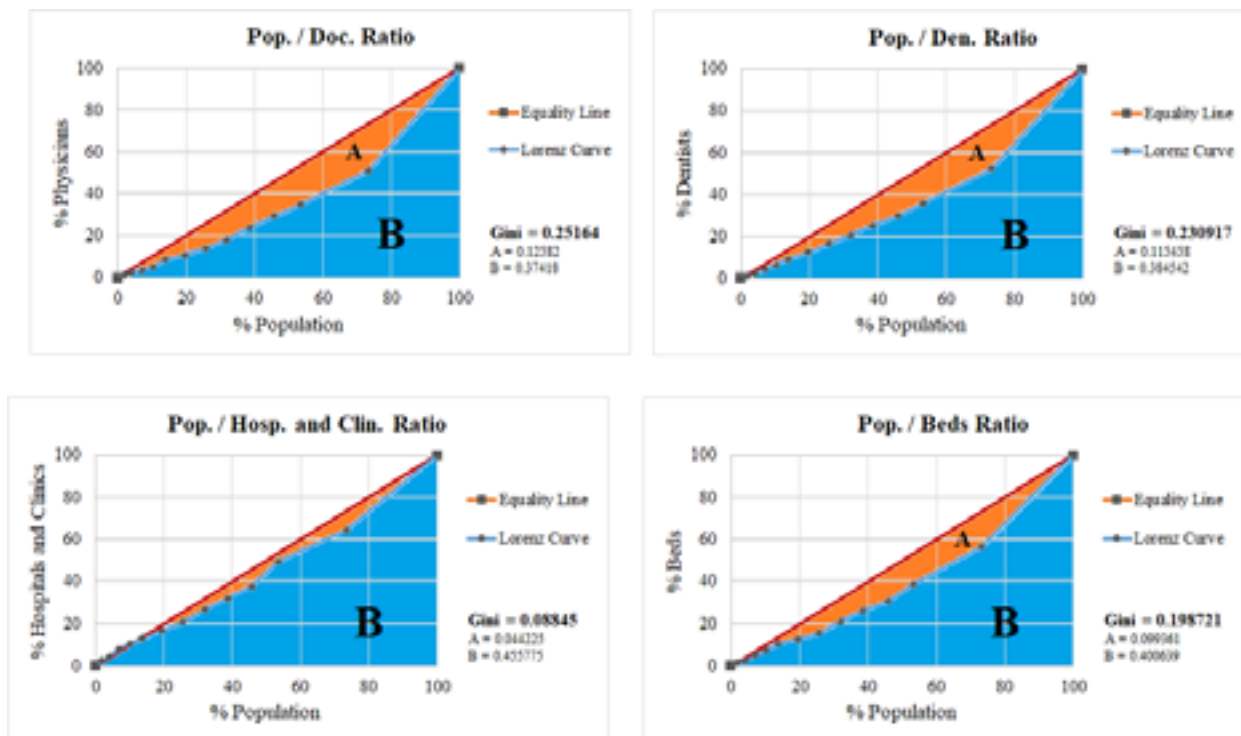
Διάγραμμα 1: Διαγραμματική απεικόνιση Lorenz curve, Area A & B για το έτος 2011



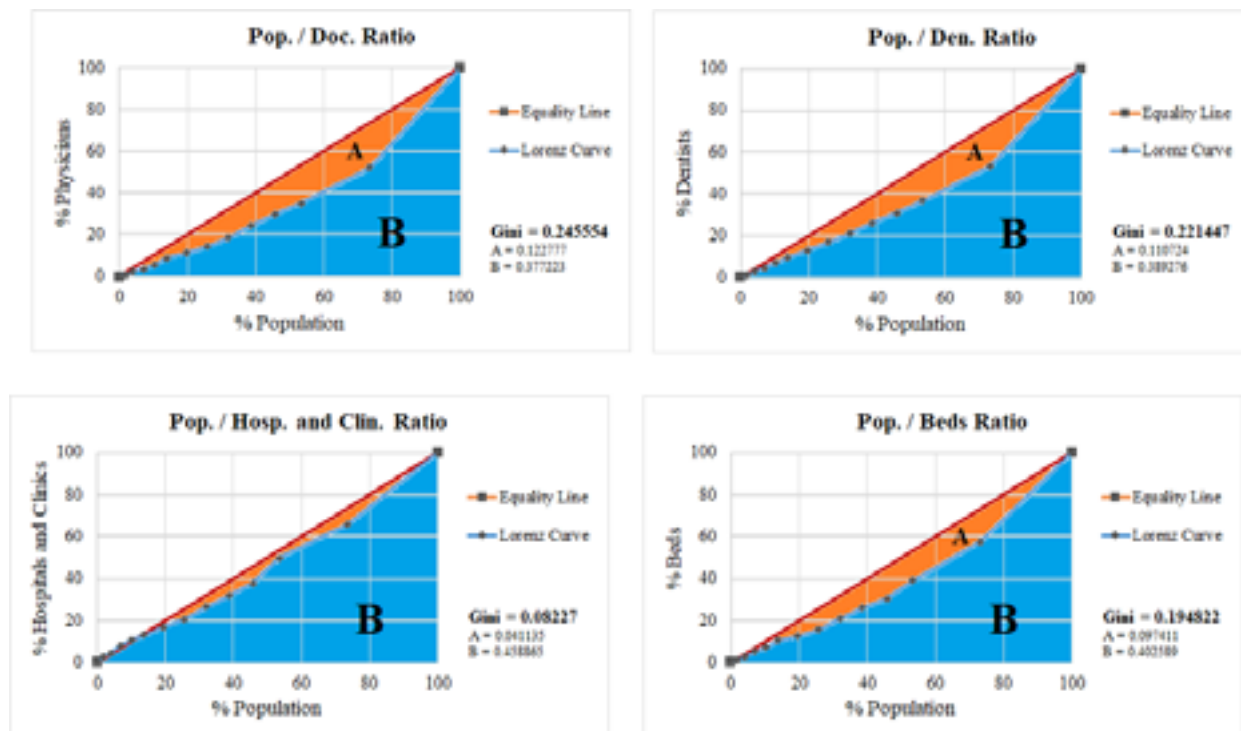
Διάγραμμα 2: Διαγραμματική απεικόνιση Lorenz curve, Area A & B για το έτος 2012



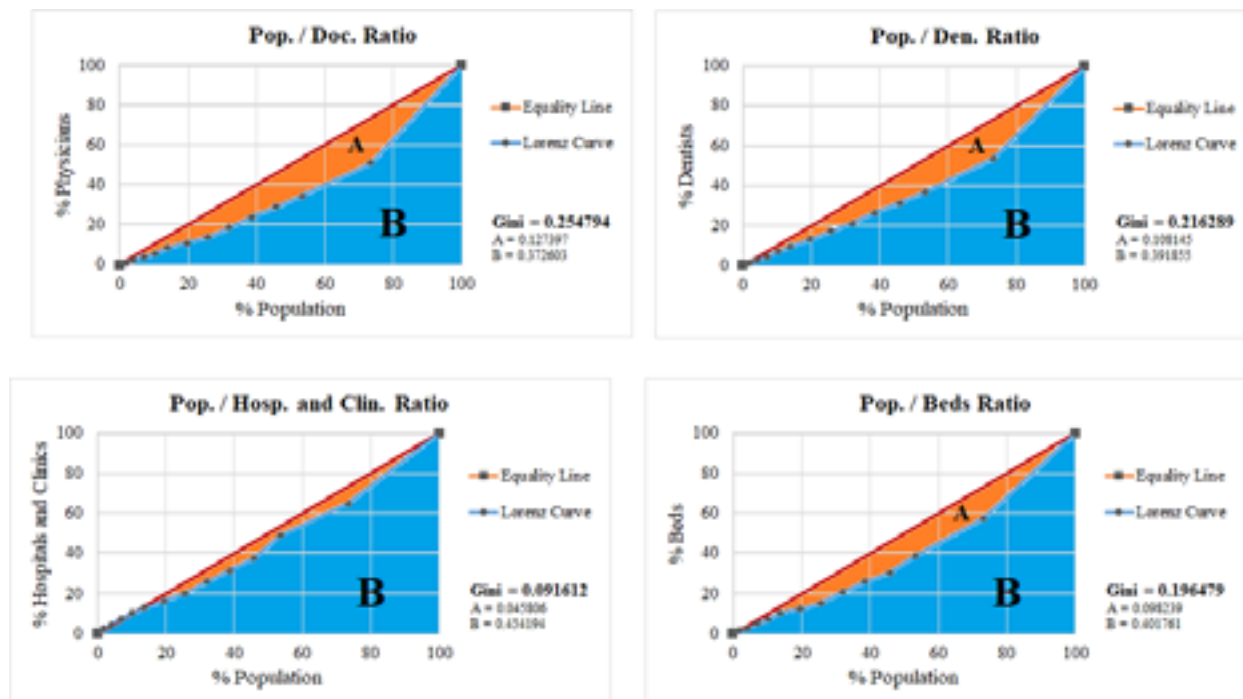
Διάγραμμα 3: Διαγραμματική απεικόνιση Lorenz curve, Area A & B για το έτος 2013



Διάγραμμα 4: Διαγραμματική απεικόνιση Lorenz curve, Area A & B για το έτος 2014



Διάγραμμα 5: Διαγραμματική απεικόνιση Lorenz curve, Area A & B για το έτος 2015



Διάγραμμα 6: Διαγραμματική απεικόνιση Lorenz curve, Area A & B για το έτος 2016

Πίνακας 1: Αναλογίες κάτοικοι ανά ιατρό, οδοντίατρο, νοσοκομείο-κλινική και κλίνη νοσηλείας

Περιφέρειες και Νομοί	Αναλογία Κάτοικοι ανά Ιατρό (Pop. / Doc. Ratio)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Σύνολο:	155,78	156,27	157,02	157,20	157,32	152,42
Περιφέρεια Αττικής	73,50	73,71	74,70	75,36	76,60	72,48
Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας	341,16	339,56	345,64	342,78	346,06	358,04
Νομός Βοιωτίας	406,62	393,07	362,83	370,82	381,62	367,35
Νομός Εύβοιας	309,11	307,76	309,57	309,11	307,76	307,31
Νομός Ευρυτανίας	278,90	251,01	282,83	340,36	346,22	418,35
Νομός Φθιώτιδας	280,05	289,80	306,06	284,08	285,10	314,57
Νομός Φωκίδας	458,44	429,18	498,06	552,64	611,26	683,78
Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας	203,00	206,66	208,55	210,24	213,18	215,78
Νομός Αιτωλοακαρνανίας	280,32	285,25	295,24	285,25	292,37	285,25
Νομός Αχαΐας	118,66	121,16	120,32	122,36	124,18	126,92
Νομός Ηλείας	338,22	338,94	359,59	369,61	366,21	373,07
Περιφέρεια Πελοποννήσου	290,52	290,39	297,90	312,80	316,72	297,36
Νομός Αργολίδας	221,56	211,89	227,80	242,00	250,11	242,00
Νομός Αρκαδίας	210,40	216,17	226,92	261,10	239,46	244,87

ΜΕΤΡΗΣΗ ΤΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗΣ ΑΝΙΣΟΚΑΤΑΝΟΜΗΣ ΤΩΝ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΥΓΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Νομός Κορινθίας	286,72	287,29	284,47	279,54	281,17	272,20
Νομός Λακωνίας	271,76	283,88	305,27	282,08	317,22	307,37
Νομός Μεσσηνίας	277,70	274,36	269,28	301,23	304,10	253,90
Περιφέρεια Θεσσαλίας	219,74	221,68	218,27	213,30	211,24	199,12
Νομός Καρδίτσας	329,11	335,93	357,06	336,93	286,01	270,34
Νομός Λάρισας	164,35	166,17	165,31	155,20	152,95	132,74
Νομός Μαγνησίας	198,13	196,29	184,12	185,74	193,49	196,90
Νομός Τρικάλων	252,09	259,06	258,04	285,59	285,59	331,86
Περιφέρεια Ηπείρου	197,81	194,09	192,09	172,86	171,13	175,10
Νομός Άρτας	226,26	225,50	234,87	239,85	240,70	224,02
Νομός Θεσπρωτίας	243,50	229,41	236,89	235,61	230,62	239,49
Νομός Ιωαννίνων	129,65	125,86	122,64	104,48	103,71	108,89
Νομός Πρέβεζας	276,40	294,83	288,90	297,88	286,02	271,18
Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης	206,30	209,32	210,97	210,30	204,31	191,57
Νομός Δράμας	248,83	259,33	266,36	277,65	251,37	255,29
Νομός Καβάλας	216,12	215,75	213,90	215,75	206,13	176,44
Νομός Έβρου	121,27	122,27	123,08	124,33	124,33	113,54
Νομός Ξάνθης	315,97	296,59	308,95	291,92	307,24	304,72
Νομός Ροδόπης	258,75	285,81	282,21	273,93	244,63	251,21
Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας	136,74	137,98	135,89	136,24	135,60	133,92
Νομός Ημαθίας	261,85	264,80	268,85	266,81	271,97	270,93
Νομός Θεσσαλονίκης	128,30	128,51	126,41	127,23	125,80	124,92
Νομός Κιλκίς	301,19	270,77	271,69	256,11	247,44	219,72
Νομός Πέλλας	264,05	291,00	272,81	275,50	270,70	286,23
Νομός Πιερίας	273,06	282,18	270,72	273,65	275,43	263,95
Νομός Σερρών	261,77	285,02	279,60	263,72	287,35	281,84
Νομός Χαλκιδικής	340,88	334,53	359,06	390,29	386,09	341,97
Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας	404,97	385,10	386,45	398,12	362,24	337,40
Νομός Γρεβενών	254,06	240,58	269,13	288,70	276,15	299,59
Νομός Καστοριάς	314,51	314,51	304,98	310,63	310,63	310,63
Νομός Κοζάνης	354,24	326,51	327,22	334,51	278,66	246,63
Νομός Φλώρινας	489,66	494,37	463,19	480,50	546,96	514,14
Περιφέρεια Ιονίων Νήσων	251,49	252,38	228,73	241,32	238,37	227,03
Νομός Ζακύνθου	264,67	242,61	232,91	236,97	239,76	250,06
Νομός Κέρκυρας	234,02	236,13	210,00	213,88	208,33	193,28

Νομός Κεφαλληνίας	218,30	220,99	211,84	281,90	288,72	253,91
Νομός Λευκάδας	263,26	299,91	241,77	230,03	223,52	232,28
Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου	279,24	284,16	303,23	287,78	307,36	302,42
Νομός Λέσβου	204,82	206,78	231,73	225,68	252,00	252,74
Νομός Σάμου	204,83	211,39	225,87	186,31	202,31	168,25
Νομός Χίου	233,07	238,34	233,07	234,11	230,02	252,03
Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου	254,01	249,53	255,62	260,31	243,33	251,98
Νομός Δωδεκανήσου	242,44	241,82	250,09	248,13	235,53	236,70
Νομός Κυκλάδων	340,23	322,68	323,61	349,74	316,33	350,83
Περιφέρεια Κρήτης	154,83	153,63	153,19	148,37	149,29	150,65
Νομός Ηρακλείου	120,27	119,57	117,68	120,70	121,66	123,03
Νομός Λασιθίου	270,18	255,53	263,57	222,36	217,24	220,41
Νομός Ρεθύμνου	294,19	300,38	298,29	299,33	290,20	303,58
Νομός Χανίων	219,92	218,39	225,63	189,34	193,08	190,72

Περιφέρειες και Νομοί	Αναλογία Κάτοικοι ανά Οδοντίατρο (Pop. / Dent. Ratio)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Σύνολο:	745,03	761,28	777,53	786,87	813,19	817,87
Περιφέρεια Αττικής	356,22	367,23	382,39	385,20	405,21	410,83
Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας	1.191,27	1.196,19	1.216,29	1.211,20	1.321,32	1.198,66
Νομός Βοιωτίας	1.241,26	1.228,33	1.215,67	1.228,33	1.281,74	1.281,74
Νομός Εύβοιας	1.013,53	1.003,88	1.028,37	1.028,37	989,74	1.038,50
Νομός Ευρυτανίας	2.231,22	2.008,10	2.008,10	2.231,22	2.008,10	427,26
Νομός Φθιώτιδας	1.054,87	1.083,77	1.098,83	1.069,13	1.536,22	1.340,94
Νομός Φωκίδας	1.680,96	1.833,77	2.017,15	2.017,15	2.017,15	1.754,04
Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας	1.200,75	1.187,92	1.195,22	1.215,76	1.211,38	1.225,34
Νομός Αιτωλοακαρνανίας	1.092,24	1.070,06	1.109,48	1.097,93	1.097,93	1.121,29
Νομός Αχαΐας	857,88	857,88	855,51	887,38	887,38	900,27
Νομός Ηλείας	1.694,68	1.642,27	1.609,09	1.609,09	1.577,23	1.546,60
Περιφέρεια Πελοποννήσου	1.118,51	1.141,85	1.164,12	1.193,76	1.209,15	1.209,15
Νομός Αργολίδας	1.115,45	1.128,42	1.102,77	1.155,29	1.141,69	1.102,77
Νομός Αρκαδίας	973,99	952,58	985,06	1.111,35	1.097,28	1.097,28
Νομός Κορινθίας	1.000,57	1.036,30	1.074,68	1.028,95	1.028,95	1.066,78

ΜΕΤΡΗΣΗ ΤΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗΣ ΑΝΙΣΟΚΑΤΑΝΟΜΗΣ ΤΩΝ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΥΓΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Νομός Λακωνίας	1.087,05	1.157,64	1.188,51	1.157,64	1.204,57	1.255,46
Νομός Μεσσηνίας	869,32	883,72	898,62	940,91	975,33	946,47
Περιφέρεια Θεσσαλίας	935,29	953,56	948,93	977,43	1.003,31	1.014,24
Νομός Καρδίτσας	996,00	1.061,16	1.081,37	1.102,37	1.124,20	1.124,20
Νομός Λάρισας	807,74	828,94	856,40	841,20	846,21	853,83
Νομός Μαγνησίας	812,01	801,73	798,36	801,73	863,68	855,90
Νομός Τρικάλων	971,00	993,07	885,71	1.083,35	1.083,35	1.149,87
Περιφέρεια Ηπείρου	1.104,38	1.136,39	1.120,16	1.120,16	1.120,16	1.156,50
Νομός Άρτας	1.256,98	1280,70	1.212,09	1.212,09	1.212,09	1.170,29
Νομός Θεσπρωτίας	1.147,03	1.147,03	1.281,97	1.245,34	1.245,34	1.281,97
Νομός Ιωαννίνων	839,51	869,95	847,98	852,29	852,29	907,57
Νομός Πρέβεζας	912,56	942,48	927,27	927,27	927,27	927,27
Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης	1.112,96	1.141,92	1.148,32	1.141,32	1.148,32	1.146,18
Νομός Δράμας	1.023,82	1.068,34	1.013,27	1.002,93	945,07	927,24
Νομός Καβάλας	968,35	975,91	991,40	983,60	1.086,23	1.105,46
Νομός Έβρου	1.222,70	1222,70	1.202,82	1.193,12	1.193,12	1.193,12
Νομός Ξάνθης	1.146,62	1.158,56	1.222,22	1.278,41	1.183,21	1.208,93
Νομός Ροδόπης	1.027,88	1.109,30	1.143,26	1.098,42	1.143,26	1.109,30
Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας	647,12	657,73	665,56	685,39	707,39	710,60
Νομός Ημαθίας	1.073,37	1.098,52	1.115,96	1.090,01	1.133,96	1.152,55
Νομός Θεσσαλονίκης	644,17	657,91	672,65	689,78	723,96	728,23
Νομός Κιλκίς	1.517,34	1.546,52	1.489,24	1.827,70	1.675,40	1.608,38
Νομός Πέλλας	1.193,85	1.164,00	1.117,44	1.236,11	1.247,14	1.225,26
Νομός Πιερίας	839,06	844,65	828,09	817,41	801,89	796,84
Νομός Σερρών	1.069,27	1.082,39	1.102,69	1.130,96	1.089,07	1.102,69
Νομός Χαλκιδικής	1.398,95	1.381,01	1.313,65	1.417,36	1.455,66	1.496,10
Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας	1.203,07	1216,39	1.185,76	1.239,26	1.243,33	1.211,92
Νομός Γρεβενών	1.221,42	1.323,21	1.270,28	1.270,28	1.270,28	1.270,28
Νομός Καστοριάς	1.048,38	1.026,98	1.006,44	1.048,38	1.070,68	1.070,68
Νομός Κοζάνης	904,80	921,45	899,38	904,80	904,80	873,23
Νομός Φλώρινας	1.512,18	1.468,97	1.428,17	1.904,22	1.904,22	1.836,21
Περιφέρεια Ιονίων Νήσων	1.248,68	1270,85	1.193,18	1.193,18	1.193,18	1.263,37
Νομός Ζακύνθου	1.509,59	1.455,68	1.455,68	1.455,68	1.509,59	1.509,59
Νομός Κέρκυρας	1.122,27	1.110,33	1.065,01	1.075,99	1.075,99	1.213,62
Νομός Κεφαλληνίας	994,47	1.022,89	994,47	994,47	967,59	942,13

Νομός Λευκάδας	1.480,81	1.974,42	1.316,28	1.247,00	1.247,00	1.247,00
Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου	1.403,16	1.411,93	1.403,16	1.420,31	1.429,30	1.420,81
Νομός Λέσβου	982,23	971,19	1.029,00	1.067,11	1.108,15	1.108,15
Νομός Σάμου	1.137,14	1.099,23	1.030,53	999,30	969,91	969,91
Νομός Χίου	1.197,14	1284,73	1.170,53	1.170,53	1.145,09	1.120,72
Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου	960,07	950,41	953,61	919,55	916,58	910,68
Νομός Δωδεκανήσου	969,75	936,31	936,31	931,72	927,18	936,31
Νομός Κυκλάδων	1.137,53	1.185,42	1.198,03	1.082,84	1.082,84	1.042,73
Περιφέρεια Κρήτης	892,37	903,47	900,72	903,47	878,00	879,30
Νομός Ηρακλείου	853,32	839,26	872,83	850,95	814,64	812,47
Νομός Λασιθίου	1.215,82	1215,82	1.177,83	1.299,67	1.299,67	1.346,09
Νομός Ρεθύμνου	1.358,87	1.317,06	1.297,11	1.403,43	1.337,64	1.277,75
Νομός Χανίων	869,92	954,79	884,66	884,66	884,66	899,91

Περιφέρειες και Νομοί	Αναλογία Κάτοικοι ανά Νοσοκομεία και Κλινικές (P/Hosp. & Clin. ratio)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Σύνολο:	34.446,77	35.815,52	37.297,54	38.220,09	38.220,09	38.629,59
Περιφέρεια Αττικής	22.293,65	22.901,65	24.697,86	24.942,40	25.970,95	25.705,94
Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας	44.535,00	44.535,00	48.246,25	52.632,27	52.632,27	57.895,50
Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας	43.227,17	43.227,17	43.227,17	48.630,56	45.769,94	45.769,94
Περιφέρεια Πελοποννήσου	50.505,08	59.687,82	59.687,82	59.687,82	65.656,60	65.656,60
Περιφέρεια Θεσσαλίας	21.107,22	22.313,34	23.665,67	23.665,67	22.969,62	24.405,22
Περιφέρεια Ηπείρου	56.007,86	56.007,86	56.007,86	56.007,86	56.007,86	56.007,86
Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης	40.956,80	40.956,80	36.138,35	36.138,35	36.138,35	36.138,35
Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας	31.933,39	33.292,26	34.771,91	37.255,62	34.771,91	34.771,91
Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας	29.967,45	29.967,45	29.967,45	29.967,45	29.967,45	36.626,89
Περιφέρεια Ιονίων Νήσων	35.795,50	42.954,60	42.954,60	42.954,60	42.954,60	42.954,60
Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου	28.238,50	28.238,50	32.272,57	32.272,57	32.272,57	32.272,57

Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου	40.460,29	40.460,29	40.460,29	40.460,29	40.460,29	35.402,75
Περιφέρεια Κρήτης	34.810,12	39.451,47	39.451,47	39.451,47	39.451,47	39.451,47

Περιφέρειες και Νομοί	Αναλογία Κάτοικοι ανά Κλίνες Νοσηλείας (P/Beds ratio)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Σύνολο:	217,67	220,29	232,56	234,32	235,42	238,91
Περιφέρεια Αττικής	114,32	114,27	124,18	126,02	129,25	131,32
Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας	610,71	592,58	627,93	607,51	606,24	667,00
Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας	375,34	366,68	355,94	386,72	372,83	379,37
Περιφέρεια Πελοποννήσου	465,32	460,10	466,64	467,97	479,60	512,14
Περιφέρεια Θεσσαλίας	193,07	207,26	208,26	204,87	196,82	208,42
Περιφέρεια Ηπείρου	247,35	240,97	266,70	276,10	272,64	272,64
Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης	270,40	272,92	263,22	249,13	251,47	250,86
Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας	167,67	173,09	186,72	190,87	185,26	183,37
Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας	277,01	265,41	281,99	281,02	283,20	289,92
Περιφέρεια Ιονίων Νήσων	393,36	394,08	391,92	384,90	379,46	389,79
Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου	349,70	374,64	356,32	362,61	363,78	363,78
Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου	271,55	280,97	281,25	263,46	278,21	279,04
Περιφέρεια Κρήτης	230,71	242,03	244,94	239,00	248,75	246,88

Πίνακας 2: Αποτελέσματα επεξεργασίας SPSS

Αποτελέσματα στατιστικής επεξεργασίας με SPSS για την μεταβλητή: Πληθυσμός (Population)	
Μέτρα Περιγραφική Στατιστικής	Αποτελέσματα:
N Valid	13
Missing	0

Mean	733093,7692
Std. Error of Mean	178259,0721
Median	591772
Mode	214773,00a
Std. Deviation	642722,2249
Variance	4,13092E+11
Range	2304409
Minimum	214773
Maximum	2519182
Sum	9530219

Αποτελέσματα στατιστικής επεξεργασίας με SPSS για την μεταβλητή: Ιατροί (Doctors)	
Μέτρα Περιγραφικής Στατιστικής	Αποτελέσματα:
N Valid	13
Missing	0
Mean	5458,7692
Std. Error of Mean	2566,55148
Median	2239
Mode	747,00 a
Std. Deviation	9253,83296
Variance	85633424,53
Range	34012
Minimum	747
Maximum	34759
Sum	70964

Αποτελέσματα στατιστικής επεξεργασίας με SPSS για την μεταβλητή: Αναλογία Κάτοικοι ανά Ιατρό (Pop./Doc. Ratio)	
Μέτρα Περιγραφική Στατιστικής	Αποτελέσματα:
N Valid	13
Missing	0
Mean	224,0654
Std. Error of Mean	23,16774

Median	215,78
Mode	72,48a
Std. Deviation	83,53248
Variance	6977,676
Range	285,56
Minimum	72,48
Maximum	358,04
Sum	2912,85

Αποτελέσματα στατιστικής επεξεργασίας με SPSS για την μεταβλητή: Οδοντίατροι (Dentists)

Μέτρα Περιγραφική Στατιστικής	Αποτελέσματα:
N Valid	13
Missing	0
Mean	1017,3077
Std. Error of Mean	450,0757
Median	536
Mode	159,00a
Std. Deviation	1622,771
Variance	2633385,731
Range	5973
Minimum	159
Maximum	6132
Sum	13225

Αποτελέσματα στατιστικής επεξεργασίας με SPSS για την μεταβλητή: Αναλογία Κάτοικοι ανά Οδοντίατρο (Pop./Dent. ratio)

Μέτρα Περιγραφική Στατιστικής	Αποτελέσματα:
N Valid	13
Missing	0
Mean	1058,2754
Std. Error of Mean	75,13569
Median	1156,5
Mode	410,83a
Std. Deviation	270,90559

Variance	73389,841
Range	1009,98
Minimum	410,83
Maximum	1420,81
Sum	13757,58

Αποτελέσματα στατιστικής επεξεργασίας με SPSS για την μεταβλητή: Νοσοκομεία και Κλινικές (Hospital and Clinics)

Μέτρα Περιγραφική Στατιστική)	Αποτελέσματα:
N Valid	13
Missing	0
Mean	21,5385
Std. Error of Mean	7,1132
Median	10
Mode	7,00a
Std. Deviation	25,64701
Variance	657,769
Range	93
Minimum	5
Maximum	98
Sum	280

Αποτελέσματα στατιστικής επεξεργασίας με SPSS για την μεταβλητή: Αναλογία Κάτοικοι ανά Νοσοκομείο και Κλινική (Pop./Hosp. & Clin. ratio)

Μέτρα Περιγραφική Στατιστικής	Αποτελέσματα:
N Valid	13
Missing	0
Mean	41004,5846
Std. Error of Mean	3439,91767
Median	36626,89
Mode	24405,22a
Std. Deviation	12402,79955
Variance	153829436,6
Range	41251,38

Minimum	24405,22
Maximum	65656,6
Sum	533059,6

Αποτελέσματα στατιστικής επεξεργασίας με SPSS για την μεταβλητή Κλίνες Νοσηλείας (Beds)	
Μέτρα Περιγραφική Στατιστικής	Αποτελέσματα:
N Valid	13
Missing	0
Mean	3482,5385
Std. Error of Mean	1433,66088
Median	1438
Mode	551,00 a
Std. Deviation	5169,13782
Variance	26719985,77
Range	18633
Minimum	551
Maximum	19184
Sum	45273

Αποτελέσματα στατιστικής επεξεργασίας με SPSS για την μεταβλητή: Αναλογία Κάτοικοι ανά Κλίνη Νοσηλείας (Pop./Beds ratio)	
Μέτρα Περιγραφική Στατιστικής	Αποτελέσματα:
N Valid	13
Missing	0
Mean	321,1177
Std. Error of Mean	39,9754
Median	279,04
Mode	131,32 a
Std. Deviation	144,13334
Variance	20774,42
Range	535,68
Minimum	131,32

Maximum	667
Sum	4174,53

Περιφέρειες	Χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής GINI - Προσαρμογή στον χρόνο ταξιδιού (Ιατροί)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας	0,165378966	0,174930456	0,170600971	0,158678481	0,149061862	0,137540194
Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας	0,254221239	0,251414577	0,263935326	0,260379784	0,25830945	0,253367976
Περιφέρεια Πελοποννήσου	0,060715553	0,069004178	0,087096117	0,083912206	0,07857122	0,114056401
Περιφέρεια Θεσσαλίας	0,104352534	0,103235371	0,101471336	0,079222851	0,088530837	0,042002345
Περιφέρεια Ηπείρου	0,19505005	0,187961647	0,176334816	0,132137885	0,135241478	0,153601963
Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης	0,134496366	0,131770907	0,128282308	0,131821377	0,144705753	0,123428747
Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας	0,154717549	0,157694197	0,159083638	0,157207621	0,160228035	0,154058729
Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας	0,085236945	0,069856669	0,062063172	0,056378873	0,00861768	0,029665872
Περιφέρεια Ιονίων Νήσων	0,150224522	0,144257842	0,139946516	0,119266489	0,112556063	0,098484215
Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου	0,31592639	0,31079077	0,335603489	0,359032642	0,378733613	0,402310602
Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου	0,196501869	0,187110077	0,181286216	0,197301695	0,188333171	0,206464342
Περιφέρεια Κρήτης	0,20081485	0,198501384	0,206175772	0,174161261	0,170497802	0,170639082
Σύνολο:	0,324603546	0,323073297	0,32096501	0,316379908	0,310347642	0,319433946

Περιφέρειες	Συντελεστής GINI (Οδοντίατροι)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας	0,0746785	0,0783874	0,075895	0,0782755	0,105699	0,002186
Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας	0,1263409	0,1201328	0,121734	0,112076	0,109342	0,105242

Πίνακας 3: Συντελεστής Gini - μετρήσεις με διαφορετικές μεθόδους

Περιφέρειες	Χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής GINI - Προσαρμογή στην απόσταση (Ιατροί)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας	0,184491896	0,175125209	0,178264806	0,190375268	0,198880123	0,207803817
Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας	0,197088376	0,194531234	0,206961382	0,20268917	0,200809032	0,19628674
Περιφέρεια Πελοποννήσου	0,203733156	0,196131663	0,175577526	0,18307613	0,186265999	0,146128712
Περιφέρεια Θεσσαλίας	0,286322689	0,287925164	0,292291894	0,307739103	0,29556529	0,329444737
Περιφέρεια Ηπείρου	0,362096826	0,366925157	0,375672005	0,410176168	0,407148384	0,394551644
Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης	0,136536222	0,139433334	0,1473558	0,143144391	0,127595159	0,166528907
Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας	0,178956764	0,182107287	0,183526797	0,181920835	0,184834234	0,178230712
Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας	0,003837279	0,010463028	0,019856981	0,025725529	0,070620293	0,108990992
Περιφέρεια Ιονίων Νήσων	0,123870305	0,131819508	0,134304421	0,154260754	0,160056505	0,171953712
Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου	0,178539315	0,183541568	0,164906809	0,13530392	0,121924274	0,087724921
Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου	0,326523713	0,311569867	0,302296969	0,327797216	0,313517308	0,342386212
Περιφέρεια Κρήτης	0,157211776	0,154403793	0,162967492	0,127356271	0,122554686	0,123243993
Σύνολο:	0,171422858	0,170214896	0,167504868	0,162828331	0,156535871	0,166181358

Περιφέρεια Πελοποννήσου	0,0367088	0,0341806	0,034932	0,0425292	0,036124	0,042764
Περιφέρεια Θεσσαλίας	0,0432748	0,0463101	0,030228	0,0548106	0,058107	0,060774
Περιφέρεια Ηπείρου	0,0579535	0,0533391	0,066362	0,0624412	0,062441	0,048111
Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης	0,0180383	0,0103639	0,011402	0,0081586	0,029628	0,032574
Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας	0,126983	0,1232537	0,11453	0,11939	0,107712	0,106215
Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας	0,0661345	0,065116	0,064035	0,0777808	0,080334	0,087763
Περιφέρεια Ιονίων Νήσων	0,0240152	0,0504825	0,025514	0,0178801	0,015801	0,018462
Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου	0,0415398	0,0456826	0,012182	0,00214	0,018686	0,020523
Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου	0,2923546	0,3091558	0,311449	0,2902854	0,291378	0,280681
Περιφέρεια Κρήτης	0,0710827	0,08039	0,061075	0,0810544	0,0881067	0,089874
Σύνολο:	0,2459223	0,2415022	0,231215	0,2309169	0,2214474	0,216289

Περιφέρειες	Χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής GINI - Προσαρμογή στην απόσταση (Οδοντίατροι)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας	0,2118891	0,2151417	0,212735	0,2152798	0,239275	0,138573
Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας	0,0933403	0,0873079	0,088845	0,0794688	0,076807	0,072812
Περιφέρεια Πελοποννήσου	0,1104873	0,1126968	0,112188	0,1055274	0,112645	0,10526
Περιφέρεια Θεσσαλίας	0,2093783	0,213362	0,19957	0,2214834	0,223613	0,226036
Περιφέρεια Ηπείρου	0,2636041	0,259084	0,273122	0,2691476	0,269148	0,256363

Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης	0,1297948	0,1193077	0,12203	0,1168417	0,151214	0,155595
Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας	0,1332387	0,1292609	0,119916	0,125075	0,11287	0,111245
Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας	0,1035126	0,1029756	0,101859	0,1142107	0,116737	0,124238
Περιφέρεια Ιονίων Νήσων	0,1375227	0,1645174	0,138848	0,1312043	0,128849	0,09524
Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου	0,2100513	0,2122802	0,178792	0,1636081	0,146614	0,145208
Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου	0,2720266	0,2956663	0,298894	0,2691153	0,270653	0,255601
Περιφέρεια Κρήτης	0,0361285	0,0451019	0,024722	0,0472946	0,0547231	0,05649
Σύνολο:	0,1576657	0,1530331	0,142312	0,1423094	0,1324648	0,127275

Περιφέρειες	Χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής GINI - Προσαρμογή στον χρόνο ταξιδιού (Οδοντίατροι)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας	0,1335426	0,1291146	0,131845	0,1295905	0,096451	0,208049
Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας	0,1406486	0,1340358	0,135696	0,1254286	0,122504	0,11811
Περιφέρεια Πελοποννήσου	0,1427892	0,1397768	0,140905	0,149889	0,143968	0,150169
Περιφέρεια Θεσσαλίας	0,1935704	0,1913675	0,210291	0,1822292	0,177437	0,174544
Περιφέρεια Ηπείρου	0,3115372	0,316803	0,303662	0,3079569	0,307957	0,326001
Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης	0,3347629	0,3275695	0,326683	0,3244581	0,33808	0,340269
Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας	0,1132379	0,1096588	0,101255	0,1061462	0,094679	0,093242

Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας	0,0213231	0,0198849	0,018818	0,0339359	0,03655	0,044032
Περιφέρεια Ιονίων Νήσων	0,1335932	0,1069166	0,131776	0,1396378	0,141485	0,17773
Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου	0,2842931	0,2773983	0,315727	0,331136	0,349555	0,35214
Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου	0,1622748	0,1771218	0,179149	0,1604464	0,161412	0,151959
Περιφέρεια Κρήτης	0,0930308	0,102433	0,083843	0,1023523	0,109204	0,111066
Σύνολο:	0,3099334	0,3056114	0,295487	0,2948761	0,2855354	0,280261

Σύνολο χώρας	Συντελεστής GINI (Νοσοκομεία και Κλινικές)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Σύνολο:	0,0995514	0,1032046	0,088228	0,008845	0,0822704	0,091612

Σύνολο χώρας	Χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής GINI - Προσαρμογή στην απόσταση (Νοσοκομεία και Κλινικές)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Σύνολο:	0,003963693	0,007921746	0,007390282	0,006678323	0,014116687	0,004403332

Σύνολο χώρας	Χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής GINI - Προσαρμογή στον χρόνο ταξιδιού (Νοσοκομεία και Κλινικές)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Σύνολο:	0,167249071	0,170701288	0,155675426	0,155406222	0,150362543	0,159554695

Σύνολο χώρας	Συντελεστής GINI (Κλίνες νοσηλείας)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Σύνολο:	0,219217	0,2205015	0,204782	0,1987213	0,1948223	0,196479

Σύνολο χώρας	Χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής GINI - Προσαρμογή στην απόσταση (Κλίνες νοσηλείας)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Σύνολο:	0,1272803	0,1292047	0,11281	0,1067997	0,1020574	0,103668

Σύνολο χώρας	Χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής GINI - Προσαρμογή στον χρόνο ταξιδιού (Κλίνες νοσηλείας)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Σύνολο:	0,2863743	0,2870307	0,271593	0,2653171	0,2621884	0,263916

Περιφέρειες	Συντελεστής GINI (Ιατροί)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας	0,0068402	0,014736	0,006619	0,001709	0,005543	0,012424
Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας	0,2188916	0,216366	0,227285	0,223926	0,219305	0,217214
Περιφέρεια Πελοποννήσου	0,0584627	0,051515	0,034683	0,039985	0,043744	0,009805
Περιφέρεια Θεσσαλίας	0,1029995	0,10815	0,111273	0,129228	0,119385	0,217165
Περιφέρεια Ηπείρου	0,1176375	0,124238	0,134918	0,170907	0,168595	0,158793
Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης	0,1637814	0,163262	0,16777	0,164758	0,154236	0,179802
Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας	0,1505019	0,153374	0,16443	0,153243	0,156235	0,176214
Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας	0,0939985	0,079877	0,073184	0,071531	0,027433	0,00732
Περιφέρεια Ιονίων Νήσων	0,0253864	0,044376	0,037034	0,026861	0,017705	0,004714

Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου	0,0222965	0,018813	0,037592	0,05713	0,07147	0,093882
Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου	0,3276122	0,302233	0,298478	0,314816	0,306491	0,324843
Περιφέρεια Κρήτης	0,1597625	0,157628	0,165299	0,314274	0,1303	0,130895
Σύνολο:	0,2362174	0,233693	0,231212	0,226427	0,220901	0,233413

Πίνακας 4: Προσομοίωση αποτελεσμάτων: Αυξάνοντας τον αριθμό των ιατρών, οδοντιάτρων και κλινών

Πίνακας 4.1: Επιπλέον 50 ιατροί, οδοντίατροι και κλίνες

Περιφέρειες	Χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής GINI - Προσαρμογή στην απόσταση (Ιατροί)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας	0,13314307	0,125184292	0,132768331	0,138056028	0,145019894	0,151133145
Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας	0,183152617	0,180695594	0,191306811	0,188057581	0,183562055	0,181540765
Περιφέρεια Πελοποννήσου	0,213377922	0,206529407	0,188310725	0,195580438	0,198566968	0,16183639
Περιφέρεια Θεσσαλίας	0,266280737	0,27122966	0,275608276	0,290679155	0,279223133	0,350343864
Περιφέρεια Ηπείρου	0,321941969	0,327837911	0,337715274	0,371511708	0,36908402	0,361088192
Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης	0,11212224	0,111487954	0,118580767	0,114711321	0,101367677	0,138822824
Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας	0,158207482	0,161080857	0,172738575	0,16115753	0,164079469	0,185697497
Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας	0,057273485	0,043556266	0,036100441	0,034303021	0,008696957	0,043782864
Περιφέρεια Ιονίων Νήσων	0,090554589	0,071954997	0,078628755	0,089705179	0,0977813	0,110047567
Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου	0,142215876	0,145885996	0,128270718	0,104984275	0,092159391	0,064077186

Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου	0,321634892	0,285926443	0,280641786	0,303639081	0,291916757	0,317738837
Περιφέρεια Κρήτης	0,13002784	0,127559718	0,135774548	0,102646089	0,097962378	0,098902059
Σύνολο:	0,147297134	0,144880547	0,142149991	0,137194649	0,131487081	0,145349109

Περιφέρειες	Χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής GINI - Προσαρμογή στον χρόνο ταξιδιού (Ιατροί)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας	0,221954167	0,23005273	0,220925932	0,216351013	0,208464459	0,200267355
Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας	0,23893991	0,23624294	0,247876927	0,244334779	0,239398966	0,237197172
Περιφέρεια Πελοποννήσου	0,051930175	0,059397067	0,07542275	0,072055899	0,067157007	0,099659935
Περιφέρεια Θεσσαλίας	0,127794375	0,122235128	0,120287881	0,098694356	0,10743692	0,023736646
Περιφέρεια Ηπείρου	0,243205992	0,234902129	0,221927796	0,178885301	0,18130808	0,194657939
Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης	0,150515473	0,15124978	0,14817869	0,151431745	0,162790962	0,141978285
Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας	0,135525475	0,138243901	0,149410612	0,138010016	0,141028708	0,160246922
Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας	0,140654945	0,125983475	0,11983013	0,118273483	0,072595491	0,037602111
Περιφέρεια Ιονίων Νήσων	0,187467689	0,207472115	0,199033843	0,189408452	0,178658295	0,164446629
Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου	0,352796576	0,349022359	0,371812364	0,389933787	0,408041438	0,427283709
Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου	0,193431436	0,171004675	0,167685635	0,182124044	0,174766903	0,190984511
Περιφέρεια Κρήτης	0,17813386	0,176102508	0,183459768	0,15262762	0,150046426	0,150436992
Σύνολο:	0,300622439	0,297918304	0,295625619	0,290883453	0,285400506	0,296827799

Περιφέρειες	Χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής GINI - Προσαρμογή στον χρόνο ταξιδιού (Ιατροί)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας	0,0746347	0,072596	0,075894	0,073914	0,065304	0,123014
Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας	0,0748691	0,070265	0,071317	0,062791	0,060699	0,05695
Περιφέρεια Πελοποννήσου	0,01537	0,018647	0,01884	0,014558	0,019448	0,017704
Περιφέρεια Θεσσαλίας	0,0034725	0,001767	0,013287	0,004069	0,005602	0,007286
Περιφέρεια Ηπείρου	0,0654494	0,070635	0,061221	0,063715	0,063715	0,073918
Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης	0,0361223	0,030212	0,031991	0,029698	0,044412	0,046479
Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας	0,0487014	0,044332	0,035921	0,038104	0,025287	0,024156
Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας	0,0942954	0,095903	0,094174	0,090402	0,089308	0,082511
Περιφέρεια Ιονίων Νήσων	0,1511345	0,146367	0,146737	0,150353	0,151338	0,171598
Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου	0,0783833	0,076632	0,093581	0,108431	0,110447	0,111094
Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου	0,2507326	0,263626	0,265227	0,250497	0,24688	0,24352
Περιφέρεια Κρήτης	0,0161825	0,039549	0,024466	0,00936	0,001956	0,007717
Σύνολο:	0,1424301	0,133868	0,126255	0,124484	0,113566	0,109033

Περιφέρειες	Χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής GINI - Προσαρμογή στην απόσταση (Οδοντίατροι)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας	0,667458	0,068495	0,065301	0,067377	0,074054	0,017841

Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας	0,0432853	0,038812	0,039819	0,031541	0,029504	0,025851
Περιφέρεια Πελοποννήσου	0,166279	0,169627	0,170044	0,166477	0,171889	0,169927
Περιφέρεια Θεσσαλίας	0,164501	0,166998	0,155472	0,172565	0,173209	0,174717
Περιφέρεια Ηπείρου	0,1444879	0,139441	0,149462	0,146933	0,146933	0,136777
Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης	0,1568509	0,148858	0,152145	0,148488	0,172035	0,175032
Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας	0,0506177	0,045969	0,036972	0,039303	0,025875	0,024647
Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας	0,0560956	0,057421	0,055721	0,052729	0,051648	0,044829
Περιφέρεια Ιονίων Νήσων	0,0346769	0,026313	0,030424	0,034045	0,03516	0,055035
Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου	0,0828456	0,083586	0,066663	0,050296	0,049064	0,048656
Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου	0,2134635	0,231605	0,233858	0,213132	0,208043	0,203315
Περιφέρεια Κρήτης	0,0625008	0,090854	0,071936	0,05487	0,04692	0,053684
Σύνολο:	0,0523387	0,043534	0,035657	0,034006	0,022722	0,018136

Περιφέρειες	Χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής GINI - Προσαρμογή στον χρόνο ταξιδιού (Οδοντίατροι)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας	0,2940195	0,291537	0,295117	0,293188	0,281602	0,343771
Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας	0,0857243	0,080821	0,081905	0,072838	0,0706	0,066583
Περιφέρεια Πελοποννήσου	0,0924216	0,08909	0,089187	0,094458	0,089915	0,091548
Περιφέρεια Θεσσαλίας	0,2444584	0,243487	0,255152	0,237222	0,23459	0,232765

Περιφέρεια Ηπείρου	0,4547674	0,460729	0,451058	0,453791	0,453791	0,465223
Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης	0,348843	0,343168	0,343641	0,342058	0,351409	0,353036
Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας	0,0367154	0,032502	0,024387	0,026643	0,014083	0,012985
Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας	0,1421914	0,14406	0,14228	0,137799	0,136679	0,129798
Περιφέρεια Ιονίων Νήσων	0,3179242	0,317214	0,313183	0,316907	0,317782	0,3392
Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου	0,4132432	0,410101	0,429516	0,444789	0,447978	0,44899
Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου	0,1254942	0,136888	0,138303	0,125286	0,12209	0,11912
Περιφέρεια Κρήτης	0,0123053	0,008861	0,004697	0,018691	0,025793	0,020848
Σύνολο:	0,2053901	0,196831	0,189279	0,187343	0,176503	0,171892

Περιφέρειες	Συντελεστής GINI (Νοσοκομεία και Κλινικές)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Σύνολο:	0,0995514	0,103205	0,088228	0,08845	0,08227	0,091612

Σύνολο χώρας	Χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής GINI - Προσαρμογή στην απόσταση (Νοσοκομεία και Κλινικές)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Σύνολο:	0,003963693	0,007921746	0,007390282	0,006678323	0,014116687	0,004403332

Σύνολο χώρας	Χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής GINI - Προσαρμογή στον χρόνο ταξιδιού (Νοσοκομεία και Κλινικές)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Σύνολο:	0,167249071	0,170701288	0,155675426	0,155406222	0,150362543	0,159554695

Σύνολο χώρας	Συντελεστής GINI (Κλίνες νοσηλείας)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Σύνολο:	0,211747	0,212094	0,195584	0,187675	0,120319	0,105727

Σύνολο χώρας	Χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής GINI - Προσαρμογή στην απόσταση (Κλίνες νοσηλείας)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Σύνολο:	0,1197382	0,120741	0,103567	0,095703	0,023767	0,00814

Σύνολο χώρας	Χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής GINI - Προσαρμογή στον χρόνο ταξιδιού (Κλίνες νοσηλείας)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Σύνολο:	0,2787643	0,278442	0,26218	0,254002	0,18952	0,175565

Περιφέρειες	Συντελεστής GINI (Ιατροί)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας	0,0459087	0,036608	0,040203	0,0520498	0,060899	0,070761
Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας	0,2332295	0,2306006	0,242352	0,238979	0,237051	0,232385
Περιφέρεια Πελοποννήσου	0,0494265	0,0417152	0,02272	0,0280547	0,032118	0,004953
Περιφέρεια Θεσσαλίας	0,1242079	0,1255668	0,128596	0,1470587	0,13659	0,175865
Περιφέρεια Ηπείρου	0,159184	0,1647058	0,17422	0,2110659	0,208148	0,193792
Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης	0,1811915	0,1836468	0,188702	0,1854248	0,173291	0,199747
Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας	0,1701572	0,1732967	0,174645	0,1729096	0,1759	0,169697

Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας	0,0399234	0,0251563	0,016701	0,0109788	0,0351	0,073114
Περιφέρεια Ιονίων Νήσων	0,0091693	0,0161148	0,019351	0,0392401	0,045349	0,058087
Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου	0,0119688	0,0167132	0,003463	0,0284733	0,04379	0,071147
Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου	0,3310868	0,3204588	0,313868	0,3319919	0,321843	0,342361
Περιφέρεια Κρήτης	0,1841073	0,1816728	0,189673	0,1563551	0,1522859	0,152631
Σύνολο:	0,259939	0,2585906	0,25621	0,2516399	0,2455541	0,254794

Πίνακας 5: Προσομοίωση αποτελεσμάτων: Μειώνοντας τον χρόνο διαδρομής

Πίνακας 5.1: Μείωση κατά 5 λεπτά της ώρας του χρόνου διαδρομής

Περιφέρειες	Χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής GINI - Προσαρμογή στην απόσταση (Ιατροί)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας	0,184491896	0,175125209	0,178264806	0,190375268	0,198880123	0,207803817
Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας	0,197088376	0,194531234	0,206961382	0,20268917	0,200809032	0,19628674
Περιφέρεια Πελοποννήσου	0,203733156	0,196131663	0,175577526	0,18307613	0,186265999	0,146128712
Περιφέρεια Θεσσαλίας	0,286322689	0,287925164	0,292291894	0,307739103	0,29556529	0,329444737
Περιφέρεια Ηπείρου	0,362096826	0,366925157	0,375672005	0,410176168	0,407148384	0,394551644
Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης	0,136536222	0,139433334	0,1473558	0,143144391	0,127595159	0,166528907
Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας	0,178956764	0,182107287	0,183526797	0,181920835	0,184834234	0,178230712
Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας	0,003837279	0,010463028	0,019856981	0,025725529	0,070620293	0,108990992

Περιφέρεια Ιονίων Νήσων	0,123870305	0,131819508	0,134304421	0,154260754	0,160056505	0,171953712
Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου	0,178539315	0,183541568	0,164906809	0,13530392	0,121924274	0,087724921
Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου	0,326523713	0,311569867	0,302296969	0,327797216	0,313517308	0,342386212
Περιφέρεια Κρήτης	0,157211776	0,154403793	0,162967492	0,127356271	0,122554686	0,123243993
Σύνολο	0,171422858	0,170214896	0,167504868	0,162828331	0,156535871	0,166181358

Περιφέρειες	Χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής GINI - Προσαρμογή στον χρόνο ταξιδιού (Ιατροί)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας	0,1903771	0,1999581	0,195542	0,1836108	0,173903	0,162185
Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας	0,25615	0,253327	0,2659185	0,2623462	0,260263	0,255296
Περιφέρεια Πελοποννήσου	0,0712374	0,0795813	0,097587	0,0946086	0,089145	0,124479
Περιφέρεια Θεσσαλίας	0,1334763	0,1323899	0,1307869	0,1080557	0,117216	0,069763
Περιφέρεια Ηπείρου	0,2359861	0,2287168	0,2168458	0,1717998	0,174925	0,193748
Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης	0,1671802	0,1644267	0,1611002	0,1646667	0,177629	0,156887
Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας	0,1524895	0,1554439	0,1568391	0,1549433	0,157968	0,151803
Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας	0,09339	0,0778997	0,070224	0,0645462	0,016483	0,02185
Περιφέρεια Ιονίων Νήσων	0,183615	0,177854	0,1733174	0,1524728	0,145636	0,131285
Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου	0,3631761	0,357984	0,3834648	0,4066659	0,426999	0,450031
Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου	0,1795292	0,1702933	0,1645661	0,1803158	0,171496	0,189326

Περιφέρεια Κρήτης	0,2025575	0,2002569	0,2078971	0,1760194	0,172399	0,172519
Σύνολο:	0,3329235	0,3313699	0,3292966	0,3247098	0,318685	0,327751

Περιφέρειες	Συντελεστής GINI (Οδοντίατροι)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας	0,0746785	0,0783874	0,075895	0,0782755	0,105699	0,002186
Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας	0,1263409	0,1201328	0,121734	0,112076	0,109342	0,105242
Περιφέρεια Πελοποννήσου	0,0367088	0,0341806	0,034932	0,0425292	0,036124	0,042764
Περιφέρεια Θεσσαλίας	0,0432748	0,0463101	0,030228	0,0548106	0,058107	0,060774
Περιφέρεια Ηπείρου	0,0579535	0,0533391	0,066362	0,0624412	0,062441	0,048111
Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης	0,0180383	0,0103639	0,011402	0,0081586	0,029628	0,032574
Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας	0,126983	0,1232537	0,11453	0,11939	0,107712	0,106215
Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας	0,0661345	0,065116	0,064035	0,0777808	0,080334	0,087763
Περιφέρεια Ιονίων Νήσων	0,0240152	0,0504825	0,025514	0,0178801	0,015801	0,018462
Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου	0,0415398	0,0456826	0,012182	0,00214	0,018686	0,020523
Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου	0,2923546	0,3091558	0,311449	0,2902854	0,291378	0,280681
Περιφέρεια Κρήτης	0,0710827	0,08039	0,061075	0,0810544	0,0881067	0,089874
Σύνολο:	0,2459223	0,2415022	0,231215	0,2309169	0,2214474	0,216289

Περιφέρειες	Χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής GINI - Προσαρμογή στην απόσταση (Οδοντίατροι)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας	0,2118891	0,2151417	0,212735	0,2152798	0,239275	0,138573
Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας	0,0933403	0,0873079	0,088845	0,0794688	0,076807	0,072812
Περιφέρεια Πελοποννήσου	0,1104873	0,1126968	0,112188	0,1055274	0,112645	0,10526
Περιφέρεια Θεσσαλίας	0,2093783	0,213362	0,19957	0,2214834	0,223613	0,226036
Περιφέρεια Ηπείρου	0,2636041	0,259084	0,273122	0,2691476	0,269148	0,256363
Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης	0,1297948	0,1193077	0,12203	0,1168417	0,151214	0,155595
Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας	0,1332387	0,1292609	0,119916	0,125075	0,11287	0,111245
Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας	0,1035126	0,1029756	0,101859	0,1142107	0,116737	0,124238
Περιφέρεια Ιονίων Νήσων	0,1375227	0,1645174	0,138848	0,1312043	0,128849	0,09524
Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου	0,2100513	0,2122802	0,178792	0,1636081	0,146614	0,145208
Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου	0,2720266	0,2956663	0,298894	0,2691153	0,270653	0,255601
Περιφέρεια Κρήτης	0,0361285	0,0451019	0,024722	0,0472946	0,0547231	0,05649
Σύνολο:	0,1576657	0,1530331	0,142312	0,1423094	0,1324648	0,127275

Περιφέρειες	Χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής GINI - Προσαρμογή στον χρόνο ταξιδιού (Οδοντίατροι)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας	0,1581781	0,153665	0,1564239	0,1541842	0,120367	0,232921

Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας	0,141962	0,135312	0,1369777	0,1266541	0,123712	0,119291
Περιφέρεια Πελοποννήσου	0,1529237	0,149865	0,1510292	0,1601458	0,154272	0,16043
Περιφέρεια Θεσσαλίας	0,2237509	0,221654	0,2409396	0,2124342	0,207451	0,20453
Περιφέρεια Ηπείρου	0,3542353	0,3595764	0,3464221	0,3507599	0,35076	0,369232
Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης	0,3675595	0,3604155	0,3593296	0,35721	0,37002	0,372131
Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας	0,1112428	0,1076844	0,0993244	0,1042202	0,092782	0,091353
Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας	0,0132638	0,0117508	0,0106861	0,0260496	0,028675	0,036166
Περιφέρεια Ιονίων Νήσων	0,1666095	0,1398902	0,1647262	0,1726351	0,174434	0,211092
Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου	0,3312458	0,3239545	0,3629791	0,3785442	0,397233	0,399926
Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου	0,1458703	0,1604709	0,1624641	0,1440722	0,145022	0,135726
Περιφέρεια Κρήτης	0,0953244	0,1047372	0,0862232	0,1045773	0,111408	0,11328
Σύνολο:	0,3181698	0,3138605	0,3037574	0,3031062	0,293782	0,288493

Σύνολο χώρας	Συντελεστής GINI (Νοσοκομεία και Κλινικές)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Σύνολο:	0,0995514	0,1032046	0,088228	0,008845	0,0822704	0,091612

Σύνολο χώρας	Χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής GINI - Προσαρμογή στην απόσταση (Νοσοκομεία και Κλινικές)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Σύνολο:	0,003963693	0,007921746	0,007390282	0,006678323	0,014116687	0,004403332

Σύνολο χώρας	Χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής GINI - Προσαρμογή στον χρόνο ταξιδιού (Νοσοκομεία και Κλινικές)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Σύνολο:	0,175963	0,1793893	0,1643574	0,164025	0,159128	0,1683

Σύνολο χώρας	Συντελεστής GINI (Κλίνες νοσηλείας)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Σύνολο:	0,219217	0,2205015	0,204782	0,1987213	0,1948223	0,196479

Σύνολο χώρας	Χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής GINI - Προσαρμογή στην απόσταση (Κλίνες νοσηλείας)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Σύνολο:	0,1272803	0,1292047	0,11281	0,1067997	0,1020574	0,103668

Σύνολο χώρας	Χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής GINI - Προσαρμογή στον χρόνο ταξιδιού (Κλίνες νοσηλείας)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Σύνολο:	0,2950157	0,2955914	0,2801904	0,2738868	0,270857	0,272594

Περιφέρειες	Συντελεστής GINI (Ιατροί)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας	0,0459087	0,036608	0,040203	0,0520498	0,060899	0,070761
Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας	0,2332295	0,2306006	0,242352	0,238979	0,237051	0,232385
Περιφέρεια Πελοποννήσου	0,0494265	0,0417152	0,02272	0,0280547	0,032118	0,004953
Περιφέρεια Θεσσαλίας	0,1242079	0,1255668	0,128596	0,1470587	0,13659	0,175865
Περιφέρεια Ηπείρου	0,159184	0,1647058	0,17422	0,2110659	0,208148	0,193792

Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης	0,1811915	0,1836468	0,188702	0,1854248	0,173291	0,199747
Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας	0,1701572	0,1732967	0,174645	0,1729096	0,1759	0,169697
Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας	0,0399234	0,0251563	0,016701	0,0109788	0,0351	0,073114
Περιφέρεια Ιονίων Νήσων	0,0091693	0,0161148	0,019351	0,0392401	0,045349	0,058087
Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου	0,0119688	0,0167132	0,003463	0,0284733	0,04379	0,071147
Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου	0,3310868	0,3204588	0,313868	0,3319919	0,321843	0,342361
Περιφέρεια Κρήτης	0,1841073	0,1816728	0,189673	0,1563551	0,1522859	0,152631
Σύνολο:	0,259939	0,2585906	0,25621	0,2516399	0,2455541	0,254794

Πίνακας 5.2: Μείωση κατά 10 λεπτά της ώρας του χρόνου διαδρομής

Περιφέρειες	Χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής GINI - Προσαρμογή στην απόσταση (Ιατροί)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας	0,184491896	0,175125209	0,178264806	0,190375268	0,198880123	0,207803817
Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας	0,197088376	0,194531234	0,206961382	0,20268917	0,200809032	0,19628674
Περιφέρεια Πελοποννήσου	0,203733156	0,196131663	0,175577526	0,18307613	0,186265999	0,146128712
Περιφέρεια Θεσσαλίας	0,286322689	0,287925164	0,292291894	0,307739103	0,29556529	0,329444737
Περιφέρεια Ηπείρου	0,362096826	0,366925157	0,375672005	0,410176168	0,407148384	0,394551644
Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης	0,136536222	0,139433334	0,1473558	0,143144391	0,127595159	0,166528907

Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας	0,178956764	0,182107287	0,183526797	0,181920835	0,184834234	0,178230712
Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας	0,003837279	0,010463028	0,019856981	0,025725529	0,070620293	0,108990992
Περιφέρεια Ιονίων Νήσων	0,123870305	0,131819508	0,134304421	0,154260754	0,160056505	0,171953712
Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου	0,178539315	0,183541568	0,164906809	0,13530392	0,121924274	0,087724921
Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου	0,326523713	0,311569867	0,302296969	0,327797216	0,313517308	0,342386212
Περιφέρεια Κρήτης	0,157211776	0,154403793	0,162967492	0,127356271	0,122554686	0,123243993
Σύνολο:	0,171422858	0,170214896	0,167504868	0,162828331	0,156535871	0,166181358

Περιφέρειες	Χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής GINI - Προσαρμογή στον χρόνο ταξιδιού (Ιατροί)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας	0,2220033	0,2316219	0,2270958	0,21515335	0,2053309	0,19336461
Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας	0,258481	0,2556383	0,2683153	0,26472265	0,2626234	0,25762596
Περιφέρεια Πελοποννήσου	0,0840185	0,0924294	0,1103303	0,10760151	0,1019901	0,13714008
Περιφέρεια Θεσσαλίας	0,1711301	0,1700835	0,168689	0,14533408	0,1543031	0,10565484
Περιφέρεια Ηπείρου	0,2876221	0,2801244	0,2679455	0,22182799	0,2249802	0,24438678
Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης	0,2074116	0,2046236	0,2014968	0,20509668	0,2181546	0,19807308
Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας	0,1496432	0,1525677	0,1539705	0,15204889	0,1550793	0,14892055
Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας	0,1048968	0,089251	0,081543	0,07607473	0,0275845	0,01081741

Περιφέρεια Ιονίων Νήσων	0,234582	0,2291345	0,2242543	0,203157	0,1961283	0,1813505
Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου	0,426303	0,4210362	0,4474095	0,4703061	0,4914828	0,5137871
Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου	0,1576278	0,1485931	0,1429907	0,15839725	0,1497697	0,16721154
Περιφέρεια Κρήτης	0,2047451	0,2024604	0,2100579	0,178351	0,1747836	0,17487662
Σύνολο:	0,3436701	0,3420863	0,3400582	0,33546901	0,3294527	0,33849343

Περιφέρειες	Συντελεστής GINI (Οδοντίατροι)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας	0,0746785	0,0783874	0,075895	0,0782755	0,105699	0,002186
Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας	0,1263409	0,1201328	0,121734	0,112076	0,109342	0,105242
Περιφέρεια Πελοποννήσου	0,0367088	0,0341806	0,034932	0,0425292	0,036124	0,042764
Περιφέρεια Θεσσαλίας	0,0432748	0,0463101	0,030228	0,0548106	0,058107	0,060774
Περιφέρεια Ηπείρου	0,0579535	0,0533391	0,066362	0,0624412	0,062441	0,048111
Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης	0,0180383	0,0103639	0,011402	0,0081586	0,029628	0,032574
Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας	0,126983	0,1232537	0,11453	0,11939	0,107712	0,106215
Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας	0,0661345	0,065116	0,064035	0,0777808	0,080334	0,087763
Περιφέρεια Ιονίων Νήσων	0,0240152	0,0504825	0,025514	0,0178801	0,015801	0,018462
Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου	0,0415398	0,0456826	0,012182	0,00214	0,018686	0,020523
Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου	0,2923546	0,3091558	0,311449	0,2902854	0,291378	0,280681

Περιφέρεια Κρήτης	0,0710827	0,08039	0,061075	0,0810544	0,0881067	0,089874
Σύνολο:	0,2459223	0,2415022	0,231215	0,2309169	0,2214474	0,216289

Περιφέρειες	Χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής GINI - Προσαρμογή στην απόσταση (Οδοντίατροι)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας	0,2118891	0,2151417	0,212735	0,2152798	0,239275	0,138573
Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας	0,0933403	0,0873079	0,088845	0,0794688	0,076807	0,072812
Περιφέρεια Πελοποννήσου	0,1104873	0,1126968	0,112188	0,1055274	0,112645	0,10526
Περιφέρεια Θεσσαλίας	0,2093783	0,213362	0,19957	0,2214834	0,223613	0,226036
Περιφέρεια Ηπείρου	0,2636041	0,259084	0,273122	0,2691476	0,269148	0,256363
Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης	0,1297948	0,1193077	0,12203	0,1168417	0,151214	0,155595
Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας	0,1332387	0,1292609	0,119916	0,125075	0,11287	0,111245
Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας	0,1035126	0,1029756	0,101859	0,1142107	0,116737	0,124238
Περιφέρεια Ιονίων Νήσων	0,1375227	0,1645174	0,138848	0,1312043	0,128849	0,09524
Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου	0,2100513	0,2122802	0,178792	0,1636081	0,146614	0,145208
Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου	0,2720266	0,2956663	0,298894	0,2691153	0,270653	0,255601
Περιφέρεια Κρήτης	0,0361285	0,0451019	0,024722	0,0472946	0,0547231	0,05649
Σύνολο:	0,1576657	0,1530331	0,142312	0,1423094	0,1324648	0,127275

Περιφέρειες	Χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής GINI - Προσαρμογή στον χρόνο ταξιδιού (Οδοντίατροι)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας	0,1893454	0,1847246	0,1875191	0,18529832	0,1506253	0,26438959
Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας	0,1435507	0,1368557	0,1385281	0,12813672	0,1251731	0,12071929
Περιφέρεια Πελοποννήσου	0,1652336	0,1621186	0,1633266	0,1726041	0,1667861	0,17289364
Περιφέρεια Θεσσαλίας	0,2627698	0,26081	0,2805638	0,25148515	0,2462558	0,24329675
Περιφέρεια Ηπείρου	0,4080951	0,4135311	0,4003596	0,40475192	0,4047519	0,42376574
Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης	0,4079236	0,4008409	0,3995097	0,39751984	0,4093301	0,41134433
Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας	0,1087069	0,1051761	0,0968747	0,1017763	0,0903765	0,08895893
Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας	0,0018852	0,0002658	0,0007954	0,01491628	0,0175567	0,02506175
Περιφέρεια Ιονίων Νήσων	0,217006	0,19022	0,2150211	0,22300259	0,2247278	0,26201901
Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου	0,3939762	0,386155	0,4261092	0,44188343	0,460933	0,46377033
Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου	0,1247021	0,1389846	0,1409344	0,12294315	0,1238721	0,11477846
Περιφέρεια Κρήτης	0,0981987	0,1076239	0,089205	0,10736633	0,1141707	0,11605499
Σύνολο:	0,3288079	0,324515	0,3144389	0,31373573	0,3044332	0,29912453

Σύνολο χώρας	Συντελεστής GINI (Νοσοκομεία και Κλινικές)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Σύνολο:	0,0995514	0,1032046	0,088228	0,008845	0,0822704	0,091612

Σύνολο χώρας	Χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής GINI - Προσαρμογή στην απόσταση (Νοσοκομεία και Κλινικές)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Σύνολο:	0,003963693	0,007921746	0,007390282	0,006678323	0,014116687	0,004403332

Σύνολο χώρας	Χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής GINI - Προσαρμογή στον χρόνο ταξιδιού (Νοσοκομεία και Κλινικές)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Σύνολο:	0,1872142	0,1906072	0,175567	0,17515312	0,1704444	0,17959216

Σύνολο χώρας	Συντελεστής GINI (Κλίνες νοσηλείας)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Σύνολο:	0,219217	0,2205015	0,204782	0,1987213	0,1948223	0,196479

Σύνολο χώρας	Χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής GINI - Προσαρμογή στην απόσταση (Κλίνες νοσηλείας)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Σύνολο:	0,1272803	0,1292047	0,11281	0,1067997	0,1020574	0,103668

Σύνολο χώρας	Χωρικά προσαρμοσμένος συντελεστής GINI - Προσαρμογή στον χρόνο ταξιδιού (Κλίνες νοσηλείας)					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Σύνολο:	0,3061768	0,306648	0,2912939	0,2849546	0,2820529	0,28380108

Αναπηρία και κοινωνική ανισότητα: Το παράδειγμα της ενσωματώσεως (Embodiment) των Ελλήνων χορευτών με κινητική αναπηρία

Ανδρέας Κολίσογλου
Ψυχολόγος
contact@psykapa.gr

Γιώργος Αλεξιάς
Καθηγητής Τμήμα Ψυχολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών,
Πάντειο Πανεπιστήμιο
galexias@panteion.gr, galexias@yahoo.gr

Θάνος Καστρίτης
Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας
a.kastritis@lupin.plus.com

*Το άρθρο αφιερώνεται στη μνήμη
του Dave Toole (1964 - 2020),
εμβληματική μορφή του σύγχρονου χορού και
πρωτοπόρου χορευτή με αναπηρία*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η ανεπάρκεια βιολογικά αποτελεί μια μη «αναμενόμενη» σωματική ή/και πνευματική κατάσταση του ανθρώπου. Η αναπηρία είναι ο τρόπος με τον οποίο η κοινωνία μορφοποιεί την ανεπάρκεια, προσδίδοντας της συγκεκριμένο, συνήθως αρνητικό κοινωνικό περιεχόμενο. Το σημαντικότερο όμως, είναι οι κοινωνικές προεκτάσεις αυτής της κοινωνικής αρνητικής μορφοποίησης, που παράγουν αναπόφευκτα, πέρα από την κοινωνική περιθωριοποίηση και το στιγματισμό, τη συγκρότηση σχέσεων κοινωνικής ανισότητας ανάμεσα στους αρτιμελείς και στα άτομα με κάποια μορφή ανεπάρκειας. Ένα τυπικό παράδειγμα αποτελεί η απαγόρευση εισαγωγής στις ανώτερες σχολές χορού, σε όσους αντιμετωπίζουν κάποιο είδους ανεπάρκεια. Η πιλοτική έρευνα που πραγματοποιήσαμε με θέμα την ενσωματώσή (Embodiment) της ομάδας πληθυσμού που ορίσαμε ως «Επαγγελματίες χορευτές με κινητική αναπηρία από την βρεφική τους ηλικία (ΕΧμεΚΑ)», έδειξε με ποιο τρόπο αυτή η απαγόρευση επηρέασε την αυτοαντίληψή τους ως επαγγελματίες χορευτές και πως αυτό είχε αντίκτυπο στις σχέσεις τους με τους χορευτές χωρίς αναπηρία, δημιουργώντας παράλληλα συνθήκες ανισότητας στις οικονομικές απολαβές. Βασίστηκε σε ποιοτική ανάλυση περιεχομένου 10 ημιδομημένων συνεντεύξεων, και αποτύπωσε φαινομενολογικά υποκειμενικές εμπειρίες ανισότητας, ανάμεσα σε χορευτές με ή χωρίς αναπηρία. Στην πλειοψηφία τους, οι ΕΧμεΚΑ είχαν να αντιμετωπίσουν τον κοινωνικό στερεοτυπικό κανόνα του ασυμβίβαστου μεταξύ χορού και αναπηρίας και πιστεύουν ότι τους αδικεί ο νομοθετημένος αποκλεισμός από την ανώτερη εκπαίδευσή στο συγκεκριμένο πεδίο. Υπάρχουν συμμετέχοντες στην έρευνα που θεωρούν τους εαυτούς τους ισάξια μέλη της κοινότητας των χορευτών, και συμμετέχοντες που θεωρούν τους εαυτούς τους αναμφισβήτητα ερασιτέχνες. Η υπέρβαση των σχέσεων της συγκεκριμένης κοινωνικής ανισότητας μπορεί να επιτευχθεί μόνο κατανοώντας

την οπτική των ατόμων με ανεπάρκεια, αναδεικνύοντας τις κοινωνικά αρνητικές προεκτάσεις που μπορεί να βιώνουν καθημερινά, κάτι το οποίο ήταν και ο απώτερος σκοπός της παρούσας ανακοίνωσης.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Αναπηρία, Ανισότητα, αποκλεισμός, Ενσωματοβίωση, Embodiment

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο ορισμός της έννοιας της αναπηρίας αποτελεί ένα δύσκολο εγχείρημα γιατί σε αυτή συμπεριλαμβάνονται πάρα πολλές κατηγορίες ως μορφές αναπηρίας, ενώ παράλληλα υπάρχουν διαφοροποιημένες οπτικές στον τρόπο ορισμού της, με αποτέλεσμα να αποτελεί ένα ανοικτό πεδίο επιστημονικών συζητήσεων (Πορκός, 2019, σσ. 19-44). Στον τρόπο που αντιμετωπίζει την αναπηρία η κοινωνία, η εικόνα είναι πιο ξεκάθαρη και θεωρούμε ότι τείνει σε αυτό που συνηθώς περιγράφουμε ως κοινωνική ανισότητα, δηλαδή την άνιση μεταχείριση των ανθρώπων με αναπηρία (ΑμεΑ) σε σχέση με τους ανθρώπους χωρίς αναπηρία, που παράλληλα οδηγεί σε άνιση πρόσβαση των πολιτισμικών αγαθών.

Από την εμβρυακή τους ζωή οι ΑμεΑ βιώνουν ανισότητα, με τον νόμο να επιτρέπει τη διακοπή της κύησης σε χρόνο διπλάσιο (24 εβδομάδες) σε σύγκριση με τις περιπτώσεις των εμβρύων που δεν αντιμετωπίζουν το ενδεχόμενο εμφάνισης αναπηρίας (Εθνικό Τυπογραφείο-ΕΤ, 1986, σσ. 2203). Στο τομέα της εκπαίδευσης, βάσει της νομοθεσίας οι εκάστοτε ανώτατες και ανώτερες σχολές της χώρας έχουν το δικαίωμα να απορρίψουν υποψήφιους φοιτητές με αναπηρία κατά το δοκούν, αν κρίνουν ότι η κατάσταση της υγείας τους δεν επιτρέπει την απρόσκοπτη παρακολούθηση των μαθημάτων τους (Αναπηρία τώρα, 2010, σσ. 56). Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και η απαγόρευση εισαγωγής στις ανώτερες σχολές χορού (ΕΤ, 1983, σσ. 2183) για τους πολίτες με αναπηρίες ή άλλες ανεπάρκειες.

Το ποσοστό ανεργίας σε πολλές κατηγορίες αναπήρων ξεπερνά το 50% (Εθνική Συνομοσπονδία Ατόμων με Αναπηρία-Ε.Σ.Α.μεΑ., 2018). Το απροσπέλαστο δομημένο περιβάλλον, οι σοβαρές ελλείψεις στο τομέα της πρόσβασης στα μέσα μεταφοράς κ.ά. αντικατοπτρίζουν την κοινωνική προκατάληψη, που θεωρεί το ανάπηρο σώμα ως εξαίρεση για τον άνθρωπο, έχοντας την αρτιμέλεια ως σημείο αναφοράς (αρτιμελισμός – Ableism). Η έλλειψη εξοικείωσης της κοινωνίας με την αναπηρία οδηγεί στην πεποίθηση ότι οι ΑμεΑ δεν μπορούν να είναι αυτόνομοι και χρίζουν της συμπαράστασης των αρτιμελών στις κοινωνικές τους δραστηριότητες. Αυτό αυτόματα ανατροφοδοτεί αποκλεισμούς στα διάφορα πεδία δράσης. Βάσει αυτού του σκεπτικού, ερασιτεχνικές ή επαγγελματικές σχολές χορού και χορευτικές σκηνές παραμένουν απροσπέλαστες, θεωρώντας ότι οι κινητικά ανάπηροι δεν είναι ικανοί να επιτελέσουν την τέχνη του χορού σε συστηματική βάση, σε ευρεία κλίμακα και χωρίς την συμπαράσταση των αρτιμελών, ώστε να υπάρχει μέριμνα προσβασιμότητας. Έρευνα (Thibodaux, 2005) υποστηρίζει ότι ο τρόπος που βιώνει κάποιος την αναπηρία του επηρεάζεται από τις επιλογές και τις ευκαιρίες που εμφανίζονται στη ζωή του, και διαμορφώνονται από παράγοντες όπως ο βαθμός αναπηρίας, το επίπεδο σπουδών, οι οικονομικές δυνατότητες. Οι ΕΧμεΚΑ μέσα από την δράση τους επιδιώκουν την άρση των εμποδίων και των προκαταλήψεων που οδηγούν στο να επικρατούν συνθήκες κοινωνικής ανισότητας, που ωθούν τους ΑμεΑ στο να βιώνουν δυσάρεστα την αναπηρία τους.

Η ΕΝΣΩΜΑΤΟΒΙΩΣΗ ΣΤΟΥΣ ΧΟΡΕΥΤΕΣ ΜΕ ΚΙΝΗΤΙΚΗ ΑΝΑΠΗΡΙΑ

Αναφερόμαστε αποκλειστικά στους Έλληνες ΕΧμεΚΑ, γιατί σε άλλες χώρες, όχι μόνο δεν υπάρχει ο νομικός αποκλεισμός από την ανώτερη εκπαίδευση, αλλά έχουν εκπονηθεί προγράμματα για σπουδαστές με αναπηρία. Ως κινητική αναπηρία ορίζουμε την σωματική κατάσταση που προκαλεί διαφοροποίηση στις κινητικές δεξιότητες των άνω και κάτω άκρων, σε σύγκριση με αυτές που θα αναμέναμε, αν δεν υπήρχε η συνθήκη της αναπηρίας¹. Θεωρούμε ΕΧμεΚΑ όσους συμμετείχαν, ανεξαρτήτου αμοιβής, έστω σε μία παράσταση επαγγελματικής ομάδας χορού, που δεν απευθύνεται αποκλειστικά σε φίλους και συγγενείς αναπήρων, θέτοντας ως επιπρόσθετη παράμετρο, στο πλαίσιο της συγκεκριμένης έρευνας, η αναπηρία αυτή να έχει προκύψει στους συμμετέχοντες τους πρώτους δώδεκα μήνες της ζωής τους.

Με την έννοια ενσωματοβίωση (embodiment) η κοινωνιολογία του σώματος επιχειρεί να αναδείξει τον ενεργό και δυναμικό ρόλο που διαδραματίζει το βίωμα του σώματος στη συγκρότηση των κοινωνικών σχέσεων (Αλεξιάς, 2006, σσ. 261-263). Χρησιμοποιούμε την μετάφραση «ενσωματοβίωση» αντί της μετάφρασης «σωματοποίηση», που επικρατεί στην ελληνική βιβλιογραφία, γιατί θέλουμε να αναδείξουμε τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της διαδικασίας, βάσει της οποίας το άτομο ή μια ομάδα ατόμων καλείται να επεξεργαστεί συνειδητά ή λιγότερο συνειδητά το σωματικό βίωμα, σε σχέση πάντα με τις απόψεις της κοινωνίας όπου ζει, και ως συνέπεια αυτής της επεξεργασίας να πάρει θέση ρητή ή άρρητη ως προς αυτές. Αυτό θα επηρεάσει την αντίληψη της ομάδας και των μελών που την απαρτίζουν, ως προς το ζήτημά της διαχείρισής του σώματος, και θα πλαισιώσει τον τρόπο δράσης και έκφρασης του ατόμου ή της ομάδας μέσα στα διάφορα κοινωνικά πεδία.

Σύμφωνα με την κυρίαρχη άποψη, οι ΑμεΑ, σε σύγκριση με όσους δεν έχουν κάποια αναπηρία, φαντάζουν ως μη ενεργοί πολίτες, που λόγω «ελλειμματικού σωματικού κεφαλαίου» δεν έχουν την δυνατότητα ή περιορίζονται στο να αποκτήσουν ρόλους και δράσεις που θα συμβάλλουν στη διαμόρφωση του κοινωνικού γίνεσθαι². Δεν μας κάνει εντύπωση που κάτω από αυτές τις κοινωνικές συνθήκες συναντάμε κατά πλειοψηφία επιστημονικά αρθρωμένο λόγο περί αναπηρίας από μέλη της επιστημονικής κοινότητας που όχι μόνο δεν την βιώνουν, αλλά διερευνούν το ζήτημα έμμεσα, παρακάμπτοντας τον άμεσα εμπειρικό λόγο των ΑμεΑ.

Η έρευνα στην ενσωματοβίωση των ΕΧμεΚΑ καταδεικνύει με τον πιο σαφή τρόπο τη προσπάθειά τους να συμβάλλουν στην αμφισβήτηση της κοινωνικής προκατάληψης που τους θεω-

¹ Η αναπηρία συνήθως ορίζεται ως έλλειμμα, ανεπάρκεια ή βλάβη. Αυτό δεν προδιαγράφει ότι θα βιωθεί με αντίστοιχο τρόπο, αφού σημαντικό ρόλο παίζει ο βαθμός αποδοχής που εισπράττουν οι ΑμεΑ στο κοινωνικό τους περιβάλλον, ο βαθμός δυσκολίας που θέτει το δομημένο περιβάλλον ως προς την κατά περίπτωση αναπηρία κ.ά.. Στην εκ γενετής αναπηρία που δεν υπάρχει για το άτομο μέτρο σύγκρισης αναπηρίας / μη αναπηρίας, η κοινωνική νοηματοδότηση της είναι πιο εμφανής.

² Η λέξη handicap, που αναφέρεται στην αναπηρία, ετυμολογικά και στερεοτυπικά παραπέμπει σε ζητιάνο που κρατάει στο χέρι του καπέλο, εικόνα που έχουν αναπαράγει στο παρελθόν αρκετά εκπαιδευτικά βιβλία. Τον κοινωνικό αυτοματισμό, στον τρόπο σκέψης των αρτιμελών που θεωρούν ότι υπερτερούν έναντι όσων έχουν κάποια αναπηρία, ταυτίζοντας την αναπηρία με την ανικανότητα και την περιορισμένη κοινωνική δράση, ονομάζουμε «Η υπεροψίας της αρτιμελούς αυταρέσκειας» (Κολίσογλου, 2016). Στις εκλογικές διαδικασίες του 2019, που υπήρχε πληθώρα αναξιοποίητων υποψηφίων με αναπηρία και έλλειψη πολιτικών προγραμμάτων σχετικών με την αναπηρία, όπως η εναρμόνισή με τον οικοδομικό κανονισμό που επιβάλλει παρεμβάσεις προσβασιμότητας μέχρι το 2020 (ΕΤ, 2012, σσ. 2099-2101), αναπαράχθηκε αυτή η λογική, με αποκορύφωμα την κριτική του Πρωθυπουργού Αλέξη Τσίπρα, πως αντίπαλο κόμμα εκμεταλλεύεται και μεταχειρίζεται τον υποψήφιο με αναπηρία Στ. Κυμπουρόπουλο, ως περιφερόμενη γλάστρα προς άγραν ψήφων.

ρεί πολιτικά ανενεργούς. Εκτιμούν ότι στο νόμο της απαγόρευσης εισαγωγής στις ανώτερες σχολές χορού, αποτυπώνεται το στερεότυπο της μη χορευτικής ικανότητας του κινητικά ανάπηρου σώματος, που δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Η αναπόφευκτη σύγκρισή τους με το κοινωνικά αποδεκτό πρότυπο του σώματος χωρίς αναπηρία, σε συνδυασμό με τον εκπαιδευτικό αποκλεισμό τους, επέδρασε καθοριστικά στην αυτοπρόσληψή τους, αλλά και την αντίληψη του περιβάλλοντος τους για τις δυνατότητες που έχουν. Είναι ισάξιοι και ισότιμοι με τους τυπικά επαγγελματίες χορευτές χωρίς αναπηρία; Συντηρεί αυτή η προκατάληψη τις σχέσεις ανισότητας που βιώνουν, σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο;

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ

Η συλλογή των στοιχείων της έρευνας έγινε μέσω της διεξαγωγής ημιδομημένων συνεντεύξεων με δέκα χορευτές / χορεύτριες με κινητική αναπηρία οι οποίοι/ες ασχολούνται ή είχαν στο παρελθόν ασχοληθεί επαγγελματικά με το χορό. Από αυτούς, 4 είναι άντρες και 6 γυναίκες από 22-50 χρονών. Η μέση χρονική διάρκεια των συνεντεύξεων ήταν 50`. Την εποχή της διεξαγωγής της έρευνας, το 2014, ο αριθμός των ΕΧμεΚΑ, βάσει των κριτηρίων που θέσαμε, στην Ελλάδα δεν ξεπερνούσε τα είκοσι άτομα, ενώ αρκετοί χορευτές εξ αυτών συμμετείχαν πειραματικά ή συγκυριακά σε κάποια παράσταση, χωρίς να συνεχίσουν την ενασχόλησή τους με επαγγελματικού επιπέδου παραστάσεις.

Οι συνεντεύξεις απομαγνητοφωνήθηκαν και τα ποιοτικά δεδομένα υποβλήθηκαν σε επεξεργασία με τη χρήση της μεθόδου της ανάλυσης περιεχομένου. Για την διασφάλιση των προσωπικών δεδομένων των συμμετεχόντων, που αποτελούν μια αρκετά περιορισμένη πληθυσμιακά ομάδα, αναφερόμαστε σε αυτούς με τον όρο υποκείμενο (Αλεξιάς, κ.ά., 2019, σσ. 184-185).

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

Από το υλικό των συνεντεύξεων φαίνεται αδιαμφισβήτητα ότι οι ΕΧμεΚΑ αντιλαμβάνονται πλήρως το στερεότυπο που θέλει όσους ασχολούνται σε επαγγελματική βάση με τον χορό να έχουν κοινωνικά αποδεχτές σωματικές αναλογίες και κινησιολογικές δεξιότητες, με την αναπηρία να αποκλείεται ή να θεωρείται εξαίρεση στους κόλπους του. Στα παρακάτω λόγια, ένα υποκείμενο της έρευνας υποστηρίζει χαρακτηριστικά: «...είχες να αντιμετωπίσεις εκ προοιμίου ένα πολύ σκληρό στερεότυπο. Το στερεότυπο του χορευτή είναι, όπως όλοι ξέρουμε, για τον κοινό πληθυσμό, ένα σώμα πολύ καλοφτιαγμένο, πολύ καλογυμνασμένο, που μπορεί να κάνει πάρα πολλά πράγματα και έχει πάρα πολλές δεξιότητες, οπότε μπαίνοντας εμείς εκεί μέσα είχαμε σίγουρα να αντιμετωπίσουμε σε πρώτη φάση αυτό, να συγκρουστούμε μαζί του, και να φτάσουμε στο σημείο να γίνουμε αποδεκτοί ως χορευτές και χορογράφοι με έναν διαφορετικό τρόπο κίνησης προτείνοντας δηλαδή ένα καινούργιο—διαφορετικό τρόπο κίνησης, ο οποίος όμως, θα μπορούσε να εμπλακεί με το συμβατικό τρόπο κίνησης των χορευτών (χωρίς αναπηρία)». Αυτό έχει λειτουργήσει ως εμπόδιο στο να γίνει το ανάπηρο σώμα αποδεκτό στην τέχνη του χορού, όπως φαίνεται από τα λόγια άλλου υποκειμένου: «...από τότε που θυμάμαι τον εαυτό μου, όταν είτε εγώ είτε το περιβάλλον μου περιγράφαμε την αναπηρία μου πιο αναλυτικά, λέγαμε “εντάξει, δεν θα μπορεί να χορέψει και τι έγινε;”».

Η στάση που έχουν κάποιοι από τους ΕΧμεΚΑ στα συμβατικά πρότυπα των χορευτών χωρίς αναπηρία αποτελεί μια σημαντική παράμετρο. Ενώ λίγο ως πολύ πιστεύουν στην ισάξια παρουσία των χορευτών με ή χωρίς κινητική αναπηρία θεωρούν, κατ' αντίφαση, έμμεσα ή άμεσα, ότι

υπερτερούν σε κινησιολογία οι αρτιμελείς χορευτές, οι οποίοι σε παραστάσεις μικτών ομάδων (αποτελούμενες από χορευτές με και χωρίς κινητική αναπηρία) παίρνουν έναν επιπλέον υποστηρικτικό ρόλο προς τους ανάπηρους χορευτές επί σκηνής. Αυτή η πεποίθηση της υπεροχής του μη ανάπηρου σώματος έναντι του ανάπηρου αποτυπώνεται με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο, όταν ένα υποκείμενο της έρευνας απάντησε πως δύσκολα θα μπορούσαν να υπάρξουν παραστάσεις, μεγάλης χρονικής διάρκειας με αμιγώς ανάπηρους χορευτές. Ένα άλλο αναφέρει ότι ένας χορευτής με κινητική αναπηρία: «...δεν μπορεί να τα κάνει όλα... πρέπει να έχει πάντα κάποια βοήθεια δίπλα του... θέλει ένα συμπλήρωμα...», ενώ οι μη ανάπηροι χορευτές «...τα κάνουν όλα, μόλις τα λένε τα κάνουν... ενώ αυτοί που έχουν κινητικό πρόβλημα πρέπει, να τα σκεφτούνε, να τους τα πούνε, να τους τα δείξουνε...». Αυτό που πρέπει να είναι εμφανές στις παραστάσεις, σύμφωνα με άλλο υποκείμενο, είναι: «Ότι ο ένας μπορεί να βοηθήσει τον άλλο στις αδυναμίες του... την δυσκολία του μπορεί να την κάνει ευκολία». Τα τελευταία δύο υποκείμενα στις συνεντεύξεις έδειξαν ότι αντιμετωπίζουν την αναπηρία τους ως εμπόδιο στην κοινωνική αποδοχή, εκφράζοντας σε σχετική ερώτηση την επιθυμία να μεταβληθεί προς το καλύτερο η κινητικότητά τους. Το ένα από αυτά ανέφερε: «Κοίταξε αν μπορούσα να κινηθώ ανεξάρτητα, μπορεί να μην έκανα καν χορό... μπορεί να έβγαينا έξω να πήγαινα για καφέδες να γνώριζα γκόμεν...».

Το θέμα της αποδοχής ή μη του ανάπηρου κινητικά σώματος από τα ίδια τα υποκείμενά της ερευνάς έχει ουσιαστικά δύο κατευθύνσεις. Η μία είναι που θέλει την αναπηρία ως μια άλλη φυσική κατάσταση και η συνθήκη της μη αναπηρίας δεν μπορεί να υπάρξει ως ρεαλιστικό και επίμονο σενάριο: «... ήρθα έτσι στον κόσμο, με την αναπηρία, και με αυτή θα φύγω, κι είναι σα να μου λες τώρα να χω ένα άλλο όνομα, τόσο απλά το λέω...». Η άλλη κατεύθυνση θέλει το ανάπηρο σώμα και όχι μόνο, να βρίσκεται σε μια ατέρμονη κατάσταση αναζήτησης του καλύτερου σωματικού πρότυπου: «...ο άνθρωπος... υποσυνείδητα... προσπαθεί να έλκεται από... το λίγο καλύτερο από αυτόν... σαν εικόνα, κινητικά, δηλαδή ο τετραπληγικός (άνθρωπος με περιορισμένη κινητικότητα και στα τέσσερα άκρα) γοητεύεται από τον παραπληγικό (άνθρωπος με περιορισμένη κινητικότητα ή στα άνω ή στα κάτω άκρα με συνήθεστερη την δεύτερη περίπτωση), ο παραπληγικός απ' τον αρτιμελή και ο αρτιμελής από το μόντελινγκ».

Η τέχνη του χορού στερεοτυπικά δείχνει να έχει συνδεθεί με το μπαλέτο που χρησιμοποιείται ως σημείο αναφοράς, αν και δεν είναι το μόνο είδος χορού. Έτσι οι ΕΧμεΚΑ αναφέρονται σε αυτό, άλλοτε για να δηλώσουν ότι δεν μπορούν να επιτύχουν τόσα όσα οι χορευτές μπαλέτου και άλλοτε για να τονίσουν την διαφορετικότητά τους από το συμβατικό κινησιολογικό στερεότυπο των χορευτών. Ένα υποκείμενο υποστηρίζει: «Οι ανάπηροι χορευτές θεωρώ ότι είναι ισότιμοι χορευτές με τους αρτιμελείς, άσχετα αν προσωπικά πιστεύω ότι ίσως δεν θα μπορούσαν να χορέψουν στη «λίμνη των κύκνων» με το κλασικό μπαλέτο». Άλλο συμπληρώνει σχετικά με το θέμα: «Εξαρτάται από το βαθμό αναπηρίας, ας πούμε θα έλεγα τώρα (πως ο κινητικά ανάπηρος) δεν μπορεί να κάνει μπαλέτο... όμως ένας χορευτής με ακρωτηριασμό, που του λείπει το ένα χέρι, μπορεί να κάνει...». Ένα τρίτο αναφέρει συγκεκριμένες κινήσεις για να τονίσει ότι δεν μπορεί να υπάρξει σύγκριση ανάμεσα σε χορευτή/χορεύτρια με αναπηρία γιατί είναι μη συγκρίσιμα παραδείγματα όπου θα βρει κανείς διαφοροποιήσεις στο τρόπο κίνησης, με αμφότερους κατά περίπτωση να μην μπορούν να επιτελέσουν τις ίδιες κινήσεις: «Μπορώ να κάνω εγώ πιρουέτα; Μπορώ να κάνω εγώ σπαγκάτο; Όχι... Δηλαδή υπάρχουν διάφορες, αλλά αυτά που κάνω εγώ μπορεί ο άλλος να μην μπορεί να τα κάνει».

Στο πλαίσιο της έρευνας, διαπιστώσαμε πως δεν υπάρχει σύμπνοια μεταξύ των υποκειμένων, για τον αν χαρακτηρίζουν τους εαυτούς τους ή τους άλλους ανάπηρους χορευτές επαγγελματίες. Κάποια εξ αυτών, που αρνούνται να το δεχτούν, επιλέγουν να κάνουν κριτική σε αυτούς που χωρίς

να έχουν σπουδές στο αντικείμενο και παραστατική εμπειρία, αυτοπροσδιορίζονται ως επαγγελματίες. Συγκεκριμένα ένα υποκείμενο υποστήριξε: «...δεν θεωρώ τον εαυτό μου επαγγελματία, ερασιτέχνης θεωρούμαι... δεν έχω ψωνιστεί... πρέπει να περάσουν χρόνια για να πω ότι είμαι επαγγελματίας...». Ένα άλλο θεώρησε προσβολή προς αυτούς που έχουν σπουδάσει την τέχνη του χορού να ισχυριστεί ότι είναι επαγγελματίας λέγοντας: «...επειδή δεν έχω σπουδάσει όσα έχει σπουδάσει ένας επαγγελματίας χορευτής, όχι δεν με θεωρώ επαγγελματία... δηλαδή δεν αφήνω τον εαυτό μου να μπει στα χωράφια αλλωνών που έχουν κοπιάσει πιο πολύ από μένα... Άπλα εγώ έτυχε... να δω το χορό, να μ' αρέσει, να έχω κάνει κάποια μαθήματα και κάποιες παραστάσεις, και ξαφνικά να βγω επαγγελματίας χορευτής; ή χορογράφος; ή οτιδήποτε άλλο έχω ακούσει και τρελαινομαι;...». Κατ' αυτόν τον τρόπο, διακρίνουμε πως η έλλειψη ανώτερης εκπαίδευσης πριμοδοτεί το αίσθημα κατωτερότητας και ενοχής έναντι των μη ανάπηρων επαγγελματιών χορευτών.

Αρκετά υποκείμενα εξέφρασαν την αντίθεσή τους στο νόμο απαγόρευσης εισαγωγής σε ανώτερες σχολές χορού και αναζητούν τρόπους να αρθεί το εμπόδιο. Ένα εξ αυτών το οποίο ήταν μετριοπαθές, ψύχραιμο και με προσεγμένο λεξιλόγιο, κατά την διάρκεια της συνέντευξης, όταν επικεντρώθηκε στο ζήτημα, έχασε την ψυχραιμία του υποστηρίζοντας με έμφαση: «...ας ελπίσουμε ότι θα βρεθούν δυο αυτιά ανοιχτά και δύο κεφάλια κυρίως ανοιχτά να βάλουν χέρι... ένα **βρομόχερο** να βάλουν σε αυτό τον ρατσιστικό, αναχρονιστικό και παράδοξο μαζί κανονισμό που υπάρχει σε αυτές τις σχολές». Άλλο αναφέρει οργισμένο: «Αν είναι δυνατόν τώρα, αν ο εκάστοτε υπουργός μου πει εμένα ότι δεν μπορώ. Συγγνώμη, δεν καταλαβαίνω που στηρίζεις το νόμο που έχει βγει...». Υπάρχουν στην ερευνά μας και υποκείμενα που δεν γνώριζαν αυτή την απαγόρευση και την αντιμετώπισαν με έκπληξη. «Αλήθεια; Υπάρχει νόμος; Να τον αλλάξουμε...», «Υπάρχει; Ουάου!!!», είναι κάποιες από τις αντιδράσεις στο άκουσμα της πληροφορίας.

Η απουσία σταθερού πλαισίου ερασιτεχνικής ή ανώτερης εκπαίδευσης που να συμπεριλαμβάνει χορευτές με αναπηρία είναι μια σταθερή απαίτηση από τα υποκείμενα, ανεξάρτητα αν χαρακτηρίζουν ή δεν χαρακτηρίζουν τους εαυτούς τους επαγγελματίες. Για να υπάρξει όμως αυτό το πλαίσιο πρέπει να υπάρχει πρωτίστως ενδιαφέρον από τους ΑμεΑ, για να προσφερθούν από την πολιτεία και από άλλους φορείς, καταλληλότερες για την αναπηρία συνθήκες στον τομέα του χορού. Η ένταξη του ανάπηρου σώματος ως θεματική στην τέχνη του χορού, θα πρέπει να απαγκιστρωθεί από την λογική του νόμου, που επιδιώκει άνθρωποι με συγκεκριμένες σωματικές αναλογίες, με ιδανικό βάρος, και χωρίς αναπηρίες ή μαθησιακές δυσκολίες, να είναι οι μόνοι αποδεκτοί φοιτητές. Όπως υποστηρίζει ένας ΕΧμεΚΑ: «...θα πρέπει μέσα στη σχολή σου να έχεις και κάποια προγράμματα ή να έχεις καταφέρει στο πρόγραμμα των σπουδών της σχολής να έχεις εντάξει και την αναπηρία, όχι ως κάτι ειδικό αλλά ως κάτι φυσικό... τους βολεύει προφανώς όπως είναι τα πράγματα, γιατί μετά πρέπει να αλλάξουν πάρα πολλά και τις υποδομές στις σχολές τους, που δεν έχουν υποδομή... σίγουρα είναι το κομμάτι της μη διάθεσης τους να ασχοληθούν με το θέμα. Το παράδοξο είναι βέβαια ότι οι ίδιοι άνθρωποι... είναι οι άνθρωποι οι οποίοι σε βάζουν στα φεστιβάλ τους να χορέψεις...». Ένας άλλος συμπεραίνει σχετικά με τα εμπόδια εισαγωγής σε ανώτερες σχολές χορού: «Για την Ελλάδα είναι κάτι που δεν πουλάει... είναι πολλά τα έξοδα των αμεα (ατόμων με αναπηρίες) να χορέψουν...». Όλα αυτά όπως είναι φανερό απαιτούν αλλαγή κοινωνικής νοοτροπίας και οικονομικό κόστος που να επιτρέπει την αβίαστη ένταξη του ανάπηρου σώματος στις παραστατικές τέχνες.

Μία από τις βασικές πτυχές της έρευνας μας ήταν να διερευνήσουμε αν οι ΕΧμεΚΑ εισέπραξαν την αποδοχή των μη ανάπηρων συναδέλφων τους και αν στο πλαίσιο των συνεργασιών τους βίωσαν συνθήκες ισότητας ή ανισότητας, που αυτόματα επηρέασε τις σχέσεις τους, αλλά και προ-

κάλεσε ίση ή άνιση οικονομική μεταχείριση. Αρκετοί εξέφρασαν την τύχη που είχαν στις συνεργασίες τους, νιώθοντας ισότιμα μέλη με τα υπόλοιπα των εκάστοτε ομάδων χορού. Αντιλαμβάνονται ότι αυτή η εικόνα δεν αντικατοπτρίζει την πραγματικότητα που μπορεί να βιώσαν άλλοι ΕΧμεΚΑ. Σε κάποιες περιπτώσεις η ροή της συζήτησης, όσο και αν παρουσιαζόντουσαν ωραιοποιημένες κάποιες καταστάσεις, έδειχνε την πικρία των χορευτών με κινητική αναπηρία ως προς το ότι οι μη ανάπηροι χορευτές και χορογράφοι δεν τους θεωρούσαν πάντα επαγγελματίες, με αποτέλεσμα να είναι απλά εκτελεστικά όργανα στο πλαίσιο κάποιας παράστασης, να μην υπάρχει κλίμα ισότιμης συνεργασίας και οι οικονομικές απολαβές να είναι άνισες. Ένα υποκείμενο αναφέρει σχετικά με το θέμα, οι επαγγελματίες χορευτές χωρίς αναπηρία, δεν θεωρούν τον χορευτή με αναπηρία επαγγελματία, αλλά *«Κομπάρσο... Θεωρούνε ότι κάνεις και καλά κάτι το οποίο δεν είναι χορός... Αν μπορούσα να πάρω ένα χαρτί για να αποδείξω στους αρτιμελείς ότι ναι είμαι και εγώ χορευτής ναι θα το έπαιρνα»*. Άλλο υποκείμενο υποθέτει ότι αρκετοί χορευτές χωρίς αναπηρία θεωρούν ως ψυχαγωγία για τους χορευτές με αναπηρία την ενασχόληση με την τέχνη του χορού λέγοντας: *«Πολύ ωραία εκτονώνεσαι για να αντιμετωπίσεις το πρόβλημα της αναπηρία σου»*.

Η οικονομική ανισότητα η οποία επικρατεί για τους χορευτές με αναπηρία σε σύγκριση με τους αρτιμελείς χορευτές αποτυπώνεται στην εξής φράση ενός υποκειμένου, ότι οι ανάπηροι χορευτές *«δεν έχουν το τυπικό προσόν... είναι ανέφικτο, φαύλος κύκλος δηλαδή εμείς δε μπορούμε να πάρουμε πτυχίο... άρα δεν μας φέρονται και σαν επαγγελματίες και σε οικονομικό επίπεδο...»*. Για να γίνει περισσότερο κατανοητό το οικονομικό ζήτημα πρέπει να διευκρινιστεί πως τα υποκείμενα της έρευνας λαμβάνουν σταθερό εισόδημα από επιδόματα που σχετίζονται με την αναπηρία. Σύμφωνα με όσα υποστηρίζει ένας από τους συμμετέχοντες, αυτό γίνεται αφορμή για τους αρτιμελείς χορευτές να θεωρούν ότι ένας χορευτής με κινητική αναπηρία δεν βιοπορίζεται από την ενασχόλησή του με τον χορό: *«Όσον αφορά το οικονομικό κομμάτι, νομίζω ότι εκείνοι θεωρούν ότι είναι πιο επαγγελματίες από εμάς, γιατί αυτοί έχουν να παίρνουν μόνο από αυτό, ενώ εμείς έχουμε να παίρνουμε και από άλλες πηγές»*.

Υπάρχουν υποκείμενα που δείχνουν να μην ενδιαφέρονται για το οικονομικό σκέλος ή που εξαναγκάζονται να το παρακάμψουν. Ένα υποκείμενο υποστηρίζει ότι δεν διεκδικεί αμοιβή λέγοντας: *«Εγώ το κάνω για το χόμπι μου δεν πληρώνομαι... και δεν με ενδιαφέρει οικονομική απολαβή»*. Η πιο συνηθισμένη πρακτική, μέχρι το 2014 τουλάχιστον, φαίνεται να ήταν κατά κανόνα η άνιση οικονομική μεταχείριση, αναμεσά στους χορευτές με ή χωρίς κινητική αναπηρία, με τους δεύτερους να βρίσκονται σε πλεονεκτικότερη θέση. Αυτό περιγράφεται με ενδεικτικό τρόπο από ένα υποκείμενο που αναφέρθηκε στη λογική που μπορεί να διέπει κάποιες μικτές ομάδες χορού: *«...(επαγγελματίες χορευτές χωρίς αναπηρία) Ελάτε να σας πληρώσουμε, για να χορέψετε μαζί (με ανάπηρους χορευτές)... κι εμείς μέναμε απλήρωτοι σε όλες αυτές τις παραστάσεις... για να μη χάσουμε τον/την "ωραίο/α" χορευτή/ρια (από) δίπλα μας...»*. Άλλο υποκείμενο αναφέρει: *«Οι χορευτές χωρίς αναπηρία, αν δεν πληρώνονταν, δεν θα έρχονταν να χορέψουν... Ενώ εγώ, αν δεν πληρωνόμουνα, θα πήγαινα να χορέψω»*.

Ανεξάρτητα από τις δυσχερείς οικονομικές συνθήκες που αναφέραμε, υπάρχουν υποκείμενα της έρευνας που είναι πεπεισμένα πως η τέχνη του χορού για τους ΑμεΑ είναι ένα υπό διεύρυνση πεδίο που η ανάπτυξη του θα φέρει κάποιες οικονομικές απολαβές ή ότι είναι θέμα θέλησης και ταλέντου να αφοσιωθεί κάποιος αποκλειστικά με τον χορό και να βιοποριστεί από αυτόν. Στο οικονομικό σκέλος, έχουν προκύψει κατά καιρούς ευρωπαϊκά, κρατικά ή άλλα οικονομικά κονδύλια, για όσους εμπλέκονται με το θέμα της συμπερίληψης ΑμεΑ στις παραστατικές τέχνες. Έτσι αποτελούν θέμα συζήτησης τα δικαιωματικά κίνητρα των ανθρώπων με ή χωρίς αναπηρία που

ασχολούνται με το εν λόγω πεδίο, όπως υποστηρίζουν κάποια από τα υποκείμενα ή κάποιοι σκεπτικιστές (Hadley, 2008).

Η επιλογή των περισσότερων ΕΧμεΚΑ να μην έχουν ως πρωταρχικό τους στόχο τις οικονομικές απολαβές από τη συμμετοχή τους σε παραστάσεις, φανερώνει αυτόματα την παρουσία άλλων κινήτρων, που κατά περίπτωση έχουν μεγαλύτερο βαθμό προτεραιότητας. Αυτά τα κίνητρα έχουν ατομικό και κοινωνικό χαρακτήρα σε μια παράλληλη διαδρομή από την διερεύνηση των ατομικών, σωματικών και νοητικών δυνατοτήτων, μέχρι την προσπάθεια μεταβολής των αρνητικών κοινωνικών στερεοτύπων που αφορούν την αναπηρία, επιχειρώντας να λειτουργήσουν ως πρότυπα για το κοινωνικό σύνολο. Ένα υποκείμενο αναφέρει σχετικά: *«...πρέπει να ευαισθητοποιηθεί ο κόσμος και να δείξουμε ότι και 'μείς υπάρχουμε, και 'μείς μπορούμε να συμμετέχουμε γιατί είμαστε μέρος αυτής της κοινωνίας»* μέσα από τις παραστάσεις πρέπει να δοθεί το μήνυμα: *«...(ότι) είμαστε παρέα, ότι είμαστε ένα σύνολο, ότι δεν πρέπει να υπάρχουν διαχωρισμοί, ότι δεν υπάρχει ρατσισμός...»*. Ένα άλλο θεωρεί ότι το μήνυμα των παραστάσεων είναι ότι *«τίποτα δεν είναι ακατόρθωτο... αν αυτό το θέλουμε»*. Πρέπει να επισημάνουμε την αξία που δίνουν κάποιοι ΕΧμεΚΑ στο να τεθεί το θέμα της αναπηρίας, ως αντικείμενο ενημέρωσης στα σχολεία γενικής παιδείας, τα οποία συνήθως δεν φιλοξενούν μαθητές με αναπηρία, λόγω ελλείψεων στο τομέα της προσβασιμότητας. Ένας από τους χορευτές αναφέρει: *«...θα πρέπει αυτό να μπει στην εκπαίδευση πάρα πολύ σοβαρά ως μάθημα... έτσι ώστε να ευαισθητοποιηθούν και να συνειδητοποιήσουν τη συνθήκη της αναπηρίας από πολύ μικρά τα παιδιά γιατί... αύριο θα είναι οι αυριανοί πολιτικοί, οι αυριανοί πολίτες που θα αντιμετωπίσεις στο δρόμο σου και στη καθημερινότητά σου»*. Άλλο υποκείμενο υποστήριξε για το θέμα ότι μέσω του δημόσιου λόγου που έχουν οι χορευτές με κινητική αναπηρία, προσφέρεται η γνώση σε παιδιά και σε ενήλικες, γύρω από ζητήματα αναπηρίας, ενάντια στα στερεότυπα που θέλουν τους ΑμεΑ, τέρατα, υπο/υπερ-ανθρώπους. Σε αντιπαράθεση υπάρχουν αυτοί που θεωρούν ότι σε κάποιες περιπτώσεις παραστάσεων, που επικρατεί η εικόνα του φρικιαστικού σωματότυπου με αναπηρία, υπάρχει ο κίνδυνος το αλλόκοτο σώμα να θεωρηθεί πτυχή του φυσιολογικού και να γίνει συγκάλυψη των πραγματικών προβλημάτων και διεκδικήσεων των ΑμεΑ (Hadley, 2008). Για τους ΕΧμεΚΑ η θεώρηση είναι σαφώς διαφορετική. Η τέχνη του χορού, που συμπεριλαμβάνει χορευτές με αναπηρία, αποτελεί ένα απαραίτητο βήμα ευρύτερης πολιτικής έκφρασης, με στόχο την εξοικείωση της κοινωνίας με την εικόνα και τη συνθήκη της αναπηρίας, και την αποκάλυψη των εμποδίων που αντιμετωπίζουν οι ΑμεΑ στην διαδικασία κοινωνικής ένταξης, με στόχο την μεταβολή των συνθηκών που ωθούν στην κοινωνική ανισότητα.

Τέλος θα μας απασχολήσει το πώς οι συμμετέχοντες στην έρευνα βίωσαν τις αντιδράσεις των θεατών στις παραστάσεις τους. Αναφέρονται στη θετική αντίδραση του κοινού που έμεινε ικανοποιημένο από το θέαμα. Σε αυτή την περίπτωση θεωρούν ότι αποτελεί θέμα προς συζήτηση το αν κάποιες από αυτές τις θετικές αντιδράσεις είναι αποτέλεσμα συγκαλυμμένου ή απροκάλυπτου οίκτου. Υπάρχουν υποκείμενα καθώς και ερευνητικά δεδομένα (Kirsch κ.ά., 2013), που υποστηρίζουν ότι το μη οικείο στο χορό έχει την τάση να προκαλεί θετικά συναισθήματα, ιδιαίτερα όταν δεν υπάρχει αντίστοιχη σωματική ή εικονιστική εμπειρία στο θεατή. Υπάρχει και η αρνητική αντίδραση του κοινού, που επιβεβαιώνει την υπόθεση που έχουν διατυπώσει κάποιοι ερευνητές (Hadley, 2008), αλλά και κάποια υποκείμενα, ότι το μη οικείο ενδεχόμενα θα τρομάξει το θεατή και θα αποστασιοποιηθεί από το θέαμα που αντίκρισε. Ειδικότερα για τους θεατές με αναπηρία και κάποιους εκπροσώπους φορέων σχετικών με την αναπηρία, κάποιες εικόνες προκαλούν αποστροφή, όπως η θέαση του κινητικά ανάπηρου σώματος που χορεύει στο πάτωμα. Ένα υποκείμενο αναφέρει για

το συγκεκριμένο ζήτημα: «...ήρθε κάποιος ανάπηρος κάποτε και μου είπε: “τι είναι αυτά κυλιέσαι στο πάτωμα; Δεν έχεις καθόλου αξιοπρέπεια;”». Στόχος των υποκειμένων σχετικά με τους θεατές με αναπηρία, είναι να τους ενθαρρύνουν στο να μην νιώθουν μειονεκτικά για αυτήν και αν προκύψει, να αναζητήσουν ανάλογη διέξοδο στην τέχνη του χορού.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το παράδειγμα της ενσωματοβίωσης των ΕΧμεΚΑ, αναδεικνύει στην πράξη πολλές πτυχές του ζητήματος της κοινωνικής ανισότητας που προκαλεί η παρουσία της αναπηρίας. Η μη εξοικείωση με την εικόνα της αναπηρίας στην κοινωνία, την οποία υπηρετεί το εκπαιδευτικό σύστημα σε όλες τις βαθμίδες, δείχνει να ευθύνεται για την περιθωριοποίηση που βιώνουν αρκετοί ΑμεΑ σε όλα τα πεδία κοινωνικής δράσης. Μέσω της τέχνης του χορού, οι ΕΧμεΚΑ επιδιώκουν την αλλαγή προς την ισότητα, σε νομικό και κοινωνικό επίπεδο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Αλεξιάς, Γ. (2006). *Κοινωνιολογία του σώματος*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Αλεξιάς, Γ., Κολίσογλου, Α., & Καστρίτης Θ. (2019). Η Σωματοποίηση της Κινητικής Αναπηρίας: και όμως χορεύουν!. Στο Α. Ζήση & Ε. Σαββάκης (Επιμ.), *Αναπηρία και κοινωνία: Σύγχρονες Θεωρητικές Προκλήσεις και Ερευνητικές Προοπτικές* (σσ. 175-192). Θεσσαλονίκη: Τζιόλα.
- Αναπηρία Τώρα, (2010). *Αποκλείονται φοιτητές με αναπηρία από την 3βάθμια εκπαίδευση*, 77, 56.
- ΕΤ, (1983). *Προεδρικό Διάταγμα 372: Κανονισμός οργάνωσης και λειτουργίας Ανώτερων Σχολών Χορού*. ΦΕΚ 131/Α/23.9.1983. Αθήνα.
- ΕΤ, (1986). *Τεχνητή διακοπή της εγκυμοσύνης και προστασία της γυναίκας και άλλες διατάξεις*. ΦΕΚ 86/Α/03-6-1986. Αθήνα.
- ΕΤ, (2012). *Νόμος υπ' αριθ. 4067 Νέος Οικοδομικός Κανονισμός*. ΦΕΚ 79/Α/09-04-2012. Αθήνα.
- Ε.Σ.Α.μεΑ. (2018). «Παρίες» της εργασίας τα άτομα με αναπηρία. <https://www.esamea.gr/pressoffice/press-releases/3733-ekthesi-fotia-toy-paratiritiriou-thematon-anapirias-tis-e-s-a-mea-paries-tis-ergasias-ta-atoma-me-anapiria> (04/09/2019).
- Hadley, B. (2008). Mobilizing the Monster: Modern disable performers' manipulation of the freakshow. *M/C Journal* 11(3).
- Kirsch, L. P., K.A., Drommelschmidt, & E.S., Cross (2013). The impact of sensorimotor experience on affective evaluation of dance. *Frontiers in Human Neuroscience* 7, 521.
- Κολίσογλου, Α. (2016). *Η υπεροψία της αρτιμελούς αυταρέσκειας*. Psykapa.gr, <https://psykapa.gr/i-iperopsia-tis-artimelous-autareskias/> (04/09/2019).
- Πουρκός, Μ, (2019). Από τις λαϊκές αναπαραστάσεις της αναπηρίας στις επιστημονικές βιο-ιατρικές και κοινωνικές της προσεγγίσεις και η κριτική τους. Στο Α. Ζήση & Ε. Σαββάκης (Επιμ.), *Αναπηρία και κοινωνία: Σύγχρονες Θεωρητικές Προκλήσεις και Ερευνητικές Προοπτικές* (σσ. 19-44). Θεσσαλονίκη: Τζιόλα.
- Thibodaux, L. (2005). Habitus and the embodiment of disability through lifestyle. *The American*

journal of occupational therapy: official publication of the American Occupational Therapy Association 59(5) (σσ. 507-15).

Νέοι χώροι και πρακτικές για τον τοκετό, νέες εννοιολογήσεις του φύλου, της γυναικείας υποκειμενικότητας και του μητρικού ρόλου

Μυρτώ Χρονάκη

Αρχιτέκτων, μεταδιδακτορική ερευνήτρια Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
myrto.ch@gmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το θέμα του τοκετού ως μέρους της γυναικείας σεξουαλικότητας, της φροντίδας και των χώρων του, από τον ιατρικά ελεγχόμενο τοκετό στο νοσοκομείο μέχρι τη 'γυναικοκεντρική' προσέγγιση στη γέννα στο σπίτι, που έχει επανειλημμένως απασχολήσει το φεμινιστικό κίνημα σε επίπεδο διεκδικήσεων και επιστημονικής έρευνας. Εδώ παρουσιάζω νέες πρακτικές και νέους χώρους που έχουν εμφανιστεί την τελευταία περίοδο της κρίσης στην Ελλάδα. Στόχος μου είναι να εντοπίσω τους τρόπους με τους οποίους αλληλεπιδρούν με τις εννοιολογήσεις του φύλου και τη συγκρότηση της μητρικής υποκειμενικότητας. Η εισήγηση χρησιμοποιεί τις έννοιες της παραγωγής του χώρου και της συγκρότησης του φύλου μέσω του χώρου. Εξετάζει τη σχέση νέων διαδικασιών διαχείρισης του τοκετού σε νέους χώρους με την τεχνο-επιστήμη, με τους ρόλους των γυναικών στον τοκετό και τις πολιτισμικές νοηματοδοτήσεις τους. Η παρουσίαση βασίζεται στην ακαδημαϊκή μου έρευνα για τα κέντρα τοκετού στην Ευρώπη και τους χώρους «σαν στο σπίτι» στην Ελλάδα, όπου συμμετείχαν 38 άτομα σε επτά κλινικές στην Ελλάδα και δύο στην Αγγλία.

Πρόσφατα κερδίζουν έδαφος πρακτικές που επιχειρούν να συνδυάσουν την οικειότητα και την ελευθερία του σπιτιού με τη βιοϊατρική ασφάλεια του νοσοκομείου, όπως ο τοκετός στο νερό ή σε δωμάτια «σαν στο σπίτι» σε μαιευτήρια. Στην έρευνα στην Αθήνα, στη Θεσσαλονίκη και στην Αγγλία, διαπιστώθηκε ότι τέτοιοι χώροι και οι πρακτικές που εφαρμόζονται εκεί ενέχουν τη δυνατότητα, παρά τη ρευστότητα και τις αντιφάσεις που παρατηρούνται, να προσφέρουν περισσότερες επιλογές και δυνατότητες στις γυναίκες που γεννούν. Θα μπορούσε να θεωρηθεί λοιπόν ότι αποτελούν μία βάση για την ενδυνάμωση των γυναικών, τη συγκρότηση μιας νέας μητρικής υποκειμενικότητας, και έναν επαν-ορισμό της σχέσης μας με την τεχνο-επιστήμη και τη φύση, με το σώμα μας, με τον εαυτό μας· όπως και με τα παιδιά μας.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Γυναικεία σεξουαλικότητα, περιγεννητικές πρακτικές, νέοι χώροι, νέες δυνατότητες, μητρική υποκειμενικότητα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο τοκετός είναι ένα φαινόμενο της γυναικείας φυσιολογίας, το οποίο καθορίζεται από το κοινωνικό και χωρικό του πλαίσιο και αλληλεπιδρά με αυτό (Kitzinger, 2000· Fannin, 2003). Ο τόπος του τοκετού, ο τρόπος φροντίδας της επιτόκου, και οι αντιλήψεις γύρω από τη γέννα και το ρόλο της γυναίκας σε αυτήν παίζουν καθοριστικό ρόλο στην πορεία και την έκβαση του τοκετού αλλά και στη συγκρότηση της νέας μητρικής υποκειμενικότητας. Σύμφωνα με μελετήτριες και μελετητές,

ο τρόπος διαχείρισης του τοκετού μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτελεί το κλειδί για την αποκρυπτογράφηση των νοημάτων που περιβάλλουν τη γέννηση, και κατ' επέκταση των βασικών αξιών μιας κουλτούρας (Kitzinger, 1980· Davis-Floyd, 1992).

Γιατί το πού και «Πώς γεννούσαν οι γυναίκες, ποιος τις βοηθούσε, πώς και γιατί; Αυτά δεν είναι ερωτήματα που αφορούν την ιστορία της μαιευτικής και της γυναικολογίας: είναι πολιτικά ερωτήματα» (Ριτς, 1983, σ. 251), διατείνονται οι φεμινίστριες ήδη από τη δεκαετία του 1970. Στην ανθρωπολογία επίσης τονίζονται οι κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις της γέννας και της φροντίδας της.

Η βοήθεια γυναίκας-προς-γυναίκα είναι σημαντική όχι μόνο για τα άτομα που εμπλέκονται άμεσα, αλλά και για ολόκληρη την κοινότητα. Το έργο με το οποίο ασχολούνται οι γυναίκες είναι πολιτικό. Σχηματίζει τη βάση και το θεμέλιο της κοινωνίας (Kitzinger, 2000, σ. 101).

Το θέμα του τοκετού ως μέρους της γυναικείας σεξουαλικότητας, της φροντίδας και των χώρων του έχει επανειλημμένως απασχολήσει το φεμινιστικό κίνημα σε επίπεδο διεκδικήσεων και επιστημονικής έρευνας. Ο φεμινισμός έχει άμεση σχέση με τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων των γυναικών για αυτονομία στη γέννα, για έλεγχο των σωμάτων τους και για σεβασμό στην περιγεννητική φροντίδα. Η ενασχόληση με τη γέννα δεν αφορά όμως μόνο τον τρόπο μαιευτικής φροντίδας, αλλά και τη μελέτη των τόπων του τοκετού. Η εξέταση της σχέσης τους με τη συγκρότηση της μητρικής υποκειμενικότητας θεωρείται ότι αποτελεί μία διαρκή αναγκαιότητα για τη φεμινιστική έρευνα αλλά και για το γυναικείο κίνημα γενικότερα.

Ωστόσο, στην Ελλάδα αυτά τα θέματα δεν έχουν αποτελέσει αντικείμενα φεμινιστικών προβληματισμών, καθώς οι διεκδικήσεις επικεντρώθηκαν κυρίως στο θέμα της βιοϊατρικής ασφάλειας και της εξάλειψης του πόνου, και μόνο πολύ πρόσφατα στο θέμα των δικαιωμάτων στον τοκετό. Τα τελευταία εξήντα με εβδομήντα χρόνια, η αστικοποίηση μεγάλης κλίμακας στην Ελλάδα συνοδεύτηκε από σημαντικές αλλαγές στην κοινωνική διαχείριση της αναπαραγωγής (Gutenschwanger, 1989· Georges, 2008). Ο τοκετός μετατράπηκε από ένα οικογενειακό γεγονός, με τα καταγεγραμμένα προβλήματα αλλά και τα αναφερόμενα ως πλεονεκτήματα του, σε ένα επείγον ιατρικό περιστατικό, ενώ η αρμοδιότητα και η ευθύνη μετατοπίστηκαν από τη γυναίκα και την οικογένειά της στους επαγγελματίες της υγείας.

Η αλλαγή του τόπου της γέννας από το σπίτι στο μαιευτήριο ήταν ένας αποφασιστικός παράγοντας για την ιατροποίηση του τοκετού. Η ιατροποίηση καθιερώθηκε με τον ορισμό των εξειδικευμένων και τεχνολογικά εξοπλισμένων νοσοκομείων και μαιευτικών κλινικών ως των πιο κατάλληλων τόπων για έναν ασφαλή και ανώδυνο τοκετό (Gutenschwanger, 1989· Georges, 2008). Τα μαιευτήρια είναι οργανωμένα έτσι ώστε να εξυπηρετούν τις ιατρικές διαδικασίες, και αφήνουν ελάχιστα περιθώρια στις γυναίκες να αναλάβουν πρωτοβουλίες στο πώς θα κινηθούν και πώς θα γεννήσουν. Οι χώροι μοιάζουν με χειρουργεία, και ο ιατρικός εξοπλισμός ενισχύει την εννοιολόγηση του τοκετού ως εγχείρηση. Οι μαιευτικές διαδικασίες, υποστηριζόμενες από την οργάνωση των χώρων, μεταμορφώνουν συμβολικά τη γέννα από μία φυσιολογική γυναικεία πράξη σε ένα τεχνοϊατρικό δράμα, και συμβάλλουν στην εμπέδωση μίας πατριαρχικής αντίληψης για τον ρόλο των γυναικών στην αναπαραγωγή και στη μητρότητα (Davis-Floyd, 1992· Kitzinger, 2000).

Σήμερα η διαχείριση του τοκετού στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από την καθολική ιατροκοπήσή του¹, γεγονός που έχει προκαλέσει τις αντιδράσεις τόσο διεθνών φορέων όπως ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών (United Nations Committee, 2013) και ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας, 2016). Τα τελευταία 10 χρόνια η κυριαρχία του ιατρικού μοντέλου και η πληθώρα των μαιευτικών παρεμβάσεων έχουν υποστεί έντονη κριτική, από μαιείς, γιατρούς αλλά και γονείς. Πολλές γυναίκες πλέον διεκδικούν πρωταγωνιστικό ρόλο στη γέννα τους, ρόλο ενεργού υποκειμένου και όχι αντικειμένου ιατρικών χειρισμών.

Ταυτόχρονα, νέες πρακτικές και νέοι χώροι εμφανίζονται τις τελευταίες δεκαετίες, κυρίως την περίοδο της κρίσης, σε νοσοκομεία αλλά και στο σπίτι. Πολλά μαιευτήρια (ιδιωτικά) διαθέτουν πλέον χώρους τοκετού λιγότερο κλινικούς, και υποστηρίζουν τον ενεργητικό ρόλο των γυναικών που γεννούν, ακολουθώντας τόσο τις εξελίξεις στην ιατρική πρακτική και τις απαιτήσεις των γυναικών, όσο και τη δική τους ανάγκη για επιχειρηματική βιωσιμότητα.

Σε αυτό το άρθρο, και στη μελέτη στην οποία βασίζεται, στόχος είναι ο εντοπισμός των τρόπων με τους οποίους νέες πρακτικές στη μαιευτική φροντίδα και νέοι χώροι αλληλεπιδρούν με τις εννοιολογήσεις του φύλου και τη συγκρότηση της μητρικής υποκειμενικότητας. Το σημείο εστίασης είναι τα υβριδικά τοπία που αναδύονται στους χώρους του επονομαζόμενου «φυσικού» τοκετού² σε μαιευτήρια στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη, και συγκεκριμένα στα δωμάτια «σαν στο σπίτι» και στις αίθουσες με πισίνα τοκετού που οποίοι έχουν ομοιότητες με τα κέντρα τοκετού στην Ευρώπη, στις ΗΠΑ και στην Αυστραλία.

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Η εισήγηση χρησιμοποιεί τις έννοιες της κοινωνικής παραγωγής του χώρου (Lefebvre, 1991, Massey, 2001), της συγκρότησης του φύλου μέσω του χώρου (Weisman, 1992, Rendell, Penner & Borden, 2000), και ειδικότερα τη θεωρία για τον χώρο του τοκετού (Odent, 2003, Fahy, Foureur, & Hastie, 2008). Αυτό το θεωρητικό πλαίσιο συμπεριλαμβάνει την έννοια του τόπου, την πολλαπλότητα του χώρου, τα υβριδικά τοπία και τη συγκρότηση του φύλου μέσω του χώρου

Ο τοκετός είναι μια βιολογική διαδικασία του γυναικείου σώματος η οποία αλληλεπιδρά με τις κοινωνικές αντιλήψεις για το φύλο και την αναπαραγωγή, τις ιατρικές-μαιευτικές πρακτικές και με τους χώρους της φροντίδας του. Ο χώρος είναι μία σημαντική διάσταση για την πορεία, την έκβαση και την εμπειρία της γέννας (Hammond, Foureur, Homer & Davis, 2013). Οι τόποι και οι χώροι της γέννας αποτελούν ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα του πώς οι έμφυλες σχέσεις «παράγονται, αναπαράγονται και εγγράφονται στο σώμα μέσω του κτισμένου περιβάλλοντος» (Hills, 2003, σ. 10).

Η έννοια της πολλαπλότητας (Massey, 2001) έχει κοινά σημεία με την υβριδικότητα: τη συνύπαρξη ή συνένωση διαφορετικών ή αντίθετων στοιχείων, τη σύγκρουση, την αλληλεπίδραση. Το κέντρο τοκετού και οι αίθουσες «σαν στο σπίτι» αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα υβριδι-

1 Ο όρος «ιατροκοποίηση» αναφέρεται στη μετατροπή του τοκετού από ένα γυναικείο φυσιολογικό και καθημερινό γεγονός σε ιατρικό πρόβλημα που απαιτεί εξειδικευμένη περίθαλψη και αγωγή.

2 Ο όρος 'φυσικός' τοκετός αναφέρεται στη γέννα που ξεκινά αυθόρμητα και εξελίσσεται χωρίς φάρμακα ή παρεμβάσεις, ενώ ο θηλασμός ενθαρρύνεται και υποστηρίζεται.

κών τόπων. Εκεί, η οικειότητα και η ιδιωτικότητα του σπιτιού αναδημιουργούνται, ταυτόχρονα με τη βιοϊατρική ασφάλεια της μαιευτικής εξειδίκευσης.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Η παρουσίαση βασίζεται στη μεταδιδακτορική μου έρευνα για τους χώρους ‘φυσικού’ τοκετού στην Ελλάδα με μια αναφορά σε κέντρα τοκετού στην Αγγλία. Επρόκειτο για μια ποιοτική μελέτη που χρησιμοποίησε διάφορες μεθόδους και τεχνικές: συλλογή πραγματολογικών στοιχείων, φωτογραφική αποτύπωση των χώρων και καταγραφή στοιχείων από τη λειτουργία των κλινικών, πληροφορίες από το Διαδίκτυο, επισκέψεις και παρατηρήσεις σε μαιευτήρια. Χρησιμοποιήθηκαν τα εργαλεία της ποιοτικής κοινωνικής έρευνας, με ατομικές και ομαδικές συζητήσεις συνεντεύξεις με μητέρες, μαιές, γιατρούς και βοηθούς μητρότητας για την καταγραφή των προσδοκιών, και των εμπειριών τους. Οι τόποι της έρευνας ήταν επτά ιδιωτικές κλινικές, τρεις στην Αθήνα και τέσσερις στη Θεσσαλονίκη, όπως και δύο δημόσια κέντρα τοκετού στο Λονδίνο, σε μια σύντομη επίσκεψη.

Για την προσέγγιση γυναικών απευθύνθηκα σε πρόσωπα που γνώριζα ήδη από δίκτυα και συλλόγους του περιγεννητικού χώρου. Χρησιμοποίησα εντατικά και την ψηφιακή τεχνολογία, κυρίως τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης για να δημοσιοποιήσω την έρευνα. Συμμετείχαν 38 άτομα, δώδεκα μητέρες, έντεκα μαιές, τέσσερις βοηθοί μητρότητας, τέσσερις γιατροί και πέντε μέλη του διοικητικού προσωπικού στην Ελλάδα, και δύο μαιές στην Αγγλία.

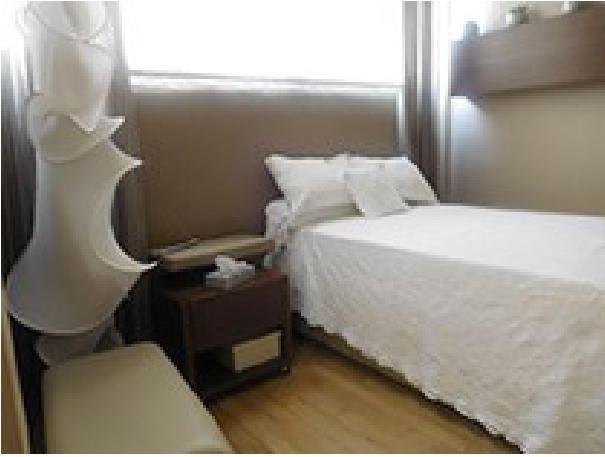
Για τη συγκέντρωση και την ανάλυση των στοιχείων υιοθετήθηκαν η βιογραφική προσέγγιση και η μέθοδος του αναστοχασμού (Mishler, 1991· Ιγγλέση, 2001). Η πολύ προσωπική φύση του τοκετού και τα δυνατά συναισθήματα που ενεργοποιεί στις μητέρες αλλά και σε εμένα ως ερευνήτρια απαιτήσε την εφαρμογή μιας αναστοχαστικής μεθοδολογίας, όπου εξέταζα και τα δικά μου συναισθήματα.

ΑΝΑΛΥΣΗ ΥΛΙΚΟΥ

Στην Ελλάδα παρεμβάσεις όπως η καισαρική τομή αποτελούν παγκόσμιο ρεκόρ (Χαραλαμπίδου, 2017), ταυτόχρονα όμως οι αντιδράσεις αυξάνονται, όπως φαίνεται και από τις κινήσεις από μητέρες και επαγγελματίες υγείας για τον επαναπροσδιορισμό της γέννας ως ‘φυσικού’ γεγονότος (Birth Rights in Greece, 2013· Ελληνικό Δίκτυο για τον Σεβασμό στη Γέννα, 2017· *Ευτοκία*, 2018). Ακόμη και η επίσημη Πολιτεία προβληματίζεται (Ειδική Μόνιμη Επιτροπή Ισότητας, Νεολαίας και δικαιωμάτων του Ανθρώπου, 2017· Δελτίο Τύπου Υπουργείου Υγείας, 2017) και το μαιευτικό σύστημα αναγκάζεται να ακολουθήσει τις απαιτήσεις για μια πιο ήπια διαχείριση του τοκετού με μεγαλύτερο σεβασμό στη μητέρα και τις ανάγκες της, τροποποιώντας εν μέρει τις πρακτικές του και τους χώρους του.

Στην έρευνα σε μαιευτικές κλινικές στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη, αλλά και στην Αγγλία, καταγράφηκαν τάσεις αλλαγής που σχετίζονταν με την περιγεννητική φροντίδα και υλοποιούνταν μέσω αλλαγών στη διαρρύθμιση και χρήση του χώρου τους. Εξετάστηκε κατάσταση σε αυτές τις κλινικές, εστιάζοντας καταρχήν στο υλικό περιβάλλον και τις χωρικές διευθετήσεις οι οποίες έγιναν με σκοπό να υποστηρίξουν τον φυσικό τοκετό. Στη συνέχεια μελετήθηκαν οι αφηγήσεις των μητέρων από τη μαιευτική περίθαλψη και τις πρακτικές σε αυτά τα μέρη, σε σχέση με το κατά

πόσο αυτές ήταν συνεπείς με τις αρχικές διακηρύξεις των κλινικών και ακολουθούσαν ένα μοντέλο ήπιας μη-παρεμβατικής φροντίδας. Τα στοιχεία προέρχονταν από τρία μαιευτήρια στην Αττική, τέσσερα στη Θεσσαλονίκη, και δύο κέντρα τοκετού στο Λονδίνο.



Δωμάτιο 'σαν στο σπίτι' (αρχείο: Μ. Χρονάκη)



Δωμάτιο με πισίνα για τοκετό στο νερό (αρχείο: Μ. Χρονάκη)

Συγκεκριμένα, η κατάσταση είχε ως εξής:

Στην Αθήνα, η κλινική *Λητώ*, είναι η πρώτη στην Ελλάδα που εγκατέστησε εξοπλισμό για τοκετό στο νερό ενώ 10 χρόνια αργότερα δημιούργησε ένα δωμάτιο «σαν στο σπίτι», με άνετους χώρους, μη κλινική διαρρύθμιση και φωτισμό, και οικιακό εξοπλισμό όπως μεγάλη πολυθρόνα, ντουλάπα, ράφια, πετσέτες, μαξιλάρια, ξύλινο δάπεδο, ατομική τουαλέτα με ντους, και σαλονάκι για τους συγγενείς.

Έξι τοκετοί έγιναν σε αυτή την κλινική, οι τρεις στο δωμάτιο 'σαν στο σπίτι' και οι τρεις στην πισίνα τοκετού.



Κλινική *Μητέρα* (πηγή: ΜΗΤΕΡΑ, 2019).

Το νοσοκομείο *Μητέρα* στεγάζει ένα από τα παλαιότερα και μεγαλύτερα ιδιωτικά μαιευτήρια, με 12 δωμάτια ωδίνων και τοκετού. Μία διπλή αίθουσα χρησιμοποιείται ως ενιαίο δωμάτιο τοκετού τα τελευταία χρόνια. Όλες οι αίθουσες τοκετού βρίσκονται στο υπόγειο. Δύο χώροι όμως είχαν συνενωθεί σε μία για να δημιουργηθεί ένα μεγάλο άνετο δωμάτιο.

Στο μαιευτήριο *Ιασώ*, το μεγαλύτερο, το πιο δημοφιλές και ακριβότερο στην Αττική, έχουν κατασκευαστεί δωμάτια 'φυσικού' τοκετού με ειδικά σκαμνάκια, μπάλες φυσικο-

θεραπείας, στρώματα γιόγκα, ευχάριστα χρώματα, φώτα που χαμηλώνουν, αρωματοθεραπεία, και ένα δωμάτιο με πισίνα τοκετού.

Στη Θεσσαλονίκη, η κλινική *Άγιος Λουκάς* διαθέτει δωμάτια με άνετη διαρρύθμιση, ατομική τουα-



Κλινική Ιασώ, είσοδος (αρχείο: Μ. Χρονάκη)



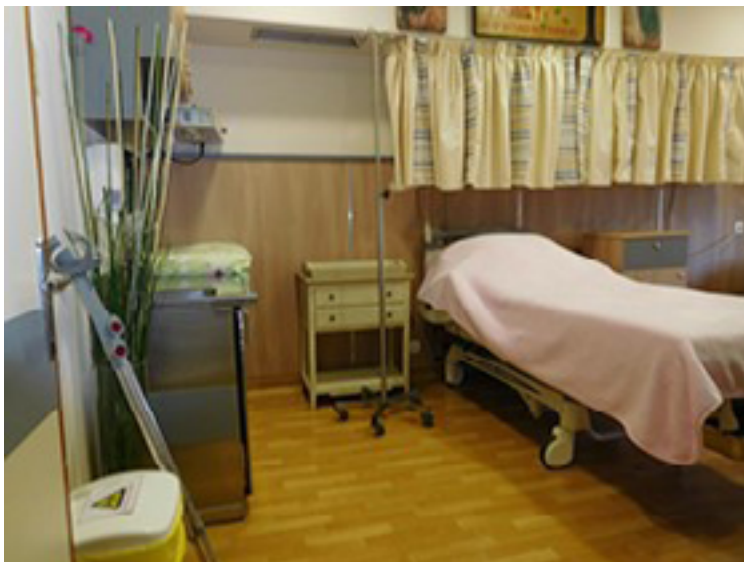
Αίθουσα τοκετού, κλινική Άγιος Λουκάς
(αρχείο: Μ. Χρονάκη)

λέτα
μ ε

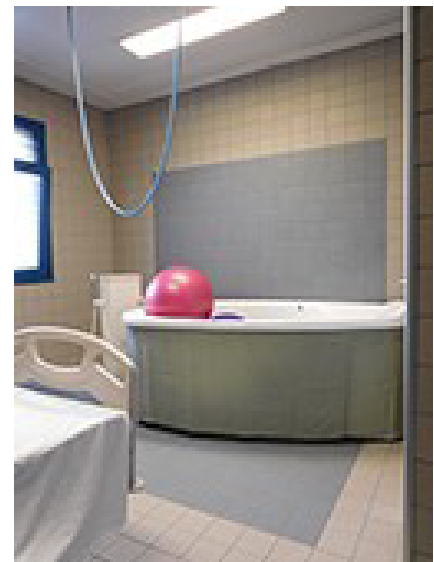
ντους, φυσικό φωτισμό και αερισμό, ευχάριστη θέα, και τη δυνατότητα τοκετού στο νερό με μία πισίνα που μεταφέρεται από δωμάτιο σε δωμάτιο.

Η Γενική Κλινική έχει και αυτή ένα δωμάτιο τοκετού που ονομάζεται «σαν το σπίτι». Υπάρχει ένα κρεβάτι ωδίνων-τοκετού με χρωματιστά καλύμματα και μαλακές κουβέρτες, το δωμάτιο έχει ξύλινη επένδυση στους τοίχους, ξύλινο δάπεδο, και τα μηχανήματα παρακολούθησης ή ανάνηψης είναι καλυμμένα πίσω από κουρτίνες ή ξύλινα ντουλάπι.

Στη μεγαλύτερη μαιευτική κλινική στη Βόρεια Ελλάδα, το Γένεσις, τα δωμάτια τοκετού είναι με



Αίθουσα τοκετού «σαν στο σπίτι», Γενική Κλινική
(αρχείο: Μ. Χρονάκη)



Αίθουσα τοκετού στο νερό, κλινική Γένεσις
(αρχείο: Μ. Χρονάκη)

γάλα, άνετα, με ατομική τουαλέτα, φυσικό φωτισμό, σκαμνιά τοκετού, μπάλες πιλάτες, φορητό καρδιοτοκογράφο, αρωματικά κεριά. Σε ένα δωμάτιο υπάρχει και πισίνα.

Στη Βιοκλινική, στο κέντρο της Θεσσαλονίκης, δύο δωμάτια στη μονάδα νοσηλείας ενοποιήθηκαν

για να σχηματίσουν μία μεγάλη σουίτα τοκετού, με άνεση χώρου, φωτισμό ελεγχόμενο από τη μητέρα, αρωματικά κεράκια, σκαμνί τοκετού, ατομική τουαλέτα με ντους, και οπτική επαφή με το εξωτερικό περιβάλλον.



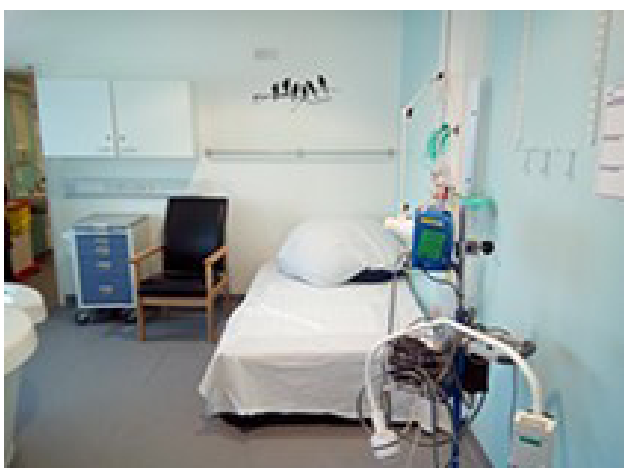
Αίθουσα ωδίνων-τοκετού «Ελευθώ», Βιοκλινική
(αρχείο: Μ. Χρονάκη)

Δύο κέντρα τοκετού στο Λονδίνο

Το πρώτο κέντρο τοκετού βρίσκεται στη μαιευτική κλινική ενός μεγάλου πανεπιστημιακού νοσοκομείου στο κέντρο του Λονδίνου. Υπάρχουν σκαμνιά, μπάλες και πισίνες τοκετού, χαμηλά φαρδιά κρεβάτια, καρέκλες για τους συνοδούς, ιδιωτικό μπάνιο-τουαλέτα, φυσικός φωτισμός και φώτα που χαμηλώνουν, αλλά και μερικά απλά ιατρικά μηχανήματα όπως πιεσόμετρο και καρδιοτοκογράφος χειριού.

Το δεύτερο κέντρο τοκετού είναι μια ανεξάρτητη μονάδα. Βρίσκεται στο ανατολικό Λονδίνο, σε μια περιοχή με μεγάλες διαβαθμίσεις, κοινωνικά και εθνικά. Διαθέτει πέντε μεγάλα δωμάτια, στο καθένα από τα οποία υπάρχει ένα χαμηλό φαρδύ κρεβάτι, μία πισίνα τοκετού, μπάλα φυσιοθεραπείας, ένα πουφ, και ένα στρώμα στο πάτωμα. Στον χώρο υπάρχει φυσικός φωτισμός από το παράθυρο, και φώτα που χαμηλώνουν.

ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΙ ΜΑΙΕΥΤΙΚΗ ΦΡΟΝΤΙΔΑ



Κομοδίνο, κρεβάτι, πολυθρόνα και εξοπλισμός. (αρχείο: Μ. Χρονάκη)



Πισίνα τοκετού, στρώμα και κρεβάτι, στο δωμάτιο τοκετού
(The Barkantine Birth Centre, 2019)

Οι περισσότερες μητέρες ήταν ικανοποιημένες από τον χώρο του τοκετού, και σε μεγάλο βαθμό και από τον τρόπο διαχείρισης του τοκετού και τη συμπεριφορά του προσωπικού απέναντί τους.

Στην Αθήνα, στο Λητώ, εκτός από την ευχάριστη διαρρύθμιση, στη γέννα οι μητέρες είχαν και ιδιωτικότητα:

είχα και απόλυτη ησυχία. Ούτε μπήκε κανένας, ούτε τσέκαρε κανένας, μες στο σκοτάδι ήμουνα... ότι ήθελε έκανε η μαία μου... Δεν υπήρξε, ούτε ενόχληση ούτε παρέμβαση..

Στο *Μητέρα*, στο μεγάλο του δωμάτιο αλλά και σε άλλα, η επίτοκος είχε η δυνατότητα να κάνει τροποποιήσεις στον χώρο και στη χρήση του, να χαμηλώσει τα φώτα, να κινείται ελεύθερα, να στηρίζεται στο κρεβάτι ή να γονατίζει σε αυτό:

Η Ελίκη γέννησε στα τέσσερα ... είχε τα κεράκια της, έβαλε τη μουσική της, δημιούργησε τον δικό της χώρο! (Γ. Β., ανεξάρτητη μαία)

Σε μερικές περιπτώσεις οι γιατροί υποστήριζαν τις γυναίκες να γεννήσουν χωρίς παρεμβάσεις:

Η γιατρός μου δεν τους άφησε να μου βάλουν οξυτοκίνη ... Δεν μου έκαναν τίποτα, με άφηναν στην ησυχία μου... (Ροδοθέα)

Στη Θεσσαλονίκη, από τη *Γενική Κλινική* δεν εμφανίστηκε καμία μητέρα για να μοιραστεί την εμπειρία της, οπότε δεν υπάρχουν στοιχεία για αυτό το μαιευτήριο. Μόνο μία μητέρα που είχε γεννήσει εκεί πριν γίνουν οι αλλαγές στον χώρο αφηγήθηκε πως χρησιμοποίησε τον χώρο:

Ήταν μέσα ο Θανάσης κι μπαινοβγαίναν και οι δικοί μου. ... Σηκώθηκα αρκετές φορές μέσα στο χώρο ... στο κρεβάτι έκατσα προς το τέλος

Στον *Άγιο Λουκά*, η Χρυσίδα ήταν σχετικά ευχαριστημένη από τις συνθήκες στη δεύτερη γέννα της:

Κατά τη διάρκεια του τοκετού... των ωδίνων, δεν είχε φώτα! Ήταν χαμηλωμένα, τελειώς! ... ένα μικρό λευκό φως είχε ... ήταν μια χαρά- μια χαρά, όσο μπορεί να είναι το περιβάλλον σε μια τέτοια αίθουσα!

Η Ανδρομάχη γέννησε στο *Γένεσις*, χρησιμοποιώντας και την μπανιέρα:

Έμπαινα στην πισίνα, έβγαινα όπως ήθελα, ανάλογα με τις συσπάσεις, είχα... τρομερή άνεση... Όντως σαν το σπίτι μου ... Χαμήλωναν τα φώτα ... ήταν πολύ φιλικό το κλίμα ... και η αίθουσα ... μας έδινε πολλές δυνατότητες! ... ήταν μεγάλη αίθουσα, άνετη, είχε την άπλα της! ... η μπάλα πιλάτες εκεί ...

Η Θάλεια που γέννησε στη *Βιοκλινική* ήταν πολύ ευχαριστημένη από τους χώρους, και από τη φροντίδα από τη μαία:

ήταν σαν στο σπίτι ... Δεν είχε πλακάκια να φανταστείς ότι είσαι σε νοσοκομείο ... είχε δύο τουαλέτες, την ντουλάπα, ήταν πολύ όμορφα! ... ήταν δωμάτιο, σαν στο σπίτι, πραγματικά! Έτσι όπως το σκεφτόμουνα! ... Με την Ε. Α. [τη μαία της], το πράγμα προχωρούσε σούπερ τέλεια!

Για το Λονδίνο, στο πρώτο κέντρο τοκετού μέσα στο νοσοκομείο δεν συμπεριλήφθηκαν αφηγήσεις μητέρων. Όμως περισσότερο από το 95% των γυναικών ανέφεραν ότι ήταν ικανοποιημένες από τις προσφερόμενες υπηρεσίες, όπως φαίνεται από τον παρακάτω πίνακα που ήταν αναρτη-

μένος στο μαιευτήριο.

Για το ανεξάρτητο κέντρο τοκετού, υπήρχαν οι ιστορίες που είχαν αναρτήσει οι μητέρες, οι οποίες γενικά ήταν θετικές (The Barkantine Birth Centre, 2019).

Σε όλα τα μαιευτήρια όμως αναφέρθηκαν και αρκετές παρεμβάσεις, οι οποίες αναιρούσαν σε κάποιο βαθμό τους διακηρυγμένους στόχους τους για υποστήριξη του 'φυσικού' τοκετού.

Στο Λητώ οι μητέρες ενοχλήθηκαν από διάφορες ιατρικές πρακτικές:

Πρέπει να χρησιμοποιήσουμε οξυτοκίνη, λέει [ο γιατρός], και αν δεν βγει το μωρό θα το πάρουμε με τις κουτάλες [εμβρουσολό] ... Ενώ όλα ήταν μια χαρά, αυτό ήταν που με ενόχλησε! (Ισμήνη)

Σε δύο μητέρες χορηγήθηκαν αντιβίωση και μητροσυσταλτικά φάρμακα χωρίς ιδιαίτερη ενημέρωση ή αιτιολόγηση. Έτσι αρκετές γυναίκες δε βίωσαν τον 'φυσικό' τοκετό για τον οποίο είχαν συμφωνήσει (και πληρώσει), παρόλο που δεν είχε υπάρξει κάποιο ιατρικό πρόβλημα.



Στο Μητέρα επιτρέπονταν αρκετές ελευθερίες στις επιτόκους, αλλά όχι στο σύνολο των τοκετών, ενώ μόνο στη μία μεγάλη αίθουσα είχε αρκετό χώρο για κίνηση και αλλαγές στάσεων. Επιπλέον τα τελευταία χρόνια στις μαιές του 'φυσικού' τοκετού δεν επιτρέπεται η χρήση του μαιευτηρίου.

Τα νέα δωμάτια που δημιουργήθηκαν στο Ιαώ το 2017 δεν έχουν χρησιμοποιηθεί πολύ ακόμη, ή τουλάχιστον δεν υπάρχουν αναφορές από αυτά στην έρευνα. Ωστόσο, η μία από τις μητέρες, μαιά και η ίδια που γέννησε εκεί, είχε μια πολύ θετική εμπειρία επειδή υπήρχε ιδιωτικότητα και ησυχία.

Στην κλινική του Άγιου Λουκά στη Θεσσαλονίκη αναφέρθηκαν αρκετές παρεμβάσεις:

Ήμουν ξάπλα ... έκανα επισκληρίδιο ... η γιατρός με έκοψε, έβγαλε το μωρό με βεντούζα ... έκανε καθαρισμό ... μου έβαλε ορρό με αντιβίωση (Ηλέκτρα)

Για τη Γενική Κλινική, οι ανεξάρτητες μαιές της Θεσσαλονίκης θεωρούσαν ότι το μόνο που έχει αλλάξει είναι «η διακόσμηση», και όχι οι μαιευτικές πρακτικές ή η χρήση του χώρου και του εξοπλισμού.

Στο Γένεσις, το μεγαλύτερο μαιευτήριο στη Βόρεια Ελλάδα, οι καισαρικές τομές υπερβαίνουν το 52%, παρά την υποστήριξη του «φυσικού» τοκετού από τον χώρο και από κάποια μέλη του προσωπικού.

Στη Βιοκλινική παρατηρήθηκαν επίσης μερικές (αδικαιολόγητες) παρεμβάσεις:

Ο γιατρός μου 'σπασε νερά γιατί λέει δεν προχωράει πολύ γρήγορα η διαστολή ... Μόλις μου 'σπασε αυτός τα νερά, άρχισα να πονάω πάρα πολύ, δηλαδή δεν το διαχειριζόμουν όπως πριν....

Για το Λονδίνο, στο πρώτο κέντρο τοκετού μέσα στο νοσοκομείο, αναφέρθηκε ότι ένα ποσοστό της τάξης του 40% μεταφερόταν στο τυπικό μαιευτήριο, κυρίως για επισκληρίδιο αναλγησία.

Στο ανεξάρτητο κέντρο τοκετού αναφέρθηκε ότι πολλές γυναίκες προτιμούσαν το κέντρο από το σπίτι τους με τις μεγάλες οικογένειες, γιατί εκεί μπορούσαν να έχουν ησυχία και ιδιωτικότητα.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ - ΑΝΤΙΦΑΣΕΙΣ

Συνολικά, στην έρευνα πεδίου, στην Ελλάδα και στην Αγγλία, οι διάφορες δυσκολίες και αντιφάσεις που αναδείχθηκαν μπορούν να ταξινομηθούν σε δύο κατηγορίες:

α. αντιφάσεις και ασάφειες στην οργάνωση του χώρου

β. αντιφάσεις και αντιθέσεις ανάμεσα στις πρακτικές των γιατρών και των μαιών και τη διαρρύθμιση των χώρων.

α. Τα θέματα που σχετίζονται με τον χώρο μπορούν να συνοψιστούν στα εξής:

- Όλα τα δωμάτια 'σαν στο σπίτι' και οι αίθουσες με πισίνα ήταν τοποθετημένες μέσα σε ιατρικά ιδρύματα στην Ελλάδα, ενώ τα περισσότερα κέντρα τοκετού στην Αγγλία βρίσκονται επίσης μέσα σε νοσοκομεία.
- Η εσωτερική αρχιτεκτονική και ο εξοπλισμός, στις έξι από τις επτά κλινικές στην Ελλάδα, δεν πληρούσαν τις προδιαγραφές για την υποστήριξη του 'φυσικού' τοκετού.
- Σε όλα τα δωμάτια υπήρχαν καρδιοτοκογράφοι, οι οποίοι ήταν άμεσα ορατοί, όπως και προβολείς οροφής και αναβολείς για τα πόδια σε ορισμένα δωμάτια.
- Στα τέσσερα από τα επτά μαιευτήρια οι αίθουσες δεν είχαν φυσικό φωτισμό ή αερισμό, ούτε και επαφή με το περιβάλλον.
- Κανένα από τα δωμάτια 'σαν το σπίτι' δεν έμοιαζε με σπίτι: ήταν είτε σαν δωμάτιο ξενοδοχείου, είτε ακριβώς όπως τα δωμάτια ωδίνων ή δωμάτια νοσηλείας. Κάποια μαιευτήρια έμοιαζαν εμπορικά κέντρα. Ούτε στην Αγγλία τα δωμάτια ήταν σαν το σπίτι.
- Όλες οι κλινικές στην Ελλάδα, και η μία από τις δύο στην Αγγλία, ήταν τοποθετημένες σε μεγάλη απόσταση από το σπίτι της μητέρας, και πολλές γυναίκες ταξίδευαν σε άλλη πόλη για να γεννήσουν.

Αντιφάσεις ανάμεσα στις μαιευτικές πρακτικές και τους χώρους για τον 'φυσικό' τοκετό παρατηρήθηκαν σε όλες τις κλινικές. Συγκεκριμένα, αναφέρθηκαν ενοχλήσεις ή παρεμβάσεις διαφόρων ειδών, από γιατρούς ή μαιές. Σε δύο γυναίκες έγινε περινεοτομή, σε άλλες δύο χορηγήθηκε οξυτοκίνη και αντιβίωση. Σε μια γέννα έγινε ένας χειρισμός εξαγωγής του εμβρύου που ήταν περιττός και προκάλεσε τραυματισμό στη μητέρα. Σε τέσσερις άλλες περιπτώσεις εφαρμόστηκε επισκληρίδιο αναισθησία. Σε ορισμένες χρησιμοποιήθηκαν προβολείς για το στάδιο της εξώθησης. Σε όλες γινόταν κάποιου είδους καρδιοτοκογραφική παρακολούθηση, συνεχής στις έξι από τις επτά.

Στην Αγγλία υπήρχαν πολλοί περιορισμοί για να μπορέσει κάποια να γεννήσει σε κέντρο τοκετού. Ορισμένες γυναίκες 'υψηλού κινδύνου' που ήθελαν να γεννήσουν εκεί έπρεπε να αναλάβουν οι ίδιες την ευθύνη για την περίπτωση που θα εμφανιζόταν κάποιο πρόβλημα.

Εντούτοις, αναφέρθηκαν και πολλά θετικά σημεία σε αυτές τις εμπειρίες: καμία έγκυος δεν γέννησε με ραντεβού, όλες είχαν ως επί το πλείστον ελευθερία κινήσεων και επιλογής στάσεων, υπήρχε σεβασμός και υποστήριξη από τις μαίες και τους γιατρούς, και δινόταν η δυνατότητα να βρίσκεται μαζί τους ένα πρόσωπο της επιλογής τους, όπως και μεγαλύτερη υποστήριξη στον μητρικό θηλασμό.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα τελευταία χρόνια κερδίζουν έδαφος πρακτικές που επιχειρούν να συνδυάσουν την οικειότητα και την ελευθερία του σπιτιού με τη βιοϊατρική ασφάλεια του νοσοκομείου, όπως ο τοκετός στο νερό ή σε δωμάτια 'σαν στο σπίτι' σε μαιευτήρια. Στην έρευνα στην Αθήνα, στη Θεσσαλονίκη και στην Αγγλία διαπιστώθηκε ότι γίνονταν νέες χωρικές διευθετήσεις όπως και διαφορετική χρήση των υπαρχόντων υποδομών, από τις μαίες, τους/τις γιατρούς και τις μητέρες, οι οποίες συνδυάζονταν με μια πιο ήπια ολιστική διαχείριση της γέννας.

Στην πορεία όμως φάνηκε ότι προβλήματα ή αντιφάσεις εμφανίζονταν πολύ συχνά, τόσο στην οργάνωση του χώρου όσο και στις μαιευτικές πρακτικές. Οι αντιφάσεις αυτές ακύρωναν εν μέρει τον διακηρυγμένο στόχο των κλινικών για 'φυσικό' τοκετό, δυσχέραιναν την ανάληψη πρωτοβουλίας και ελέγχου από τις γυναίκες, και μείωναν την αίσθηση ότι ο τοκετός είναι μια φυσιολογική διαδικασία ομαλά ενταγμένη στην καθημερινή ζωή.

Παρ' όλα αυτά, σε αυτές τις αίθουσες οι γυναίκες είχαν μεγαλύτερη ελευθερία κίνησης και επιλογής στάσεων, άνεση χρόνου, και καθόλου, ή πολύ λιγότερες από το συνηθισμένο, φαρμακευτικές ή χειρουργικές παρεμβάσεις. Οι οικείες, σπιτικές διευθετήσεις του χώρου και η εφαρμογή πρακτικών για τον τοκετό λιγότερο ιατροκοιμημένων (αν και μόνο σε αυτά τα λίγα μέρη), έδωσε σε αρκετές μητέρες την ευκαιρία να έχουν μία θετική εμπειρία τοκετού που τις ενδυνάμωσε, και στους/στις επαγγελματίες να αποκτήσουν γνώσεις για μεθόδους που δεν είχαν δοκιμαστεί ακόμα, στην Ελλάδα τουλάχιστον. Επιπλέον, φαινόταν ότι αυτές οι αλλαγές είχαν επηρεάσει και τις συμβατικές μαιευτικές κλινικές, τόσο τις ιδιωτικές όσο και τις δημόσιες.

Η διεύρυνση των επιλογών των μητέρων σε σχέση με το περιβάλλον του τοκετού και το είδος της μαιευτικής φροντίδας προσφέρει νέες δυνατότητες στις γυναίκες που γεννούν για το πώς θα βιώσουν τη μετάβαση στη μητρότητα, και μακροπρόθεσμα για να επανα-οριστεί ολόκληρη η κουλτούρα του τοκετού. Ενδεχομένως το μαιευτικό τοπίο στην Ελλάδα, πιθανόν και στην Αγγλία, να βρίσκεται σε μια μεταβατική φάση, φάση αλλαγής επιστημονικού και κοινωνικού μοντέλου ή επιστημολογικού υποδείγματος, από τη σχέση των γυναικών με την τεχνο-επιστήμη και τη φύση, με το σώμα τους και τα μωρά τους, μέχρι την ενδυνάμωση τους και τη συγκρότηση μιας νέας μητρικής υποκειμενικότητας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Birth Rights in Greece (2013). A space for documentation and public intervention concerning birth rights in Greece. <http://forbirth.blogspot.gr/12/11/2013>.

Davis-Floyd, Robbie (1992). *Birth as an American rite of passage*. Μπέρκλεϊ, Λος Άντζελες, Λονδίνο: University of California Press.

- Δελτίο Τύπου Υπουργείου Υγείας (2017, 14 Μαρτίου). Απάντηση του υπουργού Υγείας Αν. Ξανθού στη Βουλή για τις καισαρικές τομές στην Ελλάδα - Το πόρισμα του ΠΟΥ. <http://www.moh.gov.gr/articles/ministry/grafeio-tyroy/press-releases/4509->
- Ελληνικό Δίκτυο για τον Σεβασμό στη Γέννα (2017). *Καλώς ήρθατε στο ENCA Hellas*. <http://www.encahellas.eu/>.
- Ειδική Μόνιμη Επιτροπή Ισότητας, Νεολαίας και δικαιωμάτων του Ανθρώπου (2017, 30 Μαρτίου). Γυναικεία Υγεία- Σεξουαλική και Αναπαραγωγική Υγεία. Αρχείο Πολυμέσων. Βουλή Τηλεόραση. <http://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/ToKtirio/Fotografiko-Archeio/#d3453a6a-def8-48a0-a253-a74a00ab84d6>.
- Ευτοκία* (2018). Σωματείο για την προαγωγή του φυσικού τοκετού. <http://www.eutokia.gr/>.
- Fahy, Kathleen, Foureur, Maralyn & Hastie, Carolyn, (Επιμ.). (2008). *Birth territory and midwifery guardianship: Theory for practice, education and research*. Λονδίνο: Elsevier.
- Fannin, Maria (2003). Domesticating birth in the hospital: 'family-centred' birth and the emergence of 'homelike birthing rooms'. *Antipode*, 35, 513-35.
- Georges, Eugenia (2008). *Bodies of knowledge: The medicalization of reproduction in Greece*. Nashville, TN: Vanderbilt University Press..
- Gutenschwanger, Gerald (1989). *Η πολιτική οικονομία της υγείας στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Hammond, Athena, Foureur, Maralyn, Homer, Caroline S. E. & Davis, Deborah (2013). Space, place and the midwife: Exploring the relationship between the birth environment, neurobiology and midwifery practice. *Women and Birth*, 26(4), 277-81.
- Hills, Helen (2003). Introduction. Στο Hills, Helen (Επιμ.). *Architecture and the politics of gender in early modern Europe* (σσ. 8-10). Aldershot, Hants, Αγγλία: Ashgate.
- Ιγγλέση, Χρυσή (2001). Μέθοδοι και υποκειμενικότητες. Στο Ιγγλέση, Χρυσή (Επιμ.). *Ο αναστοχασμός στη φεμινιστική έρευνα: Σκιαγράφηση μιας αμφίθυμης σχέσης* (σσ. 15-98). Αθήνα: Οδυσσεύς.
- Kitzinger, Sheila (1980). *Woman as mothers: How they seen themselves in different cultures*. Νέα Υόρκη: Vintage Books.
- Kitzinger, Sheila (2000). *Rediscovering birth* Λονδίνο: Little, Brown.
- Lefebvre, Henri (1991). *The production of space*. Οξφόρδη: Blackwell.
- Massey, Doreen (1994) *Space, Place and Gender*. Καίμπριτζ: Polity Press, σσ. 249-272
- Massey, Doreen(2001). Φιλοσοφία και πολιτικές της χωρικότητας. Αθήνα: Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ – Παπασωτηρίου.
- ΜΗΤΕΡΑ (2019). Το ΜΗΤΕΡΑ Μαιευτική γυναικολογική κλινική. <https://www.mitera.gr/>.
- Mishler, Elliot G. (1991). Το νόημα στο πλαίσιο επικοινωνίας και η ενδυνάμωση του ρόλου των ερωτωμένων. Στο Mishler, Elliot G. (1996). *Συνέντευξη Έρευνας* (σσ. 177-204). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

- Newnham, Elizabeth (2014). Birth control: Power/knowledge in the politics of birth. *Health Sociology Review* 23(3), 254-268.
- Odent, Michel (2003). *Birth and breastfeeding*. East Sussex: Clairview.
- Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (2016, Νοέμβριος). Μείωση της αυξημένης τάσης των καισαρικών τομών στην Ελλάδα – Κείμενο Πολιτικής #10 - SCUC – Φάση 2. https://virus.com.gr/wp-content/uploads/2017/03/10-C-Sections-in-Greece_GR-final.pdf.
- Rendell, Jane, Penner, Barbara & Borden, Ian (Επιμ.). (2000). *Gender space architecture*. Λονδίνο: Routledge.
- The Barkantine Birth Centre (2019). Από το <https://www.facebook.com/TheBarkantineBirth-Centre/>.
- United Nations Committee on the Elimination of Discrimination against Women (2013). Concluding observations on the seventh periodic report of Greece adopted by the Committee at its fifty fourth session (11 Φεβρουαρίου – 1 Μαρτίου 2013), σσ. 8. http://www.isotita.gr/en/var/uploads/HOME%20PAGE/CEDAW%20C%20GRC%20CO_mar2013.pdf.
- Χαραλαμπίδου, Τζένη (2017, 15 Μαρτίου). «Πρωτιά» της χώρας μας στις καισαρικές. <http://www.ert.gr/radiotileorasi/omorfia-ygeia-radiotileorasi/protia-tis-choras-mas-stis-kesarikes/>.
- Weisman, Leslie Kanés (1992). *Discrimination by design: A feminist critique of the man made environment*. Urbana: University of Illinois Press.

Καισαρική τομή και εναλλακτικές προσεγγίσεις για τον τοκετό στη σύγχρονη Ελλάδα

Μάνος Σαββάκης

Phd, Αναπληρωτής Καθηγητής Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Αιγαίου
msavvakis@soc.aegean.gr

Κατερίνα Αναστασίου

Υποψήφια Διδασκώρισα Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Αιγαίου
cathyaspa@gmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην παρούσα συμβολή επιχειρείται να περιγραφεί και να αναλυθεί η ιατρικοποίηση του τοκετού στο σύγχρονο δυτικό κόσμο, εστιάζοντας στα ιδιαιτέρως υψηλά ποσοστά της (αναίτιας) καισαρικής τομής. Η επιλογή της –σε αντιδιαστολή με την εφαρμογή της ως (πραγματικής) έκτακτης ανάγκης, δηλαδή όταν υπάρχουν ιατρικές ενδείξεις (παθολογίας)– ενισχύει την όλο και εντονότερη διεύρυνση του τεχνολογικού, βιομηχανοποιημένου μοντέλου τοκετού, το οποίο απομακρύνει όλο και περισσότερο τη γέννα από την ανθρώπινη της διάσταση. Βάσει μίας κοινωνιολογικής οπτικής που αντλεί κυρίως από τη θεωρία της κοινωνιολογίας της υγείας και της ασθένειας, και της κοινωνιολογίας του σώματος, επιχειρείται να γίνει κατανοητή η αυξητική τάση των εγχειρητικών τοκετών στη χώρα μας. Έμφαση δίνεται στα ιδιαιτέρως υψηλά ποσοστά της καισαρικής τομής, τα οποία είναι ενδεικτικά μίας τάσης στην περιγεννητική φροντίδα στην Ελλάδα που την καθιστά χαρακτηριστικό αρνητικό παράδειγμα, τόσο σε ευρωπαϊκό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Αναδεικνύεται συμπερασματικά ότι ως απάντηση στο σύγχρονο, κυρίαρχο, βιοϊατρικό μοντέλο τοκετού η έννοια του εξανθρωπισμού έχει τη δυνατότητα να οικοδομήσει το κατάλληλο νοηματικό πλαίσιο, προκειμένου να ισχυροποιηθεί μία άλλη θέαση του τοκετού. Αυτή η νέα «εικόνα», αν και περιορισμένη, βρίσκει εφαρμογή στο εναλλακτικό, παραδοσιακό, μαιοκεντρικό, γυναικοκεντρικό, ολιστικό, κοινωνικό μοντέλο τοκετού, για την εδραίωση του οποίου στην Ελλάδα φαίνεται να υπάρχουν ακόμη πολλά περιθώρια.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: καισαρική, ιατρικοποίηση, βιομηχανοποίηση, εξανθρωπισμός, Ελλάδα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ιατρικοποίηση του τοκετού αναδύθηκε το 18ο αιώνα με την επικράτηση της μαιευτικής–γυναικολογίας (“obstetrics”) των (ανδρών) ιατρών έναντι της τέχνης της μαιευτικής (“midwifery”) των (γυναικών) μαιών. Οι τεχνικές εξελίξεις στα ιατρικά εργαλεία και η γενικότερη επιθυμία για αποφυγή του πόνου και του θανάτου στον τοκετό υποβοήθησαν τη διεύρυνση των εφαρμογών των ιατρικών γνώσεων στο νοσοκομείο, στο οποίο μεταφέρθηκε ο τοκετός από το χώρο του σπιτιού.

Αν και η ιατρικοποίηση του τοκετού δεν ακολούθησε παντού τον ίδιο ρυθμό, οι μαιευτήρες–γυναικολόγοι επικράτησαν το 19ο αιώνα και η κυριαρχία τους κορυφώθηκε τον επόμενο αιώνα. Καταλυτικός παράγοντας σ' αυτό ήταν η βελτίωση στη μέθοδο της καισαρικής τομής (Odent, 2017, σσ. 24· Οντάν, 2005, σσ. 20–23· Odent, 2002, σσ. 26).

Σήμερα ο τοκετός θεωρείται διαδικασία με αναπόφευκτους, εγγενείς κινδύνους κατά την οποία πάντα υπάρχει ένας απρόβλεπτος βαθμός επικινδυνότητας¹. Εξαιτίας του ενδεχόμενου κινδύνου, ο τοκετός παραμένει απαραίτητος στο νοσοκομείο και αναλαμβάνεται πρωτίστως από τους εξειδικευμένους μαιευτήρες–γυναικολόγους και τα υψηλής τεχνολογίας μηχανήματα που βρίσκονται σε ετοιμότητα. Ο μεγαλύτερος κίνδυνος στον τοκετό θεωρείται ο θάνατος, καθώς οι πιθανότητες του εστιάζουν σε ένα μικρό χρονικό διάστημα (Turkel, 1995, σσ. 8· Walker, et al., 2014, σσ. 714).

Το ενδεχόμενο ή απλώς ο φόβος του θανάτου/παθολογίας κινητοποιεί, μεταξύ άλλων, την επιλογή του εγχειρητικού τοκετού, έχοντας ως πρωταρχικό στόχο την υγεία και την ασφάλεια. Τα αποτελέσματα, ωστόσο, από τη σχεδόν καθολική εφαρμογή του δεν είναι τα επιθυμητά, αφού υπάρχουν έρευνες που υποδεικνύουν ότι, για παράδειγμα, ο κίνδυνος μητρικής θνησιμότητας στις καισαρικές είναι έως και πέντε φορές υψηλότερος (Gaskin, 2011, σσ. 126· Margulis, 2013, σσ. 82· Block, 2008, σσ. 110· Georges στο Καντσά, 2013, σσ. 234).

Η ΚΑΙΣΑΡΙΚΗ ΤΟΜΗ

Η καισαρική είναι η χειρουργική τομή από την κοιλιά μέχρι το μυϊκό τοίχωμα της μήτρας και μέσω αυτής γεννάται το μωρό όταν λαμβάνει χώρα στην εγκυμοσύνη ή τον τοκετό. Ωστόσο, από εγχείρηση που γινόταν παλαιότερα για να σωθεί η επίτοκος και το έμβρυο από μία απειλητική για τη ζωή κατάσταση, έχει μετατραπεί σε μία κυρίως κατ' επιλογήν μέθοδο, τόσο από ιατρούς όσο και από πολλές γυναίκες (Mander, 2007, σσ. 4· Zink, 1988, σσ. 45· Margulis, 2013, σσ. 81).

Η καισαρική αποδεικνύεται σωτήρια σε εξαιρετικά δύσκολες περιπτώσεις και οι μαιευτήρες–γυναικολόγοι είναι ανεκτίμητοι στη μαιευτική έκτακτης ανάγκης. Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (ΠΟΥ), ωστόσο, έχει διευκρινίσει ότι τα επιτρεπόμενα ποσοστά αυτής της σοβαρής επέμβασης σε καμία χώρα δε δικαιολογείται να υπερβαίνουν το 10–15%, διότι αυξάνονται οι πιθανότητες βραχυπρόθεσμων και μακροπρόθεσμων προβλημάτων για τη μητέρα και το μωρό (WHO, 1996, σσ. 1· WHO, 2015, σσ. 1· Margulis, 2013, σσ. 81· Sandall, et al., 2018, σσ. 1349).

Τα ποσοστά αυτά υποδεικνύουν ότι υπάρχει μία λεπτή διαχωριστική γραμμή μεταξύ της εφαρμογής της καισαρικής όταν υπάρχει ιατρική ένδειξη και συνεπώς προκύπτει (έκτακτη) ανάγκη, και της θέασής της ως μονοδρόμου για όλους τους τοκετούς. Υπάρχει, δηλαδή, ένα όριο ανάμεσα στη διάσωση μέσω του εγχειρητικού τοκετού και στη διακοπή της ομαλής πορείας του φυσιολογικού τοκετού –και μάλιστα μέσω των ίδιων μηχανισμών. Η ραγδαία άνοδος της (αναίτιας) καισαρικής τομής έχει προβληματίσει έντονα τους ειδικούς, οι οποίοι δεκαετίες πριν έκαναν λόγο για «μία τεράστια μη ελεγχόμενη διεθνή πανδημία», ενώ ακόμη και σήμερα αναφέρονται στην «παγκόσμια επιδημία καισαρικών» (Lokugamage στο Hayes–Klein, 2012, σσ. 111· Sakala, 1993, σσ. 1177· The Lancet Ed., 2018, σσ. 1279).

¹ Όπως αναφέρει ο Καθηγητής Δημόσιας Υγείας Eugene R. Declercq στο παρακάτω βίντεο (00:16–01:00): <<http://www.youtube.com/watch?v=dubC1375P34&feature=share>>.

Ο ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΤΟΚΕΤΟΣ

Ο σύγχρονος τοκετός χαρακτηρίζεται από την τεχνολογία υψηλού επιπέδου και γι' αυτό αποκαλείται «τεχνολογικός». Ως τέτοιος, κατέχει σήμερα το πολιτισμικό κεφάλαιο, αφού ταιριάζει με τον «πειθαρχημένο» τρόπο ζωής της σύγχρονης δυτικής γυναίκας. Έτσι, όχι μόνο έχει γίνει ευρέως αποδεκτός, αλλά αναπαράγεται μέσα σε μια αέναη διαδικασία –κατά την οποία, όμως, τα αποτελέσματα για την ασφάλεια και την υγεία δεν είναι πάντα θετικά (Balsamo, 1996, σσ. 89· De Vries στο Hayes–Klein, 2012, σσ. 127).

Η υψηλή τεχνολογία στον τοκετό συνάδει με την αποκαλούμενη «τεχνοκρατική ιδεολογία»², που, μεταξύ άλλων, υποστηρίζει ότι ακόμη και όταν τα αποτελέσματα από τη χρήση της είναι δυσμενή, αυτά δεν απορρίπτονται αναζητώντας λύσεις στις παραδοσιακές μεθόδους, αλλά διορθώνονται, εφαρμόζοντας την ακόμη πιο εξελιγμένη τεχνολογία. Η τελευταία συνδράμει στην εφαρμογή της ιατρικής γνώσης και στην άσκηση των πειθαρχιών που αναπτύσσονται εντός του νοσοκομειακού περιβάλλοντος. Και το πλέγμα εξουσιών που δημιουργείται δεν αφορά μόνο τις επίτοκες αλλά τους πάντες, συμπεριλαμβανομένων των ιατρών, αφού ο καθένας τους αδυνατεί να κυριαρχήσει στην ολοένα εξελισσόμενη ιατρική τεχνολογία και περισσότερο μοιάζει να έχει μετατραπεί σε «σκλάβο» της. Παράλληλα, η ιατρική τεχνολογία φαίνεται πως βοηθά κάθε ιατρό με τη σειρά του να επιβληθεί τόσο στην επίτοκο όσο και στη μαία, αφού μέσω της χρήσης των εξελιγμένων εργαλείων και μηχανημάτων της ενισχύεται ακόμη περισσότερο η κλινική πρακτική που αυτός εξασκεί (Turkel, 1995, σσ. 5, 7–8· Odent, 1999, σσ. 26· Balsamo, 1996, σσ. 90).

Προκειμένου να παρακολουθείται ο τοκετός, έχει δημιουργηθεί ένα πολύπλοκο δίκτυο από σωληνάκια, καλώδια και μηχανήματα με τα οποία η επίτοκος είναι συνδεδεμένη –και συχνά ακινητοποιημένη. Η ηλεκτρονική παρακολούθηση του εμβρύου, για παράδειγμα, που άρχισε να εφαρμόζεται από τη δεκαετία του 1960, αποτελεί μία ευρύτατα διαδεδομένη πρακτική στην εγκυμοσύνη και τον τοκετό (γι' αυτό άλλωστε αποκαλείται «υπερηχογράφημα ρουτίνας»), παρόλο που αρχικά προοριζόταν για τις περιπτώσεις υψηλού ρίσκου. Παρά την κλινική της αναποτελεσματικότητα και τις συστάσεις για μη εφαρμογή της στις περιπτώσεις χωρίς παθολογία, η ηλεκτρονική παρακολούθηση εφαρμόζεται σε όλες τις επίτοκες στο νοσοκομειακό περιβάλλον. Εκτός από το ότι δεν προσφέρει στη θετική έκβαση του τοκετού, αυξάνοντας, μεταξύ άλλων, τα ποσοστά της καισαρικής τομής, παράλληλα συνδράμει στην ισχυροποίηση του ιατρικού συστήματος ελέγχου, το οποίο υποβάλλει την επίτοκο σε ένα σύνθετο, πολύπλοκο σύστημα διαχείρισης που τη μετατρέπει σε ασθενή (Ντινς, 2012, σσ. 217· Gaskin, 2011, σσ. 116–118· NICE, 2014, σσ. 32–39· Rothman στο Hayes–Klein, 2012, σσ. 51· Kitzinger, 2006, σσ. 23).

Η εν λόγω παρακολούθηση είναι μία ενδεικτική μορφή του συνδυασμού της ιατρικής του ατόμου με την ιατρική του πληθυσμού που βρίσκεται σε αναλογία με τη βιοεξουσία και τη βιοπολιτική, επιτρέποντας την εξάπλωση μορφών ελέγχου και κυριαρχίας στο γυναικείο σώμα που γεννά. Και αποτελεί άλλο ένα παράδειγμα του ότι οι θεσμοί και οι μηχανισμοί τους, όπως το νοσοκομείο και η τεχνολογία του, παρόλο που αρχικό στόχο έχουν να προλάβουν και να μειώσουν την οδύνη και τον πόνο, μπορούν να μετατραπούν σε εστία παραγωγής και συνεχούς αναπαραγωγής τους, τόσο εξατομικευμένα όσο και μαζικά. Έτσι, το νοσοκομείο με την τεχνολογία του, συντελούν στην

2 Αυτού του είδους η τεχνολογία συνδέεται με την τάξη/εντολή, την παραγωγικότητα, τη λογική και τον έλεγχο, που ανταποκρίνονται σε έναν τρόπο σκέψης με μηχανικούς-βιομηχανικούς όρους (Rothman στο Turkel, 1995, σσ. 17).

εδραίωση ενός πεδίου, ενός καθεστώτος λόγου και εξουσίας στον τοκετό, μέσα στο οποίο η βία είναι δυνατή, αθέατη, κανονικοποιημένη και (συνεπώς) ανεκτή (Foucault, 2011, σσ. 161· Φουκό, 1991, σσ. 93· Αθανασίου, 2012, σσ. 14–15, 82· Foucault, 1994, σσ. 75–84· Αθανασίου, 2011, σσ. 35).

Κορύφωση της ιατρικής και τεχνολογικής παρεμβατικότητας και της άσκησης εξουσιών στον τοκετό αποτελεί η καισαρική. Ειδικά στην περίπτωση που γίνεται αναίτια, δεν επιθυμείται από την επίτοκο, προβάλλεται με ψευδή προσχήματα ή επιβάλλεται ακόμη και με τη χρήση κρατικής βίας³, τότε η εφαρμογή της επιφέρει την πλήρη απώλεια ελέγχου της επιτόκου, αποτελώντας τη χαρακτηριστικότερη έκφραση του φαινομένου που αποκαλείται «μαιευτική βία» (Hodges, 2009, σσ. 8, 11).

Ο ΒΙΟΜΗΧΑΝΟΠΟΙΗΜΕΝΟΣ ΤΟΚΕΤΟΣ

Η καισαρική τομή αποτελεί επίσης το εντονότερο παράδειγμα βιομηχανοποίησης του τοκετού. Συνυπολογίζοντας μάλιστα την οικονομική επέκταση των νοσοκομείων/μαιευτηρίων και των ασφαλιστικών εταιρειών γίνεται κατανοητός ο τρόπος λειτουργίας του ιατρικού μονοπωλίου του τοκετού μέσα στο σύγχρονο καπιταλιστικό σύστημα (Gaskin στο Hayes–Klein, 2012, σσ. 26· Rothman στο Hayes–Klein, 2012, σσ. 50).

Ο «βιομηχανοποιημένος τοκετός» παρουσιάζει ορισμένα χαρακτηριστικά που εντοπίζονται πρωτίστως στο βιομηχανικό περιβάλλον: Για την αντιμετώπισή του εφαρμόζονται τα επιτεύγματα των θετικών επιστημών, η ιατρική (και τεχνολογική) γνώση κυριαρχεί επί της φυσιολογίας και ακολουθούνται διεθνή πρωτόκολλα μέσα από μια τυποποιημένη διαδικασία. Επίσης, το υπερ-εξειδικευμένο (κυρίως ιατρικό) προσωπικό ακολουθεί ένα συγκεκριμένο καταμερισμό εργασίας, που αντιστοιχεί σε διάφορες ιατρικές ειδικότητες.

Τόσο η εργασία όσο και η γέννα/γέννηση έχουν κοινό στόχο την παραγωγή της ζωής, η οποία εμφανίζεται ως μία «διπλή σχέση»: τόσο ως φυσική όσο και ως κοινωνική. Αν ο τοκετός θεωρηθεί μία μορφή εργασίας (κατά βάση του μαιευτήρα–γυναικολόγου), τότε η ανθρώπινη αναπαραγωγή δεν αποτελεί μόνο μία φυσική σχέση, αλλά είναι επιπλέον το αποτέλεσμα των κοινωνικών σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ της επιτόκου και των παρόχων φροντίδας (κυρίως του μαιευτήρα–γυναικολόγου). Όσοι συμμετέχουν στο σύγχρονο τοκετό υφίστανται αλλοτρίωση, συμβάλλοντας στην όλο και μεγαλύτερη απομάκρυνση του ανθρώπου από την ουσία του. Αυτό αναδεικνύεται ευκρινώς στη διερεύνηση της σχέσης επιτόκου και ιατρού, θεωρώντας το σώμα της ως μηχανή και αυτόν ως μηχανικό/τεχνικό που το «επιδιορθώνει» (Μαρξ & Έγκελς, 1997, σσ. 74–75· Μαρξ, χ.χ., σσ. 97–99· Martin, 2001, σσ. 54):

Ο μαιευτήρας–γυναικολόγος αποτελεί έναν υπερ-εξειδικευμένο «μηχανικό–εργάτη» που ανταλλάσσει έναντι ορισμένης χρηματικής αμοιβής την ιατρική του γνώση και πρακτική. Ειδικά όταν η εργασία του αφορά ένα αποκλειστικό στάδιο του τοκετού (όπως την αναισθησία), δε φαίνεται να φέρει τις περισσότερες φορές ατομική ευθύνη ως προς την τελική έκβαση του τοκετού. Αυτό μπορεί να παραλληλιστεί με την κατάσταση του εργάτη που έχει συγκεκριμένη θέση και κα-

3 Η καισαρική έχει επιβληθεί ακόμη και με την επέμβαση των αρχών. Παράδειγμα αποτελεί η ιστορία της 29χρονης Adelin Carmen από τη Βραζιλία που περιγράφεται στην εφημερίδα Guardian: <<https://www.theguardian.com/commentisfree/2014/apr/11/forcing-woman-caesarean-assault-brazilian-embassies-natural-birth>>.

θήκοντα, δε φέρει ευθύνη για το τελικό προϊόν και δεν υποχρεούται να λογοδοτήσει παρά μόνο για το στάδιο που αφορά τη δική του εργασία εφόσον εντοπιστεί σφάλμα σε αυτό.

Η επίτοκος μοιάζει με μηχανή/εργαλείο ή με εργάτρια/παθητικό ον που κατά κύριο λόγο παρακολουθεί όσα συμβαίνουν στο σώμα της και τις περισσότερες φορές δεν ενεργεί αυτοβούλως. Αντιθέτως, εξαιτίας των παρεμβάσεων κάθε είδους (ιατρικών εξετάσεων, φωτισμού, σχολίων κ.ά.) παρίσταται στον τοκετό της ως θεατής που βλέπει όσα της επιτρέπονται. Τόσο στον κολπικό τοκετό (με τη χρήση επισκληριδίου αναισθησίας) όσο και στην καισαρική (είτε με τη χρήση ολικής είτε μερικής αναισθησίας), η επίτοκος δεν αισθάνεται τις συσπάσεις της μήτρας, δεν έχει αίσθηση του τι ακριβώς συμβαίνει στο σώμα της, χάνει την επαφή με το έμβρυο, δεν αισθάνεται την εξέλιξη του τοκετού και είναι αδύνατον να βιώσει το γεγονός της γέννας –τουλάχιστον στο βαθμό που είναι δυνατό στο φυσιολογικό τοκετό.

Επιπλέον, στην καισαρική, εξαιτίας του παραβάν, η επίτοκος αδυνατεί να έχει υπό παρακολούθηση όλες τις κινήσεις του προσωπικού και ιδιαίτερα του χειρουργού. Το μειωμένο οπτικό της πεδίο, σε συνδυασμό με τα βλέμματα των ιατρών/νοσηλευτών, την «ακατανόητη» ιατρική ορολογία, την αίσθηση των βιαστικών τους κινήσεων ή ένα αρνητικό σχόλιο, είναι πολύ πιθανό να της επιφέρει επιπλέον άγχος και φόβο. Αυτή η όλο και εντονότερη μη ελεγχόμενη (από την ίδια) κατάσταση την αποξενώνει όλο και περισσότερο από τις ιατρικές υπηρεσίες που έχει καταλήξει –ιατρογενώς (Ίλλιτς, 2010, σσ. 20)– να έχει ανάγκη. Πολύ περισσότερο όμως την απομακρύνει από το ίδιο το γεγονός της γέννας, αφού ουσιαστικά δεν είναι αυτή που γεννά το παιδί της αλλά ο ιατρός.

Μέσω της αντιμετώπισης της επιτόκου ως ασθενούς/σώματος–μηχανής, του οποίου η εικόνα κατακερματίζεται και ανακατασκευάζεται κατά την ιατρική απεικόνιση που συνοδεύεται από τον εξουσιαστικό ιατρικό λόγο, αφενός χάνεται η επαφή της επιτόκου με τη φυσική διαδικασία του τοκετού, αφετέρου διαρρηγνύεται η σχέση της με τον ιατρό. Η σχέση τους γίνεται πρωτίστως εμπορική μέσω της αμοιβής των ιατρικών υπηρεσιών και της αγοράς των νοσοκομειακών παροχών. Υπό το πρίσμα αυτό, η επίτοκος συμβάλλει στο στόχο μεγιστοποίησης του κέρδους του νοσοκομείου και από υποκείμενο του τοκετού συμμετέχει σε αυτόν ως σώμα δίχως βούληση, δηλαδή υφίσταται το μέγιστο βαθμό αλλοτρίωσης (πραγματοποίηση).

Επιπροσθέτως, η επίτοκος συμμετέχει στην κατανάλωση της σύγχρονης νοσηματοδότησης του τοκετού και κατ' επέκταση της μητρότητας, που της επιβάλλει να σκέφτεται και να δρα σύμφωνα με την κυρίαρχη οπτική του βιοϊατρικού μοντέλου, του οποίου η εύρυθμη λειτουργία συνάδει με το κυρίαρχο καπιταλιστικό σύστημα. Το μητρικό υποκείμενο, ειδικά στην περίπτωση της αναίτιας, ιατρογενούς και μη επιθυμητής καισαρικής, χάνοντας τον έλεγχο, μετατρέπεται σε ένα αντικείμενο που καταναλώνεται ή/και αυτοκαταναλώνεται μέσα στην παραγωγική διαδικασία των ιατρικών υπηρεσιών, συμμετέχοντας ταυτόχρονα (είτε ακουσίως είτε εκουσίως) στην αδιάλειπτη αναπαραγωγή ενός συγκεκριμένου πολιτικού και κοινωνικού τρόπου θέασης της πραγματικότητας.

Βάσει της παραπάνω κοινωνιολογικής ερμηνείας, ο τοκετός δεν αποτελεί απλώς ένα βιολογικό γεγονός αλλά και συμπύκνωση κοινωνικών σχέσεων, η ποιότητα της οποίας καθορίζει προς ποια κατεύθυνση ο ίδιος θα εξελιχθεί: προς τις παρεμβάσεις ή προς τη φυσιολογία. Και τα χαρακτηριστικά αυτής της συμπύκνωσης σχέσεων φαίνεται πως αναδεικνύονται ευκρινώς στην πιο επεμβατική και αλλοτριωτική ιατρική πρακτική, την καισαρική τομή.

Η ΚΑΙΣΑΡΙΚΗ ΤΟΜΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Τα ποσοστά των καισαρικών τομών στην Ελλάδα αναφέρονται ως «τα υψηλότερα στον κόσμο»⁴ ή «μεταξύ των υψηλότερων στην Ευρώπη». Ενδεικτική είναι η αποτύπωση του Εθνικού Οργανισμού Παροχής Υπηρεσιών Υγείας (ΕΟΠΥΥ) για το έτος 2014, σύμφωνα με την οποία τα ποσοστά των φυσιολογικών τοκετών ήταν 15.3% και των παρεμβατικών 84.7%, εκ των οποίων το 56.8% αντιστοιχούσε στις καισαρικές. Με βασικό στόχο τη μείωσή τους, είχαν δημοσιοποιηθεί ήδη από το 2013 συγκεκριμένες συστάσεις για την Ελλάδα από την CEDAW⁵, υποδεικνύοντας σαφώς την εκπαίδευση/επανεκπαίδευση του ιατρικού προσωπικού σχετικά με το φυσιολογικό τοκετό, καθώς και την εισαγωγή αυστηρών ελέγχων ως προς τις ιατρικές ενδείξεις καισαρικής (United Nations, 2013, σσ. 12· WHO, Europe, 2016, σσ. 5, 7· Georges στο Καντσά, 2013, σσ. 233).

Η αυξητική τάση αυτών των ποσοστών είναι το αποκορύφωμα μιας εμφανούς εμπορευματοποίησης των υπηρεσιών τοκετού στην Ελλάδα: Ενώ στα τέλη της δεκαετίας του 1960 η γέννα στο σπίτι κυμαινόταν στο 60%, κατά το 2005 η συντριπτική πλειονότητα των γυναικών γεννούσε στο νοσοκομείο και το ποσοστό των τοκετών στο σπίτι σημείωσε πτώση στο 0.06%. Παρόλο, δηλαδή, που η παράδοση ήταν πάντα ισχυρή στην Ελλάδα, το δυτικό μοντέλο νοσοκομειακής γέννας κατ'άφευγε να εξαφανίσει ό,τι είχε απομείνει από τον παραδοσιακό, φυσικό τοκετό. Τα ποσοστά των καισαρικών εξακολουθούν να σημειώνουν ανοδική πορεία ακόμη και κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης, παρόλο που ως επέμβαση κοστολογείται πιο ακριβά σε σχέση με το φυσιολογικό τοκετό/τοκετό στο σπίτι. Μάλιστα, στις περισσότερες περιπτώσεις (32,63%) κοστίζει πάνω από 4.000 ευρώ, ενώ ορισμένες φορές υπερβαίνει τις 10.000 ευρώ (Mossialos, et al., 2005, σσ. 289–291· Nusbaum, 2006, σσ. 33–34, 52· Georges στο Καντσά, 2013, σσ. 234· Sdona, et al., 2017, σσ. 1)⁶.

Η αντιστροφή της πορείας ιατροκοποίησης του τοκετού στην Ελλάδα φαίνεται να είναι δύσκολη, αφού η δυτική βιοϊατρική κατέχει ισχυρή θέση ηγεμονίας τόσο στο δημόσιο όσο και στο ιδιωτικό σύστημα υγείας. Η κατάσταση τα προηγούμενα χρόνια είχε χαρακτηριστεί από (εντός και εκτός χώρας) ειδικούς εξαιρετικά σοβαρή και δυσδιάκριτη, καθώς η Ελλάδα ήταν η μοναδική χώρα που για άλλη μια φορά δεν υπέβαλε στοιχεία για την περιγεννητική φροντίδα στο EU 2010 Peristat Report⁷.

Στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας έχει διαπιστωθεί παράλληλα ότι εντός της ελληνικής κοινωνίας υπάρχουν αρκετές γυναίκες/ζευγάρια που επιθυμούν να βιώσουν τον τοκετό φυσικά, ακόμη και στο σπίτι με τη συνδρομή μαιάς. Διαφαίνεται, δηλαδή, μία (έστω και μικρή) τάση υιοθέτησης του ανθρωποκεντρικού μοντέλου τοκετού και εκτός από τις σχετικά λίγες αλλά υπαρκτές γέννες στο σπίτι που επιβλέπονται από μαιές παρατηρούνται και οι σχετικές διεκδικήσεις. Αυτές είτε γίνονται σε ατομικό επίπεδο, δηλαδή αποτελούν προσπάθειες άρθρωσης λόγου (απλών επιθυμιών, επίμονων αιτημάτων, επιχειρηματολογίας, διαπραγμάτευσης, σύγκρουσης) των ίδιων των εγκύων

4 Από την Επιτροπή του ΟΗΕ για την Εξάλειψη των Διακρίσεων κατά των Γυναικών (CEDAW).

5 Διαθέσιμο εδώ: <<http://www2.ohchr.org/english/bodies/cedaw/docs/co/CEDAW.C.GRC.CO.7.doc>>.

6 Η έρευνα του Enca Hellas για το κόστος του τοκετού είναι διαθέσιμη εδώ: <<http://www.encahellas.eu/uploads/1/0/2/1/102163632/kostosgennas-encahellas2012.pdf>>.

7 Όπως αναφέρει η δικηγόρος Hermine Hayes–Klein (<<https://hermine-hayesklein.squarespace.com/blog/2016/10/25/hric-case-study-greece>>). Η έκθεση είναι αναρτημένη εδώ: <<https://www.europeristat.com/images/doc/Peristat%202013%20V2.pdf>>.

προς τους μαιευτήρες–γυναικολόγους τους είτε πραγματοποιούνται συλλογικά.

Οι συλλογικές πρωτοβουλίες, είτε από έγκυες είτε από ευαισθητοποιημένους πολίτες, περιλαμβάνουν τη σύσταση διαφόρων ενημερωτικών ομάδων στα κοινωνικά δίκτυα και την ανταλλαγή εμπειριών⁸, τη συμμετοχή των μητέρων σε σχετικές διαδικτυακές έρευνες⁹, την υποβολή μαζικών ηλεκτρονικών υπογραφών προς το Υπουργείο Υγείας¹⁰, την υπεράσπιση των επιλογών ορισμένων γονέων ενώπιον του δικαστηρίου (όπως στη «Δίκη των 79»)¹¹ ή και με την παρακολούθηση/συμμετοχή εγκύων, θηλαζουσών και γενικότερα των γυναικών ή/και των συντρόφων τους σε εκδηλώσεις ενημέρωσης¹².

Σε συνδυασμό με τις παραπάνω δράσεις, σε μία πορεία διαφαινόμενης θεσμοποίησης σχετικά με το αίτημα της μείωσης των καισαρικών, έχουν γίνει κατά διαστήματα σχετικές επερωτήσεις στο Ελληνικό Κοινοβούλιο, από βουλευτές διάφορων πολιτικών χώρων¹³ και σημειώθηκαν, αν και χωρίς εμφανή αποτελέσματα, προσπάθειες σε πολιτικό/θεσμικό επίπεδο: Με πρωτοβουλία του Υπουργού Υγείας και σε συνεργασία με κλιμάκιο του ΠΟΥ έγινε ένα πρώτο βήμα καταγραφής μέτρους της κατάστασης κι επίσης το θέμα τέθηκε προς συζήτηση σε ειδική επιτροπή στη Βουλή¹⁴.

Ο ΕΞΑΝΘΡΩΠΙΣΜΕΝΟΣ ΤΟΚΕΤΟΣ

Παράδειγμα αλλαγής σε όλο το δυτικό κόσμο και στην Ελλάδα αποτελεί το εναλλακτικό, παραδοσιακό, μαιοκεντρικό, γυναικοκεντρικό, ολιστικό, κοινωνικό μοντέλο τοκετού, του οποίου βασική αρχή αποτελεί η έννοια του «εξανθρωπισμού». Ο εξανθρωπισμός στον τοκετό σημαίνει, όσον αφορά την επίτοκο, ότι αυτή κατανοείται ως ανθρώπινη ύπαρξη (δηλαδή, ως μία οντότητα με ενότητα σώματος–πνεύματος) και όχι ως μία μηχανή που εκτελεί μία εντολή ή ως ένα «δοχείο» που απλώς συμβάλει στην ολοκλήρωση μιας διαδικασίας.

8 Όπως της ομάδας «vbac Φυσιολογικός Τοκετός Μετά από Καισαρική» στο Facebook: <<https://www.facebook.com/groups/VBAC.Greece/>>.

9 Όπως η έρευνα του Enca Hellas το Μάιο του 2018 με τίτλο «Ο τοκετός μου μετράει» σε μια προσπάθεια αξιολόγησης των υπηρεσιών των Μαιευτικών Κλινικών στην Ελλάδα: (<<https://www.facebook.com/encahellas/photos/rpp.360129710852793/1091856164346807/?type=3&theater>>). Το ερωτηματολόγιο βρίσκεται εδώ: <<http://www.encahellas.eu/evaluation.html?fbclid=IwAR3kiJTKOiqHtPdnTNhwLMv9YGWjmwZ8JtLwCqIE4LzDdb2jyHfAf4Omkg>>.

10 Το 2017 εστάλη στον Υπουργό Υγείας σχετικό petition, εκφράζοντας το αίτημα για τη μείωση των ποσοστών των καισαρικών στην Ελλάδα, αλλά και προτείνοντας πρακτικές για την αντιμετώπιση του τοκετού, των επιτόκων και των μωρών. Το petition έχει συγκεντρώσει 3227 ηλεκτρονικές υπογραφές: <https://secure.avaaz.org/el/community_petitions/YPOYRGO_YGEIAS_k_XANTHO_Stamatiste_tis_ahreiastes_kaisarikes_tomes/>.

11 Πληροφορίες για τη «Δίκη των 79» μπορούν να αντληθούν από τους παρακάτω ιστότοπους και τον Τύπο: (<http://diki79.blogspot.com/2013/06/blog-post_24.html>, <http://news.kathimerini.gr/4dcgi/_w_articles_ell_2_23/02/2013_512187>, <<http://forbirth.blogspot.gr/2013/03/the-crime-of-birth-bilingual-article-by.html>>).

12 Για παράδειγμα, το Δεκέμβριο του 2018 πραγματοποιήθηκε εκδήλωση–εργαστήριο με τίτλο Γέννα και Υγεία 3 στον πολιτιστικό χώρο Καθρέφτης Τεχνών και Ιδεών στη Χαλκίδα. Οι πληροφορίες βρίσκονται στον ιστότοπο enallaktikos.gr: <<http://www.enallaktikos.gr/ar43624el-genna-kai-ygeia.html>>.

13 Για παράδειγμα, ο βουλευτής Κυκλάδων του ΣΥΡΙΖΑ Νίκος Μανιός υπέβαλε στις 4 Ιουνίου 2018 επίκαιρη ερώτηση στον Υπουργό Υγείας του ΣΥΡΙΖΑ, Ανδρέα Ξανθό για το αυξημένο ποσοστό καισαρικών στην Ελλάδα. Το βίντεο είναι διαθέσιμο εδώ: <<https://www.youtube.com/watch?v=P9NbTMOqjSo&feature=youtu.be>>.

14 Η συνεδρίαση είναι διαθέσιμη εδώ: https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/ToKtirio/Fotografiko-Archeio/?fbclid=IwARokv6Vdaac6uuRz8cdiU3YO9wWcYkchMmFjBimpPJdTfymHjduk_zP7F1s#d3453a6a-def8-48a0-a253-a74a00ab84d6.

Ο εξανθρωπισμένος τοκετός λαμβάνει χώρα όταν η επίτοκος είναι αυτή που έχει τον έλεγχο για ό,τι συμβαίνει στο σώμα της, όταν είναι αυτή που λαμβάνει τις τελικές αποφάσεις που αφορούν την εξέλιξη του τοκετού, όταν το επίκεντρο του τοκετού γίνεται αυτή (χωρίς να παραβλέπονται οι ανάγκες του εμβρύου), όταν επιστρέφεται σε αυτή η δύναμή της για να γεννήσει και όταν οι ανάγκες, τα συναισθήματα, οι επιθυμίες, οι αποφάσεις και τα δικαιώματά της γίνονται σεβαστά (Wagner, 2001, σσ. 25, Hotelling, 2007, σσ. 38–43· Gaskin, 2011, σσ. 221–224).

Με άλλα λόγια, ο εξανθρωπισμός του τοκετού επιτυγχάνεται όταν υπάρχει εμπιστοσύνη απέναντι στην επίτοκο και τις ικανότητές της να γεννήσει, όταν ενημερώνεται σωστά και έγκαιρα, όταν γίνονται σεβαστές οι επιλογές της και όταν τελικά ο τοκετός για την ίδια δεν αποτελεί μία τραυματική εμπειρία αλλά ένα κορυφαίο χειραφετητικό και ενδυναμωτικό γεγονός–τομή στη ζωή της.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ιατρικοποίηση του τοκετού εδράζεται στην εν δυνάμει παθολογία, συνδέεται αναπόδραστα με το χώρο του νοσοκομείου και συμβαδίζει με τις εξελισσόμενες ιατρικές και τεχνολογικές πρακτικές, οι οποίες συμβάλλουν στην ανάπτυξη ενός πεδίου άσκησης βιοεξουσίας και βιοπολιτικής. Η επίτοκος αντιμετωπίζεται ως παθητικό ον που χρήζει ιατρικών εξετάσεων και παρεμβάσεων, ο τοκετός αποτελεί ένα επείγον περιστατικό και οι πρακτικές ρουτίνας εντός του νοσοκομείου/μαιευτικής κλινικής παραπέμπουν στις λειτουργίες του εργοστασιακού περιβάλλοντος. Ο ιατρικοποιημένος, βιοϊατρικός, τεχνολογικός, παρεμβατικός, βιομηχανοποιημένος τοκετός θεάται ως «μονόδρομος», ενώ κορύφωση όλων των παραπάνω χαρακτηριστικών του αποτελεί η μέθοδος της (αναίτιας) καισαρικής τομής.

Στο σύγχρονο κόσμο η εικόνα που έχει σχηματιστεί για τον τοκετό απομακρύνεται όλο και περισσότερο από τη φυσιολογία του και τις ανάγκες της επιτόκου και του εμβρύου/νεογέννητου. Μελετώντας τις βασικές πτυχές του σύγχρονου τοκετού, διαπιστώνεται πως δεν αποτελεί απλώς ένα βιολογικό/σωματικό γεγονός, αλλά αποτελεί παράλληλα συμπύκνωση σχέσεων, βασικό χαρακτηριστικό της οποίας είναι η αλλοτρίωση για κάθε υποκείμενο που λαμβάνει μέρος –στο βαθμό που το καθένα την υφίσταται. Το εναλλακτικό μοντέλο τοκετού, ωστόσο, φαίνεται να αποτελεί βάση έμπρακτης αλλαγής και έναυσμα επανάκτησης του ανθρώπινου χαρακτήρα του.

Με σημείο αναφοράς την εφαρμογή του εξανθρωπισμένου τοκετού, αν και με μεγάλες δυσκολίες, ωστόσο θα ήταν εφικτή και στην Ελλάδα, αν όχι η εξάλειψη, τουλάχιστον η επιβράδυνση της αυξητικής πορείας των ποσοστών των καισαρικών τομών. Η μείωση των ήδη υψηλών ποσοστών θα ήταν σκόπιμο να συνοδεύεται, όχι από την αντικατάσταση των καισαρικών με άλλες αναίτιες ιατρικές (παρεμβατικές) πρακτικές αλλά από την αλλαγή του τρόπου θέασης του σύγχρονου τοκετού σε όλες του τις εκφάνσεις. Κάτι που συνδέεται με την επιστημονική γνώση και την εκπαίδευση/επανεκπαίδευση των μαιευτήρων–γυναικολόγων πάνω στη φυσιολογία του τοκετού, την ενδυνάμωση των μαιών ως επαγγελματιών και τη διεξαγωγή διεπιστημονικών ερευνών για τον τοκετό.

Όλα αυτά είναι δυνατό να επιφέρουν σημαντικές βελτιωτικές πρακτικές, σε συνδυασμό, ωστόσο, με την αλλαγή νοοτροπίας της ίδιας της κοινωνίας απέναντι στη γέννα, με εκκίνηση (ίσως) από τις ίδιες τις έγκυες και τις γυναίκες γενικότερα· δηλαδή με την ανάληψη πρωτοβουλιών από τις ίδιες ή τις εν δυνάμει πρωταγωνίστριες του τοκετού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Αθανασίου, Α. (2012). *Η Κρίση ως «Κατάσταση Έκτακτης Ανάγκης»*. Κριτικές και Αντιστάσεις. Αθήνα: Σαββάλας.
- Αθανασίου, Α. (2011). *Βιοκοινωνικότητες. Θεωρήσεις στην Ανθρωπολογία της Υγείας*. Αθήνα: Νήσος.
- Balsamo, A. (1996). *Technologies of the Gendered Body. Reading Cyborg Women*. Durham and London: Duke University Press.
- Block, J. (2008). *Pushed: The Painful Truth About Childbirth and Modern Maternity*. Philadelphia: Da Capo Press.
- Foucault, M. (2011). *Ιστορία της Σεξουαλικότητας. Ι. Η Βούληση για Γνώση* (μτφρ.: Τ. Μπέτζελος). Αθήνα: Πλέθρον.
- Foucault, M. (1994). Η ενσωμάτωση του νοσοκομείου στη σύγχρονη τεχνολογία. Στο Ι. Σολομών, Γ. Κουζέλης (επιμ.), *Πειθαρχία και Γνώση* (σσ. 75–84). Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου.
- Hayes–Klein, H. (2012). *Conference Papers/ Human Rights in Childbirth*. Hague: Bynkershoek Publishing.
- Hodges, S. (2009). Abuse in Hospital-Based Birth Setting?, *The Journal of Perinatal Education*, 18(4), 8–11.
- Hotelling, A.B. (2007). The Coalition for Improving Maternity Services: Evidence Basis for the Ten Steps of Mother–Friendly Care, *The Journal of Perinatal Education*, 38–43.
- Gaskin, M.I. (2011). *Birth Matters. A Midwife's Manifesta*. London: Pinter & Martin.
- Ίλλιτς, Ι. (2010). Ιατρική Νέμεση. Η Απαλλοτρίωση της Υγείας (μτφρ.: Β. Τομανάς). Θεσσαλονίκη: Νησίδες.
- Καντσά, Β. (2013). *Η Μητρότητα στο Προσκήνιο. Σύγχρονες έρευνες στην ελληνική εθνογραφία*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Kitzinger, S. (2006). *Birth Crisis*. USA and Kanada: Routledge.
- Μαρξ, Κ. (χ.χ.). *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα του 1844*. Αθήνα: Γλάρος.
- Μαρξ, Κ. & Έγκελς, Φρ. (1997). *Η Γερμανική Ιδεολογία*, Τόμος Πρώτος. Αθήνα: Gutenberg.
- Mander, R. (2007). *Caesarean. Just Another Way of Birth?*. London and New York: Routledge Taylor & Francis Group.
- Margulis, J. (2013). *The Business of Baby: What Doctors Don't Tell You, What Corporations Try to Sell You, and How to Put Your Baby Before Their Bottom Line*. New York: Scribner.
- Martin, E. (2001). *The Woman in the Body. A Cultural Analysis of Reproduction*. Boston: Beacon Press.
- Mossialos, E., Allin, S.E., Karras, K., Davaki, K. (2005). An investigation of Caesarean sections in three Greek hospitals. The impact of financial incentives and convenience, *European Journal of Public Health*, 15(3), 288–295.
- Ντινς, Α. (2012). *Η Βίβλος της Εγκυμοσύνης*. Αθήνα: Ψυχογιός.

- NICE (2014). *Intrapartum Care: Care of Healthy Women and Their Babies During Childbirth*. NICE clinical guideline 190.
- Nusbaum, J. (2006). Childbirth in Modern Athens: The Transition from Homebirth to Hospital Birth. *Penn Bioethics Journal*, 11(ii), 33–35.
- Οντάν, Μ. (2005). Η Καισαρική Τομή και ο Φυσικός Τοκετός (μτφρ.: Κ. Θεοδωρήμπασης, επιμ.: Μ. Καλονά, Ρ. Τραγέα). Αθήνα: Ρέω.
- Odent, M. (1999). *Η Γέννα στο Δρόμο της Φύσης. Η Ανα-γέννηση του Φυσικού Τοκετού* (επίλ.: Ν. Ματσανιώτη). Αθήνα: Θυμάρι.
- Odent, M. (2017). *Childbirth in the Age of Plastics*. Great Britain: Pinter & Martin Ltd.
- Odent, M. (2002). *The Farmer and the Obstetrician*. London: Free Association Books.
- Sakala, C. (1993). Medically Unnecessary Cesarean Section Births: Introduction to a Symposium. *Social Science & Medicine*, 37(10), 1177–1198.
- Sandall, J., Tribe, M.R., Avery, L., Mola, G., Visser, H.A.G., Homer, S.E.C., Gibbons, D., Kelly, M.N., Powell Kennedy, H., Kidanto, H., Taylor, P. & Temmerman, M. (2018). Optimising caesarean section use 2. Short-term and long-term effects of caesarean section on the health of women and children. *The Lancet*, 392, 1349–1357.
- Sdona, E., Papamichail, D., Ragkou, E., Briana, D.D., Malamitsi-Puchner, A. & Panagiotopoulos, T. (2017). Greek economic crisis and impaired perinatal parameters: experience from a public maternity hospital. *The Journal of Maternal-Fetal & Neonatal Medicine*, 31(18), 2371–2375.
- The Lancet Ed. (2018). Stemming the global caesarean section epidemic. *The Lancet*, 392, 1279.
- Turkel, D.K. (1995). *Women, Power and Childbirth: A Case Study of a Free-standing Birth Center*. USA: Greenwood Publishing Group.
- United Nations (2013). *Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW)*. Committee on the Elimination of Discrimination Against Women.
- Φουκό, Μ. (1991). *Η Μικροφυσική της Εξουσίας* (μτφρ.: Λ. Τρουλινού). Αθήνα: Ύψιλον.
- Wagner, M. (2001). Fish can't see water: the need to humanize birth. *International Journal of Gynecology and Obstetrics*, 91, 25–37.
- Walker, KF., Cohen, AL., Walker, SH., Allen, KM., Baines, DL. & Thornton, JG. (2014), The dangers of the day of birth. *Royal College of Obstetricians and Gynaecologists*, 714–718.
- WHO, Europe (2016). Μείωση της αυξημένης τάσης των καισαρικών τομών στην Ελλάδα. Αθήνα: WHO, Europe.
- WHO (2015). *Statement on Caesarean Section Rates*. Geneva: Department of Reproductive Health & Research.
- WHO (1996). *Care in Normal Birth: A Practical Guide, Safe Motherhood*. Geneva: Department of Reproductive Health & Research.
- Zink, C. (1988). *Dictionary of Obstetrics and Gynecology*. Berlin & New York: Walter de Gruyter & Co.

Διαδικτυακές πηγές

(Πρόσφατη προσπέλαση: 5 Ιουνίου 2019)

<<http://www.youtube.com/watch?v=dubC1375P34&feature=share>>

<<https://www.theguardian.com/commentisfree/2014/apr/11/forcing-woman-caesarean-assault-brazilian-embassies-natural-birth>>

<<http://www2.ohchr.org/english/bodies/cedaw/docs/co/CEDAW.C.GRC.CO.7.doc>>

<<http://www.encahellas.eu/uploads/1/0/2/1/102163632/kostosgennas-encahellas2012.pdf>>

<<https://hermine-hayesklein.squarespace.com/blog/2016/10/25/hric-case-study-greece>>

<<https://www.europeristat.com/images/doc/Peristat%202013%20V2.pdf>>

<<https://www.facebook.com/groups/VBAC.Greece/>>

<<https://www.facebook.com/encahellas/photos/rpp.360129710852793/1091856164346807/?type=3&theater>>

<<http://www.encahellas.eu/evaluation.html?fbclid=IwAR3kijTKOiqtHPdnTNhwLMv9YGWJmwZ-8JtLwCqIE4L2Ddb2jyHfAf4Omkg>>

<https://secure.avaaz.org/el/community_petitions/YPOYRGO_YGEIAS_k_XANTHO_Stamatistis_ahreiastes_kaisarikes_tomes/>

<http://diki79.blogspot.com/2013/06/blog-post_24.html>

<http://news.kathimerini.gr/4dcgi/_w_articles_ell_2_23/02/2013_512187>

<<http://forbirth.blogspot.gr/2013/03/the-crime-of-birth-bilingual-article-by.html>>

<<http://www.enallaktikos.gr/ar43624el-genna-kai-ygeia.html>>

<<https://www.youtube.com/watch?v=P9NbTMOqjSo&feature=youtu.be>>

<https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/ToKtirio/Fotografiko-Archeio/?fbclid=IwARokv6Vdaac6uuRz8cdiU3YO9wWcYkchMmFjBimpPJdTfymHjduk_zP7F1s#d3453a6a-def8-48a0-a253-a74a00ab84d6>

Η κοινωνική κατασκευή του χρόνιου πόνου σε ασθενείς με μυοσκελετικές παθήσεις

Μάνος Σαββάκης

Phd, Επίκουρος Καθηγητής Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Αιγαίου
msavvakis@soc.aegean.gr

Νικόλαος Κολοκούρας

MSc, Φυσικοθεραπευτής, Απόφοιτος ΠΜΣ ΕΤΚΑΣ Τμήματος Κοινωνιολογίας,
Πανεπιστημίου Αιγαίου
nk.fysio@gmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Εισαγωγή: Το κοινωνικό περιβάλλον και η διαντίδραση του ασθενή με αυτό αξιολογείται ως σημαντικό όχι μόνο στη διαχείριση της κατάστασης αλλά για το σύνολο της δράσης του, ειδικότερα σε περιπτώσεις όπου τα προβλήματα υγείας δεν είναι παροδικά. Η κοινωνική κατασκευή της ασθένειας, και του χρόνιου πόνου, ειδικότερα σε περιπτώσεις μυοσκελετικών προβλημάτων, έχει τεράστια επίδραση στην αναγνώριση, διαχείριση και αντιμετώπιση του προβλήματος.

Θεωρητικό Πλαίσιο: Η διερεύνηση της κοινωνικής κατασκευής της ασθένειας σε περιπτώσεις χρόνιου πόνου αποτελεί μια προνομιακή κοινωνιολογική ευκαιρία να εξεταστούν, ερμηνευτικά σχήματα, πρακτικές μορφές δράσης, αξιολογήσεις, νοηματοδοτήσεις και συμβολικά σημαινόμενα, τα οποία επηρεάζουν τους τρόπους με τους οποίους υποκείμενα με αντίστοιχα ζητήματα νοηματοδοτούν την κατάσταση τους. Η κοινωνική διάσταση της ασθένειας μπορεί να επηρεάσει και να αναδιαμορφώσει τόσο τις μορφές δράσης και τις ερμηνείες του ασθενή όσο και να ανακαθορίσει τις κοινωνικές του σχέσεις, εξατομικεύοντας τις συνέπειες του χρόνιου πόνου.

Σκοπός: η εργασία διερευνά την κοινωνική κατασκευή του χρόνιου πόνου σε ασθενείς με διαρκή μυοσκελετικά προβλήματα.

Μεθοδολογία: Για τη διεξαγωγή της έρευνας χρησιμοποιήθηκαν μεθοδολογικές τεχνικές της ποιοτικής έρευνας, συγκεκριμένα η ημιδομημένη συνέντευξη. Για τη θεωρητική τεκμηρίωση και την εννοιολόγηση του πρωτογενούς εμπειρικού υλικού της έρευνας χρησιμοποιήθηκαν κυρίως οι προσεγγίσεις της φαινομενολογίας και της συμβολικής αλληλεπίδρασης. Ο αριθμός των συμμετεχόντων στην έρευνα ανέρχεται σε 12 άτομα.

Συμπεράσματα: Οι διαρκώς μεταβαλλόμενες κοινωνικές συνθήκες επηρεάζουν την κοινωνική δράση και συχνά «υποχρεώνουν» τα υποκείμενα να αναλάβουν διάφορες μορφές δράσης, που ταιριάζουν ή απάδουν με τα ιατρικά πρωτόκολλα. Αυτές οι μορφές δράσης διαμεσολαβούνται από τις διαφορετικές κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, τα ερμηνευτικά σχήματα και τις βιωμένες εμπειρίες κάθε υποκειμένου.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Ποιοτική έρευνα, κοινωνική κατασκευή, ασθένεια, χρόνιος πόνος

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο πόνος και ιδιαίτερα ο χρόνιος πόνος που ακολουθεί τις μυοσκελετικές παθήσεις αποτελεί μια προβληματική κατάσταση για πολλούς ανθρώπους. Όλοι οι άνθρωποι κατά τη διάρκεια της ζωής τους θα βιώσουν κάποιο είδος πόνου που θα τους αναγκάσει να υιοθετήσουν πρακτικές για να μπορέσουν να ανακουφιστούν. Όμως τα δρώντα υποκείμενα δεν αντιδρούν και δεν αντιλαμβάνονται τον πόνο με τον ίδιο τρόπο.

Ορισμένοι ασθενείς μπορούν να διαχειρισθούν και να ανταπεξέλθουν τις επιπτώσεις του χρόνιου πόνου ενώ άλλοι διακατέχονται από δυσάρεστες σκέψεις που επιτείνουν τη σωματική και ψυχική οδύνη. Οι πολύπλευρες εξατομικευμένες εκδηλώσεις που αφορούν όχι μόνο την αντίληψη στον πόνο αλλά και τη συμπεριφορά του ατόμου που πονά διαμορφώνουν ένα ιδιαίτερο πλαίσιο που ποικίλει ανάλογα με το πολιτιστικό και κοινωνικό κεφάλαιο κάθε ασθενή (Synnott κ.α., 2016).

ΟΙ ΕΝΝΟΙΕΣ ΤΗΣ ΥΓΕΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΣΘΕΝΕΙΑΣ

Ο Turner ισχυρίζεται ότι η κοινωνιολογία της ιατρικής δύναται να δώσει απαντήσεις σε θέματα που αφορούν την κατασκευή της υγείας και της ασθένειας. Μέσω της κοινωνικής πραγματικότητας οι ανθρώπινες αλληλεπιδράσεις και αντιλήψεις διαμορφώνουν και διαμορφώνονται από αυτή. Οι άνθρωποι μπορούν να ανταποκρίνονται ανάλογα στις μεταβολές των νοημάτων της υγείας και της ασθένειας (Turner, 2000).

Η έννοια της υγείας αναδεικνύεται ως ένα ευμετάβλητο στο χρόνο υποκειμενικό χαρακτηριστικό που προσλαμβάνει μια δυναμική υποκειμενική κατάσταση καθοριζόμενη από τις εμπειρίες του ατόμου από πολιτιστικούς, κοινωνικούς και βιολογικούς παράγοντες σε σχέση με το περιβάλλον του υποκειμένου (Huber κ.α., 2011). Επηρεάζεται από ένα πλήθος γνωρισμάτων που αναφέρονται ως υποκειμενικοί προσδιοριστικοί παράγοντες και περιλαμβάνουν το φύλο, την εκπαίδευση, περιβαλλοντικούς, γενετικούς, συναισθηματικούς και συμπεριφορικούς παράγοντες (Παπαγεωργίου & Μπίχας, 2013· Μαλάμου, 2015).

Η έννοια της ασθένειας διακρίνεται να είναι άρηκτα συνδεδεμένη με την εξελικτική πορεία της νόσου και τα συνακόλουθα συμπτώματα που αφορούν τη υποκειμενικά βιολογική αναπαράσταση της στο άτομο. Αναδύεται σύμφωνα με τις συνθήκες που πλαισιώνουν τα υποκείμενα καθώς δέχονται επηροές από το κοινωνικό του περιβάλλον (DiMatteo & Leslie, 2011). Κύριο ρόλο στην αντίληψη της ασθένειας διαδραματίζει το κοινωνικό περιβάλλον των ασθενών και οι διαντιδράσεις με αυτό. Αυτό συμβαίνει διότι το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων που αναπτύσσονται και οι συνακόλουθες απαντήσεις που το δρών υποκείμενο επηρεάζουν την κοινωνική δράση του ατόμου (Helman, 1983· Eisenberg, 1977· Bradby, 2010). Η υποκειμενική αντίληψη τόσο της ασθένειας αλλά όσο και της υγείας διαμεσολαβείται κυρίως από κοινωνικοπολιτιστικά χαρακτηριστικά (Nettleton, 2002· Free, 2002).

ΧΡΟΝΙΟΣ ΠΟΝΟΣ

Ο χρόνιος πόνος επιφέρει σημαντικές αλλαγές στις σχέσεις του υποκειμένου με το οικογενειακό, εργασιακό και κοινωνικό περιβάλλον του. Τα αρνητικά συναισθήματα όπως η ευερεθιστικότητα, ο θυμός, τα αυξημένα επίπεδα άγχους που συνοδεύουν τον πόνο δημιουργούν προβλήματα

στις διαπροσωπικές σχέσεις του υποκειμένου που πονά. Η μειωμένη σωματική λειτουργικότητα που ακολουθεί τις σωματικές εκφάνσεις του πόνου, δημιουργούν επιπλέον προβληματικές καταερμηνείες τόσο στην εικόνα του υποκειμένου όσο και σε διάφορες πτυχές της καθημερινότητας του. Αποτελεί γενική παραδοχή ότι οι επιπτώσεις του χρόνιου πόνου δεν έχουν συνέπειες μόνο στο άτομο που υποφέρει. Τα αρνητικά χαρακτηριστικά του χρόνιου πόνου σχετικά με τις σωματικές και γνωστικές μεταβολές, συμβάλλουν σε δραματικές αλλαγές στις κοινωνικές σχέσεις και στο κοινωνικό περιβάλλον του ασθενή.

Η ηλικία, το φύλο, ο βαθμός της αναπηρίας, τα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά, η αβεβαιότητα στην έκβαση της ασθένειας, ο βαθμός του πόνου, η ένταση σωματικής καταπόνησης/ άσκησης, οι οικογενειακές διαντιδράσεις και οι δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου διαδραματίζουν καθοριστική σημασία αναφορικά με τους τρόπους που το δρων υποκείμενο κατανοεί και τοποθετείται πρακτικά στην καθημερινότητα του, σχετικά με ότι του συμβαίνει, δηλαδή την εμπειρία του χρόνιου πόνου (Roy, 2002).

Παρά το ευρύ πεδίο διαφορετικών κοινωνικοοικονομικών, πολιτιστικών και δημογραφικών παραγόντων, ο χρόνιος πόνος αποτελεί ένα συχνό φαινόμενο που εμφανίζεται στον πληθυσμό τόσο των αναπτυσσόμενων αλλά και αναπτυγμένων χωρών (Tsang κ.ά., 2008). Ο χρόνιος πόνος είναι μια συνήθη κατάσταση για την οποία οι ασθενείς αναζητούν φροντίδα από διάφορους πάροχους υγειονομικής περίθαλψης (Smite, 2012). Ο χρόνιος πόνος είναι ένα κρίσιμο πρόβλημα δημόσιας υγείας που πλήττει περίπου το 37-41% των ατόμων παγκοσμίως και προκαλεί σημαντική οικονομική επιβάρυνση τόσο για τα άτομα όσο και για τα συστήματα υγείας (Zale, 2013). Πιστεύεται ότι περίπου το ένα πέμπτο του πληθυσμού της γης υποφέρει από χρόνια πόνο (Hague & Shenker, 2014).

ΜΥΟΣΚΕΛΕΤΙΚΕΣ ΠΑΘΗΣΕΙΣ

Οι χρόνιες μυοσκελετικές παθήσεις, έχουν αντικαταστήσει τις μολυσματικές ασθένειες και έχουν καταστεί κυρίαρχες μορφές ασθένειας (March κ.ά., 2014). Παρά την αύξηση του πληθυσμού, την αύξηση στο προσδόκιμο ζωής και την αστικοποίηση, η επίπτωση των μυοσκελετικών παθήσεων στο πληθυσμό αυξάνεται. Ο χρόνιος μυοσκελετικός πόνος επηρεάζει ένα στα τέσσερα άτομα, τόσο στις λιγότερο όσο και στις περισσότερα αναπτυσσόμενες καθώς χώρες.

Οι χρόνιες μυοσκελετικές παθήσεις επιφέρουν σημαντικές οικονομικές επιβαρύνσεις τόσο στα συστήματα υγείας όσο και στον ασθενή σχετικά με τη πρόοδο της ανικανότητας ή αναπηρίας (Woolf & Akesson, 2001) και τον πόνο (Duenas κ.ά., 2016). Στην Ευρωπαϊκή Ένωση εκτιμάται ότι 100 εκατομμύρια άνθρωποι υποφέρουν από χρόνια μυοσκελετικό πόνο (Duffield κ.ά., 2017).

Οι μυοσκελετικές παθήσεις μπορεί να επιφέρουν τόσο τοπικά προσδιοριζόμενο πόνο όσο και γενικευμένου πόνου στο σώμα με την μορφή συνδρόμων. Αποτελεί έναν από τους κυριότερους παράγοντες σωματικής αναπηρίας ή ανικανότητας παγκοσμίως και επιφέρει σημαντικές αλλαγές στην εργασία, καθώς συμβάλει στην παύση της εργασίας πολλών ατόμων που υποφέρουν από μυοσκελετικές παθήσεις (Mody & Brooks, 2012). Η προσαρμογή του ατόμου με χρόνια πόνο σχετίζεται με την κοινωνική υποστήριξη (Smite κ.ά., 2012).

ΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΓΝΩΣΤΙΚΑ ΜΟΝΤΕΛΑ

Τα κοινωνικογνωστικά μοντέλα τοποθετούν τα υποκείμενα σε ένα πλαίσιο ως αποδέκτες και επεξεργαστές πληροφοριών και ερεθισμάτων, κανονιστικών προτύπων και πεποιθήσεων τόσο από το στενό όσο και από το ευρύτερο κοινωνικό τους περιβάλλον. Συμπεριλαμβάνοντας με αυτό το τρόπο τις κοινωνικές ερμηνείες του υποκειμένου, ως αντιλήψεις ενός δικού του κόσμου (Ogden, 2007) Το υποκείμενο, μέσω της κατηγοριοποίησης των πληροφοριών που λαμβάνει από τον εξωτερικό του κόσμο, δημιουργεί γνωστικές κατασκευές που εκπροσωπούν την πραγματικότητα του (Howard & Renfrow, 2006). Προσδοκώντας σε ένα επιθυμητό αποτέλεσμα παρατηρεί συγκεκριμένες πράξεις, συμπεριφορές και συνέπειες άλλων υποκειμένων, όπου τα χρησιμοποιεί ως πρότυπα. Υιοθετεί κανόνες και συμπεριφορές που θεωρεί ότι θα είναι ωφέλιμες για αυτό, δημιουργώντας έτσι μια προσδοκία για ένα επιθυμητό αποτέλεσμα, τροποποιώντας την συμπεριφορά του (DiMatteo & Leslie, 2011).

Οι Berger & Luckman θεωρούν ότι η ατομική συμπεριφορά προσδιορίζεται μέσω της ατομικής κατασκευής της πραγματικότητας, από το κοινωνικό πλαίσιο που υπάρχουν τα υποκείμενα. Μορφοποιείται από πολιτιστικά και ιστορικά καθοριζόμενα κοινωνικά περιβάλλοντα, τα οποία είναι αυτά που θέτουν τους ερμηνευτικούς άξονες για την έκφραση της ατομικής συμπεριφοράς (Berger & Luckman 1966). Σύμφωνα με τον Goffman τα άτομα υπόκεινται σε μια εικονική ταυτότητα, δηλαδή το πώς τα άτομα βλέπουν το εαυτό τους. Την κοινωνική τους ταυτότητα και μια πραγματική ταυτότητα που έχει να κάνει με την νοσηματοδότηση των άλλων για το άτομο (Αλεξιάς, 2011).

Μέσα από την ρευστή κοινωνική πραγματικότητα οι ανθρώπινες αλληλεπιδράσεις και αντιλήψεις διαμορφώνουν και διαμορφώνονται από αυτή. Οι άνθρωποι μπορούν να ανταποκρίνονται ανάλογα στις μεταβολές των νοημάτων της υγείας και της ασθένειας. Αυτή η προοπτική υποστηρίζει ότι η νοσηματοδότηση της ασθένειας σε μικροκοινωνικό επίπεδο εξαρτάται και επηρεάζει το μακροκοινωνικό επίπεδο (Turner, 2000).

ΜΕΘΟΔΟΙ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε με τη χρήση ποιοτικής έρευνας σε ασθενείς με χρόνια πόνο, απόρροια μυοσκελετικών παθήσεων. Ο σκοπός ήταν η διερεύνηση της κοινωνικής κατασκευής του χρόνιου πόνου σε ασθενείς με χρόνια μυοσκελετικά προβλήματα. Η αναζήτηση σε βάθος των πρακτικών που τα άτομα αυτά εφαρμόζουν στην καθημερινότητα τους για να διαχειριστούν αντίστοιχα ζητήματα και η διερεύνηση των ερμηνευτικών τους σχημάτων. Η κατανόηση και η αντίληψη των γεγονότων - μέσα από τις βιωμένες εμπειρίες των υποκειμένων - ειδικότερα σε ευαίσθητα ζητήματα όπως αυτό, αποτελούν αναμφίβολα ορισμένα από τα πλεονεκτήματα της ποιοτικής έρευνας (Ιωσηφίδης, 2008· Σαββάκης 2013).

Όσον αφορά τη διερεύνηση της πολύπλευρης υποκειμενικής αίσθησης του πόνου, η ποιοτική μέθοδος είναι κατάλληλη σε περιοχές που υπάρχει ελάχιστη ή ελλιπής γνώση των εμπειριών των υποκειμένων καθώς και των κοινωνικών διαδράσεων και των πολιτισμικών οριζουσών που διέπουν και διαμεσολαβούν αυτά τα φαινόμενα. Λαμβάνοντας υπόψη όχι μόνο τα ερμηνευτικά σχήματα του ατόμου, αλλά και τις πρακτικές που εφαρμόζει στην καθημερινότητα (κοινωνική δράση), επιχειρείται να διασυνδεθούν οι υποκειμενικές, ατομικές και κοινωνικές παραμέτρους του προς έρευνα φαινομένου (Lofgren κ.α., 2016).

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η ποιοτική διερεύνηση ζητημάτων υγείας και ασθένειας θέτει ως προτεραιότητα την αναζήτηση του τρόπου συγκρότησης, ερμηνεύσης και νοηματοδότησης των τεχνικών και μεθόδων που χρησιμοποιούν οι κοινωνικοί δρώντες στην καθημερινότητα τους. Αυτές οι κοινωνικές πρακτικές, που επιτελούνται μέσα στην καθημερινότητα, συνεισφέρουν ώστε να γίνουν κατανοητά και να αναδειχθούν, μέσω των πολλαπλών ιστορικών μετασχηματισμών που υφίστανται τα επιμέρους πολιτισμικά συμφραζόμενα και προτεραιότητες (Σαββάκης, 2013).

ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΕΣ

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε βασικά με τη μέθοδο της στοχευμένης δειγματοληψίας και χρησιμοποιήσε συμπληρωματικά για την επιλογή των συμμετεχόντων, την τεχνική της χιονοστιβάδας. Συνεκτιμώντας το πολυδιάστατο πλαίσιο της ασθένειας και του χρόνιου πόνου, καθώς και την πολυπλοκότητα των απαντήσεων των συμμετεχόντων στην έρευνα, η επιλογή των υποκειμένων εδράστηκε στην ιατρική διάγνωση συγκεκριμένων μυοσκελετικών παθήσεων (π.χ. αυχενικό σύνδρομο, οσφυαλγία, χρόνια οστεοαρθρίτιδα, ινομυαλγία, ρευματοειδής αρθρίτιδα, οστεοπόρωση κ.τ.λ.).

Επίσης, καταβλήθηκε προσπάθεια από τους ερευνητές ώστε να υπάρξει ανομοιογένεια και διασπορά όσον αφορά την ηλικία, το φύλο, το μορφωτικό επίπεδο, το είδος της πάθησης, τα έτη διάγνωσης της ασθένειας και τα συνολικά έτη πόνου. Αυτό έγινε για να φωτιστούν διάφορες όψεις της συνάφειας ανάμεσα σε χρόνια πόνο, ποιότητα ζωής και μυοσκελετικά ζητήματα. Ο αριθμός των ερωτώμενων υποκειμένων αποτελείται από δώδεκα άτομα.

ΣΥΛΛΟΓΗ ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ

Η βασική μεθοδολογική τεχνική για τη διεξαγωγή της έρευνας, υπήρξε η ημιδομημένη συνέντευξη, η οποία δίνει τη δυνατότητα στον ερευνητή να κατανοήσει πληρέστερα την κοινωνική πραγματικότητα του υποκειμένου, στην οποία θα δυσκολευόταν να είχε πρόσβαση με άλλες μεθοδολογικές τεχνικές (π.χ. κλειστά ερωτηματολόγια) (Κάλλας, 2015). Η ποιοτική έρευνα μέσω της συνέντευξης επικεντρώνεται κυρίως στις υποκειμενικές εμπειρίες του πόνου.

Η παρούσα ποιοτική μελέτη φιλοδοξεί να έχει σημαντική συμβολή στο διαρκώς αυξανόμενο ερευνητικό πεδίο που αφορά την κατανόηση των πολυσχιδών και πολύπλοκων ερμηνευτικών διεργασιών του χρόνιου πόνου, τόσο σε κλινικό όσο και μη κλινικό επίπεδο (Mitchel & MacDonald, 2009). Στο χώρο της υγείας και της ασθένειας, οι ημιδομημένες (εστιασμένες) προσωπικές συνεντεύξεις έχουν χρησιμοποιηθεί σε έρευνες τόσο με ιατρούς όσο και με πάσχοντα υποκείμενα. Συγκεκριμένα οι ανοιχτές συνεντεύξεις ενθαρρύνουν τα άτομα να μιλήσουν ευκολότερα και σε βάθος για τις εμπειρίες τους και τους τρόπους πρακτικής αντιμετώπισης των ζητημάτων που τα απασχολούν, μέσα στην καθημερινότητα τους (Britten, 2006).

ΑΝΑΛΥΣΗ ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ

Για την ανάλυση του εμπειρικού υλικού της έρευνας χρησιμοποιήθηκαν ευριστικές έννοιες τόσο από τη φαινομενολογία όσο και από τη συμβολική αλληλεπίδραση. Αφενός, η φαινομενολογία επικεντρώνεται στην καθημερινή δράση των υποκειμένων και στον τρόπο που ερμηνεύουν και

οικειοποιούνται τις κοινωνικές συνθήκες.

Με αυτό τον τρόπο μας επιτρέπει να κατανοήσουμε τους τρόπους που τα υποκείμενα εγγράφουν στο βίοκοσμο τους και αξιολογούν τις εμπειρίες τους (π.χ. βίωμα χρόνιας οδύνης, απομείωση της νόσου κτλ) την ασθένεια τους. Αφετέρου, η συμβολική αλληλεπίδραση συνεισφέρει στην αποσαφήνιση των κοινωνικών διαδράσεων και των νοηματοδοτήσεων των δρώντων υποκειμένων μέσα σε ένα χρονικά μεταβαλλόμενο, ανατροφοδοτούμενο κοινωνικό πλαίσιο, που υιοθετούν οι κοινωνικοί δρώντες μέσα από τη χρόνια ασθένεια (Σαββάκης, 2013· Smith, 1996).

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Ο πόνος περιγράφεται από τα υποκείμενα ως ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό που έχουν οι ασθενείς με χρόνιες μυοσκελετικές παθήσεις σύμφωνα με το οποίο αφενός μπορούν να καταταχθούν σε μια ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα με συγκεκριμένες ιδιότητες. Αφετέρου το βίωμα της οδύνης μπορεί να δημιουργήσει τις κατάλληλες συνθήκες υποκειμενικής αντίληψης και εννοιολόγησης χαρακτηριστικών που αντιστοιχούν στους συγκεκριμένους ασθενείς με χρόνιο πόνο.

Για παράδειγμα, ένας συμμετέχων περιγράφει ότι οι αντιλήψεις του που αφορούν την ασθένεια όσο και τη διαχείριση του θεραπευτικού πλαισίου ορίζονται συνδυαστικά μέσα από τις εμπειρίες του και την επιρροή που δέχεται από το κοινωνικό του περιβάλλον. Θεωρεί ότι η ασθένεια θα πρέπει να αντιμετωπίζεται εξατομικευμένα με βάση την ιατρική πρακτική, μέσω της οποίας προάγεται η θεραπεία του χρόνιου προβλήματος του. Θεματοποιεί τη χειρουργική επέμβαση ως τη βέλτιστη λύση καθώς κινείται παράλληλα με την ιατροκεντρική θεώρηση της υγείας.

Από την άλλη μεριά οι εμπειρίες του και ο ρόλος του κοινωνικού του περιβάλλοντος συνδράμει καθοριστικά στην αναδιαπραγμάτευση των όρων που χρησιμοποιεί προκειμένου να ακολουθήσει τη θεραπευτική λύση που προτείνεται από την ιατρική. Ως εκ τούτου διακρίνεται ότι παρά την αποδοχή της χειρουργικής επέμβαση ως θεραπευτική προσέγγιση, ο ρόλος των καθημερινών του εμπειριών κυρίως μέσω του κοινωνικού περιβάλλοντος συμβάλλουν τόσο στην ανακατεύθυνση της δράσης του, όσο και στην ανακατασκευή των αντιλήψεων του σε θέματα που αφορούν τη θεραπευτική αντιμετώπιση της πάθησης.

Αυτό που λέγαμε και στις αρχές να μάθουν να ζουν με το πρόβλημα τους και να μπορεί ο καθένας να το αντιμετωπίζει. Από εκεί και πέρα στο θέμα της οσφυαλγίας έρχεται η χειρουργική επέμβαση, η οποία για εμένα είναι πολύ ρίσκο. Γιατί είναι νευροχειρουργικής φύσεως, δε θα είναι κάτι απλό. Η οποία όμως θα βασίζεται σε πλήρεις επιστημονικές έρευνες, ως προς την ίαση. Γιατί δεν παίζεις εύκολα με το νευρικό σύστημα. Γιατί έχω ακούσει και ανθρώπους, έχω παραδείγματα. Άνθρωπος μετά από χειρουργική επέμβαση στην μέση του κυκλοφορούσε με το μπαστούνι. Αυτό φυσικά με φοβίζει και έχω ακούσει από πολλά στόματα ότι το μαχαίρι στην μέση δεν το βάζεις εύκολα. Ακόμη και για έναν πολύ καλό γιατρό μου είπε ένας γείτονας μου ότι θα πάει να κάνει εγχείρηση αλλά σε άλλον που ανέφερα αυτό, μου είπε ούτε εκεί. Στη μέση δηλαδή να μπει μαχαίρι είναι πολύ ρίσκο. Ναι επηρεάζει αυτό και σου είπα έχοντας δει άνθρωπο μετά από εγχείρηση. Να βαστάει και να πηγαίνει με το μπαστούνι. Άνθρωπος 50 χρονών και να σέρνεται σαν 75–80 χρονών άνθρωπος. (Χριστόφορος)

Μια άλλη συμμετέχουσα στην έρευνα καταδεικνύει με παρόμοιο τρόπο το ρόλο των εμπειρι-

ών της και του κοινωνικού τους περιβάλλοντος στην αντιμετώπιση της ασθένειας της. Κατανοεί τον εαυτό της μέσα από το βίωμα που έχουν διαμορφώσει οι εμπειρίες της σχετικά με την ασθένεια ενός συγγενικού της προσώπου.

Ως εκ τούτου ο χρόνιος πόνος και η αντιμετώπιση της ασθένειας, ορίζονται υπό το πρίσμα των αρνητικών της εμπειριών. Κατά αυτό τον τρόπο γίνεται φανερό ότι μέσω των διαφορετικών χαρακτηριστικών και ιδιοτήτων που μεσολαμβάνουν κατά τη διάρκεια της ζωής ενός υποκειμένου, μπορεί να αναδιαμορφωθούν και να ανακατευθυνθούν τόσο οι μορφές όσο και οι τρόπους δράσεις του.

Βάζω στο μυαλό μου θα πέσω φαίνεται. Όπως τη μαμά μου. Θα πέσω στο κρεβάτι. Άμα πέσω και δε θα μπορώ να σηκωθώ και θα είμαι αναγκασμένη κάποιος να με προσέχει. Ξάπλωσε και δεν ξανασηκώθηκε. Δεν περπατούσε, στην αρχή την σηκώναμε και την βάζαμε στην καρέκλα, εκεί που την βάζαμε δεν σηκώνονταν. Λέω καμιά φορά, νομίζω ότι θα πάω σε αυτή την κατάσταση. Της μαμάς μου την κατάσταση. Φοβάμαι. Το λέω και στον γιατρό. Για αυτό προσπαθώ και σηκώνομαι και περπατώ κιάλας. Ως παράδειγμα να μην πηγαίνω σαν την μαμά μου. Να μην πέσω στο κρεβάτι. (Χριστίνα)

Μια αφηγήτρια περιγράφει το φόβο ως το κύριο συναίσθημα που της προκαλούν οι σωματικές εκδηλώσεις του χρόνιου πόνου. Λόγω της εργασιακής της ενασχόλησης αντιπαραβάλλει αναστοχαστικά εμπειρίες που αναφέρονται σε επείγουσες παθολογικές καταερμηνείες που έχει δει κατά την εργασία της και τις συνδέει με τα υποκειμενικά της συμπτώματα. Ο πόνος δε συνδέεται μόνο με συναισθηματικές εκδηλώσεις αλλά επίσης σχετίζεται με κάποιες πιθανές εν δυνάμει επικίνδυνες παθολογικές καταερμηνείες που αναγκάζουν το υποκείμενο να υιοθετήσει ανάλογες πρακτικές και συμπεριφορές.

Αυτές διακρίνονται να είναι αποτέλεσμα αλληλεπιδράσεων κυρίως από το εργασιακό της περιβάλλον. Μεταφέρει με αυτόν τον τρόπο στην επιφάνεια τα αποτελέσματα της μάθησης κατά τις κοινωνικές διεργασίες. Σύμφωνα με αυτή, το υποκείμενο προσδοκεί ένα επιθυμητό αποτέλεσμα παρατηρώντας συγκεκριμένες πράξεις, συμπεριφορές και συνέπειες άλλων υποκειμένων, τα οποία θεωρεί ως πρότυπα.

Ας πούμε εχθές το Σάββατο με έπιασε πόνος πίσω εδώ (δείχνει την πλάτη) και μάλιστα είδα τον καρδιολόγο και του λέω σκέφτηκα να έρθω. Ήταν ένας οξύς πόνος, μόνο σε αυτό το σημείο. Πήρα ένα αναλγητικό και μου πέρασε. Λέω, λες τώρα να είναι η ιδέα μου; δεν ξέρω αισθανόμουν περίεργα. Θέλω να πω αυτή η ινομυαλγία που λένε, μετά όμως με ξανάπιασε. Ξαναπήρα (αναλγητικό) με ξαναηρέμησε. Σκέφτηκα, υπάρχουν τέτοιες περιπτώσεις που δημιουργείται έμφραγμα και ο πόνος ήταν πίσω και οξύς. Φοβήθηκα ότι έχω πάθει έμφραγμα. Άμα πονάς όμως όλα σου έρχονται στο μυαλό σου και πιο πολύ τα περίεργα. Βλέπουμε πολλά και έχουμε δει πολλά και μαθαίνουμε πολλά κυρίως στη δουλειά. Επηρεάζεσαι, είναι το καταλυτικό πάζλ γιατί άμα δεν ξέρεις δε θα σκεφθείς ότι είναι έμφραγμα, που λένε οξύς πόνος. Πόνος του εμφράγματος, που να το ξέρεις; Άμα είσαι υποψιασμένος και έχεις δει και έχεις ακούσει τι γίνεται, και πώς. (Μαριάνθη)

Η αφήγηση ενός άλλου υποκειμένου της έρευνας συμπληρώνει και θεματοποιεί τη σημασία της δυσχερούς οικονομικής κατάστασης. Αναφέρει αυτό το χαρακτηριστικό ως καθοριστικό παρά-

γοντα που συμβάλλει όχι μόνο στη διαμόρφωση του πόνου αλλά επενεργεί και ως γενεσιουργός παράγοντας στην εκδήλωση του αυτοάνοσου νοσήματος. Η οικονομική κρίση επενεργεί καταλυτικά στη ψυχολογική του κατάσταση και φαίνεται να διαμορφώνει τον τρόπο που το υποκείμενο όχι μόνο αντιλαμβάνεται την καθημερινότητα του αλλά και στο τρόπο που ενεργεί.

Μέσω της άσχημης οικονομικής κατάστασης που επήλθε, το άτομο αναδιαμορφώνει και συμπορεύεται με τις καθημερινές απαιτήσεις, οι οποίες λόγω αυξημένων υποχρεώσεων ανάγονται σε ένα δυσβάσταχτο φορτίο που αναδιαμορφώνει αρνητικά την ποιότητα ζωής του. Κατηγοριοποιεί την οικονομική κρίση ως ένα δομικό χαρακτηριστικό που χαρακτηρίζει πολλές από τις ιδιότητες και τις απαντήσεις της σημερινής κοινωνίας. Αυτό γίνεται αντιληπτό όταν αναφέρει συγκριτικά ότι οι καλύτερες οικονομικές συνθήκες κατά το παρελθόν, διαμόρφωναν μια διαφορετική εικόνα του υποκειμένου με περισσότερες ευχάριστες στιγμές.

Κοίταξε να δεις έπαθα το αυτοάνοσο από οικονομικής πλευράς. Μου γύρισε το μάτι κόντεψα να χάσω τον κόσμο, πως θα τα βγάλω πέρα. Έχανα το σπίτι μου, έχανα τα πάντα. Ναι, επηρεάζουν και άλλοι παράγοντες. Για εμένα ήταν το οικονομικό, ο κυριότερος παράγοντας που το έπαθα. Επηρεάζει την ψυχολογία σου, όλα τα γύρω γύρω καταρρέουν. Τι να κάνω; πως θα τα βγάλω πέρα; η ψυχολογία πάει στα πατώματα, τα βλέπεις όλα μαύρα και λογικό είναι. Είναι λογικό. Ζούμε σε μια εποχή που είτε το θέλουμε είτε όχι που είναι μαύρα τα πράγματα. Πάλι εγώ θυμάμαι τα οικονομικά μου ήταν καλά, προ κρίσης. Δεν ήταν έτσι δεν αγχωνόμουν. Δούλευα και ήμουν χαρούμενη. (Μαριάνθη)

Μια αφηγήτρια ορίζει την ασθένεια, βασιζόμενη από τις εμπειρίες της παιδικής της ηλικίας, ως μια μορφή παρέκκλισης από το φυσιολογικό που συνοδεύεται από αρνητικά συναισθήματα φόβου, άγχους και ενοχής. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά διακρίνεται ότι μετέβαλαν τις απαντήσεις της στην εξωτερίκευση του πόνου, κυρίως στο οικογενειακό της περιβάλλον. Συγκρίνοντας τις δικές της εμπειρίες χρησιμοποιεί τις σωματοποιημένες εκδηλώσεις στον πόνο ανακατευθύνοντας τη συμπεριφορά της ανάλογα με το επιδιωκόμενο για εκείνη αποτέλεσμα. Τα συμπτώματα του πόνου παρουσιάζονται ως μια μορφή πειθούς και δυνάμει πίεσης στο οικογενειακό της περιβάλλον προσπαθώντας κατά αυτό τον τρόπο να αναδιαμορφώσει τις δράσεις των άλλων υποκειμένων.

Η μάνα μου πάντα έπαιρνε τα παυσίπονα, τα χάπια. Η μάνα μου μια ζωή πονούσε. Τη θυμάμαι μια ζωή να είναι στο κρεβάτι. Για έναν απλό πονοκέφαλο η μάνα μου έπεφτε στο κρεβάτι. Αλλά πάντα θυμάμαι ότι ήμουνα κοντά της. Δεν την άφηνα, φοβόμουν να μην πεθάνει. Δεν ξέρω εάν με επηρέασε. Τώρα τα παιδιά έχουν αλλάξει τώρα και δεν είναι όπως ήμασταν εμείς τότε, χαζά. Δεν είναι τώρα αυτή η αντιμετώπιση να φοβάται να μην πεθάνω. Τα μικρά παιδιά μου, που είναι κοντά μου θα φοβηθούν και πάλι τις λέω για να μην τις φοβίσω. Μπορεί όντως όμως να είμαι σε κατάσταση χάλια και να μην το λέω για να μην τις αγχώσω. Κατάλαβες; αυτά που θέλω να αγχώσω είναι τα μεγάλα μου παιδιά. Πλήρη αναφορά. (Ζήνα)

Ένας αφηγητής θεωρεί ότι τα συμπτώματα της ασθένειας μπορεί να αντιμετωπισθούν με τη φαρμακευτική αγωγή ενώ παράλληλα αντιπαραβάλλει την έκφραση πόνου με περιβαλλοντικούς παράγοντες, εξαρτώμενη κυρίως από τις καιρικές συνθήκες. Σύμφωνα με την τοποθέτηση του διακρίνεται τόσο η αντίληψη όσο και οι συμπεριφορές στα συμπτώματα της ασθένειας να μεσολα-

βούνται από εξωσωματικούς παράγοντες.

Ωχ, τώρα μου βάζεις δύσκολα. Άμα δεν πάρεις ένα παυσίπονο δεν μπορείς να πεις ότι θα περάσει ο πόνος. Εκτός εάν αλλάξει ο καιρός, όταν από βοριά το πάει νοτιά οπότε σταματάει λίγο ο πόνος. Στην αλλαγή του καιρού, όταν θα βρέξει η γυναίκα μου και εγώ πονάμε. Στην αλλαγή του καιρού. Ο καιρός είναι σημαντικός παράγοντας, σίγουρα. (Κώστας)

Ένας συμμετέχων στην έρευνα αναγάγει τον πόνο ως μια ατομική συνθήκη μέσα από την οποία βασιζόμενος στις εμπειρίες του μπορεί να διαχειρισθεί τα συμπτώματα της ασθένειας του. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο πόνος λόγω των αρνητικών επιπτώσεων του θεωρείται ως ένα χαρακτηριστικό που συμβάλει τόσο στην αποξένωση από τους άλλους όσο και στην έλλειψη κοινωνικών δεσμών και κοινωνικών σχέσεων. Κατά αυτό τον τρόπο τα βιολογικά συμπτώματα αντιμετωπίζονται αφενός με βάση την αμφισβητούμενη, φαρμακευτική αγωγή, ως αποτέλεσμα της θεσμοθετημένης ιατρικής γνώσης.

Αφετέρου επαναπροσδιορίζει το ρόλο του οικογενειακού περιβάλλοντος μέσω των παρεμβάσεων του. Προκύπτουν συγκρουσιακές αντιδράσεις που πιθανόν αφορούν την ελλιπή οικογενειακή οργάνωση μέσω του ανεπαρκούς υποστηρικτικού της ρόλου. Ως εκ τούτου τα βιολογικά συμπτώματα που σχετίζονται με την ασθένεια συνομιλούν με τις αρνητικές συναισθηματικές εκφάνσεις του υποκειμένου για να οριοθετήσουν την ταυτότητα του υποκειμένου. Οι προσωπικές εμπειρίες του υποκειμένου διακρίνεται να οριοθετούν τόσο τον τρόπο όσο και τις μορφές δράσεις που αναλαμβάνει ως ασθενής.

Το να μη κάνει άλλος ότι θέλει, να κάνω ότι νομίζω εγώ. Να αντιμετωπίσω τον πόνο με τα δικά μου μέσα. Αυτά τα οποία συνιστούν οι γιατροί συνήθως με τα δικά τους πρότυπα. Παράδειγμα να πω ένα παυσίπονο το οποίο να μην με πειράζει στην ασθένεια, να πω ένα φάρμακο το οποίο το έχει εγκρίνει ο γιατρός, να μην πίνω οτιδήποτε φάρμακα μου συνιστούν δεξιά και αριστερά. Γιατί απλούστατα ο καθένας επεμβαίνει με την δική του γνώμη στο δικό σου πόνο και μην ξέροντας τις λεπτομέρειες του πόνου κάνει σφάλμα. Αναφέρομαι στο περιβάλλον μου. Εμπιστεύομαι την δική μου την γνώμη όχι των γιατρών. (Ηρακλής)

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Ο ρόλος του κοινωνικού περιβάλλοντος συχνά διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην ερμηνεία της χρόνιας ασθένειας. Σε ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο και ανατροφοδοτούμενο κοινωνικό περιβάλλον, τα δρώντα υποκείμενα πολλές φορές ανακατευθύνουν τις δράσεις τους. Αντίστοιχα, η σημασία του κοινωνικού περιβάλλοντος μπορεί να ορισθεί από τις απαντήσεις των υποκειμένων στην ασθένεια. Στην παρούσα έρευνα οι δράσεις αυτές προσδιορίζονται από τις ερμηνείες και τις ερμηνευτικές προκείμενες των υποκειμένων σε θέματα που άπτονται της ασθένειας, τις κοινωνικές ερμηνείες τους και τις γνωστικές κατασκευές που έχουν δημιουργηθεί κατά τις εμπειρίες τους. Τα υποκείμενα της έρευνας υπό αυτές τις συνθήκες μπορεί να κατανοήσουν διαφορετικά την έννοια της υγείας και της ασθένειας, καθώς οριοθετούν μέσα από αυτή τη διαδικασία τις δράσεις τους, αναλογιζόμενα τα βιολογικά χαρακτηριστικά της ασθένειας τους.

Κατά αυτό τον τρόπο τα υποκείμενα όχι μόνο αναπροσαρμόζουν την υποκειμενική διάσταση

της ασθένειας με βάση τις εμπειρίες τους αλλά επίσης μεταλαμπαδεύουν τις εμπειρίες τους σε άτομα του κοινωνικού τους περιβάλλοντος. Αναδεικνύοντας κατά αυτό τον τρόπο μια συνεχώς ανατροφοδοτούμενη και αλληλένδετη δυναμική διαδικασία που συμπεριλαμβάνει τα βιολογικά χαρακτηριστικά και τον τρόπο εξωτερίκευσης τους μέσω του σώματος, τις συναισθηματικές εκφάνσεις και το εκάστοτε κοινωνικοπολιτιστικό πλαίσιο που οριοθετεί τις κοινωνικές νόρμες.

Τα υποκείμενα της έρευνας οριοθετούν τις δράσεις τους κατά τη διαμόρφωση αυτών των αντιλήψεων, βασιζόμενα σε κοινωνικοπολιτιστικούς, οικονομικούς συμπεριφορικούς, ψυχολογικούς, ιατροκεντρικούς παράγοντες. Κυρίως όμως μέσω της μάθησης που πηγάζει από την εκπαίδευση κατά την παιδική ηλικία και τις κοινωνικές ερμηνείες που διαμορφώνουν κατά την πάροδο του χρόνου, τα πρότυπα και τα σχήματα που σχετίζονται με την ταυτότητα και τον ρόλο του υποκειμένου. Κατά αυτούς τους τρόπους διακρίνεται να αναπροσδιορίζεται η υποκειμενική αντίληψη για την ασθένεια, την υγεία καθώς και την θεραπευτική προσέγγιση που θα υιοθετήσουν τα υποκείμενα.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Διακρίνεται ότι τόσο η αντίληψη όσο και η βίωση του πόνου διαμορφώνεται κατά ένα μεγάλο βαθμό από τις σχέσεις και διαδράσεις του κοινωνικού περιβάλλοντος των υποκειμένων. Ιδιαίτε- ρως μέσω των κοινωνικών σχέσεων που αναπτύσσουν τα υποκείμενα μπορεί να αναδιαμορφω- θούν οι επιπτώσεις και οι συνακόλουθες αρνητικές συνέπειες του πόνου. Οι απαντήσεις αυτές των υποκειμένων διακρίνεται να εξατομικούνται και να διαμορφώνονται από τις βιωμένες εμπειρίες τους καθώς αποκρυσταλλώνουν διαφορετικά κοινωνικοπολιτιστικά πλαίσια. Εκτός των ανωτέρω μπορεί να διαφοροποιούνται από την παθολογία, τη σωματική δυσλειτουργία, την γνωστική κατά- σταση και τις συναισθηματικές συνιστώσες. Ο χρόνιος πόνος ως κοινωνική κατασκευή μπορεί να υποστηριχθεί ότι οριοθετείτε εξαρτώμενος από τις εμπειρίες, τις αντιλήψεις και το κοινωνικοπο- λιτιστικό περιβάλλον του ατόμου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Berger, P., & Luckmann, T. (1966). *The social construction of reality. A treatise in the sociology of knowledge*. USA: Penguin Books.
- Britten, N. (2006). Qualitative interviews. Στο C. Pope, & N. Mays (Επιμ.), *Qualitative research in health care* (σσ. 12-20). London: Blackwell Publishing.
- Dueñas, M., Ojeda, B., Salazar, A., Mico, J. A., & Failde, I. (2016). A review of chronic pain impact on patients, their social environment and the health care system. *Journal of pain research*, 99, 457-467. doi:10.2147/JPR.S105892.
- Duffield, S., Benjamin, E., Nicola, G., Karen, W.-B., Philip, C., Tom, M., & Tracey, L. (2017). The contribution of musculoskeletal disorders in multimorbidity: Implications for practice and policy. *Best practice & research clinical rheumatology*, 31(2), 1-16. doi: <https://doi.org/10.1016/j.berh.2017.09.004>.
- Eisenberg, L. (1977). Disease and illness. Distinctions between professional and popular ideas of sickness. *Culture, medicine and psychiatry*, 1(1), 9-23. doi: <https://doi.org/10.1007/BF00114808>.

- Free, M. M. (2002). Cross-cultural conceptions of pain and pain control. *Baylor University medical center proceedings*, 15(2), 143-145. doi: [10.1080/08998280.2002.11927832](https://doi.org/10.1080/08998280.2002.11927832).
- Hague, M., & Shenker, N. (2014). How to investigate: Chronic pain. *Best practice & research clinical rheumatology*, 28(6), 860-874. doi: [10.1016/j.berh.2015.04.005](https://doi.org/10.1016/j.berh.2015.04.005).
- Helman, C. (1983). Disease versus illness in general practice. *Journal of the royal college of general practitioners*, 31(230), 548-552.
- Howard, J., & Renfrow, D. (2006). Social cognition. Στο J. Delamater (Επιμ.), *Handbook of social psychology*. New York: Springer.
- Huber, M., Knottnerus, A., Green, L., Van Der Horst, H., Jadad, A., Kromhout, D., Smid, H. (2011). How should we define health? *British medical journal* 343, 1-3. doi: <https://doi.org/10.1136/bmj.d4163>.
- Lofgren, M., Schüldt - Ekholm, K., Schult, M. L., & Ekholm, J. (2016). Qualitative Evidence in Pain. Στο K. Olson, R. Young, & I. Schultz (Επιμ.), *Handbooks in health, work and disability*. New York: Spinger.
- March, L., Smith, E., Hoy, D., Cross, M., Sanchez-Riera, L., Blyth, F., Buchbinder, R., Vos, T., Woolf, A. (2014). Burden of disability due to musculoskeletal (MSK) disorders. *Best practice & research clinical rheumatology*, 3(28), 353-366. doi: [10.1016/j.berh.2014.08.002](https://doi.org/10.1016/j.berh.2014.08.002).
- Mitchel, L., & MacDonald, R. (2009). Qualitative research on pain. *Current opinion in supportive and palliative care*, 3(2), 131-135. doi: [10.1097/SPC.0b013e32832b7de2](https://doi.org/10.1097/SPC.0b013e32832b7de2).
- Mody, G., & Brooks, P. (2012). Improving musculoskeletal health: Global issues. *Best practice & research clinical rheumatology*, 26(2), 237-249. doi: [10.1016/j.berh.2012.03.002](https://doi.org/10.1016/j.berh.2012.03.002).
- Nettleton, S. (2002). *Κοινωνιολογία της υγείας και της ασθένειας*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Ogden, J. (2007). *Health Psychology. A Textbook* (4th Ed.). England: Open University Press.
- Roy, R. (2002). Social Relations and Chronic Pain. In M. Feuerstein, & J. A. Goreczny (Επιμ.), *Plenum Series in Rehabilitation and Health*. New York: Kluwer Academic Publishers.
- Smite, D., Rudzite, I., & Ancane, G. (2012). Sense of social support in chronic pain patients. *SHS Web of Conferences*, 1-6.
- Smith, A. J. (1996). Beyond the divide between cognition and discourse: Using interpretative phenomenological analysis in health psychology. *Psychology & health*, 11(2), 261-271. doi: <https://doi.org/10.1080/08870449608400256>.
- Synnott, A., Mary, O. K., Samantha, B., Wim, D., Peter, O. S., Katie, R., & Kieran, O. S. (2016). Physiotherapists report improved understanding of and attitude toward the cognitive, psychological and social dimensions of chronic low back pain after Cognitive Functional Therapy training: a qualitative study. *Journal of physiotherapy*, 62(4), 215-222. doi: [10.1016/j.jphys.2016.08.002](https://doi.org/10.1016/j.jphys.2016.08.002).
- Tsang, A., Von Korff, M., Lee, S., Alonso, J., Karam, E., Angermeyer, M., Luiz Guimaraes Borges, G., Bromet, E., Girolamo, G., Graaf, R., Gureje, O., Lepine, J-P, Maria Haro, J., Levinson, D., Browne, A., Posada-Villa, J., Seedat, S., Watanabe, M. (2008). Common chronic pain conditions in de-

- veloped and developing Countries: gender and age Differences and comorbidity with depression-anxiety disorders. *The journal of pain*, 9(10), 883-891. doi: 10.1016/j.jpain.2008.05.005.
- Turner, B. (2000). The history of the changing concepts of health and illness: outline of a general model of illness categories. In G. Albrecht, R. Fitzpatrick, & S. Scrimshaw (Eds.), *Handbook of social studies in Health and Medicine*. London: Sage.
- Woolf, A., & Akesson, C. (2001). Understanding the burden of musculoskeletal conditions. *British medical journal*, 322(7294), 1079-1080. doi:10.1136/bmj.322.7294.1079.
- Zale, E., Lange, K., Fields, S., & Ditte, J. (2013). The relation between pain-related fear and disability: a meta-analysis. *The journal of pain*, 14(10), 1019-1030. doi: 10.1016/j.jpain.2013.05.005.
- Αλεξιάς, Γ. (2011). *Κοινωνιολογία του σώματος. Από τον «άνθρωπο του νεότερνταλ» στον «εξολοθρευτή»*. Αθήνα: Πεδίο.
- Ιωσηφίδης, Θ. (2008). *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική.
- Κάλλας, Γ. (2015). *Θεωρία, μεθοδολογία και ερευνητικές υποδομές στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική.
- Μαλάμου, Θ. (2015). Κοινωνικοί προσδιοριστικοί παράγοντες της υγείας. *Νοσηλευτική*, 54(3), 231-240.
- Παπαγεωργίου, Γ., & Μπίχας, Λ. (2013). Αλληλεξάρτηση Υγείας και Κοινωνίας. *Νοσηλευτική*, 6(1), 12-20.
- Σαββάκης, Μ. (2013). *Μικροκοινωνιολογία και ποιοτική έρευνα. Θεωρητικά παραδείγματα και εμπειρικές εφαρμογές*. Αθήνα: Κριτική.

Η διαδικασία επαγγελματοποίησης στα επαγγέλματα υγείας: Η περίπτωση του επαγγέλματος της νοσηλευτικής

Ανδρέας Ντούνης

Υποψήφιος Διδάκτορας Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο
andounis@gmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η διαδικασία της επαγγελματοποίησης αποτελεί την μετάβαση από την κατάσταση της ενασχόλησης σε αυτήν του οριοθετημένου επαγγέλματος (profession). Η μετάβαση αυτή επηρεάζεται από εξωτερικές και εσωτερικές συνθήκες ως προς τα επαγγέλματα υγείας, επιρροή που υφίσταται και στην περίπτωση του επαγγέλματος της νοσηλευτικής.

Οι προσεγγίσεις της κοινωνιολογίας των επαγγελμάτων καταδεικνύουν πώς ο χώρος του νοσοκομείου (που αποτελεί τον κύριο χώρο άσκησης του επαγγέλματος για τους επαγγελματίες υγείας) εμφανίζει έναν έμφυλο χαρακτήρα και οργανώνεται υπό το πρίσμα της εξουσίας και αυθεντίας των ιατρών επιδρώντας στην κατεύθυνση και τις στρατηγικές επαγγελματοποίησης των νοσηλευτριών και των νοσηλευτών.

Η διαδικασία της επαγγελματικής κατοχύρωσης του επαγγέλματος της νοσηλευτικής επιτελείται στα γενικότερα πλαίσια των σχέσεων εξουσίας και των συγκρούσεων για κύρος και καθιέρωση μεταξύ νοσηλευτριών/νοσηλευτών και ιατρών.

Επιπρόσθετα, μεταρρυθμίσεις εξωτερικές ως προς τα επαγγέλματα υγείας, όπως αυτή του Νέου Δημόσιου Μάνατζμεντ, επιδρούν στους όρους και στις συνθήκες άσκησης των επαγγελμάτων αυτών.

Η συγκεκριμένη παρουσίαση επιχειρηματολογεί πώς οι επαγγελματικές στρατηγικές των επαγγελματιών υγείας δεν είναι ούτε δεδομένες ούτε προκαθορισμένες ανεξάρτητα από τις ενδογενείς ή εξωγενείς «πιέσεις».

Μέσα από το παράδειγμα της εισαγωγής του Νέου Δημόσιου Μάνατζμεντ στο Εθνικό Σύστημα Υγείας της Μεγάλης Βρετανίας (NHS) καταδεικνύεται πώς οι επαγγελματίες είναι αυτόνομοι δρώντες που οργανώνουν στρατηγικές ώστε να μπορούν να ανταπεξέρχονται σε νέες συνθήκες και αλλαγές και να αναδιαμορφώνουν τους όρους άσκησης του επαγγέλματος τους ώστε τελικώς να οδηγούν ακόμη και στην μερική υιοθέτηση σημαίνοντων μεταρρυθμίσεων στη δημόσια υγεία.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: επαγγελματοποίηση, επαγγέλματα υγείας, επάγγελμα της νοσηλευτικής, επαγγελματικές στρατηγικές.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μετάβαση από την κατάσταση της ενασχόλησης (occupation) σε αυτήν του συγκροτημένου και οριοθετημένου επαγγέλματος (profession)¹ συνιστά τη διαδικασία της επαγγελματοποίησης

¹ Από την έννοια του συγκροτημένου και οριοθετημένου επαγγέλματος απορρέουν συναφείς κοινωνιολογικές

(professionalization). Η κοινωνιολογία της εργασίας, και ειδικότερα η κοινωνιολογία των επαγγελματιών, αποτελεί την «οδό» μέσω της οποίας μπορούμε να αναλύσουμε τους μετασχηματισμούς που λαμβάνουν χώρα στα επαγγέλματα υγείας.

Η διαδικασία της επαγγελματικής κατοχύρωσης του επαγγέλματος της νοσηλευτικής επιτελείται στα πλαίσια των σχέσεων εξουσίας και των συγκρούσεων για κύρος και καθιέρωση μεταξύ νοσηλευτριών/νοσηλευτών και ιατρών. Τα συγκεκριμένα επαγγέλματα υγείας επηρεάζονται, όμως, και από συνθήκες που είναι εξωτερικές ως προς αυτά, όπως για παράδειγμα οι ευρύτερες μεταρρυθμίσεις στο σύστημα υγείας και η περιστολή των δαπανών υγείας.

Οι επαγγελματικές στρατηγικές ή στρατηγικές επιλογές των επαγγελματιών υγείας έναντι των μεταρρυθμίσεων αποτελούν ένα κομβικό σημείο της ανάλυσης που ακολουθεί. Αποτελούν κεντρικό άξονα για την διαπίστωση της επίδρασης στην επαγγελματική αυτονομία των νοσηλευτριών/νοσηλευτών και των ιατρών (αλλά και ευρύτερα των επαγγελματιών υγείας), όπως και για την ίδια τη διαδικασία επαγγελματοποίησης. Μία σημαίνουσα μεταρρύθμιση αποτελεί η εισαγωγή του Νέου Δημόσιου Μάνατζμεντ στα δημόσια νοσηλευτικά ιδρύματα.

Υπό αυτά τα πλαίσια, βασικό επιχείρημα είναι πώς η διαδικασία επαγγελματοποίησης στο επάγγελμα της νοσηλευτικής επηρεάζεται τόσο από εσωτερικές συνθήκες (διεπαγγελματικές και ενδοεπαγγελματικές «συγκρούσεις») όσο και από εξωτερικές συνθήκες ως προς αυτό το επάγγελμα (μεταρρυθμίσεις, πολιτικές υγείας). Επιπρόσθετα, είναι εξαιρετικά σημαντική και η έμφυλη διάσταση καθώς τα επαγγέλματα υγείας – όπως και ο κύριος χώρος εργασίας τους που είναι τα νοσοκομεία – οργανώνονται και συγκροτούνται με βάση μία πατριαρχική δομή και λειτουργία που επιδρά σημαντικά στη διαδικασία επαγγελματοποίησης του νοσηλευτικού επαγγέλματος.

Η ανάλυση αξιοποιεί στοιχεία τόσο από τις θεωρητικές προσεγγίσεις στην κοινωνιολογία της εργασίας και των επαγγελματιών (έμφυλη διάσταση, έμφυλος καταμερισμός της εργασίας και πατριαρχία, επαγγελματικές συγκρούσεις, επαγγελματικές στρατηγικές) όσο και από την εφαρμογή του ΝΔΜ (Νέου Δημόσιου Μάνατζμεντ) σε νοσηλευτικά ιδρύματα στη Μεγάλη Βρετανία.

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η κοινωνιολογία των επαγγελματιών συντίθεται από διακριτές «σχολές σκέψης»² που ερμηνεύουν υπό διαφορετική θεώρηση τις έννοιες του επαγγέλματος και της μετάβασης προς την επαγγελματοποίηση.

Πρωταρχικά, η σχολή των επαγγελματιών χαρακτηριστικών ή χαρακτηριστικών των επαγγελματιών επιχείρησε να διακρίνει εκείνα τα γνωρίσματα των επαγγελματιών που τα διαφοροποιούν από έτερες ενασχολήσεις (occupations) (Dent κ.ά., 2016)

Ένας βασικός εκφραστής αυτού του ρεύματος αποτέλεσε ο Harold Wilensky. Παρότι διέκρινε

έννοιες όπως αυτή των επαγγελματιών (professionals) και του επαγγελματισμού (professionalism).

2 Οι συγκεκριμένες «σχολές σκέψης» δεν είναι αποκλίνουσες κατ' ανάγκη· τείνουν να εμφανίζουν ευρήματα που συγκλίνουν, συμπεριλαμβάνοντας ιδέες περί των διαδικασιών (κοινωνικής) αλλαγής, βλ. Stephen Ackroyd, 2016, *Sociological and organisational theories of professions and professionalism*, The Routledge Companion to the Professions and Professionalism, Routledge. Πάντως, κάθε «σχολή σκέψης» αντιπροσωπεύει και μία διαφορετική μεθοδολογική επιλογή για την ερμηνεία της συγκρότησης των «επαγγελματιών».

τα κύρια χαρακτηριστικά των καθιερωμένων και οριοθετημένων επαγγελμάτων, ισχυρίστηκε πώς η αντίληψη ότι όλα τα επαγγέλματα τείνουν να αναγνωριστούν και να καθιερωθούν μεταβαίνοντας στην κατάσταση της επαγγελματοποίησης αποτελεί μία κοινωνιολογική «πλάνη».

Οι έξι βασικές συνιστώσες της επαγγελματοποίησης που αναλύονται από τον Wilensky είναι οι ακόλουθες (Wilensky, 1964): (α) η πλήρης απασχόληση στα πλαίσια του επαγγέλματος, (β) το ζήτημα της εκπαίδευσης μέσω της ίδρυσης μίας σχολής και η καθιέρωση προτύπων εκπαίδευσης ως απαραίτητη προϋπόθεση για την είσοδο στο επάγγελμα, (γ) η συγκρότηση επαγγελματικού σωματείου ή οργάνωσης, (δ) ο ορισμός και η οριοθέτηση κύριων καθηκόντων και αρμοδιοτήτων όπως και η δυνατότητα ανάθεσης αρμοδιοτήτων σε «βοηθητικό προσωπικό» (ε) ο ανταγωνισμός μεταξύ των «γειτνιάζοντων» επαγγελμάτων και τέλος (στ) η αδειοδότηση και πιστοποίηση, η νομοθετική δηλαδή υποστήριξη για την προστασία του (εκάστοτε) επαγγελματικού πεδίου.

Έτερες σημαντικές παράμετροι, στη βάση αυτής της ανάλυσης, είναι το μονοπώλιο επί ενός θεωρητικού πλαισίου γνώσης, η επαγγελματική αυτονομία, ο κώδικας δεοντολογίας, η ειδικευση, η δικαιοδοσία και η συμμόρφωση προς το ιδανικό της υπηρεσίας.

Υπό μία αντίστροφη πορεία, ο Pierre Bourdieu άσκησε δριμεία κριτική στην έννοια του «επαγγέλματος» θεωρώντας την μη κατάλληλη ως κοινωνιολογική έννοια, προκρίνοντας μία περισσότερο αναστοχαστική ανάλυση. Ο επαγγελματισμός (professionalism) εκλαμβάνεται, κατά αυτόν τον τρόπο, ως μία μορφή συμβολικού κεφαλαίου. Η ουσία του επαγγελματισμού καθορίζεται από πλαίσια εξουσιαστικών σχέσεων, εσωτερικών και εξωτερικών, και τελεί υπό συνεχή διαπραγμάτευση. Τα επαγγελματικά πεδία ενσωματώνονται σε υποκειμενικές σχέσεις με άλλα πεδία σε αυτό που ο Bourdieu περιγράφει ως το γενικό πεδίο της εξουσίας. (Schinkel & Noordegraaf, 2011)

Μία σημαντική διάκριση/διαφοροποίηση στις προσεγγίσεις στην κοινωνιολογία της εργασίας και των επαγγελμάτων, που αποτελούν ουσιαστικά δύο από τα κυρίαρχα ρεύματα, είναι αυτή μεταξύ του λειτουργισμού και της θεωρίας της κοινωνικής σύγκρουσης.

Η θεωρία του λειτουργισμού αποτελεί μία ολιστική θεωρία³ που δίνει έμφαση στην έννοια της κοινωνικής συνοχής. Κύριος θεμελιωτής της αποτέλεσε ο Emile Durkheim με εξίσου σημαντικό εκπρόσωπο τον Talcott Parsons.

Σύμφωνα με τον Durkheim, τα επαγγέλματα ως θεσμοί που συνεισφέρουν στην κοινωνική συνοχή, συμβάλλουν στην αποφυγή του αυταρχισμού όπως και της περιθωριοποίησης και αναρχίας (στην θεώρησή του περί ανομίας) (Dent κ.ά., 2016).

Οι θεωρητικοί του λειτουργισμού εκλαμβάνουν εντός των επαγγελμάτων, με κύρια εστίαση στην ιατρική, τους θεσμούς εκείνους που συνεισφέρουν σε σημαντικό βαθμό στην ορθή λειτουργία της κοινωνίας (Champy, 2011) αν και - σύμφωνα με τον Durkheim - όχι απαραίτητα και στην κοινωνική ευταξία ή τάξη (Dent κ.ά., 2016).

Επιπρόσθετα, οι μορφές προστασίας των επαγγελμάτων στον λειτουργισμό, όπως είναι η επαγγελματική αυτονομία, αποτελούν μία λειτουργική μορφή προστασίας (Champy, 2011) καθώς

3 Η ολιστική θεωρία αποτελεί μία θεωρία που ορίζει πώς τα τμήματα οποιουδήποτε συνόλου δεν μπορούν να υπάρξουν και να γίνουν κατανοητά πέραν της σχέσης τους με το σύνολο. Στο πεδίο της κοινωνιολογίας, και σύμφωνα με την συμβολή του Durkheim, τα κοινωνικά φαινόμενα θα πρέπει να μελετώνται σε επίπεδο κοινωνίας και όχι ατόμου – δεν θα πρέπει να περιορίζονται στην επεξήγηση και ερμηνεία των ατομικών πράξεων.

συνιστούν ένα από τα χαρακτηριστικά της άσκησης του επαγγέλματος.

Στον λειτουργισμό του Parsons, αντίθετα με αυτόν του Durkheim, η κοινωνία εμφανίζει αυτόματη ροπή προς την ισορροπία· με τις κοινωνικές ομάδες και τους οργανισμούς να παρουσιάζουν αντίστοιχες τάσεις αυτορρύθμισης.

Οι υποστηρικτές του λειτουργισμού, εν γένει, ισχυρίζονται πώς τα επαγγέλματα υπηρετούν το δημόσιο συμφέρον και είναι αλτρουιστικά (Dent κ.ά., 2016). Κατά τις δεκαετίες 1970 και 1980 τα προβλήματα από την έλλειψη συνεκτικότητας⁴ του συγκεκριμένου ρεύματος σκέψης εντάθηκαν.

Στην θεωρία της κοινωνικής σύγκρουσης, με κύριους εκπροσώπους τους Marx και Weber, η έννοια της σύγκρουσης είναι κεντρική για την επεξήγηση της διαδικασίας της κοινωνικής αλλαγής. Σε αυτό το σημείο έγκειται η σημαντική διαφοροποίηση από τον λειτουργισμό για την επεξήγηση της λειτουργίας των επαγγελμάτων.

Για τον Marx σημαντική ήταν η σχέση των επαγγελματιών με την καπιταλιστική άρχουσα τάξη (παρεχόμενες υπηρεσίες από τους επαγγελματίες προς τους καπιταλιστές) και έτσι αντικαθίσταται η έννοια της υπηρετήσης του δημόσιου συμφέροντος (λειτουργισμός) από το προσωπικό συμφέρον (θεωρία της σύγκρουσης).

Ο Weber, αντίστοιχα, όπως και έτεροι ακαδημαϊκοί και ερευνητές-συνεχιστές των θεωριών του, θεωρούσε πώς οι επαγγελματίες προχωρούν στη διαμόρφωση ενός «κλειστού πεδίου» - δημιουργούν την κοινωνική περιχαράκωση, όπου αυτή τη φορά η είσοδος σε ένα επάγγελμα με την μορφή ειδικής εκπαίδευσης/κατάρτισης περιορίζεται σε μία κλειστή ομάδα, ενώ παράλληλα κυριαρχούν πρακτικές αποκλεισμού και αποκλειστικού ελέγχου.

Τέλος, η θέση της συμβολικής αλληλεπίδρασης ή συμβολικής διαντίδρασης, αποτελεί μία ακόμη κύρια κοινωνιολογική θεωρία. Η συγκεκριμένη οπτική βασίζεται στο συμβολικό νόημα που οι άνθρωποι αναπτύσσουν και στο οποίο στηρίζονται κατά τη διαδικασία της κοινωνικής τους διάδρασης.

Παρόλο που η συμβολική αλληλεπίδραση εντοπίζεται στη θέση του Weber ότι τα άτομα δρουν σύμφωνα με την ερμηνεία που δίδουν στο νόημα του κόσμου τους, ο Αμερικανός φιλόσοφος George Herbert Mead εισήγαγε αυτή την οπτική στην Αμερικανική κοινωνιολογία κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920.

Η συμβολική αλληλεπίδραση αφορά τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι δημιουργούν και διαπραγματεύονται τα νοήματα, την τάξη και τις ταυτότητες στις καθημερινές τους αλληλεπιδράσεις (Fine και Sandstrom, 2014)

Στο πεδίο της κοινωνιολογίας της εργασίας η συγκεκριμένη προσέγγιση αποτελεί το θεμέλιο για την επεξήγηση και ερμηνεία των επαγγελματικών στρατηγικών των επαγγελματιών υγείας καθώς μέσω των αλληλεπιδράσεων τους εντός σύνθετων και μεταβαλλόμενων επαγγελματικών περιβαλλόντων ή χώρων άσκησης του επαγγέλματός τους μπορούμε να αναλύσουμε τις επιλογές ή δράσεις τους.

4 Η έλλειψη «συνεκτικότητας» αφορά κριτικές έναντι της λειτουργίας των επαγγελμάτων υπέρ του δημόσιου συμφέροντος, ενώ υφίστανται αποδεδειγμένα επαγγελματικές πρακτικές που έχουν ως γνώμονα το προσωπικό συμφέρον (περιχαράκωση, μονοπώλιο γνώσης).

Η ΕΜΦΥΛΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ: ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΙΑΤΡΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΟΣΗΛΕΥΤΙΚΟΥ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΟΣ ΚΑΙ «ΤΑΣΕΙΣ» ΠΡΟΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗ

Το «επάγγελμα», ο «επαγγελματισμός» και η «επαγγελματοποίηση» δεν βρίσκονται μετέωρα σε ένα ανιστορικό, ακοινωνικό και αποεμφυλοποιημένο κενό (Riska & Wegar, 1993).

Μία βασική παραδοχή μας είναι πώς η έννοια του επαγγέλματος αποτελεί ένα πεδίο συνεχιζόμενων/αδιάκοπων και μεταβαλλόμενων κοινωνικών αγώνων για την κατοχύρωση επαγγελματικών δικαιωμάτων, επαγγελματικού και κοινωνικού κύρους, επιπέδου μισθών/ανταμοιβών, κοινωνικής καθιέρωσης μέσα από διαδικασίες που καθορίζονται τόσο από εξωτερικές συνθήκες ως προς το επάγγελμα (θεσμοί, δομές, νομοθεσία, μεταρρυθμίσεις) όσο και από εσωτερικές συνθήκες σε αυτό (επαγγελματικές διαμάχες, ενδο-επαγγελματικό επίπεδο, συνθήκες εργασίας).

Υπό την κριτική και ανάλυση του φεμινισμού η έννοια του επαγγελματισμού αποτελεί μία ιστορική και πολιτισμική κατασκευή της αρρενωπότητας (Hoffman, 1991). Τα επαγγέλματα έχουν μία έμφυλη διάσταση και η πατριαρχική δομή της επαγγελματικής οργάνωσης δημιουργεί τον έμφυλο καταμερισμό των επαγγελμάτων, όπου οι γυναίκες επαγγελματοποιούνται στα πλαίσια της αναπαραγωγής, της φροντίδας και των συναισθημάτων και οι άνδρες υπό τον άξονα της αυθεντίας, της ηγεσίας και της θεραπείας, και ειδικότερα όσον αφορά το δίπολο ιατροί – νοσηλεύτριες (Hearn, 1982).

Επιπρόσθετα, πέραν της μεταβλητής του φύλου ενυπάρχουν και οι μεταβλητές της φυλής και της κοινωνικής τάξης, οι οποίες δημιουργούν ενδοεπαγγελματικούς διαχωρισμούς και διαιρέσεις ως προς τους όρους εισόδου και άσκησης των επαγγελμάτων.

Στα πλαίσια των σχέσεων εξουσίας και των συγκρούσεων για κύρος και καθιέρωση μεταξύ νοσηλευτριών/νοσηλευτών και ιατρών γίνεται εμφανές πώς η επαγγελματική ιεραρχία μεταξύ των δύο αυτών επαγγελμάτων υγείας αποτελεί ένα «διαπραγματευτικό ζήτημα» στις καθημερινές σχέσεις εργασίας στα νοσοκομεία. Οι συγκρούσεις μπορεί να είναι εμφανείς αλλά και αφανείς. Το νοσοκομείο αποτελεί έναν χώρο εργασίας που δομείται σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά της αρρενωπότητας, της αυθεντίας και της άσκησης εξουσίας από την πλευρά των ιατρών (Manley, 1995).

Δύο αντίρροπες τάσεις σε αυτές τις σχέσεις μπορούμε να πούμε πως αποτελούν η διαδικασία αποεπαγγελματοποίησης ή προλεταριοποίησης των ιατρών (Demailly και de la Broise, 2009 και Riska & Wegar, 1993) και η απώλεια της επαγγελματικής τους αυτονομίας σε συνδυασμό με τον καθορισμό και παγιοποίηση της νοσηλευτικής ως ένα ημι-επάγγελμα (Manley, 1995).

Η αποεπαγγελματοποίηση στο ιατρικό επάγγελμα αναφέρεται, ειδικότερα υπό τις πιέσεις του διευθυντισμού και του Νέου Δημόσιου Μάνατζμεντ, στη συμμόρφωση σε κρατικές και γραφειοκρατικές επιταγές και στην απώλεια ελέγχου επί του επαγγέλματος. Αυτή η τάση είναι συμμετρική με την γενική άνοδο του καταναλωτισμού στην υγεία (της ιδιότητας δηλαδή της καταναλωτικής επιλογής του ασθενή) και με την άμβλυνση της απόστασης στο πεδίο της ασυμμετρίας γνώσης μεταξύ ιατρού και ασθενή (Hoyle, 2011).

Από την άλλη πλευρά, το επάγγελμα της νοσηλευτικής πολύ συχνά, και υπό τον κίνδυνο να αποτελεί κατά τη γνώμη μας μία τάση «ομογενοποίησης» και «απλούστευσης», συγκατανέμεται στην κοινωνιολογική κατηγορία των ημι-επαγγελμάτων. Δηλαδή, υπό την έμφυλη διάσταση, τον προσανατολισμό προς την φροντίδα, τον υποστηρικτικό έναντι του συνεργατικού ρόλου στις επαγ-

γελματικές σχέσεις με τους άνδρες ιατρούς και την αδυναμία συγκρότησης ενός μονοπωλίου γνώσης και επαγγελματικής κατοχύρωσης δεν καταφέρνει να συγκροτήσει ένα αυτόνομο επάγγελμα.

Βέβαια, η ίδια η σημασία της επαγγελματοποίησης της νοσηλευτικής εξαρτάται από τα μέσα επίτευξης της: σύμφωνα με τις φεμινιστικές αναλύσεις η επίτευξη της επαγγελματοποίησης υπό τους όρους της αφομοίωσης από τα αντρικά επαγγέλματα αποτυγχάνει να περιορίσει την πατρι-αρχική ηγεμονία (Hoffman, 1991).

ΝΕΟ ΔΗΜΟΣΙΟ ΜΑΝΑΤΖΜΕΝΤ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΩΝ ΥΓΕΙΑΣ

Ένα σημείο εκκίνησης για την ανάλυση της επίδρασης του Νέου Δημόσιου Μάνατζμεντ⁵ στα επαγγέλματα υγείας αφορά στην αντίληψη περί του «τέλους των επαγγελμάτων», στην επικυριαρχία των μάνατζερς επί των «επαγγελματιών» και στην ολοένα και μεγαλύτερη τάση προς αποεπαγγελματοποίηση.

Οι αναλύσεις αυτές μπορούν να θεωρηθούν ως στατικές. Θεωρούν τα επαγγέλματα και τους επαγγελματίες ως παθητικούς δέκτες των μεταρρυθμίσεων και περιγράφουν τα χαρακτηριστικά του επαγγελματισμού (όπως αυτά της αυτονομίας, της υπευθυνότητας, της εμπιστοσύνης) ως δι-αμετρικά αντίθετα με αυτά του διευθυντισμού (δηλ. την τυποποίηση των εκρών, τον εξωτερικό έλεγχο, την ιεραρχία), με τον κίνδυνο να απλουστεύουν κάθε κατηγορία και να μην διαπιστώνουν πώς σε πραγματικές εργασιακές καταστάσεις τα χαρακτηριστικά αυτά «αναμιγνύονται» (Bezes κ.ά., 2012)

Πράγματι, σύμφωνα με τους Alvesson και Brint, η αυξημένη ανάγκη των δημόσιων φορέων για τεχνογνωσία έχει θέσει τα επαγγέλματα στον πυρήνα της παραγωγικής διαδικασίας, επιδιώκοντας την ικανότητα των εργαζομένων για πρωτοβουλία και αυτονομία όπως και για ολοένα και αυξανόμενη εξειδικευμένη γνώση (Bezes κ.ά., 2012).

Επιπρόσθετα, σε μικρο-κοινωνιολογικό επίπεδο, έχει καταδειχθεί πώς τα επαγγέλματα υγείας

5 Τα κύρια χαρακτηριστικά της μεταρρύθμισης του Νέου Δημόσιου Μάνατζμεντ σε φορείς του δημόσιου τομέα είναι τα εξής:

- Η αντικατάσταση των ιεραρχικών δομών από αποκεντρωμένα διοικητικά περιβάλλοντα, όπου οι αποφάσεις λαμβάνονται πιο κοντά στο σημείο «δράσης».
- Η έμφαση στη σχέση κόστους – οφέλους.
- Η εστίαση στο αποτέλεσμα και όχι στη διαδικασία.
- Η καθιέρωση στόχων παραγωγικότητας και η δημιουργία ανταγωνιστικού περιβάλλοντος μεταξύ των δημοσίων οργανισμών («benchmarking»).
- Η εξωστρέφεια της δημόσιας διοίκησης με προσανατολισμό προς τους πολίτες/πελάτες με σκοπό την βελτίωση της παρεχόμενης ποιότητας υπηρεσιών.
- Η καθιέρωση και εφαρμογή εννοιών όπως επιχειρηματικό σχέδιο, όραμα και αποστολή δημοσίων φορέων και υπηρεσιών.
- Η αξιοποίηση τεχνολογιών πληροφορικής και επικοινωνιών και η ηλεκτρονική Διακυβέρνηση.
- Η ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού μέσω της συνεχούς εκπαίδευσης και κατάρτισης του καθώς μέσω του matching - ο κατάλληλος άνθρωπος στην κατάλληλη θέση.
- Διαδικασία ελέγχου της αποτελεσματικότητας και αποδοτικότητας και αξιολόγηση αυτών.
- Η ενίσχυση του προγραμματισμού και της οργανωσιακής ευελιξίας.

οργανώνουν συγκεκριμένες επαγγελματικές στρατηγικές (occupational strategies) οι οποίες δεν οδηγούνται μόνο στην κατεύθυνση του ελέγχου υπό τις μεταρρυθμίσεις του Νέου Δημόσιου Μάνατζμεντ.

Αυτές μπορεί να είναι η αντίσταση, η απόρριψη αλλά και η οικειοποίηση των μεταρρυθμίσεων, διαδικασίες και στρατηγικές που οργανώνονται ανάλογα με το επαγγελματικό κύρος και την ιεραρχική τοποθέτηση.

Πέραν της θεωρητικής μετάβασης από τον «επαγγελματία» στον ειδικό, μπορούμε να κατανοήσουμε πώς οι επαγγελματικές στρατηγικές των επαγγελματιών υγείας έναντι του Νέου Δημόσιου Μάνατζμεντ οργανώνονται τόσο υπό τον άξονα του εκπαιδευτικού επιπέδου και τοποθέτησης στην επαγγελματική ιεραρχία όσο και υπό την επίδραση του φύλου.

Στο πλαίσιο των επαγγελματιών υγείας, και ειδικότερα όσον αφορά σε αυτά που βρίσκονται σε διαδικασία επαγγελματοποίησης (όπως η νοσηλευτική και η μαιευτική), οι γυναίκες πολύ συχνά κυριαρχούν αριθμητικά και χρησιμοποιούν τον επαγγελματισμό με στόχο να διασφαλίσουν νέα καθήκοντα, αρμοδιότητες – δικαιοδοσία και αναγνώριση (Bezès κ.ά., 2012).

Οι γυναίκες ολοένα και περισσότερο καταλαμβάνουν διευθυντικές θέσεις, αλλά το ίδιο το management μεταβάλλεται. Οι άνδρες ενδέχεται να απομακρύνονται από αυτό το λιγότερο ενδιαφέρον και εξουσιαστικό πεδίο και να κινούνται ανοδικά, όταν μπορούν, είτε πλευρικά (για παράδειγμα στην ιδιώτευση (private practice) ή τη συνηγορία) όταν δεν μπορούν. Οι θεωρίες περί ανθρωπίνων πόρων, πρακτικών και συστημάτων έχουν αντίκτυπο στη διευθυντική εργασία (Bezès κ.ά., 2012).

Στο πλαίσιο του Εθνικού Συστήματος Υγείας (NHS) της Μεγάλης Βρετανίας, θα δείξουμε εν τάχει τους τρόπους με τους οποίους οι πολιτικές που στοχεύουν στη μείωση της εξουσίας και δικαιοδοσίας των επαγγελματιών πρώτης γραμμής έχουν οδηγήσει σε συγκρούσεις, όπως και την ανάπτυξη των μηχανισμών που αξιοποιεί το νοσηλευτικό επάγγελμα για να σχηματοποιήσει τις επαγγελματικές του πρακτικές (Hoyle, 2011).

Η εισαγωγή των διοικούμενων αγορών στο NHS οδήγησε σε οργανωσιακή αλλαγή και οι μεταρρυθμίσεις αντιμετωπίστηκαν ως «επιβολή αντί για διαπραγμάτευση με το ιατρικό επάγγελμα»

Η γνώση των επαγγελματιών υγείας δεν φαινόταν πλέον αρκετή να δικαιολογήσει τους τρόπους με τους οποίους παρέχονταν οι υπηρεσίες υγείας, και η επαγγελματική αυτονομία δημιούργουσε το εξής δίλημμα: «η κεντρική πολιτική εν ουσία και αποτελεσματικά ακυρώνεται από τις δράσεις των αυτόνομων επαγγελματιών».

Έτσι οι αγορές του NHS σχεδιάστηκαν για να μειώσουν την επιρροή των νοσοκομειακών ιατρών περιορίζοντας την εξουσία και δικαιοδοσία τους. Ως μέρος των σχεδίων για την μεταρρύθμιση του συστήματος υγείας της Βρετανίας σε σύμπλευση με την διευθυντική ιδεολογία, η Συντηρητική Κυβέρνηση εισήγαγε το 1983 τους γενικούς μάνατζερς. Αυτή η κίνηση επέτρεψε στην απομάκρυνση από το πατριαρχικό μοντέλο της «απόλυτης γνώσης των ιατρών» και έδωσε στους μάνατζερς μεγαλύτερο έλεγχο εντός του NHS.

Η γενικότερη πεποίθηση ήταν πώς οι managers με μικρότερο κλινικό υπόβαθρο θα ήταν περισσότερο κατάλληλοι να διοικήσουν το NHS.

Όπως ισχυρίστηκε ο Lipsky το 1980, οι προσανατολισμοί των γραφειοκρατών πρώτης γραμμής και των managers τους θα διαφέρουν.

Παρόλα αυτά, όπως αναφέραμε και πιο πριν, η άποψη του Lipsky πώς υφίσταται ένας ξεκάθαρος διαχωρισμός μεταξύ των ρόλων των διοικητών και των εργαζομένων μπορεί να τεθεί υπό αμφισβήτηση και δεν είναι άμεσα διακριτός.

Παρότι η στόχευση ήταν προς managers που ήταν απομακρυσμένοι από την «κλινική σφαίρα» όπως συνηγορούσαν οι Συντηρητικές κυβερνήσεις κατά τη δεκαετία του 1980 και πέραν αυτής, εντός των νοσηλευτικών ιδρυμάτων της Βρετανίας παρέμεναν και συνεχίζουν να διοικούν managers με κλινικό προσανατολισμό. Ως διοικητές με κλινικό προσανατολισμό, οι γραφειοκράτες πρώτης γραμμής μπορούν να τεθούν σε διοικητικές θέσεις.

Ο συνολικότερος στόχος των μη-κλινικών managers δεν υλοποιήθηκε ποτέ στο NHS: περισσότερο από το 50% όλων των διοικητών έχουν κλινικό υπόβαθρο.

Αυτό σημαίνει πώς οι επαγγελματίες που βρίσκονται υψηλά στην ιεραρχία συχνά διοικούνται από έτερους επαγγελματίες υγείας – συναδέλφους τους.

Και στην περίπτωση του NHS, υφίσταται μία παράλληλη διαδικασία «επαγγελματοποίησης» και «αποεπαγγελματοποίησης» για το νοσηλευτικό επάγγελμα.

Η ανάπτυξη της αυτονομίας μπορεί να δημιουργήσει προβλήματα, καθώς από τη μία πλευρά οι νοσηλεύτριες και οι νοσηλευτές θεωρούνται ως «αυτόνομοι επαγγελματίες» και έτσι είναι υπόλογοι για τις πράξεις τους (δηλ. η επαγγελματοποίηση εντός της νοσηλευτικής) ενώ από την άλλη πλευρά υφίστανται ενέργειες και προσπάθειες να περιοριστεί η ανεξαρτησία τους μέσω πολιτικών, διαδικασιών, στόχων και ελέγχων, γεγονός που περιορίζει τον επαγγελματισμό τους – οδηγώντας και προκαλώντας έτσι την αποεπαγγελματοποίηση τους.

Η άνοδος του καταναλωτισμού και των δικαιωμάτων των καταναλωτών αποτελεί ακόμη ένα μέσο με το οποίο η εξουσία και η ισχύς τόσο του ιατρικού όσο και του νοσηλευτικού επαγγέλματος περιορίζονται, καθώς δίνει φωνή στους καταναλωτές (Hoyle, 2011).

Ως αποτέλεσμα το γενικό κοινό στη Μεγάλη Βρετανία έχει συνειδητοποιήσει σε μεγαλύτερο βαθμό τα δικαιώματά του και έχει τη δυνατότητα να αμφισβητεί και να προκαλεί την εξουσία όσων έχουν αναλάβει τη φροντίδα τους.

Πάντως, οι ασθενείς συνεχίζουν να έχουν λίγες δυνατότητες για την άσκηση αυτής τους της επιλογής. Ταυτόχρονα, η συγκεκριμένη ώθηση προς τον καταναλωτισμό δεν οδήγησε στα επιθυμητά αποτελέσματα τόσο για τους ασθενείς όσο και για τους επαγγελματίες – οι απαντήσεις των ερευνητών σε σχετική έρευνα καταδεικνύουν πώς αντίστοιχες εξελίξεις έχουν αντιθέτως οδηγήσει στην αύξηση στις καθημερινές και συνήθεις συγκρούσεις μεταξύ του νοσηλευτικού προσωπικού και του κοινού, και αυτό καθώς οι προσδοκίες του κοινού δεν μπορούν να εκπληρωθούν εξαιτίας των περιορισμένων πόρων των νοσοκομείων (Hoyle, 2011).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα επαγγέλματα υγείας, και πιο συγκεκριμένα αυτό της ιατρικής και της νοσηλευτικής, διαμορφώνουν την οδό για την κοινωνιολογία των επαγγελματιών ώστε να αναλυθούν οι μεταξύ τους σχέ-

σεις υπό την έμφυλη διάσταση, τον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας, την επίδραση της πατρι-αρχικής οργάνωσης και της εξουσίας ενός «αντρικού» επαγγέλματος επί ενός «γυναικείου».

Επιπρόσθετα, έχει καταδειχθεί πώς η διαδικασία μετάβασης προς την συνθήκη του οριοθετημένου επαγγέλματος (επαγγελματοποίηση) για το νοσηλευτικό επάγγελμα διαμορφώνεται από τις ανωτέρω συνθήκες, αν και εξετάζοντας το ζήτημα μικρο-κοινωνιολογικά όχι προς μία προκαθορισμένη κατεύθυνση.

Πράγματι, οι επαγγελματικές στρατηγικές που αξιοποιούν οι νοσηλεύτριες και οι νοσηλευτές ακόμη και σε περιπτώσεις σημαντικών και κρίσιμων μεταρρυθμίσεων όπως αυτή του Νέου Δημόσιου Μάνατζμεντ στη δημόσια υγεία δεν μπορούν να θεωρηθούν ως «παθητικές».

Μέσα από την σύντομη παρουσίαση της επίδρασης της εισαγωγής του ΝΔΜ (Νέου Δημόσιου Μάνατζμεντ) στο Εθνικό Σύστημα Υγείας της Μεγάλης Βρετανίας καταδείχθηκε πώς το νοσηλευτικό επάγγελμα ενδέχεται τόσο να κινείται παράλληλα προς την «επαγγελματοποίηση» και την «αποεπαγγελματοποίηση» όσο και να προσαρμόζει με ενεργητικό τρόπο τις στρατηγικές του.

Έτσι οι νοσηλεύτριες και οι νοσηλευτές μπορούν να διαμορφώνουν εκ νέου τις συνθήκες και τους όρους άσκησης του επαγγέλματος τους, καθώς ενδέχεται από την μία πλευρά να απορρίπτουν εντελώς την συγκεκριμένη μεταρρύθμιση είτε από την άλλη πλευρά να συμμετέχουν ενεργά σε αυτήν καταλαμβάνοντας θέσεις διοίκησης στα νοσηλευτικά ιδρύματα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

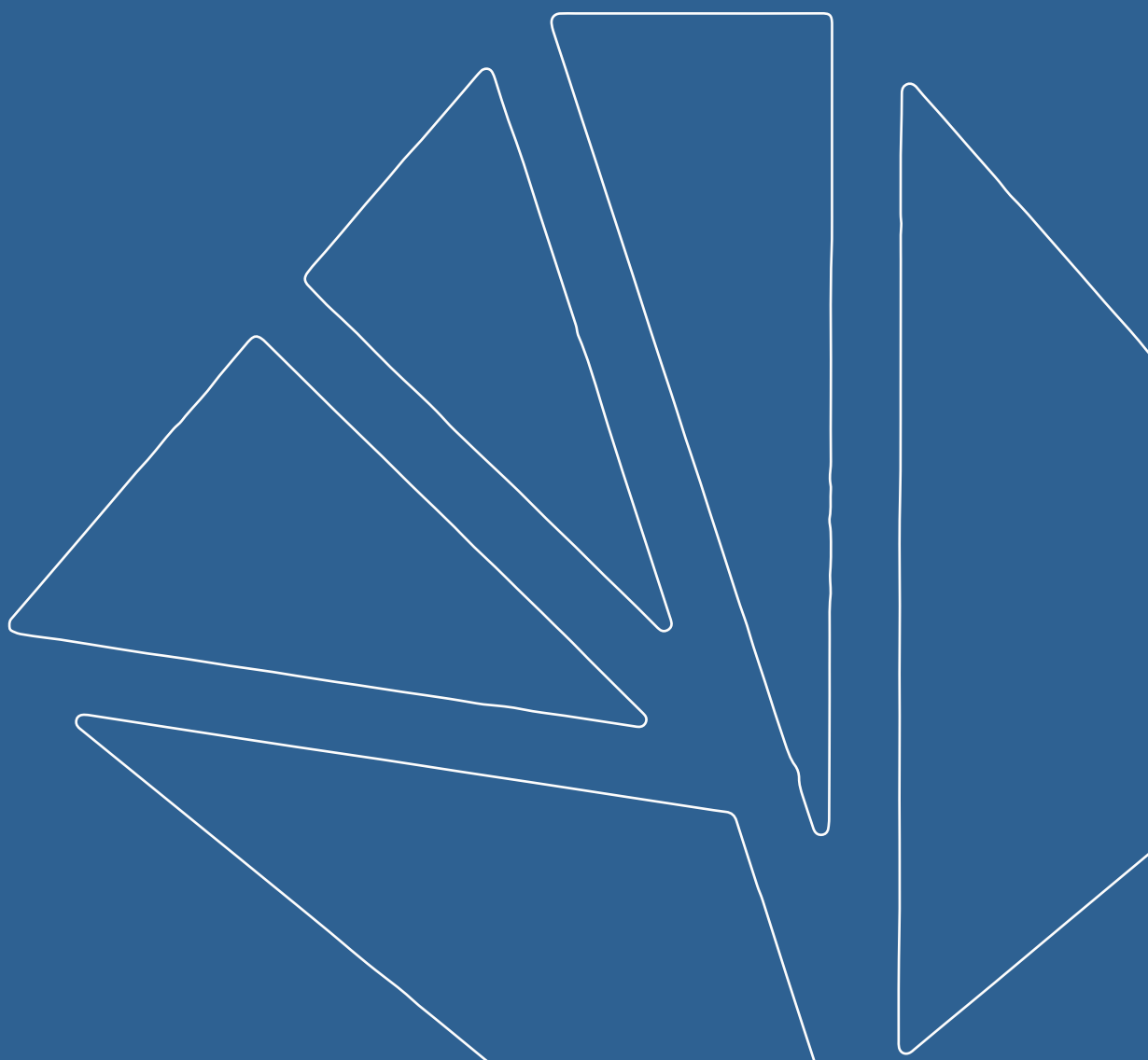
- Bezes, P., κ.α. (2012). New public management and professionals in the public sector. What new patterns beyond opposition?, *Sociologie du travail*, 54, S1, e1-e52.
- Champy, F. (2011). *Nouvelle théorie sociologique des professions*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Demilly, L., de la Broise, P. (2009). The implications of deprofessionalisation, Case studies and possible avenues for future research, *Socio-logos* [Διαδικτυακό Ανοικτής Πρόσβασης], 4, URL : <http://journals.openedition.org/socio-logos/2307>
- Dent, M., Bourgeault, I., Denis, J.L., Kuhlmann, E. (2016). *The Routledge Companion to the Professions and Professionalism*. London: Routledge.
- Fine, G., Sandstrom, K. (2014). *Symbolic Interactionism*, Oxford Bibliographies, url: <https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199756384/obo-9780199756384-0061.xml>
- Hearn, J. (1982). Notes on Patriarchy, Professionalization and the Semi-Professions. *Sociology*, 16(2), 184-202.
- Hoffman, L. F. (1991). Feminism and Nursing. *NWSA Journal*, 3(1), 53-69.
- Hoyle, P. L. (2011). *New Public Management and Nursing Relationships in the NHS*. Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy School of Applied Social Science, University of Stirling.
- Manley, E. J. (1995). Sex-Segregated Work in the System of Professions: The Development and Stratification of Nursing. *The Sociological Quarterly*, 36(2), 297-314.

Riska, E., Wegar, K. (1993). *Gender, Work and Medicine*. London: Sage.

Schinkel, W., Noordegraaf, M. (2011). Professionalism as Symbolic Capital: Materials for a Bourdieusian Theory of Professionalism. *Comparative Sociology*, 10, 67-96.

Wilensky, H. L. (1964). The Professionalization of Everyone?. *American Journal of Sociology*, 70(2), 137-158.

Οικονομική Κρίση και Εκπαίδευση



- Η επίδραση της οικονομικής κρίσης στον ελληνικό μαθητικό πληθυσμό. Κοινωνιολογικές και παιδαγωγικές προσεγγίσεις
- Οικονομική κρίση (Μνημόνια) και Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση. Οι Απόψεις των Εκπαιδευτικών των Δημοτικών Σχολείων Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης της Θράκης
- Νέοι Εκπαιδευτικοί Διαφορετικών Ταχυτήτων. Η «Γενιά της Κρίσης»
- Αναπηρία και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα της κρίσης

Η επίδραση της οικονομικής κρίσης στον ελληνικό μαθητικό πληθυσμό. Κοινωνιολογικές και παιδαγωγικές προσεγγίσεις

Βασίλειος Οικονομίδης

Αναπληρωτής Καθηγητής Παν. Κρήτης
vasoikon@yahoo.com

Θεόδωρος Ελευθεράκης

Αναπληρωτής Καθηγητής Παν. Κρήτης
elfthet@edc.uoc.gr

Ευαγγελία Καλεράντε

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παν. Δυτικής Μακεδονίας
ekalerante@uowm.gr

Παναγιώτης Γιαβρίμης

Επίκουρος Καθηγητής Παν. Αιγαίου
giavrimis@soc.aegean.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η οικονομική κρίση που έχει επικρατήσει στην Ελλάδα κατά το χρονικό διάστημα των τελευταίων ετών έχει ποικίλες και έντονες συνέπειες σε πολλούς τομείς της ζωής στην ελληνική κοινωνία. Οι συνέπειες αυτές δεν είναι μόνο οικονομικές, αλλά και κοινωνικές, ψυχολογικές, παιδαγωγικές, ιδιαίτερα όσον αφορά τα νεαρά άτομα της κοινωνίας, όπως είναι τα παιδιά. Στη χώρα μας για το ζήτημα της επίδρασης της οικονομικής κρίσης σε άτομα παιδικής και προεφηβικής ηλικίας έχουν ήδη δημοσιευθεί μερικές έρευνες, οι οποίες αναδεικνύουν σημαντικές πτυχές του ζητήματος. Στόχος της εργασίας μας αυτής είναι να συστηματοποιήσει και να κωδικοποιήσει τα ευρήματα των προηγούμενων ερευνών σχετικά με την επίδραση της οικονομικής κρίσης σε ελληνικό μαθητικό πληθυσμό ηλικίας 5-18 ετών. Τα αποτελέσματα της έρευνας μπορούν χρησιμοποιηθούν για την ανάπτυξη παιδαγωγικών και κοινωνικών δράσεων στα σχολεία, για την αντιμετώπιση των αρνητικών συνεπειών της κρίσης στην προσωπική, οικογενειακή και σχολική ζωή των μαθητών.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Οικονομική κρίση, μαθητές.

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Η οικονομική κρίση που έχει επικρατήσει στην Ελλάδα κατά τα τελευταία εννέα έτη έχει πολλές και ποικίλες συνέπειες σε πολλούς τομείς της ζωής στην ελληνική κοινωνία (ανεργία, εργασι-

ακός μεσαίωνα, οικονομική δυσπραγία, φτωχοποίηση, μετανάστευση νέων, υπογεννητικότητα, απαξίωση πολιτικών θεσμών και οργανισμών: Ε.Ε., Ευρωζώνη κ.ά.) (Θεοδοσίου, 2015· ΕΛΣΤΑΤ, 2015).

Στο πλαίσιο αντιμετώπισης των αρνητικών οικονομικών καταστάσεων οι γονείς αναγκάζονται να περιορίζουν διατροφικές (Dornan, 2010), καταναλωτικές συνήθειες, κοινωνικές και εκπαιδευτικές δραστηριότητες της οικογένειας και, φυσικά, των παιδιών (Sigurdson, Berger, & Heymann, 2011· Lundberg & Wuermli, 2012), τα οποία και με αυτόν τον τρόπο αντιλαμβάνονται έντονα τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης στην οικογένειά τους.

Όπως έχει επισημανθεί από έρευνες στην Ελλάδα και στο εξωτερικό η επίδραση μιας οικονομικής κρίσης στα παιδιά είναι ιδιαίτερα έντονη, αφού συνεπάγεται συναισθήματα αβεβαιότητας, ανασφάλειας, θυμού, θλίψης και απογοήτευσης, εσωτερικές συγκρούσεις, αδυναμία αντιμετώπισης καταστάσεων που δεν τους αναλογούν, αμφισβήτηση, εμφάνιση στρεσογόνων καταστάσεων, κρίσεων πανικού, έλλειψη συγκέντρωσης, παιδική φτώχεια (Δασκαλάκης, 2014· Συνήγορος του Παιδιού, 2012· Αναγνωστόπουλος & Σουμάκη, 2012· Britto κ.ά., 2009), αδιαφορία και απροθυμία για μάθηση, και μειωμένη επίδοση στο σχολείο, διακοπή σχολικής φοίτησης (Sigurdson, Berger, & Heymann, 2011), προβλήματα στις σχέσεις με τους συνομηλίκους και αύξηση παραβατικής συμπεριφοράς (Hossain & McGregor, 2011).

Σκοπός της μελέτης είναι να ανακεφαλαιώσει μέσα από μια συστηματική καταγραφή τα ευρήματα ελληνικών ερευνών σχετικών με το πώς τα ίδια τα παιδιά ηλικίας (5-18 ετών) αντιλαμβάνονται την οικονομική κρίση και επηρεάζονται από αυτήν.

Μεθοδολογία

Στο πρώτο στάδιο συγκεντρώθηκαν έρευνες που δημοσιεύτηκαν κατά τη χρονική περίοδο 2013-2018. Ως δεξαμενές εντοπισμού σχετικών ερευνών χρησιμοποιήθηκαν επιστημονικά περιοδικά, πρακτικά συνεδρίων, μεταπτυχιακές εργασίες, συλλογικοί τόμοι. Οι έρευνες αυτές αφορούσαν μαθητές ηλικιών 5-18 ετών. Τα βασικά χαρακτηριστικά των ερευνών που επεξεργαζόμαστε σε αυτό το άρθρο παρουσιάζονται στον Πίνακα 1.

Πίνακας 2. Βασικά χαρακτηριστικά των ερευνών (κατά έτος δημοσίευσης)

ΕΡΕΥΝΗΤΕΣ	ΕΤΟΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗΣ	ΗΛΙΚΙΑ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΩΝ	ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΑΛΕΙΟ
Ντολιοπούλου, Ελ.	2013	4-6 ετών, μαθητές νηπιαγωγείου	Συνεντεύξεις, καταγραφή συζητήσεων παιδιών
Μαγαλιού, Στ. & Χανιωτάκης, Ν.	2014	10-12 ετών, μαθητές Ε΄, Στ΄ δημοτικού σχολείου	Ερωτηματολόγιο ανοικτού τύπου
Εμμανουηλίδου, Μ.-Π.	2015	15-17 ετών, μαθητές λυκείου	Συνέντευξη

Ακρίβου, Α., Μπονώτη, Φ. & Δερμιτζάκη, Ε.	2016	10-12 ετών, μαθητές Ε΄ Στ΄ δημοτικού σχολείου	Ερωτηματολόγιο, παιδικό ιχνογράφημα, συνέντευξη
Καφτεράνη, Β.	2017	11-12 ετών, μαθητές Στ΄ δημοτικού σχολείου	Παιδικό ιχνογράφημα, λεκτικές εκφράσεις
Παπαστεφάνου Π. & Οικονομίδης, Β.	2018	15-18 ετών, μαθητές επαγγελματικού λυκείου	Ερωτηματολόγιο

Στη συνέχεια εφαρμόζοντας στο σώμα των επιλεγμένων ερευνών τη ανάλυση περιεχομένου (Neuendorf, 2002), μελετήσαμε αφενός τα αντικείμενα που απασχόλησαν τους ερευνητές και διαμορφώσαμε έτσι τις ερευνητικές ενότητες, και αφετέρου τα αποτελέσματα των ερευνών, διαμορφώνοντας έτσι τις αντίστοιχες θεματικές κατηγορίες.

ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Για λόγους οικονομίας της έρευνας και μεγαλύτερης ομοιογένειας των αποτελεσμάτων διαμορφώσαμε δύο ευρύτερες ερευνητικές ενότητες, *Αντίληψη της οικονομικής κρίσης από τον μαθητικό πληθυσμό* και *Επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην οικογένεια των μαθητών* με παράλληλες ή παραπλήσιες θεματικές κατηγορίες (Πίνακας 2).

Πίνακας 2. Ερευνητικές ενότητες και θεματικές κατηγορίες των αποτελεσμάτων των ερευνών

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ	ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ
<i>Αντίληψη της οικονομικής κρίσης από τον μαθητικό πληθυσμό</i>	Ανεργία Οικονομική Δυσχέρεια Βιοτικές Ανάγκες Ψυχολογική κατάσταση Κοινωνικές αντιδράσεις Πολιτική κατάσταση
<i>Επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην οικογένεια των μαθητών</i>	Ανεργία Οικονομική Δυσχέρεια Βιοτικές Ανάγκες Αλλαγές στη ζωή των παιδιών Ψυχολογική κατάσταση Μετανάστευση Επίδραση της κρίσης στη σχολική ζωή Επίδραση της κρίσης στα οράματα και τις προσδοκίες Συναισθήματα από την οικονομική κρίση (θλίψη, θυμός, άγχος) Διαμόρφωση στάσεων απέναντι στην οικονομική κρίση

Ερευνητική ενότητα: Αντίληψη της οικονομικής κρίσης από τον μαθητικό πληθυσμό

Στην ενότητα αυτή εντάσσονται τα αποτελέσματα των ερευνών για το πώς αντιλαμβάνονται οι μαθητές την οικονομική κρίση.

Ανεργία

Η ανεργία είναι ένα από τα κυριότερα αποτελέσματα της οικονομικής κρίσης και γίνεται αντιληπτή από τα παιδιά ακόμα και των μικρών ηλικιών. Παιδιά προσχολικής ηλικίας διαπιστώνουν όχι μόνο το αποτέλεσμα αυτό της κρίσης («Πολλοί άνθρωποι έχουν μείνει χωρίς δουλειά» Ν.), αλλά και τις συνέπειές του, έστω και σε μια έντονη αλλά και αφηρημένη διατύπωση («Οι άνθρωποι χάνουν τις δουλειές τους και δεν μπορούν να ζήσουν» Ν.). Παιδιά σχολικής ηλικίας έχουν την ικανότητα να κάνουν λεπτές διακρίσεις εντοπίζοντας τη μορφή της μακροχρόνιας ανεργίας («Πολλοί άνθρωποι είναι άνεργοι και μάλιστα κάποιοι έχουν πάρα πολύ καιρό να δουλέψουν» Δ.Σ.), αλλά και αποδίδοντας ευθέως στην κρίση το αποτέλεσμα αυτό μέσα από μια γραμμική αιτιολόγηση: οικονομική κρίση – δυσχέρειες παραγωγής – ανεργία («Δεν έχουν δουλειά γιατί έχουν κλείσει τα εργοστάσια που δούλευαν εξαιτίας της οικονομικής κρίσης» Δ.Σ.). Η επίταση με την οποία μαθητές λυκείου αναφέρονται στο φαινόμενο της ανεργίας χρησιμοποιώντας ταυτολογικές, ουσιαστικά, εκφράσεις ίσως δείχνει και τον έντονο τρόπο με τον οποίον κατανοούν τη συνέπεια αυτή της κρίσης («Δεν έχουν δουλειά, είναι άνεργοι οι άνθρωποι, δεν βρίσκουν δουλειές, δεν υπάρχουν δουλειές» Λ.).

Οικονομική Δυσχέρεια

Τις οικονομικές δυσκολίες και τις συνέπειές τους ως αποτέλεσμα της κρίσης φαίνεται να αναγνωρίζουν σε ένα πρώτο επίπεδο διαπίστωσης γενικευμένης οικονομικής δυσκολίας εκφρασμένης με απόλυτους όρους παιδιά προσχολικής ηλικίας («Όταν δεν έχουν λεφτά δεν μπορούν να πάρουν τίποτα» Ν.), ενώ για παιδιά ηλικίας δημοτικού σχολείου είναι σαφής η δυσκολία ανταπόκρισης σε πιο συγκεκριμένες οικονομικές ανάγκες («Δεν μπορούν οι άνθρωποι να πληρώσουν κάποια πράγματα» Δ.Σ.). Αντίθετα, και σε συμφωνία με την ηλικία τους μαθητές λυκείου μπορούν να διατυπώνουν πιο συγκεκριμένες απόψεις συγκρίνοντας με το παρελθόν και αποδίδοντας μία ερμηνεία της δυσχέρειας αυτής (μείωση μισθών) («Περιορίζονται οι άνθρωποι σε πολλά αγαθά που άλλοτε ήταν αυτονόητα. Οι λογαριασμοί είναι πολλοί και οι μισθοί μικροί» Λ.), αλλά και θέτοντας το ζήτημα της αδυναμίας κατάναλωσης ακόμα και σε επίπεδο προσωπικής ευχαρίστησης («Πολλοί γνωστοί μου στερούνται απλά καθημερινά πράγματα, μια βόλτα, να αγοράσουν ένα ρούχο...» Λ.).

Βιοτικές Ανάγκες

Οι εικόνες από τους δρόμους της πόλης, αλλά και από τα ΜΜΕ βοηθούν παιδιά προσχολικής ηλικίας να κατανοήσουν το έντονο πρόβλημα επιβίωσης που αντιμετωπίζουν αρκετοί συνάνθρωποί τους («Οι άνθρωποι που είναι άστεγοι ζουν έξω στο κρύο και δεν έχουν τίποτα να φάνε» Ν.). Παιδιά δημοτικού σχολείου έχουν αφενός πιο σαφή εικόνα τόσο της πραγματικότητας από προσωπική διαπίστωση («Υπάρχουν και κάποιοι που δεν έχουν ούτε να φάνε και ψάχνουν στα σκουπίδια. Εγώ έχω δει δύο φορές ανθρώπους να ψάχνουν στα σκουπίδια» Δ.Σ.) όσο και δράσεων αντιμετώπισής της («Οι άνθρωποι δεν έχουν χρήματα να πάρουν φαγητό να φάνε, όπως κάποιοι που παίρνουν τρόφιμα από το κοινωνικό παντοπωλείο...» Δ.Σ.). Μαθητές λυκείου δεν αρκούνται μόνο στην περιγραφή της γενικής κατάστασης χρησιμοποιώντας λέξεις έντονης αποτύπωσης της βασικής ανάγκης της τροφής («πεινάω»), αλλά και εντοπίζουν το ζήτημα στον μαθητικό πληθυσμό ως στοιχείο ευαισθησίας προς άτομα της ίδιας

ομάδας (μαθητές) (*«Ο κόσμος πεινάει. Παιδιά λιποθυμούν στα σχολεία»* Λ.).

Ψυχολογική κατάσταση

Ο εντοπισμός της άσχημης ψυχολογικής κατάστασης στην οποία περιέρχονται τα πρόσωπα που δοκιμάζονται από την κρίση συνδέεται για μαθητές δημοτικού σχολείου με την αδυναμία ανταπόκρισης των ενηλίκων (ιδίως των γονέων) στις καθημερινές ανάγκες ή στις ανάγκες των παιδιών τους (*«Οι άνθρωποι χάνουν τις δουλειές τους και μετά στενοχωριούνται που δεν έχουν χρήματα, για να μπορέσουν να αγοράσουν πράγματα που θέλουν ή πράγματα για τα παιδιά τους»* Δ.Σ.).

Κοινωνικές αντιδράσεις

Η παρακολούθηση από τα ΜΜΕ των βίαιων κοινωνικών αντιδράσεων μέσα από συλλαλητήρια που συχνά κατέληγαν σε παράνομες ενέργειες, σε βίαια, αναιτιολόγητα και θλιβερά αποτελέσματα οδηγεί παιδιά νηπιαγωγείου να θεωρούν ότι η κύρια αιτία για αυτά είναι η οργή (*«Στην Αθήνα οι άνθρωποι καίνε σπίτια επειδή είναι θυμωμένοι»* Ν.). Παιδιά δημοτικού σχολείου εντοπίζουν επίσης φαινόμενα κοινωνικής παθογένειας που δημιουργούνται από την οικονομική κρίση (*«Το χειρότερο είναι το κλέψιμο, η φτώχεια και η βία που δημιουργούνται στους συμπολίτες μας»* Δ.Σ.).

Πολιτική κατάσταση

Τα δεινά της οικονομικής κρίσης και των αποτελεσμάτων της αποδίδονται από παιδιά μικρότερων ηλικιών σε κακούς ξένους πολιτικούς που έχουν ανεξήγητης προέλευσης καταστροφικές διαθέσεις κατά της ελληνικής κοινωνίας (*«Μια Γερμανίδα κυρία, που τη λένε Άνγκελα Μέρκελ, θέλει να καταστρέψει τα σχολεία, τα σπίτια και τα καταστήματα»* Ν.). Σε μεγαλύτερη σχολική ηλικία τα παιδιά αρχίζουν να αντιλαμβάνονται τη διαμόρφωση ενός ανισοβαρούς πολιτικού πλέγματος μέσα στο οποίο η ελληνική πλευρά αποδεικνύεται αδύναμη να αντιδράσει (*«Μας κάνουν ό,τι θέλουν η Μέρκελ και η Τρόικα»* Δ.Σ.), ενώ η σταδιακή ανάπτυξη της πολιτικής σκέψης των παιδιών τα οδηγεί στην αναζήτηση των αιτιών της κατάστασης που βιώνει η κοινωνία μας (*«Προβληματίζομαι ορισμένες φορές γιατί φθάσαμε σε αυτό το σημείο. Να μην έχουν κάποιοι να φάνε και άλλοι να ζούνε με ελάχιστα χρήματα»* Δ.Σ.). Στην εφηβική ηλικία οι μαθητές έχουν την πολιτική ωριμότητα να αντιλαμβάνονται ότι οι αιτίες της κρίσης είναι περισσότερες, βαθύτερες και σχετίζονται με ποικίλους παράγοντες (*«Δεν φταίνε μόνο οι ξένοι αλλά και οι δικοί μας άχρηστοι πολιτικοί»* Λ.). Θα μπορούσαμε να πούμε ότι από τις θέσεις των μαθητών όλων των ηλικιών φαίνεται και η ανάπτυξη της πολιτικής τους σκέψης ανάλογα με την ηλικία τους.

Ερευνητική ενότητα: Επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην οικογένεια των μαθητών

Στην ερευνητική αυτή ενότητα εντάσσουμε τα αποτελέσματα που δείχνουν πώς αντιλαμβάνονται τα παιδιά την οικονομική κρίση στην οικογένειά τους. Εδώ εντάσσονται περισσότερο έντονες βιωματικές και συναισθηματικές αναφορές, οι οποίες αφορούν την καθημερινή ζωή των παιδιών και τα πρόσωπα της οικογένειάς τους.

Ανεργία

Η ανεργία στην οικογένεια είναι μια συνέπεια της κρίσης, η οποία δεν μπορεί να κρυφτεί, γίνεται άμεσα αντιληπτή στα παιδιά και αποδίδεται με μικρές, σαφείς και ακριβόλογες φράσεις, οι

οποίες στις μικρότερες ηλικίες δεν αποδίδουν κάποια ιδιαίτερα συναισθήματα των παιδιών για το ζήτημα αυτό. («Ο μπαμπάς μου απολύθηκε από τη δουλειά του, και τώρα μόνον η μαμά μου δουλεύει» Ν., «Ο μπαμπάς μου έχασε τη δουλειά του» Ν., «Η μαμά δεν έχει πια δουλειά» Δ.Σ.). Για τα παιδιά της εφηβικής ηλικίας η ανεργία των γονέων είναι η απόδειξη ότι η οικονομική κρίση έφθασε πια και στην οικογένειά τους («Κατάλαβαμε την κρίση όταν απολύθηκε ο μπαμπάς μου. Βασικά δεν ξέρω, δεν θυμάμαι αν είχε απολυθεί» Λ.), ενώ ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι και ο τρόπος με τον οποίον ο γονέας προσπαθεί να αντιμετωπίσει ή και να κρύψει την ανεργία του από την οικογένειά του («Μάλλον εξαιτίας της οικονομικής κρίσης δεν είχε δουλειά ο μπαμπάς μου για πολύ καιρό. Αυτό..., δεν είχε δουλειά, δεν πληρωνόταν, βασικά δεν ξέρω ίσως δούλεψε και δεν πληρωνόταν, δεν κατάλαβα. Έλειπε από το σπίτι τις ίδιες ώρες που έλειπε, αλλά δεν έμπαιναν λεφτά στο σπίτι» Λ.).

Οικονομική δυσχέρεια

Όταν το ζήτημα της οικονομικής δυσχέρειας αντιμετωπίζεται στο πλαίσιο της οικογένειας, τότε οι διαπιστώσεις είναι απολύτως εστιασμένες, συγκεκριμένες και σαφείς. Κάθε ηλικία μαθητών επισημαίνει τις επιπτώσεις σε αυτό που είναι πιο σημαντικό για την ίδια («Ο μπαμπάς δεν είχε λεφτά για βενζίνη και δεν πήγαμε βόλτα» Ν., «Δεν πληρώνουμε και για ιντερνέτ, που έχει ένα χρόνο σχεδόν που το κόψαμε, γενικά και το τηλέφωνο και το ιντερνέτ» Λ.). Οι μαθητές εφηβικής ηλικίας δείχνουν αφενός να βιώνουν περισσότερο προσωπικά τη στέρηση («Στερούμαι, αλλά στερούμαι ρούχα. Που, όπως είπα, κάποτε τα έπαιρνα, ακόμη και καμία φορά κανένα καφέ» Λ.), αλλά και να αντιλαμβάνονται τις στέρσεις των γονέων τους από μικρές προσωπικές απολαύσεις με σκοπό την εξοικονόμηση χρημάτων για την αντιμετώπιση σημαντικών αναγκών της οικογένειας και ιδιαίτερα των παιδιών («Ο μπαμπάς μου δεν ήθελε να βγαίνει στο καφενείο όπου πήγαιναν και οι φίλοι του γιατί έλεγε: Αυτά τα λεφτά που θα δώσω εγώ για αυτό...» Λ.)

Βιοτικές ανάγκες

Η αδυναμία κάλυψης βασικών βιοτικών αναγκών, όπως η τροφή και η θέρμανση προφανέστατα είναι έντονα αντιληπτή από τους μικρούς μαθητές ένεκα της στέρησης που βιώνουν («Την Τοικνοπέμπτη δεν ψήσαμε τίποτα, γιατί δεν είχαμε λεφτά ν' αγοράσουμε κρέας» Ν., «Στο σπίτι δεν είχαμε θέρμανση εξαιτίας της οικονομικής κρίσης» Δ.Σ.). Μαθητές μεγαλύτερης ηλικίας αναφέρονται και σε στρατηγικές που εφαρμόζουν οι γονείς (διαφοροποίηση διατροφής, αξιοποίηση προσφορών προϊόντων, περιορισμός εξόδων) για την αντιμετώπιση των άμεσων βιοτικών αναγκών της οικογένειας («Ε, μάλλον η κρίση φταίει που δεν τρώμε συνέχεια κρέας, όχι ότι πεινάμε κιόλας, αλλά πολλές φορές ζητάω π.χ. κοτόπουλο... Επίσης, δεν θα φάμε έξω, πέρα από βαφτίσεις και γάμους» Λ.).

Αλλαγές στη ζωή των παιδιών

Όταν η συζήτηση έρχεται στις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης, όχι γενικά, αλλά στις οικογένειες των μαθητών, τότε φαίνεται πως τα ίδια τα παιδιά τις βιώνουν με βάση τα ενδιαφέροντα και τις ανάγκες που έχουν σε κάθε ηλικία («Οι γονείς μας δεν μας έχουν αγοράσει παιχνίδια εδώ και πολύ καιρό» Ν.). Ταυτόχρονα, εμφανίζονται και εδώ, από τα παιδιά μεγαλύτερων ηλικιών, οι στρατηγικές των γονέων για την αντιμετώπιση των αναγκών, στρατηγικές που σαφέστατα επιφέρουν στις ζωές των παιδιών σημαντικές ή ασήμαντες αλλαγές (ανάλογα με το πώς τις βιώνει κάθε παιδί) σε σχέση με τις συνήθειες του παρελθόντος («Πλέον δεν παίρνω χαρτζιλίκι στο σχολείο. Μου φτιάχνει η μαμά μου

ένα τoστ από το σπίτι και αυτό τρώω στο σχολείο» Δ.Σ., «Οι γονείς μου δεν μου αγοράζουν κάτι που θέλω, ρούχα, παπούτσια, cd, και λένε συνέχεια ότι πρέπει να κάνουμε οικονομία, γιατί δεν έχουμε χρήματα» Λ.). Η ανάπτυξη ανάλογων στρατηγικών από μεγαλύτερης ηλικίας μαθητές/τριες δείχνει, ανάλογα με την περίπτωση, μία ωριμότητα στην κατανόηση του σημαντικού και του ασήμαντου, του πρωτεύοντος και του δευτερεύοντος («... το ότι δεν μπορώ να βγω με τη μαμά για ψώνια όπως παλιά, όχι μόνο ψώνια ούτε καν να δούμε τις βιτρίνες. Αυτό μας έχει επηρεάσει, αλλά είναι λεπτομέρειες. Πλέον φοράμε ίδια ρούχα σχεδόν, μπλουζάκια, μπουφάν, οπότε τα διαλέγω εγώ και τα φοράμε και οι δυο για οικονομία» Λ.).

Ψυχολογική κατάσταση

Οι ψυχολογικές επιπτώσεις της κρίσης στο οικογενειακό πλαίσιο εμφανίζονται έντονες, είναι στην πλειονότητά τους αρνητικές, γίνονται άμεσα αντιληπτές από τα παιδιά, ειδικά από τα μεγαλύτερα, επισημαίνονται κυρίως στις σχέσεις μεταξύ των γονέων («Οι γονείς μου τελευταία μαλώνουν πιο συχνά, επειδή δεν έχουν χρήματα» Δ.Σ.), αποδίδονται στην έλλειψη χρημάτων και στις συνακόλουθες αλλαγές στην οικογενειακή ζωή («Υπάρχει μια ένταση στο σπίτι, γιατί όσο να 'ναι άμα έχεις συνηθίσει, να βγαίνεις να κάνεις, να ράνεις... όταν κόβονται αυτά απότομα, υπάρχει μια ένταση, μια αντίδραση» Λ.). Και τα ίδια τα παιδιά βιώνουν αρνητικά συναισθήματα, εμπλέκονται σε εριστικά επεισόδια, αν και αντιλαμβάνονται σε τι οφείλεται η έκρυθμη κατάσταση που βιώνει η οικογένεια («Τώρα έχουμε κάποια προβλήματα, μαλώματα, νευριάζω και εγώ πολύ... Με τον μπαμπά παραπάνω και με τη μαμά, βασικά γιατί αυτή είναι συνήθως στο σπίτι, αλλά, όταν είναι και ο μπαμπάς, γίνεται διπλό το κακό» Λ.). Δεν λείπουν και λίγες αναφορές που θεωρούν ότι ένεκα των δυσκολιών που επέφερε η κρίση ενδυναμώθηκαν οι σχέσεις μεταξύ των μελών της οικογένειας («Ίσως και να δεθήκαμε παραπάνω» Λ.).

Μετανάστευση

Η μετανάστευση μέλους ή όλης της οικογένειας στο εσωτερικό ή στο εξωτερικό ένεκα της κρίσης φαίνεται να αποτελεί μία επιλογή που σε άλλες οικογένειες έχει ήδη εφαρμοστεί («Ο μπαμπάς μου αναγκάστηκε να πάει στην Αθήνα για δουλειά» Ν.), σε άλλες βρίσκεται υπό συζήτηση («Οι γονείς μου συζητούν να φύγουμε στο εξωτερικό εξαιτίας της οικονομικής κρίσης» Δ.Σ.). Μαθητές λυκείου την αντιμετωπίζουν ως μία εναλλακτική ανεύρεσης εργασίας στο εξωτερικό («Μπορεί και να φύγω έξω για δουλειά» Λ.). Η μετανάστευση στην πλειονότητα των αναφορών φαίνεται αποδραματοποιημένη στον λόγο των μαθητών και ως μία λογική επιλογή αντιμετώπισης της μέγιστης συνέπειας της οικονομικής κρίσης, της ανεργίας.

Επίδραση της κρίσης στη σχολική ζωή

Η οικονομική κρίση γίνεται αντιληπτή ως προς τα αποτελέσματά της πέραν της οικογένειας και σε άλλα κοινωνικά πλαίσια, όπου διαβιεί το παιδί, όπως είναι το σχολείο. Εκεί εμφανίζεται είτε ως έλλειψη σε θέματα εξοπλισμού («Στο σχολείο είχαμε ελλείψεις σε ηλεκτρονικούς υπολογιστές, μπάλες, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης» Δ.Σ.), είτε ως αδυναμία εξασφάλισης των αναγκαίων συνθηκών λειτουργίας του («Στο σχολείο δεν είχαμε κανονική θέρμανση» Δ.Σ.), είτε ακόμα ως παρεμπόδιση της συμμετοχής όλων των παιδιών σε δραστηριότητες της σχολικής ζωής (εκδρομές, επισκέψεις) που απαιτούν οικονομική υποστήριξη από την οικογένεια («Κάποιο παιδί δεν ήλθε σε εκδρομές επειδή δεν είχε λεφτά» Δ.Σ.).

Σε μαθητές λυκείου είναι έντονες οι επιπτώσεις στις μαθησιακές, εκπαιδευτικές, αθλητικές

δραστηριότητες που ανέπτυσαν εκτός σχολείου, οι οποίες είτε μειώθηκαν είτε σταμάτησαν εντελώς, ένεκα της αδυναμίας των γονέων να πληρώνουν από τις ήδη περιορισμένες αποδοχές τους ακόμα και μικρά οικονομικά αντίτιμα («*Τα φροντιστήρια μειώθηκαν*» Λ., «*Σταμάτησα τα Αγγλικά, γιατί δεν μπορούσαν οι γονείς μου να πληρώνουν το φροντιστήριο*» Λ.)

Ιδιαίτερα σημαντική είναι και η ψυχική αντανάκλαση της κρίσης στη διάθεση των παιδιών για διάβασμα, για μελέτη και για σπουδές («*Δεν υπάρχει μεγάλη διάθεση για διάβασμα με όσα γίνονται*» Λ.).

Επίδραση της κρίσης στα οράματα και τις προσδοκίες

Οι αναφορές σχετικά με το μέλλον των παιδιών και πώς αυτά το φαντάζονται προέρχονται κυρίως από μαθητές του λυκείου και αυτό είναι φυσικό, αφού στην ηλικία αυτή αντιμετωπίζουν ως περισσότερο κοντινή την όποια επιλογή τους (εκπαιδευτική, εργασιακή κ.ά.) για την αμέσως επόμενη περίοδο της ζωής τους. Πολλές αναφορές εστιάζουν στις προσωπικές προσδοκίες των μαθητών, οι οποίες συνδυάζουν τη διάθεση για σπουδές με την ανάγκη ανεύρεσης εργασίας («*Σε 5 χρόνια, αν μπορέσω, θα σπουδάσω, θα πληρώνομαι. Αν περάσω Αστυνομία κιόλας,.. πωω ζωάρα θα κάνω!*» Λ., «*Θα ήθελα πάντως να έχω τελειώσει κάτι και να έχω μια δουλειά*» Λ.) και δείχνουν μία μάλλον αισιόδοξη προσδοκία των μαθητών λυκείου για το προσωπικό τους μέλλον, στοιχείο σαφέστατα θετικό. Όσον αφορά το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο, οι προσδοκίες των μαθητών λυκείου είναι μάλλον προσγειωμένες και κινούνται από ελαφρά αισιοδοξία για μικρή βελτίωση της κατάστασης («*Πιστεύω ότι τα πράγματα τα επόμενα χρόνια θα αλλάξουν. Δεν πιστεύω ότι οι άνθρωποι θα γίνουν πλούσιοι, αλλά δεν θα πεινάνε κιόλας. Αυτό είναι πολύ βασικό*» Λ.) μέχρι την πλήρη απαισιοδοξία για περαιτέρω χειροτέρευση της κατάστασης («*Πιστεύω πως οι δουλειές θα συνεχίζουν να κλείνουν, θα πληρώνουμε συνέχεια φόρους και χαράτσια και θα μειώνονται οι μισθοί και αυτό θα έχει ως αποτέλεσμα περισσότεροι άνθρωποι να μείνουν χωρίς δουλειά και χρήματα*» Λ.). Γενικά, στη θεματική αυτή ενότητα μπορούμε να επισημάνουμε τον έφηβο που έχει εμπιστοσύνη στις δικές του δυνάμεις για την υπέρβαση της κρίσης ως πρόσωπο, αλλά όχι και στην κοινωνία για μια περισσότερο συλλογική αντιμετώπιση της κρίσης.

Συναισθήματα από την οικονομική κρίση (θλίψη, θυμός, άγχος)

Η συναισθηματική κατάσταση των μαθητών επηρεάζεται άμεσα από την οικονομική κρίση είτε αυτή εμφανίζεται στο στενό οικογενειακό πλαίσιο είτε εμφανίζεται στο ευρύτερο κοινωνικό. Η θλίψη («*Στεναχωριέμαι που δεν έχουμε λεφτά*» Ν.), ο θυμός («*Θυμώνω με τους κακούς που θέλουν το κακό μας*» Ν.), ο φόβος για τα αποτελέσματα της κρίσης στο οικογενειακό περιβάλλον («*Φοβάμαι να μην χάσουν οι γονείς μου τις δουλειές τους και δεν έχουμε χρήματα για να φάμε ή να πληρώσουμε το ενοίκιο του σπιτιού. Τότε θα είμαστε όλοι πολύ στεναχωρημένοι*» Δ.Σ.), το άγχος που δημιουργούν οι σχετικές συζητήσεις και η κακή συναισθηματική κατάσταση των ενηλίκων («*Νιώθω άγχος και εγώ μερικές φορές, ειδικά όταν βλέπω τους γονείς μου αγχωμένους να μιλάνε για την οικονομική κρίση και τα προβλήματα*» Δ.Σ.) είναι τα κύρια συναισθήματα που βιώνουν παιδιά μικρότερων ηλικιών. Δεν λείπει, βέβαια, και η σύνδεση των συναισθημάτων αυτών με συναισθήματα κοινωνικής δικαιοσύνης («*Τις περισσότερες φορές, όταν ακούω ειδήσεις και μιλάνε για την οικονομική κρίση, στεναχωριέμαι για τους ανθρώπους που δεν έχουν δουλειές, σπίτι ή να φάνε. Αυτοί οι άνθρωποι χρειάζονται βοήθεια και κανένας δεν τους βοηθάει*»).

Διαμόρφωση στάσεων απέναντι στην οικονομική κρίση (ολιγάρκεια, προσφορά, εξοικονόμηση)

Είναι χαρακτηριστικό ότι τα παιδιά όλων των ηλικιών προτείνουν ή αναπτύσσουν στρατηγικές σε προσωπικό επίπεδο, ανάλογα με την ηλικία τους. Κυριότερη είναι ο περιορισμός των αναγκών και των εξόδων («Πρέπει να ξοδεύουμε λιγότερα, και να μην ζητάμε από τους γονείς μας καινούρια παιχνίδια και ρούχα» Ν.) και κατόπιν η ενίσχυση όσων έχουν ανάγκη («Πρέπει να δίνουμε στους φτωχούς χρήματα για να παίρνουν φαγητό» Ν.). Στην ηλικία των μαθητών λυκείου εμφανίζεται και μια περισσότερο ενεργητική στρατηγική, όχι μόνο περιορισμού των εξόδων αλλά και αύξησης των εσόδων, η οποία συνίσταται στην ανεύρεση εργασίας, έστω εποχικής, και στη μέσω αυτής ενίσχυση του οικογενειακού εισοδήματος («Ήθελα να βγάλω δικά μου λεφτά και το καλοκαίρι, αλλά δεν με άφηνε ο πατέρας μου, είναι περήφανος δεν ήθελε να δουλεύει ο γιος του από τα 16» Λ.).

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Το ζήτημα των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης σε ευαίσθητα μέλη της κοινωνίας, στους μαθητές και στις μαθήτριες που βρίσκονται στην παιδική, προεφηβική και εφηβική ηλικία απασχολεί τους ερευνητές και στην Ελλάδα. Οι έρευνες προσεγγίζουν διαφορετικούς ηλικιακά μαθητικούς πληθυσμούς και χρησιμοποιούν ποικίλα ερευνητικά εργαλεία, κατάλληλα για τον εκάστοτε ερευνούμενο πληθυσμό (Ακρίβου κ.ά., 2016).

Παρόμοια ερευνητικά ερωτήματα απασχολούν τις περισσότερες έρευνες, θέτοντας στο επίκεντρο το πώς αντιλαμβάνονται μαθητές και μαθήτριες την κρίση και πώς αυτή επηρεάζει την καθημερινή τους ζωή. Περισσότερο συχνές ερευνητικές ενότητες είναι οι σχετικές με την αποτύπωση της κρίσης στην κοινωνία και στην οικογένεια.

Παρατηρείται μεγάλη σύμπτωση ευρημάτων των ερευνών, των απαντήσεων μαθητών διαφορετικών ηλικιών και σχολικών βαθμίδων. Τα αποτελέσματα της κρίσης είναι αντιληπτά από παιδιά όλων των ηλικιών σε διαφορετικό βαθμό (ανάλογα με την ηλικία τους και τη συνεπαγόμενη νοητική και κοινωνική τους ανάπτυξη) και οι συνέπειές της επηρεάζουν σε διαφορετικό βαθμό και με ποικίλους τρόπους την προσωπική και οικογενειακή ζωή τους (Ακρίβου, 2016).

Τα παιδιά προσχολικής και σχολικής ηλικίας δεν ζουν σε γυάλα προστασίας: αντιλαμβάνονται την οικονομική κρίση από τις επιπτώσεις της στον κοινωνικό τους περίγυρο και κυρίως, στην οικογένειά τους (Ντολιοπούλου, 2013· Hossain & McGregor, 2011). Στις οικογένειες με ανέργους η κρίση είναι περισσότερο αντιληπτή από τα παιδιά όλων των ηλικιών. Τα παιδιά όλων των ηλικιών εμφανίζονται ευαίσθητοποιημένα για τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η κοινωνία και διατυπώνουν απόψεις για το πώς θα μπορούσαν να βοηθηθούν άνθρωποι που έχουν κτυπηθεί έντονα από την κρίση.

Για την οικονομική κρίση και τις συνέπειές της παιδιά και έφηβοι πληροφορούνται από τα ΜΜΕ και από τις συζητήσεις που διεξάγονται στο οικογενειακό πλαίσιο κυρίως μεταξύ των γονιών τους (Bolger et al., 1995).

Μέσα στην οικογένεια η κρίση, κυρίως με την μορφή της ανεργίας και των οικονομικών δυσχερειών έχει συνέπειες στον περιορισμό καταναλωτικών συνηθειών, διατροφικών επιλογών (Dornan, 2010), αλλά και κοινωνικών και εκπαιδευτικών εξωσχολικών δραστηριοτήτων των παι-

διών, στοιχείο που προφανώς επιδρά αρνητικά και στη σχολική πρόοδο των μαθητών (Sigurdson, Berger, & Heymann, 2011· Lundberg & Wuermli, 2012· Συνήγορος του Παιδιού, 2012).

Τα παιδιά αντιλαμβάνονται τις πολιτικές-κοινωνικές συνέπειες (Harper, 2009) και φαίνεται ότι η κρίση ενεργοποιεί την πολιτική σκέψη τους, η οποία, αν και σε διαφορετικό στάδιο ανάπτυξης σε διαφορετικές ηλικίες, φαίνεται επιφανειακή στις μικρότερες ηλικίες, χωρίς επιχειρήματα, αλλά επηρεασμένη από συζητήσεις στην οικογένεια και από την πληροφόρηση των ΜΜΕ. Αντίθετα, στην εφηβική ηλικία αποκτά ωριμότερα χαρακτηριστικά και αναζητεί τις ποικίλες αιτίες εμφάνισης της οικονομικής κρίσης.

Οι ψυχικές και συναισθηματικές επιπτώσεις της κρίσης στα παιδιά και στις οικογένειές τους είναι έντονες και προβληματίζουν για τις μελλοντικές τους επιδράσεις. Τα αισθήματα της θλίψης και του φόβου για επιδείνωση της κατάστασης, ειδικά στο οικογενειακό πλαίσιο, είναι ιδιαίτερα έντονα (Hossain & McGregor, 2011· Lundberg & Wuermli, 2012· Μόσχος, 2015).

Τα παιδιά όλων των ηλικιών διαμορφώνουν στρατηγικές αντιμετώπισης της κρίσης, περισσότερο «παθητικές» στις μικρές ηλικίες και πιο «ενεργητικές» και υπεύθυνες στην εφηβική ηλικία. Κυρίως πρόκειται για στρατηγικές ατομικής και όχι συλλογικής δράσης, στοιχείο που δείχνει έλλειψη κατανόησης των βασικών αιτιών της κρίσης και των τρόπων αντιμετώπισής τους.

Σε παιδιά εφηβικής ηλικίας διαπιστώνεται η ελαφρά αισιοδοξία για βελτίωση της κατάστασης στο μέλλον, η οποία δε στηρίζεται σε κάποια οικονομική ή πολιτική ανάλυση, αλλά μάλλον στην εγγενή αισιοδοξία της εφηβικής ηλικίας και στην εμπιστοσύνη για τις προσωπικές τους δυνατότητες.

Συμπερασματικά, τα αποτελέσματα των ερευνών με παιδιά επιβεβαιώνουν τα ευρήματα ερευνών με ενήλικους, με καταγραφές συμβάντων/περιπτώσεων, με ανάλυση ποσοτικών δεδομένων που δείχνουν ότι η οικονομική κρίση επηρεάζει πάντοτε αρνητικά πολλούς τομείς της οικογενειακής και παιδικής ζωής (ανεργία, στερήσεις, έλλειψη αγαθών, περιορισμένη περίθαλψη, εκπαιδευτική ανισότητα, συναισθηματικές εντάσεις, απαισιοδοξία, αρνητισμό ή εξτρεμισμό στην πολιτική συμμετοχή κ.ά.) (Duffield & Lovell, 2008· Eurochild, 2011). Στους περιορισμούς της έρευνας εντάσσονται η μη γενίκευση των αποτελεσμάτων και ο μικρός αριθμός των ερευνών που αναλύθηκαν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Αναγνωστόπουλος Δ. & Σουμάκη Ε., (2012). Οι επιπτώσεις της κοινωνικο-οικονομικής κρίσης στην ψυχική υγεία παιδιών κι εφήβων. *Ψυχιατρική*, 23(1), 13-14.
- Ακρίβου, Α., Μπονώτη, Φ. & Δερμιτζάκη, Ε. (2016). Οι αντιλήψεις παιδιών σχολικής ηλικίας για την οικονομική κρίση. *Προσχολική και Σχολική Εκπαίδευση*, 4, 305-322. Διαθέσιμο (22-4-2019) στο <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/education/article/view/9060/10857>
- Bolger, K. E., Patterson, C. J., Thompson, W. W., & Kupersmidt, J. B. (1995). Psychosocial adjustment among children experiencing persistent and intermittent family economic hardship. *Child Development*, 66, 1107-1129. DOI: 10.1111/j.1467-8624.1995.tb00926.x

- Britto, P., Ulkuer, N. & Meyers, C. (2009). *Impact of the economic crisis on early childhood development: An examination of mediating pathways with implications for national policy*. London: ODI/UNICEF Conference, November 9-10.
- Δασκαλάκης, Δ. (2014). Έκθεση. Η κατάσταση των παιδιών στην Ελλάδα, 2014. Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στα παιδιά. Αθήνα: Εθνική επιτροπή Unicef. Διαθέσιμο (12-6-2016) στο <https://www.unicef.gr/uploads/filemanager/PDF/2014/children-in-greece-2014.pdf>
- Dornan, P. (2010). *Understanding the impacts of crisis on children in developing countries: Young lives round 3 preliminary findings*. Oxford: Young Lives.
- Duffield, B. & Lovell, P. (2008). *The economic crisis hits home*. USA: NAEHCY.
- Duryea, S. (2012). Economic Crisis and School-to-Work Transition. In M. Lundberg & A. Wuermli, A. (Eds.), *Children and Youth in Crisis: Protecting and Promoting Human Development in Times of Economic Shocks* (σσ. 195-206). Washington, DC: World Bank. DOI: 10.1596/978-0-8213-9547-9.
- ΕΛΛ.ΣΤΑΤ. (2015). *Η Ελληνική Οικονομία*. Διαθέσιμο (19-5-2015) στο <http://www.statistics.gr/the-greek-economy>
- Εμμανουηλίδου, Μ.-Π. (2015). *Οι ψυχοκοινωνικές διαστάσεις της οικονομικής κρίσης: Βιώματα οικογενειών της πόλης της Αλεξανδρούπολης*. Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης. Τμήμα Κοινωνικής Διοίκησης και Πολιτικής Επιστήμης. Μεταπτυχιακή εργασία.
- Eurochild (2011). *How the economic and financial crisis is affecting children & young people in Europe*. Report based on evidence collected through Eurochild membership. Retrieved (11-9-2013) from www.eurochild.org
- Harper, C., & Jones, N. (2011). Impacts of economic crises on child well-being. *Development Policy Review*, 29, 511-526. DOI: 10.1111/j.1467-7679.2011.00544.x
- Hossain, N., & McGregor, J. A. (2011). A 'lost generation'? Impacts of complex compound crises on children and young people. *Development Policy Review*, 29, 565-584. DOI: 10.1111/j.1467-7679.2011.00547.x
- Kakana, D., Garagouni-Areou, F., Theodosiou, S., Manoli, P., Mavidou, A., Roussi-Vergou, C., Chatzopoulou, K., Androussou, A., Avgitidou, S., & Tsafos, V. (2016). Το Πρόγραμμα TOCSIN: διαστάσεις και επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. *Διάλογοι! Θεωρία και πράξη στις Επιστήμες Αγωγής και Εκπαίδευσης*, 2, 78-102. doi:<http://dx.doi.org/10.12681/dial.10535>
- Καφτεράνη, Β. (2017). *Αποτυπώνοντας την κρίση. Μια ερμηνευτική προσέγγιση έργων ζωγραφικής και λεκτικών εκφράσεων μαθητών της Στ' Δημοτικού για την οικονομική κρίση στην Ελλάδα*. Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας. Παιδαγωγικό Τμήμα νηπιαγωγών. Μεταπτυχιακή εργασία.
- Lundberg, M. & Wuermli, A. (Eds.) (2012). *Children and Youth in Crisis: Protecting and Promoting Human Development in Times of Economic Shocks*. Washington, DC: World Bank. DOI: 10.1596/978-0-8213-9547-9.
- Μαγαλιού, Στ. & Χανιωτάκης, Ν. (2014). Αντιλήψεις των μαθητών του δημοτικού σχολείου για την οικονομική κρίση. Στο Μ. Τζεκάκη & Μ. Κανατσούλη (Επιμ.), Πρακτικά του

- Πανελληνίου Συνεδρίου με Διεθνή Συμμετοχή: *Ανα-στοχασμοί για την Παιδική Ηλικία* (σσ. 1454-1458). Θεσσαλονίκη: ΤΕΠΑΕ, ΑΠΘ. Διαθέσιμο (7-3-2017) στο <http://www.nured.auth.gr/congress2014/>
- Μόσχος, Γ. (2015). *Υπερασπίζοντας τα δικαιώματα των παιδιών στην περίοδο εφαρμογής των μέτρων λιτότητας*. Διαθέσιμο (2-4-2017) στο http://www.gsrt.gr/inequalities/en/speakers/pdf/Moschos_presentation.pdf
- Neuendorf, K. (2002). *The content analysis guidebook*. London: Sage.
- Ντολιοπούλου, Ε. (2013). Αντιλήψεις νηπίων για την οικονομική κρίση: Μία μελέτη περίπτωσης στην Ελλάδα. *Προσχολική και Σχολική Εκπαίδευση*, 1, 108-129. Ανακτήθηκε από : <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/education/article/view/1809/1795>
- Παπαστεφάνου Π. & Οικονομίδης, Β. (2018). Η επίδραση της οικονομικής κρίσης σε μαθητές Λυκείου. Οικονομική κρίση και οι επιπτώσεις της στην Ελλάδα. Στο: Σ.-Μ. Νικολάου, Θ. Ελευθεράκης, Ε. Κελεράντε, Π. Γιαβρίμης, Γ. Κουστουράκης (Επίμ.), *Νέες προκλήσεις στην εκπαίδευση και τη δημοκρατία. Κοινωνιολογικές και παιδαγωγικές προσεγγίσεις της δημοκρατικής εκπαίδευσης* (σσ. 231-260). Αθήνα: Gutenberg.
- Sigurdson, P., Berger, S., & Heymann, J. (2011). The effects of economic crises on families caring for children: Understanding and long-term consequences. *Development Policy Review*, 29, 547-564. DOI: 10.1111/j.1467-7679.2011.00546.x
- Συνήγορος του Παιδιού (2012). *Αποτελέσματα έρευνας των εφήβων συμβούλων του Συνηγόρου του Παιδιού για τις συνέπειες της κοινωνικής και οικονομικής κρίσης στη ζωή των μαθητών*. Διαθέσιμο (15-1-2015) στο <http://www.o-18.gr/downloads/Symperasmata%20ereynas%20ogia%20tin%20krisi.pdf>
- Θεοδοσίου, Ι. Κ. (2015). *Γιατί η πολιτική λιτότητας δεν σώζει την οικονομία*. Διαθέσιμο (12-1-2017) στο <http://www.kathimerini.gr/806704/opinion/epikairothta/politikh/giati-h-politikh-litothtas-den-swzei-thn-oikonomia>

Οικονομική κρίση (Μνημόνια) και Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση. Οι Απόψεις των Εκπαιδευτικών των Δημοτικών Σχολείων Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης της Θράκης

Δημήτρης Στεφανίδης

Διδάκτορας Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης, ΔΠΘ
distefan81@yahoo.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις στον ελλαδικό χώρο φαίνεται να επηρεάζουν αρνητικά την ποιότητα των παρεχόμενων εκπαιδευτικών υπηρεσιών. Η έλλειψη οικονομικών κονδυλίων και κρατικών επιχορηγήσεων ασκούν επίδραση στο έργο του εκπαιδευτικού προσωπικού και συνακόλουθα στη γενικότερη λειτουργία των σχολείων ειδικής αγωγής. Η παρούσα έρευνα εστιάζεται στη μελέτη των απόψεων των εκπαιδευτικών των οχτώ (8) δημοτικών σχολείων Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης της Θράκης, μέσω ατομικών ημιδομημένων συνεντεύξεων αναφορικά με τη σύνδεση που υπάρχει ανάμεσα στην οικονομική κρίση και την ποιότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσης. Μέσα από το λόγο των συμμετεχόντων/ουσών εκπαιδευτικών, αναδεικνύονται οι ανεπάρκειες και οι ελλείψεις των σχολικών μονάδων, οι οποίες φαίνεται να αποδυναμώνουν την γενικότερη εύρυθμη λειτουργία τους. Διαπιστώνεται ότι η οικονομική δυσπραγία και οι ελλείψεις σε εκπαιδευτικό, ειδικό εκπαιδευτικό και βοηθητικό προσωπικό, αποτελούν βασικούς παράγοντες που αναχαιτίζουν την ομαλή σχολική λειτουργία, επιδεινώνοντας τις συνθήκες εργασίας και θέτουν ολοένα και περισσότερα θεσμικά εμπόδια στη σχολική και κοινωνική ενσωμάτωση των παιδιών με αναπηρία.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Ειδική αγωγή, εκπαιδευτικοί σε Σχολικές Μονάδες Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης, οικονομική κρίση.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση στην Ελλάδα, συνιστά τα τελευταία χρόνια τόσο ένα σημαντικό τομέα της σύγχρονης παιδαγωγικής όσο και έναν τομέα που εξελίσσεται δυναμικά και στοχεύει στην ολόπλευρη ανάπτυξη των μαθητών/τριών με αναπηρία και ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες. Στο πλαίσιο αυτό, παρατηρείται μια προσπάθεια εναρμόνισης της εγχώριας νομοθεσίας με τις διεθνείς και ευρωπαϊκές πολιτικές, ώστε η προοπτική της αποτελεσματικής σχολικής και κοινωνικής ένταξης των παιδιών με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες να εφαρμοστεί και στην πράξη. Αναλυτικότερα, στο Ν. 3699/08, ο οποίος ίσχυε κατά τη διεξαγωγή της παρούσας έρευνας, η σχολική ένταξη των μαθητών/τριών με αναπηρία και ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες αποτελεί προστάδιο και προϋπόθεση για την ομαλή ένταξή τους στην κοινωνία. Οι συγκεκριμένες προσπάθειες ενι-

σχύθηκαν ιδιαίτερα με την αναφορά της Επιτροπής Warnock (1978) και τη Διακήρυξη της Σαλαμάνκα της UNESCO (1994), στόχος των οποίων ήταν η νομοθετική κατοχύρωση της εκπαίδευσης των μαθητών και των μαθητριών με αναπηρία και η αποτελεσματική αντιμετώπιση του διαχωρισμού και του αποκλεισμού τους (σχολικού και κοινωνικού).

Τη σχολική χρονιά (2012-2013) που πραγματοποιήθηκε η συλλογή των ερευνητικών μας δεδομένων, οι επικρατούσες κοινωνικό-οικονομικές εξελίξεις στη χώρα μας ήταν έντονες, καθώς είχε ήδη ψηφιστεί από την πλειοψηφία της ελληνικής βουλής το δεύτερο μνημόνιο. Το γεγονός αυτό συνέβαλε σημαντικά τόσο στον περιορισμό των κοινωνικών δαπανών όσο και στη συρρίκνωση του κοινωνικού κράτους, αναδεικνύοντας τη σύνδεση που υπάρχει με το εκπαιδευτικό σύστημα, καθώς η οικονομική κρίση ασκεί επίδραση στην ποιότητα των παρεχόμενων εκπαιδευτικών υπηρεσιών, κυρίως λόγω της έλλειψης χρημάτων και κρατικών επιχορηγήσεων.

Ο Ν. 3848/10, επηρεασμένος από την οικονομική κρίση (Μνημόνια) και την ευρύτερη περιστολή των κοινωνικών δαπανών, επιχειρεί να αναδιαρθρώσει όλες τις δομές του εκπαιδευτικού συστήματος για να επιφέρει σημαντική μείωση των δημοσίων δαπανών για την παιδεία. Το γεγονός αυτό, θέτει ολοένα και περισσότερα θεσμικά εμπόδια στη σχολική ενσωμάτωση των παιδιών με αναπηρία. Κατ' αυτόν τον τρόπο, φαίνεται να αναχαιτίζονται οι στόχοι του Ν. 3699/08 για την Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση, αναφορικά με την ισότιμη εκπαιδευτική και κοινωνική εξέλιξη των μαθητών/τριών με αναπηρία και ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες.

Οι παραπάνω συνθήκες αποτυπώνονται στα ερευνητικά δεδομένα της έκθεσης που πραγματοποίησε η ActionAid στην Ελλάδα το 2012. Συγκεκριμένα, διαπιστώνεται ότι οι επικρατούσες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες επηρεάζουν εξίσου και τον τομέα της ειδικής εκπαίδευσης. Από τα ερευνητικά αποτελέσματα διαφαίνεται ότι οι εκπαιδευτικοί ειδικής αγωγής και εκπαίδευσης, στην πλειοψηφία τους (60%) χαρακτηρίζουν τις συγκεκριμένες υπηρεσίες ως «λιγότερο ικανοποιητικές», σε σύγκριση με το παρελθόν. Σύμφωνα με τον Ευσταθίου (2017), παρά το γεγονός ότι ο Νόμος 3699/08 ορίζει την Περιφερειακή και Τοπική Αυτοδιοίκηση ως υπεύθυνες για τη συντήρηση των σχολικών μονάδων, ωστόσο τα προβλήματα της σχολικής στέγης στις Σχολικές Μονάδες Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης είναι οξύτατα και δυσεπίλυτα. Η υπάρχουσα οικονομική κατάσταση προσανατολίζει το εκπαιδευτικό προσωπικό και τους γονείς να συνεργαστούν και να συμβάλλουν σε μια εύρυθμη λειτουργία των δημοτικών σχολείων ειδικής αγωγής, με λιγότερους διαθέσιμους πόρους από ό,τι άλλοτε.

Λαμβάνοντας υπόψη τα αποτελέσματα των προαναφερθέντων ερευνών, καθώς και την υπάρχουσα κοινωνικο-οικονομική κατάσταση στην Ελλάδα (Μνημόνια), διαπιστώσαμε ότι η σχολιοποίηση των μαθητών/τριών με αναπηρία και ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες αποτελεί ένα κοινωνικό φαινόμενο, το οποίο προκύπτει μέσα από πολύπλοκες εκπαιδευτικές διαδικασίες. Με βάση την παραπάνω προβληματική, κρίθηκε αναγκαία μια επικαιροποιημένη και συστηματική διερεύνηση των συνθηκών λειτουργίας των δημοτικών σχολείων Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης στην περιοχή της Θράκης, μέσα στα οποία πραγματώνεται η σχολική μάθηση των παιδιών με αναπηρία. Για τον λόγο αυτόν, εστίασαμε στη μελέτη και ανάλυση του λόγου των εκπαιδευτικών των οχτώ (8) συνολικά δημοτικών σχολείων Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης στην περιοχή της Θράκης, οι οποίοι/ες μέσα από το έργο και το ρόλο τους, βιώνουν και ερμηνεύουν τη συγκεκριμένη σχολική πραγματικότητα, όπου πραγματοποιείται η μάθηση και εκτυλίσσονται οι κοινωνικές αλληλεπι-

δράσεις ανάμεσα στα σχολικά δρώντα υποκείμενα (Κυρίδης, 1999).

Σκοπός της έρευνάς μας, είναι η διερεύνηση των συνθηκών λειτουργίας των δημοτικών σχολείων Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης στην περιοχή της Θράκης, μέσα από τις απόψεις των εκπαιδευτικών του συνόλου των εν λόγω σχολικών μονάδων. Επιλέξαμε τη συγκεκριμένη σχολική βαθμίδα ως πεδίο έρευνας, διότι θεωρούμε ότι το δημοτικό σχολείο αποτελεί το σημαντικότερο τμήμα του εκπαιδευτικού συστήματος, καθώς έχει αποδειχθεί ότι τα πρώτα στάδια της σχολικής μάθησης αποτελούν μια σημαντική φάση για το παιδί.

ΜΕΘΟΔΟΣ

Συμμετέχοντες/χουσεσ

Στην παρούσα έρευνα, απευθυνθήκαμε στους/στις δεκαεφτά (17) εκπαιδευτικούς των οχτώ (8) ειδικών δημοτικών σχολείων της Θράκης, κατά τη διάρκεια της σχολικής χρονιάς 2012-2013. Από την επεξεργασία των ερευνητικών μας δεδομένων προκύπτει ότι η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών του δείγματός μας είναι γυναίκες (14/17) (82,3%), ενώ μόνο το 17,7% (3/17) ήταν άντρες. Όσον αφορά στις ηλικιακές ομάδες που ανήκουν οι εκπαιδευτικοί του δείγματός μας, προκύπτει ότι η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών (11/17) (64,6%) είναι ηλικίας 24-33 ετών, ενώ τρεις εκπαιδευτικοί (3/17) (17,7%) ανήκουν στην ηλικιακή ομάδα 34-43 ετών. Επιπλέον, τρεις εκπαιδευτικοί (3/17) (17,7%) του δείγματός μας, ανήκουν στην ηλικιακή ομάδα 44-53 ετών. Επίσης, σύμφωνα με τα δεδομένα της έρευνας, η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών (9/17) (52,9%) έχουν προϋπηρεσία 6-10 έτη, πέντε εκπαιδευτικοί (5/17) (29,4%) δηλώνουν προϋπηρεσία κάτω από 5 έτη, ένας/μία εκπαιδευτικός (1/17) (5,9%) εμφανίζει 11-15 έτη προϋπηρεσίας, ένας/μία εκπαιδευτικός (1/17) (5,9%) καταγράφεται με προϋπηρεσία 16-20 έτη και ένας/μία εκπαιδευτικός (1/17) (5,9%) του δείγματός μας, δηλώνει ότι διαθέτει τη μεγαλύτερη σε χρονική διάρκεια προϋπηρεσία, η οποία ανέρχεται σε περισσότερα από 20 έτη.

Από τα ερευνητικά δεδομένα προκύπτει ότι η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών (14/17) (82,3%) που διδάσκουν στα δημοτικά σχολεία Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης της Θράκης είναι απόφοιτοι/ες είτε του Παιδαγωγικού Τμήματος Ειδικής Αγωγής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας (Βόλος), είτε του Τμήματος Εκπαιδευτικής και Κοινωνικής Πολιτικής του Πανεπιστημίου Μακεδονίας με κατεύθυνση στην εκπαίδευση ατόμων με ειδικές ανάγκες. Δύο εκπαιδευτικοί (2/17) (11,8%) είναι απόφοιτοι/ες Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης και ένας/μία εκπαιδευτικός (1/17) (5,9%) είναι πτυχιούχος Τμήματος Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού (ΤΕΦΑΑ). Αμφότεροι/ες, δηλώνουν ότι έχουν παρακολουθήσει επιμορφωτικά προγράμματα, όπως ορίζει η ισχύουσα νομοθεσία. Το σύνολο των εκπαιδευτικών του δείγματός μας δεν έχουν πραγματοποιήσει μεταπτυχιακές σπουδές.

Σε ό,τι αφορά στην εργασιακή σχέση με τον φορέα διαπιστώνεται ότι η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών (14/17) (82,3%) του δείγματός μας, είναι αναπληρωτές/τριες, με αποτέλεσμα να αλλάζουν σχολικό πλαίσιο σχεδόν σε ετήσια βάση. Επίσης, δύο εκπαιδευτικοί (2/17) (11,8%) είναι μόνιμοι/ες ή με οργανικοί τοποθέτηση, ενώ ένας/μία εκπαιδευτικός (1/17) (5,9%) του δείγματός μας είναι μόνιμος/η ή με απόσπαση στο δημοτικό σχολείο Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης που διδάσκει. Σημειωτέον ότι η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών (14/17) (82,3%) του δείγματός μας, δηλώνουν ότι

είχαν επαγγελματική εμπειρία με μαθητές και μαθήτριες με αναπηρία, πριν την τοποθέτησή τους σε δημοτικό σχολείο Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης.

Μέσα από τις συνεντεύξεις των εκπαιδευτικών του δείγματός μας, καθώς και από τη μελέτη των βιβλίων μητρώων που τηρούν τα οχτώ (8) δημοτικά σχολεία Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης της Θράκης για τους μαθητές και τις μαθήτριές τους, αναδεικνύεται το προφίλ του πληθυσμού που φοιτούν στις εν λόγω σχολικές μονάδες. Πρόκειται για εκατόν έξι (106) μαθητές/τριες, στην πλειοψηφία τους αγόρια (71/106) (66,9%), που ανήκουν σε διαφορετικές ηλικιακές ομάδες (από 8 έως 15 ετών) και αντιμετωπίζουν διαφορετικές ή/και πολλαπλές μορφές αναπηρίας (π.χ. νοητική αναπηρία, διάχυτες αναπτυξιακές διαταραχές). Ορισμένοι/ες μαθητές/τριες (44/106) (41,6%) ανήκουν στη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης και χρησιμοποιούν διαφορετική μητρική γλώσσα από την ελληνική που διδάσκεται στα δημοτικά σχολεία Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης.

Μέσα συλλογής δεδομένων

Για τη συλλογή και ανάλυση των ερευνητικών μας δεδομένων ακολουθήσαμε την ποιοτική μέθοδο και ειδικότερα την τεχνική της ατομικής ημιδομημένης συνέντευξης, για να οργανωθεί με αυτόν τον τρόπο μια αποτελεσματική προφορική επικοινωνία με το σύνολο των εκπαιδευτικών (Altrichter, Posch & Somekh, 2001. Ιωσηφίδης, 2008. Mason, 2011). Ο αυθόρμητος λόγος των συνεντευξιαζόμενων, μας έδωσε τη δυνατότητα να κατανοήσουμε τις κοινωνικές τους αναπαραστάσεις και να ερμηνεύσουμε σε βάθος τα λεγόμενά τους (Λυδάκη, 2001. Παπαναστασίου & Παπαναστασίου, 2016). Τα μεθοδολογικά εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν στην παρούσα έρευνα τηρούσαν τους γενικότερους κανόνες δεοντολογίας που διέπουν το σύνολο των επιστημονικών ερευνών (Ιωσηφίδης, 2008).

Οι δεκαεφτά (17) ημιδομημένες συνεντεύξεις, στο σύνολό τους, ήταν ατομικές και πραγματοποιήθηκαν στους χώρους των δημοτικών σχολείων Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης στην περιοχή της Θράκης. Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν τις ώρες που οι εκπαιδευτικοί είχαν κενό, ενώ κάποιες άλλες πραγματοποιήθηκαν μετά το πέρας του σχολικού ωραρίου, με την εκ των προτέρων συναίνεσή τους, έτσι ώστε να παρέχεται άνεση στα υποκείμενα της έρευνας (Λυδάκη, 2001).

Ανάλυση των δεδομένων

Στη φάση της ανάλυσης, όπως αναφέρουν και οι Altrichter, Posch & Somekh (2001), προσπαθήσαμε να αποδώσουμε νόημα στα δεδομένα μας, αναζητώντας τον καλύτερο τρόπο αξιοποίησής τους. Για τον λόγο αυτόν, αρχικά προβήκαμε στην απομαγνητοφώνηση των συνεντεύξεων και στη χρονική σειροθέτηση του μεγάλου όγκου των δεδομένων. Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε κωδικοποίηση, επεξεργασία και ερμηνεία των ερευνητικών δεδομένων διατηρώντας την αυθεντικότητα των λεγομένων τους (Mason, 2011). Η κωδικοποίηση και η ταξινόμηση των ερευνητικών δεδομένων αποτελούν το βασικό εργαλείο για την αποτελεσματική ανάλυσή τους (Λυδάκη, 2001). Σύμφωνα με τον Ιωσηφίδη (2008), οι κατηγορίες αναδεικνύονται μέσα από τα δεδομένα και τις κοινές θεματικές τους συνδέσεις. Κατ' αυτόν τον τρόπο, τα δεδομένα που συγκλίνουν ταξινομούνται σε κατηγορίες για την επικείμενη ανάλυση και ερμηνεία τους. Η οργάνωση και η κωδικοποίηση των ερευνητικών δεδομένων αποτελούν τα βασικά εργαλεία για την μετέπειτα εννοιολογική επεξεργασία των γεγονότων (Altrichter, Posch & Somekh, 2001).

Ευρήματα-Συζήτηση

Από τις συνεντεύξεις προκύπτει ότι η οικονομική κρίση (Μνημόνια) έχει επηρεάσει σημαντικά τον τομέα της Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης και έχει επιδεινώσει τις συνθήκες εργασίας των εκπαιδευτικών του δείγματός μας. Η πλειοψηφία των εν λόγω εκπαιδευτικών επισημαίνουν, με βάση τις εμπειρίες τους, τις δυσλειτουργικότητες που απορρέουν κυρίως από τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης και οι οποίες αναχαιτίζουν την εύρυθμη λειτουργία των δημοτικών σχολείων Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης της Θράκης. Μέσα από τα λεγόμενά τους, διαφαίνεται το μέγεθος των ελλείψεων σε ό,τι αφορά στο ειδικό εκπαιδευτικό προσωπικό (π.χ. λογοθεραπευτές/τριες, σχολικοί/ές ψυχολόγοι, εργοθεραπευτές/τριες, κ.α.) και βοηθητικό προσωπικό (π.χ. νοσηλεύτές/τριες, κ.α.) των εν λόγω σχολικών μονάδων. Οι παραπάνω ελλείψεις (π.χ. νοσηλεύτές/τριες), σύμφωνα με τους/τις εκπαιδευτικούς, θέτουν σε άμεσο κίνδυνο τη σωματική υγεία και ασφάλεια των παιδιών με αναπηρία (π.χ. σε περίπτωση επιληπτικής κρίσης), ενώ παράλληλα δυσκολεύουν το έργο του εκπαιδευτικού προσωπικού κατά τη διάρκεια της εκπαιδευτικής διαδικασίας (απουσία του κατάλληλου υποστηρικτικού πλαισίου). Παρά το γεγονός ότι το ισχύον νομοθετικό πλαίσιο (Ν. 3699/08) για την Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση στη χώρα μας, υποχρεώνει τις Σχολικές Μονάδες Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης να εφαρμόζουν προγράμματα συστηματικής παρέμβασης (π.χ. εργοθεραπεία, λογοθεραπεία, φυσιοθεραπεία) με σκοπό την ισότιμη μεταχείριση των μαθητών/τριών με αναπηρία, διαπιστώνεται ότι η έλλειψη συντονισμού μεταξύ των εμπλεκόμενων φορέων και το κόστος αυτών των υπηρεσιών συντείνουν είτε στη μη παροχή τους, είτε στην περιστασιακή χορήγησή τους, είτε στην παροχή τους με μεγάλη χρονική καθυστέρηση. Κατ' αυτόν τον τρόπο, επηρεάζεται δυσμενώς τόσο η σχολική λειτουργία όσο και η κάλυψη των θεραπευτικών και μαθησιακών αναγκών των παιδιών με αναπηρία.

«...Η αλήθεια είναι πως έχουμε αρκετά προβλήματα όσον αφορά στις ειδικότητες του σχολείου. Επειδή για εμάς προέχει η ασφάλεια των παιδιών, έχουμε άμεση ανάγκη από έναν σχολικό νοσηλεύτη, καθώς έχουμε αρκετά παιδιά που παθαίνουν επιληπτικές κρίσεις. Επίσης, χρειαζόμαστε έναν εργοθεραπευτή, έναν φυσιοθεραπευτή και έναν λογοθεραπευτή.»

«...Το συγκεκριμένο σχολείο Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης δεν είναι πλήρως επανδρωμένο με τις απαραίτητες ειδικότητες. Δεν υπάρχει ψυχολόγος και κοινωνικός λειτουργός, οπότε δεν μπορώ για παράδειγμα να ζητήσω τη βοήθειά τους σε περιπτώσεις που δεν μπορώ να διαχειριστώ μια κατάσταση.»

Σύμφωνα με τους Χαϊντούτη, Ρούσσο & Σταυρόπουλο (2014), οι εκπαιδευτικοί των σχολείων Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης δεν πρέπει να χαρακτηρίζονται από έλλειψη σταθερότητας στη θητεία τους, καθώς με τον τρόπο αυτόν ταυτίζονται από τους γονείς και τα παιδιά με την έναρξη και τη λήξη του εκάστοτε σχολικού έτους. Προτείνουν να λειτουργούν τα ειδικά σχολεία με μόνιμο προσωπικό που θα μπορεί να θέσει και μακροπρόθεσμους στόχους τόσο με τα παιδιά όσο και με τους γονείς. Κατ' αυτόν τον τρόπο, δίνεται η δυνατότητα στους γονείς να εμπιστευθούν περισσότερο τους/τις εκπαιδευτικούς και δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για μια αμφίδρομη γόνιμη σχέση μεταξύ τους.

Ορισμένοι/ες εκπαιδευτικοί του δείγματός μας, επισημαίνουν ότι ο μεγάλος αριθμός μαθητών/τριών που φοιτούν στις σχολικές τάξεις, σε συνδυασμό με το είδος/βαθμό της αναπηρίας (π.χ. αυ-

τισμός) και την έλλειψη ειδικοτήτων, ενισχύουν τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας. Η τελευταία νομοθετική ρύθμιση αναφορικά με την οργανικότητα των Σχολικών Μονάδων Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης και την αναλογία μαθητών-τριών/εκπαιδευτικών εντός των σχολικών τάξεων ψηφίστηκε πριν τριάντα επτά χρόνια (1982) με το Προεδρικό Διάταγμα 603/1982. Ωστόσο, από τα ερευνητικά δεδομένα της παρούσας έρευνας προκύπτει ότι δεν τηρούνται οι συγκεκριμένες αναλογίες, καθώς στις τάξεις των δημοτικών σχολείων Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης στην περιοχή της Θράκης φοιτούν περισσότεροι/ες από τρεις μαθητές/τριες με σοβαρές μορφές αναπηρίας (π.χ. αυτισμό). Το γεγονός αυτό φαίνεται να δυσκολεύει τους/τις εκπαιδευτικούς να ανταπεξέλθουν επαρκώς στα καθήκοντά τους και να διαχειριστούν αποτελεσματικά τις μαθησιακές και κοινωνικές (συμπεριφορά) ανάγκες των παιδιών με αναπηρία. Διαπιστώνεται ότι η αδυναμία του κράτους, εν μέσω οικονομικής κρίσης, να στελεχώσει τις εν λόγω σχολικές μονάδες με τις απαραίτητες ειδικότητες αναχαιτίζει την εκπαιδευτική διαδικασία και συνακόλουθα επηρεάζει αρνητικά την ποιότητα των παρεχόμενων μαθησιακών και θεραπευτικών υπηρεσιών προς τους μαθητές και τις μαθήτριες με αναπηρία. Στο πλαίσιο αυτό, η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών του δείγματός μας, φαίνεται ότι απαιτούν την ανανέωση και ενίσχυση των ήδη υπάρχουσών ειδικοτήτων.

«...Εγώ, φέτος που έχω τα αυτιστικά παιδιά, έχω δυσκολευτεί πάρα πολύ και δεν προλαβαίνω. Είναι πέντε παιδιά που μπορεί κάποιος να πει ότι είναι λίγα, αλλά δεν μπορώ να τα έχω στην τάξη και το καθένα να κάνει κάτι. Δηλαδή ακόμα και μέσα στο μάθημα χρειάζεται να έχω και άλλο άτομο. Είναι δύσκολα όταν δεν υπάρχει το απαραίτητο διαθέσιμο εκπαιδευτικό προσωπικό.»

Οι συνεχείς αλλαγές εκπαιδευτικού προσωπικού στα δημοτικά σχολεία Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης αναχαιτίζουν τη διαμόρφωση συνεργασίας ανάμεσα σε γονείς και εκπαιδευτικούς και ανάμεσα σε εκπαιδευτικούς και μαθητές/τριες. Μέσα από τα λεγόμενα της πλειονότητας των εκπαιδευτικών του δείγματός μας, αναδεικνύονται οι συνεχείς αλλαγές που συμβαίνουν, σε ετήσια βάση, στο εκπαιδευτικό προσωπικό (όσον αφορά στους/στις αναπληρωτές/τριες και στους/στις ωρομίσθιους/ιες εκπαιδευτικούς) των δημοτικών σχολείων Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης της Θράκης. Οι εν λόγω εκπαιδευτικοί, οι οποίοι/ες είναι στο σύνολό τους αναπληρωτές/τριες, αναφέρονται στις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν στην αρχή κάθε σχολικής χρονιάς μέχρι να γνωρίσουν και να προσαρμοστούν με τα καινούρια παιδιά και τους γονείς της τάξης τους και συνακόλουθα να χτίσουν μια ποιοτική σχέση μαζί τους. Διαπιστώνεται ότι οι συνεχείς αλλαγές, σε επίπεδο εκπαιδευτικού προσωπικού, δυσκολεύουν το έργο των εκπαιδευτικών και δεν ευνοούν την οικοδόμηση σχέσεων ανάμεσα στους/στις εκπαιδευτικούς και τους γονείς των μαθητών/τριών τους.

«...Στην αρχή κάθε σχολικής χρονιάς είναι πάντα δύσκολα. Όταν αλλάξεις σχολείο ή τάξη χρειάζεσαι πάντα λίγο χρόνο μέχρι να προσαρμοστείς. Με δυσκολεύει πάρα πολύ να αλλάζω συνέχεια σχολεία γιατί δεν μπορείς να κανονίσεις τίποτα. Δεν έχεις κανένα σχέδιο για το μέλλον. Όλο αυτό μας δυσκολεύει. Δένομαι με τα παιδιά και τους γονείς και μετά μου είναι πάρα πολύ δύσκολο να φύγω.»

«...Ξέρετε, φταίει και λίγο το σύστημα, γιατί αν ο δάσκαλος αλλάζει κάθε χρόνο χρειάζεται

σίγουρα ένα με δύο μήνες για να βρει τις ισορροπίες της τάξης και να αναπτύξει τη συνεργασία που πρέπει μεταξύ των παιδιών. Δηλαδή, στην ουσία από Χριστούγεννα και μετά αρχίζουν να δουλεύονται οι σχέσεις με τα παιδιά και τους γονείς.»

Μέσα από τα λεγόμενα ορισμένων εκπαιδευτικών του δείγματός μας, αναδεικνύονται εξίσου οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν τόσο τα παιδιά με αναπηρία όσο και οι γονείς από τις συνεχείς αλλαγές στη σύνθεση του εκπαιδευτικού προσωπικού. Αναλυτικότερα, προκύπτει ότι τα παιδιά με αναπηρία αναστατώνονται καθώς προσπαθούν να προσαρμοστούν με τους/τις καινούριους/ιες εκπαιδευτικούς στην αρχή κάθε σχολικής χρονιάς, με αποτέλεσμα να χάνεται πολύτιμος εκπαιδευτικός χρόνος μέχρι να οικοδομήσουν μια ποιοτική σχέση. Κατ' αυτόν τον τρόπο, φαίνεται να αποδυναμώνεται η μαθησιακή και κοινωνική πρόοδος των συγκεκριμένων παιδιών. Ορισμένοι/ες από τους/τις εν λόγω εκπαιδευτικούς επισημαίνουν την αναστάτωση και το άγχος που επιφέρουν οι αλλαγές του εκπαιδευτικού προσωπικού στους γονείς, με αποτέλεσμα να αναχαιτίζεται η προοπτική ανάπτυξης ποιοτικών διαπροσωπικών σχέσεων με τους/τις εκπαιδευτικούς των παιδιών τους.

«...Όλο αυτό που γίνεται με τις αλλαγές στο εκπαιδευτικό προσωπικό δυσκολεύει τους γονείς και τα παιδιά. Πέρσι την τελευταία μέρα που έφευγα κλαίγανε και οι μαμάδες και τα παιδάκια. Είναι πολύ δύσκολο και ειδικά για τα παιδιά γιατί αναγκάζονται κάθε χρόνο να αλλάζουν δασκάλους. Ακόμα και οι γονείς βαριούνται να λένε συνέχεια τα ίδια πράγματα από την αρχή, οπότε κουράζονται και σταματάνε να ασχολούνται.»

«...Είναι γεγονός ότι οι αλλαγές δεν αρέσουν στους γονείς, αλλά τι να κάνουμε. Παθαίνουν φοβία όλοι οι γονείς όταν ακούν ότι είμαι από άλλο μέρος και ότι είμαι αναπληρώτρια και σου λένε ότι «αυτή του χρόνου θα φύγει». Δεν είναι ευχάριστο, όμως τους καταλαβαίνω γιατί είναι πολύ αγχωτικό.»

Η αδυναμία του κράτους να στελεχώσει τα δημοτικά σχολεία Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης της Θράκης με το απαραίτητο εκπαιδευτικό προσωπικό αναγκάζει τους γονείς να επενδύσουν σε ιδιώτες θεραπευτές/τριες (π.χ. εργοθεραπευτές/τριες, λογοθεραπευτές/τριες, κ.α.) εκτός σχολείου, επωμιζόμενοι το υψηλό κόστος των παρεχόμενων υπηρεσιών, προκειμένου να παράσχουν την αναγκαία θεραπευτική αγωγή στα παιδιά τους. Για το ζήτημα που προκύπτει από την εμπλοκή των ιδιωτών θεραπευτών/τριών στην εκπαίδευση των παιδιών με αναπηρία, τοποθετήθηκαν ορισμένοι/ες εκπαιδευτικοί του δείγματός μας. Οι εν λόγω εκπαιδευτικοί αναφέρουν ότι οι ιδιώτες θεραπευτές/τριες «εκμεταλλεύονται» τόσο τις ελλιπείς παροχές των δημοτικών σχολείων Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης στα θεραπευτικά προγράμματα όσο και την ανάγκη των γονέων για άμεση πρόοδο των παιδιών τους. Επισημαίνουν ότι οι ιδιώτες θεραπευτές/τριες, στην προσπάθειά τους να μην έρθουν σε σύγκρουση με τους γονείς/πελάτες, αποφεύγουν να πουν την αλήθεια αναφορικά με τις πραγματικές μαθησιακές δυνατότητες των παιδιών και συνακόλουθα δίνουν «ψεύτικες» ελπίδες.

Διαπιστώνεται ότι η συγκεκριμένη στάση των ιδιωτών θεραπευτών/τριών προκαλεί συγκρούσεις μεταξύ των εμπλεκόμενων φορέων (εκπαιδευτικοί, γονείς, ιδιώτες θεραπευτές/τριες), καθώς οι εκπαιδευτικοί, με βάση τα λεγόμενά τους, προτιμούν να είναι ειλικρινείς απέναντι στους γονείς

αναφορικά με τη μαθησιακή κατάσταση των παιδιών τους και τον τρόπο που συμπεριφέρονται/αντιδρούν μέσα στη σχολική τάξη. Σύμφωνα με τα λεγόμενά τους, σε ορισμένες περιπτώσεις οι ιδιώτες θεραπευτές/τριες, μέσω των γονέων, παρεμβαίνουν εξίσου στον ρόλο των εκπαιδευτικών και δυσκολεύουν την ομαλή διεξαγωγή της διδασκαλίας. Οι συγκεκριμένες συνθήκες φαίνεται να κλονίζουν την εμπιστοσύνη με τους γονείς και αποδυναμώνουν την προοπτική μιας ουσιαστικής κοινωνικής αλληλεπίδρασης.

«...Ίσως κάποιοι ιδιώτες να χαϊδεύουν τα αυτιά των γονέων, καθώς τους λένε αυτά που θέλουν να ακούσουν. Εμένα όμως δεν με νοιάζουνε αυτά τα πράγματα. Εγώ αυτά τα λέω μαγαζάκια γιατί δίνουν ψεύτικες ελπίδες. Δεν θα μπω σε αυτό το παιχνίδι.»

«...Έχω ένα παράδειγμα στο παρελθόν που έχω δυσκολευτεί. Το παιδί είχε πάρα πολλούς εξωτερικούς ειδικούς που το παρακολουθούσαν, οι οποίοι, μέσω της μητέρας, έμπαιναν διαρκώς στο έργο μου και μου επιδείκνυαν συνεχώς τι να κάνω. Οδηγίες όλη την ώρα. Ήταν πολύ δύσκολο αυτό για μένα γιατί δεν γινόταν να κάνω μάθημα και να ακολουθώ ταυτόχρονα τις δικές τους οδηγίες. Ήταν δύο διαφορετικά πράγματα σε ό,τι αφορά στη διδασκαλία.»

Οι προαναφερθείσες διαμορφούμενες συνθήκες, φαίνεται να επηρεάζουν αρνητικά τις προσπάθειες όλων των εμπλεκόμενων φορέων (εκπαιδευτικό προσωπικό, γονείς, μαθητές/τριες) να προσαρμοστούν στην αρχή κάθε σχολικής χρονιάς, με αποτέλεσμα να αναχαιτίζεται η ανάπτυξη ποιοτικών διαπροσωπικών σχέσεων και συνακόλουθα να αποδυναμώνεται η μαθησιακή και κοινωνική πρόοδος των παιδιών με αναπηρία. Για τον λόγο αυτόν, οι εκπαιδευτικοί του δείγματός μας, προτείνουν τη σταθερότητα στα πρόσωπα των εκπαιδευτικών, ώστε να δημιουργηθεί ένα πλαίσιο ασφάλειας, το οποίο είναι απαραίτητο στη διαδικασία οικοδόμησης μιας σχέσης εμπιστοσύνης μεταξύ των εκπαιδευτικών, των γονέων και των μαθητών/τριών με αναπηρία.

«...Είναι πάρα πολύ σημαντικό για όλους να μην αλλάζει το εκπαιδευτικό προσωπικό στα σχολεία Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης. Προσωπικά θεωρώ ότι για τους γονείς και τα παιδιά θα ήταν προτιμότερο το προσωπικό να είναι μόνιμο. Κυρίως γι' αυτά τα παιδιά, διότι ο αυτισμός χρειάζεται μια σταθερότητα και μια ασφάλεια. Για παράδειγμα, ένα παιδάκι που έχω στην τάξη μου, πέρσι δεν με δεχόταν και ήταν φυσικό γιατί είχε μάθει σε μια άλλη δασκάλα. Δεν δεχόταν εντολές μου, ούτε μπορούσα να του ζητήσω κάτι, ούτε να συναναστραφούμε και να καθίσουμε όλοι μαζί. Δύο χρόνια μετά όμως άλλαξαν όλα αυτά. Τώρα, πλέον, το συγκεκριμένο παιδί ακούει μόνο εμένα. Νομίζω ότι λέει «είσαι από πέρσι εδώ, οπότε είσαι σταθερή».»

Σύμφωνα με την Dale (2008), η αποτελεσματική οικοδόμηση της σχέσης με τους γονείς των παιδιών με αναπηρία, βασίζεται στη μακρόχρονη διάρκειά της. Επισημαίνει ότι η οικειότητα, η εμπιστοσύνη, ο σεβασμός και η κατανόηση καλλιεργούνται καλύτερα μέσα σε συνθήκες όπου υπάρχει επαρκής χρόνος και τακτικές συναντήσεις. Διαπιστώνεται ότι η σταθερότητα στα πρόσωπα των εκπαιδευτικών/διευθυντών-ντριών συμβάλλει στην καλύτερη ανάγνωση των αναγκών των παιδιών με αναπηρία και συνακόλουθα στην ποιοτικότερη καθοδήγηση και συμβουλευτική προς τους γονείς (Φτιάκα, 2008).

Κατά τη διάρκεια διεξαγωγής της παρούσας έρευνας, αναδείχθηκε μέσα από το λόγο των εκ-

παιδευτικών του δείγματός μας, η επίδραση της οικονομικής κρίσης (Μνημόνια) στην κάλυψη των έκτακτων και τακτικών δαπανών των δημοτικών σχολείων Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης της Θράκης στα οποία είναι τοποθετημένοι/ες. Οι εν λόγω εκπαιδευτικοί τονίζουν ότι η μείωση των επιχορηγήσεων έχει άμεσο αντίκτυπο τόσο στην επιδιόρθωση των ήδη υπαρχόντων κτηριακών εγκαταστάσεων όσο και την ανέγερση καινούριων με τις αναγκαίες υποδομές, όπου θα μπορούν να στεγάζονται τα παιδιά με αναπηρία. Επισημαίνουν τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν στον εσωτερικό χώρο των σχολικών μονάδων (π.χ. οι ηλεκτρικές συσκευές είναι εκτεθειμένες, έλλειψη σχολικού εξοπλισμού), καθώς και στο προαύλιο περιβάλλον (π.χ. έλλειψη παιδικής χαράς). Από τα λεγόμενά τους, διαπιστώνεται η αδιαφορία των υπευθύνων για την επίλυση των συγκεκριμένων προβλημάτων, θέτοντας σε κίνδυνο τόσο την ασφάλεια και την υγεία των μαθητών/τριών με αναπηρία όσο και γενικότερα την ποιότητα των παρεχόμενων εκπαιδευτικών και θεραπευτικών υπηρεσιών από την πλευρά του σχολείου. Οι εν λόγω διαμορφούμενες συνθήκες έρχονται σε αντίθεση με τα όσα προβλέπει ο Ν. 3699/08 για τη διασφάλιση της προσβασιμότητας των μαθητών/τριών με αναπηρία στις σχολικές κτηριακές υποδομές όλων των εκπαιδευτικών βαθμίδων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, φαίνεται να αναχαιτίζεται η μαθησιακή και κοινωνική πρόοδος των παιδιών με αναπηρία, ενώ διαπιστώνεται ότι υπάρχουν σοβαρές επιπτώσεις στην ασφάλεια και την προσβασιμότητά τους στο σχολικό περιβάλλον.

«...Νομίζω ότι η κυρίαρχη δυσκολία για το ειδικό σχολείο που διδάσκω είναι η κτηριακή υποδομή. Για μένα είναι πολύ σημαντικό γιατί η κτηριακή υποδομή συνδέεται με τον κεντρικό στόχο του ειδικού σχολείου που είναι να βρεις σε ένα παιδί με ειδικές ανάγκες ποιο είναι εκείνο το στοιχείο που μπορεί να αναπτύξει. Για να το κάνεις αυτό θες και κτηριακή υποδομή και εποπτικό υλικό και χώρους, ώστε να το αναζητήσεις και να το καλλιεργήσεις. Αυτό είναι πολύ σημαντικό. Δυστυχώς, όπως βλέπετε και εσείς, οι δικές μας κτηριακές εγκαταστάσεις δεν ευνοούν όλα αυτά που είπαμε. Λειτουργούμε σε χώρο εντελώς ακατάλληλο, ο οποίος δεν προσφέρει την απαραίτητη ασφάλεια. Μπορώ να πω ότι είναι ένα από τα πιο αρνητικά στοιχεία της λειτουργίας του σχολείου μας.»

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ανάλυση των ερευνητικών μας δεδομένων, τα οποία προέκυψαν μέσω μιας ποιοτικής προσέγγισης, επιτρέπουν να κατανοήσουμε τη λειτουργία των οχτώ (8) δημοτικών σχολείων Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης της Θράκης. Λαβαίνοντας καταρχήν υπόψη μας ότι η Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση αποτελεί έναν σημαντικό τομέα της σύγχρονης παιδαγωγικής, διαπιστώνουμε ότι γενικότερα στην Ελλάδα, η εκπαιδευτική πολιτική για τα άτομα με αναπηρία και ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες, εξαρτάται από το ρυθμό εξέλιξης των κρατικών και ιδιωτικών μέτρων κοινωνικής πρόνοιας.

Στο πλαίσιο λειτουργίας των σχολείων, οι εκπαιδευτικοί καλούνται να ανταποκριθούν στις νέες εκπαιδευτικές απαιτήσεις, ώστε να ανταπεξέλθουν επιτυχώς στα διδακτικά και παιδαγωγικά τους καθήκοντα. Ωστόσο, οι διαμορφούμενες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες (Μνημόνια) που επικρατούν στην Ελλάδα, φαίνεται ότι επηρεάζουν, εκτός των άλλων και το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας. Μέσα από το λόγο των εκπαιδευτικών του δείγματός μας, προκύπτει ότι η έλλειψη οικονομικών κονδυλίων και κρατικών επιχορηγήσεων ασκούν επίδραση στο έργο τους και συνακό-

λουθα στην γενικότερη λειτουργία των Σχολικών Μονάδων Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης στην περιοχή της Θράκης. Διαπιστώνεται ότι μέσα από την ανάλυση δύο βασικών πυλώνων (εκπαιδευτικό προσωπικό, κτηριακές εγκαταστάσεις), οι εν λόγω εκπαιδευτικοί αντιλαμβάνονται το μέγεθος των δυσλειτουργιών των σχολικών μονάδων, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης και του μειωμένου ενδιαφέροντος από την πλευρά της πολιτείας για την ειδική αγωγή.

Αναλυτικότερα, τα υποκείμενα της έρευνάς μας, τονίζουν ότι η έλλειψη χρημάτων και πιστώσεων, καθώς και οι περικοπές επηρεάζουν την επαρκή στελέχωση των ειδικών δημοτικών σχολείων σε εκπαιδευτικό και βοηθητικό προσωπικό. Οι ελλείψεις στις ειδικότητες αναχαιτίζουν την κάλυψη των μαθησιακών και θεραπευτικών αναγκών των μαθητών/τριών με αναπηρία, με αποτέλεσμα οι γονείς των παιδιών να αναγκάζονται να στραφούν σε ιδιώτες θεραπευτές/τριες, επωμιζόμενοι το υψηλό κόστος των παρεχόμενων υπηρεσιών, προκειμένου να παρέχουν την αναγκαία θεραπευτική αγωγή στα παιδιά τους. Στο πλαίσιο αυτό, οι εκπαιδευτικοί προτείνουν την έγκαιρη και επαρκή στελέχωση των ειδικών δημοτικών σχολείων με το απαραίτητο προσωπικό, το οποίο θα διέπεται από σταθερότητα (μόνιμη τοποθέτηση), ώστε όλοι οι εμπλεκόμενοι φορείς (εκπαιδευτικοί, γονείς, μαθητές/τριες) να απολαμβάνουν ένα αίσθημα ασφάλειας και εμπιστοσύνης.

Οι εκπαιδευτικοί του δείγματός μας, τοποθετήθηκαν εξίσου αναφορικά με τις κτηριακές εγκαταστάσεις των ειδικών δημοτικών σχολείων της Θράκης. Σύμφωνα με τα λεγόμενά τους, διαπιστώνεται ότι η λειτουργία των εν λόγω σχολικών μονάδων επηρεάζεται αρνητικά τόσο από την οικονομική κρίση (Μνημόνια) όσο και την έλλειψη συντονισμού μεταξύ των εμπλεκόμενων φορέων (π.χ. Τοπική Αυτοδιοίκηση, Διεύθυνση Α/θμιας Εκπαίδευσης, κ.α.). Τονίζουν ότι η ελλιπής χρηματοδότηση που προκύπτει από την οικονομική κρίση δεν επαρκεί για να βελτιώσει την ποιότητα των κτηριακών εγκαταστάσεων, γεγονός που έχει ως συνεπακόλουθο πλήθος αρνητικών συνεπειών τόσο στην παιδαγωγική σχέση εκπαιδευτικού-μαθητή/τριας όσο και στην ψυχοσωματική υγεία και ασφάλεια του μαθητικού πληθυσμού.

Οι παραπάνω διαμορφούμενες συνθήκες φαίνεται να μην συμβαδίζουν με τις γενικότερες διατάξεις του Νόμου 3699/08, με αποτέλεσμα να αποδυναμώνεται η ικανότητα των δημοτικών σχολείων Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης της Θράκης να ανταποκριθούν στις πολλαπλές και διαφορετικές ανάγκες του μαθητικού πληθυσμού. Κατ' αυτόν τον τρόπο, αναχαιτίζεται η μαθησιακή πρόοδος των παιδιών με αναπηρία και συνακόλουθα η προοπτική της αποτελεσματικής και ισότιμης ενταξιακής τους διαδικασίας τόσο σε επίπεδο σχολικής πραγματικότητας όσο και συνακόλουθα στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον (αυτονομία, ανεξαρτησία) (Τριδής, 2007).

Τα δεδομένα της παρούσας έρευνας φανερώνουν ότι οι επικρατούσες σχολικές και κοινωνικές συνθήκες στη Θράκη δεν είναι ακόμα οι κατάλληλες για να εφαρμόσουν την ισότιμη σχολική και κοινωνική ένταξη των μαθητών/τριών με αναπηρία. Επισημαίνεται από τους/τις εκπαιδευτικούς του δείγματός μας, ότι κρίνεται επιτακτικός ο εκσυγχρονισμός των σχολικών μονάδων με την αναγκαία υλικοτεχνική υποδομή, την αύξηση των οικονομικών κονδυλίων στα σχολεία, την επαρκή στελέχωση των σχολείων με σκοπό την κάλυψη των μαθησιακών και θεραπευτικών αναγκών των μαθητών/τριών, καθώς και την ενίσχυση της προσβασιμότητας και της ασφάλειας των μαθητών/τριών στους χώρους του σχολείου. Η εξασφάλιση των παραπάνω προϋποθέσεων δύναται να δημιουργήσει περισσότερο ευνοϊκές συνθήκες για τη σχολική και συνακόλουθα την κοινωνική ένταξη των παιδιών με αναπηρία και ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- ActionAid. «Έρευνα της ActionAidHellas για την Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση των Μαθητών/τριών με Αναπηρία στη χώρα μας.» Ανακτήθηκε 17 Ιανουαρίου 2015, από <https://www.actionaid.gr/media/452700/ekthesi-ereunas-actionaid-teliko.pdf>
- Altrichter, H., Posch P. & Somekh B. (2001). *Οι εκπαιδευτικοί ερευνούν το έργο τους. Μια εισαγωγή στις μεθόδους της έρευνας δράσης*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Χαϊντούτη, Β., Ρούσσοσ Π. & Σταυρόπουλος Β. (2014). «Αντιλήψεις Εκπαιδευτικών Α/θμιας Ειδικής και Γενικής Αγωγής Σχετικά με την Επικοινωνία τους με τους Γονείς: το Αίσθημα Αυτοαποτελεσματικότητας, η Ταύτιση με τον Οργανισμό και η Ηγετική Συμπεριφορά του Διευθυντή του Σχολείου ως Προβλεπτικοί Παράγοντες.» *Θέματα Ειδικής Αγωγής*, 65, 88-99.
- Dale, N. (2008). *Τρόποι Συνεργασίας με Οικογένειες Παιδιών με Ειδικές Ανάγκες*. Αθήνα: Έλλην.
- Education in England. "The Warnock Report: Report of the Committee of Enquiry into the Education of Handicapped Children and Young People." Ανακτήθηκε 4 Φεβρουαρίου 2011 από <http://www.educationengland.org.uk/documents/warnock/warnock1978.pdf>
- Ευσταθίου, Μ. (2017) "Ποιοτικά και Ποσοτικά Χαρακτηριστικά των Δομών Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης στην Περιφέρεια Ηπείρου." *Θέματα Ειδικής Αγωγής*, 75, 08-21.
- Φτιάκα, Ε. (2008). *Περάστε για έναν καφέ. Σχέσεις οικογένειας και σχολείου στην κόψη της διαφορετικότητας*. Αθήνα: Ταξιδευτής.
- Ιωσηφίδης, Θ. (2008). *Ποιοτικές Μέθοδοι Έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική.
- Κυρίδης, Α. (1999). *Η Πειθαρχία στο Σχολείο. Θεωρία και Έρευνα*. Αθήνα: Gutenberg.
- Λυδάκη, Ά. (2001). *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Mason, J. (2011). *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Παπαναστασίου, Έ. & Παπαναστασίου Κ. (2016). *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας*. Λευκωσία: Καΐλας Τυπογραφεία & Λιθογραφεία Λτδ, Γ΄ Έκδοση.
- Τριδήμα, Μ. (2007). *Έρευνα σε Υπηρεσίες και Φορείς Διαμόρφωσης και Εφαρμογής Κοινωνικής Πολιτικής στην Περιφέρεια Θεσσαλίας, για την ένταξη των ατόμων με αναπηρία*. Αθήνα: Ινστιτούτο Κοινωνικής Προστασίας & Αλληλεγγύης.
- Unesco (1994). *The Salamanca Statement and Framework For Action On Special Needs Education. Adopted by the World Conference on Special Needs Education: Access and Quality*. Spain: Unesco and Ministry of Education and Science Spain.
- Υπουργείο Εθνικής Παιδείας & Θρησκευμάτων (2008). *Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση ατόμων με αναπηρία ή με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες* (Ν. 3699/2008, ΦΕΚ 199 Α΄/2-10-2008). Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
- Υπουργείο Εθνικής Παιδείας & Θρησκευμάτων (2010). *Αναβάθμιση του ρόλου του εκπαιδευτικού - καθιέρωση κανόνων αξιολόγησης και αξιοκρατίας στην εκπαίδευση και λοιπές διατάξεις* (Ν. 3848/2010, ΦΕΚ 71 Α΄/19-05-2010). Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
- Υπουργείο Εθνικής Παιδείας & Θρησκευμάτων (1982). *Οργάνωση και λειτουργία των μονάδων ειδικής*

αγωγή στο Π.Δ. με αριθμ. 603/1982. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.

Νέοι Εκπαιδευτικοί Διαφορετικών Ταχυτήτων. Η «Γενιά της Κρίσης»

Παρασκευή Πουλογιαννοπούλου

Διδάσκουσα Π.Τ.Δ.Ε.- Ε.Κ.Π.Α.

parplgn@gmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η εισήγησή μας αφορά στην πορεία και εξέλιξη των νέων εκπαιδευτικών στην Ελλάδα κατά την κρίσιμη δεκαετία 2009-2019. Οι εκπαιδευτικοί στην Ελλάδα την τελευταία δεκαετία (ή αλλιώς η «γενιά της κρίσης») αποτελούν μία ιδιαιτερότητα στην ιστορία του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος. Η νέα γενιά απόφοιτων καθηγητικών σχολών κινείται σε διαφορετικές ταχύτητες: εφοδιάζεται με μεταπτυχιακούς και Διδακτορικούς τίτλους σπουδών και επιπλέον διεκδικεί πιστοποιητικά σε προγράμματα δια βίου κατάρτισης για περαιτέρω εξειδίκευση ώστε να εξασφαλίσει μία θέση στη σύγχρονη ανταγωνιστική αγορά εργασίας.

Σε διεθνές επίπεδο, οι ευρωπαϊκές μεταρρυθμίσεις περιορίζουν την αυτονομία των κρατικών εκπαιδευτικών συστημάτων, καθώς αποβλέπουν στη χρησιμοποίηση των γνώσεων και των δεξιοτήτων στο επαγγελματικό πεδίο. Το θεσμικό περιβάλλον του σχολείου αποτελεί μία διαδικασία ασταμάτητου μετασχηματισμού που αφορά κατά κύριο λόγο τους εκπαιδευτικούς, καθώς οι οποιοσδήποτε αλλαγές επηρεάζουν άμεσα την πανεπιστημιακή και επαγγελματική τους κατάρτιση.

Η εισήγησή μας βασίζεται σε μελέτη, ερμηνεία και ανάλυση ερευνητικών δεδομένων (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, δίκτυο *Eurydice*, ΟΟΣΑ, κλπ.) και βιβλιογραφίας που αφορούν στην πορεία και εξέλιξη των νέων εκπαιδευτικών στην Ελλάδα και σε σύγκριση με τον ευρωπαϊκό χώρο τη δεκαετία 2009-2019.

Από τη συνολική παρουσίαση του θέματος, στοχεύουμε σε ένα συμπερασματικό πλαίσιο στο οποίο θα μπορούμε να δώσουμε μία συνολική εικόνα του πολύπλοκου προφίλ του σύγχρονου εκπαιδευτικού, όπως αυτό διαμορφώνεται κατά τη δεκαετία της κρίσης. Ταυτόχρονα, θα είμαστε σε θέση να δικαιολογήσουμε την αδιάκοπη και σταθερή τάση των νέων να προχωρούν προς το επάγγελμα του εκπαιδευτικού παρά τις διεθνείς θεσμικές απαιτήσεις και παρά τις σύγχρονες κοινωνικο-οικονομικές δυσκολίες.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: εκπαιδευτικοί, κρίση, δια βίου κατάρτιση, πιστοποιήσεις, δεξιότητες

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η συνολική εικόνα των υποψήφιων εκπαιδευτικών στην Ελλάδα την τελευταία δεκαετία καταγράφεται σε έναν αριθμό περίπου 120.000 πτυχιούχων ελληνικών πανεπιστημίων που από το 2008 μέχρι σήμερα, ελλείπει ενός θεσμικού συστήματος διορισμού, έχουν φτάσει σε σημείο να διακρίνονται από μία ποικιλομορφία ως προς τα ποιοτικά τους χαρακτηριστικά (προϋπηρεσία, προσόντα, κοινωνική κατάσταση, κλπ.).

Παράλληλα, τα τελευταία αυτά δέκα χρόνια οι διεθνείς οργανισμοί δείχνουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην εκπαίδευση των εκπαιδευτικών των κρατικών εκπαιδευτικών συστημάτων (Καρράς, 2011· Καρράς & Wolhuter, 2012· Πρόκου, 2011· Πασιάς, 2015). Αυτό αποδεικνύεται από μία σειρά μελέτες και προγράμματα που δίνουν έμφαση στην εικόνα του εκπαιδευτικού επαγγέλματος (Eurydice, 2004), στην εκπαίδευση και αξιολόγηση του εκπαιδευτικού (Eurydice, 2008), στην αποτελεσματικότητα των εκπαιδευτικών (OECD, 2005) και στην ανάπτυξη κατάλληλου μαθησιακού περιβάλλοντος (OECD, 2009).

Ο επαγγελματικός ρόλος των εκπαιδευτικών θεωρείται αποφασιστικής σημασίας στη διαδικασία οικοδόμησης της «Ευρώπης της γνώσης». Και γι' αυτό ένα από τα κεντρικά ζητήματα που απασχολούν τη διεθνή έρευνα είναι η συνεχή κατάρτιση του εκπαιδευτικού και η βελτίωση της ποιότητας του εκπαιδευτικού έργου στον βαθμό που απαιτείται σύμφωνα με τις υποδείξεις της κοινωνίας της γνώσης. Ο νέος εκπαιδευτικός λόγος κινείται σε πλαίσια από τη μία πλευρά γνωσιοκεντρικά (knowledge-based) και από την άλλη ικανοκεντρικά (competence-based) με σκοπό τη μεγιστοποίηση της απόδοσης και της αποτελεσματικότητας των εκπαιδευτικών δρώντων και των εκπαιδευτικών υπηρεσιών (Πασιάς, 2015, σσ. 273), που μεταφράζεται με μετρήσιμους όρους επιτελεσματικότητας (performativity).

Παρά τις δυσκολίες και τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι εκπαιδευτικοί στη σύγχρονη εποχή της κρίσης και παρά το γεγονός της μαζικής συνταξιοδότησης εκπαιδευτικών¹, οι απαιτήσεις στο πεδίο της εκπαίδευσης αυξάνονται συνεχώς. Απαιτείται η διαμόρφωση ενός άρτια διαμορφωμένου εκπαιδευτικού προσωπικού υψηλής ποιότητας σε μία παγκόσμια αγορά εργασίας. Ως εκ τούτου, οι ταχείες αλλαγές σε παγκόσμιο επίπεδο καθιστούν τον ρόλο του εκπαιδευτικού μεταβαλλόμενο και αναγκάζουν τον ίδιο τον εκπαιδευτικό να παρακολουθεί συνεχώς τις νέες εξελίξεις, να κάνει κριτική αναθεώρηση, να προσαρμόζεται άμεσα στις νέες απαιτήσεις, να ενισχύει το επαγγελματικό του προφίλ.

Οπότε, σύμφωνα με αυτήν τη λογική, μετά το πτυχίο ακολουθούν το μεταπτυχιακό ή τα μεταπτυχιακά, τα σεμινάρια, οι μετεκπαιδύσεις, η τεχνολογική εξειδίκευση, οι ξένες γλώσσες, το διδακτορικό, και άλλες πιστοποιήσεις και γνώσεις, τις οποίες καλείται να αποκτήσει ο υποψήφιος εκπαιδευτικός τη μία μετά την άλλη χωρίς να προλαβαίνει ή χωρίς να έχει χρόνο να απολαμβάνει ούτε την ικανοποίηση της ενασχόλησής του με αυτές ούτε τη χαρά της απόκτησής τους. Διότι όπως έλεγε και ο Sennett (2008) στην «κουλτούρα του νέου καπιταλισμού», μετά από κάθε κατάκτηση το άτομο θα πρέπει να πιεστεί να αποκτήσει και άλλα που προκύπτουν ως αναγκαία.

Οι «κοινές Ευρωπαϊκές αρχές για τα προσόντα του Εκπαιδευτικού» στην Ελλάδα δεν αποτελούσαν κεντρικό ζήτημα στις μεταρρυθμίσεις παρά μόνο πρόσφατα στην τελευταία δεκαετία εισήχθησαν στην πολιτική αντζέντα, εξαιτίας της πίεσης από την ευρωπαϊκή επιτροπή για την ανάπτυξη του Εθνικού Πλαισίου προσόντων. Τα εγκεκριμένα προτεινόμενα προσόντα αντιστοιχούν σε μία σειρά από πιστοποιημένες δεξιότητες, που παραπέμπουν τους υποψήφιους εκπαιδευτικούς στη διαδικασία απόκτησής τους. Πρόκειται, ωστόσο, για ένα σχέδιο πλαισίου, το οποίο δυσχεραίνεται εξαιτίας της διαφοροποίησης των εθνικών συστημάτων και τις διαφορετικές εκπαιδευτικές

1 Από την εκπαιδευτική κοινότητα επισημαίνεται πως κατά τη διάρκεια της κρίσης αποχώρησαν περίπου 13.500 εκπαιδευτικοί από την Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση και από τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση αποχώρησαν 15.000 καθηγητές. (Σαλούρου, Ρ.,(2016), «Στις 40.000 οι αιτήσεις συνταξιοδότησης μόνο στο πρώτο τετράμηνο», *Η Καθημερινή*, 29.05.2016).

πολιτικές τους. Σε αυτή την αντίφαση βρίσκεται και η Ελλάδα.

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΠΟΛΛΩΝ ΤΑΧΥΤΗΤΩΝ

Η συνολική δαπάνη για την εκπαίδευση στην ΕΕ-27 παραμένει σταθερή γύρω στο 5,1% του ΑΕΠ με αποκλίσεις μεταξύ των χωρών. Ωστόσο, σε όλες τις χώρες το κόστος για το προσωπικό απορροφά το μεγαλύτερο ποσοστό της συνολικής δαπάνης για την εκπαίδευση. Ένα μέσο όρο 71% της ετήσιας δαπάνης στην ΕΕ-27 απορροφάται από το εκπαιδευτικό προσωπικό (ΕΕ, 2009).

Ως λύση για την ελάφρυνση του συνολικού κόστους για την εκπαίδευση καθιερώνεται το σύστημα αναπληρωτών. Από την πρόσφατη έκθεση του ΟΟΣΑ 2018 (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2018), για τους Έλληνες εκπαιδευτικούς, οι αναπληρωτές εκπαιδευτικοί επωμίζονται ένα μεγάλο μέρος της σχολικής εκπαίδευσης. Στην πρόσφατη επισκόπηση της εκπαίδευσης στην Ελλάδα ο ΟΟΣΑ (ΕΕ, 2018) πρότεινε για τους αναπληρωτές εκπαιδευτικούς τις εξής μεταρρυθμιστικές επιλογές: (i) τη δημιουργία ειδικού καθεστώτος απασχόλησης, που προσφέρει σταθερή αλλά όχι μόνιμη απασχόληση, ή (ii) την επέκταση της εισαγωγικής περιόδου ένταξης και την προσθήκη περιόδου απασχόλησης με συμβόλαιο ορισμένου χρόνου πριν από τη λήψη της ιδιότητας του δημόσιου υπαλλήλου.

Οι μη μόνιμοι, οι αναπληρωτές εκπαιδευτικοί, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν το 14 % του συλλογικού αριθμού των εκπαιδευτικών (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2018), εξακολουθούν να είναι υπερβολικά πολλοί στα ελληνικά σχολεία. Πιο συγκεκριμένα, είναι καταγεγραμμένοι λίγο πιο πάνω από τους 22.000 αναπληρωτές στον συνολικό αριθμό 158.081 εκπαιδευτικών² με κάθε μορφή απασχόλησης στο Υπουργείο Παιδείας. Οι συμβάσεις τους, οι οποίες περιορίζονται στη διάρκεια του σχολικού έτους και δεν ανανεώνονται για το ίδιο σχολείο, υπονομεύουν τη συνέχεια και τη βιωσιμότητα της δουλειάς που γίνεται στο σχολείο και εμποδίζουν την επαγγελματική εξέλιξη και την προσωπική ζωή των αναπληρωτών εκπαιδευτικών.

Οι εκπαιδευτικοί στο σύνολό τους δεν διακρίνονται από ομοιογένεια ούτε αποτελούν μία συμπαγή κοινωνική ομάδα (Μαυρογιώργος, 2011). Χαρακτηρίζονται από πολλές κατηγορίες που δρουν σε παράλληλες ταχύτητες. Στη συνέχεια παρουσιάζουμε τις δύο μεγάλες γενικές κατηγορίες εκπαιδευτικών στην Ελλάδα, τους *μόνιμους* και τους εκπαιδευτικούς (Πουλογιαννοπούλου, 2019, σσ. 114-119).

ΟΙ ΜΟΝΙΜΟΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ

Ένα πρώτο χαρακτηριστικό των μόνιμα διορισμένων εκπαιδευτικών ως συνέπεια της μακροχρόνιας έλλειψης διορισμών είναι η ηλικιακή επιβάρυνση. Σύμφωνα με την Έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την Εκπαίδευση στην Ελλάδα (2018) το 49% των εκπαιδευτικών στην Α/θμια είναι άνω των 50 ετών, ενώ λιγότεροι από 1% είναι κάτω των 30 ετών. Και παρά το γεγονός ότι από την εκπαίδευση αποχώρησαν γενικά το 2010 πάνω από 33.800 εκπαιδευτικοί. Οπότε, το σύστημα ακολουθεί μορφές ελαστικής εργασίας για να αναπληρώσει τα κενά.

Οι ήδη διορισμένοι Έλληνες εκπαιδευτικοί, από την υπογραφή της πρώτης δανειακής σύμβα-

² Βλέπε αριθμητικά στοιχεία για εκπαιδευτικό προσωπικό: https://www.alfavita.gr/ekpaideysi/218184_arithmitika-stoiheia-gia-ekpaideytiko-prosopiko

σης/μνημονίου το 2010, κατά τα τελευταία 10 μνημονιακά χρόνια, βιώνουν σημαντικές δυσκολίες, όπως μειώσεις μισθών, οικονομικών παροχών, αδειών και άλλων προνομίων, ενώ παράλληλα είναι επιφορτισμένοι με πολλά διοικητικά καθήκοντα, και ως εκ τούτου προκειμένου να καλύψουν τις κενές θέσεις σε σχολεία είναι υποχρεωμένοι να συμπληρώνουν ωράρια σε παραπάνω από ένα σχολικό ίδρυμα.

Όπως αποδεικνύεται από πρόσφατες έρευνες (Κοντογεωργίου κ.ά, 2015· Βαλάρη & Γάτου, 2018) οι σημαντικότερες αλλαγές που βιώνουν οι καθηγητές στην Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση είναι κυρίως δύο: οι πολλές *θεσμικές αλλαγές* και η *οικονομική κρίση*. Πολλές θεσμοθετημένες αλλαγές υπαγορεύτηκαν από την οικονομική κρίση, η οποία δεν αφορά, βεβαίως, μόνο στον εκπαιδευτικό χώρο.

Στην Ελλάδα μία πληθώρα θεσμικών αλλαγών επιχειρήθηκε μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα 3-4 χρόνων, ενώ σε ορθολογικά πλαίσια κάθε εκπαιδευτικός για να προσαρμοστεί σε τέτοιου είδους αλλαγές έχει ανάγκη 5 με 10 χρόνια (Κοντογεωργίου κ.ά., 2015, σσ. 6). Οι αλλαγές αυτές φαίνεται να επηρέασαν δυσμενώς τη ζωή στο σχολείο με πολλούς τρόπους. Ειδικότερα:

- *Θεσμικές αλλαγές στη διαχείριση του προσωπικού* που ήταν υποχρεωμένοι οι εκπαιδευτικοί να δεχτούν αφορούσαν στην αύξηση του εβδομαδιαίου ωραρίου διδασκαλίας, η οποία οδήγησε ταυτόχρονα σε αύξηση του αριθμού των καθηγητών που κρίνονταν ως υπεράριθμοι στις οργανικές τους θέσεις («υπεραριθμίες») και υποχρέωσε σε μετακινήσεις σε πολλά σχολεία πιθανά και την ίδια μέρα. Το μοίρασμα ενός καθηγητή σε 2-3 σχολεία προέκυψε και από την αλλαγή του νόμου για τις αναθέσεις μαθημάτων³ [Π.χ. Η διοίκηση της εκπαίδευσης εφαρμόζοντας κάποιες φορές τη νομοθεσία με ακραίο τρόπο μετακινούσε έναν φυσικό π.χ. σε 2 σχολεία, ενώ θα μπορούσε να μείνει σε ένα και να συμπληρώσει με γεωγραφία].
- *Οικονομική κρίση*. Σε ό,τι αφορά στις επιπτώσεις της κρίσης στην εργασία, κυρίως ο νόμος που επέφερε σαρωτικές αλλαγές στη μισθολογική εξέλιξη των εκπαιδευτικών ήταν ο Νόμος 4024/2011. Οι Έλληνες εκπαιδευτικοί υπέστησαν μεγάλες απώλειες στις οικονομικές απολαβές τους και τις μεγαλύτερες με όλους τους υπόλοιπους δημοσίους υπαλλήλους. Ειδικότερα, για τους νεοδιόριστους ο βασικός μισθός υπέστη μείωση μέχρι και 40%. Επιπλέον υπέστησαν κατάργηση του επιδόματος αδείας και του δώρου εορτών.

Γενικά, οι εκπαιδευτικοί σύμφωνα με έρευνες αναφέρουν αρνητικές συνέπειες στις επιδόσεις τους, την ύπαρξη κακής διάθεσης, την έλλειψη ενδιαφέροντος, τη μείωση των κινήτρων και την ανασφάλεια για την υποβαθμισμένη οικονομική τους κατάσταση (Τσουνή & Παπάζης, 2013). Η οικονομική κρίση τους εμποδίζει επιπλέον στην πραγματοποίηση μετεκπαιδύσεων, γεγονός το οποίο έρχεται σε αντίφαση με τις κυβερνητικές και ευρωπαϊκές προτροπές για συνεχή διεκδίκηση και πιστοποίηση της γνώσης από τη μεριά των εκπαιδευτικών (CSEE, 2012· 2013).

Κι ενώ η ελληνική κυβέρνηση ευθυγραμμίζεται με τις υποδείξεις του ΟΟΣΑ και της Ε.Ε. για την επίτευξη της μέγιστης αποδοτικότητας, οι Έλληνες εκπαιδευτικοί από το 2008 υφίστανται συνεχώς μειώσεις ύψους έως και 30% (Έκθεση της Etuce, ΟΛΜΕ, 2012). Και είναι και υποχρεωμένοι να επωμίζονται το κόστος μετακινήσεων από μονάδα σε μονάδα για τη συμπλήρωση ωρών εργασίας.

Επίσης, οι εκπαιδευτικοί Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας επισημαίνουν από την εμπειρία τους, όσον αφορά την οικονομική κρίση, την αναγκαστική μείωση των εξόδων τους σε σημαντικό βαθμό, καθώς και τον περιορισμό των δαπανών για τη διασκέδαση, την υποβάθμιση της ποιότητας των τροφίμων, τον περιορισμό των μετακινήσεων, καθώς και την αλλαγή κατοικίας για εξοικονόμηση χρημάτων (Τσουνή & Παπάζης, 2013, σσ. 1226). Ακόμα, επισημαίνεται η υψηλή συναισθηματική ανασφάλεια που βιώνουν, τα αυξημένα επίπεδα άγχους και η δυσκολία σύναψης κοινωνικών σχέσεων (Τσουνή & Παπάζης, 2013, σσ. 1227).

Οπότε, παρατηρούμε εξαιτίας της οικονομικής στενότητας, και έχει εξάλλου αποδειχθεί και ερευνητικά, (Αντωνίου κ.ά, 2006· Κάμτσιος & Λώλης 2016) ότι σε περιόδους εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων, ανακατατάξεων και γενικότερων αλλαγών λόγω κρίσης αυξάνονται τα ποσοστά άγχους, στρες και δυσφορίας των εκπαιδευτικών. Οι εκπαιδευτικοί ανήκουν στην ομάδα των επαγγελματιών που είναι ιδιαίτερα επιρρεπείς στο «σύνδρομο επαγγελματικής εξουθένωσης». Και δεν είναι δύσκολο να ερμηνεύσει κανείς τη συνέπεια αυτή αν λάβει υπόψη: την πολύχρονη αναμονή του διορισμού, την αλλεπάλληλη τοποθέτηση σε θέσεις «αναπληρωτή», τις μετακινήσεις σε διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου, τις μειώσεις των μισθών, την κατάργηση προνομίων, την αύξηση των εργασιακών καθηκόντων, τις ετερογενείς τάξεις, κλπ. Όλα αυτά δημιουργούν πρόσφορες συνθήκες ανάπτυξης κόπωσης και επαγγελματικής εξουθένωσης.

ΟΙ ΑΔΙΟΡΙΣΤΟΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ

Το σύνολο των αδιόριστων εκπαιδευτικών αποτελείται από 120.000 πτυχιούχους ελληνικών πανεπιστημίων που από το 2008 μέχρι σήμερα παραμένουν εκτός δυνατότητας, λόγω διακοπής του διαγωνισμού του ΑΣΕΠ, να διοριστούν μόνιμα στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. Από το 2009 που «πάγωσε» το σύστημα διορισμού των εκπαιδευτικών, οι προσλήψεις στα σχολεία γίνονται κάθε χρόνο με τους αναπληρωτές, οι οποίοι συλλέγουν μόρια. Κι ενώ εκκρεμούν ακόμα διορισμοί των επιτυχόντων από τις τελευταίες εξετάσεις του ΑΣΕΠ, η νέα γενιά απόφοιτων καθηγητικών σχολών που αναδύθηκε στα τελευταία χρόνια της κρίσης κινδυνεύει να μείνει μετέωρη.

Κι όμως παρά το επισφαλές καθεστώς, το 2018 περισσότεροι από 120 000 υποψήφιοι υπέβαλαν αίτηση για τις περίπου 20 000 διαθέσιμες θέσεις αναπληρωτών για το σχολικό έτος 2018/2019 (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2018).

Μπορούμε να διακρίνουμε τον αριθμό αυτόν των αδιόριστων υποψηφίων στις εξής κατηγορίες:

α) οι αναπληρωτές (Οι έχοντες προϋπηρεσία):

Πρόκειται για τους αναπληρωτές, που μοριοδοτούνται με βάση τους μήνες εργασίας (κάθε μήνας και ένα μόριο) και μετακινούνται κάθε χρόνο σε καινούριο σχολείο. Στην ουσία είναι αυτοί που σηκώνουν στους ώμους τους το μεγάλο βάρος των οργανικών ελλείψεων στα σχολεία για περισσότερο από 10 χρόνια. Αν και η πλειοψηφία των αναπληρωτών/τριών δηλώνουν ότι επιδιώκουν να εργαστούν σε μέρη τα οποία βρίσκονται κοντά στον μόνιμο τόπο κατοικίας τους, καθώς τα έξοδα της μετακόμισης ή της μετακίνησης είναι μεγάλα (Τσουνή & Παπάζης, 2013, σ. 1230).

β) Οι «προσοντούχοι»:

Η σύνθεση της ομάδας αυτής αποτελείται από εκείνους που διαθέτουν έναν ή περισσότερους μεταπτυχιακούς τίτλους, διδακτορικό τίτλο, πτυχία ξένων γλωσσών, πιστοποιητικά γνώσεων πληροφορικής, πιστοποιητικά παρακολούθησης σεμιναρίων, κλπ.

Ωστόσο, αν αργότερα ερευνήσουμε κοινωνιολογικά τη συγκεκριμένη ομάδα υποψηφίων, ενδεχομένως να οδηγηθούμε στην επαλήθευση της υπόθεσης ότι τα προσόντα ευδοκιμούν περισσότερο σε εκείνους που διαθέτουν ιδιαίτερο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό κεφάλαιο, δεδομένου ότι η επένδυση προς αυτήν την κατεύθυνση απαιτεί υπόβαθρο και οικονομικό κόστος παράλληλα.

Να σημειώσουμε, βέβαια, ότι με τα προτεινόμενα νέα συστήματα διορισμών η διεκδίκηση τίτλων τείνει να εξελίσσεται σε επιτακτική ανάγκη-στόχο των υποψηφίων που επιθυμούν να αυξήσουν τα μόριά τους προκειμένου να μονιμοποιηθούν και να αποκτήσουν την πολυπόθητη ασφάλεια και επαγγελματική βεβαιότητα. Παρατηρείται μία εκτενής προβολή και από ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα (δημόσια και ιδιωτικά) νεοϊδρυθέντων μεταπτυχιακών προγραμμάτων (βλέπε μεταπτυχιακά ειδικής αγωγής) που καλούν τους υποψηφίους να τα ακολουθήσουν. Με αυτόν τον τρόπο όμως οι σπουδές χάνουν το αμιγές ακαδημαϊκό τους πνεύμα, εμπορευματοποιούνται και ευτελίζονται. Η επένδυση σε προσόντα κινδυνεύει να αποκτήσει χρησιμοθηρικό χαρακτήρα.

Επιπλέον, έχουμε επίγνωση των πολιτικών σημασιών που ενέχει μία τέτοια νομιμοποίηση των προσόντων για την εισαγωγή στο καθηγητικό επάγγελμα. Οι επιλεκτικοί διορισμοί βάσει υψηλού επιπέδου σπουδών ενδέχεται να καταργήσουν την ισότητα των ευκαιριών και τις αξιокρατικές διαδικασίες, να αυξήσουν τα όρια του ανταγωνισμού και να οδηγήσουν πολλούς υποψήφιους εκπαιδευτικούς σε συνθήκες αβεβαιότητας και ανασφάλειας.

γ) οι νέοι πτυχιούχοι:

Η ομάδα αυτή ενδέχεται να είναι λιγότερο ευνοημένη σε σχέση με τις παραπάνω κατηγορίες από τα καινούρια συστήματα μοριοδότησης που αφορούν σε προϋπηρεσία, ακαδημαϊκά προσόντα και κοινωνικά κριτήρια, και αυτό γιατί είναι στην πλειοψηφία τους νέοι χωρίς προϋπηρεσία και χωρίς να έχουν προλάβει να αποκτήσουν προσόντα.

Κατά συνέπεια, όπως διαφαίνεται από τα νέα συστήματα διορισμού, περισσότερο ευνοημένοι θα είναι εκείνοι που έχουν πολλά χρόνια προϋπηρεσία, όπως επίσης και όσοι έχουν πραγματοποιήσει μεταπτυχιακά, διδακτορικά και σεμινάρια. Οπότε όπως προβλέπεται, καμία ουσιαστική ηλικιακή ανανέωση στο γερασμένο εκπαιδευτικό προσωπικό των σχολείων δεν αναμένεται στο νέο σύστημα, μιας και νέοι μέχρι 30 ετών δεν πληρούν τα κριτήρια που ορίζονται ώστε να διοριστούν στον δημόσιο τομέα.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το παρόν θέμα σχετικά με τα προσόντα συνάδει με την κοινή ευρωπαϊκή αρχή του εθνικού πλαισίου προσόντων που στόχο έχει να προωθήσει τη διευκόλυνση της κινητικότητας της εργασίας, την οικονομική σύγκλιση (μισθών και αμοιβών), αλλά και την κοινωνική συνοχή στο πλαίσιο της Ε.Ε. Η αναζήτηση ενός κοινού πλαισίου προσόντων για τον εκπαιδευτικό σε διεθνή κλίμακα και

ενός ορισμού για τις δεξιότητες, τις γνώσεις, τις στάσεις και τις αξίες έχει τεθεί ως βασική προτεραιότητα από τις πολιτικές του ΟΟΣΑ για την κοινή συμπόρευση των εκπαιδευτικών συστημάτων ως προς την άσκηση του διδασκαλικού επαγγέλματος, με στόχο τη μεγιστοποίηση της μάθησης και της αποτελεσματικότητας των μαθητών (OECD, 2005).

Ωστόσο, σε μελέτες του ΟΟΣΑ (OECD, 2005) αναφέρονται προβλήματα και αδυναμίες στην επαγγελματική κατάρτιση των εκπαιδευτικών καθώς και έλλειψη κινήτρων καθ' όλη τη διάρκεια του επαγγελματικού τους βίου. Τα προβλήματα εστιάζονται περισσότερο στην αδυναμία αφενός των ίδιων των εκπαιδευτικών να αντεπεξέρχονται στις νέες προκλήσεις της εκπαίδευσης, όπως νέες τεχνολογίες, νέες απαιτήσεις ικανοτήτων, διαχείριση ετερογενών τάξεων, και αφ' ετέρου σε αδυναμίες των εκπαιδευτικών δομών των κρατών-μελών που δεν προάγουν τη συνέχεια και τη συνοχή μεταξύ αρχικής επαγγελματικής κατάρτισης και ενδοϋπηρεσιακής επιμόρφωσης και εξέλιξης των εκπαιδευτικών (Πασιάς, 2015, σσ. 262-263). Οι χαμηλές επενδύσεις στην εκπαίδευση και συνεχή κατάρτιση και η έλλειψη δομών υποστήριξης και καθοδήγησης των εκπαιδευτικών αποτελεί πρόβλημα όλων των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Ειδικότερα, η συμμόρφωση της Ελλάδας σε τέτοιου είδους πολιτικές προκαλεί αντιφάσεις ανάμεσα στο οργανωτικό στοιχείο του πλαισίου και στην ισχύουσα κοινωνική πραγματικότητα. Παρατηρείται μία ασυνέχεια της επιμορφωτικής πολιτικής των Ελλήνων εκπαιδευτικών για τη βελτίωση της ποιότητας του εκπαιδευτικού έργου και την αύξηση της αποδοτικότητας που υποδεικνύουν τα ευρωπαϊκά προγράμματα (Μπουζάκης, 2011). Η Ελλάδα στο πεδίο της εκπαίδευσης τουλάχιστον αντιμετωπίζει πολλά δομικά προβλήματα που αν δεν επιλυθούν θα πάρουν μεγάλες διαστάσεις, δεδομένου ότι (σύμφωνα με πρόβλεψη της European Centre for the Development of Vocational Training, Cedefop)⁴ η εξέλιξη των προσόντων την επόμενη δεκαετία, οι ανάγκες της ευρωπαϊκής οικονομίας θα διευρύνονται συνεχώς, οδηγώντας σε μια αύξηση των μεσαίων και υψηλών προσόντων για την άσκηση επαγγελματικών ρόλων. Αυτό σημαίνει ότι οι απαιτήσεις θα αυξάνονται και η μαθησιακή ενεργοποίηση των πολιτών θα είναι αναπόφευκτη, αλλά και επιβεβλημένη από τις συνθήκες της παγκόσμιας αγοράς εργασίας.

Επιπλέον, η ανάγκη για περισσότερα προσόντα θα γίνεται πιεστική σε ακόμη μεγαλύτερες ηλικίες. Κατά συνέπεια, η τάση για απόκτηση προσόντων, για πιστοποίηση, για δημόσια και κοινωνική αναγνώριση θα γίνεται ολοένα πιο αναγκαία και επιτακτική. Δεν γνωρίζουμε αν η Ελλάδα μπορεί να ανταποκριθεί σε όλες τις τρέχουσες εξελίξεις, παρόλο που εμφανίζεται δεκτική στις ευρωπαϊκές προτάσεις και θέλει να συμμετέχει σε αυτές, και για αυτόν τον λόγο δεν μπορούμε να είμαστε και σίγουροι αν η απόκτηση και η πιστοποίηση προσόντων θα οδηγεί με βεβαιότητα σε αξιοπρεπή επαγγελματική και κοινωνική ζωή.

Να κλείσουμε την εισήγησή μας τονίζοντας μάλλον αισιόδοξα ότι παρά τις διεθνείς θεσμικές απαιτήσεις και παρά τις σύγχρονες κοινωνικο-οικονομικές δυσκολίες, η τάση των νέων να προχωρούν προς το επάγγελμα του εκπαιδευτικού είναι αδιάκοπη και σταθερή όπως διαπιστώνεται και από έρευνες, και αποδεικνύεται ότι πρόκειται για ένα επάγγελμα που μάλλον θα συνεχίζει για πολύ ακόμα να έλκει τους νέους. Φράσεις του τύπου που έχουν ειπωθεί κατευθείαν από εκπαιδευτικούς «είναι ένα επάγγελμα δύσκολο, αλλά συναρπαστικό» ή «έγινα εκπαιδευτικός όχι για να πλουτίσω» (Πουλογιαννοπούλου, 2019) επιδέχονται μεγάλη ανάλυση (ίσως σε κάποια άλλη εισή-

4 <https://www.cedefop.europa.eu/el>

γηση) που δικαιολογούν και την επιμονή όλων των εκπαιδευτικών να αγωνίζονται παράλληλα με διαφορετικές ταχύτητες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Antoniou, A. S., Polychroni, F. & Vlachakis, A. N. (2006). «Gender and age differences in occupational stress and professional burnout between primary and high-school teachers in Greece». *Journal of Managerial Psychology*, 21(7), 682-690.
- Βαλάρη, Α., Γάτου, Κ. (2018). «Το επάγγελμα του εκπαιδευτικού στην Ελλάδα στην εποχή της κρίσης» στο Academia.edu: https://www.academia.edu/37162410/Το_επάγγελμα_του_εκπαιδευτικού_στην_Ελλάδα_στην_εποχή_της_κρίσης
- CSEE, (2012). «CADRED» ACTION ET DE CAMPAGNE DU CSEE SUR LA CRISE ECONOMIQUE. Analyse d'une mini enquête sur l'impact de la crise économique sur la formation des enseignant(e)s dans l'Union européenne », *Comité syndical européen de l'éducation IE Région Europe*, Septembre 2012.
- CSEE, 05/2013 – L'impact prolongé de la crise sur les enseignant(e)s en Europe: http://www.fdsz.hu/sites/default/files/6.e.FR_Survey_Analysis_CONTINUED_IMPACT_OF_THE_CRISIS_ON_TEACHERS_IN_EUROPE.pdf.
- Eurydice (2004). *Keeping teaching attractive for the 21st century*. OECD (2005). *Teachers Matter: attracting, developing and retaining effective teachers*. Paris: OECD Publishing.
- ETUCE (2008). *Teacher Education in Europe*. An ETUCE Policy Paper, Brussels: ETUCE.
- Eurydice (2008). *Levels of Autonomy and Responsibilities of Teachers*. Brussels: Eurydice.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή, (2009). *Αριθμοί-Κλειδιά της Εκπαίδευσης στην Ευρώπη*. Λουξεμβούργο: Ευρωπαϊκή Βρυξέλλες.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή, (2018). *Έκθεση Παρακολούθησης της Εκπαίδευσης και Κατάρτισης 2018 Ελλάδα*. Λουξεμβούργο, Υπηρεσία Εκδόσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.
- Κάμτσιος, Σ., Λώλης, Θ. (2016). «Βιώνουν οι Έλληνες εκπαιδευτικοί την επαγγελματική εξουθένωση; ο ρόλος των δημογραφικών χαρακτηριστικών και των καθημερινών στρεσογόνων ερεθισμάτων». *Επιστημονική Επετηρίδα Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, 9, 2016.
- Καρράς, Κ. (2011). *Ο Εκπαιδευτικός σε Έναν Κόσμο που Αλλάζει*. Αθήνα: Gutenberg.
- Καρράς, Κ.Γ., Wolhuter, C.C. (2012). *Η Εκπαίδευση των Εκπαιδευτικών στον 21ο Αιώνα. Σύγχρονες Τάσεις και Προκλήσεις στα Συστήματα Εκπαίδευσης Δασκάλων σε 90 Χώρες*. Αθήνα: Εκδοτικός Όμιλος Ίων.
- Κοντογεωργίου, Α., Κολοκοτρώνης, Δ., Λαπούσης, Γ. (2015). «Σημαντικές αλλαγές στην επαγγελματική ζωή των καθηγητών εν μέσω οικονομικής κρίσης: Μία ποιοτική έρευνα». *Έρευνα, Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών– Επιστημονικών Θεμάτων*, 70, 178-193.
- Μαυρογιώργος, Γ. (2011). «Επιμόρφωση εκπαιδευτικών: Γιατί οι εκπαιδευτικοί δεν αντιμετωπίζονται ως ενήλικες διανοούμενοι». Στο Β. Οικονομίδης (Επιμ.), *Εκπαίδευση και Επιμόρφωση Εκπαιδευτικών. Θεωρητικές και Ερευνητικές Προσεγγίσεις* (σσ. 608-621).

Αθήνα: Πεδίο.

Μπουζάκης, Σ. (2011). «Επιμόρφωση εκπαιδευτικών: εθνικές και ευρωπαϊκές διαστάσεις». Στο Β. Οικονομίδης (Επιμ.), *Εκπαίδευση και Επιμόρφωση Εκπαιδευτικών. Θεωρητικές και Ερευνητικές Προσεγγίσεις* (σσ. 602-607). Αθήνα: Πεδίο.

ΝΟΜΟΣ ΥΠ' ΑΡΙΘΜ. 4024, ΦΕΚ Α 226/27-10-2011, Συνταξιοδοτικές ρυθμίσεις, ενιαίο μισθολόγιο - βαθμολόγιο, εργασιακή εφεδρεία και άλλες διατάξεις εφαρμογής του μεσοπρόθεσμου πλαισίου δημοσιονομικής στρατηγικής 2012-2015.

OECD (2005). *Teachers Matter: attracting, developing and retaining effective teachers*. Paris: OECD.

OECD (2009). *Creating Effective Teaching and Learning Environments: First Results from TALIS*. Paris: OECD.

ΟΛΜΕ (2012). Παρουσίαση της Έρευνας της ETUCE στο πλαίσιο της δράσης και εκστρατείας (2012) για την οικονομική κρίση.

Πασιάς, Γ. (2015). *Συγκριτική Εκπαίδευση. Τόποι και Λόγοι*. Αθήνα: Γρηγόρης.

Πουλογιαννοπούλου, Π. (2019). «Συγκριτική μελέτη της εμπειρίας των νέων εκπαιδευτικών σε Ελλάδα και Γαλλία. Αναπαραστάσεις και αντιλήψεις για το επάγγελμα σε περίοδο κρίσης», *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 36(67), 111-127.

Πρόκου, Ε. (Επιμ.), (2011). *Κοινωνικές διαστάσεις των πολιτικών στην ανώτατη εκπαίδευση*. Εκδόσεις Διόνικος.

Sennett, R. (2008). *Η κουλτούρα του νέου καπιταλισμού*. Αθήνα: Σαββάλας.

Σαλούρου, Ρ. (2016). «Στις 40.000 οι αιτήσεις συνταξιοδότησης μόνο στο πρώτο τετράμηνο», *Η Καθημερινή*, 29.05.2016.

Τσούνη, Α. & Παπάζης, Φ. (2013). Στάσεις Ελλήνων αναπληρωτών και μόνιμων εκπαιδευτικών Α/βάθμιας εκπαίδευσης στο θέμα της οικονομικής κρίσης. Στο *Πρακτικά 4ου Διεθνούς Συνεδρίου για την Κριτική Εκπαίδευση με θέμα: «Η Κριτική Εκπαίδευση στην Εποχή της Κρίσης»*. Ανακτήθηκε στις 18/4/2016 από <http://www.eled.auth.gr/>.

ΦΕΚ, 16-05-2018, Τεύχος Δεύτερο, Αρ. Φύλλου 1704, «Αναθέσεις Μαθημάτων Γυμνασίου και Γενικού Λυκείου».

Αναπηρία και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα της κρίσης

Γεώργιος Χονδρομπίλας

Εκπαιδευτικός, ΥΠΕΠΘ
chon.giurgos@gmail.com

Παναγιώτης Γιαβρίμης

Επίκουρος Καθηγητής, Τμ. Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
giavrimis@soc.aegean.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι εκπαιδευτικές πολιτικές και οι διαδικασίες που αφορούν τα παιδιά με αναπηρία στο σχολείο βρίσκονται σε μία συνεχή αναδιαμόρφωση και διαμεσολαβούνται από την κυρίαρχη ιδεολογία και τα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά του συγκείμενου. Στην παρούσα έρευνα διερευνώνται μέσα από τις απόψεις και νοηματοδοτήσεις εκπαιδευτικών η διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πολιτικής για την αναπηρία και οι προοπτικές δημιουργίας ενός πλαισίου συνεκπαίδευσης υπό το καθεστώς της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα. Στην έρευνα συμμετείχαν 26 εκπαιδευτικοί πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης από τον χώρο της γενικής και της ειδικής αγωγής και έγινε χρήση της ημι-δομημένης συνέντευξης. Από τα αποτελέσματα της έρευνας διαφαίνεται ότι α) η κυριαρχία του ιατρικού μοντέλου αναπηρίας στην εκπαίδευση δημιουργεί φαινόμενα εκπαιδευτικού ή κοινωνικού αποκλεισμού των ατόμων με αναπηρία, β) η οικονομική κρίση στην Ελλάδα λειτουργεί ως αποτρεπτικός παράγοντας για την ουσιαστική εφαρμογή της συνεκπαίδευσης, η οποία υπονομεύεται από την απουσία υλικοτεχνικών υποδομών, την έλλειψη επιμόρφωσης των στελεχών της εκπαίδευσης, την αστοχία των αναλυτικών προγραμμάτων και την ανεπαρκή πολιτική του κράτους και γ) αν και έχουν πραγματοποιηθεί νομοθετικές κινήσεις για την δημιουργία ενός ενταξιακού πλαισίου εκπαίδευσης για τα άτομα με αναπηρία, αυτές παραμένουν σε επίπεδο νομοθετικού λόγου.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: αναπηρία, εκπαιδευτική πολιτική, συνεκπαίδευση, οικονομική κρίση

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ως οικονομική κρίση ορίζεται η μείωση του εθνικού εισοδήματος και η περίοδος οικονομικής παλινδρόμησης σε μικρό χρονικό διάστημα, κατά το οποίο η οικονομία δεν μπορεί να αναπτυχθεί βάσει των διαθέσιμων πηγών. Πρόκειται για την διατάραξη της οικονομικής ισορροπίας, λόγω αιφνίδιων και απροσδόκητων τοπικών ή διεθνών γεγονότων (Erol κ.ά., 2011, σ. 17). Ωστόσο, ο όρος «κρίση» δεν δηλώνει απλώς ένα οικονομικό πρόβλημα, αλλά αποτελεί ένα φαινόμενο με κοινωνικές

και πολιτικές επιπτώσεις (Gamble 2009, σ. 38). Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης του 2008 στην Ελλάδα συνιστά ένα κομμάτι που αξίζει να εξεταστεί όχι μόνο λόγω της κάθετης μείωσης του συνολικού ΑΕΠ της χώρας (πτώση της τάξης του 26%), αλλά κυρίως για τις κοινωνικοοικονομικές ανισότητες που αναδύονται (Nelson κ.ά., 2017, σ. 4).

Η Ελλάδα στην περίοδο της κρίσης αντιμετώπισε τον κίνδυνο εξόδου από την ευρωζώνη (Darwish, 2018, pp. 2). Από το 2009 οι συνθήκες διαβίωσης για τους ανθρώπους στην Ελλάδα επιδεινώθηκαν, καθώς το κατά κεφαλή εισόδημα σε κάθε νοικοκυριό μειώθηκε κατά 31,6% και το μέσο εισόδημα κατά 15,6% το 2013. Τα επίπεδα φτώχειας αυξήθηκαν κατά ένα τρίτο και ο αντίκτυπος της κρίσης έγινε πιο αισθητός σε ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, όπως στα παιδιά και στους νέους ενήλικες (ηλικίας 30-44 ετών), στους φοιτητές και στους ανέργους. Η ανεργία και εργασιακή ανασφάλεια κορυφώθηκαν το πρώτο τετράμηνο του 2017 με τα ποσοστά ανεργίας να ανέρχονται στο 22,4%, 7,9% μονάδες πάνω από τον μέσο όρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ενώ η οικονομική κρίση σημάδεψε σημαντικά και τον τομέα της εκπαίδευσης (OECD, 2018, σ. 21).

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Η σημασία της εκπαίδευσης στην αγορά εργασίας, στην εύρεση εργασίας, στην παραγωγικότητα και εν τέλει στην συνολική ένταξη των ατόμων στην κοινωνία, αλλά και στην ανάπτυξη της οικονομίας είναι αδιαμφισβήτητη (Zaharia κ.ά., 2016, σσ. 317-318). Με την ένταξη της Ελλάδας στην ευρωπαϊκή ένωση πραγματοποιήθηκε προσπάθεια «εκσυγχρονισμού» του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος βάσει του νεοφιλελεύθερου προτύπου, ενώ η νέα οικονομική και πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα και οι ραγδαίες κοινωνικοοικονομικές αλλαγές, δημιούργησαν ανεπάρκειες και δυσκολίες στην εκπαιδευτική πραγματικότητα. Από το 2009, η κρίση αποτέλεσε το βασικό συστατικό της πολιτικής ρητορικής αλλαγών στην Ελλάδα και θεωρήθηκε ως δικαιολογία για περικοπές και αλλαγές στα εκπαιδευτικά προγράμματα. Το 2010, με τα επείγοντα μνημονιακά μέτρα του νόμου 3833/2010, ο προϋπολογισμός για τις δαπάνες στην εκπαίδευση μειώθηκε κατά 10%. Κατά συνέπεια, το 2011 έκλεισαν και συγχωνεύτηκαν περισσότερα από 1000 σχολεία, μειώθηκαν οι προσλήψεις και οι μισθοί των εκπαιδευτικών, οι κρατικές δαπάνες για την εκπαίδευση και «πάγωσαν» εκπαιδευτικά προγράμματα που προοριζόνταν για την ένταξη ευπαθών ομάδων (μετανάστες, άτομα με αναπηρία κ.λπ.) (Chalari, 2016, σσ. 20-21). Η μείωση των δαπανών στον τομέα της εκπαίδευσης κατά την περίοδο κρίσης υπονομεύει την εκπαιδευτική διαδικασία με πολλαπλούς τρόπους.

Σημαντικό αποτέλεσμα των μειωμένων δαπανών για την εκπαίδευση συνιστά η όξυνση των διαφορών των εκπαιδευτικών αποτελεσμάτων ανάμεσα σε μαθητές με υψηλό ή χαμηλό κοινωνικοοικονομικό προφίλ. Στην Ελλάδα της κρίσης ένα μεγάλο ποσοστό των μαθητών χαμηλού κοινωνικού στρώματος δεν κατείχε βασικά εκπαιδευτικά υλικά, όπως γραφείο, σχολικά βιβλία ή βοηθήματα ή υπολογιστή. Επιπλέον, οι μαθητές με χαμηλό κοινωνικοοικονομικό προφίλ παρουσίαζαν χαμηλότερα επίπεδα συμμετοχής, κινήτρων, εμπιστοσύνης στις δεξιότητες τους, καθώς και χαμηλότερα επίπεδα επίδοσης στις σχολικές απαιτήσεις (OECD, 2018, σσ. 21-22). Σε εποχή οικονομικής κρίσης ένας μαθητής μπορεί να έρθει αντιμέτωπος με πολλούς κινδύνους που υπονομεύουν την εκπαιδευτική διαδικασία, όπως: α) τη μείωση των οικογενειακών εισόδων που καθιστά τους γονείς ανήμπορους να αναλάβουν το κόστος των εκπαιδευτικών υλικών και των διδασκτρων, β) την

αύξηση της παιδικής εργασίας, γ) τη μειωμένη υποστήριξη τους από τους γονείς, λόγω αυξημένης εργασιακής απασχόλησης και δ) τις μειωμένες προοπτικές επαγγελματικής αποκατάστασης με αποτέλεσμα οι γονείς πολλές φορές να υποβαθμίζουν τη συνεισφορά της εκπαίδευσης (Shafiq, 2010, σσ. 5-6).

ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΠΗΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Η Ελλάδα θεωρείται σύμφωνα με τον OECD (2018, σσ. 33) ότι έχει σχετικά ενταξιακό εκπαιδευτικό σύστημα και ανήκει στις χώρες όπου ακολουθείται πολιτική που στοχεύει στη διαμόρφωση και τον επαναπροσδιορισμό των υπηρεσιών της γενικής εκπαίδευσης, παρά στον διαχωρισμό σε γενική και ειδική αγωγή («κατηγορία μιας διαδρομής») (Ευρωπαϊκός Φορέας Ειδικής Αγωγής, 2003, σ. 8). Ωστόσο, έχουν ασκηθεί έντονες κριτικές στη θέσπιση, αλλά κυρίως στην εφαρμογή των νόμων ειδικής αγωγής, που καταδεικνύουν ότι ουσιαστικά το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα βρίσκεται ακόμη σε αρχικό στάδιο ισότιμης ένταξης των ατόμων με αναπηρία στο τυπικό εκπαιδευτικό σύστημα.

Ιστορικά, με το νόμο 1143/1981 τα άτομα με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες και αναπηρία ορίζονται ως «αποκλίνοντα εκ του φυσιολογικού», εγκαθιστώντας την βασική διάκριση ανάμεσα στους μαθητές γενικής και ειδικής αγωγής. Ο νόμος 1566/1985 αναφέρει για πρώτη φορά ζητήματα ένταξης μαθητών με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες και αναπηρία στο τυπικό σχολείο και εισάγει τον όρο «άτομο με ειδικές ανάγκες». Ο νόμος 2817/2000 προσθέτει τον όρο «εκπαιδευτικές» στον ήδη όρο και προβλέπει τη δημιουργία των τμημάτων ένταξης, που παρουσιάζεται ως μέτρο που προασπίζεται τα δικαιώματα της παραδοσιακής γενικής εκπαίδευσης. Παρά τις αλλαγές που έγιναν η γενική εκπαίδευση παρουσιάζεται σαν να έχει να αντιμετωπίσει δύο είδη «εχθρών», τους εξωτερικούς (μαθητές με αναπηρία) και τους εσωτερικούς (μαθητές με μαθησιακές δυσκολίες) (Ντεροπούλου – Ντέρου, 2012, σσ. 132-135).

Ο νόμος 3699/2008 εισάγει πολλές σημαντικές αλλαγές και καινοτομίες προς την πορεία της συνεκπαίδευσης. Παρόλα αυτά, ασκήθηκε έντονη κριτική, δεδομένου ότι οδηγεί σε έναν έμμεσο διαχωρισμό των μαθητών με αναπηρία και των μαθητών χωρίς αναπηρία. Ειδικότερα, η Ντεροπούλου-Ντέρου (2012, σσ. 137), επισημαίνει ότι ο νόμος τονίζει ιδιαίτερα την έννοια της διάγνωσης, επαναφέρει την ιατρική διατύπωση των ειδικών εκπαιδευτικών αναγκών και διατηρεί τη διάκριση και τον στιγματισμό των μαθητών με αναπηρία. Με βάση το συγκεκριμένο νόμο η ουσιαστική ένταξη επιτυγχάνεται μόνο μέσα από την προσαρμογή του μαθητή με αναπηρία στο κλίμα της γενικής τάξης και όχι από την προσαρμογή του σχολικού περιβάλλοντος στις ανάγκες των παιδιών αυτών. Παράλληλα, ο συγκεκριμένος νόμος παρουσιάζει σημαντικές ελλείψεις στην λειτουργία της ειδικής εκπαίδευσης στις διαφορετικές βαθμίδες, ενώ δεν γίνεται αναφορά για ειδική αγωγή στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και τον επαγγελματικό προσανατολισμό τους (Ζώνιου – Σιδέρη (2011, σσ. 122-128). Στον πιο πρόσφατο νόμο 4547/2018 πραγματοποιούνται τροποποιήσεις στον νόμο του 2008 και αλλαγές στις δομές και τον τρόπο λειτουργίας των σχολικών μονάδων (π.χ. Κ.Ε. Σ.Υ.), χωρίς να διαφοροποιείται η εφαρμοζόμενη εκπαιδευτική πολιτική.

ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΝΤΑΞΗ ΜΑΘΗΤΩΝ ΜΕ ΑΝΑΠΗΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Οι μαθητές με αναπηρία αποτελούν μία ευπαθή ομάδα που έρχεται αντιμέτωπη με κοινωνικές ανισότητες την περίοδο της κρίσης, καθώς το κράτος δεν δίνει την ίδια προτεραιότητα και δεν έχει μία δομημένη εκπαιδευτική πολιτική. Αν και η ένταξη των μαθητών με αναπηρία στο τυπικό σχολείο έχει νομοθετηθεί εδώ και πολλά χρόνια, δεν έχουν πραγματοποιηθεί σοβαρά βήματα προς την ουσιαστική εφαρμογή των αρχών συνεκπαίδευσης. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Υπουργείου Παιδείας, 89% μαθητών με αναπηρία είτε αποκλείονται από την εκπαιδευτική διαδικασία, είτε εγκαταλείπονται στη μοίρα τους χωρίς καμία από τις προβλεπόμενες υπηρεσίες. Σύμφωνα με την Εθνική Συνομοσπονδία Ατόμων με Αναπηρία, το 2012-2013 υπήρξε μία από τις χειρότερες χρονιές λόγω οικονομικών περικοπών και των κοινωνικών διακρίσεων και του αποκλεισμού από το εκπαιδευτικό σύστημα.

Οι ελλείψεις στα ελληνικά σχολεία αφορούν την αδυναμία πρόσβασης στα ειδικά σχολεία, τις ελλείψεις σε υλικοτεχνικές υποδομές, το φτωχό πρόγραμμα σπουδών για τους μαθητές με αναπηρία, τις καθυστερήσεις στην ανάληψη καθηκόντων από τους εκπαιδευτικούς, τις ελλείψεις σε εκπαιδευτικές υπηρεσίες (Ε.Σ.Α.μεΑ., 2013; Ruxton, 2012). Ειδικότερα, οι σχολικές μονάδες δεν υποστηρίζονται με το κατάλληλο προσωπικό, με αποτέλεσμα να υπολειμθεί το εκπαιδευτικό σύστημα, υπάρχει σημαντική έλλειψη ή υποβάθμιση της ποιότητας των υποδομών και προβλήματα στη μεταφορά των μαθητών με αναπηρία, με αποτέλεσμα να αποκλείονται ή να μειώνεται η ποιότητα της εκπαίδευσής τους, απουσιάζουν βασικά εκπαιδευτικά υλικά και υπολειμθούν τα κέντρα υποστήριξης και τα τμήματα ένταξης. Επιπλέον, έρευνα κατέδειξε ότι η συνεκπαίδευση νοείται ως παράγοντας που υπονομεύει την λειτουργία των Ειδικών Σχολείων, δεν διατίθεται το απαραίτητο υποστηρικτικό προσωπικό στις σχολικές μονάδες (γιατροί, ψυχολόγοι κ.λπ.) και η ισότητα ευκαιριών καταστρατηγείται από την κυριαρχία του ιατρικού μοντέλου αναπηρίας (Skordi, 2016). Συνεπώς, γίνεται φανερό ότι οι κοινωνικοί αποκλεισμοί και οι περιθωριοποιήσεις των μαθητών με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες και αναπηρία είναι υπαρκτές και αποτελούν ένα σημαντικό ζήτημα της εκπαιδευτικής πραγματικότητας στην Ελλάδα. Επιπροσθέτως, η οικονομική κρίση μειώνει τη συμμετοχή των μαθητών -κυρίως εκείνων με χαμηλό κοινωνικοοικονομικό προφίλ ή προερχόμενων από ευάλωτες κοινωνικές ομάδες- σε σχολικές δραστηριότητες (π.χ. εκδρομές). Δεν παρέχονται τα κατάλληλα κονδύλια ώστε οι σχολικές μονάδες να ανανεώνουν τις τεχνολογικές τους εγκαταστάσεις, ενώ οι γονείς δεν μπορούν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις των παιδιών τους για τις σχολικές δραστηριότητες (Kakana κ.ά., 2017).

Στην παρούσα έρευνα διερευνάται μέσα από τις απόψεις και νοηματοδοτήσεις εκπαιδευτικών η διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πολιτικής για την αναπηρία και οι προοπτικές δημιουργίας ενός πλαισίου συνεκπαίδευσης υπό το καθεστώς της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα.

ΜΕΘΟΔΟΣ

Συμμετέχοντες

Οι συμμετέχοντες στην έρευνα προέρχονται από τον χώρο της εκπαίδευσης και ειδικότερα το δείγμα αποτελείται από 26 εκπαιδευτικούς πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Ειδικότερα, οι 18 από τους συμμετέχοντες εργάζονται στον χώρο της γενικής εκπαίδευσης, ενώ οι υπόλοιποι 8 στην ειδι-

κή αγωγή. Από αυτούς 11 ήταν άνδρες και 15 γυναίκες.

Εργαλείο έρευνας

Η παρούσα έρευνα πραγματοποιήθηκε με σκοπό να αναδειχθούν οι απόψεις των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης για την εφαρμογή της συνεκπαίδευσης, των μαθητών με αναπηρία στο τυπικό σχολείο. Ως κατάλληλη μέθοδος επιλέχθηκε η ποιοτική έρευνα και ως μεθοδολογικό εργαλείο χρησιμοποιήθηκε ο οδηγός συνέντευξης, ο οποίος εκτός από τα δημογραφικά, συμπεριλάμβανε ενότητες σχετικές με την έννοια της αναπηρίας, την εκπαιδευτική πολιτική και τις αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης.

ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Η έννοια της αναπηρίας

Σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας, η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών νοηματοδοτεί την αναπηρία ως ατομικό ζήτημα και ως δυσκολία του ίδιου του μαθητή να προσαρμοστεί στο περιβάλλον του σχολείου (Ε.5: «όσον αφορά μέσα στην τάξη είναι ο μαθητής, το παιδί το οποίο θα δυσκολευτεί περισσότερο προσαρμοστεί στα δεδομένα του σχολείου και να κατακτήσει τη γνώση. Αυτό δηλαδή που εγώ ως δάσκαλος θεωρώ διδακτικό στόχο») ή ορίζεται ως έλλειψη ή μειονεξία και αποδίδεται ιατρικός χαρακτήρας (Ε.9: «αρχικά, δεν θεωρώ την αναπηρία ψυχολογικό πρόβλημα. Θεωρώ ανάπηρο κάποιο άτομο που δεν είναι αρτιμελές, έχει κάποιο κινητικό πρόβλημα ή προβλήματα όρασης και ακοής»). Λιγότεροι εκπαιδευτικοί προσέδωσαν κοινωνικό περιεχόμενο στο φαινόμενο της αναπηρίας, θεωρώντας το κοινωνική κατασκευή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η απάντηση του Ε.12 ότι «αναπηρία είναι μία κατάσταση κατά την οποία τα άτομα που έχουν αναπηρία δυσκολεύονται σε καθημερινές δραστηριότητες στη ζωή τους κυρίως λόγω της ίδιας της δομής της κοινωνίας».

Έννοια και εφαρμογή της συνεκπαίδευσης

Όσον αφορά τη συνεκπαίδευση, μέσα από τις απαντήσεις των εκπαιδευτικών φαίνεται ότι κατέχουν επαρκείς γνώσεις για την έννοια (Ε.6: «Είναι μια έννοια που δεν συνίσταται μόνο στο ότι κάποια άτομα με διαφορετικότητα συναντώνται στον ίδιο χώρο και εκπαιδεύονται, αλλά άτομα διαφορετικά που μαθαίνουν με τον ίδιο τρόπο αλλά και εξίσου καλά»). Ωστόσο, αναφορικά με την εφαρμογή της οι απόψεις των εκπαιδευτικών δίσταται, αν και οι περισσότεροι τόνισαν τη σημασία της για την ομαλή κοινωνική ένταξη. Όπως αναφέρει ο Ε.12 «η ίση εκπαίδευση όλων των μαθητών στον ίδιο χώρο είναι βασικός παράγοντας ένταξης των μαθητών στο κοινωνικό σύνολο». Αρκετοί εξέφρασαν την άποψη ότι μέσω της συνεκπαίδευσης αφενός επιτυγχάνεται ομαλή κοινωνικοποίηση, αφετέρου αποφεύγονται πολιτικές διάκρισης και περιθωριοποίησης. Ο Ε.20 αναφέρει ότι «πρέπει να εντάσσεται ο μαθητής και για λόγους κοινωνικοποίησης και γιατί δεν υπάρχει και άλλος λόγος να τον αποκόψεις από αυτό και να τον βάλεις κάπου ξεχωριστά μαζί με κάποιους άλλους». Από την άλλη μεριά, ένα μέρος των εκπαιδευτικών δήλωσε ότι ο διαχωρισμός των «βαριών» περιπτώσεων μαθητών με αναπηρία οδηγεί σε θετικότερα αποτελέσματα τόσο για τα ίδια τα παιδιά, όσο και για τους υπόλοιπους μαθητές. Ο Ε.13 αναφέρει σχετικά με τη συνεκπαίδευση:

«θα έπρεπε να γίνεται κατά περίπτωση. Δηλαδή πολύ βαριές αναπηρίες δεν μπορούν να λειτουργήσουν καλά στο γενικό συμβατικό σχολείο και από δικό τους θέμα αλλά και για τα άλλα

παιδιά. Ένας βαρύς αυτισμός για παράδειγμα δεν νομίζω ότι μπορεί να λειτουργήσει σε κανονικό σχολείο».

Συνεχίζοντας, οι συμμετέχοντες δήλωσαν ότι αποδίδεται μεγάλη σημασία στον ρόλο της διάγνωσης ως «μέσου αντιμετώπισης» της αναπηρίας και της ομαλής ένταξης στη γενική τάξη. Ο Ε.22 αναφέρει ότι *«η διάγνωση είναι πολλή σημαντική διότι αν εντοπισθούν τα στοιχεία αυτά που οδηγούν στην διάγνωση της αναπηρίας σε πρώιμο στάδιο, υπάρχουν και μεγαλύτερες πιθανότητες έγκαιρης αντιμετώπισης του σχολείου και των φορέων».*

Σημαντικό εύρημα επομένως αποτελεί το γεγονός ότι οι στάσεις απέναντι στους μαθητές με αναπηρία εξαρτώνται από τη μορφή της αναπηρίας (από την πλήρη απόρριψη έως την πλήρη αποδοχή). Επιπροσθέτως, η ενημέρωση και το κοινωνικό περιβάλλον συνιστούν βασικούς παράγοντες που επηρεάζουν τις στάσεις των εκπαιδευτικών για την ένταξη μαθητών με αναπηρία στο τυπικό σχολείο. Ο Ε.2 αναφέρει ότι *«κατάρτιση των εκπαιδευτικών αποτελεί τον σημαντικότερο παράγοντα που επηρεάζει τη γενικότερη στάση απέναντι στους μαθητές με αναπηρία».*

Εκπαιδευτική πολιτική

Ιδιαίτερη σημασία παρουσιάζουν οι απόψεις των ερωτώμενων για την διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πολιτικής και για το πώς επηρεάζεται από την οικονομική κρίση. Αποτελεί αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι έχουν πραγματοποιηθεί ορισμένα βήματα που αναδεικνύουν την εξελικτική πορεία της εκπαιδευτικής πολιτικής στην Ελλάδα μέσα από την αποτελεσματικότητα των θεσμών της παράλληλης στήριξης και των τμημάτων ένταξης. Ο Ε.1 υπογραμμίζει ότι:

*«τα τμήματα ένταξης και η παράλληλη στήριξη πρέπει να υπάρχουν γιατί είναι σαν να προ-
λειαινούν το έδαφος για την ουσιαστική ένταξη του ατόμου με αναπηρία στη γενική τάξη
και πολλές φορές κοινωνικοποιείται καλύτερα στα τμήματα ένταξης γιατί βλέπει άτομα που
έχουν κι αυτά δυσκολίες και κατανοούν καλύτερα τα προβλήματά του και κατανοούν επομέ-
νως και τα δικά τους».*

Παρόλα τα θετικά βήματα, επικράτησε η άποψη ότι οι περισσότερες νομοθετικές κινήσεις παραμένουν σε γραφειοκρατικό επίπεδο και δεν εφαρμόζονται. Ο Ε.2 αναφέρει χαρακτηριστικά:

*«Εντάξει, δυστυχώς είναι και τα γραφειοκρατικά που το καθυστερούν λίγο αυτό. Εντάξει
είναι και η γραφειοκρατία ένα αδυσώπητο πράγμα. Δηλαδή σου λέει ότι πρέπει να κάνεις
την εισήγηση Μάρτιο και αν σου ξεφύγει ένα χαρτί, τελείωσε. Δεν έχει δικαίωμα να το ξανα-
κάνεις και δεν έχεις δικαίωμα αν έρθουν τα παιδιά τον Αύγουστο, δεν μπορείς να το κάνεις,
οπότε τελείωσε το θέμα».*

Ιδιαίτερο ρόλο στην εξέλιξη της εκπαιδευτικής πολιτικής και στη διαμόρφωση ενταξιακού κλίματος διαδραματίζει η οικονομική κρίση. Οι εκπαιδευτικοί τόνισαν το αρνητικό αντίκτυπο στην ουσιαστική εφαρμογή των μέτρων συνεκπαίδευση, δεδομένου ότι μειώθηκε σημαντικά ο κρατικός προϋπολογισμός και οι δαπάνες στην εκπαίδευση, δημιουργώντας ένα κλίμα στασιμότητας. Ο Ε.17 θεωρεί πως *«λόγω της οικονομικής κρίσης και των περικοπών στην εκπαίδευση, οι πολιτικές που συμβάλουν στην ένταξη των μαθητών με αναπηρία στο γενικό σχολείο παραμένουν στάσιμες και δεν εφαρμόζονται ουσιαστικά μέτρα που να προωθούν τη συνεκπαίδευση».*

Η αδράνεια στην πολιτική του κράτους για την ένταξη των μαθητών με αναπηρία διακρίνεται στα λόγια του Ε.1: «Υπάρχει κάποια πολιτική κράτους; Θεωρώ ότι δεν υπάρχει πολιτική ένταξης». Ειδικότερα, οι δυσκολίες της ένταξης των μαθητών με αναπηρία κατά την περίοδο κρίσης οφείλονται είτε σε έλλειψη απαραίτητων υποδομών και εκπαιδευτικών εργαλείων, καθώς ο Ε.4 τονίζει ότι «δεν υπάρχουν ράμπες για τους μαθητές με προβλήματα κίνησης και δεν υπάρχουν συστήματα *braille* για τους μαθητές με προβλήματα όρασης», είτε σε έλλειψη στη στελέχωση των σχολείων, όπως αναφέρει ο Ε.2: «... και ακόμη ένα σημαντικό πρόβλημα των σημερινών σχολείων είναι η ανεπάρκεια του εκπαιδευτικού προσωπικού».

Μία ακόμη αρνητική συνέπεια της οικονομικής κρίσης αφορά το γεγονός ότι οι μαθητές με αναπηρία δεν μπορούν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του γενικού σχολείου, λόγω της ελλιπούς και μονοσήμαντης εκπαιδευτικής πολιτικής (π.χ. αναλυτικά προγράμματα, απουσία εξατομικευμένων προγραμμάτων) που έχει διαμορφωθεί για τις ανάγκες των μαθητών γενικής αγωγής. Χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ε.11:

«Δηλαδή δεν μπορεί να είναι ένα αναλυτικό πρόγραμμα που να είναι τόσο στενό και τόσο σκληρό και τόσο αδυσώπητο να υπάρχει μια μέριμνα ώστε να βοηθηθούν και αυτά τα παιδιά να αναπτύξουν τα ταλέντα και τις γνώσεις τους και θα έπρεπε να υπάρχουν τα ανάλογα μαθήματα και οι υποδομές που είπαμε λίγο πριν, να τα αφήσουν να ενταχθούν ομαλά στην εκπαιδευτική διαδικασία».

Τέλος, παρουσιάζεται η ανάγκη για περαιτέρω κατάρτιση και επιμόρφωση των εκπαιδευτικών και αποτελεί προσωπική υπόθεση του ίδιου του εκπαιδευτικού όπως τονίζει ο Ε.1:

«Σε θεωρητικό επίπεδο νομίζω ότι οι εκπαιδευτικοί οι περισσότεροι δεν έχουν κάποια ουσιαστική επιμόρφωση και κατάρτιση γιατί πραγματοποιούν το μάθημα σε γενικές τάξεις και πιστεύω ότι καλύτερη επιμόρφωση έχουν οι εκπαιδευτικοί που έχουν τελειώσει μία σχολή ας πούμε ειδικής αγωγής, έχουν κάνει κάποιο μεταπτυχιακό αλλά και πάλι νομίζω ότι είναι θέμα εμπειρίας και διάθεσης».

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Από την οριοθέτηση του όρους της αναπηρίας από τους εκπαιδευτικούς, καθίσταται σαφές ότι κυριαρχεί το ιατρικό μοντέλο, σύμφωνα με το οποίο τονίζεται η αναπηρία ως ένα φάσμα ατομικών χαρακτηριστικών και προσωπικών εμποδίων που πηγάζουν από το ίδιο το άτομο με αναπηρία (Χατζηγεωργίου, 2014). Επίσης, οι ελάχιστες αναφορές στο κοινωνικό μοντέλο αναπηρίας, κυρίως από τους εκπαιδευτικούς γενικής αγωγής, υποδηλώνει ότι η αναπηρία δεν νοείται ως κοινωνικό φαινόμενο. Επιπλέον, το γεγονός ότι οι εκπαιδευτικοί τονίζουν τη σημασία της διάγνωσης αποδεικνύει την βαρύτητα της ιατρικοποίησης της αναπηρίας στην ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα.

Σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας, έχουν πραγματοποιηθεί σημαντικά βήματα για την ένταξη των μαθητών με αναπηρία στο τυπικό σχολείο και υπάρχει μεγαλύτερη αποδοχή με την πάροδο των χρόνων εντός της γενικής εκπαίδευσης. Παρόλα αυτά, επικρατεί διχογνωμία σχετικά με την εφαρμογή συνεκπαίδευσης και ενώ ορισμένοι εκπαιδευτικοί διατηρούν μία θετική στάση προς την ένταξη και την ισότιμη συμμετοχή των μαθητών στο γενικό σχολείο, αυτή παραμένει πά-

ντοτε σε ένα θεωρητικό επίπεδο και δεν πραγματοποιούνται άλματα προς αυτήν την κατεύθυνση (Πιερίδου, 2010). Επιπλέον, φαίνεται να επικρατεί η άποψη ότι η επιτυχία της ένταξης βασίζεται περισσότερο σε παράγοντες όπως τον τύπο, τη μορφή και τον βαθμό της αναπηρίας και τις ικανότητες των ίδιων των εκπαιδευτικών να αποδεχτούν και να χειριστούν τέτοιες καταστάσεις (Avramidis & Norwich, 2002).

Κάνοντας αναφορές στο ισχύον θεσμικό πλαίσιο τους κράτους για τους μαθητές με αναπηρία, παραμένουν σε γραφειοκρατικό επίπεδο ή παραμελούνται στην πράξη βασικοί κανόνες που προβλέπονται στους νόμους της ειδικής αγωγής, με αποτέλεσμα να μην προσφέρονται ίσες ευκαιρίες στους μαθητές, δημιουργώντας έτσι ένα κενό ανάμεσα στην ψήφιση νόμων και στην ουσιαστική εφαρμογή τους (Fyssa & Vlachou, 2015). Επιπλέον, ο τρόπος αντιμετώπισης του κράτους και των επίσημων φορέων κρίνεται αναποτελεσματικός, ενώ οι αντίστοιχοι κρατικοί μηχανισμοί θεωρούνται και δεν ανταποκρίνονται στις συνθήκες των σημερινών σχολείων. Η ισχύουσα εκπαιδευτική πολιτική για την αναπηρία καθιστά το εκπαιδευτικό σύστημα μέσο αναπαραγωγής των κοινωνικών ανισοτήτων και η κυριαρχία του ιατρικού μοντέλου αναπηρίας στην εκπαίδευση παγιώνει υπό το πρίσμα της οικονομικής εξουθένωσης της χώρας τον αποκλεισμό και την περιθωριοποίηση των ατόμων με αναπηρία, ιδίως όταν αυτοί προέρχονται από χαμηλά κοινωνικοοικονομικά στρώματα. Επιπροσθέτως, η οικονομική κρίση λειτουργεί ως αποτρεπτικός παράγοντας για την ουσιαστική εφαρμογή της συνεκπαίδευσης, η οποία υπονομεύεται από τις ακατάλληλες κτηριακές δομές, την έλλειψη εκπαιδευτικού υλικού και τα πεπαλαιωμένα αναλυτικά προγράμματα (Koutrouba et al, 2008).

Συμπερασματικά, από τα ευρήματα της παρούσας έρευνας διαφαίνεται ότι δεν έχουν τεθεί οι βάσεις για την δημιουργία ενός κλίματος συνεκπαίδευσης, καθώς ακόμη κυριαρχεί και προωθείται η έννοια της αναπηρίας με μία ιατρική απόχρωση, που σε συνδυασμό με τις ελλείψεις μιας εκπαιδευτικής πολιτικής, που αργεί να ανταποκριθεί στα σύγχρονα δεδομένα (ανεπαρκής υλικοτεχνική υποδομή, ελλιπή κατάρτιση εκπαιδευτικών κ.ά.) και τις στάσεις μελών της εκπαιδευτικής κοινότητας, οδηγεί σε ένα πλαίσιο απομόνωσης των μαθητών με αναπηρία και εμποδίζει την ολοκληρωτική ένταξη τους στο τυπικό σχολείο. Μια εκπαίδευση για όλους, έχει ανάγκη από δραστικά μέτρα πρακτικής εφαρμογής της ισοτιμίας των εκπαιδευτικών ευκαιριών, που θα στοχεύουν στην ενδυνάμωση του κοινωνικού μοντέλου στις εφαρμοστικές πολιτικές και στην επαγγελματική ανάπτυξη των εκπαιδευτικών σε συνεκπαίδευσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

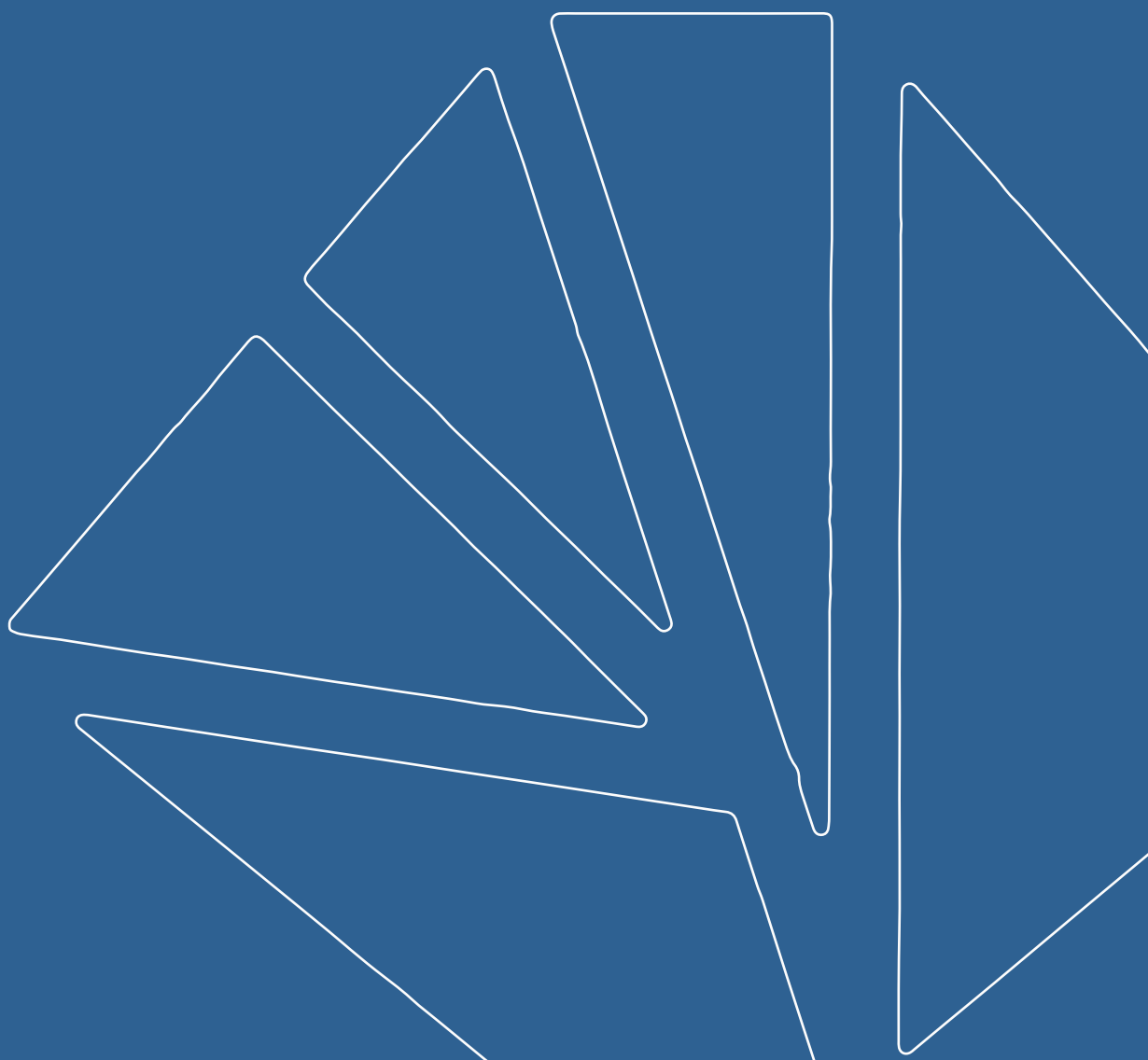
- Avramidis, E., & Norwich, B. (2002). Teachers' attitudes towards integration/inclusion: A review of the literature. *European Journal of Special Needs Education*, 17 (2), 129-147.
- Chalari, M. (2016). Crisis, Austerity and its Impact on Education in Europe and Greece. *Educate*, 16(1), 15-24.
- Domna Kakana, D., Roussi - Vergou, C. J., Garagouni-Areou, F., Mavidou, A., Manoli, P., Theodosiou, S., Chatzopoulou, K., Androussou, A., Tsafos, V., & Avgitidou, S. (2017). Mapping the Impact of Economic Crisis on Greek Education: Teachers' Views and Perspectives. *International Journal of Humanities and Social Science*, 7(3), 135-145.

- Erol, M., Apak, S., Atmaca, M., & Ozturk, S. (2011). Management measures to be taken for the enterprises in difficulty during times of global crisis: An empirical study, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 24, 16-32.
- Fyssa, A., & Vlachou, A. (2015). Assessment of Quality for Inclusive Programs in Greek Preschool Classrooms. *Journal of Early Intervention*, 37(3), 190-207.
- Gamble, A. (2009). *The Spectre at the Feast*. London: Palgrave Macmillan.
- Koutrouba, K., Vamvakari, M., & Theodoropoulos, H. (2008). SEN students' inclusion in Greece: factors influencing Greek teachers' stance. *European Journal of Special Needs Education*. 23(4), 413-421.
- Nelson, R., Belkin, P., & Jackson, J. (2017). *The Greek debt crisis: Overview and implications for the United States*. Washington: Congressional Research Service.
- Darwish, A. (2015). Greece and its Financial Crisis. *Al Jazeera Centre for Studies*.
- OECD (2018). Education for a Bright Future in Greece. *Reviews of National Policies for Education*. Paris: OECD Publishing.
- Ruxton, S. (2012). How the economic and financial crisis is affecting children, & young people in Europe. *Eurochild*.
- Skordi, S. (2016). *An investigation of the effect of economic crisis (2008-2014) in the field of Special Education in Greece, through the perspective of Special Education teachers- a qualitative research*. Athens: Panteion University.
- Shafiq, M. N. (2010). The effect of an economic crisis on educational outcomes: An economic framework and review of the evidence. *Current Issues in Comparative Education*, 12(2), 5-13.
- Zaharia, M., Popescu, C., & Feniser, C. (2016). The Structure of Active Population by Educational Levels before and after the Economic Crisis. Was it Influenced by the Crisis?. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 221, 317-325.
- Ε.Σ.Α.μεΑ. (2013). 2012-2013, η χειρότερη σχολική χρονιά για τα άτομα με αναπηρία.
- Ευρωπαϊκός Φορέας Ειδικής Αγωγής. (2003). *Ειδική αγωγή στην Ευρώπη*. Βρυξέλλες: Cor Meijer, Victoria Soriano, Amanda Watkins.
- Ζώνιου –Σιδέρη, Α. (2011). *Οι ανάπηροι και η εκπαίδευσή τους: μια ψυχοπαιδαγωγική προσέγγιση της ένταξης*. Αθήνα: Πεδίο.
- Ντεροπούλου-Ντέρου, Ε. (2012). Αποτίμηση της πορείας των νομοθετικών αλλαγών τριάντα χρόνια μετά την ψήφιση του πρώτου νόμου για την ειδική αγωγή στην Ελλάδα. Στο Α. Ζώνιου-Σιδέρη, Ε. Ντεροπούλου-Ντέρου, & Α. Βλάχου-Μπαλαφούτη (Επιμ.), *Αναπηρία και εκπαιδευτική πολιτική. Κριτική προσέγγιση της ειδικής και ενταξιακής εκπαίδευσης* (σσ. 123-152). Αθήνα: Πεδίο.
- Πιερίδου, Μ. (2010). Οι επιπτώσεις των ειδικών μονάδων στην ένταξη παιδιών με αναπηρίες: Μία μελέτη περίπτωσης στην Κύπρο. Στο Ν. Τσαγγαρίδου, Σ. Συμεωνίδου, Κ. Μαύρου, Ε. Φτιάκα, & Λ. Κυριακίδης (Επιμ.), *Πρακτικά 11ου Συνεδρίου Παιδαγωγικής Εταιρείας Κύπρου. Διαχείριση Εκπαιδευτικής Αλλαγής: Έρευνα, Πολιτική, Πράξη*, 4-5 Ιουνίου 2010 (σσ. 191-203). Λευκωσία: Πα-

νεπιστήμιο Κύπρου.

Χατζηγεωργίου, Α. (2014). Απόψεις των εκπαιδευτικών της Α΄/θμιας γενικής εκπαίδευσης σχετικά με τη διαδικασία αξιολόγησης των μαθητών τους από τους διαγνωστικούς φορείς. Στο Γ. Παπαδάτος, Σ. Πολυχρονοπούλου, Α. Μπαστέα (Επιμ.), *4ο Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης, 20-22 Ιουνίου 2014* (σσ. 94-102). Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Οικογένεια και Κρίση



- Το γυναικείο πρόσωπο της μονογονεϊκότητας στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης
- Οι ανάγκες των γονιών που αναζητούν ατομική συμβουλευτική, σε περιβάλλον οικονομικής κρίσης
- Κοινωνιολογικές Προσεγγίσεις, Ερμηνείες και Προοπτικές της εξέλιξης των οικογενειακών δομών προ και μετά κρίσης
- Θεολογείν περί φύλου και σεξουαλικότητας. Έμφυλες και άφυλες ταυτότητες στη δημιουργία νέων μορφών οικογένειας και συμβίωσης
- Κοινωνικές διακρίσεις: αποτυπώσεις στον γάμο, στο Οικογενειακό Δίκαιο, στην αναπαραγωγή, στην οικογένεια
- Ο Στρατιωτικός Κοινωνιολόγος Charles Moskos και η Συμβολή του στην Ανάπτυξη της Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας

Το γυναικείο πρόσωπο της μονογονεϊκότητας στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης

Δρ. Μιλτιάδης Σταμπουλής
Επίκουρος Καθηγητής ΕΚΠ, ΠΑΜΑΚ,
staboulis@uom.edu.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το παρόν άρθρο θέτει ως στόχο τη συγκέντρωση και παροχή στοιχείων για λογαριασμό της Γενικής Γραμματείας Ισότητας των Φύλων, σχετικά με τις πολιτικές συμφιλίωσης της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, καθώς και τη μελέτη των επιπτώσεων της κρίσης στις έμφυλες σχέσεις, ταυτότητες και ρόλους στις ελληνικές μονογονεϊκές οικογένειες.

Στο πλαίσιο ανάδειξης στοιχείων που διαφοροποιούν τη γενικότερη κατάσταση των μελών των οικογενειών αυτών, διερευνώνται μέσω έρευνας γνώμης, ζητήματα που αφορούν στην εργασιακή και κοινωνική ένταξη και την παροχή στήριξης από το ευρύτερο οικογενειακό/κοινωνικό περιβάλλον, αλλά και τις επιπτώσεις των μέτρων λιτότητας και στον βαθμό που αυτές επηρεάζουν ή προκαλούν τον έμφυλο καταμερισμό των οικογενειακών ευθυνών, με έμφαση στις προκαταλήψεις, τα στερεότυπα και τα κοινωνικά πρότυπα του φύλου, εν μέσω οικονομικής κρίσης. Τέλος, λαμβάνοντας υπόψη τα νέα δεδομένα καθώς και τον τρόπο που αυτά προσλαμβάνονται από τα μέλη των μονογονεϊκών οικογενειών, επιχειρείται η διατύπωση προτάσεων πολιτικής ως προς τη συμφιλίωση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Μονογονεϊκότητα, κρίση, συμφιλίωση εργασίας-οικογένειας, γυναίκες

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στόχος του συγκεκριμένου άρθρου είναι να διερευνήσει τις συνθήκες διαβίωσης και τα μέτρα κοινωνικής προστασίας που προβλέπονται για τα μέλη μονογονεϊκών οικογενειών, έτσι όπως προσλαμβάνονται και βιώνονται από τα άτομα αυτά σε περίοδο έντονων κοινωνικών και δημογραφικών αλλαγών και διαφοροποιήσεων στον θεσμό του γάμου. Επίσης, επιχειρείται η συσχέτιση της οικονομικής κρίσης και των συνεπειών της στην Ελλάδα με τα ζητήματα εργασιακού και κοινωνικού αποκλεισμού των μονογονεϊκών οικογενειών, καθώς και η πιθανή επιδείνωση των συνθηκών τόσο στις ενδοοικογενειακές σχέσεις όσο και στην ικανοποίηση βασικών τους αναγκών και απόλαυσης δικαιωμάτων. Ο εντοπισμός και η θεματοποίηση των προβλημάτων καθώς και η διαφοροποίησή τους την τελευταία περίοδο εξετάζεται ιδιαίτερα ως προς τις δυνατότητες συμφιλίωσης της επαγγελματικής, οικογενειακής και προσωπικής ζωής, έτσι όπως προκύπτουν μέσα από τον λόγο των ίδιων των ενεργών υποκειμένων, που καταγράφηκε μέσω πρωτογενούς έρευνας γνώμης.

ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΕΣΤΙΑΣΕΙΣ

ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ ΤΗΣ ΜΟΝΟΓΟΝΕΪΚΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

Η μονογονεϊκότητα προκύπτει από ατομικές επιλογές ως προς τη συντροφικότητα και τη συμβίωση των ανθρώπων, τις μεγαλύτερες θεσμικές διευκολύνσεις ως προς την έγγαμη σχέση, τη δυνατότητα έκφρασης της έμφυλης αυτονομίας, τη βούληση των γυναικών για απόκτηση παιδιού εκτός γάμου ή τη διαμόρφωση νέων μορφών συμβίωσης. Κυρίως στην περίπτωση που η μονογονεϊκότητα συνιστά επιλογή μέσα από τη μετάβαση στη μετανεωτερική εποχή και την υπέρβαση των παραδοσιακών κοινωνικών και επαγγελματικών ρόλων στη βάση του φύλου, η σύγχρονη οικογένεια αποκτά πολλαπλές μορφές και προσαρμόζεται σταδιακά στις νέες αυτές συνθήκες (Hobsbawm, 1997, σ. 30).

Ιδιαίτερα τις τελευταίες δεκαετίες, η μορφή της οικογένειας μεταβάλλεται διαρκώς και διαφαίνεται ότι απομακρύνεται από το παραδοσιακό μοντέλο, καθώς η σημαντική αύξηση των διαζυγίων και η συχνή υποκατάσταση του γάμου από εναλλακτικές μορφές σχέσεων (π.χ. συμβίωση) έχουν συντελέσει στο να αποτελούν οι μονογονεϊκές οικογένειες πραγματικότητα στα ελληνικά αλλά και στα ευρωπαϊκά δεδομένα (Ζαφειροπούλου & Καρούτζου, 2008, σ. 85).

Στη διεθνή βιβλιογραφία ένας ορισμός για τη μονογονεϊκή οικογένεια (ΜΓΟ) την προσδιορίζει ως αποτέλεσμα της διάλυσης μίας έγγαμης συμβίωσης δύο συζύγων, του θανάτου ενός συζύγου ή της γέννησης ενός παιδιού εκτός γάμου (Cohen κ.ά., 2007), ή την οικογένεια στην οποία υπάρχει ένας μόνο γονέας είτε άγαμος, είτε χήρος, είτε διαζευγμένος, ενώ υπάρχουν παιδιά κάτω των 18 ετών (Μουσοπούλου, 2005, σ. 184). Αντίστοιχο ορισμό δίνει και η Μαντζιαφού-Κανελλοπούλου (1984), ενώ σύμφωνα με την έκθεση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων το 1989, με τον όρο μονογονεϊκή οικογένεια νοείται η οικογένεια στην οποία υπάρχει μόνο ένας γονέας χωρίς σύζυγο, ο οποίος ζει με ένα τουλάχιστον ανύπαντρο και εξαρτώμενο τέκνο, καθώς και τυχόν άλλους συγγενείς ή και άλλα άτομα (Commission of the European Communities, 1992). Επομένως, η μονογονεϊκότητα μπορεί να προκύπτει από ποικίλες αιτίες όπως διαζύγιο, χηρεία, άτυπη διακοπή της συμβίωσης των δύο γονέων και απόκτηση παιδιών εκτός γάμου (Ζαφειροπούλου & Καρούτζου, 2008, σ. 85).

Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΜΟΝΟΓΟΝΕΪΚΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

ΣΕ ΓΕΝΙΚΕΣ ΓΡΑΜΜΕΣ, ΟΙ ΑΡΧΗΓΟΙ ΜΓΟ ΕΧΟΥΝ ΝΑ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΟΥΝ ΤΙΣ ΕΞΗΣ ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ:

- χαμηλό οικογενειακό εισόδημα, καθώς όλα τα έξοδα επιβαρύνουν τον ένα γονέα
- ανεπαρκής πληροφόρηση και ενημέρωση για τη δυνατότητα υποστήριξης από δομές κοινωνικής φροντίδας
- δυσκολίες στη διαχείριση των αναγκών φροντίδας και φύλαξης των παιδιών
- έλλειψη επαρκούς εκπαίδευσης ή/και κατάρτισης
- δυσκολίες πρόσβασης στην αγορά εργασίας και συχνή διάκριση σε βάρος τους από τους εργοδότες
- συμμετοχή σε άτυπες μορφές εργασίας
- δυσκολίες στην εναρμόνιση οικογενειακών και επαγγελματικών υποχρεώσεων (Ζαφειρο-

πούλου & Καρούτζου, 2008, σσ. 85-86).

Οι επιπτώσεις της φτώχειας πλήττουν εκτός των άλλων τις ανύπαντρες γυναίκες και τις μονογονεϊκές οικογένειες κάθε μορφής (Μπαλούρδος, 2013· ΔΟΛ, 2014· American Psychological Association, 2013).

Ωστόσο, στην Ελλάδα, οι ΜΓΟ αποτελούν θέμα που παραμένει στο περιθώριο της δημόσιας συζήτησης, ενώ η σχετική κοινωνική πολιτική περιορίζεται κυρίως σε επιδοματικές πρακτικές και μάλιστα με ισχνή δυναμική, αδυνατώντας να κατανοήσει και να διαχειριστεί τις πολυδιάστατες ανάγκες των μονογονέων. Επιπρόσθετα, φαίνεται πως οι ΜΓΟ επηρεάζονται ιδιαίτερα από τις κοινωνικο-οικονομικές εξελίξεις που έχει επιφέρει η κρίση, δεδομένου ότι βρίσκονται εκτός των άτυπων δικτύων κοινωνικής αρωγής που θα μπορούσαν να συνδράμουν στην υποστήριξή τους (Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων, 2017).

Δυσχερής παρουσιάζεται η θέση των γυναικών, όταν αυτές αποτελούν τον μονογονέα, πολύ δε παραπάνω εάν συντρέχουν και άλλες επιβαρυντικές συνθήκες, όπως χρόνια προβλήματα υγείας, αναπηρία, πολυτεκνία, προβλήματα γλώσσας, πολιτισμικές ιδιαιτερότητες που εγείρουν ζητήματα κοινωνικής αναγνώρισης, αποδοχής, αλλά και προκαταλήψεων, έως και ρατσιστικών συμπεριφορών απέναντί τους (μετανάστριες, γυναίκες Ρομά κ.λπ.) (Γράμψας & Γιακουμάκης, 2015). Τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες αρχηγοί ΜΓΟ είναι κατά συνέπεια πολλαπλά και οδηγούν σε κοινωνική περιθωριοποίηση, υποβάθμιση της ποιότητας ζωής, αδυναμία απόκτησης νέων επαγγελματικών δεξιοτήτων για αξιοποίηση ευκαιριών στην αγορά εργασίας.

Η ΣΥΜΦΙΛΙΩΣΗ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΖΩΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Η εναρμόνιση μεταξύ επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής ξεπερνά τα στενά όρια της οργάνωσης του χρόνου σε ατομικό επίπεδο και συνδέεται με θέματα όπως απασχόληση, γονιμότητα, οικογενειακές σχέσεις, οικογενειακά μοντέλα, ποιότητα ζωής (Αρβανίτης, κ.ά., 2007, σ. 9). Μερικές φορές εκφράζεται ως πρόβλημα ή δίλημμα, καθώς μπορεί να αφορά στον συνδυασμό αμειβόμενης και μη αμειβόμενης εργασίας, ενώ σε άλλες παρουσιάζεται ως μέσο για τη βελτίωση της οικογενειακής ζωής (Alipranti & Nikolaou, 2008). Συνεπώς, ο όρος υποδηλώνει ότι τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες στις σύγχρονες συνθήκες είναι αναγκαίο να διαδραματίζουν πολλαπλούς και εναρμονισμένους μεταξύ τους ρόλους ως εργαζόμενοι/ες και ως φροντιστές/τριες του σπιτιού και της οικογένειας (Γκερμότση, κ.ά., 2016).

Η θεώρηση πριν τη δεκαετία του 1970 ότι η οικογένεια και η εργασία αποτελούν δύο διακριτά πεδία (Blunsdon et al., 2006) σηματοδότησε και τη διαφοροποίηση του δημόσιου χώρου ως πεδίο δράσης των ανδρών και του ιδιωτικού ως αυτού των γυναικών. Αυτό είχε σημαντικές έμφυλες επιδράσεις με αποτέλεσμα να διαμορφωθούν κυρίαρχα πρότυπα που όριζαν τον άνδρα ως «κουβαλητή» (breadwinner) και τη γυναίκα ως αποκλειστικά υπεύθυνη για τις οικιακές εργασίες και τη φροντίδα των εξαρτώμενων μελών της οικογένειας (Puech, 2008· Sapiro, 1990).

Σήμερα, στις αναπτυσσόμενες χώρες της Δύσης επικρατεί η «συζυγική-πυρηνική οικογένεια», στην οποία σημαντική θέση κατέχουν οι συναισθηματικές σχέσεις στη συμβίωση και στην αναζήτηση της ατομικής ολοκλήρωσης μέσα σε πλαίσιο ισοτιμίας, ενώ ταυτόχρονα σημειώνεται αύξηση της εμπλοκής του «δημόσιου» τομέα σε ορισμένα από τα ζητήματα που παλαιότερα αναλάμβανε

η οικογένεια όπως υπηρεσίες φύλαξης παιδιών και άλλων εξαρτώμενων μελών της οικογένειας (Μαράτου-Αλιπράντη, 2014· Μαράτου-Αλιπράντη, 2012· Στρατηγάκη, 2007).

Οι θεωρητικές προσεγγίσεις της συμφιλίωσης μεταξύ οικογενειακής/ιδιωτικής και επαγγελματικής ζωής ανδρών και γυναικών (Rosenberger 1996· Potter, 2006), επικεντρώνονται κυρίως στον έμφυλο καταμερισμό των οικιακών εργασιών, στη διαθεσιμότητα και χρήση του χρόνου, στις αντιλήψεις περί δικαίου και τα αισθήματα πίεσης που προκύπτουν από την προσπάθεια επίτευξης της ισορροπίας (Γκερμότση, 2010).

Ορισμένες προσεγγίσεις δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στον ρόλο των αξιών που διαμορφώνουν τον καταμερισμό καθηκόντων που από κοινού μοιράζονται οι σύζυγοι (Voicu κ.ά., 2008). Γενικότερα η έμφυλη ιδεολογία υπογραμμίζει ότι άτομα που προσανατολίζονται προς πεποιθήσεις που τείνουν στην ισότητα των φύλων, βιώνουν πιο ισότιμη κατανομή των οικιακών εργασιών (Hook, 2006).

Φαίνεται πως δεν υπάρχει ένας καθολικά αντιπροσωπευτικός ορισμός, αφού η εξισορρόπηση άλλοτε σημαίνει την αφιέρωση περισσότερου χρόνου στην αμειβόμενη εργασία και λιγότερο στις οικιακές ευθύνες και άλλοτε σημαίνει τη διασφάλιση ότι η αμειβόμενη εργασία δεν επισκιάζει τον χρόνο για διεκπεραίωση άλλων υποχρεώσεων.

Στη σημερινή εποχή στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος δεν είναι πλέον μόνο οι γυναίκες, αλλά οι σχέσεις των φύλων, καθώς εμφανίζεται στο προσκήνιο ο άνδρας και ο νέος ρόλος που καλείται να αναλάβει ως συν-φροντιστής (Αρβανίτης, κ.ά., 2007).

Τα μέτρα που έχουν αναπτυχθεί σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο εστιάζουν κυρίως στις γυναίκες και στη δυσκολία τους να εξισορροπήσουν τις οικογενειακές τους υποχρεώσεις ως εργαζόμενες. Διακρίνονται συνήθως σε τρεις μεγάλες κατηγορίες: μέτρα που διευκολύνουν την πρόσβαση στην αγορά εργασίας, μέτρα που διευκολύνουν τον συνδυασμό εργασίας και οικογένειας και μέτρα που προωθούν την ανακατανομή των γονεϊκών ευθυνών (Μουσούρου & Στρατηγάκη, 2004, σσ. 87-88).

Συνολικά, οι ελληνικές δημόσιες πολιτικές για τη συμφιλίωση οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής των εργαζομένων βασίζονται σε τέσσερα πεδία παρέμβασης (INE-ΓΣΕΕ, 2013): α) δομές παροχής υπηρεσιών φροντίδας παιδιών, β) γονικές άδειες, γ) μέτρα που στοχεύουν στην ευέλικτη απασχόληση (ευελιξία προσέλευσης/αποχώρησης από την εργασία, μερική απασχόληση, κλπ) δ) οικογενειακά επιδόματα, επιδόματα παιδιών, λοιπά ειδικά επιδόματα, ευνοϊκές φορολογικές ρυθμίσεις.

Σύμφωνα με Ευρωπαϊκή Έρευνα του Εργατικού Δυναμικού, το 2011, η Ελλάδα βρισκόταν στις τελευταίες θέσεις αναφορικά με το ποσοστό των εργαζομένων, με παιδί κάτω του ενός έτους, που έκαναν χρήση γονικής άδειας (μόλις 19,6%), με το σύνολο των εργαζομένων να είναι γυναίκες, ενώ δεν καταγράφεται χρήση γονικών άδειων από τους άνδρες εργαζόμενους.

Σύμφωνα με τον ΣΕΠΕ (2013), παρατηρούνται διαφορές στα ποσοστά χρήσης των αδειών ανάλογα με το αν αυτές είναι αμειβόμενες ή όχι. Όπως είναι αναμενόμενο οι αμειβόμενες άδειες (π.χ. άδεια φροντίδας, άδεια σχολικής παρακολούθησης του παιδιού) παρουσιάζουν υψηλότερα ποσοστά συχνότητας χρήσης σε σχέση με μη αμειβόμενες άδειες, όπως η γονική άδεια ανατροφής.

Βάσει μελέτης του Εργαστηρίου Σπουδών Φύλου (Καραμεσίνη, κ.ά., 2016) φαίνεται ότι παρά τα ποικίλα μέτρα που έχουν ληφθεί τις τελευταίες δεκαετίες τόσο σε ευρωπαϊκό όσο και εθνικό

επίπεδο, παραμένουν ουσιαστικές ανισότητες ανάμεσα στα δύο φύλα αναφορικά με το ποσοστό απασχόλησής τους, τις ώρες απασχόλησής τους, την εργασιακή τους εξέλιξη και τις αμοιβές. Διαφαίνεται μάλιστα ότι η εστίαση για την επίτευξη της ισορροπίας της επαγγελματικής και οικογενειακής/ιδιωτικής ζωής των γυναικών δεν είναι επαρκής (Κορωναίου, 2007, σ. 13), καθώς δεν αποτελεί αποκλειστικά γυναικείο πρόβλημα.

Επίσης, η έρευνα του Εργαστηρίου Σπουδών Φύλου το 2016 που αφορά στη μετα-ανάλυση των δεδομένων της έρευνας χρήσης χρόνου (Καραμεσίνη & Συμεωνάκη, 2016), μέσω της αξιοποίησης των πρωτογενών δεδομένων από την αντίστοιχη έρευνα της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής, έδειξε ότι βασική διαφοροποίηση ως προς τη χρήση του χρόνου ανάμεσα σε γυναίκες και άνδρες ηλικίας 20-74 ετών, ανεξάρτητα από το αν εργάζονται ή όχι, εντοπίζεται στον χρόνο που διαθέτουν ημερησίως για τη φροντίδα του νοικοκυριού και της οικογένειας, η οποία φαίνεται, ως επί τω πλείστον, να επιβαρύνει τον γυναικείο πληθυσμό.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗΣ ΠΟΙΟΤΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΓΝΩΜΗΣ

Δεδομένου ότι η παρούσα εργασία αποσκοπεί στην ανάλυση της εμπειρικής αποτύπωσης των συνεπειών της οικονομικής κρίσης στις ΜΓΟ, η μεθοδολογία υλοποίησης βασίστηκε στη χρήση της ποιοτικής μεθόδου έρευνας, προκειμένου ο ερευνητής να διεισδύσει στην προσωπικότητα των υποκειμένων και να κατανοήσει τις κοινωνικές επιρροές που τα υποκείμενα έχουν δεχτεί.

Η έρευνα γνώμης που διενεργήθηκε για λογαριασμό της Γενικής Γραμματείας Ισότητας των Φύλων είχε πανελλαδική εμβέλεια, με σκοπό την καταγραφή και συνεκτίμηση της εμπειρίας, τις απόψεις, αλλά και τις προτάσεις του δείγματος σχετικά με την επίδραση των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στις έμφυλες σχέσεις, τις ταυτότητες και τους ρόλους στις ελληνικές ΜΓΟ, καθώς και τη διερεύνηση των αναγκών των μελών, έτσι ώστε να ενισχυθούν οι πολιτικές συμφιλίωσης της επαγγελματικής και της οικογενειακής ζωής (Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων, 2018). Το δείγμα αποτελούνταν από 33 αρχηγούς ΜΓΟ, με έμφαση στις γυναίκες και εκπροσώπους 51 επιχειρήσεων.

Για τις ανάγκες της έρευνας εφαρμόστηκε τυχαία δειγματοληψία η οποία αναφέρεται σε μια διαδικασία που πληροί δύο βασικές στατιστικές συνθήκες: πρώτον τα μέλη ενός πληθυσμού έχουν ίσες πιθανότητες να επιλεγούν και δεύτερον η επιλογή ενός μέλους του πληθυσμού με κανένα τρόπο δεν επηρεάζει την επιλογή ενός άλλου. Δηλαδή οι παρατηρήσεις του δείγματος επιλέγονται ανεξάρτητα και με ίσες πιθανότητες. Η μέθοδος της τυχαίας δειγματοληψίας επιλέχθηκε καθώς ο πληθυσμός των επιχειρήσεων αντλήθηκε από το ΓΕΜΗ. Για την επιλογή του δείγματος των μονογονέων χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της δειγματοληψίας σκοπιμότητας ή κρίσης (judgment sampling), κατά την οποία ο ερευνητής επιλέγει τις δειγματικές μονάδες βάσει ορισμένων χαρακτηριστικών όπως π.χ. η ηλικιακή ομάδα ή η οικονομική κατάσταση.

Η συλλογή των δεδομένων επιδιώχθηκε με τις εξής μεθόδους ανά κατηγορία αποδεκτών:

- α) Προσωπική συνέντευξη με χρήση ημι-δομημένου ερωτηματολογίου με αρχηγούς ΜΓΟ.
- β) Ηλεκτρονική αυτοσυμπλήρωση και συμπληρωματική τηλεφωνική συνέντευξη στις περιπτώσεις που κρίθηκε αναγκαίο με εκπροσώπους επιχειρήσεων.

Για τη μεθοδολογία της έρευνας διαμορφώθηκαν και υιοθετήθηκαν ορισμένες βασικές αρχές

που καθόρισαν την πορεία της έρευνας και αποτέλεσαν τη βάση για την κατασκευή των ερευνητικών εργαλείων, καθώς και τους ιχνηλάτες για τη συλλογή και επεξεργασία του υλικού (Παππάς, 2002). Ο προσδιορισμός και η εξειδίκευση του στόχου της έρευνας αποτέλεσαν το πρωταρχικό μέλημα, καθώς αποτελούν έννοιες που πρέπει να καθοριστούν πρώτες, διότι σε αυτές στηρίζεται η διαμόρφωση των ερωτήσεων (Ρόντος & Παπάνης, 2007).

Για τη διατύπωση των ερευνητικών ερωτημάτων, λήφθηκε υπόψη το θεωρητικό υπόβαθρο και η ανάλυση των ερευνητικών δεδομένων, έτσι όπως προέκυψαν και από τη βιβλιογραφική επισκόπηση που κατέδειξε τα εξής:

- Η συμφιλίωση μεταξύ επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής φαίνεται να συνδέεται με ποικίλες παραμέτρους της ανθρώπινης έκφανσης (Αρβανίτης, κ.ά., 2007), ενώ αναφέρεται κυρίως στον συνδυασμό αμειβόμενης και μη αμειβόμενης εργασίας.
- Οι μεταβολές που επήλθαν στα κοινωνικο-οικονομικά και τα οικογενειακά πρότυπα (π.χ. αύξηση των μονογονέων, είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας, διεύρυνση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης, μεγαλύτερη συμμετοχή των ανδρών-πατέρων στο σπίτι) οδήγησαν σε αύξηση των επαγγελματικών και οικογενειακών υποχρεώσεων, ενώ ανέδειξαν την ανάγκη για λήψη μέτρων και πρωτοβουλιών με στόχο τη διευθέτηση της ισορροπίας μεταξύ της οικογενειακής/ιδιωτικής και της εργασιακής ζωής (Μουρίκη, 2006).
- Στις σύγχρονες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες και τα δύο φύλα καλούνται να διαδραματίσουν πολλαπλούς ρόλους που πρέπει να εναρμονιστούν μεταξύ τους (Γκερμότση, κ.ά., 2016).
- Παρότι τις τελευταίες δεκαετίες έχουν εφαρμοστεί ποικίλα μέτρα συμφιλίωσης της εργασιακής και οικογενειακής/ιδιωτικής ζωής, οι ανισότητες σε βάρος των γυναικών παραμένουν, ενώ δεν επιλύθηκε το ζήτημα της φροντίδας των εξαρτώμενων μελών, ούτε επήλθαν δραστικές αλλαγές στη συμμετοχή των ανδρών στις ευθύνες του νοικοκυριού και την οικογενειακή φροντίδα. (Καραμεσίνη, κ.ά., 2016).
- Υφίστανται ακόμη άτυπα δίκτυα οικογενειακής αλληλεγγύης και υποστήριξης, που σε μεγάλο βαθμό καλύπτουν την έλλειψη ή ανεπάρκεια των κοινωνικών υπηρεσιών φροντίδας (Καραμεσίνη, κ.ά., 2016).

Ειδική μνεία θα πρέπει να γίνει στις ευέλικτες μορφές απασχόλησης (Ευστράτογλου, 2015), οι οποίες προσδιορίζονται ως *εκείνες που αν και ενέχουν εξαρτημένη εργασία, μια τουλάχιστον διάστασή της (ωράριο εργασίας, διάρκεια σύμβασης εργασίας, τόπος παροχής της εργασίας, τρόπος παροχής εργασίας) διαφοροποιείται του τυπικού μοντέλου της τυπικής εξαρτημένης εργασίας.*

ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

ΠΡΟΦΙΛ ΔΕΙΓΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΑΡΧΗΓΩΝ ΜΟΝΟΓΟΝΕΪΚΩΝ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ

Από τα 33 άτομα που συμμετείχαν (31 γυναίκες, 2 άνδρες), το 46% ήταν 35–44 ετών και το 36% 45–54 ετών. Περισσότεροι από τα 2/3 του δείγματος βρίσκονται σε καθεστώς διαζυγίου, ενώ 26 από τα 33 άτομα απάντησαν πως δεν διαμένει άλλο άτομο στην οικία. Λαμβάνοντας υπόψη ότι στόχος της έρευνας ήταν να διερευνηθεί κατά πόσο είναι εφικτή η συμφιλίωση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των ελληνικών ΜΓΟ, το δείγμα αποτελείται από εργαζόμενους/-ες με ιδι-

αίτερη βαρύτητα στους/στις μισθωτούς/-ές, με πάνω από τους/τις μισούς/-ές να απασχολούνται στον ιδιωτικό τομέα και ακολουθούν οι απασχολούμενοι/-ες στον δημόσιο (27,6%) και στον ευρύτερο δημόσιο τομέα (6,9%), όπου οι εργασιακές σχέσεις είναι βάσει νομοθετικού και θεσμικού πλαισίου σαφώς πιο ευνοϊκές για τον συνδυασμό εργασίας και οικογένειας.

Σε σχέση με το αν επήλθαν αλλαγές στο εργασιακό περιβάλλον των ερωτώμενων λόγω της οικονομικής κρίσης, προκύπτει ότι μόλις 5 από τους/τις 33 δεν βίωσαν κάποια μεταβολή, ενώ ιεραρχικά οι περισσότεροι συνήθεις μεταβολές αφορούν σε συρρίκνωση των μισθών (33,3%), αυξημένες απαιτήσεις στην εργασία (20,4%) και μη αμοιβή των υπερωριών (11,1%).

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΑΣ ΣΕ ΑΡΧΗΓΟΥΣ ΜΟΝΟΓΟΝΕΪΚΩΝ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ

Η παρούσα έρευνα επιβεβαιώνει τα ευρήματα προηγούμενων ερευνών ότι, οι ΜΓΟ αποτελούν σημαντικό μέρος των φτωχών νοικοκυριών, καθώς καταγράφεται μεγάλη συχνότητα στα χαμηλά εισοδηματικά κλιμάκια. Ως εκ τούτου είναι αναμενόμενη η ανεπαρκής εξυπηρέτηση των αναγκών του νοικοκυριού, όπως δηλώνουν οι ερωτώμενοι/-ες, οδηγώντας στη μείωση καταρχήν απόλαυσης κοινωνικών αγαθών αλλά και της αγοράς τροφίμων, ένδυσης-υπόδησης και γενικά παροχές προς την οικογένεια.

Όμως η κάλυψη των βασικών και μη βασικών αναγκών δεν αποτελεί το σημαντικότερο πρόβλημα των μονογονέων, αλλά προηγείται η αδυναμία αποτελεσματικής διαχείρισης χρόνου (10,5%), η έλλειψη βοήθειας από κάποιο άλλο άτομο (9,2%) και οι περιορισμοί που αντιμετωπίζουν στην προσωπική ζωή (9,2%). Το λιγότερο σημαντικό πρόβλημα φαίνεται να είναι η καταπάτηση των εργασιακών δικαιωμάτων ως μονογονέα, γεγονός που συνεπάγεται είτε τήρηση από μεριάς των επιχειρήσεων των διατάξεων που αφορούν στην προστασία της γονεϊκότητας είτε άγνοια των εργασιακών δικαιωμάτων από μεριάς των μονογονέων ή και μειωμένου βαθμού διεκδίκησής τους.

Ο ανέφικτος αρμονικός συνδυασμός εργασίας και οικογένειας αναγκάζει τη συντριπτική πλειοψηφία των ερωτώμενων να αναλαμβάνουν οι ίδιοι/-ες το μεγαλύτερο μέρος των οικογενειακών καθηκόντων, όπως μαγείρεμα, καθαριότητα πληρωμή λογαριασμών/ψώνια και συνοδεία των παιδιών στις εξωσχολικές δραστηριότητες.

Στις περιπτώσεις εκείνες που συναντάται η βοήθεια από τρίτους, αφορά στη μελέτη και τη συνοδεία των παιδιών προς και από το σχολείο από παππού/γιαγιά, καθώς και τη συντήρηση/μαστορέματα στο σπίτι από επαγγελματίες. Αξίζει να επισημανθεί ότι, στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων ο καταμερισμός έχει προκύψει αφότου ο/η ερωτώμενος/-η περιήλθε σε κατάσταση μονογονεϊκότητας και υπό της επίδρασης της χαμηλής οικονομικής κατάστασης, που δημιουργεί δυσκολία χρήσης βοήθειας επί πληρωμής.

Δεδομένου ότι, η οικονομική κρίση ώθησε στην επέκταση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης αλλά και στην πιθανότητα απόλυσης χωρίς αποζημίωση των απασχολούμενων που δεν έχουν συμπληρώσει ένα χρόνο στην επιχείρηση, η διασφάλιση της σταθερότητας της θέσης εργασίας αξιολογείται από το δείγμα ως περισσότερο σημαντική από τη δυνατότητα αξιοποίησης ελαστικού ωραρίου ή άλλης ευέλικτης μορφής, που συνδέεται πιθανά ή βάσιμα με ανεπιθύμητες εργασιακές επισφάλειες.

Παράλληλα, η δεύτερη απασχόληση ενδείκνυται ως οριακή επιλογή από τους/τις μονογονείς

δεδομένου του περιορισμένου διαθέσιμου χρόνου για να ανταποκριθούν στις ούτως ή άλλως αυξημένες υποχρεώσεις τους.

Σύμφωνα με τη βιβλιογραφική επισκόπηση, στην προσπάθεια περιορισμού των λειτουργικών δαπανών τους, η πλειοψηφία των ελληνικών επιχειρήσεων, πέρα από τη μείωση των μισθών, εκδηλώνει και παράλληλη αύξηση των απαιτήσεων. Ενδεικτικό προς αυτό είναι η περιορισμένη δυνατότητα για απουσία των μονογονέων από την εργασία για διεκπεραίωση προσωπικών/οικογενειακών ζητημάτων, καθώς το 65,4% απάντησε ότι μόνο ορισμένες φορές επιτρέπει η επιχείρηση την απουσία τους. Ταυτόχρονα, φαίνεται ότι, οι εργοδότες εφαρμόζουν πιο ήπια μέτρα όπως χορήγηση ειδικών αδειών και αλλαγές στο ωράριο. Όσον αφορά στη δυνατότητα απασχόλησης με τη μορφή ευέλικτων μορφών εργασίας, το 57,7% δήλωσε ότι δεν υπάρχει αυτή η δυνατότητα, το 23,1% απάντησε θετικά και το 19,2% «ανάλογα την περίπτωση».

Τέλος, οι μονογονείς αγνοούν (68,4%) τις δομές και τους φορείς που μπορούν να τους παρέχουν μια σειρά υπηρεσιών και η πλειοψηφία όσων δέχονται υποστήριξη, περιορίζεται στη λήψη οικονομικής ενίσχυσης και δεν απολαμβάνουν υπηρεσιών όπως ενημέρωση/πληροφόρηση, ψυχολογική στήριξη, εκπαίδευση/επιμόρφωση, κ.λπ. Το γεγονός αυτό βέβαια δικαιολογεί εν μέρει το αίσθημα απογοήτευσης και δυσαρέσκειας ως προς τους τρόπους που προσεγγίζονται και ως προς τον βαθμό που επιλύονται από την πολιτεία τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι ΜΓΟ (το 73,8% δηλώνει καθόλου ή λίγη ικανοποίηση).

ΠΡΟΦΙΛ ΔΕΙΓΜΑΤΟΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ

Η έρευνα διενεργήθηκε σε δείγμα 51 επιχειρήσεων από όλη την Ελλάδα με τις υψηλότερες συγκεντρώσεις στην Αττική και στην Κεντρική Μακεδονία, ακολουθώντας την εθνική κατανομή σύμφωνα με την οποία στις περιφέρειες αυτές καταγράφεται και ο μεγαλύτερος όγκος της επιχειρηματικής δραστηριότητας της χώρας.

Το 72,5% του δείγματος αποτελείται από ανώνυμες εταιρίες, ενώ το 15,7% από ομόρρυθμες. Το 58,8% των επιχειρήσεων δραστηριοποιούνται στον τριτογενή τομέα, το 37,3% στον δευτερογενή ενώ μόλις 2 επιχειρήσεις ανήκουν στον πρωτογενή τομέα (3,9%).

Όσον αφορά στο μέγεθος των επιχειρήσεων βάσει του αριθμού των εργαζομένων, το 35,3% ανήκει στην κατηγορία των πολύ μικρών που απασχολούν 0-9 εργαζόμενους/-ες, το 31,4% απασχολεί 10-49 εργαζόμενους/-ες, ενώ το 29,4% έχει ως 149 εργαζόμενους/-ες (29,4%) και μόλις 2 επιχειρήσεις είναι μεγαλύτερου μεγέθους. Συνολικά οι επιχειρήσεις του δείγματος απασχολούν 857 άτομα (686 άντρες, 171 γυναίκες). Μόλις 78 είναι ανώτερα στελέχη (64 άνδρες έναντι 14 γυναικών), ενώ οι μονογονείς ανέρχονται σε 37 άτομα (28 γυναίκες, 9 άνδρες).

Όσον αφορά στο προφίλ των υπεύθυνων των επιχειρήσεων που ανταποκρίθηκαν στην έρευνα, υπερτερούν οι ηλικιακές ομάδες 35-44 και 45-54, οι έγγαμοι/-ες και οι απόφοιτοι/-ες τριτοβάθμιας εκπαίδευσης με υψηλό ποσοστό εξ αυτών να διαθέτει μεταπτυχιακό/διδακτορικό τίτλο σπουδών.

ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΑΣ ΣΕ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ

Η έρευνα στο δείγμα των ελληνικών επιχειρήσεων ανέδειξε την τάση οι εργοδότες να διευκο-

λύνουν τους/τις εργαζομένους/-ες τους να συνδυάσουν επαγγελματικές και οικογενειακές υποχρεώσεις, καθώς το 37,3% δηλώνει ότι δίνει πάντα και το 23,5% πολύ συχνά τη δυνατότητα να απουσιάζουν από την εργασία τους για την τακτοποίηση προσωπικών/οικογενειακών υποθέσεων.

Σχετικά με την εισαγωγή ευέλικτων μορφών απασχόλησης στη λειτουργία τους, διαφαίνεται ότι οι επιχειρήσεις του δείγματος τηρούν μετριοπαθή στάση, καθώς καταγράφεται επικράτηση της κατά περίπτωση υιοθέτησης ευέλικτης απασχόλησης, γεγονός που δεν δίνει τη δυνατότητα να εκφραστούν σαφείς τάσεις. Ωστόσο από αυτές που απαντάνε θετικά ή κατά περίπτωση (40 επιχειρήσεις), η πλειοψηφία εφαρμόζει ευέλικτο ωράριο (30 επιχειρήσεις), βάρδιες (15 επιχειρήσεις) ή μερική απασχόληση (19 επιχειρήσεις) ή συνεχόμενο ωράριο (10 επιχειρήσεις).

Γενικά η έρευνα αναδεικνύει ότι οι επιχειρήσεις συχνά αναπαράγουν έμφυλα στερεότυπα για την απόδοση, παραγωγικότητα, προαγωγή και πρόσληψη των γυναικών, γεγονός που ανακλάται εν μέρει και στο ότι το 45,1% επιχειρήσεων δεν έχει χορηγήσει καμία άδεια ανατροφής. Επιπλέον αξίζει να αναφερθεί ότι λειτουργούν και αντικειμενικοί ή εξωγενείς παράμετροι που δρουν ανασταλτικά για την εφαρμογή μέτρων, όπως το μικρό μέγεθος της πλειοψηφίας των επιχειρήσεων και το δυσμενές οικονομικό περιβάλλον.

Αναφορικά με τα μέτρα που μπορούν να συμβάλλουν στην επίτευξη της εναρμόνισης εργασίας και οικογένειας, αναδεικνύεται και από τις απαντήσεις των υπεύθυνων των επιχειρήσεων όπως και των μονογονέων, ο ισχυρός ρόλος του κράτους.

Τέλος, σημαντικά συμπεράσματα της έρευνας αναφέρονται στις αντιλήψεις των επιχειρήσεων σχετικά με τον βαθμό έμφυλης διαφοροποίησης της επίδρασης των οικογενειακών υποχρεώσεων στις διαδικασίες πρόσληψης και προαγωγής ανδρών και γυναικών. Ειδικότερα, διαπιστώνονται στερεοτυπικές στάσεις που θέτουν τον άνδρα εργαζόμενο να επηρεάζεται σε λιγότερο βαθμό από τις οικογενειακές υποχρεώσεις σε σχέση με μια γυναίκα. Όσον αφορά στον βαθμό επίδρασης των οικογενειακών υποχρεώσεων στην απόδοση των ανδρών, η πολυπληθέστερη απάντηση είναι «λίγο», ενώ στις γυναίκες είναι «αρκετά». Επιπλέον, το 60,8% των εκπρόσωπων των επιχειρήσεων δηλώνει ότι οι γυναίκες επηρεάζονται περισσότερο από τους άνδρες (33,4%) από τις οικογενειακές ευθύνες. Όσον αφορά στον βαθμό που οι οικογενειακές υποχρεώσεις επηρεάζουν την απόφαση μιας επιχείρησης να προσλάβει μια γυναίκα, οι απαντήσεις «καθόλου» και «λίγο» συγκεντρώνουν συνολικό ποσοστό 53%. Ωστόσο, 29,4% θεωρεί ότι η ύπαρξη οικογενειακών υποχρεώσεων επηρεάζει αρκετά την απόφαση πρόσληψης μιας γυναίκας. Επιπλέον, οι οικογενειακές υποχρεώσεις επιδρούν αρκετά θετικά στην παραγωγικότητα και στην εξέλιξη ενός μόνου πατέρα, ενώ εμφανίζονται οριακά περισσότερο ως επιβαρυντικοί παράγοντες για την εξέλιξη μιας μόνης γυναίκας.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Σύμφωνα με Έκθεση της Επιτροπής Δικαιωμάτων των Γυναικών και Ισότητας των Φύλων, η οικονομική κρίση έχει ιδιαίτερα σοβαρές συνέπειες για τις ομάδες που ήδη βρίσκονταν σε δυσμενή κατάσταση και εργάζονταν σε θέσεις ευάλωτης απασχόλησης¹, όπως οι γυναίκες που πλήττονται άμεσα – λόγω απώλειας της θέσης εργασίας τους, περικοπών των αποδοχών τους ή απώλειας της εργασιακής ασφάλειας – και έμμεσα, λόγω των περικοπών στις δημόσιες υπηρεσίες και στην κοι-

¹ Το International Labour Organization ορίζει ως Ευάλωτη απασχόληση την εργασία κατά την οποία οι άνθρωποι

νωνική πρόνοια. Οι γυναίκες, οι οποίες και προ κρίσης είχαν δυσμενέστερη θέση στην αγορά εργασίας σε σχέση με τους άνδρες, υφίστανται πλέον τις επιπτώσεις των μέτρων που λαμβάνουν οι κυβερνήσεις για να περιορίσουν τα δημόσια ελλείμματα (Επιτροπή Δικαιωμάτων των Γυναικών και Ισότητας των Φύλων, 2013). Τα μέτρα που ελήφθησαν για μείωση των οικογενειακών επιδομάτων, της άδειας μητρότητας, των κοινωνικών και προνοιακών επιδομάτων επέτειναν τον κίνδυνο της φτώχειας για τις γυναίκες, ειδικά σε περιπτώσεις μακρόχρονης απουσίας από την αγορά εργασίας λόγω μητρότητας ή και λόγω αδυναμίας εύρυθμου συνδυασμού οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής.

Ακόμη μεγαλύτερος είναι ο αντίκτυπος της οικονομικής κρίσης στις ΜΓΟ, καθώς η μονογονεϊκότητα συνιστά φαινόμενο που εμφανίζεται κυρίως στις γυναίκες και ως εκ τούτου υφίσταται έτσι και αλλιώς η διατήρηση των έμφυλων ανισοτήτων. Επιπλέον η μονογονεϊκότητα σε πολλές περιπτώσεις περιορίζει την ευκαιρία για πλήρη απασχόληση (Bird & Rieker, 2008).

Από την παρούσα έρευνα αποδεικνύεται ότι, οι νέες συνθήκες εργασίας που επέβαλε η οικονομική κρίση μειώνουν τον διαθέσιμο χρόνο για τη διεκπεραίωση των προσωπικών και οικογενειακών υποχρεώσεων. Επιπλέον, περιορίζονται οι δυνατότητες των εργαζομένων μονογονέων για διεκδίκηση των εργασιακών τους δικαιωμάτων, καθώς εν μέσω οικονομικής κρίσης οι επιχειρήσεις εμφανίζονται ιδιαίτερα απαιτητικές και δεν λειτουργούν πάντα σε πλαίσιο «φιλικό» ως προς τον θεσμό της οικογένειας και της γονεϊκότητας. Ως εκ τούτου η διεύρυνση της υψηλής επισφάλειας της εργασίας καθιστά το εργατικό δυναμικό «αναλώσιμο» και εύκολα υποκαταστάσιμο.

Στη χώρα μας διαφαίνεται, ότι η δυσκολία συμφιλίωσης επαγγελματικής και οικογενειακής/ιδιωτικής ζωής έχει διαφορετικό αντίκτυπο στα δύο φύλα, με κύριο άξονα τους ρόλους που επιτελούν στο δίπολο εργασία-οικογένεια. Για τη γυναίκα/μητέρα η συμφιλίωση συνδέεται άμεσα με τον τομέα της εργασίας και σημαίνει δυσκολία πλήρους ή μερικής συμμετοχής της στην αγορά εργασίας, ενώ για τον άνδρα/πατέρα σχετίζεται με την οικογένεια και μεταφράζεται σε δυσκολία εύρεσης χρόνου για τις οικογενειακές υποχρεώσεις.

Σημαντικό εύρημα της έρευνας αποτελεί επίσης ότι, λόγω της αποδυνάμωσης του Κράτους Πρόνοιας, η οικογένεια προέλευσης του ατόμου βρίσκεται ξανά στο επίκεντρο της προσοχής ως υποστηρικτικό δίκτυο. Καθώς οι επίσημοι φροντιστές είναι περιορισμένοι, ενεργοποιούνται συμπληρωματικές μορφές φύλαξης παιδιών, όπως συγγενείς και άτυποι φροντιστές, αλλά και εν τέλει οι ίδιοι οι γονείς στους οποίους περιλαμβάνονται κυρίως οι γυναίκες που επιλέγουν να εργάζονται με καθεστώς ευέλικτων ωραρίων ή να απέχουν από την εργασία (INE-ΓΣΕΕ, 2013).

Όσον αφορά στις δημόσιες πολιτικές υποστήριξης των μονογονέων, είναι έκδηλος ο χαμηλός βαθμός ικανοποίησης από την πολιτεία για τους τρόπους προσέγγισης και επίλυσης των προβλημάτων που βιώνουν, γεγονός που επιτείνεται και από την ελλιπή γνώση του ισχύοντος οικείου θεσμικού και νομικού πλαισίου, τόσο από την πλευρά των μονογονέων όσο και από την πλευρά των επιχειρήσεων.

Παρόλο που τα ευρήματα της έρευνας ανέδειξαν σημαντική απόκλιση των απαντήσεων μεταξύ αρχηγών ΜΓΟ και εκπροσώπων επιχειρήσεων σε σχέση με τη δυνατότητα απουσίας για ρύθ-

είναι αυτοαπασχολούμενοι ή εργάζονται σε οικογενειακές επιχειρήσεις, όπου τα εργασιακά δικαιώματα είναι περιορισμένα και εργάζονται πολλές ώρες, με χαμηλές αμοιβές, σε κακές συνθήκες, χωρίς κοινωνικές παροχές ή εκ του νόμου δικαιώματα. Αυτό μπορεί να καλύπτει περιστασιακή, καταχρηστική, σταθερή και μερική απασχόληση.

μηση προσωπικών/οικογενειακών ζητημάτων, συγκλίνουν οι απόψεις σε σχέση με τα μέτρα που πρέπει να προωθηθούν και που μπορούν να συμβάλλουν στην επίτευξη της εναρμόνισης εργασίας και οικογένειας. Οι προτάσεις που διατυπώθηκαν και από τις δύο πλευρές αφορούν κυρίως στην παροχή οικονομικών κινήτρων προς τις επιχειρήσεις, όπως επιδότηση για την πρόσληψη μονογονέα, μείωση ασφαλιστικών εισφορών και φοροαπαλλαγές. Η υιοθέτηση των προαναφερόμενων μέτρων, πιστεύεται ότι, θα δώσει τη δυνατότητα στις επιχειρήσεις να αντιμετωπίσουν τις μη ευνοϊκές παραμέτρους που συνθέτουν το γενικότερο οικονομικό περιβάλλον στο οποίο δρουν και το οποίο χαρακτηρίζεται από έντονες ανταγωνιστικές πιέσεις, υψηλή φορολογία, πτώση του κύκλου εργασιών, χαμηλούς δείκτες ρευστότητας, κ.λπ., που περιορίζουν τις δυνατότητες των επιχειρήσεων να εφαρμόσουν πρακτικές για τη συμφιλίωση μεταξύ επαγγελματικών και οικογενειακών υποχρεώσεων των εργαζομένων τους.

Η πολλαπλή ανάγνωση της μονογονεϊκότητας, δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί με κλασικά μέτρα επιδοματικής πολιτικής, τα οποία μάλιστα δεν εφαρμόζονται και με την ανάλογη συνέπεια από τους αρμόδιους φορείς. Στην κατεύθυνση αυτή, λαμβάνοντας υπόψη τη σχετικά διευρυμένη ισότητα μεταξύ των δύο φύλων σε πεδία όπως η εκπαίδευση και η απασχόληση σε συνδυασμό με μια περιορισμένη ισότητα στην οικογένεια, γεγονός που οδηγεί σε υποχώρηση της γονιμότητας, θα πρέπει να επισημανθεί η σημαντικότητα της προώθησης και εφαρμογής πολιτικών ισότητας, οι οποίες τελικά να επηρεάζουν και να προσδιορίζουν τα επίπεδα γονιμότητας και γονεϊκότητας (Κοτζαμάνης, 2018).

Ως εκ τούτου, η υλοποίηση μεταρρυθμίσεων και ο εκσυγχρονισμός του υπάρχοντος πλαισίου πολιτικών συμφιλίωσης εν μέσω οικονομικής κρίσης θέτει ως άξονα των πολιτικών ισότητας και εξισορρόπησης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής την ανάπτυξη αποτελεσματικών συστημάτων ενημέρωσης, ευαισθητοποίησης και παρακολούθησης της ορθής εφαρμογής τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Alipranti, L. & Nikolaou, A. (2008). *Participation of Women in the Labour Market and Reconciliation Policy in Greece*. Available at: http://www.ciimu.org/uploads/20080328/alipranti_nikolau_doc.pdf.
- American Psychological Association (2013). *Effects of poverty, hunger and homelessness on children and youth*. Available at: <http://www.apa.org/pi/families/poverty.aspx>.
- Bird, C.E. & Rieker, P.P. (2008). *Gender and health: The effects of constrained choices and social policies*. New York: Cambridge University Press.
- Blunsdon, B., Blyton, P., Reed, K. & Dastmalchian, A. (2006). *Introduction - Work, Life and the Work-Life Issue*, in: Paul Byton, Betsy Blunsdon, Ken Reed & Ali Dastmalchian (eds.), *Work-Life Integration: International Perspectives on the Balancing of Multiple Roles*. Hampshire: Palgrave Macmillan, σσ. 1-16.
- Cohen, S., Crawford K., Giullari S., Michailidou, M., Mouriki, A., Taylor F., Walker, J., Σπύρου, Σ. (2007). *Οικογενειακή ποικιλομορφία - Οδηγός για εκπαιδευτικούς*. Λευκωσία: Ε.Κ.Κ.Ε.
- Commission of the European Communities. Directorate-General. Employment, Industrial Relations

and Social Affairs (1992). *Lone parent families in the European Community, The 1992 Report to the European Commission*. Available at: <http://aei.pitt.edu/39806/1/A4171.pdf>

Hobsbawm, E. (1997). *Η εποχή των άκρων. Σύντομος εικοστός αιώνας, 1914-1991*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Hook, L.J. (2006). Care in Context: Men's Unpaid Work in 20 Countries, 1965-2003. *American Sociological Review*, 71, σσ. 639-660.

Potter, E. (2006). *Feminism and Philosophy of Science. An Introduction*. Abington. Routledge

Puech, I. (2008). *Η μη κατανομή της οικιακής εργασίας*, στο: Μ. Maruani (επιμ.). *Γυναίκες, Φύλο, Κοινωνίες. Τι γνωρίζουμε σήμερα*. Αθήνα: Μεταίχμιο. σσ. 231-240.

Rosenberger, S. (1996). *Geschlechter – Gleichheiten – Differenzen. Eine Denk – und Politikbeziehung*. Wien: Verlag für Gesellschaftskritik.

Sapiro, V. (1990). *Women in American Society: An Introduction to Women's Studies (2nd ed.)*. Mountain View, CA: Mayfield Publishing Company.

Voicu, M., Voicu, B. & Strapcova, K. (2008). *Housework's Division in 24 European Societies: A Cross-National Comparison*. *CALITATEA VIETII*, XIX. No. 3-4, σσ. 268-283.

Αρβανίτης, Κ., Ξυδοπούλου, Ε. & Παπαγιαννοπούλου, Μ. (2007). *Εγχειρίδιο για το ρόλο των ανδρών/πατέρων στην εξισορρόπηση οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής*. Αθήνα: Κ.Ε.Θ.Ι.

Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων (2017). *Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Ισότητα των Φύλων 2016 – 2020*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.

Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων (2018). *Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην ελληνική οικογένεια: ο μετασχηματισμός των έμφυλων σχέσεων, ταυτοτήτων και ρόλων, οι προκλήσεις για την συμφιλίωση της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής και οι προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι μονογονεϊκές οικογένειες – Προτάσεις πολιτικής*. Αθήνα.

Γκερμότση, Β. (2010), *Αντιλήψεις Ζευγαριών ως προς τη Συμφιλίωση Οικογενειακής/ Ιδιωτικής και Επαγγελματικής Ζωής*. Διπλωματική Εργασία. Ρόδος: Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Τμήμα Επιστημών Προσχολικής Αγωγής και Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού.

Γκερμότση, Β., Μοσχοβάκου, Ν. & Παπαγιαννοπούλου, Μ. (2016). *Έκθεση Ευρημάτων Έρευνας Πεδίου «Ισότητα των Φύλων στο Εργατικό Δυναμικό: Η συμφιλίωση της επαγγελματικής με την οικογενειακή/ιδιωτική ζωή στις Ελληνικές Βιομηχανίες»*, (επιστημ. υπεύθυνη: Μ. Παπαγιαννοπούλου). Αθήνα: Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας – ΚΕΘΙ.

Γράμψας, Λ., Γιακουμάκης, Γ. (2015). *Νέες μορφές εκπαίδευσης και δυσμενές κοινωνικό πλαίσιο: Η περίπτωση των γυναικών Ρομά*. Στο Θάνος Θ. Β., Μπούνα Α., Τόλιος Ευθ. (επιστ. Επιμ.). *Η έρευνα στην Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*. Παρόν και Προοπτικές. Πρακτικά 1ου Πανελληνίου Συνεδρίου Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Σχολή Επιστημών Αγωγής, Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών, Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία (ΕΚΕ). Gutenberg. Αθήνα.

ΔΟΛ (2014). *Σε κίνδυνο φτώχειας 686.000 παιδιά στην Ελλάδα λόγω κρίσης*. Διαθέσιμο σε: <http://news.in.gr/greece/article/?aid=1231308669>

Επιτροπή Δικαιωμάτων των Γυναικών και Ισότητας των Φύλων 28/2/13. *ΕΚΘΕΣΗ σχετικά με τον αντί-*

κτυπο της οικονομικής κρίσης στην ισότητα των φύλων και τα δικαιώματα των γυναικών 2012/2301 (INI).
Εισηγήτρια: Elisabeth Morin-Chartier.

- Ευστράτογλου, Α. (2015). *Οικονομική κρίση, παραγωγικότητα και ευέλικτες μορφές απασχόλησης*. Κείμενα Πολιτικής. Αθήνα: ΙΝΕ ΓΣΕΕ – Παρατηρητήριο Κοινωνικών Εξελίξεων, τ. Νοέμβριος 2015. Διαθέσιμο σε: <https://www.inegsee.gr/wp-content/uploads/2015/12/Policy-brief-10.pdf>.
- Ζαφειροπούλου, Σ. & Καρούτζου, Ν. (2008). *Οδηγός Στήριξης Ευπαθών Κοινωνικά Ομάδων: ΑμΕΑ, Χρήστες Υπηρεσιών Ψυχικής Υγείας, Μετανάστες, Αρχηγοί Μονογονεϊκών Οικογενειών*. Αθήνα: εκδ Καύκας, Οργανισμός Πρόνοιας και Πολιτικής Προστασίας Δήμου Αμαρουσίου.
- ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2013). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση. Ετήσια Έκθεση 2013*. Αθήνα: ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.
- Καραμεσίνη, Μ. & Συμεωνάκη, Μ. (2016). *Μετα-ανάλυση των δεδομένων της έρευνας χρήσης χρόνου*, Αθήνα: Εργαστήριο Σπουδών Φύλου, Πάντειο Πανεπιστήμιο. Διαθέσιμο σε: <https://kethi.gr/meta-analysi-ton-dedomenon-tis-erevnas-chrisis-chronou/>
- Καραμεσίνη, Μ., Σκόμπα, Μ. & Χατζηβαρνάβα, Ε. (2016). *Βιβλιογραφική επισκόπηση και ανάλυση πολιτικών σχετικά με τη συμφιλίωση επαγγελματικής και οικογενειακής/ιδιωτικής ζωής*. Αθήνα: Εργαστήριο Σπουδών Φύλου, Πάντειο Πανεπιστήμιο. Διαθέσιμο σε: <http://kethi.gr/vivliografiki-episkopisi-ke-analysi-politikon-schetika-ti-symfiliosi-epangelmatikis-ke-ikogeniakisidiotikis-zois/>
- Κορωναίου, Α. (2007). *Ο ρόλος των πατέρων στην εξισορρόπηση της οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής*. Αθήνα: Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας.
- Κοτζαμάνης, Β. (2018). Ελλάδα, δημογραφικές προκλήσεις, Δημογραφικά Νέα, Νο 32, 2018, Περιοδική Έκδοση του Εργαστηρίου Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων (ΕΔΚΑ) του Παν. Θεσσαλίας. Διαθέσιμο σε: http://www.e-demography.gr/news/docs/eDemography_News_Doc_00012_gr.pdf
- Μαντζιαφού-Κανελλοπούλου, Μ. (1984). *Οικογένειες με ένα γονέα*. Αθήνα: Κέρδος.
- Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (2012). «Οικογένεια, μορφές συμβίωσης και διαγενεακές σχέσεις: σύγχρονες τάσεις και εξελίξεις στην Ελλάδα», στο: Μ. Βαρβούνης, Μ. Σέργης (επιμ.). *Ελληνική Λαογραφία. Ιστορικά, Θεωρητικά, Μεθοδολογικά, Θεματικές*. Αθήνα: Ηροδότος. σσ. 819-840.
- Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (2014). «Κοινωνική συνοχή και οικογένεια- Μεταβολές και αλληλεπιδράσεις», στο: Συλλογικό, *Οικογένεια, Φύλο και Μετανάστευση στη Σύγχρονη Ελλάδα*. Τιμητικός Τόμος για την Καθηγήτρια Λ. Μουσούρου. Αθήνα: Gutenberg. σσ. 70-87.
- Μουρίκη, Α. (2006). *Το θεσμικό πλαίσιο στην Ελλάδα για την ισότητα και τη συμφιλίωση*. Αθήνα: Κ.Π. Equal – Εθνικό Θεματικό Δίκτυο, Συμφιλίωση οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής.
- Μουσούρου, Λ. & Στρατηγάκη Μ. (επιμ.) (2004). «*Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής. Θεωρητικές αναφορές και εμπειρικές διερευνήσεις*». Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής (ΚΕΚΜΟ-ΚΟΠ). Αθήνα: Gutenberg.
- Μουσούρου, Λ., Μ. (2005). *Οικογένεια και Οικογενειακή Πολιτική*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μπαλούρδος, Δ. (2013). *Στα επίπεδα του 1994 η φτώχεια στην Ελλάδα*. Εφημερίδα: Η Αυγή 10/11. Διαθέ-

σιμο σε: <http://www.avgi.gr/article/1275996/sta-epipeda-tou-1994-i-ftoxeia-stin-ellada>.

Ρόντος, Κ. & Παπάνης, Ε. (2007). *Οι τεχνικές του καλού ερωτηματολογίου*. Αθήνα: Εκδ. Σιδέρη.

Στρατηγάκη, Μ. (2007). *Το φύλο της κοινωνικής πολιτικής*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Σώμα Επιθεώρησης Εργασίας ΣΕΠΕ (2013). *Έκθεση Πεπραγμένων ΣΕΠΕ, Απολογισμός 2013 – Προγραμματισμός 2014*. Αθήνα: Υπουργείο Εργασίας Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας.

Οι ανάγκες των γονιών που αναζητούν ατομική συμβουλευτική, σε περιβάλλον οικονομικής κρίσης

Ελευθερία Σπυροπούλου

Κοινωνική και Κλινική Ψυχολόγος (Msc), Επιστημονικά Υπεύθυνη Κέντρου Πρόληψης των Εξαρτήσεων και Προαγωγής της Ψυχοκοινωνικής Υγείας Δυτικής Θεσσαλονίκης «Δίκτυο Άλφα»
riaspgr@gmail.com

Σοφία Βαρελίδου

Ψυχολόγος
sofiav1993@yahoo.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η οικονομική κρίση έχει κλονίσει την ισορροπία της οικογένειας σε όλα τα επίπεδα. Η εργασιακή επισφάλεια, η εισοδηματική αβεβαιότητα, η ανεργία και το γενικευμένο αίσθημα ανασφάλειας, διαμορφώνουν ένα αρνητικό περιβάλλον για την ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη των ενηλίκων και κατ' επέκταση των παιδιών. Ταυτόχρονα, η περικοπή των κρατικών δαπανών για την υγεία και την πρόνοια αφήνει τα χαμηλά κυρίως κοινωνικά στρώματα που πλήττονται περισσότερο, χωρίς υποστήριξη. Η ατομική συμβουλευτική γονέων αποτελεί μία από τις βασικές δράσεις των Κέντρων Πρόληψης των Εξαρτήσεων και Προαγωγής της Ψυχοκοινωνικής Υγείας, ανά την Ελλάδα, η οποία παρέχεται δωρεάν, χωρίς λίστες αναμονής. Οι γονείς υποστηρίζονται σε προβλήματα που αντιμετωπίζουν με τον εαυτό τους και τα παιδιά τους, προκειμένου να ασκήσουν αποτελεσματικά το γονικό τους ρόλο, συμβάλλοντας έτσι στην πρόληψη επικίνδυνων συμπεριφορών των παιδιών. Η παρούσα έρευνα ασχολείται με την καταγραφή και ανάλυση των αιτημάτων με τα οποία προσήλθαν στο Κέντρο Πρόληψης «Δίκτυο Άλφα» γονείς παιδιών κάθε ηλικίας, από έξι Δήμους της Δυτικής Θεσσαλονίκης, κατά τη διάρκεια ενός σχολικού έτους (2017-2018), συνολικά 145 γονείς. Γίνεται σύγκριση με παρόμοια έρευνα που υλοποιήθηκε τρία χρόνια πριν (2014-2015). Ακολούθησε η μεθοδολογία της ποσοτικής έρευνας. Τα αιτήματα κατηγοριοποιήθηκαν βάσει της θεματικής ανάλυσης περιεχομένου. Διαπιστώθηκε ότι οι γονείς αναζητούν βοήθεια για προβλήματα που αφορούν τόσο τον εαυτό τους όσο και τα παιδιά τους, τα οποία αναλύονται. Η έρευνα αναδεικνύει την επείγουσα ανάγκη για κινητοποίηση, έγκαιρη παρέμβαση και υποστήριξη των γονέων στις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν, προκειμένου να αποτραπούν οι παράγοντες κινδύνου για την εμφάνιση επικίνδυνων συμπεριφορών και κατ' επέκταση για εκπαιδευτικό και κοινωνικό αποκλεισμό των παιδιών τους. Αναδεικνύεται, επίσης, η ανάγκη για συντονισμένη υποστήριξη των γονέων και των παιδιών, κυρίως εκείνων που ανήκουν σε ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, τόσο από τη σχολική όσο και από την ευρύτερη τοπική κοινότητα.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Κέντρο Πρόληψης, συμβουλευτική γονέων, έγκαιρη παρέμβαση

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

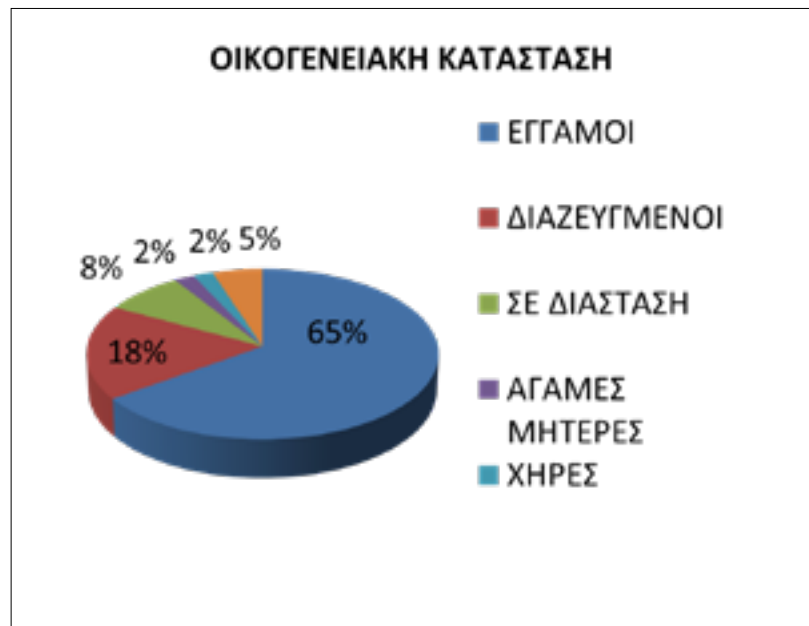
Το γενικευμένο αίσθημα αβεβαιότητας και ανασφάλειας, ως συνέπεια της οικονομικής κρίσης, διαμορφώνει ένα αρνητικό περιβάλλον για την ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών και των νέων (Hainsworth, 2011). Ιδιαίτερα στη χώρα μας, οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης αντανακλώνται στους δείκτες ψυχικής υγείας. Το ποσοστό αυτοκτονιών έχει αυξηθεί από 2,8 ανά 100.000 πληθυσμού το 2008, σε 5,2 το 2010 (Γιωτάκος, κ.ά., 2011). Τα παιδιά των οποίων οι γονείς αντιμετωπίζουν θέματα ψυχικής υγείας, βρίσκονται σε σημαντικά μεγαλύτερο κίνδυνο να αναπτύξουν προβλήματα ψυχικής υγείας και τα ίδια (Beardslee et al., 1998). Επιπλέον, η πιθανότητα ψυχικής ασθένειας στους νέους που προέρχονται από οικογένειες που ζουν στη φτώχεια είναι τριπλάσιες από εκείνη των παιδιών που δε ζουν στη φτώχεια (Lipman & Boyle, 2008).

Η υποδοχή και η ατομική συμβουλευτική γονέων σε ψυχοκοινωνικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν αποτελεί σημαντική δράση στα Κέντρα Πρόληψης των Εξαρτήσεων και Προαγωγής της Ψυχοκοινωνικής Υγείας, ανά την Ελλάδα. Τα χαρακτηριστικά της οικογένειας – οι εμπειρίες μέσα στην οικογένεια – μπορούν να προστατέψουν το παιδί απέναντι στους κινδύνους ή αντίθετα, να το κάνουν πιο ευάλωτο (Luthar, 2006). Η έγκαιρη παρέμβαση στους παράγοντες κινδύνου που εντοπίζονται στην οικογένεια (όπως ψυχική ασθένεια του γονέα, χρήση ουσιών/παραβατικότητα, ανεπάρκεια διαπαιδαγώγησης κ.α.) μπορεί να συμβάλλει στην πρόληψη επικίνδυνων συμπεριφορών των παιδιών (National Institute on Drug Abuse [NIDA], 2003). Οι δράσεις πρόληψης σχεδιάζονται ώστε να παρέμβουν όσο νωρίτερα γίνεται, από την προσχολική ακόμη ηλικία, ώστε να εντοπιστούν πιθανά πρώιμα συμπτώματα, όπως η επιθετική ή αποσυρμένη συμπεριφορά, οι φτωχές κοινωνικές δεξιότητες και η φτωχή σχολική επίδοση. Τα παιδιά με πρώιμες κοινωνικοσυναισθηματικές διαταραχές, καθώς μεγαλώνουν, έχουν αυξημένες πιθανότητες να αναπτύξουν επικίνδυνες συμπεριφορές, όπως χρήση ουσιών, αυτοχειρία και εγκληματικότητα (Mihalas & Alvarez McHatton, 2008). Οι οικογένειες που συσσωρεύουν παράγοντες κινδύνου χρειάζονται επιπρόσθετη βοήθεια (European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction [EMCDDA], 2010).

Τα Κέντρα Πρόληψης αποτελούν από τις λίγες υπηρεσίες που κάνουν συστηματικά δουλειά πρόληψης εδώ και 20 χρόνια, με επίκεντρο τους χώρους της εκπαίδευσης και της οικογένειας. Σε περίοδο οικονομικής κρίσης, οι δράσεις παρέχονται δωρεάν, χωρίς μεγάλο χρόνο αναμονής. Επιπλέον, τα Κέντρα Πρόληψης διαχειρίζονται αιτήματα/προβλήματα που δεν πληρούν κλινικά κριτήρια και ως επί το πλείστον δε θα γινόταν δεκτά από τις θεραπευτικές δομές. Τα χαρακτηριστικά αυτά διευκολύνουν την προσέγγιση για όσους αντιμετωπίζουν ιδιαίτερα προβλήματα, τα οποία καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα θεμάτων ψυχικής υγείας. Η επαφή των στελεχών πρόληψης με την τοπική κοινότητα, μέσω των δράσεων και η έγκαιρη κινητοποίηση είναι ιδιαίτερος σημαντικός για τους ανθρώπους που βρίσκονται σε χαμηλότερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα, καθώς, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία το χαμηλό κοινωνικοοικονομικό επίπεδο σχετίζεται αρνητικά με τις γνώσεις για θέματα (ψυχικής) υγείας (mental health literacy) (Tonsing, 2018). Αυτό συνεπάγεται ότι κάποιιοι γονείς δυσκολεύονται να κατανοήσουν τις πληροφορίες για θέματα υγείας, καθυστερούν την αναζήτηση βοήθειας και τη συμμόρφωση στη θεραπεία. Τα Κέντρα Πρόληψης, στις περιπτώσεις που χρήζουν διάγνωσης ή θεραπείας, λειτουργούν ως συνδεδεμένος κρίκος με τις εξειδικευμένες υπηρεσίες παιδιών, εφήβων και ενηλίκων.

ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η παρούσα έρευνα ασχολείται με την καταγραφή και ανάλυση των αιτημάτων με τα οποία προσήλθαν στο Κέντρο Πρόληψης «Δίκτυο Άλφα» γονείς παιδιών κάθε ηλικίας, από 6 Δήμους της Δυτικής Θεσσαλονίκης, κατά τη διάρκεια δώδεκα μηνών, Σεπτέμβριος 2017 – Αύγουστος 2018. Ανάλογη έρευνα πραγματοποιήθηκε στο παρελθόν για το διάστημα Σεπτέμβριος 2014 – Αύγουστος 2015 (Σπυροπούλου, 2016). Σκοπός τόσο της παλαιότερης όσο και της παρούσας έρευνας είναι η αποτύπωση των αναγκών των γονέων ώστε να σχεδιαστούν παρεμβάσεις επικεντρωμένης πρόληψης που θα απευθύνονται σε συγκεκριμένες υποομάδες γονέων και παιδιών, οι οποίες συγκεντρώνουν ιδιαίτερες ανάγκες, χαρακτηριστικά ή συνθήκες κινδύνου ως προς την εκδήλωση προβλημάτων ψυχικής υγείας. Η παρούσα έρευνα ενδιαφέρεται, ταυτόχρονα, για τη σύγκριση των στοιχείων ανάμεσα στις δύο χρονικές περιόδους.



ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Δείγμα

Στην έρευνα συμμετείχαν όλοι οι γονείς, ανεξαρτήτου ηλικίας, μορφωτικού επιπέδου, επαγγελματικής και οικογενειακής κατάστασης που απευθύνθηκαν στο Δίκτυο Άλφα για ατομική συμβουλευτική κατά την χρονική περίοδο Σεπτέμβριος 2017 – Αύγουστος 2018. Το δείγμα αποτέλεσαν συνολικά 145 γονείς, προερχόμενοι από την περιοχή ευθύνης του Κέντρου Πρόληψης που περιλαμβάνει έξι Δήμους της Δυτικής Θεσσαλονίκης (Αμπελοκήπων-Μενεμένης, Κορδελιού-Ευόσμου, Παύλου Μελά, Ωραιοκάστρου, Δέλτα και Χαλκηδόνας). Η συντριπτική πλειοψηφία των αιτημάτων, όπως και στην παλαιότερη έρευνα διατυπώθηκε από μητέρες (87%). Από το σύνολο των γονέων (145 γονείς) το 65% ήταν έγγαμοι, λίγο περισσότεροι από 26% διαζευγμένοι ή σε διάσταση και το υπόλοιπο ποσοστό αποτέλεσαν γονείς σε χηρεία, άγαμες μητέρες και γονείς για τους οποίους δεν υπήρχαν επαρκείς πληροφορίες για την οικογενειακή τους κατάσταση. Όσον αφορά στην μεταβλητή της οικογενειακής κατάστασης, δεν παρατηρούνται μεγάλες διαφοροποιήσεις στο προφίλ των γονέων που απευθύνθηκαν στην υπηρεσία κατά τις δύο χρονικές περιόδους (2014-2015, 2017-2018). Πάνω από τους μισούς γονείς (52%) ανήκουν στην ηλικιακή ομάδα 36-45 ετών. Ακολουθούν οι γονείς ηλικίας 46-55 ετών (28%), οι γονείς ηλικίας 26-35 ετών (14%), ενώ πολύ λίγοι είναι πάνω από 55 ετών (3%) και μικρότεροι των 26 ετών (3%). Παρόμοιες αναλογίες παρατηρήθηκαν και στην παλαιότερη έρευνα.

Έντυπο συλλογής δεδομένων

Τα δεδομένα της έρευνας αντλήθηκαν από το Φύλλο Υποδοχής Αιτήματος, ειδική φόρμα που χρησιμοποιείται για τον σκοπό αυτό στην υπηρεσία. Η ειδική αυτή φόρμα συμπληρώνεται χειρόγραφα από τη γραμματέα της υπηρεσίας κατά τη συνομιλία με τους αιτούντες. Τα λόγια τους καταγράφονται αυτούσια. Κατά την τηλεφωνική τους επικοινωνία, οι γονείς καλούνται να απαντήσουν με τη μορφή συνέντευξης σε δομημένα ερωτήματα, τα οποία διατυπώνονται συνήθως με την ίδια σειρά. Οι ερωτήσεις αφορούν τα κοινωνικοδημογραφικά τους στοιχεία (Δήμος κατοικίας, ηλικία, επάγγελμα, μορφωτικό επίπεδο, οικογενειακή κατάσταση), στοιχεία επικοινωνίας και πηγή παραπομπής. Στη συνέχεια οι γονείς καλούνται να περιγράψουν συνοπτικά το πρόβλημά τους και να διατυπώσουν στο τέλος το κύριο αίτημα/θέμα για το οποίο αναζητούν, τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, συμβουλευτική. Το κύριο αίτημα διατυπώνεται συνήθως από τους γονείς με μία – δύο προτάσεις.

Διαδικασίες διεξαγωγής της έρευνας

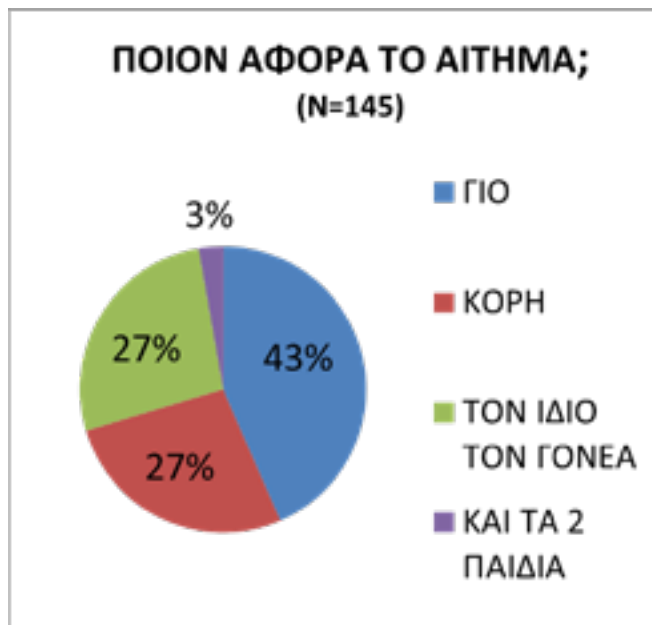
Τα κοινωνικοδημογραφικά δεδομένα, συμπεριλαμβανομένου του φύλου του γονέα που υπέβαλε το αίτημα καταχωρήθηκαν στην εφαρμογή Microsoft Excel. Δημιουργήθηκε επίσης μεταβλητή που απαντούσε στο ερώτημα «ποιόν αφορά το αίτημα», μεταβλητή για την ηλικία του παιδιού για το οποίο ζητείται υποστήριξη, καθώς και η μεταβλητή «κύριο αίτημα». Τα κύρια αιτήματα των γονέων καταχωρήθηκαν στο Microsoft Excel αρχικά αυτολεξεί, όπως είχαν διατυπωθεί στο Φύλλο Υποδοχής Αιτήματος. Η διαχείριση και η οργάνωση των ποιοτικών αυτών δεδομένων βασίστηκε στη μεθοδολογία της Θεματικής Ανάλυσης περιεχομένου. Η διαδικασία της κωδικοποίησης και του εντοπισμού θεμάτων στο ερευνητικό υλικό έγινε και από τις δύο ερευνήτριες ξεχωριστά, σε παράλληλο χρόνο. Δεν υπήρξαν σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ τους. Δεδομένου του θεματικού «χάρτη» που ανέδειξε η προγενέστερη έρευνα (Σπυροπούλου,

2016), κατά την ανάλυση ακολουθήθηκε συνδυασμός επαγωγικής και παραγωγικής προσέγγισης με τη χρήση καθορισμένων θεμάτων από τη μία, αλλά και την ταυτόχρονη αναζήτηση νέων θεμάτων που πιθανόν εδράζονταν στα νέα δεδομένα (Fereday & Muir-Cochrane, 2006). Τα κύρια θέματα που αναδείχθηκαν στην παρούσα έρευνα, δεν διαφοροποιούνται από τα κύρια θέματα της προγενέστερης έρευνας. Στην πρόσφατη έρευνα εντοπίστηκαν, ωστόσο, μονάδες νοήματος – κωδικοί εντός των θεμάτων που δεν υπήρχαν στο παρελθόν, όπως αναλύονται στη συνέχεια. Τα θέματα που προέκυψαν από την ποιοτική ανάλυση αποτέλεσαν τις τιμές της μεταβλητής «κύριο αίτημα» για την ποσοτική επεξεργασία τους. Η παρουσίαση των αποτελεσμάτων που ακολουθεί αξιοποιεί τα πορίσματα τόσο της περιγραφικής στατιστικής όσο και της θεματικής ανάλυσης των ποιοτικών δεδομένων.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Το είδος του αιτήματος με το οποίο προσήλθαν οι γονείς στην υπηρεσία διαχωρίστηκε και στις δύο χρονικές περιόδους σε δύο κατηγορίες: α) Αιτήματα για τα παιδιά (73%), β) Προσωπικό αίτημα (27%).

Η πλειοψηφία των γονέων αναζήτησε υποστήριξη για προβλήματα που σχετίζονται με τον γιο τους (43%), ενώ (27%) των γονέων αναζήτησε υποστήριξη για θέματα που σχετίζονται με την κόρη. Παρόμοιο ποσοστό γονέων (27%) αιτήθηκε υποστήριξη για προσωπικό πρόβλημα και μικρό ποσοστό (3%) ανέφερε πρόβλημα και με τα δύο παιδιά. Τα δεδομένα αυτά συνάδουν με εκείνα της περιόδου 2014-2015, όπου και τότε οι μισοί από τους γονείς απευθύνθηκαν για θέματα που σχετίζονταν για το γιο τους, 27% για θέματα που αφορούσαν την κόρη και 23% για προσωπικά προβλήματα.

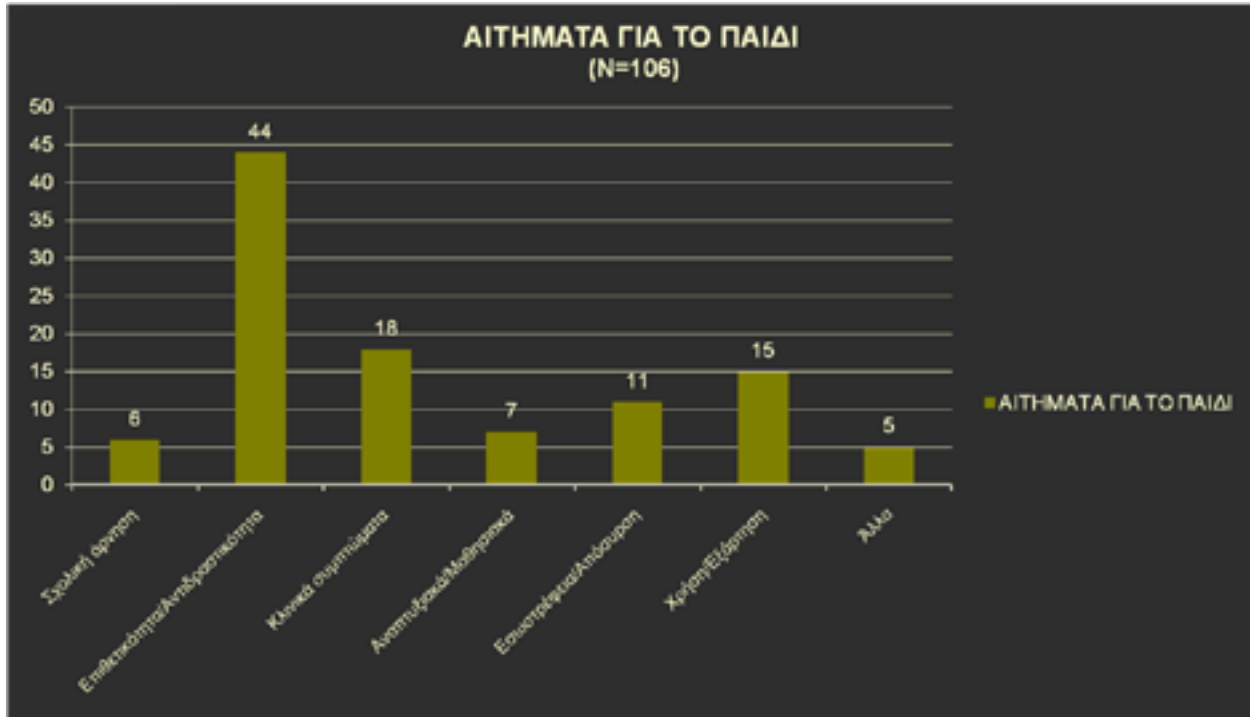


Αιτήματα για τα παιδιά

Όσον αφορά στα αιτήματα για τα παιδιά, οι γονείς, σε ποσοστό 88%, προσέρχονται για συμβουλευτική σε προβλήματα που παρουσιάζονται στις ηλικίες του Δημοτικού και της εφηβείας, με κύρια την ηλικιακή κατηγορία 6-10 ετών (39%) και τις ηλικιακές ομάδες 11-15 και 16-20 με ποσοστά 29% και 20% αντίστοιχα. Μικρότερο ποσοστό (7%) προσέρχεται για παιδιά 0-5 ετών και ποσοστό 5% των γονέων ζητά συμβουλευτική για «παιδιά» άνω των 21 ετών. Παρόμοια ποσοστά σε σχέση με τις ηλικιακές ομάδες των παιδιών για τις οποίες αναζητούν βοήθεια οι γονείς, παρατηρήθηκαν και στην παλαιότερη έρευνα, με μόνη διαφορά την αύξηση των αιτημάτων για τα παιδιά Γυμνασίου στην πιο πρόσφατη έρευνα.

Τα αιτήματα για τα παιδιά, ταξινομήθηκαν με βάση έξι θεματικές, όπως και στην παλαιότερη έρευνα: α) Επιθετικότητα/ αντιδραστικότητα, β) Εσωστρέφεια/ απόσυρση, γ) Χρήση/ εξάρτηση, δ) Κλινικά συμπτώματα, ε) Σχολική άρνηση, στ) Αναπτυξιακά/μαθησιακά, ζ) Άλλα

Τόσο στην έρευνα 2014-2015 όσο και στην πρόσφατη (2017-2018) η πλειοψηφία των γονέων αναζητά βοήθεια για το ζήτημα της επιθετικότητας/ αντιδραστικότητας των παιδιών, σε ποσοστό 42% και στις δύο χρονικές περιόδους. Η επιθετικότητα-αντιδραστικότητα των παιδιών εντοπίζεται σε 3 συνθήκες: με τους γονείς, με τα αδέρφια και στο σχολείο. Οι γονείς αναφέρουν συγκρούσεις με τα παιδιά τους, δυσκολία να βάλουν όρια, νεύρα και έντονο θυμό. Επίσης, συγκρούσεις – λεκτική και σωματική βία ανάμεσα στα αδέρφια. Στο σχολικό περιβάλλον, αναφέρουν ανυπακοή, προκλητικότητα, επιθετικότητα προς τους συμμαθητές, συμπεριλαμβανομένου και του εκφοβισμού. Η επιθετική/αντιδραστική συμπεριφορά αναφέρεται σε μεγαλύτερο ποσοστό για τα αγόρια (61%) απ' ότι για τα κορίτσια (39%), εκδηλώνεται κατά κύριο λόγο στις ηλικίες του Δημοτικού και του Γυμνασίου, ενώ για τα αγόρια εντοπίζεται από την προσχολική ηλικία (14%). Παρόμοια δεδομένα προκύπτουν και στις δύο έρευνες.



Τα κλινικά συμπτώματα των παιδιών ήταν τρίτος στην κατάταξη λόγος επίσκεψης των γονέων στο Κέντρο Πρόληψης στην παλαιότερη έρευνα (13%) και δεύτερος στην παρούσα (17%). Οι γονείς αναφέρουν υπερβολικό άγχος των παιδιών, φοβίες, ψυχαναγκασμούς, κρίσεις πανικού, μελαγχολία. Για τους έφηβους έχουν αυξηθεί, σε σχέση με παλαιότερα, οι αναφορές των γονέων για αυτοτραυματικές συμπεριφορές – κοψίματα. Στην έρευνα 2017-2018 τα κορίτσια βρέθηκε να υπερισχύουν στην εκδήλωση κλινικών συμπτωμάτων έναντι των αγοριών με αναλογία 11 στα 18.

Το θέμα της χρήσης – εξάρτησης, εμφανίζεται στο ίδιο ποσοστό και στις δύο έρευνες (14%) και αφορά κατά κύριο λόγο τους έφηβους της ηλικιακής ομάδας (16-20), χωρίς να λείπουν οι γονείς που προσήλθαν για ηλικίες παιδιών Γυμνασίου. Οι γονείς αναφέρουν κατά κύριο λόγο τη χρήση χασίς (60%), αλλά και την υπερβολική χρήση του διαδικτύου και του κινητού κυρίως από τα παιδιά Γυμνασίου. Τα 12 από τα 15 αιτήματα χρήσης – εξάρτησης αφορούσαν αγόρια, ποσοστό παρόμοιο με την παλαιότερη έρευνα.

Η εσωστρέφεια – απόσυρση αφορά παιδιά που, σύμφωνα με τους γονείς, είναι ντροπαλά, δεν εκφράζονται, δεν διεκδικούν στις σχέσεις, είναι ανασφαλή και αγχώδη. Στη θεματική αυτή υπάγονται και τα παιδιά που έχουν πέσει θύμα σχολικού εκφοβισμού. Η στάση αυτή εμφανίζει συγκέντρωση στις ηλικίες του Δημοτικού και του Γυμνασίου και αφορά τόσο αγόρια όσο και κορίτσια. Η έρευνα 2017-2018 εντόπισε μείωση στα αιτήματα για εσωστρέφεια – απόσυρση των παιδιών (10%), σε σχέση με την παλαιότερη έρευνα (14%).

Η σχολική άρνηση αναφέρεται ως κύριο πρόβλημα από τους γονείς με μικρότερη συχνότητα στην πρόσφατη έρευνα (6%) σε σύγκριση με την παλαιότερη (9%). Εντοπίζεται κυρίως στην ηλικία των 6 ετών, ηλικία έναρξης του Δημοτικού και συνδέεται με προσκόλληση του παιδιού στον γονέα και δυσκολία προσαρμογής στο σχολικό περιβάλλον. Για τα μεγαλύτερα παιδιά η σχολική άρνηση συνδέεται με την έλλειψη σύνδεσης του παιδιού με τους συμμαθητές και τους εκπαιδευτικούς.

Περίπου παρόμοιο ποσοστό γονέων και στις δύο έρευνες (6%) ζητά υποστήριξη στη διαχεί-

ριση των μαθησιακών ή αναπτυξιακών προβλημάτων των παιδιών με ΔΕΠΥ ή παιδιών με ειδικές ανάγκες. Οι γονείς αγωνιούν για την ένταξη των παιδιών τους στο σχολικό περιβάλλον, για την κοινωνικοποίησή τους αλλά και για την δημιουργική απασχόλησή τους στον ελεύθερο χρόνο, κυρίως για τα μεγαλύτερα παιδιά.

Προσωπικά αιτήματα

Το 80% των προσωπικών αιτημάτων διατυπώνεται από μητέρες, παρόμοιο ποσοστό με την παλαιότερη έρευνα. Οι άνδρες και οι γυναίκες με προσωπικό αίτημα ήταν τόσο έγγαμοι (47%) όσο και γονείς που μεγαλώνουν μόνοι τα παιδιά τους ή ενδιαφέρονται για αυτά ακόμη κι αν δεν έχουν την επιμέλειά τους (53% αθροιστικά για τους διαζευγμένους, σε διάσταση γονείς, χήρους/ες και τις άγαμες μητέρες).

Τα προσωπικά αιτήματα των γονέων ταξινομήθηκαν με βάση τέσσερις θεματικές, όπως και στην παλαιότερη έρευνα: α) Κρίση στο γάμο, β) Προσωπική ανασφάλεια, γ) Κλινικά συμπτώματα, δ) Χρήση/ εξάρτηση.

Η θεματική «Προσωπική ανασφάλεια» αναδείχθηκε πρώτη στην κατάταξη των προσωπικών αιτημάτων των γονέων για την περίοδο 2017-2018, με ποσοστό πάνω από 43%. 17 από τους 39 γονείς (13 γυναίκες και 4 άντρες) αναφέρουν ανασφάλεια στη διαχείριση των παιδιών και γενικά των σχέσεων, αβεβαιότητα μπροστά στις αποφάσεις και ανάγκη για προσωπική ενδυνάμωση. Στην έρευνα 2014-2015 το αντίστοιχο ποσοστό των γονέων ήταν 23% και αφορούσε αποκλειστικά μητέρες. Και στις δύο έρευνες, η πλειοψηφία των αιτημάτων που σχετίζονται με προσωπική ανασφάλεια, εκφράστηκε από διαζευγμένους ή σε διάσταση γονείς.

Η κρίση στον γάμο, την περίοδο 2017-2018 απασχόλησε 10 από τους 39 γονείς με προσωπικό αίτημα (περίπου 26%), ενώ στην παλαιότερη έρευνα το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 48%. Η θεματι-



κή αυτή περιλαμβάνει προβλήματα στο γάμο, όπως συνεχείς συγκρούσεις, καταπίεση, ασυμφωνία χαρακτήρων, διαχείριση του χωρισμού ή του διαζυγίου.

Για κλινικά συμπτώματα, όπως έντονο άγχος, κρίσεις πανικού, κατάθλιψη, ψυχοσωματικά συμπτώματα, ζήτησε υποστήριξη ποσοστό περίπου 26% των γονέων την περίοδο 2017-2018. Σχεδόν παρόμοιο ήταν το αντίστοιχο ποσοστό για την περίοδο 2014-2015 (23%). Περισσότεροι άντρες προσήλθαν για συμβουλευτική με κλινικά συμπτώματα την περίοδο 2017-2018 από όσους στο παρελθόν. Και στις δύο έρευνες η πλειοψηφία των γονέων με κλινικά συμπτώματα είναι έγγαμοι (70%).

Ποσοστό 23% των γονέων απηύθυνε αίτημα με θέμα την εξάρτηση και στις δύο ερευνητικές περιόδους. Τα αιτήματα της θεματικής αυτής αφορούν εξάρτηση των ίδιων των γονέων κυρίως από το αλκοόλ και τον τζόγο, ενώ στην πρόσφατη έρευνα μία μητέρα ανέφερε προσωπική εξάρτηση από τα social media.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Τόσο η έρευνα 2017-2018 όσο και η παλαιότερη έρευνα 2014 – 2015 ανέδειξε το ότι οι γονείς προσέρχονται στο Κέντρο Πρόληψης «Δίκτυο Άλφα» για μία ποικιλία θεμάτων ψυχικής υγείας που αφορούν τόσο τον εαυτό τους όσο και τα παιδιά τους. Από το σύνολο των αιτημάτων μόνο σχεδόν το 30% ανήκε στην κατηγορία των κλινικών προβλημάτων συμπεριλαμβανομένου και του θέματος της εξάρτησης. Το μεγαλύτερο ποσοστό των αιτημάτων αυτών κινητοποιήθηκε στο πλαίσιο συμβουλευτικής στο Δίκτυο Άλφα, μέχρι την παραπομπή του σε θεραπευτική δομή, λειτουργώντας έτσι ως υπηρεσία πρώτης γραμμής και προθάλαμος για τη θεραπευτική διαδικασία. Τα υπόλοιπα αιτήματα, που αποτελούν και την πλειοψηφία, εξυπηρετήθηκαν στο Δίκτυο Άλφα, δεδομένο που καταδεικνύει ότι τα Κέντρα Πρόληψης καταφέρνουν να προσεγγίσουν, να εξυπηρετήσουν άμεσα και να υποστηρίξουν έγκαιρα τον σημαντικότερο πυλώνα διαπαιδαγώγησης - τους γονείς - σε προβλήματα που συχνά δε φαίνονται επείγοντα, αλλά αν δεν αντιμετωπιστούν είναι πολύ πιθανό να εξελιχθούν σε σοβαρότερα (Σπυροπούλου, 2016).

Η συντριπτική πλειοψηφία των αιτημάτων διατυπώθηκε και στις δύο έρευνες από μητέρες. Η πιο πρόσφατη έρευνα, ωστόσο, ανέδειξε μεγαλύτερο ποσοστό πατέρων με προσωπικό αίτημα που ανήκει στις θεματικές «προσωπική ανασφάλεια» και «κλινικά» συμπτώματα. Το δεδομένο αυτό είναι ελπιδοφόρο σε σχέση με το «άνοιγμα» του αντρικού πληθυσμού προς τις υπηρεσίες ψυχικής υγείας και τη μείωση του στίγματος σε σχέση με την παροχή ψυχολογικής υποστήριξης. Για την εξαγωγή, ωστόσο, ασφαλών συμπερασμάτων χρειάζεται περαιτέρω παρακολούθηση στο χρόνο

Τα προβλήματα των παιδιών, όπως περιγράφονται από τους γονείς, ανήκουν ως επί το πλείστον στα ονομαζόμενα πρώιμα συμπτώματα που λειτουργούν ως παράγοντες κινδύνου για την εμφάνιση επικίνδυνων συμπεριφορών και προβλημάτων ψυχικής υγείας αργότερα στη ζωή.

Η «επιθετικότητα – αντιδραστικότητα» των παιδιών είναι το συχνότερο πρόβλημα για το οποίο προστρέχουν για συμβουλευτική οι γονείς (42% των αιτημάτων που αφορούν παιδιά), με πρωτοβουλία είτε των ίδιων, είτε μετά από παραπομπή του σχολείου. Στην κατηγορία αυτή, εντάσσεται μία γκάμα συμπεριφορών που αναπτύσσεται τόσο στο πλαίσιο της οικογένειας όσο και του σχολείου. Αφορά κατά κύριο λόγο αγόρια (61%) και εντοπίζεται ήδη από την προσχολική ηλικία, δε-

δομένα που προκύπτουν από τις έρευνες και των δύο χρονικών περιόδων. Η πρώιμη παρέμβαση είναι ιδιαίτερα σημαντική στις περιπτώσεις αυτές, είτε μέσω της ψυχοεκπαίδευσης των γονέων με στόχο την ενίσχυση του παιδαγωγικού τους ρόλου, είτε μέσω της σχετικής επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών, είτε μέσω της έγκαιρης αξιολόγησης και υποστήριξης των παιδιών σε πιθανά ψυχολογικά ή μαθησιακά προβλήματα.

Αύξηση σε σχέση με την παλαιότερη έρευνα παρουσίασε η κατηγορία «κλινικά συμπτώματα» των παιδιών (17%) με παράλληλη αύξηση, των αναφορών των γονέων για αυτοτραυματικές συμπεριφορές – κοψίματα των εφήβων, κυρίως των κοριτσιών, συμπεριφορά που χρήζει ιδιαίτερης προσοχής και έγκαιρης ευαισθητοποίησης τόσο των γονέων όσο και των εφήβων.

Το θέμα της εξάρτησης από το διαδίκτυο κυρίως των παιδιών Γυμνασίου και της χρήσης χασίσ κυρίως από τα παιδιά Λυκείου, εμφανίζεται σταθερά στην τρίτη θέση στην κατάταξη των προβλημάτων που απασχολούν τους γονείς, στις έρευνες και των δύο χρονικών περιόδων (14%). Παρόλη την πληθώρα παρεμβάσεων που υλοποιήθηκαν τα τελευταία χρόνια από διάφορους φορείς κυρίως για το θέμα της ασφάλειας από το διαδίκτυο, ιδιαίτερη έμφαση κρίνεται ότι χρειάζεται να δοθεί και στην παράμετρο της εξάρτησης από το διαδίκτυο. Εντατικές παρεμβάσεις πρόληψης χρειάζεται επίσης να υλοποιηθούν τόσο σε μαθητές όσο και σε γονείς για το ζήτημα της κάνναβης και των επιπτώσεών της.

Λιγότερα είναι στην πρόσφατη έρευνα τα αιτήματα των γονέων για συμπεριφορές εσωστρέφειας – απόσυρσης και σχολικής άρνησης των παιδιών τους, σε σχέση με το παρελθόν (10% και 6% αντίστοιχα). Για την ερμηνεία ωστόσο του δεδομένου αυτού καθώς και για την εξαγωγή αξιόπιστων συμπερασμάτων, χρειάζεται περαιτέρω διερεύνηση και παρακολούθησή του στον χρόνο. Τα ποσοστά, ωστόσο, των συμπεριφορών αυτών, ως προβλήματα που απασχολούν τους γονείς, εξακολουθούν να είναι σημαντικά και να χρήζουν αποτελεσματικής διαχείρισης τόσο από τους ίδιους τους γονείς, όσο και από τους εκπαιδευτικούς.

Σταθερό είναι και στις δύο ερευνητικές περιόδους το ποσοστό των γονέων που ζητά υποστήριξη στη διαχείριση των μαθησιακών ή αναπτυξιακών προβλημάτων των παιδιών με ΔΕΠΥ ή των παιδιών με ειδικές ανάγκες (6%). Ζητούμενα είναι η ομαλή ένταξη των παιδιών αυτών στο σχολικό περιβάλλον, η κοινωνικοποίησή τους και η δημιουργική απασχόλησή τους στον ελεύθερο χρόνο.

Τα προβλήματα που φέρνουν οι γονείς και αφορούν τον εαυτό τους αναδεικνύουν δυσκολίες στη διαχείριση κάποιας «κρίσης» τόσο στο γάμο όσο και στην εξέλιξη των παιδιών τους, αίσθηση ανεπάρκειας και έλλειψη δεξιοτήτων, τα οποία κατ' επέκταση υποδηλώνουν δυσκολία επαρκούς άσκησης του γονικού τους ρόλου. Διαπιστώθηκε μεγάλη αύξηση των γονέων που προσήλθαν την περίοδο 2017-2018 με «προσωπική ανασφάλεια» (43%) σε σύγκριση με την προηγούμενη έρευνα (23%). Αν και πρόκειται για ποσοτική έρευνα, αξίζει να σημειωθεί στο σημείο αυτό, ότι από τις γραπτές εκθέσεις των συνεδριών συμβουλευτικής της περιόδου 2017-2018 προκύπτει ότι η αναφορά των γονέων στις οικονομικές δυσκολίες ήταν πολύ συχνότερη από παλαιότερα, γεγονός που υπογραμμίζει τη συμβολή της οικονομικής κρίσης και των επιπτώσεών της στα συναισθήματα ανασφάλειας των γονέων. Ενδιαφέρον, επίσης, παρουσιάζει η διαπίστωση ότι η πλειοψηφία των γονέων που βιώνουν «προσωπική ανασφάλεια» είναι μονογονείς (11 στους 17), ενώ η πλειοψηφία των γονέων με κλινικά συμπτώματα είναι έγγαμοι (7 στους 10). Η διαπίστωση αυτή προέκυψε και στην παλαιότερη έρευνα (2014-2015). Η ερμηνεία, ωστόσο, του δεδομένου αυτού απαιτεί περαι-

τέρω παρακολούθηση στον χρόνο. Η ποιοτική, σε βάθος ανάλυση, θα βοηθούσε, επίσης, στην πληρέστερη κατανόησή του. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει, επίσης, η αναφορά γονέα στην εξάρτησή του από το διαδίκτυο και συγκεκριμένα από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ως κύριο αίτημα για υποστήριξη. Το δεδομένο αυτό αναδεικνύει την αναγκαιότητα ειδικής στόχευσης των παρεμβάσεων πρόληψης της εξάρτησης από το διαδίκτυο στην ομάδα των ενηλίκων, κυρίως των γονέων, οι οποίοι λειτουργούν ως πρότυπα.

Η παρούσα έρευνα υπογραμμίζει την ανάγκη για έγκαιρη ανίχνευση, κινητοποίηση και υποστήριξη των γονέων και των παιδιών που αντιμετωπίζουν προβλήματα ψυχικής υγείας, κυρίως εκείνων που ανήκουν σε ευάλωτες κοινωνικές ομάδες. Με στόχο την έγκαιρη παρέμβαση και με δεδομένες τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης, κυρίως στα χαμηλά κοινωνικοοικονομικά στρώματα, είναι επιτακτική η ανάγκη για συντονισμένη υποστήριξη των οικογενειών από κάθε ιδιώτη, φορέα ή υπηρεσία που έρχεται σε επαφή με γονείς και παιδιά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Beardslee, W. R., Versage, E. M. & Gladstone, T. R. G. (1998). Children of Affectively Ill Parents: A Review of the Past 10 Years. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 37(11), 1134–1141.
- Γιωτάκος, Ο., Καράμπελας, Δ. & Καφλάς, Α. (2011). Οικονομική Κρίση και Ψυχική Υγεία στην Ελλάδα. *Ψυχιατρική*, 22, 109-119.
- European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction. (2010). *Prevention and Evaluation Resources Kit*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Fereday, J. & Muir-Cochrane, E. (2006). Demonstrating rigor using thematic analysis: A hybrid approach of inductive and deductive coding and theme development. *International Journal of Qualitative Methods, Qualitative Methods*, 5(1). https://www.ualberta.ca/iiqm/backissues/5_1/PDF/FEREDAY.PDF
- Hainsworth, J. (2011). *How the Economic and Financial Crisis is Affecting Children and Young People in Europe* (January 27, 2011). Ανακτήθηκε από <https://ssrn.com/abstract=1761271>
- Lipman, E. & Boyle, M. (2008). *Linking Poverty and Mental Health: A Lifespan View*. Provincial Centre of Excellence for Child and Youth Mental Health at CHEO. Ανακτήθηκε από http://www.excellencepourenfantsados.ca/sites/default/files/resource/policy_poverty.pdf
- Luthar, S. S. (2006). Resilience in development: A synthesis of research across five decades. In D. Cicchetti & D. J. Cohen (Eds.), *Developmental psychopathology: Risk, disorder, and adaptation* (σ. 739–795). John Wiley & Sons Inc.
- Mihalas, S., Morse, W. C., Allsopp, D. H. & Alvarez McHatton, P. (2008). Cultivating Caring Relationships Between Teachers and Secondary Students With Emotional and Behavioral Disorders. *Remedial and Special Education*, 30(2), 108–125.
- National Institute on Drug Abuse. (2003). *Preventing Drug Use among Children and Adolescents: A Research-Based Guide for Parents, Educators and Community Leaders* (2nd Ed.). Bethesda, MD: National Institute on Health.

Σπυροπούλου, Ε. (2016). Αποτύπωση αιτημάτων των γονέων που προσήλθαν στο Κέντρο Πρόληψης για συμβουλευτική, με στόχο τον σχεδιασμό δράσεων επικεντρωμένης πρόληψης. *Εξαρτήσεις*, 26, 33-50.

Tonsing, K. N. (2017). A review of mental health literacy in Singapore. *Social Work in Health Care*, 57(1), 27-47.

Κοινωνιολογικές Προσεγγίσεις, Ερμηνείες και Προοπτικές της εξέλιξης των οικογενειακών δομών προ και μετά κρίσης

Αναστασία Κατσούρη

Φιλολόγος, Συγγραφέας,

Πτυχιούχος Μεταπτυχιακού «Έρευνα για την Τοπική Κοινωνική Ανάπτυξη και Συνοχή» του Τμήματος της Κοινωνιολογίας, Πτυχιούχος Μεταπτυχιακού «Κρίση και Ιστορική Αλλαγή» του τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

socm18009@soc.aegean.gr, anastasiakatsouri9@yahoo.gr

Ελένη Μακρίδου

Φυσικός, Υποδιευθύντρια Γυμνασίου Γέρας,

Πτυχιούχος του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών «Έρευνα για την Τοπική Κοινωνική Ανάπτυξη και Συνοχή» του Τμήματος της Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

socm17010@soc.aegean.gr, elmak4@gmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι ιδεολογικές, πολιτισμικές, οικονομικές και τεχνολογικές αλλαγές που συντελέστηκαν στις αναπτυγμένες κοινωνίες, την στιγμή που τα άτομα στρέφονται στις προσωπικές τους ανάγκες περισσότερο έναντι στον κολεκτιβισμό των παλαιότερων παραδοσιακών συστημάτων, η επικράτηση της καταναλωτικής κοινωνίας και οι αλλαγές στην αγορά εργασίας επέδρασαν καθοριστικά στη δομή και την οργάνωση της οικογένειας. Η κοινωνία σταδιακά μετατράπηκε από παραδοσιακή-αγροτική σε αστική-βιομηχανική. Έτσι, τον 19ο αιώνα συναντούσαμε τη παραδοσιακή εκτεταμένη οικογένεια, τον 20ο τη πυρηνική, ενώ τον 21ο αιώνα νέα οικογενειακά σχήματα αναφύονται (μονογονεϊκές οικογένειες, χωλές, ανασυγκροτημένες, θετές, οικογένειες που απέκτησαν παιδί με την χρήση της βιοτεχνολογίας, ομοφυλοφιλικές, οικογένειες διπλής σταδιοδρομίας). Μέσα από τη βιβλιογραφική επισκόπηση και την αναδίφηση των εμπειρικών ερευνών που έχουν πραγματοποιηθεί, στόχος μας είναι να μελετηθεί η ρευστότητα της οργάνωσης της οικογένειας, ως επίπτωση των κοινωνικών μεταβολών στην πριν και μετά κρίση εποχή σε συνάρτηση με την υπολειμματική λειτουργία των προνοιακών δομών και των συστημάτων κοινωνικής προστασίας. Η λειτουργία της σύγχρονης οικογένειας θα προσεγγιστεί μέσα από τις ερμηνείες των κλασσικών κοινωνιολογικών θεωριών (Morgan, Engels, Durkheim), των νεότερων δομολειτουργικών (Parsons) αλλά και «της οικονομικής θεωρίας του γάμου» του Becker που ερμηνεύει τις αλλαγές της οικογένειας μέσα από τις ορθολογιστικές τάσεις των ατόμων και «της θεωρίας της Δεύτερης Δημογραφικής Μετάβασης» του Lesthaeghe που συνδέει τις αλλαγές του οικογενειακού θεσμού με τις αλλαγές της κοινωνικής δομής. Στην εποχή της μετανεωτερικότητας φαντάζει ως πρόκληση η δημιουργία οικογένειας, καθώς το άτομο καλείται να υπερκεράσει τις συμπληγάδες του αβέβαιου οικονομικού μέλλοντος και την ανάγκη επαγγελματικής ανέλιξης. Στην Ελλάδα βέβαια είναι ακόμα κυρίαρχο το σχήμα της αστικής οικογένειας με ισχυρούς δεσμούς με την Τρίτη ηλικία. Από την άλλη όμως θεωρείται επιτακτική ανάγκη για τη σύγχρονη κοι-

νωνική πολιτική να ληφθούν υπόψη οι διαρθρωτικές μεταβολές της οικογένειας, ώστε αυτή να είναι αποτελεσματική και η οικογένεια να συνεχίσει να αποτελεί πηγή κοινωνικοποίησης των παιδιών και φρουρό σύνδεσης με το κοινωνικό δίκτυο. Μάλιστα, τη στιγμή που η δημογραφική γήρανση του πληθυσμού εξαιτίας της αυξανόμενης υπογεννητικότητας και θνησιμότητας είναι αναπόφευκτη αλλά και η διαβίωση ξένων πληθυσμών στην Ελλάδα θα επηρεάσουν σημαντικά τα χαρακτηριστικά της οικογένειας στη χώρα μας στο μέλλον.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: νέα οικογενειακά σχήματα, ελληνική οικογένεια, κρίση, προνοιακές δομές.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Ως άριστος οίκος, δοκεί μοι, ο των περισσών μηδενός δεόμενος και των αναγκαίων μηδενός ενδεόμενος». «Σαν άριστη οικογένεια μου φαίνεται εκείνη που τίποτε το περιττό δε χρειάζεται και τίποτα το αναγκαίο δε στερείται». Πιττακός

Η οικογένεια είναι μια μικρή μονάδα, όπου τα μέλη της ενώνονται με δεσμούς συναισθηματικούς και αίματος, με κοινή ταυτότητα, σχέσεις φροντίδας, υποστήριξης, γεννά και ανατρέφει τα παιδιά της. Κάθε μέλος της έχει συγκεκριμένο ρόλο να επιτελέσει, χωρίς όμως αυτός ο ρόλος να αναιρεί την ομαδική δράση όλων μαζί. Οι στόχοι της επηρεάζονται απ' τις κοινωνικές αλλαγές που συμβαίνουν αλλά εκείνη καλείται να εξασφαλίσει τη συνέχεια της ζωής της κοινωνίας μεταδίδοντας στα νέα μέλη όλες τις αρχές, τους άγραφους νόμους, τις αξίες, τον πολιτισμό και τη νοοτροπία (Μουσούρου, 1996, σσ.14-15). Ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών το 1993 καθιέρωσε τη 15η Μαΐου ως «παγκόσμια ημέρα της οικογένειας» (Αντωνοπούλου, 2015, σ 293).

Δε θα πρέπει να ταυτίζονται οι όροι νοικοκυριό και οικογένεια γιατί ο πρώτος όρος εμπεριέχει και άτομα που δεν έχουν συγγένεια εξ' αίματος ή εξ' αγχιστείας μεταξύ τους αλλά διαμένουν εκεί για λόγους εργασίας (Αντωνοπούλου, 2015, σ.70). Ανεξάρτητα από τον τύπο οικογένειας που κάποιος ενήλικας δημιουργεί, υπάρχουν δύο τύποι οικογένειας. Η οικογένεια προσανατολισμού μέσα στην οικογένεια που το άτομο γεννιέται και η οικογένεια αναπαραγωγής που το άτομο δημιουργεί όταν ενηλικιώνεται (Μεσσήνης, 2014, σ.2). Οι περισσότεροι κοινωνιολόγοι της οικογένειας υποστηρίζουν ότι η καθολικότητα του θεσμού οφείλεται στις λειτουργίες που επιτελεί, που άλλες εναλλακτικές ομάδες δεν μπορούν να υποκαταστήσουν (Μουσούρου, 1996, σ. 16).

Στόχος της μελέτης αυτής είναι η σκιαγράφηση των νέων μορφών οικογενειακών δομών μέσα από βιβλιογραφική επισκόπηση και δευτερογενή έρευνα από το πεδίο εμπειρικών ποιοτικών ερευνών που έχουν διενεργηθεί τα τελευταία χρόνια. Στόχευση επίσης αποτελεί η ανάδειξη των αναγκών της σύγχρονης ρευστής κοινωνικής οικογενειακής πραγματικότητας και οι προοπτικές της μέσα από την κρατική κοινωνική πολιτική.

Στις παραδοσιακές κοινωνίες οι οικογένειες ήταν κλειστά συστήματα και αποτελούσαν αυτόνομες ομάδες που το κάθε μέλος τους είχε έναν καθορισμένο ρόλο στις εργασίες και όλοι μαζί παρήγαγαν τα προϊόντα που χρειάζονταν. Παρείχε γνώσεις στα παιδιά αλλά και τα κοινωνικοποιούσε για να ενταχθούν ομαλά στο κοινωνικό σύνολο (Μουσούρου, 1996, σ. 21). Οι άνδρες δραστηριοποιούνταν στον δημόσιο χώρο, ενώ οι γυναίκες στον οικιακό. Η οικογένεια δημιουργούνταν έχοντας ως αυτοσκοπό την αναπαραγωγή και η μητέρα μέσω της μητρότητας εκπλήρωνε τον σκοπό της (Muncie κ.α., 2008, σσ. 122-123). Στις παραδοσιακές αγροτικές κοινωνίες η λύση του γάμου επερ-

χόταν με το θάνατο ενός απ' τους συζύγους (Μουσούρου, 1996, σ. 50).

Τώρα πλέον η οικογένεια δεν αποτελεί αυτόνομη ομάδα που παράγει ό,τι χρειάζεται αλλά προμηθεύεται από εξωτερικούς φορείς όσα χρειάζεται, την δε εκπαίδευση των παιδιών έχουν αναλάβει βέβαια οι εκπαιδευτικοί φορείς, αλλά η παιδεία των παιδιών συνεχίζει να γίνεται από τα μέλη της οικογένειας. Τέλος, οι ψυχολογικές λειτουργίες της οικογένειας προσέφεραν ανέκαθεν ασφάλεια, σιγουριά και ψυχική ηρεμία, αλλά στις σύγχρονες συνεχώς μεταβαλλόμενες κοινωνίες οι άνθρωποι αισθάνονται πιο έντονα την ανάγκη της ψυχικής ισορροπίας και γαλήνης που η οικογένεια καλείται να καλλιεργήσει (Μουσούρου, 1996, σσ. 22-23).

ΜΟΡΦΕΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

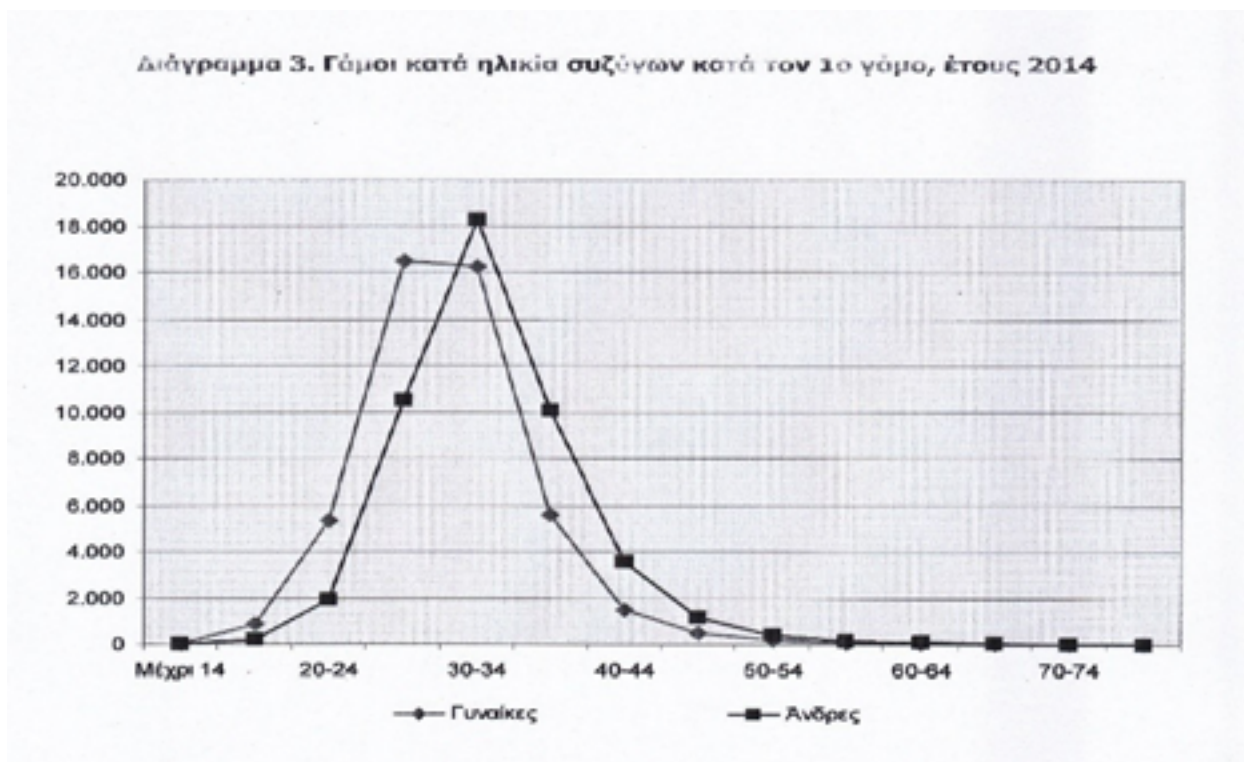
Η πυρηνική οικογένεια αποτελείται από τους γονείς- συζύγους και τα παιδιά τους (Μουσούρου, 1996, σ. 18) και είναι η πιο διαδεδομένη μορφή οικογένειας, με αποτέλεσμα κάθε μορφή που δεν συνάδει με τη μορφή αυτή να θεωρείται παθολογική ή παρεκκλίνουσα (Muncie κ.ά., 2008, σ. 25). Η οικογενειακή ζωή αλλάζει και εξελίσσεται. Έτσι, και η πυρηνική μορφή καθώς πλέον τα ζευγάρια πριν προχωρήσουν στον γάμο για ένα διάστημα συμβιώνουν, ενώ και μετά την απόκτηση των παιδιών μένει το ζευγάρι μόνο του όσο τα παιδιά σπουδάζουν και αργότερα όταν τα παιδιά τους δημιουργούν τις δικές τους οικογένειες (Muncie κ.ά., 2008, σ. 73).

Παραδοσιακά οι ρόλοι μέσα στην οικογένεια ρυθμιζόνταν από το φύλο και την ηλικία των μελών τους, δηλαδή από ένα σταθερό και ένα μεταβαλλόμενο χαρακτηριστικό. Στη παραδοσιακή οικογένεια αναπαράγεται η έννοια της εξουσίας και της εξάρτησης των μελών της, του άνδρα πάνω στην γυναίκα, των γονιών πάνω στα παιδιά τους και χαρακτηρίζεται από μια σχετική ακαμψία να διαφοροποιηθούν οι ρόλοι. Στην αστική βιομηχανική κοινωνία η άκαμπτη και απόλυτη εξάρτηση του ρόλου από το φύλο χαλαρώνει εφόσον η γυναίκα είναι επαγγελματικά ενεργή εκτός σπιτιού. Η αλλαγή αυτή δεν έγινε ακαριαία συγχρόνως σε όλες τις οικογένειες, αλλά εξαρτήθηκε από την ηλικία και τον αριθμό των παιδιών, τη μόρφωση των συζύγων, την εργασία και το εισόδημα τους (Μουσούρου, 1996, σσ. 24-27).

Η αστικοποίηση, η αποπροσωποποίηση των ανθρώπινων σχέσεων και η αυτονόμηση του ατόμου επηρεάζουν τη δομή και τη λειτουργία της οικογένειας και τους ρόλους των δύο φύλων. Έως την δεκαετία του 1970 ο πατέρας ήταν εκείνος που διασφάλιζε στην οικογένεια τα απαραίτητα προς το ζην και η μητέρα είχε αναλάβει την ανατροφή και διαπαιδαγώγηση των παιδιών (Μαράτου- Αλιπραντή, 2010). Η εκβιομηχάνιση, η οικονομική ενεργοποίηση των γυναικών και η άνοδος του μορφωτικού επιπέδου των ανθρώπων επέκτειναν κάπως την ηλικία γάμου των γυναικών (Μουσούρου, 1996, σσ. 46-47).

Στις νέες μορφές οικογένειας, η τέλεση του γάμου δεν θεωρείται απαραίτητη προϋπόθεση. Τα ζευγάρια συγκατοικούν κυρίως και πολύ λιγότερο παντρεύονται γιατί προτιμούν να μείνουν όσο το δυνατόν περισσότερο ανύπαντρα και να τεκνοποιήσουν εκτός γάμου, λύνοντας πιο εύκολα συχνά και την συμβίωσή τους αυτή από το όταν θα ήταν παντρεμένα (Dechaux, 2008, σσ. 28-30). Έτσι, ο γάμος έχει γίνει σαν θεσμός πιο σπάνιος και πιο εύθραυστος, αφού ο αριθμός των διαζυγίων αυξήθηκε πολύ τα τελευταία χρόνια και μάλιστα σε ζευγάρια που δεν είχαν αποκτήσει παιδιά (Dechaux, 2008, σσ. 30-31). Η μείωση των γάμων ξεκινά από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1970, ενώ παράλληλα τότε αυξάνεται η συχνότητα των διαζυγίων (Dechaux, 2008, σ. 37).

Πίνακας 1



Με την αύξηση των διαζυγίων αυξήθηκαν και οι νέοι γάμοι των διαζευγμένων και έτσι εμφανίζεται συχνά μια νέα μορφή οικογένειας, οι ανασυγκροτημένες οικογένειες, όπου ο ένας απ’ τους δύο συζύγους ή και οι δύο είναι χήροι ή διαζευγμένοι και αποκτούν δικά τους παιδιά, κάνοντας πολυπλοκότερες τις οικογενειακές σχέσεις, καθώς η συγγένεια των μελών των νέων οικογενειών και η εξουσία διαπαιδαγώγησης που έχει ο κάθε σύζυγος στα παιδιά του άλλου δημιουργούν εντάσεις (Μουσουρού, 1996, σσ. 86-92). Παλαιότερα οι γονείς που αποφάσιζαν να πάρουν διαζύγιο δίσταζαν να προχωρήσουν σε δεύτερο γάμο λόγω του κοινωνικού τους περιγύρου και του φόβου μιας δεύτερης αποτυχίας (Μεσσήνης, 2014).

Πίνακας 2

Πίνακας 1. Διαζύγια, 2008 και 2015 - 2017

	2008	2015	2016	2017	Ετήσια μεταβολή 2016/2015 (%)	Ετήσια μεταβολή 2017/2016 (%)	Δεκαετής μεταβολή 2017/2008 (%)
Διαζύγια	13.163	15.600	11.013	19.190	-29,4	74,2	45,8

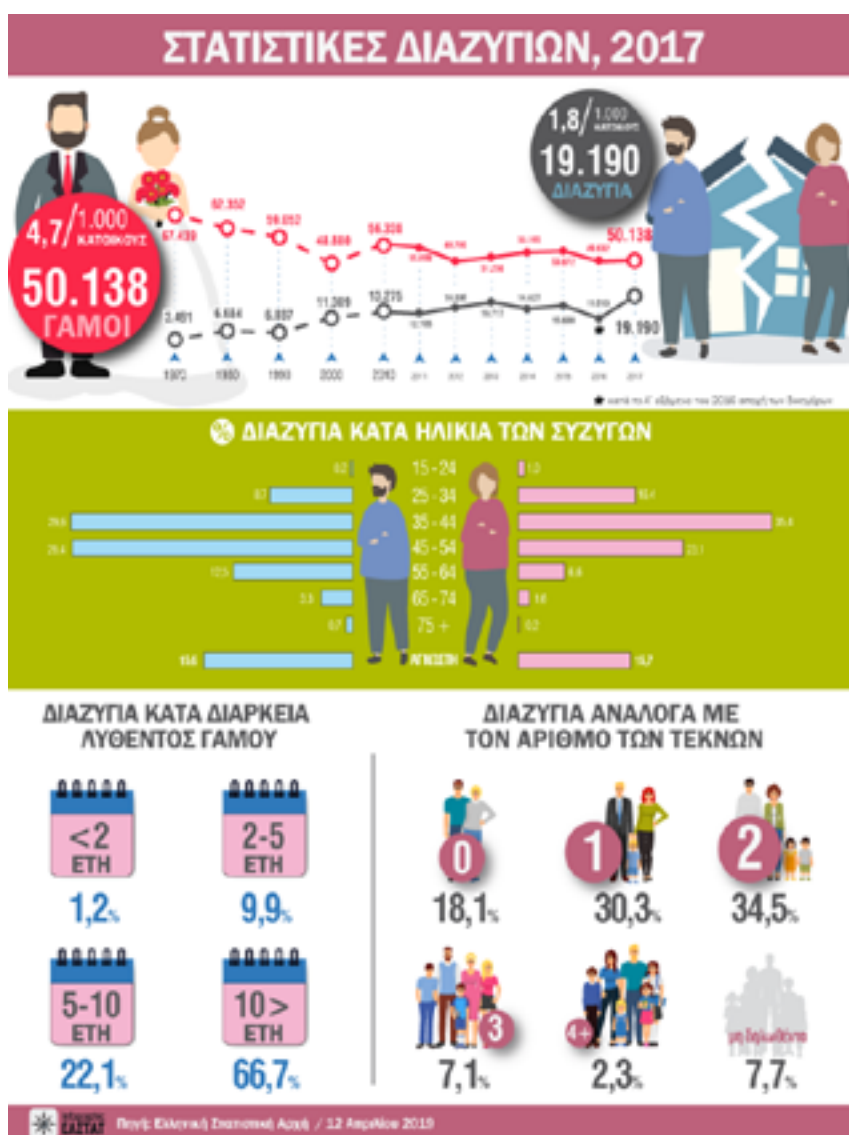
Πίνακας 3

Πίνακας 2. Αναλογία γάμων και διαζυγίων ανά 1.000 κατοίκους, 2005 - 2017

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Αναλογία γάμων ανά 1.000 κατοίκους	5,5	5,2	5,5	4,8	5,3	5,1	5,0	4,5	4,7	4,9	5	4,6	4,7
Αναλογία διαζυγίων ανά 1.000 κατοίκους	1,2	1,2	1,2	1,2	1,2	1,2	1,1	1,3	1,5	1,3	1,4	1,0	1,8

Πίνακας 4

Στη σημερινή εποχή εργάζονται και οι δύο γονείς, επιδιώκοντας αρκετές φορές μια λαμπρή επαγγελματική σταδιοδρομία. Έτσι, εμφανίστηκαν και οι οικογένειες διπλής σταδιοδρομίας. Στις παραδοσιακές οικογένειες ο σύζυγος έδινε μεγάλη έμφαση στην επαγγελματική του σταδιοδρομία και η σύζυγος στην οικογένεια. Οι οικογένειες διπλής σταδιοδρομίας μπορεί να είναι παραδοσιακές όπου παρά τις επαγγελματικές φιλοδοξίες και των δύο γονέων, η μητέρα δίνει μεγαλύτερη σημασία στην οικογένεια της, οικογενειοκεντρικές όπου κύριο μέλημα και των δύο παραμένει η οικογένεια τους, επαγγελματοκεντρικές με κυριότερη έμφαση και από τους δύο στο επάγγελμά τους και επαναστατικές όπου η μητέρα φροντίζει κυρίως για την σταδιοδρομία της και ο πατέρας για την οικογένεια τους (Μουσούρου, 1996, σσ. 93-94).



Από τη δεκαετία του 1970 και εξής άρχισαν να εκδηλώνονται πιο ενεργές προσπάθειες να αναγνωριστεί και στα ομοφυλοφιλικά ζευγάρια το δικαίωμα του γάμου και της υιοθέτησης παιδιών. Διαμορφώθηκαν δύο αντίθετες στάσεις, από τη μια η αρνητική που στηρίζεται σε βιολογικά επι-

χειρήματα λόγω της μη δυνατότητας του ζευγαριού να τεκνοποιήσει, θρησκευτικά καθώς δεν συνάδει με τη χριστιανική παράδοση αλλά και σε κοινωνικά καθώς υποστήριζαν ότι θα προκύψουν προβλήματα κοινωνικής ένταξης και ψυχολογικής ανάπτυξης των παιδιών. Από την άλλη υπάρχει η θετική στάση που υποστηρίζει ότι όλες αυτές οι αρνητικές πεποιθήσεις στηρίζονται σε προκαταλήψεις (Μουσουρού, 1996, σ. 106).

Το Σύμφωνο Ελεύθερης Συμβίωσης νομοθετήθηκε απαντώντας στο αίτημα αναγνώρισης της συμβίωσης των ομοφυλόφιλων ζευγαριών, ώστε να αναγνωριστούν και σε αυτά φορολογικά, κληρονομικά και κοινωνικά δικαιώματα, που μετά από το θάνατο του ενός συντρόφου ο άλλος τα στερούνταν. Έπειτα η ισχύς του συμφώνου επεκτάθηκε και στα ετεροφυλόφιλα ζευγάρια που δεν ήθελαν να παντρευτούν αλλά ήθελαν να καλύπτονται από ένα νομικό πλαίσιο (Dechaux, 2008, σσ. 51-53).

Πίνακας 5

Πίνακας 4. Γάμοι - Σύμφωνα συμβίωσης κατά τα έτη 2013 και 2014

ΕΤΟΣ	ΓΑΜΟΙ					ΣΥΜΦΩΝΑ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ
	ΣΥΝΟΛΟ	ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΙ	%	ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ	%	ΣΥΝΟΛΟ
2013	51,256	25,624	50,0%	25,632	50,0%	581
2014	53,105	26,190	49,3%	26,915	50,7%	1,573
ΜΕΤΑΒΟΛΗ %	3,6%	2,2%		5,0%		170,7%

Πίνακας 6



Πίνακας 7



Η οικογένεια των ομοφυλόφιλων συναντάται με διάφορες μορφές. Έπειτα από τη λύση ενός προηγούμενου ετεροφυλόφιλου συζυγικού δεσμού, έπειτα από υιοθεσία ενός παιδιού από έναν από τους δύο γονείς, έπειτα από τεκνοποίηση με εξωσωματική διαδικασία με δότη σπέρματος για γυναίκες ή με παρένθητη μητέρα που κυοφόρησε το έμβρυο για ζευγάρι ομοφυλόφιλων ανδρών και τέλος μέσω κοινής γονεϊκότητας όπου ζευγάρια ομοφυλόφιλων ανδρών και γυναικών συμφωνούν να αποκτήσουν παιδιά που θα μεγαλώνουν και στις δύο οικογένειες (Dechaux, 2008, σσ. 125-129). Σ' αυτές τις οικογένειες η βασική διαφορά με τις πυρηνικές είναι ότι το θέμα περιστρέφεται γύρω από τον σεξουαλικό προσανατολισμό. Το κίνημα χειραφέτησης των ομοφυλοφίλων και το φεμινιστικό κίνημα έδωσαν την ώθηση στα ομοφυλόφιλα άτομα να εκφράσουν πιο ελεύθερα τις προτιμήσεις τους (Muncie κ.α., 2008, σσ. 68-69). Οι ομοφυλόφιλοι δεν αμφισβητούν τη μορφή της οικογένειας γιατί δεν σημαίνει ότι οι ομοφυλόφιλοι θα αναθρέψουν ομοφυλόφιλα παιδιά, όπως δε συμβαίνει και με τους ετεροφυλόφιλους να μεγαλώνουν πάντα ετεροφυλόφιλα παιδιά (Muncie κ.α., 2008, σ. 72).

Τη μετάλλαξη της ελληνικής οικογένειας έρχεται να αναδείξει και ο ολοένα αυξανόμενος αριθμός μονογονεϊκών οικογενειών, που σε συνδυασμό με την ελλιπή κοινωνική προστασία και την απουσία καινοτόμου κοινωνικής πολιτικής οδηγεί τα «ευάλωτα» οικογενειακά σχήματα σε κοινωνικό αποκλεισμό ή ακυρώνει το δικαίωμα επιλογής του τρόπου οργάνωσης του ιδιωτικού βίου (Αμίτσης, 2016, σ. 155).

Ο ορισμός της μονογονεϊκής οικογένειας, που έχει επικρατήσει, στην οποία υπάρχει μόνο ο ένας από τους δυο γονείς (συνήθως η μητέρα) και είναι είτε άγαμος, χήρος, ή διαζευγμένος με τις τρεις συνιστώσες, δηλαδή την οικογενειακή κατάσταση του μόνου γονέα, την κατάσταση του νοικοκυριού και του εξαρτώμενου παιδιού είναι μόνο λειτουργικός για τη συλλογή στοιχείων για την Ε.Ε. Οδηγεί όμως σε απώλεια στοιχείων κατά τη καταγραφή της κοινωνικής πραγματικότητας και περιορίζει έτσι τις δυνατότητες αποτελεσματικών κοινωνικών παρεμβάσεων (Κογκίδου, 1995, σ. 30).

Το πλήθος των στοιχείων των εθνικών πηγών και η διαφοροποίηση των ορισμών στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τι μονογονεϊκές οικογένειες επιτρέπουν την αριθμητική προσέγγιση με στοιχεία που κυμαίνονται γύρω στο 12% του συνόλου των οικογενειών με το 84% από αυτές να έχει αρχηγό γυναίκα, όπως προκύπτει στην απογραφή πληθυσμού και τους υπολογισμούς συγγραφέων στο ΕΣΥΕ, του 2001. (Μαράτου, Αλιμπράντη, 2010, σσ. 55-66).

Αύξηση των ποσοστών παρατηρείται στην περίοδο της κρίσης. Το μεγαλύτερο ποσοστό των μονογονεϊκών οικογενειών είναι μητροκεντρικές, δηλαδή παιδιά που ζουν μόνο με την μητέρα. Στις περιπτώσεις αυτές, συνήθως, υπάρχουν σοβαρά οικονομικά προβλήματα λόγω της δυσκολίας εύρεσης εργασίας και των χαμηλότερων μισθών που έχουν οι γυναίκες σε αντίθεση με τους άντρες. Από παλαιότερες έρευνες προκύπτει ότι οι μονογονεϊκές οικογένειες στην Ελλάδα δεν αποτελούν σταθερή μορφή οικογένειας, αλλά είναι αποτέλεσμα κυρίως διαζυγίου και η πλειονότητά τους καταλήγει σε κάποια άλλη μορφή συμβίωσης. Ακόμη, όπως έχει διαπιστωθεί, μια στις τρεις μονογονεϊκές οικογένειες κινδυνεύει από φτώχεια και κοινωνικό αποκλεισμό (Μαράτου-Αλιμπράντη, 2002, εισαγωγή και Μαράτου-Αλιμπράντη, 2005, σσ. 243-249).

Εξάλλου, τα τελευταία χρόνια πληθαίνουν οι οικογένειες που έχουν αποκτήσει παιδί, με τη χρήση της βιοτεχνολογίας (τράπεζα σπέρματος, τεχνική γονιμοποίηση, κατοχύρωση του θεσμού της παρένθετης μητέρας). Η χρήση της βιοτεχνολογίας, άλλαξε τα δεδομένα στην οικογένεια. Ας σκεφτούμε, ένα παιδί, που γεννιέται με την χρήση της βιοτεχνολογίας: αυτό μπορεί να έχει πέντε γονείς: την βιολογική μητέρα, τη μητέρα που το κυοφορεί, τη μητέρα που το μεγαλώνει, έναν βιολογικό πατέρα και έναν πατέρα που το μεγαλώνει! Και στα ζητήματα βιοηθικής που ανακύπτουν η νομοθεσία δεν καλύπτει ακόμη επαρκώς όλες τις περιπτώσεις. Διαμορφώνονται δε άλλοι όροι γονεϊκότητας, τουλάχιστον σε ψυχολογικό επίπεδο. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οικογένειες που δημιουργήθηκαν με τη χρησιμοποίηση του σπέρματος του πατέρα-δότη μετά το θάνατό του και εκείνες που προκύπτουν από την επιθυμία μόνων γυναικών να τεκνοποιήσουν χωρίς καμία συμμετοχή ενός άνδρα (με εξαίρεση το σπέρμα που καταθέτει ένας ανώνυμος άνδρας στην Τράπεζα Σπέρματος (Ανδρουλιδάκη- Δημητριάδου, 1986 στο Κογκίδου, 1995, σ. 99).

Η ελληνική οικογένεια αποτέλεσε και αποτελεί θεμέλιο λίθο της κοινωνίας, όπως επιβεβαιώνουν τα ευρήματα σύγχρονων ερευνών. Οι μεταβολές όμως που έχουν προκύψει στη δομή και λειτουργία της οικογένειας από την παγκοσμιοποίηση και τις διάφορες εκφάνσεις της είναι κατεξοχήν ποιοτικές και σχετίζονται με τον χώρο εργασίας, την εξατομίκευση των συνθηκών ζωής, την επικράτηση της ρευστότητας και της αβεβαιότητας στον ιδιωτικό και το δημόσιο βίο εξαιτίας της κάθε είδους κρίσης και την γεωπολιτική οντότητα της Ευρώπης συγκεκριμένα (Μουσουρού, 1998, σσ. 53-61).

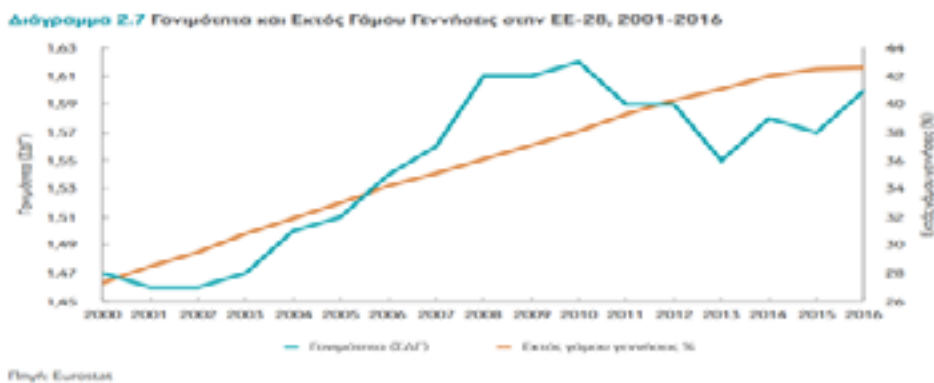
Το πιο ενδιαφέρον, ίσως στοιχείο των αλλαγών που συντελέστηκαν αναφέρεται στη λειτουργία των οικογενειών, στη δυναμική των σχέσεων μεταξύ των μελών της, τις διαγενεακές σχέσεις και τις σχέσεις με το περιβάλλον. Εκφράζουν δε, αυτές οι αλλαγές, σύμφωνα με τον Kellerhals (1998) μια τάση ιδιωτικοποίησης-στοιχείο μετανεωτερικότητας-και σύμφωνα με τον Weeks (2002) μια «νέα νόρμα, αναζήτησης της ατομικής ολοκλήρωσης μέσα σε ισότιμες σχέσεις και σε ένα πλαίσιο ελεύθερης επιλογής» (Κογκίδου, 2005, σσ. 126-128).

ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΤΟΥ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟΥ ΘΕΣΜΟΥ-ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΣΤΑ ΜΕΛΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Ένα από τα σημαντικότερα δημογραφικά και κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά της σύγχρονης Ελλάδας αποτελούν οι σημαντικές μεταβολές στη σύνθεση και λειτουργία των νοικοκυριών και των οικογενειών, που αντικατοπτρίζουν τις μεταβολές που συντελέστηκαν στον κύκλο ζωής των ατόμων, σχετικές με τη συχνότητα ορισμένων γεγονότων αλλά και με τη διάρκεια παραμονής των ατόμων σε συγκεκριμένη φάση του κύκλου ζωής τους (Μπάγκαβος κ.ά., 2005, σ. 31).

Οι μεταπολεμικές δημογραφικές αλλαγές και οι μεταβολές στάσεων που αφορούν τη γονιμότητα και τη γαμηλιότητα την τελευταία εικοσαετία οδήγησαν σε αλλαγές στη σύνθεση οικογενειών και νοικοκυριών, οι οποίες επήλθαν με σχετική καθυστέρηση στην Ελλάδα σε σχέση με τις χώρες της Βορειοδυτικής Ευρώπης. (Μπάγκαβος κ.α, 2005, σ. 67). Βασικό στοιχείο των αλλαγών που συντελούνται αποτελεί η μείωση των οικογενειακών νοικοκυριών και η σημαντική αύξηση του αριθμού των μονομελών ή ολιγομελών. Είναι επίσης έκδηλη η αίσθηση των μεταβολών στη συμφιλίωση εργασίας και οικογένειας καθώς και η σύγχυση που έχει δημιουργηθεί ως προς τους ρόλους ανδρών και γυναικών με την παραδοσιακή κατανομή ρόλων να αμφισβητείται ή και να ακυρώνεται στο νέο πλαίσιο, όπου και οι δύο σύζυγοι εργάζονται (Μπάγκαβος κ.ά., 2005, σσ. 22-24). Η σύγχρονη διάρθρωση της οικογένειας με την αύξηση των γεννήσεων εκτός γάμου, τα μεγαλύτερα ποσοστά διαζυγίων και κατ' επέκταση την αύξηση των μονογονέων, επηρεάζει τις σχέσεις μεταξύ των μελών της οικογένειας, καθώς και τις πρακτικές οικογενειακής πολιτικής και διαχείρισης (Καλογεράκη, 2008, σ. 138).

Πίνακας 8



Επιπλέον, το σύστημα της οικογένειας, επηρεάζεται από το κυβερνητικό σύστημα, το οποίο θέτει το θεσμικό πλαίσιο και ορίζει τα μέτρα οικογενειακής πολιτικής, για την εισοδηματική στήριξη των οικογενειών, τη συμφιλίωση της μητέρας με την εργασία, το διαζύγιο, τις κοινωνικές υπηρεσίες για τη στήριξη γονέων. Ωστόσο, η οικογενειακή πολιτική στην Ελλάδα δεν έχει προβλέψει αυξημένους πόρους, δράσεις και δομές προληπτικά για τις οικογένειες που έχουν αυξημένο κίνδυνο ή για αυτές που ήδη πλήττονται από καταστάσεις κρίσης (Βεργέτη, 2009, σ. 69-120). Επομένως, οι απρόσμενες καταστάσεις που επιφέρει η περίοδος της κρίσης στο εξωτερικό περιβάλλον της οικογένειας επηρεάζει τις ικανότητες προσαρμογής των οικογενειών. Και συνήθως εκδηλώνεται με πολλαπλή δυσλειτουργία σε ένα ή περισσότερα μέλη της οικογένειας. και στις μετέπειτα οικο-

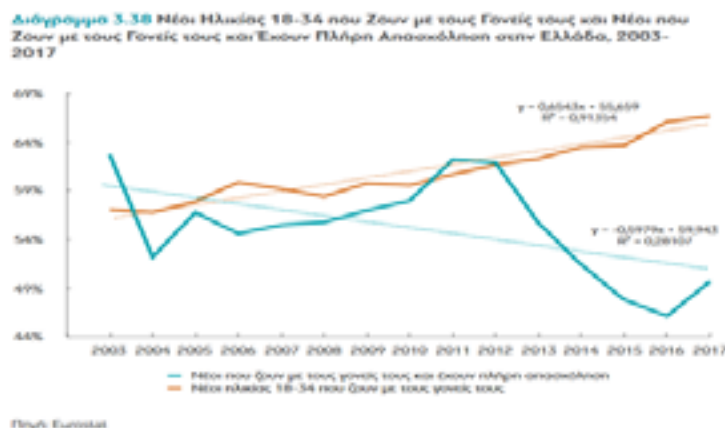
γενειακές σχέσεις μεταξύ των μελών της οικογένειας και κυρίως των συζύγων.

Η ΕΕ έχει οριοθετήσει δείκτες φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού με την εφαρμογή των οποίων καταγράφει στατιστικά και τα άτομα και τις οικογένειες που απειλούνται από τις συνθήκες κρίσης. Η Ελλάδα αυτή τη στιγμή με βάση τους δείκτες βρίσκεται στην τρίτη θέση στο ποσοστό των ατόμων που απειλούνται από συνθήκες φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού. Η κατάσταση επιδεινώνεται σε συνθήκες κρίσης και οι προβλέψεις της στατιστικής υπηρεσίας είναι ότι η Ελλάδα θα ακουμπήσει ποσοστά που θα υπερβούν το 40% του πληθυσμού της τα επόμενα χρόνια» (Αμίτσης, 2016, σ. 200).

Σε καμπή βρίσκεται η ελληνική οικογένεια και όσον αφορά τις διαγενεακές σχέσεις. Η διαφοροποίηση των επαγγελματικών υποχρεώσεων και των μορφών της οικογένειας, στις μέρες μας, δημιουργούν μια νέα προβληματική για την φροντίδα των ηλικιωμένων ατόμων αφενός, τη στήριξη όμως των οικογενειών από τους ηλικιωμένους αφετέρου (Τεπέρογλου, 2005, σσ. 169-170). Αυτοί οι μετασχηματισμοί της οικογένειας δεν εκδηλώνονται ομοιόμορφα σε όλες τις κοινωνικές κατηγορίες και περιοχές. Συντελούνται περισσότερο στις πόλεις και μεταξύ μεσαίων μισθωτών στρωμάτων.

Εξάλλου, με τα πρωτόγνωρα ποσοστά ανεργίας των νέων ανθρώπων, οι δυνατότητες χειραφέτησης από τους γονείς και ανάπτυξης αυτόνομων γαμήλιων στρατηγικών αναγκαστικά είναι περιορισμένες. Η οικογένεια φαίνεται ότι εξισορροπεί στο μέτρο του δυνατού τις αυξανόμενες πιέσεις που δέχονται οι γυναίκες στο εργασιακό περιβάλλον λόγω της οικονομικής κρίσης, με τίμημα ωστόσο, τη χαμηλή γεννητικότητα των τελευταίων εννέα ετών. Από την άλλη, η συμβίωση των γονιών με τα ενήλικα τέκνα τους ερμηνεύεται ως αναγκαστική και πρόσκαιρη επιστροφή σε ένα μοντέλο οικογενειακής συμβίωσης το οποίο βιώνεται ως τέτοιο, λόγω των συνθηκών, και οδηγεί σε περιστολή ατομικών προοπτικών ως αδυναμία πραγματοποίησης ενός κανονικού βιογραφικού σχεδίου. Ενισχύεται βέβαια ο πανθομολογούμενος παιδοκεντρισμός της ελληνικής οικογένειας. Επιπλέον, η μαζική μετανάστευση νέων με υψηλά εκπαιδευτικά προσόντα υπηρετεί αυτό το εξατομικευμένο σχέδιο βιογραφικού σχεδιασμού. Αν συνοπτολογίσουμε όσα αναφέρθηκαν σχετικά με την αυξανόμενη συχνότητα διάλυσης της οικογένειας, την αυξανόμενη συχνότητα συγκατοίκησης χωρίς γάμο και μονογονεϊκών οικογενειών, τη μείωση του αριθμού παιδιών ανά οικογένεια, τη συρρίκνωση της οικογενειακής ομάδας και τις μεταβολές της οικογενειακής δομής λόγω των μεταβολών των ρόλων των φύλων και των γενεών συνθέτουμε το πλαίσιο των φαινομένων που θεωρούνται ότι εκφράζουν την αποκαλούμενη «κρίση της οικογένειας» (Μουσούρου, 1999, σ. 4).

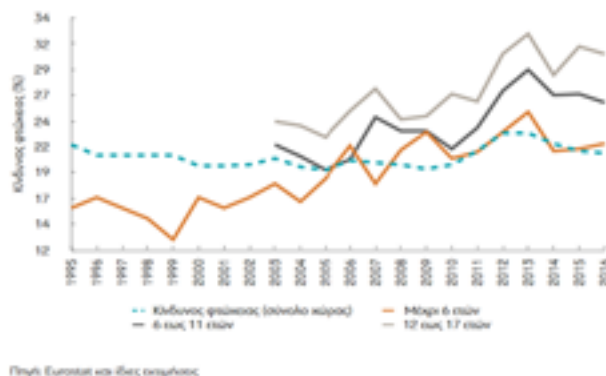
Πίνακας 9



Πριν την οικονομική κρίση η ύπαρξη ισχυρών οικογενειακών δεσμών σε πολλές περιπτώσεις υποκαθιστούσε το κράτος πρόνοιας και απέτρεπε την εμφάνιση ακραίων φαινομένων φτώχειας και περιθωριοποίησης. Η περίοδος όμως που διανύουμε χαρακτηρίζεται από όξυνση της φτώχειας, αύξηση περιπτώσεων κακής υγείας, φαινόμενα που έπληξαν και την οικογένεια, με άμεση συνέπεια τη ραγδαία αύξηση και της παιδικής φτώχειας. Η χώρα μας έχει από τα υψηλότερα ποσοστά παιδικής φτώχειας σε όλη την Ευρώπη.

Πίνακας 10

Διάγραμμα 3.31 Παιδική Φτώχεια στην Ελλάδα, 1995-2016



Στο οικογενειακό περιβάλλον ραγδαίες αλλαγές συναισθημάτων επιπλέον φέρνει η κρίση δημιουργώντας σοβαρά προβλήματα και στη παιδική ηλικία. Τα παιδιά μέσα στην ασάφεια και την αποσταθεροποίηση της οικογένειας, αναπτύσσουν συναισθήματα φόβου, ανασφάλειας, ενοχικά, αλλά και εχθρικά συναισθήματα με αντίκτυπο στην ανάπτυξη υγιούς προσωπικότητας και υγιούς κοινωνίας.

«Στη πρώτη σχολική ηλικία είναι άμεσες οι επιρροές όπως: το οικογενειακό κλίμα, οι συναισθηματικές συνδιαλλαγές, οι τρόποι επικοινωνίας, η συμπεριφορά απέναντι στα παιδιά, οι σχέσεις μεταξύ των παιδιών, η διαχείριση των καταστάσεων κρίσης από τους γονείς, οι συγκρούσεις, οι εντάσεις, οι ακατάλληλες-επιθετικές συμπεριφορές, οι προβληματικές προσκολλήσεις, οι συναισθηματικές ελλείψεις και οι υπερβολικές απαιτήσεις. Την ίδια ώρα έχουμε αύξηση των ποσοστών κατάθλιψης των γονέων, αύξηση των ποσοστών οικογενειακών εντάσεων, των συγκρούσεων, αύξηση των λανθανουσών μορφών καταθλιπτικών συναισθημάτων, αύξηση των μόνιμων φοβιών, αλλά και αφανείς επιδράσεις στην ταυτότητα του άντρα/ρόλο πατέρα-γυναίκας/μητρικής φιγούρας»(Κουκιάδη Μ., Κουρκούτα Η., 2016, σ. 114).

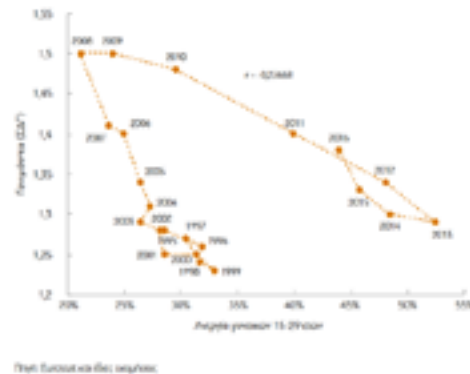
Σύμφωνα με τα στοιχεία του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, έντονο κοινωνικό πρόβλημα, εκπορευόμενο από την οικογένεια δημιουργεί στη χώρα μας το χαμηλό ποσοστό γεννήσεων εδώ και πολλές δεκαετίες με ένταση στη περίοδο της κρίσης. Η γονιμότητα πρέπει να είναι 2,1 παιδιά κατά γυναίκα για να αναπαράγονται γενιές, ενώ είναι κάτω από 1,5 παιδιά κατά γυναίκα στις καλύτερες περιπτώσεις. Η απουσία κινήτρων από πλευράς πολιτείας αναδεικνύεται ως το μεγαλύτερο πρόβλημα, αφού τα ζευγάρια εγκαταλείπουν τον προγραμματισμό τεκνοποίησης ή τον αναστέλλουν. Ως εκ τούτου, ο χρόνος απόκτησης πρώτου τέκνου για τις μητέρες στην Ελλάδα είναι 30,3 έτη (29 έτη στην Ευρώπη), με μία στις τέσσερις μητέρες να τεκνοποιούν πρώτη φορά στα 35- 40 έτη.

Πίνακας 11 - Πίνακας 12

Διάγραμμα 3.32 Γονιμότητα και Απασκόληση Γυναίκων στην Ελλάδα, 2007-2011



Διάγραμμα 3.33 Γονιμότητα και Αγορά Γενεών 15-29 Ετών στην Ελλάδα, 1995-2016



Τα παραπάνω προβλήματα, δεν πρέπει να ξεχνάμε, μπορεί να χαρακτηρίζουν και μια «φυσιολογική» οικογένεια, όπως η παραδοσιακή. Πολλές οικογένειες, που φαίνονται λειτουργικές και υγιείς, στην πραγματικότητα δεν είναι, καθώς εκτός των παραπάνω προβλημάτων, το ζευγάρι μπορεί να μένει μαζί αλλά να μην επικοινωνεί, μπορεί οι γονείς να είναι φυσικά παρόντες μέσα στο σπίτι, αλλά συναισθηματικά απόντες...

Από κοινωνιολογική άποψη, η δομολειτουργική θεώρηση της λειτουργίας της οικογένειας, θεωρεί ότι η οικογένεια είναι ένα κοινωνικό υπό σύστημα που επιτελεί κάποιους ρόλους με σκοπό να διατηρηθεί το κοινωνικό σύστημα. Έτσι, θεωρούν ότι η οικογένεια είναι ανοιχτή σε επιρροές και αλληλεπίδραση με τους άλλους κοινωνικούς θεσμούς αλλά και με τα μέλη της (Μισέλ, 2000, σσ. 23- 24).

Το δομολειτουργικό μοντέλο δεν θεωρεί την οικογένεια σαν ένα υποσύστημα εξαρτώμενο απ' την κοινωνία, αλλά ως ένα υποσύστημα που αλληλοεπιδρά με τα άλλα υποσυστήματα αλλά και το κοινωνικό σύνολο. Η κοινωνία σήμερα διαφοροποιείται πολύ απ' την οικογένεια της αρχαιότητας γιατί πολλές απ' τις αρμοδιότητες που είχε αναλάβει παλαιότερα (δημιουργία της τροφής, οικονομία, εκπαίδευση, ψυχαγωγία, πολιτική, θρησκευτική) τώρα έχουν μετατεθεί σε άλλους φορείς. Τώρα όμως η οικογένεια έχει αναλάβει να φροντίσει, να παιδεύσει, να κοινωνικοποιήσει και να δημιουργήσει ολοκληρωμένους πνευματικά ανθρώπους (Μισέλ, 2000, σσ. 82-85).

Ο πατέρας, κατά τον Πάρσον, χάρις στην εργασία και το εισόδημα που κερδίζει απ' αυτή εξασφαλίζει στην οικογένειά του μια θέση μέσα στην κοινότητα. Η δε μητέρα εξασφαλίζει την ενότητα της οικογένειάς της με τους ρόλους της μητέρας, της συζύγου και νοικοκυράς (Μισέλ, 2000, σ. 154). Η ανησυχία για την αλλαγή της δομής της οικογένειας ξεκίνησε τις δεκαετίες 1960 και 1970 απ' τη συμμετοχή της μητέρας στην αγορά εργασίας (Muncie κ.ά., 2008, σ. 43).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην Ευρώπη και ειδικότερα στην Ελλάδα, στον τομέα των κοινωνικοοικονομικών σχέσεων, ο ρόλος της οικογένειας είναι ρυθμιστικός. Πιο συγκεκριμένα, η οικογένεια ρυθμίζει τις οικονομικές σχέσεις των μελών της μέσω της κληρονομικής μεταβίβασης αγαθών. Επίσης, η οικογένεια μεταβιβάζει στα μέλη της τα κοινωνικά συστήματα αξιών και εξασφαλίζει με αυτόν τον τρόπο τη συνοχή της κοινωνίας, υιοθετώντας έναν ελεγκτικό και κατευθυντικό ρόλο μέσω του συστήματος διαδο-

χής στο κύρος και τη δύναμη των μελών της, έννοιες αλληλένδετες του ρόλου και της θέσης στην ευρύτερη κοινωνία. Τέλος, είναι αναμφισβήτητο γεγονός ότι η οικογένεια είναι αυτή που στηρίζει τα μέλη της και συναισθηματικά.

Η κατανόηση των μεταβολών της οικογένειας μας επιτρέπει να διερευνήσουμε καλύτερα το τρίπτυχο οικογένεια - κοινωνικός αποκλεισμός –κοινωνική συνοχή. Η κατεύθυνση της κοινωνικής μεταρρύθμισης χρειάζεται να στραφεί στις ευάλωτες οικογένειες με παιδιά και, ιδιαίτερα, στις αυξανόμενες μονογονεϊκές οικογένειες και τις πολύτεκνες οικογένειες με ενδυνάμωση της δυνατότητας πρόσβασης και συμμετοχής τους στη διανομή δημόσιων και κοινωνικών αγαθών. Ακόμη και σε συνθήκες δημοσιονομικής πειθαρχίας χρειάζεται να δοθεί μεγαλύτερη κοινωνικοοικονομική στήριξη στους οικογενειακούς προϋπολογισμούς μέσα από κοινωνικές παροχές, προγράμματα πρόληψης που προσφέρουν ποιοτικές υπηρεσίες στα παιδιά και τις οικογένειές τους, ώστε να παραμείνουν στο σπίτι τους και να βρουν εργασία τα μέλη τους.

Το σύστημα κοινωνικής προστασίας στην Ελλάδα δεν μπόρεσε να ανταποκριθεί στις νέες αυτές προκλήσεις αποτελεσματικά (Κογκίδου κ.ά, 2005, σ. 153). Στοίχημα αποτελεί το πόσο μπορούν να συνυπάρξουν οι νέες απαιτήσεις της αγοράς και η ανάγκη διατήρησης του κοινωνικού ιστού με τη βοήθεια προς τις ασθενέστερες ομάδες με πιο ορθολογική και αποτελεσματική στοχοθεσία των παρεμβάσεων στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής, Αυτός είναι και στόχος της Ε.Ε και προβλέπεται να υλοποιηθεί μέσω του εκσυγχρονισμού των συστημάτων κοινωνικής προστασίας, της επένδυσης στο ανθρώπινο δυναμικό (εκπαίδευση–κατάρτιση) και της καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού (Συμβούλιο Ε.Ε, 2000, σσ. 3-6).

Οι προτάσεις των ερευνητών του ΕΚΚΕ για τη στήριξη της οικογένειας :

- Ενίσχυση επιδομάτων παιδιών.
- Πριμοδότηση απόκτησης τέκνων για μητέρες κάτω των 30 ετών (2000 ευρώ/παιδί).
- Διεύρυνση κριτηρίων ένταξης παιδιών σε βρεφονηπιακούς σταθμούς και υποστήριξη των δήμων.
- Νέες δομές – βοηθών μητέρων, εκπαιδευμένων για φύλαξη 4-5 παιδιών.
- Δημιουργία Γραφείου Δημογραφικής Πολιτικής Στη Βουλή (διαΝΕΟσις, 2019, Προτάσεις Πολιτικής).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Αμίτσης, Γ. (2016). *Εμβληματικές πρωτοβουλίες διαφύλαξης της κοινωνικής συνοχής την εποχή των Μνημονίων. Το υπόδειγμα της εθνικής στρατηγικής κοινωνικής ένταξης*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Αντωνοπούλου, Δ. Φ. (2015). *Η Ελληνική οικογένεια σε οξεία κρίση- φτώχεια. Κοινωνική πολιτική και πραγματικότητα. Η περίπτωση των μονογονεϊκών οικογενειών στην Ελλάδα*. Αθήνα: Γόρδιος.
- Βεργέτη, Α. (2009). *Κοινωνική Εργασία με οικογένεια σε κρίση*. Αθήνα: Τόπος.
- Dechaux, J. H. (2008). *Η κοινωνιολογία της οικογένειας*. Καυκιάς Γ. (μτφ.) Ρηγοπούλου Σ. (επιμ.) *Μικρή σειρά*. Αθήνα: Πολύτροπον.
- διαΝΕΟσις. (2019). *Το δημογραφικό Πρόβλημα της Ελλάδας. Η Ελληνική Οικογένεια και το Δημογραφικό*

- Πρόβλημα*. Προτάσεις Πολιτικής. Ελληνική Στατιστική Αρχή (2019).
- Καλογεράκη, Σ. (2008). Οικογενειακά μοντέλα και γονική επιτήρηση: Μια συγκριτική μελέτη μεταξύ Μεγάλης Βρετανίας, Σουηδίας και Ελλάδας. *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, 3(2), 137-151.
- Κογκίδου, Δ. (1995). *Μονογονεϊκές Οικογένειες, Πραγματικότητα-Προοπτικές- Κοινωνική Πολιτική*. Αθήνα: Λιβάνης.
- Κογκίδου, Δ., Γεώργας, Δ., Τεπέρογλου, Α., κ.α. (2005). *Ζητήματα Οικογενειακής Πολιτικής*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κοκκιάδη, Μ. & Κουρκούτας, Η., (2016). Ενδοσχολικός Εκφοβισμός/Θυματοποίηση, Αυτοεκτίμηση και Συναισθηματικές Δυσκολίες σε παιδιά με και χωρίς ΕΕΑ, *Επιστημονική Επετηρίδα Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων* Τομ. 9.
- Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (2002). *Οικογένειες και το Κράτος Πρόνοιας στην Ευρώπη. Τάσεις και προκλήσεις στον εικοστό πρώτο αιώνα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ-Gutenberg (Βιβλιοθήκη Κοινωνικής Επιστήμης και Κοινωνικής Πολιτικής).
- Μαράτου - Αλιπράντη, Λ. (2005). Μορφές οικογένειας και οικονομική ανέχεια: μια πρώτη προσέγγιση, στο *Φτώχεια και κοινωνικός Αποκλεισμός*, Πρακτικά εισηγήσεων, Αθήνα: ΕΚΚΕ, σσ. 243-249.
- Μαράτου - Αλιπράντη Λ.(2010). *Νέες μορφές οικογένειας. Τάσεις και εξελίξεις στη σύγχρονη Ελλάδα*, Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, ΕΚΚΕ.
- Μαράτου - Αλιπράντη, (2010). *Νέες μορφές οικογένειας. τάσεις και εξελίξεις στη σύγχρονη Ελλάδα*. *Εγκέφαλος*, 47(2).
- Μεσσήνης, Σ. (2014). *Οι μορφές της σύγχρονης οικογένειας και οι επιδράσεις στα μέλη τους*, Ιωάννινα, <https://sites.google.com/site/stmessinis/ArxikiSelida/morphes-synchrones-oikogeneias>.
- Μισέλ, Α.(2000). *Κοινωνιολογία της οικογένειας και του γάμου*, Αθήνα :Gutenberg.
- Μουσούρου, Λ. Μ. (1996). *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, Αθήνα:Gutenberg.
- Μουσούρου, Λ.Μ.(1998). *Κρίση της οικογένειας και κρίση αξιών*, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών.
- Μουσούρου, Λ.Μ.(1999). *Επιθ. Κοιν. Ερευνών*, 98-99, 5-19.
- Μπαγκαβός, Χ. (2005). Δημογραφικές διαστάσεις των μεταβολών της οικογένειας και των νοικοκυριών στην Ελλάδα- Μια πρώτη προσέγγιση. Στο: Μουσούρου Λ. και Στρατηγάκη Μ. (επιμ.) *Ζητήματα Οικογενειακής Πολιτικής, Θεωρητικές Αναφορές και Εμπειρικές Διερευνήσεις*, Αθήνα: Gutenberg.
- Μπαλούρδος, Δ., Δεμερτζής, Ν., Πιερράκος, Γ. & Κικίλιας, Η.(2019). *Η χαμηλή γονιμότητα στην Ελλάδα, δημογραφική κρίση και πολιτικές ενίσχυσης της οικογένειας*, διαΝΕΟσις.
- Muncie, J., Wetherell, M., Langan, M., Dallos, R. & Cochrane A. (2008). (επιμ.) *Οικογένεια, Η μελέτη και κατανόηση της οικογενειακής ζωής*, μτφ. Αυγήτα Έ., Τσονίδης Α., Αθήνα: Μεταίχιμο.
- Συμβούλιο Ε.Ε. (2000). *Συμπεράσματα της Προεδρίας*, Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Σάντα Μαρία Ντα Φεϊρα 19 και 20 Ιουνίου 2000.

Θεολογείν περί φύλου και σεξουαλικότητας. Έμφυλες και άφυλες ταυτότητες στη δημιουργία νέων μορφών οικογένειας και συμβίωσης

Νικόλαος Ματθαίου

Συντονιστής Θεολόγων Βορ.Αιγαίου.Υποψήφιος Διδάκτορας Θεολογικής Σχολής Α.Π.Θ. BSc Θεολογικής Σχολής του Α.Π.Θ. Τμήματος Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Τομέα Αρχαιολογίας, Λατρείας και Τέχνης και BSc Ιονίου Πανεπιστημίου, Σχολή Μουσικής και Οπτικοακουστικών Τεχνών, Τμήμα Μουσικών Σπουδών με Ειδίκευση στην Μουσικολογία-Βυζαντινή μουσική
syntonistis.theol.vor.aigaiou@gmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η επιστήμη της Θεολογίας και η Εκκλησία αντιμετωπίζει διαχρονικά το καίριο ζήτημα των ανθρωπινων σχέσεων στα πλαίσια του Φύλου και της Σεξουαλικότητας, όσο και των μορφών συμβίωσης των ανθρώπων. Το ανθρώπινο φύλο και η σεξουαλικότητα εξετάζεται στα πλαίσια της ορθόδοξης διδασκαλίας μέσα στον χρόνο, βασισμένη στην Αγία Γραφή όσο και στα έργα των πατέρων της Δυτικής και Ανατολικής Εκκλησίας. Η σχέση του ανδρογύνου, όχι μόνο ως σεξουαλική πράξη, αλλά ως κοινωνία προσώπων στα πλαίσια ενός ολοκληρωμένου έρωτα απασχολεί και σήμερα την Θεολογία και την Εκκλησία. Οι νέες συνθήκες ζωής επιβάλλουν νέες μορφές συμβίωσης και οικογένειας για την κοινωνία. Η στάση της εκκλησίας εμφορείται από την γόνιμη παράδοσή της όσο και την προσαρμογή της στα νέα δεδομένα. Έτσι, μέσα από τον ανοικτό εκκλησιαστικό κοινοτισμό προβάλλει τους ανόμοιους –μεικτούς γάμους, όσο και το σύμφωνο ελεύθερης συμβίωσης. Μέσω της διαθεματικότητας της Θεολογίας με την Κοινωνιολογία, την Ανθρωπολογία και την Ιστορία προσεγγίζεται ένα τόσο ευαίσθητο όσο και ανθρώπινο θέμα. Κάθε οντολογική-ανθρωπολογική άποψη εκφράζει στάση ζωής και ευθύνεται για θέσεις, όπως αποδοχή του διαφυλικού ανοίγματος ως ουσιώδους ανοίγματος της κοινωνίας, όσο και την απόρριψή του. Η Θεολογία, λαμβάνοντας τα δεδομένα και των άλλων επιστημών, όπως της Κοινωνιολογίας Ιστορίας, Ανθρωπολογίας, νοσηματοδοτεί με ξεχωριστό τρόπο τις σχέσεις των δύο φύλων ως κοινωνία προσώπων και αγάπης, ως μία θεοφάνεια για την ριζική ανακαίνιση των διαπροσωπικών σχέσεων.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Φύλο, Σεξουαλικότητα, Θεολογία, Εκκλησία, Οικογένεια, Συμβίωση

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το ανθρώπινο φύλο και η σεξουαλικότητα αποτελούν δεδομένα υπαρξιακά και συνδεδεμένα άρρηκτα με τον τρόπο έκφρασης του ανθρώπου, είτε ως αναπαραγωγή, είτε ως ανάπτυξη οικογενειακών και κοινωνικών σχέσεων και κατά την Θεολογία και Εκκλησία, ως ένωση των σωμάτων, αλλά και των ψυχών.

Η διαφορετική έκφραση των ερωτικών σχέσεων είτε ως συζυγία, συνύπαρξη, συμβίωση ετερόφυλη ή ομοφυλόφιλη, μέσα στην ιστορία, απασχολεί και προβληματίζει καίρια τους εκκλησια-

στικούς και θεολογικούς θεσμούς και παράγοντες. Ο έρωτας και η σεξουαλική σχέση αποτελούν δεδομένα της ζωής των ανθρώπων από τα πρώτα χρόνια της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, αλλά και την σύγχρονη πραγματικότητα. Οι διαφορετικές εκφράσεις του έρωτα και της συμβίωσης των ανθρώπων αποτελούν και αιτία διαφορετικής θέσης της Θεολογίας απέναντί τους, καθότι αυτές προσδιορίζονται από τα ιερά βιβλία της (Αγία Γραφή, Πατερικά και Θεολογικά έργα) και τις εμπειρίες των φωτισμένων της προσωπικοτήτων. Η διάκριση σε φυσιολογικές και «παρά φύσιν» σχέσεις, το ενδιαφέρον και η εμμονή στις οικογενειακές σχέσεις με ομόνοια και συνεχή αγάπη, η κατεύθυνση σε σχέσεις αρμονικής συμβίωσης μεταξύ των συζύγων και η δυνατότητα σωτηρίας σε κάθε αμαρτωλό, αποτελούν μερικές από τις θέσεις που εκφράζουν Πατέρες και Θεολόγοι.

ΑΓΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΦΟΡΑ ΓΙΑ ΤΟ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟ ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΟΤΗΤΑ

Η επιστήμη της Θεολογίας και η Εκκλησία αντιμετωπίζει διαχρονικά το καίριο ζήτημα των ανθρώπινων σχέσεων στα πλαίσια του Φύλου και της Σεξουαλικότητας, όπως και των μορφών συμβίωσης των ανθρώπων. Από τα πρώτα κεφάλαια του βιβλίου της Γέννησης της Π.Δ. παρουσιάζεται η υπέρβαση της μόνωσης του πρώτου δημιουργηθέντος ανθρώπου του Αδάμ, με την δημιουργία του άλλου μισού, της γυναίκας του Εύας. Η ανάγκη πλήρωσης του κενού και της μοναξιάς του ενός ανθρώπου στον Παράδεισο –του Αδάμ- πηγάζει από την βεβαιότητα ότι η ζωή βρίσκεται νόημα στην ελεύθερη αγαπητική κοινωνία των δύο προσώπων που αποτελεί και συμβολισμό του τρόπου ύπαρξης του Τριαδικού Θεού. Ο άνθρωπος ως δίφυλο όν- στη σχέση του με τον συνάνθρωπο- αντικατοπτρίζει την αγαπητική συνύπαρξη, κοινωνία και σχέση των τριών προσώπων της Αγίας Τριάδας.

Η δημιουργία της Εύας από την πλευρά του Αδάμ δείχνει με σαφήνεια ότι τα δύο φύλα προέρχονται από την ίδια ουσία και είναι ομοούσια. Άνδρας και γυναίκα είναι πλάι-πλάι, ισότιμοι σύντροφοι στην κοινωνία, στην ζωή που ζητά την ολοκλήρωση και σωτηρία τους. Στο δεύτερο κεφάλαιο της Γέννησης και συγκεκριμένα στον στίχο 18, η γυναίκα ονομάζεται βοηθός του Άνδρα. Ο άνθρωπος αναγνωρίζει τον εαυτό του μέσα στην συνύπαρξή του με τον άλλο, αποκτά ουσία και ταυτότητα, μόνο σε αναφορά με τον ή την σύντρόφό του. Αυτή η ενότητα του άνδρα και της γυναίκας δημιουργεί την απόλυτη ενότητα ως σχέση αγάπης και ελευθερίας. Η πραγμάτωσή της επιτυγχάνεται με την μετοχή στην καθολική αγάπη του Τριαδικού Θεού. Η αγάπη και η έλξη των δύο φύλων φανερώνει την αγάπη του Θεού για τους ανθρώπους (Άσμα Ασμάτων, 6.3).

Στα χρόνια της Καινής Διαθήκης, ο ανδροκεντρισμός δεσπόζει κοινωνικά. Ο άνδρας δεν ευθύνεται για καμία πράξη που διαπράττει, σε σχέση με μία γυναίκα. Ο άνδρας θα δικάσει, θα καταδικάσει και θα λιθοβολήσει, έως θανάτου, μία «αμαρτωλή» γυναίκα. Όταν ζητείται να πάρει θέση ο Χριστός, αυτός αρνείται οποιαδήποτε ανωτερότητα του άνδρα και υπενθυμίζει ότι η αμαρτία ανήκει στα πρόσωπα και όχι στα φύλα (Ιωάννης, 8.7). Αυτό που χρειάζεται η ανθρώπινη φύση είναι η θεραπεία και όχι η καταδίκη. Με την ενσάρκωση του Χριστού η αγάπη λαμβάνει ουσιαστικό μέρος στη ζωή των ανθρώπων, πολύ περισσότερο στην σχέση του ανδρογύνου. Το θαύμα στον γάμο της Κανά πιστοποιεί, με τον συμβολισμό των γινόμενων σε αυτή την σύναξη, ότι αυτό που λείπει από την ζωή του ζευγαριού είναι η αγάπη, «οίνον ουκ έχουσι» (Ιωάννης, 2.3).

Στον Ιουδαϊσμό ο νόμος υπολείπεται του τελείου και αυτό το δίνει ο Χριστός που είναι αγάπη και σωτηρία. Η ανδρόγυνη σχέση δεν βασίζεται στην δίκαιη μεταχείριση δικαιωμάτων, τακτικών

και υποχρεώσεων αλλά στην αμοιβαία αυτοπροσφορά και αυτοθυσία μεταξύ των συντρόφων. Ξεπερνώντας το φράγμα των κοινωνικών θεσμών και της συμβατικής θρησκευτικότητας ο Απ. Παύλος λέει πως η βοήθεια της γυναίκας στον άνδρα και το αντίθετο, μέσα στον γάμο δεν είναι απλά πράξη αυτοθυσίας αλλά εξαγιασμός και ευλογία (Απ. Παυλου, *Προς Εφεσίους επιστολή* 5.20-33).

Καίρια και λειτουργική για την θέση της γυναίκας στην βιβλική ιστορία η θέση του Καθηγητή Δογματικής Νίκου Ματσούκα. «Στην βιβλική ιστορία, που θα μπορούσε κανείς να την ονομάτιζε ιστορία της ανθρωπότητας, η γυναίκα νοηματοδοτείται από μια βασική φιλοσοφία: είναι η συνέχεια της Εύας ως Ζωής, αυτή που προσγειώνει τον άνδρα στη μητέρα γη, κρατάει τα θεμέλια του γένους και της πατριαρχικής οικογένειας, και συνάμα διακρίνεται, σπάνια αλλά χτυπητά και δημιουργικά, ως πρωταγωνιστικό πρόσωπο». Και συνεχίζει με μία ακόμα σημαντική διαπίστωση ο αείμνηστος καθηγητής: «Οι ορθόδοξοι πατέρες δεν ερμηνεύουν απλώς μερικά βιβλικά χωρία, αλλά συνεχή ιστορικά γεγονότα. Τούτη η θεμελιακή θέση της γυναίκας στην ιστορία της θείας οικονομίας, που η ανδροκρατική κυριαρχία τότε την αμαυρώνει και τότε απεναντίας, την κάνει να φαίνεται λαμπρότερη, αναδείχτηκε ακόμη περισσότερο και ρίζωσε βαθύτερα στις μεσσιανικές ελπίδες. Κάποια από τις γυναίκες του Ισραήλ θα ήταν η ευλογημένη να κυοφορήσει τον Μεσσία και να γεννοβολήσει τη μοναδική ελπίδα της σωτηρίας» (Ματσούκας, 1989, σσ. 6-7).

Στην ιστορία του Ισραήλ είναι εμφανής ένας μητροκεντρικός πολιτισμός (Κριτές 4.21, Άσμα Ασμάτων, Ιουδίθ 13.8, Αποκάλυψη Ιωάννη 12, 17). Με την Θεοτόκο Μαρία, που εκπλήρωσε την μεσσιανική ελπίδα σωτηρίας, ρίζωσε βαθύτερα ο μητροκεντρικός πολιτισμός που φαίνεται έκδηλα στον Ακάθιστο Ύμνο.

Η θεμελιακή θέση της γυναίκας στην ιστορία της θείας οικονομίας μήτε αμαυρώθηκε μήτε κλονίστηκε από μία παραφιλολογία και παραθεολογία περί προπατορικού αμαρτήματος, που ατυχώς ανθεί στις μέρες μας και σε επιστημονικούς κύκλους. Η θέση της γυναίκας δεν αμαυρώνεται εξαιτίας του προπατορικού αμαρτήματος. Στην βιβλική διήγηση και στην πατερική θεολογία η πτώση είναι μια βιασύνη και παρακοή του ανθρώπου και το προπατορικό αμάρτημα δεν έχει σχέση με την σεξουαλικότητα (Ματσούκας, 1990, σσ. 32-43). Το βασικό ερώτημα, αν η θεολογία δέχεται την ισοτιμία του άνδρα και της γυναίκας η απάντηση είναι καταφατική. Το ρητό του Απ. Παύλου «ουκ ένι Άρσεν και Θήλυ» όσο και η «προφητεύουσα» γυναίκα (Α΄ Κορινθίους 11.5) εξυψώνουν την γυναίκα στην μετά Χριστόν εποχή και της δίνουν μία ξεχωριστή θέση στην οικογένεια και στην κοινωνία. Επίσης η λέξη υποταγή στην γαμήλια επιστολή του Απ. Παύλου φιλολογικά σημαίνει ένταξη σε μία προσωπική, ελεύθερη και χαρισματική κοινωνία μιας ιεραρχίας και ενός σώματος (και έσονται οι δύο εις σάρκα μίαν).

ΔΙΑΦΥΛΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΔΥΤΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ

Η σχέση του ανδρoγύνου, όχι μόνο ως σεξουαλική πράξη, αλλά ως κοινωνία προσώπων στα πλαίσια ενός ολοκληρωμένου έρωτα, απασχολεί την Θεολογία και την Εκκλησία μέσα στους αιώνες. Υπάρχει σαφής διαφορά στον ορισμό και αποσαφήνιση τόσο της σεξουαλικότητας όσο και της σχέσης των δύο φύλων ανάμεσα στους Πατέρες της Δυτικής και Ανατολικής Εκκλησίας. Συγκεκριμένα στους τέσσερις πρώτους αιώνες της Χριστιανικής εποχής επισημαίνονται διαφορετικές αντιλήψεις και πρακτικές τόσο από πλευράς Δυτικής όσο και της Ανατολικής Θεολογίας.

Συγκεκριμένα στην Δύση πατέρες όπως οι: Τερτυλλιανός (Καρχηδόνα 160-225 μ.Χ), Άγ. Ειρη-

ναίος (Μικρά Ασία - Γαλατεία, 130-200 μ.Χ), Άγ. Αμβρόσιος (π. 339-397) Επίσκοπος Μεδιολάνων, ο Ιερώνυμος (342-420 Ρώμη και Βηθλεέμ), ο περίφημος μεταφραστής της έκδοσης της Αγίας Γραφής και Άγ. Παυλίνος της Νόλας (353-431, Ιταλία) κινούνται συντηρητικά, μετριοπαθέστερα και ελάχιστα θετικά για την σεξουαλικότητα εντός και περισσότερο εκτός του γάμου στα δύο φύλα. Ο Τερτυλιανός αναφέρει ότι όχι μόνο η Εύα αλλά κάθε γυναίκα είναι φορέας της ενοχής του προπατορικού αμαρτήματος (PG. 1,1305 A). Ο Άγ. Ειρηναίος δίνει έμφαση στο ρόλο μιας άλλης γυναίκας που επανορθώνει το λάθος της Εύας: «Τα δεσμά που οφείλονται στην παρακοή της Εύας λύθηκαν με την υπακοή της Μαρίας, η οποία τα έλυσε με την πίστη της» (Clark, 1983, σσ. 13,38)

Η Ανατολή δε στιγμάτισε όλες τις γυναίκες με την ενοχή της Εύας, καθότι η Ανατολική Εκκλησία δεν θεώρησε ότι το προπατορικό αμάρτημα επιφέρει την ενοχή του Αδάμ σε κάθε ανθρώπινο πρόσωπο, όπως θεωρείται στην Χριστιανική Δύση με τον Τερτυλλιανό και τον Αυγουστίνo.

Όσο αφορά τον γάμο ο Τερτυλλιανός έχει γράψει ένα επαινετικό κείμενο : «Ο σύζυγος και η σύζυγος είναι αδελφός και αδελφή. Υπηρετούν τον Θεό αδελφωμένοι, χωρίς να διαφοροποιούνται στο πνεύμα και στην σάρκα. Έτσι είναι «οι δύο εις σάρκα μίαν». Και μοιράζονται εξίσου τις χαρές και τις πίκρες της ζωής(PG. 1,1302-A-B).Όμως σε άλλο απόσπασμά του είναι αρνητικός ειδικά για την τεκνογονία. Τα παιδιά δεν αποτελούν ένα έντιμο λόγο γάμου. «Κανένας σοφός δεν θα επιθυμούσε να έχει γιους». Ο δεύτερος γάμος απαγορεύεται αυστηρά για τους Χριστιανούς και τον ονομάζει «είδος πορνείας» (PG 2,924B). Ακόμα και ο μονογαμικός γάμος ενοχοποιείται εξαιτίας της λαγνείας. Κατά συνέπεια, το καλύτερο για τον άνδρα είναι «γυναικός μη άπτεσθαι» (PG 2,925A).

Ο Άγ. Αμβρόσιος Μεδιολάνων είναι πιο προοδευτικός στις εκτιμήσεις του από τον Τερτυλλιανό. Αναφέρει σχετικά: «ο γάμος είναι έντιμος αλλά η αγνότητα είναι πιο έντιμη... άρα δε χρειάζεται να αποφεύγουμε κάτι που είναι καλό, αλλά πρέπει να επιλέγουμε κάτι που είναι καλύτερο» (Grand Rapids, Mich, 1979, NPNF).

Έτσι υπάρχει περισσότερη προτροπή στην αγαμία και παρθενία. Επίσης βασική θέση του είναι ότι το μυστήριο της ιερωσύνης δεν πρέπει να βεβηλώνεται με την συζυγική επαφή (PG. 16.97B-98B). Έτσι καθιερώνεται η υποχρεωτική αγαμία στους κληρικούς της Δυτικής Εκκλησίας (12ος αι.) καθότι ο γάμος δεν είναι τόσο άγιος, λόγω των «αμαρτωλών» συζυγικών σχέσεων.

Ο ιερός Αυγουστίνος παρομοίως έχει την πεποίθηση ότι στις συζυγικές σχέσεις υπάρχει αναπόφευκτα η ακάθαρτη επιθυμία. Στο έργο του «Περί Γάμου και Επιθυμίας» υποστηρίζει ότι κάθε φορά που συμβαίνει η διαδικασία της τεκνογονίας, η σχέση αν και είναι νόμιμη μέσω του μυστηρίου του γάμου γίνεται με την φλόγα της λαγνείας που είναι αμαρτωλή (NPNF 1, V, 275).

Ένας από τους Πατέρες της Δυτικής Εκκλησίας, ο Λακτάντιος (230-320 Βόρειος Αφρική), υποστηρίζει ότι η σεξουαλική επιθυμία δημιουργήθηκε για τη γέννηση των απογόνων (Hunter, 2001, σ.73).

Ένας και μοναδικός Θεολόγος στη Δύση τους τέσσερις πρώτους χριστιανικούς αιώνες που διαφοροποιείται από τους προηγούμενους επειδή είχε την καλύτερη άποψη για τον γάμο είναι ο άγιος Παυλίνος της Νόλας (353-431, Ιταλία). Σε επιστολή στον φίλο του Παμμάχιο, του οποίου η νεαρή σύζυγος είχε πεθάνει, ο Παυλίνος παραθέτει μια ωραία περιγραφή της δύναμης της ευτυχίας, ακόμα και της αιωνιότητας του Χριστιανικού γάμου. Επειδή όμως, στη Δυτική εκκλησία κυριαρχούσαν φωνές όπως του Αυγουστίνου για πολλούς αιώνες, η φωνή του Παυλίνου που υπερασπίζονταν την αγαθότητα του γάμου και της σεξουαλικότητας δεν επικράτησε. (PG 1967a, 1976b).

ΘΕΣΕΙΣ ΠΑΤΕΡΩΝ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΠΕΡΙ ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΣΧΕΣΗΣ ΤΩΝ ΔΥΟ ΦΥΛΩΝ

Στην Χριστιανική Ανατολή δεν έλειψαν οι ακραίες φωνές πατέρων που αμφισβήτησαν την αγαθότητα στην σεξουαλικότητα όπως και τον γάμο. Ο αιρετικός Τατιανός (2ος μ.Χ αι., Συρία) και η αίρεση των Εγκρατιτών που αυτός ίδρυσε και υποστήριζε ότι ο γάμος είναι κακό φαινόμενο. Μια ομάδα με ίδια αντίληψη, που κατεύθυναν τον Άγ. Γρηγόριο Νύσσης (330-395, Μικρά Ασία) με διανοητικά και πλατωνίζοντα χαρακτηριστικά και προέρχονταν από τον Ωριγένη (185-254, Αλεξάνδρεια - Παλαιστίνη). Τέλος η αίρεση των Ευσταθιανών ανθεί τον τέταρτο αιώνα (4ο αι.) και βλέπει τις γυναίκες ως βασικό εμπόδιο στην πνευματική πρόοδο των ανδρών.

Έτσι ο Κλήμης ο Αλεξανδρέας (150-215 Αίγυπτος) παρά την Γνωστικής επίδραση στην Θεολογία του, έχει μία πολύ καλή άποψη για τον γάμο, ο οποίος έχει μία θετική αξία από μόνος του. Δεν είναι κάτι που επιτρέπεται σαν παραχώρηση στην τεκνοποίηση ή για να νομιμοποιηθεί η σεξουαλική επιθυμία (PG 8,1104C).

Ο Άγιος Κύριλλος Πατριάρχης Ιεροσολύμων(315-386) όπως ο Κλήμης και ο άγιος Μεθόδιος πουθενά δεν υποστηρίζει ή υπονοεί ότι ο γάμος συνεπάγεται αναπόφευκτα αμαρτία. Δίνει ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα για την αγαθότητα του ανθρώπινου σώματος. «Ας περάσει κάθε είδους ομορφιά από ένα νέο άνδρα που μόλις πέθανε, και δεν θα ξυπνήσει σε αυτόν καμιά θανάσιμη επιθυμία» (PG 33,485A).

Η αισιοδοξία που πηγάζει για κάθε χριστιανό να ζήσει μία άγια έγγαμη ζωή φανερώνει την σαφώς λιγότερο αρνητική άποψη της Ανατολικής Εκκλησίας για τις συνέπειες της Πτώσης στην ανθρώπινη φύση. Η ανθρώπινη φύση μένει ακόμα καλή μετά την Πτώση, καθώς και η ύπαρξη της φυσικής σεξουαλικής επιθυμίας.

Ο Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος (329-389, Μικρά Ασία) δίνει έμφαση στη δύναμη της θείας χάρις μέσα από το βάπτισμα και στη συνεχή ευλογία της ζωής από το Άγιο Πνεύμα, δύο αγιαστικές πράξεις που μπορούν να βοηθήσουν τον έγγαμο ή άγαμο Χριστιανό να ζήσει χωρίς αμαρτία. Κατά τον Άγιο Γρηγόριο «ο γάμος πρέπει να είναι απαλλαγμένος από ακάθαρτες επιθυμίες» (PG 36,381B-C).

Η αμοιβαιότητα στον έγγαμο βίο και το πολύπτυχο αρμονικό και ιδανικό σύμπλεγμα των συζύγων στον γάμο τονίζεται και από τον κορυφαίο Πατέρα της Ανατολικής Εκκλησίας Άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο. Αν και στα νεανικά του χρόνια υποστηρίζει την ανωτερότητα του μοναχικού βίου έναντι του γάμου από το 386 μ.Χ. αναθεωρεί τις απόψεις του και ως ιερέας ακόμη υποστηρίζει ότι οι έγγαμοι είναι πολύ περισσότεροι από τους μοναχούς και ο Θεός δεν έταξε οι περισσότεροι να μην σωθούν επειδή δεν μπορούν να είναι μοναχοί. Έτσι καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο γάμος πρέπει να είναι ίσος με τον μοναχισμό στην προσπάθεια του ανθρώπου για τελείωση.

Ο έμπειρος Ιωάννης βλέπει στην συζυγική ένωση την ευκαιρία των συζύγων όχι μόνο να τελειωθούν προσωπικά αλλά και να δημιουργήσουν ανδρόγυνο και παιδιά «εκκλησίαν μικράν» (Ιωάννης Χρυσόστομος, Ομιλία 20,1 προς Εφεσίους, ΕΠΕ 21,222).

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΑΠ. ΠΑΥΛΟΥ ΓΙΑ ΤΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΔΥΟ ΦΥΛΩΝ

Ο Απ. Παύλος προχωρά περισσότερα βήματα σε σχέση με τους προηγούμενους Πατέρες για την ισότητα των δύο φύλων όσο και την θέση της γυναίκας στον γάμο. Στα κείμενά του (Εφεσίους

5,21-32, 1 Κορινθίους 11,3-15, 1 Κορινθίους 14, 34 και Τιμόθεον 2, 11-15) έχει πρωτοπόρες ιδέες οι οποίες και τον ενοχοποίησαν. Συγκεκριμένα ο Απ. Παύλος ήταν ο κύριος στόχος εκείνων που κατηγορούν τις Χριστιανικές εκκλησίες ότι δίδαξαν την υποταγή της γυναίκας στον άνδρα και ότι κατά κάποιο τρόπο ανήγαγαν σε κανόνα αυτή την υποταγή. Αρχικά πρέπει να επισημανθεί ο αρχικός χαρακτήρας αυτών των κειμένων. Πρόκειται για ποιμαντικές προτροπές που απευθύνονται σε ένα συγκεκριμένο περιβάλλον στο οποίο ο Απόστολος προτίθεται να κηρύξει το ευαγγέλιο. Εξ ου και η σύσταση: «Αι γυναίκες τοις ιδίοις ανδράσιν υποτάσσεσθαι τω Κυρίω...». Ο όρος υποταγή φέρνει στο νου κοινωνικές συμβατικότητες. Αλλά η παραλληλία με το μυστήριο του Χριστού εισάγει μια νέα δυναμική: Ο Παύλος εξυμνώντας το γάμο ως την εικόνα της ξανακερδισμένης ενότητας ανάμεσα στον Θεό και στον λαό Του, εκφράζει τέτοιες απαιτήσεις από την πλευρά του άνδρα που ήταν αδιανόητες τόσο για τους Ιουδαίους όσο και για τους Έλληνες.

Ο άνδρας οφείλει να μιμείται τον Χριστό που θυσιάστηκε για την εκκλησία. Αυτός, το ανώτερο, με τις πολιτισμικές αντιλήψεις της αρχαιότητας, οφείλει να απαρνηθεί πλήρως τον εαυτό του και για χάρη της γυναίκας του. Η αναλογία του άνδρα με τον Χριστό, δε συνεπάγεται καθόλου στην σκέψη του Παύλου, ότι ο σύζυγος μπορεί να είναι «ο σωτήρας» της γυναίκας. Γι' αυτό προσθέτει: «το μυστήριο τούτο μέγα εστί, εγώ δε λέγω εις τον Χριστόν και εις την Εκκλησίαν». Δηλαδή ένας και μόνος Σωτήρας υπάρχει και για τον άνδρα και για την γυναίκα, ο Χριστός.

«Στα χριστιανικά περιβάλλοντα –αν εξαιρέσει κανείς μερικές συντηρητικές ομάδες– δεν τίθενται καθόλου σήμερα θέμα κατωτερότητας της γυναίκας και φυσικής υποταγής της στον άνδρα. Συχνά γίνεται λόγος για ετερότητα, για διαφορά: μια διαφορά που υποτίθεται ότι προορίζει τον άνδρα και την γυναίκα για διαφορετικούς κοινωνικούς ρόλους και για διαφορετικές κοινωνικές αποστολές» (Behr-Sigel, 1987a· 1991b σσ. 113-114).

ΟΙ ΝΕΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΖΩΗΣ ΕΠΙΒΑΛΛΟΥΝ ΝΕΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

«Το παγκόσμιο τοπίο αλλάζει ταχύτατα. Το παρελθόν καταπίνει πολύ γρήγορα και φευγαλέα κάθε ανθρώπινη στιγμή και γεγονός. Η βράχυνση των αποστάσεων, βασικό χαρακτηριστικό της Παγκοσμιοποίησης, μας αιφνιδιάζει καθώς διαπιστώνουμε πως γεωγραφικός πλησίον μας έχει γίνει ο μέχρι χθες γεωγραφικώς απόμακρος. Δεν είναι αφύσικο να υπάρξει αμηχανία. Είναι όμως εξαιρετικά προβληματικό όταν, ως αντίβαρο προς ότι εμφανίζεται να απειλεί τις ιδιαίτερες ταυτότητες, ορθώνεται η πεποίθηση ότι το καθοριστικό στοιχείο της ταυτότητας βρίσκεται σε ότι πιο χθόνιο και ημεδαπό: στη φυλή και το αίμα» (Παπαθανασίου, 2005, σ. 3).

Η κοινωνία ετεροτήτων σε ήθη, έθιμα αλλά και σε ανθρώπινες σχέσεις κυριαρχούν τις ημέρες που μιλάμε, συνέπεια της μετανάστευσης αλλά και της συμμόρφωσης και κατεύθυνσης σε παγκόσμιο επίπεδο της κοινής συμβίωσης και ζωής. Ήδη βρισκόμαστε σε μία πραγματικότητα που λέει ότι οι ξένοι μας στην Ελλάδα είναι σε μεγάλο ποσοστό άνθρωποι που γεννήθηκαν σε αυτό τον τόπο και έχουν επισκεφθεί καθόλου ή ελάχιστες φορές τον τόπο καταγωγής τους.

Όταν ο ίδιος ο Σωτήρας της Εκκλησίας, ο Χριστός, έφερε με την Σάρκωση την «μετανάστευση της αγάπης» η Χριστιανική Εκκλησία καλείται να πάρει τον ρόλο που της αξίζει για την καθοδήγηση των κοινωνικών σχέσεων και προπαντός της συμβίωσης ανθρώπων με διαφορετική θρησκεία και κουλτούρα. Ο Χριστιανός από τη μια πρέπει να γίνει φιλάδελφος και φιλόξενος και η Εκκλησία

να αγκαλιάσει ακόμα και στο μυστήριο του Γάμου αλλοεθνείς και αλλόθρησκους. Πόσο εφικτό είναι το δεύτερο εγχείρημα θα εξετάσουμε αμέσως.

Στα πλαίσια του ανοικτού εκκλησιαστικού κοινοτισμού η Εκκλησία μπορεί να εφαρμόσει παρόμοιες πρακτικές που είχε στο ένδοξο παρελθόν της. Ο προβληματισμός για την ένταξη στο Σώμα της Εκκλησίας και αλλόθρησκων είναι εξαιρετικά δύσκολος. Ιστορικά την πρώτη χιλιετία ο γάμος είναι ένα κοινωνικό γεγονός που επιτελείται εντός του μοναδικού μυστηρίου στην εκκλησία. Το μυστήριο αυτό ήταν αλληλένδετο με το μυστήριο της Θείας Λειτουργίας και ενταγμένο σε αυτό καθότι συμμετείχαν βαπτισμένοι Χριστιανοί. Τότε η Εκκλησία οικονόμησε και μετακίνησε μέσα στο μυστήριο της Θείας Λειτουργίας το μυστήριο του γάμου. Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο πρέπει να δημιουργήθηκε ο ανόμοιος –dispar γάμος, όπως συνέβη αργότερα με τον Μεικτό (Διαχριστιανικό) Γάμο.

Σε ένα δεδομένο ιστορικό σημείο η εκκλησία δίπλα στο ήδη υπάρχον μυστήριο του γάμου εντός της Θείας Λειτουργίας εξάγει και τοποθετεί το ίδιο μυστήριο εκτός της. Στην πορεία του χρόνου προβαίνει σε μια ενέργεια για να εντάξει και να ευλογήσει εντός του μυστηρίου του γάμου το βαπτισμένο μέλος της με τον-την σύντροφό του που είναι αβάπτιστος-η ακόμα και αλλόθρησκος-η. Ο dispar-ανόμοιος γάμος είναι ήδη γνωστός από την Καινή Διαθήκη ως πράξη. Η πρώτη εκκλησία που ζει σε ένα ειδωλολατρικό περιβάλλον αναγκάζεται να δεχθεί με τα δεσμά του μυστηρίου του γάμου μέλη της που είναι βαπτισμένοι, με ειδωλολάτρες - αβάπτιστους (Α΄ Κορινθίους 7.14-16). Την ξεχωριστή ύπαρξη αυτού του γάμου (dispar) αποτελεί η τέλεσή του έξω από το μυστήριο της Θείας Λειτουργίας. Επίσης η πρώτη εκκλησία, όταν σε ένα ζεύγος ειδωλολατρών ο ένας γινόταν χριστιανός δεν επέτρεπε το διαζύγιο μεταξύ τους αλλά δεχόταν την ελεύθερη βούληση του ενός που ήθελε να παραμείνει ειδωλολάτρης. Και πολύ περισσότερο δεν τελεί νέο γάμο αλλά αναγνωρίζει ως γάμο –μυστήριο αυτό που τελέστηκε στην κοινότητα των Ειδωλολατρών.

Χωρίς να αξίζει να λαμβάνουμε υπόψη το τι συμβαίνει μετά τον 10ο αι. και τον τέταρτο γάμο του αυτοκράτορα Λέοντα του ΣΤ΄ του Σοφού όπου ο γάμος αποκτά νομική και θεσμική υπόσταση έχει ενδιαφέρον να δούμε την στάση της Εκκλησίας έναντι της Μουσουλμανικής κοινότητας μετά την άλωση της Κων-πολης. Τότε συνέβη το αντίθετο, το Οικουμενικό Πατριαρχείο για λόγους αυτοπροστασίας από τις εχθρικές διαθέσεις του Ισλάμ κατήργησε τον γάμο μεταξύ Χριστιανών και Μουσουλμάνων.

Σήμερα το Οικουμενικό Πατριαρχείο μπορεί να χαράξει μία τακτική επαναφοράς του ανόμοιου –dispar γάμου. Προϋπόθεση όμως είναι να εξομαλυνθούν οι σχέσεις ανάμεσα στα Χριστιανικά και Μουσουλμανικά κράτη. Θα μπορέσει παράδειγμα να εφαρμοσθεί στα ελεύθερα κράτη της Ευρώπης.

Για τον πολιτικό γάμο η Εκκλησία παρά την αρχική άρνησή της,στη συνέχεια τον αποδέχεται και συγκεκριμένα η απόφαση της ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας το 2002. Τελικά η Ορθόδοξη Εκκλησία αξίζει να εγκαταλείψει τις πολιτιστικές ή εθνικιστικές μάσκες του παρελθόντος και να σταθεί θεολογικά και εκκλησιολογικά ανοικτή σε κάθε αλλοδαπό και ξένο και ειδικότερα σε εκείνες τις ομάδες του Ισλάμ που εμφορούνται από ιδανικά φιλίας, αρμονικής συμβίωσης χωρίς φανατισμούς και μισαλλοδοξίες. Σήμερα στην πλουραλιστική κοινωνία μας και στην μετα-νεωτερικιστική πολυπολιτισμικότητα επιβάλλεται να γίνεται διάλογος και γεφυρώματα των διαφορών ανάμεσα σε Ισλάμ και Ορθοδοξία όσο και άλλα θρησκευόμενα, που θα επιτρέψουν την αρμονική και κατά

χάριν Θεού κοινωνία των ανθρώπων.

Η ΑΠΟΨΗ ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΕΜΦΥΛΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΟΜΟΦΥΛΟΦΙΛΙΑ

Η Θεολογία και η εκκλησία παίρνουν θέση για την ομοφυλοφιλία όσο και τις έμφυλες ταυτότητες διαχρονικά. Από την αρχή της δημιουργίας του κόσμου τονίζεται η ύπαρξη των δύο φύλων όσο και η αμοιβαία τους έλξη. Άρρεν και Θήλυ αποτελούν τις διαφορετικές εκείνες υπάρξεις με ερωτική έλξη και αγάπη, που οδηγούν από τη μια στην τεκνοποίηση όσο και στην εν Χριστώ σωτηρία. Κάθε άλλη σχέση ομοφυλοφιλική είναι «παρα φύσιν» και αναγνωρίζεται ως αμάρτημα. Ένα μεγάλο ζήτημα είναι η αποδοχή των ομοφυλοφίλων στην εκκλησία όπως και η σωτηρία τους. Μέσα στους αιώνες το ζήτημα αυτό ωριμάζει για να φθάσουμε στη σημερινή πραγματικότητα όπου πολλοί θεωρούν την ομοφυλοφιλία ως φυσική κατάσταση, ότι δεν αποδέχονται την χριστιανική διδασκαλία για την ύπαρξη των δύο φύλων, του αρσενικού και του θηλυκού στα πλαίσια του σχεδίου του Θεού για τον άνθρωπο, ότι η νέα γενιά έχει υποκύψει σ' αυτόν τον μοντέρνο και συχνά μεταμοντέρνο τρόπο σκέψης και ζωής. Η σύγχρονη οικογένεια δεν μπορεί να μένει αμέτοχη καθώς τα παιδιά αντιμετωπίζουν αυτή την νοοτροπία χωρίς αντίβαρα πνευματικά.

Αν και η ομοφυλοφιλία θεωρείται αμάρτημα ο ομοφυλόφιλος άνθρωπος είναι απόλυτα αποδεκτός από την Ορθόδοξη Εκκλησία, όσο και κάθε άλλος άνθρωπος. Δεν υπάρχει άνθρωπος, που κάποια ιδιότητά του ή προτίμηση ή πράξη του να κάνει την Εκκλησία να τον απορρίψει· υπάρχουν μόνο άνθρωποι που οι ίδιοι έχουν απορρίψει την Εκκλησία και πορεύονται προς το Θεό απ' το δρόμο που νομίζουν αυτοί, ο οποίος όμως συνήθως είναι λάθος δρόμος. Αν ένας δολοφόνος είναι αποδεκτός από την Εκκλησία, γιατί δεν είναι ένας ομοφυλόφιλος; Στην Θεολογία και την Εκκλησία δεν υπάρχει καμία ρατσιστική διάθεση. Το σκεπτικό για κάθε διαφορετικό άνθρωπο είναι το εξής: Αυτοί οι άνθρωποι, όποιοι κι αν είναι, με όποιες αμαρτίες και αν φέρουν, ακόμα και αν έχουν βαπτιστεί στην Εκκλησία, δεν σημαίνει ότι αφορίζονται. Εκείνοι έχουν αφορίσει την Εκκλησία. Αν όμως μετανοήσουν, έχουν τη δυνατότητα να έχουν αυτή την παροχή ζωής και να συμμετέχουν σε αυτήν. Εδώ έγκειται και η ευθύνη της Εκκλησίας, να κατηχήσει, να προβληματίσει, να ενισχύσει με επιχειρηματολογία σύγχρονη την αιώνια αλήθεια της διδασκαλίας της, βλέποντας και την κοινωνία όσο και διεπιστημονικά τον άνθρωπο.

Όσο αφορά τη νεωτερική κοινωνία ο γάμος δεν αποτελεί το κέντρο της κοινωνικής ζωής αλλά η αυτονομία. Το γεγονός αυτό έχει οδηγήσει σε αλλαγή στάσης απέναντι στους ομοφυλόφιλους. Η κοινωνία δεν ενοχλείται από την ύπαρξή τους και τους αναγνωρίζει ορισμένα διακαιώματα, παρόλο συχνά που βρίσκονται στο περιθώριο της κοινωνικής ζωής και κάποιες φορές γίνονται αποδέκτες υποτιμητικών συμπεριφορών και περιθωριοποίησης, με εξαίρεση τους διάσημους και πλούσιους που μένουν «ανέγγιχτοι και σε περίοπτη θέση».

Στην μετανεωτερική κοινωνία σκοπός του ομοφυλικού κινήματος δεν είναι η μέχρι τώρα απενεχοποίηση των σεξουαλικών τους προτιμήσεων αλλά η προτυποποίηση της ιδιαιτερότητάς τους, για την κοινωνία. Έτσι οδηγούμαστε στις έμφυλες ταυτότητες που αυτό οδηγεί στην κατάργηση του ρόλλου των φύλων και σε μία συνύπαρξη που καταργεί την φύση και όχι απλά την διαστρέφει.

Η επιστημονική κοινότητα δεν εκφράζει μία ενιαία άποψη για το θέμα. Αφετέρου υποστηρίζεται η θέση ότι ο φυλετικός διμορφισμός παρόλο που εμφανίζεται σε πολλά διαφορετικά όργανα

και συστήματα οργάνων φαίνεται να καταρρέει στην φυσική βιολογική του βάση. Συγκεκριμένα φαίνεται ότι η γενική έμφυλη συμπεριφορά είναι περισσότερο ορμονικού προφίλ και λιγότερο διαπαιδαγώγησης. Η ψυχρή βιολογική αλήθεια είναι ότι οι αλλαγές πάνω στο φύλο δεν είναι επιφάνειες. Κάθε συγκεκριμένο κύτταρο του ανθρωπίνου σώματος παραμένει κωδικοποιημένο με το φύλο ενός ατόμου για μια ζωή. Μπορούν να εμφανιστούν διασεξουαλιστικές αμφισημίες, αλλά αυτές αποτελούν αναπτυξιακές ανωμαλίες που αντιπροσωπεύουν ένα μικρό ποσοστό των ανθρώπων γεννήσεων. Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι η ομοφυλοφυλία είναι μάλλον επίκτητη παρά κληρονομική.

Η ελληνική πολιτεία νομοθέτησε ευκαιριακά και με προχειρότητα ένα νόμο που να διευκολύνει και να απλοποιεί την διαδικασία αλλαγής του αναγραφόμενου φύλου στην ταυτότητα και στα λοιπά κρατικά έγγραφα των διεμφυλικών πολιτών.

Η ομοφυλοφυλία αντίκειται στο σχέδιο του Θεού για την ενότητα του ανθρωπίνου γένους, η οποία έγκειται στην ύπαρξη των δύο φύλων, του αρσενικού και του θηλυκού. Η θεολογία δεν δικαιολογεί την ομοφυλόφιλη κατάσταση και την θεωρεί αστοχία από τον προορισμό του ανθρώπου που είναι το «καθ'ομοίωσιν». Σε κοινωνικό επίπεδο η εκκλησία δεν μπορεί να συναινέσει στην τέλεση γάμου μεταξύ ομοφυλοφίλων, ούτε στην υιοθεσία παιδιών από αυτούς, ούτε στον νόμο διόρθωσης του καταχωρισμένου φύλου διότι αντιβαίνουν την πίστη και διδασκαλία της. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν δέχεται στο Σώμα της τους ομοφυλόφιλους. Η έλξη θέλει κατανόηση και συμπάθεια, το πάθος όμως δεν μπορεί να γίνει αποδεκτό στον Χριστιανισμό. Είναι άλλο πράγμα η αγάπη προς τον αμαρτωλό και άλλο η αποδοχή της αμαρτίας.

ΣΥΜΦΩΝΟ ΕΛΕΥΘΕΡΗΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ

Πανεπιστημιακοί το θεωρούν αντισυνταγματικό, νομικοί το χαρακτηρίζουν ατελές και μικρόψυχο, οι κληρικοί αιρετικό και οι πολίτες «δώρον άδωρον». Ο λόγος για το σύμφωνο συμβίωσης που θεσπίστηκε από την Ελληνική Βουλή το 2009. Σχεδόν δύο χρόνια μετά την ψήφιση του σχετικού νόμου, τα ζευγάρια που έχουν επιλέξει αυτή την μορφή νομικής κατοχύρωσης της σχέσης τους δεν ξεπερνούν λίγες δεκάδες σε ολόκληρη την χώρα. Και όσοι το έχουν αποδεχτεί αντιμετωπίζουν τέτοια προβλήματα στις συναλλαγές τους με το δημόσιο και άλλους φορείς, ώστε μάλλον το έχουν μετανιώσει.

Ο μακαριστός Μητροπολίτης Σιατίστης Παύλος είχε πει σε ένα κήρυγμα του: «Ακούγοντας για πρώτη φορά τον όρο «σύμφωνο ελεύθερης συμβίωσης ένιωσα μια απορία, αλλά και μια αίσθηση ότι κάτι δεν ταιριάζει καλά. Προσπαθώ να καταλάβω την πρόταση και συνειδητοποιώ ότι πρόκειται για τρεις λέξεις όπου η μία αναιρεί την άλλη. Πόσο ελεύθερη μπορεί να είναι μία σχέση η οποία χρειάζεται σύμφωνο; Το σύμφωνο δεν έρχεται να περιορίσει αυτή την ελευθερία; Πόσο ελεύθερη μπορεί να είναι μία σχέση που την ονομάζουμε συμβίωση; Η συμβίωση δεν προϋποθέτει μία εκχώρηση της ελευθερίας σου στον άλλο; Γιατί προστίθεται η λέξη «ελεύθερης»; Για να δείξουμε ότι είμαστε κάτι άλλο ή για να κρύψουμε την γύμνια της ψυχής μας; Νομίζω ότι πίσω απ'όλη αυτή την ιστορία προσπαθούμε να κρύψουμε την κρίση και την χρεοκοπία των ανθρωπίνων σχέσεων που χαρακτηρίζει πλέον τη ζωή μας. Προσπαθούμε να κρύψουμε την έλλειψη εμπιστοσύνης, προφανώς την απουσία αγάπης, την βεβαιότητά μας για την ανεντιμότητα του άλλου. Μία ελεύθερη σχέση, με την έννοια της ελευθερίας, όπως την εννοούμε, δεν προϋποθέτει σύμφωνο, αλλιώς δεν είναι

ελεύθερη» (βλ. <https://diesy.gr/o-mitropolitissisaniou-ke-siatisti/>).

Ως κατάληξη στην εισήγηση αυτή είναι χρήσιμο να κατατεθεί η στάση της Θεολογίας απέναντι στα σύγχρονα κοινωνικά φαινόμενα. Μία στάση που χαρακτηρίζεται από προσήλωση στην Παράδοση και στα ιερά κείμενά της, όσο και ευαισθησία στις διαπροσωπικές σχέσεις των ανθρώπων. Είναι εμφανές ότι για την Θεολογία το σώμα και η ψυχή των ανθρώπων, αποτελούν δύο συνιστώσες οι οποίες μπολιάζονται και προσδιορίζονται σε σχέση με τον συνάνθρωπο αλλά και τον Θεό. Το ίδιο και οι κοινωνίες των ανθρώπων, που στο διάβα της ιστορίας σε όποια μορφή συμβίωσης και ιδανικών συνθηκών προσδιορίζονται, χρειάζονται την οπτική της αναφοράς σε υπαρξιακό και σωτηριολογικό επίπεδο και της επιστήμης της Θεολογίας.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

1. Η Θεολογία και Εκκλησία όσο αφορά τον έρωτα και τις σεξουαλικές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων έχει πάγια την θέση της μέσα στους αιώνες, ότι φυσιολογική και με θεϊκό προσανατολισμό είναι η σχέση μεταξύ άνδρας και γυναίκας. Οι ομοφυλοφιλικές σχέσεις από τα χρόνια της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης χαρακτηρίζονται «παρά φύσιν» και αμαρτωλές. Εντούτοις αφήνει περιθώρια μετάνοιας και σωτηρίας για κάθε ομοφυλόφιλο.
2. Η θέση των Πατέρων της Δυτικής εκκλησίας διαφοροποιείται από αυτή των Πατέρων της Ανατολικής. Η Δύση έχει πιο συντηρητικές θέσεις και φθάνει σε ακραίες θεωρήσεις και θεσμούς όπως η αγαμία των ιερέων της όσο και η αποστροφή και πλήρη αποχή από τις σεξουαλικές σχέσεις, στάσεις οι οποίες οδηγούν σε τραυματισμό και «παρά φύσιν»- αντίθετο προσανατολισμό τους ανθρώπους που τις εφαρμόζουν.
3. Οι πατέρες της Ορθόδοξης Ανατολικής Εκκλησίας αν και έχουν επιφυλακτικότητα και άρνηση για την σεξουαλικότητα την οποία συνδέουν μόνο με την αναπαραγωγή τα πρώτα χρόνια του Χριστιανισμού, ακολούθως την βλέπουν θετικότερα και ως ανάπτυξη των αγαπητικών και αρμονικών σχέσεων μεταξύ των συζύγων.
4. Η ομοφυλοφιλία καταδικάζεται από τα πρώτα χρόνια της Παλαιάς Διαθήκης ως παράπτωμα και αμαρτία. Στην πορεία η Εκκλησία διατηρεί την θέση αυτή αλλάζοντας όμως το πρόσωπό της απέναντι στους ομοφυλόφιλους τους οποίους βλέπει ως ψυχές και σώματα που χρίζουν αλλαγή τρόπου ζωής με μετάνοια, χωρίς να αποκλείει τη δυνατότητα σωτηρίας τους και συμμετοχής τους στα εκκλησιαστικά δρώμενα έχοντας διάλογο και επικοινωνία μαζί τους.
5. Η ένταξη στο σώμα της Εκκλησίας είναι δικαίωμα του κάθε ανθρώπου και ειδικά του αμαρτωλού ανθρώπου. Η Θεολογία και Εκκλησία με βάση την διδασκαλία, την ιερά Παράδοση και την εμπειρία των Αγίων εκφραστών τους οριοθετεί και δέχεται ως γάμο εκείνη την κοινωνία προσώπων ανάμεσα στα δύο φύλα και όχι σε πρόσωπα του ίδιου φύλου. Η αιτιολογία βασίζεται και στην ιερά Παράδοσή της και στην ίδια την φύση του ανθρώπου οι οποίες στην γνήσια έκφρασή τους αντανακλούν τις προϋποθέσεις φυσιολογικών οικογενειακών συμβίωσης μέσα στην κοινωνία.
6. Το σύμφωνο ελεύθερης συμβίωσης δεν βρίσκει σύμφωνη την Εκκλησία και την Θεολογία καθότι μία συμβίωση δεν χρειάζεται σύμφωνα αλλά ελευθερία και ειλικρινή διάθεση αυτοπροσφοράς από τον ένα σύζυγο στον άλλο. Ο πολιτικός γάμος δεν αποκλείει τα άτομα που

το συνάπτουν να έχουν σχέση με την Εκκλησία, η οποία σέβεται την ελεύθερη βούλησή τους. Εντούτοις οι περισσότεροι πολιτικοί γάμοι γίνονται όχι για λόγους διαφωνίας με την Εκκλησία αλλά για κοινωνικούς λόγους μιας και η προτίμηση των νεονύμφων είναι σε πλειοψηφία για τον θρησκευτικό γάμο. Αυτό δείχνει ότι η ελληνική κοινωνία σέβεται την παράδοσή της και πιστεύει στην αξία του θρησκευτικού γάμου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Αγ. Αυγουστίνος, (χ.χ.). «Περί Γάμου και Επιθυμίας». Στο NPNF (Nicene and Post Nicene Fathers, Grand Rapids, Mich, (1979), New York: Wm. B. Eedermans Publishing Co., 1,V,275.
- Αγ. Γρηγόριος Θεολόγος, (χ.χ.). στο PG 36, 381B-C.
- Αγ. Κύριλλος, (χ.χ.). στο PG (J.P.Migne, Patrologiae cursus completus, series Graeca, Παρίσι: Montrouge 1857-1866, (τόμοι 161), 33,485 A.
- Αγ. Παυλίνος, (χ.χ.). στο PG (J.P.Migne, Patrologiae cursus completus, series Graeca, Παρίσι, Montrouge 1857-1866, (τόμοι 161), 1967a, 1976b.
- Απ. Παύλος, (χ.χ.). *Προς Εφεσίους Επιστολή*, Καινή Διαθήκη, 5.20-23.
- Απ. Παύλος, (χ.χ.). *Προς Κορινθίους Α΄ Επιστολή*, Καινή Διαθήκη, 11,5.
- Behr-Sigel, E. (1987a). *Le ministere de la femme dans l'Eglise- Η ετερότητα του άνδρα και της Γυναίκας στην Εκκλησία*, plus English translation *The Ministry of Women in the Church* (1991b). Paris: Institute for Ecumenical Research.
- Clark, E. (1983). *Women in the Early church* (Wilmington, Del.: Michael Glazier inc. Message of the fathers of the Church. Paris: The Liturgical Press.
- Ford, D. (1996). *Women and Men in the Early Church, The Full Views of St John Chrysostom*. South Canaan Pennsylvania: St Tykhons Seminary Press.
- Grand Rapids, M. (1979). NPNF (Nicene and Post Nicene Fathers), Wm.B.Eedermans. New York: Publishing Co.
- Hunter, G. (2001). *Marriage in the Early Church*, Pickwick, Wipf and stock Pub στο PG, 1967a,1976b, Walsh, trans, Letters of St Paulinus of Nola. Ancient Christian Writers, 36. New York: Newman Press
- Ιουδίθ, Παλαιά Διαθήκη, 13.8.
- Ιωάννης, (χ.χ.). *Αποκάλυψη*, Καινή Διαθήκη, 12, 17.
- Ιωάννης, (χ.χ.). *Αποκάλυψη*, Καινή Διαθήκη, 8,7 και 2,3.
- Ιωάννης Χρυσόστομος (χ.χ.). *Προς Εφεσίους*, Ομιλία 20,1 στο ΕΠΕ (Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας), 1972, εξ. Θεσσαλονίκη: Πατερικές εκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς», 21,222.
- Κλήμης ο Αλεξανδρέας, (χ.χ.). Στο PG (J.P.Migne, Patrologiae cursus completus, series Graeca, Παρίσι, Montrouge 1857-1866, (τόμοι 161), 8,1104C.
- Ματσούκας, Ν.(1990). *Επιστήμη, φιλοσοφία και Θεολογία στην Εξαήμερο του Μ.Βασιλείου*. Θεσσαλονίκη:

Κυριακίδης

Ματσούκας, Ν. (1990). Η Εύα της θεολογίας και η γυναίκα της Ιστορίας. *Σύναξη*, 36, 6-7.

Migne, J.P. (1857-1866). *Patrologiae cursus completus, series Graeca* (PG), 1, 1305, Δ, και 1, 1302-A-B και 2, 924B, και 16.97B-983, Παρίσι: Montrouge, (τόμοι 161). Ναζιανζηνός, Γ. (1990). *Ομιλίες*, 37, 6, *Ελληνική Πατρολογία (1857-1866)*. Παρίσι: Montrouge.

Παπαθανασίου, Α. (2005). Προλογισμός. *Σύναξη*, 96, 3.

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Μητροπολίτης Σισανίου και Σιατίστης κ. Παύλος, (2014). Το «Σύμφωνο ελεύθερης συμβίωσης», ΔΙ-ΕΣΥ. Ανακτήθηκε από: <https://diesy.gr/o-mitropolitis-sisaniou-ke-siastisti/>

Κοινωνικές διακρίσεις: αποτυπώσεις στον γάμο, στο Οικογενειακό Δίκαιο, στην αναπαραγωγή, στην οικογένεια

Αγγελική Καλομοίρη

υποψήφια διδακτόρισα, Τμήμα Κοινωνιολογίας,

Πανεπιστήμιο Αιγαίου

socd17001@soc.aegean.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Της παρουσίασης αυτής, όπως πραγματοποιήθηκε στο Συνέδριο της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αιγαίου με τίτλο: 'Οι Κοινωνικές Επιστήμες σήμερα. Διλλήματα και προοπτικές πέρα από την κρίση', έχει προηγηθεί μελέτη εννοιολογήσεων φύλου και σεξουαλικότητας στο πλαίσιο διδακτορικής μελέτης που διεξάγεται στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου και της οποίας οι παραπάνω έννοιες αποτελούν κεντρικές μεταβλητές ανάλυσης. Η παρουσίασή μας- με τίτλο: 'Κοινωνικές διακρίσεις: αποτυπώσεις στον γάμο, στο Οικογενειακό Δίκαιο, στον έλεγχο της αναπαραγωγής, στη δημιουργία οικογένειας'- και το παρόν κείμενο προέρχονται από συνδυασμό βιβλιογραφικής επισκόπησης και εθνογραφίας σε συλλογικούς κοινωνικούς δρώντες σε διεκδικήσεις δικαιωμάτων, συλλογικές κοινωνικές ταυτότητες και συλλογικές δράσεις κινηματικού χαρακτήρα. Μέρος της μεθοδολογίας μας αφορά εθνογραφία τελούμενη σε ομάδες που αυτοπροσδιορίζονται ως «αυτόνομες», ενώ τα ευρήματά μας αναφορικά συμπορεύονται με μέρος της βιβλιογραφίας που αφορούν κοινωνικές ταυτότητες και συλλογικές κοινωνικές δράσεις σε μεγάλο (Ψημίτης, 2011, Ψημίτης, 2017) ή μικρότερο βαθμό (Μελούτσι, 2002, Jenkins, 2007). Η εθνογραφία μας διεξάγεται εντός του ελλαδικού χώρου, συνεπώς οι περιγραφές μας προέρχονται από αναλύσεις εγχώριων κοινωνικών πραγματικοτήτων. Αυτές αφορούν συστημικά αναγνωρισμένους τρόπους κοινωνικής συσχέτισης- γάμος- και τόπους εν δυνάμει κοινωνικών διακρίσεων- Οικογενειακό Δίκαιο ως τόπος κοινωνικών διακρίσεων για κάποιες κοινωνικές ταυτότητες. Αναφερόμαστε, επίσης, στη συστημική παραγωγή 'ιδεοτύπων κοινωνικών ταυτοτήτων'- αναπαραγωγή- και σε όρους που έχουν διαπραγματεύσιμα νοηματικά περιεχόμενα, και εμπεριέχουν ανάγκες και επιθυμίες του κοινωνικού υποκειμένου- οικογένεια.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Φύλα, σεξουαλικότητες, κοινωνικές διακρίσεις

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μελετούμε τόσο τα φύλα όσο και τις σεξουαλικότητες ως στοιχεία κοινωνικής ταυτότητας. Αναφερόμαστε σε κοινωνικές πραγματικότητες που αποκλείουν ή συμπεριλαμβάνουν δρώντα κοινωνικά υποκείμενα στηριζόμενες στις κοινωνικές ταυτότητες των υποκειμένων. Όπως αναφέρθηκε και στην περίληψη, αναλύουμε συλλογικές κοινωνικές ταυτότητες. Στο παρόν κείμενο αναφέρονται νοηματοδοτήσεις συλλογικών κοινωνικών δρώντων που διεκδικούν έμφυλα δικαι-

ώματα εκφράζοντας εκφάνσεις ριζοσπαστικού φεμινισμού. Οι εννοιολογήσεις που αναφέρονται στο κείμενο αυτό αφορούν στον πιο προβεβλημένο για την κυρίαρχη κουλτούρα τρόπο κοινωνικής συσχέτισης όταν μιλάμε για συντροφική σχέση, σε νομικά πεδία που αφορούν και συλλογικές διεκδικήσεις ριζοσπαστικού φεμινισμού, σε αναπαραγωγή 'ιδεοτυπικών κοινωνικών ταυτοτήτων' και σε κοινωνικές και πολιτισμικές κατασκευές που αποτελούν και για τη συλλογική κοινωνική ταυτότητα που μελετάμε και ανάγκη και επιθυμία. Οι αναφορές μας εμπεριέχουν έμφυλα δικαιώματα, ενώ οι αναγνώσεις μας και οι νοηματοδοτήσεις μας αναφορικά με έμφυλα δικαιώματα συμπορεύονται πάντα με την περιγραφή φύλου/φύλων και σεξουαλικότητας/σεξουαλικότητων ως στοιχείων κοινωνικής ταυτότητας (Ψημίτης, 2011). Περιγραφές φύλου και σεξουαλικότητας ως στοιχείων κοινωνικής ταυτότητας αποτελούν και νοηματοδότηση συλλογικών κοινωνικών δρώντων του ριζοσπαστικού φεμινισμού αναφορικά με έμφυλα χαρακτηριστικά, έμφυλα δικαιώματα, καθώς και τους κοινωνικούς συσχετισμούς αυτών με εκφάνσεις της κυρίαρχης κουλτούρας. Οι περιγραφές μας αυτές αποτυπώνονται σε συμπορεύσεις μας με συλλογικούς κοινωνικούς δρώντες σε ζητήματα δικαιωμάτων. Επιπροσθέτως, παράλληλα με τις συνδέσεις φύλου/σεξουαλικότητας και δικαιωμάτων, διαπιστώνονται – τόσο διαβάζοντας όσο και προβληματιζόμενοι/νες από κοινού με συλλογικούς κοινωνικούς δρώντες σε ζητήματα δικαιωμάτων- συνδέσεις φύλων και σεξουαλικότητων με κοινωνικές ιεραρχίες, εξουσίες και ενδεχόμενες καθυποτάξεις. Έτσι, αφού φύλα και σεξουαλικότητες συνδέονται -βιβλιογραφικά και σε συλλογικές δράσεις- και με δικαιώματα και με κοινωνικές διακρίσεις επιλέξαμε η σύνδεσή τους να γίνει πρώτα με τις κοινωνικές διακρίσεις γιατί εννοιολογικά τα δικαιώματα μοιάζουν να είναι πιο ρευστά και άρα με περισσότερη ασάφεια περιεχομένου γεγονός που δυσχεραίνει σχετικές επιστημονικές αναλύσεις που επιλέγουν να μην τα περιορίσουν για διευκόλυνσή τους.

Επομένως, παρότι επιλέξαμε εδώ να μιλήσουμε για κοινωνικές διακρίσεις επειδή οι εννοιολογήσεις αυτών μας είναι ευκολότερες χρησιμοποιώντας θεωρίες και αναλύσεις της κοινωνικής ταυτότητας (Ψημίτης, 2011· Jenkins, 2007) όμως, κάθε άλλο παρά απορρίπτουμε την ανάλυση δικαιωμάτων στη συνέχεια της μελέτης μας, έχοντας κατά νου από τη βιβλιογραφία τον όρο «αναγωγικά δικαιώματα» (Ψημίτης, 2011) και έχοντας παράλληλα επιβεβαιώσει εμπειρικά στη συμπίευσή μας στη συλλογική κοινωνική δράση την ανάλυση αυτών σύμφωνα με τον Ψημίτη (στο ίδιο). Στο σημείο αυτό, είναι βοηθητικό να σημειωθεί ότι η αποφυγή παράλληλης ανάλυσης φύλων και σεξουαλικότητων και ως αιτία ή αφορμή κοινωνικών διακρίσεων και ως αιτία ή αφορμή καταπάτησης δικαιωμάτων αποφεύγεται να γίνει για να μην δημιουργήσουμε με κανένα τρόπο δίπολο μεταξύ κοινωνικών διακρίσεων και δικαιωμάτων, επιδιώκοντας έτσι και να μην περιορίσουμε νοηματικά τις έννοιες, δεδομένου ότι η παραπάνω συνθήκη αποτελεί σύνηθες αποτέλεσμα εννοιολογικών διπόλων.

1 Οι αναλύσεις μας προκύπτουν από συμπορεύσεις σε διεκδικήσεις δικαιωμάτων, ενώ επιδιώκεται αυτές να είναι αδιαμεσολάβητες και από αυστηρούς μεθοδολογικούς κανόνες. Οι εμπειρίες μας, ωστόσο, σχετιζόμενες με την αντίληψή μας ως κοινωνικά υποκείμενα εμπεριέχουν ως ένα βαθμό συστημικά διαμεσολαβημένες προσλαμβάνουσες ως αποτέλεσμα ατέρμων διεργασιών κοινωνικοποίησης. Είναι οι μηχανισμοί του συγκαιρινού μας κοινωνικού ελέγχου έτσι δομημένοι που επεμβαίνουν στο ίδιο το πρίσμα της αντίληψής μας (Hard & Negri, 2002, σσ. 49-51) και παράλληλα εξουσιάζουν ακόμα και εκείνα τα έμφυλα χαρακτηριστικά κοινωνικής ταυτότητας που κάποτε θεωρούσαμε πως κρατούσαμε προστατευμένα από τον κοινωνικό συστημικό έλεγχο (Ψημίτης, 2017, σσ. 241-2). Η αλλοτρίωση του κοινωνικού υποκειμένου ως αποτέλεσμα σύγχρονου κοινωνικού ελέγχου, όπως τον αναλύουν οι Hard και Negri (στο ίδιο) αντικατοπτρίζεται σε κάθε έκφραση του κοινωνικού βίου, ακόμα και σε διεργασίες συλλογικής κοινωνικής δράσης, μόνο που εκεί η υπενθύμιση σε ρόλο αφύπνισης για την αποφυγή άκριτης υιοθέτησης συστημικών πρακτικών είναι επίσης παρούσα.

Ενώ, λοιπόν, τα δικαιώματα δεν αναλύθηκαν σε επαρκή βαθμό ακόμη, ιδωμένα ως μεταβλητή εξαρτημένη της κοινωνικής ταυτότητας του υποκειμένου με βάση την περιγραφή τους και για αυτή η μελέτη (Μελούτσι, 2002· Ψημίτης, 2006· 2017) αναγνωρίζουμε ότι παρουσιάζουν μεγαλύτερο εύρος νοηματικού περιεχομένου από εκείνο των κοινωνικών διακρίσεων, ενώ ασχολούμενοι με τις διακρίσεις η αναδυόμενη των αναλύσεων τους εννοιολογική ρευστότητα προβληματίζει επίσης. Αναζητώντας εκφάνσεις κοινωνικού βίου ή καλύτερα κοινωνικών πραγματικοτήτων όπου θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε κοινωνικές διακρίσεις πιο ευκρινείς, καθώς στο μεγαλύτερο μέρος οι κοινωνικές διακρίσεις έχουν μορφές που ακόμα και αν εντοπιστούν είναι εύκολο να διαψευστούν σε έναν πιθανό αντίλογο από τον κοινωνικό δρώντα -ατομικό ή συλλογικό- που τις εφαρμόζει είτε με εμφανή τρόπο και μέσα ως μεθοδευμένες πρακτικές είτε ως 'αυθόρμητες μεμονωμένες συμπεριφορές'², εντοπίσαμε διαπιστωμένες κοινωνικές διακρίσεις³ στον γάμο, στο Οικογενειακό Δίκαιο, στον έλεγχο της αναπαραγωγής, στη δημιουργία οικογένειας. Τα παραπάνω είναι ιδωμένα και από την παρούσα μελέτη ως τόποι όπου κοινωνικές διακρίσεις είναι πιθανότερο να στηριχθούν με δεδομένο έναν υφέρποντα συστημικό- ή και λιγότερο συστημικό- αντίλογο μετουσιωμένο σε συστημική κουλτούρα. Ακολουθεί σύντομη σχετική αναφορά σε κάθε τόπο κοινωνικών διακρίσεων που πιο πάνω αναφέρθηκε.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ ΩΣ ΤΟΠΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΩΝ

Έχουμε ήδη παρουσιάσει το πως η παρούσα μελέτη αντιλαμβάνεται, σκιαγραφεί και αναλύει τις κοινωνικές διακρίσεις. Εντούτοις, σκεφτήκαμε ότι ίσως είναι χρήσιμο να παραθέσουμε εδώ μια προσπάθεια σύντομης αποκωδικοποίησης αναφορικά με εννοιολογήσεις των κοινωνικών διακρίσεων με βάση όσα περιφραστικά πιο πάνω αναφέρθηκαν και τα οποία προκύπτουν κυρίως από την συν-παρουσία μας σε νοηματοδοτήσεις συλλογικών κοινωνικών υποκειμένων με δράση σε ζητήματα δικαιωμάτων που σχετίζονται και με τα φύλα και με τις σεξουαλικότητες. Όπου, λοιπόν, αναφερόμαστε σε κοινωνικές διακρίσεις στο κείμενο αυτό και στη συνολική μας μελέτη αναφερόμαστε σε διακρίσεις που πηγάζουν από κοινωνικές ταυτότητες- και για να είμαστε ακόμα πιο ακριβείς στις διατυπώσεις μας σε διακρίσεις που φαίνονται να παρουσιάζουν αιτιώδεις συσχετισμούς με κοινωνικές ταυτότητες.

Επιχειρώντας να αποσαφηνίσουμε πληρέστερα την παραπάνω τοποθέτησή μας συμπληρώνουμε ότι βοηθητικό της κατανόησης περιεχομένου των σχετικών μας αναλύσεων θα ήταν να παραθέσουμε την επιστημονική μας τοποθέτηση αναφορικά με συσχετισμούς μεταξύ διακρίσεων και κοινωνικών ταυτοτήτων που θέλει αυτούς τους συσχετισμούς να είναι κοινωνικά κατασκευασμένοι. Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να πούμε ότι κοινωνικές διακρίσεις είναι οι διακρίσεις εκείνες όπου επιμέρους συλλογικές κοινωνικές ταυτότητες έχουν συστημικά a priori ρόλους κοινωνικού αποδέκτη αναφορικά και τις οποίες δεν μπορούν να αποτρέψουν χωρίς αντίσταση. Αυτή η αντί-

2 Η παράθεση του εν λόγω όρου σε εισαγωγικά αποτελεί την υιοθέτηση και από τη μελέτη μας αναλύσεων ρευμάτων ριζοσπαστικού φεμινισμού αναφορικά με το πόσο μεμονωμένη ή αυθόρμητη είναι η δράση περιορισμού δικαιωμάτων και η σχέση αυτής με την κυρίαρχη συστημική κουλτούρα.

3 Τις κοινωνικές διακρίσεις που χαρακτηρίζουμε εδώ ως «διαπιστωμένες» επιλέγουμε να τις ονοματίσουμε έτσι επειδή αποτελούν κοινωνικά τραύματα τα οποία αποκαλύπτονται σε συμπεριφορές συλλογικής δράσης που διέπονται από αναστοχαστικότητα και αφορούν κυρίως νοηματοδοτήσεις. Το υφιστάμενο βιωμένο τραύμα είναι παράλληλα το αμεσότερο ίσως διαπιστευτήριό τους.

σταση ενδέχεται να εμπεριέχει και συμμετοχή σε κοινωνικές συλλογικές δράσεις. Μέρος των διακρίσεων αυτών αφορά άμεσα ή έμμεσα και φύλα και σεξουαλικότητες.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΓΑΜΟΣ

Ο γάμος αποτελεί τόπο που εμπεριέχει κοινωνικές διακρίσεις. Οι κοινωνικές διακρίσεις που συνδέονται με το γάμο, αλλά και όλες οι κοινωνικές διακρίσεις συνολικά, είναι διαφορετικές για κάθε κοινωνική ταυτότητα. Είναι διαφορετικές για κάθε κοινωνική ταυτότητα και ως βιωμένη κοινωνική πραγματικότητα του φέροντα και αναφορικά με τους τρόπους που το κοινωνικό υποκείμενο τις αναστοχάζεται- και ενδεχομένως τις ανανοηματοδοτεί- και τις διαχειρίζεται.

Μιλώντας για αποτυπώσεις κοινωνικών διακρίσεων στο γάμο κατά την παρουσίασή μας στο εν λόγω συνέδριο αναφερθήκαμε στο θεσμικό χαρακτήρα του γάμου ως αποτύπωση της κυρίαρχης συστημικής κουλτούρας. Υποστηρίχθηκε επίσης πως ο γάμος ευνοεί την κοινωνικοποίηση των συμβαλλομένων και τους προσδίδει κοινωνική ορατότητα σε περισσότερα κοινωνικά περιβάλλοντα σε σύγκριση με άλλες επιλογές που αφορούν προσωπικούς βίοκοσμούς. Τονίσαμε, επιπροσθέτως, ότι ο γάμος σε αυτή τη χώρα δεν αποτελεί δικαίωμα για κάθε κοινωνική ταυτότητα και αυτό αφορά και τα φύλα και τις σεξουαλικότητες. Επιχειρήσαμε, μάλιστα, να διερευνήσουμε την ύπαρξη ή όχι της όποιας πιθανής σύνδεσης ανάμεσα στις παραπάνω κοινωνικές διακρίσεις που εντοπίζονται στο γάμο. Τότε ήταν που αναδείχθηκε η (επαν)επιβεβαίωση της κυρίαρχης συστημικής κουλτούρας ως ο παράγοντας που συνδέει τις επιμέρους κοινωνικές διακρίσεις που πιο πάνω αναφέρονται.

Αναλύσεις μας πάνω στην κυρίαρχη συστημική κουλτούρα και εκφάνσεις αυτής βρίσκονται ακόμα σε αρχικό στάδιο, επομένως η αναφορά μας αυτή θα είναι σύντομη δεδομένου και του περιορισμένου εύρους των σχετικών μας γνώσεων. Παρά τη σύντομη τριβή μας με την έννοια της κυρίαρχης συστημικής κουλτούρας και το αναπάντητο των προβληματισμών που έχουμε ακόμα στις προσεγγίσεις μας αναφορικά με εκφάνσεις της, μπορούμε ήδη εντούτοις να πούμε σχετικά ότι έχοντας μιλήσει για (επαν)επιβεβαίωσή της στις κοινωνικές διακρίσεις που προαναφέραμε με τόπο το γάμο ξαναφέρνουμε στο προσκήνιο των προβληματισμών μας και για τα φύλα και για τις σεξουαλικότητες την έννοια της κυριαρχίας. Για μας δεν είναι ο ιδεότυπος φύλου επαρκής συνθήκη για να μελετήσουμε κοινωνικές πραγματικότητες ούτε εντός του πλαισίου του γάμου, ούτε εντός οποιoδήποτε κοινωνικού πλαισίου. Αποτυπώσεις κοινωνικών διακρίσεων με τόπο και το γάμο αφορούν κοινωνικές ταυτότητες που περιλαμβάνουν εκείνες των συμβαλλόμενων, αλλά δεν εξαντλούνται σε αυτούς⁴.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Η ενότητα αυτή ξεκινά με παράθεμα από την παρουσίαση που καταδεικνύει τόσο τα πλαίσια

4 Εδώ γίνεται έμμεση αναφορά στο δίπολο ιδιωτικό- πολιτικό, ενώ η αναφορά μας είναι έμμεση εμπρόθετα στοχεύοντας να αποφεύγουμε τη χρήση των όποιων εννοιολογικών διπόλων στις περιγραφές μας και στις αναλύσεις αυτών. Ενυπάρχει, ωστόσο εδώ αυτό το δίπολο γιατί επιχειρούμε να το αναλύσουμε στη μελέτη μας με όρους συλλογικής δράσης όμως. Η αναφορά του δεν έγινε τυχαία. Προβάλλει τον συλλογισμό μας, η ανάλυση του οποίου όμως είναι ευρύτερη σε νοηματικό περιεχόμενο αυτού του κειμένου και η θέση της εδώ θα δημιουργούσε ενδεχομένως νοηματικά κενά στο παρόν κείμενο.

μελέτης του νόμου για τη διδακτορική μας διατριβή, άρα και για την παρουσίαση και το κείμενο αυτό, όσο και το λόγο που επιλέγουμε να μιλήσουμε και για το νόμο αναλύοντας φύλα και σεξουαλικότητες και μέσα από συλλογική κοινωνική δράση που αφορά διεκδικήσεις δικαιωμάτων που αφορούν και τα παραπάνω, αλλά δεν εξαντλούνται σε αυτά. Το παράθεμα από την παρουσίαση είναι το εξής: «Ο νόμος αφορά τη μελέτη αποκλειστικά ως προς την αναζήτηση και την ανάλυση του τρόπου και του βαθμού που αυτός διαδρά με κοινωνικές πραγματικότητες έμφυλων συλλογικών κοινωνικών ταυτοτήτων».

Είναι σαφές, επομένως, ότι η όποια ανάλυση νομοθετικού και νομικού λόγου στο παρόν κείμενο- όπως και στη διεξαχθείσα σχετική παρουσίαση- σε καμία περίπτωση επιδιώκει να πραγματοποιήσει μια συλλογή και συστηματοποιημένη παράθεση νομοθετημάτων που αφορούν άμεσα ή έμμεσα φύλα και σεξουαλικότητες και δεν προβαίνει στη τέλεση αυτών. Επιδιώκουμε να εμβαθύνουμε σε αναλύσεις συσχετισμών και διαδράσεων μεταξύ συλλογικών κοινωνικών διεκδικήσεων και κοινωνικών πραγματικοτήτων, ενώ ο νόμος είναι χρήσιμος σε αυτές τις αναλύσεις μας για να στηρίξουμε την ύπαρξη κοινωνικών διακρίσεων που σχετίζονται με τα φύλα και τις σεξουαλικότητες. Ο νόμος αποτελεί παράδειγμα τύπου που κοινωνικές διακρίσεις μπορούν να εντοπιστούν και η επιχειρηματολογία απέναντι στην πιθανή τους ύπαρξη να είχε 'αντικειμενικά επιχειρήματα' έναντι των καθημερινά βιωμένων κοινωνικών διακρίσεων που οι περισσότερες προσδιορίζονται ως τραυματικές εμπειρίες των αποδεκτών και λιγότερο ως μεθοδευμένες πρακτικές όσων τις εφαρμόζουν.

Η ίδια η τελεσφόρηση διεκδικήσεων από συλλογικούς κοινωνικούς δρώντες σχετικά με δικαιώματα που αφορούν φύλα και σεξουαλικότητες και παράλληλα πλαίσια συντροφικότητας που δυνητικά μπορούν να λάβουν και νομική αναγνώριση αναδεικνύει ότι νόμος και κοινωνική πραγματικότητα διαδρούν, αφού ο νόμος διαδρά με κοινωνικά αξιακά συστήματα⁵. Προσεγγίζουμε, ως εκ τούτου, και το νόμο ως τόπο ορατότητας ή αορατότητας συλλογικών κοινωνικών ταυτοτήτων και παράλληλα ως συντελεστή συνολικής κοινωνικής ορατότητας ή αορατότητας έχοντας κατά νου ότι εκείνος συνομιλεί ως ένα βαθμό με κοινωνικές πραγματικότητες

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΛΕΓΧΟΣ ΤΗΣ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Στην ενότητα αυτή κατά την παρουσίαση μιλήσαμε για συστημικό και κοινωνικό έλεγχο της αναπαραγωγής αναφορικά με ταυτοτικά χαρακτηριστικά του κοινωνικού υποκειμένου με μέρος αυτών να σχετίζεται και με τα φύλα και με τις σεξουαλικότητες. Ο έλεγχος αυτός αφορά κάθε έκφραση διαδικασιών κοινωνικοποίησης, άρα το σύνολο των κοινωνικών πραγματικοτήτων που έχει βιώσει, βιώνει ή αναμένεται να αντιμετωπίσει κάθε κοινωνικό υποκείμενο. Στο κομμάτι αυτό της μελέτης, επομένως, αντιμετωπίζουμε με σκεπτικισμό ακόμα και τη χρήση του όρου 'κυρίαρχη συστημική κουλτούρα' σε ενικό βαθμό.

Ως προς αυτό μάλιστα, δηλαδή τον προσδιορισμό της κυρίαρχης συστημικής κουλτούρας στον ενικό βαθμό, όχι μόνο επεξεργαζόμαστε και μέσα από το αντίστοιχο βιβλιογραφικό υλικό και μέσα από συμπορεύσεις μας με συλλογικούς κοινωνικούς δρώντες σε ζητήματα δικαιωμάτων που αφορούν και τα φύλα και τις σεξουαλικότητες το μονοσήμαντο ή όχι της κυρίαρχης συστημικής

⁵ Ως αφορμή για την παραπάνω διατύπωση λειτουργεί η ίδια η έκφραση «χρηστά ήθη» που περιέχεται στο Σύγγραμμα, η ύπαρξη της οποίας καταδεικνύει επίσης σχέσεις διάδρασης μεταξύ νόμου και κοινωνικών πραγματικοτήτων.

κουλτούρας όπως πιο πάνω γράψαμε, αλλά μελετάμε εκφάνσεις της, περιθώρια διάδρασης της με κοινωνικές ταυτότητες, την ύπαρξη συμβολικών τόπων ή τόπων με γεωγραφική αποτύπωση που και εκείνη αλλάζει τους κανόνες της καθώς και χαρακτηριστικά γνωρίσματα αυτών των αλλαγών και των ελαστικοποιήσεων ως προς τις επιταγές της.

Επεξεργαζόμαστε και σχέσεις μεταξύ φύλων και σεξουαλικότητας και κυρίαρχης συστημικής κουλτούρας σε σύνδεση με εννοιολογήσεις κοινωνικής λειτουργικότητας, κυρίως συστημικές, μιλώντας ουσιαστικά ξανά για έμφυλα κοινωνικά χαρακτηριστικά ως χαρακτηριστικά κοινωνικής ταυτότητας και όχι ως 'ιδεοτύπους φύλου'. Στις ανωτέρω συλλογιστικές μας εμπειριέχεται κριτική στα σύγχρονα στυλ ζωής και κατανάλωσης και αναλύονται οι διαδράσεις αυτών με έμφυλα κοινωνικά χαρακτηριστικά, αλλά και ευρύτερους μηχανισμούς ελέγχου κοινωνικών υποκειμένων-διερωτόμαστε ακόμα κατά πόσο αυτή η τελευταία μας διατύπωση είναι ισχύουσα ως κοινωνική πραγματικότητα και αν υπάρχουν χαρακτηριστικά κοινωνικής ταυτότητας που θα μπορούσαν να απαξιώσουν κοινωνικά τόσο μεγάλο πληθυσμιακό κομμάτι όσο τα φύλα απαξιώνουν διαμέσου κοινωνικών διακρίσεων με αποδέκτες συγκεκριμένες κοινωνικές ταυτότητες και έμφυλα προσδιορισμένες. Επιπροσθέτως, κοινωνικές κατασκευές του δοσμένου φύλου δυνητικά απαξιώνουν κοινωνικά πολλές κοινωνικές ταυτότητες αποδίδοντας την ευθύνη σε παράγοντες που τονίζεται να υπερβαίνουν την κοινωνική ζωή και κάθε έκφασή της με κυρίαρχο σχετικό παράδειγμα τη φύση.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

Μελετώντας φύλα και σεξουαλικότητες συμπορευθήκαμε και με διεκδικήσεις κοινωνικών δρώντων που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με τη δημιουργία οικογένειας. Μιλώντας για 'δημιουργία οικογένειας', ο λόγος μας εδώ ίσως φανεί συστημικός και πράγματι είναι ως ένα βαθμό⁶. Όμως, από συμπορεύσεις μας με κοινωνικούς δρώντες σε ζητήματα δικαιωμάτων διαπιστώνουμε ότι οι κοινωνικές και πολιτισμικές κατασκευές αποκτούν σχέσεις ή συσχετισμούς με τις ανάγκες και τις επιθυμίες μας ακόμα και αν η στάση ζωής μας διέπεται από σκεπτικισμό. Αυτό συμβαίνει και με την οικογένεια ως κοινωνική και πολιτισμική κατασκευή. Φαίνεται να είναι ανάγκη ή επιθυμία ή και τα δύο, τόσο η δημιουργία της όσο και η ύπαρξή της στη ζωή μας. Είναι οι νοηματοδοτήσεις της, οι αποτιμήσεις της και τα περιεχόμενά της- ως προς τα τελευταία συμπεριλαμβάνεται και η έμφυλη σύσταση των μελών της οικογένειας- που διαφοροποιούνται μεταξύ κοινωνικών υποκειμένων που βιώνουν άλλες κοινωνικές πραγματικότητες, καθώς κατασκευάζουν και διαφορετικές των κυρίαρχων κοινωνικές ταυτότητες.

Παρατηρούμε, επομένως και περιγράφουμε, χρήση του όρου 'οικογένεια' από φέροντες διαφορετικές κοινωνικές ταυτότητες παρότι είναι αποδέκτες διαφορετικών κοινωνικών διακρίσεων, μπορούμε μάλιστα να χαρακτηρίσουμε τη χρήση του όρου κάθε άλλο παρά περιορισμένη. Η επίκλησή της αφορά και τον καθημερινό λόγο και τον λόγο των διεκδικήσεων δικαιωμάτων- αν μπορούν αυτοί οι λόγοι να απομονωθούν πλήρως ο ένας από τον άλλο- αλλά αφορά και πρακτικές που εφαρμόζονται με διάρκεια και συνέπεια και νοηματοδοτούν την έννοια σύμφωνα με τον εκάστοτε κοινωνικό δρώντα επηρεάζοντας δραστικά και τα συστατικά της μέλη καθώς και άλλα στοιχεία

6 Η ίδια η (κοινωνική) ορατότητα άλλωστε, ως διαχρονική διεκδίκηση συλλογικών δρώντων σε ζητήματα δικαιωμάτων, δύναται να μας διαφωτίσει αναφορικά με εκφάνσεις του κοινωνικού βίου όπου η παρουσία συνιστωσών της κυρίαρχης συστημικής κουλτούρας είναι αναπόφευκτη.

που κάθε φορά τη διέπουν. Διαφορές στις νοηματοδοτήσεις όρων κοινών στον καθημερινό λόγο, όπως αυτός της 'οικογένειας', προέρχονται συνήθως από σχετικούς αναστοχασμούς απέναντι σε ανάλογες νοηματοδοτήσεις της κυρίαρχης συστημικής κουλτούρας. Η αναστοχαστικότητα σχετικά δημιουργεί τα νοηματικά περιεχόμενα των όρων, ενώ αναφερόμαστε σε μια αλληλουχία διεργασιών ενδεχομένως χωρίς ευκρινή σειρά- μεταξύ αναστοχαστικότητας και αλλαγής νοηματοδοτήσεων-και ενδεχομένως χωρίς τέλος ή συνειδητή αρχή.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η περιγραφή κοινωνικών διακρίσεων αποκλειστικά σαν αποτέλεσμα φύλων και σεξουαλικότητων ως ιστορικών, πολιτισμικών και κοινωνικών κατασκευών δεν είναι προσέγγιση αυτής της μελέτης, αυτής της παρουσίας, αυτού του κειμένου. Στις αναφορές μας και στις αναλύσεις μας για τις κοινωνικές διακρίσεις φύλα και σεξουαλικότητες αποτελούν πάντα χαρακτηριστικά κοινωνικής ταυτότητας, ενώ κοινωνικές αποτιμήσεις αυτών είναι, με βάση και την ερευνητική μας θέση, που επιφέρουν ενδεχόμενες κοινωνικές διακρίσεις. Φύλα και σεξουαλικότητες είναι πιθανό να υπόκεινται κοινωνικές διακρίσεις ως μέρη/ κομμάτια κοινωνικών ταυτοτήτων που εμπεριέχουν και άλλα χαρακτηριστικά «κοινωνικά απαξιωμένα» ή «δυσνητικά κοινωνικά απαξιώσιμα»⁷. Είναι η κυρίαρχη συστημική κουλτούρα- πάντα χρησιμοποιούμε με σκεπτικισμό τον ενικό αριθμό για να μιλήσουμε για τις μορφές της- που με βάση συνιστώσες του ριζοσπαστικού φεμινισμού φαίνεται να έχει πρωταγωνιστικό ρόλο στον εν δυνάμει στιγματισμό του κοινωνικού υποκειμένου.

Αναλύσεις κοινωνικών διακρίσεων προερχόμενες από κοινωνικές πραγματικότητες στις οποίες εντοπίζονται σε πιο ευκρινή μορφή σε κάθε περίπτωση δεν εξαντλούνται στον γάμο, στο Οικογενειακό Δίκαιο, στον έλεγχο της αναπαραγωγής, στη δημιουργία οικογένειας. Κοινωνικές διακρίσεις που αφορούν και φύλα και σεξουαλικότητες ως στοιχεία κοινωνικής ταυτότητας εντοπίζονται σε κάθε έκφραση του κοινωνικού βίου και πρέπει να παραδεχτούμε ότι στην προσπάθειά μας τα κείμενά μας, οι παρουσιάσεις μας, τα επιμέρους κομμάτια της μελέτης μας να διακρίνονται από συνοχή και συνεκτικότητα τείνουμε να ομαδοποιούμε κοινωνικές διακρίσεις που σε βιωμένες κοινωνικές πραγματικότητες κοινωνικών υποκειμένων συχνά δεν εμφανίζουν αυτές τις συνδέσεις. Ούτε τα παραγόμενα από αυτές τραύματα διακρίνονται σε τραύματα προερχόμενα από συστηματοποιημένα ή ομαδοποιημένα περιβάλλοντα που δημιουργούνται, ισχύουν και εξαντλούνται σε συγκεκριμένα πλαίσια, τόσο εξωτερικά όσο και εσωτερικά στις νοηματοδοτήσεις του εκάστοτε ατομικού ή συλλογικού φέροντα.

Επομένως, να τονίσουμε πως παρά το ότι και στο κείμενο αυτό, στην σχετική παρουσίαση και σε επιμέρους μέρη της μελέτης, ενυπάρχουν ομαδοποιήσεις κοινωνικών διακρίσεων, επιδιώκοντας συνοχή και συνεκτικότητα περιεχομένου, ωστόσο η παρούσα μελέτη βλέπει με μεγάλο σκεπτικισμό και επιφυλακτικότητα κάθε ομαδοποίηση τόσο κοινωνικών διακρίσεων όσο και παραγομένων από αυτές κοινωνικών τραυμάτων. Η θέση μας αυτή προκύπτει από σχετικές κοινωνικές

7 Η χρήση εδώ των όρων του Γκόφμαν «κοινωνικά απαξιωμένα» ή «δυσνητικά κοινωνικά απαξιώσιμα» αναφερόμενοι σε χαρακτηριστικά κοινωνικής ταυτότητας εμπεριέχουν και τις δικές του νοηματοδοτήσεις αναφορικά (Goffman, 2001, σσ. 111-112). Χρησιμοποιούνται και καταδεικνύοντας και εδώ αυτό που ο Γκόφμαν έχει αναδείξει στις αναλύσεις του για το κοινωνικά, πολιτισμικά και ιστορικά κατασκευασμένο κοινωνικό στίγμα. Η εν λόγω γκοφμανική ανάλυση, μάλιστα, μας έχει επίσης επηρεάσει σχετικά με το πώς αντιλαμβανόμαστε και προσεγγίζουμε εν δυνάμει κοινωνικά στίγματα ως στοιχεία κοινωνικής ταυτότητας (Goffman, 2001, Ψημίτης, 2017).

πραγματικότητες με τις οποίες συμπορευόμαστε και στις οποίες κοινωνικές διακρίσεις όσο και παραγόμενα από αυτές κοινωνικά τραύματα υπερβαίνουν τις όποιες συνδέσεις. Οι συνδέσεις αυτές συχνά διαπερνούν και τον επιστημονικό λόγο. Κοινωνικές διακρίσεις και κοινωνικά τραύματα, ως παράγωγά τους, δημιουργούν ρήγματα σε κοινωνικές ταυτότητες (Goffman, 2001). Πόσο δραστικό και πόσο αποκαλυπτικό είναι, επομένως, να αναλύουμε κοινωνικές διακρίσεις και κοινωνικά τραύματα με απόλυτη πιστότητα σε επιστημολογικούς κανόνες που προτάσσουν συνοχή και συνεκτικότητα, αλλά και διέπονται από αυτές; Αυτός είναι ένας από τους προβληματισμούς που διέπουν τα κείμενά μας⁸.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Goffman, E. (2001). *Στίγμα. Σημειώσεις για τη Διαχείριση της Φθαρμένης Ταυτότητας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Hardt, M. & Negri, A. (2002). *Αυτοκρατορία*. Αθήνα: Scripta.
- Jenkins, R. (2007). *Κοινωνική Ταυτότητα*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Μελούτσι, Α. (2002). *Κουλτούρες στο Παιχνίδι. Διαφορές για να Συμβιώσουμε*. Μ. Ψημίτης (μτφρ.) Αθήνα: Gutenberg.
- Ψημίτης, Μ. (2011 [2006]). *Εισαγωγή στα Σύγχρονα Κοινωνικά Κινήματα*. Αθήνα: Ατραπός.
- Ψημίτης, Μ. (2017). *Κοινωνικά Κινήματα στην Καθημερινή Ζωή. Ταυτότητα, Αλληλεγγύη και Προεικόνιση σε Σύγχρονες "Κοσμοπολιτικές Κοινότητες"*. Θεσσαλονίκη: Τζιόλα.

8 Ευχαριστώ τον επιβλέποντα Καθηγητή της μελέτης, δεδομένου ότι οι γνώσεις μου πάνω σε συλλογικές δράσεις, κοινωνικά κινήματα και κοινωνικές ταυτότητες προέρχονται κυρίως από το έργο του που αποτελεί και μέρος της βασικής βιβλιογραφίας και αυτής της μελέτης. Επίσης, ευχαριστώ την τριμελή επιτροπή, γιατί έχει συμβάλει καίρια όχι μόνο στις γνώσεις μου, αλλά και στον τρόπο που αντιλαμβάνομαι τις κοινωνικές πραγματικότητες. Ευχαριστώ και όσες, όσους και όσα συμβάλλουν στο να ελπίζουμε σε πιο όμορφες κοινωνικές πραγματικότητες για όλα τα φύλα και τις σεξουαλικότητες.

Ο Στρατιωτικός Κοινωνιολόγος Charles Moskos και η Συμβολή του στην Ανάπτυξη της Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας

Δρ. Δημήτριος Σμοκοβίτης

Τακτικό Μέλος ΕΚΕ, Στρατιωτική Κοινωνιολογία

Lnicola@otenet.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Αρχικά εξετάζεται η Στρατιωτική Κοινωνιολογία σε παγκόσμια κλίμακα, με ειδική αναφορά σε συγκεκριμένα κέντρα και επιστημονικές ομάδες. Γίνεται σύντομη περιπτωσιολογική μελέτη της ανάπτυξης της με σχετική διεθνή βιβλιογραφία και παρουσίαση των εργασιών Ελλήνων μελετητών. Περιγράφονται θέματα που αφορούν τη θέση του στρατεύματος στη ελληνική κοινωνία, προβλήματα που αναδείχθηκαν και τρόποι που εξετάστηκαν αυτά από τις ηγετικές ομάδες της χώρας.

Ακολουθεί η περιγραφή της εξέλιξης της Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας στον διεθνή χώρο και η επιστημονική συμβολή του Ελληνοαμερικανού κοινωνιολόγου Charles (Κωνσταντίνου) Moskos στην εξέλιξη του κλάδου αυτού της κοινωνιολογίας και η διεθνής αναγνώριση του επιστημονικού έργου του. Charles Moskos και αναφέρονται συγκεκριμένες προτάσεις για την εκπαίδευση Ελλήνων Στρατιωτικών στον ειδικό αυτόν επιστημονικό κλάδο, προτάσεις που βασίζονται στα επιστημονικά ευρήματα του, ως έναν από τους πλέον αναγνωρισμένους στρατιωτικούς κοινωνιολόγους.

Θεωρώντας ότι η κατανόηση και το ενδιαφέρον της πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας για την Στρατιωτική Κοινωνιολογία είναι απαραίτητη σε καιρό κρίσης, η εργασία αυτή καταλήγει σε συγκεκριμένες προτάσεις για την καθιέρωση του Μαθήματος της Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας στις ελληνικές Στρατιωτικές Σχολές των Ενόπλων Δυνάμεων.

Η ανάγκη υλοποίησης του ενός στόχου, ήτοι της ίδρυσης ενός Ελληνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών Εθνικής Άμυνας (ΕΚΚΕ/ΕΑ) με την ονομασία του Charles (Κωνσταντίνος) Moskos, θα συμπληρώσει ένα δυσαναπλήρωτο σήμερα κενό στις Ε.Δ.

ΛΕΞΕΙΣ – ΚΛΕΙΔΙΑ: Στρατιωτική Κοινωνιολογία, C. Moskos

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι πρώτες επιστημονικές κοινωνιολογικές εργασίες, με αντικείμενο ανάλυσης, τις Ένοπλες Δυνάμεις, έγιναν κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Κατά την εποχή εκείνη, η επιστήμη της Κοινωνιολογίας είχε αναπτυχθεί ικανοποιητικά στις περισσότερες, από τις δυτικές χώρες και, ιδιαίτερα, στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής. Έτσι, αρκετοί ήταν οι κοινωνιολόγοι, που, στρατευθέντες κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, εργάστηκαν, για λογαριασμό των Ενόπλων Δυνάμεων των χωρών τους.

Η κοινωνιολογική ανάλυση των στρατιωτικών θεμάτων που επακολούθησε, μετά από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, έγινε κατά τα έτη 1950-51 και για λογαριασμό του Τμήματος Ερευνών και Ανάπτυξης (Research and Development Board) του Υπουργείου Εθνικής Άμυνας των ΗΠΑ. Τότε, περισσότερα από 200 επιμέρους θέματα της Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας, ερευνήθηκαν, εμπιστευτικά, από τους κοινωνιολόγους αυτούς κυρίως, για στρατιωτικούς σκοπούς.

Σήμερα, σχεδόν 80 χρόνια, μετά την εμφάνιση της Κοινωνιολογίας των Ε.Δ., η σχετική βιβλιογραφία είναι αξιόλογη. Σε διάφορα πανεπιστήμια, κυρίως των ΗΠΑ, η Κοινωνιολογία των Ε.Δ. έχει αναπτυχθεί ως αυτοτελής ειδικός κλάδος. Η Κοινωνιολογία των Ε.Δ. είναι καλώς ενσωματωμένη στα ακαδημαϊκά εκπαιδευτικά συστήματα στις δυτικές και ανατολικές χώρες.

Στη χώρα μας, μέχρι σήμερα, υπάρχει περιορισμένος αριθμός κοινωνιολογικών μελετών, για τον ειδικό χώρο των Ενόπλων Δυνάμεων (Σμοκοβίτης, 1977, σ. 245). Επίσης δεν υπάρχει, στην ελληνική γλώσσα, αρκετή σχετική βιβλιογραφία, με αποτέλεσμα την ανεπαρκή ενημέρωση της κοινής γνώμης γύρω από την αποστολή, τους σκοπούς και τη δραστηριότητα των Ενόπλων Δυνάμεων και, κυρίως, τη θέση τους, στην Ελληνική Κοινωνία.

Για μια χώρα, όπως η Ελλάδα, η μορφή του Στρατεύματος και των Ενόπλων Δυνάμεων και η λειτουργία τους, ως μία κοινωνική ομάδα, στο ευρύτερο κοινωνικό σύστημα (κοινωνία), αποτελεί το βασικό πρόβλημα έρευνας, που θα αγωνίζεται να εναρμονίσει τις παραδοσιακές της αντιλήψεις με τις σύγχρονες ανάγκες, απαιτήσεις και νοοτροπία, ως το κύριο μέσο, προκειμένου, να επιτύχει η χώρα μας, την πολιτική σταθερότητα και την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ CHARLES (ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ) MOSKOS (1934-2008) – Η ΓΕΝΙΚΗ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ

Ο Charles (Κωνσταντίνος) Moskos ήταν ο πιο σημαντικός στρατιωτικός κοινωνιολόγος στον κόσμο της εποχής του. Στρατιωτικοί και πολιτικοί ηγέτες, καθώς και ακαδημαϊκοί μελετητές, αναγνώρισαν την αξία του έργου του, ακόμη και εκτός των Η.Π.Α. Κυρίως εκτίμησαν την πρωτοπορία της επιστημονικής του μελέτης, το άνοιγμα των νέων πεδίων για αυτή και, βέβαια, τις πολιτικές επιπτώσεις της έρευνάς του, με παγκόσμια διάσταση. Καθ' όλη τη διάρκεια της επιστημονικής του καριέρας, αντιμετώπισε, με επιτυχία, τις δυσκολίες της κοινωνικής ένταξης του συνόλου των ατόμων, στη αμερικανική κοινωνία, γενικά, αλλά και της ομαλής ένταξης στο Αμερικανικό Στρατό των μαύρων, των γυναικών, των προσώπων, που είναι ανοιχτά ομοφυλόφιλοι ή λεσβίες. Προσπάθησε να προωθήσει μια αυστηρά επιστημονική συζήτηση, σε αυτούς τους ευαίσθητους κοινωνικούς τομείς και με αυτό το πνεύμα, χαιρέτιζε τη διαφωνία που προκαλούσαν, ακόμη και με αυτά τα συμπεράσματα και τις συστάσεις της πολιτικής, επί των αντικειμένων της κοινωνικής δυσαρμονίας.

Το έργο του είναι διαχρονικό, ακόμη και σήμερα, για τη Στρατιωτική Κοινωνιολογία (Miller, 2009). Ήξερε πολλούς από τους κοινωνιολόγους, τόσο προσωπικά όσο και επαγγελματικά. Ήταν αυτός που τους έδωσε την ευκαιρία να αναγνωρισθούν, μέσω της βιβλιογραφίας, που προωθούσε από όλους αυτούς. Ακόμη και καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του και μέχρι του θανάτου του, από καρκίνο, το 2008, προσπάθησε να κατανοήσει τις κοινωνιολογικές τάσεις στον Στρατό των ΗΠΑ και σε άλλες ένοπλες δυνάμεις, σε όλο τον κόσμο και να προωθήσει μια συνεχή ανταλλαγή γνώσεων μεταξύ στρατιωτικών κοινωνιολόγων.

Στις περισσότερες από 200 επιστημονικές δημοσιεύσεις του, καλύπτει ένα ευρύ φάσμα αντικειμένων έρευνας. Σε αυτές, περιλαμβάνονται τα παρακάτω αντικείμενα όπως: στρατός πολιτών, τα κίνητρα της συμμετοχής, στη μάχη, των στρατιωτών, το ηθικό και η ευημερία του στρατολογημένου, στις ένοπλες δυνάμεις, προσωπικού, οι ειρηνευτικές επιχειρήσεις, η στρατιωτική θητεία, οι αντιρρησίες συνείδησης, το σχέδιο οργάνωσης στρατιωτικής δύναμης από εθελοντές, η κοινή γνώμη, οι πολιτικό-στρατιωτικές σχέσεις με τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και τις μη κυβερνητικές οργανώσεις, τα θεσμικά και επαγγελματικά μοντέλα στρατιωτικών υπηρεσιών και της διεθνούς στρατιωτικής συνεργασίας.

Οι μεθοδολογικές προτιμήσεις προσέγγισης των αντικειμένων έρευνας του Charles (Κωνσταντίνου) Moskos μπορούν να γίνουν αντιληπτές, από την δυσφορία του, να γράφει βιβλία, που βασίζονται, αποκλειστικά, στην έρευνα βιβλιοθήκης. Κατά τη διάρκεια της καριέρας του, ταξίδεψε, για να επισκεφθεί στρατεύματα, που ήταν ανεπτυγμένα σε όλες τις επικίνδυνες περιοχές του κόσμου, πραγματοποιώντας τις άμεσες παρατηρήσεις του, στο πεδίο των συγκρούσεων και τις επιτόπου συνεντεύξεις και την έρευνα, με προτεραιότητα, από το πλέον κατώτερο, έως το ανώτατο στρατιωτικό προσωπικό.

Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΤΟΥ CHARLES (ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ) MOSKOS ΓΙΑ ΤΟ ΣΤΡΑΤΕΥΜΑ

Η εξερεύνηση της στρατιωτικής ζωής, από τον Charles (Κωνσταντίνος) Moskos, ξεκίνησε, από την στρατιωτική του θητεία, στο στρατό των ΗΠΑ και στο Μηχανικό Μάχης (1956-1958). Ένα μέρος της θητείας του, υπηρέτησε στην Γερμανία. Ακόμα και τότε, ως νεαρός κληρωτός, σκέφθηκε την επιστημονική κοινωνιολογική θεώρηση, γράφοντας “Ο Στρατός σκότωσε τον Jim Crow;” το 1957, για το Negro History Bulletin.

Η κοινωνιολογική έρευνα των Ειρηνευτικών Επιχειρήσεων ανέδειξε τη θέση των εφέδρων στρατιωτών-πολιτών (κληρωτών θητείας), σε αυτές, τη στρατολόγηση-παραμονή-αποχώρηση, τη σύγκρουση των καθηκόντων (οικογένεια – υπηρεσία), την έννοια της «ελάχιστης δύναμης» και τον τρόπο, που ορίζεται αυτή η χρήση βίας, από τους διεθνείς οργανισμούς (ΟΗΕ), για τα πολυεθνικά στρατεύματα.

Ειρήνη & Στρατιώτες: Η Κοινωνιολογία της Στρατιωτικής Δύναμης των Ηνωμένων Εθνών (Moskos, 1976) είναι μια κλασική, περιπτωσιολογική μελέτη, σχετικά με τις δυνάμεις του ΟΗΕ στην Κύπρο. Σε αυτή, βασίζονται και πλήθος, από ανάλογες κοινωνιολογικές μελέτες. Τα θέματα, που διερεύνησε, ήταν οι συμπεριφορές των μελών των δυνάμεων, προς τους διεθνείς εταίρους τους και οι εντάσεις που δημιουργήθηκαν, από τη ανάθεση, σε στρατιώτες της εκτέλεσης ειρηνευτικών επιχειρήσεων.

ΤΟ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΡΟΤΥΠΟ ΤΟΥ CHARLES MOSKOS, ΓΙΑ ΤΙΣ ΘΕΣΜΙΚΕΣ-ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΑΞΙΕΣ

Το 1977, ο Charles Moskos δημοσίευσε, για πρώτη φορά, σε επιστημονικό περιοδικό, για τις ένοπλες δυνάμεις και την κοινωνία, τη βασική του ιδέα, που ήταν ότι «οι ένοπλες δυνάμεις μετακινούνταν από ένα θεσμικό μοντέλο σε ένα επαγγελματικό» (μια ιδέα, που, σήμερα, είναι γνωστή, ως διάκριση Θεσμικός ή Επαγγελματικός Στρατός) (Moskos, 1986· 1977). Στη συνέχεια και στο βι-

βλίο του 1988 «Ο Στρατός – Είναι κάτι περισσότερο από μια Εργασία», εξέτασε τη ιδέα αυτή, σε μεγαλύτερο βάθος, εντός του στρατού των Η.Π.Α. (Moskos & Wood, 1988), καθώς και, άλλων εθνών (Σμοκοβίτης, 1988, σσ. 249-253).

Με παρόμοιο τρόπο, στο Ο Μεταμοντέρνος Στρατιωτικός: Ένοπλες Δυνάμεις μετά τον Ψυχρό Πόλεμο (Moskos, Williams & Segal, 1999) επεξήγησε την ύπαρξη των μεταμοντέρνων τάσεων, στη δεκαετία του 1990. Ο πρωτότυπος τρόπος της εξέτασης του, συγκέντρωσε το ενδιαφέρον, από τους διεθνείς μελετητές, προκειμένου να εξετάσουν ανάλογες τάσεις, στις χώρες καταγωγής τους και την επίδραση, που είχαν στις σχέσεις μεταξύ των στρατιωτικών και των κοινωνιών τους. Τα συμπεράσματα των πλέον προσφάτων κοινωνικών μελετών, για τη θέση και τη κατάσταση των στρατιωτικών, στις σύγχρονες κοινωνίες, βρίσκουν, ομοίως, εφαρμογή και στις Ελληνικές Ένοπλες Δυνάμεις.

Σε μελέτη του, υποστηρίχθηκε, ότι υπήρχαν αρκετές ενδείξεις για να υποστηριχτεί η υπόθεση, ότι οι Έλληνες στρατιωτικοί, σε μικρή έκταση, εκφράζουν ήδη τις επαγγελματικές αξίες (Σμοκοβίτης, 1988, σσ. 249-255). Αυτές οι τάσεις εμφανίστηκαν, στο πλαίσιο ενός πολιτικού κλίματος, που δημιουργήθηκε, αρχικά, από τον Κωνσταντίνο Καραμανλή (1974-81) και έπειτα, ακόμη περισσότερο, από τον Ανδρέα Παπανδρέου (από το 1981), με επιδίωξη τον εκδημοκρατισμό των Ελληνικών Ένοπλων Δυνάμεων. Ο πρωταρχικός στόχος ήταν, να αποκλειστεί ένα νέο στρατιωτικό πραξικόπημα και να γίνουν οι Ελληνικές Ένοπλες Δυνάμεις, πλέον επαγγελματικές, με σκοπό να δύνανται να είναι πλέον αποτελεσματικές, ενάντια στην τουρκική απειλή και, τέλος, να βελτιωθούν οι συνθήκες διαβίωσης των στελεχών των κλάδων των Ένοπλων Δυνάμεων και, ειδικότερα, των χαμηλόβαθμων στελεχών.

Θα μπορούσε να υποστηριχθεί, ότι ο στρατιωτικός, που υιοθετεί και εκφράζει τις επαγγελματικές αξίες, θα ήταν λιγότερο ευαίσθητος στο φατριασμό και στη σημαντική εκτροπή των ορίων του στρατιωτικού οργανισμού, σε σχέση με το κοινωνικό του περιβάλλον, που, στο πρόσφατο, ελληνικό, ιστορικό παρελθόν, είχαν καταστρεπτικά αποτελέσματα, για το έθνος, όπως η περίπτωση της Κύπρου.

Ένας θεσμικός στρατός, που περιέγραψε ο Charles Moskos μέσα στην κοινωνία, νομιμοποιείται, από άποψη αξιών και κανόνων - εξυπηρέτησης και αυτοθυσίας, για ένα μεγαλύτερο καλό. Η αμοιβή είναι χαμηλή, σε σχέση με τα αστικά επαγγέλματα, βασίζεται, κυρίως, σε βαθμό και αρχαιότητα και μεγάλο μέρος προέρχεται από παροχές και όχι, από μισθό.

Ο Charles Moskos έχει αναπτύξει ένα ενδιαφέρον πρότυπο, για να μελετήσει τις συγκεκριμένες αλλαγές, που πραγματοποιούνται στους στρατιωτικούς των σύγχρονων κοινωνιών. Αν και το αντικείμενο της μελέτης του Moskos ήταν οι στρατιωτικοί των ΗΠΑ, το πρότυπο εμφανίζεται χρήσιμο, για την περιγραφή και την επεξήγηση των αλλαγών, που αρχίζουν να εμφανίζονται, στους Έλληνες Στρατιωτικούς.

Ο Hans Radbruch¹ έχει εφαρμόσει, ήδη, το πρότυπο του Charles Moskos, στη μελέτη του, για το σύγχρονο Ιταλικό Στρατό. Η μελέτη του Radbruch είναι ιδιαίτερου ενδιαφέροντος, εδώ, πρώτον, επειδή εξετάζει το πρότυπο του Moskos, που αναπτύχθηκε, για τη χρήση, με τους στρατιωτικούς

1 Hans E. Radbruch, «Από Θεσμικές σε Επαγγελματικές Αξίες: Κοινωνικό Περιοδικό στο Ιταλικό Στράτευμα», Σχέδιο Εγγράφου προετοιμάζεται για το Παγκόσμιο Συνέδριο της Κοινωνιολογίας, Πόλη του Μεξικού, 1982.

των ΗΠΑ, δηλαδή, σε μια σημαντικά διαφορετική κατάσταση (πολιτιστική και κοινωνική), και δεύτερον, λόγω των ιδιαιτέρων πολιτιστικών και άλλων συγγενειών, μεταξύ, τόσο των ιταλικών και ελληνικών οργανισμών, όσο και της εμπειρίας τους.

Ο Charles Moskos προσδιορίζει μια σειρά από οκτώ γνωρίσματα, που συνδέονται με ένα πρότυπο των στρατιωτικών, που εξηγούν τις θεσμικές αξίες, που ο Moskos καλεί επαγγελματικές αξίες (δείτε τον Πίνακα 1).

Πίνακας 1

ΘΕΣΜΙΚΟ ΕΝΑΝΤΙ του ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΟΥ		
Διαφοροποιήσεις στα Γνωρίσματα	Θεσμικό	Επαγγελματικό
Νομιμότητα	Αξίες και Κανόνες	Οικονομία των Αγορών
Ο ρόλος τις Προσφοράς	ευρεία δέσμευση για την οργάνωση, διάχυτα καθήκοντα	αποσπασματική δέσμευση για την οργάνωση, συγκεκριμένα καθήκοντα
Αποζημιώσεις	Περισσότερο σε μη χρηματική μορφή	σύστημα μισθών
Μισθός	Κυρίως ανάλογα του βαθμού, μερικές φορές ανάλογα με τις ανάγκες	Έχοντας άμεση σχέση με το επίπεδο της ικανότητας
Κατοικία	Γειτνίαση με το τόπο της εργασίας και προσαρμογής των κατοίκων	χωρισμός της εργασίας και των κατοίκων
Σύζυγοι	αναπόσπαστο τμήμα της στρατιωτικής κοινότητας	απομακρυσμένοι από τη στρατιωτική κοινότητα
Κοινωνική Καταξίωση	εκτίμηση βασισμένη στην προσφορά της υπηρεσίας	γρήτρο βασισμένο στο επίπεδο της χρηματικής αποζημίωσης
Ομάδες Αναφοράς	«κάθετος» - μέσα στην οργάνωση	«οριζόντιος» - εξωτερικός στην οργάνωση

Πηγή: C.Moskos, «Από το Θεσμικό στο Επαγγελματικό: Τάσεις στη Στρατιωτική Οργάνωση, «Ένοπλες Δυνάμεις και Κοινωνία», V.14, Φθίν. 1977:41-50.

Ο Charles Moskos περιγράφει το παραδοσιακό στρατιωτικό σύστημα, ως νομιμοποιούμενο, από Αξίες και Κανόνες (ρητούς ή σιωπηρούς), δηλαδή, από την έννοια « του σκοπού που ξεπερνά το μεμονωμένο συμφέρον, υπέρ του θεωρούμενου, ως υψηλότερου αγαθού».

Οι υποχρεώσεις του ρόλου, στο θεσμικό πρότυπο, εμπλέκουν τα μέλη σε μια ευρεία δέσμευση, για τον Οργανισμό τους, ενώ η αποζημίωσή τους είναι, κατά ένα μεγάλο μέρος, σε μη χρηματική μορφή, παραδείγματος χάριν, ως σίτιση και κατοικία. Οι ομάδες αναφοράς των μελών, στο πρότυπο Θεσμών-Αξιών, είναι, κατά ένα μεγάλο μέρος, κάθετες – δηλαδή, η άποψη της ομάδας των ανώτερων αξιωματικών θα είναι ζωτικής σημασίας, για τη ζωή και τον προσανατολισμό του χαμηλότερου, σε βαθμό, στρατιωτικού προσωπικού.

Σε αντίθεση, στο σύστημα, που δίνει αξία στον επαγγελματισμό, κάποιος βρίσκει μια συγκεκριμένη ειδικότητα- ρόλο, ως δέσμευση του, προς τον Οργανισμό, ενώ η αποζημίωση είναι, υπό μορφή μισθού. Οι ομάδες αναφοράς είναι οριζόντιες, δηλαδή η άποψη της ομάδας των «ομοιοπασχόντων», και σε μια πολύ μικρότερη έκταση, αυτή των ανώτατων αξιωματικών, είναι η πλέον ση-

μαντική.

Στο σύστημα που δίνει αξία στο θεσμικό πλαίσιο, τα μέλη ζουν κοντά στην εργασία τους, και πληρώνονται διαφορετικά, σύμφωνα, με το βαθμό που κατέχουν. Στο επαγγελματικό πρότυπο, η κατοικία των μελών είναι απομακρυσμένη, από τον εργασιακό χώρο, και η αμοιβή ποικίλλει, ανάλογα με την ικανότητα. Τέλος, οι σύζυγοι είναι, γενικά, ένα βασικό μέρος της κοινότητας, στο θεσμικό πρότυπο, και η εκτίμηση είναι βασισμένη στην έννοια της προσφοράς στην υπηρεσία, ενώ στο αντιπαραβαλλόμενο πρότυπο, οι σύζυγοι απομακρύνονται από τη στρατιωτική κοινότητα, και το γόητρο ποικίλλει, ανάλογα, με το επίπεδο της χρηματικής αποζημίωσης. Ένας στρατιωτικός επαγγελματικός τύπος (occupational - type military) μοιάζει, περισσότερο, με άνθρωπο της οικονομίας της αγοράς.

Ένας επαγγελματικός στρατός περιέχει ένα μεγαλύτερο καταμερισμό εργασίας με αυξανόμενη εξειδίκευση των δεξιοτήτων. Τα μέλη του μπορούν να δουλεύουν, όπως οι πολίτες, συμπληρώνοντας έναν συγκεκριμένο αριθμό ωρών στη δουλειά, αλλά έπειτα εγκαταλείπουν το εργασιακό περιβάλλον και, κατόπιν, τους συναδέλφους τους, για να ζήσουν και να κοινωνικοποιηθούν, εκτός του χώρου εργασίας. Τα μέλη του, επίσης, προσδιορίζουν την ταυτότητά τους, σύμφωνα με την ιδιαίτερη επαγγελματική τους ικανότητα και, λιγότερο, σε συμφωνία με την θέση τους, σε ένα μεγάλο οργανισμό, ιδιαίτερα, όταν αναφέρονται σε άτομα, εκτός του οργανισμού.

Ο Charles Moskos προειδοποίησε για τους πιθανούς κινδύνους των στρατευμάτων, που μετακινούνται πολύ, προς το επαγγελματικό μοντέλο: Εάν τα μέλη είναι εξαιρετικά εξειδικευμένα, σε περίπτωση, που επιθυμούν να εξυπηρετήσουν τους κατανοητούς λόγους του προσωπικού τους συμφέροντος και μπορούν, εύκολα, να δελεαστούν από πολιτικούς ανταγωνιστές, ο δε οργανισμός θα χάσει την ικανότητά του, να διατηρήσει τα υψηλά ηθικά πρότυπα και τη δέσμευση για την αυτοθυσία, που είναι απαραίτητη, για τη διεξαγωγή του πολέμου, σε αποστολές, με υπευθυνότητα και αποτελεσματικότητα.

Η εξέταση για τις Θεσμικές, έναντι των Επαγγελματικών αξιών, έχει διαμορφώσει τις αναλύσεις των διαφορετικών στρατιωτικών τάσεων, που υιοθετούνται, σε όλο τον κόσμο και, μάλιστα, σήμερα, καθώς οι ένοπλες δυνάμεις απομακρύνονται, από τη στρατολόγηση εφέδρων θητείας και οι στρατιωτικοί γίνονται, όλο και πιο εξελιγμένοι, τεχνολογικά.

ΤΟ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΡΟΤΥΠΟ ΤΟΥ CHARLES MOSKOS, ΓΙΑ ΦΥΛΕΤΙΚΗ ΕΝΤΑΞΗ, ΣΤΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΣΤΡΑΤΟ.

Η ανησυχία του, για τη φυλετική ένταξη στο στρατό, τον καθοδήγησε στην ανάληψη αυτού, που θα ήταν, ίσως, το σημαντικότερο έργο του. Αυτή του η επιστημονική μελέτη, για τα ζητήματα των Αфро-Αμερικανών, στις Ένοπλες Δυνάμεις, της πιο γνωστής και ιστορικά, πολύπαθης μειονότητας των ΗΠΑ, βρέθηκε, αμέσως, στο επίκεντρο της Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας των ΗΠΑ. Και πώς θα μπορούσε να είναι διαφορετικά;

Ένα από τα πιο σημαντικά βιβλία του Charles Moskos ήταν «Μπορούμε να είμαστε ικανοί για Όλα: Η Μαύρη Ηγεσία και Φυλετική Ενσωμάτωση με τον Στρατιωτικό Τρόπο»² (1996), γραμμένο, μαζί με τον John Sibley Butler.

2 "All That We Can Be: Black Leadership and Racial Integration the Army Way" (1996).

Υποστήριξε, ότι το Στράτευμα των ΗΠΑ είχε πετύχει, να έχει τους μαύρους σε ηγετικές θέσεις, χωρίς να αναγκαστεί να μειώσει το υψηλό επιχειρησιακό του πρότυπο και αυτό θα μπορούσε να γίνει το θετικό υπόδειγμα για την ενσωμάτωση των μαύρων, από το σύνολο (οικονομικό, πολιτιστικό, κλπ.) της αμερικάνικης κοινωνίας. Αυτό έγινε, μέσω της εξαιρετικής αφοσίωσης των μαύρων και της πλήρους στρατιωτικής εκπαίδευσης. Ο Στρατός αποδεικνύει, ότι είναι βασικός παράγοντας, για την εμβάθυνση της πολυπολιτισμικής αντίληψης, που υπάρχει στις ΗΠΑ.

Τις αρχές για την εκπαίδευση και την αριστεία, βέβαια, την αντλεί από τη μαύρη αστική παράδοση, που τιμά την εκπαίδευση (πιο εμφανής στα ιστορικά, μαύρα κολλέγια) και, από το γεγονός, ότι η αμερικανική πολιτιστική κουλτούρα στο σύνολό της, περιλαμβάνει και εξαιρετικές μαύρες επιρροές.

Οι συγγραφείς (ένας μαύρος, ένας άσπρος) υποστηρίζουν, ότι ο Στρατός «δεν είναι τυφλός στη φυλή (την μαύρη), αλλά την πάει την φυλή αυτή». Έχοντας, αρχικά, προαγάγει, σε βαθμό και αριθμό ανάλογο, τους μαύρους στρατιωτικούς ηγέτες, μπορεί να υποστηριχθεί, ότι «ο Στρατός δεν υποβαθμίζει τις προδιαγραφές του, ανεβάζει τους νεοσύλλεκτους και στρατιώτες του». Έχοντας, πλέον, μαθευτεί ότι, «μπορούν να επιτύχουν πλέον στο Στρατό και οι μη-προνομιούχοι νέοι και να ανταποκριθούν σε απαιτητικά πρότυπα», γιατί «ο Στρατός έχει προγράμματα που υποστηρίζουν τους νέους πολίτες, να πετύχουν τα υψηλά πρότυπα της κατάταξης, για τους νέους στρατιώτες, να φτάσουν τα πρότυπα των Μονίμων Υπαξιωματικών, για τους φοιτητές, τα πρότυπα των αξιωματικών και για τους μαθητές γυμνασίου, να πετύχουν την είσοδό τους, με τα πρότυπα του West Point».

Επομένως, δεν θα πρέπει να υπάρχει ανησυχία, για τη φυλετική ένταξη στο στρατό, επειδή, τελικά, αυτό το θέμα ούτε καν τίθεται. Η κατάταξη στο Στρατό, απλά, είναι ζήτημα συγκεκριμένων προτύπων των ατομικών δεξιοτήτων και ικανοτήτων, που διδάσκονται στο Στράτευμα. Τα έχεις; Είσαι μέσα. Δεν τα έχεις. Θα τα μάθεις.

ΤΟ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΡΟΤΥΠΟ ΤΟΥ CHARLES MOSKOS, ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΟΜΟΦΥΛΟΦΙΛΟΥΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΝΤΑΞΗ ΤΟΥΣ, ΣΤΟΝ ΣΤΡΑΤΟ ΤΩΝ ΗΠΑ.³

Το Ιστορικό: ο Στρατηγός David H. Petraeus, ο Αμερικανός διοικητής στο Ιράκ, είπε σε μια δήλωση του, που κυκλοφόρησε, από το Πανεπιστήμιο Northwestern, ότι ο Charles Moskos ήταν «ένας φημισμένος λόγιος, ο οποίος προσφέρθηκε επανειλημμένα, με τις προσεγμένες του συμβουλές, να μας υποστηρίξει και στις πλέον «δύσκολες» από τις προκλήσεις, με τις οποίες έχουμε καταπιαστεί όλα αυτά τα χρόνια.» Η γνωστότερη πολιτική συμβουλή του Charles Moskos ήταν, να επινοήσει το τρόπο να υπηρετούν, στο στρατό, οι ομοφυλόφιλοι άνδρες και οι λεσβίες. Ο Charles Moskos απέκτησε αυτό, που ονομάζεται η «πραγματική φήμη», όταν έπλασε τη περίφημη φράση «μην το ρωτάτε, μην το λέτε».

Ο Πρόεδρος Μπιλ Κλίντον είχε υποσχεθεί, το 1992, κατά την προεδρική του εκστρατεία, ακόμα κι αν ήταν ενάντια στο νόμο, οι ομοφυλόφιλοι να μπορούν να υπηρετήσουν. Το 1993, υπήρχε η ανάγκη, να σπάσει το αδιέξοδο, μεταξύ του νέο-εκλεγέντος, πλέον, Προέδρου Κλίντον, που, προεκλογικά, (1992) είχε υποσχεθεί, ακόμη και χωρίς να υπάρχει νόμος, ότι θα μπορούν να υπηρετήσουν

3 Don't ask, don't tell. https://en.wikipedia.org/wiki/Don%27t_ask,_don%27t_tell

στο Στρατό) και της αμερικάνικης ανώτατης Στρατιωτικής Ηγεσίας, που υποστήριζε το υπάρχοντα νόμο και εμπόδιζε τους ομοφυλόφιλους, να εισέλθουν σε στο Στρατό.

Ο Charles Moskos επινόησε τον έξυπνο τρόπο και την διαδικασία για τον πολιτικό συμβιβασμό, υιοθετώντας την πρακτική να ΜΗ ερωτώνται οι νεοσύλλεκτοι, κατά την κατάταξή τους, για την σεξουαλική τους «κατεύθυνση». Επινόησε τον όρο «μην το ρωτάτε, μη το λέτε». Με τη σειρά τους, οι ομοφυλόφιλοι άνδρες και οι λεσβίες, θα κρατούσαν «σιωπή» για το θέμα, σχετικά με τον σεξουαλικό προσανατολισμό τους, κατά την στρατιωτική τους υπηρεσία.

Ο Charles Moskos, πρώτος, πρότεινε την πολιτική αυτή, στο γερουσιαστή Sam Nunn και στη συνέχεια, πρόεδρο της Επιτροπής Ενόπλων Δυνάμεων της Γερουσίας. Οι Ανώτατοι Αξιωματικοί και ο Αρχηγός του Επιτελείου (Α ΓΕΕΘΑ) την εξέλιξαν, με τον Πρόεδρο Κλίντον, να εγκρίνει, τελικά, το αποτέλεσμα. Ενώ οι άλλοι παγιδεύτηκαν με το θέμα, σε όρους της συνεκτικότητας των μάχιμων μονάδων ή τα χρηστά ήθη, ο Charles Moskos, μετά από συνεντεύξεις με πολλούς στρατιώτες, τόνισε αυτό, που είδε, ως δικαίωμα για κάθε ετεροφυλόφιλο, που ήταν, να μην βρίσκεται, αναπόφευκτα, αντιμέτωπος με την γνωστή, για τους γκέι, συμπεριφορά. «Ο Τσάρλι, μέσω της δύναμης του, της λογικής και της αμεροληψίας του, μετατόπισε τη συζήτηση. Εκεί, που αυτή ήταν εγκλωβισμένη στο συναίσθημα, την μετέφερε, σε ένα πνευματικό επίπεδο, με τα εμπειρικά δεδομένα, που πήρε, όχι από τον υπολογιστή του, αλλά μιλώντας με τους στρατιώτες»

Ο Charles Moskos αναγνώρισε, ότι η λύση του ήταν ατελής, αλλά είπε, ότι οι ομοφυλόφιλοι άνδρες και οι λεσβίες δεν είναι υποχρεωμένοι, πλέον, να λένε ψέματα. «*Σίγουρα, είναι μια υποκρισία*», είπε σε μια συνέντευξη, με την The Chicago Tribune, το 1993. «*Αλλά η υποκρισία είναι αναγκαία, και τώρα και στη συνέχεια, σε μια πολιτισμένη κοινωνία των πολιτών*». Η Εθνική Δύναμη για τα Δικαιώματα των Ομοφυλοφίλων (National Gay and Lesbian Task Force) διαφώνησε, λέγοντας σε μια δήλωση, «*Η φράση δεν είναι παρά μόνο ένας συμβιβασμός*».

Το «Μην το ρωτάτε, μην το λέτε» (DADT) ήταν η επίσημη πολιτική των Ηνωμένων Πολιτειών, για τη στρατιωτική θητεία, από ομοφυλόφιλους, αμφιφυλόφιλους και λεσβίες, που θεσπίστηκε, από την κυβέρνηση Κλίντον, στις 28 Φεβρουαρίου 1994, όταν το Υπουργείο Άμυνας εξέδωσε την Οδηγία 1304.26 στις 21 Δεκεμβρίου 1993, που τέθηκε σε ισχύ και, που διαρκεί, μέχρι τις 20 Σεπτεμβρίου 2011.

Η πολιτική αυτή απαγόρευσε στο στρατιωτικό προσωπικό των ΗΠΑ, να κάνει διακρίσεις ή να παρενοχλεί τα μέλη ή τους αιτούντες υπηρεσίες ομοφυλοφίλων ή αμφιφυλόφιλων, ενώ απαγόρευσε τα ανοιχτά ομοφυλόφιλα, λεσβιακά ή αμφιφυλόφιλα άτομα, από τη στρατιωτική θητεία.

Η ΕΠΙΤΟΠΟΥ ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ

Οι μεθοδολογικές προτιμήσεις προσέγγισης των αντικειμένων έρευνας του Charles (Κωνσταντίνος) Moskos μπορούν να γίνουν αντιληπτές, από την δυσφορία του, να γράφει βιβλία, που βασίζονται, αποκλειστικά, στην έρευνα βιβλιοθήκης. Κατά τη διάρκεια της καριέρας του, ταξίδεψε, για να επισκεφθεί στρατεύματα, σε όλες τις περιοχές του κόσμου, πραγματοποιώντας παρατηρήσεις, στο πεδίο, και συνεντεύξεις και έρευνα, από το κατώτατο έως το ανώτερο στρατιωτικό προσωπικό

Ο Charles Moskos ταξίδεψε σε στρατιωτικές επιχειρήσεις των ΗΠΑ, στο Βιετνάμ, τη Δομινικα-

νή Δημοκρατία, την Ονδούρα, τον Παναμά, τη Σαουδική Αραβία, τη Σομαλία, την Αϊτή, την FYROM (Σκόπια), τη Βοσνία, το Κόσοβο και - σε ηλικία 69 ετών – στο Κουβέιτ, Κατάρ και Ιράκ.

Μέσα σε αυτήν τη συλλογή των δημοσιεύσεων του, οι αναγνώστες θα βρουν τις εμπειρίες του κοινού στρατιώτη, στην πρώτη γραμμή και τις επιπτώσεις στη στρατιωτική αποτελεσματικότητα και στους ευρύτερους στόχους των στρατιωτικών επιχειρήσεων και οι μελετητές την μελλοντική προοπτική της κοινωνιολογικής τους έρευνας.

Τα ταξίδια του Charles Moskos δεν ήταν μόνο για έρευνα, κατάφερε να φέρει, όσο το δυνατόν, περισσότερους, διεθνείς κοινωνικούς επιστήμονες να μελετήσουν το στρατό. Ήταν σε θέση να το επιτύχει, πρωτίστως, με τον ρόλο του, ως Προέδρου του Δια-Πανεπιστημιακού Σεμιναρίου (IUS), για τις Ένοπλες Δυνάμεις και την Κοινωνία, μια διεθνή, διεπιστημονική ένωση μελετητών και μέσω της συνεργασίας του, με την Επιτροπή Έρευνας για τις Ένοπλες Δυνάμεις της Διεθνούς Κοινωνιολογικής Ένωσης για Επίλυση των συγκρούσεων.

Ο Charles Moskos θα ενδιαφερόταν, ιδιαίτερα, για την αυξανόμενη ένταξη των συναδέλφων μας, που μελετούν Ασιάτες στρατιωτικούς, επειδή η προσέγγιση, πέρα από την Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική, είναι κοινός στόχος αυτής της ακαδημαϊκής κοινότητας. Τα ζητήματα της ποικιλομορφίας και της κοινωνικής ένταξης, στις ένοπλες δυνάμεις, εξακολουθούν, να ενδιαφέρουν τους μελετητές και οι συγκριτικές περιπτώσεις μπορούν να φωτίσουν παίρνοντας το παράδειγμά του.

Οι ουσιαστικές, θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις αυτών των δοκιμών δείχνουν, ότι η ερευνητική ατζέντα του Charles Moskos θα ζήσει, μέσω πολλών κοινωνιολόγων, σε χώρες σε όλο τον κόσμο. Είμαστε ευγνώμονες για το έργο του.

Δυστυχώς, η πρόσφατη έρευνα στο τομέα της Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας, διεθνώς, φαίνεται να καθοδηγείται, από τα θέματα, που αφορούν, μόνο, στα κοινωνικά προβλήματα των ιδίων των στρατιωτικών. Παρουσιάζεται, κατά συνέπεια, σε κάποιον κοινό παρατηρητή, αλλά και στα πλέον δημοφιλή μέσα ενημέρωσης, ότι η Στρατιωτική Κοινωνιολογία ασχολείται, μόνο, ή κυρίως με τη μελέτη των γυναικών ή των μειονοτήτων στο στράτευμα και το εάν οι ομοφυλόφιλοι θα πρέπει να επιτρέπεται να υπηρετούν.

ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ CHARLES (ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ) MOSKOS.

Ο Καθηγητής Moskos είναι συγγραφέας πολλών έργων, με άριστες κριτικές και μεγάλη δημοσιότητα, μεταξύ των οποίων:

1. Moskos, C. C. (1970). *The American Enlisted Man: The Rank and File in Today's Military*. New York, NY: Russell Sage Foundation.
2. Moskos, C. C. (1973). The Emergent Military. *Pacific Sociological Review*, 16, 250-280.
3. Moskos, C., C. (1976). *Peace soldiers: The sociology of a United Nations military force*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
4. Moskos, C. C. (1986). Institutional/Occupational Trends in Armed Forces: An Update. *Army Forces and Society*, 12(3), 377-382.
5. Moskos C. C. (1988). *The Military: More Than Just a Job?*. McLean, VA, Pergamon: Brassey's International Defense Publishers.

6. Moskos, C. C. (1988). *Soldiers and Sociology*. Alexandria VA: U.S. Army Research Institute for the Behavioral and Social Sciences. Το έργο του *Soldiers and Sociology* μεταφράστηκε στην ιταλική (από τον F.Battistelli), στην ελληνική (από τον Δημ. Σμοκοβίτη), και στην ρουμανική (από τον N.Savu).
7. Moskos, C. C. (1996). *Η στρατιωτική κοινωνιολογία στην Αμερική*. Δ. Σμοκοβίτης (μτφρ). Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
8. Moskos, C. C. (1997). *That We can Be: Black Leadership and Racial Integration the Army Way*. (βραβείο της Washington Monthly ως το καλύτερο πολιτικό έργο του 1997).
9. Moskos, C., & Butler, J.S. (1997). *All that we can be: Black leadership and racial integration the army way*. New York, NY: Basic Books.
10. Moskos, C., C. Williams, J. A., & Segal, D. R. (Eds) (1999). *The postmodern military: Armed forces after the Cold War*. New York, NY: Oxford University Press.
11. Moskos, C. C. (2000). *The Postmodern Military: Armed Forces After the Cold War*. New York, NY: Oxford University Press.

Επίσης, πλέον των διακοσίων άρθρων του δημοσιεύθηκαν σε επιστημονικά περιοδικά, καθώς και εργασίες του δημοσιεύθηκαν στην Wall Street Journal, στους New York Times, στην Washington Post, την Washington Monthly, την Atlantic Monthly, και την New York Times.

Άρθρα του μεταφράστηκαν σε είκοσι γλώσσες. Συχνά, έδινε συνεντεύξεις στα εθνικά ΜΜΕ, για τις απόψεις του, σχετικά με τα στρατιωτικά θέματα. Είναι συγγραφέας πολλών έργων⁴ με άριστες κριτικές και μεγάλη δημοσιότητα.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

1. Μεταξύ των δυνατοτήτων της Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας είναι και ο προσδιορισμός και διεξοδική ανάλυση των όλων παραγόντων (οργανωτικών και θεσμικών) που μειώνουν την αποτελεσματικότητα του θεσμού «Στρατός», αποτελούν τροχοπέδη στην εξελικτική πορεία των Ενόπλων Δυνάμεων και των στελεχών τους. Η επιστημονική έρευνα για εξεύρεση και εισήγηση των τρόπων υπέρβασης των αρνητικών συνεπειών όλων αυτών (οργανωτικών και θεσμικών) αποτελεί το κύριο καθήκον των στρατιωτικών κοινωνιολόγων. Και εάν αναγνωρίζεται η διαχρονική αλήθεια ότι οι όποιες αλλαγές και οι βελτιώσεις στη δομή, τη λειτουργία και το επιχειρησιακό δόγμα των Ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων ΔΕΝ προέκυψαν ως το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα των εσωτερικών υφισταμένων διαδικασιών (δηλαδή της δικής τους Σχεδίασης Αμυντικής και Επιχειρησιακής), αλλά κατόπιν των πιέσεων από παράγοντες που ήταν εξωγενείς στο (θεσμικό) Οργανισμό τους, όπως η Ελληνική Κοινωνία, οι Συμμαχίες, οι διεθνείς απειλές και κρίσεις, συμπεριλαμβανομένων και των οικονομικών, τότε θα πρέπει, ταυτόχρονα, να αναγνωρίζεται ότι και οι όποιες επιστημονικές απόψεις που διαμορφώνονται και υιοθετούνται διεθνώς για Ένοπλες Δυνάμεις άλλων χωρών είναι, επίσης, απαραίτητο να λαμβάνονται, σοβαρά, υπόψη, από τις Ελληνικές Ένοπλες Δυνάμεις, όταν αυτές θα επιδιώκουν 'πραγματικά' την βελτίωση τους.

4 Βλέπε Βιβλιογραφία C. Moskos.

2. Οι παραπάνω παραδοχή για τις αντιλήψεις-δόγματα που διαμορφώνονται και υιοθετούνται διεθνώς για Ένοπλες Δυνάμεις άλλων χωρών δεν μπορεί και να μας καθοδηγεί προς ιδέες - ενέργειες και δράσεις τυφλής αποδοχής των απόψεων τους, αλλά και ούτε και στην απόλυτη και πλήρη άρνηση όλων. Αλλά και ούτε, βέβαια, και να δικαιολογούν την αποποίηση της άμεσης ευθύνης της φυσικής ηγεσίας, για τις επιβαλλόμενες αλλαγές, στο στράτευμα, με τη πρόσληψη ειδικευμένων(;) τάχα, διεθνών εταιριών συμβούλων, ακόμη και άλλων στρατιωτικών αποστολών, που είναι ξένοι και αδιάφοροι για τα δικά μας προβλήματα.
3. Η συνεργασία της πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας, με εξειδικευμένους πανεπιστημιακούς, ερευνητές, μελετητές, στρατιωτικούς, συγγραφείς και άλλους Έλληνες είναι κάτι περισσότερο από αναγκαία, στην τρέχουσα περίοδο της νεοελληνικής ιστορίας. Ένας μερικός κατάλογος τέτοιων θεμάτων έρευνας περιλαμβάνει την στρατολόγηση και την ένταξη στο στράτευμα, τα συστήματα αμοιβών, την επαγγελματική εκπαίδευση, τη κοινωνική σύνθεση των Ενόπλων Δυνάμεων, τις εκπαιδευτικές ανάγκες, τους εξοπλισμούς και τα θέματα Διοικητικής Μέριμνας, τις προσαρμογές στην προηγμένη τεχνολογία, τις ειρηνευτικές αποστολές, τις διεθνείς σχέσεις, τη μετα-στρατιωτική καριέρα των συνταξιούχων στρατιωτικών κ.λπ. Στις μελέτες τους να περιλαμβάνουν ποσοτικές και ποιοτικές μεθόδους, όπως λ.χ. δειγματοληπτικές έρευνες, ομαδικές και ατομικές συνεντεύξεις, ανάλυση στατιστικών δεδομένων και διεθνή συγκριτική πληροφόρηση.
4. Στόχος είναι η διασύνδεση εμπειρικών ευρημάτων και θεωρητικών απόψεων, που με τη σειρά τους, θα καταλήγουν σε πρακτικές προτάσεις Πολιτικής για τις αλλαγές, που θα έχουν ανάγκη, σήμερα, οι Ελληνικές Ένοπλες Δυνάμεις.
5. Προτείνεται η ενδυνάμωση του Μαθήματος της Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας, στις ελληνικές Στρατιωτικές Σχολές των Ενόπλων Δυνάμεων, και η ίδρυση επωνύμου Έδρας/Ινστιτούτου Charles (Κωνσταντίνος) Moskos, Μεταπτυχιακού Επιπέδου, στα τμήματα Κοινωνιολογίας, στα Ελληνικά Πανεπιστήμια .

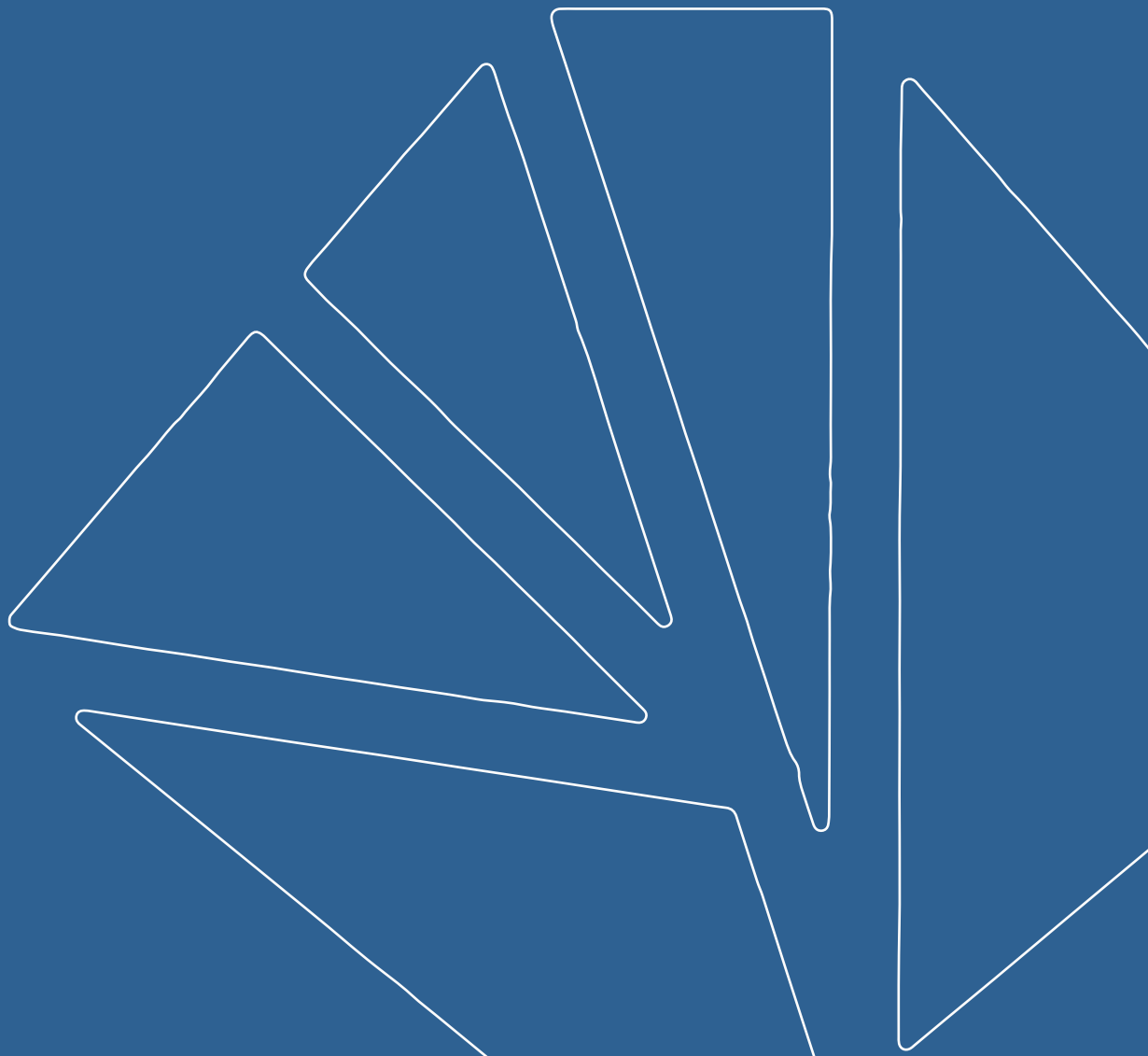
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- IUS, I.-U. S. (2016). Ανάκτηση από <http://www.iusafs.org/>
- Καραμπελιάς, Γ. (2009). *Κοινωνιολογία και Ένοπλες Δυνάμεις*. Αθήνα: Εκδόσεις «Νομική Βιβλιοθήκη».
- Καφφές, Γ. (2005). *Εισαγωγή στη Στρατιωτική Κοινωνιολογία*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Καφφές, Γ. (2013). *Η γυναίκα στρατιώτης : Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Miller, L. (2009). Charles C. Moskos (1934–2008). In G. Caforio (Ed.) *Advances in Military Sociology: Essays in Honor of Charles C. Moskos* (Contributions to Conflict Management, Peace Economics and Development, Vol. 12 Part 1). Bingley: Emerald Group Publishing Limited. pp. 1-4. [https://doi.org/10.1108/S1572-8323\(2009\)000012A005](https://doi.org/10.1108/S1572-8323(2009)000012A005).
- Moskos, C. C. (1970). *The American Enlisted Man: The Rank and File in Today's Military*. New York, NY: Russell Sage Foundation.
- Moskos, C. C. (1973). The Emergent Military. *Pacific Sociological Review*, 16, 250-280.
- Moskos, C. C. (1976). *Peace Soldiers: the Sociology of a United Nations Military Force*. Chicago, IL:

- University of Chicago Press.
- Moskos, C. C. (1977). From Institution to Occupation: Trends in Military Organization. *Armed Forces & Society*, 4(1), 41–50. <https://doi.org/10.1177/0095327X7700400103>.
- Moskos, C. C. (1986). Institutional/Occupational Trends in Armed Forces: An Update. *Army Forces and Society*, 12(3):377-382.
- Moskos, C. C. (1988). *Soldiers and Sociology*. Alexandria VA: U.S. Army Research Institute for the Behavioral and Social Sciences.
- Moskos, C. C. (1996). *Η στρατιωτική κοινωνιολογία στην Αμερική*. Δ. Σμοκοβίτης (μτφρ). Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Moskos, C. C. (2000). *The Post modern Military: Armed Forces After the Cold War*. New York, NY: Oxford University Press.
- Moskos, C., C. Williams, J. A., & Segal, D. R. (Eds.). (1999). *The postmodern military: Armed forces after the Cold War*. New York, NY: Oxford University Press.
- Moskos, C., C. & Wood, R. F. (eds.) (1988). *The Military - More Than Just a Job?*. Washington, D.C.: Pergamon-Brassey's.
- Μυριζάκης, Ι. (2001). *Η Κοινωνική Δυναμική του Στρατού στην Ελλάδα*. ΕΚΚΕ, Κείμενα Εργασίας.
- Σκαρβέλης, Δ. (2010, Μάιος). Ο Παράγων Άνθρωπος στις Ένοπλες Δυνάμεις. *Εθνική Ηχώ*.
- Smokovitis, D. (1977). *Greek Army Officers' Career Planning*. Harvard University, Center for International Affairs.
- Σμοκοβίτης, Δ. (1977). *Μια Ιδιότυπος Κοινωνική Ομάς: Αι Ένοπλοι Δυνάμεις*. Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Σμοκοβίτης, Δ. (1978). *Ελληνικό Στρατιωτικό Σύστημα*. ΙΧ Διεθνές Συνέδριο της ISA, Uppsala.
- Σμοκοβίτης, Δ. (1986). *Ο Θεσμός των Εθελοντών 5ετούς θητείας*. XI Διεθνές Συνέδριο της ISA, Νέο Δελχί. Smokovitis, D. (1999, September). *Military TV & Broadcasting: The Greek Case*. (F. o. Defense Research Center and Department of Defense Studies, Επιμ.) *Public Opinion, Mass Media and the Military*.
- Σμοκοβίτης, Δ. (1988). «Ελλάδα». Στο Moskos, C., C. & Wood, R. F. (Επιμ..) (1988). *The Military - More Than Just a Job?*. Washington, D.C.: Pergamon-Brassey's.
- Smokovitis, D. (1990, March). Paper presented at the Conference "International Perspectives on Conscientious Objection" (σσ. 24-27). Netherlands, March 24-27, 1990: Inter-University Seminar on Armed Forces and Society.
- Σμοκοβίτης, Δ. (2005, Νοέμβριος 22). Η προβολή του έργου των Ενόπλων Δυνάμεων. *Η Εστία*.
- Σμοκοβίτης, Δ. (2006). *Εθνική και Επιχειρησιακή Ανάγκη η Ίδρυση και Λειτουργία Ραδιοφωνικού Σταθμού των Ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων*. Στρατηγικά Μελέται.
- Σμοκοβίτης, Δ. (2011). *Στρατιωτική Κοινωνιολογία στην Ελλάδα, Ειδικά θέματα : Τριάντα χρόνια προβληματισμού, έρευνας και διδασκαλίας*. Αθήνα: Βεργίνα.

Σμοκοβίτης, Δ. (2015). *Η Οικογένεια των Στρατιωτικών κατά την Κρίση*. Αθήνα: Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία- 5ο Τακτικό Συνέδριο.

Έγκλημα και παραβατικότητα στην Ελλάδα της Κρίσης



- Το έγκλημα, ο νόμος και η Οκτωβριανή Επανάσταση. Η περίπτωση του Πασουκάνις
- Η Διακυβέρνηση των Ενδημικών και Επιδημικών Φαινομένων υπό το καθεστώς της κρίσης: Η περίπτωση των «οροθετικών εκδιδόμενων γυναικών»
- Οι έννοιες του «θύτη» και του «θύματος» στην ελληνική οικονομική κρίση: Ανάλυση λόγου από τον ελληνικό έντυπο τύπο
- Η εμπορευματοποίηση του Αθλητισμού ως παράγοντας ενίσχυσης του φαινομένου του Ντόπιγκ

Το έγκλημα, ο νόμος και η Οκτωβριανή Επανάσταση. Η περίπτωση του Πασουκάνις

Στράτος Γεωργούλας

Καθηγητής Πανεπιστήμιο Αιγαίου
s.georgoulas@soc.aegean.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ο Ευγένιος Πασουκάνις ήταν ίσως ο πιο σημαντικός μαρξιστής που εμφανίστηκε ανάμεσα στους σοβιετικούς επιστήμονες του νόμου αμέσως μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση. Για τους Δυτικούς, τα έργα του Πασουκάνις έχουν μια γοητεία, διότι εντοπίζουν την εξέλιξη της σκέψης του στη ίδια του την προσπάθεια να κάνει πραγματικότητα τα φιλοσοφικά δόγματα όπως ο ίδιος τα κατανόησε.

Στο παρόν υπογραμμίζουμε τη σημασία ενός ερωτήματος που αντιμετώπισε αλλά δεν απάντησε τελικά στο έργο του, ο διανοητής (αλλά και γενικά αναπάντητου μέχρι και σήμερα). Πως ακριβώς πρέπει να κατανοήσουμε την ιστορική διαμόρφωση του κράτους και του νόμου σε κοινωνικούς σχηματισμούς όπου η καπιταλιστική ιδιοκτησία έχει καταργηθεί αλλά ο κομμουνισμός δεν έχει επιτευχθεί σε καμία περίπτωση; Πώς μπορούμε να επιλύσουμε το φαινομενικό παράδοξο ότι οι νομικές πρακτικές των περισσότερων, αν όχι όλων των κοινωνικών σχηματισμών που κυριαρχούνται από την πολιτική κυριαρχία του προλεταριάτου έχουν συμπεριλάβει τη μορφή και πολύ συχνά το περιεχόμενο των νομικών κανόνων που συνήθως συνδέονται με τα καπιταλιστικά μοντέλα παραγωγής;

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: νόμος, δίκαιο, δικαιοσύνη, έγκλημα, εμπόρευμα

Η ΠΡΟΣΦΟΡΑ

Ο Ευγένιος Μπρονισλαβόβιτς Πασουκάνις (1891-1937) είναι ο μοναδικός σοβιετικός μαρξιστής νομικός φιλόσοφος που έχει επιτύχει σημαντική ακαδημαϊκή αναγνώριση εκτός της ΕΣΣΔ. Η αναγνώριση του ξεκίνησε το 1924 με τη δημοσίευση του σημαντικού θεωρητικού έργου του, η Γενική Θεωρία του Δικαίου και του Μαρξισμού (1977).

Ο Πασουκάνις είδε ότι δεν ήταν τυχαίο ότι ο Μαρξ είχε ξεκινήσει την ανάλυση της εσωτερικής διαλεκτικής της σχέσης κεφαλαίου-εργασίας (παραγωγή υπεραξίας) με μια κριτική των κατηγοριών της αστικής πολιτικής οικονομίας. Δεν ήταν απλώς ότι οι κατηγορίες ενοικίου, τόκων, βιομηχανικού κέρδους κλπ, μυστικοποίησαν τις βασικές ιδιότητες αυτής της σχέσης. Ο Πασουκάνις υποστηρίζει με συνέπεια ότι υπάρχει συνάφεια μεταξύ της λογικής της μορφής του εμπορεύματος και της λογικής της νομικής μορφής. Οι κεντρικές μορφές και κατηγορίες του αστικού δικαίου είναι άμεσες συνέπειες των μορφών που ενσωματώνονται στην καπιταλιστική ανταλλαγή εμπορευμάτων. Ο νόμος παρέχει νομική έκφραση σε μια συγκεκριμένη μορφή οικονομικών σχέσεων με τρόπο που τις νομιμοποιεί και διευκολύνει. Οι νομικές κατηγορίες αυτές ορίζουν τα άτομα ως

απομονωμένα εγωιστικά υποκείμενα και ως φορείς αυτόνομων ιδιωτικών συμφερόντων, τα οποία συνδέονται μεταξύ τους με τις μορφές σύμβασης, ιδιοκτησίας και ανταλλαγής. Λαμβάνοντας αυτή τη μορφή, ο νόμος αναπαράγει τις αντιλήψεις του ατόμου και των κοινωνικών σχέσεων που είναι καπιταλιστικές, αν και το πράττει με τρόπο που να το συγκαλύπτει.

Όλες οι παραπάνω αναλύσεις μπορούν να επεκταθούν και για να καλύψουν τη σφαίρα του ποινικού δικαίου, του εγκλήματος και της τιμωρίας, δεδομένου ότι η μορφή του εμπορεύματος κυριαρχεί εκεί, όπως και αλλού. Μάλιστα, το ποινικό δίκαιο είναι η σφαίρα όπου η νομική επαφή επιτυγχάνει τη μέγιστη ένταση. Συμφωνεί με τον Μπένθαμ, ότι ο νόμος δημιουργεί το δίκαιο δημιουργώντας το έγκλημα. Η νομική σχέση αποκτά ιστορικά τον ιδιόμορφο χαρακτήρα της, προπάντων σε συνάρτηση με την παραβίαση του δικαίου. Δηλώνει ότι μέσα στον παράξενο κόσμο της αίθουσας των δικαστηρίων, τα άτομα θεωρούνται ως νομικά υποκείμενα, που φέρουν όλα τα χαρακτηριστικά ελεύθερης θέλησης και ευθύνης που θεωρείται ότι κατέχουν. Κατά τον ίδιο τρόπο με την πρακτική της ποινής, η τιμωρία πρέπει να είναι «ισοδύναμη» με το αδίκημα, έτσι ώστε η δικαιοσύνη να συνίσταται σε ένα είδος εμπορικού δικαίου που ανταλλάσσει μια βλαβερή ενέργεια προς μια άλλη που την ισοδυναμεί. Αυτή η ιδέα του ισοδύναμου, καθιστά την ίδια την τιμωρία μια συναλλαγή στην οποία ο δράστης «πληρώνει το χρέος του» και όπου το έγκλημα γίνεται «σύμβαση που έχει συναφθεί ακούσια». Επιπλέον, η σύγχρονη φυλάκιση πρέπει επίσης να θεωρηθεί ως μια καπιταλιστική εφεύρεση. Οι καπιταλιστικές οικονομικές σχέσεις δημιούργησαν την ιδέα του ανθρώπου ως κατόχου της εργατικής δύναμης και της ελευθερίας, οι οποίες και οι δύο μπορούσαν να βαθμονομηθούν και να μετρούνται χρονικά και έτσι ο καπιταλισμός έδωσε την αιτία της σύγχρονης φυλάκισης, η οποία βασίζεται ακριβώς σε αυτή τη νοοτροπία. Ο Πασουκάνις αποκαλύπτει ένα στρώμα σημασίας που βυθίστηκε κάτω από την ίδια του τη «φυσικότητα».

Μόνο η πλήρη εξαφάνιση των τάξεων θα επιτρέψει τη δημιουργία ενός ποινικού συστήματος από το οποίο θα αποκλειστεί κάθε ανταγωνιστικό στοιχείο. Σε μια τέτοια όμως περίπτωση, ρωτά ο Πασουκάνις, ένα οποιοδήποτε ποινικό σύστημα θα είναι ακόμα απαραίτητο; Για να δώσει μια σαφέστατη αρνητική απάντηση, εξηγώντας το ως εξής. Οι θεωρητικές κριτικές των προοδευτικών εγκληματολόγων περιορίζονται συχνά στις πρακτικές συνέπειες του νόμου και της τιμωρίας. Όμως οι παράλογες δεσμεύσεις του ποινικού συστήματος είναι υπερβολικά καθορισμένα συμπτώματα που έχουν λόγο για την ύπαρξή τους και δεν θα αφαιρεθούν με απλή κριτική. Στην πραγματικότητα αυτή η παράλογη ισοδύναμη μορφή, είναι παράλογη εξαιτίας των υλικών σχέσεων της κοινωνίας που βασίζονται στην παραγωγή των εμπορευμάτων που την θρέφουν. Ο μόνος τρόπος για να διαλυθούν αυτές, είναι να ξεπεραστούν οι αντίστοιχες σχέσεις στην πράξη που είναι με την πραγματοποίηση του σοσιαλισμού.

Ο Πασουκάνις ολοκληρώνει το επιχείρημά του στη Γενική Θεωρία του Δικαίου και του Μαρξισμού, αντιτιθέμενος σε όσους επιθυμούν να κατασκευάσουν ένα προλεταριακό σύστημα δικαίου μετά την επανάσταση του 1917. Ο ίδιος ο Μαρξ, είχε καταλάβει τη βαθιά εσωτερική σχέση μεταξύ της μορφής του εμπορεύματος και της νομικής μορφής και είχε σχεδιάσει τη μετάβαση στο ανώτερο επίπεδο του κομμουνισμού όχι ως μετάβαση σε νέες νομικές μορφές, αλλά ως λύση της νομικής μορφής εν γένει. Αν ο νόμος έχει την πραγματική του προέλευση στην ανταλλαγή εμπορευμάτων και αν ο σοσιαλισμός θεωρηθεί ως η κατάργηση της ανταλλαγής εμπορευμάτων και η παραγωγή για χρήση, τότε ο προλεταριακός ή σοσιαλιστικός νόμος ήταν ένας εννοιολογικός και επομένως ένας πρακτικός, παραλογισμός.

Το ισχυριζόμενο ως προλεταριακό σύστημα νόμου που λειτουργούσε στο πλαίσιο της Νέας Οικονομικής Πολιτικής (ΝΕΠ) ήταν, σύμφωνα με τον Πασουκάνις, απλό αστικό δίκαιο. Ακόμη και το νέο σύστημα αντεγκληματικής πολιτικής που περιέχεται στον Ποινικό Κώδικα του 1922, ήταν αστικό δίκαιο. Ο Πασουκάνις σημειώνει ότι παρόλο που οι Βασικές Αρχές της Ποινικής Νομοθεσίας της Σοβιετικής Ένωσης και των Δημοκρατιών της Ένωσης αντικατέστησαν με την έννοια των «μέτρων κοινωνικής άμυνας», τις έννοιες της ενοχής, του εγκλήματος και της τιμωρίας, αυτή ήταν μια ορολογική αλλαγή και όχι η κατάργηση νομικής μορφής. Ο νόμος δεν μπορεί να αναλάβει τη μορφή ανταλλαγής εμπορευμάτων και να είναι προλεταριακός ή σοσιαλιστικός στο περιεχόμενο.

ΤΑ ΔΡΩΜΕΝΑ

Η κυρίαρχη σοβιετική μαρξιστική σκέψη για το δίκαιο κατά την εποχή της Οκτωβριανής Επανάστασης και αμέσως μετά, ήταν η επιταγή της εφαρμογής της μαρξιστικής αντίληψης του «μαρασμού»- σταδιακής εξάλειψης του νόμου. Η πρώτη σοβιετική προσπάθεια να εφαρμοστεί η διαδικασία του «μαρασμού» του νόμου ξεκίνησε λιγότερο από ένα μήνα μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση. Η πρώτη νομοθεσία των μπολσεβίκων για το δικαστικό σύστημα καταργεί την ιεραρχία των τσαρικών δικαστηρίων, τα οποία σύντομα αντικαταστάθηκαν από ένα πολύ λιγότερο πολύπλοκο, διττό σύστημα τοπικών και επαναστατικών δικαστηρίων. Αυτό ξεκίνησε μια διαδικασία απλούστευσης και εκλαϊκευσης που κατά τις αμέσως μετα-επαναστατικές μέρες αφαιρούσε το μεγαλύτερο μέρος του κληρονομημένου τσαρικού νομικού συστήματος, συμπεριλαμβανομένων όλων εκείνων των νόμων που ήταν ζωτικής σημασίας για τη μεταβατική περίοδο μεταξύ του καπιταλισμού και του κομμουνισμού. Ακόμα και το εναπομένον νομικό ελάχιστο υποβλήθηκε σε ερμηνεία από έναν νέο τύπο δικαστή, συνήθως μη εκπαιδευμένο στο δίκαιο. Αυτοί οι νέοι δικαστές ενθαρρύνονταν να κατευθύνονται από την «επαναστατική τους συνείδηση» στην εφαρμογή του νόμου. Ο στόχος των μπολσεβίκων ήταν ότι ακόμη και αυτά τα απομεινάρια τελικά θα γίνονταν περιττά και θα εξαφανίζονταν. Το όραμά τους ήταν ένας νέος κοινωνικός σχηματισμός, στον οποίο οι άνθρωποι θα μπορούσαν να διευθετήσουν τις διαμάχες τους, με απλότητα, χωρίς περίπλοκα οργανωμένα δικαστήρια, χωρίς νομική εκπροσώπηση, χωρίς περίπλοκο νόμο και χωρίς ένα λαβύρινθο διαδικαστικών κανόνων και αποδεικτικών στοιχείων. Ωστόσο, η σκληρή πραγματικότητα έπληξε γρήγορα αυτό το όραμα, καθώς ο εμφύλιος πόλεμος κτύπησε τη χώρα. Αντιμετωπίζοντας τις ανάγκες της διακυβέρνησης κάτω από τις πιο δύσκολες συνθήκες, οι μπολσεβίκοι ανέβαλαν αυτή τη μετασχηματιστική διαδικασία και ήδη από το 1918, όπως αναφέρει ο John Hazard (1979), ξεκίνησε η διαδικασία της νομικής επανεγγραφής, η οποία κατέληξε σε ένα πλήρως αρθρωμένο νομικό σύστημα βασισμένο σε μεγάλο βαθμό σε ξένα αστικά μοντέλα το οποίο και τελειοποιήθηκε στο πρώτο ομοσπονδιακό σύνταγμα (1924) κατά τα πρώτα χρόνια της Νέας Οικονομικής Πολιτικής.

Η Γενική Θεωρία του Νόμου και του Μαρξισμού γράφτηκε κατά τη διάρκεια της ΝΕΠ σε μια κρίσιμη συγκυρία στη σοβιετική ανάπτυξη. Το γενικό αίσθημα μεταξύ των μπολσεβίκων ήταν ότι η ΝΕΠ ήταν μια προσωρινή, απαραίτητη και ρυθμιζόμενη υποχώρηση: ένα βήμα προς τα πίσω και δύο βήματα προς τα εμπρός. Σύμφωνα με τον Πασουκάνις (1927) «όταν βρισκόμασταν αντιμέτωποι με την ανάγκη να σπάσουμε την παλιά δικαστική μηχανή αμέσως μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση, αυτό το βασικό πρακτικό ζήτημα απαιτούσε μια άμεση λύση ... Γιατί ήταν προφανές ότι η επανάσταση δεν μπορούσε ούτε να αφήσει τη μάζα των παλαιών τσαρικών νόμων και τους νόμους της Προσωρινής Κυβέρνησης άθικτη, ούτε να αντικαταστήσει αμέσως όλους τους κανόνες με νέ-

ους κανόνες. Κατά συνέπεια, προέκυψε το ερώτημα σχετικά με το πώς θα ασκούν δικαιοσύνη αυτά τα δικαστήρια και ποια θα ήταν η βάση αυτής της δικαιοσύνης. Προκειμένου να απομακρυνθούμε από αυτό το δίλημμα και να λύσουμε το πρόβλημα που τίθεται παραπάνω, χρειαζόταν κάποιο είδος γενικής αντίληψης του νόμου. Αυτό που προτάθηκε δυστυχώς, ήταν η ψυχολογική θεωρία του δικαίου από τον Petrazhitzky και όχι η μαρξιστική αντίληψη του νόμου».

Επιπλέον, οι Σοβιετικοί νομοθέτες και νομικοί δεν δημιούργησαν ένα προλεταριακό ή σοσιαλιστικό νομικό σύστημα, αλλά απλώς έβαζαν στη δική τους χρήση τον αστικό νόμο που είχαν κληρονομήσει. Έτσι, δεν υπήρχε νέα νομική μορφή στη διαδικασία δημιουργίας, αλλά μόνο μετασχηματισμός κατά το βαθμό ώστε να ανταποκρίνονται στις ανάγκες εκείνων που ασχολούνται με τη δημιουργία της σοβιετικής δημόσιας τάξης.

Το έτος μετά την «Γενική Θεωρία του Δικαίου και του Μαρξισμού», ο Πασουκάνις δημοσίευσε το «Ο Λένιν και τα Προβλήματα του Δικαίου» (1925). Αυτό το δοκίμιο ήταν η πρώτη προσπάθεια του Πασουκάνις να αναζητήσει προληπτική υποστήριξη για τις σοβαρές συνέπειες της Γενικής Θεωρίας του Δικαίου και του Μαρξισμού, στα ογκώδη αλλά κατακερματισμένα γραπτά του Λένιν. Ο Πασουκάνις υποστηρίζει ότι ένα επαναστατικό Κόμμα πρέπει να ακολουθήσει μια πορεία που αποφεύγει τους κινδύνους τόσο της πλήρους απόρριψης του νομικού αγώνα όσο και του φετιχισμού που συνδέεται με τους νομικούς κανόνες. Η νομιμότητα δεν είναι ένας «άδειος σάκος» που μπορεί να γεμίσει με ένα νέο περιεχόμενο αμέσως μετά την επανάσταση και σύμφωνα με τη Νέα Οικονομική Πολιτική, η νομική μορφή πρέπει να χρησιμοποιηθεί ως όπλο σε ένα πρόγραμμα πολιτιστικής επανεκπαίδευσης.

Μέχρι το 1927 ο Πασουκάνις κινήθηκε γρήγορα στη νέα κυρίαρχη θέση της μαρξιστικής νομικής φιλοσοφίας. Ξεκινά (μεταξύ άλλων) το περιοδικό «Η επανάσταση του δικαίου». Έγραψε το δοκίμιο «Μαρξιστική θεωρία του δικαίου και η οικοδόμηση του σοσιαλισμού» όπου αναγνώρισε ότι το βασικό ελάττωμα της θεωρίας του ήταν ότι το πρόβλημα της μετάβασης από το ένα κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό στο άλλο - και ειδικότερα η μετάβαση από το φεουδαρχία στον καπιταλισμό δεν τέθηκε εκεί ιστορικά. Το ίδιο έτος (1927) δημοσίευσε το δοκίμιο «Επαναστατικά στοιχεία στην ιστορία του αγγλικού κράτους και του δικαίου». Επέλεξε να επικεντρώσει την ανάλυσή του στην περίοδο του Κρόμγουελ στην ιστορία της Αγγλίας επειδή θεωρούσε τα λαϊκά κινήματα των Άγγλων Ισοπεδωτών και των Γάλλων Γιακοβίνων ως πρόδρομους του μπολσεβικισμού. Αυτά τα κινήματα διατύπωσαν τα αιτήματά τους κυρίως σε ό, τι αφορά στις αστικές έννοιες της διανεμητικής δικαιοσύνης. Παρόλα αυτά ήταν πρόδρομοι του μπολσεβικισμού επειδή συνδέουν τις υπάρχουσες σχέσεις ιδιοκτησίας και αναγνωρίζουν την αναγκαιότητα δημιουργίας πολιτικών συμμαχιών με τους εργάτες και τους στρατιώτες. Αναφέρει επίσης ότι η οργάνωση των Ισοπεδωτών και η δομή του Σοβιέτ των Αντιπροσώπων των Στρατιωτών και των Εργαζομένων του 1917 είχαν ομοιότητες. Η αποτυχία των Ισοπεδωτών οφείλεται στο γεγονός ότι προδόθηκαν από τα ανώτερα στρώματα της αγροτιάς και επίσης ότι ήταν ανεπαρκείς στο να αντισταθούν στον αυταρχικό οπορτουνισμό του Κρόμγουελ.

Η κριτική που άσκησε ο Στούτσκα εκείνη την εποχή στον Πασουκάνις, είναι σημαντική γιατί όπως σημειώνει αφορά στην παρασιώπηση του προβλήματος του συσχετισμού κράτους και δικαίου, ενός είδους οικονομισμού και τέλος στην εκτίμηση της διαδικασίας εξαφάνισης- «μαρασμού» του δικαίου, ως άμεσο πέρασμα από το αστικό δίκαιο στο μη δίκαιο. Ο Στούτσκα πιστεύει αντίθετα

ότι όπως γράφει ο Λένιν παραθέτοντας τον Μαρξ, υπάρχει ένα αστικό κράτος χωρίς αστική τάξη και που στην πρακτική αυτό το κράτος είναι η προλεταριακή δικτατορία ή η σοβιετική εξουσία και ότι εξίσου αναγκαία, δημιουργείται επίσης ένα πρόσκαιρο σοβιετικό δίκαιο της μεταβατικής περιόδου.

Ο Στάλιν, ως Γενικός Γραμματέας, στην ομιλία του ενώπιον της Ολομέλειας της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΣΕ του Απριλίου 1929, προειδοποίησε ότι δεν θα προωθήσει την εχθρική και ανταγωνιστική στάση απέναντι στο νόμο και το κράτος μεταξύ των μαζών. Υποστήριξε αντ' αυτού ότι η εντατικοποίηση της ταξικής πάλης από τους κουλάκους απαιτούσε την ενίσχυση και όχι την αποδυνάμωση της δικτατορίας του προλεταριάτου.

Η απόρριψη του Κομμουνιστικού Κόμματος στη έννοια του σταδιακού «μαρασμού» κατέστησε αναγκαίο να επαναπροσδιοριστεί ο μεταβατικός ρόλος του δικαίου και του κράτους και να υπονομευθούν τα θεωρητικά θεμέλια της νομικής σχολής των ανταλλαγών βασικών εμπορευμάτων του Πασουκάνις.

Το 1929 είναι έτος της μεγάλης καμπής, όπως το όρισε ο ίδιος ο Στάλιν στην Πράβδα το Νοέμβριο εκείνης της χρονιάς. Έχει δρομολογηθεί το πολιτικό τέλος των δυο μεγαλύτερων εκπροσώπων και θεωρητικών της αντιπολίτευσης απέναντι στο Στάλιν (Μπουχάριν-Τρότσκι).

Το Κόμμα είχε θέσει την πορεία του για την εκβιομηχάνιση και την κολεκτιβοποίηση, το πρώτο Πενταετές Σχέδιο είχε ξεκινήσει για την επίτευξη αυτού του στόχου και ο Στάλιν είχε εδραιώσει την υπεροχή της δικής του πολιτικής γραμμής σε βάρος άλλων δυνατοτήτων που υπήρχαν με την κατάρρευση της ΝΕΠ. Ο Στάλιν απαίτησε την εντατικοποίηση του ταξικού αγώνα και την εδραίωση της δικτατορίας του προλεταριάτου. Στην πραγματικότητα, αμφότερες οι απαιτήσεις φαινόταν να απαιτούν την αυξημένη χρήση κρατικών και διοικητικών υπηρεσιών. Όπως έγραφε ο Στούτσκα, όποιος, αυτή τη στιγμή της μαινόμενης ταξικής πάλης δηλώνει ότι είναι καιρός να πεθάνει το κράτος, έχει άγνοια ή δρα σαν άμεσος υποστηρικτής των αντεπαναστατικών θεωριών. Μόνο χάρη σ' ένα ισχυρό προλεταριακό κράτος είναι δυνατή αυτή η –χωρίς προηγούμενο– καμπή που ζούμε. Αλλά κανένα κράτος, συνεπώς ούτε το προλεταριακό είναι νοητό χωρίς το δίκαιό του και στη δική μας περίπτωση χωρίς το σοβιετικό δίκαιο.

Ο Πασουκάνις προσαρμόζει τη σκέψη του στη νέα κομματική αντίληψη του σοβιετικού κράτους και δικαίου με ένα μακρύ δοκίμιο το ίδιο έτος (1929) «Οικονομικά και νομική ρύθμιση», σχετικά με τον απαραίτητο ρόλο του κράτους σε περιόδους οικονομικών και πολιτικών κρίσεων. Οι κριτικές όμως συνεχίζονται. Ο Στάλγκεβιτς ανοικτά κατηγορεί τη θεωρία του Πασουκάνις ότι είναι οικοδομημένη στις αρχές της οπορτουνιστικής και δεξιάς μεθοδολογίας του Μπουχάριν.

Ο Πασουκάνις κάνει μια νέα αυτοκριτική και ανασκευή στην ομιλία του στην πρώτη διάσκεψη των μαρξιστών νομικών το 1931, η οποία και αποτυπώνεται γραπτά στο κεφάλαιο 1 σε ένα συλλογικό τόμο το 1932 με τίτλο «Η μαρξιστική θεωρία του κράτους και του δικαίου». Σ' αυτό το κείμενο ο Πασουκάνις καταρχάς δέχεται την εισαγωγή του χαρακτηριστικού της ταξικής κυριαρχίας στον ορισμό των νομικών συστημάτων. Δηλώνει ότι ο νομικός φορμαλισμός, εμφανίζεται ως μια ποικιλία ρεφορμισμού, ως σοβιετικός νομικός σοσιαλισμός. Με τον περιορισμό μόνο στον κανόνα και στις καθαρά νομικές επίσημες ιδέες και αντιλήψεις, αγνοείται η κοινωνικοοικονομική και πολιτική ουσία της ύλης ... Δεν είναι μόνο σημαντικό να «διαβάσουμε» τον κανόνα, αλλά και να μάθουμε ποια τάξη, ποια κατάσταση εφαρμόζει τον κανόνα, αναφέρει.

Η άρνηση της τυπικής νομικής λογικής που καλλιεργείται από την αστική τάξη δεν σημαίνει άρνηση της επαναστατικής νομιμότητας, δεν σημαίνει ότι τα ζητήματα της διοίκησης πρέπει να αποφασίζονται χαοτικά στο σοβιετικό κράτος, συστηματικά με βάση τις τυχαίες ιδιοτροπίες των ατόμων ή με βάση τις τοπικές επιρροές. Ο αγώνας για την επαναστατική νομιμότητα είναι ένας αγώνας σε δύο μέτωπα: εναντίον του νομικού φορμαλισμού και εναντίον εκείνων που δεν καταλαβαίνουν τη οργανωτική σημασία των σοβιετικών διαταγμάτων ως μία από τις μεθόδους της πολιτικής της δικτατορίας του προλεταριάτου. Έτσι, ο νόμος (και η νομική κατασκευή ικανή να επιβάλλει την τήρηση των κανόνων των νομοθετών, των δικαστών, της αστυνομίας και των φυλακών) είναι το μέσο της διαμόρφωσης και εδραίωσης των παραγωγικών σχέσεων της κοινωνίας της τάξης και των κοινωνικών σχέσεων που συνδέονται με αυτές. Το σοβιετικό δίκαιο, κάτω από την προλεταριακή δικτατορία, είχε πάντοτε το στόχο να προστατεύσει το συμφέρον της πλειοψηφίας των εργαζομένων, την καταπίεση των στοιχείων που είναι εχθρικά προς το προλεταριάτο και την υπεράσπιση της σοσιαλιστικής οικοδόμησης.

Το 1936, η τάση για μεγαλύτερη νομική σταθεροποίηση και για μεγαλύτερη εξάρτηση από το νόμο ως μέσο ρύθμισης και ελέγχου ήταν πια, άμεσα εμφανής. Ο Πασουκάνις ήταν σύμβολο της παλαιότερης νομικής θεωρίας και πολιτικής, που είχε αρχικά χαρακτηρίσει όλο το δίκαιο ως αστικό. Κατανοώντας ότι ήταν επίσημα και δημοσίως έξω από τη νέα πολιτική του κράτους και του κόμματος σχετικά με το δίκαιο και το νόμο, ο Πασουκάνις έσπευσε να αποτυπώσει την τελική αυτοκριτική του. Στο δοκίμιό του «Κράτος και δίκαιο υπό τον σοσιαλισμό (1936), δήλωσε ότι ο σοσιαλισμός απαιτεί την υψηλότερη συγκέντρωση κρατικής εξουσίας. Παραδέχεται ότι η Γενική Θεωρία του ήταν σοβαρά ανεπαρκής στο ότι ο σοσιαλισμός στην πράξη δεν συνίστατο στον επικείμενο «μαρασμό» της νομικής μορφής, αλλά στην προετοιμασία για τους όρους αυτής της διαδικασίας. Με το σοσιαλισμό, η νομική μορφή εξαφανίζεται μόνο όσον αφορά στην ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, αλλά παραμένει αναγκαστικά σε λειτουργία στη σφαίρα διανομής. Μόνο ένα σοβιετικό σοσιαλιστικό νομικό σύστημα μπορεί να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για τη μετατροπή στην ανώτερη φάση του κομμουνισμού.

Αυτή η ανατροπή, ωστόσο, ήταν ανεπαρκής για να σώσει τον Πασουκάνις από τις εκκαθαρίσεις. Ένα μήνα αργότερα, τον Ιανουάριο του 1937, ο Πασουκάνις καταγγέλθηκε στην Πράβδα ως «εχθρός του λαού». Στη διαδικασία της αποσταλινοποίησης μετά το θάνατο του Στάλιν το 1953, το όνομα του Πασουκάνις αποκαθίσταται. Η ειρωνεία είναι ότι ο Πασουκάνις τιμάται μεταθανάτια ως ένας από τους ιδρυτές της νομολογίας του Σοβιετικού σοσιαλιστικού κράτους και δικαίου, κάτι με το οποίο ο ίδιος ο Πασουκάνις διαφωνούσε.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Ποια είναι τα μαθήματα που μπορεί να μας διδάξει αυτή η ιστορία; Πως μπορούν να κατανοηθούν και να αξιοποιηθούν στο σήμερα;

Οι επαναστάτες σοβιετικοί επιστήμονες του εγκλήματος και του νόμου είχαν να αντιμετωπίσουν υπαρκτά προβλήματα και να δώσουν πραγματικές λύσεις. Το παράδειγμα της εξέλιξης των θεωριών του Πασουκάνις σε σχέση με έννοιες όπως δίκαιο, δικαιοσύνη, έγκλημα, την κατανόησή τους, την εφαρμογή τους αλλά και το σημαντικό ερώτημα που έβαλε ο διανοητής για το αν είναι απαραίτητο το δίκαιο και ποινικό σύστημα σε μια επαναστατική διακυβέρνηση είναι ενδεικτικό. Η

συγκεκριμένη θεωρία δεν ήταν δυνατό να καθοδηγήσει τις πολιτικές εξελίξεις, αλλά το αντίστροφο.

Υπήρχαν εγγενείς αδυναμίες στη θεωρία στις οποίες οφείλεται το παραπάνω; Ναι, όπως άλλωστε υπήρχαν και πρωτοπόρες οπτικές που άφησαν το στίγμα τους στην επιστήμη μας. Ας δούμε μερικές: για μια μαρξιστική ανάλυση δεν αρκεί μια γενικόλογη αναφορά σε ζητήματα βάσης-εποικοδομήματος, καταναγκασμού κρατικού ή ταξικού χαρακτήρα του δικαίου. Χρειάζεται μια πιο σε βάθος μελέτη και για τα στοιχεία ενσωματωμένης νομιμοποιητικής διαδικασίας που προκαλεί η κατανόηση και η συμμετοχή με κάθε τρόπο στο σύστημα ποινικής, και όχι μόνο, δικαιοσύνης. Από την άλλη πλευρά όμως, και ενώ πολεμάς ενάντια στην αστική θεώρηση ότι η νομική σφαίρα είναι αυτόνομη, δεν πρέπει να της προσδίδεις χαρακτηριστικά που την κάνουν να φαίνεται υπερβατική, αφ' αυτής, μη ευέλικτη. Ενώ ο Πασουκάνις βλέπει το μη αυτόνομο και την ιστορική σύνδεση της νομικής μορφής με την εμπορευματική οικονομική σχέση, δεν βλέπει και ότι αυτή η σύνδεση εγκαθιδρύεται και με την πολιτική ή κρατική σχέση. Ίσως θαμπωμένος από την αντικρατιστική πολεμική θέτει κατά μέρος το πολιτικό φαινόμενο, δεν εμβαθύνει στο δεσμό του με τον εμπορευματο-καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και καταλήγει να βλέπει το νομικό φαινόμενο ως οικονομικό. Ναι, η πίστη στη δικαιοσύνη υποκρύπτει, στο αστικό καθεστώς, μια αντίστοιχη πίστη στις καθιερωμένες παραγωγικές σχέσεις. Αλλά οφείλεις να αναρωτηθείς. Υπάρχει μόνο μια δικαιοσύνη, ή αυτή λαμβάνει ιδιαίτερη μορφή, ανάλογα με τη μορφή του αστικού καθεστώτος στο οποίο πραγματοποιείται; Οι έννοιες δικαιοσύνη, νόμος, έγκλημα, δεν μπορεί να είναι κενού περιεχομένου. Όμοια και οι αξίες που προστατεύουν, υποκρύπτουν συμφέροντα και αντίστοιχες ταξικές και άλλες κοινωνικές συγκρούσεις που ανάλογα με την έκβασή τους, προσδίδουν διαφορετικό νόημα. Το έγκλημα κατά της ιδιοκτησίας, μπορεί να πάρει τη μορφή της αστικής ιδιοκτησίας αλλά μπορεί να πάρει και άλλη μορφή αν υπήρχε εργατική ιδιοκτησία σ' ένα προλεταριακό κράτος. Η δικαιοσύνη, σ' ένα μεταβατικό πρόγραμμα σοσιαλιστικής επανάστασης είναι ίδια με ένα αστικό ή φεουδαρχικό καθεστώς; Και εντέλει χρειάζεται πρόγραμμα δικαιοσύνης (και κρατικό σύστημα) που θα εκφράζει τα συμφέροντα συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων χαμένων στην έως τώρα κοινωνική σύγκρουση και θα ποινικοποιεί τις κοινωνικές βλάβες που έχουν υποστεί από την καπιταλιστική κυριαρχία, ως πολιτικό επαναστατικό πρόγραμμα στη μεταβατική περίοδο;

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Πασουκάνις, Ε. (1977). *Μαρξισμός και δίκαιο*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Beirne, P., and Sharlet, R. (1979). *Introduction to Pashukanis*. Available at <https://www.marxists.org/archive/pashukanis/biog/biogintro.htm>.
- Hazard, J.N. (1979). *Memories of Pashukanis*. Available at <https://www.marxists.org/archive/pashukanis/biog/memoir.htm>.
- Pashukanis, E. (1924). *The General Theory of Law and Marxism*. Available at <https://www.marxists.org/archive/pashukanis/1924/law/index.htm>.
- Pashukanis, E. (1925). *Lenin and the problem of Law*. Available at <https://www.marxists.org/archive/pashukanis/1925/xx/lenin.htm>.

- Pashukanis, E. (1927). The Marxist theory of Law and the construction of socialism. Available at <https://www.marxists.org/archive/pashukanis/1927/xx/theory.htm>.
- Pashukanis, E. (1927). Revolutionary elements in the history of the English State and Law. Available at <https://www.marxists.org/archive/pashukanis/1927/xx/english.htm>.
- Pashukanis, E. (1929). Economics and Legal regulation. Available at <https://www.marxists.org/archive/pashukanis/1929/xx/economics.htm>.
- Pashukanis, E. (1932). The Marxist theory of state and law. Available at <https://www.marxists.org/archive/pashukanis/1932/xx/state.htm>.
- Pashukanis, E. (1935). A course on soviet economic law. Available at <https://www.marxists.org/archive/pashukanis/1935/xx/sovlaw.htm>.
- Pashukanis, E. (1936). State and Law under socialism. Available at <https://www.marxists.org/archive/pashukanis/1936/04/statelaw.htm>.

Η Διακυβέρνηση των Ενδημικών και Επιδημικών Φαινομένων υπό το καθεστώς της κρίσης: Η περίπτωση των «οροθετικών εκδιδόμενων γυναικών»

Χρήστος Κουρούτζας

Πανεπιστημιακός Υπότροφος, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών,
Πανεπιστήμιο Αιγαίου
chr.kouroutzas@soc.aegean.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Υπό το καθεστώς της πρόσφατης νεοφιλελεύθερης κρίσης του παγκόσμιου καπιταλισμού, αναδύθηκαν «καθεστώτα αλήθειας» περί των «καθάρων» και «μολυσματικών» σωμάτων και «αναζωογονήθηκαν» οι ιατρικοποιημένοι «κανόνες μη επαφής» με τα «επικίνδυνα» βιολογικά τους υγρά. Μέσα από την περιοδολόγηση της επιδημιολογίας της εξουσίας και της συνύπαρξης κυριαρχίας, κυβερνολογικής και βιοπολιτικής (συμπεριλαμβανόμενης της έκθεσης στη θανάτωση) - αποκλεισμού (μοντέλο λέπρας), εγκλεισμού/καραντίνας (μοντέλο πανούκλας) και διαχείρισης της ασφάλειας (διαχείριση της ευλογίας), η παρούσα μελέτη ιχνηλατεί όψεις των νεωτερικών προτύπων διακυβέρνησης μέσω της ιατρικής και της διαχείρισης των ενδημικών και επιδημικών φαινομένων, στην περίπτωση της οροθετικότητας. Ειδικότερα, στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος τίθεται η υπόθεση των «εκδιδόμενων οροθετικών γυναικών» και οι Λόγοι (discourses) περί των «μολυσματικών υγρών» της κρίσης, ενεργοποιώντας διαδικασίες εγκληματοποίησης - ποινικοποίησης, ηθικ(ολογικ)ούς πανικούς, και μηχανισμούς επιτήρησης και κοινωνικού ελέγχου, οι οποίοι έχουν εγκολπώσει ιατρικοποιημένες πρακτικές «μη επαφής» και ταυτόχρονα «απολύμανσης» της ελληνικής κοινωνίας με επίκεντρο τις ορατές «πιάτσες» της αδήλωτης πορνείας, της ουσιοεξάρτησης και της συγκέντρωσης προσφύγων και μεταναστών.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΑ: επιδημιολογία της εξουσίας, κρίσεις δημόσιας υγείας, πολιτικές αποκλεισμού/εγκλεισμού/καραντίνας/υπο-λογιστικής διαχείρισης της ασφάλειας, «οροθετικές εκδιδόμενες γυναίκες».

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα μελέτη ιχνηλατεί όψεις της επιδημιολογίας της εξουσίας και της διαχείρισης των ενδημικών και επιδημικών φαινομένων αντλώντας από τη εργογραφία του Michel Foucault. Ακολουθώντας την ιστορική περιοδολόγηση του εξουσιαστικού φαινομένου σε συνάρτηση με τις τροπικότητες διαχείρισης των κρίσεων δημόσιας υγείας, στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος τίθεται η συνύπαρξη κυριαρχίας, κυβερνολογικής και βιοπολιτικής (συμπεριλαμβανόμενης της έκθεσης

στη θανάτωση) (Foucault, 2002)¹ - αποκλεισμού (μοντέλο λέπρας), εγκλεισμού/καραντίνας (μοντέλο πανούκλας) και υπο-λογιστικής διαχείρισης της ασφάλειας (διαχείριση της ευλογίας) (Foucault, 2009; 2019), ιχνηλατώντας όψεις των νεωτερικών προτύπων διακυβέρνησης μέσω της ιατρικής, στην περίπτωση των «εκδιδόμενων οροθετικών γυναικών». Στα όρια της παρούσας μελέτης, αξιολογείται μέρος της εμπειρικής έρευνας και των παραγόμενων ερευνητικών δεδομένων, με επίκεντρο τους Λόγους (*discourses*) περί των «μολυσματικών» βιολογικών υγρών και των «επικίνδυνων» σωμάτων – «φορέων» μεταδοτικών ασθενειών, «απειλητικών» για τη δημόσια υγεία της ελληνικής οικογένειας και κοινωνίας. Στο πλαίσιο των πολυμεθοδικών προσεγγίσεων της ποιοτικής έρευνας, η «πυκνή παρακολούθηση» των Λόγων για τις «εκδιδόμενες οροθετικές γυναίκες», η οποία εκκίνησε από το 2012, περιλαμβάνει: α) συμμετοχική παρατήρηση και συνομιλίες τις ημέρες εκδίκασης της υπόθεσης των «εκδιδόμενων οροθετικών γυναικών» εντός και εκτός των δικαστικών αιθουσών και β) κριτική ανάλυση λόγου 1) σε τεκμήρια, μεταξύ των οποίων, της υγειονομικής διάταξης ΓΥ/39Α και έντυπου υλικού του Κέντρου Ελέγχου και Πρόληψης Νοσημάτων (ΚΕΕΛΠΝΟ), 2) δημοσιευμάτων του έντυπου και ηλεκτρονικού τύπου, 3) έντυπου και ψηφιακού υλικού εθνικών και διεθνών οργανισμών, φορέων, συλλογικοτήτων, ενώσεων κ.α., με έμφαση σε αυτό της «Πρωτοβουλίας Αλληλεγγύης Διωκόμενων Οροθετικών Γυναικών», 4) υλικού που αντλήθηκε στο πλαίσιο του ρεπερτορίου δράσης συλλογικοτήτων υπεράσπισης των «διωκόμενων οροθετικών ιερόδουλων», όπως πανό, κείμενα, αφίσες, μπροσούρες, γκράφιτι κ.α. και 5) οπτικοακουστικού υλικού, μεταξύ άλλων, στο φιλμ «Ερείπια. Οροθετικές γυναίκες. Το χρονικό μιας διαπρόμπευσης».

Η ΕΠΙΔΗΜΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΚΑΙ Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΩΝ ΚΡΙΣΕΩΝ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΥΓΕΙΑΣ

Η γενεαλογία των νεωτερικών προτύπων διακυβέρνησης μέσω της ιατρικής, εντοπίζεται, κυρίως, στην Ευρώπη του 17ου αιώνα, στο πλαίσιο της διαχείρισης του θανάτου και των νεκρών σωμάτων από την επιδημία της πανώλης (Biehl, 2001, σ. 138). Ακολουθώντας την ιστορική περιодολόγηση των μοντέλων λειτουργίας της εξουσίας σε συνάρτηση με τη διαχείριση των κρίσεων δημοσίας υγείας σύμφωνα με τον Foucault (2009; 2019), οι δυτικές κοινωνίες γνώρισαν δύο κεντρικά μοντέλα πολιτικού ελέγχου των σωμάτων · το μοντέλο της λέπρας κατά την περίοδο του μεσαίωνα, το οποίο διαδέχτηκε το μοντέλο της πανούκλας, κυρίως από τον 16ο και έως τις αρχές του 18ου αιώνα, στο πλαίσιο της ανάδυσης των νεωτερικών σχέσεων εξουσίας². Τα δύο μοντέλα πολιτικού ελέγχου των σωμάτων μέσω της ιατρικής συμπληρώθηκαν με την υπο-λογιστική διαχείριση της ευλογίας από τον 18ο αιώνα και μετέπειτα, σε συνάρτηση με την αναδοχή της ζωής από την εξουσία (βιοεξουσία). Στα δύο μοντέλα, αντικατοπτρίζεται η μετάβαση από το μεγάλο αποκλεισμό -τη μεγάλη διαίρεση- στο μεγάλο εγκλεισμό. Το μοντέλο της λέπρας στηρίζεται στον κοινωνικο-χωρικό εκτοπισμό και στην απόλυτη εξοροποίηση, δηλαδή στην αποβολή της λέπρας εκτός των τειχών της πόλης. Πρόκειται για την ενεργοποίηση ενός «κανόνα μη επαφής» με τις/τους «μολυσματικές/οὺς άλλες/άλλους»· μιας νόρμας περί υγείας, διαμέσου της οποίας τα σώματα των λεπρών επιδέχονταν πρακτικές αποκλεισμού, απόρριψης, περιθωριοποίησης, και μέσα από μια πένθιμη ακολουθία, οδηγούνταν στο εξωτερικό σκότος και ανακηρύσσονταν νεκρά (Foucault, 2019, σ. 97).

1 Βλ. Αθανασίου (2012, σ.72, 79).

2 Μέσα από δύο ακολουθίες που συνυπάρχουν: πειθαρχική εξουσία - σώμα μηχανή - εξατομικευμένα-ανατομοπολιτική/ρυθμιστική εξουσία - σώμα είδος- μαζικοποιημένα - βιοπολιτική.

Οδηγώντας τα εν λόγω σώματα στο «μολυσματικό κόσμο των ζωντανών - νεκρών» εκτός των ορίων της πόλης, η κοινωνική θανάτωση προκαθορίζει το βιολογικό τέλος των «επικίνδυνων» σωμάτων της λέπρας για την αποκάθαρση της κοινότητας των «υγιών». Αντίθετα, το μοντέλο της πανούκλας βασίζεται στο «χτένισμα» της πόλης μέσα από περιπολίες και στην εξονυχιστική επιτήρηση κάθε χώρου, κάθε στιγμής, κάθε πτυχής της κοινωνικής ζωής. Σε «αυτό το είδος επιθεώρησης, παρέλασης νεκρών και ζωντανών» (Foucault, 2019, σ. 102), η πόλη σε καραντίνα «τεμαχίζεται» σε διαμερίσματα, οικοδομικά τετράγωνα και δρόμους, στα οποία τοποθετούνται επιθεωρητές, επιτηρητές και υπεύθυνοι διαμερισμάτων. Ο κάθε άνθρωπος που κατοικούσε στο εκάστοτε σπίτι θα έπρεπε να παρουσιάζεται καθημερινά στο παράθυρο όταν φώναζαν το όνομα του, διαφορετικά δηλώνονταν, στα σχετικά μητρώα, ως άρρωστος, και άρα ως επικίνδυνος (Foucault, 2019, σσ. 100-101· Εριμπόν, 2011, σ. 618). Στις ανωτέρω πολιτικές καραντίνας, η «κυκλοφορία» της εξουσίας έχει «τριχοειδείς διακλαδώσεις», οι οποίες αγγίζουν τον «ελάχιστο πυρήνα της ατομικότητας» και είναι εμποτισμένες με σεξιστικές, ρατσιστικές και εθνικιστικές εκφορές περί των «μολυσματικών σωμάτων». Ο καθένας ελέγχεται αδιάκοπα σε μία αέναη εξέταση ενός πεδίου κανονικότητας, με βάση τη νόρμα υγείας που έχει καθοριστεί (Foucault, 2019, σ. 102-104· Αθανασίου, 2011), στην οποία εμπεριέχονται οι βιολογικοί λόγοι περί της μολυσματικότητας και μεταδοτικότητας της ασθένειας, αντικατοπτρίζοντας το «κατώφλι της βιολογικής νεωτερικότητας» (Foucault, 2011, σ. 167). Το μοντέλο της πανούκλας απηχεί την εγκαθίδρυση ενός συστήματος «πειθαρχίας - κανονικοποίησης», το οποίο βασίζεται στην επινόηση των «θετικών τεχνολογιών της εξουσίας» · σε μία «τέχνη του κυβερνάν» που περιλαμβάνει ένα πρότυπο *dispositio* (Foucault, 2019, σ. 107). Πρόκειται για μια εξουσία που δεν βασίζεται σε μηχανισμούς αποκλεισμού, αλλά σε μηχανισμούς εγκλεισμού και παρατήρησης για τη μεγιστοποίηση της υγείας, της ζωής, της μακροζωίας, της δύναμης των ατόμων · της παραγωγής ενός υγιούς πληθυσμού (Foucault, 2019, σσ. 103-105) και της διακυβέρνησης των «μη κανονικών». Μολαταύτα, οι μηχανισμοί αποκλεισμού παραμένουν ενεργοί, ιστορικά, και στις νεωτερικές σχέσεις εξουσίας με τη μορφή συγκεκριμένων συναρμογών (Foucault, 2011, σ. 164), στο πλαίσιο των οποίων αναφύονται ποικίλοι μηχανισμοί επιτήρησης, κοινωνικού ελέγχου, βιο-ιατρικοποίησης, και μετέπειτα γενετικοποίησης του κοινωνικού σώματος σε συνομιλία με τις διαδικασίες παθολογικοποίησης - παρεκκλινοποίησης - εγκληματοποίησης - ποινικοποίησης των «επικίνδυνων - μολυσματικών σωμάτων» (Κουρούτζας, 2018). Η εγκληματολογική ανθρωπολογία της λομπροζικής θεώρησης και η αναζήτηση του «εκ γενετής» εγκληματία στο πλαίσιο της Ιταλικής Θετικιστικής Σχολής και της εγκαθίδρυσης της εγκληματολογίας κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, αποτελεί κεντρικό πεδίο ταξινόμησης του κανονικού και του παρεκκλίνοντος σώματος³ στα όρια ενός βιολογικού νετερμινισμού. Ειδικότερα, η επινόηση των διαστροφών διαπέρασε την «αλήθεια» για τις «σεξουαλικά παρεκκλίνουσες συμπεριφορές», έτσι όπως οι τελευταίες ταξινομούνται στους Λόγους περί εγκλήματος του 19ου αιώνα. Πρόκειται για την απαρχή της ιστορίας της βιο-ιατρικοποίησης - ψυχιατρικοποίησης - παθολογικοποίησης, εγκληματοποίησης - ποινικοποίησης/αποεγκληματοποίησης - αποποινικοποίησης ή/και επαναεγκληματοποίησης - επαναποινικοποίησης των «σεξουαλικά παρεκκλίνουσων συμπεριφορών», μεταξύ των οποίων η ομοφυλοφιλία, η αμφιφυλοφιλία, η μοιχεία, η πορνεία, ο αυνανισμός κ.λπ., επενδυμένα με τον χαρακτηρισμό «εγκλή-

3 Επιηρέαζοντας την εξέλιξη της θετικιστικής εγκληματολογικής σκέψης στα πεδία της εγκληματοβιολογίας και της βιοκοινωνικής εγκληματολογίας μετέπειτα. Για μια αναλυτική κριτική περί της λομπροζικής θεώρησης βλ. Κουρούτζας (2018, σσ.78-96).

ματα κατά της φύσης»⁴. Η «θεραπεία» των βιολογικά και ψυχιατρικά εκφυλισμένων, περιελάμβανε χειρουργικές μεθόδους (λοβοτομή, ευνουχισμός, αφαίρεση ωοθηκών, αφαίρεση κλειτορίδας κ.α.), μεθόδους αποστροφής με την ταυτόχρονη χορήγηση χημικών ουσιών κ.α., μέχρι την «Τελική Λύση» των όσων έφεραν τα ροζ αστέρια στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης. Όσον αφορά στη γυναίκα εγκληματικότητα, ειδικό ενδιαφέρον παρουσιάζει το έργο των Lombroso και Ferrero (1893) «*La femme criminelle et la prostituée*», στο οποίο, η γυναίκα εγκληματίας είναι βιολογικά και ηθικά κατώτερη και έρχεται ενάντια στην «παθητική» της φύση, αναπαράγοντας ουσιαστικά την ευρύτερη κοινωνική θέση της γυναίκας κατά την ανωτέρω χρονική περίοδο, ενώ παράλληλα οι γυναίκες - πόρνες παρουσιάζουν περισσότερα αταβιστικά χαρακτηριστικά σε σύγκριση με τις «φυσιολογικές» και τις «εγκληματίες γυναίκες»⁵.

Ταυτόχρονα, από τον 18ο αιώνα και μετέπειτα, οι ιατρικές παρεμβάσεις στο πλαίσιο της διαχείρισης της ευλογίας μετατοπίζονται, δίχως να εξαλείφονται οι τεχνικές αποκλεισμού και καραντίνας, στη διαχείριση της ασφάλειας και του υπο-λογισμού των επιδημικών και ενδημικών φαινομένων (Foucault, 2009· Αθανασίου, 2012, σ. 53). Οι ανωτέρω τεχνικές σύμφωνα με τον Foucault (2009, σσ. 24-25), περιλαμβάνουν «το πρόβλημα της γνώσης μας περί του αριθμού των ανθρώπων που έχουν μολυνθεί από την ευλογία, σε ποια ηλικία, με ποια αποτελέσματα, ποιο είναι το ποσοστό θνησιμότητας, βλάβες και παρενέργειες, τους κινδύνους του εμβολιασμού, την πιθανότητα ενός ατόμου να πεθάνει ή να μολυνθεί από την ευλογία μολονότι έχει εμβολιαστεί, και τις στατιστικές επιδράσεις στο γενικό πληθυσμό», στα όρια μιας υπολογιστική διαχείριση της ζωής (Foucault, 2011). Η εξουσία επί της ζωής εμπεριέχει καθεστώτα αλήθειας, στρατηγικές παρέμβασης και τεχνικές υποκειμενοποίησης, όπου η ρύθμιση των πληθυσμών πραγματοποιείται μέσω μηχανισμών, όπως η βιοϊατρική, έτσι όπως αυτή αναφέρεται στο πλαίσιο των «επιστημών της ζωής», ειδικά κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα.

Ο Foucault (2012), ανέδειξε τη μετατόπιση από τη νοσοκομειακή ιατρική του πρώτου μισού του 19ου αιώνα, όπου η ιατρική πρακτική οργανώνονταν με βάση την παρατήρηση, στην εργαστηριακή ιατρική του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα, στρέφοντας το βιο-ιατρικό «βλέμμα» από την ανατομία του σώματος και των οργάνων στα κύτταρα⁶. Ο ιατρός - επιθεωρητής και η συνομιλία του ιατρικού με τον ποινικό έλεγχο, απηχεί τα νεωτερικά πρότυπα διακυβέρνησης των «μολυσματικών σωμάτων» και των «επικίνδυνων βιολογικών υγρών τους», τα οποία εγκλείονται σε θεσμικούς μηχανισμούς, μεταξύ των οποίων η «κλινική». Το «γενικό νοσοκομείο», αποτέλεσε το νέο ιατροποιημένο χώρο εγκλεισμού της ασθένειας και του θανάτου, αντικαθιστώντας, σταδιακά, τα παλιά άσυλα που αποτελούσαν τους τόπους κοινωνικού αποκλεισμού όσων χαρακτηρίζονταν ως επικίνδυνοι φορείς μεταδοτικών ασθενειών (πόρνες, ζητιάνοι, αλήτες, τρελοί) (Foucault, 2019, σ. 98· Κορασίδου, 2002) και ταυτόχρονα ως «απειλή» για το «υγιές» συλλογικό βιολογικό σώμα σε συνάρτηση με την ιδιότητα του πολίτη (Rose & Novas, 2011) και τις ποικίλες όψεις και διαβαθμί-

4 Για τα ανωτέρω βλ. αναλυτικά Κουκουτσάκη (2002). Σε σχέση με τις σύγχρονες εκφορές γενετικοποίησης της σεξουαλικότητας βλ. (Κουρούτζας, 2018, σσ. 129-191).

5 Η ενασχόληση με τη γυναικεία εγκληματικότητα και σε σχέση με το ποινικοκατασταλτικό σύστημα παραμένει μέχρι και σήμερα στα όρια του πατριαρχικού μοντέλου, παρόλες τις μεταβολές που έχουν επιφέρει οι προσεγγίσεις στο πεδίο της φεμινιστικής εγκληματολογίας.

6 Η σύνδεση πολυμορφισμών σε γονίδια με την ασθένεια και τη συμπεριφορά, αποτελούν τη νεότερη εκδοχή συγκρότησης της βιοιατρικής γνώσης στο πλαίσιο της γενετικοποίησης.

σεις. Στο σύστημα της βιοεξουσίας, στο «δικαίωμα να χαρίσει κανείς τη ζωή σε κάποιον και να τον αφήσει να πεθάνει», ο θάνατος του «άλλου» επιτελείται στο όνομα της ζωής (Foucault, 2011· Μακρυγιώτη, 2008, σ. 43) και «ισοδυναμεί με τη βιολογική ενίσχυση του «εαυτού» ως μέλους ενός συνεκτικού, ομοιογενούς και ζωντανού πλήθους: πληθυσμού, φυλής ή έθνους» (Αθανασίου, 2011, σ. 32). Πρόκειται για μια «τεχνολογία της εξουσίας» στο πλαίσιο της οποίας η «εξουσία του θανάτου» παράγεται συνδυαστικά της «ενίσχυσης της ζωής» (Foucault, 2002, σσ. 312-318· Foucault, 2011, σ. 160). Οι τεχνικές εξουσίας παράγουν διακρίσεις και κοινωνικές ιεραρχήσεις οι οποίες διαπερνούν τα έμβια όντα (Foucault, 2011, σ. 164-165) και οδηγούν στη θανάτωση και στην έκθεση στο θάνατο (Foucault, 2002, σσ. 320-321). Σύμφωνα με τον Foucault (2002, σσ. 312-313), το ερώτημα «[...]πως ασκείται η εξουσία του θανάτου, πως ασκείται η λειτουργία του θανάτου, μέσα σε ένα πολιτικό σύστημα επικεντρωμένο στη βιο-εξουσία;» απαντάται μέσω του ρατσισμού (με τη νεότερη μορφή του, την κρατική, τη βιολογίζουσα). Οι βιολογικοποιημένες και φυλετικοποιημένες πολιτισμικές «ανησυχίες» σε σχέση με τον «εκφυλισμό», στις αρχές του 20ου αιώνα, αναδεικνύουν τη συμβιωτική σχέση της βιοπολιτικής με τη θανατοπολιτική, εφόσον οι ρατσιστικές ευγονικές πολιτικές και η εξόντωση των «εκφυλισμένων άλλων» στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης, υπόσχονταν την καθαρότητα της φυλής, νοούμενης ως αυτής που φέρει το αίμα των «αρίων». Οι ρατσιστικές ευγονικές πολιτικές στην Ευρώπη⁷ και τις ΗΠΑ, η επιχείρηση ευθανασίας σε γερμανικά νοσοκομεία - ψυχιατρεία, και η «Τελική Λύση» - εξόντωση των «ζώων που δεν αξίζει να τις ζει κανείς» (Proctor, 2004; Agamben, 2005, σσ. 214-224) εντός των ναζιστικών στρατοπέδων συγκέντρωσης⁸, αναδεικνύουν την πιο δολοφονική λειτουργία του κράτους, στο μεγαλύτερο έγκλημα κατά της ανθρωπότητας. Εντός των ανωτέρω συνθηκών, η βιο-ιατρικοποίηση- γενετικοποίηση του αντισημιτισμού συνομιλεί με την εγκληματοποίηση των κοινωνικών προβλημάτων και την ολοκληρωτική εκτροπή του ποινικού δικαίου (Κουλούρης & Βιδάλη, 2012, σσ. 208-212), η οποία καθρεπτίζεται στους νόμους περί «γενετικής καθαρότητας του αίματος και της φυλής»⁹ και στην εξόντωση των χαρακτηριζόμενων ως «εκφυλισμένων άλλων». Η βιολογικοποίηση - φυλετικοποίηση του ποινικού φαινομένου, κεντρική στην εγκληματοβιολογία όπως αναδύθηκε μετά τον «εκ γενετής εγκληματία» της λομπροζικής θεώρησης, οδήγησε στις ρατσιστικές ευγονικές πολιτικές και στη συνέχεια στην εξόντωση των «παρρεκλίνοντων άλλων». Μέσα από ιατρικο-νομικούς θεσμούς και με το πρόσχημα της καραντίνας, εβραίοι, Σλάβοι, Ρομ (τσιγγάνοι), αιχμάλωτοι πολέμου, άστεγοι, πλανόδιοι, κομμουνιστές, ομοφυλόφιλοι¹⁰, εγκληματίες, αλκοολικοί, ψυχικά ασθενείς, φυματικοί, πόρνες, ζητιάνοι, ουσιοεξαρτημένοι και όσες/όσοι δεν πληρούσαν τις ναζιστικές προϋποθέσεις περί της «γενετικής καθαρότητας», θα στερηθούν και στη συνέχεια θα εξοντωθούν μέσω του προγράμματος ευθανασίας και της «τελικής λύσης»¹¹.

7 Ήδη από το 1905 στην Ευρώπη ιδρύονται οι εταιρείες ευγονικής και ψηφίζονται, μετέπειτα, σχετικοί νόμοι υπό το καθεστώς του ναζισμού.

8 Στο πλαίσιο προγράμματος με την κωδική ονομασία «I4 F I3».

9 Ενδεικτικά παραδείγματα αποτελούν τα Γραφεία Φυλετικής Πολιτικής και οι Νόμοι περί Στείρωσης του 1933, οι Νόμοι της Νιρεμβέργης του 1935, όπως ο νόμος «περί προστασίας του αίματος» κ.α. Ταυτόχρονα, νόμοι, όπως περί δημοσίων υπαλλήλων του 1933, απέκλειαν όσες/όσους δεν πληρούσαν τις ναζιστικές προϋποθέσεις περί της «γενετικής καθαρότητας» από κάθε διάσταση της κοινωνικής ζωής. Συνακόλουθα, με τους νόμους του 1939 εβραίοι, ομοφυλόφιλοι κ.α. θα έπρεπε να φέρουν ορατά προσδιοριστικά σημάδια «μη επαφής» με τους «υγιείς» αρίους, δηλαδή τα κίτρινα, ροζ κ.λπ. αστέρια.

10 Ενδεικτικές είναι οι διώξεις των ναζί κατά ομοφυλοφίλων – «κίνημα Ρεμ» (Proctor, 2004).

11 Βλ. αναλυτικά Κουρούτζας (2018, σσ. 115-118). Μεταξύ των πειραμάτων που υπέστησαν τα VP (Ανθρώπινα

Ενδεικτικό παράδειγμα της γενοκτονίας μεταμφιεσμένης σε «καραντίνα» για την «προστασία» της δημόσιας υγείας αποτέλεσε ο εγκλεισμός της «εβραϊκής ασθένειας» στα γκέτο¹². Η ναζιστική ιατρική καραντίνα, προτάσσοντας την «προστασία» της άριας φυλής από τις επιδημικές ασθένειες των εβραίων, οδήγησε στον εγκλεισμό τους σε περίκλειστες, από τείχη, συνοικίες, με ενδεικτικό παράδειγμα το γκέτο του Λοτζί¹³. Οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης εντός των γκέτο οδήγησαν στην αύξηση των μεταδοτικών ασθενειών, μεταξύ των οποίων ο κηλιδώδης και τυφοειδής πυρετός, κανονικοποιώντας τις ναζιστικές πρακτικές ιατρικής καραντίνας και στη συνέχεια την εξόντωση της «εβραϊκής ασθένειας» (Proctor, 2004, σσ. 399-400). Αντίστοιχα, στην περίπτωση της «λευκής πανούκλας»¹⁴, οι ναζί γιατροί υποστήριζαν ότι, πέραν της κακής φυσικής κατάστασης, σημαντικό ρόλο κατείχε η φυλετική ιδιοσυστασία, αναγνωρίζοντας την τελευταία ως μια γενετικά κληρονομούμενη νόσος, οδηγώντας στην απομόνωση των φυματικών, τη διεξαγωγή πειραμάτων και στην εξόντωση τους στους θαλάμους αερίων¹⁵. Συνακόλουθα, στο πλαίσιο της «εφαρμοσμένης γενετικής του ναζισμού» ειδική εστίαση δόθηκε στη σεξουαλική και φυλετική παθολογία της ομοφυλοφιλίας, ή/και ευρύτερα της σεξουαλικότητας των «εκφυλισμένων άλλων», με τους γιατρούς υπό το καθεστώς του ναζισμού να υποστηρίζουν ότι πρόκειται για μια γενετικά καθοριζόμενη «παθολογική μορφή εκφυλισμού». Ειδικότερα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930, οι ομοφυλόφιλοι παρουσιάζονταν ως κίνδυνος για τη δημόσια υγεία, υποστηρίζοντας ότι η «κληρονομική ασθένεια» της ομοφυλοφιλίας έχει λάβει διαστάσεις επιδημίας¹⁶. Οι διώξεις του γνωστού ως κινήματος του Ρεμ και στη συνέχεια ο εγκλεισμός των ομοφυλόφιλων στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης, ώστε να μη «μολύνουν» τον υπόλοιπο πληθυσμό, οδήγησε στην Τελική Λύση και των «σεξουαλικά εκφυλισμένων».

Αντίστοιχα, στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, η πορνεία και το σώμα της «κοινής γυναίκας», όπως και άλλα «σεξουαλικά εκφυλισμένα σώματα», «επενδύθηκαν», μέσω του ιατρικού Λόγου, με όρους «επικινδυνότητας» και «ανηθικότητας». Τα «σεξουαλικά εκφυλισμένα σώματα» αποτέλεσαν «απειλή» για τη δημόσια υγεία και την ασφάλεια του πληθυσμού, συμβάλλοντας στην κανο-

Πειραματόζωα) (Agamben, 2005, σσ. 239-246), έτσι όπως αυτά διασώθηκαν από τα αντίστοιχα πρωτόκολλα, ήταν θάλαμοι συμπίεσης, θάλαμοι με δηλητηριώδη αέρια, ασφυξία, ενέσεις και χορήγηση υπερβολικής δόσης φαρμάκων, δηλητηριάσεις, ασιτία, η μη χειρουργική στείρωση με χημικές ουσίες ή ακτινοβολίες, πειράματα με εμβολιασμό βακτηρίων κ.α.

12 Σταδιακά, οι ναζιστικοί ιατρικοί Λόγοι επενδύουν με όρους περί μολυσματικότητας τους εβραίους, υποστηρίζοντας ότι στα «γονίδια της εβραϊκής φυλής» εμφανίζεται μεγαλύτερη συχνότητα σε μια σειρά από ασθένειες και συμπεριφορές, όπως η ομοφυλοφιλία, οι ψυχικές ασθένειες, οι μεταδοτικές ασθένειες, η εγκληματική συμπεριφορά κ.α.

13 Αντίστοιχα στην κατεχόμενη Πολωνία, οι ναζί απαγόρευαν στους εβραίους να ταξιδεύουν με τους σιδηρόδρομους, με τις εφημερίδες της εποχής να τιτλοφορούν τα εν λόγω μέτρα ως «Φορείς μικροβίων αποκλείονται από το σιδηρόδρομο» (Proctor, 2004, σ. 399).

14 Όρος που παραπέμπει στη φυματίωση.

15 Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί το πως οι ναζί γιατροί στον «αγώνα ενάντια των γενετικών ασθενειών» υποστήριζαν ότι οι εβραίοι αποτελούν μια άρρωστη φυλή, οδηγώντας στην «επίλυση» του «εβραϊκού ζητήματος», μέσω της εξόντωσης με ιατρικά μέσα (Proctor 2004, σ. 397). Επιπρόσθετα, Ναζί γιατροί παρομοίαζαν την εβραϊκή φυλή με τους βακίλους της φυματίωσης · «υπάρχει μια ομοιότητα ανάμεσα στους εβραίους και τους βακίλους της φυματίωσης: σχεδόν κάθε άνθρωπος φιλοξενεί βακίλους της φυματίωσης και σχεδόν κάθε λαός στη γη φιλοξενεί εβραίους · επιπλέον, η φλεγμονή μπορεί να θεραπευτεί δύσκολα» (Proctor, 2004, σ. 398).

16 Με ενδεικτική την αναφορά του Γραφείου Φυλετικής Πολιτικής το 1938, ότι η Γερμανία αντιμετωπίζει μια «επιδημία περίπου δύο εκατομμυρίων ομοφυλόφιλων που αντιπροσωπεύουν το 10% του συνόλου του ενήλικου ανδρικού πληθυσμού» (Proctor, 2004, σ. 405).

νιστική εμπέδωση του σωματικού και ηθικού σωφρονισμού που θα πρέπει να διέπει τα «σώματα των υγιών». Βιοεξουσιαστικοί και βιοπολιτικοί μηχανισμοί επιτήρησης και κοινωνικού ελέγχου «χτενίζουν» τους «φορείς των αφροδίσιων νοσημάτων», μέσα από μια στατιστική / υπο-λογιστική διαχείριση της ασθένειας και την ενεργοποίηση πρακτικών απολύμανσης και καραντίνας¹⁷. Όπως επισημαίνει η Τζανάκη (2016; 2018, σ. 119), τα αστικά φεμινιστικά κινήματα της εποχής ενσωμάτωσαν το σεξιστικό Λόγο ηθικού ελέγχου, διαμέσου του οποίου συνεχιζόταν η κατάργηση της «ελευθεριότητας» των ηθών αναζωογονώντας τη φιλελεύθερη βιοπολιτική. Αντίστοιχα, «οι λειτουργίες του αίματος και των γονιδίων – αόρατες στην εξωτερική παρατήρηση – έδωσαν τροφή στις φαντασιώσεις των ευγονιστών» (Τρουμπέτα, 2014, σ. 59) και στην περίπτωση της Ελλάδας, με ενδεικτικά παραδείγματα τον παιδίατρο και φιλελεύθερο πολιτικό Σπυρίδων Δοξιάδη ο οποίος τασσόταν υπέρ της μη αναπαραγωγής οργανισμών που είναι επικίνδυνοι για υγεία της φυλής, αναφερόμενος, μεταξύ άλλων, και στους φορείς αφροδίσιων νοσημάτων (Τρουμπέτα, 2014, σσ. 64-65), καθώς και του πατέρα της εγκληματολογίας στην Ελλάδα Κωνσταντίνου Γαρδίκια, ο οποίος υποστήριζε ότι το έγκλημα αποτελεί βιοκοινωνικό φαινόμενο, και, μολονότι απέρριπτε τη λήψη ευγονικών πολιτικών, υπήρξε θιασώτης των φυλετικών αντιλήψεων στην Ελλάδα του μεσοπολέμου και μετέπειτα (Αβδελά, 2017).

Η φουκωική σκέψη περί της συνύπαρξης κυριαρχίας, κυβερνολογικής και βιοπολιτικής (συμπεριλαμβανόμενης της έκθεσης στη θανάτωση) τροφοδότησε ποικίλες προσεγγίσεις, μεταξύ άλλων, των Achille Mbembe (2003), του Giorgio Agamben (2005; 2015) και της Judith Butler (2004). Ειδικότερα, στη μετααποικιακή προσέγγιση του Achille Mbembe (2003), ο οποίος εισάγει τις έννοιες της «νεκροπολιτικής» και της «νεκροεξουσίας» με επίκεντρο τις σύγχρονες μορφές υποταγής της ζωής στην εξουσία του θανάτου, η φουκωική προσέγγιση της βιοεξουσίας συνδέεται με την «κατάσταση εξαίρεσης» και την «κατάσταση πολιορκίας», διαμέσου των οποίων εξετάζεται το δικαίωμα του θανατώνειν στη σύγχρονη οικονομία της βιοπολιτικής, υποστηρίζοντας ότι, περισσότερο από την ταξική σκέψη, η φυλή και η πολιτική του ρατσισμού βρίσκονται στη σκιά της δυτικής πολιτικής σκέψης και πρακτικής, ορίζοντας τα αναλώσιμα σώματα. Ο Ιταλός Φιλόσοφος Giorgio Agamben, υποστήριξε ότι το στρατόπεδο συγκέντρωσης αποτέλεσε το βιοπολιτικό παράδειγμα της νεωτερικότητας (Agamben, 2005). Ο Agamben, αντλώντας από την «Πολιτική Θεολογία» του Carl Schmitt (1987), σύμφωνα με την οποία ο κυρίαρχος είναι αυτός που αποφασίζει επί της κατάστασης εξαίρεσης, και βασιζόμενος στην κριτική που άσκησε ο Walter Benjamin (2014) στην όγδοη θέση «Για τη Φιλοσοφία της Ιστορίας», αναφέροντας ότι η έννοια της «κατάσταση εξαίρεσης», συνώνυμη του φασισμού, μετατρέπεται σε κανόνα¹⁸, υποστήριξε ότι η «γυμνή ζωή», είναι η ζωή που έχει εγκλωβιστεί στο καθεστώς της κυριαρχίας, ούσα εκτεθειμένη στο θάνατο. Υπό αυτήν την έννοια, η εγκατάλειψη της ζωής στο νόμο αποτελεί το προνόμιο της κυριαρχίας, η οποία θεμελιώνεται, επί της ουσίας, μέσω της νόμιμης αναστολής του νόμου, της δυνατότητας του νόμου να εφαρμόζεται μέσω της απόσυρσης, παράγοντας τις αναλώσιμες ζωές (Agamben, 2005; Αθανασίου, 2007, σσ. 10-11; 2012, σσ. 58-61). Η «γυμνή ζωή» εντοπίζεται στη μορφή του «ιερού ανθρώπου»

17 Οι διαδικασίες εγκληματοποίησης – ποινικοποίησης διαπερνούν ποικίλες εκφάνσεις της σεξουαλικότητας και της «παθολογίας» της, με ενδεικτικά παραδείγματα τον ν. 3032/1922 «Περί των μέτρων προς καταπολέμηση των αφροδίσιων νοσημάτων, ως και περί των άσεων γυναικών» και οι σχετικές «Επιτροπές για την καταπολέμηση των αφροδίσιων νοσημάτων» (Τζανάκη, 2016; 2018, σσ. 118, 124-125).

18 Βλ. και Agamben (2015).

(*homo sacer*) στο αρχαίο ρωμαϊκό δίκαιο · είναι η ζωή που εγκλωβίστηκε στη σφαίρα της άθυτης, ωστόσο, φονεύσιμης ζωής, ως μια ζωή στο όριο (Αθανασίου, 2007). Ο Agamben, επιχειρώντας να ανασκευάσει την ιστορική περιοδολόγηση των μετατοπίσεων του εξουσιαστικού φαινομένου με βάση τη φουκωϊκή σκέψη, στην οποία τα πρότυπα διακυβέρνησης προσεγγίζονται περισσότερο ως μια συναρμογή κυριαρχίας - βιοπολιτικής - κυβερνολογικής παρά ως μια διαδοχική ιστορική μετάβαση από τη μια εκδοχή στην άλλη, υποστήριξε ότι «η παραγωγή ενός βιοπολιτικού σώματος είναι η πρωταρχική δραστηριότητα της κυρίαρχης εξουσίας» (Agamben, 2005, σ. 25). Υπό το ανωτέρω πρίσμα, αφενός η χρονική τοποθέτηση της βιοπολιτικής πριν την κυριαρχία δεν αποφεύγει τη χρονολογική τοποθέτηση των εκδοχών του εξουσιαστικού φαινομένου, και αφετέρου η «εγκλωβιστική» εννοιολόγηση της εξουσίας επί της ζωής ως μιας «αρνητικής» εκφοράς με βάση το πρότυπο της κυριαρχίας (Doxiadis, 2009· Αθανασίου, 2012, σσ. 80-81)¹⁹, «ενδυναμώνει» την προσέγγιση του Foucault περί της συνύπαρξης κυριαρχίας-κυβερνολογικής-βιοπολιτικής και ταυτόχρονης έκθεσης στη θανάτωση²⁰. Ταυτόχρονα, αναφύεται η ρευστότητα της ίδιας της γενεαλογίας της νεωτερικότητας, υπό την έννοια ότι οι ποικίλες εκδοχές της αυτοκρατορικής, της αποικιακής, της μετααποικιακής και της παγκοσμιοποιημένης νεωτερικότητας (Αθανασίου, 2012, σ. 72) αποτελούν μετατοπίσεις των συναρθρώσεων της κυριαρχίας, της βιοπολιτικής και της κυβερνολογικής και όχι ιστορικές μεταβάσεις.

Στο έργο της Judith Butler (2004), η αναστολή του νόμου αποτελεί μια επιτελεστική πράξη, στο πλαίσιο της οποίας η κυριαρχία τροφοδοτείται μέσα στο πεδίο της κυβερνολογικής και της βιοπολιτικής. Η διαχείριση της ζωής εντός της κατάστασης εξαίρεσης παράγει τα σώματα που μετράνε ή απλώς μετριοούνται (Butler, 2008). Ωστόσο, η «ευάλωτη ζωή» (Butler, 2004), τα σώματα που παράγονται μέσω της κανονιστικής βίας (ως επισφαλείς ζωές) και λογίζονται ως ανάξια να βιωθούν, έχουν πάντα τη δυνατότητα να μετατρέψουν την «ευαλωτότητα» τους σε πολιτική στάση που διαρρηγνύει τις νόρμες της κανονιστικής βίας, ορατή σε ποικίλες εκδοχές των πρόσφατων αντιστάσεων των «σωμάτων της κρίσης».

Αντλώντας από το έργο των Rabinow και Rose (2006), στο οποίο, με επίκεντρο τις δυτικές κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας, το κατεξοχήν πεδίο άσκησης της βιοπολιτικής εντοπίζεται σε τρία θέματα, της φυλής, της αναπαραγωγής του πληθυσμού και της γενωμικής ιατρικής, σκοπός της ενότητας που ακολουθεί είναι η ιχναλάτηση της συνύπαρξης κυριαρχίας, κυβερνολογικής και βιοπολιτικής (συμπεριλαμβανομένης της έκθεσης στη θανάτωση) (Foucault, 2002)²¹ - αποκλεισμού (μοντέλο λέπρας), εγκλεισμού/καραντίνας (μοντέλο πανούκλας) και υπο-λογιστικής διαχείρισης της ασφάλειας (διαχείριση της ευλογίας) (Foucault, 2009; 2019), των «επικίνδυνων βιολογικών υγρών» υπό το καθεστώς της κρίσης και των Λόγων περί των «μολυσματικών» σωμάτων της οροθετικότητας²².

19 Βλ. και Λυριντζής (1995).

20 Αντίστοιχα ζητήματα εντοπίζονται και σε προσεγγίσεις όπως των Hardt και Negri (2002), οι οποίοι υποστηρίζουν, εν συντομία, ότι η βιοπολιτική σχετίζεται με την εξασφάλιση μιας παγκόσμιας αυτοκρατορίας, διαμέσου της οποίας οδηγούνται σε μια «εσχατολογία της αντίστασης» σύμφωνα με τους Rabinow και Rose (2003).

21 Βλ. Αθανασίου (2012, σσ. 72, 79).

22 Αντίστοιχη συνάρθρωση Λόγων και πρακτικών παρατηρήθηκε σε περιπτώσεις όπως ο EBOLA, ο H1N1 και ο SARS.

ΟΙ «ΜΗ ΚΑΝΟΝΙΚΕΣ»: Η ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΤΩΝ «ΕΠΙΚΙΝΔΥΝΩΝ ΒΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΥΓΡΩΝ» ΚΑΙ ΤΑ «ΜΟΛΥΣΜΑΤΙΚΑ» ΣΩΜΑΤΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Υπό το καθεστώς της πρόσφατης νεοφιλελεύθερης κρίσης του παγκόσμιου καπιταλισμού, αναδύθηκαν βιοπολιτικά «καθεστώτα αλήθειας»²³, περί του «καθαρού», νοούμενου ως λευκού, ετεροκανονικού, αστικού, υγιούς και «νόμιμου» φορέα της ιδιότητας του πολίτη, και «μολυσματικού» σώματος ως «ανάξιου να βιωθεί». Πρόκειται για μια από τις όψεις του νεοφιλελεύθερου κοινωνικού δαρβινισμού, στο πλαίσιο του οποίου ο κοινωνικός αποκλεισμός ρουτινοποιείται και φυσικοποιείται μέσα από την κανονιστική εμπέδωση του ανωτέρω προτύπου και την ταυτόχρονη παραγωγή των «σημασμένων εξαιρέσεων» (Αθανασίου, 2012, σ. 39), των αναλώσιμων σωμάτων(-Ψαρρά, 2012) της ανθρώπινης βιοκοινωνικότητας. Υπό το ανωτέρω πρίσμα, η κατάσταση εξαίρεσης μετατρέπεται σε υπόδειγμα κυβερνολογικής, όπου στην υγειονομική περιχαράκωση του πολιτικού, τα ταξικά, έμφυλα και φυλετικά προνόμια εντατικοποιούνται (Αθανασίου, 2012, σσ. 56-57), διαχωρίζοντας το υγιές «εθνικό σώμα» από τα σώματα των «άλλων»²⁴. Ειδικότερα, μηχανισμοί επιτήρησης και κοινωνικού ελέγχου «χτένισαν» το κέντρο της Αθήνας και το «καθάρισαν» από τα «μολυσματικά» βιολογικά υγρά των σωμάτων της οροθετικότητας, τα οποία είχαν προηγουμένως χαρακτηριστεί, μέσα από τους Λόγους των «ειδικών», ως «επικίνδυνα» για το εθνικό σώμα²⁵ και την πατριαρχική ελληνική οικογένεια. Στην πλούσια ιστορία της εγκληματοποίησης-ποινικοποίησης της οροθετικότητας προστίθεται η εν λόγω «επιχείρηση σκούπα» και οι πολιτικές που έθεσαν σε καραντίνα τις «υγειονομικές βόμβες» του κέντρου της Αθήνας το 2012, πριν την «κρίσιμη για τη σωτηρία της χώρας» εκλογική αναμέτρηση στις 06/05/2012, διαμέσου της οποίας «οι οροθετικές γυναίκες» θα πρέπει να απομονωθούν, να εγκλειστούν ή/και να εκτεθούν στο θάνατο, ως μη παραγωγικά και ταυτόχρονα ως «μολυσματικά» για τα εθνικά υγιή σώματα. Η ιατρικοποίηση της κρίσης στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης παραγωγής των «χρεωκοπημένων υποκειμένων» (Αθανασίου, 2012· Lazzarato, 2014), εμπεριέχει τη συγκρότηση υποκειμενικότητων που οικονομικά βρίσκονται στην εντατική και πρέπει να θεραπευθούν μέσω της λιτότητας, των οποίων όμως η ζωτικότητα, ταυτόχρονα, ενισχύεται μέσα από την εξοροποίηση, μειοεκτιοποίηση και την ενεργοποίηση των ποικίλων εκδοχών της θανάτωσης των μη παραγωγικών «μολυσματικών» σωμάτων της κρίσης (Αθανασίου, 2012, σσ. 30-31, 40-50). Η κυβερνολογική της «κατάστασης έκτακτης ανάγκης» και η συνακόλουθη «κρατική απόσυρση», «αποσυναρμολογεί» τον όποιο δίκτυο προστασίας του κράτους πρόνοιας και των κοινωνικών δικαιωμάτων, και ταυτόχρονα «πυκνώνει» τις κοινωνικές διακρίσεις. Συνακόλουθα, η εθνικοποίηση, φυλετικοποίηση και εμφυλοποίηση της κρίσης, τροφοδοτεί τους εθνικιστικούς, ρατσιστικούς και σεξιστικούς Λόγους περί των «εκφυλισμένων άλλων», των οποίων η μη ορατότητα στο δημόσιο πεδίο διαμέσου του εγκλεισμού, σηματοδοτεί την απαρχή για μια «κανονική χώρα», καθρεπτισμένη στο πρόσωπο του «Έλληνα, πολίτη, υγιή, πελάτη των υπηρεσιών της βιομηχανίας του σεξ, αλλά και οικογενειάρχη». Η «προστασία» της δημόσιας υγείας από τα «απειλητικά» σώματα των «άλλων», υφαίνει τις ποικίλες μορφές κοινωνικής φοβίας με έμφυλο, φυλετικό και ταξικό περιεχόμενο, διαμέσου των οποίων νομιμοποιούνται οι πολιτικές της καραντίνας. Οι ποικίλοι Λόγοι περί των «επικίνδυνων» σωμάτων των «άλλων», «απειλητικοί» για το υγιές

23 Ως μορφές υποκειμενοποίησης και όχι μόνο ως πρακτικές Λόγου (Αθανασίου, 2012, σ. 13).

24 Βλ. και Ticineto - Clough και Willse (2011).

25 Βλ. και Martin (2011).

εθνικό σώμα, «προσδέθηκαν» στις θεατές «πιάτσες» της αδήλωτης πορνείας, της ουσιοεξάρτησης και της συγκέντρωσης προσφύγων και μεταναστών», οι οποίες προσλήφθηκαν ως η «μολυσματική εστία» του HIV/AIDS²⁶. Η παραγωγή των «επισφαλών ζώων» (Butler, 2004), εμπειρεύει ποιητικούς πειθαρχικούς και ρυθμιστικούς Λόγους (discourses) και στρατηγικές. Όψεις των ανωτέρω αποτελούν, η δήλωση του τότε υπουργού υγείας

«μεγάλο πρόβλημα της πόλης την αδήλωτη παράνομη πορνεία και τη σχέση της με το πρόβλημα της διάδοσης του AIDS», το οποίο μεταδίδεται «από την παράνομη μετανάστρια»²⁷ στον Έλληνα πελάτη, στην ελληνική οικογένεια»²⁸

και οι συναφείς νομικές πρακτικές μεταξύ των οποίων στην Υπουργική Απόφαση Γ.Υ. 39^Α/ΦΕΚ 1002/Β/2.4.2012 «Ρυθμίσεις που αφορούν τον περιορισμό της διάδοσης Λοιμωδών Νοσημάτων», η οποία βασιζόταν στον αναγκαστικό νόμο 2520 του 1940²⁹, προβλέποντας

«την ανάγκη λήψης μέτρων για να προστατευτεί η υγεία του πληθυσμού [...] αποφασίζουμε: Άρθρο 1 Λοιμώδη νοσήματα και έλεγχος [...] 4. Ειδικά για το HIV, HBV, HCV θα υπάρχει ειδικός έλεγχος για τα άτομα που κάνουν χρήση ενδοφλέβιων ναρκωτικών ουσιών καθώς και για τα εκδιδόμενα άτομα που στερούνται του προβλεπόμενου βιβλιαρίου υγείας [...] 6. [...] Στις ομάδες υψηλού κινδύνου [...] εντάσσονται ιδίως οι προερχόμενοι από χώρα που ενδημούν τέτοια νοσήματα ή όσοι είναι εκδιδόμενα πρόσωπα που στερούνται βιβλιαρίου υγείας, πιθανά θύματα trafficking ή είναι χρήστες ενδοφλέβιων ναρκωτικών ουσιών, ή διαβιούν σε οικίες ή άλλους χώρους όπου δεν πληρούνται οι στοιχειώδεις όροι υγιεινής (συμπεριλαμβανομένων και των αστέγων) [...] 11. Οι αστυνομικές αρχές παρέχουν κάθε νόμιμη συνδρομή στις περιπτώσεις απομόνωσης, περιορισμού-καραντίνας, νοσηλείας και θεραπευτικής αγωγής που μετά γνώμη του ΚΕΕΛΠΝΟ κρίνεται επιβεβλημένη σε περίπτωση διάγνωσης νοσήματος υψηλής μολυσματικότητας λόγω κινδύνου της δημόσιας Υγείας»³⁰,

ή στις εισαγγελικές διατάξεις «[αριθμ. 22/2012, 23/2012, 24/2012, 25/2012, 26/2012 και 27/2012], που εκδόθηκαν στην υπόθεση των οροθετικών γυναικών, στις οποίες αποδίδεται η κακουργηματική πράξη της σκοπούμενης βαριάς σωματικής βλάβης [...] επικαλούνται ως αιτιολογική βάση τους ότι η δημοσιοποίηση των ποινικών δώξεων και των στοιχείων των κατηγορουμένων, ως και η δημοσίευση των φωτογραφιών τους επι-

26 Για τις πολιτικές σεξουαλικότητας και υγείας την εποχή του AIDS καθώς και για τις νεότερες μελέτες στο πεδίο της σεξουαλικότητας βλ. Γιαννακόπουλος (2006; 1998).

27 Ενδεικτικοί είναι οι βιοπολιτικοί Λόγοι για τη σεξουαλικότητα, τη σοδομία, την πορνεία, το φύλο και τη φυλή στο πλαίσιο της συγκριτικής ανατομίας (Comaroff, 2011). Όπως υποστηρίζει χαρακτηριστικά η Comaroff (2011, σ. 146-147) «στη Δύση παραμένουμε κάτι παραπάνω από πρόθυμοι να αναζητήσουμε την προέλευση των μεταδοτικών ασθενειών στη μη ελεγχόμενη φύση των «άλλων» - για παράδειγμα, στην απείθαρχη σεξουαλικότητα της Αφρικής. Από αυτή την άποψη, θα άξιζε ίσως να θυμόμαστε ότι μέχρι πολύ πρόσφατα το διατηρημένο λείψανο της Αφροδίτης των Οττεντόνων βρισκόταν ακόμη εκτεθειμένο στο Μουσείο του Ανθρώπου!».

28 Πηγή: Χατζηγεωργίου, Α, και Βέργου, Ν. «Να απελαθούν οι ιερόδουλες φορείς του AIDS». *Ελευθεροτυπία*, 16/12/2011. Διαθέσιμο στο: <http://www.enet.gr/?i=issue.el.home&date=16/12/2011&id=332267> (τελευταία πρόσβαση: 10/05/2019).

29 Πηγή: Διαθέσιμο στο <https://www.e-nomothesia.gr/yeigionomikos-kanonismos-diatakseis/an-2520-1940.html> (τελευταία πρόσβαση: 10/05/2019).

30 Πηγή: Διαθέσιμο στο http://www.dsanet.gr/Epikairothta/Nomothesia/ya39a_12.htm (τελευταία πρόσβαση: 10/05/2019).

βάλλεται, διότι θα προστατευθεί το κοινωνικό σύνολο [...]»³¹.

Παράλληλα, οι διαδικασίες παθολογικοποίησης – εγκληματοποίησης – ποινικοποίησης εμπειριέχουν διάχυτους ηθικ(ολογικ)ούς πανικούς, στο πλαίσιο των οποίων ξεχωρίζει ο ρόλος των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, τα οποία, ειδικά το πρώτο χρονικό διάστημα, έφεραν τίτλους στον έντυπο και ψηφιακό τύπο, συμπεριλαμβάνοντας κατά περιπτώσεις φωτογραφίες των «οροθετικών γυναικών», όπως: «Υγειονομική βόμβα» οι μολυσματικές με AIDS πόρνες³², Τρόμος από Ρωσίδα πόρνη με AIDS στο κέντρο της Αθήνας³³, Το ΚΕΕΛΠΝΟ καλεί όσους πήγαν στο «μολυσμένο» οίκο ανοχής³⁴, Τρόμος AIDS για 3.000 πελάτες³⁵, Σοκ: Ρωσίδα 21 ετών με AIDS σκορπούσε το θάνατο³⁶. Σύμφωνα με τον Καραμανωλάκη (2012) η αρρώστια, μέσω αυτής της διαδικασίας, αποκτά «πρόσωπο γυναικείο, κακοποιημένο από το τράφικινγκ, τα ναρκωτικά, την πορνεία, γεμάτο σημάδια και ουλές. Οι πελάτες μπορούν απλώς να παίρνουν τηλέφωνο τις υγειονομικές αρχές για ενημέρωση και συμβουλές».

Το κέντρο της Αθήνα «τεμαχίζεται» σε ζώνες «μολυσματικές» και μη, οι οποίες υπευθυνοποιούνται για τη «διάδοση» του HIV/AIDS λόγω της αδήλωτης πορνείας, της χρήσης ψυχοτρόπων ουσιών και της παρουσίας προσφύγων και μεταναστών, εγκληματοποιώντας - ποινικοποιώντας τα «ορατά» σώματα των «άλλων», τα οποία οδηγούνται στην απομόνωση και τον εγκλεισμό από την αστυνομία με τη συνδρομή των «ειδικών». Ενδεικτικά στο από 30/04/2012 Δελτίο Τύπου³⁷ του Υπουργείου Υγείας αναφέρεται ότι: «συνεχίζονται οι έλεγχοι του Υπουργείου Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης με τις κινητές μονάδες του ΚΕΕΛΠΝΟ, στο κέντρο της Αθήνας, τον Άγιο Παντελεήμονα, την πλατεία Αμερικής και Μεταξουργείου [...] Τα κλιμάκια του ΚΕΕΛΠΝΟ διενεργούν ελέγχους σε οίκους ανοχής, σε υπαίθριους χώρους με εκδιδόμενα άτομα, σε καταλύματα μεταναστών. Επιπροσθέτως, οι κινητές μονάδες επιτηρούν υγειονομικά το κέντρο φιλοξενίας μεταναστών στην Αμυδαλέζα Αττικής [...] Μετά δε τη γνωστοποίηση αυτή, έχουν απευθυνθεί στην τηλεφωνική γραμμή για το AIDS και στο Κέντρο Επιχειρήσεων του ΚΕ.ΕΛ.Π.ΝΟ., πάνω από 700 που είχαν κατά δήλωσή τους απροφύλακτη επαφή με την ανωτέρω εργαζόμενη προκειμένου να λάβουν οδηγίες, λόγω πιθανής έκθεσής τους στον ιό HIV [...]». Συνακόλουθα, η υπο-λογιστική διαχείριση της ασφάλειας του πληθυσμού και των επιδημικών και ενδημικών φαινομένων, αναφέρεται στις επίσημες στατιστικές «εξάπλωσης» της οροθετικότητας: «Με δεδομένη την τρέχουσα κατάσταση καθώς και τα πρόσφατα στοιχεία που έχει ανακοινώσει το ΚΕ.ΕΛ.Π.ΝΟ. (αύξηση του AIDS στο γενικό πληθυσμό. Ιδιαίτερα δε μεγάλη αύξηση στον κλειστό πληθυσμό των χρηστών στο κέντρο της Αθήνας, η οποία ξεπερνά το 1250%)

31 Πηγή: Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα. Απόφαση 128/2012. 27-07-2012.

32 Πηγή: Καρλατήρα Π. *Πρώτο Θέμα*, 01/05/2012. Διαθέσιμο στο <https://www.protothema.gr/greece/article/194015/ygeionomikh-bomba-oi-molysmenes-me-aids-pornes/> (τελευταία πρόσβαση: 10/05/2019).

33 Πηγή: Φάκα, Κ. *Πρώτο Θέμα*, 27/04/2012. Διαθέσιμο στο <https://www.protothema.gr/greece/article/193371/tromos-aro-rosida-pornh-me-aids-sto-kentro-ths-athhnas/> (τελευταία πρόσβαση: 10/05/2019).

34 Πηγή: *Newsit*, 28.04.2012. Διαθέσιμο στο <https://www.newsit.gr/ygeia/to-keelpno-kalei-osoys-pigan-sto-molysmeno-oiko-anoxis/1870956/> (τελευταία πρόσβαση: 10/05/2019).

35 Πηγή: Καϊτανίδη, Μ. *Τα νέα*, 03/05/2012. Διαθέσιμο στο <https://www.tanea.gr/2012/05/03/greece/tromos-aids-gia-3-000-pelates/> (τελευταία πρόσβαση: 10/05/2019).

36 Πηγή: *Newsit*, 27.04.2012. Διαθέσιμο στο <https://www.newsit.gr/egklhmas/sok-rosida-21-eton-me-aids-skorpoyse-to-thanato/1864947/> (τελευταία πρόσβαση: 10/05/2019).

37 Πηγή: Διαθέσιμο στο <https://www.moh.gov.gr/articles/ministry/grafeio-typoy/press-releases/1190-sxetika-me-elegxoys-toy-yyka-kai-toy-keelpno-sto-kentro-ths-athhnas-kat-efarmogh-ths-ygeionomikhs-diatakshs-quot-rythmiseis-poy-aforoyn-ton-periorismo-ths-diadoshs-loimwdwn-noshmatwn-quot> (τελευταία πρόσβαση: 10/05/2019).

καθώς και ότι στο κέντρο της Αθήνας συναθροίζεται μεγάλος αριθμός εκδιδομένων γυναικών, το ΚΕ.ΕΛ.Π.ΝΟ. εφιστά την προσοχή του γενικού πληθυσμού [...]». Οι βιο-ιατροκοποιημένοι «κανόνες μη επαφής» διαπέρασαν «κυτταρικά» τα σώματα και τη σεξουαλικότητα, «υπενθυμίζοντας» ότι «Ο HIV μεταδίδεται μέσω της ανταλλαγής συγκεκριμένων υγρών [...] αίμα, σπέρμα, προσπερματικά υγρά, κολπικά υγρά, μητρικό γάλα», τις «Επικίνδυνες συμπεριφορές για τη μετάδοση του ιού HIV», ενώ μεταξύ των τρόπων προφύλαξης περιλαμβάνεται η «Αμοιβαία πιστή μονογαμική σχέση δύο μη μολυσμένων συντρόφων».

Οι φορείς του ποινικοκατασταλτικού συστήματος, έχοντας εγκολπώσει ιατρικές - επιδημιολογικές πρακτικές «απολύμανσης», έμφορτες από προκαταλήψεις και στερεότυπα περί της μετάδοσης του HIV/AIDS, εμφανίζονται φορώντας ιατρικά γάντια και μάσκες, αναδεικνύοντας τις τροπικότητες των «κανόνων μη επαφής», τόσο κατά τη μεταφορά των «μολυσματικών σωμάτων» στο Τμήμα Μεταγωγών και στη Γενική Αστυνομική Διεύθυνση Αττικής συμπεριλαμβανομένης της ανακριτικής διαδικασίας³⁸, όσο και στην «ειδική πτέρυγα» των Γυναικών Δικαστικών Φυλακών Κορυδαλλού, όπου κρατούνταν³⁹, αλλά και κατά τη διάρκεια της μεταφοράς τους για την εκδίκαση της υπόθεσης, όπου οι ίδιες φορούσαν στο πρόσωπο χειρουργικές μάσκες και οι αστυνομικοί χειρουργικά γάντια⁴⁰. Στην τελευταία δίκη των «μολυσματικών βιολογικών υγρών» στο Δ' Τριμελές Πλημμελειοδικείο Αθηνών και μετά τη μετατροπή του κατηγορητηρίου από «βαριά σκοπούμενη και τετελεσμένη σωματική βλάβη» σε «απόπειρα βαριάς σκοπούμενης σωματικής βλάβης», αθωώθηκαν στις 16 Δεκεμβρίου του 2016 οι τελευταίες «οροθετικές γυναίκες» με την αιτιολογία ότι «δεν προέκυψε ουδός πως ότι εκδίδονταν ή ότι έρχονταν σε σαρκική επαφή με άλλα άτομα χωρίς τη χρήση προφυλακτικού, ουδός πως γνώριζαν την ορεκτικότητά τους. Ζητώ να παύσει η ποινική δίωξη για όσες γυναίκες έχουν αποβιώσει και να αθωωθούν οι υπόλοιπες κατηγορούμενες»⁴¹.

Η συνάντηση, η σύνθεση, και η σύνδεση της ιατρικής γνώσης με τη δικαστική εξουσία (Foucault, 2010, σ. 67-68), καταλήγει στην κατάθεση του μάρτυρα, τότε Προέδρου του ΚΕΕΛΠΝΟ, στην οποία αναφέρεται ότι: «Είναι υποχρέωσή μου να πω δημοσίως ένα συγγνώμη για τη συμπεριφορά και μεταχείριση του ΚΕΕΛΠΝΟ στις γυναίκες αυτές. Πρόκειται για παραβίαση των δικαιωμάτων τους. Η διάγνωση οροθετικότητας είναι εντελώς απόρρητη και δεν μπορούν να δοθούν χωρίς άδεια από την Αρχή Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων». Η Αρχή Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων είχε απορρίψει τις «καταγγελίες – προσφυγές και την αίτηση προσωρινής διαταγής αναστολής της επεξεργασίας που αναφέρονται στο ιστορικό», μεταξύ

38 Πηγή: Συνέντευξη Τύπου Συνηγόρου Υπεράσπισης Τασίας Χριστοδουλοπούλου, 04/05/2012, Διαθέσιμο στο <http://actupathens.blogspot.com/2012/05/4-1130.html> (τελευταία πρόσβαση: 26/04/2019).

39 Ενδεικτικά, σε Δελτίο Τύπου (6/07/2012) της Πρωτοβουλίας Αλληλεγγύης Διωκόμενων Οροθετικών Γυναικών, μέλος της Πρωτοβουλίας εξέθεσε τις συνθήκες εγκλεισμού. «Η Πρωτοβουλία έχει ήδη επισκευθεί 2 φορές τις κρατούμενες. Είναι έγκλειστες στο υπόγειο των φυλακών, σε χώρο διαφορετικό από τις άλλες γυναίκες κρατούμενες με ανύπαρκτες συνθήκες υγιεινής που απειλούν την ήδη επιβαρυσμένη κατάσταση της υγείας τους. Οι κοπέλες, στην πλειονότητα τους τοξικοεξαρτημένες δεν έχουν πρόσβαση σε υπηρεσίες στήριξης και περίθαλψης. Κανόνες είδους φαρμακοϊατρική περίθαλψη δεν παρέχεται ούτε για την αντιμετώπιση της οροθετικότητας. Οι γυναίκες είναι σε εξασθεσμένη κατάσταση και ρωτούν γιατί βρίσκονται ακόμα μέσα και γιατί διαπομπεύτηκαν κατά βάνουσο τρόπο. Ζητούν απεγνωσμένα να απελευθερωθούν. Τη προηγούμενη εβδομάδα τρεις κοπέλες έκοψαν τις φλέβες τους και πλημμύρισαν τα κρατητήρια με αίμα, γεγονός που φόβησε και το προσωπικό των φυλακών για τη δική του υγεία». Πηγή: Πρωτοβουλία Αλληλεγγύης Διωκόμενων Οροθετικών Γυναικών. Διαθέσιμο στο <https://diokomenesorothetikes.wordpress.com/page/2/> (τελευταία πρόσβαση: 05/05/2019).

40 Βλ. και Μεϊτάνη (2012).

41 Πηγή: Διαθέσιμο στο <https://www.ert.gr/eidiseis/ellada/kinonia/athoothikan-i-orothetikes-toxikomanis-den-proktyti-oti-ekdidontan-choris-profylaxi/> (τελευταία πρόσβαση: 05/05/2019).

των οποίων η με αριθμ. πρωτοκόλλου Γ/ΕΙΣ/3200/3.5.2012 καταγγελία εννέα μη κυβερνητικών οργανώσεων⁴² «με την οποία κατήγγειλαν την παράνομη, κατά τους ισχυρισμούς τους, επεξεργασία των προσωπικών δεδομένων των οροθετικών γυναικών [...]». Παράλληλα φορείς, οργανώσεις, σωματεία κ.λπ.⁴³ μέσω δελτίων τύπου και ανακοινώσεων αντιστέκονταν στην ποινικοποίηση της οροθετικότητας, μεταξύ αυτών η Διεθνής Αμνηστία «Η Ελλάδα πρέπει να σταματήσει την ποινικοποίηση και το στιγματισμό των φερόμενων ως εργαζόμενων του σεξ που βρέθηκαν θετικές στον ιό HIV»⁴⁴, ο Συνήγορος του Πολίτη «Η δημοσιοποίηση στοιχείων και φωτογραφιών φορέων του HIV-AIDS προσβάλλει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και παραβιάζει τα δικαιώματα του ασθενούς»⁴⁵, και το Σωματείο Υποστήριξης Διεμφυλικών «Ανακοίνωση της *Transgender Europe* για την διαπόμπευση οροθετικών γυναικών»⁴⁶.

Καταληκτικά, αναμένεται η απόφαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρώπινων Δικαιωμάτων στο οποίο έχει προσφύγει μέρος των «οροθετικών γυναικών», το οποίο στις 09/07/2015 καταδίκασε την Ελλάδα για τις συνθήκες κράτησης των ανδρών οροθετικών στο νοσοκομείο των Δικαστικών Φυλακών Κορυδαλού – υπόθεση *Martzaklis and Others v. Greece*⁴⁷.

ΑΝΤΙ-ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Σύμφωνα με τον Foucault (1987, σ. 85) «από τη στιγμή που υπάρχει μια σχέση εξουσίας, υπάρχει και μια δυνατότητα αντίστασης». Πράγματι, αν κατανοήσουμε την εξουσία ως διαμορφωτική του υποκειμένου, όπου οι εξωτερικές πιέσεις που δεχόμαστε αποτελούν μια από τις όψεις του ψυχισμού της, τότε αναδύεται η αμφίσημη σχέση καθυπόταξης και αντίστασης στη μελαγχολία που μας προκαλεί· «η εξουσία δεν είναι απλώς αυτό εναντίον του οποίου αντιτιθέμαστε αλλά επίσης, κατά μια ισχυρή έννοια, αυτό επί του οποίου εξαρτόμαστε για την ύπαρξή μας και αυτό που εγκολπωνόμαστε και δαιωνίζουμε δια των όντων που είμαστε» (Butler, 2004, σ. 2). Η κριτική στάση και αμφισβήτηση των νορμών της ίδιας μας της υποκειμενοποίησης, αναζωογονεί κάθε «ριζοσπαστικό αίτημα ισότητας και ελευθερίας, που πλανάται πάνω από κάθε κατάσταση εξαίρεσης» (Αθανασίου, 2012, σ. 98).

Τα σώματα των «εκδιδόμενων οροθετικών γυναικών» αποτέλεσαν το γνώμονα των διαδικασιών εγκληματοποίησης - ποινικοποίησης των σωμάτων των «άλλων», «απειλητικών» για το «υγιές» εθνικό κοινωνικό σώμα, μεταξύ των οποίων των αστέγων, των προσφύγων - μεταναστών, των εξαρτημένων από ψυχοτρόπες ουσίες, και πιο πρόσφατα, της «αδήλωτης ανδρικής πορνείας» των προσφύγων και μεταναστών στο κέντρο της Αθήνας. Στις ποικίλες μορφές επιτελεστικής δράσης, προστίθενται κάθε αίτημα αντίστασης στις κανονιστικές νόρμες διαμέσου των οποίων οι «οροθε-

42 Πηγή: Πηγή: Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα. Απόφαση 128/2012. 27-07-2012.

43 Βλ. Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου. Κοινό Δελτίο Τύπου περί της κατάργησης της ΓΥ/39Α. Διαθέσιμο στο <https://www.hlhr.gr/για-τη-διάταξη-λοβέρδου/> (τελευταία πρόσβαση: 05/05/2019).

44 Πηγή: Διαθέσιμο στο <https://www.amnesty.gr/news/articles/article/10413/i-ellada-prepei-na-stamatisei-tin-poinikoroisi-kai-stigmatismo-ton> (τελευταία πρόσβαση: 05/05/2019).

45 Πηγή: Διαθέσιμο στο: <https://www.synigoros.gr/resources/20120510dt.pdf> (τελευταία πρόσβαση: 05/05/2019).

46 Διαθέσιμο στο <https://transgendersistsupportassociation.files.wordpress.com/2012/05/tgeu1.pdf> (τελευταία πρόσβαση: 26/04/2019).

47 Βλ. ECHR 242 (2015). *Inadequate physical conditions and sanitation facilities for HIV-positive persons in Korydallos Prison Hospital*. 09.07.2015.

τικές γυναίκες» λογίσθηκαν ως οι ζωές ανάξιες να βιωθούν⁴⁸.

«Η διαπώμπευση γυναικών μας αφορά για χίλιους λόγους και κανείς τους δεν έχει να κάνει με τον υποτιθέμενο κίνδυνο του AIDS»⁴⁹, «Κίνδυνος δεν είναι οι οροθετικές. Είναι οι μισογύνηδες και οι ρατσιστές»⁵⁰, «Άμεση αποφυλάκιση των οροθετικών γυναικών, Οι πελάτες εγκληματούν αλλά οι γυναίκες φυλακίζονται»⁵¹.

Στις τροπικότητες της βιοπολιτικής και των νεωτερικών προτύπων διακυβέρνησης μέσω της γενετικής, η διαχείριση της ασφάλειας της ζωής μετατοπίζεται στους «προγεννητικούς ελέγχους σε μη μολυσμένες γυναίκες», και σήμερα, στη γενετική τροποποίηση μέσω βιοπολιτικών μηχανισμών, όπως η CRISPR/Cas9. Πρόσφατα, κινέζος γενετιστής προέβη στη γενετική τροποποίηση εμβρύων, υποστηρίζοντας ότι τα δίδυμα μωρά που γεννήθηκαν (Lulu και Nana) θα αναπτύσσουν αντίσταση στον ίο HIV/AIDS, οδηγώντας, μετέπειτα, στον έλεγχο της «επιδημίας». Η μη δημοσιευμένη, μέχρι πρόσφατα, έρευνα με τίτλο “*Birth of Twins After Genome Editing for HIV Resistance*” του He Jiankui αναδεικνύει, ακόμη και με γενετικούς όρους όπως διαφαίνεται στην έκθεση “*China’s CRISPR babies: Read exclusive excerpts from the unseen original research - He Jiankui’s manuscript shows how he ignored ethical and scientific norms in creating the gene-edited twins Lulu and Nana*” στο MIT Technology Review, τους νέους βιοπολιτικούς πειραματισμούς στα έμβια όντα, στο πλαίσιο της γενετικοποίησης της κοινωνίας (Regalado, 2019).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Αβδελά, Ε. (2017). Φυλετισμός και ευγονική στη συγκρότηση της ελληνικής εγκληματολογίας: η περίπτωση του Κωνσταντίνου Γαρδίκια. Στο Ε. Αβδελά, Δ. Αρβανιτάκης, Ε., Α. Δελβελούδη, Ε., Δ. Μαθιόπουλος, Σ. Πετμεζάς & Τ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.) *Φυλετικές Θεωρίες στην Ελλάδα. Προσλήψεις και Χρήσεις στις Επιστήμες, την Πολιτική, τη Λογοτεχνία και την Ιστορία της Τέχνης κατά τον 19ο και τον 20ο Αιώνα* (σσ. 145-171). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης και Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης.
- Agamben, G. (2005). *Homo Sacer: Κυρίαρχη Εξουσία και Γυμνή Ζωή*. Αθήνα: Scripta.
- Agamben, G. (2015). *Κατάσταση Εξαιρέσης. Όταν η «έκτακτη ανάγκη» μετατρέπεται την εξαίρεση σε κανόνα* 3η Έκδοση. Αθήνα: Πατάκη.
- Αθανασίου, Α. (2012). *Η κρίση ως «κατάσταση έκτακτης ανάγκης»*. Κριτικές και Αντιστάσεις. Αθήνα: Σαββάλας.
- Αθανασίου, Α. (2011). *Επιτελέσεις της τρωτότητας και του κοινωνικού τραύματος*. Στο Α. Αθανασίου (επιμ.) *Βιοκοινωνικότητες. Θεωρήσεις στην Ανθρωπολογία της Υγείας* (σ. 13-88). Αθήνα: Νήσος.

48 Σημαντική κρίνεται η αναφορά στη δράση της ACT-UP (AIDS Coalition To Unleash Power) και της Queer Nation.

49 Πηγή: Αυτόνομη ομάδα γυναικών μιγάδα. Διαθέσιμο στο https://migada71.files.wordpress.com/2016/03/prokirkisi_orotheitikes.pdf (τελευταία πρόσβαση: 26/04/2019).

50 Πηγή: Queericulum Vitae. Διαθέσιμο στο <https://www.qvzine.net/exostrefia/mikrofwniki.htm> (τελευταία πρόσβαση: 26/04/2019).

51 Πηγή: Πρωτοβουλία Αλληλεγγύης Διωκόμενων Οροθετικών Γυναικών. Διαθέσιμο στο <https://diokomenesorothetikes.wordpress.com/> (τελευταία πρόσβαση: 26/04/2019).

- Αθανασίου, Α. (2007). *Ζωή στο Όριο. Δοκίμια για το Σώμα, το Φύλο και τη Βιοπολιτική*. Αθήνα: Εκκρεμές.
- Benjamin, W. (2014). *Θέσεις Για τη Φιλοσοφία της Ιστορίας*. Αθήνα: Λέσχη Κατασκόπων 21ου αιώνα.
- Βιδάλη, Σ. & Κουλούρης, Ν. (2012). *Αποκλίνουσα Συμπεριφορά και Ποινικό Φαινόμενο*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Biehl, J. (2001). Vita: Life in a Zone of Social Abandonment. *Social Text*, 19(3), 131-149.
- Butler, J. (2008). *Σώματα με Σημασία: Οριοθετήσεις του «Φύλου» στο Λόγο*. Αθήνα: Εκκρεμές.
- Butler, J. (2004). *Precarious Life: The Powers of Mourning and Violence*. London, NY: Verso.
- Γαρδίκας, Κ. (2001). *Εγκληματολογία Τόμος Α'. Τα γενικά και τα ατομικά αίτια των εγκλημάτων*. Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Γιαννακόπουλος, Κ. (επιμ.) (2006). *Σεξουαλικότητα. Θεωρίες και Πολιτικές στην Ανθρωπολογία*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Γιαννακόπουλος, Κ. (1998). Πολιτικές σεξουαλικότητας και υγείας την εποχή του AIDS. *Σύγχρονα Θέματα*, 66, 76-86.
- Comaroff, J. (2011). Η πάσχουσα καρδιά της Αφρικής: Ιατρική, αποικιοκρατία και το μαύρο σώμα. Στο Α. Αθανασίου (επιμ.) *Βιοκοινωνικότητες. Θεωρήσεις στην Ανθρωπολογία της Υγείας* (σσ. 117-152). Αθήνα: Νήσος.
- Doxiadis, K. (2009). Three versions of "power" in Michel Foucault's. *The International Journal of Interdisciplinary Social Sciences*, 4(8), 115-122.
- Εριμπόν, Ν. (2011). Το τοπικό και το παγκόσμιο: μορφές εξουσίας και τρόποι αντίστασης. *Νέα Εστία*, 1843, 615-629.
- Foucault, M. (2019). *Οι μη κανονικοί. Παραδόσεις στο κολέγιο της Γαλλίας (1974-1975)*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Foucault, M. (2012). *Η Γέννηση της Κλινικής*. Αθήνα: Νήσος.
- Foucault, M. (2011). *Ιστορία της Σεξουαλικότητας. Η Βούληση για Γνώση*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Foucault, M. (2009). *Security, Territory, Population. Lectures at the College de France 1977-78*. New York: Palgrave Macmillan.
- Foucault, M. (2002). *Για την Υπεράσπιση της Κοινωνίας*. Αθήνα: Ψυχογιός.
- Foucault, M. (1987). *Εξουσία, Γνώση, Ηθική*. Αθήνα: Ύψιλον.
- Hardt, M. & Negri, A. (2002). *Αυτοκρατορία*. Αθήνα: Scripta.
- Καραμανωλάκης, Β. (2012). Για την προστασία του πολίτη!. *Ενθέματα* 06/05/2012. Διαθέσιμο στο <https://enthemata.wordpress.com/2012/05/06/karamanolakis-14/> (τελευταία πρόσβαση: 07/05/2019).
- Κορασίδου, Μ. (2002). *Όταν η αρρώστια απειλεί. Επιτήρηση και έλεγχος της υγείας του πληθυσμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Κουκουτσάκη, Α. (2002). *Χρήση Ναρκωτικών, Ομοφυλοφιλία. Συμπεριφορές Μη Συμμόρφωσης Μετα-*

ξύ Ποινικού και Ιατρικού Ελέγχου. Αθήνα: Κριτική.

Κουρούτζας, Χ. (2018). *Εγκληματολογία της Γενετικής*. Αθήνα: Πεδίο.

Lazzarato, M. (2014). *Η κατασκευή του χρωμένου ανθρώπου: Δοκίμιο για τη νεοφιλελεύθερη κατάσταση*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Λυριντζής, Χ. (1995). Περι εξουσίας: ο Φουκώ και η ανάλυση μιας επίμαχης έννοιας. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 86(86), 3-20.

Μακρυνιώτη, Δ. (2008). Εισαγωγή: κοινωνικές και πολιτικές μορφές διαχείρισης της θνητότητας. Στο Δ. Μακρυνιώτη (Επιμ.) *Περί θανάτου. Η Πολιτική Διαχείριση της Θνητότητας*. Αθήνα: Νήσος.

Martin, E. (2011). Προς μια ανθρωπολογία της ανοσολογίας: Το σώμα ως εθνικό κράτος. Στο Α. Αθανασίου (Επιμ.) *Βιοκοινωνικότητες. Θεωρήσεις στην Ανθρωπολογία της Υγείας* (σσ. 513-544). Αθήνα: Νήσος.

Mbembe, A. (2003). "Necropolitics". *Public Culture*, 15 (1), 11-40.

Μεϊτάνη, Ι. (2012). Ασκεπείς και γαντοφορεμένοι. *Ενθέματα*, 06/05/2012. Διαθέσιμο στο <https://enthemata.wordpress.com/2012/05/06/meitani-13/> (τελευταία πρόσβαση: 05/05/2019).

Proctor R. (2004). Η εξόντωση «της ζωής που δεν αξίζει να τη ζει κανείς». Στο Δ. Μακρυνιώτη (Επιμ.) *Τα όρια του σώματος. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις* (σσ. 395-411). Αθήνα: Νήσος.

Rabinow, P. & Rose, N. (2006). Biopower Today. *BioSocieties*, 1, 195-217.

Regalado, A. (2019). "China's CRISPR babies: Read exclusive excerpts from the unseen original research - He Jiankui's manuscript shows how he ignored ethical and scientific norms in creating the gene-edited twins Lulu and Nana". *MIT Technology Review*. Retrieved 3 December 2019. Διαθέσιμο στο <https://www.technologyreview.com/s/614764/chinas-crispr-babies-read-exclusive-excerpts-he-jiankui-paper/> (τελευταία πρόσβαση: 26/04/2019).

Rose, N. & Novas, C. (2011). Βιολογική Ιδιότητα του Πολίτη. Στο Α. Αθανασίου (επιμ.) *Βιοκοινωνικότητες. Θεωρήσεις στην Ανθρωπολογία της Υγείας* (σσ. 545-590). Αθήνα: Νήσος.

Schmitt, C. (1987). *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty*. Cambridge: MIT Press.

Ticineto Clough, P. & Willse, C. (Επιμ.) (2011). *Beyond Biopolitics: Essays on the Governance of Life and Death*. Durham: Duke University Press.

Τζανάκη, Δ. (2018). Πορνεία και «ανελευθερία» στον Μεσοπόλεμο. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 150, 111-149.

Τζανάκη, Δ. (2016). *Ιστορία της [ΜΗ]Κανονικότητας*. Αθήνα: Ασίνη.

Τρουμπέτα, Σ. (2014). Το ευγονικό όραμα για την κοινωνία και η διαχείριση των κοινωνικών ανισοτήτων μέσω της βιολογικής πολιτικής. Στο Γ. Αλεξιάς, Μ. Τζανάκης & Α. Χατζούλη (επιμ.) *Σώμα υπό επιτήρηση. Ηθικές και πολιτικές συνδηλώσεις της ιατρικής τεχνολογίας και της κοινωνικής φροντίδας* (σσ. 53-80). Αθήνα: Πεδίο.

Ψαρρά, Α. (2012). Οροθετικές γυναίκες ή, μήπως, οροθετικοί λόγοι;. *Ενθέματα* 03/06/2012. Διαθέσιμο στο <https://enthemata.wordpress.com/2012/06/03/agelica/> (τελευταία πρόσβαση: 05/05/2019).

Οι έννοιες του «θύτη» και του «θύματος» στην ελληνική οικονομική κρίση: Ανάλυση λόγου από τον ελληνικό έντυπο τύπο

Έλενα Μπότση

Δρ Κοινωνιολογίας
Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
elbotsi@gmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Από το 2008 με την εμφάνιση των πρώτων κρουσμάτων οικονομικής κρίσης στο παγκόσμιο χρηματοπιστωτικό σύστημα και τις επιπτώσεις της στη ζώνη του Ευρώ άρχισαν οι πρώτοι κραδασμοί της ελληνικής οικονομίας που είχαν ως συνέπεια την αύξηση του δημοσίου χρέους και την προσφυγή σε διεθνείς χρηματοδοτικούς μηχανισμούς. Τα σκληρά μέτρα λιτότητας και η διεθνής δημοσιότητα του 'ελληνικού προβλήματος' πυροδότησαν έναν εσωτερικό δημόσιο διάλογο με έντονο ηθικολογικό περιεχόμενο, επιχειρώντας να αποδοθούν ευθύνες σε πολιτικές δυνάμεις και πρόσωπα για την 'καταστροφική' αυτή εξέλιξη στα οικονομικά της χώρας, μέσα από μια αναζήτηση εχθρών, εσωτερικών και εξωτερικών που ευθύνονται για τα 'δεινά του λαού και του τόπου'. Στο πλαίσιο της παρούσας εισήγησης επιχειρούνται να αναλυθούν οι έννοιες της θυσίας, του θύματος και του θύτη που κάνουν τη συνεχή εμφάνισή τους στο δημόσιο λόγο. Οι έννοιες αυτές έχουν συζητηθεί σε διαφορετικά ιστορικά πλαίσια και περιπτώσεις εθνικών καταστροφών, όπως στις αποικιακές σπουδές και την ευθύνη των γενοκτονιών αυτοχθόνων, στον ελληνικό εμφύλιο και κυρίως στην ιστορική διαμάχη του ολοκαυτώματος και στη συζήτηση γύρω από την έννοια του έθνους ως φορέας ήθους και ευθύνης και του πολίτη ως θύμα και θύτης ταυτόχρονα. Τα αισθήματα απογοήτευσης και μνησικακίας απέναντι στους υπαίτιους της κρίσης μπαίνουν στο επίκεντρο της ανάλυσης λόγου στον ελληνικό έντυπο τύπο, όπου κεντρική σημασία έχει η έννοια της γενιάς, ως οι συμμετέχοντες σε ένα συλλογικό τραύμα που μοιράζεται το ρόλο θύματος ή θύτη ή και τα δύο ταυτόχρονα. Η διαγενεακή διαπάλη οδηγεί σε μια διάρρηξη του κοινωνικού ιστού και της πολιτικής κοινότητας από τη μία και στην απόδοση μιας μεσσιανικής αποστολής σωτηρίας της χώρας στη νέα γενιά που αποδημεί σε ένα απώτερο μέλλον.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: θύμα-θύτης, μνησικακία, ευθύνη, νέα γενιά, κρίση

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Για κάποιους θεωρητικούς η κοινωνιολογία είναι η επιστήμη των κρίσεων¹, ωστόσο το ερώτημα που τίθεται είναι, κατά πόσο ως τέτοια μπορεί να φανεί χρήσιμη για την αντιμετώπισή τους. Ο κοινωνιολόγος Hartmut Rosa (2009) υποστηρίζει, ότι η κοινωνιολογία μπορεί να κάνει επιτυχή διάγνωση του παρόντος, αντιθέτως όμως αποδεικνύεται ελλιπής ως προς την πρόγνωση της μελλοντικής εξέλιξης των κοινωνιών, τη στοχοθέτηση και τα απαραίτητα μέσα για την επίτευξη των στόχων τους.

1 Krisenwissenschaft, βλ. Fritz-Vannahme (1996).

Στην περίπτωση που μελετάμε δεν είναι εύκολο να μιλάμε για ‘κρίση’ και ακόμα λιγότερο για «πέρα από την κρίση», όταν δυσκολευόμαστε να την οριοθετήσουμε, όταν αγνοούμε σε ποιο βαθμό υφίσταται, ή σε ποιο χρονικό σημείο της βρισκόμαστε, διατρέχοντας πάντα τον κίνδυνο να προσθέτουμε φλυαρία στην ήδη πληθωριστική χρήση της έννοιας αυτής. Το έδαφος στο οποίο πατάμε είναι ασταθές, ενώ οι απόψεις ποικίλουν όσο αφορά το ερώτημα αν η ‘κρίση’ περιορίζεται στον οικονομικό τομέα ή επεκτείνεται και σε άλλους τομείς όπως ο πολιτισμός, σε ποιο βαθμό υπάρχει αιτιακή σχέση μεταξύ τους και ποιες μορφές παίρνει, εξηγήσεις που εντάσσονται σε ευρύτερες θεωρητικές συζητήσεις.

Η παρούσα προσέγγιση παίρνει αφορμή από την εκτεταμένη δημόσια συζήτηση για την ελληνική κρίση κατά την επταετία 2008-2015 και ειδικότερα από την εσωτερική διαμάχη περί αναλογίας ευθυνών για την πρόκληση λαθών ή/και ενεργειών και την δημιουργία των συνθηκών εκείνων που οδήγησαν σταδιακά στην οικονομική κατάρρευση, στη γνωστή κρίση χρέους και την υπαγωγή της χώρας σε καθεστώς επιτροπείας από διεθνείς οργανισμούς.

Από τη στιγμή που στο δημόσιο λόγο μιλάμε για κρίση, δεχόμαστε ότι αυτή είναι πραγματική, το χρονικό της οποίας δεν χρειάζεται να επαναλάβουμε εδώ με λεπτομέρειες. Είναι γνωστό, ότι από το 2008 με την εμφάνιση των πρώτων κλυδωνισμών στο παγκόσμιο χρηματοπιστωτικό σύστημα και τις επιπτώσεις στην Ευρωζώνη άρχισαν οι πρώτοι κραδασμοί της ελληνικής οικονομίας με τις γνωστές συνέπειες. Τα σκληρά μέτρα λιτότητας που ακολούθησαν και η διεθνής δημοσιότητα του ‘ελληνικού προβλήματος’ πυροδότησαν έναν εσωτερικό συγκρουσιακό λόγο με έντονο ηθικολογικό περιεχόμενο δημιουργώντας κλίμα πολιτικής αντιπαράθεσης. Κεντρικό σημείο της αντιπαράθεσης ήταν η προσπάθεια να αποδοθούν ευθύνες ενίοτε σε πολιτικές δυνάμεις και πρόσωπα, τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό, που ευθύνονται για την ‘καταστροφική’ εξέλιξη στα οικονομικά της χώρας και για τα ‘δεινά του λαού και του τόπου’. Κυρίαρχη θέση κατέχει εδώ η λαϊκιστική ρητορεία που επενδύεται με συμβολικά και ιδεολογικά περιεχόμενα και που θα επιχειρήσουμε να ερμηνεύσουμε στη συνέχεια με τη βοήθεια της ανάλυσης λόγου.

Πιο συγκεκριμένα, θα επιχειρήσουμε μια ανάλυση των εννοιών της θυσίας, του θύτη και του θύματος, τη διαπραγματέυσή τους σε διαγενεακό επίπεδο, συνοδευόμενης από συλλογικά συναισθήματα μνησικακίας, θυμού και απογοήτευσης, όπως αυτά κάνουν την εμφάνισή της στον έντυπο τύπο της ίδιας περιόδου δίπλα σε έννοιες όπως αυτές της αποικιοκρατίας, της δουλοκτησίας, της υποταγής, της ηθικής και της διαφθοράς.

Η ΣΧΕΣΗ ΘΥΤΗ–ΘΥΜΑΤΟΣ

Η έννοια της θυσίας είναι γνωστή από το αρχαίο δράμα και τη Βίβλο, όπου αναγνωρίζεται «ως βία που πλήττει κάτι υποκατάστατο», ως «μία αληθινή πράξη συλλογικής μεταβίβασης που τελείται σε βάρος του θύματος και σχετίζεται με τις εσωτερικές εντάσεις, τις μνησικακίες, τους ανταγωνισμούς, όλους τους αναγκαίους δισταγμούς της επιθετικότητας στο πλαίσιο της κοινότητας», με σκοπό να ενισχύσει την κοινωνική ενότητα και να αποκαταστήσει την τάξη και την κάθαρση από το κακό (Girard, 2017, σσ. 21-22). Στις περιπτώσεις τελετουργικής ανθρωποθυσίας που μας είναι γνωστές από την αρχαιότητα και από κάποιους πρωτόγονους λαούς, τη θέση του θύματος παίρνουν άτομα που έχουν περιθωριακή ή ιδιαίτερη θέση στην κοινότητα, όπως έφηβοι και παιδιά, αιχμάλωτοι πολέμου, δούλοι, σε κάποιες περιπτώσεις ακόμα και ο βασιλιάς, όπου το θύμα δίδεται

ως αντάλλαγμα για την απόκτηση ενός στόχου ή την αποκατάσταση της διαταραγμένης ισορροπίας. Στις προνεωτερικές κοινωνίες τα παιδιά και οι έφηβοι που δεν έχουν μυηθεί δεν ανήκουν στην κοινότητα. Στη νεωτερική κοινωνία με την εδραίωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων τα παιδιά και οι έφηβοι αποκτούν δικαιώματα και από το περιθώριο μετατίθενται στο κέντρο της κοινωνίας. Στη διαγενεακή σχέση η αναφορά στη θυσία είναι συνήθης και αποτελεί δομικό στοιχείο της, όπου οι γονείς θυσιάζονται για τα παιδιά ή στην περίπτωση μας τα παιδιά θυσιάζονται στο βωμό της κρίσης.

Η σχέση θύτη-θύματος σε συλλογικό επίπεδο έχει συζητηθεί σε διαφορετικά ιστορικά πλαίσια, σε περιπτώσεις εθνικών καταστροφών και εθνικών τραυμάτων, όπως στον εμφύλιο, στις αποικιακές σπουδές (η ευθύνη του δυτικού κόσμου σχετικά με εγκλήματα, γενοκτονίες, επιπολιτισμό των ιθαγενών λαών) και εσχάτως σε σχέση με την κλιματική αλλαγή. Κυρίως, όμως μας είναι γνωστές από την ιστορική διαμάχη του ολοκαυτώματος (Historikerstreit, Habermas, 1987)². Η ανάλυση λόγου έχει ασχοληθεί με θέματα ταμπού, όπως η μελέτη της Rosenthal σχετικά με το ολοκαύτωμα και τον τρόπο που διεξάγεται ή δεν διεξάγεται η συζήτηση στην οικογένεια ανάμεσα σε τρεις γενιές, τόσο των θυμάτων του ολοκαυτώματος, όσο και των συμμετεχόντων στα ναζιστικά εγκλήματα ή των απλών πολιτών και παθητικών δεκτών του καθεστώτος (Rosenthal, 1999).

Πιθανή μελέτη του ενδοοικογενειακού καθημερινού λόγου την περίοδο της κρίσης θα αναδείκνυε, ότι οι συζητήσεις για την πολιτική έχουν απαλειφθεί, κάτι που δεν οφείλεται αποκλειστικά και μόνο στη χρήση τεχνολογιών, στην υλιστική στροφή και καταναλωτική εμμονή του σύγχρονου κατοίκου αυτής της χώρας, αλλά κυρίως στην κρίση νοήματος και στην ανατροπή παγιωμένων πεποιθήσεων και ενός αμφισβητούμενου αξιακού συστήματος.

Σε αυτού του τύπου τις διαμάχες τίθεται το ερώτημα, κατά πόσο το συγκεκριμένο συμβάν, το ατόπημα, ήταν μια ιστορική συγκυρία ή αποτελεί στοιχείο της ιδιοσυγκρασίας ενός έθνους, μιας ομάδας ή ενός ατόμου. Σε ποιο βαθμό η ευθύνη δεν βαραίνει μόνο την κεφαλή, την ηγεσία, αλλά τον μικρό καθημερινό άνθρωπο, ο οποίος ήξερε, σε αντιστοιχία με την έκφραση «οι απλές γυναίκες δεν ήταν και τόσο απλές» (Welzer κ.ά., 2002).

Η ΔΙΑΓΕΝΕΑΚΗ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ

Σημαντικό μέρος της διαμάχης στην κατανομή ευθύνης σε περιόδους κρίσης διαδραματίζεται σε διαγενεακό επίπεδο. Στη συγκεκριμένη μελέτη ακολουθούμε την κατά Mannheim βιωματική και όχι βιολογική έννοια της γενιάς, που αποτελείται από τους συμμετέχοντες σε ένα συλλογικό τραύμα που μοιράζονται κοινές κοσμοαντιλήψεις, τρόπους ζωής και πρότυπα δράσης.

Η περίφημη έκφραση «μαζί τα φάγαμε» περιγράφει μία γενιά και μια κοινότητα ηδονής και ευχαρίστησης, όπου όλοι είναι χορτάτοι και πέρασαν έστω και για λίγο καλά³. Ταυτόχρονα, παραπέμπει σε ένα σύνδρομο ενοχής για μία καταδικαστέα πράξη και στην επιδίωξη αναζήτησης και

2 Βλ. επίσης Dahmer 2009.

3 Ο Παναγιώτης Κονδύλης (2011, σ.67) αναλύει τη μαζική δημοκρατία κατά τα μεταδικτατορικά χρόνια, όπου επηρεάζονται τα καθημερινά ήθη σε μία ελληνική εκδοχή του μεταμοντερνισμού, όπου «οι ηδονιστικές αξίες του αυθορμητισμού και της αυτοπραγμάτωσης, όπως τις διακήρυξε η πολιτισμική επανάσταση, στην Ελλάδα συμφύρθηκαν με τις παμπάλαιες και πασίγνωστες έξεις της πνευματικής νωθρότητας...σε έναν τόπο όπου το αστικό εργασιακό ήθος είναι ουσιαστικά άγνωστο...».

επιμερισμού της ευθύνης. Σε μια προσπάθεια ερμηνείας της στο συγκείμενο της κρίσης η πολυσήμαντη και αμφίσημη αυτή ρήση μπορεί ερμηνευτεί ως αποδοχή της ξένης ηγεμονικής στάσης απέναντι στην ελληνική κρίση που συσχετίστηκε με την 'προτεσταντική ηθική' των ηγετικών ευρωπαϊκών δυνάμεων. Όπως αναφέρει και ο Δημήτρης Τζιόβας η κρίση εξελίσσεται σε κυρίαρχο πρίσμα μέσω του οποίου οι ξένοι βλέπουν την Ελλάδα, αλλά και η Ελλάδα τον εαυτό της θα προσθέταμε (Τζιόβας, 2017)⁴. Η υιοθέτηση της ηγεμονικής αντίληψης και του ετεροπροσδιορισμού στη συγκρότηση πολιτισμικής ταυτότητας έχει γίνει αντικείμενο μελέτης για χώρες της περιφέρειας του καπιταλισμού εκτός από τις κοινωνικές επιστήμες και την ανθρωπολογία (Herzfeld, 1998). Η αυτοσυνείδηση των Νεοελλήνων συγκροτείται από διαταραγμένες αναπαραστάσεις, ενώ η σκέψη για τον εαυτό και τον κόσμο, για την υποκειμενικότητα, απαραίτητη συνθήκη της νεωτερικότητας, φαίνεται να παραμένει ατελής (Αξελός, 2010).

ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΜΝΗΣΙΚΑΚΙΑ

Σε περιόδους κρίσης παρατηρούνται έντονα αρνητικά συναισθήματα φθόνου και απογοήτευσης που συχνά μετατρέπονται σε πρώτη ύλη για την ανάπτυξη λαϊκιστικής ρητορικής από την πολιτική, τα μέσα ενημέρωσης και τους ίδιους τους πολίτες. Η ρητορική της μνησικακίας ειδικά σε περιόδους κρίσης παρουσιάζει τον λαό ως θύμα που βρίσκεται ανάμεσα σε δύο πιέσεις: την πολιτική ηγεσία και το πολιτικό κατεστημένο από τη μία και την παγκοσμιοποίηση, τους μετανάστες και την πολυπολιτισμικότητα από την άλλη.

Η μνησικακία (ressentiment) αναλύεται μέσα από δύο προσεγγίσεις: α) η κατά Solomon μνησικακία ζητά αποκατάσταση βιωμένων αδικιών μέσω εκδίκησης και β) η κατά Scheler μνησικακία δεν συνεπάγεται ενεργητική δράση ή έξαρση λαϊκισμού, αλλά οδηγεί σε απάθεια και ευθυγράμμιση με τα υπάρχοντα πολιτικά κόμματα (Δεμερτζής & Λίποβατς, 2006, σ. 199).

Σύμφωνα με τον Solomon πρόκειται για μια εξωστρεφή προβολή, θεμελιωμένη σε μια διάχυτη και γενικευμένη αίσθηση αδικίας, για το συναίσθημα, ότι κάποιος απολαμβάνει περισσότερα προνόμια κατά ανάρμοστο και άνισο τρόπο. Η μνησικακία ενέχει το στοιχείο της μοιρολατρίας και της ηττοπάθειας (ειδικά στις νιτσεικές προσεγγίσεις του όρου). Η απογοήτευση αυτή δεν στρέφεται σε αντίπαλες κοινωνικές τάξεις, όπως συμβαίνει στις ταξικές καπιταλιστικές κοινωνίες, αλλά παίρνει τη μορφή μίας ταξικά οριζόντιας διαγενεακής μνησικακίας (Δεμερτζής & Λίποβατς, 2006, σ. 87). Έχει υποστηριχθεί, ότι η πολιτική στην ύστερη νεωτερικότητα μπορεί να χαρακτηριστεί ως πολιτική γενικευμένης μνησικακίας. Οι αβεβαιότητες που συστηματικά παράγει ο καπιταλισμός και η ολοένα και περισσότερη επιτήρηση που ασκεί το κράτος προξενούν στο άτομο μια διάχυτη αίσθηση αδυναμίας ελέγχου του άμεσου περιβάλλοντος και των προοπτικών ζωής.

Ο Νίτσε περιγράφει τη μνησικακία ως το συναίσθημα των αδυνάμων και την αδυναμία αντίδρασης, εμπνεόμενος από το έργο του Ντσοστογιέφσκι «*Το υπόγειο*», όπου ο ήρωας αδυνατεί να κάνει πράξη την εκδίκηση που τον πνίγει, ενώ το πρόβλημα μεγαλώνει, όταν δεν ξέρει ενάντια σε ποιον να στραφεί.» (Δεμερτζής & Λίποβατς, 2006, σ. 74).

Σύμφωνα με τον Scheler «το ανικανοποίητο συναίσθημα εκδίκησης βρίσκει διέξοδο στην απα-

4 Βλ. και εδώ: https://www.efsyn.gr/tehneseis/ekdoseis-biblia/o-logos-stoys-syggrafeis/127881_j-lexi-basanizomai-stoys-toihoy-tis-athinas.

ξίωση των αξιών που αναφέρονται στο αντικείμενο της πρόκλησης μέσω κακολογίας και σαρκασμού» ή και κυνισμού (ό.π., σ. 106). Ο μνησικάκος άνθρωπος είναι αξιακώς μεταλλαγμένος, «υποβιβάζει, ανάγει, ισοπεδώνει όλες εκείνες τις αξίες, τις οποίες θεωρεί, ότι είναι ανίκανο να πραγματοποιήσει».

Στην ελληνική περίπτωση ενός ετερόκλητου αξιακού πολυμορφισμού (Σεβαστάκης, 2004 στο Δεμερτζής & Λίποβατς, 2006, σ. 243), που συνεπάγεται μία σύγχυση αναφορικά με το υποκείμενο και τον δέκτη των μνησικάκων συναισθημάτων, για να επιστρέψουμε στη ρήση του «μαζί τα φάγαμε», τίθεται το ερώτημα, σε ποιο βαθμό μπορούμε να μιλάμε για συναισθήματα μνησικακίας και ενάντια σε ποιον, με δεδομένο ότι η μνησικακία προϋποθέτει το αίσθημα δικαίου, όπου ο μνησικάκος άνθρωπος είναι το ηθικό υποκείμενο. Ως κοινωνικά-συμβολικά και πολιτισμικά φαινόμενα, τα συναισθήματα θα πρέπει να αποκτούν το περιεχόμενό τους στο συγκεκριμένο ιστορικό και πολιτισμικό συμφραζόμενο της οικονομικής κρίσης, που θα επιχειρήσουμε να αποκαλύψουμε με τη βοήθεια της ανάλυσης λόγου στον ελληνικό έντυπο τύπο.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Οι αναλυτές λόγου μελετούν κείμενα και συγκεκριμένα τη δομή και λειτουργία τους σε διαφορετικά συγκείμενα, προσπαθώντας να αποκαλύψουν τις αντιφάσεις τους, τα υπονοούμενα και τα κρυφά νοήματα. Όταν μιλάμε για 'λόγο' (discours) εννοούμε κάτι περισσότερο από τη γλώσσα στην ψυχολογική και κοινωνιογλωσσολογική της έννοια, ανατρέχοντας στις αρχές της σημασιολογίας και της πραγματολογίας (Flick & von Kardorff & Steinke, 2005, σ. 546).

Η ανάλυση λόγου και ειδικά η κριτική ανάλυση λόγου επιδιώκει να συσχετίσει τον λόγο, όπως είναι η γλώσσα ανάμεσα σε άλλα συμβολικά συστήματα, με την κυρίαρχη ιδεολογία, τις εξουσιαστικές δομές που αυτός αναπαράγει και τους θεσμούς δημιουργώντας ένα δίκτυο. Ο λόγος προσεγγίζεται ως μέσο κοινωνικής πρακτικής, ως θεσμοποιημένος τρόπος σκέψης, προβληματισμού και θεώρησης των πραγμάτων που είναι καθιερωμένος και αντανακλάται σε κοινωνικές πρακτικές (Fairclough 2003). Η ανάλυση λόγου φιλοδοξεί να αποκαλύψει τις κάθε φορά φυσικοποιημένες ιδεολογίες και αναπαραστάσεις της κοινωνικής πραγματικότητας.

Η ποικιλία που συχνά προκαλεί σύγχυση των μεθοδολογικών προτύπων ανάλυσης λόγου, προκύπτει από τη διαφορετική κάθε φορά προσέγγιση του λόγου, με κυρίαρχη την αντίθεση μεταξύ της προσέγγισης από τον χώρο της ανάλυσης συνομιλίας (conversation analysis) και αυτή της εθνομεθοδολογίας. Η πρώτη προσέγγιση μένει πιστή στον γλωσσικό τύπο, ενώ η δεύτερη θεωρεί ότι η ποσοτικοποίηση οδηγεί σε μία ανεδαφική αφαίρεση και στρέφεται σε ένα φαινομενολογικό ερευνητικό μοντέλο (Flick & von Kardorff & Steinke, 2005, σσ. 547-48).

Στη δική μας ανάλυση ακολουθούμε τη δεύτερη μεθοδολογική κατεύθυνση όπως εφαρμόζεται από τη γνωσιολογική κοινωνιολογική ανάλυση λόγου (ΓΚΑΛ). Η εκδοχή αυτή ανάλυσης λόγου θεμελιώνεται στην ερμηνευτική γνωστική κοινωνιολογία, της οποίας θεωρητικές βάσεις βρίσκονται σε τρία θεωρητικά ρεύματα: στην ανάλυση του Foucault για τον λόγο, το διαθέσιμο, την εξουσία και τη γνώση, στο έργο του Alfred Schütz (1932/1960), στη θεωρία του αμερικανικού πραγματισμού και στο έργο των Berger & Luckmann (1969/1999) για τη γνωστική Κοινωνιολογία. Για τον Foucault οι λόγοι (discours) είναι «πρακτικές οι οποίες δημιουργούν με συστηματικό τρόπο αντικείμενα για τα οποία μιλούν», είναι συμβολικές τάξεις που υφαίνονται ανάμεσα στους βασικούς κώδικες ενός πο-

λιτισμού και κυριαρχούν στη γλώσσα, στους τρόπους αντίληψης, στις αξίες, στις ανταλλαγές, στις τεχνικές, στην ιεραρχία των πρακτικών του και ωθούν στις επιστημονικές θεωρίες και ερμηνείες (Bublitz, 1998, σ. 12).

Η γνωστική κοινωνιολογική ανάλυση λόγου διαφοροποιείται τόσο από την προσέγγιση της ορθολογικής επιχειρηματολογίας του Habermas όσο και από την γλωσσολογική ανάλυση λόγου (Μουλίνου, 2012). Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση (ΓΚΑΛ), που βρίσκεται κοντά στην ερμηνευτική κοινωνιολογία, οι λόγοι ανταγωνίζονται μεταξύ τους για τη νομιμότητα του ορισμού των φαινομένων και της κατάστασης, όπου οι άνθρωποι δρουν σύμφωνα με αυτούς τους ορισμούς των καταστάσεων. Οι ορισμοί μιας κατάστασης βρίσκονται στις συμβολικές τάξεις και παράγονται μέσα από διαδικασίες διάδρασης στα πλαίσια των ανθρωπίνων κοινοτήτων (Keller & Bosančić, 2018, σ. 892). Στη δημόσια αρένα λαμβάνουν χώρα οι ανταγωνιστικές μάχες των σημασιών για την επιβολή του δικού τους ορισμού της πραγματικότητας. Η διαδικασία της κατασκευής της πραγματικότητας δεν συμβαίνει μόνο σε επίπεδο καθημερινών διαπροσωπικών σχέσεων, αλλά και ανάμεσα σε συλλογικότητες σε δημόσιες αρένες για την επιβολή της δικής τους ερμηνείας του κόσμου, οι οποίες εδραιώνονται ή αλλάζουν μέσα σε θεσμικές οντότητες και τάξεις (οργανισμοί, πρακτικές, ταυτότητες, υλικότητες, ταξινομήσεις κλπ.) (Keller & Bosancic 2018, σσ. 893, 894)⁵.

Βασικές έννοιες της γνωστικής κοινωνιολογικής ανάλυσης λόγου αποτελούν τα ερμηνευτικά μοτίβα, οι ταξινομήσεις, η δομή των φαινομένων (ο τρόπος με τον οποίο ένας λόγος σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή συγκροτεί ένα φαινόμενο, χωρίς αυτό να σημαίνει, ότι πρόκειται για πραγματικό φαινόμενο), οι δέσμες επιχειρημάτων, οι αφηγηματικές δομές (story line), διότι οι λόγοι αναπαράγονται μέσα από μύθους, ιστορίες, ειδήσεις. Κεντρικός είναι ο ανθρώπινος παράγοντας στο μεθοδολογικό αυτό υπόδειγμα, σύμφωνα με το οποίο γίνεται διάκριση ανάμεσα στον κοινωνικό δρώντα που είναι δυνάμει συμμετέχων ομιλητής ή δέκτης, στον ομιλητή και στη θέση του μέσα στον λόγο, όχι μόνο στον παρόντα αλλά και στον απόντα (σιωπηλές φωνές), η θέση του υποκειμένου και οι τρόποι που οι θέσεις και οι ρόλοι του υποκειμένου παίρνουν σάρκα και οστά μέσα στον λόγο (Keller & Bosancic 2018, σ. 896). Σκοπός της γνωστικής κοινωνιολογικής ανάλυσης λόγου είναι η ανακατασκευή των ερμηνευτικών κανόνων και των τυποποιημένων μοτίβων που στοιχειοθετούν έναν συγκεκριμένο λόγο σε κάποια φάση της καριέρας του (εδώ ο λόγος περί κρίσης).

Η δική μας ανάλυση αποσκοπεί στην ανάδειξη των λόγων που σχετίζονται με την κρίση, τη θέση των υποκειμένων και τον ρόλο τους σε αυτή, τα συναισθήματα και τις εννοιολογήσεις της κρίσης, των συνεπειών της και των πρωταγωνιστών της.

ΑΝΑΛΥΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Τα δεδομένα που αναλύθηκαν για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης αντλήθηκαν από τον ημερήσιο έντυπο τύπο ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗΣ, ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, ΤΑ ΝΕΑ κατά το χρονικό διάστημα 2010 - 2017. Με τη βοήθεια της γνωστικής κοινωνιολογικής ανάλυσης λόγου διερευνήθηκαν οι τρόποι νοηματοδότησης από τον καθημερινό έντυπο τύπο των εννοιών της κρίσης, του θύματος, του θύτη, της θυσίας και των δρώντων υποκειμένων που εμπλέκονται στη σχέση αυτή. Το περιεχόμενο των

5 Ο Foucault τονίζει, ότι ένα από τα θεμελιώδη προβλήματα της Δύσης είναι ότι η κοινωνία «παράγει και διαδίδει λόγους που παίζουν τον ρόλο της αλήθειας, που περνούν για αλήθειες και που έχουν γι' αυτό το λόγο ιδιαίτερες εξουσίες... που γίνονται δεκτοί σαν αληθινό» (Φουκώ, 1987, σ. 73).

νοηματοδοτήσεων συσχετίζεται και αντιπαρατίθεται με τον ιδεολογικοπολιτικό προσανατολισμό του κάθε εντύπου, την πολιτική συγκυρία, τη χρονική στιγμή της εξέλιξης της κρίσης στην μελετώμενη επταετία.

Η ανάλυση έδειξε ότι παρά τις διαφορές σε σύμβολα και πρόσωπα οι σχετικές αναφορές σε όλο το φάσμα του τύπου διατρέχονται από τα εξής χαρακτηριστικά:

- μια διάθεση διχοτόμησης ανάμεσα στο εμείς και οι άλλοι
- στο δίπολο αυτό που παίρνει τη σχέση θύμα-θύτη συγκαταλέγεται ο λαός ή οι πολίτες από τη μία και η εξουσία, οι πολιτικοί / το σύστημα, από την άλλη.

Στον αριστερό τύπο αναπαράγεται με τελετουργικό σχεδόν τρόπο η διάκριση ανάμεσα στον λαό και την 'εξουσία' με πολλές ιστορικές μεταφορές που παραπέμπουν σε ανισότητα.

«Μάθετε, λοιπόν, ότι η “πτώχευση”, η “χρεοκοπία”, η “εντατική”, ο “Τιτανικός” προήλθαν επειδή οι καλοκάγαθοι ταγοί του Έθνους, καλόψυχοι και συναισθηματικοί καθώς είναι, ενέδιδαν στις απαιτήσεις του ανεπρόκοπου λαού και τον “διόριζαν” στο Δημόσιο!...Οι “κοτζαμπάσηδες” του δημόσιου βίου, οι εκμαυλιστές συνειδήσεων, οι “τζουμπέδες” της ρουσφετοκρατίας, τα κόμματα της εξαγοράς ψηφοφόρων και της κατασκευής εκλογικής πελατείας, είναι τα... θύματα! Τους πήρε στο λαιμό του ο λαός! “Φταίει” ο λαός του 1 εκατομμυρίου ανέργων...» (ΡΙζοσπάστης, 23/9/2010)⁶.

Ανάλογη λαϊκιστική προσέγγιση παρατηρείται και στον συντηρητικό τύπο, ακόμα και στον θεωρούμενο ποιητικό, στις απόπειρες εξήγησης της κρίσης, με τη μόνη διαφορά, ότι τη θέση του λαού καταλαμβάνει ο «πολίτης», η «Ελλάδα», οι «άνθρωποι», τα «άτομα».

«Η Ελλάδα δεν αντέχει πολλές περιπέτειες. Οι πολίτες είναι εξαντλημένοι και απελπισμένοι. Οι θεσμοί και οι άνθρωποι που τους υπηρετούν έχουν ξεπεράσει τις αντοχές τους» (Καθημερινή, 31/12/2014)⁷.

Σύμφωνα με τη συντηρητική εκδοχή η πολιτική εξουσία και οι οπαδοί τους - οι «χούλιγκανς» όπως αποκαλούνται - ταυτίζονται, ενώ ο λαός ως συλλογικό υποκείμενο είναι το θύμα που υπόκειται τις συνέπειες των πράξεων των παραπάνω, νοείται ως ενιαίος, έχει ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά, διαθέτει σοφία και ένστικτο επιβίωσης.

«Η πόλωση κυριαρχεί και οι οπαδοί έχουν πάρει τα λάβαρα. Ο λαός, που μπορεί εντέλει να έχει μια σοφία και ένα ισχυρότατο ένστικτο επιβίωσης, ενδέχεται να καταστήσει αναπόφευκτο αυτό που σήμερα φαντάζει εξωπραγματικό: να επιβάλει την εθνική συνεννόηση, ...να σώσει την παρτίδα στο παρά πέντε...» (Καθημερινή, 31/12/2014)⁸.

6 Μπογιόπουλος, Ν. «Όλοι μαζί τα φάγαμε». Ριζοσπάστης, 23/9/2010. <https://protouvouliaeydap.wordpress.com/2010/09/25/%ce%bf%ce%bb%ce%bf%ce%b9-%ce%bc%ce%b1%ce%b6%ce%af-%cf%84%ce%b1-%cf%86%ce%ac%ce%b3%ce%b1%ce%bc%ce%b5/>

7 Παπαχελάς, Α. «Το ένστικτο του λαού». Καθημερινή, 31/12/2014. <http://www.kathimerini.gr/797813/opinion/epikairothta/politikh/to-enstikto-toy-laoy>.

8 ό.π. <http://www.kathimerini.gr/797813/opinion/epikairothta/politikh/to-enstikto-toy-laoy>.

Η έννοια της «κρίσης» τόσο στον δεξιό όσο και αριστερό τύπο οικοδομείται πάνω σε μεταφυσικές αναπαραστάσεις. Η κρίση «δουλεύει υπόγεια» σαν το σαράκι, αποκτά την εικόνα ενός τέρατος που «τρώνει κόμματα και ηγέτες» (Καθημερινή, 31/12/2014)⁹. Παρουσιάζεται ως μία αόρατη απειλή που προκαλεί ένα αβέβαιο μέλλον, μια ρευστή κατάσταση, της οποίας την έκβαση δεν γνωρίζουμε, όπου η ρευστότητα και η συνεπαγόμενη αλλαγή είναι ανεπιθύμητες, αποτυπώνεται μέσα από θεολογικές μεταφορές, ως θεία τιμωρία για να σωφρονίσει και να φέρει στον ορθό δρόμο τον άφρονα Έλληνα (Καθημερινή, 26/10/2014)¹⁰:

«Ο πόλεμος», λέει μια σοφή ρήση, «είναι ο τρόπος που επέλεξε ο Θεός για να διδάξει στους Αμερικανούς γεωγραφία». Αντίστοιχα, μπορούμε να δούμε την κρίση ως τον τρόπο που διάλεξε ο Θεός για να μάθει στην Ελλάδα οικονομικά. Αν μάλιστα θυμηθούμε την περιγραφή της Ελλάδας από τον Κωνσταντίνο Καραμανλή ως «ένα απέραντο φρενοκομείο», θα λέγαμε πως η κρίση αποτελεί επιπλέον και μία μέθοδο διδασκαλίας της λογικής» (Καθημερινή, 26.10.2014)¹¹.

Εξίσου μυστηριακές διαστάσεις αποδίδονται σε ένα άλλο θεσμικό υποκείμενο τις «αγορές», οι οποίες φέρονται να έχουν «ένστικτα», αντιδρούν σε δράσεις άλλων, μπορούν να ξυπνήσουν αν κάποιος τις προκαλέσει ή να κοιμούνται, έχουν τη δική τους λογική και συχνά αντιδρούν αδικαιολόγητα και ανορθολογικά. Δεν είναι σπάνια η εμφάνιση δεισιδαιμονιών και συνωμοσιολογικών θεωριών σε εποχές κρίσης και σε καθεστώς σοκ και σύγχυσης, όπως τα λεφτά του Σόρος που θα διέθετε για την αποπληρωμή του χρέους κλπ.

Στον λόγο περί κρίσης κεντρική θέση έχει εκτός από τη διαταξική (κεφάλαιο/εργασία, εξουσιαστές/εξουσιαζόμενοι, πολιτικοί/λαός) η διαγενεακή διαμάχη με την θυματοποίηση των νεότερων γενεών να πρωτοστατεί, αποδίδοντας στη νεανική αποδημία εξειδικευμένου ανθρώπινου δυναμικού, τη διαρροή εγκεφάλων το λεγόμενο «brain drain», δραματικές διαστάσεις συναισθηματικά επιφορτισμένες. Η γενιά της κρίσης που έχει αποδημήσει εμφανίζεται ως «εξόριστη» και εγκλωβισμένη, αδυνατεί να επιστρέψει στην πατρίδα παρά το ότι θα το ήθελε, ενώ έντονος ανταγωνισμός αναπτύσσεται ανάμεσα στα πολιτικά κόμματα για το ποιος θα τους «φέρει πίσω» και θα τους αξιοποιήσει για μία έξοδο από την κρίση. Στη νέα γενιά που είναι απύσχα από την αντιπαράθεση της οποίας βρίσκεται στο επίκεντρο, αποδίδεται ένας μεσιανικός ρόλος¹²:

«Η κοινωνική κατάπτωση στα χρόνια της χούντας και πριν, έφερε μια οργισμένη γενιά που στερημένη από υλικά αγαθά, ποτισμένη με προπολεμικά κοινωνικά κόμπλεξ, σεξουαλικές στερημένες ορμές και μπερδεμένες πολιτισμικές αναζητήσεις, βοήθησε στην αναμόρφωση του πολιτικού συστήματος της χώρας, γνωστή σήμερα ως μεταπολιτευτική. Αποτέλεσμα άσκησης της εξουσίας με οργή και στερήσεις ήταν να γιγαντωθεί το φαινόμενο της διαφθοράς, της μίζας, της δωροδοκίας και της πελατειακής νοοτροπίας. Έτσι με την σειρά της, ίσως

9 ό.π. <http://www.kathimerini.gr/797813/opinion/epikairothta/politikh/to-enstikto-toy-laoy>.

10 Καλύβας, Σ. «Ποιους και τι διδάσκει η κρίση», Καθημερινή, 26/10/2014. <http://www.kathimerini.gr/789614/opinion/epikairothta/politikh/poioys-kai-ti--didaskei-h-krish>

11 ό.π. <http://www.kathimerini.gr/789614/opinion/epikairothta/politikh/poioys-kai-ti--didaskei-h-krish>

12 Πβλ. για την ιουδαιοχριστιανική εσχατολογία στο έργο του Löwith (1985).

ιστορικά, μια μέρα να δούμε ότι νέοι που ταλαιπωρηθήκαν στα χρόνια της κρίσης θα φτιάξουν μια γενιά υπεύθυνων πολιτών που αργότερα θα δημιουργήσουν ένα πολιτικό σύστημα που θα φέρει την χώρα σε οικονομική ευμάρεια, κοινωνική ανόρθωση και πολιτιστική αναμόρφωση.»(ΔΙΑΝΕΟΣΙΣ, 28/4/2016)¹³.

Η αποστέρηση της πατρίδας και η νεανική ανεργία γεννά συναισθήματα μνησικακίας απέναντι στις προηγούμενες γενιές που βαρύνονται με ευθύνες και που συχνά ταυτίζονται με τη λεγόμενη γενιά της Μεταπολίτευσης (Μάρκαρης, 2012), η οποία μπαίνει στο κέντρο της αντιπαράθεσης με τον δεξιό τύπο να επιδιώκει την αποδήμησή της και την απόδοση της κρίσης στην 'αριστερή ηγεμονία' από τη μία και τον αριστερό τύπο να ισχυρίζεται το ανολοκλήρωτο της επανάστασης και τη σπίλωση της γενιάς του Πολυτεχνείου:

«Η κρίση πολλαπλασίασε την απήχηση των παραπάνω ανοησιών, προσδίδοντας στην αμφισβήτηση του Πολυτεχνείου και της γενιάς του απρόσμενη αποδοχή στις δεξαμενές των απελπισμένων που δημιούργησε. Προφανές στόχος, η αποδόμηση ολόκληρης της Μεταπολίτευσης για την οποία το Πολυτεχνείο υπήρξε συμβολικά, πολιτικά και ηθικά ο θεμέλιος λίθος» (Τα Νέα, 10/11/2017)¹⁴.

Στο ισοζύγιο ευθύνης ανάμεσα σε κοινωνικές ομάδες, συλλογικά υποκείμενα και φυσικά πρόσωπα, ιστορικές και πολιτισμικές παράμετροι, όπως είναι το κεφάλαιο, οι κεφαλαιοκράτες, οι αγορές, το σύστημα (νεοφιλελευθερισμός), τα διεφθαρμένα κόμματα, η νοοτροπία του Έλληνα, οι Ευρωπαίοι, οι Γερμανοί, οι δανειστές, το ΔΝΤ, ο εθνικός διχασμός, η ΕΕ, το παγκόσμιο χρηματοπιστωτικό σύστημα, η διαφθορά και η διαπλοκή, θέση έχουν και οι πνευματικές ελίτ της χώρας και η απουσία τους εκούσια ή ακούσια από τον δημόσιο λόγ¹⁵.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από την ανάλυση ενός μικρού δείγματος δεδομένων προκύπτουν τουλάχιστον τα εξής συμπεράσματα:

- Η κρίση αποκτά μεταφυσικές διαστάσεις, οι αναπαραστάσεις στον τύπο παραπέμπουν σε ένα τέρας που δεν ελέγχεται με αόρατες δυνάμεις, που 'τρώνει ηγέτες και κόμματα', την ίδια την κοινωνία. Ο μικρός άνθρωπος με μια μοιρολατρική στάση νιώθει ανίκανος και αδύναμος να την αντιμετωπίσει.
- Η κοινή γνώμη και η πολιτική τάξη οικειοποιείται την ηγεμονική θέση των ξένων για την κρίση και τα αίτια που παίρνουν εθνικό χαρακτήρα και ενισχύουν την αδυναμία στοχοποίησης και την μοιρολατρική όψη της μνησικακίας.
- Η σχέση θύματος-θύτη είναι θολή («όλοι μαζί τα φάγαμε»). Η αδυναμία και ακύρωση/διά-

13 ΔΙΑΝΕΟΣΙΣ, 28/4/2016: «Το Χρονικό της ελληνικής κρίσης: Πώς φτάσαμε ως εδώ». <https://www.youtube.com/watch?v=qAPZ8RpRsn0>.

14 Κατσάπης, Κ. «Ο 'πόλεμος' της μνήμης του Πολυτεχνείου», Τα Νέα, 10/11/2017. <https://www.tanea.gr/2017/11/10/lifearts/by-the-book/o-polemos-tis-mnimis-toy-polytexneioy/>

15 Συνέντευξη του Νίκου Παναγιωτόπουλου στο TVXS: «Πού χάθηκαν οι διανοούμενοι στα χρόνια της κρίσης;» TVXS, 6/4/2017. <https://tvxs.gr/news/biblio/o-rolos-toy-dianoymenoy-sta-xronia-tis-krisis-i-drasi-kai-o-gyalinos-pyrgos>.

ψευση των προσδοκιών για απόδοση δικαιοσύνης οδηγεί σε απογοήτευση, παραίτηση, στην κατά Scheler μνησικακία που δεν συνεπάγεται ενεργητική δράση, αλλά απάθεια και ευθυγράμμιση με υπάρχοντα πολιτικά κόμματα, όπου δεν υπάρχει αμφισβήτηση του συστήματος. Παρατηρούμε μια διαμάχη χωρίς στόχο και έκβαση.

- Η διαγενεακή σύγκρουση δεν διεξάγεται, τροφοδοτώντας τη μνησικακία και την αποστέρηση του αισθήματος αποκατάστασης της δικαιοσύνης, με δεδομένο, ότι το υποκείμενο της μνησικακίας λείπει από το πεδίο της αντιπαράθεσης, τόσο κυριολεκτικά όσο και συμβολικά.
- Η έλλειψη στόχου οδηγεί σε μία μεσιανική αντίληψη της νέας γενιάς, που επωμίζεται την λύση του προβλήματος με μία εσχατολογική προσέγγιση και μετάθεσή της στο απώτερο μέλλον από τον λαϊκιστικό τύπο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Αξελός, Κ. (2010). *Η μοίρα της σύγχρονης Ελλάδας*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Bublitz, H. (1998). *Das Geschlecht der Moderne. Genealogie und Archäologie der Geschlechterdifferenz*. Φρανκφούρτη: Campus.
- Γεωργαλίδου, Μ. (2014). *Ανάλυση λόγου: Θεωρία και εφαρμογές*. Αθήνα: Νήσος.
- Δεμερτζής, Ν. & Λίποβατς, Θ. (2006). *Φθόνος και Μνησικακία: Τα πάθη της ψυχής και η κλειστή κοινωνία*. Αθήνα: Πόλις.
- Dahmer, H. (2009). *Divergenzen. Holocaust - Psychoanalyse - Utopia*. Μύνστερ: Westfälisches Dampfboot.
- Dörre, K., Lessenich, S. & Rosa, H. (2009). *Soziologie - Kapitalismus - Kritik - Eine Debatte*. Φρανκφούρτη: Suhrkamp Taschenbuch.
- Girard, R. (2017). *Η βία και το ιερό. Το εξιλαστήριο θύμα*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Habermas, J. (1987). *Eine Art Schadensabwicklung*. Φρανκφούρτη: Suhrkamp.
- Herzfeld, M. (1998). *Η Ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη: Κριτική Εθνογραφία της Ελλάδας και της Ευρώπης*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Keller, R. & Bosančić, S. (2018). *Wissenssoziologische Diskursanalyse. Die Analyse sozialen Wandels am Beispiel öffentlicher Debatten über Abfall in Deutschland und Frankreich*. Στο L. Akremi, N. Baur, H. Knoblauch & B. Traue (Επιμ.), *Handbuch Interpretativ Forschen*. (σσ. 692-723). Βάινχαιμ: Beltz Juventa.
- Κονδύλης, Π. (2011). *Οι αιτίες της παρακμής της σύγχρονης Ελλάδας. Η καχεξία του αστικού στοιχείου στην νεοελληνική κοινωνία και ιδεολογία*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Löwith, K. (1985). *Το νόημα της ιστορίας*. Αθήνα: Γνώση.
- Μουλίνου, Ι. (2012). *Συνοικοδόμηση ταυτοτήτων από ανηλίκους παραβατικούς: συνομιλιακός χειρισμός, γλωσσικά μέσα, και κοινωνικές συνέπειες*. Διδακτορική Διατριβή. Αθήνα: Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Μάρκαρης, Π. (2012). *Ψωμί, παιδεία, ελευθερία. Η τριλογία της κρίσεως*. Αθήνα: Γαβριηλίδης.

- Πατούλη, Κ. (2014). Η έρευνα για την κρίση (2010-2014). Αθήνα: Κέδρος.
- Τζιόβας, Δ. (2017). Greece in Crisis: The Cultural Politics of Austerity – Η Ελλάδα σε κρίση: Η πολιτισμική πολιτική της λιτότητας. Λονδίνο: I.B.Tauris & Co. Ltd.
- Σεβαστάκης, Ν. (2004). Κοινότοπη χώρα: Όψεις του δημόσιου χώρου και αντινομίες αξιών στην σημερινή Ελλάδα. Αθήνα: Σαββάλας.
- Λέανδρος, Ν., Παπαδοπούλου, Δ. & Ψύλλα, Μ. (2011). Η «Κρίση» στον τύπο. Μια θεματική και γλωσσολογική ανάλυση. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 134, 237-255.
- Rosenthal, G. (1999). Der Holocaust im Leben von drei Generationen. Familien von Überlebenden der Shoah und von Nazi-Tätern. Γκίσεν: Psychosozial-Verlag.
- Phillips, L. & Jorgensen W. M. (2009). Ανάλυση Λόγου, Θεωρία και Μέθοδος. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Fairclough, N. (2003). Analysing discourse: Textual analysis for social research. Λονδίνο: Routledge.
- Flick, U., Von Kardorff, E. & Steinke, I. (2005). Qualitative Forschung. Ein Handbuch. Ράινμπεκ Αμβούργου: Rowohlt's Enzyklopädie.
- Fritz-Vannahme, J. (1996). Wozu heute noch Soziologie? Οπλάντεν: Leske + Budrich.
- Φουκώ, Μ. (1987). Εξουσία, γνώση και ηθική. Αθήνα: Ύψιλον/Βιβλία.
- Welzer, H., Moller, S. & Tschuggnall, K. (2002). „Opa war kein Nazi“. Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis. Φρανκφούρτη σ. Μ.: Fischer Taschenbuch Verlag.

ΤΥΠΟΣ

- Μπογιόπουλος, Ν. „Όλοι μαζί τα φάγαμε“. Ριζοσπάστης, 23/9/2010.
- Καλύβας, Σ. «Ποιους και τι διδάσκει η κρίση», Καθημερινή, 26/10/2014.
- Παπαχελάς, Α. «Το ένστικτο του λαού». Καθημερινή, 31/12/2014.
- Παναγιωτόπουλος, Ν. Συνέντευξη στο TVXS: «Πού χάθηκαν οι διανοούμενοι στα χρόνια της κρίσης;» TVXS, 6/4/2017.
- Κατσάπης, Κ. «Ο πόλεμος της μνήμης του Πολυτεχνείου», Τα Νέα, 10/11/2017.

ΥΠΕΡΣΥΝΔΕΣΜΟΙ

- <https://www.youtube.com/watch?v=qAPZ8RpRsno>.
- <https://www.tanea.gr/2017/04/07/greece/ereyna-oi-neoi-thewroyn-ypeythynoy-toys-goneis-toys-gia-tin-oikonomiki-krisi/>.
- https://www.efsyn.gr/tehnas/ekdoseis-biblia/o-logos-stoys-syggrafeis/127881_i-lexi-basanizomai-stoys-toihoys-tis-athinas.
- <https://protouvouliaeydap.wordpress.com/2010/09/25/%ce%bf%ce%bb%ce%bf%ce%b9-%ce%bc%ce%b1%ce%b6%ce%af-%cf%84%ce%b1-%cf%86%ce%ac%ce%b3%ce%b1%ce%bc%ce%b5/>.

<http://www.kathimerini.gr/797813/opinion/epikairothta/politikh/to-ensstikto-toy-laoy>.

<http://www.kathimerini.gr/797813/opinion/epikairothta/politikh/to-ensstikto-toy-laoy>.

<http://www.kathimerini.gr/797813/opinion/epikairothta/politikh/to-ensstikto-toy-laoy>.

<http://www.kathimerini.gr/789614/opinion/epikairothta/politikh/poioys-kai-ti--didaskei-h-krish>.

<http://www.kathimerini.gr/789614/opinion/epikairothta/politikh/poioys-kai-ti--didaskei-h-krish>.

<https://tvxs.gr/news/biblio/o-rolos-toy-dianooymenoy-sta-xronia-tis-krisis-i-drasi-kai-o-gyalinos-pyrgos>.

Η εμπορευματοποίηση του Αθλητισμού ως παράγοντας ενίσχυσης του φαινομένου του Ντόπινγκ

Παράσχος Κανλής

Υποψήφιος Διδάκτορας Πανεπιστημίου Αιγαίου, Καθηγητής Φυσικής Αγωγής,
Εκπαιδευτικός Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης
Socd17005@soc.aegean.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η συνεχής ανάπτυξη του αθλητισμού σε όλα τα επίπεδα εθνικό, διεθνές και παγκόσμιο είναι παράλληλη με μια διαδικασία εξορθολογισμού του από όλες τις απόψεις. Η επιστημονικοποίηση του αθλητισμού μέσα από τις επιστήμες της ιατρικής και των νέων τεχνολογιών βοήθησαν σε μέγιστο βαθμό στην εκμετάλλευση όλων των αποθεμάτων βελτίωσης των ικανοτήτων του ανθρωπίνου σώματος, ως μοντέλο ανθρώπινης μηχανής. Η ανάπτυξη του αθλητισμού ως παγκόσμια οικονομική δραστηριότητα, οφείλεται επίσης στην δημιουργία ενός περιβάλλοντος που ευνοείται από τις νέες μορφές μεταφορών και επικοινωνίας. Όλοι όσοι έχουν έστω στοιχειώδη ενασχόληση με τον αθλητισμό μπορούν να αντιληφθούν ότι ο τελευταίος αποτελεί μια παγκόσμια αγορά, όπου οι σύλλογοι από τον πιο μικρό ερασιτεχνικό της γειτονιάς έως εκείνους που δραστηριοποιούνται σε περιφερειακό, εθνικό και διεθνές επίπεδο αποτελούν πλέον επιχειρήσεις που με τον ένα ή άλλο τρόπο επιδίδονται στον χώρο της εμπορικής οικονομίας. Προσπαθούμε λοιπόν μέσα από την παρούσα εργασία να ερευνήσουμε πως η εμπορευματοποίηση του αθλητισμού ως δομικό χαρακτηριστικό της καπιταλιστικής οργάνωσης, οδηγεί τους αθλητές στο ντόπινγκ, έτσι ώστε να μεγιστοποιήσουν την απόδοσή τους, την οποία θα εκμεταλλευτεί ο κάτοχος των αθλητικών μέσων παραγωγής μεταβάλλοντάς την σε κέρδος. Η έρευνά μας θα διεξαχθεί μέσα από την οπτική της κριτικής εγκληματολογίας και του κρατικού επιχειρηματικού εγκλήματος.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Κρατικό-επιχειρηματικό έγκλημα, Αθλητισμός, Ντόπινγκ.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εισήγηση αποτελεί μέρος της έρευνας που βρίσκεται σε εξέλιξη, στο πλαίσιο πρότασης διδακτορικής διατριβής με θέμα: «Το φαινόμενο του ντόπινγκ. Μια κριτική προσέγγιση του φαινομένου ως κοινωνικό και διαχρονικό έγκλημα στον αθλητισμό». Η έρευνά μας χωρίζεται σε δυο θεματικές **κατά πρώτον** αυτή της εμπορευματοποίησης του ερασιτεχνικού αθλητισμού και **κατά δεύτερον** εκείνη που θα εξετάσει το φαινόμενο του ντόπινγκ στον αθλητισμό. Στο παρόν άρθρο θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε τα βασικότερα σημεία που αφορούν στη πρώτη θεματική της έρευνας μας. Στο ερευνητικό μας υλικό, η συλλογή των δεδομένων που έχουμε μέχρι στιγμής, ανάμεσα σε άλλα θέματα, έχουν να κάνουν με το επιστημονικό, επαγγελματικό, εργασιακό και ασφαλιστικό καθεστώς των προπονητών και κατά πόσο οι προπονητές γνωρίζουν τα εργασιακά

και ασφαλιστικά τους δικαιώματα, τις ευθύνες και τις υποχρεώσεις των διοικητικών συμβουλίων απέναντι στους αθλούμενους. Δεδομένα από τυχόν περιπτώσεις κακοποίησης, παραμέλησης ή κακομεταχείρισης παιδιού, τόσο από μέρους των συλλόγων, όσο και των γονέων και κηδεμόνων. Κατά πόσο η Ιατρική εξέταση είναι ουσιαστική, ή απλά είναι μια τυπική γραφειοκρατική διαδικασία, καθώς και πόσο γνωρίζουν τα υποκείμενα για το βαθμό σωματικών βλαβών που μπορούν να υποστούν από λάθος προπόνηση, την καταλληλότητα και τον έλεγχο των εγκαταστάσεων αν αυτός είναι ο ουσιαστικός η μόνο γραφειοκρατικός τυπικός, καθώς και τα χρηματοοικονομικά στοιχεία των συλλόγων.

Η ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ ΩΣ ΔΟΜΙΚΟ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΟ ΤΗΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ

Η εξέλιξη του αθλητισμού υπήρξε ραγδαία και είναι αποτέλεσμα της έντονης εμπορευματοποίησης και πολιτικοποίησης του, με χαρακτήρα ανταγωνιστικό, όπου η επιτυχία είναι άμεσα συνδεδεμένη με τις επιδόσεις και την κατάκτηση χρυσών μεταλλίων και όχι με ηθικά, ιδεολογικά και άλλα οφέλη. Γνωρίζουμε ότι σε παλαιότερες εποχές, οι αθλητές ακόμη και σε επίπεδο πρωταθλητισμού, επιδίδονταν σε αυτόν στον ελεύθερο χρόνο τους, καθώς είχαν κύριο επάγγελμα το οποίο τους εξασφάλιζε τα προς το ζην. Οι επιδόσεις τους και οι προσπάθειες που κατέβαλαν ανταποκρίνονταν στο εμπειρικό επίπεδο προπόνησης, δεν ήταν δηλαδή υψηλού επιπέδου. Αντίθετα, σήμερα οι αθλητές υψηλού επιπέδου, αφιερώνουν χρόνο για την προπόνηση τους όσο και οι επαγγελματίες εργαζόμενοι και σε κάποιες περιπτώσεις ακόμη και πολύ περισσότερο. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα ο αθλητισμός να πάρει την μορφή και τον χαρακτήρα επαγγέλματος και οι αμοιβές των αθλητών να είναι ανάλογες των επιδόσεων και των θέσεων που επιτυγχάνουν και κατακτούν. Η εμπορευματοποίηση λοιπόν του αθλητισμού, υπήρξε καθολική, καθώς έχουν διαμορφωθεί όλες εκείνες οι καταστάσεις και συνθήκες, σύμφωνα με τις οποίες αναπτύσσεται ως εμπόριο και ικανοποιούνται οι οικονομικές προεκτάσεις του όπως είναι: Η δημιουργία πάγιων λειτουργικών εξόδων, καθώς απαιτούνται εγκαταστάσεις, υπάλληλοι, προπονητές, αθλητικό υλικό, έξοδα μετακινήσεων και διαμονής των αθλητών για προπονήσεις και αγώνες. Αμοιβές ανάλογα το επίπεδο και την κατηγορία των αθλητών, οι οποίες στην καλύτερη περίπτωση χαρακτηρίζονται ως οδοιπορικά. Κατά συνέπεια η κάλυψη των εξόδων απαιτεί και την δημιουργία εσόδων. Προκειμένου λοιπόν να υπάρξει είσπραξη κάποιων εσόδων, ο αθλητισμός πρέπει να λειτουργήσει ως οικονομικός φορέας και να διαθέσει ένα προϊόν – εμπόρευμα. Το εμπόρευμα αυτό μπορεί να έχει την ιδιότητα του θεάματος, που αγοράζεται από τους πελάτες με την μορφή εισιτηρίου, παραχώρηση δικαιωμάτων μετάδοσης ενός αγώνα, από τα Μ.Μ.Ε., το στοίχημα, τις κάθε είδους διαφημίσεις αθλητικών και μη προϊόντων από αθλητές και συλλόγους. Η δημιουργία τομέα σε κλάδους παραγωγής, όπως ο τουρισμός, τα μέσα μαζικής μεταφοράς, ξενοδοχεία, εστιατόρια ειδικά με την διεξαγωγή μεγάλων αθλητικών διοργανώσεων σε διεθνές επίπεδο όπως οι Ολυμπιακοί Αγώνες, Παγκόσμιο Κύπελλο Ποδοσφαίρου κ.α. (Αυγερινός, 1989, σσ. 184-185). Ειδικά σήμερα όχι μόνο από επαγγελματικούς, αλλά και από μικρούς ερασιτεχνικούς συλλόγους η εκμάθηση των αθλημάτων γίνεται μέσω των λεγόμενων ακαδημιών με το αντίστοιχο αντίτιμο που βαφτίζεται ως «συνδρομή», η οποία αποτελεί εμπόδιο στην ενασχόληση με τον αθλητισμό παιδιών που προέρχονται από χαμηλά-κοινωνικοοικονομικά στρώματα. Επιπλέον ο αθλητισμός έχει περιέλθει και στον χώρο της «μαύρης» οικονομίας, της «μαύρης», άτυπης ή παράνομης, εργασίας που αποτελούν αντικείμενα διερεύνησης

της παρούσης θεματικής ενότητας.

Η συμμετοχή των αθλητών στους αγώνες και στις προπονήσεις, γίνεται μέσα από τους αθλητικούς συλλόγους, στους οποίους είναι εγγεγραμμένοι. Στην εξέλιξη του σύγχρονου αθλητισμού συναντάμε δύο τύπους, σύμφωνα με τους οποίους δραστηριοποιούνται οι αθλητικοί σύλλογοι. Ο πρώτος είναι ο εθιμικός τύπος, δηλαδή εκείνος του ερασιτεχνικού μη κερδοσκοπικού σωματείου, μέσω του οποίου τα μέλη του ικανοποιούν τις ανάγκες τους στο άθλημα με το οποίο εξασκούνται. Ο δεύτερος τύπος είναι εκείνος των Ανώνυμων Εταιρειών με κερδοσκοπικό χαρακτήρα, ο οποίος καθορίζεται βάσει του νόμου. Κατά τον δεύτερο τύπο δραστηριοποίησης των συλλόγων, αντιλαμβανόμαστε ότι τα πάντα έχουν μεταβληθεί σε οργανωμένο θέαμα, με καθαρή επιχειρηματική δραστηριότητα, που σκοπό έχει το κέρδος και την ικανοποίηση πολιτικών και άλλων συμφερόντων. Αποτέλεσμα όλων αυτών, είναι να έχουμε γίνει θεατές της εμπορευματοποίησης ακόμη και της ολυμπιακής φλόγας αλλά και εκμετάλλευσης ακόμη και του Μαραθωνίου της κλασικής διαδρομής, όπου για να λάβει κανείς μέρος πρέπει να πληρώσει και το ανάλογο χρηματικό αντίτιμο (Αυγερινός, 1989, σσ. 188-192).

Τίθεται επομένως ένα σημαντικό ερώτημα, αν στον χώρο του αθλητισμού μπορούν τα άτομα να αγνοήσουν το σύστημα των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και να έρθουν σε σύγκρουση με την κοινωνική δομή και κατά πόσο αυτή η σύγκρουση θα ενσωματωθεί, θα εξουδετερωθεί, η θα επιτύχει. Έχουμε δηλαδή δυο αντικρουόμενα είδη πράττειν: *«αυτό που απορρίπτουμε και αυτό που προσπαθούμε να δημιουργήσουμε»* (Holloway, 2011, σσ. 149).

Η επίπονη προσπάθεια συνεχώς υψηλότερων επιδόσεων μέσα από την εντατικοποίηση του αθλητισμού και την απογείωση του ανταγωνισμού, έχει επιφέρει την αναπόφευκτη βαθμιαία ηθική κατάπτωση των αξιών, στάσεων και διαρθρώσεων του «ερασιτεχνικού» αθλητισμού και αντικατάστασή τους με εκείνες που χαρακτηρίζονται ως «επαγγελματικές». Έτσι, οι αθλητικοί αγώνες από μέσο διασκέδασης, κατά βάση των αθλουμένων και κατά δεύτερο λόγο των θεατών, ως μια διαδικασία όχι και τόσο αξιοδοτημένη, με χαμηλή κατάταξη στην ιεραρχία της πυραμίδας των κοινωνικών θεσμών, μεταβάλλεται σε μέσο απόκτησης ευχάριστων συναισθημάτων, συγκρότησης ταυτότητας και σημαντικής δράσης νοσηματοδότησης της ζωής, με θρησκευτικό ακόμη χαρακτήρα, αύξησης του ανταγωνισμού, συνέβαλλε στον «αποερασιτεχνισμό» του αθλητισμού ως μια αναπόφευκτη κοινωνική διαδικασία (Ντανινγκ, 1998, σσ. 265-266).

Ο αθλητισμός απεικονίζει την κοινωνία μέσα στην οποία υφίσταται, ενώ αποτελεί αδιάσπαστο μέρος διαδεδομένων πολιτικο-οικονομικών και κοινωνικο-πολιτιστικών απόψεων. Αποτελεί ταυτόχρονα, έναν ιδιαίτερο κόσμο και μια προσωρινή χρονική μετάθεση της μονότονης διαδοχής καταστάσεων της ζωής μας (Maguire, 2011, σσ. 16). Ο αθλητισμός, αναμφισβήτητα αποτελεί μέρος της καπιταλιστικής κοινωνίας με όλη την ενεργητικότητα και αποφασιστικότητα που τη διακρίνει και ως εκ τούτου αυτός δεν μπορεί να έχει αυτεξούσια μελέτη των γεγονότων του παρελθόντος, όσον αφορά την πολιτική, οικονομική και κοινωνική του εξέλιξη αλλά και διακεκριμένων χαρακτηριστικών που να τον ορίζουν ως αυτοτελή ύπαρξη. Δηλαδή η πολιτική και κοινωνική του λειτουργία υποδεικνύεται επιτακτικά από τη θέση που κατέχει στο σύνολο των κοινωνικών σχέσεων. Οι κοινωνικές αυτές σχέσεις, δεν είναι άλλες από εκείνες που ταυτίζονται με τις καπιταλιστικές διαδικασίες, άρα και ο αθλητισμός εκ' των πραγμάτων ταυτίζεται με αλλοτριωτικές πρακτικές που διακρίνουν την καπιταλιστική κοινωνία και δεν δύναται να δημιουργήσει ένα πεδίο καλά προφυ-

λαγμένων ανθρωπιστικών και πολιτιστικών χαρακτηριστικών (Μπρομ, 1990, σσ. 318).

Σύμφωνα με την κοινωνική οντολογία του Χάμπερμας, αναπτύσσεται μια θεωρία όπου γίνεται διάκριση, μεταξύ βιόκοσμου και συστήματος, τα οποία και αποτελούν πεδία της επικοινωνιακής και της ενόργανης δράσης αντίστοιχα. Ο Χάμπερμας κάνοντας χρήση του όρου «βιόκοσμος» συμπεριλαμβάνει τα ανεπίσημα μη τυποποιημένα πεδία της κοινωνικής ζωής, όπως είναι η οικογένεια, η κουλτούρα, τα οργανωμένα κόμματα και η πολιτική τους δράση, οι εθελοντικοί οργανισμοί. Με τον όρο σύστημα, αναφέρεται σε κατώτερης κλίμακας υποδομές και σε αναγνωρισμένα παραδείγματα ενόργανης δράσης. Χωρίζεται δε, σε δύο υποσυστήματα, το χρήμα, που αποτελεί το κατευθυντήριο όργανο της καπιταλιστικής οικονομίας και την εξουσία, που αποτελείται από τα πολιτικά κόμματα και τις δημόσιες υπηρεσίες που αποτελούν την πολιτειακή διοίκηση. Θεωρώντας λοιπόν τον αθλητισμό ως μέρος της έννοιας του «βιόκοσμου», μπορούμε να υποστηρίξουμε σύμφωνα με τον Χάμπερμας ότι αυτός γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης από το «σύστημα», καθώς αυτό τον σφετερίζεται, τον εκτοπίζει και τον καταστρέφει (Finlayson, 2006, σσ. 67-73).

ΕΡΕΥΝΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΠΤΙΚΗ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ, ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΡΑΤΙΚΟΥ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΥ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΣ

Γνωρίζουμε ότι το σύνολο των αρχών που έχουν επινοηθεί για να ερμηνεύσουν το έγκλημα και την παρέκκλιση, αλλά και οι κοινωνικές θεωρίες γενικότερα, είναι ένας συνδυασμός αντιτιθέμενων θέσεων και απόψεων της εποχής τους.

Κοινό γνώρισμα των θεωριών της θετικιστικής εγκληματολογίας, αποτελεί μια θεμελιώδη αρχή, που υποστηρίζει, ότι το ιδιαίτερο, ξεχωριστό γνώρισμα όλων των εγκλημάτων, έγκειται σε πράξεις που επικρίνονται συνολικά από τα μέλη της κοινωνίας. Η υγιής συλλογική συνείδηση, όπως την όρισε Durkheim, αποτελεί σε ένα κοινωνικό σύστημα σύμφωνα με το συναινετικό πρότυπο, την πυξίδα που οποιαδήποτε παρέκκλιση από αυτήν οδηγεί σε ανομική συμπεριφορά (Γεωργούλας, 2009, σσ. 97).

Οι θεωρίες αυτές, υπό το πρίσμα της δομολειτουργιστικής σχολής της αγγλοσαξονικής κοινωνιολογίας, καθώς και το έργο του Talcott Parsons αλλά και από την εποχή Durkheim και Comte, σε ότι αφορά την παρέκκλιση, αποτελεί βασικό διακριτικό γνώρισμα της κοινωνιολογικής πραγματείας, η οποία βασίζεται πάνω από όλα, στην υπόθεση, ότι υπάρχει μια απόλυτη ομοιότητα αντιλήψεων, απόψεων ανάμεσα στους ανθρώπους, ως προς τους στόχους της κοινωνικής ζωής, αλλά και τους κανόνες ή τις νόρμες που θα πρέπει να καθορίζουν την επίμονη προσπάθεια, ώστε να επιτευχθούν οι συγκεκριμένοι κανόνες και νόρμες. Ως διαφορετική ή αντίθετη πρόταση στο θετικισμό-λειτουργισμό η οποία ενεργεί με μεθοδικό και συστηματικό τρόπο, έτσι ώστε να βελτιώσει το πλαίσιο ανάπτυξης των ερμηνειών στο χώρο της εγκληματολογίας, είναι η θεωρητική οπτική της σύγκρουσης ως εννοιολογικό εργαλείο, μιας κοινωνιολογικής ανάλυσης της πραγματικότητας. Το «αδιαμφισβήτητο κακό», παράγωγο μιας διαδικασίας κοινωνικής συναίνεσης, αντικαθίσταται από το κακό που διατυπώνεται με σαφήνεια ως αποτέλεσμα μιας διαδικασίας εγκληματοποίησης, η οποία επιβλέπεται και επιβάλλεται από τους κοινωνικά δυνατούς-τροπαιούχους στην κοινωνική σύγκρουση, σε βάρος των κοινωνικά αδύνατων-αποστερούμενων. Το πεδίο μιας ανάλογης κοινωνικής σύγκρουσης είναι εκείνων των πολιτισμικών αξιών ή των ομάδων συμφερόντων, ή των κοινωνικών τάξεων με προκαθορισμένο αποτέλεσμα, καθώς οι νόμοι που προστατεύουν κυρίως

τα αγαθά και τις αξίες, ή το σύνολο των αντιδράσεων και των ενεργειών των ισχυρών, αυτό πραγματοποιείται με τη λειτουργία των μηχανισμών του επίσημου κοινωνικού ελέγχου, που στόχο έχουν την αναπαραγωγή της εξουσίας των νικητών. Το μέγεθος της κοινωνικής σύγκρουσης καθορίζει και την αντίδραση των ισχυρών που μπορεί να εγκληματοποιήσουν τη συμπεριφορά εκείνων που ύψωσαν το ανάστημά τους ενάντια στην εξουσία τους (Γεωργούλας, 2016, σσ. 15-18). Ως εκ τούτου, η περεταίρω μελέτη μέσα από την οπτική της κριτικής εγκληματολογίας αποτελεί η συσχέτιση, κοινωνικής τάξης, εγκλήματος και κοινωνικού ελέγχου, όπως προέρχεται από την λειτουργία πρωτίστως των κρατικών φορέων. Η υλοποίηση και η ποινικοποίηση των νόμων από τις αστυνομικές και δικαστικές αρχές, η διαδικασία αποδοχής από το κοινωνικό σύνολο της καθιέρωσης της καταστολής με ισχύ νόμου, δηλαδή τη σχέση μεταξύ ατόμων ή κοινωνικών συνόλων, φορέων δράσεων και δομής (Γεωργούλας, 2010, σσ. 115).

Σε ότι αφορά το αντικείμενο της έρευνας μας και στην έννοια του εγκλήματος στον αθλητισμό, σε σχέση με την κριτική εγκληματολογία, αποτελεί μια προσπάθεια να συμπεριληφθεί η μελέτη του ντόπινγκ, σε ένα ευρύτερο πλαίσιο κοινωνικής αλλαγής. Οι Herman και Julia Schwendinger ως πρωταρχική έννοια του προσδιορισμού της κοινωνικής βλάβης ή της αντικοινωνικής συμπεριφοράς θεωρούν τα «κοινωνικά προσδιοριζόμενα ανθρώπινα δικαιώματα» και όχι «τις λειτουργικές επιταγές των κοινωνικών θεσμών» (Κουκουτσάκη, 2013). Δηλαδή, τα βασικά αυτά ανθρώπινα δικαιώματα, όπως είναι η δυνατότητα να αγωνίζεσαι επί ίσοις όροις για μια θέση στην πολιτική, κοινωνική και οικονομική σφαίρα βρίσκουν πεδίο έρευνας στη δική μας εργασία την δυνατότητα δηλαδή να μπορεί ο καθένας, να έχει δικαίωμα στην άθληση είτε πρόκειται για άτομα τα οποία ως σκοπό έχουν την άθληση ως μια δραστηριότητα του ελεύθερου χρόνου με όλα τα οφέλη, που αυτή μπορεί να τους προσφέρει σωματικά, ψυχικά, κοινωνικά, υγείας, είτε πρόκειται για άτομα που σκοπός τους είναι να διακριθούν σε υψηλό επίπεδο χωρίς να θέσουν την υγεία τους σε κίνδυνο αλλά και να μην γίνουν θύματα ατόμων, ομάδων ή οργανισμών που σκοπό έχουν το κέρδος μέσα από τέτοιες δραστηριότητες. Σύμφωνα λοιπόν με τους Schwendinger, θα πρέπει να προσδιορίσουμε το έγκλημα με βάσει τρόπους και ενέργειες, που αντιτίθενται στα ανθρώπινα δικαιώματα και συγκεκριμένα, στον χώρο του αθλητισμού. Πρέπει λοιπόν, να ερευνήσουμε στο συγκεκριμένο πλαίσιο έννοιας του εγκλήματος στο χώρο του αθλητισμού και ειδικά στο φαινόμενο του ντόπινγκ, αθέμιτες μορφές και τρόπους που έχουν σχέση με παραβίαση ουσιαστών δικαιωμάτων αλλά και πράξεις που παραπέμπουν άμεσα ή έμμεσα σε ρατσισμό, σεξισμό ακόμη και ιμπεριαλισμό μέσω του αθλητισμού (Κουκουτσάκη, 2013).

Στο πεδίο της κριτικής εγκληματολογίας συναντάμε πλήθος ερευνών τόσο σε ότι αφορά το επιχειρηματικό έγκλημα όσο και το κρατικό-οργανωμένο έγκλημα. Παρ' όλα αυτά οι έρευνες αυτές είχαν διακριτό και ανεξάρτητο ρόλο μεταξύ τους. Σε ότι αφορά το θεωρητικό και ερευνητικό επίπεδο υπήρχε μια οριοθετημένη περιοχή που αφορούσε την οργανωσιακή παραβατικότητα στο στενό κύκλο της επιχείρησης, ενώ σε εκείνη που αφορά στα εγκλήματα του κράτους στρεφόταν το ενδιαφέρον στην αποσιώπηση των επιχειρηματικών εγκλημάτων και τη διαφθορά με σκοπό την κατά παραγγελία νομοθέτηση. Ο όρος κρατικό-επιχειρηματικό έγκλημα ήρθε με στόχο να καλύψει αυτές τις μορφές οργανωτικής παρέκκλισης, που αποτελούν το συλλογικό προϊόν των κοινών δράσεων, επιχειρήσεων με τους κρατικούς φορείς (Γλυμή, 2011, σσ. 30-31).

Ιδιαίτερο αντικείμενο έρευνας στο χώρο της εγκληματολογίας αποτελεί το πεδίο που χαρακτηρίζεται από τον όρο «εγκλήματα λευκού κολάρου». Σε αναπλήρωση του όρου αυτού η σύγχρονη

ακαδημαϊκή κοινότητα προσπαθεί πρόσφατα να αποκτήσει ειδικές γνώσεις επιχειρώντας να διατυπώσει και να ελέγξει επιστημονικά τον όρο «κρατικό-επιχειρηματικό έγκλημα».

Ο όρος αυτός ισοδυναμεί από πολιτική και ερευνητική σκοπιά στο πλαίσιο «διαφθορά-διαπλοκή» με δύο σημαίνουσες αντίθετες πλευρές:

Καταρχήν, καταβάλλεται μια προσπάθεια να εγκληματοποιηθεί η πράξη αυτή, υπό το πρίσμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της κοινωνικής βλάβης. Επιβάλλεται να εγκληματοποιηθούν πράξεις, οι οποίες δεν βρίσκονται στα γνωστά στενά όρια των «εγκλημάτων του δρόμου», αλλά πράξεις οι οποίες έχουν ερευνητικά αποδεδειγμένα, πολύ περισσότερες απώλειες ανθρώπινης ζωής, σωματικών ή άλλων βλαβών, απώλεια ιδιοκτησίας. Απαιτείται ακόμη και ανάλογη κατεύθυνση της επίσημης αντεγκληματικής πολιτικής, όπως και της ενεργοποίησης πολιτών, καταναλωτών, εργαζομένων, κοινωνικών κινημάτων.

Κατά δεύτερον, τόσο η αντεγκληματική πολιτική, όσο η πολιτική και κοινωνική δράση, θα βελτιωθούν μόνο όταν αποκαλυφθεί η πραγματική φύση του εν λόγω εγκλήματος. Το βαθύτερο αίτιο αυτής της εγκληματογόνας πράξης ως αποτέλεσμα του τρόπου που αναπτύσσονται οι δραστηριότητες και το έργο για το οποίο είναι προορισμένος ο καπιταλισμός, αντικατοπτρίζεται στην αμοιβαία εξάρτηση του κράτους και επιχειρηματικού κεφαλαίου, είτε με απευθείας μετατροπή δημοσίου χρήματος σε ιδιωτικό με τη μορφή συμβάσεων, είτε με την παροχή διευκολύνσεων και συγκεκριμένων πολιτικών (Γεωργούλας, 2016, σσ. 31).

Προκειμένου να προσδιορίσουμε την έννοια της κοινωνικής βλάβης, ή της πρόγνωσης της συμπεριφοράς στον αθλητισμό είμαστε υποχρεωμένοι να υιοθετήσουμε διεπιστημονική προσέγγιση για τις υποθέσεις της έρευνας μας. Η διεπιστημονικότητα έχει ως σκοπό να περιγράψει, να ερμηνεύσει και πιθανώς να προβλέψει βάσει έρευνας, συμπεριφορές στον αθλητισμό, οι οποίες οδηγούν σε κοινωνική βλάβη. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί μέσα από το επίπεδο συσχετισμού αθροιστικά διαφόρων επιστημών στον αθλητισμό. Η βαθμίδα προόδου ενός επιστημονικού αντικείμενου είναι δυνατόν να αξιολογηθεί από διάφορα κριτήρια ένα από τα οποία είναι, η διαπίστωση ως προς την ύπαρξη συστηματικών εισαγωγών και πλήθος συγγραμμάτων που μπορεί να υπάρχουν στο συγκεκριμένο αντικείμενο (Παππάς, 2011, σσ. 31-32). Όσοι λοιπόν με επιμέλεια κατευθύνουν τη συστηματική τους μελέτη στο κρατικό επιχειρηματικό έγκλημα, είναι αναπόφευκτο να μην υπεισέλθουν σε περιοχές και επιστήμες ξένες προς την εγκληματολογία, που όπως είναι φυσικό μπορεί να προκαλεί σύγχυση, ανασφάλεια και απορία (Γλυμή, 2011, σσ. 22). Στην δική μας έρευνα ή άντληση πληροφοριών γίνεται μέσα από επιστήμες όπως, η φυσιολογία, η εργοφυσιολογία, η προπονητική, η ψυχολογία, προκειμένου να αναδειχθούν οι αρνητικές συνέπειες στην ανάπτυξη της προσωπικότητας κυρίως των παιδιών και των εφήβων από υπερβολικές μακροχρόνιες επιβαρύνσεις στην προπόνηση και στον αγώνα που παρουσιάζονται τόσο στον οργανισμό όσο και στον ψυχικό τους κόσμο. Ενδεικτικά θα αναφέρουμε μόνο τις λάθος προπονητικές προσαρμογές (Κλεισούρας, 1989) σε σχέση με τη μορφολογία και τη λειτουργικότητα της καρδιάς (Χατζημηνάς, 1987 σσ. 62-80). Διαταραχές του μεταβολισμού, βλάβες στον παθητικό κινητικό μηχανισμό, η δημιουργία αίσθησης ενός διαρκούς ψυχικού στρες (Dietrich κ.ά., 1995 σσ. 344).

Χρέος του κριτικού εγκληματολόγου είναι να συμβάλει στην εγκληματοποίηση αυτών των πράξεων, υπό το πρίσμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της κοινωνικής βλάβης. Το κράτος αποτυγχάνει στον έλεγχο κοινωνικά επιζήμιων πράξεων, αλλά και στην προστασία θεμελιωδών ατομικών

και κοινωνικών αγαθών, όπως είναι η ζωή και η υγεία στο χώρο του αθλητισμού, διευκολύνοντας την παράβαση της νομοθεσίας και συμβάλλοντας στη ανάπτυξη ενός εγκληματογενούς συστήματος αξιών αλλά και στην εκμηδένιση της ηθικής ευθύνης (Γλυμή, 2011, σσ. 35-47).

Στο συγκεκριμένο πλαίσιο, ένας από τους βασικότερους παράγοντες του ερασιτεχνικού αθλητισμού είναι ο προπονητής, ο οποίος είναι στην ουσία η ψυχή του σωματίου ιδιαίτερα όταν ασχολείται σε τμήματα με μικρά παιδιά. Στην περίπτωση αυτή, η αποστολή του είναι ιδιαίτερα σημαντική, διότι εκτός από προπονητής εκμάθησης διαφόρων αθλητικών δεξιοτήτων π.χ. στίβος, καλαθοσφαίριση, ποδόσφαιρο, κ.α πρέπει να έχει εκείνες τις γνώσεις, έτσι ώστε να μην εκθέτει σε κίνδυνο τους αθλούμενους έχοντας την κατάλληλη επιστημονική γνώση γι' αυτό, αλλά να είναι και παιδαγωγός καθώς έχει να κάνει με μικρά παιδιά μεταδίδοντας τους τα σωστά ιδεώδη του αθλητισμού. Μας ενδιαφέρει λοιπόν να ερευνήσουμε ποιες είναι οι προϋποθέσεις οι συνθήκες και οι όροι απασχόλησης των προπονητών. Μας ενδιαφέρει λοιπόν να ερευνήσουμε βάση της δυαδικότητας της οικονομίας, σε σχέση με τον χώρο του αθλητισμού, ποια είναι τα χαρακτηριστικά των απασχολούμενων προπονητών, αν είναι επιστήμονες με πλήρη εργασιακά δικαιώματα και υποχρεώσεις και οι οποίοι μπορούν να αρθρώσουν έναν επιστημονικό και επαγγελματικό ρόλο ή είναι εμπειρικοί που απλά έχουν ασχοληθεί με ένα άθλημα ή έχουν εκπαιδευτεί μέσα από ανεπίσημες σχολές ή σεμινάρια ομοσπονδιών έτσι ώστε να είναι εύκολα αντικαταστάσιμοι, και γενικά πειθήνιοι, οι οποίοι πρωτίστως δεν διεκδικούν.

Δυαδικότητα, είναι ο χωρισμός της οικονομίας σε δύο επίπεδα. Στο ένα επίπεδο, συναντάμε έναν ευημερούντα, σταθερό, «πυρηνικό» τομέα των επιχειρήσεων και θέσεων εργασίας και στο άλλο «περιφερειακό» επίπεδο, το οποίο υπολείπεται του πρώτου. Σε αντίθεση με τον κορπορατισμό, όπου τα προβλήματα που προκύπτουν προβάλλονται από οργανωμένες ομάδες συμφερόντων, κυρίως από τους εργαζομένους, στην δυαδικότητα οι ομάδες αυτές των εργαζομένων παρουσιάζουν ανικανότητα οργάνωσης ή κινητοποίησης προς εξεύρεση λύσεων για τα προβλήματά τους (Watson, 2005, σσ. 195).

ΕΡΕΥΝΑ ΠΕΔΙΟΥ

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Παρακάτω αναπτύσσουμε μια μεθοδολογία έρευνας σύμφωνα με την επιστημονική τεχνική, όπως αυτή καθορίζεται από την αναγκαστική διαδικασία, μέσα στην οποία επιβαλλόμαστε, ως κοινωνικοί ερευνητές, να κινηθούμε. Αυτό βέβαια, δεν σημαίνει ότι θα κινηθούμε μέσα σε μια περιοχή θετικιστικής τεκμηρίωσης της εγκληματικής παθογένειας, καθώς γνωρίζουμε εκ των προτέρων ότι αυτό αποτελεί μια ανησυχητική λογιστικοποίηση, η οποία δεν αποτελεί μια αξιολογικά ουδέτερη έρευνα, αλλά τουναντίον μπορεί να εξυπηρετεί του σκοπούς της εξουσίας με σαφείς αρνητικές απαντήσεις, οι οποίες εμπεριέχουν τυποποιήσεις και στιγματισμούς με δυσμενείς επιπτώσεις, τόσο στα ίδια τα άτομα, όσο και στην παραβίαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ελευθεριών. Η βασική παραδοχή του φαινομένου της έρευνας που διαπραγματευόμαστε είναι ότι αυτή, δεν είναι αξιολογικά ελεύθερη και ουδέτερη, αλλά αποτελεί ιστορικό συνακόλουθο διαθρωτικών εσωτερικών εξαρτήσεων ανισότητας και καταπίεσης, τμήμα πολιτικών και κοινωνικών εξελίξεων. Θα προσπαθήσουμε να κάνουμε μια καταγραφή κοινωνικών νοημάτων και κατασκευών για τον αθλητισμό, τόσο μέσα από συνεντεύξεις, της ποιοτικής έρευνας σύμφωνα με το δείγμα του πλη-

θυσμού που έχουμε επιλέξει, αλλά και άλλων τεχνικών, χωρίς να περιοριστούμε σε ένα δίπολο ποιοτικής και ποσοτικής έρευνας, αλλά κάνοντας χρήση ενός συσχετισμού, ευπροσάρμοστου στις μεταβαλλόμενες συνθήκες. Τα ερευνητικά ερωτήματα της έρευνας μας, θα εξεταστούν με προσανατολισμό την κριτική εγκληματολογία, έτσι ώστε να εξαχθούν απαντήσεις και συμπεράσματα, τα οποία θα μπορέσουν να αντικαταστήσουν τους θεσμούς, τις πρακτικές τους και το κυρίαρχο καθεστώς όσων το υπηρετούν και όχι η αναπαραγωγή και νομιμοποίηση της κατεστημένης άποψης, της κυρίαρχης αστικής τάξης (Γεωργούλας, 2016, σσ. 57-63).

ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Με την παρούσα θεματική, θα προσπαθήσουμε να ερευνήσουμε ποιος είναι ο έλεγχος από φορείς, κυρίως κρατικούς, που έχουν ως αποστολή, την σωστή λειτουργία των αθλητικών συλλόγων. Θα ερευνήσουμε δηλαδή, ποιά είναι η σχέση μεταξύ συλλόγων, παραγόντων, προπονητών και αθλητικών φορέων, όπως ομοσπονδιών, τοπικών επιτροπών και κυρίως, κρατικών φορέων, ως προς την εφαρμογή των νόμων, την ποινικοποίηση και την επέκταση του κοινωνικού ελέγχου. Η έρευνα αυτή θα γίνει σε οικονομικό και ταξικό επίπεδο, δηλαδή μας ενδιαφέρει να δούμε σε ποιες περιπτώσεις εφαρμόζεται ο νόμος. Με τη συγκεκριμένη θεματική, θα κάνουμε μια πρώτη προσέγγιση ως προς τη διαθεσιμότητα των καθιερωμένων μέσων προς τους αθλούμενους, τόσο σε αυτούς που συμμετέχουν με σκοπό την απλή εξάσκηση και ευχαρίστηση, όσο και σε εκείνους που στοχεύουν σε αθλητικές επιδόσεις και διακρίσεις, αλλά και την δυνατότητα συμμετοχής ή αποκλεισμού των ατόμων σύμφωνα με τα κοινωνικό-οικονομικά, και άλλα χαρακτηριστικά τους. Στο πλαίσιο αυτό, θα προσπαθήσουμε να ερευνήσουμε την εγκληματοποίηση πράξεων που συμβαίνουν στον χώρο του ερασιτεχνικού αθλητισμού, από την πλευρά της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και κοινωνικής βλάβης. Ακόμη, μας ενδιαφέρει να δούμε ποια είναι η αλληλεξάρτηση του κράτους με τον ερασιτεχνικό αθλητισμό και συγκεκριμένα ομοσπονδίες, τοπικές επιτροπές, συλλόγους, αθλητικούς οργανισμούς δήμων. Οπωσδήποτε δεν θα περιοριστούμε σε μια νομικιστική προσέγγιση του προβλήματος, της νόμιμης ή παράνομης εμπορευματοποίησης του αθλητισμού, αλλά θα εμβαθύνουμε καταγράφοντας πράξεις που μπορούν να χαρακτηριστούν ως μη εγκληματική παρέκκλιση, παραβίασης ανθρωπίνων δικαιωμάτων, συμφωνιών και συνθηκών που διέπουν τον αθλητισμό σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, καθώς και αρχών που έχουν διαμορφωθεί σε δικαστήρια. Η ενεργητική και η παθητική συμπεριφορά του κράτους, δηλαδή αυτή που από τη μια μεριά το κράτος παίζει ενεργητικό ρόλο και εκείνη που δεν επιθυμεί ή αποτυγχάνει στο να θέτει μηχανισμούς ελέγχου σε εγκληματικές συμπεριφορές αθλητικών φορέων με τους οποίους συνεργάζεται. Η εμπορευματοποίηση του ερασιτεχνικού αθλητισμού με απώτερο σκοπό το κέρδος, αλλά και την απόκτηση πολιτικής εξουσίας και αποπροσανατολισμού της κοινωνίας, αποτελεί μια πρακτική ιδιαίτερα επιβλαβή για όσους ασχολούνται με τον αθλητισμό, καθώς μπορεί να οδηγήσει στην χρήση απαγορευμένων μεθόδων και ουσιών, δηλαδή το ντόπινγκ (Γεωργούλας, 2016, σσ. 31-34).

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ:

- ▶ Με ποια μορφή και χαρακτηριστικά εμφανίζεται η εργασία ή η απασχόληση στον αθλητισμό π.χ. ευέλικτη – σταθερή και ποιά είναι η έκταση της άτυπης ή παράνομης εργασίας στον χώρο του αθλητισμού;

- ▷ Πως παρουσιάζεται η εργασία ως μια κανονικότητα στον αθλητισμό, ποιες οι παρενέργειες ή κοινωνική βλάβη της άτυπης ή παράνομης εργασίας στο χώρο του αθλητισμού;
- ▷ Ποια άτομα εμπλέκονται στην ευέλικτη, άτυπη και παράνομη μορφή εργασίας στον αθλητισμό;
- ▷ Έχουν όλα τα άτομα δυνατότητα συμμετοχής και ελεύθερης πρόσβασης στον ερασιτεχνικό αθλητισμό, σύμφωνα με τα κοινωνικό-οικονομικά και άλλα χαρακτηριστικά τους;
- ▷ Ποια είναι τα προγράμματα, ποιες είναι οι εγκαταστάσεις, οι υποδομές και ο εξοπλισμός σε σχέση με τον ερασιτεχνικό αθλητισμό;

ΕΡΓΑΛΕΙΑ-ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ-ΧΡΟΝΙΚΟ ΔΙΑΣΤΗΜΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η μεθοδολογία που ακολουθούμε ως προς την συλλογή και ταξινόμηση των δεδομένων στην διεξαγωγή της έρευνας μας, γίνεται με τα εργαλεία της ποιοτικής έρευνας, όπου θα πραγματοποιηθούν συνεντεύξεις με ημιδομημένο ερωτηματολόγιο, όπως αναφέρεται στην ποιοτική έρευνα, μαζί με τις σε βάθος συνεντεύξεις, τις οποίες «ο *Burges* τις αποκαλεί συζητήσεις με κάποιο σκοπό» (Mason, 2003, σσ. 89), προκειμένου να καταγραφούν οι απόψεις των ατόμων που θα συμμετάσχουν στην έρευνά μας, σύμφωνα με το δείγμα του πληθυσμού.

Το δείγμα της έρευνας μας στη συγκεκριμένη φάση της, όπως προαναφέραμε βρίσκεται σε εξέλιξη προέρχεται από, α) παράγοντες ερασιτεχνικών σωματείων, β) ερασιτέχνες αθλητές, γ) προπονητές, δ) φιλάθλους, ε) δημοσιογράφους. Ακόμη υλικό της έρευνας μας θα αποτελέσουν δημοσιεύματα του τύπου, όπως επίσης και το νομικό πλαίσιο που διέπει τον ερασιτεχνικό αθλητισμό.

Σύμφωνα με την ομαδοποίηση του δείγματος του πληθυσμού της έρευνας μας, θα συγκεντρώσουμε πληροφορίες, δεδομένα και στοιχεία, που αφορούν τις σχετιζόμενες με τον χρόνο εξελικτικές διαδικασίες, δηλαδή διατμηματική μελέτη που έχει να κάνει με την ίδια χρονική στιγμή. Επίσης, πληροφορίες, δεδομένα, στοιχεία, με βάση την ομαδοποίηση του δείγματος της έρευνάς μας σε διαφορετικές στιγμές της χρονικής αλληλουχίας, δηλαδή διαχρονική μελέτη του φαινομένου που μελετάμε (Cohen & Manion, 1994, σσ. 325).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Καθώς η έρευνας μας βρίσκεται σε στάδιο εξέλιξης θα αποφύγουμε να κάνουμε οποιαδήποτε αναφορά στο μέχρι τώρα ερευνητικό υλικό που έχουμε συλλέξει, καθώς δεν μας το επιτρέπει η έκταση της συγκεκριμένης εργασίας. Είναι όμως κοινή διαπίστωση ότι η εξάπλωση του ντόπινγκ έπαψε να αποτελεί δυστυχώς εξαίρεση και τείνει να γίνει κανόνας. Στη συγκεκριμένη θεματική εξετάζουμε κάποιους από τους παράγοντες της εξάπλωσης του φαινομένου του ντόπινγκ που σχετίζονται με την εμπορευματοποίηση του αθλητισμού. Οι παράγοντες αυτοί αφορούν στην καθολική οικονομική πραγματικότητα, στην οποία έχει εισέλθει ο αθλητισμός, καθώς οι αθλητικοί σύλλογοι αποτελούν πλέον επιχειρήσεις με όλα τα στοιχεία που τις χαρακτηρίζουν, όπως κεφάλαια, κρατικές και ιδιωτικές επιχορηγήσεις, διαφημίσεις, προβολή στα Μ.Μ.Ε. Για να ικανοποιηθούν οι οικονομικές προεκτάσεις του αθλητισμού απαιτείται προσέλκυση πελατών και άρα οι αγώνες θα πρέπει να είναι ελκυστικοί μέσω θεάματος που θα προσφέρουν οι αθλητές παρουσι-

άζοντας απόδοση υψηλού επιπέδου και επιδόσεων. Αυτό οδηγεί αθλητές, προπονητές, διοικητικά συμβούλια, στελέχη του αθλητισμού και γενικότερα όσους εμπλέκονται με αυτόν, όχι μόνο σε επαγγελματικό αλλά και σε ερασιτεχνικό επίπεδο, να προβαίνουν σε ενέργειες, οι οποίες οδηγούν στην αναζήτηση δραστηριοτήτων συχνά με αθέμιτο και ενίοτε επικίνδυνο περιεχόμενο (Μαυρομάτης, 2006, σσ. 239-240).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ:

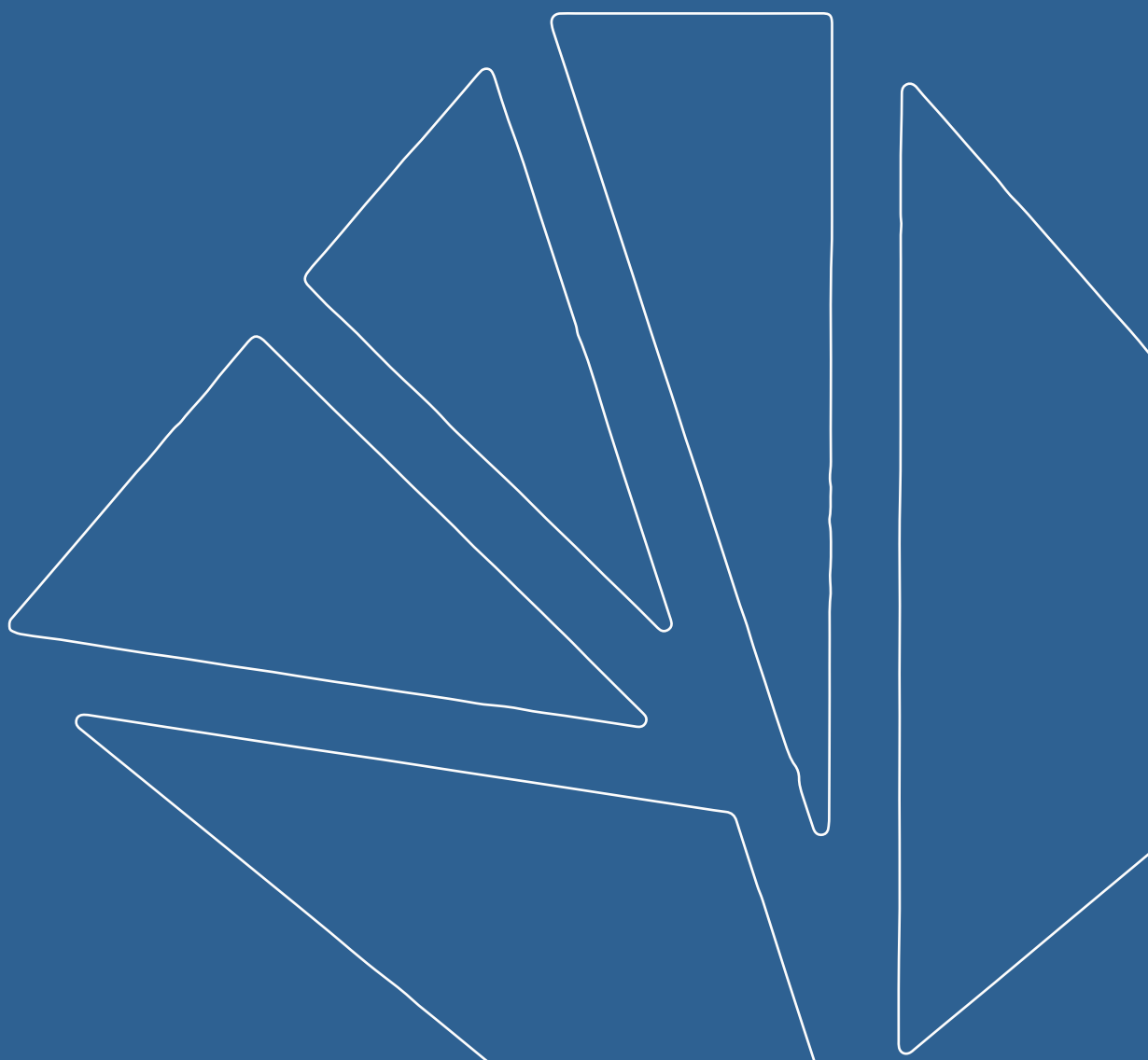
- Αυγερινός, Θ. (1989). *Κοινωνιολογία του Αθλητισμού*. Θεσσαλονίκη: Σάλτο.
- Γεωργούλας, Σ. (2009). *Παρέκκλιση Ανηλίκων, Θεωρητική, Ερευνητική προσέγγιση & Πολιτικές*. Αθήνα: ΚΨΜ.
- Γεωργούλας, Σ. (2010). Το έγκλημα και ο αθλητισμός. Περίγραμμα μιας κριτικής σύνδεσης. Στο Σ. Γεωργούλας Σ. & Δ. Χατζηευσταθίου (Επιμ.), *Ο Αθλητισμός στην Κοινωνία και η Κοινωνία του Αθλητισμού* (σσ. 113-127). Αθήνα: Νημερτής.
- Γεωργούλας, Σ. (2016). *Το κρατικό επιχειρηματικό έγκλημα και ο αθλητισμός. Μια κατάσταση «φυσιολογική»*. Αθήνα: ΚΨΜ.
- Γλυμή, Μ. (2011). *Κρατικά Διευκολυνόμενο Επιχειρηματικό Έγκλημα. Η περίπτωση της ΔΕΗ στην ευρύτερη περιοχή της Πτολεμαΐδας και της Μεγαλόπολης*. Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Cohen, L. & Manion, L. (1994). *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*. Αθήνα: Μεταίχιμο.
- Dietrich, M., Carl, K. & Lehnertz, K. (1995). *Εγχειρίδιο Προπονητικής, Η σύνδεση της θεωρίας με την πράξη*. ΑΛΦαΒΗΤΟ.
- Holloway, J. (2011). *Ρωγμές στον Καπιταλισμό*. Σαββάλας: Αθήνα.
- Finlayson, J. (2006). *Χάμπερμας. Ελληνικά Γράμματα*: Αθήνα.
- Κλεισούρας, Β. (1989). *Εργοφυσιολογία, Φυσιολογική Βάση της Μυϊκής προσπάθειας*. Αθήνα: Παρισιανός.
- Maguire, J. (2010). Ποια η σημασία του Αθλητισμού; Μερικές κοινωνιολογικές παρατηρήσεις. Στο Σ. Γεωργούλας & Δ. Χατζηευσταθίου (Επιμ.), *Ο Αθλητισμός στην Κοινωνία και η Κοινωνία του Αθλητισμού* (σσ. 14-18). Αθήνα: Νημερτής.
- Κουκουτσάκη, Α. (2013). *Εισαγωγή στην Κριτική Εγκληματολογία*. https://crimevssocialcontrol.blogspot.com/2013/05/blog-post_19.html (τελευταία ανάκτηση 10-5-2020)
- Μαυρομάτης, Α. (2006). *Αθλητικά Εγκλήματα*. Αθήνα: Σάκκουλα.
- Mason, J. (2003). *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μπρόμ, Ζ. (1990). Η πολιτική κοινωνιολογία του αθλητισμού. Στο Γ. Σταμίρης (Επιμ.), *Κοινωνιολογία του αθλητισμού* (σσ. 317-339). Αθήνα: Ζήτα.
- Ντάνινγκ, Ε. (1998). Η δυναμική του σύγχρονου αθλητισμού: Οι αθλητικές επιδόσεις και οι κοινωνική αξία του αθλητισμού. Στο Π. Κυπριανός (Επιμ.), *Αθλητισμός και ελεύθερος χρόνος στην εξέλιξη του πολιτισμού* (σσ. 265-287). Αθήνα: Δρομέας.

Παππάς, Χ. (2010). Η εξέλιξη της κοινωνιολογίας του αθλητισμού και η σημερινή πραγματικότητα. Στο Σ. Γεωργούλας & Δ. Χατζηευσταθίου (Επιμ.), *Ο Αθλητισμός στην Κοινωνία και η Κοινωνία του Αθλητισμού* (σσ. 25-37). Αθήνα: Νημερτής.

Watson, J. (2010). *Κοινωνιολογία, Εργασία και Βιομηχανία*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Χατζημηνάς, Ι. (1987). *Επίτομη Φυσιολογία*. Αθήνα: Παρισιανός.

Νησιωτικότητα και τοπικές κοινωνίες



- Συζητώντας για τα νησιά: κυρίαρχοι λόγοι στη νεωτερικότητα και νέες οντολογικές προσεγγίσεις
- Περιφερειακότητα και νησιωτική συνοχή: Ερμηνεία και σύνδεση των όρων αυτών, μέσα από τις γυναίκες των σφουγγαράδων της Καλύμνου
- Οικονομική Κρίση και Το Δικαίωμα στην Εργασία: Η περίπτωση της Περιφέρειας Βορείου Αιγαίου
- Στάσεις και αντιλήψεις μελών κινημάτων για το ζήτημα της ιδιωτικοποίησης του νερού. Η περίπτωση του Βόλου και της Θεσσαλονίκης

Συζητώντας για τα νησιά: κυρίαρχοι λόγοι στη νεωτερικότητα και νέες οντολογικές προσεγγίσεις

Χρήστος Μπακάλης

Ε.Δι.Π., Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
cbakalis@aegean.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Τις τελευταίες δεκαετίες η επιστημολογία για τα νησιά και τους νησιωτικούς κόσμους έχει εμπλουτισθεί με εργασίες προερχόμενες από τα πεδία των ανθρωπιστικών, κοινωνικών, οικονομικών, περιβαλλοντικών και θετικών επιστημών. Οι μελέτες εστιάζουν στη βιωματική σχέση με τους νησιωτικούς τόπους, τις φαινομενολογικές προσεγγίσεις, τις πολιτισμικές ταυτότητες, τη σχέση τοπικού με το εθνικό και παγκόσμιο, τη σχέση των νησιών με την περιφερειακή και παγκόσμια οικονομική γεωγραφία και τους γεωπολιτικούς ανταγωνισμούς, την αστικοποίηση και την οικονομική ανάπτυξη μέσω του τουρισμού και τη σχέση τους με τις ηπειρωτικές ενδοχώρες.

Στο πλαίσιο αυτό έχει καθιερωθεί η χρήση του περιγραφικού και αναλυτικού όρου νησιωτικότητα (ή νησιωτισμός) ως έννοια που χαρακτηρίζει τη βιωματική εμπειρία των ανθρώπων που διαβιώνουν σε αυτά τα ιδιαίτερα «απομονωμένα» γεωγραφικά περιβάλλοντα, γεγονός που διευρύνει τους ορίζοντες για τη συζήτηση της γνώσης για τα νησιά, όπως αυτή διαμορφώνεται μέσα από τις πολιτισμικές κατασκευές και τους κυρίαρχους λόγους.

Εντούτοις, ο θετικισμός, η φαινομενολογία και οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις συζητούν για τα νησιά και τους νησιωτικούς κόσμους μέσα από τη νεωτερική οπτική, όπου το «φυσικό» και το «κοινωνικό» γίνονται αντιληπτά ως αντίθετες διακριτές μορφές. Αυτού του τύπου οι διχοτομίες δεν αφήνουν περιθώρια για τη θεώρηση του δυνάμει κοινωνικού ρόλου των φυσικών/υλικών αντικειμένων και χώρων. Παράλληλα, η νεωτερική περίοδος χαρακτηρίζεται από τη μεγάλης κλίμακας ανθρώπινη παρέμβαση στο φυσικό περιβάλλον με τη χρήση της τεχνολογίας. Τα νησιά αποτελούν συχνά πεδία όπου εξελίσσονται και αποτυπώνονται οι παρεμβάσεις αυτές.

Στο σημείο αυτό, και ακολουθώντας τα νέα μονοπάτια της κοινωνιολογικής και πολιτισμικής θεωρίας η ιδιότητά των νησιών ως σχεσιακές οντότητες, όπου αναπτύσσονται δικτυώσεις μεταξύ ανθρώπινων και μη ανθρώπινων (φυσικών / τεχνικών) υποκειμένων έρχεται στο προσκήνιο. Η διαλεκτική σχέση ανθρώπου και χώρου γίνεται αντιληπτή υπό το πρίσμα της σχέσης του υλικού με το κοινωνικό—πολιτισμικό και τον τρόπο που ο υλικός κόσμος «κοινωνικοποιείται» σε δυναμικά περιβάλλοντα ροών όπως αυτά ορίζονται με τη θεωρία των δικτύων δρώντων (actornetworktheory). Η σχεσιακή οντολογία που διαμορφώνεται από μια νέα τοπολογία μπορεί να συμβάλει στην υπέρβαση των καθιερωμένων προσεγγίσεων για την υπόσταση των νησιών.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: νησιά, νησιωτικότητα, δίκτυα δρώντων, νεωτερικότητα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Fernand Braudel στο έργο του για τη Μεσόγειο την εποχή του Φιλίππου του Β της Ισπανίας (16ος αιώνας), αφιέρωσε 20 σελίδες στην περιγραφή και σχολιασμό της φύσης των νησιών της Μεσογείου. Η ενότητα ξεκινά με την επισήμανση πως τα νησιά είναι περισσότερα και πολύ σπουδαιότερα σε σχέση με την επικρατούσα γενική αντίληψη. Η παραπάνω επισήμανση εστιάζει σε ποσοτικά καθώς επίσης και σε ποιοτικά δεδομένα που αφορούν τα νησιά. Στην πρώτη περίπτωση η εκτίμηση επαληθεύεται με μια σχολαστική καταμέτρηση. Στη δεύτερη περίπτωση η επαλήθευση έρχεται μέσα από την προσέγγιση και ανάλυση ποιοτικών στοιχείων που χαρακτηρίζουν το φυσικό και πολιτισμικό περιβάλλον, όπου εντάσσονται τα νησιά.

Για το συγγραφέα τα νησιά αποτελούν τμήματα στεριάς, απαραίτητα για τις ανάγκες της ναυσιπλοΐας που χρησιμοποιούνται ως ενδιάμεσοι σταθμοί και αγκυροβόλια στις θαλάσσιες οδούς. Αφού απαριθμήσει κάποιες κύριες εμπορικές οδούς που διασύνδεαν τη Μεσόγειο, θέτει το ερώτημα κατά πόσο είναι «απομονωμένοι κόσμοι». Και συνεχίζει δίνοντας μια σύντομη αλλά πολύ ουσιαστική περιγραφή της πολιτισμικής φύσης των νησιών:

«Τα νησιά αυτά, μικρά και μεγάλα, άσχετα από το σχήμα τους και το μέγεθός τους, αποτελούν ένα ανθρώπινο περιβάλλον με δική του συνοχή, στο βαθμό που υπόκεινται σε ομοειδείς πιέσεις, που τα τοποθετούν είτε πολύ πίσω είτε πολύ μπροστά σε σχέση με τη συνολική ιστορία της θάλασσας. Και αυτές οι πιέσεις συχνά τα κάνουν να μοιράζονται βίαια ανάμεσα σε δυο αντιτιθέμενους πόλους, τον αρχαϊσμό και την καινοτομία» (Braudel, 1993, σ. 183).

Στη συνέχεια γίνεται πιο αναλυτικός στην τεκμηρίωση της θέσης του με τη παρουσίαση της περίπτωσης της Σαρδηνίας. Ακολούθως, πραγματεύεται το ζήτημα της επισφαλούς διαβίωσης των νησιωτικών πληθυσμών που βρίσκονταν πάντα σε σχέσεις εξάρτησης με τον έξω κόσμο αλλά και αντιμέτωποι με προκλήσεις που προέκυπταν σε μεγάλο βαθμό από την έλλειψη αυτάρκειας προϊόντων που θα εξασφάλιζαν την επιβίωση των κατοίκων αλλά με εξωτερικούς κινδύνους που προέκυπταν από τις εκάστοτε γεωπολιτικές συνθήκες. Προχωρώντας, η συζήτηση στρέφεται στη θέση και το ρόλο των νησιών στην ιστορική εξέλιξη της Μεσογείου.

Ο συγγραφέας κάνει μια παραδοχή: η σημασία του ρόλου των νησιών στην ιστορία υπήρξε πάντα δυσανάλογη σε σχέση με τη φτώχεια και την επισφάλεια που απειλούσαν τους κατοίκους τους και χαρακτήριζαν τη διαβίωσή τους. Ένα άλλο σημείο στην ανάλυση των νησιωτικών κόσμων, που υπογραμμίζει emphatically ο Braudel, είναι η νησιωτική μετανάστευση. Μέσω της μετανάστευσης το κάθε νησί επικοινωνούσε με τον υπόλοιπο κόσμο. Εδώ ο ιστορικός-γεωγράφος δεν παραλείπει να συσχετίσει (έως και να ταυτίσει) πολλά νησιά της Μεσογείου με βουνά. Η παραδοχή αρχικά αφορά τη μορφολογία. Εντούτοις, οι προεκτάσεις της επεκτείνονται στα χαρακτηριστικά που ορίζουν την κοινή πραγματικότητα των νησιωτικών και ορεινών κόσμων και πολιτισμών.

Κλείνοντας την αναφορά του για τα νησιά ο Braudel επεκτείνεται και στη μεταφορική χρήση του όρου για να περιγράψει τις συνθήκες απομόνωσης οι οποίες χαρακτήριζαν τη ζωή των ανθρώπων και σε ηπειρωτικές περιοχές της Μεσογείου, είτε αυτές ήταν χερσόνησοι και παράκτιες περιφέρειες, είτε τμήματα της ενδοχώρας και οι οποίες παρουσίαζαν μια εσωτερική συνοχή σε σχέση με τον έξω κόσμο. Και σε αυτές τις περιπτώσεις η απομόνωση ήταν σχετική καθώς οι τοπικές κοινωνίες στόχευαν πάντα στη δημιουργία δεσμών και επαφών με τον υπόλοιπο κόσμο ακόμα και αν αυτές αυξομειώνονταν (βίαια) σε ένταση και παρουσιάζουν ασυνέχειες στο χρόνο.

Η παραπάνω περιγραφή και ανάλυση προφανώς και δεν αφορά μόνο τα νησιά της Μεσογείου. Με παρόμοιο τρόπο μπορούμε να προσεγγίσουμε τη θέση και το ρόλο των ωκεάνιων νησιών, προβάλλοντάς τα τόσο απέναντι στον ιστορικό χρόνο όσο και στον ευρύτερο περίγυρό τους. Προφανώς σε μια τέτοια περίπτωση θα πρέπει να λάβουμε υπόψη επιμέρους ιδιαιτερότητες που χαρακτηρίζουν τη φύση τους, όπως οι αποστάσεις, που η ανθρώπινη χρήση τις καθιστά χρονοαποστάσεις, αλλά και ο αντίκτυπος που φυσικά φαινόμενα όπως αυτό της παλίρροιας έχουν στη γεωμορφολογία και στους βιορυθμούς των πληθυσμών τους.

Χωρίς αμφιβολία, ο Braudel, κάνοντας μια ιστορική ανθρωπογεωγραφία της Μεσογείου, ανέλυσε πολύ εύστοχα τη σχέση αλληλεπίδρασης μεταξύ ανθρώπου και φυσικού περιβάλλοντος, παρουσιάζοντας ταυτόχρονα και μια πολιτισμική ιστορία του χώρου. Οι προνεωτερικές ανθρώπινες κοινωνίες προσαρμόζονταν στα δεδομένα που η φύση (γεωλογικές διεργασίες, κλίμα) δημιουργούσε και παράλληλα εν μέρει τα μετασχημάτιζαν σε μια προσπάθεια να υπερβούν τους περιορισμούς και τις αντιξοότητες της επιβίωσης.

Οι σχέσεις διαπλοκής δεν αφορούσαν μόνο ανθρώπους και κοινωνικές συλλογικότητες αλλά και ανθρώπους και χώρους, φυσικό περιβάλλον, πόρους κλπ. Με άλλα λόγια, μια διάσταση των σχέσεων ενέπλεκε και την υλικότητα, η οποία, όπως θα υποστηριχθεί πιο κάτω, αποκτά οιονεί κοινωνική υπόσταση, ισχυρισμό που μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε βεβαίως και για τη νεωτερική περίοδο. Ο χώρος, λοιπόν, και τα νησιά εν προκειμένω γίνονται αντιληπτά ως πολιτισμικές οντότητες - συνθέσεις ανθρώπων και ύλης.

ΝΗΣΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Τις τελευταίες δεκαετίες η επιστημολογία για τα νησιά και τους νησιωτικούς κόσμους έχει εμπλουτισθεί με εργασίες προερχόμενες από τα πεδία των ανθρωπιστικών, κοινωνικών, οικονομικών, περιβαλλοντικών και θετικών επιστημών. Οι μελέτες εστιάζουν στη βιωματική σχέση με τους νησιωτικούς τόπους, τις πολιτισμικές ταυτότητες, τη σχέση τοπικού με το εθνικό και παγκόσμιο, τη σχέση των νησιών με την περιφερειακή και παγκόσμια οικονομική γεωγραφία και τους γεωπολιτικούς ανταγωνισμούς, την αστικοποίηση και την οικονομική ανάπτυξη μέσω του τουρισμού και τη σχέση τους με τις ηπειρωτικές ενδοχώρες.

Ένα κεντρικό ζήτημα που απασχολεί τις νησιωτικές σπουδές (νησιολογία) έχει να κάνει με τους όρους που μελετούμε τα νησιά. Πρέπει οι προσεγγίσεις να εδράζουν επιστημολογικά και μεθοδολογικά στη διάκριση μέσα /έξω, οικείος/ξένος ή σε υβριδικές δυναμικές πραγματικότητες; Επίσης, κρίσιμη είναι η θέση παρατήρησης και η ιδιότητα του ερευνητή καθώς και η εστίαση της μελέτης: είναι το νησί μόνο του ή το νησί σε σχέση με άλλους χώρους; Επιμέρους ζητήματα αφορούν το μέγεθος του νησιού, τη γεωγραφία, το κλίμα καθώς επίσης και τα όρια (ακτές) ως φυσικές και συμβολικές οντότητες (Balzacchino, 2008, σσ. 37, 39-40).

Αρχικά, θα πρέπει να σταθούμε στο γεγονός πως το νησί ως έννοια προσδιορίζεται από τις αντίστοιχες λέξεις που χρησιμοποιούνται και το περιγράφουν σε κάθε γλώσσα. Οι λέξεις φέρουν νόημα γνώση και εμπειρία. Εδώ ένα ερώτημα που ανακύπτει είναι πώς χρησιμοποιούνται οι λέξεις για τα νησιά και ποιες κοσμοαντιλήψεις αντικατοπτρίζουν. Σε αρκετές γλώσσες η ετυμολογία μαρτυρά πως η εννοιολόγηση συνδέεται είτε με τη θέση του τμήματος ξηράς στο υδάτινο περιβάλλον, είτε με τη συνθήκη απομόνωσης, είτε με τη συνθήκη της πλεύσης. Επιπρόσθετα, ο προσ-

διορισμός του νησιού ως τμήμα ξηράς που περιβάλλεται από το υδάτινο στοιχείο εξαρτάται από παράγοντες όπως το σχήμα και το υλικό περιεχόμενο, το μέγεθος, την απόσταση από άλλες ακτές, τη λειτουργία και χρήση, την οικονομία και την ανθρώπινη επέμβαση στο χώρο, τις πολιτισμικές προσλαμβάνουσες, τις πολιτικές για τη χρήση του χώρου (π.χ. οριοθετημένος χώρος ελέγχου και επιτήρησης κλπ). Σε κάθε περίπτωση, οι ορισμοί εστιάζουν στη νοηματοδότηση της διαφορετικότητας της φύσης του νησιού με τον τρόπο άλλωστε που οι γλώσσες ως σημασιοδοτικοί κώδικες λειτουργούν (Ronström, 2009, σσ. 163-177).

Τα ονόματα των νησιών του Αιγαίου αποτελούν μια χαρακτηριστική περίπτωση μελέτης του τρόπου που η γλώσσα νοηματοδοτεί το χώρο με βάση τα γεωμορφολογικά του χαρακτηριστικά (αλλά και τα οργανικά του στοιχεία), τη θέση και τις χρήσεις (συμβολικές και λειτουργικές) στις οποίες οι ανθρώπινες κοινωνίες επιδίδονται σε σχέση με αυτά. Η ιστορική και αρχαιολογική μελέτη ξεκινώντας από την ίδια τη λέξη *νήσος*, συνεισφέρει πάρα πολλά στην ανίχνευση και «αποκωδικοποίηση» των νησιωνύμων, παρέχοντας πληροφορίες για σημαντικές παραμέτρους του φυσικού και πολιτισμικού χαρακτήρα του κάθε νησιού (Κόπακα, 2009).

ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΡΟΝΕΩΤΕΡΙΚΕΣ ΣΤΙΣ ΝΕΩΤΕΡΙΚΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ ΓΙΑ ΤΑ ΝΗΣΙΑ

Στη δυτική ιστορία, εικόνες και προσλαμβάνουσες για τα νησιά αποτυπώνονται από την αρχαιότητα έως τις απαρχές της νεωτερικότητας. Αναφορές βρίσκουμε στην αρχαία ελληνική γραμματεία¹, στη ρωμαϊκή λογοτεχνία,² καθώς επίσης και στη μεσαιωνική ιρλανδική λογοτεχνία.³ Από τον 14ο αιώνα, αρκετές αναπαραστάσεις προέρχονται από ταξίδια ευρωπαίων προς την Ανατολή.⁴ Περίπου εκείνη την περίοδο και κυρίως από τον 15ο αιώνα, εμφανίζονται τα ισολάρια, βιβλία με περιγραφές νησιών, συχνά εμπλουτισμένα με χάρτες και εικόνες. Αποτελούσαν μια μορφή αναπαράστασης μέσα από τη ματιά του δυτικού, παρέχοντας πληροφορίες για τον πληθυσμό, τη γεωγραφική θέση, το κλίμα, τον πολιτισμό. Στο υλικό συχνά ενσωματώνονταν και μυθολογικά στοιχεία. Πολλά ισολάρια επικέντρωναν στη Μεσόγειο (Αιγαίο, Αδριατική) ενώ από το 16ο αιώνα περιέχονται χάρτες και για ωκεάνια (Ατλαντικός και Ινδικός) νησιά (VanDuzer, 2006).

Από τον 18ο αιώνα και μετά κάνουν την εμφάνισή τους περισσότερο ακριβείς χάρτες συνταγμένοι με σύγχρονες και εξελισσόμενες τοπογραφικές μεθόδους. Στο σημείο αυτό πρέπει να λάβουμε υπόψη μας πως η νεωτερικότητα ως συνθήκη παρήγαγε κυρίαρχους λόγους για το παρόν, το μέλλον αλλά και για το παρελθόν, που επηρέασαν καθοριστικά τις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες. Αμφισβήτησε τις έως τότε κυρίαρχες κοσμοαντιλήψεις που καθόριζαν όχι μόνο την οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα αλλά και τη σχέση των ανθρώπων με το χώρο ο οποίος, σταδιακά, καθίσταται απόλυτα μετρήσιμος και ελεγχόμενος. Στο σύγχρονο δυτικό κόσμο η καπιταλιστική οικονομία αντιμετωπίζει το χώρο ορθολογικά. Ο θετικισμός επηρέασε και την επιστήμη της γεωγραφίας διαμορφώνοντας ένα ξεχωριστό επιστημονικό παράδειγμα. Δεν ήταν όμως ο μόνος τρόπος προσέγγισης και ανάλυσης του χώρου.

1 Π.χ. η Ωγγυγία στην Οδύσεια του Ομήρου και η Ατλαντίδα στο έργο Τίμαιος του Πλάτωνα (αφήγηση του Κριτία).

2 Π.χ. Bibliotheca Historica του Διόδωρου Σικελιώτη, Etymologiae του Ισίδωρου της Σεβίλλης.

3 Π.χ. Τα ταξίδια του Αγίου Μπρένταν.

4 Marco Polo, John Mandeville κ.α.

Πιο συγκεκριμένα, οι φαινομενολογικές προσεγγίσεις αντιμετώπισαν τον εξανθρωπισμένο χώρο τόσο ως μέσο όσο και ως το αποτέλεσμα της ανθρώπινης δράσης. Η υποκειμενική νοηματοδότησή του τον καθιστά τόπο, ο οποίος φέρει τις συμβολικές κατασκευές των κοινωνικών δράσεων. Η γνώση του τόπου πηγάζει από βιώματα, συναισθήματα και σκέψεις. Η χωρική εμπειρία, που διαπερνάται και διαμορφώνεται από το χρόνο, πλέον, σχετίζεται με τις μορφές εξουσίας, την ηλικία το φύλο και τις σχέσεις. Έτσι, ο μαθηματικός χώρος, ο μετρήσιμος χώρος, μετατρέπεται σε τόπο (βιωμένου και νοηματοδοτημένου χώρου) μέσα από την κατοίκηση, συνύπαρξη και δράση. Η υλική πραγματικότητα και τα τεχνουργήματα αποκτούν διαμεσολαβητικό ρόλο ως σκηνικά δράσης στις κοινωνικές σχέσεις, επηρεάζοντας ταυτόχρονα και τον παρατηρητή. Στη διαδικασία της κοινωνικοχωρικής διαλεκτικής ο χώρος συγκροτείται και συγκροτεί. Λειτουργεί ως πεδίο όπου δημιουργούνται και αναπαράγονται νοήματα.

Τα τοπία αποκτούν οντολογική βαρύτητα και δεν περιορίζονται σε αντικείμενα θέασης, στοχασμού και αναπαράστασης. Επιπλέον, η κίνηση στο χώρο τον νοηματοδοτεί δημιουργώντας συνδέσμους. Δημιουργεί δίκτυα που εγγράφονται στο χώρο και το χρόνο των ανθρώπων. Με τη σωματική εμπειρία της κίνησης ο χώρος (ξηρά αλλά και υδάτινα περιβάλλοντα) γίνεται οικείος και μέρη του ενεργοποιούνται ή αδρανοποιούνται. Επίσης, συμβολοποιείται και αποτελεί πηγή που τροφοδοτεί τις κοινωνικές πρακτικές και αξίες επηρεάζοντας τον τρόπο σκέψης των χρηστών του, με τρόπο που η ανθρώπινη υποκειμενικότητα συγκροτείται σε σχέση με αυτόν (Tilley, 2012).

Η νεωτερική λογοτεχνία και μυθιστοριογραφία, παρέχουν φαινομενολογικές προσεγγίσεις των νησιωτικών τόπων και συχνά η νησιωτικότητα χρησιμοποιείται μεταφορικά για να προσδιορίσει τις συνθήκες απομόνωσης, την αυτονομία, την απόσταση τη συνοχή, το αμετάβλητο αλλά και τις δυναμικές σχέσεις, τη ρευστότητα και τη συνδεσιμότητα (Dautel, 2017, σσ. 229-233). Επιπλέον, η φιλομορφία του 20ου και 21ου αιώνα δημιουργεί αναπαραστάσεις μέσα από αισθητηριακές αντιλήψεις (όραση ακοή, γεύση, όσφρηση) του νησιωτικού χώρου (Graziadei, et all, 2017).

ΝΗΣΙΩΤΙΚΟΤΗΤΑ

Σε αυτό το σημείο το επόμενο ζήτημα που θα μας απασχολήσει είναι η έννοια της νησιωτικότητας islandness (νησιωτισμός ή νησιωτικότητα) που βρίσκεται στον πυρήνα των νησιωτικών σπουδών⁵. Χρησιμοποιείται ως περιγραφικός και αναλυτικός όρος και προσδιορίζει την ιδιαιτερότητα της νησιωτικής κατάστασης ως δυναμική συνθήκη, με αντίκτυπο στην οικολογία, τον τρόπο οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης, τη διαμόρφωση πολιτικών διοίκησης, τη διαμόρφωση του πολιτισμικού περιεχομένου κ.α. (Baldacchino, 2006, σ. 9).

Η συνθήκη μπορεί να γίνει αντιληπτή ως μια μεταβλητή που περιγράφει και περιβάλλει τα φυσικά και κοινωνικά γεγονότα με διαφορετικούς τρόπους. Η μελέτη της διευρύνει τους ορίζοντες της συζήτησης και της γνώσης για τα νησιά αντιμετωπίζοντας τις ιδιαιτερότητες όχι ως αδυναμία ή ανεπάρκεια αλλά ως δυνατότητες. Ο τρόπος που η νησιωτικότητα επηρεάζει το κάθε νησί διαφέρει αναλόγως το μέγεθος, την απόσταση, τη χρήση, τη γεωγραφία, την αστικοποίηση, την ανθρώπινη κινητικότητα, τους φυσικούς πόρους και τις φυσικές διεργασίες (Hay, 2006, σσ. 20-21).

5 Ένα ζήτημα εδώ είναι πώς θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί στη συζήτηση για τα νησιά ως παράμετρος της κοινωνικής και πολιτισμικής τους «διαφορετικότητας» η συναφής έννοια «νησιωτισμός» (insularity), βλ. σχετικά Κόττακα 2009 σ. 53.

Η παραδοχή πως η νησιωτικότητα είναι μια δυναμική συνθήκη που διαμορφώνεται από πολλούς παράγοντες, υπογραμμίζει την ανάγκη να μελετούμε τα νησιά υπό το πρίσμα των μεταξύ τους σχέσεων και διασυνδέσεων καθώς και των σχέσεων που έχουν με ηπειρωτικές ακτές (Baldacchino, 2006, σ. 10). Εύκολα έτσι μπορούμε να διαπιστώσουμε τη ρευστότητα της απομόνωσης που αφορά περισσότερο μια εικόνα στο θαλάσσιο χώρο και δεν χαρακτηρίζει νομοτελειακά και απόλυτα την ζωή των νησιών. Οι νησιώτες αναζητούν πάντα επαφές και δικτυώσεις με άλλα μέρη. Οι ακτές και τα λιμάνια λειτουργούν ως ενδιάμεσες χωρικές για τις εμπορικές και πολιτισμικές ανταλλαγές και τις συγκοινωνίες, γεγονός που τις καθιστά διαπερατά όρια και πύλες για πλεύσεις σε άλλες ακτές. Το υδάτινο στοιχείο αποτελεί τη γέφυρα που καθιστά σχετική ή και καταργεί την απομόνωση (Hay, 2006, σσ. 22-23).

Αν, λοιπόν, η θάλασσα είναι το μέσο τότε μήπως η συζήτηση για τα νησιά του κόσμου πρέπει να αντιστραφεί και να γίνει συζήτηση για τον κόσμο των νησιών; (Godenau, 2012, σ. 3). Είτε εστιάσουμε σε περιφερειακό επίπεδο είτε σε παγκόσμιο, η κινητικότητα, σε ό,τι αφορά την οικονομία, τις πολιτισμικές ανταλλαγές, τη μετανάστευση αλλά και τα τεχνολογικά δίκτυα που την υποστηρίζουν, από την αρχαιότητα έως σήμερα μάλλον μας βεβαιώνει για το δεύτερο.

Ένας κόσμος των νησιών εύθραυστος και ευάλωτος απέναντι στις ανθρωπογενείς μεταβολές στο φυσικό περιβάλλον, οι οποίες έχουν αντίκτυπο στο συνολικό πλανητικό οικοσύστημα. Τα νησιά επηρεάζονται δραματικά από την κλιματική αλλαγή, τους γεωπολιτικούς ανταγωνισμούς, τον τουρισμό και από τη λειτουργία της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας που ακολουθεί το μοντέλο της ευέλικτης συσσώρευσης.

Το ανθρώπινο αποτύπωμα, πλέον, είναι ορατό σε τέτοια ένταση που σχετικά πρόσφατα έχει ανοίξει ο διάλογος για την καθιέρωση του όρου Ανθρωπόκαινο ως προσδιοριστικός της τρέχουσας γεωλογικής περιόδου, διακρίνοντάς την από την Ολόκαινο περίοδο των τελευταίων 12.000 ετών, κατά την οποία οι κλιματολογικές συνθήκες σταθεροποιήθηκαν επιτρέποντας την ανάπτυξη των ανθρώπινων πολιτισμών. Αν και υπάρχουν διαφωνίες στην κοινότητα των γεωεπιστημόνων για τη χρήση του όρου ή το χρονικό σημείο έναρξης της περιόδου, στη διεθνή βιβλιογραφία η ευρεία του χρήση σηματοδοτεί τη συνειδητοποίηση των αλλαγών.

Τα νησιά στο Ανθρωπόκαινο έχουν ακόμη πιο ρευστά όρια, αστικοποιούνται με γρήγορους ρυθμούς, είναι τεχνολογικά διασυνδεδεμένα αλλά και ευαίσθητα στις κλιματικές αλλαγές. Οι συνθήκες αυτές δημιουργούν νέες τοπολογίες και δομές επικοινωνίας εμπλουτίζοντας τη συζήτηση ως προς τα οντολογικά τους χαρακτηριστικά. Με αυτό ως δεδομένο, οι φαινομενολογικές προσεγγίσεις δεν φαίνονται αρκετές για την πλήρη κατανόησή τους (Pugh, 2018, σ. 100).

Η ΔΙΑΠΛΟΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ-ΤΕΧΝΗΤΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΝΕΕΣ ΟΝΤΟΛΟΓΙΕΣ

Από τη στιγμή, λοιπόν, που τα νησιά είτε ως σύνολα είτε μεμονωμένα συνιστούν πεδία δράσης θα πρέπει να τα αντιμετωπίσουμε ως χωρικές οντότητες στις οποίες το κοινωνικό διαπλέκεται με το φυσικό. Θα χρειαστούμε με άλλα λόγια εκείνα τα εννοιολογικά εργαλεία που θα μας επιτρέψουν να δούμε την υλικότητα του χώρου ως μέρος του κοινωνικού και πολιτισμικού γίνεσθαι. Προφανώς μια τέτοια θεώρηση δεν περιορίζεται μόνο στις φυσικές υλικές οντότητες. Επεκτείνεται σε όλα τα στοιχεία του υλικού πολιτισμού που δημιουργεί ο άνθρωπος παρεμβαίνοντας στις χωρικές δομές, στην προσπάθειά του να προσαρμοστεί στις απαιτήσεις του εκάστοτε φυσικού και

κοινωνικού περιβάλλοντος.

Η μεγάλη πρόκληση έχει να κάνει με την υπέρβαση της καθιερωμένης νεωτερικής διχοτόμησης ανάμεσα στο κοινωνικό και το φυσικό (τεχνητό). Σημαντική συνδρομή σε αυτή την προσπάθεια αποτελεί η ανάπτυξη και η εξέλιξη της θεωρίας των δικτύων δρώντων (actornetworktheory) τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες στο πλαίσιο της κοινωνιολογίας της επιστήμης. Ουσιαστικά, αμφισβητείται η αποκλειστικότητα των θετικών επιστημών στη μελέτη του υλικού κόσμου, καθώς οι «αλήθειες» των φυσικών επιστημών γίνονται αντικείμενο της κοινωνιολογικής έρευνας. Αν και η συγκεκριμένη προσέγγιση δέχθηκε κριτικές, οδηγώντας τους εμπνευστές της σε επανεξέταση των όρων, είτε εστιάζοντας στο ζήτημα της σχετικής σταθερότητας των δικτύων είτε στο ζήτημα της πολυπλοκότητας και ρευστότητας των δικτυακών σχέσεων (με τη χρήση της θεωρίας του χάους) ανάμεσα στο κοινωνικό και το υλικό, οι βάσεις για μια υπερβατική θεώρηση έχουν πλέον τεθεί στο τραπέζι των συζητήσεων (Γεωργοπούλου, 2007, σσ. 147-150 και Γιαλούρη, 2012, σσ. 31-35).

Η τομή που πρότεινε ο Bruno Latour⁶ και οι συνεργάτες του έχει να κάνει με την εφαρμογή της γενικευμένης συμμετρίας στην αντιμετώπιση των ανθρώπινων και μη ανθρώπινων οντοτήτων. Ερμηνευτικά χρησιμοποιείται ο όρος κατασκευή για να προσδιοριστούν οι ιδιότητες των οντοτήτων όμως όχι με όρους κοινωνικής κατασκευής, κάτι το οποίο παραπέμπει περισσότερο στην υποκειμενική δράση των κοινωνικών οντοτήτων, όπως αυτή υπαγορεύεται κάθε φορά από το ευρύτερο πλαίσιο που σχηματίζουν οι δομές, διατηρώντας επί της ουσίας το διαχωρισμό ανάμεσα στη φύση και την κοινωνία.

Η χρήση του όρου δίκτυα δρώντων παραπέμπει στην πρόσληψη της πραγματικότητας ως ένα πεδίο όπου αλληλοδιαπλέκονται υλικά – φυσικά στοιχεία με κοινωνικά σε ετερογενή δίκτυα. Η καθιερωμένη διάκριση παύει να ισχύει και η υλική πραγματικότητα αποκτά υποκειμενικό ρόλο όπως καθετί κοινωνικό (άνθρωποι, ιδέες, νοήματα). Κατά συνέπεια, όλα εντάσσονται στον κοινωνικό κόσμο πάντα όμως ως αποτέλεσμα των δικτυακών σχέσεων και αλληλεπιδράσεων ακόμη και ως οιονεί υποκείμενα και αντικείμενα. Ο εκάστοτε τρόπος κοινωνικής οργάνωσης αλλά και οι ίδιες οι πολιτισμικές δομές διαπλέκονται με τον κόσμο των υλικών και φυσικών αντικειμένων υπό το καθεστώς μιας γενικευμένης συμμετρίας, παράγοντας μέσα από την αλληλεπίδραση υβριδικές οντότητες.

Ήδη έχει υπογραμμιστεί η σημασία της συγκεκριμένης μεθοδολογίας στη μελέτη των παραδοσιακών πολιτισμών και στο ρόλο που παίζουν στοιχεία του υλικού κόσμου ως κοινωνιοφυσικά οιονεί υποκείμενα. Ακόμη και το έδαφος ως φυσικό στοιχείο είναι ενσωματωμένο στις κοινωνικές σχέσεις ως στοιχείο της συμβολικής τάξης μέσα στις παραδοσιακές κοινωνίες (Χτούρης, 2004, σσ. 65-66) αλλά και ως η βάση ενός δικτύου όπου οριοθετούνται και εξελίσσονται οι σχέσεις αυτές (συγγενικές, πολιτικές, επαγγελματικές κλπ). Τα στοιχεία της υλικής πραγματικότητας ως παράγοντες κλειδιά (keyfactors) ή δρώντες κλειδιά (keyactants) μεσολαβούν ανάμεσα σε άλλα στοιχεία που εντάσσονται στα δίκτυα.

Στην επιστήμη της κοινωνιολογίας η δικτυακή προσέγγιση προσπαθεί να συμβιβάσει το μακρο με το μικρο επίπεδο ανάλυσης (Χτούρης, 2004, σ. 15). Το ζητούμενο είναι η μελέτη να εστιάζει

⁶ Ως έργο αναφοράς του Bruno Latour παραπέμπω στο βιβλίο Ουδέποτε υπήρξαμε μοντέρνο, Δοκίμιο Συμμετρικής Ανθρωπολογίας.

στις σχέσεις των ετερογενών οντοτήτων μέσα από τις οποίες οι δρώντες αποκτούν κοινωνική υπόσταση σε ένα ρευστό περιβάλλον το οποίο δεν ορίζεται μόνο από την πολλαπλότητα των γλωσσικών ερμηνειών αλλά και από την υλικότητα που αποτελεί εξίσου – συμμετρικά μια σημαντική συνιστώσα.

ΤΑ ΝΗΣΙΑ ΩΣ ΚΟΜΒΟΙ ΚΑΙ ΩΣ ΔΙΚΤΥΑ ΔΡΑΣΗΣ

Τα δίκτυα, λοιπόν, ανθρώπινα και τεχνολογικά, διαμορφώνουν τις τοπολογίες στο γεωγραφικό χώρο ενώνοντας οικονομίες, κοινωνίες και πολιτισμούς. Η μελέτη τους επιτρέπει να διαπιστώσουμε τη συνδεσιμότητα των νησιών και τον αντίκτυπό της στους κόσμους τους, όπου εκτός από το κοινωνικό στοιχείο και η υλικότητα προσλαμβάνεται ως ενεργό συστατικό στη διαμόρφωση της πολιτισμικής πραγματικότητας. Οι νησιωτικές οντότητες γίνονται αντιληπτές είτε ως πεδία όπου συγκροτούνται δίκτυα δράσης είτε ως παράγοντες σε δίκτυα δράσης αποτελώντας κόμβους σε μεταναστευτικούς και εμπορικούς δρόμους, που άλλοτε μπορεί να διακρίνονται περισσότερο ως ροές (εμπεριέχοντας την τυχαιότητα στην πορεία τους) άλλοτε να διακρίνονται περισσότερο ως τροχιές σε σχέση με τον αρχικό σχεδιασμό και την κατεύθυνση.

Στη συζήτηση για τις ιδιαιτερότητες του πολιτισμικού χώρου του Αιγαίου, έχει ήδη επισημανθεί η ανάγκη για συγκριτική και συνολική προσέγγιση, ως υπέρβαση των καθιερωμένων κοινοκο-ιστορικών και ανθρωπολογικών μελετών που έχουν κυρίως εθνοτοπικό χαρακτήρα. Επιπλέον, έχει επισημανθεί πως οι συγκριτικές προσεγγίσεις για να είναι μεθοδολογικά αξιόπιστες πρέπει να προκύπτουν από ένα ποικιλόμορφο πραγματολογικό υλικό που θα περιέχει τόσο λεκτικά όσο και μη λεκτικά δεδομένα –ως στοιχεία του υλικού πολιτισμού - τα οποία θα καταγράφονται και θα ερμηνεύονται σε σχέση με το πλαίσιο στο οποίο παράγονται - διαμορφώνονται (Κάβουρας, 1995, σσ. 18, 33). Η συγκεκριμένη επισήμανση αναγνωρίζει τη σημασία των δικτύωσης και τη θέση του υλικού πολιτισμού σε αυτές. Πέρα από αυτό όμως, ακολουθώντας την ερμηνευτική σχολή σκέψης και την αναζήτηση του τρόπου που οι άνθρωποι νοηματοδοτούν τις πολιτισμικές εκδηλώσεις τους στο εκάστοτε πολιτισμικό πλαίσιο, ουσιαστικά είναι μια ανθρωποκεντρική προσέγγιση που εδράζεται πάνω στις νεωτερικές διχοτομήσεις.

Ένα άλλο κρίσιμο στοιχείο που πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη στις μελέτες για τα νησιά έχει να κάνει με την ρευστότητα των χωρικών ορίων μέσα στα οποία εξελίσσονται οι τοπικοί πολιτισμοί. Οι νοητικές διαστάσεις του χώρου μεταβάλλονται διαρκώς, συνθήκη που αντιμετωπίζει ο κάθε ερευνητής όταν διαντιδρά με το ερευνώμενο αντικείμενο. Το ζήτημα αυτό είναι ουσιώδες καθώς οι καθιερωμένες διχοτομικές ταξινομήσεις σε τοπικό /περιφερειακό / παγκόσμιο συχνά εμφανίζονται ως προβληματικές. Αντίστοιχα οι χρονικές διχοτομήσεις σε παραδοσιακό /σύγχρονο επίσης δεν επαρκούν για την περιγραφή και ανάλυση της συνθετότητας των καταστάσεων. Η απάντηση έρχεται με τη προσέγγιση του πολιτισμού μέσα από τη μεθοδολογία των δικτύων δρώντων που διασυνδέουν χωρικά και διαχρονικά κοινωνικές και χωρικές /φυσικές οντότητες και δομούν το εκάστοτε πολιτισμικό περιβάλλον (Χτούρης, 1995, σσ. 40-52, και Χτούρης, 1997).

Μια χαρακτηριστική περίπτωση μελέτης που αναδεικνύει τη δυναμική ικανότητα των δικτύων να κατασκευάζουν κοινά αποδεκτές μορφές κοινωνικής και πολιτισμικής πρακτικής είναι η μελέτη του μουσικού πολιτισμού του βορείου Αιγαίου (Χτούρης, 2000). Πιο αναλυτικά, τα μουσικά μορφώματα μπορούν να αντιμετωπιστούν ερευνητικά ως πλέγματα «οντοτήτων» (στη σύνθεσή τους

ενσωματώνονται άνθρωποι, συλλογικότητες, αντικείμενα, καθώς και άυλα στοιχεία) που παράλληλα λειτουργούν και ως «ενεργητικά πρότυπα» προωθώντας τη συνδιαλλαγή ανάμεσα σε ενεργά υποκείμενα (Χτούρης & Παπαγεωργίου, 2007, σσ. 22-36). Επομένως γίνονται αντιληπτά ως δρώντα στοιχεία του πολιτισμικού γίγνεσθαι.

Με την αναλυτική σπουδή της πολιτισμικής ιστορίας των νησιών του βορειανατολικού Αιγαίου κατά τους δυο προηγούμενους αιώνες (19ος και 20ος) τεκμηριώνεται πως τα νησιά διασυνδέθηκαν πολυεπίπεδα μεταξύ τους και με άλλες περιοχές, είτε «πατώντας» πάνω σε παλιά μονοπάτια, είτε χρησιμοποιώντας νέα, που οι ιστορικές συγκυρίες με τις γεωπολιτικές δυναμικές, την εξάπλωση του βιομηχανικού καπιταλισμού και την ανάπτυξη της τεχνολογίας δημιούργησαν. Οι κάθε τύπου δικτυώσεις ασκούσαν επίδραση μετασχηματίζοντας τόσο τον υλικό χώρο όσο και τις τοπικές κοινωνίες και κατ' επέκταση τις τοπικές πολιτισμικές πρακτικές μέσα από τη διαδικασία της αλληλοδόμησης παλαιότερων και σύγχρονων μορφωμάτων. Η μελέτη της οργάνωσης του οικιστικού και του αγροτικού χώρου επιβεβαιώνει τον καθοριστικό ρόλο των δικτύων (Μπακάλης, 2007 και Bakalis, 2016).

Συμπερασματικά, τα νησιά γίνονται κατανοητά ως οντότητες στο πλαίσιο πολύπλοκων δικτυώσεων. Οικονομία (εμπόριο), τουρισμός, μετανάστευση, συγκοινωνία, τηλεπικοινωνίες, επαγγελματικά δίκτυα, καλλιτεχνικά δίκτυα, δίκτυα συγγένειας, αποκαλύπτουν τις σχετικότητες που χαρακτηρίζουν τα όρια ώστε να προσληφθεί η νησιωτικότητα ως μια δυναμική συνθήκη και να γίνει κατανοητή η πλαστικότητα του χώρου.

Στο σημείο αυτό να αναφέρω πως μια ειδική αλλά και συναρπαστική κατηγορία μελέτης με τη χρήση της δικτυακής προσέγγισης, αφορά τις βιογραφίες των νησιωτικών πόλεων και οικισμών κατά τους δυο τελευταίους αιώνες⁷. Ιδιαίτερα οι πόλεις λιμάνια ως ενδιάμεσοι χώροι ανάμεσα στο νησί και στον υπόλοιπο κόσμο συνιστούν δικτυακές οντότητες που συνδέουν και «δραστηριοποιούν» χώρους, χρόνους, γεγονότα, άτομα, συλλογικότητες και αντικείμενα σε μετασχηματιζόμενα χωρικά κοινωνικά και πολιτισμικά πλαίσια. Το Αιγαίο καθίσταται έτσι ένα τεράστιο ερευνητικό πεδίο για τα δίκτυα δράσης και τον τρόπο που συγκροτούν τις νησιωτικές οντότητες.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο τρόπος που ο Braudel συζήτησε ιστορικά για τα νησιά της Μεσογείου, μας έδειξε πώς η αλληλεπίδραση ανθρώπου και φυσικού περιβάλλοντος ορίζει πολιτισμικά το χώρο. Ανέδειξε με τον πιο σαφή τρόπο το σημαίνοντα ρόλο του φυσικού περιβάλλοντος στον τρόπο που οργανώνονται οι ανθρώπινες κοινωνίες. Εντούτοις, στη συγκρότηση αυτής της σχέσης θεωρώ πως ο ιστορικός - γεωγράφος της Μεσογείου αντιμετώπισε, τις δυο συνιστώσες ως διακριτές οντότητες που προσαρμόζονται στις απαιτήσεις του σύνθετου οικοσυστήματος.

Η συνεισφορά του στην κατανόηση της σημασίας που έχει η αλληλεπίδραση στην πολιτισμική διαμόρφωση και εξέλιξη μέσα από την ιστορική μελέτη για τη Μεσόγειο του 16ου αιώνα, είναι θεμελιώδης. Όμως μήπως θα μπορούσαμε να δούμε με περισσότερο ισότιμη διάθεση τη σχέση μεταξύ ανθρώπινων και μη ανθρώπινων οντοτήτων; Μήπως η υπαγωγή του υλικού στο ανθρώπινο δεν αφορά μόνο μια διαδικασία οικειοποίησης αλλά κοινωνικοποίησης; Και τελικά μήπως η

7 Βλ. ενδεικτικά Χτούρης, & Μπακάλης, 2007, καθώς και Bakalis, 2015.

πολιτισμική έρευνα (για το παρόν και το παρελθόν) δεν πρέπει να ορίζεται έχοντας ως απόλυτο κριτήριο τις δράσεις ανθρώπων αλλά επιπλέον και τις δράσεις των τεχνουργημάτων τους καθώς και της Φύσης;

Τα νησιά μπορούν ειπωθούν ως σύνθετες οντότητες όπου πραγματώνεται η δικτύωση κοινωνικών και οιονεί κοινωνικών υποκειμένων. Παράλληλα τα ίδια, ως χώροι και τόποι, διαδραματίζουν ενεργό ρόλο στην πολιτισμική σύνθεση και επικοινωνία. Οι ίδιοι οι άνθρωποι τους αποδίδουν το χαρακτήρα του υποκειμένου στη διαδικασία κοινωνικοποίησης του χώρου.

Κλείνοντας, να σημειώσω πως η προτεινόμενη προσέγγιση και μεθοδολογία προφανώς και αποστασιοποιείται από τις κλασικές ανθρωποκεντρικές προσεγγίσεις των κοινωνικών επιστημών (κατά τους δυο προηγούμενους αιώνες) που προβάλλουν το κοινωνικό αποκλειστικά ως a priori συνθήκη του ανθρώπινου στοιχείου. Να μην ξεχνάμε όμως πως η διαπλοκή κοινωνικού – φυσικού χαρακτηρίζει πάντα τις ανθρώπινες κοινωνίες. Τι συνιστά, λοιπόν, τον επίκαιρο χαρακτήρα της; Μάλλον η ανάγκη να υπερβούμε τις νεωτερικές διχοτομήσεις σε ένα κόσμο που ο καταμερισμός στο χώρο των επιστημών οδηγεί και σε αδιέξοδα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Bakalis, C. (2015). Cultural representations and public spaces in an Aegean island port town, 1920 – 1940. In A. Gospodini, (ed), *Proceedings of the International Conference on Changing Cities II Spatial, Design, Landscape & Socio-economic Dimensions* (pp. 874-882). Thessaloniki: Grafima Publications.
- Bakalis, C. (2016). Tobacco Networks in the Aegean Islands. *Advances in Historical Studies*, 5, 63-79.
- Bakalis, C. (υπό έκδοση). Networks and the modernization process in the northeast Aegean islands (19th – 20th century). A comparative approach to islands' port towns. Στο *Πόλεις – Αιμίονια και Θαλάσσιοι Δρόμοι στην ανατολική Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα (18ος - 21ος αιώνας)*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας.
- Baldacchino, G. (2006). Islands, Island Studies, *Island Studies Journal*. *Island Studies Journal*, Vol. 1, No 1, 3-18.
- Baldacchino, G. (2008). Studying Islands: On Whose Terms? Some Epistemological and Methodological Challenges to the Pursuit of Island Studies. *Island Studies Journal*, Vol. 3, No 1, 37-56.
- Braudel, F. (1993). *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β' της Ισπανίας: Ο ρόλος του περιγύρου*, Τόμος Α. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Dautel, K. & Schodel K. (2017). Island fictions and metaphors in contemporary literature. *Island Studies Journal*, Vol. 12, No 2, 229 – 238.
- Γεωργοπούλου, Π. (2007). Σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία και η διεύρυνση του στον κόσμο των τεχνοφυσικών αντικειμένων: Η θεώρηση του Β. Latour. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Τ. 123, 145-167.
- Γιαλούρη, Ε. (2012). Εισαγωγή, Υλικός Πολιτισμός, οι περιπέτειες των πραγμάτων στην ανθρωπολογία. Στο Ε. Γιαλούρη (Επιμ.), *Υλικός Πολιτισμός, η ανθρωπολογία στη χώρα των πραγμάτων* (σσ.

11-74). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Codenau, D. (2012). An Institutional Approach to Bordering in Islands: The Canary Islands on the African European Migration Routes. *Island Studies Journal*, Vol. 7, No 1, 3-18.

Graziadei, D. et all (2017). On sensing island spaces and the spatial practice of island-making: introducing island poetics, Part I. *Island Studies Journal*, Vol. 12, No 2, 239 – 252.

Hay, P. (2006). A Phenomenology of Islands. *Island Studies Journal*, Vol. 1, No 1, 19 – 42.

Pugh, J. (2018). Relationality and island studies in the Anthropocene. *Island Studies Journal*, Vol. 13, No 2, 93-110.

Κάβουρας, Π. (1995). Το Αιγαίο ως ενιαία πολιτισμική περιοχή: μια κριτική ανθρωπολογική προσέγγιση. Στο *Άξονες και προϋποθέσεις για μια διεπιστημονική έρευνα(πρακτικά συνεδρίου)*, (σσ. 17-36). Αθήνα: Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου 'Νικόλαος Δημητρίου' - Βιβλιοθήκη Επιστημονικών Εκδόσεων.

Κόπακα, Κ. (2009). Τι είναι νησί; Έννοιες, σημασίες, αμφισημίες των νησιωτικών τόπων. Στο Χ. Λούκος, Χ. Ξιφαράς & Κ. Πατεράκη (Επιμ.), *Ubidubiumibilibertas, Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή, Νικόλα Φαράκλα*, (σσ. 51-71). Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης.

Latour, B. (2000). *Ουδέποτε υπήρξαμε μοντέρνοι, Δοκίμιο Συμμετρικής Ανθρωπολογίας*. Αθήνα: Σύναγμα.

Μπακάλης, Χ. (2007). *Λήμνος, οργάνωση του αστικού χώρου (19ος -20ος αιώνας), Κοινωνικός μετασχηματισμός, μεταναστευτικά δίκτυα και «αστικοί» αντικατοπτρισμοί*, Διδακτορική διατριβή, Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Ronstrom, O. (2009). Island Words, Island Worlds: The Origins and Meanings of Words for 'Islands' in North-West Europe. *Island Studies Journal*, Vol. 4, No 2, 163-182.

Tilley, C. (2012). Χώρος τόπος τοπίο φαινομενολογικές προσεγγίσεις. Στο Ε. Γιαλούρη (Επιμ.), *Υλικός Πολιτισμός, η ανθρωπολογία στη χώρα των πραγμάτων* (σσ. 215-250). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Van Duzer, C. (2006). From Odysseus to Robinson Crusoe: A Survey of Early Western Island Literature. *Island Studies Journal*, Vol. 1, No 1, 143-162.

Χτούρης, Σ. (1995). Παραδοσιακά και σύγχρονα δίκτυα στο Αιγαίο, θεωρητικές αι μεθοδολογικές προϋποθέσεις για την ανθρωπολογικής και κοινωνιολογική μελέτη των δικτύων του μεσογειακού πολιτισμού, Στο *Άξονες και προϋποθέσεις για μια διεπιστημονική έρευνα (πρακτικά συνεδρίου)*, (σσ. 37-62). Αθήνα: Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου 'Νικόλαος Δημητρίου' - Βιβλιοθήκη Επιστημονικών Εκδόσεων.

Χτούρης, Σ. (1997). Τα δίκτυα ως μέθοδοι και εργαλεία ανάλυσης του πολιτισμού και της τεχνολογίας. Στο *Δίκτυα Επικοινωνίας και Πολιτισμού στο Αιγαίο(πρακτικά συνεδρίου)*, (σσ. 13-37). Αθήνα: Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου 'Νικόλαος Δημητρίου' -Βιβλιοθήκη Επιστημονικών Εκδόσεων.

Χτούρης, Σ. (2000). Εισαγωγή. Στο Σ. Χτούρης (Επιμ.) *Μουσικά Σταυροδρόμια στο Αιγαίο Λέσβος (19ος –20ος αιώνας)*, (σσ. 9 – 26). Αθήνα: Εξάντας.

Χτούρης, Σ. (2004). *Ορθολογικά Συμβολικά Δίκτυα Globalstates και εθνικά Χόμπιτ*. Αθήνα: Νήσος.

Χτούρης, Σ & Παπαγεωργίου, Δ.(2007). Εισαγωγή. Στο Σ. Χτούρης & Δ. Παπαγεωργίου (Επιμ.) *Μουσικά Σταυροδρόμια στο Αιγαίο Λήμνος (19ος – 21ος αιώνας)* (σσ. 17-49). Αθήνα: ΙΩΝ.

Χτούρης, Σ. & Μπακάλης, Χ. (2007). Η πόλη ως πολιτισμικό δίκτυο στο χώρο και στο χρόνο. Στο Π. Κιτρομηλίδης & Π. Μιχαηλάρης(Επιμ.) *Μυτιλήνη και Αϊβαλί, μια αμφίδρομη σχέση στο Βορειο-ανατολικό Αιγαίο* (σσ. 457-479). Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.

Περιφερειακότητα και νησιωτική συνοχή: Ερμηνεία και σύνδεση των όρων αυτών, μέσα από τις γυναίκες των σφουγγαράδων της Καλύμνου

Νικολέτα Τσίγκρα

Υποψήφια Διδακτόρισα Πανεπιστημίου Αιγαίου
socd19003@soc.aegean.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το παρόν κείμενο, βασίζεται στην εισήγηση την οποία παρουσίασα στο δεύτερο Συνέδριο τής Σχολής Κοινωνικών Επιστημών τού Πανεπιστημίου Αιγαίου, το οποίο πραγματοποιήθηκε στο νησί τής Λέσβου (06 – 09 Ιουνίου 2019). Το Συνέδριο τελούσε υπό τον τίτλο, “Οι Κοινωνικές Επιστήμες σήμερα. Διλήμματα και προοπτικές πέρα από την κρίση.” Αποτελεί πρωτόλεια μορφή τής έρευνάς μου η οποία είναι προσαρμοσμένη στη θεματική ενότητα τού Συνεδρίου, η οποία με τη σειρά της ανατροφοδοτεί το ερευνητικό θέμα σε μια από τις πτυχές του. Η έρευνα θέτει στο επίκεντρο τις γυναίκες των σπογγαλιέων τής Καλύμνου για τις οποίες δεν κάνει λόγο η τοπική ιστοριογραφία και βιβλιογραφία, παρά μόνο για τις γυναίκες του νησιού στο σύνολό τους. Επιπλέον, να σημειωθεί ότι δεν είχε προκύψει κάποιο ενδιαφέρον από τον ακαδημαϊκό κι ερευνητικό χώρο. Επειδή ακριβώς υπάρχει αυτή η ιδιαίτερη κατάσταση τη δεδομένη στιγμή, οι γυναίκες των σφουγγαράδων τής Καλύμνου, το ερευνητικό ζήτημα τέμνει την Επιστήμη με το τοπικό στοιχείο.

ΛΕΞΕΙΣ – ΚΛΕΙΔΙΑ: Νησιωτικότητα, αιγαίο πέλαγος, γυναίκες, σφουγγαράδες, Κάλυμνος

ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΤΩΝ ΣΦΟΥΓΓΑΡΑΔΩΝ ΤΗΣ ΚΑΛΥΜΝΟΥ ΥΠΟ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ

Η “ιδιομορφία” τής παρούσας ερευνητικής πρότασης, συνίσταται στο γεγονός ότι αφορά στο νησιωτικό χώρο τής Δωδεκανήσου, έναν χώρο “αποξενωμένο” από την επιστημονική έρευνα. Επίκεντρο τής μελέτης είναι η αιγαιοπελαγίτικη νησιωτικότητα. Ο χώρος τού Αιγαίου, δημιουργεί έριδες και αντιφάσεις, «[...] λόγω της θέσης του, αποτελεί εσωτερική, κλειστή σχεδόν από παντού θάλασσα, που επικοινωνεί από Β.Α. με τον Ελλήσποντο, την Προποντίδα και το Βόσπορο προς τον Εύξεινο Πόντο» (Χατζηγεωργίου, 1987). Εξαιτίας της γεωγραφικής θέσης των νησιών του Αιγαίου πελάγους (αρχιπελάγους), υπήρξε ιστορικά λίκνο και κράμα πολιτισμών. «Αι ταπεινά των νήσων του Αιγαίου τροφοί έχουσι την δόξαν ότι εξελλήνισαν και εξελληνίζουν έτι χιλιάδας Αρμενίων, Ευρωπαίων και άλλων, μεταδίδουσαι την Ελλ. γλώσσαν μετά του γάλακτος αυτών εις τους τροφίμους των» (Φουρναράκη, 1987).

Αναφορικά με τις γυναίκες, η βιβλιογραφική ανασκόπηση του θέματος είναι αρκετά λιτή σε τοπικό επίπεδο και ανύπαρκτη ευρύτερα. Δεν υπάρχουν σαφείς απαντήσεις για ποιόν λόγο συμ-

βαίνει αυτό, ωστόσο μπορούν να γίνουν κάποιες υποθέσεις που μπορούν να μας οδηγήσουν σε κάποιες αποκρίσεις. Το γυναικείο φύλο επί σειρά ετών βίωσε μια έντονη κοινωνική περιφρόνηση και αντιμετωνιζόταν απαξιωτικά, βρισκόταν στο περιθώριο «[...] οι γυναίκες αγνοούνται ή υποτιμώνται στα εθνογραφικά κείμενα, γιατί ο ανθρωπολογικός λόγος, αρθρωμένος ως επί το πλείστον από άνδρες ανθρωπολόγους, χαρακτηρίζεται από ανδροκεντρισμό, ο οποίος οφείλεται στα κυρίαρχα μοντέλα εννοιολόγησης των φύλων στον ίδιο τον πολιτισμό τους, στις δυτικές κοινωνίες. Αποκαλυπτική προς αυτή την κατεύθυνση ήταν η διαπίστωση ότι σε κοινωνίες που έχουν μελετηθεί από άνδρες και γυναίκες ανθρωπολόγους, οι περιγραφές των γυναικών εθνογράφων για τις γυναίκες και τη θέση τους είναι σχεδόν διαμετρικά αντίθετες από αυτές των ανδρών» (Αστρινάκη, (χχ)).

Οι γυναίκες εξαιρούνταν από τον πολιτισμό, τη λαογραφία και από τις Επιστήμες, όπως λόγου χάρη την Ιστορία. Επακόλουθο αυτού, «μια ιστορία των γυναικών είναι αδιανόητη χωρίς το ιστορικό καθήκον που θέτει η φεμινιστική παράδοση, να μελετήσει δηλαδή την καταπίεση των γυναικών στο παρελθόν και να κατανοήσει τους τρόπους με τους οποίους επιβλήθηκε» (Μπένετ 1996, στο Χαντζαρούλα (χχ)). Δεν ήταν υποκείμενα προς διερεύνηση και φυσικά, ούτε ενεργούντα. «Όταν βλέπουμε την γυναίκα αποτελούσαν αναπόσπαστο μέρος του σύγχρονου πολιτισμού, διευθύνουσαν τα του οίκου, επιδρώσαν εν τη κοινωνία, θέλγουσιν εν τη συναναστροφή, διαπρέπουσαν εν ταις τέχναις και εν ταις επιστήμαις, δεν πρέπει να νομίζωμεν ότι ούτως είχαν τα πράγματα ανέκαθεν» (Μπαλανού, 1910).

Στη συνέχεια, θα επεξηγηθούν οι τρεις όροι (*περιφερειακότητα, νησιωτικότητα και συνοχή*) που συνθέτουν τη συγκεκριμένη θεματική ενότητα, ώστε να μπορέσει να γίνει κατανοητή η συνέχεια του άρθρου, αλλά και η μεταξύ τους σύνδεση. Ο ένας όρος δεν αναιρεί τον άλλον, αντιθέτως αλληλοσυμπληρώνονται με κάποιες μικρές διαφοροποιήσεις. Ο όρος "περιφερειακότητα" έχει γεωγραφική διάσταση η οποία αναφέρεται στην έννοια και την αίσθηση του "ανήκειν" κανείς στην περιφέρεια, σε ακριτικές νησιωτικές ή μη περιοχές. Η "νησιωτικότητα" έχει κι αυτή γεωγραφική διάσταση «ειδικότερα, όταν πρόκειται για έρευνα κοινωνικοοικονομικού προσανατολισμού, ο όρος Νησιωτικότητα ορίζεται ως μια σειρά κοινών χαρακτηριστικών των νησιών, που αναφέρονται σε μετρήσιμα μεγέθη, όπως είναι το μέγεθος, ο πληθυσμός κατά το επίπεδο ανάπτυξης, σε συνδυασμό με την απομόνωση από την ηπειρωτική χώρα και τον εντοπισμό των φυσικών και πολιτιστικών στοιχείων, που δίνουν στα νησιά κάποια «ιδιαιτερότητα» στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο» (Κόνσολας, 2016).

Καθορίζεται από το μικρό γεωγραφικό μέγεθος, ενδεχομένως κάποιες φορές και από το πληθυσμιακό. Προσδιορίζεται από την περιφερειακότητα και την αποξένωση, αλλά δεν περιορίζεται στα αντικειμενικά γεωγραφικά πληθυσμιακά χαρακτηριστικά. Η συνοχή υποδηλώνει το δέσιμο, εν προκειμένω μιας ιδιαίτερης τοπικής κοινωνικής γυναικείας ομάδας. Η γυναικεία αυτή συνοχή αντικατοπτρίζει μια μορφή σύμπραξης, όπως επεδείκνυαν και δημιουργούνταν από κάθε λογής προβλήματα (οικογενειακά, οικονομικά). Αυτά δηλαδή με τα οποία έρχονταν αντιμέτωπες ένεκα της εξάμηνης, κάποιες φορές και οχτάμηνης απουσίας των συζύγων τους, έχοντας παράλληλα κοινωνικό και τοπικό χαρακτήρα. Η μεγάλη χρονικά απουσία των ανδρών από το νησί, θέτει άλλο ένα ερώτημα το οποίο αφορά στην ιδέα που επικρατεί τόσο από τοπικούς συγγραφείς, αλλά και εν γένει περί μητριαρχίας στην Κάλυμνο. «Μια κοινωνία που καλλιεργεί την εικόνα της «Καλυμνιάς μάνας», αμφισβητεί μερικές φορές τη στάση της ως συζύγου. Η απουσία των ανδρών, τους απέδιδε μια ελευθερία που ίσως στην πραγματικότητα δεν είχαν. Γιατί, αν τους κύριους ρόλους διατη-

ρούσαν οι άνδρες, η καθημερινότητα των γυναικών ήταν το απαραίτητο συμπλήρωμα σε αυτό το δραματικό πλαίσιο ζωής» (Ολυμπίτου, 2014).

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Η μεθοδολογία η οποία πρόκειται να ακολουθηθεί, ώστε να αναλυθούν μετέπειτα τα αποτελέσματα, βασίζεται στη βιβλιογραφική έρευνα και επισκόπηση του θέματος. Καθώς και την ανάλυση ενδεχομένων τεκμηρίων, σε συνδυασμό με τη διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας, δηλαδή, την πραγματοποίηση αφηγήσεων/βιογραφιών ζωής σε συνδυασμό με τις ημιδομημένες συνεντεύξεις. Ο όρος «ποιοτική έρευνα» περιγράφει ένα ευρύ πεδίο στο οποίο εντάσσονται διάφορες προσεγγίσεις, που εκκινούν από διαφορετικές θεωρητικές αφετηρίες ή υιοθετούν ποικίλες μεθόδους παραγωγής και ανάλυσης δεδομένων [...]. «Η ποιοτική έρευνα αντλεί τις οντολογικές και επιστημολογικές της παραδοχές από φιλοσοφικά και θεωρητικά ρεύματα (Ερμηνευτική, Φαινομενολογία, Πραγματισμός), που θέτουν στο επίκεντρο τις έννοιες του νοήματος, της εμπειρίας, της διάδρασης, της κατανόησης και της ερμηνείας (Τσιώλης, 2014).

Στην παρούσα έρευνα, η βιωματική εμπειρία αποτελεί ένα επιπλέον εργαλείο έρευνας κι όχι προϋπόθεση. «Για τη διεξαγωγή της κοινωνικής έρευνας χρησιμοποιούνται ποσοτικές ή/και ποιοτικές μέθοδοι που έχουν τις δικές τους τεχνικές και τα δικά τους εργαλεία. Η επιλογή των μεθόδων σχετίζεται κυρίως με τη στοχοθεσία, το σχεδιασμό και τον τύπο της έρευνας» (Ναγόπουλος, 2015 Β_δ). Όσον αφορά στις συνεντεύξεις, «[...] «είναι μια από τις πιο γνωστές μεθόδους συλλογής υλικού, όπου ο ερευνητής υποβάλλει στον ερωτώμενο μια σειρά από ερωτήσεις στις οποίες καλείται να απαντήσει. Αυτό που ενδιαφέρει τον ερευνητή είναι να ανακαλύψει τι σκέφτεται ο ερωτώμενος σε σχέση με κάποιο θέμα και να συγκρίνει τις γνώμες και τις απόψεις των ερωτώμενων» (Βρυωνίδης, 2015, ΣΤ_2α).

Στην Επιστήμη της Κοινωνιολογίας, η βιογραφική μέθοδος συνδέεται κατά κύριο λόγο με θεωρητικές προσεγγίσεις, οι οποίες έθεταν στο επίκεντρο την υποκειμενικότητα μέσω των κοινωνικών διαδικασιών. «Στην ιστορία της κοινωνιολογίας η πρώτη χρήση των αφηγήσεων και ιστοριών ζωής είναι συνδεδεμένη με μια συγκεκριμένη ομάδα κοινωνιολόγων της Σχολής του συνδεδεμένη με μια συγκεκριμένη ομάδα κοινωνιολόγων της Σχολής του Σικάγου που έδρασαν στις δεκαετίες του 1920 και του 1930» (Κακάμπουρα, 2008). Σύμφωνα με τους Thomas και Znaniecki «η ανάλυση των ιστοριών ζωής [...] προσπαθεί να αποκαλύψει ποια γενικά (ή γενικευμένα) στοιχεία αυτές περιέχουν. Η βιογραφική μέθοδος, παρουσιάζοντας προσωπικές ιστορίες ζωής, έχει σκοπό να οδηγήσει στην πραγματικότητα της ζωής των κοινωνικών συνόλων» (Κακάμπουρα, 2008).

Η αφηγηματική ανάλυση, «αξιοποιείται για την ερμηνευτική προσέγγιση αφηγήσεων και δίνει ιδιαίτερη έμφαση στον τρόπο με τον οποίο κατασκευάζεται η αφήγηση και διασφαλίζεται η συνοχή της. Εστιάζει τόσο στο περιεχόμενο όσο και στη μορφή και τη δόμηση της αφήγησης. Εξετάζει, δε, την αφήγηση ως πρακτική επιτέλεσης (performance) του αφηγητή ενώπιον ενός ακροατή ή ακροατηρίου» (Τσιώλης, 2015). Ενώ, η ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση, «επιχειρεί να συλλάβει τους τρόπους με τους οποίους άτομα ή ομάδες προσδίδουν νόημα στον κοινωνικό τους κόσμο και οικοδομούν τη βιωμένη εμπειρία τους σχετικά με το εξεταζόμενο φαινόμενο» (Τσιώλης, 2015). Αναφέρονται δυο προσεγγίσεις ποιοτικών μεθόδων έρευνας, διότι, ο συνδυασμός τους, θα καθοδηγήσει τα ερευνητικά ερωτήματα και τη γενικότερη διαδικασία. Όπως χαρακτηριστικά το-

νίζεται, «ο ερευνητής επιλέγει προσέγγιση ποιοτικής ανάλυσης με βάση τη θεωρητική θέση που υιοθετεί, τον τύπο των ερευνητικών ερωτημάτων που έχει διατυπώσει, καθώς και το είδος του υλικού που έχει παραγάγει» (Τσιώλης, 2015).

Η βιβλιογραφική έρευνα σε ευρεία κλίμακα επειδή είναι άκρως “πτωχή” έως ανύπαρκτη για το ερευνώμενο ζήτημα, καθιστά επιτακτική ανάγκη τη διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας. «Οι ποιοτικές μέθοδοι ενδείκνυται ιδιαίτερα για τη λεπτομερή περιγραφή και την ανάλυση φαινομένων ή καταστάσεων έτσι όπως αποδίδονται από τα υποκείμενα και αποτελούν μια σύνθετη διανοητική διεργασία που εμπεριέχει την ανάδυση του ξεχωριστού νοήματος που προσδίδεται μέσα από την ερμηνεία των κοινωνικών διαδράσεων και συμβάντων» (Ναγόπουλος, 2015 Α_γ). Πρέπει να ορίσουμε σε αρχικό στάδιο, τί είναι ποιοτική έρευνα και ποια είναι η χρησιμότητά της. Ο όρος «ποιοτική έρευνα» περιγράφει ένα ευρύ πεδίο στο οποίο εντάσσονται διάφορες προσεγγίσεις, που εκκινούν από διαφορετικές θεωρητικές αφετηρίες ή υιοθετούν ποικίλες μεθόδους παραγωγής και ανάλυσης δεδομένων [...]. Θεωρητικά αυτό, πάει να πει ότι, «η επιστημονική κοινωνική έρευνα αποσκοπεί στην κατανόηση και αναπαράσταση όψεων της κοινωνικής πραγματικότητας, μέσω της συστηματικής και μεθοδικά ελεγχόμενης συλλογής, ανάλυσης και ερμηνείας εμπειρικών δεδομένων» (Τσιώλης, 2015).

Επιπλέον, θα χρησιμοποιηθούν μελέτες (ελληνικές και διεθνείς) για το φύλο (gender studies), όπως για τη μητριαρχία και την πατριαρχία, για τον γεωγραφικό χώρο τού αιγαίου πελάγους ευρύτερα και επιλεγμένα στο νησιωτικό σύμπλεγμα τής Δωδεκανήσου. Είναι μια έρευνα κατά την οποία η Επιστήμη σε συνάρτηση με την τοπικότητα έχουν τον πρωτεύοντα ρόλο. Αφού διενεργηθούν και ολοκληρωθούν τα ανωτέρω ερευνητικά στάδια, τότε θα είμαστε σε θέση να δώσουμε μια σαφέστερη εικόνα για το υπό διερεύνηση θέμα. Παρόλα αυτά, πέραν των ανωτέρω το συγκεκριμένο ζήτημα ερευνάται από κοινωνιολογική σκοπιά και σαφέστερα από την οπτική της “Κοινωνιολογίας της Γνώσης” και της “Κοινωνιολογικής Φαινομενολογίας”.

Περιγραφικά, «για την Κοινωνιολογία της γνώσης σημαντική είναι η κατανόηση της προέλευσης των ιδεών, και όχι τόσο το ίδιο το περιεχόμενό τους ως προς τη σπουδαιότητα και την αξία του. [...]. Συνδέεται έτσι με τη θεωρία της γνώσης, στον βαθμό που η κοινωνική γνώση μπορεί να διερευνηθεί στο πλαίσιο της κοινωνικο – ιστορικής εξέλιξης» (Ναγόπουλος, 2015). Άλλη θεωρία αναφέρει για την “Κοινωνιολογία της Γνώσης” ότι «ασχολείται με την ανάλυση της κοινωνικής συγκρότησης της πραγματικότητας» (Γιαννακόπουλος, 2003). Η “Κοινωνιολογία της Γνώσης” συνδέεται με δυο όρους, την “πραγματικότητα” και τη “γνώση.” Σύμφωνα με τους Μπέργκερ και Λούκμαν, “πραγματικότητα” είναι η «ιδιότητα που προσιδιάζει σε φαινόμενα που αναγνωρίζουμε ότι υπάρχουν ανεξάρτητα από τη δική μας βούληση» και “γνώση” η «βεβαιότητα ότι τα φαινόμενα είναι πραγματικά και ότι έχουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά» (Μπέργκερ, & Λούκμαν, 2003).

«[...] η ερμηνευτική – φαινομενολογική Κοινωνιολογία της γνώσης αποτελεί μια σημαντική θεωρητική και μεθοδολογική προσέγγιση της τρέχουσας ανάλυσης της κοινωνικής επιστήμης και έρευνας της κοινωνίας. Το ανανεωμένο γνωστικό ενδιαφέρον της νέας Κοινωνιολογίας της γνώσης έχει ως αφετηρία τον υποκειμενικό προσανατολισμό του πράττειν και της λογικής συγκρότησης του κοινωνικού κόσμου» (Ναγόπουλος, 2015). «[...] η φαινομενολογική προσανατολισμένη Κοινωνιολογία έχει ως αποστολή τη δημιουργία περαιτέρω εργαλείων τυποποίησης για τη σύλληψη και ορθολογική ανασυγκρότηση του κοινωνικού νοήματος, που αναδύεται μέσα από το σύνολο αυτών

των διεργασιών καθώς και την οικοδόμηση των ορθολογικών και επομένως αντικειμενικών εικόπων του κοινωνικού κόσμου [...]» (Ναγόπουλος, 2015). Η “Κοινωνιολογική Φαινομενολογία” συνδέεται με μια από τις τρεις βασικές προσεγγίσεις της ανάλυσης των ποιοτικών δεδομένων, την ερμηνευτική φαινομενολογική, η οποία «επιχειρεί να συλλάβει τους τρόπους με τους οποίους άτομα ή ομάδες προσδίδουν νόημα στον κοινωνικό τους κόσμο και οικοδομούν τη βιωμένη εμπειρία τους με το εξεταζόμενο φαινόμενο» (Τσιώλης, 2015).

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Τα αποτελέσματα της έρευνας πηγάζουν από τη μεθοδολογία η οποία θα χρησιμοποιηθεί. Λόγω όμως της πρώιμης μορφής στην οποία βρίσκεται η παρούσα έρευνα, θα γίνουν κάποιες υποθέσεις από τις οποίες μπορούν να εξαχθούν αποτελέσματα. Επειδή ακριβώς δεν είναι μόνο θεωρητική έρευνα (αποκλειστικά βιβλιογραφική και αρχειακή), αλλά στοχεύει στην πρακτική και πρωτότυπη γνώση, χωρίς να “αναμασά” παλαιότερη. Η παρούσα έρευνα λοιπόν, επιχειρεί να υπερβεί περιοριστικούς όρους με την προοπτική να αποτελέσει γέφυρα γνώσης, καθιστώντας κοινωνό την τοπική κοινωνία με το Πανεπιστήμιο και την ακαδημαϊκή έρευνα και το αντίστροφο. Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι να γραφτεί μια τεκμηριωμένη επιστημονική εργασία για τις γυναίκες των σφουγγαράδων της Καλύμνου και τις νησιώτισσες γενικότερα, τα αποτελέσματα της οποίας θα μπορούν να είναι αξιοποιήσιμα στο μέλλον.

Μια έρευνα στοχεύει σε τρεις άξονες: τη διερεύνηση, την περιγραφή και την ερμηνεία. Οι γυναίκες των σπογγαλιέων, γίνονται αντικείμενο επιστημονικής κοινωνικής και κοινωνιολογικής έρευνας, εξεταζόμενες υπό το πρίσμα της μεθοδολογίας των Κοινωνικών Επιστημών. Ερευνητικός στόχος είναι η καλύτερη δυνατή κατανόηση και ο εντοπισμός ορθών ευρημάτων (αποτελεσμάτων), αφού έχει προηγηθεί η συγκέντρωση κατάλληλων πληροφοριών για το ερευνώμενο θέμα. Η ποιοτική έρευνα προσφέρει με επιφυλακτικότητα επιστημονικά τεκμηριωμένες απαντήσεις, ωστόσο, μπορούν να χρησιμοποιηθούν, ώστε να επιλεγθούν οι κατάλληλες ερευνητικές μέθοδοι. Ο δεύτερος άξονας δεν θα αναλυθεί, καθώς σχετίζεται περισσότερο με την ποσοτική έρευνα. Η ερμηνεία που αποτελεί το τρίτο κομμάτι μιας έρευνας, αναζητά τα βαθύτερα νοήματα που προκύπτουν από τα αποτελέσματα της ερευνητικής διαδικασίας.

Επιγραμματικά, η έρευνα έχει ως μέλημα να φέρει στο φως και να δημιουργήσει βήμα σε έναν δημόσιο διάλογο, τις αφανείς αυτές γυναίκες της τοπικής κοινωνίας και σφουγγαράδικης κοινότητας της Καλύμνου. Να αναδείξει πώς η δουλειά των σφουγγαράδων – συζύγων καθορίζει τις οικογενειακές σχέσεις, διαμορφώνει τον χαρακτήρα, την κοινωνική θέση και τη συμπεριφορά των γυναικών, αναδιατάσσει την οικογενειακή ζωή και την καθημερινή “ευταξία” και κατ’ επέκταση τις οικογενειακές και κοινωνικές σχέσεις. Τον τρόπο που παράγεται η αυτοσυνείδηση του υποκειμένου μέσα από τη δουλειά του συζύγου και του/των ρόλου/ων που ανέλαβε εκούσια ή ακούσια η κάθε μια από τις γυναίκες. Είναι ξεκάθαρο ότι ανατρέπονται οι ιεραρχίες στην οικογένεια και την κοινότητα, καθώς η γυναίκα κινούταν στο δίπολο: Μητέρα – πατέρας, άντρας – γυναίκα. Ο πατέρας θεωρούταν ο “κουβαλητής” τού σπιτιού, αναλαμβάνοντας τις υποχρεώσεις εκτός σπιτιού, ενώ η γυναίκα έχει “σαφή υποχρέωση να περιορίζεται εις τα του οίκου της.”

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Με αφορμή τις γυναίκες των σπογγαλιέων τής Καλύμνου, αλλά και ορισμένες από τις λέξεις “κλειδιά” που χρησιμοποιήθηκαν στην αρχή τού κειμένου, θα δοθούν κάποια συμπεράσματα – ερωτήματα τα οποία προκύπτουν, σκιαγραφώντας παράλληλα την έρευνα.

1. Πώς οι ίδιες οι γυναίκες δημιούργησαν την αίσθηση της αυτοσυνείδησης του υποκειμένου μέσα από τη δουλειά του συζύγου τους, των ρόλων και των υποχρεώσεων που είχαν αναλάβει.
2. Θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι η “σφουγγαράδικη” γυναικεία πραγματικότητα, είναι μιας άλλης μορφής κοινωνική πραγματικότητα, προσδιορισμένη χρονικά (την περίοδο που έδρασαν οι γυναίκες αυτές, ούσες νέες και σύζυγοι σφουγγαράδων), χωρικά (μικρό και απομονωμένο γεωγραφικά νησί στην άκρη του νοτιοανατολικού αιγαίου) και ιδεολογικά (κοινωνικές, πολιτισμικές, ηθικές και αξιακές αντιλήψεις).
3. Η εξάμηνη (κάποιες φορές και οκτάμηνη) απουσία των σφουγγαράδων από το νησί, είχε ως συνέπεια την ανατροπή της ιεραρχίας σε οικογενειακό και κοινωνικό επίπεδο. Εξ ορισμού, δημιουργείται η ανάγκη για την αναδιάταξη και τον επαναπροσδιορισμό των ρόλων των δυο γονιών. Έτσι λοιπόν, είναι μια παράμετρος από την οποία διαμορφώνεται η ταυτότητα των δύο φύλων.
4. Οι γυναίκες αυτές, εξαιτίας της πολύμηνης απουσίας των συζύγων τους από το νησί, λόγω του επαγγέλματός τους, είχαν ενεργό ρόλο στην οικογένεια και την κοινότητα, αναλαμβάνοντας να διεκπεραιώσουν ή να μεσολαβήσουν σε υποθέσεις και εκκρεμότητες των ανδρών εντός του νησιού.
5. Είναι έκφραση μιας συλλογικής νησιωτικής γυναικείας ταυτότητας, η οποία έχει μια συνέχεια στο χώρο και το χρόνο. Με την επικείμενη ερευνητική εργασία λοιπόν, θα αναδειχθούν οι πτυχές του γυναικείου φύλου στο χώρο του αρχιπελάγους και του ελλαδικού νησιωτικού έως έναν βαθμό.
6. Ποιοι είναι οι λόγοι για τους οποίους υπήρξε περιορισμένο ενδιαφέρον για το θέμα που αφορά τη ζωή γυναικών στα νησιά του Αιγαίου Πελάγους;

Τα παραπάνω ερωτήματα αποτελούν την αφετηρία (προερευνητικό στάδιο) για την ενασχόληση με το συγκεκριμένο θέμα σχετικά με την γυναικεία ταυτότητα στο νησί της Καλύμνου που διατηρεί κοινωνιολογικό, ανθρωπολογικό και ιστορικό υπόβαθρο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Κακάμπουρα, Ρ. (2008). *Αφηγήσεις ζωής: η βιογραφική προσέγγιση στη σύγχρονη λαογραφική έρευνα*. Αθήνα: Ατραπός.
- Μπέργκερ, Π. & Τ., Λούκμαν (2003). *Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας*. Αθήνα: Νήσος.
- Ολυμπίτου, Ε. (2014). *“Σπογγαλιευτική δραστηριότητα και κοινωνική συγκρότηση στο νησί της Καλύμνου (19ος – 20ός αι.)*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Νεο-

ελληνικών Ερευνών.

- Τσιώλης, Γ. (2015). Ανάλυση ποιοτικών δεδομένων: διλήμματα, δυνατότητες, διαδικασίες. Στο Γ. Πυργιωτάκης και Χρ. Θεοφιλίδης (Επιμ.), *Ερευνητική Μεθοδολογία στις Κοινωνικές Επιστήμες και στην Εκπαίδευση. Συμβολή στην επιστημολογική θεωρία και την ερευνητική πράξη*. Αθήνα: Πεδίο.
- Τσιώλης, Γ. (2014). *Μέθοδοι και Τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*. Αθήνα: Κριτική.
- Τσιώλης, Γ. (2013). Η σχέση της ποιοτικής και ποσοτικής προσέγγισης στην κοινωνική έρευνα: από τη θέση περί 'ριζικής ασυμβατότητας' στο συνδυασμό ή τη συμπληρωματικότητα των προσεγγίσεων, Ιανουάριος 2013. (Ανάρτηση στις 09/11/2015).
- Τσιώλης, Γ. (2011). "Δευτερογενής ανάλυση ποιοτικών δεδομένων: μια ερευνητική στρατηγική συμβατή με την ποιοτική προσέγγιση;" Στο Γ. Τσιώλης, Ν. Σερντεδάκης, Γ. Κάλλας, *Ερευνητικές Υποδομές και Δεδομένα στην Εμπειρική Κοινωνική Έρευνα. Ζητήματα Καταγραφής, Τεκμηρίωσης και Ανάλυσης Κοινωνικών Δεδομένων*. Αθήνα: Κριτική.
- Φουρναράκη, Ε. (1987). *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί Προβληματισμοί (1830 – 1910)*. Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας (ΙΑΕΝ).
- Χατζηγεωργίου, Α. (1987). *Το Αιγαίο μας*, Αθήνα (χ.ο.).

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

- Αστρινάκη, Ρ. (χ.χ.). Γυναίκες και φύλα: Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών "Φύλο, Πολιτισμός και Κοινωνία," Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου <http://www1.aegean.gr/gender-postgraduate/pdf>
- Γιαννακόπουλος, Α. (2003). Γνώση, κοινωνία και η κοινωνιολογία της γνώσης. Από το υποκειμενικό νόημα στην κοινωνική γεγονόςτητα, *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 11, 229 – 251. Έκδοση Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης (ΕΚΤ).https://www.researchgate.net/publication/283785976_Gnose_koinonia_kai_e_koinoniologia_tes_gnoses_Apo_to_yrokeimeniko_noema_sten_koinonike_gegonoteta
- Rosenthal, Gabrijele, (χ.χ.) Βιογραφικές Ανακατασκευές στην Ύστερη Νεωτερικότητα – Βιογραφική Έρευνα <http://eclass.uth.gr/eclass/modules/document/file.php/SEAD330/ROSENTHAL%20gr.pdf>
- Βρυωνίδης, Μ. (2015). Επιλογή των κατάλληλων εμπειρικών ερευνητικών μεθόδων, Πρόγραμμα: *Επικαιροποίηση Δεξιοτήτων στην Κοινωνική Έρευνα και στην Ανάλυση Κοινωνικών Δεδομένων (ΕΔΕΑΚ)*. http://sociology.soc.uoc.gr/pegasoc/?page_id=97 (ΣΤ_2_α)
- Κόνσολας, Ν., Παπαδασκαλόπουλος, Α., κ.ά. (2016). *Νησιωτική Πολιτική – Τοπική Αυτοδιοίκηση και Νησιωτικότητα* Ινστιτούτο Τοπικής Αυτοδιοίκησης ΚΕΔΕ. https://www.kedke.gr/el/images/files/ITA_NHSIOTIKH.pdf
- Ναγόπουλος, Ν. (2015). ΓΝΩΣΗ, ΜΕΘΟΔΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΑΞΗ Από τη Γνωσιοθεωρία στην Κοινωνιολογία της Γνώσης, ΣΕΑΒ. <https://repository.kallipos.gr/bitstream/pdf>
- Ναγόπουλος, Ν. (2015). Επιλογή των κατάλληλων εμπειρικών ερευνητικών μεθόδων, Πρόγραμμα: *Επικαιροποίηση Δεξιοτήτων στην Κοινωνική Έρευνα και στην Ανάλυση Κοινωνικών Δεδομέ-*

νων (ΕΔΕΑΚ). http://sociology.soc.uoc.gr/pegasoc/?page_id=97 (Α_γ_)

Ναγόπουλος, Ν. (2015). Επιλογή των κατάλληλων εμπειρικών ερευνητικών μεθόδων, Πρόγραμμα: Επικαιροποίηση Δεξιοτήτων στην Κοινωνική Έρευνα και στην Ανάλυση Κοινωνικών Δεδομένων (ΕΔΕΑΚ). http://sociology.soc.uoc.gr/pegasoc/?page_id=97 (Β_δ_)

Χανταρούλα, Π. (2012). Γυναίκες και φύλα: Ανθρωπολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις, Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του φύλου, στο Ράνια Αστρινάκη (κ.α.), Μελέτες για το φύλο στην ανθρωπολογία και την ιστορία, Εκδόσεις: Αλεξάνδρεια. http://www.isotitaereaeak.gr/iliko_aro_allous_foreis/bibliografikes_meletes/Xantzaroula_reduce.pdf

Οικονομική Κρίση και το Δικαίωμα στην Εργασία: Η περίπτωση της Περιφέρειας Βορείου Αιγαίου

Μαρία Καραμανώλη

Υποψήφια Διδάκτωρ, Τμήμα Κοινωνιολογίας,

Πανεπιστήμιο Αιγαίου

karamanoli@outlook.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην παρούσα εργασία έγινε μια προσπάθεια να ερευνηθεί ποιοτικά το τι συμβαίνει σε πραγματικά δεδομένα στα πλαίσια της οικονομικής συνοχής σε συσχέτιση με το δικαίωμα στην εργασία στο γεωγραφικό χώρο της Περιφέρειας Βορείου Αιγαίου. Πραγματοποιήθηκαν 13 συνεντεύξεις με κύριους αποδέκτες τους Προέδρους των παραρτημάτων των Επιμελητηρίων της συγκεκριμένης περιφέρειας, σε επαγγελματικές ενώσεις αλλά και σε δυο δημόσιους φορείς που ασχολούνται με τη περιφερειακή ανάπτυξη. Τα συμπεράσματα στα οποία καταλήξαμε παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον, κυρίως όσον αφορά τη στάση των εκπροσώπων των φορέων απέναντι στο διερευνητικό θέμα.

Η οικονομική κρίση όπως είναι αντιληπτό έχει αποβεί μοιραία για το δικαίωμα στην εργασία στη συγκεκριμένη περιφέρεια της Ελλάδος. Ωστόσο, υπάρχουν επαγγέλματα όπου υπάρχει ζήτηση αλλά δεν υπάρχει μεγάλη προσφορά. Επιπρόσθετα, εντοπίστηκαν σημάδια κοινωνικού αποκλεισμού στα άτομα με λιγοστά εκπαιδευτικά προσόντα σε όλο το φάσμα των επαγγελματικών κλάδων. Σε επίπεδο οικονομικής συνοχής η αίσθηση των εξεταζόμενων φορέων είναι πως η Περιφέρεια βρίσκεται σε χαμηλό επίπεδο. Αξιολογείται το γεγονός πως οι φορείς που δεν προχωρούν σε συνεργασίες εν μέσω ευρωπαϊκών προγραμμάτων έχουν ελλιπή γνώση για τα επίπεδα οικονομικής βοήθειας από την πλευρά της Ευρώπης αλλά και τα επίπεδα αξιοποίησης κονδυλίων από το μέρος της περιφέρειας.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: οικονομική συνοχή, το δικαίωμα στην εργασία, περιφέρεια βορείου αιγαίου, οικονομική κρίση

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η οικονομική κρίση επηρέασε όλο τον πλανήτη και σε σημαντικό βαθμό τις ευρωπαϊκές περιφέρειες. Οι «φτωχότερες» σε απόλυτους αριθμούς Α.Ε.Π. ευρωπαϊκές περιφέρειες, στις οποίες ανήκει η Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου, επηρεάστηκαν ακόμη περισσότερο με αρνητικούς ρυθμούς από την επιδρομή της κρίσης. Εν μέσω οικονομικής κρίσης τα άτομα αντιμετωπίζουν αυξανόμενες δυσκολίες να ανταποκριθούν στις οικονομικές τους ανάγκες λόγω των σκληρών πολιτικών λιτότητας που επιβάλλονται από τους κρατικούς μηχανισμούς για την αντιμετώπισή της. Οι περικοπές τόσο οικονομικές όσο και κοινωνικές που πραγματοποιούνται σε όλο το φάσμα της ζωής των πο-

λιτών τους στερεί σημαντικά ανθρώπινα δικαιώματά τους. Ένα από τα σημαντικότερα δικαιώματα που επηρεάζεται αρνητικά είναι το δικαίωμα στην εργασία. Η επίδραση της οικονομικής κρίσης οδηγεί αρκετές επιχειρήσεις σε «λουκέτο» ενώ όσες καταφέρουν να ανταπεξέλθουν μειώνουν σε σημαντικό βαθμό τις ήδη υπάρχουσες θέσεις εργασίας στο ελάχιστο δυνατόν.

Το γεγονός ότι η χώρα μας στο σύνολό της αποτελεί μια «περιφέρεια» της Ευρωπαϊκής Ένωσης «καθυστερημένη» αναπτυξιακά ως προς το σύνολο των ανεπτυγμένων χωρών της Ευρώπης (Τσομπάνογλου, 2007) κρίνει ακόμη πιο ενδιαφέρουσα την αναζήτηση των αιτιών. Επιπρόσθετα, θεωρήθηκε αναγκαία να αναζητηθεί η στάση των διερευνώμενων φορέων απέναντι στη Πολιτική Συνοχής της ΕΕ. Η Ελλάδα παρουσιάζει έντονες ανισότητες στις περιφέρειες της οι οποίες λόγω οικονομικής κρίσης έχουν επηρεαστεί. Για να περιγράψουμε καλύτερα την υφιστάμενη κατάσταση εξετάσαμε την αλληλεπίδραση της οικονομικής συνοχής με το ανθρώπινο δικαίωμα της πρόσβασης σε εργασία θέτοντας ως υπό εξέταση μια από τις πλέον χαρακτηριστικές και «προβληματικές» περιφέρειες της Ευρώπης, την Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου. Η οικονομική κρίση υπολογίστηκε ως μεταβλητή κατά τη διεξαγωγή της έρευνας ενώ διαφάνηκε πως επηρέασε σημαντικά τα αποτελέσματα.

Από τη πλευρά των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η έρευνα περιορίστηκε στο δικαίωμα της πρόσβασης σε εργασία. Θέτοντας ως βασική παραδοχή ότι κύριο από τα μελήματα της οικονομικής συνοχής είναι η εξασφάλιση θέσεων εργασίας, θελήσαμε να εξετάσουμε πως επηρεάστηκε η μεταβλητή αυτή στην υπό εξέταση περιφέρεια. Οι φορείς που συμμετείχαν στην έρευνά μας επιλέχθηκαν με βάση το ότι έχουν άμεση συμβολή στην οικονομική και επαγγελματική ζωή του τόπου.

Σε ερευνητικό πλαίσιο, έχει διερευνηθεί αρκετά η επίδραση της οικονομικής κρίσης στα ανθρώπινα δικαιώματα και στην ανάπτυξη των περιοχών. Αντιθέτως, δεν υπάρχουν ποιοτικές έρευνες που να βασίζονται στο περιεχόμενο της οικονομικής συνοχής σε αντιδιαστολή με τα ανθρώπινα δικαιώματα. Ιδιαίτερα σε επίπεδο Ελληνικών περιφερειών, η ακαδημαϊκή έρευνα δεν έχει στραφεί σε βάθος προς αυτή τη κατεύθυνση.

Για να γίνουμε πιο συγκεκριμένοι ως προς το διερευνητικό θέμα εξετάζεται πως οι φορείς που είναι οι βασικοί παίκτες προαγωγής της οικονομικής συνοχής και εκπροσωπούν την επαγγελματική ζωή στη Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου, και δη οι εκπρόσωποί τους, αντιλαμβάνονται τις πραγματικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην επαγγελματική, εργασιακή και οικονομική ζωή. Προσπαθούμε να απαντήσουμε σε βάθος στο βασικό ερώτημα τι ρόλο αναλαμβάνουν και ποιες στρατηγικές εφαρμόζουν και σχεδιάζουν ως φορείς δράσης.

Τα ερευνητικά μας ερωτήματα επικεντρώνονται στα εξής:

- ▶ Πλήττει το δικαίωμα στην εργασία στη Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου; Υπάρχει πρόσβαση στην εργασία όσων θέλουν να εργαστούν;
- ▶ Πραγματοποιείται απορρόφηση ευρωπαϊκών κονδυλίων από τους αντίστοιχους φορείς;
- ▶ Έπληξαν οι πολιτικές λιτότητας εξαιτίας της οικονομικής κρίσης το ανθρώπινο δικαίωμα που αφορά την εργασία στην Περιφέρεια βορείου αιγαίου;
- ▶ Υπάρχει κοινωνικός αποκλεισμός στα άτομα με λιγοστά προσόντα;
- ▶ Ποια η στάση των αντιπροσώπων φορέων για τη θέση της Περιφέρειας Βορείου Αιγαίου σε

σχέση με άλλες ελληνικές και ευρωπαϊκές περιφέρειες;

- ▷ Γνωρίζουν οι φορείς της περιφέρειας που προάγουν την οικονομική συνοχή αν πραγματοποιείται απορρόφηση ευρωπαϊκών κονδυλίων στη περιφέρεια βορείου αιγαίου και αν είναι αποτελεσματική;

Η παρούσα ερευνητική εργασία χωρίζεται σε δυο μέρη. Στο πρώτο μέρος αφιερώνεται ιδιαίτερη περιγραφική ανάλυση των υπό-εξέταση φαινομένων. Στο δεύτερο μέρος γίνεται εκτενής απόδοση του εμπειρικού αποτελέσματος της εργασίας. Περιγράφεται ο τρόπος με τον οποίο πραγματοποιήθηκε η έρευνα ενώ στο τελευταίο υπο-κομμάτι γίνεται ανάλυση των αποτελεσμάτων και των συμπερασμάτων στα οποία καταλήξαμε.

Η έρευνα διεξήχθη το Ιανουάριο του 2019 στα χωρικά πλαίσια της Περιφέρειας Βορείου Αιγαίου.

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΥΝΟΧΗΣ

Αρκετοί είναι εκείνοι που συμφωνούν πως η οικονομική συνοχή, ως βασικός στόχος του οικοδομήματος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, δεν έχει επιτευχθεί στο μέγιστο. Ο βασικός στόχος είναι να επιτευχθεί ισορροπημένη ανάπτυξη μέσα από τη μείωση των δομικών διαφοροποιήσεων μεταξύ των χωρών και των περιφερειών και να προωθηθούν ίσες ευκαιρίες για όλους. Η πολιτική της συνοχής έχει βασική επίδραση στις οικονομίες των Κρατών-Μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, μειώνοντας τις οικονομικές διαφορές και προωθώντας την περιβαλλοντική ανάπτυξη. Τα Κράτη-Μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης χαρακτηρίζονται από μεγάλες διαφοροποιήσεις σε αναπτυξιακό επίπεδο. Θα μπορούσε κανείς να πει ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση είναι μια πολλών ταχυτήτων Ευρώπη. Αναλυτικότερα, αυτό σημαίνει πως υπάρχουν σημαντικές διαφορές στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη μεταξύ των παλιών κρατών μελών και των νέων.

Η πολιτική συνοχής μπορεί να συνδεθεί άμεσα με τη μέγιστη συνεισφορά περιφερειών και κοινωνικών ομάδων στη οικονομική αποδοτικότητα της χώρας (Chan, 2006).

Οι στόχοι της πολιτικής συνοχής επηρεάζουν σημαντικά τους στόχους που θέτει η στρατηγική «Ευρώπη 2020» για ολόκληρη την ΕΕ. Οι δαπάνες που γίνονται στα πλαίσια της πολιτικής συνοχής αν γίνουν με σωστό πρόγραμμα και σαφή στοχοθεσία θα επηρεάσουν σημαντικά την ανάπτυξη και θα βοηθήσουν τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας στις περιφέρειες της Ευρώπης, οδηγώντας τη στρατηγική «Ευρώπη 2020» προς την επιτυχία¹.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ

Η κρίση ήταν καταστροφική για την Ελλάδα όπως και οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν για την αντιμετώπισή της. Μείωση του ΑΕΠ, κάθοδος της απασχόλησης και του εργατικού δυναμικού, αύξηση της ανεργίας και των ποσοστών φτώχειας, δραστική μείωση της κατανάλωσης, διεύρυνση των ανισοτήτων, αρνητικοί ρυθμοί οικονομικής ανάπτυξης, αύξηση δημόσιου χρέους, πολλαπλασιασμός του αριθμού των συνταξιούχων και των ελλειμμάτων στους ασφαλιστικούς φορείς, μετανάστευση της νεολαίας με επιστημονικά προσόντα (brain drain) και άλλα πολλά, είναι μερικά από

¹ COM (2011) 500.

τα χαρακτηριστικά της Ελλάδας της κρίσης. Δυστυχώς, η πληθώρα αυτών δεν παύει να αντιπροσωπεύει τη χώρα αλλά και τις ελληνικές περιφέρειες ακόμη και σήμερα αφού οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν δεν βοήθησαν στην καταπολέμηση του φαινομένου.

Η οικονομική κρίση έπληξε όλες τις Ευρωπαϊκές χώρες σε διαφορετικό επίπεδο και κατά συνέπεια όλες τις ευρωπαϊκές περιφέρειες. Ο τρόπος με τον οποίο επηρεάστηκε η συνοχή σε περιφερειακό επίπεδο από το πλήγμα της οικονομικής κρίσης θα πρέπει να εξεταστεί σε διαφορετικού επιπέδου ανάλυσης εις βάθος. Σε ένα πράγμα καταλήγουν αρκετοί ότι τα αποτελέσματα της κρίσης στη συνοχή είναι αμφιλεγόμενα. Οι ανισότητες μπορεί να αυξήθηκαν σε κάποιες περιφέρειες και σε κάποιες άλλες να μειώθηκαν ανάλογα το επίπεδο με το οποίο είχε επιδράσει έως την επέλαση της κρίσης, η οικονομική συνοχή. Σίγουρα περιοχές οι οποίες πριν τη κρίση είχαν μεγάλη ανάπτυξη βασισμένες στον κατασκευαστικό τομέα και στις καλοπληρωμένες θέσεις εργασίας που διέθεταν, πλήγηκαν σφοδρά από αυτή.

Μελέτες όπως των Reinhart & Rogoff (2009), υποστηρίζουν ότι η κανονική ανάπτυξη και τα υψηλά εισοδήματα θα πάρουν πολύ καιρό για να επανέλθουν στα προ κρίσης επίπεδα. Είναι ένα στοίχημα για τη πολιτική συνοχής να βοηθήσει τις περιφέρειες να ξεπεράσουν τα εμπόδια που έστησε η κρίση και να μειώσει τις ανισότητες συμβάλλοντας μέσω επενδύσεων στη διατήρηση αλλά και στην αύξηση των θέσεων απασχόλησης. Έρευνες που έγιναν σε περιφέρειες σύγκλισης (περιφέρειες Ιταλίας και Πολωνίας) φάνηκε πως η πολιτική συνοχής είχε σημαντικό ρόλο στο να αποτρέψει τη κλιμάκωση των κοινωνικών και οικονομικών συνεπειών της κρίσης (Milio, 2014).

ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ

Τα ποσοστά απασχόλησης ποικίλλουν σε όλο το εύρος της ΕΕ, ανά κράτος μέλος και ανά περιφέρεια. Σημαντικές είναι οι διαφορές που εντοπίζονται ακόμη και στη σύγκριση προ και μετά κρίσης επιπέδων. Για πρώτη φορά μετά την κρίση, το ποσοστό απασχόλησης των ατόμων ηλικίας 20-64 ετών στην ΕΕ αυξήθηκε σημαντικά σε σχέση με πριν, το έτος 2016, αγγίζοντας το 71%. Ο στόχος που έχει τεθεί για το κοντινό 2020, μέσα από το πλαίσιο στρατηγικής «Ευρώπη 2020» είναι 75%.

Κάποιες χώρες μπορεί να παρουσιάζουν πολύ χαμηλότερα ποσοστά ανεργίας από το μέσο όρο της ΕΕ ενώ κάποιες άλλες υψηλότερα ακόμη και κατά 5 ποσοστιαίες μονάδες. Χαρακτηριστικό το παράδειγμα της Ελλάδας, όπου με την προέλαση της οικονομικής κρίσης το ποσοστό ανεργίας άρχισε την ανοδική του πορεία. Το 2014, σημείωσε μια καμπή και άρχισε να μειώνεται σημαντικά. Δεν παραμένει ωστόσο να έχει ένα από τα υψηλότερα ποσοστά ανεργίας, πολύ υψηλότερο από το μέσο όρο της ΕΕ, στο 21,5% έναντι του ευρωπαϊκού 7,6%, το 2017. Αξίζει να αναφερθεί πως και άλλες χώρες μέλη της ΕΕ, που επηρεάστηκαν σημαντικά από την οικονομική κρίση και βρίσκονται ακόμη στο προσκήνιο του παγκόσμιου ενδιαφέροντος ακολούθησαν την ίδια πορεία με την Ελλάδα στα ποσοστά ανεργίας με μικρότερα όμως ποσοστά. Μερικές από αυτές είναι οι: Ισπανία, Πορτογαλία, Ιταλία και η Κύπρος.

Όσον αφορά τα Ελληνικά δεδομένα, σύμφωνα με επίσημα στοιχεία της Eurostat, τα ποσοστά ανεργίας στις Ελληνικές Περιφέρειες είναι ιδιαίτερα αυξημένα από το 2008 και έπειτα. Τα υψηλότερα ποσοστά φαίνεται να παρουσιάζουν οι περιφέρειες της Μακεδονίας το 2013. Η Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου φαίνεται να επηρεάστηκε όπως όλες οι ελληνικές παρουσιάζοντας αυξητική πορεία της ανεργίας από το 2009 και μετά με αποκορύφωμα το 2013, στο 21%. Έπειτα, άρχισε να

μειώνεται αγγίζοντας το χαμηλότερο ποσοστό της καθόδου το 2015, στο 17,5%. Τις επόμενες δυο χρονιές άρχισε πάλι να αυξάνεται η ανεργία στην ΠΒΑ με υψηλότερο ποσοστό για όλες τις χρονιές από το 2006 και μετά να παρουσιάζεται το 2017, αγγίζοντας το 22,5%.

Σε αντίπερα όχθη, η περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου, μια από τις πιο ανταγωνιστικές περιφέρειες παρουσίασε και εκείνη αύξηση της ανεργίας κατά την επέλαση της οικονομικής κρίσης όμως με μικρότερους ρυθμούς. Το υψηλότερο ποσοστό της σημειώθηκε το 2013 στο 21% και το χαμηλότερο το 2008 στο 8%.

ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΕΡΓΑΣΙΑ

Η πρώτη πρόταση της Οικουμενικής Διακήρυξης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου θέτει το σεβασμό στα Δικαιώματα του Ανθρώπου και την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, οι οποίοι «αποτελούν τον ακρογωνιαίο λίθο της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της ειρήνης στον κόσμο²».

Η ΕΕ και τα όργανά της έχουν εκδώσει ποικίλες οδηγίες και κανονιστικές διατάξεις προκειμένου να διαφυλάξουν την εργασία, το εργατικό δίκαιο, τις συνθήκες εργασίας και τον επαγγελματικό προσανατολισμό. Έχουν ακόμη προβλέψει και υλοποιήσει την ελευθερία στη κυκλοφορία των εργαζομένων μεταξύ των κρατών μελών της Ένωσης, τη δημιουργία και υλοποίηση προγραμμάτων επαγγελματικής και εκπαιδευτικής κατάρτισης, το δικαίωμα στην ελεύθερη επιλογή επαγγέλματος, την αναζήτηση εργασίας, την αναγνώριση των επαγγελματικών προσόντων και τίτλων καθώς και την κατοχύρωση αποζημίωσης των εργαζομένων.

Η οικονομική κρίση επηρέασε χιλιάδες θέσεις εργασίες σε όλο τον κόσμο. Έτσι επηρεάστηκαν και εξαλείφθηκαν πολλές θέσεις εργασίας στις ευρωπαϊκές περιφέρειες αφού αρκετές επιχειρήσεις δε μπόρεσαν να ανταπεξέλθουν στην οικονομική λιτότητα και έκλεισαν. Όπως αντιλαμβανόμαστε λοιπόν πολλά ανθρώπινα δικαιώματα επηρεάστηκαν από την οικονομική κρίση μέσα σε αυτά και το δικαίωμα στην εργασία.

Σε διεθνές επίπεδο, τα Ηνωμένα Έθνη υποστηρίζουν ότι τα ανθρώπινα δικαιώματα πλήττονται από την εφαρμογή προγραμμάτων διαρθρωτικής προσαρμογής και αντιμετώπισης των δημοσίων χρεών.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

Σκοπός του παρόντος κεφαλαίου είναι η ποιοτική επεξεργασία ερωτηματολογίων και η συλλογή πρωτογενών δεδομένων προκειμένου να απαντηθούν ερωτήματα και να επαληθευτούν ή όχι διαπιστώσεις σχετικά με τα σχέση της οικονομικής συνοχής και των ανθρώπινων δικαιωμάτων στη Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου. Η περίοδος εξέτασης περιλαμβάνει και τις επιπτώσεις της Οικονομικής κρίσης. Για την αποτύπωση της πραγματικότητας και την πραγματοποίηση των προαναφερθέντων στόχων, η πρωτογενής έρευνα υλοποιήθηκε στην κατεύθυνση διερεύνησης συγκεκριμένων ερευνητικών στόχων.

Αρκετά μεγάλο μέρος της κοινωνικής έρευνας διεξάγεται προκειμένου να διερευνηθεί ένα ζή-

² Δικαιώματα του Ανθρώπου, Εθνικό Σχέδιο Δράσης, Γενική Γραμματεία Διαφάνειας και Ανθρώπινων Δικαιωμάτων, Υπουργείο Δικαιοσύνης, Μάρτιος 2014, Αθήνα.

τημα, δηλαδή για να αρχίσει ένας ερευνητής να εξοικειώνεται με το ζήτημα αυτό (Babbie, 2011).

Στόχος της έρευνας είναι η αποτύπωση του σταδίου στο οποίο βρίσκεται η οικονομική συνοχή της Περιφέρειας Βορείου Αιγαίου σε συνδυασμό με τα ανθρώπινα δικαιώματα και κυρίως το δικαίωμα της εργασίας του ανθρώπινου δυναμικού που ζει και εργάζεται στη συγκεκριμένη ακριτική περιοχή. Δεδομένου ότι η τελευταία δεκαετία μαστίζεται από τις αρνητικές επιρροές της οικονομικής κρίσης θεωρήσαμε σκόπιμο να εξετάσουμε πως επηρέασε η οικονομική κρίση τη πορεία της οικονομικής συνοχής της περιφέρειας μέσα από τα μάτια και τις παρατηρήσεις των ανθρώπων που βρίσκονται στις ανώτερες θέσεις των φορέων που επηρεάζουν την ανάπτυξη της Περιφέρειας Βορείου Αιγαίου. Αυτός ήταν ένας από τους λόγους για τους οποίους εξετάσαμε ως φορείς επηρεασμού της οικονομικής και κοινωνικής ζωής της περιφέρειας, τα Επιμελητήρια, τις Επαγγελματικές Ενώσεις αλλά και δυο βασικούς φορείς υπό τη δικαιοδοσία της Περιφέρειας που ασχολούνται άμεσα με ευρωπαϊκά προγράμματα και κονδύλια.

Η μελέτη του φαινομένου αποσκοπούσε στην εξέταση της υπάρχουσας κατάστασης αλλά και της προϋπάρχουσας. Προσπαθήσαμε να χαρτογραφήσουμε τι συμβαίνει στη περιφέρεια βορείου αιγαίου σε επίπεδο ανεργίας, απασχόλησης αλλά και ανάπτυξης. Τα ευρήματα είναι πιο ενδιαφέροντα από ποτέ ενώ διεύρυναν το πεδίο της έρευνας και σε άλλους τομείς θέτοντας βάσεις για μελλοντική περαιτέρω επιστημονική διερεύνηση.

Κριτήριο για την επιλογή της Περιφέρειας Βορείου Αιγαίου αποτέλεσε το κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό πρόσωπο της περιοχής, που είναι αντιπροσωπευτικό των προβλημάτων της νησιωτικότητας αλλά και των απομακρυσμένων ευρωπαϊκών περιφερειών που χρήζουν βοήθειας από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Βέβαια σημαντικό ρόλο έπαιξε και το γεγονός ότι η ερευνήτρια είναι κάτοικος της συγκεκριμένης περιφέρειας και μάλιστα του μεγαλύτερου νησιού αυτής, της Λέσβου.

Η μελέτη επικεντρώθηκε στη συλλογή πληροφοριών και δεδομένων μέσα από συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν εξερευνώντας τις απόψεις, τις γνώσεις και τη στάση των ατόμων που εμπλέκονται με την οικονομική ανάπτυξη της περιφέρειας, προσδιορισμένα στα θέματα της οικονομικής συνοχής, της οικονομικής κρίσης, της ανεργίας, της απασχόλησης και του κοινωνικού αποκλεισμού ατόμων με χαμηλή εκπαιδευτική ικανότητα.

Η παρούσα έρευνα αποτελεί μια διερευνητική προσέγγιση των στάσεων των τοπικών και περιφερειακών φορέων της συγκεκριμένης περιφέρειας απέναντι στην ανάπτυξη της ως Ευρωπαϊκή Περιφέρεια. Ο τόπος διεξαγωγής της έρευνας περιορίστηκε στο νησί της Λέσβου, δεδομένου ότι είναι το μεγαλύτερο νησί της Περιφέρειας που εξετάζεται, και σε αυτό είναι εγκατεστημένες όλες οι έδρες των βασικών φορέων που ασχολούνται με τα κοινά πράγματα, η έδρα όλων των περιφερειακών επιμελητηρίων αλλά και των δημοσίων φορέων που ασχολούνται με τα ευρωπαϊκά κονδύλια για την ανάπτυξή της. Ακόμη ένας λόγος περιορισμού ήταν η γεωγραφική διασπορά των νησιών που δυσκόλευε αρκετά το έργο μας. Η δειγματοληπτική έρευνα πραγματοποιήθηκε με ερωτηματολόγια τα οποία συμπληρώθηκαν μέσω συνεντεύξεων αλλά και συζητήσεων με τους επικεφαλής των φορέων με τον ερευνητή σε προσωπικό επίπεδο.

Ο οδηγός συνέντευξης κατασκευάστηκε με ανοιχτού τύπου ερωτήσεις ενώ δομήθηκε με τις τρεις ενότητες που μας απασχόλησαν ως μεταβλητές προς εξερεύνηση.

Πραγματοποιήθηκαν 13 δομημένες συνεντεύξεις οι οποίες βασίστηκαν σε συγκεκριμένο ερω-

τηματολόγιο που κατασκευάστηκε για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας με τα «πρόσωπα κλειδιά» λόγω της θέσης που κατέχουν και της κοινωνικής τους δράσης (Πρόεδροι επιμελητηρίων, επαγγελματικών ενώσεων/συλλόγων, Διευθυντές δημοσίων φορέων σχετικών με την ανάπτυξη). Τέσσερις από αυτές αφορούσαν τους προέδρους των Περιφερειακών Επιμελητηρίων που έχουν στη δικαιοδοσία τους τη Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου, τρεις από αυτές αφορούσαν τις Επαγγελματικές Ενώσεις στον κλάδο του τουρισμού και των εμπορικών δραστηριοτήτων ενώ δυο από αυτές ήταν από τους Διευθυντές της Διαχειριστικής Αρχής και του Περιφερειακού Ταμείου Ανάπτυξης, δημόσιοι φορείς δηλαδή. Αξιοσημείωτο πως από τους 11 ερωτώμενους, δεδομένου ότι όλοι έχουν θέση ευθύνης και κοινωνικής αναγνώρισης, 2 από εκείνους ήταν γυναίκες.

ΑΝΑΛΥΣΗ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η στάση των προέδρων απέναντι στη πρόσβαση για εργασία ατόμων που δεν έχουν τα τυπικά προσόντα εκπαίδευσης

Η άνοδος των επιπέδων ανεργίας στη χώρα μετά το 2008 επέδρασε αρνητικά στα άτομα με χαμηλό επίπεδο προσόντων. Αναφερόμαστε σε άτομα μεταξύ 25 και 64 ετών, οι οποίοι στη καλύτερη περίπτωση να έχουν τελειώσει τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Στη πραγματικότητα όμως στη περιφέρεια και ειδικά στη περιφέρεια βορείου αιγαίου υπάρχει αρκετά μεγάλο ποσοστό ανθρώπων, οι οποίοι δεν έχουν τελειώσει το δημοτικό ή το γυμνάσιο και ήρθαν αντιμέτωποι με το τέρας της ανεργίας λόγω της επέλασης της οικονομικής κρίσης.

Θεωρήσαμε αρκετά σημαντικό να εξετάσουμε τη στάση των αντιπροσώπων των φορέων για τη προώθηση εργασιακών ευκαιριών απέναντι σε άτομα που δεν έχουν τελειώσει το δημοτικό ή το γυμνάσιο.

Διαφάνηκε πως η παγκοσμιοποίηση και ο υψηλός ανταγωνισμός μεταξύ εργαζομένων πλέον έχει επηρεάσει ολοσχερώς την αντίληψη των αντιπροσώπων. Θεωρείται πλέον δεδομένο ότι οι εργαζόμενοι σε οποιοδήποτε τομέα θα πρέπει να είναι κατάλληλα καταρτισμένοι και θα πρέπει να έχουν τουλάχιστον τα τυπικά προσόντα εκπαίδευσης (να είναι δηλαδή απόφοιτοι δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης) συν ένα μη τυπικό προσόν (τουλάχιστον μια ξένη γλώσσα) αλλιώς δεν έχουν θέση για εργασία στους φορείς και τις επιχειρήσεις της Περιφέρειας Βορείου Αιγαίου.

«Στα εμπορικά καταστήματα δεν έχουν πρόσβαση για εργασία άτομα που έχουν τελειώσει το δημοτικό ή το γυμνάσιο μόνο. Να φανταστείτε στο δικό μου κατάστημα είναι απαραίτητη η γνώση της αγγλικής γλώσσας.»

Στον αντίποδα, τα καταστήματα εστίασης και ψυχαγωγίας φαίνεται να έχουν μια διαφορετική τελείως στάση απέναντι στο φαινόμενο αυτό. Η δομή και ο τρόπος λειτουργίας αυτού του είδους καταστημάτων δίνει πρόσβαση για εργασία σε ανθρώπους που δεν έχουν τυπικά προσόντα εκπαίδευσης.

Επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στο δικαίωμα για εργασία στη Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου

Οι πολιτικές λιτότητας που εφαρμόστηκαν μετά το 2008 για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης επηρέασαν με τον ίδιο τρόπο και την Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου. Τουλάχιστον έτσι νιώθουν και εξέφρασαν όλοι οι εμπλεκόμενοι φορείς που εξετάστηκαν στην έρευνά μας. Κατά κόρον

μειώθηκε η απασχόληση αφού όλοι ξεκίνησαν τις περικοπές τόσο στον αριθμό των εργαζομένων όσο και στις αποδοχές τους. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα το δικαίωμα για εργασία να περιοριστεί αφήνοντας πολλούς ανθρώπους άνεργους στη Περιφέρεια. Αρκετοί ήταν αυτοί οι οποίοι αφού δεν έβρισκαν ευκαιρίες για εργασία στον τόπο τους αναγκάστηκαν να φύγουν εκτός της περιφέρειας για ένα καλύτερο αύριο. Ακόμη και αυτοί όμως που έμειναν εργάζονται για μικρότερες αποδοχές από ότι παλαιότερα για περισσότερες ώρες, με περιορισμένες δυνατότητες για ρεπό και ξεκούραση αφού όλες οι επιχειρήσεις λειτουργούν στο μέγιστο με το ελάχιστο δυνατό προσωπικό.

«Υπάρχει ζήτηση για εργασία αλλά δεν υπάρχει προσφορά από τις επιχειρήσεις.»

«Ο αριθμός των εργαζομένων μειώνεται στις υπηρεσίες εστίασης γιατί παλιά είχαν μεγαλύτερη άνεση και έδιναν περισσότερα μεροκάματα. Πλέον οι επιχειρήσεις λειτουργούν με το απολύτως απαραίτητο προσωπικό. Είναι πολλά τα έξοδα που υπάρχουν στην επιχείρηση τα οποία αυξάνονται καθημερινά τα τελευταία χρόνια πάρα πολύ (ΙΚΑ, εφορία κτλ). Έτσι έχει μειωθεί πολύ και το μεροκάματο»

«Αρκετός κόσμος που πριν ήταν άνεργος έχει βρει δουλειά στο προσφυγικό όμως δεν είναι μια μόνιμη λύση»

«Το μόνο μαγαζί που λειτουργεί στη Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου είναι το hotspot»

Πέρα από τις ευκαιρίες εργασίας που μειώθηκαν έγινε σημαντική αναφορά στο γεγονός ότι αυξήθηκε η μειωμένη και εκ περιτροπής εργασία. Οι επιχειρήσεις προσφέρουν ευκαιρίες εργασίας σε περισσότερα άτομα αλλά για λιγότερες ώρες κάτι το οποίο συμβαίνει κυρίως στα σουπερ μαρκετ και σε μεγάλες αλυσίδες καταστημάτων.

«Οι εργαζόμενοι που μένουν εδώ, και εργάζονται στις πολυεθνικές δουλεύουν για ένα κομμάτι ψωμί. Εκεί που δουλεύεις εσύ στην πολυεθνική μπορεί να δουλεύει και μια φίλη σου και να μην είναι άνεργη αλλά δουλεύετε από 4 ώρες αντί για 8 και για πολύ λιγότερα χρήματα. Θεωρείται ότι καταπολεμήθηκε η ανεργία 50% αλλά αυτό είναι παραμύθι»

Επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στη Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου

Η οικονομική κρίση δημιούργησε πολλές ανισότητες σε όλα τα επαγγέλματα ενώ στέρησε σε πολύ κόσμο τη πρόσβαση στην εργασία. Η οικονομική ζωή συρρικνώθηκε, πολλές επιχειρήσεις έκλεισαν χωρίς να δημιουργηθούν νέες στη θέση τους. Χάθηκαν σημαντικές θέσεις εργασίας με αποτέλεσμα το πορτοφόλι των νοικοκυριών να συρρικνωθεί και να ξοδεύουν ακόμη λιγότερα χρήματα στη τοπική αγορά.

Μεγάλες ήταν οι ανισότητες που δημιουργήθηκαν σε όλα τα επαγγέλματα αλλά φαίνεται να πλήττει κυρίως τους μηχανικούς αφού τους ζητείται να καταβάλουν εισφορές μεγαλύτερες από το εισόδημα τους. Τα δημόσια έργα μειώθηκαν, οι οικοδομή έπεσε πάρα πολύ, το ίδιο και ο τουρισμός. Ο μόνος κλάδος που έδειξε λίγη ανάκαμψη είναι οι υπηρεσίες εστίασης αφού άνοιξαν πολλά μαγαζιά νέα στο χώρο τα οποία όμως δεν έχουν κριθεί ακόμη. Η ανάκαμψη αυτή στο συγκεκριμένο κλάδο σύμφωνα με τις μαρτυρίες των ερωτώμενων οφείλεται στο ότι είναι εύκολο και λιγότερο

δαπανηρό να ανοίξει κάποιος ένα ντελιβεράδικο.

Όλοι οι ερωτώμενοι συμφωνούν πως όλη η οικονομία στη περιφέρεια συρρικνώθηκε. Η απασχόληση μειώθηκε, μειώθηκε ο τζίρος των επιχειρήσεων, μειώθηκε το εισόδημα των κατοίκων στη περιφέρεια και συνεπώς και ιδιωτική και δημόσια κατανάλωση. Παράλληλα μειώθηκαν οι ιδιωτικές επενδύσεις, πολύ λίγες νέες επιχειρήσεις άνοιξαν και σε πολύ συγκεκριμένους τομείς.

Παράλληλα διαφαίνεται πως τα χρόνια της κρίσης έκαναν εντονότερα τα χαρακτηριστικά που διαμορφώνουν ένα προφίλ απομονωτισμού για τα νησιά του Βορείου Αιγαίου με αποτέλεσμα η οικονομική συνοχή να επιβραδύνεται.

Το μόνο θετικό της οικονομικής κρίσης ήταν ότι αρκετές επιχειρήσεις σύμφωνα με το Εμπορικό Επιμελητήριο έψαξαν νέες αγορές εκτός χώρας.

Συμβολή των φορέων στην Οικονομική Συνοχή

Ο τρόπος με τον οποίο βλέπουν οι φορείς που προσεγγίσαμε το ρόλο τους είναι ότι συμβάλλουν προβάλλοντας καινοτόμες λύσεις και προτάσεις σε ευρωπαϊκά προγράμματα για όφελος των πολιτών της περιφέρειας, συμμετέχουν σε Ευρωπαϊκούς οργανισμούς και βραχίονες (Insuleur) που συμβάλλουν στην ανάπτυξη των Ευρωπαϊκών νησιών και των νησιωτικών περιφερειών της Ευρώπης, κάνουν παρεμβάσεις στη κυβέρνηση ενώ είναι ταυτόχρονα σύμβουλοι της Πολιτείας. Επιπρόσθετα, τονίζουν ότι ο καθένας ξεχωριστά έχει επενδύσει πολύ μεγάλα κεφάλαια για την ανάπτυξη του τόπου παρόλο που μπορεί να μην πήραν πίσω την αντίστοιχη ανταπόδοση (ξενοδόχοι).

Γνώσεις για την απορρόφηση ευρωπαϊκών κονδυλίων στην Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου

Σε αυτό το σημείο είναι σημαντικό να τονίσουμε το γεγονός ότι όλοι οι ερωτώμενοι φορείς ταυτίζουν την απορρόφηση των ευρωπαϊκών κονδυλίων που αφορούν τη γεωγραφική περιφέρεια βορείου αιγαίου με τον αυτοδιοικητικό ρόλο της Περιφέρειας. Όλοι συμπεριλαμβανομένων των αντιπροσώπων των επιμελητηρίων και των επαγγελματικών συλλόγων που προσεγγίσαμε εξέφρασαν πως δε γνωρίζουν αν γίνεται σωστή διαχείριση των ευρωπαϊκών κονδυλίων στη περιφέρεια όπου ζουν και εργάζονται. Ταυτόχρονα, δε γνωρίζουν αν γίνονται όλες οι δυνατές προσπάθειες να εκμεταλλευτεί η Περιφέρεια τα διαθέσιμα κονδύλια, να λάβει όσα περισσότερα επιχειρησιακά και ευρωπαϊκά προγράμματα που θα δώσουν προστιθέμενη αξία στον τόπο. Κάποιοι βέβαια έσπευσαν να δικαιολογήσουν αυτή τους την άγνοια ως δικό τους προσωπικό σφάλμα έλλειψης ενημέρωσης:

«Δε γνωρίζω η ανάπτυξη της περιφέρειας ήταν αποτελεσματική από τα κονδύλια και σε ποιους πέσανε. Δεν έχουμε κάποια τέτοια ενημέρωση. Ίσως στην έλλειψη ενημέρωσης να έχουμε και εμείς ευθύνη λόγω του ότι η καθημερινότητα της κρίσης μας έχει επηρεάσει τόσο πολύ που αν υπήρχαν αναπτυξιακά εργαλεία για το εμπόριο δε μπορέσαμε να τα βρούμε και να τα αξιοποιήσουμε, ή να τα αναζητήσουμε ή να τα οραματιστούμε.»

Κάποιοι άλλοι έριξαν το μπαλάκι της ευθύνης στην Περιφερειακή Αυτοδιοίκηση, πως δεν είναι αρκετά εξωστρεφής ως προς τις δράσεις της σε αυτό το τομέα.

Το μέγεθος της κατάστασης και η πραγματική του αποτύπωση κατάφερε να γίνει αντιληπτή με

την απάντηση των εκπροσώπων της Διαχειριστικής Αρχής η οποία διαχειρίζεται τα προγράμματα ΕΣΠΑ, δίνοντας μας μια ξεκάθαρη απάντηση της προσπάθειας που γίνεται τη τελευταία εικοσαετία και από ότι φαίνεται η απορρόφηση των κονδυλίων γίνεται σε μεγάλο βαθμό παρά τις αντίξοες συνθήκες (οικονομική κρίση, μεταναστευτικό πρόβλημα κτλ):

«Την περίοδο από το 1995 έως το 2015 επενδύθηκαν 2,3 δις ευρώ στα νησιά της Περιφέρειας Βορείου Αιγαίου μόνο από τα παραπάνω προγράμματα. Αν σε αυτά προσθέσουμε και μια σειρά από δράσεις σε διάφορους άλλους τομείς (επιδοτήσεις κτλ) και κονδύλια από άλλα ευρωπαϊκά προγράμματα που υλοποιήθηκαν τότε καταλαβαίνουμε την σπουδαιότητα της παρέμβασης της Ευρωπαϊκής Ένωσης.»

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η έρευνα εξέτασε τη πραγματικότητα που περικλείει την επαγγελματική ζωή της Περιφέρειας Βορείου Αιγαίου από το πρίσμα της σχέσης που υφίσταται μεταξύ της Οικονομικής συνοχής και του ανθρώπινου δικαιώματος στην εργασία μετά τη μάστιγα της οικονομικής κρίσης. Από πλευράς ευρωπαϊκών κονδυλίων φαίνεται να έχουν γίνει αρκετά για να βοηθηθεί η περιφέρεια προς την ανάπτυξη της και να ελαττώσει τα μειονεκτήματα που την εγκαθιστούν μη ανταγωνιστική. Ωστόσο, διαφαίνεται ότι οι φορείς που εμπλέκονται στην επαγγελματική ζωή του τόπου δεν έχουν τη κατάλληλη πληροφόρηση για τις εργασίες που γίνονται και τα κονδύλια που διοχετεύονται προς τη κατεύθυνση αυτή. Μόνο οι δημόσιοι φορείς που εργάζονται για αυτό καθ' αυτό το σκοπό, διαχειριζόμενοι ευρωπαϊκά προγράμματα και κονδύλια, γνωρίζουν ακριβώς τη κατάσταση.

Η οικονομική κρίση φαίνεται να έχει επηρεάσει αρκετά την οικονομική συνοχή της Περιφέρειας Βορείου Αιγαίου. Αρκετές επιχειρήσεις δεν κατάφεραν να αντέξουν το πλήγμα της και έκλεισαν, διαγράφοντας έτσι αρκετές θέσεις εργασίας. Προσπάθειες για επενδύσεις από ξένες επιχειρήσεις δεν φαίνονται στον ορίζοντα ενώ οι εκπρόσωποι των φορέων που εξετάσαμε φαίνονται σχετικά απαισιόδοξοι προς αυτή τη κατεύθυνση επισημαίνοντας τα αρνητικά σημεία της συγκεκριμένης περιφέρειας στην οποία δραστηριοποιούνται. Δυστυχώς οι ανισότητες φαίνεται να αμβλύνονται τα τελευταία χρόνια, ειδικά στο τομέα της εργασίας, η ανεργία αυξάνεται και η απασχόληση μειώνεται. Σημαντικό είναι δε το γεγονός ότι ενώ φαινομενικά το ποσοστό της ανεργίας δείχνει να μειώνεται, δεν είναι πραγματικό όπως μας εξηγούν οι ερωτώμενοι αφού αυξάνεται η εκ περιτροπής εργασία και μειώνεται το πραγματικό εισόδημα του εργαζόμενου.

Το δικαίωμα στην εργασία επηρεάστηκε σε σημαντικό βαθμό αφού πλέον λίγοι είναι αυτοί που βρίσκουν εργασία στη συγκεκριμένη περιφέρεια ενώ πρέπει να έχουν σημαντικά προσόντα για να είναι ανταγωνιστικοί και περιζήτητοι. Ο μόνος επαγγελματικός κλάδος στον οποίο δε συμβαίνει αυτό είναι ο κλάδος των υπηρεσιών ψυχαγωγίας και εστίασης, όπου δεν υπάρχει αποκλεισμός προς άτομα που έχουν βασικά προσόντα όπως να έχουν τελειώσει το γυμνάσιο ή το δημοτικό μόνο. Παρόλ' αυτά ακόμη και οι εργαζόμενοι λόγω της σημαντικής μείωσης των αποδοχών πλέον επιλέγουν αν τους συμφέρει να εργαστούν ή να ζουν με το επίδομα ανεργίας αν η θέση εργασίας είναι πολύ μακριά από το σπίτι τους.

Αξιοσημείωτο είναι πως όλοι οι φορείς επιμένουν στο γεγονός ότι παρότι η Ευρώπη θεωρεί πως υπάρχει ανάκαμψη από την οικονομική κρίση στη περιφέρεια αυτό δε φαίνεται αν και γίνο-

νται κάποια μικρά βήματα. Επιπρόσθετα, η πλειοψηφία των ερωτώμενων φάνηκε να μη γνωρίζει τι βήματα προς την οικονομική σύγκλιση γίνονται από πλευράς περιφέρειας ενώ δικαιολόγησαν την άγνοια τους με την έλλειψη προσωπικού ενδιαφέροντος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Babbie, E.(2011). *Εισαγωγή στην Κοινωνική Έρευνα*. Αθήνα: Κριτική.

Reinhart, C.M. et al.(2009).*This time is different: eight centuries of financial folly*. Princeton: Princeton University Press.

Τσομπάνογλου, Γ.(2007).*Κοινωνική ανάπτυξη και κοινοτική συνοχή, Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Παπαζήση.

Chan, J. et al.(2006).Reconsidering social cohesion: Developing a definition and analytical framework for empirical research. *Social Indicators Research*, 75, 273–302.

Milio, S. (2014). Study in Impact of the Economic Crisis on Social, Economic and territorial cohesion of the European Union. *Policy Department B: Structural and Cohesion Policies, Regional Development*. European Union: European Parliament.

Στάσεις και αντιλήψεις μελών κινημάτων για το ζήτημα της ιδιωτικοποίησης του νερού. Η περίπτωση του Βόλου και της Θεσσαλονίκης

Μαρία Λαγού

Ερευνήτρια, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
mard16016@marine.aegean.gr

Μαρία Σηφάκη

Διπλ. Μηχανικός, ΔΕΥΑ Λέσβου
mariasifaki66@gmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η είσοδος του ιδιωτικού τομέα στο κομμάτι της διαχείρισης των υδάτων είναι ένα από τα πιο αμφιλεγόμενα θέματα σήμερα και τείνει να συνδεθεί με τις στρατηγικές νεοφιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων. Τέτοιες στρατηγικές αντανακλούν τις επενδύσεις, την απελευθέρωση του χρηματοπιστωτικού τομέα και συμβάλουν στον περιορισμό του ρόλου του κράτους. Η διαχείριση του νερού βρίσκεται υπό την απειλή της ιδιωτικοποίησης, προκαλώντας συλλογικές διαδικασίες διαμαρτυρίας. Η παρούσα έρευνα επικεντρώνεται στις αντιδράσεις συλλογικοτήτων κατά της ιδιωτικοποίησης υπηρεσιών ύδατος στον Ελλαδικό χώρο και συγκεκριμένα αφορά την Κίνηση Πολιτών Βόλου και Πηλίου για το Νερό καθώς και το SOSτε το Νερό στη Θεσσαλονίκη. Χρησιμοποιείται η ποιοτική μέθοδος έρευνας και η ημιδομημένη συνέντευξη. Ερευνώνται οι παράγοντες που οδηγούν στη διαμόρφωση των αντιλήψεων των συμμετεχόντων σε τέτοιες πολιτικές και στις έννοιες των κοινών αγαθών. Αποτελέσματα που προέκυψαν από την ανάλυση των συνεντεύξεων ανέδειξαν ως κυρία αιτία ιδιωτικοποίησης των υπηρεσιών τα οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα. Επιπλέον ο λόγος της αντίδρασης των συμμετεχόντων αφορά εδραιωμένες πολιτικού - ιδεολογικού περιεχομένου πεποιθήσεις. Συμπερασματικά, η ιδιωτικοποίηση του νερού συνιστά στρατηγική δημιουργίας νέων κανόνων και ανάθεσης νέων ρόλων μεταξύ του κράτους, της αγοράς και της κοινωνίας των πολιτών. Ωστόσο η αναποτελεσματικότητα του ιδιωτικού τομέα στη διαχείριση του ύδατος παγκοσμίως έφερε την επαναδημοτικοποίηση των υπηρεσιών αυτών καθώς και σε αρκετές περιπτώσεις την εφαρμογή της συνεργατικής διαχείρισης.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: κοινά αγαθά, διαχείριση υδατικών πόρων, ιδιωτικοποίηση, κινήματα, επαναδημοτικοποίηση.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η διαχείριση των υδάτινων πόρων βρίσκεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος και αποτελεί

βασικό στοιχείο της αειφόρου ανάπτυξης σε παγκόσμιο επίπεδο (Σοφίος κ.α., 2006). Λόγω του ζωτικού ρόλου στην ανθρώπινη ζωή, η στέρηση του συνδέεται με τη φτώχεια και συχνά θεωρείται προσβολή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας (Molle & Molluga, 2003, σ. 529). Κατά τον Heywood (2013, σ. 662) η ανησυχία για την επάρκεια των φυσικών πόρων θα μπορούσε να οδηγήσει σε αυξημένες πιέσεις σε παγκόσμιο και περιφερειακό επίπεδο, εμφύλιες αναταραχές και μεταναστευτικά ρεύματα.

Η διαχείριση των υδάτων γίνεται ολοένα και πιο «οικονομικοποιημένη» κάτι που επικρίνεται έντονα από πολλούς (Swyngedouw, 2006, σ. 83), η πρόσβαση, η συντήρηση και η διανομή καθαρού νερού αποτελούν αποθαρρυντικά καθήκοντα των φορέων διαχείρισης για τις αναπτυσσόμενες χώρες και οι προσπάθειες για την παροχή καθαρού πόσιμου νερού έχουν μειωθεί. Αυτό έχει προκαλέσει την Παγκόσμια Τράπεζα να υποστηρίξει την ιδιωτικοποίηση (Foshhe κ.ά., 2009, σ. 1). Το κύμα ιδιωτικοποιήσεων ξεκίνησε στα τέλη της δεκαετίας του 1970 ενώ κατά τα έτη 1990-2003 σε 120 ανεπτυγμένες χώρες πραγματοποιήθηκαν 7.860 ιδιωτικοποιήσεις κρατικών επιχειρήσεων, δημιουργώντας έσοδα της τάξης των 410 δισεκατομμυρίων ευρώ (0,5% του συνολικού ΑΕΠ των εν λόγω χωρών για τη συγκεκριμένη περίοδο) (Kikeri & Kolo 2005, σ. 3). Έκτοτε έχει ξεκινήσει ένα πιο εντατικό πρόγραμμα επενδύσεων σε υποδομές ύδατος στις αναπτυσσόμενες χώρες ως λύση για τη μείωση της φτώχειας και την οικονομική ανάπτυξη και αναμένεται αύξηση των σχετικών επενδύσεων. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι οι αναλύσεις του λόγου και των στρατηγικών της Παγκόσμιας Τράπεζας προσδιορίζουν την «καλή» πολιτική ως συνώνυμη με τη συμμετοχή του ιδιωτικού τομέα σε επιχειρήσεις κοινής ωφελείας (Foshhe κ.ά., 2009, σ. 1).

Επιπρόσθετα, σύμφωνα με τον Ruiz-Villaverde (2015) σε χώρες όπου η ιδιωτικοποίηση επιτρέπεται από τον νόμο, οι υπεύθυνοι χάραξης πολιτικής παρέχουν συνήθως διάφορους λόγους γενικού συμφέροντος που επιτρέπουν στις ιδιωτικές εταιρείες να διαχειρίζονται υπηρεσίες ύδρευσης. Ο δημόσιος τομέας μεταρρυθμίζεται σε φορέα διευκόλυνσης, ρύθμισης και επιδότησης για τον υποτιθέμενο «αποτελεσματικό» ιδιωτικό τομέα (Foshhe κ.ά., 2009, σ. 1). Ωστόσο νέες τάσεις στον τομέα του σχεδιασμού και της δημόσιας διοίκησης δείχνουν ότι εκτός από την αλληλεπίδραση με τις αγορές, οι υπεύθυνοι χάραξης πολιτικής πρέπει να αλληλεπιδρούν με τις κοινότητες προωθώντας τον εκδημοκρατισμό (Nalbandian 2005, σ. 315). Αυτές οι πρακτικές οδηγούν στην κατανόηση των πολιτικών αποφάσεων ως μια δυναμική που ενσωματώνει τους μηχανισμούς της αγοράς και τις διαβουλευτικές διαδικασίες που λαμβάνουν υπόψη τις θέσεις των πολιτών (Ruiz κ.ά., 2015, σ. 619). Η σύγχρονη συζήτηση γύρω από τη διάρθρωση και τον ρόλο της μεταβιομηχανικής κοινωνίας στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης επικεντρώνεται σε εθελοντικά, πυκνά δίκτυα αυτοδέσμευσης των πολιτών και κοινωνικής ανταλλαγής με οριζόντια διάρθρωση, τα οποία συνιστούν ένα ξεχωριστό οργανωτικό μοντέλο, τόσο προς το ιεραρχικό μοντέλο της κρατικής οργάνωσης όσο και προς την αγορά (Cohen, 1999 στο Παρασκευόπουλος, 2001, σ. 47). Για αρκετά χρόνια, διάφορα κινήματα πολιτών έχουν αγωνιστεί μαζί για τη διατήρηση του νερού και τη διαχείριση των υδάτων από τους πολίτες δίνοντας μεγάλες μάχες σε πολλές χώρες—τόσο μέσα στους θεσμούς όσο και στο δρόμο— με στόχο να διασφαλίσουν το αυτονόητο: το δικαίωμα πρόσβασης σε φτηνό και καθαρό νερό (Hachfeld κ.ά., 2013, σ. 7). Το παγκόσμιο κίνημα του νερού, στις διάφορες μορφές του, βοήθησε να γεννηθούν εθνικά δίκτυα για το δικαίωμα στο νερό (όπως στην Ιταλία), ηπειρωτικά δίκτυα (στην Αφρική) και οδήγησε στην πτώση της ιδιωτικοποίησης του νερού στη Λατινική Αμερική, την Αφρική και την Ευρώπη (Νικολάου, 2017, σσ. 53-54). Ειδικότερα, διατυπώνουν καθαρά ότι η προσέγγιση

του ζητήματος του νερού δεν είναι απλά οικονομική αλλά ολιστική. Οι συνεταιρισμοί νερού αποτελούν ένα εναλλακτικό μοντέλο για τη διαχείριση του νερού εκτός από το δημόσιο (κυβερνητικό ή δημοτικό) και ιδιωτικό μοντέλο, που δημιουργούνται και λειτουργούν «από τα κάτω» σε μη κερδοσκοπική βάση, είναι ανεξάρτητοι από οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα και εξασφαλίζουν τη μέγιστη δυνατή δημοκρατική συμμετοχή των πολιτών. Οι συνεταιρισμοί νερού ευδοκίμουν σε χώρες με διάφορες περιβαλλοντικές και κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες, γεγονός που δείχνει την προσαρμοστικότητα τους. Παραδείγματα αστικών ή αγροτικών συνεταιρισμών νερού υπάρχουν στις ΗΠΑ, τον Καναδά, τη Λατινική Αμερική (Χιλή, Κολομβία, Βραζιλία, Αργεντινή, Μεξικό και Βολιβία) και την Ευρώπη (Φινλανδία, Δανία, Αυστρία κλπ) (Douvitsa & Kassavetis, 2014).

Σε εθνικό επίπεδο, το ζήτημα σχετίζεται με τη συζήτηση για την ιδιωτικοποίηση των εταιρειών ύδρευσης και αποχέτευσης της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, ΕΥΔΑΠ (Εταιρία Ύδρευσης και Αποχέτευσης Πρωτεύουσας) και ΕΥΑΘ (Εταιρία Ύδρευσης και Αποχέτευσης Θεσσαλονίκης) αντίστοιχα, καθώς και της ΔΕΥΑΜΒ (Δημοτική Επιχείρηση Ύδρευσης Αποχέτευσης Μείζονος Βόλου). Η διαχείριση βασικών αγαθών, όπως το νερό, βρέθηκε και βρίσκεται υπό την απειλή της ιδιωτικοποίησης, προκαλώντας συλλογικές διαδικασίες διαμαρτυρίας. Τέλος, θα πρέπει να επισημανθεί πως προσπάθεια για δημιουργία συνεταιρισμού διαχείρισης νερού έγινε και στη χώρα μας και συγκεκριμένα το 2011 στη Θεσσαλονίκη, γνώστη ως «Κίνηση των 136».

Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΒΟΛΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Στην Ελλάδα την υπηρεσία της ύδρευσης και αποχέτευσης την προσφέρουν οι επιχειρήσεις ύδρευσης και αποχέτευσης στα αστικά κέντρα της χώρας ή οι αντίστοιχες υπηρεσίες των Δήμων. Στο σύνολο της επικράτειας λειτουργούν σήμερα 127 επιχειρήσεις που χωρίζονται σε τρεις κατηγορίες:

- ▶ στις ιδιωτικοποιημένες κρατικές επιχειρήσεις ύδρευσης και αποχέτευσης (ΕΥΔΑΠ Α.Ε. και ΕΥΑΘ Α.Ε. που λειτουργούν στην Αθήνα και Θεσσαλονίκη)
- ▶ στις κατά τόπους Δημοτικές Επιχειρήσεις Ύδρευσης και Αποχέτευσης (ΔΕΥΑ) όπου η τοπική αυτοδιοίκηση είναι ο μοναδικός κύριος της επιχείρησης. Οι ΔΕΥΑ είναι αρμόδιες για τη μελέτη, κατασκευή, συντήρηση, εκμετάλλευση, διοίκηση και λειτουργία των δικτύων ύδρευσης και αποχέτευσης ακαθάρτων και όμβριων υδάτων, όπως και μονάδων επεξεργασίας λυμάτων και αποβλήτων της περιοχής αρμοδιότητάς τους.
- ▶ στους αρμόδιους Ο.Τ.Α (Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης), στις περιπτώσεις που δεν έχει δημιουργηθεί κάποια ΔΕΥΑ¹.

Εντούτοις, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2011) έχοντας ως επιχείρημα να διασφαλιστεί η μείωση των επιδοτήσεων ή άλλες κρατικές εγγυήσεις και μεταβιβάσεις πρότεινε την ιδιωτικοποίηση των ελληνικών Κρατικών Επιχειρήσεων συμπεριλαμβανόμενων και των επιχειρήσεων διαχείρισης ύδατος. Επιπλέον υποστήριξε ότι η υλοποίηση της παραπάνω πρότασης θα οδηγούσε ταυτόχρονα σε αύξηση της αποδοτικότητας των επιχειρήσεων και κατ'επέκταση στην ανταγωνιστικότητα

¹ Σχέδιο Διαχείρισης Ποταμών Λεκανών απορροής <http://wfdverypeka.gr/el/management-plans-gr/legislation-gr/> [Τελευταία πρόσβαση 02-01-19].

της οικονομίας στο σύνολό της. Το επιχείρημα συνδυάζεται με μια γενική έλλειψη εμπιστοσύνης απέναντι στο κράτος, που θεωρείται ότι δεν μπορεί να ικανοποιήσει τις ανάγκες υποδομής λόγω αναποτελεσματικότητας και διαφθοράς. Επιπλέον, ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι οι εταιρίες ΕΥΑΘ και ΕΥΔΑΠ οι οποίες προορίζονται για ιδιωτικοποίηση, έχουν ιστορικά θετικούς ισολογισμούς (κέρδη), συμπεριλαμβανομένης της κατοχής σημαντικών πλεονασμάτων σε μετρητά, με παράλληλη λειτουργία αποτελεσματικών και υψηλής ποιότητας υπηρεσιών για τους καταναλωτές. Στοιχεία του Παρατηρητηρίου Πολυεθνικών δείχνουν ότι η ΕΥΔΑΠ το 2012 είχε καθαρό ετήσιο κέρδος 62 εκατ.€. Η ΕΥΑΘ το 2013 σημείωσε κέρδη 18εκατ.€ (Bieler & Jordan, 2017, σσ. 7-8).

Ως απάντηση στην παραπάνω πολιτική το σωματείο εργαζομένων της ΕΥΑΘ (ΣΕΕΥΑΘ) διαμόρφωσε πρόταση, σύμφωνα με την οποία, με 136 ευρώ ανά νοικοκυριό, οι πολίτες μπορούν να πάρουν στα χέρια τους την ιδιοκτησία και τη διαχείριση της ΕΥΑΘ (που είχε αναγγελθεί ότι πωλείται από το δημόσιο), αποτρέποντας έτσι την ιδιωτικοποίηση της. Από αυτήν την πρόταση η κίνηση που δημιουργήθηκε αργότερα ονομάστηκε «Κίνηση 136». Τον Μάρτιο του 2013 το ΣΕΕΥΑΘ κάλεσε τους Δήμους, τους φορείς και τις συλλογικότητες της πόλης για τη συγκρότηση μιας μεγάλης συμμαχίας ενάντια στην ιδιωτικοποίηση της ΕΥΑΘ. Η Περιφερειακή Ένωση Δήμων Κεντρικής Μακεδονίας (ΠΕΔΚΜ), οι Δήμοι της ευρύτερης περιοχής Θεσσαλονίκης, επαγγελματικοί φορείς όπως ο δικηγορικός σύλλογος Θεσσαλονίκης, συλλογικότητες όπως η Κ136, η Ένωση Πολιτών για το Νερό και φυσικά το ΣΕΕΥΑΘ έγιναν μέλη ενός συντονιστικού φορέων και πολιτών με το όνομα «SOSτε το Νερό». Αποφασίστηκε η διεξαγωγή Δημοψηφίσματος στις 18 Μαΐου 2014, δηλαδή, την πρώτη Κυριακή των Δημοτικών και Περιφερειακών εκλογών με το ερώτημα: *Συμφωνείτε με την ιδιωτικοποίηση της Εταιρίας Ύδρευσης Αποχέτευσης Θεσσαλονίκης;* (Nikolaou, 2014). Συνολικά ψήφισαν 218.002 πολίτες σε 181 εκλογικά κέντρα και με το συντριπτικό ποσοστό 98% απάντησαν «ΟΧΙ». Αξίζει να σημειωθεί ότι το ποσοστό των πολιτών που συμμετείχαν στο δημοψήφισμα σε σχέση με αυτό των πολιτών που συμμετείχαν στις Δημοτικές και Περιφερειακές εκλογές ξεπέρασε το 50% (218.002 άτομα)². Άλλη μια συλλογικότητα με έντονη δραστηριότητα κατά της ιδιωτικοποίησης των εταιριών ύδρευσης είναι αυτή της Κίνησης πολιτών Πηλίου και Βόλου για το νερό η οποία δημιουργήθηκε το 2010. Σύμφωνα με το καταστατικό της αγωνίζεται για να διαφυλάξει το νερό ως κοινωνικό και φυσικό αγαθό απ' οποιονδήποτε (κυβέρνηση, δημοτική αρχή, πολυεθνική, ιδιώτη), επιδιώκει την εμπορευματοποίηση, ρύπανση και ιδιωτικοποίησή του. Λειτουργεί με ανοιχτές συνελεύσεις στα χωριά και στην πόλη με ένα ανοιχτό συντονιστικό όργανο, χωρίς διαμεσολάβηση και πολιτική ανάθεση.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

Σκοπός της έρευνας είναι η διερεύνηση των στάσεων και αντιλήψεων μελών συγκεκριμένων κινημάτων (*SOSτε το νερό, Κίνηση πολιτών Πηλίου και Βόλου για το νερό*) απέναντι στο ζήτημα της ιδιωτικοποίησης νερού. Συγκεκριμένα, ερευνώνται οι παράγοντες που οδηγούν στη διαμόρφωση των αντιλήψεων των εμπλεκόμενων, στις έννοιες των κοινών αγαθών και της ιδιωτικοποίησης καθώς και στα αίτια που συμβάλουν στην εφαρμογή της. Βάσει λοιπόν όλων των παραπάνω τα ερευνητικά ερωτήματα είναι τα εξής:

² Τελικά αποτελέσματα και συμμετοχή στο Δημοψήφισμα του νερού. www.dialaktika.gr [Τελευταία πρόσβαση 02-01-19].

- ▷ Πώς αντιλαμβάνονται την έννοια των κοινών αγαθών/νερού;
- ▷ Ποιοι είναι οι λόγοι αντίδρασης τους ;
- ▷ Ποια είναι η στάση τους απέναντι στην περίπτωση της ιδιωτικοποίησης;
- ▷ Πώς αντιλαμβάνονται το ρόλο τους μέσα στο κίνημα/ λόγοι συμμετοχής στο κίνημα;
- ▷ Ποια είναι κατά τη γνώμη τους τα αίτια που οδηγούν στην ιδιωτικοποίηση των υπηρεσιών νερού;

Για τη συλλογή του υλικού εφαρμόστηκε η τεχνική των ημιδομημένων συνεντεύξεων σε βάθος σε μέλη κινήματων κατά της ιδιωτικοποίησης. Οι ποιοτικές συνεντεύξεις ήταν συνολικά 10 και έγινε χρήση της τεχνικής της χιονόμπαλας. Πραγματοποιήθηκαν από τις αρχές Νοεμβρίου ως τις αρχές Δεκεμβρίου 2018. Η ελάχιστη σε διάρκεια συνέντευξη ήταν 52 λεπτά και η μεγαλύτερη 129 λεπτά. Για την επιλογή των συμμετεχόντων τέθηκαν κριτήρια ηλικίας, εντοπιότητας, μορφωτικού επιπέδου και φύλου, ώστε να εκπροσωπηθεί ένα μεγάλο εύρος μελών αυτών των κινήματων. Στο πίνακα 1.1 παρουσιάζονται αναλυτικά τα χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων.

Πίνακας 1.1: Προφίλ των συμμετεχόντων στις ημί-δομημένες συνεντεύξεις

Δημογραφικό Προφίλ	N=10
Φύλο	
Άνδρας	4
Γυναίκα	6
Ηλικιακή Ομάδα	
18-29	2
30-55 ετών	5
>55 ετών	3
Μέλος Κινήματος	
SOSΤετονερό	5
Κίνηση Πολιτών Πηλίου Βόλου για το Νερό	5
Εργασιακή Κατάσταση	
Απασχολούμενος	6
Μη απασχολούμενος/Συνταξιούχος	4
Οικογενειακή Κατάσταση	
Με παιδιά	4
Χωρίς παιδιά	6
Μορφωτικό επίπεδο	
Βασική	2
Απόφοιτος Λυκείου	4
Πανεπιστημιακή εκπαίδευση	4

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Αναφορικά με το πρώτο ερευνητικό ερώτημα προέκυψε ότι όλοι γνώριζαν ποια είναι τα κοινά αγαθά. Ωστόσο σε κάποιες περιπτώσεις παρατηρήθηκε μια δυσκολία έκφρασης γενικότερα της έννοιας των κοινών αγαθών. Οι περισσότεροι θεωρούν το νερό βασικό στοιχείο της ζωής όλων των οργανισμών. Καταγράφηκε επίσης άποψη που το θεωρεί μέσο επαγγελματικής επιβίωσης, αλλά και σημαντικό λόγο για να παραμείνει κάποιος σε μια περιοχή.

Σχετικά με το αν πρέπει να τιμολογείται, όλοι σχεδόν απάντησαν ότι πρέπει να κοστολογούνται οι διαδικασίες μεταφοράς του και όχι αυτό καθαυτό, σε λογικά πάντα πλαίσια. Ο Σ3 ανέφερε: *«το νερό αυτό καθ' αυτό δεν πρέπει να κοστολογείται, αλλά η υποδομή για να έχει νερό κάθε σπίτι θα μπορούσε να κοστολογείται αλλά μόνο ανταποδοτικά και όχι με κέρδος»*. Επιπλέον, όλοι παρακολουθούν τις εξελίξεις που σχετίζονται το νερό, διότι το θεωρούν ζήτημα που πρέπει να τεθεί σε παγκόσμιο επίπεδο. Οι περισσότεροι ανησυχούν ότι ακραία κλιματικά φαινόμενα θα έρθουν και στη χώρα μας. Παράλληλα υπήρξε συμμετέχοντας που μέσω της δουλειάς του (αγρότης) έχει ήδη αντιληφθεί τη μείωση των βροχοπτώσεων, και κατ' επέκταση τη μείωση των αποθεμάτων νερού: *«Έχω παρατηρήσει αυτά τα 32 χρόνια που ασχολούμαι με τη γεωργία, έχουν λιγοστέψει οι βροχές, [...] έχουν μειωθεί και οι ποσότητες των νερών»*. Ένας γεωπόνος υποστήριξε πως για την άντληση νερού οι γεωτρήσεις φθάνουν σε πολύ μεγάλα βάθη.

Για τους λόγους στους όποιους οφείλεται αυτή η αντίδραση τους, οι απόψεις ποικίλουν. Κατ' αρχάς προκύπτει μια αντίθεση σχετικά με την ικανοποίηση τους από την αποτελεσματικότητα των υφιστάμενων υπηρεσιών ύδρευσης-αποχέτευσης. Οι συμμετέχοντες που εξυπηρετούνται από την ΕΥΑΘ δήλωσαν ικανοποιημένοι αν και αντιμετωπίζουν προβλήματα με την υδροδότηση. Ο Σ5 δήλωσε: *«Υπάρχουν και οι έκτακτες βλάβες, για τις οποίες δεν μπορεί η υπηρεσία να ενημερώσει και υπάρχει μια ταλαιπωρία στο καταναλωτικό κοινό. Αλλά η παροχή του νερού και η ποιότητα του θεωρώ ότι είναι αξιόπιστη»*. Ωστόσο τα δικαιολογούν αναφέροντας λόγους έλλειψης οικονομικών πόρων και λιγοστού ανθρώπινου δυναμικού, λόγοι για τους οποίους συμφώνα με τον Gleick και συναδέλφους (2002, σ. 22) ιδιωτικοποιούνται οι υπηρεσίες νερού. Εν αντιθέσει με τους παραπάνω, οι συμμετέχοντες της Κίνησης Πολιτών Πηλίου Βόλου για το νερό δεν είναι καθόλου ικανοποιημένοι με την ΔΕΥΑΜΒ. Τη θεωρούν υπεύθυνη για την υποβάθμιση της ποιότητας του νερού της περιοχής τους, εξαιτίας της προσθήκης χλωριωτήρων, με αποτέλεσμα την αλλοίωση του. Ειδικότερα ο Σ1 ανέφερε: *«...δεν μπορούμε να είμαστε ευχαριστημένοι από τη στιγμή που ενώ πίνουμε νερό πολύ καλής ποιότητας από την πηγή μας, αυτοί κάποια στιγμή ήρθαν και βάλανε στη δεξαμενή του χωριού μας ένα χλώριωτη προληπτικά στις περισσότερες περιπτώσεις»*. Ταυτόχρονα αντιδρούν έντονα στο ότι η διαχείριση της άρδευσης υπόκειται στη ΔΕΥΑΜΒ. Τη θεωρούν αναποτελεσματική και πιστεύουν ότι ουσιαστικά πρόκειται για πολιτική βούληση που έχει ως απώτερο σκοπό την ιδιωτικοποίηση της, με τον υπαινιγμό των πελατειακών σχέσεων με υποψήφιους αγοραστές. Χαρακτηρίστηκε ο Σ1 δήλωσε: *«από τον Γενάρη του 2013, το ΔΣ αποφάσισε η υπηρεσία να πάρει και την άρδευση. Να την πάρει από το δήμο και τις κοινότητες. Την πήραν χωρίς καμία διαβούλευση με τα χωριά και τη μετέφεραν στη ΔΕΥΑΜΒ. (...) Εμείς είμαστε σίγουροι, και έτσι φάνηκε με τον καιρό, δηλαδή θέλουν να την πλάσσουν σε έναν ιδιώτη να εκμεταλλεύεται την άρδευση για 40-50 χρόνια»*.

Αξιοσημείωτη βέβαια είναι και η στάση τους ως κίνημα καθώς και οι δράσεις τους, η άρνηση τους να τοποθετήσουν υδρόμετρα, τα πρόστιμα που δέχονται για αυτήν τη στάση όπου ο Σ1

να υποστήριξε: «δεν έχουμε υδρόμετρα, μας καλεί να βάλουμε και δεν βάζουμε σε κάποιους μάλιστα έχουν στείλει και πρόστιμα ύψους 300 ευρώ, τα οποία αυξάνονται κάθε χρόνο[...]. Πολλές φορές επιδιορθώνουμε εμείς οι ίδιοι τα δίκτυα μας. Τους λέμε, για να πληρώσουμε αυτά που ζητάτε πρέπει να κάνετε αλλά πράγματα που προηγούνται». Προσέφυγαν στο ΣΤΕ για ακύρωση του κανονισμού μεταβίβασης της άρδευσης από τον Δήμο στη ΔΕΥΑΜΒ και πρόσφατα δικαιώθηκαν, κάνοντας έτσι φανερή την πολιτική τους διάσταση. Σύμφωνα με τον Neveu (2002, σσ. 57-59), «πολιτική διάσταση έχει ένα κίνημα το οποίο απευθύνεται στις αρχές (στην κυβέρνηση, την τοπική αυτοδιοίκηση, σε τομείς της δημόσιας διοίκησης) για να τις αναγκάσει μέσω μιας δημόσιας παρέμβασης να πάρουν θέση ως προς μια διεκδίκηση, επιρρίπτει δηλαδή στις αρχές την ευθύνη για τα προβλήματα που βρίσκονται στη βάση της κινητοποίησης». Αλλά κυρίως ενδιαφέρον προκαλεί η πρωτοβουλία τους να διαχειρίζονται μόνοι τους τα νερά της περιοχής τους, κάτι που εξέπληξε και τους ίδιους, αφού επί 3,5 χρόνια έχουν επιτύχει την αυτοδιαχείριση των υδάτων τους. Τούτο μαρτυρά ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της αλληλέγγυας οικονομίας όπου σύμφωνα με τους Νικολόπουλο και Καπογιάννη (2014, σ. 34 στο Ψημίτης 2016, σσ. 758-759) περιλαμβάνει συλλογικά εγχειρήματα που εφαρμόζουν αρχές της ισότιμης σχέσης στην παραγωγή, της ανταλλακτικής οικονομίας, της εργατικής αυτοδιαχείρισης, της αυτοβοήθειας, της αλληλέγγυας δράσης και της λογικής του δώρου. Ταυτόχρονα, αναλαμβάνουν δράσεις που στοχεύουν στο γενικό συμφέρον και όχι απλώς στο συμφέρον των μελών τους, όπως συμβαίνει με την κοινωνική οικονομία.

Επιπρόσθετα, οι κάτοικοι των χωριών θεωρούν την τιμολόγηση του νερού από την ΔΕΥΑΜΒ υψηλή και συνεχίζουν να πληρώνουν μόνο μια φορά τον χρόνο αντί για τέσσερις όπως ορίζει ο κανονισμός της υπηρεσίας. Αντίθετα οι συμμετέχοντες που ανήκουν στο SOSτε το νερό θεωρούν την τιμή του νερού από την ΕΥΑΘ ικανοποιητική. Επιπλέον ελάχιστοι έχουν μπει στη διαδικασία να αναζητήσουν την τιμή του νερού σε άλλες χώρες. Παράλληλα, όλοι σχεδόν θεωρούν ότι δεν είναι πραγματικοί λόγοι τα παραπάνω προβλήματα να ιδιωτικοποιηθεί μια υπηρεσία. Οι λόγοι που αντιδρούν είναι κυρίως ιδεολογικοί, θεωρώντας ότι το νερό ανήκει σε όλους και κανείς δεν μπορεί να το εμπορεύεται. Συγκεκριμένα ο Σ5 τόνισε: «Δεν είμαι κατά όλων των ιδιωτικοποιήσεων. Αλλά σαφώς θεωρώ ότι το νερό παγκόσμια δεν έχει κανείς το δικαίωμα να το πουλήσει. Δεν σου ανήκει να το πουλήσεις. Είναι ένα αγαθό που διεθνώς ανήκει στον ανθρώπινο πληθυσμό». Επιπλέον κάποιοι πρόσθεσαν λόγους επαγγελματικής ασφάλειας καθώς και επιστημονικού υπόβαθρου. Σύμφωνα με τον Ψημίτη (2011, σ. 95), η κινητοποίηση πόρων αποτελεί την κατευθυντήρια δύναμη των κοινωνικών κινήσεων μέσω της οποίας επιδιώκουν στόχους. Οι πόροι που διαθέτει η κοινωνία (υλικοί και μη) είναι είτε όλα τα διαθέσιμα υλικά αγαθά όπως χρήματα, εργασία και άλλα, είτε συναισθήματα που δημιουργούνται στην κοινωνία όπως το αίσθημα της αλληλεγγύης, η αφοσίωση, η ηθική δέσμευση και άλλα. Ωστόσο αρκετοί ήταν εκείνοι που διευκρίνισαν ότι δεν θα συμμετείχαν εξίσου ενεργά και για άλλα αγαθά.

Όσον αναφορά το τρίτο ερευνητικό ερώτημα και ποια είναι η στάση τους απέναντι στην ιδιωτικοποίηση, πολλοί υποστήριξαν ότι δεν θα υπάρξει βελτίωση των παρεχόμενων υπηρεσιών νερού. Θεώρησαν ότι θα υπάρξουν αυξήσεις στην τιμή του νερού χρησιμοποιώντας παραδείγματα από κράτη του εξωτερικού. Ακόμη, συμμετέχοντας (Σ3) υποστήριξε ότι σε περίπτωση ιδιωτικοποίησης η παρούσα κατάσταση θα επιβαρυνθεί σε κοινωνικό επίπεδο: «Όσον αφορά τα χωριά του Πηλίου, οι επενδυτές ή οι ιδιώτες πολύ πιθανό αυτό που θέλουν είναι να πάρουν τα πηγάια νερά του Πηλίου και να τα εμφιαλώνουν και να κερδίζουν από εκεί. Δηλαδή να μας πουλάνε το ίδιο το νερό μας εμφιαλωμένο. Είναι καθαρά με την καπιταλιστική αγορά, με το κέρδος και με το τι γίνεται με τις εταιρίες» Ο Σ4 εστίασε στο πε-

ριβάλλον εξαιτίας της υπερεκμετάλλευσης του φυσικού αυτού πόρου. Καταγράφηκε, όμως, και η άποψη πως η όποια εταιρεία αναλάβει τη διαχείριση του νερού δεν θα είναι μόνο παθητικός δέκτης είσπραξης λογαριασμών αλλά θα επενδύσει ως ένα βαθμό.

Για το ενδεχόμενο δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας οι περισσότεροι ήταν αρνητικοί θεωρώντας πως οι εταιρίες αποσκοπούν στο κέρδος που συνεπάγεται μείωση των εξόδων και του προσωπικού. Ενώ πιστεύουν πως πρέπει να ανησυχούν και σωστά ανησυχούν οι ήδη υπάρχοντες εργαζόμενοι. Συγκεκριμένα ο Σ5 ισχυρίστηκε: *«Ίσα ίσα που θα γίνουν περικοπές στο προσωπικό. Για να βγάλουν περισσότερο κέρδος μειώνουν τα εργατικά χέρια και το προσωπικό τους. Είναι το πρώτο που βάζουν ως στόχο: να έχουν μεγαλύτερη παραγωγή κερδών με λιγότερο προσωπικό»*. Η ανησυχία τους εκδηλώνεται ειδικά για τους εργαζόμενους της ΕΥΑΘ, αφού υπήρξαν από τα βασικά μέλη της δημιουργίας της Κ136 και αργότερα αποτέλεσαν με άλλους φορείς και συλλογικότητες το SOSτε το νερό.

Για τη διευκόλυνση των ευπαθών ομάδων μέσω χαμηλού τιμολογίου, οι περισσότεροι θεωρούν πως δεν θα υπάρξει, κυρίως για λόγους μονοπωλιακούς (οπότε δεν έχει κανένα συμφέρον η εταιρεία να εφαρμόσει μια τέτοιου είδους πολιτική τιμολόγησης). Ειδικότερα ο Σ1 είπε: *«Η εικόνα που αποκομίζουμε από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο νερό είναι αυτή της νότιας Αφρικής, όπου παίρνεις νερό με κάρτα. Με μονάδες, άπαξ και τελειώσουν οι μονάδες έχεις τελειώσει και εσύ (...). Τελείωσε η κάρτα, τελείωσε και το νερό»*. Σύμφωνα με τον Foshhe και συναδέλφους (2009, σ. 1) λόγω του μονοπωλιακού χαρακτήρα της διαχείρισης του νερού, οι τιμές δεν καθορίζονται με βάση την προσφορά και τη ζήτηση, αλλά τα τιμολόγια καθορίζονται από τις εταιρίες.

Για το αν έχουν την ίδια άποψη ως προς την ιδιωτικοποίηση και άλλων αγαθών, οι περισσότεροι διαχώρισαν τη θέση τους και ανέφεραν πως ανάλογη στάση έχουν μόνο στην περίπτωση των κοινών αγαθών θεωρώντας ότι ανήκουν σε όλους και δεν είναι εμπορεύσιμα. Συγκεκριμένα ο Σ4 είπε: *«Είμαι κατά των ιδιωτικοποιήσεων των κοινών αγαθών όπως το νερό, ο αέρας, το δάσος - να μην μπει το κέρδος. Σε άλλα ζητήματα θα μπορούσα να το συζητήσω»*. Και ο Σ2 δήλωσε: *«...δεν με πειράζει που το τηλέφωνο δεν είναι στο δημόσιο. Καλύτερα είναι. Αλλά η τηλεφωνία δεν είναι κοινό αγαθό»*. Ωστόσο, μια διάσταση απόψεων καταγράφηκε σχετικά με το θέμα των συγκοινωνιών, κάποιιοι το θεωρούν θετικό να ιδιωτικοποιηθούν και άλλοι ανέφεραν πως η ιδιωτικοποίηση επέφερε αυξήσεις στις τιμές των εισιτηρίων και άλλοι μειώσεις των δρομολογίων.

Για το αν είναι το ίδιο ευαισθητοποιημένοι και με άλλα ζητήματα οι περισσότεροι απάντησαν θετικά και κυρίως σε θέματα περιβαλλοντικής προστασίας. Πολλοί μάλιστα είχαν υπάρξει ενεργά μέλη παλαιότερων κινημάτων για μεγάλο χρονικό διάστημα. Αρκετοί δραστηριοποιούνται και σήμερα. Αρκετοί θεωρούν ότι το νερό δεν είναι αποκομμένο από άλλα κοινά αγαθά και ότι όλα συνδέονται μεταξύ τους. Ειδικότερα ο Σ2 δήλωσε: *«Δεν είναι τα πράγματα ξεκομμένα δεν μπορείς να ενδιαφέρεσαι μόνο για το νερό και όχι για τον αέρα που αναπνέεις ή τα λαχανικά που τρως ή για τη γη που πατάς. Όλα συνδέονται, τίποτα δεν είναι ένα πράγμα μόνο του. Μπορεί να πέφτει το βάρος σε ένα αλλά πρέπει να τα σκεφτόμαστε όλα μαζί»*. Ωστόσο υπήρχε και άτομο που συμμετείχε πρώτη φορά τόσο ενεργά σε ένα κίνημα.

Για τους λόγους που τους ώθησαν στη συμμετοχή τους στο κίνημα: Για κάποιους ήταν οι συγκυρίες όπως εργασιακοί λόγοι που συμβάλουν στην εξάλειψη της απόστασης από το κέντρο αποφάσεων του κινήματος, η ελαστικότητα του ωραρίου εργασίας, το επιστημονικό υπόβαθρο. Όπως για τον Σ2: *«Στο SOSτε ήταν οι συγκυρίες, δεν δούλευα εκτός πόλης επειδή η δουλειά μου ήταν στο κέντρο της Θεσ-*

σαλονίκης, μπορούσα να πάω σε συνελεύσεις να τρέξω από εδώ από εκεί. Είχε πάρα πολύ τρέξιμο για 1,5 χρόνο. Αν ήμουν εκτός πόλης, νοητά θα το υποστήριζα αλλά μέχρι εκεί». Για άλλους η επιτυχημένη διαφήμιση ευαισθητοποίησης του κοινού, η αντίσταση στις πολιτικές νεοφιλελευθερισμού, η περιβαλλοντική προστασία, η κοινωνική ευαισθησία που επικαλέστηκε ο Σ6: «*Η ευαισθησία, ότι είναι ένα αγαθό που θα πρέπει με νύχια και με δόντια να κρατηθεί δημόσιο. Ώστε να μη δημιουργήσει πρόβλημα η έλλειψη του*». Καθώς και η ωριμότητα, η εμπειρία του παρελθόντος, και η επαγγελματική ανασφάλεια. Επιπλέον, οι περισσότεροι είχαν πολύ ενεργό ρόλο μέσα στο κίνημα συμμετέχοντας σε όλες τις συνελεύσεις, οργανώνοντας εκδηλώσεις ενημέρωσης, διαχειρίζονταν τις σελίδες των κινημάτων στο διαδίκτυο, ερχόμενοι σε επαφή με άλλες ομάδες και άτομα της αυτοδιοίκησης.

Βασικός στόχος και των δυο κινημάτων είναι η αποφυγή της ιδιωτικοποίησης των υπηρεσιών νερού. Στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, ένας μεγάλος στόχος που επετεύχθη ήταν η μεγάλη συμμετοχή των πολιτών στο δημοψήφισμα του 2014 με τα όποια εμπόδια παρουσιάστηκαν, ειδικά τις τελευταίες μέρες από πλευράς κυβέρνησης, τα όποια όμως ξεπεράστηκαν. Πλην της μεγάλης συμμετοχής, αξιοσημείωτη ήταν η συνεργασία του κινήματος με την τοπική αυτοδιοίκηση. Χαρακτηριστικά ο Σ5 τόνισε: «*Το πολύ θετικό με το δημοψήφισμα ήταν η συνεργασία πολιτών με την αυτοδιοίκηση για να κερδίσει το θέμα του δημοψηφίσματος. Δύσκολες συνθήκες είναι η αλήθεια, εισαγγελείς, αστυνομίες κλπ. Εκείνο το διήμερο ήταν αρκετά έντονο. Αυτή η συνεργασία θεωρώ ότι είναι το μεγάλο κέρδος από αυτή την ιστορία και η σκέψη μου ήταν ότι από εκεί πρέπει να ξεκινήσουμε..».*

Την έννοια της δικτύωσης επισημαίνουν και οι άνθρωποι του κινήματος του Βόλου αναφέροντας ότι μόνο έτσι θα επιτευχθούν οι στόχοι τους. Επιπλέον οι στόχοι που έχουν επιτευχθεί μέσα από τις δράσεις της Κίνησης Πολιτών Πηλίου Βόλου για το νερό είναι η απόφαση του ΣΤΕ που κηρύσσει παράνομη τη μεταφορά της διαχείρισης της άρδευσης από τον Δήμο στην ΔΕΥΑΜΒ αλλά και το προσωρινό πάγωμα της εκκαθάρισης της. Ενώ σημαντικό επίτευγμα αποτελεί η επιτυχημένη αυτοδιαχείριση των χωριών του Πηλίου από τους ίδιους τους κατοίκους.

Σχετικά με τη στάση της κοινωνίας, οι απλοί πολίτες αγκάλισαν τις δράσεις των παραπάνω κινηματιών. Υπήρξαν απόψεις για την περίπτωση του Βόλου που αναφέρουν ότι η Δημοτική Αρχή προσπάθησε να διχάσει του πολίτες μεταφέροντας ψευδείς πληροφορίες στους κατοίκους της πόλης αναφορικά με τη συμπεριφορά και τα σχέδια των κάτοικων των χωριών του Πηλίου. Ωστόσο κάτι τέτοιο δεν επετεύχθη. Παράλληλα όλοι οι συμμετέχοντες είχαν την πλήρη στήριξη των οικογενειών τους. Μέσω της δικτύωσης με άλλα κινήματα είχαν την ευκαιρία να ενημερωθούν για αντίστοιχες δράσεις στο εξωτερικό και να προσπαθήσουν να εφαρμόσουν κάποιες στην Ελλάδα. Χαρακτηριστικά ο Σ4 ανέφερε: «*Πιστεύω ότι οι ανάγκες και οι καταστάσεις που δημιουργούνται θα δέσουν στους ανθρώπους γιατί εκεί στηρίζομαι, γιατί οι εταιρίες δεν θα σταματήσουν ποτέ, η ευαισθησία του κόσμου είναι αυτή που μπορεί να αλλάξει και να γίνει μεγαλύτερη για να μπορέσουμε να κερδίσουμε αυτή τη μάχη*».

Στο τελευταίο ερευνητικό ερώτημα διερευνήθηκαν οι απόψεις των μελών των κινηματιών σχετικά με τα αίτια της ιδιωτικοποίησης. Πολλοί είναι εκείνοι που θεωρούν υπεύθυνες για αυτή την κατάσταση τις διοικήσεις των υπηρεσιών. Αναφέρουν παραδείγματα κακής διαχείρισης και κυρίως μη αποκατάστασης και συντήρησης των δικτύων. Ωστόσο δεν θεωρούν ότι έχουν ευθύνη οι εργαζόμενοι, οι οποίοι για κάποιους είχαν χάσει επαφή με την κοινωνία και τις ανάγκες της και το τελευταίο διάστημα επαναπροσδιόρισαν τη σχέση τους υπό το φόβο της ιδιωτικοποίησης. Χα-

ρακτηριστικά ο Σ3 ανέφερε: *«Ναι οι διοικήσεις σίγουρα έχουν ευθύνη, οι εργαζόμενοι εν μέρει, δεν μπορώ να βάλω τους εργαζόμενους ίδια με τη διοίκηση. Το θέμα είναι και ταξικό».*

Πολλοί επίσης ήταν εκείνοι που θεωρούν ότι η ιδιωτικοποίηση των υπηρεσιών υποκρύπτει οικονομικά συμφέροντα. Σχεδόν όλοι υποστήριξαν πως αιτία της ιδιωτικοποίησης είναι και η πολιτική βούληση εκτός από την εφαρμογή των μνημονιακών νόμων. Όπως πιστεύει και ο Σ1: *«Δεν είχαν το ηθικό έρεισμα, άντε αμάν εμείς δεν πουλάμε, κρατάμε τα κοινωνικά αγαθά. Ορίστε περάστε αγοράστε ήταν το θέμα».* Ειδικά στην περίπτωση της ΔΕΥΑΜΒ είχαν γίνει προσπάθειες και στο παρελθόν ιδιωτικοποίησης της. Συγκεκριμένα η προηγούμενη Δημοτική Αρχή κατάφερε να ιδιωτικοποιήσει ένα μέρος της υπηρεσίας, αυτό των καταμετρητών και της έκδοσης λογαριασμών. Η τωρινή Δημοτική Αρχή και το 2017 είχε προσπαθήσει να ιδιωτικοποιήσει τον βιολογικό καθαρισμό πράγμα που απετράπη. Επιπλέον η αποχή της κυβέρνησης και η αδράνεια της δημιουργεί έντονη ανησυχία και ενισχύει την άποψη αυτών που τάσσονται υπέρ της ιδιωτικοποίησης. Συγκεκριμένα ο Σ6 δήλωσε: *«υπάρχουν ακραίες πολιτικές που υιοθετούν κάποιοι, οι οποίοι πιέζονται από την ΕΕ. Αλλά το θέμα είναι πώς θα το χειριστεί ο καθένας και πώς θα αντιδράσει σε αυτή την πίεση. Κρύβονται και πολλά συμφέροντα πίσω από το νερό».* Από την άλλη, η ψευδαίσθηση ότι η ΕΥΑΘ υπάγεται σε δημόσιο έλεγχο ενώ είναι ενταγμένη στο Υπερταμείο δημιουργεί ανάλογη ανησυχία στα μέλη του κινήματος. Ωστόσο στην περίπτωση της ΕΥΑΘ θεωρούν πολύ θετική τη στήριξη από πλευράς τοπικής αυτοδιοίκησης.

Τέλος, ως εναλλακτική λύση προτείνεται η βελτίωση της διαχείρισης, η αντικατάσταση και επισκευή των παλαιών δικτύων, η παραμονή των υπηρεσιών σε δημόσιο-δημοτικό χαρακτήρα, η δίκαιη τιμολόγηση και η συμμετοχή των πολιτών στη λήψη αποφάσεων. Η επίτευξη όλων αυτών μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσω της αλληλέγγυας οικονομίας και της δημιουργίας συνεταιρισμών νερού. Η ιδέα της συνεργατικής αυτοδιαχείρισης των υπηρεσιών ύδρευσης-αποχέτευσης από όλους τους εργαζόμενους και τους πολίτες, οι οποίοι καταργούν και υποκαθιστούν το κεφάλαιο στη θέση του ωφελούμενου από υπηρεσίες που οι ίδιοι παράγουν, αποτελεί χαρακτηριστικό μιας γενικότερης προσέγγισης, όπου η μη συμμετοχή των πολιτών στη λήψη αποφάσεων και η έλλειψη της συνεργατικής διαχείρισης ήταν η βασική αιτία που συνέβαλλε στη μη εφαρμογή κοινωνικών και προνοιακών πολιτικών.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ραγδαία εξέλιξη της ιδιωτικοποίησης απέτυχε να αντιμετωπίσει μερικές από τις βασικότερες ανησυχίες και προβλήματα για το νερό. Οι εταιρείες ύδρευσης έχουν μεταβληθεί σε κερδοφόρες επιχειρήσεις και έχουν διαφοροποιήσει τη λειτουργία των άλλοτε δημόσιων και δημοτικών υπηρεσιών κοινής ωφέλειας. Μεγάλα οικονομικά συμφέροντα βρίσκονται πίσω από την τάση αυτή. Τα κινήματα νερού διεθνώς αγωνίζονται για να βρίσκεται ο έλεγχος του νερού στο κράτος. Όσοι αναζητούν πρόσβαση στο νερό αναγκάζονται ολοένα και πιο συχνά να προσφεύγουν στη δικαιοσύνη και στην τήρηση της νομοθεσίας. Όμως, οι μακροχρόνιοι αγώνες και επιτυχίες τους, ανέδειξαν ότι με «από τα κάτω» και ταυτοχρόνως οριζόντια οργάνωση μπορούν να επανακατακτήσουν την ικανότητά τους να διαχειρίζονται τους πόρους τους. Οι πολίτες σήμερα δεν αγωνίζονται απλά για χαμηλότερες τιμές και καλύτερες υπηρεσίες από τις κυβερνήσεις, αλλά για να εμποδίσουν και να επηρεάσουν τη λήψη αποφάσεων, ανατρέποντας τις πολιτικές αποφάσεις-συμβάσεις, που δίνουν τον έλεγχο στους ιδιώτες.

Σε εθνικό επίπεδο, η ιδιωτικοποίηση του νερού αποτελεί βασικό πεδίο μάχης ενάντια στη νεοφιλελεύθερη αναδιάρθρωση της χώρας. Η πολιτική της ιδιωτικοποίησης δεν είναι απλά μια λύση που έχει ως στόχο την «έξοδο» από την κρίση αλλά μια τάση ενός γενικότερου σχεδίου εμπορευματοποίησης και συσσώρευσης κεφαλαίου. Σ' ένα ιδανικό πλαίσιο, η ιδιωτικοποίηση του νερού θα πρέπει να διασφαλίζει την τήρηση ορισμένων αρχών και τη στήριξη συγκεκριμένων κοινωνικών στόχων. Με προτεραιότητα τη δίκαιη πρόσβαση στο νερό για όλους, τη συμμετοχή όλων των εμπλεκόμενων μερών στη λήψη αποφάσεων και τις διαφανείς πρακτικές. Το ζήτημα του νερού δεν μπορεί να αντιμετωπίζεται χωριστά από τις κοινωνικές και περιβαλλοντικές διαστάσεις του. Για το θέμα της διαχείρισης του νερού υπάρχει εναλλακτική λύση μέσω των μη κερδοσκοπικών συνεταιρισμών, όπου μπορεί να εξασφαλιστεί η βιωσιμότητά τους, δηλαδή η εφαρμογή της κοινωνικής διαχείρισης, με την άμεση και ενεργή συμμετοχή των πολιτών για τον επαναπροσδιορισμό του νερού ως κοινό αγαθό και την περιβαλλοντική του διατήρηση.

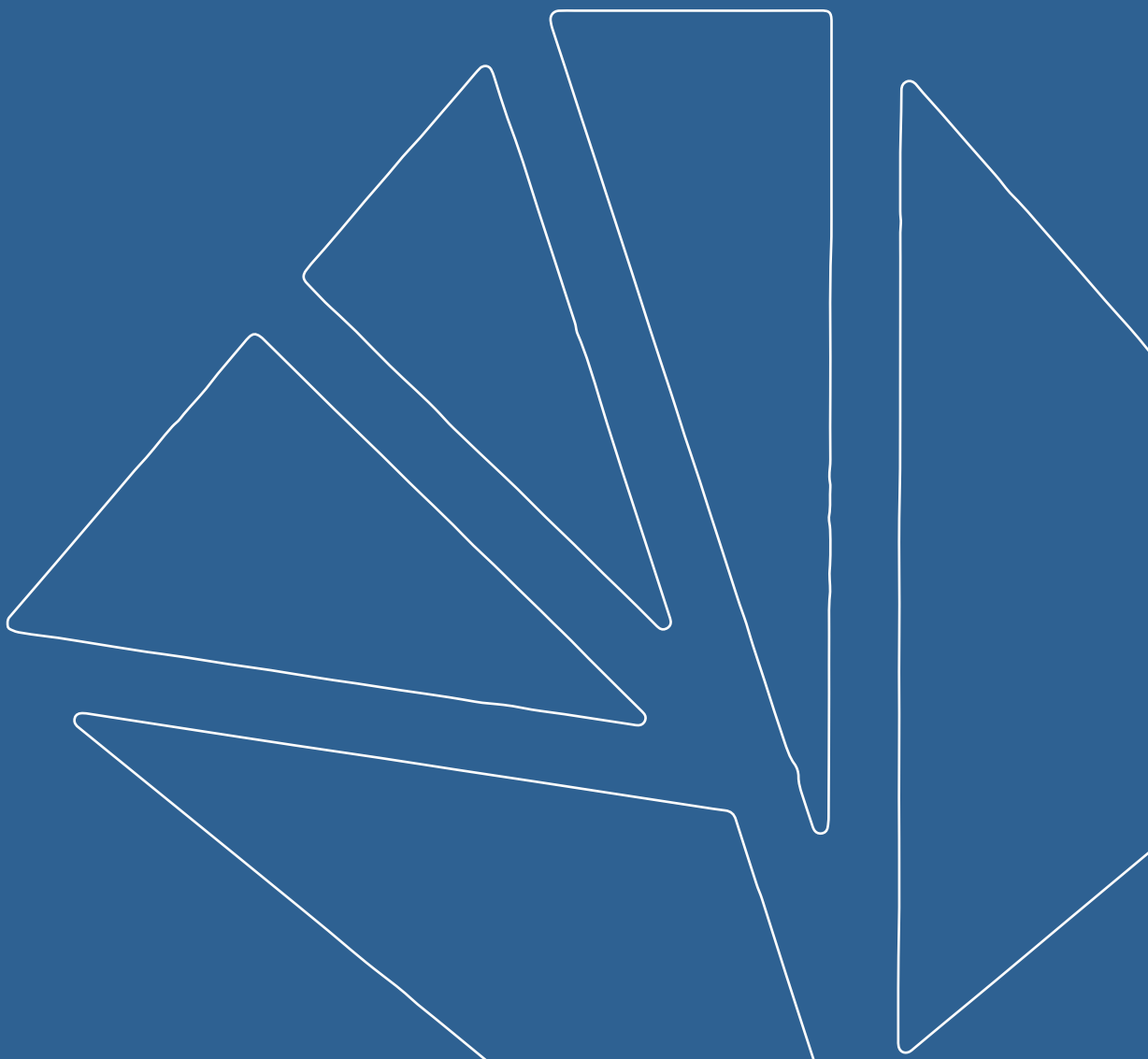
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Bakker, K. (2008). The ambiguity of community: Debating alternatives to private-sector provision of urban water supply. *Water Alternatives*, 1(2), 236-252.
- Bakker, K. (2010). The Limits of “Neoliberal Natures”: Debating Green Neoliberalism. *Progress in Human Geography*, 34 (6), 715–35. Διαθέσιμο: <https://doi.org/10.1177/0309132510376849>.
- Bakker, K. (2013). *Neoliberal Versus Postneoliberal Water: Geographies of Privatization and Resistance*, Annals of the Association of American Geographers. Διαθέσιμο: <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00045608.2013.756246>
- Barlow, M. Clarke, T. (2002). *Blue gold – The battle against corporate theft of the world's water*, Earthscan Publications, UK, 2002. Διαθέσιμο:
<http://www.humanecologyreview.org/pastissues/her111/111bookreviews.pdf>
- Bieler, A., & Jordan, J. (2017). *Commodification and “the commons”: The politics of privatising public water in Greece and Portugal during the Eurozone crisis*. *European Journal of International Relations*, 135406611772838. doi:10.1177/1354066117728383
- Directive 2000/60/EC of the European Parliament and of the Council of 23 October 2000 establishing a framework for Community action in the field of water policy. Διαθέσιμο: http://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:5c835afb-2ec6-4577-bdf8756d3d694eeb.0004.02/DOC_1&format=PDF
- Douvitsa, I. & Kassavetis D. (2014). *Water Privatization in Greece*. *The British Library*. Διαθέσιμο: <https://www.bl.uk/collection-items/cooperatives-an-alternative-to-water-privatization-in-greece>
- Foshee, J., Ghosh, A., Graham, C., Murray, W.T., Salama R., & Siegfried T. (2009). *Thirsty for Change: Considering Water Privatization in Developing Countries*, no.1: 1–9. Διαθέσιμο: <https://doi.org/10.7916/D83T9GVN>
- Hachfeld, D., Terhorst- PhHoedeman., O. & Ευσταθόπουλος, Γ. (2013). *Η προστασία και η διαχείριση του νερού ως «κοινού αγαθού» παραδείγματα ορθής διαχείρισης και ευρωπαϊκά δημοψηφίσματα διεκδίκησης του δημόσιου χαρακτήρα του*. Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς: Νήσος.

- Hameeteman, E. (2013). *Future Water (In)security: Facts, Figures, and Predictions*. Global WaterInstitute.
- Heywood, A. (2013). *Διεθνείς σχέσεις και πολιτική στην παγκόσμια εποχή*. Αθήνα: Κριτική.
- K136, Δελτίο τύπου της Ένωσης πολιτών σχετικά με την κατάθεση εκδήλωσης ενδιαφέροντος. Διαθέσιμο: www.136.gr [Τελευταία πρόσβαση 02-01-19]
- Kikeri, S. & Kolo A. (2005). *Privatization: Trends and recent development*, Policy Research Working Paper Series, World Bank, Vol. 3765, pp. 3-4.
- Miguel, A., García-Rubio, C. & Tortajada F. G-G. (2015). *Privatising Water Utilities and User Perception of Tap Water Quality: Evidence from Spanish Urban Water Services*.
- Molle, F. & Mollinga, P. (2003). *Water poverty indicators: conceptual problems and policy issues*. *Water Policy*, 5(5-6):529-544.
- Nalbandian, J. (2005). *Professionals and the conflicting force of administrative modernization and civic engagement*. *American Review of Public Administration*, 35(4), 311-326.
- Neveu, E. (2002). *Κοινωνιολογία των Κοινωνικών Κινήματων*. Αθήνα: Σαββάλας
- Nikolaou, K. (2014). *The referendum on the water of Thessaloniki*, European water movement Διαθέσιμο: <http://europeanwater.org/actions/country-city-focus/456-the-referendum-on-the-water-of-thessaloniki>
- Robison, R. & Hewison, K. (2010). Introduction: East Asia and the trials of neo-liberalism. *Journal of Developmental Studies*, 41 (2), 183-196.
- Ruiz-Villaverde, A., Picazo-Tadeo, A. J., & González-Gómez, F. (2015). *The “social choice” of privatising urban water services: A case study of Madrid in Spain*. *Journal of Policy Modeling*, 37(4), 616-629. doi:10.1016/j.jpolmod.2015.04.005
- Swyngedouw, E. (2006). *Dispossessing H2O: The Contested Terrain of Water Privatization*. Διαθέσιμο: <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/1045575052000335384?journalCode=rcns20>
- Γεωργόπουλος, Α. (2015). Απελευθέρωση των αγορών, ιδιωτικοποίηση επιχειρήσεων και αναδιοργάνωση. Στο Γεωργόπουλος, Α. (Επιμ.), (αφαίρεση) 2015. *Αναδιοργάνωση και μανάτζμεντ αλλαγών στις επιχειρήσεις*. [ηλεκτρ. βιβλ.] Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. κεφ 6. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/1652>
- Δούση, Ε. (2014). *Η περιβαλλοντική διακυβέρνηση σε κρίση. Ρόο +20: υποσχέσεις με αβέβαιη εφαρμογή*, Παπαζήση: Αθήνα.
- K136. Ανακοίνωση της Κίνησης 136 για την παράνομή του δημοψηφίσματος για το νερό της Θεσσαλονίκης, Διαθέσιμο: www.dialaktika.gr [Τελευταία πρόσβαση 02-01-19]
- Καβουλάκος, Κ. & Γριτζάς, Γ. (2015α). *Εναλλακτικοί οικονομικοί και πολιτικοί χώροι*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/6131>
- Καβουλάκος, Κ.Ι. & Γριτζάς, Γ. (2015β). *Κινήματα και εναλλακτικοί χώροι στην Ελλάδα της κρίσης: Μια νέα κοινωνία των πολιτών*. Στο: Δεμερτζής, Ν. κ.ά. (Επιμ.), *Το πολιτικό πορτραίτο της Ελλάδας*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.

- Καβουλάκος, Κ.Ι. (2013). Κινήματα και δημόσιοι χώροι στην Αθήνα: Χώροι ελευθερίας, χώροι δημοκρατίας, χώροι κυριαρχίας. Στο: Κανδύλης, Γ., Καυτατζόγλου, Ρ., Μαλούτας, Θ., Πέτρου, Μ., Σουλιώτης, Ν. (Επιμ.), *Το κέντρο της πόλης ως (νέο) πολιτικό διακύβευμα*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Μπίθας, Κ. (2012). *Οικονομική του περιβάλλοντος και των φυσικών πόρων*, Αθήνα: ΙΑΠΑΔ.
- Νικολάου, Κ. (2017). *Το νερό ως κοινό αγαθό πέρα από τις εταιρίες και το κράτος*. Θεσσαλονίκη: Λαϊκό Πανεπιστήμιο Κοινωνικής Αλληλέγγυας Οικονομίας "UnivSSECoop".
- Παρασκευόπουλος, Χ. (2001). *Κοινωνικό κεφάλαιο, κοινωνία πολιτών και Δημόσια Πολιτική: Συλλογική δράση και δημόσια αγαθά στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*. Αθήνα: ΕΚΚΕ. Διαθέσιμο στο: doi:<http://dx.doi.org/10.12681/grsr.8852>
- Ρωσσίδης, Ι. (2012). *Δημόσιες Επιχειρήσεις: Ιδιωτικοποίηση ή δημόσια διαχείριση*. Διαθέσιμο:https://www.researchgate.net/publication/319546105_Demosies_Epicheireseis_Idiotikopoiese_e_demosia_diacheirise
- Σοφίος, Σ. Πολύζος, Σ. & Γκούμας, Κ. (2006). *Διαχρονικές μεταβολές του υπόγειου υδατικού δυναμικού της περιφέρειας Θεσσαλίας και οι επιπτώσεις στην ανάπτυξη της περιφέρειας και το περιβάλλον*. Αθήνα: 9ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αγροτικής Οικονομίας 2-4 Νοεμβρίου 2006. Διαθέσιμο: <http://www.prd.uth.gr/uploads/publications/2006/4aa60284e7f4f6c8b080937a195133485f848895.pdf>
- Στρατούλης, Δ. (2005). *Οι εργασιακές σχέσεις στη δίνη του νεοφιλελεύθερου τυφώνα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- ΥΠΕΚΑ (2015). *Σχέδιο Διαχείρισης Ποταμών Λεκανών απορροής Διαθέσιμο:*<http://wfdverypeka.gr/el/management-plans-gr/legislation-gr/> [Τελευταία πρόσβαση 02-01-19]
- Ψημίτης, Μ. (2006). *Εισαγωγή στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα*. Αθήνα: Άτραπός.
- Ψημίτης, Μ. (2011). *Εισαγωγή στα Σύγχρονα Κοινωνικά Κινήματα*, Αθήνα: ΔΙΑΔΡΑΣΗ.
- Ψημίτης, Μ. (2016). *Αλληλέγγυα οικονομία, ομότιμη παραγωγή, αποανάπτυξη και κινήματα επανατοπικοποίησης»: εννοιολογικοί συνειρμοί ανάμεσα σε ένα ριζοσπαστικό πολιτικό σχέδιο και στην καπιταλιστική «ανακατάκτηση»*. Πρακτικά Συνεδρίου 5ου Πανελληνίου Συνεδρίου Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας (ΕΚΕ), «Η Ελληνική Κοινωνία στο σταυροδρόμι της κρίσης-έξι χρόνια μετά».

Ευρώπη, Ευρωζώνη και Ελλάδα



- Εκλογικοί Κύκλοι και Δημοσιονομικά Ελλείμματα στην Ελλάδα
- Η πορεία της Ε.Ε. μετά το 2002 με την υιοθέτηση του ευρώ και την δημιουργία της ευρωζώνης, μέσα από τον τύπο
- Θεσμικά Ελλείμματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως προς την διαχείριση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κρίσης. Οι επιπτώσεις στην Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία
- Αντινομίες της ευρωπαϊκής ενοποίησης στην εποχή της παγκοσμιοποίησης – Θεσμικές και πολιτικές προοπτικές μετεξέλιξης της ΕΕ
- Οι περιφερειακές ανισότητες στην Ευρωπαϊκή Ένωση: μια θεωρητική προσέγγιση
- Ασφάλεια και Άμυνα στην Ευρώπη της Κρίσης

Εκλογικοί Κύκλοι και Δημοσιονομικά Ελλείμματα στην Ελλάδα

Χαρά Βαβούρα

PhD Econ., University of Nottingham, UK
v_chara@yahoo.co.uk

Ιωάννης Βαβούρας

Ομότιμος Καθηγητής, Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης,
Πάντειο Πανεπιστημίο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Ελλάδα
vanouras@panteion.gr

Γιώργος Πετράκος

Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης,
Πάντειο Πανεπιστημίο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Ελλάδα
petrakos@panteion.gr

Κωνσταντίνος Ρόντος

Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ελλάδα
k.rontos@soc.aegean.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην παρούσα εργασία μελετάται η ύπαρξη του προβλήματος των εκλογικών κύκλων στην ελληνική οικονομία τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες και, για πρώτη φορά, ποσοτικοποιείται η επίδραση των ευρωπαϊκών διορθωτικών παρεμβάσεων στη διαμόρφωση του φαινομένου αυτού. Βρίσκουμε ότι υπάρχουν σημαντικότεροι εκλογικοί κύκλοι που, προεκλογικά, τείνουν να εκτινάσσουν τα δημόσια ελλείμματα. Ωστόσο, διαπιστώνουμε ότι η ένταξη της χώρας στη Διαδικασία Υπερβολικού Ελλείμματος του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης που επέφερε η κρίση χρέους είχε σαν αποτέλεσμα την εξάλειψη των κύκλων αυτών.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Εκλογικοί κύκλοι, δημοσιονομικά ελλείμματα, κρίση χρέους, Διαδικασία Υπερβολικού Ελλείμματος.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Από το 1980 η ελληνική οικονομία χαρακτηρίζεται από τη συνεχή εμφάνιση διογκωμένων δημοσίων ελλειμμάτων. Τα ελλείμματα αυτά οδήγησαν στην πρόσφατη κρίση χρέους που είχε ως

αποτέλεσμα να χάσει η χώρα το ένα τέταρτο του πραγματικού κατά κεφαλή ΑΕΠ της (Βαβούρας, 2019) κι επέφερε την επιβολή, από την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ), μιας σειράς αυστηρότατων δημοσιονομικών κανόνων και κυρώσεων, στο πλαίσιο της Διαδικασίας Υπερβολικού Ελλείμματος (ΔΥΕ) του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης (ΣΣΑ).

Με αφορμή την ολοκλήρωση της ΔΥΕ τη 19^η Σεπτεμβρίου του 2017, μετά από δεκατρία χρόνια ένταξης σε αυτή (2004-2007 και 2009-2017), επανεξετάζουμε τα εμπειρικά δεδομένα για τα ελληνικά δημόσια ελλείμματα των τελευταίων σαράντα ετών. Παρατηρούμε, ότι εκτός του γεγονότος ότι παραμένουν μακροχρόνια υψηλά, και πάντοτε πάνω από το κρίσιμο ποσοστό του 3% του ΑΕΠ που προβλέπεται για την επιβολή της ΔΥΕ, χαρακτηρίζονται επιπλέον και από την τάση να εκτινάσσονται κατά τα έτη των βουλευτικών εκλογών.

Η παρατήρηση αυτή παραπέμπει στο φαινόμενο των εκλογικών δημοσιονομικών κύκλων ή πολιτικών δημοσιονομικών κύκλων (political budget cycles). Σύμφωνα με τη σχετική θεωρία, οι πολιτικές ηγεσίες ενδέχεται να μεγιστοποιούν μια *συνάρτηση ψηφοφορίας* (voting function) αντί της *συνάρτησης κοινωνικής ευημερίας* (social welfare function) που υποθέτουν τα τυπικά μακροοικονομικά υποδείγματα (Nordhaus, 1975), και άρα αυξάνουν τα δημόσια ελλείμματα κατά την προεκλογική περίοδο. Σκοπός αυτής της πολιτικής συμπεριφοράς είναι να θεωρηθούν ικανές από τους ψηφοφόρους που γίνεται αποδεκτό ότι έχουν βραχυχρόνια ή μυωπική προοπτική, δηλαδή κρίνουν με βάση το πρόσφατο παρελθόν. Με τον τρόπο αυτό, οι κυβερνήσεις μεγιστοποιούν τις ψήφους που αναμένουν ότι θα πάρουν στις επερχόμενες εκλογές (Rogoff & Sibert, 1988; Rogoff, 1990).

Στην παρούσα εργασία, σκοπός μας είναι να διερευνήσουμε την ύπαρξη εκλογικών κύκλων στην Ελλάδα και, για πρώτη φορά στη βιβλιογραφία, να ποσοτικοποιήσουμε την επίδραση της ΔΥΕ στο μέγεθός τους. Κατασκευάζουμε ένα απλό και καινοτόμο εμπειρικό υπόδειγμα που κάνει χρήση ενός μεγάλου και πρόσφατου δείγματος, από το 1980 έως το 2017, με το επιπλέον προτέρημα να περιλαμβάνει σχεδόν κατά το ένα τρίτο έτη ισχύος της ΔΥΕ.

Σχετικά με τη μελέτη της ύπαρξης εκλογικών κύκλων στην Ελλάδα, από την βιβλιογραφία αποδεικνύεται ότι η ικανότητα των κυβερνήσεων να δημιουργούν κύκλους μειώνεται όσο βελτιώνεται η ποιότητα των θεσμών διακυβέρνησης και αυξάνεται η πολιτική διαφάνεια και γενικότερα η ποιότητα της δημοκρατίας (de Haan & Klomp, 2013). Κατά συνέπεια, οι εκλογικοί κύκλοι αποτελούν κυρίως γνώρισμα των αναπτυσσόμενων χωρών (de Haan & Sturm, 1994; Brender & Drazen, 2005; Shi & Svensson, 2006), ενώ σε αναπτυσσόμενες χώρες όπως τα κράτη μέλη της ΕΕ θεωρούνται αμελητέοι (Andrikopoulos κ.ά., 2004; Mandon & Cazals, 2019), αφού οι ψηφοφόροι συχνά τιμωρούν τέτοιου είδους *πολιτική μυωπική συμπεριφοράς* (Bonfiglioli & Gancia, 2013) που αποσκοπεί σε βραχυπρόθεσμο πολιτικό όφελος αγνοώντας τα μακροπρόθεσμα κόστη για την κοινωνία (Peltzman, 1992). Το ότι η Ελλάδα είναι πιθανό να αποτελεί εξαίρεση σε αυτόν τον κανόνα προκύπτει από μια τεράστια βιβλιογραφία που διαπιστώνει ότι η χώρα χαρακτηρίζεται από ένα αναποτελεσματικό σύστημα ελέγχων κι ισορροπιών (Afonso κ.ά., 2015; Trantidis, 2016) και προσάπτει στις ελληνικές κυβερνήσεις συμπεριφορές όπως ο λαϊκισμός και οι πελατειακές σχέσεις (Mitsopoulos & Pelagidis, 2011; Costa & Ricciuti, 2013; Christodoulakis, 2019).

Αναφορικά με το δεύτερο σκέλος της έρευνάς μας που αποτελεί και τη βασικότερη συμβολή της εργασίας μας, ελέγχουμε κατά πόσο οι κυρώσεις που επιβάλλονται στα πλαίσια της ΔΥΕ επηρεάζουν το μέγεθος των εκλογικών κύκλων. Συμπεριλαμβάνοντας τα έτη ένταξης της Ελλάδας στη

ΔΥΕ ως ερμηνευτική μεταβλητή κι έχοντας στη διάθεσή μας ένα μοναδικό δείγμα δεκατριών παρατηρήσεων, καθότι η Ελλάδα είναι η μόνη χώρα μέλος της ΕΕ που εντάχθηκε στη ΔΥΕ επί δεκατρία χρόνια, είμαστε για πρώτη φορά σε θέση να μετρήσουμε την αποτελεσματικότητα τέτοιων ευρωπαϊκών διορθωτικών πολιτικών.

Η δομή της εργασίας μας έχει ως εξής. Στην ενότητα Στατιστικά Δεδομένα και Μεθοδολογία παρουσιάζουμε τα στατιστικά στοιχεία που αναλύουμε, καθώς και τη μεθοδολογική μας προσέγγιση. Στην ενότητα Αποτελέσματα αναλύουμε τα αποτελέσματα της έρευνάς μας και, τέλος, στη ενότητα Συμπεράσματα παρατίθενται τα συμπεράσματα της εργασίας και γίνονται προτάσεις για μελλοντική έρευνα.

ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Προκειμένου να διερευνήσουμε την ύπαρξη κύκλων στην Ελλάδα, προσεγγίζουμε, με ένα εμπειρικό υπόδειγμα, τα ετήσια στατιστικά δεδομένα της EUROSTAT για την ελληνική οικονομία κατά την περίοδο 1980-2017. Βασιζόμενοι στην υπάρχουσα βιβλιογραφία των εκλογικών κύκλων (για παράδειγμα Shi & Svensson, 2006· Veiga & Veiga, 2007· Sakurai & Menezes-Filho, 2011· Chortareas κ.ά., 2016) ορίζουμε τις παρακάτω μεταβλητές:

1. Το *πραγματικό έλλειμμα* (*Έλλειμμα*) ως ποσοστό του ΑΕΠ, όπως ορίζεται από τη Eurostat. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην ανάλυσή μας το θετικό (+) πρόσημο αντιστοιχεί σε έλλειμμα ενώ το αρνητικό (-) σε πλεόνασμα. Το πραγματικό έλλειμμα εκφράζει το συνολικό αποτέλεσμα της δημοσιονομικής πολιτικής, δηλαδή τη διαφορά μεταξύ συνολικών δημοσίων εσόδων και συνολικών δημοσίων δαπανών κατά τις εκλογικές περιόδους, δηλαδή τόσο το αποτέλεσμα από την πλευρά των εσόδων (μείωση φορολογίας) όσο και από την πλευρά των εξόδων (αύξηση των κρατικών δαπανών). Το εκφράζουμε ως ποσοστό του ΑΕΠ κι όχι σε απόλυτους όρους (εκατομμύρια ευρώ) για τρεις λόγους. Πρώτον, επειδή η έκφραση σε ποσοστά αποτελεί πιο αξιόπιστο δείκτη του σχετικού μεγέθους του δημοσιονομικού αποτελέσματος. Δεύτερον, διότι με αυτόν τον τρόπο απομακρύνεται η μακροχρόνια επίδραση του πληθωρισμού στα δημοσιονομικά μεγέθη. Τρίτον, επειδή βασικός δημοσιονομικός στόχος των κρατών μελών της ΕΕ είναι να μείνουν κάτω από το όριο του κριτηρίου του δημοσιονομικού ελλείμματος ώστε να μην ενταχθούν στη ΔΥΕ και το όριο αυτό, όπως έχει ήδη σημειωθεί, εκφράζεται ως ποσοστό του ΑΕΠ (3%).
2. Το *πραγματικό δημοσιονομικό έλλειμμα του προηγούμενου έτους* (*Έλλειμμα-1*) ως ποσοστό του ΑΕΠ, καθότι το έλλειμμα του προηγούμενου έτους επηρεάζει, σε κάποιο βαθμό, το έλλειμμα του τρέχοντος έτους. Συμπεριλαμβάνοντας στο υπόδειγμα μία χρονική υστέρηση του ελλείμματος συνυπολογίζουμε το πρώτου βαθμού αυτοπαλίνδρομο (autoregressive AR(1)) μέρος του πραγματικού ελλείμματος.
3. Ο *ρυθμός μεγέθυνσης του (κατά κεφαλή ή συνολικού) ΑΕΠ*, καθώς σε περιόδους ύφεσης οι κυβερνήσεις ενδέχεται να υπόκεινται σε πιέσεις να αυξήσουν το δημόσιο έλλειμμα λόγω παροχών κι επίσης, υψηλοί ρυθμοί οικονομικής μεγέθυνσης, όπως αναλύσαμε παραπάνω, συνδυάζονται στη βιβλιογραφία με μικρότερους εκλογικούς κύκλους.
4. *Εκλογές*, μία ψευδομεταβλητή που παίρνει την τιμή 1 τα έτη που διεξάγονται βουλευτικές

εκλογές στην Ελλάδα και ο όταν δε γίνονται.

5. Συμβάλλουμε στην υπάρχουσα βιβλιογραφία με την εισαγωγή μίας επιπλέον ψευδομεταβλητής, της ΔΥΕ, η οποία παίρνει την τιμή 1 όταν η Ελλάδα βρίσκεται εντός της ΔΥΕ (δηλαδή τις περιόδους 2004-2007 και 2009-2017) και 0 όταν βρίσκεται εκτός αυτής.

Έστω y_i το πραγματικό ετήσιο δημοσιονομικό έλλειμμα η εξαρτημένη μεταβλητή για το έτος i ($i = 1, 2, \dots, 37$), για τα έτη της περιόδου μεταξύ το 1981 και το 2017. Έστω $x_{ji} = (x_{1i}, x_{2i})^T$ η τιμή του διανύσματος των ποσοτικών μεταβλητών X_1 και X_2 όπου: $x_{1i} = y_{i-1}$ η τιμή του πραγματικού ελλείμματος του προηγούμενου έτους και x_{2i} ο ρυθμός μεγέθυνσης του (κατά κεφαλή ή συνολικού) ΑΕΠ.

Επιπλέον, έστω $z_{ki} = (z_{1i}, z_{2i})^T$ η τιμή του διανύσματος των ψευδομεταβλητών Z_1 και Z_2 . Υποθέτουμε ότι η αναμενόμενη τιμή της εξαρτημένης μεταβλητής μπορεί να εκφραστεί ως γραμμικός συνδυασμός των ανεξάρτητων μεταβλητών ως εξής:

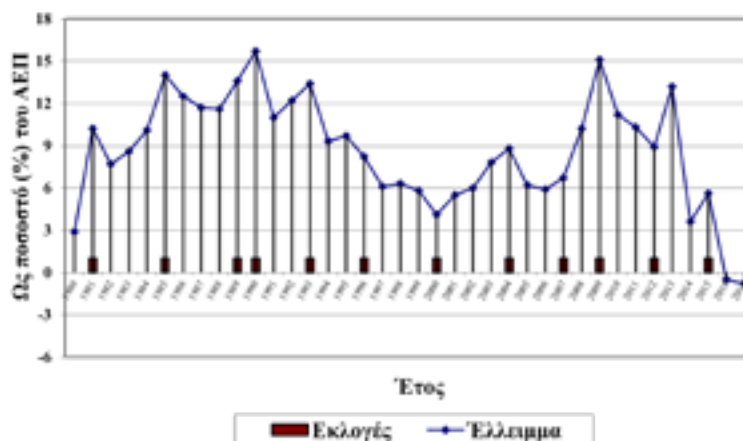
$$E(y_i) = \beta_0 + \sum_{j=1}^2 \beta_j x_{ji} + \sum_{j=1}^2 \gamma_j z_{ji}$$

Εφαρμόζουμε τη μέθοδο εκτίμησης των ελαχίστων τετραγώνων (Ordinary Least Squares ή OLS) στο παραπάνω υπόδειγμα για όλες τις μεταβλητές, συμπεριλαμβανομένης της χρονικής υστέρησης του ελλείμματος, και άρα το δείγμα μας καλύπτει τα έτη 1981-2017.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Ήδη από την απλή διαγραμματική απεικόνιση της εξέλιξης των δημοσιονομικών ελλειμμάτων (το θετικό (+) πρόσημο αντιστοιχεί σε έλλειμμα) της ελληνικής οικονομίας ως ποσοστών του ΑΕΠ της κατά την περίοδο 1980-2017, που παρουσιάζεται στο Σχήμα 1, γίνεται εμφανές τόσο ότι τα ποσοστά τους διατηρούνται μακροχρόνια υψηλά όσο και ότι οι κορυφές της χρονοσειράς των ελλειμμάτων τείνουν να συμπίπτουν με τα έτη των βουλευτικών εκλογών.

Σχήμα 1 Το πραγματικό δημοσιονομικό έλλειμμα στην Ελλάδα κατά τη περίοδο 1980-2017



Πηγή: Eurostat, Government revenue, expenditure and main aggregates.

Περνώντας στην ανάλυση της ΔΥΕ, η Ελλάδα βρέθηκε εντός της διαδικασίας μεταξύ της 19^{ης} Μαΐου του 2004 και της 5^{ης} Ιουνίου του 2007, και μεταξύ της 18ης Φεβρουαρίου του 2009 και της 19^{ης} Σεπτεμβρίου του 2017, δηλαδή επί δεκατρία έτη αθροιστικά. Υπενθυμίζουμε ότι η ΔΥΕ αποτελεί το διορθωτικό σκέλος του ΣΣΑ (ή απλώς του ΣΣ) της ΕΕ και περιλαμβάνει αυστηρές κυρώσεις και βαρύτατα πρόστιμα που μπορεί να ανέρχονται έως και στο 0,5 τοις εκατό του ΑΕΠ της χώρας μέλους που παραβιάζει τα δημοσιονομικά κριτήρια του ΣΣΑ και ιδιαίτερα το κριτήριο του δημοσιονομικού ελλείμματος. Ένα κράτος μέλος εντάσσεται στη ΔΥΕ όταν το δημοσιονομικό έλλειμμά του ξεπερνά ή βρίσκεται κοντά στο όριο του 3 τοις εκατό του ΑΕΠ¹.

Σχετικά με τον πολιτικό κύκλο στην Ελλάδα, παρατηρούμε στο Σχήμα 1 ότι οι βουλευτικές εκλογές που λαμβάνουν χώρα κατά τα έτη 1981, 1985, 1989, 1990, 1993, 2004, 2009 και 2015 συνδέονται με κορυφές στα πραγματικά δημοσιονομικά ελλείμματα, κάτι που συνάδει με την ύπαρξη εκλογικών δημοσιονομικών κύκλων. Οι χρονιές βουλευτικών εκλογών στις οποίες δε φαίνεται να υπάρχει αύξηση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων είναι αυτές των ετών 1996 και 2000, οι οποίες βρίσκονται εντός της περιόδου προσαρμογής της χώρας στα κριτήρια ένταξης στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ), καθώς και των ετών 2007 και 2012 που η χώρα βρίσκεται εντός της ΔΥΕ. Σημειώνεται ότι το 2007 παρατηρείται αύξηση του δημοσιονομικού ελλείμματος σε σχέση με το προηγούμενο έτος, η αύξηση όμως αυτή δεν αποτελεί κορυφή του κύκλου. Η έρευνά μας, προκειμένου να υπολογίσουμε τις συνέπειες της επιβολής των δημοσιονομικών περιορισμών της ΕΕ, επικεντρώνεται στη ΔΥΕ για το λόγο ότι μόνο για τη συγκεκριμένη δέσμη μέτρων υπάρχει επαρκές μέγεθος δείγματος διάρκειας δεκατριών ετών.

Είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι οι προεκλογικές αυξήσεις των δημοσιονομικών ελλειμμάτων, από το κυβερνών κόμμα που συγκαλεί ή προκηρύσσει τις εκλογές, φαίνεται να αποτελεί πολιτική που τείνει να ακολουθείται εξίσου τουλάχιστον από τα δύο κόμματα που εναλλάσσονται στην εξουσία για το μεγαλύτερο μέρος της υπό εξέταση περιόδου. Θυμίζουμε, ότι από τις δεκαπέντε συνολικά εκλογικές αναμετρήσεις μεταξύ 1980 και 2017, το κεντροδεξιό κόμμα της Νέας Δημοκρατίας κέρδισε επτά (Ιούνιος 1989, Νοέμβριος 1989, 1990, 2004, 2007, Μάιος 2012 και Ιούνιος 2012) από τις οποίες είχε συγκαλέσει τις τέσσερις (Νοέμβριος 1989, 1990, 2007 και Ιούνιος 2012), το σοσιαλδημοκρατικό ΠΑΣΟΚ κέρδισε έξι (1981, 1985, 1993, 1996, 2000 και 2009) από τις οποίες είχε συγκαλέσει τις τρεις (1985, 1996 και 2000) ενώ η αριστερή παράταξη του ΣΥΡΙΖΑ κέρδισε δύο (Μάρτιος 2015 και Δεκέμβριος 2015) από τις οποίες συγκάλεσε τη μία (Δεκέμβριος 2015). Το γεγονός ότι η ιδεολογική τοποθέτηση της κυβέρνησης δε φαίνεται να επηρεάζει τη δημιουργία ή μη εκλογικών κύκλων σημαίνει ότι αναφερόμαστε σε εκλογικούς κύκλους (*electoral cycles*) κι όχι *κομματικούς* κύκλους (*partisan cycles*) (Andrikopoulos κ.ά., 2004), με αποτέλεσμα οι κύκλοι αυτοί στην εξέλιξη των ελλειμμάτων να θεωρούνται δομικό χαρακτηριστικό της οικονομίας. Τέλος, η εναλλαγή ΠΑΣΟΚ και Νέας Δημοκρατίας δείχνει ότι η δημιουργία κύκλων δεν είναι ξεκάθαρο αν αυξάνει τις πιθανότητες επανεκλογής των πολιτικών κομμάτων που τους δημιουργούν. Αυτή η παρατήρηση μας παραπέμπει στους Brender & Drazen (2008) που βρίσκουν ότι η δημιουργία ελλειμμάτων μπορεί ακόμα και να τιμωρείται από το εκλογικό σώμα. Δυστυχώς δεν υπάρχουν τα διαθέσιμα στοιχεία ώστε να ελεγχθεί ποσοτικά αυτή η υπόθεση στην περίπτωση της Ελλάδας.

1 Η ΔΥΕ μπορεί θεωρητικά να επιβληθεί και στην περίπτωση που το δημόσιο χρέος ενός κράτους μέλους ξεπερνάσει το όριο του 60 τοις εκατό του ΑΕΠ. Ωστόσο μέχρι σήμερα η ΔΥΕ έχει εφαρμοστεί μόνο βάσει του κριτηρίου του ελλείμματος. Για μια αναλυτική περιγραφή της ΔΥΕ βλ. Άρθρο 126 της Συνθήκης για τη λειτουργία της ΕΕ, C326, 26.10.2012.

Στη συνέχεια παρουσιάζουμε τα αποτελέσματα για τα δύο εμπειρικά υποδείγματα που εφαρμόζουμε στα ελληνικά στατιστικά στοιχεία των ετών 1980-2017. Υπενθυμίζουμε ότι χρησιμοποιούμε δύο τέτοια υποδείγματα, ένα με το ρυθμό μεγέθυνσης του συνολικού ΑΕΠ (Υπόδειγμα 1) κι ένα με το ρυθμό μεγέθυνσης του κατά κεφαλή ΑΕΠ (Υπόδειγμα 2).

Το Υπόδειγμα 1 παρουσιάζει πολύ καλή προσαρμογή με συντελεστή $R^2 = 62,2\%$ ενώ ο δείκτης F δηλώνει απόλυτη στατιστική σημαντικότητα ($F = 13,16$, $df = 4$, $p = 0,00$). Οι συντελεστές του υποδείγματος είναι όλοι στατιστικά σημαντικοί και παρουσιάζονται στον Πίνακα 1.

Πίνακας 1

Μεταβλητές	Συντελεστής	Τυπικό σφάλμα	p-value
Σταθερός όρος	4,099	1,433	0,007
Έλλειμμα-1	0,570	0,126	0,000
ΔΥΕ	-2,816	0,994	0,008
Εκλογές	2,657	0,893	0,006
Μεγέθυνση ΑΕΠ	-0,281	0,141	0,050

Η οικονομική ερμηνεία των αποτελεσμάτων του Πίνακα 1 είναι η ακόλουθη. Ο πολιτικός κύκλος αποτελεί σημαντικό προσδιοριστικό παράγοντα του δημοσιονομικού ελλείμματος κι επομένως υπάρχουν εκλογικοί κύκλοι στην Ελλάδα αφού τα δημόσια ελλείμματα αυξάνονται κατά μέσο όρο κατά 2,66 τοις εκατό του ΑΕΠ κατά τα έτη των βουλευτικών εκλογών. Το συμπέρασμα αυτό βρίσκεται ποιοτικά σε συμφωνία με την προγενέστερη βιβλιογραφία (Klomp & de Haan, 2013· Andrikoopoulos, κ. ά., 2004) που επιβεβαιώνει την ύπαρξη κύκλων στην Ελλάδα. Ωστόσο, ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί ότι το μέγεθος των κύκλων την περίοδο που εξετάζουμε είναι πολλαπλάσιο σε σχέση με όλες τις υφιστάμενες εκτιμήσεις, τόσο για τις υπόλοιπες αναπτυγμένες χώρες όσο και για την ίδια την Ελλάδα πριν τα μέσα της δεκαετίας του 1980. Στην ανάλυσή τους για 65 χώρες, οι de Haan & Klomp (2013) υπολογίζουν κύκλους μεγέθους από 0,13 έως 2,56 τοις εκατό του ΑΕΠ. Η Ελλάδα στη συγκεκριμένη εργασία υπολογίζεται στο 0,83 τοις εκατό για την περίοδο 1975-2005. Επομένως, υπολογίζουμε ότι το μέγεθος των κύκλων στη χώρα είναι υπερδεκαπλάσιο σε σχέση με τις υπόλοιπες αναπτυγμένες οικονομίες και, σε σχέση με την ίδια την ελληνική οικονομία πριν τα μέσα της δεκαετίας του 1980, το ύψος των κύκλων κατά την περίοδο 1980-2017 έχει τριπλασιαστεί.

Παρ' όλα αυτά, υπό την παρουσία περιοριστικών δημοσιονομικών πολιτικών, σύμφωνα με τη ΔΥΕ, τα δημόσια ελλείμματα μειώνονται κατά μέσο όρο κατά 2,82 τοις εκατό του ΑΕΠ κι επομένως οι εκλογικοί κύκλοι εξαλείφονται, αν κι οριακά, λόγω της επίδρασης της ΔΥΕ. Καταλήγουμε ότι, στην περίπτωση της Ελλάδας, η ένταξη στη ΔΥΕ στο πλαίσιο του ΣΣΑ μείωσε ουσιαστικά τα δημοσιονομικά ελλείμματα. Όμως πρέπει να σημειωθεί ότι, υπό την παρουσία των πολιτικών δημοσιονομικών κύκλων, το συνολικό αποτέλεσμα της μείωσης αυτής αντιστοιχεί στην οριακή εξουδετέρωση των συνεπειών του πολιτικού στον οικονομικό κύκλο.

Περνώντας στις υπόλοιπες ερμηνευτικές μεταβλητές του υποδείγματος, το δημόσιο έλλειμμα προσαρμόζεται με χρονική υστέρηση, καθώς είναι ισχυρή η επίδραση της τιμής του για την προηγούμενη χρονιά. Τέλος, το έλλειμμα αυξάνεται όταν μειώνεται ο ρυθμός μεγέθυνσης του ΑΕΠ, κάτι που σημαίνει πως οι κυβερνήσεις ανταποκρίνονται στις περιόδους ύφεσης με επεκτατικές

δημοσιονομικές πολιτικές, προκειμένου να εφαρμόσουν κάποιες κοινωνικές πολιτικές, οι οποίες τις περιόδους αυτές καθίστανται περισσότερο πολιτικά και κοινωνικά απαιτητές.

Σχετικά με τις υποθέσεις στις οποίες βασίζεται η μεθοδολογία μας, βρίσκουμε ότι οι κλασικές υποθέσεις της γραμμικής παλινδρόμησης επαληθεύονται. Συγκεκριμένα, ο έλεγχος Durbin-Watson δε δείχνει την ύπαρξη θετικής ή αρνητικής αυτοσυσχέτισης αφού $d = 2,143 > d_L = 1,06$ και $4-d = 1,857 > d_U = 1,51$. Σοβαρή πολυσυγγραμμικότητα δε φαίνεται να υπάρχει αφού οι δείκτες ανοχής είναι υψηλοί (0,832, 0,766, 0,987 και 0,717 αντίστοιχα για τις μεταβλητές Έλλειμμα-1, ΔΥΕ, Εκλογές και Μεγέθυνση ΑΕΠ) και υπολογίζουμε χαμηλά VIF (1,202, 1,305, 1,013 και 1,394 αντίστοιχα για τις μεταβλητές Έλλειμμα-1, ΔΥΕ, Εκλογές και Μεγέθυνση ΑΕΠ). Βρίσκουμε επίσης ότι ο αριθμός κατάστασης είναι χαμηλός $CI = 7,519 < 15$ που επίσης υποδηλώνει ότι δεν υπάρχει πρόβλημα πολυσυγγραμμικότητας κι επομένως, αν και η ιδιοτιμή είναι κοντά στο 0, λόγω του ότι η μεταβλητή Έλλειμμα-1 αντιστοιχεί σε μεγάλο ποσοστό της διακύμανσης, εντούτοις καταλήγουμε ότι το υπόδειγμα δεν πάσχει από πολυσυγγραμμικότητα. Τέλος το διάγραμμα διασποράς επιβεβαιώνει την ομοσκεδαστικότητα (βλ. Παράρτημα) και η υπόθεση της κανονικής κατανομής ισχύει.

Το Υπόδειγμα 2 περιλαμβάνει το ρυθμό μεγέθυνσης του κατά κεφαλή (κκ) ΑΕΠ. Αυτό το υπόδειγμα συμπεριφέρεται λίγο καλύτερα από το Υπόδειγμα 1 κι ο λόγος είναι ότι το κατά κεφαλή ΑΕΠ είναι καλύτερο μέτρο του ρυθμού μεγέθυνσης του εισοδήματος μιας οικονομίας, αφού λαμβάνει υπόψη το ρυθμό της μεταβολής του πληθυσμού. Ιδιαίτερα όταν αυτός είναι υψηλός, το κκΑΕΠ συνιστά το γενικότερα αποδεκτό δείκτη μέτρησης του ρυθμού οικονομικής μεγέθυνσης. Ωστόσο, δεδομένου ότι ο ρυθμός αύξησης του πληθυσμού στην Ελλάδα είναι εξαιρετικά χαμηλός (πολύ κάτω του 1%), ενώ κατά την περίοδο 2011-2018 αρνητικός (μείωση του πληθυσμού), τα δύο υποδείγματα καταλήγουν να είναι πολύ παρόμοια. Στο Υπόδειγμα 2 το $R^2 = 62,8$ τοις εκατό κι ο δείκτης F σηματοδοτεί απόλυτη στατιστική σημαντικότητα ($F = 13,484$, $df = 4$, $p = 0,00$). Οι συντελεστές του Υποδείγματος 2 παρουσιάζονται στον Πίνακα 2.

Οι συντελεστές του Πίνακα 2 είναι ελάχιστα πιο σημαντικοί σε σχέση με αυτούς του Πίνακα 1. Ωστόσο η οικονομική ερμηνεία παραμένει η ίδια. Το δημόσιο έλλειμμα είναι υψηλότερο όταν είναι υψηλότερο το έλλειμμα της προηγούμενης χρονιάς, καθώς παρουσιάζει χρονική υστέρηση. Το έλλειμμα αυξάνεται όταν η οικονομία βρίσκεται σε κάμψη, όπως προβλέπει η Κεϋνσιανή Θεωρία, βάσει της οποίας οι κρίσεις και γενικότερα οι κάμψεις της συνολικής οικονομικής δραστηριότητας αντιμετωπίζονται με την αύξηση των δημοσίων δαπανών. Κυριότερο όλων, η επίδραση των εκλογών στα ελλείμματα είναι της τάξης του 2,64 τοις εκατό του ΑΕΠ ενώ η επίδραση της ΕΕ υπό τη μορφή των περιοριστικών πολιτικών στο πλαίσιο της ΔΥΕ ανέρχεται στο 2,68 τοις εκατό του ΑΕΠ. Άρα, τα βασικά μας ευρήματα ότι υπάρχουν εκλογικοί δημοσιονομικοί κύκλοι που οριακά εξαλείφονται όταν η χώρα υπόκειται σε αυστηρό ευρωπαϊκό έλεγχο συνεχίζουν να ισχύουν ανεξαρτήτως του τρόπου μέτρησης της οικονομικής μεγέθυνσης.

Πίνακας 2

Μεταβλητές	Συντελεστής	Τυπικό σφάλμα	p-value
Σταθερός όρος	4,065	1,394	0,006
Έλλειμμα-1	0,560	0,126	0,000
ΔΥΕ	-2,681	0,949	0,008

Εκλογές	2,635	0,887	0,006
Μεγέθυνση κκ ΑΕΠ	-0,299	0,140	0,041

Και αυτό το υπόδειγμα ικανοποιεί τις κλασικές υποθέσεις. Αναλυτικότερα, ο έλεγχος Durbin-Watson δε δείχνει την ύπαρξη θετικής ή αρνητικής αυτοσυσχέτισης αφού $d = 2,167 > d_L = 1,06$ και $4-d = 1,833 > d_U = 1,51$. Σοβαρή πολυσυγγραμικότητα δε φαίνεται να υπάρχει αφού οι δείκτες ανοχής είναι υψηλοί (0,823, 0,828, 0,986 και 0,757 αντίστοιχα για τις μεταβλητές Έλλειμμα-1, ΔΥΕ, Εκλογές και Μεγέθυνση κκ ΑΕΠ) και υπολογίζουμε χαμηλά VIF (1,215, 1,208, 1,014 και 1,322 αντίστοιχα για τις μεταβλητές Έλλειμμα-1, ΔΥΕ, Εκλογές και Μεγέθυνση κκ ΑΕΠ). Βρίσκουμε επίσης ότι ο αριθμός κατάστασης είναι χαμηλός $CI = 7,417 < 15$ που επίσης υποδηλώνει ότι δεν υπάρχει πρόβλημα πολυσυγγραμικότητας κι επομένως, αν και η ιδιοτιμή είναι κοντά στο 0, λόγω του ότι η μεταβλητή Έλλειμμα-1 αντιστοιχεί σε μεγάλο ποσοστό της διακύμανσης, εντούτοις καταλήγουμε ότι το υπόδειγμα δεν πάσχει από πολυσυγγραμικότητα. Τέλος το διάγραμμα διασποράς επιβεβαιώνει την ομοσκεδαστικότητα (βλ. Παράρτημα) και η υπόθεση της κανονικής κατανομής ισχύει.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Βάσει της ανάλυσής μας, οδηγούμαστε σε δύο βασικά συμπεράσματα. Πρώτον, δείχνουμε ότι στην Ελλάδα των τελευταίων σαράντα χρόνων, παρουσιάζεται ιδιαίτερα έντονο το φαινόμενο των πολιτικών δημοσιονομικών κύκλων ή εκλογικών δημοσιονομικών κύκλων, σύμφωνα με το οποίο οι κυβερνήσεις τείνουν να αυξάνουν προεκλογικά τα δημόσια ελλείμματα με απώτερο στόχο τη μεγιστοποίηση των δυνατοτήτων επανεκλογής τους στην εξουσία ή την ελαχιστοποίηση της απώλειας ψήφων.

Μάλιστα, το μέγεθος των κύκλων στη χώρα έχει τριπλασιαστεί σε σχέση με την πριν τα μέσα της δεκαετίας του 1980 περίοδο και παραπέμπει μάλλον σε αναπτυσσόμενη παρά σε αναπτυσσόμενη οικονομία, γεγονός που αποκαλύπτει το επίπεδο της πολιτικής και κοινωνικής της ανάπτυξης. Επιπλέον, τόσο το μεγάλο τους μέγεθος όσο και η συχνότητα εμφάνισής τους, που δε φαίνεται να σχετίζεται με την ιδεολογία των εκάστοτε κυβερνώντων, καθιστούν τους κύκλους δομικό κι άρα δυσεπίλυτο πρόβλημα. Ωστόσο, η εργασία μας είναι η πρώτη που αναδεικνύει μία σημαντικότερη περίπτωση εξάλειψης των εκλογικών κύκλων. Βρίσκουμε ότι όταν η χώρα τίθεται από τους ευρωπαίους εταίρους της εντός της ΔΥΕ, προκειμένου να συμμορφωθεί με τους κανόνες που τις επιβάλλονται από το ΣΣΑ, καταφεύγει σε μείωση των εκλογικών κύκλων σε βαθμό που η επίδραση του πολιτικού κύκλου εξαλείφεται. Αντίστροφα, οι συνέπειες της δημοσιονομικής προσαρμογής που επιβάλλεται στη χώρα για τη μείωση του δημοσιονομικού της ελλείμματος, η οποία σημειωτέο συνδυάζεται με μεγάλες οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες (ανεργία, μείωση πραγματικών εισοδημάτων, κτλ.), απλώς αντισταθμίζει τις αυξήσεις των δημοσιονομικών ελλειμμάτων που προκαλούν οι πολιτικοί δημοσιονομικοί κύκλοι. Θα μπορούσε, δηλαδή, να υποστηριχτεί ότι το εκλογικό σώμα «πληρώνει» τις συνέπειες της μυωπικής συμπεριφοράς, τόσο της δικής του όσο και της εκάστοτε κυβέρνησής του.

Σε μελλοντική έρευνα, στόχος μας είναι να επικεντρωθούμε στις επιπτώσεις του πολιτικού κύκλου, απομονώνοντας εντελώς την επίδραση του οικονομικού κύκλου στα δημοσιονομικά ελ-

λείμματα. Εξετάζοντας αποκλειστικά την επίδραση της διακριτής οικονομικής πολιτικής στη δημιουργία δημοσιονομικών ελλειμμάτων, η διερεύνηση των εκλογικών κύκλων γίνεται περισσότερο αξιόπιστη, αφού αφαιρείται η επίδραση του οικονομικού κύκλου από τον πολιτικό κύκλο και εφόσον βέβαια ακολουθηθεί μια γενικότερα αποδεκτή μεθοδολογία. Κάτι τέτοιο μπορεί να γίνει με τη χρήση της έννοιας του κυκλικά προσαρμοσμένου δημοσιονομικού ελλείμματος.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Στο Σχήμα 2 παρουσιάζεται το διάγραμμα διασποράς για το Υπόδειγμα 1 που αποδεικνύει την ομοσκεδαστικότητα. Στον Πίνακα 3 και τον Πίνακα 4 αποδεικνύεται η υπόθεση της κανονικής κατανομής. Ακολουθούν, αντιστοίχως για το Υπόδειγμα 2, το Σχήμα 3, ο Πίνακας 5 και ο Πίνακας 6.

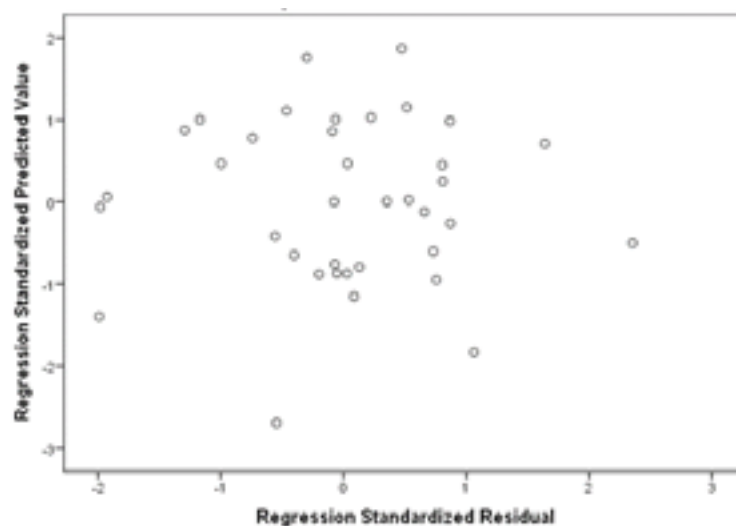
Πίνακας 3

Κατανομή Studentized Deleted Residual		Στατιστικό	Τυπικό σφάλμα
Μέσος		-0,0049183	0,17401263
95% ΔΕ μέσου	Άνω όριο	-0,3578322	
	Κάτω όριο	0,3479957	
5% Περικομμένος μέσος		-0,0074062	
Διάμεσος		0,0296072	
Διακύμανση		1,120	
Τυπική απόκλιση		1,05847753	
Ελάχιστο		-2,33678	
Μέγιστο		2,73561	
Εύρος		5,07239	
Ενδοτεταρτημοριακό εύρος		1,26906	
Λοξότητα		-0,198	0,388
Κύρτωση		0,915	0,759

Πίνακας 4

	Kolmogorov-Smirnov			Shapiro-Wilk		
	Στατιστικό	df	Sig.	Στατιστικό	df	Sig
Studentized Deleted Residual	0,113	37	0,2	0,96	37	0,207

Σχήμα 2



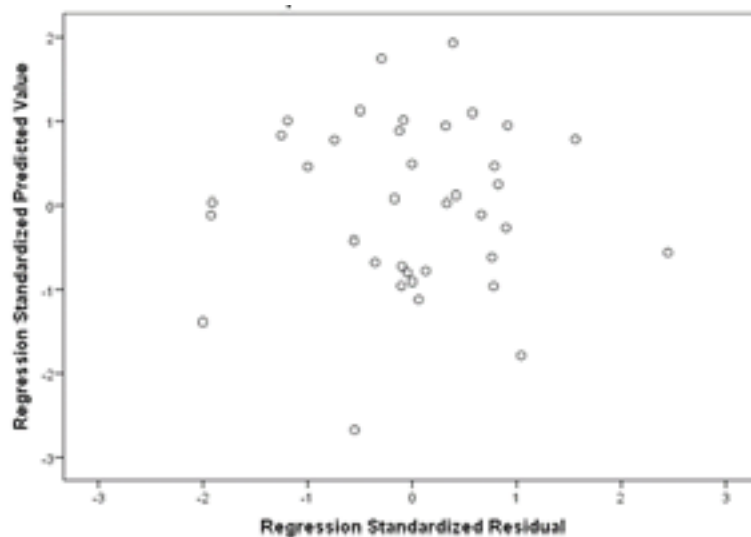
Πίνακας 5

Κατανομή Studentized Deleted Residual		Στατιστικό	Τυπικό σφάλμα
Μέσος		-0,0047651	0,1740322
95% ΔΕ μέσου	Άνω όριο	-0,3578628	
	Κάτω όριο	0,3483326	
5% Περικομμένος μέσος		-0,0101867	
Διάμεσος		0,0026291	
Διακύμανση		1,122	
Τυπική απόκλιση		1,05902855	
Ελάχιστο		-2,27221	
Μέγιστο		2,85494	
Εύρος		5,12716	
Ενδοτεταρτημοριακό εύρος		1,29413	
Λοξότητα		-0,119	0,388
Κύρτωση		1,042	0,759

Πίνακας 6

	Kolmogorov-Smirnov			Shapiro-Wilk		
	Στατιστικό	df	Sig.	Στατιστικό	df	Sig
Studentized Deleted Residual	0,111	37	0,2	0,959	37	0,193

Σχήμα 3



ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Afonso, A., Zartaloudis, S. & Papadopoulos, Y. (2015). How party linkages shape austerity politics: clientelism and fiscal adjustment in Greece and Portugal during the eurozone crisis. *Journal of European Public Policy*, 22(3), 315-334.

- Andrikopoulos, A. Loizides, I. & Prodromidis, K. (2004). Fiscal policy and political business cycles in the EU. *European Journal of Political Economy*, 20(1), 125-152.
- Bonfiglioli, A. & Garcia, G. (2013). Uncertainty, electoral incentives and political myopia. *The Economic Journal*, 123(568), 373-400.
- Brender, A. & Drazen, A. (2005). Political budget cycles in new versus established democracies. *Journal of Monetary Economics*, 52(7), 1271-1295.
- Brender, A. & Drazen, A. (2008). How do budget deficits and economic growth affect reelection prospects? Evidence from a large panel of countries. *American Economic Review*, 98(5), 2203-2220.
- Chortareas, G., Logothetis, V. & Papandreou, A.A. (2016). Political budget cycles and reelection prospects in Greece's municipalities. *European Journal of Political Economy*, 43, 1-13.
- Christodoulakis, N. (2019). *Greece and the euro area: the cost of weak institutions*. Tufts University, The Fletcher School, CGK working paper no. 2019-05, May 2019.
- Costa, J. & Ricciuti, R. (2013). *Sources for the Euro Crisis: Bad Regulation and Weak Institutions in Peripheral Europe*, Working Papers 15/2013, University of Verona, Department of Economics.
- de Haan, J. & Sturm, J.-E. (1994). Political and institutional determinants of fiscal policy in the European Community. *Public Choice*, 80(1/2), 157-172.
- de Haan, J. & Klomp, J. (2013). Conditional budget cycles: a review of recent evidence. *Public Choice*, 157(3/4), 387-410.
- Klomp, J. & de Haan, J. (2013). Political budget cycles and election outcomes. *Public Choice*, 157(1/2), 245-267.
- Mandon, P. & Cazals, A. (2019). Political budget cycles: Manipulation by leaders versus manipulation by researchers? Evidence from a meta-regression analysis. *Journal of Economic Surveys*, 33(1), 274-308.
- Mitsopoulos, M. & Pelagidis, T. (2011). *Understanding the crisis in Greece: From boom to bust*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Nordhaus, W.D. (1975). *The political business cycle*. *Review of Economic Studies*, 42(2), 169-190.
- Peltzman, S. (1992). Voters as fiscal conservatives. *The Quarterly Journal of Economics*, 107(2), 327-361.
- Rogoff, K. (1990). Equilibrium political budget cycles. *American Economic Review*, 80(1), 21-36.
- Rogoff, K. & Sibert, A. (1988). Elections and macro-economic policy cycles. *Review of Economic Studies*, 55(1), 1-16.
- Sakurai, S. N., & Menezes-Filho, N. (2011). Opportunistic and partisan election cycles in Brazil: new evidence at the municipal level. *Public Choice*, 148(1/2), 233-247.
- Shi, M. & Svensson, J. (2006). Political budget cycles: Do they differ across countries and why? *Journal of Public Economics*, 90(8-9), 1367-1389.
- Trantidis, A. (2016). *Clientelism and Economic Policy: Greece and the Crisis*. Routledge, Advances in

European Politics (Book 126).

Βαβούρας, Ι. σε συνεργασία με Βαβούρα, Χ. (2019). *Οικονομική Πολιτική*, 3η Βελτιωμένη Έκδοση. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Veiga, L. G. & Veiga, F. J. (2007). Political business cycles at the municipal level. *Public choice*, 131(1/2), 45-64.

Η πορεία της Ε.Ε. μετά το 2002 με την υιοθέτηση του ευρώ και την δημιουργία της ευρωζώνης, μέσα από τον τύπο

Χρήστος Ζιώγας

Μεταπτυχιακός φοιτητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
czioogas4@gmail.com

Πάρης Κανιούρας

Μεταπτυχιακός φοιτητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
kaniouras@teilar.gr

Σοφία Παπαδοπούλου

Μεταπτυχιακή φοιτήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
softsepara@hotmail.gr

Σταμάτης Σταμάτης

Μεταπτυχιακός φοιτητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
stam.stamatis@gmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η είσοδος της Ελλάδας στην ευρωζώνη το 1999 και η κυκλοφορία του ευρώ σε 17 κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης τον Ιανουάριο του 2002, υπήρξε ένα σημείο καμπής στην πορεία της χώρας σε οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο. Σήμερα - 17 χρόνια μετά - η αποτίμηση αυτού του εγχειρήματος και τα αποτελέσματα που έχει ως τώρα σε πανευρωπαϊκό, αλλά και εθνικό επίπεδο παραμένουν διττά, σύμφωνα με τους αναλυτές (οικονομικούς, πολιτικούς, θεσμικούς).

Η συγκεκριμένη εργασία εξετάζει τη νέα αρχιτεκτονική της ευρωζώνης, όπως αυτή αναλύεται μέσα από άρθρα και συνεντεύξεις αναγνωρισμένων θεσμικών παραγόντων και διαχέεται μέσω των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας (ΜΜΕ) στο ευρύ κοινό. Η είσοδος αλλά και η παραμονή στη ζώνη του ευρώ προϋποθέτει όρους όπως: η κοινή εποπτεία, ο συντονισμός των οικονομικών πολιτικών των κρατών-μελών της ευρωζώνης και η δημοσιονομική πειθαρχία. Παράλληλα θεσμοθετήθηκαν μηχανισμοί εποπτείας, όπως η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ΕΚΤ), ενώ το κομμάτι της έλλειψης κοινής εκπροσώπησης σε ότι αφορά την οικονομική πολιτική των μελών της ευρωζώνης κλήθηκαν να το καλύψουν θεσμικά όργανα όπως το Eurogroup. Πώς λειτούργησε το όλο πλαίσιο; Τηρήθηκαν οι κανόνες και οι όροι λειτουργίας του; Οι μηχανισμοί εποπτείας επιτελούν το έργο που τους ανατέθηκε; Τι επιπτώσεις είχε η υιοθέτηση του ευρώ ως νομίσματος για τα κράτη-μέλη της ευρωζώνης;

Η απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα και η αναζήτηση κοινών διαπιστώσεων και τεκμηρίων, έγινε μέσω ποιοτικής έρευνας στην οποία χρησιμοποιήθηκε ως μεθοδολογικό εργαλείο η Κριτική Ανάλυση Λό-

γου (ΚΑΛ). Επιλέχθηκαν και αναλύθηκαν άρθρα και κείμενα θεσμικών και μη παραγόντων, αλλά και διεθνώς αναγνωρισμένων προσώπων (οικονομολόγων, φιλοσόφων κλπ). Τα συμπεράσματα που προέκυψαν δείχνουν ότι η ευρωζώνη βρίσκεται από το 2008 και μετά σε ανακυκλούμενη κρίση, διότι δεν μπόρεσε να γίνει ομοιογενής, ενώ οι μηχανισμοί εποπτείας της όπως η ΕΚΤ, λειτουργούν αποσπασματικά και επικαλύπτονται από άλλο κέντρο εξουσίας.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: ευρωζώνη, ανακυκλούμενη κρίση, έλλειψη ομοιογένειας, επικάλυψη μηχανισμών εποπτείας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η διερεύνηση του συγκεκριμένου θέματος έγινε με το σκεπτικό ότι «η λειτουργία της ευρωζώνης» αποτελεί ένα γεγονός, που η επίδρασή του έως σήμερα παράγει αντιφατικά αποτελέσματα. Αρχικά, η ένταξη της χώρας στο ευρώ -που όντως αποτελεί μια μεγάλη επιτυχία- πανηγυρίστηκε -δικαίως- από τους επικεφαλής της χώρας, που πραγματικά κατόρθωσαν κάτι το οποίο φάνταζε αδύνατο, με βάση τους στόχους, που έπρεπε να επιτευχθούν. Στη συνέχεια όμως, μετά τη διεθνή κρίση του 2008 έως και σήμερα αντί να θεωρείται επιτυχία για χώρες όπως η Ελλάδα, θεωρείται ως καταστροφή.

Σκοπός αυτής της εργασίας είναι να προσεγγίσει τη λειτουργία της ευρωζώνης από την σύσταση της το 2002, έως σήμερα. Η πραγμάτευση τυχόν τεκμηρίων, μέσα από την ανάλυση των κειμένων θα προσπαθήσει να αναδείξει αυτή την αντίφαση και να οδηγήσει σε διαπιστώσεις και συμπεράσματα.

Ερευνώντας τον εγχώριο και διεθνή ηλεκτρονικό τύπο, προσπαθήσαμε να εντοπίσουμε κείμενα σχετικά με τη λειτουργία της ευρωζώνης, καθώς και “ειδικών”, οι οποίοι μέσω της περιγραφής του φαινομένου αναδεικνύουν και μία σειρά άλλων πτυχών και παραμέτρων που είναι συνδεδεμένες με το συγκεκριμένο αυτό φαινόμενο.

Τα συγκεκριμένα κείμενα, αναζητήθηκαν σε όλο το ιδεολογικό, πολιτικό και οικονομικό φάσμα, στην προσπάθεια, ώστε αυτά να είναι όσο το δυνατόν πιο αντικειμενικά. Επιλέχθηκαν σαράντα πέντε κείμενα. Αυτά εκφράζουν και αποτυπώνουν ταυτόχρονα όλες τις πτυχές και τις σχέσεις εξουσίας, οι οποίες διέπουν τη λειτουργία αυτού του υπερεθνικού πλαισίου, που αποτελεί μία πολιτική, οικονομική και κοινωνική κατάσταση και επηρεάζει τις ζωές εκατομμυρίων πολιτών της ΕΕ. Οι πτυχές και σχέσεις εξουσίας αναδεικνύονται από το λόγο που αρθρώνουν τέσσερις συγκεκριμένες κατηγορίες “ειδικών”: α) Δημοσιογράφοι (Πολιτικοί & Οικονομικοί αναλυτές), β) Διανοητές (Κοινωνιολόγοι, Φιλόσοφοι), γ) Οικονομολόγοι, δ) Πολιτικοί και θεσμικοί παράγοντες της ΕΕ (πρώην και νυν). Πρόκειται για ποιοτική έρευνα, μέσω της οποίας γίνεται μια επαγωγική προσέγγιση του συγκεκριμένου οικονομικού-κοινωνικοπολιτικού φαινομένου.

Ο λόγος των δημοσιογράφων (πολιτικών και οικονομικών αναλυτών), των διανοητών (κοινωνιολόγων, φιλόσοφων κλπ.), των οικονομολόγων και των πολιτικών και θεσμικών παραγόντων αποτελεί στις σύγχρονες κοινωνίες πεδίο έρευνας και ανάλυσης. Η στροφή αυτή στον Λόγο στη φιλοσοφία και στις κοινωνικές επιστήμες, οφείλεται στο γεγονός ότι αυτός έχει σχέση «με τη στροφή στις κοινωνικές πρακτικές, με τις οποίες και μέσα από τις οποίες, τα υποκείμενα συλλαμβάνουν και επικοινωνούν τις ερμηνείες τους για την κοινωνική τους πραγματικότητα» (Potter, 1987· Potter & Wetherell, 1987, όπως

αναφέρεται στο Διαμαντής, 2016, σ. 147).

Ο λόγος γενικότερα έχει ενεργητικό ρόλο στη συγκρότηση της κοινωνίας, επηρεάζεται από τις υφιστάμενες κοινωνικές δομές και ταυτόχρονα, τις παγιώνει, τις συντηρεί και στη συνέχεια τις αναπαράγει (Fairclough, 1992). Θεωρείται συνεπώς, ότι αποτελεί μέσο διαμόρφωσης της κοινωνικής πραγματικότητας και τελικά επιβολής ελέγχου έστω και αν αυτός δεν είναι εμφανής, καθώς οι ιδεολογίες δηλαδή «οι συγκεκριμένοι τρόποι αναπαράστασης και κατασκευής της κοινωνίας, που αναπαράγουν άνισες σχέσεις εξουσίας, σχέσεις κυριαρχίας και εκμετάλλευσης θολώνουν την κοινωνική πραγματικότητα» (Wodak, 1996, σ. 18). Επιπλέον, ο λόγος είναι ένα εν δυνάμει εργαλείο έρευνας και ανάλυσης των κοινωνικών σημειομένων και συμβαινόντων, μέσω του οποίου τα υποκείμενα ερμηνεύουν και νοηματοδοτούν την κοινωνική πραγματικότητα μέσα από τη δική τους αντίληψη (Potter, 1996). Υπό το πρίσμα αυτό και σύμφωνα με τη θεωρία 'κωδικοποίησης/ αποκωδικοποίησης του Hall, οι δέκτες έχουν τη δυνατότητα να αποκωδικοποιούν τα μηνύματα με τη χρήση άλλων κωδίκων που διαφέρουν από εκείνους με τους οποίους αρχικώς κωδικοποιήθηκαν (Κάλλας, 2018).

Η ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΟΥ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΟΥ ΕΡΓΑΛΕΙΟΥ

Για την παραγωγή των τεκμηρίων επιλέχθηκε η ΚΑΛ ως μεθοδολογικό εργαλείο ανάλυσης των κοινωνικών πρακτικών του λόγου. Οι κοινωνικές πρακτικές σχετίζονται με τις πρακτικές γραμματισμού, καθώς η γλώσσα αποτελεί ένα εργαλείο θέσπισης δράσεων και ταυτοτήτων, οι οποίες αρθρώνουν ή αρθρώνονται μέσα από συγκεκριμένους λόγους (Διαμαντής, 2016).

Η ΚΑΛ αποτελεί μια προσέγγιση στο πλαίσιο της κοινωνικής μελέτης της γλώσσας που στόχο έχει την καταγραφή των σχέσεων μεταξύ γλώσσας, κειμένων και κοινωνικών σχέσεων και δομών (Halliday, 1978). Με άλλα λόγια, είναι «μια κοινή οπτική βάση της οποίας επιδίδεται κάποιος σε γλωσσολογία, σημειωτική ανάλυση λόγου» (van Dijk, 1993α, σ. 42) και επιτρέπει να αντιμετωπιστεί η γλώσσα «κατά κύριο λόγο ως πηγή κοινωνικά προσδιορισμένων νοημάτων και πολύ λιγότερο ως μέσο προσωπικής έκφρασης» (Στάμου, 2014, σ. 3). Αποτελεί δηλαδή τη μορφή κοινωνικής πρακτικής, που επιχειρεί να αποκαλύψει πως «τα κείμενα και η ομιλία οικοδομούν αναπαραστάσεις της κοινωνικής πραγματικότητας» (Στάμου, 2014, σ. 3), μέσα από την εξέταση αυθεντικών κειμένων -γραπτών ή προφορικών- της καθημερινής επικοινωνίας, προσπαθεί να κάνει πιο σαφή τα σημεία, που άπτονται των κοινωνικών ζητημάτων και σχετίζονται με την διάκριση, την κυριαρχία, την εξουσία και τον έλεγχο και παραπέμπουν σε πολιτικό έλεγχο και κυριαρχία οδηγώντας σε κοινωνικές διακρίσεις κάποιες ομάδες (ή κράτη), οι οποίες δεν είναι οι κυρίαρχες (Διαμαντής, 2016).

Συνεπώς, η ΚΑΛ μάς βοηθά να αναλύσουμε τη γλώσσα κυρίως ως μία πηγή προσδιορισμένων κοινωνικά νοημάτων και όχι τόσο ως ένα εργαλείο προσωπικής έκφρασης. Μέσα από αυτήν την οπτική, ο λόγος που αρθρώνεται στα κείμενα από τις διάφορες κατηγορίες των "ειδικών" δεν συγκροτείται από την προσωπικότητα, την ιδιοσυγκρασία και των χαρακτήρα των "ειδικών", αλλά κυρίως από το πλαίσιο όπως αυτό διαμορφώνεται μέσα από τις ευρύτερες ιστορικο-πολιτικές συνθήκες με τις οποίες είναι άμεσα συνδεδεμένη τόσο η παραγωγή όσο και η πρόσληψη των κειμένων από τους δέκτες (Μητσικοπούλου, 2001).

Η ΚΑΛ επικεντρώνεται πάνω στη μελέτη θεσμοθετημένων και δημόσιων κειμένων μέσα από τα οποία αναδύονται ζητήματα τόσο κοινωνικής εξουσίας όσο και ανισότητας. Ο van Dijk (1991),

επισημαίνει ότι τα κείμενα, τα οποία παράγονται από επίσημους θεσμούς και δημόσια πρόσωπα, έχουν τόσο ευρεία διανομή με αποτέλεσμα να αποτελούν τη σημαντικότερη πηγή μέσα από την οποία θα διαμορφώσουμε και ταυτόχρονα θα παγιώσουμε την αντίληψή μας για την οικονομική, πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα που μας περιβάλλει.

Ταυτόχρονα, σύμφωνα με τον Luke (1997), η ΚΑΛ προσδιορίζεται ως μεθοδολογική προσέγγιση, με επίκεντρο της μελέτης της τον λόγο και την επίσημη γλώσσα που χρησιμοποιούν οι διάφοροι πολιτικοί, οικονομικοί και κοινωνικοί θεσμοί, καθώς επικεντρώνεται κυρίως σε κείμενα προερχόμενα από τα ΜΜΕ (van Dijk, 1991).

Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΚΑΛ

Ο λόγος των “ειδικών” στα κείμενα που εξετάζονται, αναφέρεται στην λειτουργία της Ευρωζώνης μέσα από την περιγραφή γεγονότων, πράξεων, καταστάσεων και προσώπων, τα οποία δομεί και τα καθιστά υπαρκτά, ενώ η επιλογή των λέξεων εξαρτάται από τα αποθέματα λόγου των “ειδικών” (λέξεις, γραμματική, σύνταξη) και από τον προσανατολισμό και τα ευρύτερα ενδιαφέροντά τους (Potter & Wetherell 1987· Μπάκα 2004, όπως αναφέρεται στο Διαμαντής, 2016).

Η Ιστορική προσέγγιση του Λόγου της Ruth Wodak, που συνδέεται με την Κοινωνικογνωστική προσέγγιση του Teun van Dijk, στην προσπάθεια να αποκωδικοποιήσει τον προκατειλημμένο Λόγο, στοχεύει στα ακριβή συμφραζόμενα των εκφερομένων, ώστε να μπορεί να δώσει μια εικόνα σε συγκεκριμένες γλωσσικές πραγματοποιήσεις των ιδεολογικών ειδοποιών διαφορών, επικεντρώνοντας σε τρεις διαστάσεις: α) στις πληροφορίες ή ιδέες των προκατειλημμένων σχολίων, τα οποία συνδέονται με την κοινωνική ομάδα στόχο, β) τις επιχειρηματολογικές στρατηγικές τους και γ) τις γλωσσικές πραγματοποιήσεις: γενικεύσεις, τσιτάτα, επιλεκτική ανάμνηση γεγονότων, ενσωμάτωση ιστορικο-πολιτικών και συναισθηματικών επιπέδων (Διαμαντής, 2016).

ΣΤΑΔΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

Οι λόγοι για τους οποίους επιλέχθηκαν τα συγκεκριμένα κείμενα είναι για να αναγνωριστούν οι θέσεις, που υιοθετούν τα άτομα που ανήκουν στην ίδια κατηγορία “ειδικών” αναφερόμενοι στο ζήτημα της λειτουργίας της Ευρωζώνης, και παράλληλα να εντοπιστούν τα πλεονεκτήματα ή και τα προβλήματα σε σχέση με τη λειτουργία της ΕΕ, που προβάλλονται από τους εκάστοτε “ειδικούς”, ο τρόπος που θίγονται και η στάση τους απέναντι σε αυτά, αν έχουν κοινή οπτική ή όχι.

Η έρευνα περιλαμβάνει τα παρακάτω στάδια:

1. Την παρατήρηση του φαινομένου η λειτουργία της Ευρωζώνης από το 2002 έως σήμερα
2. Τα πρότυπα συμπεριφοράς, αντιλήψεων, πεποιθήσεων σε σχέση με τη λειτουργία της Ευρωζώνης
3. Οι υποθέσεις για το «Πως» και το «Γιατί»
4. Η διατύπωση της θεωρίας για την ολιστική κατανόηση της υπάρχουσας λειτουργίας της Ευρωζώνης.

Τα επίπεδα ανάλυσης των κειμένων που επιλέχθηκαν:

- ▶ Περιλαμβάνουν την οργάνωση και την μορφή τους σε όλα τα επίπεδα: φωνολογικό, γραμματολογικό, λεξιλογικό και δομικό.
- ▶ Εστιάζουν στις λέξεις-κλειδιά και δίνουν έμφαση στο φρασεολόγιο των «ειδικών» και στη σημασία που κρύβεται πίσω από την σύνταξη, την γραμματική (τροπικότητα: ο τρόπος που εκφράζει) με στόχο να διερευνηθεί το πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο, που διέπει την ύπαρξη της λειτουργίας της ευρωζώνης.
- ▶ Αναδεικνύουν τις πρακτικές της επικοινωνίας και των διαδικασιών, που προκύπτουν κατά την ομιλία, την παραγωγή λόγου, την ακρόαση και την ανάγνωση των κειμένων.
- ▶ Αναδεικνύουν τις αιτίες, που διέπουν τον τρόπο λειτουργίας της Ευρωζώνης και τις επιπτώσεις, που προκαλούν στους άμεσα συσχετιζόμενους μ' αυτό.

Όσον αφορά τα παραπάνω, κατά την εκπόνηση της εργασίας τέθηκαν ορισμένα ερωτήματα:

- ▶ Σε ποια κοινωνικά στρώματα στοχεύει ο λόγος των «ειδικών»;
- ▶ Ποιες είναι οι λέξεις-κλειδιά που χρησιμοποιούν στο λόγο τους;
- ▶ Τι είδους στοιχεία εμπεριέχει ο λόγος τους;
- ▶ Τι είδους γλώσσα χρησιμοποιούν για να πείσουν τους αναγνώστες τους;
- ▶ Που συγκλίνουν και που διαφέρουν στο λόγο τους οι συγκεκριμένες κατηγορίες «ειδικών»;
- ▶ Η ευρωζώνη από το 2002 έως σήμερα λειτουργεί ομαλά ή όχι;
- ▶ Οι μηχανισμοί εποπτείας επιτελούν το έργο που τους ανατέθηκε;
- ▶ Τι επιπτώσεις είχε η υιοθέτηση του ευρώ ως νομίσματος για τα κράτη-μέλη της ευρωζώνης;

ΣΥΖΗΤΗΣΗ –ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ

Οι «ειδικοί» στο σύνολό τους με το λόγο τους στοχεύουν στα πλατιά κοινωνικά στρώματα με σκοπό την μεγαλύτερη αποδοχή τους από αυτά. Ο λόγος τους είναι άλλοτε *καταγγελτικός* και αναδεικνύει είτε με άμεσο, είτε με έμμεσο τρόπο τις σχέσεις εξουσίας - ελέγχου - κυριαρχίας και υποδεικνύει τον υπαίτιο για την κρίση στην ευρωζώνη και στην ΕΕ και άλλοτε *ιδεολογικός*, καθώς προσπαθεί να διαμορφώσει με τη διατύπωση του (τσιτάτα, προτροπές, νύξεις αλλά και έκφραση επιθυμιών) ένα νέο πλαίσιο, το οποίο θα ανατρέψει το ήδη διαμορφωθέν πλαίσιο των σχέσεων εξουσίας. Αυτές οι σχέσεις εξουσίας ελέγχου - κυριαρχίας περιγράφονται και αναδεικνύονται μέσω του λόγου, ως ένα σύστημα το οποίο ονομάζεται «Ευρωζώνη», που εμπεριέχει στον «πυρήνα» της ως δομικό χαρακτηριστικό της, το στοιχείο της ανισότητας. Αυτή εκφράζεται σε επίπεδο οικονομικό και πολιτικό ανάμεσα στα κράτη-μέλη της ευρωζώνης, και προκαλείται λόγω της κυρίαρχης θέσης (εξαιτίας της υπέρμετρης οικονομικής ισχύος) της Γερμανίας.

Οι «ειδικοί» χρησιμοποιούν εκλαϊκευμένο λόγο με γλωσσικά στοιχεία όπως π.χ. παρομοιώσεις, μεταφορές, για να γίνουν όσο το δυνατόν περισσότερο κατανοητοί -και αρεστοί ταυτόχρονα- στα πλατιά στρώματα των αναγνωστών, τα οποία αποτελούν και τους εν δυνάμει αγοραστές –ψηφοφόρους και αποδέκτες της «αυθεντίας» που προβάλλουν μέσω αυτού. Ο λόγος τους συγκλίνει σε νοηματικό επίπεδο στο θέμα της ανάδειξης των υπαρχουσών σχέσεων εξουσίας - κυριαρχίας στην ευρωζώνη και ευρύτερα της ΕΕ, και αποκλίνει στο ζητούμενο, που αυτό διαφέρει ανάλογα με την

θέση και το πρόσωπο μέσω του οποίου αυτή εκφράζεται.

Η ευρωζώνη βρίσκεται από το 2008 και έπειτα σε ανακυκλούμενη κρίση, διότι δεν ήταν, ούτε μπόρεσε να γίνει ομοιογενής, καθώς λειτουργούν στο επίπεδο των κρατών-μελών της, σχέσεις εξουσίας - ελέγχου - επιβολής. Οι μηχανισμοί εποπτείας λειτουργούν αποσπασματικά. Για παράδειγμα η ΕΚΤ επικεντρώνεται στον πληθωρισμό και την ποσοτική χαλάρωση και όχι στην εφαρμογή ριζικών λύσεων (ευρωομόλογα ή εκτύπωση χρήματος) ενώ οι μηχανισμοί εποπτείας επικαλύπτονται σε επίπεδο αποφάσεων από άλλο κέντρο εξουσίας (Βερολίνο). Από το ευρώ ωφελήθηκε περισσότερο από όλους η Γερμανία, η οποία ασκεί κυριαρχία εις βάρος των ασθενέστερων κρατών-μελών (Βεργόπουλος, 2007).

Σήμερα υφίστανται σημαντικές εντάσεις μεταξύ κρατών-μελών της ευρωζώνης, καθώς υπάρχει ένας ευρωπαϊκός Βορράς, που συγκεντρώνει πλεονάσματα και ένας ευρωπαϊκός Νότος, που υποφέρει από μεγάλα ελλείμματα (Krastev, 2018). Η κρίση της λειτουργίας της ευρωζώνης δεν είναι μόνο οικονομικό ζήτημα, αλλά κυρίως πολιτικό δηλ. δομικό (Beck, 2013). Αφορά την μελλοντική λειτουργία της ΕΕ αν δηλαδή κινούμαστε προς μια Γερμανική Ευρώπη ή αν συνεχίζουμε στο μεταπολεμικό δρόμο μιας Ευρωπαϊκής Γερμανίας. Σύμφωνα με τα συμφραζόμενα των κειμένων που αναλύσαμε και τις απόψεις των ειδικών και μη, η κυριαρχία της Γερμανίας μέσα από τη λειτουργία της ευρωζώνης σε ολόκληρη την ΕΕ είναι ήδη ένα τετελεσμένο γεγονός. Αλλά ακόμη και αν αυτό το αποδεχτούμε ως πραγματικότητα, δε σημαίνει απαραίτητα ότι θα είναι εσαεί.

Ο Foucault, σύνδεσε την εξουσία με τη γνώση. Η γνώση παράγεται με το λόγο ενώ ταυτόχρονα παράγει και η ίδια λόγο. Απέναντι σε αυτή την κατάσταση διαμόρφωσε μια θεωρία της αντίστασης με στρατηγικές αντίστασης όχι μόνο πάνω στο πεδίο της γνώσης αλλά και σε όλο το φάσμα της κοινωνικής σφαίρας. Σύμφωνα με το Foucault ο Λόγος ναι μεν μεταφέρει και παράγει εξουσία, αλλά παράλληλα μπορεί να την εκθέσει να την κάνει εύθραυστη και να οδηγήσει στην ανατροπή της (Foucault, 1991). Όπως ο λόγος διαμορφώνεται συνεχώς, μετασχηματίζοντας με την εκφορά και τα νοήματά του ισορροπίες και σχέσεις εξουσίας, έτσι και η λειτουργία της ευρωζώνης και των θεσμών που τη συγκροτούν, είναι μια συνεχής διαδικασία διαμόρφωσης και αναιρέσης αλληλεπιδρόμενων και διαπλεκόμενων κέντρων εξουσίας. Αυτά δημιουργούν σχέσεις εξουσίας που δεν είναι παγιωμένες εις το διηνεκές, αλλά συνεχώς μεταβαλλόμενες, όπως δείχνει ιστορικά και η έως τώρα πορεία της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

Παράλληλα, μέσω αυτών των λόγων και του τρόπου που αναδεικνύονται πλευρές των σχέσεων εξουσίας που εμπεριέχονται στη λειτουργία ενός υπερεθνικού πλαισίου όπως είναι η ευρωζώνη, χαρακτηρίζονται και στιγματίζονται ως «υπαίτιοι» των δυσλειτουργιών της, συγκεκριμένα πολιτικά πρόσωπα και ένα συγκεκριμένο κράτος-μέλος. Ο «στιγματισμός» μέσω του λόγου (είτε αυτός είναι έμμεσα είτε άμεσα επικριτικός) «παγιώνει» στα πλατιά στρώματα που είναι οι αποδέκτες αυτών των λόγων, μια αντίληψη «ενόχων», η οποία θεωρείται πλέον ως «δεδομένο γεγονός».

Αυτό δεν βοηθά στον διάλογο προς την κατεύθυνση της αναζήτησης των βέλτιστων λύσεων για το ξεπέρασμα των δυσλειτουργιών της ευρωζώνης, καθώς το κράτος-μέλος που δέχεται αυτές τις επικρίσεις, αντιδρά –υπό το βάρος του επικριτικού λόγου- αρνητικά προς την παραπάνω κατεύθυνση. Η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει αποδείξει όλες αυτές τις δεκαετίες της ύπαρξής της (ως ΕΟΚ αρχικά ως ΕΕ μετά το 1992) ότι είναι ένας χώρος συνάντησης διαφορετικών λαών με διαφορετικές κουλτούρες και διαφορετικά συμφέροντα, που αναζητούν μέσω μιας συνεχούς αέναης διαπραγ-

μάτευσης, να αναπτύξουν τις βέλτιστες πολιτικές για όλα τα κράτη-μέλη. Ο λόγος, όχι απλώς ως εργαλείο καταγγελίας, αλλά ως εργαλείο σύμπλευσης για την διαμόρφωση άλλων αποδοτικότερων πολιτικών, για την μελλοντικά ορθολογικότερη λειτουργία του πλαισίου (όπως στη συγκεκριμένη περίπτωση, της ευρωζώνης) είναι καθοριστικός για την αναζήτηση των καλύτερων λύσεων, για όλα ανεξαιρέτως τα κράτη-μέλη.

ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ

Ο προσανατολισμός της ΚΑΛ δημιουργεί πάντα μεροληψίες εκ μέρους του αναλυτή για την προστασία των αδύναμων κοινωνικών ομάδων. Επιβάλλεται συνεπώς, να απομονώσουμε τις δικές μας ιδεολογίες, να διατηρήσουμε μία όσο το δυνατόν ουδέτερη θέση και να εξασκήσουμε αυτοκριτική και στο δικό μας έργο (στον δικό μας παραγόμενο λόγο), που απορρέει από έτερες γλωσσικές πηγές, ώστε να μην εγείρεται το ζήτημα της αντικειμενικότητας μας. Στις απαντήσεις μας θα πρέπει να εισάγεται η έννοια της αναστοχαστικότητας.

Επιπροσθέτως, η ΚΑΛ πρέπει να διενεργείται πάντοτε με βάση την κοινωνική και πολιτισμική διαφορετικότητα κάθε χώρας (Howarth, 2008), που αντιπροσωπεύει τον σχηματισμό διαφορετικών κοινωνικών δομών και συστημάτων, γεγονός που απαιτεί αυστηρή θεωρητική και μεθοδολογική προσήλωση. Αλλά και το ζήτημα της ιστορικής εγκυρότητας είναι εξίσου σημαντικό, το οποίο για να επιτευχθεί οφείλαμε να λάβουμε υπόψη τα ιστορικά πλαίσια αναφοράς (Caldas- Coulthard & Coulthard, 1996) των κοινωνικών σχηματισμών και δομών της ελληνικής κοινωνίας. Περιορισμό της έρευνας αποτελεί ίσως και ο μικρός αριθμός αναλυθέντων κειμένων (συνολικά 45).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Βεργόπουλος, Κ. (2007). *Το μεγάλο Ρήγμα: Η αποδόμηση του κόσμου*. Αθήνα: Λιβάνη.
- Beck, U. (2013). *Από τον Μακιαβέλι στην Μερκιαβέλι: η γερμανική Ευρώπη και οι στρατηγικές εξουσίας της κρίσης* (Ν.Αθ.Κανελλοπούλου-Μαλούχου, μετ.). Αθήνα: Πατάκη.
- Caldas – Coulthard, C-R. & Coulthard, M. (1996). *Texts and Practices - Readings in Critical Discourse Analysis*. New York: Rutledge.
- Διαμαντής, Φ. (2016). *Από το Λόγο στο Γραμματισμό: Η Κριτική Ανάλυση Λόγου ως μεθοδολογικό εργαλείο ανάδειξης των κοινωνικών πρακτικών του Λόγου* [Ανακτήθηκε 12 Αυγούστου, 2019, από http://www.pre.aegean.gr/revmata/issue9-10/12_paper-ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ-ΟΚ.pdf].
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή. (2017). *Η ΕΕ και ...: Η οικονομική και νομισματική ένωση* [Ανακτήθηκε 12 Αυγούστου, 2019, από <https://op.europa.eu/webpub/com/factsheets/emu/el/>].
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή. (2019). *Οικονομικές και Χρηματοδοτικές υποθέσεις* [Ανακτήθηκε 12 Αυγούστου, 2019, από https://ec.europa.eu/info/departments/economic-and-financial-affairs_el].
- Ζώτου, Θ. (2017). *Η κρίση στην ευρωζώνη - Η περίπτωση της Ελλάδας. Μακροοικονομική ανάλυση της Ελληνικής Οικονομίας για την περίοδο 2007-2015* (Μεταπτυχιακή Εργασία). Πρέβεζα: ΤΕΙ Ηπείρου.
- Fairclough, N. (1992). *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, N. (1995). *Media Discourse*. London: Edward Arnold.

- Foucault, M. (1991). *Η μικροφυσική της Εξουσίας* (Λ.Τρουλίνου, μετ.). Αθήνα: Ύψιλον.
- Halliday, M. (1978). *Language as social semiotic: The social interpretation of language and meaning*. London: Edward Arnold.
- Halliday, M. (1994). *An Introduction to Functional Grammar*. 2nd ed. London: Edward Arnold.
- Howarth, D. (2008). *Η έννοια του λόγου*. Αθήνα: Πολύτροπον.
- Κάλλας, Ι. (2018). *Σημειώσεις μαθήματος «Μεθοδολογία Ανάλυσης Κειμένων»*. Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Krastev, I. (2018). *Μετά την Ευρώπη: Μετανάστευση, εθνικισμός, λαϊκισμός* (Γ.Καράμπελας, μετ.). Αθήνα: Παπαδόπουλος.
- Luke, A. (1997). Critical Discourse Analysis. Στο Lawrence Saha (Επιμ.), *International Encyclopedia of the Sociology of Education* (σσ. 50-56). Oxford: Elsevier.
- Μητσοκοπούλου, Β. (2001). Λόγος. Στο Α.Φ.Χριστίδης επιστημονικά υπεύθυνος, *Εγκυκλοπαιδικός Οδηγός* (παράγραφος 1.1) [Ανακτήθηκε 13 Αυγούστου, 2019, από http://www.komvos.edu.gr/glwssa/logos_keimeno/1_1/thema_1_1.htm].
- Ντούνης, Α. (2011). *Εισαγωγή στην Κριτική Ανάλυση Λόγου* (Εργασία εξαμήνου). Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Potter, J. (1996). *Representing reality: Discourse, rhetoric and social construction*. London: Sage.
- Potter, J. & Wetherell, M. (1987). *Discourse and social psychology: Beyond attitudes and behaviour*. London: Sage.
- Στάμου, Α.Γ. (2014). Η κριτική ανάλυση λόγου: Μελετώντας τον ιδεολογικό ρόλο της γλώσσας. Στο Μ. Γεωργαλίδου, Μ. Σηφιανού, Β. Τσάκωνα (Επιμ.), *Ανάλυση λόγου: Θεωρία και εφαρμογές* (σσ. 149-187). Αθήνα: Νήσος. Ανακτήθηκε 13 Αυγούστου, 2019, από <https://www.researchgate.net/publication/319876857>.
- van Dijk, T.A. (1993α). *Editor's foreword to Critical Discourse Analysis* [Ανακτήθηκε 12 Αυγούστου, 2019, από <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/0957926593004002001>].
- van Dijk, T. (1993β). *Principles of Critical Discourse Analysis* [Ανακτήθηκε 12 Αυγούστου, 2019, από <http://discourses.org/OldArticles/Principles%20of%20critical%20discourse%20analysis.pdf>].
- Wodak, R. (1996). *Disorders of Discourse*. London: Longman.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ-ΛΙΣΤΑ ΑΝΑΛΗΘΕΝΤΩΝ ΑΡΘΡΩΝ

- Αβέβαιη η ισχύς της οικονομικής ανάκαμψης στην ευρωζώνη, υποστηρίζει η ΕΚΤ. (2002, 11 Ιουλίου). *in.gr*. Ανακτήθηκε την 12 Αυγούστου, 2019, από <https://www.in.gr/2002/07/11/economy/abebaii-i-isxys-tis-oikonomikis-anakampsis-stin-eyrwzwni-ypostirizei-i-ekt/>
- Άγουρος, Ν. (2014, 1 Δεκεμβρίου). Κώστας Βεργόπουλος: «Η Ευρώπη παραδίδει ανυπεράσπιστες τις χώρες-μέλη στις αγορές». *Huff Post Greece*. Ανακτήθηκε 12 Αυγούστου, 2019, από https://www.huffingtonpost.gr/2014/12/01/vergoroulos-gia-agores_n_6250358.html

- Anderson, P. (χχ). Η Ευρώπη αντιμέτωπη με τη γερμανική ηγεμονία. *Global Faultlines*. Ανακτήθηκε 12 Αυγούστου, 2019, από <https://globalfaultlines.wordpress.com/in-other-languages/greek/η-ευρώπη-αντιμέτωπη-με-τη-γερμ/>
- Βαλαμής, Δ. (2013, Απρίλιος). Η Γερμανία δεν εξαρτάται πλέον σημαντικά από την ευρωζώνη. *Intelligent deep analysis.gr*. Ανακτήθηκε 12 Αυγούστου, 2019, από <http://www.indeepanalysis.gr/analyseis/arthra/h-germania-den-exartatai-pleon-shmantika-apo-thn-eyrwzwnh>
- Γάλλοι Σοσιαλιστές: «Η Γερμανία να πάψει να δίνει μαθήματα και να θυμηθεί την ιστορία». (2015, 16 Ιουλίου). *Ναυτεμπορική*. Ανακτήθηκε την 12 Αυγούστου, 2019, από <https://www.naftemporiki.gr/story/979399/galloi-sosialistes-i-germania-na-papsei-na-dinei-mathimata-kai-na-thumithei-tin-istoria>
- Γιούνκερ: Η Γερμανία μεταχειρίζεται την Ευρωζώνη ως υποκατάστημά της. (2012, 30 Ιουλίου). *Newsroom*. Ανακτήθηκε την 12 Αυγούστου, 2019, από <https://www.iefimerida.gr/news/61311/γιούνκερ-η-γερμανία-μεταχειρίζεται-την-ευρωζώνη-ως-υποκατάστημά-της>
- Δημητρίου, Χ. (2018, 15 Δεκεμβρίου). Ως σύγχρονη Βαβέλ, η ΕΕ δεν έχει μέλλον. *Euro2day*. Ανακτήθηκε 12 Αυγούστου, 2019, από <https://slpress.gr/diethni/os-sygchroni-vavel-i-ee-den-echei-mellon/>
- Ελευθεριάδης, Π. (2015, 18 Ιανουαρίου). Πώς η Γερμανία είναι ο Μεγάλος Ευνοημένος της Ευρωζώνης. *tvxs.gr*. Ανακτήθηκε 12 Αυγούστου, 2019, από <https://tvxs.gr/news/egrapsan-eipan/pos-i-germania-einai-o-megalos-eynoimenos-tis-eyrozonis>
- Fricke, T. (2019, 30 Ιουνίου). Spiegel: Γιατί δεν ονομάζουμε την ΕΕ «Γερμανο-Ευρώπη»; *Nooz*. Ανακτήθηκε 12 Αυγούστου, 2019, από <https://www.nooz.gr/world/1545210/spiegel--giati-den-onomazoyme-tin-ee-germano-eyrwp>
- Η Γερμανία δημιουργεί το κύριο πρόβλημα στην ευρωζώνη. (2015, 30 Ιουλίου). *economist.gr*. Ανακτήθηκε την 12 Αυγούστου, 2019, από economist.gr/i-germania-dimiourgei-to-kyrio-provlima-stin-evrozoni/
- Η γερμανική ισχύς είναι ψευδαίσθηση;. (2016, 14 Ιουλίου). *capital.gr*. Ανακτήθηκε την 12 Αυγούστου, 2019, από <https://www.capital.gr/carnegieeurope-eu/3140885/i-germaniki-isxus-einai-pseudaisthisi>
- Η ευημερία της Γερμανίας εξαρτάται από την ευρωζώνη. (2013, 12 Ιουλίου). *Businessnews*. Ανακτήθηκε την 12 Αυγούστου, 2019, από <https://inbusinessnews.reporter.com.cy/.../i-evimereiatis-grmanias-exartatai-apo-tin-evro...>
- Η Ιταλία δεν τα βγάζει πέρα με το ευρώ, λέει ο «σοφός» Γερμανός Ζιν. Θέμα χρόνου η έξοδος. (2016, 17 Οκτωβρίου). *in.gr*. Ανακτήθηκε την 12 Αυγούστου, 2019, από <https://www.in.gr/2016/10/17/economy/i-italia-den-ta-bgazei-pera-me-to-eyrw-leei-o-sofos-germanos-zin/>
- Ινεραρίτι, Ν. (2015, 14 Ιουλίου). «Πως η Ευρώπη έγινε Γερμανία!»! Ο ηγεμονικός ρόλος του Βερολίνου και οι συνέπειες. *OnAlert*. Ανακτήθηκε την 12 Αυγούστου, 2019, από <http://www.onalert.gr/stories/pos-i-europe-egine-germania/43702>
- Ιορδανίδης, Κ. (2018, 25 Οκτωβρίου). Η Γερμανική Ευρώπη. *Η Καθημερινή*. Ανακτήθηκε 12 Αυ-

- γούστου, 2019, από <http://www.kathimerini.gr/991781/opinion/epikairothta/politikh/h-germanikh-eyrwph>
- Ιταλίδα οικονομολόγος στο Sputnik: Το ευρώ ήταν ένα εξαρχής χρεοκοπημένο project. (2018, 14 Σεπτεμβρίου). *Sputniknews*. Ανακτήθηκε την 12 Αυγούστου, 2019, από <https://sputniknews.gr/oikonomia/20180914918813-italia-euro-eurozoni-oikonomologos/>
- Ιταλική Επανάσταση - Μ.Ρέντσι: «Αυτό που γίνεται στην Ευρώπη δεν μπορεί να συνεχιστεί»- Μ. Γκρίλο: «Ετοιμάζουμε Italexit». (2015, 29 Ιουλίου). *Pronews*. Ανακτήθηκε την 12 Αυγούστου, 2019, από https://www.pronews.gr/kosmos/eyropaiki-enosi/313026_italiki-epanastasi-m-rentsi-ayto-poy-ginetai-stin-eyropi-den-mporei-na
- Καλαϊτζόγλου, Α. (2003, 17 Μαΐου). Ελλάδα, ο πιο αδύναμος κρίκος στην Ευρωζώνη. *Η Καθημερινή*. Ανακτήθηκε 12 Αυγούστου, 2019, από <http://www.kathimerini.gr/151073/article/oikonomia/ellhnikh-oikonomia/ellada-o-pio-adyamos-krikos-sthn-eyrwzwnh>
- Καρβουνόπουλος, Π. (2019, 30 Ιουνίου). «Γιατί δεν λέμε την ΕΕ κατευθείαν Γερμανική Ευρώπη;» *Militaire News*. Ανακτήθηκε 12 Αυγούστου, 2019, από <https://www.militaire.gr/giati-den-leme-tin-ee-kateytheian-germaniki-eyropi/>
- Κιμπουρόπουλος, Γ. (2018, 09 Ιουλίου). Η γερμανική ομηρεία της Ευρωζώνης. *edromos.gr*. Ανακτήθηκε 12 Αυγούστου, 2019, από <https://edromos.gr/i-germaniki-omireia-tis-evrozonis/>
- Λε Μερ (Γαλλία): Η Γερμανία πρέπει να χαλαρώσει την πολιτική λιτότητας. (2018, 11 Ιανουαρίου). *Euro2day*. Ανακτήθηκε την 12 Αυγούστου, 2019, από <https://www.euro2day.gr/news/world/article/1588506/le-mer-gallia-h-germania-prepei-na-halarosei-thn-p.html>
- Λυγερός, Σ. (2012, Απριλίου). Η ανακυκλούμενη κρίση της Ευρωζώνης. *Η Καθημερινή*. Ανακτήθηκε 12 Αυγούστου, 2019, από <https://contramee.wordpress.com/2012/04/13/%CE%B7%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CE%BA%>
- Μακρόν: Η Γερμανία επωφελείται από τις «αδικίες» στην ευρωζώνη.... (2017, 13 Ιουλίου). *kathimerini.gr*. Ανακτήθηκε την 12 Αυγούστου, 2019, από <https://www.kathimerini.gr/918263/article/epikairothta/kosmos/makron-h-germania-epwfeleitai-apo-tis-adikies-entos-eyrwzwnhs>
- Μαλούχος Γ. (2017, 16 Ιανουαρίου). Brexit και Τραμπ τρέμει το κακομαθημένο Βερολίνο. *Το Βήμα*. Ανακτήθηκε 12 Αυγούστου, 2019, από <https://www.tovima.gr/2017/01/16/opinions/brexit-kai-tramp-tremei-to-kakomathimeno-berolino/>
- Μανή, Δ. (2013, 8 Νοεμβρίου). Κώστας Βεργόπουλος: «Το ΔΝΤ είναι στο σωστό δρόμο, η Ευρώπη είναι τελείως λάθος». *Hellas journal.com*. Ανακτήθηκε 12 Αυγούστου, 2019, από <https://hellasjournal.com/2013/κώστας-βεργόπουλος-το-δντ-είναι-στο-σ/>
- Μίχας, Τ. (2016, 5 Σεπτεμβρίου). Η περίπτωση της Ιρλανδίας. *Protagon.gr*. Ανακτήθηκε 12 Αυγούστου, 2019, από <https://www.protagon.gr/apopseis/editorial/h-periptwsi-tis-irlandias-44341220077>
- Να δημιουργήσουμε μια Ευρώπη των Πολιτών! του Ulrich Beck. (2011, 28 Δεκεμβρίου). *Το Βήμα- Le Monde*. Ανακτήθηκε την 12 Αυγούστου, 2019, από <https://tvxs.gr/news/egrapsan-eipan/na-dimioyrgisoyme-mia-eyropi-ton-politon-toy-ulrich-beck>

- Νόαμ Τσόμσκι: Η ΕΕ ίσως καταρρεύσει λόγω αποτυχημένων νεοφιλελεύθερων πολιτικών. (2016, 1 Δεκεμβρίου). *HuffPost Greece Newsroom*. Ανακτήθηκε την 12 Αυγούστου, 2019, από https://www.huffingtonpost.gr/2016/12/01/eidhseis-politikh-diethnes-chomsky-h-europe-isws-katarreysei_n_13351878.html
- Παναγιώτου, Π. (2019, 31 Μαρτίου). Φ. Τίμμερμανς: Ενότητα για να νικήσουμε τις δεξιές πολιτικές και να... *analitis.gr*. Ανακτήθηκε 12 Αυγούστου, 2019, από <https://analitis.gr/f-timmermans-enothta-gia-na-nikhsoyme-tis-deksies-politikes-kai-na-dhmioyrghsoyme-thn-eyrwph-me-kratos-dikaioy/>
- Παπαβασιλείου, Δ. (2003, 18 Μαΐου). Το «ισχυρό ευρώ» βλάπτει σοβαρά την ... ευρωζώνη. *Ριζοσπάστης*. Ανακτήθηκε 12 Αυγούστου, 2019, από <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=1786923>
- Παπανδρόπουλος, Α. (2015, 25 Σεπτεμβρίου). Η «γερμανική» Ευρώπη, οι ισορροπίες και οι κίνδυνοι. *Euro2day*. Ανακτήθηκε την 12 Αυγούστου, 2019, από <https://www.euro2day.gr/specials/opinions/article/1362726/h-germanikh-evroph-oi-isorropies-kai-oi.html>
- Ρέγκλινγκ: Το ευρώ είναι μία επιτυχία. (2016, 7 Οκτωβρίου). *Η Καθημερινή*. Ανακτήθηκε την 12 Αυγούστου, 2019, από <http://www.kathimerini.gr/878201/article/oikonomia/die8nhs-oikonomia/regklingk-to-eyrw-einai-mia-epityxia>
- Smith, G. (2019, 7 Απριλίου). Πώς η Γερμανία προσπάθησε να διαμορφώσει την Ευρωζώνη κατ' εικόνα και ομοίωσή της. *fortunegreece.com*. Ανακτήθηκε την 12 Αυγούστου, 2019, από <https://www.fortunegreece.com/.../analisi-pos-i-germania-prospathise-na-diamorfosi-ti...>
- Σόιμπλε: Οι Έλληνες θα φταίτε αν καταρρεύσει η Ευρωζώνη. (2016, 20 Δεκεμβρίου). *Newsbomb*. <https://www.newsbomb.gr/oikonomia/story/755989/ektakto-soimple-oi-ellines-tha-ftaite-an-katarreysei-i-eyrozoni>
- Σόρος: «Η Ευρωζώνη θα εξελιχθεί σε Γερμανική Αυτοκρατορία». (2012, 5 Ιουνίου). *iefimerida.gr*. Ανακτήθηκε την 12 Αυγούστου, 2019, από <https://www.iefimerida.gr/news/54075/σόρος-«η-ευρωζώνη-θα-εξελιχθεί-σε-γερμανική-αυτοκρατορία»>
- Σοφιανόπουλος, Π. (2016, 1 Ιουλίου). Από την Ευρωζώνη επωφελήθηκε μόνο η Γερμανία. *Taxcoach Exclusive +*. Ανακτήθηκε 12 Αυγούστου, 2019, από <https://taxcoach.gr/blog/από-την-ευρωζώνη-επωφελήθηκε-μόνο-η-γε/>
- Στάσιμη και αναιμική ανάπτυξη στην Ευρωζώνη. (2003, 2 Ιουλίου). *ANT1 News*. Ανακτήθηκε την 12 Αυγούστου, 2019, από <http://www.ant1news.gr/news/Economy/article/69569/stasimi-i-anaptyxi-stin-eyrozoni>
- Στασινού, Ν. (2019, 30 Ιουνίου). Το «nein» των ηγετών σε μία «γερμανική Ευρώπη»; *Naftemporiki.gr*. Ανακτήθηκε 12 Αυγούστου, 2019, από <https://www.naftemporiki.gr/story/1492777/to-nein-ton-igetou-se-mia-germaniki-europi>
- Συνέντευξη με τον Τζεφ Ίλι: Απαντήσεις στη διπλή κρίση εκπροσώπησης και ηγεμονίας. (2016, 18 Ιουλίου). *Left*. Ανακτήθηκε την 12 Αυγούστου, 2019, από <https://left.gr/news/synenteyxi-meton-tzef-ili-apantiseis-sti-dipli-krisi-ekprosopisis-kai-igemonias>
- Τζ. Στίγκλιτς: Το ευρώ είναι αιτία πολλών κακών στην ευρωζώνη. (2016, 14 Σεπτεμβρίου). *CNN*

Greece. Ανακτήθηκε την 12 Αυγούστου, 2019, από <https://www.cnn.gr/oikonomia/story/46383/tz-stigklits-to-eyro-einai-aitia-pollon-kakon-stin-eyrozoni>

Το ευρώ μπορεί να σωθεί μόνο με πολιτική ένωση. (2011, 30 Νοεμβρίου). *Πολίτης News*. Ανακτήθηκε την 12 Αυγούστου, 2019, από <http://politis.com.cy/article/to-euro-mporei-na-sothei-mono-me-politiki-enosi>

Τραπεζιώτης, Γ. (2011, 19 Νοεμβρίου). Γερμανική μπότα στην ευρωζώνη!. *Dimokratianews.gr*. Ανακτήθηκε 12 Αυγούστου, 2019, από <https://www.dimokratianews.gr/content/3489/γερμανική-μπότα-στην-ευρωζώνη>

Τσίπρας στη Le Monde: Πρέπει να αποφασίσουμε αν είμαστε μια ΕΕ ή μία Γερμανική Ευρώπη. (2016, 8 Σεπτεμβρίου). *Τα Νέα*. Ανακτήθηκε την 12 Αυγούστου, 2019, από <https://www.tanea.gr/2016/09/08/politics/tsipras-sti-le-monde-prepei-na-apofasisoyme-an-eimaste-mia-ee-i-mia-germaniki-eyrwpi/>

Φίσερ: «Κινούμαστε προς μια γερμανική Ευρώπη ή συνεχίζουμε στον δρόμο μιας Ευρωπαϊκής Γερμανίας;». (2014, 14 Οκτωβρίου). *Τα Νέα*. Ανακτήθηκε την 12 Αυγούστου, 2019, από <https://www.tanea.gr/2014/10/14/world/fiser-kinoymaste-pros-mia-germaniki-eyrwpi-i-synexizoyme-ston-dromo-mias-eyrwpaikis-germanias/>

Weill, N. (2014, 11 Νοεμβρίου). Γιούργκεν Χάμπερμας: «Η Ευρώπη μεταξύ παράλυσης και διάλυσης». *Το Βήμα*. Ανακτήθηκε 12 Αυγούστου, 2019 από <https://www.tovima.gr/2014/11/11/world/giourgken-xampermas-i-eyrwpi-metaksy-paralysis-kai-dialysis/>

Θεσμικά Ελλείμματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως προς την διαχείριση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κρίσης. Οι επιπτώσεις στην Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία

Γιώργος Γιαρλός

Υποψήφιος Διδάκτορας Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
george.giarlos@gmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η πρόσφατη ευρωπαϊκή οικονομική κρίση δεν ήταν αποτέλεσμα μόνο της παγκόσμιας κρίσης που ξεκίνησε με την κατάρρευση της Lehman Brothers, μια και στην πραγματικότητα υπέβασκε από τα πρώτα χρόνια της εισαγωγής του ευρώ ως κοινού νομίσματος. Η δημιουργία της ευρωζώνης, δεν συνοδεύτηκε από μια σωστά μελετημένη και αποτελεσματική αναθεώρηση των υπαρχόντων και συγκρότηση των νέων θεσμών που θα υποστήριζαν την ομαλή λειτουργία της. Οι θεσμικές αυτές αδυναμίες μεγέθυναν τις επιπτώσεις της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης στην Ευρώπη και περιόρισαν τις δυνατότητες αντίδρασης της ΕΕ για τον περιορισμό τους. Σκοπός του παρόντος πονήματος είναι η ανάδειξη των θεσμικών ελλειμμάτων της ΕΕ και κυρίως της ευρωζώνης και οι επιπτώσεις τους στην περίπτωση της Ελλάδας.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: κρίση, θεσμικά ελλείμματα, ευρωζώνη, Ελλάδα.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η πτώχευση της Lehman Brothers το 2008, ήταν η κορύφωση της χρηματοπιστωτικής κρίσης που ξέσπασε στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, όταν έσκασε η φούσκα των ακινήτων και των συνδεδεμένων με αυτά σύνθετων χρηματοοικονομικών προϊόντων. Η έκθεση μεγάλων ευρωπαϊκών ιδρυμάτων σε τέτοιου είδους τοξικά επενδυτικά προϊόντα, αλλά και η ύπαρξη παρόμοιων δυσλειτουργιών στην αγορά ακινήτων αρκετών ευρωπαϊκών κρατών, δεν άργησε να μεταφέρει την κρίση και στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ). Η κρίση αυτή αρχικά εκδηλώθηκε ως χρηματοπιστωτική με επίκεντρο τις τράπεζες και την δυνατότητα χρηματοδότησής τους, εξελίχθηκε σε κρίση χρέους διότι τα κράτη μέλη αναγκάστηκαν να δανειστούν για να διασώσουν τα τραπεζικά τους ιδρύματα και τέλος ως κρίση του ευρώ μια και απειλήθηκε η ίδια η ύπαρξη του κοινού ευρωπαϊκού νομίσματος, λόγω της απειλής εξόδου της Ελλάδας από την Ευρωζώνη (ΕΖ).

Ήταν όμως η ευρωζώνη των 19 μελών έτοιμη να αντιμετωπίσει την παγκόσμια οικονομική κρίση του 2007, που γρήγορα μετατράπηκε σε καθαρά ευρωπαϊκή κρίση χρέους και εμπιστοσύνης στο κοινό νόμισμα; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι, σύμφωνα με την βιβλιογραφία όπως θα αναλύσουμε παρακάτω, αρνητική, μια και η αντίδραση στην κρίση ήταν σε κάθε περίπτωση ανεπαρκής. Καταρχήν δεν υπήρχε καμία προετοιμασία για την αντιμετώπιση τέτοιων πιθανών αρ-

νητικών καταστάσεων, ούτε σε θεσμικό άλλα ούτε και σε λειτουργικό επίπεδο και κρίνοντας από την αντίδραση των αγορών, κάθε προσπάθεια για αποσόβηση της κρίσης είχε στην αρχή ανεπιτυχές αποτέλεσμα. Η κυρίαρχη μάλιστα αντίληψη είναι ότι η κρίσιμη απάντηση στην κρίση από την πλευρά της ΕΕ, προήλθε μάλλον από ένα υπηρεσιακό παράγοντα¹, παρά από την πολιτική ελίτ της ΕΕ. Οι αιτίες που οδήγησαν στην επιδείνωση της παγκόσμιας κρίσης σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ήταν i) τα θεσμικά ελλείμματα στην αρχιτεκτονική και λειτουργία της ευρωζώνης όπως αυτή διαμορφώθηκε από την *Συνθήκη του Μάαστριχτ*, ii) η ανυπαρξία θεσμών και αντίστοιχων θεσμικών οργάνων που θα απορροφούσαν τις συνέπειες ενός οικονομικού σοκ και τέλος iii) οι ανεπιτυχείς χειρισμοί για την αντιμετώπιση της κρίσης.

Στόχος της παρούσας έρευνας, είναι να αναδειχθούν οι θεσμικές αδυναμίες της ευρωζώνης και πώς αυτές καθόρισαν την αρχική αδυναμία της ΕΕ να θωρακιστεί απέναντι στην παγκόσμια οικονομική κρίση, καθώς και οι επιπτώσεις τους στην κοινωνία και οικονομία της Ελλάδας, μια και ήταν η χώρα εκείνη που επλήγει περισσότερο από την κρίση. Η ανάλυση που ακολουθεί αφορά τα θεσμικά ελλείμματα της ΕΕ όπως αυτά αναδείχθηκαν μετά την δημιουργία της ευρωζώνης, μια και οι επιπτώσεις της ευρωπαϊκής οικονομικής κρίσης, αφορούν κυρίως τις χώρες μέλη της ζώνης του ευρώ και ειδικότερα την Ελλάδα.

ΜΙΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ ΠΟΥ ΔΕΝ ΕΠΡΕΠΕ ΝΑ ΓΙΝΕΙ

Η θεωρία πάνω στην οποία στηρίχθηκε η λειτουργία της ΟΝΕ, είναι αυτή των Βέλτιστων Νομισματικών Περιοχών (Eichengreen, 2012, σ. 123). Σύμφωνα με αυτή την θεωρία οι προϋποθέσεις για την σωστή λειτουργία μιας νομισματικής ένωσης είναι να υπάρχει οικονομική σύγκλιση, κινητικότητα των εργαζομένων και τέλος δημοσιονομική ολοκλήρωση μεταξύ των μελών της. Πιο συγκεκριμένα η σύγκλιση προϋποθέτει ομοιομορφία στις οικονομικές δομές των συμμετεχόντων κρατών, ώστε να μειωθεί ο κίνδυνος ασύμμετρης αντίδρασης σε εξωτερικά οικονομικά σοκ, μια και η ύπαρξη κοινού νομίσματος θα απέκλειε την χρήση από αυτά διαφορετικής νομισματικής πολιτικής για την εξάλειψη των κινδύνων.

Η κινητικότητα των εργαζομένων από την άλλη, αφορά στην ενθάρρυνση της μετακίνησης των εργαζομένων από τις χώρες με υψηλή ανεργία σε αυτές με χαμηλή, ως ένα μηχανισμό απορρόφησης των δυσμενών επιπτώσεων ενός ασύμμετρου οικονομικού σοκ (Eichengreen, 2014, σ. 3). Αναλύοντας τις παραπάνω προϋποθέσεις, εύκολα εκ των υστέρων διαπιστώνει κανείς, ότι οι συνθήκες που επικρατούσαν στην Ευρώπη στο τέλος του 20ου αιώνα δεν ευνοούσαν την εισαγωγή ενός κοινού νομίσματος, μια και η οικονομική σύγκλιση και συνοχή ανάμεσα στις χώρες που θα συνιστούσαν την ευρωζώνη βρισκόταν σε χαμηλά επίπεδα, δεν υπήρχε κάποιος αναδιανεμητικός μηχανισμός που θα βοηθούσε τα κράτη σε υστέρηση να ξεπεράσουν τις δυσκολίες ενός ασύμμετρου σοκ και τέλος η εργασιακή κινητικότητα ήταν αβέβαιο αν θα μπορούσε τελικά να λειτουργήσει σαν αποτελεσματικός οικονομικός μηχανισμός αποσυμπίεσης. Σύμφωνα λοιπόν με εμπειρικές μελέτες (Coperlonitch κ.ά., 2016, σ. 812), η ΟΝΕ δεν πληρούσε τις προϋποθέσεις που αναλύθηκαν παραπάνω, ώστε να μπορέσει να λειτουργήσει απρόσκοπτα και αποτελεσματικά σαν μια βέλτιστη νομισματική περιοχή.

¹ Αναφέρονται στην δήλωση του κεντρικού τραπεζίτη της ΕΕ Μάριο Ντράγκι το 2012 ότι θα κάνει ότι χρειαστεί για να προμηθεύσει τις αγορές με τα απαραίτητα κεφάλαια

Στο ίδιο πλαίσιο, όπως τονίζει ο *Barry Eichengreen*, πολλοί οικονομικοί και πολιτικοί αναλυτές (Blanchard and Katz, Sala-i-Martin and Sachs, Bayoumi and Eichengreen) είχαν από την αρχή της δημιουργίας της ευρωζώνης εκφράσει αμφιβολίες για το αν θα μπορούσε να λειτουργήσει αποτελεσματικά μια νομισματική ένωση στους κόλπους της ΕΕ, μια και ήταν εμφανείς οι θεσμικές αδυναμίες και ελλείψεις προς αυτή την κατεύθυνση (Eichengreen, 2012, σ. 124-126). Ένα από τα κυριότερα δομικά προβλήματα στην λειτουργία της ευρωζώνης, ήταν οι μακροοικονομικές διαφορές (macroeconomic divergence) μεταξύ των χωρών που αποφάσισαν να χρησιμοποιήσουν το κοινό νόμισμα (Corbelovitch κ.ά., 2016, σ. 818). Αυτές οι διαφορές οδήγησαν σε μεγάλες μετακινήσεις κεφαλαίων μέσω δανεισμού από τις πλεονασματικές χώρες του Βορρά στις ελλειμματικές χώρες του Νότου, που είχε βέβαια σαν αποτέλεσμα την έκρηξη της κατανάλωσης στην περιφέρεια της ευρωζώνης και την περαιτέρω επιδείνωση των ανισορροπιών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της Ελλάδας, όπου η ανάπτυξη της οικονομίας της στις αρχές της δεκαετίας του 2000, οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στις μεγάλες εισροές κεφαλαίων λόγω της μείωσης των επιτοκίων από την υιοθέτηση του ευρώ, κεφάλαια βέβαια που εγκατέλειψαν την χώρα όταν ξέσπασε η οικονομική κρίση, βυθίζοντάς την σε βαθιά ύφεση.

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΕ ΒΑΡΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Εδώ λοιπόν, αναδεικνύεται ο βαθιά πολιτικός ρόλος της ΟΝΕ σαν ένα απαραίτητο εργαλείο για την ευόδωση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Η επιθυμία των ευρωπαίων ηγετών να εξασφαλίσουν την σταθερότητα και ανάπτυξη των οικονομιών τους, περιορίζοντας την οικονομική ηγεμονία των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής (ΗΠΑ) ιδίως στο πεδίο των νομισματικών σχέσεων, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην δημιουργία της ΟΝΕ παραβλέποντας κάποιους οικονομικούς δείκτες που υποδείκνυαν το αντίθετο. Στο ίδιο πλαίσιο, σύμφωνα με τον *Peter j. Veronšek*, ένας από τους βασικούς λόγους για την δημιουργία του κοινού νομίσματος ήταν η προσπάθεια να περιοριστεί η επιρροή της ενωμένης Γερμανίας, αντικαθιστώντας το μέχρι τότε κυρίαρχο νόμισμα και την κυρίαρχη κεντρική τράπεζα της Ευρώπης, που δεν ήταν άλλα από το μάρκο και την Ομοσπονδιακή Γερμανική Τράπεζα (Veronšek, 2017, σ. 397). Βέβαια η δημιουργία της ΟΝΕ, απέτυχε τελικά κατά τον παραπάνω συγγραφέα στην βασική της αυτή αποστολή, μια και η Γερμανία έχει αναδειχθεί στον απόλυτο κυρίαρχο των εξελίξεων και του καθορισμού της πολιτικής της ευρωζώνης, ιδιαίτερα στα χρόνια που ακολούθησαν το ξέσπασμα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 2008.

Στο σημείο όμως αυτό, εντοπίζεται το εξής παράδοξο: ενώ η απόφαση για την δημιουργία της ΕΖ ήταν πρωτίτως, κατά την επικρατούσα βιβλιογραφία, μια πολιτική απόφαση μια και η οικονομική ανάλυση υπεδείκνυε το αντίθετο, από την άλλη μεριά δεν υπήρχε στην ΕΕ ο αντίστοιχος και απαραίτητος βαθμός πολιτικής ολοκλήρωσης που θα στήριζε ένα τέτοιο μεγαλεπήβολο εγχείρημα. Όπως διαπιστώνει ο *Joseph Stiglitz*, στην περίπτωση ταχείας οικονομικής ολοκλήρωσης που δεν συνοδεύεται αντίστοιχα από πολιτική ολοκλήρωση, υπάρχει σοβαρή πιθανότητα αποτυχίας, μια υπάρχουν σημαντικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ των οικονομιών των εμπλεκόμενων χωρών που με την σειρά τους αυξάνουν την ανάγκη για περισσότερη αλληλεγγύη και αλληλοβοήθεια (Stiglitz, 2016, σ. 76). Επομένως η έλλειψη πολιτικής ολοκλήρωσης συνεπάγεται και την αντίστοιχη έλλειψη των κατάλληλων θεσμών που θα μπορούσαν να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά ενδεχόμενα ασύμμετρα οικονομικά σοκ και η μη ύπαρξη επαρκούς αλληλεγγύης δεν εξασφαλίζει σε καμία περίπτωση την προστασία των λιγότερο προνομιούχων και αναπτυσσόμενων κρατών από τις

δυσμενείς επιπτώσεις μιας κρίσης.

Μια ακόμα θεσμική αδυναμία, η οποία θεωρείται ότι συνετέλεσε στην μη αποτελεσματική αντιμετώπιση της ευρωπαϊκής οικονομικής κρίσης, είναι το λεγόμενο δημοκρατικό έλλειμμα της ΕΕ. Στο υπάρχον κυβερνητικό μείγμα της ΕΕ, δεσπύζουσα θέση έχουν οι υπερεθνικοί θεσμοί και οργανισμοί, στους οποίους έχουν χορηγηθεί τόσο εκτελεστικές όσο και νομοθετικές και ρυθμιστικές αρμοδιότητες (Borzell, 2016, σ. 7). Κλασικά τέτοια παραδείγματα αποτελούν η Επιτροπή και η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ΕΚΤ). Η αυξανόμενη συγκέντρωση των εξουσιών στα πλαίσια της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης από τους υπερεθνικούς αυτούς θεσμούς, ενισχύει το λεγόμενο δημοκρατικό έλλειμμα στην ΕΕ, μια και δεν αποτελούν όργανα άμεσα εκλεγμένα από τους ευρωπαίους πολίτες. Όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο *Joseph Stiglitz*, η ύπαρξη δημοκρατικού ελλείμματος στην ΕΕ και ειδικότερα στην ευρωζώνη, διαπιστώθηκε περίτρανα από το γεγονός ότι όποτε οι πολίτες των πληγέντων από την κρίση ευρωπαϊκών χωρών κλήθηκαν να αποφανθούν σχετικά με τις εφαρμοζόμενες σε αυτούς πολιτικές, η κρίση τους ήταν εναντίον των πολιτικών αυτών (Stiglitz, 2016, σ. 83). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσε το ελληνικό δημοψήφισμα του 2015 καθώς και η πολιτική άνοδος των κομμάτων που δεν υποστήριζαν τις πολιτικές δημοσιονομικής πειθαρχίας στις εκλογές που ακολούθησαν στην Ισπανία και Πορτογαλία. Η παρούσα ευρωπαϊκή κρίση, ανέδειξε τέλος την έλλειψη δημοκρατικής νομιμοποίησης αναφορικά με τον τρόπο λήψης των αποφάσεων, μια και είναι σαφές ότι δεν υπάρχει άμεση λογοδοσία (*direct accountability*) λόγω του υπερεθνικού χαρακτήρα των κυριότερων θεσμών της ΕΕ και της ΕΖ ειδικότερα (Wren Lewis, 2013, σ. 71).

Η γεωπολιτική επίσης, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην απόφαση για την δημιουργία μιας νομισματικής ένωσης στην Ευρώπη και δικαιολογεί και την σχετική προχειρότητα αναφορικά με τον σχεδιασμό των απαραίτητων θεσμικών οργάνων και εργαλείων που θα διασφάλιζαν την εύρυθμη λειτουργία της (De Grauwe, 2013, σσ. 155-156). Οι πολιτικές ελίτ της Γαλλίας επιθυμούσαν με την εισαγωγή ενός κοινού ευρωπαϊκού νομίσματος, από την μία να περιορίσουν τις πιέσεις που δέχονταν το ασθενές γαλλικό φράγκο με την πρόσδεσή του σε ένα κυρίαρχο κοινό νόμισμα και από την άλλη να διασφαλίσουν την προσήλωση της ενωμένης Γερμανίας στην ιδέα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, ώστε να διασκεδαστούν οι όποιες φοβίες για την πιθανότητα να παρασυρθεί από τις σκοτεινές πολιτικές ατραπούς του πρόσφατου παρελθόντος της. Στην ίδια κατεύθυνση και οι *Torben Iversen* και *David Soskice* που υποστηρίζουν ότι μετά την επανένωση της, υπήρχαν φόβοι ότι η ενωμένη Γερμανία θα μπορούσε να εγκαταλείψει την Ευρώπη και να συνεχίσει μόνη της, μια και είχε πλέον τις απαραίτητες δυνάμεις και τα μέσα για μια αυτόνομη πορεία στο παγκόσμιο γεωπολιτικό σκηνικό (Iversen & Soskice, 2013).

ΑΠΟΥΣΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΣΥΓΚΛΙΣΗΣ

Για ποιο λόγο όμως οι ηγέτες της ΕΕ συμφώνησαν στην δημιουργία της ΕΖ, παρόλο που η οικονομική ανάλυση υπεδείκνυε το αντίθετο; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό, δίνεται από την προσπάθεια των ευρωπαϊκών κρατών να αποκομίσουν τα ευκαιριακά, όπως αποδείχτηκε στην πράξη, οφέλη μιας νομισματικής ένωσης που εξυπηρετούσαν κατά τον καλύτερο τρόπο τους άμεσους στόχους και συμφέροντά τους, αδιαφορώντας για τις ενδεχόμενες μακροπρόθεσμες δυσκολίες ενός τέτοιου μεγαλεπήβολου εγχειρήματος (Iversen & Soskice, 2013). Η προοπτική των χαμηλών επιτοκίων δανεισμού και η εισροή πολύτιμων για την ανάπτυξη κεφαλαίων από το εξωτερικό,

ήταν το σημαντικό κίνητρο που έπεισε τις χώρες του ευρωπαϊκού νότου να εγκαταλείψουν την νομισματική και συναλλαγματική τους ανεξαρτησία, αδιαφορώντας για την μελλοντική ανυπαρξία πιστωτικής ευελιξίας για την αντιμετώπιση ενδεχόμενων ασύμμετρων οικονομικών σοκ. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση της Ελλάδας, που ενώ επωφελήθηκε από τα χαμηλά επιτόκια δανεισμού και τις άφθονες εισροές κεφαλαίων τα πρώτα χρόνια του ευρώ πυροδοτώντας μια αύξηση της ιδιωτικής κατανάλωσης που οδήγησε σε μια εύθραυστη ανάπτυξη, δεν είχε την απαραίτητη πιστωτική και νομισματική ευελιξία να αντιμετωπίσει την επερχόμενη κρίση, οδηγώντας την ελληνική κοινωνία σε απόγνωση. Η βασική επιδίωξη της Γερμανίας από την άλλη, που αποτελούσε τον βασικό εκπρόσωπο και εκφραστή της οικονομικής πολιτικής του ευρωπαϊκού βορρά, ήταν να αναπτύξει την δική της οικονομική ευημερία μέσω των ανοικτών αγορών, μιας ανταγωνιστικής συναλλαγματικής ισοτιμίας και φυσικά μιας αντιπληθωριστικής πιστωτικής πολιτικής (Moravcsik, 2012, p. 55). Η προσδοκία των δημιουργών της ΕΖ, ήταν ότι με την πάροδο του χρόνου θα υπήρχε μια σύγκλιση μεταξύ ευρωπαϊκού νότου – βορρά, με τους πρώτους να επιχειρούν να προσεγγίσουν το γερμανικό οικονομικό μοντέλο μέσω του ελέγχου των δημοσιονομικών ελλειμμάτων και του χρέους και τους δεύτερους να χαλαρώνουν τους εξωτερικούς περιορισμούς και την πίεση της ανταγωνιστικότητας. Κάτι τέτοιο δυστυχώς δεν έγινε, επιτείνοντας έτι περαιτέρω την ανομοιογένεια και ανομοιομορφία της ΕΖ.

Όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο *Paul de Grauwe* σε άρθρο του για τις σχεδιαστικές ελλείψεις της ευρωζώνης το 2013, η νομισματική ένωση της ΕΕ θα πρέπει νομοτελειακά να μετασχηματιστεί σε μια δημοσιονομική ένωση μια και όπως υποστηρίζει το ευρώ είναι ένα νόμισμα χωρίς κράτος και βέβαια ένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα ενός κράτους, είναι να έχει μια κεντρική εξουσία υπεύθυνη για την συλλογή φόρων και την χρηματοδότηση πολιτικών για όλη την επικράτεια του (De Grauwe, 2013, p.28-29). Ο αρχικός σχεδιασμός της ΕΖ, χαρακτηρίστηκε από μια άνιση ολοκλήρωση σχετικά με τις μακροοικονομικές οικονομικές προοπτικές. Από την μία πλευρά προβλέφθηκε κεντρική νομισματική και πιστωτική διαχείριση μέσω του κοινού νομίσματος και της κοινής κεντρικής τράπεζας, ενώ από την άλλη αποκεντρωμένη δημοσιονομική πολιτική μια και δεν προβλέφθηκε κοινός κοινοτικός προϋπολογισμός, πέρα από αυτόν που αφορά τις συνδρομές των κρατών μελών και κινείται γύρω στο 1% του ευρωπαϊκού ΑΕΠ (Schimmelfennig, 2014, σσ. 323-324). Με βάση αυτά τα δεδομένα, οι πόροι του προϋπολογισμού της ΕΕ, δεν αφήνουν κανένα περιθώριο ευελιξίας στην ΕΕ σχετικά με την ικανότητα παρέμβασής της για την αντιμετώπιση ενδεχόμενων κρίσεων, πράγμα που δυστυχώς επιβεβαιώθηκε στην πράξη με το ξέσπασμα της πρόσφατης ευρωπαϊκής οικονομικής κρίσης.

Μια σημαντική θεσμική καινοτομία που ακολούθησε την δημιουργία της ΟΝΕ και είχε σαν στόχο να οδηγήσει στην δημοσιονομική σύγκλιση και ομοιομορφία μεταξύ των μελών της, ήταν το Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης (ΣΣΑ), καθιερώνοντας ως όριο για το έλλειμμα του προϋπολογισμού των κρατών, το 3%. Η υπέρβαση του ποσοστού αυτού θα κινητοποιούσε, κατόπιν εισήγησης της Επιτροπής και απόφασης του Συμβουλίου της Ένωσης, μια διαδικασία κυρώσεων ως αποτέλεσμα της έλλειψης δημοσιονομικής συμμόρφωσης. Η αποτελεσματικότητα όμως του ΣΣΑ, αμφισβητήθηκε ήδη από τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της ευρωζώνης, μια και η μη συμμόρφωση της Γερμανίας και Γαλλίας δεν συνοδεύτηκε από την προβλεπόμενη επιβολή κυρώσεων, καθιστώντας έτσι προβληματική την εφαρμογή του (Copelovitch κ.ά., 2016, σ. 820). Η απουσία επομένως μιας συντονισμένης δημοσιονομικής πολιτικής, ήταν ακόμα μια θεσμική αδυναμία που

απέτυχε να αντιμετωπίσει η ΟΝΕ από τα πρώτα κιάλας χρόνια της λειτουργίας της, παρά τα κριτήρια σύγκλισης και την εισαγωγή του ΣΣΑ (Stiglitz, 2016, σ. 42). Απαραίτητη προϋπόθεση για να λειτουργήσει σωστά και αποτελεσματικά η νομισματική ένωση, ήταν η εφαρμογή δημοσιονομικής πολιτικής περιορισμού της ζήτησης από τις χώρες του νότου, σε αντίθεση με τις χώρες του βορρά που θα έπρεπε να εφαρμόσουν επεκτατική πολιτική για να την αυξήσουν. Κάτι τέτοιο δεν έγινε, μια και ούτε εφαρμόστηκε ποτέ στην πράξη το ΣΣΑ, ούτε και ελήφθησαν μέτρα αύξησης της εγχώριας κατανάλωσης από τα πλεονασματικά κράτη της ευρωζώνης, καθιστώντας την έτσι ευάλωτη απέναντι σε ασύμμετρα οικονομικά σοκ.

Η εφαρμογή εξάλλου του ΣΣΑ, χωρίς την ύπαρξη ενός κοινού προϋπολογισμού της ΕΕ και της ΕΖ ικανού να αντιμετωπίσει και να χρηματοδοτήσει την αντιμετώπιση ενδεχόμενων κρίσεων και με δεδομένη την χάραξη δημοσιονομικής πολιτικής σε επίπεδο κράτους μέλους και όχι κεντρικά, αποτελεί ακόμα ένα παράδοξο στην δομή και λειτουργία της ζώνης του ευρώ (Wyplosz, 2015, σ. 2). Η καθιέρωση εκ των υστέρων μηχανισμών δημοσιονομικής σύγκλισης και πειθαρχίας, όπως το Ευρωπαϊκό Εξάμηνο, το Δημοσιονομικό Σύμφωνο και το Two & Six Pact, που αποσκοπούν στον έμμεσο περιορισμό της εθνικής κυριαρχίας στην χάραξη δημοσιονομικής πολιτικής προς όφελος της ΕΕ, αποτελεί κατά τον ίδιο συγγραφέα μια προσπάθεια με λίγες πιθανότητες επιτυχίας στο πεδίο της επιθυμητής σύγκλισης.

Συμπερασματικά, η απουσία εξευρωπαϊσμού της οικονομικής και φορολογικής πολιτικής στο επίπεδο, αν μη τι άλλο, της ΕΖ αποτελεί έναν από τους πιο σημαντικούς λόγους για την μη έγκαιρη αντιμετώπιση των συνεπειών της κρίσης από την ΕΕ (Verdun, 2015, p. 231). Η φύση της ευρωπαϊκής οικονομικής κρίσης, επέβαλλε ώστε η αρχική (ανεπιτυχής) αντίδραση να προέλθει από το κάθε κράτος μέλος χωριστά σε εθνικό επίπεδο και με περιορισμένα μέσα, εξέλιξη που θα είχε σίγουρα διαφορετικό αποτέλεσμα αν ο σχεδιασμός της οικονομικής και φορολογικής πολιτικής γινόταν από την ΕΕ. Το ανισοβαρές επίσης ισοζύγιο μεταξύ αναδιανεμητικής και πολιτικής επιβολής κυρώσεων, το οποίο προήλθε με βάση την δομή και τον σχεδιασμό της ΕΖ, δεν βοήθησε στην άμβλυνση των επιπτώσεων της κρίσης στα κράτη μέλη της ΕΕ που επλήγησαν περισσότερο από αυτήν (Vilpisauskas, 2013, σ. 372). Σε αυτή την κατεύθυνση, θα πρέπει λοιπόν να ενισχυθούν οι αναδιανεμητικές πολιτικές της ΕΕ, ώστε κατά αυτό τον τρόπο να επιδειχθεί η απαραίτητη αλληλεγγύη προς τα δοκιμαζόμενα από την κρίση κράτη της ΕΖ και όχι μόνο να εφαρμόζονται αμφιβόλου αποτελέσματος περιοριστικές πολιτικές, όπως έγινε στην περίπτωση της Ελλάδας.

ΑΔΥΝΑΜΙΑ ΕΚΤ ΚΑΙ ΡΥΘΜΙΣΤΙΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ

Ένα ακόμα θεσμικό έλλειμμα στην δομή της ευρωζώνης, που έμελλε να αποβεί καθοριστικό στην αδυναμία της να αντιμετωπίσει την αρχική τραπεζική κρίση, ήταν το κατακερματισμένο χρηματοοικονομικό ρυθμιστικό πλαίσιο. Η έλλειψη ενός κοινού ρυθμιστικού πλαισίου και οι συνεχώς αυξανόμενες αλληλεξαρτήσεις μεταξύ των τραπεζικών ιδρυμάτων της ΕΕ, είχαν σαν αποτέλεσμα την έκθεσή τους σε ανεπανόρθωτους κινδύνους όταν ξέσπασε η κρίση, μια και δεν είχαν θεσμοθετηθεί και τεθεί σε εφαρμογή μηχανισμοί που θα ήταν σε θέση να αποσοβήσουν τις αρνητικές συνέπειες της (Jones κ.ά., 2016, σσ. 1023-1024). Παραμένοντας στον χρηματοπιστωτικό τομέα, η θεσμική στέρηση της δυνατότητας της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (ΕΚΤ) να παρέμβει αποτελεσματικά για την χρηματοδότηση των χρεωμένων κρατών (last resort lender), μια και η βασική

αποστολή της ήταν ο έλεγχος των τιμών μέσα από την διατήρηση του πληθωρισμού σε συγκεκριμένα επίπεδα, απέβη καθοριστική για την επέκταση της κρίσης στην ευρωζώνη (Masini, 2014, p.210-211). Πιο συγκεκριμένα, οι χώρες που είχαν σκληρά νομίσματα και που αντιπροσωπεύονταν από την Γερμανία, υποστήριζαν ότι το έργο της ΕΚΤ θα έπρεπε να αφορά την διαφύλαξη της σταθερότητας των τιμών, ενώ οι υπόλοιπες χώρες με προεξάρχουσα την Γαλλία, προέκριναν την επίτευξη της οικονομικής ανάπτυξης (Schimmelfennig, 2014, σ. 328). Η κατάληξη φυσικά ήταν να υπερισχύσει η πρόταση της Γερμανίας, γεγονός που αποτέλεσε, όπως θα αναλύσουμε παρακάτω, μια από τις βασικές θεσμικές ελλείψεις της ευρωζώνης και καθόρισε την αργή και αναποτελεσματική αντίδρασή της στις δυσμενείς συνέπειες της οικονομικής κρίσης που ακολούθησε. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο *Barry Eichengreen* μια κανονική νομισματική ένωση χρειάζεται μια κανονική κεντρική τράπεζα, που να έχει εξ αρχής την θεσμική δυνατότητα να δράσει σαν *πιστωτής τελευταίας ευκαιρίας – last resort lender* (Eichengreen, 2014, σσ. 7-8).

ΑΝΕΠΑΡΚΕΙΑ ΘΕΣΜΩΝ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΝ ΤΗΣ ΕΕ

Η έλλειψη επίσης μιας λειτουργικής πρότασης για την διάσωση της υπερχρεωμένης οικονομίας ενός κράτους μέλους της ζώνης του ευρώ, αποτέλεσε τελικά μια κρίσιμη αδυναμία στον θεσμικό σχεδιασμό και την δομή της ευρωζώνης (Ioannou κ.ά., 2015, σ. 160). Η ανυπαρξία ενός τέτοιου μηχανισμού, ήταν ο βασικός λόγος της εμπλοκής του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ) στην διάσωση των υπερχρεωμένων μελών της ευρωζώνης από το 2010 και μετά, με παροχή χρηματοδότησης και της απαραίτητης τεχνογνωσίας για τα μέτρα που έπρεπε να ληφθούν για την αποκατάσταση της ομαλότητας στην ζώνη του ευρώ. Η ανάμειξη του ΔΝΤ στην διαχείριση της κρίσης στον χώρο της ΕΖ, υπήρξε αμφιλεγόμενη καθώς από την μια αποτέλεσε εγγύηση για την εφαρμογή των απαραίτητων μέτρων για την δημοσιονομική προσαρμογή των πληγέντων από την κρίση κρατών μελών, από την άλλη όμως η αποτελεσματικότητα των μέτρων αυτών αμφισβητήθηκε, όχι μόνο από τις κυβερνήσεις των χωρών αυτών και από μια σειρά έγκριτων οικονομολόγων (Stiglitz, 2016, p.14), αλλά σε ύστερο βέβαια χρόνο και από τα ίδια τα στελέχη του ΔΝΤ.

Σε αυτό το πλαίσιο, εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη των *Mark Copelovitch, Jeffrey Frieden and Stefanie Walter*, που δεν στέκονται τόσο στην ανυπαρξία ενός ευρωπαϊκού χρηματοδοτικού οργανισμού διάσωσης, όσο στην έλλειψη μιας αξιόπιστης δέσμευσης μη διάσωσης στα πλαίσια της ευρωζώνης (lack of a credible no bail-out commitment). Οι αγορές θεωρούσαν πως, παρά τις ρητές προβλέψεις των Συνθηκών περί μη διάσωσης ενός κράτους μέλους με κοινοτική χρηματοδότηση, οποτεδήποτε και αν εμφανιζόταν πρόβλημα σε ένα κράτος μέλος της ΟΝΕ τα υπόλοιπα θα έσπευδαν να το βοηθήσουν να αντιμετωπίσει την κρίση και για αυτό ακριβώς τον λόγο δάνειζαν άκριτα τόσο τον δημόσιο όσο και τον ιδιωτικό τομέα των προβληματικών χωρών, όλα τα χρόνια που προηγήθηκαν της κρίσης (Copelovitch κ.ά., 2016, σσ. 821-822). Αυτό λοιπόν που χρειαζόταν να προβλεφθεί θεσμικά στην Συνθήκη του Μάαστριχτ, ήταν μια ακριβής περιγραφή της διαδικασίας διάσωσης ενός κράτους μέλους που θα βρισκόταν σε ανάγκη, ακόμα και με πηγές χρηματοδότησης που θα προέρχονταν από τα ίδια τα μέλη της ένωσης, αντί να σύρεται από τις εξελίξεις και να δρα πυροσβεστικά κατόπιν εορτής.

Η λειτουργία της ευρωζώνης τέλος, σηματοδεύτηκε και από την σύσταση ενός μη θεσμικά κατοχυρωμένου οργάνου, του *Euro group*, του άτυπου δηλαδή Συμβουλίου των Υπουργών Οικονομικών

της ΕΖ, που θα λειτουργούσε ως πολιτικός βραχίονας απέναντι στην ανεξαρτησία και την αυξημένη εξουσία της ΕΚΤ που πήγαζε από την Συνθήκη του Μάαστριχτ (Κατσίκας, 2017, σσ.172). Η απουσία θεσμικής νομιμοποίησης του βασικού αποφασιστικού και εκτελεστικού οργάνου της ΕΖ, αποτέλεσε σημαντικό πρόβλημα στην διαχείριση της οικονομικής κρίσης από την ΕΕ, κυρίως την περίοδο των κρίσιμων συνεδριάσεων του 2015 που αφορούσαν την έξοδο ή όχι της Ελλάδας από την ζώνη του ευρώ. Προκειμένου λοιπόν να μπορέσει η ευρωζώνη να αποτελέσει τον προπομπό για την συνέχιση της διαδικασίας της οικονομικής εμβάθυνσης που θα οδηγήσει στην πολυπόθητη πολιτική ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, θα πρέπει σύμφωνα με τους *Tal Sadeh, Erik Jones & Amy Verdun* να δοθεί περισσότερη έμφαση στην νομιμοποίηση του βασικού της οργάνου, του *Eurogroup*, με τον ακριβή καθορισμό του θεσμικού του ρόλου, κυρίως απέναντι στα υπόλοιπα οριοθετημένα από τις Συνθήκες της ΕΕ, κοινοτικά όργανα (Sadeh κ.ά., 2007, σ. 744).

ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Τα θεσμικά ελλείμματα της ευρωζώνης που αναλύθηκαν προηγουμένως, αποτέλεσαν βαρίδι στην προσπάθεια της ΕΕ να αντιδράσει γρήγορα και αποφασιστικά απέναντι στην παγκόσμια οικονομική κρίση που ξέσπασε το 2008, με αποτέλεσμα ακόμα και σήμερα να είναι εμφανείς σε αρκετά κρατη μέλη της οι βλαβερές συνέπειές της. Η περίπτωση της Ελλάδας αποτελεί την καλύτερη απόδειξη ότι κάτι δεν πήγε καλά στην αντιμετώπιση της κρίσης από την ΕΕ. Το ελληνικό ΑΕΠ έχασε παραπάνω από το 25% της αξίας του και έπρεπε να περάσουν σχεδόν δέκα χρόνια από το ξέσπασμα της κρίσης για να επανέλθει σε αναιμικούς θετικούς ρυθμούς ανάπτυξης. Η ανεργία εκτινάχθηκε στα χρόνια της κρίσης σε ποσοστά περίξ του 25 % για τον γενικό πληθυσμό και άνω του 30% για τους νέους, καταγράφοντας τις υψηλότερες τιμές στην ζώνη του ευρώ γονατίζοντας την ελληνική οικονομία και κοινωνία σε βαθιά ύφεση και εξαθλίωση (Stiglitz, 2016, σ. 195). Το παράδοξο στο σημείο αυτό, είναι ότι στην περίπτωση της Ελλάδας δεν εφαρμόστηκε η θεωρία των Βέλτιστων Νομισματικών Περιοχών, σύμφωνα με την οποία θα έπρεπε κανονικά να επέλθει μείωση της ανεργίας μέσω της κινητικότητας των εργαζομένων σε άλλες περιοχές της Ευρώπης που δεν αντιμετώπιζαν κρίση, αλλά επιπλέον της αύξησης της ανεργίας παρατηρήθηκε και το φαινόμενο του *brain-drain*, δηλαδή της μετανάστευσης στο εξωτερικό των εργαζομένων εκείνων με το μεγαλύτερο επίπεδο εξειδίκευσης και μόρφωσης, υποθηκεύοντας έτσι την μελλοντική ανάπτυξη της χώρας (Eichengreen, 2014, σ. 9).

Το ανορθόδοξο μείγμα περιοριστικής δημοσιονομικής πολιτικής που επιβλήθηκε στην Ελλάδα σαν αντάλλαγμα των πακέτων διάσωσης που της χορηγήθηκαν προκειμένου να αποφύγει την χρεοκοπία, οδήγησε σε κατακόρυφη μείωση του διαθέσιμου εισοδήματος των Ελλήνων, τόσο μέσα από την περικοπή των μισθών και συντάξεων όσο και από την αύξηση της φορολογίας (άμεσης και έμμεσης) και της ανεργίας. Τα ευρωπαϊκά πλάνα διάσωσης που προσφέρθηκαν στην Ελλάδα ως εναλλακτική επιλογή της εξόδου της από το ευρώ, ήταν βασισμένα αποκλειστικά στην λιτότητα και την δημοσιονομική πειθαρχία στερούμενα αναπτυξιακών μέτρων, δημιουργώντας κατά αυτό τον τρόπο ένα φαύλο κύκλο χρηματοοικονομικής και πιστωτικής αστάθειας εγκλωβίζοντας έτσι την οικονομία σε ένα καθεστώς επιδεινούμενης ύφεσης και την κοινωνία σε συνεχή ανέχεια (Blackenburg κ.ά., 2013, σ. 468).

Οι αποφάσεις άλλωστε για την διάσωση της Ελλάδας και το πακέτο μέτρων που ήταν απαραί-

τητο για την δημοσιονομική επαναφορά της, ελήφθησαν από τους εταίρους της στην ευρωζωνή λαμβάνοντας υπόψη περισσότερο ηθικούς παρά οικονομικούς παράγοντες (Wren Lewis, 2013, σ. 70). Οι χώρες του ευρωπαϊκού βορρά ήθελαν την τιμωρία και τον παραδειγματισμό της Ελλάδας για την δημιουργία και συσσώρευση ελλειμμάτων και δημοσίου χρέους μέσω της επιβολής προγραμμάτων λιτότητας, αγνοώντας την βασική οικονομική ανάλυση που επέβαλλε διαφορετικούς και πιο αποτελεσματικούς τρόπους αντιμετώπισης των συνεπειών της οικονομικής κρίσης. Οι πιστώτριες επομένως χώρες της ΕΖ, αντιμετώπισαν λανθασμένα την οικονομική κρίση σαν ένα θέμα που χρειαζόταν ρύθμιση και θέσπιση αυστηρών δημοσιονομικών κανόνων και όχι αναδιανομή πόρων και κεφαλαίων από τις πλεονασματικές στις ελλειμματικές χώρες της ζώνης του ευρώ, παρέχοντας τελικά στην Ελλάδα και τις υπόλοιπες χώρες του νότου την αναγκαία μόνο χρηματοδότηση για να αποφευχθεί η πτώχευσή τους, με αντάλλαγμα σκληρές μεταρρυθμίσεις και περιοριστική οικονομική πολιτική (Borzell, 2016, σ. 12).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Με ποιο τρόπο θα μπορέσει η ΕΕ να αντιμετωπίσει τα θεσμικά εκείνα ελλείμματα που όχι μόνο εμποδίζουν την ομαλή μετάβαση στην εκπλήρωση της ΟΝΕ και την συνέχιση της πορείας προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, αλλά αποτέλεσαν και την αιτία για τις βλαβερές επιπτώσεις της κρίσης στις χώρες του ευρωπαϊκού νότου με προεξάρχουσα την Ελλάδα; Η λύση σύμφωνα με τον *Agnès Bénassy-Quéré* έγκειται σε μεγαλύτερο περιορισμό της εθνικής κυριαρχίας υπέρ των οργάνων της ευρωζώνης, όχι μόνο για τα κράτη οφειλότες αλλά και για τις πιστώτριες χώρες. Οι πλεονασματικές χώρες όπως η Γερμανία, πρέπει να περιορίσουν τις ανισορροπίες μεταξύ προσφοράς και ζήτησης στην ζώνη του ευρώ και να φροντίσουν για την σύγκλιση των τιμών. Απαραίτητη προς αυτή την κατεύθυνση είναι η δημιουργία ενός ευρωπαϊού υπουργού των οικονομικών που θα είναι υπεύθυνος για την διαχείριση του κοινού προϋπολογισμού της ευρωζώνης (Benassy-Quere, 2015, σ. 81).

Την αναγκαιότητα θεσμικών αλλαγών σε κομβικά οικονομικά θέματα που δεν αντιμετωπίστηκαν κατά την δημιουργία της ευρωζώνης, όπως η φορολογική πολιτική των χωρών μελών της, η προστασία της ιδιοκτησίας, τα δικαιώματα των επενδυτών καθώς και αρμοδιότητες που άπτονται διοικητικών και γραφειοκρατικών εργασιών, επισημαίνει εξάλλου ο *Elias Papaioannou* σε άρθρο του το 2015, τονίζοντας ότι η θεσμική και δομική αναδιάρθρωση της ευρωζώνης είναι περισσότερο απαραίτητη από την απλή εκπλήρωση των ονομαστικών κριτηρίων του Μάαστριχτ (Papaioannou, 2015, σ. 168).

Όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο *Paul de Grauwe* σε άρθρο του για τις σχεδιαστικές ελλείψεις της ευρωζώνης το 2013, η νομισματική ένωση της ΕΕ θα πρέπει νομοτελειακά να μετασχηματιστεί σε μια δημοσιονομική ένωση μια και όπως χαρακτηριστικά υποστηρίζει το ευρώ είναι ένα νόμισμα χωρίς κράτος και βέβαια ένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα ενός κράτους, είναι να έχει μια κεντρική εξουσία υπεύθυνη για την συλλογή φόρων και την χρηματοδότηση πολιτικών για όλη την επικράτειά του. Προκειμένου όμως να γίνει δυνατή μια δημοσιονομική ένωση στην ζώνη του ευρώ, ένα απαραίτητο μέτρο είναι κατά τον ίδιο συγγραφέα, η μερική απομείωση του χρέους των υπερχρεωμένων κρατών, ώστε να μην είναι τόσο εκτεθειμένα και ευαίσθητα απέναντι σε ενδεχόμενες οικονομικές κρίσεις, όπως άλλωστε έδειξε η πρόσφατη πραγματικότητα ιδιαίτερα στην

περίπτωση της Ελλάδας (De Grauwe, 2013, σσ. 28-29).

Στο ίδιο μήκος κύματος και έκθεση του Ινστιτούτου Bruegel του 2019, σύμφωνα με την οποία χρειάζονται επιπλέον μέτρα στην ζώνη του ευρώ προκειμένου να αντιμετωπιστούν μερικές από τις συστημικές αιτίες της οικονομικής απόκλισης μεταξύ των μελών της. Πιο συγκεκριμένα, είναι απαραίτητη η ολοκλήρωση της τραπεζικής ένωσης και η αναμόρφωση των αγορών κεφαλαίου, μια και αποτελούν βασική προϋπόθεση για την ανάπτυξη (Demertzis κ.ά., 2019, σσ. 1-2). Στην ίδια έκθεση, διατυπώνεται η πρόταση για αλλαγή των δημοσιονομικών κανόνων στην ΕΕ, ώστε να βελτιωθεί η μακροοικονομική διαχείριση των οικονομιών των χωρών της ζώνης του ευρώ και η αναγκαιότητα ύπαρξης ενός κοινού προϋπολογισμού και πιο υπεύθυνων εθνικών δημοσιονομικών πολιτικών, ώστε να υπάρχει αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση των κυκλικών αναταράξεων των αγορών.

Η ανάγκη τέλος για αλλαγές στην δομή και λειτουργία της ΕΕ προς την κατεύθυνση της ολοκλήρωσης και διασφάλισης της ΟΝΕ, περιγράφεται άλλωστε από τους ίδιους τους φορείς της ΕΕ στο άρθρο των τεσσάρων προέδρων της, οι οποίοι πρότειναν το 2012 ένα οδικό δρόμο που θα βασίζεται σε τέσσερις βασικούς πυλώνες: i) ένα ολοκληρωμένο χρηματοοικονομικό πλαίσιο (τραπεζική ένωση), ii) ένα ολοκληρωμένο πλαίσιο προϋπολογισμού και χρηματοδότησης στην ευρωζώνη (δημοσιονομική ένωση), iii) ένα ολοκληρωμένο πλαίσιο οικονομικής πολιτικής και τέλος iv) ένα πλαίσιο μηχανισμών δημοκρατικής νομιμοποίησης, υπευθυνότητας και ακεραιότητας (Ιοαννου κ.ά., 2015, σ. 157).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Μαραβέγιας, Ν. & Κατσίκας, Δ. (2016). Τα οικονομικά της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Στο Ν. Μαραβέγιας (Επίμ.) *Ευρωπαϊκή Ένωση Δημιουργία, εξέλιξη, προοπτικές* (σσ. 149-190). Αθήνα: Κριτική.
- Benassy-Quere, A. (2015). Maastricht flaws and remedies. Στο Baldwin Richard and Giavazzi Francesco (Επιμ.), *The Eurozone crisis a consensus view of the causes and a few possible solutions* (σσ. 72-84). London: CEPR Press.
- Blankenburg, S., King, L., Konzelmann, S., & Wilkinson, F. (2013). *Prospects for the Eurozone*.
- Börzel, T. A. (2016). *From EU governance of crisis to crisis of EU governance: regulatory failure, redistributive conflict, and Euroskeptic publics*.
- Copelovitch, M. et al. (2016). The political economy of the euro crisis. *Comparative Political Studies*, 49(7), 811-840.
- De Grauwe, P. (2013). Design Failures in the Eurozone: Can they be fixed?. *LEQS paper*, (57).
- De Grauwe, P. (2016). The legacy of the Eurozone crisis and how to overcome it. *Journal of Empirical Finance*, 39, 147-155.
- Demertzis, M., Sapir, A., & Wolff, G. B. (2019). Promoting sustainable and inclusive growth and convergence in the European Union. *Bruegel Policy Contribution Issue n° 7*.
- Eichengreen, B. (2012). European monetary integration with benefit of hindsight. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 50, 123-136.

- Eichengreen, B. (2014). The eurozone crisis: the theory of optimum currency areas bites back. *Notenstein Academy white paper series*.
- Iversen, T., & Soskice, D. (2013). A structural-institutional explanation of the Eurozone crisis. *Unpublished manuscript*. Cambridge, MA: Harvard University, Department of Government.
- Ioannou, D. et al. (2015). European integration and the crisis: practice and theory. *Journal of European Public Policy*, 155-176.
- Jones, E., Kelemen, R. D., & Meunier, S. (2016). Failing forward? The Euro crisis and the incomplete nature of European integration. *Comparative Political Studies*, 49(7), 1010-1034.
- Masini, F. (2014). The ECB: towards a monetary authority of a federal Europe. Στο P. Castaldi & G. Martinico (Επιμ.). *The Never-Ending Reform of the EU: Another Chain in the Semi Permanent Treaty Revision Process?* (σ. 210). Perspectives on Federalism, Vol. 6, issue 3.
- Moravcsik, A. (2012). Europe after the crisis: How to sustain a common currency. *Foreign Affairs*, 54-68.
- Papaioannou, E. (2015). Eurozone Original Sin? Nominal rather than institutional convergence. Στο R. Baldwin & f. Giavazzi (Επιμ.). *The Eurozone crisis a consensus view of the causes and a few possible solutions* (σσ. 162-169). London: CEPR Press.
- Schimmelfennig, F. (2014). European integration in the euro crisis: The limits of postfunctionalism. *Journal of European Integration*, 36(3), 321-337.
- Snaith, H. (2014). Narratives of optimum currency area theory and eurozone governance. *New Political Economy*, 19(2), 183-200.
- Stiglitz, J. E. (2016). *Ευρώ: Πως ένα κοινό νόμισμα απειλεί το μέλλον της Ευρώπης*. Αθήνα: Παπαδόπουλος.
- Verdun, A. (2015). A historical institutionalist explanation of the EU's responses to the euro area financial crisis. *Journal of European Public Policy*, 22(2), 219-237.
- Verovšek, P. J. (2017). The immanent potential of economic and monetary integration: A critical reading of the Eurozone crisis. *Perspectives on Politics*, 15(2), 396-410.
- Vilpišauskas, R. (2013). Eurozone crisis and European integration: functional spillover, political spillback? *Journal of European Integration*, 35(3), 361-373.
- Wren-Lewis, S. (2013). Macroeconomic stabilisation in the Eurozone: lessons from failure. *Global Policy*, 4, 66-73.
- Wyplosz, C. (2015). The Eurozone crisis: Too few lessons learned. *The Eurozone Crisis*, 1-4.

Αντινομίες της ευρωπαϊκής ενοποίησης στην εποχή της παγκοσμιοποίησης . Θεσμικές και πολιτικές προοπτικές μετεξέλιξης της ΕΕ

Νικόλαος Βλαχάκης

Διδάκτορας Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Σόφιας «Σβετί Κλήμεντ Όχριντσκι»-
Σύμβουλος Επικοινωνίας Α' στη ΓΓ Δημόσιας Διπλωματίας του ΥΠΕΞ
nicolaos_vlahakis@yahoo.fr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η εξελικτική αντίληψη που κυριάρχησε στην πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης συνοψίζει αυτό που θα μπορούσε να ονομάσει κανείς «τελεολογία του ευρωπαϊκού σχεδίου» και η οποία αποτέλεσε τον κινητήριο άξονα της στις μεταπολεμικές συνθήκες του 20ου αιώνα και στις αρχές του 21ου. Αυτό δηλαδή που περιγράφηκε από κάποιους ως μετάβαση από την ήπειρο ως γεωπολιτική ιστορική οντότητα, στην Ένωση ως πολιτική-θεσμική πραγματικότητα. Την πραγμάτωση με άλλα λόγια της νεοκαντιανής ουτοπίας «της διαρκούς ειρήνης» σε ένα νεογεγκελιανό όμως πνεύμα ιστορικής αυτοπραγμάτωσης της ευρωπαϊκής ιστορίας τα τελευταία 60 χρόνια. Στις αρχές της πρώτης δεκαετίας του νέου αιώνα λοιπόν θα ήταν πολύ δύσκολο κάποιος να ισχυριστεί, μετά την πτώση του τείχους του Βερολίνου, τις Συνθήκες του Μάαστριχτ-Άμστερνταμ, ότι την αμέσως επόμενη δεκαετία η ιστορική αυτή αισιοδοξία θα γνώριζε ισχυρά πλήγματα, πρώτα με την ευρωπαϊκή οικονομική κρίση, εν συνεχεία με την προσφυγική και αποκορύφωμα το Brexit. Η τριπλή αυτή κρίση αποτέλεσε κρίση των τριών βασικών θεωρητικών μοντέλων που διαμόρφωσαν το ενωσιακό εγχείρημα και συγκεκριμένα: το διακυβερνητικό πρότυπο διακρατικής συνεργασίας, το λειτουργικό μοντέλο της «κοινοτικής μεθόδου», και το ομοσπονδιακό πολιτειακό πρότυπο. Η ανανέωση συνεπώς του ευρωπαϊκού σχεδίου καθίσταται πλέον επιτακτική αναγκαιότητα. Η όποια αναζήτηση της υπέρβασης του δημοκρατικού ελλείμματος μέσω ενός «μεταρρυθμιστικού σοκ» δεν πρέπει να παραγνωρίζει την απροθυμία κ-μ να προχωρήσουν σε μια «τολμηρή» πολιτική ενοποίηση αλλά και την αποφυγή δομών που θα καθιερώνουν το «πολιτικό διευθυντήριο». Η ήδη υπάρχουσα δομή της Ευρωζώνης άλλωστε αποτελεί μια υπαρκτή δομή ενισχυμένης συνεργασίας, ενώ η προσθήκη παρόμοιων μορφών ανά τομέα πολιτικής, περισσότερο θα δυσχεράνει την πανθομολογούμενη θεσμική κρίση. Η ιδέα μιας Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας που δύναται να ανακόψει την εσχατολογία της ευρωπαϊκής ενοποίησης θα πρέπει να επιτευχθεί με προσεκτικά βήματα προς την απλοποίηση των δομών της ΕΕ και τη δημιουργία ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Θεσμική Κρίση, Εσχατολογία, Τελεολογία, Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Υπάρχει μια ισχυρή βεβαιότητα γύρω από τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης σύμφωνα με την οποία, η ΕΕ μέσα από τις κρίσεις της αναδιατάσσεται, ανασυνθέτει τις αντιθέσεις σε μια

νέα διαλεκτική σχέση με την ιστορία και προχωρεί σε βαθύτερη ενοποίηση της ευρωπαϊκής ηπείρου προς την κατεύθυνση που έθεσαν οι ιδρυτικοί πατέρες, δηλ. την “ever closer Union”.

Αυτή η αντίληψη συνοψίζει εναργώς αυτό που θα μπορούσε να ονομάσει κανείς «τελεολογία του ευρωπαϊκού σχεδίου» και η οποία αποτέλεσε τον κινητήριο άξονα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης στις μεταπολεμικές συνθήκες του 20ου αιώνα και στην πρώτη δεκαετία του 21ου. Αυτό δηλ. που περιγράφηκε από κάποιους ως μετάβαση από την ήπειρο ως γεωπολιτική ιστορική οντότητα, στην Ένωση ως πολιτική-θεσμική πραγματικότητα (Middelaar, 2013). Την πραγμάτωση με άλλα λόγια της νεοκαντιανής ουτοπίας «της διαρκούς ειρήνης» σε ένα νεογεωκελιανό όμως πνεύμα ιστορικής αυτοπραγμάτωσης της ευρωπαϊκής ιστορίας τα τελευταία 60 χρόνια.

Όπως γράφει ο Ιταλός πολιτικός φιλόσοφος R. Esposito, η έννοια της κρίσης διατρέχει την ευρωπαϊκή ιστορία, ιδιαίτερα μετά το τέλος του Α΄ΠΠ, ενοποιώντας την φιλοσοφική της συνείδηση γύρω απ’ αυτήν αν και από διαφορετικές οπτικές και φιλοσοφικές παραδόσεις, όπως είναι αυτή των Spengler, Husserl, Ortega, Valery, Heidegger και Wittgenstein, οι οποίες αντανακλούν την κρίση της ευρωπαϊκής φιλοσοφικής νεωτερικότητας. Η συγκεκριμένη περίοδος βέβαια δεν είναι η πρώτη φορά που η ήπειρος βιώνει μια κατάσταση κρίσης ή κρίσεων, δεδομένου ότι η Ευρώπη έχει βιώσει αλλεπάλληλες τέτοιες στιγμές, με την επίδραση των οποίων συνειδητοποιούνταν η ανάγκη δομικών αλλαγών στα πολλαπλά επίπεδα που αυτή διείσδυε. (Esposito, 2018, σ. 19). Ο ίδιος αυτή την επαναλαμβανόμενη εμφάνιση της «κρισιολογίας» στην ευρωπαϊκή σκέψη την ονομάζει «μεταφυσική της κρίσης», σημειώνοντας ότι: «τι άλλο κάνει η μεταφυσική, τουλάχιστον από τον Αριστοτέλη κι έπειτα, αν όχι να προϋποθέτει ένα Τέλος (σ.σ.νοούμενου εδώ ως το τέλος μιας διαδικασίας) εντός μιας Αρχής (νοούμενης εδώ, ως αφετηρία μιας άλλης διαδικασίας, αλλά και αρχής-principle) προκειμένου εν συνεχεία να συναγάγει τη δεύτερη από το πρώτο;» (Esposito, 2018, σ. 23). Υπ’ αυτή την έννοια συνεπώς θα συμπληρώναμε, ότι η κρίση δεν είναι μια απλή διαταραχή σε μια διαδοχή ομαλότητας, αλλά μια αέναη διαλεκτική τελεολογίας-εσχατολογίας η οποία διαρηγνύει εγκαθιδρυμένες σχέσεις ισορροπίας και δομές πολιτικής τάξης, κοινωνικο-οικονομικών σχηματισμών και πολιτισμικών αξιών.

ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΔΙΑΔΟΧΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΛΛΕΠΑΛΛΗΛΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΕ

Αν στην οικονομική κρίση η οποία ανέδειξε τις ασυμμετρίες μιας ατελούς νομισματικής ένωσης, η ΕΕ δεν αφομοίωσε επαρκώς το δίδαγμα ότι σε ένα κοινό νόμισμα δεν υπάρχουν «εθνικές λύσεις» αλλά η «ευρωπαϊκή κρίση απαιτεί ευρωπαϊκή λύση», αν στην προσφυγική κρίση, αφέθηκε να πλανάται η εντύπωση ότι από τις ευρωπαϊκές πολιτικές όχι μόνον μπορούν να υπάρξουν εξαιρέσεις (opt-out) επαναφέροντας το θέμα «εθνικοποίησης» κάποιων εξ αυτών, τότε με το Brexit έγινε πλέον προφανές ότι η ευρωπαϊκή αυτή τελεολογία ούτε ανεπίστρεπτη, ούτε αδιαμφισβήτητη πλέον είναι, καθώς τέθηκαν στο τραπέζι της διαπραγμάτευσης - όχι οι μέχρι τώρα γνωστές ενταξιακές διαδικασίες - οι όροι αποχώρησης ενός κράτους - μέλους από το ενωσιακό οικοδόμημα, με ότι αυτό συνεπάγεται. Για τους οπαδούς της ρεαλιστικής θεωρίας στις διεθνείς σχέσεις σίγουρα αυτό το τελευταίο μεταβάλλει ουσιαστικά τις εγκαθιδρυμένες ισορροπίες ισχύος στην ευρωπαϊκή ήπειρο, ενώ για τους οπαδούς της λειτουργιστικής θεωρίας, αποτελεί αναμφίβολα μια θεσμικού χαρακτήρα δυσλειτουργία η οποία αναστέλλει την ανεμπόδιστη πορεία προς τα εμπρός αλλά και τον επόμενο κύκλο διεύρυνσης τουλάχιστον.

Η ΤΡΙΠΛΗ ΚΡΙΣΗ ΩΣ ΚΡΙΣΗ ΤΡΙΩΝ ΘΕΩΡΗΤΙΚΩΝ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑΤΩΝ

Οι απαντήσεις που δόθηκαν - ή μάλλον που δεν δόθηκαν - στην τριπλή αυτή κρίση που αντιμετώπισε διαδοχικά η ΕΕ, αντικατοπτρίζουν κατά τη γνώμη μας την κρίση στα τρία βασικά θεωρητικά μοντέλα που χαρακτήρισαν και διαμόρφωσαν καθοριστικά το ενωσιακό εγχείρημα και συγκεκριμένα:

- το διακυβερνητικό πρότυπο διακρατικής συνεργασίας
- το λειτουργικό υβριδικό μοντέλο της «κοινοτικής μεθόδου», και
- το ομοσπονδιακό πολιτειακό πρότυπο

Τα τρία αυτά πρότυπα, πότε αλληλοσυμπληρούμενα (όπως π.χ. συμβαίνει στην περίπτωση επικάλυψης της κοινοτικής μεθόδου με την υπερεθνική συνεργατική μέθοδο των διεθνών οργανισμών) άλλοτε αλληλοεπιδρώντας δημιουργικά μεταξύ τους (όπως π.χ. συμβαίνει στην περίπτωση συγκερασμού κοινοτικής και διακυβερνητικής μεθόδου στη διαμόρφωση των κοινοτικών οργάνων και την αποτύπωση των εκτελεστικών και νομοθετικών αρμοδιοτήτων μεταξύ αυτών των θεσμικών οργάνων), αλλά ενίοτε ακόμη και αλληλοαναιρούμενα αποτέλεσαν τα τρία θεμελιακά «αφηγήματα» στις διάφορες πολιτικές ή πολιτειολογικές εκδοχές τους που στην πορεία του χρόνου καθόρισαν τη θεσμική ζωή της ΕΕ. Μια τέτοια χαρακτηριστική στιγμή «αλληλοαναιρέσεως» αυτών των αφηγημάτων εκφράστηκε σε μια καθοριστική και κρίσιμη στιγμή στην πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, στην περίπτωση αιτήματος «συνταγματοποίησης» της Ένωσης έναντι του αιτήματος μη αλλοίωσης του χαρακτήρα της ως «Ένωσης εθνών και κρατών» κατά τη συζήτηση της European Convention, η οποία το 2003 υπό την προεδρία του παλαίμαχου Γάλλου πολιτικού Ζισκάρ Ντ' Εσταίν ενώ κλήθηκε να διαμορφώσει το "Σύνταγμα της Ευρώπης" σε μια ύψιστη στιγμή αυτοθέσμησης, εντούτοις κατέληξε να συντάσσει την πρόσφατη "Συνταγματική Συνθήκη" σε μια ύστατη προσπάθεια συγκερασμού του τότε επιτακτικού ομοσπονδιακού αιτήματος από τη μια, με την θεσμική συνέχεια των ευρωπαϊκών ιδρυτικών συνθηκών της Ένωσης, από την άλλη (Μποτόπουλος, 2010).

Αυτές οι εκδοχές επίσης, μέσα στην εξέλιξη της διαδικασίας ολοκλήρωσης, έλαβαν τη μορφή κανονιστικών προτύπων μέσα από τα νομικά εργαλεία Αποφάσεων, Κανονισμών, Οδηγιών κλπ. Διαμέσου αέναων συζητήσεων, αντιθέσεων, συμβιβασμών, που όμως αποτέλεσαν επίσης σειρά ετών την προωθητική ισχύ της ΕΕ και γιατί όχι την κρυφή περηφάνια ενός μοναδικού ιστορικού εγχειρήματος, στο οποίο πολλοί θεωρητικοί των διεθνών σχέσεων, αλλά και πολιτικοί σε άλλους ηπείρους προσέβλεπαν ως υπόδειγμα.

Με την εμφάνιση όμως των τριών αυτών κρίσεων, η παράλυση στην οποία οδηγήθηκε το σύστημα λήψης των αποφάσεων της ΕΕ, εξαιτίας αδυναμίας έγκαιρης πρόγνωσης τους, αλλά και λανθασμένων διαγνώσεων εν συνεχεία, όπως επίσης και κυρίως λόγω πολιτικής ατολμίας και βούλησης να προχωρήσει στο γενναίο βήμα της πολιτικής της εμβάθυνσης, έθεσε την αρχή μιας ευρύτερης συζήτησης σχετικά με τις προοπτικές της, μια γενικευμένη αμφισβήτηση που όσο επιτείνεται προσλαμβάνει τα χαρακτηριστικά μιας ατέρμονης «εσχατολογίας» που αντιβαίνει στην αισιοδοξία της «τελεολογίας» που περιγράψαμε παραπάνω (Βλαχάκης, 2017).

ΒΑΣΙΚΕΣ ΑΝΤΙΝΟΜΙΕΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗΣ

Οι τέσσερεις (4) βασικές αντινομίες στην εποχή της παγκοσμιοποίησης τις οποίες εδώ και αρκετά χρόνια αντιμετωπίζει η ΕΕ, θα μπορούσαν να συνοψιστούν ως εξής:

1. ο φεντεραλισμός εναντίον του διακυβερνητισμού, ως βασικά ανταγωνιστικά πρότυπα οικοδόμησης της ενοποιητικής διαδικασίας και ενώ η ΕΕ τείνει εξ ορισμού προς την ομοσπονδποίηση το βασικό σύστημα λήψης αποφάσεων παραμένει διακυβερνητικό κατ' ουσίαν.
2. η νομισματική και οικονομική ένωση χωρίς την ύπαρξη ισχυρού πολιτικού κέντρου
3. η κοινωνική συνοχή έναντι της οικονομικής αποτελεσματικότητας στις συνθήκες της παγκοσμιοποίησης οξύνεται ως πρόβλημα, στον βαθμό που το ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο πρέπει να διατηρηθεί, με τις απαραίτητες βέβαια προσαρμογές που δεν θα θίγουν τις αρχές του «κοινωνικού συμβολαίου» (“social contractarian principles”) ως βάσης της ευρωπαϊκής δημοκρατίας αυτής καθαυτής. (Piketty, 2018).
4. η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης και ο νέος παγκόσμιος ρόλος που καλείται να διαδραματίσει η ΕΕ θέτει στον πυρήνα του το ζήτημα της διαχείρισης των περιφερειακών ανισοτήτων σε διεθνές επίπεδο όπως προκύπτουν από την κύρια τάση εκτοπισμού της βιομηχανικής και παραγωγικής δραστηριότητας εκτός ΕΕ με σκοπό την αναζήτηση χαμηλού κόστους παραγωγής σε άλλες γεωγραφικές περιοχές.

Σκιαγραφώντας τα δίπολα των νέων αντιθέσεων που προκύπτουν από τις παραπάνω βασικές αντινομίες που περιγράψαμε, θα μπορούσαμε να ορίσουμε τις εξής:

Διεύρυνση εναντίον εμβάθυνσης: Η παλιά συζήτηση για το κατά πόσο ήταν σκόπιμη η μεγάλη διεύρυνση (Big Bang) της ΕΕ πριν να προηγηθεί η εμβάθυνση της πολιτικής ενοποίησης ξαναέρχεται στο προσκήνιο. (Balazs, 2014)

- ▷ Ο Βορράς εναντίον του Νότου και οι ασυμμετρίες της οικονομικής και νομισματικής ενοποίησης
- ▷ Η Ανατολή εναντίον της Δύσης και η μετα-δυτική αντίληψη της διεθνούς πολιτικής. Με τον όρο «μετα-δυτική» εννοούμε την αντίληψη εκείνη στις διεθνείς σχέσεις η οποία θεωρεί ότι με τον 21ο αιώνα εισερχόμαστε σ'έναν πολυπολικό κόσμο, στον οποίο η αμερικανική κυριαρχία και ο ρόλος της Ευρώπης, θα μειώνεται διαρκώς, ενώ διάφοροι άλλοι πόλοι ισχύος θα αναδεικνύονται στον πλανήτη. (Friedman, 2010).
- ▷ Η υπερεθνική γραφειοκρατία εναντίον των εθνικών ελίτ, μεταξύ των οποίων διαμοιράζεται η πολιτική ισχύς εντός της ΕΕ
- ▷ Εθνικές ταυτότητες και ευρωπαϊκή μετα-ταυτότητα, όπου ως τέτοια νοείται η κατασκευή μιας νέας πολιτικής ταυτότητας η οποία δεν θα υποκαθιστά, ούτε θα αντικαθιστά τις επιμέρους εθνικές, αλλά θα τις συμπληρώνει ως ένας νέος πολιτικός αυτοπροσδιορισμός των ευρωπαίων πολιτών.
- ▷ Προσφυγικό και δημογραφικό πρόβλημα (αυτόχθονες και μέτοικοι)
- ▷ Επικουρικότητα και ενισχυμένη συνεργασία

- ▷ Παγκοσμιοποίηση και περιφεροποίηση ως ανταγωνιστικές διαδικασίες
- ▷ Διατλαντική και διευρωπαϊκή πολιτική Ασφάλειας
- ▷ Ψηφιακή οικονομία εναντίον βιομηχανικής εξαγωγικής οικονομίας

Τα παραπάνω δίπολα αντιθέσεων αντικατοπτρίζουν κατά τη γνώμη μας τις πιο επίκαιρες αλλά ταυτόχρονα τις πιο οξυμένες αντιθέσεις που κλυδωνίζουν το ευρωπαϊκό οικοδόμημα στις μέρες μας, καθιστώντας τον παράγοντα της αβεβαιότητας ολοένα και πιο κρίσιμο για την περαιτέρω ύπαρξη του. Η επιτυχής τους επίλυση ή και υπέρβαση σε μεγάλο βαθμό θα κρίνει την πορεία του. (Βλαχάκης, 2017)

Η ΑΠΟΤΥΧΙΑ ΤΗΣ ΟΜΟΣΠΟΝΔΟΠΟΙΗΣΗΣ ΚΑΙ Η ΑΝΑΔΥΣΗ ΤΩΝ ΕΝΙΣΧΥΜΕΝΩΝ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΩΝ

Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς όχι αβάσιμα, ότι η ματαιώση της ομοσπονδιακής προοπτικής από την απόρριψη της αρχικά μέσα από εξαντλητικές διαπραγματεύσεις, οι οποίες κατέληξαν στα γνωστά δημοψηφίσματα στη Γαλλία και την Ιρλανδία, αποτελεί μια από τις αιτίες της «κρίσης νομιμοποίησης» που βιώνουμε σήμερα και που σταδιακά οδήγησαν στην απόρριψη σε επίπεδο πολιτικό, αυτού που διανοητές όπως ο J. Habermas εισηγήθηκαν σχετικά πρόσφατα, καλώντας την ΕΕ να αποφασίσει μεταξύ της «υπερεθνικής δημοκρατίας» η οποία εν πολλοίς αποτυπώνει τη σημερινή πραγματικότητα κι αυτού που ο ίδιος αποκάλεσε «μετα-δημοκρατικό εκτελεστικό φεντεραλισμό» (post-democratic executive federalism) σε μια θεωρητική απόπειρα να προτείνει διεξόδους από την υφέρπουσα αυτή πολιτική και θεσμική, κρίση η οποία εκδηλώθηκε με αφορμή την οικονομική κρίση (Habermas, 2013).

Το λεγόμενο «ελληνικό ζήτημα» άλλωστε για τον Γερμανό φιλόσοφο δεν είναι τεχνοκρατικό πρόβλημα χρέους ή ζήτημα δημοσιονομικής προσαρμογής, αλλά συνιστά μείζονα παράμετρο του καθολικού προβλήματος του πολιτικού αυτοπροσδιορισμού της ίδιας της Ευρώπης (Γεωργίου, 2016).

Η διασύνδεση συνεπώς κατά τη γνώμη του μεγάλου γερμανού φιλοσόφου μεταξύ της κρίσης του Ευρώ και της ακύρωσης της ομοσπονδιακής προοπτικής της ένωσης έχει τον χαρακτήρα του αίτιου και του αιτιατού στην εμφάνιση της κρίσης και των συνεπειών της ευρύτερα. Και οι συνέπειες δεν είναι άλλες από την επίσημη υιοθέτηση πλέον της πλήρους θεσμοποίησης των ενισχυμένων συνεργασιών. Μια προοπτική όμως που ήταν ορατή ήδη από την υιοθέτηση της πρόσφατης συνθήκης της Λισσαβόνας (Habermas, 2013).

Η ΕΥΡΩΠΗ ΜΕΤΑ ΤΙΣ ΕΥΡΩΕΚΛΟΓΕΣ ΤΟΥ 2019: ΤΟ ΔΥΣΚΟΛΟ ΣΤΑΥΡΟΛΕΞΟ ΤΩΝ ΘΕΣΜΩΝ

Η ιδέα μιας ενισχυμένης ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, παρά τις προφανείς αδυναμίες της, οι οποίες αφορούν κυρίως τις δυσκολίες της πολιτικής της ενοποίησης, θα εξακολουθήσει να αποτελεί το βασικό πρόταγμα της θεσμικής οντότητας που οργανώνεται ως παγκόσμιος πολιτικο-θεσμικός παράγοντας (actor) υπό τη μορφή της ΕΕ.

Πρέπει όμως να αξιολογηθούν ορισμένα νέα στοιχεία σε αυτήν τη διαδικασία μετά τις τελευταίες ευρωεκλογές, όπως τα παρακάτω:

- ▷ Η σημαντική αύξηση της εκλογικής συμμετοχής, η οποία κυμάνθηκε κατά μέσο όρο κατά 8 ποσοστιαίες μονάδες υψηλότερη σε σχέση με το 2014. Βασικός λόγος υπήρξε η αντίθεση μεταξύ Ευρωπαϊστών και αντι-Ευρωπαϊστών η οποία διαμόρφωσε δύο διακριτά και αντιτιθέμενα μεταξύ τους «αφηγήματα» τα οποία έστω και προς στιγμή πώλωσαν και πολιτικοποίησαν την από χρόνια απονεκρωμένη «δημόσια σφαίρα» της παλαιάς ηπείρου.
- ▷ Ο κατακερματισμός του πολιτικού τοπίου της ΕΕ στο Ευρωπαϊκό κοινοβούλιο έχει καταστεί απτή πραγματικότητα, με την αποδυνάμωση των μεγάλων πολιτικών ομάδων.
- ▷ Η επιστροφή των «πολιτικών ταυτότητας» (identity politics)¹ σε αρκετές χώρες, όπως η Γαλλία, η Ιταλία και η Ουγγαρία, και η άνοδος των εθνικιστικών και συντηρητικών κινήσεων, αντανάκλα το φόβο των λαών για τις αβεβαιότητες εν όψει της παγκοσμιοποίησης. Η ανάγκη για ένα νέο είδος «προστατευτισμού» σκιαγραφείται πίσω από αυτόν τον φόβο των παραδοσιακών κοινωνικών τάξεων που σχετίζονται με την κλασική οικονομική δομή του βιομηχανικού καπιταλισμού. Οι αξίες της κοινότητας και του έθνους ως φαντασιακή κοινότητα αποκτούν μια νέα διάσταση στο πλαίσιο αυτό.
- ▷ Από την άλλη πλευρά, η εδραίωση των «πράσινων» κομμάτων σε χώρες όπως η Γερμανία και η Γαλλία και άλλες, δείχνει τη σημασία ενός νέου πλαισίου στην ευρωπαϊκή πολιτική ατζέντα, που σχετίζεται με τις λεγόμενες μετα-υλιστικές αξίες, την κλιματική αλλαγή και τη διεκδίκηση «νέου τύπου» συλλογικών και ατομικών δικαιωμάτων στη μεταμοντέρνα κοινωνία που φέρουν στο επίκεντρο τους έννοιες όπως ο «χρήστης υπηρεσιών» ή ο καταναλωτής και σε δεύτερο επίπεδο την έννοια του πολίτη, ενώ καθιστούν εμφανή πια σε πολλά πεδία των κοινωνικών ρυθμίσεων την έννοια της «βιοπολιτικής». Αυτή η νέα δυναμική τάση, έχει ως κοινωνική της βάση την άνοδο του ρόλου των νέων μεσοστρωμάτων (και όχι μιας ενιαίας «μεσαίας τάξης» ως τάξης «καθ'αυτήν» και «δι' εαυτήν» με την κλασική μαρξιστική έννοια του όρου) που σχετίζονται με την ψηφιακή οικονομία στην εποχή της πληροφορίας και της λεγόμενης 4ης βιομηχανικής επανάστασης.
- ▷ Αυτές οι αντιτιθέμενες τάσεις πρόκειται να ενισχύσουν τη διαίρεση εντός της ΕΕ ως σύνολο καθώς και εντός των επιμέρους κρατών-μελών.
- ▷ Η θεσμική κρίση της ΕΕ πρόκειται να βαθυνθεί εξαιτίας της έλλειψης πολιτικού κέντρου που θα μπορούσε να αποκρυσταλλώσει τη συλλογική πολιτική βούληση της Ένωσης. Οι τρεις κρίσεις που ξέσπασαν τα τελευταία χρόνια (δηλαδή η οικονομική και χρηματοπιστωτική κρίση, η προσφυγική κρίση και η θεσμική του Brexit) αποδεικνύουν μια βαθύτερη «κρίση νομιμοποίησης» της ΕΕ όσον αφορά τα 3 μοντέλα ολοκλήρωσης: *το υπερεθνικό μοντέλο, το διακυβερνητικό και το ομοσπονδιακό* (Βλαχάκης ο.π). Αυτό το πρόβλημα δεν πρόκειται να επιλυθεί στη νέα θητεία των ευρωπαϊκών θεσμών και οι διακυβερνητικές ρυθμίσεις θα παραμείνουν κυρίαρχες. Ο ευρωπαϊκός “θεσμισμός” (institutionalism) του Γάλλου Προέδρου θα προσκρούει διαρκώς στη γερμανική διστακτικότητα θεσμικής εμβάθυνσης.

Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο κλήθηκε να συμφιλιώσει γύρω από την επιλογή των προσώπων που θα στελεχώσουν τα ευρωπαϊκά όργανα στην επόμενη τους θητεία, τρία θεμελιώδη αιτήματα:

¹ Η έννοια έχει αναλυθεί ενδελεχώς στο πρόσφατο βιβλίο του Francis Fukuyama (2018).

1. Την ικανοποίηση της λαϊκής εντολής υπό τη μορφή του Spitzenkandidat,
2. Την εξισορρόπηση ισχύος μεταξύ των μεγάλων κρατών μελών
3. Την αποκρυστάλλωση των πολιτικών συσχετισμών μεταξύ των διαφορετικών πολιτικών ομάδων. Ένα αναμφίβολα δύσκολο παζλ. (Βλαχάκης, 2019)

ΤΑ ΤΡΙΑ ΠΙΘΑΝΑ ΣΕΝΑΡΙΑ ΘΕΣΜΙΚΗΣ ΜΕΤΕΞΕΛΙΞΗΣ ΤΗΣ ΕΕ

Η πολιτική πραγματικότητα όπως διαμορφώνεται μετά τις πρόσφατες Ευρωεκλογές του Μαΐου 2019 και οι δυναμικές που αναπτύσσονται, κατά τη γνώμη μας, καθιστούν πιο πιθανές τρεις εκδοχές περαιτέρω εξέλιξης της ευρωπαϊκής ενοποίησης, οι οποίες διαμορφώνουν αντίστοιχα τα τρία πιθανότερα σενάρια:

Σενάριο 1ο: Το σενάριο της στασιμότητας. Λόγω της αναζήτησης παραλυτικών συμβιβασμών και της τάσης εξισορρόπησης των αντίρροπων δυνάμεων, αφενός της διακυβερνητικής τάσης που ευνοεί τις ενισχυμένες συνεργασίες σε επιμέρους τομείς και τις διαφορετικές ταχύτητες αποφεύγοντας τα μεγάλα και αβέβαια άλματα, και της τάσης που επιδιώκει την «περισσότερη Ευρώπη» και περαιτέρω εμβάθυνση. Αυτό το σενάριο αποτελεί στην ουσία του τη διαιώνιση της σημερινής κατάστασης, όπως διαμορφώθηκε μετά την τριπλή κρίση που περιγράψαμε παραπάνω και που έχει οδηγήσει στο να παραμένουν ανοικτά όλα τα μεγάλα διλήμματα πολιτικής της Ένωσης, οδηγώντας στη μη-διεύρυνση, μη-εμβάθυνση, και εν τέλει αδυναμία μετεξέλιξης της προς κάποια κατεύθυνση.

Σενάριο 2ο: Το Σενάριο της διστακτικής ενοποίησης: Αποτελεί στην ουσία παραλλαγή του πρώτου σεναρίου, όπου όμως έχουμε μια σαφέστερη επικράτηση σε πολιτικό και θεσμικό επίπεδο των οπαδών της περαιτέρω ενοποίησης στην κατεύθυνση που περιγράφουν οι προτάσεις του Γάλλου Προέδρου Μακρόν, με κύριο άξονα την ενίσχυση των υπερεθνικών οργάνων, χωρίς όμως σαφή την ομοσπονδιακή προοπτική, έχοντας ως δεδομένο ότι αυτή έχει ήδη απορριφθεί ως «ανεφάρμοστη». Σε μια τέτοια εκδοχή ενοποίησης, πρωτεύοντα ρόλο θα έχει η οικονομική διακυβέρνηση της Ένωσης, με ένα σύστημα στενότερης ίσως επιτήρησης των τραπεζών, παρακολούθησης των μακροοικονομικών δεικτών και πολιτικών, και μεγαλύτερης ευελιξίας σε άλλες κοινές πολιτικές, όπως π.χ. η κοινή αγροτική πολιτική κλπ. Σε κάθε περίπτωση, μια τέτοια εκδοχή θα συντείνει στην επικράτηση μιας ατελούς ενοποίησης, όπου οι εθνικές πολιτικές ελίτ θα αρνούνται συστηματικά να εκχωρήσουν αρμοδιότητες προς εκλεγμένα ή διορισμένα θεσμικά όργανα.

Σενάριο 3ο: Το σενάριο της «Ευρώπης 2 ταχυτήτων»: Λόγω της αδυναμίας περαιτέρω διεύρυνσης προς τα δυτικά Βαλκάνια, αλλά και λόγω των διαφωνιών που ήδη παρατηρούνται με την αναδυόμενη στην Κεντρική Ευρώπη «Ομάδα χωρών του Βίζεγκραντ», είναι πολύ πιθανόν να ενισχυθούν οι τάσεις εντός της Ένωσης, που επιθυμούν διαφορετικές ταχύτητες εναρμόνισης και συντονισμού πολιτικών, προκειμένου να αποφευχθεί η συμφόρηση στη διαδικασία λήψης αποφάσεων μεταξύ των αντιτιθέμενων τάσεων. Η εξέλιξη της διαδικασίας του BREXIT άλλωστε θα έχει ως συνέπεια να μην ακυρώσει παρόμοιες διαθέσεις σε κράτη-μέλη, από την άλλη όμως θα ενδυναμώσει ίσως τις τάσεις κάποιων κρατών και κυβερνήσεων για το λεγόμενο opt-out από κάποιες πολιτικές στις οποίες δεν καταγράφεται πλήρης συμφωνία με την ΕΕ. Άλλωστε η πραγματικότητα της Ευρωζώνης από τη μια και το «κονσέρτο» των 27 κρατών-μελών της ΕΕ, ήδη λειτουργεί ως ένα οιωνοί

σύστημα δύο ταχυτήτων, όπου με τη στενότερη οικονομική εναρμόνιση των χωρών που συμμετέχουν στην ΟΝΕ, τείνει να πάρει σάρκα και οστά μια παλιά ιδέα στην κατεύθυνση της λεγόμενης «μεταβλητής γεωμετρίας», αυτό της δημιουργίας ενός στενού «πυρήνα» κρατών (Kerneuroga) (Lepenies, 2015). Σε μια τέτοια προοπτική θα μπορούσε κανείς να διακρίνει τρεις επάλληλους κύκλους, αν υποθέσουμε ότι τα Δυτ. Βαλκάνια αδυνατούν τα επόμενα χρόνια έως το 2025 να υλοποιήσουν στοιχειωδώς την ενταξιακή τους προοπτική, ήτοι: τον στενό πυρήνα της Ευρωζώνης, το «κοντσέρτο των κ-μ των 27» και το τρίτο επίπεδο της «ευρύτερης Ένωσης» όπου σ' αυτή τη συνομάδωση θα εντάσσονται τα κράτη τα οποία θα κινούνται δορυφορικά προς την Ένωση, των Δυτ. Βαλκανίων, της «Ανατολικής γειτονίας» και ακόμη της Β. Αφρικής ή της «μεσογειακής συνεργασίας».

Σε μια τέτοια προοπτική, είναι αδύνατο να αποφευχθεί η με κάποιο τρόπο επανάκαμψη των ποικίλων εθνικών ανταγωνισμών, ενώ επίσης είναι κρίσιμο το να παραμείνει η Ελλάδα στον πρώτο κύκλο της Ευρωζώνης, προκειμένου να διατηρήσει την παρουσία της στα κέντρα λήψης των αποφάσεων, ώστε να προσπαθήσει να της επηρεάζει στο μέτρο του εφικτού προς όφελος της.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΘΕΣΜΙΚΗ ΜΕΤΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΕΕ

Είναι απαραίτητο συνεπώς να υπάρξει κάποια θεσμική αναδιοργάνωση (Guérot 2016) για την επόμενη δεκαετία, αν θέλουμε να ανακτήσουμε τη νομιμοποίηση του σχεδίου ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης:

Παρόμοιες προτάσεις θα μπορούσαν να διατυπωθούν ως ακολούθως:

- ▶ Η αναθεώρηση των Ευρωπαϊκών Συνθηκών που αποτελούν σήμερα το βασικό θεσμικό και νομοθετικό corpus του ευρωπαϊκού οικοδομήματος, στην κατεύθυνση της απλοποίησης και κωδικοποίησής τους, ώστε να μπορούν να γίνουν κατανοητές από τον κάθε πολίτη της ΕΕ.
- ▶ η δημιουργία μιας ισχυρής Εκτελεστικής Τριάδας με την συνένωση του Προέδρου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου (θεσμός που δεν έχει προσφέρει πολλά) στο αξίωμα του Προέδρου της ΕΕ. Ο θεσμός της Ύπατης Εκπροσώπου για την Εξωτερική πολιτική και την πολιτική Ασφάλειας που θα πρέπει να συνδυάζει καθήκοντα Αντιπροέδρου της ΕΕ. Η τριάδα θα συμπληρώνεται από τον έτερο Αντιπρόεδρο για θέματα ΟΝΕ και Προϋπολογισμού που θα ασκεί παράλληλα και τα καθήκοντα του Προεδρεύοντος του Eurogroup. Κάτω απ' αυτούς θα υπάγεται και το Κολλέγιο των Επιτρόπων με συγχώνευση χαρτοφυλακίων και τη δημιουργία του Αναπληρωτή Επιτρόπου όπου αυτό είναι επιβεβλημένο. Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο θα μπορεί να ασκεί έλεγχο στην Εκτελεστική αυτή τριάδα και να δίνει τις απαραίτητες πολιτικές κατευθύνσεις.
- ▶ Η ιδέα μιας *Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας* που δύναται να ανακόψει την εσχατολογία της ευρωπαϊκής ενοποίησης θα πρέπει να επιτευχθεί με προσεκτικά βήματα προς την κατεύθυνση της απλοποίησης των διοικητικών δομών της ΕΕ αλλά και επίσης μέσω της συγχώνευσης θεσμικών οργάνων (όπως προτείναμε παραπάνω) καθώς και τη δημιουργία λειτουργικής ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας. Η ΕΕ θα πρέπει να έχει ένα βαθμό εναρμόνισης νομοθεσίας και πολιτικών που θα της επιτρέπει να προχωρήσει ενωμένη στα επόμενα βήματα και στον κόσμο του 21ου αιώνα με τις μεγάλες προκλήσεις της ψηφιακής επανάστασης, της κλιματικής αλλαγής και των νέων μεταναστευτικών κυμάτων.

- Η άμεση εκλογή Προέδρου της ΕΕ θα πρέπει να είναι απαραίτητο στοιχείο μιας τέτοιας θεσμικής μεταρρύθμισης. Είναι ώριμο αίτημα το οποίο θα ικανοποιήσει την απαίτηση λογοδοσίας των Ευρωπαίων πολιτών.

Συνοψίζοντας, θα πρέπει να τονίσουμε, ότι είναι πιο πιθανόν ότι η ΕΕ με κάποια μορφή θα επιβιώσει και για τις επόμενες δεκαετίες, μη δικαιώνοντας έτσι τις εσχατολογικές προφητείες, εντούτοις είναι σημαντικό να αποσαφηνιστεί τα επόμενα χρόνια τι μορφή θα πάρει αυτό το εγχείρημα στην πορεία «αυτοπραγμάτωσης» του. Η ΕΕ εξακολουθεί να είναι η μόνη δυνατή απάντηση της ευρωπαϊκής ηπείρου στην αντιμετώπιση της παγκοσμιοποίησης και στην ανάγκη διεθνοποίησης της δημοκρατίας ταυτόχρονα (Γεωργίου, 2019).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Balazs, P. (2014). *A European Union with 36 Members? Perspectives and Risks*. Budapest: Center for EU Enlargement Studies.
- Μποτόπουλος, Κ. (2010). *Οδηγός για τη Λισσαβόνα. Ταξίδι στο νέο θεσμικό τοπίο της ΕΕ*. Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Σάκκουλας.
- Esposito, R. (2018). *A philosophy for Europe*. Cambridge: Polity press.
- Friedman, G. (2010). *The next 100 years-A forecast for the 21st century*. New York: Anchor Books/Random House.
- Fucuyama, F. (2018). *Identity: The demand for dignity and the politics of resentment*.
- Γεωργίου, Θ. (2016, 12 19). Ο Χάμπερμας και το ελληνικό ζήτημα. *Εφημερίδα των Συντακτών*.
- Habermas, J. (2013). *The crisis of the European Union. A Response*. Cambridge (Mass): Polity Press.
- Χέλμουτ, Σ. (2003). *Η Αυτοδυναμία της Ευρώπης - Προοπτικές για τον 21ο αιώνα*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Jarosinski, E. (2017, 12 21). Pessimism in Europe's only hope. *Foreign Policy*.
- Lepenies, W. (2015, 12 21). Auch das "Kerneuropa" ist zutiefst gespalten. *Die Welt*.
- Middlelaar, L. v. (2013). *The Passage to Europe. How a Continent Became a Union*. London: Yale University Press.
- Piketty, T. (2018, 06 11). Ce fantasme de «l'union de transfert» en Europe bloque aujourd'hui toute réflexion. *Le Monde*.
- Vlahakis, N. (2011). Federalism vs Intergovernmentalism. Comparative paradigms in the European integration and the new perspective in the globalization era. Στο A. Grungov, & K. Mamdani (Επιμ.), *The Addresses of the EU Internal and External Policy. De Jure and De Facto* (σσ. 55-68). Sofia: St. Kliment Ohridiski University Press. .
- Βλαχάκης, Ν. (2019, 06 27). Η Ευρώπη μετά τις Ευρωεκλογές: το δύσκολο σταυρόλεξο των θεσμών. *Εφημερίδα των Συντακτών*.
- Βλαχάκης, Ν. (2017). Από την τελεολογία στην εσχατολογία του Ευρωπαϊκού σχεδίου. Στο Ντάλης, Σ. (Επιμ.) *Διεθνής και Ευρωπαϊκή Πολιτική*(40). Αθήνα: Εκδ. Παπαζήση.

Οι περιφερειακές ανισότητες στην Ευρωπαϊκή Ένωση: μια θεωρητική προσέγγιση

Σοφία Γερ. Παπαδοπούλου

Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
softsepara@hotmail.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το ζήτημα των περιφερειακών ανισοτήτων παραμένει επίκαιρο όσο ποτέ, τόσο σε εθνικό όσο και σε πανευρωπαϊκό επίπεδο. Πλήθος επιστημονικών ερευνών έχει εκπονηθεί στο πλαίσιο της αντιμετώπισης του εν λόγω ζητήματος σε παγκόσμια κλίμακα. Ανισότητες εντοπίζονται σε επίπεδο χωρών αλλά και μεταξύ περιφερειών της ίδιας χώρας. Στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.), η μείωση των περιφερειακών ανισοτήτων σε όλα τα χωρικά επίπεδα αποτελεί κυρίαρχο στόχο. Όμως, ακόμη και σήμερα, το χάσμα μεταξύ των χωρών της Ε.Ε. διευρύνεται, καθώς οι περιφέρειες των αναπτυσσόμενων χωρών συνεχίζουν να αναπτύσσονται με ταχύτερους ρυθμούς σε σχέση με αυτές των λιγότερο αναπτυσσόμενων χωρών. Για την Ελλάδα η αντιμετώπιση των περιφερειακών ανισοτήτων αποτελεί σημαντική πρόκληση, καθώς σε συνδυασμό και με άλλες πλευρές της τρέχουσας οικονομικής κρίσης όπως η δημογραφική συρρίκνωση με την επαπειλούμενη ερήμωση περιοχών στα βόρεια σύνορά της χώρας και σε πολλά μικρά νησιά, δημιουργούν σοβαρούς κοινωνικοοικονομικούς αλλά και εθνικούς κινδύνους. Με την παρούσα εργασία γίνεται μια θεωρητική προσέγγιση του ζητήματος, η οποία περιλαμβάνει ανασκόπηση των θεωριών που ερμηνεύουν τα αίτια δημιουργίας των περιφερειακών ανισοτήτων, την πιθανή συσχέτισή τους με τις δυνάμεις της αγοράς και την διερεύνηση των κατάλληλων πολιτικών, που πρέπει να εφαρμοστούν από τους φορείς λήψης αποφάσεων προς την κατεύθυνση της σύγκλισης. Αυτό που προκύπτει μέσα από την μελέτη είναι πως για τη μείωση ή και εξάλειψη των περιφερειακών ανισοτήτων της Ε.Ε., πρέπει αυτές να εξετάζονται σε βάθος και τα συμπεράσματα να αξιοποιούνται στη χάραξη αποτελεσματικών περιφερειακών πολιτικών ολοκληρωμένης ενδογενούς ανάπτυξης όλων των περιφερειών.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: περιφερειακές ανισότητες, περιφερειακή πολιτική, πολιτικές σύγκλισης, ολοκληρωμένη ενδογενής ανάπτυξη.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι περιφερειακές ανισότητες στον ευρωπαϊκό χώρο συνέπεια των παραγόντων εγκατάστασης, εντάθηκαν στις αρχές του 19ου αιώνα εξαιτίας της βιομηχανικής επανάστασης και άλλαξαν σταδιακά τον οικονομικό χάρτη της Ευρώπης. Ιδιαίτερα μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η διαδικασία της εσωτερικής μετανάστευσης από τον φτωχό ευρωπαϊκό Νότο στον ραγδαία αναπτυσσόμενο βιομηχανικό Βορρά, τόσο μεταξύ κρατών (Γερμανία, Βέλγιο, Γαλλία), όσο και εντός των ιδίων των κρατών (Ιταλία), δημιούργησε στις δεκαετίες που ακολούθησαν περιφερειακές ανισότητες εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.), αλλά και εντός των εθνικών κρατών-μελών της.

Οι πολιτικές ανησυχίες σχετικά με τη συνοχή, την επέκταση και την περαιτέρω ενοποίηση της Ε.Ε., την εμφάνιση των νέων θεωριών ανάπτυξης και της οικονομικής γεωγραφίας πυροδότησε ένα κύμα εμπειρικής έρευνας για την περιφερειακή ανάπτυξη στην Ευρώπη από τη δεκαετία του 1990 και μετά, το οποίο επικεντρώνεται στο γεγονός της μείωσης των περιφερειακών ανισοτήτων στην Ευρώπη στη δεκαετία του 1980, αλλά εξακολουθεί να αμφισβητείται κατά πόσον η σύγκλιση έχει προκύψει, καθώς οι περιφερειακές ανισότητες στα κράτη-μέλη της Ε.Ε. διαφαίνεται να επιμένουν ή ακόμα και να μεγαλώνουν γεγονός που επηρεάζει τη διαδικασία της περιφερειακής ανάπτυξης. Το παραδοσιακό μοτίβο πυρήνα-περιφέρειας της μεταποιητικής βιομηχανίας στην Ευρώπη έχει εξασθενήσει, αλλά οι βιομηχανίες υπηρεσιών εξακολουθούν να επικεντρώνονται σε περιοχές υψηλής πυκνότητας, ενισχύοντας έτσι την απόκλιση μεταξύ των χωρών.

ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΙ

Αρχικά, πρέπει να παρατεθούν οι ορισμοί της περιφέρειας και των περιφερειακών ανισοτήτων ως εναρκτήριο σημείο της συζήτησης. Ως περιφέρεια ορίζεται «*μια δυναμική γεωγραφική ενότητα που τα όρια και το περιεχόμενό της επηρεάζονται από διαχρονικές μεταβολές των κοινών χαρακτηριστικών των χωρικών μονάδων που την αποτελούν*» (Καυκαλάς, 2004, σ. 16) και ως περιφερειακές ανισότητες μπορεί να οριστούν «*οι ανισότητες στις ευκαιρίες που υπάρχουν στις επιμέρους χωρικές μονάδες: ευκαιρίες για οικονομικές δραστηριότητες, για επενδύσεις, για απασχόληση, για σταδιοδρομία, για σπουδές, για περίθαλψη, για αναψυχή, για πολιτιστική δραστηριότητα κλπ.*» (Παπαδασκαλόπουλος & Χριστοφάκης, 2004, σ. 66).

Οι περιφερειακές ανισότητες εντοπίζονται μεταξύ των κρατών-μελών της Ε.Ε., μεταξύ των περιφερειών στο εσωτερικό του κάθε κράτους-μέλους της Ε.Ε. (εθνικό πλαίσιο) και μεταξύ των περιφερειών στο πλαίσιο της Ε.Ε. Αποτελούν το βασικό λόγο για την άσκηση περιφερειακής πολιτικής και αποτίμησή τους έχει αναχθεί σε σημαντικό ζήτημα, καθώς μπορεί να αναδείξει αν και σε ποιο βαθμό οι μηχανισμοί της αγοράς και οι συνακόλουθες αντισταθμιστικές πολιτικές συντείνουν, στο πλαίσιο της οικονομικής ολοκλήρωσης, στην άμβλυνση ή στην όξυνσή τους. Τα αίτια ή παράγοντες που τις προκαλούν είναι αρκετά και διαφέρουν ανάλογα με τις περιπτώσεις που μελετώνται. Τα πιο σημαντικά είναι: οι γεωμορφολογικοί και περιβαλλοντικοί παράγοντες -δηλαδή πως ο χώρος επηρεάζει τις περιφερειακές ανισότητες-, οι οικονομικοί παράγοντες, οι ιστορικοί παράγοντες και άλλα πολιτικά/πολιτισμικά αίτια.

Η περιφερειακή πολιτική αποτελεί «*ένα σύστημα σκοπών, μέσων και φορέων που συνδυάζονται σε ένα πρόγραμμα για να επιτύχουν την ισόρροπη μεταβολή της διαπεριφερειακής διάρθρωσης της οικονομίας*» (Κόνσολας, 1997, σ.117), που στοχεύει: α) να ανυψώσει το επίπεδο της ποιότητας των κοινωνικών υποδομών, β) να βελτιώσει τους πόρους που υπάρχουν σε μια συγκεκριμένη περιοχή (άνθρωποι, υποδομή, διοίκηση) και γ) να βελτιώσει το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα (Πετράκος & Ψυχάρης, 2004). Είναι γνωστή και με τον ευρύτερο όρο «πολιτική συνοχής», δεδομένου ότι απώτερος στόχος της είναι η ενίσχυση της λεγόμενης «οικονομικής, κοινωνικής και εδαφικής συνοχής» των περιφερειών που πληρούν τις προϋποθέσεις για χρηματοδότηση (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2015). Στην προσπάθεια αυτή κατά τους Πετράκο και Ψυχάρη (2004) εντάσσονται οι εξής πολιτικές:

- ▷ δημόσιων δαπανών (δαπάνες: λειτουργίας δημοσίων υπηρεσιών και κρατικών επιχειρήσεων, αγοράς και προμήθειας εξοπλισμού και εκτέλεσης δημοσίων έργων),
- ▷ δημιουργίας υποδομών (παραγωγικών, κοινωνικών, αστικών), καθώς σύμφωνα με τη γενική

αντίληψη βελτιώνουν την παραγωγικότητα μιας περιοχής και αυξάνουν την έλξη σε νέα επενδυτικά κεφάλαια, νέες δραστηριότητες και υψηλής ποιότητας ανθρώπινο δυναμικό,

- ▷ αναπτυξιακών κινήτρων ή κινήτρων που παρέχονται μέσω των αναπτυξιακών νόμων και κατευθύνουν τα νέα επενδυτικά κεφάλαια προς τις υποανάπτυκτες περιοχές,
- ▷ ελέγχου και περιορισμών στις ήδη ανεπτυγμένες περιοχές (υιοθέτηση αυστηρών περιβαλλοντολογικών κριτηρίων, ρυθμίσεις στη χρήση γης),
- ▷ ενίσχυσης της κινητικότητας των συντελεστών παραγωγής (εργασίας και κεφαλαίου) και της στήριξης των μικρομεσαίων επιχειρήσεων,
- ▷ αποκέντρωσης του δημόσιου τομέα (μεταφορά αρμοδιοτήτων από το κέντρο προς την περιφέρεια),
- ▷ ανθρώπινου δυναμικού (ενίσχυση της ποιότητας των ανθρωπίνων πόρων μιας περιφέρειας με τη δια βίου κατάρτιση).

Τα παραδείγματα μπορούν να φτάσουν μέχρι και τη διασυνοριακή συνεργασία των κρατών-μελών της Ε.Ε. στο πλαίσιο της οποίας επιδιώκεται η αντιμετώπιση της απομόνωσης των περιμετρικών περιοχών των χωρών, όπου τις περισσότερες φορές εντοπίζονται χαμηλότερα επίπεδα ανάπτυξης (Πετράκος & Ψυχάρης, 2004).

Στην περίπτωση της Ελλάδας, η διασυνοριακή πολιτική και συνεργασία έχει προωθηθεί αρκετά, καθώς τα σύνορα με άλλες βαλκανικές χώρες και την Τουρκία αποτελούν μια πραγματικότητα που μπορεί με σωστούς χειρισμούς να αξιοποιηθεί προς όφελος της ανάπτυξης των περιφερειών (Χριστοφάκης, 2001). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το πρόγραμμα Interreg IPA CBC “Greece – the former Yugoslav Republic of Macedonia 2014-2020”, το οποίο αναφέρεται στη διασυνοριακή συνεργασία της Ελλάδας με το γειτονικό βαλκανικό κράτος. Οι περιοχές που συμμετέχουν είναι η Θεσσαλονίκη, το Κιλκίς, η Πέλλα, οι Σέρρες, η Φλώρινα και οι γειτονικές Vardarski, Jugozapaden, Jugistočen, Pelagoniski. Ειδικότερα, με το πρόγραμμα αυτό επιδιώκεται η στήριξη της τοπικής οικονομίας μέσα από την απασχόληση και την κινητικότητα των ανθρωπίνων πόρων, καθώς στοχεύει στη βελτίωση των επενδύσεων και των υπηρεσιών στον τομέα της υγείας και των κοινωνικών υπηρεσιών. Υποστηρίζεται ακόμη και η προστασία της φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς, προκειμένου να βελτιωθεί η ελκυστικότητα της διασυνοριακής περιοχής και να ενθαρρυνθεί ο τουρισμός. Επιπρόσθετα, η προστασία του περιβάλλοντος και η προώθηση των φιλικών μέσων προς το περιβάλλον είναι γεγονός, διότι το πρόγραμμα εστιάζει επιπλέον, στη βελτίωση των δημόσιων υποδομών και στη μείωση της απομόνωσης μέσω βελτιωμένης πρόσβασης σε δίκτυα και υπηρεσίες μεταφορών, πληροφόρησης και επικοινωνίας. Η συγκεκριμένη κίνηση προωθεί την αειφόρο διαχείριση, την επεξεργασία και την ανακύκλωση αποβλήτων και υποστηρίζει τη βιώσιμη διαχείριση των προστατευόμενων περιοχών, των οικοσυστημάτων και της βιοποικιλότητας και αντιμετωπίζοντας την πρόληψη, τον μετριασμό και τη διαχείριση φυσικών καταστροφών (Interreg IPA CBC Programme ‘Greece – the former Yugoslav Republic of Macedonia 2014-2020’, 2019).

ΘΕΩΡΙΕΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΩΝ ΑΝΙΣΟΤΗΤΩΝ

Οι περιφερειακές ανισότητες ήταν και είναι παρούσες στις κοινωνίες όλων των χωρών σε όλη

την ιστορική πορεία της ανθρωπότητας (Λαγός, 2007). Η περιφερειακή ανάπτυξη εμφανίστηκε ως βασικό πολιτικό αίτημα την περίοδο πριν και αμέσως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο περίοδο. Διάφορες μορφές κρατικών παρεμβάσεων φαίνεται να υλοποιούνται στη Δυτική Ευρώπη και στις Η.Π.Α., ήδη από το 1930 προκειμένου να βοηθηθούν οι περιφέρειες, που αδυνατούσαν να συνέλθουν από τη μεγάλη οικονομική κρίση που είχε προηγηθεί. Οι δράσεις αυτές όμως δεν υποστηρίζονταν από κάποια περιφερειακή αναπτυξιακή θεωρία και επιπλέον δεν εντάσσονταν σε έναν εθνικό προγραμματισμό.

Τη χρονική περίοδο 1930-1950 οι περισσότεροι συγγραφείς θεωρούσαν ότι η ύπαρξη οικονομικών κλίμακας στην παραγωγική δραστηριότητα είναι το βασικό στοιχείο που τροφοδοτεί τον μηχανισμό ανάπτυξης, τον οποίο ακολούθησαν τα δύο βασικότερα ρεύματα που επιδίωξαν να εξηγήσουν την ανισότητα στην Ε.Ε.: η θεωρία της οικονομικής συσσώρευσης και η νεοκλασική προσέγγιση (Λαγός, 2007).

Στην περίπτωση της θεωρίας οικονομική της συσσώρευσης υποστηρίζεται ότι οι δυνάμεις της αγοράς δημιουργούν οικονομίες κλίμακας ενισχύοντας τις τάσεις συγκέντρωσης των δραστηριοτήτων στο χώρο, με αποτέλεσμα να απαιτείται ένας συνολικός σχεδιασμός αναπτυξιακών πολιτικών για τις περιοχές με υστέρηση, οι οποίες θα ακολουθούν ένα συνολικό σχεδιασμό, με σκοπό να μπορέσουν να εξισορροπήσουν τις δυνάμεις της αγοράς και να δοθεί η αναγκαία ώθηση στις λιγότερο αναπτυγμένες περιφέρειες ή χώρες. Η άποψη αυτή στηρίχθηκε από τη θεωρία της μεγάλης ώθησης του Rosenstein-Rodan (big push theory) και από την ανάλυση του Hirschman σχετικά με τη σημασία των διασυνδέσεων των κλάδων της οικονομίας (forward and backward linkages) στην επιλογή αναπτυξιακών πολιτικών (Πετράκος & Ψυχάρης, 2004).

Η δεύτερη προσέγγιση, η νεοκλασική δεν ασχολήθηκε με τα αίτια των διαφορών στα επίπεδα ανάπτυξης, αλλά εστίασε «στους μηχανισμούς ισορροπίας», που θα είχαν ως αποτέλεσμα την εξάλειψη των περιφερειακών ανισοτήτων και την ισόρροπη ανάπτυξη, εκτιμώντας ότι υφίστανται τρεις τουλάχιστον τέτοιοι μηχανισμοί:

1. η τεχνολογία της παραγωγής, καθώς είναι στη φύση «ελεύθερης» αγοράς να οδηγεί τις οικονομίες στη σύγκλιση χωρίς την άσκηση παρεμβατικών πολιτικών και να συμβάλλει στην εξισορρόπηση, αλλά και στη μείωση των ανισοτήτων (Πετράκος & Ψυχάρης, 2004).
2. το διαπεριφερειακό εμπόριο, καθώς «*οι περιφέρειες έχουν διαφορετικούς συντελεστές παραγωγής και σε διαφορετικές ποσότητες, γεγονός που αποτελεί την αιτία σχηματισμού του περιφερειακού συγκριτικού πλεονεκτήματος*» (Λαμπριανίδης, 2001: σ.257). Κατά συνέπεια δυο περιοχές που συνδέονται με εμπορική σχέση, θα εξειδικευτούν σε προϊόντα που κάνουν εντατική χρήση του παραγωγικού συντελεστή που διαθέτουν σε αφθονία (υπόδειγμα Heckscher και Ohlin) και η αφθονία αυτή θα τους εξασφαλίσει χαμηλό κόστος (Πετράκος και Ψυχάρης, 2004). Στην πορεία ενεργοποιείται το διαπεριφερειακό εμπόριο: κάθε χωρική μονάδα εξάγει το προϊόν που παράγει σχετικά φθηνά και εισάγει προϊόντα από άλλες χωρικές μονάδες, τα οποία παράγονται ή προσφέρονται επίσης φθηνά. Έτσι, οδηγείται στην εξίσωση των αμοιβών των συντελεστών παραγωγής της και το διαπεριφερειακό εμπόριο «*καταλήγει προς το συμφέρον των δύο συμβαλλόμενων μερών, τα οποία βασίζονται στην υπόθεση της ύπαρξης της τέλει αγοράς για τους συντελεστές παραγωγής και του συγκριτικού πλεονεκτήματος*» (Λαγός, 2007, σ. 64).
3. η κινητικότητα της εργασίας στο χώρο (μετανάστευση), καθώς όταν το εργατικό δυναμικό

κινείται προς περιοχές με υψηλότερους μισθούς η σύγκλιση ανακύπτει, διότι όπου υπάρχει μεγάλη συγκέντρωση εργατικού δυναμικού θα μειωθούν σταδιακά οι μισθοί, ενώ αντίθετα στις περιοχές που χάνουν εργατικό δυναμικό οι μισθοί θα αυξηθούν. Στις περιοχές δε που οι μισθολογικές διαφορές μεταξύ περιφερειών παραμένουν, η μετανάστευση θα επιμείνει κατευθύνοντας τις αμοιβές σε σύγκλιση. Αντιλαμβάνεται λοιπόν κανείς, ότι το οικονομικό σύστημα εξισορροπεί τις χωρικές του ανισορροπίες χωρίς τη βοήθεια πολιτικών παρέμβασης (Πετράκος & Ψυχάρης, 2004).

Η διαφορά τους έγκειται στην οπτική της κάθε προσέγγισης αναφορικά με τη δυνατότητα άσκησης της πολιτικής: η νεοκλασική θεωρία, περιγράφει τους μηχανισμούς που συμβάλλουν στην ισόρροπη ανάπτυξη (υπό κάποιες υποθέσεις), ενώ η θεωρία της οικονομικής συσσώρευσης εστιάζει στα μέτρα πολιτικής, που δίνουν την ευκαιρία στις περιοχές με υστέρηση να αναπτυχθούν. Στην ουσία υπογραμμίζει την εξάλειψη κατά το δυνατό των πολιτικών παρέμβασης, προβάλλοντας τη συμβατότητά της με τον φιλελευθερισμό που δίνει προτεραιότητα στην ατομική ευθύνη έναντι της συλλογικής δράσης (Πετράκος & Ψυχάρης, 2004).

Στη συνέχεια, ο Paul Samuelson δημιούργησε τη νεοκλασική σύνθεση, που διαμορφώθηκε στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια ως αποτέλεσμα της θεωρητικής συναίνεσης μεταξύ των ορθόδοξων και συντηρητικών οικονομολόγων, η οποία στηρίχθηκε στο μοντέλο ανάλυσης του Διεθνούς Εμπορίου (υπόδειγμα Heckscher και Ohlin) το οποίο τελειοποιήθηκε από τον ίδιο (Λαγός, 2007).

Μετά το 1960 ασκήθηκε έντονη κριτική και αμφισβήτηση στις θεωρίες αυτές και μια νέα τάση έκανε την εμφάνισή της: υιοθετήθηκαν υποδείγματα γενικής ισορροπίας με σταθερές αποδόσεις κλίμακας. Την ίδια περίοδο, επανέρχεται στο προσκήνιο και η προβληματική του κέντρου-περιφέρειας (στρουκτουραλιστικές και νεομαρξιστικές προσεγγίσεις της ανάπτυξης) (Λαγός, 2007).

Τη δεκαετία του '70, που χαρακτηρίστηκε από την κορύφωση της οικονομικής και κοινωνικής κρίσης σε παγκόσμιο επίπεδο (αποβιομηχάνιση των παραδοσιακών κλάδων, υποχώρηση του κράτους πρόνοιας, ριζική αναδιάρθρωση ολόκληρων κλάδων π.χ. ναυπηγεία νηματοουργία), η περιφερειακή θεωρία εφιστά την προσοχή γύρω από την κάλυψη βασικών αναγκών του πληθυσμού με αποκεντρωτικές πολιτικές και συμμετοχικές διαδικασίες ως επακόλουθο της αναποτελεσματικότητας των οικονομικών πολιτικών που υιοθετήθηκαν με βάση τη θεωρία των πόλων ανάπτυξης και τη θεωρία της εξαγωγικής βάσης προγενέστερα. Ακόμη, τη δεκαετία αυτή παρατηρούνται και πολλές θεωρητικές αναλύσεις και εμπειρικές έρευνες που στηρίζονται στο γενικότερο πλαίσιο της μαρξιστικής και νέο μαρξιστικής θεωρίας (Λαγός, 2007).

Μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 80 -κατά την ιστορική ανασκόπηση των σχετικών θεωριών- καταγράφονται δύο αναπτυξιακά μοντέλα που εναλλάσσονται ανάλογα με το κυρίαρχο οικονομικό, κοινωνικό, τεχνολογικό, ιδεολογικό σύστημα και την κοινωνική και πολιτική οργάνωση που επικρατεί στην εκάστοτε ιστορική περίοδο (Παναγιωτάκου, 1983α, όπως αναφέρεται στο Λαγός, 2007): το νεοκλασικό μοντέλο της αυτόματης εξισορρόπησης των περιφερειακών ανισοτήτων και το μοντέλο της ανισορροπίας, όπου οι κοινωνικές συγκρούσεις, η συλλογική κατανάλωση και η αναδιάρθρωση της παραγωγικής διαδικασίας αποτελούν την κεντρική ερμηνευτική παράμετρο. Από το 1990 και έπειτα όμως, προσεγγίζεται η άποψη ότι οι ανισότητες βασίζονται σε μια συσσωρευτική διαδικασία και δεν έχουν παροδικό χαρακτήρα. Το κοινό αυτό πόρισμα προέρχεται από τρεις διαφορετικές σχολές: της αστικής οικονομικής (urban economics), που αποτελεί μια ταχέως ανα-

πτυσσόμενη υποδιαίρεση της περιφερειακής επιστήμης, της θεωρίας της ενδογενούς ανάπτυξης (endogenous growth theory) και της νέας οικονομικής γεωγραφίας (new economic geography)» (Λαγός, 2007), στο πλαίσιο της οποίας, τα τελευταία χρόνια, έχει αναπτυχθεί σε διεθνές επίπεδο μια νέα θεωρητική προσέγγιση, η Νέα Περιφερικότητα (New Regionalism), που συνδέει τον χώρο με την οικονομία (Φουτάκης, 2002· 2004, όπως αναφέρεται στο Λαγός, 2007).

Στην μεταπολεμική Ευρώπη κυρίαρχο ρόλο έπαιξε και η ευρύτερη ανασυγκρότηση των ευρωπαϊκών κρατών μέσα από τις ιδέες του Keynes στις οποίες η περιφερειακή ανάπτυξη αποτελεί κλειδί στη συνολική οικονομική ανασυγκρότηση θέτοντας τις βάσεις για την ενίσχυση και επέκταση των παρεμβατικών κρατικών πολιτικών. Σύμφωνα με την Κεϋνσιανή προσέγγιση (θεωρία της συσσώρευσης) η αγορά από μόνη της δημιουργεί οικονομίες κλίμακας και συσσώρευσης με τάσεις συγκέντρωσης κεφαλαίου, εργασίας και παραγωγής σε ορισμένες μόνο περιφέρειες. Η περιφερειακή ανάπτυξη δηλαδή, από μόνη της ενισχύει αντί να εξαλείφει τις περιφερειακές ανισότητες.

Παράλληλα με τις κεϋνσιανές, οι φιλελεύθερες - εξελικτικές θεωρίες από το 1950 έως σήμερα δίνουν έμφαση στις επιπτώσεις (οικονομικές και κοινωνικές), που προκύπτουν από την ελεύθερη λειτουργία της αγοράς στον χώρο, εξηγούν την διαδικασία πώλωσης της αναπτυξιακής διαδικασίας και τους μηχανισμούς από τους οποίους προκύπτει και εντέλει, υποδεικνύουν μέτρα κρατικής παρέμβασης για την επίτευξη της ισόρροπης ανάπτυξης των περιφερειών (Λαγός, 2007).

Δεν πρέπει να παραληφθεί η αναφορά ότι την περίοδο από το 1920 έως και σήμερα υφίστανται και συνεχίζουν να επιδρούν στη διαμόρφωση πολιτικών σχετικά με τις περιφέρειες και οι ριζοσπαστικές θεωρίες (κλασικές θεωρίες του ιμπεριαλισμού, στρουκτουραλιστικές και νεομαρξιστικές), που εξετάζουν εάν ωφελούνται οι ανεπτυγμένες ή οι υποανάπτυκτες οικονομίες των περιφερειών σε μια χώρα, από την επικράτηση και επέκταση του καπιταλιστικού συστήματος, διερευνούν τα αίτια της επικράτησης του συστήματος αυτού και επιχειρούν να εντοπίσουν τις επιπτώσεις των εμπορικών συναλλαγών του κέντρου, στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιφέρειες (Λαγός, 2007).

Όλο το παραπάνω θεωρητικό πλαίσιο επηρέασε καθοριστικά και διαμόρφωσε τις περιφερειακές πολιτικές της Ε.Ε. στην προσπάθεια της οικονομικής εξισορρόπησης των ανισοτήτων ανάμεσα στον πλούσιο ευρωπαϊκό Βορρά και τον φτωχό ευρωπαϊκό Νότο.

Η ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ Ε.Ε.

Η περιφερειακή πολιτική είναι η βασική πολιτική των επενδύσεων της Ε.Ε. και στοχεύει σε όλες τις περιφέρειες και τις πόλεις της. Η Ε.Ε. επενδύει σε όλες τις περιφέρειες κατευθύνοντας τους πόρους στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές (χαμηλή ανάπτυξη, χαμηλά εισοδήματα), που έχουν να καλύψουν μεγαλύτερη απόσταση για να προσεγγίσουν την υπόλοιπη Ε.Ε. και να μειώσουν τις οικονομικές, κοινωνικές και εδαφικές διαφορές, οι οποίες υφίστανται στην Ε.Ε., αλλά και στις περισσότερο ανεπτυγμένες (τα πλουσιότερα κράτη-μέλη) να αντιμετωπίσουν τους θύλακες φτώχειας στην επικράτειά τους, ώστε να διασφαλιστεί η σύγκλιση και δίκαιη μεταχείριση για όλους:

- Επενδύει στο ανθρώπινο δυναμικό, με τη στήριξη της πρόσβασης σε δυνατότητες απασχόλησης, εκπαίδευσης και κοινωνικής ένταξης.
- Στηρίζει την ανάπτυξη των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων.

- ▷ Ενισχύει την έρευνα και την καινοτομία, με την πραγματοποίηση επενδύσεων και τη δημιουργία θέσεων εργασίας που σχετίζονται με την έρευνα.
- ▷ Βελτιώνει το περιβάλλον, με την υλοποίηση μεγάλων επενδυτικών έργων.
- ▷ Εκσυγχρονίζει τις μεταφορές και τη παραγωγή ενέργειας για την καταπολέμηση της κλιματικής αλλαγής, με επίκεντρο τις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας και τις καινοτόμες υποδομές μεταφορών (Ευρωπαϊκή Ένωση, 2019).

Η παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση έπληξε τις ασθενέστερες οικονομίες της Ε.Ε. και οδήγησε συνολικά τα κράτη-μέλη της σε ύφεση και κατά συνέπεια σε αύξηση των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων, τόσο σε εθνικό, όσο και σε περιφερειακό επίπεδο και επιδεινώθηκε στα κράτη-μέλη της Ε.Ε., τα οποία μετέχουν στην Οικονομική Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ) (Ιρλανδία, Ελλάδα, Πορτογαλία, Ισπανία, Ιταλία), λόγω των αυστηρών δημοσιονομικών όρων της ΟΝΕ που επέβαλλαν η Γερμανία και άλλες κεντρικές χώρες (Μούσης, 2015).

Η Ε.Ε για να μπορέσει να εμβαθύνει την οικονομική και κοινωνική συνοχή της (απαραίτητη προϋπόθεση για τη σταθεροποίηση της ΟΝΕ) έθεσε ως στόχο της την αντιμετώπιση των ποικίλων αναπτυξιακών αναγκών σε όλες τις περιφέρειες της, διαθέτοντας 351,8 δισεκατομμύρια EUR – σχεδόν το ένα τρίτο του συνολικού προϋπολογισμού της Ε.Ε. – για την περίοδο 2014-2020. Οι πόροι αυτοί αξιοποιήθηκαν και συνεχίζουν να αξιοποιούνται στη χρηματοδότηση στρατηγικών υποδομών στους τομείς των μεταφορών και των επικοινωνιών, στη διευκόλυνση της μετάβασης σε μια οικονομία φιλικότερη προς το περιβάλλον, στη στήριξη των μικρομεσαίων επιχειρήσεων ώστε να γίνουν πιο καινοτόμες και πιο ανταγωνιστικές, στη δημιουργία νέων και μονιμότερων ευκαιριών απασχόλησης, στην ενίσχυση και τον εκσυγχρονισμό των εκπαιδευτικών συστημάτων και στην οικοδόμηση μιας κοινωνίας χωρίς αποκλεισμούς (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2015).

Η χρηματοδότηση αυτή υλοποιείται μέσω τριών βασικών ταμείων: Το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΕΤΠΑ), το Ταμείο Συνοχής (ΤΣ) και το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (ΕΚΤ), τα οποία μαζί με το Ευρωπαϊκό Ταμείο Αγροτικής Ανάπτυξης (ΕΓΤΑΑ) και το Ευρωπαϊκό Ταμείο Θάλασσας και Αλιείας (ΕΤΘΑ), αποτελούν τα Ευρωπαϊκά Διαρθρωτικά και Επενδυτικά Ταμεία (ΕΔΕΤ), που συμβάλλουν άμεσα στο Επενδυτικό Σχέδιο και τις προτεραιότητες της Επιτροπής. Καθοριστικός είναι και ο ρόλος της Επιτροπής των Περιφερειών (την οποία ίδρυσε η Συνθήκη του Μάαστριχ), που έχει ως στόχο της την πρόβλεψη των περιφερειακών τάσεων, αλλά και τη διαχείριση των περιφερειακών παρεμβάσεων της Ε.Ε. (Μούσης, 2015).

Η διαδικασία μεταβίβασης των κονδυλίων αποτελεί συναρμοδιότητα τόσο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής όσο και των ίδιων των κρατών-μελών της Ε.Ε. και των περιφερειών τους. Η επιλογή των έργων από τα κράτη-μέλη και τις περιφέρειες αυτών μέσω προγραμμάτων που έχει εκπονήσει εκ των προτέρων η Ευρωπαϊκή Επιτροπή είναι μια διαδικασία ενίσχυσης της ευρωπαϊκής αλληλεγγύης, προγράμματα όπως το Interreg, που δημιουργούν και ενισχύουν την αίσθηση του «ανήκειν» σε ένα κοινό πολιτισμικό χώρο (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2018).

Παράλληλα, όλα τα ευρωπαϊκά κράτη και ειδικότερα τα κράτη-μέλη της Ε.Ε. στο σύνολο τους έχουν να αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις της παγκοσμιοποίησης που φέρει στην επιφάνεια την οικονομική άνοδο μεγάλων εθνικών κρατών (π.χ. Κίνα, Ινδία), τα οποία σε πολλούς -καίριους για την Ε.Ε.- οικονομικούς τομείς λειτουργούν ευθέως ως ανταγωνιστές τους (τεχνολογικοί κλάδοι αιχ-

μής). Αν και η αυξανόμενη ολοκλήρωση των παγκόσμιων αγορών λόγω της μείωσης των συναλλαγών, του κόστους και της εξάλειψης των εμποδίων στην ανταλλαγή αγαθών, υπηρεσιών, κεφαλαίου, ανθρώπων, ιδεών, πληροφοριών και γνώσεων παρέχει μια μοναδική ευκαιρία για ανάπτυξη, αυτό ωφελεί μόνο τις περιφέρειες που βρίσκονται στην πλέον ευνοϊκή θέση.

Κατά τον σχεδιασμό της αναπτυξιακής στρατηγικής για την νέα προγραμματική περίοδο 2021-2027, οι αρμόδιοι φορείς (εθνικοί και περιφερειακοί) όφειλαν να λάβουν υπόψη τους όλες τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις που έχουν λάβει χώρα σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο. Στο πλαίσιο αυτό η πολιτική συνοχής στο αναπτυξιακό υπόδειγμα του 2021-2027, υποστηρίζει τοπικές αναπτυξιακές στρατηγικές και εξουσιοδοτεί τις τοπικές αρχές στη διαχείριση των κονδυλίων με τις προτεραιότητες και τα κονδύλια να κατανέμονται με σκοπό τη δημιουργία μιας Ε.Ε. της καινοτομίας, της ψηφιοποίησης, του οικονομικού μετασχηματισμού και της υποστήριξης των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων, απαλλαγμένης από εκπομπές άνθρακα, με επένδυση στις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας και καταπολέμηση της κλιματικής αλλαγής, πιο συνδεδεμένης, με στρατηγικά δίκτυα μεταφορών και ψηφιακά δίκτυα και πιο κοινωνικής, με τη στήριξη της ποιοτικής απασχόλησης, της εκπαίδευσης, των δεξιοτήτων, της κοινωνικής ένταξης και της ίσης πρόσβασης στην υγειονομική περίθαλψη, δηλαδή μιας Ε.Ε. πλησιέστερης στους πολίτες, υποστηρίζοντας τοπικά καθοδηγούμενες αναπτυξιακές στρατηγικές (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2019).

Η πολιτική συνοχής της Ε.Ε. θα εξακολουθήσει να επενδύει σε όλες τις περιφέρειες, με τη μέθοδο κατανομής των πόρων να στηρίζεται στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Σε αυτήν όμως, προστίθενται στο εξής και νέα κριτήρια όπως η ανεργία των νέων, το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, η αλλαγή του κλίματος και η υποδοχή και ένταξη των μεταναστών, που αντανakλούν καλύτερα την πραγματικότητα του κάθε τόπου. Οι εξόχως απόκεντρες περιοχές θα συνεχίσουν να επωφελούνται από την ειδική στήριξη της Ε.Ε. (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2019).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από τέλος της δεκαετίας του '80 η ΕΟΚ και μετέπειτα η Ε.Ε. χρηματοδότησε μέσω του προϋπολογισμού της την περιφερειακή πολιτική. Στην πραγματικότητα υποκαταστάθηκαν τα σοσιαλδημοκρατικά προγράμματα των προηγούμενων δεκαετιών που εφάρμοσαν τα εθνικά κράτη. Με εξαίρεση το Ηνωμένο Βασίλειο, στο οποίο η διαφορά μεταξύ των πλουσίων και των λοιπών κοινωνικών τάξεων αυξήθηκε σταθερά από τα τέλη του '70 και σε όλη τη δεκαετία του '80, το σύνολο των υπόλοιπων κρατών (συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας) είδε μέσω των συγκεκριμένων προγραμμάτων όπως τα ΜΟΠ (Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα) μείωση του χάσματος μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών (Βορρά-Νότου) και των περιφερειών τους (Judt, 2012).

Υπάρχουν δυσκολίες στην άσκηση περιφερειακής πολιτικής της Ε.Ε., καθώς η Ενιαία Αγορά που συνεχίζει να υφίσταται χωρίς την παρουσία εξίσου ώριμης ομοσπονδιακής κρατικής δομής και κοινού πολιτικού πλαισίου, τείνει να δημιουργεί εντάσεις και ανισότητες (Ανδρικοπούλου & Καυκαλάς, 2000). Το αποτέλεσμα είναι η περιφερειακή πολιτική της Ε.Ε. που κλήθηκε να συμβάλει στην προαγωγή της εναρμονισμένης ισόρροπης και βιώσιμης ανάπτυξης (άρθρο 174 της ΣΛΕΕ) να αποδειχθεί στην πράξη ανεπαρκής στο να αντισταθμίσει τα οφέλη των πλουσιότερων περιφερειών και να απαιτείται αύξηση των πόρων των διαρθρωτικών ταμείων μέσω του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Σταθερότητας για περισσότερη ισόρροπη ανάπτυξη.

Η οικονομική ολοκλήρωση ενώ μακροχρόνια συμβάλλει στη μείωση των ανισοτήτων επιτρέποντας την ανάπτυξη δυναμικών και στις λιγότερο ευνοημένες περιοχές και αποτελεί συνολικά θετική διαδικασία, εντούτοις τα οφέλη και τα κόστη κατανομονται ανομοιόμορφα στο χώρο. Αυτό συμβαίνει διότι από τις δυναμικές αυτές οι ισχυρότερες πολώνουν το χώρο και αυξάνουν τις ανισότητες, επειδή ορισμένες περιοχές επωφελούνται περισσότερο σε σχέση με κάποιες άλλες (Πετράκος & Ψυχάρης, 2004).

Για την καλύτερη λειτουργία της Ε.Ε. σχετικά με το ζήτημα αυτό καθίσταται αναγκαίος ο σωστός σχεδιασμός και συντονισμός και πρέπει να επιλέγεται το κατάλληλο μέγεθος των δράσεων ώστε αφενός να αποφεύγεται η διασπορά των πόρων και αφετέρου να επιβάλλεται ο συνεχής εμπλουτισμός τοπικών παραγωγικών δομών με νέες δραστηριότητες. Για πολλές ελληνικές περιφέρειες, αυτό μπορεί να συνεπάγεται την προώθηση εναλλακτικών λύσεων με βάση την καινοτομία, τη «γνώση» ή και τη διαφοροποίηση (συμπεριλαμβανομένης της «πράσινης οικονομίας») και μεθόδους γεωργικής παραγωγής με «ονομασία προέλευσης». Τέτοιες λύσεις θα μπορούσαν ενδεχομένως να αντισταθμίσουν τις απώλειες των παραδοσιακών δραστηριοτήτων χαμηλής ανταγωνιστικότητας και ταυτόχρονα, να αυξήσουν τον βαθμό συνοχής, διότι απαιτείται η άμεση εφαρμογή του περιφερειακού σχεδίου.

Ο σωστός σχεδιασμός και η άσκηση περιφερειακών πολιτικών επίσης, θα μπορούσε να αμβλύνει τις επιπτώσεις άλλων πολιτικών που είναι μεν αναγκαίες για την ανάπτυξη της οικονομίας στο σύνολο της, όμως ταυτόχρονα συμβάλλουν στην όξυνση των περιφερειακών ανισοτήτων. Στην περίπτωση της Ελλάδας πολιτικές ενίσχυσης της τουριστικής ανάπτυξης λειτουργούν σε ήδη ανεπτυγμένες τουριστικά περιοχές (π.χ. Κυκλάδες, Κρήτη) σε σχέση με περιοχές όπου υπάρχει χαμηλή συγκέντρωση και ανάπτυξη του τουριστικού κλάδου (π.χ. Φλώρινα, Πρέσπες) με αποτέλεσμα τον κορεσμό στις περιοχές αυτές και την αύξηση των περιφερειακών ανισοτήτων. Στην περίπτωση αυτή, η περιφερειακή πολιτική πρέπει να στοχεύει στην αντιμετώπιση αυτών των δυσμενών χωρικών επιπτώσεων των πολιτικών ανάπτυξης του τουριστικού κλάδου και συνεπώς και στη διευκόλυνση της σωστής, έγκυρης και αποτελεσματικότερης εφαρμογής των (Πετράκος & Ψυχάρης, 2004).

Επιπλέον, η Ελλάδα θα πρέπει να εκμεταλλευτεί και την γεωπολιτική της θέση επικεντρώνοντας σε μεγάλες αγορές -όπως η Τουρκία των 80 εκατομμυρίων κατοίκων- για την ανάπτυξη των παραμεθωρίων περιφερειών της (νησιά Αιγαίου, Θράκη) μέσω εμπορικών και επιχειρηματικών συμφωνιών με τη γείτονα χώρα, δράσεις που θα λειτουργήσουν τόσο συμπληρωματικά όσο και πολλαπλασιαστικά μαζί με τα χρηματοδοτικά εργαλεία της Ε.Ε.

Σε κάθε περίπτωση, η Ε.Ε. καλείται να αντιμετωπίσει το ζήτημα των περιφερειακών ανισοτήτων -η διευθέτηση του οποίου καθίσταται επιτακτική- προκειμένου να μην τεθεί υπό αμφισβήτηση και σε κίνδυνο η κυρίαρχη πολιτική προτεραιότητα της οικονομικής, κοινωνικής και εδαφικής συνοχής της. Η κοινή περιφερειακή πολιτική σε συνδυασμό με άλλες κοινές πολιτικές της Ε.Ε. (κοινή κοινωνική πολιτική, κοινή αγροτική πολιτική) μπορεί να αποτελέσει το κύριο εργαλείο της Ε.Ε. για να γίνει πράξη η οικονομική και κοινωνική συνοχή απαραίτητη προϋπόθεση για μια λειτουργική οικονομική και νομισματική ένωση, που θα οδηγήσει με τη σειρά της στη μελλοντική πολιτική ένωση της Ε.Ε. (Μούσης, 2015).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Ανδρικοπούλου, Ε. & Καυκαλάς, Γ. (2000). *Χωρικές επιπτώσεις των ευρωπαϊκών πολιτικών στον Ελληνικό χώρο*. Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Περιβάλλοντος Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων. [Ανακτήθηκε 10 Αυγούστου, 2019, από <http://gkafkala.webpages.auth.gr/site/wp-content/uploads/2018/03/%CE%A7%CE%A9%CE%A1%CE%99%CE%9A%CE%95%CE%A3-%CE%95%CE%A0%CE%99%CE%A0%CE%A4%CE%A9%CE%A3%CE%95%CE%99%CE%A3-%CE%95%CE%A5%CE%A1%CE%A9%CE%A0%CE%91%CE%99%CE%9A%CE%A9%CE%9D%CE%A0%CE%9F%CE%9B%CE%99%CE%A4%CE%99%CE%9A%CE%A9%CE%9D.pdf>].
- Ευρωπαϊκή Ένωση. (2019). *Περιφερειακή πολιτική*. [Ανακτήθηκε 10 Αυγούστου, 2019, από https://europa.eu/european-union/topics/regional-policy_el].
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή. (2015). *Τι είναι περιφερειακή πολιτική*. [Ανακτήθηκε 18 Αυγούστου, 2019, από https://ec.europa.eu/regional_policy/archive/what/indexel.cfm].
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή. (2019). *Η βασική πολιτική επενδύσεων της ΕΕ*. [Ανακτήθηκε 10 Αυγούστου, 2019, από https://ec.europa.eu/regional_policy/el/policy/what/investment-policy/].
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή. (2019). *Νέα πολιτική συνοχής*. [Ανακτήθηκε 10 Αυγούστου, 2019, από: https://ec.europa.eu/regional_policy/el/2021_2027/].
- Judt, T. (2012). *Η Ευρώπη μετά τον Πόλεμο*, μφρ. Σταματάκης Νικηφόρος-Ελένη Αστερίου, επιμ. Αστερίου Ελένη. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Interreg IPA CBC Programme 'Greece – the former Yugoslav Republic of Macedonia 2014-2020' (χχ). [Ανακτήθηκε 13 Αυγούστου, 2019, από http://www.ipa-cbc-programme.eu/gallery/Files/Library/CP_2014-20.pdf].
- Καυκαλάς, Γ. (2004). Το επιστημονικό πεδίο της χωρικής ανάπτυξης: Εξελίξεις και βασικές συνιστώσες. Στο Καυκαλάς, Γ. (επιμ.), *Ζητήματα χωρικής ανάπτυξης: θεωρητικές προσεγγίσεις και πολιτικές* (σσ.15-38). Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
- Κόνσολας, Ν. (1997). *Σύγχρονη Περιφερειακή Οικονομική Πολιτική*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Λαγός, Δ. (2007). *Θεωρίες περιφερειακής οικονομικής ανάπτυξης*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
- Λαμπριανίδης, Λ. (2001). *Οικονομική γεωγραφία: Στοιχεία θεωρίας και εμπειρικά παραδείγματα*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Μούσης, Ν. (2015). *Ευρωπαϊκή Ένωση. Δίκαιο, Οικονομία, Πολιτική*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Παπαδασκαλόπουλος, Α. & Χριστοφάκης, Μ. (2004). Οι περιφερειακές ανισότητες στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1990. *Επιθεώρηση οικονομικών επιστημών*, Τεύχος 6 (2004), 65-88.
- Πετράκος, Γ. & Ψυχάρης, Γ. (2004). *Περιφερειακή ανάπτυξη στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
- Χριστοφάκης, Μ. (2001). *Τοπική ανάπτυξη και περιφερειακή πολιτική*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Ασφάλεια και Άμυνα στην Ευρώπη της Κρίσης

Πάυλος Πατίρης

Υποψήφιος Διδάκτωρ Πανεπιστημίου Αιγαίου
pavlospatiris@gmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η πορεία οικοδόμησης των πολιτικών προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση δοκιμάστηκε αλλά και δοκιμάζεται από διάφορες κρίσεις, οι οποίες είτε επιβράδυναν την εξέλιξη αυτών των πολιτικών είτε ενδυνάμωσαν την ισχύ τους στο διακρατικό αλλά και υπερεθνικό επίπεδο. Έτσι και η πολιτική που άπτεται σε θέματα ασφάλειας και άμυνας για την ΕΕ πέρασε διαχρονικά μέσα από σκληρά εμπόδια, παρότι αναδύθηκαν κοινές θετικές δράσεις και μελλοντικοί στόχοι μέσα από διακρατικές συνεργασίες. Με αφορμή την πρόσφατη οικονομική κρίση καθώς και την τάση αλλαγής των διεθνών συσχετισμών ασφαλείας, διατηρώντας ένα περιβάλλον αστάθειας στις πύλες της Ευρώπης, απαιτείται η ικανοποίηση της ανάγκης για περαιτέρω βήματα εδραίωσης ενός μηχανισμού στήριξης της Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας και Άμυνας, που να υπερνικά τον εγωισμό και τις φιλοδοξίες του κάθε κράτους μέλους της ΕΕ.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφαλείας (ΚΕΠΠΑ), Κοινή Πολιτική Ασφάλειας και Άμυνας (ΚΠΑΑ), διακρατική συνεργασία, υπερεθνικό επίπεδο, Μόνιμη Δομημένη Συνεργασία (Permanent Structured Cooperation – PESCO).

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

...η ΕΙΡΗΝΗ θέλει ΔΥΝΑΜΗ να την αντέξεις...¹

Παρά τα συντρίμια των δύο παγκόσμιων πολέμων, των έντονων ιδεολογικών αντιπαραθέσεων μεταξύ νικητών και ηττημένων καθώς και των εσωτερικών συγκρούσεων μεταξύ «Ατλαντιστών» και «Ευρωπαϊστών», η Ευρώπη του 20ου αιώνα πραγματοποίησε σπουδαία και γενναία βήματα προς την ενοποίηση και τη διεύρυνσή της. Παρόλα αυτά, οι διενέξεις αυτές και άλλες νέες που προέκυψαν στην πορεία αποτέλεσαν εμπόδιο στη διαμόρφωση ενός ιδανικού περιβάλλοντος για την προώθηση της αμυντικής ολοκλήρωσης (Ιωακειμίδης, 2001, σσ. 79-80).

Στην πορεία αυτή, η πρόοδος της πολιτικής για την άμυνα και την ασφάλεια υπήρξε εκτενής, αλλά όχι και τόσο υπολογίσιμη. Το ερώτημα, λοιπόν, που αναδύεται είναι εάν η πρόσφατη κρίση αποτέλεσε ή όχι το εφιαλτήριο λάκτισμα ώριμων και ορθολογιστικών βημάτων για αλλαγές προς την ολοκλήρωση της συγκεκριμένης πολιτικής. Για να απαντηθεί το ερώτημα αυτό και να καταλή-

¹ Οδυσσέας Ελύτης, *Το Άξιον Εστί*

ξουμε σε κάποια επιθυμητά συμπεράσματα, απαιτείται η διερεύνηση των παραγόντων (actors) εκείνων οι οποίοι δρουν και επηρεάζουν την εφαρμογή και μετεξέλιξη των ευρωπαϊκών πολιτικών. Η έρευνα αυτή θα αναπτυχθεί σε τρεις άξονες παρουσιάζοντας το ρόλο των θεσμικών οργάνων στο επίπεδο της ΕΕ (Επιτροπή, Συμβούλιο, Ευρωπαϊκό κοινοβούλιο) στον έναν άξονα, στη συνέχεια τις δυνατότητες και προθέσεις των κρατών μελών και τέλος στον τρίτο άξονα τις «διαθέσεις» των ευρωπαίων πολιτών. Εμβαθύνοντας ακόμη περισσότερο την ανάλυση της παραπάνω κατεύθυνσης, χρειάζεται να στοχεύσουμε και στην ανάπτυξη της διαχρονικής εξέλιξης της Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφαλείας/ Κοινής Πολιτικής Ασφάλειας και Άμυνας (εφεξής ΚΕΠΠΑ²/ ΚΠΑΑ³) και εν συνεχεία στην παρουσίαση των αντιδράσεων των δρώντων όσον αφορά στην αντιμετώπιση των διαφόρων κρίσεων που επιβράδυναν την πορεία προς την ολοκλήρωση της πολιτικής αυτής.

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΗΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ ΚΑΙ ΑΜΥΝΑΣ

Οι προσπάθειες για τη δημιουργία μιας κοινής ευρωπαϊκής πολιτικής ασφάλειας και άμυνας πήραν μορφή μέσα από τις διαδοχικές ιδρυτικές συνθήκες, οι οποίες οριοθέτησαν ένα γενικό πλαίσιο κοινών δράσεων των κρατών μελών.

Ένα πρώτο θαρραλέο βήμα προς την ιδέα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης στον τομέα της Ασφάλειας και Άμυνας έγινε λίγο μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, στο ξεκίνημα της δεκαετίας του 1950, όταν η Γαλλία εκδήλωσε ένα πρωτοποριακό ενδιαφέρον προωθώντας ένα σχέδιο για μια Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άμυνας (εφεξής ΕΚΑ). Αυτή η εξαιρετικά φιλόδοξη πρόταση έθετε τους όρους για την ύπαρξη ενός κοινού ευρωπαϊού υπουργού άμυνας, τη σύσταση μιας κοινής διοίκησης ευρωπαϊκών δυνάμεων με κοινό προϋπολογισμό χρηματοδότησης καθώς και τη δυνατότητα εξοπλισμού των δυνάμεων αυτών από τα κράτη μέλη μέσω ενός κοινού συστήματος προμηθειών. Το πιο σημαντικό από όλα ήταν ότι το σχέδιο αυτό προέβλεπε έναν υπερεθνικό έλεγχο των γερμανικών στρατιωτικών δυνάμεων καθώς προϋπέθετε αρχικά την υποχρεωτική ενσωμάτωσή τους στην ΕΚΑ. Παρόλο όμως που τα κράτη της Δυτικής Ευρώπης αποδέχτηκαν το σχέδιο και ξεκίνησαν οι διαπραγματεύσεις, εν τέλει, η συνθήκη αυτή απορρίφθηκε από το Γαλλικό Κοινοβούλιο ένα χρόνο περίπου μετά. Η εναλλακτική λύση που αναδύθηκε ήταν η διεύρυνση του Οργανισμού της Συνθήκης των Βρυξελλών, ο οποίος αργότερα μετασχηματίζεται στη Δυτικοευρωπαϊκή Ένωση⁴ (εφεξής ΔΕΕ) (Κοππά, 2017, σσ. 44-45, 53).

2 Η ΕΕ καθορίζει και εφαρμόζει μια κοινή εξωτερική πολιτική και πολιτική ασφαλείας καλύπτοντας όλους τους τομείς που αφορούν στην πολιτική αυτή, με σκοπό τη διαφύλαξη των κοινών αξιών των κρατών μελών της, των θεμελιωδών συμφερόντων της, της ανεξαρτησίας και της ακεραιότητάς της, τη διατήρηση της ειρήνης και την ενίσχυση της διεθνούς ασφάλειας σύμφωνα με τις αρχές του Καταστατικού Χάρτη των ΗΕ, την ενίσχυση της ασφάλειάς της, την ανάπτυξη και εδραίωση της Δημοκρατίας και του κράτους δικαίου καθώς και το σεβασμό των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών (Κοππά, 2017, σσ. 52-53).

3 Η ΚΠΑΑ αποτελεί μέρος της ΚΕΠΠΑ και καλύπτει την επιχειρησιακή πλευρά της ΕΕ με απώτερο σκοπό να παρέχει τη δυνατότητα για αποστολές διασφάλισης της ειρήνης, πρόληψης των συγκρούσεων και ενίσχυσης της διεθνούς ασφάλειας σύμφωνα με τις αρχές του Καταστατικού Χάρτη των ΗΕ (Κοππά, 2017, σ. 38).

4 Η Δυτικοευρωπαϊκή Ένωση τέθηκε σε ισχύ το Μάιο του 1955 ως ένας οργανισμός με χαλαρή δομή, με γνωμοδοτικό κυρίως χαρακτήρα, προσανατολισμένος πρωτίστως στην άμυνα, ο οποίος επέτρεπε στη Δυτική Γερμανία να επανεξοπλιστεί υπό συγκεκριμένους όρους. Επίσης, η ΔΕΕ παρείχε τη δυνατότητα στη Δυτική Γερμανία να γίνει μέλος του NATO (Nugent, 2012, σ. 63).

Στις αρχές της δεκαετίας του 1970, τα κράτη μέλη της τότε Ευρωπαϊκής Κοινότητας, δεν επιθυμούσαν οποιαδήποτε είδους συνεργασία σε αυτόν τον ευαίσθητο τομέα εντός των επίσημων διαδικασιών της Συνθήκης, εφόσον γνώριζαν ότι απουσίαζε κάθε δεσμευτικός χαρακτήρας και νομικοί περιορισμοί. Απλώς, παράλληλα με τις Συνθήκες και φυσικά εκτός του δεσμευτικού πλαισίου τους, συμφώνησαν και ανέπτυξαν έναν μηχανισμό συνεργασίας, επονομαζόμενο Ευρωπαϊκή Πολιτική Συνεργασία (εφεξής ΕΠΣ). Τη δεκαετία του 1980, η εφαρμογή της Ευρωπαϊκής Ενιαίας Πράξης (εφεξής ΕΕΠ) έδωσε στην ΕΠΣ νομική υπόσταση, η οποία στη συνέχεια οδήγησε κατά κύριο λόγο στη διαμόρφωση του πυλώνα της ΚΕΠΠΑ με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ (Μεϊμάρης, Λαμπρόπουλος, 2002, σσ. 114-115).

Στη Συνθήκη του Μάαστριχτ προβλέφθηκε η ΚΕΠΠΑ να αποτελέσει το δεύτερο πυλώνα της ΕΕ. Τα βασικά χαρακτηριστικά του πυλώνα αυτού ήταν, πρώτον, ο διακυβερνητικός του χαρακτήρας μέσω της αρχής της ομοφωνίας, δεύτερον, ο προσδιορισμός των γενικών της στόχων προς τους οποίους τα κράτη μέλη έχουν την υποχρέωση της συμμόρφωσης τους, τρίτον, η επίλυση ζητημάτων ασφαλείας και τη μελλοντική διαμόρφωση μιας κοινής αμυντικής πολιτικής και τέταρτον, η ΔΕΕ θα παρέμενε ως αναπόσπαστο κομμάτι της ανάπτυξης της ΕΕ, με αποστολή να εφαρμόζει τις αποφάσεις και να αναλαμβάνει τις δράσεις της Ένωσης στα θέματα άμυνας (ΣΕΕ, Άρθρα 14, 15).

Στη συνέχεια, με τη Συνθήκη του Άμστερνταμ απλοποιήθηκαν και επεκτάθηκαν τα μέσα της εξεταζόμενης πολιτικής καθιερώνοντας μια Ευρώπη πιο δημοκρατική μέσα από το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την προστασία των δημοκρατικών αρχών και θεσμών των κρατών μελών. Η προστασία αυτή επιτεύχθηκε με τα καθήκοντα του Petersberg (Petersberg Tasks)⁵, όπου επίσης γίνεται αναφορά για «προσδευτική διαμόρφωση μιας κοινής αμυντικής πολιτικής». Τέλος, δημιουργείται στο εσωτερικό του Συμβουλίου η θέση του Ύπατου Εκπροσώπου για την ΚΕΠΠΑ (Μούσης, 2000, σ. 31).

Αναφορικά με τις αποφάσεις του Συμβουλίου στις συσκέψεις που ακολούθησαν στην Κολώνια, το Ελσίνκι, τη Φέιρα και τη Νίκαια, οι δυνατότητες της ΚΕΠΠΑ ενισχύθηκαν και αυτό φαίνεται από τη δυνατότητα χρήσης της «ενισχυμένης συνεργασίας»⁶. Ουσιαστικά κατέληξαν στην αναδιάρθρωση του ήδη υπάρχοντος πλαισίου της ΔΕΕ και τη διάθεση των απαιτούμενων μέσων της με σκοπό την ενίσχυση του ρόλου της ΕΕ στη διεθνή σκηνή και την αντιμετώπιση κρίσεων σύμφωνα με τις αρχές του Χάρτη του ΟΗΕ. Επιπλέον, τονίστηκε ότι το NATO παραμένει η βάση για τη συλλογική άμυνα στην Ευρώπη και επισημάνθηκε ότι παρέχεται στην ΕΕ η δυνατότητα ανάληψης αυτόνομης πρωτοβουλίας για την εκτέλεση επιχειρήσεων τύπου Petersberg στις περιπτώσεις που το NATO δεν επιθυμεί τη στρατιωτική εμπλοκή (Κοππά, 2017, σσ. 61-68).

5 Για πρώτη φορά προσδιορίστηκαν στη Διάσκεψη της ΔΕΕ το 1992 και επικεντρώνονται σε καθήκοντα που αφορούν στη διαχείριση κρίσεων, τη διατήρηση της ειρήνης και σε ανθρωπιστικά καθήκοντα (Μεϊμάρης, Λαμπρόπουλος, 2002, σσ. 113-114).

6 Η αίτηση των κρατών μελών που επιθυμούν να καθιερώσουν μεταξύ τους ενισχυμένη συνεργασία στο πλαίσιο της κοινής εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής ασφαλείας απευθύνεται στο Συμβούλιο. Διαβιβάζεται στον ύπατο εκπρόσωπο της Ένωσης για θέματα εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής ασφαλείας, ο οποίος δίνει τη γνώμη του ως προς τη συμβατότητα της σχεδιαζόμενης ενισχυμένης συνεργασίας με την κοινή εξωτερική πολιτική και πολιτική ασφαλείας της Ένωσης, καθώς και στην Επιτροπή, η οποία δίνει τη γνώμη της ιδίως ως προς τη συμβατότητα της προτεινόμενης ενισχυμένης συνεργασίας με τις άλλες πολιτικές της Ένωσης. Διαβιβάζεται επίσης και στο Ευρωπαϊκό προς ενημέρωση (ΣΛΕΕ, Άρθρο 329, παρ. 2).

Τέλος, η Συνθήκη της Λισαβόνας διαδραμάτισε τον πιο καθοριστικό ρόλο, διότι κατόρθωσε να προσδώσει στην ΚΕΠΠΑ μεγαλύτερη συνοχή, ειδικότερα αντικαθιστώντας τις δυο υφιστάμενες θέσεις, αυτής του Ύπατου Εκπροσώπου της ΚΕΠΠΑ και αυτής του Επιτρόπου Εξωτερικών Σχέσεων, σε μια εννιαία κύρια θέση. Ο Ύπατος Εκπρόσωπος της Ένωσης για θέματα Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφαλείας αποτελεί ένα σημαντικό θεσμικό παράγοντα της ΚΕΠΠΑ/ΚΠΑΑ, ο οποίος μετά τη Συνθήκη της Λισαβόνας έχει εδραιώσει τη θέση του τόσο στο Συμβούλιο όσο και στην Επιτροπή (Iakovidis, Galariotis, 2018, σσ. 1-2).

Με τη Συνθήκη της Λισαβόνας, η ΕΕ αποκτά πλέον νομικό χαρακτήρα και αυτό σημαίνει ότι ενισχύει τη διαπραγματευτική της ισχύ καθώς επίσης και επισυνάπτει διεθνείς συμφωνίες και δραστηριοποιείται σε διεθνείς οργανισμούς ως διεθνής παράγοντας. Επιπλέον, αποδόθηκε ξεχωριστή ενότητα στη ΣΕΕ για θέματα πολιτικής άμυνας και ασφάλειας τονίζοντας παράλληλα ότι αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της ΚΕΠΠΑ. Πέραν αυτού, μετονομάστηκε συμβολικά ο τομέας πολιτικής Ευρωπαϊκή Πολιτική Ασφάλειας και Άμυνας (ΕΠΑΑ) σε Κοινή Πολιτική Άμυνας και Ασφάλειας (ΚΠΑΑ). Μια άλλη σημαντική εξέλιξη υπήρξε η θέσπιση μιας «μόνιμης διαθρωμένης συνεργασίας» στον τομέα της άμυνας (εφεξής PESCO – Permanent Structured Cooperation), βάσει της οποίας «εάν ένα κράτος μέλος δεχτεί ένοπλη επίθεση στο έδαφός του, τα άλλα κράτη μέλη οφείλουν να του παράσχουν βοήθεια και συνδρομή, υπό ορισμένες προϋποθέσεις». Τέλος, διαμορφώθηκε μια ευρεία κωδικοποίηση των καθηκόντων Petersberg (ΣΕΕ, Άρθρα 42-46).

Μια άλλη βασική ρύθμιση – αλλαγή είναι η ανάπτυξη ενός «υπερεθνικού Ευρωπαϊκού Οργανισμού», επονομαζόμενος ως Ευρωπαϊκός Οργανισμός Άμυνας (European Defense Agency – EDA), ο οποίος έχει την ευθύνη να αξιολογεί τις επιδόσεις των κρατών μελών στο πλαίσιο των καθοριζόμενων κατευθύνσεων της PESCO. Στην περίπτωση που ένα από τα συμμετέχοντα κράτη μέλη δεν εκπληρώνει τις δεσμεύσεις του, όπως αυτές ορίζονται στο άρθρο 3 του πρωτοκόλλου 10 της συνθήκης της PESCO, τότε τα υπόλοιπα μέλη μπορούν να αποφασίσουν τη διακοπή της συμμετοχής του (ΣΕΕ, Πρωτόκολλο 10, Άρθρο 3).

ΟΙ ΚΡΙΣΕΙΣ ΠΟΥ ΕΠΙΒΡΑΔΥΝΟΥΝ ΤΗΝ ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΜΥΝΑΣ ΚΑΙ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ

Αρχικά, εξαιτίας των σημαντικών διαφορών μεταξύ των διαφόρων επικρατουσών απόψεων σχετικά με τη δομή και τον τρόπο διεξαγωγής της ευρωπαϊκής εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής ασφάλειας και άμυνας δεν υπήρξε η αναμενόμενη πρόοδος. Ως εκ τούτου, τα θέματα της ΚΕΠΠΑ να εξαιρούνται από την ημερήσια διάταξη και έτσι η ολοκλήρωση στους τομείς αυτούς να καταλήξει σε αδιέξοδο (Μεϊμάρης, Λαμπρόπουλος, 2002, σσ. 109-114).

Επίσης, η ανάπτυξη της ΚΕΠΠΑ οφείλεται μερικώς στις Συνθήκες αλλά και σε άλλους παράγοντες, όπως είναι οι ηγετικές θέσεις της Επιτροπής και του Συμβουλίου, ο ρόλος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, οι προθέσεις των κρατών μελών και οι δυνατότητές τους να μετατρέπουν τις επιθυμίες τους σε πράξη. Αυτό το σύμπλεγμα λήψης αποφάσεων και η επίτευξη και ταύτιση πολλές φορές απόψεων αναδεικνύουν αρκετές δυσλειτουργίες λαμβάνοντας υπόψη και τις νέου τύπου προκλήσεις στο γεωπολιτικό περιβάλλον. Σημαντική είναι και η άποψη των ευρωπαϊκών πολιτών, παρόλο που δεν έχουν θεσμικό ρόλο στη διαδικασία λήψης αποφάσεων και χάραξης οποιασδήποτε πολιτικής στο ενωσιακό επίπεδο.

Όσον αφορά στην ικανότητα της Επιτροπής να ασκήσει τη συγκεκριμένη πολιτική, αποδεικνύεται σαφέστατα ότι υπάρχει μια αδυναμία υλοποίησης όλων των ιδεών και προτάσεων της. Η άσκηση πραγματικής επιρροής αναδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο οι Επιτροπές είχαν την ικανότητα ανάπτυξης των διαδικασιών που αφορούσαν σημαντικά ζητήματα, όπως αυτά της ΚΕΠΠΑ. Είναι γενικά όμως παραδεκτό ότι οι Επιτροπές υπό την προεδρία των Ουόλτερ Χολστάϊν (1958-67), Ρόι Τζένκινς (1977-81) και Ζακ Ντελόρ (1985-95) επέδειξαν ένα δυναμισμό, ο οποίος συνέβαλε στην επίσπευση ορισμένων διαδικασιών. Επιπλέον των προαναφερθέντων, η Επιτροπή δεν έχει αποκλειστικά δικαιώματα υποβολής νομοθετικών προτάσεων λόγω της διακυβερνητικής φύσεως των εν λόγω τομέων πολιτικής (Nugent, 2012, σσ. 395,418).

Όσον αφορά στο ρόλο του Συμβουλίου στους τομείς της ΚΕΠΠΑ/ΚΠΑΑ περιορίζεται και αυτός στη διακρατική συνεργασία, που σημαίνει ότι στη διαδικασία λήψης αποφάσεων για τη χάραξη και ανάπτυξη αυτής της πολιτικής κυριαρχεί η αρχή της ομοφωνίας μεταξύ των κρατών μελών. Το δε Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο παρουσιάζει ένα γνωμοδοτικό και συμβουλευτικό ρόλο μέσω της διαβούλευσης με το Συμβούλιο για τη λήψη αποφάσεων της συγκεκριμένης πολιτικής (Nugent, 2012, σ. 418).

Ακόμη ένα από τα μειονεκτήματα της κοινής δράσης είναι η αντίληψη των κρατών μελών ότι η μεταβίβαση εξουσιών και αρμοδιοτήτων στην ΕΕ συνεπάγεται την απώλεια εθνικής δικαιοδοσίας στη διαδικασία λήψης αποφάσεων και κυριαρχίας. Αυτό εξ αρχής ήταν οφθαλμοφανές, δηλαδή ότι τα κράτη μέλη της ΕΕ ήταν αλλά και εξακολουθούν να είναι διστακτικά σε θέματα που αφορούσαν κυριαρχικά δικαιώματα στους τομείς ασφάλειας και άμυνας. Το αποτέλεσμα είναι να υπάρχει περιορισμένη σύγκλιση των θέσεων των κρατών μελών υπέρ της κοινής πολιτικής δράσης. Επιπρόσθετα, σε εθνικό επίπεδο, μια κυβέρνηση δύναται να έχει θετικές προθέσεις απέναντι σε μια πρωτοβουλία της ΕΕ, αλλά ωστόσο να εμποδίζεται να την υλοποιήσει λόγω των αντιδράσεων ισχυρών εγχώριων ομάδων συμφερόντων ή λόγω σκέψης ύπαρξης πολιτικού κόστους. Σε κοινοτικό επίπεδο, η αποτυχία επίτευξης συναίνεσης μπορεί να καταστήσει δυσχερή την ανάπτυξη πολιτικών, δεδομένης της απαίτησης για ομοφωνία στο Συμβούλιο ειδικά σε σημαντικά ζητήματα όπως είναι και αυτά της ΚΕΠΠΑ/ΚΠΑΑ (Galantino, Freire, 2015, σσ. 275-286).

Επιπροσθέτως, η διαφορετική προσέγγιση των κρατών μελών της ΕΕ στα θέματα ασφάλειας και άμυνας δημιούργησε σύντομα μια διαχωριστική γραμμή μεταξύ τους. Παρατηρείται από τη μια πλευρά σύγκλιση απόψεων υπέρ μιας «*Διακυβερνητικής Ευρώπης*» μεταξύ κάποιων κρατών μελών, ενώ κάποια άλλα να επιθυμούν μια «*κοινοτικοποιημένη Ευρώπη*». Επιπλέον, διακρίνουμε άλλες τρεις ομαδοποιήσεις, αυτή των κρατών μελών με φιλοατλαντικές πεποιθήσεις, αυτή των ευρωπαϊστών και τέλος αυτή των ουδέτερων. Όλες αυτές οι ομάδες επηρεάζουν την οποιαδήποτε εξέλιξη της ΚΕΠΠΑ/ΚΠΑΑ. Παρόλα αυτά, δε θα μπορούσαμε να αποκρύψουμε και την έρευνα του Eurobarometer (European Commission, 2017, σ. 12) όπου σκιαγραφείται η θετική άποψη των ευρωπαίων πολιτών υπέρ μιας κοινής ευρωπαϊκής πολιτικής ασφάλειας και άμυνας (Alec de Flers, 2008, σ. 4).

Επιπλέον, δεν πρέπει να αποφευχθεί και η συζήτηση γύρω από το Brexit, διότι επηρεάζει την εφαρμογή και εξέλιξη της ΚΕΠΠΑ/ΚΠΑΑ όλο το διάστημα ύπαρξης της πολιτικής αυτής. Ουσιαστικά, η Μεγάλη Βρετανία είναι αυτό το κράτος μέλος της ΕΕ, το οποίο ασκούσε βέτο στην περαιτέρω εμβάθυνση και ολοκλήρωση του τομέα ασφάλειας και άμυνας. Επίσης, με το Brexit, αποχωρεί

το κράτος μέλος εκείνο που εμπόδιζε την εφαρμογή της PESCO και την ενίσχυση του EDA. Μετά το δημοψήφισμα για το Brexit υπήρξε άμεση αντίδραση των 27, οι οποίοι δήλωσαν την αποφασιστικότητά τους να αντιμετωπίσουν από κοινού τις τρέχουσες προκλήσεις, δηλαδή *τον έλεγχο των εξωτερικών συνόρων απέναντι στην παράτυπη μετανάστευση, τη συνεργασία στη μάχη κατά της τρομοκρατίας και των εξωτερικών απειλών* (Κοππά, 2017, σσ. 313, 315).

Τέλος, παρατηρείται ότι η εξωτερική πολιτική της ΕΕ θεωρείται και χρησιμοποιείται από κάποια κράτη μέλη ως ένα «είδος συμπληρώματος» της εθνικής εξωτερικής πολιτικής ή αλλιώς ως ένα «ενισχυτικό μηχανισμό» για την επιδίωξη εθνικών στόχων. Με την πάροδο του χρόνου, διαπιστώθηκε ότι κάποια εθνικά συμφέροντα είναι δυνατό να συμπίπτουν ή ακόμη και να εξυπηρετούνται καλύτερα όταν υπάρχει συνεννόηση και συνεργασία μεταξύ των εταιρών (Πασσάς, 2007, σσ. 348-349).

ΚΑΤΑΛΗΚΤΙΚΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ

Οι Ιδρυτικές Συνθήκες και οι διάφορες τροποποιήσεις τους διευκολύνουν και καθιστούν δυνατή την ανάπτυξη πολιτικών στην ΕΕ, αλλά δεν αποτελούν μόνο τις κύριες αιτίες για τη «*συνταγματική εξέλιξη*» (Nugent, 2012, σ. 394) του πυλώνα της ΚΕΠΠΑ. Πράγματι, η εξέλιξη αυτή οφείλεται και σε μη θεσμικές αλλαγές στον τομέα εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής ασφάλειας, οι οποίες αναγνωρίστηκαν και έγιναν αποδεκτές εκτός των πλαισίων των Συνθηκών.

Όλο αυτό το σχέδιο της λεγόμενης ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, συμπεριλαμβανομένων και των ζητημάτων ασφάλειας και άμυνας, ξεκίνησε και συνεχίζει να παραμένει μια επιτυχημένη στρατηγική εναντίον οποιασδήποτε εθνικιστικής προκατάληψης, των διεθνών συγκρούσεων και των πολέμων εντός και εκτός ευρωπαϊκού εδάφους (Κοππά, 2017, σ. 16).

Συμπερασματικά, λοιπόν, ήταν απαραίτητο να γίνουν νέες ρυθμίσεις οι οποίες θα επέτρεπαν τη δημιουργία κάποιου συνεκτικού πλαισίου συναίνεσης μεταξύ των κρατών μελών με την εδραίωση σημαντικών κοινών αρχών, θέσεων και δράσεων. Βέβαια, όμως, η ανάπτυξη ολόενα και μεγαλύτερης θεσμικής ικανότητας που προσδίδεται μέσω των ρυθμίσεων αυτών δεν είναι τόσο αρκετή για να ωθήσει σε ένα ακόμη βήμα την εμβάθυνση της ΚΕΠΠΑ/ΚΠΑΑ. Αυτό που πρωτίστως απαιτείται είναι η επιστράτευση της πολιτικής βούλησης για να αξιοποιηθεί η προαναφερθείσα ικανότητα.

Αυτή η ικανότητα στρέφει περισσότερο τη ζυγαριά προς τη μεριά των αντιλήψεων και προθέσεων των κρατών μελών, διότι θεμελιώδης προϋπόθεση για την επιτυχή ολοκλήρωση τέτοιου είδους πολιτικών είναι η εξάλειψη των προκαταλήψεων και η εδραίωση των απόψεων ότι τα πλεονεκτήματα που απορρέουν από την κοινή ευρωπαϊκή συνεργασία υπερτερούν των μειονεκτημάτων.

Σε κάθε περίπτωση, η βελτίωση της ΚΕΠΠΑ/ΚΠΑΑ εξελίχθηκε όλα αυτά τα χρόνια μέσω της ανάπτυξης του ανταγωνισμού μεταξύ των διακυβερνητικών και υπερεθνικών, φιλοατλαντιστών και ευρωπαϊστικών προσεγγίσεων. Η σύνθεση αυτών των αντίθετων απόψεων δεν ήταν δυνατό να ήταν ούτε πάντα εύκολη αλλά ούτε και τόσο επιτυχημένη. *Η ανοδική μετεξέλιξη ενός εξαιρετικά δύσκολου εγχειρήματος απαιτεί εμπόδια, αντιφάσεις, οπισθοχωρήσεις, καθυστερήσεις και δύσκολες αποφάσεις* (Wallace, 2005, σσ. 429-456).

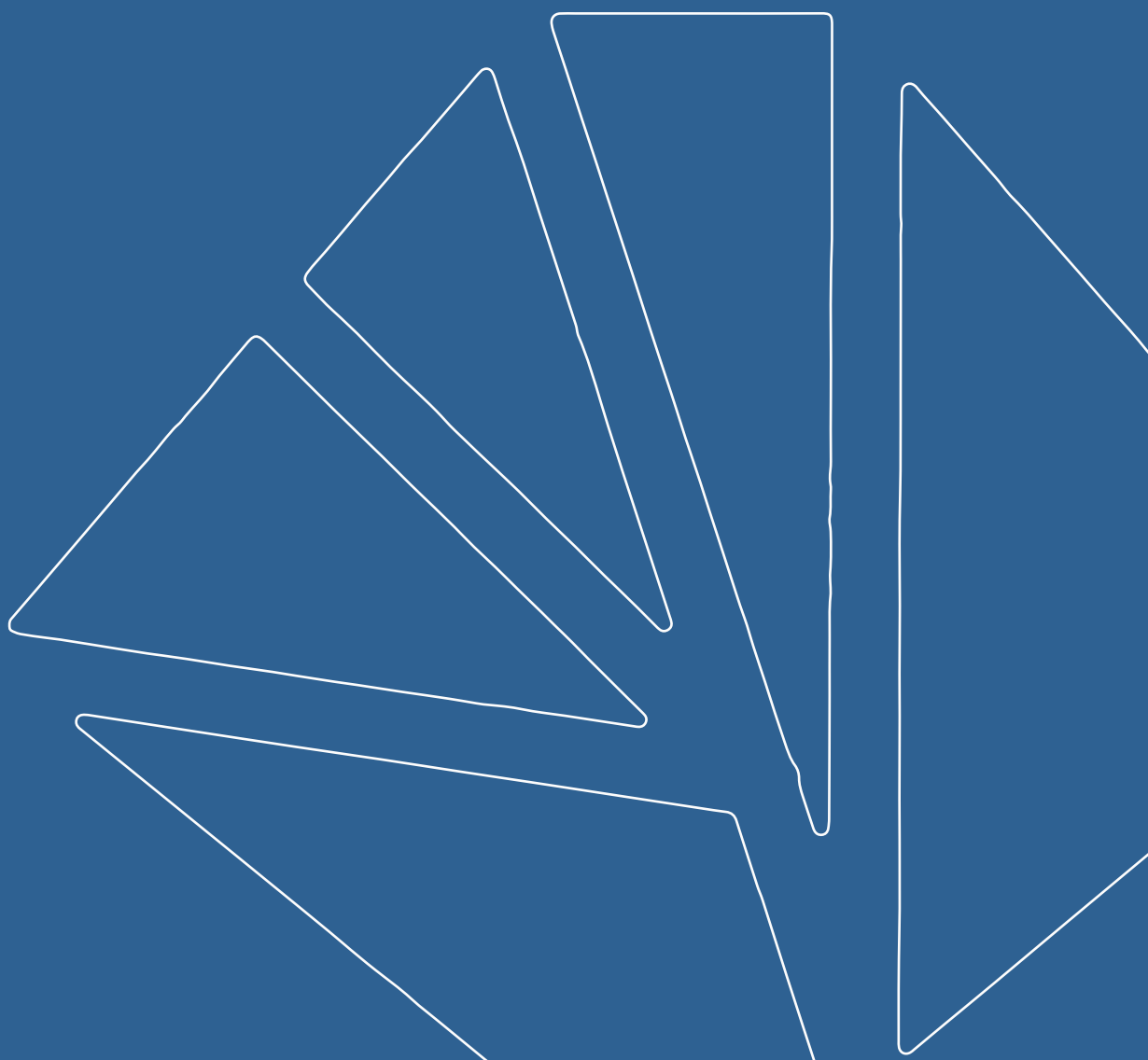
Οπότε, η ανάγκη για μια κοινή ευρωπαϊκή ασφάλεια και άμυνα έγινε πιο ορατή και επιτακτική

λόγω της πρόσφατης κρίσης αλλά και των πιθανών εμφανιζόμενων μελλοντικών κρίσεων. Ωστόσο, προηγείται η αλλαγή του τρόπου σκέψης (κουλτούρα) και αντιμετώπισής της τόσο από τα κράτη μέλη όσο και από τους ευρωπαϊκούς θεσμούς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Alecu de Flers, N. (2008). The provisions of CFSP and CSDP in the Lisbon Reform Treaty: Stumbling Blocks or Milestones? *International Law Forum*, Jerusalem: Hebrew University of Jerusalem.
- Επίσημη Εφημερίδα της ΕΕ, (C 202/01) (2016). Ενοποιημένη απόδοση της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση, Βρυξέλλες.
- European Commission (2017). *Report on Designing Europe's future: Security and Defense*. Brussels: Eurobarometer, σ. 12.
- Galantino, M. & Freire, M. (2015). Managing Crises, Making Peace Towards a Strategic EU Vision for Security and Defense. In O., Richmond (Ed), *Rethinking peace and conflict Studies*, England: Palgrave Macmillan.
- Iakovidis, I. & Galariotis, I. (2018). *Permanent Structured Cooperation: a game changer?* Italy: European University Institute.
- Ιωακείμης, Κ. (2001). *Το μέλλον της Ευρώπης - Η προοπτική της Ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας και η Ελλάδα*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Κοππά, Μ. (2017). *Η Κοινή Πολιτική Άμυνας και Ασφάλειας: Η ιστορία, οι θεσμοί, οι στρατηγικές*. Αθήνα: Πατάκης.
- Μεϊμάρης, Μ. & Λαμπρόπουλος, Α. (2002). *Η Ισχύς εν τη ενώσει*. Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Μούσης, Ν. (2000). *Εγχειρίδιο Ευρωπαϊκής Πολιτικής*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Μούσης, Ν. (2015). *Ευρωπαϊκή Ένωση: Δίκαιο, οικονομία, πολιτική*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Nugent, N. (2012). *Πολιτική και Διακυβέρνηση στην Ευρωπαϊκή Ένωση*. Ι., Τσολακίδου (μτφρ) Αθήνα: Σαββάλας.
- Πασσάς, Α. (2007). Η Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφαλείας της ΕΕ. Στο: Μαραβέγιας, Ν. & Τσινισιζέλης, Μ. (Επιμ.), *Νέα Ευρωπαϊκή Ένωση*. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 345-378.
- Wallace, W. (2005). Foreign and Security policy. The painful path from shadow to substance. In Wallace, H. & Wallace, W. & Pollack, M. (eds.), *Policy-making in the European Union*, Oxford: Oxford University Press.
- Υφαντής, Κ. (2007). Η Κοινή Πολιτική Ασφαλείας και Άμυνας. Στο Μαραβέγιας, Ν. & Τσινισιζέλης, Μ. (Επιμ.), *Νέα Ευρωπαϊκή Ένωση* (σσ. 379-401). Αθήνα: Θεμέλιο, .

Διεθνείς όψεις μεταναστευτικής πολιτικής



- Μεταναστευτικές/Προσφυγικές ροές και οι προκλήσεις για την Ευρώπη και την Ελλάδα: Σταθερές θεσμικές απαντήσεις σε ρευστό πολιτικό περιβάλλον
- Η θεσμική συγκρότηση της Ε.Ε. στην προσφυγική κρίση (2014-8). Προσέγγιση και ερμηνεία των στρατηγικών αποφάσεων και επιλογών των ευρωπαϊκών οργάνων και των κρατών-μελών υπό τη θεωρία της ορθολογικής επιλογής
- Ευρωπαϊκή ταυτότητα και ιθαγένεια στον αστερισμό της ευρωπαϊκής κρίσης
- Η συμμετοχή των Ελλήνων Ευρωβουλευτών στη μεταναστευτική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης
- Νέες τάσεις στο θεσμικό πλαίσιο του Μεταναστευτικού στην Ελλάδα και την Ε.Ε.

Μεταναστευτικές/Προσφυγικές ροές και οι προκλήσεις για την Ευρώπη και την Ελλάδα: Σταθερές θεσμικές απαντήσεις σε ρευστό πολιτικό περιβάλλον¹

Δρ Αναστάσιος Γιουζέπας

Διδάκτωρ Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών,
Χειριστής Υποθέσεων Ασύλου ΠΓΑ Αττικής, Υπηρεσία Ασύλου
tgiouzepas@hotmail.com

Δρ Αναστασία Χαλκιά

Κοινωνιολόγος, Διδάκτωρ Εγκληματολογίας,
Προϊσταμένη ΑΚΑ ΕΑΠΥΠ, Υπηρεσία Ασύλου
anastasia.chalkia@hotmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η Ευρώπη τα τελευταία χρόνια έχει δεχθεί αυξημένο αριθμό μεταναστών και προσφύγων. Ειδικότερα η Ελλάδα, αλλά και η Ιταλία, βρισκόμενες στη νότια περιφέρεια της Ευρωπαϊκής Ένωσης, συγκαταλέγονται μεταξύ των κρατών με τις μεγαλύτερες εισροές. Υπό το πρίσμα αυτό, αναγνωρίζεται ότι πλέον είναι η σειρά της Ευρώπης να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις που ανακύπτουν είτε από το μέγεθος του πληθυσμού που βρίσκεται σε κίνηση, είτε από ποιοτικά χαρακτηριστικά του που σχετίζονται με τις χώρες προέλευσης / καταγωγής του. Περαιτέρω, η Ευρωπαϊκή Ένωση και τα κράτη μέλη της αντιμετωπίζουν διακριτές προκλήσεις σε τρεις φάσεις κατά την εξέλιξη του φαινομένου της μετακίνησης των προσφύγων, δηλαδή κατά τη δημιουργία, την υποδοχή σε ευρωπαϊκό έδαφος και την ένταξη των «νεοεισερχομένων» στις ευρωπαϊκές κοινωνίες. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στις ευρωπαϊκές και ελληνικές απαντήσεις στις απαιτήσεις της υποδοχής και της ένταξης. Γίνεται προσπάθεια κριτικής αποτίμησης των τρόπων / μέτρων προσαρμογής των «νεοεισερχομένων» στην ελληνική κοινωνία, παρουσιάζονται οι κεντρικές διαστάσεις του μεταναστευτικού / προσφυγικού ζητήματος και καταδεικνύονται οι δυσκολίες και οι ευκαιρίες που ανακύπτουν. Η παρουσίαση ολοκληρώνεται με την παράθεση ιδεών και προτάσεων σχετικά με την ευρωπαϊκή και την ελληνική διαχείριση των σημερινών ροών μεταναστών και κυρίως προσφύγων.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: άνθρωποι σε κίνηση, Ευρωπαϊκή Ένωση, Ελλάδα, υποδοχή, ένταξη.

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΕΣ/ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΡΟΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ

Την τρέχουσα δεκαετία, ο κόσμος, η διεθνής κοινότητα, τα κράτη βρίσκονται μπροστά στη μεγαλύτερη κίνηση ανθρώπων στην ιστορία. Από το 2015 και εντεύθεν, η Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) και

¹ Οι απόψεις που εκφράζονται στο παρόν κείμενο είναι αυτές των συγγραφέων και δεν εκπροσωπούν απαραίτητα τις απόψεις της Υπηρεσίας Ασύλου.

τα κράτη μέλη της, με την Ελλάδα και την Ιταλία να βρίσκονται στο επίκεντρο, δέχονται τη μεγαλύτερη εισροή προσφύγων και μεταναστών από ποτέ. Η Ευρώπη αντιμετώπισε προσφυγικά φαινόμενα, για κάποιους προσφυγικές κρίσεις, και στο παρελθόν, όπως για παράδειγμα κατά τη διάρκεια και μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο οπότε και μεταξύ 1914 και 1922 «δημιουργήθηκαν» περίπου πέντε εκατομμύρια πρόσφυγες. Σύμφωνα με τον Colin Brundy η τωρινή είναι «η τέταρτη προσφυγική κρίση στην ιστορία της σύγχρονης Ευρώπης» (Brundy, 2016, σ. 6).

Οι άνθρωποι σε κίνηση, οι άνθρωποι δηλαδή που αναγκάζονται για διάφορους λόγους να εγκαταλείψουν τις εστίες τους, μπορεί να είναι εσωτερικά εκτοπισμένοι, πρόσφυγες, αιτούντες άσυλο και μετανάστες. Παραθέτοντας τους σχετικούς ορισμούς της Ύπατης Αρμοστείας για τους Πρόσφυγες (UNHCR), *εσωτερικά εκτοπισμένοι* είναι εκείνοι που αναζητούν ασφάλεια σε άλλα μέρη της χώρας καταγωγής τους (διεθνές ακρωνύμιο IDPs). *Πρόσφυγες* είναι όσοι αναγκάζονται να εγκαταλείψουν τη χώρα καταγωγής τους λόγω συγκρούσεων ή διώξεων. Οι *εσωτερικά εκτοπισμένοι*, οι *πρόσφυγες*, αλλά και οι *αιτούντες άσυλο*, δηλαδή όσοι ζητούν διεθνή προστασία εκτός της χώρας καταγωγής τους, εμπίπτουν της εντολής της Ύπατης Αρμοστείας². *Μετανάστες* είναι αυτοί που αλλάζουν τον τόπο συνήθους κατοικίας τους ανεξαρτήτως του λόγου ή του νομικού καθεστώτος³. Επομένως, όλοι οι άνθρωποι σε κίνηση είναι μετανάστες, αφού σε αυτούς περιλαμβάνονται και όσοι φεύγουν με τη θέληση και παρά τη θέλησή τους, και τμήμα τους είναι πρόσφυγες και αιτούντες άσυλο.

Παραθέτοντας τα στοιχεία της Ύπατης Αρμοστείας για τους εκτοπισθέντες συνεπεία δίωξης, σύγκρουσης, βίας ή παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αυτοί ανήλθαν σε 70,8 εκατομμύρια το 2018, αυξημένοι κατά 2,8 εκατομμύρια από το 2017. Το 2009 ανέρχονταν σε 43,3 εκατομμύρια με τη μεγαλύτερη αύξηση να σημειώνεται μεταξύ 2012 και 2015 και την ανοδική τάση να συνεχίζεται, κυρίως εξαιτίας της σύγκρουσης στη Συρία, αλλά και των συγκρούσεων σε Ιράκ, Υεμένη, Λαϊκή Δημοκρατία του Κονγκό και Νότιο Σουδάν, ή την μαζική φυγή των Ροχίνγκια στο Μπαγκλαντές το 2017 και των πολιτών της Βενεζουέλας στις γύρω χώρες το 2018. 41,3 εκατομμύρια ήταν οι εσωτερικά εκτοπισμένοι, 25,9 εκατομμύρια οι πρόσφυγες και 3,5 εκατομμύρια οι αιτούντες άσυλο. Τέσσερις στους πέντε πρόσφυγες είχαν βρει καταφύγιο σε χώρες γειτονικές των χωρών καταγωγής τους. Ένα μεγάλο ποσοστό βρισκόταν σε χώρες τους αναπτυσσόμενου και του λιγότερο ανεπτυγμένου κόσμου. Περισσότεροι από τα δύο τρίτα των προσφύγων προέρχονταν από πέντε χώρες: τη Συρία, το Αφγανιστάν, το Νότιο Σουδάν, τη Μιανμάρ και τη Σομαλία. Τους μεγαλύτερους προσφυγικούς πληθυσμούς φιλοξενούσαν η Τουρκία (3,7 εκατομμύρια), Πακιστάν (1,4 εκατομμύρια), Ουγκάντα (1,2 εκατομμύρια), Σουδάν (1,1 εκατομμύρια), Γερμανία (1,1 εκατομμύρια)⁴.

Από τα στοιχεία αυτά μπορούμε να συμπεράνουμε τα εξής: πρώτον, ο αριθμός των αναγκαστικά εκτοπισθέντων είναι ο μεγαλύτερος στην ιστορία και η βραχυπρόθεσμη τάση προκύπτει ότι είναι ανοδική. Ποτέ στο παρελθόν η ανθρωπότητα, το διεθνές σύστημα, η διεθνής κοινότητα, οι διεθνείς οργανισμοί και τα έθνη-κράτη δεν είχαν να κάνουν με τόσους ανθρώπους αναγκασμένους

2 Βλ. σελίδα της Ύπατης Αρμοστείας Ποιους βοηθάμε, <https://www.unhcr.org/gr/%CF%80%CE%BF%CE%B9%CE%BF%CF%85%CF%82-%CE%B2%CE%BF%CE%B7%CE%B8%CE%AC%CE%BC%CE%B5>.

3 Βλ. σελίδα Περιφερειακού Κέντρου Πληροφόρησης των Ηνωμένων Εθνών, https://www.unric.org/el/index.php?option=com_content&view=article&id=27423%3Alr-lr&catid=38%3Atogether.

4 Βλ. σσ. 2-4 στο UNHCR: Global Trends. Forced Displacement in 2018, 19 June 2019 <https://www.unhcr.org/5do8d7ee7.pdf>.

να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους ή ακόμα και τις χώρες τους.

Δεύτερον, η συντριπτική πλειονότητα των εκτοπισθέντων (εσωτερικά εκτοπισμένων, προσφύγων και αιτούντων ασύλου) προέρχεται από χώρες της Κεντρικής Ασίας, της Μέσης Ανατολής, της Βόρειας και της Υποσαχάριας Αφρικής, δηλαδή από χώρες στην πλειονότητα τους του αναπτυσσόμενου ή του λιγότερο ανεπτυγμένου κόσμου. Επίσης, από κράτη «αποτυχημένα» ή «παρίες» τα οποία δοκιμάζονται από διεθνείς ή εσωτερικές συγκρούσεις (π.χ. Αφγανιστάν, Συρία, Ιράκ, Σομαλία, Νότιο Σουδάν, Νιγηρία), κράτη που έχουν χτυπηθεί από την τρομοκρατία (π.χ. Πακιστάν, Ιράκ, Σομαλία, Νιγηρία) ή κράτη που κατηγορήθηκαν για σύνδεση με την τρομοκρατία και κατοχή όπλων μαζικής καταστροφής (Ιράν). Επομένως, συνιστά επιπλέον πρόκληση, κατά τη γνώμη μας με τη μορφή επιπλέον κινήτρου υπέρβασης φόβων και ανασφαλειών, για την ΕΕ, τα κράτη μέλη της και τους πολίτες τους το γεγονός ότι οι άνθρωποι που φτάνουν στην Ευρώπη και ζητούν προστασία προέρχονται κυρίως από κράτη που τοποθετούνται «εκτός» της διεθνούς κοινωνίας και των κυρίαρχων δυτικών αξιών της (Bull, 2001, σ. 51· Wight, 1998, σσ. 61-63· Nye, 2004, σ. 114· Kaldor, 2004, σσ. 195-199) και από κοινωνίες που στοιχία τους όπως η γλώσσα, η θρησκεία, τα ήθη και τα έθιμα προσλαμβάνονται ως «άλλα» ή «ξένα» προς τη Δύση και την Ευρώπη (Huntington, 1996· Nemo, 2008).

Τρίτον, η συντριπτική πλειονότητα των εκτοπισθέντων, ακόμα και των προσφύγων και αιτούντων ασύλου, διαμένουν ή φιλοξενούνται σε χώρες της Κεντρικής Ασίας, της Μέσης Ανατολής, της Βόρειας και της Υποσαχάριας Αφρικής. Άρα, το κυρίως βάρος του προσφυγικού φαινομένου το σηκώνουν χώρες όπως το Πακιστάν, η Τουρκία ή ο Λίβανος, η Ουγκάντα, η Κένυα, η Αιθιοπία, το Σουδάν κ.ά., δηλαδή κράτη του λιγότερο ανεπτυγμένου κόσμου, «αποτυχημένα» ή «παρίες», χειμαζόμενα από πολέμους και συγκρούσεις, πολιτικές κα. κρίσεις ή τρομοκρατία. Η πλεονάζουσα πίεση που υφίστανται δύναται να συμβάλει στην πρόκληση ενός φαινομένου «ντόμινο», δηλαδή τα κράτη αυτά με τη σειρά τους να καταστούν χώρες καταγωγής νέων αναγκαστικά εκτοπισθέντων και προσφύγων, αλλά και μεταναστών.

Τέταρτον, ο μεγάλος και διαρκώς αυξανόμενος αριθμός εσωτερικά εκτοπισμένων σε χώρες υπό κρίση πολλαπλασιάζει τις πιθανότητες αυτοί να γίνουν πρόσφυγες και αιτούντες άσυλο στο εγγύς μέλλον. Η διάχυση των πολέμων και των συγκρούσεων, η πολιτική και κοινωνική κατάρρευση κρατών στην Ασία, την Αφρική, ακόμα και τη Λατινική Αμερική, η διεύρυνση των οικονομικών ανισοτήτων και οι περιβαλλοντικές καταστροφές θα αυξήσουν τους πρόσφυγες. Και σε αυτούς, ελλείψει σχετικών στοιχείων, δεν προσμετρούνται όλοι εκείνοι που επιλέγουν να φύγουν από τις χώρες τους προκειμένου να βελτιώσουν την οικονομική κατάσταση τους και να αναζητήσουν μια καλύτερη ζωή.

Σύμφωνα με τα στοιχεία της EUROSTAT⁵, από το 2010 έως το 2016 καταγράφηκαν στα κράτη μέλη της ΕΕ περίπου 4.150.000 αιτήσεις διεθνούς προστασίας. Οι εισροές αιτούντων άσυλο αυξήθηκαν κατά τα έτη 2015-2016, όταν περίπου 2,5 εκατομμύρια αιτούντες άσυλο έφθασαν στην ΕΕ. Το 2015 1.257.030 άτομα υπέβαλλαν αίτηση για διεθνή προστασία στα κράτη μέλη της ΕΕ, το 2016

5 Asylum applications (non-EU) in the EU-28 Member States, 2008-2018, Eurostat, Statistics Explained, http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Asylum_statistics. Ειδικότερα για την Ελλάδα, τα στατιστικά στοιχεία για τους αιτούντες άσυλο και τους δικαιούχους διεθνή προστασία από το 2013 και εντεύθεν είναι προσβάσιμα στην ιστοσελίδα της Υπηρεσίας Ασύλου (www.asylo.gov.gr).

υπέβαλλαν 1.205.80 άτομα, αριθμοί εξαιρετικά υψηλοί σε σύγκριση με το 2014 όπου οι αιτήσεις ασύλου ήταν μόλις 562.680. Οι αυξημένες σε σχέση με τα προηγούμενα έτη εισροές δημιούργησαν πιέσεις σε πολλές περιοχές της Ευρώπης, και ιδιαίτερα στην Ιταλία, την Ελλάδα, την Ουγγαρία και αλλού. Η Ελλάδα και η Ιταλία είναι τα σημαντικότερα σημεία εισόδου από θάλασσα. Το 2016 η Ιταλία έλαβε το δεύτερο μεγαλύτερο αριθμό αιτούντων άσυλο για πρώτη φορά μετά τη Γερμανία, ενώ η Ουγγαρία ήταν η δεύτερη χώρα στην ΕΕ σε αριθμό αφίξεων το 2015 (Lodovici κ.ά., 2017). Οι ροές αυτές μειώθηκαν σημαντικά κατά τα επόμενα έτη, κατόπιν της Δήλωσης ΕΕ-Τουρκίας στις 18 Μαρτίου 2016⁶.

Τα ανωτέρω εγείρουν σημαντικές προκλήσεις για την ΕΕ, τα κράτη μέλη, τις ευρωπαϊκές κοινωνίες και την Ελλάδα, η οποία συνιστά πλέον μία από τις βασικές χώρες υποδοχής προσφύγων και μεταναστών. Συγκεκριμένα, η ΕΕ και τα κράτη μέλη της αντιμετωπίζουν ξεχωριστές προκλήσεις σε τρεις φάσεις της εξέλιξης του μεταναστευτικού/προσφυγικού φαινομένου: κατά τη δημιουργία των ανθρώπων σε κίνηση, την υποδοχή και την ένταξη των «νεοεισερχομένων» (Chalkia & Giouzas, 2018).

Στην πρώτη φάση, οι προκλήσεις σχετίζονται με το τι μπορούν να κάνουν Ένωση και κράτη μέλη όσον αφορά την εξάλειψη ή την αντιμετώπιση των αιτιών δημιουργίας νέων προσφύγων (ή μεταναστών). Πιο συγκεκριμένα, τι μπορούν να κάνουν για τις διεθνείς και εσωτερικές κρίσεις, τα καταπιεστικά και ανελεύθερα καθεστώτα, την υπανάπτυξη και τη φτώχεια, την περιβαλλοντική υποβάθμιση. Την ίδια στιγμή, επείγουσα ανάγκη ενίσχυσης έχουν και τα κράτη σε Ασία και Αφρική που φιλοξενούν μεγάλους πληθυσμούς προσφύγων. Προς αυτή την κατεύθυνση, η ΕΕ και τα κράτη μέλη συνεργάζονται με τρίτα κράτη με πρωτοβουλίες όπως το Ευρωπαϊκό Καταπιστευματικό Ταμείο για την Αφρική και τα περιφερειακά προγράμματα ανάπτυξης και προστασίας (RDPPs) για την Μέση Ανατολή, τη Βόρεια Αφρική, το Κέρασ της Αφρικής (Collett, 2016, σσ. 40-42), ή επεξεργάζονται αμφιλεγόμενες ιδέες όπως η εκτός ευρωπαϊκού εδάφους εξέταση των αιτημάτων ασύλου σε ειδικά κέντρα (Leonard & Kaunert, 2016, σσ. 48-50).

Σε μια δεύτερη φάση, οι προκλήσεις έχουν να κάνουν με την υποδοχή των «νεοεισερχομένων», δηλαδή των μικτών προσφυγικών και μεταναστευτικών ροών. Σε αυτή την κατεύθυνση η ΕΕ συνεργάζεται με κράτη στην περιφέρειά της όπως την Τουρκία με τη Συμφωνία Επανεισδοχής (Rais, 2016, σσ. 45-46), εξετάζει τα αιτήματα ασύλου διαχωρίζοντας πρόσφυγες και μετανάστες και υιοθετώντας, κατά κάποιο τρόπο, μια τουλάχιστον αμφιλεγόμενη διάκριση μεταξύ «καλών» και «κακών» νεοεισερχομένων (Pace & Severance, 2016, σσ. 69-70), είναι αναγκασμένη να αντιμετωπίσει τα προβλήματα του νυν συστήματος μοιράσματος του βάρους μεταξύ των κρατών-μελών, του Κανονισμού του Δουβλίνου III, και επαγγέλλεται ένα Κοινό Ευρωπαϊκό Σύστημα Ασύλου.

Σε τρίτη φάση τέλος, οι προκλήσεις αφορούν την προσαρμογή και ένταξη των προσφύγων (και μεταναστών) στις ευρωπαϊκές κοινωνίες. Λαμβανομένου υπόψη ότι οι άνθρωποι προέρχονται από κράτη στις παρυφές ή «εκτός» της διεθνούς κοινωνίας και είναι φορείς «άλλου» ή «ανοίκειου» τρόπου ζωής, αλλά και ότι στην Ευρώπη κυκλοφορούν ιδέες υπεροχής του δυτικού τρόπου ζωής, μια αναπόφευκτη «σύγκρουση πολιτισμών», ακόμα και ξενοφοβίας και ρατσισμού, κρίνουμε ότι η επιτυχής ένταξη των νεοεισερχομένων και η αποφυγή του «στίγματος» (Goffman, 1963, εισαγω-

6 Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Δήλωση ΕΕ-Τουρκίας, 18 Μαρτίου 2016, <https://www.consilium.europa.eu/el/press/press-releases/2016/03/18/eu-turkey-statement/>.

γή και σσ. 17-18) συνιστά μια πολύπλοκη πρόκληση και μια επείγουσα προτεραιότητα.

ΤΕΣΣΕΡΙΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟΥ/ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ ΣΗΜΕΡΑ

Η διαχείριση του μεταναστευτικού / προσφυγικού ζητήματος προϋποθέτει τη συμμετοχή πολλών και διαφορετικών δρώντων φορέων και οργανισμών, καθώς και επιμέρους διευθετήσεις που άπτονται συγκεκριμένων πεδίων, όπως αυτά της οικονομίας, της πολιτικής, της ασφάλειας αλλά και της ενεργούς συμμετοχής της διεθνούς κοινότητας.

Ειδικότερα, αναδεικνύονται τέσσερις διαστάσεις που καθορίζουν σε σημαντικό βαθμό τη βάση υπό την οποία διεξάγεται η συζήτηση, η πρόσληψη και η διαχείριση του ως άνω ζητήματος και οι οποίες είναι οι εξής:

1. *Πολιτικοποίηση*: Η πολιτικοποίηση είναι διαδικασία μέσα από την οποία «όλες οι ερωτήσεις μετατρέπονται σε πολιτικές ερωτήσεις, όλες οι αξίες σε πολιτικές αξίες, όλα τα ζητήματα σε πολιτικά ζητήματα και όλες οι αποφάσεις σε πολιτικές αποφάσεις» (Hartwell, 1979, σ. 14). Αν και η πολιτικοποίηση ζητημάτων δεν είναι πάντα αρνητική (βλ. δικαιώματα μειονοτήτων, γυναικών, LGBTI) στην περίπτωση του μεταναστευτικού / προσφυγικού ζητήματος φαίνεται ότι: (α) αυξάνει τη δύναμη της πολιτικής εξουσίας απέναντι σε κάθε άλλη μορφή εξουσίας της κοινωνίας (άτομα, εθελοντές, ΜΚΟ) (Hartwell, 1979, σ.15) και (β) συμβάλλει στην ιδεολογικοποίηση του διαλόγου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η ενδυνάμωση της ακροδεξιής ρητορικής για τους πρόσφυγες και μετανάστες και η εν μέρει υιοθέτησή της από άλλες πολιτικές πλευρές (Wodak & Krzyżanowski, 2017). Επιπρόσθετα, το μεταναστευτικό / προσφυγικό ζήτημα αποτελεί πλέον κεντρική συζήτηση στο πλαίσιο των εθνικών κυβερνήσεων, της ΕΕ, των ευρωπαϊκών φορέων και οργανισμών και βέβαια όλων ανεξαιρέτως των πολιτικών κομμάτων διεθνώς, στην Ευρώπη και στην Ελλάδα

Φαίνεται ότι η ένταση της πολιτικοποίησης ειδικότερα από το 2015 και μετά όχι μόνο αυξήθηκε, αλλά έχει μετασχηματισθεί υιοθετώντας αρνητικότερες θέσεις απέναντι σε θέματα όπως οι απειλούμενες εθνικές ταυτότητες και αξίες (Rosenberger & Ruedin, 2017, σ. 26). Περαιτέρω, ζητήματα όπως η δημόσια ασφάλεια, η δημογραφία, η ανεργία συζητούνται σε συσχετισμό με τις μεταναστευτικές και προσφυγικές ροές. Οι αναλύσεις δε του εκφερόμενου λόγου τόσο από τα ΜΜΕ όσο και από τους πολιτικούς δείχνουν ότι δεν προέκυψε από την κοινωνική και πολιτική εμπειρία του μετακινούμενου πληθυσμού μια νέα και διαφορετική αντίληψη περί μετανάστευσης και διαφορετικότητας. Αντ' αυτού οι ανωτέρω έννοιες προσδιορίζονται μέσα από επαναλαμβανόμενα μοτίβα, παρόμοια με εκείνα του παρελθόντος, τα οποία παράγουν και σταθεροποιούν τις αφηγήσεις και τις πρακτικές του αποκλεισμού (Krzyżanowski, Triandafyllidou, & Wodak, 2018).

2. *Διεθνοποίηση*: Η διεθνοποίηση του μεταναστευτικού / προσφυγικού ζητήματος έχει δύο υποενότητες: η μία σχετίζεται με την πρόσληψη του ζητήματος και η άλλη με τη διαχείρισή του. Όσον αφορά την πρώτη υποενότητα, η αυξανόμενη μετακίνηση ανθρώπων σε όλο τον πλανήτη καταδεικνύει την αναγκαιότητα της ολιστικής προσέγγισής της. Την προσπάθεια αυτή καταδεικνύουν οι συνεχείς διασκέψεις πολιτικών και αξιωματούχων διεθνώς και στην Ευρώπη με θέμα τη μετακίνηση ανθρώπων αλλά και πρόσφατα εγχειρήματα συμβολικής και ουσιαστικής σημασίας, όπως το Παγκόσμιο Σύμφωνο για την Ασφαλή, Ομαλή και Τακτική Μετανάστευση⁷ και βέβαια η Κοινή

7 United Nations, Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration, 30.06.2018, <https://undocs.org/en/A/CONF.231/3>.

Δήλωση ΕΕ και Τουρκίας⁸.

Όσον αφορά τη δεύτερη υποενότητα, στη διαχείριση συμμετέχουν πλέον πολλοί και διαφορετικοί δρώντες στο πλαίσιο μιας συνεχώς αυξανόμενης «διεταιρικής» που αφορά τη σύμπραξη διεθνών, ευρωπαϊκών, εθνικών και τοπικών φορέων και οργανισμών που προέρχονται τόσο από τον δημόσιο όσο και των ιδιωτικό φορέα και οι οποίοι δραστηριοποιούνται εντός του πεδίου. Επί παραδείγματι, στην Ελλάδα η οποία αποτελεί ένα από τα κεντρικότερα σημεία εισόδου μεταναστευτικών / προσφυγικών ροών, συμμετέχει πλήθος εθνικών και διεθνών φορέων (ενδεικτικά): Υπηρεσία Πρώτης Υποδοχής και Ταυτοποίησης, Υπηρεσία Ασύλου, Τοπική Αυτοδιοίκηση, Λιμενικό Σώμα και Αστυνομία, ο Οργανισμός Ευρωπαϊκής Συνοριοφυλακής και Ακτοφυλακής (Frontex) Ευρωπαϊκή Υπηρεσία για το Άσυλο (EASO), Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες (UNHCR), Διεθνής Οργανισμός Μετανάστευσης (IOM) και γενικότερα διεθνείς και εθνικές ΜΚΟ.

3. *Οικονομικοποίηση*: Οι μεταναστευτικές / προσφυγικές ροές συνδέονται πολυεπίπεδα και ποικιλοτρόπως με την οικονομία. Στο παρόν κείμενο αναφέρονται συγκεκριμένα τρεις εξ αυτών. Πρώτον οι ευρωπαϊκοί, τακτικοί και έκτακτοι, μηχανισμοί χρηματοδότησης⁹ επιχειρούν στο πλαίσιο του Κοινού Ευρωπαϊκού Συστήματος Ασύλου και της αλληλεγγύης που προϋποθέτει να ενισχύσουν οικονομικά κράτη μέλη στα οποία εντός της επικράτειάς τους εισέρχεται ή / και διαμένει μεγάλος αριθμός αλλοδαπού πληθυσμού. Δεύτερον ορισμένα κράτη μέλη επιχειρούν να απαλλαγούν από το «μοίρασμα του βάρους» και αντ' αυτού προτείνουν να συνεισφέρουν περισσότερο οικονομικά έναντι άλλων κρατών μελών. Τρίτον, η διαχείριση του πληθυσμού που βρίσκεται σε κίνηση εκτός Ευρωπαϊκής Ένωσης, συχνά εξαντλείται στο οικονομικό επίπεδο, καθώς τρίτα κράτη, όπως η Τουρκία¹⁰ ή χώρες της Υποσαχάριας Αφρικής¹¹, χρηματοδοτούνται προκειμένου οι άνθρωποι να παραμείνουν στις χώρες αυτές ή σε όμορές τους.

4. *Ασφαλειοποίηση*: Η ασφάλεια ως κοινωνικά κατασκευασμένο φαινόμενο ενέχει σημαντικό βαθμό υποκειμενικότητας, σύμφωνα με την Σχολή της Κοπεγχάγης (Arrigo, 2018), και η διαδικασία ασφαλειοποίησης αποτελείται από τρεις διακριτές φάσεις: 1. Τη δημιουργία μιας υπαρκτής απειλής. 2. Την έναρξη λήψης ειδικών ενεργειών σε μια προσπάθεια δημιουργίας κλίματος ασφάλειας και προστασίας απέναντι στο αντικείμενο που απειλείται 3. Τη διάχυση του λόγου περί κινδύνου και ασφάλειας σε περισσότερα από ένα ακροατήρια.

Αναλυτικότερα, η μετανάστευση, συχνά υπό το πρίσμα της ετερότητας, τείνει να προσλαμβάνεται ως προσδιοριστικός παράγοντας φαινομένων, όπως η εγκληματικότητα. Στην περίπτωση αυτή δομείται μία ισχυρή σύμπλευση του κοινωνικού ελέγχου με τον έλεγχο της μετανάστευσης που οι νεότερες εγκληματολογικές προσεγγίσεις ονομάζουν «εγκλημετανάστευση» (crimmigra-

8 EU-Turkey Statement, 18.03.2016, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2016/03/18/eu-turkey-statement/>.

9 Βλ. Asylum Integration and Migration Fund (AMIF): https://ec.europa.eu/home-affairs/financing/fundings/migration-asylum-borders/asylum-migration-integration-fund_en.

10 <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2016/03/18/eu-turkey-statement/>, ό.π.

11 Ευρωπαϊκό Καταπιστευματικό Ταμείο Εκτάκτου Ανάγκης για την Αφρική: https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/policies/european-agenda-migration/background-information/docs/2_factsheet_emergency_trust_fund_africa_el.pdf.

tion)¹². Οι αλλοδαποί εν γένει και ειδικά εκείνοι από τρίτες χώρες κατηγορούνται ότι συμβάλλουν σημαντικά -αν όχι καθοριστικά και νομοτελειακά- στην αύξηση της εγκληματικότητας. Στο πλαίσιο αυτό, οι μεταναστευτικές πολιτικές που υιοθετήθηκαν για τον έλεγχο των συνόρων, τον περιορισμό της κυκλοφορίας, τον έλεγχο της μετακίνησης στο εσωτερικό των χωρών κρατών θεωρήθηκαν ως εργαλεία της «εγκλημετανάστευσης». Σε διεθνές επίπεδο δε, φράκτες και τείχη αποτελούν είτε ένα υπαρκτό μέτρο αποτροπής και παρεμπόδισης της μετανάστευσης είτε μία πολιτική 'υπόσχεση' για τον έλεγχο αυτής.

Με βάση τα προαναφερθέντα αξίζει να σημειωθεί ότι οι ανωτέρω διαστάσεις δεν είναι αποκομμένες μεταξύ τους, αντίθετα η μία ενισχύει την άλλη και βρίσκονται μεταξύ τους σε μια διαρκή αλληλεπίδραση, συνιστώντας όλες μαζί ένα σύμπλεγμα ελέγχου και διαχείρισης των μεταναστευτικών/προσφυγικών ροών σε διεθνές, εθνικό και τοπικό επίπεδο.

ΘΕΣΜΙΚΕΣ ΑΠΑΝΤΗΣΕΙΣ ΣΕ ΡΕΥΣΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Κλείνοντας, μια σειρά από φαινόμενα όπως διεθνείς και εσωτερικές ένοπλες συρράξεις, πολιτικές κα. κρίσεις, περιβαλλοντικές καταστροφές, ένταση των φαινομένων φτώχειας και οικονομικών-κοινωνικών ανισοτήτων, συνηγορούν στο ότι η κίνηση των ανθρώπων, εντός και εκτός των χωρών καταγωγής, αλλά και των χωρών υποδοχής, πρόκειται να συνεχιστεί ή και να αυξηθεί. Στο βραχυπρόθεσμο ή και μεσοπρόθεσμο μέλλον δηλαδή, και παρά τις όποιες αυξομειώσεις ανά περίοδο ή περίσταση, οι προσφυγικές και μεταναστευτικές ροές θα μείνουν σταθερά μεγάλες ή και θα αυξηθούν.

Το γεγονός αυτό η ΕΕ και τα κράτη μέλη της, συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας, ή θα το αγνοήσουν και θα υιοθετήσουν παθητική στάση αντιδρώντας σπασμωδικά, ή θα το αποδεχτούν και θα ενεργήσουν αποφασιστικά. Εάν το αποδεχτούν, τότε έχουν δυο επιλογές, όπως αυτές διατυπώνονται, με παραλλαγές βέβαια, από τις διάφορες πολιτικές δυνάμεις στον ευρωπαϊκό χώρο. Η μία επιλογή είναι αυτή της «περίκλειστης Ευρώπης» ή «Ευρώπης-φρούριου», δηλαδή μιας Ευρώπης απροσπέλαστης στους ανθρώπους και πληθυσμούς σε κίνηση. Η άλλη επιλογή είναι αυτή της «ανοιχτής Ευρώπης» έτοιμης να υποδεχτεί τους πρόσφυγες και τους μετανάστες και να τους ενσωματώσει στις ευρωπαϊκές κοινωνίες.

Θέση μας είναι ότι η επιλογή της «περίκλειστης Ευρώπης» αντίκειται στην ίδια την έννοια / όραμα της ενοποιημένης Ευρώπης που οδήγησε στη δημιουργία της ΕΕ, και επίσης δεν λαμβάνει υπόψη μια σημαντική οικονομικό-κοινωνική παράμετρο που είναι η γήρανση του ευρωπαϊκού πληθυσμού με ό,τι αυτή συνεπάγεται. Μάλιστα, η «Ευρώπη-φρούριο» θυμίζει κάτι από το, όχι και τόσο μακρινό, παρελθόν των ανταγωνιστικών μεταξύ τους κρατών-εθνών, των εθνικών συμφερόντων και των διλημάτων ασφαλείας, των μεγάλων πολέμων. Αντίθετα, η επιλογή της «ανοιχτής Ευρώπης», εις πείσμα πολλών από των διαστάσεων που προαναφέρθηκαν και αφορούν κυρίως την πολιτικοποίηση, την οικονομικοποίηση, τη διεθνοποίηση και την ασφαλειοποίηση του προ-

12 Βλ. Stumpf, J (2006) The Crimmigration Crisis: Immigrants, Crime, and Sovereign Power. *American University Law Review* 56, 367-419, Guia, M.J. κ.ά., (Επιμ.) (2011) Social Control and Justice: Crimmigration in an Age of Fear. The Hague: Eleven International Publishing.). Skibrei, M. I., (2016). How the current 'migration' crisis' challenges European criminologists, Newsletter of the European Society of Criminology, Criminology in Europe, 1, <https://escnewsletter.org/newsletter/2016-1/how-current-migration-crisis-challenges-european-criminologists>.

σφυγικού / μεταναστευτικού ζητήματος, συνάδει και με την ευρωπαϊκή ενωσιακή πολιτική παράδοση και το ευρωπαϊκό ενωσιακό οικονομικό-κοινωνικό κεκτημένο, υπό την έννοια ότι η ΕΕ δημιουργήθηκε και διευρύνθηκε για να διαφυλάξει την ειρήνη, να προωθήσει τη δημοκρατία και την ασφάλεια και να διαχύσει τα δικαιώματα και την ευημερία.

Την ίδια στιγμή, θέση μας είναι ότι «ανοιχτή Ευρώπη» σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει και «ξέφραγο αμπέλι». Είναι προς το συμφέρον των πολιτικών ηγεσιών, των ευρωπαϊκών κοινωνιών, αλλά και των ανθρώπων σε κίνηση που φτάνουν στην Ευρώπη, η υποδοχή και ένταξη προσφύγων και μεταναστών να γίνεται μέσα από θεσμούς και μηχανισμούς που διασφαλίζουν την κοινωνική ισορροπία και ευ-ταξία, ενισχύουν τα αισθήματα ασφάλειας και δικαιοσύνης και αποσβένουν τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές «εντάσεις». Για παράδειγμα, χωρίς η λίστα που ακολουθεί να είναι εξαντλητική, απαιτείται: *α) περαιτέρω θεσμική θωράκιση της ΕΕ και των κρατών μελών.* Προς αυτή την κατεύθυνση κινείται η, ήδη υπάρχουσα αλλά και υπό σχεδιασμό, ευρωπαϊκή νομοθεσία σχετικά με την υποδοχή, την εξέταση των αιτημάτων, το μοίρασμα του βάρους μεταξύ των κρατών μελών, τη λειτουργία των Υπηρεσιών Ασύλου των ευρωπαϊκών κρατών, τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Υπηρεσίας Υποστήριξης για το Άσυλο, των δικαιωμάτων των αναγνωρισμένων προσφύγων και δικαιούχων επικουρικής προστασίας κλπ. Όσον αφορά τους υπό σχεδιασμό ευρωπαϊκούς κανονισμούς, κρίνουμε ως ιδιαίτερα κρίσιμο να προκριθούν αλλαγές προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης της ποιότητας της διαδικασίας εξέτασης των αιτημάτων διεθνούς προστασίας, του δικαιότερου καταμερισμού των ποσοτικών παραμέτρων του προσφυγικού και μεταναστευτικού μεταξύ των κρατών μελών, κάτι που περνά μέσα από την αναθεώρηση του Κανονισμού του Δουβλίνου III, της εναρμόνισης των δικαιωμάτων που απολαμβάνουν οι αναγνωρισμένοι πρόσφυγες και δικαιούχοι επικουρικής προστασίας στο ευρωπαϊκό έδαφος. *β) Περαιτέρω εναρμόνιση των πρακτικών που ακολουθούν τα κράτη μέλη κατά την υποδοχή των ανθρώπων σε κίνηση και εξέταση των αιτημάτων διεθνούς προστασίας.* Προς αυτή την κατεύθυνση κινείται η συνεργασία των Υπηρεσιών Πρώτης Υποδοχής και Ασύλου των κρατών μελών μεταξύ τους, καθώς επίσης και η συνεργασία των εθνικών Υπηρεσιών με την Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Υποστήριξης για το Άσυλο, η οποία σχεδιάζεται να εξελιχθεί σε Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Ασύλου. Η περίπτωση της Ελληνικής Υπηρεσίας Ασύλου είναι ένα παράδειγμα εξέλιξης / προόδου σε επίπεδο θεσμού και μηχανισμού αναφορικά με την διεκπεραίωση των αιτημάτων διεθνούς προστασίας. Την ίδια στιγμή ωστόσο, οι ιδιαίτερα δύσκολες προκλήσεις που αντιμετωπίζει από το 2015 και εντεύθεν, κυρίως η κατακόρυφη αύξηση των προσφυγικών και μεταναστευτικών ροών ή η εφαρμογή καινοφανών συμφωνιών όπως αυτή της ΕΕ-Τουρκίας, έφεραν στην επιφάνεια χρόνια προβλήματα της ελληνικής δημόσιας διοίκησης (π.χ. αδυναμία να ανταποκριθεί εγκαίρως στις επείγουσες ανάγκες στελέχωσης και κτιριακής επέκτασης της Υπηρεσίας). *γ) Εφαρμογή ξεκάθαρης μεταναστευτικής πολιτικής σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο.* Η απουσία σχετικής πολιτικής έχει οδηγήσει, μεταξύ άλλων, σε «υπερφόρτωση» του τομέα της διεθνούς προστασίας, μιας και όσοι φθάνουν σε ευρωπαϊκό έδαφος υποβάλουν αίτημα ασύλου ελλείψει εναλλακτικής. Και *δ) εκπόνηση πολυδιάστατων πολιτικών ένταξης προσφύγων και μεταναστών στις ευρωπαϊκές κοινωνίες.*

Γενικότερα, η ένταξη των «νεοεισερχομένων» στις ευρωπαϊκές κοινωνίες αποτελεί «στοίχημα»: αφενός, μια σημαντική παράμετρος είναι ότι οι πρόσφυγες και μετανάστες που φτάνουν σε ευρωπαϊκό έδαφος προέρχονται από κράτη και κανονιστικά συστήματα / δομές με μεγάλη (πολιτισμική) «απόσταση» από την Ευρώπη. Αφετέρου, εξίσου σημαντική είναι και η παράμετρος

της «Ευρώπης που γερνά» και άρα της ανάγκης / ευκαιρίας τμήματα των πληθυσμών αυτών και να ενταχθούν και να ενισχύσουν το ευρωπαϊκό οικονομικό και κοινωνικό οικοδόμημα. Παράλληλα, είναι προς το συμφέρον της ΕΕ να αποκτήσει και ενεργότερο διεθνή ρόλο, υπό την έννοια της πρόληψης και επίλυσης συγκρούσεων και κρίσεων, και να προχωρήσει σε διευρυμένες συνεργασίες με κράτη που είτε βρέθηκαν στη δίνη μια κρίσης, είτε αναγκάστηκαν να υποδεχτούν μεγάλους αριθμούς προσφύγων (κυρίως όταν πρόκειται για κράτη σε Ασία και Αφρική που αντιμετωπίζουν σοβαρότατα πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα τα ίδια) με σκοπό την εκπόνηση προγραμμάτων (θεσμικής και οικονομικής) ενίσχυσης των εν λόγω κρατών.

Τώρα, απέναντι στο προσφυγικό και το μεταναστευτικό ζήτημα είναι η «στιγμή της Ευρώπης». Η στάση της έναντι των προκλήσεων που απορρέουν από τη μεγαλύτερη κίνηση ανθρώπων στην ιστορία έχει αναπόφευκτα μια έντονη πολιτική χροιά, έχει να κάνει τελικά και με μια θεώρηση της Ευρώπης και του Κόσμου όπως είναι και όπως τον θέλουμε. Συνεπώς, η στάση της δεν μπορεί να μείνει ανεπηρέαστη από τους φόβους, αλλά και τις ελπίδες, των ευρωπαϊκών λαών και των Ευρωπαίων πολιτών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Arrigo, B. (2018). Copenhagen School. Στο S. Romaniuk (Επιμ.), *The SAGE Encyclopedia of Surveillance, Security, and Privacy* (σ. 224). Thousand Oaks: Sage.
- Brundy, C. (2016). Migrants, refugees, history and precedents. *Forced Migration Review*, 51, 5-6.
- Bull, H. (2001). *Η άναρχη κοινωνία: Μελέτη της τάξης στην παγκόσμια πολιτική*. Αθήνα: Ποιότητα.
- Chalkia, A. & Giouzevas, A. (2018). It's just Europe's turn: EU's and Greece's response to the current refugee and migration flows. Στο Kury, H. & Redo, S. (Επιμ.), *Refugees and Migrants in Law and Policy* (σσ. 437-456). Springer.
- Collett, E. (2016). EU cooperation with third countries: rethinking concepts and investments. *Forced Migration*, 51, 40-42.
- Goffman, E. (1963). *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, N.J.
- Guia, M.J., et al. (Επιμ.) (2011). *Social Control and Justice: Crimmigration in an Age of Fear*. The Hague: Eleven International Publishing.
- Hartwell, R. (1979). Introduction. Στο K. Templeton (Επιμ.), *The politicization of society* (σσ. 7-26). Indianapolis: Liberty Fund.
- Huntington, S. (1996). *The Clash of Civilization and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster.
- Kaldor, M. (2004). American Power: From "Compellance" to Cosmopolitanism? Στο Held, D., Koenig-Archibugi, M. (Επιμ.), *American Power in the 21st Century* (σσ. 181-213). Cambridge: Polity.
- Krzyżanowski, M., Triandafyllidou, A. & Wodak, R. (2018). The Mediatization and the Politicization of the "Refugee Crisis" in Europe. *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, 16(1-2), 1-14.

- Krzyżanowski, M. & Wodak, R. (2017). Right-wing populism in Europe & USA: Contesting politics & discourse beyond 'Orbanism' and 'Trumpism'. *Journal of Language and Politics*, 16. 10.1075/jlp.17042.krz.
- Leonard, S., Kaunert, C. (2016). The extra-territorial processing of asylum claims. *Forced Migration*, 51, 48-50.
- Nemo, P. (2008). *Τι είναι η Δύση*; Αθήνα: Εστία.
- Nye, J. S. (2004). Hard Power, Soft Power, and "The War on Terrorism". Στο Held, D., Koenig-Archibugi, M. (Επιμ.), *American Power in the 21st Century* (σσ. 114-133). Cambridge: Polity.
- Pace, P., & Severance, K. (2016). Migration terminology matters. *Forced Migration*, 51, 69-70.
- Rais, M. (2016). European Union readmission agreements. *Forced Migration*, 51, 45-46.
- Rosenberger, S., & Ruedin, D. (2017). The politicization of asylum seekers and other immigrant groups in a comparative perspective. Στο F. Merli, & M. Pöschl (Επιμ.), *Das Asylrecht als Experimentierfeld* (σσ. 13-26). Wien: MANZ'sche Verlags- und Universitätsbuchhandlung.
- Skibrei, M. I., (2016). How the current 'migration' crisis' challenges European criminologists, *Newsletter of the European Society of Criminology*, Criminology in Europe, 1, <https://escnewsletter.org/newsletter/2016-1/how-current-migration-crisis-challenges-european-criminologists>.
- Stumpf, J. (2006). The Crimmigration Crisis: Immigrants, Crime, and Sovereign Power. *American University Law Review*, 56, 367-418.
- Wight, M. (1998). *Διεθνής θεωρία: Τα τρία ρεύματα σκέψης*. Αθήνα: Ποιότητα.

**Η θεσμική συγκρότηση της Ε.Ε. στην προσφυγική κρίση (2014-8).
Προσέγγιση και ερμηνεία των στρατηγικών αποφάσεων και επιλογών
των ευρωπαϊκών οργάνων και των κρατών-μελών υπό τη θεωρία της
ορθολογικής επιλογής**

Νικόλαος Ουδατζής

Υπ.Διδάκτορας, Πανεπιστήμιο Δυτ.Μακεδονίας
noudatz@yahoo.gr

Χαράλαμπος Πούλος

Υπ.Διδάκτορας, Πανεπιστήμιο Δυτ.Μακεδονίας
mparou34@gmail.com

Κωνσταντίνος Τζίκας

Υπ.Διδάκτορας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο
ktzikas10@yahoo.gr

Γεώργιος Τζάρτζας

Αναπληρωτής Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Δυτ.Μακεδονίας
gtzartzas@uowm.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η προσφυγική κρίση του 2014 οδήγησε σε μία κρίση εμπιστοσύνης των θεσμών και των ηγετών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.) ως υπερεθνικό πολιτικό όργανο. Επίσης, ανέδειξε τα μειονεκτήματα της σημερινής Ε.Ε., όπως ελλείψεις στα ανθρωπιστικά και δημοκρατικά ιδεώδη, στην αλληλεγγύη μεταξύ των κρατών μελών, αλλά και στην ενδυνάμωση των εθνικιστικών και ξενοφοβικών στερεότυπων. Μέσα από τη θεωρία της ορθολογικής επιλογής αναλύονται οι στρατηγικές επιλογές και οι αποφάσεις των κρατών μελών, αναδεικνύοντας την πολυπλοκότητα της προσφυγικής κρίσης που, με την παράλληλη οικονομική κρίση, συντέινε στην αμφισβήτηση της ισχύος της Ε.Ε. και μάλιστα στον πυρήνα της συγκρότησής της.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ Προσφυγική κρίση, Ε.Ε., ορθολογική επιλογή

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Ε.Ε. ως υπερεθνικό πολιτικό όργανο αντιμετώπισε μια αδιαμφισβήτητη κρίση των θεσμών της, αλλά και εν συνόλω μείωση της δημόσιας εμπιστοσύνης στην ηγετική της ικανότητα, ανταποκρινόμενη εμφανώς ράθυμα στη ραγδαία κλιμάκωση της προσφυγικής κρίσης.

Το ζήτημα ετοιμότητας και αποτελεσματικότητας ή μη των θεσμικών οργάνων της Ε.Ε., καθώς αναμφίβολα αντίστοιχη ετοιμότητα δεν είχε κανένα μέλος της, ανέκυψε από την καθυστέρηση ανάληψης κοινοτικής δράσης σε έναν εντεινόμενο μετασχηματισμό των μεταναστευτικών ροών σε ανθρωπιστική κρίση που έπληττε ευθέως τα ανθρωπιστικά και δημοκρατικά ιδεώδη (αλληλεγγύη, αμοιβαία κατανόηση, ισότητα, προστασία της ανθρώπινης ζωής και αξιοπρέπειας κ.α.) της ένωσης και των μελών της. Αποτέλεσμα αυτής της δυστοκίας, θεσμικής και οργανωτικής, στην αντιμετώπιση της κρίσης ήταν η αποσπασματική κυριαρχία των εθνικών πολιτικών στρατηγικών στις χώρες υποδοχής των ροών, περιορίζοντας την αντιμετώπιση πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά σε εθνικό επίπεδο.

Η αδυναμία αυτή της Ε.Ε., παράλληλα, δημιούργησε χώρο περαιτέρω ανάπτυξης και ενδυνάμωσης ενός πανευρωπαϊκού κλίματος αμφισβήτησης θεμελιωδών αρχών του δυτικού πολιτισμού, επιτρέποντας την κατάληψη δημόσιου πολιτικού χώρου από εκπροσώπους ξενοφοβικών και ρατσιστικών απόψεων.

Στην παρούσα εργασία προσεγγίζουμε και ερευνούμε τις στρατηγικές επιλογές και αποφάσεις των κυρίαρχων παικτών υπό τη θεωρία της ορθολογικής επιλογής (rational choice). Ως κυρίαρχους παίκτες ορίζουμε: τα θεσμικά όργανα της Ε.Ε., τις χώρες υψηλής βαρύτητας στη διαμόρφωση των ενωσιακών πολιτικών (Γερμανία, Γαλλία), τις χώρες του Νότου (Ιταλία, Ελλάδα) που ταυτόχρονα με τη διαχείριση του ζητήματος στα εθνικά τους σύνορα αντιμετώπιζαν ζητήματα δημοσιονομικής προσαρμογής και σύγκρουσης με τα όργανα της ένωσης, τις χώρες του Visegrad που κορύφωσαν μια εξελισσόμενη ήδη πορεία σύγκρουσής τους με την Ε.Ε. επί του ζητήματος και την Τουρκία ως ανεξάρτητο παίκτη άμεσα εμπλεκόμενο στο συνολικό χάρτη προτιμήσεων και συμφερόντων και τη δυνατότητα καθενός παίκτη εξ αυτών να μεγιστοποιήσει το όφελός του, σε ένα περιβάλλον αμφίβολης δυνατότητας και αξίας άσκησης δικαιώματος αρνησικυρίας τέτοιο που να επαναδιατυπώνει τις δυνατές επιλογές και προτιμήσεις εν συνόλω. Παράλληλα, με το κεντρικό παιχνίδι διαχείρισης της προσφυγικής κρίσης, πολλαπλά εμφωλευμένα παίγνια επίτευξης των επιμέρους στόχων των παικτών, κυρίως σε εθνικό επίπεδο, προσδιόρισαν την τελική έκβαση του ζητήματος.

Κεντρική υπόθεση εργασίας αποτελεί πως η διαχείριση της μεταναστευτικής κρίσης αποτέλεσε πεδίο εφαρμογής των ορθολογικών επιλογών κάθε παίκτη έναντι μιας συλλογικής έκφρασης κοινών ευρωπαϊκών πολιτικών στοχεύσεων και κοινωνικοπολιτισμικών αξιών και ιδεωδών.

Η ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗ ΚΡΙΣΗ

Η Ε.Ε. παρεμβαίνει στο ζήτημα της παράνομης μετανάστευσης, προτού εκδηλωθούν οι μεγάλες μεταναστευτικές ροές του 2014 και εξής, εστιάζοντας κύρια το ενδιαφέρον της στις διαδικασίες επιστροφής παράνομα εισερχόμενων υπηκόων τρίτων χωρών. Με την Οδηγία 2008/115/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου τίθενται κοινές αρχές για την αντιμετώπιση της παράνομης εισόδου, παραμονής και διαμονής υπηκόων τρίτων χωρών, αλλά και ως προς τις διαδικασίες επιστροφής τους στις χώρες προέλευσης, λαμβάνοντας μέριμνα σεβασμού των διεθνών συμφωνιών ως προς τα δικαιώματα των μεταναστών.

Η Ε.Ε. αντιμετώπιζε μια αδιαμφισβήτητη κρίση, παρά τις αρχικές δυσκολίες ορισμένων θεσμικών οργάνων και εταίρων να την αναγνωρίσουν ως τέτοια, δηλωτική στάση προφανώς είτε υποτίμησης της κατάστασης, είτε μη ετοιμότητας των θεσμικών οργάνων να την αντιμετωπίσουν, είτε

και του κινδύνου «μείωσης της δημόσιας εμπιστοσύνης στην ηγετική ικανότητα» (Collet. & Le Coz, 2018, σ. 4) των φορέων. Σταδιακά οι μεταναστευτικές ροές, έως το Φθινόπωρο του 2015, είχαν πλέον διαμορφώσει συνθήκες μιας καθομολογούμενης πρωτοφανούς και ανεξέλεγκτης κρίσης, συγκροτώντας, ταυτόχρονα, όρους γενικευμένης απειλής και επιτακτικότητας συλλογικής αντιμετώπισης του ζητήματος.

Το ζήτημα ετοιμότητας ή μη των θεσμικών οργάνων της Ε.Ε., καθώς αναμφίβολα αντίστοιχη ετοιμότητα δεν είχε κανένα μέλος της, ανέκυψε από την καθυστέρηση ανάληψης κοινοτικής δράσης ως αντίδραση σε μια εντεινόμενη επιδείνωση των μεταναστευτικών ροών. Η Ε.Ε. δεν είχε την εμπειρία, αλλά και τη θεσμική οργανωτική ανταπόκριση, τόσο στην πρόσληψη και κατανόηση των διαμορφούμενων συνθηκών, όσο και στην κατάθεση εγκαίρως μια συνολικής και αποτελεσματικής δομής πολιτικών αντιμετώπισής τους. Αποτέλεσμα αυτής της δυστοκίας ετοιμότητας και θεσμικής οργανωτικής συγκρότησης της Ε.Ε. στην αντιμετώπιση της μεταναστευτικής κρίσης ήταν η αποσπασματική κυριαρχία των εθνικών πολιτικών στρατηγικών στις χώρες υποδοχής των ροών, κατά την πρώτη περίοδο, μεταφέροντας το πρόβλημα σε εθνικό επίπεδο με σημαντικά ανακύπτοντα ζητήματα αποτελεσματικότητας. Με κύριες χώρες υποδοχής την Ελλάδα και την Ιταλία και τη δεδομένη οικονομική και θεσμική τους αδυναμία να αντιμετωπίσουν σε εθνικό επίπεδο τη μεταναστευτική κρίση, αυτή εξέλαβε μορφή ανθρωπιστικής κρίσης. Η πρόκληση διαχείρισης της ανθρωπιστικής κρίσης υπερέβη την κριτική και την οργάνωση των εθνικών πολιτικών θεσμών και άμεσα σηματοδοτούσε την αδυναμία, σε πρωταρχικό στάδιο, διαχείρισης σε υπερεθνικό. Η θεσμική αξιοπιστία της Ε.Ε. στην αντιμετώπιση των προκλήσεων διαρκώς αναδεικνυόταν σε κεντρικό θέμα της δημόσιας πολιτικής και κοινωνικής ατζέντας και πεδίο ελέγχου της ένωσης συνάμα προς την ήδη πλήρως ανεπτυγμένη δυστοκία της στην άσκηση μιας οικονομικής πολιτικής που θα υπερέβαινε τις λύσεις επιβολής μιας αυστηρής λιτότητας με οριζόντια μέτρα υποχρεωτικού δημοσιονομικού ελέγχου στις χώρες κυρίως του ευρωπαϊκού νότου.

Η Ε.Ε. βρέθηκε σε μια διεγκυστίδα στρατηγικών επιλογών για το βαθμό εμπλοκής της και εφαρμογής των πολιτικών της. Η έκθεση "Migration Policy Institute Europe" αναγνωρίζει πως η Ε.Ε. «*πάντα εμπλέκεται με έναν διακριτικό τρόπο μεταξύ των κρατών μελών που επιθυμούν μεγαλύτερη παρέμβαση, αλλά σχεδόν πάντοτε εφαρμοζόμενη σε ένα άλλο κράτος, και αυτών που αντιμετωπίζουν μια αντίστοιχη παρέμβαση ως μια παράλογη παρέμβαση στην κυβερνητική πρακτική*» (Collet & Le Coz, 2018, σ. 6). Προφανώς προκύπτει εύλογα το ερώτημα της δικαιοδοσίας της Ε.Ε. στην αντιμετώπιση του ζητήματος έναντι των εθνικών στρατηγικών. Η αποτελεσματικότητα των παρεμβάσεων, είτε εθνικών, είτε υπερεθνικών, αποτελεί, ωστόσο, ένα παράλληλο ζήτημα υψηλής σημασίας που μπορεί και να απαντά τελικά στην ανάγκη υιοθέτησης και εφαρμογής μιας κοινά αποφασισμένης υπερεθνικής στρατηγικής έναντι μεμονωμένων ή περιφερειακά αποφασισμένων εθνικών ή διακρατικών στρατηγικών.

Η απουσία ενός πλαισίου αντιμετώπισης παρόμοιων συνθηκών, σε επίπεδο κοινών αποφάσεων εντός της Ε.Ε., παρά τη μοναδικότητα της έξαρσης των μεταναστευτικών ροών της περιόδου 2015-7, επανέφερε πρωτίστως ζητήματα αρμοδιότητας και κυριαρχίας της υπερεθνικής έναντι της εθνικής πολιτικής, αλλά ανέδειξε και σειρά άλλων παραμέτρων για το χαρακτήρα, την έκταση και την ποιότητα της ένωσης ως μιας υπερεθνικής ένωσης αλληλεγγύης, αμοιβαίας κατανόησης, ισότητας (The Greek Ombudsman, 2017, σ. 8), προστασίας της ανθρώπινης ζωής, αξιοπρέπειας και δικαιοσύνης. Οι αρχές αυτές εξάλλου αποτέλεσαν και το θεμέλιο λίθο σύστασης της ένωσης.

Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΑΤΖΕΝΤΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ

Από τα μέσα της δεκαετίας του '80 η μετανάστευση και η πολιτική ασύλου εντάχθηκαν στην ατζέντα συνεργασίας των κρατών μελών ως φυσική συνέπεια «της εγκαθίδρυσης ελευθερίας κυκλοφορίας και της κατάργησης των εσωτερικών συνόρων» (Παπαγεωργίου, 2013, σ. 75), διαμορφώνοντας τους όρους ανάπτυξης Ευρωπαϊκών πολιτικών περιορισμού των ανεπιθύμητων αλλοδαπών στο έδαφός τους. Η συζήτηση για τη μετανάστευση αναπτύχθηκε γύρω από μια έντονη κοινωνική, πολιτική και πολιτισμική προβληματική στον πυρήνα θέασής της ως δυνητική απειλή της κοινωνικής τάξης και της προστασίας της εθνικής σταθερότητας παράλληλα προς τις αναφορές για την αντοχή του κράτους πρόνοιας και την πολιτισμική σύνθεση των κρατών (Huysmans, 2000, σ. 759). Η μετατροπή του ελέγχου των συνόρων σε ζήτημα ασφάλειας προϋπόθετε τη σύνδεση της εσωτερικής αγοράς με την προβληματική της εσωτερική ασφάλειας. Όπως προσδιορίζει ο J. Huysmans καθοριστικής σημασίας ήταν η αναγνώριση συγκεκριμένων παράπλευρων συνεπειών της δημιουργίας εσωτερικής αγοράς, όπως η προσέλκυση του ενδιαφέροντος και προφανώς της δράσης τρομοκρατών, αλλά και αιτούντων ασύλου και μεταναστών.

Τον Οκτώβριο 1999 στα συμπεράσματα του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου στο Τάμπερε προσδιορίστηκε η πρώτη ευρωπαϊκή πολιτική ατζέντα για μια προοδευτική συγκρότηση ενός κοινού πλαισίου ευρωπαϊκής μεταναστευτικής πολιτικής με έμφαση στη δίκαιη και δίχως διακρίσεις αντιμετώπιση μεταξύ εθνικών εργατών και προερχόμενων από τρίτες χώρες. Παρά τις πρώτες δυστοκίες που παρατηρήθηκαν, από τις εθνικές κυβερνήσεις στην εφαρμογή της ατζέντας του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου του 1999, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή άρχισε να εφαρμόζει τις αρχές του Τάμπερε με την ανάληψη (2001) νομοθετικής πρωτοβουλίας με ντιρεκτίβα που παρείχε κοινές νόρμες για την εργασιακή μετανάστευση ατόμων προερχόμενων από τρίτες χώρες. Σταδιακά η Ε.Ε. διαμόρφωσε το μονοπάτι της θεσμικής κατοχύρωσης της ευρωπαϊκής μεταναστευτικής πολιτικής με ντιρεκτίβες (Blue Card Directive (2009/05/EC), Single Permit Directive (2011/98/EU), Long-Term Residents Directive (2003/19/EC), Family Reunification Directive (2003/86/EC), Seasonal Workers Directive (2014/36/EU), Intra-Corporate Transferees Directive (2014/66/EU), Students and Researchers Directive) παρέχοντας ένα κοινό, ελάχιστο, αφετηριακό, επίπεδο που όφειλαν οι εθνικές κυβερνήσεις να λάβουν υπόψη τους στην εθνική τους θεσμική συγκρότηση και συμμόρφωση (Carrera κ.ά., 2019, σ. 13).

Το ζήτημα της μετανάστευσης εξέλαβε τη μορφή ενός «*meta-issue*» (Faist, 1994, σ. 50), δηλαδή, ενός φαινομένου που αναφέρεται ως γενεσιουργός αιτία πολλών επιμέρους προβλημάτων. Η σχετική αναγωγή του ζητήματος σε «μετα-θέμα» εμφανώς πιστοποιείται την τελευταία δεκαετία ως κεντρικό αντικείμενο των εθνικών πολιτικών των κρατών μελών της Ε.Ε. διαμορφώνοντας ένα σημαντικό πυρήνα έξαρσης του ευρωσκεπτικισμού και επιλογής εσωστρεφών πολιτικών και κοινωνικών τάσεων σε πολλά μέλη της Ε.Ε.

Τον Μάιο του 2015 διαμορφώνεται η *ευρωπαϊκή ατζέντα της μετανάστευσης*, δεδομένης πλέον της εμφανούς ανθρωπιστικής κρίσης, αλλά και της ευρείας συζήτησης για το ρόλο και τις παρεμβάσεις της Ε.Ε. Η έκθεση ρητά αναγνωρίζει την προβληματική κατάσταση, αλλά και την ασκούμενη κριτική για τις έως τότε παρεμβάσεις της, θέτοντας, παράλληλα, τις παραδοχές της. Έτσι, προσδιορίζεται με σαφήνεια η ανοικτή κριτική και αμφισβήτηση προς την Ε.Ε. για το εάν «η μεταναστευτική πολιτική είναι ισοδύναμη ως προς την πίεση που ασκείται από τις χιλιάδες των μεταναστών, της ανάγκης αφο-

μοίωσης των μεταναστών στις κοινωνίες, ακόμα και στις οικονομικές απαιτήσεις μιας Ευρώπης σε δημογραφική πτώση» (European Commission, 2015a, σ. 2). Είναι σαφές πως το κείμενο χαρακτηρίζεται από ευθεία αντιμετώπιση της διαμορφωθείσας συνθήκης, της κριτικής αμφισβήτησης των παρεμβάσεων της Ε.Ε., αλλά και αποτύπωσης συνοπτικά των κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών της ένωσης.

Η επιλογή της ένωσης είναι η συνολική κινητοποίηση όλων των stakeholders: κράτη μέλη, ευρωπαϊκά ινστιτούτα, διεθνείς οργανισμοί, κοινωνία των πολιτών, τοπικές αρχές, αλλά και τρίτες χώρες προκειμένου να διαμορφωθεί μια «κοινή ευρωπαϊκή μεταναστευτική πολιτική» (European Commission, 2015a, σ.2). Η αποτυχία αντιμετώπισης του ζητήματος κατά την πρώτη περίοδο και οι συνακόλουθες αρνητικές κοινωνικές εντυπώσεις από πολυάριθμους πνιγμούς μεταναστών, εικόνες που συγκλόνισαν την κοινή γνώμη, έθεταν επιτακτικά ζήτημα ηθικών αρχών και δεσμεύσεων της Ε.Ε. και των θεσμών της. Επίσης, κατέστη κατανοητό πως, όσο οι μεταναστευτικές ροές στη Μεσόγειο αυξάνονταν και οι χώρες πρώτης υποδοχής αδυνατούσαν να αντεπεξέλθουν σε επίπεδο πρώτης καταγραφής και φιλοξενίας, τόσο το πρόβλημα θα εντεινόταν και θα μεταφερόταν ως ανεξέλεγκτη πίεση στην υπόλοιπη Ευρώπη. Ταυτόχρονα με τις αυξημένες μεταναστευτικές ροές σε Ιταλία και Ελλάδα χώρες άμεσα γειτνιάζουσες με αυτές ανακοίνωναν αυστηρούς ελέγχους προστασίας των συνόρων τους γεγονός που διαμόρφωνε νέες συνθήκες εγκλωβισμού των μεταναστών, αντίθετα προς τη βούλησή τους, στις χώρες πρώτης υποδοχής σε απαράδεκτες συνθήκες. Είναι κρίσιμο να σημειωθεί, επίσης, πως για πρώτη φορά τα σύνορα χωρών της Ε.Ε. αντιμετωπίστηκαν ως σύνορα της ένωσης, γεγονός που προσδιόρισε και την ανάληψη μεγαλύτερης ευθύνης διαφύλαξής τους, σε επίπεδο αποτροπής κυρίως νέων πολύνεκρων ναυαγίων.

Οι δράσεις της Ε.Ε. προσδιορίστηκαν ως εξής: α) διάσωση ανθρώπινων ζώων στη θάλασσα, β) εντοπισμός εγκληματικών δικτύων λαθρεμπορίας, γ) μετεγκατάσταση προσφύγων, δ) διευκόλυνση μετακίνησης ανθρώπων υπό απειλή στις χώρες τους και ε) συνεργασία με τρίτες χώρες για την αντιμετώπιση του μεταναστευτικού ρεύματος.

Ενδιαφέρον έχει στο κείμενο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την ατζέντα της μετανάστευσης η απόδοση στην Frontex ενός διττού ρόλου, αυτού του συνεργατικού επιχειρησιακού συνοριακού ελέγχου των κρατών μελών και δευτερευόντως της συνδρομής της στη διάσωση μεταναστών στη θάλασσα. Η μεταναστευτική κρίση και η αντιμετώπισή της ανάγεται σε συστατικό πεδίο δράσης και αναφοράς πλέον και της κοινής πολιτικής άμυνας και ασφάλειας, γεγονός που κρίνεται και ως "στρατιωτικοποίηση" της μεταναστευτικής πολιτικής. Η Ε.Ε. διαθέτει για τον έλεγχο των συνόρων της 3 συστήματα υψηλής τεχνολογίας και διάχυσης πληροφορίας μεταξύ των κρατών μελών που θα μπορούσαν, με πλήρη εφαρμογή τους, να συνδράμουν αποτελεσματικά στη διαδικασία αναγνώρισης παρανόμων μεταναστών και επιστροφής τους στις περιπτώσεις παράνομης διαμονής μετά την απόρριψη αιτήματος ασύλου. Τα συστήματα είναι το Eurodac¹, το Visa Information Sys-

1 Το σύστημα Eurodac εισήχθη με τον Κανονισμό 2725/2000 και αναφέρεται στην ανάγκη διαπίστωσης της ταυτότητας των αιτούντων ασύλου και των προσώπων που συλλαμβάνονται για παράνομη διάβαση των εξωτερικών συνόρων της Κοινότητας. Συγκεκριμένα προβλέπεται πως «τα δακτυλικά αποτυπώματα αποτελούν σημαντικό στοιχείο προκειμένου να διαπιστώνεται με ακρίβεια η ταυτότητα των προσώπων αυτών. Είναι ανάγκη να δημιουργηθεί ένα σύστημα για την αντιπαραβολή των δεδομένων των δακτυλικών τους αποτυπωμάτων. Για το σκοπό αυτό, είναι αναγκαίο να θεσπισθεί ένα σύστημα, γνωστό ως "Eurodac", το οποίο αποτελείται από μια κεντρική μονάδα που συστήνεται στο πλαίσιο της Επιτροπής και περιλαμβάνει μηχανοργανωμένη κεντρική βάση δεδομένων δακτυλικών αποτυπωμάτων καθώς και ηλεκτρονικά μέσα διαβίβασης μεταξύ των κρατών μελών και της κεντρικής βάσης δεδομένων». Ο κανονισμός έγινε δεκτός από το Η.Β. και την Ιρλανδία, όχι όμως και από τη Δανία, κατά την περίοδο θεσμοθέτησης του συστήματος.

tem και Schengen Information System.

Στην ίδια ατζέντα προαναγγέλλεται η κατάθεση, έως τα τέλη Μαΐου, πρότασης για την προσωρινή διανομή των ατόμων σε καθεστώς διεθνούς προστασίας, εξασφαλίζοντας ισότιμη και δίκαιη συμμετοχή όλων των κρατών μελών σ' αυτή την κοινή προσπάθεια. Παράλληλα, τέθηκαν οι αρμοδιότητες πρώτης καταγραφής και εξέτασης της αίτησης, αλλά και ο αλγόριθμος υποχρεωτικής συμμετοχής των κρατών μελών της Ε.Ε. στην ανακατανομή των προσφύγων από την Ιταλία και την Ελλάδα που ανακοινώθηκε τον Σεπτέμβριο 2015 και βασιζόταν: στο ΑΕΠ (40% βαρύτητα), το μέγεθος του πληθυσμού (40% βαρύτητα), το δείκτη ανεργίας (πλαφόν βαρύτητας 30% επί του πληθυσμού και 10% επί του ΑΕΠ) και αριθμητικούς δείκτες παλαιότερων αιτήσεων ασύλου και εγκατεστημένων ήδη προσφύγων (πλαφόν βαρύτητας 30% επί του πληθυσμού και 10% επί του ΑΕΠ) ανά κράτος μέλος (European Commission, 2015b, σ.10). Το κείμενο, με πρωτοφανή για τα ευρωπαϊκά δεδομένα δεικτικό ύφος, αναγνωρίζει τη συνδρομή ορισμένων κρατών μελών έναντι μηδενικής άλλων, τόσο στην αποδοχή αιτήσεων ασύλου, όσο και σε επίπεδο οικονομικής ενίσχυσης των προσπαθειών άλλων χωρών.

Ενδιαφέρον έχει η κυνική διατύπωση της θέσης πως η Ε.Ε. θα συνεχίσει να προσφέρει προστασία σε όσους τη χρειάζονται ταυτόχρονα προς την αντίληψη πως η απαίτηση για μια ζωντανή οικονομία προϋποθέτει δεξιότητες ανθρώπινου δυναμικού που δεν μπορούν άμεσα και πάντα να βρεθούν εντός της ευρωπαϊκής αγοράς εργασίας ή απαιτούν χρόνο για να αναπτυχθούν, ως ένα επιπρόσθετο επιχείρημα θετικής υποδοχής των μεταναστών στις ευρωπαϊκές χώρες φιλοξενίας.

Η ανάπτυξη ενός στρατηγικού πλάνου ενεργητικότερης ευρωπαϊκής εξωτερικής πολιτικής βασίζεται σε μια γενναία χρηματοδότηση ύψους 96,8 δισεκατομμυρίων ευρώ για την περίοδο 2014-2020 σε προγράμματα βοήθειας και αποτροπής της μετανάστευσης ως αιτία φτώχειας, ανασφάλειας, ανισότητας και ανεργίας. Η βοήθεια αυτή απευθύνεται σε χώρες της Αφρικής, της Ασίας και της Ανατολικής Ευρώπης, χώρες από τις οποίες προέρχονται ισχυρές μεταναστευτικές ροές.

Η Ε.Ε. αναγνωρίζει πως η κακή εφαρμογή των κανόνων και αποφάσεων επιστροφών των παράνομων μεταναστών ή όσων απορρίπτεται το αίτημα ασύλου αποτελεί έναν επιπρόσθετο λόγο επιλογής των παράνομων δικτύων μεταναστών. Σύμφωνα με την ευρωπαϊκή ατζέντα μετανάστευσης το 2013 μόνο το 39,2% των αποφάσεων επιστροφής εκτελέστηκαν αποτελεσματικά. Η επιστροφή προϋποθέτει τη συναίνεση των τρίτων χωρών για επανυποδοχή των παρανόμως εισελθόντων ή διαμενόντων στην Ε.Ε. Προς αυτή την κατεύθυνση η Ε.Ε. ανακοινώνει την πρόθεσή της να αναλάβει πρωτοβουλίες στενότερης συνεργασίας με τις τρίτες χώρες. Παράλληλα, τα κράτη μέλη καλούνται να εφαρμόσουν τη ντιρεκτίβα επιστροφής εξασφαλίζοντας την τήρηση των αρχών σεβασμού της ανθρώπινης προσωπικότητας και ασφαλούς επιστροφής. Η εγγενής αδυναμία ή απροθυμία των κρατών μελών στις επιστροφές, θα υποστηριχθεί περαιτέρω με την ενίσχυση αρμοδιοτήτων της FRONTEX στη διαδικασία αυτή.

Μετά την αναγνώριση υποτίμησης του αρχικού αριθμού των 40.000 μετεγκαταστάσεων η Γερμανία ανέστειλε (24 Αυγούστου 2015) τον κανονισμό του Δουβλίνου για τους Σύριους πρόσφυγες επιτρέποντας στους μετανάστες να καταθέσουν αίτηση ασύλου στη χώρα παρ' ότι μπορεί να μην αποτελούσε την πρώτη χώρα εισόδου τους στην Ε.Ε. Η καγκελάρια της Γερμανίας Ά. Μέρκελ έδινε ρητά το στίγμα της πολιτικής της αποφασιστικότητας προς το εσωτερικό της χώρας, αλλά κυρίως ως προς τους εταίρους της στην ένωση δηλώνοντας πως *"η Γερμανία είναι μια ισχυρή χώρα (...)*

έχουμε κάνει τόσα πολλά, μπορούμε να το κάνουμε, μπορούμε να το κάνουμε και όπου κάτι συμβαίνει, πρέπει να ξεπεραστεί” (“Angela Merkel: Deutschland ist ein starkes Land | STERN.de”, 2015).

ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΩΝ ΤΩΝ ΕΜΠΛΕΚΟΜΕΝΩΝ ΦΟΡΕΩΝ ΥΠΟ ΤΗΝ ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΛΟΓΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Διατυπώσαμε στην αρχή της εργασίας την κεντρική μας υπόθεση για αναμενόμενη αδυναμία συντονισμού των κρατών μελών σε μια συλλογική δράση, εννοώντας την ικανότητα μιας ομάδας ατόμων να συνεργαστούν για αμοιβαίο όφελος (Shepsle, 2006, σ. 28), εφόσον μέσα από αυτή τη διαδικασία δεν ικανοποιούνται οι προτιμήσεις και τα συμφέροντά του, δηλαδή δεν προκύπτει μεγιστοποίηση του οφέλους του. Ελέγχουμε κατά συνέπεια αν το αποτέλεσμα είναι συλλογικά υποάριστο, καθώς κρίνουμε πως θα μπορούσαν να έχουν προταχθεί λύσεις και επιλογές που θα μεγιστοποιούσαν τη θέση τουλάχιστον ενός συμμετέχοντα χωρίς να επιβαρύνονται άλλοι (Ανδρέου, 2018, σ. 55). Πρόκειται για μια πρόσληψη της πολιτικής ως μια σειρά διλημματικών προτάσεων συλλογικής δράσης, κρίνοντας πως η Ε.Ε. αποτελεί ένα χαρακτηριστικό όργανο εφαρμογής αντίστοιχων στρατηγικών επιλογών.

Παράλληλα, σε ένα δεύτερο επίπεδο, αναζητούμε τα ξεχωριστά κίνητρα που προσφέρονταν σε κάθε μέλος της ομάδας ενισχύοντας την απόφασή του να αναλάβει το κόστος ή το βάρος της προσπάθειας για την επίτευξη των σκοποθεσιών της ομάδας (Olson, 1991, σ. 9).

Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ

Ξεκινώντας από τη λογική της συλλογικής δράσης που πρόταξε η Ε.Ε. ή επέβαλαν οι ισχυρές χώρες οφείλουμε πρωταρχικά να αναζητήσουμε τα κίνητρα που «επέβαλαν» την επιλογή της συλλογικής δράσης. Δίχως δυνατότητα εμπειρικής ιεραρχικής αξιολόγησης υποστηρίζουμε πως τα κίνητρα των ισχυρότερων δυνάμεων της Ε.Ε., που διαμόρφωσαν και τις τελικές αποφάσεις της ένωσης, εκπορεύονταν από: α) εθνικά ή υπερεθνικά συμφέροντα, β) ένα θεσμοθετημένο αξιακό κώδικα των ευρωπαϊκών ιδεωδών και γ) μια ρεαλιστική ανάγνωση της υφιστάμενης πραγματικότητας των αθρόων μεταναστευτικών ροών και των οικονομικών συνθηκών.

Ξεκινώντας αντίστροφα αναγνωρίζουμε την ανάγκη ελέγχου των μεταναστευτικών ροών προς τον ευρωπαϊκό νότο ως προϋπόθεση διαφύλαξης και αυστηρής εποπτείας του ενδεχόμενου κινδύνου πρόσληψης της πολιτικής της Ε.Ε. ως μιας σιωπηρής πρόσκλησης μεταναστών κάθε είδους και όχι μόνο προσφύγων από εμπόλεμες και μη ζώνες της υψηλίου, θέση που προέκυπτε από τα άρθρα 77, 78, 79 και 80 της Συνθήκης για τη λειτουργία της Ε.Ε. Επιπρόσθετα, ο κίνδυνος ανεμπόδιστης διέλευσης των μεταναστών και προσφύγων στις χώρες υψηλής προτίμησης της Κεντρικής και Βόρειας Ευρώπης ήταν υπαρκτός και κατά την πρώτη περίοδο της κρίσης ακολουθήθηκε ως στρατηγική αποσυμφόρησης των κρατών του Νότου με την κατάρρευση ή ελλειμματική λειτουργία των θεσμοθετημένων διαδικασιών ελέγχου τόσο στην Ιταλία, όσο και στην Ελλάδα.

Στη δεύτερη κατηγορία κινήτρων αναγνωρίζουμε μια εκτενή αναφορά στα αξιακά προτάγματα της ένωσης στο κράτος δικαίου, στις φιλελεύθερες δημοκρατικές αρχές, και στην ανάγκη επίδειξης ενός ανθρωπισμού αντίστοιχου του ιστορικού και πολιτισμικού παρελθόντος της Ευρώπης, όπως προβλέπεται στο θεμελιώδες άρθρο 2 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση, κύρια εκφρασμέ-

νο από την Γερμανία, τόσο σε επίπεδο πολιτικού διακυβεύματος, όσο και σε επίπεδο διαμόρφωσης της ατζέντας διαλόγου στα ΜΜΕ της Ευρώπης (Holmes & Castaneda, 2016, σ. 14). Η προώθηση του αξιακού αυτού κώδικα, παράλληλα με την ανάγκη ενεργητικής επίδειξης αλληλεγγύης στους πρόσφυγες, αλλά και στις χώρες του νότου, αποτυπώθηκε στην ανάγκη πρωταρχικά ad hoc θεσμικής ανταπόκρισης της ένωσης και κατόπιν στον επανασχεδιασμό στρατηγικών μακρόπνοου χαρακτήρα. Υιοθετώντας την πρόταση του Shepsle πως κάθε θεσμός αποτελεί ένα σύνολο σημείων ισορροπίας, δηλαδή ένα σύνολο απαντήσεων σε προβλήματα συλλογικής δράσης που εξυπηρετεί το σύνολο των δρώντων, αναγνωρίζουμε στην Ε.Ε. την ετοιμότητα να αναθεωρήσει το θεσμικό πλαίσιο, διαμορφώνοντας νέο σημείο ισορροπίας, διαπιστώνοντας την κρίση που προήλθε από την απροθυμία ή την άρνηση συμμετεχόντων να ακολουθήσουν τους κανόνες (Shepsle, 2006, σ. 26).

Τέλος, στην πρώτη κατηγορία αναγνωρίζουμε την ανάγκη συγκράτησης του προϋπολογισμού, ενίσχυσης της διαφάνειας διαχείρισης των χρηματοδοτικών κονδυλίων για την αντιμετώπιση της κρίσης, περαιτέρω αναλογικής, ως προς τη μεταναστευτική επιβάρυνσή τους, οικονομικής υποστήριξης των κρατών μελών, αλλά και τρίτων χωρών, προεξάρχουσας της Τουρκίας που διατηρεί γεωπολιτικά την ευχέρεια ελέγχου των μεταναστευτικών ροών προς την Ευρώπη. Επιπρόσθετα, η διαμόρφωση των συνθηκών ανάδυσης της συζήτησης για διευθέτηση μιας κοινής ευρωπαϊκής εξωτερικής πολιτικής προϋποθέτει την περαιτέρω ανάγκη επέκτασης των αρμοδιοτήτων της ένωσης σε τομείς που παραμένουν εκτός ευθύνης της και αναφέρονται κυρίως στην εμπλοκή της FRONTEX (με τις δράσεις Triton και Poseidon) ως πειστήριου αποτελεσματικότητας μιας κοινής στρατιωτικής-αστυνομικής επιχείρησης φύλαξης συνόρων και διάσωσης και ίσως σταδιακής ανάδυσης της ανάγκης δημιουργίας ευρωπαϊκού στρατού, προοπτική που εντάσσεται στις προτιμήσεις και τα συμφέροντα των ισχυρών χωρών της Ε.Ε. Τέλος, η ανάγκη ηλικιακής ανανέωσης του «γερασμένου» πληθυσμού της Ευρώπης (European Parliament, 2016, σ. 26) και η ανάγκη ανανέωσης του εργατικού δυναμικού σχετίζεται άμεσα με τη γήρανση και τις αρνητικές προοπτικές του ασφαλιστικού συστήματος και της περιθάλψης, θέμα που απασχολεί καίρια τις χώρες υψηλής εκβιομηχάνισης.

Εντούτοις, η βραδεία θεσμική αλλαγή που αποφασίστηκε οφειλόταν σε μια αβεβαιότητα των πολιτικών θεσμών, που υπερέβαινε τη μεταναστευτική κρίση και ενσωμάτωνε το αίτημα οικονομικής χαλάρωσης από χώρες του Ευρωπαϊκού νότου. Η Γερμανία προτίμησε να “κερδίσει” χρόνο ελέγχοντας τις τελικές εκβάσεις των παιγνίων και τις εκτιμώμενες αποδόσεις, ταυτόχρονα, όμως, παρά τη διαπίστωση της ανεπάρκειας του θεσμικού πλαισίου και της πιθανής συμφωνίας της στην ανάγκη αλλαγής τους, εντούτοις, αποφασίζει έναντι της τροποποίησης, την ad hoc διαμόρφωση επιπρόσθετων θεσμικών παρεμβάσεων μικρής κλίμακας, αναλογιζόμενη προφανώς και το εκτιμώμενο κόστος. Όπως περιγράφει ο Γ. Τσεμπελής η στρατηγική που ακολουθείται σε αντίστοιχες περιπτώσεις είναι της προσμονής πως «οι εξωτερικές συνθήκες θα δράσουν προς όφελός τους» στο μέλλον (Τσεμπελής, 2004, σ. 152). Αναμφίβολα, η στρατηγική που επιλέχθηκε από την πλευρά της Γερμανίας ήταν της τροποποίησης της μήτρας αποδόσεων των παιγνίων, δηλαδή της μετατροπής του διεξαγόμενου παιγνίου με την Ελλάδα και τον Ευρωπαϊκό νότο από παίγνιο τύπου «Δίλημμα των Φυλακισμένων» σε παίγνιο τύπου Βεβαιότητας ή Δειλού εισάγοντας όρους ευνοϊκούς για την υιοθέτηση λύσεων συνεργασίας.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Διαπιστώσαμε τη διεξαγωγή ενός διευρυμένου παιγνίου πολλών συμμετεχόντων, με διαφορετικά κίνητρα δράσης, διαφορετικές ιεραρχήσεις συμφερόντων και προτιμήσεων, παρουσία εξω-θεσμικών freelancher παικτών, πολλαπλά διεξαγόμενα πολυεπίπεδα στρατηγικά παίγνια και όλα αυτά σε ένα θεσμικό πλαίσιο υπό διαμόρφωση. Η μεταναστευτική κρίση στη χρονική συγκυρία της οικονομικής κρίσης και των πολιτικο-κοινωνικών της συνεπειών στις εθνικές κυβερνήσεις και στο θεσμικό και διακυβερνητικό πλαίσιο της ένωσης συνέτεινε στην αμφισβήτηση της ισχύος της στον πυρήνα της συγκρότησής της.

Η αδυναμία αυτή της Ε.Ε. παράλληλα δημιούργησε το χώρο ανάπτυξης ενός πανευρωπαϊκού κλίματος αμφισβήτησης θεμελιακών αρχών του δυτικού πολιτισμού, επιτρέποντας την κατάληψη δημόσιου πολιτικού χώρου από εκπροσώπους ξενοφοβικών και ρατσιστικών απόψεων που αποτελούν και ευθεία υπονόμευση του ευρωπαϊκού οικοδομήματος. Αποτελεί παράδοξο γεγονός, αλλά συνάμα και μια καταγεγραμμένη πραγματικότητα, η εκτεταμένη διάθεση επαναδιατύπωσης ή αλλαγής του πολιτικού πλαισίου συγκρότησης της ένωσης, από χώρες που το αποδέχθηκαν και το συνομολόγησαν, γεγονός που επιτείνει την ανησυχία για το μέλλον της ένωσης και επαναπροσδιορίζει τη συζήτηση περί κρίσης της δημοκρατίας. Η μεταναστευτική πρόκληση, ως γενεσιουργός αιτία, συνάμα προς την οικονομική κρίση, είτε ως αφορμή εκδήλωσης αναθεωρητικών τάσεων στους κόλπους της Ε.Ε., αποτελεί σίγουρα ένα σημαντικό κεφάλαιο στη διαδικασία μετασχηματισμού και περαιτέρω ενοποίησης ή μη της ίδιας της ένωσης.

Διατυπώνει ο M. Olson το συμπέρασμα πως τα κέρδη σε έναν *συνεταιρισμό*, που διανέμονται στους συμμετέχοντες σε ένα προκαθορισμένο ποσοστό αποτελούν συλλογικό αγαθό που δημιουργεί απροθυμία συμμετοχής όταν οι συνέταιροι αυξάνονται μειώνοντας το κίνητρο συμβολής στην εταιρική ευημερία (Olson, 1991, σ. 51). Στη δική μας περίπτωση εύλογα τίθεται το ερώτημα αν τα οικονομικά κίνητρα ήταν τα μοναδικά κίνητρα δράσης; Προφανώς μια τέτοια προσέγγιση θα ήταν περιοριστική στην προσπάθεια κατανόησης των αποφάσεων των κρατών μελών και της τακτικής διαφωνίας ορισμένων. Η απόκτηση κύρους, θετικού ή αρνητικού, σεβασμού, παράλληλα με επίκληση αδιαμφισβήτητων ανθρωπιστικών αξιών και ιδεωδών μπορεί να αποτελέσουν επίσης κίνητρα δράσης ή πρόσκλησης μελών σε δράση ή δικαιολόγησης της ίδιας της δράσης.

Στο ίδιο πλαίσιο, δεδομένης ουσιαστικά της θεσμικής αδυναμίας της ένωσης να επιβάλλει κυρώσεις, πέραν των οικονομικών, οι οποίες άλλωστε είναι χρονοβόρες και διαμορφώνουν νέες συνθήκες περαιτέρω όξυνσης της διαφωνίας, ακολούθησε στην περίπτωση της Ουγγαρίας την πολιτική απαξίωση της κυβέρνησης και την αναγωγή της σύγκρουσης σε σύγκρουση επι κεντρικών αξιακών στοχοθεσιών της ένωσης. Υπήρχε κατά συνέπεια αυτό που ο M. Olson όρισε ως «κοινωνικό κίνητρο» (Olson, 1991, σ.103) ικανό να κινητοποιεί τη συνεισφορά για την επίτευξη ενός συλλογικού στόχου; Και εφόσον το κοινωνικό κίνητρο των αξιών της ένωσης δεν αποτέλεσε επαρκές επιχείρημα συγκρότησης ενός κοινού ή ελάχιστου αποδεκτού πλαισίου κοινής δράσης οι επιλογές του θεσμικού πλαισίου μπορούν να φτάσουν ως τον αποκλεισμό από τη λεγόμενη «κοινωνική λέσχη»;

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Angela Merkel: Deutschland ist ein starkes Land | STERN.de. (2015).
- Carrera, S., Vosyliūtė, L., Vankova, Z., Laurentsyeva, N., Fernandes, M., Dennison, J. & J. Guerin (2019). *The Cost of Non-Europe in the Area of Legal Migration*, CEPS Paper in Liberty and Security in Europe.
- European Commission. (2015a). *A European Agenda on Migration*. COM(2015) 240 final, 1–22.
- European Commission. (2015b). *Proposal for a regulation of the European Parliament and of the Council*. Brussels.
- European Parliament. (2016). *The situation in the Mediterranean and the need for a holistic EU approach to migration*.
- Faist, T. (1994). How to define a Foreigner? The symbolic politics of immigration in German partisan discourse, 1978-1992. *West European Politics*, 17(2), 50–71.
- Holmes, M. S., & Castaneda, H. (2016). Representing the “European refugee crisis” in Germany and beyond: Deservingness and difference, life and death. *American Ethnologist*, 43(1), 12–24.
- Huysmans, J. (2000). The European Union and the Securitization of Migration. *Journal of Common Market Studies*, 38, 751-777.
- Collet, E. & Le Coz, C. (2018). *After the Storm: Learning from the EU response to the migration crisis*. Brussels: Migration Policy Institute Europe.
- Olson, M. (1991). *Η λογική της συλλογικής δράσης*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Shepsle, A. K. (2006). Rational Choice Institutionalism. Στο R.A.W.Rhodes & S. Binder (Επιμ.), *The Oxford handbook of Political Institutions* (σσ. 23–38). Oxford: Oxford University Press.
- Ανδρέου, Γ. (2018). *Η νεοθεσμική προσέγγιση της πολιτικής*. Αθήνα: Κριτική.
- Παπαγεωργίου, Ι. (2013). Ο εξευρωπαϊσμός των πολιτικών μετανάστευσης και ασύλου: από την κοινοτικοποίηση στη συλλογική επίβλεψη. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 40, 70–95.
- Τσεμπελής, Γ. (2004). *Εμφωλευμένα παίγνια. Η ορθολογική επιλογή στη συγκριτική πολιτική*. Αθήνα: Παπαζήση.

Νομικά κείμενα – Εκθέσεις

- The Greek Ombudsman (2017). *Migration Flows and Refugee Protection, Administrative Challenges and Human Rights Issues*.
- Αιτιολογική Έκθεση στο σχέδιο νόμου: Ίδρυση Υπηρεσίας Ασύλου και Υπηρεσίας Πρώτης Υποδοχής, προσαρμογή της ελληνικής νομοθεσίας προς τις διατάξεις της Οδηγίας 2008/115/ΕΚ «σχετικά με τους κοινούς κανόνες και διαδικασίες στα κράτη-μέλη για την επιστροφή των παρανόμως διαμενόντων υπηκόων τρίτων χωρών» και λοιπές διατάξεις.
- Διάταξη του Γενικού Δικαστηρίου, 2017 της 28ης Φεβρουαρίου 2017 — NF κατά Ευρωπαϊκού Συμ-

βουλίου, Υπόθεση T-192/16.

Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Οδηγία 2008/115/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 16^{ης} Δεκεμβρίου 2008.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Ν.3907/2011, “Ίδρυση Υπηρεσίας Ασύλου και Υπηρεσίας Πρώτης Υποδοχής, προσαρμογή της ελληνικής νομοθεσίας προς τις διατάξεις της Οδηγίας 2008/115/ΕΚ «σχετικά με τους κοινούς κανόνες και διαδικασίες στα κράτη – μέλη για την επιστροφή των παρανόμως διαμενόντων υπηκόων τρίτων χωρών και λοιπές διατάξεις”, Τεύχ. Α, Αρ.Φ.7.

Ν.4375, ΦΕΚ Α' 51/3-4-2016

ΣΥΝΗΓΟΡΟΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ, Επιστροφές Αλλοδαπών, Ειδική έκθεση 2014.

ΣΥΝΗΓΟΡΟΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ, Επιστροφές Αλλοδαπών, Ειδική έκθεση 2015.

Ευρωπαϊκή ταυτότητα και ιθαγένεια στον αστερισμό της ευρωπαϊκής κρίσης

Λεμονιά Χατζηπαντελή

Υποψήφια Διδασκτορίσα, Τμήμα Κοινωνιολογίας Πανεπιστήμιο Αιγαίου
monica_chatzipanteli@yahoo.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εισήγηση διερευνά τις έννοιες της Ευρωπαϊκής ταυτότητας και ιθαγένειας, έτσι όπως αυτές έχουν αναδιαμορφωθεί στο σύγχρονο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι. Η επέκταση του φαινομένου της παγκοσμιοποίησης σε συνδυασμό με τις ευρωπαϊκές κοινωνικοοικονομικές και πολιτικές ανακατατάξεις, και ιδιαίτερα το εύρος των πληθυσμιακών μετακινήσεων υπό τη μορφή της μετανάστευσης και των αθρόων προσφυγικών ροών, καθώς και τη ρευστότητα της έννοιας του «συνόρου», οδηγούν σε μια εκ νέου μελέτη και αναδιατύπωση των προαναφερθέντων όρων. Στο πλαίσιο αυτό εξετάζεται, υπό το πρίσμα της νοηματοδότησης της Ευρώπης και της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως χώρου έκφρασης μιας ενιαίας ή και περισσότερων πολιτισμικών ταυτοτήτων, η δυνατότητα θεώρησης αυτών ως ενοποιητικών και συγκροτητικών παραγόντων διαμόρφωσης της κοινής ευρωπαϊκής ταυτότητας, προς την κατεύθυνση δημιουργίας ενός κοινού αισθήματος του ανήκειν (*belonging*), μέσα από την καθιέρωση θεσμικών πρακτικών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αντλώντας μέσα από θεωρητικές προσεγγίσεις αναφορικά με την ιθαγένεια και, κυρίως, μέσα το θεωρητικό πλαίσιο του Γάλλου φιλοσόφου *Étienne Balibar*, επιχειρείται η διερεύνηση του όρου της στο νέο ευρωπαϊκό πολυπολιτισμικό περιβάλλον με σκοπό τη δυνατότητα (ή μη) καθιέρωσης ενός νέου μοντέλου ιθαγένειας, η οποία δεν θα είναι «Ευρωπαϊκή» (“*European*”) αλλά «στην Ευρώπη» (“*in Europe*”), μια κοινή, δηλαδή, κατασκευή της ιθαγένειας από τους ποικίλους κατοίκους της Ευρώπης, απελευθερώνοντας την ιστορική σχέση μεταξύ των εννοιών «εδάφους» και «πληθυσμού» από τα παραδοσιακά σχήματα με τα οποία είναι επιφορτισμένη.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Ευρωπαϊκή Ένωση, Ιθαγένεια, Ταυτότητα, Ετερότητα, Μετανάστευση

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στον απόηχο των αποτελεσμάτων των πρόσφατων ευρωεκλογών, η συνειδητοποίηση ότι η ευρωπαϊκή ήπειρος μεταβάλλεται και ότι, ιδιαίτερα, το οικοδόμημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης βάλλεται, τόσο θεσμικά όσο και επί της ουσιαστικής του πλέον λειτουργίας, όντας αντιμέτωπο με μια σειρά ισχυρών ανακατατάξεων, σηματοδοτεί μια ακόμη ευκαιρία αναστοχασμού και περισυλλογής των όρων ευρωπαϊκή ταυτότητα και ιθαγένεια, όπως αυτές έχουν διαμορφωθεί στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Με τις δύο κεντρικές πολιτικές ομάδες στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Ευρωπαϊκό Λαϊκό Κόμμα (κεντροδεξιά) και τους Σοσιαλιστές και Δημοκράτες (κεντροαριστερά), που ιστορικά κυριαρχούσαν, να αποδυναμώνονται, καθώς δεν διαθέτουν πλέον την πλειοψηφία στο σώμα των 751 εδρών, και την ταυτόχρονη ενδυνάμωση των κομμάτων της άκρας δεξιάς και των ευρωσκεπτικιστικών φωνών σε χώρες όπως η Γαλλία, η Ιταλία, η Ουγγαρία και η Πολωνία, ένα κυρίαρχο στοιχείο το οποίο αναδείχτηκε είναι ο κατακερματισμός της πολιτικής δύναμης στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και η μεγάλη απόσταση που χωρίζει τις κύριες πολιτικές δυνάμεις των 28 κρατών-μελών, όπως αναφέρει ο Stefan Grobe (2019) σε σχετικό άρθρο του στο Euronews (<https://www.euronews.com/2019/05/31/a-fragmented-europe>). Απόσταση, η οποία είναι καίριας σημασίας ως προς τις μελλοντικές πολιτικές επιλογές και τη λήψη συγκεκριμένων αποφάσεων, καθώς δύναται να υπάρξουν ενδεχόμενες συγκρούσεις που πηγάζουν από τις βαθιές ιδεολογικές διαφοροποιήσεις και μεταξύ τους αποκλίσεις.

Από συμβολικής απόψεως, τα ανοδικά ποσοστά των Ευρωσκεπτικιστών και των κομμάτων της άκρας δεξιάς αντανακλούν την αυξανόμενη δυσαρέσκεια των πολιτών - μεσούσης της οικονομικής και προσφυγικής/μεταναστευτικής κρίσης - με την Ευρωπαϊκή Ένωση και τις πρακτικές της, όπως αντίστοιχα ειπώθηκε για πρώτη φορά με τα αποτελέσματα των ευρωεκλογών της 26ης Μαΐου 2014 σε σχετικό άρθρο της Ναυτεμπορικής (<https://www.naftemporiki.gr/story/811952/euroekloges-anisuxia-gia-tin-anodo-akrodeksion-kai-euroskeptikiston-filoeuropaiki-pleiopsifia>). Οι φόβοι για τους τριγμούς, που ενδεχομένως να κληθεί να αντιμετωπίσει εκ των έσω το ευρωπαϊκό οικοδόμημα με τα ανοδικά ποσοστά των ευρωσκεπτικιστών στις ευρωεκλογές της 26ης Μαΐου 2019, είχαν και προεκλογικά εκφραστεί μέσα από δημοσίευση των Dennison και Zerka (2019) με την έκθεση του think tank του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου επί ζητημάτων Εξωτερικών Υποθέσεων (ecfr.eu), υπό τον τίτλο «Ευρωεκλογές 2019: Πώς οι αντι-ευρωπαϊστές σχεδιάζουν να καταστρέψουν την Ευρώπη και τι μπορεί να γίνει για να το αποτρέψουμε» (“The 2019 European election: How anti-Europeans plan to wreck Europe and what can be done to stop it”) (https://www.ecfr.eu/specials/scorecard/the_2019_European_election).

Η αιχμή του δόρατος είναι φυσικά το μεταναστευτικό/προσφυγικό ζήτημα, ανησυχία που εκφράζεται και από την κεντρική διοίκηση των Βρυξελλών (2019) στο Euronews (<https://www.euronews.com/2019/05/21/the-brief-europe-of-nations-and-freedom-a-closer-look>), αλλά οι διαφωνίες επεκτείνονται και σε μια σειρά άλλων θεμάτων, όπως τους κανόνες και τις συμφωνίες για το διεθνές εμπόριο, τους κανόνες ελεύθερης διακίνησης πολιτών μεταξύ κρατών-μελών, αφού θα μπορούσαν να πιέσουν για επαναφορά των συνοριακών ελέγχων- θέμα που συνδέεται επίσης με το μεταναστευτικό, η εξωτερική πολιτική της Ε.Ε., ακόμη και να μπλοκάρουν την ενεργοποίηση του μηχανισμού που ενεργοποιείται βάσει του άρθρου 7 της ΕΕ και αφορά τη λήψη μέτρων σε βάρος κρατών-μελών που δρουν-νομοθετούν σε βάρος των αξιών που προάγει η Ένωση. Σημειώνεται πως η ενεργοποίηση του άρθρου 7 εγκρίθηκε από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο για την περίπτωση της Ουγγαρίας εξαιτίας της υιοθέτησης μιας σειράς νόμων, που εκτιμά πως έχουν αρνητικές επιπτώσεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα σε όλους τους τομείς και δυσμενείς συνέπειες στο διαχωρισμό των εξουσιών, κάτι το οποίο συνιστά βασικό στοιχείο της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου, που προασπίζονται από την Ε.Ε, όπως προκύπτει από τη δημοσίευση της σχετικής έκθεσης στην ιστοσελίδα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου (2018) (http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2018-0250_EL.html).

Στο πνεύμα αυτό, λοιπόν, και ειδικά μετά την κατάρρευση των κυρίαρχων και ηγεμονικών αφηγημάτων (master narratives)¹ στη μετανεωτερική εποχή, κατά την εννοιολόγηση του Jean-François Lyotard (Schrift, 2018, σ. 183), αναδύεται το κρίσιμο ερώτημα: μπορεί το όραμα της λεγόμενης ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, ιδίως μετά τη θέσπιση της Ιθαγένειας της Ένωσης με την υπογραφή της Συνθήκης του Μάαστριχτ το 1992 και την ακόλουθη μεταρρύθμιση με τη Συνθήκη της Λισαβόνας, άρθρο.20, παρ.1 της ΣΛΕΕ² (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:12012E/TXT&from=EN>)³, να υφίσταται ρεαλιστικά και σε ποια βάση, και για ποια κοινή ευρωπαϊκή ταυτότητα και ιθαγένεια μπορεί να γίνεται λόγος; Εύλογο το ερώτημα, όταν πληθαίνουν οι φωνές που συνηγορούν υπέρ της επικράτησης της εθνικής κυριαρχίας στη βάση της εκάστοτε πολιτισμικής ανωτερότητας και της καλιέργειας κλίματος τρομοκρατίας για στιδήποτε ξένο και μη οικείο ως προς τον εκάστοτε πολιτισμό. Η έρευνα του Ευρωβαρόμετρου το 2018 (Standard Eurobarometer 89 Spring 2018– Wave EB89.1 Kantar Public Brussels on behalf of TNS opinion & social at the request of the European Commission, Directorate-General for Communication) σχετικά με τις αντιλήψεις των Ευρωπαίων περί Ευρωπαϊκής ταυτότητας και ιθαγένειας, παρουσιάζει ιδιαίτερα αυξημένα ποσοστά «προσκόλλησης» των πολιτών στη χώρα τους, άρα και στην εθνική τους ταυτότητα, και χαμηλότερα ως προς στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΖΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

Η εννοιολόγηση του όρου της ταυτότητας έχει επιχειρηθεί από μια πληθώρα επιστημονικών πεδίων. Οι διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις στην πλειοψηφία τους θεωρούν τον όρο ως ρευστό, μη στατικό και διαρκώς επαναπροσδιοριζόμενο, ανάλογα με τις εκάστοτε κοινωνικο – πολιτισμικές συνθήκες και τους αναπτυσσόμενους λόγους περί αυτής (Strath, 2002, σ. 388). Το εγχείρημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης δομήθηκε αρχικά το 2000 πάνω στην ιδέα της ενότητας μέσω της αποδοχής της διαφορετικότητας/ετερότητας και στην αρχή «ενωμένοι στην πολυμορφία» (united in diversity (https://europa.eu/european-union/about-eu/symbols/motto_el), θεωρώντας ότι, όταν η εθνική ταυτότητα συνδέεται με τον πολιτισμό αποκαλύπτεται ένα ολόκληρο φάσμα από κοινές πεπαιθήσεις, παραδόσεις, αξίες και μνήμες, κοινή γλώσσα, θρησκευτικές πεπαιθήσεις και αντιλήψεις περί θεσμών, καθώς και από το κοινό περί δικαίου αίσθημα (Scheuer & Schmitt, 2009, σ. 509).

Στη βάση αυτή, η επιδίωξη μιας κοινής ευρωπαϊκής ταυτότητας δεν μπορεί να αποτελέσει

1 Σύμφωνα με τον Lyotard, οι «μεγάλες αφηγήσεις» (grand narratives) ή κύριες (master) ή μετα – αφηγήσεις (metanarratives) ενοποιούν και ελέγχουν τις αφηγήσεις του παρελθόντος, δηλαδή, αποτελούν κυρίαρχες αφηγήσεις, οι οποίες παρουσιάζουν ως καθοδηγητικές και υπερβατικές συγκεκριμένες αφηγήσεις της ιστορίας και οι οποίες ιστορικά χρησίμευαν ως εγγυητές της αλήθειας, της γνώσης και του νόμου. Είναι σημαντικό ότι, όπως υποστηρίζει, στο πλαίσιο του δυτικού πολιτισμού, οι μεγάλες αυτές αφηγήσεις έχουν άμεση εμπλοκή με την ιστορία του πολιτισμικού ιμπεριαλισμού. Αυτές οι κυρίαρχες αφηγήσεις λειτουργούσαν υπό την παραδοχή της έννοιας της καθολικής αλήθειας και έτσι λειτουργούσαν ως μετα-κατηγορία της γνώσης και ως εγγυητές της ιστορικής αλήθειας.

2 Σύμφωνα με το άρθρο 20, παρ.1 της ΣΛΕΕ θεσπίζεται η Ιθαγένεια της Ένωσης και «Πολίτης της ένωσης είναι κάθε πρόσωπο που έχει την υπηκοότητα ενός Κράτους – μέλους». Η ιθαγένεια της Ένωσης προστίθεται και δεν αντικαθιστά την εθνική ιθαγένεια.

3 Σύμφωνα με το άρθρο 20, παρ.1 της ΣΛΕΕ θεσπίζεται η Ιθαγένεια της Ένωσης και «Πολίτης της ένωσης είναι κάθε πρόσωπο που έχει την υπηκοότητα ενός Κράτους – μέλους». Η ιθαγένεια της Ένωσης προστίθεται και δεν αντικαθιστά την εθνική ιθαγένεια.

μια απλή σύνθεση εθνικών ταυτοτήτων. Η ουσιαστική συμβολή κάθε λαού – κράτους μέλους της Ευρωπαϊκής Ένωσης μπορεί να μετουσιώσει την ευρωπαϊκή ταυτότητα, από μια αφηρημένη και ρευστή έννοια σε μια έννοια σαφή, με την αναγνώριση και την αποδοχή του Άλλου, αλλά και με την ένδειξη καλής θέλησης για συνύπαρξη, να παίζουν σημαίνοντα ρόλο στο σαφή αυτό προσδιορισμό της. Η κατασκευή, ωστόσο, αυτής της ταυτότητας συναρτάται σε μεγάλο βαθμό από την παράλληλη κατασκευή της ταυτότητας των Άλλων και που, ενάντια σε αυτή, είναι δυνατό να δομηθεί μια διακριτή ευρωπαϊκή πολιτισμική ταυτότητα. Ακόμη και η ίδια η έννοια της ιδιότητας του πολίτη δύναται να εργαλειοποιηθεί και διαμέσου αυτής να τεθούν οι προϋποθέσεις συμπερίληψης ή αποκλεισμού στην εκάστοτε κοινωνία. Ο Risse επισημαίνει ότι «το περιεχόμενο μιας ταυτότητας σκιαγραφεί ποιος είναι 'εντός' και ποιος είναι 'εκτός'. Η διάκριση μεταξύ του 'εαυτού' και του 'άλλου', μεταξύ των 'εντός της ομάδας' και των 'εκτός της ομάδας' είναι εγγενές μέρος οποιασδήποτε κοινωνικής ταυτότητας» (Risse, 2010, σ. 26).

Σε κοινωνιολογικό επίπεδο, και ειδικότερα στο πλαίσιο της κονστρουκτιβιστικής παράδοσης, ο Risse θέτει αναφορικά με την ευρωπαϊκή ταυτότητα τον εξής προβληματισμό: «Υφίσταται μια αναδυόμενη ευρωπαϊκή ταυτότητα, και αν υφίσταται, αντικαθιστά, συνυπάρχει, ή αλλιώς αλληλεπιδρά με τις ποικίλες πολλαπλές ταυτότητες των ατόμων; Ποιο είναι το ουσιαστικό περιεχόμενο αυτής της ευρωπαϊκής ταυτότητας, πόσο αμφισβητήσιμη είναι, και πόση αφοσίωση νοιώθουν οι άνθρωποι απέναντι στην κοινότητα; Οι πολίτες διαφοροποιούνται μεταξύ της Ευρώπης και της ΕΕ κατά τις διαδικασίες ταύτισής τους; Πόσο «αληθινή» είναι η Ευρώπη στο μυαλό των ανθρώπων;» (οπ., σ. 37).

Ο μετασχηματισμός των σύγχρονων ευρωπαϊκών κοινωνιών, ιδομένος ως ένα μοναδικό εγχείρημα στην εξελικτική πορεία του ευρωπαϊκού πολιτισμού, λαμβάνει χώρα σε δύο επίπεδα, σύμφωνα με τον Πασιά, στο «πραγματικό» και στο «συμβολικό». Πιο συγκεκριμένα, επισημαίνεται ότι «το πρώτο αναφέρεται στις σχέσεις των εθνικών κρατών με το υπερεθνικό μόρφωμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και εμπεριέχει τους πραγματικούς όρους των μεταβολών που πραγματοποιούνται σε διάφορα πεδία (θεσμικό, νομικό, οικονομικό, πολιτικό, κοινωνικό, πολιτισμικό). Το δεύτερο αναφέρεται στις μεταβολές που πραγματοποιούνται στο ιδεολογικό ή φαντασιακό επίπεδο και αφορά τους μετασχηματισμούς στις συνειδήσεις των εθνικών κοινωνιών. Κατ'αυτόν τον τρόπο συνδέεται άμεσα με τη δημιουργία ενός νέου συλλογικού υποκειμένου, του «ευρωπαίου πολίτη», με τη διαμόρφωση μιας νέας συλλογικής ταυτότητας, της «ευρωπαϊκής ταυτότητας», με τη συγκρότηση ενός νέου πεδίου διαλόγου, αυτού της «ευρωπαϊκής δημοσιότητας», με τη θέσμιση ενός νέου πολιτειακού μορφώματος, αυτού της «ευρωπαϊκής» πολιτείας» (Πασιάς, 2010, σ. 4).

Συνοψίζοντας τις αναφορές στη συγκρότηση και την κατασκευή της ευρωπαϊκής ταυτότητας, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι δεν μπορεί - στο τρέχον κοινωνικό – πολιτισμικό συμφραζόμενο – να μιλήσουμε για μια ενιαία ευρωπαϊκή ταυτότητα αλλά για πολλαπλές. Αναφερόμενοι σχετικά, οι Checkel και Katzenstein υποστηρίζουν ότι «δεν υπάρχει μία ευρωπαϊκή ταυτότητα, όπως δεν υφίσταται μία Ευρώπη. Αυτές οι ταυτότητες μπορεί να γίνουν αντιληπτές τόσο ως κοινωνική διαδικασία όσο και ως πολιτικό σχέδιο. Αντιληπτές ως διαδικασία, οι ταυτότητες ρέουν μέσω πολλαπλών δικτύων και δημιουργούν νέα πρότυπα ταύτισης» (Checkel & Katzenstein, 2009, σ. 213).

Η ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΩΣ ΣΥΓΚΡΟΤΗΤΙΚΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΗΣΗΣ ΤΗΣ ΙΘΑΓΕΝΕΙΑΣ

Πολλές είναι εκείνες οι θεωρητικές προσεγγίσεις που προτείνουν την απεμπόλιση των διϊστικών μοντέλων, όπου κάποιος αισθάνεται είτε Ευρωπαίος είτε πιο προσκολλημένος στην εθνική του ταυτότητα, δίνοντας έμφαση στη διαρκή σχέση αλληλεπίδρασης ανάμεσα σε μια πληθώρα ταυτοτήτων και ταυτίσεων (Sprohn, 2005, σ. 9). Ο Bo Stråth (2002, σσ. 387-401) επισημαίνει σχετικά με την Ευρώπη, ως έθνος και ως περιοχή, ότι «οι ιδέες αναφορικά με την αίσθηση του ανήκειν είναι συχνά επικαλυπτόμενες, εμφορούμενες ταυτόχρονα από σύνθετα και αντικρουόμενα πρότυπα ένταξης και αποκλεισμού, εκεί όπου συχνά θα διαφαινόταν ως κάτι το πολύ απλό μια Ευρωπαϊκή ταυτότητα να αντικαταστήσει όλες τις εθνικές.

Στο πλαίσιο αυτό, οι Delanty και Rumford στο βιβλίο τους *Rethinking Europe: Social Theory and the Implications of Europeanization* (2005) υποστηρίζουν ότι οι κυρίαρχες προσεγγίσεις στον μετασχηματισμό της Ευρώπης αγνοούν τις σύγχρονες ερμηνείες της κοινωνικής θεωρίας σχετικά με τη φύση και τη δυναμική της κοινωνικής αλλαγής. Υποστηρίζουν ότι χρειαζόμαστε μια θεωρία της κοινωνίας για να κατανοήσουμε την έννοια του εξευρωπαϊσμού, την οποία προτιμούν ως όρο από την έννοια της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης θέλοντας να αποστασιοποιηθούν από μια καθαρά θεσμική προσέγγιση της Ευρώπης και της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η υπόθεση ότι ο εξευρωπαϊσμός θα πρέπει να θεωρητικοποιηθεί με όρους παγκοσμιοποίησης, λαμβάνοντας υπόψη τους σημαντικούς κοινωνικούς στο ευρύτερο πλαίσιο του μετασχηματισμού της νεωτερικότητας ενισχύει την άποψη ότι η Ευρωπαϊκή κοινωνία σχηματίζεται πλέον από κοινωνικές δυνάμεις, οι οποίες δεν ταυτίζονται απαραίτητως με το παρόν πολιτικό σχέδιο (Delanty & Rumford, 2005, σσ. 2-3), καθιστώντας έτσι δυνατή μια πολιτισμική της προσέγγιση σύμφωνα με την οποία η Ευρώπη γίνεται κατανοητή ως μια συμπαγής πολιτισμικά οντότητα, ένας πολιτισμικός αστερισμός (civilizational constellation) (οπ., σ. 36).

Την ιδιαιτερότητα της Ευρώπης ως μιας πολιτισμικής οντότητας με έντομα, ωστόσο, συγκρουσιακά στοιχεία αποτυπώνεται εύγλωττα από τον Stråth, ο οποίος επισημαίνει ότι «Η Ευρώπη ήταν και συνεχίζει να είναι ενεργό συγκροτητικό στοιχείο εθνικών και άλλων ταυτίσεων και, την ίδια στιγμή, κάτι τελείως διαφορετικό και ξεχωριστό από εθνικές ή άλλου είδους ταυτίσεις. Η Ευρώπη είναι και Το Εμείς και Οι Άλλοι» (Stråth, 2002, σ. 390). Όσο κι αν η ύπαρξη μιας Ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας μπορεί να θεωρείται προϋπόθεση για την εξέλιξη συγκρότησης μιας κοινής Ευρωπαϊκής ταυτότητας, τόσο υπερεκτιμημένες φαίνεται να είναι και οι δυσκολίες συγκρότησής της. Μια πιο μινιμαλιστική εκδοχή θα σήμαινε το άνοιγμα των πολλαπλών εθνικών δημόσιων σφαιρών της μιας προς την άλλη με έναν τρόπο πιο οσμωτικό, με γνώμονα το γνήσιο ενδιαφέρον για τον Άλλο και για μια ουσιαστική Ευρωπαϊκή οπτική.

Αυτή η μορφή Ευρωπαϊκής ταυτότητας, καθώς και ιθαγένειας, μπορεί μόνο να βασιστεί σε «μια νέα αντίληψη του πολιτισμού/κουλτούρας και του αισθήματος του ανήκειν», όπως επισημαίνει ο Stråth, της οποίας κύρια στοιχεία είναι η αμφισβήτηση, η μετάβαση και η ιστορική γνώση» (οπ., σ. 399). Το άνοιγμα προς τα περιθώρια, η ικανότητα να σκεφτόμαστε και να πράττουμε σε σχέση με τα σύνορα με ένα τρόπο μη – γραμμικό, να τα κατανοούμε ως χώρους και σημεία τομής, διαμεσολάβησης και μετάφρασης, όλα αυτά είναι γνωρίσματα που μπορούν να λειτουργήσουν ως πυλώνες ενδυνάμωσης του σχηματισμού μιας κοινής ουσιαστικά ευρωπαϊκής ταυτότητας.

Στη σύγχρονη Ευρώπη του πλουραλισμού και της πολιτιστικής δεξιμότητας, η οποία γίνεται σή-

μερα αποδέκτης των παγκόσμιων κοινωνικών και οικονομικών ανακατατάξεων, δεχόμενη πλήθος προσφυγικών και μεταναστευτικών ροών, προσπαθώντας ταυτόχρονα να επιδείξει το ανθρωπιστικό της πρόσωπο μέσα από την αναγνώριση και ενσωμάτωση αυτών των πολιτιστικών και πολιτισμικών επιρροών μη ευρωπαϊκής προέλευσης, μπορεί να γίνεται λόγος για μια εννοιολόγηση της ιθαγένειας ως αμφίλογη/διφορούμενη (ambiguous citizenship);

Ο Aoileann Ní Mhurchú στο βιβλίο του *Ambiguous Citizenship in an Age of Global Migration* (2014) εισάγει τον όρο *ambiguous citizenship* στο πλαίσιο της αμφισβήτησης των μέχρι τώρα επικρατούσων θεωρητικών προσεγγίσεων των πολιτικών περί ιθαγένειας (politics of citizenship) στην εποχή της παγκοσμιοποίησης και των μαζικών προσφυγικών και μεταναστευτικών ροών στην Ευρώπη. Επιχειρεί την αποδόμηση των δυϊστικών θεωρητικών προσεγγίσεων, οι οποίες ουσιαστικά βασίζονται στην κατηγοριοποίηση των πολιτών σε ενταγμένους (insiders) και σε αποκλεισμένους (outsiders). Επισημαίνει την αποσύνδεση της έννοιας της ιθαγένειας από το κυρίαρχο έθνος κράτος και τονίζει την αναγκαιότητα αναθεώρησης της, λαμβάνοντας υπόψη τις προκλήσεις που δημιουργεί ειδικά η μετανάστευση και οι έννοιες της κινητικότητας και της ρευστότητας. Για το λόγο αυτό και προσπαθεί να κατανοήσει και να προσεγγίσει την έννοια της ιθαγένειας – μέσα αλλά και πέρα από το μέχρι τώρα κυρίαρχο αφήγημα – ως μια ιστορία αμφισβήτησης κατανόησης των όρων της ιθαγένειας και της μη ιθαγένειας ως βιωμένη εμπειρία των ανθρώπων (Ní Mhurchú, 2014, σσ. 1-2).

Αντλώντας από την παράδοση της μεταδομιστικής θεωρίας – θεωρώντας την κατά τον Marshall κλασική εννοιολόγηση της ιθαγένειας (ή πολιτεϊότητας) αναχρονιστική, οι θεωρητικές προσεγγίσεις της έννοιας της ιθαγένειας επιχειρούν μια αποσύνδεση της από το εθνικό κράτος. Επισημαίνουν ότι η ιθαγένεια οφείλει να δομείται κόντρα στην κυρίαρχη ιδέα της, όπως αυτή ορίζεται στο *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ως «μιας ομάδας ανθρώπων των οποίων η ταυτότητα ως πολίτες αρθρώνεται/συγκροτείται μέσα από λόγους ταυτόχρονης συγκρότησης μιας άλλης ομάδας, η οποία ορίζεται ως οι Άλλοι» (<https://plato.stanford.edu/entries/citizenship/#ChalGlob>).

Σε αντίθεση με τις παγιωμένες πάνω σε αντιθετικά δίπολα αντιλήψεις (παρόν – παρελθόν, εμείς – άλλοι, εδώ – εκεί), θεωρητικοί που εμπíμπτουν στη μεταδομιστική παράδοση και στο φάσμα των σπουδών της κριτικής της ιθαγένειας, αναδεικνύουν την αναγκαιότητα μιας προσέγγισης της ως «σύνθεσης των διαφορών» (a composition of differences), σύμφωνα με τη φράση του Engin Isin (2002, σ. 36).

Στο έργο του *We, The People of Europe?: Reflections on Transnational Citizenship*, ο Γάλλος φιλόσοφος Étienne Balibar (2004), μέσα στο νέο ευρωπαϊκό, υπερεθνικό, θεσμικό και πολυπολιτισμικό περιβάλλον, προτάσει την καθιέρωση ενός νέου μοντέλου ιθαγένειας, η οποία δεν θα είναι «Ευρωπαϊκή» (“European”) αλλά «στην Ευρώπη» (“in Europe”), μια κοινή, δηλαδή, κατασκευή της ιθαγένειας από τους ποικίλους κατοίκους της Ευρώπης, απελευθερώνοντας την ιστορική σχέση μεταξύ των εννοιών «εδάφους» και «πληθυσμού» από τα παραδοσιακά σχήματα με τα οποία είναι επιφορτισμένη.

Η προταγή μιας εννοιολογικής προσέγγισης της ιθαγένειας και της ιδιότητας του πολίτη που δεν θα βασίζεται στη μεταφυσική της παρουσίας (metaphysics of presence), η οποία συνδέεται άρρηκτα με την έννοια του απόλυτου χώρου, αλλά σε μια μεταφυσική της (εξελικτικής) διαδικασίας (metaphysics of process), η οποία την αντιλαμβάνεται ως ίχνος/αποτύπωμα (trace), γίνεται

εμφανής. Σύμφωνα με τον Balibar, αυτή είναι μια κατανόηση της πολιτικής που δεν βασίζεται στην παρουσία που υφίσταται ξεχωριστά από την πολιτική κοινότητα και ενσωματώνεται ή αποκλείεται, αλλά «σχηματίζεται διαμέσου της διέλευσης των συνόρων: ορατών και αόρατων, εσωτερικών και εξωτερικών» (Balibar, 2012, σ. 448).

Στο ίδιο πλαίσιο, ο Balibar αμφισβητεί και αποδομεί κυρίαρχες θεωρίες του έθνους αναλύοντας μια συγκεκριμένη εμπειρία που συμμερίζονται όλοι οι Ευρωπαίοι σήμερα, την εμπειρία των συνόρων. Υποστηρίζει ότι «τα σύνορα δεν βρίσκονται πλέον εξ ολοκλήρου στο εξωτερικό όριο των εδαφών. Είναι διασκορπισμένα από λίγο παντού, οπουδήποτε συμβαίνει και ελέγχεται η διακίνηση των πληροφοριών, των ανθρώπων και των πραγμάτων» (Balibar, 2004, σσ. 1-2). Η μετατόπιση των συνόρων από την άκρη στο κέντρο της δημόσιας σφαίρας είναι ένα πρώτο βήμα προς την αποσύνδεση της ιθαγένειας από την εθνικότητα και την καθιέρωση της «ιθαγένειας χωρίς κοινότητα». Μια τέτοια ιθαγένεια απαιτεί την αποκρυστάλλωση των συνόρων, πράγμα που δεν σημαίνει απαραίτητα το κυριολεκτικό άνοιγμά τους, αλλά μάλλον την απεδαφικοποίησή τους. Έτσι, η ιδέα του Balibar για μια «ιθαγένεια στην Ευρώπη» και όχι μια «ευρωπαϊκή ιθαγένεια» βασίζεται σε μια αναθεώρηση της αποδεκτής αντίληψης της «κοινότητας» ή του αισθήματος του «ανήκειν», όπως αυτά στενά προσδιορίζονται από το έθνος-κράτος.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στη σημερινή Ευρώπη των διαρκών μετασχηματισμών και σε μια Ευρωπαϊκή Ένωση που δεν μπορεί να εθελουφλεί εμμένοντας σε παρωχημένες αντιλήψεις περί ταυτότητας και ιθαγένειας, η απόδοση της ιθαγένειας και της ιδιότητας του πολίτη εξακολουθεί να γίνεται στη βάση είτε της αρχής του *jus sanguinis* (δίκαιο της καταγωγής/γέννησης) είτε της αρχής του *jus soli* (δίκαιο του εδάφους) (<https://epthinktank.eu/2018/07/11/acquisition-and-loss-of-citizenship-in-eu-member-states-key-trends-and-issues/figure-1-rules-of-jus-soli-citizenship-in-eu-28/>).

Μια πιθανή εναλλακτική, στο πνεύμα των προαναφερθέντων θεωρητικών προσεγγίσεων, είναι ενδεχομένως η απόδοση μιας ιθαγένειας βάσει της αρχής του *jus nexi* (δίκαιο της διασύνδεσης/κοινωνικών δεσμών). Μια ιθαγένεια υπό ένα νέο φως, ως ένας τίτλος που προκύπτει από την ύπαρξη ήδη καθιερωμένων, γνήσιων και πραγματικών δεσμών με την πολιτική κοινότητα και ο οποίος αφήνει ανοικτό το ενδεχόμενο αντίληψης της ιθαγένειας πέρα από στενές εννοιολογήσεις που συνέονται με την εθνική εδαφική κυριαρχία.

Σε έναν κόσμο αυξημένης διασυνοριακής κινητικότητας, οι παραδοσιακές εδαφικές (*jus soli*) και γονικές (*jus sanguinis*) αρχές για την απονομή της ιδιότητας του πολίτη δεν αποτελούν πλέον επαρκή και ακριβή κριτήρια για τον προσδιορισμό του ατόμου που θα διαμείνει σε «αυτή ή εκείνη τη χώρα». Η αρχή του *jus nexi* θα μπορούσε να λειτουργήσει προς την κατεύθυνση εξάλειψης ορισμένων από τις πιο έντονες ανισότητες της τρέχουσας κατάστασης, στην οποία όσοι δεν είναι επιλέξιμοι για την ιθαγένεια σύμφωνα με τις παραδοσιακές αρχές, παραμένουν αποκλεισμένοι εκτός του αναγνωρισμένου κύκλου πολιτικών μελών και στερούνται βασικών δικαιωμάτων που συνδέονται με την πλήρη και νομική τους ένταξη. Μια διάσταση την οποία ο Balibar (2004) ορίζει ως «εσωτερικό αποκλεισμό» και του οποίου την αντιμετώπιση προτείνει με την πλήρη χειραφέτηση στον τομέα της δημόσιας δράσης, με συζητήσεις, με συγκρούσεις, παρά το γεγονός ότι υπάρχουν επίσημα δικαιώματα.

Η Ευρώπη του σήμερα, μέσα από τις παγκόσμιες ανακατατάξεις, οφείλει να επαναπροσδιορίσει το ρόλο της και να παραμείνει ταυτόχρονα πιστή στα ιδανικά και τα ιδεώδη εκείνα που ενέπνευσαν τους οραματιστές και τους δημιουργούς του ευρωπαϊκού οικοδομήματος, της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ως μιας οντότητας πολυφωνικής, αλλά διεπόμενης σταθερά από την προάσπιση των ανθρωπιστικών αρχών. Το διακύβευμα σήμερα - κάθε άλλο παρά ποτέ πριν στην ιστορική της πορεία - μοιάζει να είναι, όπως εύγλωττα επισημαίνει η Julia Kristeva στο βιβλίο της *Crisis of the European Subject* (2000), η ανάγκη ύπαρξης μιας Εύρωπης και μιας Ευρωπαϊκής Ένωσης, η οποία δεν θα είναι απλά χρήσιμη αλλά θα έχει νόημα και σημασία για τους μετέχοντες σε αυτή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Balibar, E. (2004). *We the People of Europe: Reflections on Transnational Citizenship*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Balibar, E. (2012). The 'Impossible' Community of the Citizens: Past and Present Problems. *Environment and Planning D: Society and Space*, 30(3), 437–449.
- Checkel, J. T. & Katzenstein P.J. (2009). *European Identity (Contemporary European Politics)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Delanty, G. & Rumford, C. (2005). *Rethinking Europe: Social Theory and the Implications of Europeanization. International Sociology*. London: Routledge.
- Isin, E. (2002). *Being political: Genealogies of citizenship*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press
- Kristeva, J. (2000). *Crisis of the European Subject*. New York: Other Press.
- Νί Mhurchú, A. (2014). Front Matter. In *Ambiguous Citizenship in an Age of Global Migration* (σσ. I-IV). Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Πασσιάς, Γ. Κ. (2010). Ευρωπαϊκή και Διεθνής Διάσταση στην Εκπαίδευση. Όψεις, Θεωρήσεις, Προβληματισμοί. Πανεπιστήμιο Αθηνών, Παιδαγωγικό Τμήμα – Μαράσλειο Διδασκαλείο, σσ. 1-127.
- Risse, T. (2010). *A Community of Europeans?: Transnational Identities and Public Spheres*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Scheuer, A. & Hermann, S. (2009). Dynamics in European Political Identity. *Journal of European Integration*, 31(5), 551-568.
- Schrift, A. (2018). Foucault and Poststructuralism. Στο Richter, D. (Επιμ.). *A Companion to Literary Theory*, (σσ. 176-187), United Kingdom: John Wiley & Sons Ltd, Blackwell.
- Spohn, W. (2005). National Identities and Collective Memory in an Enlarged Europe. Στο Klaus E. and Willfried S.(Επιμ.) *Collective Memory and European Identity: The Effects of Integration and Enlargement* (σσ. 1–14). Aldershot: Ashgate.
- Standard Eurobarometer 89 Spring 2018– Wave EB89.1 Kantar Public Brussels on behalf of TNS opinion & social at the request of the European Commission, Directorate-General for

Communication.

Stråth, B. (2002). A European identity to the historical limits of a concept. *European Journal of Social Theory*, 5(4), 387-401.

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

<https://www.euronews.com/2019/05/31/a-fragmented-europe>

<https://www.naftemporiki.gr/story/811952/euroekloges-anisuxia-gia-tin-anodo-akrodeksion-kai-euroskeptikiston-filoeuropaiki-pleiopsifia>

https://www.ecfr.eu/specials/scorecard/the_2019_European_election

<https://www.euronews.com/2019/05/21/the-brief-europe-of-nations-and-freedom-a-closer-look>

http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2018-0250_EL.html

https://europa.eu/european-union/about-eu/symbols/motto_el

<https://plato.stanford.edu/entries/citizenship/#ChalGlob>

<https://epthinktank.eu/2018/07/11/acquisition-and-loss-of-citizenship-in-eu-member-states-key-trends-and-issues/figure-1-rules-of-jus-soli-citizenship-in-eu-28/>

Η συμμετοχή των Ελλήνων Ευρωβουλευτών στη μεταναστευτική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Γεωργία Παπανικολάου

Υποψήφια Διδάκτωρ, Τμήματος Κοινωνιολογίας,
Σχολής Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστημίου Αιγαίου
georgia_papanikolaou@yahoo.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το Ευρωκοινοβούλιο συναποφασίζοντας με το Συμβούλιο και την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, εγκρίνει μέτρα για την αντιμετώπιση της μεταναστευτικής κρίσης, στα πλαίσια μιας κοινής πολιτικής. Η εφαρμογή τους από τα κράτη μέλη, όπως και ο αντίκτυπος της κρίσης ιδιαιτεροποιείται σε κάθε περιοχή, παρουσιάζοντας διαφορές και ομοιότητες με επιρροή κατ' επέκταση στη στάση των Ευρωβουλευτών. Η δράση των Ελλήνων, όπως και των υπόλοιπων Ευρωβουλευτών, που στοχεύει στην προάσπιση των ευρωπαϊκών συμφερόντων, συμπεριλαμβανομένου των εθνικών, είναι απόρροια πολλών παραμέτρων (καθήκοντα, δυναμικότητα, συμμαχίες, επιρροή, συμμετοχή σε επιτροπές κ.α.). Η επισκόπηση των σχετικών ψηφοφοριών εικονίζει την αποτελεσματικότητά τους. Στην προσπάθεια καταγραφής και ανάλυσης της μεταναστευτικής πολιτικής παρουσιάζεται το θεσμικό πλαίσιο της, καθώς και ο ρόλος των ευρωπαϊκών οργανισμών που τη διαμορφώνουν. Γίνεται αναφορά στις πιέσεις που δέχεται το κάθε κράτος-μέλος, όπως και στις επιπτώσεις. Παρουσιάζονται οι πολιτικές, κοινωνικές, ψυχολογικές και εργασιακές συνέπειες του μεταναστευτικού προβλήματος στα μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αναπτύσσεται ο τρόπος με τον οποίο εφαρμόζονται τα ληφθέντα μέτρα σε ευρωπαϊκό αλλά και σε εθνικό επίπεδο. Μπορεί η μετανάστευση να αφορά όλα τα κράτη μέλη, αλλά η αίσθηση των κραδασμών στον κοινωνικό ιστό, στην αγορά εργασίας, το εμπόριο αγαθών και υπηρεσιών έως τη δημογραφική εξέλιξη, την ασφάλεια και προστασία των πολιτών, διαφοροποιείται σε περιφέρειες και τομείς της Ευρώπης. Απόρροια της υφιστάμενης κατάστασης με την υιοθέτηση δραματικά διαφορετικών προσεγγίσεων από τις εθνικές κυβερνήσεις, δυσχεραίνει τη στάση των Ευρωβουλευτών, που προσπαθούν να ισορροπήσουν ανάμεσα στα εθνικά συμφέροντα και στην πολυπόθητη ενιαία διευρυμένη Ευρώπη, διατηρώντας τις αξίες και το σεβασμό στα ανθρώπινα δικαιώματα των πολιτών της Ε.Ε., των προσφύγων και μεταναστών.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Ευρωκοινοβούλιο, Έλληνες, Μετανάστευση, Συνεργασία, Δικαιώματα.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

*‘Πρέπει να αλλάξουμε την Ευρώπη και να την καταστήσουμε αποτελεσματικότερη, απαντώντας στις ανησυχίες των πολιτών και αξιοποιώντας τα όσα έχουμε ήδη πετύχει.’
(Πρόεδρος Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, Antonio Tajani)*

‘Δεν υπάρχει, δεν θα υπάρξει και δεν μπορεί να υπάρξει καμιά αμφιβολία για την πλήρη υποστήριξη της ΕΕ σε μια πολυμερή παγκόσμια διακυβέρνηση που βασίζεται στο διεθνές δίκαιο, στα ανθρώπινα δικαιώματα και στους

ισχυρούς διεθνείς θεσμούς. Η Ευρωπαϊκή Ένωση θα συνεχίσει να είναι ένας ισχυρός, αξιόπιστος και απαραίτητος εταίρος για τον ΟΗΕ και για όλους όσους πιστεύουν ότι η βία πρέπει να αντιμετωπιστεί με δικαιοσύνη και συμφιλίωση. Και η δουλειά μας μαζί με το [Ευρωπαϊκό] Κοινοβούλιο θα συνεχιστεί προς αυτή την κατεύθυνση.
(Αντιπρόεδρος Ευρωπαϊκής Επιτροπής, Federica Mogherini)

Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (Ε.Κ.) είναι ένα ξεχωριστό θεσμικό όργανο εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.), με τη δική του λογική και λειτουργία. Η εθνική ατζέντα κάθε κράτους μέλους, επιδιώκεται να ενταχθεί στην Ευρωβουλή, όπως και σε όλα τα θεσμικά όργανα της Ευρώπης. Η Ε.Ε. αφενός μεν είναι από μόνη της μια πολιτική αρένα, αφετέρου δε είναι χώρος που πρέπει να προωθηθούν τα εθνικά συμφέροντα. Οι διαφορετικές απόψεις για το ρόλο του Ε.Κ. και των βουλευτών του, είναι σημαντικός για να κατανοήσουμε την ανάπτυξη της Ε.Ε.. Αντικατοπτρίζουν τις διαφορετικές όψεις που έχει η εκπροσώπηση ως πολιτικό φαινόμενο και τον τρόπο με τον οποίο αυτό είναι μανιφέστο στο Ε.Κ.. Υπάρχουν δύο αντικείμενα που συνδέονται στενά με τη δημοκρατία στις μέρες μας: η εκπροσώπηση και το έθνος- κράτος. Εκλέγουμε ανθρώπους που υποτίθεται ότι εκπροσωπούν τις απόψεις και τα ενδιαφέροντά μας σε θεσμούς από τους οποίους οι κυριότεροι, στα οποίους πραγματοποιείται η εκπροσώπηση βρίσκονται εντός του πλαισίου του κράτους-έθνους. Η ανάπτυξη της Ε.Ε. προκαλεί αυτή την εικόνα της δημοκρατίας. Σημαντική πολιτική ικανότητα μεταφέρθηκε από τα εθνικά πολιτικά θεσμικά όργανα στα αντίστοιχα ευρωπαϊκά. Σε συνδυασμό με αυτή τη διαδικασία είναι η ανάπτυξη μιας Ευρωπαϊκής πολιτικής αρένας. Αυτό σημαίνει ότι η Ε.Ε. δεν περιορίζεται πλέον σε ένα διακυβερνητικό σύστημα συνεργασίας, με τις διαστάσεις των συγκρούσεων εντός της Ε.Ε. να μην είναι απλά εθνικιστικές, αλλά και ιδεολογικές. Η σύγχρονη Ε.Ε. περιλαμβάνει συγκρούσεις μεταξύ διαφορετικών πολιτικών σχεδίων. Τα εθνικά πολιτικά κόμματα σίγουρα δεν είναι παθητικοί θεατές σε αυτή τη διαδικασία και προσπαθούν να προσαρμοστούν σε αυτή τη νέα κατάσταση. Τώρα δρουν εκτός του κράτους μέλους, με τρόπο που δεν είχαν κάνει ποτέ πριν. Αγωνίζονται για εκπροσώπηση στο Ε.Κ. και προσπαθούν να συντονίσουν τις ενέργειές τους με πολιτικούς συμμάχους από άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Ο τρόπος με τον οποίο τα πολιτικά κόμματα χειρίζονται αυτό το νέο περιβάλλον και πώς λειτουργούν ως σύνδεσμος μεταξύ των ψηφοφόρων και των εκλεγμένων αντιπροσώπων τους στην ευρωπαϊκή αρένα είναι ένας σημαντικός και αναπτυσσόμενος τομέας έρευνας. Ωστόσο, μεγάλο μέρος της έρευνας σχετικά με την Ε.Ε. το Ε.Κ. και τους Ευρωβουλευτές επικεντρώνεται σε οριζόντιες σχέσεις στο ευρωπαϊκό επίπεδο. Οι κάθετες σχέσεις, όμως είναι εξίσου σημαντικές ή ίσως ακόμη πιο σημαντικές. Οι ευρωβουλευτές φέρουν μαζί τους τις προσδοκίες – απαιτήσεις του κράτους-μέλους που καθορίζουν τι να αντιπροσωπεύουν και πώς να συμπεριφέρονται. Υπό την πίεση του περιβάλλοντος της Ε.Ε., οι κανόνες αυτοί ενδέχεται να αλλάξουν, ειδικά σε περιπτώσεις όπου υπάρχουν ελάχιστα μέσα για την υποστήριξη αυτών των εθνικών κανόνων. Και τα δύο επίπεδα είναι επομένως σημαντικά. Αντιλαμβανόμενοι την μεταναστευτική πολιτική της Ε.Ε., τις αποφάσεις που έχουν ληφθεί, την εφαρμογή τους από τα κράτη-μέλη, προκύπτει μια χαρτογράφηση των διαφορών και ομοιοτήτων στην αντιμετώπιση της κρίσης από τα κράτη-μέλη και κατ' επέκταση από τους Ευρωβουλευτές τους.

ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ Ε.Ε.

Από το 2015, η κρίση της μετανάστευσης στην Ευρώπη έχει συγκεντρώσει την παγκόσμια προσοχή. Οι περισσότεροι από τους μετανάστες προέρχονταν από τη Συρία, το Αφγανιστάν ή το Ιράκ

(Εικόνα 1). Γενικά, οι αιτούντες άσυλο εισήλθαν στην Ε.Ε. μέσω της Τουρκίας, διασχίζοντας την Ελλάδα και άλλες βαλκανικές χώρες με τα πόδια (Εικόνα 2, Πίνακας 1). Επιπρόσθετα, περισσότεροι από 100.000 μετανάστες της υποσαχάριας Αφρικής έφθασαν στη νότια Ευρώπη δια θαλάσσης το 2015, διασχίζοντας τη Μεσόγειο από τη Βόρεια Αφρική (Εικόνα 3). Αιφνιδιασμένες με αυτές τις αυξημένες αφίξεις, οι εθνικές κυβερνήσεις στην Ευρώπη υιοθέτησαν δραματικά διαφορετικές προσεγγίσεις για τη διαχείριση των συνόρων τους. Οι μετανάστες που φθάνουν στη νότια Ευρώπη, όπως η Ελλάδα και η Ιταλία, γενικά ήλπιζαν να συνεχίσουν βόρεια, κυρίως στη Γερμανία. Η Γερμανία ανοίγοντας τις πόρτες της, δέχθηκε σχεδόν 900.000 μετανάστες το 2015, αφού η χώρα ανέστειλε έναν κανόνα της Ε.Ε. που απαιτούσε από τους μετανάστες να υποβάλουν αίτηση άσylum στην πρώτη χώρα της Ε.Ε. στην οποία εισέρχονταν.

Europe's refugee crisis

The number of first-time asylum applicants to the European Union tripled between 2013 and 2015, from 405,000 total applications to 1.3 million. Over half of all asylum-seekers were from Syria, Afghanistan or Iraq.

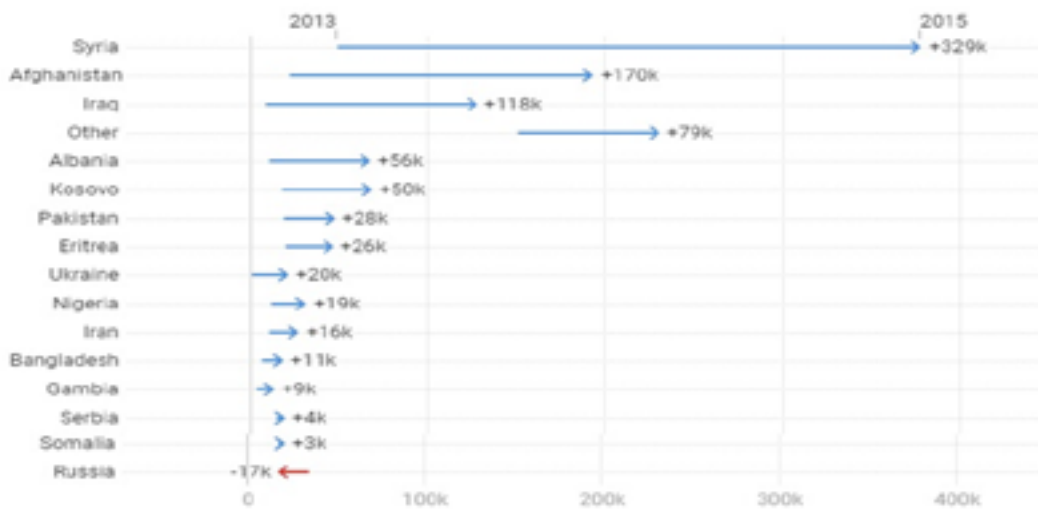


Chart: The Conversation, CC-BY-ND - Source: Pew Global - Get the data

Εικόνα 1. Πηγή: Pew Research Center - Global attitudes & trends / number of refugees to Europe surges to record 1.3 million in 2015

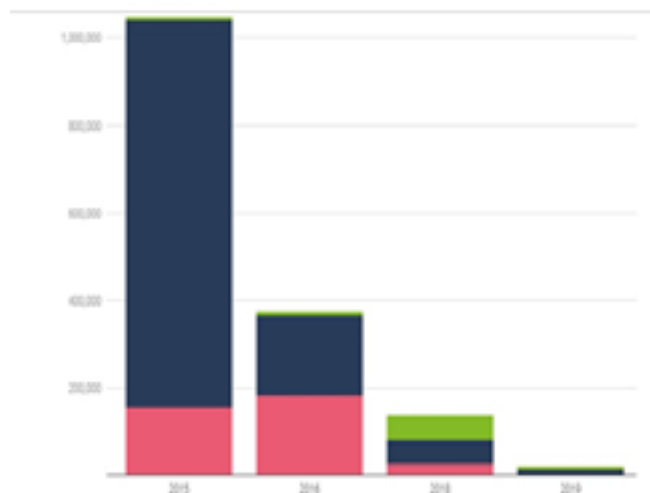


Εικόνα 2. Πηγή: ECHO's website

Eastern, Central, and Western Mediterranean routes

Total yearly irregular arrivals

Central route Eastern route Western route



2019 figures are up to April

Source: Frontex

Πίνακας 1. Πηγή: FRONTEX / Eastern, Central and western Mediterranean routes

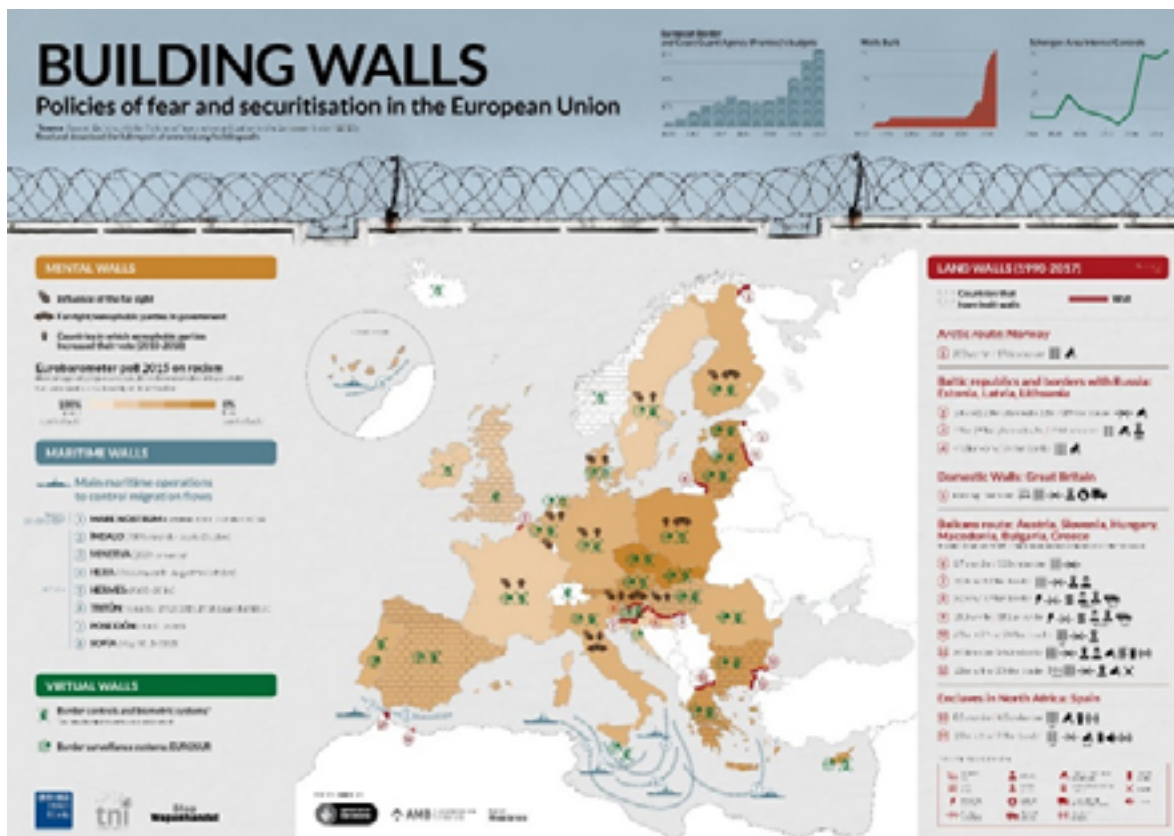


Εικόνα 3. Πηγή: UNHCR / Europe-Migrants - Greece- Correction

Άλλες κυβερνήσεις της Ε.Ε. ήταν ανοιχτά εχθρικές προς τους πρόσφυγες. Σε όλη την Ανατολική Ευρώπη, οι χώρες κατά μήκος της Βαλκανικής διαδρομής άρχισαν να αναπτύσσουν και να επεκτείνουν τα συνοριακά εμπόδια. Η Ουγγαρία, ίσως η χώρα που είναι λιγότερο φιλική προς τους μετανάστες, δημιούργησε έναν φράκτη υψηλής τεχνολογίας που χρησιμοποιεί θερμική ανίχνευση και κάμερες για την παρακολούθηση της κίνησης, με ηχεία που εκπέμπουν προειδοποιήσεις σε πέντε γλώσσες¹. Η Ιταλία, όπου οι περισσότεροι πρόσφυγες φτάνουν με βάρκα από τη Βόρεια

1 <https://www.dw.com/en/hungary-completes-second-fence-to-keep-out-migrants/a-38632459>

Αφρική, προσπάθησε να κρατήσει τους μετανάστες έξω με διαφορετικό τρόπο. Το 2017, συμφώνησε να προμηθεύσει την ακτοφυλακή της Λιβύης με σκάφη και εκπαίδευση κατά της λαθραίας μεταφοράς². Γενικότερα, η Ευρώπη αρχικά, εφαρμόζοντας τη συμφωνία του Σένγκεν του 1985, εν μέσω ανησυχιών για τη μετανάστευση, είχε πέντε συνοριακούς τοίχους στα εξωτερικά σύνορά της το 2014. Τα εμπόδια αυξήθηκαν σε 15 μέχρι το 2017, αναπτύσσοντας θαλάσσιες περιπολίες στα εξωτερικά χωρικά της ύδατα (Εικόνα 4).



Εικόνα 4. Πηγή: Transnational Institute, 'Building walls Fear and securitization in the European Union' (2018)

Η διεύρυνση έχει επεκτείνει τη ζώνη σταθερότητας και καλής διακυβέρνησης, αλλά δεν συντελέστηκε με το θαυμαστό τρόπο που αναμενόταν αρχικά. Τα Βαλκάνια δεν βρίσκονται σε πόλεμο, αλλά ούτε και στην ειρήνη. Είναι φανερό, όμως, ότι δεν αρκεί ο τερματισμός των δικών μας συγκρούσεων για την εξασφάλιση της ευημερίας και ειρηνικής συνύπαρξης των Ευρωπαίων. Πέρα από τα σύνορα, τα προβλήματα παραμένουν μεγάλα και μπορούν να προκαλέσουν κρίση και στην Ευρώπη. Η εξτρεμιστική ισλαμιστική οργάνωση Μπόκο Χαράμ στο Τσαντ, στον Νίγηρα και στο Καμερούν οδηγεί στην εκτόπιση δεκάδων χιλιάδων ανθρώπων. Η ερημοποίηση τεράστιων περιοχών στην Ασία και στην Αφρική, λόγω της κλιματικής αλλαγής της ρύπανσης, της αλλαγής χρήσεως γης, της ανεπάρκειας υδάτινων πόρων κ.λπ., αναγκάζει εκατομμύρια κατοίκους να αναζητήσουν εστία στη Δύση. Ο αλματώδης ρυθμός αύξησης του πληθυσμού, αλλά και το υψηλό επίπεδο διαφθοράς σε χώρες της Κεντρικής Ασίας και της Αφρικής εμποδίζουν την κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη

2 https://www.repubblica.it/esteri/2017/02/02/news/migranti_accordo_italia-libia_ecco_cosa_contiene_in_memorandum-157464439/?refresh_ce

τους. Τέλος, όπως καταδεικνύουν τα γεγονότα οι παρεμβάσεις στη Μέση Ανατολή έχουν προκαλέσει περισσότερη βλάβη παρά καλό, με αποτέλεσμα την αστάθεια των καθεστώτων της Βόρειας Αφρικής και, κυρίως, την πλήρη αποδόμηση του κρατικού ιστού στη Λιβύη, με αποτέλεσμα την απρόσκοπτη έξοδο των μεταναστών στη Μεσόγειο. Ο εμφύλιος πόλεμος της Συρίας, μια τραγωδία σε κλίμακα που δεν έχει παρατηρηθεί μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, βρίσκεται πλέον στο όγδοο έτος και έχει καταστεί απειλή για τη σταθερότητα της Ευρώπης.

Η μετανάστευση έχει αναπόφευκτα συνδεθεί με την αγορά εργασίας, την τρομοκρατία και το δημόσιο άγχος και την αίσθηση της ανασφάλειας, την επιδείνωση και την έλλειψη εμπιστοσύνης μεταξύ των μουσουλμανικών και των πλειοψηφικών κοινοτήτων σε πολλά μέρη. Η αντίδραση της Ε.Ε. κατά τη διάρκεια του 2015 ήταν αργή, όσον αφορά την εκτίμηση της φύσης της πρόκλησης. Υπάρχουν ελάχιστες ενδείξεις για μακροπρόθεσμο στρατηγικό σχεδιασμό, επαφές μεταξύ της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και των κρατών-μελών αλλά και κρατών-μελών μεταξύ τους, σχετικά με τις κατάλληλες πολιτικές και την κατανομή των βαρών. Η κοντόφθαλμη επικέντρωση στην ηθική ευθύνη (με την υλοποίηση επιχειρήσεων έρευνας και διάσωσης) και στη σκιάδη αντιμετώπιση των λαθρέμπορων ήρθαν με τεράστιο κόστος: την απώλεια της κρίσιμης ευκαιρίας για δράση όταν η μεταναστευτική ροή ήταν ακόμα διαχειρίσιμη. Οι ad hoc πολιτικές αποφάσεις και η εσωτερική δυσαρέσκεια οδήγησαν σε μια υπαρξιακή κρίση τόσο για τα ευρωπαϊκά θεσμικά όργανα όσο και για σημαντικά ευρωπαϊκά επιτεύγματα, κυρίως τη συμφωνία Σένγκεν εξαλείφοντας σταδιακά τα εσωτερικά σύνορα της Ευρώπης. Η Ε.Ε. βρέθηκε αντιμέτωπη ταυτόχρονα με τρεις μεγάλες, αλληλένδετες κρίσεις: Πρώτον, την κρίση μετανάστευσης και ελέγχου των συνόρων της στη Κεντρική και περισσότερο στην Ανατολική Μεσόγειο. Δεύτερον, μια αυξανόμενη κρίση όσον αφορά την προστασία, καθώς τα εθνικά συστήματα ασύλου έπρεπε να ταξινομηθούν μέσω μικτών ροών αποτελούμενων από δώδεκα διαφορετικές εθνικότητες, συμπεριλαμβανομένων μεγάλων ποσοτήτων που ενδέχεται να τύχουν προστασίας (όπως αυτές από τη Συρία, το Ιράκ, το Αφγανιστάν και άλλα ασταθή κράτη). Τρίτον μια ανθρωπιστική κρίση, βλέποντας τις τεράστιες ουρές δεκάδων χιλιάδων μεταναστών σε φάλαγγες, που επεδίωκαν να πραγματοποιήσουν το ταξίδι με τα πόδια στη χώρα επιλογής της Ε.Ε. (συνήθως τη Γερμανία και τη Σουηδία, τις πιο υποσχόμενες χώρες των ημερών μας). Καθώς η εμπιστοσύνη τόσο μεταξύ των κρατών-μελών, αλλά και μεταξύ των εθνικών πολιτικών αρχών και των αντίστοιχων ευρωπαϊκών, εξακολουθεί να διαβρώνεται, η Ε.Ε. βρήκε την ικανότητά της να εφαρμόσει μια πιο ολοκληρωμένη απάντηση με σοβαρά μειονεκτήματα. Βασικό μέλημα αποτελεί η ισορροπία ανάμεσα στην ελευθερία και την ασφάλεια, ταυτόχρονα με την εξασφάλιση εύτακτης νόμιμης μετανάστευσης ενάντια της παράτυπης που θέτει σε κίνδυνο τη ζωή και παραβιάζει τα ανθρώπινα δικαιώματα.

ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΑΙ ΣΥΜΦΩΝΙΕΣ ΤΗΣ Ε.Ε.

Αρχικά με τη Συνθήκη της Λισαβόνας, η οποία τέθηκε σε ισχύ τον Δεκέμβριο του 2009, εισάχθηκε η διαδικασία της συναπόφασης και της λήψης αποφάσεων με ειδική πλειοψηφία σε θέματα νόμιμης μετανάστευσης. Η Συνθήκη κατέστησε επίσης σαφές, ότι η Ε.Ε. έχει συντρέχουσα αρμοδιότητα με τα κράτη-μέλη στον τομέα αυτόν, και ειδικότερα σε ό,τι αφορά τον αριθμό των μεταναστών που επιτρέπεται να εισέλθουν σε κράτος-μέλος με σκοπό την αναζήτηση εργασίας. Τέλος, το Δικαστήριο της Ε.Ε. έχει πλέον πλήρη αρμοδιότητα στον τομέα της μετανάστευσης και του ασύλου.

Η «Συνολική προσέγγιση της Μετανάστευσης και της Κινητικότητας» (GAMM), η οποία εγκρίθηκε από την Επιτροπή το 2011, καθόρισε ένα γενικό πλαίσιο για τις σχέσεις της Ε.Ε. με τις τρίτες χώρες σε ό,τι αφορά τη μετανάστευση.

Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο καθόρισε στη συνέχεια, τον Ιούνιο του 2014, τις «στρατηγικές κατευθυντήριες γραμμές σχετικά με τον νομοθετικό και επιχειρησιακό σχεδιασμό για τον χώρο ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης» για την περίοδο 2014-2020. υπογραμμίζοντας την ανάγκη να εφαρμοσθεί μια σφαιρική προσέγγιση για τη μετανάστευση, με την καλύτερη δυνατή χρήση της νόμιμης μετανάστευσης, παρέχοντας προστασία σε όσους τη χρειάζονται, καταπολεμώντας την παράτυπη μετανάστευση και προστατεύοντας αποτελεσματικά τα σύνορα.

Στις 13 Μαΐου 2015, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή παρουσιάζοντας το «Ευρωπαϊκό πρόγραμμα δράσης για τη μετανάστευση», προτείνει άμεσα μέτρα για την αντιμετώπιση της κρίσης στη Μεσόγειο, καθώς και μέτρα που πρέπει να ληφθούν τα προσεχή έτη για την καλύτερη διαχείριση της μετανάστευσης από κάθε άποψη. Στο πρόγραμμα δράσης διατυπώνεται επίσης η ιδέα δημιουργίας ευρωπαϊκών συστημάτων μετεγκατάστασης και επανεγκατάστασης και προτείνει μεταξύ άλλων, επιχείρηση στα πλαίσια της Κοινής Πολιτικής Ασφάλειας και Άμυνας (ΚΠΑΑ) στη Μεσόγειο για την εξάρθρωση των δικτύων παράνομης διακίνησης ανθρώπων και την καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων και σωματεμπορίας.

Από το 2008 έχουν εγκριθεί αρκετές σημαντικές οδηγίες που αφορούν τη μετανάστευση και ορισμένες έχουν αναθεωρηθεί. Η Επιτροπή πραγματοποιεί έλεγχο καταλληλότητας (REFIT) για την αξιολόγηση της ισχύουσας νομοθεσίας της Ε.Ε. για τη νόμιμη μετανάστευση. Μεταξύ άλλων, καθορίζονται η διαχείριση εργατικού δυναμικού, η ενιαία άδεια διαμονής και εργασίας, η οικογενειακή επανένωση, δέσμη μέτρων για τους διακινητές παράνομων μεταναστών και οδηγίες περί επιστροφής των μη πληρούντων τα κριτήρια.

Το Κοινοβούλιο έχει εγκρίνει πολλά ψηφίσματα πρωτοβουλίας για το θέμα της μετανάστευσης, και ειδικότερα το ψήφισμα της 12ης Απριλίου 2016 σχετικά με την κατάσταση στην περιοχή της Μεσογείου και την ανάγκη για μια ολιστική προσέγγιση της Ε.Ε. όσον αφορά τη μετανάστευση, που αξιολογεί τις διάφορες προτεινόμενες πολιτικές, και καταρτίζει μια σειρά συστάσεων. Η έκθεση της Επιτροπής Πολιτικών Ελευθεριών, Δικαιοσύνης και Εσωτερικών Υποθέσεων (LIBE) που εγκρίθηκε στην ολομέλεια, συνοδευόταν από τις γνωμοδοτήσεις οκτώ άλλων επιτροπών του Κοινοβουλίου. Το ψήφισμα περιλαμβάνει τη θέση του Κοινοβουλίου επί όλων των σχετικών πολιτικών της Ε.Ε. για τη μετανάστευση και το άσυλο και αποτελεί το σημείο αναφοράς του Κοινοβουλίου στον τομέα αυτό.³

Η Ε.Ε. προώθησε μια φόρμουλα για τη διανομή αρχικά 40.000, και τελικά 160.000 αιτούντων άσυλο σε ολόκληρη την Ευρώπη για μια περίοδο δύο ετών, ένα σχέδιο που τώρα φαίνεται ασημαντο μπροστά στις περίπου 1 εκατομμύριο αφίξεις το 2015. Παρά τις έντονες αντιδράσεις από διάφορες εθνικές κυβερνήσεις, ιδιαίτερα εκείνων της Ανατολικής Ευρώπης που είχαν γλιτώσει από την κρίση μέχρι εκείνο το σημείο, ένας συνασπισμός των ισχυρών κρατών μελών, με επικεφαλής τη Γερμανία και τη Γαλλία, ήταν σε θέση να προωθήσει το σχέδιο.

Η συμφωνία Ε.Ε.-Τουρκίας για τη μετανάστευση και τη διαχείριση των συνόρων υπογράφηκε

3 http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2016-0102_EL.html?redirect

τον Μάρτιο του 2016 - η οποία υπόσχεται σημαντικές επενδύσεις στην Τουρκία, ταξίδια χωρίς βίζα και διαπραγματεύσεις ένταξης στην Ε.Ε. που είχαν εξασθενήσει εδώ και χρόνια με αντάλλαγμα τη βοήθεια στη μείωση των θαλάσσιων ροών προς την Ελλάδα και την επανεισδοχή εκείνων που δεν πληρούν τα κριτήρια προστασίας στην Τουρκία. Μεταξύ άλλων, οι δεσμεύσεις της Ε.Ε. και των εθνικών κυβερνήσεων (συμπεριλαμβανομένης της Γαλλίας και της Γερμανίας) να πραγματοποιήσουν επενδύσεις για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και των μέσων διαβίωσης των συριακών προσφύγων στις χώρες πρώτου ασύλου (όπως η Τουρκία και η Ιορδανία), θέτει το έδαφος για συρρίκνωση των ροών σε διαχειρίσιμο επίπεδο, μέσω όμως μιας οικονομικά και πολιτικά δαπανηρής συνεργασίας. Επιπλέον, η δημιουργία ευρωπαϊκής υπηρεσίας συνόρων και ακτοφυλακής, αν και αμφιλεγόμενη, καθώς μεταφέρεται πρόσθετη κυριαρχία από τα κράτη μέλη στην Ε. Ε., ώθησε δράση στον έλεγχο των συνόρων.

ΘΕΣΗ ΚΑΙ ΕΝΕΡΓΕΙΕΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΥΡΩΒΟΥΛΕΥΤΩΝ

Η Ελλάδα, την περίοδο 2014-2019, εκπροσωπήθηκε στο Ε.Κ. από 21 βουλευτές (Πίνακας 2).

Πίνακας 2

ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΟΜΜΑ	ΜΕΛΗ	ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΜΑΔΑ
Νέα Δημοκρατία	5	Ευρωπαϊκό Λαϊκό Κόμμα (EPP)
Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα – Ελιά (ΚΙΝΑΛ)	2	Σοσιαλιστές & Δημοκράτες (S&D)
Το Ποτάμι	2	Σοσιαλιστές & Δημοκράτες (S&D)
Ανεξάρτητοι Έλληνες	1	Ευρωπαίοι Συντηρητικοί και Μεταρρυθμιστές (ECR)
Λαϊκή Ενότητα	1	Ευρωπαϊκή Ενωτική Αριστερά - Βόρεια Πράσινη Αριστερά (GUE/NGL)
Συνασπισμός Ριζοσπαστικής Αριστεράς	4	Ευρωπαϊκή Ενωτική Αριστερά - Βόρεια Πράσινη Αριστερά (GUE/NGL)
Ανεξάρτητοι	1	Ευρωπαϊκή Ενωτική Αριστερά - Βόρεια Πράσινη Αριστερά (GUE/NGL)
Χρυσή Αυγή	3	Μη εγγεγραμμένοι - Ανεξάρτητοι
Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας	2	Μη εγγεγραμμένοι - Ανεξάρτητοι

Πηγή: Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο - Κατάταξη ανά εθνικά κόμματα και πολιτικές ομάδες: 2014-2019

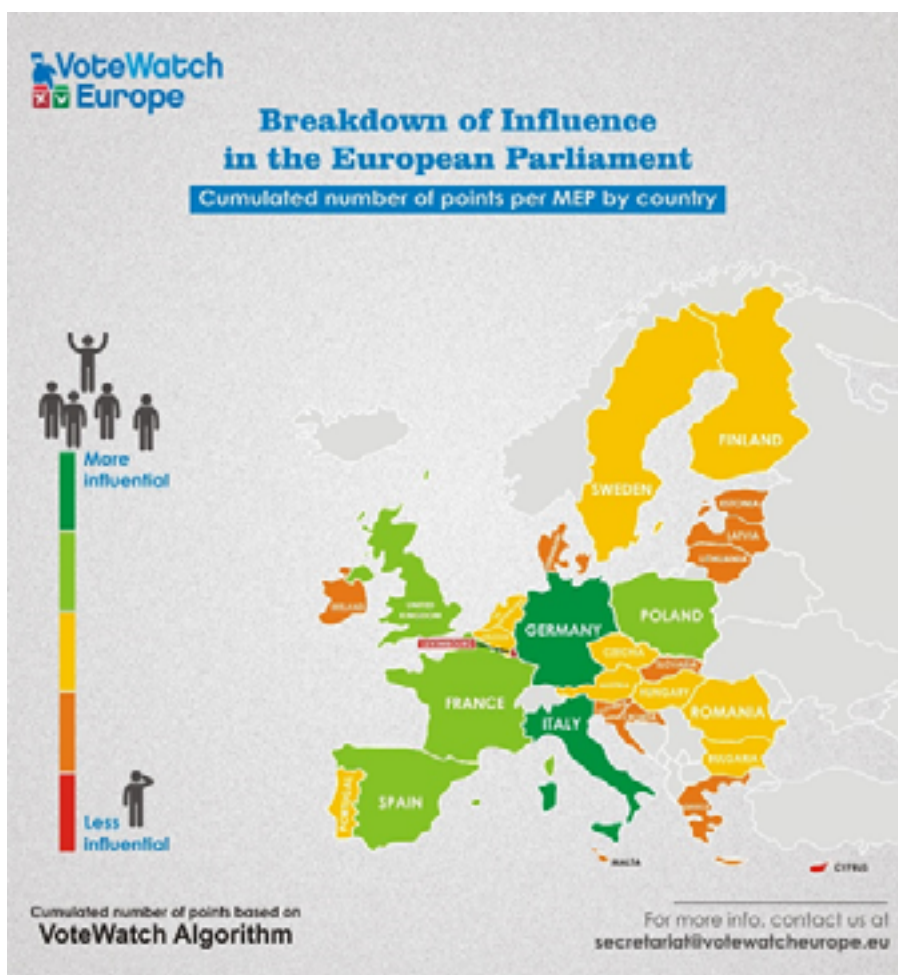
Οι Έλληνες όπως και οι υπόλοιποι βουλευτές του Ε.Κ. συσπειρώνονται σε πολιτικές ομάδες με βάση την πολιτική τους τοποθέτηση και όχι την εθνικότητα τους. Όπως φαίνεται και από τον πίνακα, από την κοινοβουλευτική ομάδα της χώρας μας, που αριθμεί 5 γυναίκες και 16 άντρες, έξι ανήκουν στην Πολιτική Ομάδα της Ενωμένης Αριστεράς, πέντε Ευρωβουλευτές ανήκουν στην Πολιτική Ομάδα του Ευρωπαϊκού Λαϊκού Κόμματος, τέσσερις ανήκουν στην Πολιτική Ομάδα των Σοσιαλδημοκρατών, ένας ανήκει στην Πολιτική Ομάδα των Ευρωπαίων Συντηρητικών και Μεταρρυθμιστών, ενώ πέντε βουλευτές δεν προσχώρησαν σε καμιά πολιτική ομάδα και στην περίπτωση αυτή ανήκουν στους μη εγγεγραμμένους.

Ως προς την ποιότητα συμμετοχής των Ελλήνων Ευρωβουλευτών στις δραστηριότητες του Κοινοβουλίου την περίοδο 2014-19, ενώ ήταν ανάμεσα σε εκείνους που κατέθεσαν τις περισσότερες

κοινοβουλευτικές ερωτήσεις στην Κομισιόν και το Συμβούλιο Υπουργών, είχαν ελάχιστη συμμετοχή (250ι στους 28) στις ονομαστικές ψηφοφορίες.⁴

Επιπρόσθετα, αντίθετα με βουλευτές παραπλήσιων πληθυσμιακά χωρών, όπως π.χ. το Βέλγιο που οι βουλευτές του κατέχουν σημαντικές θέσεις στο Ε.Κ., ασκώντας μεγάλη επιρροή στη λειτουργία του, οι Έλληνες συνάδελφοί τους αδυνατούν. Αυτό βέβαια έρχεται και ως συνέπεια λόγω του μικρού αριθμού ευρωβουλευτών, εκ των οποίων το ¼ είναι εκτός ευρωπαϊκών πολιτικών ομάδων. Μοναδική εξαίρεση ο Δημήτρης Παπαδημούλης ως Αντιπρόεδρος του Ευρωκοινοβουλίου.⁵ (Εικόνα 5)

Κάνοντας επισκόπηση των ψηφοφοριών του Ευρωκοινοβουλίου που έλαβαν χώρα το διάστημα 2014-19 και αφορούσαν θέματα μεταναστευτικής πολιτικής, παρατηρούμε ότι στην πλειοψηφία τους, οι Έλληνες βουλευτές ευθυγραμμίζονταν κυρίως με τη βούληση των εθνικών κομμάτων που ανήκουν, ακόμη και σε περιπτώσεις που διέφερε από εκείνη των ευρωπαϊκών πολιτικών τους ομάδων. (π.χ. «Η κατάσταση στη Μεσόγειο και η ανάγκη μιας ολικής προσέγγισης της Ε.Ε. για τη



Εικόνα 5. Πηγή: Votewatch Europe / 'Who holds the power in the European Parliament?'

4 <http://europedirect.duth.gr/?q=node/2605#.XPFNQhYzblo>

5 <https://gr.euronews.com/2019/04/25/erevna-evrwvouliftes-megalyterh-epirroh>

μετανάστευση» 12-4-2016⁶, «Η δημιουργία Ευρωπαϊκής Συνοριοφυλακής – Ακτοφυλακής» 6-7-2016, «Προσωρινή επανεισαγωγή του ελέγχου των συνόρων στο εσωτερικό της Ε.Ε.» 29-11-2018⁷, «Κονδύλια για το άσυλο και τη μετανάστευση, Ανανέωση των υπολειπομένων ποσών» 11-12-2018⁸, «Χρήση του Συστήματος Πληροφοριών της Σένγκεν για την επιστροφή των παρανόμως διαμενόντων υπηκόων τρίτων χωρών» 24-10-2018⁹, «Καταχώριση των υπηκόων τρίτων χωρών, οι οποίοι υπόκεινται στην υποχρέωση θεώρησης για τη διέλευση των εξωτερικών συνόρων και εκείνων οι οποίοι απαλλάσσονται από την υποχρέωση αυτή», 13-9-2018¹⁰).

Σύμφωνα με δηλώσεις τους, οι Έλληνες Ευρωβουλευτές, μετέχουν στις συσκέψεις του ευρωπαϊκών κομμάτων τους με σκοπό να συνδιαμορφώνουν προς όφελος της χώρας μας τις αποφάσεις. Ο Ευρωβουλευτής Μανώλης Κεφαλογιάννης, Πρόεδρος της Αντιπροσωπείας στη Μικτή Κοινοβουλευτική Επιτροπή Ε.Ε.-Τουρκίας, αναφέρει μεταξύ άλλων ότι «η Ευρώπη άργησε να καταλάβει και το μέγεθος και την έκταση του προβλήματος της μετανάστευσης». Θέτει δύο κλειδιά για την αντιμετώπιση και την επίλυση: πρώτον να σταματήσει η εμφύλια σύρραξη τη Συρία με την επιστροφή των προσφύγων στις πατρογονικές εστίες τους ζώντας σε κατάσταση ειρήνης και ασφάλειας, δεύτερον η Τουρκία, ως κύρια χώρα εισόδου μεταναστών στην Ευρώπη να υλοποιήσει τα πρωτόκολλα επανεισδοχής που έχει υπογράψει.¹¹ Ο Νότης Μαρίας, μέλος της Επιτροπής Οικονομικής και Νομισματικής Πολιτικής (ECON), δηλώνει «ότι πρέπει να υπάρξει «ρήτρα κατανομής» όχι μόνο των προσφύγων αλλά και των παράνομων μεταναστών, με βάση τον πληθυσμό μιας χώρας, την έκταση και το Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν (ΑΕΠ)»¹². Επίσης ο Νίκος Χουντής, ευρωβουλευτής από το 2015, προσθέτει ότι, είναι απαραίτητη «η διεκδίκηση από τη χώρα μας, κάθε είδους ενίσχυσης που να σέβεται την εθνική μας κυριαρχία». Η Ελίζα Βόζεμπεργκ, μέλος της LIBE, δηλώνει ότι «το προσφυγικό θέμα κινδυνεύει να αποδειχτεί μια ωρολογιακή βόμβα στα θεμέλια της Ευρωπαϊκής Ένωσης»¹³. Ο Στέλιος Κούλογλου, παρατηρεί ότι «η Ευρώπη προσπαθεί να λύσει το πρόβλημα μέσω της Τουρκίας»¹⁴. Επιφυλακτικός, δηλώνει ο Κώστας Παπαδάκης ως προς την Ευρωπαϊκή Συνοριοφυλακή – Ακτοφυλακή «που παραχωρεί αρμοδιότητες στην Ε.Ε. για μονομερή ανάληψη δράσης κι οργάνωσης επιχειρήσεων στο όνομα της φύλαξης των ευρωπαϊκών συνόρων, χωρίς καν να χρειάζεται η άδεια του κράτους-μέλους»¹⁵. Τέλος, ο Αντιπρόεδρος του Ε.Κ., Δημήτρης

6 <https://www.votewatch.eu/en/term8-the-situation-in-the-mediterranean-and-the-need-for-a-holistic-eu-approach-to-migration-motion-for-r-19.html>

7 <https://www.votewatch.eu/en/term8-temporary-reintroduction-of-border-control-at-internal-borders-draft-legislative-resolution-article-.html>

8 <https://www.votewatch.eu/en/term8-asylum-migration-and-integration-fund-re-commitment-of-remaining-amounts-draft-legislative-resolutio.html>

9 <https://www.votewatch.eu/en/term8-use-of-the-schengen-information-system-for-the-return-of-illegally-staying-third-country-nationals-d.html>

10 <https://www.votewatch.eu/en/term8-listing-the-third-countries-whose-nationals-must-be-in-possession-of-visas-when-crossing-the-externa.html>

11 <https://vouliwatch.gr/news/article/gnorizoyme-toys-eyrovoyleytes-mas-1493817120127>

12 <http://www.europarl.europa.eu/greece/el/%CE%BF%CE%B9>

13 <https://www.youtube.com/watch?v=SB4zuE5wdO8&feature=youtu.be>

14 https://www.huffingtonpost.gr/entry/-vouliwatch_gr_8415788

15 <http://www.europarl.europa.eu/greece/el/greek-meps/meps-activity/meps-activity-2016/meps2015january/>

Παπαδημούλης, αναφέρει ότι «η αποτυχημένη συνθήκη του Δουβλίνου χρειάζεται αναθεώρηση» και «οι Ευρωπαϊκές κυβερνήσεις και η Κομισιόν καθυστερούν να εφαρμόσουν τις αποφάσεις για αναλογική κατανομή των προσφύγων σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες»¹⁶.

Η δράση των Ελλήνων Ευρωβουλευτών, γενικότερα, είναι απόρροια και άλλων παραμέτρων όπως το βαθμό που τα εθνικά κόμματα ασκούν έλεγχο στους ευρωβουλευτές τους ή την υποχρέωσή τους να νομιμοποιούν την θέση τους σε εθνικό επίπεδο ενεργώντας στην Ευρωπαϊκή Βουλή ή την προέλευση του αντιπροσωπευτικού ενδιαφέροντος (εθνικό ή ευρωπαϊκό).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοψίζοντας, η επιλογή των προσώπων που αναλαμβάνουν τα κορυφαία αξιώματα της Ε.Ε. και συμβάλλουν να χαραχθεί το μέλλον της (συμπεριλαμβανομένου και του μεταναστευτικού), είναι στη δικαιοδοσία της πλειοψηφίας των 751 εδρών στο Σώμα. Για την περίοδο 2014-2019, οι δύο κεντρικές πολιτικές ομάδες (το Ευρωπαϊκό Λαϊκό Κόμμα και οι Σοσιαλιστές / Δημοκράτες) κυριαρχούσαν στο Ε.Κ..

Ο διορισμός του Προέδρου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, μία καθοριστικά σημαντική θέση, απαιτεί την θετική ψήφο 376 βουλευτών. Αυτό σημαίνει συμμαχίες πολιτικών ομάδων και απόλυτη πειθαρχία των μελών τους, τουλάχιστον ως προς το θέμα αυτό. Οι υπόλοιπες σημαντικές θέσεις των θεσμικών οργάνων συμπληρώνονται από τους επικεφαλής του Ε.Κ., της ευρωπαϊκής διπλωματίας, της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (Ε.Κ.Τ.) και του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου.

Ο ρόλος των Ευρωβουλευτών είναι να συμβάλλουν στην προώθηση των συμφερόντων της χώρας τους σε ζητήματα, συμπεριλαμβανομένου του μεταναστευτικού, εντός της πολιτικής τους ομάδας, αλλά και στις επιτροπές που συμμετέχουν. Παράγοντες αύξησης της επιρροής που ασκεί ο Ευρωβουλευτής στην διαμόρφωση των πολιτικών γεγονότων, εκτός φυσικά του αξιώματος που κατέχει (συμμετοχή στο προεδρείο της πολιτικής ομάδας και στις επιτροπές), είναι η συγγραφή νομοθετικών εκθέσεων και γνωμοδοτήσεων ή ως σκιώδης εισηγητής στη συνδιαμόρφωση εκθέσεων και γνωμοδοτήσεων, η τακτική συμμετοχή στις συνεδρίες και ψηφοφορίες της ολομέλειας, οι παρεμβάσεις του, οι ερωτήσεις και τροπολογίες που καταθέτει, αλλά και ο αριθμός των ψηφισμάτων που συνυπογράφει.

Η θέση της Ελλάδας, κυρίως λόγω αριθμού και ισχύος των ευρωβουλευτών της, δεν είναι σε θέση να επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό τις ψηφοφορίες. Συνυπολογίζοντας και τη μειωμένη δραστηριότητά τους (8 στους 21 Έλληνες ευρωβουλευτές βρίσκονται μετά την εξακοσιοστή θέση στις συνολικές επιδόσεις δραστηριότητας)¹⁷ δυσχεραίνει περισσότερο την κατάσταση. Υπάρχει όμως η δυνατότητα μέσω συμμαχιών, να προωθούνται αιτήματα της χώρας μας για βοήθεια. Από την πλευρά της, η Ελλάδα, συμμορφούμενη με τις κατευθύνσεις της Ε.Ε., βελτιώνοντας τις υπηρεσίες για τους αιτούντες άσυλο και τους μετανάστες, πρέπει μέσω των αντιπροσώπων της στο Ε.Κ. να προωθούνται ενέργειες για τη μετατόπιση και καταμερισμό των ευθυνών στα υπόλοιπα κράτη-μέλη, με στόχο την επίλυση της δυστυχίας που δημιουργήθηκε λόγω της δυσλειτουργικής αντι-

meps2016january137.html

16 <https://vouliwatch.gr/news/article/gnorizoyme-toys-eyrovouleytes-mas-1493817119979>

17 <http://www.mepanking.eu/state.php?st=GR&order=SCORE#meps>

μετώπισης προσφυγικής – μεταναστευτικής κρίσης από την Ε.Ε..

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Bergman, T. (1997). National Parliaments and EU Affairs Committees Notes on Empirical Variation and Competing Explanations. *Journal of European Public Policy*, 4(3), 373-387.
- Beyers, J. & Trondal, J. (2003). How Nation-States Hit Europe – Ambiguity and Representation in the European Union. *European Integration on line Papers (EloP)*, 7.
- Bowler S. & Farrell, D.M. (1999). *Parties and Party Discipline Within the European Parliament: A Norms-Based Approach*. Ohio State: Columbus University Press.
- Bowler, S. & Farrell, D.M. (1995). The Organizing of the European Parliament Committees Specialization and Co-ordination. *British Journal of Political Science*, 25(2), 219–243.
- Cain B.E., Ferejohn J.A. & Fiorina, M.P. (1987). *The Personal Vote: Constituency Service and Electoral Independence*. Cambridge: Harvard University Press.
- Χαραλαμπίδης Δ.(1998), *Δημοκρατία και Παγκοσμιοποίηση*. Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα
- Cox G.W. (1997). *Making Votes Count*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dummett, M. (1997). *Principles of Electoral Reform*. Oxford: Oxford University Press.
- Γιαννακόπουλος, Β. (2012). *Αραβική Άνοιξη Μέση Ανατολή και Βόρεια Αφρική*. Έκδοση Ιδιωτική.
- Hix S. & Lord, C. (1997). *Political Parties in The European Union*. London: MacMillan Press Ltd.
- Hix, S. (1998). The Study of the European Union II the ‘New Governance’ Agenda and Its Rival. *Journal of European Public Policy*, 5(1), 38–65.
- Hix, S. (2001). Legislative Behaviour and Party Competition in the European Parliament An Application of Nominate to the EU. *Journal of Common Market Studies*, 39(4), 663-688
- Hix, S. (2004). Electoral Institutions and Legislative Behaviour Explaining Voting Defection in the European Parliament. *World Politics*, 56(2), 194-223.
- Η Σύμβαση-πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης (1997). *Η Προστασία των Μειονοτήτων Ίδρυμα Μαραγκόπουλου για τα δικαιώματα του Ανθρώπου*. Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Καλοφωλιάς, Κ.(2011). *Το Μεταναστευτικό Ζήτημα στη Μεσόγειο*, Αθήνα: Μ. Σιδέρη
- Λιενχαρντ, Γ (1985). *Κοινωνική Ανθρωπολογία*. Αθήνα: Gutenberg.
- Meserve, A. S. Pemstein D.& Bernhard W. (2009). Political Ambition and Legislative Behavior in the European Parliament. *The Journal of Politics*, 71(3), 1015-1032.
- Μουσούρου, Λ. Μ. (1993). *Από τους Γκάζταρμπάιτερ στο πνεύμα του Σένγκεν Προβλήματα της σύγχρονης μετανάστευσης στην Ευρώπη*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μουσούρου, Λ. Μ.(1991). *Μετανάστευση και Μεταναστευτική Πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*. Αθήνα: Gutenberg.

- Ναξάκης Χ., Χλέτσος Μ. (2001). *Μετανάστες και Μετανάστευση Οικονομικές κοινωνικές και πολιτικές πτυχές*. Αθήνα: Πατάκη.
- Παρίσης, Ι. (2015). Μετανάστευση: Η σύγχρονη «εκδοχή» ενός πολύ παλιού φαινομένου. *ΑΜΥΝΑ & ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑ*, (τ. Οκτωβρίου 2015), 23-24.
- Parnwell (1993). *Population Movements and the Third World*. London: Routledge.
- UNHCR (2001). *Επετηρίδα Δικαίου Προσφύγων και Αλλοδαπών*. Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Βαγενά-Παλαιολόγου, Ε. (2008). Ρατσισμός και Ξενοφοβία στην Ελλάδα Έρευνα στη Δικαιοσύνη και στην Αστυνομία. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Βεντούρα, Λ. (1994). *Μετανάστευση και Έθνος Μετασχηματισμοί στις Συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις, Θεωρία και Μελέτες*. Αθήνα: Ε.Μ.Ν.Ε. – ΜΝΗΜΩΝ.
- Βρέλλης, Σ. (1999). *Δίκαιο Αλλοδαπών*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη

Διαδικτυακές πηγές

- <http://europedirect.duth.gr/?q=node/2605#.XPFNQhYzblo>
- <https://gr.euronews.com/2019/04/25/erevna-evrwwouleftes-megalyterh-epirroh>
- <http://vouliwatch.gr/news/article/gnorizoyme-toys-eyrovoyleytes-mas-1493817119979>
- <https://www.dw.com/en/hungary-completes-second-fence-to-keep-out-migrants/a-38632459>
- <http://www.ecre.org/positions/dublin.shtml>
- <http://www.ecotec.com/>
- <http://www.ecre.org/>
- http://www.europa.eu.int/abc/treaties_el.htm
- http://www.europa.eu.int/comm/employment_social/fundamri/index_el.htm
- http://www.europa.eu.int/comm/index_el.htm
- <http://www.europa.eu.int/eur-lex/el/index.html>
- http://www.europa.eu.int/scadplus/scad_el.htm
- http://europa.eu/rapid/press-release_IP-18-6689_el.htm
- http://www.europarl.eu.int/home/default_el.htm
- <http://www.europarl.europa.eu/greece/el/%CE%BF%CE%B9>
- <http://www.europarl.europa.eu/greece/el/greek-meps/meps-activity/meps-activity-2016/meps2015january/meps2016january137.html>
- http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/stud/2015/519206/ipol_stu%282015%29519206_en.pdf
- <http://www.europarl.europa.eu/news/en/headlines/eu-affairs/20130905STO18726/key-facts->

about-the-eu-institutions-infographic

http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2016-0102_EL.html?redirect

<http://www.europarl.europa.eu/plenary/en/votes.html?tab=votes>

http://www.huffingtonpost.gr/entry/-vouliwatch_gr_8415788

<http://www.ilo.org/>

<http://www.iom.ch/documents/publication/en/migtrafeuro.pdf>

<http://www.iom.int/documents/publications/en/mitrafeuro.pdf>

<http://www.iom.int/documents/publication/en/migtrafeuro.pdf>

http://www.iom.int/index_flash.htm

<http://www.let.leidenuniv.nl/history/migration/>

<http://www.mepranking.eu/state.php?st=GR&order=SCORE#meps>

http://www.repubblica.it/esteri/2017/02/02/news/migranti_accordo_italia-libia_ecco_cosa_contiene_in_memorandum-157464439/?refresh_ce

<http://www.unhcr.ch/cgi-bin/teXis/vtx/home>

<http://www.ue.eu.int/el/summ.htm>

<http://www.unhcr.ch/cgi-bin/teXis/vtx/home>

<http://www.un.org/>

<http://www.unesco.org/>

<http://www.votewatch.eu/blog/ep2019-how-meps-made-decisions-during-these-5-years/>

<http://www.votewatch.eu/blog/tag/cohesion/>

<http://www.votewatch.eu/en/term8-the-situation-in-the-mediterranean-and-the-need-for-a-holistic-eu-approach-to-migration-motion-for-r-19.html>

<http://www.votewatch.eu/en/term8-temporary-reintroduction-of-border-control-at-internal-borders-draft-legislative-resolution-article-.html>

<http://www.votewatch.eu/en/term8-asylum-migration-and-integration-fund-re-commitment-of-remaining-amounts-draft-legislative-resolutio.html>

<http://www.votewatch.eu/en/term8-use-of-the-schengen-information-system-for-the-return-of-illegally-staying-third-country-nationals-d.html>

<http://www.votewatch.eu/en/term8-listing-the-third-countries-whose-nationals-must-be-in-possession-of-visas-when-crossing-the-externa.html>

<http://vouliwatch.gr/news/article/gnorizoyme-toys-eyrovoyleytes-mas-1493817120127>

<http://www.youtube.com/watch?v=SB4zuE5wdO8&feature=youtu.be>

Νέες τάσεις στο θεσμικό πλαίσιο του Μεταναστευτικού στην Ελλάδα και την Ε.Ε.

Φώτιος Επ. Ζυγούρης

Υποψήφιος Διδάκτορας, Τμήμα Εκπαιδευτικής και Κοινωνικής Πολιτικής,
Πανεπιστήμιο Μακεδονίας
zygourisfotis@yahoo.gr

Σοφία Γερ. Παπαδοπούλου

Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
softsepara@hotmail.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η μετανάστευση αποτελεί πολυδιάστατο φαινόμενο που επηρεάζει τις κοινωνίες σε πολιτικό, οικονομικό και πολιτισμικό επίπεδο. Οι μεταναστευτικές ροές εξαρτώνται άμεσα από τις διεθνείς συγκυρίες και αναπτύσσουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, τα οποία σχετίζονται τόσο με τις ανάγκες των χωρών υποδοχής, όσο και των χωρών αποστολής των μεταναστών. Στην Ευρώπη τις τελευταίες δεκαετίες διαμορφώθηκε μια ιδιαίτερη μεταναστευτική πραγματικότητα. Η δημιουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, την οποία ακολούθησε η ένωση των δύο Γερμανιών και οι αλλαγές στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, δημιούργησε τις κατάλληλες συνθήκες για συνεργασία, οι οποίες επισημοποιήθηκαν με τις συμφωνίες των κρατών-μελών για ελεύθερη διακίνηση εργαζομένων στα πλαίσια της διευρυμένης και ενιαίας αγοράς της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Πέρα όμως από την εσωτερική μετανάστευση μεγάλο πρόβλημα για την ενοποιημένη Ευρώπη αποτέλεσε η παράτυπη μετανάστευση από χώρες εκτός της Ένωσης. Προκειμένου να αντιμετωπιστεί το φαινόμενο αυτό κρίθηκε απαραίτητη η υιοθέτηση μεταναστευτικής πολιτικής, η οποία αφορά θεσμοθετημένα μέτρα και άτυπες πρακτικές, που στοχεύουν τόσο στην αντιμετώπιση ζητημάτων, τα οποία προκύπτουν από την μετανάστευση όσο και στην διατήρηση της κοινωνικής συνοχής. Στόχο της παρούσας εργασίας αποτελεί η προσέγγιση και η συζήτηση της μεταναστευτικής και προσφυγικής κρίσης σε επίπεδο επίσημων πολιτικών μέτρων και θεσμικών παρεμβάσεων στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση. Συγκεκριμένα αναπτύσσεται το θεσμικό πλαίσιο με την καταγραφή των νόμων που ψηφίστηκαν και τις πρακτικές που ακολουθήθηκαν, με σκοπό την αντιμετώπιση του μεταναστευτικού προβλήματος, την κοινωνική ένταξη των μεταναστών, τις διαδικασίες νομιμοποίησής τους, καθώς και τις δυνατότητες πολιτογράφησης που υπάρχουν. Ουσιαστικά η μετανάστευση και το προσφυγικό αναδεικνύονται ιδιαίτερα σοβαρά ζητήματα, τα οποία ξεπερνούν τα γεωγραφικά όρια της χώρας μας και απαιτείται συνεχής αρωγή και συνεργασία τόσο με τις γειτονικές χώρες και τις χώρες της Ευρώπης, όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: μεταναστευτική πολιτική, θεσμικό πλαίσιο, κοινωνική ένταξη, νομιμοποίηση, πολιτογράφηση.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μετανάστευση αποτελεί ένα σύνθετο φαινόμενο παγκόσμιας κλίμακας, που καλύπτει όλες τις εποχές της σύγχρονης ιστορίας και συνδέεται με την ανθρώπινη φύση και την εν γένει εξέλιξη της. Πλήθος ανθρώπων καθημερινά ωθούνται ή αναγκάζονται να εγκαταλείψουν τον τόπο κατοικίας τους, λόγω οικονομικών, πολιτικών ή και φυσικών παραγόντων: α) οικειοθελείς μετακινήσεις, κατά τις οποίες τα άτομα επιλέγουν με δική τους πρωτοβουλία να αλλάξουν τόπο διαμονής, ώστε να εξυπηρετηθούν καλύτερα τα συμφέροντά τους, όσον αφορά στην οικονομική, κοινωνική, μορφωτική ή άλλη κατάστασή τους και β) αναγκαστικές μετακινήσεις, στις οποίες συγκαταλέγονται μια ποικιλία περιστάσεων, που οδηγούν σε κινητικότητα των πληθυσμών, όπως πολεμικές και κοινωνικές συγκρούσεις, οικονομική κρίση, πολιτική αστάθεια, φυλετικές διακρίσεις, φυσικές καταστροφές κτλ. Στις χώρες υποδοχής τους, οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες κρίνονται καλύτερες, από αυτές στις χώρες προέλευσής τους με τους μετακινούμενους να αναζητούν να εξασφαλίσουν υψηλότερο επίπεδο διαβίωσης και καλύτερες προοπτικές (European Migration network, 2012, όπως αναφέρεται στο Λιβανός, 2017).

Στις μέρες μας το μεταναστευτικό φαινόμενο αφορά ολόκληρη την παγκόσμια κοινότητα και επομένως και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.). Ειδικότερα στην Ελλάδα, το φαινόμενο διαφαίνεται να αυξάνει την έντασή του. Λόγω των διεθνών πολιτικών και οικονομικών συνθηκών, όλο και μεγαλύτερος αριθμός ατόμων και ομάδων καταφεύγουν στη μετανάστευση, με επακόλουθο τη δημιουργία αλλοεθνών κοινοτήτων στο εσωτερικό των χωρών υποδοχής τους.

Κάθε χώρα καλείται να διαχειριστεί την εν λόγω κατάσταση μέσω της εθνικής μεταναστευτικής της πολιτικής, της εν γένει δηλαδή πολιτικής που ασκεί, με σκοπό την διαχείριση του φαινομένου της μετανάστευσης (Λιβανός, 2017) και περιλαμβάνει την πολιτική ελέγχου και ρύθμισης της εισόδου μεταναστών στη χώρα και την πολιτική ενσωμάτωσης και αφομοίωσής τους εντός του εθνικού πλαισίου (Κωτούλας, 2012). Ακόμη, στο πλαίσιο της κοινοτικής μεταναστευτικής πολιτικής, στόχος είναι η διαμόρφωση ενός σαφούς και ενιαίου καθεστώτος για τους μετανάστες και τους αιτούντες άσυλο, με σκοπό την κοινωνική συνοχή και ειρήνη, έτσι ώστε να περιοριστούν όλες τις παράνομες δραστηριότητες οι οποίες συνδέονται με αυτούς, να τους νομιμοποιήσει και εντέλει να τους εντάξει στις ευρωπαϊκές κοινωνίες (Λιβανός, 2017) στα πλαίσια της αρχής της συνεργασίας μέσω κοινής μεταναστευτικής πολιτικής και πολιτικής ασύλου, καθώς και με την υπογραφή συμφωνιών όπως αυτή της Ε.Ε.-Τουρκίας, το 2016 (Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 2019).

ΤΟ ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ Ε.Ε. ΣΤΟΝ ΤΟΜΕΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ

Οι μεγάλες καταστροφές που προκάλεσε στις Ευρωπαϊκές χώρες ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, δημιούργησαν την ανάγκη ανοικοδόμησης και βιομηχανικής ανάπτυξής τους. Έτσι, στις δεκαετίες '50-'70 υπήρξε εσωτερική μετανάστευση από τις χώρες της Νότιας Ευρώπης προς τον Ευρωπαϊκό Βορά, αλλά και από νυν και πρώην ευρωπαϊκές αποικίες.

Από τα μέσα της δεκαετίας του '70 και έπειτα, η πετρελαϊκή κρίση και η επιβράδυνση της οικονομικής ανάπτυξης των χωρών της Δυτικής Ευρώπης άλλαξαν την δυναμική της μετανάστευσης μειώνοντας τις μεταναστευτικές ροές από τις χώρες του Ευρωπαϊκού Νότου, ενώ παράλληλα οι χώρες εισδοχής ανέπτυξαν πολιτικές για την μείωση της εισροής μεταναστών. Ορισμένες μάλιστα έθεσαν ως στόχο την μηδενική μετανάστευση (Ζυγούρης, 2014).

Το 1989 η πτώση του Τείχους του Βερολίνου και των πρώην κομμουνιστικών καθεστώτων δημιούργησαν, ένα δεύτερο μεγάλο κύμα μεταναστών από την Ανατολική Ευρώπη προς τη Δυτική. Αυτό προκάλεσε περιπτώσεις κοινωνικών αναταραχών, αλλά και περιπτώσεις ρατσισμού και προκατάληψης, διότι οι μετανάστες προκαλούν παραδοσιακά την εχθρότητα των γηγενών που τους κατηγορούν ότι αφενός οι μετανάστες τους παίρνουν τις δουλειές και αφετέρου υποβαθμίζουν τον πολιτισμό τους. Αποτέλεσμα ήταν να καταστεί επιτακτική η ανάγκη για την εφαρμογή προγραμμάτων νομιμοποίησης των παράνομων μεταναστών, προκειμένου να ενταχθούν ομαλά στην κοινωνία (Πανταζής, 2016). Στο πνεύμα των ανωτέρω, η Ε.Ε. θεσμοθέτησε πλήθος από νομοθετήματα, πρωτοκόλλα και συνθήκες.

Ήδη από το 1975 αναπτύσσονταν προοδευτικά διακυβερνητική συνεργασία εκτός του νομικού πλαισίου της Ε.Ο.Κ. στους τομείς της μετανάστευσης, του δικαιώματος ασύλου και της αστυνομικής και δικαστικής συνεργασίας. Με την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη, το 1986, επικυρώθηκε η διακυβερνητική αυτή συνεργασία, καθώς καθόριζε την ελεύθερη κυκλοφορία των προσώπων ως βασικό στοιχείο της ενιαίας αγοράς, αναθέτοντας ρητά τον τομέα αυτό στην κοινοτική αρμοδιότητα, στο πλαίσιο της οποίας συστάθηκαν ομάδες εργασίας, σε συνάρτηση με τις ανάγκες τους π.χ. η ad hoc ομάδα “μετανάστευση” το 1986.

Το 1993 η Συνθήκη για την Ε.Ε. έθεσε τη συνεργασία των κρατών-μελών σε θέματα δικαιοσύνης και εσωτερικών υποθέσεων σε νέα βάση¹, αναγορεύοντας θέματα κοινού ενδιαφέροντος το άσυλο, τη διέλευση των εξωτερικών συνόρων, τη μετανάστευση, την καταπολέμηση των ναρκωτικών, την καταπολέμηση της απάτης σε διεθνές επίπεδο, την δικαστική συνεργασία σε αστικές και ποινικές υποθέσεις, την τελωνειακή και την αστυνομική συνεργασία.

Στη συνέχεια, στο πλαίσιο των ραγδαίων εξελίξεων στην μετανάστευση η Ε.Ε. αντιλήφθηκε την ανάγκη υιοθέτησης ενός κοινού πλαισίου αντιμετώπισης αυτού του φαινομένου. Η Συνθήκη του Άμστερνταμ (1997) τροποποίησε και συμπλήρωσε την παραπάνω συνεργασία δημιουργώντας ένα χώρο ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης, με ευρύτερες και πιο συγκεκριμένες φιλοδοξίες, με μεθόδους πιο αποτελεσματικές, πιο δημοκρατικές και με έναν πιο ισορροπημένο ρόλο των θεσμικών οργάνων (Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 2019).

Οι βασικές αρχές της κοινής μεταναστευτικής πολιτικής όμως, τέθηκαν στο Συμβούλιο του Τάμπερε το 1999. Συγκεκριμένα, αποφασίστηκε η συνεργασία με τις χώρες προέλευσης των μεταναστών, η ανάπτυξη ενός κοινού ευρωπαϊκού συστήματος απόδοσης ασύλου, η δίκαιη μεταχείριση των υπηκόων τρίτων χωρών και η διαχείριση των μεταναστευτικών ροών. Από την Επιτροπή εκπονήθηκε κατάλογος όλων των μέτρων που έπρεπε να ληφθούν εντός πενταετίας, με στόχο να αναπτυχθεί μια Ε.Ε. ανοικτή και ασφαλής, σεβόμενη τις υποχρεώσεις της Σύμβασης της Γενεύης αναφορικά με το άσυλο και τα δικαιώματα του ανθρώπου, αλλά και να διευκολυνθεί η πρόσβαση των πολιτών της στη δικαιοσύνη. Καθώς όμως ο στόχος δεν επιτεύχθηκε, το ζήτημα της ενίσχυσης της συνεργασίας σε θέματα μετανάστευσης, τέθηκε εκ νέου στο Συμβούλιο του Λάακεν (2001).

Στην συνεδρίαση της Σεβίλλης (2002), έπειτα από τα τρομοκρατικά χτυπήματα της 11ης Σεπτεμβρίου, δίνεται έμφαση στον έλεγχο της παράτυπης μετανάστευσης (προγράμματα επαναπατρισμού των παράτυπων μεταναστών προς τις χώρες τους, σύναψη συμφωνιών επανεισδοχής

1 Τίτλος VI της Συνθήκης Ε.Ε., άρθρα 29-42.

τους, πιο αποτελεσματική φύλαξη των συνόρων της Ε.Ε.). Την ίδια χρονιά, ο Κανονισμός Δουβλίνο II (ή Κανονισμός 343/2002) καθόρισε ως χώρα υπεύθυνη για την εξέταση αίτησης παροχής ασύλου την πρώτη χώρα εισόδου ενός αλλοδαπού σε έδαφος της Ε.Ε.

Κατά το πρώτο εξάμηνο του 2003, επί Ελληνικής Προεδρίας του Συμβουλίου, αλλά και μετέπειτα παρατηρείται σημαντική πρόοδος σε θέματα νόμιμης μετανάστευσης με την υιοθέτηση Οδηγιών σχετικά με το δικαίωμα στην οικογενειακή επανένωση, με τους επί μακρόν διαμένοντες υπηκόους τρίτων χωρών, την ελεύθερη κυκλοφορία των πολιτών της Ένωσης και των μελών των οικογενειών τους, την προστασία των θυμάτων εμπορίας ανθρώπων, την εισδοχή σπουδαστών και ερευνητών. Στο Συμβούλιο της Θεσσαλονίκης έγινε και πρόταση για τη σύσταση ειδικής υπηρεσίας για την φύλαξη των εξωτερικών συνόρων, η οποία τον Μάιο του 2005 ανέλαβε δράση.

Το 2008 στο Συμβούλιο των Βρυξελλών εγκρίθηκε το Ευρωπαϊκό Σύμφωνο για τη Μετανάστευση και το Άσυλο που αποσκοπούσε: στην οργάνωση της νόμιμης και την καταπολέμηση της παράνομης μετανάστευσης, την ενίσχυση των μέτρων φύλαξης των συνόρων, τη συγκρότηση της Ε.Ε. ως χώρα ασύλου και τη δημιουργία σύμπραξης με τρίτες χώρες, που να ευνοεί τη συνέργεια μεταξύ μετανάστευσης και ανάπτυξης (EUR-Lex, 2019).

Την επόμενη χρονιά με τον Κανονισμό Eurodac δημιουργείται και ένα σύστημα σύγκρισης δακτυλικών αποτυπωμάτων όσων αιτούνται άσυλο και ορισμένων κατηγοριών παράτυπων μεταναστών (EUR-Lex, 2019).

Η Συνθήκη της Λισαβόνας (2009) αποτέλεσε σημαντικό βήμα προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, καθώς στο ζήτημα της μετανάστευσης προέβλεπε την εφαρμογή πολιτικών που σχετίζονται με τους ελέγχους στα σύνορα και το άσυλο και διευκρίνιζε ότι η Ε.Ε. θα μοιράζεται πλέον τις αρμοδιότητές της στον τομέα αυτό με τα κράτη-μέλη της (π.χ. ο καθορισμός του αριθμού μεταναστών που μπορούν να εισέλθουν νόμιμα σε κράτος-μέλος με σκοπό την αναζήτηση εργασίας).

Το Μάρτιο του 2014, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή εξέδωσε την Ανακοίνωση «Μια ανοικτή και ασφαλή Ευρώπη: από τη θεωρία στην πράξη» στην οποία παρουσίασε το μελλοντικό πρόγραμμά της για τις εσωτερικές υποθέσεις. Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο στη συνέχεια, καθόρισε τις «στρατηγικές κατευθυντήριες γραμμές σχετικά με τον νομοθετικό και επιχειρησιακό σχεδιασμό για τον χώρο ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης» για την περίοδο 2014-2020, οι οποίες επικεντρώνονται στον στόχο της μεταφοράς, εφαρμογής και εδραίωσης των ισχυόντων νομικών μέσων και μέτρων.

Στις 13 Μαΐου 2015, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή έθεσε τη μετανάστευση στο κέντρο των προτεραιοτήτων της προτείνοντας άμεσα μέτρα και δράσεις για την αντιμετώπιση της κρίσης στη Μεσόγειο, που έπρεπε να αναληφθούν στο προσεχές μέλλον για την καλύτερη διαχείριση της μετανάστευσης² με την ανάπτυξη ισχυρής κοινής πολιτικής για τη χορήγηση ασύλου, με βάση την εφαρμογή του κοινού ευρωπαϊκού συστήματος ασύλου και μια νέα πολιτική νόμιμης μετανάστευσης με τον εκσυγχρονισμό και την αναθεώρηση του καθεστώτος της “μπλε κάρτας”, με σκοπό να καθοριστούν νέες προτεραιότητες στις πολιτικές ένταξης και να βελτιστοποιηθούν τα πλεονεκτήματα της μεταναστευτικής πολιτικής για τα πρόσωπα και τις χώρες καταγωγής.

Ένα χρόνο αργότερα, στις 6 Απριλίου 2016 η Ευρωπαϊκή Επιτροπή δημοσίευσε στην Ανακοί-

2 Τα μέτρα αυτά αφορούν κυρίως την ένταξη των μεταναστών στο ευρωπαϊκό περιβάλλον και την προσέλκυση μεταναστών υψηλής ειδίκευσης

νωση με τίτλο «Μεταρρύθμιση του κοινού ευρωπαϊκού συστήματος ασύλου και προώθηση των νόμιμων οδών προς την Ευρώπη», τη διαμόρφωση ενός πιο συνεκτικού και αποτελεσματικού μοντέλου για τη διαχείριση της νόμιμης μετανάστευσης σε επίπεδο Ε.Ε., με την επαναξιολόγηση του ισχύοντος πλαισίου και την ενίσχυση της συνεργασίας με τις κυριότερες χώρες προέλευσης (European Commission, 2019).

Ο Ράντος (2007) αναφέρει ότι, καθώς η νομοθεσία περί αλλοδαπών κοινοτικοποιείται περισσότερο με την έκδοση Κανονισμών, Οδηγιών και άλλων κοινοτικών κειμένων, οι υποθέσεις αυτές θα άγονται κατευθείαν στο Συμβούλιο της Ευρώπης, αφού οι υποθέσεις των αλλοδαπών που διέπονται από το κοινοτικό δίκαιο παραμένουν στην απευθείας αρμοδιότητα του (Ράντος, 2007).

Εξαιρουμένης της δραστηριότητας που παρατηρείται στο πλαίσιο του Συμβουλίου, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή έχει αναλάβει ενεργό ρόλο και για την προώθηση της πρότερης διαβούλευσης με τα κράτη-μέλη και άλλους εταίρους της κοινωνίας των πολιτών μέσω της λειτουργίας διαφόρων συμβουλευτικών «οργάνων», όπως: η Επιτροπή για την Μετανάστευση και το Άσυλο, το Δίκτυο Εθνικών Σημείων Επαφής για την Μετανάστευση και το Δίκτυο Εθνικών Σημείων Επαφής για την Ένταξη των μεταναστών (Ζυγούρης, 2014).

Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΣΥΝΟΡΩΝ ΤΗΣ Ε.Ε.- ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ ΕΛΕΓΧΟΥ

Οι χώρες της Ε.Ε. που οριοθετούν τη Μεσόγειο (Ισπανία, Ιταλία, Μάλτα, Ελλάδα), λόγω της γεωπολιτικής τους θέσης, καθίστανται ιδιαίτερα ευάλωτες στις μεγάλες μεταναστευτικές ροές από χώρες της Ασίας και της Αφρικής. Ειδικότερα η Ελλάδα αποτελεί βασική πύλη εισόδου προσφύγων και μεταναστών στην Ε.Ε, οι οποίοι είναι κατά κύριο λόγο παράτυποι (United Nations High Commissioner for Refugees [UNHCR], 2014) και δεν έχουν ως τελικό προορισμό τη χώρα μας αλλά άλλες Ευρωπαϊκές χώρες. Στην Έκθεση του το 2011, ο Οργανισμός Θεμελιωδών Δικαιωμάτων αναφέρει τα εξής για την παράτυπη μετανάστευση: «Παρατηρήθηκε αλλαγή των μεταναστευτικών οδών προς Ε.Ε., αρχικά με πύλη εισόδου τα θαλάσσια σύνορα και στη συνέχεια τα χερσαία σύνορα Ελλάδας - Τουρκίας. Το 2010, ποσοστό 90% του συνόλου των παράτυπα εισερχομένων από το σύνολο των εξωτερικών χερσαίων και θαλασσίων συνόρων της Ε.Ε. εντοπίστηκε στα ελληνικά εξωτερικά χερσαία και θαλάσσια σύνορα» (European Asylum Support Office, 2012).

Σύμφωνα με το Ινστιτούτο Στατιστικής Τεκμηρίωσης Ανάλυσης και Έρευνας [ΙΣΤΑΕ] πολλοί μετανάστες φτάνουν στα Ευρωπαϊκά σύνορα χωρίς τα απαραίτητα έγγραφα, όπως η βίζα ή οι άδειες εργασίας (ΙΣΤΑΕ, 2019). Για την αντιμετώπιση του φαινομένου αυτού η Ε.Ε. έχει αναπτύξει αυξημένους συνοριακούς ελέγχους για τη βραχυπρόθεσμη αντιμετώπιση του προβλήματος. Για τη διαχείριση της επιχειρησιακής συνεργασίας στα εξωτερικά σύνορα (χερσαία, θαλάσσια και εναέρια) των κρατών-μελών της Ε.Ε., το 2005 λειτούργησε τον Frontex³, έναν οργανισμό που συνέβαλε στην εναρμόνιση των συνοριακών ελέγχων σε ολόκληρη την Ε.Ε. και διευκόλυνε τη συνεργασία μεταξύ των τελωνειακών αρχών, παρέχοντας τεχνική βοήθεια και εμπειρογνώσια (Frontex, 2019).

Επιπλέον, η Ε.Ε. διεξάγει συνομιλίες με τις χώρες στις οποίες φτάνουν οι περισσότεροι μετα-

3 Το 2016, ο Οργανισμός επεκτάθηκε και αναβαθμίστηκε σε Ευρωπαϊκό Οργανισμό Συνοριοφυλακής και Ακτοφυλακής. Ο νέος διευρυμένος ρόλος περιλαμβάνει εκτός από τον έλεγχο της μετανάστευσης, τη διαχείριση των συνόρων και αυξημένες αρμοδιότητες στην καταπολέμηση του διασυνοριακού εγκλήματος.

νάστες, προκειμένου να ενδυναμώσει τη συνεργασία για τη διαχείριση της μετανάστευσης και ενθαρρύνει την ανάπτυξη στις χώρες αποστολής, ώστε να βοηθηθούν μακροπρόθεσμα να μειώσουν την συρροή μεταναστών.

Σε ορισμένες περιπτώσεις, στις χώρες “αποστολής” έχουν προσφερθεί κίνητρα, όπως στοχευμένη χρηματοδότηση, ευκαιρίες εκπαίδευσης και αυξημένοι αριθμοί νόμιμης μετανάστευσης, ως επιβράβευση και ώθηση στην προσπάθεια αναχαίτισης της ροής της μετανάστευσης. Κίνητρα, όπως οι ελαστικοί κανόνες για την χορήγηση βίζας στις χώρες που συμφωνούν να δεχθούν πίσω παράτυπους μετανάστες προσφέρονται επίσης, ως μέρος της Ευρωπαϊκής Πολιτικής Γειτονίας, η οποία στοχεύει στην δημιουργία στενότερων σχέσεων με χώρες που βρίσκονται στα ευρωπαϊκά σύνορα. Χρησιμοποιούνται ακόμη, τοπικές συμφωνίες συνεργασίας με ομάδες χωρών για τη διευθέτηση του ζητήματος αυτού, που συμπεριλαμβάνουν την προσφορά ευρωπαϊκής χρηματοδότησης, ώστε να βοηθήσουν τις χώρες διέλευσης να βελτιώσουν τον έλεγχο των συνόρων τους και τα συστήματα παροχής ασύλου, ως μέρος των προσπαθειών προώθησης συνεργασιών που αφορούν στη διαχείριση της μετανάστευσης και την ενδυνάμωση της ανάπτυξης (Ζυγούρης, 2014).

Σύμφωνα με την επίσημη ιστοσελίδα της ΕΕ στις 14 Ιουνίου 1985 υπογράφηκε η συμφωνία Schengen μεταξύ των πέντε ιδρυτικών μελών (Βέλγιο, Γερμανία, Γαλλία, Λουξεμβούργο, Ολλανδία) στοχεύοντας στην σταδιακή κατάργηση των ελέγχων στα εσωτερικά σύνορα μεταξύ των χωρών αυτών και τη δημιουργία ενιαίων εξωτερικών συνόρων, όπου πραγματοποιούνται έλεγχοι εισόδου στον χώρο Schengen (Ζυγούρης, 2014). Καθιέρωσε κοινούς κανόνες που εφαρμόζονται στα άτομα που διασχίζουν τα εξωτερικά σύνορα των κρατών-μελών της Ε.Ε., στους όρους εισόδου και θεώρησης διαβατηρίου για σύντομες διαμονές και στη βελτίωση της συνεργασίας και του συντονισμού μεταξύ των αστυνομικών υπηρεσιών και των δικαστικών αρχών για τη διαφύλαξη της εσωτερικής ασφάλειας των κρατών-μελών και ιδιαίτερα για την καταπολέμηση του οργανωμένου εγκλήματος (EUR-Lex, 2019). Στο πλαίσιο αυτό, δημιουργήθηκε το Σύστημα Πληροφοριών Schengen (Schengen Information System – S.I.S.) που είναι μια πολύπλοκη βάση δεδομένων και επιτρέπει σε αρμόδιες αρχές των κρατών την ανταλλαγή δεδομένων αναφορικά με ορισμένες κατηγορίες προσώπων (διωκόμενοι και εξαφανισμένοι) και αγαθών (αναζητούμενα οχήματα ή αντικείμενα, όπως έγγραφα ταυτότητας, άδειες κυκλοφορίας οχημάτων και πινακίδες αριθμού κυκλοφορίας που έχουν κλαπεί ή απολεσθεί) και βρίσκεται σε επιχειρησιακή λειτουργία από τις 26 Μαρτίου 1995. Πρόσβαση στο SIS έχουν η Ελληνική Αστυνομία, το Λιμενικό Σώμα, το Υπουργείο Εξωτερικών και τα Τελωνεία.

Ο χώρος Schengen επεκτάθηκε σταδιακά μέχρι το 2007 σε όλα σχεδόν τα κράτη-μέλη. Το 2001 η Νορβηγία και η Ισλανδία, το 2008 η Ελβετία και το 2011 το Λιχτενστάιν, εισέρχονται στο χώρο, χωρίς να αποτελούν μέλη της Ε.Ε., ενώ η Βουλγαρία, η Ρουμανία, η Κροατία και η Κύπρος δεν είναι ακόμη πλήρη μέλη. Η Μεγάλη Βρετανία και η Ιρλανδία δεν μετέχουν στη Ζώνη (Ζυγούρης, 2014).

Η δημιουργία του χώρου Σένγκεν, αποτελεί ένα από τα πλέον απτά, δημοφιλή και επιτυχή επιτεύγματα της Ε.Ε. για τη διαφύλαξη του οποίου απαιτείται μια καινούρια κοινοτική προσέγγιση μέσα από ένα νέο αναθεωρημένο μηχανισμό λειτουργίας της, που θα εξασφαλίζει μεγαλύτερη διαφάνεια και θα βελτιώσει την παρακολούθηση και την κάλυψη τυχόν ελλείψεων κατά την λειτουργία του συστήματος (Ζυγούρης, 2014).

Στο χώρο Schengen, κάθε κράτος-μέλος είναι συνυπεύθυνο για την άσκηση του ελέγχου πρόσβασης στο έδαφός του. Διαχειρίζεται δηλαδή τα εξωτερικά του σύνορα, όχι μόνο για να ελέγχει

την πρόσβαση στο δικό του έδαφος, αλλά και στον χώρο Schengen ως σύνολο. Κατά συνέπεια, ενεργεί προς το συμφέρον όλων των κρατών-μελών και εκτελεί μια υπηρεσία εξ ονόματος της Ε.Ε. Παράλληλα, όμως όταν ένα κράτος-μέλος δεν μπορεί να ανταπεξέλθει σε υψηλή πίεση στα εξωτερικά του σύνορα θα πρέπει να ισχύσει η αρχή της αλληλεγγύης μέσω της αναλογικής κατανομής σε όλα τα κράτη-μέλη της (Borchardt, 2018).

Ο έλεγχος στα εξωτερικά σύνορα της Ε.Ε. πρέπει να βελτιώνεται συνεχώς ώστε να ανταποκρίνεται στις νέες προκλήσεις στον τομέα της μετανάστευσης και της ασφάλειας. Η αδυναμία σε τμήματα των εξωτερικών συνόρων υπονομεύει την αξιοπιστία της ικανότητας της Ένωσης για έλεγχο πρόσβασης στο έδαφός της, καθώς και την αμοιβαία εμπιστοσύνη. Υπάρχει ήδη κοινή δέσμη κανόνων, αλλά είναι αναγκαίο να αναπτυχθεί και περαιτέρω μια κοινή νοοτροπία μεταξύ των εθνικών αρχών (Ζυγούρης, 2014).

ΤΟ ΘΕΣΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Το θεσμικό πλαίσιο για το μεταναστευτικό ζήτημα στη χώρα μας είναι πολύ πρόσφατο, καθώς αναπτύχθηκε τα τελευταία 26 χρόνια. Μέχρι τη δεκαετία του '90 η θέσπιση μεταναστευτικής πολιτικής φαίνεται πως δεν απασχόλησε ιδιαίτερα τη χώρα μας και ρυθμιζόταν μόνο από τον ν.4310/1929, ο οποίος είχε θεσπιστεί προκειμένου να ρυθμίσει το μεταναστευτικό κύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής και αναθεωρήθηκε το 1948 αναφορικά κυρίως με θέματα μεταναστευτικών εκροών (Ινστιτούτο Εργασίας Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδας – Ανωτάτη Διοίκηση Ενώσεων Δημοσίων Υπαλλήλων, 2004).

Η αδυναμία του νομικού πλαισίου του 1929 να αντιμετωπίσει με ορθολογικό τρόπο το μαζικό μεταναστευτικό ρεύμα⁴ προς την Ελλάδα το 1989, οδήγησε σε νέα νομοθετική ρύθμιση τον ν.1975/1991 που ως σκοπό είχε τον περιορισμό της μετανάστευσης, τον αυστηρότερο έλεγχο των συνόρων και την απέλαση του μεγαλύτερου μέρους των παράτυπων μεταναστών από την ελληνική επικράτεια. Ουσιαστικά ο νόμος αυτός δεν άφηνε πολλά περιθώρια στην είσοδο και εγκατάσταση ξένων στη χώρα με σκοπό την εργασία.

Τα χρόνια που ακολούθησαν πολλοί μετανάστες εισήλθαν παράτυπα και εγκαταστάθηκαν στην χώρα μας αναζητώντας εργασία. Για την αντιμετώπιση αυτού του φαινομένου θεσπίστηκαν τα προεδρικά διατάγματα (π.δ.) 358/1997 και 359/1997 με κύριο σκοπό την νομιμοποίηση των παράτυπων μεταναστών, πρόγραμμα, που συνέβαλε σημαντικά στην “ομαλοποίηση” του μεταναστευτικού φαινομένου στην Ελλάδα (Τριανταφυλλίδου, 2005). Οι μετανάστες με την κατάθεση συγκεκριμένων δικαιολογητικών αποκτούν την λευκή κάρτα, που τους εξασφαλίζει την νόμιμη παραμονή τους για περιορισμένο χρονικό διάστημα. Στη συνέχεια αιτούνταν την έκδοση της πράσινης κάρτας (προσωρινή κάρτα διαμονής) χρονικής ισχύος ενός, δύο ή πέντε ετών.

Το πρώτο πρόγραμμα νομιμοποίησης αν και είχε αρκετές πρακτικές και διοικητικές αδυναμίες στην εφαρμογή του υπήρξε σημαντικό, καθώς για πρώτη φορά προβλέπεται καταγραφή των

4 Το μεταναστευτικό ρεύμα στην αρχή της δεκαετίας του '90 περιλάμβανε μετανάστες ελληνικής εθνοτικής καταγωγής όπως: Ρωσοπόντιους παλινοστούντες και Βορειοηπειώτες, μετανάστες από τις πρώην κομμουνιστικές χώρες των Βαλκανίων και της Ανατολικής Ευρώπης.

μεταναστών⁵, δίνοντας τη δυνατότητα στο κράτος να έχει έστω και έναν υποτυπώδη έλεγχο του μεταναστευτικού πληθυσμού (Καβουνίδα, 2002).

Στη συνέχεια, ο ν.2910/2001 αποτέλεσε πιο ολοκληρωμένη προσπάθεια νομοθετικής ρύθμισης, με στόχο να αντιμετωπιστεί ορθολογικά το σύστημα αδειών παραμονής και εργασίας των μεταναστών και να μεταφερθούν αρμοδιότητες από τις αστυνομικές αρχές στο Υπουργείο Εσωτερικών και την Τοπική Αυτοδιοίκηση (Μαρβάκης, Παρσάνογλου & Παύλου, 2001). Πρόκειται για το δεύτερο πρόγραμμα νομιμοποίησης μεταναστών στην Ελλάδα στο οποίο αν και ο έλεγχος των μεταναστών ήταν αυστηρότερος, εντούτοις για πρώτη φορά, γίνεται αναφορά σε ζητήματα σχετικά με την υγεία, την παιδεία, την εργασία και την οικογενειακή κατάσταση των μεταναστών (Κοντιάδης & Παπαθεοδώρου, 2007).

Τέσσερα χρόνια αργότερα, με τον ν. 3386/2005, η ελληνική μεταναστευτική πολιτική αρχίζει να αντιμετωπίζει το φαινόμενο της μετανάστευσης υπό ένα σφαιρικότερο πρίσμα ενσωματώνοντας κατάλληλες πολιτικές, τόσο για τη διαχείριση διαφορετικών μορφών του, όσο και για την ένταξη των μεταναστών στη χώρα (Καλοφωλιάς, 2011). Συγκεκριμένα, θεσπίζεται ένα σύστημα διαχείρισης λειτουργικό, μη γραφειοκρατικό, επωφελές για την εθνική οικονομία και ασφαλές για τα δικαιώματα των οικονομικών μεταναστών στη χώρα. Ουσιαστικά ενσωματώνει στην εθνική έννομη τάξη τις Οδηγίες 2003/86/ΕΚ (σχετικά με το δικαίωμα της οικογενειακής επανένωσης) και 2003/109/ΕΚ (σχετικά με το καθεστώς των επί μακρῶς διαμενόντων) και αποτελεί τον τελευταίο κύκλο νομιμοποίησης των παράτυπων μεταναστών (Ζυγούρης, 2014). Απλοποιεί την διαδικασία χορήγησης άδειας διαμονής (άδεια διαμονής για συγκεκριμένο λόγο π.χ. εξαρτημένη εργασία, ανεξάρτητη οικονομική δραστηριότητα, επενδυτική δραστηριότητα, σπουδές) (Τριανταφυλλίδου, 2005).

Ο ν.3536/2007 ήρθε να καλύψει τα νομικά και διοικητικά κωλύματα που δημιούργησε ο προηγούμενος νόμος. Οι μετανάστες είχαν πλέον τη δυνατότητα να καταθέσουν εκ νέου αιτήσεις νομιμοποίησης. Ο νόμος αυτός συμπληρώθηκε από τον ν.3613/2007, ο οποίος αφορά στη ρύθμιση θεμάτων μεταναστευτικής πολιτικής και σε ζητήματα εσωτερικής ασφάλειας, που προκύπτουν από τη χρήση βιομετρικών μεθόδων ταυτοποίησης των αιτούντων ασύλου και τη χρήση «chip» στα διαβατήρια τους για τον αποτελεσματικότερο έλεγχο των εισερχομένων στα σύνορα του κράτους (Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 2008).

Ιδιαίτερα σημαντικό γεγονός στα πλαίσια του μεταναστευτικού δικαίου αποτελεί η εφαρμογή των διατάξεων του π.δ. 106/2007 σχετικά με την «Ελεύθερη κυκλοφορία και διαμονή στην ελληνική επικράτεια των πολιτών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των μελών των οικογενειών τους». Με αυτό ενσωματώθηκε στο εθνικό δίκαιο η Οδηγία 2004/38/ΕΚ σχετικά με το δικαίωμα της κινητικότητας των πολιτών της Ε.Ε., των χωρών ΕΟΧ (Νορβηγία, Ισλανδία, Λιχτενστάιν), της Ελβετικής Συνομοσπονδίας και των μελών των οικογενειών τους (Υπουργείο Εσωτερικών, 2008; Ζυγούρης, 2014).

Με τις διατάξεις του ν.3731/2008 (άρθρα 37-40 και παρ. 1 & 2 του άρθρου 45) ρυθμίστηκαν θέματα μεταναστευτικής πολιτικής σχετικά με την άδεια διαμονής συζύγων επαναπατρισθέντων, παλιννοστησάντων, ομογενών (αυτοτελές δικαίωμα διαμονής), με τις άδειες διαμονής δεκαετούς διάρκειας, με θέματα οικογενειακής επανένωσης και θέματα χορήγησης άδειας διαμονής σε τέκνα

5 Για πρώτη φορά καταγράφονται στοιχεία για την υπηκοότητα, το φύλο, την ηλικία, την οικογενειακή κατάσταση, το εκπαιδευτικό επίπεδο και την τοποθέτηση των αλλοδαπών στον ελλαδικό χώρο.

υπηκόων τρίτων χωρών που γεννιούνται στην Ελλάδα.

Στο άρθρο 43 του ν.3801/2009 αναπτύχθηκαν ζητήματα σχετικά με την διευκόλυνση της πρόσβασης κατόχων άδειας διαμονής στη μισθωτή απασχόληση και στην παροχή υπηρεσιών ή έργου χωρίς ειδική έγκριση και η δυνατότητα άσκησης ανεξάρτητης οικονομικής δραστηριότητας (Ζυγούρης, 2014).

Ο ν.3838/2010 αφορά στην απόκτηση ιθαγένειας υπό προϋποθέσεις για τη δεύτερη γενιά μεταναστών και σ' αυτόν αναπτύχθηκαν ζητήματα σχετικά με το δικαίωμα του εκλέγειν του εκλέγεσθαι στις εκλογές της πρωτοβάθμιας τοπικής αυτοδιοίκησης με δικαίωμα ψήφου.

Τον Σεπτέμβριο του 2011 δημοσιεύτηκε ο ν.4018/2011, σύμφωνα με τον οποίο οι αρμοδιότητες από τους Δήμους μεταφέρονται στις Υπηρεσίες Αλλοδαπών και Μετανάστευσης των Αποκεντρωμένων Διοικήσεων στη χωρική αρμοδιότητα των οποίων αυτοί υπάγονται, όπου ιδρύονται "υπηρεσίες μιας στάσης" με αρμοδιότητα την παραλαβή των αιτήσεων υπηκόων τρίτων χωρών, τη χορήγηση ή ανανέωση των αδειών διαμονής τους και την επίδοση των σχετικών εκδιδόμενων αποφάσεων (Ζυγούρης, 2014).

Στη συνέχεια, σύμφωνα με την Ετήσια Έκθεση Πολιτικής του Ευρωπαϊκού Δικτύου Μετανάστευσης, το 2012 η Ελλάδα ενσωμάτωσε στο εθνικό της δίκαιο την Οδηγία 2009/50/ΕΚ σχετικά με τις προϋποθέσεις εισόδου και διαμονής υπηκόων τρίτων χωρών, με σκοπό την απασχόληση υψηλής ειδίκευσης και την Οδηγία 2009/92/ΕΚ σχετικά με την επιβολή κυρώσεων σε όσους εργοδότες απασχολούν παράνομους μετανάστες. Παράλληλα, δημιούργησε το Εθνικό Συντονιστικό Κέντρο Επιτήρησης Ελέγχου Συνόρων υλοποιώντας την Πρόταση κανονισμού EUROSUR προκειμένου να πετύχει καλύτερη φύλαξη των συνόρων⁶.

Ο ν.4146/2013 του Υπουργείου Ανάπτυξης, Ανταγωνιστικότητας, Υποδομών, Μεταφορών και Δικτύων στη συνέχεια, διευκολύνει την παραμονή επενδυτών τρίτων χωρών, των οποίων οι επενδύσεις έχουν χαρακτηριστεί ως στρατηγικές επενδύσεις, και παράλληλα, παρέχει τη δυνατότητα χορήγησης αδειών διαμονής σε πολίτες τρίτων χωρών και σε μέλη οικογενειών τους, που προβαίνουν σε αγορά ακίνητης περιουσίας στην Ελλάδα, η αξία της οποίας υπερβαίνει τις 250.000 ευρώ.

Σταθμό στο μεταναστευτικό δίκαιο αποτέλεσε η εφαρμογή του ν. 4251/2014 επειδή σε αυτόν ενσωματώνονται προγενέστερες ρυθμίσεις σχετικές με τις διαδικασίες και τις προϋποθέσεις εισόδου και εξόδου από τη χώρα, τη διαμονή και την επαγγελματική δραστηριότητα εντός της χώρας υποδοχής, τα δικαιώματα και υποχρεώσεις των μεταναστών, την εισδοχή μεταναστών για λόγους σπουδών, εθελοντικής εργασίας κλπ. και την εισδοχή πολιτών τρίτων χωρών θυμάτων παράνομης εμπορίας ανθρώπων ή παράνομης διακίνησης μεταναστών σε μια προσπάθεια να περιοριστεί ο απαιτούμενος αριθμός εφαρμοστικών υπουργικών αποφάσεων (Ζυγούρης, 2014).

Ο ν.4332/2015 τροποποιεί τις διατάξεις του Κώδικα Ιθαγένειας σχετικά με τους τρόπους απόκτησης ιθαγένειας και προβλέπει τη σύσταση επιτροπής για τη σύνταξη νέου Κώδικα Ελληνικής Ιθαγένειας. Ουσιαστικά, ο συγκεκριμένος νόμος επαναφέρει τις ρυθμίσεις, που είχαν κριθεί ως αντισυνταγματικές το 2013 (Συνήγορος του Πολίτη, 2015).

Το 2016, με τον ν.4368/2016 θεσπίζεται το δικαίωμα ελεύθερης πρόσβασης σε όλες τις δημόσι-

6 Ευρωπαϊκό Δίκτυο Μετανάστευσης (2013). Ετήσια Έκθεση Πολιτικής 2012.

ες δομές υγείας για την παροχή νοσηλευτικής και ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης σε ανασφάλιστους και σε ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, συμπεριλαμβανομένων των μεταναστών/μεταναστριών και των αιτούντων/αιτουσών και δικαιούχων διεθνούς προστασίας και με τον ν.4375/2016, επανασυστήνεται η Διεύθυνση Κοινωνικής Ένταξης με στόχο τη μελέτη, το σχεδιασμό και την εφαρμογή της πολιτικής ένταξης των δικαιούχων διεθνούς προστασίας και μεταναστών /μεταναστριών στην ελληνική επικράτεια σε μια προσπάθεια ενδυνάμωσης της σημασίας που αποδίδεται στα ζητήματα κοινωνικής ένταξης. Με το π.δ.123/2016 συστήνεται Υπουργείο Μεταναστευτικής Πολιτικής, με στόχο τη διοικητική, θεσμική και συμβολική αναβάθμιση της διαχείρισης της μετανάστευσης, του ασύλου και την προώθηση της κοινωνικής ένταξης.

Εν συνεχεία, με το π.δ.122/2017 συστήνονται: α) η Διεύθυνση Προστασίας Αιτούντων Άσυλο, με σκοπό την εφαρμογή της εθνικής πολιτικής για την υποδοχή αιτούντων/αιτουσών διεθνούς προστασίας (προγράμματα προστασίας, με ιδιαίτερη έμφαση στις ευάλωτες ομάδες) και β) το Συμβούλιο Στρατηγικού Σχεδιασμού (Σ.Σ.Σ.) εντός του Υπουργείου Μεταναστευτικής Πολιτικής, ένα όργανο διαβούλευσης επί θεμάτων διαμόρφωσης, παρακολούθησης και αξιολόγησης των δημόσιων πολιτικών, που συνθέτουν την αποστολή του Υπουργείου.

Προσθήκη στο νομικό πλαίσιο σχετικά με τη μεταναστευτική πολιτική της Ελλάδας, αποτελεί και η Εγκύκλιος αριθ.13/2017 του Υπουργείου Εσωτερικών. Σύμφωνα με αυτήν, από τις 3 Απριλίου 2017, η αρμοδιότητα έκδοσης των αδειών διαμονής, μεταβιβάζεται από τη Διεύθυνση Μεταναστευτικής Πολιτικής του Υπουργείου Μεταναστευτικής Πολιτικής, στις Υπηρεσίες Αλλοδαπών και Μετανάστευσης των Αποκεντρωμένων Διοικήσεων, οι οποίες αναλαμβάνουν εξ' ολοκλήρου την αρμοδιότητα εξέτασης και έκδοσης των αδειών διαμονής όλων των πολιτών τρίτων χωρών που διαμένουν μη νόμιμα στη χώρα. Η εν λόγω Εγκύκλιος αναφέρει εκτενώς τις προϋποθέσεις, τις ειδικές περιπτώσεις και τους τρόπους απόδειξης των προϋποθέσεων από τους πολίτες τρίτων χωρών σε μια προσπάθεια αμεσότερης εξυπηρέτησης των αλλοδαπών πολιτών, που διαμένουν στη χώρα χωρίς τα απαραίτητα νομιμοποιητικά έγγραφα (Υπουργείο Εσωτερικών, 2017).

Τελευταία και πιο πρόσφατη προσπάθεια αποτελεί ο ν.4554/2018 «Ασφαλιστικές και συνταξιοδοτικές ρυθμίσεις - Αντιμετώπιση της Αδήλωτης Εργασίας - Ενίσχυση της προστασίας των εργαζομένων Επιτροπεία ασυνόδευτων ανηλίκων και άλλες διατάξεις».

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Η μετανάστευση προς τις χώρες της Ε.Ε. φαίνεται να αποκτά χαρακτήρα μόνιμου φαινομένου πληθυσμιακών μετακινήσεων και δεν πρόκειται να εκλείψει σύντομα (Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής, 2008). Η αντιμετώπισή της καθίσταται δύσκολη, ιδιαίτερα στις χώρες που δεν είναι διοικητικά προετοιμασμένες και που έχουν εκτεταμένα εθνικά σύνορα.

Το 2002 και το 2016 οι συμφωνίες της Ε.Ε. με την Τουρκία για το μεταναστευτικό δεν τηρήθηκαν από αυτήν με αποτέλεσμα την αύξηση των μεταναστευτικών ροών. Η ανάπτυξη των δυνάμεων της Frontex μείωσε ως ένα βαθμό το πρόβλημα των ροών αυτών. Επιπλέον, η οικονομική κατάσταση, των χωρών της Ε.Ε. δεν επικουρεί συμφωνίες επαναπροώθησης μέσω παροχής οικονομικής βοήθειας στις χώρες από τις οποίες προέρχονται οι περισσότερες μεταναστευτικές ροές, για την συγκράτηση των μεταναστών στις χώρες τους (Ζυγούρης, 2014).

Στις αρχές του 21ου αιώνα, η Ελλάδα ήταν μία χώρα που δεν μπορούσε να διαχειριστεί αποτελεσματικά τις μεταναστευτικές εισροές, καθώς δεν υπήρχε στον τομέα αυτόν πολιτική ικανή να αντιμετωπίσει τα κύματα των μεταναστευτικών ροών, ενώ οι όποιες προσπάθειες σχεδιασμού πολιτικής είχαν στο επίκεντρό τους την αμυντική αντιμετώπιση του φαινομένου με «αστυνομική» φιλοσοφία. Όταν έγινε αντιληπτό το γεγονός ότι πρέπει να αντιμετωπιστεί ριζικά το πρόβλημα, ξεκίνησαν κύκλοι νομιμοποιήσεων, με τους μετανάστες που είχαν εισέλθει έως τότε παράτυπα στη χώρα να λαμβάνουν άδειες παραμονής και να ενσωματώνονται σταδιακά στην ελληνική κοινωνία. Ακολούθησαν προσπάθειες, ώστε να διευκολυνθεί η παροχή υπηρεσιότητας και να βελτιωθούν οι συνθήκες κοινωνικής ένταξης των μεταναστών. Τα αποτελέσματα των νομοθετικών πρωτοβουλιών όμως, δεν ήταν τα επιδιωκόμενα.

Την περίοδο του 2012, η κυβέρνηση υιοθετεί σκληρή πολιτική αναφορικά με τη μη νόμιμη μετανάστευση εφαρμόζοντας τη λεγόμενη επιχείρηση ΑΣΠΙΔΑ στα σύνορα, αλλά και την Ξένιος Δίας στις πόλεις (Αγγελή, Δημητριάδη & Τριανταφυλλίδου, 2014).

Στη συνέχεια, η αλλαγή κυβερνητικού συνασπισμού στην εξουσία, έφερε και αλλαγή στην φιλοσοφία απέναντι στο μεταναστευτικό. Με την δημιουργία των «Κέντρων Πρώτης Υποδοχής» επιζητήθηκε η καλύτερη διαχείριση των μικτών ροών (μεταναστών και προσφύγων) στα σημεία εισόδου της χώρας με την καταγραφή και ταυτοποίησή τους (διαπίστωση προφίλ και αναγκών), τον εντοπισμό των αιτούντων ασύλου, τη διεξαγωγή ιατρικών ελέγχων και την παροχή απαραίτητης μέριμνας όπου απαιτούνταν (UNHCR, 2014). Αυτή η αλλαγή πολιτικής συνέπεσε και με το μεγάλο κύμα μετανάστευσης του 2015, που μετέτρεψε το μεταναστευτικό πρόβλημα σε ευρωπαϊκό.

Η πολιτική διευθέτηση του ζητήματος θα πρέπει να επικεντρωθεί σε τρία σημεία προκειμένου να εξομαλυνθεί η εισροή των μεταναστευτικών ροών, α) το ζήτημα είναι ευρωπαϊκό, β) απαιτείται συνεργασία μεταξύ των χωρών αποστολής και των χωρών εισδοχής των μεταναστών και γ) υπάρχει ανάγκη εσωτερικής συνεργασίας μεταξύ των κρατών-μελών της Ε.Ε., για μια ενιαία πολιτική.

Στο εσωτερικό των χωρών υποδοχής των μεταναστών, εγείρονται σημαντικά ζητήματα, όπως η αντιμετώπιση προβλημάτων που σχετίζονται: με την προσωρινή διαμονή σε κέντρα φιλοξενίας, τη σίτιση και την ένδυση των μεταναστών, τα οποία αποτελούν ανθρωπιστικό ζητούμενο και την ομαλή ενσωμάτωση σε όρους κοινωνικούς, αξιακούς, κουλτούρας και συμμετοχής στην εθνική αγορά εργασίας, η οποία αποτελεί πρόκληση.

Μεγάλης σημασίας είναι και η εκπαίδευση των μεταναστών. Μέσα από την κατοχύρωση της πρόσβασης των αλλοδαπών μαθητών στο εκπαιδευτικό σύστημα, θα δοθεί η ευκαιρία στους αλλοδαπούς μαθητές να αξιοποιήσουν τη “διπλή κουλτούρα” και να ανταπεξέλθουν επιτυχώς στις σχολικές τους υποχρεώσεις, αλλά και στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον. Επιπλέον, η διαπολιτισμικότητα του εκπαιδευτικού συστήματος θα ωφελήσει και τους γηγενείς, αποτελώντας “εργαλείο” ομαλής προσαρμογής και ενσωμάτωσης των πολιτών τρίτων χωρών για μαθητές και εκπαιδευτικούς.

Πέραν αυτών, θα πρέπει να δίνονται κίνητρα για μόνιμη και οικογενειακή εγκατάσταση των μεταναστών στη χώρα υποδοχής, να λαμβάνονται αποφάσεις που θα κατοχυρώνουν τους μετανάστες σε ζητήματα ασφάλισης, συνταξιοδότησης, αλλά και ευκαιρίες επιστροφής στις χώρες καταγωγής τους, όταν οι συνθήκες το επιτρέψουν (π.χ. για τις περιπτώσεις εμπόλεμων ζωνών ή πολιτικών προσφύγων). Αναγκαία είναι και η λήψη μέτρων, ώστε να αποφεύγεται η “γκετοποίηση”

περιοχών όπου εγκαθίστανται μετανάστες, να διασφαλίσει καλύτερες συνθήκες διαβίωσης, αλλά και αίσθημα ασφάλειας για όλους.

Η Ε.Ε. δεν έχει την πολυτέλεια να λειτουργεί ως χώρος αντικρουόμενων εθνικών πολιτικών για το μεταναστευτικό και μονομερών ενεργειών κρατών-μελών (Ουγγαρία, Ιταλία, Αυστρία), αλλά οφείλει να λειτουργήσει ως τόπος κοινών συνεργιών για την παραγωγή βέλτιστων πολιτικών αντιμετώπισης του μεταναστευτικού ζητήματος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Αγγελή, Δ., Δημητριάδη, Α. & Τριανταφυλλίδου, Α. (2014). *Αξιολογώντας τη σχέση κόστους-αποτελεσματικότητας των πολιτικών ελέγχου της παράτυπης μετανάστευσης στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής. Ανακτήθηκε 26 Ιουλίου, 2019, από <https://www.eliamer.gr/wp-content/uploads/2014/11/MIDAS-REPORT-GR-1.pdf>
- Borchardt, K-D. (2018). *Το αλφάβητο του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης*. Λουξεμβούργο: Υπηρεσία Εκδόσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.
- Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών. (2008). *Θεσμικό πλαίσιο της μετανάστευσης σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο*. Αθήνα: ΕΚΚΕ. Ανακτήθηκε 25 Ιουλίου 2019, από <https://www.ekke.gr/publications/wp/wp18.pdf>
- Ελληνική Δημοκρατία. Υπουργείο Εσωτερικών. (2008). *Εφαρμογή των διατάξεων του Π.Δ. 106/2007 (ΦΕΚ 135/Α/21.6.2007) σχετικά με την «Ελεύθερη κυκλοφορία και διαμονή στην ελληνική επικράτεια των πολιτών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των μελών των οικογενειών τους (Εγκύκλιος αριθ. 10)*. Αθήνα: Υπουργείο Εσωτερικών.
- Ελληνική Δημοκρατία. Υπουργείο Εσωτερικών. (2017). *Εφαρμογή των διατάξεων της αριθ. 58114/22.12.2016 απόφασης του Υπουργού Μεταναστευτικής Πολιτικής «Ανακαθορισμός αρμόδιων αρχών έκδοσης αδειών διαμονής που χορηγούνται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 19 του ν.4251/2014, όπως ισχύει» (Εγκύκλιος αριθ. 13)*. Αθήνα: Υπουργείο Εσωτερικών.
- Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. (2019). *Οι Συνθήκες του Μάαστριχ και του Άμστερνταμ*. Ανακτήθηκε 27 Ιουλίου, 2019, από <http://www.europarl.europa.eu/factsheets/el/sheet/3/oi-συνθηκες-του-μααστριχ-και-του-αμστερνταμ>
- Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. (2019). *Πολιτική ασύλου*. Ανακτήθηκε 27 Ιουλίου, 2019, από <http://www.europarl.europa.eu/factsheets/el/sheet/151/%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%B7-%CE%B1%CF%83%CF%85%CE%BB%CE%BF%CF%85>
- EUR-Lex. (2019). *Κανονισμός (ΕΕ) αριθ. 603/2013 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 26ης Ιουνίου 2013*. Ανακτήθηκε 26 Ιουλίου, 2019, από <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX:32013R0603>
- EUR-Lex. (2019). *Συνθήκη των Βρυξελλών (Συνθήκη Συγχώνευσης)*. Ανακτήθηκε 26 Ιουλίου, 2019, από <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/LSU/?uri=CELEX:12016M/PRO/07>

- European Asylum Support Office [EASO]. (2012). *Ετήσια έκθεση για την κατάσταση του ασύλου στην Ευρωπαϊκή Ένωση και έκθεση πεπραγμένων της ευρωπαϊκής Υπηρεσίας Υποστήριξης για το Άσυλο για το έτος 2011*. Ανακτήθηκε 25 Ιουλίου, 2019, από http://publications.europa.eu/resource/cellar/b52aa659-b1de-4aeb-a566-f637350644b7.0004.02/DOC_1
- European Commission. (2019). *Commission presents options for reforming the Common European Asylum System and developing safe and legal pathways to Europe*. Ανακτήθηκε 26 Ιουλίου, 2019, από https://europa.eu/rapid/press-release_IP-16-1246_en.htm
- Ζυγούρης, Φ. (2014). *Νέες τάσεις του Ελληνικού δικαίου στον τομέα της μετανάστευσης* (Μεταπτυχιακή Εργασία). Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη.
- Frontex. (2019). *Τι είναι ο Frontex*. Ανακτήθηκε 25 Ιουλίου, 2019, από <https://frontex.europa.eu/language/el/>
- Ινστιτούτο Εργασίας Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδας–Ανωτάτη Διοίκηση Ενώσεων Δημοσίων Υπαλλήλων [ΙΝΕ ΓΣΕΕ– ΑΔΕΔΥ]. (2004). *Μεταναστευτική Πολιτική. Ενημέρωση. Μηνιαία έκδοση, τεύχος 104*. Ανακτήθηκε 15 Ιουλίου, 2019, από https://www.inegsee.gr/sitefiles/files/104_MARTIOS.pdf
- Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής [ΙΜΕΠΟ]. (2008). *Μετανάστευση στην Ελλάδα: Εμπειρίες Πολιτικές – Προοπτικές*. Τόμος Α΄. Αθήνα: ΙΜΕΠΟ.
- Ινστιτούτο Στατιστικής Τεκμηρίωσης Ανάλυσης & Έρευνας [ΙΣΤΑΕ]. (2019). *Η μετανάστευση και ο Διεθνής ρόλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης*. Ανακτήθηκε 25 Ιουλίου, 2019, από: <http://www.aueb.gr/statistical-institute/european-citizens/Immigration.pdf>.
- Καβουνίδη, Τ. (2002). *Χαρακτηριστικά μεταναστών: το Ελληνικό πρόγραμμα νομιμοποίησης του 1998*, τόμος 2ος. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Καλοφωλιάς, Κ. (2011). *Το Μεταναστευτικό Ζήτημα στη Μεσόγειο (Ισπανία, Ιταλία, Ελλάδα)*. Αθήνα: Εκδόσεις Σιδέρη.
- Κοντιάδης, Ξ. & Παπαθεοδώρου, Θ. (2007). Δημοκρατική συμμετοχή και δικαιώματα των μεταναστών. Μια οριακή περίπτωση ως έναυσμα επανεξέτασης θεμελιωδών εννοιών. Στο Κοντιάδης, Ξ. & Παπαθεοδώρου, Θ. (Επιμ.), *Η μεταρρύθμιση της μεταναστευτικής πολιτικής* (σσ. 21-50). Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Κωτούλας, Ι. (2012, 11 Μαΐου). Απλά μαθήματα μεταναστευτικής πολιτικής: Αναχρονιστικό το επιχείρημα της πολυπολιτισμικότητας. *Foreign Affairs, The Hellenic Edition*. Ανακτήθηκε 25 Ιουλίου, 2019, από <https://foreignaffairs.gr/articles/68783/ioannis-kotoulas/aplathimata-metanasteytikis-politikis?Page=show>
- Λιβανός, Ν. (2017). *Μεταναστευτική πολιτική και μηχανισμοί ελέγχου της Ε.Ε. Οι παράγοντες και τα αποτελέσματα που διαμόρφωσαν το διαπραγματευτικό περιβάλλον Ε.Ε.–Τουρκίας, σχετικά με τη διαχείριση των μεταναστευτικών και προσφυγικών ροών* (Μεταπτυχιακή Διατριβή). Εθνικό & Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.
- Μαρβάκης, Α., Παρσάνογλου, Δ. & Παύλου, Μ. (2001). Μετανάστες στην Ελλάδα: «Προβλήματα», κοινωνικά φαινόμενα και υποκείμενα. Στο Α. Μαρβάκης, Δ. Παρσάνογλου & Μ. Παύλου

(Επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα* (σσ. 13-28). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

- N. 4310/1929. Περί εγκαταστάσεως και κινήσεως αλλοδαπών εν Ελλάδι, αστυνομικού ελέγχου, διαβατηρίων και απελάσεων και εκτοπίσεων. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 287/Α/16-8-1929).
- N. 1975/1991. Είσοδος-έξοδος, παραμονή, εργασία, απέλαση αλλοδαπών, διαδικασία αναγνώρισης αλλοδαπών προσφύγων και άλλες διατάξεις. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 184/Α/4-12-1991).
- N. 2910/2001. Είσοδος και παραμονή αλλοδαπών στην ελληνική επικράτεια. Κτήση της ελληνικής ιθαγένειας με πολιτογράφηση κι άλλες διατάξεις. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 91/Α/2-5-2001).
- N. 3386/2005. Είσοδος, διαμονή και κοινωνική ένταξη υπηκόων τρίτων χωρών στην Ελληνική Επικράτεια. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 212/Α/23-8-2005).
- N. 3536/2007. Ειδικές ρυθμίσεις θεμάτων μεταναστευτικής πολιτικής και λοιπόν ζητημάτων αρμοδιότητας Υπουργείου Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης & Αποκέντρωσης. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 42/Α/23-2-2007).
- N. 3613/2007. Ρυθμίσεις θεμάτων Ανεξάρτητων Αρχών, Γενικού Επιθεωρητή Δημόσιας Διοίκησης, Σώματος Επιθεωρητών Ελεγκτών Δημόσιας Διοίκησης και λοιπών ζητημάτων αρμοδιότητας Υπουργείου Εσωτερικών. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 263/Α/23-11-2007).
- N. 3731/2008. Αναδιοργάνωση της δημοτικής αστυνομίας και ρυθμίσεις λοιπών θεμάτων αρμοδιότητας Υπουργείου Εσωτερικών. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 263/Α/23-12-2008).
- N. 3801/2009. Ρυθμίσεις θεμάτων προσωπικού με σύμβαση εργασίας ιδιωτικού δικαίου αορίστου χρόνου και άλλες διατάξεις οργάνωσης και λειτουργίας της Δημόσιας Διοίκησης. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 163/Α/4-9-2009).
- N. 3838/2010. Σύγχρονες διατάξεις για την Ελληνική Ιθαγένεια και την πολιτική συμμετοχή ομογενών και νομίμως διαμενόντων μεταναστών και άλλες ρυθμίσεις. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 49/Α/24-3-2010).
- N. 4018/2011. Αναδιοργάνωση του συστήματος αδειοδότησης για τη διαμονή αλλοδαπών στη χώρα υπό όρους αυξημένης ασφάλειας, ρυθμίσεις θεμάτων Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης και άλλες διατάξεις αρμοδιότητας του Υπουργείου Εσωτερικών. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 215/Α/30-9-2011).
- N. 4146/2013. Διαμόρφωση Φιλικού Αναπτυξιακού Περιβάλλοντος για τις Στρατηγικές και Ιδιωτικές Επενδύσεις και άλλες διατάξεις. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 90/Α/18-4-2013).
- N. 4251/2014. Κώδικας Μετανάστευσης και Κοινωνικής Ένταξης και λοιπές διατάξεις. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 80/Α/1-4-2014).
- N. 4332/2015. Τροποποίηση διατάξεων Κώδικα Ελληνικής Ιθαγένειας- Τροποποίηση του Ν. 4521/2014 για την προσαρμογή της ελληνικής νομοθεσίας στις οδηγίες του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου 2011/98/ΕΕ σχετικά με την ενιαία διαδικασία υποβολής

- αίτησης για τη χορήγηση στους πολίτες τρίτων χωρών ενιαίας άδειας διαμονής και εργασίας στην επικράτεια κράτους-μέλους και σχετικά με κοινό σύνολο δικαιωμάτων για τους εργαζομένους από τρίτες χώρες που διαμένουν νομίμως σε κράτος-μέλος και 2014/36/ ΕΕ σχετικά με τις προϋποθέσεις εισόδου και διαμονής πολιτών τρίτων χωρών με σκοπό την εποχιακή εργασία και άλλες διατάξεις. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 76/Α/9-7-2015).
- Ν. 4368/2016. Μέτρα για την επιτάχυνση του κυβερνητικού έργου και άλλες διατάξεις. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 21/Α/21-2-2016).
- Ν. 4375/2016. Οργάνωση και λειτουργία Υπηρεσίας Ασύλου, Αρχής Προσφυγών, Υπηρεσίας Υποδοχής και Ταυτοποίησης σύσταση Γενικής Γραμματείας Υποδοχής, προσαρμογή της Ελληνικής Νομοθεσίας προς τις διατάξεις της Οδηγίας 2013/32/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου «σχετικά με τις κοινές διαδικασίες για τη χορήγηση και ανάκληση του καθεστώτος διεθνούς προστασίας (αναδιατύπωση)» (L 180/29.6.2013), διατάξεις για την εργασία δικαιούχων διεθνούς προστασίας και άλλες διατάξεις. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 51/Α/3-4-2016).
- Ν. 4554/2018. Ασφαλιστικές και συνταξιοδοτικές ρυθμίσεις - Αντιμετώπιση της Αδήλωτης Εργασίας - Ενίσχυση της προστασίας των εργαζομένων - Επιτροπεία ασυνόδευτων ανηλίκων και άλλες διατάξεις. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 130/Α/18-7-2018).
- Πανταζής, Β. (2019). Μετανάστευση-Ένταξη μεταναστών. Ανακτήθηκε 27 Ιουλίου, 2019, από <http://faidraproject.eu/%CE%BC%CE%B5%CF%84%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%B5%CF%85%CF%83%CE%B7-%CE%B5%CE%BD%CF%84%CE%B1%CE%BE%CE%B7-%CF%84%CF%89%CE%BD%CE%BC%CE%B5%CF%84%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CF%83%CF%84%CF%89%CE%BD/>
- Π.Δ. 358/1997. Προϋποθέσεις και διαδικασία, για τη νόμιμη παραμονή και εργασία αλλοδαπών στην Ελλάδα, που δεν είναι υπήκοοι των Κρατών-Μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 240/Α/28-11-1997).
- Π.Δ. 359/1997. Χορήγηση της Κάρτας Παραμονής Περιορισμένης Χρονικής Διάρκειας σε αλλοδαπούς. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 240/Α/28-11-1997).
- Π.Δ. 106/2007. Ελεύθερη κυκλοφορία και διαμονή στην ελληνική επικράτεια των πολιτών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των μελών των οικογενειών τους. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 135/Α/21-6-2007).
- Π.Δ. 123/2016. Ανασύσταση και μετονομασία του Υπουργείου Διοικητικής Μεταρρύθμισης και Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης, ανασύσταση του Υπουργείου Τουρισμού, σύσταση Υπουργείου Μεταναστευτικής Πολιτικής και Υπουργείου Ψηφιακής Πολιτικής, Τηλεπικοινωνιών και Ενημέρωσης, μετονομασία Υπουργείων Εσωτερικών και Διοικητικής Ανασυγκρότησης, Οικονομίας, Ανάπτυξης και Τουρισμού και Υποδομών, Μεταφορών και Δικτύων. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 208/Α/4-11-2016).
- Π.Δ. 122/2017. Οργανισμός Υπουργείου Μεταναστευτικής Πολιτικής. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 149/Α/10-10-2017).
- Ράντος, Α. (2007). Η μετανάστευση στο πλαίσιο του Διοικητικού Δικαίου. Στο 11ο Πανελλήνιο Συνέ-

δριο για τη Μετανάστευση και Δίκαιο, 8-10 Οκτωβρίου 2004. Αθήνα–Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα

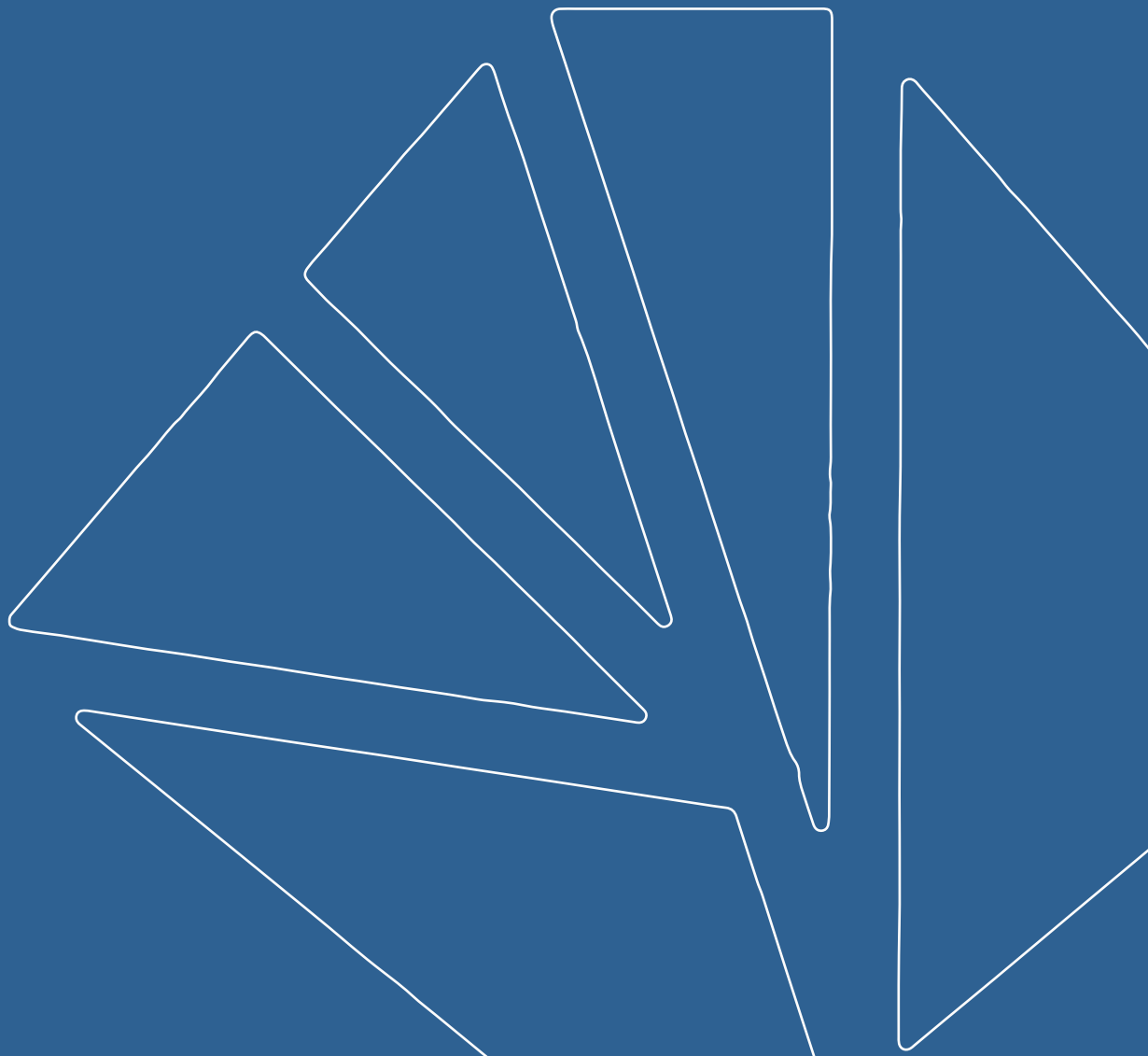
Συνήγορος του Πολίτη (2015). *Καταπολέμηση των διακρίσεων*. Ανακτήθηκε στις 25 Ιουλίου 2019, από <https://www.synigoros.gr/resources/ee2015-12-diakriseis.pdf>

Τριανταφυλλίδου, Α. (2005). *Ελληνική Μεταναστευτική Πολιτική: Προβλήματα και Κατευθύνσεις*. Αθήνα: Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής. Ανακτήθηκε στις 5 Απριλίου 2019, από <http://www.eliamer.gr/wp-content/uploads/2008/07/triand.pdf>

United Nations High Commissioner for Refugees [UNHCR]. (2014). *Η Ελλάδα ως Χώρα Ασύλου*. Ανακτήθηκε 22 Ιουλίου, 2019, από <http://www.unhcr.gr/genikes-plirofories/ellada.html?L=iagwrzuy>

Μεταναστευτική - Προσφυγική «κρίση» και Πολιτικές Διαχείρισης

Η προσφυγική κρίση στην Ελλάδα



- Προσφυγικές εικόνες και εικονικότητες
- Αντιλήψεις και στάσεις των κατοίκων της Λέσβου για τη μετανάστευση και τα σύνορα
- Η προσφυγική κρίση μέσα από τα μάτια των κατοίκων της Λέσβου
- Συναισθηματικό κλίμα στην ελληνική κοινωνία και υποδοχή και ενσωμάτωση προσφύγων
- Ανάμεσα στην απορρόφηση και στην αναπαραγωγή της προσφυγικής ταυτότητας: Εννοιολογικές και πρακτικές διαστάσεις
- Διαστάσεις της προσφυγικής κρίσης στην Ελλάδα

Προσφυγικές εικόνες και εικονικότητες

Νάσια Χουρμουζιάδη

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Μουσειολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
nassiah@aegean.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Κατά τη διάρκεια της προσφυγικής κρίσης που βιώνουμε τα τελευταία χρόνια, η αντίληψη που διαμορφώνουμε για το πρόβλημα και για όλους όσους εμπλέκονται με αυτό διαμορφώνεται όχι μόνο από τα όσα άμεσα αντιλαμβανόμαστε, αλλά και από τις αναπαραστάσεις που διοχετεύονται στη δημόσια σφαίρα.

Το κείμενο αυτό, συνδυάζοντας τα στοιχεία μελετών που αφορούν επιμέρους φωτογραφίες, σύνολα και εκθέσεις, επιχειρεί ένα γενικό σχολιασμό των εικόνων της προσφυγικής κρίσης και το πώς αυτές πλαισιώνουν το ζήτημα.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: προσφυγική κρίση, φωτογραφία, αναπαράσταση, εκθέσεις

Το 2015, μαζί με μία ομάδα φοιτητών του Πανεπιστημίου Αιγαίου πραγματοποιήσαμε μία έκθεση με θέμα την «προσφυγική κρίση» στη Λέσβο. Η επιλογή ενός παρόμοιου θέματος, για να πειραματιστεί κανείς με τον εκθεσιακό σχεδιασμό, έμοιαζε ταυτόχρονα απόλυτα λογική και εντελώς παράλογη. Λογική επειδή ζώντας στη Λέσβο, εκείνη την περίοδο είμασταν καθημερινά μάρτυρες ενός πρωτοφανούς για όλους μας φαινομένου που, αφενός, δεν ήταν δυνατό να μας αφήσει ασυγκίνητους και, αφετέρου, αισθανόμασταν ότι χρειαζόταν με κάθε τρόπο να αποτυπωθεί. Ήταν όμως και παράλογη επειδή, όπως ορισμένοι το επεσήμαναν, οι κάτοικοι του νησιού βίωναν το ίδιο το φαινόμενο και δεν είχαν ανάγκη να το προσεγγίσουν μέσα από κάποια εκθεσιακή αναπαράστασή του. Εμείς επιμείναμε στην απόφασή μας επειδή συνειδητοποιήσαμε ότι, σε τελευταία ανάλυση, η αντίληψη που ο καθένας διαμορφώνει για ένα γεγονός δεν προκύπτει αυτόματα και με τον ίδιο για όλους τρόπο από τη βιωματική εμπειρία. Οι εντυπώσεις που σχημάτιζαν οι κάτοικοι του νησιού, καθώς έβλεπαν τις βάρκες να καταφθάνουν, σε εντυπωσιακούς αριθμούς, από την απέναντι ακτή ή καθώς κυκλοφορούσαν ανάμεσα σε πρόχειρους καταυλισμούς και αυτοσχέδια συσσίτια, εμπλέκονταν με έναν καταγισμό εικόνων και σχολίων που κυκλοφορούσαν σε όλα τα κανάλια διάχυσης της πληροφορίας.

Δίπλα στους συνήθεις «αρμόδιους» για την αποτύπωση των γεγονότων που κατέφθασαν, σε εντυπωσιακούς επίσης αριθμούς, στο νησί, οι νέες δυνατότητες που δίνονται στον καθένα από τις ψηφιακές τεχνολογίες δημιούργησαν ένα υπερμέγεθες σώμα καταγραφών. Ο κυρίαρχος ρόλος που έπαιζε η φωτογραφική αποτύπωση σχετίζεται προφανώς με το γεγονός ότι, τα τελευταία χρόνια, στη μετάδοση της πληροφορίας, τόσο από τα παραδοσιακά Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας όσο

και από τους αναπτυσσόμενους «εναλλακτικούς» ειδησεογραφικούς ιστότοπους, κυριαρχεί η εικόνα σε βάρος του λόγου. Το οποιοδήποτε γεγονός αποκτά υπόσταση, μόνο όταν συνοδεύεται από σχετική φωτογραφική τεκμηρίωση. Και, τελικά, είναι η εικονογράφηση που αποτυπώνεται στη συνείδηση των πολλών, συχνά ανεξάρτητα, ερήμην ή και σε βάρος της εκτεταμένης ή όχι λεκτικής αφήγησης που τη συνοδεύει. Έχει επανειλημμένα διατυπωθεί ότι, ούτως ή άλλως η φωτογραφία διαθέτει μεγαλύτερη ισχύ από τον λόγο, καθώς χρειάζεται μικρότερη νοητική επεξεργασία και αποτυπώνεται στη μνήμη πολύ πιο εύκολα από αυτόν. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι, παρά τις πάμπολλες ανταποκρίσεις για την εξελισσόμενη προσφυγική κρίση και τις αναφορές για πολύνεκρα ναυάγια που είχαν προηγηθεί, ήταν η φωτογραφία του μικρού Aylan που έκανε αίσθηση σε παγκόσμιο επίπεδο¹, σαν να χρειαζόταν μια φωτογραφία για να γίνουν πιστευτά τα όσα ήδη είχαν κατ' επανάληψη και τεκμηριωμένα λεχθεί (Lenette & Miskovic, 2018· Μεμου, 2019).



Εικόνα 1. Γκραφίτι στη Φρανκφούρτη που αναπαράγει τη φωτογραφία του μικρού Aylan Kurdi που πνίγηκε όταν η οικογένειά του προσπάθησε να περάσει στην Κω.

Η κυριαρχία αυτή της εικόνας βαθαίνει την ίδια στιγμή που γνωρίζουμε πολύ καλά ότι μια φωτογραφία, ακόμη και αν δεν είναι ψεύτικη, απέχει πολύ από το να θεωρηθεί ένα αντικειμενικό και αξιόπιστο τεκμήριο (Greenwood & Thomson, 2019). Ακόμη όμως και αν δεν μας απασχολεί η «αλήθεια», αλλά η πειστικότητα μιας εικόνας, η οπτική κυριαρχία δημιουργεί πολλούς προβληματι-

¹ Πρόκειται για την πολύ γνωστή φωτογραφία του Nilüfer Demir που με το hashtag #KiyiyaVuranInsanlik (“Humanity Washed Ashore”) κυριάρχησε στα social media στις 2 Σεπτεμβρίου 2015. Στη συνέχεια, «πειράχτηκε», χρησιμοποιήθηκε σε πλήθος σκίτσα και άλλες εικονογραφήσεις, τυπώθηκε σε μπλουζάκια (Mortensen και Trenz, 2016· Iftikhar, 2018).

σμούς για το αν, παρά τη συγκινησιακή και τη μνημονική της αποτελεσματικότητα, προκαλεί έναν γόνιμο προβληματισμό που να ξεπερνά τη συναισθηματική φόρτιση.

Η προσφυγική κρίση, οπωσδήποτε, υπερφωτογραφήθηκε από επαγγελματίες φωτορεπόρτερ, καλλιτέχνες, ερασιτέχνες φωτογράφους και από κάθε έναν απλό άνθρωπο που περπάτησε στη Λέσβο και είχε ένα κινητό τηλέφωνο στο χέρι. Έχουμε, λοιπόν, έναν πρωτοφανές πλήθος φωτογραφικών ντοκουμέντων και, εφόσον δεν καταρρεύσει ο παγκόσμιος ιστός, θα μπορούσαμε να πούμε ότι το προσφυγικό είναι αναλυτικότερα καταγεγραμμένο και με ασφάλεια αποθηκευμένο. Έχουμε, δηλαδή ένα τεράστιο αρχείο που δημιουργήθηκε με τη συμβολή «όλων» και όχι με πρωτοβουλία μιας ομάδας ειδικών. Ένα εξίσου ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι ένα μεγάλο μέρος των φωτογραφικών τεκμηρίων διαδόθηκε μέσω του διαδικτύου και, έτσι, θα μπορούσαμε να πούμε ότι έχουμε στη διάθεσή μας ένα δημόσιο αρχείο δυναμικά εμπλουτιζόμενο. Και, μάλιστα, ένα αρχείο που συνοδεύτηκε από πλήθος δημόσιων λεκτικών σχολίων που απλώθηκαν στα κοινωνικά δίκτυα προκαλώντας την ανάπτυξη ενός διευρυμένου δημόσιου διαλόγου, πάνω σε ένα γεγονός που εξελίσσεται.

Βέβαια, εδώ θα πρέπει να επισημάνω ότι η πλειονότητα –για να μην πω το σύνολο– των φωτογραφιών και των σχολίων, στα οποία αναφέρομαι αφορά τη «δική» μας ματιά (Risam, 2018· Μεμου, 2019). Ίσως λόγω της γλωσσικής διαφοράς ή λόγω των διακριτών κόσμων που δημιουργούν οι αλυσιδωτές «φιλίες» των ψηφιακών κοινωνικών δικτύων, δεν έχει φτάσει στα μάτια και τα αυτιά μου η φωνή των «άλλων»². Και όπου, αποσπασματικά εμφανίζεται, είναι μέσα από την πρωτοβουλία ενός «ευαισθητοποιημένου» ευρωπαίου που επιδεικνύει έναν πρόσφυγα, όπως στα πανηγύρια επιδεικνύουν την «ασώματο κεφαλή» και όλοι εμείς απορούμε και θαυμάζουμε που μπορεί να μιλάει, να γελάει, να έχει i-phone και να φοράει μάσκα. Ο πρόσφυγας, όχι η ασώματος κεφαλή.

Για μια ακόμη, όμως, φορά, δεν μπορούμε σε καμιά περίπτωση να πούμε ότι αυτός ο τεράστιος όγκος φωτογραφικών ντοκουμέντων και λεκτικών σχολίων, πράγματι, αναπαριστά το γεγονός, αφού μάλλον αντικατοπτρίζει αυτό στο οποίο θέλουμε να εστιάσουμε και αυτό που επιλέγουμε συνειδητά ή ασυνείδητα να θυμόμαστε³. Όπως επισημαίνει η Αντιγόνη Μέμου, οι χιλιάδες φωτογραφίες που κυκλοφόρησαν στα ΜΜΕ, στα κοινωνικά δίκτυα και στις εκθέσεις, δεν αποτυπώνουν, τελικά, την προσφυγική κρίση, αλλά απλώς συνιστούν μία αυστηρά περιορισμένη ματιά πάνω στην εμπειρία των προσφύγων και στην κοινωνική σχέση ανάμεσα στους ευρωπαίους πολίτες και τους «παρείσακτους» (Μεμου, 2019).

Κατ' αρχήν το μεγαλύτερο μέρος της εικονογραφίας αλλά και της λεκτικής συζήτησης που τη συνόδευε στράφηκε σε ένα μικρό απόσπασμα μιας διαδικασίας που έχει ξεκινήσει καιρό πριν και δεν έχει φυσικά τελειώσει, τόσο σε ατομικό επίπεδο (του καθενός πρόσφυγα/μετανάστη) όσο και σε συλλογικό (μετακίνηση πληθυσμών, αλλαγή του δημογραφικού και πολιτισμικού χάρτη). Και

2 Αυτό δεν αποτελεί σύμπτωση, αφού, όπως υποστηρίζει η L. Malkki (1996), κατά κανόνα μιλούν οι «ειδικοί» αντί για τους «άφωνους» πρόσφυγες, στους οποίους δίνεται ο λόγος μόνο για να περιγράψουν την τραγικότητα της κατάστασής τους και όχι για να πουν τη γνώμη, γενικότερα. Συγκεκριμένα, για την περίπτωση της Ελλάδας και τον τρόπο διαχείρισης της «σιωπής» των προσφύγων από τους «ειδικούς» βλ. και (Cabot, 2016). Για τη χρήση και τη σημασία των κοινωνικών δικτύων από τους πρόσφυγες κατά την προσφυγική κρίση βλ. και την εξαιρετικά ενδιαφέρουσα έρευνα (Gillespie κ.ά., 2016).

3 Για μια ανάλυση των στερεοτυπικών αναπαραστάσεων των προσφύγων στο δημόσιο λόγο και τις αρνητικές επιπτώσεις που αυτό έχει στην προάσπιση των δικαιωμάτων τους βλ. ενδεικτικά (Puranas, 2008· Chouliaraki & Stolic, 2017).

έχω την εντύπωση ότι -συνειδητά ή ασυνείδητα- περιορίστηκε σε αυτό που γράφει καλύτερα στον φακό: τη διάσωση, το ναυάγιο, τον άθλιο καταυλισμό. Και το λέω αυτό, όχι επειδή δεν θα έπρεπε όλα αυτά να καταγραφούν, να συζητηθούν και να καταγγεληθούν, αλλά επειδή με προβληματίζει το γεγονός ότι από τη στιγμή που οι ροές των προσφύγων στη Λέσβο ελαττώθηκαν σημαντικά και οι συνθήκες διαβίωσης οπωσδήποτε βελτιώθηκαν, ο αριθμός των φωτογραφιών μειώθηκε δραματικά. Τέσσερα χρόνια μετά, τα ΜΜΕ οι φωτορεπόρτερ είναι απόντες και τα ΜΜΕ χρησιμοποιούν πλάνα αρχείου. Αν και όλοι γνωρίζουμε ότι το πρόβλημα, προφανώς, δε λύθηκε, φαίνεται πως οι φωτογραφίες δεν χρειάζονται αν δεν έχουν να αποτυπώσουν κάτι αρκετά εντυπωσιακό και φρικιαστικό. Και μάλιστα, με όρους αιμοδιψούς τηλεοπτικού δελτίου, επειδή εμένα μου φαίνεται ιδιαίτερα εντυπωσιακό και φρικιαστικό το ότι υπάρχουν ακόμη άνθρωποι κλεισμένοι στο hot spot της Μόριας, ότι εξακολουθούν να είναι χωρίς πατρίδα, χωρίς διέξοδο και χωρίς μέλλον.

Από την άλλη πλευρά θα πρέπει να επισημάνουμε την σχεδόν αποκλειστική εστίαση στους ίδιους τους πρόσφυγες/μετανάστες. Και αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία επειδή η αποτύπωση αυτή, συνειδητά ή ασυνείδητα αναπαράγει τη στερεοτυπική εικόνα του πρόσφυγα, όπως έχει καταγραφεί σε πλείστες άλλες περιπτώσεις, παρά το εκάστοτε διαφορετικό ιστορικό πλαίσιο⁴. Πατάει πάνω σε προκατασκευασμένα πρότυπα, και επαναλαμβάνει αυτό που είμαστε όλοι έτοιμοι να δεχτούμε, αφού όλοι ξέρουμε, με κάποιον τρόπο, το πώς μοιάζει ένας πρόσφυγας σε κάθε τόπο και χρόνο⁵. Αυτή, όμως η α-ιστορική προσέγγιση οδηγεί σε μια αφηρημένη «ανθρωπιστική» συμπάθεια, που δεν αφήνει πολλά περιθώρια για μια ανάλυση των πολιτικών που κατασκευάζουν πρόσφυγες και που, παρά τα κοινά χαρακτηριστικά, προφανώς δεν είναι ίδιες σε κάθε τόπο και χρόνο. Η εικονογραφική τυποποίηση διαμορφώνει μια κοινωνική φαντασίωση για την «προσφυγικότητα» με συγκεκριμένες επιπτώσεις, πρώτη μεταξύ των οποίων το να δημιουργεί την αίσθηση ότι οι πρόσφυγες είναι «άφωνοι» (Malkki, 1996). Αυτή η ομογενοποιημένη εικόνα με τη θυματοποίηση που κατά κανόνα τη συνοδεύει αφαιρεί, επιπλέον, τα ατομικά χαρακτηριστικά των ανθρώπων αυτών, τους μετατρέπει σε οπτικά σύμβολα, χωρίς συγκεκριμένες και ποικίλες, προφανώς, συμπεριφορές, προθέσεις και επιδιώξεις.

Συστηματικές αναλύσεις ενός μεγάλου αριθμού φωτογραφιών των τελευταίων χρόνων (βλ. ενδεικτικά Szörényi, 2006· Bleiker, Campbell & Hutchison, 2013· Wilmott, 2017· Greenwood & Thomson, 2019· Μεμου, 2019) καταδεικνύουν ότι κυριαρχούν δύο κυρίως εικόνες: το εκτός πλαισίου πορτραίτο και το μακρινό πλάνο του πλήθους. Στην πρώτη περίπτωση η εστίαση σε ατομικές ιστορίες, μπορεί να προκαλεί συμπάθεια, αλλά καθώς αφήνει απ' έξω τη γενική εικόνα, αποπολιτικοποιεί το οπτικό στιγμιότυπο και δεν ωθεί τον θεατή να σκεφτεί τι είναι αυτό που προκάλεσε

4 Ήδη από το 1880 έχει αρχίσει να συσσωρεύεται ένα πλούσιο αρχείο με φωτογραφίες προσφύγων σε διαφορετικές συγκυρίες και ιστορικά πλαίσια, όπως, για παράδειγμα, αυτούς που έφταναν στο Ellis Island της Νέας Υόρκης, τον Ισπανικό Εμφύλιο Πόλεμο και τη Μεγάλη Οικονομική Κρίση της δεκαετίας του 1930, τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, τη γενοκτονία στη Rwanda, και τους πολέμους στα Βαλκάνια τη δεκαετία του 1990. Ανάμεσα στους φωτογράφους που απαθανάτισαν παρόμοιες σκηνές μπορούμε να αναφέρουμε τους

Henri Cartier Bresson, James Nachtwey, Dorothea Lange, Sebastião Salgado και Gilles Peress, καθώς και πολλούς ανώνυμους ανάμεσα στους οποίους εθελοντές, περιστασιακούς παρατηρητές, φωτορεπόρτερ και τους ίδιους τους πρόσφυγες (Bennett, 2016).

5 Για το ρόλο που παίζει ο τρόπος απεικόνισης των προσφύγων στις φωτογραφίες έχουν γίνει πολλές ενδιαφέρουσες αναλύσεις, όπως, για παράδειγμα εκείνη του T. Wright (2000, 2002) που αναγνωρίζει στην χριστιανική αειογραφία τα πρότυπα της απεικόνισης των προσφύγων.



Εικόνα 2. Μία πρόσφυγας με το μωρό της φωτογραφημένη στη Λέσβο, η γνωστή ηθοποιός Σούζαν Σάραντον σε περιοδεία της στη Λέσβο το 2015 (φωτο Π. Μπαλάσκας) και η πολύ γνωστή φωτογραφία της D. Lange, ως χαρακτηριστικά δείγματα ενός στερεοτυπικού φωτογραφικού κάδρου που αναπαράγει την εικόνα της Παναγίας της βρεφοκρατούσας.

το πρόβλημα. Η εικόνα αυτή καθαυτή γίνεται το γεγονός (Memou, 2019). Τα εικονιζόμενα άτομα μετατρέπονται σε βιολογικά όντα, βουβά και παθητικά που χρειάζονται ανθρωπιστική βοήθεια. Ο θεατής συγκινείται ως προνομιούχος φιλάνθρωπος, αλλά ταυτόχρονα αντιλαμβάνεται την απόσταση που τον χωρίζει με τους εικονιζόμενους. Από την άλλη πλευρά οι φωτογραφίες που αποτυπώνουν μεγάλες ομάδες προσφύγων, εκτός από την έμφαση στην ετερότητα των προσφύγων που χάνουν εντελώς την ανθρώπινη υπόστασή τους, επιπλέον μπορούν να προκαλέσουν φόβο. Για παράδειγμα, οι βάρκες που φτάνουν στην ακτή, σε συνδυασμό με ανάλογες μεταφορικές εκφράσεις, όπως «ροή», «κύματα» προσφύγων κλπ, είναι δημιουργούν την αίσθηση μιας απειλητικής εισβολής (Rugh, 2004).

Τέλος, η εστίαση της φωτογραφικής καταγραφής στους πρόσφυγες αποκρύπτει –τουλάχιστον από την άποψη της φωτογραφικής καταγραφής και των λεκτικών σχολίων που τη συνοδεύουν- ότι το «προσφυγικό» είναι ένα πολύπλοκο γεγονός στο οποίο συμμετέχουν πολλοί άλλοι, πέρα από τους ίδιους τους πρόσφυγες. Οι ντόπιοι, το λιμενικό, οι τοπικοί παράγοντες, οι ξένοι διασώστες, οι δημοσιογράφοι, όλοι εκείνοι, δηλαδή, που προκαλούν και αναπαράγουν τις αιτίες, που διαχειρίζονται με τον έναν ή τον άλλο τρόπο το πρόβλημα, που το εκμεταλλεύονται, που αναπτύσσουν επιθετικά αντανεκλαστικά, διαμαρτύρονται ή που απλώς συνυπάρχουν. Αν, μάλιστα, λάβει κανείς υπόψη τους μεγάλους αριθμούς των ξένων –πέραν των προσφύγων- που εισέρρευσαν στη Λέσβο το τελευταίο διάστημα, διαπιστώνει ότι αυτή η «εισροή» αντιμετωπίστηκε σιωπηλά, με εντελώς διαφορετικό τρόπο. Παρά τα εμφανή, σε πολλές περιπτώσεις, αποικιοκρατικά χαρακτηριστικά της, θεωρήθηκε στην πράξη ως «φυσιολογική». Όλοι αυτοί οι ξανθοί αλλόγλωσσοι με τα ακριβά λάπτοπ, αντιμετωπίστηκαν ως έκφραση προόδου, καθώς, στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης μπορεί κανείς να λειτουργεί πέρα από τα εθνικά όρια και τις παγιοποιημένες ομαδοποιήσεις. Αυτή ενδεχομένως υπόρρητη διαφοροποίηση έκανε ακόμη εντονότερη την αντίστιξη του «παγκοσμιοποιημένου» αυτού υποκειμένου με το alter ego του, τον πρόσφυγα (Kirtsoglou & Tsimouris, 2016).

Το μεγαλύτερο μέρος των φωτογραφιών που αναλύονται στις ειδικές μελέτες προέρχονται από τους επαγγελματίες φωτορεπόρτερ, των οποίων η οπτική, δε σχετίζεται απλώς με την υποκειμενική τους ματιά, αλλά επηρεάζεται σαφώς από την πολιτική των μέσων τα οποία στηρίζουν οικονομικά τη δουλειά τους. Το φωτογραφικό υλικό, σε συνδυασμό με τα κείμενα που συνοδεύει,

διαμορφώνουν μια αντίληψη για την προσφυγική κρίση, σύμφωνη με τις επιδιώξεις των ειδησεογραφικών πρακτορείων και των ΜΜΕ, σε τοπική και διεθνή κλίμακα. Εκτός, όμως, από τις απαιτήσεις της πλαισίωσης της προσφυγικής κρίσης, οι φωτογραφίες αυτές οφείλουν να εξυπηρετούν και τις αισθητικές απαιτήσεις του κοινού και τις προσωπικές θεμιτές φιλοδοξίες των δημιουργών τους⁶. Καθώς διεθνή πρακτορεία, όπως το Magnum (Aiello, 2012), ανάγουν τη φωτογραφία-ντοκουμέντο σε μορφή τέχνης, η οξεία κριτική αποτύπωση ενός συμβάντος, πολλές φορές συνειδητά υποσκελίζεται από την αναζήτηση του ωραίου κάδρου, με αποτέλεσμα την αισθητικοποίηση μιας κατά τα άλλα τραγικής εικόνας (Sontag, 2003· Szörényi, 2006· Giannakopoulos, 2016). Η διάσταση αυτή γίνεται ιδιαίτερα έντονη, όταν οι φωτογραφίες, αποσπασμένες εντελώς από κάθε πλαίσιο σχολιασμού και ερμηνείας παρουσιάζονται σε ειδικές εκθέσεις φωτογραφίας⁷ ή εκδόσεις (Szörényi, 2006· Wilmott, 2017). Στο ίδιο μήκος κύματος με ένα πλήθος καλλιτεχνικών παρεμβάσεων⁸, επιλεγμένο φωτογραφικό υλικό μαζί με τα αντικείμενα - σύμβολα που υπήρχαν σε αφθονία στις ακτές της Λέσβου, βάρκες και σωσίβια (Greenwood & Thomson, 2019· Yalouri, 2019), αποτελούν την πρώτη ύλη καλλιτεχνικής έκφρασης ενταγμένης απόλυτα στους μηχανισμούς παραγωγής και διαχείρισης της τέχνης.

Αφήνοντας κατά μέρος τον προβληματισμό για τα κίνητρα που κρύβονται πίσω από κινήσεις, όπως για παράδειγμα η αναπαραγωγή της φωτογραφίας του μικρού Aylan από τον κινέζο καλλιτέχνη Ai Weiwei (Giannakopoulos, 2016· Yalouri, 2019), και εστιάζοντας αποκλειστικά στη θετική πρόθεση όλων αυτών των εγχειρημάτων, παραμένει ανοικτό το ποιος θα μπορούσε να είναι ο στόχος του συναισθηματικού σοκ που επιδίωκαν να προκαλέσουν στους θεατές τους. Ο μόνος προφανής στόχος ήταν να επισημανθεί ότι υπάρχει ένα σοβαρό προσφυγικό πρόβλημα. Στόχος, κατανοητός και θεμιτός, από τη στιγμή που η ορατότητα του προβλήματος αποτελεί ένα πάγιο και ουσιαστικό ζητούμενο (Szörényi, 2006). Από κει και πέρα, όμως, αποτελούν διδύσταστες ή τριδιάστατες εικόνες που έχουν τη δύναμη να «στοιχειώνουν» (Sontag, 2003), αλλά νομίζω ότι είναι αμφίβολο το αν είναι σε θέση να αφυπνίσουν τη συνείδηση του θεατή και να τον οδηγήσουν στην ανάπτυξη ενσυνείδητης πολιτικά δράσης, μετά την αποχώρηση από την έκθεση (πρβλ. Chouliaraki & Stolic, 2017). Στο πλαίσιο αυτού του προβληματισμού, ορισμένοι υποστηρίζουν ότι, ενδεχομένως, η χρόνια εξοικείωσή μας με τις εικόνες φρίκης μάς έχει καταστήσει επί της ουσίας αναισθητους και ενδέχεται μια καλλιτεχνική προσέγγιση να είναι πιο αποτελεσματική στο να μας αφυπνίσει⁹. Και

6 Μπορούμε χαρακτηριστικά να αναφέρουμε την περίπτωση του Γιάννη Μπεχράκη, μέλους της ομάδας του Reuters, του οποίου οι φωτογραφίες από τη Λέσβο, βραβεύτηκαν με το Pulitzer Breaking News Photography Prize του 2016 [www.pulitzer.org/winners/photography-staff-thomson-reuters]. Χωρίς να αμφισβητεί κανείς την αξία του Γ. Μπεχράκη, δεν μπορεί να μην παρατηρήσει ότι η πολύ γνωστή φωτογραφία, με τη βάρκα κάτω από έναν τεράστιο κατακόκκινο ηλιακό δίσκο, διακρίθηκε μάλλον για την αισθητική της, παρά για το ότι κατάφερε να αποτυπώσει μία από τις χιλιάδες βάρκες που έφταναν την περίοδο εκείνη στις ακτές της Λέσβου και έχουν αποτυπωθεί φωτογραφικά από χιλιάδες άλλους ερασιτέχνες και επαγγελματίες φωτογράφους.

7 Ειδικότερα οι εκθέσεις φωτογραφίας πατούν στη λεπτή ισορροπία ανάμεσα στη φωτογραφία – έργο τέχνης και στη φωτογραφία – ντοκουμέντο, εστιάζοντας, όμως, σε κάθε περίπτωση στην εικόνα αυτή καθαυτή και παραβλέποντας την «οπτική οικονομία», δηλαδή ποιος έβγαλε τη φωτογραφία, σε ποιο πλαίσιο έγινε η λήψη της, πώς διακινήθηκε μέχρι την έκθεση (Newbury, 2005).

8 Βλ. σχετικά την ανάλυση μιας σειράς καλλιτεχνικών εκδηλώσεων που πραγματοποιήθηκαν με αφορμή την προσφυγική κρίση από την Ελεάνα Γιαλούρη (Yalouri, 2019).

9 Η C. Bennett (2016) στην ενδιαφέρουσα έρευνά της μιλάει για την «εικονογραφική κόπωση» τόσο από την αποτύπωση της βίας και της φρίκης γενικά, όσο και από την στερεοτυπική αποτύπωση των προσφύγων. Υπογραμμίζει, μάλιστα,



Εικόνα 3. Η εμβληματική φωτογραφία του Γιάννη Μπεχράκη που, ανάμεσα σε άλλες χάρισε το Pulitzer στους φωτογράφους του Reuters.

πάλι, όμως, αναζητάται ο προσδιορισμός του στόχου αυτής της «αφύπνισης».

Πιστεύω, με άλλα λόγια, ότι η πλειονότητα των εκθεσιακών εγχειρημάτων που παρουσιάστηκαν μέχρι στιγμής δεν επιδίωξε την κριτική αποτίμηση των γεγονότων. Δε χρησιμοποίησε, δηλαδή, το οπτικό σοκ για να ανοίξει ο δρόμος για μια πιο βαθιά επεξεργασία, χωρίς προαποφασισμένα «καλούς» και «κακούς», χωρίς εύκολες απαντήσεις, χωρίς ένα «ηθικό δίδαγμα». Δεν επιδιώχθηκε μια έκθεση «διδασκτική» ως εναγώνια διαδικασία και όχι ως παρουσίαση ενός προαποφασισμένου τελικού συμπεράσματος. Για να το επιχειρήσουμε αυτό, χρειάζεται να συνοδεύσουμε τις εικόνες που αναφέρθηκαν παραπάνω με τον απαραίτητο λόγο που θα τις θέτει εντός πλαισίου, θα επισημαίνει αυτά που δε «φαίνονται» και θα καλεί σε ερμηνεία -έστω και αν οι ερμηνείες που θα προκύψουν θα είναι πολλαπλές. Ή, καλύτερα, χρειάζεται να βρούμε άλλους τρόπους οργάνωσης, σχολιασμού και παρουσίασής των εικόνων, ώστε να αποκτήσουν αυτό το πολυπόθητο «κάτι» που θα κάνει τη δημόσια έκθεσή τους, ας πούμε, περισσότερο σκόπιμη.

Ξεπερνώντας την αποτύπωση της επικαιρότητας, η σκοπιμότητα των αναπαραστάσεων αυτών, εντάσσεται, μάλλον στο πεδίο της οπτικής «αιχμαλωσίας» ενός γεγονότος που θεωρούμε ότι πρέπει να διατηρηθεί στη μνήμη. Στο ατομικό επίπεδο, ίσως ο μνημονικός στόχος να ήταν σαφής για χιλιάδες φωτογραφίες που καταγράφηκαν από τους ερασιτέχνες των κινητών τηλεφώνων και κυκλοφόρησαν στα κοινωνικά δίκτυα. Σε κανενός το μυαλό δεν χωρούσε ότι μπορούσε να φτάσει

ότι αν θεωρούμε ότι η φωτογραφία θεωρηθεί ως ένα εργαλείο στην προάσπιση των ανθρώπινων δικαιωμάτων οφείλει να ακολουθήσει νέους δρόμους.



Εικόνα 4. Καλλιτεχνική εγκατάσταση του Ai Weiwei, με τα χαρακτηριστικά πορτοκαλί σωσίβια των προσφύγων, στο Konzerthaus του Βερολίνου

μια βάρκα με εξαθλιωμένους πρόσφυγες, εκεί όπου είχαμε απλώσει τις πετσέτες για ένα χαλαρό καλοκαιρινό μπάνιο. Έπρεπε, λοιπόν, να καταγράψουμε το αδιανόητο για να θυμόμαστε εμείς οι ίδιοι, αλλά και για να πείσουμε και γνωστούς και φίλους ότι είμασταν πράγματι εκεί.

Σε συλλογικό επίπεδο, βέβαια, το ερώτημα δεν έχει μια εξίσου προφανή απάντηση. Συνήθως, για να δικαιολογήσουμε στους βαριεστημένους μαθητές το μάθημα της Ιστορίας, λέμε, όσο προβληματικό και αν είναι αυτό¹⁰, ότι η καλή γνώση και η αξιολόγηση των γεγονότων του παρελθόντος μας βοηθά στο να διαχειριστούμε καλύτερα το παρόν και το μέλλον. Αυτή η γενική διατύπωση είναι μάλλον κενή περιεχομένου, αν δε δώσει κανείς συγκεκριμένο νόημα στο τι εννοεί με την «καλύτερη διαχείριση του παρόντος και του μέλλοντος». Έχοντας στο μυαλό μου την προσφυγική κρίση, θα μπορούσα, πολύ πρόχειρα, να σκεφτώ, για παράδειγμα, την αποτελεσματικότερη προετοιμασία του κρατικού μηχανισμού για μια επόμενη κρίση, την εγκαθίδρυση μηχανισμών συνομιλίας, ανταλλαγής εμπειριών και συντονισμού μεταξύ κυβερνητικών και μη κυβερνητικών φορέων, τη διερεύνηση τρόπων ανάπτυξης συλλογικής δράσης σε τοπικό επίπεδο απέναντι σε μια ανθρωπιστική κρίση, την εκπαίδευση των νέων για την εξοικείωση με τους πολιτισμικά «άλλους», την

¹⁰ Παρά την πληκτική επανάληψη της φράσης αυτής είναι γεγονός ότι η αντίληψη ότι μπορεί κανείς να μάθει από την ιστορία έχει βίαια αποδειχθεί εσφαλμένη τόσο σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο, όσο και στο επίπεδο της καθημερινής εμπειρίας (Huyssen, 2003, σσ 5–6).

απομόνωση ξενόφοβων, ρατσιστικών ή φασιστικών αντιλήψεων, την επαγρύπνηση απέναντι σε πολιτικές τοπικές ή διεθνείς που μπορεί να γεννήσουν ή να συντηρούν αιτίες που δημιουργούν πρόσφυγες. Τα χρόνια που πέρασαν από το πρώτο ξέσπασμα της κρίσης, δείχνουν ότι αυτές οι δημόσιες αναπαραστάσεις της προσφυγικής κρίσης δεν οδήγησαν σε παρόμοια αποτελέσματα. Οι 14.000 που στριμώχνονται σε άθλιες συνθήκες στη Μόρια και η ένταση των ξενόφοβων αισθημάτων στον πληθυσμό της Λέσβου, αλλά και οι αμήχανες και αλληλοαναιρούμενες πολιτικές σε εθνικό και διεθνές επίπεδο δείχνουν ότι όσα καταγράφηκαν δε «δίδαξαν» τίποτε.

Αυτό σχετίζεται προφανώς με το γεγονός ότι ποτέ δεν ξεκαθαρίστηκε με ποιον τρόπο θέλει κανείς να θυμάται την προσφυγική κρίση. Σίγουρα, όχι ως μια ρομαντική αναπόληση στιγμών που πέρασαν, όπως πολλές φορές τη συναντάμε σε λαογραφικές εκθέσεις και μουσεία. Ούτε, νομίζω, ότι ταιριάζει στην περίπτωση μια ενθύμηση του παρελθόντος ως ένας φόρος τιμής σε ηρωικές πράξεις των προγόνων, με στόχο την ενίσχυση της εθνικής υπερηφάνειας, προσανατολισμό που κατά κανόνα εκφράζουν τα ιστορικά και αρχαιολογικά μουσεία. Ίσως η τραγικότητα των γεγονότων και οι δεκάδες νεκροί παραπέμπουν περισσότερο σε δράσεις όπως σιγή ενός λεπτού και ένα στεφάνι μπροστά σε έναν αδικοχαμένο. Σε αυτή την περίπτωση, βέβαια, αναρωτιέμαι τι θα άλλαζε αν οι αδικοχαμένοι ήταν θύματα ενός καταστροφικού σεισμού ή ενός πολύνεκρου τροχαίου, ή αν τα πορτοκαλί σωσίβια, που έγιναν γρήγορα το αντικείμενο - σύμβολο αυτής της περιόδου, προέρχονταν από το ναυάγιο ενός σύγχρονου πολυτελούς Τιτανικού;

Το πιθανότερο είναι να οδηγηθούμε, αργά ή γρήγορα, σε μία μουσειακή διαχείριση αυτών των εικόνων και «υλικών καταλοίπων», ώστε οι ρευστές αναπαραστάσεις που σχολιάστηκαν παραπάνω να αποκρυσταλλωθούν σε μία συνολική επίσημη αφήγηση. Άλλωστε, ανάλογα φαινόμενα σύγχρονων πληθυσμιακών μετακινήσεων έχουν αντιμετωπιστεί σε ειδικά μουσεία και περιοδικές εκθέσεις (Grosfoguel, Le Bot και Poli, 2011; Roehls, 2011; Whitehead, Eckersley και Mason, 2012; Whitehead κ.ά., 2015). Αρχικά, έκαναν την εμφάνισή τους τη δεκαετία του 1980 στην Αυστραλία (Hutchison, 2008; Henrich, 2013), και μετά το 1990 στην Αμερική και σε αρκετές χώρες της Ευρώπης. Παρά το κοινό θέμα, και ορισμένες κοινές μουσειολογικές και μουσειογραφικές πρακτικές οι εκθέσεις αυτές παρουσιάζουν ουσιαστικές διαφοροποιήσεις, επειδή δεν είναι ίδιος σε όλες τις χώρες ο επισήμως αποδεκτός ρόλος των πληθυσμιακών μετακινήσεων στη σημερινή πολιτιστική, κοινωνική και οικονομική τους διαμόρφωση, ούτε είναι ίδιες οι πολιτικές που εφαρμόζουν όλες οι χώρες απέναντι σε νέα κύματα πληθυσμιακών εισροών ή εκροών.

Στην Αυστραλία και την Αμερική (Baur, 2006; Leita και Maria, 2007), για παράδειγμα, οι πρώτες εκθέσεις για το θέμα αυτό βασίστηκαν πάνω στην επίσημη παραδοχή του αυτονόητου: ότι η κυρίαρχη σήμερα πληθυσμιακή ομάδα τους είναι ένα συμπίλημα μεταναστών από άλλες χώρες, με πολύ διαφορετικές κουλτούρες, γλώσσες, κτλ, και, επομένως, αν πρέπει να ορίσουν το έθνος τους, αυτό είναι οπωσδήποτε ένα έθνος μεταναστών. Βέβαια, χρειάστηκαν πολλά ακόμη βήματα για να μπορέσουν οι εκθέσεις αυτές να διαχειριστούν, ταυτόχρονα, και το ότι αυτοί οι μετανάστες προκειμένου να εγκατασταθούν ξεκλήρισαν τους αυτόχθονες. Αντίθετα, σε χώρες όπως η Γαλλία ή η Αγγλία (Eryilmaz, 2007; Noiriel, 2007; Toubon, 2007; Rodrigues, 2011; Small, 2011; Torres, 2011), οι ξένοι μετανάστες, αποτελούν κατάλοιπα, σε μεγάλο βαθμό, παλιότερων αποικιοκρατικών εποχών ή ακόμη και του δουλεμπορίου, και πάντα αποτελούν μειονότητες με περιορισμένα δικαιώματα. Κατά συνέπεια, οι εκθέσεις για την πληθυσμιακή κινητικότητα, επιχείρησαν να αναγνωρίσουν την πολυπολιτισμική σύνθεση της σημερινής κοινωνίας των χωρών αυτών, στο πλαίσιο μιας νέας

«εθνικής ηθικής» (Henrich, 2011), δίνοντας χώρο στις κοινότητες των μεταναστών να παρουσιάσουν τις δικές τους κουλτούρες. Το ενδιαφέρον είναι ότι η μουσειακή αναγνώριση των «άλλων» που έχουν παρεισφρήσει στις χώρες αυτές δεν συνοδευόταν από ανάλογες πολιτικές. Πολύ συχνά, μάλιστα, συνέβαινε το ακριβώς αντίθετο, λες και οι εκθέσεις αυτές αποτελούσαν ένα άλλοθι για την επιβολή σκληρών αντιμεταναστευτικών μέτρων.

Σε κάθε περίπτωση, όμως, η μουσειακή αναγνώριση των μεταναστών, αποτελεί κομμάτι μιας γενικότερης πολιτικής πολλών χωρών του δυτικού κόσμου να αναγνωρίσουν επίσημα την πολυπολιτισμικότητα των κοινωνιών τους, να προωθήσουν μέτρα ενσωμάτωσης των ξένων και αντιμετώπισης των ξενόφοβων και ρατσιστικών αντιλήψεων που διαπιστώνονται σε πολλές χώρες του δυτικού κόσμου. Χώρες, τέλος, όπως η Ιταλία ή η Πορτογαλία (Rocha-trindade και Monteiro, 2007; Naguib, 2013), που είδαν εκατοντάδες χιλιάδες κατοίκους τους να τις εγκαταλείπουν μαζικά, αναζητώντας καλύτερη τύχη σε άλλες ηπείρους, εστιάζουν τις εκθέσεις τους στην ανάπτυξη μιας εθνικής αφήγησης της διασποράς, υπογραμμίζοντας τα όσα λαμπρά πέτυχαν αυτοί που έφυγαν, στις νέες τους πατρίδες (Wobst, 2010).

Παρά τα αρκετά εκθεσιακά εγχειρήματα, μερικά από τα οποία αρκετά φιλόδοξα και εντυπωσιακά, έχουν διατυπωθεί πάρα πολλοί προβληματισμοί για το αν πράγματι έχουμε βρει τους τρόπους να διαχειριστούμε μουσειακά αυτό το πολύπλοκο και ιδιαίτερα ευαίσθητο πολιτικά ζήτημα (Noiriel, 2007; Roehls, 2011; Rodrigues, 2011; Tamdgidi, 2011; Sutherland, 2014). Η έκθεση της πολυπολιτισμικότητας, για παράδειγμα, πατώντας πάνω στην αμαρτωλή παράδοση των μεγάλων εθνογραφικών μουσείων, κινδυνεύει, αρκετές φορές, να αναπαράγει την διαφορά και τις πολιτισμικές ιεραρχήσεις, αντί να προωθεί τον σεβασμό στο «άλλο». Μπορεί να θεωρείται ότι ένα μουσείο παρουσιάζοντας διαφορετικούς πολιτισμούς μπορεί να λειτουργήσει ως «ζώνη επαφής» ανάμεσα στους ανθρώπους που εκπροσωπούν καθέναν από αυτούς, αλλά αυτή η «ζώνη επαφής» δεν είναι σε καμία περίπτωση ουδέτερη και μπορούμε να αναγνωρίσουμε σαφείς ιεραρχικές σχέσεις, μεταξύ των διαφορετικών ομάδων, αλλά, κυρίως, ανάμεσα σε αυτές και το θεσμό του μουσείου (Boast, 2011; Naguib, 2013). Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν μειονότητες που επιδιώκουν την ανάδειξη των διαφορετικών στοιχείων της κουλτούρας τους, ενώ άλλες προτιμούν να δείξουν το πώς ο πολιτισμός που «έφεραν» μαζί τους επηρέασε τη χώρα υποδοχής ή το πώς οι ίδιοι προσαρμόστηκαν στο νέο πολιτισμικό περιβάλλον. Πέρα από οτιδήποτε άλλο, οι προβληματισμοί αυτοί δείχνουν ότι ένα παρόμοιο εκθεσιακό εγχείρημα δεν μπορεί να γίνεται άνωθεν χωρίς τη δυναμική συμμετοχή των ενδιαφερομένων (Torres, 2011). Γι' αυτό, άλλωστε σε αρκετές περιπτώσεις στις εκθέσεις δοκιμάστηκαν συμμετοχικές πρακτικές. Θα πρέπει, βέβαια, εδώ να επισημάνω ότι δεν είναι πάντα εύκολο το να προσδιορίσεις ποιος είναι πράγματι ο «ενδιαφερόμενος» σε κάθε περίπτωση, καθώς το να απευθυνθεί κανείς σε μια οργανωμένη κοινότητα μεταναστών είναι μόνο η αρχή.

Ένα γενικό χαρακτηριστικό όλων αυτών των εγχειρημάτων, σύμφωνα και με τους ίδιους τους δημιουργούς τους, είναι ότι προς το παρόν τα «δύσκολα» δεν τα έθιξαν. Η αγωνία να ανταποκριθούν στα πιεστικά κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα που δημιουργούνται, σήμερα, από τις πληθυσμιακές μετακινήσεις ωθεί τα μουσεία να παρουσιάζουν μια, μάλλον, ρόδινη εικόνα, εστιάζοντας στις ευτυχείς καταλήξεις και στις ιστορίες επιτυχίας, και αφήνοντας κατά μέρος τις συνθήκες που γεννούν νέους έτοιμους να στρατολογηθούν για μια αποστολή αυτοκτονίας ή να κáψουν να περίχωρα του Παρισιού.

Ίσως, στη βάση του προβλήματος να βρίσκεται το ότι αντιμετωπίζουμε τους πρόσφυγες και τους μετανάστες ως μια ομογενή και σαφώς διακριτή ομάδα που και μόνο το γεγονός ότι μετακινήθηκε από εκεί που «όφειλε» να βρίσκεται αποτελεί ένα δυσεπίλυτο πρόβλημα (Roehls, 2011; Sutherland, 2014). Μια παρόμοια προσέγγιση, δεν αναγνωρίζει, κατ' αρχήν, ότι κάποιος δεν είναι μόνο «μετανάστης» ή «πρόσφυγας», αλλά έχει και άλλες ταυτότητες που εξαρτώνται από το φύλο, την οικονομική του κατάσταση, το επάγγελμά του, τις αντιλήψεις και τις επιδιώξεις του (Noiriel, 2007). Η συντριπτική πλειονότητα των αναπαραστάσεων που συνοπτικά αναφέρθηκαν παραπάνω, ανεξάρτητα από τη στάση των δημιουργών απέναντι στο ζήτημα, οδηγείται σε επιφανειακές απλουστεύσεις, που αφήνουν έξω από το κάδρο την ουσία. Τα αίτια, δηλαδή, της βίαιης μεταναστευσης και των κάθε λογής ανθρωπιστικών κρίσεων που αυτή προκαλεί, σαν να τα θεωρεί φυσικά και αναπόφευκτα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Aiello, G. (2012). The 'other' Europeans: The semiotic imperative of style in Euro visions by Magnum photos. *Visual Communication*, 11(1), 49–77.
- Baur, J. (2006). Commemorating Immigration in the Immigration Society: Narratives of Transformation at Ellis Island and the Lower East Side Tenement Museum. Στο König, M. & Ohliger, R. (Επιμ.) *Enlarging European Memory. Migration Movements in Historical Perspective* (σσ. 137–146). Ostfildern: Beihefte der Francia, 62.
- Bennett, C. A. M. (2016). *The Visual Culture of Human Rights: the Syrian Refugee Crisis*. Paper 146. Senior Projects Spring 2016.
- Bleiker, R., Campbell, D. & Hutchison, E. (2013). The visual dehumanisation of refugees. *Australian Journal of Political Science*, 1146, 37–41.
- Boast, R. (2011). Neocolonial Collaboration: Museum as Contact Zone Revisited. *Museum Anthropology*, 34(1), 56–70.
- Cabot, H. (2016). 'Refugee Voices': Tragedy, Ghosts, and the Anthropology of Not Knowing. *Journal of Contemporary Ethnography*, 1–28.
- Chouliaraki, L. & Stolic, T. (2017). Rethinking media responsibility in the refugee 'crisis': a visual typology of European news. *Media, Culture and Society*, 39(8), 1162–1177.
- Eryilmaz, A. (2007). The Political and Social Significance of a Museum of Migration in Germany. *Museum International*, 59(233/234), 127–136.
- Giannakopoulos, G. (2016). Depicting the pain of others: Photographic representations of refugees in the Aegean Shores. *Journal of Greek Media & Culture*, 2(1), 103–113.
- Gillespie, M. κ.ά. (2016). *Mapping Refugee Media Journeys. Smartphones and Social Media Networks*. Μελέτη, The Open University, France Médias Monde.
- Greenwood, K. & Thomson, T. (2019). Framing the migration: A study of news photographs showing people fleeing war and persecution. *The International Communication Gazette*, 82(2), 140–163.

- Grosfoguel, R., Le Bot, Y. & Poli, A. (2011). Museum and Migration: An Introduction. *Human Architecture: Journal of the Sociology of Self-Knowledge*, 9(4), 1–4.
- Henrich, E. (2011). Suitcases and Stories Objects of Migration in Museum Exhibitions. *The International Journal of the Inclusive Museum*, 3(4), 71–82.
- Henrich, E. (2013). Museums, History and Migration in Australia. *History Compass*, 1–18.
- Hutchison, M. (2008). Dimensions for a folding exhibition: Exhibiting diversity in theory and practice in the Migration Memories exhibitions. *Humanities Research*, XV(2), 67–92.
- Huysen, A. (2003). *Present Pasts. Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Stanford: Stanford University Press.
- Iftikhar, W. (2018). Philosophical trilogy in critical visual analysis – Case of refugee discourse. *Discourse, Context and Media*. Elsevier Ltd, 26, 127–134.
- Kirtsoglou, E. & Tsimouris, G. (2016). ‘Il était un petit navire’: the refugees crisis, neo-orientalism, and the production of radical alterity. *Journal of Modern Greek Studies. Occasional Papers*, 9. [Δι-αθέσιμο στο: https://www.press.jhu.edu/journals/journal_of_modern_greek_studies/Crisis_AlterityKirtsoglouTsimouris.pdf].
- Lanz, F. (2016). Staging Migration in Museums A Reflection on Exhibition Design Practices for the Representation of Migration in European Contemporary Museums. *Museum and Society*, 14(1), 178–192.
- Leita, C. & Maria, A. (2007). The São Paulo Immigrants Memorial : fields of research and challenges in the twenty-first century. *Museum International*, 59(1/2), 117–126.
- Lenette, C. & Miskovic, N. (2018). ‘Some viewers may find the following images disturbing’: Visual representations of refugee deaths at border crossings. *Crime Media Culture*, 14(1), 111–120.
- Malkki, L. (1996). Speechless Emissaries: Refugees, Humanitarianism, and Dehistoricization. *Cultural Anthropology*, 11(3), 377–404.
- Memou, A. (2019). Spectacular Images of the “Refugee Crisis”. *Photographies*. Routledge, 12(1), 81–97.
- Mortensen, M. & Trenz, H. J. (2016). Media morality and visual icons in the age of social media: Alan kurdi and the emergence of an impromptu public of moral spectatorship, *Javnost*. Taylor & Francis, 23(4), 343–362.
- Naguib, S. (2013). Collecting Moments of Life. Museums and the Intangible Heritage of Migration. *Museum International*, 65(1–4), 77–86.
- Newbury, D. (2005). ‘Lest we forget’: photography and the presentation of history at the Apartheid Museum, Gold Reef City, and the Hector Pieterson Museum, Soweto. *Visual Communication*, 4(3), 259–295.
- Noiriel, G. (2007). The historian in the Cité: How to reconcile history and memory of immigration. *Museum International*, 59(233–234), 13–17
- Poehls, K. (2011). Europe, Blurred: Migration, Margins and the Museum. *Culture Unbound: Journal of*

- Current Cultural Research*, 3, 337–353.
- Pratt, M. L. (1991). Arts of Contact Zone. *Profession*, 33–40.
- Pugh, M. (2004). Drowning not waving: Boat people and humanitarianism at sea. *Journal of Refugee Studies*, 17(1), 50–69.
- Pupavac, V. (2008). Refugee advocacy, traumatic representations and political disenchantment. *Government and Opposition*, 43(2), 270–292.
- Risam, R. (2018). Now you see them: Self-representation and the refugee selfie. *Popular Communication*, 16(1), 58–71.
- Rocha-trindade, M. B. & Monteiro, M. (2007) Museums Devoted to Migration: the Portuguese Emigration Museum. *Museum International*, 59(1/2), 145–150.
- Rodrigues, L. P. (2011). Danishness, Nordic Amnesia and Immigrant Museums. *Human Architecture: Journal of the Sociology of Self-Knowledge*, 9(4), 23–34.
- Small, S. (2011). Slavery, Colonialism and Museums Representations in Great Britain: Old and New Circuits of Migration. *Human Architecture: Journal of the Sociology of Self-Knowledge*, 9(4), 117–128.
- Sontag, S. (2003). *Regarding the Pain of Others*. New York: Picador.
- Sutherland, C. (2014). Leaving and Longing : Migration Museums as Nation-Building Sites. *Museum and Society*, 12(1), 118–131.
- Szörényi, A. (2006). The images speak for themselves ? Reading refugee coffee - table books. *Visual studies*, 21(01), 24-41.
- Tamdgidi, M. H. (2011). De-Museumizing Migrations Without and Within. *Human Architecture: Journal of the Sociology of Self-Knowledge*, 9(4), vii–xvi.
- Torres, A. M. (2011). The Museumization of Migration in Paris and Berlin and Debates on Representation and Debates on Representation. *Human Architecture: Journal of the Sociology of Self-Knowledge*, 9(4), 5–21.
- Toubon, J. (2007). The Political Genesis of the Cite nationale de l'histoire de l'immigration. *Museum International*, 59(233), 8–12.
- Whitehead, C. κ.ά. (Επιμ.) (2015). *Museums, Migration and Identity in Europe: Peoples, Places and Identities*. Farnham: Ashgate Publishing Limited.
- Whitehead, C., Eckersley, S. & Mason, R. (Επιμ.) (2012) *Placing migration in European museums: theoretical, contextual and methodological foundations*. Milano: MELA Books.
- Wilmott, A. C. (2017). The Politics of Photography: Visual Depictions of Syrian Refugees in U.K. Online Media. *Visual Communication Quarterly*, 24(2), 67–82.
- Wobst, M. (2010). Diaspora and Heritage: Source of Conflict. *Museum International*, 62(245–246), 100–104.
- Wright, T. (2000). *Refugees on Screen*. Oxford: Refugee Studies Centre.

-
- Wright, T. (2002). Moving images: the media representation of refugees. *Visitor Studies*, 17(1), 53–66.
- Yalouri, E. (2019). 'Difficult' representations. Visual art engaging with the refugee crisis. *Visual Studies*. 34(3), 223-238.

Αντιλήψεις και στάσεις των κατοίκων της Λέσβου για τη μετανάστευση και τα σύνορα¹

Παρασκευή Τσιτσαράκη

Υποψήφια Διδάκτορας του Τμήματος Γεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Geod17007@geo.aegean.gr

Ηλέκτρα Πετράκου

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Τμήματος Γεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
ipetr@geo.aegean.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το συγκεκριμένο άρθρο παρουσιάζει κάποιες πρώτες εκτιμήσεις από την έρευνα που είναι σε εξέλιξη και μελετά τις αντιλήψεις και τις στάσεις των κατοίκων του νησιού της Λέσβου, όπως αυτές διαμορφώνονται σε σχέση με το φαινόμενο της μετανάστευσης και του προσφυγικού. Τις τελευταίες δεκαετίες και πιο συγκεκριμένα από το 2000 η Λέσβος βρίσκεται, στο παγκόσμιο, περιφερειακό και εθνικό επίκεντρο λόγω των πληθυσμιακών μετακινήσεων και των συνοριακών πολιτικών. Σημαντικές διαστάσεις στη μελέτη του φαινομένου μεταξύ άλλων είναι η εθνική και ευρωπαϊκή πολιτική των μετακινήσεων καθώς και οι πολιτικές διαχείρισης των συνόρων αλλά και η συμβίωση κατοίκων σε ένα συνοριακό τόπο. Σε αυτή τη συγκυρία αποφασίσαμε να μελετήσουμε τις αντιλήψεις και οι στάσεις των κατοίκων του νησιού οι οποίες φαίνεται να ποικίλλουν ανάλογα την περίοδο που μελετάμε και εμφανίζονται με διάφορες μορφές όπως άτυπες και αυθόρμητες δράσεις και αντιδράσεις αλλά και με τυπικές εκδηλώσεις σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Η συνύπαρξη κατοίκων, μόνιμων και προσωρινών, ντόπιων, προσφύγων, μεταναστών, εργαζομένων σε ΜΚΟ, υπαλλήλων ευρωπαϊκών και διεθνών οργανισμών, δημοσιογράφων κτλ., διαμορφώνει νέες δυναμικές, συνυφάνσεις, διαχωρισμούς και ανασυγκροτήσεις σχέσεων σε τοπικό επίπεδο.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: τόπος, συνοριακότητα, κινητικότητα, αντιλήψεις και στάσεις τοπικής κοινωνίας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μετανάστευση προς τα κράτη μέλη της Ε.Ε. αποτελεί ένα από τα ζητήματα στις δημόσιες συζητήσεις σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο, διαχρονικά. Μια σειρά ερευνών ασχολούνται με τις απόψεις των πολιτών των κρατών μελών για τη μετανάστευση. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με έρευνα του Ευρωβαρόμετρου για το έτος 2018, η μετανάστευση με ποσοστό 38% φαίνεται να

¹ Η παρούσα εργασία αποτελεί μέρος της διδακτορικής διατριβής της Παρασκευής Τσιτσαράκη που υλοποιείται με υποτροφία του Ι.Κ.Υ. η οποία χρηματοδοτείται από την Πράξη με κωδικό ΟΠΣ 5000432: «Ενίσχυση του Ανθρώπινου Ερευνητικού Δυναμικού μέσω της Υλοποίησης Διδακτορικής Έρευνας» - 2ος Κύκλος, από πόρους του ΕΠ «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση», 2014-2020.

αποτελεί το πιο σημαντικό πρόβλημα που αντιμετωπίζει η Ε.Ε. σε σχέση με άλλα προβλήματα όπως είναι η τρομοκρατία, η ανεργία, τα δημόσια οικονομικά ή η κλιματική αλλαγή (European Commission, 2018, σ. 4). Ταυτόχρονα άλλες μελέτες (Meuleman κ.ά., 2009· Schlueter and Davidov, 2013· Hatton, 2016· Gorodzeisky & Semyonov, 2018), υποστηρίζουν ότι η αύξηση των πληθυσμών των εθνοτικών μειονοτήτων έχει κάνει τους Ευρωπαίους να είναι πιο επιφυλακτικοί σχετικά με τη μετανάστευση. Σε έρευνα του Βασιλικού Ινστιτούτου Διεθνών Σχέσεων Chatham House για το έτος 2016, η οποία πραγματοποιήθηκε σε δέκα ευρωπαϊκά κράτη διαπιστώθηκε ότι το 55% των ερωτηθέντων, υποστήριξε ότι «πρέπει να σταματήσει η μετανάστευση κυρίως από τις μουσουλμανικές χώρες» (Dempster & Hargrave, 2017).

Επίσης, το συγκεκριμένο ζήτημα έχει απασχολήσει την ακαδημαϊκή έρευνα για το εάν ο συγκεκριμένος μηχανισμός που εξηγεί τον τρόπο που οι ντόπιοι πληθυσμοί αντιδρούν απέναντι αυξανόμενους μεταναστευτικούς πληθυσμούς, γίνεται αντιληπτός ως «επαφή» ή ως «απειλή» (Weber, 2018, σ. 240). Αρκετές μελέτες υποστηρίζουν ότι οι υψηλές συγκεντρώσεις εθνοτικών μειονοτήτων και μεταναστών σε διάφορες περιοχές έχει ως αποτέλεσμα την εμφάνιση αυξημένων επιπέδων δυσaráσκείας (Crawley κ.ά., 2013, σσ. 9-11). Σύμφωνα με διάφορες έρευνες η μετανάστευση επηρεάζει τις τοπικές κοινωνίες των χωρών υποδοχής με διάφορους τρόπους όπως για παράδειγμα: αύξηση της ξενοφοβικής ρητορικής στα ΜΜΕ, λαϊκίστικη υποστήριξη για την επιβολή περιοριστικών πολιτικών, αύξηση των ξενοφοβικών πολιτικών κομμάτων (Golder, 2003· Lubbers κ.ά., 2002· Rydgren, 2007 στο Ceobanu & Escandell, 2010).

Η αύξηση των προσφυγικών και μεταναστευτικών εισροών στον ευρωπαϊκό χώρο αποτέλεσε μια πηγή ευρείας ανησυχίας τις τελευταίες δεκαετίες. Σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 2016 από το TENT σε 11 χώρες σε όλο τον κόσμο, ανάμεσα σε αυτές και η Ελλάδα, διαπιστώθηκε ότι το 40% από τους ερωτηθέντες ανησυχούν ότι οι πρόσφυγες επιβαρύνουν οικονομικά τη χώρα τους. Ενώ παράλληλα το 47% των ερωτηθέντων δήλωσε ότι η προσφυγική κρίση είναι η πιο πιεστική κρίση που έχουμε αντιμετωπίσει (TENT, 2016, σσ.26-28). Η διαχείριση της συγκεκριμένης κρίσης επέφερε πολιτικές διαμάχες και κοινωνικές εντάσεις σε ολόκληρη την Ευρώπη, συμπεριλαμβάνοντας την αύξηση της δημοτικότητας των ακροδεξιών κομμάτων, των εντάσεων στα κέντρα ασύλου και του μερικού κλεισίματος των συνόρων της ζώνης Σένγκεν (Consterdine, 2018, σ. 1). Καθώς «η εισροή μεταναστών και αιτούντων άσυλο μετά το 2015, αντιμετωπίστηκε ως απειλή για την εσωτερική ασφάλεια των Ευρωπαϊκών χωρών, έξι χώρες της ζώνης Σένγκεν (Αυστρία, Δανία, Γαλλία, Γερμανία, Νορβηγία και Σουηδία) έχουν ενεργοποιήσει τους ελέγχους των εσωτερικών τους συνόρων από το 2015, παρόλο που το όριο είναι δύο χρόνια» (Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 2019).

Αντικείμενο της παρούσας εισήγησης αποτελεί η ποιοτική προσέγγιση των αντιλήψεων και των στάσεων των κατοίκων του νησιού της Λέσβου σε σχέση με τον τρόπο που αυτές αναδύονται και αποτυπώνονται στην τοπική κοινωνία. Ο τρόπος που αντιλαμβανόμαστε τους συνανθρώπους μας αλλά και τον εαυτό μας είναι άμεσα επηρεασμένος από το κοινωνικό περιβάλλον μέσα στο οποίο ζούμε. Οι αντιλήψεις μας σχηματίζονται μέσα από τον τόπο στον οποίο γεννηθήκαμε, μεγάλωσαμε και κατοικούμε.

Βασική υπόθεση της παρούσας έρευνας είναι ότι η αρχική θετική στάση της τοπικής κοινωνίας δοκιμάζεται από τις νέες συνθήκες που υφίστανται στο χώρο του νησιού, καθώς οι νέες πολιτικές που εφαρμόζονται οδηγούν στον περιορισμό της ανθρώπινης κινητικότητας και στη δημιουργία

νέων συσχετισμών.

ΤΟ ΝΗΣΙ ΤΗΣ ΛΕΣΒΟΥ ΩΣ ΠΕΔΙΟ ΜΕΛΕΤΗΣ.

Ως σύνορο τοπικό, εθνικό και περιφερειακό, στο νησί της Λέσβου έχουν διαμορφωθεί νέες σύνθετες σχέσεις και συνθήκες μέσα από την παρούσα συγκυριακή κατάσταση. Η Λέσβος τα τελευταία χρόνια έχει ενταχθεί σε μια παγκόσμια πολιτική γεωγραφία, η οποία διαγράφεται μέσα από τη δημιουργία νέων ζωνών επιτήρησης της ανθρώπινης κινητικότητας (Τρουμπέτα, 2012, σ. 17). Μια νέα γεωγραφία χαράσσεται σε αυτό το μικρό κομμάτι γης, καθώς άνθρωποι χωρίς επίσημα έγγραφα αμφισβητώντας την ύπαρξη των συνόρων, διαβαίνουν στην ενδοχώρα της Ευρώπης αναζητώντας προστασία και μόνιμο τόπο εγκατάστασης. Η είσοδος αυτών των ανθρώπων στην ενδοχώρα του νησιού «σπάει τον κώδικα της τοπικής απομόνωσης και γίνεται ένα ορατό σημείο εισόδου στην Ελλάδα και στην Ε.Ε.» (Πετράκου & Ιωσηφίδης, 2012, σ. 33). Η Λέσβος ήταν και θα είναι ένα παγκόσμιο μεταναστευτικό πέρασμα, άλλωστε το προσφυγικό του παρελθόν έχει σημάδεψει την ιστορία του τόπου. Η γεωγραφική και στρατηγική θέση του νησιού το καθιστούν ως μια γέφυρα για το πέρασμα ενός «ανθρώπινου κινήματος» (Τσουκαλά, 2016).

Στη Λέσβο, όπως και σε άλλα νησιά της Ελλάδας, το δεύτερο εξάμηνο του 2015 σημειώθηκε μια τεράστια αύξηση αφίξεων η οποία αντιμετωπίστηκε με διαφορετικούς τρόπους σε τοπικό, εθνικό και περιφερειακό επίπεδο αλλά και σε διαφορετικά χρονικά διαστήματα. Τα κράτη μέλη της Ε.Ε. δεν είχαν διάθεση να εφαρμόσουν τις ίδιες πολιτικές για τη μεταναστευτική και προσφυγική διαχείριση σε ένα ζήτημα που όμως προσπαθούν να αναπτύξουν κοινές πολιτικές ενώ και εντός των κυβερνήσεων ή και των κοινωνιών και πολιτικών χώρων υπήρξαν διαφορετικές απόψεις και πολιτικές δράσεις. Όμως στις 18 Μαρτίου 2016 η Ε.Ε. και η Τουρκία προέβησαν σε μια Κοινή Δήλωση προκειμένου να περιοριστούν ή να σταματήσουν οι προσφυγικές και μεταναστευτικές μετακινήσεις προς την Ευρώπη (Council of the EU).

Μία από τις συνέπειες αυτής της Κοινής Δήλωσης όπως αναφέρουν οι Γιατροί Χωρίς Σύνορα (MSF) είναι ότι 12.000 άνθρωποι βρίσκονται εγκλωβισμένοι σε πέντε Ελληνικά νησιά² του Αιγαίου εξαιτίας του γεωγραφικού περιορισμού που τους έχει επιβληθεί (Médecins Sans Frontières, 2019). Σύμφωνα με τον Παπαταξιάρχη (2017) η Κοινή Δήλωση Ε.Ε. – Τουρκίας «καθήλωσε στο χώρο» χιλιάδες ανθρώπους και «ενεργοποίησε μια διαδικασία ανασηματοδότησής τους με πολλαπλές συνέπειες όσον αφορά τη σχέση τους με τις τοπικές κοινωνίες».

Η Λέσβος ενώ αντιμετώπισε αρχικά μια κατάσταση έκτακτης ανάγκης το 2015, στη συνέχεια η κατάσταση εξελίχθηκε σε ένα δυσβάσταχτο μακροπρόθεσμο πρόβλημα, όπου η δυσπιστία και οι συγκρούσεις στην κοινωνία των πολιτών πολλαπλασιάστηκαν, οδηγώντας στην υπονόμευση της αντοχής των κατοίκων (Cederquist, 2019:510). Ο αντίκτυπος αυτής της κρίσης επηρέασε πολύ αρνητικά την οικονομική κατάσταση στο νησί της Λέσβου, λόγω της κατάρρευσης του τουρισμού (με 80% μείωση των κρατήσεων τον Ιούνιο του 2016 σε σύγκριση με τον Ιούνιο του 2015), ενώ επίσης άμεση ήταν η ανάγκη χρηματοδότησης για την παροχή ηλεκτρικής ενέργειας, νερού και έργων υποδομής (FRA, 2016).

2 Λέσβος, Χίος, Σάμος, Κω, Λέρος

ΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΤΩΝ ΤΟΠΙΚΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΩΝ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗΝ ΠΡΟΚΛΗΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΩΝ/ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΩΝ ΡΟΩΝ.

Η διερεύνηση των αντιλήψεων, των στάσεων και των δράσεων των κατοίκων για τους πρόσφυγες και τους μετανάστες σε τοπικό επίπεδο είναι ένα πολύ σημαντικό ζήτημα που σχετίζεται με διάφορες κοινωνικές και πολιτικές πτυχές της μετανάστευσης. Όπως έχει επισημανθεί η δημόσια στάση απέναντι στους πρόσφυγες και τους μετανάστες μπορεί να κατανοηθεί καλύτερα στο περιφερειακό και στο εθνικό πλαίσιο στο οποίο διαμορφώνονται (Dempster & Hargrave, 2017, σ. 9). Επίσης θεωρείται ότι είναι σημαντική η κατανόηση της γιατί ενώ η δημόσια στάση μπορεί να μην καθορίζει τα πολιτικά αποτελέσματα, ενδεχομένως να θέτει τα όρια σε αυτούς που χαράσσουν πολιτική. Τα ζητήματα που οι μελετητές έχουν εστιάσει αφορούν τις διακυμάνσεις των στάσεων μεταξύ των ατόμων (McLaren & Johnson 2007), σε τοπικές ή περιφερειακές γεωγραφικές τοποθεσίες (Markaki & Longhi 2013) και σε οικονομικά πλαίσια (Consterdine, 2018, σ. 4). Ο σχηματισμός των στάσεων των ανθρώπων εξαρτάται από ένα σύνθετο μίγμα προσωπικών περιστάσεων, αξιών, κοινωνικών συνθηκών και συγκυριών ενώ οι τρόποι συμπεριφοράς και οι δράσεις για το προσφυγικό και το μεταναστευτικό παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Οι έρευνες που έχουν ασχοληθεί με αυτά τα ζητήματα έχουν επισημάνει π.χ. ότι οι χώρες που δέχονται τους ιδιαίτερα αυξανόμενους αριθμούς των αιτούντων άσυλο έρχονται αντιμέτωπες με πρόσθετες προκλήσεις σε τοπικό και εθνικό επίπεδο (Zorlu, 2016, σ. 14). Άλλες έρευνες ισχυρίζονται ότι στις τοπικές κοινωνίες οι καθοριστικοί παράγοντες στη διαμόρφωση των στάσεων απέναντι στη μετανάστευση είναι η κατάσταση της οικονομίας σε συνδυασμό με τη συνολική παρουσία των «ξένων» (Genovese κ.ά., 2016, σ. 3). Άλλες υποστηρίζουν ότι οι ντόπιοι κάτοικοι συνδέουν την παρουσία των μεταναστών με τις αρνητικές συνέπειες της παρουσίας αυτών, στις τοπικές οικονομίες, τους μισθούς ή τις οικονομικές επιβαρύνσεις (Genovese κ.ά., 2016, σ. 5).

Όπως αναφέρουν οι Scheve & Slaughter (2001) οι στάσεις απέναντι στη μετανάστευση είναι εν μέρει ριζωμένες στα οικονομικά συμφέροντα και οι ντόπιοι κάτοικοι τείνουν να θεωρούν ότι οι επιπτώσεις της μετανάστευσης για τους μισθούς τους σχετίζεται και εξαρτάται από τις δεξιότητες τους καθώς και από εκείνες των μεταναστών (Hainmueller & Hopkins, 2014, σ. 227). Επίσης οι Burns & Gimpel (2000) καταλήγουν σε συμπεράσματα συμβατά με τους Citrin κ.ά. (1997) θεωρώντας ότι οι οικονομικές δυσκολίες ενδέχεται να επηρεάσουν τη στερεοτυπική σκέψη (Hainmueller & Hopkins, 2014, σ. 231).

Σε άλλες έρευνες η μετανάστευση μελετάται ως απειλή σε διάφορα πλαίσια όπως π.χ. οικονομικό, κοινωνικό ή πολιτισμικό. Για τους Sniderman, Hagendoorn and Prior (2004) τα οικονομικά συμφέροντα έχουν σημασία, αλλά οι ανησυχίες για την εθνική ταυτότητα μπορούν να αποτελέσουν επίσης κινητήρια δύναμη στη διαμόρφωση της στάσης απέναντι στους μετανάστες. Επίσης και άλλοι μελετητές συμφωνούν ότι οι κοινωνικές και οι πολιτιστικές αξίες είναι πιο σημαντικές στη διαμόρφωση των αντιλήψεων για τη μετανάστευση σε σύγκριση με τα οικονομικά συμφέροντα. Συνεπώς τείνουν να επικεντρώνονται σε αυταρχικές και εθνοκεντρικές στάσεις που μεταφράζονται σε απόψεις ανάμεσα στον εθνικισμό και τον πατριωτισμό, συνεπώς καταλήγουν από την μια στον ρατσισμό και από την άλλη στη ξеноφοβία (Hatton, 2015, σ. 6). Σε έρευνα των Sniderman κ.ά. (2004) επίσης μελετήθηκε η επιρροή των οικονομικών και πολιτισμικών απειλών. Τα αποτελέσματα που προέκυψαν έδειξαν ότι τα πολιτισμικά απειλητικά στερεότυπα έχουν μεγαλύτερη

επιρροή από τους οικονομικούς δείκτες, συνεπώς η αντίθεση στη μετανάστευση βασίζεται πρωτίστως σε πολιτιστικές ανησυχίες, συμπεραίνοντας ότι: «η προκατάληψη είναι τυφλή με μια βαθιά έννοια. Αντικατοπτρίζει μια αντίθεση όχι μιας συγκεκριμένης μειονότητας αλλά γενικά των μειονοτήτων» (Hainmueller & Hopkins, 2014, σ. 232).

Ο ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΤΗΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ/ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΜΕΣΑ ΣΤΙΣ ΤΟΠΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ.

Έντονες είναι οι συζητήσεις σχετικά με τον πραγματικό αντίκτυπο της μετανάστευσης στις κοινωνίες υποδοχής, και η κατανόηση των στάσεων και των αντιλήψεων των κατοίκων των τοπικών κοινωνιών για τους πρόσφυγες και τους μετανάστες γίνεται όλο και πιο σημαντική στο χώρο της έρευνας (Dempster & Hargrave, 2017). Η μελέτη της μετανάστευσης δείχνει ότι η μαζική μετακίνηση και εγκατάσταση ανθρώπων δεν χαίρει συχνά θερμής υποδοχής από τις τοπικές κοινωνίες (Κρητικός, 2007, σ. 363). Ένα από τα πιο σημαντικά ζητήματα που αντιμετωπίζουν οι τοπικές κοινωνίες με τις μαζικές αφίξεις μεταναστών και προσφύγων, έχουν να κάνουν με την ανάγκη παροχής στέγασης. Εξάλλου ο πρωτοφανής αριθμός αφίξεων αιτούντων άσυλο σε πολλές τοπικές κοινωνίες σε όλη την Ευρώπη το 2015 απαίτησε άμεση δράση και υψηλό επίπεδο οργάνωσης μεταξύ των διαφόρων οργανισμών και φορέων (FRA, 2016). Ο Hopkins (2010) μελετώντας την επιρροή των δημογραφικών στοιχείων προς τη διαμόρφωση στάσεων για την μετανάστευση, διατύπωσε τον ισχυρισμό ότι σε περιόδους κατά τις οποίες η μετανάστευση αποκτά εθνική σημασία, η διαβίωση μέσα σε μια τοπική κοινότητα με έναν αυξανόμενο μεταναστευτικό πληθυσμό συνδέεται με πιο περιοριστικές (συντηρητικές) αντιλήψεις (Hainmueller & Hopkins, 2014, σσ. 236-237).

Οι κάτοικοι των τοπικών κοινωνιών εκτίθενται σε έναν συνεχώς μεταβαλλόμενο και σχετικά μεγάλο πληθυσμό αιτούντων άσυλο και κάποιοι έρχονται αντιμέτωποι με ένα κοινωνικό δίλλημα. Καθώς από τη μια πλευρά θέλουν να βοηθήσουν αυτούς τους ανθρώπους που έχουν την ανάγκη μιας ανθρωπιστικής βοήθειας, ενώ από την άλλη πλευρά οι πρόσφυγες και οι μετανάστες τοποθετούνται στην «αυλή» τους, γεγονός που μπορεί να προκαλέσει άμεση επιβάρυνση ιδίως λαμβάνοντας υπόψη το μεγάλο μέγεθος του πληθυσμού τους σε σχέση με τους κατοίκους των τοπικών κοινωνιών (Zorlu, 2016, σ. 14). Σύμφωνα με έρευνα οι τοπικοί πληθυσμοί αντιδρούν διαφορετικά στην κρίση του ασύλου, οι πολύ θετικές αντιδράσεις ιδίως σε ένα πολύ υψηλό επίπεδο εθελοντισμού, συμβαδίζουν με αρνητικές αντιδράσεις, όπως διαμαρτυρίες και επιθέσεις κατά αυτών των ανθρώπων (FRA, 2016).

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η συλλογή των εμπειρικών δεδομένων μέσω της έρευνας πεδίου πραγματοποιήθηκε σε διαφορετικές χρονικές περιόδους κατά την εξέλιξη της παρούσας έρευνας, ξεκίνησε στην αρχή του έτους 2018. Η συλλογή των δεδομένων πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια 22 ατομικών συνεντεύξεων και ως ερευνητικό εργαλείο ορίστηκε η ημιδομημένη συνέντευξη. Μέσα από την πιλοτική έρευνα εντοπίστηκαν συγκεκριμένες περιοχές του νησιού οι οποίες είχαν και τις περισσότερες αφίξεις, όπως π.χ. η Μυτιλήνη, η Μόρια, ο Αφάλωνας, η Παναγιούδα, τα Πάμφιλα, ο Μόλυβος και η Συκαμιά. Η ηλικία των συμμετεχόντων κυμαίνεται από 24 έως 60 ετών και πρόκειται για άτομα και των δυο φύλων (8 άνδρες και 14 γυναίκες). Όσον αφορά τον τόπο καταγωγής και διαμονής τους, οι

12 από αυτούς γεννήθηκαν και διαμένουν μόνιμα στο νησί, ένας γεννήθηκε στο νησί και λόγω εργασίας κατοικεί σε άλλη περιοχή της χώρας (έρχεται στο νησί για διακοπές), ένας είναι πρόσφυγας από τη Συρία και διαμένει μόνιμα στο νησί, ένας γεννήθηκε σε χώρα του εξωτερικού και ζει πλέον μόνιμα στο νησί, 5 γεννήθηκαν σε άλλες περιοχές της χώρας και κατοικούν μόνιμα στο νησί και τέλος 2 ζουν προσωρινά στο νησί λόγω εργασίας.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ.

Η διερεύνηση των αντιλήψεων για το πώς σκιαγραφείται η Λέσβος, αποτέλεσε μέρος της έρευνας και ζητήματα όπως π.χ. η σύνδεση του νησιού με την υπόλοιπη χώρα, οι επιχειρηματικές δραστηριότητες και η ανάπτυξη, ο τουρισμός και οι κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές των τελευταίων χρόνων αποτέλεσαν σημαντικούς τομείς στην προσπάθεια να κατανοήσουμε τις στάσεις και τις συμπεριφορές στην τοπική κοινωνία. Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά τη σύνδεση του νησιού με την υπόλοιπη Ελλάδα, διαπιστώνουμε ότι η πλειονότητα όσων συμμετείχαν στην παρούσα έρευνα τείνει να υποστηρίζει ότι υπάρχουν σημαντικά προβλήματα και ελλείψεις στην συγκοινωνία που οδηγούν στην απομόνωση του νησιού. Μεταξύ άλλων παράγοντες όπως π.χ. τα ακριβά εισιτήρια, η μη ικανοποιητική σύνδεση του νησιού με τη Βόρειο Ελλάδα, η παλαιού τύπου τεχνολογία στα πλοία τα οποία συνήθως είναι άνω εικοσαετίας, σε συνδυασμό με την μη ικανοποιητική προβολή του νησιού από τις τοπικές αρχές και τους ταξιδιωτικούς πράκτορες δεν έχουν βοηθήσει στην προβολή του νησιού και εμποδίζουν την καλύτερη και συχνότερη σύνδεσή του με άλλα μέρη.

Στο ζήτημα της ανάπτυξης του νησιού και των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων, διαπιστώνουμε ότι οι αντιλήψεις των συμμετεχόντων στην έρευνα συμπίπτουν σε θέματα όπως για παράδειγμα ότι ενώ πρόκειται για έναν τόπο απaráμιλλης ομορφιάς σε συνδυασμό με ένα φυσικό πλούτο. Εντούτοις στην πλειονότητά τους, τείνουν να υποστηρίζουν ότι ζητήματα όπως η έλλειψη κουλτούρας ανάπτυξης, οι νοοτροπίες για συσσώρευση και αποταμίευση χρημάτων οδήγησαν στο να παραμείνει το νησί ανεκμετάλλετο, παραμελημένο, με μια στασιμότητα όσον αφορά τις επενδύσεις και την ανάπτυξη. Επιπλέον η πλειοψηφία των συμμετεχόντων τείνει να συνδέει αυτή τη κατάσταση με την έλλειψη ενδιαφέροντος για την υιοθέτηση μιας στρατηγικής ανάπτυξης από την πλευρά των τοπικών παραγόντων.

Το νησί ως τουριστικός προορισμός αποτέλεσε ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον κομμάτι της έρευνας καθώς τα τελευταία χρόνια γίνεται συχνά λόγος για τη μείωση του τουριστικού ενδιαφέροντος σε σχέση με τη προσφυγικό. Σε αυτό το ζήτημα οι απόψεις των συμμετεχόντων και συμμετεχουσών στην έρευνα δίστανται καθώς ορισμένοι και ορισμένες υποστηρίζουν ότι το νησί δεν είχε και στο παρελθόν ιδιαίτερο τουρισμό, καθώς υπάρχει έλλειψη τουριστικών υποδομών και μια νοοτροπία η οποία αποτελεί εμπόδιο στην ανάπτυξη του τουρισμού. Επιπλέον, αρκετοί και αρκετές αναφέρουν ότι οι εργαζόμενοι και εργαζόμενες στις ΜΚΟ και στους διεθνείς οργανισμούς που έχουν έρθει να κατοικήσουν στο νησί θα μπορούσαν να αποτελέσουν ένα νέο είδος τουρισμού. Από την άλλη πλευρά αρκετοί και αρκετές επισημαίνουν ότι το προσφυγικό είχε συνέπειες στην τουριστική κίνηση του νησιού και ιδιαίτερα σε περιοχές όπως ο Μόλυβος και η Πέτρα και οδήγησε στην οικονομική καταστροφή επιχειρηματιών που ασχολούνται με τον τουριστικό κλάδο. Ταυτόχρονα όμως άλλοι και άλλες αναφέρονται στα οφέλη που είχε η οικονομία του νησιού, η οποία σε σχέση με άλλες περιοχές της χώρας παρέμεινε σε πιο καλή οικονομική κατάσταση. Επιπλέον γίνεται

αναφορά σ' ένα μεγάλο μέρος των τοπικών επιχειρηματιών που κερδοσκοπήσε εκμεταλλεόμενο την προσφυγική/ μεταναστευτική κρίση. Ωστόσο η πλειοψηφία των συμμετεχόντων και συμμετεχουσών τείνει να θεωρεί ότι ενώ η επιβάρυνση της τοπικής κοινωνίας αφορά σχεδόν την πλειοψηφία των κατοίκων του νησιού, παράλληλα αναφέρουν ότι τα οφέλη που υπήρξαν και συνεχίζουν να υπάρχουν αφορούν ορισμένους επιχειρηματίες και πολίτες που αποκόμισαν οικονομικά οφέλη (ιδιαίτερα την περίοδο των μεγάλων αφίξεων το 2015).

Εν κατακλείδι, τα μέχρι τώρα αποτελέσματα της πιλοτικής έρευνας, όπως προσπαθήσαμε να τα σκιαγραφήσουμε, αποτελούν έναυσμα την περαιτέρω διερεύνηση των αντιλήψεων και στάσεων των κατοίκων της Λέσβου οι οποίες δείχνουν να μην είναι ομοιογενείς και σε πολλές περιπτώσεις αντιφατικές.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Cederquist, A. (2019). Civil society between void and action – the case of refugee support on Lesbos. *Local Environment*, 24(6), 509-524, DOI: 10.1080/13549839.2019.1588867.
- Ceobanu, A., M. & Escandell, X. (2010). Comparative Analyses of Public Attitudes Toward Immigrants and Immigration Using Multinational Survey Data: A Review of Theories and Research. *Annu. Rev. Sociol.*, 36, 309–28.
- Consterdine, E. (2018). *State-of-the-art report on public attitudes, political discourses and media coverage on the arrival of refugees*. CEASEVAL Research on the Common European Asylum System publishes results of empirical research conducted for the H2020 Project. Sussex Centre for Migration Research University of Sussex.
- Crawley, H., Drinkwater, S., Kauser, R. (2013). Regional Variations in Attitudes Towards Refugees: Evidence from Great Britain. Centre for Research and Analysis of Migration (CReAM). Discussion Paper Series. CDP No 26/13.
- Dempster, H. & Hargrave, K. (2017). *Understanding public attitudes towards refugees and migrants*. Chatham House. The Royal Institute of international Affairs. Working paper 512.
- European Commission. (2018). Standard Eurobarometer 89 Spring 2018 Public opinion in the European Union Fieldwork: March 2018
- Genovese, F., Belgioioso, M., G. Kern, F. (2016). *The Political Geography of Migrant Reception and Public Opinion on Immigration: Evidence from Italy*, the European Political Science Association (EPSA) annual conference, Brussels (June 23-25, 2016).
- Golder, M. (2003). Explaining variation in the success of extreme right parties in Western Europe. *Comp. Polit. Stud.*, 36(4), 432–66.
- Hainmueller, J. & Hopkins, D., J. (2014). Public Attitudes Toward Immigration. *Annual, Rev. Polit. Sci.*, 17, 225–49.
- Hatton, J. T. (2015). *Immigration, Public Opinion and the Recession in Europe*. Economic Policy Sixty-first Panel Meeting Hosted by the Bank of Latvia Riga, 17-18 April 2015.

- Κρητικός, Γ. (2007). *Έθνος και χώρος. Προσεγγίσεις στην ιστορική γεωγραφία της σύγχρονης Ευρώπης*. Εκδόσεις Μεταίχμιο.
- Lubbers M, Gijsberts M, Scheepers P. (2002). Extreme right-wing voting in Western Europe, *Eur. J. Polit. Res.*, 41, 345–78.
- Markaki, Y. & Longhi, S. (2013). What determines attitudes to immigration in European countries? An analysis at the regional level. *Migration Studies*, 1(3), 311-337. doi: 10.1093/migration/mnt015.
- McLaren, L. & Johnson, M. (2007). Resources, group conflict and symbols: explaining anti-immigration hostility in Britain. *Political Studies*, 55(4), 709-732. doi: 10.1111/j.1467-9248.2007.00680.x
- Παπαταξιάρχης, Ε. (2017). Ασκήσεις συμβίωσης στην «ανθρωπιστική πόλη»: Άτυπες εκπαιδευτικές πρακτικές και διακυβέρνηση του 'προσφυγικού' μετά το 2016. *Σύγχρονα Θέματα*, 137, 74-89.
- Πετράκου, Η. & Ιωσηφίδης, Θ. (2012). Γεωγραφικοί και Πολιτικοί Προβληματισμοί για τα Σύνορα και τη Μετανάστευση. Στο Τρουμπέτα Σ. (Επιμ.), *Το προσφυγικό και μεταναστευτικό ζήτημα Διαβάσεις και μελέτες συνόρων*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Rydgren J. (2007). The sociology of the radical right. *Annu. Rev. Sociol.*, 33, 241–62.
- Sniderman, P., Hagendoorn, L. & Prior, M. (2004). Predisposing Factors and Situational Triggers: Exclusionary Reactions to Immigrant Minorities. *American Political Science Review*, 98(1), 35–49.
- TENT (2016/2017) *Public perceptions of the refugee crisis*. New York: TENT Foundation.
- Τρουμπέτα, Σ. (2012). *Το προσφυγικό και μεταναστευτικό ζήτημα Διαβάσεις και μελέτες συνόρων*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Tsoukala, A. (2016). *The design of a Syrian refugee camp as part of the community of Perama, Lesvos, Greece*. Master thesis. Milan: Polytechnico.
- Weber, H. (2018). Attitudes towards Minorities in Times of High Immigration: A Panel Study among Young Adults in Germany. *European Sociological Review*, 35(2).
- Wille, C. (2015). Spaces of the Border – a Practice-theoretical Cultural Studies Perspective in Border Studies. *Europa Regional* 21, 2013 (2015) 1-2.
- Zorlu, A. (2016). Attitudes toward Asylum Seekers in Small Local Communities. The Author. International Migration published by John Wiley & Sons Ltd on behalf of International Organization for Migration. *International Migration*, 55(6).

ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ

- Council of the EU. Δήλωση Ε.Ε.-Τουρκίας, 18 Μαρτίου 2016. ΔΕΛΤΪΟ ΤΪΠΟΥ 144/1618/03/2016. Available in <https://www.consilium.europa.eu/el/press/press-releases/2016/03/18/eu-turkey-statement/pdf>.

FRA, European, Union Agency for Fundamental Rights, (2016). *Thematic focus: Impact of the asylum crisis on local communities* Διαθέσιμο στο <https://fra.europa.eu/en/theme/asylum-migration-borders/overviews/local-communities>

Médecins Sans Frontières. MARCH 18, 2019. *Greece: Three years of “cruel inhumane, and cynical” treatment of migrants and refugees.* Διαθέσιμο στο <https://www.doctorswithoutborders.org/what-we-do/news-stories/news/greece-three-years-cruel-inhumane-and-cynical-treatment-migrants-and>

Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, (2019). Tanja Fajon: «Αν χάσουμε το Σένγκεν, θα χάσουμε και το ευρωπαϊκό οικοδόμημα». Διαθέσιμο στο <https://www.europarl.europa.eu/news/el/headlines/security/20181116STO19210/dikleides-asfaleias-gia-tous-prosorinous-elegchous-sta-ethnika-sunora-zita-to-ek>

Η προσφυγική κρίση μέσα από τα μάτια των κατοίκων της Λέσβου

Ελευθερία Αλεξανδρή

Κοινωνικός Ανθρωπολόγος / Ομάδα Προφορικής Ιστορίας Λέσβου
www.eleftheriaalex@gmail.com

Ευρικόμη Σάββα

Εκπαιδευτικός, Ιστορικός / Ομάδα Προφορικής Ιστορίας Λέσβου
komi.savva@yahoo.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η Λέσβος τα τελευταία χρόνια αποτελεί σημείο αναφοράς για την προσφυγική κρίση, καθώς έχει δεχτεί το μεγαλύτερο αριθμό προσφύγων και μεταναστών σε σύγκριση με τα υπόλοιπα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου. Η γεωγραφική της θέση την καθιστά “όριο”: στις παρυφές μιας τεράστιας ανθρωπιστικής κρίσης στη Μέση Ανατολή από τη μία, αλλά και νοτιοανατολικό σύνορο της Ευρώπης από την άλλη, μιας Ευρώπης που καλείται να διαχειριστεί τη μεγαλύτερη πληθυσμιακή μετακίνηση μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Πώς όμως ένα παγκόσμιας εμβέλειας ιστορικό γεγονός επιδρά στην τοπική κοινωνία της Λέσβου; Πώς επηρεάζεται η καθημερινή ζωή των ανθρώπων που ζουν στο νησί; Πώς διαμορφώνονται οι διαπολιτισμικές σχέσεις και πώς εγγράφονται στην τοπική κοινωνία;

Με σύμμαχο την προφορική ιστορία και τη μεθοδολογική σκευή της, η Ομάδα Προφορικής Ιστορίας Λέσβου (ΟΠΙΛΕΣ) που συστάθηκε τον Μάιο του 2017 στη Μυτιλήνη αποσκοπεί στην ανάδειξη της ιστορίας του τόπου μέσα από συνεντεύξεις και καταγραφή αφηγήσεων και μαρτυριών ανθρώπων που ζουν στο νησί. Ως συμβολή στη μελέτη του προσφυγικού, η ΟΠΙΛΕΣ προσπαθεί να εστιάσει σε όψεις της προσφυγικής κρίσης όπως αυτές αναδεικνύονται από τις αφηγήσεις των κατοίκων της Λέσβου, που είτε ως παρατηρητές είτε ως εμπλεκόμενοι ή εργαζόμενοι σε προσφυγικές δομές, βιώνουν την κρίση στην καθημερινότητά τους.

Μέσα από την ανάλυση του λόγου των αφηγητών αναδύεται μία πολυφωνική τοπική κοινωνία που ως πολιτικό υποκείμενο στοχάζεται πάνω στα γεγονότα, τα ερμηνεύει, υιοθετεί συμπεριφορές, διαμορφώνει αντιλήψεις για τον τόπο της και τον κόσμο και τοποθετεί τον εαυτό της μέσα σ' αυτόν. Οι αφηγήσεις ξεδιπλώνουν τις πολλαπλές διαπολιτισμικές σχέσεις που διαμορφώνονται, αλλά και τις πολύπλοκες όψεις διαχρονικών πολιτικών ζητημάτων, όπως η σχέση προσφύγων-τοπικής κοινωνίας, η συνύπαρξη, αλλά και οι διαφοροποιήσεις και αντεγκλήσεις στην τοπική κοινωνία αναφορικά με την προσφυγική κρίση.

ΛΕΞΕΙΣ - ΚΛΕΙΔΙΑ: Προφορική ιστορία, Λέσβος, προσφυγικό, τοπική κοινωνία, διαπολιτισμικές σχέσεις

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το 2015 με το ξέσπασμα της προσφυγικής και μεταναστευτικής κρίσης η Λέσβος έγινε γνωστή ως το νησί της αλληλεγγύης. Οι εκατοντάδες βάρκες που κατέφταναν σε καθημερινή βάση δεν άφησαν αμέτοχους τους κατοίκους του νησιού, μιας μικρής κοινωνίας στην άκρη της Ευρώπης, που αποτελεί έως σήμερα την πύλη εισόδου προς τη γηραιά ήπειρο. Το κυρίαρχο αφήγημα «είναι όλοι λαθρομετανάστες» μετατοπίστηκε στο «είναι όλοι πρόσφυγες», αδρανοποιώντας για αρκετό διάστημα τα ξενοφοβικά αντανάκλαστικά και υποστηρίζοντας το τεράστιο κύμα αλληλεγγύης (Παπαστεργίου & Τάκου, 2019). Είναι ενδιαφέρον να εξετάσουμε μέσα από ποιες οδούς η τοπική κοινωνία διαμορφώνει την ταυτότητα της ως συλλογικό υποκείμενο που βιώνει την προσφυγική και μεταναστευτική κρίση από το 2015 έως σήμερα.

Τα τελευταία χρόνια το προσφυγικό πέρασε από διαφορετικές φάσεις: αποκορύφωμα αποτέλεσε η κρίση του 2015 και ακολούθησε η Συμφωνία ΕΕ – Τουρκίας το Μάρτιο του 2016. Το κέντρο βάρους μετατέθηκε από τη διάσωση των προσφύγων στην εγκατάσταση, την εκπαίδευση και εν τέλει στην ένταξή τους (Παπαταξιάρχης, 2017, σ. 75). Ταυτόχρονα, ένας συνεχώς αυξανόμενος αριθμός Ελλήνων (ντόπιων) απασχολείται σε ελληνικές και ξένες οργανώσεις (ΜΚΟ). Όπως υποστηρίζει η Κατερίνα Ροζάκου, το «μεγάλο πέρασμα» από την Λέσβο αφήνει ανεξίτηλα σημάδια αλλάζοντας για πάντα τον τόπο και όσους βρίσκονται εκεί. Η ίδια σημειώνει, ότι «η Λέσβος γίνεται ο τόπος όπου εκδηλώνονται ραγδαίοι μετασχηματισμοί σε πολλαπλά επίπεδα, στις σχέσεις ανάμεσα στο κράτος και την «κοινωνία των πολιτών», την δράση των ανθρωπιστικών οργανώσεων, το εύρος και το περιεχόμενο της αλληλεγγύης, τη συγκρότηση τελικά του ίδιου του κράτους (Ροζάκου, 2015, σ. 13).

Η Ομάδα Προφορικής Ιστορίας Λέσβου (ΟΠΙΛΕΣ) συστάθηκε τον Μάιο του 2017 στη Μυτιλήνη και απαριθμεί περίπου δέκα μέλη. Αποσκοπεί στην ανάδειξη της τοπικής ιστορίας μέσα από την καταγραφή προφορικών μαρτυριών ανθρώπων που ζουν στο νησί.

Το 2018 μια υπο-ομάδα της ΟΠΙΛΕΣ, αποφάσισε να συμβάλει στη μελέτη του προσφυγικού «από τα κάτω», εστιάζοντας σε όψεις της προσφυγικής και μεταναστευτικής κρίσης όπως αυτές αναδεικνύονται από τις αφηγήσεις των κατοίκων της Λέσβου, που βιώνουν την κρίση στην καθημερινότητά τους. Καταγράφοντας την ιστορία στο παρόν, «την ιστορία που περνά μπροστά από την πόρτα μας».

Αρχικά, θέσαμε και συζητήσαμε τους προβληματισμούς μας σχετικά με το προσφυγικό και τους άξονες που πρέπει να καλύψει ο οδηγός συνέντευξης. Στη συνέχεια μετά από μερικές συναντήσεις καταλήξαμε στον πρώτο οδηγό που απευθύνεται στην τοπική κοινωνία - άτομα που δραστηριοποιούνται ή όχι σε ομάδα είτε εθελοντικά είτε αμειβόμενα στο «προσφυγικό» και κατοίκους, τον οποίο διαμορφώσαμε μετά από τις πρώτες πιλοτικές συνεντεύξεις. Προχωρήσαμε επίσης, και σε δεύτερο οδηγό συνέντευξης που απευθύνεται σε πρόσφυγες.

Ερωτήματα και προβληματισμοί που μας απασχολούν: Πώς ένα παγκόσμιας εμβέλειας ιστορικό γεγονός επιδρά στην τοπική κοινωνία της Λέσβου; Πώς επηρεάζεται η καθημερινή ζωή των ανθρώπων που ζουν στο νησί; Ποια είναι η σημασιοδότηση και η ανασηματοδότηση του «Άλλου» μέσα από τους διάφορους μετασχηματισμούς του προσφυγικού;

Πραγματοποιήθηκαν δέκα τρεις συνεντεύξεις, ηχογραφημένες ή/ και βιντεοσκοπημένες, οι

οποίες συνοδεύονται από το απαραίτητο παραχωρητήριο αξιοποίησης και προβολής του υλικού για εκπαιδευτικούς, και εν γένει μη κερδοσκοπικούς σκοπούς. Μέσα από τις μαρτυρίες των κατοίκων της Λέσβου αναδεικνύονται όψεις της προσφυγικής και μεταναστευτικής κρίσης, όπως οι σχηματισμοί και μετασχηματισμοί των πολιτισμικών ταυτοτήτων και η εκφορά τους με έναν συναισθηματικό λόγο. Πρόκειται για έναν λόγο που παράγεται μέσα από την αλληλεπίδραση του Εαυτού με τον Άλλον. Οι συνεντεύξεις αποτυπώνουν δύο «ομάδες», χωρίς όμως να υπάρχει κάθετος διαχωρισμός, καθώς η πραγματικότητα είναι πολύ πιο σύνθετη. Κάποιοι από τους συνομιλητές στοχάζονται σύμφωνα με μια εξωστρεφή στάση κοινωνικότητας σε σχέση με τον Άλλον. Άλλες αφηγήσεις θέτουν όρια ανάμεσα στα σώματα και εκφράζονται μέσα από συναισθήματα, όπως ο φόβος, η απειλή, το μίσος.

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ «ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ» ΚΑΙ ΤΗΣ «ΕΥΑΛΩΤΟΤΗΤΑΣ»

Οι συνομιλητές χρησιμοποιούν κατ' επανάληψη τις έννοιες της αλληλεγγύης και της ευαλωτότητας. Η «αλληλεγγύη» προτείνεται ως εναλλακτική της φιλοξενίας, εθνική αρετή ανιδιοτέλειας και γενικευμένης προσφοράς. Με άλλα λόγια επιχειρείται οι σχέσεις με τον «άλλον» στο μικρό-επίπεδο της κοινωνικότητας να οικοδομούνται στη βάση της ισότητας και της αμοιβαιότητας και όχι στο πλαίσιο μιας βαθιά ιεραρχικής σχέσης, όπως η φιλοξενία. Ο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης υποστηρίζει πως η φιλοξενία αποσκοπεί στον έλεγχο της επικινδυνότητας του «ξένου» και τη μετατροπή της ετερότητας σε ομοιότητα (Παπαταξιάρχης, 2006· Κακολύρης, 2013). Η αλληλεγγύη προσφέρθηκε από τους ντόπιους κατοίκους, ως δείγμα συμπαράστασης κατά το πρώτο διάστημα έλευσης προσφύγων και μεταναστών με πολλαπλούς και αντιφατικούς τρόπους (Παπαταξιάρχης, 2016, σ. 16).

Ο Α.Π ο οποίος ήταν από τους πρώτους ντόπιους που βοήθησαν στη διάσωση προσφύγων και μεταναστών στη Σκάλα Συκαμιάς, ερχόμενος σε επαφή με τους πρόσφυγες και μετανάστες αισθάνθηκε την ανάγκη να προσφέρει βοήθεια στους ίδιους και διεκδικεί για τον εαυτό του την ταυτότητα του «αλληλέγγυου». Ο Π.Γ, εθελοντής στην «Κοινωνική κουζίνα: ο άλλος άνθρωπος», λέει:

«Αλληλεγγύη! Τη θεωρώ μια όμορφη λέξη. Έχει γίνει λίγο λάστιχο η αλήθεια είναι τον τελευταίο καιρό. Δεν είμαι σίγουρος, ότι οι προθέσεις όσων λένε, ότι είναι αλληλέγγυοι είναι αλληλέγγυες. Αλλά με σιγουριά είναι by far δηλαδή, είναι από τις πιο όμορφες λέξεις που μπορείς να χρησιμοποιήσεις στη δράση σου [...] όπως μπορείς να δείξεις τη στάση της ενσυναίσθησης στον «άλλον». Τη στάση του, ότι είσαι κι εσύ, είμαι κι εγώ. Είμαστε όλοι κάτι μαζί! Δεν θα σε αφήσω εσένα να είσαι κάτι ποιοτικά χειρότερο από αυτό που είμαι εγώ! Σήμερα είμαι εγώ, αύριο είσαι εσύ! Σήμερα κερνάω εγώ, αύριο κερνάς εσύ! Αυτό δηλαδή. Μπορεί να είναι παντού η αλληλεγγύη!» Μαρτυρία Π.Γ. (Μυτιλήνη, 25/11/2018)

Η αλληλεγγύη είναι μια έννοια με πολιτική και πολιτισμική σημασία που παρακινεί τα υποκείμενα να αναλάβουν δράση στο επίπεδο της προσφυγικής και μεταναστευτικής κρίσης. Στην προκειμένη περίπτωση οι σχέσεις με τον Άλλον οικοδομούνται στο πλαίσιο της αλληλεγγύης που αποδέχεται τον Άλλον και την ετερότητα του. Αργότερα, οι ΜΚΟ οικειοποιήθηκαν την έννοια της «αλληλεγγύης», όταν ανέλαβαν την ευθύνη της διάσωσης των προσφύγων και μεταναστών από τη θάλασσα, παρέχοντας τους υπηρεσίες και πληροφορίες (Οικονομακίς, 2018, σ. 75).

Το συναίσθημα είναι το εργαλείο/ το μέσο που χρησιμοποιούν ο συνομιλητές για να μιλήσουν για τον Εαυτό τους και για τον Άλλον. Πρόσφατες μελέτες έχουν υποστηρίξει ότι τα συναισθήματα είναι κοινωνικές και πολιτισμικές πρακτικές που παράγονται μέσα από την επαφή του εαυτού με τον Άλλον. Η Sarah Ahmed υποστηρίζει ότι σχηματίζονται από τις επαναλαμβανόμενες σωματικές πράξεις και δημιουργούν σχέσεις καθώς κυκλοφορούν και κινούνται ανάμεσα στα σώματα (Ahmed, 2004, σ. 10· Hantzaroula, 2018, σ. 103).

Εκτός από την «αλληλεγγύη» οι συνομιλητές αναφέρονται και στην «ευαλωτότητα». Ο όρος ευαλωτότητα είναι ένας γραφειοκρατικός όρος τον οποίο χρησιμοποιούν οι Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις, για να κατηγοριοποιήσουν τους ανθρώπους που κατέφτασαν στο νησί για ανθρωπιστική βοήθεια. Οι συνομιλητές αναπαράγουν τον γραφειοκρατικό λόγο, φορτίζοντάς τον με συναισθηματικό περιεχόμενο. Η Ψ., εργαζόμενη στον τομέα της καθαριότητας, οικειοποιείται την ανθρωπιστική γλώσσα της γραφειοκρατίας, κοινή για τους ανθρώπους που εργάζονται σε ΜΚΟ, για να μιλήσει για τους Άλλους:

«Έβλεπα τους πρόσφυγες να περνάνε κάθε μέρα από το σπίτι μου εκεί που έμενα, στην Επάνω Σκάλα τότε, πολλές φορές ανάπηροι με πατερίτσες, γέροι, ηλικιωμένοι, μωρά, γυναίκες με καρτσάκια. Άνθρωποι που καν δεν είχαν παπούτσια να φορέσουνε και πάρα πολλές φορές ήθελα να τους προσφέρω κάτι, αλλά δεν μπορούσα. Οπότε, ήθελα να δουλέψω για αυτούς. Να προσφέρω για αυτούς. [...] Έχουμε πάρα πολλά παιδιά, πάρα πολλά κορίτσια, τα οποία έχουνε υποστεί σεξουαλικές κακοποιήσεις μέσα στα..., στα στρατόπεδα που είναι, πριν τις παραλάβουμε και συνήθως γι' αυτό παίρνουμε... Εμείς παίρνουμε άτομα ευάλωτα, τα οποία έχουν υποστεί βία, οικογένειες με μωρά παιδιά, αναπήρους και προσπαθούμε όσο το δυνατόν να βοηθήσουμε αυτούς τους ανθρώπους.» Μαρτυρία Ψ. (Μυτιλήνη, 10/06/18)

Οι πρόσφυγες και μετανάστες αναλύονται στην αφήγησή της ως ένας ευάλωτος πληθυσμός, αδύναμος να υπερασπιστεί τον εαυτό του, που καλείται να αντιμετωπίσει δυσκολίες, τις οποίες δεν έχει την ικανότητα να ελέγξει πόσο μάλλον να τις κατανοήσει (Bauman, 2009, σ. 24). Ο Π. για να περιγράψει τους πρόσφυγες και μετανάστες χρησιμοποιεί την έννοια «τρωτός» και «ευάλωτος». Στο δικό του λόγο εκφέρεται ως μια λιγότερο ιεραρχική αντίληψη για τον άλλον που δεν βασίζεται στην παροχή υπηρεσιών ή σε μια αντικειμενοποίηση του άλλου.

«Αν μπορούσα θα τους έλεγα τρωτούς! Ευάλωτους! Στα μάτια μου ήταν τρωτοί όλοι τους [...] Τους έβλεπα ως ενεργά τρωτούς [...] Εγώ έχω μια πληθώρα από προνόμια [...] Εκείνος φοβάται και τη σκιά του. Όχι μόνο από τα τραύματα που έχει περάσει, αλλά τώρα δεν ξέρει σε τι καθεστώς βρίσκεται. [...] Ζούνε σε έναν πανικό και σε ένα άγχος. Εγώ διέκρινα στα μάτια τους ένα άγχος, ότι έφτασα ως εδώ και τώρα, τι; Τι; Πως; Δεν ξέρουν τι πρέπει να κάνουν, ας πούμε.» Μαρτυρία Π.Γ. (Μυτιλήνη, 25/11/18)

Η «ΟΥΔΕΤΕΡΟΤΗΤΑ» ΩΣ ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ

Στον αντίποδα κάποιοι από τους συνομιλητές υιοθετούν μια περισσότερο «ουδέτερη» στάση ως προς την έλευση και παραμονή των προσφύγων και μεταναστών στο νησί, όμως όσο η συνομιλία προχωρά, αναδύεται σε πολλές περιπτώσεις η αντίθεση και δυσaráσκειά τους με την παρού-

σα κατάσταση. Η «ουδετερότητα» επιλέγεται ως ρητορική στρατηγική για να καλύψει τις προθέσεις των συνομιλητών και αποδεικνύει πως δεν πρόκειται για αποδοχή του Άλλου, αλλά για ανοχή.

«Είναι απλά οι άνθρωποι που έρχονται, δεν καταγράφονται και μπορούν να ζουν στις πλάτες των ντόπιων με την έννοια ότι δεν φορολογούνται, δεν έχουν να λογοδοτήσουν κάπου. [...] Σίγουρα όμως δεν πρέπει να είναι πολύ θετικό για το σύνολο πάντα.» Μαρτυρία Ε.Π. (Μυτιλήνη, 01/06/2018)

Από την αρχή της προσφυγικής και μεταναστευτικής κρίσης τα φυσικά σύνορα δοκιμάζονται. Η παραβίαση των φυσικών συνόρων και η είσοδος παράτυπων μεταναστών στο νησί λογίζονται από τους συνομιλητές ως αποτέλεσμα των ελλείψεων και της αδυναμίας του κράτους και των ελεγκτικών μηχανισμών του να ανατρέψουν την κατάσταση.

«Επί Σύριζα ανοίξαν κατά κάποιο τρόπο τα σύνορα... Ε, τότε που έγινε το... το μεγάλο το μπαμ είχε σταματήσει να κάνει περιπολίες το λιμενικό, και τους... αυτοί είχαν τη δυνατότητα να 'ρθουνε με τη βάρκα τους μέχρι εδώ πέρα, μέχρι την ακτή...» Μαρτυρία Γ.Π. (Μυτιλήνη, 08/06/2018)

[...] Το κράτος σε σύνολο σίγουρα λάθος. Γιατί από τη στιγμή που ανοίξανε τα σύνορα να μπουνε μέσα έπρεπε λίγο να υπάρξει μία, αν όχι από την αρχή, έστω τώρα πια που είναι δύο-ο-τρία χρόνια εδώ οι πρόσφυγες. Έπρεπε να υπάρξει μια πολιτική που να είναι σωστή η κατανομή του, που να είναι σωστή η διαβίωσή τους.» Μαρτυρία Ε.Π. (Μυτιλήνη, 01/06/2018)

Σε συμβολικό επίπεδο το φυσικό σύνορο καταρρέει, αποδεικνύεται «πορώδες» και «ευάλωτο», μη συμπαγές που εμφανίζει ρωγμές και ασυνέχειες απέναντι στις μεταναστευτικές ροές (Παπαταξιάρχης, 2009, σ. 70). Ο Άλλος που περνά τα σύνορα μέσα από παράνομες διαδικασίες είναι ένας βαθιά διαφορετικός Άλλος που δεν είναι δυνατόν να του αναγνωριστούν ομοιότητες με τους ντόπιους (Παπαταξιάρχης, 2009, σσ. 71). Η διαφορετικότητα αρθρώνεται στο λόγο των συνομιλητών κυρίως αναφορικά με την διαφορετική εθνική, θρησκευτική και πολιτισμική ταυτότητα που έρχεται να διαταράξει ένα υποτιθέμενα ομοιογενές εθνικό σώμα. Ειδικά οι κλειστές τοπικές κοινωνίες αντιλαμβάνονται τον μικρόκοσμό τους ως ένα «νοικοκυριό», την ευταξία του οποίου θα διαταράξουν οι «εισβολείς», όπως εύστοχα παρατηρεί ο Παπαταξιάρχης (2009, σσ. 69-70).

Η αφήγηση των συνομιλητών εκφέρεται με ένα συναισθηματικό λεξιλόγιο: η αντίληψη για τον Άλλον εκφράζεται μέσα από συναισθήματα, τα οποία αποτυπώνουν φόβο, απειλή, κίνδυνο, ανασφάλεια.

«Ε, η ιστορία με τη σημαία και την υποστολή της σημαίας ξεκίνησε από ένα fake news. Το fake news είναι ψεύτικη είδηση. Ήτανε..., ήτανε μία περίοδος που τα Σάββατα, οι πρόσφυγες από το κέντρο της Μόριας, έκαναν πορεία στο κέντρο της Μυτιλήνης! Πολλά Σάββατα συνεχόμενα στη σειρά! Κάποιος, λοιπόν, βρήκε την ευκαιρία να διαδώσει μέσω του facebook και μέσα από ακροδεξιές ομάδες, και αυτό να διαχυθεί, και ναι πει, ότι αυτή η πορεία δεν ήτανε Σάββατο, αλλά ήτανε Κυριακή! Και, ότι επειδή κάνανε πορεία οι πρόσφυγες, δεν άφησε ο στρατός και το λιμενικό να γίνει η υποστολή της σημαίας. Τελικά, τότε ο στρατός τη διέ-

ψευσε αυτή την είδηση, αλλά ήταν πια αργά, και από τότε έχει μείνει, ότι εμείς θα κάνουμε την υποστολή της σημαίας! Αυτό, βέβαια, είναι πέρα για πέρα αστείο και γελοίο. Το θέμα, λοιπόν, με τη σημαία είναι γελοίο, όχι επειδή ξεκίνησε από μία ψευδή είδηση, αλλά και από τη σκοπιά του συμβολισμού! Γιατί ξέρουμε πολύ καλά τι συμβολίζει μία σημαία. Αν, λοιπόν, κάποιος θα ήθελε να αμαυρώσει την σημαία, θα έπρεπε να εμποδίσει το να ανεβεί η σημαία ψηλά, όχι την υποστολή της!» Μαρτυρία Α.Π. (Μυτιλήνη, 2018)

Η ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΟΥ «ΑΛΛΟΥ»

Ποιος όμως είναι αυτός ο Άλλος; Πώς αρθρώνεται η πολιτισμική του ταυτότητα; Συγκεκριμένα, το υποκείμενο που προκαλεί φόβο, ανασφάλεια, κίνδυνο είναι ο αρσενικός, νεαρός, μουσουλμάνος πρόσφυγας, με ανεξέλεγκτη σεξουαλικότητα.

«Οι γυναίκες δεν νιώθουν άνετα. Δεν μπορείς δηλαδή μια μόνη γυναίκα που έπαιρνε παλιά την τσάντα της, την πετσέτα της και να πηγαίνει στο μπάνιο! Ή στη θάλασσα τέλος πάντων! Δεν νιώθει το ίδιο άνετα όταν βλέπει, ότι υπάρχουν τριάντα άνδρες ή αγόρια πρόσφυγες που είναι στην ίδια παραλία! Θα μου πεις γιατί; Εντάξει, μπορεί να είναι στο μυαλό μας αυτή η σκέψη ρε παιδί μου. Μπορεί να είναι ψυχολογικό ξέρω εγώ. Και υπάρχει ένας φόβος έτσι! Γιατί δεν ξέρεις ο άλλος τι είναι και κατά πόσο είναι όλοι καλοί ή υπάρχει..., κάποια άτομα είναι παραβατικά. Αλλιώς είσαι με άγνωστο κόσμο! Ο άγνωστος κόσμος, το άγνωστο πλήθος πάντα δεν σου προκαλεί κάποιους φόβους, κάποιες σκέψεις περίεργες. Γιατί είναι και κόσμος ανεξέλεγκτος που δεν ανήκει πουθενά, δεν ξέρεις αν σε κλέψουν. Αν οτιδήποτε! Εντάξει, στο μυαλό μας είναι. Δεν σημαίνει, ότι συμβαίνει. Αλλά σε μια περίπτωση που θα συμβεί που θα πας να..., ποιον θα κατηγορήσεις; Πως; Είναι ανεξέλεγκτο πλήθος!» Μαρτυρία Ε.Ρ. (Μυτιλήνη, 17/04/2019)

Ο πρόσφυγας συγκροτείται ως ένα προβληματικό υποκείμενο, ένα υποκείμενο που δαιμονοποιείται.

«Έχεις εμπειρίες από γονείς οι οποίοι διαμαρτυρήθηκαν για την εισαγωγή των παιδιών στο σχολείο;

- Ε. Π.: Ναι, έχω συγκεκριμένα μιας γυναίκας. Ήταν αρνητική με την έννοια του ότι αυτά τα παιδιά κατά πόσο είναι εμβολιασμένα γιατί έρχονται από τρίτες χώρες.» Μαρτυρία Ε.Π. (Μυτιλήνη. 01/06/2018)

Ο «ξένος» συχνά στις τοπικές μικρές κοινωνίες αντιμετωπίζεται σαν να μην υπάρχει (αόρατος), στερείται ακόμα και το δικαίωμα του ξένου. Σε αυτή την περίπτωση τα σύνορα/όρια τίθενται ως ηθικός γνώμονας για την τήρηση μιας «ηθικής τάξης». Σύμφωνα με αυτό οι άνθρωποι κατηγοριοποιούνται και διακρίνονται στους «εθνικά εντάξει» και στους σε «εθνική αταξία», οι οποίοι βρίσκονται στη χώρα χωρίς χαρτιά, «παράνομα», απαξιώνονται και κατηγοριοποιούνται. Συχνά τα όρια που θέτουμε διαθέτουν το θεσμικό βάρος που τους αποδίδουμε ως μια συμβολική κατασκευή, η οποία βιώνεται υποκειμενικά στις καθημερινές μας πράξεις, σύμφωνα με τους αναγκαστικούς κανόνες μετακίνησης ανάμεσα στα κράτη (Παπαταξιάρχης, 2009, σσ. 68-69). Σε πολλές περιπτώσεις

λανθάνει ένας λόγος ρατσιστικός. Οι ίδιοι οι πρόσφυγες είναι σιωπηρά υποκείμενα που δεν έχουν τη δυνατότητα αυτοπροσδιορισμού και με μειωμένες αντιστάσεις γίνονται έρμια του ετεροπροσδιορισμού τους από τον κυρίαρχο και γενικευτικό λόγο (Παπαταξιάρχης, 2009, σ. 73).

«Ναι, στην οργανωμένη παραλία απαγορεύεται. Ναι, από ότι ξέρω, ναι. Επειδή υπάρχει είσοδος, απαγορεύεται. Επειδή έχουν γίνει κάποια επεισόδια που έχει τύχει να πίνουν μπύρες, να κάνουν επεισόδια, τους διώχνουν, τους βγάζουν έξω. Κάτι που δεν είναι ωραίο και εσύ να το βλέπεις που κάθεσαι μέσα, σαν να είσαι προνομιούχος είσαι μέσα στην πλαζ και αυτοί οι άνθρωποι κρέμονται από έξω και απαγορεύεται να μπουνε μέσα. Ούτε τα κάγκελα που έχουν μπει στο λιμάνι είναι ότι καλύτερο υπάρχει. Δεν μου αρέσει καθόλου! Αλλά αμέσως-αμέσως υποτίθεται βλέπεις, ότι κάποιος προσπαθεί να βάλει κάποια όρια! Και από ότι ξέρω πολύς ντόπιος κόσμος απαιτεί να υπάρχει ένας διαχωρισμός. Θεωρούν ότι δεν είναι κακό να υπάρχει ένα μέρος που να ξέρουμε, ότι θα πηγαίνουν μόνο οι ντόπιοι και ένα που θα πηγαίνουν μετανάστες! Δηλαδή κάποιος επιδιώκουν να μην είναι απόλυτη η συνύπαρξη σε όλα! Κυρίως το θεωρώ για λόγους της διαφοράς κουλτούρας περισσότερο.» Μαρτυρία Ε.Ρ. (Μυτιλήνη, 17/04/2019)

Ο λόγος της ιατρικοποίησης παρουσιάζει τον πρόσφυγα ως ένα υποκείμενο μιαρό και επικίνδυνο που πρέπει να τακτοποιηθεί ή να αποβληθεί (Παπαταξιάρχης, 2009, σ. 71). Άποψη που απορρέει από μια στατική αντίληψη του κόσμου και υποστασιοποιεί τα εκάστοτε ταξινομικά συστήματα. Την ευθύνη γι' εκείνους τους ανθρώπους έχει το κράτος, το οποίο καλείται να ελέγξει, να περιθωριοποιήσει και να αποπέμψει τον επικίνδυνο πρόσφυγα. Αυτή η επικίνδυνη πολιτισμική ταυτότητα ανήκει στη σφαίρα του φαντασιακού, καθώς πρόκειται για ένα συμβολισμό/μια μεταφορά που δεν περιγράφει το υποκείμενο (τον Άλλον), αλλά τον κατασκευάζει. Στον άλλο πόλο αυτής της αναπαράστασης βρίσκεται μια άλλη φαντασιακή πολιτισμική ενότητα, οι Έλληνες, δυτικοί και χριστιανοί ορθόδοξοι. Οι πρόσφυγες για αυτούς συνιστούν μια ετερότητα σε σχέση με το δυτικό πρότυπο και οι πολιτισμικές διαφορές θεωρούνται αγεφύρωτες.

«Το μόνο που μπορεί να γίνει είναι να σταματήσει ο πόλεμος στη Συρία, και να δημιουργηθεί κάποια κίνηση ανάπτυξης προς τα κει. Που θα αρχίσει να τραβάει τον κόσμο πίσω. Ένα μακροπρόθεσμο ας πούμε σχέδιο. Αλλιώς ο Μουσουλμάνος θα θέλει να 'ρθει εδώ πέρα. Απ' την άλλη όμως βέβαια έρχονται αυτοί και δεν... δεν μπορούν να προσαρμοστούν στα δεδομένα τα ευρωπαϊκά. Δηλαδή θέλουν να φοράνε τις μπούργκες ας πούμε τα... αυτά τα δικά τους, απαιτούν μουσουλμανικά τεμένη.» Μαρτυρία Γ.Π. (Μυτιλήνη, 08/06/2018)

«Δεν κάνανε κάτι οι άνθρωποι, εντάξει. Αλλά δεν νιώθεις καλά. Οι περισσότεροι, ας πούμε, μπαίνουν με τα ρούχα μέσα. Υπάρχει άλλη κουλτούρα, άλλη.. Δεν νιώθεις καλά να βγεις εσύ με το μαγιό σου! Είναι άλλος πολιτισμός! Δηλαδή δεν.. Θεωρώ, ότι και εκείνοι δεν νιώθουν άνετα να βλέπουν τώρα τις γυναίκες από έναν άλλο πολιτισμό. Ούτε εκείνοι στην αρχή τουλάχιστον ήταν εντελώς έτοιμοι. Υπήρχε ένα πολιτισμικό σοκ και για τους μεν και για τους δε! Ούτε εκείνοι ήταν έτοιμοι να το δουν, ούτε εμείς που βλέπουμε τις γυναίκες τους να μπαίνουν μέσα στη θάλασσα με τη μαντίλα και τα ρούχα! Δηλαδή είναι θέμα συναισθηματικής νοημοσύνης. Πως θα νιώθει ο άνθρωπος βλέποντας εσένα και πως βλέπεις εσύ βλέποντας

τον άλλον να σε κοιτάει; Δεν είναι εύκολη η συνύπαρξη! Κάποιος αναγκαστικά πρέπει να προσαρμοστεί προς στην κουλτούρα του άλλου! Και θέλω να πιστεύω, ότι δεν θα πάμε εμείς προς στην κουλτούρα την μουσουλμανική, ότι θα πάνε εκείνοι προς τη δική μας. Υποτίθεται την ευρωπαϊκή.» Μαρτυρία Ε.Ρ. (17/04/2019)

Το δίπολο αυτό δημιουργεί μια ιεραρχική σχέση, όπου ο Εαυτός υπερέχει του Άλλου. Η πρώτη ομάδα προτείνει την αλληλεγγύη ως εναλλακτική της φιλοξενίας. Η δεύτερη ομάδα επιθυμεί οι σχέσεις με τον «ξένο» να οικοδομούνται όχι στη βάση της ισότητας και της αμοιβαιότητας, αλλά «στο πλαίσιο μιας βαθιάς ιεραρχικής σχέσης όπως η φιλοξενία, που αποσκοπεί στον έλεγχο της επικινδυνότητας του ξένου και τη μετατροπή της ετερότητας σε ομοιότητα» (Ροζάκου, 2015, σσ. 14-15).

Η παρουσία των προσφύγων στην πόλη και η δράση των ανθρωπιστικών οργανώσεων έχει προκαλέσει την αντίδραση ντόπιων, οι οποίοι επαναδιεκδικούν με διάφορους τρόπους την κυριότητα του χώρου. Μέσα από τις αφηγήσεις των συνομιλητών προκύπτει, ότι επιτρέποντας στους Άλλους να διεισδύσουν στο χώρο, στην καθημερινότητά, στην «πατρίδα» κινδυνεύει να αλλοιωθεί το «Εμείς».

«Άμα σ' αφήνουν και έρχεσαι και κάνεις ό,τι θες, κι οι ΜΚΟ ξέρω 'γω στήνανε στην πλαζ εγκαταστάσεις, γιατί έρχονται και κάποιες ΜΚΟ που δεν ήταν συντονισμένες με το κράτος, είχαν στήσει στην πλαζ μια εγκατάσταση και, κάτι παράγκες εκεί πέρα, εντελώς παράνομα και δεχόντουσαν πρόσφυγες... Για να δείξουν ότι κάνουνε και κάποιο έργο και μαζεύαν πρόσφυγες, τους βάζανε στις παράγκες εκεί που 'χαν φτιάξει, όλα εντελώς παράνομα και δεν τους έκανε κανένας τίποτα, δεν τους έλεγχε κανένας.» Μαρτυρία Γ.Π. (Μυτιλήνη, 08/06/2018)

«Τώρα όλη η γειτονιά μου είναι κατελιημμένη από Μ.Κ.Ο. και πρόσφυγες. Ναι! Δεν υπάρχει ακίνητο που να μην είναι νοικιασμένο. Ναι!» Μαρτυρία Ε.Ρ. (Μυτιλήνη, 17/04/2019)

ΣΥΜΠΕΡΑΜΑΤΑ

Οι πρόσφυγες διακρίνονται σε μια οριακή κατηγορία, ανάμεσα στην «παράνομη» είσοδο στη χώρα και στην προσπάθεια νόμιμης ένταξης και ενσωμάτωσης, αλλά και ανάμεσα στον παθητικό ρόλο του θύματος και του βίαιου υποκειμένου. Ο πρόσφυγας είναι ένα υποκείμενο στιγματισμένο, η διαφορετικότητα του οποίου – γλώσσα, θρησκεία, πολιτισμικά στοιχεία – ερμηνεύεται αρνητικά. Σύμφωνα με την κοσμοαντίληψη αυτή και με όρους ευταξίας, οι «απρόσκλητοι» ανήκουν στην κατηγορία του μη-πολίτη, καθώς θεωρείται ότι διαταράσσουν το μικρόκοσμο μιας τοπικής κοινωνίας.

Μέσα σε αυτό το κλίμα δυσπιστίας, βρίσκουμε από την άλλη σε σχέση αντίστιξης, ατομικές ή συλλογικές δράσεις που συγκροτούν έναν άλλο χώρο, οι οποίες αποδέχονται αδιαπραγμάτευτα την ετερότητα του «Άλλου» και τη μετατρέπουν σε κίνητρο κοινωνικότητας. Μέσα από αλληλέγγυες πρακτικές της καθημερινότητας που υπηρετούν ένα βαθύτερο στόχο, αυτόν της αποδοχής της ετερότητας.

Τα υποκείμενα διατυπώνουν μια αφήγηση η οποία έχει συγκεκριμένες κοινωνικές και πολιτικές υποδοχές, και παράγει νέες ταυτότητες που μετασχηματίζονται σε συσχετισμό με κρίσιμα γεγονότα όπως το προσφυγικό ζήτημα-ανθρωπιστική κρίση. Έχει ενδιαφέρον να δούμε αυτές τις μετατοπίσεις του πολιτικού «κοντά στο έδαφος». Η δουλειά των Ομάδων Προφορικής Ιστορίας (ΟΠΙ), αποδεικνύει πόσο σημαντικό είναι να καταγραφεί το παρόν, και ως πεδίο δράσης και ως μνήμη στο μέλλον.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Ahmed, S. (2004). *The Cultural Politics of Emotion*. New York and London: Routledge.
- Bauman, Z. (2009). *Ρευστοί Καιροί* (Μτφρ: Γεωργιάς Κ). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Hantzaroula, P. (2018). «The Tempest Society: Towards a Politics and Poetics of Emancipation». Στο B. Khalili (Επιμ.), *The Tempest Society* (σσ. 96-105). London: Bookworks.
- Oikonomakis, L. (2018). Solidarity in Transition: The case of Greece. Στο D. della Porta (Επιμ.), *Solidarity Mobilizations in the 'Refugee Crisis'* (σσ. 65-98). London: Palgrave Macmillan.
- Κακολύρης, Γ. (2013). Η ηθική της Φιλοξενίας: Ο Ζακ Ντεριντά για την απροϋπόθετη και υπό όρους φιλοξενία. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 140-141 (Β'-Γ'), 39-55.
- Παπαστεργίου, Β. & Τάκου, Ε. (2019). *Επίμονοι μύθοι για τη μετανάστευση στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ.
- Παπαταξιάρχης, Ε. (2009). Στην άκρη του βλέμματος. Η κρίση της «φιλοξενίας» την εποχή των δι-απερατών συνόρων. *Σύγχρονα Θέματα*, 107, 67-74.
- Παπαταξιάρχης, Ε. (2006). Τα άχθη της ετερότητας: Διαστάσεις της πολιτισμικής διαφοροποίησης στην Ελλάδα του πρώιμου 21^{ου} αιώνα. Στο Ε. Παπαταξιάρχης (Επιμ.), *Περιπέτειες της ετερότητας: Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Παπαταξιάρχης, Ε. (2017). «Ασκήσεις συμβίωσης στην «ανθρωπιστική πόλη»: άτυπες εκπαιδευτικές πρακτικές και διακυβέρνηση του προσφυγικού μετά το 2016», *Σύγχρονα Θέματα*, 137, 74-89.
- Ροζάκου, Κ. (2015). Το πέρασμα της Λέσβου: κρίση, ανθρωπιστική διακυβέρνηση και αλληλεγγύη. *Σύγχρονα Θέματα*, 130-131, 13-16.

Συναισθηματικό κλίμα στην ελληνική κοινωνία και υποδοχή και ενσωμάτωση προσφύγων

Βενετία Σακελλαρίου

Υποψήφια διδάκτωρ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Venetia.Sakellariou@media.uoa.gr, venetiasakel@yahoo.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η Ελλάδα έχει ενεργό ρόλο και συμμετοχή στη διαχείριση του προσφυγικού ζητήματος και ενός πολύ μεγάλου αριθμού προσφύγων που φθάνουν καθημερινά στα σύνορά της. Η χώρα έχοντας, ήδη, αντιμετωπίσει μια συνεχιζόμενη ύφεση στην οικονομία της με δυσμενείς οικονομικές, κοινωνικές και ψυχολογικές συνέπειες, επιχειρεί να διαχειριστεί αποτελεσματικά και να ενσωματώσει μεγάλες προσφυγικές ροές, σε μια από τις μαζικότερες μετακινήσεις πληθυσμών της πρόσφατης ιστορίας. Το νέο, μεταβατικό, κοινωνικό πλαίσιο, το οποίο έχει διαμορφωθεί, στο οποίο γεννώνται και εκδηλώνονται συναισθήματα, δημιουργεί κι ένα νέο συναισθηματικό κλίμα, εντός του οποίου λαμβάνει χώρα η υποδοχή και η ένταξη των προσφύγων. Στο κείμενο αυτό συζητιέται η έννοια του συναισθηματικού κλίματος μιας κοινωνίας και παρουσιάζονται τα πρώτα ευρήματα από πιλοτική δειγματοληπτική έρευνα με χρήση δομημένου ερωτηματολογίου, το οποίο βασίστηκε στην Κλίμακα Μέτρησης του Συναισθηματικού Κλίματος. Η μελέτη του συναισθηματικού κλίματος μιας κοινωνίας είναι σημαντική διότι αλληλεπιδρά με τη στάση και τη συμπεριφορά των πολιτών αναφορικά με τα διάφορα κοινωνικά και πολιτικά θέματα που προκύπτουν. Συνεπώς η καλλιέργεια του κατάλληλου συναισθηματικού κλίματος έχει τη δυνατότητα να επηρεάσει θετικά την υποδοχή και ενσωμάτωση των προσφύγων στην Ελληνική κοινωνία.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Συναισθηματικό κλίμα, Υποδοχή, Ενσωμάτωση, Προσφυγικό

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η προσέγγιση του ζητήματος της υποδοχής και της ενσωμάτωσης των προσφύγων στην Ελλάδα μέσα από μια ψυχολογική έρευνα πάνω στο πεδίο του συναισθηματικού κλίματος δεν έχει επιλεγεί τυχαία. Αφενός, το συναισθηματικό κλίμα αναφέρεται στις συναισθηματικές σχέσεις και τα κυρίαρχα συλλογικά συναισθήματα που δημιουργούνται μέσω της κοινωνικής αλληλεπίδρασης των μελών μιας κοινωνίας σε ένα συγκεκριμένο περιβάλλον (de Rivera & Pérez, 2007), τα οποία επηρεάζουν τη συμπεριφορά και οδηγούν σε δράση. Αφετέρου, τα συναισθηματικά αυτά φαινόμενα αλληλεπιδρούν και αναδιαμορφώνουν τις στάσεις (Bohner, 2007· Hogg & Vaughan, 2010), οι οποίες αποτελούν και μία από τις βασικές παραμέτρους διαμόρφωσης του πλαισίου υποδοχής και ένταξης των προσφύγων στη χώρα. Άλλες παράμετροι διαμόρφωσης του πλαισίου αυτού είναι το νομικό καθεστώς, οι ισχύουσες διεθνείς συνθήκες και οι υποδομές του κράτους. Τα κοινωνικά πλαίσια αποτελούν την πιο κοινή πηγή από την οποία και εντός της οποίας αναπτύσσονται τα συ-

ναισθήματα, καλλιεργούνται οι στάσεις, γεννιούνται οι σκέψεις και λαμβάνουν χώρα οι δράσεις των ατόμων (Scherer, 2001). Γνωρίζοντας ότι το προσφυγικό ζήτημα δημιουργεί και εντάσσεται σε ένα νέο μεταβατικό κοινωνικό πλαίσιο - το οποίο διαμορφώνεται κυρίως από τον ανθρώπινο παράγοντα - η μελέτη του συναισθηματικού κλίματος αποδεικνύεται πολύ σημαντική γιατί μέσω της βελτίωσής του, η οποία είναι εφικτή, μπορούμε να συμβάλλουμε και να επιτύχουμε καλύτερη υποδοχή και ενσωμάτωση των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία.

Όλα τα συναισθηματικά φαινόμενα αναπτύσσονται μέσα σε πλαίσια, εντός, δηλαδή, της κάθε ενδοπροσωπικής, διαπροσωπικής και κοινωνικής πραγματικότητας την οποία βιώνει το άτομο (Ντάβου κ.ά., 2015). Σύμφωνα με τους Ashmore, Deaux και McLaughlin-Volpe (2004) κοινωνικό είναι το πλαίσιο που χαρακτηρίζεται ως ένα ευρύ και συνεχώς μεταβαλλόμενο πολύ-επίπεδο σύνολο, αποτελούμενο από την υλική πραγματικότητα, κοινωνικές δομές και ένα σύστημα κοινών πεποιθήσεων που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους και περιβάλλουν κάθε κατάσταση. Η ανάπτυξη, έτσι, του συνόλου των συναισθηματικών φαινομένων δεν ανάγεται σε απλές βιολογικές διαδικασίες εφόσον τα άτομα ζουν, κινούνται και λειτουργούν μέσα σε πλαίσια, αλλά τα πλαίσια αυτά καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό ποια συναισθήματα θα εκφραστούν, από ποιους, γιατί και με ποιον τρόπο (Demertzis, 2013).

Οι Bar-Tal, Halperin & de Rivera (2007) διακρίνουν τα πλαίσια σε σταθερά πολιτισμικά και μεταβατικά, ανάλογα με την χρονική διάρκειά τους. Τα σταθερά πολιτισμικά πλαίσια αποτελούνται από όλα εκείνα τα στοιχεία που επιτρέπουν στα μέλη μιας κοινωνίας να προσδώσουν τελικά ένα κοινό νόημα σε ένα γεγονός, καθώς και κοινές πρακτικές, διαμορφώνοντας μια συναισθηματική κουλτούρα (Bar-Tal κ.ά., 2007· Von Scheve & Ismer, 2013). Τα μεταβατικά πλαίσια διαμορφώνονται μέσα στην κοινωνία, συνήθως από τα ίδια τα άτομα και είναι αποτέλεσμα συγκεκριμένων δομικών κοινωνικών, πολιτικών ή οικονομικών μεταβολών τις οποίες προκαλούν, ή ακόμα αποτέλεσμα σημαντικών γεγονότων που συμβαίνουν. Τα πλαίσια αυτά αποτελούνται από τις φυσικές, κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές, στρατιωτικές και ψυχολογικές συνθήκες. Οι τελευταίες συνθέτουν και το συναισθηματικό πλαίσιο, το συναισθηματικό μέρος δηλαδή του ευρύτερου πλαισίου και αποτελούν τη βάση για την διαμόρφωση του συναισθηματικού κλίματος (Bar-Tal κ.ά., 2007).

Την έννοια του συναισθηματικού κλίματος την εισήγαγε ο de Rivera (1992) στη Δομική Θεωρία των Συναισθημάτων που ανέπτυξε για τη μελέτη του συναισθηματικού πλαισίου, διακρίνοντας τρεις ξεχωριστούς λειτουργικούς ορισμούς, για το συναισθηματικό κλίμα, τη συναισθηματική ατμόσφαιρα και τη συναισθηματική κουλτούρα. Η συναισθηματική ατμόσφαιρα, ή συλλογική διάθεση, είναι η ατμόσφαιρα που αναπτύσσεται από την επικέντρωση των μελών μιας ομάδας ή μιας κοινωνίας σε ένα συγκεκριμένο, βραχυπρόθεσμο, εξωτερικό συμβάν, το οποίο επηρεάζει όλη την ομάδα, όσον αφορά τα συναισθήματα και τη συμπεριφορά των μελών της. Περιβάλλει ολόκληρη την ομάδα ή την κοινωνία και εκφράζεται ως ατμόσφαιρα, παραδείγματος χάριν, χαράς, φόβου ή λύπης (Ντάβου, 2015· Bar-Tal κ.ά., 2007· de Rivera & Pérez, 2007). Η συναισθηματική κουλτούρα περιλαμβάνει και αναφέρεται στα πιο σταθερά συναισθηματικά χαρακτηριστικά μιας ομάδας ή μιας κοινωνίας (Ντάβου, 2015). Κάθε κοινωνία έχει τη δική της κουλτούρα και κάθε κουλτούρα τις δικές της νόρμες, τα δικά της συναισθήματα, αλλά και τους συγκεκριμένους τρόπους που εκφράζονται τα συναισθήματα αυτά. Η συναισθηματική κουλτούρα διαμορφώνεται από ποικίλους παράγοντες, όπως η ιδιαίτερη ιστορία, η γεωγραφική θέση, οι οικονομικές συνθήκες κλπ. και διαμορφώνεται, από πολύ μικρή ηλικία, μέσω των δικτύων και των πρακτικών κοινωνικοποίησης, της

οικογένειας, της εκπαίδευσης, της πολιτικής, του πολιτισμού, των μέσων επικοινωνίας και γενικότερα των διαδικασιών της επικοινωνίας (Bar-Tal κ.ά., 2007). Είναι σχετικά σταθερή και μπορεί να μετασχηματιστεί σταδιακά μόνο με την πάροδο των γενεών (de Rivera, 1992).

Το συναισθηματικό κλίμα περιλαμβάνει όλες τις συναισθηματικές σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των μελών μιας ομάδας/κοινωνίας και τα συναισθήματα που προκύπτουν, στη διάρκεια ενός συγκεκριμένου χρονικού διαστήματος (de Rivera & Páez, 2007). Τα συναισθήματα που περιλαμβάνει αναπτύσσονται ως μορφές έλξης ή απώθησης μεταξύ των ατόμων και επηρεάζουν τις σκέψεις και τη συμπεριφορά τους (Ντάβου, 2015). Ουσιαστικά μας δείχνει πώς αισθάνονται και πώς σχετίζονται οι άνθρωποι μεταξύ τους αλλά το ίδιο έχει την ικανότητα να επιδρά και στις διαδικασίες αποτίμησης των γεγονότων από τα άτομα. Πρόκειται για μια κοινωνική κατασκευή, η οποία εμπεριέχει τα πιο σημαντικά συλλογικά συναισθήματα και αντανακλά πώς αντιδρά ή σκέφτεται η πλειοψηφία των μελών μιας ομάδας/κοινωνίας για την τρέχουσα κατάσταση στην οποία βρίσκεται (Espínosa κ.ά., 2013). Το συναισθηματικό κλίμα είναι κοινωνικά κατασκευασμένο (de Rivera & Páez, 2007), υπό την έννοια ότι σχετίζεται και απορρέει από τις κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν και συνδέεται στενά με συγκεκριμένες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές καταστάσεις. Παρά το γεγονός όμως αυτό, μετατρέπεται τελικά σε μια σχετικά σταθερή πλευρά του αντικειμενικού περιβάλλοντος, εφόσον γίνεται αντιληπτό από τα άτομα ως κάτι αντικειμενικό, το οποίο υπάρχει ανεξάρτητα από τα προσωπικά τους συναισθήματα (de Rivera & Páez, 2007· de Rivera, 1992). Γι' αυτό έχει την ικανότητα να προκαλεί και το ίδιο συναισθήματα. Σε αντίθεση με τη συναισθηματική κουλτούρα, το συναισθηματικό κλίμα έχει τη δυνατότητα να μετασχηματίζεται ακόμα και μέσα στην ίδια γενεά (de Rivera, 1992). Αφορά ομάδες και κοινωνίες στις οποίες τα άτομα αλληλεπιδρούν μεταξύ τους είτε άμεσα, βιώνοντας από κοινού τα γεγονότα, είτε έμμεσα, για παράδειγμα από τα μέσα επικοινωνίας, ακούγοντας για κάποια γεγονότα που μπορεί να έχουν συμβεί ή και φήμες οι οποίες μπορεί να διαδίδονται για συμβάντα (de Rivera & Páez, 2007).

Κατά τους de Rivera & Páez (2007) η μεγαλύτερη σημασία της μελέτης του συναισθηματικού κλίματος μιας κοινωνίας έγκειται στο γεγονός ότι μέσω αυτού, μπορούν ίσως να προβλεφθούν, ή να ερμηνευτούν, οι στάσεις και οι συμπεριφορές των ατόμων που την αποτελούν. Το συναισθηματικό κλίμα αντανακλά την κοινή αντίληψη που έχουν οι πολίτες για τις ενέργειες των πολιτικών – κοινωνικών παραγόντων που ασκούν επιρροή στην κοινωνία τους και στο περιβάλλον (de Rivera, 1992). Πιο συγκεκριμένα, η αντίληψη για το συναισθηματικό κλίμα του έθνους επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο συμπεριφέρονται οι πολίτες του σε δημόσιες καταστάσεις, οπότε η εκ των προτέρων αξιολόγησή του δίνει μια δυνατότητα να μπορεί κάποιος να προβλέπει τις αντιδράσεις των ατόμων απέναντι σε άλλους ή ακόμα και προς τις κυβερνήσεις τους (Conejero & Etxebarria, 2007, de Rivera, Kurrien & Olsen, 2007). Το συναισθηματικό κλίμα του έθνους επιδρά πάνω στην πολιτική συμπεριφορά, όπως και σε αξίες που σχετίζονται με την υπηκοότητα¹ (de Rivera & Yurtsever, 2010). Αυτό το καθιστά ένα πολύ σημαντικό εργαλείο για τον σχεδιασμό της δημόσιας πολιτικής

1 Η λέξη «υπηκοότητα» αναφέρεται στην αγγλική λέξη “citizenship”, η οποία αποδίδεται ως υπηκοότητα/ιθαγένεια (Stavropoulos & Hornby, 2002) και ως ιθαγένεια (Jary & Jary, 2002). Οι δύο λέξεις αυτές (ιθαγένεια και υπηκοότητα) είναι συνώνυμες και αποτελούν το νομικό όρο με τον οποίο υποδηλώνεται ο νομικός δεσμός που συνδέει ένα ορισμένο πρόσωπο με ένα ορισμένο κράτος, ώστε αυτό να θεωρείται πολίτης και στοιχείο του συνόλου που ονομάζεται λαός (Μπαμπινιώτης, 2002). Υπό την ίδια έννοια οι Jary & Jary (2002) επισημαίνουν ότι η ιθαγένεια αναφέρεται «σε οποιοδήποτε μέλος μιας πολιτικής κοινότητας ή κράτους που απολαμβάνει πλήρη δικαιώματα και έχει καθήκοντα που συνδέονται με αυτή του τη συμμετοχή» (σελ.128).

(de Rivera κ.ά., 2007· de Rivera & Yurtsever, 2010). Οι διαφορετικές πολιτικές επιδρούν και αναδιαμορφώνουν το κλίμα του κάθε έθνους και αυτό με τη σειρά του δύναται να επηρεάσει τις εκτιμήσεις των πολιτών και τις στάσεις τους για αξίες όπως η ελευθερία, ή τις αντιλήψεις τους απέναντι σε θέματα βίας, μετανάστευσης κ.κ. (de Rivera & Yurtsever, 2010). Κάθε συναισθηματικό κλίμα μπορεί να διέπεται από θετικά ή και αρνητικά συναισθηματικά στοιχεία. Μια αλλαγή στο κλίμα μπορεί να επιτευχθεί μετριάζοντας και περιορίζοντας τα αρνητικά συναισθηματικά του στοιχεία, όπως π.χ. τον φόβο ή τον θυμό, αναπτύσσοντας παράλληλα τα θετικά συναισθηματικά του στοιχεία, όπως την ελπίδα, την ασφάλεια και την εμπιστοσύνη στις σχέσεις των μελών μιας κοινωνίας (Bar-Tal κ.ά., 2007).

Το συναισθηματικό κλίμα μιας κοινωνίας/έθνους, το οποίο αναφέρεται σε συναισθήματα και συναισθηματικές σχέσεις, συμβάλει στη διαμόρφωση της στάσης και της συμπεριφοράς των πολιτών αναφορικά με τα διάφορα κοινωνικά και πολιτικά θέματα που προκύπτουν. Τα συναισθήματα σχετίζονται με πρωταρχικές διαδικασίες κινητοποίησης του ατόμου, επιδρώντας καταλυτικά στην ανθρώπινη συμπεριφορά (Danou, 2017). Επίσης, κάθε συναίσθημα, ακόμα και αν δεν οδηγήσει αυτόματα σε κάποια μορφή δράσης, έχει την ικανότητα να επηρεάζει τις στάσεις και κατ'επέκταση τις συμπεριφορικές τάσεις που αναπτύσσονται. Για τους περισσότερους σύγχρονους ερευνητές η στάση είναι μια εννοιολογική κατασκευή, που αν και δεν παρατηρείται άμεσα, εντούτοις, προηγείται της συμπεριφοράς (παρά το γεγονός ότι δεν μπορεί να την προβλέψει πάντα) και καθοδηγεί τις αποφάσεις και τις επιλογές των ατόμων ως προς τη δράση (Hogg & Vaughan, 2010). Σύμφωνα με τον Fishbein (1971) τα συναισθήματα είναι βασικά στοιχεία όλων των στάσεων. Τα συναισθηματικά συμβάντα δηλαδή είτε επιδρούν στη συναισθηματική και στη γνωστική διάσταση μιας στάσης και την αναδιαμορφώνουν, είτε επηρεάζουν τη δράση (άρα κατ'επέκταση τη συμπεριφορά) του ατόμου με αποτέλεσμα και πάλι η στάση να επανακαθορίζεται.

Οι περισσότερες έρευνες για τον εντοπισμό και την αξιολόγηση του συναισθηματικού κλίματος βασίζονται στη γνωστική εκτίμηση των ερεθισμάτων που δέχονται τα άτομα, στο πώς δηλαδή εκείνα τα προσλαμβάνουν, καθώς και σε ερωτήσεις για το πώς επηρεάζονται τα συναισθήματά τους (Goldenberg κ.ά., 2017). Χρησιμοποιούνται ερωτηματολόγια και κλίμακες που διερευνούν την αντίληψη των μελών μιας κοινωνίας για το πώς αισθάνονται οι άλλοι άνθρωποι γύρω τους (de Rivera & Yurtsever, 2010· Conejero & Etxebarria, 2007· Ráez κ.ά., 2007).

Δεδομένου ότι η Ελληνική κοινωνία βρίσκεται σε ένα νέο μεταβατικό πλαίσιο, μετά από τη συνεχιζόμενη ύφεση στην οικονομία της αλλά και τη διαχείριση του προσφυγικού ζητήματος, το οποίο επηρεάζει το συναισθηματικό κλίμα, εντός του οποίου λαμβάνει χώρα η υποδοχή και η ένταξη των προσφύγων, τα ερευνητικά ερωτήματα που προέκυψαν για την παρούσα πιλοτική έρευνα ήταν τα εξής:

1. Πώς αξιολογείται το συναισθηματικό κλίμα που αναπτύσσεται στις υπάρχουσες κοινωνικο-πολιτικές και οικονομικές συνθήκες της χώρας;
2. Ποιες είναι οι στάσεις των πολιτών απέναντι στην ενσωμάτωση των προσφύγων;
3. Ποια η συνάφεια του συναισθηματικού κλίματος με τις στάσεις που αναπτύσσονται αναφορικά με την υποδοχή και την ενσωμάτωση των προσφύγων;

ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΕΣ

Για τους σκοπούς της πιλοτικής δειγματοληπτικής αυτής έρευνας διανεμήθηκαν 254 ερωτηματολόγια σε 159 γυναίκες και 95 άνδρες, που κατοικούν στον Δήμο της Αθήνας και στον παρακείμενο Δήμο Ζωγράφου. Για την επιλογή του δείγματος χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος δειγματοληψίας σκοπιμότητας, καθώς όλοι οι συμμετέχοντες έπρεπε να διαμένουν κοντά σε κατοικίες που έχουν εγκατασταθεί πρόσφυγες, μέσω του προγράμματος στέγασης ESTIA, της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες, ώστε να υπάρχει επαφή, σχεδόν καθημερινή, μεταξύ τους. Η συλλογή δεδομένων πραγματοποιήθηκε τον Απρίλιο του 2019 και οι συγκεκριμένοι δήμοι επιλέχθηκαν βάσει των στοιχείων που αντλήθηκαν για το πρόγραμμα ESTIA, τόσο από την Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες, όσο και από το Τμήμα Υποστήριξης και Κοινωνικής Ένταξης Μεταναστών και Προσφύγων, της Διεύθυνσης Κοινωνικής Αλληλεγγύης του Δήμου Αθηναίων.

Το πρόγραμμα ESTIA παρέχει διαμερίσματα εντός του αστικού ιστού σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας, στα οποία εγκαθίστανται και διαμένουν πρόσφυγες, για μικρότερα ή μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα, μέχρι την τελική τους μετεγκατάσταση σε κάποια χώρα του εξωτερικού ή τη χορήγηση ασύλου για τη μόνιμη εγκατάστασή τους στην Ελλάδα. Είναι το ένα από τα δύο προγράμματα στέγασης της χώρας, όσον αφορά την υποδοχή των προσφύγων, το δεύτερο πρόγραμμα στέγασης αφορά τα Κέντρα Φιλοξενίας Προσφύγων.

ΥΛΙΚΟ

Για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας χρησιμοποιήθηκε ένα δομημένο ερωτηματολόγιο 42 προτάσεων και ερωτήσεων, το οποίο διανεμήθη σε φάκελο με αυτοκόλλητη ταινία, μαζί με συνοδευτική επιστολή, η οποία ενημέρωνε σχετικά με την έρευνα.

Οι 24 πρώτες προτάσεις του ερωτηματολογίου (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι) αποτέλεσαν μια επταβάθμια κλίμακα, η οποία χρησιμοποιήθηκε για τον προσδιορισμό και την περιγραφή του συναισθηματικού κλίματος (de Rivera & Yurtsever, 2010). Ο έλεγχος της αξιοπιστίας των κλιμάκων έγινε με τη χρήση του συντελεστή αξιοπιστίας α (alpha) του Cronbach. Ο βαθμός αξιοπιστίας α του Cronbach για την κλίμακα μέτρησης του συναισθηματικού κλίματος είναι 0,834. Στις 24 προτάσεις χρησιμοποιήθηκαν οκτώ διαφορετικοί όροι που υποδηλώνουν συναίσθημα και αναφέρονται σε φόβο, θυμό, απελπισία, ασφάλεια, ανασφάλεια, εμπιστοσύνη, σιγουριά και σεβασμό. Οι προτάσεις βαθμολογήθηκαν από το “0=καθόλου” έως το “6=απόλυτα” ανάλογα με τον βαθμό συμφωνίας των συμμετεχόντων σε αυτές. Η κλίμακα για το συναισθηματικό κλίμα, από το άθροισμα των απαντήσεων, λάμβανε τιμές από “0=απολύτως αρνητικό συναισθηματικό κλίμα” έως “144=απολύτως θετικό συναισθηματικό κλίμα” με μέσο θεωρητικό σημείο την τιμή 72. Για τον υπολογισμό του τελικού δείκτη συναισθηματικού κλίματος αντιστράφηκαν οι αρνητικά διατυπωμένες προτάσεις και κατόπιν αθροίστηκαν όλες μαζί.

Για τη μέτρηση των στάσεων απέναντι στους πρόσφυγες χρησιμοποιήθηκε η Κλίμακα Στάσεων Απέναντι στην Ενσωμάτωση των Προσφύγων (διαΝΕΟσις, Οργανισμός έρευνας και ανάλυσης, 2016), μια πενταβάθμια κλίμακα Likert 10 προτάσεων (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ), η οποία εφαρμόστηκε σε μια από τις πιο πρόσφατες πανελλαδικές έρευνες για το προσφυγικό τον Φεβρουάριο του 2016. Η κλίμακα έχοντας δείξει σημαντική αξιοπιστία και εγκυρότητα, περιλαμβάνει, πέντε θετικά διατυπωμένες και πέντε αρνητικά διατυπωμένες προτάσεις, οι οποίες βαθμολογούνται από το

“0=διαφωνώ απόλυτα” έως το “4=συμφωνώ απόλυτα”. Η τελική αξιολόγηση υπολογίστηκε μετά από αντιστροφή των πέντε αρνητικά διατυπωμένων ερωτήσεων, ενώ στη συνέχεια προστέθηκαν και οι 10 απαντήσεις, δημιουργώντας μια κλίμακα με τιμές από “0=απολύτως αρνητική στάση” έως “40=απολύτως θετική στάση” με μέσο θεωρητικό σημείο την τιμή 20. Ο βαθμός αξιοπιστίας α του Cronbach για την κλίμακα μέτρησης των στάσεων είναι 0,872.

ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

Τα ερωτηματολόγια διανεμήθησαν σε κατοίκους του Δήμου Αθηναίων και του Δήμου Ζωγράφου, σε διαφορετικούς χώρους συγκέντρωσης, όπως εμπορικά καταστήματα, καταστήματα εστίασης ή ιδιωτικές επιχειρήσεις, αλλά και σε διαβάτες στον δρόμο, μετά από αλληπάλληλες επισκέψεις στις περιοχές αυτές. Οι συμμετέχοντες ενημερώνονταν για την διεξαγωγή της έρευνας, ερωτούνταν αν είναι μόνιμοι κάτοικοι των συγκεκριμένων περιοχών, καθώς και αν θέλουν να συμμετάσχουν σε αυτή. Διαβεβαιώνονταν επίσης ότι η έρευνα θα ήταν απολύτως ανώνυμη.

Εφόσον επιθυμούσαν να λάβουν μέρος, έπαιρναν έναν φάκελο που εμπεριείχε το ερωτηματολόγιο, το οποίο τους ζητούνταν να συμπληρώσουν με απόλυτη ειλικρίνεια, είτε εκείνη τη στιγμή, για κάποιους που είχαν χρόνο, είτε αργότερα. Έπειτα, να το σφραγίσουν στον φάκελο με την αυτοκόλλητη ταινία και να το επιστρέψουν, είτε άμεσα, εάν το είχαν συμπληρώσει εκείνη τη στιγμή, είτε μία ή και περισσότερες μέρες μετά, σε προκαθορισμένα σημεία με τα οποία είχε γίνει ανάλογη συνεννόηση για τη συλλογή των σφραγισμένων ερωτηματολογίων. Μετά τη συμπλήρωση των ερωτηματολογίων έγινε εισαγωγή των στοιχείων σε δομημένο ψηφιακό αρχείο με χρήση του στατιστικού λογισμικού IBM SPSS Statistics, v25, με το οποίο πραγματοποιήθηκε στη συνέχεια η επεξεργασία και ανάλυσή τους.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Ο έλεγχος συσχέτισης μεταξύ της κλίμακας του συναισθηματικού κλίματος και της κλίμακας των στάσεων ως προς την ενσωμάτωση των προσφύγων έγινε με τη χρήση του συντελεστή συσχέτισης του Pearson, έχοντας ορίσει το $\alpha=0,05$. Για τον προσδιορισμό και την ανάλυση των παραγόντων που διέπουν το συναισθηματικό κλίμα πραγματοποιήθηκε παραγοντική ανάλυση (Factor Analysis). Οι έλεγχοι της συνάφειας του συναισθηματικού κλίματος, όπως και της συνάφειας των στάσεων, με τις υπόλοιπες μεταβλητές, το φύλο, την ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο και το επάγγελμα πραγματοποιήθηκαν εφαρμόζοντας T-test, συντελεστή συσχέτισης Pearson και ανάλυση διακύμανσης ως προς έναν παράγοντα (One way ANOVA).

Το συναισθηματικό κλίμα που αξιολογήθηκε από τις απαντήσεις των συμμετεχόντων στην κλίμακα συναισθηματικού κλίματος, οι οποίες κυμάνθηκαν από το 8 έως το 108, έχει μέσο όρο ($M=$) 47.43. Η κλίμακα που δημιουργήθηκε από το άθροισμα των απαντήσεων, λάμβανε τιμές από “0=απολύτως αρνητικό συναισθηματικό κλίμα” έως “144=απολύτως θετικό συναισθηματικό κλίμα”, με μέσο θεωρητικό σημείο ($M\theta=$) 72. Επομένως, για το συγκεκριμένο δείγμα ατόμων το συναισθηματικό κλίμα είναι αρνητικό.

Οι απαντήσεις των συμμετεχόντων στην κλίμακα των στάσεων απέναντι στην ενσωμάτωση των προσφύγων κυμάνθηκαν από 0 έως 39, με $M=18$. Η κλίμακα που δημιουργήθηκε από το άθροισμα

των απαντήσεων, λάμβανε τιμές από “0=απολύτως αρνητική στάση” έως “40=απολύτως θετική στάση”, με $M\theta=20$. Επομένως, οι στάσεις των ατόμων του δείγματος απέναντι στην ενσωμάτωση των προσφύγων είναι κάτω του μετρίου, τείνοντας προς το αρνητικό.

Ο έλεγχος για τη συνάφεια της κλίμακας του συναισθηματικού κλίματος με την κλίμακα των στάσεων απέναντι στην ενσωμάτωση των προσφύγων έγινε χρησιμοποιώντας τον συντελεστή συσχέτισης Pearson ($\alpha=.05$). Από την ανάλυση προέκυψε ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική θετική συσχέτιση μεταξύ των μεταβλητών, $r=.288$ ($p=.000$). Επομένως, όσο πιο θετικό είναι το συναισθηματικό κλίμα, τόσο πιο θετικές γίνονται και οι στάσεις απέναντι στην ενσωμάτωση των προσφύγων και το αντίστροφο.

Στην παρούσα έρευνα η καταλληλότητα εφαρμογής της παραγοντικής ανάλυσης επιβεβαιώθηκε στατιστικά από την εξέταση του μέτρου δειγματοληπτικής καταλληλότητας Kaiser-Meyer-Olkin, το οποίο είναι ίσο με .843 και το τεστ σφαιρικότητας Bartlett $p=.000$. Η βέλτιστη λύση για την εξαγωγή των νέων παραγόντων για τα δεδομένα των 24 αρχικών μεταβλητών επιτεύχθηκε με την εφαρμογή της μεθόδου ανάλυσης κυρίων συνιστωσών (Principal Component Analysis) και εν συνεχεία δια της περιστροφής τους με την ορθογώνια μέθοδο μεγιστοποίησης της μεταβλητότητας (Varimax with Kaiser normalization). Ως αποτέλεσμα της βέλτιστης λύσης, προσδιορίστηκαν έξι παράγοντες, στατιστικά ανεξάρτητοι, οι οποίοι συνοψίζουν την πληροφορία των 24 αρχικών μεταβλητών και ερμηνεύουν σε ποσοστό 56.9% της συνολικής μεταβλητότητάς τους. Για καλύτερη ερμηνεία παρουσιάζονται μόνο οι συντελεστές με απόλυτη τιμή μεγαλύτερη ή ίση της τιμής .40 (40%). Από τις ομαδοποιήσεις που ανέδειξε η παραγοντική ανάλυση προκύπτει ότι το συναισθηματικό κλίμα μπορεί να ερμηνευθεί από έξι παράγοντες σε φθίνουσα σειρά, με τους τρεις πρώτους να έχουν ιδιαίτερη σημασία (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ).

Στην πρώτη ομαδοποίηση, ο πρώτος παράγοντας, ο οποίος σχηματίζεται από τις προτάσεις 6, 10, 14, 16 και 18, παραπέμπει σε «Κοινωνική δυσανεξία». Ο δεύτερος παράγοντας διαμορφώνεται από τις προτάσεις 3, 5, 9, 17 και 21 και αφορά ένα συνολικό αίσθημα «Ανασφάλειας». Ο τρίτος παράγοντας σχηματίζεται από τις προτάσεις 2, 4, 8, 20 και 24, οι οποίες αναφέρονται σε συναισθήματα «Φόβου και θυμού». Ο τέταρτος παράγοντας, ο οποίος διαμορφώνεται από τις προτάσεις 11, 13 και 19 φαίνεται να εκφράζει «Κοινωνική αποξένωση». Ο πέμπτος παράγοντας σχηματίζεται από τις προτάσεις 1, 15 και 23, οι οποίες υποδηλώνουν την ύπαρξη ενός «Συγκρουσιακού δυναμικού». Τέλος, υπάρχουν δύο ανεξάρτητες προτάσεις, οι οποίες συνεισφέρουν αντίθετα, διαθέτουν αυτοτέλεια και δεν ομαδοποιούνται μεταξύ τους, ούτε με καμιά άλλη πρόταση.

Το συναισθηματικό κλίμα δεν συσχετίζεται στατιστικά σημαντικά με τις υπόλοιπες μεταβλητές, όπως το φύλο, η ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο και το επάγγελμα. Διαπιστώθηκε, όμως, στατιστικά σημαντική αρνητική συσχέτιση μεταξύ των μεταβλητών της ηλικίας και των στάσεων, $r = -.189$ ($p=.002$). Επομένως όσο αυξάνεται η ηλικία τόσο περισσότερο αρνητική είναι η στάση απέναντι στην ενσωμάτωση των προσφύγων. Επιπλέον, βρέθηκε ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική θετική συσχέτιση μεταξύ των μεταβλητών του μορφωτικού επιπέδου και των στάσεων ($p=.009$), γεγονός που δείχνει ότι όσο πιο υψηλό είναι το μορφωτικό επίπεδο, τόσο πιο θετικές είναι και οι στάσεις απέναντι στην ενσωμάτωση των προσφύγων.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το αντικείμενο της πιλοτικής δειγματοληπτικής αυτής έρευνας ήταν να διερευνήσει και να αξιολογήσει το συναισθηματικό κλίμα της ελληνικής κοινωνίας στις τωρινές κοινωνικοπολιτικές και οικονομικές συνθήκες, να διερευνήσει τις στάσεις που αναπτύσσουν οι πολίτες απέναντι στο προσφυγικό ζήτημα και συγκεκριμένα στην ενσωμάτωση των προσφύγων εντός του κοινωνικού συνόλου και, τέλος, να εντοπίσει αν και πώς συσχετίζεται το συναισθηματικό κλίμα με τις στάσεις έναντι στην ενσωμάτωση αυτή.

Το συναισθηματικό κλίμα στο δείγμα του πληθυσμού της Αττικής που μελετήθηκε έτεινε κυρίως προς το αρνητικό, με μειωμένα τα θετικά συναισθηματικά στοιχεία της ασφάλειας, της εμπιστοσύνης, της σιγουριάς και του σεβασμού και αυξημένα τα αρνητικά συναισθηματικά στοιχεία της απελπισίας, της ανασφάλειας, του φόβου και του θυμού. Οι πέντε βασικοί παράγοντες από τους οποίους διέπεται το συναισθηματικό κλίμα και συμβάλουν στην ερμηνεία και την αξιολόγησή του, όπως προέκυψαν από την ανάλυση, είναι η κοινωνική δυσανεξία, η ανασφάλεια, ο φόβος και ο θυμός, η κοινωνική αποξένωση και το συγκρουσιακό δυναμικό. Από προϋπάρχουσες έρευνες γνωρίζουμε ότι το συναισθηματικό κλίμα απορρέει και αναδιαμορφώνεται από τις κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν, καθώς και ότι συνδέεται στενά με συγκεκριμένες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές καταστάσεις (Bar-Tal κ.ά., 2007), καθώς και με συγκεκριμένες πολιτικές αποφάσεις που εφαρμόζονται (de Rivera, Kurrien & Olsen, 2007· de Rivera & Yurtsever, 2010). Επομένως, εύλογα θα μπορούσε να ισχυριστεί κάποιος ότι τα αποτελέσματα ήταν αναμενόμενα, δεδομένων των συνθηκών που διανύει η χώρα. Η Ελλάδα, αν και πλέον εκτός Μνημονίων, βρίσκεται ακόμα σε δυσμενή θέση με τις συνέπειες της πρόσφατης οικονομικής ύφεσης να μην έχουν παρέλθει.

Ο πρώτος παράγοντας της «Κοινωνικής δυσανεξίας» συνδυάζει τις αξιολογήσεις των συμμετεχόντων που περικλείουν την έντονη έλλειψη ελπίδας, την απελπισία την οποία βιώνουν τα άτομα και η οποία πηγάζει από μια αντίληψη κοινωνικής αδικίας, διαφθοράς της εξουσίας, αβεβαιότητας για το μέλλον και απουσίας σταθερότητας. Περιλαμβάνει επίσης σε μικρότερο βαθμό ένα συναίσθημα θυμού. Ο δεύτερος παράγοντας της «Ανασφάλειας», εκτός από την έλλειψη ασφάλειας, η οποία πηγάζει από μια αντίληψη των πολιτών για ένα κράτος που δεν τους φροντίζει επαρκώς και δεν τους βοηθά να αναπτυχθούν προσωπικά, συνδυάζει και αξιολογήσεις για ένα αίσθημα ανασφάλειας που γεννάται από τη δυσπιστία ως προς τις πολιτικές παρατάξεις και την πολιτική γενικότερα. Διαφαίνεται, ίσως, και μια έλλειψη πολιτικής επάρκειας. Ο τρίτος παράγοντας, του «Φόβου και θυμού» συσπειρώνει αξιολογήσεις που περιλαμβάνουν ένα συναίσθημα φόβου από τις βίαιες καταστάσεις με τις οποίες έρχονται αντιμέτωποι οι άνθρωποι και τους εμποδίζουν να ζουν αρμονικά και ειρηνικά. Πηγάζει επίσης από μια δυσκολία έκφρασης των πολιτών εξαιτίας ενός συναισθήματος φόβου για καταστολή που θεωρούν ότι θα υφίσταντο σε μια δημόσια έκφραση διαμαρτυρίας, σε μια διαδήλωση για παράδειγμα. Ταυτόχρονα όμως οι ίδιοι πολίτες αισθάνονται και θυμό απέναντι στα άτομα που κατέχουν θέσεις εξουσίας. Αυτό γιατί θεωρούν ότι βιώνουν μια κατάσταση υποτίμησης σε ένα κράτος που αντιλαμβάνονται ως άδικο με τους πολλούς και ευνοϊκό μόνο για τους λίγους. Ο τέταρτος παράγοντας της «Κοινωνικής αποξένωσης» χαρακτηρίζεται από αξιολογήσεις για μια πιο γενική έλλειψη συνεργασίας και εμπιστοσύνης τόσο σε σχέση με τους θεσμούς, όσο και μεταξύ των πολιτών καθώς και απουσία ανοχής στη διαφορετικότητα. Τέλος, ο πέμπτος παράγοντας, το «Συγκρουσιακό δυναμικό» συνδέεται με την έλλειψη πόρων και τον ανταγωνισμό που δημιουργείται από τους περιορισμένους αυτούς πόρους. Στη συγκρουσιακή αυτή

διάσταση συμβάλλουν, επίσης, αξιολογήσεις των πολιτών ως προς την επάρκεια των προς το ζην υλικών αγαθών την οποία θεωρούν στοιχειώδη.

Οι στάσεις των πολιτών απέναντι στην ενσωμάτωση των προσφύγων είναι κάτω του μετρίου, τείνοντας προς το αρνητικό. Γνωρίζουμε ότι το κλίμα ενός έθνους επιδρά πάνω σε αξίες που σχετίζονται με την υπηκοότητα (de Rivera & Yurtsever, 2010), καθώς και ότι το συναισθηματικό κλίμα κάθε έθνους δύναται να επηρεάσει τις εκτιμήσεις των πολιτών και τις στάσεις τους απέναντι σε θέματα βίας, μετανάστευσης κ.κ. (de Rivera & Yurtsever, 2010). Τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας ήταν υποστηρικτικά ως προς αυτό και μας έδειξαν ότι, αν και μέτρια, η συσχέτιση μεταξύ του συναισθηματικού κλίματος και των στάσεων που υιοθετούνται από τους πολίτες απέναντι στην ενσωμάτωση των προσφύγων, είναι στατιστικά σημαντική. Επομένως, σε ένα αρνητικά διαμορφωμένο συναισθηματικό κλίμα, οι στάσεις που αναπτύσσουν οι πολίτες συσχετίζονται και επηρεάζονται από αυτό εξίσου αρνητικά. Η εν δυνάμει ενσωμάτωση των προσφύγων σε ένα πλαίσιο απελπισίας, ανασφάλειας, θυμού και φόβου, ίσως γίνεται αντιληπτή περισσότερο σαν απειλή, παρά σαν ευκαιρία για συνύπαρξη. Σε αυτό συμβάλλει και η πιο γενική αντίληψη για έλλειψη συνεργασίας μεταξύ των ατόμων, όπως και η απουσία ανοχής στη διαφορετικότητα. Καθοριστική σημασία όμως έχει και το συγκρουσιακό δυναμικό. Οι πολίτες αντιλαμβάνονται τους πόρους ως περιορισμένους και πιθανώς τους νέους ανθρώπους που έρχονται να ενσωματωθούν σε αυτό το πλαίσιο ως απειλή για τη διατήρηση των πόρων αυτών, για παράδειγμα τη διατήρηση των θέσεων εργασίας.

Το πιο ελπιδοφόρο όμως είναι ότι το συναισθηματικό κλίμα μπορεί να αντιστραφεί και αυτό γίνεται εφικτό σε σύντομα χρονικά διαστήματα, ακόμα και μέσα στην ίδια γενεά (de Rivera, 1992). Ήδη γνωρίζουμε ότι κάθε συναισθηματικό κλίμα διαμορφώνεται κυρίως από τον ανθρώπινο παράγοντα και είναι ένα πολύ χρήσιμο εργαλείο, το οποίο θα μπορούσε να λαμβάνεται υπόψη πριν τον σχεδιασμό της δημόσιας πολιτικής (de Rivera, Kurrien & Olsen, 2007· de Rivera & Yurtsever, 2010). Οι διαφορετικές πολιτικές που ασκούνται επιδρούν και αναδιαμορφώνουν το κλίμα του έθνους και αυτό με τη σειρά του δύναται να επηρεάσει τις αξιολογήσεις των πολιτών και τις στάσεις τους (de Rivera & Yurtsever, 2010). Καταλήγοντας, το αρνητικό συναισθηματικό κλίμα της ελληνικής κοινωνίας έχει τη δυνατότητα να αντιστραφεί αυξάνοντας την αίσθηση ασφάλειας, την εμπιστοσύνη, τη σιγουριά και το σεβασμό μεταξύ των πολιτών. Αυτό είναι δυνατό να συμβεί, κυρίως, μέσω της ανάπτυξης κατάλληλων πολιτικών, μέσω ενεργειών που θα προάγουν τη συνεργασία μεταξύ των ατόμων και των φορέων, με την ενθάρρυνση για δημιουργία νέων ομάδων και συλλογικοτήτων και κυρίως με ορθή πληροφόρηση από τα μέσα επικοινωνίας χωρίς κινδυνολογία.

Η παρούσα έρευνα υπόκειται σε κάποιους περιορισμούς. Αρχικά, παρόλο που το συγκεκριμένο δείγμα ήταν επαρκές για τις ανάγκες αυτής της πιλοτικής έρευνας, εντούτοις ο αριθμός των συμμετεχόντων δεν είναι αντιπροσωπευτικός για το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας. Επίσης, το δείγμα έχει επιλεγεί με δειγματοληψία σκοπιμότητας και βασίζεται σε αυτό-επιλογή των ατόμων να συμμετάσχουν στην έρευνα. Είναι πιθανόν, τα αποτελέσματα να ήταν διαφορετικά, εάν συμπεριλαμβάνονταν στο δείγμα και όσοι προσεγγίστηκαν αλλά αρνήθηκαν να συμμετάσχουν. Επιπρόσθετα, η κλίμακα που χρησιμοποιήθηκε για την αξιολόγηση του συναισθηματικού κλίματος χρήζει περαιτέρω μελέτης, πιθανώς και μερικής τροποποίησης για τη βελτίωσή της, κυρίως σε σχέση με τις δύο ανεξάρτητες προτάσεις, τις οποίες εμπεριέχει και οι οποίες δεν εντάσσονταν σε κανένα από τους παράγοντες που προέκυψαν από την ανάλυση. Τα προβλήματα αυτά μπορούν να αντι-

μετωπιστούν με περαιτέρω έρευνα σε ακριβέστερο δείγμα συμμετεχόντων και με επεξεργασμένη κλίμακα αξιολόγησης του κλίματος.

Τα αποτελέσματα της έρευνας επιβεβαιώνουν τα σχετικά ευρήματα διεθνών ερευνών, παρουσιάζουν ενδείξεις της συνάφειας συναισθηματικού κλίματος – στάσεων και προτρέπουν προς στοχευόμενες παρεμβάσεις με σκοπό την αντιστροφή του αρνητικού συναισθηματικού κλίματος. Ενδιαφέρον θα είχε, μελλοντικά, να αξιολογηθεί τόσο το ίδιο το συναισθηματικό κλίμα, μετά από τις συγκεκριμένες παρεμβάσεις, εκ νέου, όσο και οι στάσεις απέναντι στην υποδοχή και την ενσωμάτωση των προσφύγων, με μεγαλύτερα δείγματα πληθυσμού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Ashmore, R. D., Deaux, K., McLaughlin-Volpe, T. (2004). An organizing framework for collective identity: Articulation and significance of multidimensionality. *Psychological Bulletin*, 130, 80-114.
- Bar-Tal, D., Halperin, E., de Rivera, J. (2007). Collective emotions in conflict situations. *Journal of Social Issues*, 63(2), 441-460.
- Bohner, G. (2007). Οι στάσεις. Στο Μ. Hewstone & W. Stroebe (Επιμ.). *Εισαγωγή στην Κοινωνική Ψυχολογία*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Conejero, S. & Etxebarria, I. (2007). The Impact of the Madrid bombing on personal emotions, emotional atmosphere and emotional climate. *Journal of Social Issues*, 63(2), 273-287.
- Davou, B. (2017). Vicissitudes of emotions and political action: An example from the Greek crisis. Στο *Oxford research encyclopedia of politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Demertzis, N. (Επιμ.) (2013). *Emotions in politics. The affect dimension in political tension*. London: Palgrave/MacMillan.
- de Rivera, J. (1992). Emotional climate: Social structure and emotional dynamics. Στο Κ.Τ. Strongman (Επιμ.). *International review of studies on emotion* Vol. 2 (σσ. 197-218). Chichester: John Wiley & Sons.
- de Rivera, J. & Páez, D. (2007). Emotional climate, human security, and cultures of peace. *Journal of Social Issues*, 63(2), 233-253.
- de Rivera, J., Kurrien, R., Olsen, N. (2007). The emotional climate of nations and their culture of peace. *Journal of Social Issues*, 63(2), 255-271.
- de Rivera, J. & Yurtsever, G. (2010). National emotional climate and the value of freedom. *Beliefs and Values*, 2(1), 57-65.
- διαΝΕΟσις, Οργανισμός έρευνας και ανάλυσης (2016). Το προσφυγικό πρόβλημα και οι Έλληνες. *Public Issue*. <https://www.dianeosis.org/2016/02/oi-ellines-kai-to-prosfygiko-provlima/>
- Espinosa, A., Ferrándiz, J., Cueto R. M. & Pain, O. (2013). Social identity and emotional climate in a rural community of Peru: an empirical study. *Psicologia & Sociedade*, 25(2), Online version ISSN 1807-0310.

- Fishbein, M. (1971). Attitudes and the prediction of behaviour. Στο K. Thomas (Επιμ.). *Attitudes and behavior*. London: Penguin.
- Goldenberg, A., Garcia, D., Suri, G., Halperin, E. & Gross, J. (2017). *The Psychology of Collective Emotions*. <https://doi.org/10.31219/osf.io/bc7e6>
- Hogg, M. & Vaughan, G. (2010). *Κοινωνική ψυχολογία*. Αθήνα: Gutenberg.
- Jary, D. & Jary, J. (2002). *Λεξικό όρων κοινωνιολογίας* Collins. Αθήνα: Φλώρος.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (2006). *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε.
- Ντάβου, Μ., Δεμερτζής Ν. & Θάνος Β. (2015). Συναισθήματα, κίνητρα και πολιτική συμπεριφορά στην Ελλάδα της κρίσης. Στο Ν. Δεμερτζής, Ν. Γ. Γεωργαράκης (Επιμ.). *Το πολιτικό πορτραίτο της Ελλάδας. Κρίση και η αποδόμηση του πολιτικού*. Αθήνα: Gutenberg – Γιώργος & Κώστας Δαρδανός. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Ντάβου, Μ. (2015). *Σύγκρουση και συγκίνηση στις διαπροσωπικές σχέσεις*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Páez, D., Basabe, N., Ubbillos, S. & González-Castro, J. L. (2007). Social sharing, participation in demonstrations, emotional climate, and coping with collective violence after the March 11th Madrid bombings. *Journal of Social Issues*, 63(2), 323—337.
- Scherer, K. R. (2001). Appraisal Considered as a Process of Multi-level Sequential Checking. Στο K. R. Scherer, A. Schorr, and T. Johnstone (Επιμ.), *Appraisal Processes in Emotion: Theory, Methods, Research*. N.Y.: Oxford University Press.
- Stavropoulos, D. N. & Hornby, A.S. (2002). *Oxford English – Greek learner's dictionary*. Oxford University Press.
- Von Scheve, C. & Ismer, S. (2013). Towards a theory of collective emotions. *Emotion Review*, 5(4), 406-413.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

1. Οι περισσότεροι άνθρωποι αισθάνονται ασφαλείς για την τωρινή και τη μελλοντική επάρκεια τροφίμων, νερού, φαρμάκων, καθώς και τη διατήρηση της κατοικίας των ίδιων και των οικογενειών τους.
2. Οι άνθρωποι αισθάνονται ανασφαλείς εξαιτίας βίαιων καταστάσεων που αντιμετωπίζουν και οι οποίες τους εμποδίζουν να ζουν ειρηνικά.
3. Οι πολίτες θεωρούν ότι τα διάφορα πολιτικά κόμματα της Ελλάδας εμπιστεύονται το ένα το άλλο και ότι θα συνεργαστούν μεταξύ τους για την πρόοδο της χώρας.
4. Οι άνθρωποι φοβούνται να οργανώσουν ειρηνικές διαδηλώσεις ή διαδηλώσεις διαμαρτυρίας.
5. Οι άνθρωποι αισθάνονται σίγουροι ότι τους δίνονται ευκαιρίες για να βελτιώσουν τη ζωή τους και τη ζωή των οικογενειών τους.
6. Οι άνθρωποι έχουν χάσει την ελπίδα τους ότι οι συνθήκες θα βελτιωθούν.

7. Οι περισσότεροι άνθρωποι στη χώρα κατανοούν τη δύσκολη κατάσταση στην οποία βρίσκονται ορισμένα παιδιά και θέλουν να συμβάλουν στην βελτίωση της.
8. Οι πολίτες αισθάνονται θυμωμένοι με την κυβέρνηση επειδή θεωρούν ότι ευνοεί αυτούς που έχουν χρήματα και εξουσία.
9. Οι περισσότεροι άνθρωποι αισθάνονται ασφάλεια στη χώρα και σιγουριά ότι υπάρχουν κάποιοι που νοιάζονται γι' αυτούς.
10. Οι άνθρωποι νιώθουν πολύ ανασφαλείς γιατί ανησυχούν για το τι μπορεί να συμβεί στο μέλλον.
11. Οι άνθρωποι στις διάφορες οργανώσεις και στους οργανισμούς εμπιστεύονται ο ένας τον άλλον τόσο, ώστε να συνεργαστούν και να βρουν λύσεις αποτελεσματικές για όλους.
12. Οι δημοσιογράφοι και τα ΜΜΕ φοβούνται να δημοσιεύουν πληροφορίες τις οποίες όμως θα έπρεπε να γνωρίζει ο κόσμος.
13. Οι πολίτες είναι σίγουροι ότι με μη βίαιες μεθόδους (όπως η ψηφοφορία, οι ειρηνικές διαμαρτυρίες, οι απεργίες που δεν καταστρέφουν την ιδιοκτησία) μπορεί να αυξηθεί η δικαιοσύνη στην κοινωνία.
14. Οι πολίτες θεωρούν το πολιτικό σύστημα τόσο διεφθαρμένο ώστε δεν μπορεί να λειτουργήσει για το δημόσιο καλό.
15. Οι περισσότεροι άνθρωποι σε αυτή τη χώρα σέβονται ο ένας τον άλλον τόσο ώστε να μην γίνονται βίαιοι όταν υπάρχει σύγκρουση.
16. Υπάρχει πολύς θυμός εξαιτίας της άδικης κατανομής του πλούτου στη χώρα.
17. Οι περισσότεροι άνθρωποι αισθάνονται ασφαλείς ότι θα έχουν βοήθεια εάν έχουν κάποιο πρόβλημα.
18. Οι άνθρωποι σε αυτή τη χώρα αισθάνονται ανασφάλεια επειδή το δικαστικό σύστημα δεν τιμωρεί εκείνους που διαπράττουν εγκλήματα.
19. Οι άνθρωποι που ανήκουν σε διαφορετικές πολιτικές, εθνικές και θρησκευτικές ομάδες εμπιστεύονται ο ένας τον άλλον σε αυτή τη χώρα.
20. Οι άνθρωποι φοβούνται να εκφράσουν όσα πραγματικά σκέφτονται επειδή το θεωρούν επικίνδυνο.
21. Οι περισσότεροι άνθρωποι αισθάνονται σίγουροι ότι μπορεί να ακουστεί η φωνή τους για κάτι που πραγματικά τους απασχολεί.
22. Πολλοί άνθρωποι θέλουν να φύγουν από τη χώρα επειδή η κατάσταση είναι τόσο απελπιστική.
23. Οι άνδρες και οι γυναίκες σέβονται ο ένας τον άλλον και αντιμετωπίζονται ως ίσοι.
24. Οι άνθρωποι είναι θυμωμένοι γιατί πιστεύουν ότι υπάρχει μεγάλη διαφθορά στην κυβέρνηση.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

1. Οι πρόσφυγες θα αυξήσουν την εγκληματικότητα στη χώρα μας.
2. Οι πρόσφυγες θα αυξήσουν τον κίνδυνο τρομοκρατίας στην Ελλάδα.
3. Οι πρόσφυγες θα συνεισφέρουν στην οικονομία μας.
4. Οι πρόσφυγες θα πάρουν τις δουλειές των Ελλήνων.
5. Οι περισσότεροι πρόσφυγες είναι νέοι και θα βοηθήσουν στην επίλυση του δημογραφικού προβλήματος που αντιμετωπίζει η Ελλάδα.
6. Οι πρόσφυγες θα εμπλουτίσουν τον πολιτισμό μας.
7. Οι πρόσφυγες θα επιβαρύνουν τη δημόσια υγεία και παιδεία.
8. Οι πρόσφυγες δεν θα μπορούσαν να ενσωματωθούν στην κοινωνία μας, επειδή οι περισσότεροι είναι μουσουλμάνοι.
9. Οι πρόσφυγες θα μπορούσαν να ενσωματωθούν στην ελληνική κοινωνία, επειδή οι περισσότεροι είναι οικογενειάρχες και φιλήσυχοι άνθρωποι.
10. Οι πρόσφυγες θα μπορούσαν να κάνουν την Ελλάδα δεύτερη πατρίδα τους.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3

Rotated Component Matrix ^a						
	ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ					
	Κοινωνική Δυσανεξία	Ανασφάλεια	Φόβος και Θυμός	Κοινωνική Αποξένωση	Συγκρουσιακό Δυναμικό	
14	,734					
16	,711					
6	,703					
10	,616					
18	,496					
17		,727				
9		,713				
3		,636				
21		,631				
5		,536				
22						
2			,667			
4			,617			
24	,436		,586			
20			,575			

8	,526		,540			
13				,705		
19				,597		
11				,544		
23					,780	
1					,631	
15				,426	,543	
12						-,692
7				,418		,625

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.^a

a. Rotation converged in 15 iterations.

Ανάμεσα στην απορρόφηση και στην αναπαραγωγή της προσφυγικής ταυτότητας: Εννοιολογικές και πρακτικές διαστάσεις

Κωνσταντίνος Καρουσάκης

Κοινωνιολόγος, MSc Κοινωνική & Πολιτική Θεωρία (Πάντειο Πανεπιστήμιο),
MSc Συνθετική Ψυχοθεραπεία (University of Derby),
Μεταπτυχιακός Φοιτητής MSc Φιλοσοφία (ΕΚΠΑ)
karousakis21@yahoo.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η προσφυγική ταυτότητα συνιστά ένα πεδίο συνεχούς κοινωνικής και πολιτικής διαμάχης και επα-
ναδιαπραγμάτευσης. Κοινή συνιστώσα αποτελεί ότι οι ταυτότητες δεν δομούνται ως ουσιοκρατικές κα-
τηγορίες της σκέψης ανταποκρινόμενες σε μία αναγκαία αναπαραγωγή της εμπειρίας, αλλά σμιλεύονται
εντός της καθημερινής εμπειρίας και αναδιατάσσουν τους όρους αναπαραγωγής τους. Η ιδιαιτερότητα
της προσφυγικής ταυτότητας εντοπίζεται στο ότι μετεωρίζεται ανάμεσα στο «εδώ και τώρα» και στο «εκεί
και τότε», με όλο το άγχος της κάθε προσωπικής ιστορίας να πλανάται μετωπιακά στο ίδιο το σημαίνον
«πρόσφυγας». Το προσφυγικό υποκείμενο καλείται από την κυρίαρχη πολιτισμική κοινότητα να «διαχει-
ριστεί την ταυτότητα του» και να «προσαρμοστεί» στις νέες συνθήκες. Συνεπώς, προκύπτουν διάφοροι
πολιτισμικοί υβριδιακοί σχηματισμοί εκ μέρους του προσφυγικού υποκειμένου, οι οποίοι σχετίζονται
άμεσα με την ανοιχτότητα ή μη των θεσμών της κυρίαρχης πολιτιστικής κοινότητας, με αποτέλεσμα να
δημιουργούνται ποικίλες προσφυγικές ταυτότητες, διατηρώντας την πληθυντικότητα εντός τους. Το προ-
σφυγικό ζήτημα κορυφώθηκε το 2015, και έκτοτε, διάφορες κρατικές και κυρίως μη κρατικές οργανώσεις
καλούνται να διαδραματίσουν έναν διττό ρόλο. Μέσα από την εμπειρική μελέτη των προσφυγικών ομά-
δων, καθώς και την εξέταση της διεθνούς βιβλιογραφίας, διαπιστώνεται ότι το προσφυγικό υποκείμενο
αντιμετωπίζεται ως ακατάστατο και μισρό, για το οποίο, μέσω της κρατικής ή μη οργάνωσης, γίνεται η
προσπάθεια δημιουργίας μιας αίσθησης μονιμότητας και τάξης, με την παροχή ενός καταλύματος. Πα-
ράλληλα, ως εθνικά Άλλος, παραμένει ξένος και ουσιαστικά ανέστιος, καθώς το εν λόγω κατάλυμα δεν του
ανήκει. Επομένως, η δημιουργία συνθηκών με σκοπό να προγραμματίσει μία σταθερή στρατηγική ζωής
αναβάλλεται για το μακρινό μέλλον. Ως εκ τούτου, καθίσταται αναγκαία η πολιτική διεκδίκηση της προ-
σφυγικής ταυτότητας ως διαζευκτικής σύζευξης με την κυρίαρχη πολιτισμική κοινότητα, με σκοπό την
ορατότητα και τον σεβασμό του προσφυγικού υποκειμένου και παράλληλα η ομαλή και διαρκή διαπραγ-
μάτευση στο κοινωνικοπολιτικό πεδίο για τους νέους όρους ζωής του.

ΛΕΞΕΙΣ - ΚΛΕΙΔΙΑ: προσφυγικό υποκείμενο, μη κρατικές οργανώσεις, κοινωνικός έλεγχος, προσωρινό-
τητα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η προσφυγική ταυτότητα συνιστά ένα πεδίο συνεχούς αναδιαπραγμάτευσης και διαμάχης σε
κοινωνικό, πολιτικό και ακαδημαϊκό επίπεδο. Το σημαίνον «πρόσφυγας» λειτουργεί μετωπιακά,

υπονοώντας όλη την ψυχική και σωματική οδύνη, την οποία βίωσαν οι περάτες συνόρων, έως ότου καταλήξουν να αναγνωριστούν από την χώρα υποδοχής ως πρόσφυγες. Παράλληλα, η προσφυγική ταυτότητα εμπεριέχει τα ενεργητικά στοιχεία της ανάληψης ευθύνης, της δίψας για ζωή και της επιθυμίας για ελεύθερες και ασφαλείς συνθήκες διαβίωσης, πέρα από μία καθημερινότητα που, είτε απειλεί άμεσα την φυσική ύπαρξη, είτε θέτει σε κίνδυνο κλονισμού το αξιακό σύμπαν του υποκειμένου και τα ψυχικά του αποθέματα, τα οποία συγκροτούν έναν ισορροπημένο βίο. Το προσφυγικό υποκείμενο μετεωρίζεται στο «εδώ και τώρα» και στο «εκεί και τότε», ώστε να παραπέμψει από την μία πλευρά, σε ένα επώδυνο βιωματικό φορτίο και από την άλλη, στην εγκατάσταση του στην χώρα υποδοχής, στην ενατένιση του μέλλοντος μέσα από μία νέα αίσθηση του ανήκειν και στην καλλιέργεια σχέσεων αμοιβαιότητας με τον γηγενή πληθυσμό (Ζαββού & Καμπούρη, 2013, σσ. 20-21).

Στην παρούσα ανακοίνωση δεν θα εστιάσουμε στον νομικό status της προσφυγικής ταυτότητας ως εγκατάστασης σε έναν τόπο, αλλά θα εντάξουμε σ' αυτή και τον/την «αιτούντα/σα άσυλο», ακόμα και αν τελικά απορριφθεί από την χώρα υποδοχής του/της. Εστιάζουμε δηλαδή, στην κοινωνιολογική ή και περισσότερο καθημερινή διαχειριστική λογική του προσφυγικού υποκειμένου, ως μία προσπάθεια του ηγεμονικού κυρίαρχου δυτικού λόγου να του επιβληθεί και να το μεταλλάξει σε ένα παθητικό και άνευρο αντικείμενο προς διαχείριση (Τρουμπέτα, 2012, σ. 189). Στην προοπτική αυτή, θα προβούμε σε συγκεκριμένες εννοιολογικές αναφορές συγκρότησης της προσφυγικής ταυτότητας οι οποίες θα συνοδεύονται από σημειώσεις πεδίου όπου κρίνεται αναγκαίο.

Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΥ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟΥ ΩΣ ΕΜΠΕΔΩΣΗ ΤΟΥ ΗΓΕΜΟΝΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ

Όπως προαναφέραμε, ο δυτικός λόγος παρουσιάζει την προσφυγική φιγούρα, είτε ως υποκείμενο το οποίο θα πρέπει να πειθαρχήσει στο δυτικό αστερισμό κατηγοριοποιήσεων, είτε ως τον εθνικά Άλλο, τον ξένο, τον εχθρό ή το «εξωτικό» θύμα με το οποίο θα πρέπει να είμαστε «φιλόανθρωποι». Με τον τρόπο αυτό, μέσα από συγκεκριμένες πρακτικές στα Κέντρα Υποδοχής και Ταυτοποίησης, καθώς και στα Προγράμματα Φιλοξενίας ορισμένων ΜΚΟ, αναπαράγεται η δυϊστική δυτική λογική της ισχυρής σκεπτόμενης συνείδησης και μίας άνευρης, μηχανιστικής και αντικειμενοποιημένης πραγματικότητας προς κυριάρχηση. Αναλογικά, αναπαράγεται το δίπολο φύσης-πολιτισμού, όπου ο πολιτισμός αντιπροσωπεύεται από την Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ύπατη Αρμοστεία για τους πρόσφυγες, ενώ η φύση ταυτίζεται με το προσφυγικό υποκείμενο, το οποίο μέσα από «τελετουργίες διάβασης», δυτικού τύπου, θα συμπεριληφθεί τελικά στον πολιτισμό (Τοπάλη 2012, σσ. 119-121· Καψάλη & Μεντίνης, 2018, σ. 84) .

Ο τρόπος με τον οποίο θα επιβληθεί η ένταξη τους επηρεάζεται από τεχνικές υποκειμενοποίησης, όπως η γλώσσα της ψυχολογίας των συμπτωμάτων και της κοινωνιολογίας της προσαρμοστικότητας και της ένταξης. Ο ρόλος της εν λόγω ενταξιακής πολιτικής αναλαμβάνεται από ορισμένες ΜΚΟ, στις οποίες το κράτος αναθέτει έναν διεκπεραιωτικό ρόλο να παιδαγωγήσουν τους απείθαρχους περάτες συνόρων και να τους προσαρμόσουν σε μία νέα τάξη πραγμάτων, η οποία ευαγγελίζεται ότι είναι σημαντικό να γίνουν ανεξάρτητοι και αυτόνομοι, χωρίς να αναφέρεται, όμως, ότι θα πρέπει να περάσουν μέσα από διαδικασίες, αν όχι ανελευθερίας, τουλάχιστον περιορισμού και καταπίεσης. Κατ' αυτό τον τρόπο, δημιουργούνται καθεστώτα αλήθειας, φορτίζοντας

συγκινησιακά τον ενοχοποιητικό, ρατσιστικό και «ορθολογικό» λόγο εκπέμποντας αντιφατικά μηνύματα (Τοπάλη, 2012, σ. 123· Αθανασίου, 2012, σ. 13).

Το προσφυγικό υποκείμενο το οποίο εξαναγκάστηκε σε φυγή από τη χώρα καταγωγής του, τείνει να βιώνει για πολύ καιρό ένα καθεστώς επισφάλειας και προσωρινότητας, με αποτέλεσμα να μην έχει τη δυνατότητα να προβεί σε μεσο-μακροπρόθεσμες στρατηγικές επιβίωσης. Οι έννοιες της επισφάλειας και της προσωρινότητας, καθίστανται η γενική συνθήκη μέσω της οποίας οι πρόσφυγες περιθωριοποιούνται και παράλληλα ταυτίζονται με τους λόγους για τους οποίους ξεκίνησαν το επικίνδυνο ταξίδι τους, διασχίζοντας τα σύνορα, ρισκάροντας τη ζωή τους και αφήνοντας πίσω τους οικογένεια, περιουσία, προσδοκίες, και σχέδια ζωής, δηλαδή την συλλογική συγκρότηση του εαυτού τους εν γένει.

Ωστόσο, τα μεγάλα ποσοστά προσωρινότητας και επισφάλειας δεν αποτελούν πρόβλημα της κρατικής διαχείρισης, με την έννοια της αδυναμίας ανταπόκρισης της, αλλά, αντίθετα, συνιστούν μία εσκεμμένη πρακτική, η οποία επιτελεί μία νεοφιλελεύθερη πολιτική, ως μήτρα υποκειμενοποίησης, συγκροτώντας υποκείμενα που (εγ)-καλούνται σε μία διαρκή αναπροσαρμογή στα νέα δεδομένα. Το προσφυγικό υποκείμενο ουσιαστικά χάνει μέσα από την διαχειριστική ευρωπαϊκή και ελληνική κρατική λογική, οποιοδήποτε άλλο προσδιορισμό, αφού η ταυτότητα του περιορίζεται στις στιγμές της οδύνης και των ρίσκων που έλαβε, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη, οι αφηγήσεις ζωής, οι ερμηνείες που δίνει ο ίδιος στην νέα του ταυτότητα και οι πολλαπλές διαπλοκές της ατομικής ιστορίας σε σχέση με την κοινωνικοπολιτική συνθήκη από την οποία προέρχεται (Καψάλη & Μεντίνης, 2018, σ. 21· Αθανασίου, 2012, σσ.12-13).

Παρ' όλα αυτά, πέρα από τις εθνοκρατικές και στατικές ερμηνείες του προσφυγικού υποκειμένου, που παθητικοποιούν την ταυτότητα του, υπάρχουν και οι δια-εθνικές οπτικές. Ειδικότερα, η δια-εθνική προσέγγιση της ταυτότητας εστιάζει στη δυναμικότητα της και τη συνεχή σμίλευση της με άλλες, δημιουργώντας ένα πεδίο υβριδικού εκμαγείου, στο οποίο το ενδιαίτημα δεν ανήκει στον κυρίαρχο λόγο της υπέρτερης πολιτισμικής κοινότητας, αλλά στη συνύφανση των ταυτοτήτων του γηγενούς με τον προσφυγικό πληθυσμό, όπου μέσα σε αυτόν, καλλιεργούνται σχέσεις και ρέουν σκέψεις, συναισθήματα, προσδοκίες, γνώσεις, ήθη, έθιμα, ανταγωνισμοί, συγκρούσεις, αλληλεγγύη και αμοιβαιότητα με έναν ταυτόχρονο εμπλουτισμό (Ζαββου & Καμπούρη, 2013, σ. 18).

Παράλληλα, δεν θεωρούμε ότι υφίστανται ακριβώς δύο καθαροί και διακριτοί πόλοι, δηλαδή, από την μία πλευρά, οι γηγενείς, και από την άλλη, οι πρόσφυγες, οι οποίοι λειτουργούν με έναν ενιαίο τρόπο. Οι συγκρούσεις μεταξύ διαφορετικών εθνοτικών ομάδων, ή/και στο ίδιο το εσωτερικό αυτών, συμβάλουν στην επαναδιαπραγμάτευση των ορίων μεταξύ τους, θέτοντας τα σε συνεχή κίνηση και ρευστοποίηση, ενώ παράλληλα τα επαναθεμελιώνουν. Αυτό που υποστηρίζεται, είναι ότι τα δίκτυα αλληλεγγύης, τα πεδία διαβούλευσης, αλλά και οι συγκρούσεις, κλονίζουν τις δομικές οριοθετήσεις και να τις αναδιατάσσουν με ένα δυναμικό τρόπο. Συνεπώς, οι ταυτότητες υβριδοποιούνται και γεννούν συμπιλήματα διαντιδράσεων, στον αστερισμό μίας αποφαιτικής οδού, όπου η έκβαση τους, μάς είναι άγνωστη, αλλά η προοπτική ενός ολόπλευρου, αμοιβαίου εμπλουτισμού κατανόησης και αλληλεγγύης υφίσταται πάντοτε ως ενδεχόμενο (Yunval-Davis, 2013, σσ. 92-94).

Αντίθετα με αυτήν την οπτική, οι ταυτότητες που επιβάλλονται από τον κυρίαρχο δυτικό λόγο, συγκροτούνται με καταφατικό τρόπο, δηλαδή με συγκεκριμένες κατηγοριοποιήσεις, εμποδίζοντας κάθε αποφαιτική όψη τους. Η ποσοτικοποίηση της προσφυγικής ταυτότητας λειτουργεί ως

μία γραφειοκρατική μονάδα κρατικής ή μη οργάνωσης, η οποία περιστέλλει κάθε ανάσα πραγματικής ζωής και διεκδίκησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ως μία ποιοτική διάσταση αξιοβίωτης ζωής.

Ταυτόχρονα, όμως, η επισφάλεια έχει και θετικές όψεις, καθώς τα προσφυγικά υποκείμενα προέβησαν σε πρακτικές μετακίνησης και απελευθέρωσης από την έμφυλη, ηλικιακή, εθνοτική και φυλετική καταπίεση που υπέστησαν, καλλιεργώντας νησίδες-δίκτυα ελευθερίας και ασφάλειας, τα οποία βοήθησαν στην απόδραση από κάθε λογής ανισότητες. Σε πολλές περιπτώσεις, παρατηρείται, ότι το προσφυγικό υποκείμενο στην χώρα υποδοχής, επαναδιαπραγματεύεται τους κανονιστικούς ρόλους του και αντιστέκεται στις στερεότυπες πρακτικές. Για παράδειγμα, μία σύζυγος παίρνει διαζύγιο και παράλληλα, κοινοποιεί στις κοινωνικές υπηρεσίες την ενδοοικογενειακή βία που υπέστη, αντιμετωπίζοντας την καταπίεση με ισχυρότερη δυναμική από ότι μπορούσε στην χώρα καταγωγής της (Ζαββού & Καμπούρη, 2013, σ. 26). Συγκεκριμένα μία προσφύγισσα σε πρόγραμμα φιλοξενίας ανέφερε μετά από ξυλοδαρμό από τον σύζυγό της: «Στη χώρα μου δεν μπορούσα να κάνω τίποτα όλοι ήταν εναντίον μου, αλλά εδώ που ήρθαμε είπα να του δώσω μία ευκαιρία. Τελικά δεν κράτησε τον λόγο του και με ξαναχτύπησε. Για μένα τελείωσε χωρίζουμε, δεν τον συγχωρώ. Εδώ που ήρθα θα προστατέψω το παιδί μου και εμένα. Θέλω να αλλάξω διαμέρισμα.»¹

Δεδομένου ότι η ίδια η φυγή ή η μετανάστευση είναι ένα ψυχοπιεστικό συμβάν, καθώς τα υποκείμενα αποχωρίζονται τον τόπο καταγωγής τους εντός του οποίου ανέπτυξαν ισχυρούς δεσμούς, είναι αναμενόμενο να αναπτύσσουν αμφιθυμικά συναισθήματα για το εγχείρημα τους και να τα εκτονώνουν σε τελετουργίες αποχωρισμού, ή σε περίπτωση που διώκονται, να εκδηλώνονται μέσω της οδύνης ή/και της οργής. Το ρίσκο ζωής που παίρνουν και η ίδια η μετακίνηση τους, ελλοχεύουν πολλαπλούς κινδύνους, μεταξύ αυτών, η πιθανότητα σύλληψης στα σύνορα, η μακροχρόνια πεζοπορία, οι σφαίρες που πιθανόν να δεχθούν² και πολλά άλλα, τα οποία οι ίδιοι πολλές φορές δεν επιθυμούν να θυμηθούν, να αφηγηθούν ή να επεκταθούν. Ωστόσο, οι εν λόγω κακουχίες πολλές φορές έχουν ως αποτέλεσμα την καλλιέργεια υψηλών προσδοκιών για την χώρα υποδοχής τους. Αντίθετα, όσον αφορά την Ελλάδα, έχουν εκφραστεί επιθυμίες επαναπατρισμού εξ αιτίας των άσχημων συνθηκών διαβίωσης στα Κέντρα Υποδοχής και Ταυτοποίησης ή στα διαμερίσματα φιλοξενίας, τις οποίες δεν περίμεναν³ (Ζαββού & Καμπούρη, 2013, σ. 24).

ΕΠΙΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΣ ΥΒΡΙΔΙΣΜΟΣ

Η οπτική της θεωρίας του επιπολιτισμού ισχυρίζεται ότι η προσπάθεια του προσφυγικού υποκειμένου να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα, δημιουργεί αντιδράσεις στην ψυχική και κοινωνική ζωή του, καθώς ο λόγος της κυρίαρχης κοινότητας επηρεάζει και επηρεάζεται από τα άτομα εντός της και ενδέχεται να δημιουργήσει ποικίλες επιπολιτισμικές αντιδράσεις. Συγκεκριμένα, η κατευ-

1 Σημειώσεις πεδίου 2018.

2 Σημειώσεις πεδίου 2018 (λήψη κοινωνικού ιστορικού): «Στα σύνορα για Τουρκία προσπαθήσαμε να περάσουμε πολλά άτομα γύρω στα 35, τελικά περάσαμε μόνο δέκα. Ήμασταν από τους τυχερούς, εγώ δέχτηκα σφαίρα από τους συνοριοφύλακες ακριβώς δίπλα από το κεφάλι μου στον τοίχο όπου κρυβόμουν.»

3 Σημειώσεις πεδίου 2018 «Δεν περίμενα κάτι τέτοιο οι συνθήκες για μας εδώ (εννοεί τους πρόσφυγες) είναι άθλιες, αν δεν κινδύνευα τόσο στη χώρα μου θα γύριζα πίσω αμέσως.»

θινόμενη απομόνωση στην οποία οδηγούνται από την κυρίαρχη ή άλλη κοινότητα, οδηγεί αναπόφευκτα στην περιθωριοποίηση τους. Κάτι τέτοιο, δημιουργεί συνθήκες ισχυροποίησης της ταυτότητας του πρόσφυγα και περιορίζει τις σχέσεις που δύναται ν' αναπτυχθούν, αποκλειστικά εντός των μεταναστευτικών δικτύων. Ακόμη, παρατηρείται το ενδεχόμενο υπερπροσαρμογής τους, δηλαδή μία πρόωρη απέκδυση της ταυτότητας καταγωγής και η άμεση υιοθέτηση του τρόπου ζωής της χώρας υποδοχής, γεγονός το οποίο συχνά προκαλεί αποφυγή ή και σύγκρουση με το υπόλοιπο δίκτυο ανάλογων πολιτισμικών καταβολών. Ωστόσο, το προσφυγικό υποκείμενο ενδέχεται να μην υιοθετήσει καμία από τις προηγούμενες στάσεις και να αποσυρθεί από την κοινωνική πραγματικότητα, χάνοντας δεσμούς που είχε και μη δημιουργώντας νέους.

Τέλος, είναι πιθανό να αφομοιωθεί και να ισορροπήσει ανάμεσα στην παλαιά και στην νέα του ταυτότητα, αναπτύσσοντας νέους δεσμούς με γηγενείς ή και άλλες πολιτισμικές κοινότητες, χωρίς να απολέσει τη επαφή του με τα εσωτερικά πολιτισμικά του δίκτυα. Η τελευταία εκδοχή εξαρτάται από το δίκτυ προστασίας των προσφύγων, από τις δομές της κυρίαρχης κοινότητας, αλλά και από τα ήδη υπάρχοντα μεταναστευτικά δίκτυα παλαιότερων μεταναστών (Μπέλλας & Λειβαδίτης, 2013). Η παραπάνω επιπολιτισμική προσέγγιση παρουσιάζει βασικές αδυναμίες, όπως για παράδειγμα η σύλληψη των πολιτισμικών κοινοτήτων ως καθαροί και ουδέτεροι πόλοι, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη στα εξηγητικά της εργαλεία, οι εσωτερικοί ανταγωνισμοί και ο πολιτισμικός υβριδισμός ο οποίος είναι πάντα παρόν ως δια-εθνική συνθήκη (Ζαββού & Καμπούρη, 2013, σ. 21). Επιπροσθέτως, θα πρέπει να επισημανθεί ότι πολλές φορές τα προσφυγικά υποκείμενα ενδέχεται να διαπεράσουν δύο ή και παραπάνω από δύο πιθανά σενάρια συνύφανσης της ταυτότητας τους, με χαοτική κάθε φορά έκβαση. Μάλιστα είναι πιθανό να επιλέγουν στρατηγικά κάθε φορά πώς θα αντιδράσουν, ανάλογα με τις συνθήκες, όπως για παράδειγμα εναλλάσσοντας το αφήγημα της ταυτότητας τους υπό το βλέμμα του κοινωνικού λειτουργού, του ψυχιάτρου ή του αστυνομικού⁴. Επομένως, είναι σημαντικό να εστιάσουμε σε ένα περισσότερο μοριακό επίπεδο συγκρότησης της προσφυγικής ταυτότητας, δηλαδή στις μικροπολιτικές της καθημερινής προσφυγικής ζωής.

ΥΒΡΙΔΙΟΠΟΙΗΣΗ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΥ ΚΑΙ ΜΕΤΑΝΕΩΤΕΡΙΚΟΥ ΕΛΕΓΧΟΥ ΤΟΥ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΥ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟΥ

Τα ΚΥΤ και στη συνέχεια, τα διαμερίσματα των προγραμμάτων φιλοξενίας σε ΜΚΟ, συνιστούν μία υβριδική μορφή νεωτερικού και μετανεωτερικού κοινωνικού ελέγχου, ο οποίος επηρεάζει καταλυτικά την προσφυγική καθημερινότητα. Οι μορφές υποκειμενικότητας που εποπτεύονται δεν είναι σάρκα από την «εθνική σάρκα», αλλά κάτι ξένο, δηλαδή, κάτι ρευστό και άγνωστο το οποίο θα πρέπει να ελεγχθεί, ή και κάτι ενδιάμεσο που έγκειται στην προσωρινότητα της φιλοξενίας. Ως εκ τούτου, η ευρωπαϊκή διαχείριση συνδυάζει το νεωτερικό στρατόπεδο συγκέντρωσης, εμβλαπτισμένο με τον ανθρωπιστικό λόγο και την ένταξη στα διαμερίσματα, ως μία σύγχρονη μορφή αποκεντρωμένου κοινωνικού ελέγχου (Σωτήρης 2012, σ. 235· Deleuze 2001, σ.15). Η ετεροτοπία του στρατοπέδου αποικοδομείται και με τα ίδια οικοδομικά υλικά, κατασκευάζονται διαμονητή-

4 Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι υπάρχουν περιπτώσεις προσφύγων οι οποίοι υιοθετούν, σχεδόν αναγκαστικά, τον κυρίαρχο ψυχολογικό λόγο των συμπτωμάτων και τον κοινωνιολογικό λόγο της μη προσαρμοστικότητας για τον εαυτό τους, με σκοπό να επιβιώσουν μέσα σε μία δύσκολη συνθήκη ή να "κερδίσουν" μία καλύτερη μεταχείριση εκ μέρους του οποιουδήποτε εκπροσώπου της κυρίαρχης πολιτισμικής ομάδας.

ρια που εποπτεύονται από κοινωνικούς επιστήμονες, φροντιστές και παντός είδους ελεγκτές των προγραμμάτων.

Έτσι, οι στιγμές του δυτικού λόγου εκδιπλώνονται σειριακά επί του προσφυγικού υποκειμένου, με σκοπό να το ελέγξει και να το επενδύσει επιλεκτικά, με τα χαρακτηριστικά ενός δυτικού τρόπου ζωής, εντός ενός διαμερίσματος κάπου στο κέντρο της Αθήνας ή άλλης πόλης σε διάφορα σημεία του αστικού ιστού. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός, ότι οι κοινωνικοί επιστήμονες που ασχολούνται με τα ενταξιακά προγράμματα, παρέχουν χάρτες πρόσβασης από το εκάστοτε διαμέρισμα, σε κεντρικά σημεία περιοχών όπου δραστηριοποιούνται άτυπα δίκτυα μεταναστών και προσφύγων με σκοπό την βοήθεια τους. Με αυτή την πρακτική, οι ίδιοι οι κοινωνικοί επιστήμονες αν και συμβάλουν στον εντοπισμό των δικτύων αυτών, συντελούν σε μία χωρική πειθάρχηση του αστικού ιστού. Οι όψεις του δυτικού λόγου λοιπόν, οι στιγμές του οποίου αναπτύχθηκαν κυρίως τον 20^ο και 21^ο αιώνα, ενθικεύονται στη διαχείριση του προσφυγικού υποκειμένου συμπυκνώνοντας την πειθάρχηση δεκαετιών με σκοπό την συγκρότηση δυτικού ατόμου, σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα.

Κατ' αυτό τον τρόπο, ο πρόσφυγας αντιμετωπίζεται ως ένα ακατάστατο και μιαρό υποκείμενο, για το οποίο μέσω της κρατικής ή μη οργάνωσης, γίνεται η προσπάθεια δημιουργίας μιας αίσθησης μονιμότητας και τάξης, με την παροχή ενός καταλύματος. Παράλληλα, ως εθνικά Άλλος, παραμένει ξένος και ουσιαστικά ανέστιος, καθώς το κατάλυμα δεν του ανήκει και η δημιουργία συνθηκών για να προγραμματίσει μία σταθερή στρατηγική ζωής, αναβάλλεται για το μακρινό μέλλον (Andreucci, 2019).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα, είναι προσπάθεια διάλυσης σχέσεων οι οποίες αναπτύσσονται εντός ενός διαμερίσματος ανθρώπων, οι οποίοι αν και δεν γνωρίζονταν προηγουμένως, ανέπτυξαν προσωπικές σχέσεις στο χώρο διαμονής τους. Αυτό ενδέχεται να συμβεί εάν συντονισμένα διεκδικήσουν καλύτερες συνθήκες διαβίωσης. Σε αυτές τις περιπτώσεις, η συνήθης τακτική των διαχειριστικών ομάδων ορισμένων ΜΚΟ είναι να επεμβαίνουν με σκοπό να τους «σπάσουν» σε διαφορετικά διαμερίσματα, επικαλούμενοι την έλλειψη χώρου ή άλλες διαχειριστικές ανάγκες. Όταν λόγω της ανάπτυξης προσωπικής επαφής και αλληλοβοήθειας των προσφύγων μέσα σ' ένα διαμέρισμα, αρνούνται αυτή την αλλαγή, ερμηνεύεται ως μία «χειριστική» συμπεριφορά εκ μέρους ορισμένων οργάνωσης.

Είναι σαφές επομένως, ότι η προσωπική επαφή και οι συλλογικές μορφές εαυτού ουσιαστικά δημιουργούν εμπόδια στην διαχειριστική λογική. Από την μία πλευρά, η επίσημη λογική της Ύπατης Αρμοστείας για τους πρόσφυγες είναι ο ενταξιακός προσανατολισμός, μέσω ανάληψης ευθυνών από τους ίδιους τους πρόσφυγες για τις ζημιές που δύναται να προκληθούν στα διαμερίσματα ή για την υπερκατανάλωση νερού και ρεύματος με την μορφή της οικονομικής κύρωσης και από την άλλη πλευρά, απαιτείται η απόλυτη προσαρμοστικότητα τους σε μία διαρκή εναλλαγή από το ένα διαμέρισμα στο άλλο, όπου καλούνται να συμβιώσουν με άλλες οικογένειες ή μεμονωμένα άτομα (Καψάλη & Μεντίνης 2018, σ. 86).

Στο σημείο αυτό, υφίσταται μία σχιζοφρενική λογική του συστήματος, που στόχο έχει την συνεχή πειθάρχηση στην ρευστότητα και την αβεβαιότητα της προσφυγικής καθημερινότητας. Οι «ωφελούμενοι», όπως αποκαλούνται, από τις οργανώσεις, συνεχίζουν να μην έχουν τον έλεγχο της ζωής τους, αν και η ίδια η επιλογή της φυγής από την χώρα καταγωγής τους, είναι μία δυναμική συνιστώσα των επιλογών τους.

Ένα άλλο παράδειγμα το οποίο προκύπτει από σημειώσεις πεδίου, είναι ένα άτυπο δίκτυο μεταξύ προσφύγων και γηγενών. Συγκεκριμένα, η απόφαση μιας ΜΚΟ για τη μεταφορά των προσφύγων σε άλλο διαμέρισμα αποτέλεσε ερέθισμα μέσα σ' ένα φορτισμένο κλίμα, για τη δημιουργία μίας ανθρώπινης αλυσίδας που δεν επέτρεπε τη μεταφορά τους. Ο ισχυρισμός τους ήταν ότι έχουν αναπτυχθεί σχέσεις αμοιβαιότητας και ότι η λογική της ΜΚΟ, ουσιαστικά αναπαράγει την προσφυγική τους ταυτότητα και για ακόμη μία φορά, δημιουργεί συνθήκες εκτοπισμού όμοιες με εκείνες που έζησαν στην χώρα τους, την οποία αναγκάστηκαν να αποχωριστούν, μαζί και τα αγαπημένα τους πρόσωπα. Χαρακτηριστικά έθεσαν το ρητορικό ερώτημα «Τους ξεριζώσαν από τον τόπο τους και τώρα πάλι τους ξεριζώνετε;»⁵, καθιστώντας προφανή την προσπάθεια καναλιζαρίσματος της προσφυγικής ταυτότητας σε διαρκή κίνηση και κλήση για συνεχή προσαρμοστικότητα στις νεοφιλελεύθερες λογικές χωρίς διερώτηση, χωρίς διαβούλευση με τους ίδιους, χωρίς έγκαιρη ενημέρωση.

Το προσφυγικό υποκείμενο ταλαντεύεται ανάμεσα στην πειθάρχηση σε ευρωπαϊκές κανονιστικές κατηγορίες και στη θεώρηση του ως ενός εξωτικού «ευγενούς αγρίου». Η ψυχολογία των «συμπτωμάτων» και η κοινωνιολογία της προσαρμοστικότητας, επιβάλλει σχήματα και κατηγορίες που δημιουργούν και εμπεδώνουν μία υλική και γλωσσική ιεραρχία, ενώ παράλληλα, αδυνατούν να κατανοήσουν τις διαφορετικές πολιτισμικές κατασκευές του ψυχισμού. Συνεπώς, δεν προσπαθούν, ως όφειλαν, να προσαρμόσουν τις προσεγγίσεις τους σε σχέση με τους κοινωνικούς δρώντες, αλλά αντίθετα, να πειθαρχήσουν τους κοινωνικούς δρώντες στις κατηγορίες τους. Επιπλέον, η αθρόα συνταγογράφηση ψυχοφαρμάκων και η ενασχόληση με το σύμπτωμα, αγνοεί και περιορίζει την ανθρώπινη ύπαρξη και την αποκόπτει από το συγκεκριμένο αξιακό σύμπαν μέσα στο οποίο η ίδια αναγνωρίζεται. Η έμφορτη νοημάτων κοσμοθεωρία των προσφυγικών υποκειμένων, αντικαθίσταται από την «γυμνή» θεωρία ταξινόμησης και αντικειμενοποίησης. Ένας αναγκαστικός επιπολιτισμός είναι προ των πυλών και απειλεί κάθε εμπρόθετη έκφραση του τραύματος, δηλαδή κάθε ιδιαίτερη αφήγηση ζωής (Καψάλη & Μεντίνη 2018, σ. 72).

Στόχος μιας απελευθερωτικής θεραπευτικής προσέγγισης θα ήταν, αντίθετα με την πλειοψηφία των παρεμβάσεων, η εστίαση στην αφήγηση ζωής, στο νόημα των συμπτωμάτων, στην βαρύτητα των παραπόνων στις δύσκολες συνθήκες του τραυματικού παρόντος και στην επανασύνδεση του ατομικού εαυτού με την κοινότητα στην οποία μεγάλωσαν και έζησαν οι πρόσφυγες. Είναι λοιπόν σημαντικό, να αναπτυχθεί από ψυχολόγους και κοινωνικούς επιστήμονες μία ανασύνθεση των προσεγγίσεων τους, μέσω μιας αφηγηματικής οπτικής, η οποία, πρώτον, θα από-ταυτίσει το πρόσωπο με το τραύμα του, και δεύτερον, θα εμπλουτίσει την επιστημονική οπτική στη βάση της πολυπλοκότητας του κάθε υποκειμένου και του αυτό-ορισμού του. Τα συμπτώματα θα πρέπει να εγγραφούν στον αστερισμό της κοινωνικοπολιτικής κατάστασης την οποία έζησαν, στο νόημα των οικογενειακών δεσμών, στο ζήτημα της εξουσίας και τον καθορισμό των ρόλων εντός ενός συγκεκριμένου κοινωνικού εξουσιαστικού δικτύου. Η ίδια η προσφυγική ταυτότητα θα μπορούσε να μην ορίζεται από την τραυματική εμπειρία για να αναγνωριστεί ως τέτοια, αλλά από τον τρόπο με τον οποίο εκφράζει την καταπίεση της για να μπορέσει να την υπερβεί. Με αυτόν τον τρόπο, οι ταυτότητες ιστοριοποιούνται μεταβαίνοντας από τον αστερισμό του τραύματος στην έμφαση της καταπίεσης, καρφώνοντας το βλέμμα στις συνθήκες μέσα από τις οποίες γεννιέται η καταπίεση και

στους τρόπους αντίστασης ενάντια σ' αυτές (Μπάτλερ & Αθανασίου 2016, σσ.129-130).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συμπερασματικά, το προσφυγικό υποκείμενο έχει μία συγκεκριμένη ιστορία και μία υλική βάση. Δεν είναι ποτέ μία εξαϋλωμένη θυματοποιημένη μονάδα η οποία θα καταχωρηθεί μονό σε κάποιες ηλεκτρονικές λίστες. Είναι σημαντική η κοινοτική παρέμβαση και η εστίαση στις κοινωνικές σχέσεις και στα δίκτυα αναπροσαρμογής, τα οποία καλλιεργούνται μεταξύ τους. Οι επαγγελματίες υγείας καλούνται να γίνουν πόροι ανασύστασης ενός συλλογικού τραύματος και όχι διαχειριστές μιας μόνο ατομικής αντίδρασης. Ως εκ τούτου, είναι αναγκαία η εφαρμογή θεραπευτικών πρακτικών οι οποίες θα ενοποιήσουν τον συλλογικό εαυτό στα πλαίσια μιας ποιοτικής και ανοιχτής κοινότητας. Το τραυματικό ευρωπαϊκό παρόν δημιουργεί καθεστώτα παρανομίας, κανονικοποιεί τις ζωές τους ως κατώτερες και ανάξιες να συμπεριληφθούν σ' ένα απόλυτα νόμιμο καθεστώς της ιδιότητας του πολίτη (Achoategui, 2019· Ζαββού & Καμπούρη, 2013, σ. 28).

Η απελασιμότητα θέτει υπό αίρεση όλα τα δικαιώματα και τα καθιστά προσωρινά και επισφαλή. Έτσι, το προσφυγικό υποκείμενο τοποθετείται συνεχώς στον ενδιάμεσο γκρίζο χώρο της επισφάλειας και της αορατότητας, ως μία μαθητεία στην πολύχρονη μεταναστευτική παρανομία, ως υποτέλεια και πειθάρχηση σε αυτήν. Οι ευρωπαϊκές πολιτικές αντιμετωπίζουν με έναν φαινομενικά αντιφατικό τρόπο τους πρόσφυγες, ακριβώς διότι δεν θέλουν να τους θέσουν απόλυτα στο περιθώριο, αλλά να τους απενεργοποιήσουν, αποκλείοντας τους ως ενεργά υποκείμενα, τα οποία θα επανενεργοποιούν κατά βούληση (Σκλήρης, 2016· Ζαββού & Καμπούρη, 2013, σ. 30).

Από την μία πλευρά, ο ηγεμονικός δυτικός λόγος κατασκευάζει και αναπαράγει την προσφυγική ταυτότητα ως ένα από-πολιτικοποιημένο και από-ιστορικοποιημένο «εξωτικό θύμα», με σκοπό την ευκολότερη διαχείριση της. Από την άλλη, το προσφυγικό υποκείμενο είναι ο άνθρωπος πέρα από την τριάδα έθνος/κράτος/έδαφος, είναι μία οριακή φιγούρα, η οποία με την ίδια της την κίνηση, δηλαδή την οριζόντια λογική διάσχισης των συνόρων, θέτει, ως συστατικό στοιχείο της ύπαρξης της, την ριζική αμφισβήτηση της κάθετης λογικής της συγκρότησης του ομοιογενούς έθνους-κράτους. Ως εκ τούτου, η γκρίζα ζώνη έχει και δυναμικές πλευρές πολιτικής διεκδίκησης κοινωνικών δικαιωμάτων εκ μέρους των προσφύγων, καθώς εν δυνάμει προωθεί την επαναδιαπραγμάτευση της ταυτότητας τους, ως ένα εργαστήρι ρευστοποίησης και ανασυγκρότησης τους μέσα σε νέες συνθήκες. Η συνεργασία και η αλληλεγγύη γηγενών και προσφύγων σε μία περισσότερο ισότιμη βάση μέσα από φόρουμ διαβουλεύσεων και κοινών αγώνων για ορατότητα και αναγνώριση αποτελεί ζήτημα εξαιρετικά κρίσιμης σημασίας (Ροζάκου, 2018, σ. 241).

Παράλληλα, η εστίαση στις προσωπικές σχέσεις στα δίκτυα των προσφύγων, καθώς και η αλληλεγγύη και η αμοιβαιότητα στις γειτονίες της Αθήνας και σε άλλες πόλεις, όπως εξετάστηκε μέσα από την εμπειρία στο πεδίο, είναι δύο παραδείγματα τα οποία μπορούν να εμπνεύσουν, με σκοπό την πλήθυνση αυτών των πρακτικών. Επομένως, η προσφυγική ταυτότητα, εν δυνάμει, ενδέχεται να μεταλλαχθεί από σκληρή μοίρα, σε μία νέα σκηνοθεσία της ζωής. Το προσφυγικό υποκείμενο έρχεται από το μέλλον, μας χτυπάει επίμονα την πόρτα του παρόντος και είναι ζήτημα του ερμηνευτικού έργου του παρελθόντος μας, αν θα την κρατήσει κλειστή ή αν θα την ανοίξει.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Αθανασίου, Α. (2012). *Η κρίση ως «κατάσταση έκτακτης ανάγκης»: Κριτικές και αντιστάσεις*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Achotegui, J. (2019). Migrants Living in Very Hard Situations: Extreme Migratory Mourning (The Ulysses Syndrome). *Psychoanalytic Dialogues*, 29, 252-268.
- Andreucci, F. (2019). A Postcard from the Fortress: Vulnerable Patients and Therapists in a Changing European Mindscape. *Psychoanalytic Dialogues*, 29, 243-251.
- Deleuze, G. (2001). *Η κοινωνία του ελέγχου*. Αθήνα: Ελευθεριακή Κουλτούρα.
- Ζαββού, Α. & Καμπούρη, Ν. (2013). Όψεις της μετανάστευσης και εννοιολογικές προσεγγίσεις. Στο Α. Ζαββού, Ν. Καμπούρη, Μ. Στρατηγάκη (Επιμ.) *Φύλο, μετανάστευση, διαπολιτισμικότητα* (σσ. 15-39). Αθήνα: νήσος.
- Καψάλη, Α. & Μεντίνης, Μ. (2018). *Ψυχολογίες Συμμόρφωσης: σημειώσεις πάνω στον ψυχοπολιτικό έλεγχο του μεταναστευτικού*. Αθήνα: oposito.
- Μπάτλερ, Τ. & Αθανασίου, Α. (2016). *Απ-αλλοτρίωση: Η επιτελεστικότητα στο πολιτικό*. Αθήνα: Τόπος.
- Μπέλλας, Γ. & Λειβαδίτης, Μ. (2013). Ψυχοπαθολογικές επιπτώσεις της μετανάστευσης. *Εγκέφαλος*, 50, 100-103.
- Ροζάκου, Κ. (2018). *Από «αγάπη» και «αλληλεγγύη»: Εθελοντική εργασία με πρόσφυγες στην Αθήνα του πρώιμου 21ου αιώνα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Σκλήρης, Δ. (2016). Παραπανίσιοι άνθρωποι I: Οι πρόσφυγες ως αποδόμηση και ως «αργία». *Unfollow*. <http://unfollow.com.gr/print-edition/parapanisioi-anthropoi-i-oi-prosfiges-os-apodomisi-kai-os-argia/> [Πρόσβαση: 02.05.2019].
- Σωτήρης, Π. (2012). Η κυριαρχία πέραν του στρατοπέδου: Κριτική προσέγγιση της έννοιας του στρατοπέδου στο έργο του Giorgio Agamben και της εφαρμογής της στα Κέντρα Κράτησης Μεταναστών και Προσφύγων. Στο Σ. Τρουμπέτα (Επιμ.) *Το προσφυγικό & μεταναστευτικό ζήτημα: Διαβάσεις και Μελέτες Συνόρων* (σσ. 217-242). Αθήνα: Παπαζήση
- Τοπάλη, Π. (2012). Πρόσφυγες στις δυτικές κοινωνίες και στην Ελλάδα: Αναπαραστάσεις, Σώμα και Διαχείριση της Οδύνης. Στο Σ. Τρουμπέτα (Επιμ.) *Το προσφυγικό & μεταναστευτικό ζήτημα: Διαβάσεις και Μελέτες Συνόρων* (σσ. 97-132). Αθήνα: Παπαζήση
- Τρουμπέτα, Σ. (2012). Πρόσφυγες και Φιλανθρωπικός Ανθρωπισμός: Ο Προσδιορισμός του Προσφυγικού Υποκειμένου μεταξύ Προστασίας, Καταστολής και Σωματοποίησης. Στο Σ. Τρουμπέτα (Επιμ.) *Το προσφυγικό & μεταναστευτικό ζήτημα: Διαβάσεις και Μελέτες Συνόρων* (σσ. 185-214). Αθήνα: Παπαζήση
- Yuval-Davis, N. (2013). *Κοινωνικό φύλο και Έθνος*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Διαστάσεις της προσφυγικής κρίσης στην Ελλάδα

Στυλιανός Ιωάννης Τζαγκαράκης

Διδάσκων, ερευνητής Κέντρου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΚΕΑΔΙΚ),
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Κρήτης
sttvaz@yahoo.gr

Λεωνίδας Δημήτριος Κοτρόγιαννος

Μεταπτυχιακός φοιτητής, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Μεταπτυχιακό
Πρόγραμμα «Κοινωνικές Διακρίσεις, Μετανάστευση και ιδιότητα του Πολίτη»,
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
leokotr5@gmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η προσφυγική κρίση στην Ελλάδα μετά το 2015 έθεσε δύο κύριες κατευθύνσεις για την αντιμετώπιση των άμεσων και των έμμεσων κοινωνικο-οικονομικών επιδράσεων. Αφενός, υπάρχει η αναγκαιότητα της άμεσης ανθρωπιστικής αντιμετώπισης των προσφυγικών κυμάτων και της προσφοράς αξιοπρεπών συνθηκών διαβίωσης και αφετέρου η επιτάχυνση των διαδικασιών παροχής ασύλου σε συνδυασμό με την αναγκαιότητα παρεμβάσεων ως προς την κοινωνικο-οικονομική ενσωμάτωση των προσφύγων που θα παραμείνουν στην Ελλάδα. Η μελέτη των δυο αυτών κατευθύνσεων είναι απαραίτητη ώστε να αναδειχθούν τα κενά, οι αναγκαιότητες και οι παρεμβάσεις σε επίπεδο εφαρμογής πολιτικής που θα διαμορφώσουν καλύτερες συνθήκες τόσο στις δομές φιλοξενίας όσο και στην μετέπειτα διαδικασία ένταξης. Βασικό αντικείμενο της συγκεκριμένης εισήγησης είναι η μελέτη του επιπέδου ανταπόκρισης των αρχών στην Ελλάδα ως προς τις παραπάνω κατευθύνσεις και οι προοπτικές που αυτή η εμπειρία μπορεί να καταστεί ευκαιρία για την δημιουργία των προϋποθέσεων κοινωνικής ευημερίας για τους πρόσφυγες μέσα στο ελληνικό κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο. Η συγκεκριμένη μελέτη συμπεριλαμβάνει τόσο το θεωρητικό πλαίσιο των αντίστοιχων εννοιών του πρόσφυγα και του μετανάστη όσο και υφιστάμενα δεδομένα αναφορικά με τις πολιτικές διαχείρισης του προσφυγικού ζητήματος στην Ελλάδα, με στόχο αφενός την αξιολόγηση του βαθμού ανταπόκρισης των ελληνικών αρχών και αφετέρου την ανάδειξη των προτεραιοτήτων σε επίπεδο παρεμβάσεων που θα ανταποκρίνονται στα προβλήματα που ανακύπτουν σύμφωνα με τα υφιστάμενα δεδομένα.

ΛΕΞΕΙΣ - ΚΛΕΙΔΙΑ: Προσφυγικό ζήτημα, κοινωνική ευπάθεια, ένταξη, μετανάστευση

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα τελευταία χρόνια σε παγκόσμιο επίπεδο παρατηρούνται μια σειρά από γεγονότα και καταστάσεις τα οποία χαρακτηρίζονται ως πολυδιάστατες κρίσεις και επιδρούν στην πορεία των ανθρώπων αλλά και των συλλογικοτήτων σε οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο. Τα γεγο-

νότα αυτά στο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον επιδρούν άμεσα στο θεσμικό και κρατικό πλαίσιο ενώ επηρεάζουν και υπερεθνικούς μηχανισμούς. Η αντιμετώπιση και η διαχείριση τέτοιων καταστάσεων τα τελευταία χρόνια αποκτά ιδιαίτερη σημασία καθώς ο όρος «κρίση» αναφέρεται ολοένα και περισσότερο στα γεγονότα που συνδέονται με την οικονομία, την ασφάλεια, τη δημοκρατία και το θεσμικό πλαίσιο εν γένει.

Η διαχείριση των κρίσεων απασχολεί ολοένα και περισσότερο τους ειδικούς στους τομείς της οργάνωσης, της διοίκησης, της πολιτικής και γενικά όλων των εμπλεκόμενων φορέων. Στο πλαίσιο αυτό, η διαχείριση του προσφυγικού ζητήματος το 2015 είναι ένα ορόσημο για την μεταναστευτική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ). Είναι η χρονιά που το αδιέξοδο της Ευρωπαϊκής πολιτικής για την μετανάστευση εκδηλώθηκε με εκρηκτικό τρόπο. Η μαζική εισροή Σύριων Προσφύγων σε Ευρωπαϊκό έδαφος κατέληξε στην κατάρρευση του ευρωπαϊκού συνόρου και σε μία νέα αμφισβήτηση του Ευρωπαϊκού εγχειρήματος. Η προσφυγική κρίση ανέδειξε το κενό της Ευρωπαϊκής Ένωσης που βρέθηκε απροετοίμαστη απέναντι στην επέλαση της προσφυγικής κρίσης με αποτέλεσμα σήμερα να απαιτείται από τους υπευθύνους χάραξης της πολιτικής να προβούν σε άμεσες και αποφασιστικές δράσεις λαμβάνοντας ταυτόχρονα μακροπρόθεσμα μέτρα με βάση τις ανάγκες της κοινωνίας και της αγοράς εργασίας. Συνεπώς, προκαλέστηκε μια αναδιάρθρωση της Ευρωπαϊκής πολιτικής η οποία ωστόσο ακόμα και σήμερα παραμένει εγκλωβισμένη στο δίλλημα συνοριακής ασφάλειας ή ανθρωπισμού.

Η Ελλάδα λόγω της γεωγραφικής της θέσης αλλά και λόγω της μορφής των συνόρων της βρέθηκε στο επίκεντρο της κρίσης καθώς τα τελευταία χρόνια οι μεταναστευτικές εισροές έλαβαν εκρηκτικές διαστάσεις. Νεότερες εκτιμήσεις αναφέρουν ότι από το 2014 μέχρι σήμερα στην Ευρώπη έχουν καταφθάσει περί τα 2 εκατομμύρια αιτούντες άσυλο από τις χώρες της Μεσογείου (UNHCR, 2019) ενώ μετά την απόφαση για το κλείσιμο της βαλκανικής οδού προς την Κεντρική Ευρώπη, πάνω από 60000 αιτούντες άσυλο έχουν εγκλωβιστεί στην Ελλάδα, οι οποίοι αντιστοιχούν σε περίπου 5 πρόσφυγες ανά 1000 γηγενείς κατοίκους.

Η πρόκληση πλέον, ειδικότερα για την Ελλάδα, δεν είναι άλλη από την αναζήτηση βέλτιστων λύσεων για την ομαλή ένταξη των προσφύγων στο κοινωνικο-οικονομικό σύστημα. Όταν αναφερόμαστε στον όρο ένταξη και μελετώντας κανείς την βιβλιογραφία, θα διαπιστώσει ότι πρόκειται για μια διαδικασία που αφορά και συνδέεται με το θεσμικό και κοινωνικό πλαίσιο της χώρας υποδοχής και σχετίζεται με την κοινωνική αναγνώριση της διαφορετικότητας. Εν προκειμένω, υποστηρίζεται ότι η ένταξη είναι μια έννοια που αναφέρεται σε ένα ευρύτερο θεωρητικό πλαίσιο, αυτό της κοινωνικής ενσωμάτωσης καθώς και των θεσμών της ιδιότητας του πολίτη. Οι τρεις διαστάσεις που διαπραγματεύεται η ένταξη σύμφωνα με τον Woodward (2001: 18) είναι «η πολιτική, η οικονομική και η κοινωνική και σε αυτά ανταποκρίνονται τα συστήματα της αγοράς, του κράτους και της κοινωνίας των πολιτών». Επιχειρώντας έναν ακριβή ορισμό της έννοιας της ένταξης των μεταναστών διαπιστώνεται ότι αυτός προκύπτει από πολιτικές εκφάνσεις της ίδιας της έννοιας της ένταξης. Σε κάθε περίπτωση, όταν μιλάμε για ένταξη εννοούμε την «διαδικασία που συνδέεται με την ένταξη στο θεσμικό και κοινωνικό πλαίσιο των χωρών υποδοχής και αφορά την κοινωνική αναγνώριση της διαφορετικότητας» (Τρουμπέτα, 2012: 51). Παράλληλα όμως με την θεσμική αναγνώριση, σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν και οι ίδιοι οι πολίτες της χώρας στα διάφορα επίπεδα κοινωνικής οργάνωσης (Penninx, 2003), οι οποίοι δημιουργούν τις προϋποθέσεις μιας «από τα κάτω» διαδικασίας ενσωμάτωσης που εν τέλει συνεισφέρει σημαντικά στην ένταξη, η οποία περιλαμβάνει όλες τις

διαστάσεις και διαδικασίες ενσωμάτωσης. Επιπροσθέτως, η έννοια της κοινωνικής ένταξης επιχειρεί να καταδείξει και τα ζητήματα που αφορούν τα δικαιώματα των μεταναστών υπό την μορφή που παρέχονται από το κράτος δικαίου, υπό τη μορφή δηλαδή της «από τα πάνω» διαδικασίας.

Συνεπώς η κύρια συζήτηση τόσο στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης όσο και στην Ελλάδα εστιάζει στο κατά πόσο μπορούν με αποτελεσματικό τρόπο να εντάξουν τους αιτούντες άσυλο στην αγορά εργασίας και συνακόλουθα στην κοινωνία. Συχνά, σε επίπεδο πολιτικής αναζητούνται και επισημαίνονται οι βραχυπρόθεσμες επιπτώσεις του συγκεκριμένου φαινομένου χωρίς την επικέντρωση στην μακροχρόνια δυναμική που ενυπάρχει και συνακόλουθα στην διερεύνηση των παραγόντων για την κατάρτιση μιας στρατηγικής που, μέσω της διάγνωσης αναγκών τόσο στους ίδιους τους πρόσφυγες όσο και στους παραγωγικούς φορείς, θα λειτουργήσει θετικά σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο. Η καταγραφή και διερεύνηση των επιμέρους παραγόντων που επιτρέπουν την χάραξη μιας μακροχρόνιας στρατηγικής για την κοινωνικο-οικονομική ένταξη των προσφύγων πρέπει κατ' αυτό τον τρόπο να αποτελεί κύρια προτεραιότητα για την αποφυγή του υψηλού κόστους μιας πιθανής αδυναμίας ένταξής τους. Εν προκειμένω διότι η αδυναμία ένταξης των προσφύγων στο παραγωγικό σύστημα της χώρας μπορεί να δημιουργήσει και να επεκτείνει οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα.

Στα οικονομικά συγκαταλέγονται τα υψηλά ποσοστά μακροχρόνιας ανεργίας και υποαπασχόλησης και η αδυναμία σύνδεσης των προσόντων με την απασχόληση. Επιπροσθέτως, η ανεπαρκής ένταξη των προσφύγων στο παραγωγικό σύστημα διαταράσσει την κοινωνική συνοχή ενώ η διόγκωση των προβλημάτων μπορεί να οδηγήσει σε ακραίες πολιτικές εκφράσεις ή ακόμα και αποφάσεις. Από την άλλη πλευρά, μια επιτυχημένη στρατηγική ένταξης μπορεί να επιφέρει θετικά αποτελέσματα στο ΑΕΠ της χώρας αλλά και στα δημόσια οικονομικά, καθώς ο εργαζόμενος πληθυσμός αποτελεί πηγή άντλησης φορολογικών εσόδων και εισφορών για το ασφαλιστικό σύστημα που αντιμετωπίζει εκτεταμένα προβλήματα οικονομικής βιωσιμότητας. Συνεπώς, η κύρια συζήτηση τόσο στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης όσο και στην Ελλάδα, εστιάζει στο επίπεδο αποτελεσματικότητας ένταξης των αιτούντων άσυλο στην αγορά εργασίας και συνακόλουθα σε όλες τις κοινωνικές διεργασίες (Facchini et al. 2006; Fernández-Huertas Moraga & Rapoport, 2015; Hatton, 2015, 2017).

ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ

Πριν επεκταθούμε σε ζητήματα πολιτικής και υφιστάμενα προβλήματα, σκόπιμο είναι να εστιάσουμε στις απαραίτητες εννοιολογικές αποσαφηνίσεις για τις έννοιες του μετανάστη και του πρόσφυγα. Σκοπός της παράθεσης των προαναφερθέντων όρων δεν είναι άλλος από την αποσαφήνισή τους, καθώς από το 2015 με την έναρξη της προσφυγικής κρίσης, χρησιμοποιούνται πολύ συχνά όμως η κατανόηση τους δεν είναι αντίστοιχη.

Η έννοια της μετανάστευσης και του μετανάστη

Το προσφυγικό ζήτημα στην ουσία αποτελεί μετανάστευση υψηλών ρυθμών λόγω εμπόλεμης κατάστασης. Ως προς την έννοια της μετανάστευσης, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι συνιστά τη μόνιμη ή προσωρινή μεταβολή του τόπου εγκατάστασης ενός ατόμου, μιας ομάδας ή ενός κοινωνικού συνόλου. Η συνεχής ροή προσώπων από και προς μια περιοχή κατά βάση αποτελεί μια

από τις τρεις βασικές δημογραφικές διαδικασίες. Είναι η διαδικασία εκείνη που συνεπάγεται την «μηχανική ή τεχνική ανανέωση και φθορά του πληθυσμού» (Μουσούρου 1991: 238). Αυτός ο ορισμός επιδέχεται διαφοροποιήσεις που είναι χρήσιμες για την παρούσα μελέτη. Ειδικότερα, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η μετανάστευση διακρίνεται σε σύγχρονη και παραδοσιακή. Με τον όρο σύγχρονη μετανάστευση αναφερόμαστε στην «μεταβολή του τόπου εγκατάστασης ενός ατόμου ή ενός κοινωνικού συνόλου που παρατηρείται στο πλαίσιο της σύγχρονης βιομηχανικής εποχής» (Μουσούρου 1991: 16). Παρατηρούμε ότι η σύγχρονη μετανάστευση διακρίνεται από την παραδοσιακή επειδή εντοπίζεται μετά το τέλος του Β Παγκοσμίου Πολέμου και τους μετασχηματισμούς της βιομηχανικής περιόδου. Αναφέρεται κατά κύριο λόγο στην μετακίνηση πληθυσμών με κύριο προορισμό την Ευρώπη, ενώ η παραδοσιακή μορφή της αναφέρεται στην υπερπόντια μετανάστευση στο τέλος του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ου. Επίσης η νεώτερη μετανάστευση είναι η μετανάστευση που «δεν γίνεται για λόγους πολιτικούς αλλά για οικονομικούς» (Μουσούρου 1991: 17) προβαίνοντας στην διάκριση μεταξύ οικονομικού μετανάστη και πρόσφυγα. Με άλλα λόγια, όταν αναφερόμαστε στον όρο «μετανάστης» εννοούμε το μέλος της κοινωνίας που εγκαταλείπει εκούσια την χώρα για να εγκατασταθεί προσωρινά ή μόνιμα σε μια άλλη χώρα, συνήθως περισσότερο αναπτυγμένη οικονομικά με στόχο την αναζήτηση εργασίας.

Επιπροσθέτως, είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι οι μετανάστες διακρίνονται σε κατηγορίες ανάλογα με το κριτήριο που χρησιμοποιείται. Σύμφωνα με το σημαντικότερο ίσως από αυτά, η μετανάστευση διακρίνεται ανάλογα με το εάν πραγματοποιείται στα γεωγραφικά όρια της εθνικής επικράτειας, οπότε έχουμε την λεγόμενη «εσωτερική μετανάστευση» και με το αν πραγματοποιείται σε διεθνή χώρο που έχουμε την επονομαζόμενη «εξωτερική μετανάστευση». Επίσης, ανάλογα με το αν είναι καταγεγραμμένη συχνά διακρίνεται σε νόμιμη ή παράνομη.

Η έννοια του Πρόσφυγα

Με τον όρο «πρόσφυγας» εννοούμε εκείνο το μέλος μίας κοινωνίας που λόγω διαφορετικών πολιτικών πεποιθήσεων, διώξεων και σοβαρών καταστρατηγήσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, εγκαταλείπει εκούσια την χώρα του για να αναζητήσει άσυλο στους κόλπους μίας άλλης κοινωνίας που δεν αντιμετωπίζει κατά κανόνα αυτά τα προβλήματα. Ο «πολιτικός πρόσφυγας» χαρακτηρίζεται από ειδικό καθεστώς που καθορίζεται από την Ύπατη Αρμοστεία του Ο.Η.Ε. και ο χαρακτηρισμός ενός ατόμου ως «πρόσφυγα» επισείει μία σειρά από συγκεκριμένα δικαιώματα και υποχρεώσεις. Κατά το άρθρο 14 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, «κάθε άτομο που καταδιώκεται έχει το δικαίωμα να ζητά άσυλο και να του παρέχεται άσυλο σε άλλες χώρες».

Επίσης σύμφωνα με την συνθήκη του ΟΗΕ για τους πρόσφυγες που έχει υπογραφεί από 147 χώρες, πρόσφυγας είναι κάποιος:

1. Που βρίσκεται εκτός της χώρας καταγωγής του.
2. Κινδυνεύει να υποστεί παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων εξαιτίας πεποιθήσεων.
3. Δεν μπορεί ή δεν θέλει να επιστρέψει επειδή η κυβέρνηση δεν μπορεί ή δεν θέλει να τον προστατέψει.

Λόγω δίωξης προστατεύεται από την αρχή της μη επαναπροώθησης. Είναι ευρέως αποδεκτό ότι η απαγόρευση της βίαιης επιστροφής αποτελεί μέρος του εθιμικού διεθνούς δικαίου. Αυτό ση-

μαίνει ότι ακόμη και τα κράτη που δεν έχουν υπογράψει τη σύμβαση του 1951 για τους Πρόσφυγες πρέπει να σέβονται την αρχή της μη επανόπρωθησης. Ως εκ τούτου, τα κράτη είναι υποχρεωμένα βάσει της σύμβασης και σύμφωνα με το εθιμικό διεθνές δίκαιο να σέβονται την αρχή της μη επαναπροώθησης. Εάν και όταν απειλείται η αρχή αυτή, η Ύπατη Αρμοστεία μπορεί να ανταποκριθεί παρεμβαίνοντας στις αρμόδιες αρχές, και εφόσον το κρίνει απαραίτητο, να ενημερώνει το κοινό.

Από την σύμβαση του 1951 για το καθεστώς των προσφύγων ορίζεται ότι:

«Κανένα Συμβαλλόμενο Κράτος θα απελάσει ή επιστρέψει (επαναπροωθήσει), πρόσφυγα με οποιονδήποτε τρόπο στα σύνορα εδαφών όπου η ζωή ή η ελευθερία του θα απειλούνταν λόγω της φυλής του, της θρησκείας, εθνικότητας, συμμετοχής σε ιδιαίτερη κοινωνική ή πολιτική άποψη» (άρθρο 33: 1).

Οι άνθρωποι που ζουν στο περιθώριο της κοινωνίας – αιτούντες άσυλο, μετανάστες, Ρομά και μέλη μειονοτήτων – είναι τα πιθανότερα θύματα διακρίσεων σε όλες τις μορφές τους. Οι δυνάστες τους είναι συχνότερα εκπρόσωποι του κράτους. Στην ουσία, οι άνθρωποι που δικαιούνται διεθνούς προστασίας δεν μπορούν να αναγνωριστούν ως πρόσφυγες στην Ελλάδα. Ενώ χιλιάδες πρόσφυγες φτάνουν στη χώρα, αυτοί που αναγνωρίζονται είναι πολύ λιγότεροι σε αριθμό. Κατά τη διάρκεια του 2004, αναγνωρίστηκαν ως πρόσφυγες 11 άνθρωποι (και χορηγήθηκε ανθρωπιστική προστασία σε άλλους 22), ενώ στο τέλος του έτους εκκρεμούσαν 5.300 αιτήσεις. Η Ελλάδα, πριν την πρόσφατη προσφυγική κρίση, είχε το μικρότερο ποσοστό αναγνώρισης προσφύγων μεταξύ των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ήτοι 0,3% (Διεθνής Αμνηστία, 2019).

Η Ελλάδα είναι συμβαλλόμενο μέρος στη Σύμβαση της Γενεύης του 1951 για το Καθεστώς των Προσφύγων, καθώς και στο σχετικό Πρωτόκολλο της Νέας Υόρκης του 1967 και έχει αναπτύξει το εθνικό της σύστημα ασύλου, το οποίο διέπεται και από την ευρωπαϊκή και την ελληνική νομοθεσία. Συγκεκριμένα, η Υπηρεσία Ασύλου, η οποία συστάθηκε με τον νόμο 3907/2011 και ξεκίνησε να λειτουργεί τον Ιούνιο του 2013, είναι η πρώτη αυτοτελής δομή στην Ελλάδα, αρμόδια για την εξέταση των αιτημάτων διεθνούς προστασίας. Με τον ίδιο νόμο ιδρύθηκε και η Αρχή Προσφύγων, η οποία εξετάζει σε δεύτερο βαθμό τις προσφυγές κατά αποφάσεων της Υπηρεσίας Ασύλου που απορρίπτουν αιτήσεις διεθνούς προστασίας σε πρώτο βαθμό, καθώς και η Υπηρεσία Υποδοχής και Ταυτοποίησης, μέσω της οποίας εγκαινιάστηκε ένα σύστημα πρώτης υποδοχής και καταγραφής των στοιχείων και των αναγκών όσων εισέρχονται στην Ελλάδα χωρίς τις νόμιμες διατυπώσεις, συμπεριλαμβανομένων και ατόμων που επιθυμούν να ζητήσουν άσυλο. Σήμερα η λειτουργία και των τριών υπηρεσιών ρυθμίζεται από το νόμο 4375/2016.

Οι ελληνικές αρχές είναι οι μοναδικές αρμόδιες για να αποφασίσουν, σύμφωνα με τις διεθνείς συμβάσεις, την ευρωπαϊκή και την εθνική νομοθεσία, έπειτα από εξέταση της κάθε περίπτωσης, αν οι αιτούντες δικαιούνται διεθνή προστασία και επομένως αν θα τους χορηγηθεί άσυλο.

Η Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες συνεργάζεται με τις αρμόδιες ελληνικές αρχές και παρέχει τη συνδρομή της, συμβάλλοντας έτσι στη διαμόρφωση και λειτουργία του συστήματος ασύλου της χώρας.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι οι δύο έννοιες εκτός από διαφορετικό νομικό υπόβαθρο έχουν και διαφορετική αιτία αποχώρησης από την χώρα αποστολής στην χώρα υποδοχής και αυτή έγκειται στην εθελούσια ή μη αποχώρηση από την χώρα καταγωγής. Οι πρόσφυγες καθώς εισέρχονται

στην χώρα υποβάλλουν αίτημα για χορήγηση ασύλου και αν το αίτημα τους γίνει δεκτό αποτελούν πλέον «αναγνωρισμένους πρόσφυγες» και τους παρέχονται δικαιώματα παραμονής στην χώρα για τρία έτη.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Οι ανακατατάξεις στη Μέση Ανατολή και η διεύρυνση των πολεμικών συγκρούσεων τα τελευταία χρόνια έχουν δημιουργήσει μια μεγάλη ανθρωπιστική κρίση που αποτυπώνεται στα κύματα ανθρώπων που καταφθάνουν προς την Δύση και ιδίως στην Ευρωπαϊκή Ήπειρο. Είναι σαφές, ότι η αντιμετώπιση της προσφυγικής κρίσης και των επιπτώσεών της αποτελεί την βασικότερη πρόκληση για την ΕΕ και τις επιμέρους κοινωνίες της, όπως η Ελλάδα, αφενός λόγω του μεγέθους της και της ταχύτητας εξέλιξής της και αφετέρου λόγω της πολυπλοκότητας των κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών επιπτώσεών της. Σε κάθε περίπτωση, η προσφυγική κρίση ενέχει μία ευδιάκριτη ανθρωπιστική διάσταση με παγκόσμια εμβέλεια η οποία αναδεικνύει ταυτόχρονα ορισμένα θεσμικά και πολιτικά κενά τόσο της παγκόσμιας κοινότητας όσο και της ΕΕ. Ακριβώς λόγω αυτών των κενών η ΕΕ βρέθηκε απροετοίμαστη απέναντι στην επέλαση της προσφυγικής κρίσης με αποτέλεσμα σήμερα να απαιτείται επείγοντως από τους υπεύθυνους χάραξης πολιτικής να προβούν σε άμεσες και αποφασιστικές δράσεις λαμβάνοντας ταυτόχρονα μακροπρόθεσμα μέτρα με βάση τις ανάγκες της κοινωνίας και της αγοράς εργασίας.

Ειδικότερα όσον αφορά την Ελλάδα, ως ενδιάμεσος χώρος στην πορεία των προσφύγων προς την Κεντρική και Βόρεια Ευρώπη, καλείται να διαχειριστεί το πρόβλημα και τον βασικό ρόλο της με δεδομένο ότι ο προσανατολισμός των προσφύγων μετατοπίζεται προσωρινά, με σοβαρό το ενδεχόμενο παραμονής τους στην Ελλάδα. Το κυρίαρχο πρόβλημα που ανακύπτει λοιπόν είναι η ένταξη ενός μεγάλου αριθμού ανθρώπων στην κοινωνία και στην αγορά εργασίας με βιώσιμο τρόπο τόσο για αυτούς όσο και για την ελληνική οικονομία. Τα προβλήματα όμως είναι ακόμα πολύ εκτεταμένα. Σε μια έρευνα που πραγματοποιήθηκε από το Συμβούλιο της Ευρώπης παρουσιάζονται τα προβλήματα που ανακύπτουν από την προσφυγική κρίση αναδεικνύουν ότι η Ελλάδα δεν ήταν σε θέση να αντιμετωπίσει την μεγάλη προσέλευση των μεταναστευτικών ρευμάτων. Συγκεκριμένα, διαπιστώνονται προβλήματα σε θεσμικό πλαίσιο, σε υγειονομικό πλαίσιο αλλά και στο πλαίσιο της μεταχείρισης και ειδικότερα στα νησιά του Βορείου Αιγαίου αλλά και την περιοχή του Έβρου (Council of Europe, 2019).

Χαρακτηριστικά προβλήματα που αναφέρθηκαν και επεκτάθηκαν κατά την διάρκεια της προσφυγικής κρίσης είναι ο τρόπος που αντιμετωπίστηκαν από την αστυνομία και η αναγνώριση των δικαιωμάτων τους, καθώς και η στέρηση της ελευθερίας στους χώρους κράτησης των μεταναστών. Επίσης, τεράστιες ελλείψεις στους χώρους κράτησης και στην υγειονομική περίθαλψη, εμφανίζοντας μεγάλο κίνδυνο για τη δημόσια υγεία (Council of Europe, 2019).

Μια ιδιαίτερα ανησυχητική πτυχή της προσφυγικής κρίσης είναι ο μεγάλος αριθμός παιδιών ή ασυνόδευτων παιδιών τα οποία, αφού έχουν υπομείνει μεγάλα ταξίδια και επικίνδυνες για τη ζωή τους καταστάσεις, χρήζουν άμεσης βοήθειας και πρέπει να περιθάλπονται κατά προτεραιότητα. Σημαντική είναι επίσης η διάσταση του φύλου στην προσφυγική κρίση και οι αξιολογήσεις με βάση το φύλο πρέπει να ενσωματωθούν σε όλες τις πολιτικές και τις διαδικασίες που σχετίζονται με το άσυλο και τη μετανάστευση.

Οι δυσκολίες που συνοδεύουν την αποτελεσματική αντιμετώπιση της προσφυγικής κρίσης από την Ελληνική πολιτεία συνδέονται με το γεγονός ότι κατά πρώτον οι αιτούντες άσυλο και οι πρόσφυγες εγκαταλείπουν τις χώρες τους διά της βίας και κατά συνέπεια, αποτελούν μια ευάλωτη ομάδα μεταναστών, συχνά με σοβαρές ανάγκες σε επίπεδο υγείας, καθώς υποφέρουν από ψυχοκοινωνικές και μετατραυματικές διαταραχές ή από μορφές αναπηρίας. Εκτός αυτού, η επανένωση των οικογενειών πρέπει επίσης να αντιμετωπιστεί με τον δέοντα τρόπο καθώς αποτελεί ουσιαστική πτυχή της ένταξής τους στις κοινωνίες υποδοχής.

Ως εκ τούτου, η Ελλάδα βρέθηκε σε μια πρωτοφανή κατάσταση έκτακτης ανάγκης, καθώς ανέλαβε εκ των πραγμάτων την μεγαλύτερη προσφυγική εισροή σε Ευρωπαϊκό έδαφος από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ενώ οι προσφυγικές ροές αναμειγνύονταν με μεταναστευτικές καθιστώντας ακόμα δυσκολότερες τις συνθήκες (Υπουργείο Ψηφιακής Πολιτικής Τηλεπικοινωνιών και Ενημέρωσης, 2017). Οι υποδομές και οι υπηρεσίες υποδοχής, όπως και η διαδικασία καταγραφής, αδυνατούν να καλύψουν τις τεράστιες ανάγκες, ενώ ο συνωστισμός στα νησιά έχει αυξηθεί περαιτέρω. Παρά ταύτα, η Ελλάδα, με ένα τεράστιο δημόσιο χρέος, κατόρθωσε ένα γιγάντιο έργο για την αντιμετώπιση της κρίσης, κυρίως σε κοινωνικό επίπεδο.

Οι προκλήσεις όμως παραμένουν και σχετίζονται κυρίως με τις διαδικασίες ένταξης των προσφύγων που πλέον θα παραμείνουν στην χώρα. Επομένως, καθίσταται αναγκαίο να διασφαλιστεί η επαρκής στήριξη μέτρων τα οποία στοχεύουν στην κοινωνικοοικονομική ένταξη και την ενσωμάτωση των προσφύγων στην αγορά εργασίας, αποτρέποντας ταυτόχρονα τη δημιουργία οποιασδήποτε μορφής ανταγωνισμού μεταξύ των μειονεκτούντων ομάδων της ελληνικής κοινωνίας ως αποδεκτών αυτής της υποστήριξης. Ο λόγος είναι διττός: από τη μια πλευρά, τα στοιχεία αναδεικνύουν ότι μια υγιής αγορά εργασίας στη χώρα άφιξης αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για την επιτυχή και μόνιμη ένταξη των προσφύγων (Eurofound, 2016; Fratzscher & Junker, 2015). Ως εκ τούτου, οι πολιτικές και οι επενδύσεις που αποσκοπούν στη δημιουργία ποιοτικών θέσεων εργασίας και στην οικονομική ανάπτυξη πρέπει να συνεχίσουν να αποτελούν προτεραιότητα. Από την άλλη πλευρά, επειδή η αποδυνάμωση των προνοιακών μέσων ή άλλων μέτρων στήριξης που προορίζονται για τις μειονεκτούσες ομάδες θα είχε δυσμενείς κοινωνικές και πολιτικές επιπτώσεις. Ως γενικές αρχές, η ισότιμη μεταχείριση και η προσφορά ίσων ευκαιριών πρέπει να λειτουργούν πάντοτε ως οδηγός στη χάραξη της πολιτικής στον τομέα της κοινωνικής ένταξης και ενσωμάτωσης. Ένα άλλο στοιχείο που περιπλέκει την ανάπτυξη αποτελεσματικών μέτρων κοινωνικής ένταξης και ενσωμάτωσης στην αγορά εργασίας σχετίζεται με τον συχνά αντιδημοφιλή χαρακτήρα τους για τους πολίτες, καθώς πολλοί γηγενείς αισθάνονται ότι η άφιξη ενός σημαντικού ή και ενός μικρού αριθμού αιτούντων άσυλο και προσφύγων αποτελεί απειλή, διότι θεωρούν πιθανό να υπάρξουν ζητήματα ασφάλειας καθώς και αυξημένος ανταγωνισμός αναφορικά με την πρόσβαση στις υπηρεσίες ή στην απασχόληση, ιδίως όταν και όπου η ανεργία βρίσκεται σε υψηλά επίπεδα και οι κοινωνικές συνθήκες είναι ιδιαίτερα σκληρές (Kotroyannos et al. 2019). Εξάλλου, η προσφάτως αυξανόμενη υποστήριξη προς τα ξενοφοβικά πολιτικά κόμματα και κινήματα που στρέφονται κατά των μεταναστών σε όλη την ΕΕ σηματοδοτεί μια επικίνδυνη τάση, η οποία πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη, παρότι στην Ελλάδα παρατηρείται μια σχετική ύφεση της συγκεκριμένης τάσης.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Με βάση όλα τα προαναφερθέντα θα μπορούσαμε να αναφέρουμε ότι η προσφυγική κρίση είναι ένα πολυδιάστατο φαινόμενο με επιμέρους διαστάσεις. Αυτές μπορεί να διαχωριστούν στις ακόλουθες κατηγορίες:

1. Ανθρωπιστική διάσταση
2. Πολιτική διάσταση
3. Κοινωνική διάσταση
4. Οικονομική διάσταση
5. Πολιτισμική διάσταση

Η διαχείριση της προσφυγής κρίσης από τις ελληνικές αρχές δεν ήταν επαρκής, όπως αποδεικνύουν και τα υφιστάμενα στοιχεία. Οι αιτίες είναι οι ακόλουθες:

1. Ελλιπής καταγραφή, αποτύπωση επιμέρους χαρακτηριστικών του ανθρώπινου κεφαλαίου τους και διάγνωση αναγκών
2. Ελλιπής παρέμβαση για την εκπαίδευση και την εκμάθηση της γλώσσας
3. Αναποτελεσματική υγειονομική και εξειδικευμένη περίθαλψη
4. Ελλείψεις εξειδικευμένου προσωπικού
5. Μη αποδεκτές συνθήκες υγιεινής σε κέντρα φιλοξενίας καθώς και σε νοσοκομεία
6. Έλλειψη καθοδήγησης, συμβουλευτικής και προσανατολισμού
7. Έλλειψη ολοκληρωμένου σχεδιασμού για την σταδιακή ένταξη των προσφύγων στην εκπαίδευση, την κατάρτιση και την αγορά εργασίας

Όλα τα παραπάνω συνηγορούν στην διαμόρφωση πλαισίων παρόμοιων με αυτά χωρών όπως η Γερμανία όπου οι πρόσφυγες μπορούν να ενταχθούν περισσότερο αποτελεσματικά. Συνεπώς, θα πρέπει, έστω και καθυστερημένα, να δημιουργηθεί ένα ολοκληρωμένο πλαίσιο για την στήριξη, κατανομή και διαδικασία κοινωνικο-οικονομικής ένταξης των προσφύγων, το οποίο θα εκκινεί από την αποτύπωση των προσόντων τους και θα καταλήγει στη βελτίωσή τους, με πρωτεύουσα προτεραιότητα την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας, και στην ένταξή τους στην αγορά εργασίας, δεδομένα τα οποία δεν έχουν αναπτυχθεί επαρκώς.

Προς αυτή την κατεύθυνση λοιπόν, μια επιτυχημένη διαδικασία ένταξης των προσφύγων με οικονομικούς και κοινωνικούς όρους αποτελεί τον μηχανισμό που θα επιτρέψει την επίτευξη σημαντικών προϋποθέσεων κοινωνικής ευημερίας για τους ίδιους τους πρόσφυγες αλλά και εν γένει για το κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο εν συνόλω. Η διερεύνηση του κοινωνικού κεφαλαίου των προσφύγων και των παραγόντων που σχετίζονται με τους παραγωγικούς φορείς και δυσχεραίνουν ή διευκολύνουν την ένταξη των προσφύγων αποτελεί την κύρια μέθοδο για την χάραξη ενός πλαισίου παρεμβάσεων με κοινά επωφελείς όρους κοινωνικής ενσωμάτωσης. Ταυτόχρονα, η παρέμβαση με σκοπό την αξιοποίηση του συγκεκριμένου εργατικού δυναμικού μπορεί δυναμικά να αποτελέσει μοχλό για την ανάπτυξη και τη στήριξη των κοινωνικών υπηρεσιών και όχι βάρος, πάντα με σεβασμό στη διαφορετικότητα και στα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα. Μόνο με

αυτό τον τρόπο θα αποφευχθεί η περιθωριοποίηση, γκετοποίηση και κατάλυση των δικαιωμάτων των προσφύγων ενώ η αποδοχή τους θα ενδυναμώσει ακόμα περισσότερο και την «από τα κάτω» ενσωμάτωσή τους από την ίδια την ελληνική κοινωνία.

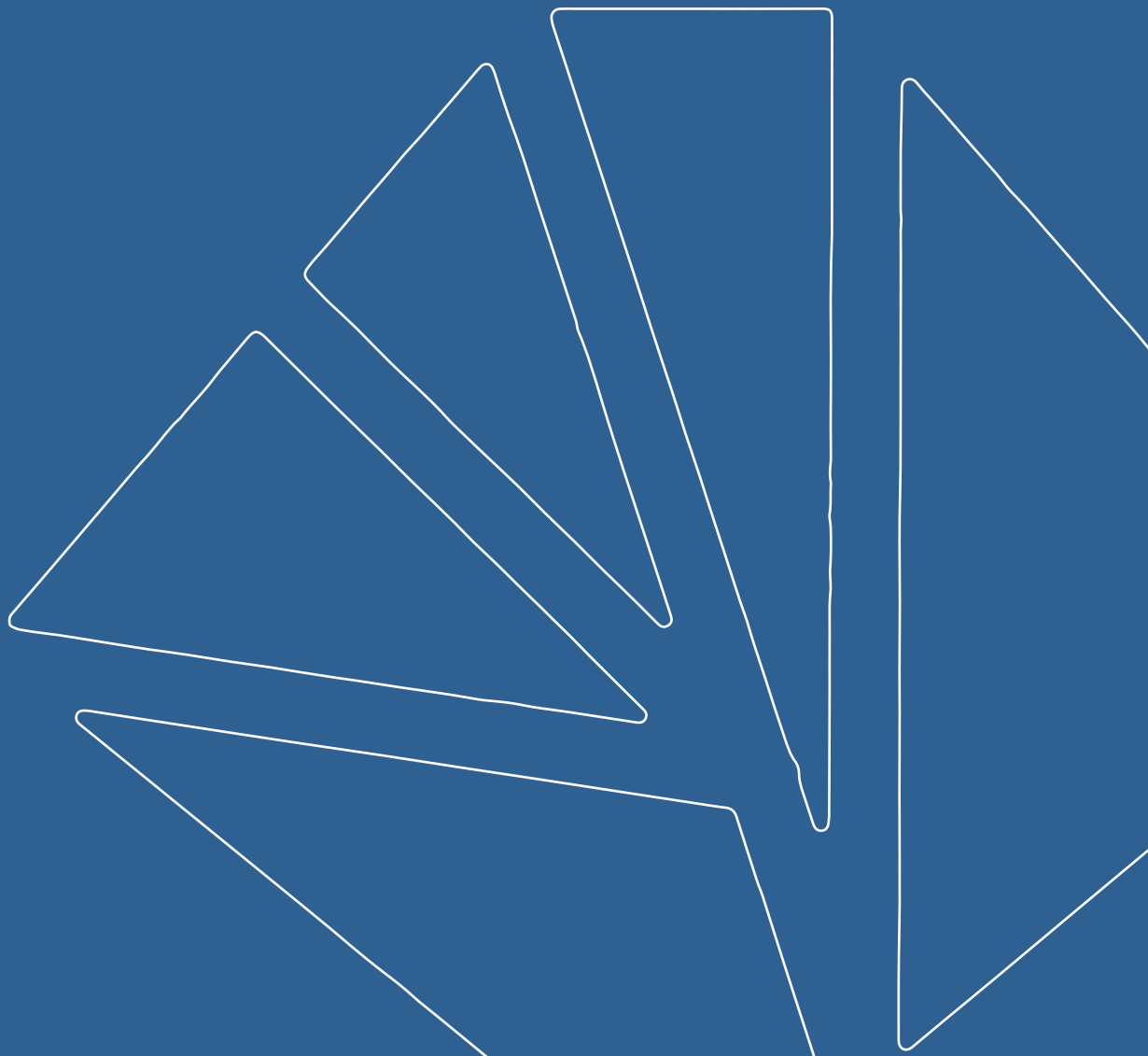
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Council of Europe (2019). *Report to the Greek Government on the visit to Greece carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 10 to 19 April 2018*, Strasbourg: Council of Europe, 19 February 2019.
- Διεθνής Αμνηστία (2019). *Πρόσφυγες & Δικαιώματα* (Γ' Γυμνασίου έως Γ' Λυκείου) - Σχέδιο μαθήματος και Υλικό, Διαθέσιμο στο: <https://www.amnesty.gr/shedia-mathimaton-gia-sholeia> (Ανακτήθηκε: 15/05/2019).
- Eurofound (2016). *Approaches to the labour market integration of refugees and asylum seekers*, Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Facchini, G., Lorz, O. & Willmann, G. (2006). Asylum seekers in Europe: the warm glow of a hot potato, *J. Popul. Econ.* 19 (2), 411–430.
- Fernández-Huertas Moraga, J. & Rapoport, H. (2015). Tradable refugee-admission quotas and EU asylum policy. *CESifo Econ. Stud.* 61, 638–72.
- Fratzcher, M. & Junker, S. (2015). Integrating refugees: A long-term, worthwhile investment, *DIW Economic Bulletin* 45+46, 2015.
- Hatton, T. J. (2015). Asylum policy in the EU: the case for deeper integration, *CESifo Econ. Stud.* 61, 605–37.
- Hatton, T. J. (2017). Refugees and asylum seekers, the crisis in Europe and the future of policy, *Econ. Policy* 32 (91), 447-496.
- Kotroyannos, D., Tzagkarakis, S. I., Kamekis, A., Dimari, G. & Mavrozacharakis, E. (2019). Identification and Categorization of Refugees' Integration Prospects in the Greek Socio-Economic System. Case Study in Mytilene and Crete Islands, *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities - EQPAM*, 8 (3), 1-14.
- Μουσούρου, Λ.Μ. (1991). *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, Αθήνα: Gutenberg.
- Penninx, R. (2003). Integration: The Role of Communities, Institutions, and the State. *Migration information source*, October 1, 2003, Διαθέσιμο στο: <https://www.migrationpolicy.org/article/integration-role-communities-institutions-and-state> (Ανακτήθηκε: 13/09/2019).
- Τρουμπέτα, Σ. (2012). *Το προσφυγικό & μεταναστευτικό ζήτημα. Διαβάσεις και μελέτες συνόρων*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Woodward, A & Kohli, M. (2001). *Inclusions and Exclusions in European Societies*. Routledge: London and New York.
- UNHCR (2019). *Operational Portal, Mediterranean Situation: Greece*. Διαθέσιμο στο: <https://data2.unhcr.org/en/situations/mediterranean/location/5179> (Ανακτήθηκε: 03/08/2019).

Υπουργείο Ψηφιακής Πολιτικής Τηλεπικοινωνιών και Ενημέρωσης (2017). *Προσφυγική κρίση 2015-2016*, Φεβρουάριος 2017, Διαθέσιμο στο: https://government.gov.gr/wp-content/uploads/2017/04/gr_fact_sheet_refugee_feb2017.pdf (Ανακτήθηκε: 20/09/2019).

Μεταναστευτική - Προσφυγική «κρίση» και Πολιτικές Διαχείρισης

Το ζήτημα της στέγασης προσφυγικών και μεταναστευτικών πληθυσμών



- Φιλοξενία Ασυνόδευτων Ανηλίκων. Μια απόπειρα χαρτογράφησης
- Μεταναστευτικές εμπειρίες μέσα από το βλέμμα- φακό των παιδιών
- Οι χωρο-κοινωνικές διαστάσεις των προγραμμάτων στέγασης και εκπαίδευσης των προσφύγων στην Αθήνα
- Διαδρομές και σχέσεις από τη βάρκα στο διαμέρισμα

Φιλοξενία Ασυνόδευτων Ανηλίκων. Μια απόπειρα χαρτογράφησης

Χριστίνα Σκούρτη

Πτυχιούχος Κοινωνικών Επιστημών, Συντονίστρια Κοινωνικής Υπηρεσίας,
Ψυχοκοινωνικό Κλιμάκιο Δομής Ελαιώνα
christinsk@gmail.com

Όλγα Τσικαλάκη

Ψυχολόγος, Msc Συμβουλευτική και Επαγγελματικός Προσανατολισμός,
Συντονίστρια Κοινωνικής Υπηρεσίας, Ψυχοκοινωνικό Κλιμάκιο Δομής Ελαιώνα
tsikalaki_olga@yahoo.gr

Αγγελική Παπανίκου

Διοικητική Υπάλληλος, Συντονίστρια Κοινωνικής Υπηρεσίας,
Ψυχοκοινωνικό Κλιμάκιο Δομής Ελαιώνα
angelikipapanikou@outlook.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπός της παρούσας εργασίας αποτελεί η παρουσίαση των αποτελεσμάτων έρευνας που πραγματοποιήθηκε στην Ασφαλή Ζώνη Ανοιχτής Δομής Φιλοξενίας αναφορικά με τον βαθμό γνώσης των Δικαιωμάτων, άσκησής τους και εφαρμογής τους.

Η σχετική βιβλιογραφία καταδεικνύει με βάση την Νομοθεσία ότι οι Ασυνόδευτοι Ανήλικοι είναι υποκείμενα άσκησης των Δικαιωμάτων στο πλαίσιο της φιλοξενίας τους σε Δομές που υποχρεούνται να καλύπτουν όλες τις ανάγκες τους.

Η ποσοτική έρευνα διενεργήθηκε με τη διεξαγωγή δομημένου ερωτηματολογίου προς τους Ασυνόδευτους Ανήλικους που διαμένουν στην Ασφαλή Ζώνη.

Από την ανάλυση των ευρημάτων προέκυψε ότι τα παιδιά σε ένα μεγάλο ποσοστό τους έχουν κρατηθεί σε Αστυνομικό Τμήμα, δεν κάνουν χρήση ουσιών, ασκούν τα δικαιώματά τους αναφορικά με την εκπαίδευση, την υγεία, την διατροφή, τον ρουχισμό, το ασφαλές περιβάλλον, την άσκηση δραστηριοτήτων, την προσευχή, την ενημέρωση, την ξεκούραση, γνωρίζουν τις έννοιες της ανηλικότητας, της ιδιωτικότητας, της απεύθυνσης, των δικαιωμάτων, πιστεύουν όμως ότι δεν "ακούγονται" από τους μεγάλους και δεν απευθύνονται στη Διοίκηση για επίλυση προβλημάτων.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Ασυνόδευτοι Ανήλικοι, Ασφαλής Ζώνη, Δικαιώματα, Ανοιχτή Δομή Φιλοξενίας

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα μελέτη προσεγγίζει το θέμα των ασυνόδευτων ανήλικων στην Ελλάδα μέσα από τη διεξαγωγή έρευνας με στόχο την ανάδειξη ζητημάτων φιλοξενίας και υποδοχής τους σε σχέση με τα Δικαιώματα του Παιδιού σε Δομή Φιλοξενίας καθώς και τη διερεύνηση της εκπλήρωσης ευημερίας. Οι ασυνόδευτοι ανήλικοι συνιστούν μια ιδιαίτερα ευάλωτη ομάδα καθώς βρίσκονται εκτός της χώρας καταγωγής τους, έχοντας αποχωριστεί τους γονείς τους ή τον κηδεμόνα τους και χρήζουν προστασίας. Οι περισσότεροι ασυνόδευτοι ανήλικοι αναγκάστηκαν να φύγουν από τις χώρες τους έχοντας βιώσει τον πόλεμο και την εκμετάλλευση και ταξίδεψαν κάτω από εξαιρετικά δυσμενείς συνθήκες και πολλές φορές θέτοντας σε κίνδυνο τη ζωή τους.

Σύμφωνα με το *Παιδιά-Πρόσφυγες, Κατευθυντήριες Οδηγίες για την Προστασία και την Φροντίδα της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες* (UNHCR, 1994) τα ασυνόδευτα παιδιά εμπίπτουν σε μια από τις τρεις παρακάτω ομάδες: (α) Σε όσα αναζητούν προστασία για να διαφύγουν τις διώξεις. (β) Κάποια ασυνόδευτα παιδιά ταξιδεύουν μόνα, ως μετανάστες, ως λύση στις σοβαρές και παρατεταμένες καταστάσεις φτώχειας, στερήσεων και κακουχιών. (γ) Παιδιά θύματα εμπορίας ανθρώπων που διακινούνται προς και εντός της Ευρώπης για εκμετάλλευση διαφόρων μορφών

Επίσης, κάποια ασυνόδευτα παιδιά φθάνουν στην Ευρώπη με στόχο να επανενωθούν με μέλη της οικογένειάς τους που ήδη βρίσκονται στην Ευρώπη (Save the Children, UNHCR & Unicef, 2009).

Στις χώρες υποδοχής τα παιδιά πρόσφυγες βιώνουν συνήθως κοινωνικό αποκλεισμό, διακρίσεις και περιθωριοποίηση. Για να ενταχθούν στη χώρα υποδοχής χρειάζονται περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη ομάδα, για όλες τις πτυχές της ταυτότητας και της ανάπτυξης της προσωπικότητάς τους, υποστηρικτικό και ενθαρρυντικό δομικά και λειτουργικά κοινωνικό περιβάλλον, στο οποίο να αναγνωρίζονται και να λαμβάνονται υπόψη τα ατομικά χαρακτηριστικά τους (Πανατζής, 2015).

Το 2015 σύμφωνα με την Υπηρεσία Ασύλου εισήλθαν στη χώρα 800.000 πρόσφυγες και μετανάστες, εκ των οποίων: 17% ήταν γυναίκες, 27% ήταν παιδιά ενώ το 91% ήταν από Συρία, Ιράκ, Αφγανιστάν και Σομαλία. Το 2019 διαμένουν σε δομές φιλοξενίας στην Ελλάδα 65.000 πρόσφυγες: ανεπίσημα υπολογίζεται ότι θα παραμείνουν 100.000, εκ των οποίων 30.000 παιδιά.

Σύμφωνα με το ΕΚΚΑ το 2018 οι Ασυνόδευτοι Ανήλικοι είναι 3290 και κατανέμονται ανά εθνικότητα όπως παρουσιάζεται στο παρακάτω διάγραμμα:



Γράφημα 1. Χώρες καταγωγής ασυνόδευτων ανηλίκων

Από τα 3.290 παιδιά, 1191 φιλοξενούνται σε διάφορες δομές, 2242 βρίσκονται σε αναμονή τοποθέτησης, 296 διαμένουν σε ΚΥΤ και 127 βρίσκονται σε προστατευτική φύλαξη [ΕΚΚΑ 2018].

Ασυνόδευτοι Ανήλικοι – Νομοθεσία

Η Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Παιδιού ψηφίζεται την 20/11/1989 από τη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ επικυρώνεται και ενσωματώνεται στην Ελλάδα την 2/12/1992 με την μορφή Νόμου. Στο πλαίσιο των συμβατικών υποχρεώσεών μας που αφορούν την παρακολούθηση της εφαρμογής της Σύμβασης, προκύπτουν οι Καταληκτικές Παρατηρήσεις της Επιτροπής του ΟΗΕ για το Παιδί των ετών 2002 και 2011, όσο και οι Παρεμβάσεις του Βοηθού Συνηγόρου για το Παιδί αλλά και η επιτακτική πραγματικότητα από το 2008 και εντεύθεν υπαγορεύει στην Ελληνική Πολιτεία να μεριμνήσει για την εφαρμογή της Σύμβασης του Παιδιού αναφορικά με τα Ασυνόδευτα Παιδιά. Στο πλαίσιο αυτό προκύπτουν Νομοθετικές παρεμβάσεις, τις οποίες παραθέτουμε συνοπτικά:

- ▷ Ν.4540/2018, ενσωματώνει την οδηγία [άρθρο 24 2013/13/ ΕΕ] για την Προστασία, Φιλοξενία σε ΚΥΤ, Ενημέρωση Εισαγγελέα, Ορισμό Επιτρόπου ,ορισμό ως αρμόδιας αρχής την Γενική Διεύθυνση Κοινωνικής Αλληλεγγύης του Υπουργείου Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης,
- ▷ Ν.4375/2016, ορίζει στο άρθρο 34 ότι *Ασυνόδευτος ανήλικος είναι το πρόσωπο ηλικίας κάτω των 18 ετών, το οποίο φθάνει στην Ελλάδα, χωρίς να συνοδεύεται από πρόσωπο που ασκεί τη γονική του μέριμνα, σύμφωνα με την ελληνική νομοθεσία και για όσο χρόνο η γονική του μέριμνα δεν έχει ανατεθεί σε κάποιον άλλο πρόσωπο σύμφωνα με το νόμο και δεν ασκείται στην πράξη, ή ο ανήλικος που εγκαταλείπεται ασυνόδευτος μετά την είσοδό του στην Ελλάδα και τον επίτροπό του*, στο άρθρο 45 την διαδικασία προς την υπηρεσία Ασύλου ασυνόδευτων ανηλίκων αιτήματος ασύλου και στο άρθρο 46 την αποφυγή θέσης σε κράτηση ασυνόδευτων ανηλίκων,
- ▷ Π.Δ. 113/2013, καθορίζει τον ορισμό επιτρόπου για την διαδικασία αιτήματος ασύλου, προσδιορίζει τις συνθήκες εκτίμησης ανηλικότητας και προτάσσει το βέλτιστο συμφέρον του παιδιού σε οποιαδήποτε ενέργεια,
- ▷ Ν. 3907/2011, ο οποίος ορίζει τους Ασυνόδευτους Ανηλίκους ως ευάλωτα άτομα, τον τρόπο φιλοξενίας τους, τις συνθήκες κράτησης, επιστροφής και απομάκρυνσης, -Π.Δ.114/2010, το οποίο ορίζει τον Ασυνόδευτο Ανήλικο και τον τρόπο διορισμού Επιτρόπου,
- ▷ ΠΔ 220/2007, το οποίο ορίζει όλα τα αναγκαία μέτρα που πρέπει να ληφθούν προκειμένου για διορισμό επιτρόπου και υποβολή αιτήματος ασύλου,
- ▷ Ν. 3386/2005, ορισμός Ασυνόδευτου Ανήλικου και διαδικασίες υποστήριξής του.

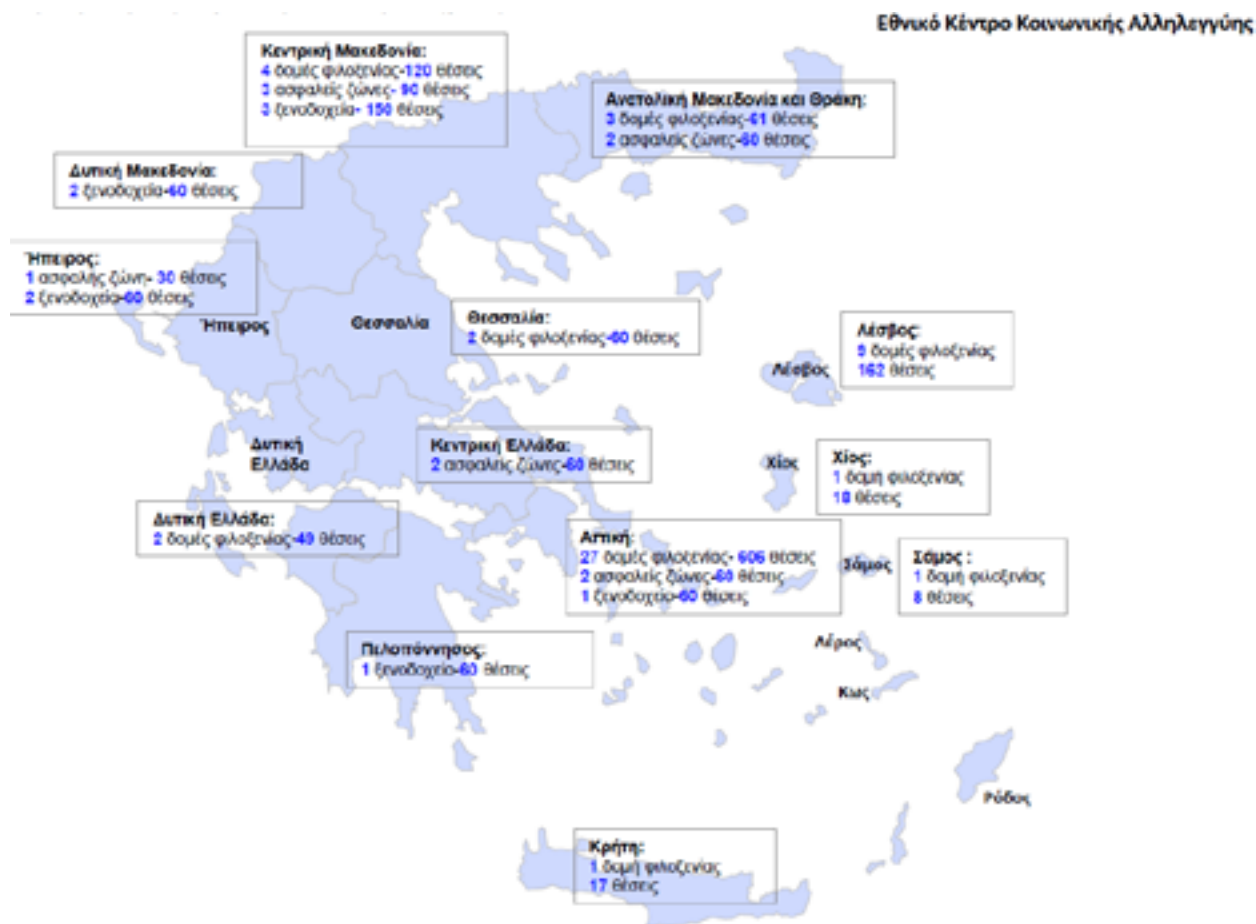
Ασφαλής Ζώνη Φιλοξενίας Ασυνόδευτων Ανηλίκων

Η ασφαλής ζώνη είναι ειδικά διαμορφωμένος και εποπτευόμενος χώρος που λειτουργεί εντός της Δομής φιλοξενίας προσφύγων και παρέχει στους ασυνόδευτους ανηλίκους 24ωρη φροντίδα και επείγουσα προστασία.

Ο χώρος αυτός θεωρείται προσωρινό μέτρο για τη φροντίδα των ασυνόδευτων ανηλίκων, λαμβάνοντας υπόψη την έλλειψη επαρκών θέσεων σε δομές φιλοξενίας. Στην πραγματικότητα λόγω έλλειψης θέσεων σε ξενώνες υπάρχουν παιδιά που φιλοξενούνται στις ασφαλείς ζώνες για μεγά-

λα χρονικά διαστήματα (πάνω από έτος), ακόμη και μέχρι την ενηλικίωση τους

Στην ασφαλή ζώνη προτεραιότητα για φιλοξενία δίνεται στους ασυνόδευτους ανήλικους που βρίσκονται σε καθεστώς προστατευτικής φύλαξης καθώς και σε ευάλωτα παιδιά.



Εικόνα 1. Δομές Φιλοξενίας Ασυνόδευτων Ανηλίκων στην Ελλάδα

Δεδομένης της μακρόχρονης διαβίωσης των Ασυνόδευτων εντός της Δομής Φιλοξενίας κρίθηκε απαραίτητη η φοίτησή τους στο σχολείο (επαγγελματικά λύκεια, σχολές μαθητείας του ΟΑΕΔ, διαπολιτισμικό λύκειο), καθώς και η τακτική επικοινωνία με τα σχολεία για την πρόοδό τους. Τα παιδιά υποστηρίζονται στη μελέτη τους και κάνουν μαθήματα αγγλικών. Επίσης τα παιδιά έχουν σταθερή ιατρική περίθαλψη και εμβολιάζονται. Σε περιπτώσεις που κρίνεται αναγκαίο τα παιδιά λαμβάνουν ψυχολογική και ψυχιατρική υποστήριξη. Στα παιδιά παρέχονται: προϊόντα ατομικής υγιεινής, χαρτζιλίκι, κάρτα ΜΜΜ.

Τα παιδιά συμμετέχουν σε:

- ▷ Ψυχαγωγικές δραστηριότητες (μαγειρική, επιτραπέζια παιχνίδια, χειροτεχνία-ξυλουργικές κατασκευές, μαθήματα φωτογραφίας, micro-computing),
- ▷ Αθλητικές δραστηριότητες (κρίκετ, ποδόσφαιρο, πικν πογκ, γυμναστήριο, παραδοσιακοί και μοντέρνοι χοροί)
- ▷ Πολιτιστικές δραστηριότητες

- ▷ Ενημερωτικά εργαστήρια
- ▷ Ομάδα δραματοθεραπείας
- ▷ Ομάδα art therapy.

Ασυνόδευτοι Ανήλικοι και Ψυχική Υγεία

Οι βιβλιογραφικές αναφορές σχετικά με την ψυχική υγεία στις προσφυγικές και μεταναστευτικές ροές υποδεικνύουν ότι η αλλαγή πολιτισμικής, θρησκευτικής, έμφυλης ταυτότητας και κοινωνικού ρόλου μπορεί να προκαλέσουν επιπολιτισμικό στρες . Τα ψυχοπιεστικά γεγονότα και οι πολλαπλές απώλειες που συνοδεύουν τον προσφυγικό πληθυσμό, αποτελούν βασικές αιτίες πρόκλησης άγχους (Carta κ.ά., 2005· Jurado κ.ά., 2016· Li κ.ά., 2016· Kartal & Kirooulos, 2016).

Οι πρόσφυγες και οι αιτούντες άσυλο, θεωρούνται ότι είναι άτομα υψηλού κινδύνου για εμφάνιση ψυχικής διαταραχής, εξ αιτίας προηγούμενων και σύγχρονων δύσκολων θέσεων στις οποίες βρίσκονται, ενώ υφίσταται ο κίνδυνος θυματοποίησης και απόκτησης ταυτότητας θύματος (Hollander κ.ά., 2016· Aichberger κ.ά., 2015).

Τα συχνότερα προβλήματα ψυχικής υγείας που αναφέρονται σε προσφυγικούς πληθυσμούς είναι η κατάθλιψη και το πένθος, η διαταραχή μετατραυματικού στρες, οι αγχώδεις εκδηλώσεις και διαταραχές, η σχιζοφρένεια, η εξάρτηση, οι ψυχοσωματικές διαταραχές, οι ακραίες αντιδράσεις ψυχικής δυσφορίας (Kirmayer κ.ά., 2011· Kartal and Kirooulos, 2016· Horyniak κ.ά., 2016· Lindert κ.ά., 2008· Hollander κ.ά., 2016· Aichberger κ.ά., 2015).

Όπως, όμως, αναφέρεται και στη σχετική βιβλιογραφία, οι αντιδράσεις στις αντιξοότητες, συμπεριλαμβανομένων και των καταστροφικών γεγονότων που οδηγούν στην προσφυγιά, μπορεί να διαφέρουν σημαντικά από άτομο σε άτομο, ανάλογα με μια ποικιλία διαφορετικών παραγόντων όπως το φύλο, η προσωπικότητα, κ.α. (Papadopoulos, 2006, 2007).

Η έρευνα για την ψυχική ανθεκτικότητα των προσφύγων, αναφέρεται στην ικανότητα διατήρησης των ποιοτικών χαρακτηριστικών του ατόμου, παρά τη βίωση του τραύματος. Η ευαλωτότητα στους πρόσφυγες δε νοείται ως μια απόλυτη έννοια, αλλά εξαρτάται ιδιαίτερα από τους περιβαλλοντικούς παράγοντες και τις παρεχόμενες υπηρεσίες (Papadopoulos, 2006, 2007).

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΑ ΣΤΑΔΙΑ ΚΑΙ ΤΡΑΥΜΑ

Προ-μεταναστευτική εμπειρία

Οι προ-μεταναστευτικοί παράγοντες αφορούν στη ζωή των ασυνόδευτων ανήλικων, όσο είναι ακόμα στη χώρα καταγωγή τους. Σε αυτό το στάδιο είναι συχνά τα βιώματα και οι εμπειρίες πολέμου που συμπεριλαμβάνουν έκθεση σε βία, αποχωρισμούς (οικογένεια, ομάδα συνομήλικων) και διακοπή του σχολείου, κ.α. (Bhugra κ.ά., 2011· Carorro κ.ά., 2009). Ορισμένα παιδιά αντιμετωπίζουν πολλαπλές μορφές τραύματος (μάρτυρες αγριστήτων, θυματοποίηση, αποχωρισμό ή απώλεια οικογένειας, στέρηση φαγητού και νερού), ενώ υπάρχουν παιδιά που ίσως να μην έχουν καθόλου μνήμες από μία περίοδο σταθερότητας.

Δια-μεταναστευτική εμπειρία

Η ίδια η διαδικασία της μετακίνησης, του μεταναστευτικού ταξιδιού μπορεί να έχει μεγάλη διάρκεια (μηνών, έτους). (Bhugra κ.ά., 2011· Caroppo κ.ά., 2009). Οι δια-μεταναστευτικοί παράγοντες σχετίζονται με τις εμπειρίες που αντιμετωπίζουν οι ασυνόδευτοι ανήλικοι κατά τη διάρκεια του ταξιδιού τους από τη χώρα καταγωγής τους στη χώρα υποδοχής τους.

Η μετακίνηση από το οικιακό περιβάλλον έχει επιπτώσεις στην αίσθηση του δεσμού, της ασφάλειας και στην εικόνα εαυτού. Συμπεριλαμβάνει εμπειρίες αποχωρισμού από τους οικείους, έκθεση σε βία, σκληρές συνθήκες ζωής, κακή διατροφή, αβεβαιότητα για το μέλλον (Mougne, 2010· Boland, 2010). Τα παιδιά μπορεί να έχουν εμπειρίες ασυνόδευτης μετακίνησης χωρίς τους γονείς είτε ως μόνο τρόπο διαφυγής ή είτε ως επιλογή στρατηγικής προς απόκτηση του καθεστώτος του πρόσφυγα.

Μετα-μεταναστευτική εμπειρία

Οι μετά-μεταναστευτικοί παράγοντες σχετίζονται με την ένταξη σε μια χώρα, σε ένα καινούριο περιβάλλον, σε ένα νέο πολιτισμό και θεωρείται δύσκολη και αγχωτική διαδικασία. Ο μετανάστης έχει να αντιμετωπίσει στη χώρα υποδοχής μια σειρά από στρεσογόνους παράγοντες που σχετίζονται με τη δυσκολία προσαρμογής σε ένα νέο πολιτισμικό περιβάλλον (Σαραντίδης, 2008). Η ψυχική διαταραχή εκδηλώνεται συνήθως όταν ο μετανάστης έχει εγκατασταθεί στη χώρα υποδοχής. Οι αιτίες που εμφανίζονται οι ψυχικές διαταραχές σχετίζονται με μια σειρά απωλειών, με αποτέλεσμα το αίσθημα ταυτότητας και το αίσθημα του ανήκειν να διαταράσσονται. Πρέπει, να σημειωθεί ότι το πολιτισμικό σοκ είναι ένα τραυματικό γεγονός αλλά δεν είναι της ίδιας έντασης για όλους (Θεοδωράκης, 2008).

Η διαδικασία ένταξης για τους ασυνόδευτους ανήλικους μπορεί να είναι ιδιαίτερα αγχώδης γιατί δεν έχουν γονικές φιγούρες που να παρέχουν καθοδήγηση και προστασία από τους νέους παράγοντες άγχους και/ή τραύματα. Επίσης, είναι δύσκολο γι' αυτά τα παιδιά να δημιουργήσουν νέους δεσμούς, φιλίες και δίκτυα υποστήριξης στη χώρα υποδοχής καθώς πολλές φορές τοποθετούνται σε κέντρα με λίγες πιθανότητες σύναψης νέων σχέσεων, ενώ πολλά βιώνουν πολλές μετακομίσεις με νέες ρήξεις σε σχέσεις (Jensen κ.ά., 2014).

Το ψυχικό τραύμα των ασυνόδευτων ανήλικων

«Κατά τη φροϋδική άποψη, στην οποία βασίζονται και οι περισσότερες μετέπειτα προτάσεις από ποικίλες θεωρητικές κατευθύνσεις, τραύμα θεωρείται η ψυχική υπερφόρτωση λόγω κατακλισμού του Εγώ από αρνητικά ερεθίσματα με συνεπαγόμενη τη μερική ή πλήρη αίσθηση αβοηθησίας» (Αγγελόπουλος, 2009)

Η μετανάστευση κάποιες φορές είναι τραυματική. Το τραύμα της μετανάστευσης δεν είναι σταθερό και αναπόφευκτο, ωστόσο μπορεί να επέλθει ανεξαρτήτως της προϋπάρχουσας προσωπικότητας του μετανάστη. Όμως, αξίζει να σημειωθεί ότι το τραύμα, όταν επέρχεται, δεν έχει πάντοτε παθογενείς συνέπειες (Moro, 2013· Παπαδόπουλος, 2006). Οι δύο βασικοί τύποι τραυματικών εμπειριών που παρατηρούνται σε παιδιά αφορούν το τραύμα τύπου I, που αναφέρεται σε παιδικό τραύμα που χαρακτηρίζεται από μια μοναδική, ξαφνική και αναπάντεχη έκθεση σε ένα παράγοντα άγχους, και το τραύμα τύπου II, το οποίο είναι αποτέλεσμα μακροχρόνιας και συνεχό-

μενης έκθεσης σε επαναλαμβανόμενους παράγοντες άγχους, όπως συμβαίνει συχνά με την ψυχολογική ή τη σεξουαλική κακοποίηση (Jensen κ.ά., 2014).

Οι ανήλικοι και οι ενήλικες μετανάστες εκτίθενται περισσότερο σε τύπου II τραύματα. Βιώνουν τραύματα πριν τη φυγή τους από την πατρίδα (π.χ. πόλεμο), κατά τη διάρκεια της φυγής για τη χώρα υποδοχής και ακόμα και μετά την άφιξή τους στη χώρα υποδοχής.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

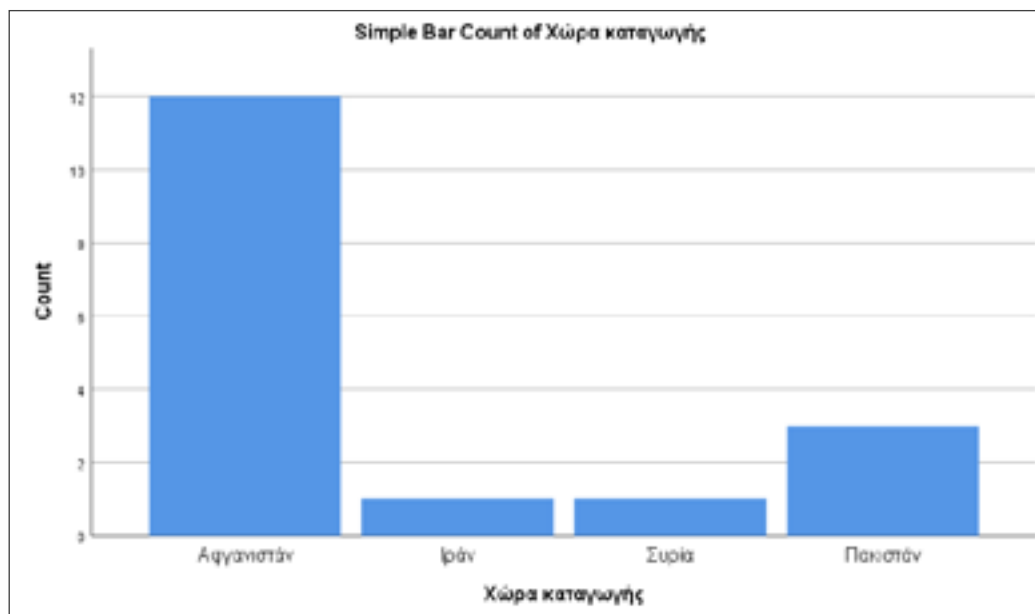
Ο στόχος της παρούσας έρευνας είναι να αναδείξει ζητήματα άσκησης και εφαρμογής των Δικαιωμάτων του Παιδιού σε Ασυνόδευτους Ανήλικους διαμένοντες σε Ασφαλή Ζώνη Ανοιχτής Δομής Φιλοξενίας.

Αποτελεί επίσης τον αρχικό πιλότο έρευνας που θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί σε ευρύτερο δείγμα. Για τη συγκεκριμένη μελέτη κρίθηκε καταλληλότερη η ποσοτική μέθοδος. Χρησιμοποιήθηκε ερωτηματολόγιο σε εύκολη γλώσσα διαμορφωμένο για το συγκεκριμένο πληθυσμό. Το ερωτηματολόγιο βασίζεται στην Σύμβαση Δικαιωμάτων του Παιδιού, το οποίο εφόσον υπάρχουν βασικές γλωσσικές δεξιότητες μπορεί να χορηγηθεί χωρίς διερμηνεία.

Η στατιστική επεξεργασία και ανάλυση έγινε με το στατιστικό πρόγραμμα SPSS (ver 25).

Οι συμμετέχοντες στην έρευνα ήταν αποκλειστικά αγόρια. Το δείγμα της έρευνας αποτέλεσαν δεκαεπτά ασυνόδευτα ανήλικα αγόρια, τα οποία φιλοξενούνταν στην Ασφαλή Ζώνη Ανοιχτής Δομής Φιλοξενίας.

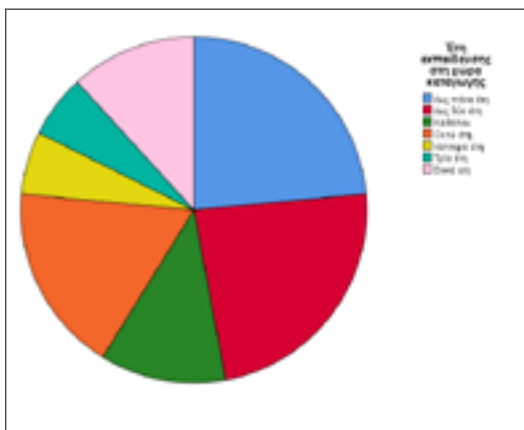
Η ταυτότητα του Δείγματος αφορά αγόρια από το Αφγανιστάν, Πακιστάν, Ιράν, Συρία.



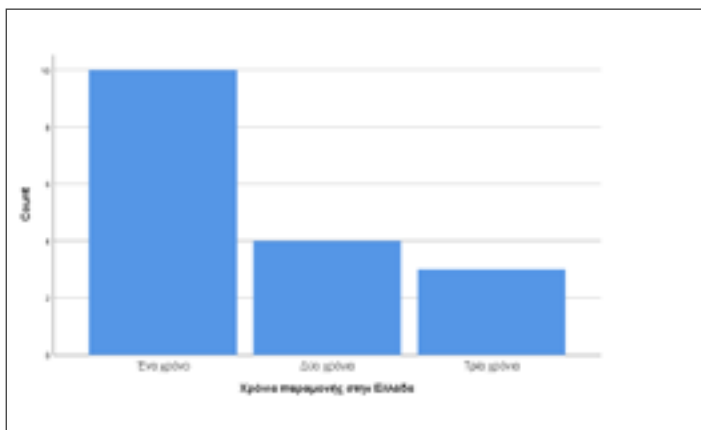
Γράφημα 2. Χώρες Καταγωγής Δείγματος

Στα παρακάτω γραφήματα, απεικονίζονται τα έτη εκπαίδευσης στη χώρα καταγωγής, και ο χρόνος παραμονής στην Ελλάδα και στην Ασφαλή Ζώνη. Όπως προκύπτει από τη σύγκριση του χρόνου παραμονής στη χώρα με αυτόν της Ασφαλούς Ζώνης, τα περισσότερα παιδιά έχουν δια-

μείνει πάνω από 6 μήνες σε επισφαλείς συνθήκες οι οποίες μπορεί να περιλαμβάνουν αστεγία, συνθήκες κράτησης, συχνές αλλαγές τόπου διαβίωσης.



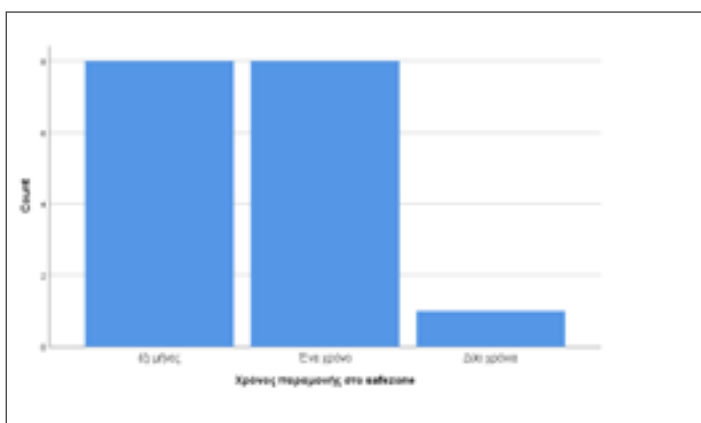
Γράφημα 3. Έτη Εκπαίδευσης στη Χώρα Καταγωγής



Γράφημα 4. Χρόνια Παραμονής στην Ελλάδα

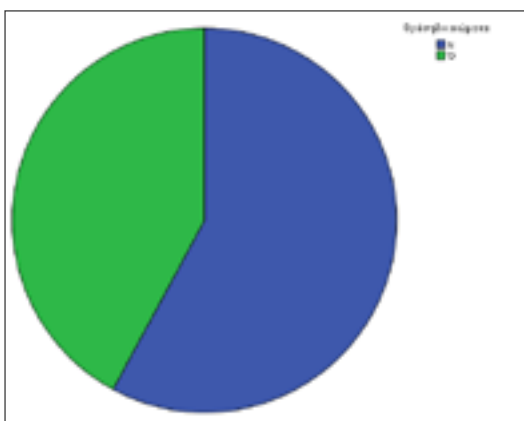
ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Από την ανάλυση των απαντήσεων των παιδιών προκύπτει ότι υπήρξε θετική ανταπόκρισή τους στην έρευνα. Το σύνολο των παιδιών θεωρούν ότι όλα τα παιδιά είναι ίσα και έχουν τα ίδια δικαιώματα. Παρόλο που έχουν επαρκή ενημέρωση για τα δικαιώματα, την ηλικία που κάποιος είναι παιδί, δεν ασκούν πάντοτε στην πράξη τα δικαιώματά τους.

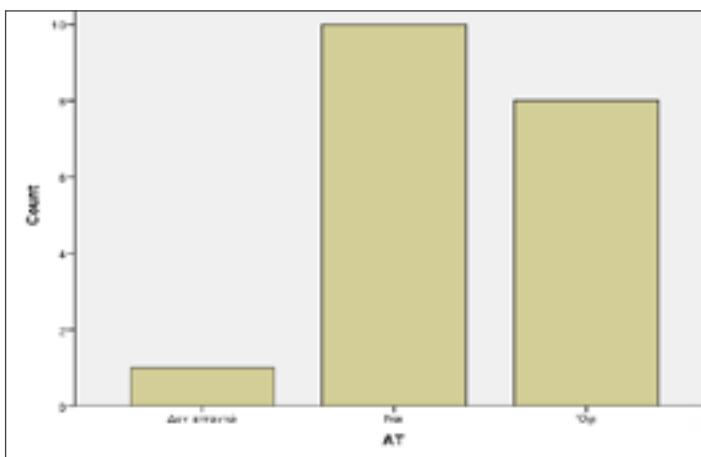


Γράφημα 5. Χρόνος Παραμονής στην Ασφαλή Ζώνη

Τα παιδιά στην Ανοιχτή Δομή Φιλοξενίας έχουν κρατηθεί στο παρελθόν σε Αστυνομικό Τμήμα σε ποσοστό 50%, όπως φαίνεται και από το διάγραμμα:

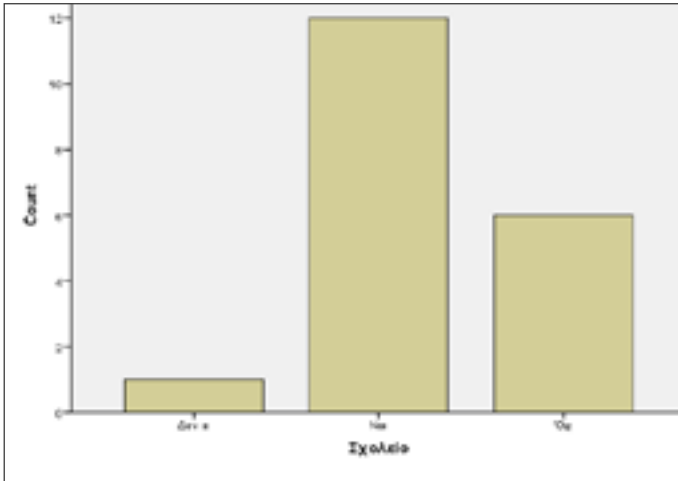


Γράφημα 6. Απαντήσεις στην Ερώτηση : Γνωρίζω τι σημαίνει η φράση δικαιώματα του παιδιού.

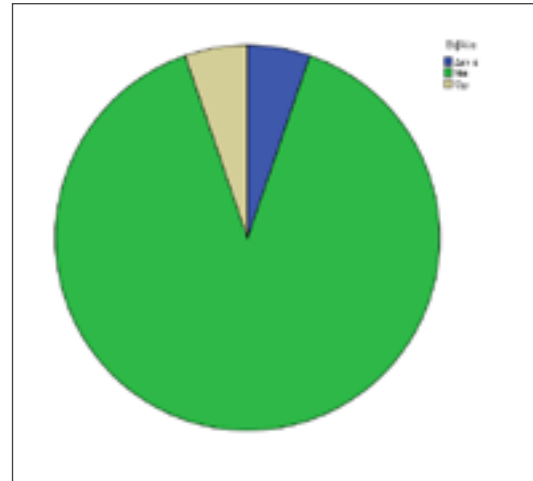


Γράφημα 7. Κράτηση σε Αστυνομικό Τμήμα

Οι Ασυνόδευτοι Ανήλικοι της Ανοιχτής Δομής Φιλοξενίας δεν εργάζονται (άρθρο 32 ΔΣΔΠ), δεν κάνουν χρήση ουσιών (άρθρο 33 ΔΣΔΠ). Ασκούν το δικαίωμά τους στην εκπαίδευση (άρθρα 28-29 ΔΣΔΠ) πηγαίνοντας σχολείο, ζητούν όμως βιβλία για να διαβάσουν όπως φαίνεται από τα σχετικά διαγράμματα.



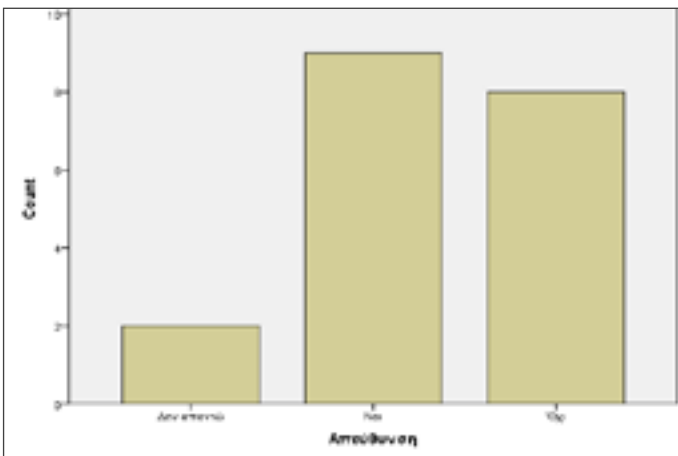
Γράφημα 8. Φοίτηση στο Σχολείο



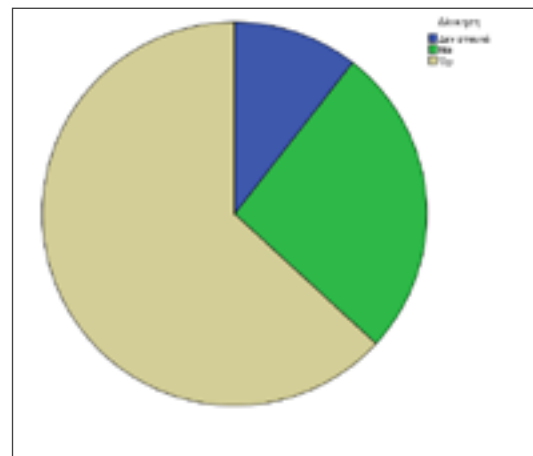
Γράφημα 9. Απαντήσεις στην ερώτηση: Θα ήθελα να έχω πρόσβαση σε περισσότερα βιβλία

Όπως προκύπτει από τις απαντήσεις τους το σύνολο των παιδιών ασκούν το Δικαίωμά τους στην υγεία (άρθρο 24 ΔΣΔΠ), στην διατροφή (άρθρα 24-27 ΔΣΔΠ), στο ρουχισμό (άρθρο 27 ΔΣΔΠ), στην ξεκούραση (άρθρο 32 ΔΣΔΠ), την προσευχή (άρθρο 14 ΔΣΔΠ), στο παιχνίδι (άρθρο 31 ΔΣΔΠ) και στην ενημέρωση (άρθρα 13-17 ΔΣΔΠ).

Η προσπάθεια δημιουργίας πλαισίου για την άσκηση των δικαιωμάτων είναι δυναμική διαδικασία, σε συνεχή αξιολόγηση και επανατροφοδότηση, απαιτεί ενεργή συμμετοχή των παιδιών στη διαμόρφωση των δράσεων/ δραστηριοτήτων μέσα από focus group (συνδιαμορφωτές και όχι αποδέκτες υπηρεσιών) όπως απεικονίζεται και στα αποτελέσματα στα παρακάτω γραφήματα, που αφορούν την δυνατότητα απεύθυνσης των παιδιών και τη σχέση τους με τη Διοίκηση:



Γράφημα 10. Απαντήσεις στην ερώτηση: Αισθάνομαι ότι ακούγομαι όταν απευθύνομαι στους μεγάλους



Γράφημα 11 Απαντήσεις στην ερώτηση: Απευθύνομαι στη διοίκηση όταν αντιμετωπίζω κάποιο πρόβλημα

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Τα παιδιά πρόσφυγες χρειάζονται ψυχολογική και κοινωνική στήριξη, ασφαλείς συνθήκες, δυνατότητα πρόσβασης σε ζωτικούς χώρους, δομές και υπηρεσίες ως βασικό αδιαπραγμάτευτο ανθρωπινό δικαίωμα, προκειμένου να παραμείνουν ικανοί για δράση στην υπερνίκηση των αναπτυξιακών και προσανατολιστικών τους ζητημάτων, εξαιτίας του διαφορετικού αξιακού συστήματος, και να αναπτύξουν μια σταθερή ταυτότητα.

Όπως επισημαίνεται το 2012 στις Καταληκτικές Παρατηρήσεις της Επιτροπής του ΟΗΕ για τα Δικαιώματα του Παιδιού: *η Επιτροπή καλεί το συμβαλλόμενο Κράτος όπως δημιουργήσει μια εθνική διαδικασία καθορισμού του υπέρτερου συμφέροντος των ασυνόδευτων ανηλίκων, η οποία θα συμπληρώνεται από διαδικαστικές δικλίδες ασφαλείας, προκειμένου να καθοδηγήσει τους δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς και τις διοικητικές αρχές στις ενέργειές τους που επηρεάζουν τα παιδιά που προέρχονται από τρίτες χώρες (CRC/C/GRC/CO/2-3, 2012).*

Πολλές φορές οι παρεμβάσεις για τους ασυνόδευτους ανηλίκους, εστιάζουν μόνο στην ένταξη στη χώρα υποδοχής, όμως σημαντικό κομμάτι της ταυτότητας των παιδιών αποτελεί το παρελθόν τους και η ιστορία τους στη χώρα προέλευσης. Η ιστορία της άσκησης των δικαιωμάτων τους στη χώρα τους επίσης είναι ένας σημαντικός παράγοντας που οφείλουμε να λάβουμε υπόψη μας και να συνθέσουμε στην διαδικασία εκπαίδευσης στα δικαιώματα. Η σύνδεση της ιστορίας τους με το παρόν και η ενθάρρυνση προς τη δημιουργία μιας ενιαίας, συνεκτικής ταυτότητας που θα αφομοιώνει τα διαφορετικά κομμάτια της ιστορίας τους περιλαμβάνει και την ιστορία άσκησης των δικαιωμάτων τους. Ο τρόπος και ο βαθμός άσκησης των δικαιωμάτων συνέχει την ταυτότητα των Ασυνόδευτων Ανηλίκων.

Η ένταξη στην ασφαλή ζώνη και η δημιουργία κανονικότητας, μέσα από την ένταξη στο σχολείο και τις δραστηριότητες και την ανάπτυξη ρουτίνας και ασφάλειας αποτελούν το ουσιαστικό πεδίο άσκησης δικαιωμάτων. Σημαντικό ρόλο θα διαδραματίσει η εκπαίδευση των παιδιών στα δικαιώματα και η ενθάρρυνσή τους στην άσκησή τους με βιωματικό, συνεχές και συνεπή τρόπο.

Θα πρέπει να τονιστούν οι περιορισμοί της παρούσας έρευνας, καθώς ο μικρός αριθμός του δείγματος δεν επιτρέπει τη γενίκευση των αποτελεσμάτων. Όπως έχει επισημανθεί αποτελεί τον πιλότο για την πραγματοποίηση έρευνας σε ευρύτερο δείγμα. Απουσιάζει, επίσης η εκπροσώπηση των ασυνόδευτων ανηλίκων κοριτσιών στο δείγμα, ομάδα που θα πρέπει να συμπεριληφθεί σε μια πιο εκτεταμένη ερευνητική διαδικασία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Αγγελόπουλος, Ν. (2009). *Ιατρική ψυχολογία και ψυχοπαθολογία*. Τόμος Β'. Αθήνα: Εκδόσεις ΒΗΤΑ.
- Aichberger, M.C., Heredia Montesinos, A., Bromand, Z., Yesil, R., Temur-Erman, S., Rapp, M.A., Heinz, A. and Schouler-Ocak, M. (2015). Suicide attempt rates and intervention effects in women of Turkish origin in Berlin. *European Psychiatry: The Journal of the Association of European Psychiatrists*, 30, 480-485.
- Άρσις, κ.ά.. (2002). *Έκθεση ΜΚΟ για την Εφαρμογή της Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Παιδιού προς την Επιτροπή Δικαιωμάτων του Παιδιού στον ΟΗΕ*.

- Δίκτυο ΜΚΟ. (2011). Έκθεση ΜΚΟ για την Εφαρμογή της Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Παιδιού προς την Επιτροπή Δικαιωμάτων του Παιδιού στον ΟΗΕ.
- Bhugra, D., Gupta, S., Bhui, K., Craig, T. and Dogra N. (2011). WPA guidance on mental health and mental health care in migrants. *World Psychiatry*, 10, 2–10.
- Boland, K. (2010). *Children on the move: a report on children of Afghan origin moving to western countries*. Geneva: UNICEF.
- Bünnemann, M. and Schlarb, A.A. (2017). *FLAM Fragebogen - ein Fragebogen in leichter Sprache für unbegleitete minderjährige*. Universität Bielefeld.
- Carta, M.G., Bernal, M., Hardoy, M.C., and Haro-Abad, J.M. (2005). Migration and mental health in Europe (the state of the mental health in Europe working group: appendix 1). *Clinical Practice and Epidemiology in Mental Health*, 1, 13.
- Council of Europe, *Action plan on protecting Refugee and Migrant Children in Europe* (2017-2019).
- Duleba, T., Gonda, X., Rihmer, Z. and Dome, P. (2012). Economic recession, unemployment and suicide. *Official Journal of the Hungarian Association of Psychopharmacology*, 14, 41–50.
- Dwairy, M. (2006). *Counseling and Psychotherapy with Arabs and Muslims. A Culturally Sensitive Approach*. Teachers College Press: New York and London.
- Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (2019). *AFFAIRE H.A. ET AUTRES c. GRÈCE* (Requête no 19951/16) (Διαθέσιμο online: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-191278> προσπελάστηκε 8/09/2019).
- Hollander, A. C., Dal, H., Lewis, G., Magnusson, C., Kirkbride, J. B. and Dalman, C. (2016). Refugee migration and risk of schizophrenia and other non-affective psychoses: cohort study of 1.3 million people in Sweden. *BMJ*, 352.
- France terre d'asile, 2011. *Δικαίωμα στο Άσυλο για τους Ασυνόδευτους Ανήλικους στην Ευρώπη* (Διαθέσιμο online: <http://www.france-terre-asile.org/dam27> προσπελάστηκε 10/3/2019).
- Horyniak, D, Melo, J.S., Farrell, R.M., Ojeda, V.D., Strathdee, S.A. (2016). Epidemiology of Substance Use among Forced Migrants: A Global Systematic Review. *PLoS One*, 13, 11.
- Θεοδωράκης, Π. (2008). Ψυχική Υγεία σε ένα μεταβαλλόμενο κόσμο: Η επίδραση της κουλτούρας και διαφορετικότητας. Στο Γκιωνάκης, Ν. (Επιμ.), *Διασχίζοντας Σύνορα: Διαίωση ή φροντίδα του τραύματος*. Αθήνα: Βαβέλ Κέντρο Ημέρας για την ψυχική υγεία των μεταναστών.
- Jensen, T., Skårdalsmo, E., Fjermestad, K. (2014). Development of mental health problems – a follow-up study of unaccompanied refugee minors. *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health*, 8(29): 3-15.
- Jurado, D., Alarcón, R.D., Martínez-Ortega, J.M, Mendieta-Marichal, Y., Gutiérrez-Rojas, L., Gurpegui, M. (2016). Factors associated with psychological distress or common mental disorders in migrant populations across the world. *Revista Psiquiatria y Salud Mental*, 10, 45-58.
- Kirmayer, L. J., Narasiah, L. and Munoz, M. (2011). Common mental health problems in immigrants and refugees: general approach in primary care. *Canadian Medical Association Journal*, 183,

959–967.

- Li, S. S., Liddell, B. J. and Nickerson, A. (2016). The Relationship Between Post-Migration Stress and Psychological Disorders in Refugees and Asylum Seekers. *Current Psychiatry Reports*, 18, 82.
- Lindert, J., Brähler, E., Wittig, U., Mielck, A and Priebe S. (2008). Depression, anxiety and posttraumatic stress disorders in labor migrants, asylum seekers and refugees. A systematic overview. *Psychotherapie Psychosomatik Medizinische Psychologie*, 58, 109-122.
- Μαζιώτη, Β. (2018). *Υπεύθυνο Κράτος και Ασυνόδευτοι Ανήλικοι*. Αθήνα: ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΑΡΙΣΤΕΙΑΣ JEAN MONNET.
- Moro, M. R. (2013). *Παιδιά του τόπου μας που έρχονται από τα ξένα*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Mougne, C. (2010). *Trees only move in the wind: a study of unaccompanied Afghan children in Europe*. Geneva: United Nations High Commissioner for Refugees Policy Development and Evaluation Service.
- Πανταζής, Β. (2015). *Αντιρατσιστική Εκπαίδευση*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών.
- Papadopoulos, R. (2007). Refugees, trauma and Adversity-Activated Development. *European Journal of Psychotherapy and Counselling*, 9, 301–312.
- Papadopoulos, R. (2006). *Refugees and Psychological Trauma: Psychosocial Perspectives*.
- Σαραντίδης, Δ. (2008). Μετανάστευση και ψυχική υγεία. Στο Γκιωνάκης, Ν.(Επιμ.) *Διασχίζοντας Σύνορα: Διαιώνιση ή φροντίδα του τραύματος*. Αθήνα: Βαβέλ Κέντρο Ημέρας για την ψυχική υγεία των μεταναστών.
- Σπυροπούλου, Α.Μ. (2016). *Οι Ασυνόδευτοι Ανήλικοι ως Πρόσφυγες και Μετανάστες*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Save the Children, UNHCR and Unicef (2009). *Διακήρυξη Καλών Πρακτικών. Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα για τα Ασυνόδευτα Παιδιά*.
- Συνήγορος του Παιδιού (2004-2007). Σύνοψη Παρεμβάσεων για τα ασυνόδευτα παιδιά (Διαθέσιμο online: <https://www.synigoros.gr/?i=childrensrights.el.asynodeutoi.30018> προσπελάστηκε 3/03/2019).
- Συνήγορος του παιδιού (2014). *Το ζήτημα της διαπίστωσης της ανηλικότητας των ασυνόδευτων ανηλικών* (Διαθέσιμο online: https://www.synigoros.gr/resources/porisma_diapistosi-anilikotitas-asynodefton-anilikon.pdf προσπελάστηκε 6/03/2019).
- Συνήγορος του Παιδιού (2016). *Μηχανισμός Παρακολούθησης για τα Παιδιά που Μετακινούνται* (Διαθέσιμο online :<https://www.synigoros.gr/resources/20170420-ekthesi-mixanismos.pdf> προσπελάστηκε 3/3/2019).
- Συνήγορος του Παιδιού (2017). *Δίκτυο για τα Δικαιώματα των Παιδιών που Μετακινούνται* (Διαθέσιμο online:<http://www.o-18.gr/downloads/EKTHESH%20ΑΡΟΛΟΓΙΣΜΟΥ%20ΔΙΚΤΥΟΥ.pdf> προσπελάστηκε 5/3/2019).
- Συνήγορος του Παιδιού (2018). *Δίκτυο για τα Δικαιώματα των Παιδιών που Μετακινούνται* Ετήσια Έκθε-

ση (Διαθέσιμο online: <https://www.synigoros.gr/resources/docs/ee2018-kdp-dikaiom-paidrou-metakin.pdf> προσπελάστηκε 8/03/2019).

UNHCR (1994). *Refugee Children. Guidelines on Protection and Care.*

UNHCR(1997). *Guidelines on Policies and Procedures in Dealing with Unaccompanied Children Seeking Asylum.*

UNHCR, Συνήγορος του Πολίτη (2005). *Κατευθυντήριες Οδηγίες για τα Παιδιά που ζητούν Άσυλο.*

Walpole, S. C., McMillan, D., House, A., Cottrell, D. and Mir, G. J. (2013). Interventions for treating depression in Muslim Patients: a systematic review. *Journal of Affective Disorders*, 15, 145, 11-20.

Μεταναστευτικές εμπειρίες μέσα από το βλέμμα- φακό των παιδιών

Βασιλική Ψιλάκη

Μεταπτυχιακή φοιτήτρια “Εκπαίδευση και Ανθρώπινα Δικαιώματα” ΤΕΑΠΗ
vaspsil@yahoo.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η πολυπολιτισμική σύνθεση του μαθητικού πληθυσμού αποτελεί μια δεδομένη συνθήκη για το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα τα τελευταία τριάντα περίπου χρόνια. Τα παιδιά μεταναστευτικής καταγωγής, η δεύτερη γενιά μεταναστών όπως συχνά αποκαλούνται, βρίσκονται στη «ζώνη επαφής», στον κοινωνικό χώρο όπου οι κουλτούρες συναντώνται, συγκρούονται, διαπλέκονται. «Ταξιδεύοντας» μεταξύ σπιτιού και σχολείου, ανάμεσα σε διαφορετικές κουλτούρες και νοηματοδοτήσεις, σε αυτήν ακριβώς τη «διασταύρωση των συνόρων», τα παιδιά αυτά διαμεσολαβούν για να φέρουν σε επαφή κι επικοινωνία αυτούς τους δύο κόσμους.

Στην παρούσα έρευνα, που υιοθετεί τις αρχές και τη μεθοδολογία του Photovoice, η ερευνητική ομάδα αποτελείται από παιδιά μεταναστευτικής καταγωγής, που φοιτούν σε ένα μικρό δημοτικό σχολείο πολύ κοντά στο κέντρο της Αθήνας. Πρόκειται για έξι αγόρια και ένα κορίτσι ηλικίας εννιάμισι έως έντεκα ετών με καταγωγή από την Αίγυπτο, το Πακιστάν και το Μαρόκο.

Τα παιδιά μέσα από τη δική τους οπτική/ τις φωτογραφίες τους αποτυπώνουν πτυχές του εαυτού τους, αφηγούνται τις εμπειρίες τους και μας εισάγουν στους κόσμους τους. Οι φωτογραφίες τους αποτελούν την αφορμή για την αφήγηση ιστοριών και την κατάθεση σημαντικών για τα ίδια τα παιδιά και τη ζωή τους στο εδώ και τώρα ζητημάτων που ίσως θα ήταν δύσκολο να βρουν έκφραση μόνο με το λόγο.

Σκοπός είναι η ανάδειξη των τρόπων με τους οποίους τα ίδια τα παιδιά ως δρώντα υποκείμενα βιώνουν και διαχειρίζονται τη μετάβαση από τον «κόσμο» του σπιτιού στον «κόσμο» του σχολείου, αλλά και των τρόπων με τους οποίους η μετάβαση αυτή επιδρά στις ταυτότητες που κατασκευάζουν και στις παιδικές ηλικίες που βιώνουν

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: παιδική/ές ηλικία/ες, ταυτότητα, μετανάστευση, κοινωνική ανισότητα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εισήγησή μου με τίτλο «Μεταναστευτικές εμπειρίες μέσα από το βλέμμα/φακό των παιδιών» αφορά την παρουσίαση της έρευνας που εκπονήθηκε στο πλαίσιο της διπλωματικής μου εργασίας στο ΠΜΣ «Εκπαίδευση και Ανθρώπινα Δικαιώματα» με επιβλέπουσα καθηγήτρια τη Νέλλη Ασκούνη.

Αφορμή για την επιλογή του θέματος αποτέλεσε η εμπειρία μου ως εκπαιδευτικού σε Δημο-

τικό σχολείο κοντά στο κέντρο της Αθήνας, στο οποίο φοιτούν αρκετοί μαθητές με καταγωγή από την Αίγυπτο, το Πακιστάν, το Μαρόκο, τη Γεωργία. Η επαφή μου με αυτά τα παιδιά γέννησε ερωτήματα σχετικά με τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν κατά τη μετάβαση από το σπίτι στο σχολείο.

Τα παιδιά μεταναστευτικής καταγωγής, η δεύτερη γενιά μεταναστών όπως συχνά αποκαλούνται, βρίσκονται στη «ζώνη επαφής», στον κοινωνικό χώρο όπου οι κουλτούρες συναντώνται, συνομιλούν, διαπλέκονται, συγκρούονται. «Ταξιδεύοντας» μεταξύ σπιτιού και σχολείου, ανάμεσα σε διαφορετικές κουλτούρες και νοηματοδοτήσεις, σε αυτήν ακριβώς τη διασταύρωση των συνόρων, τα παιδιά αυτά διαμεσολαβούν για να φέρουν σε επαφή και επικοινωνία αυτούς τους δύο κόσμους.

Η διαδικασία ωστόσο ένταξης των μεταναστών και των παιδιών τους δε συντελείται μόνο βάσει των επιλογών και ενεργειών των ίδιων. Αντίθετα, εξαρτάται εξίσου καθοριστικά από το εκάστοτε ιστορικό, κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο εντός του οποίου λαμβάνει χώρα. Είναι μια δυναμική διαδικασία που εκτείνεται στο χρόνο και συνδέεται με κοινωνικές ιεραρχήσεις. Οι σχέσεις που διέπουν την πολιτισμική ποικιλία/ διαφορετικότητα είναι σχέσεις κυριαρχίας · σχέσεις ιεραρχικές, οι οποίες τοποθετούν σε κατώτερη αξιολογική κλίμακα τις κουλτούρες των επιμέρους μειονοτικών ομάδων. Τα παιδιά των μεταναστών συχνά ταλανίζονται από αλληλοσυγκρουόμενες κοινωνικές και πολιτισμικές απαιτήσεις, ενώ την ίδια στιγμή δέχονται τις αφομοιωτικές πιέσεις τόσο σε επίσημο – θεσμικό επίπεδο, όσο και σε άτυπο.

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι να ανιχνεύσει τους τρόπους με τους οποίους τα παιδιά ως δρώντα υποκείμενα διαχειρίζονται τη μετάβαση από τον κόσμο του σπιτιού στον κόσμο του σχολείου, αλλά και τους τρόπους με τους οποίους η μετάβαση αυτή επηρεάζει τις ταυτότητες που δομούν και τις παιδικές ηλικίες που βιώνουν. Επιδιώκει να συμβάλλει στη σχετικά συζήτηση, να θέσει νέα ερωτήματα και να δώσει χώρο και χρόνο στα ίδια τα παιδιά να εκφράσουν τις δικές τους «αλήθειες» για όσα εκείνα κρίνουν ως σημαντικά και φλέγοντα ζητήματα της ζωής τους.

Αντιμετωπίζει τα παιδιά ως ενσυνείδητα κοινωνικά υποκείμενα που αντιλαμβάνονται, παίρνουν θέση, δρουν και αντιδρούν απέναντι στις κοινωνικές αδικίες και ανισότητες, που επεξεργάζονται δυναμικά τις πολλαπλές υπαγωγές τους και που διεκδικούν το δικαίωμά τους να ανήκουν χωρίς να υποχρεώνονται να αρνηθούν ή να αποκρύψουν την πολιτισμική, εθνική, θρησκευτική και γλωσσική τους καταγωγή. Υιοθετεί μια παιδοκεντρική προσέγγιση τόσο σε θεωρητικό όσο και ερευνητικό- μεθοδολογικό επίπεδο, επιδιώκοντας να εξισορροπήσει τις άνισες σχέσεις ερευνητή – ερευνώμενου, ενήλικου- παιδιού.

Η παρούσα έρευνα στηρίζεται στις αρχές και τη μεθοδολογία του PhotoVoice, μιας ποιοτικής συμμετοχικής ερευνητικής μεθόδου η οποία – όπως φαίνεται και από το όνομά της – συνδυάζει τη φωτογραφία με τη φωνή/ αφήγηση. Το PhotoVoice αντιμετωπίζει τους συμμετέχοντες ως ενεργά υποκείμενα της έρευνας και ενθαρρύνει την ενεργό εμπλοκή τους σε όλα τα στάδια της ερευνητικής διαδικασίας. Δίνοντάς τους φωτογραφικές μηχανές τους καλεί να αποτυπώσουν ζητήματα σημαντικά για τους ίδιους και τη ζωή τους στο εδώ και τώρα, όψεις της δικής τους πραγματικότητας. Φωτογραφία, φωνή και αφήγηση συνθέτουν από κοινού όψεις της βιωμένης πραγματικότητας των ανθρώπων, την οποία οι ίδιοι γνωρίζουν πολύ καλά εκ των έσω. Στόχος είναι αφενός η συμμετοχή και η ενδυνάμωση μέσω της έρευνας και ανάλυσης της δικής τους κοινωνικής πραγματικότητας και αφετέρου η ανάληψη πρωτοβουλιών και δράσεων ώστε ο «λόγος» τους να «ακουστεί» και να συμβάλει στην αλλαγή και βελτίωση των συνθηκών της ζωής τους.

Η ΕΡΕΥΝΑ

Στην παρούσα έρευνα συμμετείχαν επτά παιδιά μεταναστευτικής καταγωγής από Αίγυπτο, Πακιστάν και Μαρόκο. Πρόκειται για έξι αγόρια και ένα κορίτσι, μαθητές των τριών τελευταίων τάξεων του ίδιου Δημοτικού σχολείου. Η προηγούμενη γνωριμία και σχέση εμπιστοσύνης που υπήρχε μεταξύ μας, αλλά και το γεγονός ότι τη χρονιά της έρευνας δεν υπηρετούσα στο συγκεκριμένο σχολείο υπήρξαν καθοριστικής σημασίας παράμετροι για την εξέλιξη της έρευνας.

Τα παιδιά, μετά από την απαραίτητη ενημέρωση και συναίνεση των γονέων τους, ενεπλάκησαν ενεργά σε όλα τα στάδια της ερευνητικής διαδικασίας. Οι συναντήσεις μας γίνονταν στο σχολείο-κατόπιν σχετικής άδειας από το διευθυντή – μια φορά την εβδομάδα από τα μέσα του Ιανουαρίου έως και τα μέσα Μαΐου.

Στον πίνακα που ακολουθεί παρουσιάζεται συγκεντρωτικά το κοινωνικό προφίλ των παιδιών. Συγκεκριμένα παρουσιάζονται στοιχεία που αφορούν τον τόπο γέννησης των παιδιών και τη χώρα προέλευσης των γονέων, τη σειρά γέννησης στην οικογένεια, την ηλικία, την τάξη στην οποία φοιτούν, αλλά και την παρακολούθηση μαθημάτων στη μητρική γλώσσα, το επάγγελμα των γονέων καθώς και τα όνειρα και τις ελπίδες των παιδιών για το μέλλον τους. Τα στοιχεία αυτά προέκυψαν είτε από τις ατομικές συνεντεύξεις με τα παιδιά είτε από τις ελεύθερες μεταξύ τους συζητήσεις κατά τη διάρκεια της έρευνας.

ΟΝΟΜΑ ¹	ΤΟΠΟΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ/ ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΓΟΝΕΩΝ	ΣΕΙΡΑ ΓΕΝΝΗΣΗΣ	ΤΑΞΗ-Η- ΛΙΚΙΑ-ΜΑ- ΘΗΜΑΤΑ ΜΗΤΡΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ	ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ-ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΓΟΝΕΩΝ	ΜΕΛΛΟΝ ²
ΑΪΣΑ	ΑΙΓΥΠΤΟΣ (ήρθε στην Ελλάδα με τη μητέρα)	1η	ΣΤ-11 (+Αραβικό σχολείο)	Πατέρας: εργαζόμενος στη λαχαναγορά Μητέρα: γυμναστική ακαδημία/δεν εργάζεται	Παιδίατρος (Βρετανία ή Γαλλία)
ΜΠΑΡΑΚ	ΑΙΓΥΠΤΟΣ (έμεινε δυο χρόνια στην Αίγυπτο)	1ος	ΣΤ-11 (+Αραβικό σχολείο)	Πατέρας : εργαζόμενος στη λαχαναγορά/ λίγα χρόνια σχολείο Μητέρα: περισσότερα χρόνια σχολείο/ δεν εργάζεται	Αστυνομικός ή «μπορεί να μη γίνω τίποτα τελικά, μόνο να δουλεύω» (Ελλάδα ή Αίγυπτος)
ΧΑΣΑΝ	ΑΙΓΥΠΤΟΣ (έμεινε κάποια χρόνια στην Αίγυπτο με τη γιαγιά)	1ος	Ε-11 (+Αραβικό σχολείο)	Πατέρας : εργαζόμενος στη λαχαναγορά Μητέρα: δεν εργάζεται	Ποδοσφαιριστής («σε άλλη χώρα... ας πούμε στην Ισπανία»)

1 Για λόγους προστασίας της ανωνυμίας των παιδιών τα ονόματα είναι ψευδώνυμα

2 Πρόκειται για το πώς και πού φαντάζονται το μέλλον τους

ΧΟΥΣΕΪΝ	ΕΛΛΑΔΑ/ ΠΑΚΙΣΤΑΝ	3ος	ΣΤ-11 (περιστασιακά Μαθήματα ουρντού)	Πατέρας : (έχει πεθάνει) Μητέρα: δεν εργάζεται	«κανείς δεν ξέρει τι θα φέρει το μέλ- λον»/ μπάλα (Ελλάδα- Ιτα- λία – Βραζιλία... Πακιστάν)
ΑΝΤΕΛ	ΕΛΛΑΔΑ/ ΠΑΚΙΣΤΑΝ	2ος	Ε-10 (έκανε μαθήματα ουρντού, αλλά σταμά- τησε)	Πατέρας : ιδιοκτήτης παντο- πωλείου/ σταμάτησε πολύ μικρός το σχολείο για να δουλέψει Μητέρα : δεν εργάζεται/ πήγε σχολείο μέχρι δώδεκα ετών	Μηχανικός (Καναδάς)
ΚΑΜΑΛ	ΕΛΛΑΔΑ/ ΑΙΓΥΠΤΟΣ	2ος	Ε-10 (+Αραβικό σχολείο)	Πατέρας : ξυλουργός Μητέρα: δεν εργάζεται	Αστροναύ- της ή αστυνομικός (Ελλάδα)
ΑΛΙ	ΕΛΛΑΔΑ/ ΜΑΡΟΚΟ	2ος	Δ- 9 (έκανε για λίγο μαθήμα- τα αραβικών)	Πατέρας: υπάλληλος σε ξενο- δοχείο Μητέρα : δεν εργάζεται	Ποδοσφαιρι- στής (Γερμανία)

Η πορεία της παρούσας έρευνας ακολούθησε τα οχτώ στάδια του Photovoice: από την αναγνώριση και διατύπωση του βασικού ερωτήματος, την προσέγγιση της ομάδας των συμμετεχόντων, τις ομαδικές και ατομικές συναντήσεις, τη λήψη φωτογραφιών, την επιλογή και ανάλυση των εικόνων, τη σύνταξη των κειμένων, μέχρι και την επιμέλεια του υλικού και την τελική παρουσίασή του σε όσο το δυνατό ευρύτερο κοινό (Lantz, 2017, σσ. 66-87). Τα προτεινόμενα αυτά στάδια δεν περιορίζουν, ούτε εγκλωβίζουν το βηματισμό και την πορεία που θα ακολουθήσει η έρευνα. Αντίθετα, είναι ευέλικτα και προσαρμόζονται στο ρυθμό και τις ανάγκες κάθε διαφορετικής ερευνητικής συνθήκης, λαμβάνοντας υπόψη τον χρόνο, τον τόπο, αλλά και το προφίλ των εμπλεκόμενων υποκειμένων.

Οι πρώτες μας συναντήσεις στόχευαν κυρίως στη δημιουργία κλίματος εμπιστοσύνης και ασφάλειας μεταξύ μας, αλλά και στην κατανόηση του σκοπού της κοινής μας ερευνητικής δουλειάς. Στη συνέχεια τα παιδιά πήραν τις φωτογραφικές μηχανές, τις οποίες και κράτησαν για μια εβδομάδα. Η οδηγία που τους δόθηκε ήταν : « Πρόκειται να αποκτήσεις έναν καινούριο φίλο, με τον οποίο θα αλληλογραφείτε. Τράβηξε 10-15 φωτογραφίες για να του δείξεις μέσα από αυτές ποιος είσαι».

Στις επόμενες συναντήσεις (πρώτα ατομικά με κάθε παιδί και κατόπιν συλλογικά) επεξεργαστήκαμε/διαβάσαμε/συζητήσαμε τις φωτογραφίες των παιδιών. Ο κριτικός διάλογος που αναπτύχθηκε μεταξύ των παιδιών ανέδειξε ζητήματα σημαντικά για τα παιδιά και τις ζωές τους στο εδώ και τώρα, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις έφερε στην επιφάνεια ζητήματα επώδυνα για τα παιδιά

και δύσκολα διαχειρίσιμα για μένα. Ζητήματα που σχετίζονται με την αποδοχή ή απόρριψη, την ένταξη ή τον αποκλεισμό, τις σχέσεις – άλλοτε αρμονικές κι άλλοτε συγκρουσιακές- μέσα στην οικογένεια.

Στην τελευταία συνάντησή μας ζητήθηκε από τα παιδιά να σκεφτούν μια μόνο λέξη ή φράση που θα μπορούσε να περιγράψει την εμπειρία που αποκόμισαν από την συμμετοχή τους στην έρευνα. Μεταξύ άλλων ανέφεραν τις λέξεις: εμπιστοσύνη, συνεργασία, ελευθερία, αλληλοβοήθεια, γνωριμία με τον εαυτό μου.

Στις 18 Μαΐου παρουσιάσαμε στο Πανεπιστήμιο την έκθεση με τις φωτογραφίες και τα κείμενα, που με αφορμή τις φωτογραφίες τους συνέθεσαν τα παιδιά. Προσκεκλημένοι ήταν οι γονείς των παιδιών, οι δάσκαλοι του Σχολείου τους, φοιτητές και καθηγητές του ΠΜΣ. Τα παιδιά στάθηκαν μπροστά στο ετερόκλητο αυτό ακροατήριο όχι με την ταμπέλα του μετανάστη αλλά με την ιδιότητα του ενεργού υποκειμένου, του υποκειμένου της έρευνας, του συμμετοχού στην παραγωγή γνώσης. Παρουσίασαν με τη σειρά τα πόστερ τους και είχαν την ευκαιρία να συζητήσουν με τους επισκέπτες για τη δουλειά τους. Η εμπειρία της έκθεσης υπήρξε για τα παιδιά πολύ δυνατή. Το ίδιο βράδυ ένα από τα παιδιά μου έγραψε *«Ήταν τέλεια ημέρα σήμερα και την περιμέναμε από την αρχή. Χάρηκα πάρα πολύ γιατί όλοι παρουσιάσαμε τα κείμενά μας πολύ ωραία»*, ενώ όλα στην τελική συνάντησή μας εξέφρασαν την επιθυμία *«να το ξανακάνουμε»*.

Καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνας συγκεντρώθηκε πλούσιο και ποικιλόμορφο υλικό, το οποίο απαιτούσε συστηματική και συνεχή οργάνωση και μελέτη. Το υλικό αυτό περιλαμβάνει τις 41 επιλεγμένες από τα παιδιά φωτογραφίες με τα κείμενα που τις συνοδεύουν, τις μαγνητοφωνημένες ατομικές συνεντεύξεις και ελεύθερες ομαδικές συζητήσεις, τις προσωπικές καταγραφές/παρατηρήσεις των επιμέρους συναντήσεων, καθώς και το ημερολόγιο της έρευνας.

Το υλικό αυτό αρχικά καταχωρήθηκε ως ξεχωριστό αρχείο για κάθε παιδί· αρχείο που περιλάμβανε τις φωτογραφίες, τα κείμενα, αλλά και απομαγνητοφωνημένα αποσπάσματα κάθε συνάντησης ταξινομημένα θεματικά και χρονολογικά. Στη συνέχεια, οι συνολικά σαράντα μία φωτογραφίες που επιλέχθηκαν για να παρουσιαστούν στην έκθεση ταξινομήθηκαν αρχικά σε τρεις μεγάλες γενικές κατηγορίες ανάλογα με το εικονιζόμενο θέμα τους σε πρόσωπα, αντικείμενα και χώρους.

Πριν την τελική διαμόρφωση των θεματικών αξόνων, απαιτήθηκαν πολλαπλές αναγνώσεις και εναλλακτικές ομαδοποιήσεις του υλικού, παύσεις για αναστοχασμό και αυτοδιερεύνηση, αλλά και η απαραίτητη χρονική και συναισθηματική αποστασιοποίηση προκειμένου να γίνουν συνειδητά τα όρια και οι περιορισμοί που έθεταν τα δικά μου βιώματα και κίνητρα κατά την «ανάγνωση» του υλικού. Η ανάλυση του υλικού ανέδειξε κάποιους βασικούς θεματικούς άξονες, οι οποίοι αρθρώνονται κυρίως γύρω από την έννοια της ταυτότητας. Συγκεκριμένα οι άξονες αυτοί σχετίζονται με: 1) τους κοινωνικούς κόσμους του «εδώ», 2) τη διπλή υπαγωγή μέσα από τις ταυτόχρονες και πολυεπίπεδες σχέσεις που συνδέουν το «εδώ» με το «εκεί», και 3) τους κοινωνικούς αποκλεισμούς και την ανάγκη για ασφάλεια. Στη συνέχεια παρουσιάζεται ενδεικτικά ένα μικρό μόνο μέρος του ερευνητικού υλικού.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΚΟΣΜΟΙ ΤΟΥ «ΕΔΩ»

Η αίσθηση του ανήκειν αντιπροσωπεύει μια υπαρξιακή ανάγκη, απαραίτητη για την εύρεση νοήματος στη ζωή. Η αίσθηση αυτή αποτελεί βασική συνιστώσα της σύνθετης διαδικασίας δόμησης ταυτοτήτων και περιλαμβάνει αφενός τη διερεύνηση των προσωπικών και οικογενειακών ριζών και διαδρομών (“roots and routes”, Gilroy 1993) και αφετέρου την αναγνώριση του εαυτού στο παρόν με τρόπους που συνενώνουν τις παρελθούσες εμπειρίες με τα μελλοντικά όνειρα (Moghissi & Ghorash, 2010, σ. 165).

Η αίσθηση του ανήκειν που απορρέει από το αίσθημα ασφάλειας και οικειότητας, ενεργοποιείται μέσα από χώρους φυσικούς, συμβολικούς, φαντασιακούς ή χώρους μνήμης. Γεννάται από συνήθειες, αλλά και αντικείμενα που παραπέμπουν σε στιγμές της προσωπικής ή οικογενειακής ιστορίας και συσχετίζονται με σημαντικά πρόσωπα του οικογενειακού ή φιλικού περιβάλλοντος. Η έννοια του ανήκειν μπορεί εξίσου να αναφέρεται σε επίπεδα που δύσκολα μπορούν να θεωρηθούν ότι εντάσσονται στην ιδιωτική σφαίρα, όπως η γειτονιά, η πόλη, η χώρα, η θρησκευτική κοινότητα, η ομάδα προτίμησης (Moghissi & Ghorash, 2010, σ. 165).

Ο πρώτος άξονας που προκύπτει από την ανάλυση των φωτογραφιών και του λόγου των παιδιών αφορά το ανήκειν και συγκροτείται από τους κοινωνικούς εκείνους «τόπους» στους οποίους ζουν και δρουν, δηλαδή την οικογένεια, το σχολείο, τη θρησκεία, τη συναναστροφή με συνομηλίκους και τη δημιουργία φιλικών σχέσεων, καθώς και το παιχνίδι.

Η οικογένεια αποτελεί πολύ σημαντικό παράγοντα στην ανάπτυξη συναισθηματικών δεσμών, στην οικοδόμηση ενός περιβάλλοντος ασφάλειας, αλλά και στη διασφάλιση της ευημερίας των παιδιών. Η ιδιαίτερη συναισθηματική αξία που τα παιδιά αποδίδουν στην οικογένεια καθίσταται προφανής μέσα από τις οικογενειακές φωτογραφίες, οι οποίες αποτέλεσαν πολύ συχνή επιλογή των παιδιών.

Οι αφηγήσεις των παιδιών που συνοδεύουν αυτές τις φωτογραφίες εκφράζουν όλες θετικά συναισθήματα και αφήνουν να διαφανεί ένα έμπρακτο ήθος φροντίδας από και προς όλα τα μέλη της οικογένειας (εικ.1)



Αυτή η φωτογραφία δείχνει την οικογένειά μου. Η οικογένειά μου έχει πέντε μέλη, τη μαμά, τον μπαμπά και τρεις αδερφούς. Στη φωτογραφία δεν τους βλέπετε όλους, γιατί η μαμά δεν ήθελε να βγει. Αγαπώ πολύ την οικογένειά μου γιατί η μαμά όταν εγώ έρχομαι από το σχολείο έχει ετοιμάσει το φαγητό και ο μπαμπάς δουλεύει από το πρωί ως το βράδυ για εμένα και τους αδερφούς μου, για να έχουμε το ψωμί και τα γράμματά μας.

Εικόνα 1: Αντέλ 10 ετών

Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονται και φωτογραφίες που αναφέρονται σε στιγμές της οικογενειακής ζωής, οι οποίες πάλι αναδεικνύουν ένα καθημερινό πλαίσιο φροντίδας. Μέσα από αυτές τα

παιδιά εξυμνούν το πρόσωπο της μητέρας και αναγνωρίζουν τη συμβολή της στην καθιέρωση και διατήρηση ενός καθημερινού τελετουργικού, πηγή ασφάλειας και χαράς για όλα τα μέλη της οικογένειας (εικ.2). Φάνηκε πως η αίσθηση ασφάλειας και οικειότητας μπορεί να ενεργοποιείται και μέσα από συνήθειες, μυρωδιές, γεύσεις, αντικείμενα, που συνθέτουν το σκηνικό των καθημερινών σχέσεων.



Αυτή η φωτογραφία δείχνει το αγαπημένο μου φαγητό. Είναι σημαντική για μένα γιατί η μαμά φτιάχνει πολύ ωραία φαγητά. Πάντα τρώμε όλοι μαζί και λέμε πως περάσαμε τη μέρα μας. Είναι μια όμορφη στιγμή κάθε μέρας.

Εικόνα 2: Καμάλ 11 ετών



Αυτή η φωτογραφία δείχνει τα σχολικά μου πράγματα και βιβλία. Αυτή η φωτογραφία μου αρέσει γιατί αντανακλάται το flash στον καθρέφτη και φαίνεται σα να βγαίνει από μέσα φως. Το μήνυμα αυτής της φωτογραφίας είναι ότι το σχολείο σε αφήνει να δεις καλύτερα τον εαυτό σου και τους συναθρώπους σου.

Εικόνα 3: Χουσεΐν 11 ετών

Το σχολείο, η γειτονιά και οι φίλοι συνθέτουν βασικές πτυχές της ζωής των παιδιών στη δημόσια σφαίρα. Για τα παιδιά μεταναστευτικής καταγωγής το σχολείο είναι χώρος κρίσιμης σημασίας στον οποίο λαμβάνουν χώρα αναπτυξιακές και κοινωνικές αλληλεπιδράσεις, οι οποίες επηρεάζουν καθοριστικά την αποδοχή –ένταξη στην ευρύτερη κοινωνία. Είναι ο χώρος όπου τα παιδιά δομούν ταυτότητες, αντιλαμβάνονται τον τρόπο που η ευρύτερη κοινωνία τα βλέπει, αναπτύσσουν την ικανότητα να δημιουργούν και να διατηρούν σχέσεις.

Μέσα από τις φωτογραφίες και τα κείμενά τους τα παιδιά φάνηκε πως αναγνωρίζουν την παιδευτική και κοινωνική αξία του σχολείου, αλλά και τον ενδυναμωτικό και χειραφετικό χαρακτήρα του. Μοιάζει να βλέπουν το σχολείο ως ένα άνοιγμα προς τον κόσμο και τον εαυτό τους, ως ευκαιρία διεύρυνσης των οριζόντων και κατάργησης των συνόρων. Έτσι είναι το σχολείο και συνειρμικά και τα αντικείμενα που σχετίζονται με αυτό- που οδηγούν στην κατάκτηση όχι μόνο της γνώσης του κόσμου που βρίσκεται εκεί έξω, αλλά και του εαυτού, στην κατάκτηση της αυτογνωσίας (εικ 3).

Ένας άλλος άξονας που αναδεικνύεται από τις φωτογραφίες και τα κείμενα των παιδιών, αν και σε περιορισμένη συχνότητα, είναι η θρησκεία. Οι σχετικές φωτογραφίες και τα κείμενα αναδεικνύουν τη θρησκεία σε σημαντικό μοχλό κινητοποίησης των διεργασιών δόμησης ταυτότητας, αλλά και των εσωτερικών μηχανισμών ένταξης εντός της ομόθρησκης -αλλά και συνάμα ξένης προς την πλειοψηφούσα- κοινότητας, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις φάνηκε πως η θρησκευτική ταυτότητα συμπλέκεται με την οικογενειακή ιστορία και μνήμη (εικ.4).



Αυτή η φωτογραφία δείχνει το αγαπημένο μου αντικείμενο. Είναι το κοράνι, το βιβλίο του Θεού. Έχει πολλές ιστορίες και μπορεί να φτάσει 3000 σελίδες. Όταν βλέπω αυτή τη φωτογραφία θυμάμαι τη γιαγιά μου που δε ζει πια. Το κομπολόι της προσευχής ήταν δικό της και το χάρισε στα παιδιά της. Η γιαγιά μου ήταν πολύ καλή, αλλά δεν έζησα ούτε ένα χρόνο μαζί της γιατί ήμασταν μακριά.

Εικόνα 4: Αλί 9 ½ ετών



Αυτή η φωτογραφία απεικονίζει κάτι όμορφο. Δείχνει τι με κάνει να χαίρομαι. Είναι σημαντική για μένα γιατί όταν την κοιτάζω σκέφτομαι τους φίλους μου και πόσο χαρούμενος είμαι όταν είμαστε όλοι μαζί.

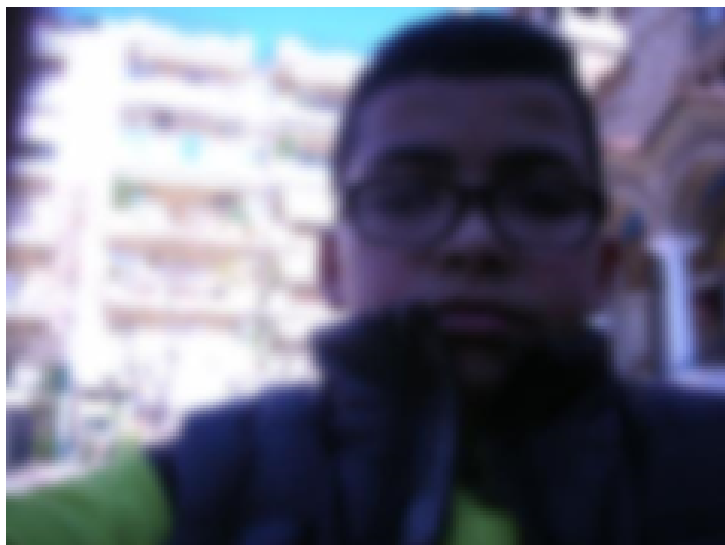
Εικόνα 5: Καμάλ 11 ετών

Η συναναστροφή με συνομηλικούς και η δημιουργία φιλικών σχέσεων συνιστούν ένα πολύ σημαντικό κεφάλαιο στη ζωή των παιδιών, καθώς οι παρέες αποτελούν μέρος του κοινωνικού πλαισίου κάθε ατόμου. Μολονότι τα παιδιά αποδίδουν μεγάλη αξία στις σχέσεις που αναπτύσσουν με τους συνομηλικούς τους δεοντολογικοί περιορισμοί που είχαμε εξ αρχής συζητήσει δεν τους επέτρεψαν να φωτογραφίσουν φίλους ή συμμαθητές τους. Επιδιώκοντας να ξεπεράσουν τέτοιου είδους περιορισμούς τα παιδιά είτε φωτογράφησαν τους φίλους τους από πίσω, έτσι που να μην αποκαλύπτεται το πρόσωπό τους, είτε επιστρατεύτηκαν άλλους συμβολικούς τρόπους αναπαράστασης. Ο Καμάλ φωτογραφίζει ένα σκίτσο που ο ίδιος σχεδίασε για να μιλήσει για τη χαρά που νιώθει όταν είναι μαζί με φίλους (εικ.5).

Το παιχνίδι υπήρξε μια ακόμη πολύ συχνή επιλογή φωτογράφισης των παιδιών, το οποίο ωστόσο δεν περιγράφεται απλώς ως μια ευχάριστη δραστηριότητα, αλλά ως μια διαδικασία ιδιαίτερα σημαντική για τη συγκρότηση του εαυτού. Το αντιλαμβάνονται ως ένα πλαίσιο αυτονομίας και χειραφέτησης και το συνδέουν άλλοτε με τα δίκτυα των κοινωνικών τους σχέσεων κι άλλοτε με τα όνειρα τους για το μέλλον, ενώ συχνά τα συνοδευτικά κείμενα εμπειριέχουν νύξεις για βιωμένες κοινωνικές ανισότητες (εικ.6 & 7).

ΔΙΠΛΗ ΥΠΑΓΩΓΗ

Η αίσθηση του ανήκειν προφανώς δεν αφορά μόνο τις σχέσεις των παιδιών με τους φίλους και συμμαθητές τους. Αφορά επίσης τον τρόπο που τα ίδια βλέπουν τους εαυτούς τους στη χώρα υποδοχής, αλλά και τους δεσμούς συναισθηματικούς και υλικούς που διατηρούν με τη χώρα καταγωγής. Εκφράζουν επιθυμία να ανήκουν εδώ αλλά και νοσταλγία για την πατρίδα και τους συγγενείς που βρί-



Αυτή η φωτογραφία δείχνει εμένα στην πλατεία. Μου αρέσει εκεί γιατί παίζω με τους φίλους μου. Όταν είμαι έξω από το σπίτι νιώθω χαρά, ενώ στο σπίτι νιώθω σα να με έχουν βάλει φυλακή.

Εικόνα 6: Μπαράκ 11 ετών

σκονταί εκεί.

Δύο παιδιά επέλεξαν να παρουσιάσουν οικογενειακές φωτογραφίες τραβηγμένες σε κάποιο αεροδρόμιο, κατά τη διάρκεια κάποιου ταξιδιού τους προς τη χώρα προέλευσης των γονέων. Μέσω αυτών μιλούν αφενός για την αγάπη προς την οικογένεια και την πατρίδα και αφετέρου για το άγχος και την αβεβαιότητα που γεννά αυτή η μετάβαση (εικ. 8). Αυτές οι εικόνες μετάβασης αναδεικνύουν μια ταυτόχρονη συναισθηματική επένδυση σε ένα «εδώ» και ένα «εκεί» στον διεθνικό κύκλο φροντίδας.

Η διπλή υπαγωγή στο εδώ και στο εκεί αποτυπώνεται στη χαρά που νιώθει ο Χουσεϊν επιδεικνύοντας το μετάλλιο του. Μετάλλιο που κέρδισε τραγουδώντας τον εθνικό ύμνο της Ελλάδας σε μια πακιστανική γιορτή στην Αθήνα. Η σύνθεση των δύο υπαγωγών, που επιτελείται μέσα από την οικειοποίηση και την ένταξη του εθνικού συμβόλου (εθνικός ύμνος) μέσα σε ένα πλαίσιο που αναφέρεται στη χώρα προέλευσης, αναδύεται με τρόπο που μαρτυρά τις δυναμικές και θετικές στρατηγικές εξισορρόπησης ανάμεσα στο «εδώ» και στο «εκεί» (εικ.9)

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΙ & ΑΝΑΓΚΗ ΓΙΑ ΑΣΦΑΛΕΙΑ

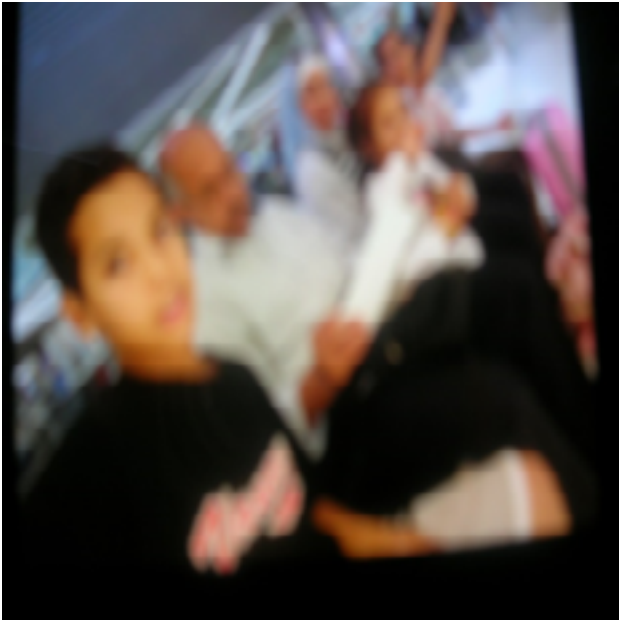
Το να μεγαλώνει κανείς σε μια οικογένεια μεταναστών συνοδεύεται ανέκαθεν από δυσκολίες, καθώς τα άτομα ταλανίζονται από αλληλοσυγκρουόμενες κοινωνικές και πολιτισμικές απαιτήσεις αντιμετωπίζοντας ταυτόχρονα την πρόκληση εισόδου σε ένα ανοίκειο κι ενίοτε εχθρικό περιβάλλον (Portes & Zhou, 2011, σ. 178).

Οι κατά βάση διαφορετικοί από τους κυρίαρχους στη χώρα υποδοχής πολιτισμικοί κώδικες των γονέων έχουν συνήθως μειωμένο κύρος, τη στιγμή μάλιστα που οι γονείς καταλαμβάνουν χαμηλές θέσεις στην κοινωνική ιεραρχία. Επομένως τα παιδιά μεταναστευτικής καταγωγής ή προέ-



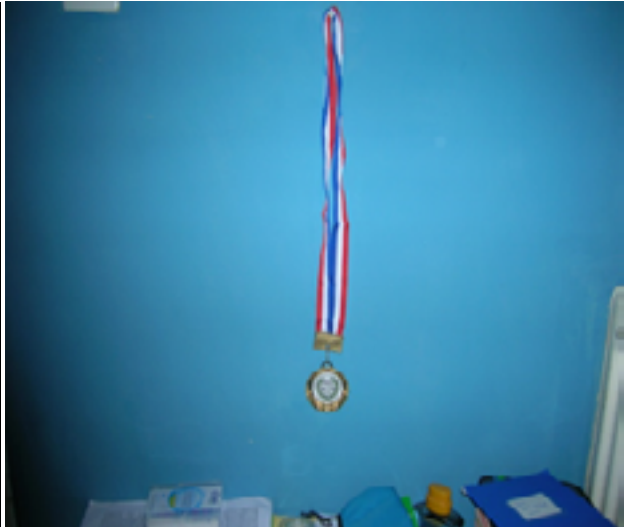
Αυτή η φωτογραφία δείχνει το ποδήλατό μου. Έβγαλα αυτή τη φωτογραφία γιατί είναι το αγαπημένο μου πράγμα. Κάθε μέρα κάνω βόλτες με το ποδήλατό μου και είμαι χαρούμενος. Πάντα περνάω με αυτό τον ελεύθερο μου χρόνο. Με κάνει να νιώθω ελεύθερος.

Εικόνα 7: Χασάν 11 ετών



Αυτή η φωτογραφία απεικονίζει την οικογένειά μου. Είμαστε στο αεροδρόμιο και περιμένουμε να δουν τα διαβατήριά μας. Είναι σημαντική για μένα επειδή είναι η μόνη μέρα που ένιωθα τα πάντα, χαρά και φόβο μαζί. Ένωθα χαρά γιατί θα πήγαινα στην πατρίδα μου. Ένωθα φόβο γιατί σκεφτόμουν μήπως δεν ξαναγυρίσουμε.

Εικόνα 8: Αλί 9 ½ ετών



Αυτή η φωτογραφία δείχνει το μετάλλιο που κέρδισα λέγοντας τον εθνικό ύμνο της Ελλάδας την 23η Μαρτίου, που είναι πακιστανική γιορτή. Ένωθα πάρα πολύ χαρά γιατί ήταν το πρώτο μου μετάλλιο. Ακόμα νιώθω χαρά και ελπίζω να κερδίσω κι άλλα μετάλλια στο μέλλον. Για κάποιους θα φαίνεται περίεργο το ότι είπα τον εθνικό ύμνο της Ελλάδας. Τον είπα γιατί μόνο τα σύνορα μας χωρίζουν, τα υπόλοιπα είναι κοινά. Εγώ είπα τον Εθνικό ύμνο της Ελλάδας και κάποιος άλλος θα πει τον εθνικό ύμνο του Πακιστάν. Χάρηκα που είπα τον εθνικό ύμνο της Ελλάδας.

Εικόνα 9: Χουσεΐν 11 ετών

λευσης κοινωνικοποιούνται σε περιβάλλοντα που απαξιώνουν ρητά ή άρρητα τους γονείς τους και απορρίπτουν τους πολιτισμικούς τους κώδικες. Αποκαλυπτικό είναι το σχόλιο ενός από τα παιδιά σε μια ελεύθερη μεταξύ τους συζήτηση: « Μερικές φορές ντρέπομαι που η μαμά μου δε δουλεύει... που δεν πήγε σχολείο...» (Αλί 9 ½ ετών).

Οι ζωές των παιδιών και συνακολούθα οι ταυτότητες που δομούν και η αίσθηση του εαυτού που προοδευτικά αποκτούν, όπως αναδείχτηκε και από την παρούσα έρευνα, επηρεάζεται από πλήθος δομικών παραγόντων, όπως οι οικονομικές συνθήκες, η τοποθέτηση των οικογενειών τους στην ταξική ιεραρχία, η εθνικότητα και το φύλο, παράγοντες ωστόσο που τα παιδιά ως δρώντα υποκείμενα ερμηνεύουν και διαχειρίζονται δυναμικά και ενεργά (James 2013). Διερευνώντας τις συνθήκες της ζωής τους αναπτύσσουν μια κριτική στάση απέναντι στην ταξική ανισότητα και στην άνιση πρόσβαση σε πόρους – υλικούς και συμβολικούς (εικ. 10).

Ο συνδυασμός ξένης καταγωγής και ταξικής θέσης λειτουργεί ως διπλό στίγμα, όπου το ένα δυσχεραίνει τον απεγκλωβισμό από το άλλο (Βεντούρα, 2011, σ. 41-42). Η συνειδητοποίηση των κοινωνικών αδικιών κι ανισοτήτων χωρίς αμφιβολία επηρεάζει τις διαδικασίες συγκρότησης ταυτοτήτων, τον τρόπο που βλέπουν τον εαυτό τους στο παρόν, αλλά και τα όνειρά τους για το μέλλον. Ο Μπαράκ (11 ετών) όταν του ζητήθηκε να σκεφτεί τι θα ήθελε να κάνει στο μέλλον απάντησε ότι θα ήθελε να γίνει αστυνομικός «γιατί γίνονται πολλές κλοπές στη γειτονία», για να συμπληρώσει μετά από μια σύντομη παύση «Μπορεί να μη γίνω τίποτα τελικά... Μόνο να δουλεύω, όπως ο πατέρας μου».



Αυτή η φωτογραφία δείχνει μια πολυκατοικία της γειτονιάς μου. Σε αυτήν μένουν πλούσιοι άνθρωποι και όταν μπαίνει ήλιος στο μπαλκόνι τους είναι χαρούμενοι. Μακάρι να έμενα κι εγώ εκεί.

Εικόνα 10: Χασάν 11 ετών

Ο συνδυασμός ταξικής και εθνικής προέλευσης αναμφίβολα περιορίζουν τις «επιλογές» των παιδιών, στην περίπτωση μάλιστα του Μπαράκ μέσα από τα λόγια του μοιάζει να έχει συνειδητοποιήσει το ταξικό του πεπρωμένο. Η χαμηλή θέση της οικογένειάς του στην κοινωνική ιεραρχία στα μάτια του δείχνει να προδιαγράφει την πορεία και της δικής του ζωής, αφού «μπορεί να μη γίνει τίποτα...» και μόνο να δουλεύει.

Σε κάθε περίπτωση φάνηκε πως οι ταξικές ανισότητες δεν αντιμετωπίζονται με τρόπο παθητικό από τα παιδιά. Αντίθετα γεννούν προβληματισμούς και ωθούν προς την αναζήτηση μιας πιο δίκαιης κοινωνίας «*Δε θα ήθελα είμαι πλούσιος... όλοι έπρεπε να έχουμε ίσα...*» (Αλί 9 ½ ετών). Παρά τις δυσκολίες που απορρέουν από τους δομικούς περιορισμούς, εκφράζουν μια αισιόδοξη στάση και αναγνωρίζουν τις προσπάθειες των οικογενειών τους ώστε να τους

εξασφαλίσουν τις ευνοϊκότερες δυνατές συνθήκες επιτυχίας στο σχολείο και στη ζωή. «*Αγαπώ πολύ την οικογένειά μου γιατί η μαμά όταν εγώ έρχομαι από το σχολείο έχει ετοιμάσει το φαγητό και ο μπαμπάς δουλεύει από το πρωί ως το βράδυ για εμένα και τους αδερφούς μου, για να έχουμε το ψωμί και τα γράμματά μας.*» (Αντελ 10 ετών).

Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΩΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΕΝΔΥΝΑΜΩΣΗΣ

Η εμπειρία της ερευνητικής αυτής εργασίας απέδειξε την ανάγκη να σκεφτόμαστε με πιο ανοιχτούς και ρευστούς όρους στην προσπάθεια περιγραφής και κατανόησης της συνεχούς διαδικασίας παραγωγής και κατάργησης συνόρων, φυσικών ή και συμβολικών. Τα παιδιά μεταναστευτικής καταγωγής ως ενεργά υποκείμενα διαμορφώνουν πολλαπλούς δεσμούς και ταυτότητες. Επιθυμούν και διεκδικούν το δικαίωμά τους να γίνονται αποδεκτά ως ίσοι μεταξύ ίσων, χωρίς να νιώθουν ότι υποτιμάται, απειλείται ή προδίδεται το πολιτισμικό κεφάλαιο των οικογενειών τους.

Με την συμμετοχή τους στην ερευνητική αυτή προσπάθεια ανέδειξαν πως ως δρώντα υποκείμενα μέσα από τα βιώματά τους, την ενεργό εμπλοκή τους στους κοινωνικούς κόσμους που ζουν, αλλά και την κριτική ανάλυση των κοινωνικών συνθηκών που επηρεάζουν τη ζωή τους, σφυρηλατούν έναν τόπο για τον εαυτό τους στους δικούς τους κοινωνικούς κόσμους (Alanen 1997, στο Prout, 2003, σ. 95).

Αναλύοντας την εξέλιξη της ερευνητικής αυτής δουλειάς διαπιστώνουμε πως λειτούργησε ως διαδικασία ενδυνάμωσης για τα παιδιά. Ο φωτογραφικός φακός τους επέτρεψε να «ανακαλύψουν» και να αναδείξουν πτυχές και ζητήματα του εαυτού τους που ως εκείνη τη στιγμή μπορεί να μην είχαν ακόμα συνειδητοποιήσει. Οι φωτογραφίες τους προκάλεσαν διαδικασίες ανταλλαγής απόψεων, προβληματισμού και κριτικής ανάλυσης των συνθηκών της ζωής τους.



Αυτή η φωτογραφία δείχνει μέρη που δεν έχω πάει. Είναι σημαντική επειδή μου φέρνει στο μυαλό ανθρώπους που φεύγουν, πηγαίνουν μπροστά, στο μέλλον. Όταν τη βλέπω εύχομαι να έχω καλό μέλλον, να έχω υγεία, αγάπη, ειρήνη και να κάνω πολλά ταξίδια.

Εικόνα 11: Αλί 9 ½ ετών

Το κλίμα εμπιστοσύνης, σεβασμού και αποδοχής που δημιουργήθηκε μεταξύ μας επέτρεψε στα παιδιά να σκεφτούν ελεύθερα και να τοποθετηθούν κριτικά απέναντι στις εμπειρίες και τις ταυτότητές τους. Όχι μόνο αυτά που λένε, σκέφτονται και καταλαβαίνουν, αλλά και ο τρόπος που τα επεξεργάζονται μαρτυρούν πως τελικά τα παιδιά αντιλαμβάνονται με αβέβαιο αλλά θετικό τρόπο τον εαυτό τους. Κατασκευάζουν θετικές ταυτότητες και προβάλλουν μια θετική στάση απέναντι στη ζωή. Κοιτάζουν μπροστά... Ονειρεύονται να έχουν ένα καλό μέλλον... Να έχουν υγεία, αγάπη και πολλά ταξίδια! (εικ. 11).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Βεντούρα, Λ. (Επιμ.), (2011). *Μετανάστευση κοινωνικά σύνορα. Διαδικασίες αφομοίωσης, ενσωμάτωσης ή αποκλεισμού*. Αθήνα: Νήσος.
- James, A. (2013). *Socialising Children*. UK: Palgrave Macmillan.
- Latz O.A. (2017). *Photovoice Research in Education and Beyond*. New York & London: Routledge.
- Jarldorn M.(2019). *Photovoice Handbook for Social Workers. Method, Practicalities and Possibilities for Social Change*. Palgrave macmillan.
- Moghissi, H. & Chorashi, H. (2010). *Muslim diaspora in the West: Negotiating gender, home and belonging*. Farnham, Surrey, England: Ashgate.
- Παπαταξιάρχης, Ε. (Επιμ.), (2014). *Πολιτικές της καθημερινότητας : σύνορο, σώμα και ιδιότητα του πολίτη στην Ελλάδα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Portes, A. & Zhou, M. (2011). Η νέα δεύτερη γενιά: η τμηματοποιημένη αφομοίωση και οι παραλλαγές της. Στο Βεντούρα Λ. (επιμ.) *Μετανάστευση και κοινωνικά Σύνορα* (σσ. 177-210). Αθήνα: Νήσος.
- Prout, A. (2003) Η ενσυνείδητη δράση, το σώμα και η υβριδικότητα στην κατασκευή της παιδικής ηλικίας. Στο Μακρυνιώτη Δ. (Επιμ.), *Κόσμοι της παιδικής ηλικίας* (σσ. 89-111). Αθήνα: Νήσος.

Οι χωρο-κοινωνικές διαστάσεις των προγραμμάτων στέγασης και εκπαίδευσης των προσφύγων στην Αθήνα¹

Εύα Παπατζανή

Υποψήφια Διδάκτωρ Τομέα Πολεοδομίας - Χωροταξίας,
Αρχιτεκτονική Σχολή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
evaliapap@yahoo.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Τέσσερα χρόνια μετά την έναρξη της λεγόμενης «προσφυγικής κρίσης» εντοπίζεται μια πληθώρα δι-άσπαρτων προγραμμάτων και δράσεων για αιτούντες άσυλο και πρόσφυγες, που σχεδιάζονται και υλοποιούνται στο πεδίο της πόλης και του «τοπικού». Τα προγράμματα αυτά, παρά το γεγονός ότι υλοποιούνται υπό το πρίσμα της «έκτακτης ανάγκης», επηρεάζουν καθημερινές ζωές και χωρο-κοινωνικές διαδρομές προσφύγων και ντόπιων σε συγκεκριμένα αστικά περιβάλλοντα, με τρόπους που διαρρηγνύουν τα όρια του «έκτακτου» και του «προσωρινού». Τέτοια προγράμματα έχουν ελάχιστα διερευνηθεί από την σκοπιά των επιστημών του χώρου, παρά το γεγονός ότι οι χωρο-κοινωνικές τους διαστάσεις αποτελούν καίριες παραμέτρους διαχείρισης και σχεδιασμού επί του χώρου της πόλης.

Στο παρόν άρθρο εξετάζονται δύο προγράμματα που σχετίζονται άμεσα με τη χωρο-κοινωνική εγκατάσταση των προσφύγων στην πόλη της Αθήνας, αυτό της στέγασής τους μέσω του προγράμματος «Στήριξης Έκτακτης Ανάγκης για την Ένταξη και τη Στέγαση, ESTIA» της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους πρόσφυγες και αυτό της εκπαίδευσης των παιδιών προσφύγων του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων. Διερευνώνται οι τρόποι με τους οποίους τα δύο αυτά προγράμματα σχεδιάστηκαν και υλοποιούνται και αναλύονται οι χωρο-κοινωνικές τους διαστάσεις παρόλο που αυτές δεν στοιχειοθετούνται ρητά κατά το σχεδιασμό τους. Πιο συγκεκριμένα το άρθρο συζητάει το σχεδιασμό των προγραμμάτων σε ένα πλαίσιο μεταξύ «μόνιμης προσωρινότητας» και «ένταξης», τα κριτήρια χωροθέτησης των δομών τους και τη γεωγραφία τους, τις οργανωμένες δράσεις στην πόλη για την ενίσχυση της διεθνούς συγκατοίκησης και τις θεωρήσεις τους για την εθνοτική ποικιλότητα. Η ανάλυση συνομιλεί με πτυχές της διεθνούς θεωρητικής συζήτησης σχετικά με τις πολιτικές για την εθνοτική ποικιλότητα, τη μίξη και το διαχωρισμό στον αστικό χώρο.

ΛΕΞΕΙΣ - ΚΛΕΙΔΙΑ: Πρόγραμμα Στέγασης ESTIA, Πρόγραμμα Εκπαίδευσης προσφύγων, χωρο-κοινωνικές διαστάσεις, διεθνική συγκατοίκηση, Αθήνα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τέσσερα χρόνια μετά την έναρξη της λεγόμενης «προσφυγικής κρίσης» και σε μια περίοδο

¹ Η ερευνητική εργασία υποστηρίχθηκε από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛΙΔΕΚ) και από τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (ΓΓΕΤ), στο πλαίσιο της Δράσης «Υποτροφίες ΕΛΙΔΕΚ Υποψηφίων Διδασκόντων» (αρ. Σύμβασης 1192).

κατά την οποία θεωρείται πως υποχωρεί το καθεστώς «έκτακτης ανάγκης», κρίσιμα ερωτήματα ανακύπτουν σχετικά με την εγκατάσταση των προσφύγων στις πόλεις. Από το 2015 μέχρι και σήμερα, παράλληλα με την έλλειψη μιας θεσμοθετημένης ενταξιακής πολιτικής, εντοπίζεται μια πληθώρα διάσπαρτων προγραμμάτων και δράσεων για αιτούντες άσυλο και πρόσφυγες, που σχεδιάζονται και υλοποιούνται στο πεδίο της πόλης και του «τοπικού». Παρά το γεγονός ότι τα προγράμματα αυτά εντάσσονται στο πλαίσιο της ανθρωπιστικής διακυβέρνησης «έκτακτης ανάγκης», επηρεάζουν συγκεκριμένους τόπους και καθημερινές ζωές προσφύγων και ντόπιων σε συγκεκριμένα αστικά περιβάλλοντα, με τρόπους που συχνά διαρρηγνύουν τα όρια του «έκτακτου» και του «προσωρινού». Τα προγράμματα αυτά έχουν ελάχιστα διερευνηθεί από την σκοπιά των επιστημών του χώρου· μια σκοπιά σύμφωνα με την οποία η πόλη και το τοπικό θεωρούνται, όχι απλώς ως ουδέτερα πεδία πάνω στα οποία εγγράφεται η κοινωνική ζωή, αλλά ως πεδία - καταλύτες για τη νοηματοδότηση και αναπαραγωγή των κοινωνικών διαδικασιών και σχέσεων, επηρεαζόμενα από αυτές.

Στο παρόν άρθρο εξετάζονται δύο προγράμματα που σχετίζονται άμεσα με τη χωρο-κοινωνική εγκατάσταση των προσφύγων στην πόλη της Αθήνας, αυτό της στέγασής τους μέσω του προγράμματος «Στήριξης Έκτακτης Ανάγκης για την Ένταξη και τη Στέγαση, ESTIA» της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους πρόσφυγες (ΥΑ) και αυτό της εκπαίδευσης των παιδιών προσφύγων του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων (ΥΠΠΕΘ). Διερευνώνται οι τρόποι με τους οποίους τα δύο αυτά προγράμματα σχεδιάστηκαν και υλοποιούνται και αναλύονται οι χωρο-κοινωνικές τους διαστάσεις οι οποίες, παρόλο που δεν στοιχειοθετούνται ρητά κατά το σχεδιασμό των προγραμμάτων, αποτελούν καίριες παραμέτρους διαχείρισης και σχεδιασμού επί του χώρου της πόλης. Πιο συγκεκριμένα, διερευνώνται τα κριτήρια χωροθέτησης των δομών των προγραμμάτων στον υπάρχοντα αστικό ιστό και κοινωνικό χάρτη της Αθήνας, σε συνδυασμό με το λόγο και τις προσλήψεις των αρμόδιων φορέων γύρω από ζητήματα διεθνотικής επαφής, ποικιλότητας, μίξης και χωρο-κοινωνικού διαχωρισμού. Επιπλέον, υπό ένα πρίσμα που θεωρεί τις πολιτικές εγκατάστασης των προσφύγων στην πόλη ως αλληλένδετες με το στοίχημα της χωρο-κοινωνικής τους ένταξης, σχολιάζονται οι οργανωμένες δράσεις στο τοπικό επίπεδο που εμπειρεύσαν τα προγράμματα για την ενίσχυση της διεθνотικής συγκατοίκησης. Η ανάλυση όλων των παραπάνω σύνθετων πτυχών εφορμά από μια οπτική που θεωρεί τις αστικές πολιτικές αλληλεξαρτώμενες από το συγκεκριμένο χωρο-κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο σχεδιάζονται και υλοποιούνται, και που θέτει ιδιαίτερο βάρος στη σημασία του χώρου και της γεωγραφίας για την επιτέλεση της χωρο-κοινωνικής εγκατάστασης και ένταξης.

Το άρθρο αντλεί από διδακτορική έρευνα που πραγματοποιήθηκε κατά το χρονικό διάστημα 2016-2018. Μεθοδολογικά, η διερεύνηση πραγματοποιήθηκε με μελέτη της υπάρχουσας νομοθεσίας, των αρχών σχεδιασμού των προγραμμάτων και με συνεντεύξεις με εκπροσώπους φορέων σε θέσεις ευθύνης. Πιο συγκεκριμένα, σε ότι αφορά το πρόγραμμα Στέγασης επιλέχθηκαν ως πληροφορητές εκπρόσωποι της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους πρόσφυγες (ΥΑ) και των συνεργαζόμενων φορέων όπως ο Δήμος της Αθήνας και ΜΚΟ. Αναφορικά με το πρόγραμμα Εκπαίδευσης προσφύγων επιλέχθηκαν εκπρόσωποι της Επιστημονικής Επιτροπής του Υπουργείου Παιδείας ως το ανώτερο όργανο σχεδιασμού του προγράμματος, αλλά και ενδιάμεσα εμπλεκόμενοι φορείς όπως Συντονιστές Εκπαίδευσης Προσφύγων (ΣΕΠ) και διευθυντές σχολείων. Η κριτική ανάλυση των συγκεκριμένων προγραμμάτων δεν επιδιώκει τη διατύπωση καθολικών συμπερα-

σμάτων για το σύνολο των σχετικών σχεδιασμών από το 2015 μέχρι σήμερα. Αντίθετα, επιχειρεί κυρίως μια επιλεκτική διερεύνηση με σκοπό την επισήμανση ορισμένων κριτικών ερωτημάτων που άπτονται των αρχών σχεδιασμού των προγραμμάτων και των ποικίλων και άνισων γεωγραφιών που χαρακτηρίζουν την υλοποίησή τους μέχρι και σήμερα.

ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΔΟΧΕΣ

Η ερευνητική παρακαταθήκη που συζητά τις σχέσεις μεταξύ πόλης και μεταναστευτικής εγκατάστασης είναι ιδιαίτερα εκτεταμένη τόσο διεθνώς όσο και στην Ελλάδα. Από την εποχή της έναρξης της μαζικής μεταναστευτικής κίνησης προς την Ελλάδα η εγκατάσταση αυτή πραγματοποιούνταν με ίδια μέσα των μεταναστευτικών πληθυσμών, ελλείπει πολιτικών στέγασης και συνολικού ενταξιακού σχεδιασμού. Ειδικότερα, οι πληθυσμοί από τα Βαλκάνια (1990) αλλά και οι πιο πρόσφατοι από τη Μέση Ανατολή, Ασία, Αφρική (μέσα του 2000) στεγάστηκαν στον αστικό χώρο της Αθήνας, στο διαθέσιμο οικιστικό απόθεμα των κεντρικών γειτονιών που άφησε πίσω της η από το 1970 μετατόπιση τμήματος του ντόπιου πληθυσμού προς τα προάστια (Βαΐου, κ.ά., 2007). Η εγκατάσταση αυτή δημιούργησε μια γεωγραφία χωρο-κοινωνικής μίξης και εθνοτικής ποικιλότητας, μείωσε τον εθνοτικό και κοινωνικό διαχωρισμό και οδήγησε σε πρότυπα χωρικής εγγύτητας όπου μετανάστες και ντόπιοι δημιουργούν σχέσεις συγκατοίκησης σε μικτά χωρο-κοινωνικά περιβάλλοντα (Leontidou, 1990; Βαΐου, κ.ά., 2007; Αράπογλου, κ.ά., 2009; Μαλούτας, 2018).

Σχετικά πρόσφατα στη βιβλιογραφία, εντοπίζεται μια επικέντρωση στη διερεύνηση των σχέσεων μεταξύ προσφυγικής εγκατάστασης, πόλης και «τοπικού». Μια σειρά ερευνητικών εργασιών επικεντρώνεται στα ζητήματα αστικής εγκατάστασης των προσφύγων και συζητάει τρέχουσες αστικές πολιτικές και σχεδιασμούς, τη σημασία των τρόπων χωροθέτησης των δομών στέγασης στις πόλεις σε ό,τι αφορά την εγγύτητα σε υπηρεσίες και δραστηριότητες, την κριτική ανασκόπηση των πολιτικών διάχυσης της προσφυγικής εγκατάστασης στον αστικό χώρο καθώς και ζητήματα στεγαστικού και χωρο-κοινωνικού διαχωρισμού που προκύπτουν (Glorius & Doornik, 2016; Darling, 2017; Eckardt, 2018). Οι αστικές πολιτικές που σχετίζονται με την εθνοτική ποικιλότητα στις πόλεις διεθνώς, έχουν επίσης καταπιαστεί με ζητήματα χωρο-κοινωνικού διαχωρισμού και μίξης με οπτικές που ποικίλουν, από τη θεώρηση της ποικιλότητας ως κινδύνου για την κοινωνική συνοχή μέχρι τη θεώρησή της ως θετικού πλεονεκτήματος προς ενίσχυση και αξιοποίηση. Όπως έχει επισημανθεί, η κοινωνική ποικιλότητα, η επαφή και η χωρική γειτνίαση δε συνεπάγονται απαραίτητα και την κοινωνική γειτνίαση, καθώς υπάρχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ της φευγαλέας και επιφανειακής επαφής με τους «άλλους» όπως αυτή προωθείται από τις αστικές πολιτικές, με τις συνεχείς και συστηματικές αλληλεπιδράσεις (Valentine, 2008; Koutrolίκου, 2012). Αντίθετα, μεγάλη σημασία έχει το είδος των αλληλεπιδράσεων αυτών μιας και συχνά η ρευστή επαφή μπορεί να συνυπάρχει με στερεότυπα ή και ρατσισμό (Koutrolίκου, 2012). Οι διαφορετικές προσεγγίσεις ποικίλουν επίσης σε ό,τι έχει να κάνει και με τη λειτουργία του δημόσιου χώρου. Ο δημόσιος χώρος από τη μία πλευρά θεωρείται το βασικό πεδίο στο οποίο η ορατότητα του διαφορετικού και η επαφή μπορούν να συνεισφέρουν στη διεθνοτική συγκατοίκηση και από την άλλη, αναδεικνύεται η σημασία των «μικρο-δημόσιων καθημερινής κοινωνικής επαφής και συνάντησης» και η καθημερινή διαπραγματεύση της εθνοτικής διαφοράς σε μια ποικιλία «ενδιάμεσων» ημι-δημόσιων χώρων (Amin, 2002).

Η σημασία της επιστημονικής αυτής συζήτησης γίνεται ακόμα πιο κρίσιμη σε ό,τι αφορά το μικτό περιβάλλον εθνοτικής ποικιλότητας της Αθήνας, για το οποίο έχουν ήδη επισημανθεί ο χαμηλός εθνοτικός διαχωρισμός και η αυξημένη πιθανότητα «επαφής» μεταξύ μεταναστών-τριών και ντόπιων, στο άμεσο οικιστικό τους περιβάλλον (Kandyli & Maloutas, 2018). Με δεδομένο όμως ότι ακόμα και σε αυτό το χωρο-κοινωνικά μικτό περιβάλλον της Αθήνας η χωρική εγγύτητα δεν οδηγεί αυτόματα στην (ανα)παραγωγή διεθνοτικών σχέσεων κοινωνικής γειτνίασης, αναδύονται καίρια ερωτήματα σχετικά με το ρόλο των πολιτικών και προγραμμάτων που εμπλέκονται με πτυχές της χωρο-κοινωνικής εγκατάστασης των προσφύγων στην πόλη. Πιο συγκεκριμένα, αναδύονται ερωτήματα που αφορούν όχι μονάχα τις γεωγραφίες των ποικίλων προγραμμάτων και πολιτικών αλλά και τους τρόπους με τους οποίους στις εν λόγω πολιτικές εντάσσονται θεωρήσεις, λόγοι, πρακτικές και δράσεις για την εθνοτική ποικιλότητα, την χωρο-κοινωνική μίξη και το εθνοτικό διαχωρισμό.

ΤΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΣΤΕΓΑΣΗΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Το πρόγραμμα Στέγασης ESTIA

Το πρόγραμμα «Στήριξης Έκτακτης Ανάγκης για την Ένταξη και τη Στέγαση, ESTIA» αποτελεί πρόγραμμα παροχής οικονομικής βοήθειας και στέγασης για αιτούντες/ούσες άσυλο που πληρούν συγκεκριμένα κριτήρια ευαλωτότητας καθώς και υποψήφιους/ες για οικογενειακή επανένωση, που φιλοξενούνται εντός του αστικού ιστού των πόλεων σε διαμερίσματα ή άλλα κτήρια². Για τις ανάγκες του προγράμματος η ΥΑ συνεργάζεται με την ελληνική Κυβέρνηση, την Τοπική Αυτοδιοίκηση (11 Δήμους) και με 15 Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (ΜΚΟ). Η γεωγραφία του προγράμματος ανά την Ελλάδα παρουσιάζει μια συγκέντρωση στην Αττική της τάξης του 57% (ΥΑ ΟΗΕ, 2019α), ενώ τα είδη των καταλυμάτων είναι είτε διαμερίσματα (σε ποσοστό 93% των συνολικών δομών) είτε άλλα κτίρια (ΥΑ ΟΗΕ, 2019β). Μέχρι και τον Απρίλιο του 2019 εκμισθώνονταν πανελλαδικά 4.430 διαμερίσματα, οι θέσεις στέγασης είχαν φτάσει τις 25.628 και ο αριθμός φιλοξενούμενων προγράμματος Στέγασης τους 22.313 (ΥΑ ΟΗΕ, 2019β).

Παρά το γεγονός ότι το ESTIA, με βάση και την ονομασία του μοιάζει να εμπλέκεται με πτυχές της ένταξης, από την διερεύνηση των στόχων και των υπηρεσιών του, καθώς και από τις συνεντεύξεις με αρμόδιους φορείς, προκύπτει πως η ένταξη δεν αποτελεί κομμάτι του επίσημου σχεδιασμού του. Το ESTIA μέχρι και σήμερα λειτουργεί υπό το πρίσμα της «έκτακτης ανάγκης», στοχεύοντας κυρίως στην «αυτόνομη διαβίωση» των «ωφελούμενων», ενώ η μη ύπαρξη ενός ολοκληρωμένου σχεδίου για το επόμενο στάδιο, παρατείνει την σημερινή λειτουργία του από το επείγον και την προσωρινότητα προς μια μονιμότητα της επισφάλειας (Kourachanis, 2018). Είναι χαρακτηριστικό πως στο πρόγραμμα σήμερα φιλοξενούνται πρόσφυγες που μπορεί να διαμένουν ήδη μέχρι και δύομισι χρόνια³, ελλείπει σχεδίου για το επόμενο βήμα. Το γεγονός αυτό εγείρει ερωτήματα για τα όρια μεταξύ προσωρινότητας, έκτακτου και μονιμότητας, καθώς διαμορφώνει όρους και εμπειρία που επηρεάζουν συγκεκριμένες χωρο-κοινωνικές συνθήκες και καθημερινές ζωές αιτούντων άσυ-

2 Βλ. την πρόσφατη Υπουργική Απόφαση ΦΕΚ Β/853/12.03.2019, Υπουργική Απόφαση Αριθμ. οικ. 6382/19: Καθορισμός πλαισίου υλοποίησης του προγράμματος παροχής οικονομικής βοήθειας και στέγασης «ΕΣΤΙΑ». Αθήνα: Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, Εθνικό Τυπογραφείο.

3 Με την πρόσφατη Υπουργική Απόφαση που προαναφέρθηκε, τα δεδομένα αυτά πρόκειται να αλλάξουν, καθώς προβλέπεται (και ήδη υλοποιείται) η «έξοδος» των αναγνωρισμένων προσφύγων από τις δομές του προγράμματος.

λο και προσφύγων στην πόλη.

«Η ΥΑ είναι εδώ μόνο για λόγους ανάπτυξης ικανοτήτων, είμαστε εδώ για την έκτακτη ανάγκη, όταν τα πράγματα στηθούν υποχωρούμε. [...] Μπορώ να σημειώσω κάτι πολύ ξεκάθαρα; Ότι η ένταξη είναι ευθύνη της κυβέρνησης. Όταν η ΥΑ μιλάει για ένταξη, μιλάμε για υποστήριξη της ένταξης. Αυτό είναι πολύ σημαντικό για εμάς, δεν κάνουμε ένταξη, η ΥΑ δεν κάνει ένταξη, υποστηρίζουμε την ένταξη» (Εκπρόσωπος ΥΑ ΟΗΕ)⁴.

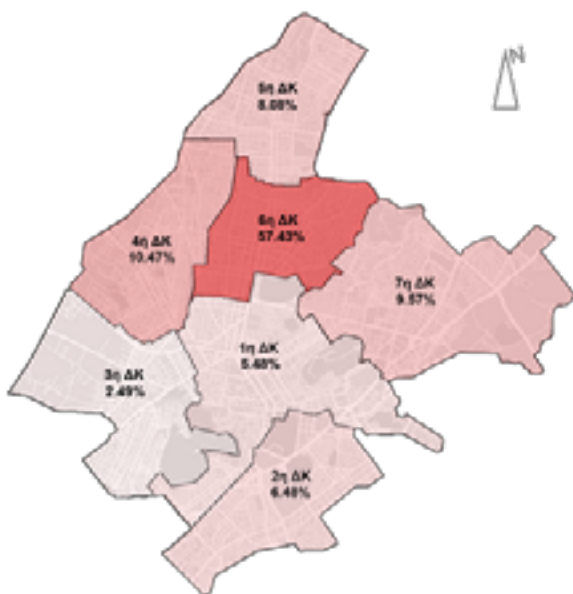
Σε αντίθεση με τη χωροθέτηση των ανοιχτών Δομών Προσωρινής Υποδοχής/Φιλοξενίας αιτούντων διεθνή προστασία (camps) (ΔΠΥΦ) στην ενδοχώρα συνήθως σε απόσταση από τον αστικό ιστό και των Κέντρων Υποδοχής και Ταυτοποίησης (ΚΥΤ) στα νησιά, το πρόγραμμα ESTIA υλοποιείται και εντός του αστικού ιστού της Αθήνας και εγγράφεται στο υπόβαθρο της συγκεκριμένης κοινωνικής γεωγραφίας της πόλης. Κατά την έναρξη του προγράμματος, η ανάγκη να βρεθούν μαζικά και ταχύτατα θέσεις στέγασης ήταν κυρίαρχη. Αυτός ο παράγοντας του «κατεπείγοντος» ήταν ο βασικός λόγος που εκμισθώθηκαν αρχικά ολόκληρα κτίρια στο κέντρο της πόλης (πολλά από τα οποία παρέμεναν προηγούμενως κενά), όπου φιλοξενήθηκαν αιτούντες άσυλο ανάλογα με τη γλώσσα και την εθνικότητά τους. Το πρόγραμμα επεκτάθηκε με την ενοικίαση μεμονωμένων διαμερισμάτων σε πολυκατοικίες, ενώ σταδιακά με απόφαση της ΥΑ επιλέχθηκε η μείωση των μισθωμένων ολόκληρων κτιρίων. Η διασπορά των «ωφελομένων» σε διαμερίσματα στην πόλη κρίθηκε ως βέλτιστη πρακτική, αφενός λόγω του αυξημένου κόστους συντήρησης στην περίπτωση της εκμίσθωσης ολόκληρων κτιρίων, και αφετέρου λόγω του στόχου διάχυσης του οικονομικού οφέλους της μίσθωσης σε μεγαλύτερα τμήματα του πληθυσμού, και συγκεκριμένα, των ιδιοκτητών ακινήτων.

Σε ό,τι αφορά την επιλογή των εκμισθωμένων διαμερισμάτων στην πόλη της Αθήνας προκύπτουν από τις συνεντεύξεις συγκεκριμένα κριτήρια χωροθέτησης. Τα κριτήρια αυτά, ενώ είχαν τεθεί κατά την έναρξη του προγράμματος, αφενός δεν ακολουθήθηκαν με όμοιο τρόπο από όλους τους εταίρους και αφετέρου συχνά εξασθενούσαν ή και αναιρούνταν λόγω των επειγουσών αναγκών εξεύρεσης διαμερισμάτων προς μίσθωση. Τα κριτήρια χωροθέτησης διακρίνονται σε δύο διαφορετικές κλίμακες και επίπεδα: τα κριτήρια ανά πολυκατοικία (σύμφωνα με τα οποία επιδιωκόταν η εκμίσθωση περιορισμένου αριθμού διαμερισμάτων στην ίδια πολυκατοικία) και τα κριτήρια ανά γειτονιά. Αναφορικά με τα τελευταία, αρχικός στόχος ήταν η αποφυγή της συγκεντροποίησης της εγκατάστασης των αιτούντων άσυλο σε συγκεκριμένες περιοχές του κέντρου της Αθήνας, λόγω πιθανών «κινδύνων γκετοποίησης» που εγκυμονούσαν, όρος που προκύπτει από τις αφηγήσεις των εκπροσώπων των φορέων. Ωστόσο, η μεγαλύτερη προσφορά διαμερισμάτων εντοπιζόταν στις φτωχότερες - με εισοδηματικούς όρους - περιοχές του κέντρου στις οποίες εντοπίζεται και μια σχετικά υψηλότερη συγκέντρωση μεταναστών διαφόρων εθνικοτήτων, ήδη από την απογραφή του 2011 (Χάρτης 2). Έτσι, φαίνεται πως παράλληλα με τη γενική διάχυση του προγράμματος ESTIA στο Δήμο Αθηναίων και σε γειτονικές περιοχές (πχ. Ταύρος, Καλλιθέα, Νέα Σμύρνη, Ζωγράφου, Νέα Φιλαδέλφεια-Νέα Χαλκηδόνα), εντοπίζονται και ορισμένες «πυκνώσεις εγκατάστασης» των αιτούντων άσυλο σε συγκεκριμένες γειτονιές όπως φαίνεται στο Χάρτη 1, ο οποίος αποτυπώνει τη γεωγραφία του ESTIA ανά Δημοτικές Κοινότητες του Δήμου Αθηναίων για

το 2016. Οι πυκνώσεις αυτές, ακολουθούν δύο τάσεις και γεγονότα: από τη μία πλευρά εντοπίζονται στις περιοχές όπου υπήρξε η μεγαλύτερη προσφορά διαμερισμάτων προς μίσθωση και από την άλλη οι περιοχές αυτές ήταν συχνά οι περιοχές μεγαλύτερης συγκέντρωσης παλαιότερων μεταναστευτικών πληθυσμών στο Δήμο Αθήνας.

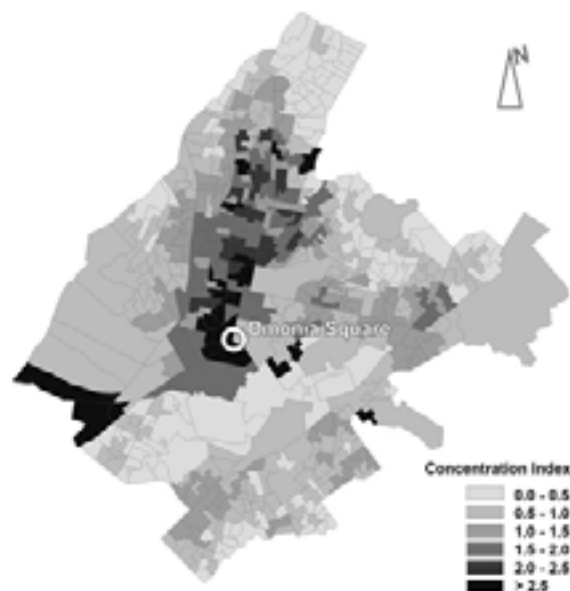
«Όταν πρωτοξεκινήσαμε το πρόγραμμα το 2016, είχαμε θέσει πολύ αυστηρά κριτήρια για τους εαυτούς μας, για παράδειγμα να μην έχουμε πάνω από ένα διαμέρισμα ανά πολυκατοικία. Δε θέλαμε γκετοποίηση, δε θέλαμε όλοι να βρεθούν στη Βικτώρια και στην Ομόνοια. Δυστυχώς όταν είσαι απελπισμένος αυτά τα κριτήρια δυστυχώς χαλαρώνουν και χρειάζεται να πάρεις οτιδήποτε μπορείς. Έτσι, αυτή τη στιγμή, ναι μπορώ να πω ότι υπάρχουν ορισμένες περιοχές στις οποίες υπάρχουν μεγαλύτερες συγκεντρώσεις από ότι σε άλλες [...] Εννοώ ότι πάμε όπου υπάρχει προσφορά» (Εκπρόσωπος ΥΑ ΟΗΕ).

«Αυτό που έχουμε προσπαθήσει εμείς από την αρχή του προγράμματος, είναι να αποφύγουμε τις περιοχές που ήδη είναι επιφορτισμένες με μεγάλο μεταναστευτικό πληθυσμό. Και προσπαθήσαμε - και το έχουμε καταφέρει σε μεγάλο βαθμό - τα διαμερίσματά μας να είναι διάσπαρτα μέσα την Αθήνα, και μέσα από συνεργασίες με όμορους δήμους της Αθήνας. Όπως καταλαβαίνετε βέβαια η προσφορά ήταν πάρα πολύ μεγάλη στις περιοχές που υπάρχουν πολλοί μετανάστες - οπότε έχουμε και εκεί, αλλά έχουμε προσπαθήσει πραγματικά να έχουμε μια διασπορά» (Εκπρόσωπος ΕΑΤΑ Δήμου Αθηναίων, συνεργάτης ΕΣΤΙΑ).



Χάρτης 1

Ποσοστά διαμερισμάτων ESTIA επί του συνόλου των διαμερισμάτων ESTIA, ανά Δημοτικές Κοινότητες του Δήμου Αθηναίων κατά το 2016, Συγκεντρωτικά στοιχεία ΥΑ ΟΗΕ (Παπαγιαννάκης, 2017) και επεξεργασία της συγγραφέως.



Χάρτης 2

Συγκέντρωση μεταναστών ανά ΜΟΧΑΠ, βάσει του δείκτη χωρικής συγκέντρωσης, Δήμος Αθηναίων, 2011, Σύνολο μεταναστών (Balamanidis, 2019).

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, η γεωγραφία του προγράμματος ESTIA μοιάζει να ακολουθεί την υπάρχουσα εθνοτική γεωγραφία της πόλης στην οποία ντόπιοι, μετανάστες και πρόσφυγες είναι εγκατεστημένοι σε χωρική εγγύτητα, με ορισμένες πυκνώσεις εγκατάστασης σε περιοχές που κατοικούσαν ήδη παλαιότερα εγκατεστημένοι μεταναστευτικοί πληθυσμοί. Έτσι, ανακύπτουν ορισμένα ερωτήματα σχετικά με τις διεθνοτικές επαφές και αλληλεπιδράσεις που δημιουργούνται στο τοπικό επίπεδο, και κυρίως, το ρόλο του ESTIA στην ενίσχυση της χωρο-κοινωνικής συγκατοίκησης στην πόλη. Παρά το γεγονός ότι μια σειρά δράσεων οργανώνονται ως «δράσεις επιμόρφωσης των προσφύγων για την καθημερινότητα στη ζωή της πόλης» από εταιρείους τους προγράμματος (ΥΑ ΟΗΕ, 2018), οι δράσεις αυτές αποτελούν ad hoc και προαιρετική πρωτοβουλία που βρέθηκε στη διακριτική ευχέρεια ορισμένων μόνο από τους συνεργαζόμενους φορείς. Η αποσπασματικότητά τους και η μη επίσημη και υποχρεωτική συμπερίληψή τους στο πρόγραμμα, μοιάζει να αποτελεί μια αναξιοποίητη ευκαιρία για την ανάπτυξη διεθνοτικών σχέσεων στην τοπική κλίμακα.

Επιπρόσθετα, από το λόγο των εμπλεκόμενων φορέων του προγράμματος ESTIA, αναδύονται συγκεκριμένες θεωρήσεις για την εθνοτική ποικιλότητα και την χωρο-κοινωνική συγκατοίκηση. Ταυτόχρονα με την προσπάθεια αποφυγής της «υπερ-συγκέντρωσης» διαμερισμάτων σε ορισμένες γειτονιές που προαναφέρθηκε, η ποικιλότητα αναδεικνύεται ως θετικό στοιχείο των πόλεων που οφείλει να ενισχυθεί. Επιπλέον το πρόγραμμα ESTIA θεωρείται ότι συντελεί στην κοινωνική ανάπτυξη των γειτονιών μέσω αφενός της οικονομικής ενίσχυσής τους (μέσω της ενοικίασης των διαμερισμάτων, της τόνωσης της αγοράς ακινήτων και της οικονομικής βοήθειας που διοχετεύεται στις γειτονιές) και αφετέρου της εγκατάστασης των προσφύγων.

«Εγώ νομίζω ότι υπάρχει, η πολυ-πολιτισμικότητα αυξάνεται στην πόλη. [...] Πιστεύω ότι μπορεί να ενισχυθεί περαιτέρω από δράσεις που θα ενώνουν τους πολιτισμούς, που τους φέρνουν κοντά, η τέχνη μπορεί να παίξει πολύ σημαντικό ρόλο εδώ, η τέχνη γενικά νομίζω, η μουσική, το φαγητό, τα δρώμενα. Πράγματα που παρακάμπτουν τα εμπόδια όπως είναι η γλώσσα, γιατί θα ήτανε πολύ ωραίο να κάνουμε μία κουβέντα, ή να κάνουμε κάτι με το λόγο αλλά ο λόγος είναι ένα εμπόδιο σε αυτή την περίπτωση» (Εκπρόσωπος ΜΚΟ, συνεργάτης ESTIA).

Το πρόγραμμα Εκπαίδευσης των παιδιών προσφύγων του ΥΠΠΕΘ

Με απόφαση του ΥΠΠΕΘ, το Μάρτιο του 2016 συγκροτήθηκε η «Επιστημονική Επιτροπή για την υποβοήθηση του έργου της Επιτροπής Στήριξης των Παιδιών των Προσφύγων» (ΕΕ). Η ΕΕ σχεδίασε για δύο διαδοχικά σχολικά έτη (2016-2017 και 2017-2018) το πρόγραμμα Εκπαίδευσης, το οποίο δομήθηκε γύρω από προτεινόμενα εναλλακτικά σενάρια που επιχειρούσαν να καλύψουν τη ρευστότητα του προσφυγικού πληθυσμού ως προς τους αριθμούς, τα χαρακτηριστικά και τους τόπους διαμονής του. Τα σενάρια χωρίζονταν με βάση τον χρονικό ορίζοντα εφαρμογής τους, αλλά και με βάση χωρικές διαφοροποιήσεις (πχ. με δράσεις και μέσα στις ΔΠΥΦ, όπως οι δράσεις των νηπιαγωγείων, αλλά και στα σχολεία στις πόλεις). Επιπλέον, ο αρχικός σχεδιασμός της ΕΕ διαφοροποιούνταν ως προς τις δομές και το σύστημα εκπαίδευσης με δύο παράλληλα συστήματα να προτείνονται και να υλοποιούνται ταυτόχρονα: η ένταξη των παιδιών με στοιχειώδεις γνώσεις ελληνικών (αρχικά όσων ζουν σε διαμερίσματα στις πόλεις) στα πρωινά τμήματα των σχολείων σε

Τάξεις Υποδοχής (ΤΥ) και η ίδρυση και λειτουργία των ΔΥΕΠ (Δομές Υποδοχής και Εκπαίδευσης Προσφύγων) σε απογευματινές ώρες, μετά τα τακτικά πρωινά τμήματα συγκεκριμένων δημόσιων σχολείων για τα παιδιά που διέμεναν στις ΔΠΥΦ.

Το πρόγραμμα για την Εκπαίδευση των παιδιών προσφύγων, όπως και το πρόγραμμα ΕΣΤΙΑ, σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε στο πλαίσιο της «έκτακτης ανάγκης» που καθόρισε τα έτη από το 2015 και έπειτα. Ο σχεδιασμός της ΕΕ αντιμετωπίστηκε ως σχεδιασμός σε έκτακτες συνθήκες με στόχευση για την άρση των περιορισμών που επιφέρει το «έκτακτο» κατά τα επόμενα έτη. Παρ' όλ' αυτά, μοιάζει πως και ο σχεδιασμός των επόμενων ετών, δεν κατάφερε να ξεφύγει από τη θεώρησή τους ως «μεταβατικές χρονιές». Η παράταση αυτή της «μεταβατικότητας», της προσωρινότητας και ειδικότερα, η παράταση λειτουργίας των ΔΥΕΠ τις καθιστά «παράλληλες» δράσεις, που αδυνατούν να «ενταχθούν» στην τακτική εκπαιδευτική (πρωινή) διαδικασία. Τα παραπάνω εγείρουν ερωτήματα σχετικά με τον διατυπωμένο στόχο του ΥΠΠΕΘ για την κοινωνική ένταξη των παιδιών στο εκπαιδευτικό σύστημα συνολικά (Skleparis, 2018).

Από τον σχεδιασμό του προγράμματος Εκπαίδευσης των παιδιών προσφύγων, ανακύπτουν διάφορα επίπεδα χωροθέτησης των δράσεων σε σχολικές μονάδες στην πόλη. Η χωροθέτηση των ΤΥ χαρακτηρίζεται από μια διασπορά σε διάφορες πόλεις της χώρας και σε ποικίλες σχολικές μονάδες εντός των πόλεων. Σε ό,τι αφορά τη χωροθέτηση των ΔΥΕΠ, επιλέγονται σχολικές μονάδες εφόσον βρίσκονται σε εύλογη απόσταση από την εκάστοτε ΔΠΥΦ και εφόσον διαθέτουν διαθέσιμες και κατάλληλες υποδομές⁵. Με αυτόν τον τρόπο, η χωροθέτηση των ΔΥΕΠ είναι άμεσα εξαρτώμενη από την ήδη προβληματική χωροθέτηση των ΔΠΥΦ, που βρίσκονται πολύ συχνά απομακρυσμένες από τον αστικό ιστό, ξεκομμένες από τη ζωή της πόλης, χωρίς καλές συγκοινωνιακές συνδέσεις και σε σημεία με ανύπαρκτες υποδομές. Στόχος της ΕΕ για το δεύτερο έτος ήταν η «λειτουργία ΔΥΕΠ μόνο όπου υπάρχουν ακόμη μεγάλα ή στερούμενα συγκοινωνιακά κέντρα φιλοξενίας και όπου είναι αδύνατον να οργανωθεί η μετάβαση και φοίτηση των παιδιών σε ΤΥ στα πρωινά σχολεία ή σε διαπολιτισμικά σχολεία» (Επιστημονική Επιτροπή ΥΠΠΕΘ, 2017, σσ. 89). Από τα παραπάνω διαφαίνεται πως ενώ η πρόθεση περιορισμού της λειτουργίας των ΔΥΕΠ έναντι της ένταξης σε πρωινά τμήματα αποτελούσε κρίσιμη στόχευση της ΕΕ, η ίδια η γεωγραφία των ΔΠΥΦ λειτούργησε ως εμπόδιο σε αυτό το στόχο, με άμεσες επιπτώσεις στο συνολικό σχεδιασμό του προγράμματος⁶.

Στόχευση του προγράμματος Εκπαίδευσης αποτέλεσε επίσης η διενέργεια δράσεων για «τη σύνδεση των σχολείων με την τοπική κοινωνία», «την κοινωνική ένταξη των προσφυγικών οικογενειών» και τη «γνωριμία με την πόλη». Τον ρόλο αυτό σε πολύ μεγάλο βαθμό τον αναλαμβάνουν οι Συντονιστές Εκπαίδευσης Προσφύγων (ΣΕΠ) που ορίζονται για κάθε ΔΠΥΦ και λειτουργούν ως σύνδεσμοι ανάμεσα στις ΔΠΥΦ και τα σχολεία. Ως καλές πρακτικές των ΣΕΠ σημειώνονται οι έξοδοί τους με τα παιδιά πρόσφυγες, η γνωριμία με την πόλη και την ιστορία της, η χρήση των μέσων μαζικής μεταφοράς για τις μετακινήσεις προκειμένου να εξοικειωθούν με την πόλη και τους ανθρώπους κ.ά.. Όπως σημειώνεται στη βιβλιογραφία, η οποία σε ό,τι αφορά τη σχέση των παιδιών

5 Βλ. το ΦΕΚ Β/3502/31.10.2016, αρθ. 2., Κοινή Υπουργική Απόφαση Αριθ. 180647/ΓΔ4: Ίδρυση, οργάνωση, λειτουργία, συντονισμός και πρόγραμμα εκπαίδευσης των Δομών Υποδοχής για την Εκπαίδευση των Προσφύγων (Δ.Υ.Ε.Π.), κριτήρια και διαδικασία στελέχωσης των εν λόγω δομών. Αθήνα: Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, Εθνικό Τυπογραφείο.

6 Εξαίρεση στα παραπάνω αποτελεί το παράδειγμα του Ελαιώνα που είναι η μοναδική ΔΠΥΦ σε άμεση γειτνίαση με τον αστικό ιστό της Αθήνας.



Χάρτης 3

Λειτουργούσες ΔΥΕΠ στην Αττική, Μάρτιος 2017 (Επιστημονική Επιτροπή ΥΠΠΕΘ, 2017, σσ. 39).



Χάρτης 3

Λειτουργούσες ΔΥΕΠ στη μητροπολιτική Αθήνα, Μάρτιος 2017 (Επιστημονική Επιτροπή ΥΠΠΕΘ, 2017, σσ. 39).

με το χώρο είναι πλούσια, «η στρεβλή, περιορισμένη ή ελλιπής γνώση του τόπου όπου (τα παιδιά) ζουν, παίζουν και κινούνται – της γειτονιάς δηλαδή – επηρεάζει και τον τρόπο που αντιλαμβάνονται τον κόσμο τους, συμμετέχουν στην κοινότητα και διεκδικούν τη θέση τους μέσα σε αυτή» (Ζάχου, 2017, σσ. 58).

«Αυτό που είναι μέριμνα της Επιστημονικής Επιτροπής και όλων των ΣΕΠ που έχουμε διοριστεί είναι ότι έξω από το camp πρέπει. Αν κανείς πρεσβεύει την ένταξη δεν μπορεί παρά να κάνει τους ανθρώπους να μπουν μέσα στο, μέσα στον αστικό ιστό και μέσα στη ζωή της πόλης έτσι; Δεν μπορείς να τους κρατάς απ' έξω» (Συντονίστρια Εκπαίδευσης Προσφύγων).

Όπως και στο πρόγραμμα ESTIA, έτσι και από την ανάλυση του προγράμματος Εκπαίδευσης των παιδιών προσφύγων προκύπτουν ορισμένες θεωρήσεις σχετικά με την εθνοτική ποικιλότητα, τη διεθνοτική συγκατοίκηση στην πόλη και τους τρόπους ενίσχυσής τους. Από τις εκθέσεις της ΕΕ, αναδύεται έντονα ο στόχος της ορατότητας των προσφύγων ως σημαντικός παράγοντας που χρειάζεται να κατακτηθεί: «Συμπερασματικά, το κοινωνικό και πολιτικό στοίχημα της εξόδου από το γκέτο των καταυλισμών, της επανόδου της ζωής των παιδιών σε μία κανονικότητα, της εξοικείωσής τους με το σχολείο και, συνολικότερα, της ορατότητας των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία έχει εν πολλοίς κερδηθεί [...]» (Επιστημονική Επιτροπή ΥΠΠΕΘ, 2017, σσ. 75). Αντίστοιχες θεωρήσεις προκύπτουν και από τις συνεντεύξεις με εκπροσώπους των αρμόδιων φορέων. Όπως επισημαίνεται, η ορατότητα των προσφύγων κρίνεται ως ένα αναγκαίο βήμα όχι μόνο για την αποδοχή τους εκ μέρους της ντόπιας κοινωνίας, αλλά και για την ενδυνάμωση των ίδιων. Συνολικά, ο στόχος της ορατότητας φαίνεται να αποτελεί έναν από τους κυριότερους στόχους του προγράμματος σε ό,τι αφορά την διεθνοτική συγκατοίκηση, την εγκατάσταση των προσφύγων στον αστικό χώρο και τις σχέσεις τους με την πόλη.

«Το στοίχημα της ορατότητας το θεωρώ πολύ σημαντικό. [...] Έχει μία μεγάλη σημασία η αποδοχή της εικόνας παρόλο που δεν είναι επαρκές στοιχείο είναι ήδη ένα πρώτο πολύ μικρό σκαλοπάτι. [...] Δηλαδή η ορατότητα, είναι κάτι το οποίο είναι σημαντικό και για τους ίδιους. Δηλαδή οι ίδιοι το μετράνε πολύ αυτό, το πώς τους κοιτάνε στο δρόμο. [...] Άρα η ορατότητα

είναι και ένα πρώτο σκαλοπάτι ενδυνάμωσης των ανθρώπων νομίζω, και έχει πολύ μεγάλη σημασία αυτό και εξοικείωσης εκατέρωθεν» (Εκπρόσωπος της Επιστημονικής Επιτροπής για την εκπαίδευση των προσφύγων).

ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στο παρόν άρθρο, εξετάστηκαν οι αρχές σχεδιασμού και οι τρόποι υλοποίησης των προγραμμάτων Στέγασης των αιτούντων άσυλο και προσφύγων και Εκπαίδευσης των μαθητών προσφύγων ως προς τις χωρο-κοινωνικές τους διαστάσεις, τη γεωγραφία τους και τις σύνθετες πτυχές της χωρο-κοινωνικής εγκατάστασης των προσφύγων και αιτούντων άσυλο στην πόλη. Η «ενδυνάμωση» των προσφύγων, η αστική τους εμπειρία και η «ορατότητα» στο δημόσιο χώρο αναδύθηκαν κατά την έρευνα ως βασικοί στόχοι των υπό εξέταση προγραμμάτων.

Σε ό,τι αφορά τη γεωγραφία του προγράμματος ESTIA, ενώ φαίνεται πως υιοθετήθηκε μια ρητορική που θεωρεί την ποικιλότητα πλεονέκτημα για τη διεθνολογική συγκατοίκηση, οι αρχές σχεδιασμού του ακολούθησαν το στόχο της χωρο-κοινωνικής μίξης και της αποφυγής της αυξημένης εθνοτικής ποικιλότητας σε συγκεκριμένες γειτονίες, υπό τον κίνδυνο «επιβάρυνσής» τους, ενώ η υλοποίηση του προγράμματος φαίνεται ότι παρήγαγε ορισμένες πυκνώσεις εγκατάστασης σε γειτονίες που ήταν ήδη γειτονίες εγκατάστασης προηγούμενων μεταναστευτικών πληθυσμών. Το τελευταίο, αποτιμάται ως αρνητικό στοιχείο από τους αρμόδιους φορείς, συνδεδεμένο με κινδύνους «γκετοποίησης». Ωστόσο, παρά τις «πυκνώσεις εγκατάστασης» και τις σχετικά πιο αυξημένες συγκεντρώσεις που σημειώνονται σε συγκεκριμένες περιοχές, η υλοποίηση του προγράμματος ESTIA δεν μπορεί να ταυτιστεί με πολιτικές διαχωρισμού των προσφύγων στον αστικό χώρο· αντίθετα θα μπορούσε να επιχειρηματολογηθεί μια ενίσχυση της υπερ-ποικιλότητας σε συγκεκριμένες γειτονίες. Το στοιχείο αυτό δεν είναι απαραίτητα αρνητικό, ακόμα και αν δεν ακολουθεί αυστηρά τη λογική της χωρο-κοινωνικής μίξης και διάχυσης. Άλλωστε όπως επισημαίνει η βιβλιογραφία η διάχυση της χωροθέτησης των προσφυγικών πληθυσμών ως γενική αρχή, βάσει και της εμπειρίας χωρών του Ευρωπαϊκού βορρά, δεν είναι αρκετή. Αντίθετα, χρειάζεται να συνοδεύεται από πρακτικές και δράσεις για τη μακροχρόνια χωρο-κοινωνική εγκατάστασή τους (Darling, 2017), πρακτικές που βέβαια απουσιάζουν από τα παραδείγματα που εξετάστηκαν στην περίπτωση της Αθήνας. Από την άλλη πλευρά, η γεωγραφία του προγράμματος Εκπαίδευσης χαρακτηρίζεται από διαφορετικά στοιχεία. Η εγγύτητα των ΔΥΕΠ στις ΔΠΥΦ, που εμφανίστηκε ως αναγκαστική για τη μείωση των αποστάσεων μεταξύ χώρου διαμονής και χώρου εκπαίδευσης, είχε ως αποτέλεσμα την χωροθέτηση των ΔΥΕΠ σε πολύ συγκεκριμένες περιοχές, κυρίως στα όρια της πόλης. Με άλλα λόγια, η γεωγραφία των δομών στέγασης είχε άμεση επίπτωση στις στοχεύσεις σχεδιασμού του προγράμματος για την ένταξη των παιδιών προσφύγων στο εκπαιδευτικό σύστημα.

Βάσει της θεωρητικής συζήτησης που αναπτύχθηκε εισαγωγικά, και τα δύο προγράμματα τοποθετούνται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο διακυβέρνησης της διαφορετικότητας στην πόλη. Πτυχές των προγραμμάτων αυτών και των στόχων τους, βρίσκουν τις αναφορές τους στη θεωρητική συζήτηση που αναπτύσσεται διεθνώς σχετικά με τους τρόπους χωρο-κοινωνικής ένταξης στο τοπικό επίπεδο. Ωστόσο, η επίτευξη της ορατότητας δεν οδηγεί αυτόματα στην επαφή ή την αλληλεπίδραση, πολύ περισσότερο στη θετική συγκατοίκηση. Μια από τις σημαντικότερες ελλείψεις των υπό διερεύνηση προγραμμάτων είναι η μη θεσμοθέτηση και η μη ένταξη σε αυτά «οργανω-

μένων συναντήσεων» για τη διεθνολογική συνύπαρξη, και δράσεων που να ξεπερνούν το στόχο της ορατότητας και να περνούν σε ένα επόμενο επίπεδο πιο συστηματικής αλληλεπίδρασης μεταξύ ντόπιων, προσφύγων και μεταναστών. Οι ad hoc δράσεις που υλοποιήθηκαν από ορισμένους συνεργάτες των προγραμμάτων περιλάμβαναν γεγονότα, εκδηλώσεις ή φεστιβάλ που όπως επισημαίνει η Κουτρολίκου αποτελούν συνήθεις πρακτικές των πολιτικών που στοχεύουν στην κοινωνική μίξη. Η αλληλεπίδραση που βασίζεται σε τέτοια γεγονότα μπορεί να λειτουργεί θετικά για το πρώτο επίπεδο εξοικείωσης με τους «άλλους» αλλά η αποσπασματικότητα και «ο προσωρινός τους χαρακτήρας δεν είναι αρκετός για το χτίσιμο σχέσεων ή την επίλυση υπαρχουσών εντάσεων» (Κουτρολίκου, 2012, σσ. 2062).

Ειδικά σε ό,τι αφορά την Αθήνα, η μη ύπαρξη αυξημένου οριζόντιου εθνοτικού διαχωρισμού και η έντονη ποικιλότητα θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως ένα βοηθητικό υπόβαθρο στην κατεύθυνση δημιουργίας διεθνολογικών δικτύων, δεσμών και διεθνολογικής συγκατοίκησης. Η χωρική εγγύτητα, ως βασικό χαρακτηριστικό του κοινωνικού χάρτη της πόλης και η υπαρκτή καθημερινή επαφή που αποτελούν αναγκαίους αλλά όχι (μοναδικά) ικανούς όρους για την επίτευξη της διεθνολογικής συγκατοίκησης, προσφέρουν ένα εύφορο έδαφος, στο οποίο μπορούν να σχεδιαστούν μελλοντικά οι αναγκαίες πολιτικές. Η απουσία συνολικότερης ενταξιακής πολιτικής και η ταυτόχρονη ύπαρξη μιας πληθώρας άλλων αποσπασματικών δράσεων οργανωμένων υπό την συνθήκη του έκτακτου σε εθελοντική βάση, δημιουργεί μια ιδιαίτερη αντίφαση που μπορεί να (ανα)παράγει ιδιότυπους αποκλεισμούς, διαχωρισμούς, κοινωνικές οριοθετήσεις αλλά και συγκρούσεις στον αστικό χώρο. Είναι αναγκαία περισσότερη έρευνα στο μέλλον, που να εμβαθύνει διερευνώντας το αποτύπωμα των εν λόγω προγραμμάτων στις σχέσεις, οριοθετήσεις και γειτνιάσεις που δημιουργούνται στο τοπικό πεδίο της πόλης και της καθημερινής ζωής μεταξύ προσφύγων, μεταναστών και ντόπιων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Amin, A. (2002). Ethnicity and the multicultural city: living with diversity. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 34(6), 959-980.
- Αράπογλου, Β., Καβουλάκος, Κ.Ι., Κανδύλης, Γ. & Μαλούτας, Θ. (2009). Η νέα κοινωνική γεωγραφία της Αθήνας: μετανάστευση, ποικιλότητα και σύγκρουση. *Σύγχρονα Θέματα*, 107, 57-67.
- Balampanidis, D. (2019). Housing pathways of immigrants in the city of Athens: From homelessness to homeownership. Considering contextual factors and human agency. *Housing, Theory and Society*, doi: 10.1080/14036096.2019.1600016.
- Darling, J. (2017). Forced migration and the city: Irregularity, informality, and the politics of presence. *Progress in Human Geography*, 41(2), 178-198.
- Eckardt, F. (2018). European cities planning for asylum. Editorial, *Urban Planning*, 3(4), 61-63.
- Επιστημονική Επιτροπή ΥΠΠΕΘ (2016). *Οι εκπαιδευτικές δράσεις για τα παιδιά των προσφύγων*. Αθήνα: Επιστημονική Επιτροπή για την υποβοήθηση του έργου της Επιτροπής Στήριξης των παιδιών των προσφύγων, Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων.

- Επιστημονική Επιτροπή ΥΠΠΕΘ (2017). *Το έργο της εκπαίδευσης των προσφύγων*. Α. Έκθεση αποτίμησης του έργου για την ένταξη των παιδιών των προσφύγων στην εκπαίδευση (Μάρτιος 2016-Απρίλιος 2017), Β. Προτάσεις για την εκπαίδευση των παιδιών των προσφύγων κατά το σχολικό έτος 2017-2018. Αθήνα: Επιστημονική Επιτροπή για τη στήριξη των παιδιών των προσφύγων, Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων.
- Glorius, B. & Doornik, J. (2016). Refugee migration and local demarcations: New insight into European localities, Editorial. *Journal of Refugee Studies*, 29(4), 429-439.
- Kandyli, G. & Maloutas T. (2018). From laissez-faire to the camp: Immigration and the changing models of affordable housing provision in Athens. Στο E. Bargelli & T. Heitkamp (Επιμ.), *New developments in southern European housing after the crisis* (σσ. 127-154). Pisa: Pisa University Press.
- Kourachanis, N. (2018). From camps to social integration? Social housing interventions for asylum seekers in Greece. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 39(3/4), 221-234.
- Koutrolίκου, P. (2012). Spatialities of ethnocultural relations in multicultural east London: Discourses of interaction and social mix. *Urban Studies*, 49(10), 2049-2066.
- Leontidou, L. (1990). *The Mediterranean city in transition: social change and urban development*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Μαλούτας, Θ. (2018). *Η κοινωνική γεωγραφία της Αθήνας. Κοινωνικές ομάδες και δομημένο περιβάλλον σε μια νοτιοευρωπαϊκή μητρόπολη*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Παπαγιαννάκης, Λ. (2017). *Απάντηση σε ερώτημα επιτροπής κατοίκων της Αθήνας. Θέμα: Πρόγραμμα στέγασης προσφύγων του Δήμου Αθηναίων σε συνεργασία με την Ύπατη Αρμοστεία*. Αθήνα, 21 Φεβρουαρίου 2017.
- Skleparis, D. (2018). *Refugee Integration in Mainland Greece: Prospects and Challenges*. Policy Brief, 02, Yasar University UNESCO Chair on International Migration.
- Βαΐου, Ντ. (επιστ. υπ.) (2007). *Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωροκοινωνικές μεταβολές στην πόλη. Ντόπιες και μετανάστριες στις γειτονίες της Αθήνας*. Αθήνα: L-Press/ΕΜΠ.
- Valentine, G. (2008). Living with difference: reflections on geographies of encounter. *Progress in Human Geography*, 32(3), 323-337.
- ΥΑ ΟΗΕ (2019α). *ΕΣΤΙΑ*, Αρχική Σελίδα (http://estia.unhcr.gr/el/home_page/ τελευταία πρόσβαση 15 Ιουνίου 2019).
- ΥΑ ΟΗΕ (2019β). *ΕΣΤΙΑ*, *Ενημερωτικά Σημειώματα*, *Ενημερωτικό σημείωμα για τη στέγαση* – Απρίλιος 2019 (<https://bit.ly/30XoUF2> τελευταία πρόσβαση 1 Ιουνίου 2019).
- ΥΑ ΟΗΕ (2018). *ΕΣΤΙΑ*, *Νέα*, *Διήμερο ενημερωτικό σεμινάριο για τους πρόσφυγες του προγράμματος ΕΣΤΙΑ στη Νέα Φιλαδέλφεια* (<https://bit.ly/2YSg4qg> τελευταία πρόσβαση 15 Ιουνίου 2019).
- Ζάχου, Ε. (2017). Αναζητώντας μια θέση στο χώρο έξω από τα «σχολικά τείχη». Η γνωριμία των παιδιών με τη γειτονιά τους. Στο Έ. Ακύλα, Ντ. Βαΐου, Μ. Δημοπούλου, Ε. Ζάχου, Κ. Κύρδη, Μ. Λεμπέση & Ε. Μίχα (επιμ.), *Οι γειτονίες μας. Εκπαιδευτικές προσεγγίσεις μέσα από τέσσερις διαλόγους* (σσ. 57-62). Αθήνα: Εθνική Τράπεζα, Ιστορικό Αρχείο.

Διαδρομές και σχέσεις από τη βάρκα στο διαμέρισμα

Γεωργία Σαρικούδη, Χρήστος Τσαρουχίδης, Τριανταφυλλιά Καβαζίδου
και Γκόλφω Τσέργα

Σπουδαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας,
Τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας
Α.Π.Θ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η συγκεκριμένη παρουσίαση αφορά τη μελέτη των προσφύγων και των μεταναστών που πρόσφατα έφτασαν στην Ελλάδα, διασχίζοντας το Αιγαίο ή το Λιβυκό ή τον Έβρο, και έχουν εγκατασταθεί εντός του αστικού ιστού σε διαμερίσματα που ποικιλοτρόπως έχουν νοικιαστεί. Βασίζεται σε υλικό που συλλέχθηκε από επιτόπια έρευνα σε διαμερίσματα που φιλοξενούν πρόσφυγες σε Θεσσαλονίκη, Κιλκίς και Κατερίνη την περίοδο Σεπτεμβρίου 2018 - Μαρτίου 2019 για το πρόγραμμα «Από το καράβι στο διαμέρισμα» του ΑΠΘ και παρουσιάζει τις δυναμικές συγκρότησης του κοινωνικού περιγυρου αυτών των οικογενειών, των διαδικασιών μέσω των οποίων έφτασαν στο διαμέρισμα, της ώσμωσης και των συγκρούσεων που συντελούνται ανάμεσα σε αυτές τις οικογένειες και το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον τους. Λαμβάνοντας υπόψη τις πολλαπλές και διαφορετικές ταυτότητες των προσφύγων σε σχέση με την ηλικία, το φύλο, την εθνικότητα, το νομικό καθεστώς και την τάξη σε αυτή την παρουσίαση, στοχεύουμε να επισημάνουμε τις διαδικασίες ένταξης των προσφύγων στο ευρύτερο ελληνικό κοινωνικό πλαίσιο και την οργάνωση του χωρο-χρόνου της καθημερινότητάς τους.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρουσίαση αυτή βασίζεται σε έρευνα που πραγματοποιείται στο πλαίσιο της πρόσκλησης ΕΔΒΜ 34 «Υποστήριξη ερευνητών με έμφαση στους νέους ερευνητές», έχει τον τίτλο «Από το καράβι στο διαμέρισμα» και τελεί υπό την επίβλεψη του Επίκουρου Καθηγητή Κοινωνικής Ανθρωπολογίας Α.Π.Θ., Γιώργου Αγγελόπουλου. Το έργο συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση». Το αντικείμενο της έρευνας είναι η μελέτη προσφύγων που έφτασαν από το 2016 στην Ελλάδα και έχουν εγκατασταθεί εντός του αστικού ιστού σε διαμερίσματα στο πλαίσιο του προγράμματος ΕΣΤΙΑ της Ύπατης Αρμοστείας. Σε μεθοδολογικό επίπεδο, χρησιμοποιούμε ένα συνδυασμό ποιοτικών μεθόδων: ημι-δομημένες συνεντεύξεις, ιστορίες ζωής και συμμετοχική παρατήρηση. Το υλικό συλλέχθηκε από επιτόπια έρευνα στη Θεσσαλονίκη, το Κιλκίς και την Κατερίνη¹ από τον Οκτώβριο 2018 έως τον Απρίλιο

¹ Οι λόγοι που επιλέξαμε αυτές τις τρεις πόλεις είναι: και οι τρεις πόλεις βρίσκονται κοντά στα σύνορα με τη Βόρεια Μακεδονία και αποτελούν τόπους- κλειδιά για την άτυπη μετακίνηση των προσφύγων, σε αυτές εφαρμόζονται ποικίλες

2019. Οι πληροφορητές μας είναι κυρίως οικογένειες που προέρχονται από διαφορετικές χώρες (Συρία, Αφγανιστάν, Ιράν, Ιράκ), έχουν διαφορετικές ηλικίες, μορφωτικό επίπεδο, οικονομικό και πολιτισμικό υπόβαθρο. Όσον αφορά το καθεστώς διαμονής τους, κάποιοι έχουν ζητήσει άσυλο στην Ελλάδα ενώ άλλοι αναμένουν την επανένωση με μέλη της οικογένειάς τους που ζουν σε άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (συνήθως στη Γερμανία). Στη σημερινή μας παρουσίαση θα εστιάσουμε στο πρόβλημα της εργασίας και τις στρατηγικές που ακολουθούν ως προς την κοινωνική τους δικτύωση και την εύρεση εργασίας. Υποστηρίζουμε ότι ο τρόπος με τον οποίο οι πρόσφυγες διαμορφώνουν αντιλήψεις για την εργασία ως μέσο κοινωνικής ενσωμάτωσης στη νέα πραγματικότητα που ζουν συνδέεται με μια σειρά από παράγοντες που φέρουν στοιχεία από το παρελθόν τους, από τις σχέσεις τους με τις ΜΚΟ, από τους δομικούς περιορισμούς της ελληνικής αγοράς εργασίας, από τις δυνατότητες κατανόησης των μηχανισμών αναζήτησης εργασίας.

ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΕΡΓΑΣΙΑ

Αν και η πλειονότητα των προσφύγων που συναντήσαμε γνωρίζουν ότι η παραμονή τους στα διαμερίσματα είναι προσωρινή, εντούτοις παράγουν «οικιακές» πρακτικές όπως: να εξοικειώνονται με τον τόπο και να οικειοποιούνται το χώρο (διαμέρισμα), να βελτιώνουν τα υλικά αγαθά του σπιτιού (αγοράζουν έπιπλα, φυτεύουν λουλούδια), να αναπτύσσουν διαπροσωπικές σχέσεις με τους εργαζόμενους των ΜΚΟ, τους συμπατριώτες τους ή τις τοπικές κοινότητες και να διαπραγματεύονται την παρουσία τους στο νέο περιβάλλον όσο και αν η Ελλάδα δεν αποτελεί κατά κύριο λόγο επιθυμητή χώρα εγκατάστασης. Όλες αυτές οι ενέργειες αποτελούν μια προσπάθεια να υπερβούν τα αισθήματα ανασφάλειας και αβεβαιότητας που νιώθουν όσοι ζουν υπό το καθεστώς της αναμονής για το άσυλο και φανερώνουν την ανάγκη τους όχι απλά για επιβίωση, αλλά για μια καλύτερη καθημερινότητα και γιατί όχι - για κάποιους από αυτούς - για την σταδιακή τους ένταξη (Brun, 2015, σ. 10).

Ωστόσο οι ενέργειες αυτές μόνο δεν αρκούν για να μπορέσουν οι πρόσφυγες να κερδίσουν και πάλι την αυτονομία τους που εξασφαλίζει στους ανθρώπους η έμμισθη εργασία. Η πρόσβαση στην αγορά εργασίας είναι απαραίτητο στοιχείο για να γίνει κάποιος αυτόνομος, ανεξάρτητος, να βελτιώσει την καθημερινότητά του και έτσι να μπορέσει να ενταχθεί στην χώρα υποδοχής εφόσον το επιθυμεί (Culcasi, 2019, σ.4, Zetter and Ruauadel, 2018, σ. 4). Ο Firas, 49 ετών ηλεκτρολόγος που ήρθε με τη γυναίκα του και τα δυο του παιδιά από το Ιράκ πριν 10 μήνες μας περιγράφει την ανάγκη του να εργαστεί. «Ένα χρόνο κάθομαι και μου έχει στοιχίσει. Έχω μια οικογένεια που πρέπει να συντηρήσω. Αρχισα το κάπνισμα και κάνω τώρα 4 πακέτα τη μέρα, κάθομαι και έχω βάλει κιλά. Αν κάποιος μου έλεγε μπες σε αυτήν την αποθήκη και φτιάξε όλες τις ηλεκτρικές συσκευές θα του φιλούσα το χέρι». Παρομοίως και η Zahra, 45 χρονών από τη Συρία που επιχείρησε 10 φορές να περάσει τα σύνορα με τα δυο ανήλικα παιδιά της, ενώ ο άντρας της είναι από το 2017 αγνοούμενος. Το γεγονός πως στην πατρίδα της ήταν νοικοκυρά, γιατί «είναι ντροπή να δουλεύουν οι γυναίκες»

μορφές δομών φιλοξενίας (καταυλισμοί, διαμερίσματα, ξενοδοχεία) και πολλαπλά μοντέλα ενσωμάτωσης (από διεθνείς οργανισμούς και ΜΚΟ) Αυτή τη στιγμή στο Κιλκίς φιλοξενούνται σε διαμερίσματα που εκμισθώνει μια ΜΚΟ 450 άτομα, στην Κατερίνη 180 υπό τη φροντίδα της Ευαγγελικής Εκκλησίας. Στη Θεσσαλονίκη 850 άτομα βρήκαν στέγη μέσω διάφορων οργανώσεων. Όλα αυτά υπάγονται στο πρόγραμμα ΕΣΤΙΑ που δημιουργήθηκε για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και της κοινωνικής ένταξης των προσφύγων και χρηματοδοτείται από ευρωπαϊκούς πόρους (Κουραχάνης, 2018). Όλα τα ονόματα των πληροφορητών είναι ψευδώνυμα

την αγχώνει ως προς την αναζήτηση εργασίας. «Σίγουρα τα Ηνωμένα Έθνη δεν θα μας αντέχουν συνέχεια. Κάποια στιγμή θα μας πουν ότι ‘πρέπει να πληρώσετε και το νοίκι του διαμερίσματος’. Η δουλειά σου δίνει άλλη παράμετρο στη ζωή. Αλλά τι δουλειά να κάνω, δεν ξέρω τι να κάνω, δεν ξέρω ούτε τη γλώσσα».

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΕΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η αναζήτηση εργασίας, λοιπόν, δεν είναι εύκολη υπόθεση. Τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν είναι πολλαπλά. Το ζήτημα της έλλειψη γνώσης της ελληνικής γλώσσας, καθώς το κράτος δεν προσφέρει προς το παρόν οργανωμένα προγράμματα εκμάθησης ελληνικών για ενήλικους πρόσφυγες είναι το πρώτο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν. Το πρόβλημα επιτείνεται με τα άτομα που όχι μόνο δε μαθαίνουν ελληνικά, αλλά είναι αναλφάβητοι όπως η Hana, 30 ετών από τη Δαμασκό που ζει με τα τρία της κορίτσια στο Κιλκίς και έχασε τον άντρα της κατά τη διάρκεια του πολέμου στη Συρία. Δεν έχει πάει ποτέ της σχολείο, δεν έχει εργαστεί και δεν μπορεί να φανταστεί πως θα είναι το μέλλον της. Η Hana² είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα γυναίκας πρόσφυγα που παραμένει δέσμια κανονιστικών περιορισμών όπως ότι η εργασία είναι δείγμα ντροπιαστικής και πιθανόν ανήθικης συμπεριφοράς. Η αντίληψη αυτή – η οποία παραπέμπει σε ένα συγκεκριμένο σύστημα- τις κρατάει μακριά από την αγορά εργασίας ακόμα και αν αναγνωρίζουν την ανάγκη να εργαστούν για να ανταπεξέλθουν στην καθημερινότητά τους. Σύμφωνα με την Kandiyoti (2006,σ.119) «η κατάρρευση του μοντέλου της κλασικής πατριαρχίας μπορεί να απειλεί τις γυναίκες, οι οποίες συχνά αντιστέκονται στη διαδικασία μεταβολής, επειδή αντιλαμβάνονται ότι η παλιά τάξη πραγμάτων φεύγει από τα χέρια τους χωρίς να έχουν εναλλακτικές που να τους παρέχουν προστασία». Στην προσπάθεια τους λοιπόν να διατηρήσουν την «προστασία» που τους παρείχε το σύστημα της πατριαρχίας κάποιες από αυτές τις γυναίκες, όπως η Hana, αρνούνται το ενδεχόμενο να εργαστούν και επικαλούμενες την ιδιότητα του πρόσφυγα ζητούν από το κράτος στη χώρα υποδοχής να τις πάρει υπό την προστασία του, να γίνει ο νέος “πατέρας/ σύζυγος” τους.

Επιπλέον, οι περισσότεροι δεν γνωρίζουν πώς να βρουν ή να κάνουν αίτηση για δουλειά. Παρόλο που ξέρουν να χειρίζονται ένα smartphone, δυσκολεύονται να χρησιμοποιήσουν έναν υπολογιστή. Ακόμα και άνθρωποι μορφωμένοι δεν είναι εξοικειωμένοι με το γράψιμο ενός βιογραφικού. Ο Tareq 31 χρονών και η γυναίκα του 30 καθηγητές αγγλικής γλώσσας από τη Συρία εργάζονται εθελοντικά παρέχοντας μαθήματα αγγλικής γλώσσας σε δυο ΜΚΟ. «Φυσικά θέλω να δουλέψω και να πληρώνομαι αλλά πού είναι αυτές οι δουλειές, δεν ξέρω πού και πώς να ψάξω», μας είπε ο Tareq. Είναι γεγονός πως οι περισσότεροι από αυτούς συνήθιζαν να βρίσκουν δουλειά στις χώρες καταγωγής τους ενεργοποιώντας συγγενικά ή / και φιλικά δίκτυα ή απασχολούνταν από το κράτος. Η προετοιμασία, λοιπόν, ενός βιογραφικού σημειώματος (ως μια «δυστική πρακτική») και η αναζήτηση στο διαδίκτυο θέσεων εργασίας είναι κάτι νέο, ανοίκειο και περίεργο. Ακόμη και όταν κάποιος βρει την πολυπόθητη εργασία, αυτό δε σημαίνει πως σταματάει το άγχος της επισφαλούς συνθήκης που βιώνουν.³ Η Amira 38 ετών δασκάλα από τη Συρία που ήρθε στην Ελλάδα τον Αύγουστο

2 Όσον αφορά τις μουσουλμάνες γυναίκες, οι οποίες και αποτελούν το μεγαλύτερο ποσοστό στην έρευνά μας, είναι λάθος να τις θεωρήσουμε μια ενιαία ομάδα καθώς οι σύγχρονες εθνογραφικές παρατηρήσεις για το Ισλάμ έχουν αποδομήσει αυτή την αντίληψη αναδεικνύοντας τον πλουραλισμό των έμφυλων συμπεριφορών μέσα σε αυτό (Τσιμπιρίδου 2006,σ. 34).

3 Η επισφαλής εργασία αποτελεί μια «ρευστή» εργασιακή συνθήκη, μια συνεχή κατάσταση «εντός και εκτός» της

του 2016 με τον άντρα και τα τρία παιδιά της, εδώ και ένα χρόνο έχει πάρει άσυλο εξακολουθεί να στεγάζεται σε σπίτι του προγράμματος ΕΣΤΙΑ και εργάζεται τους τελευταίους 8 μήνες σε ένα πρόγραμμα του Δήμου με ημι-απασχόληση από το οποίο αμείβεται με 450€ τη στιγμή που το ενοίκιο του σπιτιού της είναι 300€. Καθώς έχει σταματήσει η κατά κεφαλήν επιδότηση από την Ύπατη Αρμοστεία η Αμίρα ανησυχεί πως δε θα μπορεί να ανταποκριθεί στα έξοδα και τις ανάγκες του νοικοκυριού της σε λίγο καιρό που θα τελειώσει το πρόγραμμα στο οποίο εργάζεται.

Τέλος, οι αρνητικές απαντήσεις κατά την αναζήτηση εργασίας ή ξενοφοβικά περιστατικά που αντιμετωπίζουν οι πρόσφυγες τους οδηγούν στην απογοήτευση και την παραίτηση τους από την εύρεση δουλειάς. Για παράδειγμα ο Νταούντ, σύζυγος της Amira, 40 ετών δάσκαλος από τη στιγμή που πήρε το άσυλο προσπαθεί να ανοίξει μια δική του επιχείρηση με φαγητό, δυσκολεύτηκε πολύ να βρει το χώρο που θα τη στεγάσει καθώς όπως μας δήλωσε πολλοί Έλληνες ιδιοκτήτες ενοικιαζόμενων καταστημάτων στο άκουσμα της καταγωγής του αρνήθηκαν να του το νοικιάσουν. Όταν τελικά βρήκε ένα κατάστημα και συμφώνησε με τον ιδιοκτήτη όμως για άλλη μια φορά η συμφωνία δεν ολοκληρώθηκε. Για τον Νταούντ η κίνηση αυτή του ιδιοκτήτη πηγάζει από την καχυποψία που έχουν οι ντόπιοι απέναντι στους πρόσφυγες (βλ. Kirtsoglou and Tsimouris, 2018:1879). Για να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα που προκύπτουν στην εύρεση εργασίας οι περισσότεροι ακολουθούν ορισμένες στρατηγικές που συνδέονται κυρίως με την δημιουργία δικτύων από/ με τις ΜΚΟ.

ΜΚΟ ΚΑΙ ΕΥΡΕΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Στις περισσότερες των περιπτώσεων οι πρόσφυγες απευθύνονται στις ΜΚΟ ζητώντας εργασία (ακόμη και εθελοντική) γιατί είναι ο τόπος στον οποίο έχουν συνηθίσει να απευθύνονται όταν θέλουν κάτι. Η εθελοντική εργασία παίζει συχνά ένα ρόλο διαβατηρίου σταδίου στην εξοικείωση με τις πολιτισμικές πρακτικές αναζήτησης έμμισθης εργασίας. Ειδικά για τις γυναίκες πληροφορήτριες μας, η εθελοντική εργασία συνιστά μια υβριδική κατάσταση που συνδυάζει στοιχεία της οικιακής «φροντίδας» αλλά και της έμμισθης εργασίας (Ροζάκου, 2018). Υπό αυτήν την έννοια, αποτελεί έναν τρόπο σταδιακής κατανόησης μιας νέας πραγματικότητας. Αξίζει να επισημάνουμε ότι για τους περισσότερους πρόσφυγες οι ΜΚΟ δεν αντιπροσωπεύουν απλώς έναν οργανισμό, αλλά το ίδιο το κράτος, επειδή με αυτές είναι οι περισσότερες συναλλαγές τους. Στην πραγματικότητα, το ίδιο το κράτος έχει παραχωρήσει ευθύνες και αρμοδιότητες στις οργανώσεις κρατώντας το ίδιο το ρόλο του συντονιστή. Αυτή η διάκριση δε γίνεται αντιληπτή από τους πρόσφυγες. Για αυτούς οι ΜΚΟ και οι εργαζόμενοι/εθελοντές με τους οποίους έρχονται σε επαφή εκπροσωπούν τις επίσημες αρχές (Cabot, 2014, Ροζάκου, 2018). Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο πολλές φορές έχουν προσδοκίες από τις ΜΚΟ και όταν οι τελευταίες εξηγούν ότι δεν μπορούν να τις εκπληρώσουν εξαιτίας περιορισμένων πόρων και δυνατοτήτων, οι πρόσφυγες δεν μπορούν να το καταλάβουν και πιστεύουν ότι ο οργανισμός τους «εξαπατά»⁴. Η πλειονότητα αυτών παρ' όλο που στρέφεται

αγοράς εργασίας, μια οριακότητα (Turner, 1967) που διαπερνά, επηρεάζει και τελικά επικαθορίζει όλο το φάσμα της κοινωνικής ζωής. Ως επισφαλείς μορφές εργασίας χαρακτηρίζονται όλες εκείνες οι ευέλικτες μορφές εξαρτημένης εργασίας που διαφοροποιούνται από την «τυπική εργασιακή σχέση» με την ευρεία έννοια του όρου, δηλαδή αυτή της εξαρτημένης εργασίας πλήρους απασχόλησης αορίστου χρόνου.

4 «Να πάρουν θέλουν κι αυτοί». «Αν έχω πρόβλημα προσπαθώ να το λύσω μόνος μου και να μην πάω στην ΜΚΟ». «Μου έδωσαν μόνο αυτά τα λίγα παλιά και σπασμένα έπιπλα, αλλά ξέρω ότι σε μερικούς άλλους έδωσαν τηλεόραση και περισσότερες κουβέρτες». Αυτά είναι μερικά παραδείγματα των σκέψεων που μοιράστηκαν μαζί μας οι πληροφορητές μας

στις ΜΚΟ φαίνεται σκεπτική, ακόμη και καχύποπτη προς αυτές, καθώς τις θεωρούν θεσμικούς μηχανισμούς που θέλουν να επωφεληθούν από το προσφυγικό ζήτημα αντί να προσφέρουν βοήθεια (Cabot, 2014, σσ.96-97).

Παράλληλα υπάρχουν μερικοί πρόσφυγες που πιστεύουν ότι η εργασία σε μια ΜΚΟ μπορεί να αυξήσει τα προσόντα τους και το status τους (Παπαγαρουφάλη, 2013, σ. 116) και ενδεχομένως να συμβάλει στη γρηγορότερη εξέταση ή σε μια θετική έκβαση της αίτησης ασύλου τους. Επιπλέον, ο εθελοντισμός και η αλληλεπίδραση με έναν οργανισμό αποτελεί ένα βήμα για την εργασιακή ένταξή τους (Rozakou, 2018). Ο Halil και η γυναίκα του, ένα ζευγάρι Κούρδων από το Ιράκ, προσφέρουν εθελοντικά τις υπηρεσίες τους σε μια ΜΚΟ. Η γυναίκα πλένει και σιδερώνει μεταχειρισμένα ρούχα που θα της φέρει η οργάνωση και ο άντρας της μαζεύει από τα σκουπίδια διάφορα αντικείμενα, όπως παιχνίδια, ρούχα, που η ΜΚΟ αφού τα καθαρίσει και τα επιδιορθώσει τα δίνει σε πρόσφυγες. Αν και οι ίδιοι δηλώνουν πως το κάνουν γιατί θεωρούν υποχρέωσή τους να βοηθήσουν άλλους πρόσφυγες που βρίσκονται σε χειρότερη κατάσταση από αυτούς, όπως μας είπε ο Halil, η ΜΚΟ αυτή τους δίνει δωρεάν τρόφιμα. Ωστόσο, η απόκτηση μιας θέσης σε οργανώσεις, δίνει στους πρόσφυγες εξουσία έναντι άλλων προσφύγων γεγονός που ανασηματοδοτεί τις σχέσεις και τις ιεραρχίες μέσα στις κοινότητες και αυξάνει τον ανταγωνισμό μεταξύ των προσφύγων (Voutira-Harrell Bond, 1992:10).

Πράγματι ήταν πολλές οι περιπτώσεις εκείνων που βρήκαν μια δουλειά το κατάφεραν χάρη στις προσωπικές τους σχέσεις που ανέπτυξαν με τους εργαζόμενους των ΜΚΟ. Η Amena 33 χρόνων από το Ιράν εργάζεται σε ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα του Δήμου Θεσσαλονίκης σε συνεργασία με τη ΧΑΝΘ. Η Amena ενημερώθηκε για αυτή τη δουλειά από έναν πρώην υπάλληλο μιας ΜΚΟ. Παρόλο που εκείνος σταμάτησε να εργάζεται για την ΜΚΟ, κράτησαν επαφή. Ήταν εκείνος που ετοίμασε το βιογραφικό της και το έστειλε γι' αυτήν. Όταν η Amena πήγε για τη συνέντευξη, κατά τη διάρκεια της συζήτησης προέκυψε ότι η δασκάλα της στο μάθημα της ελληνικής γλώσσας ήταν πρώην συνάδελφος του ατόμου που της έπαιρνε εκείνη τη στιγμή συνέντευξη. Όπως μας είπε η Amena, «από εκείνη τη στιγμή γνώριζα ότι πήρα τη δουλειά». Για τη Amena η εύρεση δουλειάς είναι συνδυασμός ταλέντου, γνώσεων και γνωριμιών. Η ίδια περηφανεύεται πως ξέρει τους πάντες και την ξέρουν οι πάντες. «Αν περιμένεις λεωφορείο από το κέντρο κατά τις 4 το μεσημέρι, βλέπεις όσους δουλεύουν σε ΜΚΟ. Τα άτομα που βλέπω στα διάφορα γραφεία και μετά στο λεωφορείο πάω και τα χαιρετάω, ώστε να με θυμούνται». Χάρη σε αυτές τις γνωριμίες βρήκε την πρώτη της δουλειά, ανανέωσε τη σύμβασή της και συζητά με τη ΧΑΝΘ για τη συμμετοχή της σε ένα καλοκαιρινό πρόγραμμα. Αξίζει να σημειωθεί πως, στην περίπτωση της Amena και σε άλλες που συναντήσαμε, οι γυναίκες της οικογένειας (η Amena ζει με τον πατέρα και τη γιαγιά της,) είναι εκείνες που εργάζονται. Η Amena εργαζόταν ως ηθοποιός στο Ιράν, ωστόσο το έκανε όχι από οικονομική ανάγκη (ο πατέρας της είχε εργοστάσιο με υφάσματα) αλλά από «ανάγκη καλλιτεχνικής δημιουργίας».

Εκτός από τις ΜΚΟ οι πρόσφυγες στρέφονται στους ομοεθνείς τους και τα δίκτυα γνωριμιών

σχετικά με τις ΜΚΟ. Παρ' όλα αυτά, στρέφονται στις ΜΚΟ ζητώντας εργασία (συνήθως διερμηνέα ή ακόμα και εθελοντή, προσπαθώντας να μετατρέψουν το πρόβλημα της γλώσσας σε πλεονέκτημα) και καλλιεργούν σχέσεις με ορισμένους από τους εργαζόμενους ή τους εθελοντές αυτών των οργανώσεων. «Θέλω να βοηθήσω τους ανθρώπους που έζησαν το ίδιο με μένα. Προσπαθώ να βοηθήσω με οποιονδήποτε τρόπο» είναι μια από τις πρώτες εξηγήσεις που προβάλλουν οι πρόσφυγες.

που δημιούργησαν από «το καράβι στο διαμέρισμα». Ο Akram ένας 24 χρονος Αφγανός έχει νοικιάσει μόνος του εδώ και έναν χρόνο διαμέρισμα στη Θεσσαλονίκη. «Όταν ήμουν στα Διαβατά άκουγα διαφόρους να λένε πως στην Ελλάδα δεν πρόκειται να βρω δουλειά γιατί δεν υπάρχουν γενικά δουλειές. Ειδικότερα για όσους δεν ξέρουν τη γλώσσα». Ωστόσο οι γνωριμίες του με ομοεθνείς του τού προσέφεραν εργασία από τους πρώτους μήνες της διαμονής του στη Θεσσαλονίκη. «Ένα παιδί που ήξερα από τα Διαβατά δούλευε σε έναν ψαρά, μάζευε δολώματα και επειδή ο ψαράς έψαχνε κι άλλα άτομα για αυτήν τη δουλειά ο φίλος μου του πρότεινε εμένα. Δε χρειαζόταν η γλώσσα. 5 λέξεις και νοήματα. Ένα χρόνο την έκανα αυτή τη δουλειά. Με τον ίδιο τρόπο βρήκε και την επόμενη δουλειά, σε ένα βενζινάδικο. Είχα γνωρίσει έναν Αφγανό που είχε έρθει πριν 10 χρόνια εδώ και σπούδασε γιατρός. Αυτός δούλευε σε ένα βενζινάδικο και τώρα που σταμάτησε μου πρότεινε να πάω στη θέση του. Μέχρι τώρα δεν ξέρω, τις περισσότερες δουλειές τις βρήκα επειδή είχα γνωστούς. και τη δουλειά και το σπίτι που μένω», μας εξήγησε.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοψίζοντας, άνθρωποι από τη Μέση Ανατολή που έφτασαν στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια έχουν παγιδευτεί στο ελληνικό κράτος σε μια οριακή (Turner, 1967) κατάσταση. Σε αυτό το νέο και άγνωστο χώρο, χωρίς χαρτιά, χρήματα, δίκτυα, έπρεπε να επαναπροσδιορίσουν την πορεία τους και να αποφασίσουν νέες στρατηγικές για την επιβίωσή τους. Η εργασία είναι βασικό στοιχείο της προσπάθειας ενσωμάτωσης στο νέο περιβάλλον. Όπως είδαμε, το να είσαι εθελοντής ή να εργάζεσαι σε μια ΜΚΟ δίνει σε αυτούς τους ανθρώπους πρόσβαση σε οφέλη (υλικά ή κοινωνικά) και τους επιτρέπει να διαμορφώνουν σταδιακά μια καθημερινή ρουτίνα που θα τους βοηθήσει να μεταμορφώσουν την αβεβαιότητα (Beck, 1992) και την επισφάλεια (Parry, 2018) που βιώνουν σε ένα σταθερό περιβάλλον και, κατά συνέπεια, μια σταθερή ζωή. Παράλληλα διαμορφώνουν νέες κοινωνικές σχέσεις και νέο κοινωνικό κεφάλαιο που θα μπορούσε να βελτιώσει τη ζωή τους στην Ελλάδα. Ωστόσο, καθώς η έρευνας μας είναι εν εξελίξει, μένει να αναζητήσουμε και κάποιες άλλες παραμέτρους που αφορούν τη νοσηματοδότηση που δίνουν οι ίδιοι οι πρόσφυγες στην έννοια της εργασίας. Ίσως το σημαντικότερο ερώτημα που τίθεται προς διερεύνηση και ευελπιστούμε να έχουμε κάποια στοιχεία στο τέλος του προγράμματος είναι το πως αντιλαμβάνονται οι ίδιοι την εργασία ως μέσο κοινωνικής ενσωμάτωσης και ποια είναι τα κριτήρια επιλογής του είδους εργασίας καθώς συναντάμε συχνά περιπτώσεις άρνησης ανάληψης εργασίας ακόμη κι όταν μιλάμε για ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

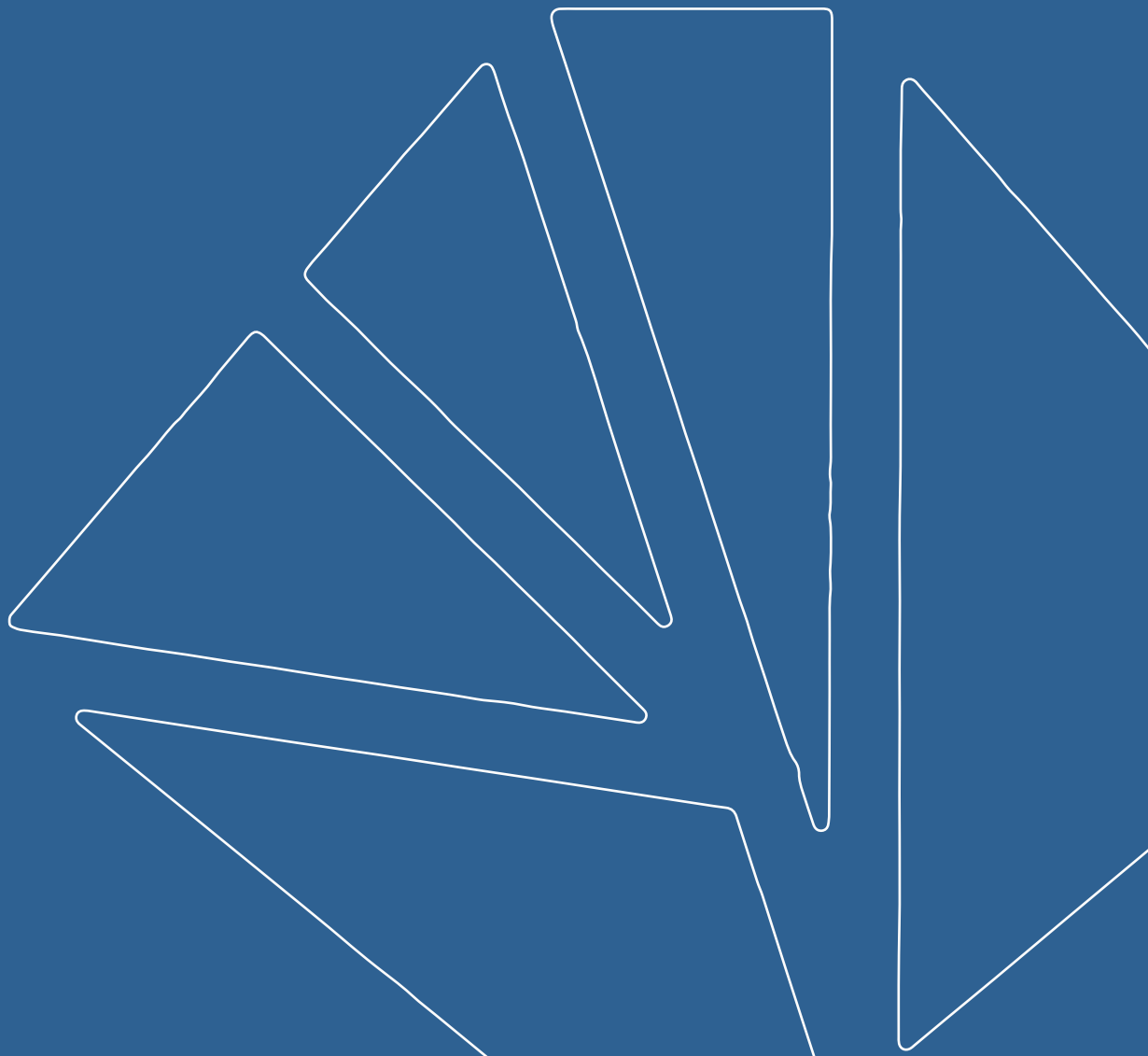
- Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage.
- Cabot, H. (2014). *On the doorstep of Europe. Asylum and citizenship in Greece*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
- Culcaci, C. (2019). “We are women and men now”: Intimate spaces and coping labour for Syrian women refugees. In Jordan. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 1-16.
- Kandiyoti, D. (2006). Ισλάμ και Πατριαρχία: Μια συγκριτική ανάλυση. Στο Abu-Lughod, L. & Τσιμπιρίδου, Φ., «Μουσουλμάνες της Ανατολής»: αναπαραστάσεις πολιτισμικές σημασίες και πολιτικές

(σσ. 101-126). Αθήνα: Κριτική.

- Kirtsoglou E. & Tsimouris G. (2018). Migration, crisis, liberalism: the cultural and racial politics of Islamophobia and “radical alterity” in modern Greece. *Ethnic and Racial Studies*, 41(10), pp. 1874-1892, DOI: 10.1080/01419870.2018.1400681.
- Kourachanis, N. (2018). From Camps to Social Integration? Social housing interventions for asylum seekers in Greece. *International Journal of Sociology and Social Policy*, DOI:10.1108/IJSSP-08-2018-0130.
- Παπαγαρουφάλη, Ε. (2013). Βιομηχανία βιογραφικών: Η κατασκευή του εαυτού ως δραστήριου και ευέλικτου πολίτη, *Σύγχρονα Θέματα*, 122-123, 112-118.
- Parry, J. (2018). “Introduction. Precarity, Class, and the Neoliberal Subject”, *Industrial Labor on the Margins of Capitalism. Precarity, Class, and the Neoliberal Subject*, Berghahn Books, pp. 1-38.
- Rozakou, K. (2018). Από “Αγάπη” και “Αλληλεγγύη”. *Εθελοντική εργασία με πρόσφυγες στην Αθήνα του πρώιμου 21ου αιώνα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Τσιμπιρίδου, Φ. (2006). Η γυναίκα στο Ισλάμ: Μια κριτική ανθρωπολογική προσέγγιση. Στο Abu-Lughod, L. & Τσιμπιρίδου, Φ. (Επιμ.), *Μουσουλμάνες της Ανατολής: αναπαραστάσεις πολιτισμικές σημασίες και πολιτικές* (σσ. 33-99). Αθήνα: Κριτική.
- Voutira, E. & B. E. Harrell-Bond (1995). In Search of the locus of Trust: The Social World of the refugee camp. Στο Daniel E., V and J. Chr. Knudsen (Επιμ.), *Mis-trusting Refugee Narratives* (σσ. 207-224). Berkley University Press.
- Zetter R. & Ruaudel H. (2018). Refugees’ right to work and access to labour markets: constraints, challenges and ways forward. *Forced Migration Review*, 58, 4-8.

Μεταναστευτική - Προσφυγική «κρίση» και Πολιτικές Διαχείρισης

Κοινωνική ένταξη μεταναστών και προσφύγων



- Δι-υποκειμενικές και υποκειμενικές νοηματοδοτήσεις της μετάβασης και της ένταξης Σύριων προσφύγων στην Ελλάδα: Μεθοδολογικά ζητήματα μιας διαγλωσσικής έρευνας
- Ένταξη προσφύγων: ο ρόλος του Κοινωνικού Κεφαλαίου
- Αλλοδαποί Εργαζόμενοι και Συνδικάτα: Μια ασύμπτωτη σχέση;
- Διαστάσεις των προοπτικών ένταξης των προσφύγων στο Ελληνικό παραγωγικό σύστημα: Μελέτη Περίπτωσης σε Κρήτη και Μυτιλήνη
- Το ζήτημα της Κοινωνικής Ένταξης των Προσφύγων με Άσυλο στη Λέσβο

Δι-υποκειμενικές και υποκειμενικές νοηματοδοτήσεις της μετάβασης και της ένταξης Σύριων προσφύγων στην Ελλάδα: Μεθοδολογικά ζητήματα μιας διαγλωσσικής έρευνας

Δρ Αναστασία Χαλκιά

Κοινωνιολόγος, Διδάσκουσα, MSc in Media and Refugee / Migration flows,
a.chalkia@media.uoa.gr

Μάρθα Λεμπέση

Κοινωνική Ερευνήτρια, ΜΔΕ Εγκληματολογίας,
Διευθύντρια Κέντρου Μελέτης του Εγκλήματος
marthalempesi@e-keme.gr

Δρ Ιωάννα Τσίγκανου

Διευθύντρια Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
jtsiganou@ekke.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ιστορικές και κοινωνικές συγκυρίες έχουν δημιουργήσει από το 2015 κι εντεύθεν, τις προϋποθέσεις εκείνες ώστε ο ευρωπαϊκός νότος να δεχθεί μεγάλο αριθμό προσφύγων και μεταναστών. Οι άνθρωποι αυτοί εγκατέλειψαν τη χώρα καταγωγής τους κυρίως λόγω των εμφύλιων και εθνικών ένοπλων συγκρούσεων, της πολιτικής αστάθειας και κατ'επέκταση της κατάλυσης ή της απουσίας κράτους δικαίου. Ειδικότερα, στην Ελλάδα σημαντικός αριθμός όσων εξωθήθηκαν σε αναγκαστική μετανάστευση για τους παραπάνω λόγους προέρχονται από την Ασία και κατά κύριο λόγο τη Συρία. Συγκεκριμένα οι Σύριοι το διάστημα από το 2013 (έτος έναρξης εξέτασης αιτημάτων ασύλου από την Υπηρεσία Ασύλου) έως το 2018 όχι μόνο υπέβαλλαν τις περισσότερες αιτήσεις ασύλου στην Ελλάδα αλλά παρουσιάζουν, έναντι κάθε άλλης εθνικότητας, το υψηλότερο ποσοστό αναγνώρισης ως δικαιούχοι διεθνούς προστασίας. Κατά συνέπεια, αναμένεται ότι πολλοί εξ αυτών θα ζήσουν στην Ελλάδα επί μακρόν, συνδιαμορφώνοντας μαζί με τον γηγενή πληθυσμό, ένα καίριο πολιτειακό και βιοτικό διακύβευμα: την επίτευξη της συμμετοχής τους στις μείζονες θεσμικές κοινωνικές δομές και την καθημερινή κοινωνική πραγματικότητα. Στο παρόν κείμενο παρουσιάζονται βασικές μεθοδολογικές επισημάνσεις της ποιοτικής διαγλωσσικής έρευνας που διεξήχθη σε πληθυσμό Σύριων μέσω διενέργειας ημι-δομημένων συνεντεύξεων που επικεντρώνονται σε ζητήματα που αφορούν τη μετεγγραφή του λόγου του υποκειμένου της έρευνας από τη μία γλώσσα στην άλλη, το ρόλο του διερμηνέα ως 'μεσολαβητή', τη στάση των ερευνητών/τριών ως μια βιωματική και πολυεπίπεδη (ανα)στοχαστική διεργασία απέναντι στην έρευνα, τους/τις συμμετέχοντες/ουσες, τον εαυτό της και τον κοινωνικό χώρο όπου όλα τα ανωτέρω συνυπάρχουν και εξελίσσονται.

ΛΕΞΕΙΣ - ΚΛΕΙΔΙΑ: Ποιοτική έρευνα, διαγλωσσική έρευνα, μεθοδολογία, πρόσφυγες**ΕΙΣΑΓΩΓΗ**

Το παρόν κείμενο βασίζεται σε ερευνητικό έργο το οποίο διενεργείται από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ) και το Κέντρο Μελέτης του Εγκλήματος (ΚΕΜΕ) σε πληθυσμό Σύριων προσφύγων στην Ελλάδα¹. Στόχος του έργου είναι η διερεύνηση του πλαισίου ένταξης του πληθυσμού αυτού στη χώρα και της νοσηματοδότησης της μεταναστευτικής και ενταξιακής εμπειρίας από τους/τις ίδιους/ες. Αρχικά θα αναφερθούμε στο περίγραμμα της έρευνας και στη συνέχεια θα επικεντρωθούμε σε ειδικά μεθοδολογικά ζητήματα, τα οποία προκύπτουν σε μια ποιοτική έρευνα με πολλαπλές διαμεσολαβήσεις, διαμεσολαβήσεις που ενδεχόμενα επηρεάζουν τόσο τη σχέση ερευνητή – ερευνώμενου, δηλαδή, αυτήν την ίδια την ερευνητική διαδικασία, όσο και το περιεχόμενο και τα αποτελέσματα της έρευνας. Τα ζητήματα αυτά που είναι σημαντικά σε μια διενέργεια ποιοτικής έρευνας εντός του ιδίου πολιτισμικού πλαισίου αποκτούν μεγαλύτερο ενδιαφέρον και αξία ενασχόλησης προκειμένου να εκτιμηθεί η εγκυρότητα και η αξιοπιστία των αποτελεσμάτων όταν οι διαμεσολαβήσεις επισυμβαίνουν δια μέσου διάφορων επικοινωνιακών και πολιτισμικών πλαισίων, όπως συμβαίνει στην περίπτωσή μας.

Βασικός στόχος του παρόντος κειμένου είναι να αναδειχθούν τα σημαντικότερα από τα μεθοδολογικά ζητήματα που εντοπίσαμε κατά τη διενέργεια της ποιοτικής μας έρευνας σε πληθυσμό Συρίων προσφύγων στην Ελλάδα και να εξεταστεί στη συνέχεια η ενδεχόμενη επιρροή τους στο ουσιαστικό περιεχόμενο των δεδομένων μας.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΜΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Από το 2015 και μετά ιστορικές και κοινωνικές συγκυρίες δημιούργησαν τις προϋποθέσεις εκείνες ώστε ο ευρωπαϊκός νότος να δεχθεί μεγάλο αριθμό προσφύγων και μεταναστών. Οι άνθρωποι αυτοί εγκατέλειψαν τη χώρα καταγωγής τους κυρίως λόγω των εμφύλιων και εθνικών ένοπλων συγκρούσεων, της πολιτικής αστάθειας και κατ'επέκταση της κατάλυσης ή της απουσίας κράτους δικαίου. Ειδικότερα, στην Ελλάδα σημαντικός αριθμός όσων εξωθήθηκαν σε αναγκαστική μετανάστευση για τους παραπάνω λόγους προέρχονται από την Ασία και κατά κύριο λόγο τη Συρία. Συγκεκριμένα οι Σύριοι το διάστημα από το 2013 (έτος έναρξης εξέτασης αιτημάτων ασύλου από την Υπηρεσία Ασύλου) έως το 2018 όχι μόνο υπέβαλλαν τις περισσότερες αιτήσεις ασύλου στην Ελλάδα αλλά παρουσιάζουν, έναντι κάθε άλλης εθνικότητας, το υψηλότερο ποσοστό αναγνώρισης ως δικαιούχοι διεθνούς προστασίας². Κατά συνέπεια, αναμένεται ότι πολλοί εξ αυτών θα ζήσουν στην Ελλάδα επί μακρόν, συνδιαμορφώνοντας μαζί με τον γηγενή πληθυσμό, ένα καίριο πολιτειακό, πολιτισμικό και βιοτικό διακύβευμα: την επίτευξη της συμμετοχής τους στις μείζονες θεσμικές κοινωνικές δομές και την καθημερινή κοινωνική πραγματικότητα.

1 Το έργο βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη και υλοποιείται από: την Ιωάννα Τσίγκανου (Διευθύντρια Ερευνών – ΕΚΚΕ) την Αναστασία Χαλκιά (Κοινωνιολόγο, Δρ Εγκληματολογίας) και την Μάρθα Λεμπέση (Κοινωνική Ερευνήτρια, ΜΔΕ Εγκληματολογίας).

2 Υπηρεσία Ασύλου, Στατιστικά στοιχεία διαθέσιμα στην επίσημη ιστοσελίδα: http://asylo.gov.gr/wp-content/uploads/2019/08/Greek_Asylum_Service_data_July_2019_gr.pdf

Υπό το πρίσμα των ανωτέρω και λαμβάνοντας υπόψη την αναγκαιότητα κατανόησης των κοινωνικών αναπαραστάσεων, των προσλήψεων και των στάσεων του προσφυγικού πληθυσμού για τη χάραξη ορθολογικών πολιτικών ένταξης, εκπονήθηκε ποιοτική έρευνα με τίτλο: Νοηματοδοτήσεις της μετάβασης και της ένταξης: Η περίπτωση των Σύριων προσφύγων στην Ελλάδα. Στην εν θέματι έρευνα διερευνήθηκαν ζητήματα όπως: πώς βιώνουν οι άνθρωποι αυτοί που προσφάτως έφθασαν στη χώρα τη μετάβαση από τη μια κοινωνία στην άλλη; Πώς βιώνουν την εμπειρία μιας «παρατεταμένης υποδοχής»;³ Τι εκπροσωπεί η Ελλάδα και η Ευρώπη για τους πληθυσμούς αυτούς; Ποιες είναι οι προσωπικές τους προσλήψεις αλλά και η σχέση τους με ό,τι (προσδ)ορίζεται ως επιτρεπτό ή μη, νόμιμο ή παράνομο και μάλιστα σε διαφορετικά τοποχρονικά περιβάλλοντα; Δεδομένου ότι στην Ελλάδα δεν υπάρχει έως τώρα, παρά ελάχιστη, βιβλιογραφία συναφούς περιεχομένου, οι ως άνω διερευνήσεις αναμένεται να συμβάλλουν, με νέα και εις βάθος γνώση στα ανωτέρω ζητήματα.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΠΟΙΟΤΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟΥ

Η ποιοτική έρευνα μέσω ημιδομημένης συνέντευξης κρίθηκε ως η πλέον κατάλληλη μέθοδος για την προσέγγιση του συγκεκριμένου υπό μελέτη πληθυσμού, διότι παρέχει μία δυναμική και πολυεπίπεδη προσέγγιση κατά την οποία δίδεται η δυνατότητα στο υποκείμενο να αφηγηθεί τη ζωή του όπως αυτή διαμορφώθηκε και διαμορφώνεται σε δύο διαφορετικούς τόπους, φυσικούς και κοινωνικούς, καθώς και να επικεντρωθεί στα κρίσιμα περιστατικά της πορείας της ζωής του τα οποία το ίδιο το υποκείμενο ανακαλεί και επιλέγει ως σημαντικά⁴. Περαιτέρω, παρέχεται η δυνατότητα στις ερευνήτριες να διαμορφώσουν μια ολιστική και όχι αποσπασματική προσέγγιση που πλαισιώνεται από τον κοινωνικό και ιστορικό χρόνο, ο οποίος αναδύεται δυναμικά με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του, διαμορφώνοντας βιώματα και υποκειμενικά νοήματα.

Αξιοποιώντας την προσωπική ποιοτική συνέντευξη, επιλέξαμε την διεξαγωγή μιας ημικατευθυνόμενης συνέντευξης στη βάση όμως ενός αυστηρά προ-καθορισμένου οδηγού ερωτήσεων καθώς βρισκόμαστε αντιμέτωπες με πληθυσμό που νοηματοδοτεί, συνειρμικά ανακαλεί και στη συνέχεια μας απευθύνεται με λόγο ρηματικά και πολιτισμικά διάφορο από τον δικό μας. Η ημικατευθυνόμενη συνέντευξη θεωρήθηκε εξ αρχής και αποδείχθηκε και κατά την ερευνητική διαδικασία ως η πλέον κατάλληλη διαδικασία συλλογής του υλικού μας, καθώς μας επιτρέπει να «ελέγξουμε» μια διεργασία διεπαφής και ερευνητικής διαμεσολάβησης που ενέχει πλήθος ερμηνευτικών κινδύνων και με σημαντικά ζητήματα κατανόησης «ανοικτά». Θελήσαμε με αυτόν τον τρόπο να «περιορίσουμε» τη δική μας «ευαλωτότητα» απέναντι στο άγνωστο, την «έκθεσή μας» απέναντι σε έναν πληθυσμό πολιτισμικά διάφορο αλλά και να «τιθασεύσουμε» κατά το δυνατόν την ηγεμονική προβολή των δικών μας νοηματοδοτήσεων και στερεοτυπικών αναπαραστάσεων

3 Η πραγματικότητα του καθεστώτος άφιξης και μακράς παραμονής στην Ελλάδα προσφυγικών πληθυσμών μας οδήγησε στην υιοθέτηση μιας νέας εννοιακής κατηγορίας την οποία ονομάσαμε ως καθεστώς «παρατεταμένης υποδοχής». Οι εννοιολογικές παράμετροι αυτής της κατασκευασμένης έννοιας υποστασιοποιούνται εργαλειακά με θεσμικές και κοινωνικές πρακτικές υποδοχής, παραμονής και 'ένταξης' στη χώρα που παραπέμπουν σε μια κοινωνική κατάσταση διαρκούς αναμονής για πληθυσμούς με μετέωρο και συχνά αμφισβητούμενο κοινωνικό status. Υπενθυμίζουμε το "limbo social status", του Park (1928) και την πρακτική διέλευσης γνωστής ως "transit" των διαρκώς μετακινούμενων πληθυσμών. Βλ. ενδεικτικά: Tsiganou (2015), Ashford (1988), Balourdos & Tsiganou (2013), Barth (1969), Bauman (1988), Blau (1956), Golovensky (1952), Green (1947), Turner (1964), Ventoura (2011).

4 Βλ. ενδεικτικά: Ναγόπουλος (2017), Τσιώλης (2014).

επί του ερωτώμενου αλλά και του συλλεγέντος υλικού.

Η βασική προπαραδοχή μας ως προς τα ουσιαστικά και μεθοδολογικά αιτούμενα της έρευνας ήταν η προσέγγιση του ερευνητικού μας αντικειμένου λαμβάνοντας υπόψη την ιδιαιτερότητα που προσιδιάζει σε έναν πληθυσμό προσφυγικό και πολιτισμικά διάφορο με τρόπο που θα εξομάλυνε τις δυσκολίες συνομιλίας και κατανόησης. Στην πραγματικότητα προέκυψαν σημαντικά μεθοδολογικά ζητήματα προς πραγμάτευση στα οποία θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

ΕΙΔΙΚΑ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

Η υλοποίηση της έρευνας πεδίου μας οδηγεί στη συνοπτική διατύπωση των παρακάτω σημαντικών παρατηρήσεων:

Η επιρροή της κοινωνικο-ιστορικής και πολιτισμικής παραμέτρου

Όταν ο ερευνητής/τρια δεν μοιράζονται το ίδιο κοινωνικο-ιστορικό και πολιτισμικό υπόβαθρο με τα υποκείμενα της έρευνας απαιτούνται ιδιαίτερη προσοχή και ερευνητικές δεξιότητες προκειμένου να ξεπεραστούν τα εμπόδια που θέτει το διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο ώστε να επιτευχθεί η κατανόηση του υποκειμένου με την ουσιαστική έννοια του βεμπεριανού *verstehen*. Πρόκειται για μια απαιτητική συνθήκη. Οι ερευνητές/τριες στην περίπτωση αυτή πρέπει πρωτίστως να τιθασεύσουν τις δικές τους πολιτισμικές παραδοχές και να ανοιχτούν στον λόγο του «άλλου». Η μεγάλη πρόσκληση που αντιμετωπίζει ο ερευνητής/τρια είναι η δι-επαφή με ό,τι μπορεί να αντιμετωπισθεί ως «ανοίκειο»⁵ και η προσπάθεια κατανόησής του. Γενικότερα, η μελέτη του «ανοίκειου» μπορεί να αποτελεί εμπόδιο για την κατανόηση μη προφανών θεμάτων, καθώς κάθε κουλτούρα αναπτύσσει τη δική της συμβολική γλώσσα η οποία μπορεί να μην «αποκαλυφθεί» στον/ην «ξένο» ερευνητή/τρια (Berger, 2013).

Κατά την έρευνά μας προέκυψε πως ιδιαίτερη προσοχή απαιτείται να μην υποπέσουμε στην παγίδα «υπαγωγής» των νοηματοδοτήσεων των ερωτώμενων σε προκαθορισμένα νοηματικά πλαίσια και τις δικές μας δομές σκέψης. Για παράδειγμα και ενδεικτικά σε αρκετά σημεία μιας συνέντευξης διαπιστώθηκε πως ο «φραγμός» της γλώσσας - ακόμα και μέσα από τη μετάφραση, υπαγόρευε «αυτονόητα» διαφορετικές νοηματοδοτήσεις οι οποίες οφείλονταν μεν στην παρεμβολή της διαφορετικής γλώσσας αναδεικνυαν όμως αφενός την διαφοροποίηση πολιτισμικών πρακτικών και τρόπων ζωής και αφετέρου την πρόσληψη του ρόλου του ερευνητή από τον ερωτώμενο. Για παράδειγμα στη διευκρινιστική ερώτηση αν στην Ελλάδα συναναστρέφονται με άλλους ανθρώπους ομοεθνείς ή αλλοεθνείς - ερώτηση που αφορούσε την κοινωνική δικτύωση ή την πολιτισμική απομόνωση - ερωτώμενος απάντησε με τρόπο απόλυτο «πως δεν βλέπει κανέναν», απάντηση που αφενός υποδεικνύει τη λάθος κατανόηση της ερώτησης λόγω της εκφοράς του λόγου ενώ αφετέρου αναδεικνύει την επιφυλακτικότητα απέναντι σε «ύποπτες» ενδεχόμενα ερωτήσεις «αγνώστων άλλων». Η επιφυλακτικότητα και μια κάποια καχυποψία - λόγω της κοινωνικής θέσης των προσφύγων ερωτώμενων απέναντι στην προνομιακή θέση των ερευνητών καθοδηγούσε σε αρκετά σημεία τη συνέντευξη και δυσκόλευε τις αναμενόμενες «αποκαλύψεις».

5 Από την άλλη πλευρά, έχει υποστηριχθεί πως ο ερευνητής/τρια είναι ούτως ή άλλως «ξένοι» που μελετούν άλλους «ξένους», διαθέτουν όμως το πλεονέκτημα να κατέχουν ένα εκ των έσω μονοπώλιο στην παραγωγή της γνώσης αναφορικά με τις ζωές αυτών των «ξένων», (DeTona, 2006).

Στο σημείο αυτό επιστρατεύεται η ενεργοποίηση της (ανα)στοχαστικότητας προκειμένου να αποφευχθεί η παρείσφρηση αναπόφευκτων προκαταλήψεων, όπως συμβαίνει σε κάθε έρευνα. Για τον Bourdieu η (ανα)στοχαστικότητα είναι «συνώνυμη με την μέθοδο» υπό το πρίσμα της ανακλαστικής (ανα)στοχαστικότητας (reflex reflexivity), δηλαδή εκείνης της κοινωνιολογικής 'αίσθησης' ή της 'ματιάς' που άμεσα μπορεί να ενεργοποιηθεί ήδη από τη στιγμή που η συνέντευξη λαμβάνει χώρα, προκειμένου οι ερευνητές/τριες να κατανοήσουν και να παρακολουθήσουν τις συνέπειες της κοινωνικής δομής μέσα στην οποία η συνέντευξη λαμβάνει χώρα (Bourdieu, 1996, σ.18) Ο (ανα)στοχασμός ως «*άσκηση μιας ειδικής μορφής επιστημολογικής εγρήγορσης*» (Bourdieu, 2007, σ. 41) συνιστά «*τη διαδικασία εκείνη με την οποία η επιστήμη θέτει τον εαυτό της ως αντικείμενο, χρησιμοποιεί τα ίδια της τα όπλα για να αυτο-κατανοηθεί και να αυτο-ελεγχθεί [...] αποτελεί έναν ιδιαίτερο τρόπο ενίσχυσης των πιθανοτήτων να φθάσουμε στην αλήθεια [...] {και} να ελέγξουμε πιο προσεκτικά τους παράγοντες που μπορεί να επηρεάζουν την έρευνα*» (Bourdieu, 2007, σσ. 198-199). Μας αφορά, επομένως, όχι μόνο η σχέση μεταξύ των διαφόρων εννοιολογικών κατηγοριών ή 'μεταβλητών' αλλά «*και αυτό που βρίσκεται ανάμεσά τους*» υπό το πρίσμα της *διαδικασίας της ερμηνείας* (Blumer, 1986, σ. 686). Η (ανα)στοχαστικότητα δεν είναι ένα σημείο ή ένα στάδιο, αλλά διατρέχει το σύνολο μιας ερευνητικής διαδικασίας από την αρχική σύλληψη της έως τη δημοσιοποίηση των πορισμάτων της. Είναι ο μηχανισμός επίγνωσης, η «*ερευνητική συνείδηση*» (Λαμπίρη-Δημάκη, 1990, σ. 231) που οι ερευνητές/τριες ενεργοποιούν για να παράξουν ερευνητικές πρακτικές που προσεγγίζουν κατανοητικά, περιγραφικά, επεξηγηματικά ή / και ερμηνευτικά επιμέρους πεδία του κοινωνικού χώρου⁶.

Η επιρροή της διαμεσολάβησης 'ενδιάμεσων'

Στην έρευνα την οποία διεξαγάγαμε παρατηρείται μία 'διπλή διαμεσολάβηση'. Όταν οι ερευνητές/τριες είναι γλωσσικά διάφοροι από τον πληθυσμό της έρευνας, δηλαδή δεν μιλούν την ίδια γλώσσα με τα υποκείμενα της έρευνας, η επικοινωνία απαιτεί μια ενδιάμεση γλωσσική διαμεσολάβηση, η οποία όμως μπορεί να είναι είτε ακριβής μετάφραση είτε – και συνηθέστερα - διερμηνεία. Η διαμεσολάβηση αυτή, υποστηρίζεται πως επιφορτίζει με δυσκολίες την ερευνητική διαδικασία (Edwards, 1998). Σε κάθε περίπτωση, η 'μεταφραστική' θα λέγαμε διαμεσολάβηση καθίσταται απαραίτητη προκειμένου να πραγματοποιηθεί η έρευνα. Στην πραγματικότητα όμως αντιμετωπίζουμε μια 'διπλή διαμεσολάβηση'. Από τη μία πλευρά υπάρχει η διαμεσολάβηση των ερευνητών/τριων οι οποίοι 'παρεμβαίνουν' προκειμένου να κατανοήσουν το λόγο των υποκειμένων της έρευνας και στη συνέχεια να τον ερμηνεύσουν με βάση τα ερευνητικά ερωτήματα που έχουν τεθεί. Αυτό προϋποθέτει μια εκ των προτέρων θέση και θέαση (εκ μέρους υποψιασμένων ερευνητών) διαχείρισης της «μαρτυρίας». Από την άλλη πλευρά, η γλωσσική απόσταση σηματοδοτεί μια δεύτερη διαμεσολάβηση, καθώς η συμβολή μεταφραστική ή διερμηνεία καθίσταται απαραίτητη για την επικοινωνία μεταξύ του πληθυσμού της έρευνας και των ερευνητών/τριών.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο πληθυσμός της έρευνάς μας αποτελείται από Σύριους πρόσφυγες που διαβιούν μικρό χρονικό διάστημα στην Ελλάδα και ως εκ τούτου η άμεση μεταξύ μας γλωσσική επικοινωνία δεν είναι εφικτή. Ως εκ τούτου η διερμηνεία καθίσταται απαραίτητη, υπό τον όρο ότι αυτού του τύπου η διαμεσολάβηση θα αποτελέσει από μόνη της ιδιαίτερο πεδίο ανάλυσης και ερμηνείας, δεδομένου ότι υπάρχει ο κίνδυνος να διαμεσολαβούνται ενδιάμεσα και τα νοηματικά

⁶ Περί (ανα)στοχαστικότητας περισσότερα βλ. ενδεικτικά στα: Berger (2013), Bruce & Yearley (2006), Dowling (2008), Χαλκιά (2011).

πλαίσια του μεταφραστή.

Ως γνωστόν, η προσέγγιση του ρόλου της μετάφρασης / διερμηνείας στην ποιοτική έρευνα εδράζεται, κατά κύριο λόγο, σε δύο βασικές κατευθύνσεις: την θετικιστική και την κοινωνικο-κονστρουβιστική (Berman & Tnyvska, 2011, σσ. 180-181). Η πρώτη θεωρεί τον/ην διερμηνέα ως παρεμβατικό - και με αυτήν την έννοια προβληματικό - 'εμβόλιμο' στοιχείο στην ερευνητικής διαδικασίας. Προς επίρρωση αυτού του 'κινδύνου' προτείνεται η διαδικασία της «back – translation», δηλαδή ο έλεγχος του ηχητικού ή/και μεταγραμμένου έντυπου ντοκουμέντου που έχει διερμηνευθεί/μεταφραστεί από έναν δεύτερο/η διερμηνέα/μεταφραστή/τρια. Στη συνέχεια οι δύο εκδοχές συνεξετάζονται (Edwards, 1998). Ωστόσο, η συγκεκριμένη μέθοδος αμφισβητείται ως προς το κατά πόσο επιλύει τα ζητήματα διερμηνείας/μετάφρασης που καλείται αντιμετωπίσει. Τα ανωτέρω εντάσσονται στην έννοια της 'μεταφραστικότητας' (translatability), του βαθμού, δηλαδή, κατά τον οποίο όλες λέξεις μιας γλώσσας μπορούν να μεταφραστούν σε μιαν άλλη γλώσσα αλλά και του βαθμού διασφάλισης της μεταφοράς των νοημάτων με τρόπους που αντανακλούν ταυτολογία ή διάσταση και διαφοροποίηση στις διατυπωμένες από το ετερό-γλωσσο κοινωνικό υποκείμενο της έρευνας απόψεις (Temple, 2008, σ. 890). Άλλοι υποστηρίζουν ότι «δεν υπάρχει μία μόνο ορθή μετάφραση», καθώς δεν υφίσταται μόνο μία ενιαία γλωσσική κοινότητα εντός μιας γλώσσας, λόγω των διαφοροποιήσεων των μηνυμάτων που παράγονται από τη γλώσσα είτε βάσει των διαφορετικών κοινωνικο-δημογραφικών χαρακτηριστικών του/της διερμηνέα ή / και των ερωτώμενων είτε διότι υπάρχουν πολλές λέξεις που μπορούν να χρησιμοποιηθούν στη μεταφραστική διατύπωση των λεγομένων ή επειδή κάποιες λέξεις δεν μπορούν να μεταφραστούν κατά κυριολεξία (Temple, 2008, σ. 890). Έτσι οι διερμηνείς μπορούν να θεωρηθούν δυναμικά ενεργοί παραγωγοί γνώσης και πληροφορίας για το κοινωνικο-πολιτισμικό περιβάλλον των υποκειμένων της έρευνας. Στην προσέγγιση αυτή η ουδέτερη μεταφορά νοημάτων από τον/την διερμηνέα δεν γίνεται αποδεκτή. Στο πλαίσιο αυτό εξετάζεται κριτικά η κυρίαρχη θέση των ερευνητών έναντι των διερμηνέων οι οποίοι/ες αντιμετωπίζονται αυστηρά επιχειρησιακά ως 'ομιλούντα εργαλεία'. Ως λύση του προβλήματος προτείνεται η εκ των προτέρων επικοινωνία και γνωριμία ερευνητών/τριών και διερμηνέων με στόχο τον έλεγχο και τον μετασχηματισμό της στάσης τους απέναντί τους, υπό την έννοια ότι οι διερμηνείς δουλεύουν μαζί με τους ερευνητές/τριες κι όχι για εκείνους/ες (Berman & Tnyvska, 2011, σ. 186).

Στην έρευνά μας το ζήτημα της συμβολής ή/και παρέμβασης της διερμηνείας αναδείχθηκε ως σημαντική παράμετρος της συλλογής του υλικού μας αναφορικά με τα κάτωθι:

- ▷ Αναφορικά με τη σχέση των διερμηνέων με τους ερευνητές/τριες: Όσο η έρευνα προχωρά και διεξάγονται όλο και περισσότερες και πολύωρες, εν προκειμένω, συνεντεύξεις, τόσο αυξάνεται ο επικοινωνιακός δεσμός των δύο παραπάνω πλευρών μέσω ανταλλαγής απόψεων ή/και η ανταλλαγής προσωπικών καθημερινών εμπειριών και συζητήσεων που καλύπτουν ενδεχομένως 'κενά' χρόνου μεταξύ αναμονών, μετακινήσεων κ.λπ., πριν ή/και μετά το πέρας των συνεντεύξεων. Έτσι, οι δύο πλευρές μπορούν κατά τη διάρκεια της συνέντευξης να επικοινωνήσουν ταχύτερα και αποτελεσματικότερα γιατί έχουν ήδη αρχίσει να γνωρίζονται μεταξύ τους. Για παράδειγμα, πολλές φορές, μπορεί να αρκεί μία επικοινωνιακή κίνηση 'με τα μάτια' για να κατανοήσουν οι διερμηνείς ότι χρειάζεται να μιλήσουν πιο δυνατά, πιο αργά, κ.λπ.

- Αναφορικά με τη σχέση των διερμηνέων και των ερωτώμενων: Παρατηρείται ότι η ηλικία και το φύλο των διερμηνέων διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο κατά την δι-επαφή τους με τους ερωτώμενους. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι κατά την έρευνά μας ο άρρεν ερωτώμενος συνήθιζε να κοιτάει στα μάτια μόνο τον επίσης άρρενα διερμηνέα, και σπανίως τις θηλυκού γένους και μικρότερες ηλικιακά ερευνήτριες. Στις περιπτώσεις αυτές η παράμετρος του φύλου αλλά και της ηλικίας ενδέχεται να παρέμβουν αρνητικά στην ουσία της συνέντευξης, ιδιαίτερα εάν οι ερευνητές/τριες είναι 'ανυποψίαστα θύματα' της σχέσης οικειότητας που αναπτύσσεται ανάμεσα σε ομόγλωσσους και πολιτισμικά ταυτισμένους εκπροσώπους των πληθυσμών των ερωτώμενων και των διερμηνέων. Επιπρόσθετα, άλλες φορές, οι ίδιοι οι διερμηνείς ως 'μη εκπαιδευμένα εμβόλιμα στοιχεία' της προσωπικής συνέντευξης μπορεί να μην μπορούν να αντισταθούν στον οίκτο ή τη συμπάθεια. Τέλος οι διερμηνείς ενδέχεται με το πέρας της συνέντευξης να προσφέρονται αυτοβούλως να παράσχουν πληροφορίες και διευκρινίσεις σχετικά για το κοινωνικο-πολιτισμικό υπόβαθρο των ερωτώμενων με τρόπο που να κατευθύνει τη σκέψη στους 'ανυποψίαστους' ερευνητές/τριες.

Αποφασίσαμε να επιτελέσουμε το ερευνητικό μας εγχείρημα, συνυπολογίζοντας τους παραπάνω 'κινδύνους', καθώς παρόμοιες ερευνητικές απόπειρες σπανίζουν στη χώρα μας, εκτιμώντας, ταυτόχρονα, ότι το αντικείμενο του ερευνητικού μας έργου μπορούσε να αποδώσει χρήσιμους και μοναδικούς ερευνητικούς καρπούς. Αισθανόμαστε πως η έρευνα πεδίου ως προς τις προσδοκίες μας, απέδωσε πολύτιμους καρπούς.

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΠΡΟΣ ΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΗ

Στη συνέχεια και με βάση τα προαναφερθέντα τίθενται τρία σημαντικά ζητήματα προς πραγμάτευση, τα οποία διατρέχουν την έρευνα καθόλα τα στάδιά της.

Πώς αντιμετωπίζουν οι ερευνητές/τριες υποκείμενα έρευνας με κοινωνικο-πολιτισμικό υπόβαθρο διάφορο-έτερο από τους/τις ίδιους/ες;

Στο σημείο αυτό, χρήσιμη είναι η συνειδητοποίηση της πολλαπλότητας των εμπειριών και η συνεχής (ανα)στοχαστικότητα για τους ίδιους τους ερευνητές/τριες και το δικό τους κοινωνικο-ιστορικό υπόβαθρο. Μάλιστα, πρέπει να επισημανθεί ότι ορισμένα τμήματα της προσωπικής συνέντευξης ενδέχεται να είναι πολύ οδυνηρά για το υποκείμενο της έρευνας καθώς, όπως στην περίπτωση μας, μπορεί να συμπεριλαμβάνουν μνήμες ξεριζωμού, βίας ή και απώλειας αγαπημένων προσώπων. Για την εγκατάσταση ενός 'αντικειμενικού' βλέμματος και την κατανόηση της βιωμένης εμπειρίας του 'άλλου' εκ μέρους των ερευνητών χρήσιμη είναι η επιστράτευση της «ενσυναίσθησης»⁷ απέναντι στην καλλιέργεια υποκειμενικών προσλήψεων και συναισθημάτων και

7 Στην παρούσα εργασία αξιοποιούμε την εννοιολόγηση της «ενσυναίσθησης» από τον Stein (1917/1989), ο οποίος αντιλαμβάνεται την ενσυναίσθηση ως μια σύνδεση μέσω μιας διαδικασίας τριών επικαλυπτόμενων επιπέδων: «(1) την ανάδυση της εμπειρίας... (2) την πραγματοποίηση της ερμηνείας και ... (3) την περιεκτική αντικειμενικοποίηση της ερμηνευμένης εμπειρίας» (Stein 1917/1989 σ.10). Βλ. επίσης, Davis 2003; Dowling 2007; Gair, 2009. Η ενσυναίσθηση, σύμφωνα με τον Stein, δεν αφορά τη σύνδεση μέσω μιας κοινής εμπειρίας· μάλλον, πρόκειται για την πλήρη εμπλοκή σε μια σχέση που ξεδιπλώνεται και δεν αφορά την «ταύτιση». Στο παρόν κείμενο δεν υποστηρίζουμε ότι η ενσυναίσθηση είναι η νέα πανάκεια στην ποιοτική έρευνα όμως δύναται να προσφέρει πραγματικό εμπλουτισμό των ερευνητικών σχέσεων και να δια φωτίσει τις φωνές των συμμετεχόντων στην έρευνα, την ίδια στιγμή όμως ο ερευνητής παραμένει ο κυρίαρχος αφηγητής γεγονός που απαιτεί από μέρους του εγρήγορη και συνεχή αναστοχασμό (Watson, 2009).

την αποφυγή ανεπιθύμητων ταυτίσεων με τα υποκείμενα της έρευνας.

Πώς αντιμετωπίζουν οι ερευνητές/τριες τον λόγο πολιτισμικά διάφορων υποκειμένων της έρευνας;

Η γλώσσα ως δομική κατασκευή αλλά και δομή συμβόλων, απηχεί και αντηχεί ιδέες, σκέψεις, συναισθήματα, συγκεκριμένη κοινωνικο ιστορική και πολιτική οργάνωση και κοινωνικο-πολιτισμική δομή. Ως εκ τούτου, η γλώσσα στην ποιοτική έρευνα είναι πολύ σημαντική πηγή για την ερμηνεία του υλικού. Η μη γνώση της γλώσσας εκ μέρους των ερευνητών/τριών, όπως στην περίπτωση μας, θέτει περιορισμούς και εμπόδια στην ερευνητική διαδικασία. Έγινε ήδη λόγος για τους 'κινδύνους' της διερμηνείας. Δεδομένου όμως ότι η προσωπική συνέντευξη ηχογραφείται υπάρχει η δυνατότητα για δευτερογενή μετάφραση, από δεύτερο διερμηνέα/μεταφραστή ο οποίος, μάλιστα, μπορεί να αντιμετωπίσει 'ουδέτερα' το μεταγεγραμμένο ήδη υλικό της έρευνας, καθώς, αντιμετωπίζει τη γραπτή εκδοχή της προφορικής μαρτυρίας και δεν έχει μετάσχει στη ζωντανή 'μυσταγωγία' και το 'τελετουργικό' της προσωπικής συνέντευξης. Ως εκ τούτου μπορεί να αντιμετωπίσει το γραπτό υλικό με την 'τυπικότητα' και την 'αντικειμενικότητα' της ακριβούς μετάφρασης που αφίσταται από τους 'κινδύνους' της υποκειμενικής εμπλοκής των διερμηνέων κατά την 'ζωντανή μαρτυρία'. Η αποτίμηση της διερμηνείας, και η 'αποκατάσταση της επιστημονικής αλήθειας', δηλαδή, μπορεί να επιτευχθεί με το εργαλείο του τριγωνισμού (τριγωνισμός κατά την ερευνητική διαδικασία) (Jurp, 2006, σσ. 445-446) για την ελαχιστοποίηση της παρεμβολής της αναλογούσας στη διερμηνεία προκατάληψης (bias).

Ποια είναι η επίδραση της 'πληροφορημένης συγκατάθεσης' και της χορήγησής της μέσα από τυπικές διαδικασίες;

Μία από τις σημαντικότερες δεοντολογικές αρχές αναφέρεται στην υποχρέωση του ερευνητή να διαθέτει «το σύνολο των πληροφοριών που σχετίζονται με το ερευνητικό εγχείρημα στους συμμετέχοντες σε αυτό» (Ιωσηφίδης, 2008, σ. 278). Με βάση τα πραγματικά δεδομένα της έρευνας, τα οποία γίνονται γνωστά στους συμμετέχοντες, ζητείται η συναίνεσή τους για τη συμμετοχή τους σε αυτή ώστε η συμμετοχή των ατόμων να είναι ελεύθερη και εθελοντική και όχι να προκύπτει από εξαναγκασμό και εξαπάτηση (Ίσαρη & Πουρκός, 2015, σ. 89). Το «έντυπο συγκατάθεσης» (και η χορήγησή της με τρόπο τυπικό επιβεβαιώσιμο και τεκμηριωμένο) με την αναλυτική αναφορά που πρέπει, σύμφωνα με την κείμενη νομοθεσία, να περιλαμβάνει ως προς το πλαίσιο της έρευνας, τη δημοσιοποίηση του υλικού, το ρόλο του υποκειμένου της έρευνας και του ερευνητή, το δικαίωμα στη λήθη - για να αναφέρουμε μόνο τις σημαντικότερες πλευρές του - αποτελεί ένα σχετικά πρόσφατο νέο βήμα στην ερευνητική διαδικασία και βασίζεται στην αναγνώριση του βασικού δικαιώματος του ατόμου να αποφασίζει ελεύθερα και αυτόνομα για την ίδια του τη ζωή (Τραϊανού, 2014). Επί της ουσίας, το έντυπο συγκατάθεσης αποτελεί ένα βαρύτατο νομικό κείμενο από πλευράς περιεχομένου, το οποίο, θα λέγαμε ότι επεμβαίνει στο 'τελετουργικό' της προσωπικής συνέντευξης και ουσιαστικά 'ανοίγει' την επιτόπια ερευνητική διαδικασία αποσπώντας, μάλιστα, σημαντικό τμήμα του συνολικού χρόνου διάρκειάς της. Το ερώτημα που τίθεται είναι εάν διευκολύνει ή παρεμποδίζει την επικοινωνία μεταξύ ερευνητών/τριών και υποκειμένων ποιοτικής έρευνας.

Παρά την αρχική μας επιφυλακτικότητα για τη λειτουργία του εντύπου ως εισαγωγικού βήμα-

τος στην ερευνητική διαδικασία φάνηκε από την μέχρι τώρα εμπειρία μας ότι το έντυπο συγκατάθεσης μάλλον προσδίδει επισημότητα, τυπικότητα και σοβαρότητα στη διαδικασία. Ειδικά στον εν λόγω ειδικό πληθυσμό της έρευνάς μας αποδείχθηκε ότι μείωσε τις επιφυλάξεις σχετικά με το «ποιες τελικά είναι αυτές οι ερευνήτριες και από πού έρχονται» και εάν έχουν λόγο στο καθεστώς που έχω αποκτήσει στη χώρα. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί πως ο χειρισμός αυτής της τυπικής 'εκμείωσης' της συγκατάθεσης των υποκειμένων της έρευνας προϋποθέτει εγρήγορση, καθώς, ιδιαίτερα στην περίπτωση, δύσκολων πληθυσμών στην προσέγγισή τους, μπορεί να εγείρει καχυποψία και προσκόμματα σε 'αποκαλύψεις'. Σε κάθε περίπτωση, ακριβώς επειδή η ανάγνωση του εντύπου συγκατάθεσης και η επεξήγησή του απαιτεί σημαντικό χρόνο υπό το πρίσμα της πρώτης επικοινωνίας μεταξύ αγνώστων, φαίνεται να διαδραματίζει έναν κρίσιμο ρόλο καθώς θέτει τα θεμέλια εγκατάστασης ενός κλίματος εμπιστοσύνης μεταξύ των συμμετεχόντων στην ερευνητική διαδικασία και καθορίζει το πλαίσιο της μεταξύ τους αλληλεπίδρασης.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στο παρόν κείμενο εκθέσαμε μείζονα μεθοδολογικά ζητήματα τα οποία αντιμετωπίσαμε στην ποιοτική μας έρευνα σε πληθυσμό Συριών προσφύγων στην Ελλάδα. Υπό το πρίσμα αυτών των ζητημάτων αντιμετωπίζουμε και τα ουσιαστικά αποτελέσματα της διερεύνησής μας. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι οι μεθοδολογικοί 'κίνδυνοι' στους οποίους αναφερθήκαμε εμπόδισαν την 'αποκάλυψη' σε βάθος δεδομένων που αφορούσαν ιδιαίτερα προσωπικές στιγμές ή ενοχοποιητικές συμπεριφορές των ιδίων των υποκειμένων της έρευνάς μας ή οικείων τους προσώπων. Όμως, το υλικό που συγκεντρώσαμε είναι πλούσιο σε βιωματικές εμπειρίες, αξιακές νοηματοδοτήσεις και πορείες ζωής που μας βοηθούν να αποκωδικοποιήσουμε σημαντικές όψεις του προσφυγικού ζητήματος και των κοινωνικών πρακτικών που σχετίζονται με αυτό. Αυτά τα θέματα όμως αποτελούν αντικείμενο μιας άλλης μελέτης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Ashford, Sh. (1988). Social Mobility: A Test of the Marginality and Acculturation Hypotheses. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 8(6), 25-47.
- Balourdos, D. & Tsiganou, J. (2013). *Meta-analysis of research studies for the social integration of immigrants into the Greek society*. Athens: EKKE – Papazisis.
- Barth, F. (1969). *Ethnic groups and boundaries*. Bergen, Norway: Universitets Forlaget.
- Bauman, Z. (1988). Entry tickets and exit visas: Paradoxes of Jewish identity. *Telos*, 7, 45-77.
- Berger, R. (2013). Now I see it, now I don't: Researcher's position and reflexivity in qualitative research. *Qualitative Research*, 15(2), 219-214.
- Berman, R. C. & Tvyska, V. (2011). A critical reflexion on the use of translators/interpreters in a qualitative cross-language research project. *International Journal of Quantitative Methods*, 10(1), 178-190.
- Blau, P. M. (1956). Social mobility and interpersonal relations. *American Sociological Review*, 21, 290-295.

- Blumer, H. (1986). Sociological analysis and the “variable”. *American Sociological Review*, 21(6), 683-690.
- Bourdieu, P. (1996). Understanding. *Theory, Culture & Society*, 13(2), 17-37.
- Bruce, S. & Yearley, S. (2006). *The Sage Dictionary of Sociology*.
- Χαλκιά, Α. (2011). Σκέψεις για τη δόμηση και τη μελέτη των αντικειμένων έρευνας στην Εγκληματολογία. Στο Κ. Ν. Κουράκης, Χ. Ζαραφωνίτου, Χ. Τσουραμάνης, & Ε. Χαϊνός (Επιμ.), *Εγκληματολογία: Διδασκαλία και έρευνα στην Ελλάδα* (σσ. 105-133). Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Davis, C. (2003). Empathy as transcendence. *Topics in Geriatric Rehabilitation*, 19(4), 265-274. Retrieved from <http://journals.lww.com/topicsingeriatricrehabilitation/toc/2003/10000>
- De Tona, C. (2006). But what is interesting is the story of why and how migration happened. *Qualitative Social Research*, 7(3).
- Dowling, M. (2007, November). *Oncology nurses' description of intimacy with patients: Mirroring Edith Stein's phenomenological conceptualization of empathy*. Symposium conducted at the 8th Interdisciplinary Research Conference, Trinity College, Dublin.
- Dowling, M. (2008). Reflexivity. Στο L. M. Given, *The Sage encyclopedia of qualitative research methods, vol.1,2*. Thousand Oaks: Sage.
- Edwards, R. (1998). A critical examination of the use of interpreters in the qualitative research process. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 24, 197-208.
- Gair, S. (2009). More on empathy: Considering student responses and Edith Stein's framework for a fuller, transformative empathy. *Advances in Social Work and Welfare Education*, 11(1), 51-69. Retrieved from HYPERLINK “<http://www.aaswwe.asn.au/>” <http://www.aaswwe.asn.au/>
- Golovensky, D. (1952). The marginal man concept: An analysis and critique. *Social Forces*, 30, 333-339.
- Green, A. W. (1947). A re-examination of the marginal man concept. *Social Forces*, 26, Dec., 167-171.
- Ιωσηφίδης, Θ. (2008). *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική.
- Ίσαρη, Φ. & Πουρκός, Μ. (2015). *Ποιοτική μεθοδολογία έρευνας*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών.
- Jupp, V. (2006). Triangulation. Στο E. McLaughlin, & J. Muncie, (Επιμ.). *The Sage dictionary of Criminology* (σσ. 445-446). London: Sage.
- Λαμπίρη-Δημάκη, Ι. (1990). *Η κοινωνιολογία και η μεθοδολογία της*. Αθήνα - Κομοτηνή: Αντ.Ν.Σάκκουλα.
- Mills, W. C. (1985[1959]). *Η Κοινωνιολογική φαντασία*. (Ν. Μακρυνικόλα, & Ν. Τσακνιάς, Μεταφρ.) Αθήνα: Παπαζήση.
- Ναγόπουλος, Ν. (2017). Qualitative Forschung (επιστημονική επιμέλεια, μφρ. επιστημονικής ορολογίας) U. Flick, Ποιοτική έρευνα. Αθήνα: Propobos.
- Park R. (1928). Human migration and the marginal man. *The American Journal of Sociology*, 6, May,

Vol. XXXIII, 881-900.

- Stein, E. (1917/1989). *On the problem of empathy*. (W. Stein, μετφρ.). Washington, DC: Institute of Carmelite Studies.
- Temple, B. (2008). Translatability. Στο L. M. Given, *The Sage encyclopedia of qualitative research methods, vol.1,2*. Thousand Oaks: Sage.
- Tsiganou, J. (2015), Crossing Borders: Limits and 'spaces' for mobility of migrant populations. Conference Proceedings, *10th International Congress of the Hellenic Geographical Society* (σσ. 1232-1243). <http://www.geo.auth.gr/10GeographyConf/>
- Traianou, A. (2014). The centrality of ethics in qualitative research. Στο P. L. (Επιμ.), *The Oxford handbook of qualitative research* (σσ. 62-77). New York: Oxford University Press.
- Τσιώλης, Γ. (2014). *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική έρευνα*. Αθήνα:Κριτική.
- Turner, R. (1964). *The Social Context of Ambition*. San Francisco: Chandler.
- Ventoura, L. (2011). *Immigration and Social Borders: Processes of assimilation, integration or exclusion*. Athens: Nisos (in Greek).
- Watson, C. (2009). The impossible vanity: Uses and abuses of empathy in qualitative inquiry. *Qualitative Research*, 9(1), 105-117.

Ένταξη προσφύγων: ο ρόλος του Κοινωνικού Κεφαλαίου

Δημήτριος Γεωργιάδης

Μεταπτυχιακός ερευνητής πανεπιστημίου Θεσσαλίας
georgiadis.dimitrios@gmail.com

Βασίλειος Πανταζής

Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας
pantazisv@uth.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το προσφυγικό ζήτημα εισήλθε σε μια κρίσιμη φάση από τις αρχές του 2015 και κορυφώθηκε την περίοδο του 2015–Μαρτίου 2016. Οι προσφυγικές ροές στη Μεσόγειο, προς Ελλάδα και Ιταλία, καταγράφηκαν ιδιαίτερα αυξημένες από το καλοκαίρι του 2015. Εκείνη την περίοδο ο κύριος όγκος των προσφύγων κατευθύνθηκε από την Τουρκία στην Ελλάδα μέσω των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου. Με το κλείσιμο των συνόρων και τη συμφωνία της Ευρωπαϊκής Ένωσης – Τουρκίας τον Μάρτιο του 2016, περίπου 60.000 πρόσφυγες εγκλωβίστηκαν στην Ελλάδα. Από την επισκόπηση της βιβλιογραφίας ως προς το θέμα της αναγκαστικής μετανάστευσης προκύπτει ότι, αναπτύχθηκε μια συζήτηση για τη σχέση του κοινωνικού κεφαλαίου με την ένταξη των προσφύγων σε χώρες υποδοχής μας και η ποιότητα του κοινωνικού κεφαλαίου διαδραματίζει σημαντικό ρόλο για την επιτυχία της ένταξής τους. Η παρούσα εργασία έχει ως σκοπό, πέρα από τη θεωρητική συζήτηση για το ρόλο του κοινωνικού κεφαλαίου, τη διερεύνηση και μέτρηση, μέσω έρευνας που πραγματοποιήθηκε σε δομές προσωρινής φιλοξενίας αιτούντων διεθνή προστασία, της σχέσης του κοινωνικού κεφαλαίου με την ένταξη των ατόμων αυτών στην ελληνική κοινωνία. Τα ευρήματα της έρευνας ανέδειξαν το ρόλο και τη σπουδαιότητα του κοινωνικού κεφαλαίου ως προς την μετανάστευση, την επιλογή του τόπου εγκατάστασης, τους μελλοντικούς μεταναστευτικούς σχεδιασμούς και τέλος την ένταξη τους στην αγορά εργασίας.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Μετανάστευση, ένταξη, κοινωνικό κεφάλαιο

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι μετακινήσεις ατόμων ή πληθυσμών εντός και μεταξύ κρατών ήταν και είναι ένα σύνηθες φαινόμενο στην παγκόσμια ιστορία της ανθρωπότητας. Στις μέρες μας, η μετανάστευση αποτελεί, ένα σύνθετο κοινωνικό φαινόμενο που καλούνται να διαχειριστούν οι σύγχρονες κοινωνίες (Παυλόπουλος, Μπεζεβέγκης, 2008). Με την ώθηση που δίνεται διαμέσου των διαύλων επικοινωνίας, των κοινωνικών δικτύων, στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης, οι μετανάστες/πρόσφυγες συγκροτούν ένα λανθάνον έθνος που ο πληθυσμός τους ανέρχεται στα 70,8 εκατομμύρια (UNCHR, 2019).

Η Ελλάδα καθιερώθηκε ως χώρα υποδοχής μεταναστών/προσφύγων μέσα στην τελευταία εικοσιπενταετία (1990-2015). Η αλλαγή αυτή στον γεωπολιτικό χάρτη της Ευρώπης και στην παγκόσμια μετακίνηση πληθυσμών επέφερε βαθιές μεταβολές στην ελληνική κοινωνία και οικονομία. Αντίστοιχα σημαντικές ήταν και οι αλλαγές στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων και στις δομές των εθνικών και υπερεθνικών θεσμών που συγκροτούν τα τυπικά και άτυπα δίκτυα των χωρών. Η Ελλάδα ως αποτέλεσμα εκτέθηκε σε μια σειρά από βαθιές μεταβολές και απέκτησε όλα τα γνωστά και άγνωστα πλεονεκτήματα μιας χώρας υποδοχής μεταναστών, αλλά ταυτόχρονα και όλα τα προβλήματα, όπως αμφισβήτηση της εθνικής ταυτότητας, προβλήματα ένταξης και ενσωμάτωσης, ρατσισμό, διακρίσεις και κοινωνικό αποκλεισμό (Μωυσίδης & Παπαδοπούλου, 2011).

Το 2015 είναι ένα έτος - ορόσημο για το μεταναστευτικό στην Ευρώπη και την Ελλάδα ειδικότερα. Είναι η χρονιά που βγήκαν στην επιφάνεια με τρόπο εκρηκτικό τα αδιέξοδα της ευρωπαϊκής πολιτικής για τη μετανάστευση και το προσφυγικό.

Στον απόηχο λοιπόν, του μεγαλύτερου προσφυγικού ρεύματος που εμφανίστηκε μετά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο, η Ευρώπη καλείται να συνδυάσει την υπεράσπιση των αξιών της με τη διατήρηση της συνοχής και της αλληλεγγύης μεταξύ των μελών της.

Η προστασία των προσφύγων προσδιορίστηκε σε διεθνές επίπεδο με τη διεθνή Σύμβαση της Γενεύης το 1951. Η σύμβαση θέτει τα κριτήρια για την απόκτηση της ιδιότητας του πρόσφυγα, το είδος της νομικής προστασίας ή άλλης παροχής, καθώς επίσης και τα δικαιώματα που το άτομο μπορεί να διεκδικήσει από τα κράτη που την υπέγραψαν (Φίλης, 2017).

ΕΝΤΑΞΗ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ- ΤΟ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Η προσέγγιση της έννοιας της κοινωνικής ένταξης οριοθετείται με βάση τις ιδεολογικό-πολιτικές αφετηρίες και παραδοχές για τη φύση του κοινωνικού αποκλεισμού, εμπίπτοντας σε διαδικασίες κοινωνικής ρύθμισης και ελέγχου των πολιτικών καταπολέμησης του αποκλεισμού. Ανάλογα με το μοντέλο σύλληψης και κατανόησης του κοινωνικού αποκλεισμού διαμορφώνονται διαφορετικά υποδείγματα/πρότυπα ένταξης (Αμίτσης, 2006).

Σύμφωνα με την κοινωνιολογική θεωρία το άτομο εντάσσεται στο κοινωνικό σύνολο με τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης. Η οποία ξεκινώντας από τη μηδενική στιγμή της γέννησης του ανθρώπου, κινητοποιεί μια διαδικασία ένταξης και προσαρμογής του στην κοινωνία που ολοκληρώνεται με το πέρας της ζωής του. Κατά τη διάρκεια αυτής της διαδικασίας κοινωνικοποίησης κάποιιοι παράγοντες παίζουν πρωταρχικό ρόλο ώστε η ένταξή του να επιτευχθεί ή να μη πραγματοποιηθεί.

Παράγοντες και μηχανισμοί κοινωνικοποίησης όπως είναι η οικογένεια, το σχολείο, η εργασία και το σύνολο των θεσμών μιας οργανωμένης κοινωνίας σηκώνουν το βάρος των διαδικασιών κοινωνικοποίησης και η κάθε δυσλειτουργία τους ευθύνεται για την αποκοινωνικοποίηση του ατόμου ή των ομάδων. Επίσης, θα πρέπει να τονιστεί ότι η διαδικασία ένταξης δεν είναι μία και μοναδική, αντίθετα, υπάρχουν πολλές διαφορετικές μορφές ένταξης τόσες όσες προωθεί ή έστω και εκ των υστέρων νομιμοποιεί η ίδια η κοινωνία. Συνεπώς, όταν μιλάμε για πολιτικές ένταξης και επανένταξης αναφερόμαστε κυρίως σε ευπαθείς κοινωνικά ομάδες. Στην περίπτωση των μεταναστών, έχουμε να εξετάσουμε την ανασύσταση της σχέσης του ατόμου με την κοινωνία υποδοχής και τους

όρους συμμετοχής σε αυτήν. Οι μετανάστες έρχονται ήδη κοινωνικοποιημένοι και έχοντας ήδη ενταχθεί σε μια άλλη κοινωνία. Έχουν ήδη υποστεί μια πρώτη κοινωνικοποίηση. Αυτό το χαρακτηριστικό αλλά και η ιδιομορφία των μεταναστών είναι που τους κάνει καταρχήν διαφορετικούς από τα μέλη της κοινωνίας. Άρα για να μπορέσουν οι μετανάστες να ενταχθούν στις κοινωνίες υποδοχής θα πρέπει να αποβάλουν μέρος των αξιών και συνηθειών της παλιάς κοινωνίας που μόλις εγκατέλειψαν και υιοθετήσουν μέρος των νέων αξιών της χώρας υποδοχής.

Υπάρχουν πολλές και πολλαπλές μορφές ένταξης. Δεν υπάρχει μία και μοναδική διαδικασία ένταξης. Η κοινωνία δεν προωθεί μια διαδικασία ένταξης, αλλά πολλές και καμιά φορά αλληλοσυγκρουόμενες μορφές ένταξης (Παπαδοπούλου, 2011).

Με βάση τις παραπάνω διαπιστώσεις, μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι ο σχηματισμός και η σταθεροποίηση ενός μεταναστευτικού πληθυσμού οριοθετούν για τη χώρα υποδοχής, μεταξύ άλλων, και τις συνιστώσες της μεταναστευτικής πολιτικής, δηλαδή του συνόλου των στόχων, των μέσων και των φορέων διαμόρφωσης και άσκησης ποσοτικού και ποιοτικού επηρεασμού του μεταναστευτικού πληθυσμού. Υπό αυτή την οπτική η μεταναστευτική πολιτική διακρίνεται δηλαδή, στη συνιστώσα της «εξωτερικής μεταναστευτικής πολιτικής», με αντικείμενο τον επηρεασμό της ποσοτικής και ποιοτικής σύνθεσης των μεταναστευτικών ροών, και στη συνιστώσα της «εσωτερικής μεταναστευτικής πολιτικής» ή «ενταξιακής πολιτικής», με αντικείμενο την ένταξη των μεταναστών στον κοινωνικό, οικονομικό, και πολιτικό βίο της χώρας υποδοχής (Κόντης, 2013).

Περιεχόμενο της εσωτερικής μεταναστευτικής πολιτικής ή της ενταξιακής πολιτικής εντοπίζεται στην εξασφάλιση συνθηκών και όρων διαβίωσης που επιτρέπουν τη συμμετοχή του ατόμου στον οικονομικό και κοινωνικό ιστό μιας περιοχής, περιφέρειας ή χώρας. Η συμμετοχή αυτή εμπεριέχει ποιοτικές διαστάσεις που απομακρύνονται από την παραδοσιακή αντίληψη χορήγησης παροχών εισοδηματικού χαρακτήρα, επιβάλλοντας στους σχεδιαστές πολιτικών την παράλληλη υιοθέτηση μέτρων καλλιέργειας και ανάπτυξης δεξιοτήτων του ατόμου χωρίς προσβολή της αυτονομίας του (Αμίτσης, 2006).

Κεντρικοί δρώντες είναι το κράτος, οι ΟΤΑ ή άλλοι φορείς με ανάθεση δημόσιας εξουσίας, οι οποίοι παρεμβαίνουν ενεργητικά και με συγκεκριμένο πρόγραμμα δράσης προκειμένου να επηρεάσουν την ενταξιακή διαδικασία και κατάσταση. Όπως και άλλες δημόσιες πολιτικές, εδράζεται σε υψηλό κανονιστικό περιεχόμενο και απαντά στο ερώτημα τι πρέπει να γίνει.

Η κοινωνική ένταξη, λοιπόν, των μεταναστών στη χώρα υποδοχής νοηματοδοτεί μια δυναμική πορεία, διαδικασία, προς μία κατάσταση απουσίας οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών διακρίσεων μεταξύ συγκρίσιμων δημογραφικά μεταναστευτικών και ημεδαπών πληθυσμιακών ομάδων. Ως κατάσταση, αποτυπώνει συγκεκριμένο επίπεδο/βαθμό ένταξης σε δεδομένη χρονική στιγμή αλλά και διαφοροποιημένο κατά διάσταση ένταξης, απόρροια πολλών προσδιοριστικών παραγόντων. Ως διαδικασία σηματοδοτεί τα βήματα για να γίνει κανείς όμοιος ή να του φέρονται και να τον αναγνωρίζουν ως όμοιο. Επιτυχής κοινωνική ένταξη σημαίνει πραγματική πρόσβαση στη χρήση (κατανάλωση) των υλικών και άυλων αγαθών της χώρας υποδοχής, ίδια με αυτή των ημεδαπών και συμμετοχή στη διαδικασία λήψης αποφάσεων (Κόντης, 2012). Τα αποτελέσματα εμπειρικών ερευνών στην Ελλάδα έδειξαν ότι όλοι οι τομείς της καθημερινής ζωής του ατόμου που άπτονται του δημόσιου βίου (απασχόληση, κατοικία, γλώσσα και εκπαίδευση) αποτελούν τους βασικούς παράγοντες κοινωνικής ένταξης (Παπαδοπούλου, 2011).

Η ένταξη των μεταναστών στη χώρα υποδοχής είναι μια πολυδιάστατη και μακρόχρονη - ενίοτε και γενεών, διαδικασία η οποία εξελίσσεται σε τοπικό επίπεδο και η οποία επηρεάζεται από οικονομικούς, κοινωνικούς, πολιτικούς και πολιτισμικούς παράγοντες, όπως αυτοί υπεισέρχονται στο ολικό μεταναστευτικό καθεστώς της χώρας υποδοχής και από το κεφάλαιο των μεταναστών.

Η τελική κατάσταση ένταξης πραγματώνεται με την απόκτηση της ιδιότητας του πολίτη, το εννοιολογικό περιεχόμενο της οποίας δεν προσδιορίζεται αποκλειστικά και μόνο από την τυπική ιδιότητα της υπηκοότητας. Ειδικότερα, στα βασικά γνωρίσματα της ιδιότητας του πολίτη περιλαμβάνεται η πραγματική πρόσβαση του μετανάστη σε υλικά και άυλα αγαθά και η χρήση αυτών, ως και η συμμετοχή του στο δημοκρατικό γίγνεσθαι του κράτους υποδοχής (Κόντης, 2012).

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ ΕΝΤΑΞΗ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ/ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ

Η ανάδειξη της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου σε κεντρική αναλυτική κατηγορία οφείλεται, στην αμφισημία του περιεχομένου του. Τα τελευταία χρόνια τυγχάνει συστηματικής εμπειρικής διερεύνησης. Οι κοινωνιολόγοι Bourdieu και Coleman προσεγγίζουν την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου από την οπτική των αξιών, κανόνων και σχέσεων (Κόντης, 2009). Σύμφωνα με τον Bourdieu το κοινωνικό κεφάλαιο είναι το σύνολο των κοσμικών σχέσεων οι οποίες μπορούν να χρησιμεύσουν ως μέσα, είναι δηλαδή το κεφάλαιο της αξιοπρέπειας και της σεβασμιότητας συχνά απαραίτητο για να προσελκύσει και να εξασφαλίσει την εμπιστοσύνη της καλής κοινωνίας. Είναι το σύνολο δηλαδή, των εν ενεργεία ή των εν δυνάμει πόρων που συνδέονται με την κατοχή ενός δικτύου μόνιμων σχέσεων/δεσμών, περισσότερο ή λιγότερο θεσμοθετημένων, αλληλογνωριμίας και αλληλοαναγνώρισης ή με άλλα λόγια με τη συμμετοχή σε μια ομάδα η οποία παρέχει στα μέλη της υποστήριξη ενός συλλογικά κατεχόμενου κεφαλαίου, εξουσιοδοτώντας τα να αντλούν πλεονεκτήματα με κάθε έννοια του όρου. Αυτοί οι δεσμοί δεν περιορίζονται στις αντικειμενικές σχέσεις συγγένειας μέσα στο φυσικό (γεωγραφικό) χώρο ή ακόμα μέσα στον οικονομικό και κοινωνικό χώρο, γιατί έχουν θεμελιωθεί πάνω σε συναλλαγές αδιαχώριστα υλικές και συμβολικές, εκ των οποίων η θεμελίωση και η διαιώνιση υποθέτουν την ανα-γνώ(ρι)ση αυτής της συγγένειας. Ο όγκος του κοινωνικού κεφαλαίου που κατέχει ένας ιδιαίτερος φορέας εξαρτάται από την έκταση του δικτύου των δεσμών και από τον όγκο του κεφαλαίου που οικειοποιείται ο καθένας από εκείνους με τους οποίους είναι συνδεδεμένο (Bourdieu, 1994).

Ο Coleman πρότεινε να συμπεριληφθούν όλες οι μη στενά οικονομικές πλευρές που επηρεάζουν την οικονομία κάτω από τον όρο του κοινωνικού κεφαλαίου. Ήδη πριν τον Coleman είχε προηγηθεί η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου από τον Th. Schultz (Human Capital theory, 1961). Η θεωρία αυτή χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα από τους οικονομολόγους για να στηρίξει την άποψη ότι στις σύγχρονες κοινωνίες το κεφάλαιο συσσωρεύεται λιγότερο με βάση τη γη, τα εργοστάσια, τα εργαλεία, τις μηχανές και περισσότερο με βάση τις γνώσεις και τις δεξιότητες των ανθρώπων. Αυτό που πρόσθεσε στη θεωρία αυτή ο Coleman είναι ότι επιπροσθέτως ως προς τις γνώσεις και τις δεξιότητες των ανθρώπων, μια σημαντική ποσότητα ανθρώπινου κεφαλαίου έγκειται και στην ικανότητα των ανθρώπων να συνενώνονται, να συνεργάζονται και να δρουν από κοινού. Αυτό το ονομάζει κοινωνικό κεφάλαιο και θεωρεί ότι επηρεάζει θετικά την οικονομική ανάπτυξη (Αλεξάνδρου, 2010). Κατά τον ορισμό που δίνει ο Coleman το κοινωνικό κεφάλαιο ορίζεται από τη λειτουργία που επιτελεί. Δεν είναι μια οντότητα, αλλά μια ποικιλία οντοτήτων που έχουν ορισμένα

κοινά χαρακτηριστικά: αποτελούνται από κάποια κοινωνική δομή και διευκολύνουν τις ενέργειες των φορέων που υπάγονται σε αυτές τις δομές είτε αυτά είναι άτομα είτε συλλογικοί φορείς (Πούπος, 2010).

Οι πολιτικός επιστήμονας Putman συνδέει το κοινωνικό κεφάλαιο με την εμπιστοσύνη, τους θεσμούς, τη συμμετοχή σε θεσμικά μορφώματα και την πολιτική και οικονομική ανάπτυξη (Κόντης, 2009). Ο Putman όρισε το κοινωνικό κεφάλαιο ως μια σχέση που αναφέρεται σε χαρακτηριστικά της κοινωνικής οργάνωσης, όπως η εμπιστοσύνη, οι κανόνες της αμοιβαιότητας και τα δίκτυα εθελοντικής συμμετοχής των πολιτών, τα οποία μπορούν να αυξήσουν την κοινωνική αποτελεσματικότητα, διευκολύνοντας τις συνεργασιακές και συντονισμένες δράσεις (Αλεξανδρόπουλος, 2010).

Η θετική συσχέτιση μεταξύ κοινωνικού κεφαλαίου και ενσωμάτωσης προσφύγων/μεταναστών τεκμηριώνεται από την πλούσια διεθνή βιβλιογραφία (βλ. ενδεικτικά: Castles & Miller, 2003, Masey, 2005 κλπ). Η θετική αυτή συσχέτιση αναδύει μια άμεση σύνδεση του κοινωνικού κεφαλαίου με την απόφαση για μετανάστευση, στη διαμόρφωση μιας ιεραρχίας προτιμώμενων προορισμών αλλά και στην πληροφόρηση κατά τη διαδρομή και στάση σε χώρες προέλευσης για τον τελικό προορισμό. Το κοινωνικό κεφάλαιο έχει πολλές μορφές. Περιλαμβάνει την οικογένεια, τους συγγενείς, τους φίλους, του γνωστούς ακόμα και τους διακινητές. Αυτό που αξίζει να τονιστεί εδώ είναι ότι δεν κεφαλαιοποιούνται όλες οι μορφές δικτύωσης και οικογενειακών δεσμών και είναι πολύ διαφορετικός ο ρόλος που διαδραματίζουν τα κοινωνικά δίκτυα και οι συγγενείς στη διαδικασία ώθησης και έλξης του μετανάστη/πρόσφυγα από την επιρροή που ασκούν στη διέλευση (Δημητριάδη, 2013). Έτσι, λοιπόν, το κοινωνικό κεφάλαιο για τους πρόσφυγες/μετανάστες ορίζεται ως η ικανότητα πρόσκτησης οφέλους από τη συμμετοχή σε κοινωνικά δίκτυα και δομές (Κόντης, 2009).

Η θεωρία του κοινωνικού κεφαλαίου ή κοινωνικών δικτύων είναι ένα απαραίτητο βοήθημα στην προσέγγιση της μετανάστευσης. Τα δίκτυα προσφύγων/μεταναστών αναπτύσσουν δεσμούς ανάμεσα στις κοινότητες των χωρών προέλευσης και των χωρών υποδοχής και βασίζονται σε συγγενικούς δεσμούς και σε δεσμούς φιλίας. Στη χώρα υποδοχής η μετανάστευση επηρεάζεται από την ύπαρξη οικογενειακών και κοινωνικών σχέσεων με άτομα που ήδη έχουν μεταναστεύσει. Τα δίκτυα μειώνουν το κόστος και τους κινδύνους της μετανάστευσης και θεωρούνται κοινωνικό κεφάλαιο. Τα δίκτυα, λοιπόν αυτά, βοηθούν στην εξεύρεση εργασίας, δίνουν οικονομική βοήθεια κατά το πρώτο διάστημα εγκατάστασης, δημιουργούν ιδιωτικές ή εθελοντικές οργανώσεις που παρέχουν μεταφορά, κατοικία, νομική υποστήριξη και άλλες υπηρεσίες. Συνεπώς, δεν είναι τα πιο φτωχά ή ευπαθή άτομα εκείνα που μεταναστεύουν αλλά τα άτομα με κατάλληλο κοινωνικό κεφάλαιο, δηλαδή εκείνοι που είχαν πρόσβαση στη σχετική πληροφόρηση και σε υπηρεσίες υποδοχής. Τα δίκτυα αποτελούν το μηχανισμό εκείνο που κάνει τη μετανάστευση ένα αυτοιδιαιωνιζόμενο φαινόμενο (Έμκε – Πουλοπούλου, 2007).

ΜΕΘΟΔΟΙ ΕΡΕΥΝΑΣ

Για τη συλλογή των ερευνητικών δεδομένων υιοθετήθηκε η μέθοδος της δομημένης συνέντευξης με τη χρήση ερωτηματολογίου, όπου οι ερευνητικοί βοηθοί κατέγραψαν τις απαντήσεις των συμμετεχόντων. Το περιεχόμενο του ερωτηματολογίου βασίστηκε στην επισκόπηση της ελληνικής και ξένης βιβλιογραφίας και προσπαθούσε να απαντήσει στο βασικό ερώτημα αυτής της ερ-

γασίας, της σχέσης του κοινωνικού κεφαλαίου με την ένταξη των προσφύγων/μεταναστών στην ελληνική κοινωνία. Οι πληροφορίες που συλλέχθηκαν αφορούσαν κάποια δημογραφικά στοιχεία, στα κίνητρα μετανάστευσης, στον τρόπο λήψης απόφασης και σε ζητήματα τα οποία αφορούν την ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία. Όλες οι συνεντεύξεις διεξήχθησαν σε ατομική βάση. Ο βοηθός ερευνητής με τη βοήθεια διαπολιτισμικού διαμεσολαβητή διατύπωνε προφορικά τις ερωτήσεις και κατέγραφε τις απαντήσεις στο έντυπο. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε στην ανοικτή δομή προσωρινής υποδοχής του Ελαιώνα στην Αθήνα σε δείγμα 100 ατόμων κατά το χρονικό διάστημα Δεκέμβριος 2018 με Ιανουάριος 2019 (δύο μήνες).

ΣΥΖΗΤΗΣΗ- ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από την έρευνα που πραγματοποιήσαμε καταλήξαμε σε ορισμένα βασικά συμπεράσματα. Στην πλειοψηφία τους είναι άνδρες, έγγαμοι, από τη Συρία, το Αφγανιστάν και το Ιράκ, χαμηλού εκπαιδευτικού και οικονομικού επιπέδου.

Τα προηγούμενα χρόνια το ποσοστό των γυναικών στις μεταναστευτικές ροές, σε παγκόσμιο επίπεδο, ήταν πλειοψηφικό. Αυτή η πραγματικότητα δεν αντικατοπτρίζεται στις εικόνες των πρόσφατων μεταναστευτικών ρευμάτων στην Ευρώπη, επειδή οφείλεται κατά μεγάλο μέρος στην ασιατική μετανάστευση προς άλλες ηπείρους. Όσοι έρχονται από το 2015 στα σύνορα της Ευρώπης προέρχονται κυρίως από την Εγγύς και τη Μέση Ανατολή ή από το Αφγανιστάν που είναι συνήθως άνδρες μόνοι τους, με εξαίρεση τους Σύριους που αποτελούν και τη μεγαλύτερη μάζα της σημερινής μετανάστευσης, οι οποίοι είναι υποχρεωμένοι να φύγουν οικογενειακά (Rontier, 2016).

Εγκατέλειψαν τη χώρα τους λόγω πολέμου ή κάποιας εμφύλιας σύρραξης και αναζητούν μια καλύτερη ζωή για αυτούς και την οικογένειά τους. Σύμφωνα με τους Goldin, Cameron και Balarajan οι πολιτικές συγκρούσεις, οι οποίες μπορεί να οδηγήσουν και σε εμφύλια σύρραξη, δεν επιτρέπουν στους ανθρώπους να δουλέψουν, απειλούν τη ζωή τους, ευνοούν τη μετάδοση ασθενειών και πυροδοτούν κύματα προσφύγων. Οι συγκρούσεις αυτές συνδέονται με εθνικές αντιπαλότητες, με προβλήματα που αφορούν το πώς σχηματίστηκαν κάποια κράτη και με ανταγωνισμούς για τον έλεγχο φυσικών πόρων (Goldin, Cameron & Balarajan, 2013).

Ως προς τις δυσκολίες ένταξης στην αγορά εργασίας θεωρούν ότι η μη γνώση της γλώσσας και η μη γνώση του νομικού πλαισίου αποτελούν επιβαρυντικούς παράγοντες ένταξης. Ένας ακόμα επιβαρυντικός παράγοντας ως προς την ένταξή τους είναι ότι διαβιούν σε προσωρινές δομές φιλοξενίας σε ένα «καθεστώς ημινομιμότητας». Σύμφωνα με τον Καψάλη, η ημινομιμότητα είναι μια ενδιάμεση έννοια ανάμεσα στη νομιμότητα και στην παρανομία, εφόσον αντιστοιχεί σε ένα καθεστώς αναμονής ή εκκρεμότητας στη οποία βρίσκεται το υποκείμενο μέχρι την έκδοση της άδειας παραμονής. Στην περίπτωση αυτή ο κίνδυνος της απέλασης είναι μικρός, ωστόσο περιορισμένος είναι και ο βαθμός πρόσβασης σε αστικά δικαιώματα. Παγιδευμένοι λοιπόν σε μια νομική αμφισημία, τα υποκείμενα δεν μπορούν να θεωρηθούν απολύτως νόμιμοι, ούτε όμως και απολύτως παράνομοι. Άλλοτε έχουν το δικαίωμα παραμονής, αλλά όχι την καθολική ελευθερία της απασχόλησης. Άλλοτε το δικαίωμα της εργασίας, όχι όμως το δικαίωμα της ελεύθερης μετακίνησης. Κλειδί για την υπαγωγή σε αυτή την ενδιάμεση κατηγορία είναι η κατοχή άδεια παραμονής ή κυρίως η αναμονή έκδοσης της μετά από σχετική αίτηση (Καψάλης, 2015).

Όσον αφορά τη στέγαση αυτή αποτελεί μια θεμελιώδη ανθρώπινη ανάγκη. Η απουσία της ή η

μη επαρκής εκπλήρωσή της συνιστούν ένα σοβαρό κοινωνικό ζήτημα. Κατά τον Κουραχάνη, Ένας άνθρωπος που δεν διαθέτει πρόσβαση σε στέγη αδυνατεί να καλύψει την ανάγκη για υγεία και ευημερία. Δεν μπορεί επίσης να οργανώσει με άρτιο τρόπο το καθημερινό του πρόγραμμα δραστηριοτήτων. Δεν είναι σε θέση να εργαστεί, προκειμένου να εξασφαλίσει εισόδημα μιας αξιοπρεπούς διαβίωσης. Τέλος δεν μπορεί να αναπτύξει κοινωνικές συναναστροφές, καθώς πιθανότατα βιώνει κοινωνικό στιγματισμό και περιθωριοποίηση. Επομένως, η πρόσβαση στην κατοικία είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάπτυξη οποιασδήποτε δράσης κοινωνικής ένταξης (Κουραχάνης, 2019).

Ως προς την ένταξη στην αγορά εργασίας τα αποτελέσματα είναι αντιφατικά. Οι μετανάστες/πρόσφυγες του δείγματος δεν εργάζονται στην πλειοψηφία τους. Όσοι εργάζονται, εργάζονται σε δουλειές που δεν είναι δηλωμένες τις οποίες βρήκαν μέσω των φιλικών και συγγενικών δικτύων.

Ως επιβοηθητικούς παράγοντες θεωρούν ότι, τα συγγενικά δίκτυα που είναι συνήθως αδέρφια και τα δίκτυα των ομοεθνών συμβάλλουν αποφασιστικά. Ένας ακόμα παράγοντας που συμβάλλει θετικά στην ένταξη είναι η επαρκής γνώση της ελληνικής γλώσσας. Αναφορικά με τους μελλοντικούς τους προσανατολισμούς επιθυμούν στην πλειοψηφία τους να μετεγκατασταθούν σε κάποια άλλη Ευρωπαϊκή χώρα (κυρίως Γερμανία). Σύμφωνα με την έρευνα της Δημητριάδη φαίνεται ότι η αλλαγή του κοινωνικού πλαισίου, η οικονομική κρίση και η προς το παρόν ανυπαρξία προγραμμάτων νομιμοποίησης δεν καθιστούν την Ελλάδα αντικειμενικά ελκυστικό προορισμό (Δημητριάδη, 2013).

Ο ρόλος του κοινωνικού κεφαλαίου στην απόφαση για μετανάστευση αποδεικνύεται καθοριστικός. Από τα ευρήματα της έρευνας φάνηκε ότι η πιο σημαντική μορφή κοινωνικού κεφαλαίου είναι αυτή της ανάπτυξης και λειτουργίας των συγγενικών δικτύων ανάμεσα στην Ελλάδα και τις χώρες προέλευσης. Οι επαφές είναι συχνές και σταθερές και έχουν τα χαρακτηριστικά της αλληλεγγύης και της αμοιβαιότητας (Ιωσηφίδης, 2009). Σύμφωνα με τους Goldin, Cameron και Balarajan τα δίκτυα μεταβιβάζουν γνώσεις, πληροφορίες και κοινωνικούς κανόνες από τους πρόσφυγες/μετανάστες πίσω στην οικογένεια στη χώρα προέλευσης και μπορούν να αποτελούν δίαυλο διασυνωριακής κινητικότητας. Η μετανάστευση στηρίζεται στα δίκτυα και ταυτόχρονα τα δημιουργεί και τα ενισχύει (Goldin, Cameron & Balarajan, 2013).

Από τη μέχρι τώρα διαπραγμάτευση του θέματος μπορούμε βάσιμα να καταλήξουμε ότι, κάθε μεταναστευτική κίνηση κάποιου ατόμου δημιουργεί πρόσθετο κοινωνικό κεφάλαιο το οποίο μπορεί να προκαλέσει και να στηρίξει νέα μεταναστευτική κίνηση άλλου ατόμου. Με άλλα λόγια κάθε νέος μετανάστης συνεπάγεται ότι κάποια νέα άτομα στον τόπο προέλευσης είτε είναι συγγενείς, φίλοι ή γνωστοί, αποκτούν κοινωνικές σχέσεις στον τόπο προορισμού οι οποίες θα μπορούσαν να διευκολύνουν τη δική τους μετακίνηση (Λιανός, Καβουνίδη, 2012).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Αλεξανδρόπουλος, Σ. (2010). Περί Εμπιστοσύνης: Από την Πολιτιστική Παράδοση στη Θεσμική Πολιτική. Στο Σ. Κονιόρδος (Επιμ.), *Κοινωνικό Κεφάλαιο: Εμπιστοσύνη και Κοινωνία των Πολιτών* (σσ. 45-98). Αθήνα: Παπαζήσης.

- Alievi, S. & Dalla Zuanna G. (2016). *Tutto quello che non vi hanno mai ditto sull' Immigrazione*. Bari: Laterza.
- Ambrosini, M. (2005). *Sociologia delle Migrazioni*. Bologna: Il Mulino.
- Ambrosini, M. (2017). *Migrazioni*, Milano: Geca Industrie Grafiche, San Giuliano.
- Αμίτσης, Γ. (2006). *Η Ευρωπαϊκή Στρατηγική Κοινωνικής Ένταξης: Το Θεσμικό Οικοδόμημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την Καταπολέμηση της Φτώχειας και του Κοινωνικού Αποκλεισμού*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Αμίτσης, Γ. (2011). Το πλαίσιο κοινωνικής ένταξης αλλοδαπών στην ελληνική έννομη τάξη: Η ατελέσφορη εφαρμογή των Ευρωπαϊκών μηχανισμών προστασίας εκτοπισμένων/αιτούντων άσυλο/προσφύγων. Στο Α. Μωισίδης, Δ. Παπαδοπούλου (Επιμ.), *Η Κοινωνική Ενσωμάτωση των Μεταναστών στην Ελλάδα: Εργασία, Εκπαίδευση, Ταυτότητες* (σσ. 109-140). Αθήνα: Κριτική.
- Boudon, R. (1996). *Metodologia della Ricerca Sociologica*. Bologna: Il Mulino.
- Bourdieu, P. (1996). *Κείμενα Κοινωνιολογίας*. Αθήνα: Δελφίνι.
- Bourdieu, P. (2004). The Forms of Capital. Στο S. Ball (Επιμ.) *Sociology of Education*, London: RoutledgeFalmer.
- Bourdieu, P. (2017). *Εικόνες της Αλγερίας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Castles, S. Miller, J. M. (2003). *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. Basingstoke: Palgrave-Macmillan.
- Coleman, J.S. (1988). Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*, 94, 94-10.
- Δημητριάδη, Α. (2013). *Διέλευση και Μετανάστευση στην Ελλάδα: Η Περίπτωση των Αφγανών, Πακιστανών και Μπαγκλαντεσιανών*. Αθήνα: Νήσος.
- Φίλης, Κ. (2017). *Πρόσφυγες, Ευρώπη, Ανασφάλεια*. Αθήνα: Παπαδόπουλος.
- Georgiadis, D. & Korizi, M. (2019). Social Capital and Migrant Integration in Greece, Presentation in *The Migration Conference*. Bari, Italy.
- Goldin, I. Cameron J. & Balarajan, M. (2013). *Αυτοί δεν είναι σαν εμάς: Το παρελθόν και το μέλλον της Μετανάστευσης*. Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
- Έμκε-Πουλοπούλου, Η. (2007). *Η Μεταναστευτική Πρόκληση*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- IOM (2018). *Rapporto Anuale sull' economia dell' Immigrazione*. Bologna: Il Mulino.
- IPRES (2019). *Il Fenomeno migratorio e il processo di integrazione della popolazione straniera in Puglia*. Bari: Cacucci Editore.
- Λιανός, Θ. & Καβουνίδη, ΤΖ. (2012). *Μεταναστευτικά Ρεύματα στην Ελλάδα κατά τον 20ο Αιώνα*. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- Καψάλης, Α. (2015). *Μετανάστες Εργάτες στην Ελλάδα: Εργασιακές Σχέσεις και μεταναστευτική Πολιτική στην Εποχή των Μνημονίων*. Αθήνα: Τόπος.
- Κόντης Α. (2009). Ιθαγένεια και ενσωμάτωση μεταναστών. Στο Α. Κόντης (Επιμ.), *Ζητήματα Κοινωνικής Ένταξης Μεταναστών*, (σσ. 21-69). Αθήνα: Παπαζήσης.

- Κόντης Α. (2009). Κοινωνικό κεφάλαιο και ενσωμάτωση μεταναστών, Στο Α. Κόντης (Επιμ.), *Ζητήματα Κοινωνικής Ένταξης Μεταναστών* (σσ. 223-251). Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κόντης, Α. (2012). Στοιχεία Ενταξιακής πολιτικής : Η Ελληνική ενταξιακή πολιτική μεταξύ Ευρωπαϊσμού και Εθνοπολιτισμού. Στο Δ. Μπαλούρδος, Ι Τσίγκανου (Επιμ.), *Μετα-ανάλυση ερευνών για την ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία* (σσ. 6-27). Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κουραχάνης, Ν. (2019). *Πολιτικές Στέγασης Προσφύγων: Προς την Κοινωνική Ενσωμάτωση ή την Προνοιακή Εξάρτηση*; Αθήνα: Τόπος.
- Masey, D.S. (2005). *For Space*. London: Sage.
- Μπεζεβέγκης, Η. (2008). *Μετανάστες στην Ελλάδα: Επιπολιτισμός και Ψυχοκοινωνική Προσαρμογή*. Αθήνα: ΙΜΕΠΟ.
- Μωισίδης, Α. παπαδοπούλου, Δ. (2011). Η Κοινωνική Ενσωμάτωση των Μεταναστών στην Ελλάδα: Εργασία, Εκπαίδευση, Ταυτότητες. Στο Α. Μωισίδης, Δ. Παπαδοπούλου (Επιμ.), *Η Κοινωνική Ενσωμάτωση των Μεταναστών στην Ελλάδα: Εργασία, Εκπαίδευση, Ταυτότητες* (σσ. 9-18). Αθήνα: Κριτική.
- Πανταζής, Β. (2011). *Ανθρώπινα Δικαιώματα: Δικαιώματα του Παιδιού στην Εκπαίδευση*. Αθήνα: Διάδραση.
- Πανταζής, Β. (2018). *Παιδαγωγική της Ειρήνης: Βασικές Αρχές*. Αθήνα: Διάδραση.
- Πανταζής Β. (2019). *Μετανάστευση-Ένταξη Μεταναστών* (Διαθέσιμο on line: <http://faidraproject.eu> προσπελάστηκε: 24/05/2019).
- Παπαδοπούλου, Δ. (2011). Η κοινωνική ενσωμάτωση των μεταναστών στην Ελλάδα: Θεωρητικές προσεγγίσεις και εμπειρικές διαπιστώσεις. Στο Α. Μωισίδης, Δ. Παπαδοπούλου (Επιμ.), *Η Κοινωνική Ενσωμάτωση των Μεταναστών στην Ελλάδα: Εργασία, Εκπαίδευση, Ταυτότητες* (σσ. 19-50). Αθήνα: Κριτική.
- Παπαδοπούλου, Δ. (2012). *Κοινωνιολογία του Αποκλεισμού στην Εποχή της Παγκοσμιοποίησης*. Αθήνα: Τόπος.
- Παυλόπουλος, & Β. Μπεζεβέγκης, Η. (2011). Ποιοτικά χαρακτηριστικά της προσαρμογής ενηλίκων μεταναστών: ο ρόλος των διεργασιών επιπολιτισμού, Στο Α. Κόντης (Επιμ.), *Η Εργασία ως Παράγων Ανάπτυξης: Μετανάστευση-Οικονομία-Τεχνολογία* (σσ. 93-121). Αθήνα: Παπαζήσης.
- Πούπος, Η. (2010). *Το Κοινωνικό Κεφάλαιο στην Ελλάδα*. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- Putnam, R. D. (1993). *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy*. Princeton. NJ: Princeton University Press.
- Rodier, C. (2016). *Μετανάστες και Πρόσφυγες: Απαντήσεις σε αναποφάσιστους ανήσυχους Επιφυλακτικούς*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Schultz, Theodore W. (1961). Investment in Human Capital. *The American Economic Review*, 51(1), 1–17.

Αλλοδαποί Εργαζόμενοι και Συνδικάτα: Μια ασύμπτωτη σχέση;

Θεόδωρος Α. Κουτρούκης

Επίκουρος Καθηγητής, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
tkoutro@econ.duth.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Εισαγωγή: Η Ελλάδα βίωσε μετά το 2015 μια μαζική εισροή αλλοδαπών πληθυσμών, γεγονός που δρομολόγησε νέα δεδομένα στην ελληνική κοινωνία. Ειδικά στην αγορά εργασίας, οι ξένοι σε εργάσιμη ηλικία ενδέχεται να επηρεάζουν την προσφορά εργασίας και θέτουν τα συνδικάτα σε πολλαπλά διλήμματα αναφορικά με την ένταξη τους στο εργατικό δυναμικό.

Σκοπός: Σκοπός της εργασίας είναι να αποτιμήσει την αλληλεπίδραση των ελληνικών συνδικάτων με τους αλλοδαπούς εργαζόμενους και ιδίως την προοπτική ένταξης των αλλοδαπών σε εργατικά σωματεία αλλά και τη δραστηριοποίηση των τελευταίων στην υπεράσπιση των δικαιωμάτων όλων των εργαζομένων ανεξάρτητα από φυλή και εθνικότητα.

Υλικό: Το πραγματολογικό υλικό προέρχεται από την αποτύπωση των απόψεων συνδικαλιστικών στελεχών σε μεγάλη συνδικαλιστική οργάνωση μετά από συλλογή σχετικών ερωτηματολογίων, που διενεργήθηκε το 2018.

Μέθοδος: Η εργασία εξετάζει τις απόψεις αριθμού συνδικαλιστικών στελεχών αναλύοντας μια σειρά παραγόντων που αφορούν στη συνδικαλιστική ένταξη των αλλοδαπών εργαζομένων.

Αποτελέσματα: Τα αποτελέσματα αποτυπώνουν τις κυρίαρχες απόψεις στους κόλπους του συνδικαλιστικού κινήματος αναφορικά με τη θέση των ξένων εργαζομένων στην ελληνική οικονομία και κοινωνία.

Συμπεράσματα: Η εργασία δείχνει ότι τα αρχέγονα προτάγματα του εργατικού συνδικαλισμού για τη συνεργασία και την αλληλεγγύη όλων των εργαζομένων ανεξάρτητα από φυλή, φύλο, θρησκεία κ.α. δεν είναι πάντοτε δεδομένα στις τρέχουσες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Πρόσφυγες, Μετανάστες, Εργατικά Συνδικάτα.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Ελλάδα βίωσε μετά το 2015 μια μαζική εισροή αλλοδαπών πληθυσμών, γεγονός που δρομολόγησε νέα δεδομένα στην ελληνική κοινωνία. Ειδικά στην αγορά εργασίας, οι ξένοι σε εργάσιμη ηλικία ενδέχεται να επηρεάζουν την προσφορά εργασίας και θέτουν τα συνδικάτα ενώπιον πολλαπλών διλημάτων, αναφορικά με την ένταξη τους στο εργατικό δυναμικό.

Σκοπός της εργασίας είναι να αποτιμήσει την αλληλεπίδραση των ελληνικών συνδικάτων

με τους αλλοδαπούς εργαζόμενους και ιδίως την προοπτική ένταξης των αλλοδαπών σε σωματεία αλλά και τη δραστηριοποίηση των τελευταίων στην υπεράσπιση των δικαιωμάτων όλων των εργαζομένων ανεξάρτητα από φυλή και εθνικότητα.

ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα βρίσκεται στη σύγχρονη πραγματικότητα ενώπιον σοβαρότατων διλημάτων στην αγορά εργασίας. Ειδικότερα, τα βασικά προβλήματα του συνδικαλιστικού κινήματος συμπεριλαμβάνουν την επιλογή στάσης για τα εξής ερωτήματα (Connolly & Martínez Lucio, 2011):

1. Πρέπει να εφαρμοστούν ειδικές πολιτικές, υπηρεσίες και διευκολύνσεις για τους μετανάστες και τις εθνικές μειονότητες στον χώρο εργασίας και στα ίδια τα συνδικάτα;
2. Πρέπει να συνεργαστεί με τους εργοδότες και τις Αρχές στην απασχόληση αλλοδαπών εργατών ή να αντισταθεί;
3. Πρέπει τα συνδικάτα να εντάξουν πλήρως τους μετανάστες στα μέλη τους ή να τους ενσωματώσουν σε ειδική κατηγορία;
4. Πρέπει τα συνδικάτα να αιτηθούν να εφαρμόζονται ειδικά μέτρα για όλους τους μετανάστες ή να επιμείνουν στην ίση μεταχείριση όλων των εργαζομένων γενικότερα;

Η αλληλεγγύη των συνδικάτων αφορά μόνο σε εκείνους τους μετανάστες που είναι καλά ενταγμένοι στην αγορά εργασίας (Foster, 2018).

Η στάση του συνδικαλιστικού κινήματος έναντι της μετανάστευσης έχει χωριστεί σε δυο μερίδες με αμφιλεγόμενες και συχνά αντικρουόμενες θέσεις. Σε έναν βαθμο το συνδικαλιστικό κίνημα αντιμετωπίζει την οργάνωση των μεταναστών που ζουν στη χώρα ως πηγή δύναμης και έλαβε μέτρα που βοήθησαν τους αλλοδαπούς να ενταχθούν όλο και περισσότερο ως μέλη των συνδικάτων. Το συνδικαλιστικό κίνημα έχει το χαμηλότερο ποσοστό οργάνωσης ανάμεσα στους μετανάστες. Εξάλλου τα συνδικάτα δεν έχουν λάβει σαφή θέση υπέρ ή κατά της μετανάστευσης, αυτό εξαρτάται από την κατηγορία των μεταναστών (Alho, 2013). Μένει να φανεί αν το συνδικαλιστικό κίνημα θα δράσει ως αυθεντικό κανάλι επιρροής στους μεταναστευτικούς πληθυσμούς, ενώ μέχρι τώρα ένα σημαντικό ρολο στην προοπτική αυτή παίζουν οι σύλλογοι των μεταναστών.

Στην πράξη το συνδικαλιστικό κίνημα δεν ασπάζεται τη διεθνή αλληλεγγύη της εργατικής τάξης καθώς υιοθετεί μια διάκριση τύπου «εμείς» και «αυτοί» στη βάση της εθνικότητας. Παρά την μαλλον αρνητική άποψη για τους μετανάστες, τα συνδικάτα διεθνώς τάσσονται εναντίον του ρατσισμού και των διακρίσεων. Από την άλλη πλευρά, το συνδικαλιστικό κίνημα θέλει να βοηθήσει τα μέλη του ζητώντας κρατικές πολιτικές ενσωμάτωσης. Οι ηγέτες των συνδικάτων ενδιαφέρονται για την κοινωνική δικαιοσύνη, τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις συνθήκες εργασίας των αλλοδαπών, αλλά ανησυχούν και για τις αυξημένες εισροές τους στην αγορά εργασίας (Holgate, 2005)

Τα συνδικάτα ερμήνευσαν ιστορικά τη διεθνή αλληλεγγύη ως «αναπτυξιακή βοήθεια», δηλ. υποστήριξη των ασθενικών συνδικάτων σε αναπτυσσόμενες ή φτωχές χώρες (Alho, 2013). Αυτό θεωρείται πλέον επιλεκτική αλληλεγγύη (*selective solidarity*) καθώς η συμβολικού τύπου αλληλεγγύη δεν κοστίζει και δεν απαιτεί οργανωτικές αλλαγές, που διευκολύνουν την ένταξη αλλοδαπών.

Σήμερα η ανάγκη για αλληλεγγύη είναι όμως διαφορετική γιατί η νέα αυτή πραγματικότητα αναδύεται στο κατώφλι τους.

Ουσιαστικά το συνδικαλιστικό κίνημα καθορίζει τη στάση του εν μέσω εξωτερικών πλαισίων και εσωτερικών πιέσεων (Foster, 2018). Τα μέλη των συνδικάτων φοβούνται την απώλεια θέσεων εργασίας και αντιδρούν στη μετανάστευση γιατί θεωρούν ότι οι αλλοδαποί (ιστορικά) υπηρετούν το συμφέρον του εργοδότη. Επομένως, το συνδικαλιστικό κίνημα πρέπει να ισορροπεί ανάμεσα στην εκπροσώπηση των υφιστάμενων μελών του και την συνηγορία υπέρ των αλλοδαπών. Αυτό ίσως πλήττει την ικανότητα του να προσαρμοστεί στη νέα αγορά εργασίας με μια νέα στρατηγική (Foster, 2018).

Τα συνδικάτα δεν αμφισβητούν, αντίθετα υπερασπίζονται τις προϋποθέσεις εργασίας και παραμονής που προκαλούν ανασφάλεια στους μετανάστες και αντιμετωπίζουν το θέμα της δικής τους παρέμβασης ως γλωσσικό και πολιτισμικό (Αίθο, 2013).

Αν η συνδικαλιστικά οργανωμένη εργασία ζητήσει περιορισμούς στα επίπεδα της μετανάστευσης καθώς και την επιβολή των νόμων αποτροπής, τότε ρισκάρει να αποξενωθεί από τους μετανάστες και καθιστά δύσκολη την οργάνωση τους (Black, 2003). Από την άλλη αν καλωσορίσει τη μετανάστευση και στηρίξει φιλελεύθερες πολιτικές αιτήσεων, ευνοϊκή φορολογία και αμνηστία για τους παραβάτες, τότε επιλεγμένα τμήματα της προσφοράς εργασίας θα πληγούν και εξαιτίας των πιέσεων της αγοράς θα καταστεί δύσκολο για τα συνδικάτα να πετύχουν οφέλη για τα μέλη τους (Holgate, 2004).

Επίσης η πιθανή στήριξη των οργανωμένων εργαζομένων στους μετανάστες θα οδηγούσε σε αντιπαράθεση με τους γηγενείς εργάτες – που ανήκουν στα συνδικάτα, φέρνοντας τους ενώπιον αυξημένου ανταγωνισμού για τις θέσεις εργασίας και υποτιμητικών πιέσεων στους μισθούς (Foster, 2018).

Ένα από τα διλήμματα που αντιμετωπίζει το συνδικαλιστικό κίνημα είναι αν ειδικές πολιτικές, υπηρεσίες και διευκολύνσεις θα πρέπει να καθιερωθούν για τους μετανάστες και τις εθνικές μειονότητες εντός του χώρου εργασίας ή και των ίδιων των συνδικάτων (Foster, 2018). Το μέλλον των εργατικών συνδικάτων εξαρτάται από μια πιο προωθημένη στρατηγική ενσωμάτωσης, που θα συνηγορεί σοβαρά τα προβλήματα και τα ενδιαφέροντα των υφιστάμενων οριακών κατηγοριών μισθωτών στην αγορά εργασίας (Wrench, 2004). Ενδεικτικά, σε μια σύνοδο του National Research Council (NRC) βρήκε ότι οι αλλοδαποί πληρώνονται λιγότερο από ημεδαπούς λόγω ανεπαρκών δεξιοτήτων/εκπαίδευσης επειδή οι αλλοδαποί συνήθως έρχονται από φτωχότερες περιοχές/χώρες, με πολύ χαμηλότερο επίπεδο μισθών, εκπαίδευσης και δεξιοτήτων (Briggs, 2004).

Η δυσκολία των συνδικάτων να ισορροπήσουν μεταξύ της εκπροσώπησης των ημεδαπών και αλλοδαπών εργαζομένων δυσχεραίνει την προσαρμογή τους στην αγορά εργασίας (Corodzelsky & Richards, 2015; Foster, 2018), για αυτό αποφεύγουν να συζητήσουν τα θέματα της εθνικότητας και των ανισοτήτων μεταξύ των μελών τους. Το κυρίαρχο θέμα δεν είναι αν τα συνδικάτα θα πρέπει να δεχτούν στους κόλπους τους μετανάστες (Αίθο, 2013), αλλά πως θα ξεπεραστεί η προκατάληψη ότι οι μετανάστες ιστορικά υπηρετούν το συμφέρον του εργοδότη (Briggs, 2004).

Οι παλαιότερες γενιές μεταναστών ήταν πιο εξοικειωμένοι από τις χώρες τους με τα συνδικάτα, επομένως, ενεργοποιήθηκαν και επηρέασαν τη στάση του συνδικαλιστικού κινήματος ένα-

ντι της μετανάστευσης (Foster, 2018).

Σήμερα ο βαθμός συνδικαλιστικής ένταξης των νεοεισερχόμενων αλλοδαπών είναι πολύ χαμηλό, γιατί πολλοί από τους ξένους εργάτες προέρχονται από χώρες δίχως συνδικαλιστικές οργανώσεις, επομένως δεν διαθέτουν ανάλογα βιώματα συλλογικής δράσης ομοιοεπαγγελματικής αλληλοϋποστήριξης. Μια ενδιαφέρουσα καλή και ενδεχομένως εφικτή λύση θα ήταν οι διμερείς διασυνοριακές συμφωνίες αμοιβαίας παροχής βοήθειας και τεχνογνωσίας στους εργαζόμενους των χωρών που δεν διαθέτουν ή διαθέτουν ασθενικά εργατικά συνδικάτα. (Hardy & Clark, 2005· Hardy & Fitzgerald, 2010). Τέλος, έχει μεγάλη σημασία η παρώθηση των μεταναστών να ενταχθούν στα συνδικάτα.

Συνοπτικά, οι κύριοι επιδραστικοί παράγοντες της θέσης του συνδικαλιστικού κινήματος έναντι αλλοδαπών είναι οι εξής (Connolly & Martínez Lucio, 2011):

1. Ηθική του συνδικαλιστικού κινήματος στην κοινωνία σε όρους ισχύος και πολιτικής (πώς το συνδικαλιστικό κίνημα επηρεάζει τις πολιτικές και την κοινωνική στήριξη της μετανάστευσης).
2. Παράγοντες ιστορικού πλαισίου (εθνικοί και τοπικοί), που μπορεί να επηρεάσουν τη στάση του συνδικαλιστικού κινήματος έναντι της μετανάστευσης.
3. Κοινωνικοί παράγοντες (π.χ. θρησκεία, τάξη, κοινωνικά κινήματα), που διαμορφώνουν την ταυτότητα του συνδικαλιστικού κινήματος.
4. Χαρακτηριστικά των αλλοδαπών και ο τρόπος με τον οποίο αυτοί γίνονται αποδεκτοί ή αποδέχονται τα συνδικάτα.

Ωστόσο, στην εργατική ιστορία υπάρχει μια σκληρή πραγματικότητα: «όσο πιο γενναϊόδωρη είναι η μεταναστευτική πολιτική, τόσο δυσχερέστερη είναι για όλους τους εργαζόμενους η προσπάθεια να αυξήσουν τους μισθούς τους, να βελτιώσουν τις συνθήκες εργασίας και να διασφαλίσουν απασχόληση». (Briggs, 2004).

Όπως είχε σημειώσει κάποτε ο σημαντικός οικονομολόγος και ακαδημαϊκός Melvin Reder, ό,τι είναι «κακά οικονομικά» για τους εργαζόμενους, δεν μπορεί να είναι καλή πολιτική για τα συνδικάτα (Briggs, 2004).

Η μετανάστευση είναι συνήθως μια no-win κατάσταση για τα συνδικάτα του ανεπτυγμένου κόσμου (Foster, 2018). Οι ηγέτες του συνδικαλιστικού κινήματος αντιδρούν στις αντιμεταναστευτικές προτιμήσεις των μελών τους, ιδίως εκείνων που ανήκουν σε κάποια εθνοτική ομάδα (Foster, 2018). Ωστόσο, εμπειρικά αντιλαμβάνονται ότι «όταν η μετανάστευση αυξάνεται, η συμμετοχή σε συνδικάτα μειώνεται, όταν η μετανάστευση μειώνεται, η συμμετοχή σε συνδικάτα αυξάνεται». Το κύριο διακύβευμα δεν είναι η ένταξη ή όχι των αλλοδαπών στα συνδικάτα αλλά αν το συνδικαλιστικό κίνημα θα να γίνει «συνήγορος» τους και θα αναλάβει την οικονομική τους ενημέρωση (Briggs, 2004). Εύλογα, υπάρχει μια τάση αποκλεισμού των μεταναστών από τα συνδικάτα, εκεί που είναι χειρότερη η κατάσταση της οικονομίας.

Τα συνδικάτα χρειάζεται να προωθήσουν δια-φυλετικές δράσεις στα πεδία όπου η εργατική τάξη διχάζεται, συμπεριλαμβανομένων και των διαφοροποιήσεων που δημιουργούνται από τον ρατσισμό, και είναι πιο επιβλαβείς για την αποτελεσματική προώθηση των εσωτερικών τους

συμφερόντων.

Δεν είναι σαφές αν η συνδικαλιστική ένταξη των μεταναστών επηρεάζει την αρνητική στάση του συνδικαλιστικού κινήματος (Gorodzelsky & Richards, 2015).

Παλαιότερα το συνδικαλιστικό κίνημα υποστήριξε περιοριστικές πολιτικές έναντι τη μετανάστευσης, ενώ τώρα υποστηρίζει πιο ανεκτικές πολιτικές. Σε αυτό παίζει μεγάλο ρόλο η ιστορική διάσταση του συνδικαλιστικού κινήματος και η θέση των μεταναστών στην αγορά εργασίας (Foster, 2018).

Τα επίπεδά στάσεων αποκλεισμού/άρνησης είναι μεγαλύτερα σε εκείνους που δουλεύουν ως πωλητές, στις υπηρεσίες και τους μπλε γιακάδες σε σχέση με τους χαρτογιακάδες, γιατί νιώθουν πιο έντονη την απειλή του ανταγωνισμού. Όσο μεγαλύτερη είναι η απειλή στα συμφέροντα της κυρίαρχης ομάδας στο συνδικαλιστικό κίνημα, τόσο μεγαλύτερη εχθρότητα έναντι της μετανάστευσης αναπτύσσεται (Gorodzelsky & Richards, 2015).

Γενικώς οι συνδικαλισμένοι εργάτες απολαμβάνουν καλύτερες συνθήκες εργασίας έναντι των μη συνδικαλισμένων και επομένως είναι λιγότερο εχθρικοί και περισσότερο θετικοί έναντι των αλλοδαπών εργαζομένων (Gorodzelsky & Richards, 2015). Η διαφορά στη στάση των συνδικαλισμένων εργατών φαίνεται πως οφείλεται σε κοινωνικοοικονομικούς παράγοντες (Foster, 2018).

Επίσης πιο θετική στάση έχουν όσοι έχουν πιο ικανοποιητικό εισόδημα. Τα επίπεδα των στάσεων αποκλεισμού και άρνησης των μεταναστών τείνουν να μειώνονται με την εκπαίδευση και αυξάνονται σε όσους έχουν μη ικανοποιητική εκπαίδευση (Gorodzelsky & Richards, 2015).

Επίσης, οι συνδικαλισμένοι εργαζόμενοι μπορεί να είναι πιο θετικοί εξαιτίας της πιο ασφαλούς απασχόλησης, καλύτερης πολιτικής ενημέρωσης και βαθύτερης αφομοίωσης των αξιών του συνδικαλιστικού κινήματος, όπως είναι η αλληλεγγύη ή μπορεί να είναι αποτέλεσμα δράσεων των συνδικάτων για την καταπολέμηση των διακρίσεων και του ρατσισμού έναντι των μεταναστών.

Υπάρχει ελάχιστο εμπειρικό υλικό που συνηγορεί στο ότι οι μετανάστες είναι εχθρικοί έναντι των συνδικάτων (McGovern, 2007). Η ενσωμάτωση των μεταναστών στα συνδικάτα και στους μηχανισμούς των συλλογικών διαπραγματεύσεων και συμβάσεων μπορεί να μειώνει την απειλή στους μισθους ή τις θέσεις εργασίας, που ενδεχομένως τίθενται από τους μετανάστες (McGovern, 2007). Δηλαδή αυτό μπορεί να αποτελέσει πεδίο της συνδικαλιστικής δράσης (Alho, 2013). Τα αδύναμα συνδικάτα μπορεί να έχουν ισχυρό κίνητρο για την ένταξη των μεταναστών ως μέσο ανανέωσης και ανάκαμψης (έτσι θα επηρεαστεί ίσως και η στάση των υφιστάμενων μελών έναντι μετανάστευσης) (ό.π.). Για τον λόγο αυτό έχει μεγάλη σημασία η παρώθηση των μεταναστών να ενταχθούν στα συνδικάτα (McGovern, 2007).

Ωστόσο, η ιδέα της παγκόσμιας εργατικής ταξικής αλληλεγγύης που εκφράστηκε από πολλούς πρωταγωνιστές στις πρώιμες εποχές δραστηριοποίησης του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος, δεν μπόρεσαν να εφαρμοστούν με κάποια αποτελεσματικότητα. Παρά τον ισχυρισμό του Karl Marx, ότι οι εργάτες δεν έχουν πατρίδα, η πρακτική του συνδικαλιστικού κινήματος σπάνια μπόρεσε να κινηθεί πέρα από το πλαίσιο του εθνικού συμφέροντος και της εθνικής ταυτότητας. Μολαταύτα, η παγκοσμιοποίηση, η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και η απελευθέρωση των αγορών εργασίας επηρεάζουν τόσο το εθνικό θεσμικό πλαίσιο, στο οποίο δραστηριοποιείται το συνδικαλιστικό κίνημα, όσο και μεταβάλλει τις στρατηγικές επιλογές του σε θέματα της μεταναστευτικής

πολιτικής (Alho, 2013).

Ειδικότερα για την Ελλάδα, το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα έχει υιοθετήσει εδώ και πολλά χρόνια μια μάλλον «φιλομεταναστευτική» και υποστηρικτική στάση. Οδηγός για τη στάση αυτή των ελληνικών συνδικάτων είναι οι αξίες της αλληλεγγύης, του διεθνισμού, της συναδέλφωσης των εργαζομένων ανεξαρτήτως εθνικότητας ή καταγωγής και του σεβασμού των δικαιωμάτων των αλλοδαπών εργατών (Καψάλης, 2018:327). Η διαπαρταξιακή αυτή σύμπλευση έχει οδηγήσει τα συνδικάτα να συμπεριλάβουν στις διεκδικήσεις τους το αίτημα για καλύτερες συνθήκες και όρους εργασίας των αλλοδαπών αλλά και να δρομολογήσουν ορισμένες δράσεις υπέρ των οικονομικών μεταναστών (Καψάλης, 2018, σ.328). Ενδεικτικά, η ΓΣΕΕ θεωρεί ότι τα συνδικάτα συμβάλουν σημαντικά στην ένταξη των μεταναστών διαμέσου της συμμετοχής του συνδικαλιστικού κινήματος στην υποδοχή και κοινωνική ένταξη τους (Καψάλης, 2007, σ. 253). Βέβαια τα συνδικάτα δεν έχουν προωθήσει ευρέως εξειδικευμένες δράσεις διευκόλυνσης κι ένταξης των μεταναστών, παρά το γεγονός ότι μετά το 2013 μια ανάλογη αναγκαιότητα αναγνωρίστηκε και στο κείμενο της συνομολογηθείσας από τους τριτοβάθμιους κοινωνικούς εταίρους Εθνικής Γενικής Συλλογικής Συμβάσης Εργασίας (Καψάλης, 2018, σ. 330).

ΜΕΘΟΔΟΣ

Η διαμάχη για την θέση των συνδικάτων απέναντι στη μετανάστευση έχει χαρακτηρίσει την έρευνα στις εργασιακές σχέσεις για τα δικαιώματα, τις ρυθμίσεις και την εκπροσώπηση των μεταναστών και έχει επίσης οδηγήσει σε μια ανάλογη κοινωνική ευαισθησία (Gorodzelsky & Richards, 2015; MacKenzie & Martínez Lucio, 2019).

Στην μικρή αυτή έρευνα έχει συγκεντρωθεί νέο πραγματολογικό υλικό. Το υλικό συνιστά αποτύπωση των απόψεων συνδικαλιστικών στελεχών σε μεγάλο Εργατικό Κέντρο της Ελλάδας, που κωδικοποιήθηκαν μετά από σχετική συλλογή ερωτηματολογίων και διενεργήθηκε το φθινόπωρο του 2018.

Οι ερωτηθέντες συνδικαλιστές ήταν σύνεδροι στο εκλογικό συνέδριο της συνδικαλιστικής οργάνωσης, επομένως συνιστούν μια αντιπροσωπευτική αντανάκλαση από όλους τους κλάδους παραγωγής και τα επαγγέλματα, που διαθέτουν συνδικαλιστική εκπροσώπηση μισθωτών στην αντίστοιχη περιοχή.

Στο ερωτηματολόγιο συμπεριλήφθηκαν σχετικά ερωτήματα με σκοπό να εξεταστούν οι απόψεις αριθμού συνδικαλιστικών στελεχών και να αναλυθούν μια σειρά από παράγοντες, που αφορούν στη συνδικαλιστική ένταξη των αλλοδαπών εργαζομένων.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Οι ερωτήσεις που τέθηκαν στους εκπροσώπους των εργαζομένων απεικονίζονται στον πίνακα 1.

Πίνακας 1: Ερωτήματα για Σύνεδρους

Συμφωνείτε με τα παρακάτω:
B.1. Θα πρέπει να επιτρέπεται η είσοδος αλλοδαπών στη χώρα;
B.2. Οι αλλοδαποί εργαζόμενοι συμβάλλουν θετικά στην ελληνική οικονομία;
B.3. Η αγορά εργασίας επωφελείται από την παρουσία ξένων εργαζομένων;
B.4. Το ασφαλιστικό σύστημα επωφελείται από την εργασία αλλοδαπών;
B.5. Το συνδικαλιστικό κίνημα επωφελείται από την παρουσία αλλοδαπών εργαζομένων;
B.6. Ένα σωματείο θα πρέπει να αγωνίζεται για να βελτιώσει τις αμοιβές και συνθήκες εργασίας ΚΑΙ των αλλοδαπών εργαζομένων;
B.7. Θα γινόσαστε μέλος ενός σωματείου, στο οποίο η πλειοψηφία θα ήταν αλλοδαποί ή αλλοδαπές;
B.8. Θα συμμετείχατε σε μια απεργία για να υπερασπιστεί τα εργασιακά δικαιώματα των αλλοδαπών εργαζομένων;
B.9. Ανέλαβε το συνδικάτο που εκπροσωπείτε πρωτοβουλίες κατά της ξενοφοβίας και του ρατσισμού;

Πηγή: Ερωτηματολόγιο πρωτογενούς έρευνας

Τα συγκεντρωτικά αποτελέσματα της επεξεργασίας των ερωτηματολογίων αποτυπώνονται στον πίνακα 2. Τα αποτελέσματα αποτυπώνουν τις κυρίαρχες απόψεις στους κόλπους του συνδικαλιστικού κινήματος, αναφορικά με την θέση των ξένων εργαζομένων στην ελληνική οικονομία και κοινωνία. Είναι φανερό ότι σε όλα τα ερωτήματα μια ευρεία πλειοψηφία των εκπροσώπων των εργαζομένων αντιμετωπίζει θετικά τους αλλοδαπούς συναδέλφους τους. Μολαταύτα, υπάρχει και μια υπολογίσιμη μειοψηφία που φαίνεται πως δεν συντάσσεται με την κυρίαρχη άποψη και εκφράζει έναν μεγαλύτερο σκεπτικισμό έναντι των ξένων εργατών και της αντίστοιχης συνδικαλιστικής τους εμπλοκής.

Μεγαλύτερη θετική αποδοχή βρίσκουν τα ερωτήματα (B1, B2, B6, B8), ενώ λιγότερη αλλά πάντως ισχυρή αποδοχή υπάρχει και στα ερωτήματα (B3, B4, B5, B7, B9). Τα δύο από τα πολύ αποδεκτά θέματα (είσοδος αλλοδαπών στη χώρα, θετικά στην ελληνική οικονομία) είναι ζητήματα, που μάλλον απαντώνται θεωρητικά και δεν εξαρτώνται από τη δράση των ίδιων των ερωτώμενων. Τα άλλα δύο ερωτήματα (συνδικαλιστικός αγώνας και για τις συνθήκες εργασίας και αμοιβές των ξένων εργατών, συμμετοχή σε απεργία για τα δικαιώματα των αλλοδαπών εργαζομένων) εμπλέκουν και τη δράση των ίδιων των εργαζομένων, αλλά – και πάλι – στην πράξη ελάχιστοι αγώνες γίνονται ξεχωριστά για τους αλλοδαπούς εργαζόμενους. Αντίθετα τα αιτήματα και για το δικό τους εργασιακό status ενσωματώνονται στη δέσμη των ευρύτερων αιτημάτων των γηγενών εργαζομένων. Σε κάθε περίπτωση, η επικράτηση φιλικών προς τους αλλοδαπούς απόψεων στους κόλπους

των αντιπροσώπων των εργαζομένων, απεικονίζει την επιβίωση στα συνδικάτα μιας παράδοσης διεθνικής αλληλεγγύης αλλά και ευρωπαϊκού προσανατολισμού, που επικράτησε τις τελευταίες δεκαετίες στο συνδικαλιστικό κίνημα. Σημασία έχει ότι παρά τις τελευταίες πολιτικές και κοινωνικές μεταβολές για διάφορους λόγους που δεν θα εξετάσουμε εδώ, στα συνδικάτα επικρατούν ακόμη οι πολιτικές απόψεις που διαμορφώθηκαν ήδη στη δεκαετία του 1980 και του 1990, ενώ δεν έχουν κάνει συστηματική εμφάνιση οργανωμένες παρατάξεις με ξενοφοβικά ή ρατσιστικά «πιστεύω».

Πίνακας 2: Συγκεντρωτική αποτύπωση ευρημάτων



Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων πρωτογενούς έρευνας

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η έρευνα δείχνει ότι τα αρχέγονα προτάγματα του εργατικού συνδικαλισμού για τη συνεργασία και την αλληλεγγύη όλων των εργαζομένων ανεξάρτητα από φυλή, φύλο, θρησκεία κ.α. δεν είναι πάντοτε δεδομένα στις τρέχουσες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες.

Μπορεί στους κόλπους των ελληνικών συνδικάτων να κυριαρχεί μια μάλλον «φιλομεταναστευτική στάση». Ωστόσο δε λείπει και μια ισχυρή τάση που αντιμετωπίζει με μεγάλες επιφυλάξεις ή/και αρνητική διάθεση την ένταξη των αλλοδαπών εργαζομένων στην ελληνική κοινωνία, την αγορά εργασίας αλλά και στα ίδια τα συνδικάτα. Είναι πολύ πιθανό ότι αυτή η πραγματικότητα ενισχύθηκε σε αξιοσημείωτο βαθμό την τελευταία δεκαετία της οικονομικής ύφεσης τόσο εξαιτίας της εργασιακής ανασφάλειας του ημεδαπού εργατικού δυναμικού, όσο και λόγω της διάδοσης ενός αντιμεταναστευτικού λόγου από ευρωσκεπτικιστικά, εθνικιστικά και ξενοφοβικά πολιτικά μορφώματα. Επομένως η στράτευση μισθωτών στα συνδικάτα δεν θα πρέπει να θεωρείται ότι συμ-

βαδίζει απαραίτητα με την υιοθέτηση των αρχέγονων αξιών του συνδικαλισμού όπως είναι η διεθνής συναδέλφωση των εργαζομένων και η υπερεθνική εργατική αλληλεγγύη. Το συνδικαλιστικό κίνημά καλείται τα τελευταία χρόνια να αντιμετωπίσει τα ζητήματα των μεταναστευτικών ροών όχι εξ αποστάσεως αλλά μέσα «στη δική του αυλή», υπό την πίεση των έντονων ανησυχιών του επισφαλούς εργατικού δυναμικού (ένα είδος *precariat*). Η συζήτηση και επανατοποθέτηση των συνδικάτων ενώπιον των νέων προβλημάτων που αναδύονται -εξαιτίας των νέων πληθυσμών που εισέρχονται στην ελληνική αγορά εργασίας- είναι αναπόδραστη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Alho, B. (2013). Trade Unions Responses to Labour Immigrants, selected solidarity. *Finnish Yearbook of Population Research*, XLVIII, 77-102.
- Black, R. (2003). Breaking the Convention: Researching the “illegal” migration of refugees to Europe. *Antipode*, 34-54.
- Briggs Jr, V.M. (2004). *Immigration Policy and American Unionism: A reality check*. Cornell University, ILR School, Briggs, IV.
- Connolly, H. Martínez Lucio, M. & Marino, S. (2011). Comparing and Contrasting Trade Union Responses to Questions of Migration: A Comparison of Union Strategies for Decent Work in the Netherlands, Spain and the United Kingdom. Paper presented to the *2nd Regulating Decent Work Conference International Labour Organisation*, July 6-8, 2011, Geneva.
- Foster, J. (2018). From “Canadians First” to “Workers Unite”: Evolving union narratives of Migrant Workers. *Relations Industrielles*, 69(2), 241-265.
- Gorodzelsky, A., & Richards, A. (2015). Union member attitudes towards Immigrant workers, A 14-country study. *European Journal of Industrial Relations*, 1-16.
- Hardy, J. & Clark, N. (2005). EU enlargement, workers and migration: implications for trade unions in the UK and Poland. Paper given at the *Global Unions Research Network International Workshop ‘Trade Unions, Globalization and Development – Strengthening Rights and Capabilities of Workers’*, Novo Hamburgo, Brazil, January 2005. 8.
- Hardy, J. & Fitzgerald, I. (2010). Negotiating ‘solidarity’ and internationalism: the response of Polish trade unions to migration. *Industrial Relations Journal*, 41(4), 367–381.
- Holgate, J. (2004). *Black and Minority Ethnic Workers and Trade Unions: Strategies for Organisation, Recruitment and Inclusion*. London: TUC.
- Holgate, J. (2005). Organising migrant workers: a case study of working conditions and unionisation at a sandwich factory in London. *Work Employment and Society*, 19, 463–480.
- Καψάλης, Α. (2007). *Αδήλωτη απασχόληση, και ‘Νομιμοποίηση’ των Μεταναστών: Η πρόκληση της μεταναστευτικής πολιτικής*. Αθήνα, ΙΝΕ ΓΣΕΕΕ/ΑΔΕΔΥ.
- Καψάλης, Α. (2018). *Μετανάστες εργάτες στην Ελλάδα: Εργασιακές σχέσεις και μεταναστευτική πολιτική στην εποχή των μνημονίων*. Αθήνα: Τόπος.

- McGovern, P. (2007). Immigration, labour markets and employment relations: Problems and prospects. *British Journal of Industrial Relations* 45(2), 217-235.
- MacKenzie, R. & Martínez Lucio, M. (2019). Regulation, migration and the implications for industrial relations. *Journal of Industrial Relations* 61(2), 176-197.
- Wrench, J. (2004). Trade Union Responses to Immigrants and Ethnic Inequality in Denmark and the UK: The content of Consensus and Conflict. *European Journal of Industrial Relations* 10 (1), 7-30.

Διαστάσεις των προοπτικών ένταξης των προσφύγων στο Ελληνικό παραγωγικό σύστημα: Μελέτη Περίπτωσης σε Κρήτη και Μυτιλήνη

Δημήτριος Κοτρόγιαννος

Καθηγητής, Διευθυντής Κέντρου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΚΕΑΔΙΚ), Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Κρήτης
kotroyannos@uoc.gr

Στυλιανός Ιωάννης Τζαγκαράκης

Διδάσκων, ερευνητής Κέντρου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΚΕΑΔΙΚ), Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Κρήτης
sttvaz@yahoo.gr

Απόστολος Καμέκης

Διδάκτορας Ιατρικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, ερευνητής Κέντρου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΚΕΑΔΙΚ), Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Κρήτης
kamekis@yahoo.gr

Γεωργία Δημάρη

Υποψήφια διδάκτωρ, ερευνήτρια Κέντρου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΚΕΑΔΙΚ), Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Κρήτης
zeta_dim@hotmail.com

Εμμανουήλ Μαυροζαχαράκης

Υποψήφιος διδάκτορας, ερευνητής Κέντρου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΚΕΑΔΙΚ), Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Κρήτης
mavrozaharakis@gmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το προσφυγικό πρόβλημα που αντιμετωπίζει η Ελλάδα αποτελεί μια από τις βασικότερες προκλήσεις για τους διαμορφωτές πολιτικής τόσο αναφορικά με τα άμεσα μέτρα προστασίας των προσφύγων στα κέντρα φιλοξενίας όσο και για τις προοπτικές ομαλής ένταξής τους εν γένει στο παραγωγικό σύστημα και συνακόλουθα της πλήρους κοινωνικής τους ένταξης. Η συγκεκριμένη μελέτη εστιάζει σε αυτές τις προοπτικές και στην αποτύπωση των δυσκολιών που οι πρόσφυγες αντιμετωπίζουν και οι οποίες αποτρέπουν την ταχεία διαδικασία ένταξής τους. Συνεπώς, στο πλαίσιο της τριγωνοποιημένης ερευνητικής

διαδικασίας που ακολουθήθηκε για την καταγραφή αφενός των δυσκολιών που αντιμετωπίζουν και αφετέρου των διαστάσεων του κοινωνικού κεφαλαίου που διαθέτουν, πραγματοποιήθηκε διερεύνηση μέσω δομημένου ερωτηματολογίου σε πρόσφυγες στην επιλεγμένη περιοχή της Μυτιλήνης, η οποία έχει δεχθεί τεράστια προσφυγικά κύματα και διαθέτει εγκλωβισμένο προσφυγικό πληθυσμό. Σε δεύτερη φάση, διερευνήθηκαν οι διαστάσεις, οι προοπτικές, οι ελλείψεις και τα εμπόδια, σε επίπεδο επιχειρηματικότητας και κοινωνικών εταίρων, ως προς την ένταξη των προσφύγων στην αγορά εργασίας, μέσω ημιδομημένων συνεντεύξεων σε Κρήτη και Μυτιλήνη. Η επιλογή των δυο αυτών γεωγραφικών περιοχών πραγματοποιήθηκε με σκοπό την αναζήτηση των διαφορετικών διαστάσεων και των δυνητικών ευκαιριών ως προς την ένταξή τους, καθώς η πρώτη έχει δεχθεί εκτεταμένες προσφυγικές ροές ενώ η δεύτερη δεν έχει δεχθεί προσφυγικές ροές και αποτελεί ένα πρόσφορο πεδίο επιχειρηματικότητας και δυνητικής ένταξης των προσφύγων στην παραγωγική διαδικασία. Κύρια στόχευση της μελέτης που βασίζεται στα αποτελέσματα της έρευνας «Αποτύπωση και κατηγοριοποίηση των προοπτικών ένταξης των προσφύγων στο ελληνικό παραγωγικό σύστημα. Μελέτη περίπτωσης σε Κρήτη και Μυτιλήνη», είναι η διερεύνηση των προοπτικών και των εμποδίων ένταξης των προσφύγων στο παραγωγικό σύστημα με τρόπο ώστε να οδηγήσει ταυτόχρονα στην κοινωνική ένταξή τους και να επιφέρει θετικά αποτελέσματα σε αυτό. Η έρευνα αναμένεται να προσφέρει χρήσιμο υλικό για την δόμηση κατευθύνσεων παρέμβασης και παροχής κινήτρων, ωφελώντας την κοινωνική ενσωμάτωση των προσφύγων και την οικονομική ανάπτυξη του υφέρποντος κοινωνικού κεφαλαίου που διαθέτουν.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: προσφυγική κρίση, ένταξη, κοινωνικό κεφάλαιο, δεξιότητες, διάγνωση αναγκών

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Πόλεμοι και συγκρούσεις, διακρίσεις και διώξεις, φυσικές καταστροφές και οικονομική δυσπραγία είναι μόνο ορισμένες από τις αιτίες που αναγκάζουν τους ανθρώπους να εγκαταλείψουν τη χώρα τους και να γίνουν πρόσφυγες. Το 2015, σύμφωνα με εκτιμήσεις της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ, σε όλο τον κόσμο πάνω από 65 εκατομμύρια άνθρωποι μετατράπηκαν σε πρόσφυγες. Οι μεταναστευτικές ροές προς την Ελλάδα έλαβαν εκρηκτικές διαστάσεις κατά την διάρκεια των τελευταίων δύο ετών. Νεότερες εκτιμήσεις αναφέρουν ότι από το 2015 μέχρι σήμερα στην Ευρώπη έχουν καταφθάσει 2,3 εκατομμύρια αιτούντες άσυλο (McKinsey & Company, 2016) ενώ μετά την απόφαση για το κλείσιμο της βαλκανικής οδού προς την Κεντρική Ευρώπη, πάνω από 60.000 αιτούντες άσυλο έχουν εγκλωβιστεί στην Ελλάδα, οι οποίοι αντιστοιχούν σε περίπου 5 πρόσφυγες ανά 1.000 γηγενείς κατοίκους.

Η πρόκληση πλέον, ειδικότερα για την Ελλάδα, δεν είναι άλλη από την αναζήτηση βέλτιστων λύσεων για την ομαλή ενσωμάτωσή τους στο ελληνικό κοινωνικο-οικονομικό σύστημα. Συχνά, αναζητούνται και επισημαίνονται οι βραχυπρόθεσμες επιπτώσεις του συγκεκριμένου φαινομένου χωρίς την επικέντρωση στην μακροχρόνια δυναμική που ενυπάρχει και συνακόλουθα στην διερεύνηση των παραγόντων για την κατάρτιση μιας στρατηγικής που, μέσω της διάγνωσης αναγκών τόσο από τους ίδιους τους πρόσφυγες όσο και από τους παραγωγικούς φορείς στην Ελλάδα, θα λειτουργήσει θετικά τόσο σε κοινωνικό όσο και σε οικονομικό επίπεδο. Συνεπώς, στόχος της συγκεκριμένης μελέτης είναι αφενός η διερεύνηση των αναγκών του ελληνικού παραγωγικού συστήματος και αφετέρου η ενδοσκόπηση στις ανάγκες αλλά και στο κοινωνικό κεφάλαιο των ίδιων

των προσφύγων ώστε να προταθούν εμπειρικά θεμελιωμένες προτάσεις πολιτικής που θα μετατρέψουν το κόστος από την εισδοχή αυτού του διευρυμένου αριθμού προσφύγων, σε μακροχρόνιο όφελος για την ελληνική οικονομία και κοινωνία αλλά και για τους ίδιους του πρόσφυγες.

Η ΕΡΕΥΝΑ

Με βάση τους παραπάνω προβληματισμούς πραγματοποιήθηκε η έρευνα «Αποτύπωση και κατηγοριοποίηση των προοπτικών ένταξης των προσφύγων στο ελληνικό παραγωγικό σύστημα. Μελέτη περίπτωσης σε Κρήτη και Μυτιλήνη» υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση», η οποία συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους. Φορέας Υλοποίησης του έργου είναι το Πανεπιστήμιο Κρήτης, Κέντρο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΚΕΑΔΙΚ) Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης.

Η έρευνά μας στοχεύει στη μελέτη του ανθρώπινου και κοινωνικού κεφαλαίου των προσφύγων στη Μυτιλήνη καθώς και των προοπτικών που υφίστανται για την ένταξή τους στο κοινωνικο-οικονομικό σύστημα δύο διαφορετικών περιοχών: της Μυτιλήνης και της Κρήτης. Στο πλαίσιο αυτό, οι πυλώνες γύρω από τους οποίους εστιάζει η διερεύνηση του ανθρώπινου και κοινωνικού κεφαλαίου των προσφύγων και των προϋποθέσεων για την συγκρότηση εμπειρικά θεμελιωμένων κατευθυντήριων γραμμών για την ένταξή τους στο ελληνικό παραγωγικό σύστημα, είναι οι εξής:

1. Αγορά εργασίας και οικονομική ενσωμάτωση
2. Κοινωνική ενσωμάτωση και εκμάθηση της γλώσσας
3. Εκπαιδευτική ενσωμάτωση
4. Υγεία.

Η παραπάνω στόχευση περιλαμβάνει τόσο τους άξονες για την ενσωμάτωση στην απασχόληση όσο και τις απαραίτητες δράσεις για την κοινωνική ενσωμάτωση των προσφύγων στην Ελλάδα, ώστε να αποτελέσουν σταδιακά αναπόσπαστο τμήμα της ελληνικής κοινωνίας και να συνεισφέρουν στην ενίσχυση της παραγωγικής διαδικασίας.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ

Η συγκέντρωση συγκεκριμένων ποσοτικών και ποιοτικών δεδομένων θεωρήθηκε απαραίτητη για τον σχεδιασμό των προτάσεων πολιτικής με σκοπό την ένταξη των προσφύγων στην παραγωγική διαδικασία.

Η έρευνα εδράζεται σε μια μεθοδολογική στρατηγική η οποία βασίζεται στα εξής:

- τις αρχές της ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας,
- την Θεμελιωμένη Θεωρία (Grounded Theory),

αξιοποιεί 3 τεχνικές συλλογής δεδομένων και συγκεκριμένα, ποσοτική έρευνα σε πρόσφυγες (100 ερωτηματολόγια στη Μυτιλήνη τα οποία μεταφράστηκαν στα αραβικά, φαρσί και αγγλικά, για μεγαλύτερη διευκόλυνση ως προς την κατανόηση), ημιδομημένη συνέντευξη με στελέχη επιχειρήσεων, ομάδων ενδιαφέροντος και κοινωνικών εταίρων (150 ημιδομημένες συνεντεύξεις σε

Μυτιλήνη και Κρήτη) και 40 αφηγηματικές συνεντεύξεις (στην Κρήτη) με επιλεγμένους «παλαιούς» πρόσφυγες.

Η μεθοδολογική στρατηγική εδράζεται στο συνδυασμό ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας (mixed methods). Βασίζεται στην τριγωνοποίηση (Mason, 2003· Robson, 2010), δηλαδή στην προσέγγιση που ευνοεί τις πολυμεθοδικές ερευνητικές διαδικασίες (Patton, 2000· Thurmond, 2001) και στην ουσία στον συνδυασμό διαφορετικών μεθοδολογιών για την μελέτη του ίδιου φαινομένου (Denzin, 1978).

Η ερευνητική διαδικασία εστιάζει σε δυο διαφορετικές επιλεγμένες περιοχές ώστε να διαπιστώσει την διάκριση στην κατανομή αναγκών και να εντάξει τον γεωγραφικό παράγοντα στο σχεδιασμό των προτάσεων παρέμβασης.

Οι γεωγραφικές περιοχές περιλαμβάνουν την περιφέρεια Κρήτης, η οποία δεν έχει δεχθεί κύματα προσφύγων αλλά αποτελεί πρόσφορο πεδίο επιχειρηματικότητας και τη Μυτιλήνη (Λέσβο) που έχει δεχθεί τον μεγαλύτερο όγκο προσφύγων και αντιμετωπίζει τεράστια κοινωνικο-οικονομικά προβλήματα ως προς την διαχείρισή τους.

Η ανάδειξη των προοπτικών για την ένταξη των προσφύγων σε διαφορετικά κοινωνικο-οικονομικά περιβάλλοντα μπορεί να αποτελέσει οδηγό στην χάραξη της στρατηγικής για την εν γένει ενσωμάτωσή τους και σε εθνικό επίπεδο.

ΒΑΣΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΠΟΣΟΤΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Ένας από τους τρεις βασικούς πυλώνες διερεύνησης του κοινωνικού και ανθρώπινου κεφαλαίου των προσφύγων και των προοπτικών ένταξής τους στο ελληνικό κοινωνικο-οικονομικό σύστημα, ήταν η διενέργεια ποσοτικής έρευνας σε πρόσφυγες στην Μυτιλήνη. Το δείγμα ανήλθε σε 100 πρόσφυγες με τυχαία δειγματοληψία και συμπλήρωση κατά πρόσωπο ενός δομημένου ερωτηματολογίου. Οι ενότητες διερεύνησης που περιλαμβάνει η ποσοτική έρευνα είναι: α) προσωπικά και δημογραφικά στοιχεία, β) εκπαιδευτικό επίπεδο και δεξιότητες, γ) ζητήματα απασχόλησης, δ) ζητήματα υγείας και ε) ζητήματα που αφορούν την σχέση τους με την χώρα υποδοχής και τους γηγενείς. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα συγκεκριμένα αποτελέσματα της ποσοτικής έρευνας αναδεικνύουν κάποιες από τις συχνότητες των μεταβλητών που εξετάστηκαν, καθώς οι στατιστικές συσχετίσεις ανάμεσά τους, που θα εμβαθύνουν ακόμα περισσότερο την ανάλυση και πιθανώς να αναδείξουν ακόμα πιο σημαντικά χαρακτηριστικά όπως η διάσταση του φύλου, βρίσκονται σε εξέλιξη και πρόκειται να δημοσιευτούν σε διεθνές περιοδικό εντός των επόμενων μηνών.

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ ΚΑΙ ΑΙΤΙΕΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ

Ξεκινώντας από κάποια βασικά δημογραφικά χαρακτηριστικά, το 55,1% του δείγματος ήταν άνδρες και το 44,9% γυναίκες. Η συντριπτική πλειοψηφία των ερωτώμενων είναι από 18 έως 35, αναδεικνύοντας το γεγονός ότι ένας αρκετά μεγάλος πληθυσμός νέων μετακινήθηκε και σαφώς αποτελεί ένα δυνητικό εργατικό δυναμικό που πρέπει να αξιοποιηθεί και να ενταχθεί ομαλά στις κοινωνίες υποδοχής. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι το 51,1% των ερωτώμενων δηλώνει ότι έχει παιδιά, η πλειοψηφία των οποίων (59%) βρίσκεται μαζί με τους γονείς τους στη χώρα μας.

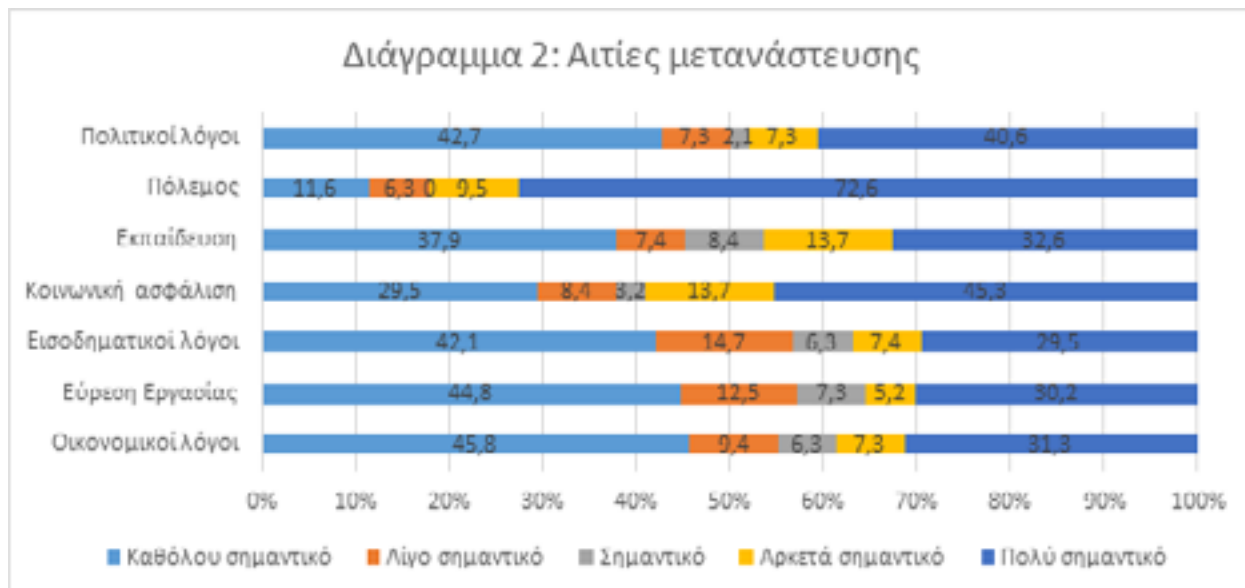


Οι περισσότεροι από τους ερωτώμενους δηλώνουν ότι βρίσκονται στη χώρα μας μέχρι περίπου 1 έτος, γεγονός που είναι ιδιαίτερος σημαντικό αν αναλογιστεί κανείς ότι θα πρέπει αφενός να λάβουν άσυλο και αφετέρου να ενταχθούν στους θεσμούς της εκπαίδευσης και της απασχόλησης.

Ιδιαίτερος ενδιαφέρων είναι ο δείκτης που σχετίζεται με τις αιτίες που οδήγησαν τους συγκεκριμένους ανθρώπους στη μετανάστευση. Το ενδιαφέρον εστιάζεται στο γεγονός ότι παρατηρείται μια απόκλιση των απαντήσεων μεταξύ των ερωτώμενων. Σε όλες τις μεταβλητές που χρησιμοποιήθηκαν, αρκετά μεγάλο ποσοστό βρίσκεται στα δύο άκρα, δηλαδή θεωρεί τους επιμέρους παράγοντες είτε «πολύ σημαντικούς» είτε «καθόλου σημαντικούς». Βεβαίως δεν θα πρέπει να υποεκτιμήσουμε ότι ο πόλεμος αποτελεί την κύρια και βασική αιτία μετανάστευσης. Εντούτοις, η διάκριση στις υπόλοιπες μεταβλητές (πολιτικοί λόγοι, εκπαίδευση, κοινωνική ασφάλιση, εισοδηματικοί λόγοι, εύρεση εργασίας, ευρύτεροι οικονομικοί λόγοι) αναδεικνύει δύο πιθανά ζητήματα. Αφενός το γεγονός ότι ο πόλεμος έπληξε με τον ίδιο τρόπο διαφορετικές κοινωνικο-οικονομικές ομάδες και αφετέρου ότι πολλοί από τους ερωτώμενους δεν είχαν άλλη επιλογή παρά να μεταναστεύσουν, ακόμα κι αν πριν τον πόλεμο μπορεί να βρίσκονταν σε ικανοποιητική κοινωνικο-οικονομική κατάσταση.

Μεγάλη συζήτηση υφίσταται για την εκμετάλλευση των προσφύγων από τους διακινητές και τα υπέρογκα κόστη που επιβαρύνονται για την μεταφορά τους, πολλές φορές κάτω από απάνθρωπες συνθήκες και διακινδυνεύοντας τη ζωή τους. Ακριβώς γι' αυτό τον λόγο, προσπαθήσαμε να διακρίνουμε πόσο περίπου ήταν το κόστος για την μεταφορά τους στην Ελλάδα. Τα αποτελέσματά μας δίνουν και πάλι μια εκ διαμέτρου αντιθετική εικόνα που επιβεβαιώνει όσα διατυπώθηκαν στον προηγούμενο δείκτη που παρουσιάσαμε. Ο ερωτώμενος πληθυσμός φαίνεται διαχωρισμένος ανάμεσα σε αυτούς που πλήρωσαν μέχρι 1000€ για την μεταφορά τους και αυτούς που πλήρωσαν πάνω από 10.000€. Το συγκεκριμένο στοιχείο αναδεικνύει αφενός την πρότερη εισοδηματική διάσταση ανάμεσα στον προσφυγικό πληθυσμό καθώς επίσης και τις διαφορές στην κοστολόγηση των διακινητών.

Η επιλογή της Ελλάδας ως χώρας υποδοχής δεν είναι τυχαία. Όπως αναφέρουν οι ίδιοι οι ερω-

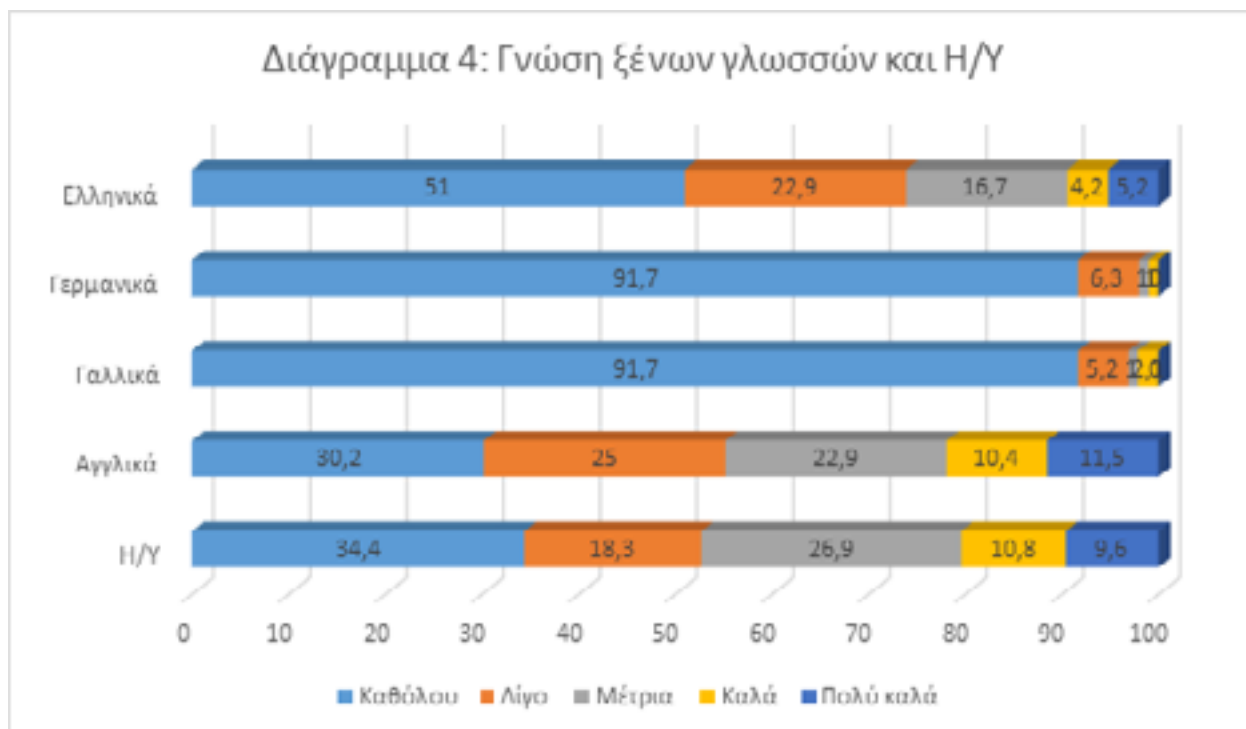
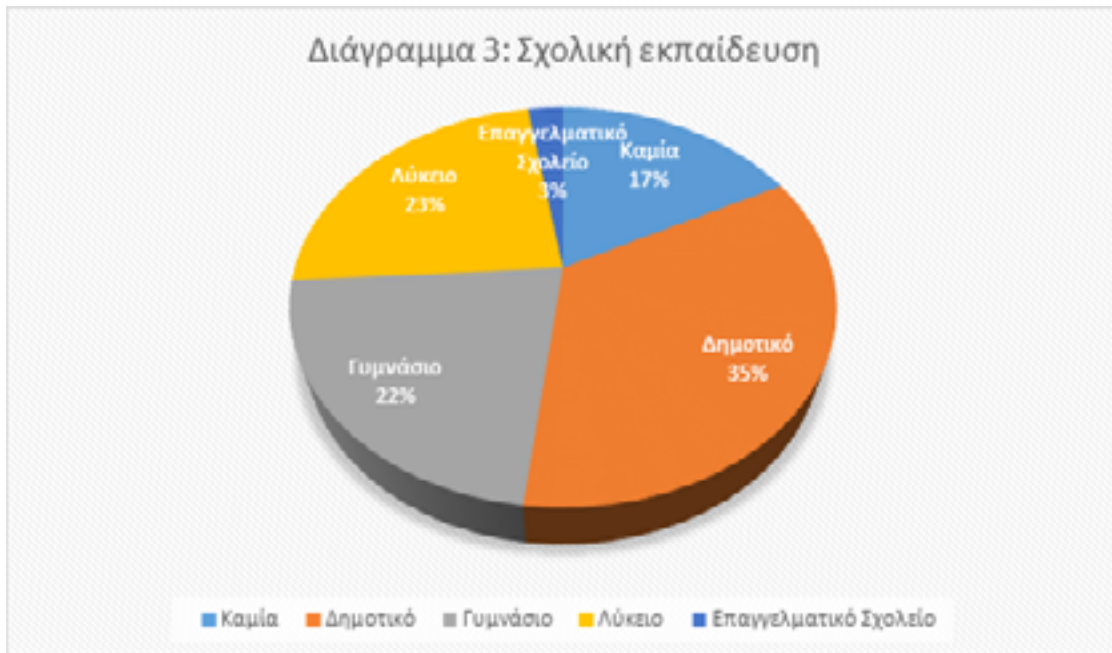


τώμενοι ήρθαν στην Ελλάδα είτε για να μεταβούν σε κάποια άλλη Ευρωπαϊκή χώρα είτε διότι δεν είχαν άλλη επιλογή. Ελάχιστοι είναι αυτοί που αναφέρουν ότι βρέθηκαν τυχαία ή ότι επέλεξαν την Ελλάδα για να μείνουν. Βέβαια θα πρέπει να σημειώσουμε ότι πλέον και με βάση το νομικό καθεστώς, είναι αναγκασμένοι να μείνουν στην Ελλάδα και να ενταχθούν σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο.

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

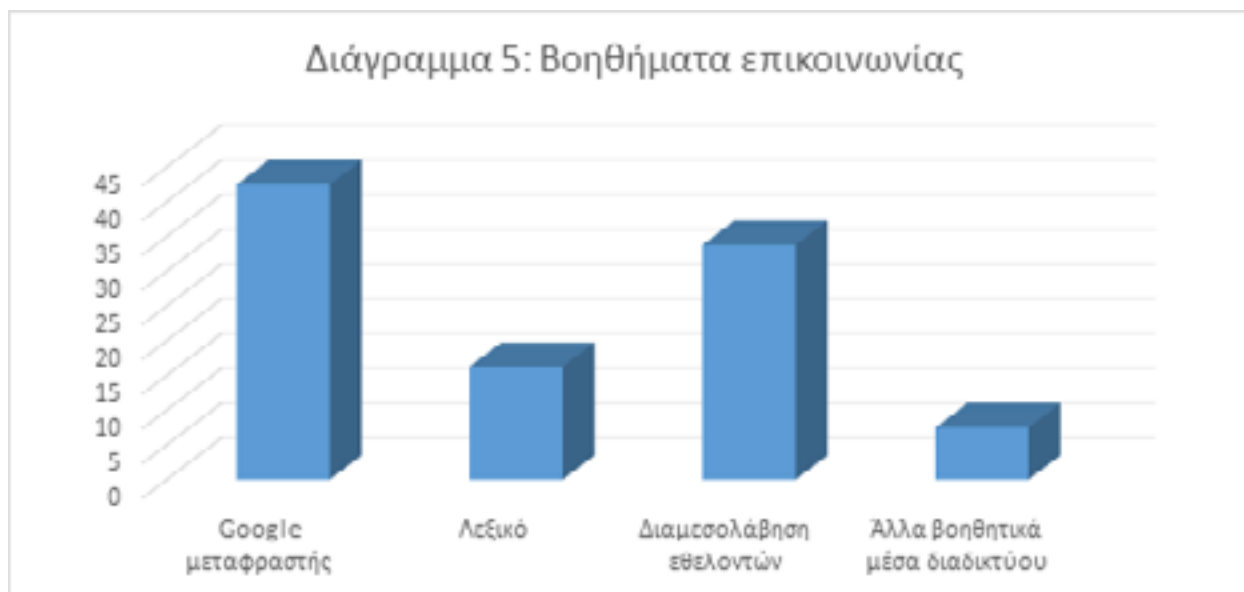
Το εκπαιδευτικό επίπεδο της πλειοψηφίας των ερωτώμενων φαίνεται ότι είναι ιδιαιτέρως χαμηλό, γεγονός που αναδεικνύει και την αναγκαιότητα από πλευράς κρατικού μηχανισμού για την βελτίωσή του και την παροχή των απαιτούμενων δεξιοτήτων. Το 17,3% των ερωτώμενων δηλώνει ότι δεν έχει λάβει σχολική εκπαίδευση ενώ το 34,6% έχει ολοκληρώσει μόνο την πρωτοβάθμια. Το 22,1% έχει ολοκληρώσει το Γυμνάσιο και μόνο το 23,5% το Λύκειο ή κάποιο Επαγγελματικό Σχολείο. Μόνο το 14% όσων έχουν ολοκληρώσει την δευτεροβάθμια εκπαίδευση έχουν λάβει πτυχίο πανεπιστημίου. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι μόνο 15,6% των ερωτώμενων δήλωσαν ότι παρακολουθούν μαθήματα σε σχολείο στην Ελλάδα αυτή τη στιγμή.

Η αναζήτηση των δεξιοτήτων των προσφύγων είναι ιδιαιτέρως σημαντική στην συγκρότηση μιας ολοκληρωμένης εικόνας για το κοινωνικό και ανθρώπινο κεφάλαιο που διαθέτουν και βέβαια για τις προοπτικές ένταξης και τις δυνατότητες βελτίωσής του ώστε να διευκολυνθεί η ένταξη. Αναφορικά με τη γνώση χρήσης ηλεκτρονικού υπολογιστή μόνο περίπου το 20% των ερωτώμενων απαντά ότι βρίσκεται σε καλό ή πολύ καλό επίπεδο ενώ το υπόλοιπο 80% αναφέρει ότι το γνωστικό του επίπεδο δεν είναι καλό και ιδιαίτερα το 34,4% αναφέρει ότι δεν γνωρίζει καθόλου να χρησιμοποιεί ηλεκτρονικό υπολογιστή. Ως προς τις ξένες γλώσσες φαίνεται ότι η πλειοψηφία γνωρίζει έστω και λίγα αγγλικά ενώ περίπου οι μισοί αναφέρουν ότι γνωρίζουν ελληνικά χωρίς όμως η γνώση αυτή να είναι σε ικανοποιητικό επίπεδο. Εξάλλου, 51% αναφέρει ότι δεν γνωρίζει καθόλου ελληνικά, γεγονός που αναδεικνύει το σημαντικό γλωσσικό πρόβλημα που σε μεγάλο βαθμό αποτελεί τροχοπέδη στην ομαλή τους ένταξη. Ως προς άλλες γλώσσες για τις οποίες ερωτήθηκαν, ελάχιστοι γνωρίζουν είτε Γαλλικά είτε Γερμανικά.



Η χρήση του google μεταφραστή αποτελεί το βασικό μέσο της πλειοψηφίας για επικοινωνία ενώ πολύ σημαντική είναι και η διαμεσολάβηση των εθελοντών καθώς, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω είναι πολλοί εκείνοι που δηλώνουν ότι δεν γνωρίζουν να χρησιμοποιούν ηλεκτρονικό υπολογιστή.

Μόνο το 20% των ερωτώμενων αναφέρει ότι έχει συμμετάσχει στο παρελθόν σε προγράμματα κατάρτισης βασισμένα στην εξειδίκευσή του, είτε χρηματοδοτούμενα από το κράτος είτε από την επιχείρηση στην οποία εργάζονταν στην χώρα προέλευσής τους. Συνεπώς, η συντριπτική πλει-



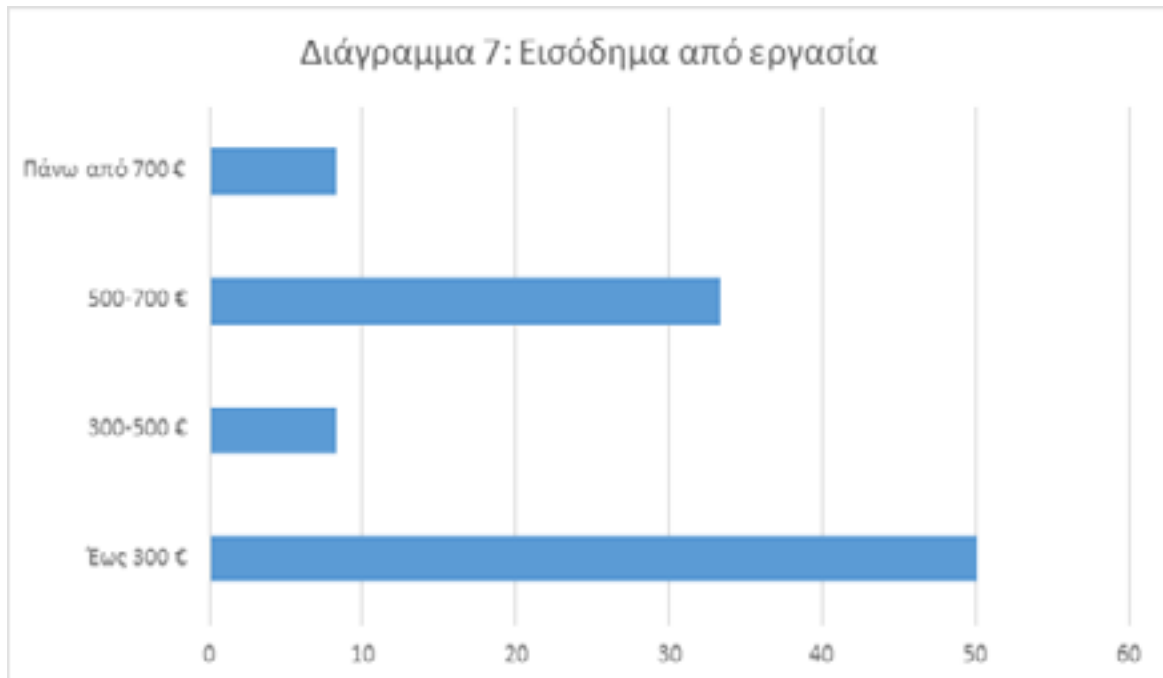
οψηφία των ερωτώμενων προσδοκά την ένταξη στην εκπαίδευση όμως λόγω του χαμηλού μορφωτικού επιπέδου η κύρια προτίμηση είναι το σχολείο και δευτερευόντως μια επαγγελματική ή τεχνική σχολή.



ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ

Η πλειοψηφία των ερωτώμενων (75,6%) δηλώνει ότι δεν γνωρίζει την κατάσταση και τα προβλήματα της ελληνικής αγοράς εργασίας ενώ μόνο το 10,4% αναφέρει ότι εργάζεται αυτή τη στιγμή, με το εισόδημά όσων εργάζονται να βρίσκεται σε πολύ χαμηλά επίπεδα όπως γίνεται εμφανές από το παρακάτω διάγραμμα.

Το πολύ χαμηλό εισόδημα δεν αποτρέπει την πλειοψηφία των ελάχιστων που εργάζονται να αναφέρει ότι είναι από πάρα πολύ έως αρκετά ικανοποιημένη. Βέβαια, αυτό δικαιολογείται και



λόγω της πολύ δυσχερούς κατάστασης την οποία βίωσαν το τελευταίο διάστημα. Παρά ταύτα, η συμβουλευτική στήριξη για την αναζήτηση και εύρεση απασχόλησης καθίσταται επιτακτική καθώς σχεδόν όλοι αναφέρουν ότι είτε δεν γνωρίζουν καθόλου είτε γνωρίζουν λίγο με ποιο τρόπο μπορούν να αναζητήσουν εργασία στην Ελλάδα. Σε κάθε περίπτωση, το 87,1% των ερωτώμενων αναφέρει ότι θα ήθελε να εργαστεί στην Ελλάδα εφόσον είχε τη δυνατότητα με την πλειοψηφία να επιλέγει τον δευτερογενή (49,3%) και τον τριτογενή (45,3%) τομέα.



Η πλειοψηφία των ερωτώμενων φαίνεται να έχει συνειδητοποιήσει ότι η αποχώρηση από την Ελλάδα δεν θα πραγματοποιηθεί σε σύντομο χρονικό διάστημα καθώς μόνο το 15% δηλώνει ότι θα αποχωρήσει σε λιγότερο από 1 χρόνο. Αυτό το γεγονός είναι πολύ σημαντικό διότι η ταχύτερη αποδοχή της συγκεκριμένης κατάστασης θα συνεισφέρει στην ταχύτερη ενσωμάτωσή τους.



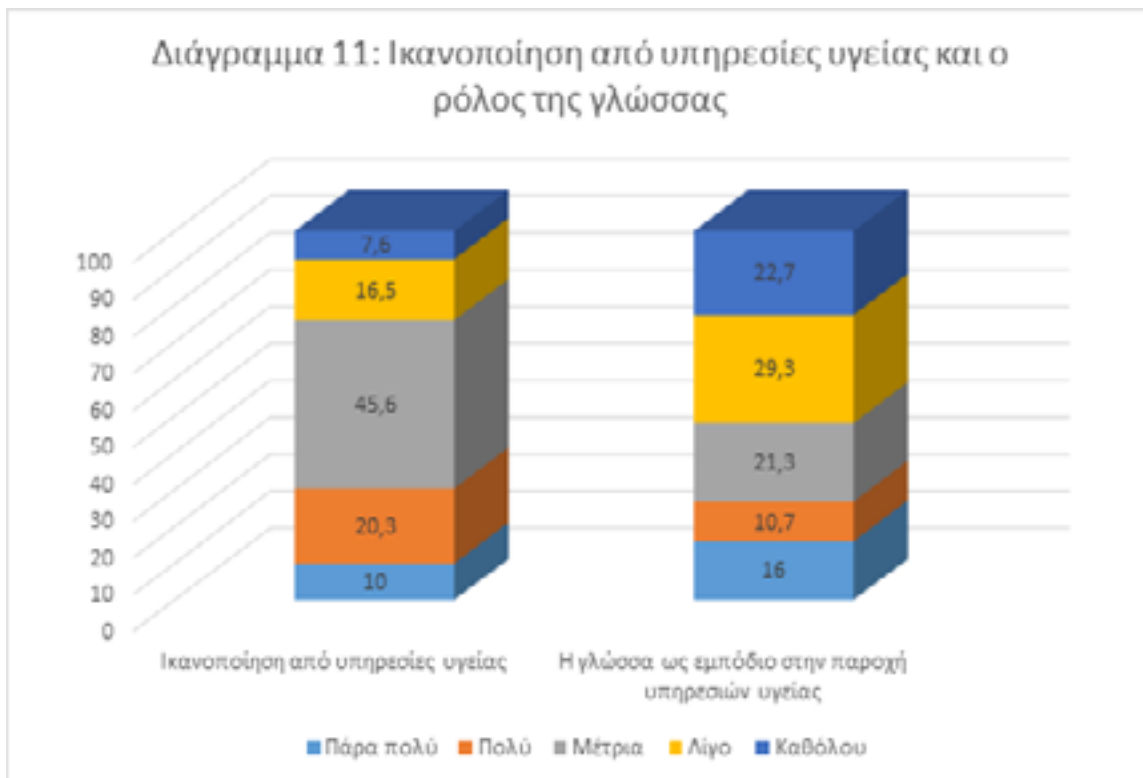
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΥΓΕΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Η υγεία αποτελεί πρωτεύον ζήτημα για κάθε άνθρωπο και η βελτίωσή της είναι σημαντική για την βέλτιστη και αποτελεσματική ένταξη των προσφύγων στη νέα κοινωνία. Όπως φαίνεται και από το παρακάτω διάγραμμα η υγεία της πλειοψηφίας των ερωτώμενων δείχνει να βελτιώθηκε μετά τον ερχομό τους στην Ελλάδα καθώς το 80% δηλώνει ότι υπέστη κάποιο ψυχολογικό ή σωματικό τραύμα κατά τη διάρκεια της μεταναστευτικής του μετάβασης στη χώρα μας. Υπάρχει όμως ακόμα ένα 32% που δηλώνει ότι η κατάσταση της υγείας του είναι σε άσχημη ή πολύ άσχημη κατάσταση, γεγονός που θα πρέπει να προσεχθεί ιδιαίτερα.

Το 73% των ερωτώμενων δηλώνει ότι έχει χρησιμοποιήσει υπηρεσίες υγείας στην Ελλάδα με το 77,8% από αυτούς να αναφέρει ότι έχει χρησιμοποιήσει τις υπηρεσίες δημόσιου νοσοκομείου ή κέντρου υγείας. Η ικανοποίηση από τις προσφερόμενες υπηρεσίες υγείας βρίσκεται σε μέτρια επίπεδα ενώ περίπου για το 1/3 των ερωτώμενων η γλώσσα φαίνεται ότι αποτέλεσε εμπόδιο στη συνεννόηση με τους ειδικούς ως προς ζητήματα υγείας.



Τέλος, καθίσταται εμφανές ότι το 70,8% των ερωτώμενων έχει ελάχιστες ή καθόλου σχέσεις με γηγενείς, γεγονός που δυσχεραίνεται λόγω της απουσίας γνώσης της γλώσσας. Συνεπώς, η παρέμβαση ως προς τη συγκεκριμένη ανάγκη κρίνεται επιβεβλημένη, καθότι σχεδόν το 90% δηλώνει ότι θα ήθελε να αναπτύξει σχέσεις και επικοινωνία με γηγενείς, κάτι που βεβαίως αποτελεί ένα βασικό μοχλό για την πληρέστερη και αποτελεσματικότερη κοινωνική τους ένταξη.



ΣΥΝΟΠΤΙΚΑ ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΟΙΟΤΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η ποιοτική έρευνα περιλάμβανε τη διενέργεια 150 ημιδομημένων συνεντεύξεων σε Κρήτη και Μυτιλήνη με επιχειρηματίες, ήτοι 75 σε κάθε νησί, και 40 αφηγηματικές συνεντεύξεις στην Κρήτη με «παλαιούς» μετανάστες οι οποίοι έχουν ενσωματωθεί.



Στη Μυτιλήνη διακρίνουμε γενικά ότι υφίσταται μια διάσταση απόψεων αναφορικά με την στάση απέναντι στους πρόσφυγες. Σε κάθε περίπτωση όμως ως προς την αγορά εργασίας οι διαθέσιμες επιλογές φαίνονται σχετικά περιορισμένες σε σύγκριση με την Κρήτη. Εντούτοις, τόσο στην Μυτιλήνη όσο και στην Κρήτη επιβεβαιώνεται η υπόθεση ότι οι δυσκολίες απορρόφησης των προσφύγων από την αγορά εργασίας εντείνονται σημαντικά, διότι σε πρώτη φάση ελλείπει η γνώση της ελληνικής γλώσσας. Από τις απαντήσεις των επιχειρηματιών στην Κρήτη και πολύ λιγότερο στην Μυτιλήνη, διαφαίνεται μία σχετική απορρόφηση τους στον αγροτικό και στον τουριστικό τομέα καθώς και σε τομείς βαριάς εργασίας όπως είναι οι οικοδομές. Από τα λεγόμενα των επιχειρηματιών σε όλες τις εξεταζόμενες περιοχές επιβεβαιώνεται επίσης πως η μεγάλη πλειοψηφία των προσφύγων δεν διαθέτει ιδιαίτερη επαγγελματική εξειδίκευση. Εντούτοις, υπάρχει σαφής ένδειξη ότι το μεγαλύτερο μέρος των αφιχθέντων είναι σε ηλικία που θα μπορούσε να εργασθεί όμως είναι σημαντική και η εκπαίδευση και κατάρτισή του. Με άλλα λόγια η υπόθεση εργασίας της έρευνας για την ύπαρξη ενός χαμηλού συνολικού ποσοστού απασχόλησης προσφύγων και κυρίως σε χαμηλόμισθους, ανειδίκευτους τομείς εργασίας, επιβεβαιώνεται απόλυτα από τις ημιδομημένες συνεντεύξεις.

Φαίνεται να επιβεβαιώνεται επίσης η υπόθεση σχετικά με τα εμπόδια για την ένταξη των προσφύγων στην αγορά εργασίας, τα οποία είναι, μεταξύ άλλων, η γλωσσική ανεπάρκεια, η επισφαλής κατάσταση παραμονής τους, τα χαμηλά ποσοστά αναγνώρισης των δεξιοτήτων και πτυχίων που απέκτησαν στην χώρα προέλευσής τους, η έλλειψη συμβουλευτικής στήριξης για την ένταξη στην αγορά εργασίας, καθώς και τα μεγάλα χρονικά διαστήματα ανεργίας.

Είναι γεγονός ότι σε βασικούς τομείς της οικονομίας όπως ο τουρισμός, η γεωργία αλλά και οι οικοδομές, ιδιαιτέρως στην Κρήτη, υφίστανται συνθήκες και προϋποθέσεις οικονομικής ένταξης των προσφύγων, υπό την έννοια ότι προσφέρει ορατά πλεονεκτήματα τόσο για τους πρόσφυγες όσο και για την τοπική οικονομία. Με αυτή την έννοια στο παράδειγμα της Κρήτης φαίνεται ότι η προσέλευση προσφύγων δεν συνδέεται μόνο με δυσκολίες και προβλήματα αλλά κυρίως προσφέρει ορατές ευκαιρίες για την οικονομία.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Καθίσταται αναγκαίο να διασφαλιστεί η επαρκής στήριξη μέτρων τα οποία στοχεύουν στην κοινωνικοοικονομική ένταξη και την ενσωμάτωση των προσφύγων στην αγορά εργασίας, αποτρέποντας ταυτόχρονα τη δημιουργία οποιασδήποτε μορφής ανταγωνισμού μεταξύ των πλέον μειονεκτούντων ομάδων της ελληνικής κοινωνίας ως αποδεκτών αυτής της υποστήριξης. Ο λόγος είναι διττός: πρώτον, τα στοιχεία δείχνουν ότι μια υγιής αγορά εργασίας στη χώρα άφιξης αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για την επιτυχή και μόνιμη ένταξη των προσφύγων (Eurofound, 2016; Fratzscher & Junker, 2015). Ως εκ τούτου, οι πολιτικές και οι επενδύσεις που αποσκοπούν στη δημιουργία ποιοτικών θέσεων εργασίας και στην οικονομική ανάπτυξη πρέπει να συνεχίσουν να αποτελούν προτεραιότητα. Δεύτερον, επειδή η αποδυνάμωση των προνοιακών μέσων ή άλλων μέτρων στήριξης που προορίζονται για τις μειονεκτούσες ομάδες θα είχε δυσμενείς κοινωνικές και πολιτικές επιπτώσεις. Ως γενικές αρχές, η ισότιμη μεταχείριση και η προσφορά ίσων ευκαιριών πρέπει να λειτουργούν πάντοτε ως πυξίδα στη χάραξη της πολιτικής στον τομέα της κοινωνικής ένταξης και ενσωμάτωσης. Ένα άλλο στοιχείο που περιπλέκει την ανάπτυξη αποτελεσματικών

μέτρων κοινωνικής ένταξης και ενσωμάτωσης στην αγορά εργασίας σχετίζεται με τον αντιδημοφιλή πολλές φορές χαρακτήρα τους για τους πολίτες. Πολλοί γηγενείς αισθάνονται συχνά ότι η άφιξη ενός σημαντικού (ή και ενός μικρού) αριθμού αιτούντων άσυλο και προσφύγων αποτελεί απειλή, καθώς θεωρούν πιθανό να υπάρξει αυξημένος ανταγωνισμός όσον αφορά την πρόσβαση στις υπηρεσίες ή στην απασχόληση, ιδίως όταν και όπου η ανεργία βρίσκεται σε υψηλά επίπεδα και οι κοινωνικές συνθήκες ιδιαίτερα σκληρές. Εξάλλου, η προσφάτως αυξανόμενη υποστήριξη προς τα ξενοφοβικά πολιτικά κόμματα και κινήματα που στρέφονται κατά των μεταναστών σε όλη την ΕΕ σηματοδοτεί μια επικίνδυνη τάση, η οποία πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη.

Συνεπώς, μια επιτυχημένη διαδικασία ένταξης των προσφύγων με οικονομικούς και κοινωνικούς όρους αποτελεί τον μηχανισμό που θα επιτρέψει την επίτευξη σημαντικών όρων κοινωνικής ευημερίας για τους ίδιους τους πρόσφυγες αλλά και για την κοινωνία και οικονομία εν συνόλω. Από τα πορίσματα της έρευνας συμπεραίνουμε ότι οι προϋποθέσεις ένταξης των προσφύγων στο κοινωνικο-οικονομικό σύστημα υφίστανται, ιδιαιτέρως σε συγκεκριμένους τομείς της οικονομίας αλλά και σε συγκεκριμένες περιοχές όπως η Κρήτη, όμως η εκπαίδευση, κατάρτιση, συμβουλευτική στήριξη ως προς την αναζήτηση εργασίας και κυρίως η εκμάθηση της γλώσσας αποτελούν πρωτεύον ζήτημα. Ταυτόχρονα, καθίσταται περισσότερο από αναγκαία η εγκαθίδρυση μηχανισμών καταγραφής και αποτύπωσης τόσο του κοινωνικού και ανθρώπινου κεφαλαίου των προσφύγων όσο και διάγνωσης των αναγκών τους ώστε να υπάρξει η δυνατότητα εμπειρικά θεμελιωμένων προτάσεων πολιτικής και υλοποίησης παρεμβάσεων. Με αυτόν τον τρόπο οι ευκαιρίες κοινωνικο-οικονομικής ένταξης των προσφύγων που η έρευνα μας αναδεικνύει ότι υφίστανται υπό προϋποθέσεις, θα καταστεί εφικτή και αμοιβαία επωφελής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Denzin, N.K. (1978). *The research act: A theoretical introduction to sociological method* (2nd ed.). New York: McGraw-Hill.
- Eurofound (2016). *Approaches to the labour market integration of refugees and asylum seekers*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Fratzschler M & Junker S (2015). Integrating refugees: A long-term, worthwhile investment, *DIW Economic Bulletin* 45+46.2015.
- Mason, J. (2003). *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- McKinsey & Company (2016). *Europe's new refugees: A road map for better integration outcomes*. McKinsey Global Institute.
- Patton, M.Q. (2002). *Qualitative Research and Evaluation Methods*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Robson, C. (2010). *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου*. Αθήνα: Gutenberg.
- Thurmond, V. (2001). The point of triangulation. *Journal of Nursing Scholarship*, 33(3), 254–256.

Το ζήτημα της Κοινωνικής Ένταξης των Προσφύγων με Άσυλο στη Λέσβο

Λαμπρινή Μπλάτσιου

Προπτυχιακή Φοιτήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστημίου Αιγαίου
anzelawhite@gmail.com

Άντζελα Τζουρέ

Προπτυχιακή Φοιτήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστημίου Αιγαίου
lamprinimplatsiou18@gmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα έρευνα πραγματοποιήθηκε για να εξετάσει το προσφυγικό – μεταναστευτικό ζήτημα, εστιάζοντας στην ένταξη των προσφύγων στην τοπική κοινωνία της Λέσβου. Ως περιοχή μελέτης ορίστηκε το νησί της Λέσβου, καθώς είναι ένα από τα νησιά του Βορείου Αιγαίου που αποτελεί πύλη εισόδου των προσφύγων στην Ελλάδα. Ειδικότερα, βασικός στόχος της συγκεκριμένης έρευνας ήταν να εξετάσει και να αναδείξει τις απόψεις των ίδιων των προσφύγων σχετικά με το θέμα της κοινωνικής τους ένταξης και κατά πόσο διαφέρουν οι δυσκολίες τους μετά την απόκτηση του ασύλου. Η έρευνα διεξήχθη ποιοτικά με βασικό ερευνητικό εργαλείο την ημιδομημένη συνέντευξη, αλλά αντλήθηκαν και δεδομένα μέσα από την απλή παρατήρηση. Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν στην πόλη της Μυτιλήνης και ήταν δέκα (10) στο σύνολο, εκ των οποίων ήταν εννέα (9) άνδρες και μία (1) γυναίκα. Βασικό χαρακτηριστικό των συμμετεχόντων ήταν η προσφυγική τους ιδιότητα, οι οποίοι βρισκόταν υπό το καθεστώς διεθνούς προστασίας. Αυτό συνέβη, διότι με βάση το νομικό πλαίσιο, όσοι κατέχουν το άσυλο, θεωρούνται νόμιμοι πολίτες της χώρας και έχουν πρόσβαση σε κάποια βασικά δικαιώματα με αποτέλεσμα να μπορούν να ενταχθούν στη χώρα υποδοχής. Έπειτα από την ανάλυση του εμπειρικού υλικού, προκύπτει ότι η διαδικασία της ένταξης και της κοινωνικοποίησης στη χώρα υποδοχής είναι διαφορετική για το κάθε άτομο, για το λόγο ότι οι δεξιότητες αλλά και οι προσδοκίες των ατόμων διαφέρουν. Συνοψίζοντας, οι πρόσφυγες που συμμετείχαν στην έρευνα θεωρούν ότι έχουν ενταχθεί εις το ελάχιστον στην τοπική κοινωνία της Λέσβου, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι δεν απαιτείται μεγαλύτερη προσπάθεια για να δημιουργήσουν καλύτερες σχέσεις με τους μόνιμους κατοίκους του νησιού και να ενταχθούν ολοκληρωτικά στο ελληνικό κράτος.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: πρόσφυγας, άσυλο, κοινωνική ένταξη, χώρα υποδοχής, Λέσβο

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το προσφυγικό – μεταναστευτικό ζήτημα απασχόλησε πολλούς ερευνητές ανά τον κόσμο και συνεχίζει ως και σήμερα να αποτελεί παγκοσμίως ένα φλέγον ζήτημα. Με την έναρξη του Συριακού πολέμου το 2011, πολλές χώρες της Ευρώπης δέχονται καθημερινά πληθυσμό, ο οποίος

εγκαταλείπει την χώρα του, για να σωθεί καθώς παραβιάζονται τα δικαιώματα του, και κινδυνεύει να οδηγηθεί στο θάνατο. Η Ελλάδα αποτελεί μια από τις χώρες της Ευρώπης η οποία έχει πληγεί από το προσφυγικό ζήτημα. Από το 2015 έως και σήμερα ένας μεγάλος αριθμός προσφύγων έχουν καταφθάσει στο ελληνικό κράτος. Ειδικότερα, αυτό συμβαίνει στα νησιά του Βορείου Αιγαίου τα οποία συνορεύουν με το τουρκικό κράτος, με αποτέλεσμα οι προσφυγικοί αυτοί πληθυσμοί να μπορούν να εισέλθουν στην Ευρώπη αναζητώντας την ασφάλεια. Πολλές έρευνες έχουν εστιάσει στην γνώμη, την συμπεριφορά και τα συναισθήματα της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στον προσφυγικό πληθυσμό, χωρίς να λαμβάνονται υπόψιν οι απόψεις των προσφύγων για το ζήτημα το οποίο οι ίδιοι βιώνουν. Η διαδικασία της ένταξης των προσφύγων σχετίζεται, τόσο με το θεσμικό, όσο και με το κοινωνικό πλαίσιο στη χώρα υποδοχής, το οποίο αφορά τόσο τη κοινωνική αναγνώριση της διαφορετικότητας (Penninx, 2003), όσο και την ισότιμη μεταχείριση. Το θεσμικό πλαίσιο συνδέεται με την παροχή υπηρεσιών από το κράτος προς το προσφυγικό πληθυσμό που βρίσκονται υπό το καθεστώς ασύλου. Από την άλλη πλευρά, το κοινωνικό πλαίσιο συνδέεται με τους πολίτες της χώρας υποδοχής, οι οποίοι αποτελούν σημαντικό κρίκο για την αποτελεσματική ένταξη των προσφυγικών πληθυσμών (Honnet, 1992, Habermas, 1992, Penninx, 2003). Σε σύνδεση με τα παραπάνω, ο βασικός κοινωνιολογικός προβληματισμός της έρευνας αυτής εξετάζει τους προσφυγικούς πληθυσμούς που βρίσκονται υπό καθεστώς ασύλου, το οποίο στηρίζεται στη νομική αναγνώρισή τους, όμως αυτό δεν ακολουθεί και την πλήρη κοινωνική τους ένταξη στη χώρα υποδοχής. Η παρούσα μελέτη, λοιπόν, εξετάζει το προσφυγικό – μεταναστευτικό ζήτημα μέσα από τα μάτια των προσφύγων και πως αυτοί αντιλαμβάνονται την ένταξή τους στο ελληνικό κράτος. Πιο συγκεκριμένα, απώτερος σκοπός είναι να ακουστεί η φωνή τους, των οποίων επιθυμούν να ενταχθούν στην τοπική κοινωνία της Λέσβου. Στη συνέχεια, σύμφωνα με την ολιστική προσέγγιση, η οποία δίνει έμφαση σε όλη τη μεταναστευτική πορεία (Xyrolytas, 2018) θα αναλυθούν τα βασικότερα σημεία της έρευνας, τα οποία είναι η χώρα προέλευσης, η διαδικασία μετακίνησης και κυρίως το τελευταίο στάδιο η χώρα υποδοχής, όπου οι πρόσφυγες αναγκάζονται να ενταχθούν και να κοινωνικοποιηθούν. Τέλος, μέσα από αυτή την έρευνα γίνεται μια προσπάθεια για την ανάδειξη καλών πρακτικών, οι οποίες θα βελτιώσουν τις σχέσεις μεταξύ των μόνιμων κατοίκων του νησιού και του προσφυγικού πληθυσμού.

ΚΥΡΙΩΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Το εμπειρικό υλικό στο οποίο στηρίζεται η έρευνα μας είναι αποτέλεσμα έρευνας πεδίου με ποιοτικά χαρακτηριστικά. Ο λόγος που επιλέχθηκε η ποιοτική μέθοδος, ήταν για να δοθεί έμφαση στις βιωματικές εμπειρίες, απόψεις, τοποθετήσεις αλλά και τις νοηματοδοτήσεις που δίνουν οι ίδιοι οι πρόσφυγες στο θέμα της ένταξης τους στη χώρα υποδοχής. Μέσα από τις συνεντεύξεις και από την απλή παρατήρηση, η οποία πραγματοποιήθηκε σε κεντρικά σημεία της Μυτιλήνης, έγινε μια προσπάθεια καταγραφής της καθημερινότητας των προσφύγων, καθώς και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν πριν και μετά την απόκτηση του ασύλου.

Ειδικότερα, η παρούσα έρευνα πραγματοποιήθηκε το διάστημα μεταξύ Φεβρουαρίου και Μαΐου 2019 στη Μυτιλήνη, ενώ ο αριθμός των συμμετεχόντων στην έρευνα ανερχόταν στους δέκα (10), οι οποίοι προερχόταν από το Αφγανιστάν, το Ιράκ, το Πακιστάν και τη Παλαιστίνη. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι στην έρευνα χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της χιονοστιβάδας για την εύ-

ρηση των συμμετεχόντων καθώς είναι δύσκολη η πρόσβαση στους προσφυγικούς πληθυσμούς. Η επαφή μας με τους πρόσφυγες ήταν πιο εύκολη εξαιτίας του εθελοντισμού μας σε μια οργάνωση. Με αυτόν τον τρόπο, το ένα άτομο μας έφερε σε επαφή με άλλα.

Βασικό ερευνητικό εργαλείο αποτέλεσε η ημιδομημένη συνέντευξη, όπως προαναφέρθηκε. Θα ήταν παράλειψη να μην σημειωθεί, ότι ο οδηγός της συνέντευξης σχεδιάστηκε και κατηγοριοποιήθηκε σε τέσσερις ερευνητικούς άξονες: (α) δημογραφικά στοιχεία, (β) χώρα προέλευσης, (γ) διαδικασία μετακίνησης, (δ) χώρα υποδοχής - άσυλο, στέγαση, δυσκολίες, προσβάσιμοι πόροι, κοινωνικοποίηση και ενσωμάτωση, σχέδια παρόν/μέλλον. Ο οδηγός της συνέντευξης διαμορφώθηκε με αυτόν τον τρόπο, ώστε να εξετάσει τη κοινωνική ταυτότητα των προσφύγων αρχικά στη χώρα προέλευσης και έπειτα στη χώρα υποδοχής. Κεντρικό σημείο της έρευνας αποτελεί ο τελευταίος άξονας, ο οποίος αναφέρεται στην κοινωνικοποίηση και ενσωμάτωση των προσφύγων στην κοινωνία της Λέσβου.

ΔΕΟΝΤΟΛΟΓΙΑ

Πρώτο μέλημα, ήταν οι συμμετέχοντες να έχουν πλήρη γνώση της διαδικασίας για την έρευνα, τη τήρηση της εμπιστευτικότητας και τη διασφάλιση της ανωνυμίας (αυτό συνέβη μέσα από το έντυπο συναίνεσης που συμπλήρωναν οι συμμετέχοντες). Ακόμη, οι συμμετέχοντες είχαν την ελεύθερη βούληση να επιλέξουν αν θα είναι θετικοί στη συμμετοχή τους στην έρευνα ή όχι. Κατά τη διάρκεια της συνέντευξης το άτομο είχε τη δυνατότητα να αποχωρήσει αν το επιθυμούσε. Τέλος, αναφορικά με την χρήση μαγνητοφώνου ως μέσω καταγραφής δεδομένων, κάθε συμμετέχουσα/ων δήλωσε ρητά τη συγκατάθεση της/του πριν την έναρξη της συνέντευξης, αφού έλαβε σχετική ενημέρωση για τους στόχους και τα αντικείμενα της μελέτης.

ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΕΞΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Όπως συμβαίνει σε όλες τις ερευνητικές διαδικασίες, έτσι και στην παρούσα ερευνητική προσπάθεια παρατηρήθηκαν κάποιες δυσκολίες κατά τη διεξαγωγή της. Αρχικά, το κύριο πρόβλημα αποτελούσε η επικοινωνία καθώς πολλοί από τους πρόσφυγες συμμετέχοντες δεν μιλούσαν αγγλικά και χρειάστηκε η βοήθεια μεταφραστή. Ακόμη, δυσκολία υπήρξε μέχρι οι συμμετέχοντες να αισθανθούν άνετα και να μας μιλήσουν για το προσωπικό τους ημερολόγιο. Χρειάστηκε να πάμε στο «Καρρά Τεπέ», καθώς ο συμμετέχοντας εξαιτίας του φόρτου εργασίας του δεν μπορούσε να έρθει στο κέντρο της Μυτιλήνης με αποτέλεσμα να αναμένουμε περίπου τρεις ώρες στο Κέντρο Φιλοξενίας μέχρι να έρθουμε σε επαφή με τον συμμετέχοντα. Χρονοβόρα διαδικασία αποτελούσε η αποκωδικοποίηση των συνεντεύξεων για το λόγο ότι, διάφοροι εξωτερικοί παράγοντες επηρέασαν το έργο μας. Τέλος, χρειάστηκαν πολλές ώρες δουλειάς για να γίνει σωστή αποκωδικοποίηση των συνεντεύξεων και μετάφραση αυτών από τα αγγλικά στα ελληνικά.

ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΤΩΝ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Στην παρούσα έρευνα χρησιμοποιείται η θεματική ανάλυση όπου επιχειρείται στο πλήθος των δεδομένων που συλλέχθηκαν, να ανιχνευθούν, να οργανωθούν και να γίνουν κατανοητά τα λεγόμενα των συμμετεχόντων, έτσι όπως οι ίδιοι τα πρόβαλαν και τα περιέγραψαν (Λυδάκη, 2012). Η θεματική ανάλυση αποτελεί ένα από τα πιο βασικά εργαλεία της ποιοτικής έρευνας με αρκετές

δυνατότητες για τον εντοπισμό, την περιγραφή και την «θεματοποίηση» των απόψεων που ανιχνεύονται στα ερευνητικά δεδομένα (Ίσαρη & Πουρκός, 2015. Braun & Clarke, 2006). Έπειτα, λοιπόν, από τη διαδικασία συλλογής δεδομένων, πραγματοποιήθηκε η κατηγοριοποίηση των μεμονωμένων δεδομένων και η ταξινόμηση τους ανά θεματικές ενότητες και κατηγορίες (Babbie, 2011). Κύριο μέλημα αυτής της διαδικασίας είναι να αναδειχθούν οι βιωματικές εμπειρίες και οι σχηματισμοί των υποκειμένων σχετικά με τα ερευνητικά ερωτήματα που έχουν τεθεί στην παρούσα έρευνα (Τσιώλης, 2015. Ίσαρη & Πουρκός, 2015).

Με σκοπό να γίνει κατανοητή η διαδικασία της ανάλυσης και να ομαδοποιηθούν τα δεδομένα της έρευνας, δημιουργήθηκαν τέσσερις (4) κατηγορίες. Συγκεκριμένα, οι θεματικές ενότητες και τα ερευνητικά ερωτήματα είναι τα εξής:

A) Δημογραφικά στοιχεία των συμμετεχόντων

B) Χώρα προέλευσης

- Σχετίζεται το επάγγελμα των προσφύγων που είχαν στη χώρα προέλευσης με αυτό που έχουν τώρα στη χώρα υποδοχής;

Γ) Διαδικασία μετακίνησης

- Οι λόγοι που εγκατάλειψαν οι πρόσφυγες την πατρίδα τους έχουν άμεση σχέση με τη χορήγηση ασύλου στη χώρα υποδοχής;

Δ) Χώρα υποδοχής - άσυλο, στέγαση, δυσκολίες, προσβάσιμοι πόροι, κοινωνικοποίηση και ενσωμάτωση, σχέδια παρόν/μέλλοντος

- Σε τι πόρους έχουν πρόσβαση οι πρόσφυγες που έχουν το άσυλο; (στέγαση, εκπαίδευση, περίθαλψη, εργασία)
- Έχουν στην πραγματικότητα πρόσβαση στους πόρους που δικαιούνται έπειτα από την απόκτηση του ασύλου; Η απάντηση θα δοθεί από του ίδιους τους πρόσφυγες.
- Πώς σχεδιάζουν το μέλλον τους οι πρόσφυγες; Ποια από αυτά τα σχέδια ελπίζουν πως θα πραγματοποιηθούν;
- Κατά πόσο θεωρούν οι ίδιοι έπειτα από την απόκτηση του ασύλου, ότι εντάσσονται στην ελληνική κοινωνία;
- Πώς αντιμετωπίζονται οι πρόσφυγες από την τοπική κοινωνία; (εργασία, εκπαίδευση, περίθαλψη, δημόσιες υπηρεσίες)
- Ποιες είναι οι σχέσεις των προσφύγων με τους μόνιμους κατοίκους του νησιού;
- Τι είδους καθημερινές δυσκολίες αντιμετωπίζουν οι πρόσφυγες παρά την απόκτηση του ασύλου τους;

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Τα ερευνητικά αποτελέσματα απαντούν στα αρχικά ερωτήματα που τέθηκαν παραπάνω. Στο παρόν άρθρο θα δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στην τελευταία θεματική ενότητα της συνέντευξης, η οποία αφορά την κοινωνικοποίηση και την ένταξη των προσφύγων στη χώρα υποδοχής. Επιλέχθηκε να αναλυθεί η συγκεκριμένη θεματική ενότητα, διότι αποτελεί τον κεντρικό σκοπό της έρευνας.

Για να γίνει κατανοητή, θα αναλυθεί με βάση το διάγραμμα των ενότητων του οδηγού συνέντευξης:

- Χώρα υποδοχής - Άσυλο
- Χώρα υποδοχής - Δυσκολίες
- Χώρα υποδοχής - Προσβάσιμοι πόροι
- Χώρα υποδοχής - Κοινωνικοποίηση και ενσωμάτωση
- Χώρα υποδοχής - Σχέδια παρόν – μέλλον

ΧΩΡΑ ΥΠΟΔΟΧΗΣ – ΑΣΥΛΟ

Το καθεστώς ασύλου αποτελεί μια από τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την επιβίωση των προσφύγων στη χώρα υποδοχής, καθώς με τη χρήση αυτού μπορούν να αναγνωριστούν νομικά και να απολαμβάνουν νόμιμα κάποια αγαθά. Η διαδικασία υποβολής αίτησης ασύλου είναι πρωταρχική για το μεγαλύτερο ποσοστό του προσφυγικού πληθυσμού. Με βάση τα παραπάνω στη συγκεκριμένη ενότητα οι ερωτήσεις στον οδηγό συνέντευξης αφορούσαν τη νομική αναγνώριση των προσφύγων στη χώρα υποδοχής. Όμως δεν μπορούν να παραλειφθούν, οι δυσκολίες και οι αντίξοες συνθήκες που έχουν έρθει αντιμέτωποι οι πρόσφυγες, από την χώρα προέλευσης έως και στη χώρα υποδοχής. Μέσα από μια σειρά ερωτήσεων, οι ίδιοι οι πρόσφυγες τόνισαν πόσο δύσκολη είναι η διαβίωση σε μία ξένη χώρα χωρίς τη νομική αναγνώριση. Η διαδικασία αίτησης ασύλου από την αρχή έως το τέλος της χαρακτηρίστηκε από όλους τους συμμετέχοντες ως επώδυνη, καθώς πρέπει να επαναφέρουν στη μνήμη τους όλα εκείνα που θέλουν απεγνωσμένα να ξεχάσουν. Μέσα από τις συνεντεύξεις παρατηρείται ότι ένας μικρός αριθμός ατόμων προσπάθησε να δραστηριοποιηθεί χωρίς να θεωρεί απαραίτητη προϋπόθεση το άσυλο. Όμως, τα περισσότερα άτομα παρέμεναν εγκλωβισμένα στα Κέντρα Φιλοξενίας μέχρι να αποκομίσουν το καθεστώς ασύλου για να νιώσουν ασφαλή στη χώρα υποδοχής. Σε συνδυασμό με το απόσπασμα του Ref 2 γίνεται εύκολα αντιληπτό, ότι τα άτομα πριν την απόκτηση ασύλου ήταν ανύπαρκτα, για τον λόγο ότι χωρίς τη νομική αναγνώριση δεν μπορούν να εξασφαλίσουν την κοινωνική αναγνώριση στη χώρα υποδοχής, όπου βρίσκονται.

«Χμμμ... εδώ για μένα πριν πάρω το άσυλο...ήταν δύσκολα...εγώ ευχόμουν να έχω το άσυλο...Συνήθως είχα στρες...και περισσότερο άγχος, επειδή ζούσα στην Μόρια...επειδή δεν είχα κατάλληλη στέγη...Μετά...όταν πήρα το άσυλο...είμαι λίγο καλύτερα... επειδή άλλαξα το μέρος...ζούσα στο ΠΙΚΠΑ...εκεί είναι πιο ήσυχα...και έχει υπέροχους ανθρώπους...και κατάλληλο μέρος...αλλά για τώρα...τα πάντα για μένα πάνε καλά...» (Ref 2).

Εν κατακλείδι, το άσυλο αποτελεί προϋπόθεση για την ύπαρξη των ατόμων που διαμένουν στα Κέντρα Φιλοξενίας, τα οποία είναι εγκλωβισμένα και επιθυμούν να αναγνωριστούν νομικά και κοινωνικά στη χώρα που βρίσκονται. Με τη συλλογή όλων των δεδομένων από τις συνεντεύξεις αντιλαμβάνεται κανείς, πως η νομική αναγνώριση των προσφύγων, βοηθά στη κοινωνική ένταξη τους.

ΧΩΡΑ ΥΠΟΔΟΧΗΣ – ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ

Είναι βέβαιο, πως με την απόκτηση ασύλου δεν είναι εφικτό να εξαλειφθούν όλες οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι πρόσφυγες στη χώρα υποδοχής. Όμως, είναι σημαντικό να τονιστεί, πως

οι δυσκολίες με τις οποίες έρχονται αντιμέτωποι οι πρόσφυγες διαφέρουν πριν και μετά την απόκτηση ασύλου. Αυτό συμβαίνει γιατί στην αρχή το άτομο ζει παράνομα στη χώρα και φοβάται για το μέλλον του. Τα προβλήματα και οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι πρόσφυγες στο camp είναι διαφορετικής μορφής. Με την απόκτηση ασύλου τα προβλήματα των προσφύγων περιστρέφονται γύρω από την ξеноφοβία και τον ρατσισμό. Ειδικότερα, αυτό εντοπίζεται στις περιπτώσεις, που τα άτομα αναζητούν στέγη προς ενοικίαση, καθώς και στις δημόσιες υπηρεσίες, όπου έρχονται σε επαφή. Σε σύνδεση με τον Goffman, η κοινωνία κατηγοριοποιεί τους ανθρώπους με βάση τα μέσα και το σύνολο των γνωρισμάτων που θεωρούνται συνηθισμένα και φυσιολογικά για αυτούς που ανήκουν σε αυτές τις κατηγορίες. Κάθε κοινωνικός περίγυρος καθιερώνει τις κατηγορίες ανθρώπων που είναι πιθανόν να συναντήσει κανείς σε αυτόν. Όταν, λοιπόν, εμφανιστεί ένα ξένο μέλος σε αυτές τις κατηγορίες τότε οι πρώτες εντυπώσεις θα επιτρέψουν τη δημιουργία της κοινωνικής ταυτότητας του ατόμου (Goffman, 1963).

«Επειδή έχω αντιμετωπίσει προβλήματα για πολύ καιρό...και συνεχίζω να ψάχνω σπίτι... έγραψα σε μερικές σελίδες στο facebook οι οποίες έχουν σπίτι...αλλά δεν με δέχονται γιατί το όνομά μου είναι Μωχάμεντ... Ένας ιδιοκτήτης μου απάντησε και μου είπε δεν δίνω το σπίτι μου σε σένα...» ... «Για παράδειγμα χρειάστηκε μια μέρα να πάω στην αστυνομία...γιατί χρειαζόμουν κάποια χαρτιά για την δουλειά... Ήταν 10:00 το πρωί και η αστυνομικός μου είπε ότι είχαν πολύ δουλειά...ήταν κουρασμένοι...μου είπε πήγαινε σπίτι σου και έλα αύριο... Την επόμενη μέρα πήγα με έναν φίλο μου Έλληνα...είπε εντάξει...ήταν μια εύκολη δουλειά και πήρε μόνο 5 λεπτά για να γίνει...» (Ref1).

Ολοκληρώνοντας αυτή τη θεματική και με βάση τα όσα ειπώθηκαν από τον Ref 1, με την απόκτηση ασύλου δεν εξαλείφονται όλες οι δυσκολίες παρά αλλάζει η μορφή τους. Στις κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα στους πρόσφυγες και τους Έλληνες σημαντικό εμπόδιο αποτελεί η επικοινωνία, καθώς οι περισσότεροι Έλληνες είτε γνωρίζουν ελάχιστα την αγγλική γλώσσα και καθόλου την γλώσσα των προσφύγων και οι πρόσφυγες από την δική τους πλευρά δεν γνωρίζουν τα ελληνικά και το επίπεδο των αγγλικών τους είναι μέτριο. Βέβαια, αυτό το εμπόδιο της επικοινωνίας μπορεί να παρακαμφθεί μέσω διερμηνέων και μεταφραστών, αλλά και με την πάροδο του χρόνου από την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας στους πρόσφυγες, οι οποίοι επιθυμούν να περάσουν το υπόλοιπο της ζωής τους στην ελληνική κοινωνία.

ΧΩΡΑ ΥΠΟΔΟΧΗΣ - ΠΡΟΣΒΑΣΙΜΟΙ ΠΟΡΟΙ

Στη συνέχεια θα αναλυθούν τα ευρήματα που προέκυψαν από τις συνεντεύξεις, σχετικά με τις ερωτήσεις που αφορούσαν την πρόσβαση των συμμετεχόντων στις ελληνικές δημόσιες υπηρεσίες, όπως για παράδειγμα είναι οι τράπεζες, το νοσοκομείο, η αστυνομία, κα.. Σύμφωνα λοιπόν, με τις απαντήσεις που δόθηκαν σε αυτό το ερώτημα, οι περισσότεροι από τους συμμετέχοντες έχουν προσβασιμότητα στις δημόσιες υπηρεσίες του νησιού. Ωστόσο, το πρόβλημα που αντιμετωπίζουν ακόμα και μετά την απόκτηση του ασύλου, όταν μεταβαίνουν σε αυτές είναι η επικοινωνία και η συνεννόηση με τους υπαλλήλους των υπηρεσιών, αυτό έχει ως αποτέλεσμα τη μη άμεση εξυπηρέτησή τους. Αυτό συμβαίνει, διότι όπως υποστηρίζουν και οι ίδιοι δεν γνωρίζουν την ελληνική γλώσσα, καθώς και οι υπάλληλοι που εργάζονται σε αυτές τις υπηρεσίες πολλές φορές δεν μιλούν την αγγλική γλώσσα. Για την καλύτερή εξυπηρέτησή τους οι πρόσφυγες συμμετέχοντες θεωρούν,

ότι θα ήταν ευκολότερη η πρόσβαση τους, εάν υπήρχε κάποιος διαμεσολαβητής που να μπορεί να βοηθήσει στη συνεννόηση μεταξύ τους. Είναι σημαντικό εδώ, να σημειωθεί, ότι ακόμα και οι ίδιοι υπάλληλοι των τραπεζών, των νοσοκομείων, ή της αστυνομίας, ζητούν από τους πρόσφυγες να φέρουν μαζί τους κάποιον που να μιλάει ελληνικά, για να μπορέσουν να τους εξυπηρετήσουν.

«Με βάση τη δική μου εμπειρία μπορώ να πω...τις περισσότερες φορές όχι αλλά την κάνω ευκολότερη χρησιμοποιώντας τον δικηγόρο μου...έτσι είναι διαφορετικά για μένα όταν πηγαίνω εκεί χωρίς τον δικηγόρο μου...δεν δέχομαι καλή αντιμετώπιση επειδή αποφεύγουν να κάνουν τις υπηρεσίες που είναι βασικά η δουλειά τους... όχι όλοι από αυτούς...αλλά οι περισσότεροι...εξαρτάται από άτομο σε άτομο αν είσαι μαζί με κάποιον ή με έναν δικηγόρο τότε όλα πάνε πραγματικά καλά...αλλά αν όχι τότε χρειάζεται να περιμένεις σε διαφορετικά μέρη για πολλές ώρες.» (Ref 5).

Εδώ παρατηρείται, ότι η ύπαρξη ενός δικηγόρου, ο οποίος γνωρίζει όλες τις νομοθετικές διαδικασίες, απαιτεί να συμπεριφέρονται στον πελάτη του με τον κατάλληλο τρόπο. Ωστόσο, δεν είναι εύκολο για όλους τους πρόσφυγες να έχουν στο πλευρό τους έναν δικηγόρο, ή κάποιον φίλο, ο οποίος να μπορεί να συμβάλει στην επικοινωνία με τις ελληνικές αρχές ή δημόσιες υπηρεσίες. Σε αυτό το σημείο διαδραματίζει σημαντικό ρόλο, κατά πόσο το άτομο είναι κοινωνικό και δραστήριο. Ένα ακόμη σημαντικό πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι πρόσφυγες παρά την απόκτηση ασύλου, είναι η εύρεση εργασίας. Η αναζήτηση και η εύρεση εργασίας γι' αυτούς τους πληθυσμούς αποτελεί μια πολύ δύσκολη διαδικασία. Αρχικά, οι προσφυγικοί πληθυσμοί όταν φτάνουν στην Ελλάδα δεν διαθέτουν νόμιμη άδεια παραμονής με αποτέλεσμα να περιμένουν για μεγάλο χρονικό διάστημα την έγκριση της αίτησης ασύλου τους. Τα άτομα αυτά, όταν εγκαταλείπουν τη πατρίδα τους, εγκαταλείπουν ταυτόχρονα και τη ζωή που ζούσαν εκεί. Στις περισσότερες περιπτώσεις που έχουν εξετασθεί τα άτομα αυτά δεν ασκούν στη χώρα υποδοχής το επάγγελμα που ασκούσαν στη χώρα προέλευσης. Συγκεκριμένα, απασχολούνται σε χαμηλού κύρους εργασίες, καθώς επικεντρώνονται στην επιβίωση τους. Πρόκειται, δηλαδή «για τη διαδικασία που ολοκληρώνει την περιθωριοποίηση των μεταναστών αποκρυσταλλώνοντάς την σε τρόπους ζωής, αξίες και αντιλήψεις» (Χυροlytas, 2018).

«Εγώ δεν δουλεύω εδώ...αλλά ψάχνω για δουλειά...οι άνθρωποι εδώ μου λένε ότι πρώτα έχουν σειρά οι Έλληνες και μετά οι πρόσφυγες...αυτοί προτιμούν τους Έλληνες...εγώ ρώτησα κάποιους Έλληνες και αυτοί μου είπαν δεν έχουμε δουλειά ούτε για μας...αλλά δεν λέω πως φταίνε ...γιατί γνωρίζω πως τα οικονομικά εδώ δεν είναι καλά...» (Ref 6).

Ολοκληρώνοντας αυτή την ενότητα, γίνεται κατανοητό σε σύνδεση με όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, ότι η απόκτηση του ασύλου διευκολύνει τους πρόσφυγες σχετικά με την πρόσβαση τους στις δημόσιες υπηρεσίες, αλλά είναι απαραίτητο και για την εύρεση εργασίας. Σημαντικό στοιχείο, που θα αναλυθεί στην επόμενη ενότητα είναι η ατομική προσπάθεια που διαθέτουν οι πρόσφυγες για την κοινωνική ένταξη στη χώρα υποδοχής.

ΧΩΡΑ ΥΠΟΔΟΧΗΣ - ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ

Οι ερωτήσεις που τέθηκαν σε αυτή την ενότητα, αφορούσαν κυρίως τους τρόπους με τους

οποίους οι ίδιοι οι πρόσφυγες προσπάθησαν να ενσωματωθούν στην τοπική κοινωνία της Λέσβου και κατά πόσο η κοινωνία τους έκανε δεκτούς ή όχι. Είναι σημαντικό να τονιστεί, ότι η διαδικασία της κοινωνικοποίησης, συμβάλει κατά μεγάλο βαθμό στην ένταξη του ατόμου σε ένα κοινωνικό σύνολο (Παπαδοπούλου 2011: 26-30, 34-35). Στη προκειμένη περίπτωση, η διαδικασία της κοινωνικοποίησης αφορά τους πρόσφυγες που βρίσκονται υπό το καθεστώς διεθνούς προστασίας. Είναι σημαντικό το άτομο να δραστηριοποιηθεί από την πρώτη στιγμή στη χώρα υποδοχής, όπου βρίσκεται. Ειδικότερα, κάποιοι από τους συμμετέχοντες της έρευνας, προσπάθησαν από την αρχή να δραστηριοποιηθούν, αναζήτησαν κάποιες ασχολίες για να μπορούν να ξεφεύγουν από το camp και να απασχολούν το σώμα και το μυαλό τους. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση του Ref1:

«Ναι...προσπάθησα να δραστηριοποιηθώ και να κοινωνικοποιηθώ...γιατί αυτός είναι ο καλός δρόμος...να ξεκινήσεις να ζεις σε έναν νέο τόπο...Ήρθα στην Ευρώπη για να σώσω τη ζωή μου...για να συνεχίζω τη ζωή μου...Αν δεν επικοινωνήσω εγώ με τους άλλους ανθρώπους... δεν μπορώ να περιμένω τους άλλους να έρθουν σε μένα...τότε είμαι ένας ξένος...θα πρέπει εγώ να ξεκινήσω και να δείξω το ενδιαφέρον μου...τότε οι άλλοι θα έρθουν και θα με βοηθήσουν...Δεν είναι εύκολο να κοινωνικοποιηθείς εδώ...έχω προσπαθήσει πολλές φορές να εντάξω τον εαυτό μου στην κοινωνία...να έρθω σε επαφή με τους ανθρώπους...αλλά αντιμετωπίζω δυσκολίες...Πολλοί άνθρωποι είναι σαν και εσάς ανοιχτοί...ενδιαφέρονται να δουν αυτά που έχω δει...ενδιαφέρονται να ακούσουν από εμένα...και εγώ θέλω να ακούσω από εσάς...για να χτιστεί μια φιλία...» (Ref1).

Στην παρούσα περίπτωση παρατηρείται ότι το συγκεκριμένο άτομο, είχε ως στόχο να σώσει τη ζωή του, να μεταβεί σε ένα ασφαλές μέρος για να μπορέσει να ζήσει μια φυσιολογική ζωή. Έτσι, λοιπόν, πρώτο μέλημα του ήταν η κοινωνικοποίησή του. Παρά τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει στην επικοινωνία με τους κατοίκους του νησιού, όπως αναφέρει, θεωρεί, ότι είναι δική του υποχρέωση να κάνει το πρώτο βήμα, για να μπορέσουν οι άλλοι άνθρωποι να τον βοηθήσουν. Είναι σημαντικό να τονιστεί, ότι δεν ενέργησαν όλα τα άτομα με τον ίδιο τρόπο, καθώς δεν κατάφεραν να ξεφύγουν από τα προβλήματα που τους στοίχειωναν. Τέλος, επιλέχθηκε το συγκεκριμένο απόσπασμα για το λόγο ότι είναι σημαντική η ατομική προσπάθεια για να γίνει αργότερα πιο εύκολη η ένταξη και η ενσωμάτωση του ατόμου στη χώρα υποδοχής.

ΧΩΡΑ ΥΠΟΔΟΧΗΣ - ΣΧΕΔΙΑ ΠΑΡΟΝ – ΜΕΛΛΟΝ

Κλείνοντας, την διαδικασία της συνέντευξης, οι πρόσφυγες συμμετέχοντες κλήθηκαν να διηγηθούν, τα σχέδια που πραγματοποίησαν, από τη στιγμή της άφιξης τους στο νησί, μέχρι και σήμερα. Μέσα από τις συζητήσεις που διεξάχθηκαν έγινε αντιληπτό, ότι οι περισσότεροι από τους συμμετέχοντες δεν είχαν συγκεκριμένα σχέδια στο μυαλό τους, ήθελαν απλά να μεταβούν σε ένα ασφαλές μέρος, μακριά από τις εμπόλεμες ζώνες. Αφού πέτυχαν τον πρώτο στόχο τους, την ασφάλειά τους, για να την εξασφαλίσουν, προέβησαν στην αίτηση ασύλου. Η αίτηση ασύλου ήταν μια μακράς διάρκειας διαδικασία, αναμονής και άγχους, όπως ειπώθηκε νωρίτερα.

Έπειτα από την απόκτηση ασύλου, προσπάθησαν να ενταχθούν στην τοπική κοινωνία με τον δικό τους τρόπο να εργαστούν και να νοικιάσουν το δικό τους σπίτι. Η περίπτωση του Ref1, απο-

τελεί ένα πρότυπο παράδειγμα ένταξης, καθώς το άτομο πραγματοποίησε όλα τα σχέδια που είχε προγραμματίσει από την αρχή της άφιξης του στο νησί, αλλά προσπαθεί ακόμα για την καλύτερη επικοινωνία με τους μόνιμους κατοίκους, για το λόγο ότι η επικοινωνία αποτελεί πρωταρχικό στοιχείο ένταξης και ενσωμάτωσης.

«Οι στόχοι που έχω πραγματοποιήσει...και το σχέδιο που είχα σχεδιάσει...ήταν να βρω ένα μέρος για τον εαυτό μου...να μην φοβάμαι...να είμαι ο εαυτός μου...να είμαι αυτός που θέλω να είμαι...Αυτός είναι ο πιο σημαντικός στόχος για εμένα...και τα κατάφερα...είμαι πολύ χαρούμενος γι' αυτό...Και αυτό που θα ευχόμουν για το τώρα...είναι να μπορούσα να δημιουργήσω μια επικοινωνία ανάμεσα στους πρόσφυγες και στους κατοίκους του νησιού...αλλά σίγουρα δεν είναι εύκολο...και ίσως μια μέρα να είναι ακόμα πιο δύσκολο...» (Ref1).

Το παραπάνω απόσπασμα φανερώνει την επιθυμία του ατόμου να ενταχθεί στη χώρα υποδοχής καταβάλλοντας μεγάλη ατομική προσπάθεια. Όμως, υπάρχουν ακόμη περισσότερες περιπτώσεις που τα άτομα επηρεασμένα από τις άσχημες καταστάσεις που έχουν βιώσει δεν επιθυμούν και δεν προσπαθούν για την ένταξη τους στο νησί. Γίνεται λοιπόν κατανοητό, πως οι στόχοι αυτών των ανθρώπων δεν μπορούν να είναι ίδιοι για τον λόγο ότι οι προσδοκίες τους διαφέρουν. Το ενδιαφέρον σε αυτή τη θεματική ενότητα αποτελεί η περίπτωση του Ref 4, ο οποίος εκτός από την καθημερινή του επιβίωση στο νησί στοχεύει μέσα από το επάγγελμα του στη χώρα υποδοχής να γυρίσει πίσω στην πατρίδα του για να βοηθήσει τους δικούς του ανθρώπους εκεί.

«...Ίσως να με στείλουν στην Ασία στην Κίνα ή στη Συρία...και να πάω πίσω εκεί να βοηθήσω τους ανθρώπους μου...αυτό βλέπω για το μέλλον μου...και εγώ απλά περιμένω να πάρω το διαβατήριο και να το χρησιμοποιήσω για τέτοια πράγματα...» (Ref 4).

Εν κατακλείδι, ολοκληρώνοντας την ανάλυση του εμπειρικού υλικού, προκύπτει ως συνολικό συμπέρασμα, ότι η διαδικασία ένταξης και ενσωμάτωσης διαφέρει για το κάθε άτομο ξεχωριστά. Βασικά χαρακτηριστικά της ένταξης στην προκειμένη περίπτωση είναι η απόκτηση ασύλου, η εργασία, η διαμονή στην πόλη της Μυτιλήνης και η επικοινωνία με τους μόνιμους κατοίκους του νησιού. Έτσι, καθώς οι περισσότεροι από τους συμμετέχοντες διαθέτουν τα παραπάνω χαρακτηριστικά, προκύπτει ως αποτέλεσμα, ότι οι πρόσφυγες που βρίσκονται υπό το καθεστώς διεθνούς προστασίας μπορούν να ενταχθούν στην τοπική κοινωνία της Λέσβου, με βασική προϋπόθεση την δική τους προσπάθεια.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Στην ενότητα αυτή θα αποτυπωθούν καλές πρακτικές με στόχο να βοηθήσουν την επικοινωνία, αλλά και τη σχέση των μόνιμων κατοίκων του νησιού με τους πρόσφυγες, καθώς μέσα από τη συλλογή και την ανάλυση του εμπειρικού υλικού παρατηρήθηκε ότι παρά την απόκτηση ασύλου, οι πρόσφυγες αντιμετωπίζουν δυσκολίες στο ζήτημα της ένταξης τους στην τοπική κοινωνία της Λέσβου. Είναι σημαντικό να βρεθούν καλές πρακτικές που θα βοηθήσουν την επικοινωνία καθώς αποτελεί σημαντικό στοιχείο για την ένταξη των προσφύγων που έχουν χορηγηθεί το άσυλο. Δεν πρέπει να θεωρηθεί ασήμαντη η προσπάθεια που γίνεται από τις ελληνικές δημόσιες υπηρεσίες, καθώς και από τις εθελοντικές οργανώσεις για την ένταξη των προσφύγων, αλλά η μεγαλύτερη

προσπάθεια θα πρέπει να καταβληθεί από το ίδιο το άτομο, για να μπορέσει να κοινωνικοποιηθεί και να ενταχθεί τελικά στη χώρα υποδοχής.

Οι καλές πρακτικές που θα αναλυθούν παρακάτω διατυπώθηκαν τόσο από τους ίδιους τους πρόσφυγες μέσα από τις συνεντεύξεις όσο και από τους ερευνητές κατά τη διάρκεια της ανάλυσης των συνεντεύξεων. Αρχικά, μια καλή πρακτική που προτάθηκε είναι η ύπαρξη εθελοντών για διερμηνεία στους δημόσιους χώρους, όπου οι πρόσφυγες αντιμετωπίζουν προβλήματα επικοινωνίας. Ακόμη, απαραίτητο θα ήταν η δημιουργία και η χρήση βοηθητικών λεξικών, τα οποία θα μπορούσαν να τα συμβουλευτούν τα άτομα για την καλύτερη επικοινωνία τους με τους μόνιμους κατοίκους του νησιού. Σημαντική θεωρείται η ύπαρξη σεβασμού ανάμεσα στους διαφορετικούς λαούς. Για να συμβεί όμως αυτό, είναι απαραίτητη η γνωριμία και η αποδοχή της διαφορετικότητας. Έτσι, μέσα από τη διοργάνωση εκδηλώσεων που θα έχουν στόχο τη γνωριμία διαφορετικών από εμάς πληθυσμών θα είναι πιο εύκολη και η αποδοχή του “ξένου”.

Στόχος των ερευνητών είναι να εμπλουτιστούν τα δεδομένα από την προσφυγική κοινότητα στο ζήτημα της ένταξης τους στη χώρα υποδοχής, αλλά είναι σημαντικό να εξεταστούν και οι απόψεις της τοπικής κοινωνίας στο ζήτημα της ένταξης των προσφύγων. Θεωρείται βασική η προσθήκη της τοπικής κοινωνίας σε αυτή την έρευνα, διότι, για να συνυπάρξουν αυτοί οι διαφορετικοί πληθυσμοί απαιτείται προσπάθεια και από τις δύο πλευρές.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Babbie, E. (2011). *Εισαγωγή στην Κοινωνική Έρευνα*. (Μτφρ: Κ. Ζαφειρόπουλος). Αθήνα: Κριτική.
- Braun, V. & Clark, V., (2006). Using Thematic Analysis in Psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3, 77-101.
- Goffman, E. (2001). Στίγμα, σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Habermas, J. (1992). *Anerkennungskämpfe im demokratischen Rechtsstaat*. Frankfurt a/M: Suhrkamp.
- Honneth, A. (1992). *Kampf um Anerkennung. Zur moralischen Grammatik sozialer Konflikte*. Frankfurt a/M: Suhrkamp.
- Ίσαρη, Φ. & Πουρκός, Μ. (2015). *Ποιοτική Μεθοδολογία Έρευνας. Εφαρμογές στην Ψυχολογία & στην Εκπαίδευση*. Αθήνα: Ελληνική Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα & Βοηθήματα.
- Λυδάκη, Α. (2012). *Ποιοτικές Μέθοδοι της Κοινωνικής Έρευνας*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Mani, G.V. (2018). *Refugee Crisis Management in Greece 2015-2018: The Case of Syrian Refugees and Asylum Seekers*. School of Humanities, Thessaloniki.
- Penninx, R. (2003). «*Integration: The Role of Communities, Institutions and the State*». Migration Information Source.
- Ψημίτης, Μ. (2017). *Προσφυγική Κρίση Και Δημόσιες Υπηρεσίες Στη Λέσβο (2015 - 2016)*. Αθήνα: Κοινωνικό Πολύκεντρο.
- Ρόντος, Κ. & Ναγόπουλος, Ν. & Πανάγος, Ν. (2017). *Το Προσφυγικό – Μεταναστευτικό Φαινόμενο στη*

Λέσβο και η Τοπική Κοινωνία: Στάσεις και Συμπεριφορές. Αθήνα: Τζιόλας.

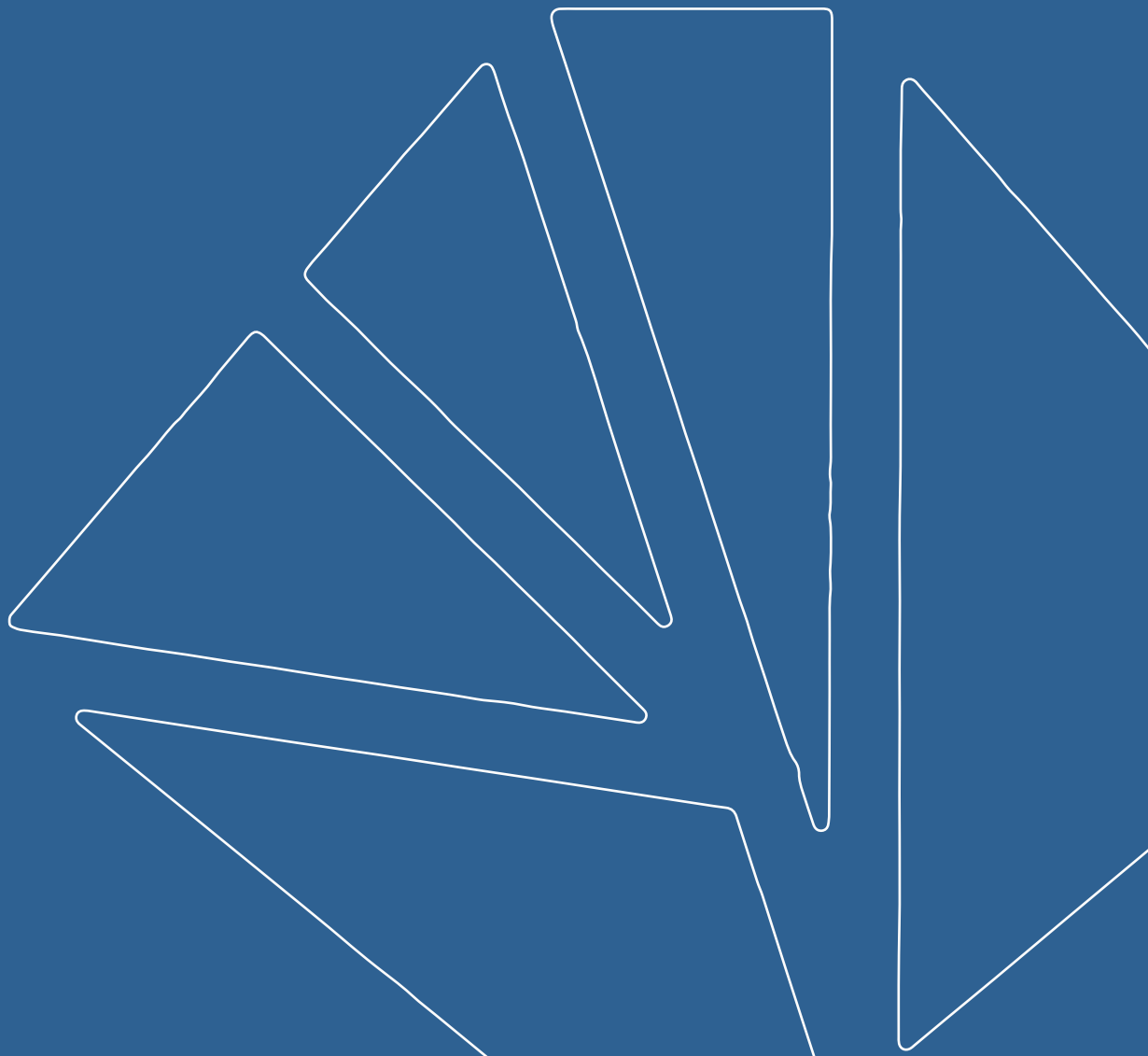
Τρουμπέτα, Σ. (2012). *Το προσφυγικό & μεταναστευτικό ζήτημα*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Τσιώλης, Γ. (2015). Ανάλυση Ποιοτικών Δεδομένων: Διλήμματα, Δυνατότητες, Διαδικασίες. Στο Γ. Παναγιωτάκης & Χ. Θεοφιλίδης (Επιμ.), *Ερευνητική Μεθοδολογία στις Κοινωνικές Επιστήμες & στην Εκπαίδευση. Συμβολή στην Επιστημολογική Θεωρία & την Ερευνητική Πράξη* (σσ. 473-498). Αθήνα: Πεδίο.

Χυποlytas, N. (2018). The Refugee Crisis as a Praperation Stage for Future Exclusion: The effects of the country of origin turmoil and refugee management on work orientations. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 38(7-8), 637-650. Διαθέσιμο στο <https://doi.org/10.1108/IJSSP-11-2017-0149>. [Ανακτήθηκε 16/04/2020].

Μεταναστευτική - Προσφυγική «κρίση» και Πολιτικές Διαχείρισης

Ο ρόλος της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης



- Ευρωπαϊκές διαστάσεις της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης και ο ρόλος της ηγεσίας των σχολικών μονάδων στη διαχείριση της διαφορετικότητας
- Κινηματογραφικά ερμηνευτικά ρεπερτόρια της κοινωνικής ταυτότητας των προσφύγων: Η τεχνική του animation στη διαπολιτισμική εκπαίδευση
- Η αξιοποίηση της Τέχνης στη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση: Αναπαραστάσεις Εκπαιδευτικών Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης για τη διαχείριση δίγλωσσων μαθητών
- «Education as unusual»: Η συνεργασία Συντονιστριών/Συντονιστών Εκπαίδευσης Προσφύγων και Διευθυντριών/Διευθυντών Σχολείων στην προσπάθεια συμπερίληψης των μαθητών/τριών προσφύγων στην εκπαίδευση. Μία μελέτη περίπτωσης μεταξύ δύο διευθυντριών Δημοτικών Σχολείων του Δήμου Αθηναίων και της Συντονίστριας Εκπαίδευσης Προσφύγων της Ανοικτής Δομής Φιλοξενίας του Ελαιώνα
- Πρόσφυγες, μαθητές/τριες, έφηβοι. Διερευνώντας τις ταυτότητες ανήλικων προσφύγων: Μελέτη Περίπτωσης
- Συνέργειες ανάμεσα στην Τυπική και Μη Τυπική Εκπαίδευση: Δράσεις στον Ελαιώνα με παιδιά και ενήλικες
- Κοινωνικές παραστάσεις και εκπαιδευτικές πρακτικές ως αντανάκλασεις του προσφυγικού θέματος: Λογοαναλυτικές προσεγγίσεις των κοινωνικών φορέων αναφορικά με τα ΑΜΕΑ πρόσφυγες

Ευρωπαϊκές διαστάσεις της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης και ο ρόλος της ηγεσίας των σχολικών μονάδων στη διαχείριση της διαφορετικότητας

Νίκη Ψωμά

Υποψήφια διδάκτορας του τμήματος κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου
socd18005@soc.aegean.gr

Νικόλαος Ναγόπουλος

Καθηγητής κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου
n.nagopoulos@aegean.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Λαμβάνοντας υπόψη την μετάβαση από μία κοινωνία πολυπολιτισμική σε μία κοινωνία διαπολιτισμική, όπου μεταξύ των πολιτισμών θα υπάρχουν «σχέσεις επικοινωνίας, ανταλλαγής, αλληλεπίδρασης και όσμωσης μεταξύ των πολιτισμών» (Καψωμένος, 2008, σ. 29), γίνεται μια προσπάθεια να κατανοηθεί η έννοια της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, εστιάζοντας στους διευθυντές.

Θεωρώντας πως ίσως υπάρχει κάποια σχέση μεταξύ ορισμένων ηγετικών στυλ και προσεγγίσεων της διαχείρισης της πολυπολιτισμικότητας (Zembyla & Iasonos, 2010) και πως η εφαρμογή των πολιτικών στρατηγικών που διαμορφώνουν οι διευθυντές εξαρτάται από το πολιτικό σκηνικό τη δεδομένη χρονική στιγμή σε δεδομένο χώρο (Brewer, 2011), βασικό ζητούμενο της υπό εκπόνηση έρευνας είναι να σκιαγραφήσει την υφιστάμενη κατάσταση, εντοπίζοντας τον ουσιαστικό ρόλο των διευθυντών των σχολικών μονάδων στην εφαρμογή της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης στη χώρα μας.

Επίσης θα γίνει προσπάθεια να αποτυπωθούν ορισμένες βασικές διαστάσεις της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης στα σχολεία αλλά και τον τρόπο που την διαχειρίζονται οι διευθυντές, μέσα από μία κατασκευαστική προοπτική που θα ενσωματώσει τα στοιχεία εκείνα που προβάλλουν σήμερα από τη σχετική βιβλιογραφία αλλά και από τις διάφορες πρακτικές της ΕΕ, ως βασικές προϋποθέσεις της αποτελεσματικότητάς της.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΑ: διαπολιτισμική εκπαίδευση, ηγεσία, εκπαιδευτικοί, μαθητές.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο ευρύτερο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης, της οποίας ιδιαίτερο χαρακτηριστικό είναι «η διαπλοκή του τοπικού με το πλανητικό» (Δεμερτζής, 2000, σ. 54) εντάσσονται οι γεωπολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές οι οποίες αφορούν πλέον όλες τις σύγχρονες κοινωνίες. Πρόκειται για αλλαγές που διαμορφώνουν ένα ρευστό παγκόσμιο τοπίο με μία «διπλή αντιφατική πορεία προς την ομοιομορφία και τον κατακερματισμό» (Taguieff, 2002, σ. 20). Αυτό που για ορισμένους

σημαίνει ελευθερία κίνησης στον χώρο, για άλλους αποτελεί μια διαδικασία περιχαράκωσης σε τοπικές παραμέτρους. Μια τέτοια εξέλιξη σε έναν διαρκώς κινούμενο χώρο, για τον Ζίγκμουντ Μπιάουμαν (2004, σ. 47) «αποτελεί σημάδι κοινωνικής στέρησης και υποβάθμισης».

Στο πλαίσιο αυτών των κοινωνικοπολιτικών αλλαγών εντάσσονται και οι μεγάλες μετακινήσεις πληθυσμών, στις οποίες οφείλονται οι δημογραφικές και κοινωνικές εξελίξεις των τελευταίων ετών. Η ετερογένεια και η πολυπολιτισμικότητα αποτελεί για τα περισσότερα δυτικά κράτη μια αναπόφευκτη πραγματικότητα.

ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΔΙΑΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Οι συναντήσεις των λαών και οι μεταναστεύσεις σε διεθνές επίπεδο για την αναζήτηση καλύτερης ποιότητας ζωής αποτελούν παράγοντες που επηρεάζουν την πολιτισμική ταυτότητα των ατόμων. Οι όροι «πολιτισμός» και «κουλτούρα» αποκτούν σε κάθε εποχή και σε κάθε γλώσσα διαφορετικό περιεχόμενο (Νόβα- Καλτσούνη, 1998, σ. 26). Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι κάθε πολιτισμός εκφράζει και εξυπηρετεί τις ανάγκες μιας συγκεκριμένης κοινωνίας σε μια δεδομένη στιγμή της ιστορικής της πορείας.

Η ανάπτυξη της πολιτισμικής ταυτότητας ενός ατόμου επηρεάζεται άμεσα και από τη διαδικασία της κοινωνικοποίησής του στο πλαίσιο της συγκεκριμένης πολιτισμικής ομάδας στην οποία ζει και κινείται. Με αυτό τον τρόπο κάθε άτομο διαμορφώνει κάθε φορά και μια διαφορετική πολιτισμική ταυτότητα ανάλογα με την ομάδα με την οποία αλληλεπιδρά σε κάθε δεδομένη στιγμή. Μ' αυτή την προσέγγιση η έννοια της πολιτισμικής ταυτότητας παρουσιάζει ρευστότητα και πολυσημία. Έτσι η πολιτισμική ταυτότητα θα μπορούσε να παραλληλιστεί με τις ρωσικές κούκλες που η μια είναι μέσα στην άλλη (Cuche D. 2001, σ. 161).

Ο Bourdieu αναφέρει ότι το πολιτισμικό κεφάλαιο αποτελεί την εξοικείωση με την κυρίαρχη κουλτούρα σε μία κοινωνία, και ιδιαίτερα με την καλλιέργεια της ικανότητας να κατανοεί και να χρησιμοποιεί κανείς την «εκλεπτυσμένη» γλώσσα. Ορίζεται ως «το σύνολο των πνευματικών, κατά κύριο λόγο, στοιχείων, όπως γνώσεις, στάσεις, δεξιότητες, που το νεαρό άτομο αποκτά από το άμεσο οικογενειακό του περιβάλλον και διαφοροποιείται ανάλογα με την κοινωνική τάξη προέλευσης του ατόμου» (Πατερέκα, 1986, σ. 9). Οι διαστάσεις του είναι η γλώσσα που χρησιμοποιεί το άτομο, η ελεύθερη κουλτούρα με την οποία είναι εξοικειωμένο και το κοινωνικό του κεφάλαιο (Πατερέκα, 1986, σ. 26).

Στη θεωρητική προσέγγισή του ο κατά γενική ομολογία «έχει προσφέρει καινούργιο φωτισμό για την κατανόηση των εσωτερικών στο εκπαιδευτικό σύστημα αόρατων μηχανισμών που επιτρέπουν την αναπαραγωγή της κοινωνικής ανισότητας στο σχολείο» (Φραγκουδάκη, 1985, σ. 168).

Το *habitus* (έξη) είναι, σύμφωνα με τον Bourdieu (1999, σ. 70): «σύστημα διαθέσεων που αποκτήθηκαν από άρρητη ή ρητή μαθητεία που λειτουργεί ως ένα σύστημα γενετήριων σχημάτων, γεννά στρατηγικές που μπορεί να είναι αντικειμενικά σύμφωνες προς τα αντικειμενικά συμφέροντα των δημιουργών τους, χωρίς να έχουν γίνει σαφώς αντιληπτές με αυτόν τον σκοπό». Πρόκειται για την προδιάθεση του ατόμου που δημιουργείται διαμέσου διαφόρων εκκοινωνισμών του παρελθόντος, η οποία λειτουργεί ως σύστημα των γενεσιουργών σχημάτων που φέρουν στο παιχνίδι όσοι συμμετέχουν σε αυτό (Μουζέλης, 2000, σ. 178).

Ο ίδιος «τοποθετεί την θεωρία του «ανάμεσα» στις δυο μεγάλες ομάδες –κατηγορίες των κοινωνιολογικών θεωριών - από την μια των αντικειμενικών στρουκτουραλιστικών ή θεωριών της δομής, που ασκούν προσδιοριστική πίεση πάνω στα δρώντα υποκείμενα (contrainte) και από την άλλη των κονστρουβιστικών θεωριών της παραγωγής των κοινωνικών φαινομένων και κατασκευής των δομών (δομοποίησης) της κοινωνίας από αυτοβούλως και ελευθέρως δρώντα υποκείμενα (Verstehen)- ως θεωρία σύζευξης, γιατί υποθέτει ότι το κοινωνικά δρών υποκείμενο προσδιορίζεται ως ένα βαθμό από τις αντικειμενικά υπάρχουσες δομές, αλλά και τις προσδιορίζει ως υποκείμενο παράγοντάς τες (Bourdieu, 1985).

Η σύγχρονη πολυπολιτισμικότητα σε συνδυασμό με την παγκοσμιοποίηση δημιουργούν «νέες προϋποθέσεις εκκοινωνισμού του μαθητικού πληθυσμού» (Γκόβαρης, Θεοδωροπούλου & Κοντάκος, 2007, σ. 9). Οι μαθητές καλούνται να αναπτύξουν διαπροσωπικές σχέσεις σε ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο πολυπολιτισμικό κοινωνικό χώρο, όπου ενδεχομένως θα έρθουν αντιμέτωποι με κοινωνικές ανισότητες, προκαταλήψεις και στερεότυπα.

Στο σημείο αυτό τίθεται το αίτημα για την μετάβαση από μία κοινωνία πολυπολιτισμική σε μία κοινωνία διαπολιτισμική, όπου μεταξύ των πολιτισμών θα υπάρχουν «σχέσεις επικοινωνίας, ανταλλαγής, αλληλεπίδρασης και όσμωσης μεταξύ των πολιτισμών» (Καψωμένος, 2008, σ. 29).

Οι όροι επικοινωνία και κοινωνία έχουν σχέση μεταξύ τους. Ο άνθρωπος, που εντάσσεται σ' ένα κοινωνικό σύνολο, έρχεται στην καθημερινή του ζωή και δραστηριότητα σ' επαφή με άλλους ανθρώπους στην προσπάθειά του να ικανοποιήσει τις ανάγκες του. Σ' ένα ευρύτερο επίπεδο, η επικοινωνία είναι ο λόγος για τον οποίο οι κοινωνίες μπορούν και επιζούν (Baldwin, Perry, Moffitt, 2004).

Το πρώτο και βασικότερο κοινωνικό σύνολο στο οποίο εντάσσεται ο άνθρωπος είναι η οικογένεια όπου, κατά τον Bourdieu (1996, σ. 73), συντελείται η ωσμωτική μάθηση, δηλαδή όλα αυτά που μαθαίνει ο μαθητής από την οικογένειά του, όχι με προσπάθεια ή ως αποτέλεσμα κάποιας συστηματικής αγωγής, αλλά λόγω της καθημερινής του επαφής με την κουλτούρα των γονιών του και τα αντικείμενα αυτής της κουλτούρας.

Το σχολείο συνεχίζει την κοινωνικοποίηση, έχοντας τη δυνατότητα να δράσει διαμορφωτικά στο μαθητή, καθώς δεν δίνει μόνο βαθμούς αλλά «σχεδιάζει επίσης δρομολόγια για τη σκέψη» (Bourdieu στους Reynolds & Skilbeck, 1976, σ. 37).

Στην θεωρία του Bourdieu η άνιση κοινωνική κατανομή του «Κεφαλαίου» στις διάφορες κοινωνικές κατηγορίες ή τάξεις, αποτελεί την αιτία, αλλά και την ερμηνεία της σχολικής επιτυχίας και αποτυχίας. Το μικρό και ποιοτικά υποβαθμισμένο μερίδιο «Κεφαλαίου» που έχει κατανείμει η κοινωνία και κατέχουν οι μαθητές από κοινωνικά μη ευνοημένα περιβάλλοντα αποτελεί την ουσιαστικότερη αιτία της σχολικής τους αποτυχίας.

Η εκπαίδευση δεν είναι απλά μία προέκταση του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος. Πρόκειται για την κυρίαρχη κοινωνική συνιστώσα, είναι ο χώρος μέσα στον οποίο μαθαίνουμε ή όχι να ζούμε μαζί με τους άλλους. Γι' αυτό άλλωστε, στα ζητήματα της διαχείρισης της ετερότητας, η εκπαίδευση βρίσκεται στο επίκεντρο.

Στις προτεραιότητες του Συμβουλίου της Ευρώπης, το οποίο στοχεύει με αυτόν τον τρόπο να ενισχύσει τη γνωριμία, την αλληλοκατανόηση και τον αλληλοσεβασμό μεταξύ των διαφόρων

κουλτούρων, εθνοτικών κοινοτήτων, θρησκειών και μειονοτήτων, είναι η προώθηση του διαπολιτισμικού διαλόγου, με στόχο την πρόληψη των συγκρούσεων στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Ο απώτερος σκοπός είναι η δημιουργία ισχυρών δεσμών μεταξύ των πολιτών που κατοικούν στην Ευρώπη, στη βάση της ισότητας, της δικαιοσύνης και του αλληλοσεβασμού, ανεξάρτητα από την καταγωγή, τη γλώσσα, τη θρησκεία ή κάποια άλλη πολιτισμική ιδιαιτερότητα (Συμβούλιο της Ευρώπης, 1995).

Το εκπαιδευτικό σύστημα, σύμφωνα με τον Bourdieu, προϋποθέτει την κατοχή πολιτισμικού κεφαλαίου, γεγονός που καθιστά πραγματικά δύσκολη την επιτυχία για τους μαθητές των κατώτερων κοινωνικών τάξεων. «Με το να καταργήσει δίνοντας ρητά σε όλους αυτό που απαιτεί εμμέσως από τον καθένα, το εκπαιδευτικό σύστημα απαιτεί από όλους να έχουν ό,τι αυτό δεν δίνει. Αυτό αποτελείται κυρίως από γλωσσική και πολιτισμική επάρκεια και μία σχέση οικειότητας με τον πολιτισμό, που μπορεί μόνο να παραχθεί μέσω της ανατροφής όταν αυτή μεταδίδεται με την κυρίαρχη κουλτούρα» (Bourdieu, 1977a, σ. 58).

Τις τελευταίες δεκαετίες πολλές χώρες οδηγήθηκαν σε εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις εξαιτίας των μετακινήσεων των πληθυσμών. Στην Ευρώπη, τα πρώτα θεσμικά μέτρα λήφθηκαν για να αντιμετωπισθεί η εκπαίδευση των παιδιών του μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού. Το 1977 δημοσιεύθηκε μια κοινοτική οδηγία στην οποία αναφέρονταν τα μέτρα που ήδη είχαν αρχίσει να λαμβάνουν οι χώρες με μειονότητες στην επικράτειά τους. Το σημαντικό στοιχείο αυτής της οδηγίας ήταν ότι τα μέτρα αυτά έλαβαν υποχρεωτικό χαρακτήρα για τα κράτη-μέλη, τα οποία κλήθηκαν να συμμορφωθούν με αυτή την οδηγία μέσα σε τέσσερα χρόνια.

Έτσι η πολιτική της αφομοίωσης των μεταναστών από την κυρίαρχη ομάδα, της δεκαετίας του 70, αντικαταστάθηκε από την πολιτική της ένταξης, εισάγοντας τη γλωσσική και πολιτισμική πολλαπλότητα στο αναλυτικό πρόγραμμα, θεωρώντας ότι η γνώση της πολιτισμικής προέλευσης των παιδιών θα προωθήσει την επίδοση και την ισότητα ευκαιριών και θα μειώσει τις προκαταλήψεις και τις διακρίσεις, μέχρι που το 1990 το Συμβούλιο της Ευρώπης και η UNESCO έφεραν στο προσκήνιο τη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση (Γεωργογιάννης, 1999, σσ. 46-50)

Η διαχείριση της ετερότητας στην Ευρώπη αποτελεί ακόμα ένα ζήτημα ανοικτό και γόνιμο προς διερεύνηση μέσα από παιδαγωγικούς όρους. Επιπλέον, η ανάπτυξη των ευρωπαϊκών εκπαιδευτικών προγραμμάτων (Socrates, Erasmus, Grundvig κλπ.) προώθησε την κινητικότητα των εκπαιδευτικών και των μαθητών σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, γεγονός που επηρέασε θετικά τη μεταβολή των στάσεων απέναντι στην πολιτισμική ετερότητα και τη διαπολιτισμικής επικοινωνίας

Το προσφυγικό ζήτημα, με εκατομμύρια ανθρώπους να στρέφονται προς στην Ευρώπη για να ξεφύγουν κυρίως από πολεμικές συρράξεις, υπήρξε το φαινόμενο που ενδεχομένως χαρακτήρισε το 2015. Ωστόσο, με τις ροές των ανθρώπων που αναζητούσαν την ευκαιρία για μια καλύτερη ζωή να συνεχίζονται αμείωτες, η κατάσταση κλιμακώθηκε περεταίρω στις αρχές του 2016, παίρνοντας διαστάσεις κρίσης που έφτασε να απειλεί τα θεμέλια της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Είναι προφανές ότι, έχοντας υπόψη την πολύπλοκη κοινωνική κατάσταση με την οποία βρισκόμαστε αντιμέτωποι, το άνοιγμα του σχολείου και των προγραμμάτων του στη νέα πολυπολιτισμική ιδιαιτερότητα είναι αρκετά δύσκολο και ακανθώδες, καθώς από την μία επιδιώκεται η καλλιέργεια της εθνικής ταυτότητας μέσα από την εθνοκεντρική οπτική, ενώ από την άλλη προσπαθεί να περιορίσει τον εθνοκεντρισμό. Η πραγματικότητα της παρουσίας των αλλοδαπών μαθητών

κάνει ιδιαίτερα επίκαιρη την ενασχόληση του σχολείου με τις θεματικές που αφορούν τη διαπολιτισμική εκπαίδευση, όπως η δομή μίας «πολυπολιτισμικής κοινωνίας».

Η έννοια της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης εμπερικλείει το μακρο-επίπεδο του κράτους και των θεσμικών δομών του, το μεσο-επίπεδο του σχολείου και το μικρο-επίπεδο της σχολικής τάξης (Χατζησωτηρίου & Ξενοφώντος, 2014, σ. 14). Σύμφωνα με τον Rommerin (Πανταζής, 1999) η διαπολιτισμική αγωγή θεωρείται ως η παιδαγωγική απάντηση στην πραγματικότητα της πολυπολιτισμικής κοινωνίας. Η Διαπολιτισμική Εκπαίδευση στη χώρα μας (Νόμος 2413/96) αντιλαμβάνεται τις κοινωνικές μεταβολές και εισάγει νεωτεριστικές μεθόδους. Συμβάλλει στην ειρηνική διαπαιδαγώγηση με τη λύση των συγκρούσεων, απευθύνεται στα μέλη της πλειονότητας και στα μέλη των μειονοτήτων και αγωνίζεται για την ισότητα όλων των μελών της κοινότητας. Εισηγείται τη διεργασία συνδιαλλαγής των διαπολιτισμικών συγκρούσεων απ' όλες τις ομάδες που συμμετέχουν σε αυτές.

Ωστόσο, παρόλο που η έννοια της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης αρχικά είχε έντονο «προνοιακό» και «φιλανθρωπικό» χαρακτήρα (Δαμανάκης, 1997), που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μία διάθεση «θετικής διάκρισης» από τον νομοθέτη, φτάνουμε στο σήμερα χωρίς να έχουμε απαλλαγεί τελείως από την αντιμετώπιση της διαφορετικότητας ως έλλειμμα.

Από τον εθνοκεντρισμό, τη διαστρέβλωση των γεγονότων, τη διαφορετική προβολή των άλλων λαών και την ανακρίβεια των στοιχείων, συστηματικές αναλύσεις βιβλίων των ανθρωπιστικών μαθημάτων αλλά και των κοινωνικών σπουδών έχουν δείξει ότι καμιά χώρα δεν απαλλάσσεται. Άλλωστε, οι προσπάθειες των εθνών-κρατών για πολιτισμικό έλεγχο, καθώς και για αναπαραγωγή του Ευρωπαϊκού πολιτισμού, έχουν αποτυπωθεί στην εκπαίδευση και ειδικότερα στα σχολικά προγράμματα σπουδών (Χατζησωτηρίου & Ξενοφώντος, 2014, σ. 44). Οι Φλουρής και Καλογιαννάκη αναφέρουν ότι τα σχολικά βιβλία των μισών περίπου Ευρωπαϊκών χωρών αντανakλούν «την όψη του κόσμου χρωματισμένη με βάση τα εθνικά συμφέροντα» (Szabolcsi 1992). Η ελάχιστη ανοχή προς τους άλλους λαούς, η ελλιπής κατανόηση της ιστορίας των άλλων, καθώς και οι σκόπιμες παραποιήσεις των γεγονότων αποτελούν την κύρια αιτία. Μέσω της εκπαιδευτικής ιδεολογίας, την οποία προωθούν τα σχολικά προγράμματα και τα βιβλία που επιβάλλεται με την υλοποίηση της εκπαιδευτικής πολιτικής, μετουσιώνονται τα προβλήματα, καθώς και οι εθνικές αντιλήψεις και τάσεις (Φλουρής, Καλογιαννάκη, 1996).

Στο σημείο αυτό σημαντικό ρόλο διαδραματίζει ο εκπαιδευτικός, του οποίου η διαπολιτισμική επάρκεια και ετοιμότητα¹ μπορεί να επηρεάσει την ισότιμη ένταξη των πολιτισμικά διαφορετικών μαθητών στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα και κατ' επέκταση και στην ελληνική κοινωνία, χωρίς αυτοί να θεωρούνται μορφωτικά ελλιπείς. Εκτός, λοιπόν, από το να είναι επαρκής επιστήμονας και ικανός παιδαγωγός, οφείλει να προετοιμάσει τους μαθητές γνωστικά, πνευματικά και ηθικοκοινωνικά ώστε να διαδραματίσουν το δικό τους ρόλο σε ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο πλαίσιο κοι-

1 Η διαπολιτισμική επάρκεια είναι «κάθε θεωρητική, επιστημονική, ερευνητική και διδακτική γνώση που έχει ο εκπαιδευτικός και αφορά τους πολιτισμούς, τις γλώσσες, τις συνθήκες διαβίωσης κ.λ.π. των ατόμων που προέρχονται από άλλες χώρες και συμμετέχουν στο κοινωνικό γίγνεσθαι της χώρας μας». Η διαπολιτισμική ετοιμότητα «αναφέρεται στην ικανότητα διαχείρισης, αλλά και μετουσίωσης των γνώσεων της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης σε πρακτική εφαρμογή στην εκπαιδευτική διαδικασία. γενικά, η ετοιμότητα ορίζεται ως η ικανότητα άμεσης αντίληψης διαπολιτισμικών ερεθισμάτων και κατάλληλης αντίδρασης σε αυτά, αντίδραση που είναι αποτέλεσμα κατάλληλης προετοιμασίας και άσκησης» (Γεωργογιάννης, 2009, σ. 38).

νωνικών, οικονομικών και πολιτιστικών προκλήσεων (Χατζηπαναγιώτου, 2001).

Ο Δαμανάκης (2005) αναφέρεται στο παράδοξο του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος το οποίο λειτουργεί μονοπολιτισμικά και μονογλωσσικά, ενώ ο μαθητικός πληθυσμός σε αρκετές σχολικές μονάδες δεν είναι πολιτισμικά ομοιογενής. Επιπλέον, οι εκάστοτε νομοθετικές προστάθειες για την ένταξη και την εκπαίδευση των παλιννοστούντων και αλλοδαπών μαθητών στο ελληνικό σχολείο δείχνουν να μην έχουν τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Επίσης, ελλείψεις παρουσιάζονται τόσο στον τομέα της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών όσο και στον τομέα της επιμόρφωσής τους (Γκότοβος, 1997).

Η παρουσία μαθητών με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες στο σχολικό περιβάλλον συχνά γίνεται η αιτία παρεξηγήσεων, κρίσεων και συγκρούσεων. Το εκπαιδευτικό προσωπικό, συχνά, αντιμετωπίζει με αμηχανία και χωρίς συγκεκριμένη στρατηγική αυτές τις καταστάσεις με αποτέλεσμα να δημιουργείται αρνητικό κλίμα επικοινωνίας ανάμεσα στις διαφορετικές ομάδες των μαθητών του σχολείου.

Ο ρόλος του διευθυντή της σχολικής μονάδας είναι ιδιαίτερα σημαντικός, καθώς δεν αρκεί απλώς να κατέχει μία θέση ευθύνης² και να διεκπεραιώνει τις σχολικές υποθέσεις αλλά είναι εκείνος ο οποίος θα οργανώσει, θα εμπνεύσει και θα ενδυναμώσει τη δράση των εκπαιδευτικών. Με τα ηγετικά του προσόντα και χαρίσματα να θέτει υψηλούς στόχους για τους μαθητές και τους εκπαιδευτικούς του σχολείου του, να προωθήσει ένα κλίμα ομαλής συνύπαρξης, συνεργασίας και επικοινωνίας μεταξύ των μαθητών και, με τα σημερινά δεδομένα, να εισαγάγει και να ενισχύσει ένα διαπολιτισμικό κλίμα.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τους Zembyla & Iasonos (2010) προκύπτει πως ίσως να υπάρχει κάποια σχέση μεταξύ ορισμένων ηγετικών συλ και προσεγγίσεων της διαχείρισης της πολυπολιτισμικότητας. Ο Boyd θεωρεί πως για να είναι επιτυχημένοι οι διευθυντές, θα πρέπει να είναι σε θέση να διαμορφώνουν πολιτικές στρατηγικές. Η εφαρμογή αυτών των πολιτικών εξαρτάται από το πολιτικό σκηνικό τη δεδομένη χρονική στιγμή σε δεδομένο χώρο (Brewer, 2011).

Ο Moos (2011) σε έρευνά του, τονίζει την ανάγκη η σχολική ηγεσία να επιμορφωθεί συστηματικά ώστε να μπορέσει να ανταπεξέλθει στις ανάγκες και τις απαιτήσεις των νέων δεδομένων και των πέντε διαστάσεων που όρισε το 2009 ο ΟΟΣΑ (καθορισμός εκπαιδευτικών στόχων, οργάνωση επιμορφώσεων, εποπτεία εκπαιδευτικής διαδικασίας, οικονομική διαχείριση, διοικητική διαχείριση).

ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΑΣ

Βασικό ζητούμενο της υπό εκπόνηση έρευνας είναι να σκιαγραφήσει την υφιστάμενη κατάσταση, εντοπίζοντας τον ουσιαστικό ρόλο των διευθυντών των σχολικών μονάδων στην εφαρμογή της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης στη χώρα μας.

² Σύμφωνα με το Άρθρο 9 του Ν. 1566/1985, ΦΕΚ 167/30-09-1985 «Ο διευθυντής του σχολείου είναι ιδίως υπεύθυνος για την ομαλή λειτουργία του σχολείου, το συντονισμό της σχολικής ζωής, την τήρηση των νόμων, των εγκυκλίων και των υπηρεσιακών εντολών και την εφαρμογή των αποφάσεων του συλλόγου των διδασκόντων, που εκδίδονται σύμφωνα με την υπουργική απόφαση για τις αρμοδιότητες του συλλόγου των διδασκόντων. Μετέχει επίσης στην αξιολόγηση του έργου των εκπαιδευτικών του σχολείου του και συνεργάζεται με τους σχολικούς συμβούλους».

Η παρούσα εργασία έχει ως στόχο να αποτυπωθούν ορισμένες βασικές διαστάσεις της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης στα σχολεία αλλά και τον τρόπο που την διαχειρίζονται οι διευθυντές μέσα από μία κατασκευαστική προοπτική που θα ενσωματώσει τα στοιχεία εκείνα που προβάλλουν σήμερα από τη σχετική βιβλιογραφία αλλά και από τις διάφορες πρακτικές της ΕΕ, ως βασικές προϋποθέσεις της αποτελεσματικότητάς της.

Η βασική υπόθεση της έρευνας ξεκινά από μια διαφορετική αφετηρία και εκεί έγκειται η πρωτοτυπία της. Το βασικό ερευνητικό ερώτημα αφορά στο πώς διαχειρίζονται οι διευθυντές των σχολικών μονάδων τη διαφορετικότητα και κατ' επέκταση και τη διαπολιτισμική εκπαίδευση στις σχολικές τους μονάδες στην Ελλάδα και στην Ευρώπη. Ένα ερώτημα που μέσω του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού αναδεικνύει τη σημασία της διαπολιτισμικότητας.

Στόχος λοιπόν της παραπάνω οπτικής είναι να διερευνήσει τα βασικά προβλήματα διαχείρισης της ετερότητας ως κομμάτι της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης που δεν αναφέρεται μόνο στην εκπαιδευτική πολιτική που ακολουθεί το αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών κάθε χώρας αλλά αναφέρεται και σε ενδεχόμενες αντιδράσεις. Ενδιαφέρουσα σε αυτό το σημείο θα ήταν η συγκριτική θεώρηση των στάσεων των διευθυντών νοτιοευρωπαϊκών και κεντροευρωπαϊκών χωρών. Βασική επιδίωξη είναι να αξιολογηθούν οι παράγοντες που τις προσδιορίζουν.

Αρκετές μελέτες έχουν εκπονηθεί τα τελευταία χρόνια τόσο από Έλληνες όσο και από ξένους ερευνητές σχετικά με τη διαπολιτισμική αγωγή. Ορισμένες από αυτές επικεντρώνονται στην ελληνική πραγματικότητα και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της, ενώ άλλες συγκρίνουν την ελληνική εμπειρία με εκείνη άλλων ευρωπαϊκών χωρών. Ωστόσο ο ρόλος του διευθυντή και το πώς μπορεί (αν μπορεί) να επηρεάσει τους εκπαιδευτικούς της σχολικής του μονάδας με τη στάση του δεν εξετάζεται επαρκώς. Τελικά υφίσταται «ηγεσία» στις σχολικές μονάδες σε ζητήματα παιδαγωγικά κι όχι διοικητικά; Η ερευνητική προσπάθεια είναι στοχαστική και θα προσπαθήσει να διαμορφώσει ένα διαφορετικό πλαίσιο

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, γίνεται μια προσπάθεια να κατανοηθεί η έννοια της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, εστιάζοντας στους διευθυντές. Έτσι οι προβληματισμοί αυτοί αποτέλεσαν τη βάση της βιβλιογραφικής αναζήτησης και οδήγησαν στον σχηματισμό των αρχικών ερευνητικών ερωτημάτων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Αβδελά, Ε. (1997). Η συγκρότηση της εθνική ταυτότητας στο ελληνικό σχολείο: «εμείς» και οι «άλλοι». Στο Α. Φραγκουδάκη, - Θ. Δραγώνα, (Επιμ.), «Τι είν' η πατρίδα μας;» *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση* (σσ. 27 – 45). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Γεωργογιάννης, Π., (1999). Μοντέλα Εκπαίδευσης παιδιών μειονοτήτων και μετακινούμενων πληθυσμών. Στο Γεωργογιάννης, Π. (Επιμ.), *Θέματα Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης* (σσ. 45-56). Αθήνα: Gutenberg.
- Γεωργογιάννης, Π. (2009). *Εκπαιδευτική, διαπολιτισμική επάρκεια και ετοιμότητα των εκπαιδευτικών Α/βάθμιας και Β/βάθμιας εκπαίδευσης. Βηματισμοί για μια αλλαγή στην εκπαίδευση*. Πάτρα: Εκδόσεις του ιδίου.

- Γκόβαρης, Χ., Θεοδωροπούλου, Ε. & Κοντάκος, Α., (επιμ.), (2007). *Η παιδαγωγική πρόκληση της πολυπολιτισμικότητας. Ζητήματα θεωρίας και πράξης της διαπολιτισμικής παιδαγωγικής*. Αθήνα: Άτραπος.
- Γκότοβος, Αθ. (1997). *Παιδαγωγική αλληλεπίδραση: επικοινωνία και κοινωνική μάθηση στο σχολείο*. Αθήνα: Gutenberg.
- Δαμανάκης, Μ. (1997). *Η εκπαίδευση των παλιννοστούντων και αλλοδαπών μαθητών στην Ελλάδα*. Αθήνα: Gutenberg.
- Δαμανάκης, Μ. (2005). *Η εκπαίδευση των παλιννοστούντων και αλλοδαπών μαθητών στην Ελλάδα: διαπολιτισμική προσέγγιση*. Αθήνα: Gutenberg.
- Δεμερτζής, Ν. (2000). Παγκοσμιοποίηση, κοινότητα και δημόσιος χώρος. *Επιστήμη και κοινωνία*, τεύχος 4, 53-55.
- Καψωμένος, Ερ. Γ. (2004). Διαπολιτισμικότητα, παγκοσμιοποίηση και ταυτότητες. Στο Χοντολίδου, Ε., Πασχαλίδης, Γρ., Τσουκαλά, Κυρ. & Λάζαρης, Α. (Επιμ.), *Πρακτικά 7ου Πανελληνίου Συνεδρίου Ελληνικής Σημειωτικής Εταιρείας*. Πάτρα 1-3 Οκτωβρίου 2004. Αθήνα: Gutenberg: 2008.
- Κωτσίκης, Β. (2003). *Εκπαιδευτική Διοίκηση & Πολιτική*. Αθήνα: ΕΛΛΗΝ.
- Κυριαζή, Ν. (2004). *Η κοινωνιολογική έρευνα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Λιακοπούλου, Μ. (2006). *Η διαπολιτισμική διάσταση στην εκπαίδευση των εκπαιδευτικών: Θεωρητική και εμπειρική προσέγγιση*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Μαδεμλής, Η. (2014). *Η Επιλογή Διευθυντών Σχολικών Μονάδων: Διεθνής Εμπειρία και Έρευνα Πεδίου στη Σύγχρονη Ελληνική Πραγματικότητα*. Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.
- Μουζέλης, Ν. (2000). *Η κρίση της κοινωνιολογικής θεωρίας: τι πήγε λάθος; (μετάφραση Β. Καπετανγιάννης)*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Μπάουμαν, Ζ. (2004). *Παγκοσμιοποίηση. Οι συνέπειες για τον άνθρωπο*. Αθήνα: Πολύτροπον.
- Μπουρντιέ, Π. (1992). *Μικρόκοσμοι. Τρεις μελέτες πεδίου*. Αθήνα: Δελφίνι.
- Νικολάου, Γ. (2000). *Ένταξη και Εκπαίδευση των Αλλοδαπών Μαθητών στο Δημοτικό Σχολείο: Από την Ομοιογένεια στην Πολυπολιτισμικότητα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Νόβα- Καλτσούνη Χ. (1998). *Κοινωνικοποίηση. Η γένεση του κοινωνικού υποκειμένου*. Βιβλιοθήκη Κοινωνικής Επιστήμης και Κοινωνικής Πολιτικής. Αθήνα: Gutenberg.
- Ξανθάκου Γ., Τσίνας Ε., Μπαμπάλης Θ., Καφρίτσα Α., Γεωργακοπούλου Α. & Νερουλίδη Κ. (2002). Αξιολόγηση: ψυχοπαθολογία και ψυχοπαθογένεια στο σύγχρονο ελληνικό σχολείο. Στο Ν. Πολεμικός, Μ. Καΐλα & Φ. Καλαβάσης (Επιμ.), *Αποκλίσεις στο χώρο της εκπαίδευσης, Τόμος Γ', Εκπαιδευτική, Οικογενειακή και Πολιτική Ψυχοπαθολογία*. Αθήνα: Άτραπος.
- Παλαιοκρασάς, Σ., Δημητρόπουλος Ε., Κωστάκη Α. & Βρεττάκου, Β. (1997). *Αξιολόγηση της Εκπαίδευσης. Ευρωπαϊκές τάσεις και Πρόταση για ένα Πλαίσιο Ελληνικής Πολιτικής*. Αθήνα: Ίων.
- Παναγιωτόπουλος, Ν. (1994). Pierre Bourdieu: Ο Στοχαστής της «Πρωτόγονης Σκέψης» των Στοχαστών της «Πρωτόγονης Σκέψης». Στο Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, Ν. Παναγιωτόπουλο (επιμ.), *Pierre Bourdieu: Η Κοινωνιολογία της Παιδείας* (σσ. 23-48). Αθήνα: Δελφίνι - Καρδαμίτσας.

- Παναγιωτόπουλος Ν. (2004). *Για την εκπαίδευση του μέλλοντος. Οι προτάσεις του Πιερ Μπουρντιέ*. (Επίμετρο: J.-Cl. Passeron). Αθήνα: Νήσος.
- Παντίδης, Σ. & Πασιάς, Γ. (2003). *Ευρωπαϊκή Διάσταση στην Εκπαίδευση*. Αθήνα: Gutenberg.
- Παπάς, Α. (2000). *Διαπολιτισμική Παιδαγωγική και Διδακτική (Τόμος Α)*. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Πατερέκα, Χ. (1986). *Βασικές Έννοιες των Pierre Bourdieu και Jean-Claude Passeron σε Θέματα Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.
- Ράπτης, Ν. & Βιτσιλάκη, Χ. (2007). *Ηγεσία και Διοίκηση Εκπαιδευτικών Μονάδων- Η ταυτότητα του διευθυντή της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Σαΐτης, Χ. (1990). Η συμβολή του management στο χώρο της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. *Νέα Παιδεία*, 54.
- Σαΐτης, Χ., Τσιαμάση, Φ. & Χατζή, Μ. (1997). Ο διευθυντής του σχολείου: Manager, ηγέτης ή παραδοσιακός γραφειοκράτης;. *Νέα Παιδεία*, 83.
- Σαΐτης, Χ., (1998). Ο θεσμός του υποδιευθυντή σχολείου ως βάση για την ανάπτυξη ηγετικών στελεχών στην εκπαίδευση. *Διοικητική Ενημέρωση*, 11, 39-59.
- Σαΐτης, Χ. (2005). *Οργάνωση και Διοίκηση της Εκπαίδευσης*. Αθήνα: αυτοέκδοση.
- Σαΐτης, Χ. (2007). *Ο Διευθυντής στο σύγχρονο σχολείο. Από τη θεωρία...στην πράξη*. Αθήνα: Ιδιωτική.
- Σαΐτη, Α. & Σαΐτης, Χ. (2011). *Εισαγωγή στη Διοίκηση της Εκπαίδευσης*, Αθήνα: Αυτοέκδοση.
- Φλουρής, Γ. & Καλογιαννάκη, Π. (1996). Εθνοκεντρισμός και Εκπαίδευση: Η περίπτωση των Βαλκάνινων Λαών και Τούρκων στα Ελληνικά Σχολικά Βιβλία. Αφορμή για προβληματισμό και συζήτηση, *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 23.
- Φραγκουδάκη, Α. (1985). *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*. Αθήνα: Παπαζήση
- Χατζηπαναγιώτου, Π. (2001). *Η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Χατζησωτηρίου, Χ. & Ξενοφώντος Κ. (2014). *Διαπολιτισμική Εκπαίδευση: προκλήσεις, παιδαγωγικές θεωρήσεις και εισηγήσεις*, συλλογικό έργο. Καβάλα: Εκδόσεις Σαΐτα.
- Χωριανόπουλος, Ι. (2006). Η ποιοτική έρευνα με ημιδομημένες συνεντεύξεις και το πρόβλημα της εισόδου στο πεδίο. Στο Θ. Ιωσηφίδη, Μ. Σπυριδάκη (Επιμ.), *Ποιοτική κοινωνική έρευνα: Μεθοδολογικές προσεγγίσεις και ανάλυση δεδομένων* (σσ. 157- 176). Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
- Κυριαζή, Ν. (2000). *Η κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Baldwin, J. R., Perry, S.D. & Moffitt M. (2004). *Communication theories for everyday life*. Pearson Education.
- Bell, J. (1997). Μεθοδολογικός Σχεδιασμός Παιδαγωγικής και Κοινωνικής Έρευνας (Α.-Β. Ρήγα, επιμελήτρια έκδοσης), Gutenberg (έτος πρωτότυπης έκδοσης 1993), Αθήνα.
- Bourdieu, P. (1996). *Οι Κληρονόμοι. Οι φοιτητές και η κουλτούρα*. (Εισαγωγή: Ν. Παναγιωτόπουλος, μετάφραση: Ν. Παναγιωτόπουλος - Μ. Βιδάλη). Αθήνα: Ινστιτούτο του βιβλίου – Καρδαμίτσας.

- Bourdieu, P. (1999). *Κείμενα Κοινωνιολογίας* (παρουσίαση–επιμέλεια: Ν. Παναγιωτόπουλος). Αθήνα: Στάχυ.
- Bourdieu, P. (2002). *Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης* (μετάφραση: Κ. Καψαμπέλη, πρόλογος: Ν. Παναγιωτόπουλος). Αθήνα: Πατάκης.
- Brewer, C. (2011). School Leader as Political Strategists: William Boyd’s Contributions to our Understanding of the Politics of Leadership. *Peabody Journal of Education*, 86(4), 450-463.
- Cuche, D. (2001). *Η έννοια της κουλτούρας στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Γενηθήτω.
- Montlibert, C. (1998). *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογική Συλλογιστική*. Κ. Διαμαντάκου (μτφρ) Ν. Παναγιωτόπουλος (εισαγωγή). Αθήνα: Ινστιτούτο του βιβλίου-Καρδαμίτσα.
- Moos, L. (2011). *Educating Danish school leaders to meet new expectations? School leadership and Management: Formerly School Organisation*, 31(2), 155-164.
- Reynolds, J. & Skilbeck, M. (1976). *Culture and the Classroom*. London: Open Books.
- Stenhouse, L. (2003). *Εισαγωγή στην έρευνα και την ανάπτυξη του αναλυτικού προγράμματος* (Σ. Τσάπελης μτφρ). Αθήνα: Σαββάλας.
- Szabolcsi M. (1992). The Ethnic Factor in central European Education. In Schleicher K. & Kozma T. (eds.) *Ethnocentrism in Education*. New York: Peter Lang.
- Taguieff P. A. (2002). *Παγκοσμιοποίηση και Δημοκρατία*. Αθήνα: Εκδόσεις του 21ου αιώνα.
- Unicef (2001). Διακρίσεις, Ρατσισμός, Ξενοφοβία στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. *Unicef και κόσμος*, 45, 32-39.
- Zembylas, M. & Iasonos, S. (2010). *Leadership styles and multicultural education approaches: an exploration of their relationship*. *International Journal of Leadership in Education: Theory and Practice*, Vol 13(No 2), 163-183.

Κινηματογραφικά ερμηνευτικά ρεπερτόρια της κοινωνικής ταυτότητας των προσφύγων: Η τεχνική του animation στη διαπολιτισμική εκπαίδευση

Βασιλική Αναστασοπούλου

Εκπαιδευτικός ΠΕ60, MSc, αποσπασμένη στο ΙΕΠ
vickya1982@gmail.com

Συμεών Νικολιδάκης

Φιλολόγος, Υποψήφιος Διδάκτορας, Ακαδημαϊκός Διευθυντής Εκπαιδευτική Ένωση
simosnikoli@yahoo.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην εισήγηση μας παρουσιάζεται η τεχνική του animation, ως λόγος του κινηματογράφου, η οποία μπορεί να χρησιμοποιηθεί στην εκπαίδευση. Προσεγγίζονται διαστάσεις του προσφυγικού ζητήματος με θεματικά πεδία, που διαμορφώνονται από ομάδες γηγενών και προσφύγων μαθητών. Στο σενάριο του animation εκτυλίσσονται θέματα σχηματοποίησης κοινωνικής ταυτότητας και κοινωνικής ενσωμάτωσης μέσα από την εξέλιξη κειμενικού λόγου και εικόνας, που κατασκευάζουν πεδία γνώσης και προκρίνουν κοινωνικές-πολιτικές αξίες.

Παρουσιάζεται αναλυτικά η διαλεκτική αλληλεπίδραση γηγενών και προσφύγων μαθητών σε ένα περιβάλλον επικοινωνιακών διαδικασιών, όπου διαφορετικές μορφές τέχνης και λόγου αναδιαμορφώνουν στάσεις και συμπεριφορές συνύπαρξης και αποδοχής του άλλου. Ενδεικτικά, στο σενάριο animation που θα προβληθεί αξιοποιείται το έργο του Picasso σε διαφορετικές περιόδους, ώστε να διασυνδεθεί η εικόνα, οι διαφοροποιημένες μορφές τέχνης και ο λόγος σε ένα περιεχόμενο διαπολιτισμικής συνειδητοποίησης.

Παράλληλα με την ανάλυση της τεχνικής του animation εκτυλίσσεται η παιδαγωγική πρακτική και οι διαδικασίες υπέρβασης ρατσιστικών τάσεων. Σε όλη τη διαδικασία εξέλιξης του σεναρίου μέσω της τεχνικής του animation δημιουργούνται απαντήσεις και ερωτήματα, που σχετίζονται με το ενοποιημένο παιδαγωγικό και διαπολιτισμικό πλαίσιο, το οποίο εναρμονίζεται με τους στόχους του προγράμματος. Σε αντίθεση με την έμφαση που δίνεται σε τυπικά γλωσσικά σχήματα, με το animation προωθείται μια διαφοροποιημένη επικοινωνιακή διαδικασία, όπου μαθητές και εκπαιδευτικοί παρεμβαίνουν με έναν άλλο τρόπο αναδομώντας κοινωνικές και πολιτισμικές σχέσεις.

Ανακεφαλαιώνοντας, η παρουσίαση και εξέλιξη της τεχνικής του animation και το προβαλλόμενο σενάριο ως παράδειγμα εκτιμάται ότι θα δώσουν τη δυνατότητα στην εκπαιδευτική κοινότητα να εναρμονίσει ευρύτερους στόχους εκπαιδευτικούς και διαπολιτισμικούς μέσω καθημερινών διαδράσεων, που μπορούν να εμπεριέχουν μορφές τέχνης. Ο εκπαιδευτικός λόγος με το animation εμπλουτίζεται απαλλάσσεται από παραδοσιακά σχήματα διδασκασμού, εντάσσεται στην ελεύθερη διαδικασία διαπραγμάτευσης μαθητών και εκπαιδευτικών, δημιουργώντας ικανοποίηση, θετικά κοινωνικά συναισθήματα, που

απορρέουν από ένα ομαδικό έργο, που αναδιαμορφώνει το κοινωνικο-πολιτισμικό περιβάλλον.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: *animation, διαπολιτισμική εκπαίδευση, επικοινωνιακή διαδικασία, αντιρατσιστικός λόγος*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο όρος *animation* προέρχεται από την λατινική λέξη «*anima*» που σημαίνει ψυχή. Στα Ελληνικά αποδίδεται με τους όρους, σχεδιοκίνηση, εμφύχωση, κινούμενη εικόνα. Σύμφωνα με τον ορισμό του *oxford English dictionary*, *animation* είναι «η τεχνική της κινηματογράφησης διαδοχικών σχεδίων ή θέσεων κούκλων ή μοντέλων ώστε να δημιουργηθεί η ψευδαίσθηση της κίνησης όταν το φιλμ με τις διαδοχικές εικόνες προβληθεί» (Κουλούρη, 2010, σ. 21). Οι εικόνες προβάλλονται με ταχύτητα συνήθως 24 ή 25 καρέ το δευτερόλεπτο. Έτσι δημιουργείται η ψευδαίσθηση της κίνησης, εξ αιτίας του φαινομένου διατήρησης της εικόνας στο μάτι επί 1/12 του δευτερολέπτου (μεταίσθημα ή μετείκασμα). Τα αντικείμενα των εικόνων ζωντανεύουν, αποκτούν κίνηση.

Το *animation* μπορεί να διασκεδάσει, να υπερβάλει, να απλοποιήσει, να παρουσιάσει ακόμα και δύσκολες έννοιες και να μιλήσει για πανανθρώπινες αξίες. Σε αντίθεση με τον κινηματογράφο, δεν υπάρχει όριο που να περιορίζει την ελευθερία έκφρασης και φαντασίας του σκίτσου.

Σύμφωνα με τον Βασιλειάδη (2006), το *animation* είναι μια μορφή τέχνης με απεριόριστες δυνατότητες, όπου ο καλλιτέχνης μπορεί να δίνει ζωή σε πολλούς διαφορετικούς χαρακτήρες απλά σκιστάροντας τους. Να εμψυχώνει ήρωες φανταστικούς, από διάφορα υλικά (όπως πλαστελίνη, σχέδια, μαριονέτες, αντικείμενα κ.α.) δίνοντάς τους ζωή, αλλά και προσωπικότητα.

Το *animation* είναι ένα είδος τέχνης ιδιαίτερα δημοφιλές και αγαπητό που απευθύνεται σε όλες τις ηλικίες. Η ιδιαιτερότητα του οφείλεται τόσο στην διαφορετικότητα της κίνησης, η οποία είναι ιδιόμορφη σε σχέση με την κίνηση του πραγματικού κόσμου όσο και στο ότι η κίνηση ορίζεται από τον ίδιο τον καλλιτέχνη. Ο δημιουργός έχει τη δυνατότητα να συνθέσει τον χαρακτήρα – ήρωα ή οποιαδήποτε φανταστική εικόνα, διαμορφώνοντας τη δική του πραγματικότητα. Το φανταστικό προβάλλεται ως αντίστιξη σε όποιο επιβαλλόμενο πραγματικό ή αληθινό. Στην αρχική ιδέα του δημιουργού τα πάντα είναι πιθανά, τα πάντα μπορούν να ζωντανέψουν, τα πάντα μπορούν να είναι ορατά και η καλλιτεχνική εμπειρία να είναι πραγματικά υψηλής αισθητικής (Parr, 2018).

Η τεχνική πλευρά της διαδικασίας δημιουργίας του *animation*, μας καταδεικνύει την προσωπική συμβολή του δημιουργού της ταινίας, μέσα από τις επιλογές του ως προς τους χαρακτήρες, τον τόπο, το χρόνο, την ιστορία και αντιλαμβανόμαστε πως αυτοί οι χαρακτήρες γίνονται φορείς μηνυμάτων και ιδεών που οι ίδιοι θέλουν να μεταδώσουν. Επιπλέον η δημιουργία των χαρακτήρων, η διήγηση και όλο το πλαίσιο της ταινίας εκφράζει σε μεγάλο βαθμό τις προσωπικές και τις κοινωνικές αντιλήψεις του δημιουργού γύρω από κάθε ζήτημα (Hewitt et.al., 2016).

Στο άρθρο μας αναλύουμε τα στάδια οργάνωσης μιας ταινίας μέσω του *animation*, ώστε να κατανοηθεί ότι το *animation* ως τεχνική μεθοδολογικά ενισχύει το εκπαιδευτικό έργο. Η ταινία μας εστιάζεται στο προσφυγικό ζήτημα. Θεωρητικά, το προσφυγικό ζήτημα προσεγγίζεται ως κοινωνικό γεγονός, δηλαδή ως κοινωνικό φαινόμενο, όπου πρέπει να προσεγγιστεί επιστημονικά και

ταυτόχρονα με πολιτικούς όρους να ενισχύσει την δημοκρατική συνύπαρξη (Boyd, 2014· Derman-Sparks & Edwards, 2009). Επομένως, μας ενδιαφέρει να κοινωνικοποιήσουμε μαθητές/μαθήτριες (πρόσφυγες και γηγενείς) σε μια κοινωνική πραγματικότητα της κοινής παρουσίας ατόμων από διαφορετικές κουλτούρες στον ίδιο κοινωνικό χώρο (Noddings, 2013).

Η ΟΠΤΙΚΟΑΚΟΥΣΤΙΚΗ ΕΚΦΡΑΣΗ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

Η οπτικοακουστική έκφραση είναι η αφήγηση και η διατύπωση νοημάτων με εικόνες και ήχους, αποτελεί ένα εναλλακτικό, ολοκληρωμένο σύστημα επικοινωνίας πέρα από τον γραπτό και τον προφορικό λόγο (Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2011). Επίσης, ως οπτικοακουστική καλλιτεχνική έκφραση αποκαλούμε τις μορφές καλλιτεχνικής έκφρασης που προκύπτουν από τη δημιουργική χρήση οπτικοακουστικών εργαλείων και μέσων¹.

Με τη χρήση των τεχνολογικών εργαλείων, ο καλλιτέχνης έχει την ευκαιρία είτε να δημιουργήσει μόνος του, είτε να αναζητήσει στο περιβάλλον του, τα ερεθίσματα εκείνα, τα οποία επιτρέπουν τη δημιουργία και την έκφραση μέσα από την αποτύπωση εικόνων και ήχων. Η δημιουργική αυτή διαδικασία περιλαμβάνει την επεξεργασία των εικόνων και των ήχων και τη σύνδεση τους σε ένα τελικό «έργο», το οποίο έχει σαν στόχο την τελική παρουσίαση (αναπαραγωγή). Σε αυτή τη γενικότερη κατηγορία έργων εντάσσονται μορφές σύγχρονης καλλιτεχνικής έκφρασης όπως: η καλλιτεχνική φωτογραφία, ο κινηματογράφος, το κινούμενο σχέδιο και κάθε μορφής τεχνική παραγωγής κίνησης από αντικείμενα (animation), βιντεοάρτ, δημιουργική ηχογράφηση (ραδιοσκηνοθεσία ή ηχοσκηνοθεσία), κόμικς και κάθε είδους μορφές ηλεκτρονικής οπτικοακουστικής έκφρασης μέσα σε περιβάλλον ηλεκτρονικού υπολογιστή: ηλεκτρονική σχεδίαση (computer graphics), τρισδιάστατο κινούμενο σχέδιο (3D animation), εγκαταστάσεις εικονικής πραγματικότητας (virtual reality installations) κ.λπ (Liu κ.ά., 2017). Μέχρι σήμερα, αυτό το σύστημα επικοινωνίας το κατακτούμε εμπειρικά, ως καταναλωτές πληθώρας οπτικοακουστικών μηνυμάτων που καθημερινά μας απευθύνονται. Αν ωστόσο χρειάζεται μια παρέμβαση στο σχολείο για τη συστηματική εξοικείωση των μαθητών με την οπτικοακουστική έκφραση, αυτή θα πρέπει να έχει πολλά από τα χαρακτηριστικά της διδασκαλίας μιας παράλληλης γλώσσας. Ένα βασικό χαρακτηριστικό αυτής της «γλώσσας» είναι η ευκολία που μπορεί να προσεγγιστεί, κάνοντας την «ανάγνωση» μιας εικόνας λιγότερα αυστηρή, συγκεκριμένη και αρκετά ελεύθερη, σε σχέση με τη γλώσσα (Ασωνίτης, 2001).

Η εκπαίδευση στην οπτικοακουστική έκφραση είναι μία εκπαιδευτική αναγκαιότητα που απαιτείται στην σύγχρονη παιδαγωγική αντίληψη που θέλει τους/τις μαθητές/μαθήτριες να κατακτούν τον οπτικοακουστικό εγγραμματισμό σαν μια δεξιότητα, η οποία θα τους βοηθήσει στο μέλλον να συμμετέχουν στον σύγχρονο πολιτισμό, να κατανοούν τα προϊόντα του, να εκφράζονται, να δημιουργούν και να συμμετέχουν σε αυτόν (Χατζησαββίδης, 2003).

ΤΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΣΕΝΑΡΙΟ ΜΕ ΤΙΤΛΟ: «ΝΑ ΣΑΣ ΠΩ ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ;» ΩΣ ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα με τίτλο: «Να σας πω μια ιστορία;», το οποίο θα αναπτύξουμε και θα περιγράψουμε σε όλα τα εξελικτικά στάδια είναι η οπτικοακουστική αφήγηση της ιστορίας

¹ Ενδιαφέρον παρουσιάζει το κείμενο του Θεοδωρίδη (2012) για τη χρήση των οπτικοακουστικών μέσων στην εκπαίδευση. http://dide-anatol.att.sch.gr/perival/FAKELOS_FOTO/VideoMuseums/VMBook_Gr/VM_GR_102-112_Theodoridis.pdf

ενός παιδιού πρόσφυγα. Το εν λόγω πρόγραμμα στοχεύει στη βελτίωση της συνύπαρξης και στη σύμπραξη των μαθητών/τριών προσφύγων (Τάξεις Υποδοχής για την Εκπαίδευση Προσφύγων), με τον γηγενή μαθητικό πληθυσμό για την από κοινού δημιουργία ενός τελικού προϊόντος, μίας ταινίας animation. Το συγκεκριμένο εκπαιδευτικό πρόγραμμα απευθύνεται σε μαθητές πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Σε αυτό το διδακτικό σενάριο περιγράφονται όλα τα στάδια δημιουργίας μιας ταινίας μικρού μήκους, με την τεχνική της κινούμενης εικόνας (animation). Πηγή έμπνευσης για τη δημιουργία της ταινίας, θα αποτελέσει ο ζωγράφος Πικάσο και συγκεκριμένα οι δύο περίοδοι των έργων του, η μπλε και η ροζ (1900-1906) (Lloyd, 2018· Warncke, 1998). Οι μαθητές/μαθήτριες της τάξης του Νηπιαγωγείου σε συνεργασία με τους/τις μαθητές/μαθήτριες της τάξης υποδοχής θα έρθουν σε επαφή με τον καλλιτέχνη και θα γνωρίσουν τα έργα και την τεχνοτροπία του. Μέσα από τα έργα των δύο περιόδων του Picasso τα παιδιά θα αναζητήσουν τον τόπο, το χρόνο, τους ήρωες, τα συναισθήματα και όλα όσα χρειάζονται για να δημιουργήσουν την δική τους ιστορία. Στην εν λόγω εργασία, η οποία προτείνουμε να εφαρμοστεί, ο/η εκπαιδευτικός αξιοποιώντας τις αρχές της διαφοροποιημένης παιδαγωγικής διδασκαλίας, τη συνεργατική μάθηση και την ενεργή συμμετοχή των παιδιών, στοχεύει στην βελτίωση της συνύπαρξης και στη σύμπραξη-συνεργασία των μαθητών/τριών προσφύγων (Τάξη Υποδοχής για την Εκπαίδευση προσφύγων), με τον γηγενή μαθητικό πληθυσμό για την από κοινού δημιουργία του τελικού προϊόντος της ταινίας animation. Για τον σκοπό αυτό ο/η εκπαιδευτικός της τάξης θα δημιουργήσει ευέλικτες ομάδες που επιτρέπουν στα παιδιά να εργαστούν σε πολλά διαφορετικά πλαίσια και με διαφορετικά έργα, όπως να γράψουν το σενάριο, να εκφραστούν εικαστικά και μουσικά, να φωτογραφίσουν, και στο τέλος να δημιουργήσουν τη δική τους ταινία.

Η τεχνική που θα χρησιμοποιήσουμε για την δημιουργία του animation είναι το στοπ-καρέ (stop kare). Στη συγκεκριμένη τεχνική, υπάρχει μια εικαστική απόδοση της ταινίας. Χρησιμοποιούνται ντεκουπαρισμένα χαρτιά (cut- out) και το φόντο είναι ζωγραφισμένο, ώστε να δίνεται η αίσθηση του τρισδιάστατου. Φωτογραφίζουμε τα ντεκουπαρισμένα χαρτιά (cut- out) σε διαφορετικές θέσεις, πάνω στο φόντο ανά καρέ και έτσι δίνεται η αίσθηση της κίνησης στην τελική σύνθεση - μοντάζ.

Σε πρώτο στάδιο προτείνουμε να προηγηθούν κάποιες δραστηριότητες ευαισθητοποίησης και ενημέρωσης των μαθητών /τριών του γηγενή πληθυσμού για το προσφυγικό ζήτημα. Οι εκπαιδευτικοί μπορούν να αναζητήσουν παιδαγωγικό υλικό σε Οργανισμούς και Δίκτυα Εκπαίδευσης². Εκτιμάται ότι αυτό το στάδιο είναι δημιουργικό διότι μαθητές/μαθήτριες θα εξοικειωθούν με τις συνέπειες του προσφυγικού ζητήματος, θα διαμορφώσουν θετικά κοινωνικά συναισθήματα απέναντι στους «άλλους». Παράλληλα θα κατανοήσουν την έννοια πολίτης του κόσμου, όπως και τα δικαιώματα του παιδιού, δικαιώματα που έχουν όλα τα παιδιά.

2 Ενδεικτικά προτείνουμε: α) το παιδαγωγικό υλικό της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους πρόσφυγες, στην οποία υπάρχει πλήθος βίντεο, προσωπικές ιστορίες προσφύγων, φωτογραφικό υλικό, διαδικτυακά παιχνίδια και προτεινόμενα βιβλία (<http://www.unhcr.org/gr/>), β) υλικό από το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Κι αν ήσουν εσύ;», το οποίο υλοποιείται από το 2015 σε συνεργασία με το Πανελλήνιο Δίκτυο για το Θέατρο στην Εκπαίδευση (www.humanrights.theatroedu.gr) γ) πλήρες εκπαιδευτικό υλικό του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής (ΙΕΠ) <http://iep.edu.gr/el/component/k2/content/50-ekraidefsi-prosfygon> και δ) προτείνουμε την παρακολούθηση βίντεο animation: «Ειρήνη» - Η ιστορία ενός παιδιού πρόσφυγα <https://www.youtube.com/watch?v=WQJhuAfVTqo> Η Ivine και το μαξιλάρι - «Unfairy Tales» <https://www.youtube.com/watch?v=DiY2wulTEuw>

Σε δεύτερο στάδιο θα ακολουθήσουν δραστηριότητες γνωριμίας και ενίσχυσης της εμπιστοσύνης και της ασφάλειας μεταξύ των μαθητών/-τριών πρόσφυγες, που φοιτούν στην Τάξη Υποδοχής και του γηγενή μαθητικού πληθυσμού με σκοπό την δημιουργία μιας συγκροτημένης ομάδας. Τα παιδιά καλούνται να συνεργαστούν και να γίνουν συμπαραγωγοί με σκοπό να δημιουργήσουν μια ταινία animation με θέμα την ιστορία ενός παιδιού πρόσφυγα.

Μετά από αυτά τα δυο διαδικαστικά στάδια ακολουθεί η διαδικασία της ενημέρωσης για το έργο του Πικάσο, της εξοικείωσής τους με την τέχνη. Σκόπιμα έχουν επιλεγεί από τη δημιουργική περίοδο του Πικάσο οι δυο περίοδοι μπλε και ροζ (1900-1906), ώστε οι παιδικές εντυπώσεις των μαθητών-μαθητριών να συναντήσουν τα εκφραστικά σύνολα της απλότητας και καθαρότητας των εικαστικών αποτυπώσεων του. Η εν λόγω ταινία θα συνδυάσει το προσφυγικό ζήτημα, το ουμανιστικό κεφάλαιο, την παιδική ηλικία με τις ευρύτερες θεματικές της κοινωνικής αποδοχής και της κοινωνικής συνύπαρξης. Στα εκφραστικά μοτίβα και στο εικονικό συμβολικό κεφάλαιο θα ενταχθεί το έργο του Πικάσο.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ANIMATION

Τα παιδιά τόσο του γηγενή πληθυσμού όσο και της τάξης υποδοχής μέσα από δραστηριότητες γνωρίζουν το έργο του Πικάσο³, δηλαδή τα παιδιά κατανοούν συγκεκριμένα τα έργα των δυο περιόδων μπλε και ροζ. Οι δυο περίοδοι χαρακτηρίζονται από έντονες αντιθέσεις τόσο στα χρώματα που κυριαρχούν όσο και στα συναισθήματα που μας προβάλλουν αλλά και μας προκαλούν. Άρα τα παιδιά θα εργαστούν σε δυο διαφορετικά πεδία, όπως αυτά διαμορφώνονται από την μπλε και την ροζ περίοδο.

Το πρώτο πεδίο εκπαιδευτικών δράσεων ασχολείται αποκλειστικά με την μπλε περίοδο του Πικάσο (1901-1903). Αυτή η περίοδος εκφράζεται με τις γαλάζιες και πράσινες αποχρώσεις, που χαρακτηρίζονται ως ψυχροί τόνοι. Η λιτότητα, η απλότητα, η μονοχρωμία, η αρμονία, οι απελπισμένες φιγούρες, περνούν μηνύματα που προβληματίζουν μέσα σε ένα κλίμα φορτισμένο μελαγχολικά (McCully κ.ά., 2019). Με αυτά τα έργα θα έρθουν σε επαφή τα παιδιά και θα συζητήσουν για τον πόνο του ξεριζωμού αυτών των ανθρώπων, θα παρατηρήσουν τις θλιμμένες μορφές, εξαθλιωμένες και καταπονημένες, που μας θυμίζουν τις σημερινές εικόνες των προσφύγων. Συζητούν για την επιλογή των ψυχρών χρωμάτων του Πικάσο και τα συναισθήματα που μας δημιουργούν. Τα παιδιά συγκρίνουν εικόνες που είχαν δει από το εκπαιδευτικό υλικό των Οργανισμών και Δικτύων Εκπαίδευσης. Ουσιαστικά η πραγματικότητα των γεγονότων, η πραγματικότητα της φωτογραφικής αποτύπωσης των προσφύγων συγκρίνεται με την απόδοση προσώπων και καταστάσεων από τον δημιουργό Πικάσο. Έτσι, σταδιακά τα παιδιά κατασκευάζουν ερμηνευτικά ρεπερτόρια σε μια αλληλο-σύνδεση του φωτογραφικού υλικού με το εικαστικό έργο.

Μετά από την κοινή προετοιμασία όλων των μαθητών-μαθητριών ακολουθεί η φάση της επιλογής εικαστικών έργων. Δηλαδή, τα παιδιά καλούνται να επιλέξουν τους πίνακες που θα ήθελαν να χρησιμοποιήσουν στην ταινία και χωρίζονται σε ομάδες ανάλογα με τον πίνακα που έχουν επιλέξει. Κάθε ομάδα συγκεντρώνεται γύρω από το έργο που επέλεξε και συζητά. Ο/η εκπαιδευτικός περνάει από κάθε ομάδα και κάνει ερωτήσεις όπως: τί αναπαριστά ο πίνακας; τί νομίζετε ότι σκέ-

3 Για την κατανόηση του έργου του Πικάσο ειδικά για παιδιά θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν (Gibbons , 2014; Lee , 2017; Newbold & Newbold, 2017).

φτεται ή νιώθει ο πρωταγωνιστής του έργου; τί μπορεί να χρειάζεται; κ.α. Τέλος, ο/η εκπαιδευτικός καλεί κάθε ομάδα να δώσει έναν τίτλο στο πίνακα της και να επιλέξει ένα παιδί αντιπρόσωπο που θα παρουσιάσει ό,τι συζητήσαν στην ομάδα. Ο/η εκπαιδευτικός θα συνοψίσει και θα επαναλάβει όλα τα στοιχεία που έδωσαν οι ομάδες για κάθε πίνακα.

Σε αυτή την φάση ο/η εκπαιδευτικός αποφασίζει με τα παιδιά ποιους ήρωες από τα παρακάτω έργα θα χρησιμοποιηθούν στην ταινία και τι άλλα πρόσωπα ή αντικείμενα θα δημιουργηθούν για να πάρουν μέρος στο animation. Συμφωνείται με την ομάδα ότι στο πρώτο μέρος της ταινίας, η εικαστική απόδοση θα ακολουθήσει την γαλάζια περίοδο με τα ψυχρά χρώματα, λόγω του ότι η πρώτη ενότητα (σεκάνς, sequence) θα αφηγείται τις δύσκολες συνθήκες του ήρωα της ιστορίας, ο οποίος αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την πατρίδα του και να αναζητήσει ένα ασφαλές μέρος για να συνεχίσει την ζωή του.

Το δεύτερο πεδίο εστιάζεται με εκπαιδευτικές δράσεις στη ροζ περίοδο (1904-1906) του Πικάσο. Ο Picasso αλλάζει σε μεγάλο βαθμό τη χρωματική του παλέτα, υιοθετώντας τόνους θερμών και γήινων χρωμάτων, σε πλήρη αντίθεση με τα ψυχρά και γκριζα χρώματα που προτιμούσε στην μπλε περίοδο. Η μεταβολή στην παλέτα του συνοδεύεται και από την μεταβολή στα συναισθήματα. Τα έργα της ροζ περιόδου τα διαπερνούν συναισθήματα χαράς και ελευθερίας (McCully κ.ά., 2019). Σε αυτή την φάση η ομάδα (παιδιά προσφυγές και οι γηγενείς) θα παρατηρήσουν τα έργα της περιόδου και θα αναφερθούν στα συναισθήματα που αυτά αποπνέουν. Επιπλέον τα παιδιά θα αναζητήσουν λύσεις και θα κάνουν προτάσεις, με σκοπό μέσα από την ταινία animation που θα δημιουργήσουν να βελτιώσουν τις συνθήκες της ζωής του πρόσφυγα-ήρωα της ιστορίας και να του δημιουργήσουν συναισθήματα χαράς, αισιοδοξίας, ασφάλειας. Από τα έργα της ροζ περιόδου, θα επιλέξουν πρόσωπα και αντικείμενα που θα συμμετέχουν στην ταινία. Μέσα από τη συζήτηση οι μαθητές/ μαθήτριες θα δημιουργήσουν επιπλέον πρόσωπα, αντικείμενα και καταστάσεις για τον σκοπό αυτό. Κάποια από αυτά μπορεί να είναι: τρόφιμα, ρούχα, παιχνίδια, ένα σπίτι, παιδιά-φίλοι, παιδική χαρά κ.α. Τα παιδιά από τη τάξη υποδοχής που συμμετέχουν στο πρόγραμμα θα έχουν τον πρώτο λόγο για να προτείνουν να προστεθούν στην ταινία εκείνα τα πράγματα που οι ίδιοι χρειάζονται, έτσι ώστε να προσδιοριστούν οι ανάγκες και τα ενδιαφέροντα τους σε συνδυασμό με τα σενάρια ζωής που διαμορφώνουν στη χώρα υποδοχής.

Μετά την ολοκλήρωση των διαδικασιών για την επιλογών των ηρώων, των αντικειμένων και γενικότερα την οργάνωση του χώρου μέσα σε ένα ενεργό χρόνο που καθορίζεται από το κοινωνικό γεγονός του προσφυγικού ζητήματος ο/η εκπαιδευτικός θα περάσει στη διαδικασία της μουσικής επένδυσης⁴. Η διαδικασία επιλογής της μουσικής είναι δημιουργική παιδαγωγική δράση διότι τα παιδιά εξοικειώνονται με ήχους, εκφράζονται με το σώμα τους, έρχονται σε επικοινωνία με άλλα παιδιά και συν-δημιουργούν μέσα στο χώρο της τάξης.

Αφού ολοκληρωθεί η επιλογή της μουσικής με την μέθοδο brainstorming ο/η εκπαιδευτικός παροτρύνει τα παιδιά να δημιουργήσουν την ιστορία του παιδιού πρόσφυγα, εμπνευσμένα από τα έργα του Picasso, το τραγούδι που άκουσαν, τις ιστορίες που παρακολούθησαν στα βίντεο animation κ.α. Καταγράφει τις ιδέες των παιδιών και όλοι μαζί δημιουργούν το σενάριο της ταινίας.

4 Ενδεικτικά μπορεί να χρησιμοποιηθεί το τραγούδι με τίτλο: «Για Τα Παιδιά Του Πολέμου» <https://www.youtube.com/watch?v=IRjDSORmg1w>. Αυτό το τραγούδι χρησιμοποιήσαμε στην κατασκευή του animation.

Πριν από το στάδιο της φωτογράφισης τα παιδιά θα αποτυπώσουν την ιστορία που δημιούργησαν, σε πλάνα εκτύλιξης της ιστορίας (storyboard) και θα συμφωνήσουν όλοι για την σειρά των πλάνων της ταινίας. Το κάθε παιδί θα έχει μια φόρμα storyboard, στην οποία μπορεί να ζωγραφίσει ελεύθερα τα πλάνα της ιστορίας, ή να κολλήσει τους πίνακες που θα χρησιμοποιήσουν, με τη σειρά που ακολουθούν στην ταινία. Τα παιδιά μπορούν επίσης να γράψουν είτε ελεύθερα είτε να αντιγράψουν από πίνακα αναφοράς, λέξεις ή και φράσεις που θα τους βοηθήσουν να θυμούνται τη δράση. Ο/η εκπαιδευτικός έχει αναρτήσει σε κεντρικό σημείο της τάξης, τον πίνακα αναφοράς (ο οποίος έχει λέξεις και φράσεις που περιλαμβάνουν τον τόπο, τον χρόνο, τους ήρωες της ταινίας) για να μπορούν τα παιδιά να ανατρέχουν οποιαδήποτε στιγμή το χρειαστούν. Επιπλέον, έχει μοιράσει στο κάθε παιδί και το σενάριο-εικονοιστορία (ο/η εκπαιδευτικός μεταφέρει σε μεγάλο χαρτόνι το σενάριο και αντικαθιστά λέξεις με εικόνες, είναι μια δραστηριότητα που προηγείται) για να μπορούν να ανατρέχουν για να θυμηθούν τη σειρά των γεγονότων. Η συμβολή των παιδιών είναι ουσιαστική στη δημιουργία σκηνικών και ηρώων. Εδώ σκέψεις, συναισθήματα, χρώματα και ιδέες αλληλο-διαπλέκονται προκειμένου να αποδώσουν ένα οπτικό αποτέλεσμα της εκτύλιξης της ιστορίας.

Ο/η εκπαιδευτικός έχει δημιουργήσει έξι διαφορετικές ομάδες, στις οποίες μπορεί να επιλέξει το κάθε παιδί σε ποια θα δουλέψει. Στην πρώτη ομάδα, τα παιδιά θα χρησιμοποιήσουν χρώματα σε διαφορετικούς τόνους των ψυχρών χρωμάτων και θα φτιάξουν το φόντο των πρώτων πλάνων της ταινίας, στη θάλασσα, στο λιμάνι, και σε κέντρα φιλοξενίας. Στη δεύτερη ομάδα, θα κόψουν τις ανθρώπινες μορφές και τα αντικείμενα από τα έργα του Picasso που επέλεξαν να παίξουν στην ταινία. Πρωταγωνιστής της ιστορίας θα μπορούσε να είναι για παράδειγμα «το παιδί και το περιστέρι» από το έργο του ζωγράφου. Η επόμενη ομάδα των παιδιών θα ζωγραφίσουν σε ελεύθερο σχέδιο, με ψυχρά και γκρίζα χρώματα πρόσωπα και αντικείμενα που έχουν αποφασίσει να συμμετέχουν στην ταινία. Κάποια από αυτά μπορεί να είναι: βάρκες, καταπονημένοι άνθρωποι, περαστικοί, συρματοπλέγματα για τα κέντρα φιλοξενίας, προσωπικά αντικείμενα (ρούχα, παπούτσια, ένα αρκουδάκι, μια φωτογραφία) κ.α. Στην τέταρτη ομάδα τα παιδιά θα χρησιμοποιήσουν χρώματα σε θερμούς τόνους για να ζωγραφίσουν τα τρία διαφορετικά πλάνα που εκφράζουν την ροζ περίοδο του Picasso και αντιπροσωπεύουν την προσαρμογή και εγκατάσταση του παιδιού πρόσφυγα στη νέα του πατρίδα. Τα πλάνα αυτά μπορεί να είναι ένα παιδικό ένα δωμάτιο, μια παιδική χαρά, ένα σχολείο κ.τ.λ. Η επόμενη ομάδα θα κόψει από τα έργα του Picasso της ροζ περιόδου ότι θέλει να χρησιμοποιήσει στο animation. Η τελευταία ομάδα θα σχεδιάσει τα πρόσωπα και τα αντικείμενα που έχουν προ-αποφασίσει ότι θέλουν να υπάρχουν στην ταινία τους π.χ παιδιά – φίλοι, τρόφιμα, ρούχα, παιχνίδια, βιβλία κ.α.

Η εκπαιδευτική δράση ολοκληρώνεται με το στάδιο της φωτογράφισης που πλέον η εικόνα ως σύμβολο συμπυκνώνει το σύνολο του εκπαιδευτικού έργου. Ο/η εκπαιδευτικός καλεί τα παιδιά να μετακινούν κάθε φορά την φιγούρα τους και φωτογραφίζει την κάθε κίνηση (stop-cut). Τέλος προβάλλει τις φωτογραφίες σε γρήγορη ταχύτητα με σκοπό να δίνεται η αίσθηση της κίνησης. Ο/η εκπαιδευτικός καλεί κάθε ομάδα για τη φωτογράφιση. Κάποια παιδιά αναλαμβάνουν να τραβούν τη φωτογραφία, κάποια κινούν τα αντικείμενα και κάποιο παιδί έχει αναλάβει να συμβουλευτεί το storyboard και να κατευθύνει όλη τη δράση. Η ταινία των παιδιών έχει σχεδόν ολοκληρωθεί, αυτό που απομένει είναι το ηχητικό μέρος. Τα παιδιά αφού παρακολουθήσουν στον υπολογιστή την ταινία σε επόμενο βήμα θα ηχογραφήσουν το τραγούδι. Ο/η εκπαιδευτικός τέλος θα κάνει το

τελικό μοντάζ χρησιμοποιώντας ευρέως χρήσης προγράμματα, όπως το movie maker ή το imovie σε υπολογιστή ή αν πραγματοποιήσει τη φωτογράφιση με κινητό με το πρόγραμμα stop motion studio που διατίθεται δωρεάν.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το σύγχρονο δημοκρατικό σχολείο καλείται να κοινωνικοποιήσει άτομα διαφορετικών κουλτούρων στη διαπολιτισμική συνύπαρξη. Άρα χρειάζεται η μετάβαση σε ένα διαφορετικό πεδίο ανάπτυξης κοινωνικών συναισθημάτων, ώστε άτομα να συνυπάρξουν, να διαμορφώσουν ταυτότητες σε πολυ-πολιτισμικές συνθήκες και ταυτόχρονα να αποκλειστούν οι κοινωνικές παθολογίες, όπως ο κοινωνικός ρατσισμός και η περιθωριοποίηση. Οι διαφορετικοί μαθητές/μαθήτριες ως προσωπικότητες είναι πρόκληση για το δημοκρατικό εκπαιδευτικό σύστημα (Καλεράντε, 2019), ώστε να ανανεώνεται και να αναδιοργανώνεται σε σύνθετες πολυ-πολιτισμικές συνθήκες. Στις εκπαιδευτικές πρακτικές εντάσσονται νέα μοντέλα προσέγγισης ζητημάτων που έχουν σχέση με την διαπραγμάτευση ταυτοτήτων και τη δημοκρατική λειτουργία των κοινωνιών (Νικολάου κ.ά., 2018).

Το animation ως μέθοδος εκτύλιξης νοημάτων εμπεριέχει την ανάδειξη και προβολή νοημάτων εικονοποιώντας μηνύματα, διαμορφώνοντας θετικά κοινωνικά συναισθήματα. Διαδραστικός κοινωνικός λόγος, φωτογραφικό υλικό, μορφές τέχνης συνυπάρχουν σε μια κατασκευαστική φόρμα ανίρεσης στερεοτύπων μέσα από την αφήγηση δημοκρατικών πρακτικών για την αποδοχή των άλλων (Cooper & Sjoström, 2007). Μαθητές/μαθήτριες (γηγενείς και πρόσφυγες) λειτουργούν ως συν-δημιουργοί μεταγράφοντας συναισθήματα, σιωπές, προβληματισμούς σε περιεχόμενο λόγου.

Ο συνδυασμός λόγου και εικόνας συντελεί στην κατανόηση του προσφυγικού ζητήματος ως κανονικότητα μέσα σε κοινωνίες, όπου η κινητικότητα πληθυσμού είναι ο κανόνας. Ο «ξένος», ο «άλλος» προσεγγίζεται μέσα από τις εμπειρίες του με τα ιδιαίτερα στοιχεία του πολιτισμού του, ώστε να διαμορφωθούν κοινές εμπειρίες συνύπαρξης με την εκτύλιξη γνώσεων για τον κοινωνικό κόσμο και τις κοινωνικές δράσεις συντελώντας σε δημοκρατικά κοινωνικά πρότυπα λειτουργίας των κοινωνιών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Ασωνίτης, Π. (2001). *Η εικονογράφηση στο βιβλίο παιδικής λογοτεχνίας*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Βασιλειάδης, Γ. (2006). *ANIMATION: Ιστορία και αισθητική του κινούμενου σχεδίου*. Αθήνα: Αιγόκερως
- Boyd, F. (2014). *Social Diversity within Multiliteracies: Complexity in Teaching and Learning*. London: Routledge
- Cooper, M. & Sjoström, L. (2017). *Making Art Together*. USA: Beacon Press
- Derman-Sparks, L. & Edwards, J.O. (2009). *Anti-Bias Education for Young Children and Ourselves (Naeyc)*. USA: The National Association of Education of Young Children.
- Gibbons, E. (2014). *If Picasso Had a Christmas Tree*. USA: Firehouse Publications.

- Hewitt, C., Smithsonian Design Museum, Bierut, M. (2016). *Designing with Pixar*. USA: Chronicle Books.
- Καλεράντε, Ε. (2019). Προσφυγικό ζήτημα και δημοκρατία: Η εκπαίδευση των προσφύγων στην προσαρμοστική αναβάθμιση εκπαιδευτικών πολιτικών Στο: Δ. Μιχαήλ, Α. Σακελλαρίου & Ν. Γογωνάς (Επιμ.), *Εκπαίδευση Προσφυγοπαίδων στην Ελλάδα: Μελέτες και Ζητήματα*, Θεσσαλονίκη: Σταμούλη. (υπό έκδοση).
- Κουλούρη, Π. (2010). Το *animation* σε τάξεις των μικρών παιδιών. Αθήνα: Παπαδόπουλος.
- Lee, J. (2017). *Picasso Loves Shapes*. USA: Mascot Books.
- Liu, D., Dede, C. & Huang, R. (2017). *Virtual, Augmented, and Mixed Realities in Education*. London: Springer.
- Lloyd, C. (2018). *Picasso and the Art of Drawing*. United Kingdom: Modern Art Press.
- McCully, M., Bouvier, R. & Laurent, L.B. (2019). *Picasso: Blue and Rose Periods*. Germany: Hatje Cantz.
- Newbold, A. & Newbold, G. (2017). *If Picasso Painted a Snowman*. USA: Tilbury House Publisher.
- Νικολάου, Σ-Μ., Ελευθεράκης, Θ., Καλεράντε, Ε., Γιαβρίμης, Π., Κουστουράκης, Γ. (Επιμ.) (2018). *Νέες Προκλήσεις στην Εκπαίδευση και τη Δημοκρατία*. Αθήνα: Goutenberg.
- Noddings, N. (2013). *Education and Democracy in the 21st Century*. New York: Teachers College Press.
- Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (2011). *Νέο πρόγραμμα σπουδών για το Νηπιαγωγείο*. Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.
- Parr, P. (2018). *Sketching for Animation*. USA: Bloomsbury Academic.
- Warncke, C. (1998). *Pablo Picasso: 1881-1973*. Germany: Taschen.
- Χατζησαββίδης, Σ., (2003). «Πολυγραμματισμοί και διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας», Στο *Η γλώσσα και η διδασκαλία της*. Φλώρινα: Βιβλιολογεΐον.

Η αξιοποίηση της Τέχνης στη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση: Αναπαραστάσεις Εκπαιδευτικών Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης για τη διαχείριση δίγλωσσων μαθητών

Χαράλαμπος Παπαγιάννης

Εκπαιδευτικός Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, Msc, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
babspar@gmail.com

Αγγελική Κίτσιου

Μέλος Σ.Ε.Π., Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
a.kitsiou@aegean.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι σύγχρονες εξελίξεις λόγω του μεταναστευτικού – προσφυγικού ζητήματος εντείνουν τη διεύρυνση της ετερογένειας στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση και ταυτόχρονα την αναγκαιότητα διαχείρισης της νέας πραγματικότητας στη σχολική τάξη. Η απόκτηση δεύτερης γλώσσας για τους δίγλωσσους μαθητές χωρίς την απώλεια της μητρικής και η εκμάθηση της πρότυπης σχολικής γλώσσας αποτελούν εκπαιδευτικά ζητούμενα. Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, η πρακτική της τέχνης στο σχολείο και η ένταξή της στη διδασκαλία του γλωσσικού μαθήματος, με διαθεματική προσέγγιση, δίνει τη δυνατότητα στους μαθητές για εμπλουτισμό των γλωσσικών και γνωστικών τους πληροφοριών και βελτιώνει τις σχολικές επιδόσεις τους. Η παρούσα έρευνα εστιάζει στη διερεύνηση των αναπαραστάσεων και στάσεων των εκπαιδευτικών της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης σε σχέση με την επίδραση της Τέχνης στη διδασκαλία του γλωσσικού μαθήματος σε δίγλωσσους μαθητές. Σύμφωνα με τα ευρήματα, οι εκπαιδευτικοί, ενώ συμφωνούν ότι η χρήση της Τέχνης και η αξιοποίησή της στη διαπολιτισμική εκπαίδευση αποτελούν ένα αποτελεσματικό εργαλείο για τη διδασκαλία του γλωσσικού μαθήματος σε δίγλωσσους μαθητές, στην πράξη οι πρακτικές αυτές δεν εφαρμόζονται κυρίως λόγω οργανωτικών αδυναμιών των προγραμμάτων. Παράλληλα, επιρρίπτουν τις ευθύνες για τη χαμηλή σχολική απόδοση των παιδιών με τα συγκεκριμένα γλωσσικά χαρακτηριστικά στο κοινωνικό, οικονομικό και μορφωτικό υπόβαθρο της οικογένειας των δίγλωσσων μαθητών και στο χρόνο παραμονής τους στη χώρα.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: διγλωσσία, γλωσσική σχολική επίδοση, Διαπολιτισμική Εκπαίδευση, Τέχνη

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στις σημερινές πολυπολιτισμικές κοινωνίες η συνύπαρξη των γλωσσών αποτελεί κυρίαρχο χαρακτηριστικό (Γκόβαρης, 2013). Στην Ελλάδα, οι ραγδαίες αλλαγές που έγιναν την τελευταία δεκαετία στην πληθυσμιακή σύνθεση της ελληνικής κοινωνίας λόγω του μεταναστευτικού – προσφυ-

γικού ζητήματος επαναπροσδιορίζουν τη σύνθεση του μαθητικού πληθυσμού και εντείνουν τη διεύρυνση της ετερογένειας του σχολείου, η οποία, ωστόσο, είναι παρούσα ακόμη και στα σχολεία με αμιγή εθνικά μαθητικό πληθυσμό (Γκόβαρης, 2013· Σέλλα- Μάζη, 2015· Σκούρτου, 2011· Φραγκουδάκη, 2008). Έτσι, η διαμόρφωση εναλλακτικών τρόπων διδασκαλίας, οι οποίοι μπορούν να απαντήσουν στην πολλαπλή ετερογένεια του σχολείου και να βελτιώσουν τη σχολική επίδοση, ώστε να αντιμετωπιστούν τα γλωσσικά ζητήματα, τα οποία ευθύνονται για τα υψηλά ποσοστά σχολικής αποτυχίας που παρουσιάζουν οι δίγλωσσοι μαθητές, λόγω της ελλιπούς γνώσης της επίσημης σχολικής γλώσσας, θεωρείται επιβεβλημένη (DeJong, 2015· García, 2017). Η δημιουργική εμπλοκή των τεχνών, είτε μέσω ενός σχεδίου εργασίας, είτε μέσα από το Πρόγραμμα Σπουδών, δημιουργεί μίας τέτοιας ποιότητας δυναμική, η οποία απρόσκοπτα παρωθεί τους μαθητές στην κατάκτηση των εκπαιδευτικών στόχων, διευρύνοντας ταυτόχρονα το γλωσσικό τους ρεπερτόριο (Erdal, 2011; Marshall, 2014· Μέγα, 2011). Ωστόσο, στη σύγχρονη πραγματικότητα των Ελληνικών σχολείων η διαπολιτισμική εκπαίδευση, δεν εφαρμόζεται στην πράξη, ούτε αξιοποιείται η τέχνη, παρόλο που προηγούμενες έρευνες (Marshall, 2014· Rolling, 2010) αναδεικνύουν την παιδευτική αξία της στην εκπαιδευτική διαδικασία. Συνεπώς, η μελέτη της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης και η σύνδεση της τέχνης με τη διγλωσσία αποκτά αυξανόμενο ενδιαφέρον για την εκπαιδευτική κοινότητα.

Στο πλαίσιο αυτό, ο σκοπός της παρούσας έρευνας εστιάζει στη διερεύνηση των απόψεων και των στάσεων των εκπαιδευτικών ως προς τη διαχείριση της νέας πραγματικότητας στη σχολική κοινότητα και ειδικότερα, όσον αφορά στην αξιοποίηση της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης και της Τέχνης στο πλαίσιο της διδασκαλίας του γλωσσικού μαθήματος σε δίγλωσσους μαθητές. Επιπλέον, μέσα από την έρευνα επιχειρείται η ανάδειξη των παραγόντων που είναι αποτρεπτικοί για την αξιοποίηση της τέχνης στην εκπαιδευτική διαδικασία του γλωσσικού μαθήματος και των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων που θεωρούν οι εκπαιδευτικοί ότι συμβάλλουν θετικά στην γλωσσική επίδοση των παιδιών με αυτά τα χαρακτηριστικά.

Η παρούσα εργασία δομείται σε τρεις ενότητες. Στην πρώτη περιγράφεται το θεωρητικό πλαίσιο της εργασίας σε σχέση με τη διαπολιτισμική εκπαίδευση στην Ελλάδα και τις μελέτες που διερευνούν τη χρήση της τέχνης στη εκπαιδευτική διαδικασία και τη διαχείριση της γλωσσικής ετερότητας, υπό το πρίσμα της διαπολιτισμικής επάρκειας των εκπαιδευτικών, οδηγώντας στο σκοπός της παρούσας έρευνας. Στη δεύτερη ενότητα γίνεται αναφορά στη μεθοδολογία της έρευνας, στον ερευνητικό πληθυσμό και στο εργαλείο συλλογής των δεδομένων της έρευνας. Τέλος, ακολουθεί η καταγραφή των αποτελεσμάτων και η ερμηνεία τους με τη διατύπωση συμπερασμάτων.

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Ως χώρα υποδοχής μεταναστών και προσφύγων, η Ελλάδα καλείται να επαναπροσδιορίσει τους στόχους του εκπαιδευτικού συστήματος και να βρει τρόπους, στη διαμορφωθείσα πολυπολιτισμική πραγματικότητα, ώστε να εντάξει όλους τους μαθητές και να βελτιώσει παράλληλα την επίδοσή τους (Χατζησωτηρίου & Ξενοφώντος, 2014). Με τον Νόμο 2413/1996 η ελληνική πολιτεία επιχείρησε να δώσει λύσεις στα ζητήματα εκπαίδευσης μαθητών με γλωσσικές και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες και έτσι εισήγαγε τη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση, η οποία θέτει στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος τον πολυπολιτισμικό χαρακτήρα της Ελληνικής κοινωνίας (Tsaliki, 2016). Ωστόσο, παρά την υιοθέτηση του διαπολιτισμικού μοντέλου το 1996 και την εκ νέου ρύθμιση για τα ζητή-

ματα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης με τον Νόμο 4415/2016, το ελληνικό σχολείο εξακολουθεί να εφαρμόζει ένα μονόγλωσσο και μονοπολιτισμικό πρόγραμμα, που συχνά συνορεύει με την αφομοίωση και προτάσσει την ανάγκη της γρήγορης εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας, αγνοώντας τις γλώσσες και το πολιτιστικό υπόβαθρο των μειονοτικών μαθητών (Palaiologou & Faas, 2012). Σύμφωνα με τους Σέλλα – Μάζη (2015) και Tsaliki (2016), οι Έλληνες εκπαιδευτικοί διακατέχονται, σε μεγάλο ή μικρότερο βαθμό, από εθνοκεντρικές και ξενοφοβικές απόψεις. Επιπλέον, αντιμετωπίζουν τους αλλόγλωσσους ως *άγλωσσους*, μη δίνοντας αξία στις εμπειρίες και τη γλώσσα των μαθητών, δεν έχουν σαφή προσανατολισμό για τη διδασκαλία της ελληνικής ως ξένης γλώσσας και αντιλαμβάνονται τη διγλωσσία ως εμπόδιο για τη μάθηση, μην επιτρέποντας τη χρήση της μητρικής γλώσσας των αλλόγλωσσων στη σχολική τάξη (Stamou & Dinas, 2009· Χατζηδάκη, 2015). Ταυτόχρονα, τα αποτελέσματα διεθνών ερευνών συνεχίζουν να επιβεβαιώνουν την ανησυχία για τη χαμηλή επίδοση των παιδιών μεταναστευτικής προέλευσης (Cummins, 2005· Σχίζα, 2014).

Η λογική της διαπολιτισμικής προσέγγισης έρχεται σε αντίθεση με μια από τις κύριες εκροές του σημερινού ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, που είναι η δημιουργία εθνικής ομοιογένειας και η διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας (Σκούρτου, 2011), διότι έχει ως κύριο στόχο την εξασφάλιση ίσων εκπαιδευτικών ευκαιριών για όλους τους μαθητές, ανεξάρτητα από το αν ανήκουν σε διαφορετικές φυλετικές, πολιτισμικές και κοινωνικές ομάδες (Πιατά, 2014). Η εφαρμογή της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, προς το παρόν, βασίζεται κυρίως στην προσωπικότητα των εκπαιδευτικών, την ευαισθησία τους, την ατομική τους βούληση και την αυτομόρφωσή τους (Tsaliki, 2016). Ωστόσο, για να μπορέσει το σχολείο να αντιμετωπίσει την πολυπολιτισμικότητα και την πολυγλωσσία του συνόλου των μαθητών, απαιτείται ένας εκσυγχρονισμός στις δομές και λειτουργίες του, αλλά και μια υπέρβαση της λογικής του μονοπολιτισμικού, μονογλωσσικού και εθνοκεντρικού χαρακτήρα του (Huebner, 2016). Υπό αυτή την έννοια, οι υπεύθυνοι χάραξης εκπαιδευτικής πολιτικής οφείλουν να απομακρυνθούν από την ιδέα ότι ο πολυπολιτισμικός χαρακτήρας των σύγχρονων σχολείων αποτελεί πρόβλημα, το οποίο χρειάζεται ειδικές εκπαιδευτικές προσεγγίσεις, είναι σημαντικό να συνειδητοποιήσουν την ανάγκη διάδοσής της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης σε όλο το εκπαιδευτικό σύστημα (Palaiologou & Faas, 2012) και να επενδύσουν στη συνεχή επιμόρφωση των εκπαιδευτικών για να μπορέσουν να ανταποκριθούν στα νέα δεδομένα του εκπαιδευτικού γίγνεσθαι (Freynt & Clément, 2015· García, 2017· Huebner, 2016).

Στη βάση αυτή, η διεπιστημονική προσέγγιση και η εμπλοκή της τέχνης με άλλα μαθήματα θεωρείται πλέον απαραίτητη (Daucher & Seitz, 2003). Σύμφωνα με τη Σάλλα – Δοκουμετζίδα (2008), η εκπαίδευση οφείλει να στοχεύει στην ανάπτυξη και καλλιέργεια της ανθρώπινης υπόστασης, η οποία δεν περιορίζει το άτομο μέσα σε προσδιορισμένα σχήματα σκέψης, αλλά αντίθετα τα οδηγεί να δομούν τη δική τους γνώση μέσα από την εμπειρία και την ανακάλυψη, με τέτοιο τρόπο που να συμπεριλαμβάνεται η έννοια της πολυαισθητηριακής συμμετοχής του παιδιού. Συνεπώς, απαιτείται αύξηση των δραστηριοτήτων καλλιτεχνικής παιδείας (*μουσικές, εικαστικές, ομαδικά παιχνίδια, παιχνίδια ρόλων, δραματοποιήσεις, βίντεο*) που προωθούν και επιτρέπουν την ισοτιμία, την πολυφωνία, τη διαλλακτικότητα, την ενσυναίσθηση, τη συνεργασία και την αλληλεπίδραση, τις αρχές, δηλαδή, της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης (Νικολάου, 2011).

Υπό το πρίσμα αυτό, οι Chappell & Cahnmann-Taylor (2013) στοιχειοθετούν την ανάγκη διάδοσής της μεταρρυθμιστικής δύναμης των τεχνών και της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης όχι μόνο σε πολυπολιτισμικά σχολεία, αλλά σε όλο το εκπαιδευτικό φάσμα. Στην έρευνα του Χατζηδήμου

(2011) κρίνονται απαραίτητες οι εναλλακτικές μορφές διδασκαλίας και μάθησης και προτείνεται, μεταξύ άλλων η χρήση της τέχνης (εικαστική εικόνα, θεατρικό παιχνίδι). Η Marshall (2014) τονίζει ότι η ενσωμάτωση της τέχνης στο σχολείο αποτελεί μια πολυεπίπεδη προσέγγιση της διδασκαλίας και της μάθησης που ευθυγραμμίζεται με τις σύγχρονες εκπαιδευτικές πρακτικές. Τα πορίσματα των ερευνών των Καρέλα (2011) και Μέγα (2011) απέδειξαν ότι η ενασχόληση των μαθητών με στοχευμένες δραστηριότητες σχετικές με την τέχνη και η διαρκής επεξεργασία τους λειτουργεί ως συνεχές συνολικότερου γραμματισμού, που συμβάλλει στην καλλιέργεια κριτικών και μεταγνωστικών δεξιοτήτων, επιτρέποντας την ουσιαστικότερη κατανόηση άλλων γνωστικών αντικειμένων (π.χ. γλωσσικό μάθημα), ενώ παράλληλα βελτιώνουν τις επιδόσεις στο συγκεκριμένο μάθημα, πετυχαίνοντας περισσότερα απ' αυτά που ίσως θα πετύχαινε η παραδοσιακή διδασκαλία. Η ένταξη της στο γλωσσικό μάθημα αποτελεί σύμφωνα με τους Sarikaki (2011) και Μέργου (2011) σημείο εκκίνησης τόσο για την παραγωγή γραπτού λόγου όσο και για τη βελτίωση των γλωσσικών δεξιοτήτων των μαθητών. Οι Erdal (2011) και Μακρίδου (2014) επιβεβαιώνουν ερευνητικά ότι η τέχνη εμπλουτίζει και διευκολύνει την εκμάθηση και τη διδασκαλία των γλωσσών και ενισχύει και τη γλωσσική αντίληψη.

Ως προς τη διαπολιτιστική διάσταση, οι Κουτράκης, Μπίκα & Τσέκρελη (2011), Καξίρα κ. συν. (2011), Τριανταφυλλάκη (2014), Μέργου (2011) υποστηρίζουν ότι τα χαρακτηριστικά της τέχνης αποτελούν την έκφραση μιας ολοκληρωμένης εκπαιδευτικής φιλοσοφίας και την καθιστούν κατάλληλο και αποτελεσματικό εργαλείο, μέσω του οποίου είναι δυνατόν να αντιμετωπιστούν δύσκολα κοινωνικά ζητήματα, όπως ο ρατσισμός, αλλά και να προσεγγιστούν και κατανοηθούν βαθύτερα τα ευαίσθητα θέματα της μετανάστευσης, της πολυπολιτισμικότητας και της σχολικής ετερότητας. Επιπλέον, η χρήση της τέχνης συμβάλλει στο να διευρύνουν και να επαναπροσδιορίσουν όλοι οι εμπλεκόμενοι (*μαθητές, εκπαιδευτικοί, γονείς*) τις προσωπικές και συλλογικές τους ταυτότητες (Μακρίδου, 2014), να συνειδητοποιήσουν την ισότιμη αξία όλων των πολιτισμών, μέσω της επικοινωνίας, της γνωριμίας και της αλληλεπίδρασης (Μέργου, 2011).

Ωστόσο, ως προς τη διαχείριση της γλωσσικής ετερότητας, τη διαπολιτισμική επάρκεια και την ετοιμότητα των εκπαιδευτικών, τα ερευνητικά δεδομένα, όπως αναλυτικά παρουσιάζονται στη συνέχεια, αναδεικνύουν μεγάλες ελλείψεις σε επιστημονικό – θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο, που αντιμετωπίζουν οι εκπαιδευτικοί και καταδεικνύουν την ανωριμότητα της ελληνικής κοινωνίας σε θέματα διγλωσσίας και διαπολιτισμικής ετοιμότητας. Οι εκπαιδευτικοί φαίνεται ότι δεν εντάσσουν, δεν αξιοποιούν, ούτε προωθούν τη διδασκαλία της μητρικής γλώσσας των αλλόγλωσσων μαθητών, διότι δεν της αναγνωρίζουν κάποιο ρόλο στη μαθησιακή διαδικασία (Palaiologou, 2007; Σελλά-Μάζη, 2015). Επιπλέον, διαμορφώνουν το εκπαιδευτικό τους πρόγραμμα με βάση τις παραδοσιακές δασκαλοκεντρικές προσεγγίσεις, οι οποίες *αναστέλλουν* την επικοινωνία μεταξύ των μαθητών και προωθούν έναν ανταγωνιστικό τρόπο λειτουργίας της τάξης (Νικολάου 2011), δεν καθορίζουν τους εκπαιδευτικούς και κοινωνικούς στόχους της τάξης τους και αυτοπεριορίζονται, λόγω του αναλυτικού προγράμματος (Μηλιού, 2013), εφαρμόζοντας ένα μονόγλωσσο πρόγραμμα με ταυτόχρονες παρανοήσεις για τη διγλωσσία (Palaiologou, 2007· Stamou & Dinas, 2009). Η μη αναγνώριση των πολλαπλών γλωσσικών *ρεπερτορίων* (Stamou & Dinas, 2009· Χατζηδάκη, 2015), ο παραγκωνισμός του περιβάλλοντος των παιδιών από την σχολική ζωή (Matheoudakis κ.ά., 2017), η παρεμπόδιση της πολιτιστικής αλληλεπίδρασης μεταξύ των μαθητών και η ανεπάρκεια των εκπαιδευτικών να εφαρμόσουν διγλωσσική και διαπολιτισμική παιδαγωγική στις μεικτές τάξεις

αναπαράγουν τις ανισότητες εις βάρος των πολιτισμικά *διαφορετικών* μαθητών (Αθανασοπούλου, 2017· Σελλά-Μάζη, 2015).

Παρόλες τις δυσκολίες, η ανασκόπηση της βιβλιογραφίας παρουσιάζει ταυτόχρονα και νέες δυνατότητες μέσα από τη χρήση νέων διδακτικών μεθόδων. Ο Rolling (2010) τοποθετεί τη μεταμορφωτική, αισθητική εμπειρία της τέχνης στην πρώτη γραμμή των εκπαιδευτικών στόχων. Η διαμόρφωση εναλλακτικών τρόπων διδασκαλίας, οι οποίοι μπορούν να απαντήσουν στην πολλαπλή ετερογένεια του σχολείου, να βελτιώσουν τη σχολική επίδοση, ώστε να αντιμετωπιστούν τα γλωσσικά ζητήματα, τα οποία ευθύνονται για τα υψηλά ποσοστά σχολικής αποτυχίας που παρουσιάζουν οι δίγλωσσοι μαθητές, θεωρείται επιβεβλημένη (Freyner & Clément, 2015· García, 2017; Huebner, 2016). Συνεπώς, η διερεύνηση των απόψεων και στάσεων των εκπαιδευτικών της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης στην επίδραση της Τέχνης στη διδασκαλία του γλωσσικού μαθήματος σε δίγλωσσους μαθητές μπορεί να εμπλουτίσει την κεκτημένη γνώση, διότι δίνει τη δυνατότητα στην εκπαιδευτική κοινότητα να σχεδιάσει πρακτικές που θα εξασφαλίζουν όχι μόνο θεσμικά, αλλά και ουσιαστικά, ίσες εκπαιδευτικές ευκαιρίες για μαθητές, οι οποίοι εξακολουθούν να αποκλείονται από τα μορφωτικά αγαθά λόγω του πολιτισμικού και γλωσσικού τους κεφαλαίου (Σκούρτου, 2011). Το κεντρικό ερευνητικό ερώτημα της παρούσας έρευνας εστιάζει, λοιπόν, στη διερεύνηση της σύγχρονης πραγματικότητας των Ελληνικών σχολείων, καθώς και την αναγκαιότητα διερεύνησης των απόψεων και στάσεων των εκπαιδευτικών ως προς τη διαχείριση της νέας πραγματικότητας στη σχολική κοινότητα και ειδικότερα, όσον αφορά στην αξιοποίηση της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης και της Τέχνης στο πλαίσιο της διδασκαλίας του γλωσσικού μαθήματος σε δίγλωσσους μαθητές.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας κρίθηκε ως καταλληλότερη η αξιοποίηση ποσοτικών μεθόδων και συγκεκριμένα η χρήση δομημένου ερωτηματολογίου, καθώς επιτρέπει την επαφή με πολύ περισσότερους εκπαιδευτικούς πολύ ταχύτερα, διευκολύνοντας τη συγκέντρωση μεγάλου αριθμού πληροφοριών σε σύντομο χρονικό διάστημα (Robson, 2010). Παράλληλα, η μέθοδος διασφαλίζει την ανωνυμία των συμμετεχόντων (Creswell, 2011) και διευκολύνει τους/τις ερωτώμενους-ες να παρέχουν απαντήσεις με σαφήνεια και ειλικρίνεια, ακόμα και για ευαίσθητα ζητήματα, όπως η διαπολιτισμική τους επάρκεια.

Σύμφωνα με την Επιστημονική Επιτροπή για τη Στήριξη των Παιδιών των Προσφύγων του Υπουργείου Παιδείας (2017), το 61% της γεωγραφικής κατανομής του προσφυγικού παιδικού πληθυσμού διαμένει στην Αττική. Λαμβάνοντας υπόψη αυτό το δεδομένο, πραγματοποιήθηκε αίτημα στη Δ' Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Αθηνών, ώστε να παραχωρηθούν στοιχεία για τον μαθητικό πληθυσμό της Αττικής. Από τα στοιχεία αυτά, επιλέχθηκαν σκόπιμα τα δέκα Δημοτικά Σχολεία του Δήμου Αγίου Δημητρίου, καθώς πληρούν τα κριτήρια για την υλοποίηση της παρούσας έρευνας, έχουν, δηλαδή, μεγάλο αριθμό δίγλωσσων μαθητών, οι οποίοι προέρχονται από χαμηλά κοινωνικά στρώματα. Επομένως, οι εκπαιδευτικοί που υπηρετούν σε αυτά τα σχολεία καλούνται πολύ συχνότερα να ασκήσουν παιδαγωγικές πρακτικές για δίγλωσσους μαθητές με χαμηλή κοινωνικο-οικονομική προέλευση. Ο ερευνητικός πληθυσμός των εκπαιδευτικών που υπηρετούν στις σχολικές μονάδες που επιλέχθηκαν είναι 150 Έλληνες δάσκαλοι. Στο πλαίσιο αυτό, επιλέχθηκε η δειγματοληπτική μέθοδος αντιπροσωπευτικού δείγματος και άρα η συμμετοχή 122

δασκάλων στην έρευνα, το οποίο παρέχει 99% επίπεδο εμπιστοσύνης, προκειμένου από τη μία πλευρά να συλλεχθούν δεδομένα για ένα μεγάλο αριθμό του πληθυσμού υπό έρευνα (Babbie, 2011) και από την άλλη να εξασφαλιστεί η αντικειμενικότητα και αμεροληψία (Creswell, 2011) της έρευνας. Κατά την υλοποίηση της ερευνητικής διαδικασίας, αποδέχθηκαν να συμμετέχουν στην έρευνα 125 εκπαιδευτικοί. Κατόπιν της ανάλυσης που προέκυψε από τη βιβλιογραφική επισκόπηση, καθορίστηκαν οι υπό εξέταση μεταβλητές, για τις οποίες έπρεπε να συλλεγούν πληροφορίες και επιπλέον για τη δόμηση του ερωτηματολογίου υιοθετήθηκαν κλίμακες μέτρησης από προηγούμενες έρευνες (Αγγελοπούλου & Μάνεσης, 2017· Stamou & Dinas, 2009· Φραγκούλης & Μίχαλου, 2013· Silverstein & Layne, 2010), οι οποίες παρουσίασαν ερευνητική αντιστοιχία με τα ερευνητικά ερωτήματα της παρούσας έρευνας (Creswell, 2011). Το ερωτηματολόγιο διαρθρώθηκε σε διακριτές ενότητες και οι απαντήσεις των ερωτήσεων είναι πενταβάθμιας κλίμακας Likert, δίνοντας τη δυνατότητα να συγκριθούν εύκολα, εξασφαλίζοντας την κωδικοποίηση και τη στατιστική τους επεξεργασία και ανάλυση (Creswell, 2011).

Στο πλαίσιο αυτό, το ερωτηματολόγιο, αποτελείται από έξι ενότητες, οι οποίες είναι:

Α' Ενότητα: Κοινωνικο-Δημογραφικά Στοιχεία Εκπαιδευτικών

Β' Ενότητα: Απόψεις εκπαιδευτικών για ζητήματα διαχείρισης της ετερότητας στη σχολική τάξη

Γ' Ενότητα: Απόψεις εκπαιδευτικών για τη διαχείριση δυσκολιών κατά τη διδασκαλία γλωσσικών μαθημάτων σε δίγλωσσους μαθητές

Δ' Ενότητα: Απόψεις εκπαιδευτικών για τη σχολική επίδοση δίγλωσσων μαθητών

Ε' Ενότητα: Απόψεις εκπαιδευτικών για τις εκπαιδευτικές πρακτικές των δασκάλων για τη διδασκαλία του γλωσσικού μαθήματος σε δίγλωσσους μαθητές

ΣΤ' Ενότητα: Απόψεις και στάσεις των εκπαιδευτικών για τη διαθεματικότητα και την επίδραση της Τέχνης στη διδασκαλία του γλωσσικού μαθήματος σε δίγλωσσους μαθητές.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Εξετάζοντας, λοιπόν, τα σημαντικότερα περιγραφικά αποτελέσματα και τους σημαντικότερους ελέγχους ανεξαρτησίας των μεταβλητών από τα δεδομένα του ερωτηματολογίου της έρευνας, προκύπτουν τα ακόλουθα συμπεράσματα:

Ως προς τις θέσεις των εκπαιδευτικών για την εισαγωγή των ειδικοτήτων τέχνης στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση, οι εκπαιδευτικοί φαίνεται να συμφωνούν με ισχυρό ποσοστό (90%) ότι η χρήση της τέχνης αποτελεί ένα αποτελεσματικό διαπολιτισμικό εργαλείο, εύρημα που επιβεβαιώνεται και από προηγούμενες έρευνες (Κουτράκης, Μπίκα & Τσέκρελη, 2011· Μακρίδου, 2014). Ωστόσο, είναι αξιοσημείωτο, σύμφωνα με τα αποτελέσματα, ότι οι εκπαιδευτικοί για το αν η αξιοποίηση της τέχνης στην εκπαιδευτική διαδικασία εξαρτάται από τα προσωπικά δημογραφικά χαρακτηριστικά ή τις ιδιότητες τους, ανεξαρτήτως προϋπηρεσίας και ηλικίας, δηλώνουν αδυναμία αξιοποίησης της τέχνης στη διδασκαλία του γλωσσικού μαθήματος κυρίως λόγω έλλειψης χρόνου. Συνεπώς, διαφαίνεται ότι τα προσωπικά δημογραφικά χαρακτηριστικά των εκπαιδευτικών δε διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην αξιοποίηση της τέχνης στην εκπαιδευτική διαδικασία, αλλά η αξιοποίηση της σχετίζεται με άλλους δομικούς παράγοντες, όπως καταγράφονται στη συνέχεια.

Ως προς το ποιες εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις θεωρούν οι εκπαιδευτικοί ότι συμβάλλουν θετικά στη γλωσσική επίδοση των δίγλωσσων μαθητών, προκύπτει συμφωνία αναφορικά με την ένταξη των δίγλωσσων μαθητών στα κανονικά σχολεία. Ωστόσο, όσον αφορά στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση: να φοιτούν οι δίγλωσσοι σε ειδικά σχολεία, λιγότεροι από τους μισούς εκπαιδευτικούς του συνολικού δείγματος διαφωνούν. Επιπροσθέτως, αξίζει να αναφερθεί ότι οι ηλικίες άνω των 40 ετών κρατούν μια ουδέτερη στάση και δεν εκφέρουν άποψη αναφορικά με την συγκεκριμένη μεταρρύθμιση. Τέλος, σε σχέση με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση: να φοιτούν για κάποιο διάστημα σε τάξεις υποδοχής και μετά να εντάσσονται στο δημόσιο σχολείο, όλες οι κατηγορίες καταγράφουν μεγάλο βαθμό συμφωνίας. Οι εκπαιδευτικοί δηλαδή, επιλέγουν ένα εκπαιδευτικό σχήμα, το οποίο παρέχει επιπλέον διδακτική γλωσσική υποστήριξη στους δίγλωσσους, ώστε να προσαρμοστούν και να ενταχθούν στις κανονικές τάξεις, στις οποίες είναι εγγεγραμμένοι. Η στάση αυτή των εκπαιδευτικών του δείγματος κατατάσσεται στις ήπιες μορφές δίγλωσσης εκπαίδευσης, οι οποίες, όπως επισημαίνουν οι Παλαίologου (2007), Νικολάου (2003) και Σκούρτου (2011), στοχεύουν στην αφομοίωση των παιδιών των γλωσσικών μειονοτήτων και την επιλογή μιας κυρίαρχης γλώσσας έναντι των μεταναστευτικών ή μειονοτικών γλωσσών. Ως προς τις εκπαιδευτικές πρακτικές που εφαρμόζουν, αίσθηση προκαλεί η αντίφαση ότι, ενώ αναγνωρίζουν τη μεταφορά των γλωσσικών δεξιοτήτων από τη μία γλώσσα στην άλλη, ταυτόχρονα, υποστηρίζουν, ανεξαρτήτως προϋπηρεσίας, ότι για να βελτιωθεί η γλωσσική σχολική επίδοση των δίγλωσσων μαθητών πρέπει στο σπίτι τους και στα σχολικά διαλείμματα να μιλούν ελληνικά και όχι τη μητρική τους γλώσσα. Επιπλέον, περισσότεροι από τους μισούς εκπαιδευτικούς του δείγματος διαφωνούν με τη διδασκαλία των μητρικών γλωσσών των αλλοδαπών μαθητών στο ελληνικό σχολείο. Στο πλαίσιο αυτό, οι εκπαιδευτικοί με ποσοστό 40% δεν επιτρέπουν στους δίγλωσσους μαθητές να χρησιμοποιούν τη μητρική τους γλώσσα μέσα στην τάξη. Η ισχυρή αυτή διαφωνία των εκπαιδευτικών του δείγματος στη χρησιμοποίηση της μητρικής γλώσσας των δίγλωσσων μαθητών συμφωνεί με τα αποτελέσματα των ερευνών των Αθανασοπούλου (2017) και Σελλά-Μάζη (2015), οι οποίες τονίζουν την ανεπάρκεια των εκπαιδευτικών να εφαρμόσουν διγλωσσική και διαπολιτισμική παιδαγωγική στις μεικτές τάξεις και οι εκπαιδευτικές πρακτικές που χρησιμοποιούν στη διδασκαλία του γλωσσικού μαθήματος φαίνεται να στηρίζονται στο αφομοιωτικό μοντέλο εκπαιδευτικής πολιτικής.

Ως προς το που αποδίδουν οι εκπαιδευτικοί το γεγονός ότι παιδιά με συγκεκριμένα γλωσσικά χαρακτηριστικά αποτυγχάνουν στο σχολείο, οι εκπαιδευτικοί συμφωνούν ότι η εκπαιδευτική πολιτική που εφαρμόζεται δεν επιτρέπει τη σχολική βελτίωση των δίγλωσσων μαθητών, ενώ ένας στους τρεις εκπαιδευτικούς πιστεύει ότι οι δίγλωσσοι μαθητές εμφανίζουν αυξημένες πιθανότητες να εγκαταλείψουν το σχολείο στο μέλλον. Ταυτόχρονα, ισχυρίζονται ότι το εκπαιδευτικό υλικό και περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων επηρεάζει αρνητικά τη γλωσσική απόδοση των δίγλωσσων μαθητών, χαρακτηρίζοντάς το διαπολιτισμικά ανεπαρκές. Επίσης, από τα αποτελέσματα προκύπτει ότι οι εκπαιδευτικοί επιρρίπτουν τις ευθύνες για τη χαμηλή σχολική απόδοση στο κοινωνικό, οικονομικό και μορφωτικό υπόβαθρο της οικογένειας των δίγλωσσων μαθητών, εύρημα που συναντάται και στην έρευνα της Αθανασοπούλου (2017). Σε πλαίσιο αυτό, θεωρούν ότι οι δίγλωσσοι μαθητές παρουσιάζουν έλλειψη συμμετοχής, προβλήματα συμπεριφοράς, φαινόμενα αδιαφορίας και έλλειψης ενδιαφέροντος για το γλωσσικό μάθημα. Επίσης, δηλώνουν ότι η παρουσία των παιδιών αυτών δημιουργεί δυσκολίες στο διδακτικό τους έργο, αξιολογούν την scho-

λική γλωσσική τους επίδοση χαμηλότερα από την αντίστοιχη των ημεδαπών και πιστεύουν ότι η προσαρμογή των δίγλωσσων μαθητών στο ελληνικό σχολείο και γενικά στην ελληνική πραγματικότητα δεν είναι μια εύκολη διαδικασία. Επιπλέον, θεωρούν ότι ο χρόνος παραμονής των δίγλωσσων μαθητών/τριών στη χώρα, η έλλειψη κατανόησης της ελληνικής γλώσσας διδασκαλίας και ψυχολογικοί παράγοντες όπως το άγχος, επηρεάζουν αρνητικά την απόδοση που παρουσιάζουν στο σχολείο. Τέλος, δηλώνουν ότι η άγνοια της ελληνικής γλώσσας από τους πολιτισμικά διαφορετικούς μαθητές δημιουργεί μαθησιακά προβλήματα.

Αυτές οι θέσεις των εκπαιδευτικών διακρίνονται από αφομοιωτικό χαρακτήρα και οι εκπαιδευτικές τους προσεγγίσεις στηρίζονται στην υπόθεση του ελλείμματος (Jacquard, 2010), σύμφωνα με την οποία η χαμηλή επίδοση των μεταναστών μαθητών αποδίδεται στο ελλιπές γλωσσικό και πολιτισμικό τους κεφάλαιο και επιβεβαιώνουν προηγούμενες έρευνες (Χατζηδάκη, 2015· Γκόβαρης, 2013· Νικολάου, 2011) που υποστηρίζουν ότι τα αλλόγλωσσα παιδιά στο ελληνικό σχολείο ορίζονται ως πρόβλημα και η παρουσία τους δημιουργεί δυσκολίες στο διδακτικό έργο των εκπαιδευτικών.

Ένας επιπλέον παράγοντας, ο οποίος επηρεάζει τη γλωσσική απόδοση των δίγλωσσων μαθητών, όπως καταγράφεται από τις απαντήσεις των εκπαιδευτικών, είναι η διαπολιτισμική διάσταση στις πανεπιστημιακές σπουδές. Πιο συγκεκριμένα, το 83% των συμμετεχόντων πιστεύει ότι η ελλιπής κατάρτιση των εκπαιδευτικών επηρεάζει αρνητικά και παίζει από αρκετά έως πάρα πολύ σημαντικό ρόλο στη δημιουργία προβλημάτων που παρεμποδίζουν τη σχολική γλωσσική βελτίωση των πολιτισμικά διαφορετικών μαθητών. Μάλιστα, με ποσοστό 70% δηλώνουν αδυναμία να επιλέξουν την κατάλληλη μέθοδο διδασκαλίας. Επιπλέον, οι μισοί σχεδόν συμμετέχοντες συμφωνούν ότι η εκπαίδευση που προσφέρουν τα Α.Ε.Ι. δεν παρέχει τα απαραίτητα εφόδια στους μελλοντικούς εκπαιδευτικούς, για να διδάξουν σε τάξεις όπου συνεκπαιδεύονται αυτού του τύπου οι μαθητές. Η έλλειψη διαπολιτισμικής διάστασης στις πανεπιστημιακές σπουδές και η μη κατάλληλη προετοιμασία των εκπαιδευτικών, οι οποίοι καλούνται να ανταποκριθούν στις ανάγκες μιας πολυπολιτισμικής τάξης, όπου συνεκπαιδεύονται μειονοτικοί και πλειονοτικοί μαθητές. Ο έλεγχος ανεξαρτησίας των μεταβλητών της έρευνας, φαίνεται να επιβεβαιώνει τις θέσεις των εκπαιδευτικών για την έλλειψη διαπολιτισμικής διάστασης στις βασικές πανεπιστημιακές σπουδές, διότι οι εκπαιδευτικοί με την υψηλότερη εκπαιδευτική κατάρτιση (μεταπτυχιακό και διδακτορικό τίτλο σπουδών) παρατηρούν πολύ λιγότερα προβλήματα συμπεριφοράς δίγλωσσων μαθητών, σε σχέση με αυτούς που έχουν βασικό πτυχίο (Α.Ε.Ι).

Τέλος, ως προς τη θέση των εκπαιδευτικών ως προς τις δυνατότητες που προσφέρει η επίδραση της Τέχνης στη διδασκαλία του γλωσσικού μαθήματος, ειδικότερα σε δίγλωσσους μαθητές και στους παράγοντες που είναι αποτρεπτικοί για την αξιοποίηση της τέχνης στην εκπαιδευτική διαδικασία του Γλωσσικού μαθήματος, προκύπτουν τα ακόλουθα. Η μεγάλη πλειοψηφία των συμμετεχόντων (87%) θεωρεί ότι μέσω της τέχνης και των διαθεματικών εκπαιδευτικών προσεγγίσεων που σχετίζονται με αυτή μπορούν οι πολιτισμικά και γλωσσικά διαφορετικοί μαθητές να βελτιώσουν τη σχολική και γλωσσική τους επίδοση. Επιπλέον, καταγράφεται με ποσοστό 80% η θέση ότι οι μαθητές μπορούν να κατασκευάσουν τη νέα γνώση και να καταδείξουν τις αντιλήψεις τους μέσω μιας μορφής τέχνης. Η αναγκαιότητα για διαθεματικές εκπαιδευτικές προσεγγίσεις στη διδασκαλία του γλωσσικού μαθήματος έχει ήδη καταγραφεί από πλήθος ερευνών (Marshall, 2014· Καρέλα, 2011· Sarikaki, 2011· Μέργου, 2011· Erdal, 2011· Μακρίδου, 2014· Rolling, 2010) που αναδεικνύουν

ότι η ενασχόληση των μαθητών με στοχευμένες καλλιτεχνικές δράσεις λειτουργεί ως συνεχές συνολικότερου γραμματισμού. Ωστόσο, τα αποτελέσματα της έρευνας παρουσιάζουν ταυτόχρονα μια εκπαιδευτική κοινότητα, η οποία δηλώνει ότι δεν επικοινωνεί συστηματικά με τους εκπαιδευτικούς ειδικοτήτων για να διδάξει το γλωσσικό μάθημα διαθεματικά κυρίως λόγω αδυναμίας ένταξης στο ωρολόγιο πρόγραμμα και λόγω έλλειψης χρόνου.

Καταληκτικά, από τα ευρήματα της έρευνας προκύπτει ότι οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις που υποστηρίζουν οι εκπαιδευτικοί δεν στοχεύουν στη διατήρηση και ανάπτυξη της διγλωσσίας των μειονοτήτων που φοιτούν στα σχολεία τους, αλλά στην ομοιογενοποίηση με κύριο μοχλό την επίσημη εθνική γλώσσα. Στο πλαίσιο αυτό, εφαρμόζουν ένα μονόγλωσσο πρόγραμμα και παρουσιάζουν παρανοήσεις για τη διγλωσσία, ενώ ταυτόχρονα, επιρρίπτουν τις ευθύνες για τη χαμηλή σχολική απόδοση των παιδιών με τα συγκεκριμένα γλωσσικά χαρακτηριστικά στο κοινωνικό, οικονομικό και μορφωτικό υπόβαθρο της οικογένειας των δίγλωσσων μαθητών και στο χρόνο παραμονής τους στη χώρα. Τέλος, συμφωνούν ότι η χρήση της τέχνης και η αξιοποίηση της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης αποτελούν αποτελεσματικά εργαλεία στο πλαίσιο της διδασκαλίας του γλωσσικού μαθήματος σε δίγλωσσους μαθητές, αλλά στην πράξη οι πρακτικές αυτές δεν εφαρμόζονται κυρίως λόγω αδυναμίας ένταξης στο ωρολόγιο πρόγραμμα και λόγω έλλειψης χρόνου.

Ωστόσο, η παρούσα έρευνα πραγματοποιήθηκε σε συγκεκριμένο δείγμα εκπαιδευτικών και ως εκ τούτου, τα αποτελέσματά της δεν μπορούν να γενικευθούν στο σύνολο των εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης σε όλη την επικράτεια. Συνεπώς, καθώς απουσιάζει η διδασκαλία της μητρικής γλώσσας των δίγλωσσων μαθητών και δεν αξιοποιείται εκπαιδευτικά ο πολυδιάστατος χαρακτήρας της γλώσσας, ένα μεγαλύτερο δείγμα εκπαιδευτικών σε μια ανάλογη έρευνα στο μέλλον θα μπορούσε να αναδείξει περαιτέρω τις ατομικές στάσεις των εκπαιδευτικών για τη διαθεματικότητα και την επίδραση των σύγχρονων πρακτικών (Διαπολιτισμική Εκπαίδευση – χρήση Τέχνης) στη διδασκαλία του γλωσσικού μαθήματος σε δίγλωσσους και να καταλήξει σε ασφαλέστερα αποτελέσματα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Αγγελοπούλου, Π. & Μάνεσης, Ν. (2017). Δίγλωσσοι μαθητές στο δημοτικό σχολείο και διαπολιτισμική εκπαίδευση: η περίπτωση της Αχαΐας. *Έρευνα στην Εκπαίδευση*, 6(1), 228-236.
- Αθανασοπούλου, Δ. (2017). *Ανιχνεύοντας τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για τα προγράμματα ενίσχυσης αλλοδαπών μαθητών. Η περίπτωση του προγράμματος «ΔΙΑΠΟΛΙΣ»*. (Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή εργασία). Πάτρα: ΕΑΠ.
- Babbie, E. (2011). *Εισαγωγή στην κοινωνική έρευνα*. Αθήνα: Κριτική.
- Γκόβαρης, Χ. (2013). *Διδασκαλία και Μάθηση στο Διαπολιτισμικό Σχολείο*. Αθήνα: Gutenberg.
- Creswell, J. W. (2011). *Η έρευνα στην εκπαίδευση. Σχεδιασμός, διεξαγωγή και αξιολόγηση της ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας*. Αθήνα: Έλλην.
- Cummins, J. (2005). *Ταυτότητες υπό Διαπραγμάτευση. Εκπαίδευση με σκοπό την Ενδυνάμωση σε μια Κοινωνία της Ετερότητας*. Αθήνα: Gutenberg.

- Daucher, H. & Seitz, R. (2003). *Διδακτική των εικαστικών τεχνών*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- De Jong, E. (2015). Afterword: toward pluralist policies, practices, and research. *Language and Education*, 30(4), 378-382.
- Επιστημονική Επιτροπή για τη Στήριξη των Παιδιών των Προσφύγων (Απρίλιος, 2017). *Το Έργο της Εκπαίδευσης των Προσφύγων*. Αθήνα: ΥΠΕΠΘ
- Erdal, G. (2011, Μάιος). Impact of the music of cognitive processes as to the development of language. Ανακοίνωση στο 4ο Διεθνές Συνέδριο Τέχνες και Εκπαίδευση: Δημιουργικοί Τρόποι Εκμάθησης των Γλωσσών, Αθήνα. Ανακτήθηκε από https://pamvotisdeutsch.files.wordpress.com/2012/12/praktika_2011_artsedu_b_vol.pdf
- Freynet, N., & Clément, R. (2015). Bilingualism in minority settings in Canada: Integration or assimilation?. *International Journal of Intercultural Relations*, 46, 55-72.
- García, O. (2017). Reflections on Turnbull's reframing of foreign language education: bilingual epistemologies. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 22(5), 628-638.
- Huebner, T. (2016). Bilingualism in International Schools: a model for enriching language education. *International Journal of Multilingualism*, 13(3), 385-387.
- Jacquard, A. (2010). *Εγώ και οι άλλοι: Μια γενετική προσέγγιση*. Αθήνα: Κάτοπτρο.
- Καξίρα, Π., Καπλάνη, Ε., Μακρυγιάννης, Σ. & Πουταχίδης, Γ. (2011, Μάιος). Το αρχαιοελληνικό θέατρο στη μειονοτική εκπαίδευση: Διδασκαλία της Ελληνικής γλώσσας με τη χρήση θεατρικών τεχνικών. Ανακοίνωση στο 4ο Διεθνές Συνέδριο Τέχνες και Εκπαίδευση: Δημιουργικοί Τρόποι Εκμάθησης των Γλωσσών, Αθήνα. Ανακτήθηκε από https://pamvotisdeutsch.files.wordpress.com/2012/12/praktika_2011_artsedu_b_vol.pdf
- Καρέλα, Γ. (2011, Μάιος). *Η τέχνη ως εργαλείο διδασκαλίας του γλωσσικού μαθήματος*. Ανακοίνωση στο 4ο Διεθνές Συνέδριο Τέχνες και Εκπαίδευση: Δημιουργικοί Τρόποι Εκμάθησης των Γλωσσών, Αθήνα. Ανακτήθηκε από https://pamvotisdeutsch.files.wordpress.com/2012/12/praktika_2011_artsedu_b_vol.pdf
- Κουτράκης, Σ., Μπίκα, Σ. & Τσέκρελη, Ο. (2011, Μάιος). Διεπιστημονικές διαδικασίες εκπαίδευσης για τη ξένη γλώσσα με τη χρήση έργων τέχνης. Ανακοίνωση στο 4ο Διεθνές Συνέδριο Τέχνες και Εκπαίδευση: Δημιουργικοί Τρόποι Εκμάθησης των Γλωσσών, Αθήνα. Ανακτήθηκε από https://pamvotisdeutsch.files.wordpress.com/2012/12/praktika_2011_artsedu_b_vol.pdf
- Μακρίδου, Τ. (2014). Κοινωνικές και (Δια)πολιτισμικές αξίες στο μάθημα της εικαστικής αγωγής. Στο Χ. Χατζησωτηρίου & Κ. Ξενοφώντος (Επίμ.), *Διαπολιτισμική Εκπαίδευση: Προκλήσεις, Παιδαγωγικές Θεωρήσεις και Εισηγήσεις* (σσ. 266-292). Καβάλα: Σαΐτα. Ανακτήθηκε από: <http://www.poed.com.cy/Portals/0/pdf/ebook%20Intercultural%20Education.pdf>
- Marshall, J. (2014). Transdisciplinarity and Art Integration: Toward a New Understanding of Art-Based Learning across the Curriculum. *Studies in Art Education*, 55(2), 104-127.
- Matheoudakis, M., Chatsidaki, A. & Maligoudi, A. (2017). Heritage language classes and bilingual competence: the case of Albanian immigrant children in Greece. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 2, 1-17.

- Μέγα, Γ. (2011). Η αξιοποίηση της αισθητηριακής εμπειρίας στην Εκπαίδευση. Στο Αναστασιάδης, Π. (Επιμ.) *Μείζον Πρόγραμμα Επιμόρφωσης Βασικό Επιμορφωτικό Υλικό, τ. Α Γενικό Μέρος*. Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.
- Μέργου, Μ. (2011, Μάιος). Δραματικές τεχνικές στη διδασκαλία γλωσσικών μαθημάτων για την αντιμετώπιση του ρατσισμού και των διακρίσεων στο σχολικό περιβάλλον. Ανακοίνωση στο 4ο Διεθνές Συνέδριο Τέχνες και Εκπαίδευση: Δημιουργικοί Τρόποι Εκμάθησης των Γλωσσών, Αθήνα. Ανακτήθηκε από https://pamvotisdeutsch.files.wordpress.com/2012/12/praktika_2011_artsedu_b_vol.pdf
- Μήλιου, Ο. (2013). Η ευαισθητοποίηση των δασκάλων απέναντι στην πολιτισμική ετερότητα: θεωρητική και εμπειρική προσέγγιση. *Παιδαγωγική επιθεώρηση*, 56, 83-99.
- Νικολάου, Γ. (2011). Ένταξη και εκπαίδευση των αλλοδαπών μαθητών στο δημοτικό σχολείο: Από την «ομοιογένεια» στην πολυπολιτισμικότητα. Αθήνα: Πεδίο.
- Πιατά, Α. (2014). Η πολυπολιτισμική επίγνωση και επικοινωνιακή στη διαπολιτισμική εκπαίδευση: Θεωρητικές προσεγγίσεις και πρακτικές εφαρμογές. Στο Χ. Χατζησωτηρίου & Κ. Ξενοφώντος (Επίμ.), *Διαπολιτισμική Εκπαίδευση: Προκλήσεις, Παιδαγωγικές Θεωρήσεις και Εισηγήσεις* (σσ. 176-197). Καβάλα: Σαΐτα.
- Palaiologou, N. (2007). School adjustment difficulties of immigrant children in Greece. *Intercultural Education*, 18(2), 99-110.
- Palaiologou, N. & Faas, D. (2012). How 'intercultural' is education in Greece? Insights from policymakers and educators. *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 42(4), 563-584.
- Robson, C. (2010). *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου: Ένα μέσον για κοινωνικούς επιστήμονες και επαγγελματίες ερευνητές*. Αθήνα: Gutenberg.
- Rolling, J. H. (2010). A paradigm analysis of arts-based research and implications for education. *Studies in Art Education*, 51(2), 102-114.
- Σάλλα – Δοκουμετζίδα, Τ. (2008). *Καλλιτεχνική παιδεία και παιδαγωγικά συστήματα*. Αθήνα: Νήσος.
- Σέλλα – Μάζη, Ε. (2015). Η διγλωσσία στην Ελλάδα. Στο Σκούρτου, Ε. & Κούρτη – Καζούλη, Β. (Επιμ.), *Διγλωσσία και Διδασκαλία της Ελληνικής ως Δεύτερης Γλώσσας* (σσ. 20-67). Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Ανακτήθηκε από <http://hdl.handle.net/11419/6346>
- Σκούρτου, Ε. (2011). *Η διγλωσσία στο σχολείο*. Αθήνα: Gutenberg.
- Σχίζα, Γ. (2014). Ποιότητα και ισότητα στην εκπαίδευση: Ενισχύοντας το μορφωτικό επίπεδο των μεταναστευτικής προέλευσης. Στο Χ. Χατζησωτηρίου & Κ. Ξενοφώντος (Επίμ.), *Διαπολιτισμική Εκπαίδευση: Προκλήσεις, Παιδαγωγικές Θεωρήσεις και Εισηγήσεις* (σσ. 112-133). Καβάλα: Σαΐτα.
- Sarikaki, G. (2011, Μάιος). The infusion of the Arts through a project as a means of understanding the functions of language. Ανακοίνωση στο 4ο Διεθνές Συνέδριο Τέχνες και Εκπαίδευση: Δημιουργικοί Τρόποι Εκμάθησης των Γλωσσών, Αθήνα. Ανακτήθηκε από https://pamvotisdeutsch.files.wordpress.com/2012/12/praktika_2011_artsedu_b_vol.pdf
- Silverstein, L. B. & Layne, S. (2010). *What is arts integration?* Washington, DC: The Kennedy Center

for the Performing Arts.

- Stamou, A. & Dinas, K. (2009, June). Greek teachers' common misconceptions about bilingualism. Στο *Intercultural Education: Paideia, Polity, Demoi. Cd-rom Proceedings of the International Conference co-organized by the International Association for Intercultural Education (IAIE) and the Hellenic Migration Policy Institute (IMEPO), under the aegis of Unesco.*
- Τριανταφυλλάκη, Α. (2014). Διαπολιτισμική μουσική εκπαίδευση: Νέες κατευθύνσεις για την αρχική κατάρτιση εκπαιδευτικών. Στο Χ. Χατζησωτηρίου & Κ. Ξενοφώντος (Επίμ.), *Διαπολιτισμική Εκπαίδευση: Προκλήσεις, Παιδαγωγικές Θεωρήσεις και Εισηγήσεις* (σσ. 243-265). Καβάλα: Σαΐτα.
- Tsaliki, E. (2016). Presentation of the intercultural schools in Greece: Promoting intercultural and citizenship issues? *Journal Plus Education*, XIV(1), 357-374.
- Chappell. S. & Cahmann-Taylor. M. (2013). No Child Left With Crayons: The Imperative of Arts-Based Education and Research With Language "Minority" and Other Minoritized Communities. *Review of Research in Education*, 37, 243-268.
- Φραγκουδάκη, Α. (2008). *Οδηγός Μελέτης της Ύλης της Θεματικής Ενότητας Εκπαίδευση: Πολιτισμικές Διαφορές και Κοινωνικές Ανισότητες*. Πάτρα: ΕΑΠ
- Φραγκούλης, Ι. & Μίχαλου, Α. (2013). Καταγραφή απόψεων εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης σε σχέση με την αξιοποίηση της τέχνης στην εκπαίδευση παιδιών με ήπιες μαθησιακές δυσκολίες. Η περίπτωση των εκπαιδευτικών του Ν. Αχαΐας. *Επιστημονικό Εκπαιδευτικό Περιοδικό «εκπ@ιδευτικός κύκλος»*, 1 (2), 51-193.
- Χατζηδάκη, Α. (2015). Η Ελληνική γλώσσα ως δεύτερη και ως ξένη στη διασπορά- Εκπαιδευτικές δράσης και νέα δεδομένα. Στο Σκούρτου, Ε. & Κούρτη – Καζούλη, Β. (Επιμ.), *Διγλωσσία και Διδασκαλία της Ελληνικής ως Δεύτερης Γλώσσας* (σσ. 70-95). Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών.
- Χατζηδήμου, Δ. (2011). Εναλλακτικές μορφές, τεχνικές και μέθοδοι διδασκαλίας και μάθησης. Στο Π. Αναστασιάδης (Επιμ.), *Μείζον Πρόγραμμα Επιμόρφωσης Εκπαιδευτικών* στις 8 Π.Σ., 3 Π.Σ.Εξ., 2 Π.Σ.Εισ. (τομ. Α, γενικό μέρος, σσ. 34-47). Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.
- Χατζησωτηρίου, Χ. & Ξενοφώντος, Κ. (2014). Η διαπολιτισμική εκπαίδευση στο Κυπριακό συγκείμενο: Πολιτικές, προκλήσεις και εισηγήσεις. Στο Χ. Χατζησωτηρίου & Κ. Ξενοφώντος (Επίμ.), *Διαπολιτισμική Εκπαίδευση: Προκλήσεις, Παιδαγωγικές Θεωρήσεις και Εισηγήσεις* (σσ. 59-79). Καβάλα: Σαΐτα.

«Education as unusual»: Η συνεργασία Συντονιστριών/Συντονιστών Εκπαίδευσης Προσφύγων και Διευθυντριών/Διευθυντών Σχολείων στην προσπάθεια συμπερίληψης των μαθητών/τριών προσφύγων στην εκπαίδευση. Μία μελέτη περίπτωσης μεταξύ δύο διευθυντριών Δημοτικών Σχολείων του Δήμου Αθηναίων και της Συντονίστριας Εκπαίδευσης Προσφύγων της Ανοικτής Δομής Φιλοξενίας του Ελαιώνα

Βασιλική Κρίθαρα

Συντονίστρια Εκπαίδευσης Προσφύγων Ελαιώνα
krithariv@yahoo.com

Χριστίνα Σπυροπούλου

Διευθύντρια 72ου Δημοτικού Σχολείου Αθηνών
saphi63@hotmail.com

Θεοδώρα Τσιαγκάνη

Διευθύντρια 49ου Δημοτικού Σχολείου Αθηνών
dtsiagani@gmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η ένταξη των μαθητών/τριών προσφύγων στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα αποτελεί μια πρόκληση που μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω της συστηματικής και ποιοτικής συνεργασίας όλων των εμπλεκόμενων. Η ανακοίνωση αναφέρεται στη συνεργασία που αναπτύχθηκε μεταξύ της Συντονίστριας Εκπαίδευσης Προσφύγων της Δομής Φιλοξενίας Προσφύγων του Ελαιώνα και δύο διευθυντριών Δημοτικών Σχολείων της Αθήνας (49ο και 72ο) που υποδέχονται μαθητές/τριες από τη συγκεκριμένη Δομή. Στο πλαίσιο αυτό αναλύονται τα στοιχεία που οδήγησαν στη συνεργασία αυτή και συζητούνται οι παράγοντες που επέδρασαν δυναμικά στο τρίπτυχο επικοινωνία/ συνεργασία/συνέργεια. Μέσα από τη βιωματική-εμπειρική προσέγγιση (στοιχεία της έρευνας δράσης) αναδεικνύεται πώς η ποιότητα και η συχνότητα της συγκεκριμένης συνεργασίας βοήθησαν να αμβλυνθούν προβλήματα που ενδεχομένως δημιουργούνται από την υποδοχή των μαθητών και των μαθητριών προσφύγων στο σχολείο, συμβάλλοντας ουσιαστικά στην εξοικείωση των παιδιών προσφύγων αλλά και των οικογενειών τους με το σχολικό περιβάλλον.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: εκπαίδευση προσφύγων, διευθύντρια σχολικής μονάδας, Συντονιστές Εκπαίδευσης Προσφύγων, συμπερίληψη

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το πρόγραμμα εκπαίδευσης προσφύγων άρχισε να λειτουργεί το σχολικό έτος 2016 - 2017 με τη δημιουργία των νέων Δομών Υποδοχής και Εκπαίδευσης Προσφύγων (εφεξής ΔΥΕΠ).

Οι ΔΥΕΠ λειτουργούν ως προπαρασκευαστικός εκπαιδευτικός μηχανισμός, με στόχο την ένταξη των παιδιών προσφύγων στο πρωινό πρόγραμμα των δημόσιων σχολείων. Το πρόγραμμα στοχεύει στην εκπαιδευτική στήριξη του προσφυγικού μαθητικού πληθυσμού και στην ομαλή ένταξή του στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα σύμφωνα με τις αρχές της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης. Η απουσία προηγούμενης εμπειρίας, υποδομών και πόρων, αυξάνει τον βαθμό δυσκολίας του εγχειρήματος για όλους τους εμπλεκόμενους φορείς.

Ο ρόλος της/του διευθύντριας/ντή της σχολικής μονάδας που υποδέχεται παιδιά πρόσφυγες είναι αποφασιστικής σημασίας για την επιτυχία του προγράμματος της εκπαίδευσης των προσφύγων. Στην προσπάθειά του/της αυτή συνεπικουρείται από τους Συντονιστές Εκπαίδευσης Προσφύγων (εφεξής ΣΕΠ). Η ανάπτυξη αποτελεσματικών συνεργασιών και η καλή επικοινωνία μεταξύ ΣΕΠ και διευθυντών/ντριών σχολικών μονάδων αποτελούν βασικές προϋποθέσεις για την επιτυχή έκβαση του όλου εγχειρήματος, συμβάλλοντας στην άμεση διαχείριση των δυσκολιών ώστε να αμβλύνονται τα προβλήματα που αναδύονται σε επίπεδο οργανισμών (σχολικές μονάδες) και προσώπων (εκπαιδευτικοί, γονείς, κ.ά). Ταυτόχρονα διευκολύνουν τους μαθητές/τριες πρόσφυγες και τις οικογένειές τους να αντιληφθούν το σχολικό πλαίσιο με στόχο να ενταχθούν ομαλά σε αυτό.

Στην ανακοίνωση αυτή, μέσα από την εμπειρία που αποκομίσαμε τα δύο τελευταία χρόνια (2017-2019), θα επιχειρηθεί μια προσπάθεια ανάλυσης αυτής της συνεργασίας. Πιο συγκεκριμένα, θα παρουσιαστούν οι λόγοι που οδήγησαν σ' αυτή και θα περιγραφούν οι δυναμικές που τη διαμόρφωσαν μέσα από τις καθημερινές ανάγκες της δουλειάς. Επιπλέον, θα αναλυθούν τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της και οι παράγοντες που επέδρασαν καθοριστικά στο τρίπτυχο επικοινωνία/συνεργασία/συνέργεια ΣΕΠ και διευθυντριών των σχολείων.

Τέλος, θα αναφερθούν οι δυσκολίες και οι περιορισμοί που παρατηρήθηκαν και θα μνημονευθούν συνοπτικά τα αποτελέσματα των δράσεων και των συνεργειών που υλοποιήθηκαν.

Η συνεχής και ποιοτική επικοινωνία/συνεργασία μεταξύ ΣΕΠ και διευθυντών φαίνεται να συμβάλλει ουσιαστικά τόσο στην επίλυση αναδυόμενων προβλημάτων, όσο και στην ταχύτερη και αποτελεσματικότερη επίτευξη των στόχων του προγράμματος της εκπαίδευσης των παιδιών προσφύγων. Επιπλέον, εμφανίζεται να λειτουργεί θετικά στους εκπαιδευτικούς των σχολείων, αφού μέσα από τη συστηματική αυτή συνεργασία παρέχεται ουσιαστική υποστήριξη και ενίσχυση, γεγονός που μειώνει τις ανησυχίες τους και ενθαρρύνει την ανάληψη πρωτοβουλιών εντός και εκτός της σχολικής τάξης.

ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ

Το δικαίωμα της εκπαίδευσης αποτελεί αναφαίρετο ανθρώπινο δικαίωμα. Στην Ελλάδα κατοχυρώνεται από άρθρο 16 του Συντάγματος: το ελληνικό κράτος υποχρεούται να διασφαλίζει το δικαίωμα αυτό για κάθε παιδί που διαμένει στην ελληνική επικράτεια (Σκούρτης, 1995). Από το 2016 μέχρι και σήμερα, μέσω του προγράμματος της εκπαίδευσης των προσφύγων, χιλιάδες παιδιά

πρόσφυγες έχουν εισαχθεί και, σε κάποιο βαθμό, ενταχθεί στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Σύμφωνα με την Αναφορά της Επιστημονικής Επιτροπής για τη στήριξη των παιδιών προσφύγων (2017), ο προσφυγικός μαθητικός πληθυσμός χαρακτηρίζεται από υψηλή ανομοιογένεια και ετερογένεια (παιδιά διαφορετικών εθνικοτήτων), είναι ασταθής σε σχέση με τον αριθμό του (συνεχείς μετακινήσεις εντός και εκτός της χώρας) και προέρχεται από εμπόλεμες χώρες (σκληρά βιώματα που δημιουργούν διάφορων ειδών ζητήματα), γεγονός που καθιστά το εγχείρημα ένταξής τους στην εκπαιδευτική διαδικασία εξαιρετικά δύσκολο.

Παρά τις δυσκολίες και τις αντίξοες αυτές συνθήκες, το πρόγραμμα λειτουργεί για τρίτη συνεχή χρονιά έχοντας πετύχει θετικά αποτελέσματα, τόσο για τον προσφυγικό πληθυσμό που διαμένει στη χώρα μας όσο και για το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, που εισέρχεται σε μια διαδικασία μετασχηματισμού προκειμένου να ανταπεξέλθει στα νέα δεδομένα, ακολουθώντας τη ροή των μεταβαλλόμενων συστημάτων (Πασιαρδής, 2004). Μέσα από μια σειρά εγκυκλίων, νόμων και προεδρικών διαταγμάτων, από το 2016 το ελληνικό κράτος διασφαλίζει την εκπαίδευση των παιδιών προσφύγων θεσμοθετώντας νέες δομές και θέσεις εργασίας προκειμένου να επιτύχει την ένταξη των παιδιών αυτών στα ελληνικά σχολεία της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης.

Έτσι ιδρύονται οι πρώτες ΔΥΕΠ (Ν. 4415/16), επανιδρύονται οι Ζώνες Εκπαιδευτικής Προτεραιότητας (ΖΕΠ I και ΖΕΠ II, Ν. 3879/2010) και θεσμοθετείται η θέση των Συντονιστών Εκπαίδευσης Προσφύγων (ΚΥΑ 152360/ΓΔ4/2016 - ΦΕΚ 3049/Β/23/9/2016, Ν. 4547/2018).

Ο ΡΟΛΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΩΝ ΣΕΠ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ

Οι ΣΕΠ είναι εκπαιδευτικοί αποσπασμένοι στις Δομές Φιλοξενίας Προσφύγων και λειτουργούν ως συνδετικός κρίκος ανάμεσα στην τυπική εκπαίδευση και τον προσφυγικό μαθητικό πληθυσμό. Η δουλειά τους διαφοροποιείται τόσο από τις συνθήκες που επικρατούν στην κάθε δομή όσο και από αυτές που επηρεάζουν κάθε φορά το προσφυγικό ζήτημα. Η θέση τους θεσμοθετήθηκε το 2016 προκειμένου να καταγράψουν και να προωθήσουν τους μαθητές πρόσφυγες στις ΔΥΕΠ. Ο ρόλος των ΣΕΠ είναι πολυδιάστατος – συμβουλευτικός, εκπαιδευτικός/παιδαγωγικός, διοικητικός, κοινωνικός. Η διαχείριση των απαιτήσεων της δουλειάς τους απαιτεί την ανάληψη πρωτοβουλιών, ενώ βασικό στόχο αποτελεί η αποτελεσματική κοινωνική και εκπαιδευτική ένταξη των μαθητών προσφύγων, ακόμη και στην περίπτωση που θα προωθηθούν σε κάποια άλλη ευρωπαϊκή χώρα.

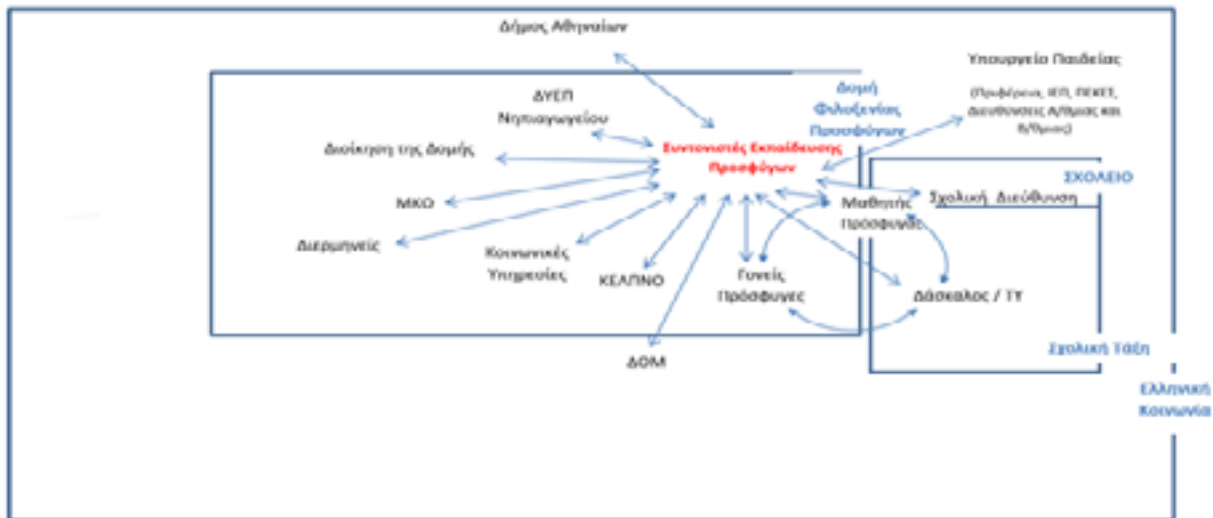
Το σχολικό έτος 2017-2018 οι μαθητές της Δομής του Ελαιώνα προωθήθηκαν στα όμορα με τη Δομή σχολεία Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Έκτοτε ο ρόλος των ΣΕΠ του Ελαιώνα επαναπροσδιορίστηκε. Οι συνεργασίες διαφοροποιήθηκαν και οι ΣΕΠ ανέλαβαν νέους δημιουργικούς ρόλους. Η συνεργασία με τις διευθύντριες και τους διευθυντές των σχολείων, όπως και με τους εκπαιδευτικούς, ήταν αναγκαία και απαραίτητη ώστε να διευκολυνθούν τόσο τα σχολεία και το εκπαιδευτικό προσωπικό όσο και οι οικογένειες των προσφύγων που τα παιδιά τους φοιτούσαν στα συγκεκριμένα σχολεία.

Ο ΚΑΘΟΡΙΣΤΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΣΕΠ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΚΑΙ ΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ

Σύμφωνα με τον Senge (2012), η πολυπολιτισμικότητα αποτελεί απαραίτητο στοιχείο της

εκπαίδευσης. Η μάθηση ξεκινά όταν αντιλαμβανόμαστε ότι οι διαφορετικές ιδέες που προέρχονται από διαφορετικούς ανθρώπους δημιουργούν τις καταλληλότερες συνθήκες εκπαίδευσης. Η εκπαίδευση δεν θα πρέπει να φυλακίζεται μέσα στους στενούς κύκλους της κουλτούρας μας. Αντίθετα, οι άνθρωποι με διαφορετική κουλτούρα θα πρέπει να ενθαρρύνονται προκειμένου να μεταφέρουν τις εμπειρίες και τις θέσεις τους στα σχολεία μας, δημιουργώντας μια ζωνρή, πολύχρωμη διαπολιτισμική σχολική κοινότητα (Foster, 1986). Ο P. Senge στο *Schools that learn* αποτυπώνει σχηματικά τις αλληλεπιδράσεις τάξης-σχολείου-κοινωνίας στο «The World at large», το οποίο προσαρμόσαμε στη δική μας εκπαιδευτική πραγματικότητα όπως παρακάτω:

Προσαρμογή από το "World at large" (P. Senge, *Schools that learn*, 2012)



Σύμφωνα με το σχήμα, η σχολική τάξη βρίσκεται στην καρδιά του εκπαιδευτικού συστήματος και αποτελεί, μαζί με το σχολείο και την ευρύτερη κοινωνία, ένα από τα τρία συστήματα που, ενώ φαινομενικά λειτουργούν αυτόνομα, ουσιαστικά είναι συνυφασμένα και αλληλεπιδρούν συνεχώς μεταξύ τους. Βασική προϋπόθεση της σχολικής τάξης είναι κάθε παιδί να είναι «ορατό» και ελεύθερο να μεταφέρει τις εμπειρίες και την κουλτούρα του.

Στο σχήμα αυτό αποτυπώνεται επίσης ο ρόλος που διαδραματίζει οι ΣΕΠ στη νέα ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα. Στοιχείο της καινοτομίας του θεσμού των ΣΕΠ συνιστά ακόμη και η χωροταξική επιλογή λειτουργίας του γραφείου τους στο πεδίο, ανάμεσα στους οικίσκους όπου στεγάζονται οι μαθητές, σηματοδοτώντας την αναπόφευκτη δημιουργία σχέσεων αλληλεπίδρασης με τις οικογένειες των προσφύγων σε καθημερινή βάση. Μέσα από τη διάδραση αυτή, οι ΣΕΠ βιώνουν αφενός τις δυσκολίες των ανθρώπων αφετέρου μια σχέση πολιτισμικής όσμωσης με τους πρόσφυγες. Γίνονται αρωγοί στην καθημερινότητά τους συμμετέχοντας κάποιες φορές στη ζωή τους ακόμη και έξω από τα όρια των αρμοδιοτήτων τους (κοινωνικός ρόλος). Η βιωματική αυτή εμπειρία τους επιτρέπει να σχηματίζουν μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα σχετικά με τη γενικότερη κατάσταση του προσφυγικού μαθητικού πληθυσμού αλλά και ειδικότερα για κάθε παιδί πρόσφυγα με το οποίο έρχονται σε επαφή. Το στοιχείο αυτό είναι κριτικής σημασίας για τον σχεδιασμό και την υλοποίηση βιωσιμότερων εκπαιδευτικών λύσεων.

Οι Συντονιστές Εκπαίδευσης Προσφύγων, σύμφωνα με την ανάλυση του σχήματος:

- Αναπτύσσουν συνεργασίες μέσα και έξω από τον χώρο εργασίας τους
- Αναπτύσσουν συνέργειες με διευθυντές, εκπαιδευτικούς και φορείς που ενεργοποιούνται στη Δομή αλλά και έξω από αυτή (ΔΟΜ, ΥΠΕΘ κ.ά)
- Διευκολύνουν τη λειτουργία των σχολικών μονάδων σχεδιάζοντας στοχευμένες δράσεις που ποικίλλουν ανάλογα με το ζήτημα που κάθε φορά χρειάζεται διευθέτηση
- Επικοινωνούν και διευκολύνουν τους γονείς των μαθητών προσφύγων προκειμένου οι τελευταίοι να συμμετέχουν πιο ενεργά στην εκπαιδευτική διαδικασία

Οι ΣΕΠ επικοινωνούν, συνεργάζονται και συνεργούν με μαθητές, φυσικά πρόσωπα και φορείς έχοντας ως πρωταρχικό στόχο την ομαλή ένταξη των μαθητών προσφύγων στο εκπαιδευτικό σύστημα και μακροπρόθεσμα την ανάληψη των αρμοδιοτήτων τους από τα ίδια τα σχολεία και τους γονείς πρόσφυγες, καταργώντας τον εαυτό τους.

ΤΑ ΒΑΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΩΝ ΔΥΟ ΔΗΜΟΤΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ

Το 49ο και το 72ο Δημοτικό Σχολείο Αθηνών (εφεξής Δ.Σ.Α.) εδρεύουν στον Δήμο της Αθήνας. Αν και απέχουν μόνο 700 μέτρα, αποτελούν δύο τελείως διαφορετικά σχολεία ως προς την ταυτότητα του μαθητικού πληθυσμού αλλά και τη φιλοσοφία της οργάνωσής τους.

Πιο συγκριμένα, στο 72ο Δ.Σ.Α. ο μαθητικός πληθυσμός είναι κατά 90% ελληνικός. Οι οικογένειες των μαθητών είναι μεσαίου και υψηλού εισοδήματος. Πρόκειται για ένα «αστικό» δημόσιο δημοτικό σχολείο, αφού η γύρω περιοχή χαρακτηρίζεται ως μία από τις πιο ακριβές γειτονιές της Αθήνας. Έχει λειτουργικότητα 12θέσιου σχολείου με 12 τμήματα στο πρωινό πρόγραμμα και 5 στο ολόημερο. Τάξεις υποδοχής λειτουργούν από το 2017 και το σχολείο υποδέχεται μαθητές πρόσφυγες από τον Οκτώβριο του 2016, με τις πρώτες ΔΥΕΠ.

Το 49ο Δημοτικό είναι πολυπολιτισμικό και υποδέχεται μαθητές και μαθήτριες εννέα διαφορετικών εθνοτήτων. Εδρεύει στο κέντρο της ασιατικής, πλέον, συνοικίας της Αθήνας και έχει λειτουργικότητα 7θέσιου. Το σχολείο άρχισε να υποδέχεται πρόσφυγες το 2017. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του αποτελούν η ετερότητα και η πολυγλωσσία, καθώς τα παιδιά έχουν διαφορετικές μητρικές γλώσσες με τα ελληνικά να είναι η δεύτερη γλώσσα, στην οποία όμως εκπαιδεύονται.

Από το 2017 έως το 2019 τα δύο αυτά σχολεία υποδέχτηκαν το 1/3 περίπου των παιδιών προσφύγων ηλικίας δημοτικού σχολείου του Ελαιώνα (Πίνακας 1).

Η ΠΡΟΚΛΗΣΗ ΤΗΣ ΦΟΙΤΗΣΗΣ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ

Τα παιδιά πρόσφυγες φέρουν συχνά τραυματικές εμπειρίες, καθώς έχουν εκτεθεί τόσο σε ψυχολογική όσο και σε σωματική βία (Karen Block, Suzanne Cross, Elisha Riggs & Lisa Gibbs, 2014). Είναι παιδιά του πολέμου που έχουν βιώσει την απώλεια αγαπημένων προσώπων, έχουν χάσει την παιδική τους ηλικία, ενώ πολύ συχνά καλούνται να αποκτήσουν δεξιότητες ενηλίκων με μοναδικό σκοπό την επιβίωση. Πολλά από αυτά βρίσκονται για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα εκτός εκπαιδευτικής διαδικασίας ή δεν έχουν καμία σχολική εμπειρία. Και στις δύο περιπτώσεις η αποσχολιοποίηση των παιδιών ταυτίζεται με τη στέρηση της παιδικής ηλικίας.

Επιπλέον, καλούνται να αντιμετωπίσουν τον κατακερματισμό της οικογένειας σε διαφορετικές

Στοιχεία	49 ^ο Δημοτικό Σχολείο Αθηνών	72 ^ο Δημοτικό Σχολείο Αθηνών
Βασικά Χαρακτηριστικά Στο κέντρο της Αθήνας	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Πολυπολιτισμικό ▪ Μαθητικός πληθυσμός: 9 εθνικότητες <ul style="list-style-type: none"> ▪ Οικογένειες με χαμηλό εισόδημα ▪ Λειτουργικότητα 70έτους ▪ (110 παιδιά / 13 άτομα μόνιμο εκπαιδευτικό προσωπικό) ▪ Φυσικοί ομιλητές της ελληνικής γλώσσας κυρίως οι εκπαιδευτικοί 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Μαθητικός πληθυσμός κατά 90% ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ▪ Οικογένειες κυρίως μεσαίου και υψηλού εισοδήματος <ul style="list-style-type: none"> ▪ Λειτουργικότητα 16/8 ▪ (244 παιδιά / 31 άτομα εκπαιδευτικό προσωπικό)
Μαθητές/τριες από τον Ελαιώνα το 2017-2018	17	5
Μαθητές/τριες από τον Ελαιώνα το 2018-2019	22	19
Μαθητές πρόσφυγες την τελευταία διετία	9	4
Τάξεις Υποδοχής	3(αρχικά2)	2(αρχικά1)
Εγγραφές στην Α' τάξη για το σχολικό έτος 2019-2020	8	5 (2 επανάληψη)

χώρες, την απουσία, δηλαδή, οικογενειακής ασφάλειας και θαλπωρής, τη φτώχεια, τα αρνητικά στερεότυπα που τα συνοδεύουν, κοινωνικές και εθνικές διακρίσεις. (Matthews, 2008, Porter & Haslam, 2005, Fazel κ.ά., 2012). Αρκετά από τα παιδιά εκδηλώνουν συναισθήματα απογοήτευσης, παραίτησης, έλλειψη ενδιαφέροντος για το σχολείο, ενώ επίσης φαίνεται να μην είναι σε θέση να συνάψουν φιλικές σχέσεις με τους συμμαθητές τους, με αποτέλεσμα την ελλιπή ή ακόμη και τη διακοπή της φοίτησής τους στο σχολείο (Porche κ.ά., 2011· Watson, 2009). Οι χαμηλές εκπαιδευτικές προσδοκίες των μαθητών προσφύγων ενισχύονται ακόμη περισσότερο από την αναμονή της μετεγκατάστασής τους σε άλλη ευρωπαϊκή χώρα με την οικογένειά τους ή της επανένωσής τους με αυτή. Σε όλο το διάστημα της παραμονής τους στην Ελλάδα βρίσκονται σε κενό επιθυμίας και ενδιαφέροντος για το σχολείο, αφού η προσμονή για ένα καλύτερο μέλλον τοποθετείται εκτός των συνόρων της Ελλάδας.

Μία ακόμη πρόκληση αποτελεί η πολιτισμική και γλωσσική ετερογένεια του προσφυγικού πληθυσμού: διαφορετικοί διάλεκτοι της επίσημης γλώσσας της χώρας προέλευσης των προσφύγων, πολιτισμικές διαφοροποιήσεις, διαφορετικές κουλτούρες, ενώ συχνά, η διαφορετική χώρα καταγωγής αποτελεί σημείο προστριβής μεταξύ τους. Έτσι, οι μικροεντάσεις που δημιουργούνται στη Δομή πολλές φορές μεταφέρονται από τα παιδιά και στο σχολείο.

Τέλος, ένα πεδίο που παραμένει ανεξιχνίαστο είναι το επίπεδο γραμματισμού των παιδιών στη μητρική τους γλώσσα, καθώς αρκετά παιδιά γνωρίζουν να γράφουν και να διαβάζουν σε αυτή. Το στοιχείο αυτό παραμένει ανεκμετάλλευτο στην υποστήριξη της εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας ως δεύτερης (Νικολάου, 2000, σ. 168· David-Chnane, 2008, σ. 56).

Ωστόσο, παρά τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν σε επίπεδο συναισθηματικό όσο και χωροταξικό, τα παιδιά πρόσφυγες, κατά τη Μακρυνιώτη (σ. 16) «ταξινομούν όσο γίνεται τα γεγονότα και τα συναισθήματά τους, αποδέχονται με πόνο τις απώλειες και εμπλέκονται σε μικρές και αδιόρατες ή περισσότερο μακροχρόνιες και συνειδητές διαδικασίες επαναπροσδιορισμού της ταυτότητάς τους, συμπεριλαμβάνοντας και τις τραυματικές εμπειρίες τους». Αυτό, κατά τη συγγραφέα, οδηγεί σε νέα νοηματοδότηση των βιωμάτων και της βίαιης απεδαφικοποίησης, που τα φέρουν

μέσα τους όχι ως καθηλώσεις «αλλά ως δυναμικά στοιχεία διαμόρφωσης μιας νέας ταυτότητας που δυνητικά μπορεί να οδηγήσει σε ένα ιδιαίτερο είδος κοινωνικής και πολιτικής ελευθερίας» (σ. 17). Ο ρόλος του σχολείου είναι, συνεπώς, να δημιουργεί κοινότητες για τους μαθητές και τις μαθήτριες και να παρέχει σταθερότητα, ασφάλεια και το αίσθημα του «ανήκειν» (Maadad & Matthews, 2018).

ΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΕΠ ΚΑΙ ΔΙΕΥΘΥΝΤΡΙΩΝ

Η εκπαίδευση των προσφύγων αποτέλεσε το έναυσμα για έναν ακόμη διάλογο στην εκπαιδευτική κοινότητα με θέμα την ομαλή ένταξη των αλλόγλωσσων μαθητών στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. – διάλογος που είχε ξεκινήσει από τη δεκαετία του 1990, όταν ο πρώτος αλλόγλωσσος μαθητικός πληθυσμός από την Αλβανία κατέκλεισε τις τάξεις του ελληνικού σχολείου, ενός σχολείου «καθαρά ελληνοκεντρικού και μονογλωσσικού» (Ασκούνη & Ανδρούσου, 2004, σσ. 15-17). Η αμηχανία της εκπαιδευτικής κοινότητας της εποχής άνοιξε ωστόσο ένα διάλογο στη διαπολιτισμική εκπαίδευση, οδήγησε στην παραγωγή γλωσσικού υλικού για τα ελληνικά ως δεύτερη γλώσσα και σε εναλλακτικούς τρόπους διδασκαλίας όπως την εφαρμογή των σχεδίων εργασίας. Στην περίοδο αυτή ιδρύονται και οι πρώτες Τάξεις Υποδοχής, που απευθύνονται αρχικά στους παλιννοστούντες μαθητές και σταδιακά διευρύνονται και στους μαθητές μετανάστες. Οι Τάξεις Υποδοχής με τα χρόνια ατονούν, αλλά επαναφέρονται ως αντισταθμιστικό μέτρο μέσα από τη λειτουργία των Ζωνών Εκπαιδευτικής Δραστηριότητας (ΖΕΠ I και II), με σκοπό την άμβλυση των κοινωνικών ανισοτήτων και την αντιμετώπιση του αποκλεισμού των ευάλωτων κοινωνικών ομάδων.

Το 2012 ολοκληρώνεται η συγγραφή του νέου Προγράμματος Σπουδών, το οποίο αναγνωρίζει τις αλλαγές που έχουν συντελεστεί, τόσο σε κοινωνικό και εθνικό όσο και σε πολιτισμικό επίπεδο. Αναγνωρίζει επίσης ότι το σχολικό σύστημα παραμένει ελληνοκεντρικό ή ευρωκεντρικό ως προς τον προσανατολισμό του. Παρ' όλα αυτά, καλείται να υλοποιήσει την ένταξη ετερόγλωσσων στοιχείων ώστε οι γηγενείς μαθητές να είναι σε θέση να συνδιαλέγονται με συμμαθητές τους που προέρχονται από οικογένειες οικονομικών μεταναστών και προσφύγων με διαφορετική κουλτούρα, γλώσσα, θρησκεία, πολιτισμό. Η πολυπολιτισμική αυτή συνάντηση στον χώρο της τάξης καταγράφεται ως μια διαδικασία επωφελής, αφού «θα ωφεληθούν τόσο οι μαθητές και οι μαθήτριες της πλειονότητας όσο και εκείνοι των μειονοτήτων: οι μεν πρώτοι θα έρθουν σε επαφή και θα γνωρίσουν άλλες πολιτισμικές παραδόσεις και γλώσσες, διευρύνοντας έτσι τον ορίζοντά τους, οι δε δεύτεροι θα αναπτύξουν τις δυνατότητές τους και θα βελτιώσουν τις επιδόσεις τους, στον βαθμό που θα αισθανθούν ότι στο περιβάλλον του σχολείου δεν υψώνεται ένα φράγμα το οποίο, αποκλείοντας τα διαφορετικά βιώματα, αξίες και νοοτροπίες, δημιουργεί συνθήκες ανισότητας και επιτείνει τη σχολική διαρροή». (Π.Σ. 2012, σ. 16).

Το 2015, με την εισροή χιλιάδων προσφύγων στην ελληνική επικράτεια, αρχίζει να δημιουργείται η πρώτη ζύμωση για την αναγκαιότητα εκπαίδευσης των παιδιών προσφύγων, και το 2016 γίνεται η πρώτη είσοδός τους στις ΔΥΕΠ. Διάφορες κοινωνικές αντιδράσεις εκφράζονται με τη βίαιη παρεμπόδιση εισόδου των παιδιών προσφύγων στα σχολεία που λειτουργούν ΔΥΕΠ.

Το 7^ο Δημοτικό, ένα από τα σχολεία όπου λειτουργεί ΔΥΕΠ στο κέντρο της Αθήνας, υποδέχεται, σε συνεργασία με τον Σύλλογο Γονέων, εγκάρδια τα προσφυγόπουλα. Τόσο το εκπαιδευτικό προσωπικό όσο και ο Σύλλογος Γονέων λειτουργούν υποστηρικτικά στον θεσμό και η ΔΥΕΠ λει-

τουργεί χωρίς προβλήματα και εντάσεις. Την επόμενη σχολική χρονιά, 2017-18, τα προσφυγόπουλα πλέον φοιτούν στο πρωινό πρόγραμμα του σχολείου και παρακολουθούν τα μαθήματα μαζί με τους συμμαθητές τους.

Στο 49ο Δ.Σ.Α. δεν λειτούργησε ΔΥΕΠ. και το σχολείο υποδέχτηκε τα παιδιά πρόσφυγες για πρώτη φορά το σχολικό έτος 2017-18 στο πρωινό πρόγραμμα.

Η συνεργασία των δύο διευθυντριών των σχολείων με τη ΣΕΠ της δομής του Ελαιώνα άρχισε τη σχολική χρονιά 2017-18 Η επικοινωνία τους με τη Συντονίστρια ήταν σχεδόν καθημερινή και αρχικά αφορούσε διοικητικά θέματα: εγγραφές των παιδιών, Ατομικά Δελτία Υγείας Μαθητών, καθημερινή καταγραφή απουσιών, συνδιοργάνωση της γιορτής στον Ελαιώνα (Μάιος 2018), επισκέψεις των εκπαιδευτικών των δύο σχολείων στη Δομή Φιλοξενίας του Ελαιώνα. Ακόμη, γνωριμία με τους γονείς των παιδιών προσφύγων, συμμετοχή των γονέων προσφύγων στο σχολείο με τη συνδρομή της ΣΕΠ και την υποστήριξη των διερμηνέων μέσα από το πρόγραμμα διερμηνείας της «ΜεταΔρασης» που υλοποιείται και στα δύο σχολεία.

Έτσι, σιγά σιγά αναπτύχθηκε μια στενή συνεργατική σχέση: η Συντονίστρια λειτουργεί ως «γέφυρα» ανάμεσα στο σχολείο, τους γονείς και τα παιδιά που ζουν στον Ελαιώνα. Αποτελεί, για παιδιά και γονείς, το κατ' εξοχήν πρόσωπο αναφοράς, παρέχει πληροφορίες (πάντοτε στο πλαίσιο της επαγγελματικής διακριτικότητας), παρωθεί τα παιδιά να βρίσκονται στην πρωινή συγκέντρωση από την οποία ξεκινά ο δρόμος προς το σχολείο και, τέλος, μοιράζεται τους προβληματισμούς για τη διασφάλιση της ποιότητας της εκπαίδευσης των παιδιών προσφύγων.

Στη λήξη της σχολικής χρονιάς, η ανεύρεση των τρόπων βελτίωσης της εκπαίδευσης αποτελεί κοινό προβληματισμό και για τα τρία υποκείμενα: ποια επιπλέον εργαλεία θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την παροχή αποτελεσματικότερης εκπαίδευσης;

Ύστερα από ένα χρόνο εμπειρίας δουλεύοντας με τα παιδιά πρόσφυγες και σε συνεργασία με τους δασκάλους των Τάξεων Υποδοχής, το τοπίο αρχίζει κάπως να ξεκαθαρίζει:

Υπάρχουν παιδιά που αν και βρίσκονταν σε ηλικία πέραν της πρωτοσχολικής δεν έχουν λάβει καμία εκπαίδευση αλλά και παιδιά που έχουν πάει σχολείο και έχουν κατακτήσει την πρώτη γραφή και ανάγνωση στη μητρική τους γλώσσα. Τα τελευταία διαθέτουν κάποιο φορτίο γραμματισμού στα φαρσί ή στα αραβικά, φορτίο που παροπλίζεται στην καινούρια εκπαιδευτική πραγματικότητα που βιώνουν. Έτσι χάνεται ένα σημαντικό υποστηρικτικό εργαλείο στην εκπαιδευτική διαδικασία εκμάθησης της δεύτερης γλώσσας, της ελληνικής. Η διαπίστωση αυτή αποτελεί την αφετηρία για την έναρξη της συνομιλίας της ελληνικής γλώσσας με τα αραβικά και τα φαρσί. Οι τρεις συμμετέχουσες εμπλέκονται σε μια ενεργή διαδικασία με στοιχεία έρευνας δράσης θέτοντας τον εαυτό τους σε μια κατάσταση διαρκούς προβληματισμού (Mc.Niff, 1992). Αρχίζουν να σχεδιάζουν «μία παρέμβαση μικρής κλίμακας στη λειτουργία του πραγματικού κόσμου και μία εξέταση από κοντά των επιδράσεων αυτής της παρέμβασης» (Cohen, Manion, 1994, σ. 258).

Όπως είναι γνωστό, η έρευνα δράσης προάγει την ενεργή συμμετοχή των συμμετεχόντων, τη διαρκή ανατροφοδότηση μέσα από τη συζήτηση των σχεδιαστικών δράσεων, τη λήψη αποφάσεων από την ομάδα, την καταγραφή και ανάλυση των δεδομένων που προκύπτουν, αλλά και την τροποποίησή τους μέσω του αναστοχασμού.

Έτσι, τη σχολική χρονιά 2018-19 προγραμματίζονται στοχευμένες δράσεις τόσο σε καθημερινή

βάση όσο και σε τακτά χρονικά διαστήματα, διαμορφώνοντας ένα ευέλικτο πλαίσιο συνεργασίας που προσαρμόζεται στις ανάγκες που κάθε φορά προκύπτουν.

Βασικοί στόχοι είναι η διασφάλιση της σταθερότητας φοίτησης και η εδραίωση πλέον της σχολικής κανονικότητας, τόσο στα παιδιά όσο και στους γονείς.

Σε καθημερινή βάση υλοποιούνται τα εξής:

- ▷ Σταθερή ρουτίνα επιβίβασης και αποβίβασης των παιδιών από και προς τη Δομή και το Σχολείο: πρωινά παιχνίδια, ανάθεση αρμοδιοτήτων στους μαθητές
- ▷ Άμεση επικοινωνία και συνεργασία με τις/τους συνοδούς των λεωφορείων του ΔΟΜ
- ▷ Καθημερινή επικοινωνία συντονίστριας-διευθυντριών-εκπαιδευτικών: Τετράδιο επικοινωνίας - Ημερολόγιο καθημερινών ενεργειών
- ▷ Τήρηση καθημερινών παρουσιολογίων, ώστε να ελέγχεται η συχνότητα φοίτησης
- ▷ Επικοινωνία με τους γονείς πρόσφυγες, όποτε είναι απαραίτητο.
- ▷ Συμμετοχή των παιδιών προσφύγων σε όλα τα εκπαιδευτικά προγράμματα του σχολείου

Σε τακτά χρονικά διαστήματα:

- ▷ Επισκέψεις των γονέων στο σχολείο ανά 15ήμερο, ακολουθώντας το πρόγραμμα διερμηνείας της «ΜεταΔρασης»
- ▷ Συγκεντρώσεις γονέων - εκπαιδευτικών στη Δομή
- ▷ Συναντήσεις των εκπαιδευτικών και των εκπαιδευτικών ενισχυτικής διδασκαλίας από τις ΜΚΟ στη Δομή
- ▷ Υποστήριξη του Σχολείου σε έκτακτες περιστάσεις
- ▷ Υποστήριξη - βοήθεια σε ξαφνικές αδιαθεσίες / ασθένειες των παιδιών
- ▷ Συνεργασία με ψυχολόγους / κοινωνικούς λειτουργούς της Δομής σε συνεννόηση με το Σχολείο
- ▷ Υποστήριξη των παιδιών σε εκπαιδευτικές δράσεις εκτός σχολικού ωραρίου

Μέσω των παραπάνω δράσεων άρχισε να ενισχύεται η εμπιστοσύνη των γονέων και να αισθάνονται οικεία και ως προς τον χώρο του σχολείου αλλά και σε σχέση με το θεσμικό πλαίσιο. Αυτό δημιούργησε τις συνθήκες που έδωσαν «φωνή» στη μητρική γλώσσα των παιδιών.

Συγκεκριμένα, στο 490 Δ.Σ.Α υλοποιήθηκαν δράσεις όπως:

- ▷ πρωινή καλημέρα σε όλες τις γλώσσες του σχολείου
- ▷ χρήση διδακτικών υλικών, όπως το «Βαλιτσάκι», που είναι τετράγλωσσο, (ελληνικά, αγγλικά, φαρσί, αραβικά), ώστε τα παιδιά να έχουν αναφορά στη μητρική τους γλώσσα διευκολύνοντας έτσι την εκμάθηση των ελληνικών.
- ▷ δημιουργία βιντεολεξικού με θεματικές ενότητες της σχολικής καθημερινότητας με τη συμμετοχή των παιδιών σε όλες τις μητρικές γλώσσες των μαθητών του (ελληνικά, αγγλικά, αγγλικά, μπενγκάλι, αραβικά, φαρσί και κινέζικα).

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Κατά τα δύο αυτά σχολικά έτη, η συστηματική συνεργασία, όπως περιγράφηκε προηγουμένως, μεταξύ των δύο διευθυντριών των Δημοτικών Σχολείων και της Συντονίστριας Εκπαίδευσης από τη Δομή Φιλοξενίας του Ελαιώνα οδήγησε σε συγκεκριμένα αποτελέσματα.

Τα παιδιά, αποκομίζοντας σταδιακά, μέσα από την επαφή τους με το σχολείο, το αίσθημα της ασφάλειας και μιας καθημερινής σταθερότητας, άρχισαν να αντιλαμβάνονται με συγκεκριμένο τρόπο το σχολικό πλαίσιο και να είναι σε θέση να λειτουργήσουν μέσα σε αυτό – στην αρχή στοιχειωδώς, με μεγαλύτερη συνείδηση και συνέπεια στη συνέχεια.

Έτσι, ήδη από το πρώτο σχολικό έτος συνεργασίας 2017-18, η ελλιπής φοίτηση των παιδιών προσφύγων άρχισε να σημειώνει βαθμιαία μείωση, ως αποτέλεσμα και της σταθερής μαθησιακής και ψυχολογικής ενδυνάμωσης των μαθητών και μαθητριών από τον Ελαιώνα.

Τα παιδιά άρχισαν να προσπαθούν να φοιτούν συστηματικά και να ανταποκρίνονται, στο μέτρο του δυνατού, στις σχολικές τους υποχρεώσεις.

Η προοδευτική αυτή ενσωμάτωση των παιδιών στη σχολική κοινότητα οδήγησε στην κοινωνικοποίησή τους σε μια ευρύτερη κοινωνική ομάδα, όπως αυτή της σχολικής κοινότητας, έξω από τα στενά όρια της Δομής Φιλοξενίας.

Σημαντικό στοιχείο αποτέλεσε οπωσδήποτε και η σταδιακή εμπλοκή των γονέων στην εκπαιδευτική διαδικασία μέσα από τις προγραμματισμένες συστηματικές συναντήσεις τους με τις/τους εκπαιδευτικούς των Τάξεων Υποδοχής, των διευθυντριών και της ΣΕΠ στη Δομή Φιλοξενίας, όπως αυτές περιγράφηκαν (Tielman, Brok, Bolhuis, & Vallejo, 2012· Clark, 2017· Χατζηδάκη, 2014· Maadad & Matthews, 2018).

Τη φετινή σχολική χρονιά, 2018-19, η φοίτηση των παιδιών έγινε ακόμη πιο συστηματική και οι απουσίες που καταγράφηκαν και στα δύο σχολεία υπήρξαν σημαντικά λιγότερες. Στις περισσότερες των περιπτώσεων τα παιδιά φοιτούσαν συστηματικά σε όλη τη διάρκεια της εβδομάδας.

Επιπλέον, τη δεύτερη αυτή χρονιά φοίτησής τους στο σχολείο, άρχισαν να συνειδητοποιούν τη μαθητική τους ταυτότητα. Σε αυτό συντέλεσε ουσιαστικά και η αποδοχή τους από τους συμμαθητές και τις συμμαθήτριές τους, η οποία ενισχύθηκε από τη βελτίωση της δυνατότητας επικοινωνίας των παιδιών-προσφύγων μέσα από τη χρήση της ελληνικής γλώσσας. Παρατηρήσαμε επίσης ότι τα παιδιά λειτουργούσαν με λιγότερο άγχος σε σχέση με την προηγούμενη σχολική χρονιά και άρχισαν να είναι σε θέση να προσδιορίζουν αλλά και να εκφράζουν τις ανάγκες και τις επιθυμίες τους στο πλαίσιο του σχολείου.

Ένα στοιχείο που αποτελεί επίσης αποτέλεσμα της διαδικασίας που περιγράψαμε παραπάνω είναι ότι οι «παλαιοί/παλαιές» μαθητές και μαθήτριες πρόσφυγες λειτουργούν σήμερα ως παράδειγμα (role model), με αποτέλεσμα τα νέα παιδιά-πρόσφυγες να ενσωματώνονται με πιο γρήγορους ρυθμούς στις εκπαιδευτικές διαδικασίες της σχολικής κοινότητας.

Ως προς την εμπλοκή των γονέων στην εκπαιδευτική διαδικασία, τη δεύτερη αυτή σχολική χρονιά οι γονείς άρχισαν να επισκέπτονται οι ίδιοι τα δύο Δημοτικά Σχολεία μετά από δική τους επιθυμία και να ενημερώνονται από το σύνολο των εκπαιδευτικών της σχολικής κοινότητας για τις μαθητικές επιδόσεις των παιδιών τους αλλά και τη γενικότερη στάση και συμπεριφορά τους

στο σχολείο. Οι γονείς απέκτησαν έτσι εικόνα της σχολικής πραγματικότητας, όπως και γνώση των σχολικών κανόνων, ιδίως όμμασι – με τη συμβολή πάντοτε των, προγραμματισμένων για τον σκοπό αυτό, τακτικών διερμηνειών στις οποίες αναφερθήκαμε.

Οι επισκέψεις αυτές αποτελούν την απαρχή της συνεργασίας και επικοινωνίας των γονέων προσφύγων με το εκπαιδευτικό προσωπικό των σχολείων προς την κατεύθυνση που περιγράψαμε.

ΣΥΝΕΧΙΖΟΝΤΑΣ...

- ▷ Δημιουργία σταθερού πυρήνα γονέων μαθητών προσφύγων - συνεργασία με τον σύλλογο διδασκόντων και τους Συλλόγους Γονέων των δύο σχολείων
- ▷ Δημιουργία ενός εθελοντικού δικτύου υποστήριξης της διδασκαλίας της μητρικής γλώσσας, με στόχο τη δραστηριοποίηση ελλήνων και προσφύγων εκπαιδευτικών και τη διοργάνωση μαθημάτων συνδιδασκαλίας της μητρικής γλώσσας των παιδιών (φαρσί-αραβικά) με την ελληνική.

Οι δράσεις αυτές θα αποτελέσουν τα επόμενα βήματα της έρευνας δράσης: παρακολούθηση του σχεδιασμού με στόχο την ολοκλήρωση της αξιολόγησης μέσα από κριτικό σχολιασμό.

Ας μην ξεχνάμε, άλλωστε, ότι η μέχρι τώρα εμπειρία από τα παιδιά των μεταναστών έχει δείξει πως η παραίτηση από τη μητρική γλώσσα βιώνεται συχνά ως το αντίτιμο που πρέπει να πληρώσουν για να πετύχουν στο σχολείο (Puren, 2004, σ. 438). Γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τα λόγια του Γιώργου, αλβανικής καταγωγής, μαθητή της έκτης τάξης το 1999: «...έμαθα να γράφω το όνομά μου, αλλωνών συμμαθητών, άρχισα να κάνω φίλους και έτσι έμαθα να γράφω και να διαβάζω ελληνικά και άρχισα να ξεχνώ τα αλβανικά».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Ανδρούσου Α., Ασκούνη Ν. (2004). *Ετερογένεια και σχολείο*. Αθήνα: Κλειδιά και Αντικλειδιά.

ΥΠΕΠΘ/ Πανεπ. Αθηνών (www.kleidiakaiantikleidia.net).

Έλις, Ν. (2018). *Παιδιά του πολέμου*. Εισαγωγή: Δ. Μακρυνιώτη. Αθήνα: GUTENBERG.

Επιστημονική Επιτροπή για τη στήριξη των παιδιών Προσφύγων, Ε. Ε. (2017). *Το έργο της Εκπαίδευσης των προσφύγων*. Αθήνα: Υπουργείο Παιδείας Έρευνας και Θρησκευμάτων.

Νικολάου, Γ. (2000). *Ένταξη και εκπαίδευση των αλλοδαπών μαθητών στο Δημοτικό σχολείο: από την «ομοιογένεια» στην πολυπολιτισμικότητα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Πασιαρδής, Π. (2004). *Εκπαιδευτική Ηγεσία- Από την περίοδο της ευμενούς αδιαφορίας στη σύγχρονη εποχή*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Σκούρτης, Β. (1995). *Δίκαιο της Παιδείας*. Θεσσαλονίκη: Σάκουλα.

Χατζηδάκη, Α. (2014). *Η ανάπτυξη της ελληνικής ως δεύτερης γλώσσας μέσα στις συμβατικές τάξεις*. Ανακτήθηκε από http://www.diapolis.auth.gr/epimorfotiko_uliko/index.php/2014-09-06-09-

18-43/2014-09-06-09-34-09/33-b1-xatzidaki?showall=1

- Cohen L, Manion L. (1994). *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας* (μτφ. Χ. Μητσοπούλου., Μ. Φιλοπούλου). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- McNiff J., Whitehead J. & Laidlaw M. (1992). *Creating a good social order through action research*. London: Hyde Publications.
- David- Chnane, F. (2008). *Scolarisation des nouveaux arrivants en France: Orientations officielles et dispositifs didactiques*. Στο Chriss, J.- L (Επιμ.). *Immigration, Ecole et didactiques du français*. Paris: Didier.
- Dryden-Peterson, S. (2015). *The educational experiences of refugee children in countries of first asylum*. Washington, DC: Migration Policy Institute.
- Fazel, M., Doll, H., & Stein, A. (2009). A school-based mental health intervention for refugee children: An exploratory study. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 14(2), 297-309.
- Foster, W. (1986). *Paradigms and Promises: New approaches to educational administration*. New York: Prometheus books.
- Karen Block, Suzanne Cross, Elisha Riggs & Lisa Gibbs. (2014, Apr 04). Supporting schools to create an inclusive environment for refugee students. *International Journal of Inclusive Education*, (1337–1355).
- Maadad, N., & Matthews, J. (2018). Schooling Syrian refugees in Lebanon: building hopeful futures. *Educational Review*. doi:10.1080/00131911.2018.1508126.
- Matthews, J. (2008). Schooling and Settlement: Refugee Education in Australia. *International Studies in Sociology of Education* 18 (1): 31-45.
- Senge, P. (2012). *Schools that Learn*. Boston- London: Nicholas Bealey Publishing.
- Porche, M. V., L. R. Fortuna, J. Lin, and M. Alegria. (2011). Childhood Trauma and Psychiatric Disorders as Correlates of School Dropout in a National Sample of Young Adults. *Child Development* 82 (3): 982-998.
- Tielman, K., Brok, P. D., Bolhuis, S., & Vallejo, B. (2012). Collaborative learning in multicultural classrooms: a case study of Dutch senior secondary vocational education. *Journal of Vocational Education and Training*, 64(1), 103-118.

Πρόσφυγες, μαθητές/τριες, έφηβοι. Διερευνώντας τις ταυτότητες ανήλικων προσφύγων: Μελέτη Περίπτωσης

Σταματία Παπαδημητρίου

Μεταπτυχιακή φοιτήτρια / ΠΜΣ «Εκπαίδευση και Ανθρώπινα Δικαιώματα», ΤΕΑΠΗ – ΕΚΠΑ
matoulap@yahoo.co.uk

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η ανακοίνωση βασίζεται σε ποιοτική έρευνα που διεξάγεται στο πλαίσιο διπλωματικής μεταπτυχιακής εργασίας με επιβλέπουσα καθηγήτρια τη Νέλλη Ασκούνη. Η μελέτη εστιάζει σε έφηβους/ες πρόσφυγες που έχουν εγκλωβιστεί στην Ελλάδα, διαμένουν σε ανοικτή δομή φιλοξενίας, αναμένοντας τη χορήγηση ασύλου ή την ολοκλήρωση της διαδικασίας οικογενειακής επανένωσης, και φοιτούν στο πρωινό πρόγραμμα Γυμνασίου. Πρόκειται για παιδιά που (ενώ) ζουν σε μια προσωρινή, «μετέωρη» κατάσταση αβεβαιότητας, έχουν ενταχθεί στο δημόσιο, τυπικό εκπαιδευτικό σύστημα.

Σκοπός της έρευνας είναι να αναδείξει την οπτική των ίδιων των παιδιών και να ανιχνεύσει πώς τα ίδια κατανοούν τον εαυτό τους, συγκροτούν και (επανα)προσδιορίζουν τις ταυτότητες τους στις παρούσες συνθήκες και μετά από ένα βίαιο πέρασμα συνόρων. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη σχολική τους ένταξη, στο πώς δηλαδή επηρεάζει το εκπαιδευτικό πλαίσιο την αυτοεικόνα τους, βιώνουν την καθημερινότητά τους, τις κοινωνικές τους σχέσεις, τις προσδοκίες για το μέλλον.

Το θεωρητικό πλαίσιο της μελέτης συνθέτουν προσεγγίσεις της παιδικής ηλικίας/εφηβείας ως κοινωνικής κατασκευής, η εννοιολόγηση της ταυτότητας από διεπιστημονική σκοπιά και με έμφαση στα μετανεωτερικά περιβάλλοντα, μελέτες που αμφισβητούν τις κυρίαρχες αναπαραστάσεις και νοηματοδοτήσεις του «πρόσφυγα», το θεσμικό πλαίσιο για το δικαίωμα στην εκπαίδευση και η σχολική ένταξη των προσφύγων στην Ελλάδα.

Η έρευνα βασίζεται σε ημι-δομημένες συνεντεύξεις σε focus group, δημιουργικά εργαστήρια με μαθητές/τριες του σχολείου, συζητήσεις με εκπαιδευτικούς, συμμετοχή και παρατήρηση σε σχολικές δραστηριότητες και επίσκεψη στο κέντρο φιλοξενίας όπου διαμένουν οι έφηβοι/ες.

Φαίνεται ότι, παρά τις μεγάλες αντιξοότητες (ή και εξαιτίας αυτών) και μέσα σε ένα ασταθές και ρευστό πλαίσιο, τα παιδιά δεν βλέπουν τον εαυτό τους μόνο ως θύμα ή πρόσφυγα. Έχουν ισχυρό κίνητρο για μόρφωση, μεγάλη αισιοδοξία για το μέλλον και υψηλές εκπαιδευτικές και επαγγελματικές φιλοδοξίες. Είναι δρώντα υποκείμενα, που δεν θέλουν απλά να επιβιώσουν, αλλά να ζήσουν καλά. Ο ρόλος του συγκεκριμένου σχολικού πλαισίου στην ενδυνάμωση και τη θετική αυτοεικόνα τους (φαίνεται να) είναι καθοριστικός.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: πρόσφυγες, ταυτότητα, εκπαίδευση, παιδικές ηλικίες, φωνή του παιδιού.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ανακοίνωση αφορά ποιοτική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο διπλωματικής εργασίας για το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Εκπαίδευση και Ανθρώπινα Δικαιώματα» με επιβλέπουσα καθηγήτρια τη Νέλλη Ασκούνη.

Η μελέτη εστιάζει σε έφηβους/ες πρόσφυγες που έφτασαν πρόσφατα (από το 2015 και έπειτα) και εγκλωβίστηκαν στην Ελλάδα, μετά το κλείσιμο του Διαδρόμου των Δυτικών Βαλκανίων και των συνόρων και την Κοινή Δήλωση ΕΕ – Τουρκίας το 2016. Οι έφηβοι διαμένουν σε ανοικτή δομή φιλοξενίας στην Αττική, αναμένοντας την χορήγηση ασύλου ή την ολοκλήρωση της διαδικασίας οικογενειακής επανένωσης, και φοιτούν στο πρωινό σχολικό πρόγραμμα στο (όχι και τόσο κοντινό) Γυμνάσιο. Πρόκειται επομένως για παιδιά που ενώ ζουν σε μια προσωρινή, «μετέωρη» κατάσταση αβεβαιότητας, μια ασαφή κατάσταση μετάβασης, έχουν ενταχθεί στο δημόσιο, τυπικό εκπαιδευτικό σύστημα.

Σκοπός της έρευνας είναι να «δώσει φωνή» στα ίδια τα παιδιά, να αναδείξει τη ματιά τους και να ανιχνεύσει πώς τα ίδια κατανοούν τον εαυτό τους, συγκροτούν και (επανα)προσδιορίζουν τις ταυτότητες τους στις παρούσες συνθήκες και μετά από την εγκατάλειψη του σπιτιού τους, την απώλεια αγαπημένων προσώπων και βίαια περάσματα συνόρων. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη σχολική τους ένταξη, στο πώς δηλαδή το εκπαιδευτικό πλαίσιο επηρεάζει τον τρόπο που αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους, βιώνουν την καθημερινότητά τους, τις κοινωνικές του σχέσεις, τις προσδοκίες τους για το μέλλον. Το βασικό ερώτημα είναι πώς η ένταξη των παιδιών στο σχολείο και η (προσωρινή ή ίσως και μόνιμη;) παραμονή τους στην Ελλάδα σε συνδυασμό με την οικογενειακή και εκπαιδευτική τους διαδρομή και την εμπειρία βίαιης μετακίνησης, επηρεάζουν την ταυτότητά τους και την πορεία της ζωής τους. Πώς εγγράφονται στον λόγο, τις πράξεις και τις στάσεις των εφήβων το σχολείο, η οικογένεια, οι προσδοκίες, οι σχέσεις, οι βιογραφικές τους διαδρομές;

Στο κείμενο που ακολουθεί παρουσιάζεται συνοπτικά η μεθοδολογία, το θεωρητικό πλαίσιο της έρευνας και το συγκεκριμένο σχολικό πλαίσιο. Λόγω της περιορισμένης έκτασης παρουσιάζεται μέρος του ερευνητικού υλικού (του λόγου των εφήβων) σχετικά με τις συνθήκες διαβίωσής τους, το σχολείο, τις σχέσεις με συνομηλικούς και εκπαιδευτικούς και τις προσδοκίες τους για το μέλλον. Τέλος, διατυπώνονται κάποιες πρώτες σκέψεις για την έννοια της «προσφυγικότητας» και τον ρόλο της εκπαίδευσης στη ζωή, το παρόν και το μέλλον των μαθητών/τριών αυτών.

Η ΕΡΕΥΝΑ

Η έρευνα βασίζεται σε ομαδικά εστιασμένες ημι-δομημένες συνεντεύξεις συνολικά 9 κοριτσιών και αγοριών αιτούντων ασύλου ή προσφύγων, 14 έως 17 ετών, από το Αφγανιστάν. Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν σε 5 focus groups (δύο από αυτά επαναλήφθηκαν με τα ίδια παιδιά ώστε να ολοκληρωθεί η συζήτηση των θεμάτων). Τα παιδιά επιλέχθηκαν από τη Διευθύντρια του σχολείου στο οποίο φοιτούν, με κριτήριο το φύλο, την προοπτική παραμονής ή αποχώρησης από τη χώρα, τη στοιχειώδη γνώση της αγγλικής ή της ελληνικής γλώσσας και φυσικά την επιθυμία τους να συμμετέχουν στη συζήτηση. Βασική δυσκολία της διαδικασίας αποδείχθηκε η γλώσσα, ωστόσο αποφασίστηκε να μην μεσολαβήσει επαγγελματίας διερμηνέας για να εξασφαλίστούν συνθήκες άνετης επικοινωνίας –στις περιπτώσεις που δεν υπήρχε άνεση στην έκφραση στα αγγλικά ή τα ελληνικά η διερμηνεία έγινε από άλλο παιδί. Των συνεντεύξεων είχαν προηγηθεί δύο

δημιουργικά / βιωματικά εργαστήρια με μια ομάδα 14 μαθητών/τριών του σχολείου, μεταξύ των οποίων και οι συμμετέχοντες/ουσες έφηβοι στην έρευνα, με θέμα τις ταυτότητες. Τα εργαστήρια αυτά συνέβαλαν σημαντικά στη δημιουργία εμπιστοσύνης και οικειότητας με τα παιδιά. Επιπλέον, πραγματοποιήθηκαν πολλές συζητήσεις με τη Διευθύντρια του Γυμνασίου και εκπαιδευτικούς κατά τις επισκέψεις στο σχολείο, συμμετοχή και παρατήρηση σε σχολικές δραστηριότητες (εκδηλώσεις, γιορτές), και επίσκεψη στο κέντρο φιλοξενίας όπου διαμένουν οι έφηβοι.

Κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων συζητήθηκαν πολλά θέματα που αφορούν τη ζωή των εφήβων σήμερα (παραμονή και ζωή στην Ελλάδα, σχέσεις, σχολείο: τόποι/συνθήκες διαμονής, ευρύτερη κοινότητα, καθημερινότητα, κοινωνικοποίηση, εμπειρία φοίτησης, συμμαθητές/τριες, εκπαιδευτικοί), το παρελθόν (ζωή στους τόπους καταγωγής / παραμονής κατά τη μετακίνηση, εμπειρία μετακίνησης, εκπαιδευτικό παρελθόν, κοινωνικό/μορφωτικό παρελθόν οικογένειας) και το μέλλον (προοπτική αναχώρησης, τόπος εγκατάστασης, επαγγελματικές και εκπαιδευτικές προσδοκίες). Όπως προαναφέρθηκε, εδώ εστιάζουμε κυρίως στον ρόλο που έχει η εκπαίδευση, το σχολείο και οι δάσκαλοι για τον τρόπο που οι συγκεκριμένοι έφηβοι/ες αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους.

Όσον αφορά στο προφίλ των εφήβων: όλοι/ες, σύμφωνα με τα λεγόμενά τους, έχουν πάει στο σχολείο, στο Αφγανιστάν ή το Ιράν, εκτός από έναν ασυνόδευτο. Ωστόσο, η διάρκεια της φοίτησης ποικίλλει αρκετά (από 4 έως 10 χρόνια) ενώ και οι συνθήκες φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα αντίξοες: για παράδειγμα σχολείο στην Καμπούλ με 1000 μαθητές, όπου μία δασκάλα έχει 50 έως 100 παιδιά στην τάξη και δύο παιδιά μοιράζονται μία καρέκλα, σε γειτονιά που σημειώνονται συχνά βομβιστικές επιθέσεις, ή σχολείο στο Ιράν, όπου φοιτούσαν ως απλοί «ακροατές», σε μια γωνία πίσω από τους «κανονικούς» μαθητές, δηλαδή μόνο όσους/ες είναι πολίτες της χώρας. Αρκετά παιδιά εργάζονταν στη χώρα καταγωγής ή στις ενδιάμεσες χώρες της μεταναστευτικής διαδρομής: Αφγανιστάν, Ιράν, Τουρκία. Οι γονείς, οι πατέρες κυρίως, έχουν παρακολουθήσει κάποια χρόνια στο σχολείο, μόνο σε δύο περιπτώσεις φαίνεται ότι ανήκαν στα μεσαία στρώματα (έχουν αποφοιτήσει από το Πανεπιστήμιο και είχαν καλή δουλειά). Οι υπόλοιποι έχουν κυρίως χαμηλή εκπαίδευση και έκαναν χειρωνακτικές δουλειές.

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Η εφηβεία, όπως άλλωστε και η παιδική ηλικία, δεν είναι μια ενιαία, ομοιογενής, καθολική και άρα παγκόσμια εμπειρία, ανεξαρτήτως πλαισίου, αλλά μια κοινωνική κατασκευή και βιώνεται διαφορετικά ανάλογα με τα πολιτικά, κοινωνικά, ιστορικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα (Μακρυνιώτη, 2018). Η εφηβεία είναι προφανώς μια περίοδος εσωτερικών αλλαγών, διαπραγματεύσεων και επανα-ορισμών, ωστόσο για κάποια παιδιά, όπως τα παιδιά πρόσφυγες (και όχι μόνο), πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ότι, λόγω των συνθηκών, βιώνουν ιδιαίτερους, διαφορετικούς και περίπλοκους, δρόμους προς την ενηλικίωση. Άλλωστε, η δυτικοκεντρική αντίληψη περί εφηβείας δεν επαρκεί για την ανάλυση της μεταβατικής αυτής περιόδου μεταξύ παιδικής ηλικίας και ενηλικότητας. Παρά τα κοινά στοιχεία που έχουν τεκμηριωθεί όσον αφορά τις βιολογικές, γνωστικές και ψυχολογικές διαστάσεις της ανθρώπινης ανάπτυξης, οι μορφές που παίρνουν οι «εφηβείες» μέσα σε ένα πολιτισμικό σύστημα (πόσω μάλλον στα διαφορετικά πολιτισμικά πλαίσια), οι τρόποι που γίνονται κατανοητές και βιώνονται στις διάφορες χώρες του πλανήτη, ποικίλλουν και διαφέρουν

σημαντικά (Brown & Larson, 2002). Σε κάθε περίπτωση, το βίαιο πέρασμα των συνόρων της χώρας και της παιδικής ηλικίας, θρυμματίζει την καθημερινότητα, την ταυτότητα και την αίσθηση του Εγώ (Μακρυνιώτη, 2018).

Η συζήτηση για την έννοια της ταυτότητας είναι πολύ μεγάλη. Παρατηρείται όπως λέει ο Hall (στο Bauman, 2009) μια «πραγματική συλλογιστική έκρηξη» τα τελευταία ιδίως χρόνια, που εμπλέκει πολλές κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες. Από όλη αυτή τη συζήτηση εστιάζουμε στις κοινωνιογλωσσικές προσεγγίσεις της ταυτότητας ως κοινωνικής κατασκευής (Αρχάκης & Τσάκωνα, 2011)· τις ταυτότητες υπό διαπραγμάτευση (Cummins, 1999)· και τις πολιτισμικές ταυτότητες υπό διαρκή μετασχηματισμό, σύμφωνα με τον Hall (στο Bornman, 2003), δηλαδή όχι μόνο ως κοινά σημεία αναφοράς αλλά ως μια διαδικασία διαδραστική που περιλαμβάνει και το «είμαι» και το «γίνομαι». Στη ρευστή μετανεωτερικότητα, η ταυτότητα συνυφαίνεται από συνέχεια και ασυνέχεια, αναπροσαρμόζεται συνεχώς, ανάλογα με τις συνεχώς μεταβαλλόμενες συνθήκες. Ιδιαίτερα όσον αφορά τους πρόσφυγες, αναφερόμαστε σε πολλαπλές, μετατοπιζόμενες και μεταβαλλόμενες ταυτότητες, ιδωμένες όχι ως «ρίζες» που ξεριζώνονται αμετάκλητα αλλά ως «άγκυρες» που σηκώνονται και αγκυροβολούν σε διαφορετικά, ασφαλή ή όχι, λιμάνια (Malkki, 1995· Bauman, 2011). Δίνεται έμφαση τέλος σε μελέτες που θέτουν σε αμφισβήτηση τις σύγχρονες κυρίαρχες αναπαραστάσεις και νοηματοδοτήσεις που κατασκευάζουν τον πρόσφυγα ως ένα ιδιαίτερο, ξεχωριστό «είδος» ανθρώπου, ο οποίος συνιστά μία αδιαφοροποίητη ολότητα με καθολικά και ομοιογενοποιητικά χαρακτηριστικά, απογυμνωμένη από συγκεκριμένες πολιτισμικές, τοπικές και ιστορικές ιδιαιτερότητες αλλά και από την ποικιλία και την πολυπλοκότητα των ατομικών βιογραφιών. Οι προσεγγίσεις που συνδέουν την «προσφυγικότητα» με τον (σωματοποιημένο) πόνο, τα βάσανα, τη θλίψη και την οδύνη, συμβάλλουν στην από-ιστορικοποίηση και από-πολιτικοποίηση της προσφυγικής εμπειρίας (Khosravi, 2010· Τοπάλη, 2012· Μακρυνιώτη, 2018).

Όσον αφορά στο θεσμικό πλαίσιο: τα παιδιά που μετακινούνται είναι υποκείμενα δικαιωμάτων και έχουν δικαίωμα στην απρόσκοπτη πρόσβαση στην εκπαίδευση. Το δικαίωμα αυτό, καθώς και της μη διάκρισης, κατοχυρώνονται στη διεθνή (Διεθνή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού, Σύμβαση της Γενεύης και άλλα Σύμφωνα και Συμβάσεις), ευρωπαϊκή (Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, αναθεωρημένο Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη και Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων) και εθνική νομοθεσία (στο Σύνταγμα και ένα πλέγμα νόμων, προεδρικών διαταγμάτων και Υπουργικών Αποφάσεων).

Τον Μάρτιο του 2016, σε μια δύσκολη και ιδιαίτερα ρευστή συγκυρία, η ελληνική πολιτεία κλήθηκε να σχεδιάσει την εκπαιδευτική ένταξη μεγάλου αριθμού νεοεισερχόμενων ανηλίκων προσφύγων σχολικής ηλικίας που παρέμειναν στην επικράτεια. Το Υπουργείο Παιδείας υιοθέτησε τις προτάσεις Επιστημονικής Επιτροπής, η οποία έλαβε υπόψη τα χαρακτηριστικά, τις ιδιαίτερες ανάγκες και συνθήκες παραμονής των παιδιών αυτών καθώς και κοινωνικούς, πολιτικούς και εκπαιδευτικούς παράγοντες. Στόχος του σχεδιασμού ήταν η σταδιακή και μετά από προετοιμασία σχολική ένταξη των προσφυγόπουλων, με διαφοροποιημένα σενάρια ανά περιοχή και ανά ηλικιακή ομάδα και με τέτοιο τρόπο ώστε να παραμείνουν στο σχολείο. Πλέον, η εκπαίδευση των παιδιών προσφύγων έχει θεσμική υπόσταση, επαρκές εθνικό νομοθετικό πλαίσιο και τα απαραίτητα μέτρα θετικής διάκρισης (πχ τάξεις υποδοχής, ειδικό αναλυτικό πρόγραμμα, συντονιστές εκπαίδευσης προσφύγων κλπ). Το σχολικό έτος 2018-2019, 12.867 προσφυγόπουλα γράφτηκαν σε όλες τις βαθμίδες του δημόσιου σχολείου, είτε στην πρωινή ζώνη είτε σε απογευματινές δομές υποδο-

χής και εκπαίδευσης¹. Τα παιδιά πρόσφυγες βγήκαν από τους καταυλισμούς, έγιναν περισσότερο ορατά και αποδεκτά ως συμμαθητές/τριες στα διπλανά θρανία, εξοικειώθηκαν με το σχολικό περιβάλλον, πέρασαν από την ταυτότητα του «άλλου» στην ταυτότητα του μαθητή· έγινε, έτσι, το πρώτο βήμα επιστροφής στην κανονικότητα και προς την κοινωνική ένταξη (Επιστημονική Επιτροπή, 2016, 2017).

ΤΟ ΣΧΟΛΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΑΝΑΦΟΡΑΣ

Το Γυμνάσιο στο οποίο φοιτούν οι έφηβοι/ες που συμμετείχαν στην έρευνα αποτελεί ένα ξεχωριστό σχολικό πλαίσιο που προωθεί συστηματικά μια ανοιχτή παιδαγωγική αντίληψη και πρακτική, η οποία έχει θετικά αποτελέσματα για το σύνολο των μαθητών, και βέβαια ιδιαίτερα θετικές συνέπειες για τα προσφυγόπουλα. Σημειώνεται ότι ο μαθητικός πληθυσμός χαρακτηρίζεται από μεγάλη εθνοπολιτισμική, θρησκευτική, πολιτισμική, κοινωνική ετερογένεια. Όπως προκύπτει από τις επαναλαμβανόμενες συζητήσεις με τη διευθύντρια και τις/τους εκπαιδευτικούς και από την παρατήρηση – συμμετοχή σε δραστηριότητες του σχολείου, το Γυμνάσιο αυτό, εδώ και πολλά χρόνια, καλλιεργεί μια αίσθηση κοινότητας, διαθέτει έναν σύλλογο επιμορφωμένων εκπαιδευτικών, με ισχυρό κίνητρο, που αποτελούν ομάδα και έχουν κοινό κώδικα, και μια ανοιχτόμυαλη, ευέλικτη διευθύντρια, που ενορχηστρώνει τη σχολική κοινότητα. Το σχολείο έχει υψηλές απαιτήσεις από τους/τις μαθητές/τριες και θέτει σταθερά υψηλούς στόχους για όλες/ους. Χαρακτηρίζεται από εξωστρέφεια, δημοκρατική λειτουργία, πολλές δράσεις και πρωτοβουλίες, ενδεικτικά: ενεργές μαθητικές κοινότητες που συμβάλλουν θετικά στη λειτουργία του σχολείου, εξατομικευμένη υποστήριξη και σχέση με κάθε παιδί, καλλιέργεια σχέσης με την οικογένεια και με την τοπική κοινότητα, ποικίλες συνεργασίες και συμμετοχή σε προγράμματα και δίκτυα. Με λίγα λόγια, το σχολείο αυτό διαθέτει ένα πολύ θετικό σχολικό κλίμα, το οποίο, όπως έχει τεκμηριωθεί εκτεταμένα, παίζει καθοριστικό ρόλο στην αυτοπεποίθηση και την αυτοαντίληψη των μαθητών, στο κίνητρο για μάθηση και στην ουσιαστική μάθηση, στην επίδοση, στη ψυχική υγεία, την αίσθηση σύνδεσης στη σχολική κοινότητα κλπ (Cohen κ.ά., 2009· Thapa κ.ά., 2013).

Επιπλέον αυτό το Γυμνάσιο έχει μια μακρόχρονη πολιτική ένταξης των παιδιών με μεταναστευτικό ή προσφυγικό υπόβαθρο, με έμφαση στη μάθηση μεταξύ συνομηλίκων, σε λειτουργικές Τάξεις Υποδοχής σε συνδυασμό με φοίτηση σε διαφορετικά τμήματα και σχεδόν εξατομικευμένα προγράμματα που προσαρμόζονται στις ανάγκες, το υπόβαθρο και τα ενδιαφέροντα των παιδιών. Όλα αυτά βέβαια απαιτούν συνεχή αναμόρφωση του προγράμματος και ευελιξία. Παράλληλα, οι εκπαιδευτικοί αξιοποιούν τη διαφοροποιημένη διδασκαλία, ποικίλα υλικά και εργαλεία, πολλές γλώσσες και μέσα, επενδύουν στο γλωσσικό και πολιτισμικό κεφάλαιο των μαθητών και χτίζουν πάνω σε αυτό. Μεταφέρεται λοιπόν στους/ις μαθητές/τριες το μήνυμα πως η γλώσσα, ο πολιτισμός και η προηγούμενη εμπειρία τους, δηλαδή το σύνολο της ταυτότητάς τους, έχουν θέση στο σχολείο –και κατ' επέκταση στην κοινωνία (Cummins, 1999, 2011). Η συμπεριληπτική προσέγγιση, η καλλιέργεια της αίσθησης του ανήκειν για όλα τα παιδιά, η ανταπόκριση στις ιδιαίτερες ψυχοκοινωνικές και γλωσσικές ανάγκες των παιδιών προσφύγων, χωρίς όμως τον διαχωρισμό ή τον αποκλεισμό τους, αποτελούν κρίσιμα στοιχεία για την πορεία των παιδιών που αντιμετωπίζουν επιπλέον εμπόδια, αντιξοότητες και δυσκολίες (Taylor & Sidhu, 2012).

1 Πηγή: <https://www.minedu.gov.gr/tothema-prosfigiko-m>

Πρόκειται επομένως για ένα Γυμνάσιο που υπερβαίνει τις αγκυλώσεις της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, και διαμορφώνει ένα πλαίσιο αποδοχής, ανοιχτό, φιλικό στα παιδιά από άλλες χώρες, που υλοποιεί την έννοια της ένταξης στην εκπαιδευτική πράξη. Επομένως δεν μιλάμε για τον «μέσο όρο» αλλά ένα ιδιαίτερο σχολείο, κάτι που πρέπει να ληφθεί υπόψη ως μια παράμετρος της έρευνας και ιδίως ως προς το ερώτημα για το πώς το εκπαιδευτικό πλαίσιο επηρεάζει την ταυτότητα των παιδιών προσφύγων.

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΤΗΤΑ, ΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ, ΟΙ ΠΡΟΣΔΟΚΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ

Όσον αφορά στις συνθήκες στο κέντρο φιλοξενίας όπου διαμένουν, και ιδίως τα κοντέινερ, η εικόνα που περιγράφουν οι έφηβοι/ες είναι δυσάρεστη, βαριά, φαίνεται να κυριαρχεί το αίσθημα της ανασφάλειας. Μπορεί να μην είναι ένας χώρος τόσο δραματικός όπως άλλοι από τους οποίους πέρασαν, αλλά πάντως προκαλεί δυσφορία. Αυτό έρχεται σε μεγάλη αντίθεση με την περιγραφή του σχολείου. Με άλλα λόγια, η καθημερινότητα των παιδιών μοιράζεται ανάμεσα σε δύο χώρους που σηματοδοτούν διαφορετικά πράγματα: από τη μία την απειλή, την ανασφάλεια, ενίοτε το «ζειν επικινδύνως», και από την άλλη την ασφάλεια, τη χαρά, κάτι το πολύ θετικό.

«The camp is not good, but we got used to it... It's a bit boring for me, streets, parks empty, nothing we can do...» (Κ., αγόρι, 15)

«We are 5 persons in one container, every move we touch each other... We are unsafe in the camp... It's very dangerous place the camp, we are alone with my mother and my sister and small brothers...» (F, κορίτσι, 17)

(The camp) «Not very good, έτσι και έτσι... Moria very bad, 2 months, every night fighting...» (S., κορίτσι, 14)

«Nobody likes camp... apartments more comfortable... In the camp everyone is coming, no police in the door, is dangerous...» (Sd., αγόρι, 16)

Αντίθετα από το καμπ που επιτείνει την αίσθηση της παροδικότητας και του προσωρινού, το σχολείο είναι ένας χώρος όπου περνούν καλά, δεν είναι ένας κενός, χαμένος χρόνος αλλά ένα διήμερο από την, κατά τον Agamben (2007), «κατάσταση εξαιρέσης». Είναι ένα πεδίο ελευθερίας αλλά και ένα σταθερό σημείο αναφοράς. Αποκαθιστά σε ένα βαθμό την αίσθηση της κανονικότητας και της παιδικής ηλικίας. Η επιστροφή στα θρανία για πολλά παιδιά ήταν και ένα από τα κύρια κίνητρα της μετακίνησης, με πρώτο βέβαια τον στόχο της επιβίωσης.

«In Afghanistan you know there is war and for girls difficult to come the way from home to school...» (F, κ.17)

«If no school, nothing, seating, sleeping, eating... too much of this is boring...» (M., κ. 16)

«We will get depression... Even with school you get, but school makes less depression, because you are with people...» (Sd., a.16)

«School was useful here cause I can forget I bored, forget my problems, spend time happier than be in camp and do nothing, learn something to have a bright future...» (K., a.15)

Μια άλλη θετική διάσταση του σχολείου είναι αυτή της επικοινωνίας, της κοινωνικοποίησης, που έχει δύο διαστάσεις: τη διάδραση με συνομήλικους και τη σχέση με «σημαντικούς ενήλι-

κες», με τους δασκάλους. Όλα τα παιδιά νιώθουν καλοδεχούμενα και μιλούν με πολύ θερμά λόγια για τις/τους καθηγήτριες/ές τους, που είναι πολύ σημαντικά πρόσωπα στη ζωή τους, και αναγνωρίζουν ότι κάνουν ό,τι μπορούν για να τα στηρίξουν. Φαίνεται ότι το καλό σχολικό κλίμα «αντισταθμίζει» αρνητικές εμπειρίες που έχουν σε άλλα πλαίσια.

«I like most teachers cause they are so different, very kind, different, good people... They try their best, sometimes we think they help us more than Greek children...Ms ... (η δ/ντρια) want us to have a good future». (Κ., α.15)

«Teachers are very kind! I like everything!» (S., α. 15)

«I like everything... Of course I like teachers, because they are kind and very good teach for me» (Sh.κ.14)

«I like talking with teachers and students...All teachers are so good...I love everything!» (F., κ, 17)

«I like come in school, learn Greek, and friends Greek...» (Sh. κ.14)

«For me Ms xxx, like my family, is my mother here...» (A., α.17)

[What will you miss from Greece?] First my teachers, after friends, school, souvlaki (S., α. 15)

Ένα τρίτο στοιχείο είναι οι υψηλές εκπαιδευτικές και επαγγελματικές προσδοκίες, κάτι που επιβεβαιώνει άλλες μελέτες για παιδιά με μεταναστευτικό ή προσφυγικό υπόβαθρο. Παρά τις τραυματικές εμπειρίες πριν ή κατά τη μετακίνηση, ακόμη και σε καταστάσεις έκτακτης ανάγκης, τα ερευνητικά δεδομένα συγκλίνουν στο ότι η εκπαίδευση αποτελεί πολύ υψηλή προτεραιότητα για τα παιδιά και τις οικογένειες (UNICEF&REACH, 2017). Είναι όνειρο και στόχος, ένας δρόμος που ίσως σε βγάξει από τη φτώχεια και τα προβλήματα. Η δυναμική στάση απέναντι στην εκπαίδευση είναι μια ενεργητική απάντηση για να ξεπεραστεί το δύσκολο παρελθόν, η βίαιη μετακίνηση και η διακοπή του σχολείου.

«If I continue like this I am now, I will be an engineer, good house, good life, work, university...»(Κ., α.15)

«I will go to Switzerland, learn kick box, have a good life with my family altogether, then I will go to the Canada maybe for University...» (Sh. κ.14)

«I am a doctor in 5 years. Surgeon. My sister who is in Switzerland, wants to be dentist». (Fv., κ.16)

«I will be here... My mother support school 100%. I will study language, I will study pilot in Greece.» (F., κ. 17)

«I will be engineer, a good man, I will have a good life, peaceful, happiness... if peace in Afghanistan I will go back a hand of helping, working, benefits for my country.» (S, α. 15)

«I want to be a judge... I don't care lots years of study, I have to do my wish. My brother wants to be robotic engineer and the other one police o pilot. My parents say me follow your dreams, but in your future do something good when you are alive, until you die you say oh I did a good job...» (Sj., α.16)

«Most of parent didn't study in a school because of the war, that's why they want their children to study and have better life. After the war, it's the second reason to come, the good school, study. It's not good studying and afraid of the bombs...» (Sd.a.16)

[Where do you want to go after Greece?] «Everywhere I can learn good, with no many problems in my mind, don't think about camp, interviews, and study, have a good life, everywhere it's not important where, even in Greece if we have a home.» (Sd.a.16)

Ενώ θα περίμενε κανείς οι εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες οι οποίες καθορίζουν τη ζωή των εφήβων να οδηγούν σε «παραίτηση», αντίθετα βλέπουμε ότι, παρά τις απίστευτες αντιξοότητες (και ταυτόχρονα ίσως εξαιτίας αυτών) τα παιδιά αυτά έχουν μεγάλη αισιοδοξία για το μέλλον και υψηλές φιλοδοξίες να σπουδάσουν και να έχουν μια καλή ζωή, «a good life, a better life», όπως επαναλαμβάνουν. Φαίνεται ότι δύσκολες εμπειρίες όπως η διακοπή του σχολείου ή η εμπειρία εργασίας σε μικρή ηλικία, στη συγκεκριμένη ομάδα παιδιών ενισχύουν αντί να αποδυναμώνουν το κίνητρο για μόρφωση.

Όπως προκύπτει λοιπόν από τις συνεντεύξεις, επηρεάζει το βίωμα και η οικογένεια. Μέσα σε ασταθές πλαίσιο, όπου όλα είναι ρευστά, η διατήρηση ελπίδας μοιάζει απαραίτητη. Επηρεάζει επομένως και η ανάγκη να προσβλέπεις σε μια καλύτερη ζωή, ένα θετικό μέλλον και να επενδύεις σε αυτό, και η μόρφωση αποτελεί κλειδί, εργαλείο για το μέλλον. Τα λόγια των παιδιών ωστόσο επιβεβαιώνουν ότι η αλληλεπίδρασή τους με τους εκπαιδευτικούς τα ενδυναμώνει και ότι το συγκεκριμένο σχολικό περιβάλλον είναι μια καθοριστική συνθήκη, ένας κοινωνικός χώρος που επηρεάζει σημαντικά τη θετική αυτοεικόνα τους. Με άλλα λόγια, ο τρόπος με τον οποίο τοποθετούνται απέναντι στο σχολείο και το μέλλον φαίνεται να συναρτάται, εκτός όλων των άλλων, και μάλιστα άμεσα και με το συγκεκριμένο σχολικό πλαίσιο.

ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΩΣ ΔΡΩΝΤΑ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ

Η δύναμη, η ανθεκτικότητα και η αισιοδοξία αυτών των παιδιών που έχουν βιώσει και ακόμη βιώνουν πολύ δύσκολες και επικίνδυνες καταστάσεις, «too many problems», όπως επαναλαμβάνουν, με συγκινούν, με γεμίζουν ενοχή και πείσμα, με κινητοποιούν ως πολίτη και ερευνήτρια. Θέτουν επίσης σε αμφισβήτηση κυρίαρχες προσεγγίσεις και πρακτικές και επιβεβαιώνουν τον ρόλο και την αξία θεσμών / πλαισίων καθώς και της άμεσης σχέσης με τα «υποκείμενα» της έρευνας. Αντί επιλόγου, ακολουθούν δύο από τους προβληματισμούς που γεννήθηκαν από την έρευνα αυτή, όσον αφορά το σχολείο και την «προσφυγικότητα».

Η εκπαίδευση για τα παιδιά πρόσφυγες δεν είναι αποτέλεσμα καλής διάθεσης, φιλανθρωπίας ή μιας προοδευτικής αντίληψης· δεν είναι πολυτέλεια ή προνόμιο, ούτε είναι προαιρετική: είναι θεμελιώδες δικαίωμα των παιδιών (και ταυτόχρονα προϋπόθεση για την αποτελεσματική άσκηση άλλων δικαιωμάτων), διεθνής δέσμευση και υποχρέωση του κράτους και επένδυση για την κοινωνία. Γιατί η εκπαίδευση προωθεί την ιδιότητα του ανήκειν, είναι προϋπόθεση της κοινωνικής συνοχής (Taylor & Sidhu, 2012). Επιπλέον, είναι ανάγκη των παιδιών, έχει πολλαπλά αναπτυξιακά, ψυχολογικά, συναισθηματικά και κοινωνικά οφέλη και δεν μπορεί να «περιμένει» μέχρι την οριστική εγκατάστασή τους (Lerner, 2012, Sinclair, 2001). Η σχολική ένταξη των προσφυγόπουλων είναι κέρδος για όλα τα παιδιά, για τις τάξεις, τους δασκάλους, τη σχολική κοινότητα, το εκπαιδευτικό σύστημα, την κοινωνία. Και αποτελεί μια μεγάλη ευκαιρία για αναστοχασμό και επαναπροσδιορι-

σμό του ρόλου και της αξίας της εκπαίδευσης γενικότερα.

Όσον αφορά στην «επιτέλεση της προσφυγικότητας»: υπάρχουν πολλές μελέτες που στέκονται κριτικά απέναντι στην έμφαση στο τραύμα, την 'ψυχολογικοποίηση' και την καθολικοποίηση των 'ιδιαίτερων αναγκών' των παιδιών προσφύγων. Γιατί η οπτική αυτή αποσιωπά προσωπικές διαδρομές και εμπειρίες, παραμελεί τη σημασία του πολιτικού-οικονομικού πλαισίου, του τραυματικού παρόντος και της προσωπικής ιστορίας. Ο απλουστευτικός βιοϊατρικός λόγος αποσπά τα προβλήματα από το συγκείμενό τους, τα από-πολιτικοποιεί, τα εξατομικεύει και καταλήγει να τα παρουσιάζει ως καθολικές ατομικές ψυχοπαθολογίες, τη θεραπεία των οποίων θα αναλάβουν άλλοι (Καψάλη & Μεντίνης, 2018). Προτάσσονται έτσι οι ανάγκες αντί για τα δικαιώματα.

Τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα, παρά τις αντιξοότητες, έχουν αποκτήσει την ικανότητα να εγκαταλείπουν σταθερά και πάγια δεδομένα και να μαθαίνουν να κατοικούν σε πολλαπλά, μετατοπιζόμενα και μεταβαλλόμενα είδη ταυτοτήτων, ανάλογα με τα εκάστοτε κοινωνικά συμφραζόμενα και τα διαθέσιμα μέσα για τη συγκρότησή τους, όπως αναφέρει η Malkki (1995, στο Μακρυνιώτη, 2018). Η μετακίνηση δεν οδηγεί απαραίτητα και αποκλειστικά σε μια φθαρμένη πολιτισμική ταυτότητα ή μια τραυματισμένη εθνικότητα (Μακρυνιώτη, 2018). Είναι σαφές ότι τα παιδιά λειτουργούν καλά στο σχολείο και δεν ταυτίζονται με την έννοια του θύματος. Προφανώς έχουν πόνο και βάσανα, αλλά δεν φαίνεται να βλέπουν τον εαυτό τους μόνο έτσι όπως περιμένουν οι υπηρεσίες που θα κρίνουν εάν είναι «πραγματικοί» πρόσφυγες: δεν συνιστούν μια ελλειμματική πολιτισμική ταυτότητα, μια πάσχουσα, υποτελή, μορφή ετερότητας, χωρίς αυτενέργεια· δεν είναι μόνο αιγιματικά, τραυματισμένα, ευάλωτα και θλιμμένα παιδιά, δεν είναι μόνο πρόσφυγες (Khosravi, 2010, Malkki, 1996, Τοπάλη, 2012). Είναι δρώντα υποκείμενα, που δεν θέλουν απλά επιβιώσουν αλλά να ζήσουν καλά. Και για να το πετύχουν αυτό, ο ρόλος του σχολείου (φαίνεται να) είναι καθοριστικός.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Αρχάκης, Α. & Τσάκωνα, Β. (2011). *Ταυτότητες, αφηγήσεις και γλωσσική εκπαίδευση*. Αθήνα: Πατάκης.
- Agamben, G. (2007). *Κατάσταση εξαίρεσης. Όταν η έκτακτη ανάγκη μετατρέπει την εξαίρεση σε κανόνα*. Αθήνα: Πατάκης.
- Bauman, Z. (2009). Identity in the globalizing world. Στο A. Elliott & P. du Gay, *Identity in question* (σσ. 1-12). London: SAGE Publications.
- Bauman, Z. (2011). Migration and identities in the globalized world, *Philosophy & Social Criticism*, 37(4), 425–435.
- Bornman, E. (2003). Struggles of identity in the age of globalisation, *Communicatio*, 29(1-2), 24-47.
- Brown, B., & Larson, R. (2002). The Kaleidoscope of Adolescence: Experiences of the World's Youth at the Beginning of the 21st Century. Στο B. Brown, R. Larson, & T. Saraswathi (Επιμ.), *The World's Youth: Adolescence in Eight Regions of the Globe* (σσ. 1-20). Cambridge: Cambridge University Press.
- Cohen, J., McCabe, L., Michelli, N. M., & Pickeral, T. (2009). "School climate: Research, policy,

- practice, and teacher education". *Teachers College Record*, 111, 180-213.
- Cummins, J. (1999). *Ταυτότητες υπό Διαπραγμάτευση. Εκπαίδευση με Σκοπό την Ενδυνάμωση σε μια Κοινωνία της Ετερότητας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Cummins, J.. (2011). Παιδαγωγική των πολυγραμματισμών: Εννοιολογικό πλαίσιο για την προαγωγή της σχολικής επίδοσης σε γλωσσικά και πολιτισμικά διαφορετικούς μαθητές. Στο Α. Ανδρούσου και Ν. Ασκούνη (Επιμ.), *Πολιτισμική ετερότητα και ανθρώπινα δικαιώματα*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Επιστημονική Επιτροπή για την υποβοήθηση του έργου της Επιτροπής Στήριξης των Παιδιών των Προσφύγων (2016). *Οι εκπαιδευτικές δράσεις για τα παιδιά των προσφύγων*, Αθήνα: Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων. Ανακτήθηκε από: https://www.minedu.gov.gr/publications/docs2016/Epistimoniki_Epitropi_Prosfygon_YRPETH_Full_Report_June_2016__update.pdf
- Επιστημονική Επιτροπή για τη Στήριξη των Παιδιών των Προσφύγων (2017). *Το Έργο της Εκπαίδευσης των Προσφύγων*. Αθήνα: Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων. Ανακτήθηκε από: https://www.minedu.gov.gr/publications/docs2017/16_06_17_Epistimoniki_Epitropi_Prosfygon_YRPETH_Apotimisi_Protaseis_2016_2017_Final.pdf
- Καψάλη, Α. & Μεντίνης, Μ. (2018). *Ψυχολογίες Συμμόρφωσης: Σημειώσεις πάνω στον ψυχοπολιτικό έλεγχο του μεταναστευτικού*. Εκδόσεις Oposito.
- Khosravi, S. (2010). *'Illegal' traveller: An auto-ethnography of borders*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Lerner, A.B. (2012). The Educational Resettlement of Refugee Children: Examining Several Theoretical Approaches. *Multicultural Education*, 20(1), 9-14.
- Μακρυνιώτη, Δ. (2018). Πρόλογος. Στο Ν. Έλις, *Παιδιά του Πολέμου. Τα παιδιά του Ιράκ μιλάνε* (σσ. 13-31). Αθήνα: Gutenberg.
- Malkki, L. (1995). *Purity and Exile: Violence, Memory, and National Cosmology among Hutu Refugees in Tanzania*. Chicago: University of Chicago Press.
- Malkki, L. (1996). Speechless Emissaries: Refugees, Humanitarianism, and Dehistoricization. *Cultural Anthropology*, 11(3), 377-404.
- Sinclair, M. (2001). Education in Emergencies. Στο Crisp, J., C. Talbot and D. Cipollone (Επιμ.), *Learning for a future: refugee education in developing countries* (σσ. 1-83). Geneva: UNHCR.
- Τοπάλη, Π. (2012). Πρόσφυγες στις δυτικές κοινωνίες και στην Ελλάδα: αναπαραστάσεις, σώμα και η διαχείριση της οδύνης. Στο Σ. Τρουμπέτα (Επιμ.), *Το προσφυγικό και μεταναστευτικό ζήτημα: διαβάσεις και μελέτες συνόρων* (σσ. 97-132). Αθήνα: Παπαζήσης.
- Taylor, S. & Sidhu, R.K. (2012). Supporting refugee students in schools: What constitutes inclusive education?. *International Journal of Inclusive Education*, 16(1), 39-56.
- Thapa, A., Cohen, J., Guffey, S., & Higgins-D'Alessandro, A. (2013). A Review of School Climate Research. *Review of Educational Research*, 83(3), 357-385.
- UNICEF & REACH (2017). *Children on the Move in Italy and Greece*. Report, June 2017. Ανακτήθηκε από

www.reachresourcecentre.info/system/files/resource-documents/reach_ita_grc_report_children_on_the_move_in_italy_and_greece_june_2017.pdf

Συνέργειες ανάμεσα στην Τυπική και Μη Τυπική Εκπαίδευση: Δράσεις στον Ελαιώνα με παιδιά και ενήλικες

Μαρικαίτη Γραικιώτη, Ηρώ Μηλιώνη, Μαρίνα Μπουρτούλη

Εκπαιδευτικοί Προσχολικής Αγωγής, ΤΕΑΠΗ, ΕΚΠΑ
mariketi.grekioti@gmail.com, m.bourtouli@gmail.com

Βασιλική Αλικάρη, Γεωργία Μουζακίτη, Χρυσούλα Μπίνα, Αθηνά Τρυφεροπούλου

Φιλολογοί, Διδάσκουσες της Ελληνικής ως Δεύτερης/ Ξένης Γλώσσας,
Πρόγραμμα ΓΥΠ-ΤαΜαμ
gyptamam@gmail.com

Ελένη Καραμπότσιου, Σωτηρία Σαπρανίδου

Εκπαιδευτικοί Προσχολικής Αγωγής, Παράρτημα 54ου Νηπιαγωγείου Αθηνών
(Ανοιχτή Δομή Φιλοξενίας Προσφύγων Ελαιώνα)
karalego@yahoo.com, soti168@hotmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας αποτελεί η παρουσίαση τριών εκπαιδευτικών δράσεων εντός της Ανοιχτής Δομής Φιλοξενίας Προσφύγων του Ελαιώνα, με έμφαση στην συνέργεια ανάμεσα στην τυπική εκπαίδευση (Παράρτημα 54ου Νηπιαγωγείου Αθηνών) και στη μη τυπική εκπαίδευση για παιδιά (Σαμα-τασάββατα) και για ενήλικες (ΤαΜαμ). Πρόκειται για τρεις δράσεις που αξιοποιούν τη μεθοδολογία της έρευνας δράσης. Έχοντας ως θεωρητικό υπόβαθρο την κριτική παιδαγωγική οι δράσεις στοχεύουν στην αξιοποίηση των βιωμάτων των παιδιών και των ενηλίκων και στην διερεύνηση των αναγκών τους. Μέσω της δράσης επιδιώκεται ακόμη η ενδυνάμωση των παιδιών, των μητέρων αλλά και των ίδιων των εκπαιδευτικών που παρεμβαίνουν. Απώτερος στόχος του εγχειρήματος είναι αφενός η ενίσχυση της σχέσης της οικογένειας με το σχολείο και η αναγνώριση της σημασίας σταθερούς φοίτησης των παιδιών, και αφετέρου η ανάδειξη ενός διπλού ρόλου για τον/ την εκπαιδευτή/ τρια, ο οποίος ταυτόχρονα λειτουργεί και ως ερευνητής/ τρια των αναγκών ενός μαθητικού πληθυσμού που βρίσκεται στο περιθώριο. Μέσα από τα ημερολόγια των εκπαιδευτικών και των φοιτητών/ τριών παρουσιάζεται η εξέλιξη των τριών δράσεων, οι κοινές δραστηριότητες, καθώς και στοιχεία αξιολόγησης από την επίδοση των παιδιών στο σχολείο και την διαδικασία ένταξης των ενηλίκων στην κοινωνία.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: εκπαίδευση, Ελαιώνας, πρόσφυγες, συνέργεια

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα Σαμματασάββατα¹, οι Ταμάμ² και οι Νηπιαγωγοί αποτελούν μέλη μιας ευρύτερης και πολυμελούς συνέργειας, αναπόσπαστα μέρη της οποίας αποτελούν οι Συντονιστές Εκπαίδευσης Προσφύγων (ΣΕΠ)³ της Δομής του Ελαιώνα και οι επιστημονικές υπεύθυνοι⁴. Η σύνθεση, η μορφή και οι στόχοι της συνέργειας αυτής διαμορφώθηκαν ανάλογα με το πολιτικό και εκπαιδευτικό πλαίσιο του Ελαιώνα. Οι ραγδαίες πολιτικές εξελίξεις αναφορικά με τη διαχείριση του προσφυγικού στην Ευρώπη και την Ελλάδα δημιούργησαν μια συνθήκη συνεχώς μεταβαλλόμενων αναγκών για τους/τις πρόσφυγες.

Τον Νοέμβριο του 2015, μια ομάδα φοιτητών/φοιτητριών του ΤΕΑΠΗ (αργότερα Σαματασάββατα) σε συνεργασία με την Αναπ. Καθηγήτρια του ΤΕΑΠΗ Α. Ανδρούσου, αποφάσισαν να ξεκινήσουν εκπαιδευτικές παρεμβάσεις στον Ελαιώνα, σε μια περίοδο κατά την οποία υπήρχε μία συνεχής κινητικότητα των προσφύγων. Οι οικογένειες έμεναν για ένα μικρό διάστημα στη δομή και αν πληρούσαν τις προϋποθέσεις, έφευγαν σύντομα για χώρες της Ευρώπης. Οι παρεμβάσεις των φοιτητ(ρι)ών περιελάμβαναν τον σχεδιασμό δραστηριοτήτων - παιχνιδιών που θα συνέβαλαν στην εκτόνωση και την αποφόρτιση των παιδιών και μέσα στα οποία θα έβρισκαν τη θέση τους και θα συνυπήρχαν παιδιά όλων των ηλικιών και εθνικοτήτων. Δύο φορές την εβδομάδα, για δύο ώρες τα παιδιά είχαν την ευκαιρία να συμμετέχουν σε ομαδικά παιχνίδια με έμφαση στη δημιουργία ασφαλούς πλαισίου και στην ουσία χωρίς τη χρήση γλωσσικού κώδικα.

Τους πρώτους μήνες του 2016, έκλεισαν τα σύνορα προς τις Ευρωπαϊκές χώρες. Ο εγκλωβισμός των οικογενειών στην Ελλάδα σήμαινε δύο πράγματα: πρώτον ότι το όνειρο πολλών για μετεγκατάσταση απομακρυνόταν, και δεύτερον πως τα παιδιά τους θα καλούνταν να ενταχθούν στο ελληνικό σχολείο. Η συνθήκη αυτή έφερνε αναπότρεπτα στο προσκήνιο μία άλλη ανάγκη: την κατάκτηση της ελληνικής γλώσσας.

Στο πλαίσιο αυτό, οι φοιτητές/τριες, όντας γνωστά και εμπιστεύσιμα πρόσωπα για τους γονείς, άρχισαν να αναλαμβάνουν τη συνοδεία των παιδιών σε εκπαιδευτικές δράσεις εκτός της δομής του Ελαιώνα, καθώς και την παροχή βοήθειας στους εκπαιδευτικούς. Κατ' αυτόν τον τρόπο τα παιδιά συμμετείχαν στις απογευματινές δράσεις στο 132^ο δημοτικό σχολείο της Γκράβας⁵ στο

1 Αλπού Σοφία, Ανεβλαβή Βούλα, Αυθινού Κωνσταντίνα, Βλάχου Έλενα, Γραικιώτη Μαρικαίτη, Καριάτογλου Μαριάννα, Καρίμαλη Μαρία, Κλαδάκη Αλεξάνδρα, Κρεμμύδα Γιώτα, Μάγκουρα Μαρία, Μαριόλα-Μπουρολιά Ελένη, Μαρτίνη Νικολέτα, Μαυρογιαννάκη Κατερίνα, Μαυρομάτη Αναστασία, Μερεντίτη Χαρά, Μηλιώνη Ηρώ, Μπουρτούλη Μαρίνα, Νικολαΐδου Ναυσικά, Πρέκας-Πατρωνάκης Ορέστης, Σαριδάκη Κατερίνα, Σεμερτζάκη Μυρτώ, Σκαμάγκας Αλέξης, Στρατουδάκη Κατερίνα, Συνιόρογλου Δημήτρης, Τακίδη Ναυσικά, Τσίγκρου Μαρία, Τσιρόγκα Ελίνα, Τσούμα Άννα, Φαϊτά Βασιλεία, Φλωροπούλου Ηλέκτρα, Χατζινικολή Δανάη.

2 Αλικάρη Βασιλική, Κοσκώση Θώμη, Μυρτζανή Μυρτώ, Μουζακίτη Γεωργία, Μπίνα Χρυσούλα, Τρυφεροπούλου Αθηνά, Χελιώτη Κωνσταντίνα

3 Κρίθαρη Βασιλική, Στεφάνου Χρήστος, Ασιατίδου Δέσποινα, Ορφανάκη Καλλιόπη. Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε από καρδιάς όλους και όλες τις ΣΕΠ, και ιδιαίτερα τον Χρήστο και την Βάσω, για την πολύτιμη, συνεχή και αδιάκοπη υποστήριξή τους απέναντι και στις τρεις δράσεις. Επίσης ευχαριστούμε τη διοίκηση του Ελαιώνα και ειδικά τον κύριο Γεωργιάδη Δημήτρη, που επέτρεψαν την είσοδο στη Δομή. Τέλος, τον Λευτέρη Παπαγιαννάκη, αντιδήμαρχο για την ένταξη μεταναστών και προσφύγων από το Δήμο Αθηναίων, που από το 2015 στήριξε συστηματικά την δράση αυτή.

4 Αλεξάνδρα Ανδρούσου, Αν. Καθηγήτρια Διδακτικής Μεθοδολογίας και Ανάπτυξης Εκπαιδευτικού Υλικού (ΤΕΑΠΗ, ΕΚΠΑ) και Μαρία Ιακώβου, Αν. Καθηγήτρια Γλωσσολογίας (Τμήμα Φιλολογίας, ΕΚΠΑ).

5 Το 132ο Δημοτικό σχολείο Αθηνών βρίσκεται στο σχολικό συγκρότημα της Γκράβας. Πρόκειται για ένα σχολείο που

πλαίσιο του προγράμματος «Ανοιχτά Σχολεία», όπου είχαν την ευκαιρία να αλληλεπιδράσουν με παιδιά του σχολείου αυτού, αλλά και να συμμετέχουν σε μια σειρά μουσικοκινητικών και δημιουργικών δραστηριοτήτων που οργανώνονταν από εκπαιδευτικά τμήματα Μουσείων της Αθήνας.

Με τη νέα χρονιά (2016-2017) τα παιδιά ηλικίας Δημοτικού και Γυμνασίου είχαν πια την δυνατότητα να φοιτήσουν στις ΔΥΕΠ, δηλαδή σε απογευματινά τμήματα, ενώ στη δομή είχαν πλέον αποσπαστεί οι Συντονιστές Εκπαίδευσης Προσφύγων (ΣΕΠ) που έχουν την ευθύνη για τη σχολική ένταξη των παιδιών προσφύγων⁶ μέσα στις δομές Φιλοξενίας. Η ομάδα των φοιτητ(ρι)ών λειτούργησε υποστηρικτικά στη μεταφορά των παιδιών από τη δομή προς τα σχολεία, την πρώτη εβδομάδα των μαθημάτων. Τα μέλη της ομάδας λειτούργησαν σαν «γέφυρα» ανάμεσα στα παιδιά και τους/τις εκπαιδευτικούς, σε πολλές περιπτώσεις, λόγω της σχέσης που είχαν αναπτύξει με τα παιδιά και της επικοινωνίας που είχαν με τους/τις εκπαιδευτικούς τις μέρες αυτές. Αφού τα παιδιά του δημοτικού και του γυμνασίου ξεκίνησαν να φοιτούν στην τυπική εκπαίδευση αποφασίστηκε η δράση να απευθυνθεί σε παιδιά προσχολικής ηλικίας, τα οποία δεν είχαν πρόσβαση, ακόμη, σε αυτή. Εκείνη την περίοδο η συνεργασία με τους ΣΕΠ ήταν καθοριστικής σημασίας, καθώς ανέλαβαν τόσο να ενημερώσουν την ομάδα για τον αριθμό των νηπίων που διέμεναν στη δομή, όσο και να κοινοποιήσουν τη δράση στους γονείς των παιδιών αυτών.

Τον Δεκέμβριο του 2017 δημιουργήθηκε παράρτημα δημόσιου Νηπιαγωγείου (54° Νηπιαγωγείο Αθηνών) εντός της δομής του Ελαιώνα υπό την παιδαγωγική εποπτεία του ΤΕΑΠΗ. Την πρώτη χρονιά (2017-2018) εργάστηκαν δύο αποσπασμένες Νηπιαγωγοί⁷, ενώ την δεύτερη (2018-2019) ανέλαβαν το νηπιαγωγείο η Σ.Σ. και η Ε.Κ⁸. Η ομαλή ένταξη των παιδιών στην τυπική εκπαίδευση αποτελούσε πλέον τον κεντρικό στόχο της δραστηριοποίησης στο πεδίο. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, τα Σαματασάββατα αναλαμβάνουν την υποστήριξη των εκπαιδευτικών δράσεων των Νηπιαγωγών, ενώ ταυτόχρονα υλοποιούν εκπαιδευτική παρέμβαση κάθε Σάββατο για παιδιά νηπιαγωγείου και δημοτικού.

Την ίδια στιγμή, η εμπλοκή ολόκληρης της οικογένειας στην εκπαιδευτική διαδικασία και η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας τόσο από τα παιδιά όσο και από τους γονείς τους, κρίθηκαν πρωτεύουσας σημασίας για την επίτευξη της ένταξης. Η διαπίστωση αυτή αποτέλεσε τη βάση για τον σχεδιασμό του τρόπου εμπλοκής και συμμετοχής στην εκπαιδευτική αυτή παρέμβαση 13 φοιτητριών από το Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών «Διδασκαλία της Ελληνικής ως Δεύτερης/ Ξένης γλώσσας» του ΕΚΠΑ. Έτσι, στο πλαίσιο της πρακτικής τους άσκησης εντάσσεται στη συνέργεια και η ομάδα των ΤαΜαμ (Τάξεις για Μαμάδες), η οποία αναλαμβάνει να οργανώσει καθημερινά μαθήματα ελληνικών για τις μητέρες των οποίων τα παιδιά φοιτούν στο Νηπιαγωγείο εντός της Δομής.

η πλειονότητα του είναι παιδιά μεταναστών και προσφύγων από 23 διαφορετικές εθνότητες (<http://132dim-athin.att.sch.gr/>). Βασικό χαρακτηριστικό του σχολείου αυτού είναι οι πρωτοβουλίες που αναλαμβάνει, λαμβάνοντας υπόψη τον πολιτισμικό του χαρακτήρα, όπως η παράλληλη μετάφραση στις γλώσσες των μεταναστών γονέων όταν πραγματοποιούνται συναντήσεις με τη διεύθυνση του σχολείου, οι πολύγλωσσες ανακοινώσεις, η οργάνωση επιμορφώσεων εκπαιδευτικών και γονέων στο χώρο του σχολείου και πολλές άλλες (Χαραβιτσίδης, 2013).

6 Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Έκθεση Επιστημονικής Επιτροπής (https://www.minedu.gov.gr/publications/docs2017/16_06_17_Epistimoniki_Epitropi_Prosfygon_YPPETH_Apotimisi_Protaseis_2016_2017_Final.pdf)

7 Αράχωβα Μαρία και Καλαϊτζάκη Τόνια (Αντωνία)

8 Καραμπότσιου Ελένη και Σαπρανίδου Σωτηρία

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Οι συνέργειες που δημιουργήθηκαν μεταξύ τυπικής (νηπιαγωγείο) και μη τυπικής εκπαίδευσης κατορθώθηκαν λόγω των κοινών θεωρητικών αρχών που διέπουν τις εκπαιδευτικές πρακτικές των τριών ομάδων. Οι τρεις ομάδες συναντήθηκαν πολλές φορές και διατύπωσαν τους στόχους και τις παιδαγωγικές αρχές τους.

Βασική αφετηρία, των εκπαιδευτικών και των τριών ομάδων, είναι η Κριτική Παιδαγωγική και συγκεκριμένα η αντίληψη, πως πρωταρχικό στόχο αποτελεί η κατανόηση του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνονται οι εκπαιδευόμενοι/ες την κοινωνική πραγματικότητα (Γρόλλιος, 2004, σ. 269 στο Τσάφος, 2014, σ. 15) και άρα πρωταρχικό ρόλο στη δουλειά τους είχε καταρχήν η κατανόηση του πλαισίου. Βασιζόμενες/οι στις κατανοήσεις αυτές οι εκπαιδευτικοί σχεδιάζουν δράσεις, αμφισβητώντας τη διδασκαλία της «μιας» και «κυρίαρχης» γνώσης, αντλώντας στοιχεία από την καθημερινότητα των ατόμων και στη προκειμένη περίπτωση από τις ποικίλες κουλτούρες και την ίδια την συνθήκη διαβίωσης σε μια «Δομή φιλοξενίας». Ο στόχος είναι οι μαθητές/τριες να νοιώθουν αποδεκτά ώστε να μπορούν να φέρουν τα βιώματα και τις εμπειρίες τους μέσα στην εκπαιδευτική διαδικασία. Μόνο με αυτή την προϋπόθεση θα μπορούν να δημιουργηθούν δυνατότητες ενδυνάμωσης και μετασχηματισμού του εαυτού (McLaren, 2010, σ. 292). Με τον όρο ενδυνάμωση ο McLaren δεν εννοεί μόνο ότι οι μαθητές/τριες προετοιμάζονται για να αντιμετωπίσουν τον κόσμο, αλλά αποκτούν «φωνή» και λαμβάνουν μέρος στην αλλαγή της τάξης πραγμάτων με στόχο έναν πιο δίκαιο κόσμο (McLaren, 2010, σ. 316).

Η εκπαιδευτική έρευνα δράσης, είναι η καταλληλότερη μεθοδολογία για να δημιουργηθεί ένα εκπαιδευτικό περιβάλλον, χωρίς αποκλεισμούς, που θα επιτρέπει τη συνεχή αναδιαμόρφωση και (ανα)νοηματοδότησή του από όλους και όλες τους/τις εμπλεκόμενους/ες (Τσάφος, 2016, σ. 100). Η εκπαιδευτική έρευνα δράσης προσεγγίζει την εκπαιδευτική πράξη ως μια πολιτική και ιδεολογική πράξη, ως μέσο ελέγχου αλλά και μετασχηματισμού της πραγματικότητας (Τσάφος, 2016, σ. 102). Οι εκπαιδευτικοί έχοντας και τον ρόλο του/της ερευνητή/τριας παρατηρούν, εντοπίζουν μια κατάσταση, σχεδιάζουν, υλοποιούν και έπειτα στοχάζονται πάνω στη δράση τους. Με βάση τον στοχασμό συγκροτείται ένας αναθεωρημένος σχεδιασμός προκειμένου να ανταποκρίνεται στις νέες ανάγκες που προκύπτουν. Με τον τρόπο αυτό οι εκπαιδευτικοί εξελίσσουν την πρακτική τους καθώς εμπλέκονται σε μια διαδικασία αλληλοτροφοδότησης (Τσάφος, 2014, σ. 61).

Οι τρεις ομάδες στην πορεία συνάντησής τους και συνεργασίας, ενεπλάκησαν στην πραγματικότητα σε μια συλλογική έρευνα δράσης που λειτούργησε χειραφετικά και για τις ίδιες και τους ίδιους τους παρεμβαίνοντες και τις παρεμβαίνουσες.

ΑΠΟ ΤΙΣ ΟΜΑΔΕΣ ΣΤΗ ΣΥΝΕΡΓΕΙΑ

ΣΑΜΑΤΑΣΑΒΒΑΤΑ

Τα «Σαματασάββατα» είναι η ομάδα των φοιτητριών και φοιτητών του Τμήματος Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία, η οποία το Νοέμβριο του 2015, ξεκίνησε να πραγματοποιεί εκπαιδευτικές παρεμβάσεις στην Ανοιχτή Δομή Φιλοξενίας Προσφύγων του Ελαιώνα, με επιστημονική υπεύθυνη την αναπληρώτρια καθηγήτρια Αλεξάνδρα Ανδρούσου, μετά από απόφαση που λήφθηκε από την Γενική Συνέλευση του ΤΕΑΠΗ. Η ομάδα αποτελείται από προπτυχιακές/ούς

φοιτήτριες/τες του ΤΕΑΠΗ, αλλά και απόφοιτες/ους και μεταπτυχιακές/ούς, οι οποίες/οι συμμετέχουν από το ξεκίνημα της δράσης έως σήμερα.

ΠΡΟΦΙΛ ΜΑΘΗΤΙΚΟΥ ΚΟΙΝΟΥ

Το πλαίσιο του Ελαιώνα, στο οποίο πραγματοποιούνται οι παρεμβάσεις, είναι ένα ρευστό και ανοιχτό πλαίσιο, καθώς οι ανάγκες των ατόμων που απευθύνεται η δράση αλλάζουν συνεχώς, επηρεάζοντας έτσι τη μορφή και το περιεχόμενο της δράσης. Ειδικότερα, στις παρεμβάσεις την πρώτη χρονιά (2015) συμμετείχαν παιδιά όλων των ηλικιών (2-15 ετών)⁹. Τη δεύτερη χρονιά (2016), αποφασίστηκε από το ΥΠΠΕΘ¹⁰, πως τα παιδιά ηλικιών δημοτικού και γυμνασίου θα είχαν πρόσβαση στην τυπική εκπαίδευση, με αποτέλεσμα η δράση να εστιάσει στις ηλικίες του νηπιαγωγείου, καθώς τα παιδιά των ηλικιών αυτών δεν είχαν ακόμα πρόσβαση στην τυπική εκπαίδευση. Τις δύο τελευταίες χρονιές, οι παρεμβάσεις πραγματοποιούνταν τα Σάββατα, αφού όλα τα παιδιά πλέον, είχαν πρόσβαση στη δημόσια εκπαίδευση. Γίνονταν δύο διαφορετικές δίωρες παρεμβάσεις που η πρώτη απευθυνόταν σε παιδιά έως 10 ετών και η δεύτερη σε μεγαλύτερα.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Η μεθοδολογία της δράσης βασίζεται στην εκπαιδευτική «έρευνα – δράση». Πραγματοποιούνται εβδομαδιαίες συναντήσεις στις οποίες σχεδιάζονται οι εκπαιδευτικές παρεμβάσεις, στη συνέχεια αυτές υλοποιούνται και ακολουθεί επιτόπια αναστοχαστική συζήτηση της ομάδας που παρενέβη. Τέλος, πραγματοποιείται αναλυτική καταγραφή της συζήτησης και της παρέμβασης, η οποία αξιοποιείται ως ανατροφοδότηση για τον επόμενο σχεδιασμό. Οι καταγραφές αναρτώνται σε μία κλειστή ομάδα στο facebook, η οποία λειτουργεί ως αρχείο της ομάδας και ως πλατφόρμα συζήτησης, στην οποία συμμετέχει και η επιστημονική υπεύθυνη της δράσης. Με τον τρόπο αυτό υπάρχει μία συνεχής προσαρμογή ανάλογα με τις ανάγκες της ομάδας, αλλά και τις αλλαγές του πληθυσμού στον Ελαιώνα που προκύπτουν π.χ. λόγω μετακίνησης ομάδων από τα νησιά στην ενδοχώρα ή/και αναχωρήσεις οικογενειών.

ΣΤΟΧΟΘΕΣΙΑ

Αναφορικά με τους εκπαιδευτικούς στόχους της δράσης, αυτοί αναδιαμορφώνονταν συνεχώς, λόγω του ρευστού πλαισίου που προαναφέρθηκε. Στο ξεκίνημα της δράσης στόχοι ήταν, κυρίως, η αποφόρτιση και η εκτόνωση των παιδιών, η οποία πραγματοποιήθηκε μέσα από την αξιοποίηση του παιχνιδιού ως παιδαγωγικό εργαλείο. Στη συνέχεια, στόχο αποτέλεσε η εξοικείωση των παιδιών με το σχολικό πλαίσιο και την ελληνική γλώσσα, με σκοπό την ομαλή ένταξή τους στο σχολείο την ακόλουθη χρονιά και κατ' επέκταση στην ελληνική κοινωνία. Την τρίτη και την τέταρτη χρονιά, όπου πια δημιουργείται παράρτημα δημόσιου νηπιαγωγείου εντός της δομής, και τα παιδιά εξακολουθούν να φοιτούν στα δημοτικά, οι στόχοι της δράσης στρέφονται στην υποστήριξη του σχολικού πλαισίου (νηπιαγωγείο, δημοτικό). Οι στόχοι των παρεμβάσεων ήταν η ενίσχυση της ελληνικής

9 Τα παιδιά κατάγονταν από διαφορετικές χώρες όπως η Συρία, το Αφγανιστάν, το Ιράν, το Ιράκ και η Σομαλία. Ο αριθμός των παιδιών που συμμετείχαν στις δράσεις ήταν μεγάλος, υπήρξαν φορές που συμμετείχαν μέχρι και 70 παιδιά. Τη χρονιά εκείνη στη δομή διέμεναν 793 παιδιά (0-18 ετών), βλ. Έκθεση Επιστημονικής Επιτροπής.

10 Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Έκθεση Επιστημονικής Επιτροπής (https://www.minedu.gov.gr/publications/docs2017/16_06_17_Epistimoniki_Epitropi_Prosfygon_YPPETH_Apotimisi_Protaseis_2016_2017_Final.pdf)

γλώσσας και των μαθησιακών διεργασιών, ώστε τα παιδιά να ενισχύονται στην φοίτηση τους στην τυπική εκπαίδευση. Για το λόγο αυτό, τα τελευταία δύο χρόνια τα ζητήματα που απασχόλησαν είναι η μάθηση μέσω της δημιουργίας ομάδας, η ενεργοποίηση των παιδιών μέσω της τέχνης και η αναγνώριση των πολλαπλών ταυτοτήτων. Βασικός στόχος, όμως, που διατρέχει όλες τις χρονιές είναι η ενδυνάμωση των παιδιών μέσα σε ένα πλαίσιο αποδοχής και ένταξης, όπου δίνεται χώρος για ελεύθερη έκφραση και πρωτοβουλία, αξιοποιώντας τα βιώματα των παιδιών.

ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ

Στα πλαίσια αυτής της δράσης δεν έλειψαν οι δυσκολίες. Σημαντικό κομμάτι αυτών αποτέλεσε η διαχείριση των συγκρούσεων μεταξύ των παιδιών και η δημιουργία ενός ασφαλούς πλαισίου μέσα από τη θέσπιση ορίων. Επιπλέον, η ομάδα κλήθηκε να αλληλεπιδράσει με ομάδες που έφεραν διαφορετικές αξίες και πολιτισμικές συνήθειες και να συνυπάρξει με άλλες εκπαιδευτικές ομάδες της δομής που ενδεχομένως υιοθετούσαν διαφορετικές παιδαγωγικές αντιλήψεις και πρακτικές. Σε ένα πιο προσωπικό επίπεδο, δυσκολία για τα μέλη αποτέλεσε η διαχείριση της συναισθηματικής φόρτισης που προέκυπτε μέσα από την ενασχόληση με το προσφυγικό, αλλά και η ύπαρξη καλού συντονισμού, που βελτιώθηκε μέσω τριβής, εξοικείωσης και συνεχούς συνεργασίας. Σε επίπεδο γλώσσας, δεν υπήρξε μεγάλη δυσκολία, παρά την απουσία κοινού γλωσσικού κώδικα, αφού προέκυψαν νέοι τρόποι με τη χρήση της μη λεκτικής επικοινωνίας, της αξιοποίησης της μουσικής, στοιχείων του θεάτρου και κυρίως του παιχνιδιού. Μεγαλύτερες προκλήσεις αποτέλεσαν τα κομμάτια της δέσμευσης και της ματαιώσης των μελών της ομάδας. Από τη μία εξακολουθεί να κρίνεται απαραίτητος ο ενεργός ρόλος όλων σε μία διαρκή διαδικασία οργάνωσης και υλοποίησης των παρεμβάσεων, και από την άλλη είναι αναγκαία η διαχείριση των ματαιώσεων που, πολλές φορές, προκύπτουν σε πρώτο επίπεδο και αξιοποιούνται, ως εργαλείο μάθησης, σε ένα δεύτερο επίπεδο.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Έπειτα από 4 χρόνια εκπαιδευτικών παρεμβάσεων στη δομή του Ελαιώνα, αναμφίβολα έχουν δημιουργηθεί σχέσεις εμπιστοσύνης με τα παιδιά. Σε πολλές περιπτώσεις έχει κατορθωθεί η δημιουργία σταθερής ομάδας, γεγονός που επιτρέπει το «μοίρασμα» βιωμάτων και εμπειριών των παιδιών, λειτουργώντας έτσι ενδυναμωτικά για τα ίδια. Μέσα στο επιτρεπτικό πλαίσιο, το οποίο προσπαθούσε να δημιουργεί η ομάδα, τα παιδιά αισθάνθηκαν ασφάλεια και ενεπλάκησαν πολλές φορές σε διαδικασίες που συνέβαλαν στην εξοικείωσή τους με τη χρήση της ελληνικής γλώσσας.

Οι φοιτήτριες/ες μέσω της δράσης έχουν ενδυναμωθεί όσον αφορά την επαγγελματική τους ταυτότητα, κατορθώνοντας να αξιοποιήσουν τα θεωρητικά τους εργαλεία στην πράξη. Πολύ σημαντικό γεγονός αποτελεί η εξοικείωση των φοιτητριών/ών με τη δουλειά σε μια ομάδα που λειτουργεί ισότιμα, αξιοποιεί τις διαφορετικές οπτικές των μελών της και συνδιαμορφώνει τις παρεμβάσεις.

TAMAM

Το ΤαΜαμ είναι ένα πρόγραμμα γλωσσικής υποστήριξης σε γυναίκες πρόσφυγες που δια-

μένουν στην Ανοιχτή Δομή Φιλοξενίας Προσφύγων του Ελαιώνα¹¹. Στην ουσία πρόκειται για την προέκταση της πρακτικής άσκησης 13 φοιτητριών στο γ' εξάμηνο φοίτησης στο Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών «Διδασκαλία της Ελληνικής ως Δεύτερης/ Ξένης γλώσσας» του ΕΚΠΑ με υπεύθυνη καθηγήτρια την Αν. Καθηγήτρια Μαρία Ιακώβου. Μετά τη λήξη της πρακτικής άσκησης, 7 από τις εκπαιδευτριες αποφάσισαν να συνεχίσουν την εκπαιδευτική αυτή παρέμβαση σε εθελοντική βάση. Η ιδέα πίσω από την εκπαιδευτική αυτή παρέμβαση ήταν πως παράλληλα με την καθημερινή λειτουργία του Νηπιαγωγείου θα δίνονταν η ευκαιρία στις μητέρες των παιδιών να παρακολουθούν μαθήματα Ελληνικών σε μία τάξη δίπλα σε αυτή των παιδιών τους.

Η σχέση με το Πανεπιστήμιο αποτελεί φυσικά ένα από τα βασικά στοιχεία της ταυτότητας της ομάδας και διατρέχει τη δράση της σε όλο της το φάσμα. Το Πανεπιστήμιο παρείχε εξαρχής μία υψηλού επιπέδου επιστημονική εποπτεία, διασφαλίζοντας έτσι την ποιότητα του προγράμματος. Παράλληλα, ο δημόσιος και θεσμικός του χαρακτήρας ήταν σε θέση να εξασφαλίσει μία -όσο το δυνατόν- μεγαλύτερη σταθερότητα και συνέχεια στην εκπαιδευτική παρέμβαση.

ΠΡΟΦΙΛ ΜΑΘΗΤΙΚΟΥ ΚΟΙΝΟΥ

Όσον αφορά τις μαθήτριες του ΤαΜάμ, όλες ξεκίνησαν την εκμάθηση ελληνικών από μηδενικό επίπεδο. Στις εγγραφές έδειξαν ενδιαφέρον 20 γυναίκες, αλλά τελικά 8-10 μαθήτριες αποτέλεσαν τον πυρήνα της τάξης. Η πτωτική αυτή πορεία σημειώθηκε και την πρώτη και την δεύτερη χρονιά των παρεμβάσεων.

Όλες οι μαθήτριες είχαν από 2 ως 5 παιδιά τα οποία είτε φοιτούσαν σε κάποια εκπαιδευτική βαθμίδα (Νηπιαγωγείο εντός της δομής φιλοξενίας, Δημοτικό και Γυμνάσιο εκτός της δομής) είτε όχι, λόγω ηλικίας (από μηνών έως και 3-4 ετών). Το ηλικιακό εύρος των μαθητριών κυμαίνεται από 21 ως 45 ετών. Με εξαίρεση μία, όλες ήταν παντρεμένες ενώ οι σύζυγοι αρκετών από αυτές δεν βρίσκονταν στην Ελλάδα περιμένοντας, κατά βάση, οικογενειακή επανένωση. Επιπλέον, μεγάλη μερίδα είχε καταθέσει αίτηση για άσυλο και μερικών το αίτημα είχε εγκριθεί, ενώ άλλες συνεχίζουν μέχρι σήμερα να περιμένουν.

Αναφορικά με τη χώρα καταγωγής των μαθητριών, οι περισσότερες κατάγονταν από το Αφγανιστάν και ορισμένες από το Ιράν, το Πακιστάν και το Ιράκ. Οι μητρικές τους γλώσσες ποικίλουν, όπως και η ικανότητα χρήσης της Αγγλικής γλώσσας. Σε γενικές γραμμές, οι γυναίκες αυτές ήταν πολύγλωσσες και ήταν σε θέση να επικοινωνούν λιγότερο ή περισσότερο μεταξύ τους. Το εκπαιδευτικό τους υπόβαθρο επίσης ποικίλει, με αρκετές να έχουν ολοκληρώσει τη βασική εκπαίδευση (κατά μέσο όρο 12 χρόνια) και μία να έχει μεταλυκειακή εκπαίδευση. Ορισμένες είχαν φοιτήσει σε σχολείο για λιγότερο από 3 χρόνια και είχαν αρκετά χαμηλό γραμματισμό, ενώ κάποιες δεν γνώριζαν καθόλου γραφή και ανάγνωση στη μητρική τους.

Μπορεί, λοιπόν, κανείς να καταλάβει την ποικιλομορφία του κοινού και τη διαφορετικότητα στις εμπειρίες και το υπόβαθρο. Αυτές οι γυναίκες δεν αποτέλεσαν μια ομοιομορφη τάξη με ίδια κίνητρα και ανάγκες, γεγονός που σαφώς συνιστά πρόκληση για οποιονδήποτε εκπαιδευτικό.

¹¹ Η πρωτοβουλία για τη συγκρότηση της ομάδας ανήκε σε δύο καθηγήτριες του ΕΚΠΑ, την Μαρία Ιακώβου και την Αλεξάνδρα Ανδρούσου

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Δεδομένου ότι επρόκειτο για ένα πρόγραμμα γλωσσικής εκπαίδευσης, απαραίτητη προϋπόθεση αποτέλεσε ο σχεδιασμός και η ανάπτυξη ενός αναλυτικού προγράμματος που να ανταποκρίνεται στις ανάγκες του κοινού στο οποίο απευθύνεται.

Αρχικά, διενεργήθηκε η Ανάλυση Περιβάλλοντος. Αντικείμενο παρατήρησης αποτέλεσαν: α) οι συνθήκες διαβίωσης στο πεδίο και την ευρύτερη κοινότητα, β) οι εκπαιδευτικές συνθήκες (χώρος, υλικοτεχνική υποδομή, αριθμός μαθητριών), και γ) το διαθέσιμο εκπαιδευτικό υλικό (υπάρχοντα διδακτικά εγχειρίδια για τη διδασκαλία της Ελληνικής ως Γ2 σε ενήλικες). Στη συνέχεια, ακολούθησε η Ανάλυση Αναγκών¹² του μαθητικού κοινού τόσο σε επίπεδο του ευρύτερου γραμματισμού των μαθητριών στη Γ1 όσο και σε επίπεδο εντοπισμού των καθημερινών επικοινωνιακών αναγκών των μαθητριών αυτών.

Αφού ολοκληρώθηκε η παρατήρηση και η καταγραφή των παραπάνω στοιχείων, διαπιστώθηκε πως δεν υπάρχει έτοιμο εκπαιδευτικό υλικό που να δύναται να καλύψει τις ανάγκες ενός κοινού το οποίο παρουσιάζει τόσο μεγάλη ανομοιογένεια ως προς το εκπαιδευτικό υπόβαθρο. Έτσι, αποφασίστηκε ο σχεδιασμός και η ανάπτυξη νέου εκπαιδευτικού υλικού, το οποίο θα λάμβανε υπόψιν τα αποτελέσματα των αρχικών παρατηρήσεων από την ανάλυση αναγκών, αλλά θα παρέμενε ανοιχτό και αναδιαμορφούμενο καθ' όλη τη διάρκεια της πρακτικής.

Σχεδιαστικές αρχές του Α.Π. και της δημιουργίας του υλικού αυτού αποτέλεσαν: α) η εμπλοκή των μαθητριών σε συναισθηματικό επίπεδο (πχ. μέσω της αναφοράς των ονομάτων τους στο υλικό), β) η δημιουργία αναπαραστάσεων που δεν υπόκεινται σε κυρίαρχα πολιτισμικά πρότυπα τα οποία θα πρέπει ως κανονικότητες να ακολουθήσουν, γ) η καταλληλότητα και η ευελιξία των δραστηριοτήτων αναφορικά με το διαφοροποιημένο προφίλ γραμματισμού των μαθητριών (πχ. εκφωνήσεις με εικόνες και διαβαθμισμένες ασκήσεις), δ) η χρησιμότητα υπό την έννοια της αξιοποίησης αυθεντικών κειμένων (πχ. αίτηση σε δημόσια υπηρεσία). Όσον αφορά τη διδακτική διαδικασία, ακολουθήθηκε και ακολουθείται ένα μοντέλο ομαδοσυνεργατικής διδασκαλίας σε τρία επίπεδα: α) σχεδιασμού, β) υλοποίησης και γ) αναστοχασμού.

ΣΤΟΧΟΘΕΣΙΑ

Καθώς η δράση ξεκίνησε ως επέκταση της πρακτικής άσκησης του Διατμηματικού Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών με κύριο στόχο την ανάλυση των γλωσσικών αναγκών του μαθητικού κοινού-στόχου, δηλαδή των μαμάδων που θα συμμετείχαν στις παρεμβάσεις, για τη διαμόρφωση των στόχων του αναλυτικού προγράμματος αξιοποιήθηκαν ως εργαλεία η παρατήρηση πεδίου και η καταγραφή ημερολογίων. Στη στοχοθεσία των δράσεων συνέβαλαν επίσης οι συζητήσεις με τις άλλες ομάδες που εμπλέκονταν στο πεδίο (επιστημονικές υπεύθυνοι, Σαματά-σάββατα, ΣΕΠ). Πιο συγκεκριμένα, η στοχοθεσία του προγράμματος διακρίνεται κατά βάση σε δύο κατηγορίες: τους στόχους που αφορούσαν την εκπαίδευση των ίδιων των εκπαιδευτριών και τους στόχους που αφορούσαν το πρόγραμμα και τον μαθητικό πληθυσμό.

Σχετικά με τις εκπαιδευτρίες, βασική επιδίωξη όλων των συμμετεχουσών αποτέλεσε η κα-

12 Για μία αναλυτική παρουσίαση των όρων «Ανάλυση Περιβάλλοντος» και «Ανάλυση Αναγκών» βλ. Long, M. H. (2005: 19-76), Nation, I. S. P. & Macalister, J. (2010).

τανόηση του πλαισίου μέσω της συστηματικής επαφής με την προσφυγική κοινότητα, η ανάπτυξη της ικανότητας για συνεργασία, καθώς και η απόκτηση ή/και η ενίσχυση της προσωπικής εμπειρίας στη γλωσσική διδασκαλία.

Όσον αφορά στο ίδιο το πρόγραμμα, οι στόχοι επικεντρώθηκαν στην εκμάθηση της γλώσσας και την ενδυνάμωση. Κεντρικός στόχος ήταν η δημιουργία μιας συνθήκης στην οποία οι γυναίκες θα είχαν την ευκαιρία να μαθαίνουν την ελληνική γλώσσα με συστηματικό τρόπο, ώστε σταδιακά να είναι σε θέση να την χρησιμοποιούν σε επικοινωνιακές περιστάσεις της καθημερινότητάς τους. Το ίδιο κεντρικός όμως στόχος ήταν και η δημιουργία ενός “ασφαλούς χώρου”, δηλαδή ενός εκπαιδευτικού περιβάλλοντος όπου οι γυναίκες θα αισθάνονταν ασφάλεια και άνεση, θα δημιουργούσαν σχέσεις εμπιστοσύνης μεταξύ τους και με τις εκπαιδεύτριες, ενώ ταυτόχρονα θα ενίσχυαν και τη σχέση τους με το σχολείο των παιδιών. Τέλος, βασική επιδίωξη ήταν η προώθηση της ενεργητικής και ισότιμης συμμετοχής όλων των μαθητριών στην εκπαιδευτική διαδικασία, ανεξάρτητα από την καταγωγή, τη μητρική γλώσσα ή το εκπαιδευτικό υπόβαθρο της καθεμίας.

ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ

Πέρα από πρακτικές δυσκολίες που αφορούσαν τις υλικοτεχνικές υποδομές, η βασικότερη δυσκολία ήταν η μειωμένη συμμετοχή γυναικών και η διαρροή. Ορισμένες φορές τη διαρροή αυτή αποδίδονταν στην παροχή μαθημάτων ελληνικής γλώσσας και από άλλες ομάδες στον ίδιο χώρο. Κυρίως όμως αυτά που φάνηκαν να επηρεάζουν στο μεγαλύτερο βαθμό τη συμμετοχή των μαθητριών στα μαθήματα ήταν η ξαφνική μετεγκατάσταση οικογενειών, οι πολιτικές εξελίξεις (εξώσεις) και η ανασφάλεια που επιφέρει η απουσία οργανωμένων πολιτικών ένταξης. Με άλλα λόγια, η ρευστότητα σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο φάνηκε να αποτρέπει τη δημιουργία ισχυρών κινήτρων για την εκμάθηση της γλώσσας, με αποτέλεσμα την ασταθή φοίτηση σε εκπαιδευτικό επίπεδο.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Η τάξη του ΤαΜάμ αποτέλεσε πράγματι έναν χώρο συνύπαρξης γυναικών με διαφορετικές αφετηρίες, κίνητρα, ανάγκες και επιθυμίες. Μέσα σε αυτόν δημιουργήθηκαν σχέσεις εμπιστοσύνης, μια βάση πάνω στην οποία προωθούνταν σταδιακά και η εκμάθηση της γλώσσας. Ειδικότερα οι μαθήτριες που παρακολούθησαν με συστηματικότητα και τους δύο κύκλους, εξέφραζαν πλέον ρητά τους λόγους που ήθελαν να μάθουν τη γλώσσα και προσπαθούσαν να χρησιμοποιήσουν τα ελληνικά και εκτός τάξης.

Εκτός από κομμάτι της καθημερινότητάς τους, το μάθημα των ελληνικών απέκτησε και ένα επιπλέον νόημα: έγινε μία δραστηριότητα που μοιράζονταν με τα παιδιά τους, ένα νέο “κοινό ενδιαφέρον” για το οποίο συζητούσαν μαζί τους. Επιπλέον, συχνά ζητούσαν τη βοήθεια των παιδιών τους σε γλωσσικά θέματα, αναγνωρίζοντάς τα ως πιο έμπειρους ομιλητές και επιβραβεύοντας τα έμμεσα για την προσπάθεια που καταβάλλουν στο σχολείο.

ΝΗΠΙΑΓΩΓΕΙΟ

Το νηπιαγωγείο του Ελαιώνα λειτουργεί σε κοντέινερ εντός της Δομής ως παράρτημα του 54ου δημόσιου νηπιαγωγείου Αθηνών και στελεχώνεται από δύο (2) μόνιμες αποσπασμένες εκπαι-

δευτικούς, την Καραμπότσιου Ελένη και την Σαπρανίδου Σωτηρία, οι οποίες υπηρετούν από τον Οκτώβριο του 2018. Σημαντικό κίνητρο της απόσπασής τους είναι η βαθιά και κοινή πεποίθηση ότι το δικαίωμα στην εκπαίδευση αφορά όλα τα παιδιά χωρίς διακρίσεις.

ΠΡΟΦΙΛ ΜΑΘΗΤΙΚΟΥ ΚΟΙΝΟΥ

Στο Νηπιαγωγείο είναι συνολικά εγγεγραμμένοι 60 περίπου παιδιά (35 νήπια, 25 προνήπια, με σχεδόν ισάριθμα αγόρια και κορίτσια στην ομάδα), ο αριθμός αυτός όμως μεταβάλλεται κατά τη διάρκεια της σχολικής χρονιάς, είτε λόγω αποχωρήσεων κάποιων οικογενειών προς την Ευρώπη είτε λόγω νέων αφίξεων, κυρίως από Δομές των νησιών του Αιγαίου. Βεβαίως υπάρχει ένας σταθερός πυρήνας μαθητών που φοιτούν σε σταθερή βάση στο σχολείο από την αρχή της χρονιάς.

Οι χώρες καταγωγής τους είναι κυρίως από Συρία και Αφγανιστάν αλλά και από Ιράν, Ιράκ και Κονγκό. Οι μητρικές τους γλώσσες είναι αραβικά, φαρσί και ουρντού και το θρήσκευμά τους είναι κατά πλειοψηφία μουσουλμανικό.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Το Νηπιαγωγείο Ελαιώνα υπάγεται στο Υπουργείο Παιδείας και ακολουθεί το αναλυτικό πρόγραμμα της τυπικής προσχολικής εκπαίδευσης. Ακολουθεί ένα ανοιχτό αναλυτικό πρόγραμμα που στοχεύει στην ένταξη των παιδιών στην τυπική εκπαίδευση και στην μακροπρόθεσμη σχολική τους επιτυχία. Η διαφορά της δράσης αυτής από τις άλλες δύο είναι ότι εντάσσεται στην τυπική εκπαίδευση και άρα ακολουθεί σταθερά βήματα για την ένταξη.

Ωστόσο λόγω της ιδιαιτερότητας του πλαισίου, σύμφωνα με το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής έχουμε τη δυνατότητα να εφαρμόσουμε ένα ανοιχτό αναλυτικό πρόγραμμα. Η μεθοδολογία τροποποιείται και προσαρμόζεται στις ανάγκες της συγκεκριμένης ομάδας μαθητών και συχνά αντλούμε εργαλεία και μεθόδους μη τυπικής εκπαίδευσης.

ΣΤΟΧΟΘΕΣΙΑ

Η σύνθεση αυτής της ομάδας μαθητών υπαγόρευσε και την αντίστοιχη στοχοθεσία του προγράμματος. Βασική επιδίωξη αποτελεί η δημιουργία ασφαλούς πλαισίου μέσα στην τάξη. Παράλληλα είναι σημαντική η ανάδειξη της ταυτότητας των μαθητών μέσα σε ένα κλίμα επιτρεπτικότητας, όσο βέβαια και η καλλιέργεια της έκφρασης, της δημιουργικότητας και της φαντασίας. Εξίσου σημαντική είναι η καλλιέργεια της ομαδικότητας και της συνεργασίας. Η εξοικείωση με την ελληνική γλώσσα είναι κύρια επιδίωξη του νηπιαγωγείου ως κυρίαρχο μέσο επικοινωνίας και κατανόησης του περιβάλλοντος που ζουν. Η συνεργασία του σχολείου με τους γονείς και η εμπλοκή τους στην εκπαιδευτική διαδικασία είναι απαραίτητη τόσο για την μαθησιακή εξέλιξη των μαθητών όσο και την κατανόηση της ελληνικής κοινωνίας. Για τους ίδιους λόγους επιδιώκεται και η επικοινωνία του νηπιαγωγείου με την κοινότητα του Ελαιώνα αλλά και με το ευρύτερο κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον.

ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ

Οι δυσκολίες που αφορούν αυτή την ομάδα μαθητών εντοπίζονται στη γλώσσα, στη δυσκολία επικοινωνίας με γονείς και παιδιά. Η ομάδα των νηπίων είναι ρευστή και το σύνολο αυτών έχει άγνοια κανόνων, ορίων και έντονες συμπεριφορές. Συχνά προκαλούνται εντάσεις και επιθετικότη-

τα μέσα στην τάξη, όπως και διακρίσεις με βάση το φύλο ή την εθνικότητα. Ο μη διακριτός χώρος σχολείου σπιτιού επιφέρει πρόσθετες δυσκολίες, όπως και η δυσκολία προσαρμογής των γονέων στο σχολικό πλαίσιο (ωράριο, απουσία κινήτρου φοίτησης των παιδιών τους, κανονισμοί λειτουργίας).

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Με την ολοκλήρωση της σχολικής χρονιάς παρατηρήσαμε τα εξής:

- ▶ Το νηπιαγωγείο αποτέλεσε χώρο συνάντησης και φιλίας των παιδιών του camp. Όλα τα παιδιά τα οποία συμμετείχαν, άλλα περισσότερο και άλλα λιγότερο, στο πρόγραμμα του νηπιαγωγείου έχουν εντυπωσιακή εξέλιξη σε συναισθηματικό επίπεδο (αίσθηση ασφάλειας, σωματική οπτική επαφή, ανάπτυξη σχέσεων) σε γνωστικό επίπεδο αλλά και στην κατανόηση και χρήση της ελληνικής γλώσσας. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ένα παιδί διαβάζει και γράφει στα ελληνικά.
- ▶ Το νηπιαγωγείο λειτουργεί θετικά για την ομαλή μετάβαση στο δημοτικό σχολείο και αποτελεί κομβικό σημείο για τους πρόσφυγες. Μέσα από αυτό γίνεται κατανοητή η έννοια σχολείο και δίνονται στοιχεία για το τι είναι η ελληνική κοινωνία μέσα από τις αναφορές π.χ. σε έθιμα και σε συνήθειες, σε γιορτές κ.λπ. μέσω της γλώσσας και όχι μόνο. Η ελληνική κοινωνία γίνεται αντιληπτή μέσω της επαφής με την καθημερινότητα του σχολείου (ώρες λειτουργίας, κανονικότητα, αργίες, γιορτές, έθιμα).
- ▶ Μαθητές-Πολίτες: Ο βιωματικός τρόπος μάθησης, η συνεργασία σε ομάδες, οι επισκέψεις-έξοδοι σε μουσεία, θέατρα, σε χώρους αγωγής υγείας και περιβαλλοντικής εκπαίδευσης προετοιμάζουν τα παιδιά για το ρόλο του πολίτη σε όποια κοινωνία και αν βρεθούν.

Οι γονείς μέσα από τη συμμετοχή τους σε αυτές τις εξόδους έχουν την ευκαιρία να γνωρίσουν στοιχεία της ελληνικής κοινωνίας και του πολιτισμού. Παράλληλα, έχουν τη δυνατότητα να δουν τα παιδιά τους ως μαθητές/τριες που προσπαθούν να μάθουν και να αποκωδικοποιήσουν μια γλώσσα και πολλές νέες πληροφορίες. Αυτό για τις μητέρες κυρίως, που προσπαθούν και εκείνες να μάθουν και να δουν τη ζωή τους αλλιώς, είναι πολύ σημαντικό για την διαδικασία ένταξης που προωθεί το σχολείο.

ΣΥΝΕΡΓΕΙΑ

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η εκπαιδευτική αυτή παρέμβαση βασίστηκε στη συνέργεια των νηπιαγωγών με τα Σαματασάββατα και τις ΤαΜαμ. Στο πλαίσιο αυτό, ξεκινά μια σειρά από δράσεις που λαμβάνουν χώρα μια φορά το μήνα και εμπλέκουν τις μαθήτριες των Ταμάμ αλλά και τα παιδιά του νηπιαγωγείου. Σε όλες αυτές τις συνεργασίες συμμετέχουν ενεργά και οι ΣΕΠ, η μεγαλύτερη συμβολή των οποίων έγκειται στη συνεχή διαμεσολάβηση μεταξύ των ομάδων και της ευρύτερης κοινότητας του Ελαιώνα. Όντας τα πρόσωπα αναφοράς για τους πρόσφυγες σχετικά με τα θέματα εκπαίδευσης, κινητοποιούν τις οικογένειες και εξηγούν με το καλύτερο δυνατό τρόπο το ρόλο του Νηπιαγωγείου και των δράσεων που υλοποιούνται από τα Σαματασάββατα και τις ΤαΜαμ. Ως αποτέλεσμα έχουμε τη δημιουργία μιας κοινότητας τυπικής και μη τυπικής εκπαίδευσης, η οποία δραστηριοποιείται και υποστηρίζει την εκπαίδευση των προσφύγων σε διάφορα επίπεδα και από διαφορετικές πλευρές.

Βασικές προϋποθέσεις για την επίτευξη της δημιουργικής συνεργασίας των ομάδων και τη λήψη συλλογικών αποφάσεων είναι η τακτική επικοινωνία και ο συντονισμός. Οι ομάδες συντάσσουν ενημερώσεις, μοιράζονται καταγραφές των δράσεων, διατυπώνουν τους προβληματισμούς τους και συμμετέχουν στον αναστοχασμό και στην παροχή ανατροφοδότησης σε καθημερινή σχεδόν βάση. Εκτός από τη συναναστροφή στον χώρο του Ελαιώνα η επικοινωνία επιτυγχάνεται με κοινές συναντήσεις εκπροσώπων όλων των ομάδων, αλλά και ηλεκτρονικά μέσω κλειστής διαδικτυακής ομάδας.

Πέρα από τη συλλογική διαμόρφωση της γενικής στοχοθεσίας, η συνεργασία πραγματοποιείται μέσω του ίδιου του σχεδιασμού και της υλοποίησης των παρεμβάσεών της. Ειδικότερα, τα μέσα που χρησιμοποιούνται ώστε η συνέργεια να γίνεται αντιληπτή ως τέτοια είναι:

- η παράλληλη ενασχόληση των ομάδων με μία θεματική ενότητα για ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, πχ. Οικογένεια, Στοιχεία Ταυτότητας (Ονόματα, Καταγωγές, Γλώσσες), Μετακινήσεις κλπ.
- η αλληλοϋποστήριξη κατά την υλοποίηση συγκεκριμένων δράσεων, πχ. συνοδεία παιδιών σε εκπαιδευτικές επισκέψεις του Νηπιαγωγείου
- η διοργάνωση κοινών δράσεων και η συμμετοχή μελών όλων των ομάδων στη διεξαγωγή τους

Κορύφωση της συνεργασίας αυτής της εκπαιδευτικής κοινότητας υπήρξε η εμπλοκή, η συντονισμένη δουλειά και η παρουσία όλων των εμπλεκόμενων ομάδων (Νηπιαγωγείο, ΣΕΠ, Πανεπιστήμιο, φοιτητές/τριες, Ταμάμ, Σαματοσάββατα) στην πραγματοποίηση της καλοκαιρινής γιορτής του Νηπιαγωγείου (Ιούνιος 2019). Η γιορτή περιελάμβανε ποικίλες δραστηριότητες και παιχνίδια, τα οποία τελούσαν ταυτόχρονα σε διαφορετικές “γωνιές” και είχαν ως τελικούς αποδέκτες τα παιδιά του Νηπιαγωγείου και τα μεγαλύτερα παιδιά του Ελαιώνα, ενώ παρόντες/ουσες ήταν και οι γονείς, συνεισφέροντας με όποιον τρόπο επιθυμούσαν.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η εκπαιδευτική αυτή συνέργεια στη δομή του Ελαιώνα αποτελεί ένα παράδειγμα αποτελεσματικής συνεργασίας μεταξύ ατόμων και ομάδων που δραστηριοποιούνται στην εκπαίδευση, ακόμα κι αν επικεντρώνονται σε διαφορετικές ηλικιακές ομάδες (νήπια, παιδιά δημοτικού, έφηβοι, ενήλικες), λειτουργούν σε διαφορετικά πλαίσια (τυπική και μη τυπική εκπαίδευση) ή κατέχουν διαφορετικούς ρόλους (εκπαιδευόμενοι και επαγγελματίες εκπαιδευτικοί, ΣΕΠ, ακαδημαϊκοί/επιστημονικές επόπτριες). Η συνέργεια αυτή χαρακτηρίζεται μεν από αλληλεγγύη, έχει όμως ταυτόχρονα και τα χαρακτηριστικά μιας ομάδας που συμμετέχει σε μια έρευνα δράσης με πολιτικό και χειραφετικό προσανατολισμό.

Η προσπάθεια επίτευξης αυτής της συνεργασίας οδήγησε στη σύναψη ισχυρών δεσμών μεταξύ των εμπλεκόμενων και ως εκ τούτου στη δημιουργία μιας τέτοιας δυναμικής της ομάδας, ούτως ώστε να υπάρχει διαρκής ανατροφοδότηση. Η συλλογική δουλειά και η δημιουργία κοινότητας απέκτησε σημασία τόσο για την ενδυνάμωση της προσφυγικής κοινότητας, όσο και για την αντιμετώπιση των φορτισμένων καταστάσεων και του αισθήματος της ματαίωσης από πλευράς εκπαιδευτικών.

Επιπλέον, τα μέλη των ομάδων απέκτησαν μία καλύτερη κατανόηση του πεδίου σε επίπεδο χαρακτηριστικών του μαθητικού κοινού, σε επίπεδο αντίληψης των δυνατοτήτων που μπορούσε να λάβει η εκπαιδευτική παρέμβαση σε ανοιχτά πλαίσια ως προς τον χώρο, τον χρόνο και τις συνθήκες, καθώς και με την ευκαιρία να αποκτήσουν μια εικόνα του προσφυγικού ζητήματος χωρίς διαμεσολαβητές.

Η βιωματική αυτή γνώση οδήγησε σταδιακά στη διαφορετική θεώρηση της εκπαιδευτικής διαδικασίας, συνεισφέροντας στη συνειδητοποίηση ότι οι εκπαιδευτικοί δεν μπορούν να λειτουργούν τυπικά και αποστασιοποιημένα, αλλά είναι απαραίτητο να εμπλέκονται με τους μαθητές και τις μαθήτριες με πολλαπλές ιδιότητες.

Τέλος, ο τρόπος σχεδιασμού και η συμμετοχή όλων για την υλοποίηση της καλοκαιρινής γιορτής του νηπιαγωγείου είναι ενδεικτικά του πώς η συνεργασία αυτή ενίσχυσε την αντίληψη μιας εκπαίδευσης της συμπερίληψης, η οποία δε λέγεται μόνο στη θεωρία, αλλά γίνεται και πράξη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Επιστημονική Επιτροπή για την υποβοήθηση του έργου της Επιτροπής Στήριξης των Παιδιών των Προσφύγων, (2016). Αποτύπωση εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων στα Κέντρα φιλοξενίας προσφύγων. Αθήνα: ΥΠΕΠΘ. Ανακτήθηκε από https://www.minedu.gov.gr/publications/docs2016/Epistimoniki_Epitropi_Proshygon_YPPETH_Full_Report_June_2016__update.pdf?fbclid=IwAR1goDFNdAzkm4iuEa6Ni5xokY9Uxtib_owD21hUolvJQU_pEVplvAmBH2o
- Long, M. H. (ed.) (2005). *Second language needs analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McLaren, P. (2010). Κριτική Παιδαγωγική: Μια επισκόπηση. Στο Π. Γούναρη και Γ. Γρόλλιος (Επιμ.), *Κριτική Παιδαγωγική* (σσ. 279-330). Αθήνα: Gutenberg.
- Nation, I. S. P. & Macalister, J. (2010). *Language Curriculum Design*. New York & London: Routledge.
- Τσάφος, Β. (2016). Κριτική παιδαγωγική και έρευνα δράσης: ανιχνεύοντας τη χειραφετική προοπτική στο μετανεωτερικό εκπαιδευτικό πλαίσιο. *Action Researcher in Education*, 7, 99-108.
- Τσάφος, Β. (2014). *Αναλυτικό Πρόγραμμα: Θεωρητικές προσεγγίσεις και εκπαιδευτικοί προσανατολισμοί: Αναζητώντας νέες σταθερές σε έναν αβέβαιο κόσμο*. Αθήνα: Μεταίχιμο
- Τσάφος, Β. (2014). *Κριτική Παιδαγωγική και εκπαιδευτική πράξη*. Πανεπιστημιακές σημειώσεις.
- Χαραβιτσίδης, Π. (2013). *Χτίζοντας ένα δημοκρατικό και ανθρώπινο σχολείο*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- 1320 Δημοτικό Σχολείο Αθηνών. (2019). Ανακτήθηκε από <http://132dimathin.att.sch.gr/autosch/joomla15/>

Κοινωνικές παραστάσεις και εκπαιδευτικές πρακτικές ως αντανάκλασεις του προσφυγικού θέματος: Λογοαναλυτικές προσεγγίσεις των κοινωνικών φορέων αναφορικά με τα ΑΜΕΑ πρόσφυγες

Άννα Σταματίου

Εργαζόμενη στο προσφυγικό
annastam28@gmail.com

Ευαγγελία Καλεράντε

Αναπληρώτρια καθηγήτρια, ΠΤΝ/ ΠΔΜ
ekalerante@yahoo.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στο άρθρο μας, με βάση την έρευνα σε Δομές Προσφύγων της Βορείου Ελλάδος, αναλύεται ο διαμεσολαβούμενος κοινωνικός και πολιτικός λόγος στην εκπαίδευση των ΑΜΕΑ- Προσφύγων. Εξετάζονται λογο-αναλυτικές κατηγορίες εκπαιδευτικών πρακτικών, που λειτουργούν ως δομικό περιβάλλον γνώσης και κουλτούρας. Η έρευνα εστιάζεται στις ερμηνείες των ατόμων, που ασχολούνται με την εκπαίδευση των ΑΜΕΑ- Προσφύγων σε Δομές Φιλοξενίας.

Οι συγκλίσεις και οι αποκλίσεις των ερμηνειών των εκπαιδευτών και στελεχών ΜΚΟ συντελούν στην εννοιολόγηση μιας πραγματικότητας, που αντανάκλα τη θέση των ατόμων ΑΜΕΑ- Προσφύγων μέσα στο περιβάλλον των Δομών Φιλοξενίας. Ταυτόχρονα, αναδεικνύεται ο ρόλος των ειδικών, ως εκφραστών πολιτικο-κοινωνικών συμβάσεων, που ρητά ή υπόρρητα συμβάλουν στον καθορισμό νοημάτων, κοινωνικών ταυτοτήτων και κοινωνικών σχέσεων.

Έτσι, η ιδιαίτερη ομάδα ΑΜΕΑ- Πρόσφυγες προσεγγίζεται με βάση τις ερμηνείες των εκπαιδευτικών φορέων, που διαμορφώνουν και καθεστώς γνώσης. Επομένως, στην ίδια την αναπαραγωγή ή τον μετασχηματισμό κοινωνικών θέσεων, έμμεσα, προσδιορίζεται η απαραίτητη διαπραγμάτευση νοήματος, σε ένα «ενεργό» κοινωνικό περιβάλλον με διαφορετικές κουλτούρες. Τα αποσπάσματα ιστοριών, εκτιμήσεων, αποφάνσεων των διαμεσολαβητών- εκπαιδευτικών και άλλων ομάδων- συγκροτούν πεδία ερμηνείας του προσφυγικού ζητήματος και των ατόμων που εμπλέκονται σε διαδικασίες αναίρεσης της κανονικότητας τους, που βίωναν στην χώρα καταγωγής. Ο λόγος των κοινωνικών υποκειμένων- ειδικών διαμεσολαβητών γνώσης και μετάβασης σε διαφορετικά πεδία ερμηνείας των κοινωνικών φαινομένων- εντάσσεται στην νοηματοδότηση πιθανά διαφορετικών κοινωνικο-πολιτικών σχημάτων σε ένα ενεργό χρόνο στον οποίο διαμορφώνονται αλλαγές και επαναπροσδιορισμοί. Οι εννοιολογήσεις των διαμεσολαβητών, που εμπλέκονται στην διαδικασία εκπαίδευσης και επικοινωνίας με τους/ τις ΑΜΕΑ- Πρόσφυγες αξιολογείται ως επιστημονικός λόγος, που εμπειριέχει διαρθρωμένα νοήματα για την πορεία ή πρόθεση κοινωνικής και πολιτικής ένταξης των ΑΜΕΑ- Προσφύγων.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: διαμεσολαβητικοί φορείς, εκπαιδευτική πολιτική, ΑΜΕΑ- Πρόσφυγες, πολιτική των δικαιωμάτων, κουλτούρα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Ελλάδα κυρίως λόγω ατελών ευρωπαϊκών πολιτικών διαμορφώθηκε ως χώρα υποδοχής προσφύγων. Σταδιακά αυξάνεται ο αριθμός των προσφύγων, οι οποίοι συγκεντρώνονται σε Δομές Φιλοξενίας, που φαίνεται να μην πληρούν τους όρους της πολιτικής των δικαιωμάτων των προσφύγων (Rontos, κ.ά., 2019). Ένα από τα κυριότερα ζητήματα που έχει να αντιμετωπίσει η πολιτική για τους πρόσφυγες είναι η εκπαίδευσή τους, που σχετίζεται άμεσα με την κοινωνική ενσωμάτωση και τη δημοκρατική ένταξή τους στη χώρα υποδοχής. Στην ειδική κατηγορία των εκπαιδευόμενων εντάσσονται και οι ΑΜΕΑ- Πρόσφυγες. Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι να διερευνήσει τις απόψεις εκπαιδευτικών φορέων και στελεχών Δομών Προσφύγων για την παρεχόμενη εκπαίδευση και στους/στις ΑΜΕΑ- Πρόσφυγες. Ως μελέτη περίπτωσης επιλέχτηκε ο Ν. Θεσσαλονίκης, που θεωρήθηκε αντιπροσωπευτική περίπτωση, αφενός λόγω του αυξημένου αριθμού Δομών Φιλοξενίας, αφετέρου λόγω της παροχής εκπαίδευσης και στους/ στις ΑΜΕΑ- Πρόσφυγες. Ειδικότερα, η έρευνα είχε τους παρακάτω στόχους:

- ▶ Να διερευνήσει τις συνθήκες ζωής στις Δομές Φιλοξενίας Προσφύγων και την παρεχόμενη εκπαίδευση στο Ν. Θεσσαλονίκης.
- ▶ Να διερευνήσει τους παράγοντες που επηρεάζουν την εκπαίδευση των προσφύγων και ειδικότερα των ΑΜΕΑ στις εν λόγω Δομές.
- ▶ Να παραθέσει προτάσεις για τη βελτίωση της εκπαιδευτικής διαδικασίας.

Σε μια περίοδο που φαίνεται να επανεξετάζεται η εκπαιδευτική πολιτική για τους πρόσφυγες εκτιμούμε ότι η πραγματοποιηθείσα έρευνα μπορεί να συμβάλει σε διερεύνηση νέων θεματικών για την εκπαίδευση των ΑΜΕΑ – Προσφύγων αναδεικνύοντας διαλεκτικές σχέσεις μεταξύ διαφορετικών κουλτούρων, κοινωνικών πρακτικών και εκπαιδευτικών θέσεων. Η εκπαίδευση των ΑΜΕΑ- Προσφύγων ουσιαστικά επαναφέρει την συζήτηση στην νοηματοδότηση της πολιτικής των δικαιωμάτων, ώστε να συγκροτηθεί ένας εκπαιδευτικός λόγος, που να συναρθρώνει διαφορετικές θεωρήσεις της εκπαίδευσης στο δημοκρατικό πολιτικό περιβάλλον.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΣ

Στην έρευνα χρησιμοποιήθηκε η ποιοτική προσέγγιση και η συλλογή των δεδομένων έγινε με προσωπικές συνεντεύξεις¹. Αξιοποιήθηκε η μέθοδος της δειγματοληψίας κρίσεως με βάση το κριτήριο της καταλληλότητας ατόμων για τους στόχους της έρευνας. Έτσι, επιλέχθηκαν 17 άτομα, επαγγελματίες που εργαζόντουσαν στο τομέα της εκπαίδευσης προσφύγων στις Δομές Φιλοξενίας του Ν. Θεσσαλονίκης. Ειδικότερα, τέσσερις κατηγορίες επαγγελματιών συμμετείχαν στην έρευνα: α) Εκπαιδευτικοί (δάσκαλοι και καθηγητές) είτε μειωμένου είτε πλήρους ωραρίου που ήταν όλοι αναπληρωτές και εργάζονταν σε Δομές Υποδοχής και Εκπαίδευσης Προσφύγων (ΔΥΕΠ), β) Συντονιστές Εκπαίδευσης Προσφύγων (ΣΕΠ) που ήταν μόνιμοι εκπαιδευτικοί, γ) Υπεύθυνοι εκπαίδευσης σε ΜΚΟ και δ) Συντονιστές Εκπαιδευτικών και ψυχοκοινωνικών παρεμβάσεων σε

¹ Παράλληλα αξιοποιήθηκε υλικό από διαφορετικούς οργανισμούς, πολιτικές ενώσεις και ΜΚΟ, που διακινείτο στις Δομές του Ν. Θεσσαλονίκης. Η ερευνήτρια Α. Σταματίου, παράλληλα με την διεξαγωγή της έρευνας, συγκέντρωνε και κατέγραφε παρατηρήσεις που συνέβαλαν στη διαδικασία οργάνωσης του ημι-δομημένου ερωτηματολογίου, όπως και στην οργάνωση των συμπερασμάτων.

ΜΚΟ. Η επιλογή των τεσσάρων κατηγοριών εκτιμήθηκε ότι θα δώσει μια πλήρη εικόνα για τη λειτουργία των Δομών Φιλοξενίας αναδεικνύοντας τα ιδιαίτερα ζητήματα της εκπαίδευσης των ΑΜΕΑ- Προσφύγων. Οι διαφορετικές κατηγορίες επαγγελματιών αντιστοιχούν σε διαφορές ως προς: το μορφωτικό κεφάλαιο, την εκπαιδευτική κουλτούρα και τους εκπαιδευτικούς ρόλους. Για τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων πραγματοποιήθηκαν συνεντεύξεις στο χώρο εργασίας των συμμετεχόντων, αφού ενημερώθηκαν οι συμμετέχοντες για το σκοπό της έρευνας. Ο χώρος εργασίας θεωρήθηκε ότι είναι το δομικό περιβάλλον λειτουργίας αυτών των ατόμων, άρα κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων διαρκώς θα ενέτασσαν στις απαντήσεις τους: θέσεις, απόψεις, πληροφορίες, αλλά και εμπειρίες από το ενεργό κοινωνικό περιβάλλον.

Πραγματοποιήθηκαν ημι-δομημένες συνεντεύξεις, προκειμένου να δοθεί η ευκαιρία στα κοινωνικά υποκείμενα να αναλύσουν τις απόψεις τους, ώστε να υπάρχει η δυνατότητα αναπροσαρμογής των ερωτήσεων (Miles κ.ά., 2019). Το ημι-δομημένο ερωτηματολόγιο βασίστηκε αρχικά σε έξι θεματικές ενότητες, που περιλάμβαναν ειδικά θέματα λειτουργίας της εκπαίδευσης των προσφύγων και ΑΜΕΑ- Προσφύγων στις Δομές. Στόχος ήταν να επιτευχθεί η συλλογή πληροφοριών για: μεθόδους διδασκαλίας, στόχους, υλικό, γραφειοκρατική οργάνωση, όπως και για ευρύτερα ζητήματα της καθημερινότητας των ΑΜΕΑ- Προσφύγων. Παράλληλα, οι συνεντευξιαζόμενοι ήταν ελεύθεροι να αναπτύξουν τις ιδέες τους και τις απόψεις τους και σε θέματα που δεν ήταν στον οδηγό συνέντευξης αλλά σχετίζονταν με την έρευνα.

Για την ανάλυση των δεδομένων χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της θεματικής ανάλυσης (Creswell & Creswell, 2018). Έτσι, επιτεύχθηκε η θεματοποίηση επαναλαμβανόμενων νοηματικών «μοτίβων». Ειδικότερα, διαμορφώθηκαν θεματικοί άξονες και κατηγορίες ανάλογα με τους στόχους της έρευνας βάσει των οποίων ταξινομήθηκαν οι απαντήσεις. Όλα τα δεδομένα τοποθετήθηκαν σε ένα πίνακα ο οποίος διευκόλυε την ανάδειξη ευρύτερων ζητημάτων για την εκπαίδευση προσφύγων, όπως και για την εκπαίδευση των ΑΜΕΑ- Προσφύγων.

ΣΥΝΔΥΑΣΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΩΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Κατά τη διάρκεια της έρευνας συγκεντρώθηκε ένα ογκώδες υλικό, που περιλάμβανε και συνδυαστικές πληροφορίες από τα ίδια τα άτομα που εμπλέκονται στη διαδικασία σχεδιασμού, εκτιμήσεων και των εκπαιδευτικών προγραμμάτων για τους/ τις ΑΜΕΑ- Πρόσφυγες. Αρχικά, οι συνεντευξιαζόμενοι έδωσαν στοιχεία για το χώρο, με έμφαση στη λειτουργικότητα των Δομών Φιλοξενίας. Όπως φαίνεται ο αριθμός προσφύγων στις Δομές, διέφερε από Δομή σε Δομή. Η μετακίνηση προσφύγων όπως και η σταδιακή αύξηση ή μείωση² του αριθμού θεώρησαν ότι δημιουργεί πρόβλημα στο σχεδιασμό του εκπαιδευτικού προγράμματος, στην αξιολόγηση του, όπως και στην ολοκλήρωσή του.

2 Το πρώτο διάστημα της λειτουργίας τους όλες οι Δομές φιλοξενούσαν πολύ περισσότερους πρόσφυγες από ότι σήμερα. Σε δυο περιπτώσεις μάλιστα, στην Σόφτεις και στα Βασιλικά, οι προσφυγές μειώθηκαν από 1500 σε 300 και από 700 σε λιγότερους από 50 αντίστοιχα (Συγκριτικά Στοιχεία, 2017-2018).

[Θεωρήθηκε σκόπιμο να γίνει και διασταύρωση των στοιχείων από Αρχαιακό Υλικό των Δομών, ώστε, τελικά, να επιβεβαιωθούν οι πληροφορίες που έδωσαν τα άτομα του δείγματος].

Για τους πρόσφυγες, όπως και για τους/τις ΑΜΕΑ- Πρόσφυγες οι συνεντευξιαζόμενοι θεωρούν ότι βασικός στόχος της εκπαίδευσης πρέπει να είναι η αρμονική ένταξη στην «Ελλάδα και στην Ευρώπη», δηλαδή η εξοικείωση τους με τη δυτική κουλτούρα. Πολλοί από τους συνεντευξιαζόμενους παρουσίαζαν ως βασικό στόχο των μαθημάτων την μετάδοση «κανόνων συμπεριφοράς στα παιδιά που θα τα βοηθούσαν να συνυπάρξουν με άλλους ανθρώπους». Άρα, η έμφαση της εκπαιδευτικής διαδικασίας ήταν στην κοινωνικοποίηση των προσφύγων μαθητών και στην εξοικείωση τους κυρίως με την κουλτούρα της χώρας υποδοχής.

Σταδιακά, κατά τη διάρκεια της έρευνας επισημαίνονται ιδιαίτερα ζητήματα μορφών κοινωνικής ανισότητας ως προς την ταυτότητα ΑΜΕΑ- Πρόσφυγας, που επαυξάνει τα φαινόμενα περιθωριοποίησης και ρατσισμού³. Είναι σημαντικό ότι, αν και στα διδασκόμενα μαθήματα αναφέρουν την ελληνική και την αγγλική γλώσσα τους απασχολεί, πώς αυτή η εκμάθηση των γλωσσών «θα συμπεριλάβει αντίστοιχα στοιχεία κουλτούρας και πολιτικής δικαιωμάτων».

Όσον αφορά τις μεθόδους διδασκαλίας, είναι αξιοσημείωτο ότι οι εκπαιδευτικοί για να μπορέσουν να ανταπεξέλθουν στις απαιτήσεις της πολυπολιτισμικής τάξης και να προσελκύσουν το ενδιαφέρον των παιδιών που έχουν «διαφορετικό υπόβαθρο» από τους Έλληνες μαθητές εργάζονται «περισσότερο ερασιτεχνικά παρά επαγγελματικά»⁴. Αν και όπως αναφέρουν δεν έχουν επαγγελματικές γνώσεις σε θέματα εκπαίδευσης προσφύγων, εκτιμούν ότι χρησιμοποιούν καινοτόμες μεθόδους διδασκαλίας: «βιωματικές ασκήσεις, παιχνίδια, χρήση πολυμέσων, ομαδο-συνεργατική μάθηση που ενίσχυσε την συνεργασία μεταξύ των μαθητών».

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η συσχέτιση της ψυχολογικής κατάστασης των προσφύγων με την επιθυμία- συμμετοχή στις εκπαιδευτικές διαδικασίες. Ειδικότερα, τη διάθεση των φιλοξενούμενων τη συσχετίζουν με τις «συνθήκες ζωής» και το «επίπεδο των υποδομών» στις Δομές⁵. Συγκεκριμένα, στις Δομές που αρχικά οι συνθήκες ήταν δύσκολες (κρύο, δεν υπήρχε θέρμανση, ανεπάρκεια προσωπικού, χώρου κτλ.) η διάθεση των ΑΜΕΑ- Προσφύγων για εκπαίδευση ήταν ιδιαίτερα αρνητική⁶. Αντίθετα, η βελτίωση των υποδομών συνέβαλε και στην αλλαγή της διάθεσής τους μεγιστοποιώντας την επιθυμία για συμμετοχή στην εκπαιδευτική διαδικασία.

Επίσης, η επιθυμία ή η απροθυμία των προσφύγων για εκπαίδευση φαίνεται ότι επηρεάζεται και από τα σενάρια επιλογών τους ως προς τη διαμονή τους. Αυτοί που αντιμετωπίζουν τη διαμο-

3 Στην Έκθεση του Κέντρου «Αντιγόνη» αναφέρεται αύξηση κατά τα 30% όλων των μορφών ρατσιστικής βίας.
<http://www.antigone.gr/gr/library/>

4 Θεωρητικά, τα μαθήματα θα έπρεπε να εστιάζουν σε αντικείμενα που αναφέρονται στην ακαδημαϊκή βιβλιογραφία σχετικά με την εκπαίδευση προσφύγων Βλ. Westhoff κ.ά., (2008); Riggs κ.ά., (2012); Kong κ.ά., (2016). Τα αντικείμενα αυτά είναι: εκμάθηση της γλώσσας της χώρας υποδοχής, αγγλική γλώσσα, σωματική υγιεινή (δόντια, χέρια), σεβασμός της διαφορετικότητας, ζητήματα κοινωνικού φύλου, ανθρώπινα δικαιώματα, εξοικείωση με θεσμούς και πολιτικά όργανα της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης κλπ.

5 Σύμφωνα με τις απόψεις του δείγματος στις περισσότερες Δομές οι συνθήκες ζωής και οι υποδομές ήταν αρκετά καλές. Δηλαδή, υπάρχουν λουτρά –σε ορισμένες περιπτώσεις κοινά-, ζεστό νερό, θέρμανση, κλιματισμός, κουζίνες κτλ. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι συνθήκες ζωής βελτιώθηκαν σημαντικά σε σχέση με αυτές που επικρατούσαν στην αρχή της λειτουργίας των Δομών, στοιχείο που θεωρήθηκε ιδιαίτερα ενθαρρυντικό. Μόνο σε δυο Δομές αναφέρθηκαν προβλήματα στις υποδομές.

6 Υπήρχαν και προβλήματα που εμπόδιζαν την συμμετοχή των μαθητών στην εκπαιδευτική διαδικασία, όπως οι «κλιματολογικές συνθήκες» (sic) σε συνδυασμό με τις συνθήκες διδασκαλίας. «Όταν είχε κρύο, δηλαδή το χειμώνα, πολλές φορές κυρίως οι ΑΜΕΑ- Πρόσφυγες αργούσαν να έρθουν στο μάθημα».

νή τους στη «χώρα μας» ως ένα σύντομο «πέραςμα στον δρόμο τους» προς την Ευρώπη εκδηλώνουν απροθυμία συμμετοχής ή συμμετέχουν «περιορισμένα σε εκπαιδευτικές δραστηριότητες»⁷. Αντίθετα, αυτοί που συνειδητοποιούν ότι η διαμονή τους στην Ελλάδα μπορεί να μην είναι τόσο προσωρινή «εγκλιματίζονται και προσαρμόζονται καλύτερα στις νέες συνθήκες ζωής». Συμπληρωματικά, ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι απόψεις των συνεντευξιαζόμενων για τις συνέπειες της μακροχρόνιας διαμονής στις Δομές χωρίς εκπαίδευση, ότι «δημιουργεί και φαινόμενα ιδρυματοποίησης»⁸.

ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Όσον αφορά τον αριθμό των προσφύγων που συμμετείχαν στα εκπαιδευτικά προγράμματα – σε Δομές, ΔΥΕΠ, κτλ. - ποικίλει ανά περίπτωση. Στις περισσότερες από αυτές ο συνολικός αριθμός των μαθητών κυμαινόταν από 25- 50 άτομα. Υπήρχαν όμως Δομές στις οποίες οι μαθητές κυμαίνονταν μεταξύ 100-350 άτομα⁹. Αρχικά, τα προγράμματα εκπαίδευσης τα παρακολουθούσαν και ΑΜΕΑ- Πρόσφυγες, χωρίς να υπάρχει «διάκριση»¹⁰ ως προς τη φοίτησή τους. Επομένως, οι ΑΜΕΑ- Πρόσφυγες δεν υποστηρίζονταν με κατάλληλο εκπαιδευτικό προσωπικό. Σταδιακά, βελτιώθηκαν οι υπηρεσίες με την υποτυπώδη κατηγοριοποίηση τους και την ανάληψη εκπαιδευτικού έργου από «ειδικούς εκπαιδευτικούς».

Στις περισσότερες Δομές οι μαθητές είχαν ιδιαίτερα θετική διάθεση συμμετοχής στο μάθημα, ειδικά όπου ο συνολικός αριθμός ήταν περιορισμένος. Αρκετοί από τους συνεντευξιαζόμενους σχολίασαν ότι το σχολείο ήταν μια «διάξοδος για τα παιδιά», η συμμετοχή στην εκπαιδευτική διαδικασία τους έκανε να «ξεχνούν τη δύσκολη κατάσταση τους». Ένα ακόμα στοιχείο το οποίο επισημάναν οι συνεντευξιαζόμενοι ήταν στο ότι τα παιδιά νοιώθουν ιδιαίτερη ασφάλεια όταν ακολουθούν μια «ρουτίνα», διαμορφώνοντας μια κανονικότητα. Το σχολείο τους πρόσφερε αυτή τη δυνατότητα, με συνέπεια η συμμετοχή στις δραστηριότητες να λειτουργεί «καταπραυντικά για τη ψυχολογία τους».

Θεωρήθηκε θετικό, από τους περισσότερους συνεντευξιαζόμενους, ότι δεν υπήρχαν σημαντικές ελλείψεις σε εκπαιδευτικό υλικό, τουλάχιστον αυτό που ήταν απαραίτητο για τη διεξαγωγή

7 «Το γεγονός ότι θεωρούσαν τους εαυτούς τους περαστικούς από την Ελλάδα λειτουργούσε επίσης αρνητικά για τη συμμετοχή τους στο μάθημα. Εδώ έπαιζε καθοριστικό ρόλο και η συμβολή της οικογένειας. Δηλαδή, αν οι γονείς πίστευαν ότι σε 2-3 μήνες θα μετακινηθούν στις χώρες τις Βόρειας και Δυτικής Ευρώπης δεν πίεζαν τα παιδιά τους να συμμετέχουν στο μάθημα, γιατί θεωρούσαν ότι θα τους είναι άχρηστο να μάθουν ελληνικά ή να συμμετέχουν στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Αξίζει να σημειωθεί ότι κρίσιμο ρόλο στην υιοθέτηση αυτής της στάσης των γονέων “έπαιζε η άγνοια τους”. Δεν λάμβαναν υπόψη τους [...] αφενός την πιθανότητα ότι δεν θα μετακινούνταν τόσο άμεσα σε άλλες χώρες, αφετέρου “κάποια πράγματα που τα παιδιά μάθαιναν στο σχολείο αφορούσαν το σύνολο της Ευρώπης και της λειτουργίας της”».

8 Η παρατήρηση των συνεντευξιαζόμενων δεν είναι αναλυτική σε αυτό το σημείο, πιθανά η επαγγελματική τους ιδιότητα περιορίζει την εκτύλιξη των επιχειρημάτων. Αν υπονοείται ότι η ιδρυματοποίηση σχετίζεται και με το ρόλο των ΜΚΟ, ενδιαφέρον παρουσιάζουν σύγχρονες επιστημονικές αναγνώσεις για τον ψυχο-πολιτικό έλεγχο του προσφυγικού, όπου αναλύονται μορφές χειραγώγησης εργαζομένων και προσφύγων (Καψάλη & Μεντίνης, 2018).

9 Σε μια άλλη έρευνα θα έπρεπε να διερευνηθεί το περιεχόμενο του εκπαιδευτικού προγράμματος των ΜΚΟ για την εκπαίδευση προσφύγων σε άμεση αντιστοίχιση με την εφαρμογή του και την πιθανή αντίστιξη του με τους στόχους της εκπαιδευτικής πολιτικής.

10 Πιθανά οι συνεντευξιαζόμενοι αναφέρονται στη «θετική διάκριση», δηλαδή στη μέριμνα για ειδικά προγράμματα προσαρμοσμένα στους/ στις ΑΜΕΑ- Πρόσφυγες.

του μαθήματος. Σε αυτό συνεισέφεραν, κατά τη γνώμη τους, κυρίως οι ΜΚΟ, τόσο σε χρηματικούς πόρους, όσο και σε υλικοτεχνικές παροχές. Αυτός ο «εξοπλισμός» ενίσχυσε την εκπαιδευτική διαδικασία «αυξάνοντας τον αριθμό των προσφύγων» που συμμετείχε στο μάθημα.

Το πιο σημαντικό πρόβλημα που ανέφεραν οι συνεντευξιαζόμενοι ήταν η μη αποτελεσματική οργάνωση και η «έλλειψη συντονισμού» όλων των φορέων που εμπλέκονται στην εκπαίδευση των προσφύγων. Στην ουσία αποδοκίμασαν την «έλλειψη συνεργασίας» μεταξύ του Υπουργείου Παιδείας και των ΜΚΟ, καθώς και μεταξύ των ίδιων των ΜΚΟ. Αν και το έργο των ΜΚΟ επιδοκίμαστηκε ως προς την υλικοτεχνική υποδομή και την οργάνωση των υπηρεσιών προς τους πρόσφυγες, αποδοκίμαστηκε ως προς τα ζητήματα συνεργασίας με τους άλλους φορείς.

Ένα άλλο σημαντικό πρόβλημα ήταν η μετακίνηση των εκπαιδευτικών «στη μέση της χρονιάς» που είχε ως άμεση συνέπεια την «αποσταθεροποίηση του εκπαιδευτικού εγχειρήματος». Η μετακίνηση των εκπαιδευτικών αποδίδεται στην «αδυναμία αποτελεσματικής διαχείρισης και συντονισμού των υπάρχοντων πόρων (sic) του εκπαιδευτικού συστήματος». Επιπρόσθετα, ένας συνεντευξιαζόμενος σχολίασε ως σημαντικό θέμα, που πρέπει να ληφθεί υπόψη από τους αρμόδιους φορείς, η «διάρκεια του μαθήματος». Ειδικότερα, θεωρήθηκε ότι το 45-λεπτό είναι «ιδιαίτερα μεγάλο (sic) για τους πρόσφυγες» με αποτέλεσμα να δυσκολεύονται οι μαθητές να παρακολουθήσουν την εκπαιδευτική διαδικασία.

Ενδιαφέρον ζήτημα που προέκυψε από τις συνεντεύξεις είναι η αναφορά στην ελλιπή κατάρτιση του προσωπικού, η οποία δυσχεραίνει τη «διαχείριση της πολυπολιτισμικής τάξης». Θεωρούν ότι η «πολιτική ηγεσία» δεν έχει κατανοήσει ότι το «διαπολιτισμικό περιβάλλον χρειάζεται διαπολιτισμική εκπαίδευση για την κοινωνική συνύπαρξη»¹¹. Έτσι, τα άτομα του δείγματος προτείνουν οι ίδιοι, ως εκπαιδευτικοί και συντονιστές, να επιμορφωθούν σε εναλλακτικούς τρόπους διδασκαλίας και να καταρτιστούν περαιτέρω με σεμινάρια, ημερίδες κτλ. για να μπορέσουν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της «νέας εκπαιδευτικής πραγματικότητας». Φαίνεται, λοιπόν, ότι αυτή η «νέα εκπαιδευτική πραγματικότητα», παρόλα τα «πολλά εμπόδια» που έχει για τους εκπαιδευτικούς μπορεί να οδηγήσει στη συνολική αναβάθμιση του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, με την υιοθέτηση εκπαιδευτικών μεθόδων που «κινούνται έξω από το πλαίσιο της τυπικής εκπαίδευσης».

ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΜΕΑ- ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ

Ένα από τα πιο σημαντικά προβλήματα που αντιμετώπισαν οι εκπαιδευτικοί στις Δομές Προσφύγων ήταν η αναγνώριση και η κατηγοριοποίηση μαθητών με κάποια μορφή αναπηρίας. Ειδικότερα ζητήματα προέκυψαν στη «διάγνωση των μορφών αναπηρίας» και της αξιολόγησης των «εκπαιδευτικών αναγκών αυτών των μαθητών». Στα ζητήματα που προέκυπταν ήταν και η αναζήτηση εξειδικευμένων επαγγελματιών. Όπως φαίνεται ως ΑΜΕΑ- Πρόσφυγες θεωρήθηκαν μόνο τα άτομα με «μεγάλα προβλήματα». Το κριτήριο ήταν εστιασμένο στο σώμα και στις ειδικές περιπτώσεις νοητικής υστέρησης.

11 Πρβλ. Ο σημαντικός ρόλος που μπορεί να παίξει το σχολείο στην προσπάθεια ένταξης υπογραμμίστηκε, ενδεικτικά, από τους: Hos (2016), Riggs κ.ά. (2012) και Schroeder (2012). Ειδικότερα, ο Hos (2016) ερευνώντας το παράδειγμα των Σύριων προσφύγων στη Τουρκία αναφέρει ότι: «το εκπαιδευτικό πρόγραμμα έλαβε υπόψη του τις πολιτισμικές διαφορές των μαθητών και έκανε την ένταξή τους στην κοινωνία πιο εύκολη».

Στις περισσότερες Δομές οι μαθητές με αναπηρία συμμετείχαν κανονικά στο μάθημα. Εκτιμήθηκε ότι απαιτείται «περισσότερη προσοχή, υπομονή και προσπάθεια» από τον εκπαιδευτικό για να «τα εντάξει στο μάθημα». Μόνο σε μια Δομή ήταν ιδιαίτερα δύσκολο έως αδύνατο να συμμετέχουν τα παιδιά ΑΜΕΑ στο μάθημα με αποτέλεσμα κάποια από αυτά να αποχωρήσουν από την τάξη¹². Αντίθετα, σε μια άλλη Δομή συμμετείχαν στο μάθημα και οι γονείς των μαθητών με αναπηρία, «προσφέροντας έτσι μια λύση για τη συμμετοχή των ΑΜΕΑ μαθητών- μαθητριών στην εκπαιδευτική διαδικασία». Επίσης, θετικό θεωρήθηκε το «γεγονός» ότι σχεδόν σε όλες τις Δομές οι μαθητές με προβλήματα αναπηρίας δεν αντιμετώπισαν «σημαντικά» προβλήματα περιθωριοποίησης από τους συμμαθητές τους ή τουλάχιστον κάτι τέτοιο δεν έγινε αντιληπτό από τους συμμετέχοντες. Ωστόσο, δυο από τους συνεντευξιζόμενους ανέφεραν περιστατικά περιθωριοποίησης ΑΜΕΑ, αλλά «δεν ήταν μεγάλης έκτασης και αποτελούσαν μάλλον εξαιρέσεις».

Οι μέθοδοι διδασκαλίας που χρησιμοποιήθηκαν για τους μαθητές- ΑΜΕΑ δεν διαφοροποιήθηκαν από αυτές που χρησιμοποιήθηκαν για τους άλλους πρόσφυγες μαθητές- μαθήτριες. Ειδικότερα, περιγράφηκαν ως μέθοδοι «ερασιτεχνικές» καινοτόμες, και ξέφευγαν από το πλαίσιο της τυπικής εκπαίδευσης περιλαμβάνοντας: θεατρικό παιχνίδι, σωματικές ασκήσεις, ζωγραφική, χορό, τραγούδι, βιωματικές ασκήσεις, εφαρμογές με νέες τεχνολογίες (tablet, PC multimedia, κτλ.), ομαδοσυνεργατικές δραστηριότητες, ασκήσεις ενίσχυσης της αυτοεκτίμησης, ψυχοκοινωνικές παρεμβάσεις¹³. Επισημαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν και διάφορες μορφές τέχνης προκειμένου να «γίνει το μάθημα ελκυστικό»¹⁴. Επίσης, το μάθημα σε αρκετές περιπτώσεις επικεντρώθηκε στην ενίσχυση της αυτοεκτίμησης των μαθητών, «δεδομένου ότι τα παιδιά είχαν ανάγκη για ψυχολογική υποστήριξη» στην προσπάθεια ένταξης τους στην κοινωνία υποδοχής. Ταυτόχρονα, και οι εκπαιδευτές δηλώνουν ικανοποιημένοι από την χρήση καινοτόμων μεθόδων διδασκαλίας που «ξέφευγαν από το καθιερωμένο πλαίσιο διδασκαλίας».

Τα βασικά μαθήματα για τους / τις ΑΜΕΑ- Πρόσφυγες δεν διαφοροποιήθηκαν από αυτά των άλλων μαθητών- μαθητριών προσφύγων. Σύμφωνα με τους συνεντευξιζόμενους, πολύ σημαντικό ήταν για αυτά τα παιδιά να φροντίζουν την υγιεινή του σώματος τους, να μάθουν να πειθαρχούν, και να σέβονται τα άτομα διαφορετικού φύλου, οπότε και μεγάλο μέρος των μαθημάτων «επικυρώθηκε (sic) στις εν λόγω θεματικές». Επίσης, στόχος των μαθημάτων ήταν να ενισχύσουν την αυτοεκτίμηση και την αυτοπεποίθηση των παιδιών και να τους δοθεί μια «εικόνα σχετικά με τη λειτουργία των δυτικών κοινωνιών» με στόχο την ένταξη τους. Επίσης, τα μαθήματα εστίασαν στην εκμάθηση «γενικότερων κανόνων συμπεριφοράς» οι οποίοι ισχύουν στην ελληνική κοινωνία.

Μια θεματική που θεωρήθηκε απαραίτητη από τους συνεντευξιζόμενους και δεν διδάχτηκε σε καμία Δομή και ΔΥΕΠ είναι η σεξουαλική διαπαιδαγώγηση. Με σύντομες αναφορές αναφέρθηκαν σε περιστατικά σεξουαλικής κακοποίησης με μια δομή λόγου που παρέπεμπε στο περιορι-

12 Δεν σχολιάστηκαν τα αίτια, πιθανά από «συναδελφική αλληλεγγύη» οι συνεντευξιζόμενοι απέφυγαν την ανάλυση των εκπαιδευτικών δυσλειτουργιών, που πιθανά σχετίζονται με εκπαιδευτικούς.

13 Επίσης, βασικός στόχος των μαθημάτων –όπως έχει υπογραμμιστεί και από τον Schroeder (2012)– ήταν η ενίσχυση της αυτοεκτίμησης των μαθητών. Παράλληλα, η αποτελεσματικότητα της χρήσης νέων τεχνολογιών στο μάθημα έχει υποστηριχτεί και από τους Kong κ.ά. (2016), οι οποίοι εξέτασαν την περίπτωση της ένταξης των προσφύγων στο εκπαιδευτικό σύστημα της Αυστραλίας.

14 Στις εκπαιδευτικές προτάσεις περιλαμβάνεται και η διδασκαλία μορφών τέχνης, όπως και δημιουργικής γραφής (Boyd & Brock, 2014; Baraitser & Melzak, 2014).

σμένο περιεχόμενο της ειδησεογραφίας. Ίσως είναι οξύμωρο ότι σχεδόν ομόφωνα οι συνεντευξιζόμενοι δήλωσαν ότι οι συνθήκες δεν είναι «ώριμες» για σεξουαλική διαπαιδαγώγηση, δεδομένου ότι «πρέπει να σχεδιαστεί με ιδιαίτερο τρόπο ένα τέτοιο μάθημα, διότι διαφορετικά θα δημιουργήσει ευρύτερα προβλήματα στην διαπολιτισμική συνύπαρξη». Έτσι, οι ίδιοι παραπέμπουν το ζήτημα της σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης σε μελλοντικές εκπαιδευτικές πολιτικές.

Ανακεφαλαιώνοντας, το βασικότερο πρόβλημα που αντιμετώπισαν οι εκπαιδευτικοί ήταν η αδυναμία τους να αναγνωρίσουν το είδος αναπηρίας των ΑΜΕΑ- Προσφύγων. Αυτό θεωρήθηκε «απολύτως λογικό» δεδομένου ότι χρειάζεται «εξειδικευμένο προσωπικό για να εντοπίσει τη μορφή αναπηρίας» και να προτείνει τη μέθοδο που πρέπει να ακολουθηθεί για να ενταχθεί ο μαθητής-μαθήτρια ΑΜΕΑ στην εκπαιδευτική διαδικασία. Παράλληλα, το δεύτερο μεγάλο πρόβλημα που αναφέρθηκε ήταν η μετακίνηση και η αλλαγή των εκπαιδευτικών στη «μέση της χρονιάς», η οποία δεν επιτρέπει την ανάπτυξη σχέσεων μεταξύ εκπαιδευτικών και μαθητών και αποσυντονίζει τα παιδιά ΑΜΕΑ, επειδή «βιώνουν διαρκείς αλλαγές». Επίσης, επισημάνθηκαν και ιδιαίτερα θέματα έλλειψης υλικοτεχνικής υποδομής, χώρων και ευρύτερου προγραμματισμού για την εκπαίδευση των ΑΜΕΑ, καθώς όλο το πρόγραμμα εστιαζόταν περισσότερο στη βραχύχρονη εκπαίδευση.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η έρευνα έδειξε ότι σε γενικές γραμμές, οι ΑΜΕΑ- Πρόσφυγες είχαν ιδιαίτερα θετική στάση σχετικά με τη συμμετοχή τους στην εκπαίδευση και επιθυμούν την ένταξη τους σε ένα σταθερό εκπαιδευτικό πρόγραμμα. Όπως φαίνεται οι γονείς με υψηλό μορφωτικό κεφάλαιο είναι ιδιαίτερα απαιτητικοί, διερευνούν, ελέγχουν και ενισχύουν με παράλληλες επιλογές την εκπαίδευση των παιδιών τους (McCarthy & Vickers, 2012). Φαίνεται ότι βρισκόμαστε σε ένα στάδιο, όπου γονείς πρόσφυγες και εκπαιδευτικοί θεωρούν απαραίτητη την τυπική εκπαίδευση¹⁵ και απορρίπτουν «δραστηριότητες απασχόλησης».

Η συμμετοχή και των ΑΜΕΑ-Προσφύγων στην εκπαιδευτική διαδικασία επηρεάζεται αρνητικά από τη θέση που έχουν ορισμένοι γονείς ότι η διαμονή τους στην Ελλάδα είναι προσωρινή¹⁶. Ειδικότερα, η συντριπτική πλειοψηφία των προσφύγων θέλει να μετακινηθεί προς τις χώρες της Βόρειας Ευρώπης και αντιμετωπίζει την Ελλάδα ως χώρα διαμεσολάβησης. Συνεπώς, πολλές από τις οικογένειες, κυρίως με χαμηλό μορφωτικό κεφάλαιο, δεν ενθαρρύνουν τα παιδιά τους να συμμετέχουν σε εκπαιδευτικές δράσεις ή να εντάσσονται στο εκπαιδευτικό σύστημα.

Άλλα προβλήματα που εμποδίζουν την εκπαιδευτική διαδικασία στις Δομές είναι η έλλειψη οργάνωσης και συντονισμού¹⁷ του πλαισίου διδασκαλίας που προκύπτουν από: α) τη μετακίνηση

15 Βλ. (Ενδεικτικά) Την εξέλιξη της νομοθεσίας αναφορικά με την εκπαίδευση των προσφύγων(2015-2019). https://www.minedu.gov.gr/publications/docs2017/16_06_17_Epistimoniki_Epitropi_Prosfygon_YPPETH_Apotimisi_Protaseis_2016_2017_Final.pdf https://government.gov.gr/wp-content/uploads/2017/04/gr_fact_sheet_refugee_feb2017.pdf
Εξελικτικά, επαυξάνονται οι πρακτικές άρθρωσης ενός μοντέλου εκπαίδευσης, (Υ. Α., αρ. 181801/ΓΔ4/31-11-2016 (ΦΕΚ 3598 τΒ'/4-11-16), που αφαιρεί την Στοιχειώδη Εκπαίδευση από μη εκπαιδευτικούς φορείς.

16 Πρβλ. Διαπιστώνονται μεμονωμένα περιστατικά γονέων που δεν επιτρέπουν την φοίτηση των παιδιών τους στην τυπική εκπαίδευση, λόγω θρησκευτικών ή ευρύτερα πολιτισμικών απόψεων.

17 Πρβλ. Ειδικά, για τα νησιά επισημαίνεται η έλλειψη αποτελεσματικής πολιτικής για τους πρόσφυγες καθώς και ιδιαίτερα θέματα έλλειψης συνεργασίας και συντονισμού συναφών φορέων και υπηρεσιών. <http://www.antigone.gr/gr/library/>

και αλλαγή των εκπαιδευτικών κατά τη διάρκεια της χρονιάς και β) την ελλιπή συνεργασία μεταξύ των φορέων που εμπλέκονται στην εκπαίδευση (ΜΚΟ, Υπουργείο παιδείας κτλ.). Η μετακίνηση και αλλαγή των εκπαιδευτικών κατά την διάρκεια της χρονιάς έχει ιδιαίτερα αρνητική επίδραση στους μαθητές, γιατί δεν μπορεί να υπάρξει σχεδιασμός και συνέχεια στο εκπαιδευτικό έργο. Στα ζητήματα που αναδεικνύονται στην έρευνα και πρέπει να απασχολήσουν την μεταναστευτική πολιτική είναι η αναποτελεσματική συνεργασία μεταξύ ΜΚΟ και Υπουργείου Παιδείας (James, 2008). Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τον ελλιπή καθορισμό ρόλων των εμπλεκόμενων (εκπαιδευτικών, ΣΕΠ, φορέων, κτλ.) στην εκπαιδευτική διαδικασία και την απομάκρυνση από το βασικό στόχο της ένταξης και των ΑΜΕΑ- Προσφύγων στην τυπική εκπαίδευση.

Στα ειδικότερα θέματα που αφορούν την εκπαίδευση των μαθητών ΑΜΕΑ στις Δομές Φιλοξενίας των προσφύγων, όπως προκύπτει από την έρευνα, διαπιστώνεται αδυναμία των εκπαιδευτικών να διαγνώσουν τους μαθητές που αντιμετώπιζαν κάποιο πρόβλημα αναπηρίας και επισημαίνεται η ανάγκη παρουσίας εξειδικευμένων επαγγελματιών για τις ειδικές μορφές αναπηρίας. Αν και υπήρχε πρόθεση των εκπαιδευτικών να συμβάλλουν στην εκπαίδευση των ΑΜΕΑ, φαίνεται ότι η έλλειψη ειδικών γνώσεων και εξειδικευμένων προγραμμάτων δυσχέραινε το έργο τους (Allen, Harper & Rowell, 2004). Στις ενδιαφέρουσες αναφορές των συνεντευξιζόμενων για την αποτίμηση του έργου των εκπαιδευτικών δίνεται έμφαση στις καλές προθέσεις των εκπαιδευτικών, στις διαθεματικές και διεπιστημονικές επιλογές τους, χωρίς να αποκρύπτεται η αδυναμία του «ερασιτεχνισμού», λόγω της έλλειψης οργανωμένης εκπαιδευτικής πολιτικής.

Οι συνεντευξιζόμενοι επισήμαναν την ανάγκη οργάνωσης μαθήματος σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης για παιδιά και εφήβους. Προφανώς, η εστίαση σε αυτό το αντικείμενο βασίζεται σε αναφορές παρενοχλήσεων και κακοποιήσεων ατόμων, που εντάσσονται σε ευάλωτες ομάδες (Harkins, Gibbon & Bateman, 2018). Φυσικά, τους απασχολεί το περιεχόμενο του μαθήματος, η μεθοδολογία οργάνωσης, ώστε να λαμβάνεται υπόψη η πολιτισμική διαφορά και οι ιδιαίτερες θεωρητικές προσεγγίσεις ως προς την κατασκευή του φύλου και την πολιτική των δικαιωμάτων των ατόμων (Ambrosini, Cinalli & Jacobson, 2019).

Το πρόγραμμα διδασκαλίας των προσφύγων ΑΜΕΑ πρέπει να είναι σαφώς καθορισμένο, ώστε να εξασφαλίζεται η συνέπεια και η συνέχεια. Οι εκπαιδευτικοί επιβάλλεται να παρακολουθήσουν σεμινάρια και ημερίδες σχετικά με τη διδασκαλία προσφύγων και τη διαχείριση παιδιών ΑΜΕΑ. Προς αυτή την κατεύθυνση απαιτείται και η πρόσληψη καθηγητών ειδικής αγωγής για να αντιμετωπιστούν οι ανάγκες των μαθητών ΑΜΕΑ επιστημονικά. Επίσης, οι φορείς που έχουν αναπτύξει τεχνογνωσία σχετικά με την εκπαίδευση προσφύγων θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν από το Υπουργείο, όμως διατηρώντας το Υπουργείο την εποπτεία στο σχεδιασμό και στην εφαρμογή της μεταναστευτικής πολιτικής.

Διαπιστώνεται ότι η εκπαίδευση των ΑΜΕΑ- Προσφύγων πρέπει να ενταχθεί σε μια εκπαιδευτική πολιτική, όπου θα λάβει υπόψη της τη διαφορετική κουλτούρα των ατόμων, τους ιδιαίτερους προσωπικούς στόχους και τη δομή ευκαιριών που πρέπει να δημιουργηθεί για τα άτομα και τις κοινωνίες¹⁸. Εκτιμάται ότι είναι αναγκαία η οργάνωση αποτελεσματικής εκπαιδευτικής πολιτικής

18 Ενδιαφέρον παρουσιάζουν νέες προσεγγίσεις στο θέμα της εκπαίδευσης των προσφύγων με έμφαση στην πολιτική των δικαιωμάτων τους και στις νέες οικονομικές συνθήκες βλ. (Sengupta & Blessinger, 2018; Wiseman κ.ά., 2019; Baglieri, 2017).

σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ώστε οι πρόσφυγες μαθητές να μην εγκλωβίζονται σε αναποτελεσματικές εκπαιδευτικές επιλογές. Αντίθετα, η έλλειψη αναπροσαρμοζόμενης εκπαιδευτικής πολιτικής για τους πρόσφυγες επιτείνει την ανασφάλεια και την αβεβαιότητα τους, με αποτέλεσμα τη σταδιακή περιθωριοποίηση ατόμων και την ενίσχυση ρατσισμού από τους γηγενείς, διότι εξελίσσονται ως ο «άλλος» πληθυσμός μέσα στην ελληνική κοινωνία. Επίσης, δεν είναι τυχαία τα φαινόμενα της ενίσχυσης των ακροδεξιών πολιτικών τάσεων (Καλεράντε, 2019).

Στους ευρύτερους προβληματισμούς για τη διαχείριση του προσφυγικού ζητήματος εντάσσεται η έλλειψη εμπιστοσύνης των προσφύγων στις πολιτικές δομές. Αυτό είναι απότοκο των αντιφατικών πολιτικών για τους πρόσφυγες και της αποδόμησης της πολιτικής των δικαιωμάτων τους διεθνώς, με αποτέλεσμα να βιώνουν την ανασφάλεια και την αβεβαιότητα. Ειδικότερα, γονείς πρόσφυγες φαίνεται να μην έχουν εμπιστοσύνη στους θεσμούς και στη γραφειοκρατική οργάνωση τόσο της Ελλάδας όσο και της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ώστε με πολιτικούς όρους αναιρείται η εκπαιδευτική προθετικότητα της κοινωνικής ένταξης¹⁹. Επομένως, στα κρίσιμα πολιτικά θέματα είναι και η έλλειψη εμπιστοσύνης προσφύγων στους δημοκρατικούς θεσμούς (Rich, 2017), ζήτημα που δημιουργεί προβλήματα στην κοινωνικοποίηση τους και την κοινωνική τους ενσωμάτωση (Chuang & Moreno, 2011). Άρα, η εκπαιδευτική πολιτική για τους πρόσφυγες δεν μπορεί να λειτουργήσει αποσπασματικά παρά μόνο σε ένα γενικό μοντέλο πολιτικής για τους πρόσφυγες, ώστε σε όλες τις χώρες υποδοχής να επωφελούνται από δομές ευκαιρίας και ταυτόχρονα να ενισχύεται το δημοκρατικό σύστημα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Allen, P., Harper, B. & Rowell, J. (2004). *You are Welcome: Activities to Promote Self-Esteem and Resilience in Children From a Diverse Community*. London: Sage.
- Ambrosini, M., Cinalli, M. & Jacobson, D. (2019). *Migration, Borders and Citizenship: Between Policy and Public Spheres*. USA: Palgrave Macmillan
- Baglieri, S. (2017). *Disability Studies and the Inclusive Classroom*. London: Routledge.
- Baraitser, M. & Melzak, S. (2014). *Reading and Expressive Writing with Traumatised Children, Young Refugees and Asylum Seekers: Unpack My Heart with Words*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Boyd, F. & Brock, C. (2014). *Social Diversity within Multiliteracies: Complexity in Teaching and Learning*. London: Routledge.
- Chuang, S. & Moreno, R. (2011). *Immigrant Children: Change, Adaptation, and Cultural Transformation*. USA: Lexington Books.
- Creswell, J.W. & Creswell, J.D. (2018). *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. London: Sage.
- Harkins Monaco, E., Gibbon, T. & Bateman, D. (2018). *Talking About Sex*. USA: Rowman & Littlefield

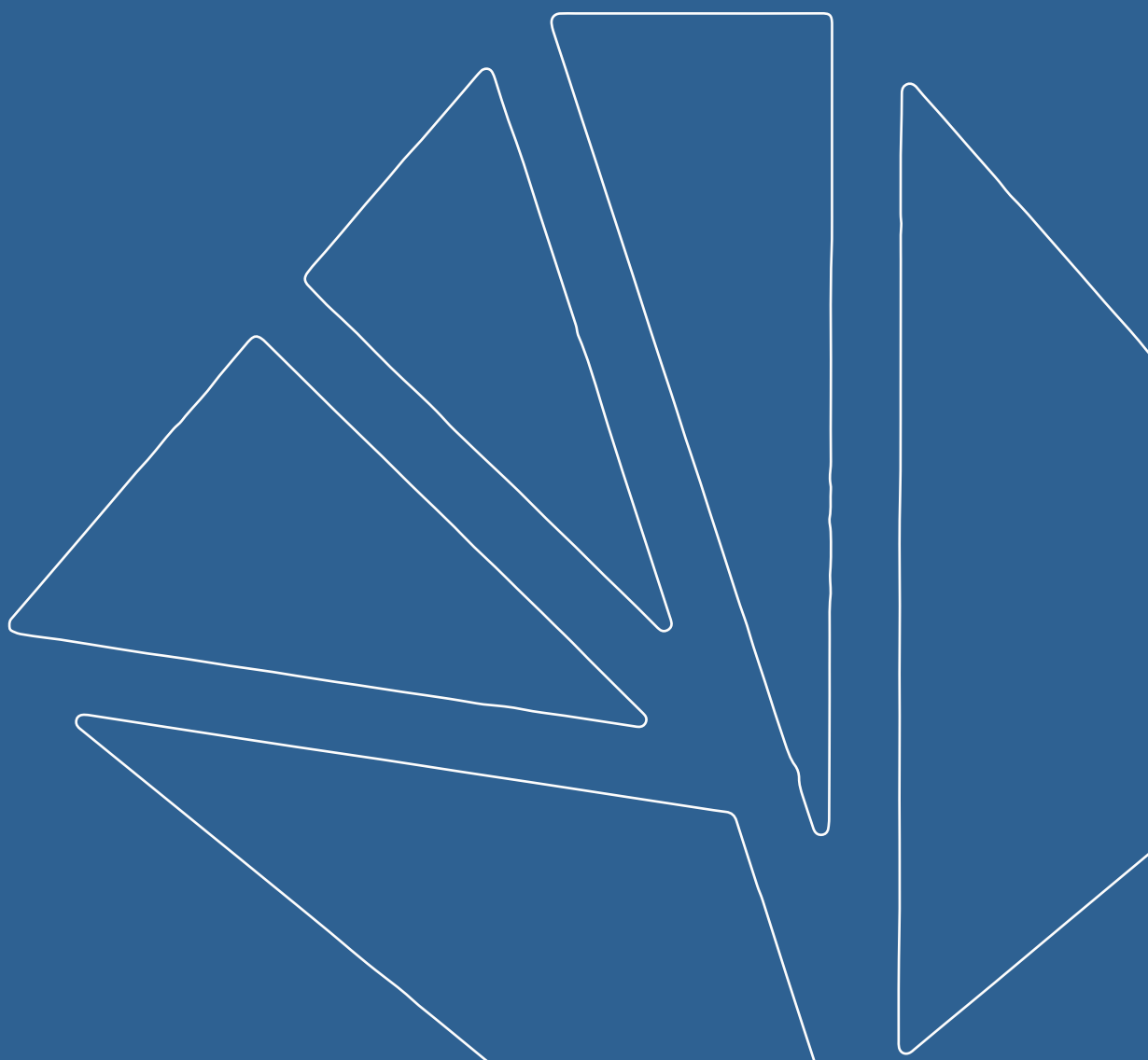
19 Στο ίδιο πνεύμα, ο Schroeder (2012) εξετάζοντας την περίπτωση της Γερμανίας, αναφέρει ότι το εκπαιδευτικό σύστημα πρέπει να μεταδώσει στους πρόσφυγες τους βασικούς κανόνες που διέπουν τον τρόπο λειτουργίας της κοινωνίας της χώρας υποδοχής ούτως ώστε να νοιώσουν πιο οικεία με το καινούριο περιβάλλον στο οποίο καλούνται να ζήσουν.

Publishers

- Hos, R. (2016). Education in Emergencies: Case of a Community School for Syrian Refugees. *European Journal of Educational Research*, 5(2), 53-60.
- James, E. (2008). *Managing Humanitarian Relief[OP]: An Operational Guide for NGOs*. United Kingdom: Practical Action.
- Καλεράντε, Ε. (2019). Προσφυγικό ζήτημα και δημοκρατία: Η εκπαίδευση των προσφύγων στην προσαρμοστική αναβάθμιση εκπαιδευτικών πολιτικών Στο Δ. Μιχαήλ, Α. Σακελλαρίου & Ν. Γοργνάς (Επιμ.), *Εκπαίδευση Προσφυγοπαίδων στην Ελλάδα: Μελέτες και Ζητήματα*, Θεσσαλονίκη: Σταμούλη. (υπό έκδοση).
- Καψάλη, Α. & Μεντίνης, Μ. (2018). *Ψυχολογίες Συμμόρφωσης*. Αθήνα: Oposito.
- Kong, E., Harmsworth, S., Rajaeian, M. M., Parkes, G., Bishop, S., AlMansouri, B., & Lawrence, J. (2016). University transition challenges for first year domestic CALD students from refugee backgrounds: a case study from an Australian Regional University. *Australian Journal of Adult Learning*, 56(2), 170-197.
- McCarthy, F. & Vickers, M. (2012). *Refugee and Immigrant Students: Achieving Equity in Education*. USA: Information Age Publishing.
- Miles, M., Huberman, M. & Saldana, J. (2019). *Qualitative Data Analysis*. London: Sage.
- Rich, R. (2017). *Democracy in Crisis: Why, Where, How to Respond*. USA: Lynne Rienner Publishers.
- Riggs, E., Block, K., Gibbs, L., Davis, E., Szwarc, J., Casey, S., & Waters, E. (2012). Flexible models for learning English are needed for refugee mothers. *Australian Journal of Adult Learning*, 52(2), 397-405.
- Rontos, K., Nagopoulos, N. & Panagos, N. (2019). *The Refugee and Immigration Phenomenon in Lesvos (Greece) and the Attitudes of the Local Community*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Schroeder, J. (2012). *Insecure Identities: Unaccompanied Minors as Refugees in Hamburg*. Bulgarian Comparative Education Society.
- Sengupta, E. & Blessinger, P. (2018). *Refugee Education: Integration and Acceptance of Refugees in Mainstream Society*. United Kingdom: Emerald Publishing.
- Westhoff, W. W., Lopez, G. E., Zapata, L. B., Corvin, J. A. W., Allen, P., & McDermott, R. J. (2008). Reproductive health education and services needs of internally displaced persons and refugees following disaster. *American Journal of Health Education*, 39(2), 95-103.
- Wiseman, A., Damaschke-Deitrick, L., Galegher, E. & Park, M. (2019). *Comparative Perspectives on Refugee Youth Education: Dreams and Realities in Educational Systems Worldwide*. London: Routledge.

Μεταναστευτική - Προσφυγική «κρίση» και Πολιτικές Διαχείρισης

Προκλήσεις στον τομέα των υπηρεσιών και προσφυγική κρίση



- Κοινωνική Εργασία και «Δυνάμεις Επαγγελματικής Αντίστασης» στις αντιξοότητες διαχείρισης της προσφυγικής και μεταναστευτικής κρίσης
- Οι επαγγελματίες ψυχικής υγείας στο πλαίσιο ανοιχτής δομής φιλοξενίας προσφύγων: προκλήσεις, δυσκολίες, βιώματα
- Πρόσφυγες, Ανθρώπινα Δικαιώματα. Προκλήσεις για την Κοινωνική Εργασία

Κοινωνική Εργασία και «Δυνάμεις Επαγγελματικής Αντίστασης» στις αντιξοότητες διαχείρισης της προσφυγικής και μεταναστευτικής κρίσης

Λεμονιά Χυδίρογλου

Κοινωνική Λειτουργός, Υποψήφια διδακτόρισα Κοινωνικής Εργασίας, Δ.Π.Θ.
hidiroglou.l@gmail.com

Στυλιανή Φαρμάκη

Κοινωνική Λειτουργός, Υποψήφια διδακτόρισα Κοινωνικής Εργασίας, Δ.Π.Θ.
stellariafarmaki@gmail.com

Αγάπη Κανδυλάκη

Καθηγήτρια Κοινωνικής Εργασίας και Πολυπολιτισμικότητας, Δ.Π.Θ.
akandylaki@hotmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα μελέτη έχει ως σκοπό την ανάδειξη των πολλαπλών αντιξοοτήτων που αντιμετωπίζουν οι κοινωνικοί λειτουργοί στην πρώτη γραμμή διαχείρισης της προσφυγικής/μεταναστευτικής κρίσης, καθώς και των δυνάμεων αντίστασης που αναπτύσσουν απέναντι σε αυτές τις αντιξοότητες. Πρόκειται για ποιοτική έρευνα με τη χρήση ημι-δομημένων σε βάθος συνεντεύξεων με 14 κοινωνικούς λειτουργούς που έχουν εργαστεί από το 2016 έως και το 2019 στις περιοχές: Ειδομένη, Μόρια, Μυτιλήνη, Θεσσαλονίκη, Αθήνα, Πάτρα, Ιωάννινα. Η έρευνα αντλεί από τη «συλλογική αφηγηματική πρακτική» (Denborough, 2008), εστιάζοντας στη διπλή ιστορία της αντιξοότητας και της αντίστασης σ' αυτήν (White, 2004), αξιοποιώντας «εικόνες» και «μεταφορές» από τις αφηγήσεις των συμμετεχόντων. Το ερευνητικό υλικό που προέκυψε από τις συνεντεύξεις με τους επαγγελματίες, αναλύθηκε με τη μέθοδο της θεματικής ανάλυσης. Διαφάνηκαν αντιξοότητες όπως: ελλειμματικές πολιτικές ένταξης- στέγασης- εκπαίδευσης, σύνθετα ψυχοκοινωνικά προβλήματα του πληθυσμού, απουσία προοπτικής για τους ωφελούμενους, ηθικά διλήμματα, συναισθηματική και σωματική εξάντληση των επαγγελματιών κ.ά. Οι δυνάμεις αντίστασης που οι επαγγελματίες ανέπτυξαν απέναντι σε αυτές τις αντιξοότητες αφορούσαν σε γνώσεις, δεξιότητες και αξίες της Κοινωνικής Εργασίας, καθώς και σε προσωπικά, οικογενειακά, εργασιακά και κοινωνικά τους αποθέματα. Τα αποτελέσματα της έρευνας μετατράπηκαν από τις ερευνήτριες σε ένα συλλογικό αφηγηματικό έγγραφο. Το έγγραφο συγκέντρωσε τις φωνές των επαγγελματιών και συνέθεσε τις εμπειρίες τους σε ένα είδος συλλογικότητας.

ΛΕΞΕΙΣ - ΚΛΕΙΔΙΑ: προσφυγική και μεταναστευτική κρίση, κοινωνική εργασία με πρόσφυγες/μετανάστες, αντιξοότητα, επαγγελματική αντίσταση, συλλογικό αφηγηματικό έγγραφο

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: Η ΔΙΠΛΗ ΑΦΗΓΗΣΗ «ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΑΝΤΙΞΟΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ»

Η παρούσα μελέτη αφορά σε μια ποιοτική έρευνα με κοινωνικούς λειτουργούς που έχουν εργαστεί στην πρώτη γραμμή διαχείρισης της προσφυγικής και μεταναστευτικής κρίσης τα τελευταία τρία χρόνια στην Ελλάδα. Σκοπός της είναι η ανάδειξη τόσο των πολλαπλών αντιξοοτήτων που αντιμετωπίζουν οι επαγγελματίες κατά την άσκηση του έργου τους, όσο και των δυνάμεων αντίστασης που αναπτύσσουν απέναντι σε αυτές τις αντιξοότητες.

Στην έρευνα ακολουθείται η αφηγηματική πρακτική του «ακούσματος της διπλής ιστορίας» που προτρέπει ταυτόχρονα στο άκουσμα της ιστορίας της αντιξοότητας και της ιστορίας της αντίστασης σε αυτήν (White, 2004). Στόχος είναι η «επανασυγγραφή» των αφηγήσεων των επαγγελματιών από τις ερευνήτριες σε ένα νέο αφηγηματικό έγγραφο που συνθέτει τις εμπειρίες τους και ενώνει τις «φωνές» τους ως συλλογικότητας, ώστε να αποτελέσει πηγή έμπνευσης, δύναμης και ενδυνάμωσης της ανθεκτικότητας και για άλλους επαγγελματίες στο πεδίο. Εξαιτίας αυτής της ιδιαιτερότητας της έρευνας, το συλλογικό έγγραφο παρατίθεται αυτούσιο στην παρούσα εργασία.

Η κοινωνική εργασία συμβάλλει σημαντικά στην παροχή υπηρεσιών στους πρόσφυγες. Εξαιτίας των πολύπλευρων διαστάσεων της προσφυγικής και μεταναστευτικής κρίσης, η άσκηση κοινωνικής εργασίας συνδέεται με την προσδοκία για αποτελεσματική αντιμετώπιση προβλημάτων σε διάφορα επίπεδα. Οι κοινωνικοί λειτουργοί καλούνται να ανταποκριθούν στις σύνθετες ανάγκες των προσφύγων λαμβάνοντας υπόψη τις δυναμικές του πλαισίου, της οικογένειας και των θεσμών του συστήματος κοινωνικής προστασίας. Στηρίζονται στις αρχές και τις αξίες της κοινωνικής δικαιοσύνης και του σεβασμού στην αξιοπρέπεια και τη μοναδικότητα του ατόμου, ώστε να διασφαλίζουν ότι οι υπηρεσίες που παρέχουν είναι πράγματι κατάλληλες για τον πληθυσμό στον οποίο απευθύνονται (NSW Refugee Health Service, 2004).

Σε έρευνα ποιοτικής μεθοδολογίας των Century κ.ά. (2007) διερευνήθηκαν οι εμπειρίες των επαγγελματιών που εργάζονταν συμβουλευτικά με πρόσφυγες σε πλαίσια πρωτοβάθμιας φροντίδας υγείας στο Βόρειο Λονδίνο. Όλοι οι συμμετέχοντες στην έρευνα ανέφεραν ότι η συνεργασία με τους πρόσφυγες ήταν ιδιαίτερα αγχωτική και δημιουργούσε μεγαλύτερα ηθικά διλήμματα από ό,τι με άλλους ωφελούμενους. Περιέγραψαν διάφορες προκλήσεις κατά την άσκηση του έργου τους, που αφορούσαν στη διαχείριση των γλωσσικών εμποδίων, τη συνεργασία με τους διερμηνείς, τη διατήρηση επαγγελματικών ορίων στο πλαίσιο της συμβουλευτικής σχέσης και την εσωτερική «σύγκρουση» αναφορικά με το αν θα έπρεπε να καλύψουν πρωτίστως τις πρακτικές ή τις ψυχολογικές ανάγκες των ωφελούμενων. Σε συναισθηματικό επίπεδο οι επαγγελματίες ανέφεραν ότι ένιωθαν συγκλονισμένοι, αβοήθητοι, ανίσχυροι, απογοητευμένοι και εξαντλημένοι.

Επιπλέον, η μελέτη των Guhan & Liebling-Kalifani (2011) με επαγγελματίες- μέλη του προσωπικού σε κέντρο προσφύγων στη Μ. Βρετανία, ανέδειξε ότι παρά τις ποικίλες προκλήσεις που αντιμετώπιζαν, διατηρούσαν την αίσθηση επίτευξης στόχων και ικανοποίησης από τη δουλειά τους λόγω ηθικών και οικονομικών ανταμοιβών. Οι περισσότεροι ανέφεραν ότι οι ευκαιρίες να επεξεργαστούν τα συναισθήματά τους για τη δουλειά τους στο πλαίσιο της εποπτείας ήταν περιορισμένες και ότι θα ήθελαν περισσότερη υποστήριξη σε σχέση με αυτό. Αναδείχθηκε, επίσης, ένα σημαντικό ηθικό δίλημμα, ότι παρά την πρόθεσή τους να ενδυναμώνουν τους πρόσφυγες, οι υπηρεσίες που τελικά είχαν τη δυνατότητα να τους προσφέρουν είχαν ως αποτέλεσμα την εξάρτηση του πληθυσμού.

Οι Strier & Bershtling (2016) υπογραμμίζουν ότι οι κοινωνικοί λειτουργοί διεθνώς έρχονται αντιμέτωποι με αντιξοότητες όπως κανονισμούς, προγράμματα, πολιτικές, ψυχοπαιστικές καταστάσεις, σύνθετα προβλήματα που δυσκολεύουν και «προκαλούν» τις ικανότητες τους να ολοκληρώσουν την επαγγελματική τους αποστολή, ακόμα και σε επίπεδο ηθικής και δεοντολογίας. Αναγνωρίζοντας τις συνέπειες των δυσκολιών αυτών καλούνται να αντισταθούν με λεκτικές ή/και φυσικές πράξεις, σε ατομικό ή/και συλλογικό επίπεδο και να λάβουν πρωτοβουλίες ώστε να μειώσουν ή να επανορθώσουν τη βλάβη και να προστατεύσουν τους εαυτούς τους και τους ωφελούμενους.

Σύμφωνα με τους Singh & Cowden (2009), η επαγγελματική αντίσταση στην κοινωνική εργασία είναι ένας τρόπος αναζωογόνησης του επαγγελματισμού. Η αντίσταση αποτελεί συστατικό στοιχείο της κριτικής και ριζοσπαστικής κοινωνικής εργασίας και πηγάζει από την επιθυμία προσωπικής υποστήριξης, συλλογικής απελευθέρωσης και κοινωνικής αλλαγής. Η αντίσταση μπορεί να πάρει τρεις αλληλένδετες μορφές: α) ατομική και συλλογική αντίθεση των επαγγελματιών σε θεσμικές- κοινωνικές πολιτικές που αντιβαίνουν στις αξίες της κοινωνικής εργασίας, β) ενέργειες στήριξης σε άτομα, ομάδες, και κοινότητες που αντιστέκονται στην καταπίεση, γ) αμφισβήτηση του κυρίαρχου επαγγελματικού και κοινωνικού λόγου που αναπαράγει ανισότητες που συνδέονται με τις σχέσεις εξουσίας σε θεσμικό και κοινωνικό επίπεδο (Strier & Bershtling, 2016).

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η παρούσα μελέτη αφορά σε μια έρευνα ποιοτικής μεθοδολογίας με τη χρήση ημιδομημένων σε βάθος συνεντεύξεων για τη συλλογή και παραγωγή δεδομένων. Οι συνεντεύξεις έλαβαν χώρα με 14 κοινωνικούς λειτουργούς που έχουν εργαστεί στο πεδίο της προσφυγικής και μεταναστευτικής κρίσης στην Ελλάδα και έχουν αντιμετωπίσει πολλαπλές αντιξοότητες κατά την άσκηση του έργου τους. Η έρευνα ενσωματώνει στοιχεία από τη συλλογική αφηγηματική πρακτική και έχει ως σκοπό την ανάδειξη της διπλής ιστορίας: της αντιξοότητας και της επαγγελματικής αντίστασης σε αυτή.

Η έρευνα εκκινεί από την πεποίθηση ότι οι άνθρωποι δύνανται να ανταποκρίνονται στις δυσκολίες. Ακόμα και αν η αφήγησή τους αρχικά επικεντρώνεται στην προβληματική ιστορία (δηλαδή την αφήγηση δυσκολιών, απωλειών, απελπισίας), στη συνέχεια διαφαίνεται ότι έχουν περισσότερες από μια ιστορίες να αφηγηθούν (White, 2004). Η συλλογική αφηγηματική πρακτική θεωρείται μια ελπιδοφόρα προσέγγιση κατά την εργασία με άτομα, ομάδες και κοινότητες που αντιμετωπίζουν τραύματα και δυσκολίες (Donoso, 2011).

Τα ερευνητικά ερωτήματα στα οποία κλήθηκε να απαντήσει η έρευνα είναι τα εξής:

- ▷ Τι είδους αντιξοότητες αντιμετωπίζουν οι κοινωνικοί λειτουργοί στο πεδίο της διαχείρισης της προσφυγικής και μεταναστευτικής κρίσης;
- ▷ Πώς επιδρούν αυτές οι αντιξοότητες στον επαγγελματικό τους ρόλο, την προσωπική και κοινωνική τους ζωή;
- ▷ Τι δυνάμεις αντίστασης αναπτύσσουν απέναντι σε αυτές τις αντιξοότητες;
- ▷ Πώς συνδέονται αυτές οι δυνάμεις αντίστασης με τις γνώσεις, τις δεξιότητες και τις αξίες της κοινωνικής εργασίας;

- Τι χρειάζονται οι επαγγελματίες για να ανταπεξέρχονται με μεγαλύτερη επάρκεια στις αντιξοότητες;

Επιλέχθηκε η ποιοτική έρευνα με ημιδομημένες εις βάθος συνεντεύξεις με κοινωνικούς λειτουργούς που έχουν εργαστεί κατά τα έτη 2016 έως 2019 στο προσφυγικό πεδίο. Ακολουθήθηκε η σκόπιμη δειγματοληψία και η δειγματοληψία χιονοστιβάδας, δεδομένου ότι οι συμμετέχοντες στην έρευνα υποδείκνυαν άλλους συναδέλφους τους που εργάζονταν στο πεδίο. Στην έρευνα συμμετείχαν 14 κοινωνικοί λειτουργοί, εκ των οποίων 12 γυναίκες και 2 άντρες, 13 νέοι επαγγελματίες και 1 με πολυετή εμπειρία. Πρόκειται για εργαζόμενους στο Δημόσιο Τομέα και σε ΜΚΟ στις περιοχές: Ειδομένη, Μόρια, Μυτιλήνη, Αθήνα, Πάτρα, Θεσσαλονίκη και Ιωάννινα.

Οι τομείς στους οποίους παρείχαν τις υπηρεσίες τους ήταν: παρέμβαση στην κρίση, υποδοχή και ταυτοποίηση, ψυχοκοινωνική υποστήριξη σε κέντρα υποδοχής, camps, διαμερίσματα, νοσοκομείο, street work & case management άστεγων οικογενειών και ασυνόδευτων ανηλίκων, παιδική προστασία, ψυχοκοινωνική υποστήριξη σε κέντρο ημέρας και ξενώνα ασυνόδευτων ανηλίκων, διαχείριση αιτημάτων στέγασης, ένταξη στην απασχόληση, τη στέγαση και την κοινότητα, προετοιμασία και υποστήριξη σε ζητήματα ασύλου, εποπτεία κοινωνικών λειτουργών.

Ο οδηγός συνέντευξης που δημιουργήθηκε περιλάμβανε ερωτήσεις επηρεασμένες από την αφηγηματική πρακτική και συγκεκριμένα ερωτήσεις «εξωτερίκευσης του προβλήματος» (White, 2007) και ερωτήσεις «ανταπόκρισης στις δύσκολες στιγμές» (Denborough, 2008). Οι ερωτήσεις αυτές διευκόλυναν τους κοινωνικούς λειτουργούς να δηλώσουν τη θέση τους σε σχέση με τις αντιξοότητες και τις συνέπειες αυτών και συνέβαλαν ώστε να αναδειχθούν ιστορίες απόκρισης, εναλλακτικές εικόνες και μεταφορές, γνώσεις, αξίες, πεποιθήσεις και διαδρομές επαγγελματικής αντίστασης.

Κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων οι ερωτήσεις αναπροσαρμόζονταν ανάλογα με τις ιδιαίτερες εμπειρίες των επαγγελματιών σε κάθε περίπτωση. Το κοινό στοιχείο ωστόσο ήταν η εφαρμογή της αφηγηματικής πρακτικής της διπλής ακρόασης που προέτρεπε στον ταυτόχρονο προσανατολισμό σε δύο είδη ιστοριών: στην ιστορία της αντιξοότητας και την ιστορία της αντίστασης. Το άκουσμα των εναλλακτικών ιστοριών δίνει τη δυνατότητα στους ανθρώπους να απελευθερωθούν από τις αφηγηματικά κατασκευασμένες θέσεις τους, επιτρέποντάς τους να συμπεριφέρονται σύμφωνα με αυτά που προσδίδουν αξία στη ζωή τους (White, 2004).

Τα δεδομένα αναλύθηκαν με τη μέθοδο της θεματικής ανάλυσης και τα ερευνητικά αποτελέσματα μετατράπηκαν από τις ερευνήτριες σε ένα συλλογικό αφηγηματικό έγγραφο, το οποίο συγκέντρωσε ιστορίες επαγγελματιών που ήρθαν αντιμέτωποι με το ίδιο ή παρόμοιο πρόβλημα.

Το συλλογικό έγγραφο επιλέχθηκε γιατί δεν εστιάζει μόνο στις ιστορίες των προβλημάτων αλλά και στις εναλλακτικές ιστορίες των αντιστάσεων, συμβάλλοντας στη δημιουργία μιας συλλογικότητας και συνδέοντας τους ανθρώπους γύρω από δεξιότητες, αξίες και ικανότητες που τους έχουν βοηθήσει να αντισταθούν σε δύσκολους καιρούς (Denborough, 2008). Το συλλογικό έγγραφο αμφισβητεί την εικόνα του ανθρώπου ως παθητικού υποκειμένου και δύναται να λειτουργήσει ως πηγή δύναμης και ανθεκτικότητας για άλλους ανθρώπους που αντιμετωπίζουν παρόμοιες ή/και ίδιες δυσκολίες (Doposo, 2011). Για τη δημιουργία του δόθηκε έμφαση σε λεπτομέρειες, μεταφορές και εικόνες από τις αφηγήσεις των συμμετεχόντων στην έρευνα, ενώ συμπεριλήφθηκαν φράσεις που αποτυπώθηκαν όπως ακριβώς τις είπαν οι μετέχοντες στην έρευνα.

Η αξιοπιστία και η εγκυρότητα της έρευνας ενισχύθηκαν μέσω της διεξαγωγής πιλοτικής συνέντευξης, της τήρησης της δεοντολογίας της έρευνας και της αφηγηματικής πρακτικής. Το συλλογικό έγγραφο που δημιουργήθηκε από τις ερευνήτριες δόθηκε στους μετέχοντες στην έρευνα για να επιβεβαιώσουν και να προτείνουν τροποποιήσεις πριν τη δημοσιοποίησή του, σημειώνοντας τυχόν σημεία με τα οποία δεν είναι σύμφωνοι. Ευαίσθητες πληροφορίες που θα μπορούσαν να αναδείξουν σοβαρά ελλείμματα του συστήματος δεν συμπεριλήφθηκαν στην ανάλυση κατόπιν αιτήματος των μετεχόντων, ώστε να αποφευχθεί πιθανή έκθεση προσώπων και καταστάσεων.

ΤΟ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΕΓΓΡΑΦΟ

Η ιστορία της αντιξοότητας

«Ρευστότητα και συνθετότητα των συνθηκών»

Εμείς οι κοινωνικοί λειτουργοί στην πρώτη γραμμή διαχείρισης της προσφυγικής και μεταναστευτικής κρίσης αντιμετωπίζουμε διαρκώς πολλαπλές αντιξοότητες τόσο σε μακρο- όσο και σε μικρο- επίπεδο. Η έντονη ρευστότητα και μεταβλητότητα των συνθηκών, η έλλειψη πρωτοκόλλων, το κλείσιμο των συνόρων στην Ειδομένη και τα εμπόδια που προέρχονται από ευρωπαϊκές και κρατικές πολιτικές μας έχουν φέρει αντιμέτωπους με ηθικά διλήμματα και επαγγελματική ανασφάλεια. Καλούμαστε να διαχειριστούμε θανάτους στο Αιγαίο, απόπειρες αυτοκτονίας, σωματική εμπορία, ρατσιστικές επιθέσεις, περιστατικά βίας, σεξουαλικής εκμετάλλευσης, άδικα απορριπτικές αιτήσεις ασύλου. Καλούμαστε να ανταπεξέλθουμε παρά τον ανενεργό κρατικό μηχανισμό, την ύπαρξη προσφύγων πολλών ταχυτήτων (σε ό,τι αφορά στις διαδικασίες ασύλου και στην πρόσβαση σε υπηρεσίες), την ασυνέχεια στις πολιτικές στέγασης, την έλλειψη ουσιαστικής ενταξιακής πολιτικής, την αδυναμία του εκπαιδευτικού συστήματος να υποδεχτεί τα παιδιά πρόσφυγες.

«Μια εικόνα ολικής καταστροφής»

Έχουμε υπάρξει μάρτυρες πολύ σκληρών καταστάσεων. Μια εικόνα ολικής καταστροφής όπου υπερίσχυε το μαύρο και το κόκκινο, η Μόρια καιγόταν συνέχεια. Μια εικόνα παγωμένη με ανθρώπους και παιδιά εγκλωβισμένους στα χιόνια. Μια εικόνα εγκλωβισμένη σε ναυάγιο, πνιγμένη από νερό και πόνο. Τα ναυάγια διαδέχονταν το άλλο. Παιδιά πρωταγωνιστές στην τρικυμία του Σαίξπηρ. Κάποιοι νιώσαμε φόβο για τη ζωή μας, εφόσον κινδύνεψε αρκετές φορές η σωματική μας ακεραιότητα. Και βέβαια μια τεράστια συναισθηματική φόρτιση για όσα διαμείβονταν μπροστά μας ή ακόμα και για αυτά που ακούγαμε. Άνοιξε η γη στο άκουσμα των οδυνηρών ιστοριών, και μπορεί ακόμα και να κλαίγαμε μαζί τους, με τους πρόσφυγες αλλά και τους διερμηνείς πρόσφυγες που έκλαιγαν κι εκείνοι. Ήταν σαν την κραυγή στον πίνακα του Μονκ με φόντο τα ουρλιαχτά των προσφύγων.

«Τι υποτίθεται ότι πρέπει να κάνουμε;»

Νιώθουμε ένα αίσθημα επαγγελματικής ανεπάρκειας όταν βλέπουμε ότι το λιθαράκι που βάζουμε καθημερινά είναι πολύ μικρότερο σε σχέση με το πραγματικό μέγεθος του προβλήματος. Κάποιοι από εμάς παραιτηθήκαμε γιατί δεν αντέχαμε να βλέπουμε την προσπάθεια των προηγούμενων χρόνων να καταρρέει. Βιώνουμε υπαρξιακές αγωνίες και αίσθημα αδιεξόδου για το τι τελικά καλούμαστε να κάνουμε μέσα σε όλο αυτό το πολιτικό παιχνίδι του προσφυγικού. Αναρωτιόμαστε μήπως τελικά δουλεύουμε πάνω σε κάτι που δεν υπάρχει, εφόσον δε μπορούμε να προ-

σφέρουμε σε αυτούς τους ανθρώπους κάποια προοπτική; Είμαστε εκείνοι που σχεδιάζουν προγράμματα ενσωμάτωσης για τους πρόσφυγες, αλλά είμαστε και αυτοί που τους ανακοινώνουν την έξωση από τα διαμερίσματα. Φαινόμαστε αναξιόπιστοι στα μάτια τους γιατί η αναξιπιστία των κρατικών πολιτικών αντανακλά και στη δική μας πρακτική. Και νιώθουμε ανασφάλεια, συνηχούμε την ανασφάλεια των ωφελούμενων μας. Καλούμαστε να τους εξηγήσουμε ότι βρίσκονται σε μια ακόμα τραυματική πραγματικότητα. Περισσότερο αναμένεται από εμάς να είμαστε «μεταφραστές» της κρατικής εξουσίας, παρά υπηρέτες της κοινωνικής δικαιοσύνης.

«Ευχόμασταν να μπορούσαμε να μιλήσουμε την ίδια γλώσσα»

Μας κούρασε πολύ η έλλειψη της αμεσότητας της επικοινωνίας με τους ίδιους τους ανθρώπους. Δεν υπήρχαν πάντα διερμηνείς να καλύψουν τις ανάγκες. Κάποιες φορές σημαντικές πληροφορίες δεν έφταναν σε εμάς από τους διερμηνείς και νιώθαμε αποκλεισμένοι από την επικοινωνία όταν οι ωφελούμενοι ανέπτυσαν προσωπική σχέση μαζί τους. Στον αποχαιρετισμό στο αεροδρόμιο ευχόμασταν να μπορούσαμε να μιλήσουμε την ίδια γλώσσα. Πόσα πράγματα είχαν χαθεί όλον αυτόν τον καιρό.

«Οι ζωές των ανθρώπων κατέληξαν ανοιχτά βιβλία»

Το ζήτημα του απορρήτου. Δεν υπάρχει καν στο τραπέζι αυτό το ζήτημα. Οι ζωές των ανθρώπων έχουν καταλήξει ανοιχτά βιβλία, περιοδικά που μπορεί να ξεφυλλίσει ο οποιοσδήποτε. Ποτέ δε ρωτούνται αν επιτρέπουν ή επιθυμούν να κοινοποιηθούν προσωπικά τους δεδομένα σε κάποιον τρίτο.

«Τι γίνεται με τις πολιτισμικές διαφορές και τις διαφορές φύλου;»

Μας δυσκόλεψαν πολύ τα ιδιαίτερα ευαίσθητα θέματα των πολιτισμικών διαφορών και των διαφορών φύλου. Κάποιοι άντρες επαγγελματίες αναλογίζονταν αν θα έπρεπε να κοιτούν τις γυναίκες- προσφύγισες στα μάτια, να τις κρατήσουν το χέρι σε μια δύσκολη στιγμή, μήπως το εκλάμβαναν ως προσβολή. Άλλες γυναίκες επαγγελματίες ένιωθαν πίεση όταν υποστήριζαν μια γυναίκα προσφύγισσα σε περιπτώσεις ενδοοικογενειακής βίας και έβλεπαν να υψώνονται τείχη από την επιβεβλημένη παρουσία του συζύγου στις συναντήσεις. Ίσως και εμείς αξιολογήσαμε πολύ αυστηρά τη δυσκολία μιας γυναίκας να φύγει από έναν κακοποιητικό γάμο, ή την έλλειψη ενδιαφέροντος των προσφυγικών οικογενειών για την εγγραφή των παιδιών τους στο σχολείο, την άρνηση εμβολιασμού ή ακόμα και την άρνηση ιατρικής και ψυχολογικής υποστήριξης. Ίσως θα πρέπει να αναστοχαστούμε και πάνω στις δικές μας στάσεις που προέρχονται από έναν περισσότερο δυτικό τρόπο σκέψης.

«Κάντε ό,τι μπορείτε»

Στα εργασιακά μας πλαίσια, και κυρίως σε κάποιες ΜΚΟ, η κατάσταση ήταν λίγο «τρέξτε και ό,τι προλάβετε» ή «κάντε λίγο από το ένα και λίγο από το άλλο» «ή κάντε τα όλα», ή «κάντε ό,τι κάνετε αλλά μόνοι σας», έμοιαζε με το έργο του Πιραντέλο «απόψε αυτοσχεδιάζουμε».

«Η δουλειά μας έχει γίνει όλη μας η ζωή»

Όλοι μας σχεδόν υπερεπενδύσαμε σε χρόνο και σκέψη για την εργασία μας σε βάρος της προσωπικής και κοινωνικής μας ζωής. Υπερβαίναμε συχνά το εργασιακό ωράριο, βιώναμε έντονο στρες, αϋπνία, σωματικά και ψυχοσωματικά προβλήματα. Ο περίγυρός μας δυσκολευόταν να μας

κατανοήσει ή εμείς δε βρίσκαμε το λόγο να τον εντάξουμε στο δικό μας μικρόκοσμο. Άλλοι μας επιβράβευαν και άλλοι άφηναν ρατσιστικές αιχμές αλλά και σεξιστικές για το ότι «μια γυναίκα επαγγελματίας δε θα τα καταφέρει να επιβιώσει σε αυτό το πεδίο». Κάποιοι νιώσαμε ότι είμαστε στη «μέση», από τη μία θέλαμε να αποτελούμε μέρος της ζωής των προσφύγων, από την άλλη θέλαμε να είμαστε και κοντά στους ντόπιους οικείους μας που εξέφραζαν δυσαρέσκεια για το προσφυγικό και τους απέφευγαν. Έχουμε κάνει φίλους τους συναδέλφους μας και εκτός δουλειάς, αλλά ίσως έτσι τελικά δε χαλαρώνουμε. Είμαστε σε διαρκή εγρήγορση, για πολλούς από εμάς το προσφυγικό είναι όλη μας η ζωή.

Η ιστορία της αντίστασης στην αντιξοότητα

«Η επιθυμία τους για ζωή είναι ακόμα μεγαλύτερη από τη δική μας να τους βοηθήσουμε»

Αντέξαμε, όμως, παρά τις αντιξοότητες. Εστιάσαμε στο τι μπορεί να κατακτηθεί στο εδώ και το τώρα αλλά και στα δυνατά σημεία των ανθρώπων. Παρά τα σκληρά τους βιώματα, είχαν καταφέρει να φτάσουν μέχρι εδώ, να είναι ζωντανοί και να θέλουν να προχωρήσουν με τη ζωή τους. Και τους θαυμάζαμε για αυτό. Ενδυναμώνοντάς τους, ενδυναμώναμε τους εαυτούς μας. Μας βοηθούσε η σκέψη ότι δεν είμαστε μέρος του προβλήματος, αλλά μέρος της λύσης. Ακόμα και όταν οι δυνατότητές μας περιορίζονταν από το σύστημα, είχαμε πίστη στις δικές τους. Άλλωστε η δική τους επιθυμία για ζωή είναι ακόμα μεγαλύτερη από την επιθυμία μας να τους βοηθήσουμε.

«Μια μεγάλη μεταστροφή»

Ακολουθήσαμε τους πιο ευάλωτους και πέρα από τα ελληνικά σύνορα γιατί αισθανθήκαμε ότι ήταν ανθρώπινο χρέος μας να το πράξουμε. Και σε αυτές τις διαδρομές είχαμε μεγάλη μεταστροφή στο πώς βλέπαμε τα πράγματα, παρόλο που μέχρι τότε μπορεί να δυσαρεστούμασταν με κάποιες συμπεριφορές των προσφύγων. «Μήπως εμείς στη θέση τους θα λειτουργούσαμε διαφορετικά;»

«Ένα ψηφιδωτό εναλλακτικών λύσεων»

Φτιάξαμε ένα ψηφιδωτό εναλλακτικών λύσεων και αφηγήσεων. Όταν ο κρατικός μηχανισμός ήταν απών, ενεργοποιούσαμε δίκτυα εθελοντών, ευαισθητοποιημένων επαγγελματιών και πολιτών. Σκοπός μας ήταν να καλύψουμε τις βασικές ανάγκες του πληθυσμού αλλά να δώσουμε και επιπλέον ευκαιρίες δημιουργικότητας και συμμετοχής στο κοινωνικό γίνεσθαι. Ορθώσαμε λόγο απέναντι στην αναποτελεσματικότητα των κρατικών πολιτικών, στην αναλγησία των υπηρεσιών, στην ασυμβατότητα των προγραμμάτων με τις πραγματικές ανάγκες του πληθυσμού, στην καταπάτηση των δικαιωμάτων και στα ρατσιστικά σχόλια. Κινηθήκαμε έμπρακτα είτε με γραπτές επιστολές προς τους αρμόδιους φορείς όπου επισυνάπταμε τους νόμους είτε ακόμα και με αναφορές στο Συνήγορο του Πολίτη και προσφυγές στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων.

«Δε μπορούμε να αλλάξουμε το σύστημα, αγωνιζόμαστε όμως να μη μας αλλάξει αυτό»

Οι έντονες προκλήσεις σε καταστάσεις κρίσης μας έκαναν να ενεργοποιήσουμε εσωτερικές δυνάμεις που δε φανταζόμασταν ποτέ ότι είχαμε. Τα ίδια τα έντονα συναισθήματα που δυσκολευόμασταν να διαχειριστούμε, ήταν αυτά που μας κινητοποιούσαν να συνεχίζουμε να αντέχουμε. Προσπαθούσαμε να θέτουμε μικρούς και εφικτούς στόχους και να μειώνουμε τον πήχη των προσδοκιών μας, ιδίως όταν οι δικές μας προσδοκίες δεν ταυτίζονται με αυτές των ωφελούμενων. Όπως φαίνεται όλα είναι δυνατά άμα έχεις θέληση, αλλά και πάλι μέχρι ένα σημείο. Είμαστε κάτι

ανάμεσα σε ήρωες με υπερδυνάμεις, και σε μικροσκοπικά μυρμηγκάκια με περιορισμένη επιρροή μπροστά σε έναν τεράστιο κόσμο. Ακόμα όμως και αν δε μπορούμε να αλλάξουμε το σύστημα, αγωνιζόμαστε να μη μας αλλάξει αυτό (έμπνευση από Χρόνη Μίσσιο, Έλληνα συγγραφέα, 1930-2012).

«Δουλεύοντας συνεργατικά»

Την περισσότερη δύναμη την παίρναμε από τους ίδιους τους πρόσφυγες και τη σχέση μας μαζί τους. Οι σχέσεις εμπιστοσύνης που αναπτύξαμε και η συμμετοχική, ισότιμη συνεργασία τους έδινε το χώρο να θέσουν τους δικούς τους στόχους και να διαμορφώσουν από κοινού μαζί μας ένα πλάνο για τη ζωή τους. Υπάρχει μεγαλύτερη ηθική ανταμοιβή για έναν κοινωνικό λειτουργό από το να βλέπει τους πρόσφυγες να αποκτούν μια επιθυμητή για εκείνους καθημερινότητα, να αυτονομούνται, να αξιοποιούν όσα κρίνουν ότι τους είναι χρήσιμα και έτσι λίγο-λίγο να αλλάζει η ζωή τους προς το καλύτερο ακόμα και αν στο τέλος παίρνουν έναν άλλο δρόμο, ακόμα και όταν εξαφανίζονται απροειδοποίητα για κάποια άλλη χώρα της Ευρώπης.

«Ο δρόμος που οδηγεί στην ημέρα, στον ήλιο, στα λουλούδια»

Και πώς να μην αισθανθείς ικανοποίηση όταν βλέπεις το γραφείο σου να αποτυπώνεται στη ζωγραφιά του πρόσφυγα ως δρόμος που οδηγεί στην ημέρα, στον ήλιο, στα λουλούδια και όχι πίσω στα κελιά; Κάτι σημαντικό ήταν ότι μπήκαμε με τους ανθρώπους σε μια διαδικασία αμοιβαίας μάθησης και αποδοχής. Καταφέραμε να σπάσουμε τα δεσμά στα χέρια μας, τις προκαταλήψεις για να μπορέσουμε να σταθούμε υποστηρικτικά και αμερόληπτα δίπλα σε όλους.

«Η δύναμη της τέχνης»

Μέσω του ακούσματος αραβικής μουσικής αποκτούσαμε ένα νέο κώδικα επικοινωνίας με τους ανθρώπους, ξεκινούσαμε ήδη από κάτι κοινό, γεφυρώναμε τους πολιτισμούς και παίρναμε νέα ώθηση για να συνεχίσουμε. Μέσα από ομάδες θεατρικού παιχνιδιού μπορούσαμε να επικοινωνούμε σε ένα μη λεκτικό επίπεδο και να δημιουργούμε σχέσεις εμπιστοσύνης. Το θέατρο έφερνε και τους ίδιους τους πρόσφυγες πιο κοντά και αποδυνάμωνε τις συγκρούσεις που υπήρχαν μεταξύ τους λόγω θρησκευτικών και εθνοτικών διαφορών. Το θέατρο βοήθησε στην αντιμετώπιση των πολλαπλών τραυμάτων. Οι συμμετέχοντες ανάσαιναν και ξέφευγαν από τις σκληρές τους εμπειρίες. Μέσα από θεατρικές πρόβες και τις παραστάσεις στις οποίες συμμετείχαν από κοινού οι ντόπιοι με τους πρόσφυγες, αίρονταν τα στερεότυπα και οι άνθρωποι έρχονταν κοντά.

«Αλληλεγγύη και ομαδικό πνεύμα»

Στα εργασιακά μας πλαίσια υπήρχαν και πολλές πηγές αποθεμάτων. Μας δινόταν μεγάλη ελευθερία έκφρασης, ευελιξία κινήσεων και πρωτοβουλιών. Μας παρέχονταν ευκαιρίες επαγγελματικών συζητήσεων και εποπτειών. Ακόμα και όταν αυτά δεν ήταν αρκετά, απευθυνόμασταν σε προσωπικούς επόπτες, αναστοχαζόμασταν πάνω στην πρακτική μας και προσπαθούσαμε για την αυτοφροντίδα μας. Συμμετείχαμε σε δίκτυα υπεράσπισης ανθρωπίνων δικαιωμάτων και μοιραζόμασταν ιδέες και ανησυχίες με ανθρώπους με παρόμοιους προβληματισμούς με εμάς. Αυτό που εκλάβαμε ως την πιο ισχυρή πηγή δύναμης ήταν η δύναμη της συναδελφικότητας και της αλληλεγγύης μεταξύ μας. Ήταν η γέφυρα που μας βοηθούσε να απενοχοποιούμαστε όταν τα πράγματα δεν πήγαιναν καλά, να νιώθουμε ασφάλεια και ότι δεν είμαστε μόνοι, ούτε περίεργοι. Ο ένας στήριζε τον άλλον, μαζί τα περνούσαμε, με κλάμα, με γέλιο, οι δυσκολίες μας έδεναν βαθιά.

«Προσωπικά βιώματα ως αποθέματα»

Κάποιοι από εμάς μεγαλώσαμε σε οικογένειες που έβλεπαν το διαφορετικό ως κάτι «φυσικό», κόσμο και υψηλά τις αξίες της αγάπης και της άνευ όρων αποδοχής. Διατηρούσαν ουσιαστικές φιλίες με ανθρώπους με διαφορετικό πολιτισμικό και πρόσφεραν απλόχερα βοήθεια σε όσους το είχαν ανάγκη. Και εμείς οι ίδιοι είχαμε την ευκαιρία να αλληλεπιδράσουμε με ανθρώπους από άλλες χώρες σε εναλλακτικούς κοινωνικούς χώρους και σε ταξίδια μας στο εξωτερικό. Κάποιοι από εμάς είχαμε αντιμετωπίσει εκφοβισμό και ρατσισμό για τη διαφορετικότητά μας σε ό,τι αφορούσε στην εξωτερική μας εμφάνιση, την καταγωγή, ακόμα και το φύλο μας και αυτό μας πείσμωνε ακόμα περισσότερο να θέλουμε να εργαστούμε σε αυτό το πεδίο. Κάποιοι είχαμε οι βιώσει τη μετακίνηση από τη μια χώρα στην άλλη, έχοντας μεταναστευτικό υπόβαθρο και αυτό μας έκανε να νιώθουμε πιο κοντά στον πληθυσμό.

«Γνώσεις, δεξιότητες και αξίες της Κοινωνικής Εργασίας»

Όλοι βασιστήκαμε στις γνώσεις, τις δεξιότητες και τις αξίες της κοινωνικής εργασίας όπως και στα μαθησιακά αποτελέσματα από την πρακτική άσκηση στο πλαίσιο των σπουδών μας, ακόμα και αν αυτή είχε διαμειφθεί σε εντελώς διαφορετικά πλαίσια. Αξιοποιήσαμε δεξιότητες όπως η ενεργητική και η ενσυναισθητική ακρόαση. Προσπαθούσαμε να δούμε μέσα από τα μάτια των προσφύγων τη δική τους πραγματικότητα. Προσπαθούσαμε να ακούμε τι έχουν πραγματικά να πουν και γιατί. Εκφράσαμε το γνήσιο ενδιαφέρον μας σε εκείνους, δείχνοντας σεβασμό και αποκτώντας γνώσεις για τον πολιτισμό τους αλλά και απαντώντας κατά προτεραιότητα στις δικές τους ανάγκες και αιτήματα. Σε κάθε περίπτωση όλοι ακολουθήσαμε τις αρχές και τις αξίες που συνδέονται με την επιστήμη της Κοινωνικής Εργασίας: κοινωνική δικαιοσύνη, αλληλεγγύη, υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας, πίστη στις δυνάμεις και στην αυτοδιάθεση των ατόμων, σεβασμός στο άτομο, στην ιστορία του και στους στόχους που θέτει για τη ζωή του, περιορισμός του ρόλου μας ως «ειδικού» στη συνεργασία και από κοινού συμπόρευση με τους ανθρώπους, σεβασμός στην ελεύθερη βούληση και στο δικαίωμα επιλογής τους αναφορικά με το είδος και το βαθμό υποστήριξης που επιθυμούν να λάβουν από εμάς και διαβεβαίωσή τους ότι θα παραμένουμε δίπλα τους έτοιμοι να τους υποστηρίξουμε όποτε το αποφασίσουν.

«Χρειαζόμαστε»

Χρειαζόμαστε περισσότερες εποπτείες από την πρώτη στιγμή της εργασίας μας με έμπειρους επαγγελματίες, τόσο σε ατομικό όσο και σε ομαδικό επίπεδο και με έμφαση στη συναισθηματική μας αποφόρτιση. Πιστεύουμε ότι θα πρέπει να υπάρξει περισσότερη επιμόρφωση με βιωματικές μεθόδους και καθοδήγηση για την ανταπόκριση σε καταστάσεις κρίσης. Χρειαζόμαστε έναν οδηγό-πρωτόκολλο για περιπτώσεις παραμέλησης και κακοποίησης των παιδιών προσφύγων καθώς και περισσότερη έμφαση στην πρόληψη και την πρώιμη παρέμβαση. Θεωρούμε σημαντική την περαιτέρω κατάρτιση των διερμηνέων σε ζητήματα ψυχοκοινωνικής υποστήριξης. Προκρίνουμε την δημιουργία και τη συμμετοχή μας σε συλλογικότητες που μπορούν να ενισχύσουν τις αξίες μας. Στις αξίες στηρίζεται η ελπίδα και για αυτή την ελπίδα πρέπει να δουλέψουμε όλοι μαζί. Πιστεύουμε ότι το κράτος, η Ευρωπαϊκή Ένωση, οι φορείς ανθρωπίνων δικαιωμάτων και οι ΜΚΟ θα πρέπει να αναλάβουν τις ευθύνες τους. Τέλος, σας καλούμε να ενωθούμε και να αγωνιστούμε για ένα καινούριο πλάνο, ένα καινούριο σχέδιο για αυτούς τους ανθρώπους και τότε ίσως μπορέσουμε πραγματικά και ουσιαστικά να τους βοηθήσουμε.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η εν λόγω μελέτη επιχείρησε μια βιβλιογραφική ανασκόπηση αναφορικά με τη συμβολή της κοινωνικής εργασίας στη διαχείριση της προσφυγικής/ μεταναστευτικής κρίσης, με τις αντιξοότητες που αντιμετωπίζουν οι κοινωνικοί λειτουργοί κατά την άσκηση του έργου τους καθώς και με την επαγγελματική αντίσταση στην κοινωνική εργασία σε διεθνές επίπεδο. Η έρευνα που παρουσιάστηκε αντλεί μεθοδολογικά από την αφηγηματική πρακτική, αξιοποιώντας πρακτικές όπως: το άκουσμα της διπλής ιστορίας κατά τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων (ιστορία αντιξοότητας- ιστορία αντίστασης) και τη δημιουργία συλλογικού αφηγηματικού εγγράφου, που στηρίχθηκε στη θεματική ανάλυση του παραγόμενου υλικού.

Όπως αποτυπώθηκε «γλαφυρά» στο συλλογικό έγγραφο που συγκεντρώνει από τις αφηγήσεις των μετεχόντων και τις αναδιατυπώνει σε πρώτο πληθυντικό πρόσωπο αναδείχθηκαν αντιξοότητες όπως: ελλειμματικές πολιτικές ένταξης, στέγασης και εκπαίδευσης, ακραίες καταστάσεις κρίσεις, δυσκολίες αναφορικά με ζητήματα επικοινωνίας με τον πληθυσμό, τήρησης του απορρήτου, διαχείρισης ζητημάτων που συνδέονται με πολιτισμικές διαφορές και διαφορές φύλου, επιπτώσεις των προκλήσεων της εργασίας στην προσωπική και κοινωνική ζωή των επαγγελματιών. Οι αντιστάσεις που διαφάνηκαν αφορούσαν: στην πίστη των επαγγελματιών στα αποθέματα και τη θέληση των ωφελούμενων για ζωή, στην ανάπτυξη ενσυναίσθησης για το βίωμα των προσφύγων, στην ενεργοποίηση πόρων και δικτύων στην κοινότητα, στην άσκηση κριτικής σε σχέση με την αναποτελεσματικότητα του κρατικού μηχανισμού μέσα από λεκτικές και γραπτές πράξεις αντίστασης, στην επίτευξη ρεαλιστικών στόχων, στην ισότιμη συνεργασία με τους ωφελούμενους, στην αξιοποίηση της τέχνης, στο ομαδικό συναδελφικό πνεύμα, σε προσωπικά και κοινωνικά αποθέματα και στις γνώσεις, τις δεξιότητες και τις αξίες της Κοινωνικής Εργασίας. Οι επαγγελματίες χρειάζονται περισσότερες εποπτείες και ευκαιρίες για συναισθηματική αποφόρτιση στο πλαίσιο τους, οδηγούς- ενιαία πρωτόκολλα για περιπτώσεις παραμέλησης- κακοποίησης παιδιών προσφύγων, έμφαση στην πρόληψη στα κέντρα φιλοξενίας και συμμετοχή σε συλλογικότητες.

Η ανάγνωση του συλλογικού εγγράφου στο πλαίσιο του παρόντος Συνεδρίου ενίσχυσε τη συλλογική του επίδραση. Το αναφερόμενο συλλογικό έγγραφο αναμένεται να αξιοποιηθεί περαιτέρω ερευνητικά αλλά και ως υλικό αναστοχασμού και εποπτείας για την ενδυνάμωση της ανθεκτικότητας και άλλων επαγγελματιών στο πεδίο. Για το σκοπό αυτό θα ακολουθήσει επόμενο στάδιο έρευνας και ανάλυσης κατά το οποίο το έγγραφο θα αξιοποιηθεί ως υλικό αναστοχασμού στο πλαίσιο ομαδικά εστιασμένης συνέντευξης με άλλους κοινωνικούς λειτουργούς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Century, G., Leavey, G. & Payne, H. (2007). The experiences of working with refugees: counsellors in primary care. *British Journal of Guidance & Counselling*, 35, 23-40.
- Denborough, D. (2008). *Collective narrative practice. Responding to individuals, groups, and communities who have experienced trauma*. Adelaide: Dulwich Centre Publications.
- Donoso, J. A. B. (2011). (Poster) Collective narrative practice. Reclaiming our life from the influence of depression, collective document and testimony of the elderly people of Glorias Navales.

Chile: Unpublished. <https://doi.org/10.13140/RG.2.1.1351.4328>

Guhan, R. & Liebling-Kalifani, H. (2011). The Experiences of staff working with refugees and asylum seekers in the United Kingdom: A grounded theory exploration. *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, 9, 205-228.

NSW Refugee Health Service. (2004). Working with refugees. A guide for social workers. [Ανακτήθηκε 05-09-, 2019 <https://www.startts.org.au/media/Resource-Working-with-Refugees-Social-Worker-Guide.pdf>].

Singh, G. & Cowden, S. (2009). The social worker as intellectual. *European Journal of Social Work*, 2, 479-493.

Strier, R. & Breshtling, O. (2016). Professional resistance in social work: counterpractice assemblages. *Social Work*, 61(2), 111-118.

White, M. (2004). Working with people who are suffering the consequences of multiple trauma: A narrative perspective. *International Journal of Narrative Therapy and Community Work*, 1, 45-76.

White, M. (2007). *Maps of narrative practice*. New York: W. W. Norton.

Οι επαγγελματίες ψυχικής υγείας στο πλαίσιο ανοιχτής δομής φιλοξενίας προσφύγων: προκλήσεις, δυσκολίες, βιώματα

Όλγα Τσικαλάκη

Ψυχολόγος, Msc Συμβουλευτική και Επαγγελματικός Προσανατολισμός, Συντονίστρια Κοινωνικής Υπηρεσίας, Ψυχοκοινωνικό Κλιμάκιο Δομής Ελαιώνα
tsikalaki_olga@yahoo.gr

Χριστίνα Σκούρτη

Πτυχιούχος Κοινωνικών Επιστημών, Συντονίστρια Κοινωνικής Υπηρεσίας, Ψυχοκοινωνικό Κλιμάκιο Δομής Ελαιώνα
christinsk@gmail.com

Δρ Δημήτριος Γεωργιάδης

Μεταδιδακτορικός ερευνητής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Τμήμα Προσχολικής Αγωγής
georgiadis.dimitrios@gmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπό της παρούσας εργασίας αποτελεί η ανάδειξη των προκλήσεων που αντιμετωπίζουν οι ψυχολόγοι και οι κοινωνικοί λειτουργοί που παρέχουν υπηρεσίες συμβουλευτικής στο πλαίσιο της Ανοιχτής Δομής Φιλοξενίας Αιτούντων Διεθνή Προστασία Ελαιώνα, καθώς και των κυρίαρχων ζητημάτων που ανακύπτουν στη συμβουλευτική διαδικασία, με έμφαση στην επίδραση πολιτισμικών παραγόντων.

Η σχετική βιβλιογραφία καταδεικνύει τις ιδιαιτερότητες των επαγγελματιών ψυχικής υγείας, καθώς και τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι εργαζόμενοι με πρόσφυγες, οι οποίες σχετίζονται με τις δυσκολίες του πλαισίου, πολιτισμικές διαφορές, γλωσσικούς φραγμούς, ελλιπή εξοικείωση με το σύστημα υγείας, τραυματικές εμπειρίες, διαφορετική νοσηματοδότηση της ασθένειας και της θεραπείας, αρνητικές στάσεις.

Η ποιοτική έρευνα διενεργήθηκε με τη διεξαγωγή ημιδομημένων συνεντεύξεων με του ψυχολόγους και τους κοινωνικούς λειτουργούς που εργάζονται στην Κοινωνική Υπηρεσία της δομής παρέχοντας συμβουλευτικές υπηρεσίες στους επωφελούμενους.

Από την ανάλυση των συνεντεύξεων αναδείχτηκαν οι βασικές δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι επαγγελματίες, τα κυριότερα αιτήματα με τα οποία απευθύνονται σε αυτούς οι ωφελούμενοι, παράγοντες που διευκολύνουν και δυσχεραίνουν τη συμβουλευτική διαδικασία, παράγοντες που λειτουργούν επιβαρυντικά ή ενισχυτικά στην ψυχική υγεία των ωφελούμενων.

Τα ευρήματα συμφωνούν σε γενικές γραμμές με την υπάρχουσα σχετική βιβλιογραφία, καταδεικνύ-

ουν όμως πιο συγκεκριμένα τις δυσκολίες, και τις ιδιαίτερες ανάγκες τόσο των επαγγελματιών όσο και των εξυπηρετούμενων στο συγκεκριμένο εργασιακό πλαίσιο, ενώ δίνεται έμφαση στο προσωπικό βίωμα του επαγγελματία και στη διαφοροποίηση της συμβουλευτικής διαδικασίας.

Ως βασικές δυσκολίες εμφανίζονται δυσκολίες που σχετίζονται με το πλαίσιο, έλλειψη κατάλληλων υπηρεσιών, εντάσεις και συγκρούσεις μεταξύ εργαζομένων, μεγάλος φόρτος εργασίας, ψυχοπιεστικές συνθήκες εργασίας, συναισθηματική υπερεμπλοκή.

Τονίζεται επίσης, η σημασία της επαρκούς διερμηνείας, η επίδραση των πολιτισμικών παραγόντων και η ανάγκης πολιτισμικής επάρκειας του επαγγελματία.

Φωτίζεται ιδιαίτερα η σημασία των μετα-μεταναστευτικών παραγόντων για την ψυχική υγεία των ωφελούμενων, εύρημα που επίσης είναι σύμφωνο με τη σχετική βιβλιογραφία.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Επαγγελματίες ψυχικής υγείας, προσφυγική κρίση, Ανοιχτή Δομή Φιλοξενίας, ψυχική υγεία προσφύγων

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα επαγγέλματα ψυχικής υγείας ενέχουν ιδιαιτερότητες, οι οποίες σχετίζονται με τη φύση του επαγγέλματος, με την επαφή με τον ανθρώπινο πόνο και την ψυχική ασθένεια. Έρευνες που διεξήχθησαν σε μονάδες ψυχικής υγείας στην Ιταλία και στην Ελλάδα εξετάζουν την ψυχική υγεία και την ποιότητα ζωής των επαγγελματιών ψυχικής υγείας. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι όντως υπάρχει αρνητική επιρροή, που πηγάζει από τις ιδιαιτερότητες των ειδικοτήτων τους (Rossi κ.ά., 2012· Κυλούδης κ.ά., 2011). Η σωματική και η ψυχική υγεία του επαγγελματία ψυχικής υγείας επηρεάζεται σημαντικά από παράγοντες, όπως η επαφή με τους ψυχικά ασθενείς, ο φόρτος εργασίας, τα υψηλά επίπεδα άγχους, οι συγκρούσεις με συναδέλφους, προϊσταμένους ή συγγενείς ασθενών, ο βαθμός ικανοποίησης από την εργασία, η ισορροπία μεταξύ εργασίας, οικογένειας και προσωπικής ανάπτυξης, η επάρκεια του προσωπικού και ο μισθός. (Rossi κ.ά., 2012· Hiscott & Connor, 1996· Labiris κ.ά., 2008· Piko, 2006· Shelledy κ.ά., 1992· Duleba κ.ά., 2012· Woo κ.ά., 2010· Αλέξιας κ.ά., 2010· Μπελλάλης κ.ά., 2007)

Η παροχή υπηρεσιών ψυχικής υγείας σε πρόσφυγες αποτελεί μια ακόμη μεγαλύτερη πρόκληση για τους επαγγελματίες, όπως περιγράφεται στη σχετική βιβλιογραφία καθώς προκύπτουν επιπλέον προκλήσεις οι οποίες σχετίζονται με τις δυσκολίες του πλαισίου, πολιτισμικές διαφορές, γλωσσικούς φραγμούς, ελλιπή εξοικείωση με το σύστημα υγείας, τραυματικές εμπειρίες, διαφορετική νοσηματοδότηση της ασθένειας και της θεραπείας, αρνητικές στάσεις (Bhugra κ.ά., 2011· Walpole κ.ά., 2013· Aichberger κ.ά., 2015· Dwairy, 2006).

Στα πλαίσια αυτά διεξάγεται η παρούσα έρευνα έχοντας σκοπό να διερευνήσει τη βιωματική εμπειρία και τις ιδιαίτερες δυσκολίες που συναντούν οι επαγγελματίες ψυχικής υγείας που εργάζονται και παρέχουν υπηρεσίες στο πλαίσιο Ανοιχτής Δομής Φιλοξενίας Αιτούντων Διεθνή Προστασία.

Ταυτόχρονα, διερευνώνται τα κυρίαρχα αιτήματα με τα οποία προσέρχονται οι εξυπηρετούμενοι στους επαγγελματίες ψυχικής υγείας, οι προστατευτικοί και οι επιβαρυντικοί παράγοντες

για την ψυχική υγεία των φιλοξενουμένων στη δομή φιλοξενίας, όπως γίνονται αντιληπτοί για τους επαγγελματίες, καθώς και η παρουσία ψυχικής ανθεκτικότητας.

Οι βιβλιογραφικές αναφορές σχετικά με την ψυχική υγεία στις προσφυγικές και μεταναστευτικές ροές υποδεικνύουν ότι η αλλαγή πολιτισμικής, θρησκευτικής, έμφυλης ταυτότητας και κοινωνικού ρόλου μπορεί να προκαλέσουν επιπολιτισμικό στρες . Τα ψυχοπιεστικά γεγονότα και οι πολλαπλές απώλειες που συνοδεύουν τον προσφυγικό πληθυσμό, αποτελούν βασικές αιτίες πρόκλησης άγχους. (Carta κ.ά., 2005· Jurado κ.ά., 2016· Li κ.ά., 2016· Kartal & Kiroopoulos, 2016)

Οι πρόσφυγες και οι αιτούντες άσυλο, θεωρούνται ότι είναι άτομα υψηλού κινδύνου για εμφάνιση ψυχικής διαταραχής, εξ αιτίας προηγούμενων και σύγχρονων δύσκολων θέσεων στις οποίες βρίσκονται, ενώ υφίσταται ο κίνδυνος θυματοποίησης και απόκτησης ταυτότητας θύματος. (Hollander κ.ά., 2016, Aichberger κ.ά., 2015).

Τα συχνότερα προβλήματα ψυχικής υγείας που αναφέρονται σε προσφυγικούς πληθυσμούς είναι η κατάθλιψη και το πένθος, η διαταραχή μετατραυματικού στρες, οι αγχώδεις εκδηλώσεις και διαταραχές, η σχιζοφρένεια, η εξάρτηση, οι ψυχοσωματικές διαταραχές, οι ακραίες αντιδράσεις ψυχικής δυσφορίας (Kirmayer κ.ά., 2011· Kartal & Kiroopoulos, 2016· Horyniak κ.ά., 2016· Lindert κ.ά., 2008· Hollander κ.ά., 2016· Aichberger κ.ά., 2015).

Όπως, όμως, αναφέρεται και στη σχετική βιβλιογραφία, οι αντιδράσεις στις αντιξοότητες, συμπεριλαμβανομένων και των καταστροφικών γεγονότων που οδηγούν στην προσφυγιά, μπορεί να διαφέρουν σημαντικά από άτομο σε άτομο, ανάλογα με μια ποικιλία διαφορετικών μεταβλητών (Papadopoulos, 2006· 2007). Αυτές είναι οι εξής:

- ▶ Προσωπικές: ιστορικό, ψυχολογικά χαρακτηριστικά, προϋπάρχοντα προβλήματα ψυχικής υγείας, μηχανισμούς αντιμετώπισης, ισχυρά σημεία / αδυναμίες, κοινωνική θέση, εκπαιδευτικό επίπεδο, πόροι
- ▶ Κοινωνική στήριξη: η οικογένεια (πυρηνική και εκτεταμένη), η κοινότητα, το σχολείο
- ▶ Το Φύλο
- ▶ Η θέση Ισχύος: βαθμός αίσθησης αβοήθητου (helplessness) και ταπείνωσης
- ▶ Τις συνθήκες του πραγματικού καταστροφικού γεγονότος: προβλεψιμότητα, απομόνωση, διάρκεια, μακροχρόνιες επιπτώσεις
- ▶ Το νόημα που αποδίδεται στα γεγονότα και την βίωση αυτών των γεγονότων: πολιτική, θρησκευτική, ιδεολογική
- ▶ Τις παρούσες συνθήκες (μετα- μεταναστευτικοί παράγοντες)
- ▶ Ελπίδα ή έλλειψη ελπίδας

Η έρευνα για την ψυχική ανθεκτικότητα των προσφύγων, αναφέρεται στην ικανότητα διατήρησης των ποιοτικών χαρακτηριστικών του ατόμου, παρά τη βίωση του τραύματος. Η ευαλωτότητα στους πρόσφυγες δε νοείται ως μια απόλυτη έννοια, αλλά εξαρτάται ιδιαίτερα από τους περιβαλλοντικούς παράγοντες και τις παρεχόμενες υπηρεσίες (Papadopoulos, 2006· 2007).

ΑΝΟΙΧΤΗ ΔΟΜΗ ΠΡΟΣΩΡΙΝΗΣ ΥΠΟΔΟΧΗΣ ΑΙΤΟΥΝΤΩΝ ΔΙΕΘΝΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΕΛΑΙΩΝΑ ΑΤΤΙΚΗΣ

Καθώς ο ρόλος του πλαισίου είναι καταλυτικός στο πλαίσιο της παρούσας; Έρευνας, κρίνεται απαραίτητο να γίνει μια σύντομη παρουσίαση της Ανοιχτής Δομής Ελαιώνα.

Η Δομή Φιλοξενίας του Ελαιώνα είναι η πρώτη δομή φιλοξενίας που δημιουργήθηκε στην Ελλάδα το 2015 θέλοντας να καλύψει τις επείγουσες ανάγκες λόγω αύξησης των προσφυγικών ροών.

Σκοπός της λειτουργίας της είναι η παροχή ενός σταθερού πλαισίου διαμονής (βραχείας και μέσης διάρκειας), ικανού να καλύπτει όχι μόνο τις βασικές βιολογικές και κοινωνικές ανάγκες των φιλοξενουμένων, αλλά και τις παιδαγωγικές και μαθησιακές ανάγκες αυτών, διασφαλίζοντας βασικές παραμέτρους όπως η ελευθερία στην κίνηση και την έκφραση, η αναγνώριση της ατομικής τους αξίας, η αξιοπρέπεια, η ανάπτυξη δεξιοτήτων.

Βασικά χαρακτηριστικά της δομής είναι, ότι είναι ανοικτή και οι φιλοξενούμενοι είναι ελεύθεροι να εισέρχονται και να εξέρχονται όποτε επιθυμούν. Η γειτνίασή της με το κέντρο της Αθήνας εξασφαλίζει πρόσβαση σε υπηρεσίες, νοσοκομεία, πρεσβείες κα. Οι φιλοξενούμενοι διαμένουν σε οικίσκους χωρητικότητας 6-8 ατόμων, με τον πληθυσμό να ανέρχεται σήμερα σε περίπου 1900 άτομα 29 διαφορετικών εθνικοτήτων. Σχετικά με τη σύνθεση του πληθυσμού, κύριες εθνικότητες είναι η Συρία και το Αφγανιστάν. Στη δομή κατοικούν πυρηνικές οικογένειες, μονογονεϊκές οικογένειες, μόνοι άνδρες και γυναίκες, καθώς και ασυνόδευτοι ανήλικοι ενταγμένοι σε ασφαλή ζώνη με 24ωρη επίβλεψη.

Οι παρεχόμενες υπηρεσίες περιλαμβάνουν τη λειτουργία Κοινωνικής Υπηρεσίας, η οποία παρέχει ψυχοκοινωνική στήριξη, τη λειτουργία Ιατρείου και Οδοντιατρείου, εκπαιδευτικές δραστηριότητες για διαφορετικές ηλικίες και εκπαιδευτικά επίπεδα, ενώ λειτουργεί και νηπιαγωγείο και παιδικός σταθμός εντός της δομής. Πραγματοποιούνται επίσης, αθλητικές, ψυχαγωγικές και πολιτιστικές δραστηριότητες και λειτουργούν εξειδικευμένα προγράμματα παιδικής προστασίας και αντιμετώπισης της έμφυλης βίας.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Η ποιοτική έρευνα διενεργήθηκε με τη διεξαγωγή ημιδομημένων συνεντεύξεων, με τη χρήση ανοιχτών ερωτήσεων με ψυχολόγους και κοινωνικούς λειτουργούς που εργάζονται στην Κοινωνική Υπηρεσία της δομής παρέχοντας συμβουλευτικές υπηρεσίες στους επωφελομένους.

Το δείγμα αποτελείται από είκοσι επαγγελματίες ψυχικής υγείας ηλικίας 24 έως 40 ετών, 4 άνδρες και δεκαέξι γυναίκες.

Στις συνεντεύξεις χρησιμοποιήθηκε ένας βασικός κορμός ανοιχτών ερωτήσεων:

Πως είναι η εμπειρία σας εργαζόμενος/η στη δομή φιλοξενίας;

Ποιες είναι οι προκλήσεις που αντιμετωπίζετε;

Πως είναι η συμβουλευτική διαδικασία στο συγκεκριμένο πλαίσιο; Υπάρχουν κάποιες διαφορές συγκριτικά με την εργασία σας σε άλλα πλαίσια;

Με ποιο τρόπο επηρεάζουν οι πολιτισμικοί παράγοντες την εργασία σας και τη συμβουλευτι-

κή διαδικασία;

Πώς γίνεται αντιληπτός ο ρόλος των επαγγελματιών ψυχικής υγείας από τους φιλοξενούμενους στη δομή;

Με ποιους τρόπους επηρεάζει η παρουσία του διερμηνέα την εργασία σας;

Ποια είναι τα βασικά αιτήματα με τα οποία προσέρχονται στην Κοινωνική Υπηρεσία;

Ποιοι παράγοντες λειτουργούν ενισχυτικά και ποιοι επιβαρυντικά για την ψυχική υγεία των διαμενόντων στο συγκεκριμένο πλαίσιο;

Οι συνεντεύξεις ηχογραφήθηκαν και στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε ποιοτική ανάλυση των στοιχείων που συλλέχθηκαν.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

ΒΑΣΙΚΕΣ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΠΑΡΟΧΗ ΨΥΧΟΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ

Από την ανάλυση των δεδομένων προκύπτουν οι βασικές δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι επαγγελματίες κατά την παροχή συμβουλευτικής και ψυχοκοινωνικών υπηρεσιών. Οι αναφερόμενες δυσκολίες μπορούν να ομαδοποιηθούν στις ακόλουθες κατηγορίες.

Καταρχάς ανακύπτουν δυσκολίες που σχετίζονται με το πλαίσιο και συγκεκριμένα, μεγάλος όγκος εργασίας, έλλειψη προσωπικού, έλλειψη διερμηνέων, έλλειψη διαθεσιμότητας χώρου για την πραγματοποίηση συνεδριών, θόρυβος στον εξωτερικό χώρο. Οι πρακτικές αυτές δυσκολίες σε καθημερινή βάση, εξαντλούν τους επαγγελματίες, ενώ απαιτείται από μέρος τους μεγάλη προσπάθεια και επιμονή για να μπορέσουν να ασκήσουν με επιτυχία τον επαγγελματικό τους ρόλο.

Βασική επίσης δυσκολία που προκύπτει είναι η έλλειψη κατάλληλων υπηρεσιών, ειδικά όταν απαιτούνται εξειδικευμένες παρεμβάσεις, πολλές φορές αυτές οι υπηρεσίες δεν είναι διαθέσιμες για τον προσφυγικό πληθυσμό. Ακόμη, όμως και όταν υπάρχουν οι διαθέσιμες υπηρεσίες παρατηρούνται δυσκολίες στην παραπομπή περιστατικών και φαινόμενα ελλιπούς συνεργασίας με εξωτερικούς φορείς, η οποία περιλαμβάνει μη διαθεσιμότητα κατάλληλης διερμηνείας, δυσκολία εξεύρεσης ραντεβού, αρνητικές στάσεις απέναντι στον προσφυγικό πληθυσμό.

Ως μεγάλη έλλειψη περιγράφεται και η έλλειψη ψυχιάτρου εντός της δομής, μια υπηρεσία που παρεχόταν μέχρι πριν λίγους μήνες, γεγονός που δυσκόλεψε την πρόσβαση σε ψυχιατρική παρακολούθηση, με συνοδές δυσκολίες στην συνταγογράφηση και στην προμήθεια φαρμακευτικής αγωγής.

Κεντρική πηγή άγχους και πίεσης των επαγγελματιών αποτελούν οι δυσκολίες στη μεταξύ τους συνεργασία και οι εντάσεις που δημιουργούνται πολλές φορές στις σχέσεις τους. Καθώς εργάζονται υπό συνθήκες μεγάλης πίεσης και πολύ συχνά υπό καθεστώς κατεπείγοντος, η εξωτερική ένταση του πλαισίου μεταφέρεται στις σχέσεις των επαγγελματιών.

Βασική δυσκολία που αντιμετωπίζουν οι επαγγελματίες εργαζόμενοι στο συγκεκριμένο πλαίσιο είναι τα εμπόδια στην επικοινωνία με τους φιλοξενούμενους λόγω της διαφορετικής γλώσσας και των πολιτισμικών παραγόντων.

Βιώνουν επίσης μεγάλη συναισθηματική φόρτιση κι έχουν την τάση υπερεμπλοκής. Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, ζουν παράλληλα με τους φιλοξενούμενους. Περνώντας πολλές ώρες δουλεύοντας στο χώρο διαβίωσης των φιλοξενούμενων, βιώνουν τις ίδιες συνθήκες, τον εξωτερικό θόρυβο, το βίωμα διαβίωσης σε container, την αναγκαστική συμβίωση ανθρώπων, βιώνουν τις δυσκολίες των ανθρώπων που εξυπηρετούν σε πραγματικό χρόνο, γεγονός που καταργεί την απόσταση που υπάρχει σε άλλα πλαίσια, φυσική και συναισθηματική που χρειάζεται ο επαγγελματίας για να μπορέσει να επεξεργαστεί και να διαχειριστεί το ρόλο του και το περιεχόμενο της συμβουλευτικής διαδικασίας.

Το παράλληλο αυτό βίωμα επαγγελματιών και φιλοξενούμενων, παρατηρείται και σε συναισθηματικό επίπεδο, καθώς βιώνουν τα ίδια συναισθήματα ματαίωσης, έλλειψης προοπτικής, αίσθησης αβοήθητου.

Μια επιπλέον πρόκληση αποτελούν οι συχνές αλλαγές στη σύνθεση του προσωπικού, που επηρεάζουν τόσο τη σύνθεση και τη δυναμική της ομάδας των επαγγελματιών, επιφέρουν όμως και το βάρος της επιπλέον φροντίδας των ωφελούμενων, οι οποίοι βιώνουν σε μεγάλο βαθμό την αποχώρηση του επαγγελματία τον οποίο είχαν εμπιστευτεί ως μια ακόμη απώλεια.

Επιπροσθέτως, εντοπίζονται δυσκολίες που σχετίζονται με τις προσδοκίες του επαγγελματία, και με θέματα ταυτότητας και επαγγελματικού ρόλου, τα οποία χρειάζεται να επαναδιαπραγματευθεί ο επαγγελματίας ψυχικής υγείας θέτοντας διαφορετικά όρια και τρόπο εργασίας από αυτά που συνηθίζονται στα περισσότερα πλαίσια ψυχικής υγείας.

Ενώ, βασική έλλειψη αποτελεί η μη ύπαρξη προγράμματος εποπτείας και ψυχικής ενδυνάμωσης των επαγγελματιών, ανάγκη η οποία τίθεται ακόμη πιο επιτακτική αναλογιζόμενοι τις δυσκολίες του πλαισίου.

Η ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΑΝΟΙΧΤΗΣ ΔΟΜΗΣ ΦΙΛΟΞΕΝΙΑΣ

Από την ανάλυση των συνεντεύξεων προέκυψε ότι ο τρόπος που διενεργείται η συμβουλευτική διαδικασία είναι διαφορετικός σε σχέση με άλλα πλαίσια. Απαιτείται η εύρεση διαφορετικών τρόπων παρέμβασης και προσέγγισης, προσαρμοσμένων στις ανάγκες του πλαισίου, που περιλαμβάνει έμφαση στην εξωλεκτική επικοινωνία, την υπενθύμιση των ραντεβού, το χτίσιμο θεραπευτικής σχέσης μέσα και από πιο άτυπες μορφές επικοινωνίας εκτός συνεδρίας. Απαιτείται υπομονή, επιμονή, ικανότητα ευελιξίας και προσαρμογής από την πλευρά του επαγγελματία στους χωροχρονικούς περιορισμούς του πλαισίου, όπως είναι η μείωση του χρόνου της συνεδρίας ανάλογα με τη διαθεσιμότητα της διερμηνείας, ο συχνός επαναπρογραμματισμός των ραντεβού ανάλογα με τη διαθεσιμότητα διερμηνέα και ωφελούμενου.

Λόγω πολιτισμικών παραγόντων και κοινωνικής στέρησης σε σχέση με την έκφραση και την επεξεργασία του συναισθήματος, αλλά και λόγω συναισθηματικού τραύματος πολλές φορές το περιεχόμενο των συνεδριών έχει να κάνει με πρώιμη επεξεργασία συναισθημάτων, καλλιέργεια συναισθηματική επίγνωσης, αναγνώριση και ονομασία συναισθημάτων καθώς και σύνδεση του βιώματος με συναίσθημα.

Οι επαγγελματίες παρατηρούν ότι η διαδικασία διευκολύνεται όταν υπάρχει υψηλό κίνητρο και δεκτικότητα από την πλευρά των συμβουλευόμενων.

ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ

Η επίδραση των πολιτισμικών παραγόντων στη συμβουλευτική διαδικασία, όπως προκύπτει μέσα από τις συνεντεύξεις των επαγγελματιών, καταρχάς έχει να κάνει με την ανάγκη επίγνωσης των πολιτισμικών διαφορών τόσο από τους επαγγελματίες και όσο και από τους ωφελούμενους. Από την πλευρά τους οι επαγγελματίες χρειάζεται να έχουν ανεπτυγμένη διαπολιτισμική επάρκεια και κάθε παρέμβαση να πραγματοποιείται με σεβασμό στην πολιτισμική ταυτότητα.

Στην πλειονότητα τους οι ωφελούμενοι μοιάζει να έχουν επίγνωση και να σέβονται τις υπάρχουσες πολιτισμικές διαφορές, κι εμφανίζονται διευκολυντικοί στους επαγγελματίες στο να δώσουν διευκρινίσεις όταν χρειαστεί.

Ως πρόκληση μέσα στη συμβουλευτική διαδικασία ανακύπτουν τα θέματα διαφορετικής αντίληψης σε ζητήματα γονεϊκότητας, χρήσης βίας, σχέσεων των δύο φύλων, εκπαίδευσης, καθώς και η διαφορετική αντίληψη χρόνου και ορίων. Πολλές φορές επίσης παρατηρείται άρνηση ή δυσκολία να συνεργαστούν με διερμηνείς λόγω εθνικότητας θρησκείας ή φύλου.

ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΡΟΛΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΟΥ

Όπως προκύπτει μέσα από τα ερευνητικά δεδομένα παρατηρούνται δυσκολίες στην αντίληψη του ρόλου του κοινωνικού λειτουργού και του ψυχολόγου και σύγχυση μεταξύ των ρόλων του ψυχολόγου και του ψυχιάτρου. Συγκεκριμένα, πολλές φορές ο κοινωνικός λειτουργός γίνεται αντιληπτός ως φροντιστής ή βοηθός και λαμβάνει αιτήματα μη συναφή με τον επαγγελματικό ρόλο του. Σε κάποιες περιπτώσεις γίνεται προσπάθεια μετάθεσης προσωπικής ευθύνης στον επαγγελματία.

Όσον αφορά στο ρόλο του ψυχολόγου κάποιες φορές εκλαμβάνεται ως ενδιάμεσος μεταξύ του κοινωνικού λειτουργού και του ψυχιάτρου, ενώ υπάρχει σύγχυση ανάμεσα στο ρόλο του ψυχολόγου και ψυχιάτρου, καθώς και στο ρόλο παιδοψυχολόγου και εκπαιδευτικού. Ο ψυχολόγος γίνεται κατά κύριο λόγο αντιληπτός ως καθοδηγητής.

ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΔΙΕΡΜΗΝΕΑ

Μία από τις ιδιαιτερότητες της εργασίας με προσφυγικό πληθυσμό, σχετίζεται με την επίδραση του διερμηνέα στη συμβουλευτική διαδικασία. Ο ρόλος του διερμηνέα ο οποίος λειτουργεί ως ενδιάμεσος στη συμβουλευτική σχέση, έχει σημαντική επίδραση στη συμβουλευτική διαδικασία και στη δυναμική που αναπτύσσεται. Παράγοντες όπως το φύλο του διερμηνέα, η εθνικότητά του, η καταγωγή, προσωπικά χαρακτηριστικά όπως ο τόνος και τρόπος ομιλίας του, καταδεικνύονται ως σημαντικά. Είτε γίνεται αντιληπτός ως ενδιάμεσος, είτε ως παρατηρητής η παρουσία του επηρεάζει, καθώς πολλές φορές οι συμβουλευόμενοι εκφράζουν ανησυχία για την εχεμύθεια του, δυσκολεύονται να εκφραστούν ελεύθερα, φοβούνται την κριτική του, καθώς συμβολίζει έναν εκπρόσωπο της εθνικότητάς τους καταγωγής. Ιδιαίτερα στα παιδιά παρατηρείται μεγάλη σύγχυση και δυσκολία ανάπτυξης δεσμού με τον θεραπευτή.

Επιτακτικής σημασίας είναι η ανάγκη επαρκούς διερμηνείας, καθώς φαινόμενα όπως η προσωπική παρέμβαση του διερμηνέα, η υπερβολική συμπάθεια, η έκφραση προσωπικών απόψεων, η αδιαφορία και η μη τήρηση των επαγγελματικών ορίων φέρνουν σε δύσκολη θέση τόσο τους

επαγγελματίες ψυχικής υγείας, όσο και τους συμβουλευόμενους, ενώ διακυβεύεται η αποτελεσματικότητα της παρέμβασης, το αίσθημα εμπιστοσύνης του ωφελούμενου, ακόμη και η πρόωρη διακοπή της διαδικασίας.

ΔΙΑΤΥΠΩΣΗ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΩΝ ΑΙΤΗΜΑΤΩΝ

Αρχικά τα αιτήματα των διαμενόντων εστιάζονται κυρίως σε πρακτικά ζητήματα. Κάποιες φορές υπάρχει καλυμμένο το θεραπευτικό αίτημα πίσω από το πρακτικό αίτημα. Σε γενικές γραμμές, αφού καλυφθούν τα βασικά βιοτικά ζητήματα, και αφού εδραιωθεί το αίσθημα εμπιστοσύνης και ασφάλειας, διατυπώνονται βαθύτερα συμβουλευτικά αιτήματα, γεγονός που είναι σύμφωνο και με την ιεράρχηση των ανθρωπίνων αναγκών κατά Maslow (1943).

Τα κυριότερα αιτήματα με τα οποία προσέρχονται οι φιλοξενούμενοι (τα οποία είναι σύμφωνα σε γενικές γραμμές με τις βιβλιογραφικές αναφορές) είναι τα ακόλουθα:

- Αϋπνίες
- Αντιμετώπιση εκδηλώσεων άγχους
- Μετατραυματικό στρες
- Αντιμετώπιση καταθλιπτικών συμπτωμάτων
- Άγχος προερχόμενο από δυσκολίες συγκατοίκησης
- Αντιμετώπιση συναισθημάτων ματαίωσης, θυμού, οργής
- Υποστήριξη σε ψυχιατρικές διαταραχές (ψυρώσεις, διπολική διαταραχή κα)
- Συμβουλευτική παιδιών, είτε λόγω έλλειψης κοινωνικοποίησης, είτε λόγω εκδήλωσης επιθετικής συμπεριφοράς
- Διαχείριση ματαίωσης, αναμονής, αβεβαιότητας, ανατροπής πλάνου ζωής
- Διαχείριση διαπροσωπικών σχέσεων
- Ψυχοεκπαίδευση
- Συμβουλευτική γονέων
- Ενίσχυση στην αυτονόμηση, δεξιότητες καθημερινής ζωής
- Υποστήριξη στη δημιουργία νέου πλάνου ζωής, συμβουλευτική σταδιοδρομίας
- Υποστήριξη στην ένταξη στην κοινότητα
- Κοινωνική ένταξη

ΕΝΙΣΧΥΤΙΚΟΙ ΚΑΙ ΕΠΙΒΑΡΥΝΤΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΨΥΧΙΚΗ ΥΓΕΙΑ ΤΩΝ ΩΦΕΛΟΥΜΕΝΩΝ

Οι βασικοί παράγοντες που εντοπίστηκαν μέσα στις συνεντεύξεις, οι οποίοι λειτουργούν υποστηρικτικά για την ψυχική υγεία των φιλοξενουμένων είναι η ασφάλεια που παρέχει η δομή, η παρουσία υποστηρικτικών και εξειδικευμένων υπηρεσιών και δραστηριοτήτων. Το πλαίσιο αυτό των υπηρεσιών προάγει το αίσθημα της κανονικότητας και της φροντίδας και βοηθά τους ανθρω-

πους να οικοδομήσουν και να διατηρήσουν την εσωτερική τους ασφάλεια. Η ύπαρξη κοινότητας ομογενών μπορεί να λειτουργήσει με διττό ρόλο, για κάποιους λειτουργεί θετικά ως υποστηρικτικό δίκτυο, ενώ για άλλους επιβαρυντικά ως πηγή κριτικής και μη αποδοχής.

Επιβαρυντικά από την άλλη, λειτουργεί η αίσθηση του προσωρινού και της αναμονής και το άγχος που δημιουργείται από την ανάγκη προσαρμογής σε νέο τρόπο ζωής. Η δυσκολία συνεργασίας με τις υπηρεσίες πυροδοτεί επίσης συναισθήματα ματαίωσης και θύμου, ενώ κρίσιμης σημασίας ζήτημα με μεγάλο συναισθηματικό αντίκτυπο αποτελεί και τυχόν απορριπτική απόφαση για αίτηση διεθνούς προστασίας ή για οικογενειακή επανένωση. Η γενικότερη διάψευση των προσδοκιών από τον ερχομό στην Ελλάδα και στην Ευρώπη, μπορεί να λειτουργήσει επίσης επιβαρυντικά. Ένα ακόμη ζήτημα που προκύπτει είναι το αίσθημα εγκατάλειψης με την αποχώρηση του επαγγελματία ψυχικής υγείας, που είχαν εμπιστευτεί, το οποίο λειτουργεί κάποιες φορές ως αναβίωση τραυματικής εμπειρίας.

Η επαγγελματίες επισημαίνουν, επίσης, ότι παρατηρούν μεγάλο βαθμός ψυχικής ανθεκτικότητας και προσαρμοστικότητας, ιδιαίτερα στους νέους ανθρώπους.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μέσα από την παρούσα έρευνα αναδεικνύεται το ιδιαίτερο βάρος με το οποίο επιφορτίζονται οι επαγγελματίες ψυχικής υγείας στο πλαίσιο Ανοιχτής Δομής Φιλοξενίας Προσφύγων.

Τα ευρήματα συμφωνούν με την υπάρχουσα σχετική βιβλιογραφία, καταδεικνύουν όμως πιο συγκεκριμένα τις δυσκολίες, και τις ιδιαίτερες ανάγκες τόσο των επαγγελματιών όσο και των εξυπηρετούμενων στο συγκεκριμένο εργασιακό πλαίσιο, ενώ δίνεται έμφαση στο προσωπικό βίωμα του επαγγελματία και στη διαφοροποίηση της συμβουλευτικής διαδικασίας.

Τονίζεται επίσης, η σημασία της επαρκούς διερμηνείας, η επίδραση των πολιτισμικών παραγόντων και η ανάγκης πολιτισμικής επάρκειας του επαγγελματία. Είναι, επίσης, εμφανές ότι η ανάγκη της φροντίδας των επαγγελματιών μέσα από εξειδικευμένη υποστήριξη και προγράμματα εποπτείας και ψυχικής ενδυνάμωσης είναι κεντρικής σημασίας για να αντιμετωπιστεί η ψυχική κόπωση, να μπορέσουν οι επαγγελματίες να διαχειριστούν το ιδιαίτερο συναισθηματικό βάρος και να προληφθούν φαινόμενα επαγγελματικής εξουθένωσης.

Ακόμη, φωτίζεται ιδιαίτερα η σημασία των μετα-μεταναστευτικών παραγόντων για την ψυχική υγεία των ωφελούμενων, εύρημα που επίσης είναι σύμφωνο με τη σχετική βιβλιογραφία. Στα πλαίσια αυτά, αναδεικνύεται η σημασία του υποστηρικτικού πλαισίου που μπορούν να παρέχουν οι δομές φιλοξενίας, καθώς και οι σχετικές εξωτερικές υπηρεσίες (ιατρικές, διοικητικές κλπ). Η ενδεχόμενη ενίσχυση των δομών και των υπηρεσιών και η εξασφάλιση υψηλής ποιότητας υπηρεσιών, μπορεί να λειτουργήσει ως προστατευτικός παράγοντας και να μειώσει την πίεση, το άγχος και τα συναισθήματα ματαίωσης.

Τέλος αξιοσημείωτο εύρημα, που προκύπτει από την ερευνητική διαδικασία και είναι αντίστοιχο με τα ευρήματα της βιβλιογραφίας, είναι η ψυχική ανθεκτικότητα που αναπτύσσει σε μεγάλο βαθμό ο συγκεκριμένος πληθυσμός συμβουλευόμενων, παρά τις τραυματικές εμπειρίες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Aichberger, M.C., Heredia Montesinos, A., Bromand, Z., Yesil, R., Temur-Erman, S., Rapp, M.A., Heinz, A. and Schouler-Ocak, M. (2015) Suicide attempt rates and intervention effects in women of Turkish origin in Berlin. *European Psychiatry: The Journal of the Association of European Psychiatrists*, 30, 480-485.
- Αλέξιας, Γ., Αναγνωστόπουλος, Φ., Πιλάτης, Ι. (2010). Επαγγελματική εξουθένωση και ικανοποίηση από την εργασία του ιατρικού προσωπικού δημόσιου νοσοκομείου των Αθηνών. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών 2010*, 131, 109–136.
- Bhugra, D., Gupta, S., Bhui, K., Craig, T. and Dogra N. (2011). WPA guidance on mental health and mental health care in migrants. *World Psychiatry*, 10, 2–10.
- Carta, M.C., Bernal, M., Hardoy, M.C., and Haro-Abad, J.M. (2005). Migration and mental health in Europe (the state of the mental health in Europe working group: appendix 1). *Clinical Practice and Epidemiology in Mental Health*, 1, 13.
- Duleba, T., Gonda, X., Rihmer, Z. and Dome, P. (2012). Economic recession, unemployment and suicide. *Official Journal of the Hungarian Association of Psychopharmacology*, 14, 41–50.
- Dwairy, M., (2006). *Counseling and Psychotherapy with Arabs and Muslims. A Culturally Sensitive Approach*. Teachers College Press: New York and London.
- Hiscott, R.D. and Conopp, P.J (1996). Why hospital mental health staff terminate employment. *Perspective Psychiatric Care*, 32, 7–114.
- Hollander, A.C., Dal, H., Lewis, G., Magnusson, C., Kirkbride, J.B. and Dalman, C. (2016). Refugee migration and risk of schizophrenia and other non-affective psychoses: cohort study of 1.3 million people in Sweden. *BMJ*, 352.
- Horyniak, D, Melo, J.S., Farrell, R.M., Ojeda, V.D., Strathdee, S.A. (2016) Epidemiology of Substance Use among Forced Migrants: A Global Systematic Review. *PLoS One*, 13, 11.
- Ιωσηφίδης, Θ. (2003). *Ανάλυση Ποιοτικών Δεδομένων στις Κοινωνικές Επιστήμες*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
- Jurado, D., Alarcón, R.D., Martínez-Ortega, J.M, Mendieta-Marichal, Y., Gutiérrez-Rojas, L., Gurpegui, M. (2016). Factors associated with psychological distress or common mental disorders in migrant populations across the world. *Revista Psiquiatria y Salud Mental*, 10, 45-58.
- Kirmayer, L.J., Narasiah, L. and Munoz, M. (2011). Common mental health problems in immigrants and refugees: general approach in primary care. *Canadian Medical Association Journal*, 183, 959–967.
- Κυλούδης, Π., Γεωργιάδης, Μ., Ρεκλείτη, Μ., Γιαγλής, Γ., Βόζνιακ, Γ. και Ρούπα, Ζ. (2011) Παράγοντες εμφάνισης καταθλιπτικής συμπτωματολογίας και άγχους σε επαγγελματίες ψυχικής υγείας. *Το Βήμα του Ασκληπιού*, 10, 532–546.
- Labiris, G, Gitona, K, Drosou, V. and Niakas, D. (2008). A proposed instrument for the assessment of job satisfaction in Greek mental NHS hospitals. *Journal of Medical Systems*, 32, 333–341.
- Li, S.S., Liddell, B.J. and Nickerson, A. (2016). The Relationship Between Post-Migration Stress and Psychological Disorders in Refugees and Asylum Seekers. *Current Psychiatry Reports*, 18, 82.

- Lindert, J., Brähler, E., Wittig, U., Mielck, A and Priebe S. (2008). Depression, anxiety and posttraumatic stress disorders in labor migrants, asylum seekers and refugees. A systematic overview. *Psychotherapie Psychosomatik Medizinische Psychologie*, 58, 109-122.
- Μπελλάλη, Θ., Κοντοδημόπουλος, Ν., Καλαφάτη, Μ. και Νιάκας, Δ. (2007). Διερευνώντας την επίδραση της επαγγελματικής εξουθένωσης στη σχετιζόμενη με την υγεία ποιότητα ζωής των Ελλήνων νοσηλευτών. *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής*, 24, 75-84.
- Papadopoulos, R. (2007). Refugees, trauma and Adversity-Activated Development. *European Journal of Psychotherapy and Counselling*, 9, 301-312.
- Papadopoulos, R.(2006). *Refugees and Psychological Trauma: Psychosocial Perspectives*.
- Piko, B. F. (2006). Burnout, role conflict, job satisfaction and psychosocial health among Hungarian health care staff: A questionnaire survey. *International Journal of Nursing Studies*, 43, 311-318
- Rossi, A., Cetrano, G., Pertile, R., Rabbi, L., Donisi, V and Grigoletti, L. (2012). Burnout, compassion fatigue, and compassion satisfaction among staff in community-based mental health services. *Psychiatry Res*, 200, 933-938.
- Shelledy, D.C, Mikles, S.P, May, D.F. and Youtsey, J. W.(1992). Analysis of job satisfaction, burnout, and intent of respiratory care practitioners to leave the field or the job. *Respiratory Care*, 37, 46-60
- Walpole, S.C., McMillan, D., House, A., Cottrell, D., Mir, G.J. (2013). Interventions for treating depression in Muslim Patients: a systematic review. *Journal of Affective Disorders*, 15,145,11-20
- Willing, C., (2008). *Introducing Qualitative Research in Psychology*. England: Open University Press.
- Woo, J.M, Chae, J.H and Choi, S.C. (2010). Crisis intervention for workers in severely stressful situations after massive layoffs and labor disputes. *Journal of Preventive Medicine and Public Health*, 43, 265-273.

Πρόσφυγες, Ανθρώπινα Δικαιώματα. Προκλήσεις για την Κοινωνική Εργασία

Βασίλειος Πανταζής

Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας
pantazisv@uth.gr

Χριστίνα Κουτσούβελα

Διδάκτωρ Π.Τ.Δ.Ε., Ε.Κ.Π.Α.
koutouvela_xristina@yahoo.gr

Μαρία Κοριζή

Ψυχολόγος
m.korizi@yahoo.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η ένταξη των μεταναστών αποτελεί μόνιμο καθήκον της ελληνικής κοινωνίας. Η Κοινωνική Εργασία, ιδίως οι οργανώσεις Κοινωνικής Πρόνοιας, μπορούν να αξιοποιήσουν πολύπλευρες εμπειρίες και προγράμματα για τη βιώσιμη ένταξη των μεταναστών. Ακόμα και η ειδική περίπτωση της μετανάστευσης, οι πρόσφυγες, δεν είναι ένα νέο φαινόμενο για την Ελλάδα, αλλά είχε σημαντικό αντίκτυπο στη δομή του πληθυσμού και στην εθνική του ποικιλομορφία μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι πολλοί πρόσφυγες που ήρθαν στην Ελλάδα από το 2014 δημιουργούν μεγάλες προκλήσεις για την κοινωνία στο σύνολό της, αλλά κυρίως για τους δήμους, τους φορείς παροχής κοινωνικών υπηρεσιών και τις οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών. Ήταν μια αναγκαία ανθρωπιστική απόφαση ορισμένων ευρωπαϊκών κυβερνήσεων να επιτρέψουν στους πρόσφυγες να εισέλθουν στη χώρα τους, να διεξάγουν διαδικασίες ασύλου και να τους παρέχουν προστασία. Η μελέτη αυτή αναλύει τη θέση της Κοινωνικής Εργασίας: Από τη μία πλευρά είναι ο φορέας που χειρίζεται τις επισφαλείς συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων και έχει ως στόχο την ένταξή τους στους σημαντικούς κοινωνικούς τομείς και επιδιώκει μια ενδυνάμωση των στρατηγικών. Από την άλλη πλευρά, εμπλέκεται στην κρατική πολιτική για τους πρόσφυγες και δεσμεύεται από το συχνά περιοριστικό νομικό πλαίσιο. Στην εργασία με πρόσφυγες επικρατεί η αντίληψη ότι μια «προοπτική θύματος και ελλείμματος» δεν πρέπει να συνεχιστεί και πρέπει να εστιάσουν οι ειδήμονες εντονότερα στις δυνατότητες των προσφύγων. Γι' αυτό θεωρείται ιδιαίτερα σημαντικό η Κοινωνική Εργασία να διερευνήσει τα πιο σημαντικά πεδία δράσης της. Αυτά περιλαμβάνουν τη διαχείριση της γειτονιάς, την κατάσταση στέγασης, την πρόσβαση στην παροχή συμβουλών, την εκπαίδευση και την πρόληψη της βίας. Σε κάθε περίπτωση ο ουσιαστικός συνδυασμός επαγγελματικής και εθελοντικής εργασίας είναι μια πρόκληση. Αυτό είναι επίσης μια στρατηγική για την καταπολέμηση της ξενοφοβίας κατά των μεταναστών και προσφύγων και αποτελεί εγγύηση σε μια ανοιχτή και πλουραλιστική κοινωνία.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Μετανάστευση, Πρόσφυγες, Ανθρώπινα Δικαιώματα, Κοινωνική Εργασία

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι πρόσφατες μεταναστευτικές ροές, ιδίως η προσφυγική μετανάστευση, παρουσιάζουν για την Κοινωνική Εργασία σημαντικές προκλήσεις, οι οποίες υπερβαίνουν αυτό που είναι ήδη απαραίτητο στο πλαίσιο της μετανάστευσης και της ένταξης των μεταναστών. Αυτό αφορά όχι μόνο την ποσοτική διάσταση, αλλά και τον αυξημένο γλωσσικό, πολιτισμικό, θρησκευτικό και κοινωνικό πλουραλισμό. Η προσφυγική μετανάστευση επιφέρει επίσης ιδιαίτερα επισφαλείς καταστάσεις ζωής. Αυτές περιλαμβάνουν, ειδικότερα, την επίτευξη καθεστώτος παραμονής, που διανοίγει τη δυνατότητα διαβίωσης, καθώς και σημαντικές ψυχοκοινωνικές επιβαρύνσεις και συγκρούσεις. Η Κοινωνική Εργασία με πρόσφυγες καλείται να αντιμετωπίσει συγκρουσιακές πολιτικές αντιπαραθέσεις και μια διαιρεμένη κοινωνία των πολιτών («καλωσόρισμα στους πρόσφυγες» και κριτική του). Η Κοινωνική Εργασία ως επαγγελματική δραστηριότητα αφορά τα κοινωνικά προβλήματα και τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και των ευκαιριών των ευπαθών κοινωνικών ομάδων. Η διαχείριση των συνεπειών της μετανάστευσης είναι ένας σημαντικός τομέας εργασίας που γίνεται όλο και πιο σημαντικός. Ουσιαστικά, οι προκλήσεις από τις ροές των προσφύγων δεν διαφέρουν από εκείνες που είναι ήδη γνωστές στις κοινωνίες μεταναστών. Παρ' όλα αυτά, μπορούν σαφώς να διαπιστωθούν οι ιδιαιτερότητες που επηρεάζουν τους αποδέκτες, αφενός, και οι τομείς εντάσεων που προκύπτουν από την αντιφατική μεταναστευτική πολιτική και την πολιτική για τους πρόσφυγες στην Ελλάδα. Από την άποψη αυτή, δικαιολογούνται τα επιχειρήματα για ειδική έρευνα και εξειδικευμένο κοινωνικό έργο για τους πρόσφυγες. Η Κοινωνική Εργασία μπορεί ήδη να βασιστεί στη γνώση και την εμπειρία στην εργασία με πρόσφυγες σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Εν τω μεταξύ, δεν είναι διαθέσιμα σχετικά ερευνητικά δεδομένα, ιδιαίτερα για την κατάσταση της ζωής των προσφύγων, ιδίως στους τομείς της γλώσσας, της στέγασης, της εκπαίδευσης και της πρόσβασης στην αγορά εργασίας. Δεν πρέπει να παραμεληθούν οι κοινωνικές σχέσεις των προσφύγων. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ένα μέρος των προσφύγων θα παραμείνει στην Ελλάδα μακροπρόθεσμα, έτσι ώστε μετά την άφιξή τους το έργο μακροπρόθεσμης ένταξης θεωρείται ιδιαίτερα σημαντικό. Αφενός, η Κοινωνική Εργασία πρέπει να εκτελεί «επείγουσα εργασία» και παρέμβαση, αφετέρου να αναπτύσσει και να στηρίζει τις διαδικασίες ένταξης. Το τελευταίο περιλαμβάνει κυρίως συμβουλευτικές και εκπαιδευτικές διαδικασίες για τη βελτίωση της ικανότητας δράσης καθώς και για την εξασφάλιση ίσης πρόσβασης στα σχετικά ιδρύματα ή υποδομές. Συνεπώς, η εργασία αυτή για τη διεπαφή είναι ιδιαίτερα σημαντική. Ενώ η ένταξη στην αγορά εργασίας είναι καθοριστική, πρέπει να εξεταστούν και άλλοι τομείς, ιδίως η πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας και ψυχοκοινωνικές υπηρεσίες. Επομένως, η περαιτέρω διαπολιτισμική επικοινωνία παραμένει ένα ιδιαίτερο καθήκον, όπως ακριβώς και η επικοινωνία της ήδη υπάρχουσας πολιτικής ένταξης για όλους τους πρόσφυγες, ανεξαρτήτως της προοπτικής παραμονής τους. Εκτός από τα καθήκοντα στήριξης, συνοδείας και παροχής συμβουλών, εκπαίδευσης και κατάρτισης, πρέπει να τονιστούν τα καθήκοντα της διαμεσολάβησης με σκοπό την επίλυση των συγκρούσεων και της πρόληψης της βίας. Αν και παρουσιάζεται αιτιολογημένο, οι πρόσφυγες να μην αισθάνονται μόνοι σε ένα ρόλο θύματος, αλλά να αναγνωρίζουν το καθεστώς του ενεργειών τους. Ωστόσο, υπάρχουν περιπτώσεις και απειλητικές καταστάσεις στις οποίες μια λόμπι λειτουργία είναι δικαιολογημένη υπό την έννοια της υποστηρικτικής δράσης. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τους ασυνόδευτους ανήλικους πρόσφυγες. Η υποστήριξη της συνοικίας και γειτονιάς - ιδιαίτερα στις λεγόμενες περιοχές άφιξης - είναι απαραίτητη στο πλαίσιο της Κοινωνικής Εργασίας που προσανατολίζεται στον κοι-

ωνικό χώρο και στον βίοκοσμο και που αποτελεί διεύρυνση της Κοινωνικής Εργασίας. Παρ'όλο που η Κοινωνική Εργασία δεν εμπλέκεται άμεσα στην προσφυγική και ενταξιακή διαχείριση, θα πρέπει να είναι σε θέση να συμβάλει ουσιαστικά με τις αρμοδιότητές της. Η έρευνα με βάση την πρακτική, η περαιτέρω εκπαίδευση και η διεύρυνση ευκαιριών σταδιοδρομίας με θέμα τους πρόσφυγες πρέπει να θεωρούνται στην Κοινωνική Εργασία ως καθήκοντα. Το εργασιακό πεδίο για την Κοινωνική Εργασία ως επιστήμη και επάγγελμα βασίζεται σε δεδομένα και ηθικά δικαιολογημένο διαφωτισμό, η κριτική εξέταση των προβληματικών θεμάτων και των πολιτικών σχεδίων αποτελεί ιδιαίτερη πρόκληση και σταθερή δέσμευση κατά των διακρίσεων και προώθηση του αυτοστοχασμού στον συγκεκριμένο τομέα εργασίας.

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Η μετανάστευση πρέπει να νοηθεί ως ένα γενικό κοινωνικό φαινόμενο της νεωτερικότητας που επηρεάζει όλα τα κοινωνικά και κοινοτικά πλαίσια ζωής. Συνεπώς, το γεγονός της μετανάστευσης πρέπει να θεωρηθεί ως στοιχειώδης συνιστώσα της θεωρίας, του εμπειρισμού και της πρακτικής της Κοινωνικής Εργασίας. Είναι αδιαμφισβήτητο ότι η Κοινωνική Εργασία, ως κοινωνική και ιδιαίτερα επαγγελματική πρακτική, ασχολείται με τον χειρισμό των μεταναστευτικών αποτελεσμάτων, συμπεριλαμβανομένων των προσδιορισμών των προβλημάτων και των προτύπων ερμηνείας που πρέπει να ληφθούν υπόψη. Ωστόσο, είναι αμφισβητήσιμο εάν αυτό απαιτεί εξειδίκευση με τη μορφή μιας Κοινωνικής Εργασίας για την μετανάστευση ή μίας Παιδαγωγικής της Μετανάστευσης.

Πρακτικά, αυτό το ερώτημα έχει ήδη απαντηθεί. Διότι τομείς που ασχολούνται με την έρευνα της μετανάστευσης εμφανίστηκαν πραγματικά ήδη προ πολλού (π.χ. Διαπολιτισμική Κοινωνική Εργασία, Κοινωνική Εργασία για τη Μετανάστευση), γεγονός, που πράγματι κριτικά - επίσης όσον αφορά στην Κοινωνική Εργασία με πρόσφυγες - πρέπει να εξεταστεί. Η Κοινωνική Εργασία σε Διεθνές - Ευρωπαϊκό επίπεδο έχει αρκετά νωρίς ασχοληθεί με τις συνέπειες της μετανάστευσης από τη δεκαετία του 1960 - και προωθεί μέσα από πολιτικές και διοικητικές δομές - το δικό της πεδίο εργασίας, την Κοινωνική Εργασία με αλλοδαπούς (Robinson, 2013· Filsinger, κ.ά., 2009). Οι μη σκόπιμες επιπτώσεις αυτής της διαφοροποίησης έχουν επανειλημμένα κριτικά συζητηθεί. Στον πυρήνα πρόκειται για τη σχέση μεταξύ του γενικού και ειδικού, και επομένως με την αιτιολόγηση και τις συνέπειες της ιδιαιτερότητας μιας συγκεκριμένης ομάδας-στόχου (αλλοδαποί, μετανάστες, άτομα με μεταναστευτικό υπόβαθρο), αλλά και με τις επιπτώσεις μιας αποχής σε αυτή την αποστολή (Kunz, 2017). Αυτή η ενταξιακή σχέση δεν είναι κατ'αρχήν ανεπανόρθωτη, στο μέτρο που αναφέρεται και στο γεγονός ότι τα άτομα στις δημοκρατικές κοινωνίες έχουν αξίωση τόσο για τη διαφορά όσο και για την ισότητα. Ο Hamburger (2016) προτείνει μία θεωρητική προοπτική, όπου το βλέμμα στρέφεται στους μετανάστες και στα διάφορα προβλήματά τους και έτσι αντανάκλα την εμπλοκή των μη μεταναστών στις προκύπτουσες μεταναστευτικές καταστάσεις. Επομένως, πρέπει να αποφασιστεί σε ποιον απευθύνεται η Κοινωνική Εργασία στο πλαίσιο της μετανάστευσης και ποια προβλήματα πρέπει να αντιμετωπιστούν. Σε γενικές γραμμές, αφενός, πρέπει να εξεταστούν οι προϋποθέσεις, οι αντιλήψεις, οι στάσεις, τα προβλήματα των μεταναστών. Από την άλλη πλευρά, πρέπει να αντιμετωπιστεί η ετοιμότητα αναγνώρισης και συμμετοχής των «άλλων» στην κοινωνία της μετανάστευσης. Οι αναλύσεις αυτές αφορούν ειδικότερα τις ευκαιρίες συμμετοχής καθώς και τα εμπόδια πρόσβασης των μεταναστών. Ουσιαστικά, πρόκειται για την ανισότητα και τον αποκλεισμό στην κοινωνία της μετανάστευσης. Κατά την επεξεργασία μεταναστευτικών θε-

μάτων είναι ευδιάκριτα εξελικτικά στάδια που αντικατοπτρίζουν την πραγματικότητα της μετανάστευσης, τις δομικές αλλαγές του μεταναστευτικού πληθυσμού καθώς και τις κοινωνικο-δομικές και κοινωνικο-πολιτισμικές διαδικασίες που συνδέονται με τη μετανάστευση. Με την πρώτη ματιά εμφανίζεται η πρόσφατη ιστορία να καθορίζεται από μια προοδευτική αλλαγή προοπτικής: από την πολιτική για αλλοδαπούς στην πολιτική ένταξης, από την Κοινωνική Εργασία με αλλοδαπούς στην Παιδαγωγική της Μετανάστευσης ή στην διαπολιτισμικά προσανατολισμένη ένταξη των μεταναστών, από την προοπτική του ελλείμματος στην προσέγγιση σχετικά με το δυναμικό των μεταναστών, από την ένταξη για συμμετοχή, στην πολυμορφία και στην διαπολιτισμικότητα. Όσον αφορά στις συζητήσεις, αναμφίβολα μπορεί να παρατηρηθεί μια διεύρυνση των προοπτικών. Έτσι, η ένταξη συνδέεται με την έννοια της συμπερίληψης και της συμμετοχής (Filsinger, 2014· Scherr & Inan, 2018), πολιτισμικά χαρακτηριστικά επεξεργάζονται και κοινωνικές ανισότητες, ιδίως μεταξύ των φύλων, λαμβάνονται υπόψη και επιδιώκεται ένα διαπολιτισμικό άνοιγμα των ιδρυμάτων. Με την έννοια της ετερότητας δεν πρέπει να λαμβάνεται υπόψη μόνο η κοινωνικο-πολιτισμική πολλαπλότητα, αλλά επίσης να τονίζεται η ποικιλομορφία ως εμπλουτισμός. Επίσης, να λαμβάνονται υπόψη οι διακρίσεις, ο αποκλεισμός όσον αφορά στις διάφορες διαστάσεις, όπως ηλικία, φύλο, εθνικότητα ή αναπηρία. Αυτές οι προσεγγίσεις, όπως επίσης η προσέγγιση της κοινωνικής δικαιοσύνης ή η έννοια της παιδαγωγικής για τα ανθρώπινα δικαιώματα, στοχεύουν τελικά να πραγματεύονται θέματα της μετανάστευσης σε ένα γενικότερο πλαίσιο. Μια διερεύνηση στη βιβλιογραφία των τελευταίων σαράντα ετών δείχνει μια αλλαγή στη θεματική και στην ερμηνεία, από την άλλη, μια συνέχεια στα θέματα: πολιτισμικές διαφορές και κοινωνικές ανισότητες, «άλλοι» / αλλοδαποί», προέλευση και αίσθημα του ανήκειν, διαφορά και ένταξη (Hamburger, 2009· Filsinger, 2012· Bade, 2017). Στο πλαίσιο της ετερότητας οι Kessler (2009) και Kessler & Maurer (2010) θεωρούν την Κοινωνική Εργασία «ως εργασία με άλλους» καθώς και ως «εργασία στο σύνορα». Η διαφοροποίηση, ανεξάρτητα αν πρόκειται για λειτουργική, ταξική ή εθνοτική διαφοροποίηση, εγείρει ερωτήματα για την ένταξη: ερωτήματα σχετικά με την ατομική πρόσβαση σε όλους τους τομείς της κοινωνίας. Η Κοινωνική Εργασία ως κλάδος και επάγγελμα εμπλέκεται στον τομέα της σύγκρουσης μεταξύ διαφορετικότητας και ένταξης και πρέπει συμμετέχει συνεχώς σε όλες τις περιπτώσεις, σε όλες τις κοινωνικές προκλήσεις.

ΑΥΤΟΑΝΤΙΛΗΨΗ, ΚΑΘΗΚΟΝΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ

Η αναγνώριση του γεγονότος της μετανάστευσης είναι το σημείο εκκίνησης της έρευνας, της μελέτης και της διδασκαλίας καθώς και της επαγγελματικής πρακτικής της Κοινωνικής Εργασίας. Ωστόσο, δεν σημαίνει αυτό απαραίτητα ότι οι μετανάστες αποτελούν δικούς της αποδέκτες ή δικό της πεδίο εργασίας. Αντίθετα, η αξίωση για επιστημονική και επαγγελματική αυτονομία απαιτεί την παρατήρηση και ανάλυση των συνεπειών της μετανάστευσης αυτοδύναμα να σχεδιάσει και να αναλύσει κριτικά ορισμούς, κοινωνικές κατασκευές και θεσμούς. Στη σχετική συζήτηση υπάρχει μια σειρά από προσδιορισμούς του αντικείμενου της Κοινωνικής Εργασίας ως επιστήμη και επάγγελμα: επανα-καθιέρωση της αυτονομίας της πρακτικής ζωής, επιτυχημένη, απειλούμενη και ανεπιτυχής αντιμετώπιση της ζωής, κοινωνική στέρση, κοινωνική ανισότητα και κοινωνικά προβλήματα, επεξεργασία των προβλημάτων του τρόπου ζωής (Thole, 2012).

Όσον αφορά στα επαγγελματικά καθήκοντα, υπάρχει ουσιαστικά συμφωνία. Στην οργανωμένη συνοδεία του ανθρώπινου βιογραφικού σημειώματος, αυτά τα καθήκοντα περιλαμβάνουν

ιδίως αυτά που εξασφαλίζουν ένα μέσο διαβίωσης, την εκπαίδευση, την υποστήριξη, τη διαμεσολάβηση και ενδεχομένως την υπεράσπιση. Η επαγγελματική δράση στοχεύει στην «αύξηση των επιλογών δράσης, του πολλαπλασιασμού των ευκαιριών και της αύξησης των ευκαιριών συμμετοχής και πρόσβασης των πελατών» (Dewe & Otto, 2001, σ. 16). Για την Κοινωνική Εργασία στο πλαίσιο της μετανάστευσης, αρχικά δεν πρόκειται να προστεθεί κάτι τέτοιο. Εντούτοις, στο πλαίσιο της μετανάστευσης και της ένταξης, πρέπει να ασχοληθούμε με μια ενταξιακή διαδικασία. Πρέπει να αντιμετωπιστούν ταυτόχρονα τρεις διαστάσεις της Κοινωνικής Εργασίας: Από τη μία πλευρά, η παροχή Κοινωνικής Εργασίας των υπηρεσιών υποστήριξης, δεύτερον, η εκπαιδευτική δράση της μετάδοσης δεξιοτήτων, οι οποίες αυξάνουν τις πραγματικές πιθανότητες για την επιτυχία και την αποδοχή, και, τέλος, το κοινωνικό, πολιτιστικό και πολιτικό έργο και να επιτευχθεί ένα φιλικότερο κλίμα και δίκαιη αντιμετώπιση των εθνοτικών μειονοτήτων (Müller, 2006, σ. 258). Ως κανονιστικό προσανατολισμό παρουσιάζεται δικαιολογημένη η ιδέα μιας κοινωνίας της μετανάστευσης, η οποία επιτρέπει σε κάθε μέλος της κοινωνίας - ανεξάρτητα από το παρελθόν - την ατομική ελευθερία και τον αυτο-σεβασμό στο πλαίσιο του δημοκρατικού συντάγματος και του στις σύγχρονες κοινωνίες πολυσχιδούς και αντιφατικού πολιτισμού μιας χώρας. Κάθε άτομο θα πρέπει να είναι σε θέση να βρει μια αυτο-προσδιοριζόμενη/ για αυτόν/αυτήν ατομικά κατάλληλη και κοινωνικά επιλέξιμη μορφή ζωής και πρακτικής. Αυτό το αίτημα Κοινωνικής Πρόνοιας στο κράτος πρόνοιας απαιτεί σε πολιτικό επίπεδο μια γενική πολιτική ένταξης, η οποία πρέπει να αντιμετωπίσει τις γενικές τάσεις της ανισότητας, ιδιαίτερα στο εκπαιδευτικό σύστημα και την αγορά εργασίας και ειδικότερα τις προοπτικές της ζωής των ευπαθών ομάδων. Στο πλαίσιο αυτό, η Κοινωνική Εργασία οφείλει να προσφέρει υποστήριξη για την αντιμετώπιση της ζωής για εκείνους τους μετανάστες που εκτίθενται σε συνθήκες που τους δυσκολεύουν να ζουν ανεξάρτητα. Ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δοθεί στις κρίσεις που σχετίζονται με τη μετανάστευση και στις διαδικασίες αποτυχίας που συνδέονται με τις απαιτητικές συνθήκες των σύγχρονων κοινωνιών, καθώς και στις εμπειρίες διακρίσεων και αποκλεισμού στην κοινωνία υποδοχής μεταναστών (George, 2012). Η κοινωνία υποδοχής μεταναστών μεταδίδει το μήνυμα προς τους μετανάστες, που αντιμετωπίζουν τις προκλήσεις της σύγχρονης κοινωνίας και πρέπει να έχουν τον έλεγχο ατομικά. Η δύναμη της ερμηνείας βρίσκεται για το τι αντιπροσωπεύει μια σύγχρονη κοινωνία ή τι αξιώνει από τους μετανάστες, η κοινωνία της πλειονότητας: να μάθουν τη γλώσσα της χώρας, να αναλάβουν τη φροντίδα για την σχολική επιτυχία των παιδιών τους, να συνάψουν κοινωνικές σχέσεις με τους ανθρώπους και τις οργανώσεις της κοινωνίας υποδοχής και το αξιακό τους σύστημα να είναι συμβατό με τους τρόπους ζωής ενός σύγχρονου κράτους δικαίου. Αυτές οι αξιώσεις δεν διαφέρουν θεμελιωδώς από εκείνες που αναμένονται από τις καθιερωμένες, εκτός από το ότι πολλοί μετανάστες εξακολουθούν να στερούνται σε μεγάλο βαθμό ίσων δικαιωμάτων και πολιτισμικής αναγνώρισης. Εδώ τίθεται το ερώτημα υπό ποιες προϋποθέσεις πρέπει οι μετανάστες να αντεπεξέλθουν στις αξιώσεις και στις υπερβολικές απαιτήσεις που απευθύνονται σε αυτούς - ειδικά από το μετασχηματισμένο κράτος πρόνοιας που εξακολουθεί να αυξάνει με τις απαιτήσεις της ατομικής πρωτοβουλίας και ευθύνης τους κινδύνους της αποτυχίας και ατομικού καταλογισμού. Η Κοινωνική Εργασία, η οποία θεωρεί το πεδίο της ως πηγή υποστήριξης, μπορεί να πραγματοποιήσει αυτά τα ισχύοντα μόνο κατάλληλα, αν οι παραλήπτες της αναγνωρίζονται ως άτομα. Η προοπτική του ελλείμματος που επικρατούσε μέχρι τώρα πρέπει να ξεπεραστεί και να δοθεί προσοχή στις δεξιότητες και ικανότητες των μεταναστών. Αυτή η δυναμική προσέγγιση συνδέεται αναμφίβολα με τις ποιοτικές (κοινωνικές) παιδαγωγικές παραδόσεις. Η συνεργασία με τις κοινότητες και οργανώσεις των μεταναστών

είναι αξιόπιστη πηγή άντλησης πληροφοριών και ενημέρωσης. Ωστόσο, μια προσέγγιση βασισμένη στους πόρους και τις δυνατότητες θα αποτρέψει πάνω από όλα τη σύγκριση και ενδεχομένως τη διάκριση των αξιών και των τρόπων ζωής τους αποκλειστικά στις επικρατούσες μορφές ζωής στη χώρα υποδοχής. Ποιοι πόροι αποδεικνύονται ως δυνατότητες ή φραγμοί πρόσβασης σε βασικούς τομείς της κοινωνίας, αποφασίζονται μόνο κανονιστικά και κατά περίπτωση. Η διεύρυνση των πόρων μέσω των κοινωνικο-παιδαγωγικών παρεμβάσεων, η οποία βασίζεται σε μετανάστες με χαμηλό οικονομικό, πολιτιστικό ή κοινωνικό κεφάλαιο, εξαρτάται από την αναγνώριση του βιόκοσμου των «άλλων». Το εάν οι μετανάστες μπορούν να προβάλλουν τις ικανότητές τους εξαρτάται από τις κοινωνικές, θεσμικές και κοινωνικές συνθήκες που αντιμετωπίζουν. Περιλαμβάνονται εδώ ο ανταγωνισμός, οι στάσεις καθώς και οι ερμηνείες γεγονότων. Χωρίς την κριτική ανάλυση αυτών των συνθηκών, η δυναμική προσέγγιση δεν θα είναι σε θέση να αποδώσει τα αποτελέσματα που αναμένονται από αυτήν. Πρόκειται, λοιπόν, να περιγράψουμε επαρκώς το κοινωνικό περιβάλλον και να το ερμηνεύσουμε κατά τρόπο που να επιτρέπει σε αυτούς που περιγράφονται να αναγνωρίζονται σε αυτό (Jönsson, 2014). Η νέα στατιστική ομάδα «άνθρωποι με μεταναστευτικό υπόβαθρο» θα μπορούσε να συζητηθεί με κριτικό πνεύμα σε αυτό το πλαίσιο. Για την Κοινωνική Εργασία, μια προοπτική προσανατολισμένη στο άτομο και στον βιόκοσμο είναι σημαντική, η οποία βέβαια επεκτείνεται μέσα από μια γενική δομική-αναλυτική προοπτική. Καθιστά δυνατή την απαιτούμενη απόσταση για επαγγελματική δράση για αυτο-ερμηνείες και πρακτικές. Ωστόσο, η αρχή της απόστασης ισχύει και για τις ατομικές περιγραφές, η οποία συμπεριλαμβάνει συνεχή και προσεκτική εμπειρική έρευνα και αυτο-στοχαστική εργασία. Ο Hamburger (2009) συνέδεσε τις προκλήσεις της κοινωνίας της μετανάστευσης για την Παιδαγωγική και Κοινωνική Εργασία με την ανάπτυξη ενός «διαπολιτισμικού αναστοχασμού»: έννοιες, πρακτικές παρατήρησης, ερμηνείας και δράσης πρέπει κριτικά να αναλύονται, αλλά και η κατασκευή της ταυτότητας, συνδέσεις με τη διαφορετικότητα και εξομαλύνσεις να εξετάζονται λεπτομερέστατα κριτικά. Ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δοθεί στις διαδικασίες πολιτισμικοποίησης και εθνοποίησης των κοινωνικών σχέσεων. Αλλά και οικουμενικές αντιλήψεις πρέπει να ελεγχθούν για τα «τυφλά σημεία» τους («έγχρωμη τύφλωση»). Στο πλαίσιο της μετανάστευσης, απαιτείται μια ιδιαίτερη ευαισθησία, η οποία είναι ευαίσθητη στις διαφορές καθώς και στην κυριαρχία. Οι διαπολιτισμικές δεξιότητες είναι θεμελιώδεις δεξιότητες στην κοινωνία της μετανάστευσης - γενικές βασικές ικανότητες που δεν απαιτούν ειδική πολιτισμική επιβάρυνση για τη μετανάστευση. Τέλος, απαιτούνται δεξιότητες για την αντιμετώπιση της αμφιθυμίας, της ασάφειας, των αντιφάσεων, των απρόβλεπτων και των παράδοξων. Αυτές οι δεξιότητες απαιτούνται για την Κοινωνική Εργασία εν γένει. Ένα ειδικό έργο για τη μετανάστευση ή ειδικά θέματα χρειάζονται αιτιολόγηση. Η Κοινωνική Εργασία πρέπει να βασίζεται κυρίως στα κοινά στοιχεία του κοινωνικού περιβάλλοντος (π.χ. στο σχολείο, στην περιοχή) και στις ανάγκες των παραληπτών. Η εμφάνιση πολιτισμικών διαφορών μπορεί να οδηγήσει στην άρνηση του ανήκειν σε περίπτωση σύγκρουσης. Ωστόσο, το κοινωνικο-παιδαγωγικό έργο θεωρεί γενικά ότι πρέπει να τεκμηριώνεται παιδαγωγικά, σε ποιους απευθύνεται και ποια διαφοροποίηση φαίνεται να είναι κατάλληλη.

ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ

Ιστορικά, η καθιέρωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων συνδέεται στενά με τη θεμελίωση των πολιτικών δικαιωμάτων. Ωστόσο, οι πρόσφυγες είναι «ακριβώς η αντίθετη εικόνα του πολίτη»

(Arendt, 1986, σ. 624). Η Arendt αναλύει, έτσι, μια εντασιακή σχέση για τη σύγχρονη ιθαγένεια, δηλαδή αυτή μεταξύ του οικουμενισμού και του παρτικουλαρισμού. Αυτό που τα εθνικά κράτη αναγνωρίζουν ως Διεθνές Δίκαιο, στην πραγματικότητα αναγνωρίζουν πραγματικά σε άτομα μέσα στην «κρατική» κοινωνία – γι' αυτό χάνεται αυτή η εγγύηση στους πρόσφυγες. Τα ανθρώπινα δικαιώματα πρέπει να εγγυώνται σε όλους τους ανθρώπους, ανεξάρτητα από το καθεστώς, το φύλο και την εθνική προέλευση, μόνο και λόγω του ότι είναι άνθρωποι. Τα εθνικά κράτη, αντιθέτως, αναγνωρίζουν πολιτικά δικαιώματα αποκλειστικά για τους πολίτες τους. Τα κοινωνικά, πολιτικά και ατομικά δικαιώματα συνδέονται στενά με την ιδιότητα του πολίτη.

Οι δυνατότητες της πολιτικής, κοινωνικής και επαγγελματικής συμμετοχής όλων των κοινωνικά αποκλεισμένων ατόμων αποτελούν σημαντικές προϋποθέσεις για τις διαδικασίες ένταξής τους. Καταρχήν, παρέχεται η δυνατότητα σε όλες αυτές τις κοινωνικές ομάδες, ιδιαίτερα στους μετανάστες και πρόσφυγες, να συμμετέχουν ως ενεργά μέλη στην πολιτική κάθε κράτους (Πανταζής, 2012). Η αναγνώριση και τήρηση των δικαιωμάτων όλων αποσκοπεί, επίσης, στην εξάλειψη των ανισοτήτων.

«Όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται ελεύθεροι και ίσοι στην αξιοπρέπεια και τα δικαιώματα» (Βλ. αναλυτικότερα: Ο.Δ.Δ.Α., άρθρο 1).

Το άρθρο 1 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου περιλαμβάνει ήδη τις πιο σημαντικές έννοιες και τα θεμέλια για μια σύγχρονη θεώρηση και κατανόηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων: ελευθερία, ισότητα, αξιοπρέπεια και δικαιώματα. Οι έννοιες αυτές πρέπει να αποτελούν σημαντική πτυχή της Κοινωνικής Εργασίας αλλά και της εκπαίδευσης γενικότερα: εκμάθηση των κειμένων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των εγγράφων που είναι ζωτικής σημασίας προκειμένου τα άτομα να κατανοήσουν τις έννοιες που αυτά περιέχουν και να μπορέσουν να εφαρμόσουν τις έννοιες αυτές πιο αποτελεσματικά.

Ελευθερία

Τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι ελευθερίες. Το προοίμιο της Οικουμενικής Διακήρυξης του 1948 διευκρινίζει τις τέσσερις «βασικές ελευθερίες»: «Επειδή η παραγνώριση και η περιφρόνηση των δικαιωμάτων του ανθρώπου οδήγησαν σε πράξεις βαρβαρότητας, που εξεγείρουν την ανθρωπινή συνείδηση, η προοπτική ενός κόσμου, όπου οι άνθρωποι θα είναι ελεύθεροι να μιλούν και να πιστεύουν, λυτρωμένοι από τον τρόμο και την αθλιότητα, έχει διακηρυχθεί ως η πιο υψηλή επιδίωξη του ανθρώπου» (Προοίμιο, Οικουμενικής Διακήρυξης). Το προοίμιο αναφέρεται στην ελευθερία τόσο ως πολιτικό δικαίωμα (του λόγου και της πίστης), καθώς και ως ένα κοινωνικό δικαίωμα (λύτρωση-ελευθερία από τον τρόμο και την αθλιότητα). Μεταφορικά, η ελευθερία του λόγου μπορεί να θεωρηθεί ότι στοιχειοθετεί ατομικά και πολιτικά δικαιώματα, όπως δηλώθηκε στην Οικουμενική Διακήρυξη, σύμφωνα με το άρθρο 19 (ελευθερία γνώμης, έκφρασης και πληροφόρησης) και το άρθρο 20 (ελευθερία του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι). Δεν περιορίζεται μόνο στη θρησκεία, η ελευθερία των πεποιθήσεων περιλαμβάνει πνευματικά και θρησκευτικά δικαιώματα γενικά. Οι άνθρωποι είναι άτομα που σκέφτονται, αισθάνονται και προσπαθούν να προσδώσουν νόημα στη ζωή τους. Έχουν αυτό το δικαίωμα ελεύθερα και χωρίς διάκριση, εφόσον όλοι σέβονται το δικαίωμα του άλλου στην ίση ελευθερία. Η ελευθερία (λύτρωση) από τον τρόμο και την αθλιότητα περιλαμβάνει πολλές διαστάσεις. Όλοι οι άνθρωποι πρέπει να προστατεύονται, για παράδειγμα, από τις αυθαίρετες ενέργειες του κράτους (Πανταζής, 2012). Το κράτος έχει

επίσης την υποχρέωση να προστατεύσει τους πολίτες από τη βία (π.χ. τα άρθρα 2, 4 και 5, Οικουμενική Διακήρυξη) και να παρέχει δίκαιες και νόμιμες διαδικασίες (άρθρο 10, Οικουμενική Διακήρυξη). Συγχρόνως, ελευθερία από τον τρόμο και την αθλιότητα σημαίνει ότι οι άνθρωποι πρέπει να αισθάνονται ασφαλείς ως προς την ικανοποίηση των θεμελιωδών αναγκών τους για νερό, τροφή και καταφύγιο. Η ελευθερία (λύτρωση) από στερήσεις περιλαμβάνει οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά δικαιώματα. Ως ανθρώπινα όντα μάς αναγνωρίζεται το δικαίωμα να μπορούμε να αναπτύξουμε πλήρως τη συναίσθηση του εαυτού μας, μια διαδικασία που μπορεί να υλοποιηθεί καλύτερα σε ένα περιβάλλον απαλλαγμένο από τον τρόμο και τη στέρση.

Ισότητα - Ισότητα των Φύλων

Η προώθηση της ισότητας και η προστασία έναντι όλων των μορφών διάκρισης αποτελούν δομικά στοιχεία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Κάθε δικαίωμα θα πρέπει να παρέχεται σε όλους χωρίς διακρίσεις, που να βασίζονται σε ρατσιστική ή σεξιστική ιδεολογία ή σε ό,τι έχει σχέση με την κοινωνική τάξη, το χρώμα του δέρματος ή την εξωτερική εμφάνιση, τη σωματική ή διανοητική ικανότητα ή το σεξουαλικό προσανατολισμό. Τα Ηνωμένα Έθνη, καθώς και οι περιφερειακοί διακυβερνητικοί οργανισμοί, όπως το Συμβούλιο της Ευρώπης, έχουν αναπτύξει ένα σύστημα προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων κατά των διακρίσεων αυτών.

Το άρθρο 2 της Οικουμενικής Διακήρυξης αναφέρει: «Κάθε άνθρωπος δικαιούται να επικαλεστεί όλα τα δικαιώματα και όλες τις ελευθερίες που προκηρύσσει η παρούσα Διακήρυξη, χωρίς καμιά απολύτως διάκριση, ειδικότερα ως προς το φύλο, τη γλώσσα, τις θρησκείες ή οποιοσδήποτε άλλες πεποιθήσεις, την εθνική ή κοινωνική προέλευση, την περιουσία, τη γέννηση ή οποιαδήποτε άλλη κατάσταση. Επίσης, δεν είναι επιτρεπτό να γίνεται καμιά διάκριση βασισμένη στο πολιτικό, νομικό ή διεθνές καθεστώς της χώρας από την οποία προέρχεται κανείς είτε πρόκειται για χώρα ή εδαφική περιοχή ανεξάρτητη, υπό κηδεμονία ή υπό εξουσία ή που βρίσκεται υπό οποιονδήποτε άλλο περιορισμό κυριαρχίας». Το άρθρο 2 και το άρθρο 26 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα αποτελούν τη νομική βάση για την προώθηση της ισότητας και της προστασίας κατά των διακρίσεων.

Ανθρώπινη αξιοπρέπεια - ανθρώπινα δικαιώματα για όλους

Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια αναδεικνύεται όλο και περισσότερο ως η ιδέα που μπορεί να αποτελέσει την κοινή βάση κατανόησης έναντι ολοκληρωτικών «πράξεων βαρβαρότητας». Η Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του 1948, ήδη στην πρώτη παράγραφο του προοιμίου της, κάνει λόγο για «αναγνώριση της αξιοπρέπειας που είναι σύμφυτη σε όλα τα μέλη της ανθρώπινης οικογένειας, καθώς και των ίσων και αναπαλλοτρίωτων δικαιωμάτων τους». Το άρθρο 1 αναφέρει: «Όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται ελεύθεροι και ίσοι στην αξιοπρέπεια και τα δικαιώματα» (Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, 10 Δεκεμβρίου 1948). Η προσπάθεια για την προάσπιση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας όλων αποτελεί βασική αρχή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Θέτει το άτομο στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος. Αυτά βασίζονται σε ένα κοινό και οικουμενικό σύστημα αξιών, το οποίο προασπίζει το απαραβίαστο της ζωής και προσφέρει έτσι ένα πλαίσιο για την οικοδόμηση ενός συστήματος ανθρωπίνων δικαιωμάτων με τα διεθνώς αναγνωρισμένα πρότυπα και κανόνες. Ο σεβασμός για την αξιοπρέπεια του κάθε ανθρώπου βρίσκεται στο επίκεντρο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Χωρίς σεβασμό για την ελευθε-

ρία και την αξιοπρέπεια δεν μπορεί να γίνεται λόγος για τήρηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η αξιοπρέπεια ενός προσώπου είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την προσωπικότητά του. Ο καθένας είναι μοναδικός: έχει γεννηθεί σε ένα συγκεκριμένο τόπο, χρόνο, με συγκεκριμένη ιδιοσυγκρασία, χαρίσματα και ευκαιρίες. Καθένας πρέπει να σέβεται τη «δική του» αξιοπρέπεια, και στενά συνδεδεμένη με την απόφαση αυτή είναι και η απόφαση να σέβεται την αξιοπρέπεια των «άλλων».

Δικαιώματα

Ελευθερία, ισότητα και αξιοπρέπεια δεν είναι φυσικά μόνο δικαιώματα, αλλά και αξίες. Είναι κατοχυρωμένα ως δικαιώματα, με στόχο την ανάπτυξη διεθνών προτύπων και ενός αποτελεσματικού συστήματος προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Για να είναι εγγυημένα τα ανθρώπινα δικαιώματα, τα κράτη πρέπει να τα ενσωματώσουν στην εθνική τους νομοθεσία. Ωστόσο, αρκετές φορές οι κυβερνήσεις διστάζουν να εφαρμόσουν πλήρως τις συνθήκες για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Η Ελλάδα, η Γερμανία, όπως και άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, για παράδειγμα, δεν εγγυώνται πλήρως τα δικαιώματα που προστατεύονται από τη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα του Παιδιού (1989), κάτι που φαίνεται, για παράδειγμα, στην αναγνώριση του δικαιώματος στην εκπαίδευση των παιδιών των προσφύγων, τα οποία αντιμετωπίζονται σύμφωνα με την εθνική νομοθεσία ως αλλοδαποί, αντί να αντιμετωπίζονται με γνώμονα τους κανόνες της Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Παιδιού.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Οι πρόσφατες μεταναστευτικές ροές, η μετανάστευση στην Ευρωπαϊκή Ένωση και ιδιαίτερα η μετανάστευση προσφύγων, η οποία κορυφώθηκε το 2015, υπενθυμίζουν στην κοινωνική επιστήμη ότι η μετανάστευση είναι μια ημιτελής διαδικασία. Πρόκειται για ένα φαινόμενο που συνδέεται στενά με τις διαδικασίες εκσυγχρονισμού και παγκοσμιοποίησης. Πρωτίστως, παγκόσμιες - οικονομικές και πολιτικές - αλληλεξαρτήσεις προκαλούν ή διατηρούν τις μεταναστευτικές διαδικασίες. Αυτές οι σχέσεις οδηγούν σε ανισότητες στις ευκαιρίες ζωής και στην ευημερία, επίσης επηρεάζουν θέματα προσωπικής ασφάλειας και εγγύησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η μετανάστευση μπορεί να γίνει αντιληπτή ως συνέπεια κρίσεων, αλλά είναι επίσης ένας τρόπος διαχείρισης κρίσεων.

Η έρευνα για τη μετανάστευση δείχνει ότι η μετανάστευση ευνόησε την οικονομική, τεχνική, πολιτισμική και κοινωνική καινοτομία, εξάλλου, συνήθως προκαλεί τη δημιουργία πλούτου στις χώρες και τις περιφέρειες της μετανάστευσης, αλλά επίσης προκύπτουν και κοινωνικά προβλήματα όπως απόρριψη, στρέβλωση, αποκλεισμός (Treibel, 2011). Αυτές οι συμπεριφορές και στάσεις πρέπει να ληφθούν υπόψη σε σχέση με τα πρόσφατα μεταναστευτικά κινήματα καθώς και τη σημασία των συνόρων. Η μετανάστευση αναφέρεται σε μια βασική διαδικασία εκσυγχρονισμού που μπορεί να αντιληφθεί με την έννοια της οριοθέτησης. Σε γενικές γραμμές, οι διαδικασίες «ανοίγματος» και «κλεισίματος» (Filsinger, 2012) πρέπει να ληφθούν υπόψη ως βασικά γεγονότα. Σε σχέση με την προσφυγική μετανάστευση πρόκειται, ως εκ τούτου, για σημεία διέλευσης των συνόρων, αλλά και για τη δημιουργία νέων ορίων - για συνοριακό καθεστώς ή, με άλλα λόγια, για το «ανήκειν» και την αναγνώριση. Οι πολιτικές μετανάστευσης και ένταξης καθώς και η Κοινωνική Εργασία που σχετίζεται με τη μετανάστευση μπορούν επομένως να θεωρηθούν και ως συνοριακό έργο.

Η αύξηση του αριθμού των προσφύγων - μετά από μια αξιοσημείωτη μείωση από τα μέσα της δεκαετίας του '90 - δημιουργεί σημαντικές προκλήσεις, κυρίως για την Κοινωνική Εργασία. Η πρόκληση φαίνεται ιδιαίτερα να είναι ότι το έργο και οι δυνατότητες καθώς και τα όρια της Κοινωνικής Εργασίας, αν μη τι άλλο, είναι αποτέλεσμα ότι η Κοινωνική Εργασία εμπλέκεται στις πολιτικές και νομικές απαιτήσεις του κράτους πρόνοιας. Έτσι, πρέπει να ασχοληθεί με ένα πολιτικό πλαίσιο, το οποίο καθορίζεται από τρεις πτυχές: την πρόληψη της ανεπιθύμητης μετανάστευσης με αμυντικά μέτρα στα εθνικά και ευρωπαϊκά εξωτερικά σύνορα, την ιδεολογική και νομική επιβολή διαχωρισμού σε εκείνους τους πρόσφυγες που γεννάται αξίωση για εισδοχή και προστασία και σε εκείνους στους οποίους αμφισβητούνται οι νόμιμοι λόγοι για τη φυγή τους. Η Κοινωνική Εργασία αντιμετωπίζει, έτσι, μια δοκιμασία, να ανταποκριθεί στις ανάγκες και τα ενδιαφέροντα των κοινωνικά ευπαθών ομάδων, συμπεριλαμβανομένων των προσφύγων. Οι βασικοί άξονες δράσης και παρέμβασής της θα πρέπει να είναι η προώθηση της κοινωνικής αλλαγής, η κοινωνική εξέλιξη, η κοινωνική συνοχή, η κοινωνική δικαιοσύνη και, τέλος, η ενδυνάμωση και απελευθέρωση ατόμων και ομάδων με οδηγό πάντα τον σεβασμό στα ανθρώπινα δικαιώματα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Arendt, Hannah (1986). *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft. Antisemitismus, Imperialismus, totale Herrschaft*. München-Zürich: Piper.
- Bade, Klaus J. (2017). *Migration-Flucht-Integration: Kritische Politikbegleitung von der „Gastarbeiterfrage“ bis zur „Flüchtlingskrise“*, Erinnerungen und Beiträge. Karlsruhe.
- Dewe, Bernd; Otto, Hans-Uwe (2001). Profession. Στο Otto, Hans-Uwe, Thiersch, Hans (Επιμ.), *Handbuch Sozialarbeit – Sozialpädagogik*, (σσ. 1.399 –1.411). Luchterhand.
- Filsinger, Dieter; Rotink, Georges; Willems, Helmut (2009). *Handbuch der sozialen und erzieherischen Arbeit in Luxemburg – Manual de l'intervention sociale et éducative au Luxembourg*, (σσ. 1.119 –1.136). Luxemburg.
- Filsinger, Dieter (2012). Anforderungen an Ausbildungskonzepte für die Soziale Arbeit im Migrationskontext. Στο Ministerium für Arbeit, Integration und Soziales des Landes Nordrhein-Westfalen; Fachhochschule Köln (Επιμ.), *Dokumentation der Fachtagung „Chancen der Vielfalt nutzen lernen“*, (σσ. 28 – 50). Düsseldorf.
- Filsinger, Dieter (2014). Integration – ein Paradigma ohne Alternative? Στο Alisch, Monika (Επιμ.), *Älter werden im Quartier: Soziale Nachhaltigkeit durch Selbstorganisation und Teilhabe, Reihe Gesellschaft und Nachhaltigkeit*, Bd. 3, (σσ. 169 –194). Kassel.
- George, Miriam (2012). Migration Traumatic Experiences and Refugee Distress: Implications for Social Work Practice. *Clin Soc Work J* 40, 429–437.
- Hamburger, Franz (2009). *Abschied von der Interkulturellen Pädagogik*. Weinheim, Basel.
- Hamburger, Franz (2016). Sozialpädagogik. Στο Mecheril, Paul (Επιμ.), *Handbuch Migrationspädagogik*, Weinheim, (σσ. 449 – 465). Basel.
- Jönsson, Jessica H. (2014). Local Reactions to Global Problems: Undocumented Immigrants and

Social Work. *British Journal of Social Work*, 44, 35-52.

Kessl, Fabian; Maurer, Susanne (2010). Praktiken der Differenzierung als Praktiken der Grenzbearbeitung: Überlegungen zur Bestimmung Sozialer Arbeit als Grenzbearbeiterin: Differenzierung, Normalisierung, Andersheit. Στο Kessl, Fabian/Plößer, Melanie (Επιμ.): *Differenzierung, Normalisierung, Andersheit: Soziale Arbeit als Arbeit mit Anderen*, (σσ. 154–169). Wiesbaden.

Müller, Burkhard (2006). *Sozialpädagogisches Können: Ein Lehrbuch zur multiperspektivischen Fallarbeit*. Freiburg in Breisgau.

Πανταζής, Β. (2012). Εκπαίδευση στα Ανθρώπινα Δικαιώματα και Μετανάστευση. *Παιδαγωγικός Λόγος*, 2, 11-28.

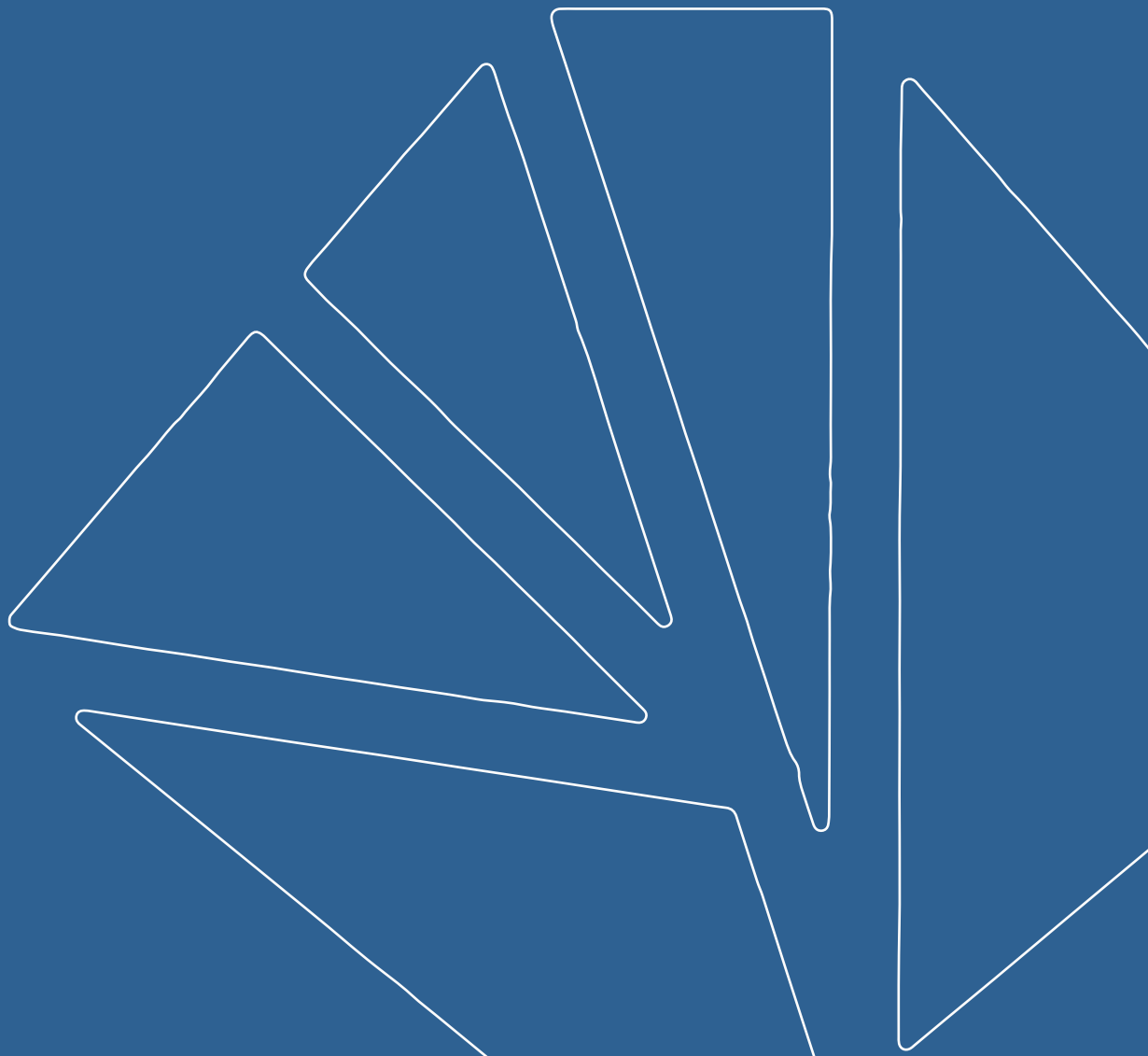
Robinson, Kim (2013). Voices from the Front Line: Social Work with Refugees and Asylum Seekers in Australia and the UK. *British Journal of Social Work* 1–19.

Scherr, Albert; Inan, Çiğdem (2018). Leitbilder in der politischen Debatte: Integration, Multikulturalismus und Diversity. Στο Gesemann, Frank; Roth, Roland (Επιμ.), *Handbuch Lokale Integrationspolitik*, (σσ. 201–226). Wiesbaden.

Thole, Werner (2012). Die Soziale Arbeit: Praxis, Theorie, Forschung und Ausbildung. Στο Thole, Werner (Επιμ.), *Grundriss Soziale Arbeit*, Wiesbaden.

Treibel, A. (2011). *Migration in modernen Gesellschaften: Soziale Folgen von Einwanderung, Gastarbeit und Flucht*, Weinheim: München.

Αφιέρωμα στον Henri Lefebvre.
Δικαίωμα στην Πόλη και
Αντιρατσιστική Γεωγραφία



- Οι σύγχρονοι κοινοτικοί τρόποι οργάνωσης ως νησίδες αντίστασης και η πιθανή σχέση τους με τις προσεγγίσεις του Επικούρειου Κήπου
- Ανθρωπισμός και Αντιρατσιστική Γεωγραφία
- Το δικαίωμα των προσφύγων στην πόλη: κρατικοί χώροι φιλοξενίας και στεγαστικά κοινά. Μελέτη περιπτώσεων σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη και Μυτιλήνη
- Χαρτογραφήσεις και αναπαραστάσεις «των άλλων»:
Το παράδειγμα της Λέσβου. Προς μια Αντι-ρατσιστική Γεωγραφία
- Can the subaltern create? – Appropriation of space as a way to produce resistance in a segregate context

Οι σύγχρονοι κοινοτικοί τρόποι οργάνωσης ως νησίδες αντίστασης και η πιθανή σχέση τους με τις προσεγγίσεις του Επικούρειου Κήπου

Γιώργος Δικμάνης

Υποψήφιος Διδάκτορας Αστικής Γεωγραφίας, Ερευνητική ομάδα Αόρατες Πόλεις
Εργαστήριο Αστικής Γεωγραφίας και Πολεοδομικού Σχεδιασμού,
Τμήμα Γεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
gdikmanis@gmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι αντιφάσεις του καπιταλισμού δεν περιορίζονται στο οικονομικό πεδίο, ακόμα και οι φιλελεύθερες αξίες των «ίσων ευκαιριών» και της «ισότητας» ανεξαρτήτως καταγωγής και φύλου καταστρατηγούνται συστηματικά. Οι διακρίσεις είναι καλά εδραιωμένες σε ένα συγκεντρωτικό μεγάλης κλίμακας σύστημα στο επίπεδο του πραγματικού, ενώ στο επίπεδο της ρητορικής οι διακρίσεις όχι μόνο συσκοτίζονται αλλά καταδικάζονται ή/και απαγορεύονται.

Στο παρόν εξετάζουμε τον επικούρειο κοινοτισμό και τα κοινοτικά κινήματα ανά τον κόσμο, ανιχνεύοντας πέρα από τις εκλεκτικές συγγενείες τους, την ικανότητά τους να σταθούν έστω ως νησίδες και ως παράδειγμα αντιπρότασης στο υπάρχον σύστημα. Είναι δυνατόν ο κοινοτισμός, ένας τρόπος οργάνωσης μικρής κλίμακας να αποτελέσει εφαλτήριο για μια αυτόνομη ζωή, που θα λύσει τις αντιφάσεις του συστήματος και θα συμβάλει στην ισοτιμία των ανθρώπων;

Η μεθοδολογία θα βασιστεί στη βιβλιογραφική έρευνα. Θα παρατεθούν επικούρειες πηγές, που συναρτώνται με τον κοινοτισμό, αφού γίνει μια ευσύνοπτη ιστορική περιγραφή, μέσω της οποίας θα διαφανούν ομοιότητες με το παρόν. Έπειτα θα γίνει ανασκόπηση σύγχρονης βιβλιογραφίας που αναφέρεται στον κοινοτισμό, συγκρίνοντας και συνθέτοντας τη διαθέσιμη βιβλιογραφία θα γίνει μια κριτική ανάλυση και εξαγωγή συμπερασμάτων.

Ο Κήπος ήταν η επικούρεια κοινότητα μέσα στην οποία άνδρες, γυναίκες και δούλοι ζούσαν έξω από την Αθήνα και προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν τις ανώτερες ηδονές, την απονία και την αταραξία. Η εκδίπλωση των στοιχείων της ηθικής επικούρειας φιλοσοφίας, όμως εκπορεύεται από μια λιτή πρακτική ζωή, δηλαδή εδράζεται σε έναν υλικό τρόπο ζωής και δεν είναι προϊόν μεταφυσικής, έτσι δύναται να συνεισφέρει στο θεωρητικό οπλοστάσιο των υποστηρικτών του κοινοτισμού. Η επικούρεια φιλοσοφία «παράγεται» σε ένα συγκεκριμένο συγκείμενο, αυτό του κοινοτισμού, ο οποίος προτρέπει σε ένα βίο, που είναι ικανός σήμερα να βοηθήσει στην αποαποικιοποίηση του φαντασιακού από τον οικονομισμό και τις διακρίσεις.

Τα σύγχρονα κοινοτικά εγχειρήματα χαρακτηρίζονται από τον οικολογικό τρόπο ζωής και την ισότιμη συμμετοχή. Σύγκλιση με τον επικουρισμό βρίσκουμε και στην έννοια της *Buen Vivir*, που συμπυκνώνει την πολιτική φιλοσοφία των ιθαγενών της Λατινικής Αμερικής.

Συμπεραίνουμε ότι αφενός ο κοινοτισμός δύναται να οδηγήσει στη δημιουργία νησίδων αντίστασης απέναντι στο καπιταλιστικό κέντρο, αφετέρου η μικρής κλίμακας οργάνωση και η οικειότητα που συνεπά-

γεται, μπορεί να αναχαιτίσει την επέλαση των διακρίσεων.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: κοινωτισμός, επικουρισμός, *buen vivir*, οικοκοινότητες.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι έννοιες της κοινότητας και του κοινωτισμού αν δεν προσδιοριστούν σαφώς μπορεί να προκαλέσουν δυστοκία από την πληθώρα των συμπεριληπτικών ερμηνειών που μπορούν να λάβουν. Υπάρχουν πολλοί ερευνητές που προτείνουν αντίστοιχα πολλούς ορισμούς. Εμείς αποδεχόμαστε τον ορισμό του Κολέμπα, που έχει περιγραφικό χαρακτήρα και δεν είναι συμπυκνωμένος σε λίγες γραμμές, επειδή φαίνεται να αποδίδει το πνεύμα του κοινωτισμού που έχουμε ως αντικείμενο μελέτης (Γιόκαρης & Κολέμπας, 2012). Ο Κολέμπας αρχικά ιχνηλατεί τις απαρχές του κοινωτισμού στην ανάγκη του ανθρώπινου είδους για συμβίωση, μέσω της οποίας αθροίστηκαν οι ικανότητες των ανθρώπων ώστε να διευκολύνουν τη ζωή τους. Η ανθρώπινη ομάδα που σχηματίστηκε κάνει κοινή χρήση των αγαθών της φύσης και διέπεται από τις αρχές της κοινοκτημοσύνης. Οι πρωτόγονες κοινωνίες ήταν εξισωτικές ενώ αργότερα υπήρξε ανισοκατανομή εξουσίας. Ο σύγχρονος κοινωτισμός, όπως τον περιγράφει ο Κολέμπας, συνυφαίνεται με τα κοινά, την αποανάπτυξη, την αλληλέγγυα οικονομία και την άμεση δημοκρατία (Κολέμπας, 2015).

Για παράδειγμα στον ελλαδικό χώρο, θα μπορούσε να περιληφθεί ως κοινοτικός τρόπος διακυβέρνησης αυτός της αρχαίας Αθήνας (5ο και 4ο αι. π.Χ.) -αν και όπως παρατηρεί ο Lefebvre ήταν συνδεδεμένη με την δουλοκτησία- (Lefebvre, 1977), της Κομμούνας της Θεσσαλονίκης (1341-1349) και των διάφορων ομοσπονδιακών κοινοτήτων κατά την οθωμανική περίοδο (Κολέμπας & Μπίλλας, 2019). Εκτός συνόρων υπάρχουν τα παραδείγματα των μεσαιωνικών κοινοτήτων ή ενώσεων πόλεων της δυτικής Ευρώπης, της Παρισινής Κομμούνας το 1871, των κολχόζ και σοβχόζ, των αγροτικών κολεκτίβων στην Ισπανία του εμφυλίου (Κολέμπας, 2015), του ζαπατίστικου κινήματος (από το 1994), της Οαχάκα το 2006 που σχετίζονται με τις ρωγμές στον καπιταλισμό του Holloway (Πετροπούλου, 2015). Ενώ διάσπαρτες είναι ανά τον κόσμο οι οικοκοινότητες, που έχουν ως κοινό παρανομαστή την εναρμόνιση με τη φύση, την οριζόντια λήψη αποφάσεων, την απλότητα, το ευ ζην και την επιδίωξη κάποιου βαθμού αυτάρκειας, εντός του καπιταλισμού.

Στο παρόν η εννοιολόγηση της κοινότητας και του κοινωτισμού οριοθετείται κυρίως αντιπαροβολικά προς τον καπιταλισμό ή/και το νεοφιλελευθερισμό, πρόκειται επομένως για την πιο ριζοσπαστική μορφή κοινωτισμού (Κnox & Pinch, 2009)¹. Αν και δεν είναι σκοπός η σημασιολογική περυστολή των αναφορών στις κοινότητες και τον κοινωτισμό, είναι ανάγκη να ορίσουμε ένα μίνιμουμ αυτών που θα μελετήσουμε. Άρα η συσχέτιση του Κήπου και της φιλοσοφίας του επικουρισμού θα γίνει κυρίως ως προς τα χαρακτηριστικά της δομής των οικοκοινοτήτων -λόγω συνάφειας- και στο θεωρητικό επίπεδο του ελευθεριακού κοινωτισμού και της έννοιας *Buen Vivir* με τις οποίες θεωρούμε ότι οι οικοκοινότητες έχουν εκλεκτικές συγγένειες.

Πριν προχωρήσουμε θα περιγράψουμε αδρομερώς τους βασικούς άξονες της επικούρειας φιλοσοφίας και του Κήπου.

¹ Ο κοινωτισμός που μελετούμε αναπτύσσεται κυρίως στην ύπαιθρο, οι γειτονίες των πόλεων παρόλο που έχουν κοινά δημογραφικά, κοινωνικά, οικονομικά χαρακτηριστικά δεν αποτελούν απαραίτητα χώρο κοινωνικής διάδρασης.

ΒΑΣΙΚΟΙ ΑΞΟΝΕΣ ΤΟΥ ΕΠΙΚΟΥΡΙΣΜΟΥ

Ο Επίκουρος έζησε στο μεταίχμιο της κλασικής εποχής και της ελληνιστικής περιόδου. Η Αθήνα είχε απολέσει την ανεξάρτητη πολιτική της οντότητα. Ο ελληνικός χώρος είχε διασταλεί, είχε λάβει χώρα μια μικρή παγκοσμιοποίηση, οι πόλεμοι των επιγόνων επηρέαζαν ολόκληρη την λεκάνη της ανατολικής Μεσογείου. Η μετάβαση στην ελληνιστική εποχή χαρακτηρίζεται από την μεταπήδηση του πολιτικού συστήματος διακυβέρνησης της πόλης-κράτους στο βασιλικό προσωποπαγές σύστημα μεγάλης κλίμακας. Αυτή η μετάβαση είχε ως αποτέλεσμα την μετατόπιση της φιλοσοφίας από τη θεματική του συλλογικού σε αυτή του ατομικού. Ο πολίτης αποκόπηκε από τη διαχείριση της πόλης του, ενώ οι πολιτικές αποφάσεις που παίρνονταν από φορείς εξουσίας χιλιάδες χιλιόμετρα μακριά είχαν αντίκτυπο επάνω του. Δεν μπορούμε να παραγνωρίσουμε τις ομοιότητες με την περίοδο που διανύουμε.

Ο Επίκουρος ίδρυσε τον Κήπο εκτός της πόλης των Αθηνών, ήταν ανοιχτός σε πληθυσμιακές ομάδες που παραδοσιακά ήταν αποκλεισμένες, δηλαδή στις γυναίκες και στους δούλους (Διογένης Λαέρτιος). Διέφερε από τις άλλες φιλοσοφικές σχολές, γιατί δεν χαρακτηρίζονταν από μια σκληρή ιεραρχική διάρθρωση δασκάλου-μαθητή, δεν απαιτούνταν δίδακτρα, ενώ η φιλία λειτουργούσε ως συνεκτικός δεσμός των συμφιλοσοφούντων. Η κεντρική έννοια της ηδονής χαρακτηρίζεται από μια *ηδονιστική ολιγάρκεια*, τον κοινοτικό τρόπο ζωής και την κάλυψη βασικών και αναγκαίων επιθυμιών. Αντίθετα με την αντίληψη περί ηδονής του κοινού νου, αυτές οι ηδονές καλύπτονται εύκολα. Σκοπός της διαβίωσης στον Κήπο είναι το καταλάγιασμα των ορέξεων, δηλαδή των επιθυμιών που δεν είναι φυσικές.

Οι ανώτερες ηδονές, που φέρνουν την ευτυχία είναι η απονία του σώματος και η αταραξία της ψυχής.

«Όταν λοιπόν, λέμε ότι η ηδονή είναι ο σκοπός της ζωής, δεν εννοούμε τις ηδονές των έκλυτων ούτε τις ηδονές που βρίσκονται στην αισθητηριακή απόλαυση, όπως νομίζουν κάποιοι που, επειδή μας αγνοούν, διαφωνούν μαζί μας ή που παρερμηνεύουν τις απόψεις μας· εννοούμε την απουσία σωματικού πόνου και ψυχικής ταραχής» (Μεν. 131)

Από το πάνω απόσπασμα φαίνεται η αντίληψη που έχει ο Επίκουρος για την ηδονή και την αποστασιοποίησή του από τις ηδονές του κοινού νου. Δυστυχώς η συκοφάντηση της επικουρείας ηδονής που ήδη είχε ξεκινήσει εν τη γενέσει του επικουρισμού συνεχίστηκε και τους επόμενους αιώνες. Ενώ το παρακάτω απόσπασμα είναι ενδεικτικό της απλότητας που πρεσβεύει ο επικουρισμός:

«Πήγαινε στον Κήπο και διάβασε τη σμιλευμένη επιγραφή εκεί “Ξένε εδώ καλό είναι να χρονοτριβήσεις· εδώ το υψηλότερο αγαθό μας είναι η ηδονή”. Ο ευγενικός οικοδεσπότης και φύλακας του Κήπου θα είναι έτοιμος για σένα, θα σε καλωσορίσει προσφέροντας κριθαρένιο ψωμί και άφθονο νερό με αυτά τα λόγια. “Δεν ευχαριστήθηκες αρκετά;”. “Αυτός ο Κήπος”, θα πει, “δεν σου ανοίγει την όρεξη· στην σβήνη. Επιπλέον δεν σε κάνει να διψάς περισσότερο με κάποιο ποτό, αλλά σβήνει τη δίψα με φυσική φροντίδα, με το νερό, μια φροντίδα που δεν απαιτεί αμοιβή»». (Σενέκας, Ηθικές Επιστολές στον Λουκίλιο, Επιστολή ΧΧΙ)

Ο τρόπος επιδίωξης της απουσίας σωματικών πόνων, η πείνα λογίζεται ως τέτοια, γίνεται πολύ

εύκολα με την κατανάλωση ψωμιού. Από τη στιγμή που ικανοποιηθεί η πείνα δεν έχει σημασία αν η ικανοποίηση επήλθε για παράδειγμα με την κατανάλωση ψωμιού ή πολυτελών φαγητών. Αντίθετα ο χρόνος, ο κόπος, η ψυχική ταραχή που ενέχει η προσπάθεια συσσώρευσης πλούτου που απαιτείται για την κατανάλωση των δεύτερων είναι αποτρεπτικός παράγοντας.

*«Ξεχειλίζει το σώμα μου από την ευχαρίστηση, ζώντας με ψωμί και νερό, και φτύνω τις ηδονές που φέρνει η πολυτέλεια, όχι καθαυτές αλλά για τις δυσχέρειες που τις ακολουθούν»
(Ιωάννης Στοβαίος III.17.33, 181 Us., 124 Arr.)*

Άρα στον πυρήνα της επικούρειας κοσμοθεωρίας βρίσκεται η λιτότητα τόσο στο επίπεδο υλικών αγαθών όσο και στο επίπεδο εξοικονόμησης χρόνου.

Οι επιθυμίες κατευθύνουν την επιδίωξη των ηδονών. Η λιτή ζωή, που προκρίνει ο Επίκουρος, προτρέπει να ικανοποιούνται μόνο οι φυσικές και αναγκαίες επιθυμίες².

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι η συγκρότηση του Κήπου, δηλαδή μιας επικούρειας κοινότητας, διέπεται από αρχές που θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ότι διαθέτουν εκλεκτικές συγγένειες με τον κοινοτισμό, όπως τον μελετούμε. Πιο συγκεκριμένα, η συμπερίληψη δούλων και γυναικών, η ιστορική συγκυρία ίδρυσης της σχολής -που συνέβη σε καθεστώς κοινωνικής αποδιοργάνωσης-, η επιδίωξη της ικανοποίησης των φυσικών και αναγκαίων επιθυμιών, που οδηγούν στην απόκτηση των ανώτερων ηδονών, που περνάνε μέσα από έναν λιτό τρόπο ζωής και αυτάρκειας, έχουν σίγουρα συνάφεια με το κοινοτικό ρεύμα.

«[...] η αυτάρκεια είναι μέγιστο αγαθό, όχι για να χρησιμοποιούμε πάντοτε τα λίγα, αλλά για να μπορούμε, όταν δεν έχουμε πολλά, να αρκούμαστε στα λίγα [...] την πολυτέλεια την απολαμβάνουν ηδονικότερα εκείνοι που την έχουν μικρότερη ανάγκη» (Μεν. 130)

Εξαιτίας των παραπάνω θεωρούμε ότι ο επικουρισμός έστω και αν εκκινεί από μια προσωπική αρχικά προσπάθεια σωτηρίας, στην πορεία επιτυγχάνει ένα συλλογικό τρόπο διαβίωσης και σε αυτό το σημείο ο Κήπος τέμνεται με τις οικοκοινότητες και την έννοια της Buen Vivir.

Ο ΚΟΙΝΟΤΙΚΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΖΩΗΣ, BUEN VIVIR ΚΑΙ ΟΙΚΟΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ

Buen Vivir, η «καλή ζωή» είναι μια έννοια που μετέρχονται οι κοινότητες των ιθαγενών της Λατινικής Αμερικής, όπου απαντάται ως Sumak Kawsay στη γλώσσα των Quechua και ως suma qamaña στη γλώσσα Aymara.

Δυο βασικοί πυλώνες της έννοιας Buen Vivir είναι η έμφαση που αποδίδεται στην κοινότητα και στη διαφορετική αντιμετώπιση της ανάπτυξης και της οικονομίας. Μάλιστα η έννοια είναι τόσο δημοφιλής που κάποιες αρχές της έχουν υιοθετηθεί από το Σύνταγμα του Εκουαδόρ και της Βολι-

² Οι φυσικές μη αναγκαίες επιθυμίες και οπωσδήποτε οι μάταιες επιθυμίες πρέπει να αποφεύγονται. Για παράδειγμα λέει ο Επίκουρος για την φυσική αλλά μη αναγκαία επιθυμία της σεξουαλικής επαφής «*Η συνουσία ποτέ δεν ωφέλησε· καλό θα ήταν και να μην έβλαψε.*» (Διογ. Λαέρτ. Χ 118, Προσφ. 51).

Ενώ αναφερόμενος για την υπερβολή κάθε είδους επιθυμίας γράφει, «*Αν θες να κάνεις πλούσιο τον Πυθοκλή μην του δίνεις περισσότερα πράγματα, παρά ελάττωσε την επιθυμία του.*» (Ιωάννης Στοβαίος III.17.23, Us.135, Arr. 53).

βίας, ενώ από τον ΟΗΕ έχει οριστεί διεθνής μέρα για τη Μάνα Γη³, αντίληψη συνδεδεμένη με τους ιθαγενείς πληθυσμούς (Gudynas, 2011· Κολέμπας, 2015).

Η πολυσυλλεκτικότητα της Buen Vivir φαίνεται από την κοσμοθεωρία της, σύμφωνα με αυτήν δεν υπάρχει ένας συγκεκριμένος τρόπος «καλής ζωής», αλλά είναι ένα ανοιχτό σύστημα σκέψης. Επιδιώκει οι άνθρωποι να ζουν καλά εντός των κοινοτήτων. Τι σημαίνει όμως να ζουν καλά; Εκτός από τον κοινοτικό τρόπο ζωής, την αρμονική συμβίωση διαφορετικών κοινοτήτων, ισχυρίζεται ότι η καλή ζωή πρέπει να περιλαμβάνει την αρμονική συμβίωση τόσο των κοινοτήτων όσο και των ατόμων με το περιβάλλον τους. Δηλαδή, το να «ζούμε καλά» συνεπάγεται να «ζει» όσο το δυνατόν καλύτερα η Φύση, όχι μόνο οι άνθρωποι. Περιλαμβάνει επίσης ένα ουσιαστικό αντικαπιταλιστικό πρόταγμα. Δεν αντιτίθεται μόνο στον ανθρωποκεντρικό καπιταλισμό, αλλά και στον ανθρωποκεντρικό σοσιαλισμό, ο οποίος πρέπει να επανανοηματοδοθεί με κοινωνιοβιοκεντρικές προεκτάσεις (Acosta, 2017).

Ιστορικά η έννοια της Buen Vivir προέρχεται από την καταπιεσμένη κοινωνική ομάδα των ιθαγενών. Είναι μια ομπρέλα ιδεών που μεταξύ άλλων περιλαμβάνει τις εξής έννοιες των ιθαγενών κοινοτήτων των περιοχών του Αμαζονίου και των Άνδεων:

Το *minga* ή *minka*, τη συλλογική εργασία της κοινότητας σε έργα που αφορούν το κοινό καλό της, το *ranti-ranti*, που αναφέρεται σε μια αλυσίδα ανταλλαγής προϊόντων και όχι σε μια εφάπαξ αγοροπωλησία, το *uyanza*, ένα κάλεσμα για την ευχαρίστηση της Μάνας Γης και την κοινωνική βοήθεια οικογενειών, το *uniguill*, δηλαδή ανταλλαγές προϊόντων που είναι δυσεύρετα μεταξύ των κοινοτήτων από κοινότητες που τα διαθέτουν, το *waki*, που είναι η διανομή της αχρησιμοποίητης γης και το *makikuna*, το οποίο είναι η ηθική βοήθεια προς μια οικογένεια της κοινότητας που την έχει ανάγκη (Acosta, 2017).

Εξαιτίας αυτών συμπεραίνουμε ότι συνυφαίνεται η κοινοτική ζωή με την οικονομία και την έννοια που αποδίδουν στην ανάπτυξη. Για τις κοινότητες των ιθαγενών, η έννοια της ανάπτυξης και η έννοια της προόδου είναι άγνωστες όπως απαντώνται στην Δύση. Η έννοια του πλούτου και της φτώχειας δεν έχουν να κάνουν με τη συσσώρευση υλικών αγαθών (Acosta, 2017). Η άμεση δημοκρατία, η οριζόντια διάρθρωση σχέσεων, η έμπρακτη αρμονία με τη φύση και η απόρριψη αναπτυξιακών επενδύσεων στις περιοχές των κοινοτήτων αυτών⁴, η αλληλεγγύη -οικονομική, ηθική- τόσο μεταξύ των κοινοτήτων όσο και μεταξύ των μελών μιας κοινότητας και η κριτική στην κατανάλωση σίγουρα δεν είναι ενδιάθετα χαρακτηριστικά ανθρώπινης κοινωνίας που επιδιώκει το κέρδος, την ιεραρχία και την συσσώρευση. Αντιθέτως τα παραπάνω είναι χαρακτηριστικά της αποανάπτυξης, μιας έννοιας που αμφισβητεί τον αποικισμό του φαντασιακού από την έννοια της ανάπτυξης και της ευθύγραμμης προόδου.

Όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά της Buen Vivir εκδηλώνονται μέσα στην οργανωτική της δομή, που δεν είναι άλλη από τις κοινότητες των ιθαγενών. Μέσα από τα κινήματα των ιθαγενών των Άνδεων ξεπηδά η αυτοδιαχείριση. Οι αποφάσεις λαμβάνονται κατά το μάλλον ή ήττον βάσει της αρχής της συναίνεσης και όχι της αρχής της πλειοψηφίας. Έτσι αποφεύγεται η ισοπέδωση της

3 Η Pachamama δηλαδή η Μάνα Γη, είναι γνωστή και ως η θεότητα των φυσικών φαινομένων και της γονιμότητας. Η εορτή της αποτελεί σημαντικό γεγονός για τους ιθαγενείς των Άνδεων.

4 Βλέπε σχετικά την πρωτοβουλία Yasuni-ITT.

ατομικότητας (Lee Van Cott, 2006). Ο κοινοτισμός ως τρόπος οργάνωσης του ανθρώπινου πληθυσμού φυσικά δεν είναι μια ιδέα των ιθαγενών της Λατινικής Αμερικής, αλλά μάλλον ένα στάδιο της ανθρωπότητας. Αυτό το στάδιο έχει ξεπεραστεί ή μάλλον καλύτερα έχει παρακάμψει στον δυτικό κόσμο, όπως και οι αξίες που το διέπουν, σε τέτοιο βαθμό που μάλλον τα χωριά τείνουν να χαρακτηριστούν ως μικροσκοπικές πόλεις, αφού εμφορούνται από τις αξίες των πόλεων, έχουν υιοθετήσει κάποια από τα χαρακτηριστικά τους και έχουν απολέσει τα χαρακτηριστικά που είχαν ως κοινότητες με την έννοια που χαρακτηρίζονταν πριν την αστικοποίηση. Η τοπικοποίηση, οι στενές διαπροσωπικές σχέσεις, η αλληλεγγύη, η στενότερη επαφή με την φύση, η διευρυμένη οικογένεια, οι μετακινήσεις σε μικρές αποστάσεις και μάλιστα με τα πόδια, που μεταξύ άλλων χαρακτήριζαν τους κατοίκους των χωριών φαίνεται να έχουν υποχωρήσει. Κατά τον Lefebvre η σχέση πόλης-υπαιθρου έχει μετασχηματιστεί σε πιο εκλεπτυσμένες μορφές κυριαρχίας, από την πόλη που απομυζεί την ύπαιθρο, η πόλη γίνεται κέντρο αποφάσεων και φαινομενικά επαφών, επομένως στις σύγχρονες πόλεις το ζήτημα του δικαιώματος στην πόλη γίνεται επιτακτικό (Lefebvre, 1977).

Ο Μ. Bookchin (2015) σημειώνει ότι η αποδιοργάνωση της αρχαϊκής κοινωνίας δημιούργησε όλο και περισσότερες ιεραρχικές δομές, οδήγησε στην ανάδυση της πόλης και την διαρκώς μεγαλύτερη κυριάρχησή της στην ύπαιθρο. Τελικά δημιουργήθηκαν εσωτερικά ρήγματα στην κοινότητα και παγιώθηκε η κάθετη ιεραρχία. Αυτή η παρατήρηση δείχνει την συνάφεια μεταξύ του κοινοτικού τρόπου ζωής, που εγγενώς εμφορείται από περισσότερο ισότιμες σχέσεις, ενώ σε αντίθεση η πόλη έχει μια τάση προς τις κάθετες σχέσεις.

Παράλληλα, σε συνθήκες κρίσης στο δυτικό κόσμο φαίνεται ότι συντελείται μια επιστροφή στον κοινοτικό τρόπο ζωής, μέσω της δημιουργίας των οικοκοινοτήτων. Οι οικοκοινότητες είναι μικρής κλίμακας (έως 100-150 ατόμων) μορφές οργάνωσης, οι συμμετέχοντες των οποίων έχουν κοινό όραμα, τρόπο σκέψης, δράσης, λαμβάνουν χώρα κυρίως στην ύπαιθρο, ενώ εναρμονίζονται με τις αρχές της αντικατανάλωσης, της κριτικής της τεχνολογίας, της τοπικοποίησης, της εναρμόνισης με την φύση και της αυτοκυβέρνησης (Κολέμπας, 2015).

Οι οικοκοινότητες «ιδρύονται» συνήθως σε εγκαταλειμμένα χωριά, αγορασμένες ή κατειλημμένες δημοτικές εκτάσεις. Σε πολλές κοινότητες υπάρχει κοινοκτημοσύνη⁵ ενώ σε άλλες όχι, πάντως γενικότερα επιδιώκεται η αυτάρκεια, τόσο σε επίπεδο διατροφής όσο και σε επίπεδο κατασκευής μέσω μικρών εργαστηρίων που λειτουργεί η κοινότητα (Κατάνεο, 2016).⁶ Ο στόχος της αυτάρκειας επιτυγχάνεται μέσω της γεωργίας (περμακουλτούρα, βιολογική καλλιέργεια), της ζωοεκτροφής και της πώλησης αγαθών που παράγονται εντός της κοινότητας -πολλές οικοκοινότητες προσφέρουν σεμινάρια/εργαστήρια επί πληρωμή σχετικά με τις δραστηριότητές τους.

Σημαντικός είναι ο διαχωρισμός των οικοκοινοτήτων, αφού κάποιες λειτουργούν ως «σωσίβιες λέμβοι», είναι περισσότερο κλειστές σε νέα μέλη και έχουν τη λογική της επιβίωσης της ομάδας απέναντι σε ένα εχθρικό σύστημα, αυτές οι ομάδες έχουν την λογική να αποτραβηχτούν. Ενώ άλλες με συμμετέχοντες ανθρώπους με αριστερά πολιτικά προτάγματα είναι πιο ανοιχτές, προάγουν την συνεργασία και προωθούν μια γενικότερη κοινωνική αλλαγή. Αυτές οι δεύτερες είναι

5 Τέτοιες είναι οι κοινότητες, που έχουν σαφώς πολιτικό πρόταγμα, όπως για παράδειγμα οι οικοαναρχικές κοινότητες Comunidad del Sur στην Ουρουγουάη και Ουρούπια στην Ιταλία. Περισσότερα στο: Αναρχισμός και Οικολογία (επιμ. Στ. Καραγεωργάκης), Ευτοπία, Αθήνα: 2015, σσ. 156-168.

6 Αν και μέσα στις υπάρχουσες συνθήκες είναι σύνηθες να δέχονται συμμετοχική χρηματοδότηση (crowd-funding).

περισσότερο συνειδητοποιημένες ως προς τις διεργασίες που γίνονται εντός της κοινότητας (πχ. αμεσοδημοκρατία, κοινοκτημοσύνη, εξωστρέφεια ως προς τον πολιτικό τους λόγο, συμμετοχή σε δράσεις που αφορούν την τοπική αλλά και την ευρύτερη κοινωνία). Άρα έχουμε να κάνουμε με κοινότητες ανθρώπων που είναι είτε νησίδες αντίστασης είτε απλά νησίδες επιβίωσης. Όμως τα κοινά στοιχεία τους είναι ότι χαρακτηρίζονται από την απλότητα στον τρόπο διαβίωσης, τις στενές διαπροσωπικές σχέσεις, την συνεργασία των μελών και το μικρό οικολογικό αποτύπωμα (Αλεξάντερ, 2016).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο Κήπος του Επίκουρου, ιδρύθηκε σε μια δύσκολη ιστορική περίοδο κατά την οποία δεν υπήρχε σταθερότητα στην πολιτική ζωή η οποία με τη σειρά της επηρέαζε την καθημερινή ζωή των ανθρώπων. Σήμερα στον παγκοσμιοποιημένο κόσμο στον οποίο η οικονομική αλληλεξάρτηση μεταξύ των κρατών επηρεάζει αρνητικά τη συντριπτική πλειοψηφία του κόσμου, τόσο της περιφέρειας του καπιταλισμού όσο και του κέντρου. Οπότε η επιστροφή στην ύπαιθρο μέσω των κοινοτήτων γίνεται τόσο ως μια συνειδητοποιημένη απόπειρα αυτάρκειας και ελευθερίας, όσο και ως μια ενστικτώδης απόφαση επιβίωσης. Η ίδια η συμβίωση στον Κήπο μεταξύ ελεύθερων ανδρών, γυναικών και δούλων με έναν τρόπο που δεν υπήρχε στις άλλες σχολές φιλοσοφίας, δείχνει έστω και εντός τής εγγενούς ιεράρχησης που εκ των πραγμάτων υπήρχε στην αρχαία Αθήνα έναν κάποιον βαθμό αμοιβαιότητας και σίγουρα ανεκτικότητας. Η ανεκτικότητα, η αμοιβαιότητα, η αλληλεγγύη, η συνεργασία είναι χαρακτηριστικά στοιχεία των ιθαγενών κοινοτήτων και των οικοκοινοτήτων. Αντίθετα με την μαζική κοινωνία, «είναι αναγκαίο να σε γνωρίσουν οι άνθρωποι καλά, για να σε εκτιμούν πραγματικά» (Gutenschwager, 2009), πράγμα που επιτυγχάνεται στις μικρές δομές όπως ήταν ο Κήπος και όπως είναι οι οικοκοινότητες.

Μέσα στον Κήπο η φιλοσοφική ενασχόληση συνοδεύεται με την εναρμόνιση με την Φύση, από την άλλη η ζωή στις οικοκοινότητες και στις κοινότητες των ιθαγενών της Λατινικής Αμερικής πέρα από την συνεργατικότητα, που συντελεί στην ευκολότερη διαβίωση ή την επιβίωση των συμμετεχόντων, παράγει νοήματα, νοήματα συνεργασίας, εναλλακτικού τρόπου ζωής πέρα από τον καπιταλισμό, οριζόντιας δομής και της διευρυμένης οικογένειας σε αντίθεση με τα νοήματα του ατομικισμού, της κυρίαρχης κουλτούρας και της συμβολής σε ένα αυτοκαταστροφικό σύστημα – τόσο των ανθρώπων όσο και της Γης.

Μέσω της αυτάρκειας επιτυγχάνεται ο διαμοιρασμός αλλά και σφυρηλατούνται ανθρώπινοι χαρακτήρες ανθεκτικοί στις κακουχίες. Η λιτότητα, η οποία αρκεί για να επιφέρει την ικανοποίηση των βασικών αναγκών, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο επικούρειος Κήπος ως κοινότητα είχε μεγάλες ομοιότητες με τον κοινοτισμό, την έννοια *Buen Vivir* και την έννοια της αποανάπτυξης. Η λιτότητα που χαρακτηρίζει τον επικούρειο φιλοσοφικό βίο, χαρακτηρίζει επίσης τα σύγχρονα ριζοσπαστικά ρεύματα, αν ο κοινοτισμός δεν συναρμόζεται με τον λιτό βίο αυτοαναιρείται. Μια ομοιότητα ενυπάρχει στις μάταιες επιθυμίες του επικούρειου λεξιλογίου και τον λόγο που κάνει η αποανάπτυξη για τα «αγαθά θέσης» (Καλλής, 2016), η κατανάλωση των οποίων βρίσκεται στον πυρήνα της γραφειοκρατικής διευθυνόμενης κατανάλωσης -για να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια του Levebvre. Η ικανοποίηση αναγκών και όχι επιθυμιών, η αλληλεγγύη, ο κοινοτισμός ως νησίδα αντίστασης στον καπιταλισμό, η αντικατανάλωση και η λιτότητα είναι βασικοί πυλώνες των παρα-

πάνω. Η ίδια η ικανοποίηση των αναγκών των πολλών και όχι η ικανοποίηση των επιθυμιών των λίγων προϋποθέτει την υιοθέτηση μιας ψυχραιμής λιτής υλικής στάσης ζωής, είναι τελικά ζήτημα διαμοιρασμού των πεπερασμένων υλικών πόρων. Έτσι η αυτάρκεια μπορεί να ιδωθεί ως ένα εμπόδιο στην προέλαση του καπιταλισμού.

Ο Λαφάργκ στο δοκίμιό του με τον προκλητικό τίτλο «Δικαίωμα στην Τεμπελιά» παρατήρησε ότι οι δημοκρατίες τής αρχαιότητας εξασφάλιζαν στους πολίτες τους ελεύθερο χρόνο ώστε να ασχοληθούν με τα κοινά χρησιμοποιώντας δούλους (Λαφάργκ, 2004). Αντίθετα η βιομηχανική επανάσταση αντί να είναι το εφαλτήριο της μεγέθυνσης του ελεύθερου χρόνου «μεταμόρφωσε την απελευθερώτρια μηχανή σε όργανο υποδούλωσης ελεύθερων ανθρώπων: η παραγωγικότητά της τους εξαθλιώνει» (Λαφάργκ, 2004).

Τόσο η επικούρεια κοινότητα όσο και οι ριζοσπαστικές οικοκοινότητες και οι κοινότητες των ιθαγενών της Λατινικής Αμερικής, επιτυγχάνουν την αρμονική συμβίωση τόσο με την Φύση όσο και με τους ανθρώπους εντός της κοινότητας, με τους οποίους διατηρούν οριζόντιες σχέσεις τόσο σε πολιτικό όσο και σε επίπεδο φύλου – με μια αναχρονιστική ένσταση για τον Κήπο- αλλά και τις άλλες κοινότητες, αφού ο διαμοιρασμός και η αλληλεγγύη είναι εγγενή χαρακτηριστικά τους μέσω των οποίων βοηθούν η μία την άλλη αντί να συναγωνίζονται για τους φυσικούς πόρους. Αυτό δείχνει ότι ο επικουρισμός αν και εκκινεί από διαφορετικό σημείο τέμνει τον σύγχρονο κοινοτισμό, ο σκοπός των οποίων είναι εν τέλει η ευτυχία, η αταραξία και η απονία. Αυτά τα συστατικά μάλλον είναι κοινώς αποδεκτά ως συστατικά της ευτυχίας αν όχι η ίδια η ευτυχία όπως νοείται κατά τον Επίκουρο. Πηγαίνοντας ένα βήμα παραπέρα συμφωνούμε με τους Κολέμπας και Μπίλλα ότι στον ανθρωπολογικό τύπο της διευρυμένης οικογένειας το υποκείμενο θυσιάζει τις ατομικές ανάγκες και επιθυμίες για την ικανοποίηση των αναγκών της ομάδας αλλά τελικά και του ίδιου του τού εαυτού (Κολέμπας & Μπίλλας, 2014). Ο ίδιος ο βίος εντός μιας ισότιμης ανθρώπινης κοινότητας προάγει τα χαρακτηριστικά μιας επερχόμενης αλλαγής τόσο σε κοινωνικό αλλά και σε ατομικό επίπεδο μέσω του συλλογικού.

Κατά τον Lefebvre «Η τωρινή κατάσταση των παραγωγικών δυνάμεων δεν επηρεάζει μόνο την παραγωγή πραγμάτων αλλά και αυτού που περιέχει τα πράγματα, δηλαδή του χώρου» (Lefebvre, 1990). Άρα, επεκτείνοντας αυτή την λογική, η ίδια η κοινότητα ως χώρος μπορεί να κουβαλάει μέσα του στοιχεία που αντιτίθενται στον ίδιο τον καπιταλισμό και να γίνει εφαλτήριο για τη δημιουργία διαφορετικών τρόπων παραγωγής, ενώ αντίθετα η εισβολή του αστικού συνδέεται με την εκβιομηχάνιση ως παγκόσμιο φαινόμενο (Lefebvre, 1990). Τέλος, ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση του Lefebvre, ο οποίος σημειώνει ότι οι κάτοικοι των πόλεων βλέπουν την ύπαιθρο απλά ως τόπο αναψυχής, όχι ως αυτοτελή δυνατότητα επιλογής ζωής, και ακόμα ως τουρίστες στην ύπαιθρο «μεταφέρουν μέσα τους το αστικό» (Lefebvre, 1977). Αυτή η παρατήρηση δείχνει την πυρηνική αντίληψη του σύγχρονου μεταμοντέρνου δυτικού υποκειμένου για την ύπαιθρο. Το υποκείμενο αυτό είναι αποκομμένο από το φυσικό περιβάλλον, ζει «εξημερωμένο» σε οριοθετημένες και σχεδιασμένες με γνώμονα το κέρδος ανθρώπινες μεγαλουπόλεις, που τελικά έχει εσωτερικεύσει μονοδιάστατα κομμάτια της υπαίθρου -μια ύπαιθρο εξορθολογισμένη από το ανθρώπινο χέρι, ώστε ουσιαστικά είναι τεχνητή και κατ' επίφαση φυσική- κάνοντας περιοδεία σε αυτά για σύντομο χρονικό διάστημα εν είδη αποστειρωμένου μουσείου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Acosta, A. (2017). *Rethinking the World from the Perspective of Buen Vivir*. Ανακτήθηκε από: <https://www.degrowth.info/en/dim/degrowth-in-movements/buen-vivir/>.
- Άγνωστος, (2015). *Comunidad del Sur, Μια Ουρουγουανή Οικοαναρχική Κοινότητα με Ιστορία Μισού Αιώνα*. Στο Στ. Καραγεωργάκης (Επιμ.), *Αναρχισμός & Οικολογία, Η Οικοαναρχική Θεωρία και Δράση από τον 19ο Αιώνα Μέχρι Σήμερα* (σσ. 156-161). Αθήνα: Εκδόσεις Ευτοπία.
- Αλεξάντερ, Σ. (2016). Στο Καλλής Γ., Ντ' Αλίζα Τζ. & Ντεμάρια Φ. (Επιμ.) *Το Λεξιλόγιο της Αποανάπτυξης* (σσ. 165-169). Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων.
- Bookchin, M. (2015). *Προς μια Οικολογική Κοινωνία*. Στο Στ. Καραγεωργάκης (Επιμ.), *Αναρχισμός & Οικολογία, Η Οικοαναρχική Θεωρία και Δράση από τον 19ο Αιώνα Μέχρι Σήμερα* (σσ. 90-103). Αθήνα: Εκδόσεις Ευτοπία.
- Επίκουρος (2009). *Ηθική, Η θεραπεία της ψυχής* (Μετάφραση Ζωγραφίδης Γ.). Αθήνα: Ζήτρος.
- Γιόκαρης, Β. & Κολέμπας, Γ. (2012). *Κοινωνικοποίηση, Η Διέξοδος από τις Συμπληγάδες, του κρατισμού και της Ιδιωτικοποίησης*. Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων.
- Gudynas, E. (2011) *Buen vivir: Germinando alternativas al desarrollo. América Latina en Movimiento, ALAI* (462), 1-20
- Gutenschwager, G. (2009). Από τον Επίκουρο στον Μάσλο: Η ευτυχία τότε και τώρα και η θέση του ανθρώπου στην κοινωνική θεώρηση (173-190). *Σειρά Ερευνητικών Εργασιών*, 15(9).
- Καλλής, Γ. (2016). Τα Κοινωνικά Όρια της Αποανάπτυξης. Στο Καλλής Γ., Ντ' Αλίζα Τζ. & Ντεμάρια Φ. (Επιμ.) *Το Λεξιλόγιο της Αποανάπτυξης* (σσ. 170-174). Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων.
- Κατάνεο, Κ. (2016). Οικοκοινότητες. Στο Καλλής Γ., Ντ' Αλίζα Τζ. & Ντεμάρια Φ. (Επιμ.) *Το Λεξιλόγιο της Αποανάπτυξης* (σσ. 203-207). Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων.
- Κνοχ, Ρ. & Ριντ, Στ. (2009). *Κοινωνική Γεωγραφία των Πόλεων*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Κολέμπας, Γ. (2015). *Ο Σύγχρονος Κοινοτισμός*. Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων.
- Κολέμπας, Γ. & Μπίλλας, Γ. (2014). *Ο Ανθρωπολογικός Τύπος της Αποανάπτυξης-Τοπικοποίησης*. Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων.
- Κολέμπας, Γ. & Μπίλλας, Γ. (2019). *Για την Κοινότητα των Κοινοτήτων*. Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων.
- Κοντέλο, Φ. (2015). Ουρούπια, Μια Συγκεκριμένη Ουτοπία. Στο Στ. Καραγεωργάκης (Επιμ.), *Αναρχισμός & Οικολογία, Η Οικοαναρχική Θεωρία και Δράση από τον 19ο Αιώνα Μέχρι Σήμερα* (σσ. 162-168). Αθήνα: Εκδόσεις Ευτοπία.
- Lafargue, P. (2004). *Το Δικαίωμα στην Τεμπελιά*. Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος.
- Lee Van Cott, D. (2006). *Radical Democracy in the Andes: Indigenous parties and the quality of democracy in Latin America* (1-37).
- Lefebvre, H. (1977). *Δικαίωμα στην Πόλη, Χώρος και Πολιτική*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Lefebvre, H. (1990). *Μηδενισμός και Αμφισβήτηση*. Αθήνα: Ύψιλον.

Πετροπούλου, Κ. (2015). Μια Αποαναπτυξιακή Προσέγγιση του Κοινωνικού και Οικολογικού Μετασχηματισμού των Πόλεων. Στο Ηλιόσποροι Συλλογική Έκδοση (Επιμ.), *Ευημερία Χωρίς Ανάπτυξη, Προτάσεις για Έναν Άλλον Κόσμο Από Κοινού* (σσ. 180-196). Αθήνα: Ελεύθερες Εκδόσεις Ηλιόσποροι.

Ανθρωπισμός και Αντιρατσιστική Γεωγραφία

Κωνσταντίνος Ζαφείρης

Υποψήφιος Διδάκτορας Αστικής Γεωγραφίας,
Ερευνητική ομάδα Αόρατες Πόλεις,
Τμήμα Γεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
constantinosras@gmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Με αφορμή την πρόσφατη προσφυγική κρίση η ελληνική κοινωνία ήρθε σε επαφή όχι μόνο με ρατσιστικές και ξενοφοβικές λογικές αλλά και με νέες πρακτικές και εμπειρίες αλληλεγγύης. Ο ανθρωπισμός και οι πρακτικές του αποτέλεσαν το βασικό ιδεολογικό πρόταγμα διαχείρισης της προσφυγικής κρίσης από τους ειδικούς του ανθρωπισμού λειτουργώντας ως μια διορθωτική έγκληση απέναντι στις διάφορες ομάδες που κινητοποιήθηκαν με αλληλέγγυο τρόπο προς τους μετανάστες και τους πρόσφυγες που έφτασαν στην χώρα μας. Στο παρακάτω κείμενο αναμετριέμαι με δύο ερωτήματα α) τι σημαίνει πραγματικά ο ανθρωπισμός και β) πόσο μεροληπτική μπορεί είναι μια γεωγραφική ματιά που δεν έχει μια αντιρατσιστική προοπτική.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Ανθρωπισμός, Αντιρατσιστική Γεωγραφία, Αλληλεγγύη, Πρόσφυγες, Μετανάστες

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα τελευταία χρόνια με αφορμή την προσφυγική κρίση γίνεται μια προσπάθεια από τον κυρίαρχο λόγο να δημιουργηθεί ένα πλαίσιο διαχείρισης - αντίληψης και επικοινωνίας αυτής της νέας πραγματικότητας, της προσφυγικής κρίσης. Απέναντι και παράλληλα με τον ρατσιστικό και ξενοφοβικό λόγο, που αναφέρεται σε μολυσματικά υποκείμενα (Douglas, 2006) 'λαθρομετανάστες', και εγκληματικά στοιχεία που έρχονται να αλώσουν τον πολιτισμό μας, αναπτύσσεται ένας ανθρωπιστικός λόγος, που προσπαθεί να ντύσει θεωρητικά νέα μοντέλα διαχείρισης, όχι μόνο των προσφύγων, αλλά και της πολιτικής ενέργειας και διάθεσης κινητοποίησης που απελευθερώνεται από μέρος την ελληνικής κοινωνίας.

Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι τα τελευταία χρόνια οι αλληλέγγυοι, ακόμα και ως τίτλος, παρουσιάζονται από τα ΜΜΕ και τους "ειδικούς του ανθρωπισμού", σαν μια κατηγορία εξ ορισμού παραβατικών και ύποπτων ανθρώπων, που ηθελημένα ή όχι, βρίσκονται εκτός πλαισίου διαχείρισης της προσφυγικής κρίσης, και ως εκ τούτου αποτελούν μέρος του προβλήματος (Simit, 2016). Απέναντι σε αυτούς και στις πρακτικές της ριζοσπαστικής αλληλεγγύης, ο κόσμος του οργανωμένου και κεντρικά σχεδιασμένου ανθρωπισμού, τόσο ιδεολογικά όσο και σε επίπεδο πρακτικής, οριοθετείται.

Η βασική διαχωριστική γραμμή νομιμοποίησης πρακτικών στην ελληνική περίπτωση μπαίνει με σαφήνεια στον όρο πιστοποίηση. Αν δεν είσαι πιστοποιημένη ΜΚΟ, το κράτος, η εκκλησία ή κάποιος εξουσιοδοτημένος φορέας, η δράση σου γίνεται αυτόματα τουλάχιστον ύποπτη. Αλλά ας τα δούμε όλα πιο αναλυτικά.

Η συγκεκριμένη θεωρητική εργασία προέκυψε μέσα από συμμετοχική παρατήρηση μεταξύ 2015 - 2018 σε διάφορες κρατικές δομές φιλοξενίας στις οποίες εργάστηκα και σε αλληλέγγυες ανεξάρτητες δομές και δράσεις στη Λέσβο και την Αθήνα στις οποίες συμμετείχα εθελοντικά.

ΠΟΣΟ ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ ΕΙΝΑΙ Ο ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΣ;

Ο ανθρωπισμός είναι αναμφισβήτητα μια ιδεολογία, και όπως κάθε ιδεολογία μας εγκαλεί ως υποκείμενα και μας στρατολογεί σε αυτή. Η ιδεολογία καθώς αναπαριστά τη φαντασιακή σχέση του ατόμου με τις πραγματικές συνθήκες ύπαρξής του έχει πάντα πρακτική υπόσταση. Δεν μπορεί να υπάρξει καμία ιδεολογία χωρίς την υλική αποκρυστάλλωση της, δεν μπορεί καμία ιδεολογία να είναι απλά ένα σχήμα φαντασιακών αναπαραστάσεων που βιώνονται σε κοινωνικό κενό. Από τη στιγμή και μόνο που αναπαριστά τη σχέση μας με τις πραγματικές συνθήκες ύπαρξής μας, η διαμεσολάβηση της φαντασιακής απόκλισης από την «αλήθεια» που αναπαριστά επιβάλλει την ύπαρξη υλικότητας, άρα πρακτικής. Για αυτό το λόγο και η ιδεολογία «*υπάρχει πάντα υλοποιημένη σ' ένα μηχανισμό και στην πρακτική του ή τις διάφορες μορφές πρακτικής του*» (Αλτουσέρ, 1990). Στην περίπτωση του ανθρωπισμού, ποια είναι η Κυρίαρχη Ιδεολογία και από ποιους μηχανισμούς αυτή πραγματώνεται;

Υποστηρίζω ότι στην ελληνική περίπτωση, ένα σύνολο μηχανισμών συμβάλουν στην αναπαραγωγή ενός συγκεκριμένου και στοχευμένου λόγου (Foucault, 2002 και 2011) πάνω σε αυτό το ζήτημα. Ένα σύνολο θεσμών (Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, εκκλησία, κράτος και πολιτικά κόμματα, εκπαιδευτικός μηχανισμός και Μ.Κ.Ο μεταξύ άλλων), συγκροτούν ένα πλέγμα μηχανισμών που ενεργοποιούνται, ώστε να αναπαράγουν και να εμπεδώσουν στα υποκείμενα ένα συγκεκριμένο ανθρωπιστικό πλαίσιο συν-αντίληψης της δράσης και των ορίων της.

Η κυρίαρχη αφήγηση ξεδιπλώνεται περιγραφικά εντός τριών σταδίων:

1. Μια αόριστη επίκληση στη «φύση» του ανθρώπου, από την οποία και εκπορεύονται τελικά τα δικαιώματα του, με πρώτο το δικαίωμα στη ζωή και στη φιλανθρωπία,
2. μία ιδιότυπη και βαθιά ρατσιστική αντίληψη που διαχωρίζει τους ανθρώπους, σε αυτούς που έχουν «*προσφυγικό προφίλ*» (European Commission, 2016, Amnesty International, 2017) και άρα αξίζουν την φιλανθρωπία μας, και σε άλλους που μένοντας στο τίτλο του παράνομου μετανάστη αντιμετωπίζονται ως ανεπιθύμητοι ή μερικώς δικαιούχοι της φιλανθρωπίας,
3. μια επιτακτική πειθαρχική υπενθύμιση σε όλους, ανεξαρτήτως επιμέρους χαρακτηριστικών, του νόμου και των διαδικασιών που πρέπει με συνέπεια να καταφέρουν να περάσουν, υπό την συνεχή εποπτεία των κατασταλτικών μηχανισμών ώστε τελικά να είναι κοινωνοί του δικαιώματος στη ζωή (UNHCR, 2010).

Σε μία πολύ πρόσφατη ιστορική συνθήκη όπου έχει απαγορευτεί η ελεύθερη μετακίνηση πληθυσμών ο μόνος δρόμος μετακίνησης για ένα μεγάλο μέρος του μετακινούμενου πληθυσμού είναι η ένταξη του «*εντός του προσφυγικού προφίλ*». Η επιτέλεση αυτού του ρόλου, ενός υποκειμένου

που έχει απολέσει λόγω των συνθηκών βασικά δικαιώματα του ανθρώπου ζητάει την προστασία αλλά και την ανάκτηση τους από τους κρατικούς μηχανισμούς στους οποίους βρίσκεται αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για ένα μετακινούμενο υποκείμενο ώστε να αναγνωριστεί ως ορατό από την εξουσία ως τέτοιο. Απογυμνωμένος από την ιδιότητα του πολίτη, άρα και από τα δικαιώματα πολιτικά-ατομικά-κοινωνικά, τα οποία συνεπάγεται αυτή η νεωτερική ιδιότητα, χάνει το δικαίωμα στα δικαιώματα, γίνεται μια ζωή που δεν της αναγνωρίζεται η κοινωνική της ιδιότητα, είναι μία γυμνή ζωή (Agamben, 2005).

Δεν υπάρχει δηλαδή στον σύγχρονο κόσμο τρόπος μετανάστευσης που να μην προϋποθέτει μια θεσμική κατοχύρωση απώλειας της «ανθρώπινης ουσίας» με ταυτόχρονο αίτημα ανάκτησης της στους νέους μηχανισμούς διοίκησης που το άτομο εισέρχεται (Sayad, 2004). Φυσικά αυτό ισχύει μόνο σε όσους φέρουν κατά την μετακίνηση και εγκατάσταση τους μόνο την εργατική τους δύναμη. Σε αντίθεση το κεφάλαιο και οι άνθρωποι που το μεταχειρίζονται έχουν διαφορετική αντιμετώπιση.

Ξεκινώντας από την αρχή της αφήγησης, ο ανθρωπισμός πρέπει να είναι πάντα ταυτισμένος με το μύθο του ανθρώπου και της φύσης του και πάντα υπονοεί μια αντίθεση μεταξύ ανθρώπινου και απάνθρωπου, ταξινομώντας πρακτικές εντός αυτού του δίπολου. Άλλωστε η συζήτηση για την «ουσία του ανθρώπου» δεν είναι καθόλου ουδέτερη, «*Η ουσία του ανθρώπου (είτε ως ελευθερία -Λόγος είτε ως κοινότητα) θεμελιώνει συγχρόνως μια αυστηρή θεωρία της ιστορίας και μια συνεκτική πολιτική πρακτική*» (Αλτουσερ, 2015) Η ουσία του ανθρώπου πάντα στη πολιτική σκέψη λειτουργούσε ως νομιμοποιητικός παράγοντας μιας θεωρίας, άρα και μιας πρακτικής. Το κράτος Λεβιάθαν του Hobbs ήταν μια κατασταλτική μηχανή ακριβώς εξαιτίας της «κακής» φύσης του ανθρώπου, όπως και η θεωρητική αφαίρεση του αστικού κοινωνικού συμβολαίου που βασίστηκε στη ουσία της ελευθερίας του ανθρώπου, να μπορεί να κινείται ελεύθερα μέσα στα πλαίσια της ελεύθερης αγοράς και μόνο. Κάπως έτσι και ο ανθρωπισμός ως μια ουσιολογική θεωρία που θέλει η πρακτική της να συμβαδίζει με την ουσία του ανθρώπου λειτουργεί με δεδομένα και συγκεκριμένα όρια.

Ο ανθρωπισμός μπορεί να δει την ουσία του ανθρώπου στην ατομική ελευθερία, στο δικαίωμα στη ζωή στη φιλανθρωπία, αλλά σίγουρα η ουσία προϋποθέτει μια ατομική προσέγγιση αποκλεισμένη από κοινωνικά αίτια και συλλογικές προοπτικές.

Σε αντίθεση με τον ανθρωπισμό που παραβλέπει την κοινωνική κατασκευή της ουσίας του ανθρώπου στα πλαίσια πάντα της ομαλής αναπαραγωγής κοινωνικών συστημάτων ο Αλτουσερ κάνει ένα τολμηρό για την εποχή του θεωρητικό και πολιτικό άλμα.

«Η ιστορία είναι η αλλοτρίωση και η παραγωγή λόγου μέσα στο ά-λογο, του αληθινού ανθρώπου μέσα στον αλλοτριωμένο άνθρωπο. Ο άνθρωπος πραγματώνει την ουσία του ανθρώπου, εν αγνοία του, στα αλλοτριωμένα προϊόντα της εργασίας του (εμπορεύματα, κράτος, θρησκεία). Τούτη η απώλεια του ανθρώπου, η οποία παράγει την ιστορία και τον άνθρωπο, προϋποθέτει πράγματι μια προσδιορισμένη προ υπάρχουσα αιτία. Στο τέλος της ιστορίας αυτός ο άνθρωπος που έχει γίνει απάνθρωπη αντικειμενικότητα, δε θα έχει πλέον πάρα μόνο να επανακτήσει ως υποκείμενο την ίδια την ουσία του, που έχει αλλοτριωθεί στην ιδιοκτησία, στη θρησκεία και στο κράτος, ώστε να γίνει ολοκληρωμένος και αληθινός άνθρωπος. Αυτή η νέα θεωρία για τον άνθρωπο θεμελιώνει ένα νέο τύπο πολιτικής δράσης,

την πολιτική μια πρακτικής επανιδιοποίησης» (Αλτουσέρ, 2015).

Η ουσία του ανθρώπου είναι ο ίδιος ο άνθρωπος λοιπόν επικαθορισμένος από τις πραγματικές συνθήκες ύπαρξης του. Δεν υπάρχει καμία ουσία που καθορίζει τον άνθρωπο και τις συνθήκες ύπαρξης του έξω από την κοινωνία, την οικονομία και την πολιτική.

Μη αναγνωρίζοντας την αλλοτριωμένη πραγματικότητα του ανθρώπου, ο ανθρωπισμός δεν διεκδικεί καμία πρακτική επανιδιοποίησης. Το κέντρο της πρακτικής δεν μπορεί να είναι μια αόριστη επίκληση στη φύση του ανθρώπου αλλά μόνο η συνειδητοποίηση των πραγματικών συνθηκών που προκαλούν αυτή την απόκλιση από την όποια κανονικότητα και η προσπάθεια αλλαγής όχι του συμπτώματος (του εκάστοτε ανθρώπου), αλλά της πραγματικής αιτίας. Η αναμέτρηση με το ερώτημα της ουσίας και η αντίστοιχη πρακτική, στην πραγματικότητα δεν μπορεί να επιλύσει κανένα πρόβλημα, αντίθετα μπορεί να το διαχειριστεί στα πλαίσια του υπάρχοντος συστήματος χωρίς να το αναστατώνει ή να θέτει σε κίνδυνο την ομαλή αναπαραγωγή του, δηλαδή σε τελική ανάλυση βοηθάει την αναπαραγωγή ακόμα και του ίδιου του προβλήματος.

Εν συνεχεία της κριτικής στην κυρίαρχη αφήγηση, ιδεολογία και σύστημα λόγου, ο ανθρωπισμός δεν θέλει να βλέπει την «μεγάλη εικόνα» και πάντα η οπτική του είναι ένα zoom in στην εκάστοτε κατάσταση, μια λογική διαχείρισης και όχι επίλυσης του προβλήματος. Η επίλυση επιβάλλει ριζοσπαστικές πολιτικές επιλογές που θέτουν σε κίνδυνο όλο το σύμπλεγμα επιμέρους ιδεολογιών που συγκροτούν την κυρίαρχη ιδεολογία, κόμματι της οποίας είναι και ο ανθρωπισμός.

Πολύ λογικά θα αναρωτηθεί λοιπόν κάποιος, ο ανθρωπισμός είναι δηλαδή ένα ψέμα, ένα κόλπο των κυρίαρχων που στην τελική και αυτοί το βλέπουν εργαλειακά; Η απάντηση είναι όχι. Προφανώς και ο ανθρωπισμός σε πολλές περιπτώσεις έχει αγνές προθέσεις, ως μια αστική ιδεολογία που θέλει να είναι ηγεμονική, με υλικά τα πρώτα φιλελεύθερα προτάγματα και κυρίαρχο αυτό της ελευθερίας του ατόμου, χτίζει την ηγεμονία πρώτα στα υποκείμενα της ίδιας της κυρίαρχης συμμαχίας. *«Στην πραγματικότητα η αστική τάξη πρέπει να πιστεύει στο μύθο της, προτού πείσει τους άλλους, και μάλιστα, όχι μόνο για να τους πείσει, διότι αυτό το βιώνει μέσα στην ιδεολογία της... είναι τούτη η φαντασιακή σχέση με τις πραγματικές συνθήκες ύπαρξής της, η οποία της επιτρέπει να δρα τόσο επι του εαυτού της (να αποκτή νομική και ηθική συνείδηση και τις νομικές και ηθικές προϋποθέσεις του οικονομικού φιλελευθερισμού) όσο και επί των άλλων (όσους εκμεταλλεύεται ή πρόκειται μελλοντικά να εκμεταλλευτεί: τους ελευθέρους εργαζόμενους), προκειμένου να επωμίζεται, να εκπληρώνει και να υποστηρίζει τον ιστορικό της ρόλο ως κυρίαρχη τάξη» (Αλτουσερ, 2015).* Προφανώς λοιπόν και η αστική τάξη θέλοντας να είναι ηγεμονική οφείλει να χτίσει μια αφήγηση και μια πρακτική δηλαδή μια ιδεολογία και εν σύστημα λόγου για τα απόνερα της καταστροφικής πορείας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και του ιμπεριαλισμού. Έχει ευθύνη ως ιστορικά κυρίαρχη τάξη να το κάνει τόσο για τα μέλη της, όσο και για τους ηγεμονευόμενους. Η εικόνα του φιλάνθρωπου αστού δεν είναι ούτε καινούργια ούτε ξένη στα μάτια μας. Την στιγμή που ο κάθε μεγαλοεπιχειρηματίας ή πολυεθνική εταιρία μπορεί να εκμεταλλεύεται στυγνά εργαζομένους οδηγώντας τους ακόμα και στο θάνατο (ποιος θυμάται τους 5 νεκρούς στα Ελληνικά Πετρέλαια πριν λίγα χρόνια) ταυτόχρονα μοιράζει εμβόλια σε «ανήμπορους» ανθρώπους πάντα με την συνοδεία των ΜΜΕ που θα αναπαραγάγουν αυτή την εικόνα.

Αυτός ο ανθρωπισμός δεν είναι άραγε μια μορφή εκμετάλλευσης;

Δεν έχει στόχο την χειραφέτηση του «επωφελούμενου» αλλά την επιβίωσή του, με σκοπό κά-

ποια στιγμή να ξαναενταχθεί στην παραγωγική διαδικασία με όρους εκμετάλλευσης.

Ακόμα και ίδια η διαδικασία παροχής ανθρωπιστικής βοήθειας με τον τρόπο που γίνεται, είναι μια διαδικασία εμπέδωσης της νέας θέσης του υποκειμένου εντός του κοινωνικού σχηματισμού στον οποίο θα συνεχίσει να ζει. Δεν μπορεί να διεκδικήσει τίποτα, μόνο να περιμένει την βούληση των κοινωνικά ανώτερων για το πώς θα καλυφθούν οι ανάγκες και οι επιθυμίες του και αυτό αφορά τα πάντα, από το να έχει σίτιση και στέγαση μέχρι του να ολοκληρωθεί η διαδικασία νόμιμης παραμονής του.

Η σχέση του με την κοινωνία στην οποία θα ενταχθεί είναι εξωτερική και βαθιά πειθαρχική (ζει σε καμπ έξω από τις πόλεις τις περισσότερες φορές, μη έχοντας τη δυνατότητα να βγει έξω, σε συνθήκες δηλαδή μερικού ή και κανονικού εγκλεισμού) μέχρις ότου κριθεί ότι μπορεί να ζήσει εντός της. Ο ανθρωπισμός αποτελεί το ένα σκέλος μιας στρατηγικής πλήρους εποπτείας και εξάρτησης των λεγόμενων επωφελούμενων που σκοπό έχει να εμπεδώσει ακόμα και στο αντανакλαστικό της βοήθειας στον συνάνθρωπο αυτή τη μονόπλευρη σχέση ευεργέτη—επωφελουμένου. Και όλα αυτά πάντα υπό την ιδεολογική ηγεμονία του ιδεαλισμού.

Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΥ

Υπάρχουν πολλά που μπορεί να πει κανείς για τη φύση του εγκλεισμού και την ιστορία του. Ο εγκλεισμός αποτελεί ίσως τον πιο χρησιμοποιημένο τρόπο περιορισμού, καταστολής και επιτήρησης που έχει εφευρεθεί ποτέ. Αποτελεί μια πρόδηλη ρατσιστική εμπειρία, όπου το διαφορετικό περιορίζεται και εντάσσεται σε ένα σύστημα έξω από κάθε κοινωνική πραγματικότητα. Ο εγκλεισμός βιώνεται ως μια κατάσταση συνεχούς αναμονής, έως ότου τελεσίδικα αποφασιστεί εάν μπορείς να είσαι κομμάτι ή όχι της κοινωνίας. Εάν τελικά είσαι, πρέπει να περάσεις από άλλους μηχανισμούς πειθάρχησης και εμπέδωσης της νέας πραγματικότητας, εάν όχι αποπέμψης. Πού; Κανείς δεν ξέρει, πάντως το «όχι εδώ» είναι η μοναδική λογική.

Σε αυτούς τους χώρους η εξουσία που ασκείται πάνω σε μη κοινωνικά ενταγμένα σώματα δεν ασκείται μέσω μιας έστω και ασυναίσθητης συγκατάβασης-πειθάρχησης σε κάποιο κοινωνικό συμβόλαιο. Αντίθετα ασκείται μονομερώς και άμεσα από τους φορείς είτε του νόμου και της τάξης είτε της κοινωνικής πρόνοιας και αγνής αλληλεγγύης. Η πορεία οποιασδήποτε κοινωνικής σχέσης είναι μονόπλευρη. Ο πρόσφυγας και ο μετανάστης είναι αναγκασμένος να είναι πάντα δέκτης ερεθισμάτων, εντολών, αλληλεγγύης. Όπως σημειώθηκε και πριν, βρίσκεται εντός μιας ατομικής και ταυτόχρονα συλλογικής κατάστασης εξαίρεσης κατά την οποία ο ίδιος είναι η εξαίρεση. Με λίγα λόγια, δεν είναι προϊόν του κοινωνικού σχηματισμού στον οποίο βρίσκεται, άρα από μόνος του αποτελεί μια κατάσταση «μη αναγνωρίσιμη», είναι η εξαίρεση του κοινωνικού κανόνα. Βρίσκεται σε ένα κοινωνικό *critical point*, σε μια φάση που ενώ του αναγνωρίζεται η υλικότητά του δεν είναι ακόμη κάτι συγκεκριμένο και αναγνωρίσιμο από τους άλλους. Αρά μπορούμε πλέον να πούμε ότι η σύγχρονη κοινωνία και ο σύγχρονος ιμπεριαλισμός γεννά μια νέα ομάδα ανθρώπων βίαια μετακινούμενων (προσφύγων, οικονομικών μεταναστών, εξόριστων κ.ά.), οι οποίοι περνούν μεγάλο κομμάτι της ζωής τους (αν όχι όλη), όχι ακριβώς ως πολίτες, σε όχι ακριβώς ζωές μέσα σε όχι ακριβώς κοινωνίες. Η αδυναμία ορισμού μιας νέας κατάστασης και μιας νέας πραγματικότητας γι' αυτά τα υποκείμενα είναι εσκεμμένη. Βρίσκονται συνεχώς εντός ενός μη τόπου. Αυτοί οι πληθυσμοί γίνονται αντιληπτοί μόνο ως μετακινούμενοί ή δυνάμει μετακινούμενοι (μέσα από επόμενη μετε-

γκατάσταση, επαναπροώθηση σε άλλη χώρα κ.α.) και πότε ως κομμάτι του εκάστοτε τόπου που περνάνε ή και εγκαθίστανται. Για την οπτική που επιβάλλουν κράτη και υπερεθνικοί μηχανισμοί οι συγκεκριμένοι πληθυσμοί δεν αναγνωρίζονται ως κομμάτι του χώρου που ζουν.

Επομένως και η διαχείριση αυτών των μη τόπων γίνεται πάντα υπό την λογική της προσωρινότητας και υπό την ταμπέλα της επερχόμενης μετακίνησης (transit). Με αυτό τον τρόπο δρα και ο ανθρωπισμός ως μία κατάσταση εκτάκτου ανάγκης που χρίζει προσωρινής παρέμβασης. Δεν δομεί μια συνθήκη εγκατάστασης επομένως μονιμότητας, ούτε διαδρά με τα υποκείμενα του αντίθετος δρα αυτοβούλως και άκριτα έχοντας ως δεδομένη την προσωρινότητα. Καλύπτει καθημερινές ανάγκες δε δομεί συνθήκες εδραίωσης στο χώρο μιας νέας ζωής, ούτε αφήνει να δομηθούν ατομικά συλλογικά τέτοιες συνθήκες (Nail, 2016).

Η Χ. Αρεντ στο κείμενό της «*Εμείς οι Πρόσφυγες*» αναφέρει αυτοβιογραφικά «*Χάσαμε το σπίτι μας που σημαίνει ότι χάσαμε την οικειότητα της καθημερινής ζωής. Χάσαμε το επάγγελμά μας, που σημαίνει ότι χάσαμε την αυτοπεποίθηση ότι είχαμε κάποια χρησιμότητα σε αυτόν τον κόσμο. Χάσαμε τη γλώσσα μας που σημαίνει ότι χάσαμε τη φυσικότητα των αντιδράσεών μας, την απλότητα των χειρονομιών μας, την απρόσκοπτη έκφραση συναισθημάτων. Αφήσαμε τους συγγενείς μας στα Πολωνικά γκέτο και οι καλύτεροί μας φίλοι σκοτώθηκαν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης, που σημαίνει ότι διαρρήχθηκαν οι ιδιωτικές μας ζωές*». Και πιο κάτω αναφέρει «*Ο άνθρωπος είναι ένα κοινωνικό ζώο και η ζωή δεν είναι εύκολη για αυτόν όταν κόβονται οι κοινωνικοί δεσμοί. Τα ηθικά πρότυπα τηρούνται πιο εύκολα μέσα στη δομή της κοινωνίας*» (Arendt, 2012). Η διαφορά στο χρόνο και το χώρο δεν αλλάζει την εμπειρία ως τέτοια, μια εμπειρία μαζική που αλλάζει ολόκληρες κοσμοεικόνες προσθέτοντας νέες, καταστρέφοντας τις παλιές και ελπίζοντας για νέες. Η εμπειρία του ξεριζωμού και η συνακόλουθη αίσθηση αυτής της ηθικής ανεπάρκειας είναι πυλώνας της προσφυγικής ταυτότητας, σε όποια εποχή και αν τη μελετήσουμε.

Ο εκτοπισθέντας, πρόσφυγας ή μετανάστης, χάνει κάθε σημείο αναφοράς στο χώρο, γίνεται ξαφνικά άπατρις ευρισκόμενος σε ένα νέο δημόσιο χώρο εγκαταλελειμμένος από την ιδιότητα του πολίτη που βίωνε στον προηγούμενο τόπο του και μη συμμετέχοντας ως πολίτης στον τόπο ύπαρξης του (Orondo & Rinelli, 2015). Βιώνει μια κατάσταση εξαιρέσης, στην οποία, όμως, ο ίδιος είναι εξαιρέση. Απογυμνωμένος από την ιδιότητα του πολίτη, άρα και από τα δικαιώματα πολιτικά-ατομικά-κοινωνικά, τα οποία συνεπάγεται αυτή η νεωτερική ιδιότητα, χάνει το δικαίωμα στα δικαιώματα, γίνεται μια ζωή που δεν της αναγνωρίζεται η κοινωνική της ιδιότητα, είναι γυμνή. Είναι αυτή λοιπόν η σημαντική εμπειρία του να μην ανήκεις πουθενά και να μην αναγνωρίζει κανείς την ύπαρξη σου. Εγκλωβισμένος στο γυμνό από δικαιώματα και υποχρεώσεις σώμα σου σε ένα παρατεταμένο παρόν εκτός νόρμας (Donoïne & Gaudilliere, 2004) εντός μιας τραυματικής εμπειρίας που βιώνεται σε ένα απέραντο τώρα και φυσικά σε έναν συγκεκριμένο μόνο για τον ίδιο χώρο.

ΜΕΤΑ ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΥ- ΓΙΑ ΜΙΑ ΑΝΤΙΡΑΤΣΙΣΤΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

Ο ανθρωπισμός-πομπός κράτα μια εξωτερική σχέση κυριαρχίας με τα «επωφελούμενα» υποκείμενα-δέκτες, η συγκεκριμένη ροή ενεργειών μεταξύ Πομπού και Δέκτη δεν μεταβάλλεται σε καμία περίπτωση κρατώντας μια απόσταση ασφαλείας για τον Πομπό και ταυτόχρονα τον παριστά με σαφή τρόπο ως κυρίαρχο στον Δέκτη. Καθώς η πρακτική είναι αυτή που εγγράφει και αναπαράγει την ιδεολογία αυτή η μονοδιάστατη τροπικότητα της σχέσης Πομπού- Δέκτη αναπαριστά ένα ολόκληρο σύστημα εξουσίας. Στην πραγματικότητα αυτή η σχέση είναι μια σχέση εξουσίας

μεταξύ του «ανήμπορου» και του παραγωγικού.

Όπου αυτή η διακριτικότητα των ρόλων τείνει να ξεπεραστεί, αυτή η ιδιόρρυθμη σχέση μπορεί να πάρει επικίνδυνες διαστάσεις καθώς αμφισβητεί την ίδια την ουσία του ανθρωπισμού. Η αλληλεγγύη και οι πρακτικές της αποτελούν μια νέα συνθήκη που ξεπερνά τον ανθρωπισμό λειτουργώντας με σεβασμό για όλα τα εμπλεκόμενα υποκείμενα, έχοντας έναν διαπαιδαγωγικό κοινωνικοποιητικό ρόλο για τους εμπλεκόμενους. Η αλληλεγγύη έχοντας ως πυλώνα της παρέμβασης της την ισότητα και την προοπτική της σχέσης των εμπλεκόμενων μπορεί να λειτουργήσει ως ένα ανοικτό κοινωνικό πείραμα στο οποίο συμμετέχουν και το διαμορφώνουν επι ίσοις όροις οι εμπλεκόμενοι.

Η αλληλεγγύη μπορεί να γίνει μια επικίνδυνη πολιτική πρακτική για το κυρίαρχο κοινωνικό σύστημα, καθώς λειτουργώντας με δικά της κριτήρια και έξω από τα όρια της «κρατικής πιστοποίησης» παράγει νέες πρακτικές και θετικές συλλογικές αναπαραστάσεις για το σύνολο των εμπλεκόμενων. Το γεγονός ότι μπορεί να αναπαράγει νέες κοινωνικές σχέσεις μακριά από το συντονισμό των κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών, μπορεί να δημιουργήσει και να αναπαράγει στοιχεία μιας σύγχρονης αντι-ηγεμονικής ιδεολογίας. Κέντρο αυτής της νέας ιδεολογίας δεν μπορεί να είναι ο άνθρωπος ως ιδεολογική αυτοφυής αφαίρεση, αλλά η σχέση μεταξύ υποκειμένων.

Κέντρο λοιπόν μιας παρέμβασης που ως στόχο έχει τη χειραφέτηση του ανθρώπου δεν μπορεί να αποτελεί το ατομικό. Είναι αλλά το κοινωνικό Είναι, οι σχέσεις, και οι πρακτικές που παράγουν και αναπαράγουν, το συλλογικό και το κοινό έναντι του ατομικού. Η Μάρτα Χάρνεκερ μας επισημαίνει ότι «οι άνθρωποι είναι υποκείμενα μέσα στην ιστορία, και όχι της ιστορίας, πράγμα που σημαίνει ότι δεν αποτελούν τις αποκλειστικές μηχανές της ιστορίας. Η ιστορία δεν εξαρτάται αποκλειστικά από τη θέλησή τους, αλλά καθώς αυτοί δρουν μέσα στην ιστορία, ανάλογα με τη δράση τους, αυτή είναι δυνατόν να κινηθεί προς μία συγκεκριμένη κατεύθυνση.» (Χάρνεκερ, 2003) Ο ανθρωπισμός προσπαθεί να βάλει όρια στη δράση και νομιμοποίηση στη κατεύθυνση. Μέσα από την υλική πραγματικότητα των βιωμένων σχέσεων που χτίζουν τελικά και την ταυτότητα του υποκειμένου βασικός πυλώνας στη λογική του ανθρωπισμού είναι η εμπέδωση μιας κάποιας κυριαρχικής σχέσης μεταξύ των υποκειμένων.

Ακριβώς πάνω στη συγκεκριμένη συλλογιστική υπάρχει η ανάγκη ανάδυσης μια αντιρατσιστικής γεωγραφίας η οποία δε θα διαβάζει τον χώρο παρεμβατικά και με μία επιστημονική αυθεντία (Nash, 2003). Αντίθετα θα προσπαθεί να αναμετρηθεί και να αποτυπώσει τις αναγνώσεις και τις διαφορετικές ματιές των αποκλεισμένων και αόρατων για τους κυρίαρχους λόγους υποκειμένων που βιώνουν τον εκάστοτε χώρο αναφοράς μας (Balibar, 2012). Βασικό είναι αυτές οι νέες αντιρατσιστικές αναγνώσεις να μην αποτελούν μόνο αποτέλεσμα παρατήρησης και έρευνας αλλά συλλογικής παρατήρησης και συνδιαμόρφωσης με τους αποκλεισμένους ως προς την εκφορά λόγου για το χώρο. Να μην γίνεται για αυτούς αλλά από αυτούς και με αυτούς αποτυπώνοντας την κοινωνικό-χωρική διαλεκτική (Soja, 1980) που βιώνουν.

Η δυτική επιστημονική ματιά όντας πολιτισμικά κυρίαρχη αποτελεί σε πολλές περιπτώσεις ένα μονοδιάστατο και θεωρητικά προκατειλημμένο πρίσμα αποτύπωσης της εκάστοτε συνθήκης. Η ευελιξία ως προς μία διαπολιτισμική συνδιαμόρφωση αποτελεί βασική πρόθεση της αντιρατσιστικής γεωγραφίας ώστε να αποβάλει επιστημονικοφανείς διορθωτικούς φακούς της πραγματικότητας.

Απέναντι στην απεδαφοποίηση που βιώνουν οι συγκεκριμένοι αόρατοι άνθρωποι (Mbembe,

2003) η αντιρατσιστική γεωγραφία οφείλει αλληλέγγυα και διαπολιτισμικά να επανεδαφικοποιεί τις εμπειρίες και πρακτικές τους εντός του χώρου (Petroπούλου, 2018· Wallerstein, 2008· Breckner, Kalekin-Fishman & Miethe, 2000), ο χώρος των αποκλεισμένων πρέπει να γίνει ορατός και επανενταγμένος στο χώρο και τις γεωγραφίες που αυτοί μετέχουν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Αλτουσέρ, Λ. (1990). *Θέσεις*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Αλτουσέρ, Λ. (2015). *Για τον Μαρξ*. Αθήνα: Εκδόσεις Εκτός Γραμμής.
- Χάρνεκερ, Μ. (2003). Ο Αλτουσέρ και ο «θεωρητικός αντιανθρωπισμός» του Μαρξ. *Θέσεις*, 87.
- Agamben, G. (2005). *Homo Sacer*. Αθήνα: Scripta.
- Amnesty International (2017). *The proposed Asylum procedures Regulation*. Position Paper, European Institutions Office.
- Arendt, H., (2012). *Εμείς οι πρόσφυγες*. Αθήνα: Εκδόσεις του 21ου αιώνα.
- Balibar, E. (2012). Strangers as enemies: walls all over the world, and how to tear them down, *Mondi Migranti* 6, 7-25.
- Breckner, R., Kalekin-Fishman, D. & Miethe, I. (2000). *Biographies and the division of Europe: experience, action, and change on the Eastern side*. Opladen: Leske Budrich.
- Douglas, M. (2006). Καθαρότητα και κίνδυνος: Κοσμική μίανση. Στο Μακρυνιώτη Δ. (Επιμ.), *Τα όρια του σώματος*. Αθήνα, Νήσος.
- Dovoine, F, Gaudilliere, J-M. (2004). *Ιστορία και τραύμα*, Θεσσαλονίκη: Μέθεξης.
- European Commission (2016). *Second Report on the progress made in the implementation of the EU -Turkey Statement* Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council and the Council, Brussels, 15.6.2016.
- Foucault, M. (2002). *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*. Αθήνα: Ψυχογιός.
- Foucault, M. (2011). *Η Ιστορία της Σεξουαλικότητας*. Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον.
- Mbembe, A. (2003). Necropolitics, *Public Culture* 15(1): 11–40.
- Nail, T. (2016). *Theory of the border*. New York: Oxford University Press.
- Nash, C. (2003). Anti-racist geographies. *Cultural geography*, 27(5), 637-648.
- Opondo, S. O. & Rinelli, L. (2015) Between Camps/Between Cities: Movement, Capture and Insurrectional Migrant Lives. *Globalizations*, 12(6), 928-942.
- Petroπούλου, C. (2018). Social resistances and the creation of another way of thinking in the peripheral self-constructed popular neighbourhoods: Examples from Mexico, Argentina, and Bolivia. *Urban Science*, 2(1), 27.
- Sayad, A. (2004). *The suffering of the immigrant*. Oxford, Polity Press.
- Simit, C. (2016). *Solidarity is being criminalised: Anger as Greek police raids refugee housing squats and*

*camp*s. Cambridge Ceasefireck-well.

Soja, E.W. (1980). The Socio-Spatial Dialectic. *Annals of the Association of American Geographers* 70(2), 207-225.

UNHCR (2010). *Improving asylum procedures: comparative analysis and recommendations for law*.

Wallerstein, M. (2008). *Historia y Dilemmas de Los Movimientos Antisistemicos*. Ediciones Desde Abajo: La otra Miradade Clio, Mexico.

**Το δικαίωμα των προσφύγων στην πόλη: κρατικοί χώροι φιλοξενίας
και στεγαστικά κοινά.
Μελέτη περιπτώσεων σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη και Μυτιλήνη**

Χρύσα Γιαννοπούλου

Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια, Ερευνητική ομάδα Αόρατες Πόλεις,
Τμήμα Γεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
ch.giannopoulou@gmail.com

Χρυσάνθη (Κρίστη) Πετροπούλου

Επίκουρη Καθηγήτρια, Ερευνητική ομάδα Αόρατες Πόλεις,
Τμήμα Γεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
christy.p@aegean.gr

Ηλίας Πιστικός

Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, Ερευνητική ομάδα Αόρατες Πόλεις,
Τμήμα Γεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
i.pistik@gmail.com

Χαράλαμπος Τσαβδάρογλου

Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, Ερευνητική ομάδα Αόρατες Πόλεις,
Τμήμα Μηχανικών, Χωροταξίας, Πολεοδομίας και
Περιφερειακής Ανάπτυξης Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
tsavdaroglou.ch@gmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα έρευνα, ακολουθώντας το ανανεωμένο ενδιαφέρον για την έννοια του δικαιώματος στην πόλη (Merrifield, 2011· Petropoulou, 2014· Τσαβδάρογλου, 2016), επιχειρεί να συνθέσει θεωρητικές συζητήσεις σε σχέση με το χώρο, τη μετανάστευση και τα δικαιώματα, που εκκινούν από διαφορετικές αφετηρίες. Μέσα απ' αυτήν τη σύνθεση, αμφισβητούνται βασικές κωδικοποιήσεις της μετανάστευσης που συναντώνται συχνά στο δημόσιο λόγο και κυρίως αυτές που αντιλαμβάνονται τους πρόσφυγες ανταγωνιστικά σε σχέση με την κατανομή κάποιων υλικών και συμβολικών πόρων (εργασία, στέγαση, υπηρεσίες και υποδομές πρόνοιας, εθνική ταυτότητα κοκ.) (Schuster, 2003· Lentini, 2003) ή τους αναπαριστούν ως θύματα ώστε να ευαισθητοποιηθεί η κοινή γνώμη και να διεκδικηθούν δικαιώματα.

Μέσα από τη συγκριτική εξέταση των χαρακτηριστικών της στέγασης στα κρατικά κέντρα φιλοξενίας και στις αυτοοργανωμένες καταλήψεις στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη και τη Μυτιλήνη καθώς και της

πρόσβασης των προσφύγων στην πόλη, επιδιώκεται να αναδειχθεί το δικαίωμα στην πόλη, καθώς και ζητήματα χωρικής δικαιοσύνης και ορατότητας των προσφύγων. Η μεθοδολογία περιλαμβάνει αρχαιακή και επιτόπια έρευνα στους παραπάνω χώρους και αφηγήσεις προσφύγων.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: πρόσφυγες, στεγαστικά κοινά, δικαίωμα στην πόλη, κέντρα φιλοξενίας

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι προσφυγικοί πληθυσμοί που εγκαταλείπουν τις εστίες τους και μετακινούνται από τις εμπόλεμες ζώνες στη Μέση Ανατολή και την Αφρική προς τη Βόρεια Ευρώπη αποτελούν κεντρικό θέμα στις κοινωνικο-χωρικές συζητήσεις για τις διαφορετικές όψεις της σημερινής κρίσης. Σε πολλές σύγχρονες έρευνες (Gabiam, 2012· Ihlen κ.ά., 2015· Mountz κ.ά., 2013) οι οποίες αναφέρονται στις διαφορετικές πλευρές μεταναστευτικής πολιτικής και στο ρόλο των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων, οι πρόσφυγες προσεγγίζονται ως παθητικοί αποδέκτες των κρατικών και φιλανθρωπικών δράσεων χωρίς να διερευνώνται οι τρόποι με τους οποίους οι ίδιοι οι πρόσφυγες αυτο-οργανώνονται και παράγουν συλλογικούς στεγαστικούς «κοινούς χώρους» διεκδικώντας το «δικαίωμα στην πόλη». Το παρόν κείμενο αποτελεί παρουσίαση του ερευνητικού προγράμματος «Το δικαίωμα των προσφύγων στην πόλη: κρατικοί χώροι φιλοξενίας και στεγαστικά κοινά. Μελέτη περιπτώσεων σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη και Μυτιλήνη» που εκπονείται στο Τμήμα Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου (Πετροπούλου, συντονίστρια 2019) και εστιάζει στην περίπτωση της Ελλάδας, η οποία βρέθηκε πρόσφατα στο επίκεντρο της προσφυγικής κρίσης. Η προτεινόμενη έρευνα φιλοδοξεί να καλύψει αυτό το κενό συμβάλλοντας στη διερεύνηση των τρόπων με τους οποίους οι ίδιοι οι πρόσφυγες εμπλέκονται στην παραγωγή κοινών χώρων στέγασης, αντλώντας θεωρητικά εργαλεία από την πρόσφατη σχετικά συζήτηση περί «κοινών» και «περιφράξεων» και ιδιαίτερα τις κριτικές προσεγγίσεις της.

Η μετανάστευση θεωρείται πιο συχνά ως προϊόν ατομικής επιλογής που υπακούει στους νόμους της προσφοράς και της ζήτησης των αγορών εργασίας, ή γενικότερα σε παράγοντες «ώθησης» και «έλξης», ενώ παράλληλα γίνεται αντιληπτή ως φαινόμενο στο οποίο το κράτος οφείλει να παρεμβαίνει προκειμένου να ρυθμίσει τη ροή και την έκτασή του. Με βάση τα παραπάνω, οι κρατικές πολιτικές μετανάστευσης μπορούν να γίνουν αντιληπτές ως «περιφράξεις» του χώρου της ελεύθερης μετακίνησης των ανθρώπων. Αντίστοιχα, τα στρατόπεδα προσφύγων και μεταναστών και η εξάπλωσή τους μπορούν επίσης να γίνουν αντιληπτά και ως «περιφράξεις» όχι μόνο της κινητικότητας, αλλά και ευρύτερα της δυνατότητας των μετακινούμενων πληθυσμών να ορίζουν τη ζωή τους ατομικά και συλλογικά στους τόπους όπου εγκαθίστανται και σε διάδραση με τους ντόπιους πληθυσμούς. Στον αντίποδα, μέσα από τις καθημερινές τους σχέσεις και πρακτικές, οι πρόσφυγες εφευρίσκουν εκ νέου τα λεγόμενα «κοινά της μετακίνησης», ενώ, όντας αντιμέτωποι με κλειστά σύνορα και με περιορισμούς στην κινητικότητα και τη διαμονή τους, αντιστέκονται δημιουργικά μετασχηματίζοντας μη-τόπους σε κοινούς χώρους, παράγοντας, μεταξύ άλλων, στεγαστικά «κοινά». Τα τελευταία μπορούν να ιδωθούν ως εν δυνάμει υβριδικά χωρικά κατώφλια, ως ανοιχτές κοινότητες σε κίνηση που διαρκώς διαπραγματεύονται τις ποικίλες κοινωνικές ταυτότητες και συλλογικά επινοούν την κουλτούρα της συνύπαρξης.

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, η προτεινόμενη έρευνα επιδιώκει με συγκριτικό τρόπο

να μελετήσει τα αναδυόμενα στεγαστικά κοινά όπως εκφράζονται από ένα πλήθος εγχειρημάτων, όπως είναι οι καταλήψεις και κοινωνικά κέντρα, και από τους κρατικούς χώρους φιλοξενίας προσφύγων και μεταναστών στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη και τη Μυτιλήνη.

Η έρευνα επιχειρεί να συνθέσει θεωρητικές συζητήσεις σε σχέση με το χώρο, τη μετανάστευση και τα δικαιώματα που εκκινούν από διαφορετικές αφετηρίες. Έως τώρα, λίγες είναι οι προσπάθειες που επιδιώκουν να συνδέσουν τις χωρικές σχέσεις των κοινών με τις πρακτικές των προσφύγων και τη διεκδίκηση του δικαιώματος στην πόλη με την ιδιότητα του πολίτη. Η διαλεκτική μεταξύ των κρατικών κέντρων φιλοξενίας και των στεγαστικών κοινών στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη και τη Μυτιλήνη αποτελεί μια ενδιαφέρουσα μελέτη περίπτωσης που μπορεί να εμπλουτίσει την θεωρητική συζήτηση και να θέσει κρίσιμα ερευνητικά ερωτήματα.

ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΚΑΙ Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΟΙΝΩΝ ΧΩΡΩΝ

Σύμφωνα με τον Lefebvre, (1977[1968], σσ. 173-174): «Το δικαίωμα στην πόλη εκδηλώνεται ως υπέρτατη μορφή των δικαιωμάτων: δικαίωμα στην ελευθερία, στην εξατομίκευση μέσα στην κοινωνικοποίηση, στην κατοικία και το κατοικείν. Το δικαίωμα στο έργο (στη συμμετοχική δραστηριότητα) και το δικαίωμα στην προσοικείωση (εντελώς διαφορετικό από το δικαίωμα στην ιδιοκτησία) εξυπνοούνται μέσα στο δικαίωμα στην πόλη» (ο.π. σ. 167). Εξάλλου, ήδη από το 1947, στο έργο του «Η κριτική της καθημερινής ζωής», είχε υποστηρίξει ότι «αυτοί που επιτελούν την καθημερινότητά τους στην πόλη, με το να ζουν και να παράγουν χώρο, είναι αυτοί που έχουν νόμιμο δικαίωμα στην πόλη» (Lefebvre, 1991[1947], σ. 153). Για τον Lefebvre (ο.π. σ. 143) το δικαίωμα στην «κοινωνία πόλης» ενσωματώνει και υπερβαίνει τα δικαιώματα «των ηλικιών και φύλων (γυναίκα, παιδί, γέρος), τα δικαιώματα συνθηκών ζωής, τα δικαιώματα στη μόρφωση, στην εκπαίδευση, στην κουλτούρα, στην ανάπαυση, στην υγεία, στη στέγη».

Από τη δεκαετία του '70 μέχρι σήμερα το εννοιολογικό πλαίσιο του «Δικαιώματος στην Πόλη» αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για πλήθος μελετητών. Ο Harvey (2013[2012]:, σ. 38) επισημαίνει πως το ερώτημα «τι είδους πόλη θέλουμε;», δεν μπορεί να διαχωριστεί από το ερώτημα «τι είδους άνθρωποι θέλουμε να είμαστε, τι είδους κοινωνικές σχέσεις αναζητάμε (...), ποιο είδος ζωής επιθυμούμε, ποιες αισθητικές αξίες ενστερνιζόμαστε;». Ως εκ τούτου, το Δικαίωμα στην Πόλη «είναι κάτι πολύ περισσότερο από το δικαίωμα ατομικής ή ομαδικής πρόσβασης στους πόρους της πόλης: είναι το δικαίωμα να την αλλάξουμε και να την επανεφεύρουμε σύμφωνα με τις επιθυμίες μας» (ο.π. σ. 38). Συνηγορώντας με τη παραπάνω προσέγγιση, ο Σταυρίδης υποστηρίζει ότι το Δικαίωμα στην Πόλη συμπεριλαμβάνει και υπερβαίνει όλα τα επιμέρους δικαιώματα, ενώ δεν περιορίζεται απλώς στην πρόσβαση σε συγκεκριμένους χώρους, αλλά πρόκειται για τη δημιουργία της «πόλης-έργο»: «Αυτό το δικαίωμα δεν είναι ζήτημα πρόσβασης στους χώρους της πόλης (...), δεν είναι απλώς ζήτημα του να είσαι ικανός να έχεις το δικό σου σπίτι (...), πρόκειται για κάτι που περιλαμβάνει όλα αυτά τα αιτήματα, αλλά επίσης πηγαίνει πέρα απ' αυτά δημιουργώντας ένα υψηλότερο επίπεδο, αυτό των κοινών» (De Angelis & Stavrides, 2011[2010], σ. 63).

Στο σημείο αυτό έρχεται η σύνδεση του Δικαιώματος στην Πόλη με την συζήτηση περί κοινών και στη προκειμένη περίπτωση περί χωρικών κοινών. Όπως έχει περιγράψει εκτενέστερα ο Τσαβδάρου (2016, σσ. 7-26), η σύγχρονη συζήτηση για τα κοινά εκφράζεται κυρίως από δυο δέσμες προσεγγίσεων, τις λεγόμενες προσεγγίσεις «υπέρ των περιφράξεων» (Hardin, 1968· Penner, 1997·

Smith, 1981) είτε της κρατικής (Ophuls, 1973· Schelling, 1984· Stiglitz, 2010), και αυτές που υποστηρίζουν την «κοινοτική διαχείριση των κοινών» (Caffentzis, 2010· De Angelis, 2007· Federici, 2011· Hardt & Negri, 2009). «Οι προσεγγίσεις αυτές απομακρύνονται από το δίπολο κράτος ή αγορά, ... δεν ορίζουν τα κοινά μόνο ως προς τη διάσταση των πόρων, αλλά αναδεικνύουν τη σημασία των κοινωνικών σχέσεων καθώς και των κοινοτήτων που με διαμοιρασμό δημιουργούν, αυτοδιαχειρίζονται και προστατεύουν τους κοινούς πόρους» (Τσαβδάρογλου, 2016, σ. 11). Σύμφωνα με τον ορισμό του De Angelis, (De Angelis & Stavrides 2011[2010], σ. 282), «τα κοινά δεν είναι απλώς πόροι τους οποίους μοιραζόμαστε, για να αντιληφθούμε τα κοινά πρέπει να συμπεριλάβουμε τρία πράγματα την ίδια στιγμή: τους κοινούς πόρους, τις κοινότητες και τις κοινωνικές σχέσεις δημιουργίας των κοινών».

Αρκετοί μελετητές του χώρου ερευνούν την έννοια των «χωρικών κοινών». Ο Harvey (2013[2012], σσ. 147-148) υποστηρίζει ότι τα χωρικά κοινά μπορούν να γίνουν αντιληπτά ως μια «ασταθής και ρευστή κοινωνική σχέση» ανάμεσα σε μια «συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα» και «στο κοινωνικό και φυσικό περιβάλλον που θεωρείται απαραίτητο για τη ζωή και την επιβίωση της». Ο Blomley (2008, σ. 320) ισχυρίζεται ότι τα κοινά «δε βρίσκονται κάπου, αλλά παράγονται (...), τα κοινά είναι μια μορφή δημιουργίας τόπων», ενώ ο Σταυρίδης (Stavrides, 2014, σ. 548) προτείνει ότι οι χώροι του κοινού αναδύονται ως «κατώφλια», τα οποία είναι «ανοιχτά στη χρήση, ανοιχτά σε νεοφερμένους».

ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ

Η προτεινόμενη έρευνα επιδιώκει να εμπλουτίσει την περιορισμένη βιβλιογραφία που συνδέει το δικαίωμα στην πόλη και την έννοια των κοινών με τις συζητήσεις γύρω από τη μετανάστευση. Μέσα απ' αυτήν τη σύνδεση, αμφισβητούνται βασικές κωδικοποιήσεις της μετανάστευσης που συναντάμε συχνά τόσο στο δημόσιο, όσο και στον επιστημονικό λόγο. Ένας λόγος εγκληματικοποιεί ή ποινικοποιεί τους μετανάστες και πρόσφυγες, τροφοδοτώντας κατ' αυτόν τον τρόπο ποικίλες μορφές ρατσισμού και αποκλεισμού, προάγοντας μιλιταριστικές αντιλήψεις υπό το πρόσχημα της ασφάλειας και τροφοδοτώντας ιθαγενείς αντιλήψεις που αντιλαμβάνονται τους πρόσφυγες ανταγωνιστικά σε σχέση με την κατανομή κάποιων υλικών και συμβολικών πόρων (εργασία, στέγαση, υπηρεσίες και υποδομές πρόνοιας, εθνική ταυτότητα κοκ.) (Schuster, 2003· Lentin, 2003). Στον αντίποδα αυτής της προσέγγισης συναντάμε πιο συχνά ένα λόγο θυματοποίησης των μεταναστών και προσφύγων. Οι πρόσφυγες αναπαριστώνται ως θύματα κυρίως από ομάδες αλληλεγγύης και οργανώσεις συνηγορίας ώστε να ευαισθητοποιηθεί η κοινή γνώμη και να διεκδικηθούν δικαιώματα. Στον επιστημονικό λόγο, για μεγάλο χρονικό διάστημα η μελέτη της μετανάστευσης κυριαρχήθηκε από προσεγγίσεις μακρο-επιπέδου (παράγοντες ώθησης και παράγοντες έλξης) που επίσης παρουσίαζαν τους μετανάστες και πρόσφυγες ως θύματα των παγκόσμιων πολιτικών (για μια επισκόπηση, βλ. Massey κ.ά., 1993). Γενικότερα, οι νεοφιλελεύθερες αντιλήψεις θεωρούν τη μετανάστευση ως προϊόν ατομικής επιλογής που υπακούει στους νόμους της προσφοράς και της ζήτησης των αγορών εργασίας, ενώ οι αντιλήψεις του «παρεμβατισμού» αντιλαμβάνονται τη μετανάστευση ως ένα φαινόμενο στο οποίο το κράτος οφείλει να παρεμβαίνει προκειμένου να ρυθμίσει τη ροή και την έκτασή του.

Απέναντι τόσο στην εγκληματοποίηση, όσο και στη θυματοποίηση των μεταναστών και των

προσφύγων, στη συγκεκριμένη ερευνητική εργασία επιχειρούμε να συνδυάσουμε κριτικά θεωρητικές προσεγγίσεις που θέτουν στο κέντρο του προβληματισμού τις δράσεις των ίδιων των προσφύγων και τους αγώνες τους για δικαιώματα. Η θεωρητική τάση της αυτονομίας της μετανάστευσης έχει ως αφετηρία τη δουλειά των Hardt και Negri (2002 [2000]) υποστηρίζοντας πως ο έλεγχος της κινητικότητας αμφισβητείται από τους ρευστούς, σύνθετους τρόπους και τις πρακτικές της μετανάστευσης. Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Mezzadra (2011, σ. 125): «Οι αγώνες για την κινητικότητα διασχίζουν όλη την ιστορία του καπιταλισμού, από τη στιγμή που η πρώτη περιήφραξη στην Αγγλία κινητοποίησε τον ντόπιο αγροτικό πληθυσμό αλλά και από τη στιγμή που το πρώτο πλοίο με σκλάβους διέσχισε τον Ατλαντικό. Κάποιος θα μπορούσε να προσθέσει πως η τριβή μεταξύ μιας “πολιτικής της μετανάστευσης” και μιας “πολιτικής ελέγχου” βρίσκεται ακριβώς στην καρδιά της ιστορίας του καπιταλισμού». Σύμφωνα με τους Casas-Cortes, κ.ά., 2015· DeGenova, κ.ά., 2015· Mezzadra & Neilson, 2013 χρειάζεται να διερευνήσουμε καλύτερα την λεγόμενη «αυτονομία της μετανάστευσης» βάση της οποίας οι μετακινούμενοι πληθυσμοί αναπτύσσουν στρατηγικές επιβίωσης, δημιουργούν δικά τους κοινά (όπως επιβεβαιώνεται και στο Alexiou X., Tsavdaroglou C., Petropoulou C., 2016) και πολλές φορές στηρίζονται σε αναδυόμενα ρευστά κοινωνικά δίκτυα αλληλεγγύης που διαμορφώνονται στη διαδρομή τους (βλέπε και Pistikos, 2012). Οι Papadopoulos και Tsianos (2013) κάνουν λόγο για τα «κινητά κοινά» (mobile commons), για εκείνες τις υποδομές, τις σχέσεις και τα δίκτυα που καθιστούν εφικτό το ταξίδι ή την προσωρινή εγκατάσταση και υπάρχουν στον βαθμό που οι άνθρωποι τα χρησιμοποιούν και τα δημιουργούν όσο είναι σε κίνηση.

Ταυτόχρονα και σε σχέση με τη μετανάστευση μια ευρεία συζήτηση έχει ανοίξει σε σχέση με την ιδιότητα του πολίτη και των τρόπων δημιουργίας στερεότυπων και στιγματισμού και περιθωριοποίησης των νεοφερμένων (Wacquant, 2009). Ορισμένες προσεγγίσεις της μετανάστευσης που εκκινούν κυρίως από το θεωρητικό έργο του Agamben (2005[1995], 2005) τείνουν να παρουσιάζουν τους πρόσφυγες ως γυμνές ζωές - ως ζωές που απογυμνώνονται από τα δικαιώματα του πολίτη και αποεθνικοποιούνται. Από την άλλη, μέσα από μια αμφισβητισιακή ματιά για την ίδια την κοινωνική κατασκευή της έννοιας του πολίτη, μια σειρά έρευνες δείχνουν πόσο ρευστή είναι αυτή η έννοια. Οι Isin και Turner (2002), αναφέρουν πως τις δυο τελευταίες δεκαετίες του 20ου αιώνα οι διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης και της μετανεωτερικότητας (postmodernization) αμφισβητούν το ρόλο του κράτους ως τη μόνη πηγή εξουσίας σε σχέση με τα ζητήματα της ιδιότητας του πολίτη και της δημοκρατίας. Μέσα απ' αυτές τις διαδικασίες, η ιδιότητα του πολίτη έρχεται στην ατζέντα της δημόσιας αλλά και της επιστημονικής συζήτησης με διευρυμένους όρους: όχι απλά ως θεσμισμένα δικαιώματα, αλλά και ως κοινωνική διαδικασία διαμέσου της οποίας άτομα και κοινωνικές ομάδες διεκδικούν, διευρύνουν ή χάνουν δικαιώματα. Απ' αυτήν την οπτική, η έννοια της ιδιότητας του πολίτη ως ενός νομικού στάτους που απορρέει από την κρατική εξουσία αμφισβητείται και διευρύνεται εννοιολογικά ώστε να «χωρέσει» πρακτικές και αγώνες που διεκδικούν αναγνώριση, δικαιώματα και αναδιανομή της δύναμης ή/και του πλούτου· με άλλα λόγια, δίνεται λιγότερο έμφαση στα θεσμικά πλαίσια και περισσότερο στα κοινωνικά πρότυπα, τις πρακτικές, τα νοήματα και τις ταυτότητες.

Όπως χαρακτηριστικά τονίζει και ο Balibar (2004), η ιδιότητα του πολίτη δεν είναι μια σταθερή και οριοθετημένη έννοια, αλλά πολίτες μπορούν να «γίνουν» μέσα από τις πράξεις και τις διεκδικήσεις τους και οι χωρίς χαρτιά—είτε έχουν είτε δεν έχουν ευρωπαϊκό διαβατήριο. Επίσης, η Ong (1999, 2006) έχει επεξεργαστεί το θέμα της ιδιότητας του πολίτη σε σχέση (και) με τη μετανά-

στευση, προτείνοντας μια «ευέλικτη» ιδιότητα του πολίτη. Οι Painter και Phillo (1995) άνοιξαν ένα διάλογο στον οποίο η συγκεκριμένη έρευνα επιχειρεί να συνεισφέρει: συνδέοντας την πόλη με την ιδιότητα του πολίτη αναδεικνύουν τη σημασία του χώρου θέτοντας, μεταξύ άλλων, ένα κεντρικό ερώτημα: «ποιός/α' ανήκει 'πού'» (βλ. επίσης Bell 1995· Kofman 1995). Ορισμένες πρόσφατες έρευνες στην Βαρκελώνη (Tutor Anton, 2018) έδειξαν πώς μέσα σε ένα πλαίσιο όπου πολίτες θεωρούνται μόνο αυτοί που έχουν κατοχυρώσει τα δικαιώματά τους, δημιουργήθηκαν νέοι ανακτημένοι χώροι οι οποίοι λειτούργησαν ως ανοικτά κοινά και δημιούργησαν τις προϋποθέσεις αποδοχής της διαφορετικότητας «όλων των άλλων» που δεν χωρούσαν στην έννοια του πολίτη δημιουργώντας έτσι νέους κοινούς δημόσιους χώρους και δίνοντας ένα νέο περιεχόμενο στη έννοια του δικαιώματος στην πόλη. Τέλος, συγκριτικές έρευνες μεταξύ διαφορετικών περιπτώσεων «κοινωνικών κινημάτων πόλης και περιφέρειας» (Πετροπούλου, Βιτοπούλου, Τσαβδάρου, 2016) σε πόλεις της Λατινικής Αμερικής έχουν δείξει ότι η έννοια του πολίτη περιορίζεται συστηματικά σε ορισμένες κοινωνικές ομάδες που διεκδικούν το δικαίωμα τους στην πόλη, αγνοώντας τους αποκλεισμένους από την πόλη οι οποίοι όμως έχουν άλλους τρόπους να δημιουργούν τις δικές τους αυτοκατασκευασμένες πόλεις προσπαθώντας να υλοποιήσουν στην πράξη το δικαίωμα τους στην πόλη και όχι απλά να το διεκδικήσουν από ένα σύστημα που επί της ουσίας τους το έχει αρνηθεί συστηματικά (Petroπούλου, 2018).

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Η μελέτη περίπτωσης, ως μεθοδολογική στρατηγική, δίνει έμφαση στο ευρύτερο πλαίσιο (context) για την κατανόηση της πολυπλοκότητας των κοινωνικών φαινομένων. Για την κατανόηση αυτής της πολυπλοκότητας επιλέγεται η μέθοδος του «τριγωνισμού» (Denzin, 1978· Cox & Hassard, 2010) δηλαδή η χρήση πολλαπλών μεθόδων και πηγών συλλογής δεδομένων με τρόπο που να συμπληρώνει η μια μέθοδος ή/και πηγή την άλλη. Στην προτεινόμενη έρευνα, για τη σφαιρική κατανόηση της μελέτης περίπτωσης, ως επαρκέστεροι τρόποι συλλογής δεδομένων κρίθηκαν ένας συνδυασμός μεταξύ επιτόπιας και συμμετοχικής παρατήρησης και συμμετοχικής έρευνας - δράσης, ημιδομημένων συνεντεύξεων και ανάλυσης περιεχομένου άρθρων από τον τοπικό τύπο και ιστοσελίδων.

Ως προς τις συνεντεύξεις, πραγματοποιήθηκαν τρεις ομάδες 15 ημι-δομημένων συνεντεύξεων ισοκατανεμημένες σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη και Μυτιλήνη. Πρόκειται για βιογραφικές συνεντεύξεις με πρόσφυγες ατομικά ή σε ομάδες. Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν σε επιλεγμένα κέντρα φιλοξενίας στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη και τη Μυτιλήνη. Τα κριτήρια επιλογής είναι η χωρική κατανομή στα πολεοδομικά συγκροτήματα, η δυνατότητα πρόσβασης και η αντιπροσωπευτικότητα των συνθηκών στέγασης. Η πρόσβαση στο πεδίο έρευνας διευκολύνθηκε μέσω προσωπικών επαφών με πρόσφυγες, οι οποίες έχουν αναπτυχθεί τόσο πριν όσο και κατά τη διάρκεια της έρευνας. Η έρευνα έλαβε υπόψη τις ποικίλες κοινωνικές κατηγορίες των συμμετεχόντων σε σχέση με τη γλώσσα, τη θρησκεία, την ηλικία, την οικογενειακή κατάσταση, την σωματική ακεραιότητα και τον σεξουαλικό προσανατολισμό. Επιπλέον πραγματοποιήθηκαν 15 συνεντεύξεις:

1. με εκπροσώπους Δήμων καθώς επίσης και αρχαική έρευνα σε προγράμματα και δράσεις των Δήμων στους οποίους χωροθετούνται τα κρατικά κέντρα φιλοξενίας,
2. Συνεντεύξεις με εκπροσώπους διεθνών οργανισμών καθώς και τοπικών και διεθνών οργα-

νώσεων για τα δικαιώματα προσφύγων (επιλογή ορισμένων Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων), και

3. συνεντεύξεις με πρόσφυγες και ακτιβιστές από επιλεγμένα αυτοοργανωμένα στεγαστικά εγχειρήματα σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη και Μυτιλήνη. Η προσωπική συμμετοχή των ερευνητών στις συλλογικές διαδικασίες στεγαστικών εγχειρημάτων προσφέρει τη δυνατότητα πρόσβασης, δικτύωσης και εμπιστοσύνης από τη πλευρά των συμμετεχόντων.

Η έρευνα λαμβάνει υπόψη τις ποικίλες κοινωνικές κατηγορίες των προσφύγων σε σχέση με το φύλο, την εθνικότητα, τη γλώσσα, τη σωματική ακεραιότητα, τον σεξουαλικό προσανατολισμό και τις μεταξύ τους αλληλεπιδράσεις. Στο πλαίσιο της προτεινόμενης έρευνας, οι παραπάνω «κατηγορίες» δεν αποτελούν αθροίσματα δημογραφικών στοιχείων, αλλά αναλυτικές κατηγορίες και κεντρικούς άξονες. Τα περισσότερα ονόματα που αναφέρονται παρακάτω είναι ψευδώνυμα.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΩΤΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Ο κεντρικός στόχος της έρευνας είναι η εξέταση των τρόπων με τους οποίους οι πρόσφυγες θέτουν υπό αμφισβήτηση τις κοινωνικο-χωρικές σχέσεις εξουσίας στις προσφερόμενες κρατικές στεγαστικές δομές φιλοξενίας, παράγουν εναλλακτικούς κοινούς χώρους στέγασης και διεκδικούν το δικαίωμα στην πόλη. Για το σκοπό αυτό διερευνήθηκαν οι παρακάτω τρεις άξονες ερευνητικών ερωτημάτων:

Αρχικά έγινε αξιολόγηση, καταγραφή, χαρτογράφηση και παρακολούθηση της επίσημης πρόσβασης των προσφύγων στη στέγαση και την κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη και Μυτιλήνη. Τα ερωτήματα που τέθηκαν σε αυτό το πρώτο επίπεδο είναι:

- Ποιες είναι οι κρατικές πολιτικές στέγασης και κατά πόσο ανταποκρίνονται στα διεθνή και εγχώρια πρότυπα;
- Τι ευκαιρίες δίνονται στους πρόσφυγες για εκπαίδευση, υγειονομική περίθαλψη και απασχόληση;
- Τι αντίκτυπο έχουν οι συνθήκες στέγασης στη σωματική, ψυχική και κοινωνική συγκρότησή τους;
- Ποιες είναι οι δυνατότητες δημιουργίας δικτύων αλληλοβοήθειας, αλληλεγγύης και αυτοοργάνωσης στις κρατικές δομές στέγασης;

Για παράδειγμα πολλές φωνές από τους επίσημους κρατικούς χώρους υποδοχής καταθέτουν την δυσaréσκεια τους για τον αποκλεισμό που νιώθουν από την πόλη και την κοινωνία που επί της ουσίας έγκειται στη στέρηση του δικαιώματος όχι μόνο στην πόλη αλλά και στην ίδια τη ζωή, κατασκευάζοντας δεύτερο και τρίτο ψυχολογικό τραύμα μετά από αυτό που έχουν ζήσει στον πόλεμο: Για παράδειγμα, σύμφωνα με την Σάλμα, από το Αφγανιστάν, που ζούσε με τα δύο της παιδιά στο κρατικό κέντρο προσωρινής στέγασης του Ελληνικού, ένα εγκαταλελειμμένο κτήριο στο πρώην αεροδρόμιο Αθηνών:

«Στο καμπ αυτό υπήρχαν περίπου 2.500 πρόσφυγες. Ήταν φρικτό. ... Στην πραγματικότητα, δεν κοιμήθηκα για εκείνους τους τρεις μήνες επειδή φοβόμουν ότι κάποιος θα μπορούσε

να έρθει και να μου κλέψει τα πράγματα ή ακόμα και να κλέψει τα παιδιά μου. Οι συνθήκες υγείας ήταν επίσης φρικτές, παντού ήταν βρώμικα»...

Σημειώνεται ότι ο συγκεκριμένος χώρος υποδοχής του Ελληνικού μετά από γενικευμένες καταγγελίες έκλεισε. Οι νέοι χώροι όμως που άνοιξαν (π.χ. Σχιστός και Σκαραμαγκά στην Αθήνα) παρά το ότι είναι πιο οργανωμένοι φαίνεται να είναι χωροθετημένοι πολύ μακριά από τα αστικά κέντρα, αλλά και τις χρήσεις γης καθημερινών αναγκών (εμπορικά καταστήματα κ.α., σχολεία, κέντρα υγείας κλπ. και να έχουν αραιή σύνδεση με Μέσα Μαζικής Μεταφοράς, πράγμα που οδηγεί στην πιθανή γκετοποίηση τους.

Στη συνέχεια έγινε καταγραφή και κριτική αξιολογή των πρακτικών, δράσεων και θεσμών από κοινού παραγωγής κοινών χώρων των προσφύγων στα κατειλημμένα κτίρια σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη και Μυτιλήνη. Σε αυτό το επίπεδο, τα ερωτήματα που τέθηκαν ήταν : Με ποιους τρόπους οι πρόσφυγες μαζί με τους ντόπιους-αλληλέγγυους μετασχηματίζουν κενά κτίρια σε στεγαστικά κοινά, συστήνουν θεσμούς αυτοδιακυβέρνησης, συγκροτούν συλλογικούς στεγαστικούς χώρους, διαπραγματεύονται και αναμετριούνται με τις ποικίλες κοινωνικές και πολιτισμικές ταυτότητές τους; Πώς επιδιώκουν να υπερβούν τις πολλαπλές ταξινομήσεις και ιεραρχήσεις που έχουν ως βάση την εθνικότητα, το φύλο, τη θρησκεία, τη γλώσσα και την ταξική θέση; Για παράδειγμα: Η συλλογικότητα του ανακτημένου δημόσιου κτηρίου Νοταρά 26, (2016, σ. 2) που βρίσκεται στα Εξάρχεια στην Αθήνα, στην περιγραφή της δηλώνει: *Το εγχείρημα αυτό δεν αφορά φιλανθρωπία, κρατική ή ιδιωτική, αλλά ένα αυτο-οργανωμένο σχέδιο αλληλεγγύης, όπου οι ντόπιοι και οι πρόσφυγες-μετανάστες αποφασίζουν από κοινού. Το αποφασιστικό όργανο είναι η ανοιχτή συνέλευση των καταληψιών όπου όλοι είναι ευπρόσδεκτοι να συμμετάσχουν χωρίς εξαιρέσεις.*

Αντίθετα, το «καμπ του Λαυρίου» απευθύνεται κυρίως σε Κούρδους από διαφορετικές χώρες, επομένως η γλώσσα είναι πολύ σημαντική στην εσωτερική επικοινωνία αλλά και οι κοινές πρακτικές. Όταν το κράτος σταμάτησε να συντηρεί το καμπ, μέσα από την αλληλεγγύη και σε συνεργασία με συλλογικότητες που ήρθαν να βοηθήσουν, κατάφεραν να καλυτερεύσουν τις συνθήκες διαβίωσης τους. Όπως λέει ο «Σιλάν»:

«εδώ δεν υπάρχει πρόβλημα αν κάποιος δεν έχει χρήματα. Όλοι μαζί βάζουμε ρεφενέ και βοηθάμε ο ένας τον άλλον. Επιπλέον όλα αποφασίζονται από κοινού. Αυτό είναι μέρος του πολιτισμού μας. Το μέρος αυτό έχει σημαντική ιστορία για τους αγώνες μας»... (Προσωπική συνέντευξη, 8 Ιανουαρίου, 2019)

Τέλος, διερευνήθηκε ποιες είναι οι προσφερόμενες δυνατότητες και με ποιους τρόπους αλληλοεπιδρούν οι πρόσφυγες τόσο στα κρατικά κέντρα φιλοξενίας όσο και στις αυτοοργανωμένες καταλήψεις με το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον, τη γειτονιά και την πόλη; Μπορούν να αποτελέσουν τα στεγαστικά κοινά εν δυνάμει ανοιχτούς χώρους-κατώφλια και ποιοι είναι οι κίνδυνοι να μετατραπούν τα κρατικά κέντρα φιλοξενίας σε περικλειστούς θύλακες-γκέτο; Για παράδειγμα στη Μυτιλήνη η Μαρία από τη Συρία λέει: Στο κέντρο υποδοχής

«στη Μόρια ήμασταν σαν πρόβατα για σφαγή. Μας έβαλαν σε μια σειρά για να έχουμε ένα γεύμα που στο τέλος ήταν χαλασμένο από τη ζέστη. Τα παιδιά μας βρίσκονταν σε συνεχή κίνδυνο. Εδώ (στον χώρο αλληλεγγύης του ΠΙΚΠΑ Λέσβου) είμαστε άνθρωποι, μπορούμε

να μαγειρέψουμε στο σπίτι και να αποφασίσουμε για τη ζωή μας και κυρίως για να είμαστε ασφαλείς». (Προσωπική συνέντευξη, 5 Σεπτεμβρίου 2018).

Ο «Αλί» από το Ιράν προτιμά να μένει στο City Plaza από το να έχει μια γκαρσονιέρα μέσα σε μία πολυκατοικία, γιατί έχει εκεί όλες τις δυνατότητες κοινωνικοποίησης, μπορεί να μάθει αγγλικά, να συμμετέχει σε διαφορετικές δράσεις και να ασχοληθεί καλύτερα με την φωτογραφία.

«Στο City Plaza αποφασίζουμε όλοι μαζί σε κοινή συνέλευση για όλα τα θέματα που έχουμε να λύσουμε από κοινού, οι αποφάσεις λαμβάνονται με πλειοψηφία... Εδώ είναι το δεύτερο σπίτι μου. Το πρώτο είναι στη Βαγδάτη... Αυτός ο χώρος σέβεται τους ανθρώπους που έρχονται εδώ, τους φροντίζει, τους βοηθά να συνεχίσουν σε αυτό που θέλουν να κάνουν... Αν είσαι μόνος σου δεν μπορείς να τα κάνεις όλα αυτά. ... Θα μπορούσε να προταθεί ως ιδέα για να γίνουν και άλλοι χώροι παρόμοιοι». (Προσωπική συνέντευξη, 25 Μαρτίου 2018)

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ ΣΤΗ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΓΝΩΣΗ

Η συνεισφορά της ερευνητικής πρότασης στην θεωρητική επιστημονική γνώση έγκειται αφενός στην προσπάθεια κριτικής σύνδεσης θεωρητικών προσεγγίσεων που αντλούν από διαφορετικές σχολές σκέψης: από την κριτική γεωγραφία, την κοινωνιολογία, την πολιτική επιστήμη και τις μεταναστευτικές σπουδές. Οι συζητήσεις για το δικαίωμα στην πόλη και τα κοινά, την αυτονομία της μετανάστευσης και την ιδιότητα του πολίτη συνδυάζονται σε μια απόπειρα παραγωγής νέας θεωρητικής γνώσης γύρω από το χώρο, τη μετανάστευση και τα δικαιώματα.

Στην έρευνα αυτή οι παραπάνω έννοιες δεν θεωρούνται στατικές και δεδομένες αλλά νοηματοδοτούνται δυναμικά και διαλεκτικά. Ο χώρος εννοιολογείται όχι ως ουδέτερο δοχείο υποδοχής αλλά ως παράγωγο των κοινωνικών σχέσεων και αλληλεπιδράσεων. Η μετανάστευση όχι ως ροή και ως δημογραφικό δεδομένο αλλά ως κίνηση, ως εμπειρία, ως παραγωγή κοινωνικών σχέσεων και αγώνων. Τα δικαιώματα όχι ως ένα πλαίσιο σταθερό και δεδομένο που απονέμεται από κάποια Αρχή αλλά ως διεκδίκηση και ως επίδικο. Η δυναμική και διαλεκτική νοηματοδότηση των βασικών εννοιών της έρευνας ανοίγει ένα πεδίο δυνατοτήτων στην παραγωγή νέας θεωρητικής γνώσης και βαθύτερης κατανόησης των κοινωνικών σχέσεων.

Με λίγα λόγια, συμβαίνει αυτό που ο Μοχάμετ από τη Συρία πού έζησε στον κοινωνικό ανακτημένο χώρο Ορφανοτροφείο στην Θεσσαλονίκη:

«Μου αρέσει πάρα πολύ η αυτο-οργάνωση και ο αμεσο-δημοκρατικός τρόπος με τον οποίο είναι οργανωμένη αυτή η κατάληψη. Μπορώ να πω με μία φράση ότι στο Ορφανοτροφείο μαθαίνουμε να περπατάμε μαζί».

Στη συνάντηση των παραπάνω θεωρητικών προσεγγίσεων γεννιέται και το κεντρικό ερώτημα της ερευνητικής εργασίας: Τι προτάσεις θα μπορούσαν να διατυπωθούν για το δικαίωμα των προσφύγων στη στέγαση, στην εκπαίδευση, στην υγεία, στην απασχόληση, συνολικά στη πόλη θεωρώντας το ως σημαντικό βήμα στην πορεία της ουσιαστικότερης συμμετοχής τους στην κοινωνία και ως προϋπόθεση χωρικής δικαιοσύνης.

Όπως λέει η «Αφατ» από το Αφγανιστάν που έζησε στο ανακτημένο ξενοδοχείο: “Refugee

Accommodation and Solidarity Space City Plaza” στην Αθήνα:

«Σε αντίθεση με ότι είχα ζήσει πιο πριν, εδώ υπάρχει αλληλεγγύη και φροντίδα για ολά, για τις σπουδές, για το φαγητό, και πάνω απ’όλα μπορώ να πώ για την «σκέψη». Αλληλεγγύη και φροντίδα είναι ένας τρόπος σκέψης».

Στο κέντρο αυτού του ερωτήματος υπάρχει ένα ουσιαστικό επίδικο -σε θεωρητικό και κοινωνικό επίπεδο- το οποίο αυτή η έρευνα επιχειρεί να διαπραγματευτεί: την προσπάθεια από-σύνδεσης της απόδοσης δικαιωμάτων με την ιδιότητα του πολίτη και τη μόνιμη εγκατάσταση.

Στη Μυτιλήνη ο Αχμέτ από το Αφγανιστάν περιγράφει :

«Στη Μόρια (κρατικό κέντρο υποδοχής) είμαι ένα νούμερο, στο Μοσαϊκ (μη κυβερνητικός κοινωνικός αυτο-οργανωμένος χώρος εκπαίδευσης και πολιτισμού) είμαι ένα μέλος μιας οικογένειας, είμαι στο σπίτι μου. Έξω από αυτήν την πόρτα δεν υπάρχει». (Προσωπική συνέντευξη, Οκτώβρης, 2018).

Σ’ αυτό το πλαίσιο, η μελέτη περίπτωσης σε σχέση με την παραγωγή κοινών χώρων στον αστικό ιστό από μετακινούμενους πληθυσμούς που δεν έχουν την ιδιότητα του πολίτη ενέχει ένα διπλό ενδιαφέρον: αφενός εξετάζονται ως χώροι διάμεσου των οποίων διεκδικούνται δικαιώματα όπως στέγαση, εκπαίδευση, υγεία από το κράτος ή από άλλους ενδιάμεσους φορείς. Ταυτόχρονα, όμως, αποτελούν χώρους όπου παράγονται -μέσα από συλλογικές και αυτοοργανωμένες δομές- δικαιώματα για ανθρώπους που αποκλείονται απ’ αυτά (Lafazani, 2018). Οι μετακινούμενοι πληθυσμοί που αποκλείονται θεσμικά από το δικαίωμα στην αξιοπρεπή στέγαση, την εκπαίδευση και την υγεία γίνονται φορείς αυτών των δικαιωμάτων «από τα κάτω». Τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας παρουσιάζονται αναλυτικότερα στο Tsavdaroglou, C., Giannopoulou, C., Petropoulou, C., Pistikos, I., 2019 και στο Tsavdaroglou C., Giannopoulou C., Lafazani O., Pistikos I. & C. Petropoulou, 2018, καθώς και στο Τσαβδάρογλου Χ., Γιαννοπούλου Χ., Λαφαζάνη Ο., Πετροπούλου Κ., Πιστικός Η. (επιμέλεια), 2020.

Απ’ αυτήν την οπτική, η μελέτη περίπτωσης ανοίγει τη Λεφεβριανή συζήτηση αναδεικνύοντας πως το δικαίωμα στην πόλη είναι ένα δικαίωμα που μάλλον ασκείται παρά κατέχεται. Με ποιους τρόπους, λοιπόν, μέσα από ποιες διαδικασίες και από ποια υποκείμενα παράγονται κοινοί χώροι και διεκδικείται το δικαίωμα στην πόλη στη σημερινή συγκυρία της «προσφυγικής κρίσης»; Η διερεύνηση των παραπάνω ερωτημάτων ανοίγει ουσιαστικά θεωρητικά ζητήματα συνεισφέροντας σε προηγούμενες συζητήσεις ενώ επιχειρεί να τις διευρύνει.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Agamben, G. (2005) [1995]. *Homo sacer - Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή* (μτφρ. Π. Τσιάμουρας). Αθήνα: Scripta.
- Agamben, G. (2005). *State of exception*. Chicago-London: University of Chicago Press.
- Alexiou X., Tsavdaroglou C., Petropoulou C. (2016). Urban Social Movements and Refugees in Greece. A new relation? Emerging common spaces in Mytilene and Idomeni. Στο Proceedings International Conference: *From Contested Cities to Global Urban Justice - Critical Dialogues* (σσ.

- 1-13). Autonomous University of Madrid, July 4-7, 2016, (e-book). *Stream* 5, Article No5-019, . Amnesty International, (2016). *Trapped in Greece: refugees stranded in dire conditions as Europe drags its heels* [Διαθέσιμο στο: www.amnesty.org/en/latest/news/2016/07/trapped-in-greece-48000-stranded-in-dire-conditions/ (03.02.2017)].
- Balibar, E. (2004). *We, the people of Europe? Reflections on transnational citizenship*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Bell, D. (1995). Pleasure and danger: the paradoxical spaces of sexual citizenship. *Political Geography* 14(2), 139-153.
- Blomley, N. (2008). Enclosure, common right and the property of the poor. *Social & Legal Studies* 17(3), 311-331.
- Caffentzis, G. (2010). The Future Of 'The Commons': Neoliberalism's 'Plan B' Or The Original Disaccumulation Of Capital. *New Formations* 69(1), 23-41.
- Casas-Cortes, M., Cobarrubias, S. and Pickles, J. (2015). Riding Routes and Itinerant Borders: Autonomy of Migration and Border Externalization. *Antipode* 47(4), 894-914.
- Cox, J. W. and Hassard, J. (2010). Triangulation. Στο Mills, J. A., Eurepos G. and Elden Wiebe E. (Επιμ.) *Encyclopedia of Case Study Research*, (σσ. 944-8). Los Angeles - London: Sage.
- De Angelis, M. (2007). *The beginning of history*. London & Ann Arbor, MI: Pluto Press.
- De Angelis, M. & Stavrides, St. (2011) [2010]. Σχετικά με τα Κοινά, στο Commons vs Crisis: η έξοδος από τον καπιταλισμό και κάθε ετερονομία περνάει μέσα από τον αγώνα για τα κοινά. Θεσσαλονίκη: Rebel: *Θεωρία και ανάλυση για το ανταγωνιστικό κίνημα*, 25-63.
- De Genova, N., Mezzadra, S. and Pickles, J. (eds) (2015). New keywords: Borders and migration. *Cultural Studies*, 29(1), 55-87.
- Denzin, N. K. (1978). *The Research Act: A Theoretical Introduction to Sociological Methods*. New York: McGraw-Hill.
- European Commission, (2016). *First Report on the progress made in the implementation of the EU-Turkey Statement*, COM(2016) 231, final report, Brussels 20.4.2016 [Διαθέσιμο στο: http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/what-we-do/policies/european-agenda-migration/proposal-implementation-package/docs/20160420/report_implementation_eu-turkey_agreement_nr_01_en.pdf (03.02.2017)].
- Federici, S. (2011). Feminism and the politics of the commons. *The Commoner, other articles in commons*.
- Gabiam, N. (2012). When 'Humanitarianism' Becomes 'Development': The Politics of International Aid in Syria's Palestinian Refugee Camps. *American Anthropologist*, 114(1), 95-107.
- Γιατροί του Κόσμου (2017). *Πόσοι πρέπει να πεθάνουν για να πάψουμε να μιλάμε για τυχαία περιστατικά;* [Διαθέσιμο στο: <http://mdmgreece.gr/posi-prepi-na-pethanoun-gia-na-papsoume-na-milame-gia-tichea-peristatika/> (03.02.2017)].
- Hardin, G. (1968). The tragedy of the commons. *Science*, 162, 1243-1248.

- Hardt, M. & Negri, A. (2009). *Commonwealth*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Harvey, D. (2013)[2012]. *Εξεγερμένες πόλεις: από το δικαίωμα στην πόλη στην επανάσταση της πόλης*, (μτφρ. Κ. Χαλμούκου). Αθήνα: εκδόσεις ΚΨΜ.
- Ihlen, Ø., Figenschou T.U., and Larsen A.G. (2015). Behind the Framing Scenes: Challenges and Opportunities for NGOs and Authorities Framing Irregular Immigration. *American Behavioral Scientist*, 59(7), 822-838.
- Isin, E. F. and Turner, B.S. (2002). *Handbook of citizenship studies*. London: SAGE.
- Kofman, E. (1995). Citizenship for some but not for others: spaces of citizenship in contemporary Europe. *Political Geography* 14(2), 121-137.
- Lafazani, O. (2018). Homeplace Plaza: Challenging the border between host and hosted. *South Atlantic Quarterly*, 117(4), 896-904.
- Lefebvre, H. (1977)[1968]. *Δικαίωμα στην πόλη: Χώρος και Πολιτική* (μτφρ. Τουρνικιώτης Π., Λωράν Κ.), Αθήνα: Παπαζήση.
- Lefebvre, H. (1991)[1947]. *Critique of everyday life*, London: Verso.
- Lefebvre, H. (1991)[1974]. *The Production of Space*, Oxford: Blackwell.
- Malkki, H.L. (1995). Refugees and Exile: From “Refugee Studies” to the National Order of Things. *Annual Review of Anthropology*, 24, 495-523.
- McFarlane, C. (2006). Crossing borders: development, learning and the North – South divide. *Third World Quarterly* 27(8): 1413-1437.
- Médecins Sans Frontières, (2016). *Greece: Involuntary eviction from Idomeni creates further hardship for refugees* [Διαθέσιμο στο: <http://www.msf.org/en/article/greece-involuntary-eviction-idomeni-creates-further-hardship-refugees> (03.10.2016)].
- Merrifield, A. (2011). The right to the city and beyond. *City*, 15(3-4), 473-481.
- Mezzadra, S. and Neilson, B. (2013). *Border as Method, or, the Multiplication of Labour*, Durham: Duke University Press.
- Mezzadra, S. (2011). The Gaze of Autonomy. Capitalism, Migration and Social Struggles. Στο Squire V. (Επιμ.) *The Contested Politics of Mobility: Borderzones and Irregularity*. London: Routledge.
- Mountz, A., Coddington, K., Catania, T.R. and Loyd, M.J. (2013). Conceptualizing detention: Mobility, containment, bordering, and exclusion. *Prog Hum Geogr* 37(4), 522-541.
- Ong, A. (1999). *Flexible citizenship: the cultural logics of transnationality*. Durham N.C. - London: Duke University Press.
- Ong, A. (2006). Mutations in Citizenship. *Theory, Culture & Society*, 23(2-3), 499-505.
- Ophuls, W. (1973). *Ecology and the Politics of Scarcity*. San Francisco: Freeman.
- Painter, J. and Philo, C. (1995). In Spaces of citizenship: an introduction. *Political Geography*, 14(2), 107-120.
- Papadopoulos, D. and Tsianos, V. (2013). After citizenship: Autonomy of migration, organisational

- ontology, and mobile commons. *Citizenship Studies*, 17(2), 178-196.
- Penner, J.E. (1997). *The Idea of Property in Law*. Oxford: Clarendon Press.
- Petropoulou, C. (2018). Social Resistances and the Creation of Another Way of Thinking in the Peripheral “Self-Constructed Popular Neighborhoods”: Examples from Mexico, Argentina, and Bolivia. *Urban Sci.* 2, 27, doi: 10.3390/urbansci2010027.
- Petropoulou, C. (2014). Crisis, Right to the City movements and the question of spontaneity: Athens and Mexico City. *City*, 18(4-5), 563-572.
- Πετροπούλου Χ. (συντονίστρια), Πιστικός Η, Τσαβδάρου Χ., Γιαννοπούλου, Χ. (2019). *Το δικαίωμα των προσφύγων στην πόλη: κρατικοί χώροι φιλοξενίας και στεγαστικά κοινά. Μελέτη περίπτωσης σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη και Μυτιλήνη* [<https://refugeeobservatory.aegean.gr/en/university-aegean-current-research-projects-migration>].
- Πετροπούλου Χ., Βιτοπούλου Α. Τσαβδάρου Χ. (Επιμ.), (2016). “Κινήματα πόλης και περιφέρειας” e-book (πολύγλωσσο). Ερευνητική Ομάδα Αόρατες Πόλεις, Απρίλιος 2016, Θεσσαλονίκη, σ. 488, [<https://aoratespoleis.wordpress.com>].
- Pistikos, I. (2012). “About the Relation between Theory and Action: Drawing on the Movement Solidarity to Refugees in Greece”. *ACME: An International E-Journal for Critical Geographies*, 11(2), 194-201.
- Robinson, J. (2011). Cities in a World of Cities: The Comparative Gesture. In *International Journal of Urban and Regional Research*, 35(1), 1-23.
- Roy, A. (2011). Slumdog Cities: Rethinking Subaltern Urbanism. *International Journal of Urban and Regional Research*, 35(2), 223-238.
- Schelling, T.C. (1984). *Choice and Consequence: Perspectives of an Errant Economist*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Smith, R. (1981). Resolving the tragedy of the commons by Creating Private Property Rights in Wildlife. *CATO Journal*, 1, 439-468.
- Stavrides, St. (2014). Emerging common spaces as a challenge to the city of crisis. *City* 18(4-5): 546-550.
- Stiglitz, J. (2010). *Time for a Visible Hand: Lessons from the 2008 World Financial Crisis*. Oxford: Oxford University Press.
- Team Humanity, (2016). Greece: Migrants protest at refugee camp as police prevent NGO from providing food. *The Indian Express* 26.7.2016 [Διαθέσιμο στο: <http://indianexpress.com/article/world/world-news/migrants-protest-at-refugee-camp-in-northerb-greece-as-police-prevent-ngo-from-providing-food-2876529/> (03.02.2017)].
- Τσαβδάρου Χ. (2016α). Θεωρητικά Περάσματα από τα Κινήματα για το “Δικαίωμα στην Πόλη” στα Κινήματα Κατάληψης του ‘Κοινού Χώρου’: Η Περίπτωση της Ελλάδας την Εποχή της Κρίσης. Στο Πετροπούλου, Χρ., Βιτοπούλου, Α., και Τσαβδάρου Χ. (Επιμ.), *Κοινωνικά Κινήματα Πόλης και Περιφέρειας* (σσ. 105-142). Θεσσαλονίκη: Αόρατες Πόλεις.

- Τσαβδάρογλου, Χ. (2016β). Ο διεκδικούμενος Κοινός Χώρος, μεταξύ δημιουργικής πόλης και εξεγερμένης πόλης: Η περίπτωση της Ιστανμπούλ. *Αειχώρος*, 24, 7-27.
- Τσαβδάρογλου Χ., Γιαννοπούλου Χ., Λαφαζάνη Ο., Πετροπούλου Κ., Πιστικός Η. (Επιμ.), (2020). Περπατώντας μαζί. Συλλογή μικρών ιστοριών για το δικαίωμα των προσφύγων στην πόλη (σε 4 γλώσσες) [<https://aoratespoleis.wordpress.com/2020/07/22/περπατώντας-μαζί-συλλογή-μικρών-ιστο/>].
- Tsavdaroglou C., Giannopoulou C., Lafazani O., Pistikos I. & C. Petropoulou (2018). “De(constructing) the refugees’ right to the city: State-run camps versus commoning practices in Athens, Thessaloniki and Mytilene”. Στο *III. International Interdisciplinary Conference on Refugee and Forced Immigration Studies Conference Proceedings*, Özgür Öztürk DAKAM YAYINLARI, October 2018, İstanbul. ISBN: 978-605-81593-5-8.
- Tsavdaroglou, Ch., Giannopoulou, C., Petropoulou, C. and Pistikos, I. (2019). Acts for Refugees’ Right to the City and Commoning Practices of Care-tizenship in Athens, Mytilene and Thessaloniki. *Social Inclusion*, 7(4) (in press).
- Tutor Anton A. (2018). *Ensanchando el campo de lo posible. Los centros sociales como reformulacion del espacio publico*. Phd Director: Abel Albet i Mas. UAB Department of Geography. Barcelona. ISBN 9788449082184.
- U.N. (2016a). *Refugee/Migrants Emergency Response – Mediterranean*. The UN Refugee agency [Διαθέσιμο στο: <http://data.unhcr.org/mediterranean/country.php?id=83> (03.02.2017)].
- U.N. (2016b). GREECE: *UNHCR concerned at conditions in new refugee sites and urges that alternatives be found. Report from UN High Commissioner for Refugees*, 27.05.2016 [Διαθέσιμο στο: http://data.unhcr.org/mediterranean/flash_read.php?ID=125 (03.02.2017)].
- U.N. Habitat/UNESCO (2005). *World Charter for the human right to the city* [Διαθέσιμο στο: <http://portal.unesco.org>, <http://www.urbanreinventors.net/3/wsf.pdf> (03.02.2017)].
- Wacquant, L. (2009). *Punishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity*. Duke University Press.

Χαρτογραφήσεις και αναπαραστάσεις «των άλλων»: Το παράδειγμα της Λέσβου. Προς μια Αντι-ρατσιστική Γεωγραφία¹

Νάγια Τσελεπή²

Διδάκτωρ, Ερευνήτρια,
Ερευνητική ομάδα Αόρατες Πόλεις, Τμήμα Γεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
naya.tselepi@geo.aegean.gr

Χρυσάνθη (Κρίστη) Πετροπούλου

Επίκουρη Καθηγήτρια,
Ερευνητική ομάδα Αόρατες Πόλεις, Τμήμα Γεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
christy.p@aegean.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η Λέσβος, τόπος των νοτιο-ανατολικών ευρωπαϊκών συνόρων και χαρακτηριστικό σημείο εισόδου μεταναστευτικών και προσφυγικών πληθυσμών συγκροτεί κατεξοχήν παράδειγμα συνόρων και μετακινήσεων. Στο νησιωτικό αυτό χώρο συναρθρώνονται διάφορες πραγματικότητες και καθεστώτα: η μεθοριακή γεωγραφική και γεωπολιτική του θέση, η κατασκευή -αλλά και η ρευστότητα- εθνικών επικρατειών και συνόρων, η πλούσια ιστορία του τόπου στις μετακινήσεις πληθυσμών, οι πολιτικές για τη μετανάστευση και το άσυλο. Σ' αυτές, προστίθενται αναρίθμητες πρωτοβουλίες και δράσεις αλληλεγγύης προερχόμενες από το τοπικό μέχρι το παγκόσμιο επίπεδο. Η σχετικά πρόσφατη ανάδειξη του νησιού σε *hot-spot* εντατικοποιεί τις διαδικασίες 'συνοριοποίησης' αλλά και 'κοινοποίησης' (νοούμενη ως δημιουργία κοινών). Οι αναπαραστάσεις των 'άλλων' και τα συνεπαγόμενα δίπολά τους πληθαίνουν: γηγενείς και ξένοι, πολίτες και μετανάστες, νόμιμοι και παράνομοι, παλιοί και νεοφερμένοι, αποτελούν ορισμένες μόνο από αυτές. Στο συγκεκριμένο εργαστήριο 'Αντι-ρατσιστικής Γεωγραφίας', 'χαρτογραφούμε' εκ νέου τόπους και πληθυσμούς μέσα από μία διαδικασία επανα-διαπραγμάτευσης, αρχικά, του χώρου και -εν συνεχεία- των στερεοτυπικών αποστάσεων που προκύπτουν από την καθημερινά βιωμένη διαίρεση μεταξύ του 'εαυτού' και του 'άλλου'. Αντλώντας από τους *Deleuze* και *Guattari*, η 'χαρτογράφηση' αποτελεί ένα τρόπο σκέψης και δράσης που αντί να αναπαριστά ήδη υπάρχοντα 'εδάφη' δημιουργεί νέα. Σε ακολουθία αυτών, προτείνουμε τη 'χαρτογράφηση' ως μία διαθεματική μεθοδολογία έρευνας μέσω της συμπερίληψης και της διάδρασης, μια βιωματική διαδικασία με σκοπό την αλλαγή. Στις χαρτογραφήσεις του εργαστηρίου αποκτούν χώρο όσοι παρέμειναν περιθωριοποιημένοι και 'αόρατοι' και συμπεριλαμβάνονται, χωρίς ενσωματώσεις και ομοιογενοποιήσεις, κάθε είδους 'νεοφερμένοι'.

1 Στο πλαίσιο έρευνας που συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση» στο πλαίσιο της Πράξης «Αναπαραστήνοντας και κοινοποιώντας τη 'μεταναστευτική κρίση': Η περίπτωση του 'hot spot' της Λέσβου» (5004267)».

2 Μέλη της ερευνητικής ομάδας είναι και οι: Μυρτώ Τσιλιμπουνίδη, Μετα-διδάκτωρ, Τμ. Γεωγραφίας Παν. Αιγαίου & Ορέστης Πάγκαλος, Διδάκτωρ Ερευνητής, Τμ. Γεωγραφίας Παν. Αιγαίου.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: αναπαραστάσεις, χαρτογραφήσεις, σύνορα, Λέσβος, αντι-ρατσιστική γεωγραφία

ΕΙΣΑΓΩΓΗ & ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ

Η Λέσβος, τόπος των νοτιο-ανατολικών ευρωπαϊκών συνόρων και χαρακτηριστικό σημείο εισόδου μεταναστευτικών και προσφυγικών πληθυσμών συγκροτεί κατεξοχήν παράδειγμα συνόρων, μετακινήσεων και κοινών τόπων. Στο νησιωτικό αυτό χώρο συναρθρώνονται διάφορες πραγματικότητες και καθεστώτα: η μεθοριακή γεωγραφική και γεωπολιτική του θέση, η κατασκευή -αλλά και η ρευστότητα- εθνικών επικρατειών και συνόρων, η πλούσια ιστορία του τόπου στις μετακινήσεις πληθυσμών, οι πολιτικές για τη μετανάστευση και το άσυλο. Σ' αυτές, προστίθενται αναρίθμητες πρωτοβουλίες και δράσεις αλληλεγγύης -προσωρινού ή και πιο μόνιμου χαρακτήρα- προερχόμενες από το τοπικό μέχρι το παγκόσμιο επίπεδο. Η σχετικά πρόσφατη ανάδειξη του νησιού σε 'hot spot' έχει εντατικοποιήσει τις διαδικασίες 'συνοριοποίησης' αλλά και νέων μετακινήσεων και 'κοινοποιήσεων'³.

Οι αναπαραστάσεις των 'άλλων' και τα συνεπαγόμενα δίπολά τους πληθαίνουν: γηγενείς και ξένοι, πολίτες και μετανάστες, νόμιμοι και παράνομοι, παλιοί και νεοφερμένοι, αποτελούν ορισμένες μόνο από αυτές. Πρόσφατη και πολύ χαρακτηριστική είναι η διάκριση μεταξύ ντόπιων, ευρωπαϊκών και διεθνών επαγγελματιών, ακτιβιστών, εθελοντών και αλληλέγγυων.

Την ίδια στιγμή, στον περικλειστο αυτόν χώρο, δημιουργούνται νέες μετακινήσεις, συναντήσεις και 'κοινοί τόποι': καθημερινές πρακτικές που επιτελούνται από κοινού, παραδείγματα συμβιώσεων, συλλογικές διεκδικήσεις και αγώνες.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ & ΣΤΟΧΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Στο πλαίσιο υλοποίησης του έργου με τίτλο "Αναπαραστήνοντας⁴ και κοινοποιώντας τη 'μεταναστευτική κρίση': Η περίπτωση του 'hot spot' της Λέσβου", μία ομάδα τριών ερευνητών μαζί με την επιστημονική υπεύθυνη⁵ τοποθετεί την έρευνά τους σε μία προσομοίωση 'hot spot': στη Λέσβο του εγκλεισμού και του ελέγχου μετακινούμενων πληθυσμών, στην Ελλάδα της κρίσης και της λιτότητας, στην Ευρώπη της αναχάραξης των συνόρων και των μεταναστευτικών πολιτικών και, φυσικά, στην παγκόσμια οικονομική -και όχι μόνο- κρίση.

Ο στόχος της έρευνας είναι να συνεισφέρει στον επαναπροσδιορισμό της υπάρχουσας κατάστασης 'έκτακτης ανάγκης' (κρίση, εγκλεισμός, λιτότητα, στέρηση, έλεγχος, άρση ανθρωπίνων δικαιωμάτων κοκ.) σε κατάσταση 'ανάδυσης' (βελτίωση συνθηκών ζωής, δημιουργικότητα, κοινοί τόποι, νέες πολιτικές ελευθερίες, συλλογικά οράματα κοκ.).

Τα μεθοδολογικά εργαλεία που χρησιμοποιούνται αναδεικνύουν και αμφισβητούν τη 'θεματικότητα' των προαναφερόμενων, αλληλο- επικαλυπτόμενων κρίσεων και καθιστούν ορατές

3 Με την έννοια των 'κοινοποιήσεων' εννοούμε τις διαδικασίες παραγωγής και αναπαραγωγής 'των κοινών'.

4 Η χρήση της έννοιας αναπαραστήνοντας έναντι της έννοιας αναπαριστώντας γίνεται για λόγους έμφασης στην λέξη αναπαρά-σταση και όχι στην λέξη αναπαριστάνω (παριστάνω).

5 Μέλη της ερευνητικής ομάδας είναι και οι: Μυρτώ Τσιλιμπουνίδη, Μετα-διδάκτωρ, Τμ. Γεωγραφίας Παν. Αιγαίου & Ορέστης Πάγκαλος, Διδάκτωρ Ερευνητής, Τμ. Γεωγραφίας Παν. Αιγαίου.

περιθωριοποιημένες αντιλήψεις, επιτελέσεις και αναπαραστάσεις της επονομαζόμενης ‘μεταναστευτικής κρίσης’ στη Λέσβο. Ένα από αυτά είναι και τα εργαστήρια των ‘χαρτογραφήσεων’.

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ «ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΕΩΝ»

Αν θεωρήσουμε τους χάρτες αναπαραστάσεις γνωστών τόπων και εδαφών που συνοδεύονται από συγκεκριμένα αφηγήματα -χωρική επικράτεια, κυριαρχία, έλεγχος κτλ.- τότε θα μπορούσαμε να προτείνουμε τον επαναπροσδιορισμό των χαρτών αυτών μέσα από συλλογικές διαδικασίες νέων χαρτογραφήσεων τόσο του χώρου όσο και λοιπών αναπαραστάσεων που διαμορφώνονται σε σχέση με αυτόν.

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, τα εργαστήρια ‘χαρτογραφήσεων’ της συγκεκριμένης έρευνας απευθύνονται σε φοιτητές/ήτριες και μέλη της κοινότητας του Πανεπιστημίου Αιγαίου, σε ευρύτερο κοινό που δραστηριοποιείται με το προσφυγικό/μεταναστευτικό ερευνητικά, επαγγελματικά ή/και εθελοντικά καθώς και μετανάστες και πρόσφυγες που διαμένουν στο νησί της Λέσβου.

Στην έναρξη των εργαστηρίων γίνεται μία σύντομη παρουσίαση της έννοιας και της μεθοδολογίας της ‘νοητικής χαρτογράφησης’ και παρέχονται συγκεκριμένα παραδείγματα από αντίστοιχες εφαρμογές της. Όταν οι συμμετέχοντες/ουσες γνωρίσουν το εργαλείο ζητείται είτε από τον/την καθένα/μία προσωπικά ή συλλογικά σε επιμέρους ομάδες να αποτυπώσουν με οποιονδήποτε οπτικό τρόπο (κείμενο, ποίημα, ζωγραφιά, χάρτης κοκ.) την αναπαράσταση-φαντασιακό τους πάνω σε μία θεματολογία. Αυτή ποικίλλει ανάλογα με τον στόχο του κάθε εργαστηρίου, τη σύνθεση και τα χαρακτηριστικά της ομάδας κτλ.. Πολλές από αυτές έχουν να κάνουν με τον χώρο, πχ. ο ‘τόπος’, η ‘προέλευση’, η ‘διαδρομή’, ο ‘προορισμός’, η ‘γειτονιά’, το ‘σπίτι’ και άλλες με αναπαραστάσεις που δεν σχετίζονται άμεσα μ’ αυτόν, όπως πχ. η ‘εκπαίδευση’, οι ‘σχέσεις’, οι ‘άξιες’, τα ‘όνειρά’.

Ζητούμενο μέσα από αυτή τη διαδικασία είναι οι συμμετέχοντες/ουσες να αποτυπώσουν με δημιουργική ελευθερία τις σκέψεις, ιδέες και φαντασιακά τους, να αναστοχαστούν προσωπικά και συλλογικά πάνω σε αυτές και να ανακαλύψουν κοινούς τόπους, δρόμους και προορισμούς.

Πολύ σημαντικό στοιχείο στη διαδικασία είναι ‘το συλλογικό’ στοιχείο, δηλαδή η συγκρότηση σχέσεων και -όπου είναι δυνατόν- ‘ομάδας’. Ως εκ τούτου, κατά τη διάρκεια των εργαστηρίων χρησιμοποιούνται μεθοδολογίες για τη συγκρότηση και τις δυναμικές ‘ομάδων’ (σοσιακρατία, τοποθέτηση σε κύκλο, καλωσόρισμα-γνωριμία, παροχή ασφάλειας για τη γλώσσα και τον χρόνο επικοινωνίας της καθεμίας, ενεργητική ακρόαση, χρήση γλώσσας του σώματος κτλ.).

Συνοπτικά θα λέγαμε ότι οι συγκεκριμένες συλλογικές διαδικασίες χαρτογράφησης είναι επίκαιρες και αναγκαίες καθώς συνεισφέρουν, αρχικά, στη διαμόρφωση και καλλιέργεια κριτικής σκέψης, τόσο σε σχέση με τον χώρο όπως αυτός διαμορφώνεται από τις πολυεπίπεδες συνθήκες σε τοπικό, εθνικό, υπερεθνικό και παγκόσμιο επίπεδο όσο σε σχέση με λοιπές αναπαραστάσεις που επικρατούν στον σύγχρονο κυρίαρχο λόγο της ‘κρίσης’, της ξеноφοβίας, του μίσους κοκ..

Άλλο τόσο σημαντική είναι η χρησιμότητά τους σε τέτοιους χώρους και συνθήκες ως εργαλείο προσωπικής και συλλογικής διαμόρφωσης και αποτύπωσης αναπαραστάσεων όπως, επίσης, και αντίστοιχο για την ενδυνάμωση σχέσεων, ομάδων και, γενικότερα, συλλογικών διαδικασιών.

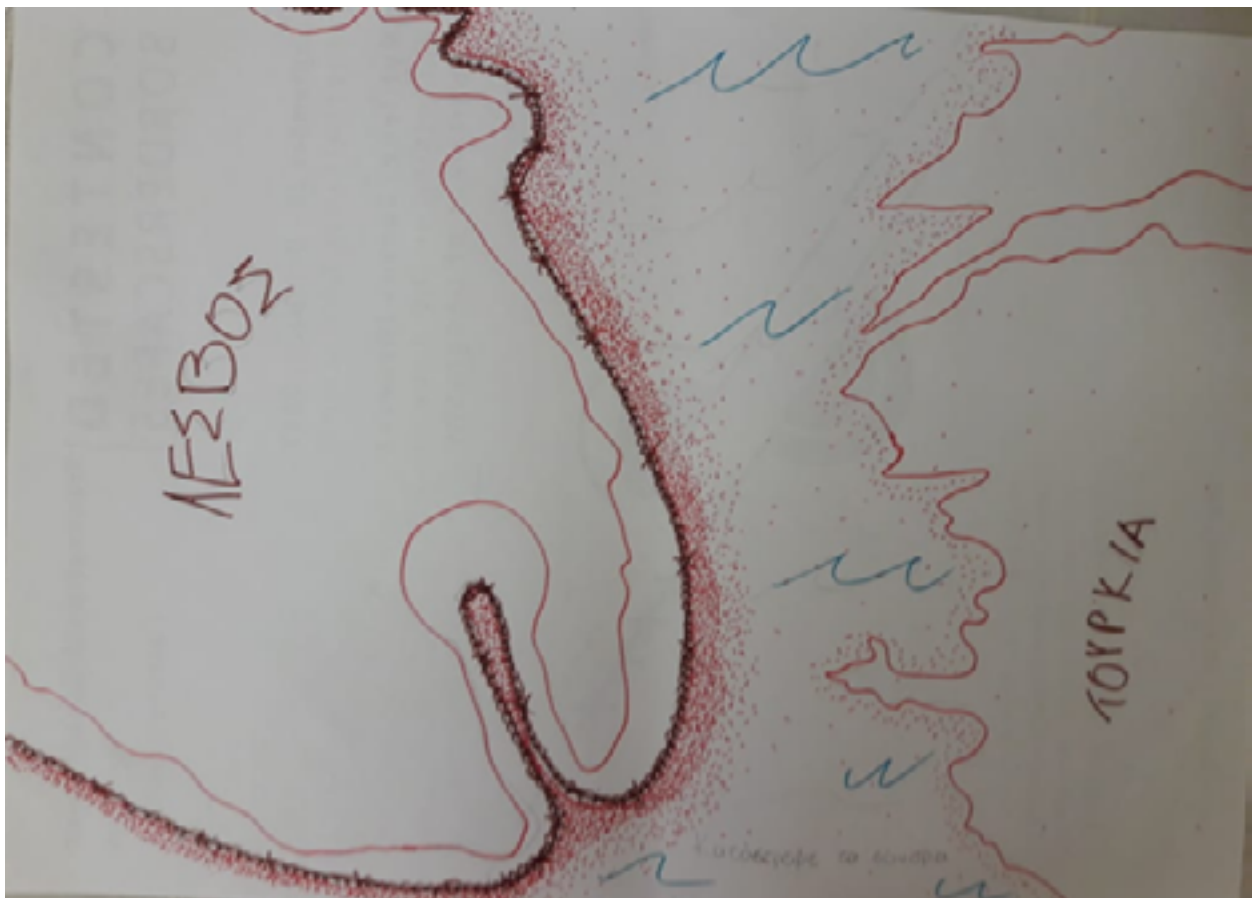
Στο πλαίσιο αυτών, το εργαστήριο ‘Χαρτογραφήσεις και αναπαραστάσεις «των άλλων»: το

παράδειγμα της Λέσβου προς μία αντι-ρατσιστική γεωγραφία' έλαβε χώρα στο 2^ο Συνέδριο Σχολής Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστήμιο Αιγαίου "Οι Κοινωνικές Επιστήμες σήμερα. Διλήμματα και προοπτικές πέρα από την κρίση" που διεξάχθηκε στη Μυτιλήνη τον Ιούνιο του 2019. Στο συγκεκριμένο εργαστήριο, επιδίωξη ήταν να 'χαρτογραφήσουμε' εκ νέου τόπους και πληθυσμούς μέσα από μία διαδικασία επανα-διαπραγμάτευσης, αρχικά, του χώρου και, εν συνεχεία, των στερεοτυπικών αποστάσεων που προκύπτουν από την καθημερινά βιωμένη διαίρεση μεταξύ του 'εαυτού' και του 'άλλου'.

Ως εκ τούτου, απευθυνθήκαμε σε μια διαπολιτισμική ομάδα από διαφορετικές περιοχές του κόσμου που βρίσκονταν στο νησί για εντελώς διαφορετικούς λόγους ζητώντας τους να αναπαραστήσουν πώς αντιλαμβάνονται την εικόνα των συνόρων, της μετανάστευσης και της Λέσβου, ως εξής :

Χαρτογραφήστε – αναπαραστήστε την επονομαζόμενη «προσφυγική κρίση» και την αλληλεγγύη στο νησί της Λέσβου με όποιον τρόπο θέλετε, όπως την φαντάζεστε. Εξηγήσαμε ότι ετοιμάζουμε έναν Άτλαντα που θα περιλαμβάνει ανείπωτες ιστορίες, συλλογικές μνήμες και καθημερινά βιώματα των τοπικών πληθυσμών, τα οποία συναντούν τα αντίστοιχα των μεταναστευτικών και προσφυγικών και, από κοινού, πλέον, δημιουργούν ορατές και αόρατες δράσεις και διεκδικήσεις. Ζητήσαμε να συμπεριλάβουμε τις δικές τους αφηγήσεις μέσα από τις δικές τους χαρτογραφήσεις.

Το αποτέλεσμα είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον, μιας και απ' ότι φαίνεται ορισμένοι κάτοικοι του



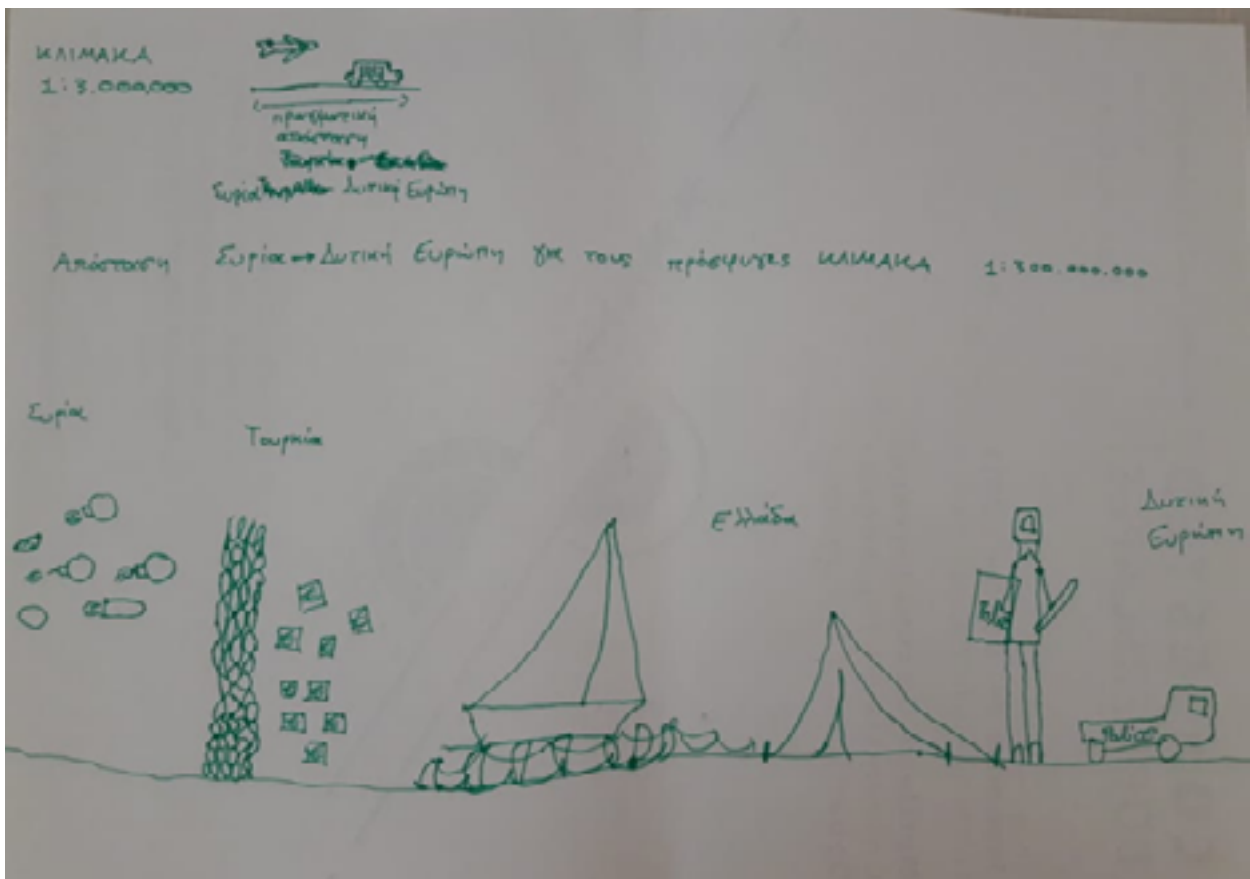
Εικόνα 1: Χαρτογραφήσεις και αναπαραστάσεις της επονομαζόμενης «προσφυγικής κρίσης» και της αλληλεγγύης στο νησί της Λέσβου. Χαρτογραφική νοητική αναπαράσταση από κάτοικο του νησιού.

νησιού προτίμησαν να αναπαραστήσουν τμήματα από το νησί με ένα συρματοπλέγμα γύρω από αυτό, ενώ άλλοι τοποθέτησαν το συρματοπλέγμα γύρω από το νησί (εικόνα 1) που υποδηλώνει χωροχρονικό κοινωνικό αποκλεισμό.

Αντίστοιχη αναπαράσταση είχαμε από δύο νεο-εισερχόμενους που είχαν ζητήσει άσυλο που παρακολούθησαν το εργαστήριο.

Ορισμένοι επισκέπτες του συνεδρίου ασχολήθηκαν με τις κλίμακες ή τις διαδρομές. Για παράδειγμα σε μια αναπαράσταση τοποθετήθηκαν διαφορετικές κλίμακες ανάμεσα σε αυτούς που ταξιδεύουν με τα πόδια, αυτοκίνητα, βάρκες σε αντιπαραβολή με αυτούς που ταξιδεύουν με αεροπλάνο από τη Συρία μέχρι τη Δυτική Ευρώπη.

Στην συγκεκριμένη αναπαράσταση (εικόνα 2) φαίνεται η προέλευση του μετακινούμενου στα αριστερά και ο προορισμός του στα δεξιά, κατεύθυνση διανυσματικά αντίθετη με την τοποθέτηση των τόπων στον κυρίαρχο παγκόσμιο γεωγραφικό χάρτη (με τον βορρά άνω) και η οποία επίσης υποδηλώνει την φορά της Ευρωπαϊκής και όχι της Αραβικής γραφής.



Εικόνα 2: Χαρτογραφίες και αναπαραστάσεις της επονομαζόμενης «προσφυγικής κρίσης» και της αλληλεγγύης στο νησί της Λέσβου. Χαρτογραφική νοητική αναπαράσταση από σύνεδρο - επισκέπτη στο νησί.

Σε μία άλλη αναπαράσταση τοποθετήθηκε το νησί της Λέσβου ως κουκίδα μέσα στον χάρτη του κόσμου, σε άλλη ως σημείο σε μία διαδρομή που γίνεται όλο και πιο ανηφορική ενώ σε άλλες παρουσιάστηκαν μόνο αφηρημένες ιδέες, αντικείμενα και α-χωρικές λέξεις. Μόνο σε ορισμένες από τις αναπαραστάσεις εμφανίστηκαν εικόνες που παραπέμπουν στην έννοια της αλληλεγγύης.

Από τα παραπάνω βλέπουμε πώς ο χώρος και ο χρόνος έχει διαφορετικές σημασίες ανάλογα με τις γνώσεις και τα βιώματα αλλά και τα στερεοτυπικά ακούσματα του/της καθενός/καθεμίας.

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ & ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ «ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗΣ»

Ιδιαίτερες αναφορές στην ‘χαρτογράφηση’ ως μεθοδολογία συναντούμε στους Deleuze και Guattari (1987, 1994), οι οποίοι υποστηρίζουν ότι η συγκεκριμένη -συνεχώς σε εξέλιξη- διαδικασία αποτελεί έναν τρόπο σκέψης και δράσης που αντί να αναπαριστά ήδη υπάρχοντα ‘εδάφη’ δημιουργεί νέα. Οι απόψεις τους αυτές έχουν διαμορφώσει ένα σύνολο κριτικών, φεμινιστικών, εντοπισμένων και ριζοσπαστικών θεωρητικών προσεγγίσεων για τη μεθοδολογία της έρευνας (Casas-Cortés and Cobarrubias, 2007· Casas-Cortés κ.ά., 2006· Cobarrubias, 2009· Holmes, 2007) καθώς και την πρακτική και δράση αυτόνομων συλλογικοτήτων και κollectίβων (Bureau des Etudes, Hackitectura, Iconoclastas κτλ.). Σημαντική θέση καταλαμβάνει η μεθοδολογία της χαρτογράφησης και ως ‘αγωνιστική έρευνα’ (‘militant research’) (Casas-Cortés & Cobarrubias, 2007· Casas-Cortés, Cobarrubias, Heler, Pezzani, 2017· Collective C.C. κ.ά., 2012) που διαμορφώνει την Ακαδημία ως τόπο αγώνων και κοινωνικών σχέσεων.

Την ίδια στιγμή, τα εννοιολογικά και πρακτικά περιεχόμενα γύρω από τη ‘χαρτογράφηση’ εμπνέονται, επίσης, από τις εννοιολογήσεις του ‘φαντασιακού’ (Καστοριάδης, 1999) και ‘συλλογικού φαντασιακού’ (Σταυρίδης, 2010) και από τους ορίζοντες που ανοίγει η ‘συστατική φαντασία’ (constituent imagination) (Shukaitis & Graeber, 2007) και η αντίστοιχη ‘ριζοσπαστική φαντασία’ (Haiven & Khasnabish, 2010). Σύμφωνα, μάλιστα, με αυτές τις τοποθετήσεις και αναγνώσεις, η ριζοσπαστική και συστατική φαντασία είναι αναγκαία για τα κοινωνικά κινήματα σε εποχές κρίσης και λιτότητας, καθώς δεν στοχεύει μόνο στην ανατροπή των ηγεμονικών απεικονίσεων και πρακτικών αλλά στην αποκάλυψη νέων αδιόρατων διαδρομών. Στόχος τους δεν είναι απλώς «ένας άλλος κόσμος έξω από τον καπιταλισμό» ούτε μόνο «να καταστρέψουν τον καπιταλισμό μέσα από μία οργανωμένη επίθεση» αλλά κυρίως να δημιουργήσουν σχέσεις και δράσεις που δεν αναπαράγουν τις καπιταλιστικές σχέσεις εξουσίας (Holloway, 2010) αλλά αναδιαμορφώσουν ευρύτερα την πολιτική με ‘παράλληλους’ και ‘αδιόρατους’ τρόπους (Isin, 2002a, 2002b).

Στη βάση των προηγούμενων αναγνωσμάτων, η ερευνητική μας ομάδα χρησιμοποιεί τη διαδικασία της ‘χαρτογράφησης’ ως μία μέθοδο που αναγνωρίζει ότι η λογική και η απεικόνισή της δεν υποκλίνεται σε καμία απόλυτη αλήθεια, ενεργοποιεί έναν διαφορετικό τρόπο αντίληψης της πραγματικότητας με διάθεση πειραματισμού και δημιουργικότητας, αναγκαίο για την παραγωγή και αναπαραγωγή γνώσης.

Επιπρόσθετα, τη χρησιμοποιούμε ως εργαλείο -όχι μόνο προσωπικής αλλά και- συλλογικής διαδικασίας προσδιορισμού, διαμόρφωσης και αποτύπωσης του φαντασιακού, μέσα από την οποία ενδυναμώνονται ευρύτερες συλλογικές διαδικασίες, όπως η επικοινωνία, ο διάλογος, η συμμετοχή και η συνεργασία, και την ίδια στιγμή, οι σχέσεις των μελών των ομάδων.

Ακολουθώντας, τις διαδικασίες -συγκεκριμένα των συλλογικών- χαρτογραφήσεων διαπιστώνουμε, επίσης, τέλος, ότι διευρύνουν τους ορίζοντες του περιεχομένου, της λειτουργίας, των δράσεων και των επιδιώξεων των χώρων της επαφής, συμπερίληψης και σύμπραξης. Μεθοδολογικά αυτό γίνεται δυνατό με i) την άρση των προϋπάρχοντων ρόλων, ειδικοτήτων και ιεραρχιών, ii) τη συμπερίληψη όσων παρέμειναν αόρατες και περιθωριοποιημένες ‘στον χάρτη του κυρίαρχου

κόσμου' και iii) την ανάδειξη του συναισθήματος (affect) και της φροντίδας (care) ως βασικά πολιτικά χαρακτηριστικά στη διαμόρφωση συλλογικών πράξεων και διεκδικήσεων.

ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑ ΤΩΝ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΩΝ «ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΕΩΝ»

Η επιστημολογική καινοτομία των εργαστηρίων 'χαρτογραφήσεων' του συγκεκριμένου ερευνητικού προγράμματος έγκειται στο γεγονός ότι -ως μέρος ευρύτερης επιστημονικής έρευνας- διαμορφώνονται και μεθοδολογικά μετασχηματίζονται σε περίοδο κρίσης και σε περιβάλλοντα τα οποία ο κυρίαρχος λόγος τα αντιμετωπίζει ως 'επιφορτισμένα από την μεταναστευτική κρίση'. Την ίδια στιγμή σε αυτά τα περιβάλλοντα, δίνουν τη δυνατότητα για ανάδειξη διαφορετικών αναπαραστάσεων, προσωπικών και συλλογικών φαντασιακών, εν μέσω αλληπάλληλων περιφράξεων και εγκλεισμών. Προβάλουν έτσι μια προσέγγιση που υπερασπίζεται μια νέα, κριτική αντιμετώπιση της 'μεταναστευτικής κρίσης' και καθίστανται ως ερευνητικό εργαλείο που μπορεί να χρησιμοποιηθεί αποτελεσματικά στην εποχή των πολλαπλών, αλληλοεπικαλυπτόμενων κρίσεων.

Πολύ σημαντικό είναι να υπογραμμίσουμε ότι η συγκεκριμένη διαθεματική μεθοδολογία έρευνας υλοποιείται -όχι σε ένα αφηρημένο και ιεραρχικό πλαίσιο επιστημόνων και ερευνητών- αλλά μέσω της συμπερίληψης και διάδρασης με τους 'άλλους' της έρευνας. Ως εκ τούτου, στα εργαστήρια 'χαρτογραφήσεων', η ερευνητική μας ομάδα επιχειρεί, τόσο ρητορικά όσο και έμπρακτα, να προσπεράσει τις κλειστές παραδόσεις των εθνικών ταυτοτήτων και να αποδομήσει τα στερεότυπα και τις κατηγοριοποιήσεις που καθορίζουν τα κυριαρχικά πρότυπα, δηλαδή, να διαρρήξει τις αποστάσεις μεταξύ του εαυτού και του 'άλλου'. Επιχειρεί να προωθήσει τη διαφορετικότητα και να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για έναν κόσμο όπου χωρούν και ταιριάζουν πολλοί διαφορετικοί κόσμοι. Ως εκ τούτου, όχι μόνο χρησιμοποιούμε αλλά και προτείνουμε τη διαδικασία της χαρτογράφησης ως μία δυναμική μέθοδο που ενθαρρύνει τα συλλογικά φαντασιακά, στα οποία συνδιαμορφώνουν οι εκάστοτε 'άλλοι' και 'νεοφερμένοι'. Μ' αυτόν τον τρόπο, τα συγκεκριμένα εργαστήρια αποτελούν θεωρητικό και έμπρακτο παράδειγμα για τους τρόπους με τους οποίους οι κοινωνικές επιστήμες συμμετέχουν και διαμορφώνουν τον νέο διάλογο που διαμορφώνεται σε πολύ-πολιτισμικά περιβάλλοντα. Τμήμα των αποτελεσμάτων της έρευνας παρουσιάζεται στον Άτλαντα που είναι υπό έκδοση <https://lesvosatlas.net/>.

Κλείνουμε με ένα χαρακτηριστικό των εργαστηρίων χαρτογραφήσεων που θεωρούμε ιδιαίτερα αναγκαίο στην τρέχουσα χωρο-χρονική συγκυρία και το οποίο έχει να κάνει με τους τρόπους που κινούμαστε μεταξύ μακροπολιτικού επιπέδου και μικροπολιτικής της καθημερινότητας. Όπως αναπτύξαμε προηγούμενα, κατά τη διαδικασία των συλλογικών χαρτογραφήσεων επιχειρείται εμπλουτισμός των αναπαραστάσεων για τις πολιτικές σχέσεις και πράξεις στα σύγχρονα περιβάλλοντα διακυβέρνησης, διαδικασίες που παραπέμπουν στις 'ανεπαίσθητες πολιτικές'6 (Paradopoulos κ.ά., 2008). Μέσα από αυτές αναφερόμαστε σε κοινωνικές δυνάμεις που απομακρύνονται από τα υπάρχοντα καθεστώτα επιτήρησης και υπενθυμίζουν το συναίσθημα (affect) και τις συλλογικές διαδικασίες, επιχειρώντας, μ' αυτόν τον τρόπο, να μετατρέψουν την πραγματικότητα όχι μόνο με διαλεκτικούς αλλά και με απτούς/υλικούς τρόπους. Στο πλαίσιο τέτοιων 'ανεπαίσθητων πολιτικών', τα συγκεκριμένα εργαστήρια 'χαρτογραφήσεων' προσεγγίζονται από την ερευνητική μας ομάδα ως 'ανεπαίσθητες ρωγμές'.

6 ...όπως αυτές αντλούν από το λεξιλόγιο των Deleuze και Guattari για το 'ανεπαίσθητο' και 'αδιόρατο' (Deleuze and Guattari, 1994).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Casas-Cortés, M. and Cobarrubias, S. (2007). Drawing escape tunnels through borders: cartographic research experiments by European Social Movements. Στο L. Mogel and A. Bhagat (Επιμ.) *An Atlas of Radical Cartography*. Journal of Aesthetics & Protest Press.
- Casas-Cortés, M. coord. (2006). *Delete the Border! New Mapping Projects, Activist Art Movements, and the Reworking of the Euro-Border*, American Association of Geographers national conference. Chicago-Illinois.
- Casas-Cortés, M., Cobarrubias, S., Heller Ch., Pezzani L. (2017). Clashing Cartographies, Migrating Maps: The Politics of Mobility at the External Borders of E.U.rope. *ACME: An International E-Journal for Critical Geographies* 16(1), 1–33.
- Cobarrubias, S. (2009). *Mapping machines: activist cartographies of the border and labor lands of Europe*. The University of North Carolina at Chapel Hill.
- Collective, Counter Cartographies, Dalton C. & Mason-Deese L. (2012). Counter (Mapping) Actions: Mapping As Militant Research. *ACME: An International Journal for Critical Geographies*, 11(3), 439-466. <https://acme-journal.org/index.php/acme/article/view/941>.
- Deleuze, G. and Guattari, F. (1994). *What is Philosophy?* London: Verso.
- Deleuze, G., and Guattari, F. (1987). *A thousand plateaus* (B. Massumi, Μεταφρ.). Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Haiven, M. and Khasnabish, A. (2010). What is the radical imagination? A Special Issue, *Affinities: a journal of radical theory, culture, and action*, 4(2).
- Holloway, J. (2010). *Crack Capitalism*. Pluto Press.
- Holmes, B. (2007). Continental drift: activist research, from geopolitics to geopoetics. *Constituent imagination: militant investigations//collective theorization*, 39-43.
- Isin, E.F. (2002a). *Being political: genealogies of citizenship*. University of Minnesota Press.
- Isin, E.F. (2002b). Ways of being political. *Distinktion: Scandinavian Journal of Social Theory* 3(1), 7-28.
- Καστοριάδης, Κ. (1999). *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*. Αθήνα: Κέδρος – Ράππα.
- Papadopoulos, D. (2008). In the ruins of representation: Identity, individuality, subjectification. *British journal of social psychology*, 47(1): 139-165.
- Shukaitis, S. and Graeber, D. (2007). Introduction. Στο E. Biddle κ.ά. (Επιμ.), *Constituent Imagination: Militant Investigations//collective Theorization*. Oakland: AK Press.
- Σταυρίδης, Σ. (2010). *Μετέωροι χώροι της ετερότητας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Can the subaltern create? – Appropriation of space as a way to produce resistance in a segregate context

Roberto Marques

Assistant professor, Dep. of Geography, Universidad Federal de Rio de Janeiro
robertogeofe@gmail.com

Christy (Chryssanthi) Petropoulou

Assistant professor, “Invisible cities laboratory”,
Dep. of Geography, University of the Aegean
christy.p@aegean.gr

ABSTRACT

This paper presents two positive cases of creativity in the transformation of schools, in Rio de Janeiro. Both of them are having experiences in space management, but are also practices of political appropriation and use of space. The first one is a proposal of democratic management of the school at the favela called Vila Cruzeiro. The other school is located in the district of Costa Barros. In both schools the political projects of the teams are constantly being built in daily life, together with the community. They are forms of resistance in an unequal city and oppressive society. This work uses the Anibal Quijano’s ideas of coloniality of power and social classification in order to understand the reasons and the forms of social segregation that materialize in urban space. We either use the concept of politics and space by Doreen Massey, in dialogue with Gloria Anzaldúa (concept of borderlands), Boaventura Santos (ecology of knowledge), Franz Fanon (about violence) and Gayatri Chakravorty Spivak (can the subalter speak?). Finally, we criticise the spatial segregation that in this case is based on a particular social classification, and we use these positive cases of creativity in (a) the transformation of a school in the favela Vila Cruzeiro and (b) at Costa Barros. Our methodology is based in participatory research and interviews.

INTRODUCTION: DISOBEDIENCE CULTURE IN FAVELAS

This presents two positive cases of creativity in transformation of schools, in Rio de Janeiro. Both of them are experiences in space management, but are also practices of political appropriation and use of space. The first one is a proposal of democratic management of the school at the favela called Vila Cruzeiro, and the second school is located in the district of Costa Barros. In these schools the political projects of the teams are constantly being built in daily life, together with the community. They are forms of resistance in an unequal city and oppressive society. They transform subaltern habitus in a subversive habitus.

The neighbourhoods of popular self-construction (like the favelas in Brazil) are spaces

built from their populations by the “right to the city” (Lefebvre, 1968) with multiple ways and processes. His landscapes reflect his stories and inspire an urban poetics and a poetics of resistance (Petropoulou, 2018 and 2019a).

Currently, many authors see the favelas as a product of rapid urbanization, rural exodus or internal growth of the city but few see in these neighbourhood cultural issues linked to African-American cultures oppressed but very rich in knowledge.

Apart from the elements that characterize the favela (low economic indicators, education and health), there is also the richness of its sociocultural diversity (Fernandes, Silva, Barbosa, & Biteti, Eds. 2009)

Favelas are also spaces of resistance and creation of the common. This knowledge always remained outside of schools and was not recognized as important. Historically, the school is used to “civilize”, “Europeanize”, “punish spontaneity” without respecting the trans-cultural history of the “others” and finally of the favelas. These last for many years were considered as “spontaneous” and “disobedient”, in a discriminating way because this spontaneity and disobedience was dangerous for the ruling classes (Petropoulou, 2014 and 2019).

THEORETICAL CONTEXT

This work uses anticolonial concepts in order to understand the reasons and the forms of social segregation that materialize in urban space.

- Concept of politics and space by Doreen Massey in dialogue with Gloria Anzaldúa (concept of borderlands),
- Ecology of knowledge by Boaventura Santos
- Franz Fanon ideas about violence
- Anibal Quijano’s ideas of “coloniality of power” and social classification
- Finally, we criticise the spatial segregation that in this case is based on a particular social classification.

For Doreen Massey, the space is the terrain of politics, because it is relational, in permanent construction and multiplicity. Similarly, Anzaldúa (1987) understands borderlands as a space of enunciations, possibilities and multiple identities.

Boaventura Santos proposes that knowledge exists in the midst other knowledges and they are not enough on their own. The ecology of knowledge is a set of epistemologies that depart from the possibility of diversity. She is also an ecology of practices of knowledge.

The discussion on the violence in Frantz Fanon is related to forms of oppression and production of subordinated subjectivities. For him, the colonial process is completely violent, because, to build a world divided between colonizers and colonized naturalizes and legitimates different forms of oppression.

In Brazil the effects of ethnic-racial inequality affecting negatively and, almost exclusively, black and indigenous populations. According to the map data on violence by firearms of Julio Jaco-

bo Waiselfisz (2016, p.52) between 2003 and 2014 the number of whites decreased 26.1% and the number of blacks killed with firearms grew 46,9% (many of them were young and were murdered without judgment).

Since 2002 during the PT - *Partido dos Trabalhadores* (political Party of Workers) government, with the implementation of the vacancy reservation system for black candidates and, subsequently, in 2007, with the extension of the vacancy reservation system for indigenous populations, University has developed this modality of Affirmative Action policy. While this system gives its first fruits (new academic works from a decolonized point of view, but few examples of new teachers from black and indigenous popular sectors, etc.), the education system appears very rigid, and has not yet been able to recognize and introduce in its enrolment the cultural richness of these sectors (see: Marques, 2013 and Petropoulou, Arouca, Bomfim, Santos, 2019).

METHODOLOGY

Methodology is based in participatory research and interviews during 2018-2019 in the context of collaboration between University of Aegean and Federal University of Rio de Janeiro. In this research we use pseudonymous “Anna” and “Bernardo”.

We use these positive cases of creativity in the transformation of a school in:

- (a) the barrio Pedreira in Costa Barros and
- (b) the barrio Vila Cruzeiro

1. ANOTHER SCHOOL in district Costa Barros - Escola Municipal João Velloso

In the year 2000, the neighbourhood of Costa Barros was in the penultimate position in the ranking of the HDI, among the 126 districts of Rio de Janeiro. One of the favelas of this neighbourhood – in the northern zone of the city – is the Complexo da Pedreira, which has approximately 20 thousand inhabitants. In this slum, teachers of a public school develop a proposal to work with young people, with the goal of enhancing the memory of the place, the trajectories and the movements of the residents.

Photo 1 The district Costa Barros in Complexo da Pedreira



The teachers of the school developed a research project with the students based on the proposal of Paulo Freire. The proposal was to make students build a memory of the place and who knew the process of historic construction of the neighborhood. They intended to mobilize the school community to rise against the concealment of the memory of the history of struggle and resistance of the residents of Complexo da Pedreira (a favela in Costa Barros).

In order to do the research, the students had to interview their parents and ancient neighbours. So, in this movement, they could learn about the story of the place, the fight for life and the basis of their local identity. It was a first step towards building an awareness of their class condition, and a major step towards valuing their school, their neighbourhood and community.

One of the most efficient production tools of the subordinate is the denial of the history of the underlings: The concealment of the stories of their lives and the construction of an unequal world, in which they are always “on the wrong side”. They learn from this that the stories that matter are not their own story. The purpose of developing the pedagogical and political project on the memory of people and the memory of the place was an option for conferral a clearer political sense to the pedagogical project.

The project, therefore, was not restricted to the school space. Maybe that’s why he doesn’t have the academic success he was hoping for, but he can gain the community: “We realized that in contrast to the activities performed in the workshop of Cineclube¹, activities in the classroom did not have the expected effect. (...) However, some changes began to be made by residents and school community in relation to the rescue of the memory and struggles of older residents of the neighbourhood. Therefore, to stand before history from a deeply critical position, questioner and creator, to actively and consciously address problems such as real problems, it is fundamental to contribute to the necessary changes, mainly faced with the injustices imposed in the current model of society” (Falcão, 2018).

2. ANOTHER SCHOOL in district Villa Cruzeiro: School “Bernardo Vasconcelos”

The Vila Cruzeiro is a slum *favela* with around 70 thousand inhabitants, in the north zone of Rio de Janeiro. For the whole population of the city, this slum is signed as a space of violence. On account of this, in 2010, even a tank was used in a police operation to combat drug traders. The stigmatization of the barrio with a process of *Punishing the Poor by The Neoliberal Government of Social*

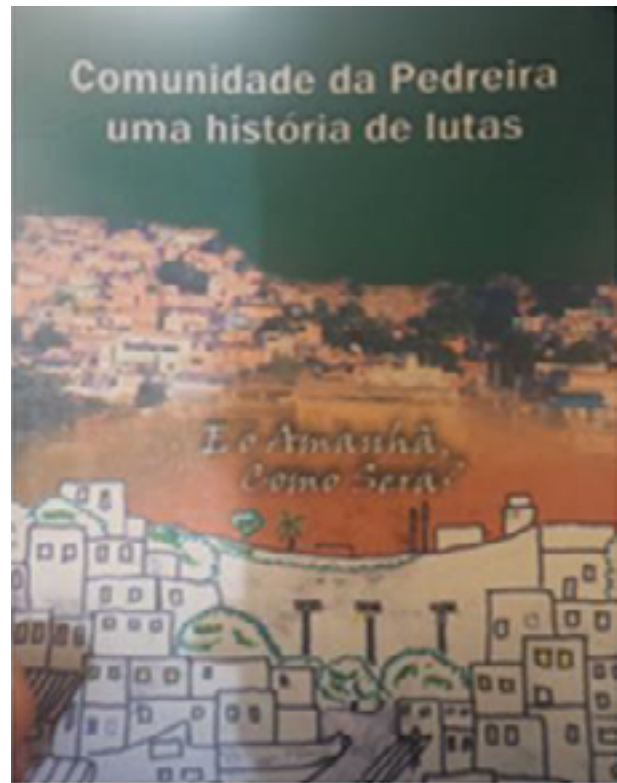


Photo 2. Book produced by residents, in district Costa Barros in the years 1970

¹ The “cineclube” is another Project developed in this school. It’s a Project with movies.

Insecurity (Wacquant, 2009) is very big and the students of this bairro see the impact of this stigmatization in the city in quotidian life. One of the five public schools of Vila Cruzeiro has worked with a political and pedagogical proposal inspired by the student occupations of schools, 2016.



Photo 3. School "Bernardo Vasconcelos" in Villa Cruzeiro



Photo 4. Villa Cruzeiro - Rio de Janeiro



Photo 5a. The press of Globo, 28/7/2018 in an article (Neto, 2018) about the project of communitarian tourism “Role la Penha” of school “Bernardo Vasconcelos” describe very nice the project but occult the history of the neighbourhood.

We can see the transformation of colour of the students...The same photo in another alternative media is correct:

Photo 5b. Tourists-in-own-neighbourhood (Basilica Nossa Senhora da Penha, Vila Cruzeiro). <https://novaescola.org.br/conteudo/11643/turistas-no-proprio-bairro>

Paula Salas note: “Professor Wander Pinto de Oliveira began work on local history in Elementary School... The students - largely residents of Vila Cruzeiro, a favela complex in the region - did not identify with the neighbourhood. “They said that there was nothing there and that those who lived in the areas of middle-class buildings and residences were the ‘most normal guys,’” recalls the professor...”To ensure that youth ties with the region would be strengthened, students and the local community took the lead in class... The class created and presented maps of the way between their home and the school and neighbourhood residents were called in to tell stories and point out which places were considered important by those who had lived in Penha for a long time” (Salas, 2019:2).



Photo 6. Activities in the school after the change of education system

In 2016, in Rio de Janeiro, there was a movement of students who occupied public high schools. In the occupied schools, students discussed education and made proposals for changes in the organization of schools. This movement was the inspiration of the school and group director. The changes in the use of school space and in the way of organizing the everyday life of the school have made the school appropriate for the community.

RESULTS

Can the subaltern create? We use this title because we remember the critic point of view of Gayatri Chakravorty Spivak in subaltern studies de Ranajit Guja and she contribution in critical anti-colonial studies of Marx, Foucault and Deleuze and Guattari. But we don't need only the critics in structuralism and European rationalism. **We propose see the mode of transformation of subaltern to subversive habitus.** About the notion of habitus see Bourdieu (1972 and 2005) and about the possibility of change the habitus see Wacquant (2016) and Petropoulou (2019). Habitus is Aquinas' and Boethius' Latin translation of the Aristotelian concept of exis: “Ἐξίς δευτέρα φύσις ἐστὶ” (“exis is a second nature”). By 'habitus' Bourdieu understands a set of generative schemes from which subjects perceive the world and act on it. These generative schemes are socially structured.

Bourdieu then elaborated habitus in a double critique of Sartre's phenomenology and Levi-Strauss's structuralism in his Outline of a Theory of Practice (1972). Loic Wacquant explain that: “Against structuralism, then, the theory of habitus acknowledges that agents actively make the social world by engaging embodied instruments of cognitive construction; but it also insists, against constructivism, that these instruments are themselves made by the social world through the somatization of social relations (Wacquant, 2016, p. 67).

Petropoulou (2019) consider that “today, after so many struggles and daily jobs within families, neighbourhoods, communes, guards, palenques and quilombos, assemblies - on mingas, some schools, but also within dances, pints and community meals , a change of habitus appears. From a habitus of fear, submission and suspicion, to a habit of love and solidarity built into everyday life”.

Photo 7. First murals in the school “Bernardo Vasconcelos”: Contestation about privation of liberty – “A voiceless peace is not peace at all; it's is fear”



In the cases of the exanimated schools in this work, we observe commons practices with possibilities of change of the subaltern habitus to a subversive habitus:

- ▷ Fear before and after (military intervention and murderers in the neighbourhood)

A says: “The problem is that there was a marginalization of the neighborhood to society through the media that showed the events without showing life to the neighborhood and unhappily that even passed to the students of the school. Inside the school, that reproduced.

- ▷ Before Rails in the school and after open the school

There were two locks to enter the classroom. The education system was not interested in the culture of the favela. The school was dark as a prison. We remove the bars and organize the entire school without bars. We started a work with the students with the idea of the importance of existing, “being and belonging” to the school.

- ▷ Language before and after (slang)

“Anna” says : “Students use language that we do not know. That’s why we started by making a dictionary of these words to value them. They gave the meaning of the words”. In this way they value local history through the historical significance of words.

- ▷ Relationship with Neighbourhood and Mapping Before and After. The creation of “Affective maps”

“Bernando” says : “We started to value the history of the neighborhood. The students brought information about the important spaces within the neighborhood.” Meeting places, music, dance, capoeira spaces etc. The idea of a neighborhood with an important culture makes them feel good to belong in this space and value it contrary to what the news says and it is repeated outside the neighborhood. “There’s a lot of history in the suburban asphalt, and when we researched it, we fell in love,” says Vilson Luiz, a former school student and co-founder of the Urban Guided Tourism project” ... “Locals have stories that many books don’t tell,” says Wander” (Salas, 2019)

- ▷ Relations School - Society before and after

This neighborhood has a lot of history since the creation of the first quilombos. The self-organized free spaces where the escaped runaway slaves.

“Anna” says : “We organize tours to discuss the history of the neighborhood”.

- ▷ Self construction (before and after)

Popular self-construccion (autoconstruccion) was a bad view of the media as illegal, but when techers started talking with the students, they understood how it arises from the need. Finally the houses have a very own culture of construction. A says : “When this culture was valued, the students decided to repair the bascet court and prepare some gardens and a recreation space inside an abandoned space around the school”.

- ▷ Murals - graffiti

“Bernando” says : “We started with a painting outside the school for a party. And it went very well. We decided together with the students to paint the whole school. With some historical themes.

And they decided”: First is the image of life before the conquest - occupation (of the Europeans). Then it is the beginning of the city. Then it is slavery. Then the prison. After the dream of leaving the prison to live in a free space that is the favela. And in the end the liberation that goes along with the liberation of women.

- Ideas and concepts that inspire (before and after)

In 2015, school students occupied schools throughout Rio de Janeiro. B says: “We supported the Lycean students. Here is a first school and we had no occupations but the experience of the talks with the students of the Lyceos was much discussed. From these meetings came the idea of another way to educate students more confidently”.

A says : “In 2017 we started with the idea of leaving the chain school to form a home school for them”. They use Paulo Freire concepts of education and the idea of introduction of “favelas cultures” in the schools. B says: “We change: from hierarchical teaching to participatory teaching”.

FINALLY ...

The most beautiful dreams, poems, works of art and ideas have been born In the slums, as long as they are given room to grow and not stigmatized with racist logic (another point of view, anticapitalist, anticolonialist, antipatriarchat and creative) See: Abdias Nascimento about Militancy Pan-Africanist of Quilombismo (2011), Arturo Escobar (2018) and Silvia Rivera Cusicanqui (2018) studies about other possibilities in other worlds with inspiration of Abya Yala Afro-Latin-America.

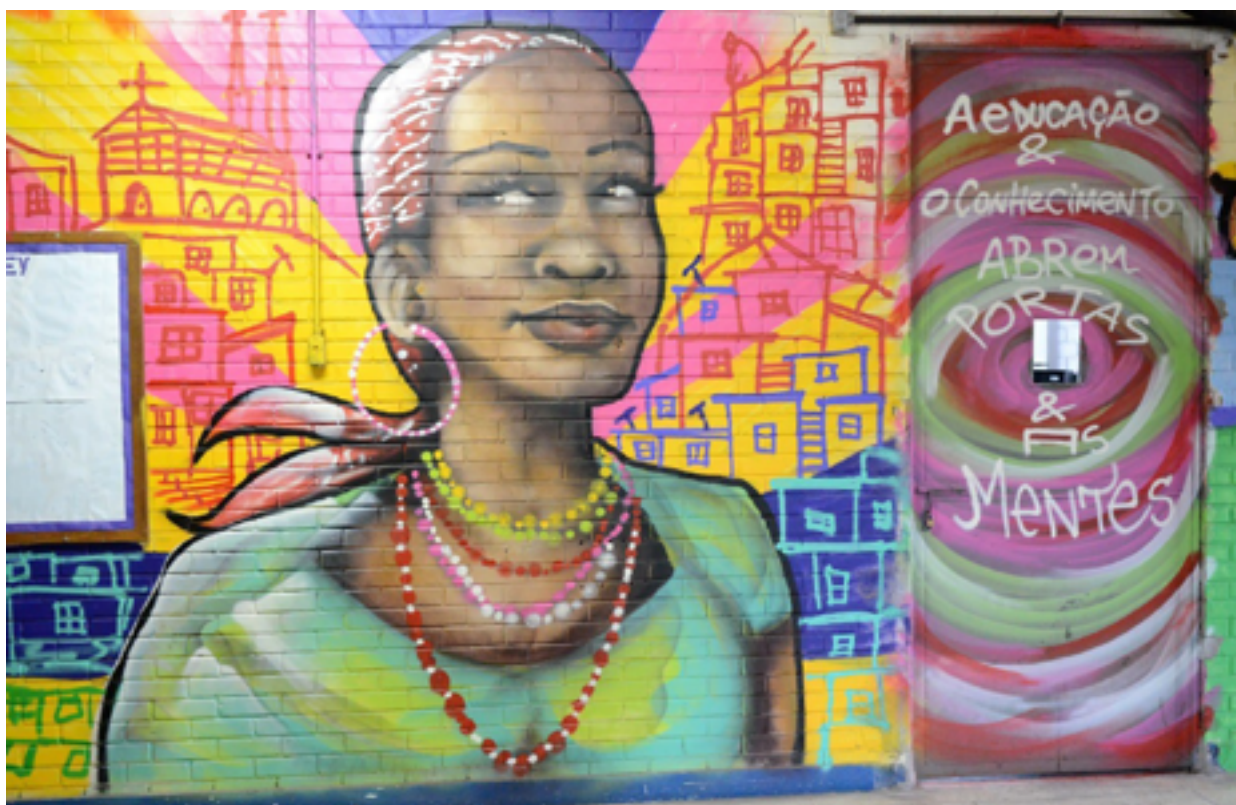


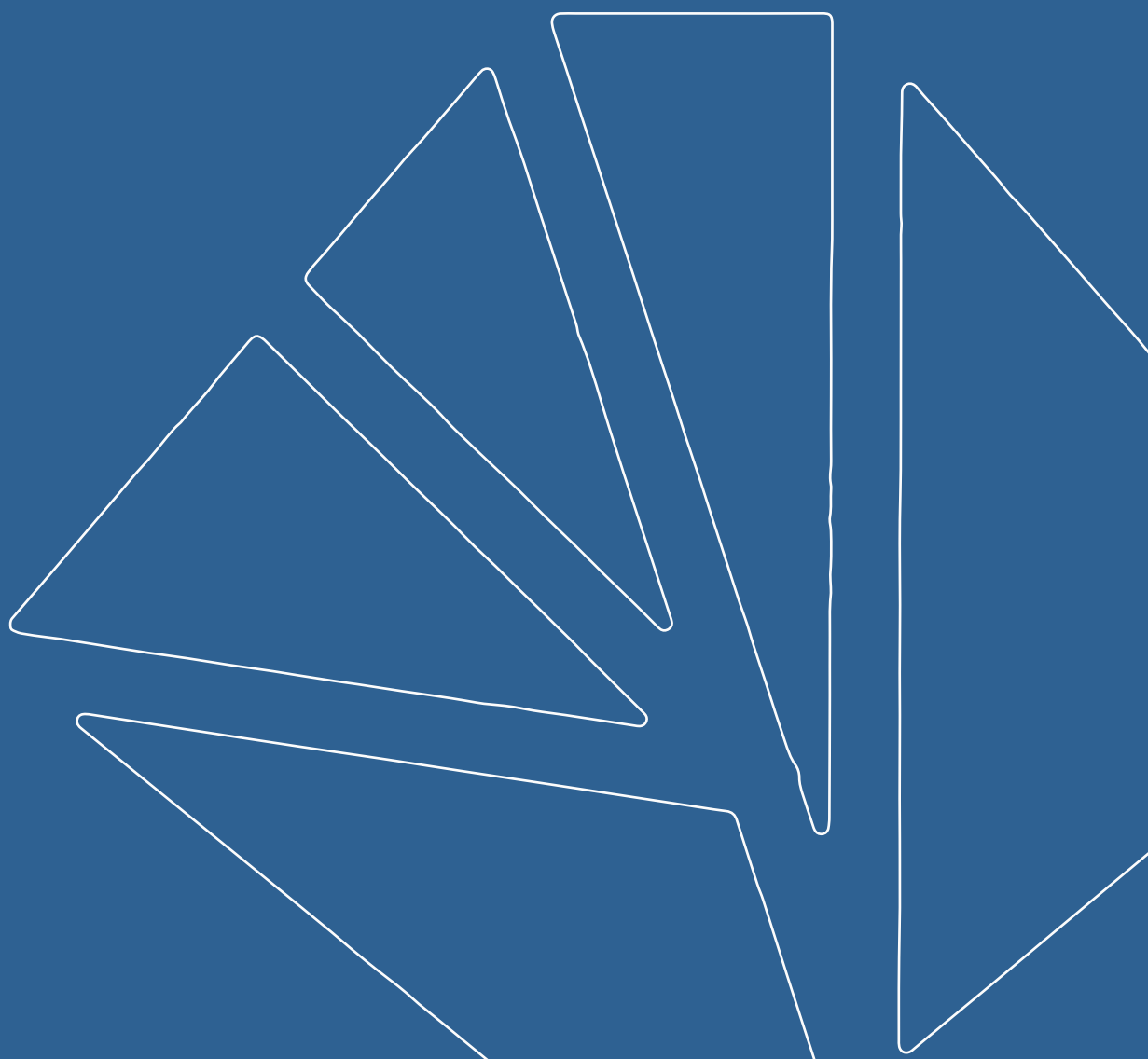
Photo 8 : Abya Yala-Afro-Latin American culture of favela, in the school

BIBLIOGRAPHY

- Anzaldúa, G. (1987). *Borderlands / la frontera. The new mestiza*. Aute lutte books. San Francisco.
- Bourdieu, P. (2005). *Habitus*. In : Hillier J., Rooksby E., *Habitus: A sense of place*. ASHGATE, 2005:43-52
- Bourdieu, P. (1972). *Outline of a theory of practice*; Cambridge: Cambridge University Press.
- Escobar, A. (2018). *Otro posible es posible*, Ed. Desde Abajo.
- Falcão, B. (2018). *O ensino de geografia a partir da memoria social no complexo da Pedreira*. UNIVERSIDADE FEDERAL DO RIO DE JANEIRO (CESPEB). Rio de Janeiro, 2018.
- Fanon, F. (1963) [1961]. *Los condenados de la tierra*. Grove Press.
- Massey, D. (2005). *For Space*. SAGE publications.
- Marques, R. (2013). *Que escola é essa que nós queremos?" produção de sentidos de uma escola nas perspectivas docentes*. Universidade Federal Fluminense Centro De Estudos Sociais Aplicados Doutorado em educação. Phd. Niterói.
- Mattos, W. R. de. (2003). *Ações Valores civilizatórios afro-brasileiros, políticas educacionais e currículos escolares*. Revista da FAEBA – Educação e Contemporaneidade. Salvador, v.12, n.19, pp.247-252, jan/jun.
- Nascimento, A. (2011). *O Quilombismo Documentos de una militancia Pan-Africanista*. Ed. Perpectiva
- Petropoulou, C. (2014). *Crisis, right to the city movement and the question of spontaneity*. City, analysis of urban trends, culture, theory, policy, action, V18, Nos.4-5, August October 2014, pp.563-572
- Petropoulou, C. (2018). *Social Resistances and the Creation of Another Way of Thinking in the Peripheral "Self-Constructed Popular Neighborhoods": Examples from Mexico, Argentina, and Bolivia*: Urban Sci. 2018, 2, 27, doi: 10.3390/urbansci2010027.
- Petropoulou, C. (2019a). *Can the poetic of commoning change the habitus? Reflexions from Lesvos with a Latin American perspective of urban – regional social movements*. In Gouvias D., Petropoulou C., Tsavdaroglou C., 2019. *Contested Borderscapes*. Transnational Geographies vis-à-vis Fortress Europe. *Invisibles Cities*, pp. 125-138.
- Petropoulou, C. (2019b). *"Dosis de amor, construyen y comunican otros mundos posibles"*. Entrevista a la revista Desde Abajo ed Colombiana de Estudiantes de Geografía. 02 Junio 2019.
- Petropoulou, C., Arouca, M. de J., Bomfim, N. R., da Silva Santos, E. (2019). *Tradición de rebeldía, culturas de resistencia y descolonización de la educación: Ejemplos en los barrios de autoconstrucción popular (favelas) de Salvador de Bahía (Brasil)* XVII Encuentro de Geógrafos de América Latina EGAL Quito Ecuador 9 - 12 /4/ 2019.
- Quijano, A. (2000). *Coloniality of Power, Eurocentrism, and Latin America*. *Nepantla: Views from South* 1. Duke University Press 3, pp. 533-580. [3https://www.decolonialtranslation.com/english/quijano-coloniality-of-power.pdf](https://www.decolonialtranslation.com/english/quijano-coloniality-of-power.pdf)

- Rivera Cuisicanqui, S. (2018). *Un mundo Ch'ixi es posible*. La Paz. Ed. Tinta Limon.
- Salas, P. (2018). Turistas no próprio bairro. Na Zona Norte do Rio de Janeiro, os alunos criaram um tour pela região da escola e se aproximaram da história local. *Nova Escola*. <https://novaescola.org.br/conteudo/11643/turistas-no-proprio-bairro>.
- Santos, B. (2007). Beyond Abyssal Thinking: From Global Lines to Ecologies of Knowledges *Review*, XXX-1-2007 <https://www.ces.uc.pt/bss/documentos/AbyssalThinking.pdf>
- Fernandes, F., Silva, J., Barbosa, J. & Biteti, M. (Eds.) (2009). *O que é favela afinal? Rio de Janeiro: Observatório de Favelas*.
- Spivak, G. (1983). *Can the subaltern speak?* Columbia University Press.
- Waiselfisz J. (2016). Mapa de violência 2016. https://www.mapadaviolencia.org.br/pdf2016/Mapa2016_armas_web.pdf FLACSO Brazil.
- Wacquant, L. (2009). *Punishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity* (2009), Duke University Press.
- Wacquant, L. (2016). A concise genealogy and anatomy of habitus *The Sociological Review*, Vol. 64, 64–72.

Ζητήματα Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης



- Ανοιχτά ερμηνευτικά ρεπερτόρια σε μια διαδικασία διομαδικής επικοινωνίας: Η Έρευνα-Δράση στη διαδικασία δημοκρατικής παραγωγής λόγου
- Κοινωνιολογική προσέγγιση των παιδαγωγικών πρακτικών που υλοποιούνται για τη διδασκαλία των Μαθηματικών στις ΔΥΕΠ: Μια μελέτη περίπτωσης
- Επιμήκυνση και εγκατάλειψη των σπουδών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση: μια εναλλακτική κοινωνιολογική προσέγγιση
- Το σχολείο ως κοινωνική και πολιτισμική κοινότητα
- Στίγμα και μαθησιακές δυσκολίες
- Εφαρμογή (Χρήση) Τεχνολογιών Πληροφορίας και Επικοινωνίας στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση: Ζητήματα και Προοπτικές

Ανοιχτά ερμηνευτικά ρεπερτόρια σε μια διαδικασία διομαδικής επικοινωνίας: Η Έρευνα-Δράση στη διαδικασία δημοκρατικής παραγωγής λόγου

Ευαγγελία Καλεράντε

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας
ekalerante@yahoo.gr

Λέλα Γώγου

Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής,
lgogou22@yahoo.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην εισήγηση μας εξετάζονται ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της Έρευνας-Δράσης αναλύοντας πηγές και ρίζες μιας αναστοχαστικής ερευνητικής πρότασης για τη μελέτη των κοινωνικών συμβάντων. Προσδιορίζονται ειδικά θέματα συγκρότησης και διαμόρφωσης της γνώσης ως εναργούς αντανάκλασης των ερμηνειών των ίδιων των κοινωνικών υποκειμένων, που εμπλέκονται σε αφηγηματικές περιγραφές, αναλύσεις, σχόλια, αναπαριστώντας το περιβάλλον τους, συναρθρώνοντας στοιχεία στην κατασκευή της πραγματικότητας. Η κοινωνική πραγματικότητα αντικειμενοποιείται, προσδιοριζόμενη από την παραγωγή νοήματος και ερμηνειών της ομάδος, δηλαδή μέσα από συμμετρικές και ασύμμετρες σχέσεις, που εξελίσσονται στο επικοινωνιακό περιβάλλον της ομάδας με τον ερευνητή. Ο ερευνητής απεκδύεται προηγούμενα σχήματα επιστημονικών επικαθορισμών και νομιμοποιημένου λόγου που απορρέει από την «αυθεντία», διαμορφώνοντας συνθήκες εκφοράς δημοκρατικού λόγου.

Ειδικότερα, στην εισήγηση μας αναλύονται θέματα οργάνωσης των διαλογικών πεδίων, στη ροή του αναστοχασμού με παράλληλη ανατροπή ιεραρχικών σχέσεων, και στην ουσία αμφισβήτηση εξουσιαστικών προτύπων. Η Έρευνα-Δράση, ρητά ή υπόρρητα, εντάσσεται στο διαλογικό ερευνητικό πεδίο, στη δημοκρατική θεώρηση της έρευνας, με τη διασύνδεσή της με το πραγματικό κοινωνικό περιβάλλον. Διαλογικότητα, αναστοχαστικότητα και δημοκρατική θεώρηση δημιουργούν νέο πεδίο στην ερευνητική διαδικασία, όπου η πρόσβαση στην «αλήθεια» οριοθετείται αναπαραστασιακά από τα κοινωνικά υποκείμενα, που συγκροτούν την ομάδα. Στα ιδιαίτερα ζητήματα που μελετάμε εντάσσονται και ζητήματα, όπως ο επιστημονικός σχετικισμός, ο κριτικός ρεαλισμός και ειδικότερα θέματα για τα οργανωτικά πεδία των συλλογικών δράσεων, όπως και των ερμηνειών της πραγματικότητας.

Στην κριτική μας για τα θεωρητικά σχήματα οργάνωσης και λειτουργικότητας της Έρευνας-δράσης λαμβάνονται υπόψη σύγχρονες οπτικές, οι οποίες καθορίζονται από πραγματικές ή και ενδεχομενικές διαρθρώσεις κοινωνικο-πολιτικών στοιχείων. Σε αυτό το πεδίο μας ενδιαφέρει η οικονομική κρίση, η αναίρεση δικαιωμάτων σε πολλούς τομείς, η ανάδειξη ακροδεξιών πολιτικών τάσεων, όπως και η γενικότερη κοινωνική-πολιτική κατασκευή μη δημοκρατικών πολιτικών μύθων. Επομένως, η επικέντρωση στην μελέτη της Έρευνας-Δράσης αξιοποιεί και τους διαφορετικούς λόγους, που ενεργοποιούνται και συμβάλουν στην συγκρότηση της γνώσης επικαθορίζοντας τις κοινωνικές σχέσεις, τα ιδεολογικά πλαίσια και τα

εξουσιαστικά μοντέλα. Σε ένα σχεσιακό κοινωνικό-πολιτικό πεδίο αναζητείται ο ρόλος της Έρευνας-Δράσης αλλά και του ερευνητή στην παραγωγή λόγου με τη συμμετοχή του σε διαδικασίες διαπραγμάτευσης των κοινωνικών υποκειμένων σε μια προσέγγιση, όπου η πρακτική και η διαδικασία επικαθορίζει το αποτέλεσμα, υπονομεύοντας μονοσήμαντες μη δημοκρατικές επιστημονικές διαδικασίες.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Έρευνα-Δράση, δημοκρατική διαδικασία, συμμετοχή, διαδραστική γνώση, συλλογική ερμηνεία

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Θεωρητικά, στη μελέτη των κοινωνικών συμβάντων φαίνεται ότι δημιουργείται προβληματισμός για τις μεθόδους και τα ερευνητικά εργαλεία. Σε σύνθετες κοινωνικο-πολιτικές καταστάσεις με ανάδυση πολυ-πρισματικών θεσμών και πρακτικών αντίστοιχα το ζήτημα της Έρευνας-Δράσης¹ εξελίσσεται σε πολυ-παραγοντικό έργο. Οι ατομικές πρακτικές υπερβαίνουν τις μονοδιάστατες θεωρήσεις, ώστε το ατομικό να είναι τελικά ενσωματωμένο στο κοινωνικό, στην πρακτική και στο λόγο, που κατασκευάζεται σε ένα διαλεκτικό μοντέλο δοκιμών, αναθεωρήσεων και επιλογών. Η ατομική δράση συν-διαμορφώνεται στην πραγματικότητα των κοινωνικών δράσεων, του ευρύτερου χώρου συγχρωτισμού των κοινωνικών υποκειμένων. Πεδία λόγου και σχήματα «αλήθειας» συνεξετάζονται και μετασχηματίζονται. Σε μια κατάσταση αναπροσαρμογών και απροσδιοριστίας νέοι λόγοι παράγονται και εμφανίζονται στο προσκήνιο επικαθορίζοντας τις κοινωνικές στάσεις και συμπεριφορές.

Η Έρευνα- Δράση παρακολουθεί την εξέλιξη των κοινωνικο-πολιτικών μοντέλων, του κυρίαρχου λόγου, όπως και των αντιθετικών ή ανταγωνιστικών σχημάτων, προκειμένου να θέσει νέα ερωτήματα στη δημοκρατική διαδικασία παραγωγής λόγου, στην ελευθερία δράσης των κοινωνικών υποκειμένων, στη λειτουργία της κοινωνίας πολιτών και στην άμβλυση των κοινωνικών ανισοτήτων². Τελικά, μέσα από αυτό το στόχο η Έρευνα-Δράση επιδιώκει προθετικά να συμβάλει σε μια άλλη κοινωνικο-πολιτική ανάγνωση, όπου ο επιστημονικός λόγος και η επιστημονική πρακτική επανεντάσσονται στο δομικό κοινωνικο-πολιτικό περιβάλλον.

Βασικά στοιχεία, όπως θα δούμε, στη συγκρότηση της παρεμβατικής Έρευνας-Δράσης είναι η γλώσσα, η ανάλυση του λόγου και οι συνδυασμοί στοιχείων που οδηγούν στην εκφορά λόγου και στην παραγωγή δράσης. Οι συμφωνίες, οι διαφωνίες των κοινωνικών υποκειμένων και γενικά το εύρος των λόγων αποτυπώνονται στο πεδίο των ανοιχτών επικοινωνιακών σχέσεων, διαύλων επικοινωνίας, που ενθαρρύνονται από τον ερευνητή. Οι προσεγγίσεις μας στην οργάνωση και εξέλιξη της Έρευνας-Δράσης λαμβάνουν υπόψη: α) τα ιστορικά και πολιτισμικά φαινόμενα, β) τη σύζευξη ή την αντίστιξη εθνικών- διεθνοποιημένων χώρων, γ) τα κοινωνικά δίκτυα επικοινωνίας και δ) τη σχέση γνώσης κοινωνικής δράσης.

Το πρώτο ζήτημα των ιστορικών και πολιτισμικών φαινομένων αναδεικνύει την συνθετότητα

1 Ειδικότερες μελέτες στο θέμα της εξέλιξης της Έρευνας-Δράσης αλλά και της οργάνωσης της Έρευνας-Δράσης βλ. (Γώγου, 1989· Γώγου, 1995α· Γώγου, 1995β· Γώγου, 2010· Κατσαρού, 2016· Γώγου & Καλεράντε, 2019).

2 Πρβλ. Για μελέτη σύγχρονων οπτικών για τη λειτουργικότητα των δημοκρατικών διαδικασιών με επικέντρωση στην ανώτατη εκπαίδευση βλ. (Levin & Greenwood, 2016).

των ιδεών, γνώσεων, στάσεων και συμπεριφορών, που διαμορφώνονται και εξελίσσονται μέσα σε μια κοινωνική ομάδα. Εδώ, προσδιορίζονται ομοιότητες και διαφορές, όπου θέματα εκπαίδευσης, θεσμών, κοινωνικοί χώροι, θρησκεία έχουν ιδιαίτερο ρόλο-. Το δεύτερο ζήτημα της σχέσης των εθνικών και διεθνοποιημένων χώρων εμπεριέχει την ομοιογένεια ή την αντίθεση, την ταυτότητα ή την ετερότητα, την παθητική στάση ή τη σύγκρουση. Η σχέση εθνικού χώρου με το διεθνή χώρο ενθυλακώνει ιδέες, γνώσεις, που υπερβαίνουν τα κλειστά θεωρητικά σχήματα. Έτσι, γίνεται κατανοητή η συνθετότητα των ιδεών, η αντιθετικότητα των λόγων και η πολυπλοκότητα των κοινωνικών σχέσεων, όπως και ευρύτερα ζητήματα εξουσιαστικών δομών, επιβολών και αποκλεισμών³. Το τρίτο ζήτημα των επικοινωνιακών δικτύων αναδεικνύει προβληματισμούς για την παραγωγή της γνώσης, τον ορισμό της γνώσης και ευρύτερους μετασχηματισμούς για την παρωχημένη γνώση ή την επίκαιρη γνώση, για τη χρήσιμη γνώση ή τη μη λειτουργική γνώση⁴. Επίσης, προβάλλει τα ζητήματα της ροής και της διάχυσης με επικέντρωση στη δυναμική των ίδιων των δικτύων επικοινωνίας, π.χ. facebook, instagram, amazon, google κλπ. Το τέταρτο ζήτημα εξετάζει το θέμα της επικοινωνίας των ατόμων και του αποτελέσματος, δηλαδή της κοινωνικής δράσης. Ποια τελικά είναι τα χαρακτηριστικά του πεδίου συνεύρεσης των ατόμων; Υπάρχει ανταλλαγή λόγου; Υπάρχει δυνατότητα επικοινωνίας; Ποιες είναι οι διαφορές μεταξύ διεκπεραίωσης και δημοκρατικής λειτουργίας της επικοινωνίας και της αναζήτησης λύσεων μέσα από την ίδια την κοινωνική ομάδα;

Η συμμετοχή και εποπτεία της κοινωνικής δράσης από τον ερευνητή περιλαμβάνει διαφορετικά στάδια ως προετοιμασία για την οργάνωση του λειτουργικού έργου της κοινωνικής ομάδας με την οποία θα συνεργαστεί. Στο σύνθετο πεδίο των αποφάσεων και εξελίξεων εντός της ομάδας αναδεικνύεται το κυρίαρχο ζήτημα της ροής του δημοκρατικού λόγου, της συμμετοχής, της αλληλόδρασης, ώστε το τελικό προϊόν που θα καθορίσει τη δράση των κοινωνικών υποκειμένων και θα διαμορφώσει στάση και συμπεριφορά, είναι αποτέλεσμα του εκλεκτισμού των ιδεών τους, που διαμορφώνεται από την κατανόηση των απόψεων των άλλων κοινωνικών υποκειμένων⁵, με παράλληλη αξιοποίηση νέων πληροφοριών και γνώσεων.

ΕΡΕΥΝΑ-ΔΡΑΣΗ ΣΤΟ ΔΙΑΔΡΑΣΤΙΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΕΔΙΟ

Το ενδιαφέρον στην Έρευνα-Δράση⁶ εστιάζεται στο περιεχόμενο του κοινωνικού ζητήματος,

3 Η πολυπλοκότητα των πολιτικών θεσμών και της πολιτικής γενικότερα επηρεάζει και ευρύτερες διαστάσεις του κοινωνικού χώρου. Βλ. (Geyer, 2010)

4 Για γενικότερα θέματα διαμόρφωσης γνώσης, όπως και επικοινωνιακές διαδικασίες διαμόρφωσης και διάχυσης Βλ. (Neuman, Just & Crigler, 2018).

5 Τα ζητήματα κατανόησης και αντίληψης των άλλων είναι σημαντικά, ειδικά αυτή τη περίοδο που παρατηρείται αφενός κινητικότητα πληθυσμού και αφετέρου αύξηση των φαινομένων των εκδηλώσεων κοινωνικού και πολιτικού ρατσισμού. Εκτιμάται ότι η Έρευνα-Δράση μπορεί να συμβάλει σε ένα νέο παράδειγμα δημοκρατικής αφήγησης Βλ. (Schaeffer, 2016).

6 Ενδεικτικά, στην ιστορική εξέλιξη της Έρευνας-Δράσης θα μπορούσαμε να αναφέρουμε την Έρευνα-Δράση που πραγματοποίησε ο K. Lewin (1964) στο θέμα αλλαγής των διατροφικών συνηθειών των Αμερικανών πολιτών. Ειδικότερα θέματα που σχετίζονται με την ανάπτυξη του καπιταλισμού και σύγχρονα προβλήματα στους εργασιακούς χώρους, όπως και κοινωνικές συνέπειες της ανεργίας, της περιθωριοποίησης κλπ. (Mayo, 2003· Dolci, 1959). Για την εμπλοκή της Έρευνας-Δράσης στην πολιτική ενδιαφέρον παρουσιάζει η ένταξη της στην απελευθερωτική κοινωνιολογία της v. Αμερικής (Borda, 1965· Osorio, 2009). Στα θέματα της εκπαίδευσης η συμβολή του P. Freire (2004) είναι καθοριστική στη μελέτη ζητημάτων του αναλφαβητισμού και κοινωνικής ανισότητας.

που αναδεικνύεται ως πρόβλημα ή ως θεματική ενότητα μελέτης. Σε ένα κοινωνικό πεδίο εξέλιξης κοινωνικών συμβάντων και καταστάσεων επιλέγονται θέματα που θα προσεγγιστούν και θα αναλυθούν από τα ίδια τα κοινωνικά υποκείμενα. Σε αυτή τη περίπτωση ενδυναμώνεται η επικοινωνία των κοινωνικών υποκειμένων μέσα σε ένα χώρο πέρα από τους θεσμικούς επικαθορισμούς. Οι κοινωνικές προδιαθέσεις, τα εκφραστικά σύμβολα δοκιμάζονται μέσα στις κοινωνικές ομάδες, προκειμένου να ορίσουν το θέμα του διαλόγου τους και σταδιακά να κατευθυνθούν προς πολιτικές επιλογών, όπου ζητήματα μετασχηματισμών, ατομικών στάσεων και συμπεριφορών είναι ανοιχτά σε μεταβολές και επαναπροσεγγίσεις⁷.

Το επίκεντρο της προσοχής στην Έρευνα-Δράση βρίσκεται στην επιλογή των θεμάτων που θα δώσουν το έναυσμα της λειτουργίας μιας ομάδας και ταυτόχρονα του ερευνητή ως παρατηρητή και συμμετέχοντα στην εξέλιξη της μετακίνησης από τα επιφανειακά νοήματα, που φέρνει ο καθένας στην ομάδα μέσα από την κουλτούρα του σε συλλογικές θέσεις και πρακτικές, που εκφράζουν το διευρυμένο σχέδιο της ομάδας, που πλέον ως τελικό προϊόν θα μετασχηματιστεί σε συλλογικό έργο.

Ο αφηγηματικός λόγος αναδεικνύεται σε κυρίαρχο λόγο. Τα κοινωνικά υποκείμενα ενθαρρύνονται να χρησιμοποιούν τον λόγο με τις δομικές υποδηλώσεις του, προκειμένου να παρουσιάσουν τις απόψεις τους και ταυτόχρονα οι απολήξεις αυτών των απόψεων να είναι ανοιχτές προς αναθεώρηση. Το τελικό προϊόν των αποφάνσεων, ερμηνειών θα υπερβαίνει τις μεμονωμένες απόψεις και θα αποτελεί τη συλλογική έκφραση στην κατασκευή νοήματος στο ενεργό εργαστήρι σκέψης και προβληματισμού. Η ροή πληροφοριών και γνώσεων ελέγχεται σε διαφορετικά εξελικτικά στάδια από τον ερευνητή, που διαφοροποιείται από την συλλογικότητα, λειτουργικά συντελώντας στην εξέλιξη μιας ομάδας και ταυτόχρονα στην εξέλιξη του δικού του ερευνητικού έργου.

Η Έρευνα-Δράση εναρμονίζεται με τα κοινωνικά εξελισσόμενα πεδία, αλλά και τους διαφοροποιημένους ρόλους των κοινωνικών υποκειμένων. Επομένως, η δράση της εστιάζεται σε χώρους εργασίας, σε εκπαιδευτικά περιβάλλοντα⁸, σε χώρους ψυχαγωγίας και σε ευρύτερα επικοινωνιακά περιβάλλοντα. Με άλλα λόγια, θα μπορούσαμε να πούμε ότι εκφράζει τη μετάβαση από τις σχεδιασμένες προ-διαμορφωμένες αποφάσεις και πρακτικές στη διερεύνηση των ίδιων των κοινωνικών συμβάντων από τα κοινωνικά υποκείμενα. Οι πολιτικές, οι πρακτικές, οι λειτουργίες στους κοινωνικούς χώρους ελέγχονται, ώστε το εννοιολογικό περιεχόμενο των αποφάσεων να εκφράζει τη συλλογικότητα μιας ομάδας.

Στο διαμορφούμενο και εξελισσόμενο περιβάλλον της Έρευνας- Δράσης τα κοινωνικά υποκείμενα δεν «καταναλώνουν» ιδέες και γνώσεις, εξετάζουν κριτικά ιδέες και γνώσεις, κατανοούν, εξελίσσονται μέσα σε μια ομάδα, εξειδικεύουν και επανακεντρώνονται στην αποτελεσματικότητα και την απόδοση των προτεινόμενων μέτρων και πρακτικών.

Σε σύνθετα επικοινωνιακά πεδία η εμπλοκή των ατόμων σε διαδικασίες ενισχύει πέρα από τη λειτουργία των ομάδων και την αποτελεσματικότητα του στόχου, τη δημοκρατία ως πολιτικό όρο συνύπαρξης. Ειδικότερα, μέσα από τον επανακαθορισμό των κοινωνικών συμβάντων, με την εμπλοκή των κοινωνικών υποκειμένων, θέτονται ζητήματα της συλλογικότητας και της διαντίδρα-

7 Για τη συναισθηματική κατάσταση των ατόμων που συμμετέχουν στην Έρευνα-Δράση βλ. (Ivankova, 2014).

8 Για το θέμα της λειτουργίας της Έρευνας-Δράση στην εκπαίδευση βλ. (Hendricks, 2016).

σης κοινωνικών υποκειμένων σε μεταβαλλόμενα πεδία πολιτικά, οικονομικά και πολιτισμικά.

Ανακεφαλαιώνοντας, κατά τη διαδικασία της Έρευνας-Δράσης επανα-προσεγγίζεται και η έννοια της πραγματικότητας ως κοινωνικής κατασκευής⁹ μέσα από την δράση των ίδιων των κοινωνικών υποκειμένων. Η δράση βασίζεται στην επινοητικότητα των ατόμων που αλληλεπιδρούν, που τυπικά ή άτυπα συναλλάσσονται, όπου ο ίδιος ο λόγος και η υποδήλωση συναισθημάτων λειτουργεί ως ερέθισμα και αντίδραση. Ο ερευνητής συντονίζει μια διαδικασία, που είναι σε εξέλιξη. Το απρόβλεπτο, το ασαφές, το απροσδιόριστο, ενώ ερμηνεύεται σε άλλα πεδία ως αρνητικό στοιχείο εδώ λειτουργεί ως δυναμικός θετικός παράγων στη διαμόρφωση της εξελικτικής δράσης. Έτσι η επιτυχία και η αποτυχία διαφοροποιούνται ως προς το περιεχόμενό τους. Τα δομικά στοιχεία της συνύπαρξης, της ανταλλαγής απόψεων, της εξέλιξης σκέψεων και της διαμόρφωσης καταστάσεων προσδιορίζονται από την εξέλιξη των διαδικασιών. Τα κοινωνικά υποκείμενα συμμετέχουν ως παραγωγοί και συν-διαμορφωτές νοημάτων και όρων συνύπαρξης τους σε αυτή τη δημιουργική διαδικασία.

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΕΡΕΥΝΗΤΗ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ-ΔΡΑΣΗ

Η πραγματικότητα της παρουσίας διαφορετικών ατόμων που απαρτίζουν μια συλλογικότητα προσδιορίζεται από το κοινωνικό γεγονός ή το κοινωνικό φαινόμενο ή συμβάν, που προκαλεί την Έρευνα-Δράση¹⁰, άρα η πραγματικότητα αντικειμενοποιείται ως δομικό περιβάλλον, όπου πλαισιώνει διαφορετικά κοινωνικά υποκείμενα. Πρόκειται για μια επιτελεστικότητα, όπου ο λόγος, το συναίσθημα εξελίσσονται προς την κατεύθυνση της επίλυσης ενός θέματος. Τελικά η συμμετοχή των κοινωνικών υποκειμένων προσδιορίζεται και από τις συνθήκες που έχουν διαμορφωθεί. Εδώ βρίσκεται και η «πανουργία», διότι ενώ τα υποκείμενα εκκινούν από διαφορετικές αφετηρίες σκέψης και προβληματισμού το δομικό περιβάλλον στο οποίο εντάσσονται προσδιορίζεται από συγκλίνουσες οριοθετήσεις, που καθορίζονται από την ίδια την παρουσία της συλλογικότητας που υπερβαίνει τις κοινωνικές υποκειμενικές διαφοροποιημένες θέσεις τους.

Στη διαμόρφωση ενός μεγάλου σχήματος, όπου χώρος, χρόνος επανα-προσεγγίζονται σε λειτουργικές συμπεριλήψεις διαφορετικών κοινωνικών υποκειμένων ενεργοποιούνται δημοκρατικοί μηχανισμοί. Ο ερευνητής προβάλλεται ως ο εισηγητής ενός δημοκρατικού μοντέλου αντιπαράθεσης και ταυτόχρονα δράσης. Δηλαδή μέσα στο δημοκρατικό παράδειγμα εμπερικλείεται ο λόγος, όχι ως αφαιρετικό συμπερασματικό σχήμα, που ενδεχόμενα θα εκτονώσει μια κατάσταση¹¹. Αντίθετα, στόχος είναι η ενεργοποίηση των κοινωνικών υποκειμένων, η συλλογική δράση, δηλαδή ο μετασχηματισμός της απόφασης σε δομικό λόγο που εμπεριέχει συμμετοχή και ταυτόχρονα προσδοκία για αλλαγή ή μεταρρύθμιση. Η Έρευνα-Δράση δεν έχει ως στόχο απλά την κατανόηση

9 Στο κλασικό βιβλίο των Berger, Luckmann & Colacci (2011) προσδιορίζεται η συνθετότητα της κατασκευής της κοινωνικής πραγματικότητας με έμφαση στην πολυπρισματικότητα και την πολυπαραγοντικότητα των χαρακτηριστικών της.

10 Σύγχρονα ποικίλα θέματα πολιτικού και κοινωνικού περιεχομένου μπορούν να διερευνηθούν με την Έρευνα-Δράση. Ενδεικτικά, στα ζητήματα που μας απασχολούν εντάσσεται η κλιματική αλλαγή, η δυναμική των δεξιών πολιτικών στάσεων, οι ευρύτερες συνέπειες της οικονομικής κρίσης κλπ. Βλ. (Akkerman, de Lange & Rooduijn, 2016· Knight, 2017· Godfrey & Torres, 2016).

11 Για το ρόλο του ερευνητή στη διαδικασία της Έρευνας-Δράσης με έμφαση σε στάδια και αναπροσαρμογές Βλ. (Kendon, Pain & Kesby, 2007).

των απόψεων των υποκειμένων, που θα ήταν θέμα μιας οποιαδήποτε ποιοτικής έρευνας ή ακόμα και ποσοτικής, αλλά στην παρακολούθηση του μετασχηματισμού των αφηγηματικών προτάσεων μέσω της διάχυσης γνώσεων και πληροφοριών σε ένα «ανοιχτό» παρεμβατικό σχέδιο. Ο ερευνητής δεν παρεμβαίνει για να υποδείξει την αναγκαιότητα της δράσης, δεν επιβάλλει νοηματικά, πολιτικά σχήματα, δεν ερμηνεύει πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές καταστάσεις. Δεν λειτουργεί επιχειρηματολογώντας, πείθοντας ένα ακροατήριο¹². Ο ερευνητής παρεμβαίνει μέσα από λειτουργικές επιστημονικές διευθετήσεις. Τα υποκείμενα εννοιολογούν, εμβαθύνουν, προτείνουν και μέσα από τον συνδυασμό προτάσεων και επιχειρημάτων καταλήγουν στην δράση.

Η έννοια της συλλογικότητας ταυτίζεται με την ομάδα ως σύνολο, στην οποία εντάσσεται και ο ερευνητής. Η αντικειμενοποίηση της πραγματικότητας συμπεριλαμβάνει αυτά τα διαφορετικά κοινωνικά υποκείμενα. Τελικά, μέσα από την ετερογένεια προβάλλεται η ομοιογένεια του ερευνητικού περιβάλλοντος, που αντικειμενοποιείται με βάση το στόχο διερεύνησης επίλυσης ενός θέματος.

Σε αυτό το επίπεδο ο ερευνητής παρεμβαίνει μέσα από την οργάνωση της επικοινωνίας των κοινωνικών υποκειμένων, δημιουργώντας συνθήκες αλληλόδρασης, ευνοώντας μετασχηματισμούς θέσεων. Η λειτουργία της ομάδας συναντά το δημοκρατικό μοντέλο λειτουργίας της κοινωνίας πολιτών. Δομικό στοιχείο της επικοινωνίας γίνεται ο διάλογος με έμφαση στην ανταλλαγή απόψεων μεταξύ των κοινωνικών υποκειμένων. Έτσι, φυσικοποιούνται και αντιδράσεις αντιπαράθεσης. Ίσως υπέρβαση της τεχνητής κατασκευής της συναίνεσης της σιωπής της παθητικότητας. Ο ερευνητής παρακολουθεί κατανοεί, συμβάλλει στην εξέλιξη, εκτύλιξη γεγονότων, καταστάσεων. Άρα διαρκώς διευρύνει την έκφραση, την ανταγωνιστικότητα λόγων με τον τεχνητό εμπλουτισμό των γεγονότων με συναισθήματα. Πρόκειται για την προώθηση ενός αντιπαραδείγματος, όπου ενώ το κυρίαρχο μοντέλο βασίζεται στο συμπυκνωμένο χρόνο και στο συνοπτικό νόημα, ο ερευνητής ενισχύει υπόρρητες υποδηλώσεις, κρυφές εννοιολογήσεις και κλειστά περιοριστικά νοήματα. Άρα, συμβάλλει σε μια δημοκρατική διαδικασία ενεργοποιώντας μέσα από τον διάλογο τις κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις ενίσχυσης της συλλογικότητας. Σε αυτή τη διαδικασία ο χρόνος σημαίνει εξοικείωση με δομές, η υιοθέτηση πρακτικών και σχημάτων σκέψης, ώστε να διερευνηθούν πεδία εξέτασης και νοηματοδότησης από τα ίδια τα κοινωνικά υποκείμενα, που συμμετέχουν και ενεργοποιούνται στη διαδικασία της έρευνας.

Ανακεφαλαιώνοντας, ο ερευνητής μέσα στη συλλογικότητα σε μια δομική αντικειμενοποιημένη πραγματικότητα, όπου δεν αναιρείται η εκτύλιξη της σκέψης των κοινωνικών υποκειμένων, ο ερευνητής εντάσσει τον επιστημονικό λόγο. Ο επιστημονικός λόγος ενεργοποιείται στην ενσυνείδητη οργάνωση των διαδικασιών, στις διαδικασίες διασύνδεσης των απόψεων, στο προσδιορισμό-σχολιασμό των αφηγήσεων των υποκειμένων και ταυτόχρονα σε όλα τα στάδια υπέρβασης δυσλειτουργικών διαδικασιών. Παρατηρείται ότι ο επιστημονικός λόγος του ερευνητή δεν επικαθορίζει το τελικό προϊόν, δεν επιβάλλει στα κοινωνικά υποκείμενα συγκεκριμένο τρόπο σκέψης. Αντίθετα, συμβάλλει στον εμπλουτισμό των νοημάτων μέσα από τη διαφορετικότητα των απόψεων, των αφηγήσεων, των θέσεων, που τελικά αντανακλούν την ίδια την δυναμική της κοινωνίας. Γνώσεις, πληροφορίες προβάλλονται ως όψεις και διαστάσεις των κοινωνικών οικονομικών και πο-

12 Ειδικότερα θέματα για το συμμετοχικό ρόλο του ερευνητή, τη διακριτική του παρουσία στην εξέλιξη του θέματος με ταυτόχρονη ροή πληροφοριών και γνώσεων Βλ. (Gall, Gall & Borg, 2014).

λιτικών θεμάτων. Έτσι, «αόρατα» ζητήματα, όπως κοινωνικές ανισότητες, πολιτικές δυσλειτουργίες, οικολογικές απορυθμίσεις, οικονομικές κρίσεις και εκπαιδευτικές αναιρέσεις εντάσσονται στην Έρευνα-Δράση, άρα στον προβληματισμό των κοινωνικών υποκειμένων με κατεύθυνση προς συγκεκριμένες δράσεις.

ΙΔΕΟΤΥΠΙΚΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ-ΔΡΑΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Στη διαδικασία συμμετοχής της Έρευνας-Δράσης είναι σημαντικός όπως αναφέρθηκε ο διάλογος και η εμπλοκή στη δράση. Άρα, τεχνικά στοιχεία οργάνωσης των διαλογικών σχημάτων, αξιολόγησης και ενδυνάμωσης του διαλόγου και της ενεργοποίησης των κοινωνικών υποκειμένων αποκτούν ιδιαίτερη βαρύτητα¹³. Διαφορετικά κοινωνικά υποκείμενα αντιστοιχούν σε διαφοροποιημένες ερμηνείες για το ρόλο τους και τη συμμετοχή τους στο κοινωνικο-πολιτικό πλαίσιο. Οι κοινωνικές κατασκευές για την ανισότητα είναι ενεργείς, άρα η επιτυχία ή η αποτυχία ενός μοντέλου διαλόγου πρέπει να λάβει υπόψη τους στερεοτυπικούς αποκλεισμούς που δημιουργεί ο κοινωνικός χώρος. Η έννοια της συμμετοχής εμπεριέχει την έννοια της αξίας του λόγου ή της απαξίας του λόγου. Επομένως, διαφορετικά κοινωνικά υποκείμενα με διαφορετικές κοινωνικές εντάξεις με τη διαμόρφωση της κοινωνικής ταυτότητας έχουν προσδιορίσει και ζητήματα της αξιολόγησης του λόγου τους και της συμμετοχής τους¹⁴. Έτσι, προκύπτουν ζητήματα για τον ερευνητή που σχετίζονται με ευρύτερες συνέπειες της κοινωνικής ανισότητας. Άρα η εμπλοκή των κοινωνικών υποκειμένων δεν είναι «ουδέτερη», εμπεριέχει και την πολιτική κουλτούρα¹⁵. Στην ανακατασκευή εργαστηριακών συνθηκών για τη λειτουργία της Έρευνας-Δράσης πρέπει να εξασφαλιστούν προϋποθέσεις δημιουργίας εμπιστοσύνης των κοινωνικών υποκειμένων, ώστε να εμπλακούν στην διαδικασία Έρευνα-Δράση. Ο κοινωνικός εαυτός να μετασηματιστεί σε κοινωνικό ρόλο και ταυτόχρονα μέσα από τον κοινωνικό ρόλο η αφήγηση να μετασηματιστεί σε ενεργό ρόλο-δράση. Ειδικότερα, στην Έρευνα-Δράση αναπροσαρμόζεται όλο το μοντέλο συνύπαρξης των διαφορετικών κοινωνικών υποκειμένων και ταυτόχρονα επανα-νοηματοδοτείται η διαβούλευση ως κοινωνικό στοιχείο επικοινωνίας των διαφορετικών κοινωνικών υποκειμένων. Είναι γνωστό ότι η διαβούλευση υπάρχει ως τεχνική κατασκευή, αλλά στην ουσία παραμένει ανενεργή, διότι τα κοινωνικά υποκείμενα όλο και περισσότερο απομακρύνονται από κοινωνικο-πολιτικές εντάξεις, αλληλεπιδράσεις και συσχετισμούς. Η διαβούλευση ως ουσιαστικό διαμεσολαβητικό εργαλείο της Έρευνας-Δράσης, που θα ορίσει τα τελικά στάδια παρέμβασης των κοινωνικών υποκειμένων, αποκτά διαφορετικό περιεχόμενο ενδεχόμενα στην κατασκευή διαφοροποιημένων πολιτικών σχημάτων και κοινωνικών κατασκευών.

Σε περίοδο οικονομικής κρίσης με την επικυριαρχία του οικονομικού παραδείγματος προβάλλεται ο οικονομικός λόγος. Συνεπώς, η αποτελεσματικότητα των προβαλλόμενων οικονομικών λύσεων αποκρύπτει τις κοινωνικές πολιτικές συνέπειες. Η διερεύνηση θεμάτων που σχετίζονται με

13 Για ζητήματα λειτουργικής συσχέτισης δημοκρατίας Έρευνας- Δράσης Βλ. (Torres & Reyes, 2011).

14 Πρβλ. Το θέμα της Έρευνας- Δράσης επεκτείνεται και στην καθημερινότητα των οργανισμών, επιχειρήσεων κλπ. Βλ. (Coglan & Brannick, 2014).

15 Για ιδιαίτερα θέματα σχετικά με το δημοκρατικό έλλειμμα και την «καχεκτική» πολιτική κουλτούρα Βλ. (Galston, 2018).

τις κοινωνικο-πολιτικές διαστάσεις αναδεικνύεται ως ο άλλος λόγος¹⁶. Αυτός ο άλλος λόγος μπορεί να προκύψει μέσα από την Έρευνα-Δράση, όπου ο ερευνητής ενεργοποιεί την κοινωνική βάση, αναδιαμορφώνει πεδία αντίληψης και ερμηνείας του σύνθετου κοινωνικο-πολιτικού χώρου στη συγκρότηση ενός διαφορετικού παραδείγματος. Στην πράξη αναιρείται η περιθωριοποίηση των κοινωνικών υποκειμένων¹⁷, επαναπροσδιορίζεται ο κοινωνικός χώρος ενεργοποιώντας μηχανισμούς συμμετοχής και εξοικείωσης με μετα-οικονομικά προτάγματα για τον ρόλο των Κοινωνικών Επιστημών στη δημιουργία ευρύτερων πολιτικο-κοινωνικών προβληματισμών¹⁸. Έτσι, δίνεται περιεχόμενο και στις κοινωνικές έρευνες που δεν προβάλλεται ως ο ελιτίστικος απομονωμένος χώρος ως περιβάλλον της επιστημονικής κοινότητας, αλλά ως επιστημονικό κοινωνικό εργαστήριο. Αξιοποιείται η γνώση, αλλά διευρύνονται τα πεδία προβληματισμού για την ευρύτερη κοινωνία και η επιστημονική κοινότητα συμβάλλει στη διαμόρφωση ενός διαφορετικού μοντέλου ερμηνείας των κοινωνικών καταστάσεων, προκαλώντας την εμπλοκή και τη δράση των κοινωνικών υποκειμένων.

Ανακεφαλαιώνοντας, στην Έρευνα-Δράση εμπεριέχεται ο δημοκρατικός λόγος στην οργάνωση της διαδικασίας μελέτης των συμβάντων και της επίλυσής τους. Σε μια πολιτική συνθήκη απομείωσης των διαδικασιών και στην ουσία αποσπασματικής παρακολούθησης των κοινωνικών συμβάντων ως εξωπραγματικών σεναρίων (ταινίες πολιτικής φαντασίας) η Έρευνα-Δράση δίνει σημασία στην ίδια τη συμμετοχή, επανα-κατασκευάζοντας ένα μοντέλο αλληλόδρασης, συνύπαρξης και διαβούλευσης¹⁹. Εφόσον, αναιρείται ή περιθωριοποιείται ο ουμανιστικός λόγος ή όποια «επιστημονική αντίδραση» δεν μπορεί να είναι μόνο θεωρητική, αλλά επιβάλλεται η κατασκευή ενός λόγου που θα συνδυάζει το θεωρητικό παράδειγμα με την ενεργή παρέμβαση. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί και με την αλλαγή των ερευνητικών εργαλείων και την έμφαση στην εμπλοκή της επιστημονικής κοινότητας στα κοινωνικο-πολιτικά δρώμενα. Η Έρευνα-Δράση ίσως μπορεί να λειτουργήσει ως μέσο μιας άλλης παρέμβασης των κοινωνικών επιστημόνων.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι διαπιστώσεις του ελλείμματος συμμετοχής των πολιτών σε κοινωνικές πρακτικές και συμμετοχικές πολιτικές δράσεις πρέπει να απασχολήσει την εκπαιδευτική κοινότητα. Σκοπίμως διαχωρίζουμε την εκπαίδευση από τους άλλους θεσμούς, διότι εκεί διαμορφώνονται δημοκρατικές θεωρήσεις, στάσεις και συμπεριφορές. Στην εκπαίδευση νομιμοποιείται η δημοκρατική γνώση, παράγεται λόγος και εξελίσσονται στάσεις και πρακτικές, που χαρακτηρίζουν την κοινωνική δράση²⁰. Η Έρευνα-Δράση ανοίγει ένα πεδίο επικοινωνίας μεταξύ των κοινωνικών υποκειμένων, στην

16 Για ευρύτερη μελέτη των συνεπειών του οικονομικού λόγου και την αναζήτηση εναλλακτικών λόγων Βλ. (Τσουκαλάς, 2014).

17 Για ζητήματα αναιρέσης της περιθωριοποίησης πολιτών με επικέντρωση στο θέμα μεταναστών-προσφύγων Βλ. (Καλεράντε, 2018).

18 Για ένα ευρύτερο προβληματισμό αναφορικά με το ζήτημα της υποβάθμισης των κοινωνικών επιστημών, με έμφαση στην πολιτική υποβάθμιση της δημοκρατίας Βλ. (Nussbaum, 2013).

19 Για ειδικότερα θέματα εξοικείωσης με την πολιτική λειτουργία της δημοκρατίας μέσω της Έρευνας-Δράσης Βλ. (Hansen, Nielsen, Sriskandarajah & Gunnarsson, 2016).

20 Για ειδικά θέματα αξιοποίησης της Έρευνας-Δράσης στην εκπαίδευση με έμφαση στη διεύρυνση των εκπαιδευτικών ευκαιριών Βλ. (Mertler, 2016).

ουσία ακυρώνει τις εξουσιαστικές φόρμες και μεθόδους επιβολής λόγου και γνώσης. Προωθεί τον κοινωνικό διάλογο φέρνοντας στο προσκήνιο τη δυναμική των κοινωνικών ομάδων. Γνώσεις, ταυτότητες, κοινωνικές σχέσεις επαναπροσδιορίζονται. Οι κοινωνικές παραστάσεις μέσα από την ανταλλαγή απόψεων τροποποιούν στάσεις και συμπεριφορές με έμφαση στη δυναμική κατάσταση της συνύπαρξης των κοινωνικών υποκειμένων. Το αποτέλεσμα των επιλογών των πράξεων εκτυλίσσεται μέσα σε δημιουργικά στάδια διαμόρφωσης νοήματος, όπου η αντιπαλότητα των λόγων λειτουργεί ως θετική συνθήκη εξέλιξης του δημοκρατικού λόγου²¹. Διαφοροποιημένοι συνδυασμοί γνώσεων, γλωσσικών στοιχείων και επινοήσεων των κοινωνικών υποκειμένων αφομοιώνονται συγκλίνοντας σε γνώσεις, αποφάσεις και επιλογές που πλέον εκφράζουν την κοινωνική ομάδα.

Εκτιμούμε ότι η Έρευνα-Δράση μπορεί να χρησιμοποιηθεί στη μελέτη των κοινωνικών φαινομένων και ταυτόχρονα να συμβάλει στο μετασχηματισμό γνώσεων, στάσεων και συμπεριφορών. Η επικέντρωση βρίσκεται στην ίδια την κοινωνική διάδραση και στις επικοινωνιακές διαδικασίες παραγωγής λόγου εντός των κοινωνικών ομάδων. Η Έρευνα-Δράση μπορεί να συμβάλει σε ένα νέο παράδειγμα διερεύνησης σύνθετων ζητημάτων, που σχετίζονται με την οικολογία, τη φτωχοποίηση, το μεταναστευτικό-προσφυγικό ζήτημα, τη διευρυνόμενη κοινωνική ανισότητα κλπ.

Με άλλα λόγια η Έρευνα- Δράση αναδεικνύεται σε κριτική δημοκρατική επιστημονική διαδικασία με επικέντρωση στη διακειμενικότητα του περιεχομένου των λόγων, των ίδιων των κοινωνικών υποκειμένων μέσα από την ανάδειξη διαφορετικών διαστάσεων των κοινωνικών θεμάτων. Είναι σημαντικό ότι ζητήματα αναδεικνύονται, κοινωνικά υποκείμενα ενημερώνονται συνεξετάζοντας θέματα, αντλώντας στοιχεία από διαφορετικές πηγές. Τα ενεργά κοινωνικά υποκείμενα ρυθμίζουν τους όρους επικοινωνίας και συνύπαρξης τους μέσα σε μια χρονικότητα που τα εμπεριέχει ως συντελεστές, παραγωγούς νοήματος και συνδιαμορφωτές των κοινωνικών πρακτικών. Κατά συνέπεια αυτό που αναιρείται είναι η σιωπή, η περιθωριοποίηση των κοινωνικών υποκειμένων. Η νέα «ανάγνωση» της ένταξης τους σε δημοκρατικά δρώμενα έμμεσα αναμορφώνει και το ιδεολογικό πεδίο ως προς την δημοκρατική εμπλοκή, τον ρόλο των κοινωνικών υποκειμένων, τη δυναμική συλλογική επίλυση ζητημάτων και τελικά την παρέμβαση στις πολιτικές και κοινωνικές δομές.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Akkerman, T., de Lange, S. & Rooduijn, M. (2016). *Radical Right-Wing Populist Parties in Western Europe*. London: Routledge.
- Berger, P.L., Luckmann, T. & Colacci, D. (2011). *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. USA: Tantor
- Borda, O. (1965). *Violence and the break-up of tradition in Colombia*. Στο C. Veliz (Επιμ.), *Obstacles to change in Latin America* (σσ. 188–205) London: Oxford University Press,
- Coglan, D. & Brannick, T. (2014). *Doing Action Research in Your Own Organization*. London: Sage.

21 Για τη δημοκρατική του λόγου, την αντιπαράθεση, την αναδιαμόρφωση επιχειρημάτων, όπου ο λόγος αναπροσδιορίζεται και αναπροσαρμόζεται, ακυρώνοντας «πλασματικές συναινέσεις». Ακύρωση των «σιωπών» και της περιθωριοποίησης βλ. (Mouffe, 2010).

- Γώγου, Λ. (1989). Η Έρευνα- Δράση στην εκπαίδευση: Η επιστημονική δομή της Έρευνας Δράσης. *Τα εκπαιδευτικά*, 16,113-120.
- Γώγου, Λ. (1995α). Η καταγωγή της Έρευνας-Δράσης. *Τα εκπαιδευτικά*, 37-38, 17-34.
- Γώγου, Λ. (1995β). Η μεθοδολογία της Έρευνας- Δράσης. *Νέα Παιδεία*, 74, 147-163.
- Γώγου, Λ. (2010). *Η κατανόηση των κοινωνικών φαινομένων και οι προοπτικές της κοινωνικής έρευνας*. Αθήνα: Γρηγόρη.
- Γώγου, Λ. & Καλεράντε, Ε. (2019). Η Έρευνα-Δράση στην κοινωνιολογική επανακέντρωση στις συμβολικές δομές και τα κοινωνικά δίκτυα: Από τον συγκρουσιακό λόγο για την γνώση στην κοινωνική αλλαγή. Στο Λ. Γώγου, Ε. Καλεράντε, Θ. Ελευθεράκης, Γ. Κουστουράκης, Π. Γιαβρίμης & Σ. Νικολάου (Επιμ.) *Ποιοτικές μέθοδοι στην Εκπαίδευση: θεωρητικοί προβληματισμοί και πρακτικές εφαρμογές*. Αθήνα: Γρηγόρη (υπό έκδοση).
- Dolci, D. (1959). *Report from Palermo*. New York: The Orion Press.
- Freire, P. (2004). *Pedagogy of hope: Reliving pedagogy of the oppressed*. London: New York: Continuum
- Gall, M. D., Gall, J. P., Borg, W.R. (2014). *Applying Educational Research: How to Read, Do, and Use Research to Solve Problems of Practice*. New York: Pearson.
- Galston, W. (2018). *Anti-Pluralism: The Populist Threat to Liberal Democracy*. USA: Yale University Press.
- Geyer, R. (2010). *Complexity and Public Policy*. London: Routledge.
- Godfrey, P. & Torres, D. (2016). *Systemic Crises of Global Climate Change: Intersections of race, class and gender*. London: Routledge.
- Hansen, H.P, Nielsen, B.S., Sriskandarajah, N. & Gunnarsson, E. (2016). *Commons, Sustainability, Democratization: Action Research and the Basic Renewal of Society*. London: Routledge.
- Hendricks, C. (2016). *Improving Schools Through Action Research: A Reflective Practice Approach*. New York: Pearson.
- Ivankova, N. (2014). *Mixed Methods Applications in Action Research: From Methods to Community Action*. London: Sage.
- Καλεράντε, Ε. (2018). «Προβληματισμοί για τη δημοκρατική κουλτούρα στην εκπαίδευση την περίοδο της οικονομικής κρίσης: Κοινωνικο-πολιτικές προσεγγίσεις της εκπαίδευσης των μεταναστών», στο Νικολάου, Σ.-Μ., Ελευθεράκης, Θ., Καλεράντε, Ε., Γιαβρίμης, Π. & Κουστουράκης, Γ. (Επιμ.) *Νέες προκλήσεις στην εκπαίδευση και τη δημοκρατία* (σσ. 153-192). Αθήνα: Gutenberg.
- Κατσαρού, Ε. (2016). *Εκπαιδευτική έρευνα-δράση*. Αθήνα: Κριτική.
- Kindon, S., Pain, R. & Kesby, M. (2007). *Participatory Action Research Approaches and Methods: Connecting People, Participation and Place*. London: Routledge
- Knight, D. (2017). *History, Time, and Economic Crisis in Central Greece*. United Kingdom: Palgrave Macmillan.

- Levin, M. & Greenwood, D. (2016). *Creating a New Public University and Reviving Democracy: Action Research in Higher Education*. New York: Berghahn.
- Lewin, K. (1964). Decision de groupe et changement social. Στο A. Levy (Επιμ.), *Psychologie sociale*. Paris: Dunod.
- Mayo, E. (2003). *The Human Problems of an Industrial Civilization*. London: Routledge.
- Mertens, D. (2008). *Transformative Research and Evaluation*. New York: The Guilford Press.
- Mertler, C. (2016). *Action Research: Improving Schools and Empowering Educators*. London: Sage.
- Mouffe, C. (2010). *Επί του πολιτικού* (Μτφρ. Κιουπκιολής, Α.). Αθήνα: Εκκρεμές.
- Neuman, W.R., Just, M. R. & Crigler, A. (2018). *Common Knowledge: News and the Construction of Political Meaning*. Chicago: University of Chicago Press.
- Nussbaum, M. (2013). *Όχι για το κέρδος* (Μτφ. Χρησιτίδης, Γ.). Αθήνα: Κριτική.
- Osorio, J. M. F. (2009). Praxis and liberation in the context of latin american theory. In M. Montero (Ed.), *Psychology of liberation: Theory and applications*. Venezuela: Springer.
- Schaeffer, M. (2016). *Ethnic Diversity and Social Cohesion: Immigration, Ethnic Fractionalization and Potentials for Civic Action*. London: Routledge.
- Torres, M. & Reyes, L-V. (2011). *Research as Praxis: Democratizing Education Epistemologies*. New York: Peter Lang Inc.
- Τσουκαλάς, Κ. (2014). *Η γυμνή βασίλισσα*. Αθήνα: Καστανιώτη.

Κοινωνιολογική προσέγγιση των παιδαγωγικών πρακτικών που υλοποιούνται για τη διδασκαλία των Μαθηματικών στις ΔΥΕΠ: Μια μελέτη περίπτωσης

Αρχοντούλα Λάγιου

Υποψήφια Διδάκτορας, Τμήμα Επιστημών Εκπαίδευσης και Κοινωνικής Εργασίας
Πανεπιστήμιο Πατρών
liyeosa@gmail.com

Άννα Ασημάκη

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Επιστημών Εκπαίδευσης και Κοινωνικής Εργασίας
Πανεπιστήμιο Πατρών
asimaki@upatras.gr

Γεράσιμος Κουστουράκης

Καθηγητής, Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης και της Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία
Πανεπιστήμιο Πατρών
koustourakis@upatras.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η μεγάλη προσφυγική εισροή, που έλαβε χώρα στην Ελλάδα και στις Ευρωπαϊκές χώρες της Μεσογείου κατά τα δύο τελευταία χρόνια, είχε ως αποτέλεσμα τη συγκέντρωση σε αυτές μεγάλου αριθμού προσφυγοπαίδων. Τα παιδιά πρόσφυγες έχουν δικαίωμα στην εκπαίδευση σύμφωνα με το ευρωπαϊκό και το ελληνικό δίκαιο. Έτσι, στην Ελλάδα κρίθηκε αναγκαία η σύσταση Δομών Υποδοχής Εκπαίδευσης Προσφύγων (Δ.Υ.Ε.Π.) για τη διασφάλιση του δικαιώματός τους στην εκπαίδευση. Οι Δ.Υ.Ε.Π. αποτελούν ένα εκπαιδευτικό σχήμα στο οποίο εφαρμόζεται ένα «ανοιχτό» πρόγραμμα σπουδών για να ανταποκρίνεται στις ιδιαίτερες εκπαιδευτικές ανάγκες των συγκεκριμένων παιδιών. Και τούτο διότι επιδιώκεται να διαμορφωθούν οι κατάλληλες προϋποθέσεις για τη σχολική τους επιτυχία είτε στην Ελλάδα είτε σε οποιαδήποτε άλλη Ευρωπαϊκή χώρα ενδέχεται αυτά να μετακινηθούν. Σκοπός της παρούσας μελέτης, στην οποία αξιοποιούνται οι έννοιες του κώδικα, της ταξινόμησης, της περιχάραξης, της ορατής και της αόρατης παιδαγωγικής από το θεωρητικό σχήμα του Basil Bernstein, είναι η διερεύνηση των παιδαγωγικών πρακτικών που εφαρμόστηκαν κατά τη διδασκαλία των Μαθηματικών από εκπαιδευτικούς που στελέχωσαν μια συγκεκριμένη Δ.Υ.Ε.Π.. Ειδικότερα, στην εργασία αυτή, που πραγματοποιήθηκε κατά το σχολικό έτος 2017-2018 με τη χρήση των ερευνητικών εργαλείων της δομημένης παρατήρησης και της ημιδομημένης συνέντευξης, επιχειρήθηκε η απάντηση στα εξής ερευνητικά ερωτήματα: α) Ποιες παιδαγωγικές πρακτικές υλοποιήθηκαν από τους εκπαιδευτικούς που στελέχωσαν την εξεταζόμενη Δ.Υ.Ε.Π. για τη διδασκαλία των Μαθηματικών; Και, β) οι παιδαγωγικές πρακτικές των εκπαιδευτικών διαφορο-

ποιήθηκαν στις περιπτώσεις μαθητών που δυσκολεύονταν να κατανοήσουν τη διδασκόμενη σχολική μαθηματική γνώση; Τα κυριότερα ευρήματα της μελέτης αυτής έδειξαν ότι οι κυρίαρχες παιδαγωγικές πρακτικές που εφαρμόστηκαν από τους εκπαιδευτικούς κατά τη διδασκαλία των Μαθηματικών προέρχονταν, κυρίως, από τους άρρητους ρυθμιστικούς και διδακτικούς κανόνες μιας αόρατης παιδαγωγικής. Επίσης, οι εκπαιδευτικοί για να καλύψουν τις ανάγκες των μαθητών προσφύγων, που δυσκολεύονταν να κατανοήσουν το μαθηματικό περιεχόμενο, εφάρμοσαν συγκεκριμένες διορθωτικές «τεχνικές», που απέρρεαν από μία ορατή παιδαγωγική πρακτική.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Δ.Υ.Ε.Π., Μαθηματικά, αόρατη παιδαγωγική πρακτική, ορατή παιδαγωγική πρακτική

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο μεγάλος αριθμός προσφύγων, τόσο στην Ελλάδα όσο και παγκοσμίως, θέτει σημαντικές προκλήσεις στη διεθνή κοινότητα, που οφείλει να ανταποκριθεί στις ανάγκες τους και να δημιουργήσει ένα πλαίσιο για την ένταξή τους στην εκάστοτε χώρα φιλοξενίας. Πέρα από την κάλυψη των βιοτικών αναγκών, η σημασία της παροχής εκπαίδευσης σε αυτούς τους ανθρώπους είναι τεράστια. Η απόκτηση γνώσεων και η ανάπτυξη δεξιοτήτων θα επιτρέψει την ένταξη των προσφύγων στη χώρα φιλοξενίας, με οφέλη τόσο για τους ίδιους όσο και για την τοπική κοινωνία (Ahmadzadeh κ.ά., 2014· UNHCR, 2017).

Λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαίτερες και δύσκολες συνθήκες της παρούσας προσφυγικής κρίσης που εξελίσσεται στην Ελλάδα, το Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων (ΥΠΠΕΘ) σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής (Ι.Ε.Π.) υποστηρίζουν και εφαρμόζουν τον σχεδιασμό της εκπαιδευτικής ένταξης των ανηλίκων προσφύγων που έχουν παραμείνει εκτός σχολείου για διάστημα μεγαλύτερο του ενός έτους (ΥΠΠΕΘ, 2016). Στην χώρα μας ο μεγαλύτερος αριθμός των προσφύγων παραμένει στα κέντρα φιλοξενίας και για τους περισσότερους από αυτούς η προοπτική να μετεγκατασταθούν σε άλλη χώρα είναι βασικό ζητούμενο.

Σκοπός της εργασίας αυτής είναι η διερεύνηση των παιδαγωγικών πρακτικών που εφαρμόστηκαν κατά τη διδασκαλία των Μαθηματικών από εκπαιδευτικούς που στελέχωσαν μια συγκεκριμένη Δομή Υποδοχής Εκπαίδευσης Προσφύγων (Δ.Υ.Ε.Π.) στην Ελλάδα.

Αρχικά παραθέτουμε τα εννοιολογικά εργαλεία του κώδικα, της ταξινόμησης, της περιχάραξης και των παιδαγωγικών πρακτικών από το θεωρητικό σχήμα του Basil Bernstein. Ακολουθεί η διατύπωση των ερευνητικών ερωτημάτων και η μεθοδολογική προσέγγιση που υιοθετήσαμε. Στη συνέχεια, παρουσιάζονται και αναλύονται τα ερευνητικά δεδομένα. Η εργασία ολοκληρώνεται με τη συζήτηση και τα συμπεράσματα.

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Σύμφωνα με τον Bernstein οι παιδαγωγικές πρακτικές εκφράζουν το μικρο-επίπεδο ανάλυσης και εφαρμόζονται, κυρίως, στο επικοινωνιακό πλαίσιο της σχολικής τάξης. Ωστόσο οι παιδαγωγικές πρακτικές ρυθμίζονται με βάση τα δομικά χαρακτηριστικά του μακρο-επιπέδου (Λάμνιαν, 2002, σ. 302). Ο Bernstein, την παιδαγωγική πρακτική την αντιλαμβάνεται ως πολιτισμικό αναμεταδότη και ισχυρίζεται ότι η βασική σχέση για την πολιτισμική αναπαραγωγή είναι η παιδαγωγι-

κή σχέση, η οποία αποτελείται από μεταδότες (εκπαιδευτικούς) και δέκτες (μαθητές) (Bernstein, 1989, σσ. 111-114· 1998, σ. 125). Έτσι, η ουσιαστική λογική της κάθε παιδαγωγικής σχέσης εξαρτάται από τρεις βασικούς κανόνες: τους ιεραρχικούς κανόνες, τους κανόνες διαδοχής και τους κανόνες κριτηρίων. Οι ιεραρχικοί κανόνες εστιάζονται και ρυθμίζουν το εσωτερικό κάθε παιδαγωγικής σχέσης (Hoadley, 2006, σσ. 21-26). Οι διδακτικοί κανόνες ρυθμίζουν κάθε παιδαγωγική πρακτική που αποτελείται από τους κανόνες διαδοχής και βηματισμού. Ο βηματισμός αφορά το χρονικό διάστημα που διατίθεται στους δέκτες για να κατακτήσουν τους κανόνες διαδοχής (Bernstein, 1989, σ. 115· 1990, σσ. 57-58). Τέλος, οι κανόνες κριτηρίων γνωστοποιούν στους δέκτες στο πλαίσιο της παιδαγωγικής σχέσης τι θεωρείται κατάλληλη ή ακατάλληλη επικοινωνία και κοινωνική θέση (Bernstein, 1989, σ. 116· 1990, σ. 58).

Οι ιεραρχικοί κανόνες μπορεί να είναι ρητοί ή άρρητοι. Όταν είναι ρητοί (Π++/Π+) αποκαλύπτουν σαφείς σχέσεις εξουσίας μέσα στην παιδαγωγική σχέση. Όταν είναι άρρητοι (Π--/Π-) ο δάσκαλος δρα άμεσα πάνω «στο πλαίσιο μετάδοσης αλλά έμμεσα πάνω στο δέκτη» διότι η εξουσία υποκρύπτεται χάρη σε επικοινωνιακές στρατηγικές (Bernstein, 1989, σσ. 117-118). Οι ρητοί κανόνες διαδοχής και βηματισμού καθορίζουν το χρονικό πρόγραμμα του δέκτη και μπορεί να καταγράφονται σε ημερήσια ωρολόγια προγράμματα, σε αναλυτικά προγράμματα, αλλά και σε κανόνες συμπεριφοράς. Ωστόσο, οι κανόνες διαδοχής μπορεί να είναι και άρρητοι. Όταν συμβαίνει αυτό ο δέκτης δεν μπορεί να γνωρίζει ξεκάθαρα το χρονικό του πρόγραμμα (Bernstein, 1989, σ. 118· 1990, σσ. 58-61). Οι κανόνες κριτηρίων μπορεί να είναι ρητοί ή άρρητοι. Αν είναι ρητοί τότε ο μαθητής/δέκτης έχει επίγνωση των κριτηρίων που πρέπει να ικανοποιήσει, ενώ όταν είναι άρρητοι, δεν μπορεί να γνωρίζει τα συγκεκριμένα κριτήρια, παρά μόνο πολύ γενικά και αόριστα (Bernstein, 1989, σσ. 121-122). Τέλος, ο Bernstein αναφέρει ότι όταν οι ιεραρχικοί κανόνες, οι κανόνες βηματισμού και διαδοχής, όπως και οι κανόνες κριτηρίων είναι ρητοί παράγεται ένας τύπος παιδαγωγικής πρακτικής τον οποίο αποκαλεί «ορατή παιδαγωγική». Όταν, όμως, οι κανόνες αυτοί είναι άρρητοι παράγεται ένας τύπος παιδαγωγικής πρακτικής, τον οποίο ο Bernstein αποκαλεί «αόρατη παιδαγωγική» (Bernstein, 1989, σ. 122· 1990, σσ. 61-64). Υπό αυτή την οπτική, στο συγκεκριμένο χωροχρονικό πλαίσιο, που εστιάζεται η παρούσα έρευνα, θα μας επιτρέψει την κοινωνιολογική προσέγγιση και ερμηνεία των εφαρμοζόμενων παιδαγωγικών πρακτικών για τη διδασκαλία των Μαθηματικών στη συγκεκριμένη Δ.Υ.Ε.Π.

Απόλυτα συνδεδεμένη με τις παιδαγωγικές πρακτικές είναι η έννοια του κώδικα που σύμφωνα με τον Bernstein (1989) αποτελεί αρχή, όπου στο εσωτερικό της εγγράφονται οι ταξικά ρυθμιζόμενες σχέσεις εξουσίας αλλά και αρχές κοινωνικού ελέγχου. Σύμφωνα με αυτή την αρχή γίνεται η επιλογή και ο κατάλληλος συνδυασμός των παιδαγωγικών πρακτικών, δηλαδή των μορφών μέσω των οποίων αυτές πραγματοποιούνται, αλλά και τα πλαίσια μέσα στα οποία εφαρμόζονται. Ιδιαίτερα συνυφασμένες με την έννοια του κώδικα, στο θεωρητικό πλαίσιο του Bernstein είναι οι έννοιες του συνόρου, της ταξινόμησης και της περιχάραξης (Bernstein, 1989, σσ. 21-22· 1990, σσ. 11-12). Τα σύνορα αποτελούν κοινωνικές συμβάσεις και πρακτικές, που κρατούν διαχωρισμένες τις κοινωνικές ομάδες στο χώρο και στο χρόνο (Bernstein, 1989, σ. 26). Όσον αφορά την ταξινόμηση αυτή εξαρτάται και ορίζεται από την ισχύ του συνόρου μεταξύ διαφορετικών κατηγοριών, όπως για παράδειγμα είναι τα αναλυτικά προγράμματα και τα γνωστικά αντικείμενα, τα οποία συγκροτούνται και απευθύνονται στη δύναμη της εξουσίας, η οποία μπορεί να καθορίζει τι μπορεί να τεθεί με τι, δημιουργώντας μία κατηγορία, και πόσο ισχυρός είναι ο διαχωρισμός μεταξύ

κατηγοριών (Bernstein, 1989, σ. 25· Hoadley, 2007, σ. 683). Η περιχάραξη αναφέρεται στον έλεγχο που κατέχουν οι μεταδότες και οι δέκτες για την επιλογή, την οργάνωση, το βηματισμό και την αξιολόγηση της μεταδιδόμενης γνώσης εντός της παιδαγωγικής σχέσης. Όταν η περιχάραξη είναι ισχυρή υπάρχει ένα ευδιάκριτο σύνορο, ενώ όταν είναι ασθενής υπάρχει ένα θολό σύνορο μεταξύ αυτού που μπορεί και αυτού που δεν μπορεί να μεταδοθεί (Bernstein, 1989, σ. 68). Στη συγκεκριμένη έρευνα εικάζουμε ότι οι διακυμάνσεις των τιμών που μπορεί να πάρει η ταξινόμηση και η περιχάραξη θα μας δώσουν τη δυνατότητα να αναδείξουμε το «μετασχηματισμό» του κυρίαρχου παιδαγωγικού κώδικα (curriculum), ο οποίος αποτελεί ένα «σύστημα μηνυμάτων» μέσω των οποίων μεταδίδεται η επίσημη εκπαιδευτική γνώση.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ – ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Στην παρούσα ερευνητική εργασία μας απασχόλησε η προσέγγιση των εξής ερευνητικών ερωτημάτων:

1. Ποιες παιδαγωγικές πρακτικές υλοποιήθηκαν από τους εκπαιδευτικούς που στελέχωσαν την εξεταζόμενη Δ.Υ.Ε.Π. για τη διδασκαλία των Μαθηματικών;
2. Οι παιδαγωγικές πρακτικές των εκπαιδευτικών διαφοροποιήθηκαν στις περιπτώσεις μαθητών που δυσκολεύονταν να κατανοήσουν τη μεταδιδόμενη σχολική μαθηματική γνώση;

Για να μπορέσουμε να απαντήσουμε στα παραπάνω ερευνητικά ερωτήματα αξιοποιήσαμε τη στρατηγική της μελέτης περίπτωσης (case study), η οποία μελετά σε βάθος με συστηματικό και κριτικό τρόπο «κάθε» περίπτωση, όπως στη δική μας εργασία είναι η συγκεκριμένη Δ.Υ.Ε.Π. (Flyvbjerg, 2006· Yin, 2009). Προκειμένου να μελετηθεί πληρέστερα το υπό εξέταση ζήτημα, θεωρήσαμε ότι η πολυμεθοδολογική προσέγγιση, και ειδικότερα η τριγωνοποίηση (triangulation), ήταν αναγκαία για την πραγματοποίηση του ερευνητικού σκοπού της έρευνας (Ιωσηφίδης, 2008; Creswell, 2012).

Για την πραγματοποίηση της έρευνάς μας αξιοποιήσαμε δύο ερευνητικά εργαλεία συλλογής των δεδομένων. Επιλέξαμε τη δομημένη παρατήρηση (Patton, 1990) και την ημιδομημένη συνέντευξη.

Το δείγμα της έρευνας επιλέχθηκε μέσω σκόπιμης δειγματοληψίας (purposive ή judgmental sampling) (Mason, 2003· May, 1994) και ήταν δύο (2) εκπαιδευτικοί (γυναίκες), που στελέχωσαν μία συγκεκριμένη Δ.Υ.Ε.Π. στην Ελλάδα, κατά το σχολικό έτος 2017-2018.

Η διαδικασία συλλογής των δεδομένων ξεκίνησε τον Φεβρουάριο του 2018 και ολοκληρώθηκε τον Μάρτιο του ίδιου έτους. Κάθε εκπαιδευτικός παρατηρήθηκε συνολικά τρεις φορές κατά τη διάρκεια διδασκαλίας του γνωστικού αντικείμενου των Μαθηματικών και στη συνέχεια ακολούθησαν οι συνεντεύξεις, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν στο χώρο της σχολικής μονάδας, που εργάζονταν οι εκπαιδευτικοί του δείγματος. Μετά τη συλλογή των δεδομένων πραγματοποιήθηκε η ανάλυσή τους με τη χρήση της τεχνικής της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου (content analysis) λαμβάνοντας ως μονάδα καταγραφής το θέμα (Κυριαζή, 2011· Robson, 2007). Η κατηγοριοποίηση των ερευνητικών ευρημάτων πραγματοποιήθηκε με βάση το σκοπό της έρευνας, το θεωρητικό πλαίσιο και τα ερευνητικά ερωτήματα. Με βάση το ερευνητικό εργαλείο της παρατήρησης συστήσαμε πέντε κατηγορίες ανάλυσης:

1. Η οριοθέτηση της ιεραρχικής σχέσης μεταξύ εκπαιδευτικού – μαθητή.
2. Το περιεχόμενο του γνωστικού αντικείμενου των Μαθηματικών.
3. Η εξέλιξη της παιδαγωγικής διαδικασίας.
4. Ο προσφερόμενος χρόνος για το βηματισμό μάθησης.
5. Τα τελικά κριτήρια αξιολόγησης των μαθητών.

Επιπλέον, από το ερευνητικό εργαλείο της συνέντευξης διαμορφώσαμε τις παρακάτω δύο κατηγορίες ανάλυσης και μία υποκατηγορία:

1. Η διαμόρφωση των παιδαγωγικών πρακτικών των εκπαιδευτικών στις ΔΥΕΠ.
2. Η εφαρμογή των διορθωτικών συστημάτων.
3. Η αναγκαιότητα ύπαρξης ενός δεύτερου τόπου πρόσληψης.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΤΗΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗΣ

Με σκοπό να διερευνήσουμε τις υλοποιούμενες παιδαγωγικές πρακτικές, που αξιοποιούνται από τους εκπαιδευτικούς του δείγματος, διαμορφώσαμε επιμέρους «εσωτερικές» διαβαθμίσεις των εννοιολογικών κατηγοριών που είχαν συσταθεί. Έτσι, ο Πίνακας 1 απεικονίζει συγκεντρωτικά τα αποτελέσματα των ερευνητικών δεδομένων της δομημένης παρατήρησης και μας βοηθάει να αναδείξουμε τις παιδαγωγικές πρακτικές που παρατηρήσαμε.

Πίνακας 1: Οι υλοποιούμενες παιδαγωγικές πρακτικές

Εννοιολογικές Κατηγορίες	Εκπαιδευτικοί	
	Εκπαιδευτικός 1	Εκπαιδευτικός 2
1. Η οριοθέτηση της ιεραρχικής σχέσης μεταξύ εκπαιδευτικού - μαθητή	Π --	Π -
2. Το περιεχόμενο του γνωστικού αντικείμενου των Μαθηματικών	Τ +	Τ ++
3. Η εξέλιξη της παιδαγωγικής διαδικασίας	Π -	Π --
4. Ο προσφερόμενος χρόνος για το βηματισμό μάθησης	Π --	Π --
5. Τα τελικά κριτήρια αξιολόγησης των μαθητών	Π --	Π --

Ειδικότερα, προέκυψαν τα εξής ερευνητικά ευρήματα:

1. Σχετικά με την οριοθέτηση της ιεραρχικής σχέσης μεταξύ εκπαιδευτικού – μαθητή παρατηρήσαμε ασθενείς (Π-) και εξασθενημένες (Π--) τιμές της περιχάραξης (Bernstein, 2000). Αναλυτικότερα, οι εκπαιδευτικοί του δείγματος κατά τη διάρκεια της εκπαιδευτικής διαδικασίας και μετάδοσης του γνωστικού αντικείμενου των Μαθηματικών προσπαθούσαν να κάνουν τους μαθητές πρόσφυγες να δουλέψουν ήσυχα και σταθερά. Ωστόσο, από τα ερευνητικά δεδομένα φάνηκε ότι οι εκπαιδευτικοί αρκετά συχνά έχαναν τον έλεγχο της τάξης και προ-

σπαθούσαν μέσω συχνών παρατηρήσεων και επιπλήξεων να «επιαναφέρουν» τους μαθητές στην ησυχία και την τάξη προκειμένου να καθίσουν στις αρχικές τους θέσεις. Το γεγονός αυτό φανερώνει ότι η ιεραρχική σχέση μεταξύ εκπαιδευτικού – μαθητή δεν ήταν ευκρινώς οριοθετημένη και οι εκπαιδευτικοί της έρευνάς μας δεν είχαν τη δυνατότητα να εφαρμόσουν ή και να ασκήσουν την εξουσία τους εντός της παιδαγωγικής σχέσης (Bernstein, 1989).

2. Στη δεύτερη κατηγορία ανάλυσης, που αφορά στο περιεχόμενο του γνωστικού αντικείμενου των Μαθηματικών, παρατηρήσαμε ισχυρές (T+) ή πολύ ισχυρές (T++) τιμές της ταξινόμησης (Bernstein, 1989). Πιο συγκεκριμένα, οι εκπαιδευτικοί της έρευνάς μας για τη διδασκαλία του γνωστικού αντικείμενου των Μαθηματικών είχαν από το Ι.Ε.Π. (επίσημο παιδαγωγικό πεδίο αναπλαισίωσης, το οποίο περιλαμβάνει όλους τους επίσημους κρατικούς θεσμούς και παράγοντες που δημιουργούν και πραγματοποιούν την εκπαιδευτική πολιτική), συγκεκριμένο αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών και σχολικό εγχειρίδιο με σαφείς οδηγίες και κατευθύνσεις για τη διδακτέα ύλη και τον τρόπο πραγμάτωσής της εντός του μικρο-επιπέδου της σχολικής τάξης. Το γεγονός αυτό σηματοδοτεί την ισχυρή μόνωση του συνόρου και τη διαφύλαξη του εν λόγω μαθήματος, και ακολούθως την ελάχιστη ή έως καθόλου συμπερίληψη άλλων γνωστικών αντικειμένων εντός του (Bernstein, 1989).
3. Στην τρίτη κατηγορία, η οποία αφορά στην εξέλιξη της παιδαγωγικής διαδικασίας, οι τιμές της περιχάραξης που παρατηρήσαμε ήταν ασθενείς (Π-) ή πλήρως εξασθενημένες (Π--) (Bernstein, 1989). Ειδικότερα, παρατηρήσαμε ότι η παιδαγωγική διαδικασία δεν καθορίστηκε μονομερώς από τους εκπαιδευτικούς του δείγματος. Έτσι, οι εκπαιδευτικοί κατά τη διδασκαλία των Μαθηματικών προσπάθησαν να αυξήσουν τα περιθώρια συμμετοχής και εμπλοκής των μαθητών μέσω διαφόρων «τεχνικών», όπως επιβραβεύσεις, λεκτικές ενισχύσεις, αλλά και μέσω της αξιοποίησης της καθημερινής τους γνώσης.
4. Όσον αφορά στον προσφερόμενο χρόνο για το βηματισμό μάθησης παρατηρήσαμε πλήρως εξασθενημένες τιμές της περιχάραξης (Π--) (Bernstein, 1989). Ειδικότερα, οι εκπαιδευτικοί της έρευνας φάνηκε να μην ακολουθούν την προδιαγεγραμμένη πορεία που όριζε το αναλυτικό πρόγραμμα του γνωστικού αντικείμενου των Μαθηματικών για τις συγκεκριμένες δομές. Έτσι, φάνηκε ότι οι μαθητές πρόσφυγες εργάζονταν με το δικό τους ρυθμό και οι εκπαιδευτικοί δεν ασκούσαν κάποια ιδιαίτερη πίεση την ολοκλήρωση της διδακτέας ύλης σε καθορισμένο χρόνο.
5. Όσον αφορά στα τελικά κριτήρια αξιολόγησης των μαθητών προσφύγων παρατηρήσαμε εξασθενημένες (Π-) τιμές της περιχάραξης (Bernstein, 2000). Αναλυτικότερα, οι εκπαιδευτικοί της έρευνάς μας δεν φάνηκε να συνδέουν άμεσα τη διαδικασία της αξιολόγησης των μαθητών τους με τους σκοπούς του αναλυτικού προγράμματος του γνωστικού αντικείμενου των Μαθηματικών. Συνεπώς, οι εκπαιδευτικοί φάνηκε να μην εστιάζουν στις γνωστικές επιτελέσεις των μαθητών προσφύγων, αλλά να εστιάζουν στις ικανότητές τους σύμφωνα με την προσωπική πορεία μάθησης του καθενός (Bernstein, 1989).

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΤΗΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ

1. Η διαμόρφωση των παιδαγωγικών πρακτικών των εκπαιδευτικών στις ΔΥΕΠ

Σύμφωνα με το θεωρητικό πλαίσιο του Bernstein (1989) η εσωτερική λογική των παιδαγωγικών πρακτικών πραγματοποιείται με βάση τη σχηματοποίηση και το συνδυασμό των ρυθμιστικών (ιεραρχικών) και των διδακτικών (βηματισμού/διαδοχής) κανόνων. Υπό αυτή την οπτική, οι εκπαιδευτικοί της έρευνάς μας πριν την εφαρμογή των παιδαγωγικών τους πρακτικών στη συγκεκριμένη Δ.Υ.Ε.Π., αναφέρονται σε μία αρχική περίοδο γνωριμίας και, κυρίως, οριοθέτησης της παιδαγωγικής τους σχέσης με τους μαθητές πρόσφυγες. Έτσι, μέσω της επιβολής της εξουσίας τους και της ιεραρχικής τους θέσης προσπάθησαν να «κατακτήσουν» το παιδαγωγικό πλαίσιο εντός του οποίου θα πραγματοποιούσαν τις παιδαγωγικές τους πρακτικές, όπως προκύπτει κι από τα ακόλουθα αποσπάσματα:

«Αρχικά έπρεπε να τους δώσω να καταλάβουν το ρόλο μου, ήθελα να τους κάνω να με σεβαστούν ... να καταλάβουν τις θέσεις μας» (E2).

«Στην αρχή εννοείται ότι μπήκα στην τάξη πολύ δυναμικά, έπρεπε να χρησιμοποιήσω τη δύναμη που μου έδινε η θέση μου για να τα βγάλω πέρα μαζί τους» (E1).

Μετά την αρχική περίοδο γνωριμίας και προσαρμογής φαίνεται ότι οι εκπαιδευτικοί της έρευνας έθεσαν σε εφαρμογή τις παιδαγωγικές τους πρακτικές. Από το λόγο τους φανερώνεται ότι προσπάθησαν στην αρχή να διαμορφώσουν το χώρο της σχολικής τάξης με τέτοιο τρόπο ώστε να μπορέσουν οι μαθητές να οργανωθούν σε ομαδικά σχήματα:

«... θέλω τα θρανία στην τάξη να είναι έτσι ώστε να χωράνε πεντάδες ή εξάδες, γιατί δεν θέλω να κάθονται απομονωμένα τα παιδιά» (E1).

«Τα θρανία και από το πρωινό σχολείο συνήθως είναι σε ομαδική διάταξη, αν δεν είναι, τότε τα φτιάχνω εγώ ... μας βολεύει περισσότερο» (E2).

Ωστόσο, η συγκεκριμένη επιλογή φάνηκε να τροποποιεί την αρχική ιεραρχική θέση των εκπαιδευτικών της έρευνάς μας στο μικροεπίπεδο της σχολικής τάξης και να «αποδυναμώνεται», με αποτέλεσμα οι εκπαιδευτικοί αρκετά συχνά να χάνουν τον έλεγχό της:

«... κάθε φορά γινόταν ένας χαμός, δεν μπορούσα να κάνω τίποτα, μιλάμε και για 28 με 30 παιδιά κιόλας έτσι;» (E1).

«... με μία λέξη γινόταν πανικός μέσα στην τάξη!» (E2).

Εστιάζοντας στους διδακτικούς κανόνες κατά τη διδασκαλία των Μαθηματικών, από το λόγο των εκπαιδευτικών του δείγματος, διαπιστώνεται ότι οι κανόνες διαδοχής ήταν ρητοί για τους μαθητές και ετεροκαθορίζονταν από το σχολικό εγχειρίδιο των Μαθηματικών που πρότεινε το Ι.Ε.Π.:

«Μας βοηθούσε το βιβλίο που είχαμε [Γειά σας 1] γιατί είχε μία σειρά, μία ροή» (E2).

«Το βιβλιαράκι είχε εικόνες, παιχνίδια και άλλα διάφορα που βόλεψε ... πάντα το χρησιμοποι-

1 Το «ΓΕΙΑ ΣΑΣ 1» αποτελεί την πρώτη γνωριμία των μαθητών με το σχολείο και τους συμμαθητές τους. Οι μαθητές μέσω αυτού μαθαίνουν την αλφαβήτα και τους αριθμούς καθώς επίσης, και να σχηματίζουν συλλαβές. Απευθύνεται σε μαθητές της ελληνικής ως δεύτερης γλώσσας που βρίσκονται στο αρχαίο επίπεδο γλωσσομάθειας (<http://repository.edulll.gr/edulll/handle/10795/872>).

ούσα για τα Μαθηματικά» (E1).

Ωστόσο, οι κανόνες βηματισμού κατά την εκπαιδευτική διαδικασία φαίνεται να αποδυναμώνονται και να καθορίζονται σύμφωνα με το ρυθμό πρόσληψης των μαθητών προσφύγων. Χαρακτηριστικά είναι τα παρακάτω παραθέματα:

«Εννοείται ότι δεν βιαζόμαστε, δουλεύουμε σελίδα – σελίδα όλοι μαζί» (E1).

«Τα Μαθηματικά είναι πιο εύκολα από τη Γλώσσα για αυτά τα παιδιά, αλλά ακόμα και σε αυτό το μάθημα δεν θέλω να βιάζομαι ...» (E2).

Σύμφωνα με τον Bernstein (1989) η ορατή παιδαγωγική πρακτική βασίζεται σε φανερές και τυπικές μορφές και πρακτικές αξιολόγησης των δεκτών (μαθητών), οι οποίες δίνουν περισσότερη έμφαση και αξία στο τελικό αποτέλεσμα καθώς και στην «αριθμητική» ταξινόμησή τους. Ωστόσο, από τα ερευνητικά δεδομένα διαπιστώνεται ότι η αξιολόγηση των μαθητών για το γνωστικό αντικείμενο των Μαθηματικών δεν εστιάζεται στο γνωστικό αποτέλεσμα αλλά στην προσπάθεια που κάθε μαθητής καταβάλλει:

«Στα Μαθηματικά υπήρχε περισσότερο ενδιαφέρον από τα ίδια τα παιδιά και αυτό εμένα με ενθάρρυνε ... όταν έβλεπα την προσπάθειά τους χαιρόμουν απίστευτα» (E1).

«Όταν έγραφαν τις ασκήσεις, όταν έβλεπα χέρια σηκωμένα για το ποιος θα σηκωθεί στον πίνακα και τα κατάφερναν, εμένα αυτό με γέμιζε, αυτή είναι η αξιολόγηση για μένα» (E2).

1.1. Η εφαρμογή των διορθωτικών συστημάτων

Σύμφωνα με το θεωρητικό πλαίσιο του Bernstein (1989) η εφαρμογή μιας ορατής παιδαγωγικής πρακτικής προϋποθέτει ρητούς και ανελαστικούς κανόνες διαδοχής, οι οποίοι έχουν τη δυνατότητα να καθορίζουν και να «προδιαγράφουν» το εκπαιδευτικό μέλλον των μαθητών. Υπό αυτή την οπτική, όταν οι μαθητές πρόσφυγες δυσκολεύονταν να κατανοήσουν τη διδασκόμενη σχολική μαθηματική γνώση, οι εκπαιδευτικοί εφαρμόζαν συγκεκριμένες στρατηγικές. Έτσι, από το λόγο των εκπαιδευτικών του δείγματος διαπιστώνεται ότι προσπάθησαν να αναπτύξουν κάποιους διορθωτικούς μηχανισμούς για να ενισχύσουν την «αδυναμία» κατάκτησης της γνώσης από τους μαθητές κατά τη διδασκαλία των Μαθηματικών. Έτσι, αναφέρονται στη θετική ενίσχυση των μαθητών καθώς και σε περιπτώσεις εξατομικευμένης διδασκαλίας, όπως προκύπτει από τα ακόλουθα αντιπροσωπευτικά παραθέματα:

«Ενισχύω πάρα πολύ την αυτοπεποίθησή τους όσο μπορώ» (E2).

«Εννοείται ότι κάνουμε ευκολότερες ασκήσεις σε μερικούς μαθητές όταν βλέπω ότι χάνονται» (E1).

Από τα ερευνητικά δεδομένα διαπιστώνεται και η δεύτερη στρατηγική που προτείνεται στο θεωρητικό του σχήμα ο Bernstein (1989). Δηλαδή, η εξασθένιση του ρυθμού του βηματισμού κατά τη διδασκαλία των Μαθηματικών, που αναφέρθηκε από εκπαιδευτικούς της έρευνάς μας:

«Δεν μας βιάζει κάτι, με ενδιαφέρει και οι τελευταίοι να είναι μαζί» (E1).

«Τα παιδιά μου καθορίζουν το ρυθμό του μαθήματος» (E2).

Επίσης, η τρίτη στρατηγική, η οποία αφορά στην υποβάθμιση της ποιότητας και της ποσότητας του γνωστικού περιεχομένου των Μαθηματικών, διαπιστώθηκε από τα ερευνητικά δεδομένα ότι αξιοποιήθηκε από τους εκπαιδευτικούς του δείγματος:

«Αρκετές φορές αλλάζω την άσκηση, την κάνω πιο εύκολη» (E2).

«Πολλές φορές κάνουμε μόνο μια διαίρεση όλη την ώρα και τίποτα άλλο» (E1).

Ωστόσο, οι προαναφερόμενες στρατηγικές που εφαρμόζουν οι εκπαιδευτικοί της έρευνάς μας έχουν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας επεξεργασμένης διαστρωμάτωσης στο εσωτερικό μίας ήδη διαστρωματίζουσας παιδαγωγικής πρακτικής, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Bernstein (1989), δηλαδή της ορατής παιδαγωγικής πρακτικής.

1. Η αναγκαιότητα ύπαρξης ενός δεύτερου τόπου πρόσληψης

Σύμφωνα με την ανάλυση του Bernstein (1989, σελ. 131-132) όταν υλοποιείται ένας ισχυρός βηματισμός περιχάραξης για τη διδασκαλία ενός σχολικού μαθήματος, όπως είναι τα Μαθηματικά, τότε δεν επαρκεί ο σχολικός χρόνος για την αποτελεσματική κατάκτηση της διδασκόμενης ύλης από τους μαθητές. Έτσι, απαιτείται απαραίτητα η αξιοποίηση ενός δεύτερου παιδαγωγικού πλαισίου για την ολοκλήρωση της διδακτικής πράξης και αυτό είναι το σπίτι του κάθε μαθητή. Μάλιστα, από τα ευρήματα της έρευνάς μας προκύπτει ότι οι εκπαιδευτικοί προκρίνουν την υλοποίηση ενός ισχυρού βηματισμού περιχάραξης για τη διδασκαλία των Μαθηματικών. Ωστόσο, για το σκοπό αυτό λειτουργούν αποτρεπτικά δύο παράγοντες: η πραγματοποίηση της εκπαιδευτικής διαδικασίας κατά τις απογευματινές ώρες και η έλλειψη ενός ιδιωτικού χώρου για τους μαθητές πρόσφυγες, που μπορεί να λειτουργήσει ως δεύτερος τρόπος πρόσληψης της σχολικής γνώσης. Πιο συγκεκριμένα, οι εκπαιδευτικοί του δείγματος δηλώνουν χαρακτηριστικά για το απογευματινό ωράριο διδασκαλίας των μαθημάτων στη συγκεκριμένη Δ.Υ.Ε.Π.:

«Αρχίζουμε στις δυόμισι το μεσημέρι το μάθημα. Ξέρεις πόσο δύσκολο είναι να τα μαζέψεις και να κάνεις μάθημα όταν έχουν έρθει φαγωμένα και νυσταγμένα και χάνουμε χρόνο; Είναι πολύ δύσκολο για όλους μας» (E1).

«Δεν εξυπηρετεί καθόλου το απογευματινό ωράριο, όλοι αποσυντονιζόμαστε. Το είδαμε αυτό και με τη συνάδελφο, είναι τροχοπέδη να κάνεις μάθημα το απόγευμα» (E2).

Επιπλέον, όπως προκύπτει και από τα ακόλουθα χαρακτηριστικά αποσπάσματα συνεντεύξεων, οι εκπαιδευτικοί του δείγματος φαίνεται ότι είναι απογοητευμένοι από την αδυναμία ύπαρξης ενός δεύτερου αποτελεσματικού τόπου για την πρόσληψη και κατάκτηση της σχολικής μαθηματικής γνώσης από τους μαθητές τους:

«Δεν υπάρχει το κατάλληλο πλαίσιο για αυτά τα παιδιά ... ότι μάθουν και ότι καταλάβουν μόνο εδώ» (E2).

«Σπίτι δεν υπάρχει και όταν και οι γονείς δεν μπορούν να βοηθήσουν, πώς θα τριφτούν για να μάθουν; Τι άλλο να κάνεις και εσύ;» (E1).

ΣΥΖΗΤΗΣΗ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην παρούσα έρευνα στρέψαμε το ενδιαφέρον μας στη διερεύνηση των εφαρμοζόμενων παιδαγωγικών πρακτικών, που αξιοποιούν οι εκπαιδευτικοί σε μία Δ.Υ.Ε.Π. κατά τη διδασκαλία των γνωστικού αντικείμενου των Μαθηματικών. Ακόμη, διερευνήσαμε τις πιθανές διαφοροποιήσεις στις παιδαγωγικές πρακτικές των εκπαιδευτικών σε περιπτώσεις μαθητών προσφύγων, που δυσκολεύονταν να κατανοήσουν τη διδασκόμενη μαθηματική γνώση.

Από τη σύγκλιση των δύο ερευνητικών «εργαλείων», όσον αφορά τις εφαρμοζόμενες παιδαγωγικές πρακτικές από τους εκπαιδευτικούς στην συγκεκριμένη Δ.Υ.Ε.Π., διαπιστώσαμε ότι οι ιεραρχικοί κανόνες, οι κανόνες διαδοχής και βηματισμού καθώς και οι κανόνες των κριτηρίων έτειναν προς τις αρχές μίας αόρατης παιδαγωγικής πρακτικής (Bernstein, 1989). Επίσης, τα ευρήματα της έρευνας έδειξαν ότι οι εκπαιδευτικοί διαφοροποίησαν τις υλοποιούμενες παιδαγωγικές πρακτικές τους όταν υπήρχαν, εντός του μικροεπιπέδου της σχολικής τάξης, μαθητές πρόσφυγες, οι οποίοι δυσκολεύονταν να κατανοήσουν την προσφερόμενη μαθηματική γνώση.

Αναλυτικότερα, τα ευρήματα της έρευνας φάνέρωσαν ότι οι υλοποιούμενες παιδαγωγικές πρακτικές των εκπαιδευτικών διακατέχονταν από ασθενείς ταξινομήσεις (Τ--/Τ-) και περιχαράξεις (Π--/Π-). Η αποδυνάμωση των τιμών τόσο της ταξινόμησης όσο και της περιχάραξης υφίσταται στο «εσωτερικό» ενός συγχωνευμένου κώδικα, ώστε η «εξασθένηση» να μπορέσει να ενισχύσει τους μαθητές πρόσφυγες για να συμμετάσχουν ενεργά κατά την μετάδοση του γνωστικού αντικείμενου των Μαθηματικών (Asimaki, Lagiou, Koustourakis, & Sakkoulis, 2018; Bernstein, 1989, 2000).

Ειδικότερα, οι ιεραρχικοί κανόνες ήταν άρρητοι και φαίνεται ότι έτειναν προς μία αόρατη παιδαγωγική πρακτική. Η «εξασθένηση» των ιεραρχικών κανόνων έγινε ορατή κατά την εξέλιξη της εκπαιδευτικής διαδικασίας και μετάδοσης του γνωστικού αντικείμενου των Μαθηματικών. Έτσι, η άμεση εμπλοκή των μαθητών προσφύγων κατά την εκπαιδευτική διαδικασία, καθώς και τα αυξημένα περιθώρια συμμετοχής τους φάνηκε να «αποδυναμώνουν» την ιεραρχική θέση των εκπαιδευτικών και να τροποποιούν την παιδαγωγική σχέση (Bernstein, 1989).

Όσον αφορά στους διδακτικούς κανόνες και ειδικότερα στους κανόνες διαδοχής αυτοί ήταν κυρίως ρητοί και φάνηκε να καθορίζονται από το προσφερόμενο σχολικό εγχειρίδιο των Μαθηματικών. Ωστόσο, οι κανόνες βηματισμού καθορίστηκαν από το ρυθμό πρόσληψης των μαθητών προσφύγων και δεν φάνηκε να επιταχύνουν τις διαδικασίες μετάδοσης της προσφερόμενης μαθηματικής γνώσης (Asimaki et al., 2018). Ως προς τα τελικά κριτήρια αξιολόγησης των μαθητών προσφύγων διαπιστώσαμε ότι οι εκπαιδευτικοί της έρευνας προσανατολίζονταν στην αξιολόγηση των μαθητών μέσω μιας συνεχούς διαδικασίας που είχε σκοπό την ενίσχυση της μαθησιακής τους προσπάθειας και την ελαχιστοποίηση κάθε εξωτερικού καταναγκασμού (Bernstein, 1989; Λάμνι-ας, 2002).

Αναφορικά με το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα, που αφορά σε τυχόν διαφοροποίηση των εφαρμοζόμενων παιδαγωγικών πρακτικών για τους μαθητές πρόσφυγες που δεν μπορούσαν να κατανοήσουν την προσφερόμενη μαθηματική γνώση, εντοπίσαμε τρεις στρατηγικές (Ασημάκη, Σακκούλης, & Βεργίδης, 2016). Πιο συγκεκριμένα, οι εκπαιδευτικοί της έρευνάς μας φάνηκε ότι υλοποιούν συγκεκριμένους διορθωτικούς μηχανισμούς, όπως τη θετική ενίσχυση των μαθητών τους και σε ορισμένες περιπτώσεις εφάρμοσαν εξατομικευμένη διδασκαλία. Επιπλέον, διαπιστώθηκε η προσπάθεια άμβλυνσης των κανόνων βηματισμού ή ακόμα η υποβάθμιση της ποιότητας

και της ποσότητας του γνωστικού αντικειμένου των Μαθηματικών (Bernstein, 1989).

Καθώς οι προσφυγικές ροές προς την Ελλάδα αυξάνονται συνεχώς και δημιουργούνται οι ανάγκες για την ίδρυση νέων σχολικών Δ.Υ.Ε.Π., θεωρούμε ότι θα παρουσίαζε έντονο ενδιαφέρον η διερεύνηση της οργάνωσης και λειτουργίας παρόμοιων δομών σε χώρες που αποτελούν τις πύλες εισόδου προσφύγων προς την Ευρωπαϊκή Ένωση, όπως είναι η Ιταλία και η Ισπανία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Ασημάκη, Α., Σακκούλης, Δ. & Βεργίδης, Δ. (2016). Αναζητώντας παιδαγωγικές πρακτικές για τη σχολική επιτυχία «όλων» των μαθητών: μια κοινωνιολογική προσέγγιση. *Το Βήμα Των Κοινωνικών Επιστημών*, 1Z(67), 53-80.
- Ahmadzadeh, H., Çorabatır, M., Husseini, J. A., Hashem, L. & Wahby, S. (2014). *Ensuring Quality Education for Young Refugees from Syria: Mapping Exercise on Quality Education for Young Refugees from Syria (12-25 years)*. Oxford, UK: Refugee Studies Centre, Oxford Department of International Development.
- Asimaki, A., Lagiou, A., Koustourakis, G. & Sakkoulis, D. (2018). Training Adequacy and Pedagogic Practices of Teachers in Reception Facilities for Refugee Education in Greece during the Economic Crisis: A Case Study. *Journal of Studies In Education*, 8(3), 79.
- Bernstein, B. (1989). *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Bernstein, B. (1990). *Class, Codes and Control Volume IV The Structuring of Pedagogic Discourse*. London: Routledge.
- Bernstein, B. (1998). Παιδαγωγική, ταυτότητες, Σύνορα: Μιλώντας για μια θεωρία συμβολικού ελέγχου. Συνέντευξη του Basil Bernstein με τον Ιωσήφ Σολομών. *Σύγχρονα θέματα*, 66, 125-134.
- Bernstein, B. (2000). *Pedagogy, Symbolic Control and Identity. Theory, Research, Critique, Revised Edition*. Lanham, Boulder, New York, Oxford: Rowman and Littlefield Publishers Inc.
- Bird, M., Hammersley, M., Comm, R. & Woods, P. (1999). *Εκπαιδευτική Έρευνα στην Πράξη. Εγχειρίδιο Μελέτης*. Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Creswell, J. W. (2012). *Educational research: planning, conducting, and evaluating quantitative and qualitative research* (4th ed.). Pearson Education Inc.
- Flyvbjerg, B. (2006). Five Misunderstandings About Case-Study Research. *Qualitative Inquiry*, 12(2), 219-245.
- Hoadley, U. (2006). Analyzing pedagogy: The problem of framing. *Journal of Education*, 40, 15-34. Ανάκτηση από: <http://www.education.uct.ac.za/edu/staff/academic/uhoadley>
- Hoadley, U. (2007). The reproduction of social class inequalities through mathematics pedagogies in South African primary schools. *Journal of Curriculum Studies*, 39(6), 679-706.
- Ιωσηφίδης, Θ. (2008). *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική.
- Κυριαζή, Ν. (2011). *Η κοινωνική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*. Αθήνα: Πεδίο.

- Λάμνιαν, Κ. (2002). *Κοινωνιολογική θεωρία και εκπαίδευση*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Mason, J. (2003). *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- May, A.K. (1994). Interview techniques in qualitative research: concerns and challenges. Στο Morse, M.J. (Ed.), *Critical issues in qualitative research methods* (σσ. 188-201). Newbury Park: Sage.
- Patton, M.Q. (1990). *Qualitative Evaluation and Research Methods*. London: Sage.
- Robson, C. (2007). *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου: ένα μέσον για κοινωνικούς επιστήμονες και επαγγελματίες ερευνητές*. Αθήνα: Gutenberg.
- Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων (2016). *Οργάνωση και λειτουργία των Δομών Υποδοχής για την Εκπαίδευση των Προσφύγων*. Ανάκτηση από: <http://www.minedu.gov.gr/prosf-ekpaideusi-m/24158-23-09-16-organosi-kai-leitourgia-ton-domon-ypodoxis-gia-tin-ekpaidefsi-ton-prosfygon-dyep-4>
- Yin, R. (2009). *Case Study Research: Design and Methods*. Los Angeles: Sage.
- United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR). (2003). *Education field guidelines*. Geneva: UN.
- United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR). (2017). *Greece National Education Sector Working Group Meeting Minutes*. Athens: UN. Ανάκτηση από: <https://data2.unhcr.org/en/documents/details/60364>

Επιμήκυνση και εγκατάλειψη των σπουδών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση: μια εναλλακτική κοινωνιολογική προσέγγιση

Δημήτρης Σακκούλης

Υποψήφιος Διδάκτορας, Τμήμα Επιστημών Εκπαίδευσης και Κοινωνικής Εργασίας,
Πανεπιστήμιο Πατρών
d.sakkoulis@upatras.gr

Άννα Ασημάκη

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Επιστημών Εκπαίδευσης και Κοινωνικής Εργασίας
Πανεπιστήμιο Πατρών
asimaki@upatras.gr

Γεράσιμος Κουστουράκης

Καθηγητής, Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης και της Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία
Πανεπιστήμιο Πατρών
koustourakis@upatras.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το ζήτημα της επιμήκυνσης και της εγκατάλειψης των σπουδών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση έχει απασχολήσει τη διεθνή κοινωνιολογική έρευνα. Σειρά μελετών, αξιοποιώντας υπάρχοντα θεωρητικά μοντέλα και ερμηνευτικές προσεγγίσεις, με σημαντικότερα εκείνα των Tinto, Bean και τα συνδυαστικά μοντέλα, συνέβαλαν σε σημαντικό βαθμό στην κατανόηση του φαινομένου. Από τη δεκαετία του 1990 και ύστερα εμφανίζονται έρευνες που αξιοποιούν το θεωρητικό πλαίσιο του Pierre Bourdieu για την προσέγγιση του συγκεκριμένου φαινομένου. Ειδικότερα, οι έρευνες αυτές αξιοποιώντας τις έννοιες του habitus, του κεφαλαίου και του πεδίου παρέχουν εναλλακτικούς ερμηνευτικούς διαύλους σε ένα ούτως ή άλλως σύνθετο φαινόμενο. Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι, συνεισφέροντας στο θεωρητικό στοχασμό και σχεδιασμό της κοινωνικής έρευνας, να αναδείξει την ερμηνευτική ισχύ που παρέχει το θεωρητικό πλαίσιο του P. Bourdieu και ειδικότερα τη χρησιμότητα της θεωρίας της πρακτικής για τη μελέτη του φαινομένου της επιμήκυνσης και της εγκατάλειψης των σπουδών στην ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση. Σημειώνεται ότι οι πρακτικές των κοινωνικών υποκειμένων (φοιτητών) στο ελληνικό πανεπιστημιακό πεδίο είναι προϊόν της σχέσης μεταξύ του habitus και του κεφαλαίου που αυτά διαθέτουν, καθώς και του πανεπιστημιακού πεδίου, όπως αυτό διαμορφώθηκε και λειτουργεί στην Ελλάδα, στα πλαίσια του οποίου οι φοιτητές δρουν.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: τριτοβάθμια εκπαίδευση, φοιτητική διαρροή, εγκατάλειψη σπουδών, επιμήκυνση σπουδών, θεωρία πρακτικής

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η επιμήκυνση και η εγκατάλειψη των σπουδών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, φαινόμενο διεθνές και διαχρονικό, έχει απασχολήσει την επιστημονική έρευνα (Aljohani, 2016α· Quinn, 2013). Το ερευνητικό ενδιαφέρον δικαιολογείται από το γεγονός ότι πρόκειται για ένα ζήτημα με εκπαιδευτικές, κοινωνικές και οικονομικές διαστάσεις. Ειδικότερα, η επιμήκυνση και η εγκατάλειψη των σπουδών έχουν σημαντικές επιπτώσεις στους εμπλεκόμενους φοιτητές και στην ακαδημαϊκή λειτουργία των ιδρυμάτων (προγραμματισμός ακαδημαϊκού έργου, ποιότητα παρεχόμενων σπουδών, βιωσιμότητα εκπαιδευτικών προγραμμάτων, αξιολόγηση ιδρυμάτων). Επιπλέον, καθώς η τριτοβάθμια εκπαίδευση συνδέεται με την κοινωνική δικαιοσύνη και την οικονομική ανάπτυξη, τα ζητήματα αυτά επηρεάζουν τη διαμόρφωση και την προσφορά του ακαδημαϊκού έργου, όπως και την αξιολόγηση του τρόπου λειτουργίας των διαφόρων πανεπιστημίων (Quinn, 2013).

Όσον αφορά τους εννοιολογικούς προσδιορισμούς η «*επιμήκυνση των σπουδών*» αναφέρεται στα άτομα που παρατείνουν τη φοίτησή τους για χρονικό διάστημα μεγαλύτερο από το προβλεπόμενο, σύμφωνα με το ισχύον, ανά εκπαιδευτικό σύστημα, θεσμικό πλαίσιο. Ακόμη, η «*εγκατάλειψη των σπουδών*» αναφέρεται στα άτομα που δεν ολοκληρώνουν τις σπουδές και είτε διαγράφονται οριστικά από τη σχολή φοίτησης είτε δεν επανεγγράφονται σε αυτήν με αποτέλεσμα ή άμεσα ή σε δεύτερο χρόνο να χάνουν την φοιτητική τους ιδιότητα (ΚΑΝΕΠ / ΓΣΕΕ, 2013· Quinn, 2013).

Σειρά μελετών που αξιοποιούν θεωρητικά μοντέλα και ερμηνευτικές προσεγγίσεις, όπως είναι εκείνα του Tinto (1975, 1993), του Bean (1982, 1985) ή τα συνδυαστικά μοντέλα (Pascarella & Terenzini, 1980· Bean & Metzner, 1985· Cabrera, Nora, & Castaneda, 1993), συμβάλλουν στην κατανόηση του ζητήματος της επιμήκυνσης ή της εγκατάλειψης των σπουδών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Συμπληρωματικά με τις προσεγγίσεις αυτές παρατηρείται, από τη δεκαετία του 1990 και ύστερα, η πραγματοποίηση μελετών, που αξιοποιούν τις έννοιες του *habitus*, του κεφαλαίου και του πεδίου από το θεωρητικό πλαίσιο του Pierre Bourdieu, με αποτέλεσμα να αναδύονται εναλλακτικοί ερμηνευτικοί δίαυλοι για την ανάλυση του συγκεκριμένου ζητήματος. Εστιάζοντας το ενδιαφέρον μας σε κάποιες ενδεικτικές μελέτες επισημαίνουμε ότι η Thomas (2002) προσέγγισε ένα βρετανικό πανεπιστήμιο το οποίο εμφάνιζε υψηλούς δείκτες απόδοσης και διατήρησης της φοίτησης των φοιτητών του. Η ερευνήτρια αξιοποιώντας την έννοια του *θεσμικού habitus* ανέδειξε τις αξίες και τις πρακτικές του πανεπιστημιακού πεδίου που συμβάλλουν στην επιτυχή ολοκλήρωση των σπουδών.

Οι Crozier, Reay, Clayton, Colliander & Grinstead (2008) σε έρευνα που πραγματοποίησαν σε 4 βρετανικά πανεπιστήμια ανέδειξαν τη σημασία που έχει η εγγύτητα του θεσμικού *habitus* του ιδρύματος με τις προδιαθέσεις (*dispositions*) των φοιτητών κατά την είσοδό τους στο πανεπιστήμιο στην επιτυχή ολοκλήρωση των σπουδών τους.

Οι Massi & Villani (2015) συνδυάζοντας το μοντέλο του Tinto με την έννοια του *habitus* (προδιαθέσεις των φοιτητών) ερμηνεύουν τα χαμηλά ποσοστά εγκατάλειψης των σπουδών που παρατηρούνται σε Τμήμα του Πανεπιστημίου του Sao Paolo.

Οι Gale & Parker (2017) αξιοποίησαν τις έννοιες του πολιτισμικού κεφαλαίου και του πεδίου για να ερμηνεύσουν την επιτυχή ακαδημαϊκή πορεία Αυστραλών φοιτητών από χαμηλά κοινωνικά στρώματα. Η έρευνα αυτή έδειξε ότι το υποστηρικτικό πανεπιστημιακό περιβάλλον συμβάλει στην επιτυχή ολοκλήρωση των σπουδών μειώνοντας την επίδραση του κοινωνικοοικονομικού

περιβάλλοντος προέλευσης των φοιτητών.

Η Carlhed (2017) σε έρευνα που διεξήγαγε σε σουηδικά πανεπιστήμια ανέδειξε τη συσχέτιση των χαρακτηριστικών του πανεπιστημιακού πεδίου με το πολιτισμικό κεφάλαιο και τις εκπαιδευτικές πρακτικές των φοιτητών στην επιτυχή ή όχι έκβαση των σπουδών τους.

Οι Cotton, Nash & Kneale (2017) υιοθετώντας με κριτικό τρόπο το θεωρητικό πλαίσιο του Bourdieu, ανέδειξαν το ρόλο του πανεπιστημιακού πεδίου και του πολιτισμικού κεφαλαίου των «μη – παραδοσιακών»¹ φοιτητών για την παραμονή τους στο πανεπιστήμιο. Επίσης, αξιοποιώντας το μοντέλο του Tinto έδειξαν ότι η κοινωνική και ακαδημαϊκή ενσωμάτωση των φοιτητών είναι σημαντική για την «ανθεκτικότητά» τους στο πανεπιστημιακό πεδίο. Αντίστοιχα, η Hlinka (2017) φανέρωσε τη σημαντικότητα της επίδρασης του πολιτισμικού κεφαλαίου των φοιτητών για την παραμονή τους στο πανεπιστήμιο. Ακόμη, οι Nairz-Wirth, Feldmann & Spiegl (2017) σε έρευνα που διεξήγαγαν σε «μη – παραδοσιακούς» Αυστριακούς φοιτητές έδειξαν ότι η είσοδος και η παραμονή τους στο πανεπιστήμιο εξαρτάται από το φέρον πολιτισμικό τους κεφάλαιο και το θεσμικό habitus του πανεπιστημίου.

Οι Bodin & Orange (2018) διερεύνησαν την εγκατάλειψη των σπουδών στο πρώτο έτος φοίτησης και έδειξαν ότι αυτή δεν συνδέεται με την αυξημένη είσοδο φοιτητών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, που παρατηρείται τις τελευταίες δεκαετίες. Πρόκειται για ένα δομικού χαρακτήρα φαινόμενο, που εκτυλίσσεται σε ένα αυστηρά δομημένο και ιεραρχημένο πεδίο ως αποτέλεσμα της δυσαρμονίας ανάμεσα στις προδιαθέσεις των φοιτητών και στα ακαδημαϊκά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του πανεπιστημίου.

Τέλος, η Reay (2018) προσέγγισε γόνους εργατικής τάξης που εισέρχονται στο πανεπιστήμιο και επεσήμανε ότι ο ρόλος του πολιτισμικού, κοινωνικού και οικονομικού τους κεφαλαίου είναι σημαντικός για τη συνέχιση και ολοκλήρωση των σπουδών τους. Η επιτυχία συνδέεται με την προσαρμογή τους στη «λογική του πανεπιστημιακού πεδίου» και τη δυνατότητα αναγνώρισης και κατανόησης των «κανόνων του παιχνιδιού» που εκτυλίσσεται εντός του.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι, συνεισφέροντας στο θεωρητικό στοχασμό και σχεδιασμό της κοινωνικής έρευνας, να αναδείξει την ερμηνευτική ισχύ που παρέχει το θεωρητικό πλαίσιο του Bourdieu και ειδικότερα τη χρησιμότητα της θεωρίας της πρακτικής για τη μελέτη του φαινομένου της επιμήκυνσης και της εγκατάλειψης των σπουδών στην ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση. Όπως προκύπτει κι από τις μελέτες που προαναφέραμε, οι πρακτικές των κοινωνικών υποκειμένων (φοιτητών) στο πανεπιστημιακό πεδίο είναι προϊόν της σχέσης μεταξύ του habitus και του όγκου και των ειδών του κεφαλαίου που διαθέτουν, καθώς και των χαρακτηριστικών και του τρόπου λειτουργίας του πανεπιστημιακού πεδίου εντός του οποίου τα συγκεκριμένα υποκείμενα κινούνται και δρουν.

Στη συνέχεια αυτής της εργασίας θα επιχειρήσουμε αρχικά, να αναδείξουμε τους παράγοντες που συν-διαμορφώνουν την έκβαση των σπουδών και θα αναφερθούμε σε υπάρχοντα μοντέλα ερμηνείας του φαινομένου. Έπειτα, αφού αναφερθούμε σύντομα στη θεωρία της πρακτικής,

1 «Μη – παραδοσιακοί» θεωρούνται οι φοιτητές που προέρχονται από κοινωνικές ομάδες που, εξαιτίας διαρθρωτικών περιορισμών, υποεκπροσωπούνται στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Είναι φοιτητές α' γενιάς (γονείς οικογενειών που κανένα μέλος τους δεν έχει πανεπιστημιακές σπουδές), ανάπηροι, ενήλικες, γόνοι μονογονεϊκών οικογενειών, με χαμηλό εισόδημα ή μέλη μειονοτικών ομάδων (Cotton et al, 2017, p. 63)

θα επιχειρήσουμε να διαμορφώσουμε μια πρόταση εφαρμογής της συγκεκριμένης θεωρίας για την ερμηνεία του φαινομένου της επιμήκυνσης και της εγκατάλειψης των σπουδών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση.

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΟΥ ΟΔΗΓΟΥΝ ΣΤΗ ΔΙΑΚΟΠΗ Η΄ ΤΗΝ ΕΠΙΒΡΑΔΥΝΣΗ ΤΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Από τη μελέτη της διεθνούς βιβλιογραφίας προκύπτει ότι υπάρχει συνδυασμός παραγόντων που δυσχεραίνουν την ολοκλήρωση των σπουδών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση (βλ. ενδεικτικά: Maher & Macallister, 2013· Quinn, 2013; Massi & Villani, 2015· Aljohani, 2016α & 2016β· Hlinka, 2017). Οι παράγοντες αυτοί σχετίζονται με:

- *το κοινωνικό – πολιτισμικό – οικονομικό και ακαδημαϊκό περιβάλλον*: οικογενειακό υπόβαθρο του φοιτητή (μορφωτικό επίπεδο, κοινωνικο–οικονομικό status), φύλο, προηγούμενη οικογενειακή ακαδημαϊκή εμπειρία, προσωπικό και οικογενειακό εισόδημα του φοιτητή, πιθανή λήψη οικονομικής βοήθειας (δάνειο ή υποτροφία), κόστος σπουδών, διαμονή, αντιστοιχία κόστους – οφέλους, ποιότητα των παρεχόμενων ακαδημαϊκών υπηρεσιών και των εγκαταστάσεων, τύπος και μέγεθος της σχολής φοίτησης.
- *τις πιθανές δεσμεύσεις* (εργασιακές, επαγγελματικές, οικογενειακές, ηλικιακές).
- *την ομαλή ενσωμάτωση του φοιτητή στο ακαδημαϊκό και κοινωνικό σύστημα*: ποιότητα της ακαδημαϊκής εμπειρίας και ικανοποίηση που επιφέρει στους φοιτητές, κοινωνική και ακαδημαϊκή ένταξη του φοιτητή, δίκτυο των σχέσεων του φοιτητή με συμφοιτητές και διδάσκοντες.
- *τα προσωπικά στοιχεία και δυνατότητες των φοιτητών*: ακαδημαϊκές ικανότητες και δεξιότητες, προηγούμενη σχολική εμπειρία (βαθμολογία, ακαδημαϊκές επιδόσεις), συνθήκες μελέτης, πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, πιθανές ασθένειες, ψυχική υγεία του φοιτητή.
- *τα προγράμματα σπουδών*: ποιότητα των παρεχόμενων προγραμμάτων, επιλογές μαθημάτων, επαγγελματικές προοπτικές που εξασφαλίζουν οι σπουδές στον φοιτητή.

Δεν υπάρχει ένας κοινά αποδεκτός παράγοντας αλλά συνδυασμός των παραγόντων που «ωθεί» τους φοιτητές σε πλημμελή φοίτηση ή στην εγκατάλειψη των σπουδών τους. Μάλιστα, λόγω της πολυπλοκότητας των προαναφερθέντων παραγόντων και της διαφορετικής επίδρασής τους στην πορεία του κάθε φοιτητή θεωρούμε ότι για την κατανόηση του συγκεκριμένου φαινομένου προβάλλει ως περισσότερο κατάλληλη η ολιστική προσέγγισή του. Ενδεικτικά μπορούμε να αναφερθούμε στην περίπτωση φοιτητών οι οποίοι παρά την παρουσία δυσμενών κοινωνικοοικονομικών παραγόντων και άλλων δυσκολιών στην προσωπική τους ζωή καταφέρνουν να ολοκληρώσουν επιτυχώς και έγκαιρα τις σπουδές τους (Σακκούλης, Ασημάκη, & Κουστουράκης, 2018).

ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΜΟΝΤΕΛΑ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 και ύστερα αναπτύχθηκαν στο διεθνή χώρο θεωρητικά μοντέλα, που συνέβαλαν στην κατανόηση και ερμηνεία του φαινομένου της επιμήκυνσης και της εγκατάλειψης φοίτησης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση (Aljohani, 2016β). Από τις πρώτες σχετικές μελέτες όπως αυτή του W. Spady (1971) ως τις μέρες μας τα μοντέλα που διατυπώθηκαν ερμηνεύουν τη διαδρομή των φοιτητών στο πανεπιστήμιο εξετάζοντας την αλληλεπίδραση του ατόμου,

που εισέρχεται στο πανεπιστημιακό πεδίο, με τα επιμέρους στοιχεία του εκάστοτε τριτοβάθμιου ιδρύματος. Η δυναμική αλληλεπίδραση των συγκεκριμένων παραγόντων καθορίζει τη συστηματική παρακολούθηση και ολοκλήρωση των σπουδών ή την πλημμελή φοίτηση και την εγκατάλειψή τους. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις ερμηνευτικές προσεγγίσεις των Tinto (1975, 1993) και Bean (1982, 1985).

Το μοντέλο του Tinto είναι το πιο γνωστό διεθνώς και αξιοποιήθηκε ευρύτατα τις τέσσερις τελευταίες δεκαετίες σε αρκετές μελέτες αποτελώντας αντικείμενο σχετικού επιστημονικού διαλόγου (Van der Bijl & Lawrence, 2019· Breier, 2010· Braxton, Milem, & Sullivan, 2000). Ο Tinto προσέγγισε την επιτυχή ολοκλήρωση των σπουδών ως μια διαδικασία ενσωμάτωσης του ατόμου στο ακαδημαϊκό και κοινωνικό σύστημα του πανεπιστημίου (Σακκούλης κ.ά., 2018). Από τη στιγμή που το άτομο εισέρχεται στο πανεπιστημιακό πεδίο, οι πρότερες εμπειρίες του διαμορφώνουν και τροποποιούν τους στόχους και τις ακαδημαϊκές δεσμεύσεις του επηρεάζοντας την ακαδημαϊκή του πορεία. Απαραίτητη προϋπόθεση για τη θετική έκβαση των σπουδών είναι η έγκαιρη και επιτυχής ενσωμάτωσή του φοιτητή στα συστήματα που συγκροτούν το πανεπιστημιακό πεδίο (ακαδημαϊκό και κοινωνικό) (Tinto, 1993).

Το μοντέλο του Tinto επηρέασε διαχρονικά την έρευνα και δέχτηκε ανάλογη κριτική. Αποτέλεσμα του σχετικού διαλόγου ήταν η εμφάνιση του θεωρητικού μοντέλου του Bean (1982, 1985). Ο τελευταίος προσομοιάζει τη διαδικασία της πρόωρης εγκατάλειψης των σπουδών με την εργατική κινητικότητα στο εργασιακό πεδίο. Έτσι, παρόμοιοι λόγοι (οργανωτικοί, περιβαλλοντικοί και προσωπικοί) οδηγούν τόσο τους φοιτητές όσο και τους εργαζόμενους να εγκαταλείψουν τις σπουδές ή την εργασία τους.

Εκτός από τα μοντέλα των Tinto και Bean αναπτύχθηκαν και εναλλακτικές προτάσεις, που αποτελούν παραλλαγές και προεκτάσεις αυτών. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα μοντέλα των Pascarella & Terenzini (1980), Bean & Metzner (1985), και Cabrera et al (1993).

ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Οι προαναφερθείσες ερμηνευτικές προσεγγίσεις συνέβαλαν αποφασιστικά στην περιγραφή και την κατανόηση των στοιχείων, που συνδιαμορφώνουν την ακαδημαϊκή διαδρομή των φοιτητών και παρέχουν σημαντικούς προγνωστικούς δείκτες γι' αυτή. Τα χαρακτηριστικά και τα επιμέρους προγνωστικά στοιχεία τους μπορούν να ομαδοποιηθούν σε δημογραφικά, ψυχολογικά, ακαδημαϊκά και κοινωνιολογικά (Devine, 2012). Ωστόσο, οι παράγοντες αυτοί αδυνατούν, συχνά, να ερμηνεύσουν τη δυσαρμονία, που παρατηρείται, μεταξύ της επίδρασης των κοινωνικοοικονομικών παραγόντων προέλευσης των φοιτητών και την τελική έκβαση των σπουδών τους. Η ύπαρξη παρόμοιων προγνωστικών δεικτών στην περίπτωση των φοιτητών δεν οδηγεί σε ανάλογες επιλογές που αφορούν τις σπουδές τους (Devine, 2012· Reay, 2018). Το γεγονός αυτό μπορεί να ερμηνευθεί με την κατάλληλη αξιοποίηση του θεωρητικού πλαισίου του Pierre Bourdieu. Ειδικότερα, η θεωρία της πρακτικής παρέχει τη δυνατότητα ανάδειξης των επιμέρους στοιχείων που οδηγούν στην τελική απόφαση για ολοκλήρωση ή εγκατάλειψη των σπουδών. Ακόμη, παρέχει τη δυνατότητα προσέγγισης τόσο του «πώς» δρουν τα άτομα εντός του πανεπιστημιακού πεδίου, όσο και της κατανόησης των επιμέρους στοιχείων που συμβάλλουν στην υλοποίηση συγκεκριμένων πρακτικών εντός του (Beames & Telford, 2013· Bourdieu, 2006· Maton, 2005).

ΤΟ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ PIERRE BOURDIEU ΩΣ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΟ ΕΡΓΑΛΕΙΟ

Ο Bourdieu διαμόρφωσε το κοινωνιολογικό του «παράδειγμα», τον «κατεσκευαστικό δομισμό», στηριζόμενος στη διαλεκτική σχέση αντικειμενισμού και υποκειμενισμού, δομής και δράσης (Asimaki & Koustourakis, 2014). Η θεωρία της πρακτικής δομείται από τρεις έννοιες, την «Αγία Τριάδα», του θεωρητικού πλαισίου του Bourdieu: το *habitus*, το πεδίο και το κεφάλαιο (Fowler, 1999).

Το *habitus* (έξις) είναι ένα υποκειμενικό σύστημα εσωτερικευμένων δομών, σχημάτων αντίληψης, σκέψης και δράσης, που ενεργοποιούν τις πρακτικές. Είναι διαρκείς και μεταθέσιμες προδιαθέσεις, δομημένες και ταυτόχρονα δομούσες δομές, που συνδέουν το ατομικό με το κοινωνικό. Αποτελεί προϊόν μαθητείας, «ιστορία που έγινε σώμα», σύστημα προδιαθέσεων που προκύπτουν και οργανώνονται μετά από τις διαδοχικές κοινωνικοποιήσεις του ατόμου (Asimaki & Koustourakis, 2014· Bourdieu, 2006· Μουζέλης, 1994).

Ο κοινωνικός κόσμος είναι ένα σύνολο «κοινωνικών μικρόκοσμων», των πεδίων (Bourdieu, 1992). Το πεδίο είναι ένας κοινωνικός χώρος (δυνάμεων και αγώνων, εντός του οποίου δραστηριοποιούνται οι κοινωνικά δρώντες. Συγκροτείται από θέσεις, αλλά και κοινωνικές σχέσεις που προσιδιάζουν σε αυτές και εξαρτώνται από την κατανομή των διαφορετικών ειδών και τις ποσότητες κεφαλαίου που φέρουν τα δρώντα υποκείμενα. Τα είδη και οι ποσότητες του κεφαλαίου των κοινωνικά δρώντων καθορίζουν τις αποστάσεις αυτών των θέσεων, προσδιορίζοντας τις απομακρύνσεις τους ή τις γειτνιάσεις τους (Bourdieu, 1992, 2005). Παράγωγο της έννοιας του πεδίου είναι το πανεπιστημιακό πεδίο, το οποίο αποτελεί ένα επιστημονικό πεδίο (Bourdieu, 2005). Το πανεπιστημιακό πεδίο (όπως και κάθε άλλο πεδίο) διέπεται από συσχετισμούς δυνάμενων, ασκεί καταναγκασμούς, έχει μονοπώλια, είναι τόπος διαπάλης και αγώνα. Οι θέσεις των υποκειμένων εντός του εξαρτώνται από το είδος και τον όγκο του κεφαλαίου που διαθέτουν και μεταφέρουν (Bourdieu & Waquant, 1992· Bourdieu, 2005).

Το κεφάλαιο καθορίζει τη θέση των κοινωνικά δρώντων στο πεδίο και το είδος των στρατηγικών που μετέρχονται εντός του. Είναι οι ιδιότητες που προσδίδουν εξουσία επί του παιγνίου και των άλλων παιχτών, το σύνολο των ορατών (*αντικειμενοποιημένο κεφάλαιο*) ή αόρατων (*συμβολικό κεφάλαιο*) στοιχείων που κατέχουν ή προσπαθούν να αποκτήσουν τα δρώντα υποκείμενα (Bourdieu, 1994). Τα τρία κύρια είδη κεφαλαίου που διακρίνει ο Bourdieu (1992) είναι τα εξής: το οικονομικό (κτήσεις, περιουσιακά στοιχεία), το πολιτισμικό και το κοινωνικό κεφάλαιο (δίκτυο κοινωνικών σχέσεων). Το πολιτισμικό κεφάλαιο διακρίνεται σε ενσωματωμένο (διαρκείς και μόνιμες διαθέσεις), αντικειμενοποιημένο (πολιτισμικά αγαθά: έργα τέχνης, βιβλία, πίνακες ζωγραφικής, ...) και θεσμοποιημένο (αγαθά επικυρωμένα από αντίστοιχούς θεσμούς, τίτλοι σπουδών) (Bourdieu, 1994· Μυλωνάς, 1994).

Η θεωρία της πρακτικής του P. Bourdieu δομείται από τις έννοιες του *habitus*, του πεδίου και του κεφαλαίου. Η σχέση αλληλεπίδρασης των τριών εννοιών αποτυπώνεται από τον Bourdieu (2009, σ. 147) στον τύπο:

$$[(\textit{habitus})(\textit{κεφάλαιο})] + \textit{πεδίο} = \textit{πρακτική}$$

Η πρακτική είναι αποτέλεσμα της σχέσης του ατομικού *habitus* με τη θέση του ατόμου στο πεδίο (η θέση αυτή εντός του πεδίου καθορίζεται από τον όγκο και το είδος του κεφαλαίου που φέρει).

Η ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΗΣ ΠΡΑΚΤΙΚΗΣ ΣΤΟ ΥΠΟ ΜΕΛΕΤΗ ΖΗΤΗΜΑ

Η θεωρία της πρακτικής αποτελεί ισχυρή ερμηνευτική προσέγγιση για τη μελέτη της διαδρομής των φοιτητών εντός του πανεπιστημίου. Πρόσφατες μελέτες, όπως αυτές που αναφέραμε παραπάνω, καταδεικνύουν την ερμηνευτική δυνατότητα των εννοιών του habitus και του πολιτισμικού κεφαλαίου για το σκοπό αυτό. Η διερεύνηση της αλληλεπίδραση των επιμέρους στοιχείων με τα οποία εισέρχεται ο φοιτητής στο πανεπιστημιακό πεδίο, θεωρούμε ότι αίρει τις ερμηνευτικές δυσχέρειες των υπαρχόντων ερμηνευτικών μοντέλων.

Ειδικότερα, το habitus «επιτρέπει να παραχθούν άπειρες και σχετικά απρόβλεπτες πρακτικές ... περιορισμένες σε ό,τι αφορά την ποικιλία τους. Με λίγα λόγια ... η έξη τείνει να παράγει τις «λογικές» συμπεριφορές, ... , που είναι δυνατές μέσα στα όρια αυτών των κανονικότητων» (Bourdieu, 2006, σελ. 93). Το habitus των νεοεισερχόμενων φοιτητών στο πανεπιστημιακό πεδίο μπορεί να παράξει τουλάχιστον τρεις πρακτικές: (α) τακτική και συστηματική φοίτηση που οδηγεί στην έγκαιρη αποφοίτηση, (β) αποσπασματική φοίτηση που επιφέρει επιμήκυνση των σπουδών, ή (γ) ανεπαρκή ή μηδενική φοίτηση που καταλήγει σε οριστική εγκατάλειψη των σπουδών (Διάγραμμα 1).

Διάγραμμα 1



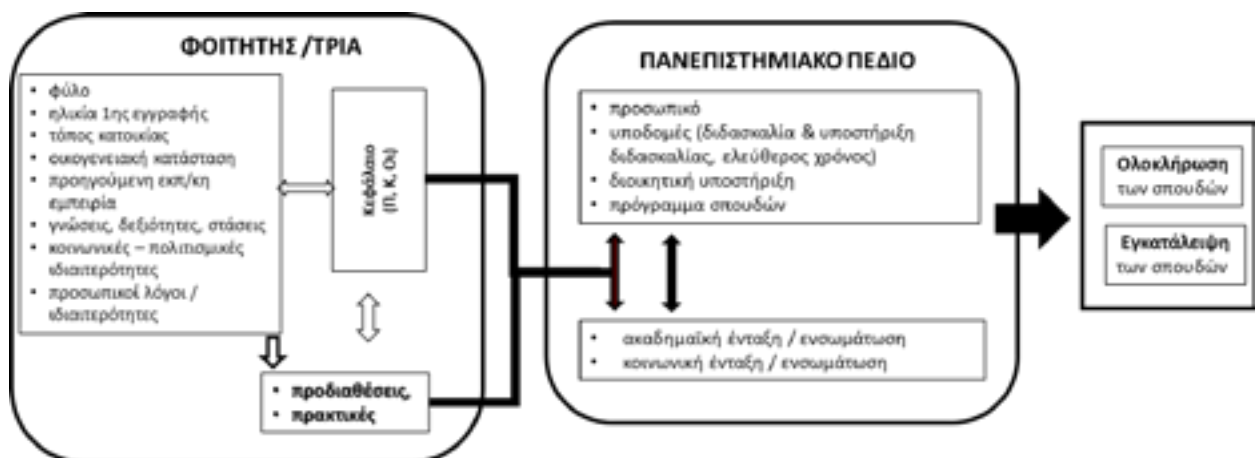
Το πανεπιστημιακό πεδίο, ένα επιστημονικό πεδίο εντός του οποίου δραστηριοποιούνται οι φοιτητές, αποτελεί έναν ιεραρχημένο χώρο, ένα δίκτυο σχέσεων με κυρίαρχους και κυριαρχούμενους (Maton, 2005). Ορισμένοι από τους παράγοντες που συν-καθορίζουν τους όρους διεξαγωγής του παιγνίου που διαδραματίζεται εντός του, σύμφωνα με τους Bourdieu et al. (1999), είναι:

- ο πολυεπίπεδος χαρακτήρας του (σχολές υψηλής ή χαμηλής ζήτησης),
- η ενδοπανεπιστημιακή ανομοιογένεια ως προς τις θέσεις των δρώντων υποκειμένων,
- η στελέχωσή του (εκπαιδευτικό - ερευνητικό - διοικητικό προσωπικό),
- η εφαρμοζόμενη πανεπιστημιακή παιδαγωγική.
- Οι φοιτητές εισέρχονται στο πεδίο κατέχοντας συγκεκριμένο όγκο και είδος κεφαλαίου. Είναι φορείς:
- θεσμοποιημένου κεφαλαίου (τίτλοι σπουδών συγκεκριμένων σχολείων δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ενδεχόμενοι άλλοι πανεπιστημιακοί τίτλοι, πιστοποιήσεις γνώσεων ξένων γλωσσών ή/και χρήσης η/υ),
- ενσωματωμένου κεφαλαίου (πνευματική καλλιέργεια, γνώσεις, κουλτούρα),

- αντικειμενοποιημένου κεφαλαίου (βιβλιοθήκες, τεχνολογικές υποδομές, χώροι διαμονής και μελέτης, επικουρικά υλικά αγαθά).

Επιπλέον, διαθέτουν διαφοροποιημένο οικονομικό και κοινωνικό κεφάλαιο.

Οι προδιαθέσεις των φοιτητών σε συνάρτηση με το φέρον κεφάλαιο συντελούν στην εκδήλωση συγκεκριμένων πρακτικών εντός του πεδίου. Οι πρακτικές τους προωθούν ή παρεμποδίζουν την ακαδημαϊκή και κοινωνική τους ενσωμάτωση και τη συνακόλουθη ολοκλήρωση ή εγκατάλειψη των σπουδών τους, αντίστοιχα. Στο Διάγραμμα 2 αποτυπώνονται τα συγκεκριμένα στοιχεία.



Διάγραμμα 2

Συμμετοχή, παραμονή / εγκατάλειψη των σπουδών

Προσαρμογή από: Park & Choi (2009, σελ. 209) και Βεργίδης (2014, σελ. 146).

Οι φοιτητές, πριν την είσοδό τους στο πεδίο, είναι κάτοχοι συγκεκριμένου όγκου και είδους κεφαλαίου. Έχουν, ακόμη, συγκεκριμένες προδιαθέσεις. Οι προδιαθέσεις τους όσο κι οι πρακτικές τους είναι αποτέλεσμα και βρίσκονται σε «δυναμικό διάλογο» με τα είδη των κεφαλαίων που φέρουν και τα χαρακτηριστικά του πεδίου στο οποίο δρουν.

Το πανεπιστημιακό πεδίο στο οποίο εισέρχονται οι φοιτητές αποτελεί έναν μικρόκοσμο, που διέπεται από λογική (ιεραρχήσεις, συμφέροντα, οφέλη, διακυβεύματα, εξαναγκασμούς) και αποτελεί υπόρρητο εδραίωμα εντός του οποίου οι φοιτητές διαμορφώνουν τις πρακτικές τους (συμμετοχή σε εκπαιδευτικές και κοινωνικές δραστηριότητες, ανάπτυξη στρατηγικών μελέτης, συγκρότηση δικτύων κοινωνικών σχέσεων, αναζήτηση εναλλακτικών δραστηριοτήτων, σταδιακή απομάκρυνση από το πεδίο) (Bourdieu et al, 1999; Bourdieu, 2005). Η συμμετοχή, παραμονή ή εγκατάλειψη των σπουδών σχετίζεται με τα είδη και τον όγκο του κεφαλαίου με τα οποία αυτοί εισέρχονται, αγωνίζονται, και λαμβάνουν μέρος στο παίγνιο εντός του πανεπιστημιακού πεδίου. Το ζήτημα είναι εάν μέσα από τον όγκο και τα είδη του κεφαλαίου που οι φοιτητές διαθέτουν μπορούν να έχουν την απαραίτητη, σύμφωνα με τον Tinto (1993), ακαδημαϊκή και κοινωνική ενσωμάτωση, που θα καθορίσει την τελική τους επιλογή για επιτυχή ολοκλήρωση των σπουδών τους. Τέλος, εγείρονται ερωτήματα σχετικά με το εάν μπορεί το habitus εντός του πεδίου να πρωτοτυπήσει και με ποιες προϋποθέσεις (Reay, 2018).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΔΙΑΤΥΠΩΣΕΙΣ

Η παρούσα μελέτη επιχείρησε να αναδείξει την ερμηνευτική ισχύ που μας παρέχει το θεωρητικό πλαίσιο του P. Bourdieu στη μελέτη του φαινομένου της επιμήκυνσης και της εγκατάλειψης των σπουδών. Τις τελευταίες δεκαετίες έχουν προταθεί ερμηνευτικές προσεγγίσεις, οι οποίες συνέβαλαν αποφασιστικά στην περιγραφή και την ερμηνεία του συγκεκριμένου φαινομένου. Παρά την αδιαμφισβήτητη συνεισφορά τους, το ζήτημα που εγείρεται και μας ωθεί στην παραπέρα διερεύνηση για την αναζήτηση ερμηνευτικών προτάσεων είναι η διαπίστωση ότι η εμφάνιση κοινών προγνωστικών παραγόντων δεν συνεπάγεται και παρόμοια αποτελέσματα.

Η θεωρία της πρακτικής του P. Bourdieu θεωρούμε ότι μας παρέχει σημαντική θεωρητική σκευή για την ερμηνεία του φαινομένου της επιμήκυνσης και εγκατάλειψης φοίτησης. Οι φοιτητές, κατά την είσοδό τους στο πανεπιστημιακό πεδίο είναι κάτοχοι συγκεκριμένου όγκου και είδους κεφαλαίου και έχουν συγκεκριμένες προδιαθέσεις. Η ακαδημαϊκή διαδρομή τους, κατά κύριο λόγο, σχετίζεται με τις κοινωνικές πρακτικές που ακολουθούν στο πλαίσιο του συγκεκριμένου πανεπιστημιακού πεδίου. Η παραπέρα επεξεργασία και εκτίμηση της ερμηνευτικής ισχύος της προαναφερόμενης προσέγγισης αποτελεί το επόμενο βήμα μιας υπό διαμόρφωση πρότασης και καθιστά απαραίτητη την εφαρμογή της στο ερευνητικό πεδίο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Aljohani, O. (2016α). A review of the contemporary international literature on student retention in higher education. *International Journal of Education & Literacy Studies*, 4(1), 40 – 52.
- Aljohani, O. (2016β). A Comprehensive Review of the Major Studies and Theoretical Models of Student Retention in Higher Education. *Higher Education Studies*, 6(2), 1 – 16.
- Asimaki, A. & Koustourakis, G. (2014). Habitus: An attempt at a thorough analysis of a controversial concept in Pierre Bourdieu's theory of practice. *Social Sciences*, 3(4), 121-131.
- Βεργίδης, Δ. (2014). Δια Βίου Μάθηση και εκπαιδευτικές ανισότητες. Στο Α. Κυρίδης (Επιμ.), *Ευπαθείς κοινωνικές ομάδες και δια βίου μάθηση* (σσ. 121–150). Αθήνα: Gutenberg.
- Beames, S. & Telford, J. (2013). Pierre Bourdieu: Habitus, field and capital in rock climbing. Στο *Outdoor adventure and social theory* (σσ. 89-99). Routledge.
- Bean, J. P. (1982). Conceptual models of student attrition: How theory can help the institutional researcher. *New directions for institutional research*, 36, 17-33.
- Bean, J. P. (1985). Interaction effects based on class level in an explanatory model of college student dropout syndrome. *American Educational Research Journal*, 22, 35-64.
- Bean, J.P. & Metzner, B.S. (1985). A conceptual model of nontraditional undergraduate student attrition. *Review of educational Research*, 55(4), 485-540.
- Bodin, R., & Orange, S. (2018). Access and retention in French higher education: student drop-out as a form of regulation. *British Journal of Sociology of Education*, 39(1), 126-143.
- Bourdieu, P. (1992). *Μικρόκοσμοι, τρεις μελέτες πεδίου*. Αθήνα: Εκδ. Στάχυ.

- Bourdieu, P. (1994). *Κείμενα Κοινωνιολογίας*. Αθήνα: Δελφίνοι.
- Bourdieu, P. (2005). *Για την Επιστήμη και τις Κοινωνικές Χρήσεις της*. Αθήνα: Πολύτροπον, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Bourdieu, P. (2006). *Η αίσθηση της πρακτικής*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Bourdieu, P. (2009). *Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*. Αθήνα: Πατάκη.
- Bourdieu, P., Charle, C., Lacroix, B., et al (1999). *Επείγουσες διαγνώσεις και θεραπείες για ένα πανεπιστήμιο σε κατάσταση κινδύνου*. Αθήνα: Πατάκης.
- Bourdieu, P. & Wacquant, L. J. (1992). *An invitation to reflexive sociology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Braxton, J. M., Milem, J. F. & Sullivan, A. S. (2000). The influence of active learning on the college student departure process: Toward a revision of Tinto's theory. *The Journal of Higher Education*, 71(5), 569-590.
- Breier, M. (2010). From 'financial considerations' to 'poverty': towards a reconceptualisation of the role of finances in higher education student drop out. *Higher Education*, 60(6), 657-670.
- Cabrera, A. F., Nora, A. & Castaneda, M. B. (1993). College persistence: Structural equations modeling test of an integrated model of student retention. *The Journal of Higher Education*, 64(2), 123-139.
- Carlhed, C. (2017). The social space of educational strategies: Exploring patterns of enrolment, efficiency and completion among Swedish students in undergraduate programmes with professional qualifications. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 61(5), 503-525.
- Cotton, D. R., Nash, T. & Kneale, P. (2017). Supporting the retention of non-traditional students in Higher Education using a resilience framework. *European Educational Research Journal*, 16(1), 62-79.
- Devine, J. (2012). Exploring Bourdieu for engineering education research. In *Proceedings of the 40th Annual Conference of European Society for Engineering Education (SEFI 2012)* (pp. 1-8). European Society for Engineering Education (SEFI). Ανάκτηση από: <https://eprints.usq.edu.au/22745/>
- Fowler, B. (1999). Pierre Bourdieu's sociological theory of culture. *Variant*, 2(8), 1-4.
- Gale, T. & Parker, S. (2017). Retaining students in Australian higher education: cultural capital, field distinction. *European Educational Research Journal*, 16(1), 80-96.
- Crozier, G., Reay, D., Clayton, J., Colliander, L. & Grinstead, J. (2008). Different strokes for different folks: diverse students in diverse institutions—experiences of higher education. *Research papers in education*, 23(2), 167-177.
- Hlinka, K. R. (2017). Tailoring retention theories to meet the needs of rural Appalachian community college students. *Community college review*, 45(2), 144-164.
- Κέντρο Ανάπτυξης Εκπαιδευτικής Πολιτικής της Γ.Σ.Ε.Ε. (ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ) (2014). *Τα βασικά μεγέθη της εκπαίδευσης 2014. Η ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση. Μέρος Β: το εθνικό πλαίσιο αναφοράς (2002-2012)*. Αθήνα: ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ.

- Μουζέλης, Ν. (1994). Habitus: Η συμβολή του Bourdieu στην κοινωνιολογία της δράσης. Στο Ι. Λαμπίρη-Δημάκη & Ν. Παναγιωτόπουλος (Επιμ.), *Pierre Bourdieu. Κοινωνιολογία της Παιδείας* (σσ. 54-62). Αθήνα: Καρδαμίτσα- Δελφίνι.
- Μυλωνάς, Θ. (1994). Εισαγωγικές επισημάνσεις πάνω στη θεωρία του Pierre Bourdieu. Στο Ι. Λαμπίρη-Δημάκη & Ν. Παναγιωτόπουλος (Επιμ.), *Pierre Bourdieu. Κοινωνιολογία της Παιδείας* (σσ. 76-95). Αθήνα: Καρδαμίτσα-Δελφίνι.
- Maher, M., & Macallister, H. (2013). Retention and attrition of students in higher education: Challenges in modern times to what works. *Higher Education Studies*, 3(2), 62-73.
- Massi, L. & Villani, A. (2015). A case of countertrend: low dropout rates among chemistry degree students explained by habitus and integration. *Educação e Pesquisa*, 41(4), 975-992.
- Maton, K. (2005). A question of autonomy: Bourdieu's field approach and higher education policy. *Journal of Education Policy*, 20(6), 687-704.
- Nairz-Wirth, E., Feldmann, K. & Spiegl, J. (2017). Habitus conflicts and experiences of symbolic violence as obstacles for non-traditional students. *European Educational Research Journal*, 16(1), 12-29.
- Pascarella, E. T. & Terenzini, P. T. (1980). Predicting Freshman Persistence and Voluntary Dropout Decisions from a Theoretical Model. *The Journal of Higher Education*, 51(1), 60-75.
- Park, J. & Choi, H.J. (2009). Factors Influencing Adult Learners' Decision to Drop Out or Persist in Online Learning. *Educational Technology & Society*, 12, 207-217.
- Quinn, J. (2013). Drop-out and completion in higher education and Europe among students from under-represented groups. *NESET-report*, Οκτώβριος, 2013: European Commission.
- Reay, D. (2018). Working class educational transitions to university: The limits of success. *European Journal of Education*, 53(4), 528-540.
- Σακκούλης, Δ., Ασημάκη, Α. & Κουστουράκης, Γ. (2018). Η εγκατάλειψη των σπουδών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση: μια συνθετική προσέγγιση των αιτιολογικών παραγόντων. Στο Λ. Συμεού, Θ. Θάνος & Μ. Βρυωνίδης (Επιμ.), *Δημόσια και Ιδιωτική Εκπαίδευση – Πρακτικά 3ου Πανελληνίου Συνεδρίου Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης* (σσ. 256–271). Λευκωσία: Ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο Κύπρου.
- Spady, W. G. (1971). Dropouts from higher education: Toward an empirical model. *Interchange*, 2(3), 38-62.
- Thomas, L. (2002). Student retention in higher education: the role of institutional habitus. *Journal of Education Policy*, 17(4), 423-442.
- Tinto, V. (1975). Dropout from higher education: a theoretical synthesis of recent research. *Review of Educational Research*, 45(1), 89–125.
- Tinto, V. (1993). *Leaving college: rethinking the causes and cures of student attrition*. Chicago: University of Chicago Press.
- Van der Bijl, A. & Lawrence, M. (2019). Retention and attrition among National Certificate (Vocational) Civil and Construction students in South African TVET. *Industry and Higher Education*, 33(2), 127-134.

Το σχολείο ως κοινωνική και πολιτισμική κοινότητα

Αναστασία Ζήση

Καθηγήτρια Τμήματος Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
a.zissi@soc.aegean.gr

Γεωργία Τσάγκου

Εκπαιδευτικός Α/βάθμιας Εκπαίδευσης
tsagkou@gmail.com

Αλέξης Βασιλομανωλάκης

Εκπαιδευτικός Β/βάθμιας Εκπαίδευσης
alex53469@gmail.com

Ειρήνη Σαμίου

Εκπαιδευτικός Α/βάθμιας Εκπαίδευσης
renakis@windowslive.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σε μια εποχή οικονομικής τυραννίας με χαρακτηριστικά την επισφάλεια των δομών μισθωτής εργασίας, τις ολοένα αυξανόμενες εισοδηματικές ανισότητες, την εξατομίκευση της κοινωνικής ζωής, και την επικράτηση των νεοφιλελεύθερων πολιτικών, η επιστημονική, η κινηματική και η πολιτική συζήτηση για το ρόλο και τον προσανατολισμό του σχολείου βρίσκεται εκ νέου στο προσκήνιο. Αναγνωρίζουμε την εκπαίδευση ως βασικό ανθρώπινο δικαίωμα και ως θεμέλιο για μια δίκαιη κοινωνία. Η ιδεολογική ισχύς του σχολείου, τα συστήματα Λόγου, και οι μηχανισμοί αναπαραγωγής που το συνοδεύουν (Bourdieu & Passeron, 1996), αυξάνουν τη θεωρητική μας εγρήγορση και ενεργοποιούν έναν κριτικό στοχασμό για ένα σχολείο αξιακά προσανατολισμένο με ηθικές αρχές και κοινωνική λειτουργία.

Το άρθρο εμπνεύστηκε από τα κλασικά θεωρητικά κείμενα της κριτικής παιδαγωγικής, όπως του Paulo Freire, του C. Freinet, του Dewey, του Korczack, του Giroux αλλά και τα φιλοσοφικά κείμενα του Gramsci για την παιδεία. Η σκέψη αυτών των παιδαγωγών γεννήθηκε από τα προσωπικά τους καταπιεστικά βιώματα τα οποία τους οδήγησαν στην κριτική συνειδητοποίηση για τις βαθύτερες αιτίες της υποδούλωσης, και την κοινωνική δράση για την απελευθέρωση από τις αλλοτριωτικές δομές, την ατομική και την κοινωνική χειραφέτηση. Η παρουσίαση του συλλογισμού μας οργανώνεται με την ακόλουθη δομή: πρώτα, συζητείται η έννοια της κοινότητας, όπως την οραματίστηκαν και την πραγμάτωσαν μέσα από το έργο τους πρωτοπόροι παιδαγωγοί, στην συνέχεια αναπτύσσονται οι βασικές αρχές, αξίες και προσεγγί-

σεις του σχολείου ως κοινότητας, και τέλος διεξάγεται μια σύντομη επισκόπηση κάποιων παραδειγμάτων εναλλακτικών στο τυπικό, δημόσιο σχολείο που συλλαμβάνουν στην πράξη το σχολείο ως κοινότητα. Σημειώνουμε, ότι η επισκόπηση των παραδειγμάτων και των παιδαγωγών είναι επιλεκτική προς χάριν της υποστήριξης του συλλογισμού.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Σχολείο, κοινότητα, μη βίαιη αντίσταση, κριτική παιδαγωγική, συνεταιρισμός

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το παρόν άρθρο στοχεύει στην ανάπτυξη ενός συλλογισμού και μιας μεθόδου για την κοινωνική οργάνωση του σχολείου, την σύνδεση του με την κοινωνία, τις εξελίξεις και τις συνθήκες που την πραγματώνουν μέσα από τη σηματοδότηση της έννοιας της κοινότητας στην παιδαγωγική πράξη. Το θεωρητικό αίτημα του κειμένου αφενός αφορά στον μετασχηματισμό του σημερινού σχολείου, υποταγμένου στη διοίκηση και σε μια μεσαιωνική αντίληψη για τη μάθηση, και αφετέρου στο μετασχηματισμό μιας παραδομένης στην ιδιωτικοποίηση του νοήματος κοινωνίας μέσω της παιδαγωγικής της αντίστασης.

Το σχολείο ως κοινότητα αποτελεί μια συνισταμένη του διανοητικού και του παιδαγωγικού τους έργου. Το σχολείο αυτό συλλαμβάνεται ως μια μορφή παιδαγωγικής αντίληψης, σχεσιακού τόπου και μεθόδου για την ισότιμη μεταχείριση, την κοινωνική συμμετοχή και την αυτόβουλη δράση με ιστορική και κριτική θεώρηση για τον κόσμο. Εντός αυτής της πρότασης, η παιδαγωγική πράξη εκτείνεται σε όλα τα πεδία της ανθρώπινης δραστηριότητας, τη δημόσια σφαίρα προσδίδοντας σ' αυτήν πολιτικές προεκτάσεις. Οι αξίες και το ήθος του σχολείου είναι οι νοηματοφόροι άξονες που μας βοηθούν να το κατανοήσουμε ως τόπο και ως σχέση μέσω των οποίων «οι άνθρωποι μαθαίνουν από κοινού πώς να αναπτύσσουν δεσμούς και να μοιράζονται εμπειρίες ενός κοινού κόσμου» (Ainscow κ.ά., 2006, σ. 1). Το σχολείο ως κοινότητα μπορεί να οριστεί με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους από σχεδιαστές πολιτικών για την εκπαίδευση, λειτουργούς της εκπαίδευσης, φορείς της αυτοδιοίκησης, γονείς και μαθητές/ριες.

Στη δική μας προσέγγιση, το σχολείο ως κοινότητα είναι αξία και πράξη, ενώ σηματοδοτείται ως: α) κοινωνική κοινότητα που μέσω της ισότιμης συμμετοχής όλων, μαθητών και εκπαιδευτικών, αποκρούει τους αποκλεισμούς και τις διακρίσεις που έλκονται από μια διαχωριστική και κατηγορική συλλογιστική, όπως αυτή της κλινικο-διαγνωστικής προσέγγισης στην σχολική ψυχολογία και της ειδικής αγωγής στην παιδαγωγική, β) ως πολιτισμική κοινότητα που μέσω της διασύνδεσης με φορείς του πολιτισμού, αθλητισμού, περιβάλλοντος και κοινωνικής εθελοντικής εργασίας μετασχηματίζεται σε παράγοντα κοινοτικής ανάπτυξης και σε δημιουργική συνθήκη επεξεργασίας εξω-σχολικών εμπειριών, γ) ως κοινότητα με αναφορά στην τοπική κοινωνία, μια νησίδα ανοιχτή στους πολίτες σε συνεχή βάση με ανοιχτές πόρτες και παρουσία ισχυρών συλλογικοτήτων, όπως των συνεταιρισμών εντός του σχολείου.

ΚΥΡΙΩΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ

Σ' ένα από τα κλασικά κείμενα του John Dewey (1982) με τίτλο: Το σχολείο και Η Κοινωνία, ο

θεμελιωτής της Νέας Εκπαίδευσης με θέρμη υποστηρίζει την ένταξη του σχολείου στο κοινωνικό σύνολο και την ανάπτυξη στα αυριανά μέλη της κοινωνίας ενός πνεύματος της κοινοτικής ζωής. Το όραμα του για το σχολείο τρέφεται από τις αντιλήψεις του για ένα μοντέλο μάθησης βασισμένης στο φυσικό καταμερισμό της εργασίας και την παραγωγή μέσω κοινών δημιουργικών απασχολήσεων, πρακτικών δραστηριοτήτων που καλλιεργούν στο παιδί την κρίση και την προσωπική υπευθυνότητα. Η κοινή δημιουργική απασχόληση στο σχολείο, κατά τον Dewey, είναι από μόνη της μια άσκηση που προϋποθέτει την κοινωνική συνεργασία, την αλληλοβοήθεια και την συλλογικότητα, στοιχεία μιας κοινοτικής ζωής. Η ένωση των μαθητών/τριών με δραστηριότητες που τους φέρνουν σε μια από πρώτο χέρι επαφή και τριβή με τις αυθεντικές πρώτες ύλες ενσταλάζει σ' αυτούς με τη βοήθεια των δασκάλων μια ιστορική θεώρηση της διαδρομής του ανθρώπου, μια βιωματική σχέση με την γνώση και ένα άνοιγμα του πνεύματος. Το δημιουργικό έργο που εφαρμόζει in vivo τις αρχές και τους νόμους της φυσικής, της χημείας και άλλων επιστημών επιτρέπει στους μαθητές να αναπτύξουν την κρίση τους, την οξύνοια και την παρατηρητικότητα τους εντός μιας συνεργατικής συνθήκης και όχι με τρόπο στείρο και ανταγωνιστικό. Η αντίληψη της μάθησης ως δράσης και διάθεσης για κοινή δημιουργία και παραγωγή που βασίζεται στην ιστορική ερμηνεία της εξέλιξης του ανθρώπου, την συγκινησιακή ερμηνεία της φύσης και της Τέχνης αποδίδουν στο σχολείο την κοινωνική του διάσταση. Η διαλεκτική σχέση σχολείου και κοινωνίας δίνει στους μαθητές/ριες όργανα γνώσης τα οποία τους οδηγούν στην αυθεντική πειθαρχία όχι ως επιβολή από σύμβολα κύρους, αλλά ως έξις διαμορφούμενης από το βίωμα και την πείρα της συμμετοχής σε μια κατασκευή ή άλλο πρακτικό έργο.

Παράλληλα ο Πολωνοεβραίος παιδίατρος Janusz Korczak εμπνευσμένος από τις αρχές της Νέας Εκπαίδευσης, την παιδαγωγική σκέψη του Τολστόι, τα Λαϊκά Σχολεία του Pestalozzi αναπτύσσει τη δραστηριότητα του στις εργατικές φτωχογειτονιές της Πολωνίας, στα μετόπισθεν του ρωσο-ιαπωνικού πολέμου και στα ορφανοτροφεία για τα παιδιά του πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Η δραστηριότητα του διαπνέεται από την αρχή του σεβασμού των παιδιών ως αυτονόμων προσωπικοτήτων και θεμελιώνει τις θεσμικές και τις νομικές εξελίξεις οι οποίες αποκρυσταλλώθηκαν στην Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού από τα κράτη-μέλη του Ο.Η.Ε. το 1989. Οι παιδαγωγικές του πρακτικές που εφαρμόστηκαν στα δύο ορφανοτροφεία των οποίων είχε την ευθύνη υπήρξαν καινοτόμες καθώς βασίστηκαν στην ιδέα της αυτοδιοικούμενης κοινότητας, της ανάληψης σοβαρών καθηκόντων από τα ίδια τα παιδιά μέσω της λειτουργίας του «παιδικού κοινοβουλίου», του «παιδικού δικαστηρίου», της δημοκρατίας και της ισοτιμίας μεταξύ των παιδιών και των ενηλίκων, των μαθητών και των δασκάλων. Το έργο του είναι γνωστό ως το παιδαγωγικό παράδειγμα της ηθικής παιδαγωγικής το οποίο εύστοχα συνοψίζεται στην εμβληματική φράση του Korczak: «Δεν είναι παιδιά-είναι άνθρωποι». Στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία έχει από τα Πολωνικά μεταφραστεί το κείμενο του Παιδαγωγού (2017): Το δικαίωμα του παιδιού στο σεβασμό.

Επιπλέον, το παιδαγωγικό έργο του C. Freinet, η σύλληψη του σχολείου ως κοινότητας που μπορεί να συμβάλλει καθοριστικά στην κοινωνική αλλαγή αντηχεί τις ιδέες και το όραμα για μια Νέα Λαϊκή Αγωγή που παλεύει ενάντια στο παραδοσιακό, αυταρχικό μοντέλο μάθησης του αστικού κράτους. Ο Freinet εμπνευσμένος από τα σχολεία εργασίας της Γερμανίας αλλά και από την σοσιαλιστική παιδαγωγική χτίζει το όραμα του στη βάση των αρχών της ελευθερίας και της λαϊκής εκπαίδευσης, την παιδαγωγική αυτοδιοίκηση, και την ισότιμη διαχείριση πράξης και πρακτικής. Οι τεχνικές και οι μέθοδοι του Freinet διαμορφώνουν ένα ενεργητικό περιβάλλον μάθησης που

βοηθά την ολόπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού, και χαράζουν μια πορεία μάθησης που συνδέει μέσω της παρατήρησης και της εξερεύνησης την συγκεκριμένη με την αφηρημένη γνώση. Το παιδαγωγικό του μοντέλο είναι αφενός παιδοκεντρικό εστιάζοντας στις ανάγκες του κάθε παιδιού χωριστά και αφετέρου κοινωνιοκεντρικό στοχεύοντας στην επαναδόμηση της κοινωνίας. Η μέθοδος και το υλικό κατά τον Freinet αποτελούν το μέσο και τη βάση για την οργάνωση μιας αυτοδιευθυνόμενης σχολικής ζωής, μιας κοινωνικής και διαπολιτισμικής κοινότητας μάθησης στραμμένης στην ανατροπή του ταξικού σχολείου που ο καπιταλισμός έχει επιβάλλει προς την εξυπηρέτηση των δικών του κυριαρχικών συμφερόντων

Στο κλασικό έργο του P. Freire (1974) Η αγωγή του καταπιεζόμενου, η παιδαγωγική διαδικασία ενώνει τη σκέψη με τη δράση για να οδηγήσει τους καταπιεσμένους της κοινωνίας στο δρόμο προς την κριτική συνειδητοποίηση των βαθύτερων αιτίων της ανισότητας, της αλλοτρίωσης και της εξάρτησης. Καθώς οι καταπιεσμένοι συνασπίζονται τις δυνάμεις τους μέσω του διαλόγου και της στήριξής τους από παιδαγωγούς φωτίζουν τις σχέσεις υποταγής και υποτέλειας. Αυτός ο χαρακτήρας των σχέσεων και οι καταπιεστικές κοινωνικές δομές αφαιρούν από τους ανθρώπους τη δυνατότητα για ελευθερία, την αυθεντική εκείνη κατάσταση προς την αυτοπραγμάτωση. Κρίσιμη στιγμή σ' αυτόν τον πολιτικό αγώνα που έχει ως βάση την κοινότητα των αναγκών για απελευθέρωση από τα δεσμά αποτελεί η επέκταση της προς τους φορείς της καταδυναστευσης.

Η πνευματική παρακαταθήκη αυτών των πρωτοπόρων παιδαγωγών συγκεντρώνει τα ακόλουθα κοινά χαρακτηριστικά τα οποία συγκροτούν τις αρχές και τις αξίες για ένα σχολείο ως απελευθερωτική κοινότητα: α) η γνώση και η μάθηση δεν αποτελούν αποκλειστικά ατομικές διεργασίες, αλλά καθώς εντάσσονται σε δοσμένα κοινωνικο-πολιτισμικά περιβάλλοντα και διαμεσολαβούνται της γλώσσας και των κοινωνικών σχέσεων, αποτελούν κοινωνικές διεργασίες, β) η θεώρηση του παιδιού ως αυτενεργού και αυτόβουλου υποκειμένου επαναπροσδιορίζει την πρότερη εξαρτητική του σχέση με τον κόσμο των ενηλίκων, γ) η θεώρηση του σχολείου ως μετασχηματιστικής δύναμης υπερβαίνει το θεσμικό του ρόλο ως κομιστή μιας συσσωρευμένης από την κοινωνία γνώσης προς τις νέες γενιές, δ) η αναθεώρηση της ισχύουσας ιεραρχικής σχέσης μεταξύ δασκάλου/ας και μαθητή/ριας στηρίζει την ισότιμη συμμετοχή και ένα συνεργατικό μοντέλο της σχολικής τάξης.

ΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΩΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ: ΑΡΧΕΣ, ΑΞΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Οι παραπάνω αξιωματικές μετατοπίσεις, αναθεωρήσεις αρχών και αξίες μας οδηγούν στις κοινωνικο-πολιτισμικές προσεγγίσεις της γνώσης και της μάθησης, και ειδικότερα στην κοινωνικο-πολιτισμική προσέγγιση του Vygotsky για τη μάθηση και τη ζώνη της εγγύτερης-δυνητικής ανάπτυξης, όπως και τη θεωρία των αναπαραστάσεων του Bruner, αλλά και σύγχρονες αποδομιστικές προσεγγίσεις της αναπτυξιακής ψυχολογίας (Bruner, 2008). Σύμφωνα με τις τελευταίες, η ανάπτυξη του παιδιού δεν είναι μια φυσική, γραμμική διαδικασία η οποία στηρίζεται στη βιολογικά προκαθορισμένη επίτευξη των μεταβατικών σταδίων. Κατά τους Vygotsky και Bruner, ο ρόλος της κοινωνικής αλληλεπίδρασης, της κοινής δραστηριότητας και της συνεργατικής μάθησης είναι καθοριστικής σημασίας για την συνολική ανάπτυξη του παιδιού και τη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του. Η πολιτισμική - ιστορική θεώρηση της γνώσης και της μάθησης του Vygotsky αναλύεται στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία από τον Δαφέρμο (2002).

Στην ψυχολογική θεωρία, η έννοια της κοινότητας προσεγγίζεται ως βιωμένη εμπειρία, ψυ-

χική και συναισθηματική, που εκπληρώνει τη θεμελιώδη και οικουμενική ανθρώπινη ανάγκη του ανήκειν μέσα από τύπους και ποιότητες δεσμών που παρέχουν συναισθηματική ασφάλεια, προστασία, οικειότητα και ψυχική εγγύτητα (Ζήση, 2013). Οι Baumeister & Leary (1995) υποστηρίζουν ότι οι άνθρωποι χαρακτηρίζονται από μια ισχυρή τάση να δημιουργούν, ανεξάρτητα των εξωτερικών συνθηκών, ψυχολογικών, πολιτισμικών και άλλων παραγόντων, στενές και διαρκείς διαπροσωπικές σχέσεις, ομάδες και κοινότητες προκειμένου να ικανοποιήσουν τη βαθιά και εσωτερική τους επιθυμία για σύναψη συναισθηματικού δεσμού. Η παρόρμηση αυτή των ανθρώπων έχει κυρίως τεκμηριωθεί από εμπειριστατωμένες ψυχολογικές μελέτες κοινωνικής απομόνωσης, συναισθηματικής αποστέρησης και εγκατάλειψης οι οποίες κατέδειξαν ότι η έλλειψη ή η απώλεια συναισθηματικών δεσμών προκαλούν αρνητικές επιπτώσεις, συχνά σοβαρές και μακροχρόνιες, στην σωματική και ψυχική τους υγεία. Οι Baumeister & Leary θεωρούν ότι η ανθρώπινη ανάγκη για προσεταιρισμό και σύναψη δεσμών δεν είναι θεμελιακή μόνο ως προς τις πρωταρχικές ψυχολογικές λειτουργίες αλλά και ως προς τον τρόπο που διαμορφώνονται οι ευρύτεροι κοινωνικοί και πολιτισμικοί σχηματισμοί οι οποίοι οργανώνουν την κοινωνία συνολικά.

Η ψυχολογική και συναισθηματική διάσταση της κοινότητας βιώνεται ως μια ιδιαίτερη αίσθηση και πρόσληψη τόσο από τα μέλη της κοινότητας όσο και από αυτούς που δεν ανήκουν σ' αυτήν (Ζήση, 2018). Τα στοιχεία που συγκροτούν αυτή την αίσθηση, σύμφωνα με τους McMillan & Chavis (1986), συγχωνεύουν ψυχολογικές διεργασίες σύναψης δεσμού, ομαδικές διεργασίες ταύτισης και φαινόμενα επιρροής. Ένα κοινό σύστημα συμβόλων, παραστάσεων και πρακτικών οργανώνουν τον σχηματισμό μιας κοινότητας τα μέλη της οποίας έχουν επίγνωση ότι ανήκουν σ' αυτήν, επενδύουν την προσωπική τους ενέργεια για να γίνουν μέλη της και να διατηρήσουν αυτή την ιδιότητα μέλους. Οι συναισθηματικοί δεσμοί οι οποίοι αναπτύσσονται μέσα από σχέσεις αμοιβαίας επιρροής, θετικής αμοιβαιότητας και αφοσίωσης αλλά και μέσα από βιώματα και γεγονότα που εξυφαίνουν τη βιογραφία της κοινότητας αποτελούν το συμβολικό της κεφάλαιο. Επίσης, είναι η πηγή κοινωνικής ταυτότητας για τα μέλη της κοινότητας σ' αυτά συναισθηματικές βεβαιότητες, κώδικες και πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς. Γνωρίζουμε από μελέτες ότι τα παιδιά και οι έφηβοι έχουν την ανάγκη να αισθάνονται ότι είναι μέλη μιας κοινότητας, είναι ενεργοί και χρήσιμοι και ότι αυτή η αίσθηση του ανήκειν τους προφυλάσσει από οικογενειακές και άλλες εντάσεις (Ζήση & Χίου, 2015). Με όχημα αυτά τα εμπειρικά ευρήματα και την ψυχολογική θεωρία της κοινότητας, κάνουμε μια προσπάθεια ορισμού του σχολείου ως κοινωνικής και πολιτισμικής οντότητας, ως ενεργούς συλλογικότητας που νοιάζεται και έχει ισχυρή αναφορά στην τοπική κοινωνία.

ΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΩΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

Ο θεσμικός διαχωρισμός της εκπαίδευσης σε γενική και ειδική αγωγή, τα ατομικά χαρακτηριστικά και οι παραπομπές σε εξειδικευμένες υπηρεσίες εντός ενός κυρίαρχου Ψυχολογικού Λόγου (Rose, 1990) αντανακλούν μια κατηγορική αντίληψη της μάθησης η οποία πραγματώνεται μέσα από διαγνωστικές διαδικασίες νομιμοποίησης του αποκλεισμού της ετερότητας. Αυτές οι πρακτικές οι οποίες αναπτύσσουν μια ειδική ορολογία εναντιώνονται στις αξίες της συλλογικής μάθησης και της κοινωνικής ένταξης ως πλήρους και ισότιμης συμμετοχής. Οι συνέπειες που προκαλούν είναι η κοινωνική αποξένωση στις ανθρώπινες σχέσεις, ο στιγματισμός του ετέρου άλλου, η παραγωγή ανισοτήτων και κοινωνικής καταπίεσης. Στην Ελλάδα, η μη θεωρητική προσάρτηση της ένταξης στην ειδική αγωγή, και η επακόλουθη εμφάνιση αυτής ως μετεξέλιξη της, συσκοτίζει την

ισχύ της ένταξης ως ενός εναλλακτικού θεωρητικού παραδείγματος (Καραγιάννη, 2019). Το σχολείο ως κοινωνική κοινότητα απομακρύνεται από τις κατηγορικές προσεγγίσεις που δίνουν έμφαση στην «ανεπάρκεια» του μαθητή/ριας με αναπηρία. Αντίθετα, υπερασπίζεται την άρση των εμποδίων, υλικών και κοινωνικών, ως προς το δομημένο και σχεσιακό περιβάλλον της μάθησης.

Ταυτόχρονα βρετανικές μελέτες έχουν δείξει ότι οι διαγνωστικές πρακτικές που στιγματίζουν ορισμένους μαθητές και μαθήτριες ως μια «ομάδα ειδικών εκπαιδευτικών αναγκών» συχνά αγνοούν τις υλικές και άλλες δυσχέρειες που αντιμετωπίζουν όπως και το ενδεχόμενο της διαγνωστικής μεροληψίας. Για παράδειγμα, έχει βρεθεί πως αυτή η ομάδα που θεωρητικά χρήζει ειδικής εκπαιδευτικής μεταχείρισης συνήθως υπερ-εκπροσωπείται από αγόρια της εργατικής τάξης αλλά και από αγόρια Αφρο-καραϊβικής προέλευσης (Erstein, 1998). Με άλλα λόγια, η χρήση του όρου «ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες» και οι πρακτικές κατηγοριοποίησης που αυτός συνεπάγεται κατασκευάζοντας μια ειδική ομάδα μαθητών είναι παρελκυστική καθώς παραβλέπει τις πραγματικές ανάγκες αυτών των μαθητών. Πρόκειται για ανάγκες που συμπλέκονται με τη φτώχεια, τη διάκριση και την κοινωνική απαξίωση λόγω εθνικής καταγωγής. Στην Ελλάδα, γνωρίζουμε από την έρευνα των Ζήση, Μαυροπούλου και Δαρδάνη (2014) ότι οι μητέρες της εργατικής τάξης που μεγαλώνουν παιδί/ά στο φάσμα του αυτισμού οδηγούνται σε υπο-στελεχωμένα σχολεία ειδικής αγωγής χωρίς άλλη δυνατότητα στήριξης. Το σχολείο ως κοινωνική κοινότητα εναντιώνεται σ' αυτή την κλινικο-διαγνωστική, κατηγορική προσέγγιση και χτίζει μια συνείδηση αφύπνισης και αλληλέγγυας δράσης για την εξάλειψη των πρακτικών διαχωρισμού και την ενδυνάμωση της πλήρους και ισότιμης συμμετοχής όλων των μαθητών/ριών. Η ποικιλότητα της ανθρώπινης εμπειρίας και ο σεβασμός απέναντι σ' αυτήν αποτελεί για το σχολείο της κοινότητας ηθική δέσμευση και βασική αρχή.

ΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΩΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

Το σχολείο ως πολιτισμική κοινότητα αποτελεί έναν κόμβο ενός κοινωνικού δικτύου που δημιουργικά ενεργοποιεί συλλογικές δυνάμεις και εντάσσεται εντός του ευρύτερου περιβάλλοντος, της ευρύτερης κοινότητας για να κομίσει καλλιτεχνικά γεγονότα και δράσεις αλληλεγγύης εμπράκτως στη δημόσια ζωή. Η ευρύτερη κοινότητα και το σχολείο αποτελούν δύο από τα βασικά πλαίσια κοινωνικής και προσωπικής ανάπτυξης του παιδιού καθώς μέσα σ' αυτά αναπτύσσονται κοινωνικές σχέσεις και διαμορφώνονται οι αξίες της ζωής προς ενστάλαξη στις νεότερες γενιές. Το σχολείο ως μια κοινότητα που νοιάζεται (*caring community*) για ευρύτερα ζητήματα της κοινωνικής και περιβαλλοντικής δικαιοσύνης απομακρύνεται της σχολειοποίησης, της ισχυρής έμφασης στην σχολική επίδοση και των αλλοτριωτικών δομών που αυτή συνεπάγεται. Αντίθετα, το σχολείο ως κοινότητα που νοιάζεται προσλαμβάνει τις κοινωνικές διαστάσεις διευρύνοντας το ρόλο και τη λειτουργία του ως προς την καλλιέργεια της «ευθύνης απέναντι στα κοινά» και της μετάδοσης της στους αυριανούς πολίτες. Η ανάπτυξη της ατομικής και συλλογικής ευθύνης μέσω του πνεύματος της κοινότητας είναι τμήμα μιας αντίστασης απέναντι στα πρότυπα της εξατομικευμένης κοινωνικής ζωής που χαρακτηρίζουν τις σύγχρονες κοινωνίες.

Το σχολείο ως κοινότητα με αναφορά στην τοπική κοινωνία στηρίζει την ιδέα ενός ανοιχτού σχολείου που υποδέχεται τη δράση συλλογικοτήτων με κέντρο τη γνώση και την προαγωγή συνεργειών που δυναμώνουν τις ανθρώπινες σχέσεις και την πνευματικότητα. Για παράδειγμα, οι

τοπικές ομάδες προφορικής ιστορίας, οι λέσχες ανάγνωσης, οι ομάδες πρασίνου είναι μόνο μερικά παραδείγματα ενδυνάμωσης του κοινωνικού κεφαλαίου γεφύρωσης και της πολιτειότητας.

Οι μέθοδοι πάνω στις οποίες στηρίζεται το σχολείο ως κοινότητα είναι ενδεικτικά:

- η δημιουργία της συνεργατικής σχολικής τάξης η οποία απομακρύνεται από ένα αφομοιωτικό μοντέλο της σχέσης εκπαιδευτικού-μαθητών/ριών προς ένα μοντέλο αυτοδιεύθυνσης και αυτοδιαχείρισης των καθηκόντων και των δραστηριοτήτων από την πλευρά των μαθητών. Τούτο μπορεί να επιτευχθεί μέσω της θεσμοποίησης των συμβουλίων της τάξης που διαμορφώνουν το οργανωτικό πλαίσιο για την κατανομή της εργασίας, της ανταλλαγής απόψεων και εμπειριών αλλά και το όργανο για τη λήψη αποφάσεων.
- Η δημιουργία βιωμάτων που θα οδηγήσουν τους μαθητές και τις μαθήτριες διαμέσου της ενεργού συμμετοχής σε μια γνώση από πρώτο χέρι σε ριζική αντίθεση με την παθητική αποταμίευση αφηρημένων και μακρινών πληροφοριών, ασύνδετων της πραγματικής ζωής.
- Η δημιουργία ενός μαθησιακού περιβάλλοντος που θα προσφέρει τεχνικές και εργαλεία στα παιδιά προκειμένου τα ίδια ενεργητικά να αναπτύξουν τα ειδικά τους ενδιαφέροντα αλλά και ανοιχτά να εκφράσουν τις σκέψεις και τα συναισθήματά τους.

ΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΩΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ: ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Στην Ελλάδα, έχει δημιουργηθεί με αφετηρία τη δημιουργία του «Οδυσσέα», ενός σχολείου για την διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας σε μετανάστες/ριες το 1997 στη Θεσσαλονίκη, ένα δίκτυο αλληλέγγυων σχολείων τα οποία λειτουργούν σε διάφορες πόλεις της επικράτειας σε εθελοντική βάση στηρίζοντας την ισότιμη πρόσβαση στην εκπαίδευση. Σύμφωνα με τα κείμενα των συντονιστικών επιτροπών, τα αλληλέγγυα σχολεία αποτελούν χώρους ανάπτυξης κοινωνικών σχέσεων, διαλόγου, πολιτισμικών ανταλλαγών και οργανώνονται στη βάση της οριζόντιας συμμετοχής, της συλλογικής λήψης αποφάσεων μέσω των μεικτών συνελεύσεων και της έμπρακτης αλληλεγγύης. Δηλώνουν τον μετασχηματιστικό τους χαρακτήρα, και τον προσανατολισμό τους στη δημιουργία ενός εκπαιδευτικού υποδείγματος που θα υπερβαίνει το δίπολο, κράτος-αγορά για να συναντήσει τις πραγματικές ανάγκες της κοινωνίας. Ένα άλλο παράδειγμα στο πνεύμα του σχολείου ως κοινότητα είναι το σχολείο της κοινότητας από την παιδαγωγική ομάδα του «Σκασιαρχείου» - Πειραματικοί Ψηλαφισμοί. Είναι μια πολύ-εστιακή ομάδα η οποία εμπνέεται από το έργο του παιδαγωγού C. Freinet και αναπτύσσει δράση για ένα σχολείο της κοινότητας, για μια ενότητα της παιδείας με τον πολιτισμό, τις Τέχνες αλλά και τις τοπικές κοινωνίες δίνοντας έμφαση, στην πολιτειότητα και την ενεργό δράση. Τα Ελεύθερα και Δημοκρατικά Σχολεία είναι ένας χώρος προβληματισμού για τη δημιουργία ενός σχολείου που διαπνέεται από μια κουλτούρα αποδοχής και κατανόησης των αναγκών όλων των παιδιών μέσα από την κατάργηση της ιεραρχίας και την στήριξη της ουσιαστικής συμμετοχής για την κοινή δραστηριότητα (ΑΥΓΗ, 1.2.2016). Το συλλογικό έργο των Κωτσάκη, Μουρελή, Μπίμπου και Μπουτουλούση (2010) με τον τίτλο: Αναστοχαστική Πράξη: Ο αποκλεισμός στο Σχολείο παρουσιάζει την κοινή τους παιδαγωγική εργασία «στην πραξιακή προσέγγιση, ως αναζήτησης του νοήματος στις ανθρώπινες σχέσεις» (σ. 371). Η δική μας η ομάδα στη Μυτιλήνη, αυτό-οργανώθηκε από εκπαιδευτικούς στο πλαίσιο του προπτυχιακού μαθήματος «Κριτική Κοινωνική Ψυχολογία» (ΑΖ). Η ομάδα αυτή στηρίχτηκε στις εβδομαδιαίες συναντήσεις που είχαν ως αντικείμενο την ανάπτυξη προβληματισμού σε θέματα κυρίως της σχολικής κουλτούρας και

τη μελέτη των κειμένων από τους παιδαγωγούς της αντίστασης και της απελευθέρωσης. Καρπός αυτής της ζύμωσης είναι η ανάπτυξη μιας κοινωνικής σχέσης, ενός δεσμού που μας εμψυχώνει και μας ενδυναμώνει, και μέσω της ανταλλαγής δημιουργούνται πνευματικοί ανεφοδιασμοί και στοχαστικές ανατροφοδοτήσεις, ζωτικής σημασίας για την παιδαγωγική μας εργασία, αλλά και για την ύπαρξη μας συνολικά.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η διαλεκτική σχέση σχολείου-κοινότητας όπου η κοινότητα είναι μέσα στο σχολείο και το σχολείο μέσα στην κοινότητα μπορεί να δημιουργήσει μια νέα προοπτική ενός συνεργατικού σχολείου με κύρια γνωρίσματα την ισοτιμία και την αμοιβαία στήριξη.

Το σχολείο ως κοινωνική κοινότητα εναντιώνεται στις κατηγορικές προσεγγίσεις και προασπίζεται το δικαίωμα της ίσης μεταχείρισης και της δημιουργίας ενός υποστηρικτικού περιβάλλοντος για τα παιδιά με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες. Μέσα στο παραπάνω σχολικό πλαίσιο η διοίκηση και το εκπαιδευτικό προσωπικό του σχολείου ενδυναμώνονται και ανατροφοδοτούνται με τη συνεχή αναγνώριση του έργου τους.

Έτσι καλλιεργείται πρόσφορο έδαφος για νέες συλλογικότητες και ένα πιο δημιουργικό σχολικό περιβάλλον. Η έννοια του ενεργού πολίτη διαμορφώνεται μέσα από τη συμμετοχή της εκπαιδευτικής κοινότητας σε εθελοντικές δράσεις που στοχεύουν στην αλληλεγγύη, στην αποδοχή της ετερότητας και της πολιτισμικής και γλωσσικής ποικιλομορφίας. Το σχολείο ως συναισθηματικός συνεταιρισμός δεν αποκρύπτει τα προβλήματα του αλλά τα δημοσιοποιεί, εξασφαλίζοντας ένα δυναμικό άνοιγμα στην κοινότητα που στηρίζεται στην πολιτική της διαφάνειας και της εμπιστοσύνης με απώτερο στόχο την βελτίωση της μαθησιακής διαδικασίας και την ευρύτερη κοινωνική αλλαγή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Ainscow, M., Booth, T. & Dayson, A. (2006). *Improving Schools, Developing Inclusion*. London: Taylor & Francis.
- Baumeister, R. & Leary, M. (1995). The Need to Belong: Desire for Interpersonal Attachments as Fundamental Human Motivation. *Psychological Bulletin*, 117, 497-529.
- Bourdieu, P. & Passeron, J.-Cl. (1996). *Οι κληρονόμοι: Οι φοιτητές και η κουλτούρα*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα.
- Burman, E. (2008). *Deconstructing Developmental Psychology*. London: Routledge.
- Δαφέρμος, Μ. (2002). *Η πολιτισμική-ιστορική θεωρία του Vygotsky*. Αθήνα: Ατραπός.
- Dewey, J. (1982). *Το σχολείο και η Κοινωνία: Ο δρόμος και ο αγώνας για τη μεταμόρφωση των παιδαγωγικών ιδεών*. Αθήνα: Γλάρος.
- Epstein, D. (1998). *Failing boys? Issues in gender and achievement*. Buckingham: Open University Press.
- Freire, P. (1974). *Η αγωγή του καταπιεζόμενου*. Αθήνα: Κέδρος.

- Ζήση, Α. (2018). Οι όψεις και οι σημασίες της κοινότητας στην σύγχρονη Ελλάδα. Εισήγηση στην Ημερίδα (5/5): *Για μια ενεργή και αλληλέγγυα κοινότητα*, Έδρα Unesco, Ινστιτούτο Ψυχολογίας & Υγείας, Θεσσαλονίκη.
- Ζήση Α., & Χίου, Β. (2015). Υλικές συνθήκες, κοινωνικό κεφάλαιο και ψυχική υγεία των παιδιών και των εφήβων: Μια σύντομη επισκόπηση. *Ψυχολογία*, 22(1), 30-43.
- Ζήση, Α., Μαυροπούλου, Σ. & Δαρδάνη, Χ. (2014). Μεγαλώνοντας παιδί/ά στο φάσμα του αυτισμού: Η ταξική διάσταση. *Ψυχολογία*, 21, 437-452.
- Ζήση, Α. (2013). *Κοινωνία, Κοινότητα και Ψυχική Υγεία*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Λάχλου, Σ., Μπαλτάς, Χ. & Καρακατσάνη, Δ. (2017). *C. Freinet Θεσμική και Κριτική Παιδαγωγική: Για ένα ελεύθερο, ανοιχτό και συνεργατικό σχολείο*. Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων.
- Καραγιάννη, Γ. (2019). Παιδαγωγική της Ένταξης vs Ειδική Αγωγή: Μια στρεβλή ταυτοτική σχέση. Στο Α. Ζήση & Μ. Σαββάκης (Επιμ.) *Αναπηρία και Κοινωνία: Σύγχρονες Θεωρητικές Προκλήσεις και Ερευνητικές Προοπτικές* (σσ. 117-128). Θεσσαλονίκη: Τζιόλα.
- Korczak, J. (2017). *Το Δικαίωμα του Παιδιού στον Σεβασμό*. Αθήνα: Μεταίχιμο.
- Κωτσάκης, Δ., Μουρελή, Ε., Μπίμπου, Ι. Μπουτουλούση, Ε. και συν. (2010). *Αναστοχαστική Πράξη: Ο αποκλεισμός στο σχολείο*. Αθήνα: Νήσος.
- McMillan, D. & Chavis, D. (1986). Sense of Community: A definition. *Journal of Community Psychology*, 14, 1-18.
- Rose, N. (1990). *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self*. London: Routledge.

Στίγμα και μαθησιακές δυσκολίες

Μαρία Παλιβάνη

Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια, Τμ. Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
socm16014@soc.aegean.gr

Παναγιώτης Γιαβρίμης

Επίκουρος Καθηγητής, Τμ. Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
giavrimis@soc.aegean.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται έντονη η τάση διερεύνησης θεμάτων που σχετίζονται με τις μαθησιακές δυσκολίες και τη δυσλεξία. Ωστόσο, το ενδιαφέρον εστιάζεται, κυρίως, στη μελέτη των ακαδημαϊκών και γνωστικών δυσκολιών των ατόμων με δυσκολίες με ποσοτικές μεθόδους και συνήθως χωρίς την οπτική των ίδιων των ατόμων. Σκοπός της παρούσας έρευνας, ήταν να διερευνήσει τη διαμεσολάβηση του στίγματος των ατόμων με μαθησιακές δυσκολίες στην κοινωνική τους ένταξη, αλλά και τη διαχείριση της διαγνωστικής «ετικέτας», με βάση τις απόψεις των ατόμων με δυσλεξία. Το εργαλείο της έρευνας ήταν η ημι-δομημένη συνέντευξη και οι συμμετέχοντες ήταν δέκα άτομα με διάγνωση «Δυσλεξίας». Η ηλικία τους ήταν από 15 ετών μέχρι 25 ετών. Από τα αποτελέσματα της έρευνας διαφάνηκε ότι οι εκπαιδευτικοί δεν αντιμετωπίζουν με κατάλληλο τρόπο τους μαθητές με μαθησιακές δυσκολίες, ενώ η στάση τους βελτιώνεται μετά την διάγνωση. Από την άλλη, σύμφωνα με το λόγο των συμμετεχόντων οι συμμαθητές σε αρκετές περιπτώσεις είχαν μια αρνητική στάση, ενώ σημαντική είναι η συμβουλή των γονέων για την αντιμετώπιση της δυσκολίας του ατόμου με δυσλεξία. Όσον αφορά στη διάγνωση, για τους μαθητές με δυσλεξία έχει διττό χαρακτήρα, καθώς είτε αιτιολογεί την δυσκολία τους, είτε τους δημιουργεί τον φόβο του στιγματισμού από τον κοινωνικό περίγυρο. Τέλος, ως ενήλικοι στην πλειοψηφία τους τα άτομα με μαθησιακές δυσκολίες επιλέγουν κατά κύριο λόγο να αποκρύψουν τις δυσκολίες τους, φοβούμενοι τον στιγματισμό από τους άλλους.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Μαθησιακές δυσκολίες, Στίγμα, Εκπαιδευτικό σύστημα, Ετικέτα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο όρος στίγμα υποδηλώνει ένα αρνητικό χαρακτηρισμό του πολιτισμού μας που είναι έκδηλο στα πλαίσια της καθημερινής επικοινωνίας. Ο Goffman ορίζει το στιγματισμό ως την αρνητική διαφοροποίηση των χαρακτηριστικών ενός ατόμου, είτε αυτά είναι πραγματικά είτε υπονοούμενα, σε σχέση με τις κοινωνικές επιταγές και προσδοκίες από τα «φυσιολογικά» άτομα στο εκάστοτε κοινωνικό περιβάλλον, με τέτοιο τρόπο ώστε η διαφοροποίηση από τις προσδοκίες αυτές να κα-

θιστά το άτομο παρεκκλίνον (Goffman, 1963). Οι Corrigan και Penn (1999, σ. 766) ορίζουν το στίγμα ως μία μορφή αρνητικού στερεοτύπου και προκατάληψης που προκύπτει από μη αληθή και στρεβλωμένα γνωστικά σχήματα που οδηγούν στις διακρίσεις απέναντι στα στιγματισμένα άτομα και σχετίζεται με αρνητικές συμπεριφορές, ατομικές ή συλλογικές, προς ένα άτομο ή μία ομάδα λόγω κάποιου ή κάποιων χαρακτηριστικών τους (Hilton & Hippel, 1998, σ. 242). Το στίγμα διαμορφώνεται σε σχέση με τη φύση του χαρακτηριστικού και τις ατομικές διαφορές των ατόμων ή ομάδων, που αλληλεπιδρούν (Campbell & Deacon, 2006, σ. 415), καθώς και τις κοινωνικές συνθήκες και τη διαφορά κοινωνικής θέσης και ισχύος, που μπορεί να ενυπάρχει (Link & Phelan, 2001, σ. 377).

Ο Goffman (2001, σ. 111) ανάλογα με την ορατότητα του χαρακτηριστικού που καθιστά το άτομο αποδέκτη στιγματισμού αναγνωρίζει δύο κατηγορίες στιγματισμένων ατόμων: α) Τους *απαξιωμένους*: όταν το χαρακτηριστικό το οποίο θεωρείται ότι αποκλίνει από τις κοινωνικές προσδοκίες είναι γνωστό εκ των προτέρων ή είναι κάτι εμφανές και άμεσα αντιληπτό, όπως η αναπηρία ίσως και η καταγωγή σε ορισμένες περιπτώσεις και β) τους *απαξιωσίμους*: όταν το χαρακτηριστικό που παρεκκλίνει δεν είναι άμεσα ορατό, όπως η ομοφυλοφιλία ή ακόμη και η ψυχική ασθένεια. Ένας ακόμη διαχωρισμός του στίγματος σχετίζεται με την ορατότητα (*ορατό στίγμα*) ή μη (*αόρατο στίγμα*) των αρνητικά νοηματοδοτημένων χαρακτηριστικών του (Ragins *et al.*, 2007, σ. 1103).

ΣΤΙΓΜΑ ΚΑΙ ΜΑΘΗΣΙΑΚΕΣ ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ

Σε ένα πλήθος ερευνών της έχει αποδείξει ότι ο στιγματισμός μπορεί να υπάρχει ακόμα και χωρίς την ύπαρξη ετικέτας, καθώς εξαρτάται από το κατά πόσο μια μαθησιακή δυσκολία ή μια αναπηρία είναι εμφανής στους υπόλοιπους (Riddick, 2010). Επιπλέον, σύμφωνα με την βιβλιογραφική ανασκόπηση η ετικετοποίηση αποτελεί μία γενικευτική διαδικασία που δεν επιφέρει μόνο θετικά αποτελέσματα αλλά και αρνητικά. Συγκεκριμένα, ενώ γίνονται αναφορές πως η απόδοση της «ετικέτας» μπορεί να βοηθήσει το άτομο στην αποδοχή και κατανόηση της δυσκολίας, το ζήτημα είναι πιο περίπλοκο, καθώς μπορεί να συμβάλλει στη σύνθεση και παγίωση χαρακτηριστικών που επιφέρουν τον κοινωνικό στιγματισμό (Shifrer *et al.*, 2013, σ. 657). Ακόμη, αρκετές φορές το παιδί με μαθησιακές δυσκολίες θεωρείται από τους υπόλοιπους συμμαθητές του ως αδύναμο και πέφτει θύμα εκφοβισμού λόγω της ετικέτας (Nabuzoka & Smith, 1993, σ. 1445). Μάλιστα, ο εκφοβισμός είναι ένα συχνό φαινόμενο που αντιμετωπίζουν τα παιδιά με δυσλεξία λόγω της ετικέτας που τους αποδίδεται, με αποτέλεσμα να θίγεται και η ίδια η αυτό-εκτίμησή τους (Taylor *et al.*, 2010, σ. 199).

Παράλληλα, έχει καταδειχθεί ερευνητικά ότι στο σχολικό πλαίσιο «ετικέτες» όπως αυτή των «ειδικών εκπαιδευτικών αναγκών» καθοδηγούν συγκεκριμένους τρόπους ψυχοκοινωνικής παρέμβασης και υπέρβασης τους (Taylor *et al.*, 2010, σ. 192). Ακόμη, σύμφωνα με τους Gibbs και Elliot (2015, σ. 326) οι εκπαιδευτικοί που συνήθως χρησιμοποιούν την ετικέτα της «δυσλεξίας» είναι πιο πιθανό να την αντιμετωπίζουν ως αμετάβλητη κατάσταση και κατ' επέκταση να θεωρούν πως η πορεία του μαθητή δεν σχετίζεται με τη δική τους επάρκεια και εμπειρία (Ross, 2017).

Σημαντικό φαίνεται να είναι και το οικογενειακό περιβάλλον τόσο για την ανήλικη όσο και για την ενήλικη ζωή των ατόμων με δυσκολίες, καθώς εντός αυτού βιώνει γεγονότα που επηρεάζουν όλη την υπόλοιπη ζωή του. Στην έρευνα των Werner και Smith (2001 από Wong, 2003, σ. 68), τα παιδιά με μαθησιακές δυσκολίες που προέρχονταν από σταθερά οικογενειακά περιβάλλοντα

αντιμετώπιζαν καλύτερα το πρόβλημα τους σε σχέση με τα παιδιά που προέρχονταν από φτωχές ή οικογένειες με δυσκολίες. Επιπρόσθετα, έχει αποδειχθεί πως το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο των παιδιών καθιστά τα παιδιά λιγότερο ή περισσότερο ευαίσθητα σε γεγονότα του περιβάλλοντός τους, καθώς επηρεάζει τη νοηματοδότηση καταστάσεων και τον αυτό-έλεγχο τους (Meadan & Halle, 2004, σ. 71). Η υποστήριξη από τους γονείς κατά τα μαθητικά χρόνια και η παροχή θετικών εμπειριών αποτελεί παράγοντα της ευζωίας και της προσαρμοστικότητας κατά την ενήλικη ζωή (Hellendoorn & Ruijsenaars, 2000, σ. 227).

Από την άλλη, πολλές επιστημονικές έρευνες, επιβεβαιώνουν ότι τα ενήλικα άτομα με μαθησιακές δυσκολίες προσπαθούν να αποκρύψουν τις δυσκολίες ώστε να αποφύγουν το στιγματισμό (Ali et al., 2008, σ. 410). Ωστόσο, η απόκρυψη της στιγματικής ταυτότητας στον επαγγελματικό χώρο έχει συνδεθεί με υψηλότερο βαθμό στρες, ενώ η αποκάλυψη της μπορεί να οδηγήσει και στην θετική αυτό-εικόνα και αποδοχή του ίδιου του εαυτού (Beatty & Kirby, 2006, σ. 34) ή αμφισβήτηση της αποτελεσματικότητας του ατόμου (Morris & Turnbull, 2006, σ. 243).

Σκοπός της παρούσας έρευνας, ήταν να διερευνήσει τη διαμεσολάβηση του στίγματος των ατόμων με μαθησιακές δυσκολίες στην κοινωνική τους ένταξη, αλλά και τη διαχείριση της διαγνωστικής «ετικέτας», με βάσει τις απόψεις των ατόμων με μαθησιακές δυσκολίες.

ΜΕΘΟΔΟΣ

Συμμετέχοντες

Στην έρευνα συμμετείχαν 10 άτομα με διαγνωσμένη δυσλεξία εκ των οποίων τα 6 ήταν αγόρια και τα 4 κορίτσια. Η ηλικία τους κυμαίνονταν μεταξύ των 15-25.

Εργαλείο έρευνας

Για την έρευνα μας χρησιμοποιήθηκε η ημι-δομημένη συνέντευξη για την εις βάθος διερεύνηση του θέματος. Η ημι-δομημένη συνέντευξη είναι μια οργανωμένη επικοινωνία προσώπων πάνω σε ένα αντικείμενο, που στοχεύει στην επεξεργασία και στην εξαγωγή επιστημονικών δεδομένων (Babbie, 2011, σ. 494) και προσπαθεί να αποκτήσει πρόσβαση στη καθημερινότητα των υποκειμένων και να δώσει λόγο στους κοινωνικούς κόσμους, που οι ποσοτικές έρευνες δε μπορούν (Παπαϊωάννου, 2007, σ. 71). Οι θεματικοί άξονες της συνέντευξης σχετίζονταν με: α) τις απόψεις των ατόμων προς το στιγματισμό του στο κοινωνικό και εκπαιδευτικό πλαίσιο, β) τη στάση από τους πρωτογενείς και δευτερογενείς φορείς κοινωνικοποίησης πριν τη διαγνωστική διαδικασία από το ΚΕΔΔΥ και γ) τη στάση από τους πρωτογενείς και δευτερογενείς φορείς κοινωνικοποίησης μετά τη διαγνωστική διαδικασία από το ΚΕΔΔΥ

ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Εκπαιδευτικοί

Οι πλειοψηφία των συμμετεχόντων μιλούν για κοινή συμπεριφορά και αντιμετώπιση από τους καθηγητές τόσο σε σχέση με τους υπόλοιπους μαθητές, όσο πριν και μετά την διάγνωση.

Χ4: ... όπως και στα άλλα παιδιά συμπεριφέρονται και σε μένα.

Χ9: Το ίδιο όπως και μετά... Δεν είχα κάποια ιδιαίτερη αντιμετώπιση από τους καθηγητές, κοινά όπως τους υπόλοιπους.

Χ10: Οι εκπαιδευτικοί για μένα είναι στην κοσμάρα τους. Πρέπει να πέσεις σε συγκεκριμένο άτομο ώστε να κατανοήσει τι συμβαίνει στο κάθε παιδί. Μου συμπεριφέρονταν τα ίδια.

Τέσσερα άτομα μιλούν για καλύτερη αντιμετώπιση μετά την διάγνωση.

Χ1: ... οι καθηγητές κατάλαβαν τι είχα και εγώ ξέρω πώς να με αντιμετωπίζουν ώστε να έχω καλύτερη απόδοση.

Χ7: ... παλιότερα μπορεί να μη μου δίνουν τόση σημασία γιατί πιστεύουν ότι δεν μπορώ να μάθω ή μάλλον ότι δεν προσπαθώ.

Ενώ σχεδόν οι μισοί μιλούν για την ανάγκη των εκπαιδευτικών για επιμόρφωσης σε θέματα αναγνώρισης και αντιμετώπισης ατόμων με δυσκολίες.

Χ10: Πιστεύω ότι στο σχολείο θα έπρεπε να ήταν πιο καταρτισμένοι εκπαιδευτικοί και να γνωρίζουν για αυτά τα θέματα, γιατί στην εποχή μου, που εγώ ήμουνα σχολείο, τα άτομα δεν ήταν και τόσο καταρτισμένα, κατά την άποψή μου βέβαια. Χρειάζεται ενημέρωση και ευαισθησία αυτό το επάγγελμα.

Συμμαθητές

Στις σχέσεις με τους συμμαθητές τους, στο σχολείο, δεν φάνηκε να έχουν ιδιαίτερα προβλήματα, διότι όπως αναφέρουν δεν ασχολούνται οι συμμαθητές με τέτοια θέμα.

Χ1: Όχι, δεν μπορώ να πω ότι είχα κάποια διαφορετική αντιμετώπιση ούτε σε αυτό. ... Όχι, όλα ήταν κοινά, δεν εντόπισα κάποια διαφορά στη στάση τους.

Χ3: Ναι, αφού δεν έχω κανένα θέμα με αυτούς. ... δεν έχουν καταλάβει την δυσκολία μου. Όχι.

Χ4: Ναι, δεν έχω κάποιο πρόβλημα. ... Ναι, αλλά δεν ασχολούνται με αυτά.

Χ10: Εντάξει, εγώ τους το είχα πει, δεν είχαν καταλάβει κάτι πριν και δεν νοιάζονταν για αυτό.

Αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι δεν δέχονται και πειράγματα που σχετίζονται με την δυσκολία πριν και μετά την διάγνωση.

Χ2: Μπορεί να με θεωρούσαν βλάκα. Μπορεί να μην είχαν καταλάβει ότι είχα κάποιο πρόβλημα, αλλά να με θεωρούσαν βλάκα γιατί έκανα λάθη. Και μου συμπεριφέρονται διαφορετικά λόγω των λαθών μου.

Χ9: Που μερικές φορές με κορόιδευαν οι συμμαθητές μου, όταν δυσκολεύομαι, όταν ανεβαίνω στον πίνακα σηκώνόμουν και έκανα κάποια ορθογραφικά λάθη.

Χ7: ... δέχομαι και λίγο bullying επειδή έλεγαν να εσύ δεν ξέρεις γράμματα. Δεν θα μάθεις

γράμματα.

Χ8: Αυτό δεν ήθελα να χαλάσω με τη διάγνωση. Γιατί θυμάμαι στο δημοτικό είχα περάσει άσχημα. Με κοροΐδευαν και δεν μου έκαναν παρέα.

Δύο από αυτούς τους τρεις συμμετέχοντες μιλούν για επιδείνωση των κοινωνικών επαφών ως ένα βαθμό μετά την διάγνωση, διότι αυτή στάθηκε αφορμή για την προσκόλληση την ταμπέλας του δυσλεκτικού.

Χ8: ... με την διάγνωση μου μπήκε λίγο η ταμπέλα στο Λύκειο η 'δυσλεκτικιά'... Το θυμόταν όποτε τους βόλεψε για να πουν κάτι.

Από την άλλη μεριά μόνο ένα άτομο από τα δέκα μιλάει για την καλύτερευση των σχέσεων μετά την διάγνωση διότι πλέον δείχνουν κατανόηση στην ιδιαιτερότητα του μαθητή.

Χ7: μετά το κατάλαβαν... 'Ότι έχω κάποιο πρόβλημα. Έπαψαν μετά να με κοροϊδεύουν. Το κατάλαβαν...

Γονείς

Οι γονείς των συμμετεχόντων φαίνεται να παίζουν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο για τους συμμετέχοντες. Από την μία στις μισές περίπτωσης είναι αυτοί που ανακαλύπτουν την δυσκολία του παιδιού τους.

Χ2: ... η μαμά μου το είχε καταλάβει και είχε μιλήσει με τους δασκάλους... αλλά εκείνη έλεγε ότι αυτά είναι βλακείες.

Χ3: Ναι, τις είχαν καταλάβει για αυτό και με είχαν πάει εκεί.

Χ5: Ναι, η μαμά είχε πάει στο σχολείο και ζητούσαν να πάω για διάγνωση. ... Η τετάρτη ή πέμπτη.

Από την άλλη συμβάλουν στην αντιμετώπιση μέσω της στήριξης που προσφέρουν.

Χ3: Τότε μαζί (με την μαμά) ακόμα κάναμε τα μαθήματα μετά στο γυμνάσιο τα κάνω μόνος μου. Απλώς με βοηθούσαν με τους δασκάλους αυτούς.

Χ4: Ναι, και έχουμε μια κυρία που με βοηθάει.

Χ6: Με βοηθούσαν και όχι μόνο αυτό, από μικρή θυμάμαι επειδή μπέρδευα κάποια γράμματα με είχαν πάει σε ... Με εμψύχωσαν πάρα πολύ. Μου έλεγαν «Θα δεις ότι από δω και πέρα θα πάρεις αυτά που αξίζεις. Θα φανεί η προσπάθειά σου γιατί σε βλέπαμε ότι διαβάζεις».

Χ10: Το κλίμα είναι το ίδιο και πριν και μετά τη διάγνωση. Με βοηθούσαν και πάρα πολύ.

Σε δύο περιπτώσεις φάνηκε ότι το μη κατάλληλο οικογενειακό τους περιβάλλον δεν τους βοηθάει να προοδέψουν.

Χ7: Δεν μπορούσαν να με βοηθήσουν γιατί και αυτοί δεν ήξεραν τι ακριβώς έχω... Δεν είχαμε στήριγμα για το διάβασμα.

Εργασία

Οι περισσότεροι συμμετέχοντες στην έρευνα δηλώνουν ότι επιλέγουν να αποκρύψουν την δυσκολία τους στο χώρο εργασίας τους επειδή πιστεύουν ότι αυτή θα λειτουργήσει αρνητικά.

Χ2: Φοβάμαι μην αντιμετωπίσω προβλήματα λόγω της δυσκολίας. Μπορεί να με κρίνουν μετά.

Χ3: Ναι, όταν δουν κάποιον που δεν ξέρει καλή ορθογραφία μπορεί να πουν ... Να ότι δεν ήταν καλός μαθητής και δεν διάβαζε.

Χ4: Επειδή δεν θα φαίνεται, δεν θα το λέω. Γιατί μπορεί να πουν ότι έχω κάποιο πρόβλημα.

Ακόμη, δηλώνουν τον φόβο τους ότι η αποκάλυψη μπορεί να οδηγήσει στην απόρριψη ή απόλυση.

Χ1: ...θα με διώξουν για να πάρουν κάποιον που δεν έχει.

Χ9: Αρνητικά, γιατί πιστεύω... Πιστεύω ότι δεν θα διάλεγαν να πάρουν ένα άτομο με τη δυσλεξία στη δουλειά τους, γι' αυτό δεν θα επέλεγα να το αποκαλύψω.

Επιπλέον, θεωρούν ότι δεν είναι ικανοί να αναλάβουν καθήκοντα τα οποία χρειάζονται χειρόγραφη ενασχόληση, γι' αυτό συνήθως δεν επιλέγουν τέτοιου τύπου επαγγέλματα.

Χ3: ...εξαρτάται από το τι επάγγελμα θα επιλέξω και αν δεν επιλέξω κάτι που να έχει ορθογραφία δεν θα έχω πρόβλημα. Δεν θα επιλέξει κάποιο επάγγελμα που χρειάζεται να γράφει για να μην έχει πρόβλημα.

Χ5: Πιστεύω ότι αν ήθελα να γίνω δικηγόρος δεν θα μπορούσα να γίνω. Απολύεται από το επάγγελμα του δικηγόρου.

Εαυτός

Οι συμμετέχοντες στην έρευνα φαίνεται να μην μιλούν εύκολα για την δυσκολία τους επειδή είτε δεν γνωρίζουν ή φοβούνται την αντίδραση των άλλων είτε θεωρούν ότι είναι κάτι προσωπικό που δεν τους αφορά.

Χ2: ...Όχι, δεν θέλω να μιλάω για αυτό αν δεν υπάρχει λόγος. Είναι κάτι προσωπικό.

Χ5: Δεν μιλάω. Δεν υπάρχει λόγος να το πω.

Χ7: Όχι, γιατί δεν ξέρω πώς θα το πάρουν οι άλλοι.

Χ9: Όχι γιατί δεν νομίζω ότι ο άλλος... Πώς να το πω... Γιατί πιστεύω ότι είναι κάτι προσωπικό μου και δεν αφορά τον άλλον τι έχω.

Η διάγνωση, σύμφωνα με την έρευνα φάνηκε να δίνει λύση στον λόγο ύπαρξης της δυσκολίας κατά τους συμμετέχοντες που μέχρι πρότινος θεωρούσαν τον εαυτό τους χαζό ή ότι είχαν προβλήματα μνήμης.

Χ1: Νόμιζα ότι έφταιγα εγώ... ότι κάτι κάνω εγώ λάθος, ότι δεν μπορώ να τη θυμηθώ και πολλές φορές έλεγα ότι είμαι χαζή...

Χ8: ...θεωρούσα ότι ήμουν λίγο χαζή... Γιατί... Δεν μπορούσα να μάθω εύκολα.

Βέβαια, δεν έλειπαν οι περιπτώσεις που εναπόθεταν την ευθύνη είτε στην μειωμένη προσπάθεια που καταβάλουν ίδιοι είτε στους άλλους και την ελλιπή στήριξη που είχαν.

Χ6: Θεωρούσαν ότι δεν διάβαζα πολύ, ότι δεν προσπαθούσα πολύ.

Χ7: ...ότι δεν είχα τη βοήθεια από τον περίγυρό μου. Ούτε τους καθηγητές... Ούτε από την οικογένειά μου διότι ήταν αγράμματη.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Η διάγνωση των δυσκολιών για το άτομο φάνηκε στην έρευνα μας να έχει πολλά και διάφορα αποτελέσματα τόσο σε μαθησιακό όσο και κοινωνικό επίπεδο. Από την μία, παρ' όλο που τους δόθηκε μία ετικέτα λειτούργησε βοηθητικά διότι κατανόησαν καλύτερα τον εαυτό και τους γύρω τους (Taylor et al., 2010, σ. 191) και κατά επέκταση αποδέχθηκαν την δυσκολία τους και έμαθαν πώς να την διαχειρίζονται (Riddick, 1995, σ. 470). Ωστόσο, σύμφωνα με τους Higgins, Raskind, Goldberg, και Herman (2002, σ. 14) ακόμη και τα άτομα που έχουν αποδεχθεί και μιλούν ανοιχτά τόσο για τις δυνατότητες όσο και για τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν, τότε δεν φτάνουν στο σημείο να εκλαμβάνουν τις δυσκολίες ως μία θετική κατάσταση της ζωής τους. Από την άλλη, έντονη ήταν και οι φόβοι του στιγματισμού που οδηγούσαν σε μία σειρά άλλων συμπεριφορών και προβλημάτων (Shifreret al., 2013, σσ. 657, 676· Taylor et al., 2010, σ. 192). Τα άτομα, που στιγματίζονται δεχόμενοι την αρνητική στάση και συμπεριφορά από τους γύρω τους, συνήθως νιώθουν διαχωρισμένα από τους υπόλοιπους, έχουν μειωμένη αίσθηση της αξίας τους και οδηγούνται στην κοινωνική απομόνωση.

Μπορούμε να συμπεράνουμε, επιπρόσθετα, όσον αφορά την στάση των εκπαιδευτικών απέναντι στα άτομα με δυσλεξία ήταν κοινή τόσο πριν και μετά τη διάγνωση όσο και σχέση με τους υπόλοιπους συμμαθητές. Ακόμη, όπως αναγνωρίζεται από τους ίδιους τους μαθητές αυτό μπορεί να οφείλεται στην έλλειψη των κατάλληλων γνώσεων για την αντιμετώπιση των μαθησιακών δυσκολιών. Άλλωστε όπως αποδείχθηκε από τις έρευνες των Gibbs & Elliot (2015, σ. 326) και της Ross (2017, σ. 197) οι εκπαιδευτικοί παρά την ακαδημαϊκή τους κατάρτιση δεν κατέχουν απαραίτητες γνώσεις για την ορθή αντιμετώπιση των μαθητών με δυσλεξία. Ενώ μόνο σε λίγες περιπτώσεις η διάγνωση φάνηκε να βοήθησε τους μαθητές να ανταπεξέλθουν καλύτερα, καθώς οι εκπαιδευτικοί κατανόησαν τον λόγο ύπαρξης των δυσκολιών αλλά και των τρόπο αντιμετώπισης τους.

Περνώντας, τώρα, στο κομμάτι των κοινωνικών επαφών του ατόμου με δυσλεξία φάνηκε ότι αυτό δεν επηρεάζεται από την ετικέτα της διάγνωσης αλλά από το πόσο εμφανής είναι το ιδιαίτερο σχηματιστικό χαρακτηριστικό στους γύρω στα πλαίσια της κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Άλλωστε η Riddick (2010) έχει αποδείξει σε πλήθος ερευνών ότι το στίγμα μπορεί να προϋπάρχει της διαγνωστικής ετικέτας. Πιο συγκεκριμένα, η αντιμετώπιση από τους συμμαθητές αρκετές φορές φάνηκε να μην επηρεάζεται από το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των ατόμων με δυσλεξία. Βέβαια, υπήρξαν και οι περιπτώσεις αρνητική στάσεις, καθώς τους χλευάζουν για τα λάθη και τις αδυνα-

μίες, χωρίς να γνωρίζουν που οφείλονται αυτές. Ωστόσο, εντοπίζονται σε κάποιες περιπτώσεις αλλαγές στην συμπεριφορά των συμμαθητών μετά τη διάγνωση. Από την μια δείχνοντας περισσότερη κατανόηση ή περιπτώσεις που οι συμμαθητές δεν «στέκονταν» στις δυσκολίες των ατόμων. Από την άλλη σε πολύ λίγες περιπτώσεις στάθηκε ως αφορμή επιδείνωσες των σχέσεων με κάποιους συμμαθητές που του πρόσαψαν την ετικέτα του «δυσλεκτικού». Με βάση τις έρευνες αρκετές φορές τα παιδιά με μαθησιακές δυσκολίες θεωρείται ως αδύναμα από τους υπόλοιπους με αποτέλεσμα να πέφτουν θύματα εκφοβισμού λόγω της ετικέτας (Nabuzoka & Smith, 1993, σ. 1445) και κατά επέκταση μπορεί να θιγεί η αυτό-εκτίμησή τους (Taylor et al., 2010, σ. 199).

Επιπλέον, η στάση των γονέων φάνηκε να είναι αξιόλογος παράγοντας ευζωίας των ατόμων με μαθησιακές δυσκολίες. Οι οικογένειες στην πλειοψηφία τους έδειχναν διάθεση στήριξης προς τα παιδιά τους τόσο πριν όσο και μετά γεγονός που συμβάλει στην αντιμετώπιση των δυσκολιών. Η διάγνωση παρουσιάζει στην έρευνα μας να έχει ευεργετική λειτουργία στην σχέση οικογένειας και παιδιού με δυσκολίες. Οι γονείς αρχίζουν πλέον να κατανοούν και οι ίδιοι τη φύση της δυσλεξίας και τον τρόπο διαχείρισης της. Άλλωστε οι προσπάθειες της οικογένειας για τις καλύτερες υποστηρικτικές υπηρεσίες θεωρείτε ως προστατευτικός και προσαρμοστικότητα παράγοντας ακόμη και κατά την ενήλικη ζωή (Hellendoorn & Ruijsenaars, 2000, σ. 227- 228). Ακόμη, στην έρευνα των Werner & Smith (2001 από Wong, 2003, σ. 68) και των Meadan & Halle (2004, σ. 71) αποδείχθηκε ότι τα παιδιά που ζουν σε ένα σταθερό οικογενειακό περιβάλλον αντιμετωπίζουν πιο εύκολα τα προβλήματα τους σε σχέση με τα αυτά που προέρχονταν από φτωχές ή οικογένειες με δυσκολίες. Αυτό μπορεί να συνδεθεί με την διαπίστωση μας ότι το κοινωνικό-οικονομικό υπόβαθρο των γονέων επηρεάζεται σημαντικά τόσο την τωρινή όσο και την μετέπειτα ζωή των ατόμων και όταν αυτό είναι χαμηλό λειτουργεί αρνητικά.

Η επαγγελματική πορεία των ατόμων με δυσλεξία είναι εξίσου σημαντική και αξιόλογη. Οι περισσότεροι από αυτούς φάνηκε να επιλέγουν ασχολίες που δεν σχετίζονται με την δυσκολία τους αλλά και να μην αποκαλύπτουν την στιγματική τους ταυτότητα, διότι δεν είναι σίγουροι και φοβούνται την αντίδραση των άλλων. Να σημειώσουμε πως υπήρχαν και περιπτώσεις που φοβούνται μέχρι και την απόλυση. Ωστόσο, οι ερευνητές Beatty & Kirby (2006, σ. 34) αποκάλυψαν ότι η απόκρυψη στον επαγγελματικό χώρο συνδέεται με υψηλότερο βαθμό στρες, ενώ η αποκάλυψη της μπορεί να οδηγήσει και στην θετική αυτό-εικόνα και αποδοχή του ίδιου του εαυτού. Σε αυτό το γεγονός μπορούμε να συνδέσουμε την άποψη εκείνων που επιλέγουν την αποκάλυψη. Άλλωστε, όπως δηλώνουν οι ίδιοι το εφαρμόζουν συνήθων για να αναλάβουν ένα καθήκον στο οποίο η δυσκολία τους δεν θα είναι έκδηλη και να του τοποθετήσουν σε ανάλογη θέση. Βέβαια και αυτή η επιλογή ενέχει ρίσκο, καθώς μπορεί να οδηγήσει στην αμφισβήτηση των ικανοτήτων του ατόμου και να κλονίσει την εμπιστοσύνη των συναδέλφων με αποτέλεσμα την στέρηση ευκαιριών ανέλιξης (Morris & Turnbull, 2006, σ. 243).

Συμπερασματικά Με βάση τα αποτελέσματα της έρευνας μας κρίνεται απαραίτητη η στροφή της κοινωνίας προς την ενδυνάμωση και την ενσυναίσθηση, καθώς πρέπει να πάψει να εφαρμόζεται η λογική στην οποία το «βάρος» αποδίδεται στο ίδιο το άτομο και την κατάστασή του (Gillman et al., 2000, σ. 389· Riddick, 2001, σ. 225). Ο Solvang (2007, σ. 81), θεωρεί το σχολικό σύστημα αντιπροσωπεύει ως μια μορφή συμβολικής βίας, αφού με βάση τον παραπάνω συλλογισμό χαρακτηρίζει ως αποκλίνοντα τα παιδιά που δεν ταιριάζουν με το εκπαιδευτικό περιβάλλον και αυτό έχει σοβαρές επιπτώσεις για τα ίδια τα παιδιά, αλλά και για το οικείο τους περιβάλλον. Επιπλέον, το

γεγονός αυτό εντείνεται σε πολλές περιπτώσεις μέσω της ετικετοποίησης, αφού με την προσκολληθεί αυτής αποκλείονται τα άτομα τα οποία θεωρούνται ως «απειλή» για την κανονικότητα της κοινωνίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Ali, A., Strydom, A., Hassiotis, A., Williams, R., & King, M. (2008). A measure of perceived stigma in people with intellectual disability. *The British Journal of Psychiatry*, 193(5), 410-415.
- Babble, E. (2011). *Εισαγωγή στην Κοινωνική Έρευνα*. Αθήνα: Κριτική.
- Beatty, J. E., & Kirby, S. L. (2006). Beyond the legal environment: How stigma influences invisible identity groups in the workplace. *Employee Responsibilities and Rights Journal*, 18(1), 29-44.
- Campbell, C., & Deacon, H. (2006). Unravelling the contexts of stigma: from internalisation to resistance to change. *Journal of community & applied social psychology*, 16(6), 411-417.
- Corrigan, P. W., & Penn, D. L. (1999). Lessons from social psychology on discrediting psychiatric stigma. *American Psychologist*, 54(9), 765-776.
- Gibbs, S., & Elliott, J. (2015). The differential effects of labelling: how do 'dyslexia' and 'reading difficulties' affect teachers' beliefs. *European Journal of Special Needs Education*, 30(3), 323-337.
- Gillman, M., Heyman, B., & Swain, J. (2000). What's in a name? The implications of diagnosis for people with learning difficulties and their family carers. *Disability & society*, 15(3), 389-409.
- Goffman, E. (1963). *Stigma: Notes on the management of spoiled identity*. New York: Simon & Schuster.
- Goffman, E. (2001). *Στίγμα-Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Hellendoorn, J., & Ruijssenaars, W. (2000). Personal experiences and adjustment of Dutch adults with dyslexia. *Remedial and special education*, 21(4), 227-239.
- Higgins, E. L., Raskind, M. H., Goldberg, R. J., & Herman, K. L. (2002). Stages of acceptance of a learning disability: The impact of labeling. *Learning Disability Quarterly*, 25(1), 3-18.
- Hilton, J. L., & von Hippel, W. (1996). Stereotypes. *Annual Review of Psychology*, 47(1), 237-271.
- Link, B. G., & Phelan, J. C. (2001). Conceptualizing stigma. *Annual review of Sociology*, 27(1), 363-385.
- Meadan, H., & Halle, J. W. (2004). Social perceptions of students with learning disabilities who differ in social status. *Learning Disabilities Research & Practice*, 19(2), 71-82.
- Morris, D., & Turnbull, P. (2006). Clinical experiences of students with dyslexia. *Journal of Advanced Nursing*, 54(2), 238-247.
- Nabuzoka, D., Smith, P. (1993). Sociometric Status and Social Behavior of Children with and without Learning Difficulties. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 34, 1435-1448.
- Παπαϊωάννου, Σ. (2007). *Ζητήματα Θεωρίας και Μεθόδου των Κοινωνικών Επιστημών*. Αθήνα: Κριτική.
- Passe, N. A. (2015) The Dyslexia experience: Difference, disclosure, labelling, discrimination and stigma. *Asia Pacific Journal of Developmental Differences*, 2, 202-233.
- Ragins, B. R., Singh, R., & Cornwell, J. M. (2007). Making the invisible visible: Fear and disclosure of

- sexual orientation at work. *Journal of Applied Psychology*, 92(4), 1103-1118.
- Riddick, B. (1995) Dyslexia: Dispelling the myths, *Disability & Society*, 10(4), 457-474.
- Riddick, B. (2000). An examination of the relationship between labeling and stigmatization with special reference to dyslexia, *Disability and Society*, 15(4), 653-667.
- Riddick, B. (2001) Dyslexia and Inclusion: Time for a social model of disability perspective. *International Studies in Sociology of Education*, 11(3), 223-236.
- Riddick, B. 2010. *Living with dyslexia*. London: Routledge.
- Ross, H. (2017). An exploration of teachers' agency and social relationships within dyslexia support provision in an English secondary school. *British Journal of Special Education*, 44(2), 186-202.
- Shifrer, D. (2013). Stigma of a Label: Educational Expectations for High School Students Labeled with Learning Disabilities. *Journal of Health and Social Behavior*, 54(4), 462-480.
- Solvang, J. (2007). Developing an ambivalence perspective on medical labelling in education: case dyslexia. *International Studies in Sociology of Education*, 17(1-2), 79-94.
- Taylor, L. M., Hume, I. R., & Welsh, N. (2010). Labelling and self-esteem: The impact of using specific vs. generic labels. *Educational Psychology*, 30(2), 191-202.
- Τομαράς, Ν. (2008). *Μαθησιακές Δυσκολίες – Ισότιμες ευκαιρίες στην Εκπαίδευση*. Αθήνα: Πατάκη.
- Trammell, J. (2009) Postsecondary Students and Disability Stigma: Development of the Postsecondary Student Survey of Disability-Related Stigma (PSSDS). *Journal of Postsecondary Education and Disability*, 22(2), 106-116.
- Wong, B. Y. (2003). General and specific issues for researchers' consideration in applying the risk and resilience framework to the social domain of learning disabilities. *Learning Research and practice*, 18(2), 68-76.

Εφαρμογή (Χρήση) Τεχνολογιών Πληροφορίας και Επικοινωνίας στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση: Ζητήματα και Προοπτικές

Μαρίνα Σταμάτη

Υποψήφια Διδακτόρισα, Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας,
Πανεπιστήμιο Αιγαίου
marinastamati@gmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η ραγδαία ανάπτυξη της τεχνολογίας επηρέασε και την εκπαιδευτική διαδικασία η οποία συμβαδίζει με τις κοινωνικοοικονομικές και πολιτισμικές εξελίξεις. Η εισαγωγή και αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών στο σύγχρονο σχολείο έχει επιφέρει αλλαγές στο παραδοσιακό εκπαιδευτικό σύστημα. Σε κάθε εκπαιδευτική μεταρρύθμιση ο εκπαιδευτικός παίζει σημαντικό ρόλο αφού διαμορφώνει το μαθησιακό περιβάλλον των μαθητών. Στην Κοινωνία της Πληροφορίας θα πρέπει να είναι γνώστης των ψηφιακών τεχνολογιών και των τρόπων αξιοποίησης και ενσωμάτωσης αυτών στη διδασκαλία. Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι να εξετάσει τον βαθμό στον οποίο οι εκπαιδευτικοί της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης αξιοποιούν τις Τεχνολογίες Πληροφορίας και Επικοινωνίας - Τ.Π.Ε. για την διεξαγωγή και υποστήριξη του διδακτικού τους έργου. Η έρευνα, μέσω της συμμετοχικής, μη ελεγχόμενης παρατήρησης, διεξήχθη σε δεκατρία σχολεία της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στην Νήσο Λέσβο. Όπως διαφάνηκε οι εκπαιδευτικοί εμφάνισαν χαμηλό βαθμό εξοικείωσης με τις Τ.Π.Ε. κατά την εκπαιδευτική διαδικασία και την υποστήριξη του μαθήματος. Δεν παρατηρήθηκε εκτεταμένη χρήση τους στην τάξη αφού εμφανιστήκαν αρνητικά προσκείμενοι ως προς τις δυνατότητές τους στη βελτίωση της διδασκαλίας.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Τεχνολογίες Πληροφορικής και Επικοινωνιών (Τ.Π.Ε.), πρωτοβάθμια εκπαίδευση.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η κοινωνία μας μεταβάλλεται ταχύτατα σε κοινωνία της πληροφορίας και οι πολίτες απαιτείται να εξοικειωθούν με τις νέες πηγές πληροφόρησης. Η χρήση των Τ.Π.Ε. στην εκπαίδευση προσφέρεται για αποδοτικότερα μαθησιακά περιβάλλοντα, ο ρόλος τους γίνεται ολοένα και πιο σημαντικός με πορεία πάντα εξελικτική και ανοδική (Noor-Ul-Amin, 2009, σσ.1-2).

Σήμερα πολλά εκπαιδευτικά συστήματα σε όλο τον κόσμο υπόκεινται σε μετασχηματισμούς. Εκτός από την εξεύρεση του βέλτιστου τρόπου για μια αποτελεσματική εκπαιδευτική διαδικασία βασισμένη στην καινοτομία των προγραμμάτων σπουδών σε όλα τα επίπεδα, ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά είναι επίσης ο μετασχηματισμός της πραγματικής εκπαιδευτικής διαδικασίας. Μία από τις βασικές αρχές είναι η εφαρμογή δομημένων στοιχείων στη διδασκαλία, τα οποία αντικαθιστούν σταδιακά την παραδοσιακή μεταβατική προσέγγιση στην εκπαίδευση (Skutil, 2015, σ. 198).

Ο ρόλος του εκπαιδευτικού στη μετασχηματιστική αυτή διαδικασία είναι αναντικατάστατος (Κυνηγός κ.α., Χ.Χ.). γίνεται σύμβουλος, διευκολυντής των νέων ενεργειών και δεν αποτελεί έναν απλό φορέα πληροφόρησης, καλείται να ξεπεράσει τον παραδοσιακό του ρόλο και να δημιουργήσει καινοτόμα διδακτικά πλαίσια ώστε να ενθαρρύνει τους μαθητές του να έχουν συνεχώς νέες προσλαμβάνουσες, κάνοντας χρήση νέων και ποικίλων γνωστικών μοντέλων (Skutil, 2014a, 6437-6443· Γιαβρίμης κ.α., 2010, σσ. 636-637).

Η ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Οι νέες τεχνολογίες κατά την εισαγωγή τους στα σχολεία, επιφέρουν αλλαγές στη μάθηση και τη διδασκαλία, στο πρόγραμμα σπουδών και στις διαπροσωπικές σχέσεις στο περιβάλλον μάθησης. Ως εκ τούτου, η ενσωμάτωση των Τ.Π.Ε. στα σχολεία πρέπει να επικεντρωθεί στη διαμόρφωση των εκδηλώσεων, των δραστηριοτήτων, του περιεχομένου και στις διαπροσωπικές διεργασίες που λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο που χρησιμοποιούνται οι Τ.Π.Ε. (NFG on Educational Technology, 2006, σσ. 12-14· UNESCO, 2012). Ανάλογα με τα αναμενόμενα αποτελέσματα και τις δραστηριότητες μάθησης, οι Τ.Π.Ε. διαδραματίζουν διαφορετικούς ρόλους στο μαθησιακό περιβάλλον. Ιδιαίτερα, οι Τ.Π.Ε. παρέχουν νέες δυνατότητες διδασκαλίας και μάθησης στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση και ενισχύουν τα μαθησιακά αποτελέσματα σε βασικά μαθήματα, ενώ παράλληλα βοηθούν τον μαθητή να αποκτήσει δεξιότητες στη χρήση των Τ.Π.Ε. (Lim & Tay, 2003, σ. 40).

Οι εκπαιδευτικοί και οι υπεύθυνοι χάραξης πολιτικής στρέφονται ολοένα και περισσότερο στην τεχνολογία για να προωθήσουν νέους στόχους στην τάξη. Δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι υπήρξε μια αντίστοιχη άνοδος στην πεποίθησή τους ότι η τεχνολογία κατέχει το κλειδί για την εξισορρόπηση των ανισοτήτων μεταξύ των μαθητών. Ωστόσο, οι δυνατότητες της τεχνολογίας μπορούν να μεγιστοποιηθούν μόνο μέσα σε ένα ιδανικό περιβάλλον. Η άνιση πρόσβαση στις Τ.Π.Ε., η διαφορά χρηματοδότησης μεταξύ των σχολικών περιοχών - μονάδων περιορίζουν σημαντικά την πρόσβαση των μαθητών στις δυνατότητες των Τ.Π.Ε. (Dotterer κ.ά., 2016).

Η τεχνολογία στην τάξη υπόσχεται να είναι ένας μεγάλος εξισωτής, αλλά η αποτελεσματική εφαρμογή της πρέπει να λαμβάνει υπόψη το κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο της σχολικής περιοχής και να περιλαμβάνει προγράμματα και πρακτικές που διευκολύνουν την καθολική πρόσβαση των μαθητών. Για να εξασφαλιστεί ότι οι μαθητές θα γίνουν υπεύθυνοι ψηφιακοί πολίτες που θα διαθέτουν τις γνωστικές και ανταγωνιστικές δεξιότητες που θα χρειαστούν στο μέλλον (Dotterer κ.ά., 2016· Κούτρα κ.ά., 2001, σσ. 7, 55-59).

Με την αξιοποίηση των ψηφιακών εργαλείων οι μαθητές σήμερα μπορούν να διεκδικήσουν ρόλους περισσότερο ενεργητικούς, καλούνται να δράσουν αυτόνομα, να ανακαλύψουν, να πειραματιστούν σε εικονικά περιβάλλοντα μάθησης (Καραγιάννη, 2004). Άλλωστε ο γενικός σκοπός της ένταξης των Τ.Π.Ε. στο Δημοτικό Σχολείο είναι όλοι οι μαθητές να έχουν τις ευκαιρίες να αναπτύξουν τις βασικές ικανότητες, δεξιότητες και στάσεις που σχετίζονται με αυτές (ΥΠ.Π.Ε.Θ.-ΕΣΠΑ 2007-13· Ένωση Πληροφορικών Ελλάδος, 2006, σσ. 6-7).

Ο ΟΡΟΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ ΤΗΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΩΝ (Τ.Π.Ε.)

Αντί του όρου Πληροφορική χρησιμοποιείται πλέον σε ευρεία κλίμακα ο όρος Τ.Π.Ε. όπου χα-

ρακτηρίζονται οι τεχνολογίες που επιτρέπουν την επεξεργασία και τη μετάδοση ποικίλων μορφών πληροφορίας καθώς και όλες οι ηλεκτρονικές συσκευές και τα λογισμικά που τις μεταφέρουν. Παράλληλα με τον όρο Τ.Π.Ε. χρησιμοποιείται και ο όρος Νέες Τεχνολογίες - Ν.Τ. και οι δυο οροί αναφέρονται στη χρήση των ψηφιακών μέσων που αποτελούν στοιχείο ενός τεχνολογικού συστήματος (Alessi & Trollip, 2001, σσ. 11-12· Αβούρης, 2000, σσ. 27-28).

Ο όρος Τ.Π.Ε. αν και υφίσταστε από τη δεκαετία του 1980 άρχισε να εδραιώνετε και να χρησιμοποιείτε ευρέως στις αρχές της δεκαετία του 1990 όταν χρησιμοποιήθηκε ως τεχνικός όρος από την Ευρωπαϊκή Κοινότητα στη Λευκή Βίβλο «Growth, Competitiveness, Employment. The Challenges and Ways Forward Into the 21st Century» το Δεκέμβριο του 1993 (Commission of the European Communities, 1993, σσ. 15, 24, 92, 100-102).

Η Εταιρεία Πληροφορικής Τεχνολογίας της Αμερικής (ITAA) μέσω του ορισμού της δίνει μεγαλύτερη έμφαση στα τεχνολογικά μέσα που χρησιμοποιούνται και όχι τόσο στη χρήση και στα αποτελέσματα αυτής από την αλληλεπίδραση ανθρώπου - μηχανής. Έτσι ορίζονται οι Τ.Π.Ε. ως η μελέτη, σχεδιασμός, ανάπτυξη, εφαρμογή υποστήριξη και διαχείριση των πληροφοριακών συστημάτων που βασίζονται στην υπολογιστική τεχνολογία και συγκεκριμένα στις εφαρμογές λογισμικού και υλικού των ηλεκτρονικών υπολογιστών (Freman & Aspray, 1999, σσ. 71-72).

Οι Μακρή και Βλαχόπουλος (2015) παραθέτουν των ορισμό των Nollan & Tatnall όπου με τον όρο χρήση Τ.Π.Ε. στην εκπαιδευτική οργάνωση και διοίκηση εννοούμε τη χρήση πληροφοριακών εφαρμογών και συστημάτων για εξασφάλιση των καλύτερων προϋποθέσεων για τις διαδικασίες διδασκαλίας και μάθησης. Ο ορισμός αποκλείει τη χρήση Τ.Π.Ε. στην καθ' αυτού διαδικασία της μάθησης, συνεπώς η χρήση τους στην εκπαιδευτή οργάνωση και διοίκηση είναι ένα μέσο για την επίτευξη ενός συγκεκριμένου σκοπού και όχι αυτοσκοπός (Μακρή & Βλαχόπουλος, 2015, σ. 230).

Οι Τ.Π.Ε. αναπτύχθηκαν κυρίως τις τελευταίες δυο δεκαετίες. Προφανές είναι λοιπόν οι ηλικιακά μεγαλύτερες ομάδες να παρουσιάζουν έλλειψη των απαιτούμενων ικανοτήτων και γνώσεων στην χρήση των Τ.Π.Ε. αφού ο πληθυσμός σαράντα ετών και άνω δεν τις διδάχθηκε ποτέ και σε καμία βαθμίδα εκπαίδευσης (Snyder & Hoffman, 2001) και δεν ήταν ένα εργαλείο της καθημερινότητας όντας παιδί ή έφηβος (Συμεωνίδης κ.ά., 2013, σσ. 1-9· Mazoua, κ.ά., 2015, σσ. 22-27). Διάφορα πρόβλημα που πιθανόν να παρουσιαστούν κατά την χρήση αυτών είναι ικανά να τους απογοητεύσουν και να τους αποδιοργανώσουν η ακόμα και να οδηγηθούν σε άρνηση αξιοποίησης τους (Joo & Lim & Kim, 2016· Δοδοντσή & Δοδοντσή & Δοδοντσή, 2010).

Επιπλέον η επιφυλακτική στάση των εκπαιδευτικών έναντι των τεχνολογιών οφείλεται στην ελλιπή ετοιμότητα, την άγνοια τους για τις δυνατότητες αυτών στη διδακτική διαδικασία, στη φοβία των εκπαιδευτικών απέναντι στο καινοτόμο και στο νέο (Κυνηγός & Ξένου, 2000, σσ. 57-62· Lim & Tay, 2003· Δοδοντσή & Δοδοντσή & Δοδοντσή, 2010) επηρεάζει τις προθέσεις των δασκάλων να χρησιμοποιούν την τεχνολογία (Joo & Lim & Kim, 2016) και σε πολλές περιπτώσεις τους κρατά καθηλωμένους (Trimble, 2003· Al-Fudail & Mellar, 2008) σε παραδοσιακές, παρωχημένες διδακτικές πρακτικές (Pelgrum, 2001· Πεσματζόγλου & Παπαδοπούλου, 2013).

Η υποστήριξη από τις ίδιες τις χώρες, σχετίζεται με την ψηφιακή εκπαιδευτική πολιτική που καλούνται να εφαρμόσουν οι αρμόδιοι κυβερνητικοί φορείς για την προώθηση της χρήσης των Τ.Π.Ε., φαίνεται πως δεν είναι αρκετή ούτε γίνεται με σωστό τρόπο ώστε όλοι να έχουν ίση πρόσβαση στις Τ.Π.Ε. Ακόμα και η γεωγραφική περιοχή έχει επιπτώσεις στην υιοθέτηση ψηφι-

ακών πρακτικών και κυρίως στο βαθμό χρήσης και αξιοποίησης των ψηφιακών μέσων (Pelgrum, 2001· Bracey, 2002· Riley, 2002), Οι αστικές περιοχές (Joo et al., 2015) συνήθως διαθέτουν καλύτερες τεχνολογικές υποδομές και χαμηλότερες τιμές σε αντίθεση με την επαρχία που οδηγεί στην άνιση προσβασιμότητα των κατοίκων άρα η χρήση και πρόσβαση στις Τ.Π.Ε. από άτομα που ζουν σε αστικές περιοχές είναι ευκολότερη και ομαλότερη (Καρυδάς, 2007).

Οι δυσκολίες εδραίωσης μιας ψηφιακής κουλτούρας, της εντατικής και στοχευόμενης αξιοποίησης των Τ.Π.Ε. στη σχολική μονάδα οφείλονται στην ανεπάρκεια εξειδικευμένου εκπαιδευτικού προσωπικού με τεχνολογική κατάρτιση, στην ελλιπή κατανόηση της τεχνολογικής εκπαίδευσης από δασκάλους και σχολικούς συμβούλους και στην μειωμένη οικονομική στήριξη από το κράτος για τον εφοδιασμό των σχολείων με κατάλληλο, σύγχρονο τεχνολογικό εξοπλισμό (Software / Hardware) καθώς και τεχνική υποστήριξη (Purcell κ.ά., 2013, σσ. 3-4· Wicklein, 2004).

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ

Στην έρευνα πήραν μέρος δεκατρία σχολεία τα οποία επιλεχθήκαν με τέτοιο τρόπο ώστε να καλύψουν μεγάλο μέρος της Λεσβιακής επικράτειας. Να μην ανήκουν, δηλαδή μόνο στο άστυ αλλά σε κωμοπόλεις και μικρά χωριά του νησιού. Η έρευνα μας αν και περιορισμένης κλίμακας αφού διενεργήθηκε στα γεωγραφικά όρια του νησιού της Λέσβου, και τα υπό παρατήρηση σχολεία - τάξεις είναι γεωγραφικά περιορισμένα, δύναται όμως να αντληθούν συμπεράσματα χρήσιμα στην ήδη κεκτημένη γνώση.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ

Σκοπός της παρούσας έρευνας να εξετάσει τον βαθμό στον οποίο οι εκπαιδευτικοί της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης αξιοποιούν τις Τ.Π.Ε., για την διεξαγωγή και υποστήριξη του διδακτικού τους έργου.

Στην παρούσα μελέτη η πρώτη ερευνητική υπόθεση διερεύνα το βαθμό χρήσης - αξιοποίησης των ψηφιακών εργαλείων στην τάξη στο σημερινό ελληνικό σχολείο και η δεύτερη υπόθεση καλείται να διερευνήσει τα ερμηνευτικά σχήματα και τις πρακτικές που ακολουθούν οι εκπαιδευτικοί της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης αναφορικά με τις Τ.Π.Ε..

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΑΛΕΙΟ

Η μεθοδολογία που εφαρμόστηκε είναι ποιοτική έρευνα μέσω της συμμετοχικής, μη ελεγχόμενης παρατήρησης. Η ερευνήτρια, παραμένει αρκετό διάστημα με τα υποκείμενα, ώστε να μειώσει τις επιπτώσεις της διαντίδρασης (Cohen κ.ά., 2008, σ. 523· Σαββάκης, 2013).

Με την βοήθεια του προσωπικού ημερολογίου κατεγράφησαν τα δεδομένα της παρατήρησης, των δράσεων και όλων των συμβάντων εντός της σχολικής τάξης (Babbie, 2011) με βασικό εργαλείο την κλείδα παρατήρησης. Παρακολουθήσαμε - παρατηρήσαμε πενήντα δύο διδακτικές ώρες σε δέκα διαφορετικά διδακτικά αντικείμενα/ μαθήματα. Οι σημειώσεις που προέκυψαν, αρκετά περιεκτικές, ήταν ικανές να ταξινομηθούν ώστε να προκύψουν οι διάφοροι τύποι εκπαιδευτικής συμπεριφοράς μέσω της αξιοποίησης των εργαλείων Τ.Π.Ε. στη διδακτική πράξη (Bell, 1997, σσ.169-170, σ.172, σ.174).

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Οι εκπαιδευτικοί στα δημοτικά σχολεία της Λέσβου όπως από την παρατήρηση μας επιβεβαιώθηκε δεν έχουν πλήρη πρόσβαση στον εξοπλισμό Τ.Π.Ε., αφού τα διαθέσιμα εργαλεία, διαδραστικοί πίνακες, προτζέκτορες, αλλά και το εργαστήρι πληροφορικής δεν συνυπάρχουν και τα τρία μέσα σε κάθε σχολική δομή. Επιπλέον εντοπιστήκαν σοβαρές ελλείψεις στην υλικοτεχνική υποδομή, στη στελέχωση των εργαστηρίων καθώς και έλλειψη τεχνικής υποστήριξης και ο βαθμός προσβασιμότητας μειώνετε λόγο της μη σοβαρής στελέχωσης (Wicklein, 2004).

Κατάσταση που κάνει δύσκολη την αξιοποίηση τους από τους δάσκαλους και από τους μαθητές αφού ο εξοπλισμός είναι δυσεύρετος. Επιπλέον όσοι εκπαιδευτικοί θελήσουν να αξιοποιήσουν τον όποιο εξοπλισμό θα πρέπει να έχει προηγηθεί σχετική συνεννόηση μεταξύ των συναδέλφων ώστε να διεκδικήσουν, να μοιράσουν τον εξοπλισμό ή να μετακινήσουν τους μαθητές τους στην αίθουσα που αυτός υπάρχει ή στο εργαστήρι πληροφορικής πράγμα χρονοβόρο και αντιπαραγωγικό με συνηθέστερο αποτέλεσμα να ματαιώνεται η όποια διάθεση και προσπάθεια ένταξης των Τ.Π.Ε. στις διδακτικές ρουτίνες τους (Joo & Lim & Kim, 2016).

Παρατηρήθηκε έντονη προσκόλληση σε ξεπερασμένες εκπαιδευτικές μεθόδους, παπαγαλία, αποστήθιση, φωτοτυπίες. Παγιωμένες πρακτικές αναδυθήκαν ως προς τον ρόλο και τον τρόπο χρήσης των Τ.Π.Ε., εντάσσοντας στα καινοτόμα μέσα παραδοσιακές μεθοδολογίες (Trimble, 2003· Al-Fudail & Mellar, 2008), που για εκείνους μοιάζουν αυτονόητες τονίζοντας έτσι την επιφυλακτικότητα τους ως προς τον βαθμό χρήσης και αξιοποίησης των Τ.Π.Ε. στην διδασκαλία παραγκωνίζουν τις δυνατότητες των εργαλείων Τ.Π.Ε. (Pelgrum, 2001· Πεσματζόγλου & Παπαδοπουλου, 2013).

Οι εκπαιδευτικοί σχεδόν στον σύνολο τους έκαναν υπερβολική χρήση φωτοτυπιών, οι τσάντες των μαθητών ήταν γεμάτες από αυτές, προβαίνοντας σε μηδενική ή επιλεκτική χρήση της τεχνολογίας χωρίς να γίνετε προσπάθεια αναστροφής των παγιωμένων διδακτικών τους αντιλήψεων. Η επιφυλακτική αυτή στάση έναντι των τεχνολογιών οφείλεται στην ελλιπή ετοιμότητα, την άγνοια τους για τις δυνατότητες αυτών στη διδακτική διαδικασία, στη φοβία των εκπαιδευτικών απέναντι στο καινοτόμο και στο νέο (Lim & Tay, 2003· Κυνηγός & Ξένου, 2000, σσ. 57-62· Δοδοντσή & Δοδοντσή & Δοδοντσή, 2010).

Ελάχιστοι εκείνοι που είχαν τη βούληση να αφήσουν τα βιβλία στην άκρη, και ξεπεράσουν την προσκόλληση στην παραδοσιακή δασκαλοκεντρική διδασκαλία ώστε να κάνουν ένα διαθεματικό μάθημα με μερική η πλήρης χρήση Τ.Π.Ε. και να δημιουργήσουν ένα εκπαιδευτικό περιβάλλον καινοτόμο όπου οι μαθητές θα έχουν ενεργή εμπλοκή στη μάθηση και στη λήψη αποφάσεων (Κωνσταντίνου, 2005, σσ. 22-26) όπως το επιζητεί η μεταβιομηχανική κοινωνία της πληροφορίας.

Η τεχνολογική ανομοιογένεια φαίνεται να είναι μια ισχυρή εκδήλωση ψηφιακής ανισότητας τόσο στην πρόσβαση όσο και στην χρήση τεχνολογίας μεταξύ των σχολείων (Joo κ.ά., 2015. Δοδοντσή κ.α. 2010). Το ζήτημα των ελλείψεων που παρουσιάζουν τα σχολεία της υπαίθρου έναντι της πόλης (Καρυδάς, 2007) είναι σοβαρό, σχεδόν από όλα απουσιάζει επανδρωμένο εργαστήρι πληροφορικής, ολόκληρα σχολικά συγκροτήματα ή τάξεις στεγάζονται σε στενά κοντέινερς, οι σχολικές αίθουσες δεν έχουν τον στοιχειώδη ηλεκτρικό και ηλεκτρονικό εξοπλισμό, σε πολλά σχολεία εντοπίστηκαν ελλείψεις σε ειδικό προσωπικό.

Ενδιαφέρον εύρημα η απαγόρευση πρόσβασης σε μαθητές και εκπαιδευτικούς στον ψηφιακό εξοπλισμό του σχολείου τόσο από τους διευθυντές αλλά και τους καθηγητές πληροφορικής υπό τον φόβο μην καταστραφεί, αφού δεν υπάρχει τεχνική υποστήριξη για την επιδιόρθωση τυχών βλαβών. Όλα τα παραπάνω αποτελούν παράγοντες αποτρεπτικούς στο να ενταχθούν οι Τ.Π.Ε. στη διδακτική πράξη και έτσι οι μαθητές να έρθουν σε επαφή με την τεχνολογία (Purcell κ.ά., 2013, σσ. 3-4).

Κατά την παρατήρηση μας υπήρξαν αναφορές για ακατάλληλο εκπαιδευτικό λογισμικό το οποίο δεν μπορεί να υποστηρίξει την διδασκαλία όλων των μαθημάτων και λόγο αυτού πολλοί εκπαιδευτικοί μας δήλωσαν ότι αποφεύγουν τη χρήση των Τ.Π.Ε. στην τάξη εξαιτίας της μη ύπαρξης των σωστών εκπαιδευτικών εφαρμογών.

Ισχυρισμός που καταρρίπτεται, αφού, οι ελάχιστοι, ενημερωμένοι εκπαιδευτικοί οι οποίοι αξιοποιούν τις Τ.Π.Ε. χρησιμοποιούν τις πλατφόρμες των αρμόδιων φορέων όπου οι προσφερόμενες εφαρμογές και το ψηφιακό υλικό παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία και τις οποίες χρησιμοποιούν ανελλιπώς. Το πλούσιο ψηφιακό υλικό που παρέχει η επίσημη ηλεκτρονική σελίδα του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, με διαδραστικά βιβλία για όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης, το φωτόδεντρο-αποθετήριο μαθησιακών αντικειμένων, το φωτόδεντρο-αποθετήριο εκπαιδευτικών βίντεο και της ψηφιακή εκπαιδευτική πλατφόρμα μέσω της οποίας θα μπορούν να συνεργάζονται εκπαιδευτικοί και μαθητές, αποτελεί ένα σημαντικό ψηφιακό εργαλείο που ενισχύει σημαντικά την όποια προσπάθεια ψηφιακής διδασκαλίας (Μεγάλου & Κακλαμάνης, 2015). Εικάζουμε πως η έλλειψη γνώσης και ενημέρωσης για το πως θα αξιοποιήσουν το υπάρχον εκπαιδευτικό ψηφιακό υλικό είναι το μείζον ζήτημα και το μεγάλο κενό μεταξύ των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και όχι τόσο η έλλειψη ή η κακή ποιότητα αυτού.

Λόγο της ελλιπούς τους κατάρτισης και εκπαίδευσης (Κουτσογιάννης, 2014· Κόμης & Μικρόπουλος, 2001, σσ. 28-29), όπως παρατηρήθηκε, είδαμε να αγνοούν σημαντικές δυνατότητες των Τ.Π.Ε., να μην μπορούν να αξιοποιήσουν εφαρμογές και άλλα εργαλεία εκπαιδευτικά. Σχολεία ολόκληρα χρησιμοποιούν τις Τ.Π.Ε. μόνο σε γιορτές και επετείους για να προβάλουν απλώς ένα βίντεο, ή να αναπαράγουν κάποιο μουσικό κομμάτι, αλλά και στην τάξη ο εκπαιδευτικός που αποφασίζει να κάνει χρήση των Τ.Π.Ε. απλά προβάλλει εικόνες ή βίντεο στους μαθητές του.

Οι ελάχιστοι εκπαιδευτικοί που κατά την παρατήρησης μας προσπάθησαν και αξιοποίησαν τις Τ.Π.Ε. σε όλη τους την έκταση και όχι μόνο κάνοντας άπλες προβολές, έδειξαν να καταβάλουν προσπάθειες ώστε να μνήσουν τους μαθητές στο κόσμο των υπολογιστών, να αναπτύξουν την κριτική τους στάση απέναντι στις πληροφορίες που τους παρουσίαζαν ενώ πολλές φορές από κοινού αξιολογούσαν τις πληροφορίες και τις πηγές που παρουσιάζονταν στην τάξη με πολύωρη προετοιμασία στο σπίτι κατορθώνοντας έτσι να οδηγηθούν στην οικοδόμηση και στην κατασκευή της γνώσης με τρόπο, παιγνιώδη και ενθουσιώδη (Κωνσταντίνου, 2005, σσ. 22-27· Γιαβρίμης & Παπάνης & Νεοφώτιστος & Βαλκάνος, 2010, σσ. 636-637).

Παράγοντες αναφορικά την ηλικία και την προϋπηρεσία των συμμετεχόντων φαίνεται πως επηρεάζουν τις γνώσεις και τις στάσεις έναντι των Τ.Π.Ε.. Η ηλικία αναδείχτηκε πως σχετίζεται άμεσα με το βαθμό χρήσης και αξιοποίησης των Τ.Π.Ε., αφού επηρεάζει τη διάθεση αλλά και την ικανότητα των εκπαιδευτικών ώστε να ενσωματώσουν των Τ.Π.Ε. στην εκπαιδευτική διαδικασία (Joo & Lim & Kim, 2016).

Όσο μικρότερη είναι η ηλικία του εκπαιδευτικού τόσο θετικότερη η στάση του, η διάθεση και η ικανότητα του για ενσωμάτωση αυτών στην εκπαιδευτική διαδικασία. Οι εκπαιδευτικοί με λιγότερα χρόνια προϋπηρεσίας φαίνεται να κάνουν μεγαλύτερη χρήση των Τ.Π.Ε. γεγονός που πιθανόν να οφείλετε στο ότι είναι και νεαρότερης ηλικίας (Συμεωνίδης & Γκούμας & Σαββίδου, 2013, σσ. 1-9· Mazoya, Ismail & Manyilizu, 2015, σσ. 22-27) οπότε και είναι περισσότερο εξοικειωμένοι με τις Τ.Π.Ε. σε σχέση με τους συναδέλφους τους με περισσότερα χρόνια προϋπηρεσίας. Οι μεγαλύτεροι ηλικιακά αντιμετωπίζουν δυσκολίες και έχουν ένα δισταγμό προς αυτές αφού δεν ήταν μέρος της δίκης τους εκπαιδευτικής διαδικασίας (Snyder & Hoffman, 2001)

Τέλος, κατά την παρατήρηση μας όσοι από τους εκπαιδευτικούς έκαναν χρήση των Τ.Π.Ε. στην διδασκαλία τους δεν φάνηκε να υπερτερεί κάποιο από τα δυο φύλλα (Γιαβρίμης, 2012) αφού όλοι τους είχαν γνώσεις και τις αξιοποίησαν σχεδόν με όμοιο τρόπο. Καμιά διάκριση φύλλου και σχέσης με τις Τ.Π.Ε. στο πεδίο δεν εμφανίστηκε σε αντίθεση με τις έρευνες και τη βιβλιογραφία που μας καταδεικνύει το αντίθετο (Fomsi & Orduah, 2017, σσ. 88-94) ότι δηλαδή υπάρχει σχέση της συχνότητας και το εύρος χρήσης του ηλεκτρονικού υπολογιστή με το φύλο. Πρόκειται έτσι για μια μάλλον στερεοτυπική αντίληψη για την απροθυμία των γυναικών να υιοθετήσουν νέες τεχνολογίες (European Commission, 2015; Γιαβρίμης & Παπάνης & Νεοφώτιστος & Βαλκάνος, 2010, σσ. 636-637).

Ολοκληρώνοντας την παρουσίαση των ερευνητικών ευρημάτων δημιουργήσαμε τρεις τύπους διδακτικής πρακτικής σε σχέση με το βαθμό ενσωμάτωσης των Τ.Π.Ε. στη σύγχρονη πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Αυτές είναι οι: Αδρανής Διδακτική Πρακτική, Εμπνέουσα Διδακτική Πρακτική και Τεχνοφιλική Διδακτική Πρακτική (Πίνακας 1).

Στην Αδρανή Διδακτική Πρακτική ο βαθμός αξιοποίησης των εργαλείων Τ.Π.Ε. είναι μηδενικός. Κυρίαρχο, διδακτικό εργαλείο του εκπαιδευτικού αποτελεί η φωτοτυπία, και ο πίνακας ακολουθεί την ύλη του σχολικού εγχειριδίου, όπως αυτό προσδιορίζεται αποκλειστικά δίνεται από το αναλυτικό πρόγραμμα, με εμμονή στο παπαγαλίζεϊν. Ο εκπαιδευτικός κατέχει τη γνώση, και οι μαθητές καλούνται απλά να την αφομοιώσουν. Σε αυτό το μοντέλο, κυρίαρχη μορφή επικοινωνίας είναι ο μονόλογος. Πρόκειται για τον εκπαιδευτικό της «αποφυγής», ο οποίος έχει γενικευμένο χαμηλό επίπεδο αλληλεπίδρασης με τους μαθητές τους σε όλη τη διάρκεια της εκπαιδευτικής διαδικασίας (Baylor & Ritchie, 2001, σ. 5).

Στην Εμπνέουσα Διδακτική Πρακτική, ο μαθητής παύει να είναι παθητικός δέκτης και αναλαμβάνει ενεργητικό ρόλο ενώ ο εκπαιδευτικός αποτελεί μέρος της μαθητικής κοινότητας. Εδώ, οι Τ.Π.Ε. έχουν υποστηρικτική εμπλοκή, με την έννοια της καλλιέργειας των δεξιοτήτων των μαθητών. Αυτές, πάντως είναι πιθανόν να μην αξιοποιούνται καθημερινά και σε όλα τα διδακτικά αντικείμενα, κυρίως λόγω των ελλείψεων σε εξοπλισμό που εμφανίζει η πλειονότητα των σχολείων. Ανασταλτικό παράγοντα αποτελεί επίσης η κατάρτιση του εκπαιδευτικού που φαίνεται πως βασίζεται στο τεχνοκρατικό μοντέλο (Κουτσογιάννης, 2014, σ. 28). Το μάθημα από απλή διαδικασία μετάδοσης γνώσεων και πληροφοριών μετατρέπεται σε μια πολυδύναμη παιδαγωγική διαδικασία (Φραγκάκη, 2011, σ. 19).

Τέλος στην Τεχνοφιλική Διδακτική Πρακτική, ισχύουν για τον εκπαιδευτικό και τους μαθητές όσα αναφέρθηκαν στην προηγούμενη πρακτική, με τη σημαντική προσθήκη ότι οι Τ.Π.Ε. είναι «ο πρωταγωνιστής της τάξης». Ακόμα και αν η σχολική δομή δεν έχει τον κατάλληλο εξοπλισμό, ο

εκπαιδευτικός της Τεχνοφιλικής Διδακτικής Πρακτικής μεταφέρει στην τάξη τον προσωπικό του εξοπλισμό και τα δικά του εργαλεία Τ.Π.Ε..

Ο εκπαιδευτικός είναι εξαιρετικά εξοικειωμένος με όλα τα εργαλεία των Τ.Π.Ε. δομεί ολοκληρωτικά τις μαθησιακές δραστηριότητες και εντάσσει τους μαθησιακούς στόχους σε ένα ηλεκτρονικό περιβάλλον μάθησης, στο βαθμό που διαθέτει ικανότητα να διαμορφώνει ανά πάσα στιγμή συγκεκριμένους μαθησιακούς στόχους, πάντα με τη χρήση των Τ.Π.Ε. (Κότσαρη, 2014, σσ. 112-113). Η διδασκαλία αποτελεί πράξη συνεργασίας ανάμεσα στον εκπαιδευτικό, που έχει ρόλο επικουρικό και στους μαθητές του, οι οποίοι διατηρούν την αυτονομία τους, έχοντας όμως αλληλεπίδραση με το περιβάλλον και τις νέες τεχνολογίες (Leask & Younie, 2006, σσ. 127-128).

Πίνακας 1: Χαρακτηριστικά διδακτικών πρακτικών.(+ παρουσία χαρακτηριστικού/διδακτική πρακτική, - απουσία χαρακτηριστικού/διδακτική πρακτική).

ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ	ΑΔΡΑΝΗΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΠΡΑΚΤΙΚΗ	ΕΜΠΝΕΟΥΣΑ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΠΡΑΚΤΙΚΗ	ΤΕΧΝΟΦΙΛΙΚΗ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΠΡΑΚΤΙΚΗ
ΤΠΕ	-	+	+
Λογισμικό	-	+	+
Ίσες Ευκαιρίες	-	+	+
Ανταγωνιστικό Περιβάλλον	+	-	-
Εκπαιδευτικός Αυθεντία	+	-	-
Εμπλοκή Μαθητών στη Μαθησιακή Πράξη	-	+	+
Εμπλοκή Μαθητών με τις ΤΠΕ	-	-	+
Κίνητρα στους Μαθητές	-	+	+
Ανατροφοδότηση	-	+	+
Απλή Προβολή Ψηφιακού Υλικού	-	+	+
Τάξη Δύο Ταχυτήτων	+	-	-
Ελευθερία Έκφρασης	-	+	+
Παραδοσιακές Μέθοδοι Διδασκαλίας	+	-	-
Κριτική Σκέψη	-	+	+
Διάλογος	-	+	+
Ολοκληρωτική Αξιοποίηση ΤΠΕ	-	-	+
Διαθεματικότητα	-	+	+
Συνεργατική Μάθηση	-	+	+

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η έρευνα μας έδειξε ότι σε μεγάλο βαθμό οι εκπαιδευτικοί της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στο νησί της Λέσβου διατηρούν έντονες επιφυλάξεις και αντιστέκονται στη χρήση των Τ.Π.Ε. ως μέσο διδασκαλίας χωρίς να τις εντάσσουν ενεργά στις διδακτικές ρουτίνες τους σε βαθμό που να επηρεάζουν την διδασκαλία και τη μάθηση. Από την άλλη οι καινοτόμοι εκπαιδευτικοί, αν και ελάχιστοι όπως αποδείχτηκε, που αξιοποιούν τις Τ.Π.Ε. μπορούν να προσφέρουν στους μαθητές τους νέες μαθησιακές εμπειρίες, έχουν την ικανότητα να κατασκευάσουν και να μοιράσουν τη γνώση εντός ενός ψηφιακού περιβάλλοντος.

Η αλλαγή της κουλτούρας του παραδοσιακού σχολείου είναι αυτή που πρέπει άμεσα να μετεξελιχτεί και αυτό μπορεί να επιτευχτεί με την ανανέωση των αναλυτικών προγραμμάτων που θα το στρέψουν προς την κοινωνία της πληροφορίας.

Η κατάρριψη των στερεοτυπικών αντιλήψεων που σχετίζονται με τις νέες τεχνολογίες που σε πολλές περιπτώσεις οδηγούν σε τελμάτωση των όποιων προσπαθειών ψηφιακής προόδου αποτελεί μια διαδικασία η οποία απαιτεί πρώτιστος αλλαγή στάσεων όμως είναι επίπονη και χρονοβόρα.

Εργαλεία για την επιτυχή αλλαγή της στάσης της εκπαιδευτικής κοινότητας είναι η σοβαρή οργάνωση των σχολικών δομών, αύξηση του προϋπολογισμού για τις Τ.Π.Ε., η ύπαρξη περισσότερων μαθημάτων που να σχετίζονται με τις τεχνολογίες, η συνεχή επιμόρφωση των εκπαιδευτικών που θα οδηγήσει σε τροποποίηση των εδραιωμένων για χρόνια διδακτικών πρακτικών τους και οι όποιοι θα περάσουν την νέα γνώση και θα εξοπλίσουν με τις κατάλληλες δεξιότητες τους μαθητές τους ώστε να μπορέσουν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της κοινωνία της πληροφορίας έτσι ώστε η ψηφιακή κοινωνία να μπορέσει να καταστεί προσβάσιμη για όλους.

Η ενσωμάτωση των Τ.Π.Ε. στο δημοτικό σχολείο έχει ξεκινήσει δειλά και σπασμωδικά, χρειάζεται χρόνος ώστε από το τεχνοκρατικό μοντέλο στην εκπαιδευτική πράξη να μπορέσουμε να περάσουμε ομαλά στο πραγματολογικό ή ακόμα και το ολιστικό μοντέλο, αφού ζητούμενο δεν είναι απλώς η τυπική χρήση των Τ.Π.Ε. αλλά η βαθειά αλλαγή της υπάρχουσας διδακτικής κουλτούρας που θα οδηγήσει τις παραδοσιακές αρχές μάθησης στην εφαρμογή σύγχρονων παιδαγωγικών μεθόδων που μέχρι τώρα ήταν δύσκολο να εφαρμοστούν στο πλαίσιο της παραδοσιακής τάξης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Alessi, S. & Trollip, S. (2001). *Πολυμέσα και Εκπαίδευση: Μέθοδοι και Ανάπτυξη*. Αθήνα: Γκιούρδας.
- Al-Fudail, M. & Mellar, H. (2008). Investigating teacher stress when using technology, *Computers & Education*, 51(3), 1103-1110. Ανακτήθηκε στις 21 Μαΐου 2019, από <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2007.11.004>.
- Αβούρης, Ν. (2000). *Εισαγωγή στην Επικοινωνία Ανθρώπου-Υπολογιστή*, Αθήνα: Δίαυλος.
- Babbie, Earl. (2011). *Εισαγωγή στην Κοινωνική Έρευνα*. Αθήνα: Κριτική
- Baylor, A. & Ritchie, D. (2001). What factors facilitate teacher skill, teacher morale, and perceived student learning in technology-using classrooms?. *Computers & Education*, Ανακτήθηκε στις

- 21 Μαΐου 2019, από https://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/10038786/factor.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1521500357&Signature=LEd1KuaLoFE1VBP1Ouh9%2Fk8qg9Q%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DWhat_factors_facilitate_teacher_skill_te.pdf
- Bell, J. (1997). *Μεθοδολογικός Σχεδιασμός Παιδαγωγικής και Κοινωνικής Έρευνας. Οδηγός για Φοιτητές και Υποψήφιους Διδάκτορες*. Αθήνα: Gutenberg.
- Bracey, G. W. (2002). Raising achievement of at-risk students or not. *Phi Delta Kappan*, 83(6), 431–432.
- Castells, M. (2010a). *End of Millenium. The Information Age: Economy, Society and Culture*. 3. US: Wiley Blackwell. Castells, M. (2010 b). *The Rise of the Network Society: The Information Age: Economy, Society and Culture*. US: Wiley Blackwell. Cohen, L & Manion, L & Morrison, K. (2007). *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Commission of the European Communities. (1993). *Growth, Competitiveness, Employment. The Challenges and Ways Forward Into the 21st Century White Paper*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. Ανακτήθηκε στις 21 Μαΐου 2019, από http://aei.pitt.edu/1139/1/growth_wp_COM_93_700_Parts_A_B.pdf
- Depover, C & Karsenti, T & Κόμης, Β. (2010). *Διδασκαλία με τη Χρήση της Τεχνολογίας*. Αθήνα: Κλειδάριθμος.
- Δοδοντσή, Μ., Δοδοντσή, Ι. & Δοδοντσή, Μ. (2010). Το ψηφιακό χάσμα. Στο *2ο Πανελλήνιο Εκπαιδευτικό Συνέδριο Ημαθίας* (σσ. 1851 - 1874). Ανακτήθηκε 11 Απριλίου 2019, από <http://www.ekped.gr/praktika10/web/171.pdf>
- Dotterer, G., Hedges, A. & Parker, H. (2016). The Digital Divide in the Age of the Connected Classroom. How Technology Helps Bridge the Achievement Gap. Fourth in a series exploring the impact of and challenges surrounding technology in schools. *K-12 Education, Verite Educational Systems Inc*. Ανακτήθηκε στις 21 Μαΐου 2019, από <https://www.net-ref.com/wp-content/uploads/2016/01/Bridging-the-Digital-Divide-NetRef-White-Paper-FINAL.pdf>
- Ένωση Πληροφορικών Ελλάδος (2006). Το Ελληνικό Πρωτοβάθμιο Σχολείο και η νέα πρόκληση των Τ.Π.Ε.. Στο *Μελέτη Επισκόπησης της Πληροφορικής στην Ελλάδα*, (σσ. 1-144). Ανακτήθηκε στις 4 Απριλίου 2019, από <https://www.epe.org.gr/meleth/final/MEP2006-3.pdf>
- European Commission. (2015). *Survey of schools: ICT in Education*. Ανακτήθηκε στις 21 Μαΐου 2019, από <https://ec.europa.eu/digital-single-market/node/51275>
- Fomsi, E.F. & Orduah, S.E. (2017). Gender differences in the use of ict among teachers in model primary schools in rivers state, Nigeria. *British Journal of Education*, 5(4), 88-94. Ανακτήθηκε στις 21 Μαΐου 2019, από <http://www.eajournals.org/wp-content/uploads/Gender-Differences-in-the-Use-of-ICT-among-Teachers-in-Model-Primary-Schools-in-Rivers-State-Nigeria.pdf>
- Φραγκάκη, Μ (2011). Θεωρίες Μάθησης και Τ.Π.Ε. Στο Α.Μικρόπουλος (Επιμ.), *Επιμορφωτικό Υλικό «Αξιοποίηση των Τ.Π.Ε. στην Εκπαίδευση»* (σσ. 19-22). Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο Ανακτήθηκε στις 21 Μαΐου 2019, από http://ecourse.uoi.gr/pluginfile.php/98749/mod_resource/content/5/8.%20MEIZON_ICTinEducation.pdf

- Freeman, P. & Aspray, W. (1999). *The Supply of Information Technology Workers in the United States*. Washington: Computing Research Association. Ανακτήθηκε στις 21 Μαΐου 2019, από <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED459346.pdf>
- Γιαννακοπούλου, Ε. Μπάτζιου, Σ. (2012). Ψηφιακός Γραμματισμός ενηλίκων Διερεύνηση ψηφιακής επάρκειας ενηλίκων. Στο Χ. Καραγιαννίδης, Π. Πολίτης & Η. Καρασαββίδης (Επιμ.), Πρακτικά Εργασιών 8ου Πανελληνίου Συνεδρίου με Διεθνή Συμμετοχή «*Τεχνολογίες της Πληροφορίας & Επικοινωνίας στην Εκπαίδευση*», 28-30 Σεπτεμβρίου 2012 (σσ. 455-462). Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Ανακτήθηκε 21 Απριλίου 2019, από <http://www.etpe.gr/custom/pdf/etpe1962.pdf>
- Γιαβρίμης, Π., Παπάνης, Ε., Νεοφώτιστος, Β. & Βαλκάνος, Ε. (2010). Απόψεις εκπαιδευτικών για την εφαρμογή των Τ.Π.Ε. στην εκπαίδευση, Στο 7^ο Πανελλήνιο Συνέδριο με Διεθνή Συμμετοχή, «*Τεχνολογίες της Πληροφορίας και Επικοινωνίας στην Εκπαίδευση*», 23-26 Σεπτεμβρίου 2010, (σσ. 633-640). Ανακτήθηκε 10 Απριλίου 2019, από <http://www.etpe.gr/custom/pdf/etpe1562.pdf>
- Γιαβρίμης, Π. & Παπάνης, Ε. & Ρουμελιώτου, Μ. (2007). *Θέματα Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης*. Μυτιλήνη: Αυτοέκδοση.
- Γιαβρίμης, Π. (2012). *Νοηματοδοτήσεις Εκπαιδευτικών για την Αποτελεσματικότητα της Επιμόρφωσης στην Ένταξη των Τ.Π.Ε. στην Εκπαιδευτική Πράξη*. Ανακτήθηκε 10 Απριλίου 2019, από <http://www.etpe.gr/custom/pdf/etpe2012.pdf>
- Joo, Y.J., Lim, K.Y. & Kim, N.H. (2015). The effects of secondary teachers' technostress on the intention to use technology in South Korea. *Computers & Education*, 95, 114-122.
- Καραγιάννη, Ε. (2004). Οι Τεχνολογίες της Πληροφορίας και των Επικοινωνιών (Τ.Π.Ε) στην Ελληνική Εκπαίδευση. Στο Δημητρακοπούλου Α. (επίμ.) *Οι Τεχνολογίες της Πληροφορίας και των Επικοινωνιών στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση*, Διδακταλική Ομοσπονδία Ελλάδας. Ινστιτούτο Παιδαγωγικών Ερευνών-Μελετών: Αθήνα.
- Καρυδάς, Ι. (2007). *Ψηφιακές Πόλεις: Κοινωνία, Ψυχολογία, Διαδίκτυο, Αστική Γειτονιά*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Κόμης, Β. & Μικρόπουλος, Α. (2001), *Πληροφορική στην Εκπαίδευση*, (Τόμος Β'), Πάτρα: ΕΑΠ.
- Κότσαρη, Κ. (2014). Οι στάσεις των εκπαιδευτικών απέναντι στις Νέες Τεχνολογίες. *Τα Εκπαιδευτικά*, Τεύχος 109-110, 109-116. Ανακτήθηκε 11 Απριλίου 2019, από <http://constantinakotsari.weebly.com/>
- Κούτρα, Χ., Holmberg, C., Midoro, V. (2001). *Νέες Τεχνολογίες της Πληροφορίας στη Σχολική Εκπαίδευση. Η Ευρωπαϊκή και η Διεθνής Πραγματικότητα*. Αθήνα: Ίδρυμα Μελετών Λαμπράκη.
- Κουτσογιάννης, Δ. (2014). Η εισαγωγή των Τ.Π.Ε. στην εκπαίδευση και τη διδασκαλία των φιλολογικών μαθημάτων. Στο Δ. Κουτσογιάννης (Επιμ.), *Επιμορφωτικό Υλικό για την Επιμόρφωση των Εκπαιδευτικών στα Κέντρα Στήριξης Επιμόρφωσης*, Τεύχος 3, 16-29. Πάτρα: ΙΤΥΕ Διόφαντος. Ανακτήθηκε 21 Μαΐου 2019, από http://e-learning.sch.gr/pluginfile.php/49864/mod_resource/content/0/ylikoKSE_PE02_20140319.pdf
- Κουτσογιάννης, Δ. (2014). Η εισαγωγή των Τ.Π.Ε. στην εκπαίδευση και τη διδασκαλία των φιλολογικών μαθημάτων. Στο Δ. Κουτσογιάννης (Επιμ.), *Επιμορφωτικό Υλικό για την Επιμόρφωση*

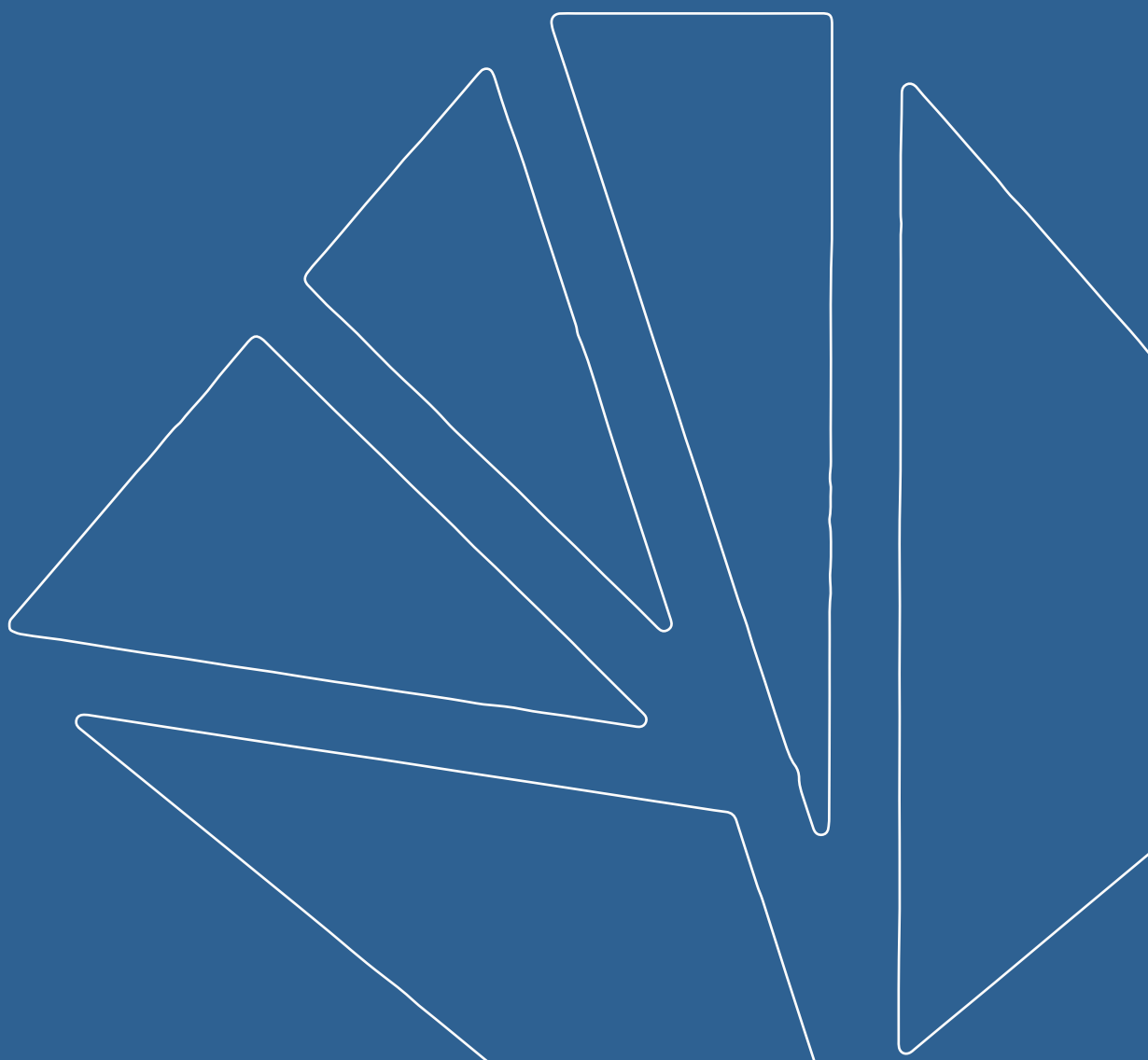
- ση των Εκπαιδευτικών στα Κέντρα Στήριξης Επιμόρφωσης, 3, 16-29. Πάτρα: ΙΤΥΕ Διόφαντος. Ανακτήθηκε 21 Μαΐου 2019, από http://e-learning.sch.gr/pluginfile.php/49864/mod_resource/content/0/ylikoKSE_PEO2_20140319.pdf
- Κυνηγός, Π., Βαβουράκη, Α., Ιωαννίδης, Χ., Παπαϊωάννου, Π. & Ψυχάρης Γ. (Χ.Χ.) *Η Χρήση της Τεχνολογίας της πληροφορίας και της Επικοινωνίας στο Σχολείο: Μελέτη Πέντε Περιπτώσεων*. Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας (ΚΕΕ) (σσ. 525-531). Ανακτήθηκε 21 Μαΐου 2019, από <http://www.clab.edc.uoc.gr/aestit/3rd/contributions/525.pdf>
- Κυνηγός, Χ., & Ξένου, Ν. (2000). Νέες πρακτικές με νέα εργαλεία στην τάξη: κατάρτιση επιμορφωτών για τη δημιουργία κοινοτήτων αξιοποίησης των ΝΤ στο σχολείο Στο Πρακτικά 2^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου με Διεθνή Συμμετοχή «Οι Τεχνολογίες της Πληροφορίας και της Επικοινωνίας στην Εκπαίδευση» (σσ. 55-64). Ανακτήθηκε στις 21 Μαΐου 2019, από <http://www.etpe.gr/custom/pdf/etpe724.pdf>
- Κωνσταντίνου, Κ. (2005). Διδασκαλία και μάθηση σε μια σύγχρονη κοινωνία. Στο Ρετάλης, Σ. *Οι Προηγμένες Τεχνολογίες Διαδικτύου στην Υπηρεσία της Μάθησης* (σσ. 21-34). Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Κωνσταντίνου, Κ. (2005). Διδασκαλία και μάθηση σε μια σύγχρονη κοινωνία. Στο Ρετάλης, Σ. *Οι Προηγμένες Τεχνολογίες Διαδικτύου στην Υπηρεσία της Μάθησης* (σσ. 21-34). Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Leask, M. & Younie, S. (2006). Communal constructivist theory: information and communications technology pedagogy and internationalisation of the curriculum. *Journal of Information Technology for Teacher Education*, 10, σσ. 116-134. doi: 10.1080/14759390100200106
- Lim, C. P. & Tay, Y. (2003). Information and communication technologies (ICT) in an elementary school: Students' engagement in higher-order thinking. *Journal of Educational Multimedia and Hypermedia*, 12(4), 425-451.
- Μακρή Α. & Βλαχόπουλος, Δ. (2015). Οι Τ.Π.Ε. στην Εκπαιδευτική Οργάνωση και Διοίκηση στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση: Μία διερευνητική μελέτη στην Περιφερειακή Ενότητα Θεσσαλονίκης. Στο *Διεθνές Συνέδριο για την Ανοικτή & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση*, 7-8 Νοεμβρίου 2015 (σσ. 228-242, Τόμος 1, Μέρος Α'). Αθήνα: Ελληνικό Δίκτυο Ανοικτής και εξ' Αποστάσεως Εκπαίδευση. Ανακτήθηκε στις 21 Μαΐου 2019, από <http://eproceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/openedu/article/download/96/85>
- Mazoya, A., Ismail, A. & Manyilizu, M. (2015). Age of Teachers Vs ICT use in Tanzanian Secondary Schools: A Case of Dodoma Municipality. *International Journal Of Computer Applications*, 132(14), 22-26. Ανακτήθηκε στις 21 Μαΐου 2019, από <http://dx.doi.org/10.5120/ijca2015907579>
- Μεγάλου, Ε. & Κακλαμάνης, Χ. (2015). Διαδραστικά Σχολικά Βιβλία, Αποθετήρια Μαθησιακών Αντικειμένων «Φωτόδεντρο» και Ψηφιακή Εκπαιδευτική Πλατφόρμα e-me. Στο *8ο Πανελλήνιο Συνέδριο των Εκπαιδευτικών για τις ΤΠΕ*, 26-28 Ιουνίου 2015 (σσ. 1-10). Σύρος.
- Μικρόπουλος, Τ. (2006). *Ο Υπολογιστής ως Γνωστικό Εργαλείο*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- NFG on Educational Technology. (2006). *Position Paper*. Ανακτήθηκε στις 21 Μαΐου 2019, από <http://docplayer.net/1959827-2-6-educational-technology-position-paper-national-focus-group>.

html

- Noor-Ul-Amin S. (2009). *An Effective use of ICT for Education and Learning by Drawing on Worldwide Knowledge, Research, and Experience: ICT as a Change Agent for Education*. Ανακτήθηκε στις 21 Μαΐου 2019, από <http://www.nyu.edu/classes/keefew/waoe/amins.pdf>
- Οικονομίδης, Β. & Ζαράνης Ν.(2010). Η χρήση του ηλεκτρονικού υπολογιστή στην προσχολική εκπαίδευση: συνεντεύξεις με νηπιαγωγούς. Στο Α. Τζιμογιάννης (Επιμ.), Πρακτικά Εργασιών 7^ο Πανελλήνιου Συνεδρίου με Διεθνή Συμμετοχή «Οι Τ.Π.Ε. στην Εκπαίδευση», ΙΙ, , Κόρινθος, 23-26 Σεπτεμβρίου 2010 (σσ.545-552). Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου. Ανακτήθηκε στις 21 Μαΐου 2019, από <http://www.edc.uoc.gr/~vasoikon/docs/23.H%20οχρήση%20του%20ηλεκτρονικού%20υπολογιστή%20στην%20Προσχολική%20Εκπαίδευση%20-%20Συνεντεύξεις%20με%20νηπιαγωγούς.pdf>
- Pelgrum, W. J. (2001). Obstacles to the integration of ICT in education: results from a worldwide educational assessment. *Computers & education*, 37(2), 163-178.
- Πεσματζόγλου, Ε. & Παπαδοπούλου, Α. (2013). Η Πρόθεση των Εκπαιδευτικών Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης για την Ένταξη των Τ.Π.Ε. στη Μαθησιακή Διαδικασία: Ερευνητικά Δεδομένα. Στο Α. Λαδιάς, Α. Μικρόπουλος, Χ. Παναγιωτακόπουλος, Φ. Παρασκευά, Π. Πιντέλας, Π. Πολίτης, Σ. Ρετάλης, Δ.
- Purcell, K., Heaps, A., Buchanan J. & Friedrich, L. (2013). *How Teachers Are Using Technology at Home and in Their Classrooms*. Pew Research Center. Ανακτήθηκε στις 21 Μαΐου 2019, από <http://www.pewinternet.org/2013/02/28/how-teachers-are-using-technology-at-home-and-in-their-classrooms/>
- Riley, R. W. (2002). Education reform through standards and partnerships, 1993–2000. *Phi Delta Kappan*, 83(9), 700-707.
- Russel, A. L. (1995). Stages in learning new technology: naïve adult email users. *Computers & Education*, 25(4), 173-178.
- Σαββάκης, Μ. (2013). *Μικροκοινωνιολογία και Ποιοτική Έρευνα : Θεωρητικά Παραδείγματα και Εμπειρικές Εφαρμογές*. Αθήνα: Κριτική.
- Skutil, M. (2014a). View of primary education in terms of the application of teaching methods in the educational process focusing on project based teaching. 7th International Conference of Education, *Research and Innovation – ICERI2014*, pp. 6437-6443 Ανακτήθηκε στις 21 Μαΐου 2019, από <https://library.iated.org/publications/ICERI2014/start/950>.
- Skutil, M. (2014b). ICT as one of the teaching methods at primary school from a teacher's point of view. *Problems of Education in the 21st Century*, 61(61), 105–112. Ανακτήθηκε στις 21 Μαΐου 2019, από http://www.scientiasocialis.lt/pec/files/pdf/vol61/105-112.Skutil_Vol.61.pdf
- Skutil, M. (2015). Teaching methods in primary school. *2nd International Conference on Education Reform and Modern Management (ERMM 2015)*, σσ. 198-200. (Article in a conference proceedings). Ανακτήθηκε στις 21 Μαΐου 2019, από https://www.atlantis-press.com/php/download_paper.php?id=20876

- Skutil, M. (2015). Teaching methods in primary school. *2nd International Conference on Education Reform and Modern Management (ERMM 2015)*, σσ. 198-200. (Article in a conference proceedings). Ανακτήθηκε στις 21 Μαΐου 2019, από https://www.atlantis-press.com/php/download_paper.php?id=20876
- Snyder, T. D. & Hoffman, C. M. (2001). *Digest of Education Statistics, 2000*. U.S. Department of Education. Ανακτήθηκε στις 21 Μαΐου 2019, από <https://nces.ed.gov/pubs2001/2001034.pdf>
- Sutherland, R., Armstrong, V., Barnes, S., Brawn, R., Breeze, N., Gall, M. & et al. (2004). Transforming teaching and learning: embedding ICT into everyday classroom practices. *Journal of Computer Assisted Learning*, 20, σσ. 413-425.
- Συμεωνίδης, Σ. & Γκούμας, Σ. & Σαββίδου, Κ. (2013). Τρία χρόνια μετά την επιμόρφωση Β επιπέδου: Οι εκπαιδευτικοί κάνουν χρήση και αξιοποιούν τις Τεχνολογίες Πληροφορίας & Επικοινωνιών (Τ.Π.Ε) στην εκπαιδευτική- διδακτική διαδικασία;». Η περίπτωση του νομού Καβάλας. *e-Περιοδικό Επιστήμης & Τεχνολογίας* (σσ. 1-10) Ανακτήθηκε στις 21 Μαΐου 2019, από http://e-jst.teiath.gr/issues/issue_35/Symeonidis_35.pdf
- Trimble, S. (2003). Between reform and improvement in the classroom. *Principal Leadership*, 4(1), 35-39.
- UNESCO, (2012). *ICT in Primary Education. Analytical survey. Volume 1: Exploring the Origins, Settings and Initiatives*. UNESCO Institute for Information Technologies in Education. Ανακτήθηκε στις 21 Μαΐου 2019, από <http://iite.unesco.org/pics/publications/en/files/3214707.pdf>
- Βοσνιάδου, Σ. (2002). Οι Τ.Π.Ε. στην εκπαίδευση: Προοπτικές, προβλήματα και προτάσεις. Στο Α. Δημητρακοπούλου (Επιμ.), *Οι Τ.Π.Ε. στην Εκπαίδευση, Πρακτικά 3ου Συνεδρίου ΕΤ.Π.Ε.*, 26-29 Σεπτεμβρίου 2002 (σσ.49-54). Αθήνα: Καστανιώτη.
- ΥΠ.Π.Ε.Θ. ΕΣΠΑ 2007-13, «ΝΕΟ ΣΧΟΛΕΙΟ (Σχολείο 21^{ου} αιώνα) – Νέο Πρόγραμμα Σπουδών , Οριζόντια Πράξη» MIS: 295450 Με την συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε. Κ. Τ.). Ανακτήθηκε στις 21 Μαΐου 2019, από <http://ebooks.edu.gr/info/newps/%CE%A0%CE%BB%CE%B7%CF%81%CE%BF%CF%86%CE%BF%CF%81%CE%B9%CE%BA%CE%AE%20%CE%BA%CE%B1%CE%B9%20%CE%9D%CE%AD%CE%B5%CF%82%20%CE%A4%CE%B5%CF%87%CE%BD%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%AF%CE%B5%CF%82/%CE%A4%CE%A0%CE%95%20%CE%94%CE%B7%CE%BC%CE%BF%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C.pdf>
- Wicklein, R. C. (2004). Critical issues and problems in technology education. *The Technology Teacher*, 64(4), 6-9. Ανακτήθηκε στις 21 Μαΐου 2019, από https://digitalcommons.usu.edu/cgi/view-content.cgi?article=1064&context=ncete_publications

Πολιτισμός, Τέχνες και
Επιστήμες.
Μουσειολογία και ψηφιακή
τεχνολογία



- Οι τέχνες στο πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών σήμερα. Μια μεταουμανιστική προσέγγιση
- Η θεματική ανάλυση σε φιλμικά κείμενα
- Σημασιολογικός Ιστός, Οντολογίες και Πολιτιστική Κληρονομιά
Το σχολείο ως κοινωνική και πολιτισμική κοινότητα
- Μουσείο και τοπική κοινωνία: η περίπτωση του πανεπιστημιακού μουσείου του Ιονίου Πανεπιστημίου στην Κέρκυρα
- Πολιτιστικές Τεχνολογίες: Η περίπτωση του Αρχαιολογικού Μουσείου Τρίπολης
- Νέοι φορείς πολιτισμικής πολιτικής στην Ελλάδα της κρίσης: πολυμορφία και προοπτικές
- Τέχνη, τεχνολογία και δημόσιος χώρος
- Η έκθεση στον πύργο του Καραβου Αλιβερίου. Σχεδιάζοντας το «παρελθόν» μέσα στο «παρόν»
- Enhancing Learning with Visualization Techniques
Art and War in the East Ancient Egypt, Mesopotamia and China
- Exploiting User Personas for a Cultural Serious Game based on Gardner's Multiple Intelligences Theory
- Οι τελετουργίες του θανάτου στην ψηφιακή εποχή: Κοινωνικές αναπαραστάσεις στην κοινότητα του Facebook

Οι τέχνες στο πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών σήμερα. Μια μεταουμανιστική προσέγγιση

Εύη Δημ. Σαμπανίκου,
Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αιγαίου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ¹

ΑΠΟ ΤΟ ΜΕΤΑΜΟΝΤΕΡΝΙΣΜΟ ΣΤΟΝ ΚΡΙΤΙΚΟ ΜΕΤΑΟΥΜΑΝΙΣΜΟ

Η έννοια του Μεταουμανισμού / Μετα-ανθρωπισμού (Posthumanism), προϊόν της φιλοσοφίας και των πολιτισμικών σπουδών κατά την τελευταία δεκαετία, έχει, θεωρώ, λάβει πλέον τη θέση της και στην ορολογία των κοινωνικών επιστημών. Σε ένα βαθμό έχει επίσης υποχωρήσει η δυσπιστία με την οποία αρχικά αντιμετωπίστηκε από την ελληνική (και όχι μόνο) ακαδημαϊκή κοινότητα, ανάλογη της δυσπιστίας με την οποία αντιμετωπίστηκε ο όρος «Μεταμοντερνισμός», χωρίς όμως σε αυτή την περίπτωση να υπάρχουν μαρξιστικές αντιρρήσεις (Jameson, 1990), καθώς ο Κριτικός (τουλάχιστον) Μεταουμανισμός (Critical Posthumanism) θέτει, τις περισσότερες φορές τα ίδια ζητήματα, προσεγγίζοντάς τα με ανάλογο τρόπο. Ωστόσο, ο Μεταουμανισμός δεν αποτελεί μια ενιαία φιλοσοφία, καθώς εμπεριέχει ένα σύνολο αυτονομημένων θεωρητικών υποκατηγοριών για τη σχέση του ανθρώπου με την τεχνολογία, όπως ο Τρανσουμανισμός (προτεινόμενη απόδοση του Transhumanism) με τις εμμονές του για άπειρες δυνατότητες «βελτιώσεων» του ανθρωπίνου είδους με τη βοήθεια της βιοτεχνολογίας (Bostrom 2014, 32-51)² και χωρίς πολλά ηθικά ερωτήματα απέναντι στην υβριδική ύπαρξη. Ωστόσο, την τελευταία πενταετία, σε μια σειρά διεθνών συνεδρίων υπό το γενικό τίτλο Beyond Humanism Conferences³ και με τον ιδεαλιστικότερο Κριτικό Μεταουμανισμό ως συνδυαστικό κριτικό, επηρεασμένο και από τον μαρξισμό, η σχέση των δύο κατευθύνσεων του Μεταουμανισμού εξελίσσεται και τα δυο ρεύματα συγκλίνουν σε ένα διευρυμένο κοινωνικοπολιτικό Μετα-ανθρωπισμό, με σαφή ηθικά όρια. Πρόκειται για ένα νέο φιλοσοφικό ρεύμα που διευρύνει το πλαίσιο του ανθρωποκεντρικού διπτύχου Ουμανισμού - Διαφωτισμού⁴, συμπεριλαμβάνοντας για παράδειγμα και τα άλλα έμβια όντα και το σύνολο της

1 Η συγκεκριμένη εισαγωγή βασίζεται σε αναθεωρημένο παλιότερο δημοσιευμένο κείμενό μου, βλ. Sampanikou, 2018a, 1-8.

2 Ιδεολογικά ο Τρανσουμανισμός γεννήθηκε στις ΗΠΑ (βλ. κυρίως τις δημοσιεύσεις του Nick Bostrom και του Ray Kurzweil, με σχετικά διαφοροποιημένες τις θέσεις του Max More) ενώ οι ιδέες του βρήκαν πρόσφορο έδαφος και στις χώρες της Απω Ανατολής (Ιαπωνία, Νότια Κορέα). Παράλληλα με την ακαδημαϊκή εξέλιξη των θεωριών του, ο Τρανσουμανισμός στον εξω-ακαδημαϊκό χώρο έχει λάβει από γραφικές έως επικίνδυνες διαστάσεις, π.χ. η ίδρυση στην πολιτεία της Καλιφόρνια πολιτικού κόμματος, με ιδεολογία συγκεκαλυμμένου Εθνικοσοσιαλισμού, βλ. www.transhumanistparty.org

3 Official portal: www.beyondhumanism.org

4 Με αφετηρία την Ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα και την Αναγέννηση.

φύσης⁵, είτε ως ιδεολογική έκφραση μιας σύγχρονης πολιτισμικής θεωρίας που γεννιέται μετά το μεταμοντερνισμό και είναι βαθιά πολιτική (Sampanίκου 2014, 241-242), είτε ως συνάντηση των θεωριών του Δαρβίνου και του Νίτσε με τους αρχαίους Έλληνες φιλοσόφους, αλλά και την Πλατωνική και Αριστοτελική σκέψη⁶.

Σύμφωνα με τον Gianni Vattimo, «ο λόγος για τον οποίο ένας φιλόσοφος με παραδοσιακή Ευρωπαϊκή παιδεία θα μπορούσε να ενδιαφερθεί για το μετα-ανθρώπινο, είναι το γεγονός ότι αυτή ακριβώς η παράδοση έχει αναπτύξει, μετά τουλάχιστον το Νίτσε και κυρίως μετά το Χάιντεγκερ, μια κριτική συνείδηση των μη ανθρώπινων, ή ακόμη και απάνθρωπων πλευρών της ουμανιστικής παράδοσης. Για πάρα πολύ μεγάλο διάστημα και πολύ αυστηρά, ο ουμανισμός ταυτίστηκε με τον Ευρωκεντρισμό, τις διεθνοποιημένες διεκδικήσεις του Χριστιανισμού ως αντιπροσωπευτικά δυτικής θρησκείας και του αποικιοκρατικού ιμπεριαλισμού, σε τέτοιο βαθμό, ώστε ο δυτικός πολιτισμός να θεωρείται πια “ώριμος” να εγκαταλείψει αυτή ακριβώς τη, μάλλον συντηρητική, ιδέα του “ανθρώπινου”» (Vattimo, 2013). Στα παραπάνω μπορούμε να προσθέσουμε και τον Οριενταλισμό, ως κεντρική λογική του συγκεκριμένου συστήματος σκέψης, από τον οποίο απομακρύνεται η μεταουμανιστική σκέψη.

Ένα από τα θεμελιώδη στοιχεία της παραπάνω αντίληψης είναι η έννοια της *προόδου*, στην οποία μπορούμε να αποδώσουμε πολύ μεγάλη ευθύνη για τον υποβιβασμό της έννοιας του ανθρώπου και στο όνομα της οποίας καθημερινά διαπράττονται *ύβρεις*, με κορυφαία την παγκοσμιοποιημένη αντίληψη του ελέγχου που αποδομεί ουσιαστικά τις ιδέες του Διαφωτισμού, αναιρώντας ακόμη και τα στοιχειώδη ανθρώπινα δικαιώματα (Σαμπανίκου, 2010, 407- 408. Vattimo, 2013. Sampanίκου, 2015). Ουσιαστικά λοιπόν, η μεταουμανιστική οπτική ανοίγει και πάλι, για πρώτη ίσως φορά μετά την Αρχαιότητα και το Διαφωτισμό, το κεφάλαιο «ο άνθρωπος ως πολιτικό όν», επαναπροσδιορίζοντας τις αξίες, τις αντιλήψεις και τα δικαιώματά του σε μια τεχνολογικοκεντρική μετα-ανθρώπινη εποχή (Sampanίκου, 2015), περιγράφοντας πώς ο μετα-άνθρωπος αντιλαμβάνεται τον εαυτό του και τον κόσμο. Στο παρακάτω κείμενο θα εστιάσουμε στην τέχνη, με *νέα*, κυρίως, *μέσα*, που αντανakλά όλους τους μεταουμανιστικούς προβληματισμούς εμπεριέχοντας ένα σύνολο διαχρονικών υπαρξιακών ερωτημάτων, είτε από την πλευρά του Κριτικού Μεταουμανισμού, είτε από την πλευρά του Τρανσουμανισμού.

Ένα πλήθος έργων και καλλιτεχνών μας έχει προετοιμάσει, από την πρώιμη ήδη μεταπολεμική περίοδο, για τα δεδομένα και τις εκδοχές μιας νέας μετα-ανθρώπινης εποχής, όπως φανερώνει εξάλλου το πολυμεσικό οπτικοακουστικό φάσμα των τεχνών του σύγχρονου κόσμου (Huhtamo, 2011, 27-47 και 2013, 10-19): ο κινηματογράφος, η μουσική, το ψηφιακό βίντεο, η εγκατάσταση, η εικονική και η επαυξημένη πραγματικότητα, η διαδικτυακή τέχνη, οι γραφικές τέχνες και το κόμικς, ακόμη και παραδοσιακές μορφές τεχνών όπως η φωτογραφία και η ζωγραφική, συνυπάρχουν στις μέρες μας με τη βιοτέχνη του Κας, τα ακραία βιοτεχνολογικά πειράματα του Stelarc και τις τραυματικές αυτοταπεινωτικές πλαστικές εγχειρήσεις της Orlan. (Sampanίκου 2014, 243-250). Προσέγγιση του ιδεολογικού περιεχομένου της σύγχρονης τέχνης με μεταουμανιστική οπτική θα

5 Ως λογική επιλογή μιας εποχής που χαρακτηρίζεται τόσο έντονα από την ψηφιακή εικόνα και τη βιοτεχνολογία, ώστε να μην είναι πλέον απολύτως ανθρωποκεντρική, σέβεται ωστόσο την έννοια της βιολογικής ύπαρξης.

6 Αυτή η συνάντηση αποτελεί και μια από τις θεματικές του 12ου Beyond Humanism Conference (Μυτιλήνη, 1-4 Ιουλίου 2020).

επιχειρήσουμε στη συνέχεια.

Ας αναζητήσουμε αρχικά ποιες από τις θέσεις του μεταουμανισμού υιοθετούν συνειδητά ή όχι, σύγχρονοι καλλιτέχνες. Η έννοια του «ανοίκειου» (uncanny) από τη φροϋδική εκδοχή του (Freud, 1919) έως τη μεταγενέστερη διεύρυνση της έννοιάς του, θα μπορούσε να αποτελεί ένα καλό παράδειγμα. Έτσι, κεντρική θέση του Κριτικού Μεταουμανισμού αποτελεί -μεταξύ άλλων- και η εξέλιξη της μεταμοντέρνας θεώρησης του «Άλλου». Σύμφωνα με τη θέση αυτή, η έννοια του Άλλου αποτελεί ένα σύνθετο και πολυεπίπεδο ζήτημα, καθώς δεν αποτελεί απλώς μια «πολιτικά ορθή» διατύπωση του μη κατανοητού, του πολιτισμικά διαφορετικού, ή του «ανοίκειου» (uncanny), Έχει, εδώ και χρόνια, διατυπωθεί η ανάγκη διερεύνησής των σύγχρονων εννοιών του Άλλου, λόγω ρευστών πολιτικών και οικονομικών συνθηκών, αλλά και βάσει μια νέας ηθικής προσέγγισης, ιδιαίτερα καθώς νέες μορφές «διαφορετικότητας» δημιουργούνται συνεχώς, για παράδειγμα οι πρόσφυγες και το μεγάλο κύμα μεταναστεύσεων (και όχι μόνο από τον λεγόμενο «αναπτυσσόμενο» - καταστραμμένο μάλλον – κόσμο), καθώς το διεθνές πολιτικό σκηνικό αλλάζει και δημιουργούνται νέες οικονομικές ιεραρχίες, με ανακατανομή του πλούτου σε λιγότερες και πιο κλειστές κοινωνικές ομάδες. Στο σύγχρονο, γοργά εξελισσόμενο καπιταλισμό, η εικόνα του Άλλου, μεταμορφώνεται όλο και πιο συχνά, όλο και πιο γρήγορα, από τη μια περίοδο στην άλλη, ενσωματώνοντας σε μέγιστο βαθμό τον παρατηρητή, ο οποίος συνεχώς ζει σε, ελεγχόμενα προσωρινό, περιβάλλον ειδικής πραγματικότητας. (Wilson, 1996, 321-330. Virilio, 2001. Žižek 1996, 290 και 2001, 113-124. Jameson, 1991, 1-20. Harvey, 1990, 39-68).

2. Η ΜΕΤΑΟΥΜΑΝΙΣΤΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΤΕΧΝΗ

Το κίνημα Fluxus (Foster, κ.ά., 526-533) στη δεκαετία του 1960 αποτέλεσε μια πρώιμη συνάντηση της τέχνης με την τεχνολογία, καθώς η Pop Art (Arnason, 433-465) απέτυχε να προσδιορίσει τον κόσμο του μέλλοντος, όπως και όλες οι πρώιμες μορφές computer art (Rush, 171-192). Η βιντεοτέχνη, από τα πρώτα βήματά της στη δεκαετία του 1950 έως και τα μέσα του 1990 περίπου, λειτούργησε αρχικά διερευνητικά ως εγχείρημα αφαίρεσης (Elwes, 2005, 21-36). Το εγχείρημα διαψεύστηκε όμως από την επιστροφή στον αναγεννησιακό ρεαλισμό που έφερε η νέα χιλιετία μέσω μιας πραγματικής επανάστασης στην ψηφιακή εικόνα και τις άπειρες σχεδιαστικές δυνατότητες των προγραμμάτων επεξεργασίας εικόνας (Σαμπανίκου – Βλαχάκης, 2005, 249-252).

Παράλληλα εμφανίστηκε η Bio Art που ουσιαστικά σήμανε και το τέλος του Μεταμοντέρνου ως υλοποίηση μιας θεώρησης που πνίγηκε στα (πολιτικά) αδιέξοδά της και μετέτρεψε την αμφισβήτηση σε θολή αυτοαναφορικότητα, αποδεικνύοντας εν τέλει ότι τα ζώα ΔΕΝ είναι το μέσο ούτε για την τέχνη ούτε για την αθανασία και ότι τα Biobots δεν αποτελούν παρά μια εφιαλτική εκδοχή τους (Sampanikou, 2014, 246-247 και Polymeropoulou, 2017, 278).

Η Orlan, επιχείρησε από την άλλη πλευρά πρώτη να μας μεταφέρει από τη μεταμοντέρνα στο μεταουμανιστική πραγματικότητα (Sampanikou, 2014, 246), ενώ για τον Stelarc, ο μεταουμανισμός δεν αποτελεί παρά μια τρανσουμανιστική πρόκληση - εμπέδωση του μεταουμανιστικού μηνύματος (Hatziziannaki, 2017, 317-318). Όμοια είναι και η προσέγγιση μιμητών του, όπως ο Roca, ο οποίος επίσης προσεγγίζει το βιολογικό σώμα μέσω της αισθητικής επιλογής της «τεχνολογικοποίησής» του (artificialization) (D'Aversa, 2017, 127-128).

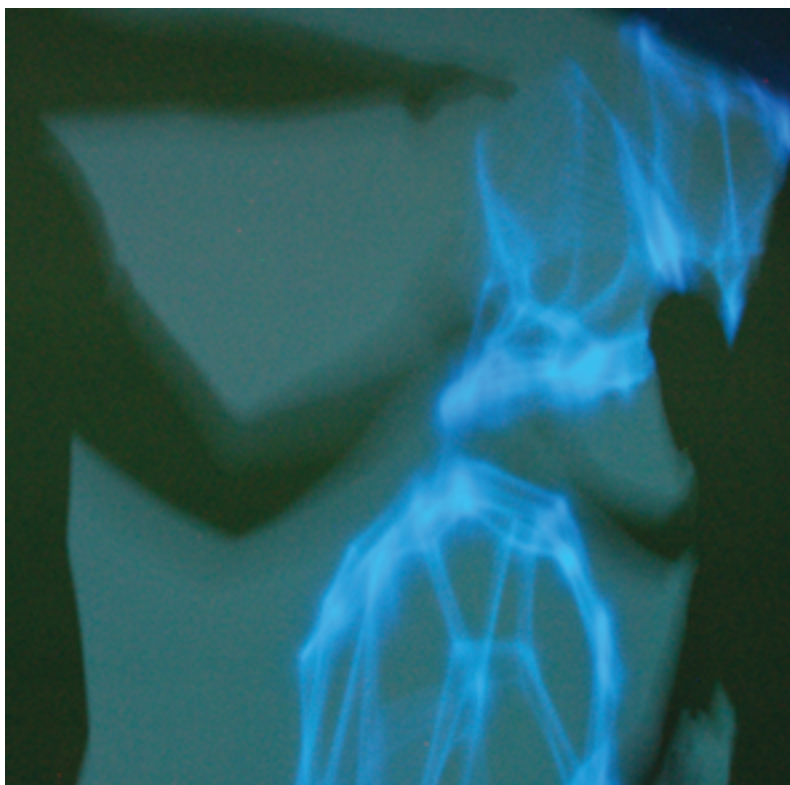
Σε μεγάλο μέρος των Τρανσουμανιστικών εκδοχών της, η τέχνη εξακολουθεί να βιώνεται ως

υβριδική ύπαρξη, πέρα από το βιολογικό σώμα. Θα αναφερθούμε στη συνέχεια σε χαρακτηριστικές περιπτώσεις καλλιτεχνών.

2.1. Victoria Vesna

Η Σερβικής καταγωγής **Victoria Vesna** (γεν. 1959, Washington D.C.) (Popper 322-325) είναι ακαδημαϊκός (Professor, UCLA) με αντικείμενο το Design Media Arts και διευθύνει ένα κέντρο τέχνης και επιστήμης (Art / Sci) της Σχολής Καλών Τεχνών και του Ινστιτούτου Νανοσυστημάτων της Καλιφόρνια (CNSI). Παρά την αρχική της αποκλειστικά καλλιτεχνική εκπαίδευση, το ερευνητικό της έργο εστιάζει σε αυτό που η ίδια περιέγραψε ως «πειραματική δημιουργία και διεπιστημονική έρευνα μεταξύ θεωρητικών πεδίων και τεχνολογιών» (<http://victoriavesna.com> καθώς και <http://artsci.ucla.edu>).

Το πρώιμο έργο της Vesna τοποθετείται στη δεκαετία του 1980 και αποτελείται από βίντεο με φεμινιστικές θεματικές, computer art και internet art. Σε αμέσως επόμενο στάδιο θα πραγματοποιηθεί η μετάβασή της στην εγκατάσταση (installation) με νέες τεχνολογίες. Οι εγκαταστάσεις της εστιάζουν στη διερεύνηση της επίδρασης των τεχνολογιών της επικοινωνίας στη συμπεριφορά της μάζας και τις αντιλήψεις για τη μεταβολή της έννοιας της ταυτότητας υπό την επίδραση των νέων τεχνολογιών και μέσων. Στις ίδιες θεματικές εστιάζει και η ακαδημαϊκή της έρευνα. Εκδίδει το επιστημονικό περιοδικό *AI & Society* (Springer – Verlag) και έχει μεγάλο αριθμό δημοσιεύσεων για



Εικόνα 1. Εγκατάσταση *zero@wavefunction: nano dreams and nightmares*

τα νέα μέσα⁷, ενώ συμμετέχει στις εκδηλώσεις και δημοσιεύσεις της διεθνώς καθιερωμένης πλέον, **Ars Electronica** ([http://](http://ars.electronica.art/news/) [https://](https://ars.electronica.art/news/)). Στο σύνολο του καλλιτεχνικού έργου της (περισσότερες από 30 ατομικές και 100 ομαδικές εκθέσεις και μεγάλος αριθμός projects), που προετοιμάζεται στα προαναφερθέντα ερευνητικά κέντρα Art/Sci και CNSI, η Vesna συνεργάζεται με μια διεπιστημονική ομάδα που αποτελείται από συνθέτες, νανο-επιστήμονες, νευροεπιστήμονες και εξελικτικούς βιολόγους, ενώ παράλληλα συμμετέχουν και ομάδες φοιτητών.

Χαρακτηριστικό δείγμα της δουλειάς της αποτελεί η εγκατά-

7 Βλ. ιδιαίτερα: Victoria Vesna (επιμέλεια) (2007), *Database Aesthetics: Art in the Age of Information Overflow*, University of Minnesota Press. Επίσης: Victoria Vesna – Christiane Paul – Margot Lovejoy (επιμέλεια) (2014), *Context Providers: Conditions of Meaning in Media Arts*, Intellect.

σταση *zero@wavefunction: nano dreams and nightmares* (**EIKONA 1** και βίντεο από την εγκατάσταση στο: https://www.youtube.com/watch?reload=9&v=_9bi-ExFzAs). Το έργο (Popper, 324-325) αποτελεί τον καρπό της συνεργασίας της με τον νανοτεχνολόγο James Gimzewski. Το έργο πρωτοπαρουσιάστηκε στη Μπιενάλε Ηλεκτρονικών Τεχνών στο Perth της Αυστραλίας το 2001. Η συνεργασία αυτή συνεχίστηκε με την επόμενη εγκατάσταση του έργου στο Λος Άντζελες (County Museum of Art), όπου δημιουργήθηκαν εννέα διαδραστικοί πειραματικοί χώροι, στους οποίους χρησιμοποιήθηκαν όλες οι (υπάρχουσες τότε) τεχνολογίες αισθητηριακής – εικονικής πραγματικότητας, με στόχο την κατανόηση της νανοτεχνολογίας και της πολιτισμικής της επίδρασης. Η εμπύθιση του επισκέπτη εστίαζε στις δραστικές αλλαγές κλίμακας (και αίσθησης) που χαρακτηρίζουν τη νανοτεχνολογία, αλλαγές που έφταναν μέχρι και το δισεκατομμυριοστό του μέτρου!!! (Popper, 324-325). Αργότερα, η συνεργασία με τον Gimzewski οδήγησε στον ήχο, μέσα από συσκευές κινητών τηλεφώνων που φιλοξενούσαν ήχους που παράγονταν από ζωντανά κύτταρα (Βλ. ανάλογα και στο έργο του Jaime del Val που ακολουθεί).

Συνοψίζοντας αυτή την αναφορά στο έργο της, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η Victoria Vesna στέκεται στην πλευρά του Κριτικού Μεταουμανισμού, καθώς διευρύνει και προωθεί την έννοια του τεχνολογικά *ανθρώπινου*, μέσω της πειραματικής συνειδητοποίησης των ορίων της ανθρώπινης φύσης, έναντι του *απείρου* της φυσικής πραγματικότητας, με τη βοήθεια των νέων τεχνολογιών και μέσων.

2.2. *Natasha Vita-More*

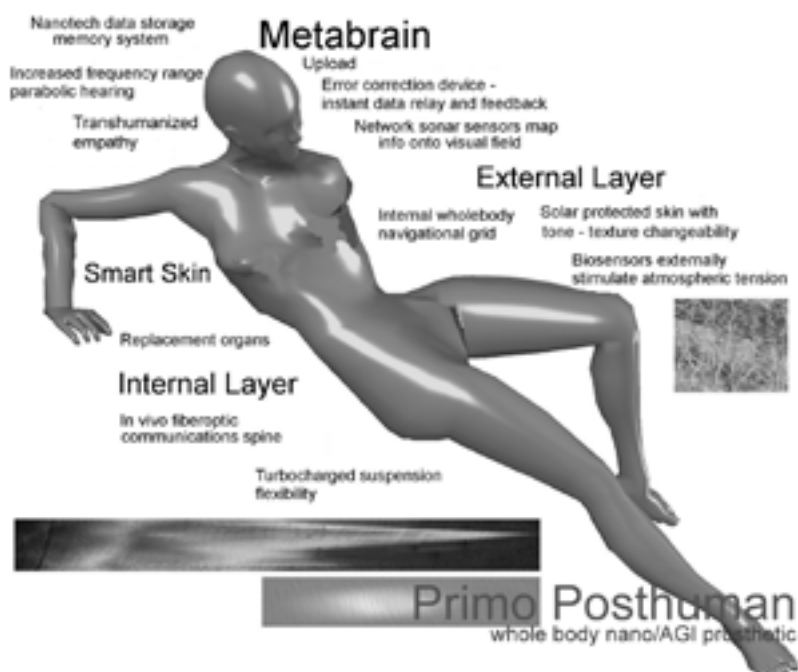
Διαφορετική είναι η περίπτωση της **Natasha Vita-More** (γεν. 1950, Νέα Υόρκη), της οποίας τόσο το ακαδημαϊκό και καλλιτεχνικό έργο, όσο και το πάθος της για το *body-building*, εστιάζουν στο καθαρά Τρανσουμανιστικό πλαίσιο της ανθρώπινης βελτίωσης (*human enhancement*) και της επιμήκυνσης της ζωής (*life extension*). Ωστόσο, το έργο της δεν παραβιάζει στις πρακτικές του τα ευρύτερα αποδεκτά ηθικά όρια στη σχέση ανθρώπου-τεχνολογίας.

Με καλλιτεχνικές και τεχνολογικές σπουδές όπως και η Vesna, η Vita-More κατέχει σήμερα μια σειρά από θέσεις σε ιδρύματα. Είναι, μεταξύ άλλων, διευθυντικό στέλεχος (*executive director*) στο Humanity+ Inc και διδάσκει στο Singularity University (που προσφάτως γνωρίζουμε και στη χώρα μας), ενώ λειτουργεί και ως σύμβουλος της IBM σε θέματα «μελλοντικής ανθρώπινης απόδοσης» (*future human performance*), ενώ έχει ήδη υπογράψει δήλωση για κρυονική διατήρηση του σώματός της. Είναι επίσης σύζυγος του γνωστού Τρανσουμανιστή Max More (<http://natashavita-more.com> και Wikipedia: Natasha Vita-More). «Τα σώματά μας», υποστηρίζει, «θα είναι το επόμενο *fashion statement*. Θα τα σχεδιάζουμε με όλους τους ενδιαφέροντες συνδιασμούς υφής, χρωμάτων, τόνων και φωτεινότητας»⁸.

Στα 1982, η Vita-More έγραψε το γνωστό *Transhuman Manifesto*, που τοποθετήθηκε στην αποστολή του δορυφόρου Cassini-Huygens⁹. Το 1997 δημιούργησε το έργο **Primo Posthuman** (**EIKONA 2**) (Ferrando, 2017, 225-226) το οποίο περιγράφεται ως «τρισδιάστατη *net.art* σιλουέτα με φου-

8 Alexander, Brian, “Don’t Die, Stay Pretty”, στο: <https://wired.com/2000/01/forever>, ανακτήθηκε 15-10-2019.

9 Ventura, Tim [and Natasha Vita-More] (7th July 2006), “Star Child. Natasha Vita-More on Transhumanism in Space” (PDF). *American Gravity*. Στο: <http://www.americanantigravity.com/files/articles/Natasha-Vita-More-Interview.pdf> (ανάκτηση 15-10-2019)



Εικόνα 2. Primo Posthuman

να αναβαθμιζόμενα σώματα»¹¹. Το 2014 συμμετέχει μάλιστα σε ερευνητικό πείραμα κρυονικής στο Τμήμα Κρυοβιολογίας του Πανεπιστημίου της Σεβίλλης, για να αποδείξει ότι η κρυονική διατήρηση δεν καταστρέφει τη μνήμη¹².

Είναι περισσότερο από εμφανές ότι πολύ μεγάλη δόση πολιτικής κριτικής μπορεί να ασκηθεί στα Τρανσουμανιστικά οράματα της Vita-More. Η κριτική θα εστίαζε στην άκριτη αποδοχή μιας μορφής λογικής που σχεδιάζει ένα είδος «φυσικής επιλογής» για τους λίγους, εκπροσώπους μιας διεθνούς καπιταλιστικής νομενκλατούρας. Ομάδων δηλαδή ανθρώπων που έχουν την οικονομική δύναμη να συνεργάζονται με όλο το επιστημονικό – θεωρητικό – καλλιτεχνικό επιτελείο, το οποίο θα προτείνει τρόπους διατήρησης των «εκλεκτών» που επιθυμούν την αθανασία μέσω μιας αένας μεταβίβασης του εγκεφάλου τους, σε ένα όλο και πιο «βελτιωμένο» σώμα. Πρόκειται, σίγουρα, για μια εφιαλτική (και ταξική) κατάχρηση εξουσίας και δύναμης, την οποία άκριτα αποδέχονται οι Τρανσουμανιστές και υποστηρίζουν μέσα από μεγάλο αριθμό αδρά χρηματοδοτούμενων ινστιτούτων.

2.3. Jaime del Val

Ο Ισπανός Jaime del Val (γεν. Μαδρίτη) (**ΕΙΚΟΝΕΣ 3-5**) είναι ένας διαθεματικός, πολυμεσικός

10 *The Posthuman Future*, 31-08-2012 (συμπεριλαμβάνει ηχητικό κομμάτι - ραδιοφωνική συνέντευξη της Vita-More στις 4-11-2011), στο <https://www.wnyc.org/story/233794-posthuman-future/> (ανάκτηση 15-10-2019)

11 Wilson, Cintra. "Droid Rage", *The New York Times*, 21-10-2007: https://www.nytimes.com/2007/10/21/style/tmagazine/21droid.html?_r=1&ref=tmagazine&oref=slogin (ανάκτηση 15-10-2019)

12 Natasha Vita-More and Daniel Barranco, "Persistence of Long-Term Memory in Vitriified and Revived *Caenorhabditis Elegans*", *Rejuvenation Research* 2015, Oct 1; 18(5): 458-463. Στο: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4620520/> (ανάκτηση 15-10-2019)



καλλιτέχνης των νέων μέσων που φαίνεται να ανήκει σε μια «νέα γενιά» (σε σχέση με τις δύο προαναφερθείσες) καλλιτεχνών, με διαφορετική σχέση και με τα μέσα και με το σώμα. Ο ίδιος προσδιορίζεται ως *METAhuman* και είναι, μαζί με τον Stefan Sorgner, συγγραφέας του *Metahuman Manifesto* (Del Val – Sorgner, 2017, 9-11 και σε ένα από τα official portals του καλλιτέχνη, το **Metabody**, <https://metabody.eu/es/metahumanismo/>)¹³, που πρωτοπαρουσιάστηκε το 2010 στο 2ο διεθνές συνέδριο *Beyond Humanism* (Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη)¹⁴.

Ο Del Val πραγματοποιεί πολυμεσικές *Metaformances* (=Metahuman+performances) που όλες συνδέονται με το ευρύτερο **Metabody Project** (<http://metabody.eu>), αποτελούμενο από πολλές δράσεις του σε όλο τον κόσμο. Βίντεο από τις *Metaformances* υπάρχουν πάρα πολλά, στον παραπάνω ιστότοπο και είναι όλα διαθέσιμα στο youtube¹⁵. Διευθύνει τον μη κερδοσκοπικό καλλιτεχνικό οργανισμό **Reverso** (<http://reverso.org>) που αποτελεί ταυτόχρονα forum και καλλιτεχνικό ινστιτούτο με έδρα τη Μαδρίτη και την αγροτική περιοχή της Salamanca. Τα διαθεματικά projects του εστιάζουν στη *διακειμενική πρόσληψη* (transvergence) των τεχνών που σχετίζονται με το σώμα, όπως ο χορός και η αρχιτεκτονική, με τη συνεργασία των οπτικοακουστικών πολυμεσικών τεχνών και ιδιαίτερα της μουσικής που αποτελεί και το πρώτο αντικείμενο σπουδών του. Πραγματοποιεί επίσης μια σειρά ακτιβιστικών δράσεων, με αφορμή σημαντικά κοινωνικοπολιτικά ζητήματα του

13 Όπου το Μανιφέστο αποδίδεται σε έξι γλώσσες, μεταξύ των οποίων και τα ελληνικά: https://metabody.eu/wp-content/uploads/2016/02/METAHUMANIST_MANIFESTO_greek.pdf. (ανάκτηση 15-10-2019)

14 Στον ιστότοπο των *Beyond Humanism Conferences*: <http://beyondhumanism.org/beyond-humanism-conference-archive/> (ανάκτηση 15-10-2019)

15 Χαρακτηριστικά βίντεο: 1. *Metatopia 5.II. Metasking Floating Adrift. Indeterminate Body for a Justice to come.* The Hague, 13 Οκτωβρίου 2018: <https://www.youtube.com/watch?v=53zhWl2LOQM> 2. *Metabody, Seoul. The 7th Beyond Humanism Conference*, 17 Σεπτεμβρίου 2015: <https://metabody.eu/es/seul/> 3. *Metatopia 2.I. International Metabody Forum*, London 2016: <https://www.youtube.com/watch?v=K9NBFIUSFG4> (ανάκτηση 15-10-2019)



σήμερα, όπως το προσφυγικό¹⁶.

Ο Del Val προτείνει μέσα από τα έργα του, σε μια σειρά δηλαδή από περισσότερες από 100 *metaformances* και εγκαταστάσεις σε 50 διαφορετικές πόλεις ανά τον κόσμο¹⁷ επαναπροσδιορισμό της *σωματικότητας* (*embodiment*), της αντίληψης και του δημόσιου χώρου, που συχνά λειτουργούν ως πρόκληση στην σύγχρονη αντίληψη του *ελέγχου* που διέπει τις σύγχρονες κοινωνίες, εκθέτοντας για παράδειγμα το δικό του σώμα γυμνό και παράλληλα ντυμένο με τεχνολογικά *gadget* όπως μικρόφωνα, μικροισθητήρες και μικροπροτζέκτορες (**ΕΙΚΟΝΑ 3**). Αντιμάχεται, επιπλέον, όλες τις παγιωμένες αντιλήψεις για το φύλο (*microsexes projects*) και την κοινωνική του ταυτότητα. Ο Del Val δίνει έμφαση στη φιλοσοφική αναζήτηση μέσα από την ακτιβιστική εμπλοκή (**ΕΙΚΟΝΑ 5**). Ο πυρήνας του έργου του, συνδυάζει τις ανθρωπιστικές ρίζες της Ιωνικής φιλοσοφικής θεώρησης και μιας μετα-ανθρώπινης οπτικής, που έχει ως επίκεντρο τη διευρυμένη *φύση* του ανθρώπου, ως μέρους του περιβάλλοντος και των έμβιων όντων, χωρίς κανένα άλλο προσδιορισμό ή ιδιότητα που του αποδίδουν οι ταξικά και στερεοτυπικά δομημένες ανθρώπινες κοινωνίες. Αυτοπροσδιο-



16 Σχετικά πρόσφατα στη Μυτιλήνη, στον προσφυγικό καταυλισμό ΠΙΚΠΑ, το Σεπτέμβριο του 2017, στο πλαίσιο του διεθνούς συνεδρίου του Πανεπιστημίου Αιγαίου για το προσφυγικό *Contested Borderscapes - Transnational Geographies vis-à-vis Fortress Europe*. Μυτιλήνη, 28 Σεπτεμβρίου – 1 Οκτωβρίου, 2017: <http://www.contested-borderscapes.net/> (ανάκτηση 15-10-2019)

17 Βλ. και Natasha Michielon, "Becoming Illegible. Jaime del Val: How to disrupt control society, <http://dicult.it/news/becoming-illegible-jaime-del-val-how-to-disrupt-control-society>. (ανάκτηση 15-10-2019).

ριζόμενος κυρίως ως φιλόσοφος που εμβαθύνει στη φιλοσοφία κάνοντας τέχνη με νέα μέσα, μελετά, στο ακαδημαϊκό μέρος του έργου του¹⁸, τη διαχρονική εξέλιξη των ανθρώπινων ιδεολογιών (**EIKONA 4**). Ο Del Val αποτελεί έναν χαρακτηριστικό εκπρόσωπο του Κριτικού Μεταουμανισμού με ιδιαίτερη εστίαση στον αποπροσδιορισμό του «ανθρώπινου».

2. 4. *Viktoria Modesta*

Το κείμενο αυτό θα κλείσει με το παράδειγμα της Viktoria Modesta (Official Site: www.viktoriamodesta.com και Official Youtube Chanel: <https://www.youtube.com/user/VIKTORIAMODESTA>). Γεννημένη το 1988 στη Λιθουανία –τότε Σοβιετική Ένωση- η Modesta αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα εμπέδωσης της Posthuman αισθητικής στη σύγχρονη κουλτούρα του mainstream θεάματος (**EIKONA 6**). Αυτοπροσδιοριζόμενη ως “Bionic Artist”, η Viktoria Modesta είναι μια σύγχρονη Pop Persona που συνομιλεί με τον μεταουμανιστικό κόσμο της τέχνης και της τεχνολογίας, μια πολυμεσική και δημοφιλής ποπ τραγουδίστρια με προσθετικό πόδι, που χαρακτηρίζει τον εαυτό της ένα μοναδικό «πρωτότυπο» (prototype), χρησιμοποιώντας τον τίτλο του ομώνυμου εξαιρετικά δημοφιλούς βιντεοκλίπ της (Prototype, Channel 4, <https://www.youtube.com/watch?v=jA8inmHh8c>), στο οποίο παρουσιάζεται μια εντυπωσιακή γκάμα προ-



σθετικών ποδιών από τη συλλογή της, ενώ δε διστάζει να εμφανιστεί σε μια σέξυ πόζα ακόμη και χωρίς το προσθετικό της πόδι (βλ. δευτερόλεπτα 02:44-02:47 στο βίντεο).

Ας ρίξουμε όμως μια ματιά στο ιστορικό της. Η Modesta γεννήθηκε, λόγω ιατρικού ατυχήματος, με πρόβλημα στο αριστερό πόδι, αρκετά σοβαρό για να την κάνει να υποφέρει σε όλη την παιδική και εφηβική ηλικία. Ενώ η Viktoria μεγάλωνε, η οικογένειά της μετεγκαταστάθηκε στο Λονδίνο. Εκεί, η νεαρή Viktoria προχώρησε οικειοθελώς σε χειρουργικό ακρωτηριασμό του αριστερού ποδιού της από το ύψος του γονάτου. Η τραγουδίστρια θεωρεί σήμερα ότι αυτός ο ακρωτηριασμός, σε συνδυασμό με την τοποθέτηση προσθετικού ποδιού, απελευθέρωσε πλήρως τη δυνατότητά της για καλλιτεχνική έκφραση. Το προσθετικό πόδι της μετατράπηκε

18 Βλ. και μία από τις συνεντεύξεις του, στη Cybil Scott (5-11-2018): <http://jegensentevens.nl/2018/11/iii-resident-jaime-del-val-on-the-alien-and-the-body/> (ανάκτηση 15-10-19).

για εκείνη σε εξάρτημα ταυτότητας και ταυτόχρονα ένα fashion item που στήριξε την καλλιτεχνική της maniera. Η σημερινή συλλογή της από προσθετικά πόδια εναρμονίζεται πλήρως με τις ανάγκες μιας προσωπικότητας της show biz για συνεχείς και glamorous αλλαγές σε ρούχα και παπούτσια. Αγαπημένο της πόδι αποτελεί το μεταλλικό μαύρο με τη μυτερή απόληξη, χωρίς πέλμα, που βλέπουμε και στην ΕΙΚΟΝΑ 6 και σε μεγάλο μέρος του παραπάνω βιντεοκλιπ, ενώ το 2012 εντυπωσιάζει σε μια εμφάνισή της με ένα απόλυτο κόσμημα, ένα νέο προσθετικό πόδι διακοσμημένο με πέτρες Swarovski.

Σε συνεντευξή της στο καλλιτεχνικό forum και event “Virtual Futures”¹⁹, για τη σύγχρονη ηλεκτρονική πολυμεσική τέχνη, στο οποίο συμμετέχουν πολλοί επιμελητές εκθέσεων, ακαδημαϊκοί και θεωρητικοί, η Modesta εξηγεί ότι η αντικατάσταση ενός μέλους του σώματός της με ένα προσθετικό –βιονικό κατά την αντίληψή της- την έκανε να συνειδητοποιήσει «το άπειρο των δυνατοτήτων της φουτουριστικής της ταυτότητας» και «πόσο εύκολο είναι να υπερβείς το ανθρώπινο σώμα».

Χαρακτηριστική στιγμή της καλλιτεχνικής και θεωρητικής προσέγγισης της Modesta στο σώμα, αποτελεί η παρουσίαση του άλμπουμ της Counterflow, αμέσως μετά την κυκλοφορία του, στο Berlin’s Music Tech Fest. Για την προετοιμασία της συνεργάστηκε με νευροεπιστήμονες, επιστήμονες πληροφορικής (code writers) και σχεδιαστές ρούχων για τη δημιουργία τρισδιάστατων ενθεμάτων με ηχητικούς και φωτιστικούς αισθητήρες στα νύχια και τους καρπούς των χεριών, που δημιουργούσαν με τις κινήσεις της αντανάκλασεις στο δέρμα της, παράγοντας ένα απολύτως φουτουριστικής αισθητικής θέαμα²⁰. Εξίσου εντυπωσιακό υπήρξε το θέαμα που προσέφερε η Modesta στο Abilympics 2016, στέλνοντας το μήνυμα ότι αναπηρία και σεξουαλικότητα μπορούν να συμβαδίσουν και φυσικά ότι η λέξη «αναπηρία» παίρνει πλέον άλλο νόημα²¹.

Ας ξαναγυρίσουμε όμως στο βιντεοκλιπ “Prototype” (βλ. διεύθυνση παραπάνω), που αναδεικνύεται στο πιο υπαρξιακό ίσως μουσικό βιντεοκλιπ της τραγουδίστριας, καθώς ακόμη και στην εκδοχή του trailer²² αρχίζει ως εξής: “Forget what you know about disability. A new kind of pop artist” και τελειώνει με τη φράση: “Some of us were born different. Some of us were born to take risks”, ενώ η πιο Τρανσουμανιστική κορύφωσή του είναι οι στίχοι: “We’re playing God, and now is the time. We’re limitless. We’re not confined. It’s our future”. Σε ένα απολύτως πεσιμιστικού, δυστοπικού περιεχομένου στιγμιότυπο, παρά την κραυγαλέα αντίθεση με την ανάλαφρη ρυθμική μουσική και στίχο (που επιτείνουν την τραγική ειρωνεία της εικόνας)²³, ένα σμήνος από πεταλούδες της νύχτας (moths) πετούν γύρω από το ηλεκτρικό της πόδι καθώς αυτό ανάβει μέσα στο

19 Altered Beauty - with Viktoria Modesta | Virtual Futures Salon. Victoria & Albert Museum, Digital Design Weekend, 24-09-2016. Συνέντευξη με τον Luke Robert Mason, Διευθυντή του Virtual Futures: <https://www.youtube.com/watch?v=4puBtRAfUFk> (ανάκτηση 15-10-2019).

20 To Making of του θεάματος σε αυτό το βίντεο: <https://www.youtube.com/watch?v=yneTROaLlIw> (ανάκτηση 15-10-2019).

21 Abilympics Opening Ceremony, 11-03-2016. Διαγωνισμός που απευθύνεται σε ανθρώπους που αναδεικνύουν ικανότητες και δυνατότητες μέσα από την αναπηρία (<http://abilympics.events/en/abilympics-home>). Εδώ το βίντεο: <https://www.youtube.com/watch?v=OgX9bz1EKqE> (ανάκτηση 15-10-2019).

22 Trailer: <https://www.youtube.com/watch?v=NzWdHDIKvd8> (ανάκτηση 15-10-2019).

23 Οι στίχοι της, με ελαφρώς Τρανσουμανιστικό περιεχόμενο, σε αυτό το βίντεο του Prototype: <https://www.youtube.com/watch?v=6wIxPlzqa5M> (ανάκτηση 15-10-2019).

σκοτάδι (δευτερόλεπτα 01:51-01:52), θυμίζοντάς μας τη φθαρτότητα της βιολογικής ύπαρξης. Είναι ενδιαφέρον ότι στα αγγλικά η λέξη *moth* έχει και την έννοια του σκώρου, ενώ στο κείμενο του Ευαγγελίου στα αγγλικά η ίδια λέξη σημαίνει «σκουλήκι που διαβρώνει την ύλη»...

Σύμφωνα με όλα τα παραπάνω, η Modesta αποτελεί, θεωρώ, ένα έντιμο παράδειγμα Μεταουμανιστικής αισθητικής στη βιομηχανία του θεάματος, που κρατά ίσες αποστάσεις και από τον Κριτικό Μεταουμανισμό και από τον Τρανσουμανισμό.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όλα τα παραπάνω παραδείγματα μας οδηγούν σε κοινές διαπιστώσεις για τη σχέση των σύγχρονων οπτικοακουστικών τεχνών με τη Μεταουμανιστική φιλοσοφία. Οι καλλιτέχνες που χρησιμοποιήσαμε ως case studies, αντανakλούν, με το έργο τους, αλλά και με την προσωπικότητά τους, αρκετά από τα κριτικά και συγκρουσιακά ερωτήματα ενός νέου φιλοσοφικού ρεύματος που γεννιέται από τη συνάντηση ανθρώπου – τεχνολογίας και επιχειρούν να απαντήσουν, η τουλάχιστο να εικάσουν, πώς διαγράφεται η μελλοντική μας ύπαρξη. Έτσι, η συνάρτηση «ανθρωπος+ > ή = τεχνολογία» [δηλαδή, ο άνθρωπος **με**, μεγαλύτερος ή ίσος με την τεχνολογία] εξετάζεται από τα δυο κύρια μεταουμανιστικά ρεύματα, είτε ως μια αρμονική διερευνητική συνύπαρξη με ηθικά κριτήρια και όρια, όπως τα θέτει ο Κριτικός Μεταουμανισμός (Vesna, Del Val και εν μέρει Modesta), είτε ως μια αλλαζονική απαίτηση αιωνιότητας (Vita-More και περιφερειακά η Modesta), με συνέπειες που είναι δύσκολο να υπολογιστούν σήμερα, μάλλον όμως δυσσιώπες και, κυρίως, με ταξικό πρόσημο, εφόσον η αθανασία δεν προορίζεται ποτέ για κανένα προλεταριάτο.

Το μέλλον θα διαμορφώσει, θεωρώ, τη σύγκλιση ή την απόλυτη διαφοροποίηση των δύο τάσεων / αντιλήψεων του Posthuman, με την έννοια του *ανθρώπου* να είναι όμως πάντα εδώ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Arnason, H. H. (2006) [2η έκδ.], *Ιστορία της σύγχρονης τέχνης. Ζωγραφική, γλυπτική, αρχιτεκτονική, φωτογραφία*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο.
- Bostrom, Nick (2014), *Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies*. Oxford University Press.
- Braidotti, Rosi (2013), *The Posthuman*. Cambridge, Polity Press.
- D'Aversa, Anna-Sara (2017), "Posthumanism in the Work of Marcel-Li Antunez Roca. Phenomenology of New Aesthetics, Resistance Strategies and the Artificialization of the Living Being", στο: Sampanikou, Evi, D. (Editor) (2017), *Audiovisual Posthumanism*, Cambridge Scholars Publishing, 126-134.
- Del Val, Jaime – Sorgner, Stefan Lorenz, "A Metahumanist Manifesto", στο: Sampanikou, Evi, D. (Editor) (2017), *Audiovisual Posthumanism*, Cambridge Scholars Publishing, 9-11.
- Elwes, Catherine (2005), *Video Art, a Guided Tour*, I.B.Tauris/Palgrave Macmillan, London/New York.
- Harvey, David (1991), *The Condition of Postmodern. An Enquiry into the Origins of Cultural Change*,

- Cambridge MA and Oxford UK: Blackwell.
- Hatziyiannaki, Anna (2017), "Towards the Creation of a Semi-Living Avatar: Investigating the Interface Between Body and Smart Machines in Stelarc's Work", στο: Sampanikou, Evi, D. (Editor) (2017), *Audiovisual Posthumanism*, Cambridge Scholars Publishing, 310-326.
- Huhtamo, Erkki (2011), "Dismantling the Fairy Engine: Media Archaeology as Topos Study", in: Huhtamo, Erkki and Jussi Parika (2011) (editors), *Media Archaeology: Approaches, Applications and Implications*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press.
- Huhtamo, Erkki (2013), *Illusions in Motion. Media Archaeology of the Moving Panorama and Related Spectacles*, Cambridge MA and London UK, MIT Press – Leonardo Book Series.
- Ferrando, Francesca (2017), "A Feminist Genealogy of Posthuman Aesthetics in the Visual Arts", στο: Sampanikou, Evi, D. (Editor) (2017), *Audiovisual Posthumanism*, Cambridge Scholars Publishing, 208-238.
- Foster, Hal, κ.ά. (2013) [-3η εκδ.], *Η τέχνη από το 1900*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο.
- Freud, Sigmund, (1919), "The Uncanny" (Das Unheimliche) μεταφρασμένο – ψηφιοποιημένο κείμενο (2011): <https://web.archive.org/web/20110714192553/http://www-rohan.sdsu.edu/~amtower/uncanny.html>
- Jameson, Fredric (1990), *Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism*. Durham NC: Duke University Press.
- Polymeropoulou, Panayiota (2017), "The Transgenic Art of Eduardo Kac and the Posthumanistic Perception of his Artwork, GENESIS", στο: Sampanikou, Evi, D. (Editor) (2017), *Audiovisual Posthumanism*, Cambridge Scholars Publishing, 275-283.
- Popper, Frank (2007), *From Technological to Virtual Art*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts / London, England.
- Ranisch, Robert and Sorgner, Stefan Lorenz (2014), "Introducing Post- and Transhumanism", in: Ranisch, Robert and Sorgner, Stefan Lorenz (eds) (2014), *Post- and Transhumanism. An Introduction*, Peter Lang Edition, Frankfurt am Main, 7-27.
- Rubin, Charles T. (2014), *Eclipse of Man. Human Extinction and the Meaning of Progress*, New York, Encounter Books.
- Rush, Michael (1986), *New Media in Late 20th-Century Art*, Thames and Hudson, London.
- Σαμπανίκου, Εύη – Βλαχάκης, Βασίλης (2005), «Τέχνη και Τεχνολογία», στο: Βερνίκος, Νικόλας – Δασκαλοπούλου, Σοφία, κ.ά., *Πολιτιστικές Βιομηχανίες. Διαδικασίες, Υπηρεσίες, Αγαθά*. Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική, 249-276.
- Σαμπανίκου, Εύη (2010), «Από το Ψηφιακό στο Εικονικό. Τέχνη και Τεχνολογία στις Αρχές του 21ου Αιώνα», στο: Κοκκώνης, Μιχάλης – Πασχαλίδης, Γρηγόρης – Μπαντιμαρούδης, Φιλήμων (2010), *Ψηφιακά Μέσα. Ο Πολιτισμός του Ήχου και του Θεάματος*. Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική, 400-428.
- Sampanikou, Evi (2014), "New Media Art", in: Ranisch, Robert and Sorgner, Stefan Lorenz (eds)

(2014), *Post- and Transhumanism. An Introduction*, Peter Lang Edition, Frankfurt am Main, 241-250.

Vattimo, Gianni (2013), "Why Posthuman?" Invited paper in: *The Posthuman. Differences, Embodiments, Possibilities*, 5th Beyond Humanism Conference, University Roma Tre, Rome, 11th - 15th September 2013.

Virilio, Paul (2001), *Desert Screen: War at the Speed of Light*. Transl. by Michael Degener. London, Athlone Press.

Wilson, Louise, K. (1996), «Cyberwar, god and television: Interview with Paul Virilio», στο: Druckrey, T. (Editor), *Electronic Culture: Technology and Visual Representation*. Canada and U. K., Aperture Foundation: 321 – 330.

Zizek, Slavoj (1996) "From virtual reality to virtualization of reality." In Druckrey, T. (Editor), *Electronic Culture: Technology and Visual Representation*. Canada and U. K., Aperture Foundation: 290 – 295.

Zizek, Slavoj (2001), *On Belief: Thinking in Action*. N.Y. / London, Routledge.

ΛΕΖΑΝΤΕΣ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ

EIKONA 1: Victoria Vesna and James Gimzewski - Zero@wavefunction, Responsive Environment/ Nano Art, 2001. Προέλευση: <http://artelectronicmedia.com/artwork/zerowavefunction-nano-dreams-and-nightmares> (Τελευταία προσπέλαση: 03/11/2019)

EIKONA 2: Natasha Vita-More, Nanomedicine Art Gallery, Image 171, Primo 3M+ 2001. Προέλευση: αναδημοσίευση από Ferrando, 2017, 232. Η εικόνα δημοσιεύεται έγχρωμη σε χαμηλή ανάλυση στο: Foresight Institute - <https://foresight.org/Nanomedicine/Gallery/Captions/Image171.html>

EIKONA 3: Jaime del Val, Metabody, performance, Lima IMF 2016. Προέλευση: <https://metabody.eu/imf2016peru/>

EIKONA 4: Jaime del Val, Metakhorós Diagramme, Metabody Forum 2019 – Metatopia. Προέλευση: <https://metabody.eu/es/metakhoros/>

EIKONA 5: Jaime del Val, Disalignments-Flexinamics, Artaud Forum 5 / International METABODY Forum: "Performance Architectures, Wearables and Gestures Of Participation", Brunel University London, 7 April 2016. Προέλευση: <http://people.brunel.ac.uk/dap/MetabodyForumResearch.html>

EIKONA 6: Η Viktoria Modesta φωτογραφημένη για το WIRED από τον James Day, για άρθρο του Marley Walker, 31-10-2016. <http://wired.com/2016/10/viktoria-modesta-snow-queen-prosthesis>

Η θεματική ανάλυση σε φιλμικά κείμενα

Ιωάννης Σκοπετέας

Αν. Καθηγητής σκηνοθεσίας και σεναριογραφίας,
Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
yskopeteas@ct.aegean.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η εισήγηση πραγματεύεται τις δυνατότητες και τα όρια της θεματικής ανάλυσης - μιας ποιοτικής προσέγγισης των κοινωνικών επιστημών - στα φιλμικά κείμενα. Στην συντριπτική πλειοψηφία τους, οι ποιοτικές αναλύσεις ταινιών συνίστανται στη σημειολογική διερεύνηση και νοηματοδότηση μιας περίπτωσης μελέτης με φίλτρο κάποιου είδους θεωρητικής προσέγγισης (κοινωνιολογικής, αισθητικής κ.λπ). Η θεματική ανάλυση, η οποία απαιτεί τον προσδιορισμό θεμάτων και στη συνέχεια κοινών θεμάτων σε ομάδες ταινιών, έχει σπανιότητα χρησιμοποιηθεί. Η εισήγηση οριοθετεί την έννοια και τους κώδικες του φιλμικού κειμένου για θεματική ανάλυση, διευκρινίζοντας τη μορφή του, η οποία συγκροτείται τόσο από στοιχεία του αφηγήματος όσο και από στοιχεία που αφορούν τη χρήση των οπτικοακουστικών τεχνικών στο συγκεκριμένο πλαίσιο (φωτογραφία, ήχος, μοντάζ κ.λπ.) καθώς και πώς αυτές μπορούν να οδηγήσουν σε «θέματα» και «υπερθέματα». Ως παράδειγμα για την τεκμηρίωση των σκέψεων αυτών, παρατίθεται ένα απόσπασμα από μια πολύ μεγαλύτερη έρευνα που είναι *in progress* σχετικά με τα «ντοκιμαντέρ για την ελληνική κρίση».

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: θεματική, ανάλυση, μορφή, ντοκιμαντέρ, κρίση

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εισήγηση συζητά τις δυνατότητες και τις προϋποθέσεις να εφαρμοστεί θεματική ανάλυση, ένα είδος ποιοτικής προσέγγισης των κοινωνικών επιστημών, στα φιλμικά κείμενα. Ακολουθώντας τα ρεύματα της θεωρίας και τις χρονικές περιόδους τους, στη θεωρία κινηματογράφου κατά σειρά έχουν αναπτυχθεί η στρουκτουραλιστική-σημειωτική ανάλυση, η ανάλυση λόγου, η ρητορική ανάλυση, η αφηγηματική ανάλυση, η στυλιστική ανάλυση, η ερμηνευτική ανάλυση (Gunter, 2000, σσ. 83-91). Είναι φανερό, ότι αν και η ποιοτική έρευνα σε ταινίες είναι μια διαδικασία με μεγάλη παράδοση στις κινηματογραφικές σπουδές και στην πραγματικότητα, η πλέον δημοφιλής και αναπτυσσόμενη κατεύθυνση ανάλυσης ταινιών, η θεματική ανάλυση στις κινηματογραφικές σπουδές είναι εξαιρετικά σπάνια σήμερα. Πώς αυτή θα μπορούσε να αναπτυχθεί και σε τι στοιχεία θα μπορούσε να βασίζεται;

Η εισήγηση εξηγεί κατ' αρχήν θεωρητικά τι είναι η ποιοτική και η θεματική ανάλυση και στη

συνέχεια προσπαθεί να προσδιορίσει πώς μπορεί να γίνει κωδικοποίηση μιας ταινίας σε Θέματα και Κατηγορίες (υπερθέματα), και ποια είναι τα δυνητικά είδη των κωδίκων που πρέπει να αναζητούνται. Στη συνέχεια παρατίθεται με ευσύνοπτο τρόπο ως παράδειγμα η θεματική ανάλυση σε ένα «ντοκιμαντέρ για την ελληνική κρίση» (*Deptocracy*, 2011, των Κατερίνα Κιτίδη και Άρη Χατζηστεφάνου). Η ανάλυση αυτή αποτελεί μέρος μιας πολύ μεγαλύτερης work in progress για τα ντοκιμαντέρ που έχουν ως θέμα τους την ελληνική κρίση.

ΠΟΙΟΤΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

Ο πυρήνας της διαφοροποίησής της ποιοτικής έρευνας από την ποσοτική είναι η πεποίθηση ότι δεν υπάρχει αντικειμενική πραγματικότητα και ότι «το σημαίνον είναι η προσωπική εμπειρία και η κατασκευή του νοήματος από το άτομο» (Σταλίκας, 2011, σ.161), και η υποκειμενική ερμηνεία του ερευνητή. Όπως αναφέρουν οι Ίσαρη & Πουρκός (2015), Willig (2015), Τσιώλης (2014), Σταλίκας (2011), Κυριαζή (2011), Ιωσηφίδης (2008), Ζαφειρόπουλος (2005), Mason (2003), Φίλιας (2003), Λαμπίρη-Δημάκη & Παπαχρήστου (1995), η ποιοτική έρευνα δεν προβαίνει σε προβλέψεις, δεν απομονώνει μεταβλητές του φαινομένου, δεν αναζητά μόνο την «αιτία» αλλά το ερευνά μέσα στο γενικότερο πλαίσιο του, ενώ αναζητά δείγμα λίγων μονάδων πλουσίων σε πληροφορία, προβαίνει σε λεκτικές αναλύσεις, διακρίνει θεματικές, καταγράφει πλήρως βιώματα, εμπειρίες ή πεποιθήσεις με τρόπο που δεν μπορεί να αποδοθεί αριθμητικά, δίνει έμφαση στον τρόπο που τα ίδια τα υποκείμενα αλλά και ο ερευνητής, που αλληλεπιδρά μαζί τους, αντιλαμβάνονται, προβαίνει, πιθανόν, σε αφηγήσεις και στο τέλος σε αναστοχασμό των ερευνητικών επιλογών.

Εκ των πραγμάτων λοιπόν η ποιοτική έρευνα σχετίζεται με την επιστημολογία του «ανθρωπιστικού-ανθρωποκεντρικού» παραδείγματος που εφάπτεται ή περιλαμβάνει τα προαναφερόμενα. Οι σχετικές θεωρίες και επιστημολογικά ρεύματα της ποιοτικής έρευνας είναι αυτά που αντιπαρατίθενται με τον Θετικισμό: Ιδεαλισμός (τους προηγούμενους αιώνες), Φαινομενολογία και Υπαρξισμός στα μέσα του 20^{ου} αιώνα, Δομισμός, κοινωνικός Κονστρουκτιβισμός, Ερμηνευτική και Σχετικισμός (μεταμοντερνισμός) και εν μέρει, Κριτική Προσέγγιση στα τέλη του 20^{ου} αιώνα και στον 21ο αιώνα. Όλα τα προαναφερόμενα οδήγησαν στις σημερινές μεθόδους στην ποιοτική έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες όπως η φαινομενολογική έρευνα, η ανάλυση λόγου, η θεματική ανάλυση, η ανάλυση συνομιλίας, η αφηγηματική ανάλυση, οι ομάδες εστίασης, η θεμελιωμένη θεωρία, η συνεργατική διερεύνηση, η συμμετοχική έρευνα-δράση κ.ά.

Οι προσεγγίσεις της ποιοτικής ανάλυσης μπορούν, ευρύτερα μιλώντας, να διακριθούν, σε δύο κατηγορίες (Braun & Clarke, 2006, σ. 78· Τσιώλης, 2015, σ. 8): σε εκείνες που είναι πιο αυστηρές και άκαμπτες σε συγκεκριμένες θέσεις και σε εκείνες που χαρακτηρίζονται από ευελιξία και επιτρέπουν την αξιοποίησή τους από ερευνητές, οι οποίοι εκκινούν από διαφορετικές μεταξύ τους θεωρητικές αφηρησίες. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκει η ανάλυση περιεχομένου, η εμπειρικά θεμελιωμένη θεωρία και η θεματική ανάλυση. Οι τρεις αυτές μέθοδοι μοιάζουν πολύ μεταξύ τους ως προς τη μεθοδολογία συγκέντρωσης ποιοτικών δεδομένων, αλλά διαφέρουν κάπως ως προς την ανάλυση των δεδομένων και τον τελικό τους στόχο (Τσιώλης, 2015, σσ. 7-8). Η ανάλυση περιεχομένου (content analysis) αναζητά τους τρόπους και τη συχνότητα με τους οποίους τα θέματα εντός ενός κειμένου γίνονται αντικείμενο διαπραγμάτευσης. Η εμπειρικά θεμελιωμένη θεωρία (grounded theory) αναπτύσσει θεωρητικές κατηγορίες και διερευνά τις μεταξύ τους σχέσεις μέσα

από εμπειρικά δεδομένα.

Η θεματική ανάλυση (thematic analysis) επιχειρεί με συστηματικό τρόπο να ανιχνεύσει, να οργανώσει και κατανοήσει πρότυπα νοήματος («θέματα») εντός ενός συνόλου δεδομένων και με αυτόν τον τρόπο να προσφέρει συλλογικές σημασιοδοτήσεις και εμπειρίες. Συμπυκνώνοντας διάφορους ορισμούς, η Θεματική ανάλυση αναζητά «θέματα» και κατηγορίες θεμάτων (ενίοτε λέγονται «συστάδες» ή «υπερ-θέματα») μέσα σε κείμενα τα οποία χρησιμοποιεί για να καταγράψει πεποιθήσεις, απόψεις, θέσεις, πρωτογενείς ή δευτερογενείς.

Οι γενικές αρχές της θεματικής ανάλυσης (και των συγγενικών μεθόδων) γίνεται αποδεκτό ότι είναι συγκεκριμένες: α) περιορισμός δεδομένων από ένα συνήθως τεράστιο όγκο β) κατάλληλη δειγματοληψία και γ) κωδικοποίηση (Shaughnessy, Zechmeister & Zechmeister, 2018). Όπως το θέτει πιο περιγραφικά και αναλυτικά η Σακαλάκη (2001), στη φάση της λεγόμενης «προ-ανάλυσης», και μετά από μια πρώτη εξερευνητική ανάγνωση των κειμένων, προσδιορίζονται τα κείμενα προς διερεύνηση σε δείγμα τους και, έτσι, περιορίζονται τα αρχικά κείμενα. Στη συνέχεια διατυπώνεται καλύτερα το αρχικό ερευνητικό ερώτημα, μπαίνουν κάποια κριτήρια και δείκτες, και γίνεται πρακτική προετοιμασία του υλικού.

Στη συνέχεια ακολουθεί η κωδικοποίηση. Η κωδικοποίηση, που δεν έχει την ίδια σημασία που έχει στις ποσοτικές έρευνες, είναι η προσπάθεια των ερευνητών να διακρίνουν θέματα, μοτίβα και διαδικασίες ώστε «να δημιουργήσουν συνδέσεις» (Glesne, 2017, σ. 297).

Στη συνέχεια ακολουθεί η Κατηγοριοποίηση, δηλαδή η ομαδοποίηση των επιμέρους θεμάτων με βάση κοινά στοιχεία και προσαρμοσμένες στο εμπειρικό υλικό. Και στις Κατηγορίες (υπερ-θέματα) ισχύουν τα αρχικά κριτήρια επαυξημένα: εξαντλητικότητα, αντιπροσωπευτικότητα, καταλληλότητα, ομοιογένεια, αντικειμενικότητα, πιστότητα, παραγωγικότητα (Σακαλάκη, 2001).

Οι Braun και Clarke (2006, βλ και Ίσαρη-Πουρκός, 2015) μιλάνε καθαρά για έξι στάδια της θεματικής ανάλυσης.

1. Εξοικείωση με τα δεδομένα
2. Κωδικοποίηση
3. Αναζήτηση των θεμάτων
4. Επανεξέταση των θεμάτων
5. Ορισμός και ονομασία θεμάτων
6. Έκθεση των δεδομένων-συγγραφή των ευρημάτων

Η ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΣΕ ΦΙΛΜΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Όλα αυτά είναι πλέον δεδομένα όταν η διαχείριση και η κωδικοποίηση γίνεται πάνω σε λέξεις ή φράσεις. Τα πράγματα είναι πολύ πιο πολύπλοκα όταν μιλάμε για οπτική και ακουστική πληροφορία: πώς ανιχνεύουμε και τι είδους «θέματα» και «υπερθέματα» στις ταινίες, οι οποίες έχουν συμβολισμούς, υπόγεια μηνύματα και πολύπλοκα σχήματα, αλλά και διαδοχικές εικόνες και καταγραφές πραγματικών ήχων;

Σε διάφορα βιβλία περί ερευνητικής μεθοδολογίας έχουν προταθεί διάφορες απόψεις ως

απάντηση στο ερώτημα, που, συγκρίνοντας τες μεταξύ τους, μοιάζουν να υπολείπονται η μια της άλλης. Μια πρόταση με απ' ευθείας καταβολές στις κοινωνικές επιστήμες, προέρχεται από τον Norman Denzin (2004, σσ. 241-242· βλ. και Flick, 2017) που στις περιπτώσεις αναλύσεων ταινιών ως εμπειρικό κοινωνικό δεδομένο προτρέπει τους ερευνητές:

1. Να παρατηρήσουν, δουν και ακούσουν τα δεδομένα στο σύνολό τους, να τα αισθανθούν, να καταγράψουν τα αισθήματα και ερωτήσεις που αναδύονται.
2. Να θέσουν τα ερευνητικά ερωτήματα, να καταγράψουν πως το κείμενο απαντάει σε αυτά, πως προσδιορίζει και αναπαριστά τις πολιτιστικές αξίες, και ποιές είναι βασικές σκηνές.
3. Να προχωρήσουν σε ανάλυση των βασικών σκηνών, να βρουν σχήματα και αλληλουχίες, να περιγράψουν αναλυτικά και πως αυτές αναπαριστούν την αντικειμενική πραγματικότητα και δραματοποιούν την αλήθεια.
4. Μετά τη λεπτομερειακή επιμέρους ανάλυση, να επιστρέψουν στην ολική επισκόπηση και να δουν το σύνολο της ταινίας, αντιπαραθέτοντας ρεαλιστικές και εναλλακτικές εκδοχές και να γράψουν μια τελική ερμηνεία.

Η πρόταση είναι ενδιαφέρουσα, αλλά εστιάζει αποκλειστικά στο περιεχόμενο, δηλαδή στα δεδομένα (πληροφορίες) που δίνουν οι εικόνες στο θεατή και στον ερευνητή, είτε σε επίπεδο ολόκληρης ταινίας είτε σε επίπεδο σκηνής (νοηματικής ενότητας).

Μια λίγο διαφορετική πρόταση, όμως πιο χρήσιμη για τη θεματική ανάλυση, κάνει ο Mikos (2014· βλ. και Flick, 2017 σ.384) που προτείνει πέντε επίπεδα ανάλυσης (που εκ των πραγμάτων θα μπορούσαν να αποτελέσουν ξεχωριστά υπερ-θέματα): περιεχόμενο και αναπαράσταση, αφήγηση και δραματολογία, χαρακτήρες και ηθοποιοί, αισθητική και διαμόρφωση, πλαίσιο.

Παρεμφερή και ακόμη πιο εξειδικευμένη πρόταση κάνουν οι Hansen, Cottle, Negrine & Newbold (1998, σσ. 235 επ.), στην προσπάθειά τους να εξηγήσουν πως αναλύεται η αφήγηση των ταινιών. Στην πολύ διευρυμένη έννοια της «αφήγησής» τους, εντάσσουν όχι μόνο την ιστορία, την πλοκή και το αφήγημα, αλλά και τους τύπους της οπτικοακουστικής γλώσσας που αφορούν τις τεχνικές (γωνίες λήψης, καδράρισμα, κινήσεις, διάρκεια, φωτισμός, βάθος πεδίου, μοντάζ, ήχος, εφέ, μουσική, ειδικά εφέ), καθώς και αυτό που αποκαλούν «συμβολικό» (κουστούμια, σκηνικά, χρωματικός τόνος κ.α), που όμως στην πραγματικότητα είναι και αυτά τεχνικές που κληροδοτήθηκαν στις ταινίες, κυρίως από το θέατρο.

Η προαναφερόμενη αυτή προσέγγιση είναι κοντά στην κυρίαρχη διεθνώς κινηματογραφική θεωρία σήμερα, σχετικά με τη μορφή μιας ταινίας: η μορφή αυτή συγκροτείται από τα αφηγηματικά στοιχεία και από τα στοιχεία των τεχνικών αναπαράστασης, το λεγόμενο «Ύφος» (style) (Bordwell, 1985· Bordwell & Thompson, 2004). Τα αφηγηματικά στοιχεία αφορούν στη δομή της αφήγησης, τον αφηγητή, την πραγματικότητα που περιγράφεται και το περιεχόμενο των ενοτήτων. Το Ύφος, τα στοιχεία αναπαράστασης, αφορούν στη χρήση των οπτικοακουστικών τεχνικών για συγκεκριμένο σκοπό (η αναπαράσταση στο πλαίσιο της αφηγηματολογίας λέγεται ενίοτε και *discours*).

Αυτά τα στοιχεία εκ των πραγμάτων αφορούν το μοντάζ, τη φωτογραφία, τον ήχο και το μιζ-αν-σεν ένας όρος που αφορά την ερμηνεία των ηθοποιών, τη σκηνογραφία, την ενδυματολογία και το μακιγιάζ. Είναι ο συνδυασμός και η αλληλεπίδραση των δυο συνόλων στοιχείων που δημιουργεί

τη ταινία. Δηλαδή, η πληροφορία προς κωδικοποίηση δεν βρίσκεται μόνο στο περιεχόμενο των εικόνων (πλάνων και σκηνών) του έργου αλλά και στους τρόπους που χρησιμοποιείται η εικόνα και ο ήχος για να μεταφέρουν αυτές τις πληροφορίες περιεχομένου, διαμορφώνοντας και προσθέτοντας νέες.

Κατά συνέπεια, μια θεματική ανάλυση των φιλμικών κειμένων που λόγω του ερευνητικού της ερωτήματος, οφείλει να αντιμετωπίσει την ταινία στο σύνολό της: δεν πρέπει να αρκестεί μόνο στο επίπεδο των νοηματοδοτήσεων των αφηγηματικών στοιχείων της πλοκής της, όπως είναι η πλέον συνηθισμένη πρακτική που εφαρμόζεται στα διάφορα είδη ανάλυσης που χρησιμοποιούνται ευρέως, αλλά να χρησιμοποιήσει ως κώδικες και θέματα τόσο τα στοιχεία της αφήγησης όσο και τα στοιχεία της αναπαράστασης.

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ

Πραγματικά, αν εφαρμόσουμε τα προαναφερόμενα για τη θεματική ανάλυση σε μια έρευνα που είναι *in progress*, τη θεματική ανάλυση στα λεγόμενα «ντοκιμαντέρ για τη Κρίση», αποδεικνύεται ότι η μείζων πληροφορία και θεματολογία προέρχεται τόσο από το περιεχόμενο των εικόνων και το περιεχόμενο των λόγων που ακούγονται (συνήθως συνεντεύξεων), όσο και από τον τρόπο που αυτά είναι τοποθετημένα στην ταινία (μοντάζ), αλλά και από τον τρόπο που καδράρονται (φωτογραφία) ή οργανώνονται μπροστά στο φακό (μίζ-αν-σεν).

Τα «ντοκιμαντέρ για την Κρίση» είναι όρος που αναφέρεται σε μια ομάδα ταινιών ντοκιμαντέρ που έχουν γυριστεί από το 2010 ως το 2019 με θέμα την ελληνική κρίση και τα οποία με βάση το περιεχόμενό τους, μπορούν να χωριστούν σε δύο ομάδες: αυτά που θεωρούν ότι η ελληνική κρίση ήταν αποτέλεσμα των μνημονίων και αυτά που θεωρούν ότι τα μνημόνια ήταν αποτέλεσμα της κρίσης.

Τέτοια ντοκιμαντέρ είναι:

- DEBTOCRACY/ ΧΡΕΟΚΡΑΤΙΑ (2011),
- CATASTROIKA (2012)
- ΤΟ ΧΑΜΕΝΟ ΣΗΜΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ (2013)
- AGORA (2015)
- ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ: ΠΩΣ ΦΤΑΣΑΜΕ ΩΣ ΕΔΩ; (2016)
- Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΧΡΕΟΚΟΠΙΑ (2019)

Μετά την κατάρτιση του προαναφερόμενου δείγματος ποιοτικής έρευνας, που συγκροτήθηκε από ταινίες ντοκιμαντέρ ενδεικτικές όλων των πολιτικών κατευθύνσεων με θέμα την Κρίση, προσδιορίστηκε το ερώτημα της θεματικής ανάλυσης: «Πώς παρουσιάζεται η ελληνική κρίση (2010-2018) μέσα στα ελληνικά οπτικοακουστικά έργα ντοκιμαντέρ της περιόδου με σχετικό θέμα;»

Επειδή η έρευνα είναι *in progress* αυτή τη στιγμή, θα παρατεθεί η θεματική ανάλυση μόνο στο πρώτο από αυτά, ώστε, σε αυτή τη φάση, να διερευνηθεί απλώς η λειτουργικότητα της μεθοδολογίας. Το *Debtocracy* (Χρεοκρατία) είναι ένα ντοκιμαντέρ του 2011 της Κατερίνας Κιτίδη και του

Άρη Χατζηστεφάνου. Το ντοκιμαντέρ εστιάζει, σύμφωνα με την επίσημη περιγραφή του,¹ σε δύο σημεία: τις αιτίες της ελληνικής οικονομικής κρίσης του 2010 και τις πιθανές μελλοντικές λύσεις που θα μπορούσαν να δοθούν στο πρόβλημα και οι οποίες δεν εξετάζονται από τη διακυβέρνηση του κράτους. Το ντοκιμαντέρ διανεμήθηκε υπό την άδεια Creative Commons BY-SA 3.0 license από τις 6 Απριλίου 2011, και οι παραγωγοί αναφέρεται ότι δεν ενδιαφέρονται για οποιουδήποτε είδους εμπορική εκμετάλλευση του εγχειρήματος. Οι παραγωγοί ισχυρίζονται ότι 500.000 θεατές είδαν το ντοκιμαντέρ τις πέντε πρώτες ημέρες της διανομής του.

Σε αυτό το σημείο και με δεδομένα τα προαναφερόμενα, προτάθηκαν και πραγματοποιήθηκαν δυο προβολές: μια προβολή για την καταγραφή αφηγηματικών κωδίκων περιεχομένου και αφηγήματος και μια δεύτερη προβολή για καταγραφή στοιχείων αναπαράστασης και ύφους. Στην πρώτη προβολή, τα θέματα διαχωρίστηκαν με βάση τις πληροφορίες που μετέδιδαν οι εικόνες και η σειρά οργάνωσης αυτών των πληροφοριών. Στη δεύτερη προβολή, καταγράφηκαν οι ιδιαίτεροι τρόποι παρουσίασης αυτών των πληροφοριών ως προς τη φωτογραφία, τον ήχο, το μοντάζ και την οργάνωση των στοιχείων μπροστά στο φακό (μια-αν-σεν). Στη συνέχεια, έγινε προσπάθεια να ανιχνευθούν ευρύτερα υπερ-θέματα. Τα αποτελέσματα που προέκυψαν έδωσαν τα εξής:

ΘΕΜΑΤΑ ΑΦΗΓΗΜΑΤΟΣ

1. Δομή με διαχωρισμό σε σεκάνς (ομάδες σκηνών γύρω από το ίδιο θέμα και νόημα) των 5-8 λεπτών.
2. Έλλειψη ενός και μόνο πρωταγωνιστή, τόσο στις σεκάνς όσο και στην ταινία γενικότερα
3. Αποσπάσματα συνεντεύξεων πολιτικών για την κρίση και το ελληνικό χρέος (Μ. Γλέζος, Ιρλανδός υπουργός Οικονομίας, εκπρόσωπος Die Linke)
4. Αποσπάσματα συνεντεύξεων οικονομολόγων και κοινωνιολόγων που αναπτύσσουν τις αρνητικές απόψεις τους για το ελληνικό χρέος (Λαπαβίτσας, Χάρβευ κ.α.)
5. Απόσπασμα συνέντευξης επιστήμονα για τα προβλήματα λόγω της κρίσης (Παπανικολάου-Γιατρός Χωρίς Σύνορα)
6. Απόσπασμα αρχειακής ομιλίας από Ευρωκοινοβούλιο για την ελληνική κρίση και πως φταίει η Ευρώπη (Ντανιέλ Κον Μπεντίτ)
7. Πολύ μικρά αποσπάσματα αρχειακών ομιλιών παλαιών πρωθυπουργών και πολιτικών για τη σχέση κυβέρνησης κοινωνίας και τα χρέος (Γ. Παπανδρέου, Κ. Σημίτη, Κ. Καραμανλή, Στρος-Καν, Παγκάλου, Α. Παπανδρέου) και δικτάτορα Γ. Παπαδόπουλου.
8. Απόσπασμα συνέντευξης κατηγορούμενου για διαφθορά πολιτικού Γ. Βουλγαράκη.
9. Case studies (ταινία animation υπουργείου Εμπορίου ΗΠΑ για οικονομία της αγοράς, ταινία animation για το επαχθές χρέος στον κόσμο, το χρέος Ισημερινού και Ραούλ Κορέα, η κυριαρχία της Goldman Sachs, οι ελληνικές αμυντικές δαπάνες, οι Ελληνικοί Ολυμπιακοί αγώνες)
10. Ειδησεογραφικές εικόνες με συγκρούσεις στους δρόμους

¹ [https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A7%CF%81%CE%B5%CE%BF%CE%BA%CF%81%CE%B1%CF%84%CE%AF%CE%B1_\(%CE%BD%CF%84%CE%BF%CE%BA%CE%B9%CE%BC%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%AD%CF%81\),](https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A7%CF%81%CE%B5%CE%BF%CE%BA%CF%81%CE%B1%CF%84%CE%AF%CE%B1_(%CE%BD%CF%84%CE%BF%CE%BA%CE%B9%CE%BC%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%AD%CF%81),) ανακτήθηκε 15-5-2019 <https://www.youtube.com/watch?v=8jOQvOf4MNI&t=172s>, ανακτήθηκε 4-4-2019.

11. Συμβολικές εικόνες αρχείου -τα μαντηλάκια της αεροπορικής εταιρείας Ολυμπιακή γράφουν «Marfin» μετά την ιδιωτικοποίηση της, ταμπελάκια με τιμές στη λαϊκή, άστεγοι, λουκέτα, Wall Street κλπ
12. Πρόσφατα γυρισμένες συμβολικές εικόνες (Βουλή τη νύχτα με έντονο φωτισμό, Βουλή το πρωί, Εύζωνοι στον Άγνωστο Στρατιώτη, ένας σκύλου μπροστά στη Βουλή).
13. Σχόλια δηκτικά για Ιστορία (Χ13)
14. Σχόλια και ερωτήματα δηκτικά για το Χρέος (Χ14) (τύπου «Χρωστάμε στ' αλήθεια»; «Η Siemens φταίει για το χρέος»)
15. Συνθήματα σε δεύτερο πρόσωπο απ' ευθείας στους θεατές: «διεκδικείτε τα δικαιώματά σας».

ΘΕΜΑΤΑ ΤΡΟΠΩΝ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗΣ

1. Εικόνες σύγχρονες (2010-2012) ειδησεογραφικές.
2. Εικόνες αρχείου ως ιστορικά ντοκουμέντα.
3. Εικόνες αρχείου ως συμβολική εικονογράφηση.
4. Πρόσφατα γυρισμένα πλάνα ως συμβολική εικονογράφηση.
5. Ήχος αρχείου με επιλεγμένες φράσεις από παλιές ομιλίες πολιτικών ή συνεντεύξεις τους.
6. Καταγραφές πρωτοσέλιδων και τηλεοπτικών προγραμμάτων ειδήσεων.
7. Παρέμβαση με προβολή έτοιμων προπαγανδιστικών ταινιών αρχείου για την οικονομία της αγοράς.
8. Voice over σχολιασμού με αυστηρή συνωμοτική φωνή.
9. Μεσαία και κοντινά πλάνα σε συνεντεύξεις on camera (πολιτικοί, δημοσιογράφοι, επιστήμονες) ώστε να είναι εύκολα φανερός ο τρόπος αντιμετώπισης.
10. Μουσική υπαινικτική και συναισθηματική.
11. Ιδεολογικό μοντάζ σε επίπεδο εναλλαγής εικόνων (λέγεται και μοντάζ των ατραξιόν ή των συγκρούσεων ή σοβιετικό μοντάζ – Monaco, 2010, σ. 452) βασισμένο στην παράδοση των Κουλέσωφ, Αϊζενστάιν και Σουμπ, όπου το νόημα προκύπτει όχι τόσο από τις ίδιες τις εικόνες/ήχους, αλλά από τη διαδοχή τους και τη διάρκεια τους. Για παράδειγμα, οι αποσπασματικές φράσεις των Γ. Παπανδρέου και Α. Σαμαρά παίρνουν εντελώς διαφορετικό νόημα όταν ανακατεύονται διαδοχικά με τις δηλώσεις του δικτάτορα Παπαδόπουλου και εικόνες από ένα σκύλο να κοιτάει τη Βουλή απ' έξω.
12. Ιδεολογικό μοντάζ και σε επίπεδο ιστορίας. Ο συνδυασμός των case studies και η σειρά τους οδηγεί το θεατή στο συμπέρασμα ότι οι Ολυμπιακοί αγώνες, η Siemens με τις δωροδοκίες της και οι αμυντικές δαπάνες φταίνε για το χρέος.

ΥΠΕΡΘΕΜΑΤΑ

1. Αναστοχασμός πάνω στην ιστορία και σε ειπωμένες πολιτικές θέσεις και πρακτικές με δεικτικό σχολιασμό μέσω αναπόδεικτων χαρακτηρισμών και με απόλυτη έλλειψη αποδείξεων θετικιστικού τύπου (στατιστικές κ.λπ.)
2. Αναδημιουργία μιας νέας, φιλικής πραγματικότητας με συνειδητό και σκηνοθετημένο συνδυασμό ήχων και εικόνων (γυρισμένων κάποτε σε εντελώς άλλο χώρο χρόνο, πλαίσιο και σκοπό) προκειμένου να προκύψει ένα νέο νόημα, σύμφωνα με την παράδοση του Σοβιετικού μοντάζ- αλλά στο γενικότερο πλαίσιο μιας ταινίας δηλωμένης ως ντοκιμαντέρ, δηλαδή ταινίας πάνω στην πραγματικότητα όπου όλα όσα εικονίζονται και δηλώνονται ως πραγματικά.
3. Αναστοχασμός για την παγκόσμια κατάσταση με παρουσίαση διεθνών case studies με μορφή αφηγημάτων.
4. Αναπλαισίωση φράσεων από αρχειακές δηλώσεις πολιτικών για την οικονομία και την Ελλάδα μέσω απομόνωσης από το αρχικό τους πλαίσιο και δημιουργίας νέου πλαισίου.
5. Πλαισίωση των ανωτέρω με δημοσιογραφικές μαρτυρίες που εμπεριέχουν δευτερογενείς αναπόδεικτες σκέψεις, εκτιμήσεις και θεωρίες συνωμοσίας.
6. Πλαισίωση των ανωτέρω με επιστημονικές μαρτυρίες καθηγητών οικονομίας που όλοι υποστηρίζουν σχεδόν παρόμοιες απόψεις και αλληλοσυμπληρώνονται.

Μια πρώτη, πρόχειρη συζήτηση των αποτελεσμάτων δείχνει ότι τα προαναφερόμενα υπερθέματα απαντούν στο ερευνητικό ερώτημα: το ντοκιμαντέρ Depotocracy μιλά για την ελληνική κρίση δια του αναστοχασμού πάνω στην ελληνική και διεθνή κατάσταση και ιστορία και χρησιμοποιώντας τις πλέον βασικές πηγές σκέψης: καθηγητές οικονομίας, πολιτικοί,, δημοσιογράφοι, επιστήμονες, παράθεση case studies, σύγχρονων γεγονότων, αρχειακό υλικό, ιστορικά παραδείγματα, ενώ εντύπωση προκαλεί η ολοκληρωτική απουσία στατιστικών και άλλων οικονομικών στοιχείων για μια κρίση που ξεκίνησε ως οικονομική.

Ωστόσο, το πλέον εντυπωσιακό υπέρ- θέμα προέρχεται από τη χρήση των οπτικοακουστικών τεχνικών: η ραχοκοκαλιά του ντοκιμαντέρ είναι η ανάμιξη των προαναφερομένων πηγών μεταξύ τους με βάση ένα πλήρως υποκειμενικό, δηκτικό και, εν πολλοίς, αυθαίρετο τρόπο (βασισμένο στο Σοβιετικό μοντάζ), βασισμένο άλλοτε σε κάποιο εξωτερικό κοινό στοιχείο (για παράδειγμα, οι δηλώσεις όλων των πολιτικών που γίνονται μέσα στη Βουλή ακούγονται διαδοχικά: από το δικτάτορα Παπαδόπουλο ως τον τελευταίο πρωθυπουργό- ωστόσο τη εποχή της δικτατορίας δεν ήταν σε λειτουργία η Βουλή με βουλευτές, αλλά μόνο το κτήριο) ο οποίος οδηγεί σε πρωτοφανή και καινοφανή συμπεράσματα το θεατή. Χωρίς αυτό το υπερθέμα, το ντοκιμαντέρ δε μπορεί να σταθεί αφηγηματικά από πλευράς δομής, αλλά και του επιχειρήματος που καταθέτει.

Εν κατακλείδι, αυτό το μικρό παράδειγμα καταδεικνύει ότι μια θεματική ανάλυση σε ταινία μπορεί να λειτουργήσει σωστά και να δώσει πλούσιο υλικό για συζήτηση, αρκεί να ληφθεί υπ' όψιν ότι τα θέματα προκύπτουν όχι μόνο από τα περιεχόμενα των εικόνων αλλά και από τον τρόπο που αυτά παρουσιάζονται μέσα από τη χρήση των τεχνικών ήχου και εικόνας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Bordwell, D. (1985). *Narration in the Fiction Film*. Wisconsin: University of Wisconsin Press.
- Bordwell, D. & Thompson, K. (2004). *Εισαγωγή στην τέχνη του κινηματογράφου* (Μτφρ. Κ. Κοκκινίδη). Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης. (*Greek Film art: an introduction*. New York: McGraw-Hill, 1997).
- Braun, V. & Clarke, V. (2006). Using Thematic Analysis in Psychology. *Qualitative research in psychology*, 3(2), 77-101.
- Glesne, C. (2018). *Η ποιοτική Έρευνα. Οδηγός για νέους επιστήμονες*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Φίλιας, Β. (2003). *Εισαγωγή στη μεθοδολογία και τις τεχνικές των Κοινωνικών ερευνών*. Αθήνα: Gutenberg.
- Flick, U. (2017). *Εισαγωγή στην ποιοτική έρευνα*. Επιμέλεια Ν. Ναγόπουλος. Αθήνα: Προπομπός.
- Hansen, A., Cottle, S., Negrine, R. & Newbold, C. (1998). *Mass communication research methods*. USA: Palgrave.
- Gunter, B. (2000). *Media Research Methods: Measuring Audiences, Reactions and Impact*. London: Sage.
- Ίσαρη, Φ. & Πουρκός, Μ. (2015). *Ποιοτική μεθοδολογία έρευνας*. [ηλεκτρ. βιβλ.] Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/5826>.
- Ιωσηφίδης, Θ. (2008). *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική.
- Ιωσηφίδης, Θ. & Σπυριδάκης, Μ. (Επιμ.) (2006). *Ποιοτική κοινωνική έρευνα: μεθοδολογικές προσεγγίσεις και ανάλυση δεδομένων*. Αθήνα: Κριτική.
- Κυριαζή, Ν. (2011). *Η κοινωνιολογική έρευνα*. Αθήνα: Πεδίο.
- Λαμπίρη-Δημάκη, Ι. & Παπαχρίστου, Θ.Κ. (1995). *Κοινωνικές έρευνες με στατιστικές μεθόδους*. Αθήνα: Σάκκουλας.
- Mason, J. (2003). *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Mikos, L. (2014) "Film analysis" στο U. Flick (επιμ) *The Sage Handbook of Qualitative Data Analysis* (σσ. 409-423). London: Sage,.
- Monaco, J. (2009) *How to read a film*. Oxford: Oxford University press,
- Σακαλάκη, Μ., (2001). Η ανάλυση περιεχομένου. Στο Παπαστάμου Σ. (επιμ.), *Εισαγωγή στην Κοινωνική Ψυχολογία. Επιστημολογικοί προβληματισμοί και μεθοδολογικές κατευθύνσεις* (σσ. 473-490). Τόμος Α΄. Αθήνα: Πεδίο.
- Shaughnessy J. J., Zechmeister B. E. & Zechmeister S.J. (2018) *Ερευνητικές μέθοδοι στην ψυχολογία*. Αθήνα: Gutenberg
- Σταλίκας, Α. (2011). *Μέθοδοι έρευνας στην κλινική ψυχολογία*. Αθήνα: Τόπος.
- Taylor, S. & Bodgan, R. (1989). *Introduction to qualitative research methods*. New York: Wiley.
- Τσιώλης, Γ. (2014). *Μέθοδοι και Τεχνικές Ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*. Αθήνα: Κριτική.
- Τσιώλης, Γ. (2015). «Ανάλυση ποιοτικών δεδομένων: διλήμματα, δυνατότητες, διαδικασίες». Στο Γ. Πυργιωτάκης & Χρ. Θεοφιλίδης (επιμ.) *Ερευνητική Μεθοδολογία στις Κοινωνικές Επιστήμες και*

στην Εκπαίδευση. Συμβολή στην επιστημολογική θεωρία και την ερευνητική πράξη (σσ. 473-498).
Αθήνα: Πεδίο.

Willig, C. (2015). *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στην ψυχολογία: Εισαγωγή*. Αθήνα: Gutenberg.

Ζαφειρόπουλος, Κ. (2005). *Πώς γίνεται μια επιστημονική εργασία*. Αθήνα: Κριτική

Σημαιολογικός Ιστός, Οντολογίες και Πολιτιστική Κληρονομιά

Ευθυμία Μωραΐτου

Υποψήφια Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
e.moraitou@aegean.gr

Γιάννης Χριστοδούλου

Μεταδιδάκτορας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
yannischris@aegean.gr

Γεώργιος Καρυδάκης

Επίκουρος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
gcari@aegean.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ο τομέας της διατήρησης και ανάδειξης της Πολιτιστικής Κληρονομιάς χαρακτηρίζεται από διεπιστημονικότητα, λόγω της στενής συνεργασίας διαφορετικών επιστημονικών πεδίων για την επίτευξη των στόχων που θέτει. Το χαρακτηριστικό αυτό ανακλάται στα δεδομένα που παράγονται κατά την τεκμηρίωση δραστηριοτήτων όπως μελέτη, ανάλυση, διάγνωση, προληπτική και επεμβατική συντήρηση αντικειμένων και μνημείων. Εκτός από τις ποικίλες θεματικές που μπορεί να αφορά, η πολιτιστική πληροφορία παρουσιάζει επιπλέον ποικιλία ως προς τη μορφή της, τους φορείς από τους οποίους παρέχεται και το κοινό στο οποίο απευθύνεται. Ο σημαντικός βαθμός ετερογένειας του πολιτιστικού περιεχομένου καθιστά δύσκολη την ενιαία διαχείρισή του. Από την άλλη πλευρά, η δυνατότητα αξιοποίησης της πληροφορίας με σκοπό την παραγωγή νέας γνώσης καθίσταται ουσιαστικά εφικτή μέσω της διασύνδεσης και κατ' επέκταση της ενιαίας διάθεσής της. Στο πλαίσιο αυτό, υπηρεσίες όπως η διαχείριση, αναζήτηση, ενσωμάτωση και εξόρυξη δεδομένων και γνώσης, έχουν να ωφεληθούν σημαντικά από την αξιοποίηση τεχνολογιών Σημαιολογικού Ιστού. Ως εκ τούτου, η διερεύνηση και παρουσίαση των τεχνολογικών αλλά και ευρύτερων δυνατοτήτων του Σημαιολογικού Ιστού, με έμφαση στην παροχή χρήσιμων ψηφιακών υπηρεσιών στον τομέα της Πολιτιστικής Κληρονομιάς, αποτελεί βασικό άξονα της παρούσας ανακοίνωσης. Στο ίδιο πλαίσιο παρουσιάζονται δημοφιλείς οντολογίες και θησαυροί που σχετίζονται με τον πολιτιστικό τομέα, προκειμένου να δοθεί μια πληρέστερη εικόνα του μέχρι τώρα βαθμού αξιοποίησης των τεχνολογιών Σημαιολογικού Ιστού καθώς και των ανοιχτών ζητημάτων και προκλήσεων.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Σημαιολογικός Ιστός, Οντολογίες Ιστού, Θησαυροί, Διαλειτουργικότητα Πληροφορίας, Πολιτιστική Κληρονομιά

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο τομέας του Πολιτισμού παρέχει ένα ιδιαίτερα γόνιμο έδαφος για την οργάνωση, διαχείριση και ανάδειξη πολιτιστικού περιεχομένου με σύγχρονες μεθόδους, μέσω της δημιουργίας χρήσιμων ψηφιακών εργαλείων και υπηρεσιών (Carrasco, κ.ά., 2013). Ανάμεσα στις διάφορες τεχνολογίες που αξιοποιούνται για αυτόν τον σκοπό είναι οι τεχνολογίες Σημασιολογικού Ιστού, με κυριότερες τις Οντολογίες Ιστού και τα Διασυνδεδεμένα Δεδομένα. Προκειμένου να κατανοήσουμε τη χρησιμότητα αυτών των τεχνολογιών, μπορούμε να εξετάσουμε αρχικά τα δεδομένα και κατ' επέκταση την πληροφορία που παράγεται και χρησιμοποιείται στο πλαίσιο της Πολιτιστικής Κληρονομιάς (ΠΚ).

Ο τομέας της ΠΚ περιλαμβάνει ένα μεγάλο εύρος επιστημών, οι οποίες αλληλεπιδρούν στενά μεταξύ τους και συχνά αλληλοσυμπληρώνονται. Ωστόσο, οι επιστήμες αυτές μπορεί να εστιάζουν σε διαφορετικά πεδία ενδιαφέροντος ή να ακολουθούν διαφορετικές μεθοδολογίες. Επομένως, διαφορετικοί επιστήμονες και οργανισμοί συμβάλλουν στην παραγωγή ενός πλούσιου πληροφοριακού υλικού που παρουσιάζει μεγάλη ετερογένεια ως προς την προέλευσή του, τη μορφή του και τα κοινά στα οποία απευθύνεται (Bruseker, κ.ά., 2017). Λαμβάνοντας υπόψη ότι εξίσου σημαντική με την παραγωγή του πληροφοριακού υλικού είναι η επαναχρησιμοποίηση και ο διαμοιρασμός του, γίνεται κατανοητή η ανάγκη δημοσίευσης και διάχυσής του. Η δημοσίευση πολιτιστικής πληροφορίας στο Διαδίκτυο είναι μια δημοφιλής πρακτική που παρέχει άμεση πρόσβαση είτε σε εξειδικευμένο είτε σε πιο ευρύ κοινό.

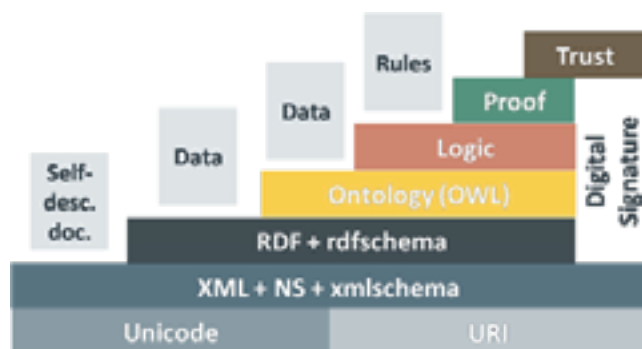
Αν και η διαχείριση των επιμέρους πληροφοριών είναι μια σχετικά απλή διαδικασία, η αποτελεσματική παραγωγή νέας γνώσης αξιοποιώντας όλες τις πιθανές συνδεδεμένες πληροφοριακές πηγές αποτελεί πρόκληση έως και σήμερα. Ο στόχος αυτός προϋποθέτει την επίτευξη διαλειτουργικότητας μεταξύ διαφορετικών και συχνά απομακρυσμένων αποθετηρίων δεδομένων/ γνώσης σε συντακτικό και σημασιολογικό επίπεδο. Η συντακτική διαλειτουργικότητα αφορά στην εναρμόνιση διαφορετικών συνόλων χαρακτήρων, και φορμάτ δεδομένων και αρχείων που είναι αποθηκευμένα σε διαφορετικές συλλογές. Η σημασιολογική διαλειτουργικότητα αφορά στην ομογενοποίηση διαφορετικών τύπων μεταδεδομένων και των υποκείμενων εννοιών τους, διαφορετικών επιπέδων ακρίβειας κωδικοποίησης των δεδομένων ή ακόμη και χαρτογραφήσεων μεταξύ διαφορετικών πηγών για την περιγραφή πολιτιστικού περιεχομένου (Hynönen, 2012· Vavliakis, κ.ά., 2012). Όπως μπορεί να γίνει αντιληπτό, η επίτευξη συντακτικής και σημασιολογικής διαλειτουργικότητας μεταξύ αποθετηρίων πολιτιστικών δεδομένων/ γνώσης καθίσταται συχνά μια πολύπλοκη διαδικασία η οποία συνιστά τροχοπέδη για την ενιαία αναζήτηση και αναπαράσταση της πληροφορίας.

Οι τεχνολογίες Σημασιολογικού Ιστού αποτελούν μια πολλά υποσχόμενη λύση, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τη δημοσίευση πολιτιστικού περιεχομένου στο Διαδίκτυο. Η αξιοποίησή τους φαίνεται να οδηγεί σε αποτελεσματικές λύσεις για την εννοιολογική αναπαράσταση της πληροφορίας, συμβάλλοντας θετικά στη βέλτιστη οργάνωση και ανάδειξή της.

ΣΗΜΑΣΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΙΣΤΟΣ & ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ

Ο Σημασιολογικός Ιστός είναι μια εξέλιξη του υπάρχοντος Ιστού. Στο πλαίσιο του Σημασιολογικού Ιστού το υπάρχον περιεχόμενο του Ιστού εμπλουτίζεται με σημασιολογικό περιεχόμενο το οποίο

αναπαρίσταται σε μια μορφή που είναι επεξεργάσιμη από τις μηχανές (machine-processable) και χρησιμοποιεί ευφυείς τεχνικές για να αξιοποιεί αυτή την αναπαράσταση (Berners-Lee, 2001). Ο γενικότερος σκοπός της δημιουργίας του είναι οι μηχανές να αντιλαμβάνονται τη σημασία, δηλαδή το νόημα, των δεδομένων και να παράγουν γνώση με βάση αυτή την αντίληψη.



Σχήμα 1: Η αρχιτεκτονική του Σημασιολογικού Ιστού (Semantic Web Stack).

Πιο συγκεκριμένα, πάνω από το επίπεδο της XML που αφορά στη δομή των δεδομένων διακρίνεται (Berners-Lee, 2001· Hyvönen, 2012):

- Το επίπεδο των μεταδεδομένων (metadata level), όπου το μοντέλο δεδομένων RDF (RDF data model) χρησιμοποιείται για την αναπαράσταση των μεταδεδομένων.

- Το επίπεδο της οντολογίας (ontology level), όπου το RDF Schema και η γλώσσα οντολογιών OWL χρησιμοποιούνται για την

αναπαράσταση των οντολογιών που περιγράφουν λεξιλόγια και έννοιες λαμβάνοντας υπόψη τον πραγματικό κόσμο και την αντίληψή μας για αυτόν.

- Το λογικό επίπεδο (logic level), όπου οι λογικοί κανόνες μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την παραγωγή νέας γνώσης με βάση τα μεταδεδομένα και τις οντολογίες.
- Το επίπεδο εμπιστοσύνης (trust level), όπου λαμβάνονται υπόψη ζητήματα σχετικά με π.χ. την αξιοπιστία περιεχομένου, πνευματικά δικαιώματα κλπ.

Για την καλύτερη κατανόηση του επιπέδου των μεταδεδομένων και των οντολογιών, μπορεί να βοηθήσει το παράδειγμα που αναφέρεται στο έργο του Hyvönen E. (2012). Η έννοια Πρόσωπο και η έννοια Τόπος μπορούν να αποτελέσουν οντότητες μιας οντολογίας με συγκεκριμένες ιδιότητες και σχέσεις (επίπεδο οντολογίας). Ένας συγκεκριμένος άνθρωπος (π.χ. ο Pablo Picasso) και ένας συγκεκριμένος Τόπος (π.χ. η πόλη της Ισπανίας Μάλαγα) μπορούν να αποτελέσουν στιγμιότυπα αυτών των οντοτήτων (επίπεδο μεταδεδομένων). Τα συγκεκριμένα στιγμιότυπα μπορούν να συσχετιστούν μεταξύ τους βάσει σχέσεων (π.χ. τόπος γέννησης). Με αυτόν τον τρόπο, οντότητες και μεταδεδομένα αναπαρίστανται ομοιόμορφα σε ένα ενιαίο γράφημα, ορίζοντας τις σχέσεις αφενός μεταξύ μεταδεδομένων και των υποκείμενων εννοιών τους (σχέσεις υπαγωγής) και αφετέρου μεταξύ των μεταδεδομένων.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, προκειμένου να επιτευχθεί ο σαφής ορισμός και η κοινή κατανόηση εννοιών στον Σημασιολογικό Ιστό, αξιοποιούνται εργαλεία αναπαράστασης γνώσης. Σε αυτά συμπεριλαμβάνονται οι οντολογίες και οι θησαυροί. Οι οντολογίες εστιάζουν στις σημασιολογικές πτυχές εμπλεκόμενων εννοιών και τον ορισμό των μεταξύ τους σχέσεων, με σκοπό να αναπαραστήσουν πλήρως ένα συγκεκριμένο τομέα γνώσης (Niang, κ.ά., 2017). Από την άλλη πλευρά, ένας θησαυρός περιλαμβάνει περαιτέρω σχέσεις λεξιλογικές και ισοδυναμίας μεταξύ εννοιών, προσδιορίζοντας το πώς θα συμπληρώνονται διαφορετικές μορφές δεδομένων (Sicilia, 2014).

Το ερώτημα ωστόσο παραμένει: τελικά σε τι εξυπηρετεί μια τέτοια οργάνωση; Αρχικά, συμβάλλει στην δημιουργία μιας ενιαίας οπτικής για ένα τόσο ετερογενές περιεχόμενο. Επομένως,

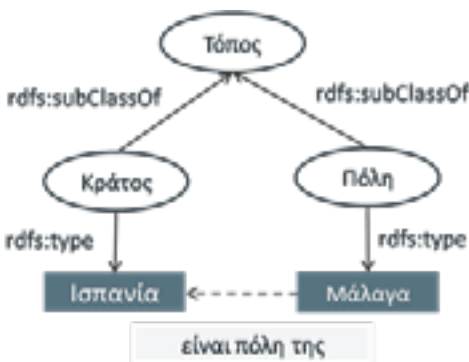
το περιεχόμενο που διατίθεται από διαφορετικούς παρόχους μπορεί να είναι προσβάσιμο μέσω μιας κοινής υπηρεσίας, ως ένα μοναδικό, ενιαίο και ομοιογενές αποθετήριο. Ως αποτέλεσμα, παρέχεται η δυνατότητα γρήγορης και εύκολης συλλογής σχετικής πληροφορίας από διαφορετικά αποθετήρια (π.χ. αναζητώντας πληροφορία για ένα έργο τέχνης, σχετική πληροφορία για αυτό παρέχεται από μουσεία, βιβλιοθήκες, αρχεία κλπ.) (Bruseker, κ.ά, 2017).

Επιπρόσθετα, παρέχεται η δυνατότητα σημασιολογικής αναζήτησης του περιεχομένου. Αυτό σημαίνει ότι ο χρήστης μπορεί να διατυπώνει νοηματικά ερωτήματα για ένα τομέα ενδιαφέροντος ή ακόμη και να θέτει ερωτήματα ταυτόχρονα προς περισσότερες από μία πηγές, υπό την έννοια ότι η αναζήτηση επικεντρώνεται στο νόημα της ερώτησης (π.χ. ισπανοί καλλιτέχνες) και όχι στην ακριβή τιμή (π.χ. καλλιτέχνες που γεννήθηκαν στην Μάλαγα) (Hynönen, 2012· Niang, κ.ά., 2017). Με άλλα λόγια η σημασιολογική αναζήτηση μας επιτρέπει να αναζητούμε πληροφορία που δεν ισούται απλώς με αυτό που ψάχνουμε, αλλά με κάποιο τρόπο βρίσκεται, περιλαμβάνεται, συνδέεται εννοιολογικά με αυτό που ψάχνουμε (βλ. Πίνακα 1 και Σχήμα 2).

Τέλος, μέσω της εφαρμογής σημασιολογικών τεχνολογιών διευκολύνεται η παροχή προτά-

Πρόσωπο	Τόπος Γέννησης
Pablo Picasso	Μάλαγα

Πίνακας 1: Αντιστοίχιση του Προσώπου Pablo Picasso με τον τόπο γέννησης (την πόλη της Ισπανίας) Μάλαγα.



Σχήμα 2: Όπως φαίνεται και στο διάγραμμα οι οντότητες “Κράτος” και “Πόλη” είναι υπο-κλάσεις της οντότητας “Τόπος”. Το στιγμιότυπο “Ισπανία” της οντότητας “Κράτος” και το στιγμιότυπο “Μάλαγα” της οντότητας “Πόλη” συνδέονται μεταξύ τους με την σχέση “είναι πόλη της”. Μπορούν έτσι να συσχετιστούν και να διατυπωθεί η σχέση «Η Μάλαγα είναι πόλη της Ισπανίας».

σεων σχετικών με το αντικείμενο μελέτης (π.χ., ζωγραφικοί πίνακες παρόμοιας τεχνοτροπίας ή θεματικής) ή επιπρόσθετων πληροφοριών, καθώς και υποστήριξη λήψης αποφάσεων. Οι σημασιολογικές συνδέσεις μεταξύ αντικειμένων που αναζητούνται μπορούν να εμφανιστούν στον χρήστη ως προτεινόμενες συνδέσεις, με ή χωρίς επιπλέον επεξήγηση, βοηθώντας τον στην αναζήτηση καθαυτή ή ακόμη και στα συμπεράσματα στα οποία οδηγείται μέσα από τη διερεύνησή του (παραδείγματα αναφέρονται στην δημοσίευση του Hynönen, 2016, βλ. Εικ. 1).

Για όλους τους παραπάνω λόγους, η επιστημονική κοινότητα του τομέα της ΠΚ εργάζεται όλο και περισσότερο πάνω στη δημιουργία και υιοθέτηση επίσημων οντολογιών. Η πιο δημοφιλής είναι η CIDOC CRM αναπτύχθηκε από το ICOM/CIDOC Documentation Standards Group (Doerr, κ.ά., 2003). Το CIDOC CRM είναι μια οντολογία για τον τομέα της ΠΚ, η οποία διευκολύνει τη διαλειτουργικότητα μεταξύ ετερογενών πολιτιστικών δεδομένων. Εκτός του πυρήνα των βασικών γενικών εννοιών της, η CIDOC CRM διαθέτει μια σειρά συμβατών μοντέλων για πιο εξειδικευμένους υποτομείς και διαδικασίες παραγωγής πολιτισμικής πληροφορίας (Doerr, κ.ά., 2004· Bruseker, κ.ά, 2017).

Μια ακόμη ενδιαφέρουσα οντολογία στον χώρο είναι η Monument Damage Ontology, η οποία αναπτύχθηκε για το σύστημα MONDIS ώστε να παρέχει ένα οντολογικό πλαίσιο ικανό να συντονίζει μια αυτόματη συλλογιστική πάνω στη διάγνωση



ORGANIZATION: MEISSEN PORCELAIN MANUFACTORY (GERMAN PORCELAIN

Information

alternate label	Meissen porcelain factory
type	organization
nationality	German
role	Factory, PorcelainMakers
event	died, born: Meissen, 1710, Location from 1710
repository	Getty Union List of Artist Names (ULAN)

[all properties](#)

[relations to other content](#)

person	Eberlein, Johann Friedrich (German porcelain modeler and sculptor, 1696-1749)
--------	---

CultureSampo recommends future events and exhibitions related to the object.

<p>Facing China - ... German</p>	<p>Kyläjuhlat - Va... German</p>	<p>Risto Halme - 5... German</p>	<p>Saksan taidetta... German</p>
--------------------------------------	--------------------------------------	--------------------------------------	--------------------------------------

Εικόνα 1: Παράθεση της λειτουργίας του εργαλείου του CultureSampo για την εμφάνιση προτεινόμενων-σχετιζόμενων αντικειμένων βάση μιας αναζήτησης που έχει ήδη πραγματοποιηθεί.



Σχήμα 3: Σχηματική παρουσίαση των διαφορετικών συμβατών μοντέλων-επεκτάσεων της CIDOC CRM.

και τεκμηρίωση φθορών κτιρίων, καθώς και αναφορικά με πιθανές επεμβάσεις αποκατάστασης (Cacciotti, 2015).

Η PARCOURS, είναι η πιο πρόσφατη και σε εξέλιξη δουλειά σε επίπεδο ανάπτυξης οντολογίας, που εξειδικεύεται στη συντήρηση και αποκατάσταση έργων τέχνης. Η PARCOURS χρησιμοποιεί το CIDOC CRM ως top-level οντολογία, ενώ περιλαμβάνει το CRMsci και θησαυρούς για πολιτιστικά αντικείμενα, αλλοιώσεις, υλικά και αναλύσεις (Niang, κ.ά., 2017).

Σε ό,τι αφορά τους θησαυρούς που αξιοποιούνται στον χώρο, μερικοί από τους πιο δημοφιλείς είναι αυτοί που περιλαμβάνονται στα λεξιλόγια του Getty (Getty Vocabularies). Τα αρχεία και οι όροι του Getty Vocabulary ταυτοποιούνται από μοναδικά IDs, ενώ τα λεξιλόγια συνδέονται μεταξύ τους και μοιράζονται την ίδια δομή δεδομένων. Πιο αναλυτικά περιλαμβάνει (Harping, 2010):

- Το AAT (Art & Architecture Thesaurus) είναι ένα δομημένο λεξιλόγιο, η ορολογία του περιλαμβάνει γενικούς όρους οι οποίοι απαντώνται στον τομέα της ΠΚ (μουσεία, βιβλιοθήκες τέχνης, αρχεία, καταλόγους) και εξυπηρετούν την έρευνα, την καταλογογράφηση και την ιστορία της τέχνης.
- Το TGN (Thesaurus of Geographic Names) είναι επίσης ένα δομημένο λεξιλόγιο το οποίο περιλαμβάνει ονόματα και άλλες πληροφορίες για γεωγραφικούς τόπους.
- Το ULAN (Union List of Artists Names) είναι ένα δομημένο λεξιλόγιο το οποίο περιλαμβάνει ονόματα και άλλες πληροφορίες για καλλιτέχνες και άλλους δημιουργούς πολιτιστικών έργων. Τα ονόματα μπορεί να περιλαμβάνουν ονόματα, επώνυμα, ψευδώνυμα, διαφορετικές εκδοχές γραφής, ονόματα σε διαφορετικές γλώσσες και ονόματα που μπορεί να άλλαξαν μέσα στον χρόνο.
- Το CONA (Cultural Objects Name Authority) έρχεται να καλύψει τις ανάγκες δημιουργίας σύντομων διοικητικών/διαχειριστικών αρχείων για έργα τέχνης και αρχιτεκτονικής. Περιέχει ονόματα, τίτλους και άλλες βασικές πληροφορίες για έργα τέχνης.

Τέλος, μια πρόσφατη δουλειά που αφορά στη δημιουργία θησαυρού για τον τομέα της ΠΚ είναι το Polygnosis Thesaurus (Platia, κ.ά., 2017). Στο πλαίσιο ανάπτυξης της πλατφόρμας Polygnosis ορίστηκε ένα σύνολο όρων σχετικών με διαφορετικές επιστήμες και ταξινομήθηκαν με σκοπό τη δημιουργία του σημασιολογικά συνδεδεμένου θησαυρού. Η πλατφόρμα 'Polygnosis' παρέχει πρόσβαση σε πληροφορίες σχετικά με αναλύσεις υλικών έργων τέχνης. Το εννοιολογικό μοντέλο CIDOC CRM αποτελεί τη ραχοκοκαλιά του θησαυρού για την οργάνωση των όρων, ξεκινώντας από τέσσερις βασικές έννοιες (υλικά αντικείμενα, μέθοδοι έρευνας, αναγνωρίσιμα χαρακτηριστικά και δεδομένα), οι οποίες επεκτείνονται σε πιο εξειδικευμένες ορολογίες.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συμπερασματικά, οι τεχνολογίες Σημασιολογικού Ιστού μπορούν να υποβοηθήσουν σημαντικά την οργάνωση, διαχείριση, διασύνδεση και ανάδειξη πολιτιστικού περιεχομένου, μέσω της δημιουργίας καινοτόμων ψηφιακών εργαλείων και υπηρεσιών για τη βέλτιστη αναζήτηση και ανάκτηση πολιτιστικής πληροφορίας. Η εφαρμογή σημασιολογικής συλλογιστικής για τη δημιουργία συστημάτων υποστήριξης λήψης αποφάσεων, η οπτικοποίηση της σημασιολογικής πληροφορίας σε σχέση με τον χώρο και τον χρόνο, και η επισημείωση εικόνων με σημασιολογική πληροφορία

είναι μερικές από τις δυνατότητες των τεχνολογιών Σημασιολογικού Ιστού που ήδη ερευνώνται και εφαρμόζονται διεθνώς. Η υιοθέτηση σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό πρακτικών για την παραγωγή και διάθεση σημασιολογικού πολιτιστικού περιεχομένου ανοίγει τον δρόμο σε νέες δυνατότητες αξιοποίησης των ευφύων τεχνολογιών και υπηρεσιών που συνοδεύουν τον Σημασιολογικό Ιστό, τόσο στον τομέα της ΠΚ όσο και ευρύτερα.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η έρευνα και συγγραφή της παρούσας δημοσίευσης έγινε στο πλαίσιο της Δράσης ΕΡΕΥΝΩ – ΔΗΜΙΟΥΡΓΩ - ΚΑΙΝΟΤΟΜΩ και συγχρηματοδοτήθηκε από την Ευρωπαϊκή Ένωση και εθνικούς πόρους μέσω του Ε.Π. Ανταγωνιστικότητα, Επιχειρηματικότητα & Καινοτομία (ΕΠΑνΕΚ) (κωδικός έργου:Τ1ΕΔΚ-03874).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Berners-Lee, T., Hendler, J., Lassila, O. (2001). The semantic web. *Scientific American*, 284(5), 28–37.
- Bruseker, G., Nicola, C., Anaïs, G. (2017). *Cultural Heritage Data Management: The Role of Formal Ontology and CIDOC CRM*.
- Vincent, M. L., López-Menchero Bendicho, V. M., Ioannides, M., Levy, T. E., Eds., *Heritage and Archaeology in the Digital Age: Acquisition, Curation, and Dissemination of Spatial Cultural Heritage Data* (σσ. 93-131). Cham: Springer International Publishing.
- Cacciotti, R. (2015). Integrated knowledge-based tools for documenting and monitoring damages to building heritage, *The International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences*, Volume XL-5/W7.
- Carrasco, L.B., Thaller, M., Carvalho, J.R. (2013). Information Integration: Mapping Cultural Heritage Metadata into CIDOC CRM, XXV Congresso Brasileiro de Biblioteconomia, Documento e Ciencia da Informacao-Florianapolis, SC, Brasil 07-10 julho 2013.
- Doerr, M., Hunter, J., Lagoze, C., (2004). Towards a Core Ontology for Information Integration. *Journal of Digital Information*, 4(1).
- Harpring, P. (2010). *Introduction to controlled vocabularies: terminology for art, architecture, and other cultural works*. Los Angeles, Calif.: Getty Research Institute.
- Hyvönen, E. (2012). Publishing and using cultural heritage linked data on the semantic web, In: Hendler J., Ding Y. (eds) *Synthesis Lectures on the Semantic Web: Theory and Technology*, Morgan and Claypool Publishers.
- Hyvonen, E. (2016). Cultural heritage linked data on the semantic web: Three case studies using the Sampo model, invited talk: VIII 688 *Encounter of Documentation Centres of Contemporary Art: Open Linked Data and Integral Management* 689 of Information in Cultural Centres Artium, Vitoria Gasteiz, Spain, October 19-20, 2016. In print.
- Niang, C., Marinica, C., Markhoff, B., Leboucher, E., Malavergne, O., Bouiller, L., Darrieumerlou, C., Laissus, F. (2017). Supporting Semantic Interoperability in Conservation-Restoration Domain:

the PARCOURS project. *ACM Journal on Computing and Cultural Heritage (JOCCH)* 10(16): 1-20.

Platia, N., Chatzidakis, M., Doerr, C., Charami, L., Bekiari, C., Melessanaki, K., Hatzigiannakis, K., Pouli, P. (2017). "Polygnosis": the development of a thesaurus in an educational web platform on optical and laser-based investigation methods for cultural heritage analysis and diagnosis, *Heritage Science* 5: 50.

Sicilia, M.A. (2014). *Handbook of Metadata Semantics and Ontologies*. World Scientific Publishing, USA.

Vavliakis, K.N., Karagiannis, G.T., Mitkas, P.A. (2012). Semantic Web in Cultural Heritage After 2020. Paper presented at the 11th *International Semantic Web Conference 2012 (ISWC 2012)*. Jan 2012.

Μουσείο και τοπική κοινωνία: η περίπτωση του πανεπιστημιακού μουσείου του Ιονίου Πανεπιστημίου στην Κέρκυρα

Σταύρος Βλίζος

Αναπληρωτής Καθηγητής, Ιόνιο Πανεπιστήμιο
vlizosst@ionio.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Είναι κοινός τόπος ότι οι μουσειακές δράσεις προωθούν το διάλογο και την κριτική σκέψη, το σεβασμό στην πολιτισμική πολυμορφία και την άρση του κοινωνικού αποκλεισμού, την ισότητα και τη συνεργασία. Τα μουσεία μπορούν, δηλαδή, να ενισχύσουν την κοινωνική βιωσιμότητά τους αντανακλώντας την ποικιλομορφία της κοινωνίας που τα περιβάλλει σε όλες τις δράσεις τους και συσχετίζοντάς τα δυναμικά με αυτήν.

Στο παραπάνω πλαίσιο εντάσσεται και η συγκρότηση το 2015 της Ομάδας Μουσειολογίας του Ιονίου Πανεπιστημίου στην Κέρκυρα, η οποία διαδραματίζει πια ιδιαίτερα ενεργό ρόλο στη μείωση των αποστάσεων μεταξύ της τοπικής κοινότητας, των τοπικών μουσείων και του πανεπιστημίου. Στο ίδιο πνεύμα και με αφορμή τις συλλογές του λειτουργεί από τον Ιανουάριο του 2019 το Μουσείο του Ιονίου Πανεπιστημίου. Η μεγαλύτερη πρόκληση που αντιμετωπίζει το νέο αυτό μουσείο είναι η διείσδυση στην καθημερινότητα της τοπικής κοινωνίας και αποδοχή του από αυτή, τη στιγμή που η αλληλεπίδραση μεταξύ της ακαδημαϊκής και της τοπικής κοινότητας μοιάζει ακόμα αδύναμη.

Στην παρούσα έρευνα θα παρουσιαστούν τα παραπάνω φαινόμενα και θα αναπτυχθεί η ιδέα της δημιουργίας ενός πυκνού δικτύου συνεργασίας μεταξύ του Πανεπιστημιακού Μουσείου και του Ιονίου Πανεπιστημίου εν γένει, με τα τοπικά μουσεία και την Κερκυραϊκή κοινωνία ειδικότερα. Από την αρχή έγινε αντιληπτό ότι αυτή η ενεργώς ανάμειξη στα πολιτιστικά του νησιού λειτούργησε ως ένα μοντέλο διαχείρισης πολιτιστικής κληρονομιάς που μπορεί να αναζωογονήσει τη γνώση και την εκπαίδευση ως ένα πολύτιμο παράδειγμα παρέμβασης στην κοινωνική πραγματικότητα μέσω του πολιτισμού.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Μουσειολογία, πανεπιστημιακό μουσείο, Κέρκυρα, τοπική κοινωνία

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στον διεθνή και ελληνικό χώρο επικρατούν πια συνθήκες αβεβαιότητας με κοινωνικά προβλήματα να πλήττουν όλο και μεγαλύτερες πληθυσμιακές ομάδες, ιδιαίτερα κατά την τελευταία δεκαετία. Σε αυτή την εποχή της γενικευμένης κρίσης, τα μουσεία αναζητούν νέους δρόμους επικοινωνίας με τον άνθρωπο. Σήμερα τίθενται πολύ επιτακτικά και εκ νέου θεμελιώδη ερωτήματα για τον τρόπο λειτουργίας του μουσείου αφού αυτό συνιστά έναν δυναμικά εξελισσόμενο παράγοντα που επηρεάζεται από τις, και επενεργεί στις κοινωνικά μεταβαλλόμενες συνθήκες.

Το μουσείο και η μουσειολογία με κοινωνικό πρόσταγμα είναι, φυσικά, ένα ζήτημα που έχει αναλυθεί και προβληθεί τόσο στην βιβλιογραφία όσο και στην πρακτική εφαρμογή διεξοδικά

κατά το παρελθόν. Ήδη από τις δεκαετίες του 1980 και 1990 με τους Georges Henri Rivière (Rivière, κ.ά. 1989) και Zbyněk Stránský (Stránský, 1995), και πρόσφατα από τους André Desvallées και François Mairesse (Desvallées & Mairesse, 2012), καθώς και τον Graham Black (Black, 2012) τέθηκαν οι βασικοί άξονες ενός σαφώς κοινωνικού προσανατολισμού του μουσείου.

Εκεί, όμως, που αποτυπώθηκε αυτός ο χαρακτήρας με τον πιο σαφή και δυναμικό τρόπο ήταν κατά το 18ο διεθνές συνέδριο του διεθνούς κινήματος για τη Νέα Μουσειολογία (MINOM). Εδώ, στο λεγόμενο ψήφισμα της Cordoba 2017 (Ribotta, 2017· Heslip, 2017), το κεντρικό σημείο αναφοράς ήταν η φράση: «A Museology that is not life-oriented is not worthy» (Cordoba, 2017· Ribotta, 2017, σσ. 55-56). Κάθε μουσειολογική και μουσειακή πρακτική συνεπάγεται, δηλαδή, μια ηθική δέσμευση που πρέπει να εξετάζει τη συμμετοχή όλων στη διαδικασία λήψης αποφάσεων που σχετίζονται με όλο το φάσμα λειτουργίας ενός μουσείου (Waterton & Watson, 2011, σ. 2), όπως π.χ. τη χρήση, την έκθεση, την ερμηνεία και τον προορισμό των αντικειμένων, καθώς και με τις δράσεις που πραγματοποιούνται εκεί.

Η ανωτέρω διακήρυξη εστιάζει, όμως, και σε απολύτως επίκαιρα θέματα: Τα μουσεία και η μουσειολογία πρέπει να γίνουν δυναμικοί χώροι συζήτησης για την αντιμετώπιση κάθε σύγχρονου φαινομένου όπως π.χ. του ρατσισμού, της ομοφυλοφοβίας, του σεξισμού, της καταστροφής του περιβάλλοντος, της προσφυγικής κρίσης κ.ά. Μεθοδολογικά, δηλαδή, ο στόχος πρέπει να είναι η κατανόηση των ιδιαιτεροτήτων μιας κοινωνίας για να υπάρξει η δυνατότητα διαμόρφωσης κατάλληλων τρόπων παρέμβασης σε αυτήν (Bourke, 2012).

Στην Ελλάδα, αν και η συζήτηση για τον νέο, κοινωνικό ρόλο του μουσείου και του πολιτιστικού χώρου γενικότερα έχει εδραιωθεί, εξακολουθούν να υφίστανται, δυστυχώς, περιβάλλοντα που διαπνέονται από τις αντιλήψεις του 19^{ου} και του πρώιμου 20^{ου} αιώνα. Προβληματισμοί για το κοινό και τις ιδιαιτερότητές του, για τον ανθρωποκεντρικό, δηλαδή, πρώτα από όλα ρόλο του μουσείου, παραμένουν στο περιθώριο αναδεικνύοντας έτσι μια δυσκολία αποδοχής των κανόνων που έχουν θεσπισθεί σε διεθνές και εθνικό επίπεδο (Μπούνια, 2010, σσ. 40-41).

Μια κατηγορία μουσείων που μπορεί να συμβάλει θετικά στους προβληματισμούς που αναφέρθηκαν παραπάνω, είναι αυτή του πανεπιστημιακού μουσείου. Αυτό, από τη φύση του επικεντρώνεται μεν σε ένα ειδικό ακροατήριο αλλά στους στόχους του κυριαρχεί πλέον ο προσανατολισμός προς το ευρύ κοινό και τον κοινωνικό ρόλο του μουσείου (Kozak, 2016). Αυτή η κατεύθυνση έχει αναδειχθεί σε κυρίαρχο στόχο όπως προβάλλεται και μέσα από τις ποικίλες έρευνες που δημοσιεύονται κάθε χρόνο στα Proceedings of the Conference of the International Committee of ICOM for University Museums and Collections (UMAC) από το 2001 και εξής.

Σε αυτές τις μελέτες έχει υπογραμμισθεί συχνά ότι τα πανεπιστημιακά μουσεία και οι συλλογές τους αντιπροσωπεύουν ένα πολύ σημαντικό μέρος της ανάπτυξης των ίδιων των επιστημών, αντικατοπτρίζοντας, όμως, παράλληλα και τον τρόπο με τον οποίο οι κοινωνίες κατανοούν τον κόσμο και την κατασκευασμένη γνώση (Kozak, 2016). Κατά τη διάρκεια της εξέλιξής τους, τα πανεπιστήμια και τα μουσεία τους έχουν διαμορφώσει και ακολουθήσει φυσικά διαφορετικές παραδόσεις. Κάποιοι προσέγγισαν το ευρύ κοινό ως μηχανήμα και άλλοι το αντιμετώπισαν ως ένα δίκτυο για τη δημιουργία γνώσης. Σήμερα, υπό τις ρευστές και συνεχώς μεταβαλλόμενες κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις στην Ευρώπη και τον υπόλοιπο κόσμο, είναι κοινώς αποδεκτό ότι τα πανεπιστημιακά μουσεία πρέπει να συνεργάζονται, όχι μόνο εντός του ιδρύματος με το ειδικό κοινό τους,

αλλά και με άλλες οργανώσεις πολιτιστικής κληρονομιάς και συλλογικότητες που το περιβάλλουν, πρωτίστως, δηλαδή, με τις τοπικές κοινωνίες.

Η μουσειολογική έρευνα εστιάζει, λοιπόν, κυρίως στο πως το πανεπιστήμιο αντιλαμβάνεται το ρόλο του μουσείου του στο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο και επιπλέον, στο πως οι νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις στην κοινωνιολογία, την ιστορία, στις μελέτες διαχείρισης της κληρονομιάς και στις επιστήμες γενικότερα, ορίζουν και διαμορφώνουν τη σχέση μεταξύ του πανεπιστημίου και του μουσείου του (Maison, 2013).

Πέρα, όμως, από αυτή την θεωρητική και σχεδόν εξιδανικευμένη προσέγγιση η καθημερινότητα αναδεικνύεται διαφορετική: Ένα πανεπιστημιακό μουσείο το οποίο μόνο σπάνια μπορεί να εντάξει το ευρύ κοινό στην καθημερινότητά του! Με αφορμή αυτή, ακριβώς, τη διάσταση στην παρούσα μελέτη η έρευνα επικεντρώνεται σε δύο θέματα:

1. Στο πώς ένα πανεπιστημιακό μουσείο όπως αυτό του Ιονίου πανεπιστημίου, προβάλλοντας τις συμμετοχικές διαδικασίες ανάπτυξης και εξέλιξής του, μπορεί να αποτελέσει ένα πρότυπο για τα υπόλοιπα μουσεία της Κέρκυρας, μετατρέποντάς τα παράλληλα σε εργαστήρια πειραματισμών και δημιουργικότητας για να ενεργοποιηθεί η τοπική κοινωνία και να ενσωματωθεί στο πολιτιστικό γίγνεσθαι.
2. Στην απελευθέρωση των κριτικών και δημιουργικών ικανοτήτων μελών της πανεπιστημιακής κοινότητας και της τοπικής κοινωνίας γενικότερα ως μοχλός ανάπτυξης ενός πολιτιστικού διαλόγου και παραγωγής γνώσης.

ΟΙ «ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΤΟΥ ΙΟΥΝΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ»

Το Πανεπιστημιακό Μουσείο του Ιονίου Πανεπιστημίου ιδρύθηκε στις 29 Ιανουαρίου 2019 με τη δημοσίευση της απόφασης 5175 σχετικά με τον Εσωτερικό Κανονισμό Λειτουργίας του στην εφημερίδα της κυβερνήσεως (ΦΕΚ 144/29.01.2019/τ.Β'). Εδώ προσδιορίζονται με λεπτομέρεια η υπόσταση, ο τρόπος λειτουργίας και οι στόχοι του μουσείου, ενώ λίγο αργότερα, τον Μάρτιο του ίδιου έτους, καθορίστηκε και η διοικητική δομή του στην οποία συμμετέχουν ο Διευθυντής και η πενταμελής Επιτροπή Μουσείου. Επειδή η Επιτροπή δεν έχει εκτελεστική αρμοδιότητα μπορεί να αναφέρεται τεκμηριωμένα στον Πρύτανη ή τη Σύγκλητο του Ιδρύματος για κάθε ζήτημα που προκύπτει και δεν επιλύεται σε επίπεδο διεύθυνσης Μουσείου.

Είναι φανερό, πως με την ίδρυσή του ο νέος οργανισμός εντάσσεται στην κατηγορία των ιδρυμάτων που προσεγγίζουν το θέμα της διοίκησης και διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς εκ των άνω με προσανατολισμό την επίτευξη εκπαιδευτικών στόχων εντός της ακαδημαϊκής κοινότητας. Ένα σχήμα, δηλαδή, που θεωρητικά προβάλλει μια εσωστρέφεια και απομόνωση, απομακρύνοντας την τοπική Κερκυραϊκή κοινωνία από το περιβάλλον του.

Ο παράγοντας που έδωσε την δυνατότητα στους υπεύθυνους του πανεπιστημιακού μουσείου να αναιρέσουν την παραπάνω διαπίστωση και να αντιστρέψουν τους όρους προς την κατεύθυνση της εξωστρέφειας και συμπεριληπτικότητας, είναι η αξιοποίηση του περιεχομένου και του υλικού του νέου μουσείου. Στην αρχική του μορφή το μουσείο σήμερα αποτελείται, από τρεις συλλογές:

1. Την «Συλλογή της Τυπογραφίας», η οποία αποτελείται από τυπογραφικές μηχανές, μηχανήματα κοπής χαρτιού, ένα τραπέζι βιβλιοδεσίας, μηχανές γραφείου, τυπογραφικά εργαλεία

και ένα σύνολο τεσσάρων εκτυπωτικών πλακών τετραχρωμίας.

2. Την «Συλλογή Ιστορίας του σχολείου και της Εκπαίδευση», με αυθεντικά αντικείμενα και αρχαικό υλικό που σχετίζεται με το σχολικό εξοπλισμό και τη λειτουργία των σχολείων της Κέρκυρας και είχε χρησιμοποιηθεί για την εκπαίδευση προηγούμενων μαθητικών γενεών.
3. Την «Συλλογή ψηφιακού Πολιτισμού». Πρόκειται για δημιουργίες εικονικής πραγματικότητας με τρισδιάστατη μοντελοποίηση με στόχο την αναπαράσταση τόσο του ανθρωπογενούς όσο και του φυσικού περιβάλλοντος. Τη συλλογή συνοδεύουν επιλεγμένα αντικείμενα και σκηνές ενδιαφέροντος με σύγχρονες τεχνολογίες Εικονικής και Επαυξημένης πραγματικότητας καθώς και αντικείμενα-τεκμήρια τρισδιάστατης σχεδίασης και εκτύπωσης. Επιπλέον, σε αυτή τη συλλογή συγκαταλέγονται νέες καλλιτεχνικές μορφές οπτικοακουστικής έκφρασης και επεξεργασίας του ήχου και της εικόνας.

Η ύπαρξη αυτών των συλλογών ανάγεται στη συλλεκτική δραστηριότητα, την πολιτιστική διπλωματία και τη δημιουργικότητα μεμονωμένων μελών της ακαδημαϊκής κοινότητας του Ιονίου Πανεπιστημίου. Με αυτό τον τρόπο συγκεντρώθηκαν στο Τμήμα Αρχειονομίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας μηχανές, εργαλεία και αντικείμενα που σχετίζονται με διάφορες φάσεις της τυπογραφίας. Το σύνολο αυτών των εκθεμάτων προοριζόταν εξ αρχής να υπηρετεί δύο στόχους:

Στόχος πρώτος, ήταν να χρησιμεύει ως εποπτικό υλικό σε μαθήματα, κυρίως στην Ιστορία του Βιβλίου και της Τυπογραφίας και τη Βιβλιολογία, και δευτερευόντως στην Αρχειονομία. Ο δεύτερος στόχος ήταν να προσδίδουν ως μουσειακά αντικείμενα ένα είδος αίγλης στους χώρους του Τμήματος εμπνέοντας σεβασμό στους χώρους αυτούς, να προκαλούν τη φιλομάθεια και να εξοικειώνουν φοιτητές και επισκέπτες με παλαιότερες φάσεις των τεχνολογιών της πληροφορίας, για να γνωρίσουν τους προδρόμους των σύγχρονων μέσων που βασίζονται στην ψηφιακή τεχνολογία. Με τον δεύτερο αυτό στόχο σχετίζεται και το Εργαστήριο Τεχνολογιών της Πληροφορίας, στους σκοπούς του οποίου περιλαμβανόταν εξ αρχής η δημιουργία ενός σχετικού Μουσείου.

Αντίστοιχα, η προσπάθεια της σύνδεσης του βασικού γνωστικού αντικείμενου του Ιονίου Πανεπιστημίου, αυτού της Μουσειολογίας, με την τοπική μουσειακή πραγματικότητα, οδήγησε στη συγκρότηση της Ομάδας Μουσειολογίας (<https://museologyionio.wordpress.com/>) και τη διαμόρφωση μιας πολιτιστικής πολιτικής η οποία επικεντρωνόταν σε μια στενή σχέση συνεργασίας μεταξύ της ακαδημαϊκής κοινότητας, κυρίως των φοιτητών, με τους φορείς της τοπικής πολιτιστικής παραγωγής. Αποτέλεσμα αυτού είναι, ανελλιπώς από το 2015, οι εμπλεκόμενοι πανεπιστημιακοί – διδάσκοντες και φοιτητές - και τοπικοί φορείς, μέσα από μια διαδικασία διαλόγου να σχεδιάζουν και να υλοποιούν δράσεις στα μουσεία της Κέρκυρας, να οργανώνουν συναντήσεις στις οποίες κατατίθενται προβληματισμοί για τη λειτουργία των τοπικών μουσείων και καταγράφονται προτάσεις για την βελτίωσή τους, ενώ διενεργούνται πειραματικές έρευνες κοινού για τη συγκέντρωση πληροφοριών από την τοπική κοινωνία σχετικά με την μουσειακή πραγματικότητα που την περιβάλλει. Απώτερος σκοπός ήταν, και εδώ, η ίδρυση του πανεπιστημιακού μουσείου ως σημείο αναφοράς στα μουσειακά και πολιτιστικά τεκτονόμενα της Κέρκυρας.

Αμφότερες οι κινήσεις εστίασαν, λοιπόν, στους δύο βασικούς παράγοντες λειτουργίας του πανεπιστημιακού μουσείου: την παραγωγή γνώσης και την αναφορά στο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο. Έτσι, η παραπάνω διαδικασία επέτρεψε να δημιουργηθεί εκ των προτέρων ένα ισχυρό υπόβαθρο πάνω στο οποίο μπορούν τώρα πια να στηριχθούν οι δραστηριότητες και τα προγράμματα

του νέου μουσείου. Επιπλέον, στο σύντομο διάστημα λειτουργίας του μουσείου έχει διαμορφωθεί ήδη η πεποίθηση ότι μουσειακή πολιτική δεν θα ορίζεται πια αποκλειστικά από αυτά τα όργανα αλλά, αντίθετα, μέσα από τη συμμετοχή των κοινωνικών ομάδων, φορέων, συλλόγων και πολιτών της Κέρκυρας σε κάθε διαδικασία ανάπτυξης και εξέλιξης του μουσείου.

Μέσω της «ανατροπής» της διοικητικής ιεραρχίας και μιας προσέγγισης που πηγάζει από τη βάση επιχειρείται, λοιπόν, η διαμόρφωση νέων αντιλήψεων «εντός και εκτός των τειχών» σχετικά με το μουσείο και τον ρόλο της κοινωνίας που το περιικλείει.

ΣΥΜΠΕΡΙΛΗΨΗ-ΣΥΜΜΕΤΟΧΙΚΟΤΗΤΑ

Οι συμμετοχικές και συνεργατικές προσεγγίσεις στη μουσειακή πρακτική έχουν αναπτυχθεί τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια με σημείο αναφοράς το βιβλίο της Nina Simon, *The Participatory Museum* (2010). Είναι κοινός αποδεκτό ότι οι συμμετοχικές προσεγγίσεις είναι πια απαραίτητες για να μετατραπεί το μουσείο σε έναν οργανισμό που εμπλέκεται ενεργά στη ζωή της κοινότητας και ενδιαφέρεται να παράσχει βήμα στο κοινό, να δημιουργήσει μόνιμους δεσμούς με το κοινό, να βελτιώσει την πρόσβαση και να ενθαρρύνει την μεγαλύτερη δυνατή συμμετοχή από την κοινότητα (Brown, 2017).

Για να επιτευχθεί αυτή η μετατροπή απαιτείται κυρίως η διάθεση για έναν ανοιχτό, ειλικρινή και συνεχή διάλογο μέσω του οποίου θα προσεγγίζονται όλα τα ζητήματα λειτουργίας του μουσείου: για το νόημα και την ερμηνεία των αντικειμένων, τον σχεδιασμό της μουσειολογικής και μουσειογραφικής μελέτης, τον προγραμματισμό και την υλοποίηση δράσεων κ.ά. Μια πρώτη προσέγγιση αυτής της πολιτικής από το νεοϊδρυθέν πανεπιστημιακό μουσείο επιχειρήθηκε με αφορμή τις εκδηλώσεις για τον εορτασμό της Διεθνούς Ημέρας Μουσείων το Μάιο του 2019.

Τόσο η διαδικασία οργάνωσης των δράσεων όσο και η υλοποίηση και αξιολόγησή τους περιλάμβανε τη συμμετοχή όλων, όπως τα μέλη του ΚΑΠΗ Κέρκυρας στην θεματική ξενάγηση και συζήτηση στην συλλογή τυπογραφίας, τους άλλους μουσειακούς οργανισμούς στην οργάνωση της στρογγυλής τράπεζας με θέμα τις «Νέες προσεγγίσεις σε θέματα μουσειολογίας και διαχείρισης πολιτιστικής κληρονομιάς», τους ανθρώπους των τοπικών τυπογραφείων, βιβλιοθηκών και μουσείων στην ανοιχτή συζήτηση σχετικά με τη τυπογραφία στην Κέρκυρα και την διάσωση της τέχνης μέσω των μουσείων, και, τέλος, την Μονάδα Συμβουλευτικής και Στήριξης φοιτητών Ιονίου Πανεπιστημίου και την Πινακοθήκη του δήμου Κέρκυρας στους χώρους της οποίας υλοποιήθηκε το βιωματικό εργαστήριο «Οι πολλαπλοί μας Εαυτοί στο Μουσείο».

Η συζήτηση, ανάμεσα σε άλλα, για την ερευνητική διάσταση αυτών των δραστηριοτήτων και τους στόχους της μουσειακής πολιτικής του νέου φορέα διεξήχθη στο πλαίσιο της ομιλίας της Νίκης Νικονάνου με θέμα το «Συμμετοχικό και συμπεριληπτικό μουσείο: προσκλήσεις και προοπτικές για την μουσειοπαιδαγωγική»

Νωρίτερα από τα παραπάνω, από τον Φεβρουάριο έως και τον Μάιο του 2019, το μουσείο ξεκινώντας τη διαδικασία δημιουργίας ενός ισχυρότερου και μακράς διάρκειας δεσμού με την κοινότητα προχώρησε και σε μια πρώτη συστηματική έρευνα κοινού: μια έρευνα, με στόχο να διερευνήσει τι και πώς οι επισκέπτες του μουσείου θέλουν να μάθουν, μια συγκέντρωση απόψεων των πολιτών για το πώς οι ίδιοι ερμηνεύουν το έκθεμα, κ.ά. Αποτελεί το πρώτο βήμα μιας έρευνας κοινού

μακράς διάρκειας μέσω στοχευμένων ερωτηματολογίων και επισκοπήσεων, ώστε να προσφέρει τελικά σε κάθε ενδιαφερόμενο και αρμόδιο ένα σενάριο και ένα προσχέδιο μελλοντικών πολιτικών, και να εφοδιάσει τους ανθρώπους του μουσείου με τις απαραίτητες δεξιότητες, προκειμένου να παρέχουν υπηρεσίες προσανατολισμένες στο κοινό.

Η πολιτική της συμμετοχικότητας στην περίπτωση του Πανεπιστημιακού Μουσείου του Ιονίου Πανεπιστημίου συνίσταται, επιπλέον, στη διαμόρφωση ενός οργανωτικού συστήματος με υπομονάδες. Μέσα από μια ανοιχτή πρόσκληση για διάλογο ακολούθησε η οργάνωση Ομάδων Εργασίας οι οποίες δεν λειτουργούν αυτόνομα αλλά συνδέονται μεταξύ τους αφού αντανακλούν τους ποικίλους στόχους του μουσείου. Οι ομάδες που συστάθηκαν εστιάζουν στα εξής θέματα:

- Άυλη πολιτιστική κληρονομιά και προφορική ιστορία για την τυπογραφία στην Κέρκυρα
- Ιστορία του σχολείου και της εκπαίδευσης
- «Ψηφιακός» Πολιτισμός/Τέχνες
- Μόνιμες έρευνες επισκεπτών, μέθοδοι διαχείρισης επισκεπτών
- Μουσεία και ψυχική υγεία
- Εμφύχωση
- Νέες τάσεις στα μουσεία του 21ου αιώνα

Στους άμεσους στόχους της δραστηριοποίησης αυτών των ομάδων συγκαταλέγεται η κατάθεση ερευνητικού υλικού που θα είναι αξιοποιήσιμο από το ειδικό και μη κοινό, καθώς και η ολοένα και αυξανόμενη συμμετοχή του κοινού, είτε ατομικά είτε μέσα από συλλογικότητες, στις παραπάνω διαδικασίες. Ειδικά σε ότι αφορά την συνεργασία με τρίτους, αυτό περιλαμβάνει και την παραχώρηση πρωτοβουλίας και φωνής στους τελικούς χρήστες για μια ουσιαστική παρέμβαση εκ μέρους τους.

ΔΙΚΤΥΩΣΗ

Μια άλλη παράμετρος της μουσειακής πολιτικής του νέου πανεπιστημιακού μουσείου μέσω της οποίας προβάλλεται ο στόχος της όσο το δυνατό ευρύτερης διάχυσης του ρόλου του στην Κέρκυρα, είναι αυτή της διαμόρφωσης ουσιαστικών δεσμών με τους άλλους τοπικούς μουσειακούς οργανισμούς και τους επαγγελματίες στον τομέα της διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς, με στόχο την διάδοση της πληροφορίας, την διεύρυνση των ορίων της γνώσης και την ανάπτυξη νέων περιεχομένων στην έρευνα.

Κρίνεται αναγκαίο, η συμμετοχική διαδικασία πέρα από την κοινωνική βάση να αναπτύσσεται παράλληλα και μεταξύ των φορέων ως ένας δεύτερος πόλος παρέμβασης στην κοινωνικο-πολιτική πραγματικότητα της Κέρκυρας. Εκείνοι που θα μπορούσαν να συμμετέχουν σε μια τέτοια διαδικασία ανήκουν σε δύο βασικές κατηγορίες μουσείων: σε αυτή των επίσημων, «αναγνωρισμένων» από το Υπουργείο Πολιτισμού, όπως το Αρχαιολογικό Μουσείο, το Μουσείο Παλαιόπολης, το Μουσείο Αντιβουινιώτισσας (μαζί με τη βυζαντινή συλλογή στο παλαιό φρούριο), το Μουσείο Ασιατικής Τέχνης και η Εθνική Πινακοθήκη. Στην άλλη κατηγορία κατατάσσονται τα μουσεία που θα μπορούσαν να ακολουθήσουν την διαδικασία αναγνώρισης από το Υπουργείο Πολιτισμού: τα Μουσεία Καποδίστρια και Σολωμού, το Λαογραφικό Μουσείο Σιναράδων «Νίκος Πακτίτης», το

Σχολικό Μουσείο Κέρκυρας, το Μουσείο Χαρτονομισμάτων Ιονικής Τραπέζης της Alpha Bank, η Πινακοθήκη του δήμου Κέρκυρας και το Αχιλλειον.

Ποια είναι, όμως, τα κοινά σημεία που θα ευνοούσαν μια διαδικασία συνεργασίας και δικτύωσης μεταξύ των παραπάνω οργανισμών, και ποιες είναι οι προοπτικές που διαμορφώνονται μέσα από μια επιτυχημένη πορεία; Ποιες είναι οι διαφορές που θα εμπόδιζαν τις συνέργειες και ποιο είναι, τελικά, το σχήμα που κρίνεται βιώσιμο;

Σε κάθε περίπτωση υπερισχύουν, τουλάχιστον σε αυτή τη χρονική στιγμή, οι παράγοντες που θα εμπόδιζαν την εξέλιξη προς μια κοινή προσπάθεια διαμόρφωσης ενός νέου μοντέλου συν-διχείρισης της τοπικής πολιτιστικής κληρονομιάς. Πέρα από τον κοινό γεωγραφικό προσδιορισμό και αντικατοπτρισμό της εξέλιξης του τοπικού κερκυραϊκού πολιτισμικού τοπίου, οι διαφορές μεταξύ των παραγόντων είναι καίριες και επικεντρώνονται σε θέματα θεσμικής υπόστασης, οικονομικών μεγεθών, τρόπου λειτουργίας και, τέλος, στις εκθεσιακές πρακτικές.

Η προσπάθεια προς την κατεύθυνση της δικτύωσης των μουσειακών οργανισμών της Κέρκυρας ξεκίνησε με πρωτοβουλία της Ομάδας Μουσειολογίας του Ιονίου Πανεπιστημίου τον Μάρτιο του 2017, όταν σε συνεργασία με το Μουσείο Χαρτονομισμάτων Ιονικής Τραπέζης της Alpha Bank και μετά από έναν διάλογο με κάθε μουσείο ξεχωριστά, διοργανώθηκε μια ημερίδα με θέμα «Τα μουσεία της Κέρκυρας συνομιλούν: προκλήσεις και προοπτικές».

Ένα πρώτο συμπέρασμα αυτής της ανοιχτής συζήτησης ήταν ότι κυριαρχούν οι ελλείψεις και ότι απουσιάζουν οι σύγχρονες μουσειολογικές πρακτικές. Αντιστρέφοντας αυτή την αρνητική εικόνα, η καταγραφή των προβλημάτων προκάλεσε τη συνέχεια του διαλόγου με απώτερο σκοπό την διερεύνηση δυνατοτήτων συνεργασίας των μουσείων μεταξύ τους, καθώς και με το Ιόνιο Πανεπιστήμιο, για να ξεπεραστούν οι δυσκολίες και για να υλοποιηθούν κοινοί μελλοντικοί στόχοι. Η αξίωση δημιουργίας ενός δικτύου μουσείων της Κέρκυρας συζητήθηκε στη συνέχεια κατά το ίδιο έτος δύο φορές ακόμα υπό την αιγίδα του Δήμου Κέρκυρας, δυστυχώς, χωρίς αποτέλεσμα.

Ιδιαίτερα στο θέμα της εξωστρέφειας η διαδικασία της δικτύωσης του πανεπιστημιακού μουσείου δεν περιορίζεται, φυσικά, μόνο την τοπική πραγματικότητα. Βάση στρατηγικού σχεδιασμού για την ανάπτυξη συνεργασιών, κρίνεται αναγκαία η ένταξή του στο δίκτυο των πανεπιστημιακών μουσείων της Ελλάδας, στο ευρωπαϊκό δίκτυο ακαδημαϊκής κληρονομιάς UNIVERSEUM (European Academic Heritage Network), καθώς και στην επιτροπή για τα πανεπιστημιακά μουσεία και τις συλλογές UMAC του διεθνούς συμβουλίου μουσείων ICOM.

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΝΑΦΗ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ

Αλληλένδετο με το θέμα της δικτύωσης και για να επιτευχθούν οι στόχοι που αναφέρθηκαν παραπάνω, το πανεπιστημιακό μουσείο του Ιονίου Πανεπιστημίου προβάλλει μέσω της διπλωματίας του, την ανάγκη διαμόρφωσης κλίματος αμοιβαίας εμπιστοσύνης, κατανόησης και ευελιξίας στην αποδοχή προγραμμάτων άλλων μουσείων, με τρόπους που απηχούν τα κοινωνικοπολιτικά πλαίσια. Ο μουσειακός πολιτισμός ως ήπια δύναμη παρέμβασης σε πολιτιστικούς χώρους με στόχο την ενίσχυση του διαλόγου, ήταν η διάσταση που ώθησε ήδη κατά το πρώτο έτος λειτουργίας του το νέο μουσείο σε μια προγραμματική συνεργασία με το Σχολικό Μουσείο Κέρκυρας, υλοποιώντας την ίδια στιγμή στόχους που αναφέρονται στον Εσωτερικό Κανονισμό Λειτουργίας των μου-

σειακών συλλογών του Ιονίου Πανεπιστημίου.

Εξ αρχής η διαδικασία και η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε στο συγκεκριμένο πλαίσιο διακατέχονταν από ένα πνεύμα ισότιμης συμμετοχής. Δεν υπήρξε ποτέ αφορμή να αναπτυχθεί από κανέναν εκ των δύο φορέων μια δυναμική εξουσίας αφού οι αποφάσεις ελήφθησαν μέσα από κοινή συναίνεση. Επιπλέον, είναι φανερό ότι και οι δύο φορείς ωφελούνται αφού η ακαδημαϊκή κοινότητα αποκτά έναν επιπλέον «εργαστηριακό» χώρο πειραματισμών και στο Σχολικό Μουσείο προσδίδεται μια ακαδημαϊκή υπόσταση. Το νέο αυτό μοντέλο συνεργασίας προσβλέπει, τέλος, και στην συν-επιμέλεια των συλλογών όχι μόνο μεταξύ των δύο φορέων αλλά και με ομάδες εκτός αυτών.

ΑΝΘΡΩΠΙΝΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ

Στην εποχή του ανθρωποκεντρικού μουσείου η συνεχής αναζήτηση ερεισμάτων εκ μέρους του φορέα και η προσφορά τους στον πολίτη για να τον ωθήσει να συμμετάσχει και εκείνος ως εθελοντής ενεργά στη διαμόρφωση της αντίληψης για το τι είναι πολιτιστική κληρονομιά και ποιος δικαιούται να συμμετέχει στη διαχείρισή της, αποτελεί μια ακόμα προτεραιότητα. Στην περίπτωση του πανεπιστημιακού μουσείου οι προσπάθειες στρέφονται στην ένταξη πρωτίστως των φοιτητών αλλά και ανθρώπων από την τοπική κοινωνία (κυρίως μέσα από συλλογικότητες) στην καθημερινή λειτουργία του οργανισμού.

Όπως καταδεικνύεται στις σχετικές έρευνες αυτή η κίνηση χαρακτηρίζεται από μια αμφίδρομη σχέση σεβασμού και κέρδους. Στο μουσείο δημιουργείται ένας αέναος κύκλος δημιουργικής αλλά και πρακτικής παρέμβασης τρίτων, ενώ οι εθελοντές βιώνουν μέσα από μια συλλογική διαδικασία την ικανοποίηση της παραγωγής και κατανάλωσης του προϊόντος στο πλαίσιο του οποίου εκείνοι πρωταγωνίστησαν (Orr, 2006. Deery κ.ά. 2011).

Όπως αναφέρθηκε αρχικά, ο βασικός μοχλός εκκίνησης της διαδικασίας ίδρυσης του πανεπιστημιακού μουσείου ήταν η Ομάδα Μουσειολογίας του Ιονίου Πανεπιστημίου. Οι φοιτητές αλλά και εθελοντές του ευρύτερου πολιτιστικού γίνεσθαι της Κέρκυρας είναι ακριβώς εκείνοι που νιώθουν πιο άμεσα τον σφυγμό των καιρών και των αλλαγών, προσδίδοντας έτσι μια μοναδική δυναμική στο έργο του πανεπιστημιακού μουσείου. Προσφέροντας σε αυτό το ανθρώπινο δυναμικό ευκαιρίες για δημιουργικότητα, το μουσείο στον αντίποδα εξασφαλίζει μια συνεχή ροή ξεχωριστών δράσεων που αγγίζουν τη σημερινή πραγματικότητα και, ως εκ τούτου, μια συνεχώς αυξανόμενη αλληλεπίδραση με το ευρύ κοινό της Κέρκυρας.

Το μουσείο ενθαρρύνει τους φοιτητές, μέσω του εθελοντισμού και της πρακτικής άσκησης, παρέχοντας τους ένα ενδιαφέρον περιβάλλον πειραματισμού, εμπειρίας και καινοτομίας. Έχει ξεκινήσει μια μόνιμη προσπάθεια οι φοιτητές και οι εθελοντές να εκπαιδεύονται για να συμμετέχουν ως εμπυχωτές σε εκπαιδευτικά προγράμματα αλλά και στον σχεδιασμό τους, στην δημιουργία ειδικών δραστηριοτήτων, στην τεκμηρίωση, στην οργάνωση των εκθέσεων, στη φωτογράφιση, στο σχεδιασμό βάσεων δεδομένων για την τεκμηρίωση και την διαχείριση των επισκεπτών.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Παρόλο που τα πανεπιστημιακά μουσεία εστιάζουν πρωτίστως ακόμα στην ακαδημαϊκή κοινότητα, είναι φανερό ότι αυτός ο προσανατολισμός πρέπει να αλλάξει προς μια μουσειακή πολιτι-

κή που καλύπτει πια ολόκληρο το φάσμα των κοινωνικών ομάδων που τα περιβάλλουν (Μουλιού, 2017, σ. 132). Σε κάθε περίπτωση, έχουν υιοθετηθεί πια ποικίλες στρατηγικές για να ενθαρρυνθεί η συμμετοχή του κοινού στη λειτουργία του μουσείου και αυτό που προέχει είναι να μπορέσουν να συνδεθούν, σε κάποιο βαθμό, οι ποικίλοι στόχοι (μαθησιακοί, εκπαιδευτικοί, κοινωνικοί, πολιτιστικοί κ.ά.) των άλλων με αυτούς του μουσείου.

Το Πανεπιστημιακό Μουσείο του Ιονίου Πανεπιστημίου μέσα από συγκεκριμένες διαδικασίες όπως αυτές της συμμετοχικότητας και συμπερίληψης, της δικτύωσης και της φροντίδας των πολιτιστικών σχέσεων, καθώς και της μόνιμης αναφοράς στο ανθρώπινο δυναμικό, ανέδειξε ήδη από τον πρώτο χρόνο λειτουργίας του ότι είναι ανοικτό προς την ίδια την κοινωνία και τις εξελίξεις της, εξυπηρετώντας τον 'πολίτη' και μεταφέροντάς του την αίσθηση ότι είναι ευπρόσδεκτος, ότι θέλει να επικοινωνεί μαζί του, να ακούει τη γνώμη του για να βελτιώνει τις υπηρεσίες του και να αφουγκράζεται τις γενικότερες ανάγκες του.

Παράλληλα, στους στόχους της μουσειακής πολιτικής του εντάσσονται και προτάσεις όπως αυτή της Μαρί Μπερκ, επιμελήτριας και επικεφαλής του εκπαιδευτικού τμήματος της Εθνικής Πινακοθήκης της Ιρλανδίας, που δηλώνει ότι «Τα πολιτιστικά ιδρύματα πρέπει να γίνουν απαραίτητα στην καθημερινότητα των ανθρώπων, να προσφέρουν ένα είδος 'πολιτιστικού και κοινωνικού συσσιτίου' ώστε οι ίδιοι οι πολίτες να τα υπερασπιστούν θεσμικά και οικονομικά».

Η πραγματική εμπλοκή της κοινότητας στην εξέλιξη των μουσειακών συλλογών του Ιονίου πανεπιστημίου απαιτεί, λοιπόν, μια συστηματική και αποτελεσματική φροντίδα της σχέσης με το κοινό και μια μακροχρόνια δέσμευση προς την τοπική κοινωνία για τη συμμετοχή της στη λειτουργία του μουσείου.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η δημιουργία της συλλογής τυπογραφίας οφείλεται στον συνάδελφο και Καθηγητή του Τμήματος Αρχαιονομίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας του Ιονίου Πανεπιστημίου, κύριο Ιωάννη Κόκκωνα, τον οποίο θέλω να ευχαριστήσω θερμά για την διάθεση του υλικού, τη συμβολή και την συμπαράσταση στην όλη διαδικασία ίδρυσης του μουσείου. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται και στον συνάδελφο και Καθηγητή στο Τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου, κύριο Κωνσταντίνο Αγγελάκο, αφού ήταν εκείνος που από την αρχή διατύπωσης της ιδέας για την ίδρυση του πανεπιστημιακού μουσείου συμμετείχε ενεργά και συνέβαλε αποφασιστικά στην επίτευξη αυτού του στόχου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Black, G. (2012). *Transforming Museums in the Twenty-First Century*. London: Routledge.
- Bourke, M. (Επιμ.) (2012). *Future Forecasting: the Challenges facing Museums and Cultural Institutions in the 21st Century. Proceedings of the Roundtable and Symposium*. Belfast: National Gallery of Ireland.
- Brown, J. A. (2017). The case for an inclusive museum: a perspective from excluded groups and communities. Στο B. Brulon Soares κ. ά. (Επιμ.). *Defining museums of the 21st century: plural experiences* (σσ. 119-126). Papers from the ICOFOM symposia in Buenos Aires, Rio de Janeiro

- and St Andrews, in November 2017. Paris: ICOM/ICOFOM.
- Cordoba (2017). Córdoba Declaration. XVIII International MINOM Conference. Προσβάσιμο στο <http://www.minom-icom.net/2017-18th-internacional-conference-minom-icom-cordoba-argentina-2017>
- Deery, M. κ.ά. (2011). Volunteering for Museums: The Variation in Motives across Volunteer Age Groups, *Curator The Museum Journal*, 54(3), 313-325.
- Desvallées, A. & Mairesse, F. (Επιμ.) (2014). *Βασικές έννοιες της μουσειολογίας*. Armand Colin, ICOM-Ελληνικό Τμήμα.
- Kozak, Z. R. (2016). The Role of University Museums and Heritage in the 21st Century, *The Museum Review*, 1(1). Προσβάσιμο στο <http://articles.themuseumreview.org/vol1no1kozak>
- Maison, L., κ.ά. (Επιμ.) (2013). Shaping European University Heritage: Past and Possible Futures. *Det Kongelige Norske Videnskabers Selskabs Skrifter* 3. Trondheim: Akademika Publishing.
- Mouliou, M. (2018). Engaging with University Museum Collections: Paradigms of Participatory Museum Practice. Στο Μ. Μουλιού κ.ά. (Επιμ.). *Turning Inside Out. European University Heritage: Collections, Audiences, Stakeholders* (σσ. 127-135). Athens: National and Kapodistrian University of Athens Press.
- Μπούνια, Α. (2010). Μουσεία, διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς και τοπικές κοινωνίες: Η ευθύνη ενός δικαιώματος, *Τετράδια μουσειολογίας*, 7, 38-42.
- Orr, N. (2006). Museum Volunteering: Heritage as 'Serious Leisure', *International Journal of Heritage Studies*, 12(2), 194-210.
- Ribotta, E. (2017). La definición de museo o el museo que nos define. Στο Β. Brulon Soares κ. ά. (Επιμ.) *Defining museums of the 21st century: plural experiences* (σσ. 51-58). Papers from the ICOFOM symposia in Buenos Aires, Rio de Janeiro and St Andrews, in November 2017. Paris: ICOM/ICOFOM.
- Rivière, G. H. κ.ά. (Επιμ.) (1989). *La muséologie selon Georges Henri Rivière*. Paris: Dunod.
- Stránský, Z. Z. (1995). *Muséologie. Introduction aux études*. Brno: Université Masaryk.
- Waterton, E. & Watson, S. (2011). Heritage and Community Engagement: Finding a New Agenda. Στο S. Watson & E. Waterton (Επιμ.) *Heritage and Community Engagement: Collaboration Or Contestation?* (σσ. 1-11). New York: Routledge.
- Weil, S. (2007). The Museum and the Public. Στο S. Watson (Επιμ.), *Museums and their Communities* (σσ. 32-46). London, New York: Routledge.

Πολιτιστικές Τεχνολογίες: Η περίπτωση του Αρχαιολογικού Μουσείου Τρίπολης

Αγγελική Αντωνίου

ΕΔΙΠ, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
angelant@uop.gr

Γιώργος Λέπουρας

Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
G.Lepouras@uop.gr

Κωνσταντίνος Βασιλάκης

Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
costas@uop.gr

Μανόλης Γουάλλες

Επίκουρος Καθηγητής, Εργαστήριο Γνώσης και Αβεβαιότητας, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
wallace@uop.gr

Νικόλαος Πλάτης

Επίκουρος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
nplatis@uop.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης στεγάζει καταπληκτικά δείγματα αρχαίας τέχνης από ολόκληρο το νομό Αρκαδίας. Όμως μια σειρά προβλημάτων, όπως η παλαιού τύπου μουσειολογική έκθεση και το πολύ συνοπτικό πληροφορικό υλικό που προσφέρεται στον επισκέπτη, μαζί με το γεγονός ότι το μουσείο δε διαθέτει ψηφιακή παρουσία, οδηγεί σε χαμηλή επισκεψιμότητα. Οι πολιτιστικές τεχνολογίες μπορούν να προσφέρουν λύσεις στα προβλήματα του μουσείου και έτσι το μουσείο εντάχθηκε στο Ευρωπαϊκό ερευνητικό έργο CrossCult (www.crosscult.eu). Στο πλαίσιο του έργου μελετήθηκαν τα προαπαιτούμενα σχεδιασμού τεχνολογιών για το συγκεκριμένο χώρο (ανάγκες προσωπικού, ανάγκες επισκεπτών, ανάγκες τεχνολογικού εξοπλισμού). Ως αποτέλεσμα αυτής της μελέτης, επιλέχθηκε το θέμα της θέσης της γυναίκας στον αρχαίο κόσμο, ως βάση για να δημιουργηθούν 7 θεματικές διαδρομές στο μουσείο. Οι διαδρομές στηρίζονται στα σημαντικότερα και χαρακτηριστικότερα σχετικά εκθέματα του μουσείου, τα οποία εντοπίστηκαν με τη βοήθεια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αρκαδίας. Ακολουθώντας αυτές τις θεματικές διαδρομές, ο επισκέπτης μπορεί να περιηγηθεί στο μουσείο και να μάθει για συγκεκριμένες πτυχές της ζωής των γυναικών (π.χ. εκπαίδευση, καθημερινότητα, κοινωνική θέση, κ.λπ). Το κάθε έκθεμα συνδέεται

με διαφορετικά ψηφιακά πολιτιστικά αντικείμενα (π.χ. εικόνες από εκθέματα άλλων συλλογών, σχετικά βίντεο, παιχνίδια, αρχεία ήχου, κ.λπ.) για να δημιουργηθούν αφηγήσεις που να αυξάνουν τον αναστοχασμό, τον προβληματισμό και την εμπλοκή του επισκέπτη. Παράλληλα, υλοποιήθηκε μια σειρά παιχνιδιών τα οποία προωθήθηκαν στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης για τη δημιουργία προφίλ επισκεπτών και την περαιτέρω διαφήμιση του μουσείου. Τέλος, η εμπειρία μπορεί να συνεχιστεί και μετά την επίσκεψη, με τη χρήση ατομικού ψηφιακού χώρου, φτιαγμένου ειδικά για τους επισκέπτες του μουσείου και δυνατότητα σύνδεσης με κοινωνικά δίκτυα.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Πολιτιστικές τεχνολογίες, αφηγήσεις, παιχνίδια, μουσείο

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το Αρχαιολογικό Μουσείο της Τρίπολης

Το Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης (εικόνα 1) στεγάζεται σε ένα υπέροχο νεοκλασικό κτίριο (πιθανώς έργο του Τσίλλερ) και λειτουργεί από το 1986. Το κτίριο βρίσκεται σε κεντρικό σημείο της πόλης και αρχικά λειτουργούσε ως νοσοκομείο. Το μουσείο είναι μεσαίου μεγέθους και στεγάζει μία πολύ πλούσια συλλογή εξαιρετικών έργων τέχνης από την ευρύτερη περιοχή, καλύπτοντας ένα πολύ μεγάλο χρονικό φάσμα της Ιστορίας (ευρήματα νεολιθικά, πρωτοελλαδικά, υστερομυκηναϊκά, υπομυκηναϊκά, γεωμετρικά, αρχαϊκά, κλασικά, μέχρι και ρωμαϊκά) (σκέτσα σημαντικών εκθεμάτων στην εικόνα 2).

Αν και η συλλογή του μουσείου είναι πολύ σημαντική, ο αριθμός επισκεπτών είναι ιδιαίτερα χαμηλός. Μία αναζήτηση στα σχόλια των επισκεπτών του μουσείου σε γνωστό κοινωνικό δίκτυο, είναι αρκετή για να γίνουν αντιληπτοί οι λόγοι (εικόνα 3).



Εικόνα 1. Το Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης

Παράλληλα, μία συνέντευξη με το προσωπικό του μουσείου βοήθησε επίσης στην καταγραφή προβλημάτων και στον εντοπισμό των βασικών αιτιών έλλειψης επισκεπτών. Από τη διαδικασία αυτή προέκυψαν οι εξής πολύ σημαντικοί λόγοι:

- Είναι άγνωστο στο ευρύ κοινό, ακόμα και στους κατοίκους της πόλης.
- Η μουσειολογική έκθεση είναι παλαιού τύπου.



Εικόνα 2. Σημαντικά εκθέματα του μουσείου



Εικόνα 3. Σχόλια επισκεπτών σε γνωστό κοινωνικό δίκτυο

- Έχει περιορισμένο πληροφορικό υλικό, παλαιού τύπου (εικόνα 4).
- Δε διαθέτει ψηφιακή παρουσία.

Για τους λόγους αυτούς αποφασίστηκε να ενταχθεί το μουσείο στο ευρωπαϊκό έργο H2020, CrossCult (www.crosscult.eu).

ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΕΡΓΟ CROSSCULT



Εικόνα 4. Παραδείγματα πληροφοριακού υλικού μουσείου

Το ευρωπαϊκό έργο CrossCult στοχεύει να προωθήσει μία αλλαγή στον τρόπο με τον οποίο οι Ευρωπαίοι πολίτες προσεγγίζουν την ιστορία. Προτείνει μία νέα ανάγνωση της Ιστορίας, μέσα από πολλαπλές, διασυνοριακές διασυνδέσεις πολιτιστικών αντικειμένων, χώρων και απόψεων πολιτών. Επιδιώκει να τονώσει τον αναστοχασμό και τον προβληματισμό, και να βοηθήσει τους πολίτες να εκτιμήσουν το κοινό παρελθόν και το παρόν τους με ολιστικό τρόπο. Χρησιμοποιεί σύγχρονες τεχνολογίες και κινητές εφαρμογές για να αναπτύξει εργαλεία φιλικά προς τους χρήστες, αλλά και για να δώσει στους σχεδιαστές εμπειρίας και όλους τους εμπλεκόμενους, αποτελεσματικά εργα-

λεία τα οποία χαρακτηρίζονται από καλή σχέση κόστους/απόδοσης.

Στο πλαίσιο του έργου υλοποιήθηκαν τέσσερις πιλότοι – εφαρμογές σε τυπικές περιπτώσεις χώρων πολιτισμού – με διαφορετικά χαρακτηριστικά, διαφορετικές ανάγκες και επομένως με διαφορετικές προτεινόμενες από το έργο λύσεις. Ένας πιλότος του έργου υλοποιήθηκε στην Εθνική Πινακοθήκη του Λονδίνου. Πρόκειται για έναν εξαιρετικά δημοφιλή χώρο πολιτισμού με χιλιάδες επισκέψεις. Εκεί οι ανάγκες που έπρεπε να καλυφθούν είχαν να κάνουν με υποστήριξη του προσανατολισμού και της πλοήγησης του χρήστη, μέσα από προσωποποιημένες εξιστορήσεις που συνέδεαν πίνακες μέσα σε μία ενιαία θεματική (π.χ. Ισπανοί ζωγράφοι, το μπλε χρώμα, κ.λπ.).

Ένας άλλος πιλότος του έργου συνέδεσε διαφορετικούς χώρους, περισσότερο ή λιγότερο γνωστούς, κάτω από ένα κοινό θέμα. Επιλέχθηκε το θέμα της θεραπευτικής χρήσης του νερού στην αρχαιότητα και συνδέθηκαν οι χώροι της Αρχαίας Επιδαύρου με τρία Ρωμαϊκά λουτρά, και συγκεκριμένα σε Ισπανία (Lugo), Ιταλία (Montegrotto Terme) και Πορτογαλία (Chaves). Ο τρίτος πιλότος εστίασε στη σύνδεση μεγάλων εξωτερικών χώρων και ειδικότερα δύο πόλεων αναγνωρισμένων από την Unesco ως χώροι παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς, της πόλης της Βαλέτας και της πόλης του Λουξεμβούργου, κάτω από το κοινό θέμα της μετακίνησης πληθυσμών. Τέλος, το Αρχαιολογικό Μουσείο της Τρίπολης, ήταν ο χώρος υλοποίησης του τέταρτου πιλότου, όπου συνδέθηκαν εκθέματα, φυσικοί χώροι και επισκέπτες κάτω από το θέμα της θέσης της γυναίκας στον αρχαίο κόσμο.

ΟΙΚΟΣΥΣΤΗΜΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΩΝ

Με βάση τα προβλήματα που εντοπίστηκαν, αποφασίστηκε να υποστηριχθούν οι επισκέπτες πριν, κατά τη διάρκεια, καθώς και μετά την επίσκεψη. Η εικόνα 5 παρουσιάζει τις τεχνολογίες που αναπτύχθηκαν σε σχέση με τα εντοπισμένα προβλήματα.



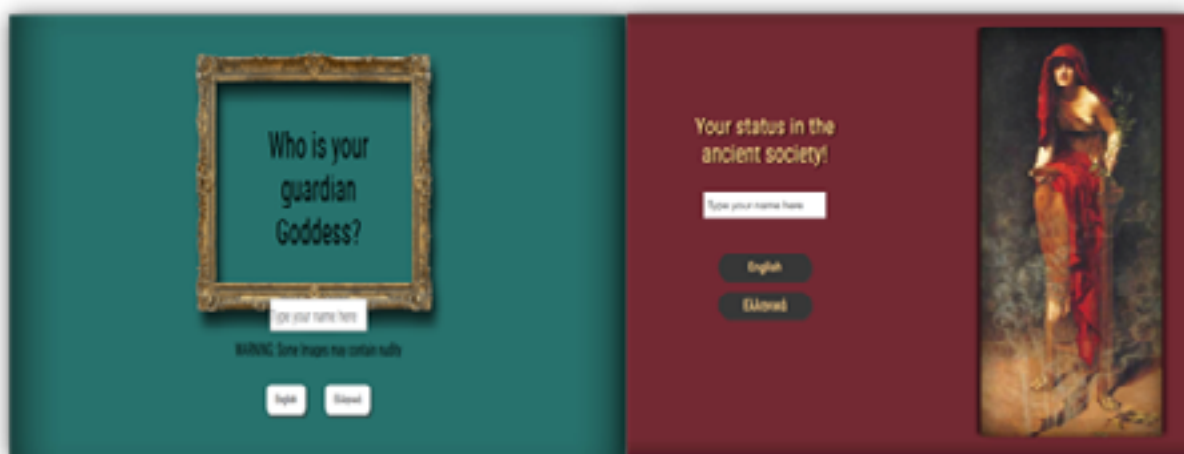
Εικόνα 5. Υλοποιημένες λύσεις για τα προβλήματα του μουσείου

Ειδικότερα, αναπτύχθηκαν τρία είδη τεχνολογιών για να υποστηρίξουν την εμπειρία του επισκέπτη:

1. ένα σύνολο παιχνιδιών για χρήση στα κοινωνικά δίκτυα με σκοπό να διαφημίσουν το μουσείο και να προσελκύσουν νέους επισκέπτες,
2. μία εφαρμογή για χρήση στα κινητά τηλέφωνα των επισκεπτών κατά τη διάρκεια της επίσκεψής τους η οποία θα προσφέρει επαυξημένο περιεχόμενο,
3. ένας εξειδικευμένος ψηφιακό χώρο για κάθε επισκέπτη με δυνατότητα σύνδεσης με κοινωνικό δίκτυο, που επιτρέπει στους επισκέπτες να συνεχίζουν να ανακαλύπτουν περιεχόμενο και μετά την επίσκεψή τους και να επικοινωνούν με άλλους επισκέπτες και φίλους ανταλλάσσοντας απόψεις για την επίσκεψή τους και τα εκθέματα. Με τον τρόπο αυτό αυξάνεται ο βαθμός εμπλοκής των χρηστών και δημιουργούνται προϋποθέσεις για επανάληψη της επίσκεψης.

ΠΑΙΧΝΙΔΙΑ

Συνολικά αναπτύχθηκαν τέσσερα παιχνίδια με διαφορετικά χαρακτηριστικά. Τα παιχνίδια παρέχουν έναν ευχάριστο τρόπο αλληλεπίδρασης με τους χρήστες, και έτσι αποτελούν κατάλληλο εργαλείο για προσέλκυση επισκεπτών. Τρία από αυτά είναι μίνι παιχνίδια, που έχουν σχεδιαστεί κατά τρόπο ώστε να μπορούν να γίνουν γρήγορα δημοφιλή (viral) σε κοινωνικά δίκτυα. Στα δύο από αυτά τα μίνι-παιχνίδια, ενώ παίζει ο επισκέπτης δημιουργείται παράλληλα και το γνωσιακό του προφίλ. Με βάση αυτό το προφίλ, κατά τη διάρκεια της επίσκεψής του στο μουσείο (αν επιλέξει να το επισκεφθεί), μπορεί να λάβει πληροφορία η οποία έχει προσαρμοσθεί κατάλληλα στα ενδιαφέροντά του (Antonίου, 2018, Vamratzias et al., 2016). Η εικόνα 6 παρουσιάζει τις αρχικές οθόνες δύο τέτοιων παιχνιδιών.



Εικόνα 6. Αρχικές οθόνες παιχνιδιών δημιουργίας προφίλ χρήστη

Στο τρίτο μίνι παιχνίδι, ο χρήστης τοποθετεί το πρόσωπό του σε διάφορα αγάλματα. Παιχνίδια του είδους αυτού είναι ιδιαίτερα δημοφιλή, και έτσι το παιχνίδι αυτό αναπτύχθηκε με στόχο να γίνει το μουσείο γνωστό σε ευρύτερο κοινό (εικόνα 7).



Εικόνα 7. Παιχνίδι δημιουργίας νέας εικόνας

Το τέταρτο παιχνίδι που δημιουργήθηκε είναι αυξημένης πολυπλοκότητας και πρόκειται για ένα παιχνίδι διαφυγής. Βασίστηκε στα πολύ δημοφιλή παιχνίδια δωματίων διαφυγής (escape rooms) (Wiemker et al., 2015). Η ιδέα των δωματίων διαφυγής δοκιμάστηκε με μεγάλη επιτυχία από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας στο Αρχαιολογικό Μουσείο Τεγέας κατά τη διεθνή μέρα μουσείων 2017, και αυτή η προσπάθεια αποτέλεσε έμπνευση για το παιχνίδι. Το παιχνίδι προσφέρεται σε δύο



Εικόνα 8. Παιχνίδι διαφυγής μουσείου

γλώσσες (Ελληνικά, Αγγλικά) και έχει δύο επίπεδα δυσκολίας. Ο παίκτης πρέπει, σε ορισμένο χρονικό διάστημα, να εντοπίσει τους γρίφους μέσα στον ψηφιακό χώρο, να τους λύσει και να καταφέρει να διαφύγει (εικόνα 8). Όλοι οι γρίφοι βασίζονται σε πραγματικά εκθέματα του μουσείου και είναι σχεδιασμένοι έτσι ώστε να μαθαίνουν στον χρήστη συγκεκριμένες πληροφορίες για τα εκθέματα.

Όλα τα παιχνίδια είναι υλοποιημένα και έχει γίνει η αρχική αξιολόγηση από ειδικούς στη διάδραση ανθρώπου-υπολογιστή. Επίσης, έχει ολοκληρωθεί η αξιολόγηση με τους χρήστες για τα παιχνίδια δημιουργίας προφίλ, με εντυπωσιακά αποτελέσματα που φτάνουν το 90% στη σωστή πρόβλεψη του γνωσιακού προφίλ (σε σύγκριση με ψυχομετρικό τεστ) (Αντωνίου, 2018).

ΚΙΝΗΤΗ ΕΦΑΡΜΟΓΗ

Επειδή, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, το μουσείο έχει παλαιού τύπου μουσειολογική λογική καθώς και παλαιού τύπου και περιορισμένο πληροφορικό υλικό, δημιουργούνται δυσχέρειες στον επισκέπτη σχετικά με την πρόσληψη επαρκούς πληροφορίας για τα εκθέματα, αλλά και της κατανόησης του μηνύματος των εκθέσεων και του μουσείου. Για τον λόγο αυτό, δημιουργήθηκε μια εφαρμογή που μπορεί ο επισκέπτης να κατεβάξει στην προσωπική του κινητή συσκευή. Η εφαρμογή αρχικά ζητά από τον χρήστη να επιλέξει μία από τις επτά θεματικές διαδρομές που προσφέρει (σε δύο γλώσσες: Αγγλικά, Ελληνικά). Έπειτα προσφέρει στο χρήστη έναν διαδραστικό χάρτη και εκεί επισημαίνει τα αντικείμενα για τα οποία υπάρχει ψηφιακό περιεχόμενο.

Για κάθε αντικείμενο του μουσείου που είναι διαθέσιμο στην εφαρμογή, ο χρήστης μπορεί να ακούσει και να δει μια σειρά βίντεο με σύντομες αφηγήσεις για το συγκεκριμένο αντικείμενο, οι οποίες παρέχουν πρόσθετη πληροφορία για το αντικείμενο, καθώς και για τον τρόπο που αυτό εντάσσεται στη θεματική διαδρομή που ακολουθεί ο χρήστης. Οι διαθέσιμες θεματικές διαδρομές εξετάζουν τη θέση της γυναίκας στον αρχαίο κόσμο, στις εξής επτά εκφάνσεις: εκπαίδευση, καθημερινή ζωή, κοινωνική θέση, θνητότητα και αθανασία, θρησκεία και λατρευτικές πρακτικές, εμφάνιση, μύθοι.

Τα βίντεο και οι αφηγήσεις βασίζονται σε ιδιαίτερα πλούσιο υλικό που συλλέχθηκε με τη βοήθεια και συνεργασία ιστορικών, παιδαγωγών, ψυχολόγων, αρχαιολόγων, ειδικών σε αρχεία, λαογράφων, κ.ά. Προσφέρονται πολλαπλές συνδέσεις του φυσικού αντικειμένου με πλειάδα ψηφιακών πολιτιστικών αντικειμένων, όπως: εικόνες εκθεμάτων από άλλες συλλογές, συνδέσεις με φυσικούς χώρους μέσω επαυξημένης πραγματικότητας, σχετικά αρχεία ήχου (π.χ. παραδοσιακά τραγούδια), αποσπάσματα από ευρωπαϊκό κινηματογράφο (π.χ. ελληνικό κινηματογράφο), συνδέσεις με σύγχρονα ντοκιμαντέρ, με δελτία τύπου, κ.λπ. Μέσα από όλες αυτές τις συνδέσεις αναδεικνύεται ότι, στην ουσία, τα ιστορικά φαινόμενα είναι κοινωνικά φαινόμενα και μάλιστα ότι μπορούν να συσχετιστούν άμεσα με τη σύγχρονη ζωή.

Επιδιώκουμε έτσι να αυξήσουμε τον προβληματισμό και τον αναστοχασμό του επισκέπτη. Συνολικά χρησιμοποιήθηκαν 36 φυσικά αντικείμενα του μουσείου για 7 θεματικές διαδρομές, έγιναν 134 συνδέσεις με άλλα ψηφιακά πολιτιστικά αντικείμενα και δημιουργήθηκαν 88 αφηγήσεις (σε δύο γλώσσες). Η τελική έκδοση της εφαρμογής είναι διαθέσιμη στο Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης για χρήση από τους επισκέπτες.

Πιο συγκεκριμένα, μετά την αρχική οθόνη με τους όρους χρήσης (εικόνα 9), ο χρήστης μπορεί να διαλέξει τον τρόπο σύνδεσής του.



Εικόνα 9. Αρχική οθόνη και όροι χρήσης



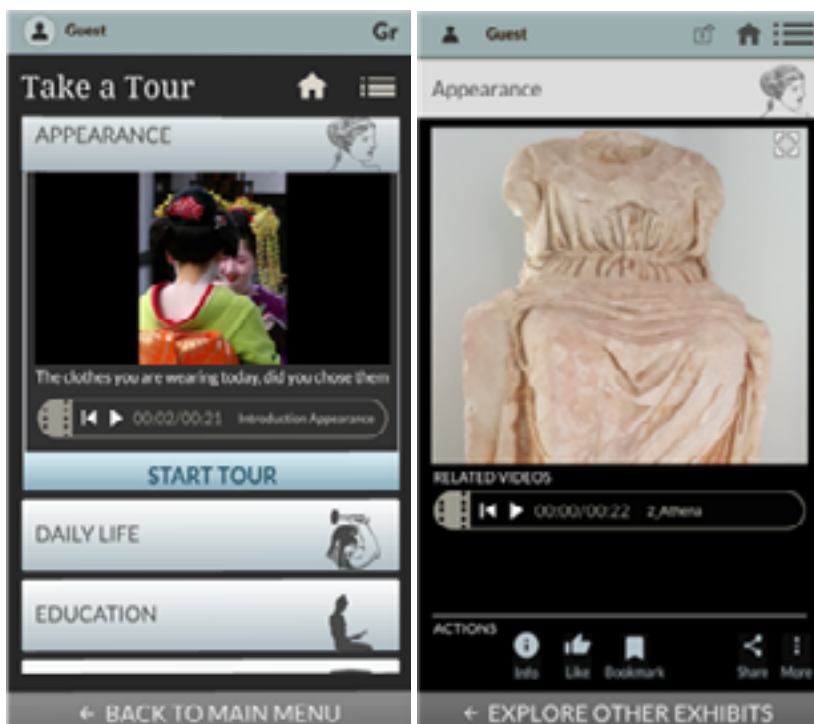
Εικόνα 10. Διαθέσιμες θεματικές διαδρομές

Υπάρχουν δύο τρόποι σύνδεσης στην εφαρμογή. Ο πρώτος περιλαμβάνει τη σύνδεση μέσω κοινωνικού δικτύου (Facebook). Αν ο χρήστης επιλέξει αυτόν τον τρόπο, τότε η εφαρμογή μπορεί να χρησιμοποιήσει το προφίλ του που έχει δημιουργήσει μέσα από τα παιχνίδια που πιθανώς έχει παίξει (παιχνίδια δημιουργίας προφίλ, όπως περιγράφηκαν πιο πάνω), καθώς και από τις πληροφορίες που διαθέτει το κοινωνικό δίκτυο (φύλο, ηλικία, ενδιαφέροντα, κ.λπ.). Στην περίπτωση αυτή, η εφαρμογή προτείνει στον χρήστη συγκεκριμένη θεματική περιοχή η οποία ταιριάζει με το προφίλ του, επιτρέποντας ωστόσο στον χρήστη να επιλέξει εάν θα υιοθετήσει την πρόταση ή εάν θα ακολουθήσει διαφορετική θεματική περιοχή. Ο δεύτερος τρόπος σύνδεσης στην εφαρμογή είναι ως απλός φιλοξενούμενος, στην οποία περίπτωση δε διαμορφώνεται εξατομικευμένη πρόταση, αλλά απλώς εμφανίζεται η λίστα με τις διαθέσιμες θεματικές διαδρομές για να επιλέξει ο χρήστης (εικόνα 10).

Κάθε θεματική ξεκινά με μια σύντομη εισαγωγή για να θέσει τα βασικά ερωτήματα προβληματισμού στον χρήστη, πριν ξεκινήσει την επίσκεψή του (Εικόνα 11).

Μέσα από τον διαδραστικό χάρτη, ο χρήστης μπορεί να εντοπίζει εκθέματα και για κάθε ένα από αυτά να μπορεί να δει και να ακούσει το σχετικό περιεχόμενο (Εικόνα 12).

Στο κάτω μέρος της οθόνης κάθε εκθέματος, ο χρήστης μπορεί να επιλέξει να δει τα μεταδεδομένα για το έκθεμα που διαθέτει το μουσείο (Εικόνα 13), να αξιολογήσει το περιεχόμενο που του προσφέρθηκε (Εικόνα 14), να τοποθετήσει σελιδοδείκτη για μελλοντική πρόσβαση, να κοινοποιήσει σε φίλους και να βρει περαιτέρω σχετικό υλικό, όπως παιχνίδια και άλλα βίντεο.



Εικόνα 11. (αριστερά) Εισαγωγικό βίντεο στη θεματική διαδρομή «Εμφάνιση»

Εικόνα 12. (δεξιά) Περιεχόμενο εκθέματος

δυνατότητα της εφαρμογής να αυξάνει τον ιστορικό και κοινωνικό προβληματισμό και αναστοχασμό. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι η εφαρμογή είναι όντως εύχρηστη και μπορεί να αυξήσει τον



Εικόνα 13 (αριστερά). Μεταδεδομένα εκθέματος

Εικόνα 14 (δεξιά). Γρήγορη αξιολόγηση περιεχομένου εφαρμογής από χρήστες

Τέλος, ο χρήστης μπορεί να καταθέσει σχόλια με μορφή ελεύθερου κειμένου. Τα σχόλια αποθηκεύονται στον ψηφιακό χώρο του χρήστη και καθίστανται διαθέσιμα σε άλλους χρήστες της εφαρμογής εάν ο χρήστης το επιθυμεί. Επίσης, υπάρχει η δυνατότητα κοινοποίησης στο αλλά και του στο προφίλ του στο Facebook (Εικόνα 15).

Η εφαρμογή έχει αξιολογηθεί από χρήστες και ειδικούς σε μια σειρά ερευνών που στόχευαν σε διαφορετικές πτυχές της. Συνολικά συλλέχθηκαν 228 αξιολογήσεις. Ειδικότερα αξιολογήθηκε το είδος και η ποιότητα του περιεχομένου, η διεπαφή και η ευχρηστία της, αλλά και η προβληματισμό και αναστοχασμό σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο (Ρουλιουριος, κ.ά., 2018).

Πιο συγκεκριμένα, βρέθηκε ότι η εφαρμογή αυξάνει τα επίπεδα μάθησης των χρηστών, στοχεύοντας σε όλα τα μαθησιακά επίπεδα (από απλή συγκράτηση πληροφορίας, μέχρι αύξηση κριτικής σκέψης), ακολουθώντας τα επίπεδα του Bloom (Anderson κ.ά., 2001; Bloom κ.ά., 1956). Επίσης, χρησιμοποιώντας την ταξινόμηση του Soren (2009) για τις γνωστικές αλλαγές που παρατηρούνται σε επισκέπτες μουσείων, βρέθηκε ότι η εφαρμογή βο-



Εικόνα 15. Σχολιασμός και επιλογές δημοσίευσης

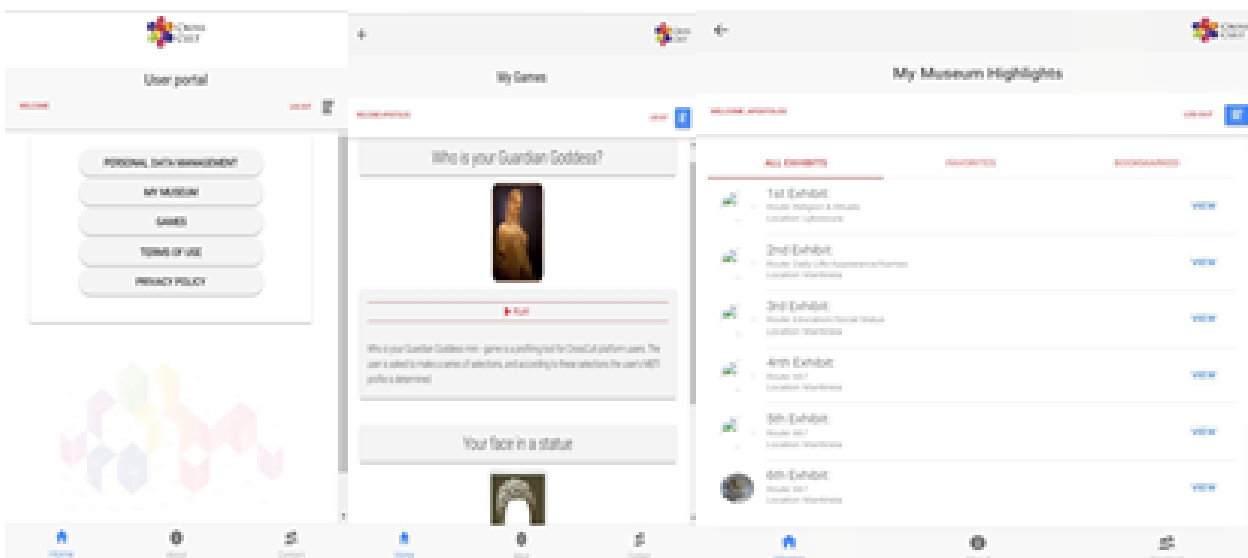
ηθά σε σημαντικές γνωσιακές διεργασίες (π.χ. μη αναμενόμενη-συναισθηματική εμπειρία, αντίληψη ιστορικής συνέχειας κοινωνικών φαινομένων, κατανόηση άλλων πολιτισμών, κ.α.).

ΨΗΦΙΑΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΕΠΙΣΚΕΠΤΗ

Επιθυμώντας να ενισχύσουμε την εμπειρία του χρήστη μετά την επίσκεψη, δημιουργήσαμε έναν ατομικό ψηφιακό χώρο, που μπορεί ο επισκέπτης να χρησιμοποιήσει σε οποιοδήποτε χώρο, οποιαδήποτε στιγμή. Κάθε χρήστης μπορεί να διαχειριστεί όπως επιθυμεί τον προσωπικό του χώρο και τα προσωπικά του δεδομένα. Μέσα στο χώρο αυτό, ο χρήστης μπορεί να έχει άμεση πρόσβαση σε εκθέματα στα οποία είχε τοποθετήσει σε-λιδοδείκτη κατά την επίσκεψή του, ενώ παρέχεται επίσης πρόσβαση και σε πρόσθετο περιεχόμενο, όπως διαθέσιμα σχετικά παιχνίδια, και επιπλέον υλικό για τα διάφορα εκθέματα (εικόνα 16).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην προσπάθεια να επιλυθούν μία σειρά προβλημάτων που αντιμετώπιζε το Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης, αναπτύχθηκε ένα οικοσύστημα τεχνολογιών για την παροχή υποστήριξης στον επισκέπτη σε όλες τις φάσεις της εμπειρίας του, δηλαδή πριν την επίσκεψη, κατά τη διάρκειά της και μετά από αυτήν. Οι τεχνολογίες που υλοποιήθηκαν έχουν διαφορετικά χαρακτηριστικά και καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα, από παιχνίδια και κινητή εφαρμογή, μέχρι ατομικό ψηφιακό χώρο και σύνδεση με κοινωνικά δίκτυα. Αναμένεται η γενικευμένη χρήση των τεχνολογιών από το μουσείο, η έγκριση για την οποία έχει ήδη δοθεί από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας και το Υπουργείο Πολιτισμού.



Εικόνα 16. Οθόνες από τον προσωπικό ψηφιακό χώρο του επισκέπτη.

Δουλεύοντας σε ένα καθαρά διεπιστημονικό τομέα, η συνεργασία με ειδικούς επιστήμονες ανθρωπιστικών επιστημών ήταν άκρως απαραίτητη. Πιο συγκεκριμένα, για να υλοποιηθούν τα παιχνίδια και η κινητή εφαρμογή, έπρεπε να συνεργαστούν στενά πολλαπλές ειδικότητες από ιστορικούς, αρχαιολόγους, παιδαγωγούς, ψυχολόγους, μέχρι ειδικούς στην ανάπτυξη εφαρμογών, γραφίστες κ.ά. Το πιο απαιτητικό σημείο της συνεργασίας ήταν η δημιουργία των αφηγήσεων της κινητής εφαρμογής. Για τις μικρές αυτές αφηγήσεις, έπρεπε να υπάρχει διαρκής συνεργασία με ειδικούς επιστήμονες από πανεπιστήμια, αλλά και από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας. Η διαδικασία ήταν πολύπλοκη, αφού έπρεπε να εντοπιστούν τα φυσικά αντικείμενα, τα ψηφιακά αντικείμενα, οι εννοιολογικές συνδέσεις μεταξύ τους, οι συνδέσεις με σύγχρονα κοινωνικά ζητήματα, οι συνδέσεις με άλλους χώρους και συλλογές, κ.λπ.

Τέλος, θεωρούμε ότι η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε είναι ενδεδειγμένη για μικρού και μεσαίου μεγέθους μουσεία, τα οποία συνήθως δεν έχουν τη δυνατότητα της συχνής αλλαγής της φυσικής έκθεσης και του πληροφοριακού υλικού τους και πολλές φορές αντιμετωπίζονται ως μουσεία με «φτωχή» συλλογή και εμπειρία επισκέπτη. Η παροχή πολύμορφου ψηφιακού περιεχομένου, όπως παρουσιάστηκε, μπορεί να εμπλουτίσει σημαντικά την εμπειρία του χρήστη. Αυτό φυσικά δεν αποκλείει την εφαρμογή της μεθοδολογίας και σε μεγαλύτερα μουσεία, καθώς δύναται σε κάθε περίπτωση να εμπλουτίσει το περιεχόμενο του μουσείου και να υποβοηθήσει την εμπειρία του χρήστη. Επίσης, η οργάνωση της πληροφορίας σε πολλαπλές συνδεδεμένες θεματικές ενότητες αυξάνει την πιθανότητα επανάληψης της επίσκεψης, καθώς ο επισκέπτης έχει τη δυνατότητα σε κάθε επίσκεψη να απολαμβάνει μία διαφορετική αφήγηση.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε θερμά την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας, το προσωπικό και την προϊσταμένη, κ. Άννα Καραπαναγιώτου, για την εξαιρετική συνεργασία στα πλαίσια του έργου. Επίσης, ευχαριστούμε θερμά τον κ. Γιάννη Αγγελάκο για τη γραφιστική επιμέλεια της εφαρμογής και του παιχνιδιού διαφυγής. Η παρούσα έρευνα έλαβε χρηματοδότηση από την Ευρωπαϊκή Ένωση και από το πρόγραμμα Horizon 2020 για την έρευνα και καινοτομία, με αριθμό χρηματοδότησης No. 693150.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Anderson, L. W. & D. Krathwohl (Επιμ.). (2001). A Taxonomy for learning, teaching, and assessing: A revision of bloom's taxonomy of educational objectives. *New York*, <http://coe.sdsu.edu/eet/Articles/bloomrev/index.htm>.
- Antoniou, A. (2018). Predicting Cognitive Profiles from a Mini Quiz: A Facebook Game for Cultural Heritage. Στο *International Conference on Games and Learning Alliance* (σσ. 422-425). Cham: Springer.
- Bampatzia, S., Bourlacos, I., Antoniou, A., Vassilakis, C., Lepouras, G. & Wallace, M. (2016). Serious games: Valuable tools for cultural heritage. Στο *International Conference on Games and Learning Alliance* (σσ. 331-341). Cham: Springer.

- Bloom, B. S. (1956). *Taxonomy of educational objectives (20-24)*. Vol. 1: Cognitive domain. New York: McKay.
- Poulopoulos, V., Vassilakis, C., Antoniou, A., Lepouras, G., Theodoropoulos, A., & Wallace, M. (2018). The Personality of the Influencers, the Characteristics of Qualitative Discussions and Their Analysis for Recommendations to Cultural Institutions, *Heritage*, 1(2), 239-253.
- Soren, B. J. (2009). Museum experiences that change visitors. *Museum Management and Curatorship*, 24(3), 233-251.
- Wiemker, M., Elumir, E. & Clare, A. (2015). *Escape room games*. *Game Based Learning*, 55.

Νέοι φορείς πολιτισμικής πολιτικής στην Ελλάδα της κρίσης: πολυμορφία και προοπτικές

Ελένη Πετρίτση

Θεατρολόγος, Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια - Τμήμα Θεατρικών Σπουδών Ε.Κ.Π.Α.
eleni_petritsi@yahoo.gr

Ιωάννης Κάππας

Θεατρολόγος, Υποψήφιος Διδάκτωρ - Τμήμα Θεατρικών Σπουδών Ε.Κ.Π.Α.,¹
kappas.ioannis@gmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Με την παρούσα μελέτη επιχειρείται μια εισαγωγική παρουσίαση και χαρτογράφηση των νέων εστιών πολιτισμού που ξεκίνησαν να δραστηριοποιούνται στην Αθήνα κατά την περίοδο της κρίσης. Σε αυτές περιλαμβάνονται το Πολιτιστικό Κέντρο του Ιδρύματος Μιχάλης Κακογιάννης, η Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών του Κοινωνοφελούς Ιδρύματος Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης και το Κέντρο Πολιτισμού Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος (ΚΠΙΣΝ).

Βασικός στόχος της ερευνητικής απόπειρας είναι να διερευνήσει την πολιτική, την ταυτότητα και τις κατευθύνσεις των νέων κοιτίδων πολιτισμού, αλλά και τον δυναμικό ρόλο που ανέλαβαν στη διαμόρφωση και τη διανομή της δημόσιας κουλτούρας. Αυτός ο στόχος εντάσσεται στο πλαίσιο της ευρύτερης ανάγκης πολιτισμικής ανάλυσης, που η κρίση έχει καταστήσει αναγκαία, προκειμένου να απαντηθεί το ερώτημα σχετικά με το τί τελικά άλλαξε στο σώμα της πολιτισμικής ζωής εντός και λόγω της κρίσης. Οι οργανισμοί αναφοράς, με γνώμονα τόσο τον νέο συσχετισμό δυνάμεων και δρώντων στο πολιτιστικό πεδίο όσο και το συρρικνωμένο πολιτισμικό πρόγραμμα του θεσμικού διαχειριστή της κουλτούρας, του κράτους, παρουσιάζουν, παρά τη βραχύβια πορεία τους, μια νέα πρόταση στη χάραξη πολιτιστικής πολιτικής και διαχείρισης.

Η νέα αυτή προσέγγιση μελετάται μεθοδολογικά ως προς τον επανα-προσδιορισμό της έννοιας της κουλτούρας και του πολιτισμικού κεφαλαίου που οι φορείς πρεσβεύουν και διαχειρίζονται αντίστοιχα, μέσα από ένα πολιτιστικό πρόγραμμα που υπερβαίνει τις παραδοσιακές πρακτικές, τις συμβατικές ταξινομήσεις και στρατηγικές καθώς και ως προς τον κοινωνικό ρόλο που αυτοί αναλαμβάνουν σε σχέση με τις ομάδες κοινού στις οποίες απευθύνονται.

Στα συμπεράσματα γίνεται μια πρώτη αποτίμηση τού μέχρι σήμερα ρόλου των οργανισμών στο πολιτισμικό γίνεσθαι της χώρας και στην καλλιέργεια μιας πολιτισμικής δημοκρατίας χωρίς διακρίσεις, προκαταλήψεις και στερεότυπα, σύμφωνη με τις ευρωπαϊκές διακηρύξεις. Έχει ανάγκη η Αθήνα, ως μια σύγχρονη ευρωπαϊκή πρωτεύουσα, αυτού τους είδους τα πολιτισμικά κέντρα; Είμαστε έτοιμοι να εισέλθουμε

¹ «Η παρούσα εργασία υλοποιήθηκε με υποτροφία του ΙΚΥ η οποία χρηματοδοτήθηκε από την Πράξη «ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΥ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΔΥΝΑΜΙΚΟΥ ΜΕΣΩ ΤΗΣ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗΣ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ» από πόρους του ΕΠ «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση», 2014-2020».

στη μετά την κρίση εποχή, σε μια σύμπραξη όλων των δρώντων του πολιτιστικού πεδίου για μια δυνάμει αλλαγή πολιτισμικού παραδείγματος;

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: *Κουλτούρα, Κρίση, Πολιτιστική πολιτική, Πολιτιστικά ιδρύματα, Πολιτισμικό κεφάλαιο*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Με την μελέτη αυτή γίνεται μια προσπάθεια να ιχνηλατηθεί το πεδίο του πολιτισμού στην Ελλάδα κατά την περίοδο της κρίσης, δηλαδή από το 2010 μέχρι και σήμερα (2019), την προς την έξοδο από την κρίση περίοδο. Συγκεκριμένα η έρευνα θα εστιάσει στη μελέτη τριών νέων πολιτιστικών θεσμών που ξεκίνησαν τη λειτουργία τους μέσα στα χρόνια της κρίσης, το Κέντρο Πολιτισμού του Ιδρύματος Μιχάλης Κακογιάννης (IMK) τον Μάρτιο του 2010, τη Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών στα τέλη του 2010, και στην ιδιάζουσα περίπτωση της σύμπραξης δημοσίου και ιδιωτικού τομέα, το Κέντρο Πολιτισμού Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος (ΚΠΙΣΝ). Για το ΚΠΙΣΝ υπογράφηκε μνημόνιο συνεργασίας με την ελληνική πολιτεία το 2007, προ κρίσης, η σχετική σύμβαση το 2009, το 2012 ξεκίνησαν οι εργασίες ανέγερσης και τελικά εγκαινίασε τη λειτουργία του το 2017². Στόχος είναι να αναλύσουμε και να στοχαστούμε τις αλλαγές και μεταλλάξεις που ενδεχομένως προέκυψαν πρώτον σε επίπεδο πολιτισμικής παραγωγής και δεύτερον σε επίπεδο σχεδιασμού πολιτιστικής πολιτικής στην Ελλάδα από τους παλιούς και τους νέους δρώντες που εισήλθαν στο πολιτιστικό πεδίο.

Η οικονομική κρίση που έπληξε όλη την Ευρώπη και κυρίως τις χώρες του Νότου, έφερε άμεσες μειώσεις στους προϋπολογισμούς σχεδόν όλων των ευρωπαϊκών κρατών σε σχέση με τον πολιτισμό (Bonet, Donato, 2011). Η Ελλάδα φυσικά δεν θα μπορούσε να αποτελεί εξαίρεση, με αποτέλεσμα από το 2010 και έπειτα, να μειώνονται δραματικά οι προϋπολογισμοί της για τον πολιτισμό σε ποσοστό σχεδόν 45%³. Ως εκ τούτου ένας μεγάλος αριθμός πολιτιστικών φορέων -θέατρα και θίασοι, ομάδες χορού, φεστιβάλ, μουσεία, πολιτιστικά ιδρύματα- δέχθηκαν άμεσα τον αντίκτυπο αυτών των περικοπών. Συγκεκριμένα, στον τομέα του θεάτρου και του χορού η στήριξη της ελληνικής πολιτείας αποσύρθηκε εντελώς, παγώνοντας τις επιχορηγήσεις από το 2012 έως το 2016, οι οποίες επανήλθαν ωστόσο δραματικά μειωμένες⁴.

Μέσα σε αυτό το αιφνιδίως μεταβαλλόμενο οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο, ο πολιτισμός και

2 23/02/2019, «Το Κέντρο Πολιτισμού Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος, Δικό Σας!», στο <https://www.snfcc.org/nea/kentro-politismoy-idryma-stayros-niarhos-diko-sas/1233> (πρόσβαση 14/03/2019).

3 Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το 2010 ορίστηκε στο ποσό των 670.000.000 ευρώ ενώ το 2019 στο ποσό των 349.000.000 ευρώ. Βλ. ν. 1813, (ΦΕΚ 236 Α', 28.12.2010) και ν. 4584, (ΦΕΚ 213 Α', 19.12.2018).

4 Για το 2019 βλ.: 21/08/2019, «Επιχορηγήσεις επαγγελματικών θεατρικών σχημάτων του ελεύθερου θεάτρου την καλλιτεχνική περίοδο 2019-2020», στο <https://www.culture.gr/el/Information/SitePages/view.aspx?nID=2916> και 19/09/2019, «Επιχορηγήσεις ομάδων κλασικού και σύγχρονου χορού για την παραγωγή παραστάσεων καλλιτεχνικής περιόδου 2019-2020», στο <https://www.culture.gr/el/Information/SitePages/view.aspx?nID=2963> (πρόσβαση 20/09/2019). Για το 2018 βλ.: 09/08/2018, «Το ΥΠΠΟΑ επιχορηγεί 81 επαγγελματικά σχήματα ελεύθερου θεάτρου», στο <https://www.culture.gr/el/information/SitePages/view.aspx?nID=2334> & 07/08/2018, «Υο Υπουργείο πολιτισμού και αθλητισμού επιχορηγεί 26 ομάδες χορού», στο <https://www.culture.gr/el/information/SitePages/view.aspx?nID=2332> (πρόσβαση 11/05/2019). Για το 2017 βλ.: 25/07/2017, «ΤΟ ΥΠΠΟΑ επιχορηγεί 80 επαγγελματικά σχήματα του Ελεύθερου Θεάτρου», στο <http://www.culture.gr/el/information/SitePages/view.aspx?nID=1988> & 24/07/0017, «Το ΥΠΠΟΑ επιχορηγεί 30 Ομάδες Χορού», στο <https://www.culture.gr/el/Information/SitePages/view.aspx?nID=1987> (πρόσβαση 11/05/2019).

οι δρώντες εντός αυτού επινοούν έναν νέο μηχανισμό ανταπόκρισης και επιβίωσης στις νέες «προκλητικές» συνθήκες. Πλάι στους νέους φορείς πολιτισμού που αναφύονται εντός των μεταβαλλόμενων κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών αλλαγών, ξεχωρίζει επίσης ο ενδυναμωμένος ρόλος της κοινωνίας των πολιτών και των συνακόλουθων πρωτοβουλιών της καθώς και του αυτοδύναμου «πολιτιστικού πειραματισμού» από την κοινότητα των καλλιτεχνών, με αποτέλεσμα να επανανοηματοδοτείται εκ των έσω το πολιτισμικό κεφάλαιο και η έννοια της κουλτούρας στην Ελλάδα κατά την περίοδο της κρίσης, χωρίς αυτή να ταυτίζεται και να περιορίζεται στις τέχνες και σε θέματα αισθητικής (Williams, 1994· Πασχαλίδης, Χοντολίδου, 2001).

ΚΕΝΤΡΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΑΚΟΓΙΑΝΝΗΣ (ΙΜΚ)⁵

Το Ίδρυμα Κακογιάννη, μια ιδιωτική πρωτοβουλία, στηριζόμενο αρχικά σε προικώα ιδιωτικά κεφάλαια έθεσε ως ειδικό σκοπό του τη διαφύλαξη του έργου του σκηνοθέτη Μιχάλη Κακογιάννη και της συλλογικής μνήμης γύρω από αυτό⁶. Για τον σκοπό αυτό χάραξε την πολιτική του πάνω σε δυο θεματικούς άξονες: το αρχαίο δράμα και τον κινηματογράφο, τομείς των καλλιτεχνικών ενδιαφερόντων του Κακογιάννη. Χωρίς να προβαίνει το ίδιο στην καλλιτεχνική παραγωγή παραστάσεων τις περισσότερες φορές αλλά λειτουργώντας κυρίως με το μοντέλο της συμπαραγωγής μέσω της εκμίσθωσης των θεατρικών σκηνών του, κατάφερε να αποτελέσει έναν νέο σημαντικό πόλο έλξης για μια μεγάλη βεντάλια καλλιτεχνικών ομάδων και μεμονωμένων καλλιτεχνών του θεάτρου και χορού, οι οποίοι βρήκαν έναν καινούργιο και καλά εξοπλισμένο χώρο υλοποίησης των παραστάσεών τους.

Στην πορεία το ίδρυμα προέκρινε ως βασικές πηγές χρηματοδότησης τα ευρωπαϊκά προγράμματα ΕΣΠΑ και το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης προκειμένου να υλοποιήσει προγράμματα που συνδύαζαν την εκπαίδευση με την καλλιτεχνική παραγωγή, τα καλλιτεχνικά εργαστήρια και τα επιμορφωτικά σεμινάρια με την παρουσίαση θεατρικών παραστάσεων και με απώτερο στόχο την προώθηση και ενίσχυση της ευρωπαϊκής κουλτούρας και της πολιτισμικής ένωσης. Συγκεκριμένα τα χρόνια της κρίσης υλοποιήθηκαν τα Προγράμματα-Πράξεις «*Το αρχαίο Δράμα στο σχολείο του 21^{ου} αιώνα*», «*Αρχαίο Δράμα: Επιρροές και Σύγχρονες προσεγγίσεις*» (ΕΣΠΑ 2007-2013) και το πρόγραμμα συνέχεια αυτού «*Καθιέρωση και Προβολή Διεθνών Θεσμών Σύγχρονου Πολιτισμού στην Αττική*» (2017-2019), με θεσμό το «*Αρχαίο Δράμα: Διεπιστημονικές και Διακαλλιτεχνικές Προσεγγίσεις* (2017-2020)⁷.

Τα προγράμματα αυτά υλοποιούνται με εταίρους από το εξωτερικό, οι οποίοι είναι τις περισσότερες φορές πανεπιστημιακά ιδρύματα και οι καλλιτεχνικές ομάδες που σχετίζονται με τα ιδρύματα αυτά, όπως το Πανεπιστήμιο του Stanford, του Leeds, της Ιερουσαλήμ, της Φινλανδίας, της Γαλλίας και της Γερμανίας. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι ο νέος αυτός πολιτιστικός φορέας της Αθήνας, διευρύνει τον καλλιτεχνικό ορίζοντα της πόλης προσφέροντας στο κοινό πειραματικό θέατρο υψηλού επιπέδου από το εξωτερικό και προσκαλεί τους νέους να συμμετάσχουν δωρεάν στις δράσεις αυτές.

5 <https://www.mcf.gr> (πρόσβαση 14/03/2019).

6 <https://www.mcf.gr/index.php/el/dioikisi-idrymatos> (πρόσβαση 14/03/2019).

7 <https://www.mcf.gr/index.php/el/to-idryma/95-imk-kai-europaika-programmata> (πρόσβαση 14/05/2019).

Ορμώμενος από την ελληνική πολιτιστική κληρονομιά και την παράδοση στο αρχαίο δράμα υιοθετεί μια πολιτική εξωστρέφειας, μια πολιτική που γεφυρώνει το παρελθόν με το παρόν, τη σύγχρονη πραγματικότητα και συμβάλλει στον εμπλουτισμό και τον πλουραλισμό της καλλιτεχνικής ζωής της Αθήνας στην καρδιά της κρίσης. Δίνει ευκαιρίες σε νέους να μάθουν, να συνεργαστούν και να πειραματιστούν, πάνω σε θέματα πολιτισμού και αναδεικνύει την Αθήνα σε σημείο αναφοράς για την έρευνα, τη μελέτη και την πρακτική του Αρχαίου Δράματος για την οποία το ελληνικό κράτος δεν έδειξε ουσιαστικό ενδιαφέρον.

ΣΤΕΓΗ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΕΧΝΩΝ⁸

Και στην περίπτωση της Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών, έχουμε ένα παράδειγμα μιας μεγάλης επένδυσης στον τομέα του πολιτισμού από ιδιωτικό κεφάλαιο και ενός σύγχρονου πολυχώρου, η έναρξη της λειτουργίας του οποίου συμπίπτει με την αρχική φάση της κρίσης στη χώρα μας. Η Αθήνα για πρώτη φορά μέσα στην κρίση θα αποκτούσε έναν ιδιωτικό πολιτιστικό οργανισμό με πλούσια και πολυδιάστατη καλλιτεχνική παραγωγή ο οποίος ευαγγελιζόταν μέσα στην κρίση να αποκτήσει πρωταγωνιστικό χαρακτήρα στην παραγωγή πολιτισμικού προϊόντος. Το Κοινωφελές Ίδρυμα Αλέξανδρος Α. Ωνάσης⁹, με έδρα τη Βαντούζ στο Λιχτενστάιν, με το Πολιτιστικό του Κέντρο στη Νέα Υόρκη και γραφεία στην Αθήνα και με κεντρικό άξονα κοινωνικής προσφοράς το πρόγραμμα υποτροφιών Ελλήνων σπουδαστών, φέρνει ευθύς εξαρχής έναν αέρα εξωστρέφειας και προβολής του ελληνικού πολιτισμού στην Ευρώπη και την Αμερική, και από εκεί σε όλον τον κόσμο με τη μορφή διαπολιτισμικού διαλόγου. Εκτός του τομέα της εσωτερικής πολιτιστικής πολιτικής, ο κομβικός και πολλά υποσχόμενος τομέας της ελληνικής εξωτερικής πολιτιστικής πολιτικής που χλωαίνει εδώ και πολλά χρόνια λόγω της αδυναμίας της ελληνικής πολιτείας να διαγράψει μια ριζοσπαστική πολιτική, φαίνεται να βρίσκει το 2011, τελικά μια Στέγη.

Η έναρξη λειτουργίας αυτού του νέου πολιτιστικού χώρου σηματοδότησε το άνοιγμα σε ένα νέο, ευρύ φάσμα πολιτιστικής παραγωγής. Από την έναρξη της δραστηριότητας της έως σήμερα, η Στέγη έχει υλοποιήσει έναν τεράστιο όγκο, πρωτόγνωρο για τα ελληνικά δεδομένα, παραγωγών που αφορούν το θέατρο, τον χορό, τη μουσική, τον κινηματογράφο, τα εικαστικά, το πάντρεμά των τεχνών με την ψηφιακή τεχνολογία, που αθροιστικά κάθε χρονιά μπορεί να ξεπερνούν και τις 100 καλλιτεχνικές παραγωγές/project. Οι μετακλήσεις σπουδαίων καλλιτεχνών, εκφραστών πρωτοποριακών καλλιτεχνικών ρευμάτων στην Ευρώπη και σε όλο τον κόσμο, όπως ο Κριστόφ Βαρλικόφσκι, ο Σάιμον Μακ Μπέρνι, ο Ζοέλ Πομμερά, η Μαρίνα Αμπράμοβιτς, ο Ρόμπερτ Λεπάζ και άλλοι πρωτοποριακοί καλλιτέχνες από το Ιράν, την Ιαπωνία, τις ΗΠΑ ήταν ένα νέο στοιχείο για την ελληνική πολιτιστική πραγματικότητα, με μοναδική ίσως εξαίρεση το μικρότερης κλίμακας έργο μετακλήσεων ξένων παραγωγών του Ελληνικού Φεστιβάλ κατά τη θερινή περίοδο. Με αφορμή την αναφορά στο Ελληνικό Φεστιβάλ, ενδιαφέρον έχει η ανάπτυξη συνεργειών του δημόσιου αυτού πολιτιστικού θεσμού με το Ίδρυμα Ωνάση και τη Στέγη για τη συμπαραγωγή καλλιτεχνικών δράσεων μεταξύ των δύο φορέων και τη φιλοξενία τους στον χώρο της Στέγης¹⁰, καθώς και της

8 <https://www.onassis.org/initiatives/onassis-stegi/> (πρόσβαση 14/03/2019).

9 <https://www.onassis.org> (πρόσβαση 14/03/2019).

10 Βλ. «Το ONASSIS AIR συνεργάζεται με το Φεστιβάλ Αθηνών στο «Εργαστήριο». Έξι ημέρες, τρεις εντατικοί κύκλοι», στο <https://www.onassis.org/el/news/onassis-air-collaborates-athens-festival-workshop> & «Το Εργαστήριο: Συνεργ

χρηματοδότησης του Θεάτρου Τέχνης, με ένα μεγάλο ποσό εν είδει χορηγίας για την ανακαίνιση των σκηνών του θεάτρου και του εξοπλισμού του¹¹.

Αυτό όμως στο οποίο αξίζει να σταθούμε ακόμη περισσότερο είναι δύο καινοτόμα στοιχεία που εισήγαγε η Στέγη. Το πρώτο, όπως προαναφέρθηκε, είναι η εξαγωγή των παραστάσεων της στο εξωτερικό: Στα οκτώ χρόνια λειτουργίας της πάνω από 50 παραγωγές χορού και θεάτρου έχουν παρουσιαστεί σε Φεστιβάλ και θέατρα του εξωτερικού στο πλαίσιο του προγράμματος εξωστρέφειας.¹² Στα χρόνια της κρίσης οποιαδήποτε ενέργεια από τη μεριά του κράτους για την εξαγωγή θεατρικών παραστάσεων στο εξωτερικό είχε εκλείψει. Το δεύτερο είναι ότι η Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών αποπειράθηκε τα τελευταία χρόνια να νοηματοδοτήσει εκ νέου τον όρο *πολιτισμός*, διευρύνοντάς τον πέρα από τα όρια των τεχνών.

Το μότο που υιοθετήθηκε από τη Στέγη «*Ο Πολιτισμός δεν είναι μόνο η τέχνη. Είναι τρόπος ζωής*» παραπέμπει -τουλάχιστον σε ένα πλαίσιο προθέσεων και στοχεύσεων που αξίζει να κριθεί και στο επίπεδο των αποτελεσμάτων- στην ενσωμάτωση πολλών πτυχών της ζωής, της καθημερινής κουλτούρας και της πολιτισμικής διαφορετικότητας έτσι όπως αναδύεται μέσα από τον ανοιχτό διάλογο με όλους τους τομείς που συναπαρτίζουν το κοινωνικό πεδίο. Αυτή η ιδέα της διεύρυνσης της έννοιας του πολιτισμού και της κουλτούρας, είναι εξάλλου ένα παλαιό ζητούμενο για τον μεταπολεμικό κόσμο που έχει τις ρίζες του στη δεκαετία του '50 και που αποκρυσταλλώθηκε κατά τις δεκαετίες '60 και '70 μέσα από τα διάφορα κοινωνικά κινήματα (Ζορμπά, 2016).

Η προσκόλληση της έννοιας του πολιτισμού στις αρχαιότητες και την πολιτιστική μας κληρονομιά, είναι κάτι που έχει στιγματίσει την πολιτιστική πολιτική στην Ελλάδα από την αρχή της συγκρότησης του ελληνικού κράτους. Το αφήγημα της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους και η συγκρότηση της εθνικής μας ταυτότητας πάνω στα σπαράγματα του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού εξακολουθεί να χαράσσει την πολιτική για τον πολιτισμό μέχρι σήμερα, υποβαθμίζοντας την αξία του σύγχρονου ελληνικού πολιτισμού, του σύγχρονου αναδυόμενου πολιτισμικού κεφαλαίου.

Η Στέγη οργανώνοντας ένα πολύπτυχο διαλέξεων και συζητήσεων αποπειράται να βγει από την κοινωνική απομόνωση στην οποία βρίσκονται πολλοί πολιτιστικοί οργανισμοί της χώρας και να ανοίξει έναν δίαυλο επικοινωνίας με την πόλη και με ό,τι συμβαίνει σε αυτήν, μετουσιώνοντας εν συνεχεία το υλικό αυτό σε καλλιτεχνικά projects. Μια απόπειρα συγκερασμού μιας πολιτικής διπλής κατεύθυνσης top-down και bottom-up. Καλλιτέχνες, ερευνητές, επιστήμονες, συγγραφείς προσκαλούν το κοινό να συζητήσει μαζί τους για θέματα που ξεπηδούν από την επικαιρότητα αλλά που ταυτόχρονα αγγίζουν διαχρονικές ανησυχίες του ανθρώπου, όπως είναι η έννοια της δημοκρατίας, της ταυτότητας, του φύλου και του σώματος, της αισθητικής, της ζωής στις πόλεις της ψυχολογίας κ.ά..

Επίσης, στο ίδιο αυτό πλαίσιο δόθηκε βήμα σε κοινωνικές ομάδες που άλλοι φορείς δεν είχαν

γασία του Φεστιβάλ Αθηνών με το διεθνές πρόγραμμα Onassis AiR του Ιδρύματος Ωνάση», στο http://greekfestival.gr/festival_events/to-ergastirio/ (πρόσβαση 14/05/2019).

11 «Θέατρο Τέχνης Κάρολος Κουν - Εργασίες ανακαίνισης», στο [https://www.snf.org/el/dorees/apodektes/th/theatro-tehnis-karolos-koun/](https://www.snf.org/el/dorees/apodektes/th/theatro-tehnis-karolos-koun/ergasies-anakainisis/) - <https://www.snf.org/el/dorees/apodektes/th/theatro-tehnis-karolos-koun/> (πρόσβαση 17/04/2019).

12 «Εξωστρέφεια - Η Ελλάδα στα καλύτερά της», στο <https://www.onassis.org/el/onassis-stegi/onassis-cultural-export-program> (πρόσβαση 14/03/2019).

δώσει προτεραιότητα τα προηγούμενα χρόνια, όπως οι έφηβοι με τις πνευματικές και καλλιτεχνικές τους ανησυχίες, τα άτομα με αναπηρία (νοητική ή σωματική) έχοντας σταθερά και πολύ συγκροτημένα κάθε χρόνο ένα πολυδιάστατο πρόγραμμα εκπαιδευτικών προγραμμάτων¹³ σε σχέση με το θέατρο, τη μουσική τον χορό, τα εικαστικά, αξιοποιώντας δηλαδή την τέχνη ως εργαλείο για τη διευκόλυνση της επικοινωνίας με τις ανάγκες, τις ιδέες, τις δυνατότητες και τη δημιουργικότητα αυτών των ομάδων, ενισχύοντας εντέλει την πρόσβαση άνευ αυστηρών ορίων και την κοινωνική αλληλεγγύη.

ΚΕΝΤΡΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΙΔΡΥΜΑ ΣΤΑΥΡΟΣ ΝΙΑΡΧΟΣ (ΚΙΠΣΝ)¹⁴

Η συνεργασία του ελληνικού δημοσίου με το ιδιωτικό τομέα, συγκεκριμένα με το Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος¹⁵, αποτέλεσε ένα ιδιαίτερο μοντέλο πολιτιστικής πολιτικής και συνεργασίας στον τομέα του πολιτισμού στη χώρα μας, με στόχο την παροχή υποδομών στον τομέα του πολιτισμού για λογαριασμό του ελληνικού δημοσίου. Δεν ήταν η πρώτη φορά, καθώς είχε προηγηθεί η περίπτωση του Οργανισμού Μεγάλου Μουσικής Αθηνών (ΟΜΜΑ)¹⁶, με τα δυσάρεστα ωστόσο αποτελέσματα κακοδιαχείρισης.

Το εγχείρημα προέβλεπε τη μετεγκατάσταση εκτός του κέντρου της πόλεως, στο νέο Κέντρο Πολιτισμού Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος, δύο μεγάλων δημόσιων πολιτιστικών οργανισμών της Εθνικής Βιβλιοθήκης και της Εθνικής Λυρικής Σκηνής, οι οποίοι θα πλαισιώνονταν από το Πάρκο Σταύρος Νιάρχος. Το Ίδρυμα αναγνωρίζοντας τα προβλήματα χώρου και τη δυσμενή οικονομική κατάσταση του παρελθόντος οραματίστηκε τη μετεγκατάσταση των δύο φορέων, προκειμένου οι φορείς να καταστούν βιώσιμοι και να συμβαδίσουν με τις εξελίξεις και τις παρεχόμενες υπηρεσίες σε αντίστοιχους φορείς του εξωτερικού. Έτσι μέσα στα χρόνια της κρίσης το Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος αποπερατώνει τις εργασίες του μεγάλου αυτού έργου και το παραχωρεί στο ελληνικό δημόσιο το 2017, όταν εγκαινιάζεται και η λειτουργία του.

Η συγκεκριμένη σύζευξη ιδιωτικού-δημοσίου, και η προοπτική της σταδιακής ανάληψης εκ μέρους του ελληνικού δημοσίου του συνολικού κόστους συντήρησης και λειτουργίας αυτής της κοιτίδας πολιτισμού και χάραξης μιας βιώσιμης πολιτιστικής πολιτικής ανέδειξε την προβληματική νομοθεσία για την πολιτιστική χορηγία. Παρά τον νόμο του 3525/07¹⁷ και την τροποποίηση του 2010¹⁸, το ποσό των χορηγιών που εκπίπτει από το φορολογητέο εισόδημα των εταιρειών δεν μπορεί να υπερβαίνει το 10% του συνολικού εισοδήματος της εταιρείας-χορηγού, ποσοστό που φαίνεται ότι δεν διευκολύνει ουσιαστικά την επένδυση σε αυτόν τον τομέα, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις των μικρών ιδιωτικών πολιτιστικών φορέων, που προσπαθούσαν να επιβιώσουν με τα μειωμένα εισοδήματά τους από τα εισιτήρια κατά την περίοδο της κρίσης.

13 «Εκπαιδευτικά Προγράμματα: Πρώτα ζεις, μετά κατανοείς», στο <https://www.onassis.org/el/initiatives/onassis-educational-programs/> (17/04/2019).

14 <https://www.snfcc.org> (πρόσβαση 14/03/2019).

15 <https://www.snf.org> (πρόσβαση 14/03/2019).

16 <http://www.megaron.gr> (πρόσβαση 14/03/2019).

17 Βλ. ν. 3525, (ΦΕΚ 16 Α', 26.01.2007).

18 ν. 3842, άρ. 11, παρ. 4, (ΦΕΚ 58 Α', 23.04.2010).

Στη συγκεκριμένη περίπτωση της λειτουργίας του Κέντρου Πολιτισμού Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος, η νομοθεσία ορίζει πως «οι κάθε είδους χορηγίες, που δίδονται υπέρ του Οργανισμού από οποιοδήποτε φυσικό ή νομικό πρόσωπο, απαλλάσσονται από κάθε είδους φόρο»¹⁹. Σε αυτό το πλαίσιο το Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος αποτελεί αποκλειστικό δωρητή του Κέντρου Πολιτισμού προσφέροντας ετησίως €5 εκατομμύρια για τη λειτουργία του και την πραγματοποίηση εκδηλώσεων και δράσεων με ελεύθερη είσοδο.

Πέρα από το νέο οικονομικό μοντέλο διαχείρισης αυτού του πολιτιστικού φορέα, σε επίπεδο πολιτιστικής παραγωγής, παρατηρείται και εδώ, όπως και στη Στέγη, ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων ενταγμένο στο πλαίσιο του πολιτισμού, όπως για παράδειγμα δράσεις αθλητικές, για την ευεξία, τη μάθηση, το βιβλίο, το περιβάλλον, τη μουσική, τον χορό, τον κινηματογράφο, τη φωτογραφία, τα εικαστικά καθώς και αντίστοιχα δωρεάν εκπαιδευτικά προγράμματα για όλες τις ηλικιακές ομάδες και το γνωστικό επίπεδο με άξονα την τέχνη, την τεχνολογία, την αρχιτεκτονική, τη φύση, ως μια ριζοσπαστική προσέγγιση της προβληματικής για την εννοιολόγηση του πολιτισμού μέσα από μια νέα γόνιμη οπτική γωνία (Τσούχλας, 2014).

Το ΚΠΙΣΝ έχει υιοθετήσει παράλληλα τους στόχους του Ο.Η.Ε.²⁰ για τη βιώσιμη ανάπτυξη έως το 2030, οι οποίοι αποτελούν μια παγκόσμια δέσμευση για τους ανθρώπους, τον πλανήτη και την ευημερία. Με όραμα τη δημιουργία ενός δημόσιου χώρου «ανοιχτού σε όλους», όπου κάθε άτομο έχει πρόσβαση σε ένα πλήθος εκδηλώσεων, το κέντρο επισκέφθηκαν, μέχρι σήμερα (σ.σ. 2019), γύρω στα 14.000 παιδιά, πάνω από 1.100 σχολεία και σχεδόν 83.000 μαθητές²¹. Επίσης, το προφίλ της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος εκσυγχρονίστηκε και αξιοποιήθηκε η τεχνολογία για τη διευκόλυνση της εξυπηρέτησης του κοινού της κι επιπλέον οργανώθηκαν παράλληλες δράσεις γύρω από το βιβλίο, τη γνώση και τη λειτουργία της Βιβλιοθήκης ως πόλου έλξης για το κοινό. Παράλληλα, η Εθνική Λυρική Σκηνή εκτός από την επιστροφή στον πυρήνα της τέχνης της όπερας και τον επαναπροσδιορισμό της ως τέχνης αιχμηρής, επιδραστικής, σημερινής και διαχρονικής, ενίσχυσε τις συμπαραγωγές με ξένους φορείς και έδωσε, παρά την κρίση, μια νέα διάσταση στις εκπαιδευτικές και κοινωνικές της δράσεις πάνω στους άξονες εκπαίδευση, κοινωνική ανταποδοτικότητα και σύγχρονη δημιουργία²².

Είναι προφανές ότι στο διάστημα της κρίσης το σκηνικό στον τομέα του πολιτισμού άλλαξε. Στα χρόνια της λιτότητας και της μείωσης της απευθείας οικονομικής υποστήριξης του πολιτισμού από το κράτος, η επένδυση του ιδιωτικού τομέα στον πολιτισμό αναβαθμίστηκε και διεκδίκησε έναν δυναμικό και πρωταγωνιστικό ρόλο, φέρνοντας στο προσκήνιο έναν νέο συσχετισμό δρώντων. Η πολιτιστική παραγωγή συναρτήθηκε οικονομικά στο τρίπτυχο δωρεών, χορηγιών και ανεπαρκούς κρατικής χρηματοδότησης. Η ταυτότητα της πολιτιστικής πολιτικής της χώρας μεταλλά-

19 Βλ. άρ. 3, παρ. 4.5 στον ν. 3785, (ΦΕΚ 138 Α', 07.08.2009).

20 Βλ. 29/06/2019, «Το ΚΠΙΣΝ και οι στόχοι Βιώσιμης Ανάπτυξης του ΟΗΕ», στο <https://www.snfcc.org/kpism-kai-oi-stohoi-viosimis-anartyxis-toy-oiie> και 14/05/2019, «Το Κέντρο Πολιτισμού Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος κόμβος βιωσιμότητας», στο <https://www.snfcc.org/nea/kentro-politismoy-idryma-stayros-niarhos-komvos-viosimotitas/1118> (πρόσβαση 14/03/2019).

21 <https://www.snfcc.org/kpism/drastiriotita/mathisi> - <https://www.snfcc.org/kpism/drastiriotita/fisi> (πρόσβαση 14/03/2019).

22 «Εκπαιδευτικές και κοινωνικές δράσεις ΕΛΣ», στο <https://www.nationalopera.gr/ekpaideusi-koinonia/ekapiseitikes-koinonikes-drases-els> (πρόσβαση 17/03/2019).

χθηκε δραστικά σε μια πρωτότυπα αντανακλαστική προσαρμογή στο νέο πλαίσιο.

Ωστόσο, ο πρωταγωνιστικός ρόλος των κοινωφελών ιδρυμάτων δεν θα μπορούσε να μην ανακινήσει τη διαχρονικά λανθάνουσα καχυποψία για την κοινωνική προσφορά που επιδιώκουν να αναπτύξουν αυτά τα ιδρύματα, τα οποία σχετίζονται με επιχειρηματικούς και οικονομικούς κολοσσοί της χώρας. Μοιραία η εν λόγω συζήτηση εστιάζεται στα Κοινωφελή(;) Ιδρύματα Αλέξανδρος Α. Ωνάσης και Σταύρος Νιάρχος. Είναι δικαιολογημένη μια τέτοια καχυποψία; Οι προθέσεις των ιδρυμάτων είναι πράγματι ειλικρινείς ή προσπαθούν να εμφιλοχωρήσουν μέσω των επενδύσεών τους, δίκην χορηγιών, στον πολιτισμό και σε άλλους τομείς και να εγκαθιδρύσουν τις οικονομικές πολιτικές τους;

Επιπλέον, σχετικά με το ίδιο το προσφερόμενο προϊόν πολιτισμού από αυτούς τους φορείς υπάρχει μια γκρίζα ζώνη η οποία θα πρέπει να διερευνηθεί ενδελεχέστερα. Παρά το άνοιγμα προς την κοινωνία που επιδιώκουν μέσω των δράσεων που αναφέρθηκαν παραπάνω, ποιό είναι τελικά το κοινό το οποίο παρακολουθεί ή δύναται να παρακολουθήσει, με βάση γεωγραφικά, οικονομικά, μορφωτικά κριτήρια, τα projects αυτών των φορέων; Μήπως τελικά οι καλλιτέχνες που επιλέγονται να δημιουργήσουν καλλιτεχνικά και οι δράσεις που προβάλλονται, συνδιαμορφώνουν και αναπαράγουν τη λεγόμενη ηγεμονική κουλτούρα, την κουλτούρα της κυρίαρχης τάξης, όπως την οραματίζονται οι επιτροπές και τα συμβούλια διοίκησης και οι ήδη καταξιωμένοι καλλιτέχνες, η οποία εν τέλει απευθύνεται κατεξοχήν σε ένα «εκπαιδευμένο» κοινό;

Δεδομένης αυτής της θεώρησης αναδύεται η ανάγκη της αλλαγής παραδείγματος (Κυήν, 2008· Μενδώνη, 2014) με μια πολιτική για τον πολιτισμό εστιασμένη περισσότερο από τα κάτω προς τα πάνω (bottom-up) και όχι το αντίστροφο. Σε αυτό το πλαίσιο το κράτος θα έχει το ρόλο του πρωταγωνιστή στη διαμόρφωση ενός πολιτισμικού πεδίου του οποίου οι πτυχές θα σχεδιάζονται με βάση τις ανάγκες του κοινού και δεν θα προσφέρονται κονσερβοποιημένες σε αυτό, απαιτώντας από το τελευταίο να τις αποκωδικοποιήσει με βάση το ελλιπές ή ατελές πολιτισμικό φορτίο που κουβαλάει. Πού έγκειται ωστόσο η αποστολή του κράτους; Ο εν γένει ρόλος του κρατικού μηχανισμού προσδιορίζεται στο να διαμορφώνει την κατεύθυνση πολιτικής και το ρυθμιστικό πλαίσιο στο δημόσιο και ιδιωτικό πεδίο δράσης, να διαθέτει τα απαιτούμενα κονδύλια όταν υπάρχει ανάγκη και να πραγματοποιεί τον υποχρεωτικό απολογιστικό έλεγχο διαχείρισης και έργων.

Η κατεύθυνση της πολιτικής σε θέματα πολιτισμού περιλαμβάνει, πέραν της ποιότητας του πολιτισμικού αγαθού και την αλληλεπίδραση του κοινού με αυτό. Το κράτος καλείται να οργανώσει κατάλληλα την πολιτική και τις δράσεις των φορέων του, ώστε οι πολίτες να έρθουν κοντά με το πολιτισμικό προϊόν -που πολλές φορές «δεν καταλαβαίνουν»- και να αλληλεπιδράσουν αποτελεσματικά μαζί του. Η σκιαγράφηση των προτιμήσεων και των αναγκών του ευρύτερου σώματος των πολιτών είναι κομβικό και απαραίτητο να γίνεται, ωστόσο, δεν πρέπει να αποτελεί τυφλό οδηγό, αλλά να λειτουργεί συνθετικά ώστε το κράτος να εφευρίσκει εκείνες τις στρατηγικές που θα εμπνεύσουν και θα κατευθύνουν τους πολίτες στο να συνδιαλλαγούν με το καλλιτεχνικό προϊόν.

Αυτή η επιδίωξη βέβαια απαιτεί την εμπλοκή και τη συνεργασία όλων των δυναμικών και παραγωγικών φορέων της κοινωνίας, (σχολικών μονάδων, Ο.Τ.Α. και ανεξάρτητων οργανισμών), ώστε από κοινού με τους καλλιτεχνικούς οργανισμούς να διαμορφώνεται μια πολιτιστική κουλτούρα την οποία οι πολίτες καλούνται να γνωρίσουν με δημιουργικό τρόπο σε όλα τα στάδια της διαδρομής της.

Μπορούμε άραγε να μιλήσουμε τελικώς ξεκάθαρα για μια μετατόπιση, κατά τα τελευταία έτη της κρίσης, προς μια αλλαγή παραδείγματος στη σύνθεση του πολιτισμικού κεφαλαίου της Ελλάδας με κατεύθυνση τον πολιτισμικό πλουραλισμό; Σε συνδυασμό με τους εσωτερικούς κλυδωνισμούς στον κοινωνικό ιστό της Ευρωπαϊκής Ένωσης, θα μπορούσε δυνητικά αυτή η αλλαγή να αποτελέσει τον αναφλεκτήρα για αλλαγές στρατηγικού χαρακτήρα στην πολιτιστική πολιτική της χώρας.

Στην παρούσα φάση, η ηγεσία του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού (ΥΠ.ΠΟ.Α.) δείχνει να αφουγκράζεται αυτές τις κοινωνικές ζυμώσεις, με τις προτεραιότητες και τις απειλές που ανακύπτουν μέσα από αυτές και να προσπαθεί να τις μετουσιώσει σε σχεδιασμό πολιτικής. Απόδειξη πως για πρώτη φορά εντός του 2019 ανακοινώθηκαν επιχορηγήσεις Σύγχρονης Καλλιτεχνικής Δημιουργίας για πολιτιστικές δράσεις και προγράμματα για Παιδιά και Εφήβους και για δράσεις και πολιτιστικά προγράμματα για την καταπολέμηση των διακρίσεων και των ανισοτήτων²³.

Το κράτος καλείται να θέσει ως προτεραιότητα τη θεσμοθέτηση γερών βάσεων στον τομέα του πολιτισμού, πάνω στις οποίες θα μπορούν να λειτουργήσουν συμπληρωματικά και όχι πρωταγωνιστικά τα ιδιωτικά κεφάλαια, χωρίς δηλαδή να αντικαθιστούν την κρατική μέριμνα. Η πρόκληση για την επαναξιολόγηση της πολιτισμικής αξίας και του συμβολικού κεφαλαίου του πολιτισμού στην Ελλάδα είναι καθοριστικής σημασίας για τη χάραξη των μελλοντικών δημόσιων πολιτικών (Guigan, 2004). Στο πλαίσιο αυτών των πολιτικών η αληθινή «πολιτισμική δημοκρατία» και η λειτουργική διασύνδεση του πολιτισμικού κεφαλαίου με τις κοινωνικές προκλήσεις και την αιεφορία είναι επιβεβλημένα.

Η διαχρονική επένδυση στην πολιτιστική κληρονομιά και το παρελθόν στην Ελλάδα βραχυκύκλωνε το σύστημα επικοινωνίας με το τώρα και τα θέματα της σύγχρονης κοινωνίας. Ως προς αυτό, η κρίση επέφερε μια αλλαγή, έστω και σε μικρό βαθμό μια αντανάκλαστική στροφή στο παρόν και στην εύρεση λύσεων υπέρβασης των δυσκολιών. Έτσι προσεγγίζουμε μέσα από το φίλτρο του πολιτισμού, το σύγχρονο κοινωνικό γίνεσθαι και συνειδητοποιούμε την ανάγκη άμεσης αξιοποίησης του πολιτισμού ως ανεξάρτητου μοχλού ανάπτυξης και κοινωνικής εξέλιξης, χωρίς αποκλεισμούς. Η προοπτική αυτής της εξέλιξης αποτιμάται ως θετική.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Bonet, L., Donato, F. (2011). The Financial crisis and its Impact on the Current Models of Governance and Management of the Cultural Sector in Europe, *ENCATC Journal of cultural management and policy*, 1(1), 4-11.
- Ζορμπά, Μ. (2016). *Πολιτική του πολιτισμού. Ευρώπη και Ελλάδα στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα*. Αθήνα: Πατάκης.
- Κυην, Thomas S. (2008). *Η Δομή των Επιστημονικών Επαναστάσεων*. Αθήνα: Σύγχρονα Θέματα.
- Mc Guigan, J. (2004). *Rethinking Cultural Policy*. London: Open University Press.

23 26/03/2019, «Πολιτισμός για παιδιά και νέους», στο <https://www.culture.gr/el/Information/SitePages/view.aspx?nlD=2654> · <https://www.culture.gr/el/service/SitePages/view.aspx?ilD=3839> (πρόσβαση 14/05/2019).

- Μενδώνη, Λ. (2014). Ο πολιτισμός απέναντι σε μια αλλαγή παραδείγματος. Στο Βουδούρη, Δ. (Επιμ.), *Διαχείριση Πολιτιστικών Οργανισμών σε περίοδο κρίσης*. Πρακτικά Διημερίδας (31 Μαΐου-1 Ιουνίου 2013). Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Σχολή Διεθνών Σπουδών, Επικοινωνίας και Πολιτισμού, Τμήμα Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού, ΠΜΣ στην Πολιτιστική Διαχείριση.
- Πασχαλίδης, Γρ., Χοντολίδου, Ελ. (Επιμ.) (2001). *Σημειωτική και πολιτισμός*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Τσούχλας, Νίκος, Β. (2014). Πολιτιστικοί οργανισμοί σε περίοδο κρίσης: Κίνδυνοι και ευκαιρίες. Στο Βουδούρη, Δ. (Επιμ.), *Διαχείριση Πολιτιστικών Οργανισμών σε περίοδο κρίσης*. Πρακτικά Διημερίδας (31 Μαΐου-1 Ιουνίου 2013). Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Σχολή Διεθνών Σπουδών, Επικοινωνίας και Πολιτισμού, Τμήμα Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού, ΠΜΣ στην Πολιτιστική Διαχείριση.
- Williams, R. (1994). *Κουλτούρα και Ιστορία*. Αθήνα: Γνώση.

Τέχνη, τεχνολογία και δημόσιος χώρος

Δρ. Αλέξανδρος Τενεκετζής

Ιστορικός Τέχνης

Μεταδιδάκτορας Ερευνητής - Παν/μιο Αιγαίου

ΣΕΠ - Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

atenekeztzis@aegean.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η χρήση της τεχνολογίας και των επιστημονικών ανακαλύψεων ήταν πάντοτε κομβικής σημασίας για την εξέλιξη και πρόοδο των τεχνών ήδη από τους αρχαίους χρόνους. Οι λύσεις που προσέφερε και προσφέρει και οι δυνατότητες που κάθε φορά ανοίγει η τεχνολογία στο πεδίο των τεχνών έχαιρε εκτίμησης και αξιοποιήθηκε από τους καλλιτέχνες όλων των εποχών και συνέβαλε σε νέα εικαστικά αποτελέσματα όχι μόνο σε τεχνικό επίπεδο αλλά και σε στυλιστικό και μορφολογικό. Ιδιαίτερα βέβαια μετά την βιομηχανική επανάσταση και ειδικά από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα η τεχνολογία άρχισε να αποτελεί και η ίδια θέμα διαπραγμάτευσης μέσα στα καλλιτεχνικά έργα.

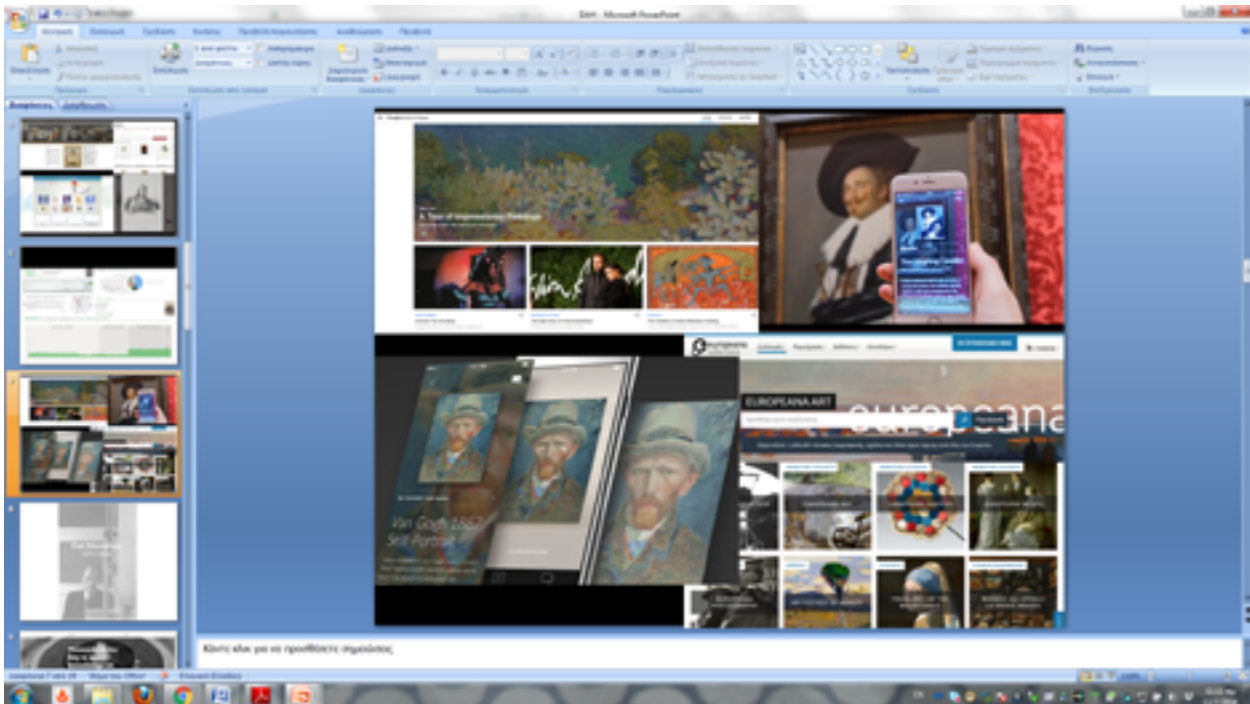
Τα τελευταία βέβαια χρόνια προστέθηκε ακόμα μια προοπτική αξιοποίησης της τεχνολογίας, αυτή της ερμηνείας, προβολής και παρουσίασης των καλλιτεχνικών δημιουργιών – με πολλές φυσικά δυνατότητες αλλά και παγίδες. Το παρόν άρθρο εξετάζει τη χρήση και την επίδραση των νέων ψηφιακών εργαλείων σε περιόδους κρίσης όπως η δική μας, που μεταλλάσσουν τον χώρο θέασης των πολιτισμικών αντικειμένων και διαμορφώνουν έναν διαφορετικό ορίζοντα υποδοχής τους, ενώ την ίδια στιγμή έχουν συνέπειες τόσο στην εννοιολόγηση των ίδιων των μουσείων όσο και στο αντικείμενο της Ιστορίας της τέχνης. Εξετάζουμε λοιπόν τον χαρακτήρα και τον ρόλο των πολιτιστικών φορέων και θεσμών σε μια εποχή που η ανοιχτή πρόσβαση και οι νέες τεχνολογίες μπορούν να συμβάλλουν στον εκδημοκρατισμό της γνώσης ή απλά στη «δημοκρατία του θεάματος». Εδώ θα εξετάσουμε τις νέες δυνατότητες για τους πολιτιστικούς οργανισμούς, τις νέες δεξιότητες των ανθρώπων τους, τους τρόπους και τις βέλτιστες διεθνείς πρακτικές που τα παραπάνω μπορούν να γίνουν πράξη, σύμφωνα και με τους όρους για μια βιώσιμη ανάπτυξη, αλλά και τους κινδύνους που ελλοχεύει η νέα πραγματικότητα, κινδύνους διολίσθησης σε μια μονοδιάστατη προσέγγιση του ανθρώπινου πολιτισμού.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Δημόσιος χώρος, τεχνολογία, μουσεία, ιστορία της τέχνης, ψηφιακή ιστορία της τέχνης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η χρήση της τεχνολογίας και των επιστημονικών ανακαλύψεων ήταν πάντοτε κομβικής σημασίας για την εξέλιξη και πρόοδο των τεχνών ήδη από τους αρχαίους χρόνους. Οι λύσεις που προσέφερε και προσφέρει και οι δυνατότητες που κάθε φορά ανοίγει η τεχνολογία στο πεδίο των τεχνών έχαιρε εκτίμησης και αξιοποιήθηκε από τους καλλιτέχνες όλων των εποχών και συνέβαλε σε νέα

εικαστικά αποτελέσματα, όχι μόνο σε τεχνικό επίπεδο αλλά και σε στυλιστικό και μορφολογικό. Ιδιαίτερα, βέβαια, μετά τη βιομηχανική επανάσταση και ειδικά από τις αρχές του 20ου αιώνα, η τεχνολογία άρχισε να αποτελεί και η ίδια θέμα διαπραγμάτευσης μέσα στα καλλιτεχνικά έργα. Ήταν, άλλωστε, η τεχνολογία που έδωσε τη δυνατότητα για την εμφάνιση και τη δημιουργία και των πρώτων μουσείων κατά τον 19ο αιώνα - αιώνα κατά τον οποίο φυσικά άρχισε να συγκροτείται ένας δημόσιος χώρος με όρους αστικής δημοκρατίας που επέτρεψε την πρόσβαση σε ένα ευρύτερο κοινό στους πολιτιστικούς θησαυρούς που είχαν ήδη από αιώνες συλλεχθεί ιδιωτικά. Τελικά, «η γέννηση του μουσείου, και δη του δημόσιου μουσείου, έμελλε να μετατρέψει τη μανία της συλλογής, τούτη την ατομική ιστορική και ψυχολογική ιδιαιτερότητα, σε παράμετρο συλλογικής πολιτιστικής ταυτότητας» (Δασκαλοθανάσης, 2015, σ. 176), ενώ συγχρόνως δόθηκε τότε η δυνατότητα για μια «ερμηνεία με βάση την ιστορία», καθώς «το δημόσιο μουσείο, στο πλαίσιο των εξελίξεων μετά τον Διαφωτισμό [απευθύνεται] σε όσο το δυνατό μεγαλύτερο κοινό ως συνέπεια του νέου διδακτικού ρόλου του αλλά και της λειτουργίας του ως μέσου εκδημοκρατισμού της ιστορίας» (Κανιάρη, 2017, σσ. 158-159).



(<https://artsandculture.google.com/>, <https://www.europeana.eu/portal/el>, <https://www.archaeology.wiki/blog/2017/03/13/new-app-provides-information-artworks/>)

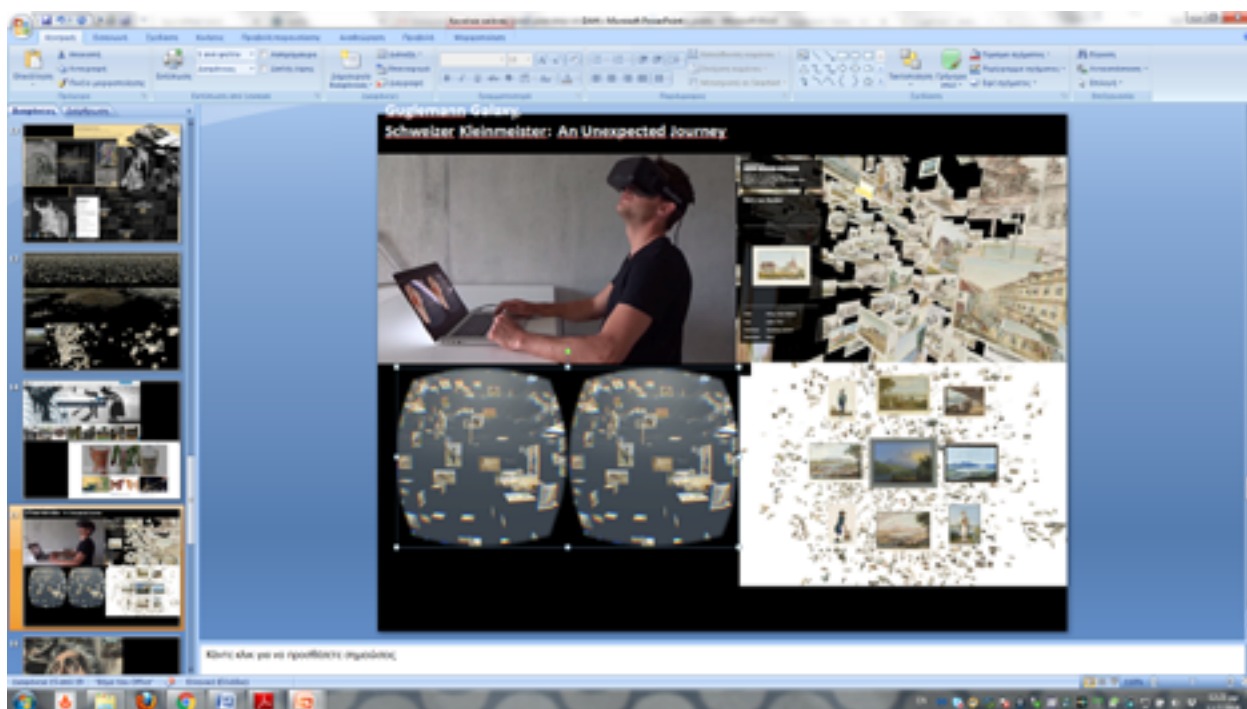
Το μουσείο, όμως, με την κλασική του έννοια, ως φυσικός χώρος διατήρησης, συντήρησης και προβολής συλλογών και εκθεμάτων πολιτιστικής και αρχαιολογικής αξίας, δημιουργεί σημαντικούς περιορισμούς. Ο βασικός λόγος είναι η μη ελκυστικότητα του πολιτιστικού περιεχομένου, σε έναν κόσμο συνεχούς ροής πληροφοριών, μιας νέας ψευδο-συλλογικότητας, όπου ο χρήστης αδυνατεί να αξιολογήσει και να κατανοήσει εύκολα το κάθε είδους περιεχόμενο (Δασκαλοθανάσης, 2015, σ. 194). Από την άλλη βέβαια, οι εικονικοί επισκέπτες (εθνικά και διεθνώς) έχουν πλέον τη δυνατότητα της επαφής με αυτούς τους θησαυρούς ανεξάρτητα από το που βρίσκονται, καθώς

«η συλλογή παύει να αποτελεί μια “υλική” μαρτυρία που αντιστέκεται στο χρόνο και η έννοια της περιοδικής έκθεσης και η ιδέα του θεάματος υποκαθιστούν τη νεότερη αντίληψη της συλλογής με μια νέα: αυτή της άυλης συλλογής» (Κανιάρη, 2017, σ. 150). Ας μην ξεχνάμε επίσης ότι, σύμφωνα με μελέτες, το 2060 οι άνω των 65 ετών θα είναι διπλάσιοι από ό,τι είναι σήμερα, πράγμα που σημαίνει μία πολύ μεγάλη πίεση και αύξηση της ζήτησης για πολιτιστικά αγαθά που φυσικά συμβαδίζει με προβλήματα προσβασιμότητας (Αυδίκος, 2018, σ. 81). Αυτοί είναι άλλωστε και οι λόγοι που το Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων (ICOM) έχει θέσει υπό κρίση έναν νέο ορισμό που δίνει έμφαση στον «κριτικό διάλογο», στην «ίση πρόσβαση του πολιτισμού για όλους τους ανθρώπους» και στη «συμμετοχικότητα» και την «ενεργή συνέργεια με και για διαφορετικές κοινότητες» (Noce, 2019), υποκαθιστώντας με αυτόν τον τρόπο την προηγούμενη λειτουργία και σκοπούς του μουσείου που κινδυνεύει να περιοριστεί στη μονοδιάστατη αναζήτηση της επικοινωνίας με το κοινό με συνέπειες τόσο για τα ίδια τα μουσεία όσο και για τις ιστορικές και εν γένει ανθρωπιστικές επιστήμες.

ΚΥΡΙΩΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ

Τα τελευταία, βέβαια, χρόνια η χρήση και η επίδραση των νέων ψηφιακών εργαλείων έχουν μεταλλάξει τον χώρο θέασης των πολιτισμικών αντικειμένων και διαμορφώνουν έναν διαφορετικό ορίζοντα υποδοχής τους, καθώς από τον δημόσιο χώρο του μουσείου μεταφερόμαστε στον ιδιωτικό χώρο της οικίας ή μιας αίθουσας διδασκαλίας που παράλληλα όμως ξαναγίνεται δημόσιος και παγκόσμιος μέσω του διαδικτύου. Βρισκόμαστε σε ένα κρίσιμο σταυροδρόμι όπου τα νέα μέσα μπορούν να αναστρέψουν τη μονοδιάστατη επικοινωνιακή λειτουργία των μουσείων ή στην καλύτερη περίπτωση τη λειτουργία τους αποκλειστικά ως χώροι θεάματος και ψυχαγωγίας μέσα στη βιομηχανία του πολιτισμού και να συνδράμουν στον διδακτικό και ερμηνευτικό τους ρόλο.

Στο διαδικτυακό μοντέλο ο επισκέπτης μπορεί για πρώτη φορά, μέσω του ηλεκτρονικού του υπολογιστή, να επισκεφθεί το μουσείο και να προσπελάσει οποιοδήποτε πολιτιστικό απόθεμα



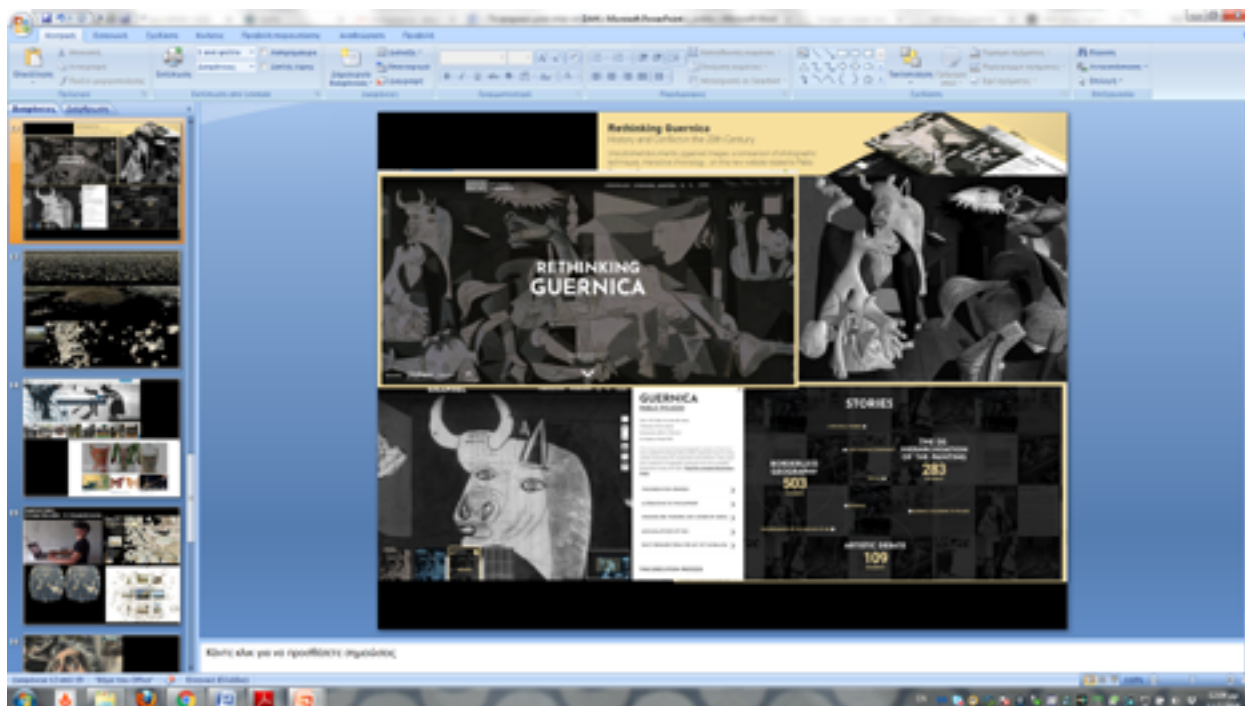
(<http://www.mathiasbernhard.ch/gugelman-galaxy/>)

(υλικό ή άυλο), να περιηγηθεί σε εκθέσεις, να περιπλανηθεί ανάμεσα στα εκθέματα – ακόμα και σε αυτά που βρίσκονται στις αποθήκες – να ακούσει και να διαβάσει αρχαιακό και ηχητικό υλικό που διαφορετικά θα ήταν απροσπέλαστο, καθιστώντας το «άυλο» πλέον μουσείο φορέα ιστορίας και δημοκρατίας, αλλά συγχρόνως και ελκυστικό «προϊόν» συνδέοντας την έννοια της ανοιχτής πρόσβασης με την έννοια του δημόσιου χώρου (Κανιάρη, 2017, σ. 155). Το ψηφιακό μουσείο είναι ένας νέος δημόσιος χώρος, ένας νέος τόπος μνήμης και ιστορικής συνείδησης που μπορεί να ξεπεράσει τα φυσικά εμπόδια μονομερών και γραμμικών ερμηνειών του παρελθόντος.

Σύμφωνα, άλλωστε, με τις κατευθύνσεις που έχουν δοθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση στη νέα περίοδο μέχρι το 2020-23 η ψηφιακή στρατηγική για τον πολιτισμό αποτελεί έξυπνη εξειδίκευση των ευρωπαϊκών κρατών και συνδέεται με τους δείκτες ψηφιακής ετοιμότητας που πρέπει κάθε χώρα να προσεγγίσει. «Με το Σχέδιο Εργασίας για τον Πολιτισμό (2015-2018), για πρώτη φορά, το συμβούλιο της Ε.Ε. υιοθέτησε απόφαση για την πολιτισμική κληρονομιά ως στρατηγικό πόρο για μια βιώσιμη Ευρώπη. Σε αυτό το πλαίσιο αντιμετωπίζει τις βασικές προκλήσεις που θέτουν οι φορείς διαχείρισης της πολιτισμικής κληρονομιάς και ανταποκρίνεται στις ανάγκες των μικρομεσαίων επιχειρήσεων και της δημιουργικής βιομηχανίας σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο, στο πλαίσιο της δημιουργίας μιας παγκόσμιας ψηφιακής αγοράς πολιτισμού» (Αγιοβλασίτης, κ.α., 2016, σ. 25).

Στο πεδίο του πολιτισμού, κατά μία έννοια φαίνεται ότι πλέον εκπληρώνεται πλήρως η ευχή και επιθυμία του André Malraux για «ένα Φανταστικό Μουσείο, που πρόκειται να ωθήσει μέχρις εσχάτων την ατελή αντιπαραβολή που είχε επιβληθεί από τα αληθινά μουσεία» (Malraux, 2007, σ. 26)· να καταφέρουν δηλαδή τα ψηφιακά μέσα να επαναφέρουν τη μυθοπλασία που χάθηκε με τη μοντέρνα τέχνη τον 19ο αιώνα και τον λειτουργικό και τελετουργικό χαρακτήρα των έργων τέχνης που με την εμφάνιση των μουσείων μετατράπηκαν από χρηστικά αντικείμενα σε πίνακες ζωγραφικής και αγάλματα (Malraux, 2007, σσ. 25, 36). Μέσα, βέβαια, σε έναν κυκεώνα πληροφοριών, οι ελεγχόμενες ψηφιακές προσεγγίσεις μπορούν να λειτουργήσουν ως νόμιμες και εύκολα προσβάσιμες πηγές πληροφόρησης, τεκμηρίωσης των συλλογών αλλά και την ανταλλαγής επιστημονικής γνώσης.

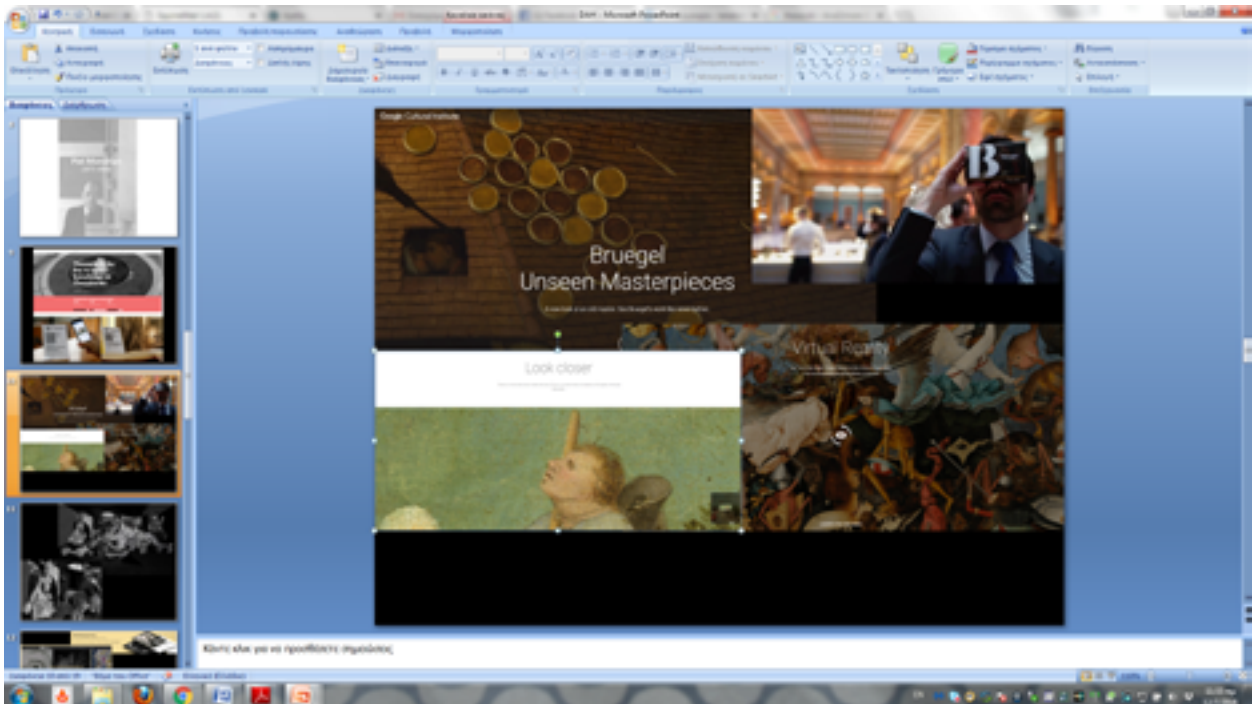
Η επίδραση, συνεπώς, των νέων τεχνολογικών επιτευγμάτων στον τρόπο θέασης και ερμηνείας των υλικών τεκμηρίων του πολιτισμού, οι δυνατότητες και οι νέοι ορίζοντες στην προσπέλαση, οργάνωση και έρευνα, η τοποθέτηση και η αντιπαράθεση με αντίστοιχα φαινόμενα μέσα σε έναν εικονικό χώρο που πλέον είναι δημόσιος, ένας δημόσιος χώρος ο οποίος μάλιστα ενισχύεται από τις συμμετοχικές τεχνολογίες και τεχνολογίες διαμοιρασμού της πληροφορίας, είναι ένα δημόσιο φαινόμενο που πρέπει να μελετηθεί, με ενδιαφέρον τόσο για την εννοιολόγηση του σύγχρονου μουσείου και της λειτουργίας του όσο και για την ίδια την Ιστορία της Τέχνης. Οι Ιστορικοί Τέχνης μόνο περιφερειακά έχουν, βέβαια, ασχοληθεί με τις επιπτώσεις όλων αυτών σε μεθοδολογικό επίπεδο, αλλά και στην ίδια την ουσία της επιστήμης. Ερωτήματα όπως το εάν και πως η χρήση των ψηφιακών μέσων επηρεάζει την οπτική μας αντίληψη, τις δεξιότητες ως προς την αναγνώριση της ποιότητας των ίδιων των έργων τέχνης ή της ερμηνευτικής διαδικασίας, αν δηλαδή ρέπουμε τελικά προς αυτό που ο Erwin Panofsky είχε ονομάσει ειρωνικά, αναφερόμενος στα φωτογραφικά αντίγραφα, «απόρριψη των πρωτοτύπων» (στο Bredekamp, 2016, σ. 103), τίθενται και θα τίθενται διαρκώς. Και αυτό θα εντείνεται, μάλιστα, από τη στιγμή που τα έργα τέχνης μετατρέπονται σε εικόνες τις οποίες ο κόσμος λατρεύει και χρησιμοποιεί ολοένα και περισσότερο, σε αντιδιαστολή



(<http://guernica.museoreinasofia.es/en>)

με τα ίδια τα φυσικά αντικείμενα, ενώ το ίδιο το μουσείο εξαυλώνεται, «το κέλυφος γίνεται διάτρητο, επιτρέποντας την αδιάκοπη επικοινωνία» (Κανιάρη, 2017, σ. 150) και το κοινό μπορεί πλέον να προσπελάσει τα έργα τέχνης κατά χιλιάδες ακόμα και πέρα από τις φυσικές ανθρώπινες δυνατότητες (Klinke, 2016, σσ. 16-19). Το γεγονός αυτό οδηγεί σε επιβεβαίωση, κατ' αναλογία πάλι με την ανακάλυψη και χρήση της φωτογραφίας στην Ιστορία της Τέχνης, της άποψης του Robert Koch ήδη το 1865 ότι η, ψηφιακή σήμερα, «φωτογραφική εικόνα... μπορεί, κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες, να είναι πιο σημαντική από το ίδιο [το αντικείμενο]» (στο Bredekamp, 2016, σ. 102), καθώς μηνύματα και εικόνες «συγροτούν αφηγήσεις, με τρόπο ανεξάρτητο και αυτόνομο σε σχέση με το υπόστρωμα, την υλική πραγματικότητα πάνω στην οποία επιτελείται η προβολή» (Κανιάρη, 2017, σ. 150).

Μήπως όμως έτσι τελικά και ο θεατής υποβιβάζεται απλά στη θέση του καταναλωτή της πληροφορίας, στερούμενος την άμεση επαφή με τα ίδια τα έργα τέχνης ή τα μνημεία; Μήπως, αντί να εμπλουτίζεται το ερμηνευτικό μας οπλοστάσιο για καλύτερη και πληρέστερη γνώση των έργων τέχνης, τελικά ούτε με την ψηφιακή συνθήκη αποφεύγουμε αυτό στο οποίο ο Malraux κατέληγε και για τα συμβατικά μουσεία, ότι δηλαδή «τα έργα τέχνης αναβιώνουν μέσα στον δικό μας κόσμο της τέχνης και όχι στον δικό τους» (Malraux, 2007, σ. 211), μια εναλλακτική πραγματικότητα όπως την περιγράψαμε παραπάνω; Ο Horst Bredekamp προσπαθώντας να δει τη σχέση εικόνας και πρωτότυπου έργου τέχνης καταλήγει πάντως να αναφέρει αυτή τη σχέση ως «θεμελιώδη αντίφαση της ιστορίας της τέχνης: στο ότι [δηλαδή] βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στην αυτοψία του πρωτότυπου αλλά το αμφισβητεί κιόλας μέσω του φακού μιας φωτογραφικά εδραιωμένης γνώσης» (Bredekamp, 2016, σ. 103). Φαίνεται επομένως ότι οι εικαστικές δημιουργίες αλλάζουν για δεύτερη φορά, μετά την αρχική τους παραγωγή, ταυτότητα και χαρακτήρα, καθώς ύστερα από την πρώτη 'εξορία' και απομόνωση σε ένα φυσικό μουσείο όπου απώλεσαν τη χρηστική τους πλευρά και τη λειτουργία τους και έγιναν απλά 'έργα τέχνης' (Malraux, 2007, σ. 211), τώρα και πάλι στον ψηφιακό



(<https://www.google.com/culturalinstitute/bruegel/>)

κόσμο γίνονται ψηφιακά δεδομένα, μια 'εικόνα' διαθέσιμη για απεριόριστη επεξεργασία και χρήση.

Είναι, όμως, αλήθεια ότι μέχρι πρόσφατα μπορούσαμε να συγκρίνουμε μόνο ελάχιστα φαινόμενα μεταξύ τους, ελάχιστα έργα τέχνης από όσα παράγονταν την ίδια στιγμή, στον ίδιο τόπο. Τα συμπεράσματά μας, συνεπώς, βασιζόνταν σε πεπερασμένο όγκο δεδομένων, τα οποία αναλόγως μπορούσε να συγκρατήσει και να επεξεργαστεί ο εκάστοτε μελετητής. Σήμερα δεν υπάρχουν όρια στο μέγεθος και τον όγκο της σύγκρισης αλλά σε αυτό και πάλι υπάρχει ο περιορισμός της ποιοτικής σύγκρισης – είναι το σημείο που οι ιστορικοί τέχνης θα πρέπει να συμβαδίσουν με τις εξελίξεις και να θέσουν ιστορικά κριτήρια και όχι απλά δεδομενοκεντρικά, να πάνε δηλαδή τη σύγκριση πέρα από το εάν το κίτρινο του καδμίου που ανακαλύφθηκε το 1818 είναι δημοφιλές στους Ιμπρεσιονιστές και το βρίσκουμε σε Χ αριθμό έργων. Σήμερα είναι πλέον δυνατή η συνένωση παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος στη στιγμή της αφηγηματοποίησης και αναπαράστασης του παρελθόντος σε μια διαδραστική διαδικασία αλληλεπίδρασης όπου η οι ψηφιακές αφηγήσεις και εφαρμογές σχετίζονται με το περιεχόμενο που παράγεται και καταναλώνεται από το κοινό που συμμετέχει (επαγγελματίες ιστορικούς και μη).

Ο προβληματισμός της σωστής απόδοσης του έργου τέχνης στην επιφάνεια του υπολογιστή θα υπάρχει πάντοτε, όσο και αν τα νέα μέσα μας δίνουν τη δυνατότητα να βλέπουμε λεπτομέρειες που δια γυμνού οφθαλμού είναι αδύνατον να δούμε¹, όσο και αν μπορούμε πλέον να ανασυστήσουμε εικονικά μνημεία, ζωγραφικές συνθέσεις και ιστορικές εκθέσεις του παρελθόντος και όσο και αν τα νέα μέσα έχουν συμβάλει καταλυτικά στο επίπεδο της εκπαίδευσης. Η Γυιόκα καταλήγει, ότι «οι συνέπειες για τους ιδρυτικούς μύθους της επιστήμης είναι κρίσιμες: γίνεται πλέον σαφές ότι οι εικόνες εκείνες που φαίνεται να αναπαριστούν τη «φύση» με τον πειστικότερο τρόπο (και

¹ Βλ. ενδεικτικά τις δεκάδες διαφορετικές εκδοχές της Μόνα Λίζα στο αποθετήριο της Wikipedia https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mona_Lisa,_by_Leonardo_da_Vinci,_from_C2RMF_retouched.jpg.

άρα παράγουν για τους επιστήμονες καλύτερα επιστημονικά αποτελέσματα), είναι αυτές ακριβώς που έχουν διαμεσολαβηθεί περισσότερο από συγκεκριμένες τεχνολογικές επεμβάσεις» (Γυιόκα, 2018, σ. 9). Εδώ είναι που επανέρχεται και πάλι μια παλιά συζήτηση στους κόλπους της Ιστορίας της Τέχνης, για την αξία αλλά και τις διαφορές ανάμεσα στο είδωλο και την εικόνα, ανάμεσα στο άμεσα ορατό και βιωμένο και την οπτική και νοητή κατασκευή ή ανακατασκευή αυτού (Belting, 2018, σσ. 28-29).

Στόχος μας, πάντως, πρέπει να παραμείνει η ανάλυση και των μεταδεδομένων του έργου τέχνης και όχι απλά των τεχνικών χαρακτηριστικών των εικόνων που έχουμε μπροστά μας. Στόχος είναι η Ψηφιακή Ιστορία της Τέχνης και όχι απλά η Ψηφιοποιημένη, προκειμένου να ξεπεραστεί ο σκόπελος της πραγματολογικής ανάλυσης εικόνων. Τα νέα μέσα πριμοδοτήσουν, όπως άλλοτε έκανε η φωτογραφία και τα slides σε περιπτώσεις όπως ο Warburg και ο Panofsky, νέους ερευνητικούς δρόμους και φωτίζουν την καλλιτεχνική και ιδεολογική διάσταση των έργων 'υψηλής' ή 'χαμηλής' τέχνης. Διαφορετικά το επόμενο στάδιο είναι η αποκλειστική χρήση εικόνων έργων τέχνης για ψυχαγωγικούς μόνο σκοπούς, όπως στην περίπτωση του Van Gogh Alive, όπου με τις τεχνικές της εμπύθισης και της βιωματικής συμμετοχής οι επισκέπτες απλά γίνονται μέρος μιας στατικής, κατά τα' άλλα, διάδρασης και μιας ψευδαίσθησης ολοκληρωτικής προσέγγισης των έργων τέχνης, τα οποία όμως έχουν χάσει την υλικότητά τους, τις αναλογίες, τις πραγματικές τους διαστάσεις και την αίσθηση του απτού αντικειμένου στον χώρο, μιας δημιουργίας με μέσα και υλικά μιας συγκεκριμένης εποχής.

Τα έργα τέχνης δεν είναι πλέον τεκμήρια του πολιτισμού και της ιδεολογίας μιας κοινωνίας,



(<http://vangoghalive.lavris.gr/>)

αλλά απλά κομμάτι μιας διάδρασης στη συγχρονία και μέρος ενός θεάματος και μιας βιωματικής εμπειρίας όπου «οι μορφές[...]τοποθετούνται στον ενδιάμεσο και απροσδιόριστο χώρο της ιστορίας», απότοκο της στροφής από την ερμηνεία στην εμπειρία (Κανιάρη, 2017, σσ. 153 και 155). Η οπτική όμως αυτή πρόσβαση δεν ταυτίζεται αναγκαστικά με πρόσβαση στη γνώση, αντιθέτως, τέτοιες πρακτικές στερούν στον θεατή τη δυνατότητα να σκεφτεί και να κατανοήσει τα ίδια τα έργα τέχνης, τους τρόπους παραγωγής τους και τη σχέση με αντίστοιχα καλλιτεχνικά φαινόμενα της εποχής, διαμορφώνοντας επί της ουσίας μια σχέση όπου «τείνουμε να φανταζόμαστε ως παρόν εκείνο που στην πραγματικότητα έχει καταστεί απόν εδώ και πολύ καιρό και εφαρμόζουμε την ίδια δυνατότητα στις εξωτερικές εικόνες που κατασκευάζουμε» (Belting 2018, σ. 40). Στον ψηφιακό χώρο συζητούμε πλέον για βιωματική προσέγγιση του παρελθόντος, μια αίσθηση παροντικής ιστορικότητας, «ενός νέου αισθητισμού, ανορθολογικού και ανεπικοινωνιακού» (Κανιάρη, 2017, σ. 155), ωστόσο, «η εμπειρία δεν μπορεί να είναι ανιστορική, δεν μπορεί να υποκαταστήσει την ιστορία: μια τέτοια εμπειρία είναι απολύτως ψευδής» (Δασκαλοθανάσης, 2015, σ. 183).

Φαίνεται τελικά ότι «η στροφή στην εμπειρία, την οποία επισημαίνει ο Serota, σηματοδοτεί μια καμπή στην εξέλιξη του μουσείου», καθώς «στο Νέο Μουσείο το αντικείμενο και το μέσο της έκθεσης δεν είναι η τέχνη, αλλά ο ίδιος ο χώρος του μουσείου» (Κανιάρη, 2017, σσ. 156 και 164), του εικονικού και ψηφιακού χώρου θα πρόσθετα εγώ. Μήπως, όμως σε αυτό το περιβάλλον ο ιστορικός τέχνης μετατρέπεται από ιστορικό των εικαστικών δημιουργιών του παρελθόντος σε μελετητή εικόνων, μελετητή της σύγχρονης ιστορικής κουλτούρας, όπως την έχει περιγράψει ο Μίτσος Μπιλάλης, της σύγχρονης πρόσληψης και ερμηνείας των ιστορικών φαινομένων – στην περίπτωση μας των έργων τέχνης (Μπιλάλης, 2015, σσ. 9-10); Από την Ιστορία της Τέχνης μήπως τελικά περνάμε στην ιστορία των εικόνων και μιας διαδικασίας εξέτασης απλά αναπαραγωγών, όπως την είχε ήδη προφητικά περιγράψει και πάλι ο Malraux (Malraux, 2007, σ. 26); Ή μήπως περνάμε στην επιστήμη των εικόνων που «ασχολείται με τις χειροπιαστές εικόνες και ερευνά π.χ. την προέλευσή τους, τις ψυχολογικές τους επιπτώσεις ή τις ιδιαιτερότητες του μέσου καθώς και το περιεχόμενό ή τις κοινωνικές τους σημασίες» (Γυιόκα 2018, σ. 11), στην Bildwissenschaft (Bredenkamp, 2016, σ. 103 και Klink, 2016, σσ. 15,18), στην εξέταση της ιστορίας της κουλτούρας και του πολιτισμού γενικότερα; Ας μην ξεχνάμε, άλλωστε, ότι οι «πόλεμοι» για την ιστορία διεξάγονται πολύ συχνά ως «πόλεμοι» για την εικόνα, ως δημόσιοι και ψηφιακοί πόλεμοι (Μπιλάλης, 2015, σ. 8). Κατά την τελευταία δεκαετία, ολοένα και περισσότερο οι διαμάχες για το παρελθόν εκτυλίσσονται στον ψηφιακό κόσμο, ενώ πλέον πολλοί μεταφέρονται εικονικά και στην κονσόλα του υπολογιστή και της παιχνιδιομηχανής, προκαλώντας μάλιστα μεγαλύτερη ταύτιση και ιστορική συνείδηση μέσω της εικονικής βύθισης, από ότι οποιαδήποτε άλλη ιστορική προσέγγιση (Στουραϊτής, 2018).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συμπερασματικά, η χρήση του πολιτιστικού αποθέματος μέσα στο σκηνικό της νέας δημόσιας και ψηφιακής πραγματικότητας που έχει ήδη διαμορφωθεί, συνεχίζει να αποτελεί ζητούμενο. Τα τελευταία χρόνια οι ψηφιακές τεχνολογίες έχουν διαμορφώσει ένα νέο πεδίο δράσης στον χώρο του πολιτισμού, αυξάνοντας την προσβασιμότητα στο πολιτιστικό απόθεμα, καθιστώντας το εύκολα διαχειρίσιμο και κατ' επέκταση αυξάνοντας τις δυνατότητες αξιοποίησής του, αλλά και τον βαθμό αξιοπιστίας της προβολής του. Ωστόσο, οι εξελίξεις στους τομείς της πληροφορίας και της επικοινωνίας, τις τελευταίες δεκαετίες, διαφοροποίησαν και το πεδίο των προτιμήσεων

εκ μέρους των σύγχρονων ταξιδιωτών και διαμόρφωσαν τη ζήτηση για νέα πολιτιστικά αγαθά και edutainment μορφές ψυχαγωγίας, όπου ο πολιτιστικός τουρισμός και οι ψηφιακές εφαρμογές καλούνται να συνδυάσουν την περιήγηση με τη γνωριμία αλλά και την εκτίμηση της ιστορικής, καλλιτεχνικής και πνευματικής κληρονομιάς, καθώς και της σύγχρονης πολιτιστικής δημιουργίας μιας περιοχής, προκειμένου και οι εκάστοτε πολιτιστικοί θησαυροί να προβληθούν επιστημονικά ορθά και να γίνουν γνωστοί και ελκυστικοί συμβάλλοντας στην τουριστική ανάπτυξη και τη βιωσιμότητα κάθε τόπου.

Τα ψηφιακά, συνεπώς, μέσα μοιάζουν να αποτελούν ένα νέο εργαλείο στα χέρια των επιμελητών ή των ιστορικών της τέχνης και των αρχαιολόγων προκειμένου στο πλαίσιο της «δημοκρατίας του θεάματος» να αξιοποιηθούν προς την κατεύθυνση και της ιστορικής ερμηνείας και όχι αποκλειστικά μιας «εκλεπτυσμένης» καταναλωτικής συνήθειας. Αυτό είναι συνεπώς το σημείο όπου συμφωνούμε με την «προσέγγιση που βλέπει τη δημόσια [άρα και την ψηφιακή] ιστορία ακριβώς ως την απόπειρα διάχυσης της ακαδημαϊκής γνώσης προς το ευρύ κοινό μέσα από τους πολλούς διαύλους που προσφέρει πλέον η εποχή μας» (Λεμονίδου, 2015, σ. 94).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Αγιοβλασίτης, Ηρ., κ.α. (2017). *Ψηφιακή Στρατηγική για τον Πολιτισμό 2016-2020*. Αθήνα: PostScriptum. (http://www.postscriptum.gr/media/1979/digitalstrategy_final.pdf).
- Αυδίκος Β. (2018). Νέες τάσεις και πολιτικές στήριξης της δημιουργικής οικονομίας. Στο Τενεκετζής, Α., κ.α. (επιμ.), Κωνσταντινίδης, Κ. & Νικηφορίδου, Α. (πρόλογος), *Ψηφιακή Αειφορία Νέες Προοπτικές για Μουσεία και Πολιτιστικούς Οργανισμούς*, Πρακτικά ημερίδας, Αθήνα 22-23 Μαΐου 2015, (σσ. 79-82), Αθήνα: PostScriptum, (http://www.postscriptum.gr/media/1995/booklet_synedriou_noe17.pdf).
- Belting, H. (2018). Προς μια ανθρωπολογία της εικόνας, *Ιστορία της τέχνης*, 7, 24-43 (μτφρ. Μαριάννα Κάραλη).
- Bentkowska-Kafel, A. (2015). Debating Digital Art History, *Digital Art History, International Journal for Digital Art History*, 1, 50-65 (http://dah-journal.org/issue_01.html).
- Bernhard, M. (2016). Gugelmann Galaxy. An Unexpected Journey through a collection of Schweizer Kleinmeister, *Digital Art History, International Journal for Digital Art History*, 2, 95-116 (http://dah-journal.org/issue_02.html).
- Bredenkamp, H. (2016). Μια παραμελημένη παράδοση; Η ιστορία της τέχνης ως *Bildwissenschaft*, *Ιστορία της τέχνης*, 5, 100-111 (μτφρ. Ίλια Μοττάκη).
- Γυιόκα, Λ. (2018). Σημειώσεις για την *Bildwissenschaft*, *Ιστορία της τέχνης*, 7, 8-23.
- Δασκαλοθανάσης, Ν. (2015). *Restitutions, 14 κείμενα ιστορίας της τέχνης*, Αθήνα: futura.
- Doulikaridou-Ramantani, E. (2015). Reframing Art History, *Digital Art History, International Journal for Digital Art History*, 1, 66-83 (http://dah-journal.org/issue_01.html).
- Freedberg, D. (2018). Τέχνη και εικονομαχία, 1525-1580: η περίπτωση των Βόρειων Κάτω Χωρών,

Ιστορία της τέχνης, 7, 44-92 (μετφρ. Γιάννης Καραδήμας, Άλκηστis Κοντοπούλου, Σοφία Χρυσάφοπούλου).

Κανιάρη, Α. (2017). *Το Μουσείο ως χώρος της Ιστορίας της Τέχνης*, Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.

Καραμπά, Ε. (2018). Το μουσείο ως πεδίο μάχης και άλλες ιστορίες για την εικόνα», *Ιστορία της τέχνης*, 7, 93-109.

Klinke, H. (2016). Big Image Data within the Big Picture of Art History, *Digital Art History, International Journal for Digital Art History*, 2, 15-40 (http://dah-journal.org/issue_02.html).

Klinke, H. & Surkemper, L. (2016). Big Image Data as new research opportunity in Art History, *Digital Art History, International Journal for Digital Art History*, 2, 8-14 (http://dah-journal.org/issue_02.html).

Λεμονίδου, Έ. (2015). Δημόσια ιστορία: Η διεθνής εμπειρία και το ελληνικό παράδειγμα. Στο Α. Ανδρέου κ.α. (Επιμ.), *Η δημόσια ιστορία στην Ελλάδα: Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας* (σσ. 83-98). Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Malraux, A. (2007). *Το φανταστικό μουσείο*. Μακροπούλου, Α. (επιμ.), Ηλιάδης, Ν. (μετφρ.), Ζαχαρόπουλος, Ν. (πρόλογος). Αθήνα: Πλέθρον (α' γαλλική έκδοση 1965).

Μπιλάλης, Μ. (2015). Το Παρελθόν στο Διαδίκτυο. Εικόνα, Τεχνολογία και Ιστορική Κουλτούρα στη Σύγχρονη Ελλάδα (1994-2005). *historein*, (<http://www.historeinonline.org>).

Noce, V. (2019). What exactly is a museum? Icom comes to blows over new definition. *The Art Newspaper* (<https://www.theartnewspaper.com/news/what-exactly-is-a-museum-icom-comes-to-blows-over-new-definition>).

Στουραϊτης, Η. (2018). Παίζοντας Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο: σημειώσεις για τον πόλεμο στα ψηφιακά παιχνίδια. *Marginalia*, 5, (<https://marginalia.gr/arthro/paizontas-deytero-pagkosmio-polemo-simeioseis-gia-ton-polemo-sta-psifiaka-paichnidia/>).

Zorich, D. (2012). Transitioning to a Digital World: Art History, Its Research Centers, and Digital Scholarship. *Report to the Samuel H. Kress Foundation and the Roy Rosenzweig Center for History and New Media* (http://www.kressfoundation.org/research/transitioning_to_a_digital_world/).

Zweig, B. (2015). Forgotten Genealogies: Brief Reflections on the History of Digital Art History, *Digital Art History, International Journal for Digital Art History*, 1, 38-49 (http://dah-journal.org/issue_01.html).

Η έκθεση στον πύργο του Καράβου Αλιβερίου. Σχεδιάζοντας το «παρελθόν» μέσα στο «παρόν»

Κελίδου Ελισάβετ

Υποψήφια Διδάκτορας, Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας,
Πανεπιστήμιο Αιγαίου
ekelidou@aegean.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Πολύ συχνά κτήρια ιστορικού και αρχιτεκτονικού ενδιαφέροντος φιλοξενούν εκθέσεις μουσειακών συλλογών και ιστορικής μνήμης, ενώ ταυτόχρονα λειτουργούν ως μαρτυρίες της παράδοσης και της σύνδεσης των ανθρωπίνων αξιών. Νεότερα βιομηχανικά κτήρια και ολόκληρες περιοχές ήδη χαρακτηρίζονται διατηρητέα, ιστορικής σημασίας μνημεία. Σε κάποιες περιπτώσεις οι μνήμες της ενεργής λειτουργίας τους δεν έχουν ξεθωριάσει, οι προσωπικές αναφορές σε αυτά είναι ζωντανές και κατ' επέκταση η συναισθηματική αξία και η σύνδεσή τους με την εκάστοτε κοινότητα.

Ο μεσαιωνικός πύργος του Καράβου, ένας από τους περίπου 55 διατηρούμενους στο νησί της Εύβοιας, εντάσσεται σε σειρά αμυντικών οικοδομημάτων στην ευρύτερη περιοχή του Αλιβερίου. Το μνημείο βρίσκεται μέσα στις εγκαταστάσεις του Ατμοηλεκτρικού Σταθμού Αλιβερίου, ακριβώς κάτω από καμινάδες, γεγονός που το καθιστά ξεχωριστό θέαμα και ιδιαίτερη ιστορική αναφορά για την περιοχή.

Η έκθεση που αναπτύχθηκε στο εσωτερικό του πύργου περιλαμβάνει την τεκμηρίωση του μνημείου, την αναφορά στις εργασίες της αποκατάστασης του καθώς και την ανάδειξη της ιστορίας του εργοστασίου της ΔΕΗ, που συνδέεται με την πλέον πρόσφατη χρήση της θέσης αλλά και τη ζωή των κατοίκων της περιοχής.

Βασική επιδίωξη του σχεδιασμού της έκθεσης αποτέλεσε η αισθητική και νοηματική σύνδεση, των διαφορετικών χρονικών εποχών που έπρεπε να παρουσιαστούν καθώς επίσης και των διαφορετικών θεματικών ενοτήτων: α) πύργος, β) η ιστορία της περιοχής και το γ) εργοστάσιο της ΔΕΗ. Για τη διαδικασία δημιουργίας ενός κοινού αισθητικού άξονα σε διάλογο με τους χώρους του μνημείου, αλλά και του βιομηχανικού χώρου στον οποίο αυτό εντάσσεται, απαιτήθηκε ειδική έρευνα και συνεργασία με τους διαφορετικούς υπεύθυνους φορείς.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Γραφιστική, Σχεδιασμός Έκθεσης, Ιστορικό Μνημείο, Βιομηχανικό Μνημείο

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η θέα του μεσαιωνικού Πύργου στον ΑΗΣ Αλιβερίου, θα μπορούσε να είναι εικόνα AR εφαρμογής, ωστόσο αποτελεί ένα πραγματικό μεσαιωνικό μνημείο μέσα στις επιβλητικές εγκαταστάσεις του σημαντικού ατμοηλεκτρικού σταθμού της Ελλάδας στο Αλιβέρι της Εύβοιας. Το μνημείο, πρόσφατα αποκαταστάθηκε και αξιοποιήθηκε ως εκθεσιακός χώρος με πινακίδες με πληροφοριακό



υλικό στο πλαίσιο έργου που υλοποίησε η Εφορείας Αρχαιοτήτων Εύβοιας με χρηματοδότηση της ΔΕΗ. Η ιδιαιτερότητα του συνδυασμού της έντονης Βιομηχανικής αισθητικής αλλά και της χαρακτηριστικής αρχιτεκτονικής της περιόδου της φραγκοκρατίας (1204-1470) ήταν στοιχεία που επηρέασαν τον σχεδιασμό της έκθεσης που αναπτύχθηκε στο εσωτερικό του.

Το Αλιβέρι βρίσκεται νότια της Χαλκίδας, στην κεντρική Εύβοια, αρκετά κοντά στην Ερέτρια. Σύμφωνα με την αρχαιολογική έρευνα, στο Αλιβέρι υπήρχε συνεχής κατοίκηση από τους προϊστορικούς ακόμα χρόνους. Ειδικά στο βορειοδυτικό άκρο των εγκαταστάσεων του εργοστασίου της ΔΕΗ, έχει βρεθεί προϊστορικός οικισμός από την εποχή του Χαλκού (2650-1200π.Χ.), με επάλληλα στρώματα κατοίκησης. Στους ιστορικούς χρόνους η κατοίκηση μετακινήθηκε νοτιότερα, όπου αναπτύχθηκε ο οχυρωμένος οικισμός – λιμάνι του Πορθμού, που πιθανώς αποτέλεσε έναν από τους δήμους της αρχαίας Ερέτριας. Κατά την ύστερη αρχαιότητα, ο Πορθμός γνώρισε ιδιαίτερη άνθιση, ενώ από τον 6ο αιώνα μ.Χ. εμφανίζεται στις πηγές και ως έδρα Επισκοπής. Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους, το 1204, εγκαθιδρύεται στην Εύβοια το ιδιότυπο φεουδαρχικό σύστημα των «τριτημορίων» και διοικείται αρχικά από τρεις Λομβαρδούς άρχοντες, υποτελείς του Λατίνου αυτοκράτορα, έως την κατάληψη του νησιού από τους Οθωμανούς, το 1470.

Σε αυτή την περίοδο ανήκει ο πύργος του Καράβου, ένας από τους περίπου 55 διατηρούμενους στο νησί, και εντάσσεται σε σειρά αμυντικών οικοδομημάτων στην ευρύτερη περιοχή. Οι περιηγητές μας πληροφορούν ότι η ύπαιθρος του νησιού είναι κατάσπαρτη με χωριά, κάστρα και πύργους, σύμβολα φεουδαρχικής οργάνωσης, τα οποία αποτελούν εντυπωσιακές κατασκευές για τα δεδο-

μένα της εποχής τους, αντανακλώντας την ανάγκη για προστασία από τις επιδρομές καθώς και την οικονομική ακμή, η οποία επέτρεψε τη δημιουργία τους.

Οι λιγνίτες αποτελούν ορυκτές καύσιμες ύλες που αφθονούν στο έδαφος της Ελλάδας. Η ύπαρξη λιγνίτη στην περιοχή είναι γνωστή από την αρχαιότητα ωστόσο οι πρώτες άδειες συστηματικής εκμετάλλευσης παραχωρούνται σε ιδιώτες το 1873. Το 1896 ξεκινά η υπόγεια εκμετάλλευση, αλλά σταματά ένα χρόνο αργότερα λόγω πλημμύρας των στοών. Μετά την έναρξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, το 1914, μία όχι συστηματική εκμετάλλευση του κοιτάσματος προκαλεί την μερική καταστροφή του. Το 1918 συστήνεται η Ανώνυμος Εταιρεία Ανθρακωρυχείων Αλιβερίου, η οποία γίνεται κάτοχος δικαιώματος εκμετάλλευσης του κοιτάσματος έως το 1927, οπότε αρχίζει η οικονομική κατάρρευσή της. Μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο ο εξηλεκτρισμός της χώρας, βάσει του σχεδίου Μάρσαλ, περιλαμβάνεται στις προτεραιότητες των ελληνικών κυβερνήσεων. Έτσι, στις 20 Ιουλίου 1950 υπογράφεται σύμβαση μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και της αμερικανικής εταιρείας Ebasco. Στις 7 Αυγούστου 1950 ιδρύεται η ΔΕΗ και στη συνέχεια κατασκευάζεται το εργοστάσιο στον ΑΗΣ. Η συστηματική εκμετάλλευση των λιγνιτικών κοιτασμάτων της χώρας ξεκινά το 1951 από το Αλιβέρι και κατόπιν επεκτείνεται στην Πτολεμαΐδα και στη Μεγαλόπολη. Η συγκεκριμένη θέση επελέγη για την κατασκευή του εργοστασίου καθώς το θαλασσινό νερό αξιοποιείται στη συμπύκνωση του παραγόμενου ατμού.

Οι λιγνιτωρύχοι στο Αλιβέρι διαμορφώνουν το μεγαλύτερο μέρος της εργατικής τάξης της περιοχής και συμβάλουν ουσιαστικά στο μετασχηματισμό της σε βιομηχανικό κέντρο. Πριν τη συστηματική εκμετάλλευση του λιγνιτοφόρου κοιτάσματος οι συνθήκες εργασίας στο λιγνιτωρυχείο είναι άθλιες, το ημερομίσθιο χαμηλό, οι ώρες απασχόλησης πολλές, ενώ η μέριμνα για την ασφάλεια, την περίθαλψη και τη συνταξιοδότηση των εργαζομένων είναι ουσιαστικά ανύπαρκτη. Οι λιγνιτωρύχοι διεκδικώντας τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας τους διακρίθηκαν για την αγωνιστικότητα και το συλλογικό πνεύμα αντίστασης. Το σκηνικό αλλάζει με την ίδρυση της ΔΕΗ και τη συστηματική εκμετάλλευση των κοιτασμάτων λιγνίτη. Οι μισθοί των εργαζομένων στο εργοστάσιο είναι πλέον υψηλοί, ενώ η φροντίδα για την ασφάλεια και την περίθαλψή τους ουσιαστική. Η ύπαρξης του Λιγνιτωρυχείου, αλλά και η λειτουργία του εργοστασίου στον ΑΗΣ, συνδέονται στενά με την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της περιοχής. Ειδικότερα το Αλιβέρι, παρουσιάζει οικονομική άνθιση, αισθητή σε όλες τις εκφάνσεις της καθημερινής ζωής. Μάλιστα, για τα στελέχη της ΔΕΗ οικοδομούνται καλαίσθητες κατοικίες εντός της περιοχής των Λιγνιτωρυχείων και του ΑΗΣ.

Από τα παραπάνω διαπιστώνεται πως η ευρύτερη περιοχή του Αλιβερίου αλλά και συγκεκριμένα η θέση του Καράβου αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα οικιστικού παλίμψηστου καθώς «θραύσματα» διαφορετικών εποχών, συνυπάρχουν και διαμορφώνουν την σύγχρονη εικόνα της. Η έννοια του παλίμψηστου, στο πεδίο της αστικής μορφολογίας, σε σχέση με τα κτήρια και τη φυσική εμφάνιση της πόλης, τα ιστορικά στρώματα και η μεταξύ τους σχέση φαίνεται να χαρακτηρίζονται από στατικότητα (Azimzadeh and Bjur 2007). Οι μετασχηματισμοί που λαμβάνουν χώρα στα αστικά συστήματα είναι αποτέλεσμα κοινωνικοοικονομικών, πολιτικών, τεχνολογικών διαδικασιών και διαφορετικών αξιών και πολιτισμών που τελικά εντοπίζονται στην σημερινή μορφολογία του τοπίου (Daniel-Gabriel Valceanu, Robert-Alexandru Kosa 2014). Οι μετασχηματισμοί αυτοί αποτυπώνονται στα οικιστικά επίπεδα.

Αν και ο πύργος του ΑΗΣ δεν ανήκει στο τελευταίο στρώμα κατοίκησης, υπάρχει και λειτουργεί καταλυτικά στο αστικό-βιομηχανικό τοπίο ως αποτύπωμα της εποχής του. Είναι συνεχώς παρόν και σε διαλεκτική σχέση με την αστική ανάπτυξη, και γίνεται αντιληπτός ως ένα στοιχείο που αναδύεται τόσο στο συγκεκριμένο σημείο της πόλης όσο και στην ευρύτερη περιοχή (Rossi 2007). Αντίστοιχα, και το εργοστάσιο της ΔΕΗ, ως αποτύπωμα της πρόσφατης ιστορίας της ζωής της πόλης και ως κυρίαρχο συνθετικό στοιχείο της εικόνας της, μαζί με τα υπόλοιπα ιστορικά σημεία (αρχαιολογικές ανασκαφές, λιγνιτωρυχείο κ.λ.π.) και μνημεία έχουν συμβάλει στο να μπορούμε να μιλάμε για το Αλιβέρι ως μία «ανοιχτή» έκθεση, ένα αστικό μουσείο. Η εμπειρία στο αστικό μουσείο χαρακτηρίζεται ως πολυαισθητηριακή ενώ τα ερεθίσματα που δέχεται ο επισκέπτης είναι κατά ένα μικρό μόνο μέρος τους γνωστικά. Τα όσα του αφηγούνται τα «εκθέματα» της αστικής έκθεσης προέρχονται από την ιδιαίτερη και απτή αλληλεπίδραση με αυτά (Χουρμουζιάδη 2017). Τόσο το εργοστάσιο όσο και πύργος, δημιουργούν συσχετισμούς, ξυπνούν μνήμες και συναισθήματα που αφορούν τον κάθε κάτοικο-επισκέπτη αυτής της αστικής έκθεσης.

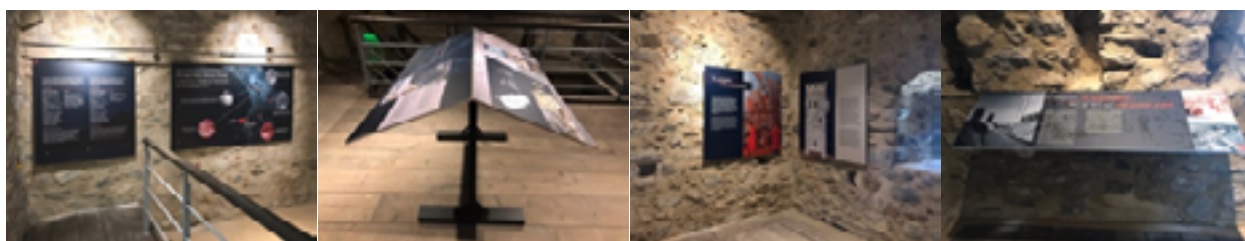
Ο σχεδιασμός εκθέσεων έχει αναδειχθεί σε ένα πεδίο επικοινωνίας, όπου αξιοποιούνται όλα τα επικοινωνιακά μέσα, οι νέες τεχνολογίες καθώς και διαφορετικές επιστημονικές και τεχνικές ειδικότητες. Τα μουσεία χρησιμοποιούν επικοινωνιακά μέσα, μερικά από τα οποία είναι κοντά στις μεθόδους μαζικής επικοινωνίας ενώ άλλα στοχεύουν σε έναν προσωπικό, με κάθε επισκέπτη ξεχωριστά, διάλογο. Όπως ισχύει σε όλα τα μέσα μαζικής επικοινωνίας, για να είναι αποτελεσματικά, πρέπει οι κώδικες που χρησιμοποιούν και οι στόχοι που θέτουν να είναι κοινοί και κατανοητοί (Hooper-Greenhill 1994). Τα συνδυαζόμενα μέσα της οπτικής επικοινωνίας δημιουργούν ειδικές για το θέμα συνθέσεις: η γλώσσα ως εκτυπωμένο κείμενο ή ως ήχος, η εικονογράφηση και οι φωτογραφίες, τα υλικά των επιφανειών, το χρώμα, ο φωτισμός, η κίνηση (της οθόνης καθώς και του επισκέπτη), οι ταινίες, τα διαγράμματα κ.ά. Η εφαρμογή της Γραφιστικής σε εκθεσιακό χώρο οφείλει να διασφαλίζει την ενότητα μεταξύ των εκθεμάτων, του χώρου και των υπόλοιπων επικοινωνιακών μέσων, όπως είναι τα ψηφιακά.

Η έκθεση που αναπτύχθηκε στο εσωτερικό του πύργου από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ευβοίας και χρηματοδότηση της ΔΕΗ, στόχο έχει την τεκμηρίωση του μνημείου καθώς και την ανάδειξη της ιστορίας του εργοστασίου της ΔΕΗ, που συνδέεται με την πλέον πρόσφατη χρήση της θέσης, αλλά και τη ζωή των κατοίκων της περιοχής.

Ο μεσαιωνικός πύργος, με τα τρία επίπεδα/χώρους που διαμορφώθηκαν στο πλαίσιο του έργου «Στερέωση, Επισκευή και Αποκατάσταση του Μεσαιωνικού Πύργου εντός των εγκαταστάσεων του ΑΗΣ Αλιβερίου», αποτέλεσε το σκηνικό διάκρισης των θεματικών ενότητων της έκθεσης σε συμφωνία με τις οικιστικές διαστρωματώσεις και την έννοια του παλίμψηστου της περιοχής. Η έκθεση ξετυλίγεται από το ισόγειο μέχρι το τρίτο επίπεδο ακολουθώντας τις τρεις γενικές θεματικές ενότητες: α) πύργος, β) η ιστορία της περιοχής και γ) το εργοστάσιο της ΔΕΗ.

Στο ισόγειο τοποθετήθηκαν τρεις επιτοίχιες πινακίδες, όπου εντοπίζεται η θέση του πύργου στην ευρύτερη περιοχή του κόλπου του Καράβου Αλιβερίου, γίνεται συνοπτική αναφορά στις εργασίες αποκατάστασης και ανάδειξης του μνημείου και σημειώνονται οι συντελεστές του έργου, από πλευράς της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ευβοίας (πρώην 23η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων) και από πλευράς ΔΕΗ ΑΕ. Στον πρώτο όροφο, σε ειδική μεταλλική κατασκευή, διπλό αναλόγιο, τοποθετήθηκαν πινακίδες, όπου παρουσιάζεται συνοπτικά η ιστορία του Καράβου Αλιβερίου από

την προϊστορική περίοδο έως την ύστερη αρχαιότητα. Στον δεύτερο όροφο, σε δύο επιτοιχίες πινακίδες -μία μονή και μία διπλή- το μνημείο εντάσσεται στην εποχή του και παρουσιάζονται οι χώροι και οι λειτουργίες του. Δύο μικρές πινακίδες στο χώρο του τρίτου -του τελευταίου- ορόφου σημειώνουν για τον επισκέπτη τα ιδιαίτερα στοιχεία του μνημείου που διατηρούνται εκεί, τη θέση του αποχωρητηρίου και της εστίας. Στον τελευταίο όροφο, με τη βοήθεια ειδικών μεταλλικών στηριγμάτων, έχουν τοποθετηθεί τρεις πινακίδες με τη μορφή αναλογίων, οι οποίες εστιάζουν στη νεότερη φάση της θέσης του Καράβου Αλιβερίου και αναφέρονται αντίστοιχα στην πρώτη ύλη που χρησιμοποιήθηκε για την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας, στην κατασκευή του ίδιου του εργοστασίου και στους ανθρώπους που εργάστηκαν εκεί. Παράλληλα, για την πληρέστερη τεκμηρίωση της ιστορίας του εργοστασίου, πραγματοποιήθηκε η παραγωγή οπτικοακουστικού υλικού (video), το οποίο προβάλλεται εντός του μεσαιωνικού πύργου, στον τελευταίο όροφο. Πρόκειται για ταινία μικρού μήκους, η οποία περιλαμβάνει αφηγήσεις ανθρώπων που σχετίζονται με τον ΑΗΣ Αλιβερίου.



Ισόγειο

Πρώτος όροφος

Δεύτερος όροφος

Τρίτος όροφος

Σε όλες τις εκθέσεις, ανεξάρτητα από το περιεχόμενο και το σκοπό τους, βασική επιδίωξη των σχεδιαστών της είναι η δημιουργία του κατάλληλου περιβάλλοντος που θα επικοινωνήσει το μήνυμά της, θα εμπνεύσει, θα ενημερώσει, θα ευαισθητοποιήσει και θα διεγείρει συναισθηματικά το κοινό της. Σε μελέτες για τον τρόπο που αυτές γίνονται αντιληπτές από το κοινό και τι επιθυμεί αυτό να βλέπει, φαίνεται ότι οι παρουσιάσεις που δίνουν πληροφορίες για τους ανθρώπους και τη ζωή τους που έχουν δηλαδή προσωπικό χαρακτήρα είναι περισσότερο δημοφιλείς σε σχέση με την απλή παράθεση πληροφοριών (Οικονόμου 2003). Στην έκθεση του Πύργου Αλιβερίου τόσο το περιεχόμενο όσο και το υλικό που χρησιμοποιήθηκε αφορά την τοπική κοινωνία στο σύνολό της αλλά και τους κατοίκους της περιοχής. Ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε στην ενότητα του εργοστασίου, της λειτουργίας του αλλά και τη ζωής γύρω από αυτό καθώς το εργοστάσιο ακόμα δεσπόζει στην πόλη και οι μνήμες λειτουργίας του είναι πολύ ζωντανές.

Το Εργοστάσιο, έχει πλέον μία συμβολική αξία για τον τρόπο ζωής που επέβαλλε και την αίσθηση της συνέχειας που αναπαριστά, καθώς τα κτήρια αποκτούν ιστορική αξία κυρίως από το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο υπάρχουν, τη λειτουργία τους, την εμπειρία και τις μνήμες που γεννούν και όχι μόνο από τη δημιουργία τους σε συγκεκριμένη χρονική περίοδο ή από τον αρχιτεκτονικό τους σχεδιασμό και την αισθητική με την οποία συμμετέχουν στην συνολική εικόνα της πόλης (Hareven and Langenbach 1981).

Βασική επιδίωξη του σχεδιασμού της έκθεσης αποτέλεσε η αισθητική και νοηματική σύνδε-

¹ Την επίβλεψη του έργου είχαν οι Παρή Καλαμαρά, Διευθύντρια της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων (πρώην Διευθύντρια της ΕΦΑ Ευβοίας), Αλεξάνδρα Κωσταρέλλη, αρχαιολόγος ΕΦΑ Ευβοίας, Μυρτώ Τσιτσινάκη, πολιτικός μηχανικός.

ση, των διαφορετικών χρονικών εποχών και ενοτήτων. Για τη δημιουργία κοινού αισθητικού άξονα σε διάλογο με τους χώρους του μνημείου, αλλά και του βιομηχανικού χώρου στον οποίο αυτό εντάσσεται, απαιτήθηκε ειδική έρευνα και συνεργασία με τους υπεύθυνους φορείς. Το υλικό που χρησιμοποιήθηκε εκτός από τα κείμενα, είναι κυρίως φωτογραφικό από το αρχείο της ΔΕΗ για τις ενότητες του εργοστασίου και της Εφορείας Αρχαιοτήτων Εύβοιας για τις ενότητες αρχαιολογικής τεκμηρίωσης.

Μεγάλο μέρος του υλικού που αξιοποιήθηκε προήλθε από το λιγνιτωρυχείο. Στις σχεδόν εγκαταλελειμμένες εγκαταστάσεις του υπάρχει σήμερα μία σχετική με τη λειτουργία του έκθεση που επικεντρώνεται στον τρόπο λειτουργίας του, στην ασφάλεια των εργατών αλλά και στη ζωή των ανθρώπων μέσα και γύρω από αυτό. Αντικείμενα καθημερινής χρήσης και εξοπλισμός των εργατών και υπαλλήλων όλων των ειδικοτήτων, αφίσες και έντυπα αλλά και οι ίδιες οι εγκαταστάσεις, τα γραφεία και οι χώροι εξόρυξης. Το υλικό αυτό αξιοποιήθηκε κατάλληλα με στόχο το αποτέλεσμα να παραπέμπει σε οικείες εικόνες. Όταν οι εκθέσεις βοηθήσουν τους επισκέπτες τους να προβάλλουν τις δικές του εμπειρίες και να ανακαλέσουν προσωπικές τους μνήμες, έχουν πολλές πιθανότητες να επιτύχουν τον στόχο τους, εμπλέκοντας το κοινό μέσω μιας συναισθηματικής μεταμόρφωσης (McKenna-Cress and Kamien 2013).

Η επιλογή των χρωμάτων αλλά και η διάταξη των γραφικών στοιχείων ακολούθησαν φόρμες και γραμμές από τα αντικείμενα αυτά αλλά και από τους χώρους του εργοστασίου όπως έχουν αποτυπωθεί από το πλούσιο και εξαιρετικής αισθητικής φωτογραφικό υλικό του αρχείου της ΔΕΗ. Οι εγκαταστάσεις, όπως απεικονίζονται, δημιουργούν καθαρές γεωμετρικές επιφάνειες με γραμμικά στοιχεία, βιομηχανικά μοτίβα και μηχανολογικά σχέδια. Οι φόρμες αυτές χρησιμοποιήθηκαν ως περιγράμματα για το layout των επιφανειών των πινακίδων. Αυστηρά γεωμετρικά σχήματα, παραλληλόγραμμα και κύκλοι, συνθέτουν τον κάναβο του περιεχομένου. Η φωτογραφική εικονογράφηση και τα κείμενα ενσωματώθηκαν σε αυτόν δημιουργώντας ένα εκτυπωμένο βιομηχανικό περιβάλλον πάνω ή δίπλα, ανάλογα με την περίπτωση, στους πέτρινους τοίχους του μνημείου. Στις πινακίδες-αναλόγια η αίσθηση του βιομηχανικού χώρου ενισχύεται καθώς παραλληλίζονται με τις κονσόλες χειρισμού του εξοπλισμού στο εργοστάσιο, που ο επισκέπτης μπορεί να δει σε κάποιες φωτογραφίες της τελευταίας ενότητας. Το παλιό μνημείο αγκαλιάζει την αισθητική της πρόσφατης χρήσης του χώρου, όπως ακριβώς το εργοστάσιο έχει αγκαλιάσει το ίδιο το μνημείο, ως κομμάτι της δικής του ιστορίας.

Η επιλογή των χρωμάτων βασίστηκε στην παλέτα των αντικειμένων του μουσείου στο λιγνιτωρυχείο. Σκούρες γκρι επιφάνειες, όπως το βιβλιάριο του λιγνιτωρύχου, ο εξοπλισμός και το χρώμα του λιγνίτη. Όλα χαρακτηριστικά της καθημερινής ζωής στον χώρο.



Η έκθεση στο λιγνιτωρυχείο

Για τη δημιουργία σημείων εστίασης χρησιμοποιήθηκε το κόκκινο χρώμα καθώς ένα στοιχείο γίνεται πολύ πιο εύκολα αντιληπτό όταν διαφοροποιείται έντονα, όταν αντίθεσή του από τον περιβάλλοντα χώρο είναι ζωηρή (Malamed 2009). Η επιλογή όμως δεν περιορίστηκε στην ικανοποίηση αυτής της ανάγκης αλλά προήλθε από την κόκκινη παλέτα των προστατευτικών κρανών του εξοπλισμού του λιγνιτωρύχου, από τις λεπτομέρειες (γραμμές) των φουγάρων του εργοστασίου και τη σήμανση στους χώρους επικινδυνότητας. Στη χρωματική παλέτα του δεύτερου ορόφου προστέθηκαν δύο αποχρώσεις του μπεζ και μπλε προκειμένου να δημιουργηθεί αισθητική σύνδεση και ισορροπία με τη σύνθεση εικονογραφικών στοιχείων μεσαιωνικών χειρόγραφων που πλαισιώνουν τα κείμενα.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι πρόκειται για μία έκθεση με εποπτικό υλικό, η οποία αποτελεί πλέον αναπόσπαστο κομμάτι του μνημείου, στο οποίο φιλοξενείται, όχι μόνο γιατί παρουσιάζει στοιχεία από αυτό, από την ιστορία του και τις εργασίες αποκατάστασης που πραγματοποιήθηκαν σε αυτό, αλλά και γιατί πολλά στοιχεία της εμπνέονται από το μνημείο, αλλά και τον χώρο, όπου εντάσσεται, δηλαδή το εργοστάσιο της ΔΕΗ και τις εγκαταστάσεις των Λιγνιτωρυχείων καθώς και από τους ανθρώπους που το δημιούργησαν και εργάστηκαν εκεί.

Οι έκθεση εκτός από τον παραδοσιακό εκπαιδευτικό της ρόλο αγγίζει έννοιες όπως η μνήμη, η εμπειρία, η πολυαισθητηριακότητα. Οι ανοιχτές αστικές εκθέσεις έχουν γίνει επίσης αντικείμενο μελέτης και σχολιασμού. Στην έκθεση του πύργου στον ΑΗΣ Αλιβερίου η ανάγκη να λειτουργήσει σε διάλογο με το γεωγραφικό και κατασκευασμένο χώρο που αναπτύσσεται τόσο σε σχέση με την ιστορικότητά του όσο και με συνολική του αισθητική αξία οδήγησε σε συγκεκριμένες σχεδιαστικές επιλογές. Έγινε προσπάθεια το περιεχόμενο, το κτήριο που τη στεγάζει, ο βιομηχανικός χώρος που την περιβάλλει και η πόλη να αποτελέσουν ένα όλον, μία συνολική εμπειρία που θα αγγίξει προσωπικά τον κάτοικο της περιοχής και θα συγκινήσει τον κάθε επισκέπτη.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ:

Ευχαριστώ θερμά τις κυρίες Παρή Καλαμαρά, Διευθύντρια της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων (πρώην Διευθύντρια της ΕΦΑ Ευβοίας) και Αλεξάνδρα Κωσταρέλλη, αρχαιολόγο ΕΦΑ Ευβοίας, για τη βοήθειά τους στη συγγραφή του παρόντος άρθρου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Azimzadeh, Mir and Hans Bjur. 2007. "THE URBAN PALIMPSEST: The Interplay between the Historically Generated Layers in Urban Spatial System and Urban Life." *Proceedings, 6th International Space Syntax Symposium* 14.
- Daniel-Gabriel Valceanu, Robert-Alexandru Kosa, Diana-Georgiana Tămîrjan. 2014. "Urban Landscape as Palimpsest." *Urbanism. Arhitectură. Construcții* (4):17–26.
- Hareven, Tamara K. and Randolph Langenbach. 1981. "Living Places, Work Places and Historical Identity." *Our Past Before Us: Why Do We Save It?* 109–24.

- Hooper-Greenhill, Eilean C. N. AM7 .. H6. 1994. 1994. *Museums and Their Visitors*. London ; New York: Routledge.
- Malamed, Connie C. N. NC997 .. M2. 2009. 2009. *Visual Language for Designers: Principles for Creating Graphics That People Understand*. Beverly, Mass: Rockport Publishers.
- McKenna-Cress, Polly and Janet C. N. AM151 Kamien. 2013. *Creating Exhibitions: Collaboration in the Planning, Development and Design of Innovative Experiences*. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons.
- Rossi, Aldo. 2007. *The Architecture of the City*. 16. print. Cambridge, Mass,: MIT Press.
- Οικονόμου, Μαρία. 2003. *Μουσείο: Αποθήκη ή ζωντανός οργανισμός; Μουσειολογικοί προβληματισμοί και ζητήματα*. Αθήνα: ΚΡΙΤΙΚΗ.
- Χουρμουζιάδη, Αναστασία. 2017. *1+5 Μουσειακές Εικόνες και Εικονικότητες*. Θεσσαλονίκη: UNIVERSITY STUDIO PRESS.

Enhancing Learning with Visualization Techniques Art and War in the East Ancient Egypt, Mesopotamia and China

Elizabeth Hatziolou

Associate Professor English Language and Literature
Hellenic Army Academy
savoula@otenet.gr

Stamatia Sofiou

Associate Professor French Language and Literature
Hellenic Army Academy
Dr.sofioustamatia@gmail.com

ABSTRACT

The following study examines some of the most important ancient artwork in the East, i.e. Egypt, Mesopotamia and China, to help students to consolidate their knowledge of English or French through visualization techniques. The subject of artwork in antiquity usually refers to warfare because ancient civilizations employed armed fighting to glorify their military achievements. Battle scenes were the oldest type of art in the ancient world, as rulers celebrated their victories to intimidate their opponents and bolster the confidence of their subjects. Figures in tomb murals, i.e. kings, were of prime importance in antiquity together with temple reliefs and artefacts relating to warfare. The method presented here attempts to help lecturers to expand their students' knowledge of English or French through technology, i.e. laptops, CD-ROMs, USB Flash Drives and a screen. The images of warfare installed on the student's PC and projected on the classroom screen together with the lecturer's analysis of the pictures enables them to direct their hopes and ambitions towards achieving what they set out to do, namely a successful career. However, before they achieve a successful career, they need not only to improve their English or French but also to maintain the skills acquired. Maintaining the required skills takes practice. There are many ways to improve a student's English or French but the present study explores the strategy of practising it through visualization techniques. (228 words)

KEYWORDS: *Artwork, ancient warfare, contemporary technology, visual learning, consolidation*

PROLOGUE

The study shows how art can help aspiring students to expand their knowledge of English or French through the study of history so as to immerse themselves in the two languages and reach the desired objective, i.e. language skills that are of vital importance for the following reasons:

1. They improve a student's capability of dealing with multiple tasks;
2. They help students to make better decisions;

3. They assist students to acquire a persuasive approach to international relations involving the use of cultural influence rather than coercion;
4. They aid students in acquiring better negotiation skills;
5. They increase earnings through language certificates;
6. They help students to find jobs abroad¹.

Students work in groups of two or three, travail en tandem, because according to the Soviet psychologist Lev Vygotsky (1896-1934) “the cooperative process is more beneficial and effective than the individual one” (1978, p. 85-86). Then the skills are acquired not only through cultural research but also via examining art, like painting and sculpture.

EGYPT

The Egyptians were among the first to depict their culture through art. They drew wars fought against their neighbours to commemorate their victories and the bravery of the pharaoh who maintained peace and order.

The Egyptian civilization reached its pinnacle between 1549 and 1069. After that phase, it entered a period of submission to foreigners, namely Alexander (356-323 BC) and Ptolemy (367-283/2 BC) who turned Egypt into a Hellenistic kingdom. The rule of the Ptolemaic dynasty ended in 31 BC when the Romans conquered Egypt and made it a province of the Roman Empire.

The main concern of the pharaoh was to keep his enemies out, i.e. the Nubians (nomadic tribes) that attacked the Egyptian garrisons to settle in the fertile Nile valley and the Assyrians. Egypt prevented the invasions of her neighbours by using the main Egyptian corps, as she had no fortifications, i.e. defensive walls and ditches, to protect her cities but deserts.

Pharaohs defended the land by using light infantry, i.e. corps composed of low-class men. The job of a soldier was not a prestigious one (Fig. 1). The men did not wear any armour but carried shields for protection (Fig. 2). They also carried weapons, i.e. bows and arrows, and short swords and battle-axes.

When imperialism developed in Egypt (2050-1710 BC), the country’s control of the sur-



Figure 1. Light infantry of the ancient Egyptian army.

¹ “English helps career,” <<https://www.english.com/blog/english-helps-career>>.



Figure 2. Ancient Egyptian soldiers ready for battle.

rounding territories became a fact: the military had to control the borders, the land, resources and trade routes so that she could continue to be independent.

From c. 1782 to 1570 BC, a Canaanite tribe, the Hyskos, sacked Memphis, the capital of Egypt, and captured Egypt. The newcomers brought with them the horse, the chariot and the composite bow, made from wood, horn and bone. The local people adapted to the new situation by adopting the new weaponry, a practice which helped them to force the Hyskos out of Egypt.

Egyptians used the chariot to halt the advance of the enemy. The chariot was manned by two



Figure 3. The Hyskos drove chariots drawn by horses..

soldiers: the driver, who controlled the horse(s) that pulled it; and the soldier who, armed with a bow, a spear and a shield defended the charioteer. The image below depicts a war scene from the

chest of Tutankhamen in which the young king fights the Nubians (c. 1357-1349 BC)².

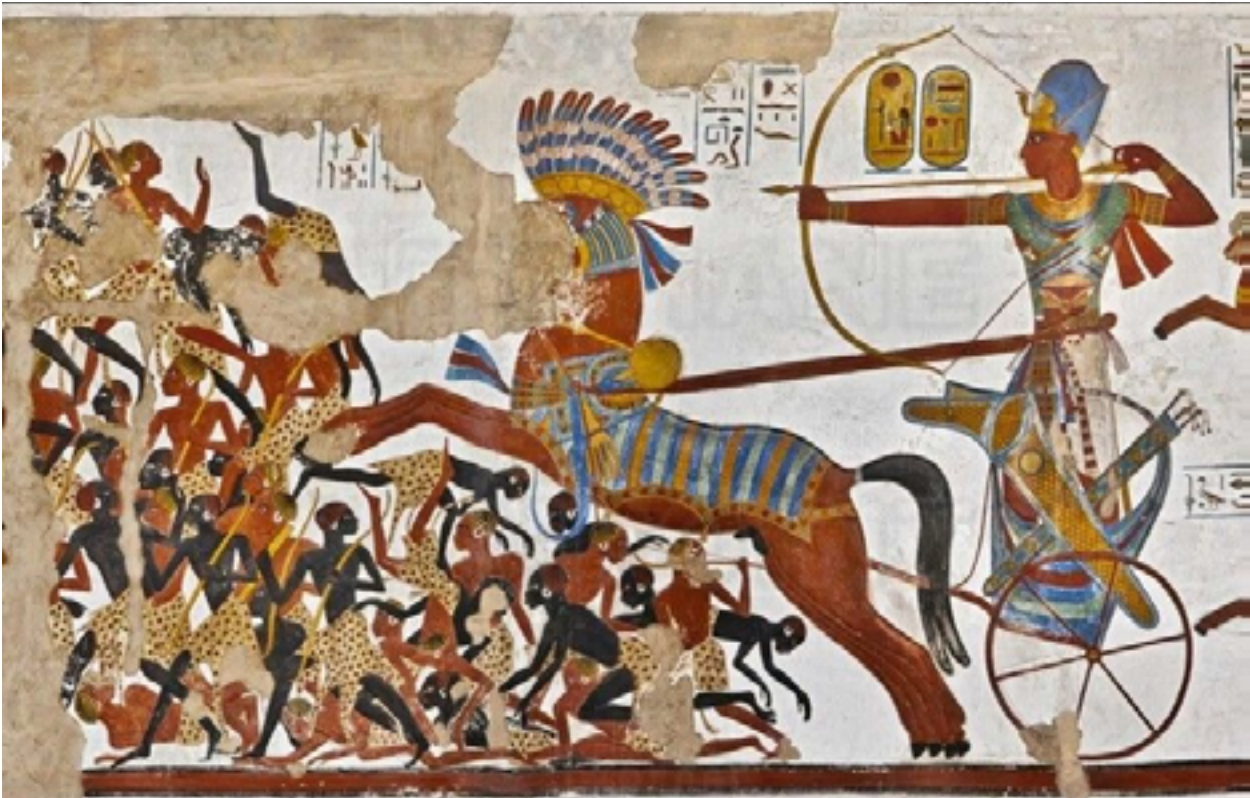


Figure 4. Tutankhamen fights the Nubians..

Except for the Hyskos, the Hittites, an Anatolian people, attempted to invade Egypt from the northeast. Their campaign ceased when a peace treaty was signed between the two peoples³. However, the Egyptians had to face the Sea Peoples, i.e. a confederacy of naval raiders that attacked the coastal cities of the Mediterranean between c. 1276 and 1178 BC. The nationality of the Sea Peoples is not known. The existing records of their activities are Egyptian sources that describe them as aggressive warriors in the record from the Stele at Tanis, the Egyptian city in the north-east, which reads, “They came from the sea in their warships and none could stand against them”⁴.

Although the Sea Peoples caused many problems, the Egyptian army was strong enough to protect Egypt, as it was composed of conscripted peasants. Foreigners, like the Nubians were allowed to join the army to stab the aggressors, enabling the soldiers to engage the enemy in combat.

By 1600 BC, the military had improved the design of the chariot to suit its own requirements. It had made it lighter and faster than that of their enemies in the Middle East. It had also made scale armour for charioteers and scale armour with inlaid stones for the pharaoh. Being harder than metal, the stones were used to fend off arrow tips.

² “Ancient Egyptian War,” <<http://www.thefinertimes.com/Ancient-Wars/ancient-egyptian-war.html>>.

³ “The Hittites,” <<https://www.ancient.eu/hittite/>>.

⁴ “The Sea Peoples,” <https://www.ancient.eu/Sea_Peoples/>.

The principal weapon of the Egyptian army, the bow and arrow, was transformed into a better weapon, the composite bow, made of wood, animal horns, sinews and glue made from fish.⁵ Combined with the chariot, it enabled the pharaoh and his army to attack the enemy from a distance.



Figure 5. A Nubian campaign.

The victories of the Egyptian army were the achievements of the pharaohs. Tutankhamen (c. 1341-1323), a twenty-year old man, as has been shown by modern scanner technology, was a successful king. During his ten-year reign (c. 1332-1323), his military victories aided Egypt in restoring her power. Two carvings from his tomb survive, one depicting a Nubian campaign (Fig. 5) and one showing him in a chariot leading the Egyptian forces against the Syrians (Fig. 6)⁶.



Figure 6. Detail from Tutankhamen's campaign against the Syrians

5 James Bowden, "The Origin of the Composite Bow in Ancient Mesopotamia," <http://www.academia.edu/1561842/The_Origin_of_the_Composite_Bow_in_Ancient_Mesopotamia>.

6 "Tutankhamen," <https://www.ancient.eu/Tutankhamun/>.

Tutankhamen's presence in these operations is an indication that the young king participated in them. The recent re-examination of Tutankhamen's mummified body suggests that his death was the result of an accident that injured his leg and led to a fatal infection. An accident of this sort might have taken place while the young king was on a military campaign.

The pharaoh who contributed to the glorification of the Egyptian civilization was Ramses II (1303-1213) known to the Egyptians as the Egyptian sun god. Ramses claimed that he won a decisive victory over the Hittites at the Battle of Qadesh (Fig. 7)⁷, a victory which enhanced his reputation as a great warrior.



Figure 7. Ramses II fights the Hittites at the Battle of Qadesh

In reality, the Battle of Qadesh (1274 BC), for the occupation of Syria, was not a decisive victory for either side because it resulted in the world's first known peace treaty in 1258 BC⁸. The treaty caused civil unrest in Egypt due to the spread of the defeat of the God like Pharaoh by an inferior civilization like the Hittites. To set the people's minds at rest, Ramses II commissioned the carving of his campaign at the Temple of Karnak because he believed that the Egyptians would not doubt the information on the walls of a holy place⁹.

The carving of the campaign reassured the feeling of security of the population; it facilitated Ramses' maintenance of power over his subjects; it controlled the flow of information; it instilled a sense of loyalty to his person; and it depicted the sorrow of the people so that the citizens understood that their loved ones, who did not return, did not perish in vain.

In 712 BC, Egypt was conquered by Alexander III of Macedon. As the country was Hellenized, the military force became the infantry *phalanx*, a rectangular formation composed of soldiers armed with *sarissas*, long spears about 4 to 6 metres in length, and used as a replacement for the spear or *dory*. The men in this formation marched as one entity, making the advance of the enemy difficult.

The influence of the Hellenistic Civilization was to be expected, as Egyptians were not innovators of weaponry. Their weapons came either from the Greek world or the Near East. Egypt's military organization resembled that of her neighbours, consisting of the infantry, the chariotry, with its chariots and charioteers (Fig. 10) and the navy.

7 "Image of Ramses II," <<https://www.ancient.eu/image/1006/>>.

8 "Ramses II," <https://www.ancient.eu/Ramesses_II/>.

9 "The Battle_of_Qadesh," <<https://www.britannica.com/event/Battle-of-Qadesh>>.



Figure 8. Relief from Ramses' temple, Nubia, Southern Egypt.

A military hierarchy was included in all branches to command the troops, voluntary at first and conscripted later. Charioteers came from the upper classes. In Figure 10, below, two chariots, employed as a mobile platform from which to use projectile weapons, are manned by two charioteers, a driver, carrying a shield and a soldier with a bow or javelin.

A force of importance was the Egyptian navy. The personnel that manned the fleet were low



Figure 9. The Macedonian phalanx formation



Figure 10. Egyptian chariots and charioteers.

class but the high ranks were composed of the upper middle class. The vessels of the Egyptian fleet were used to transport troops. The Egyptian navy became so sophisticated that it could make complicated naval manoeuvres.



Figure 11. Construction of boat. Tomb of Ti at Saqqara.

Murals were not the only pictorial representations that supplied historians with information concerning the Egyptian Civilization. *The Battlefield Palette*, below, used to display the power of pharaohs, was an important contributor to the preservation of the Egyptian culture. The mudstone palette depicts a scene from an unknown battle. It shows a lion and some vultures feeding on the corpses of some dead men. The lion could represent the pharaoh, annihilating his enemies and using the palette to record his victory¹⁰.



Figure 12. A fragment of The Battlefield Palette.

The Narmer Palette, below, is another slab, marking the power of pharaohs in Egypt. The front side is headed like the reverse side by two humanoid bovine heads and a heraldic crest, with Narmer's name in the middle.

On the one side of the palette, King Narmer parades, holding his sceptre and royal flagellum. He is followed by a servant and preceded by a high priest and four standard bearers, carrying standards of a falcon, a dog

and a jackal. The ten beheaded corpses that lay in front of him suggest that the dead men were enemy soldiers decapitated after falling into the hands of the Egyptians, as mutilations of enemy soldiers were common practice in ancient Egypt¹¹.

Below the procession, two men are holding ropes tied at the outstretched point, as intertwining necks of two serpopards (animals with the body of a leopard and the long neck and head of a serpent) confront each other. The intertwined necks of the serpopards may represent the unification of Egypt; while the bull, knocking down the walls of a city and trampling on a fallen enemy can be the image of a symbol of the king defeating his enemies.

The other side of the palette is also topped with depictions of human faced bovines. In the centre, the hieroglyphs, catfish and chisel, are a phonetic representation of Narmer's name. The king is wielding his mace over a prisoner. He is followed by a servant carrying his sandals. The

10 "The Battlefield Palette," <http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_detail>.

11 "The Narmer Palette," <https://www.ancient.eu/Narmer_Palette/>

king, like the Egyptian gods and people, was usually depicted barefoot¹².

Archaeologists believe that the barefoot custom symbolized the bond between the king and the land. A pair of sandals, the soles of which were decorated with enemies of the pharaoh, was found in Tutankhamen's tomb, the discovery implying that the king trampled on his enemies.

Since there are no written documents that interpret the scenes depicted in tomb reliefs and temple murals, lecturers are advised to encourage their students to think of new interpretations to help them to sharpen their imagination, enhance their skills of problem solving and develop their ability of reasoning, expression and discussion in English or French.



Figure 13. King Narmer's Palette, Hierakonpolis, Egypt (c. 3000-2920 BC).



MESOPOTAMIA

Mesopotamia, the historical region in the Middle East situated between the rivers Euphrates and Tigris was composed of different peoples. The frequent wars among them explain why the kingdoms of Mesopotamia developed warfare funded by the state.

Since the region between the Euphrates and Tigris rivers was fertile, it was usually attacked by different peoples. The contact with them resulted in Mesopotamian kingdoms developing different civilizations. Unlike Egypt that flourished under the leadership of one ruler, Mesopotamia and its different kingdoms suffered many attacks, a fact that explains why the region never produced a single tradition of culture as did Egypt.

Armed conflict consisted of charioteers with swords and spears made from iron and bronze, and siege craft including the battering-ram developed by the Hittites and

Figure 14. Map of Ancient Egypt.

the wooden siege towers and scaling ladders invented by the Assyrians¹³.



Figure 15. Persian archers.

Fighting in the Levant, the historical geographical term referring to a large area in the Eastern Mediterranean, including its islands and all the countries along the Eastern Mediterranean shores, extending from Greece to eastern Libya, included archers (Fig. 15) that carried bows and arrows because they were a destructive force against massed formations in war¹⁴.

The people living in what is now southern Israel used axes made from copper. In the Nineties, archaeologists found the skeleton of a warrior in a cave near the city of Jericho. The skeleton was on a reed mat in a linen shroud together with a wooden bowl, a pair of leather sandals, a flint blade, a bow and a walking stick that helped the man walk, as his leg bone had been fractured.

The oldest known example of the use of those weapons is the large scale warfare that took place around 3000 BC in the region of Syria. Evidence of intense fighting in the region includes collapsed mud walls that had been bombarded with rocks; the presence of hundreds of balls and thousands of “bullets” flung from slings; graves, holding skeletons of the victims of the fighting, like archers; soldiers with bows and arrows; and men with sling-stones, launching small round stones aiming at the enemy troops at the top of the city walls¹⁵.



Figure 16. Large scale warfare in Mesopotamia.

¹³ Richard A. Gabriel, *The Great Armies of Antiquity* (London, 2002), p. 15.

¹⁴ “Composite Bow,” <<http://www.historyofarchery.com/archery-history/composite-bow/>>.

¹⁵ John Keegan, *A History of Warfare* (London, 2004), p. 128.

The defences of the cities, the moat, fortress walls and observation towers, and some of the siege devices the Mesopotamians used are dated from 2500 BC. The battering rams were mounted on wheels and had roofs to shield soldiers from arrows. The difference between siege towers and scaling ladders was that the former resembled a protected staircase. Mineshafts were built under the walls of the cities under siege to undermine their foundation and cause them to collapse. Reliefs from the 9th century BC depict siege towers in use, including siege engines, i.e. devices designed to break city walls in siege warfare. Some of those devices were immobile and attacked enemy fortifications from a distance; others were wheeled to enable the soldiers to approach the enemy fortification¹⁶.

The main purpose of the moats was not to stop attackers from climbing the wall but to prevent the enemy from collapsing the foundation of the wall by mining underneath it. Archaeologists claim that pre-Biblical Jericho had an elaborate system of walls, towers and moats as early as 7000 BC. The walls were thick and high surrounded by a deep moat and a tall tower that helped the men to detect the foreign armies approaching the city¹⁷.

Conquering a fortress was not an easy task, as the hundreds of soldiers inside it could force aggressors to retreat. The main assault strategy involved a massive attack when a large number of the men inside had to spread out in order to support the fortress. The enemy would then spot a weak point, take advantage of it and attack it. The strategy was a costly one because it ended with a great number of casualties for the attackers. The most effective means of seizing a stronghold was to find someone on the inside willing to be bribed and follow him through a small door to sandwich the defenders and force them to exit the castle. An army that camped outside a fortress could starve the defenders despite the fact that fortresses had huge stores of food enough to feed the people inside for a year¹⁸.

An evidence of warfare is recorded on an inscribed stele, dated from 2500 BC, found at Lagash, a city in modern Iraq. It describes a conflict regarding irrigation rights that was settled in a battle. An inscription from Lagash relates that after a battle with compound bows there were piles of bodies with a thousand enemy corpses¹⁹.



Prisoners of war like the Assyrian prisoners above (Fig. 17) were not used as slaves but were transferred to different parts of the kingdom. Occasionally, they were sacrificed to the gods. Only men were sacrificed, not women or children because it was easier to exercise control over women and children than over the soldiers of the enemy. Later, male prisoners were resettled, *branded* and used as mercenaries, like the Nubians in Egypt. Alternatively, they became bodyguards to the king.

Figure 17. Assyrian prisoners of war.

16 *Ibid.*, σσ., 131-132.

17 "Fortresses and Defence Walls," <<http://www.crystalinks.com/Fortress.html>>.

18 "The Craft of Siege," <<http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/gabrmetz/gabr ood.htm>>.

19 "Lagash," <<https://www.britannica.com/place/Lagash>>.

The kings were buried in tombs which have provided historians with a great deal of information concerning civilization in Mesopotamia. The object in the photograph below was found in one of the graves in the Royal Cemetery at Ur, the Sumerian city-state, lying in a chamber above the right shoulder of a man. Its original function is not yet known but historians believe that it was carried on a pole as a standard.



Figures 18-19. The Standard of Ur (c. 2500 BC).

The two main panels are known as War and Peace. War shows Sumerian army chariots drawn by donkeys; crushed enemies; soldiers carrying spears; enemy soldiers being killed with axes or parading naked and presented to the king who holds a spear. Peace depicts food brought in procession to a banquet, as seated figures drink to the accompaniment of a musician playing a



Figure 20. Assyrian attack on a town with archers and a wheeled battering ram. Assyrian Relief, Palace of Nimrud (865–860 BC).

lyre²⁰.

As the power of the state increased, male prisoners that were “marked and branded” were employed as spies. Their job was to visit a rival place and collect information about what was going on in it. If a spy was captured, he could be released if ransom were offered.

According to some archaeologists, the Assyrians had long-range armies. Employing supply depots, a sophisticated road network and transport columns, they would go as far away as 500 kilometres from their base. To get across rivers they used boats made from inflated animal skins but carried few supplies, as they used the food captured in enemy territory.

The ruthless and well-organized Assyrians, the greatest charioteers of the ancient world, dominated that world from the 9th to the 7th century BC when they were replaced by the Persians, a people that used chariots to create a huge empire that stretched from Greece to India. These chariots ruled until foot soldiers in Alexander’s army learned to resist chariot advances by aiming their weapons at the horses first. The practice proved deadly despite the fact that the Mesopotamian army wore a kind of arrow-proof armour, carried shields and were organized into tight chariot ranks.

Persians were not as brutal as Assyrians. Reliefs from campaigns in the 7th century BC show Assyrian victors making piles of heads of their victims (Fig, 21). Historians believe the Assyrians were no more brutal than other people of their time. The images depicting brutal scenes are

20 “Standard of Ur,” <<https://www.khanacademy.org/humanities/ancient-art-civilizations/ancient-near-east1/sumerian/a/standard-of-ur-and-other-objects-from-the-royal-graves>>.



Figure 21. Assyrian brutality.

found mostly in throne rooms of palaces to intimidate foreign or visiting dignitaries, not in rooms occupied by kings²¹.

The text, including interesting information about warfare in Mesopotamia, helps students to practise speaking through comparison between the civilization of Egypt and the culture of her neighbours. The comparison, centring on differences and similarities, enhances the student's *comparative thinking*. Lack of the ability to set an idea against another and note the similarities and/or differences, fails to improve learning. Strategies that engage students in comparative thinking have positive effects on their understanding because they lead to a better *consolidation* of the foreign language for the following reasons:

1. They strengthen the student's ability to remember key passages and words;
2. They improve the student's comprehension by highlighting important details, making abstract ideas more concrete and reducing the confusion between related concepts;
3. They develop the student's writing skills by providing a simple structure that helps him/her organize information and develop ideas with clarity and precision;
4. They encourage the student to strive for accuracy, apply past knowledge to new situations and increase his/her chance for future success.

CHINA

Ancient China engaged in warfare since the dawn of civilization, namely around 6000 BC. The aim of the Chinese wars was the unification and defence of the country. The result was a huge infantry based army and a navy that fought for control of China's rivers.

The Chinese army benefitted by Sun Tzu's *The Art of War* written in the 6th century BC. The book, composed of thirteen chapters, is devoted to a distinct aspect of warfare and how that applies to military strategy and tactics²².

21 "Slavery," <<http://sites.psu.edu/ancientmesopotamianwarfare/slavery/>>.

22 Sun Tzu, *The Art of War*, <<https://www.britannica.com/biography/Sunzi#ref226261>>.



Figure 22. Map of Mesopotamia.

The Art of War was translated in French in 1772 by the French Jesuit missionary in China Jean Amiot (1718-1793) and in English in 1905 by the British officer Everard Calthrop (1876-1915). In the 20th century, Chairman Mao Zedong (1893-1976), the Chinese communist founder and ruler of the People's Republic of China, drew inspiration from the author's military strategies and political policies²³.

The Chinese archaeological excavations made since the founding of the People's Republic of China in 1949, revealed a huge terra-cotta army near the tomb of Qin, China's First Emperor. Qin obliterated the other states of his day and unified the realm in 221 BC. The pattern of empire he established lasted for more than two millennia into the present century and the name of its dynasty, Qin, has given China her name.

One Chinese excavation revealed a whole terra-cotta army (Fig. 23) that is composed of thousands of figures, standing on location in a battle formation. The figures include armoured and unarmoured infantrymen, standing and kneeling archers, charioteers, petty officers and commanders. The armoured infantrymen hold a spear in their right hands and a sword in their left hands. The charioteers wear caps that indicate their rank as officers and extend both arms forward

23 "Jean Joseph Marie Amiot," <<http://www.bdconline.net/en/stories/a/amiot-jean-joseph-marie.php>>.

"Everard Ferguson Calthrop," <<http://booksandjournals.brillonline.com/content/books/b9789004246461s008>>.

"Mao Zedong," <https://en.wikipedia.org/wiki/Mao_Zedong>.

to grasp the reins that control the horse. The standing archers are dressed in simple uniforms. The kneeling archers wear waist-length suits of scaled armour that simulates leather while their arms are bent to cradle the crossbow²⁴.

The Emperor's terra-cotta army was built in 200 BC. This was the time when Qin unified the country and became Emperor. After the unification there was no need for military campaigns. The



Figure 23. Terra-cotta soldiers.

various cavalry and infantry units and chariots that were unearthed in large pits became a military guard²⁵.

Another important imperial dynasty was the Han dynasty (206–220 AD). It succeeded Qin's dynasty and it introduced the *golden age* of Chinese history. The period had an army whose movements were controlled by audible signals from drums and bells found at the site. When the drum sounded once, the army moved forward; on the second drum roll, the corps attacked; on the sound of the bell, the troop stopped, and when the bell rang again, it retreated²⁶.

The Chinese weapons industry serves as an early example of mass production. It is known from inscriptions on the weapons that many came from state factories capable of manufacturing great numbers of weapons that helped Qin to legitimize and glorify his reign.

24 "Ancient Chinese Military and Warfare," <<http://www.ancientmilitary.com/ancient-chinese-military.htm>>.

25 *Ibid.*

26 "Ancient Chinese Army Signs," <<https://history.stackexchange.com/questions/23368/how-did-the-ancient-chinese-coordinate-armies-of-tens-and-hundreds-of-thousands>>.

Like the Egyptian pharaoh, the Chinese emperor believed in immortality. So, artifacts, i.e. sculptures of food, would come alive in the afterlife to support the deceased. As for the terra-cotta army and artifacts, they were built to protect the tomb of Qin, boost his glory and prove that he would be as powerful in the spiritual world, as he was in the real world.

When the Han dynasty succeeded the Qin dynasty, it was engaged in war. A warlord, Dong Zhuo, rose to power and ruled the nation with tyranny for a brief period of time. Dong Zhuo controlled the empire by holding the emperor by force. His despotic act angered local officials who decided to mount a campaign against him. Upon hearing the news, Dong Zhuo sent his adopted son Lu Bu to beat the enemy. Lu Bu, known for his martial talent, defeated the officials²⁷.

The mural painting below (Fig. 24) depicts a scene from the campaign against Dong Zhuo. The three warlords shown here have surrounded Lu Bu in a green tunic and long spear, occupying the foreground. The warriors, depicted on horseback, attempt to engage him in combat against a mountainous background. Lu Bu loses the battle but escapes; the army troops set up their own regimes. Lu Bu returns to the palace to kill Dong Zhuo. China is sunk into the chaos of civil war²⁸.

Figure 25 has an interesting story behind it. General Zhang Fei (168-221 AD) fought along



Figure 24. A mural painting depicts the joust between the three rebels and Lu Bu (190-192 AD).

with his troops for the restoration of the Han Dynasty. In the battles against Dong Zhuo, Zhang repulsed Lu Bu and was rewarded by his allies only to be assassinated by his subordinates in 221 AD. Zhang Fei was known for treating his superiors with respect but for showing no consideration for his underlings, a fact which explains his tragic end.

The painting below (Fig. 26) depicts a war scene, recording the history of the turmoil during the Han dynasty in the third century. In the picture, Zhang Fei, with a snake shaft, fights against Ma Chao, a rebel holding a long spear, over the emperor's land²⁹. Against an emerald foreground, the troops watch the two warriors engage in a ferocious fight for power while in the background a dark

27 "Dong Zhuo," <https://en.wikipedia.org/wiki/Dong_Zhuo>.

28 "Lu Bu," https://en.wikipedia.org/wiki/L%C3%BC_Bu.

29 "Ma Cao," <https://en.wikipedia.org/wiki/Ma_Chao>.



Figure 25. General Zhang Fei (168-221 AD).

brown pagoda overlooks the scene.

In Figure 27, Yue Fei (1103-1142), a Chinese military leader, is ready to engage some invaders in combat. Yue Fei is depicted as a determined warrior on the way to face his country's enemies. He is credited for the creation of some types of martial arts. He led many successful campaigns against the forces of the intruders by taking advantage of the opponents' inexperienced cavalry in the hilly terrain of Southern China. Although his troops were outnumbered, he won several victories, which helped his forces to succeed in regaining territory³⁰.

Yue Fei was known for the strict discipline of his troops that forbade them to pillage, even when facing the harshest of conditions. He was a devout follower of the moral values of the Chinese philosopher Confucius (551-479). His attempt to recapture the northern



Figure 26. Painting of Zhang Fei's fight with Ma Chao.

lands of the empire was opposed by court officials who believed that further warfare would be too expensive. In the middle of a victorious campaign against the enemy, a courtier convinced the emperor not only to recall Yue Fei to the capital but also to sentence him to death. The general was executed on charges that were not proven.

Today, the general is revered as a national hero and outside of his mausoleum there is the statue of his traitor kneeling as if begging for mercy. The Chinese government requires all primary

30 "Yue Fei," <https://en.wikipedia.org/wiki/Yue_Fei>.

school students to read at least one text about Yue Fei in an effort to instill patriotism in them and as a gesture of gratitude to the warrior who won a great number of battles.

The existing evidence proves that in China warfare was a nobleman's job with rules dictated by courtesy. A warrior did not attack the weak and was expected to delay engagement until an opponent had formed ranks on the field. Despite this protocol, warlords often advocated war in pursuit of victory by executing the enemies' soldiers after the battle³¹. Not that the Chinese were unwilling to obtain the riches of their neighbours. On the contrary, all those who did not fight had their properties taken and their houses destroyed and they themselves were either enslaved or killed.

China's history avoids the glorification of war, unlike other ancient societies, due to the Confucian philosophy that stressed the significance of civil life³². Also in *The Art of War* Sun-Tzu warns that "No country has ever profited from protracted warfare" (Sawyer, 2007, p. 159). Tales of battles are rarer in Chinese art than in western cultures. Although officers studied how to fight and win, warfare was a policy of last resort, involving the decision of the emperor.

Unlike western nations, the Chinese used a strategy of settling neighbour conflicts with tributes of silver and silk, together with a parallel exportation of culture, as this practice was believed to be the best way to defend China's borders. But, if war proved unavoidable, they believed that it was better to recruit foreign troops to fight it³³.

Since the Chinese military culture differs from the art of warfare of the West, teachers are advised to encourage their students to consider the importance of the *principles of war* as related by Sun Tzu, circa 500 BC. Then they can encourage them to discuss contemporary war. Many European countries have their own principles of war influenced by the Prussian General Carl von Clausewitz's (1780-1831) essay *Principles of War* and his book *On War* (1832). Students should be urged to read Clausewitz's work and discuss it in relation to Sun Tzu's work.



Figure 27. Painting of General Yue Fei (silk scroll).

31 "Ancient China," <<https://www.ancient.eu/china/>>.

32 "Confucius," <https://www.britannica.com/biography/Confucius>.

33 "Ancient Chinese Military and Warfare," <<http://www.ancientmilitary.com/ancient-chinese-military.htm>>. See, also, "Chinese Warfare." <https://www.ancient.eu/Chinese_Warfare/>.



Figure 28. Map of the Qin Empire.

EPILOGUE

Enhancing English or French through visualization techniques proves a useful means of language consolidation. Visualization ensures the “direct understanding of the message” (Simeonidou-Christidou, 1998, σ. 45), bears specific “emotional and social co statements” (Archakis, Kondilis, 2002, σ. 124) and accelerates the communicative outcome. It contributes to international communication because the exchange of information is the only way for adults to be in contact with their peers in countries across the world and/or fulfil tasks necessitated by organizations and/or governments. In the case of civil servants and the military, it is high officials and officers of high-rank that need to acquire proficient knowledge of the most popular languages in the world, i.e. English and French, if they wish to ensure a successful career; receive a commission, attend a foreign conference or a postgraduate course at a university abroad.

BIBLIOGRAPHY

- Archakis, A. and M. Kondilis. (2002). *Introduction to Sociolinguistics*. Athens: Nissos.
- Gabriel, Richard A. (2002). *The Great Armies of Antiquity*. Connecticut: Praeger.
- Janson, H.W. (1991). *History of Art*. New Jersey: Prentice Hall, Englewood Cliffs.
- Keegan, J. (2004). *A History of Warfare*. London: Pimlico Publishing Co.
- Simeonidou-Christidou, T. (1998). *Zones de Transparence et d'Opacité sémantiques pour le grec et le français*. Thessalonique: University Studio Press.
- Vygotsky, L. (1978). *Mind in Society: Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge: Massachusetts Harvard University Press.

IMAGE SOURCES

Free image sources on Internet.

WEB SITES

- "Amiot, Jean Joseph Marie." <<http://www.bdcconline.net/en/stories/a/amiot-jean-joseph-marie.php>>.
- "Ancient China." <<https://www.ancient.eu/china/>>.
- "Ancient Chinese Army Signs." <<https://history.stackexchange.com/questions/23368/how-did-the-ancient-chinese-coordinate-armies-of-tens-and-hundreds-of-thousands>>.
- "Ancient Chinese Military and Warfare." <<http://www.ancientmilitary.com/ancient-chinese-military.htm>>.
- Bowden, James. "The Origin of the Composite Bow in Ancient Mesopotamia." <http://www.academia.edu/1561842/The_Origin_of_the_Composite_Bow_in_Ancient_Mesopotamia>.
- "Bu, Lu." https://en.wikipedia.org/wiki/L%C3%BC_Bu.
- "Calthrop, Everard Ferguson." <<http://booksandjournals.brillonline.com/content/books/b9789004246461s008>>.
- "Cao, Ma." <https://en.wikipedia.org/wiki/Ma_Chao>.
- "Chinese Warfare." <https://www.ancient.eu/Chinese_Warfare/>.
- "Composite Bow." <<http://www.historyofarchery.com/archery-history/composite-bow/>>.
- "Confucius." <<https://www.britannica.com/biography/Confucius>>.
- "Fei, Yue." <https://en.wikipedia.org/wiki/Yue_Fei>.
- "Fei, Zhang." <https://en.wikipedia.org/wiki/Zhang_Fei>.
- "Fortresses and Defence Walls." <<http://www.crystalinks.com/Fortress.html>>.
- "Lagash." <<https://www.britannica.com/place/Lagash>>.

“Mesopotamia.” <ancient.eu.com/Mesopotamia>.

“Mesopotamia Warfare.” <<http://www.mesopotamia.co.uk/warfare/story/page09.html>>.

“Siegecraft.” <<http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/gabrmetz/gabroood.htm>>.

“Slavery.” <<http://sites.psu.edu/ancientmesopotamianwarfare/slavery/>>.

“Standard of Ur.” <<https://www.khanacademy.org/humanities/ancient-art-civilizations/ancient-near-east1/sumerian/a/standard-of-ur-and-other-objects-from-the-royal-graves>>.

Tzu, Sun. *The Art of War*. <<https://www.britannica.com/biography/Sunzi#ref226261>>.

“Zedong, Mao.” <https://en.wikipedia.org/wiki/Mao_Zedong>.

“Zhuo, Dong.” <https://en.wikipedia.org/wiki/Dong_Zhuo>.

Exploiting User Personas for a Cultural Serious Game based on Gardner's Multiple Intelligences Theory

Eirini Kalatha

PhD Cand, Aegean University
ekalatha@aegean.gr

Markos Konstantakis

PhD Cand, Aegean University
mkonstadakis@aegean.gr

George Caridakis

Assistant Professor, Aegean University
gcari@aegean.gr

ABSTRACT

Over the past year serious games have been increasingly gaining ground in various fields. The cultural heritage field is one of them, due to the fact that serious games consist a promising tool to popularize cultural education in an engaging and entertaining way. User personas are fictitious characters created to represent different users of a system while cultural institutions are increasingly aiming at enhancing their visitors' experiences in a personalized, immersive and engaging way. In this paper, a cultural serious game prototype that utilizes user personas based on Gardner's theory of Multiple Intelligences for game profile identification, is presented. According to Gardner's theory of Multiple Intelligences, based on a wide range of scientific research (psychological, anthropological, biological), our intelligence is divided into nine areas that are based in different parts of our brain. These eight types of intelligences are equally significant, but not equitable developed in every person. The main goal of this serious game is to improve user's cultural experience and help him to learn easily, exploiting the concept of game personalization by providing the most relevant and interesting context based on the multiple intelligences.

KEYWORDS: *serious games, Gardner's theory, cultural heritage, user personas, multiple intelligences*

INTRODUCTION

The "Serious Game" term could be considered as an oxymoron (Djaouti, Alvarez, Jessel & Rampnoux, 2011), owing to the fact that a game does not consist a "serious" procedure. However, due to the fact that many researchers have displayed that serious games are applied in various contexts and fields effectively, such as education (Klopfer, Osterweil & Salen, 2009; Robertson, 2009), healthcare (Graafland, Schraagen & Schijven, 2012, Maheu-Cadotte, et al., 2018), cultural heritage

(Andritsou, Katifori, Kourtis, & Ioannidis, 2018; Bampatzia, et al. 2016; La Guardia, Arrigo & Di Giuseppe, 2012; Mortara et al. 2014; Rubino, Barberis, Xhembulla & Malnati, 2015; Spivak, 2015), industrial context (Duin, Hauge, Hunecke, & Thoben, 2011; Slimani et al. 2014) etc, that implies that the term definitely is not an oxymoron (Djaouti et al., 2011).

More specific, as far as the cultural heritage field is concerned, serious games are being taken into account more and more as valuable tools (Foni, Papagiannakis & Magnenat-Thalmann, 2010; Bampatzia et al. 2016) and are gaining an increasing interest (Kalatha et al. 2018; Paliokas & Sylaiou, 2016). The combination of learning and playfulness, that consists of the main characteristic of serious games, create engaging game experience (Mortara et al. 2014), maximize user's motivation, by transforming him from passive data receiver to actor (Kalatha et al. 2018) and attract even users that may not be familiar with the arts and culture (Bellotti, Berta, De Gloria, D'ursi & Fiore, 2012).

The friendly environment that is provided by a cultural serious game allow art to come to the audience (Seidl et al. 2011), even in a more personalized way. Personalized serious games takes into consideration that each person prefers different learning styles, therefore provide personalized learning guidance, by identifying the personal characteristics of users and adapting the content, the presentation style or/and the learning paths (Papanikolaou, Mabbott, Bull, & Grigoriadou, 2006; Soflano, Connolly, & Hainey, 2015).

Also, personalized and adaptive serious games could offer all users the possibility to learn in a motivating manner, due to the fact that can promote motivated usage, increased user acceptance and user identification (Streicher & Smeddinck, 2016).

This paper presents a personalized serious game that exploits User Personas based on Gardner's Multiple Intelligences (MI) Theory. User personas, which are fictitious characters created to represent different users of a system, aim to enhance the user's experience in a more personalized, immersive and engaging way (Konstantakis et al., 2017). MI of Gardner's theory can be used as different user personas, owing to the fact that researchers have demonstrated that the potential relation between MI and game constructs could be important in personalized game design (Sajjadi, Vlieghe, & De Troyer, 2016; 2017).

According to Gardner's theory of MI (Gardner, 1983), there are 8 different types of individual's intelligence: bodily/kinesthetic, logical/mathematical, verbal/linguistic, visual/spatial, natural, musical/rhythmic, intrapersonal, interpersonal (Table 1). Everyone possesses a unique combination of these types of intelligences. More specific, everyone possesses each type of intelligence but to different degrees. This is the fact that everyone is considered unique. It is good to mention that all dimensions work together in an orchestrated way and interact with each other, due to the fact that none intelligence can exist on its own. Moreover, every person can develop his/her types of intelligence to a sufficient extent level with encouragement, enrichment and appropriate guidance.

Types of Multiple Intelligences & their reflections	
Bodily / Kinesthetic	precise self-body motion control, non-verbal emotion expression, dance, fine hand-eye coordination
Logical / Mathematical	data processing, pattern recognition, working with numbers & geometric shapes
Verbal / Linguistic	symbolic thinking, language, reading, writing
Spatial / Visual	navigation, map making, perspective
Musical / Rhythmic	recognition and use of rhythmic & tonal patterns, recognition of sound, speech and musical instruments
Natural	recognition patterns in nature, classification of objects and types of wildlife
Interpersonal	cooperation in small groups, communication with other people, recognition of other people's intentions, moods, motivation, non-verbal signs
Intrapersonal	recognition of one's own abilities, capacities, feelings & emotional reactions, self-reflection, intuition

Table 1. Type of Multiple Intelligences and their reflections

RELATED WORK

Many researchers have occupied with serious games in cultural heritage, on account of this a great amount of cultural serious games have been created. Some of them are: the “Gossip at palace”, a location-based mobile game that aims to offer contextual information to the users in order to help them discover the characters, traditions, and events that characterized the palace in the 18th century (Rubino et al., 2015), the ARCO project that has the main goal to test the users' ability to discover information about Fishbourne Roman Palace, UK and its archaeological artefacts (Sylaiou et al., 2015), the “Via Appia SG” that includes a quiz game with questions related to the information provided in the virtual environment of the game (Liestol, 2014), the “Multitouch rocks” that aims to help the audience to turn prehistoric spaces into interesting places, in which the Pitoti act out past events (Seidl et al., 2011), the “O'Munaciedd” (La Guardia et al., 2012) and the “Vegame” (Bellotti, Berta, De Gloria, Ferretti, & Margarone, 2003) which are treasure hunt serious games, the “Travel in Europe” that allow the player to virtually interact with pieces of the heritage in their context (Bellotti et al., 2012), etc.

Among this great amount of serious games, there is also a portion of personalized serious games, such as “Gossip at Palace” (Rubino et al., 2015), “ARCO project” (Sylaiou et al., 2015), “Articular” (Spivak, 2015), MoMap (Andritsou et al., 2018), Piano AR Experience (Chow, Feng, Amor, &

Wünsche, 2013) etc. and serious games that focus on multiple intelligences by playing them.

As far as this ultimate category is concerned, in (Sajjadi et al., 2016) an overview of several educational games that can aid the development of a player's logical-mathematical intelligence is presented. Moreover, in (Chuang & Sheng-Hsiung, 2012) it is argued that games can be used as a promising tool to enhance players' intelligence dimensions and learning outcomes.

SG ARCHITECTURE

The SG prototype is designed to combine fun with learning and includes many services and technologies delivering an intriguing and innovative experience to the visitors of the game. The user can play the game either in a mobile device (smartphone, tablet) or in a desktop computer and after login or register, is able to choose from a variety of images the intelligence profile that fulfills user's preferences and interests. The SG interface will help the user to select profile through a small digital storytelling procedure combined with the images of famous people with high levels of each intelligence (in example Leonardo da Vinci has a high level of visual/spatial intelligence, Shakespeare with a high level of verbal/linguistic intelligence). After choosing profile, mini-games and quizzes based on the selected intelligence profile will be played by the user in order to find the missing pieces of the stolen painting and also gain points and grades.

The final stage will be to evaluate the user experience of the SG prototype. Users will be prompted to express their opinion about the game, the content and whether the SG has helped towards a better engagement with cultural heritage elements. The evaluation metrics will be stored and analyzed in order to improve the prototype's behavior and help us develop the SG interface through the user's feedback. The evaluation methods will include a questionnaire, emocards, combined with other cultural heritage evaluation methodologies (Konstantakis et al., 2017).

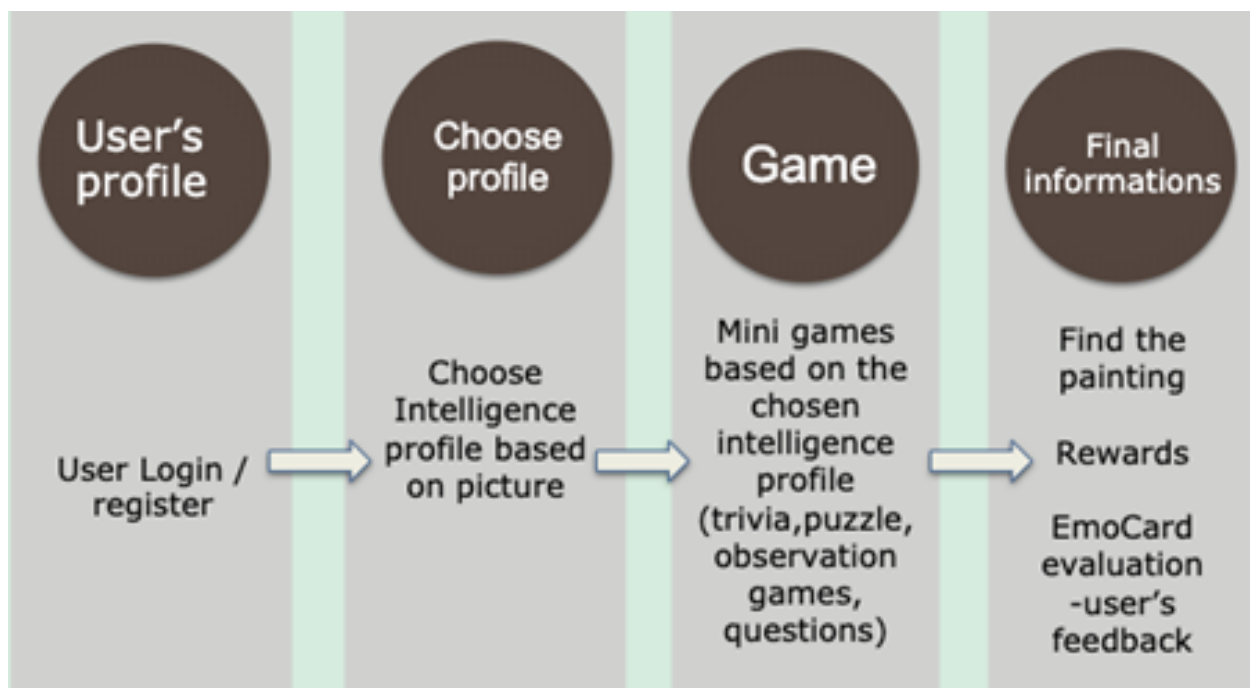


Fig. 1. SG prototype architecture

Therefore, the proposed SG prototype intends to combine established and emerging technologies into an ecosystem with elements of cultural heritage through multiple intelligences. The architecture of the SG prototype is depicted in Figure 1.

SG PROTOTYPE & USE SCENARIO

We created a SG prototype that incorporates the basic concepts of our framework, helping us in the constant evaluation of its development. This prototype is a mobile application that implements examples of the mini games and evaluate the validity and the efficiency of the technologies, by using the Proto.io¹ development tool. The two use case scenarios that was tested, are described in the screenshots below:



Fig. 2. Home page and profile page

In the first scenario user chooses Mozart's profile while listening to the audio message. Based on musical/rhythmic intelligence, mini games will be played from the user in order to identify the missing painting as shown in Figure 3. More specific, the first hint after reproducing the melody is "2 in 1" and the second hint after playing the music is "Music in my heart". So, combining those hints the user will choose the correct painting.

In the second scenario user chooses Shakespeare's profile while listening to the audio message. Based on verbal/linguistic intelligence, mini games will be played from the user in order to identify the missing painting as shown in Figure 5. More specific the answer in the

first question is "time", the answer to the second question is "clock" and the answer to the third question is "memory". So combining those answers the user will choose the correct painting.

As shown in Figure 5, the melting clocks represent the loss of importance of the time Dali wants to show. The ants walking on the clock represent the deterioration of time.

It is good to mention that when the game is over, user is able to choose an EmoCard that express his/her emotions.

¹ <https://proto.io/>

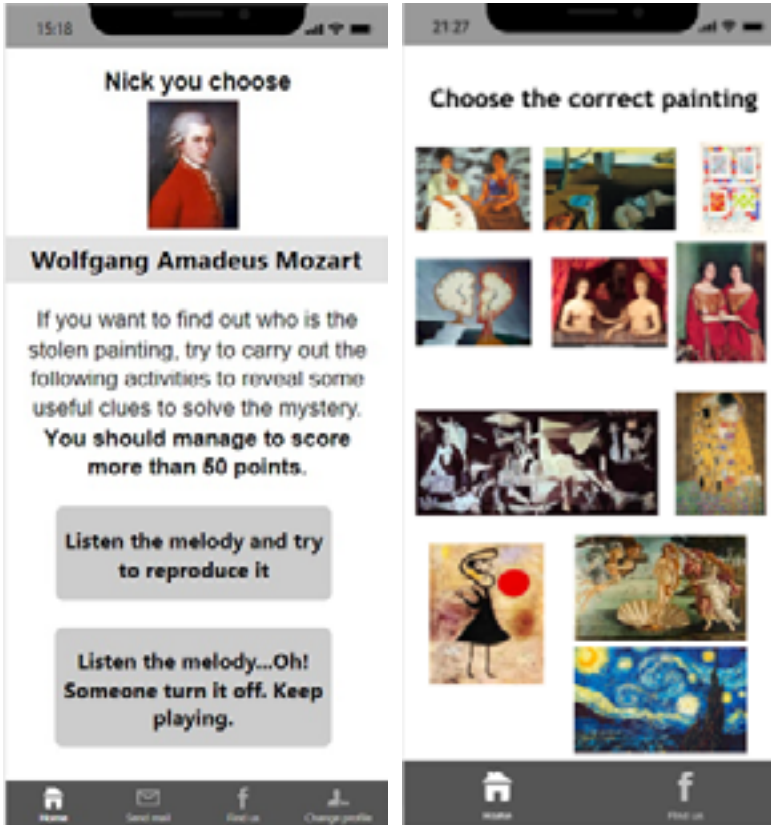


Fig. 3. first scenario: Musical/rhythmic intelligence

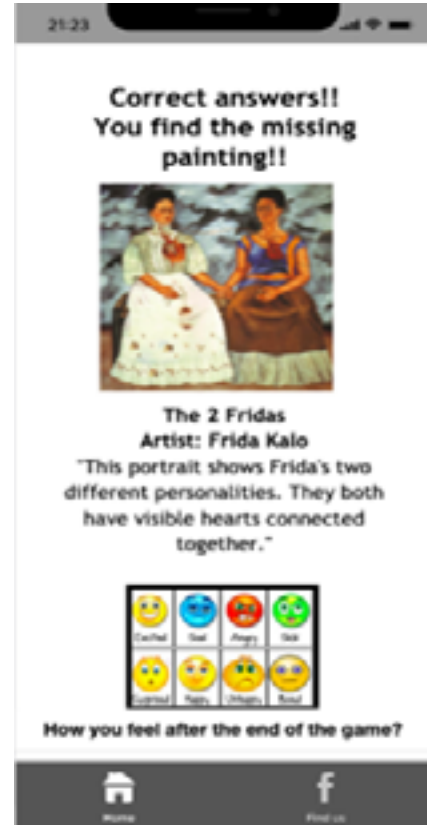


Fig. 4. first scenario result



Fig.5. second scenario: Verbal/linguistic intelligence and result

CONCLUSION

The current paper presents an interactive serious game prototype, that uses modern technologies (Digital Storytelling, User Personas, UX Evaluation) to enrich and personalize the user's experience by combining aspects of learning and fun in an immersive environment. This playful approach not only increases motivation to learn but also raises interest in art history and cultural heritage in general. Based on the answers of the participants, we will implement and design the serious game including design improvements, the implementation of further mini games and a large-scale evaluation of the game with the participation of more users.

Also, our final version will be set up using Unity's desktop mode alongside the Vuforia Software Development Kit (SDK) for the Augmented Reality (AR) framework and immersive technologies, AR UI with head-mounted display (for example a Google Cardboard) and narrative based serious game using digital storytelling techniques through social data mining procedures.

ACKNOWLEDGMENTS

The research and writing of this paper were financially supported by the General Secretariat for Research and Technology (GSRT).

REFERENCES

- Andritsou, G., Katifori, A., Kourtis, V. & Ioannidis, Y. (2018, September). Momap - An Interactive Gamified App for the Museum of Mineralogy. In *10th International Conference on Virtual Worlds and Games for Serious Applications (VS-Games)*. (σσ. 1-4). IEEE. doi:10.1109/vs-games.2018.8493434.
- Bampatzia, S., Bourlacos, I., Antoniou, A., Vassilakis, C., Lepouras, G. & Wallace, M. (2016, December). Serious games: valuable tools for cultural heritage. In *International Conference on Games and Learning Alliance* (σσ. 331-341). Cham: Springer.
- Bellotti, F., Berta, R., De Gloria, A., Ferretti, E. & Margarone, M. (2003). VeGame: Exploring Art and History in Venice, *Computer*, 36(9), 48–55. <http://doi.org/10.1109/MC.2003.1231194>.
- Bellotti, F., Berta, R., De Gloria, A., D'ursi, A. & Fiore, V. (2012). A serious game model for cultural heritage, *Journal on Computing and Cultural Heritage (JOCCH)*, 5(4), 17.
- Chow, J., Feng, H., Amor, R. & Wünsche, B. C. (2013, January). Music education using augmented reality with a head mounted display. In *Proceedings of the Fourteenth Australasian User Interface Conference-Volume 139* (σσ. 73-79). Australian Computer Society, Inc.
- Chuang, T. & Sheng-Hsiung, S. (2012). Using mobile console games for multiple intelligences and education, *International Journal of Mobile Learning and Organisation*, 6(3/4), 204-217.
- Djaouti, D., Alvarez, J., Jessel, J. P. & Rampnoux, O. (2011). *Origins of serious games*. In *Serious games and edutainment applications* (σσ. 25-43). London: Springer.
- Duin, H., Hauge, J. B., Hunecker, F. & Thoben, K. D. (2011). Application of Serious Games in Industrial Contexts. In *Business, Technological, and Social Dimensions of Computer Games: Multidisciplinary Developments* (σσ. 331-347). IGI Global.
- Foni, A. E., Papagiannakis, G. & Magnenat-Thalmann, N. (2010). A taxonomy of visualization strategies for cultural heritage applications, *Journal on Computing and Cultural Heritage (JOCCH)*, 3(1), 1.
- Gardner, H. (1983). *Frames of mind: The theory of multiple intelligences*. New York: Basic.
- Graafland, M., Schraagen, J. M. & Schijven, M. P. (2012). Systematic review of serious games for medical education and surgical skills training, *British journal of surgery*, 99(10), 1322-1330.
- Kalatha, E., Aliprantis, J., Konstantakis, M., Michalakis, K., Moraitou, T. & Caridakis, G. (May 2018).

Cultural Heritage engagement via Serious Games: the ARCADE Augmented Reality, Context Aware, linked open Data pErsonalized ecosystem. In *1st International CICMS Conference - Cultural Informatics, Communication & Media Studies - CICMS2018*. Turkey.

Klopfer, E., Osterweil, S. & Salen, K. (2009). *Moving Learning Games Forward*. Massachusetts Institute of Technology, USA: The Education Arcade.

Konstantakis, M., Michalakis, K., Aliprantis, J., Kalatha, E. & Caridakis, G. (2017). *Formalizing and evaluating Cultural User Experience*. SMAP Special Session Personalized delivery of cultural heritage content.

La Guardia, D., Arrigo, M. & Di Giuseppe, O. (2012). *A location-based serious game to learn about the culture*. Proc. FOE.

Liestol, G. (2014). Along the Appian Way. Storytelling and Memory across Time and Space in Mobile Augmented Reality. In *Digital Heritage. Progress in Cultural Heritage: Documentation, Preservation, and Protection*. Springer, pp. 248-257.

Maheu-Cadotte, M. A., Cossette, S., Dubé, V., Fontaine, G., Mailhot, T., Lavoie, P., Cournoyer A., Balli F. & Mathieu-Dupuis, G. (2018). Effectiveness of serious games and impact of design elements on engagement and educational outcomes in healthcare professionals and students: a systematic review and meta-analysis protocol, *BMJ open*, 8(3), e019871.

Mortara, M., Catalano, C. E., Bellotti, F., Fiucci, G., Houry-Panchetti, M. & Petridis, P. (2014). Learning cultural heritage by serious games. *Journal of Cultural Heritage*, 15(3), 318-325.

Paliokas, I., & Sylaiou, S. (2016, September). The use of serious games in museum visits and exhibitions: A systematic mapping study. In *Games and Virtual Worlds for Serious Applications (VS-Games), 2016 8th International Conference on* (pp. 1-8). IEEE.7.

Papanikolaou, K. A., Mabbott, A., Bull, S. & Grigoriadou, M. (2006). Designing learner-controlled educational interactions based on learning/cognitive style and learner behavior, *Interacting with computers*, 18(3), 356-384.

Robertson, D. (2009). *The Games in Schools - Community of Practice*. European Schoolnet.

Rubino, I., Barberis, C., Xhembulla, J. & Malnati, G. 2015. Integrating a Location-Based Mobile Game in the Museum Visit. *Journal on Computing and Cultural Heritage*, 8(3), 1-18, DOI: 10.1145/2724723.

Sajjadi, P., Vlieghe, J., & De Troyer, O., (2016, September). Evidence-based mapping between the theory of multiple intelligences and game mechanics for the purpose of player-centered serious game design. In *2016 8th International Conference on Games and Virtual Worlds for Serious Applications (VS-GAMES)* (σσ. 1-8). IEEE.

Sajjadi, P., Vlieghe, J. & De Troyer, O., (2017). Exploring the Relation between the Theory of Multiple Intelligences and Games for the Purpose of Player-Centered Game Design. *Electronic Journal of e-Learning*, 15(4), 320-334.

Seidl, M., Judmaier, P., Baker, F., Chippindale, C., Egger, U., Jax, N., Weis, C., Grubinger, M. & Seidl, G. (2011). Multi-touch rocks: playing with tangible virtual heritage in the museum-first user

- tests. In *VAST11: The 12th International Symposium on Virtual Reality, Archaeology and Intelligent Cultural Heritage-Short Papers* (pp. 73-76).
- Slimani, A., Bakkali, O., El Aachack, L., Belahbib, A., Elouai, F. & Bouhorma, M. 2014. *Serious Games in Business Field, the Challenges and the Perspectives*. XEW Data Analysis JOURNÉES DE L'INTELLIGENCE ÉCONOMIQUE.
- Soflano, M., Connolly, T. M. & Hainey, T. (2015). An application of adaptive games-based learning based on learning style to teach SQL. *Computers & Education*, 86, 192-211.
- Spivak, S. (2015). *ARticular: An augmented reality game concept for a museum setting*. Master's thesis, School of Communication Studies.
- Streicher, A. & Smeddinck, J. D. (2016). Personalized and adaptive serious games. In *Entertainment Computing and Serious Games* (pp. 332-377). Cham: Springer.
- Sylaiou, S., Mania, K., Liarokapis, F., White, M., Walczak, K., Wojciechowski, R., Wiza, W. & Patias, P. (2015). Evaluation of a cultural heritage augmented reality game. *Cartographies of Mind, Soul and Knowledge, Special Issue for Prof. em. Myron Myridis, School of Rural and Surveying Engineers, AUTH*.

Οι τελετουργίες του θανάτου στην ψηφιακή εποχή: Κοινωνικές αναπαραστάσεις στην κοινότητα του Facebook

Στεφανία Γραικούση

Κοινωνιολόγος (Πάντειο Πανεπιστήμιο),
MSc Κοινωνικά Πληροφοριακά Συστήματα (ΑΠΚΥ)
stefania-gr@hotmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι τελετουργίες θανάτου εντοπίζονται σε όλους τους πολιτισμούς με σκοπό να καταστήσουν σαφή τον διαχωρισμό από τη ζωή και να επιτρέψουν στους οικείους του νεκρού να αναγνωρίσουν την απώλεια και να πενήθουν. Οι νέες τεχνολογίες διαπερνώντας ποικίλες πτυχές της καθημερινής ζωής, εισέρχονται στο γεγονός του θανάτου, δημιουργώντας μία εικονική πραγματικότητα, όπου οι πενθούντες χρήστες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, έχουν την δυνατότητα να ακολουθήσουν τελετουργικές πρακτικές, οι οποίες ομοιάζουν με τον πραγματικό κόσμο. Μέσα από τη μελέτη της διεθνούς βιβλιογραφίας και την εξέταση των εν λόγω πρακτικών στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, διερευνώνται τα χαρακτηριστικά και οι μετασχηματισμοί των τελετουργιών του θανάτου, ως εθιμοτυπικό στοιχείο του ύστατου γεγονότος. Σύγχρονα εργαλεία, όπως η χρήση *emojicons* και συμβόλων, φαίνεται ότι παρέχονται στους χρήστες, υποκινώντας τους να εκφράσουν συναισθήματα θλίψης και πένθους. Ο μετασχηματισμός των τελετουργιών του θανάτου παρουσιάζεται μέσα από συνήθειες πρακτικές, όπως η επίσκεψη στο «ψηφιακό σπίτι» του τεθνεώτος, αντί του φυσικού χώρου του νεκροταφείου, η προσφορά λουλουδιών, το αποχαιρετιστήριο μήνυμα, η προσευχή για την ανάπαυση της ψυχής του ή και το άναμμα ενός κεριού στη μνήμη του στο προφίλ του. Οι εικονικές αναπαραστάσεις στη ψηφιακή εποχή τείνουν να ενσωματώνουν παραδοσιακές συμπεριφορές και συμβολικές χειρονομίες, με αποτέλεσμα οι χρήστες να προσδίδουν έναν δημόσιο χαρακτήρα στην απώλεια ενός οικείου προσώπου, και παράλληλα, το πένθος να συνιστά μία διαμοιρασμένη εμπειρία ανάμεσα στους χρήστες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: τελετουργίες διάβασης, θάνατος, Facebook, πένθος, μέσα κοινωνικής δικτύωσης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης έχουν καταστεί ένας καθοριστικός παράγοντας για την διαδικτυακή κοινωνική αλληλεπίδραση, παροτρύνοντας τους χρήστες να μοιράζονται στο ψηφιακό περιβάλλον όλες τις πτυχές των συναισθημάτων τους, όπως η χαρά, η λύπη, η αγάπη, ο θυμός και εν τέλει, το πένθος για το θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου. Το κοινωνικό δίκτυο του Facebook, που κατατάσσεται μέχρι σήμερα στην κορυφή των μέσων κοινωνικής δικτύωσης με 2,2 δισεκατομμύρια ενεργούς χρήστες μηνιαίως (Statista, 2018α, 2018β), από τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του κλήθηκε ν' αντιμετωπίσει το γεγονός, ότι ορισμένοι χρήστες πεθαίνουν, ενώ άλλοι, επιθυμούν να χρησιμοποιήσουν τα προφίλ των τεθνεώτων χρηστών, προκειμένου να τους θρηνήσουν ή να

τους μνημονεύσουν.

Έτσι, το Facebook από το 2009, προκειμένου να διευθετήσει το ζήτημα της διαχείρισης των προφίλ νεκρών χρηστών, έθεσε σε λειτουργία τη δυνατότητα δημιουργίας σελίδων αφιερωμένων στη μνήμη του νεκρού (Memorial Page). Μερικά χρόνια αργότερα, το 2017, το μέσο τροποποίησε τη λειτουργία των σελίδων μνημόνευσης και προέτρεψε τους χρήστες να μετατρέψουν το προφίλ του αποθανόντα “Στη μνήμη του/της” (Memorial Account). Κατ’ αυτό τον τρόπο, όταν ένας χρήστης πεθαίνει, η εν λόγω ένδειξη αναδύεται ως υπότιτλος κάτω από το όνομα του, στη σελίδα του προσωπικού του λογαριασμού (Facebook, 2017α). Με τον τρόπο αυτό, το Facebook φαίνεται ν’ αναγνωρίζει το θάνατο όχι μόνο ως μία απειλή την οποία οι άνθρωποι πάντοτε επιχειρούν να καταπολεμήσουν, αλλά παράλληλα, ως μία δυνατότητα των χρηστών να μοιραστούν τις αναμνήσεις τους για κάποιον που έχει πεθάνει (Patton, κ.α, 2018· Chan, 2009).

Οι τελετουργίες που σχετίζονται με το θάνατο, συνιστούν ένα αναπόσπαστο μέρος της διαδικασίας του πένθους, καθώς συμβάλλουν στην αναγνώριση και στην αποδοχή της απώλειας. Στον ψηφιακό χώρο, οι τελετές διάβασης που αφορούν την εμπειρία του θανάτου θα μπορούσαν να νοηθούν ως το αποτέλεσμα μίας τεχνολογικής επανάστασης και των συνεχώς εξελισσόμενων δικτύων επικοινωνίας. Έτσι, οι τελετουργίες δομούνται από θρησκευτικές πεποιθήσεις και συνιστούν δραματοποιημένες αφηγήσεις που έχουν σκοπό να οριστικοποιήσουν το θάνατο και παράλληλα να συμβάλλουν στην έκφραση του πένθους. Αντίθετα, στον ψηφιακό κόσμο, οι τελετουργίες χαρακτηρίζονται από την ανθεκτικότητα τους στο χρόνο και σχετίζονται με τη δημοσιοποίηση των συναισθημάτων του πενθούντων.

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΕΙΚΟΝΙΚΑ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ

Από τον 19^ο αιώνα όπου ο θάνατος αποτέλεσε αντικείμενο φόβου για τους ζώντες και εκδηλώθηκε με την απομάκρυνση των νεκροταφείων από την κατοικημένη περιοχή (Kern, κ.α., 2013), μέχρι και τον 20^ο αιώνα όπου επηρεάζεται από την τάση εκκοσμίκευσης που διέπει τις δυτικές κοινωνίες και η οποία, είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την τάση αποϊεροποίησης (Maisonneuve, 2008, σ.71) του νεκρού σώματος, τίθενται τα όρια ενός διαχωρισμού του κόσμου των νεκρών και των ζωντανών, ενώ παράλληλα, το γεγονός του θανάτου μετατρέπεται σε ένα ταμπού του σύγχρονου κόσμου (Gorer, 2008, σ. 77).

Από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα και από το πρώτο ίχνος των χρηστών στο Διαδίκτυο, το υβριδικό υποκείμενο προσλαμβάνει την ιδιότητα ενός αθάνατου ψηφιακού όντος, επιτυγχάνοντας την εκπλήρωση της φαντασίωσης του σύγχρονου ανθρώπου, για μία νίκη επί της ωμής φύσης που αντιπροσωπεύει ο θάνατος (Walter, 1991) και μίας νεωτερικής επιθυμίας ελέγχου της θνητότητας (May, 2011· Howarth, 2000). Η ενσωμάτωση των αναμνηστικών και τελετουργικών πρακτικών από διαμεσολαβημένους χώρους, αναδεικνύει την κατάλυση ενός ταμπού που για αιώνες είχε παγιωθεί και είχε αποκλείσει την εμπειρία του θανάτου από το δημόσιο βίο.

Ωστόσο, η πρακτική της ταφής, ως μία κοινωνική πρακτική, που λειτουργεί ως το μέσο συνειδητοποίησης του θανάτου (Τερζάκης, 2003, σ. 10) ενσωματώνεται από το ψηφιακό περιβάλλον ήδη από το 1995. Η συμβολική γλώσσα της ταφής (Frederique-Bacque, 2001, σ. 19), εντοπίζεται στο Διαδίκτυο με τη δημιουργία εικονικών νεκροταφείων που προσφέρουν στους οικείους του νεκρού τη δυνατότητα να συστήσουν και στη συνέχεια να επισκεφθούν ένα ταφικό μνημείο. Σε αυτό, οι

επισκέπτες έχουν τη δυνατότητα να εναποθέσουν τα μηνύματα τους, να προσφέρουν λουλούδια ή φωτογραφικό υλικό του νεκρού, αλλά και να «ανάψουν» το καντήλι που συνοδεύει το μέρος που αναπαύεται το ψηφιακό του ίχνος.

Το *Virtual Memorial Garden*¹ είναι ένα από τα πρώτα διαδικτυακά νεκροταφεία που ανατέλλει στον κυβερνοχώρο το 1996. Η ιστοσελίδα καλύπτεται από τις αποχρώσεις του πράσινου, καθιστώντας έκδηλη την παρουσία της φύσης, παραπέμποντας μας κατ' αυτό τον τρόπο στους μεγαλειώδεις κήπους των νεκροταφείων του 19^{ου} αιώνα (Γραικούση, 2019, σ. 22). Η εμφάνιση των κοιμητηρίων της τότε περιόδου διατηρεί την ιερότητα της μέσα από τις νεωτερικές αντιθέσεις ιδιωτικού και δημόσιου (Foucault, 2012, σ. 256), με σκοπό να αμβλύνει το φόβο του θανάτου και να προσφέρει στους επισκέπτες τη δυνατότητα περιήγησης τους, σε έναν τόπο που θα θύμιζε περισσότερο χώρο αναψυχής παρά ταφής (Bourke, 2011, σσ. 58-59). Κάτι ανάλογο φαίνεται να συμβαίνει στο εν λόγω εικονικό νεκροταφείο αλλά και στο πλήθος άλλων αντίστοιχων, που αναπαράγονται στο Διαδίκτυο μέχρι σήμερα.

Τα ψηφιακά νεκροταφεία παρ' όλα αυτά, σύντομα διέφυγαν από τα στενά όρια των ιστότοπων που τα φιλοξενούν (Memorial Webpages) και διευρύνθηκαν, στα πλαίσια μίας σύγχρονης εμπορικής πολιτικής, στους ιστότοπους γραφείων τελετών οι οποίοι προσφέρουν όχι μόνο υπηρεσίες και προϊόντα, αλλά και εικονικές κοινότητες πένθους (forums) ή τη δυνατότητα περιήγησης σε ένα ψηφιακό μνημείο το οποίο μάλιστα, τηρεί βιβλίο επισκεπτών (Online Funeral Home Guest Books) (Γραικούση, 2019, σ. 24).

ΟΙ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΕΣ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΣΤΟ FACEBOOK

Θα μπορούσε να υποτεθεί ότι όπως το 19^ο αιώνα τα νοσοκομεία και τα γραφεία κηδειών συνέβαλλαν στην απομάκρυνση των οικείων προσώπων από την εμπειρία του θανάτου, αναλαμβάνοντας τη διεκπεραίωση όλων των διαδικαστικών ενεργειών μετά το θάνατο, έτσι και τα εικονικά νεκροταφεία, συμβάλλουν στην απομάκρυνση τους από τις πένθιμες και τελετουργικές πρακτικές, οι οποίες, αν μη τι άλλο, λειτουργούσαν καθησυχαστικά για τους πενθούντες (Maisonpneuve, 2008, σσ. 51-52). Σύντομα τα προφίλ των ίδιων των νεκρών στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (social media) μετατράπηκαν σε έναν τόπο μνημόνευσης της ύπαρξης τους και καλλιέργειας μίας διηνεκούς αλληλεπίδρασης και επικοινωνίας με το αόρατο σώμα του. Το Facebook ως το δημοφιλέστερο μέχρι σήμερα κοινωνικό δίκτυο, προσφέρει στους χρήστες του τη δυνατότητα να παραμείνουν ανενεργά μέλη της κοινότητας και μετά το θάνατο τους, αφού πρώτα εισάγει την ένδειξη «εις μνήμη του/της» στα προσωπικά τους χρονολόγια.

Ως αποτέλεσμα, η τελετουργική πρακτική της επίσκεψης στον τάφο και η εσωτερική συνομιλία με το νεκρό πρόσωπο (Neimeyer, 2016, σ. 343), τείνει να υποκαθίσταται από την επίσκεψη της σελίδας του προφίλ του στο Facebook και από την αποστολή προσωπικών μηνυμάτων και δημόσιων αναρτήσεων με αποδέκτη τον ίδιο (Bouc, κ.α., 2016· Γραικούση, 2019, σ. 171). Ο καθοριστικής σημασίας ρόλος της γραφής, ο οποίος αναδείχθηκε ήδη από τους Roberts και Vidal για πρώτη φορά το 2000, με τη διερεύνηση τους στα ψηφιακά νεκροταφεία του Διαδικτύου, αναδεικνύεται και στο περιβάλλον του Facebook ως μία τελετουργική πρακτική που ακολουθεί το θάνατο και έχει

¹ Διαθέσιμο στο <http://www.virtualmemorialgarden.net/> [Πρόσβαση: 05.10.2018].

σκοπό τη διατήρηση του δεσμού με το νεκρό υποκείμενο.

Όπως υποστήριξαν οι στοχαστές, το γεγονός ότι οι πενθούντες απευθύνονται στο νεκρό μέσω της γραφής, αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της διαδικασίας έκφρασης του συναισθήματος και μάλιστα, δύναται να είναι βοηθητικό για την αντιμετώπιση της απώλειας. Διευκρινίζεται ωστόσο, ότι η γραφή που απευθύνεται στο νεκρό αν και μέρος της παραδοσιακής μεταθανάτιας τελετουργίας, είναι πιθανό να λειτουργήσει ως υποκατάστατο της επικοινωνίας μαζί του. Πράγματι, μεταγενέστερες μελέτες συμφωνούν ότι η αποκοπή του δεσμού με το νεκρό παρεμποδίζεται και διατηρείται μέσω αυτής της αλληλεπίδρασης, με αποτέλεσμα να επηρεάζεται η διαδικασία του πένθους (Castro & González, 2012· Γραικούση, 2019, σ. 199).

Ωστόσο, το ερώτημα που θέτουν οι ερευνητές πριν δύο δεκαετίες αναφορικά με το κατά πόσο οι ιστότοποι εικονικών νεκροταφείων χρησιμοποιούνται ως ένα μοναδικό τελετουργικό μετά το θάνατο ή επανεξετάζονται καθ' όλη τη διάρκεια του πένθους, φαίνεται να απαντάται από το δημοφιλές δίκτυο του Facebook. Τα ψηφιακά νεκροταφεία που φτιάχτηκαν σε δεκάδες ιστότοπους στο Διαδίκτυο, διαφέρουν από την έκφραση της θλίψης και του πένθους στο Facebook για έναν πολύ ουσιαστικό λόγο: το προφίλ του νεκρού παρέχει τη δυνατότητα οι χρήστες να μιλήσουν απευθείας στον ίδιο (Γραικούση, 2019, σ. 27). Η τελετουργική πρακτική σε αυτή την περίπτωση, φαίνεται να διατηρεί τον παραδοσιακό της ρόλο, εμπλέκοντας δηλαδή, τον κόσμο των ζώντων με εκείνο των νεκρών, έως ότου οι πρώτοι αποσπαστούν από αυτόν σε χρόνο που εξαρτάται από το βαθμό εγγύτητας της σχέσης τους με το δεύτερο (Genper, 2016, σ. 228).

Από τον 20^ο αιώνα τελετουργίες όπως η νεκρική ένδυση, η προετοιμασία, η ολονυκτία, η πένθιμη ενδυματολογική συμπεριφορά και η κοινωνική απόσυρση ιδιαίτερα όσον αφορά τις γυναίκες, ήδη έχει αρχίσει να εκλείπει (Maisonneuve, 2008, σ. 51), ενώ η αναγκαιότητα για παρουσία στην κηδεία και η επίσκεψη στο νεκροταφείο παρακμάζουν εξίσου (Walter, 2015). Από την άλλη πλευρά όμως, η άρση των τελετουργικών διαδικασιών του πένθους στο σύγχρονο κόσμο, ως μέρος μίας διαδικασίας ενσωμάτωσης στην κοινωνική ζωή του συνόλου (Genper, 2016, σ. 228), τείνουν να επαναπροσδιορίζονται στο κοινωνικό δίκτυο.

Πριν την εμφάνιση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, η συνήθης εθιμοτυπική διαδικασία στις δυτικές κοινωνίες, μετά το θάνατο ενός ατόμου, ήταν η τελετουργία της κηδείας του λίγες ημέρες μετά, αλλά και η συγκέντρωση συγγενών και φίλων στο σπίτι του αποθανόντα, όπου οι παρευρισκόμενοι μοιράζονταν ιστορίες και αναμνήσεις σχετικά με το νεκρό, παρέχοντας ψυχολογική υποστήριξη στους οικείους του (Koktan, 2017). Το μέσο δικτύωσης προσφέρει τη δυνατότητα συμπάραστασης προς την οικογένεια μέσω γραπτών μηνυμάτων στο προφίλ του νεκρού, σε αντίθεση με τις παραδοσιακές πρακτικές επίσκεψης στην κατοικία του.

Επιπλέον, το Facebook συμβάλλει στην ανάδειξη νέων πρακτικών πρόσκλησης γνωστών και αγνώστων στην κηδεία του νεκρού. Μέχρι πρότινος συνηθίζονταν να προσέρχονται στην κηδεία η οικογένεια, αλλά και άλλοι στενοί δεσμοί του αποθανόντα που ενημερώθηκαν για το γεγονός του θανάτου του μέσω της ανακοίνωσης που αναρτιόταν δημόσια στην τοπική εφημερίδα (Kern, κ.α., 2013). Στο Facebook, η είδηση του θανάτου διαμοιράζεται, με ταχύτητα που χαρακτηρίζει τη διάχυση της πληροφορίας στο Διαδίκτυο, αναδεικνύοντας έναν ακόμη μετασχηματισμό που σχετίζεται με τη νεκρολογία που αναρτάται στην παραδοσιακή εφημερίδα (Sofka, 2009, σ. 160), σε συνδυασμό με την ανοικτή πρόσκληση, σε ορισμένες περιπτώσεις, μίας ευρύτερης κοινότητας μελών.

Είναι φανερό ότι με την έλευση των νέων τεχνολογιών, ορισμένες συμπεριφορές, αν και είναι ακόμα έντονα ριζωμένες ιδιαίτερα στη δυτική αντίληψη και πρακτική, ενδέχεται να κινούνται στο Διαδίκτυο (Castro & González, 2012). Ενδεικτικά, η κοινή πρακτική της αντικατάστασης της φωτογραφίας προφίλ ενός χρήστη του Facebook με μαύρο φόντο, υποδηλώνει ότι το υβριδικό υποκείμενο «ντύνεται» στα μαύρα σε ένδειξη πένθους για το θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου και καθιστά φανερό έναν μετασχηματισμό της παραδοσιακής ενδυματολογικής συμπεριφοράς.

Ακόμη, οι φίλοι του νεκρού στην κοινότητα του Facebook συνηθίζουν να συμμετέχουν σε τελετουργικές συμπεριφορές παρόμοιες με εκείνες που θα εκδήλωναν στην κηδεία ή και σε οποιαδήποτε άλλη επίσκεψη τους στο νεκροταφείο (Kern, κ.α., 2013). Ποικίλα φυσικά στοιχεία υβριδοποιούνται, όπως τα σχόλια που παρατίθενται στο προσωπικό του χρονολόγιο και που θα μπορούσαν να αποτελέσουν μία ψηφιακή προσημείωση των λουλουδιών ή των στεφάνων που εναποτίθενται στον τάφο του νεκρού κατά την επίσκεψη στο νεκροταφείο (Castro & González, 2012), ενώ η ίδια επίσκεψη, ενσωματώνεται στη ψηφιακή ζωή και διευκολύνεται με το πάτημα ενός μόνο κουμπιού. Ακόμη το βιωμένο συναίσθημα δύναται να εκφράζεται μέσω μη λεκτικών τύπων επικοινωνίας (emojis), ορισμένα εκ των οποίων μάλιστα, διαθέτουν χαρακτηριστικά που αναδεικνύουν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των πενθούντων μέσα από συμβολικές χειρονομίες όπως αυτή της προσευχής (Γραικούση, 2019, σ. 128).

Είναι σαφές ότι και η κοινωνική υποστήριξη στον πενθούντα λαμβάνει ευρύτερες διαστάσεις, καθώς είναι δυνατό να προέρχεται από ανθρώπους που δεν γνώριζαν το νεκρό. Παράλληλα, παραδοσιακές τελετουργίες όπως η παρουσία στην κηδεία, το μνημόσυνο, η επίσκεψη στο νεκροταφείο, αλλά και η ενδυματολογική έκφραση του πένθους παρακμάζουν και αποτελούν μέρος μίας εθιμοτυπίας που ανήκει στο παρελθόν (Γραικούση, 2019, σ. 11). Ως εκ τούτου, η παρουσία ψηφιακών τελετουργικών θα μπορούσε ν' αποτελέσει μια μορφή δυναμικής έκφρασης για τον πενθούντα, ο οποίος προβληματίζεται από την απώλεια και αναζητά έναν χρόνο, έναν τόπο και έναν προσωπικό τρόπο για να θρηνήσει (Gamba, 2018).

Επιπλέον, τα υλικά αντικείμενα που εναποτίθενται στο φυσικό μνημείο του τεθνεώτος, όπως λουλούδια, γράμματα και προσωπικά αντικείμενα, τα οποία κατέχουν κεντρική θέση στη διαδικασία του πένθους και αποκτούν μία ιερότητα που είναι διαποτισμένη από συναισθηματικές εκφάνσεις και συμβολισμούς (Mourcur & Kirk, 2014), στον ψηφιακό κόσμο υιοθετούνται με τρόπο διαφορετικό. Ειδικότερα, η προσφορά αντικειμένων προς το νεκρό πραγματοποιείται ως μία προσπάθεια να παράσχει τις ίδιες συναισθηματικές λειτουργίες, όμως σε αντίθεση με τα φυσικά αντικείμενα, οι ηλεκτρονικές τεχνολογίες εξασφαλίζουν την πρόσβαση και το διαμοιρασμό σ' έναν απεριόριστο αριθμό ατόμων (Bell, κ.α., 2015).

Έτσι, τα τελετουργικά, οι συμπεριφορές και οι συμβολικές χειρονομίες που είθισται να πραγματοποιούνται συνήθως ιδιωτικά ή στο στενό κοινωνικό περίγυρο, μοιράζονται πλέον με ένα ευρύ φάσμα ατόμων, πολλοί από τους οποίους δεν γνωρίζουν ο ένας τον άλλον ή που ακόμη δεν γνώριζαν ούτε τον ίδιο τον αποθανόντα.

Δεν αποκλείεται μάλιστα, τα άτομα αυτά να βιώσουν μία εικονική θλίψη για το θάνατο του, ενώ παράλληλα συμμετέχουν στις εν λόγω τελετουργικές πρακτικές ψηφιακού χαρακτήρα (Murray, κ.α., 2005· Hanusch, 2010). Μία ολόκληρη εικονική κοινωνία μπορεί να βυθιστεί στο πένθος ακόμη και για ανθρώπους που δεν γνώρισε ποτέ, συστήνοντας online κοινότητες θλίψης ως ένα νέο

τελετουργικό στη διαδικασία του πένθους (Fearon, 2011).

Η διαφορά μεταξύ των παραδοσιακών και των ψηφιακών τελετουργικών έγκειται στο ότι οι δεύτερες, είναι δημόσιες, εικονικές, «αιώνιες» και άμεσες (Kern, κ.α., 2013). Παρατηρείται επομένως, ότι οι νέες μορφές τεχνολογίας δεν έχουν συμβάλει μόνο στην αναγνώριση της «ψηφιακής ζωής» και του «ψηφιακού θανάτου», αλλά επιπλέον, αναδεικνύουν και μια μορφή Do-It-YourSelf (DIY) μέσα από την οποία ωθούν τους χρήστες να ενεργήσουν (Gibson, 2007).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συμπερασματικά, παρατηρείται ότι οι ταφικές πρακτικές του 19^{ου} αιώνα διαφαίνονται στο ψηφιακό περιβάλλον, αναγνωρίζοντας το νεκρό ως ένα ανενεργό υποκείμενο το οποίο θα πρέπει να μνημονευθεί και τιμηθεί, μέσα από τα ποικίλα ψηφιακά εργαλεία που προσφέρει η πλατφόρμα. Η σωματοποίηση του τεθνεώτος μέσα από τις αφηγηματικές διηγήσεις και τους συμβολισμούς των ταφικών μνημείων δύο αιώνες νωρίτερα (Κουμαριανού 2008, σ. 70), αυτή τη φορά εισβάλλουν στο κυβερνοχώρο, καθιστώντας ορατή την παρουσία του νεκρού μέσα από το προσωπικό του χρονολόγιο και τη δυναμική οπτικοποίηση του εαυτού που παρέχει το μέσο (Γραικούση, 2019, σ. 192).

Η επιστροφή του θανάτου στη δημόσια εμπειρία συνδέθηκε εν πολλοίς με την παρακμή παραδοσιακών τελετουργιών θανάτου στη δυτική αντίληψη, αλλά και με την άρση της ιερότητας. Αν και η ιατρικοποίηση του θανάτου συνέβαλε καθοριστικά στην απομάκρυνση από κάθε είδους θρησκευτικές ενοχές (π.χ. αποτέφρωση) (Frederique-Bacque, 2001, σσ. 24-25), διαπιστώνεται ότι το δίκτυο του Facebook δίνει τη δυνατότητα επιστροφής σε συμβολικές αντιλήψεις για το νεκρό σώμα, που προσλαμβάνει ιερή διάσταση μέσα από το οπτικό υλικό του χρονολογίου του αποθανόντα. Ο νεκρός αναγνωρίζεται και πάλι και οι κοινωνικές ενδείξεις πένθους, ενώ μέχρι πρότινος είχαν παρακαμφθεί, βρίσκουν χώρο έκφρασης στο μέσο κοινωνικής δικτύωσης, ενώ η ιερή διάσταση του σώματος έχει υποκατασταθεί από την ιερή διάσταση του ψηφιακού ίχνους και προφίλ στο Facebook, διατηρώντας την ψευδαίσθηση της παρουσίας του νεκρού (Γραικούση, 2019, σ. 203).

Είναι φανερό από τα παραπάνω, ότι η διαμεσολάβηση των τελετουργιών από την τεχνολογία καθιστά τη θλίψη μία ατέρμονη κατάσταση και μία κοινή – διαμοιρασμένη εμπειρία (Morehouse & Crandall, 2014). Οι τελετουργίες που σχετίζονται με το θάνατο και πένθος, προσδίδουν μία διαφορετική νοηματοδότηση σε διαδικτυακές κοινότητες όπως το Facebook, μετατρέποντας τες σε ένα κοινόχρηστο πεδίο που ο χρήστης μπορεί να εκφράσει τα συναισθήματα του, να αναζητήσει υποστήριξη από άλλους χρήστες και εν τελικά να πενήσει. Όπως υποστηρίζει ο Aries (1974) η υπονόμηση των παραδοσιακών τελετουργιών από το σύγχρονο περιβάλλον, δύναται να μετασχηματίσει τη στάση μας απέναντι στην ιδέα και το γεγονός του ίδιου του θανάτου. Με τον τρόπο αυτό, οι νέες τεχνολογίες οι οποίες έχουν τη δυνατότητα να προσομοιώσουν το θάνατο για αόριστο χρονικό διάστημα, καθιστούν αμφίβολη τη νοηματοδότηση των τελετουργιών ως εθιμοτυπικό στοιχείο του ύστατου γεγονότος. Έτσι, η γραφή ως μέρος μίας διαδικασίας έκφρασης του συναισθήματος, σε συνδυασμό με τα ποικίλα εργαλεία μνημόνευσης που προσφέρονται από το Διαδίκτυο, έχει οδηγήσει τις παραδοσιακές τελετουργικές πρακτικές του θανάτου σε έναν μετασχηματισμό, που είναι πιθανό να επηρεάσει τον τρόπο με τον οποίο πενθούμε. Η κατασκευή των ψηφιακών τελετουργιών μέσω της λεκτικής ή μη λεκτικής επικοινωνίας, δημιουργία κατ' αυτό τον τρόπο μία έννοια του ψηφιακού και αφηρημένου αντικείμενου το οποίο συμβολίζεται εκπροσωπώντας την τιμήση της μνήμης ενός ατόμου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Aries, P. (1974). The Reversal of Death: Changes in Attitudes Toward Death in Western Societies. *American Quarterly. Special Issue, Death in America*, 26(5), 536-560.
- Bell, J., Bailey, B. & Kennedy, D. (2015). “We do it to keep him alive”: bereaved individuals’ experiences of online suicide memorials and continuing bonds. *Mortality*, 20(4), 375-389.
- Bouc, A. Han, S.H. & Pennington, N. (2016). “Why are they commenting on his page?”: Using Facebook profile pages to continue connections with the deceased. *Computers in Human Behavior*, 62, 635-643.
- Bourke, J. (2011). *Φόβος. Στιγμιότυπα από τον πολιτισμό του 19ου και 20ου αιώνα*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Γραικούση, Σ. (2019). *Η ψηφιακή εμπειρία του πένθους: Δοκιμές επαλήθευσης του μοντέλου της Kubler-Ross*. Μεταπτυχιακή Διατριβή. Κύπρος: Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου.
- Castro, L. & González, V. (2012). Afterlife Presence on Facebook: a Preliminary Examination of Wall Posts on the Deceased’s Profiles. In *22nd International Conference: Electrical Communications and Computers (CONIELECOMP)*, 355-360, Cholula, Mexico: IEEE.
- Chan, K. (2009). Memories of Friends Departed Endure on Facebook. *Facebook*. <https://www.facebook.com/notes/facebook/memories-of-friends-departed-endure-on-facebook/163091042130> [Πρόσβαση: 04.10.2018].
- Gamba, F. (2018). Coping With Loss: Mapping Digital Rituals for the Expression of Grief, *Health Communication*, 33(1), 78-84.
- Gibson, M. (2007). Death and Mourning in Technologically Mediated Culture, *Health Sociology Review*, 16, 415-424.
- Gorer, G. (2008). Η πορνογραφία του θανάτου. Στο Δ. Μακρυνιώτη (Επιμ.), *Περί θανάτου: Η πολιτική διαχείριση της θνητότητας* (σσ. 73-82). Αθήνα: Νήσος.
- Hanusch, F. (2010). *Representing Death in the News*. NY: Palgrave Macmillan.
- Howarth, G. (2000). Dismantling the boundaries between life and death, *Mortality*, 5 (2), σ. 127-138.
- Facebook (2017a). Hard Questions: What Should Happen to People’s Online Identity When They Die?, *Facebook Newsroom*, <https://newsroom.fb.com/news/2017/08/what-should-happen-to-online-identity/> [Πρόσβαση: 05.10.2018].
- Fearon, J. (2011). *The Technology of Grief: Social Networking Sites as a Modern Death Ritual*. New England: Antioch University.
- Frederique-Bacque, M. (2001). *Πένθος και Υγεία*. Αθήνα: Θυμάρι.
- Foucault, M. (2012). *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Kern, R., Forman, A. & Gil-Egui, G. (2013). R.I.P.: Remain in perpetuity. Facebook memorial pages, *Telematics and Informatics*, 30, 2–10.
- Κουμαριανού, Μ. (2008). *Το φανταστικό του θανάτου στη σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Δωδώνη.
- Koktan, S. (2017). Death 2.0: Facebook Memorial Pages. *Technical Communication Capstone Course*. 15.

- Minnesota State University Mankato*, https://cornerstone.lib.mnsu.edu/eng_tech_comm_capstone_course/15/ [Πρόσβαση: 03.10.2018].
- May, T. (2011). *Θάνατος. Αντιμέτωποι με τη θνητότητα μας*. Αθήνα: Στάσει Εκπύπτοντες.
- Moncur, W. & Kirk, D. (2014). An Emergent Framework for Digital Memorials. Στο *Proceedings of the 2014 conference on Designing interactive systems* (σσ. 965-974). NY: ACM.
- Morehouse, K. & Crandall, H. (2014). Virtual Grief. *Communication Research Trends*, 33(1), 26-28.
- Murray, C., Toth, K. & Clinkinbeard, S. (2005). Death, Dying, and Grief in Families. Στο P. McKenry, & S. Price, (Επιμ.), *Families and Change: Coping With Stressful Events and Transitions* (σ. 75-104). CA: Sage Publications.
- Neimeyer, R. (2016). Complicated grief: Assessment and intervention. Στο J. Cook, S. Gold, & C. Dalenberg, (Επιμ.), *APA handbook of trauma psychology* (σσ. 343-362). Washington, DC: American Psychological Association.
- Τερζάκης, Φ. (2003). Εισαγωγή. Στο Φ. Τερζάκης, (Επιμ.), *Θάνατος και εσχατολογικά οράματα* (σσ. 9-26). Αθήνα: Αρχέτυπο.
- Sofka, C. (2009). Adolescents, technology, and the Internet: coping with loss in the digital world. Στο D. Balk, & C. Corr (Επιμ.), *Adolescent encounters with death, bereavement, and coping* (σσ. 155-174). NY: Springer.
- Statista (2018b). Most famous social network sites worldwide as of July 2018, ranked by number of active users (in millions), *Statista* <https://www.statista.com/statistics/272014/global-social-networks-ranked-by-number-of-users> [Πρόσβαση: 02.10.2018].
- Statista (2019). Distribution of Facebook users worldwide as of January 2019, by age and gender. *Statista*, <https://www.statista.com/statistics/376128/facebook-global-user-age-distribution/> [Πρόσβαση 14.04.2019].
- Patton, D.U., MacBeth, J., Schoenebeck, S., Shear, K. & McKeown, K. (2018). Accommodating Grief on Twitter: An Analysis of Expressions of Grief Among Gang Involved Youth on Twitter Using Qualitative Analysis and Natural Language Processing. *Biomedical Informatics Insights*, 10, 1–9.
- Walter, T. (1991). Modern death: taboo or not taboo?. *Sociology*, 25(2), 293-310.
- Walter, T. (2015). New mourners, old mourners: online memorial culture as a chapter in the history of mourning. *New Review of Hypermedia and Multimedia*, 21(1-2), 10-24.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ ΚΑΤΑ
ΑΛΦΑΒΗΤΙΚΗ ΣΕΙΡΑ

Αλεξανδρή Ελευθερία

Αλεξιάς Γιώργος

Αλικάρη Βασιλική

Αλιπράντης Νικήτας

Αναστασίου Κατερίνα

Αναστασοπούλου Βασιλική

Αντωνίου Αγγελική

Αντώνογλου Δημήτριος

Ασημάκη Άννα

Βαβούρα Χαρά

Βαβούρας Ιωάννης

Βάγια Ιφιγένεια

Βαρελίδου Σοφία

Βαρουξή Χριστίνα

Βασιλάκης Κωνσταντίνος

Βασιλομανωλάκης Αλέξης

Βλαχάκης Νικόλαος

Βλίζος Σταύρος

Γαϊτάνος Γεώργιος

Γεωργιάδης Δημήτριος

Γεωργιάδης Δημήτριος

Γεωργούλας Στράτος

Chatzichristos Georgios

Γιαβρίμης Παναγιώτης

Γιαννοπούλου Χρύσα

Γιαρλός Γιώργος

Γιουζέπας Αναστάσιος

Γκουγκούσης Γρηγόρης

Γουάλλες Μανόλης

Γραικιώτη Μαρικαίτη

Γραικούση Στεφανία

Γώγου Λέλα

Δαβαλάς Ανδρέας

Δημάρη Γεωργία

Δικμάνης Γιώργος

Ελευθεράκης Θεόδωρος

Ζαφείρης Κωνσταντίνος

Ζήση Αναστασία

Ζιώγας Χρήστος

Ζυγούρης Επ. Φώτιος

Ζώρας Κώστας

Hatziolou Elizabeth

Θανοπούλου Μαρία

Καβαζίδου Τριανταφυλλιά

Καλεράντε Ευαγγελία

Kalatha Eirini

Κάλλας Ιωάννης

Καλομοίρη Αγγελική

Καμέκης Απόστολος

Κανδυλάκη Αγάπη

Κανιούρας Πάρης

Κανλής Παράσχος

Κάππας Ιωάννης

Καραγιώργος Δημήτριος

Καραμανώλη Μαρία

Καραμπότσιου Ελένη

Καρουσάκης Κωνσταντίνος

Καρυδάκης Γεώργιος

Καστρίτης Θάνος

Κατσούρη Αναστασία

Κελίδου Ελισάβετ

Κίτσιου Αγγελική
Κολίσογλου Ανδρέας
Κολοκούρας Νικόλαος
Konstantakis Markos
Κονδύλη Δήμητρα
Κοριζή Μαρία
Κοτρόγιαννος Λεωνίδας Δημήτριος
Κουμαριανός Βαγγέλης
Κουρούτζας Χρήστος
Κουστουράκης Γεράσιμος
Κουτρούκης Α. Θεόδωρος
Κουτσούβελα Χριστίνα
Κρίθαρη Βασιλική
Λάγιου Αρχοντούλα
Λαγού Μαρία
Λαμπροπούλου Κυριακή
Λεμπέση Μάρθα
Λέπουρας Γιώργος
Λιναρδής Απόστολος
Μακρίδου Ελένη
Μαρκαντωνάτου Μαρία
Μαρκοπούλου Χ. Άννα
Marques Roberto
Ματθαίου Νικόλαος
Μαυροζαχαράκης Εμμανουήλ
Μηλιώνη Ηρώ
Μουζακίτη Γεωργία
Μπακάλης Χρήστος
Μπίνα Χρυσούλα
Μπλάτσιου Λαμπρινή
Μπότση Έλενα
Μπουρτούλη Μαρίνα

Μωραΐτου Ευθυμία
Ναγόπουλος Νίκος
Nedelkoroulos Christos
Νικολιδάκης Συμεών
Νταλώσης Δημήτριος
Ντούνης Ανδρέας
Οικονομίδης Βασίλειος
Οικονόμου Κασσιανή
Ουδατζής Νικόλαος
Παλιβάνη Μαρία
Πανταζής Βασίλειος
Παπαγεωργίου Δημήτρης
Παπαγιάννης Χαράλαμπος
Παπαδημητρίου Σταματία
Παπαδοπούλου Σοφία
Παπανικολάου Γεωργία
Παπανίκου Αγγελική
Παπατζανή Εύα
Παρασκευόπουλος Δημήτρης
Πατίρης Παύλος
Πετράκη Γεωργία
Πετράκος Γιώργος
Πετράκου Ηλέκτρα
Πετρίτση Ελένη
Πετροπούλου Χρυσάνθη (Κρίστη)
Πιστικός Ηλίας
Πλάτης Νικόλαος
Πουλημάς Μιχάλης
Πουλογιαννοπούλου Παρασκευή
Πούλος Χαράλαμπος
Ρόγγας Βασίλης
Ρόντος Κώστας

Σάββα Ευρικόμη
Σαββάκης Μάνος
Σακελλαρίου Βενετία
Σακκούλης Δημήτρης
Σαμίου Ειρήνη
Σαμπανίκου Δημ. Εύη
Σαπρανίδου Σωτηρία
Σαρικούδη Γεωργία
Σέργης Τζ. Νίκος
Σερντεδάκης Νίκος
Σηφάκη Μαρία
Σκαρπέλος Γιάννης
Σκομβούλης Μιχάλης
Σκοπετέας Ιωάννης
Σκούρτη Χριστίνα
Σμοκοβίτης Δημήτριος
Sofiou Stamatia
Σπυροπούλου Ελευθερία
Σπυροπούλου Χριστίνα
Σταμάτη Μαρίνα
Σταμάτης Σταμάτης
Σταματίου Άννα
Σταμπουλής Μιλτιάδης
Στεφανίδης Δημήτρης
Στρατουδάκη Χαρά
Συρμαλή Μαρία-Ελένη
Τενεκετζής Αλέξανδρος
Τζαγκαράκης Στυλιανός Ιωάννης

Τζάρτζας Γεώργιος
Τζίκας Κωνσταντίνος
Τζουρέ Άντζελα
Τουρλίδας Δημήτρης
Τρυφεροπούλου Αθηνά
Τσαβδάρου Χαραλάμπος
Τσάγκου Γεωργία
Τσαρουχίδης Χρήστος
Τσελεπή Νάγια
Τσέργα Γκόλφω
Τσιαγκάνη Θεοδώρα
Τσίγκανου Ιωάννα
Τσίγκρα Νικολέτα
Τσικαλάκη Όλγα
Τσιτσαράκη Παρασκευή
Τσιώλης Γιώργος
Φαρμάκη Στυλιανή
Χαλκιά Αναστασία
Χατζηπαντελή Λεμονιά
Χιωτάκης Στέλιος
Χονδρομπίλας Γεώργιος
Χουρμουζιάδη Νάσια
Χριστοδούλου Γιάννης
Χρονάκη Μυρτώ
Χυδίρογλου Λεμονιά
Ψημίτης Μιχάλης
Ψιλάκη Βασιλική
Ψωμά Νίκη